
चरकसंहिता
४
CARAKA
SAMHITA

भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाग्निवेशेन तन्त्रिता

चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

सान्वय-हिंदी-गुर्जर-आङ्गलेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठान्तरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे

श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक् सोसायटी इत्याख्यया संस्थया

संपादिता प्रकाशिता च

चतुर्थः खण्डः

शकाब्दः १८७१, खिस्ताब्दः १९४९, विक्रमाब्दः २००६

मूल्यम् १२५ रूप्यकाः

प्रथमावृत्तिः

प्रथमावृत्तिः १९४०

४००० प्रतयः

श्री जामनगरे आयुर्वेद मुद्रणालये मुद्रापिता च

THE CARAKA SAMHITĀ

EXPOUNDED BY THE WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIḌHABALA

VOLUME IV

EDITED AND PUBLISHED
IN
SIX VOLUMES
WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH
BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY
JAMNAGAR
INDIA

DE LUXE EDITION 1949. RUPEES 125/-

First Impression 1949

4000 Copies

Printed in India

At The Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR,

By Gunvantrai Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका ।

१६ पाण्डुरोगचिकित्सितम्

---

१७ हिक्काश्वासचिकित्सितम्

१८ कासचिकित्सितम्

१९ अतिसारचिकित्सितम्

२० छर्दिचिकित्सितम्

२१ विसर्पचिकित्सितम्

२४ मदात्ययचिकित्सितम्

२५ द्विव्रणीयचिकित्सितम्

२६ त्रिमर्मीयचिकित्सितम्

---

२७ ऊरुस्तम्भचिकित्सितम्

---

२८ वातव्याधिचिकित्सितम्

२९ वातशोणितचिकित्सितम्

३० योनिव्यापच्चिकित्सितम्

कल्पस्थानम्

१. मदनकल्पः

२ जीमूतक कल्पः

३. इक्ष्वाकुकल्पः

४. धामार्गवकल्पः

---

४. स्नेहव्यापदिकी सिद्धिः

---

५. नेत्रबस्तिव्यापदिकी सिद्धिः

६. वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः

७. बस्तिव्यापत्सिद्धिः

१० बस्तिसिद्धिः

११. फलमात्रासिद्धिः

१२. उत्तरबस्तिसिद्धिः

श्रीः

चरकसंहिता

चिकित्सास्थानम्

શ્રી

ચરકસંહિતા

ચિકિત્સાસ્થાન

श्री

चरकसंहिता

चिकित्सास्थानम्

The

Carakasamhita

CHIKITSASTHANA

(The Section on Therapeutics)

षोडशोऽध्यायः ।

સોળમો અધ્યાય अध्याय सोलहवाँ

Chapter XVI

पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, पाण्डुरोगचिकित्सितम् 'પાંડુરોગચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'पांडुरोगचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Anemia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पाण्डुरोगस्य भेदाः—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ ३॥

वात-पित्त-कफैः વાત, પિત્ત તથા કફથી वात, पित्त तथा कफसे, त्रयः ત્રણ तीन, सन्निपातेन સન્નિપાતથી सन्निपातसे, चतुर्थः ચોથો चौथा, मृदः भक्षणात् અને માટી ખાવાથી और मिट्टी खानेसे, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, पाण्डुरोगाः એમ પાંડુરોગ इस तरह पाण्डुरोग, पञ्च પાંચ पांच, स्मृताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ ३ ॥

3. Anemia is considered to be of five kinds viz., the three due to the provocation of vata, pitta and kapha individually, the fourth due to the provocation of all these three combined, and the fifth due to geophagism (earth-eating).

पाण्डुरोगस्य संप्राप्तिः—

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥४॥

यस्य तु જે રોગીના जिस रोगीके, पित्तप्रधानाः પિત્તપ્રધાન पित्तप्रधान, दोषाः દોષો दोष, धातुषु ધાતુઓમાં धातुओंमें, कुप्यन्ति પ્રકુપિત થાય છે प्रकुपित होते हैं, तस्य તેના उसकी, धातूनाम् ધાતુઓની धातुओंमें, शैथिल्यम् શિથિલતા शिथिलता, गौरवम् च

અને गौरव और भारीपन, उपजायते થાય છે पैदा हो जाते हैं ॥ ४ ॥

4. The man in whose body-elements the morbid humors get provoked, with pitta predominating, in that man those body-elements grow flabby and heavy.

ततो वर्णबलस्नेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।
व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ५ ॥

ततः ત્યારપછી तदनन्तर, वर्ण-बल-स्नेहाः વર્ણ, બલ, સ્નેહ वर्ण, बल, स्नेह, ये च અને જે और जो, ओजसः ઓજના ओजके, अन्ये अपि બીજા પણ अन्य भी, गुणाः ગુણો છે તે गुण हैं वे, दोष-दूष्य- દોષો તથા દૂષ્ય दोष तथा दूष्यके, प्रदूषणात् અત્યંત દૂષિત થવાથી अत्यंत दूषित होनेसे, अत्यर्थम् અત્યંત अत्यंत, क्षयम् क्षय क्षीण, व्रजन्ति પામે છે हो जाते हैं ॥ ५ ॥

5. Thereafter the complexion, vitality, unctuousness and other qualities of Ojas become excessively diminished as a result of the morbidity of humors as well as of the body-elements.

सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
वैवर्ण्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

अल्परक्तः આથી અલ્પ લોહીવાળો अतः अल्परक्तवाला, अल्पमेदस्कः અલ્પ મેદવાળો अल्प मेदवाला, निःसारः સારરહિત साररहित, शिथिल-इन्द्रियः અને શિથિલ ઇન્દ્રિયવાળો और शिथिल इन्द्रियवाला, सः તે રોગી वह रोगी, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતાને विवर्णताको, भजति ધારણ કરે છે पाता है, तस्य તે પાંડુરોગના उस पांडुरोगके, सलक्षणम् લક્ષણસહિત लक्षणसहित, हेतुम् કારણ हेतुको, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ६ ॥

6. In consequence, the person becomes poor in blood, poor in fat and devitalized and suffers from asthenia of the sense-organs and discoloration of the skin. Now listen to a description of the etiology and signs and symptoms of anemia.

पाण्डुरोगस्य निदानम्—

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।
प्रतिकर्मर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना बलिना क्षिप्तं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान् बहुविधांस्त्वचि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

क्षार- ક્ષાર क्षार, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, अत्युष्ण- અતિ ઉષ્ણ अत्यंत उष्ण, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्धवीर्य. असात्म्य- અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे, निष्पाव- તથા વાલ तथा सेम, माष- અડદ उड़द, पिण्याक- ખોળ तिलकी खली, तिल-तैल- અને તલનું તેલ और तिलके तैलके, निषेवणात् સેવન કરવાને લીધે सेवन करनेके कारण, विदग्धे વિદાહ પામેલ विदग्ध हुए, अन्ने અન્નથી अन्नसे, दिवास्वप्नात् દિવસની નિદ્રાથી दिनमें सोनेसे,

६. सोऽल्परक्तो—सरक्ताऽल्प (ग.)

९ यदा यथा (ग. ड. फ.)
,, ,, —तथा (फ.)
१०. संप्राप्य धमनीर्दश—स्रोतोभिर्दशभिः सृतम् (ख. ग. फ.)
,, केवलं देहं—केवले देहे (ध. फ.)
,, आश्रितम्—संश्रितम् (ध)
११. प्रदूष्य—प्रदुष्टः (ध)
,, वातासृक्—वातास्र (ग.)
,, पाण्डुहारिद्रहरितान् वर्णान्—वर्णान्हरितहारिद्रपाण्डून् (फ.)
,, ,, ,, —वर्णान्हरितहारिद्रान्पाण्डून् (ग.)
,, वर्णान् बहुविधान्—वर्णांश्च विविधान् (ग.)

व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, तथा मैथुनात् મૈથુનથી मैथुनसे, प्रतिकर्म- વમનાદિ કર્મ वमनादि कर्म, ऋतु-वैषम्यात् તથા ઋતુની વિષમતાથી तथा ऋतुकी विषमतासे, वेगानाम् च અને વેગોને और वेगोंके, विधारणात् રોકવાથી रोकनेसे, काम- કામ काम, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, भय- ભય भय, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, शोक- અને શોકથી और शोकसे, उपहत-चेतसः હણાયેલ ચિત્તવાળાના आहत मनवाले पुरुषके, हृदये હૃદયમાં हृदयमें, समवस्थितम् રહેલું સ્થિત, पित्तम् પિત્ત पित्त, यदा જ્યારે जब, समुदीर्णम् વધે છે बढ़ता है, बलिना वायुना ત્યારે બળવાન વાયુવડે तब प्रबल वायुद्वारा, क्षिप्तम् ફેંકાતું फेंका जाता हुआ, तत् તે वह, दश धमनीः દશ ધમનીઓને दस धमनियोंको, संप्राप्य પ્રાપ્ત થઈને पाकर, केवलम् સંપૂર્ણ समस्त, देहम् દેહમાં शरीरमें, प्रपन्नम् પ્રાપ્ત થઈ पहुंचकर, त्वक्-मांस- તેમજ ત્વચા તથા માંસના एवं त्वचा और मांसके, अन्तरम् મધ્યમાં बीचमें, आश्रितम् રહી आश्रित हो कर, कफ-वात- કફ, વાત कफ, वात, असृक्-त्वक्-मांसानि રક્ત, ત્વચા અને માંસને रक्त, त्वचा और मांसको, प्रदूष्य દૂષિત કરીને दूषित करके, त्वचि ત્વચા વિષે त्वचामें, बहुविधान् અનેક પ્રકારના अनेक प्रकारके, पाण्डु- પાંડુ पांडु, हारिद्र- પીળા पीले, हरितान् અને લીલા और हरे, वर्णान् વર્ણોને वर्णोंको, करोति ઉત્પન્ન કરે છે करता है, सः તે वह, पाण्डुरोगः इति પાંડુરોગ पांडुरोग, उक्तः કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ७-११¾ ॥

7-11¾. By indulgence in alkaline, acid, salt, very hot, antagonistic and unwholesome diet; by habitual indulgence in legumes, black-gram, oil cake and til oil; by resorting to day-sleep, physical exercise and sexual congress while the food is still undigested; by irregular performance of the quinary purificatory procedures; by abnormality of the seasons, and by suppression of natural urges, the pitta which is in the normal condition in the heart gets provoked as also in persons whose minds have been affected with passion, anxiety, fright, wrath or grief. This pitta, being expelled by the powerful vata and passing into the ten main arteries, spreads through them in the entire body and becomes lodged in the space between the skin and the flesh. Then, by vitiating the kapha, vata, blood, skin and flesh, it produces whitish, yellowish or greenish, or various other discolorations of the skin. This condition is called anemia.

पाण्डुरोगस्य पूर्वरूपम्—

तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥१२॥

भविष्यतः तस्य ભવિષ્યમાં થનાર તે રોગનાં આગે होनेवाले उस रोगके, हृदयस्पन्दनम् હૃદયનું ધડકવું हृदयकी धड़कन, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા रूक्षता, स्वेदाभावः પસીનો ન થવો पसीना न आना, तथा તથા तथा, श्रमः શ્રમ श्रम, लिङ्गम् પૂર્વરૂપ છે पूर्वरूप हैं ॥१२॥

12. Its premonitory symptoms are—cardiac palpitation, dryness, anhydrosis and fatigue.

पाण्डुरोगसामान्यलक्षणम्—

संभूतेऽस्मिन् भवेत् सर्वः कर्णक्ष्वेडी हतानलः ।
दुर्बलः सदनोऽन्नद्विट् श्रमभ्रमनिपीडितः ॥१३॥
गात्रशूलज्वरश्वासगौरवारुचिमान्नरः ।
मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥१४॥
शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।

१३. कर्णक्ष्वेडी–कर्णक्ष्वेडः (ध.)
,, सदनोऽन्नद्विट्–सदनो निद्रा (ध.)
,, ,, –सदनोऽनिद्रः (फ.)
,, सदनो–स्वेदनो (ब.)

कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ॥१५॥
पिण्डिकोद्वेष्टकट्यूरुपादरुक्सदनानि च ।
भवन्त्यारोहणायासैर्विशेषश्चास्य वक्ष्यते ॥१६॥

अस्मिन् આ પાંડુરોગ इसके, संभूते થયા પછી उत्पन्न होने पर, सर्वः नरः સર્વ મનુષ્ય सब पुरुष, कर्णक्ष्वेडी કાનમાં અવાજવાળા कर्णक्ष्वेडयुक्त, हतानलः મંદાગ્નિવાળા नष्ट अग्निवाले, दुर्बलः દુર્બલ दुबले, सदनः શિથિલ ઢીલે, अन्नद्विट् અન્નદ્વેષી अन्नमें द्वेष रखनेवाले, श्रम-भ्रम- શ્રમ અને ભ્રમથી श्रम तथा भ्रमसे, निपीडितः પીડાતા पीडित, गात्रशूल- અવયવોમાં શૂલ अङ्गोंमें शूल, ज्वर- જ્વર ज्वर, श्वास- શ્વાસ श्वास, गौरव- શરીરનું ભારેપણું गुरुता, अरुचिमान् અને અરુચિવાળા और अरुचियुक्त, भवेत् થાય છે होते हैं, मृदितैः इव જાણે મર્દન કરેલ હોય मानो मसले गये हों, पीडित-उन्मथितैः इव च અને જાણે દબાવેલ તથા હચમચાવેલ હોય તેવા और मानो दबाये और हिलाये गये हों वैसे, गात्रैः ગાત્રોથી યુક્ત अवयवोंसे युक्त, भवेत् થાય છે होते हैं, शूनाक्षिकूटः સૂજેલ આંખના પોપચાંવાળા अक्षिकूटमें शोफयुक्त, हरितः લીલા રંગના हरित वर्णवाले, शीर्णलोमा ખરી ગયેલ રૂંવાડાંવાળા झड़े हुए रोंएवाले, हतप्रभः નિસ્તેજ नष्ट प्रभावाले, कोपनः ક્રોધી क्रोधी, शिशिरद्वेषी ઠંડી વસ્તુઓના અણગમાવાળા शीतको न चाहनेवाले, निद्रालुः ઊંઘણશી निद्रालु, ष्ठीवनः બહુ થૂંકતા बारंवार थूकनेवाले, अल्पवाक् અને થોડું બોલનારા થાય છે और थोड़ा बोलनेवाले होते हैं, आरोहण-आयासैः તેઓને ઊંચે ચડવાથી અને શ્રમથી उनको चढ़नेसे और परिश्रमसे, पिण्डिका-उद्वेष्ट- પિંડીઓમાં ગોટલા पिंडलियोंमें ऐंठन, कटि-ऊरु-पादरुक् અને કમર, સાથળ તથા પગમાં પીડા और कमर, ऊरु तथा पैरमें पीड़ा, सदनानि च તેમજ થાક एवं थकान, भवन्ति થાય છે होते हैं, अस्य च હવે આ પાંડુરોગના अब इस पाण्डुरोगके, विशेषः ભિન્ન ભિન્ન હેતુ તથા લક્ષણ भिन्न भिन्न हेतु तथा लक्षण, वक्ष्यते કહેવાશે कहे जायेंगे ॥ १३-१६ ॥

13-16. When the disease has fully manifested itself, there occur all the following symptoms—the patient becomes afflicted with tinnitus, loss of gastric fire, weakness, asthenia, repugnance for food, fatigue, giddiness, pain in the limbs, fever, dyspnea, heaviness and anorexia. He feels as though his limbs have been kneaded, squeezed and pounded; his eyelids are swollen; he is greenish in body-tinge, his hair falls off; he suffers loss of body-lustre; he becomes irritable, dislikes cold things, develops sleepiness, ptyalism, taciturnity, complains of cramps in the legs and pain and flabbiness in the waist, thighs and feet when climbing or exerting himself in other ways. We shall now give a detailed description of this disease.

वातजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
जनयेत्कृष्णपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम् ॥१७॥
अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
वर्चःशोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥१८॥

वातलैः વાતકર वातकारक, आहारैः આહાર आहार, उपचारैः च તથા ઉપચારોથી और उपचारोंसे, कुपितः પ્રકુપિત થયેલો प्रकुपित, अनिलः વાયુ वायु, कृष्ण- કાળાશ कालावर्ण, पाण्डुत्वम् પાંડુતા पांडुता, रूक्ष-अरुण-अङ्गताम् અંગોની રૂક્ષતા તેમજ અરુણતા अङ्गोंकी रूक्षता एवं अरुणता, अङ्गमर्दम् અંગોનું ભાગવું अंगमर्द, रुजम् પીડા रुजा, तोदम् ચસકા तोद, कम्पम् કંપ कंपन, पार्श्व-शिरोरुजम् પડખાં અને મસ્તકમાં પીડા पार्श्व और शिरमें पीडा, वर्चःशोष- મળ સૂકાવો मलकी

१५. शिशिरद्वेषी—शिशिरादेषी (ब.)
,, अल्पवाक्—अल्परुक् (ध.)
१६. भवन्त्यारोहणायासैः—स्युरथारोहणायासैः (ब. ध.)
१७. कृष्णपाण्डुत्वम्—कृच्छ्रपाण्डुत्वम् (ध. झ. ध.)
,, अरुणाङ्गताम्—अरुणभताम् (ध. ब.)
१८. वर्चः—शकृत (ह.)

शुष्कता, आस्यवैरस्यम् મુખની વિરસતા मुखकी विरक्ता, शोफ- સોજો शोफ, आनाह- આનાહ आनाह, बलक्षयान् અને બળનો क्षय और बलक्षयको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १७-१८ ॥

17-18. The vata, getting provoked by vata-promoting diet and activity causes the swarthy type of pallor, dry-brown coloration of the limbs, body-ache, pain pricking pain, tremors, pain in the side of the body and in the head, dehydration of feces, dysgeusia, edema, constipation and loss of vitality.

पित्तजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपणैः ।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥१९॥

पित्तलस्य પિત્તપ્રકૃતિવાળાનું पित्तप्रकृतिवाले मनुष्यका, यथोक्तैः પૂર્વે કહેલા पूर्व कहे हुए, स्वैः પોતાના अपने, प्रकोपणैः પ્રકોપ કરનારા હેતુઓ વડે प्रकोपक हेतुओंसे, आचितम् સંચિત થયેલું संचित, पित्तम् પિત્ત पित्त, रक्तादीन् રક્ત વગેરેને रक्तादिको, दूषयित्वा तु દૂષિત કરીને दूषित करके, पाण्डुरोगाय પાંડુરોગ पांडुरोगको, कल्पते ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १९ ॥

19. The pitta getting provoked by the particular pitta-provoking factors and getting accumulated in the body of the person of the pitta-habitus, vitiates the blood and other body-elements and causes anemia.

स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशकृन्नरः ॥२०॥
स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नमभिनन्दति ।
कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽम्लमेव च ॥२१॥
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥२२॥

सः नरः તે મનુષ્ય वह मनुष्य, पीतः પીળો પીળે वर्णवाला, हरिताभः वा અથવા લીલી કાંતિવાળો या हरित आभावाला, ज्वर-दाह-समन्वितः જ્વર તથા દાહથી યુક્ત ज्वर तथा दाहसे युक्त, तृष्णा- તૃષાથી થયેલી प्याससे जन्य, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, पिपासार्तः તથા તૃષાથી પીડાવાળો तथा प्याससे पीडित, पीत- પીળાં पीले मूत्रशकृत् મૂત્ર અને મળવાળો मूत्र और मलवाला, स्वेदनः પસીનાવાળો पसीनासे युक्त, शीतकामः च અને ઠંડી વસ્તુઓની ઇચ્છાવાળો થાય છે और शीतकी अभिलाषा करनेवाला होता है, अन्नम् च न अभिनन्दति તે અન્નની ઇચ્છા કરતો નથી वह अन्नको नहीं चाहता, कटुक-आस्यः તીખા મુખવાળો થાય છે तीते मुखवाला होता है, अस्य च અને તેને और उसको, उष्णम् ઉષ્ણ ગરમ, अम्लम् एव च તથા ખાટી વસ્તુ तथा खट्टे पदार्थ, न उपशेते સદતી નથી अनुकूल नहीं होते, अन्ने અન્ન अन्नके, विदग्धे વિદગ્ધ થતાં विदग्ध होने पर, अस्य એને उसको, अम्लः उद्गारः ખાટા ઓડકાર આવે છે खट्टी डकार आती हैं, विदाहः च અને વિદાહ और विदाह, जायते થાય છે होता है, दौर्गन्ध्यम् શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવે છે देहसे दुर्गन्ध आती है, भिन्नवर्चस्त्वम् અને મળભેદ और मलभेद, दौर्बल्यम् તથા દુર્બલતા तथा दुर्बलता होती है, तमः एव च તેમજ આંખે અંધારાં આવે છે एवं आंखोंके सामने अंधेरा आता है ॥ २०-२२ ॥

20-22. The person becomes yellowish or greenish in tinge, afflicted with fever and burning, has craving for fluids, fainting and thirst; he passes yellowish urine and feces,

---

१९. यथोक्तैः—यथोक्तम् (ध.)
,, ,, —तथोक्तैः (ब.)
२०. तृष्णा—छर्दि (द. ध.)
,, पिपासार्तः—परीतस्तु (ध. ड.)
,, ,, —परीतस्य (ह्म.)

२१. शीतकामश्च—शीतकायश्च (थ. ब.)
२२. दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च—दौर्बल्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बन्ध्यं तम एव च (द. ब.)
,, भिन्नवर्चस्त्वं—वर्चसो भेदो (थ. फ. ब.)

perspires excessively, craves for cold things, does not relish food and has a pungent taste in the mouth. Hot as well as acid things are not homologatory to him; and he suffers from acid eructations and heart-burn due to the misdigestion of food, and also from body-fetor, looseness of stools, prostration and faintness.

श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

विवृद्धः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्वेतावभासताम् ॥२३॥
प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
श्वासं कासं तथाऽऽलस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥२४॥
शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरूक्षोष्णकामताम् ।
श्वयथुं मधुरास्यत्वमिति पाण्ड्वामयः कफात् ॥२५॥

श्लेष्मलैः કફ કરનારા આહારવિહારોથી कफकारक आहारविहारोंसे, **विवृद्धः** વધેલો अत्यंत बढ़ा हुआ, **सः श्लेष्मा** તે કફ वह कफ, **पूर्ववत्** પૂર્વની પેઠે पूर्ववत्, **पाण्डुरोगम्** પાંડુરોગને पांडुरोगको, **गौरवम्** તથા શરીરનું ભારેપણું तथा भारीपन, **तन्द्राम्** તંદ્રા तन्द्रा, **छर्दिम्** ઉલટી कै, **श्वेत-अवभासताम्** ધોળાશ દેખાવી सफेद आभा दिखाई देना, **प्रसेकम्** લાળ પડવી लालाप्रसेक, **लोमहर्षम्** રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, **सादम्** શિથિલતા ढीलापन, **मूर्च्छाम्** મૂર્છા मूर्च्छा, **भ्रमम्** ભ્રમ चक्कर, **क्लमम् च** થાક थकान, **श्वासम्** શ્વાસ श्वास, **कासम्** ઉધરસ खांसी, तथा **आलस्यम्** આળસ आलस्य, **अरुचिम्** અરુચિ अरुचि, **वाक्-स्वर-** વાણી અને સ્વર वाणी और स्वरका, **ग्रहम्** પકડાવો बैठ जाना, **शुक्ल-मूत्र-अक्षि-वर्चस्त्वम्** મૂત્ર, નેત્ર અને મળ સફેદ થવાં मूत्र, नेत्र और मलका सफेद होना, **कटु-रूक्ष-उष्ण- कामताम्** તીખા, રૂક્ષ અને ઉષ્ણ

२४. श्वासं कासं—श्वासकासौ (ब.)

२५. शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं—मूत्राक्षिवर्चसां शौक्ल्यम् (ग. थ. द. फ. ब.)

,, मधुरास्यत्वमिति—लवणास्यत्वमिति (ध. फ. ब.)

પદાર્થોની ઇચ્છા થવી तीते, रूक्ष और उष्णमें प्रीति, **श्वयथुम्** સોજા शोफ, **मधुर-आस्यत्वम् च** અને મુખની મધુરતા એ લક્ષણોને मुँहकी मीठास इन लक्षणोंको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **इति** આ यह, **कफात्** કફથી થયેલો कफजनित, **पाण्ड्वामयः** પાંડુરોગ છે पांडुरोग है ॥२३-२५॥

23-25 Similarly, the kapha getting increased by kapha-promoting factors, causes anemia having the following symptoms—heaviness, torpor, vomiting, sallow complexion, ptyalism, horripilation, asthenia, fainting, giddiness, exhaustion, dyspnea, cough, lethargy, anorexia loss of speech and voice, whiteness of urine, eyes and feces; craving for pungent, dry and hot things; edema and sweet taste in the mouth. This is the anemia due to kapha.

सान्निपातिकपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥२६॥

सर्वान्न- સઘળાં અન્નોનું सब प्रकारके अन्न, **सेविनः** સેવન કરનારના सेवन करनेवाले पुरुषके, **दुष्टाः** દૂષિત થયેલા दूषित हुए, **सर्वे दोषाः** સઘળા દોષો सब दोष, **त्रिदोषजम्** ત્રણે દોષોથી થયેલા त्रिदोषजनित, **त्रिदोष-** અને ત્રણે દોષોનાં और तीनों दोषोंके, **लिङ्गम्** લક્ષણવાળા लक्षणोंसे युक्त, **सुदुःसहम्** અત્યંત દુઃસહ अत्यन्त दुःसह, **पाण्डुरोगम्** પાંડુરોગને पांडुरोगको, **कुर्वन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥२६॥

26. In a person who indulges in all varieties of food, all the three humors get simultaneously provoked and cause a very severe type of anemia having a syndrome of the symptoms of tridiscordance.

२६. सुदुःसहम्—सुदुस्तरम् (ब.)

मृजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षणे—

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम् ॥२७॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥२८॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥२९॥
शूनगण्डाक्षिकूटभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ३०

मृत्तिका-अदन-शीलस्य માટીનું ભક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળા દરદીનો मिट्टी खानेकी आदतवाले रोगीका, **अन्यतमः** કોઈ એક कोई एक, **मलः** દોષ दोष, **कुप्यति** કુપિત થાય છે कुपित होता है, **कषाया मृत्** કષાય રસવાળી માટી कसैली मिट्टी, **मारुतम्** વાયુને वायुको, **ऊषरा** ખારા રસવાળી માટી क्षार रसवाली मिट्टी, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **मधुरा** અને મધુર રસવાળી માટી और मीठी मिट्टी, **कफम्** કફને कफको, **कोपयेत्** પ્રકુપિત કરે છે प्रकुपित करती है, **रौक्ष्यात्** તે રૂક્ષ હોવાથી वह रूक्षताके कारण, **रसादीन्** રસ વગેરેને रसादिकोंको, **भुक्तम् च** અને ખાધેલા ખોરાકને और भोजनको, **विरूक्षयेत्** રૂક્ષ કરે છે रूक्ष कर देती है, **अविपक्वा एव** અને પચ્યા વિનાજ और बिना पके ही, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **पूरयति** ભરી દે છે भर देती है, **निरुणद्धि च** તથા બંધ પણ કરી દે છે तथा रोक भी देती है, **इन्द्रियाणाम्** તેમજ ઇન્દ્રિયોનાં एवं इन्द्रियोंके, **बलम्** બળ शक्ति, **तेजः** તેજ तेज, **तथा** तथा तथा, **वीर्य-ओजसी** વીર્ય અને ઓજને वीर्य और ओजको, **हत्वा** હણીને नष्ट करके, **बल-वर्ण-अग्नि-नाशनम्** બલ, વર્ણ અને અગ્નિનો નાશ કરનારા बल, वर्ण और अग्निके नाशक, **पाण्डुरोगम्** પાંડુરોગને पांडुरोगको, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **शून-गण्ड-अक्षिकूट-भ्रूः** સૂજેલાં ગાલ, આંખનાં પોપચાં અને ભમરવાળો शोथयुक्त गंडस्थल, अक्षिकूट और भौंहवाला, **शूनपात्-नाभि-मेहनः** સૂજેલાં પગ, નાભિ અને મૂત્રેન્દ્રિયવાળો शोफयुक्त पैर, नाभिप्रदेश और शिश्नवाला, **क्रिमिकोष्ठः** તથા કૃમિયુક્ત કોઠાવાળો રોગી तथा पेटमें कृमिवाला रोगी, **सासृक्** રક્તયુક્ત रक्तयुक्त, **कफान्वितम्** તેમજ કફયુક્ત एवं कफयुक्त, **मलम्** મલનો मलको, **अतिसार्येत** અતિ પ્રમાણમાં ત્યાગ કરે છે अत्यंत त्यागता है ॥ २७-३० ॥

27-30. In one who is addicted to earth-eating, any of the three humors may become provoked. Earth of the astringent taste provokes vata; that of saltish taste provokes pitta and that of sweet taste provokes kapha. Earth when eaten, dehydrates the nutrient fluid and the other body-elements on account of its quality of dryness, and, not being digested in the body, it (the earth) fills the body-channels and causes obstruction. Then, impairing tone of the senses, secretory system, lustre, and vital essence, it causes anemia and soon diminishes vitality, complexion and the gastric fire. The patient develops edema of the cheek, eyelid and brow; his feet, navel and genitals become edematous; he develops intestinal worms and diarrhea and his stools are mixed with mucus and blood.

पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणम्—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥३१॥

२८. रौक्ष्याद् भुक्तं-रौक्ष्याद् भुक्ता (क.)
,, भुक्तम्--भक्तम् (ड.)
,, विरूक्षयेत्--विरूक्ष्य च (ध.)
२९. बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा—बलं तेज ओजो वीर्यं-निहत्य च (क. ध. झ. फ.)
,, तेजो वीर्यौजसी तथा--तेजो वीर्यौजसां तथा (प. ब.)
३०. शूनपान्नाभिमेहनः—नाभिपादाग्रमेहनः (ख. थ. ध.)
३१. कालप्रकर्षाच्छूनो ना--कालप्रकर्षाच्छूनानां (ध.)
,, ,, ,, —कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गः (प. ब.)

बद्धाल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृषार्दितः ॥३२॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥३३॥

चिरोत्पन्नः લાંબા વખતથી થયેલો चिरकालीन, खरीभूतः અને અત્યંત રૂક્ષ अत्यंत रूक्ष हुआ, पाण्डुरोगः પાંડુરોગ पांडुरोग, न सिध्यति સાધ્ય નથી साध्य नहीं है, काल- प्रकर्षात् અને ઘણો વખત થઈ જવાથી और दीर्घकालके कारण, शूनः સોજાવાળો शोफयुक्त, यः च જે પાંડુરોગી जो पांडुरोगी, पीतानि પદાર્થોને પીળા द्रव्योंको पीले वर्णके, पश्यति જુએ છે તે પણ સાધ્ય નથી देखता है वह भी साध्य नहीं है, यः જે પાંડુરોગીને जिस पांडुरोगीको, बद्ध- अल्प- विट्कम् બાંધેલા અલ્પ મળવાળો बंधे हुए अल्प मलसे युक्त, सकफम् કફવાળો कफसे युक्त, हरितम् તથા લીલો तथा हरे वर्णके, अतिसार्यते અતિસાર થાય છે दस्त अत्यंत मात्रामें होते हैं, दीनः જે પાંડુરોગી દીનતાવાળો जो पांडुरोगी दीनतावाला, श्वेत- अतिदिग्धाङ्गः અતિશય સફેદ રંગથી લીંપેલાં હોય એવાં અંગવાળો अत्यंत श्वेत वर्णसे लिप्तके सदृश शरीरवाला, छर्दि-मूर्च्छा-तृषार्दितः ઉલટી, મૂર્ચ્છા અને તૃષાથી પીડાતો હોય છે कै, मूर्च्छा और प्याससे पीड़ित होता है, यः च पाण्डुः અને જે પાંડુરોગી और जो पांडुरोगी, असृक्- क्षयात् રક્તનો ક્ષય થવાથી रक्तक्षयसे, श्वेतत्वम् ધોળાશને श्वेतताको, आप्नुयात् પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है, सः તે वह, न अस्ति બચતો નથી नहीं बचता, इति આ પ્રમાણે इस तरह, पञ्चविधस्य પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, पाण्डुरोगस्य પાંડુરોગનાં पांडुरोगके, लक्षणम् લક્ષણો लक्षण, उक्तम् કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥ ३१-३३ ॥

31-33. The patient in whom the anemia has been of long duration and has led to excessive dehydration of the body, or the patient who has developed edema on account of the long duration of the disease and whose vision has become yellow; or the patient who passes frequent, yellow, hardened and scanty stools mixed with mucus; or the patient who has become depressed in spirit and pale and whose body has become excessively clammy and who is afflicted with vomiting, fainting and thirst; or the patient, who, in consequence of loss of blood, has developed pronounced pallor—all these types of anemia do not get cured. Thus have been described the signs and symptoms of the five varieties of anemia.

कामलायाः निदानं लक्षणं च—

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥३४॥

यः तु જે जो, पाण्डुरोगी પાંડુરોગી पांडुरोगी, पित्तलानि પિત્તકારક પદાર્થોનું पित्तकारक पदार्थोंका, अत्यर्थम् અત્યન્ત अत्यन्त, निषेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, तस्य તેનું उसका, पित्तम् પિત્ત पित्त, असृक्- રક્ત रक्त, मांसम् અને માંસને और मांसको, दग्ध्वा બાળીને जलाकर, रोगाय રોગને रोगका, कल्पते ઉત્પન્ન કરે છે कारण बनता है ॥ ३४ ॥

34. If the anemic person indulges inordinately in pitta-promoting things, the pitta in him gets aggravated and consuming the blood and flesh in his body, leads to further disease.

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥३५॥

३२. छर्दिमूर्च्छातृषार्दितः—छर्दिमूर्च्छातृडन्वितः (ढ.)
,, तृषार्दितः—तृषान्वितः (च.)

३५. स भृशं—सुभृशं (ढ.)
,, त्वङ्नखाननः—त्वङ्नखो नरः (च.)

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥३६॥
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ।

सः भृशम् ते अत्यंत वह अत्यंत, हारिद्रनेत्रः હળદર જેવા રંગનાં નેત્રવાળો हल्दीके समान वर्णयुक्त नेत्रवाला, हारिद्र-त्वक्-नख-आननः હળદર જેવા રંગનાં ત્વચા નખ અને મુખવાળો हल्दीके समान वर्णयुक्त त्वचा, नख और मुँहवाला, रक्त-पीत રાતાં-પીળાં लाल-पीले, शकृत्-मूत्रः મળ-મૂત્રવાળો मल और मूत्रवाला, भेकवर्णः દેડકા જેવા રંગવાળો मेंढकसे रंगवाला, हतेन्द्रियः હણાઈ ગયેલી ઇન્દ્રિયવાળો नष्ट इन्द्रियोंवाला, दाह- અને દાહ और दाह, अविपाक- અપચો अपचन, दौर्बल्य- દુર્બલતા दुर्बलता, सदन- શિથિલતા शैथिल्य, अरुचि- તથા અરુચિથી तथा अरुचिसे, कर्षितः ક્ષીણ થાય છે कृश होता है, बहुपित्ता અતિશય પિત્તવાળો अति पित्तयुक्त, कोष्ठ-शाखा-आश्रया અને કોઠો તથા શાખાઓનો આશ્રય કરી રહેલ कोष्ठ तथा शाखामें आश्रयवाली, एषा આ વ્યાધિ इस व्याधिको, कामला કમળો कामला, मता કહેવાય છે कहते हैं, कालान्तरात् કેટલોક કાળ જવાથી कुछ कालके बाद, खरीभूता રૂક્ષ થતાં रूक्ष होने पर, कृच्छ्रा તે વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય उस व्याधिको कृच्छ्रसाध्य, कुम्भकामला કુંભકામલા कुम्भकामला, स्यात् કહેવાય છે कहते हैं ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Thus, his eyes become extremely yellow and likewise his skin, nails and face become yellow; he passes urine and feces of reddish or yellowish color; his skin-color is yellow like that of a frog; his senses are impaired and he is afflicted with burning, mis-digestion, prostration, asthenia and anorexia. This condition known as Kamala or jaundice is caused by the excess of pitta and its seats of affection are both the gastro-intestinal tract and the peripheral tissues. In course of time, the jaundice becomes deep-seated and formidable; this is called Kumbha-jaundice.

३६. बहुपित्तैषा—बहुपित्तैर्वा (थ.)

कुम्भकामलायाः लक्षणम्—

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥३७॥
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥३८॥
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ।

यः मानवः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, कृष्ण-पीत- કાળાં તથા પીળાં काले तथा पीले, शकृत्-मूत्रः મળ તેમજ મૂત્રવાળો मल एवं मूत्रवाला, भृशम् અત્યંત अत्यन्त, शूनः च સોજાવાળો शोफयुक्त, सरक्त- તથા લાલાશવાળાં तथा लालिमासे युक्त, अक्षि- નેત્ર आंख, मुख- મુખ मुंह, छर्दि- ઉલટી कै, विण्मूत्रः च અને મળમૂત્રવાળો वर्ईने और मलमूत्रवाला होकर, ताम्यति ખેદ પામતો હોય છે खिन्न होता है, दाह-अरुचि- દાહ-અરુચિ दाह-अरुचि, तृषा- તૃષા प्यास, आनाह- આનાહ आनाह, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, मोह- અને મૂર્ચ્છાથી और मोहसे, समन्वितः યુક્ત હોય છે युक्त होता है, नष्टअग्निसंज्ञः અને જેનાં અગ્નિ તેમજ ભાન નષ્ટ થયેલ હોય છે और जिसके अग्नि एवं संज्ञा नष्ट हुए हैं, कामलावान् તે કમળાનો રોગી वह पीलियावाला पुरुष, क्षिप्रम् हि શીઘ્ર જ शीघ्र ही, विपद्यते મરણ પામે છે मृत्यु पाता है ॥ ३७-३८½ ॥

37-38½. The patient passes feces and urine of dark-yellow color and develops severe edema; his eyes and face appear red and his vomit, feces and urine are tinged with blood; he has tremors; he is afflicted with burning, anorexia, thirst, constipation,

३७. कृष्णपीतशकृन्मूत्रः—कृष्णमूत्रशकृन्नेत्रः (ध.)
३८. तृषानाह—तृडानाह (थ.)
३८½. नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते—प्रनष्टाग्निसंज्ञश्च निर्वात्याशु च कामली (ङ.)

torpor and faintness; he suffers from loss of the gastric fire as well as of consciousness; such a subject of jaundice will soon die.

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ॥३९॥

इतरेषाम् બીજા अन्य, साध्यानाम् साध्य પાંડુરોગ તથા કામળાની साध्य पांडुरोग तथा कामलाकी, तु તો तो, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि હું કહીશ बताऊँगा ॥ ३९ ॥

39. Now we shall describe the treatment of the remaining conditions which are curable

कामलापाण्डुरोगयोः संशोधनम्—

तत्र पाण्डुामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरूर्ध्वानुलोमिकैः ।
संशोध्यो मृदुभिस्तिक्तैः कामली तु विरेचनैः ॥४०॥

तत्र તેમાં उनमें, पाण्डुामयी પાંડુરોગીનું पांडुरोगीका, स्निग्धः સ્નેહન કરી स्नेहन करके, तीक्ष्णैः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, ऊर्ध्व-आनुलोमिकैः વમન તથા વિરેચન વડે वमन तथा विरेचनोंसे, संशोध्यः શોધન કરવું જોઈએ शोधन करना चाहिए, कामली तु અને કમળાના રોગીનું તો और पीलियावाले रोगीका तो, मृदुभिः મૃદુ मृदु, तिक्तैः તથા તિક્ત રસયુક્ત तथा तिक्त विरेचनैः વિરેચનો વડે શોધન કરવું જોઈએ विरेचनोंसे शोधन करना चाहिए ॥ ४० ॥

40. The patient suffering from anemia should be made to undergo oleation procedure and then be cleansed with strong emesis and purgation. The patient suffering from jaundice should be cleansed with mild and bitter purgative remedies.

कामलापाण्डुरोगयोः अन्नपानम्—

ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत् ।
शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान् ॥४१॥
मुद्गाढकीमसूरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हितैः ।

संशुद्ध- શુદ્ધ થયેલ शुद्ध हुए, कोष्ठाभ्याम् કોઠાવાળા कोष्ठवाले, ताभ्याम् તે બન્ને રોગીને उन दोनों रोगियोंको, पथ्यानि अन्नानि પથ્ય ભોજન पथ्य भोजन, दापयेत् કરાવવાં જોઈએ कराना चाहिए, यूषसंहितान् જેમકે યૂષોની સાથે जैसे यूषोंके साथ, पुराणान् જૂના पुराने, स-यव-गोधूमान् જવ ઘઉં जौ, गेहूं, शालीन् કે શાલિચોખાનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ या शालिचावलका प्रयोग कराना चाहिए, हितैः અને હિતકારી और हितकर, मुद्ग- મગ मूंग, आढकी- તુવર अरहर, मसूरैः च તથા મસૂર એઓના યૂષોની સાથે तथा मसूर इनके यूषोंके साथ, जाङ्गलैः અથવા હિતકર જાંગલ પશુપક્ષીઓના अथवा हितकर जांगल पशुपक्षियोंके, रसैः માંસરસોની સાથે પથ્ય ભોજનનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ मांसरसोंके साथ पथ्य भोजनका प्रयोग कराना चाहिए ॥ ४१½ ॥

41-41½. After the alimentary system has thus been cleansed by these procedures, he should be given wholesome food, namely, old rice, barley or wheat either with soup prepared of green gram, pigeon-pea or lentils, or with wholesome meat-juice of jangala creatures.

कामलापाण्डुरोगयोः स्नेहनम्—

यथादोषं विशिष्टं च तयोर्भैषज्यमाचरेत् ॥४२॥
पञ्चगव्यं महातिक्तं कल्याणकमथापि वा ।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे ॥४३॥

तयोः च અને તે બન્નેનું उन दोनोंको, यथादोषम् દોષ પ્રમાણે दोषके अनुसार, विशिष्टम् વિશેષ પ્રકારનું

३९. प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम्—भेषजं संप्रवक्ष्यामि (क.)
,, ,, ,, —भेषजं संप्रवक्ष्यते (च. फ.)
४०. संशोध्यो—शोध्यः स्यात (ब.)
,, कामली तु—कामलावान् (फ.)

४१. शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान्—शालयो यवगोधूमाः पुराणाः सूपसंस्कृताः (फ.)
,, यूषसंहितान्—यूषसंस्कृतान् (फ. ह. च. ब.)
४२. यथादोषं विशिष्टं च —यथादोषविशेषं च (फ. ब.)

विशिष्ट, भैषज्यम् ઔષધ औषध, आचरेत् કરવું देवे. कामला-पाण्डुरोगिणे કમળા અને પાંડુરોગના દરદીને पीलियावाले और पांडुरोगीको, स्नेहनार्थम् સ્નેહન માટે स्नेहनार्थं, पञ्चगव्यम् પંચગવ્ય पंचगव्य, महातिक्तम् મહાતિક્તક महातिक्तक, अथ अपि वा અથવા या, कल्याणकम् કલ્યાણક कल्याणक, घृतम् ઘૃત घृत, दद्यात् આપવું देवे ॥ ४२-४३ ॥

42-43. According to the particular morbidity in each of these two conditions, medication should be carried out. The medicated ghees viz., Panchagavya (Chi. chap. 10), Maha-tikta (Chi. chap. 7) or Kalyanaka (Chi. chap. 9) may be given for oleation purposes to the patient suffering from jaundice and anemia.

दाडिमाद्यं घृतम्—

दाडिमात् कुडवो धान्यात् कुडवार्धं पलं पलम् ।
चित्रकाच्छृङ्गवेराच्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥४४॥
तैः कल्कैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥४५॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥४६॥
इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

दाडिमात् દાડમનો રસ अनारके रसका कुडवः १६ તોલા एक कुडव, धान्यात् ધાણા धनियाका, कुडवार्धम् ८ તોલા आधा कुड़व, चित्रकात् ચિત્રક चित्रक, शृङ्गवेरात् च तथा આદુ और आर्द्रकका, पलम् पलम् ચાર ચાર તોલા एक एक पल, तथा तथा तथा, पिप्पली પીપર पिप्पली, अष्टमिका २ તોલા दो कर्ष, तैः कल्कैः એઓના કલ્ક વડે उनके कल्कोंसे, सलिलाढके પાણી २५६ તોલામાં एक आढक जलमें, सिद्धम् પકવેલું सिद्ध किया गया, घृतस्य विंशतिपलम् ८० તોલા ઘી बीस पल घृत, हृत्॰ હૃદયરોગ हृद्रोग, पाण्डु- પાંડુ पांडु, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अर्शः હરસ अर्श, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, वातकफार्तिनुत् અને વાત તથા કફની પીડાને દૂર કરે છે वात और कफकी पीडाको नाश करनेवाला है, दीपनम् દીપન છે दीपन है, श्वास-कासघ्नम् અને શ્વાસ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે और श्वास तथा कासका नाशक है, मूढवाते च મૂઢવાતવાળાને मूढवातवाले, दुःखप्रसविनीनाम् च तथा કષ્ટ પ્રસવવાળી સ્ત્રીઓને तथा कठिन प्रसूतिवाली स्त्रियोंके लिए, शस्यते હિતકારી છે हितकारी है, वन्ध्यानाम् च एव તેમજ વન્ધ્યાઓને પણ एवं वंध्या स्त्रियोंकोभी, गर्भदम् ગર્ભ આપનારું છે गर्भ देनेवाला है ॥४४-४६॥ इति આ यह, दाडिमाद्यम् દાડિમાદ્ય दाडिमाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है।

44-46. The medicated ghee prepared of eighty tolas of cow's ghee, in 256 tolas of water with the paste of 16 tolas of pomegranate, 8 tolas of coriander, 4 tolas of white-flowered leadwort, 4 tolas of dry ginger and 2 tolas of long pepper—this ghee is curative of gastric disorders, anemia gulma, piles, splenic disorder and disorders due to vata and kapha. It is digestive-stimulant, curative of dyspnea and cough; it is recommended in claudication of vata and in difficult labour (dystocia); it endows fertility on sterile women. Thus has been described the Compound Pomegranate-ghee.

कटुकाद्यं घृतम्—

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात् फलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥४७॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥४८॥

४५. गुल्मार्शः—रोगार्शः (ख. ड. म)
४६. चैव गर्भदम्—च सुतप्रदम् (ग. थ. फ. व.)
४८. कृष्णा पर्पटको....क्षीरचतुर्गुणः॥—सपिप्पलीपर्पटकभूनिम्बं देवदारु च । पिष्ट्वाक्षमात्रैस्तैः सर्पिः प्रस्थं क्षीराढके पचेत् ॥ (ब.थ.द.फ.)

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अर्शांस्यसृग्दरं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥४९॥

इति कटुकाद्यं घृतम् ।

कटुका रोहिणी કડુ कटुकी, मुस्तम् મોથ मोथा, हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, वत्सकात फलम् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, पटोलम् પટોળ परवल, चन्दनम् ચંદન चन्दन, मूर्वा મોરવેલ मूर्वा, त्रायमाणा ત્રાયમાણ त्रायमाण, दुरालभा ધમાસો धमासा, कृष्णा પીપર पिप्पली, पर्पटकः ખડસલીઓ पित्तपापड़ा, निम्बः લીમડો नीम, भूनिम्बः કરિયાતું चिरायता, देवदारु च દેવદાર और देवदार, कार्षिकैः એક એક તોલાના પ્રમાણવાળા एक एक कर्षमानवाले, तैः એ સર્વથી उन सबसे, क्षीरचतुर्गुणः ચારગણા દૂધમાં चौगुने दूधके साथ, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया गया, घृतप्रस्थः ६४ તોલા ઘૃત एक प्रस्थ घृत, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, ज्वरम् જ્વર ज्वर, दाहम् દાહ दाह, सभगन्दरम् ભગંદર भगन्दर, श्वयथुम् સોજા शोफ, अर्शांसि હરસ अर्श, असृग्दरम् च एव પ્રદર और रक्तप्रदर, विस्फोटकान् तथा વિસ્ફોટકને तथा विस्फोटकोंको, हन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ४७-४९ ॥ इति આ यह, कटुकाद्यम् કડુકાદ્ય कटुकाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है ।

47-49. Take four tolas of each of kurroa, nut-grass, turmeric and indian berberry, kurchi-seeds, wild snake-gourd, sandal-wood, trilobed virgin bower, zalil, cretan prickly clover, long pepper, trailing rungia, neem, chiretta and deodar, and obtain 64 tolas of medicated ghee decocting all these in four times that quantity of cow's milk. This medicated ghee is curative of hemothermia, fever, burning, edema, fistula-in-ano, piles, menorrhagia and likewise of eruptions. Thus has been desribed the Compound Kurroa-ghee.

पथ्याघृतम्—

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्थः सिद्धो घृतात् पेयः स पाण्ड्वामयगुल्मनुत् ५०

इति पथ्याघृतम् ।

पथ्यावृन्त-अर्धशत- પચાસ હરડેના ડીંટિયાંના पचास हरडके डंठलके, कल्कवान् કલ્કથી યુક્ત कल्कसे युक्त पथ्याशतरसे એકસો હરડેના ક્વાથમાં एकसौ हाडके कषायमें, सिद्धः સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया गया, घृतात् ઘી घी, प्रस्थः એક પ્રસ્થ एक प्रस्थ, पेयः પીવું पीवे, सः તે वह, पाण्ड्वामय- પાંડુરોગ पांडुरोग, गुल्मनुत् અને ગુલ્મનો નાશ કરનાર છે और गुल्मनाशक है ॥ ५० ॥ इति આ यह, पथ्याघृतम् પથ્યાઘૃત છે पथ्याघृत है ।

50. Prepare a medicated ghee with the decoction of a hundred chebulic myrobalans to which has been added the paste of the stalks of fifty chebulic myrobalans and 64 tolas of ghee. This taken as potion is curative of anemia and gulma. Thus has been described Chebulic Myrobalan-ghee.

दन्तीघृतम्—

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलादुभिः ।
तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः प्लीहपाण्ड्वर्तिशोफजित् ५१॥

इति दन्तीघृतम् ।

तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, दन्त्याः દંતીના दन्तीके, चतुष्पलरसे ૧૬ તોલા ક્વાથમાં चार पल कषायमें, पिष्टैः કલ્ક કરેલાં पीसे हुए, दन्ती- शलादुभिः દંતીનાં કાચાં ફળથી दन्तीके कच्चे फलोंसे, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया, घृतात् प्रस्थः ६४ તોલા ઘી एक प्रस्थ घी, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, पाण्डु-अर्ति- પાંડુરોગ

४९. हन्ति-हन्यात् ब.)

५१. दन्त्याश्चतुष्पलरसे-दन्त्याश्चतुष्प्रस्थरसे (क.)

पांडुरोग, शोफजित् અને સોજાને જીતે છે और शोफको जीतनेवाला है ॥ ५१ ॥ इति આ यह, दन्तीघृतम् દંતીઘૃત છે दन्तीघृत है।

51. Prepare a medicated ghee taking 64 tolas of ghee and sixteen tolas of the decoction of the red physic nut and adding to it the paste of green fruits of red physic nut. This is curative of splenic disorders, anemia and edema. Thus has been described the Red Physic-nut-ghee.

द्राक्षाघृतम्—

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
कामलागुल्मपाण्डूर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥५२॥
इति द्राक्षाघृतम् ।

द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्काके, अर्धप्रस्थ- ३२ તોલાથી आधे प्रस्थसे, साधितः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, पुराणसर्पिषः प्रस्थः ६४ તોલા જૂનું ઘૃત एक प्रस्थ पुराना घी, कामला- કમળો पीलिया, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, पाण्डूर्ति- પાંડુરોગ पांडुरोग, ज्वर- જ્વર ज्वर, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, उदरापहः અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે और उदररोगको हटानेवाला है ॥ ५२ ॥ इति આ यह, द्राक्षाघृतम् દ્રાક્ષાઘૃત છે द्राक्षाघृत है।

52. The medicated ghee, made from 64 tolas of old ghee cooked with 32 tolas of the paste of grapes, is curative of jaundice, gulma, anemia, fever, urinary disorders and abdominal affections. Thus has been described the Grape-ghee.

हरिद्रादिघृतम्—

हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥५३॥
इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रा- હળદર हल्दी, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, निम्ब- લીમડો नीम, बला બલા बला, मधुक-साधितम् અને જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલ और मुलहठीसे सिद्ध, सक्षीरम् દૂધસહિત दूधके साथ, माहिषम् ભેંસનું भैंसका, सर्पिः ઘૃત घी, उत्तमम् कामलाहरम् કમળાનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે पीलियाका नाश करनेमें उत्तम है ॥ ५३ ॥ इति આ यह, हरिद्रादिघृतम् હરિદ્રાદિઘૃત છે हरिद्रादिघृत है।

53. The medicated ghee prepared from buffalo's ghee cooked with cow's milk, turmeric, the three myrobalans, neem, heart-leaved sida and liquorice is an excellent cure for jaundice. Thus has been described the Compound Turmeric-ghee.

अन्यौ घृतयोगौ—

गोमूत्रे द्विगुणे दार्व्याः कल्काक्षद्वयसाधितः ।
दार्व्याः पञ्चपलक्वाथे कल्के कालीयके परः ॥५४॥
माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परे परः ।

द्विगुणे બમણા दूने, गोमूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, दार्व्याः દારુહળદરના दारुहल्दीके, कल्काक्षद्वय- २ તોલા કલ્કથી दो कर्ष कल्कसे, साधितः સિદ્ધ કરેલું ભેંસનું ६४ તોલા ઘી એ પહેલું ઘી साधित भैंसका एक प्रस्थ घी यह पहला घी, दार्व्याः તથા દારુહળદરના और दारुहल्दीके, पञ्चपलक्वाथे २० તોલા ક્વાથમાં पांच पल क्वाथमें, कालीयके પીળા ચંદનના कालीयकके, कल्के કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું कल्कसे साधित, माहिषात् ભેંસનું भैंसका, सर्पिषः प्रस्थः ६४ તોલા ઘી एक प्रस्थ घी,

५२. कामलागुल्मपाण्डूर्तिज्वरमेहोदरापहः—कामलाज्वरपाण्डूर्ति-गुल्ममेहोदरापहः (ग.)
" " " —कामलाक्षयपाण्डूर्तिगुल्ममेहोदरापहः (थ.)

५३. कामलाहर—कामलापह (ब.)
५४. दार्व्याः कल्काक्ष—दार्वीकल्काक्ष (ग. थ. ब.)
५५. माहिषात् सर्पिषः प्रस्थः—माहिषाज्ज्यस्य तु प्रस्थः (थ.फ.ब.)

परः એ બીજું ઘી यह दूसरा घी, पूर्वः એઓમાંથી પહેલું ઘી इनमेंसे पहला घी, पूर्वे પહેલા પાંડુરોગમાં આપવું पहले पाण्डुरोगमें देना चाहिए, परः અને બીજું घी और दूसरा घी, परे બીજા કામલારોગમાં આપવું दूसरे कामलारोगमें देना चाहिए ॥ ५४½ ॥

54-54½. Prepare a medicated ghee by cooking 2 tolas of the paste of indian berberry in 64 tolas of buffalo's ghee aud twice that amount of cow's urine. Prepare also another medicated ghee from the decoction of twenty tolas of indian berberry, two tolas of the paste of yellow-sandalwood and 64 tolas of buffalo's ghee. The first ghee is indicated in anemia and the second one in jaundice.

पाण्डुरोगे संशोधनम्—

स्नेहैरेभिरुपक्रम्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥५५॥
पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥५६॥
द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात् पाण्ड्वामयापहम् ।
द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैत्तिकः पिबेत् ॥५७॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ।
आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य च ॥५८॥
सत्र्यूषणं बिल्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।
दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥५९॥
कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।

एभिः આ इन, स्नेहैः સ્નેહોનો स्नेहोंका, उपक्रम्य પ્રયોગ કર્યા પછી प्रयोग करनेके पश्चात्, स्निग्धम् રોગીને સ્નિગ્ધ થયેલો रोगीको स्निग्ध हुआ, मत्वा જાણી जानकर, मूत्रयुक्तेन ગોમૂત્રસહિત गोमूत्रयुक्त, पयसा દૂધથી दूधसे, केवलेन वा અથવા કેવળ દૂધથી या केवल दूधसे, बहुशः ઘણીવાર बहुतवार, विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું विरेचन करावे, कोष्णे અથવા નવશેકા अथवा गुनगुने, दन्तीफलरसे દંતીબીજના ક્વાથમાં दन्तीबीजके कषायमें, काश्मर्य-अञ्जलिना- ૧૬ તોલા શીવણીથી एक कुडव गंभारीके फलसे, शृतम् પકાવેલી શ્રત, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, अञ्जलिम् ૧૬ તોલા एक कुडव, मृदित्वा वा ચોળીને मलकर, दद्यात् આપવી देवे पाण्ड्वामयापहम् તે પાંડુરોગનાશક છે वह पांडुरोगनाशक है, पैत्तिकः પિત્ત પ્રકૃતિવાળા પાંડુરોગીએ पैत्तिक पांडुरोगी, द्विशर्करं બમણી સાકરવાળું दुगुनी चीनीयुक्त, पलार्धम् ૨ તોલા आधा पल, त्रिवृत्-चूर्णम् નસોતરનું ચૂર્ણ त्रिवृतका चूर्ण, पिबेत् પીવું पीवे. कफपाण्डुः तु કફજન્ય પાંડુરોગવાળા માણસે તો कफज पांडुरोगवाला मनुष्य तो, गोमूत्रक्लिन्नयुक्ताम् ગોમૂત્રથી વાટેલી અને તેમાં ઘોળેલી गोमूत्रसे पीसी और उसमें घोली हुई, हरीतकीम् હરડે પીવી हरड़ पीवे. कामली ना કમળાના રોગીએ कामलाका रोगी, कामलापहम् કમળાનો નાશ કરનાર कामलानाशक, आरग्वधम् ગરમાળો अमलतास, सत्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, बिल्वपत्रम् તથા બીલીપત્ર એઓને તથા बेलके पत्ते उनको, इक्षोः શેલડીના ईखके, विदारी- વિદારીકંદના विदारीकन्दके, आमलकस्य च અથવા આમળાના या आंवलेके, रसेन રસની સાથે रसके साथ, पिबेत् પીવા पीवे, द्विगुडम् અથવા બમણા ગોળસહિત या दूने गुड़के साथ, दन्ती- દંતીના दंतीके, अर्धपल- ૨ તોલા आधे पलके, कल्कम् वा કલ્ક कल्कको, शीतवारिणा ઠંડા પાણી સાથે ठंडे पानीसे, पिबेत् પીવો पीवे, त्रिफलायाः रसैः અથવા ત્રિફલાના રસ સાથે अथवा त्रिफलाके कषायसे, त्रिवृताम् वा अपि નસોતર પીવું त्रिवृतको पीवे ॥ ५५-५९½ ॥

55-59½. If, as the result of treatment by the aforesaid unctuous remedies the anemia-patient is found to be rendered sufficiently unctuous, he should thereafter be subjected to frequent

५६. शृतम्–युतम् (घ.)
५८. गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां–गोमूत्रयुक्तां क्लिन्नां (ब. भ. फ.)
५९. बिल्वपत्रं–बिल्वमात्रं (ग झ. ब.)
६०. कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसैः पिबेत्–पिबेद्वा कामलावान्ना त्रिवृतां त्रिफलां रसैः (फ. ब.)

purgation by means of pure cow's milk or cow's milk mixed with cow's urine. The patient may be given a purgative which is also curative of anemia consisting of the lukewarm decoction of red physic-nut, either cooked with 16 tolas of white teak or mixed with 16 tolas of triturated grapes. The anemia patient with provoked pitta should take a potion of 2 tolas of turpeth with twice that measure of sugar, while the anemia patient with an excess of kapha should take with cow's urine the powder of chebulic myrobalans softened in cow's urine. The patient may take purging cassia, the three spices and bael leaves mixed with the juice of the sugar-cane, white yam and emblic myrobalan for the cure of jaundice. The jaundice patient may take either the paste of red physic nut ½ tola with twice the quantity of gur in cold water or the powder of turpeth in the juice of the three myrobalans.

विशालादिफाण्टः —

विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥६०॥
कार्षिकानर्धकर्षांशां कुर्यादतिविषां तथा ।
कर्षौ मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत् सुखाम्बुना ॥६१॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥६२॥
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

विशाला- ઇંદ્રામણું इन्द्रवारुणी, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, मुस्त- મોથ मोथा, कुष्ठ- કઠ कूठ, दारु- દેવદાર देवदारु, कलिङ्गकान् ઇંદ્રજવ इंद्रजौ, कार्षिकान् દરેક એકેક તોલો हरेक एक एक कर्ष, तथा तथा तथा, अतिविषाम् અતિવિષ अतीस, अर्धकर्षांशाम् અર્ધો તોલો आधा कर्ष, मधुरसायाः મોરવેલ मोरवेलके, द्वौ कर्षौ २ તોલા दो कर्ष, एतत् એ इन, सर्वम् સર્વેનું सबका, सुखाम्बुना નવશેકા પાણીથી गुनगुने जलसे, मृदितम् कुर्यात् મર્દન કરવું मल कर, पूतम् ગાળેલો छाने हुए, तम् रसम् તે રસ उस रसको, पीत्वा च પીને पीकर, अनु પછી पीछे, मधु મધ शहद, लिह्यात् ચાટવુ चाटे, कासम् આ ઉધરસ यह खांस कास, श्वासम् શ્વાસ श्वास, ज्वरम् જ્વર ज्वर, दाहम् દાહ दाह, पाण्डुरोगम् પાંડુરોગ पांडुरोग, अरोचकम् અરુચિ अरुचि, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, आनाह- આનાહ आनाह, आमवातान् च આમવાત आमवात, रक्तपित्तम् च અને રક્તપિત્તનો और रक्तपित्तको, नाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ६०-६२½ ॥

60-62½. Take one tola each of colocynth, the three myrobalans, nut-grass, costus, deodar and kurchi seeds, half a tola of atees and two tolas of trilobed virgin's bower and crushing the whole in sufficient quantity of water, reduce to paste and strain. This as potion should be taken and immediately after, honey should be licked. This medicament cures cough, dyspnea, fever, burning, anemia, anorexia, gulma, constipation, chyme and vata disorders, as also hemothermia.

कतिपययोगाः —

त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् ६३
शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ।

६०. विशाला त्रिफला—विशाला कटुका (ध.)
६१. कार्षिकानर्धकर्षांशां कुर्यादतिविषां तथा—कर्षोन्मितातिविषां कर्षार्धांशां च दापयेत् (फ.)
,, सर्वमेतत्—सर्वं चूर्णं (क. ध. फ.)

६३½. शीतं मधुयुतं प्रातः— प्रातः प्रातर्मधुयुतां (ध. फ.)
,, शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः—प्रातः प्रातर्मधुयुतः शीलितः कामलापहः (द. ब.)

कामलार्तः કમળાના રોગી पीलियासे पीडित, **नरः** મનુષ્યે पुरुष, **त्रिफलायाः** ત્રિફલા त्रिफला, **गुडूच्याः वा** અથવા ગળો या गिलोय, **दार्व्याः** દારુહળદર दारुहल्दी, **निम्बस्य वा** અથવા લીમડાનો या नीमका, **रसम्** કવાથ कषाय, **शीतम्** ઠંડો થતાં शीतल होने पर, **मधुयुतम्** મધ મેળવીને मधुयुक्त करके. **प्रातः** સવારમાં प्रातःकालमें, **पिबेत्** પીવો पीवे ॥ ६३½ ॥

63-63½. The patient suffering from jaundice should take early in the morning the cold infusion of the three myrobalans or guduch or indian berberry or neem mixed with honey.

क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥६४॥
पाण्डुर्गोमूत्रयुक्तं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ।

पाण्डुः પાંડુરોગવાળાએ पाण्डुरोगी, **गव्यम्** ગાયનાં गौ, **माहिषम् एव वा** કે ભેંસનાં या भैंसके, **क्षीर-मूत्रम्** દૂધ તથા મૂત્ર दूध और मूत्रको, **पक्षम्** પંદર દિવસ एक पक्ष, **पिबेत्** પીવાં पीवे, **गोमूत्र-युक्तम् वा** અથવા ગોમૂત્રસહિત अथवा गोमूत्रयुक्त, **त्रिफलारसम्** ત્રિફળાનો રસ त्रिफलाका रस, **सप्ताहम्** સાત દિવસ સુધી પીવો एक सप्ताह पीवे ॥ ६४½ ॥

64-64½. The anemia-patient should take for a period of a fortnight the course of cow's or buffalo's urine cum milk; or he may take for a period of seven days the decoction of the three myrobalans mixed with cow's urine.

तरुजान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्कुरान् ॥६५॥
मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुशोथहरं पिबेत् ।

मातुलुङ्गस्य બીજોરાના बिजौरेके **तरुजान्** વૃક્ષ પરના पौधेके, **ज्वलितान्** બાળેલા जलाये हुए, **अङ्कुरान्** અંકુરોને अंकुरोंको, **मूत्रे** ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, **निर्वाप्य** ઠારીને बुझाकर, **आमृद्य च** અને ચોળીને और मलकर, **पूतम्** ગાળેલું छाने हुए, **तत्** તે उस, **पाण्डु-शोथ-** પાંડુરોગ તથા સોજાને पांडु तथा शोथको, **हरम्** દૂર કરનારું ગોમૂત્ર हरनेवाले गोमूत्रको, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ६५½ ॥

65-65½. Take tender sprouts of pomelo and having roasted them on the fire, quench and crush them up in cow's urine. A potion of its filtered solution is curative of edema induced by anemia.

स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामे भद्रदारु सनागरम् ॥६६॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा क्वथितं पिबेत् ।
क्षीरमेभिः शृतं वाऽपि पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥६७॥

स्वर्णक्षीरी સ્વર્ણક્ષીરી स्वर्णक्षीरी, **त्रिवृत्-श्यामे** ધોળું નસોતર, કાળું નસોતર त्रिवृत, श्यामा, **सनागरम्** સૂંઠ सोंठ, **भद्रदारु** અને દેવદાર એઓને और देवदारु इनको, **गोमूत्र-** ગોમૂત્ર गोमूत्रके, **अञ्जलिना** ૧૬ તોલા સાથે एक कुडवसे, **पिष्टम्** વાટીને पीसकर, **मूत्रे वा** અથવા ગોમૂત્રમાં या गोमूत्रमें, **क्वथितम्** ઉકાળીને उनका क्वाथकर, **पिबेत्** પીવું पीवे, **एभिः वा अपि** અથવા એઓથી या उनसे, **शृतम्** સિદ્ધ કરેલું शृत, **दोषानुलोमनम्** દોષનું અનુલોમન કરનારું दोषोंके अनुलोमक, **क्षीरम्** દૂધ दूधको, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ६६-६७ ॥

66-67. The patient may take the yellow milk-plant, white and black turpeths, deodar and dried ginger either reduced to paste in 16 tolas of cow's urine or decocted in the cow's urine or boiled in cow's milk. This medicament is promotive of the elimination of the waste products in the body.

६४. पिबेत् पक्षं–पिबेत् पक्वं (फ.)
६४½. पाण्डुर्गोमूत्रयुक्तं–पाण्डुर्गोमूत्रसिद्धं (ब)
६५½. पाण्डुशोथहरं–पाण्डुरोगहरं (ब.)
६७. पिष्टं–कल्कं (ध. फ. ब)

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥६८॥

अथवा અથવા या, प्रयोगेण સાત દિવસના પ્રયોગથી एक सप्ताहके प्रयोगसे, गोमूत्रेण ગોમૂત્રની સાથે गोमूत्रके साथ, हरीतकीम् હરડે हरड, पिबेत् પીવી पीवे, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होनेपर, क्षीरेण દૂધસહિત दूधसे, मधुरेण रसेन वा અથવા મધુર માંસરસોસહિત या मधुर मांसरससे भुञ्जीत ભોજન કરવું भोजन करे ॥ ६८ ॥

68. Or, the patient may take a course of the chebulic myrobalan in conjunction with cow's urine. On the dose being digested, he should take his meals mixed either with milk or with sweet meat-juices.

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पाययेद्भिषक् ॥६९॥

अपि वा અથવા या, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सप्तरात्रम् સાત રાત્રિપર્યંત सात रात्रिपर्यंत, गवाम् मूत्रे ગોમૂત્રની गोमूत्रसे, भावितम् ભાવના દીધેલું भावना दिये गये, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्णको, पयसा દૂધ સાથે दूधसे, पाण्डुरोग- પાંડુરોગની पांडुरोगकी, प्रशान्त्यर्थं શાંતિ માટે शान्तिके लिए, पाययेत् પાવું पिलावे ॥ ६९ ॥

69. Or the physician should cause the patient to drink, for the cure of anemia, the iron powder soaked in cow's urine along with milk, for a period of seven days.

नवायसचूर्णम्—

त्र्यूषणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः ।
नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥७०॥
भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥७१॥
इति नवायसचूर्णम् ।

त्र्यूषण- ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, मुस्त- મોથ मोथा, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, चित्रकाः समाः અને ચિત્રક એમાંના પ્રત્યેકનું સમ ભાગે ચૂર્ણ और चित्रक इनमेंसे प्रत्येकका सम भागसे चूर्ण, अयोरजसः લોહચૂર્ણના लोहचूर्णके, नव નવ नौ, भागाः ભાગ भाग तत् चूर्णम् તે ચૂર્ણ इस चूर्णको, क्षौद्रसर्पिषा મધ તથા ઘીથી मधु और घीसे, भक्षयेत् ખવડાવવું खिलावे, पाण्डु- તે ચૂર્ણ પાંડુરોગ वह चूर्ण पांडुरोग, हृद्रोग- હૃદયરોગ हृद्रोग, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, अर्शः- હરસ अर्श कामलापहम् અને કમળાને દૂર કરનારું છે और कामलाका नाशक है, इदम् આ यह, नवायसम् નવાયસ ચૂર્ણ नवायस चूर्ण, कृष्णात्रेयेण કૃષ્ણાત્રેયે कृष्णात्रेयने, भाषितम् કહેલું છે कहा है ॥ ७०-७१ ॥ इति આ यह, नवायसचूर्णम् નવાયસ ચૂર્ણ છે नवायसचूर्ण है।

70-71. Take one part of the powder of the three spices, the three myrobalans, nut grass, embelia and white-flowered leadwort, and 9 parts of iron-powder and mix them with honey and ghee. This is curative of anemia, gastric disorders, dermatosis, piles and jaundice. This nine-fold iron-preparation is highly valued by Krishna Atreya. Thus has been described the Nine-fold Iron-powder.

मण्डूरवटकाः —

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥७२॥

मानतः વજનથી मानसे, गुड- ગોળ गुड, नागर- સૂંઠ सोंठ, मण्डूर- મંડૂર मंडूर, तिल- તથા તલના તથા तिलके, अंशान् ભાગો भाग, समान् સમાન લેવા समान लेवे, पिप्पली- અને પીપરનો ભાગ और पिप्पलीका भाग, द्विगुणाम् બમણો લેવો दूना लेवे, पाण्डुरोगिणे એઓને એકત્ર મેળવી પાંડુરોગી માટે इनको एकत्र

६८. हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत्—हरीतकीं मूत्रयुतां प्रयोगेणाथवा पिबेत् (थ. फ.)

मिलाकर પાણ્ડુરોગીકે लिए, गुटिकाम् ગોળી गुटिका, कुर्यात् બનાવવી बनावे ॥ ७२ ॥

72. Take equal parts of gur, dry ginger, iron rust and til, and double that of long pepper. Pills may be prepared from this for the patient suffering from anemia.

त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्वीत्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥७३॥
एतान् द्विपलिकान्भागांश्चूर्णं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥७४॥
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्ततः ।
उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्नि ना ॥७५॥
उपयुञ्जीत तक्रेण सात्म्यं जीर्णे च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥७६॥
कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥७७॥
इति मण्डूरवटकाः ।

त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, मुस्तम् મોથ मोथा, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, चव्य-चित्रकौ ચવક-ચિત્રક चव्य-चित्रक, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, माक्षिकः धातुः સુવર્ણમાક્ષિક स्वर्णमाक्षिक, ग्रन्थिकम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, एतान् એઓના इनके, पृथक् पृथक् અલગ અલગ पृथक् पृथक्, द्विपलिकान् ૮ તોલાના दो दो पलके, भागान् ભાગોનું भागोंका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, कुर्यात् કરવું करे, चूर्णात् આ ચૂર્ણથી इस चूर्णसे, द्विगुणम् બમણું दुगुना, शुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, अञ्जनसन्निभम् કાજળ જેવું કાળું सुरमे जैसा काला, मण्डूरम् મંડૂર मंडूर, अष्टगुणे આઠગણા आठगुने, गोमूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, तस्मिन् તેમાં उसमें, तत् તે ચૂર્ણ वह चूर्ण, प्रक्षिपेत् નાખવું छोड़े, ततः પછી तदनन्तर, उदुम्बरसमान् એક તોલાની एक कर्ष-प्रमाणके, वटकान् ગોળી वटक, कृत्वा કરી बनाकर, ना મનુષ્યે पुरुष, तान् તેઓને उनको, यथाग्नि જઠરાગ્નિના બલ પ્રમાણે अग्निके अनुसार, तक्रेण છાશથી छाछसे, उपयुञ्जीत ઉપયોગ કરવો उपयोग करे, जीर्णे પચી ગયા પછી औषध पचने पर, सात्म्यम् च સાત્મ્ય सात्म्य, भोजनम् ભોજન કરવું भोजन करे, एते हि આ એ, मण्डूरवटकाः મંડૂર વટક मण्डूर वटक, पाण्डुरोगिणाम् પાંડુરોગીઓને पांडुरोगियोंके लिए, प्राणदाः પ્રાણદાયક છે प्राणप्रद है, कुष्ठानि અને કુષ્ઠ और कुष्ठ, अजीर्णकम् અજીર્ણ अजीर्ण, शोथम् સોજા शोफ, ऊरुस्तम्भम् ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तंभ, कफामयान् કફના રોગો कफज रोग, अर्शांसि હરસ अर्श, कामलाम् કમળો पीलिया, मेहम् પ્રમેહ प्रमेह, प्लीहानम् च અને પ્લીહાને और प्लीहाको, शमयन्ति શાંત કરે છે शान्त करते हैं ॥ ७३-७७ ॥ इति આ એ, मण्डूरवटकाः મંડૂર વટકો છે मण्डूरवटक हैं ।

73-77. Take 8 tolas of each of the three spices the three myrobalans, nut grass, embelia, chaba pepper, white-flowered leadwort, indian berberry, yellow pyrites, piper root and deodar and pulverise them. Take double this quantity of iron rust which is purified and of a color as black as antimony. Boil it in 8 times its quantity of cow's urine and then add the above powder to it; prepare pills, each of one tola in weight. The patient may take these pills with butter-milk according to the strength of his gastric fire, and when it is digested he should take a wholesome meal. These iron-rust pills give new life to the patient suffering from anemia. They also alleviate dermatosis, indigestion, edema, spastic paraplegia, disorders of kapha, pilles jaundice and urinary anomalies. Thus

७७. कुष्ठान्यजीर्णकम्—कुष्ठान्यजरकम् (च.)
,, ,, —गुल्मान्यजरकम् (थ. फ.)

have been described the Ironrust-pills.

ताप्यादियोगः—

ताप्याद्रिजतुरूप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पलिकैः सह ॥७८॥
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाऽऽप्लुताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे हितमिताशिना ॥७९॥
कुलत्थकाकमाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।

ताप्य- सुवर्णमाक्षिक स्वर्णमाक्षिक, अद्रिजतु- शिलाजित शिलाजीत, रूप्य- रूपानो मळ चांदीकी किट्ट, अयोमलाः मंडूर मंडूर, पृथक् दरेक प्रत्येक, पञ्चपलाः २० तोला पांच पल, पलिकैः चार चार तोला एक एक पल, चित्रक- चित्रक चित्रक त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, विडङ्गैः अने वावडिंग तेओनी और वायविड़ंग इनके, सह साथे साथ, शर्करा-अष्टपल- ३२ तोला साकर आठ पल चीनी, उन्मिश्रा भेळवी मिलाकर, चूर्णिताः तेओना चूर्णने उनके चूर्णको, मधुना मधथी शहदसे, आप्लुताः भेळवीने घोलकरके, अक्षमात्राः तु एक तोलो मात्रा एक कर्षकी मात्रामें, अभ्यस्याः हि निरंतर खावुं प्रतिदिन सेवन करे, जीर्णे अने पची गया पछी औषध जीर्ण होनेपर, कुलत्थ- कुळथी कुलथी, काकमाची- पीलुडी मकोय, आदि- इत्यादिनो आदिको, कपोत- तथा कबूतरना मांसनो तथा कबूतरके मांसको, परिहारिणा परिहार करी त्याग कर, हित-मित- हितकारी अने प्रमाणसर हितकर और नियमित, अशिना भोजन करनार थवुं आहार सेवन करनेवाला होना चाहिए ॥ ७८-७९½ ॥

78-79½. Take 20 tolas of iron pyrites, mineral pitch, silver and iron-rust and 4 tolas of white-flowered leadwort, the three myrobalans, the three spices, embelia and 32 tolas of sugar; pulverise and mix them together. This powder should be habitually taken in a dose of 1 tola mixed liberally with honey. The patient should avoid horse-gram, black night-shade and the flesh of pigeon, and should resort to a wholesome and moderate diet, after the dose is digested.

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥८०॥
भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥८१॥
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सिताचाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ८२॥
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्नि ना ॥८३॥
दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमाचीं कपोतकम् ॥८४॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

त्रिफलायाः त्रिफळाना त्रिफलाके, त्रयः त्रण भाग तीन भाग, त्रिकटुकस्य च अने त्रिकटुना और त्रिकटुके, त्रयः त्रण तीन, भागाः भाग भाग, चित्रकमूलस्य चित्रकमूळनो चित्रकमूलका, तथा एव तेमज एवं, विडङ्गानां च वावडिंगनो वायविड़ंगका, भागः एक एक भाग एक एक भाग, अश्मजतुनः शिलाजितना शिलाजीतके, तथा रूप्यमलस्य च तथा रूपाना मळना और चांदीकी किट्टके, शुद्धस्य शुद्ध शुद्ध, माक्षिकस्य सुवर्णमाक्षिकना स्वर्णमाक्षिकके, तथा लौहस्य रजसः च अने लोहचूर्णना और लोहचूर्ण, पञ्च भागाः पांच पांच भाग पांच पांच भाग, सितायाः च साकर और चीनीके, अष्टौ भागाः आठ भाग आठ भाग, तत् सर्वम् ए बधुं उन सबका, सूक्ष्म- सूक्ष्म बारीक, चूर्णितम् चूर्ण करीने चूर्ण करके, माक्षिकेण मधमां मधुसे, आप्लुतम् भेळवीने मिलाकर, आयसे लोढाना लोहेके, शुभे निर्मळ साफ, भाजने पात्रमां घड़ेमें, स्थाप्यम् राखवुं रख

७९. हितमिताशिना—नियमिताशिना (घ.)

८२. रजसस्तथा—रजतस्य च (फ)
,, सूक्ष्म—श्लक्ष्ण (ब.)
८४. प्रयुञ्जीत—प्रयोगेण (ब.)
,, वर्जयित्वा कुलत्थानि—परित्यज्य कुलत्थांश्च (ब.)
८५. ख्यातो—प्रोक्तो (ब.)

देवे, ततः તેમાંથી उसमेंसे, ना મનુષ્યે पुरुष, उदुम्बरसमाम् એક તોલાની एक कर्षकी, मात्राम् માત્રામાં मात्रामें, यथाग्नि અગ્નિબલ પ્રમાણે अग्निके अनुसार, खादेत् ભક્ષણ કરવું खावे, जीर्णे પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होनेपर, दिने दिने દરરોજ प्रतिदिन, कुलत्थानि કળથી कुलथी काकमाचीम् પીલુડી मकोय, कपोतकान् અને કબૂતરના માંસને और कबूतरके मांसको, वर्जयित्वा તજીને छोड़कर, यथेप्सितम् ઇચ્છા પ્રમાણે इच्छानुसार, भोज्यम् ભોજન भोजन, प्रयुञ्जीत કરવું करे, अयम् આ यह, अमृतोपमः અમૃત સમાન अमृत जैसा योगः યોગ योग, योगराजः યોગરાજ योगराजके, इति એ નામથી नामसे, ख्यातः પ્રખ્યાત છે विख्यात है ॥ ८०-८४½ ॥

80-84½. Take three parts of the three myrobalans and 3 parts of the three spices, one part of white-flowered lead-wort and of embelia, 5 parts of mineral pitch and similarly of silver rust and yellow pyrites, and pure iron powder, and 8 parts of sugar; make a very fine powder of all these and mixing it liberally with honey, put it in a clean metallic receptacle. The person may take from it a dose of one tola according to his digestive power. It should be habitually taken and when the dose is digested, he should take his food ad libitum, avoiding horse-gram, black night-shade and flesh of pigeon. This recipe is called Yogaraja or sovereign recipe and is comparable to ambrosia in its effects.

रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥८५॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥८६॥
विशेषादपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
इति योगराजः ।

इदम् આ यह, रसायनम् રસાયન रसायन, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, सर्वरोगहरम् સર્વ રોગને હરનાર सर्वरोगनाशक, शिवम् च અને કલ્યાણકારી છે और कल्याणकारी है, पाण्डुरोगम् અને તે પાંડુરોગ और वह पांडुरोग, विषम् વિષ विष, कासम् ઉધરસ खांसी, यक्ष्माणम् ક્ષય રાજયક્ષ્મા, विषमज्वरम् વિષમ જ્વર विषम ज्वर, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, अजीर्णकम् અજીર્ણ अजीर्ण, मेहम् પ્રમેહ प्रमेह, शोषम् શોષ शोष, श्वासम् શ્વાસ श्वास, अरोचकम् અરુચિ अरोचक, अपस्मारम् અપસ્માર अपस्मार, कामलाम् કમળો पीलिया, गुदजानि च અને હરસ એઓને और अर्श इनको, विशेषात् વિશેષે કરીને विशेषतः, हन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ८५-८६½ ॥ इति આ यह योगराजः યોગરાજ છે योगराज है।

85-86½. This is a supreme vitalizer, panacea and blessing. It cures anemia, toxicosis, cough, consumption, irregular fever, dermatosis, indigestion, urinary disorders, dehydration, dyspnea and anorexia, and it cures particularly epilepsy, jaundice and piles. Thus has been described the Yogaraja, the sovereign recipe.

शिलाजतुवटकाः—

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥८७॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥८८॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ।
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धकम् ८९

८६ कुष्ठान्यजीर्णकं-कुष्ठान्यजरकं (घ. ब.)
" [illegible] श्वासम् श्वासं हिकाम् (ब.)

चूर्णितं मधुनः कुर्यात् त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥९०॥
तान् भक्षयित्वाऽनुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।

कौटज- ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, निम्ब- લીમડો नीम, पटोल- પટોલ परवल, घन- મોથ मोथा, नागरैः અને સુંઠના और सोंठके, रसैः કવાથથી काथसे, दशाहानि द्वित्रिगुणानि वा દશ, વીસ કે ત્રીસ દિવસ સુધી दस, बीस या तीस दिन, भावितानि ભાવના દીધેલ भावित, अष्टौ शिलाजतु- पलानि ૩૨ તોલા શિલાજિત आठपल शिलाजतु, तावती- તેટલીજ उतनी ही, सितशर्करा સફેદ સાકર चीनी, त्वक्क्षीरी અને વંશલોચન और वंशलोचन, पिप्पली પીપર पिप्पली, धात्री આમળાં आंवला, कर्कटाख्या तथा કાકડા-શીંગી तथा काकडासिंगी, पलोन्मिता દરેકનું ચાર તોલા ચૂર્ણ प्रत्येकका एक एक पल चूर्ण, निदिग्ध्याः ભોરીંગણીનાં छोटी कटेरीके, फलमूलाभ्याम् ફળ તથા મૂળ फल और मूल, पलम् બંને મળી ૪ તોલા ચૂર્ણ दोनोंका मिलकर एकपल, युक्त्या युक्ति-પૂર્વક युक्तिपूर्वक, चूर्णितम् ચૂર્ણ કરવામાં આવેલ चूर्ण किया गया, त्रिगन्धकम् ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એઓને त्रिगन्धक (तज, तमालपत्र तथा इलायची) उनको, मधुनः त्रिपलेन ૧૨ તોલા મધમાં મેળવી तीनपल शहदसे मिलाकर, आक्षिकान् એક એક તોલાના एक एक कर्षप्रमाणसे, गुडान् વટક वटक, कुर्यात् કરવા बनावे, निरन्नः અન્ન ખાધા વિના अन्न खाये विना, भुक्तः एव वा અથવા ખાઈને या खा कर, तान् તેઓને उनको, भक्षयित्वा ખાધા પછી खा कर, दाडिम-अम्बु- દાડમનો રસ अनारके रस, पयः- દૂધ दूध, पक्षिरस- પક્ષીઓના માંસનો રસ पक्षियोंके मांसरस, तोय- પાણી जल, सुरा- સુરા सुरा, आसवान् કે આસવનું या आसवका, अनुपिबेत् અનુપાન કરવું अनुपान करे ॥ ८७-९०½ ॥

९०. चूर्णितं मधुनः कुर्यात्—मधुत्रिफलसंयुक्तम् (त.)
,, मधुनः—मधुरम् (त.)
,, चूर्णितं मधुनः कुर्यात त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान्—मधुत्रिपलसंयुक्तान् कुर्यादक्षसमान् गुडान् (फ. ब.)

87-90½. Take 32 tolas of mineral pitch, impregnate it with the juices of kurchi seeds, the three myrobalans, neem, snake gourd, nut-grass and dry ginger for 10, 20 or 30 days; add to it 32 tolas of white sugar and 4 tolas of each of bamboo manna, long pepper, emblic myrobalans and galls, and 4 tolas of the entire plant of indian night-shade and the powder of the three fragrant substances—cinnamon, cardamom and mace; pulverise all of them and mix with 12 tolas of honey and prepare into pills of one tola each. The patient may take them on an empty stomach or after meals followed by a drink of the juice of pomegranate or of milk or meat-juice of birds, or of water, or sura or other wines.

पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरान् ॥९१॥
पूतिहृच्छुक्रमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ।
कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगलामयान् ॥९२॥
ते च सर्वव्रणान् हन्युः सर्वरोगहराः शिवाः ।
इति शिलाजतुवटकाः ।

ते च તે વટકો वे वटक पाण्डु- પાંડુરોગ पांडुरोग, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, ज्वर- જ્વર ज्वर, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, तमक- તમક तमक, अर्शः- હરસ अर्श, भगन्दरान् ભગંદર भगंदर, पूति- પૂતિદોષ पूतिदोष, हृत्- હૃદ્રોગ हृदयरोग, शुक्र- શુક્રદોષ शुक्रदोष, मूत्र- મૂત્રદોષ मूत्रदोष, अग्निदोष- અગ્નિદોષ अग्निके रोग, शोष-

९२. पूतिहृच्छुक्रमूत्राग्नि—हृद्रोगशुक्रमूत्राग्नि (ब. ध.)
,, शोथ—शोष (ब.)
,, गलामयान्—गरामयान् (ड. फ.)
९२½. सर्वव्रणान्—वर्ष्मभ्रमान् (फ.)
,, ,, —व्रणभयान् (ब.)

शोष शोष, गर- गर गर, उदरान् ઉદરરોગ उदररोग, कास- ઉધરસ खांसी, असृग्दर- રક્તપ્રદર रक्तप्रदर, पित्तासृक्- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, शोथ- સોજા शोथ, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, गलामयान् ગળાના રોગો गलेके रोग, सर्वव्रणान् च અને સર્વ વ્રણોને। और सब व्रणोंको, हन्युः નાશ કરે છે नष्ट करते हैं, सर्वरोगहराः આ વટકો ये वटक, सर्वरोगहराः સઘળા રોગોને હરનારા सब रोगोंके हरनेवाले, शिवाः અને કલ્યાણકારક છે और कल्याणकारक हैं ॥ ९१-९२½ ॥ इति આ ये, शिलाजतुवटकाः શિલાજતુવટકો છે शिलाजतुवटक हैं ।

91-92½. These pills cure anemia, dermatosis, fever splenic disorders, asthma, piles, fistula-in-ano, fetor-oris, gastric disorders, disorders of semen urine and of the gastric fire, consumption, chronic poisoning, abdominal diseases, cough, menorrhagia, hemothermia, edema, gulma, diseases of the throat and all kinds of wounds. These pills are a panacea for all diseases and are a blessing. Thus has been described the Mineral-pitch pills.

पुनर्नवामण्डूरम्—

पुनर्नवा त्रिवृद्व्योषविडङ्गं दारु चित्रकम् ॥९३॥
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ॥९४॥
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्गोमूत्रे द्व्याढके पचेत् ।
कोलवद्गुटिकाः कृत्वा तक्रेणालोड्य ना पिबेत् ॥९५॥

पुनर्नवा સાટોડી पुनर्नवा, त्रिवृत નસોતર त्रिवृत, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, दारु દેવદાર देवदारु, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, कुष्ठम् કઠ कूठ, हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी-दारुहल्दी, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, दन्ती દંતી दंती, चव्यम् ચવક चव्य, कलिङ्गकाः ઇન્દ્રજવ इंद्रजौ, पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, मुस्तम् च અને મોથ और मोथा, इति એમાંના દરેકના इनमेंसे प्रत्येकके, पलोन्मितम् ४-४ તોલા ચૂર્ણને एक एक पल चूर्णको, चूर्णात् અને સઘળા ચૂર્ણથી और सब चूर्णसे, द्विगुणम् બમણા दूने, मण्डूरम् મંડૂર ચૂર્ણને मंडूर- चूर्णको, द्व्याढके ५१२ તોલા दो आढक, गोमूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, तस्मात् તેમાંથી इसमेंसे, कोलवत् અર્ધા તોલાની आधे कर्षकी, गुटिकाः ગોળી गुटिका, कृत्वा કરીને करके, ना મનુષ્યે पुरुष, तक्रेण છાશમાં छाछमें, आलोड्य મેળવીને घोलकर, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ९३-९५ ॥

93-95. Take 4 tolas of hog's weed, turpeth, the three spices, embelia, deodar, white flowered leadwort, costus, turmeric, indian berberry, the three myrobalans, red physic-nut, chaba pepper, kurchi seeds, long pepper, roots of long pepper and nut-grass; take double this quantity of iron rust and boil in 512 tolas of cow's urine and mix the above powder in it and prepare pills of ½ tola each The patient may take them well mixed with butter-milk.

ताः पाण्डुरोगान् प्लीहानमर्शांसि विषमज्वरम् ।
श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं क्रिमींस्तथा ॥९६॥
इति पुनर्नवामण्डूरम् ।

ताः તે ગોળીઓ वे गुटिकाएँ, पाण्डुरोगान् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, प्लीहानम् બરલ प्लीहा, अर्शांसि હરસ अर्श, विषमज्वरम् વિષમજ્વર विषमज्वर, श्वयथुम् સોજા शोफ, ग्रहणीदोषम् ગ્રહણીરોગ ग्रहणी-दोष, कुष्ठम् કુષ્ઠ कुष्ठ, तथा અને तथा, क्रिमीन् ક્રિમિને।

९४. पिप्पली—कटुका (क. ब. थ. ब.)
९५. गुटिकाः—गुडिकाः (ग.)
९६. कुष्ठं क्रिमीन्—कोष्ठक्रमीन् (ब.)
,, इति पुनर्नवामण्डूरम्—आत्रेयेण पुनर्नवामंडूरं कीर्तितं परम् (द.)

कृमिकों, हन्युः નાશ કરે છે नष्ट करती हैं ॥ ९६ ॥ इति આ यह, पुनर्नवा-मण्डूरम् પુનર્નવામંડૂર છે पुनर्नवा-मण्डूर है।

96. These pills cure anemia splenic disorders, piles, irregular fever, edema assimilation-disorders, dermatosis and helminthiasis; thus has been described the Hog's weed Iron-rust.

दार्व्यादिलेहः —

दार्वीत्वक् त्रिफला व्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
मधुसर्पिर्युतं लिह्यात् कामलापाण्डुरोगवान् ॥९७॥

कामला-पाण्डुरोगवान् કમળાના અને પાંડુરોગના દરદીએ पीलिया और पाण्डुका रोगी, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला. व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडङ्ग, अयसः रजः અને લોહચૂર્ણને और लोहचूर्णको मधु-सर्पिः-युतम् મધ તથા ઘી સાથે मधु और घीसे मिलाकर लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ ९७ ॥

97. The patient suffering from jaundice and anemia may lick the powder prepared of the bark of indian berberry, the three myrobalans, the three spices, embelia and iron-powder mixed with honey and ghee.

कामलाहरौ योगौ—

तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णिताः कामली लिह्याद्गुडक्षौद्रेण वाऽभयाः ॥९८॥

कामली કમળાના રોગીએ पीलियाका रोगी, चूर्णिताः अयोरजः- લોહનું ચૂર્ણ लोहका चूर्ण, पथ्या- હરડેનું ચૂર્ણ हरड़का चूर्ण, हरिद्राः અને હળદરનું ચૂર્ણ એઓને और हल्दीका चूर्ण इनको, तुल्याः સમાન ભાગે લઈ समान भागसे लेकर, क्षौद्र-सर्पिषा મધ તથા ઘૃતથી मधु और घृतसे, लिह्यात् ચાટવાં चाटे, अभयाः અથવા કેવળ હરડેનું ચૂર્ણ अथवा केवल हरड़का चूर्ण, गुड-क्षौद्रेण वा ગોળ તથા મધથી ચાટવું गुड़ और शहदसे चाटे ॥ ९८ ॥

98. The patient suffering from jaundice may lick the powder prepared of equal quantity of iron-powder, chebulic myrobalan and turmeric, with honey and ghee, or the powder of chebulic myrobalan with gur and honey.

त्रिफलाद्यः लेहः—

त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥९९॥

त्रिफला ત્રિફલાનું ચૂર્ણ त्रिफलाका चूर्ण, द्वे च हरिद्रे હળદરનું ચૂર્ણ, દારુહળદરનું ચૂર્ણ हल्दीका चूर्ण, दारुहल्दीका चूर्ण, कटुरोहिणी કડુનું ચૂર્ણ कटुकीका चूर्ण, अयोरजः અને લોહનું ચૂર્ણ और लोहका चूर्ण, चूर्णितम् આ ચૂર્ણોને इन चूर्णको, क्षौद्र-सर्पिर्भ्याम् મધ તથા ઘૃત સાથે મેળવી ચાટણ કરવું मधु और घीसे मिलाकर लेह करे, सः लेहः તે ચાટણ वह लेह, कामलापहः કમળાનો નાશ કરનાર છે कामला-नाशक है ॥ ९९ ॥

99. The linctus prepared of the powder of the three myrobalans, turmeric, indian berberry, kurroa and iron-powder, mixed with honey and ghee is curative of jaundice.

धात्र्यवलेहः —

द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
प्राह्यिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां शुभाम् १००
धात्रीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहवत् पचेत् ।

---

९८. वाऽभयाः—संयुताम् (ग.)

९९ क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः—मधुसर्पिर्भ्यां लेहयेत्कामलापहम् (ब.)

,, स लेहः कामलापहः—लेहयेत् कामलापहम् (क.)

१००. शुभाम्—तथा (ब. ब.)

१०१. चूर्णितं—क्षपितं (ब.)

शीतं मधुप्रस्थयुतं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥१०१॥
हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ।
इति धात्र्यवलेहः ।

द्विपलांशान् આઠ આઠ તોલા दो दो पल, तुगाक्षीरीम् વંશલોચન वंशलोचन, नागरम् સૂંઠ सोंठ, मधुयष्टिकाम् જેઠીમધ मुलहठी, प्रास्थिकीम् ચોસઠ તોલા एक प्रस्थ, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, द्राक्षाम् અને દ્રાક્ષ और मुनक्के, शुभाम् शर्करा-अर्धतुला २०० તોલા સફેદ સાકર आधी तुला सफेद चीनी, चूर्णितम् એઓનું ચૂર્ણ કરીને इनका चूर्ण करके, धात्रीफलरसद्रोणे આમળાંના ૧૦૨૪ તોલા રસમાં आंवलेके एक द्रोण रसमें, लेहवत् ચાટણ જેવું लेह जैसा, पचेत् પકાવવું पकावे, ततः પછી पीछे, शीतम् ઠંડું થયા પછી ठंडा होने पर, मधुप्रस्थयुतम् ૬૪ તોલા મધ મેળવી एक प्रस्थ मधु मिलाकर, पाणितलम् એક તોલો कर्षभर, लिह्यात् ચાટવું चाटे, एषः આ ચાટણ यह अवलेह, कामलाम् કમળા पीलिया, पित्तम् પિત્ત पित्त, पाण्डुम् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, कासम् ઉધરસ कास, हलीमकम् च અને હલીમકનો और हलीमकको, हन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १००-१०१½ ॥ इति આ यह, धात्र्यवलेहः ધાત્ર્યવલેહ છે धात्र्यवलेह है ।

100-101½. Take 8 tolas of bamboo manna, dry ginger and liquorice, and 64 tolas of long pepper and grapes and 200 tolas of white sugar. Prepare this powder into a linctus by boiling it in 1024 tolas of the juice of emblic myrobalan; when it is cold, add 64 tolas of honey. This should be taken as a linctus in the dose of one tola at a time. It cures jaundice, anemia, excess of pitta, cough and Haleemaka. Thus has been described the linctus of the Emblic Myrobalan.

मण्डूरवटकाः—

त्र्यूषणं त्रिफला चव्यं चित्रको देवदारु च ॥१०२॥
विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत् ।
मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥१०३॥
शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ।
यथाग्नि भक्षणीयास्ते प्लीहपाण्ड्वामयापहाः ॥१०४॥
ग्रहण्यर्शोनुदश्चैव तक्रवाट्याशिनः स्मृताः ।
इति मण्डूरवटकाः ।

त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, चव्यम् ચવક चव्य, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, देवदारु च અને દેવદાર देवदारु, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविडंग, अथ मुस्तम् च મોથ मोथा, वत्सकम् च અને કડાછાલ कुटजकी छाल, इति એ બાર દ્રવ્યોનું इन बारह द्रव्योंका, चूर्णयेत् સમાન ભાગમાં ચૂર્ણ કરવું सम भागमें चूर्ण करे, मण्डूरतुल्यम् तत्-चूर्णम् સઘળાં દ્રવ્યોના સામટા પ્રમાણવાળા મંડૂરના ચૂર્ણની સાથે તે દ્રવ્યોના ચૂર્ણને सब द्रव्योंके मिलित परिमाणवाले मण्डूरचूर्णके साथ उन द्रव्योंके चूर्णको, अष्टगुणे આઠગણા आठगुने गोमूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, पचेत् પકાવવું पकावे, शनैः ધીરે ધીરે धीरे धीरे, सिद्धाः પાકયા पकने, तथा शीताः તથા ઠર્યા પછી और ठंडा होने पर, कर्षसमाः એક એક તોલાના एक कर्षमात्राके, गुडाः વટક वटक, कार्याः બનાવવા बनावे, ते તે उनको, यथाग्नि અગ્નિના બળ પ્રમાણે अग्निबलके अनुसार, भक्षणीयाः ખાવા सेवन करे, तक्र-वाट्य-अशिनः તેઓને તક તથા યવાન્નનું ભક્ષણ કરનાર રોગીના वे छाछ और यवान्न

१०१. शीतं मधुप्रस्थयुतं लिह्यात् पाणितलं ततः—शीतं मधुयुतं लोढ्वा नित्यं पाणितलं ततः (य.)

१०१½. हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम्—हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां च विनाशयेत् (ग)

,, ,, ,, —हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां चैव नाशयेत् (ध. द. फ. ब.)

,, इति धात्र्यवलेहः—आत्रेयकीर्तितस्त्वेष धात्रीलेहः परः स्मृतः (द.)

१०३. विडङ्गान्यथ मुस्तं च—विडङ्गान्यभया मुस्तं (क छ.)

,, विडङ्गान्यथ मुस्तं च वत्सकं चेति चूर्णयेत्—विडङ्गानि समांशानि चित्रकं चेति चूर्णयेत् (ड)

,, विडङ्गान्यथ मुस्तं च—विडङ्गाभयमुस्तानि (ब.)

सेवन करनेवाले के, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, पाण्ड्वामयापहाः तथा પાંડુરોગનો નાશ કરનાર और पाण्डुरोगके नाशक, ग्रहणी-अर्शः-नुदः च एव તેમજ ગ્રહણી અને હરસને દૂર કરનાર एवं ग्रहणीरोग और अर्शके नाशक, स्मृताः માનેલ છે माने गये हैं ॥ १०२-१०४½ ॥ इति આ ये, मण्डूरवटकाः મંડૂરવટકો છે मण्डूरवटक हैं।

102-104½. Take equal quantities of the three spices the three myrobalans, chaba pepper, white-flowered leadwort, deodar, embelia, nutgrass and kurchi bark; pulverise all these and adding an equal quantity of iron-rust, boil the whole in eight times the quantity of cow's urine. The cooking should be done over a low fire and when the preparation is cooled, make pills of one tola each. These should be taken according to the digestive power. They are curative of splenic disorders, anemia, assimilation-disorders and piles; the patient should take a diet of butter-milk and barley-meal during the course of treatment. Thus has been described Iron-rust pills.

गौडोऽरिष्टः—

मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बलामूलान्ययोरजः ॥१०५॥
लोध्रं चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।
इति गौडोऽरिष्टः ।

मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ, रजनी હળદર हल्दी, द्राक्षा દ્રાક્ષ मुनक्का, बलामूलानि બલાનાં મૂળ बलामूल, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, लोध्रम् च અને લોધર और लोध्र, एतेषु એઓનો इनका, गौडः ગોળથી સિદ્ધ કરેલ गुडसे बना, अरिष्टः અરિષ્ટ अरिष्ट, पाण्डुरोगिणाम् પાંડુરોગીઓ માટે पांडुरोगियोंके लिए, स्यात् હિતકર છે हितकर है ॥ १०५½ ॥ इति આ यह, गौडः अरिष्टः ગૌડ અરિષ્ટ છે गौड़ अरिष्ट है।

105-105½. The medicated gur-wine prepared with indian madder, turmeric, grapes, roots of sida, iron-powder and lodh is beneficial for the patients suffering from anemia. Thus has been described the Medicated Gur-wine.

बीजकारिष्टः—

बीजकात्षोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ॥१०६॥
द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।
साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावपेत् ॥१०७॥
शर्करायास्तुलां प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्षिकम् ।
व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ॥१०८॥
मधुकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
यवेषु दशरात्रं तद्ग्रीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् ॥१०९॥
पिबेत्तद्ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःशोथगुल्मनुत् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहकामलासन्निपातजित् ॥११०॥
बीजकारिष्ट इत्येष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ।
इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात् બિયો। विजयसार, षोडशपलम् ६४ તોલા सोलह पल, त्रिफलायाः च ત્રિફલા त्रिफला, विंशतिः ८० તોલા बीस पल, द्राक्षायाः पञ्च દ્રાક્ષ २० તોલા मुनक्के पांच पल, लाक्षायाः सप्त લાખ २८ તોલા लाख सात पल, तत् એઓને इनको, जलस्य द्रोणे જલ १०२४ તોલામાં एक द्रोण जलमें, साध्यम् પકાવવાં पकावे, पादावशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चौथाई अवशेष रहने पर, पूतशेषे तु ગાળી લઈ તેમાં छानकर उसमें, शर्करायाः

१०५. मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा—द्राक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा (ग.द.फ.ब.)

१०७. समावपेत्—पदापयेत् (ब.)
१०९. दशरात्रं तद्ग्रीष्मे—दशरात्रस्थं ग्रीष्मे (ध. ब)
११०. रोगार्शःशोथगुल्मनुत्—रोगार्शःकामलारुचि- (झ.)
,, मेह—श्वास (ब.)
,, सन्निपातजित्—सन्निपातनुत् (ख.)
१११. इत्येष—एवैष (ब)

तुलाम् સાકર ૪૦૦ તોલા चीनीकी एक तुला, माक्षिकस्य મધ शहद, प्रस्थम् च ६४ તોલા एक प्रस्थ, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, व्याघ्रनख- વ્યાઘ્રનખ व्याघ्रनख, उशीरम् વાળો खस, ऐलवालुकम् એલવાલુકसहित एलवालुकके साथ, क्रमुकम् સોપારી सुपारी, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, कुष्ठम् च અને કઠ और कूठ, कार्षिकम् એક એક તોલો प्रत्येक एक एक कर्ष, इति एतत् चूर्णितम् એઓના ચૂર્ણને इनके चूर्णको, घृतभाजने ઘી ચોપડેલા વાસણમાં घृतक्लिप्त बरतनमें, समावपेत् નાખવું જોઇએ, यवेषु જવના ઢગલામાં जौकी राशिमें, ग्रीष्मे ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ग्रीष्ममें, दशरात्रम् દસ રાત્રિ दस रात्रि, शिशिरे અને શિશિર ઋતુમાં और शिशिरमें, द्विः વીસ રાત્રિ बीस रात्रि, स्थितम् રાખેલું रखा गया, तत् તે ચૂર્ણ वह चूर्ण, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पांडुरोग, अर्शः- હરસ अर्श, शोथ- સોજા शोथ, गुल्मनुत ગુલ્મને દૂર કરનાર और गुल्मको दूर करनेवाले, मूत्रकृच्छ्र- અને મૂત્રકૃચ્છ્ર और मूत्रकृच्छ्र, अश्मरी- પથરી अश्मरी, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, कामला- કમળો कामला, सन्निपातजित् તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનાર तथा सन्निपातको नष्ट करनेवाला, तत् તે ચૂર્ણ उस चूर्णको, पिबेत् પીવું पीवे, इति આ પ્રમાણે इस तरह, आत्रेयेण આત્રેયે आत्रेयने, एषः આ यह, बीजकारिष्टः બીજકારિષ્ટ बीजकारिष्ट, प्रकीर्तितः કહ્યો છે बताया है ॥ १०६-११०½ ॥

106-110½. Decoct 64 tolas of the kino tree, 80 tolas of the three myrobalans, 20 tolas of grapes and 28 tolas of lac in 1024 tolas of water; when it is reduced to ¼ of its quantity, filter it, and when cold add 64 tolas of honey and a tola of each of the three spices, shell, cuscus grass, bettle nut, cherry tree, mahwa and costus and put the mixture in a pot saturated with ghee, hidden in a heap of common barley for ten nights in summer and double that number in the cold season; and then it should be prescribed as pottion. It is curative of assimilation-disorder, anemia, piles, edema, gulma, dysuria, lithiasis, urinary disorders, jaundice and tridiscordance. The recipe of this medicated wine of the indian kino tree has been propounded by Atreya. Thus has been described the Kino-tree Medicated-wine.

धात्र्यरिष्टः —

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ॥१११॥
क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ।
शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम् ॥११२॥
प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जीर्णे हितमिताशनः ।

द्वे धात्रीफलसहस्रे આમળાં નંગ ૨૦૦૦ दो हजार आंवलोंको, पीडयित्वा પીલીને निचोड़कर, तम् रसम् तु તે રસને उस रसको, क्षौद्र-अष्टांशेन અષ્ટમાંશ મધ अष्टमांश शहदसे, कृष्णा-अर्धकुडवेन च તથા ૮ તોલા પીપર સાથે तथा आधे कुडव पिप्पलीसे, संयुक्तम् મેળવી युक्तकर, शर्करा-अर्धतुलोन्मिश्रम् તથા ૨૦૦ તોલા સાકરથી મિશ્રિત કરી तथा आधी तुला चीनीमें मिलाकर, पक्षम् પંદર દિવસ एक पक्ष, स्निग्धघटे ઘી ચોપડેલા ઘડામાં घी चुपड़े घड़ेमें, स्थितम् રાખીને रख करके, प्रातः સવારમાં सुबहमें, मात्रया માત્રાથી योग्य मात्रासे, प्रपिबेत् પીવો पीवे, जीर्णे તે પચી ગયા પછી वह जीर्ण होनेपर, हित-मित-अशनः હિતકારી અને પ્રમાણસર ખોરાક ખાવો हित और मित आहारसेवी बने ॥ १११-११२½ ॥

111-112½. Extract by pressure the juice of 2000 emblic myrobalans and then mix the juice with ⅛ quantity

१११. तु तम्--भिषक् (ब. फ.)
११२. क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च--क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चार्धकुडवायुतम् (ग. फ. ब.)
११२½. हितमिताशनः--मितहिताशनः (ख.)

of honey and eight tolas of long pepper and 200 tolas of sugar, and then keep it in a ghee-pot for a fortnight. This should be drunk in proper dosage in the morning, and the rules of beneficial dietetic regimen should be observed.

कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् ॥११३॥
कासहिकारुचिश्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।
इति धात्र्यरिष्टः ।

एषः अरिष्टः આ અરિષ્ટ यह अरिष्ट, **कामला-** કમળો कामला, **पाण्डु-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **हृद्रोग-** હૃદય રોગ हृद्रोग **वातासृक्-** વાતરક્ત वातरक्त, **विषमज्वरान्** વિષમ જ્વર विषम ज्वर, **कास-** ઉધરસ खांसी, **हिक्का-** હેડકી हिचकी, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **श्वासान् च** અને શ્વાસનો और श्वासको, **प्रणाशयेत्** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ११३½ ॥ **इति** આ यह. **धात्र्यरिष्टः** ધાત્ર્યરિષ્ટ છે धात्र्यरिष्ट है।

113-113½. This is curative of jaundice, anemia, cardiac diseases, rheumatic conditions, fevers of irregular type, cough, hiccup, anorexia and dyspnea. Thus has been described the Medicated Emblic Myrobalan-wine.

पाण्डुकामलयोः पानाहारे तोयम्—

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ॥११४॥
पाण्डूनां, कामलार्तानां मृद्वीकामलकीरसः ।

पाण्डूनाम् પાંડુરોગીઓને पांडुरोगियोंके लिए, **स्थिरादिभिः** શાલપર્ણી વગેરેથી स्थिरादिसे **शृतम्** **तोयम्** ઉકાળેલું પાણી शृत जल, **कामलार्तानाम् च** અને કમળાવાળાઓને और कामलाके रोगियोंके लिए, **मृद्वीका-आमलकी- रसः** દ્રાક્ષ અને આમળાનો રસ मुनक्के और आंवलोंका रस, **पान-आहारे** પીવા તથા જમવામાં पान तथा आहारमें, **प्रशस्यते** શ્રેષ્ઠ છે उत्तम है ॥११४½ ॥

114-114½. The water decocted with the drugs of the tick-trefoil group is recommended for use in the dietary of the anemia-patients and as regards those suffering from jaundice, the juice of grapes and of emblic myrobalans is recommended.

दोषापेक्षिणी चिकित्सा—

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥११५॥
विकल्प्यमेतद्भिषजा पृथग्दोषबलं प्रति ।
वातिके स्नेहभूयिष्ठं, पैत्तिके तिक्तशीतलम् ॥११६॥
श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिके ।

पाण्डुरोग- પાંડુરોગની पांडुरोगकी, **प्रशान्त्यर्थम्** શાંતિને માટે शांतिके लिए, **महर्षिणा** મહર્ષિએ महर्षिने, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **प्रोक्तम्** કહ્યું છે कहा है, **भिषजा** પરંતુ વૈદ્યે परन्तु वैद्यको, **पृथक्** पृथक् પૃથક્ અલગ अलग, **दोषबलम् प्रति** દોષના બલ પ્રમાણે दोषबलके अनुसार, **वातिके** વાતજ પાંડુરોગમાં वातिक पांडुरोगमें, **स्नेहभूयिष्ठम्** ઘણા સ્નેહવાળું स्नेहभूयिष्ठ, **पैत्तिके** પિત્તજ પાંડુરોગમાં पैत्तिक पांडुरोगमें, **तिक्त-शीतलम्** તિક્ત અને શીતલ तिक्त और शीतल, **श्लैष्मिके** કફજ પાંડુરોગમાં कफज पांडुरोगमें, **कटुतिक्तोष्णम्** કટુ, તિક્ત અને ઉષ્ણ कटु, तिक्त और उष्ण, **सान्निपातिके** તથા સન્નિપાતજ પાંડુરોગમાં और सन्निपातमें, **विमिश्रम्** વિમિશ્ર विमिश्र, **इति** એ પ્રમાણે इस तरह, **एतत् विकल्प्यम्** આ ચિકિત્સાની કલ્પના કરવી इस चिकित्साकी कल्पना करनी चाहिए ॥ ११५-११६½ ॥

115-116½. Thus, the measures for the cure of anemia have been expounded by the great sage. The physician should administer these according to the predominant morbid humors and the vitality of the patient. In anemia due

११६. वातिके स्नेहभूयिष्ठं, पैत्तिके तिक्तशीतलम्—स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके (ध. ब.)

११६½. कटुतिक्तोष्णं—कटुरूक्षोष्णं (ध. थ फ. ब.)

,, कटुतिक्तोष्णं, विमिश्रं सान्निपातिके—कटुरूक्षोष्णं मिश्रं स्यात् सान्निपातिके (ध.)

to predominance of vata-provocation, the treatment must be chiefly by unctuous medications. In anemia due to predominance of pitta, the treatment must be chiefly by bitter and cooling medicaments. In anemia due to predominance of kapha-provocation, the treatment must be chiefly by bitter, pungent and hot drugs. In tridiscordance condition it should be of the mixed nature

मृज्जपाण्डुरोगस्य चिकित्सा—

निपातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां भिषक् ॥११७॥
युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।

युक्तिज्ञः યુક્તિને જાણનારા युक्तिज्ञ, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, बल-अबलम् બલાબલને बलाबलको, प्रसमीक्ष्य विचार કરીને देखकर, भक्षिताम् ખાધેલી खाई हुई, मृत्तिकाम् तु મૃત્તિકાને मिट्टीको, तीक्ष्णैः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, शोधनैः શોધન ઔષધોથી शोधनोंसे, शरीरात् શરીરથી शरीरसे, निपातयेत् બહાર કાઢવી निकाले ॥ ११७½ ॥

117-117½. The skilful physician should expel the ingested earth from the body by strong purificatory measures, after due consideration of the vitality of the patient.

व्योषाद्यं घृतम्—

शुद्धकायस्य सर्पींषि बलाधानानि योजयेत् ॥११८॥
व्योषं बिल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥११९॥
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः समैर्घृतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृद्दोषपीडितः ॥१२०॥
तद्वत् केशरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षारशाद्वलैः ।

शुद्धकायस्य શુદ્ધ શરીરવાળાને शुद्ध शरीरवाले के लिए, बाधनानि બલપ્રદ बलप्रद, सर्पींषि ઘૃતોની घृतोंका, योजयेत योजना કરવી प्रयोग करे, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, बिल्वम् બીલું बेलगिरी, द्वे हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, द्वे पुनर्नवे ધોળી તથા રાતી સાટોડી दोनों पुनर्नवा, मुस्तानि મોથ मोथा, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, पाठा કાળીપાઠ पाढ़ी, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, वृश्चिकाली च ખાજવણી मर्हण्टा, भार्गी च ભારંગી भंगेरन, सक्षीरैः દૂધસહિત दूधयुक्त, समैः तैः સરખે વજને લીધેલા તેઓથી सम भागमें लिए हुए उनसे, घृतम् घी घीको, साधयित्वा પકવીને सिद्ध करके मृत्-दोष-पीडितः માટીના દોષથી પીડાતા मृत्तिकाके दोषसे पीडित, नरः મનુષ્યે पुरुष युक्त्या યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, पिबेत् પીવું पीवे, केशर- નાગકેસર नागकेसर, यष्टयाह्व- જેઠીમધ मुलहठी पिप्पली- પીપર पिप्पली, क्षार જવખાર यवक्षार, शाद्वलैः અને દૂર્વાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું और दूर्वा इनसे सिद्ध किया हुआ घी पीवे ॥ ११८-१२०½ ॥

118-120½. And when the body has been purified, strength promoting ghees should be administered. The person suffering from the morbid effects of geophagism should drink, according to the prescribed procedure, the medicated ghee prepared with the three spices, bael, turmeric and indian berberry, the three myrobalans, the two varieties of hog's weed, nut-grass, iron powder, patha, embelia deodar, climbing nettle mercury and beetle killer along with milk and ghee. Similarly he may drink the medicated ghee prepared with fragrant poon, liquorice, long pepper, alkali and scutch grass.

१२०. सक्षीरैः—सक्षारैः (च. क.)
,, समैर्घृतम्—शृतं घृतम (च.)
,, ,, —प्रयोजयेत् (च.)
१२०½ पिप्पलीक्षार—पिप्पलीक्षीर (च.)
, क्षार—क्षीर (च.)
,, क्षारशाद्वलैः—लोध्रशाद्वलैः (क.)

मृद्भक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तिनः ॥१२१॥
द्वेष्यार्थं भावितां कामं दद्यात्तद्दोषनाशनैः ।
विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ॥१२२॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वयाऽपि वा ।

लौल्यात् લાલસાથી जिह्वालौल्यसे, मृद्भक्षणात् માટી ખાવાનું मिट्टी खानेसे, अविनिवर्तिनः ન છોડનાર પરાવૃત્ત न होनेवाले, आतुरस्य રોગીને रोगीको, तत्-दोष-नाशनैः તે દોષ દૂર કરવાવાળાં उस दोषके नाशक, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडङ्ग, एला- એલચી इलायची, अतिविषया અતિવિષ अतीस, निम्बपत्रेण લીમડાનાં પાન नीमके पत्ते, पाठया કાળીપાઠ पाढ़ी, वार्ताकैः રીંગણાં बेंगन, कटुरोहिण्या કડુ कटुकी, कौटजैः ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, मूर्वया अपि वा અથવા મોરવેલથી પણ या मूर्वासे भी, भाविताम् ભાવના દીધેલી માટી भावित मिट्टीको, द्वेष्यार्थम् અણગમો ઉત્પન્ન કરવા માટે द्वेष उत्पन्न करनेके लिए, कामम् ઇચ્છા પ્રમાણે દેવી इच्छानुसार देवे ॥ १२१-१२२½ ॥

121-122½. If the patient is unable to leave off geophagism owing to loss of self-control, in order to make him averse to it, he should be given earth treated with drugs which have also the power to neutralise its bad effects. These drugs are embelia, atees, leaves of neem, patha, brinjal, kurroa, kurchi seeds and roots of trilobed virgin's bower.

यथादोषं प्रकुर्वीत भैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगिणाम् માટીથી થયેલા પાંડુરોગવાળાઓની मिट्टीसे उत्पन्न हुए पाण्डुरोगवालोंकी. यथादोषम् પાંડુરોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષને અનુસરી पांडुरोगके उत्पन्न करनेवाले दोषके अनुसार, भैषज्यम् ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रकुर्वीत કરવી करे, अस्य આ પાંડુરોગનો इस पाण्डुरोगका, हेतुविशेषतः માટીરૂપ વિશિષ્ટ હેતુથી मिट्टीरूप विशिष्ट हेतुसे, एषः આ यह, क्रियाविशेषः ચિકિત્સાભેદ चिकित्साभेद, मतः કહેવામાં આવ્યો છે कहा गया है ॥ १२३½ ॥

123-123½. The patient suffering from anemia due to geophagism should be treated with medication indicated in anemia, according to the morbid humor. This special mode of treatment is indicated by the special etiological factors.

कामलाया आवश्यिकी चिकित्सा—

तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली ॥१२४॥
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत् पित्तं कफहरैर्जयेत् ।

यः तु જે जो, कामली કમળાનો રોગી कामलाका रोगी, तिल-पिष्ट-निभम् તલના કલ્ક જેવો तिलपिष्ट जैसा, वर्चः મળ मल, सृजति ત્યાગતો હોય त्यागता है तत् તે उस, श्लेष्मणा કફથી कफसे रुद्धमार्गम् રુંધાયેલા માર્ગવાળા रुके हुए मार्गवाले, पित्तम् પિત્તને पित्तको, कफहरैः કફને દૂર કરનારાં ઔષધોથી कफहर द्रव्योंसे, जयेत् જીતવું जीते ॥ १२४½ ॥

124-124½. If the jaundice-patient is seen passing stools of the color of the paste of til (clay color) the physician should know that the pitta in the body is occluded in its course and he should alleviate this condition by drugs curative of kapha

१२१. मृद्भक्षणात्—मृदोऽनिवर्तमानाय लौल्यात्प्रत्यह-भक्षणात् (थ.)
,, आविनिवर्तिनः-अविनिवर्त्तनः (थ. व.)
१२२. द्वेष्यार्थं-द्वेषार्थं (क.)
,, —द्वेषार्थे (व.)
,, दोषनाशनैः-दोषशान्तये (थ. व.)
,, विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया—शुण्ठ्यातिविषया निर्बैर्विडङ्गैः कुटजेन च (थ. फ.)
१२२½. कौटजैः—पाठया (फ.)

१२४. वर्चः सृजति कामली—कामलावान्सृजेन्मलम् (थ.द.फ.व.)

**रूक्षशीतगुरुस्वाद्वव्यायामैर्वेगनिग्रहैः ॥१२५॥
कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद्बली ।**

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, शीत- શીત शीत, गुरु- ગુરુ गुरु, स्वादु અને મધુર અન્નપાનથી और मधुर अन्नपानसे, व्यायामैः અતિશય વ્યાયામથી अति व्यायामसे, वेगनिग्रहैः તથા વેગ રોકવાથી तथा वेगविधारणसे, कफसंमूर्च्छितः કફથી મિશ્રિત कफसे मिला हुआ, बली वायुः બળવાન વાયુ बलवान वायु, स्थानात् પોતાના સ્થાનમાંથી अपने स्थानसे, पित्तम् પિત્તને पित्तको, क्षिपेत् ફેંકે છે फेंकता है ॥ १२५½ ॥

125-125½. The pathogenesis of the above-mentioned condition is as follows— as the result of undue indulgence in dry, cold. heavy and sweet articles of diet and in exercise and suppression of natural urges, the vata combined with kapha gets provoked and expels the pitta from its seat.

**हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥१२६॥
भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ।
दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिक्काश्वासारुचिज्वरैः॥१२७॥
क्रमेणाल्पेऽनुसज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ।**

तदा ત્યારે तब, नरः મનુષ્ય पुरुष, हारिद्र- પીળાં पीले, नेत्र-मूत्र- त्वक् નેત્ર, મૂત્ર અને ત્વચાવાળો नेत्र, मूत्र और त्वचावाला, श्वेतवर्चाः સફેદ મળવાળો सफेद मलवाला, साटोप-विष्टम्भः પેટમાં ગડગડાટ અને મલ-બદ્ધતાવાળો થાય છે आटोप और विष्टम्भसे युक्त, गुरुणा हृदयेन च તેમજ ભારે હૃદયવાળો एवं भारी हृदयसे युक्त, भवेत् થાય છે होता है, अल्पे पित्ते અલ્પ પિત્ત थोडेसे पित्तके, शाखा- શાખાઓનો शाखामें, समाश्रिते આશ્રય કરે છે ત્યારે आश्रित होनेपर, क्रमेण અનુક્રમે ક્રમશઃ, दौर्बल्य- દુર્બલતા दौर्बल्य, अल्पाग्नि- મંદાગ્નિ मन्दाग्नि, पार्श्वार्ति- પડખાંમાં પીડા पार्श्वरुजा, हिक्का હેડકી हिचकी, श्वास- શ્વાસ श्वास, अरुचि- અરુચિ अरुचि, ज्वरैः અને જ્વરથી और ज्वरसे, अनुसज्येत युक्त थाय छे पीडित होता है ॥ १२६-१२७½ ॥

126-127½. The patient then develops yellow coloration of the eyes, urine and skin whitish stools, tympanites and intestinal torpor, and gradually becomes afflicted with heaviness of heart, debility, low digestive power, pain in the sides, hiccup, dyspnea, anorexia and fever on account of the pitta having suffered diminution and receded to the peripheral system.

**बर्हितित्तिरिदक्षाणां रूक्षाम्लैः कटुकै रसैः ॥१२८॥
शुष्कमूलककौलत्थैर्यूषैश्चान्नानि भोजयेत् ।**

बर्हि- એવા રોગીને મોર ऐसे रोगीको मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, दक्षाणाम् અને કૂકડાના और मुर्गे इनके रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अम्लैः ખાટા अम्ल, कटुकैः અને તીખા और कटु, रसैः માંસરસોની સાથે मांसरसोंसे, शुष्क-मूलक- તેમજ સૂકા મૂળા एवं सूखी मूली, कौलत्थैः અને કુળથીના और कुळथीके, यूषैः च યૂષોની સાથે यूषोंसे, अन्नानि અન્નનો अन्न, भोजयेत् આહાર કરાવવો सेवन करावे ॥ १२८½ ॥

128-128½. In such conditions, the physician should give the patient diet mixed with meat-juices of peacock, partridge and cock, seasoned with dry, acid and pungent articles, as also thin gruels prepared with dry radish or horse-gram.

**मातुलुङ्गरसं क्षौद्रपिप्पलीमरिचान्वितम् ॥१२९॥
सनागरं पिबेत् पित्तं तथाऽस्यैति स्वमाशयम् ।**

१२५½. क्षिपेद्बली—क्षिपेद्बहिः (ग.)
१२७. हिक्काश्वासारुचि—हिक्काका सारुचि (च. ग.)
१२७½. क्रमेणाल्पेऽनुसज्येत—क्रमेणाल्पेन सज्येत (च.)
" अनुसज्येत—अनुबध्येत (फ.)
१२९½. तथाऽस्यैति स्वमाशयम्—तथाप्येति स्वमाशयम (च.)

क्षौद्र- એ રોગીએ મધ वह रोगी मधु, पिप्पली- પીપર पिप्पला, मरिचान्वितम् અને મરીથી युक्त और मरिच इनसे युक्त, सनागरम् સૂંઠસહિત सोंठके साथ, मातुलुङ्ग- બીજોરાંનો बिजौरेका, रसम् રસ रस, पिबेत् પીવો पीवे, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, अस्य એનું इसका, पित्तम् પિત્ત पित्त, स्वम् आशयम् પોતાના સ્થાનમાં अपने आशयको, एति આવી જાય છે पहुंचता है ॥ १२९½ ॥

129-129½. The patient may take as potion the juice of pomello mixed with honey, long pepper and dry ginger in order to induce the provoked pitta to return to its normal habitat.

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्भृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥१३०॥
आपित्तरागाच्छकृतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ।

शकृतः મળમાં मलमें, पित्तरागात् आ પિત્તનો રંગ આવે ત્યાં સુધી पित्तका रंग आने तक, वायोः च તથા વાયુની और वायुके, प्रशमात् आ શાંતિ થાય ત્યાં સુધી शान्त होने तक, कटु- કડુ कटु, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लवणैः લવણ लवण, भृशाम्लैः च અને અત્યંત અમ્લ દ્રવ્યોથી और खूब अम्ल द्रव्योंसे, अपि પણ भी, उपक्रमः ચિકિત્સા उपचार, भवेत् કરવી करे ॥ १३०½ ॥

130-130½. Treatment with pungent, strong, hot, saltish and very acid drugs should be persisted in, till the fecal matter acquires the coloration of pitta and the vata is alleviated.

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरञ्जिते ॥१३१॥
निवृत्तोपद्रवस्य स्यात् पूर्वः कामलिको विधिः ।

पित्ते પિત્ત જ્યારે पित्तके, स्वस्थानम् પોતાના સ્થાનમાં अपने स्थानमें, आगते આવી જાય आने पर, पुरीषे च અને મળ और मलके, पित्तरञ्जिते પિત્તથી રંગાઈ જાય पित्तसे रंग जाने पर, निवृत्तोपद्रवस्य જેના ઉપદ્રવો શાંત થયા છે એવા રોગીને जिसके उपद्रव निवृत्त हुए हैं इसके लिए, पूर्वः પૂર્વે કહેલી प्रथम कही, कामलिकः કમળાની कामलाकी, विधिः स्यात् ચિકિત્સાવિધિ કરવી चिकित्साविधि करे ॥ १३१½ ॥

131-131½. When the pitta has returned to its habitat, the fecal matter becomes colored with pitta and there is subsidence of complications, the line of treatment laid down earlier for jaundice, should be resumed.

हलीमकस्य लक्षणम्—

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः ॥१३२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ॥१३३॥
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।

यदा तु જ્યારે जब, पाण्डोः પાંડુરોગીનો पांडुरोगीका, वर्णः વર્ણ वर्ण, हरित- લીલો नीला, श्याव- કાળો श्याव, पीतकः કે પીળો या पीला, स्यात् થાય होवे, बल-उत्साह-क्षयः બલ તથા ઉત્સાહનો ક્ષય बल और उत्साहका क्षय, तन्द्रा તન્દ્રા तंद्रा, मन्दाग्नित्वम् મંદાગ્નિપણું मंदाग्निता, मृदुज्वरः મંદજ્વર मंदज्वर, स्त्रीषु-अहर्षः સ્ત્રી વિષે અપ્રહર્ષ स्त्रियोंमें अनुत्साह अङ्गमर्दः च અંગ ભાગવાં अंग टूटना, श्वासः શ્વાસ श्वास, तृष्णा તૃષા प्यास, अरुचिः અરુચિ अरुचि, भ्रमः च અને ભ્રમ થાય और भ्रम होवे, तदा ત્યારે तब, तस्य તેને उसको, अनिल-पित्ततः વાતપિત્તથી वातपित्तसे, हलीमकम् હલીમક થયો છે हलीमक हुआ है, विद्यात् એમ જાણવું ऐसा जाने ॥ १३२-१३३½ ॥

132-133½. If in an anemia-patient the physician marks green, black or yellow coloration of skin, together with lowered vitality and spirits,

---

१३०. कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्भृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः—तीक्ष्णाम्लैः कटु-रूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः (ह.)
१३०½. आपित्तरागाच्छकृतो—आपित्तरोगाच्च कृतो (ब.)
१३१ पुरीषे पित्तरञ्जिते—मले पित्तानुरञ्जिते (ग. फ. ब.)
१३१½. निवृत्तोपद्रवस्य स्यात्—निवृत्तोपद्रवस्यास्य (ज)
,, पूर्वः—पूर्णः (फ.)

torpor, loss of gastric fire, low fever, insensitiveness to women, body-ache, dyspnea, thirst, anorexia and vertigo, he should recognise it as Halimaka-jaundice resulting from the provocation of vata and pitta.

हलीमकस्य चिकित्सा—

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ॥१३४॥
स पिबेत् त्रिवृतां स्निग्धो रसेनामलकस्य तु ।
विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत् पित्तानिलापहम् ॥१३५॥

सः તે वह, गुडूची-स्वरस- ગળોનો સ્વરસ गिलोयके स्वरससे, क्षीरसाधितम् અને દૂધથી સિદ્ધ કરેલું और दूधसे सिद्ध किया, माहिषम् ભેંસનું भैंसका, घृतम् ઘી घी, पिबेत् પીવું पीवे, स्निग्धः तु ઘીથી સ્નેહન થતાં घीसे स्नेहन हो जाने पर, आमलकस्य આમળાના आंवलेके, रसेन રસથી रससे, त्रिवृताम् નસોતર પીવું त्रिवृत पीवे, विरिक्तः અને રેચ લાગ્યા પછી और विरेचन हो जाने पर, मधुरप्रायम् મધુરરસપ્રધાન मधुररसप्राय, पित्तानिलापहम् પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરનાર અન્નનું पित्त और वातके नाशक अन्नका, भजेत् સેવન કરવું सेवन करे ॥ १३४-१३५ ॥

134-135. In this condition, the patient may drink the medicated ghee prepared from buffalo's ghee, with the juice of guduch and milk; when the oleation is sufficient, he may take turpeth mixed with juice of emblic myrobalan, and on sufficient purgation, he may resort to articles mainly of the sweet taste, which are curative of pitta and vata

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ।
यापनान् क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् १३६
मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽग्निवृद्धये ।

१३६½. युक्त्याऽग्निवृद्धये—युक्त्या निवृत्तये (च)

पूर्वोक्तम् રોગીએ પૂર્વે કહેલો रोगी पूर्वोक्त, द्राक्षालेहम् च દ્રાક્ષાવલેહ द्राक्षावलेह, मधुराणि મધુર मधुर, सर्पींषि च ઘૃતો घी, सानुवासनान् અનુવાસનસહિત अनुवासनवस्तियों यापनान् યાપનબસ્તિઓ यापनबस्तियों, क्षीरबस्तीन् च અને ક્ષીરબસ્તિઓનું और क्षीरबस्तियोंका, शीलयेत् સેવન કરવું सेवन करे, मार्द्वीक-अरिष्टयोगान् च તેમજ દ્રાક્ષારિષ્ટના યોગોનું एवं द्राक्षारिष्टयोगोंको, अग्निवृद्धये અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે अग्निवृद्धिके लिए, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ १३६½ ॥

136-136½. The patient may use the afore-said grape linctus, sweet ghees, palliative enemata, compound milk enemata and unctuous enemata. He may drink in due manner the medicated wine made from grapes to promote the gastric fire.

कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ।

कासिकम् અને ઉધરસના પ્રકરણમાં કહેલ और कासप्रकरणमें कहा हुआ, अभयालेहम् च હરડેનો અવલેહ हरडका अवलेह, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बलाम् च તથા બલાનો तथा बला इनका, यथादोषम् દોષને અનુસરીને यथादोष, यथाबलम् અને બલને અનુસરીને और यथाबल पयसा દૂધથી दूधके साथ, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १३७½ ॥

137-137½. According to the morbid humor concerned and the patient's vitality, he may use the chebulic myrobalan linctus prescribed in the treatment of cough, or long pepper, liquorice and heart-leaved sida mixed with milk.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणभेषजम् ॥१३८॥
कामला त्रिविधा तेषां साध्यासाध्यत्वमेव च ।

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, पञ्चविधस्य પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, पाण्डोः પાંડુરોગનાં पांडुरोगके, हेतु-लक्षण-भेषजम् કારણો, લક્ષણો અને ઔષધો हेतु-लक्षण और औषध, उक्तम् કહ્યાં છે कहे हैं, द्विविधा તેમજ બે પ્રકારનો एवं दो प्रकारकी, कामला કમળો कामला, तेषाम् અને તેઓની और उनकी, साध्य- સાધ્યતા साध्यता, असाध्यत्वम् च एव તથા અસાધ્યતા પણ કહ્યાં છે तथा असाध्यता भी कही है ॥ १३८½ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

138-138½. The causes, symptoms and treatment of the five types of anemias, and the two types of jaundice, their curability and incurability;

तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् १३९

तेषाम् તેઓના उनके, विकल्पः ભેદ भेद, यः च અને જે और जो, अन्यः બીજો दूसरी, महाव्याधिः મહારોગ महाव्याधि, हलीमकः હલીમક છે हलीमक है, तस्य च તેનાં પણ उसके भी, सचिकित्सितम् ચિકિત્સા સહિત चिकित्सासहित, व्यञ्जनम् લક્ષણો लक्षण, समासेन ટૂંકાણમાં संक्षेपमें, उक्तम् કહ્યાં છે कहे हैं ॥ १३९ ॥

139. Their variations and the grave type of anemia known as Halimaka, together with its diagnosis and treatment in general, have been described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, पाण्डुरोगचिकित्सितम् 'પાંડુરોગચિકિત્સિત' 'पाण्डुरोगचिकित्सित', नाम નામનો नामका, षोडशः સોળમો सोलहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १६ ॥

16. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the sixteenth chapter entitled 'The Thera peutics of Anemia' not being available, the same as restored by Dridhabala is completed.

सप्तदशोऽध्यायः ।

સત્તરમો અધ્યાય अध्याय सत्रहवाँ

Chapter XVII

हिक्काश्वासचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, हिक्काश्वासचिकित्सितम् 'હિક્કાશ્વાસચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'हिक्काश्वासचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Hiccup and Dyspnea,'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

---

१३९. तेषां विकल्पः—एषां विकल्पः (ध.)
,, व्यञ्जनं—लक्षणं (द. प. ब.)

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमृषिमुत्तमम् ।
अपृच्छत् संशयं धीमानग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

धीमान् बुद्धिमान धीमान, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने कृताञ्जलिः હાથ જોડી हस्त जोड़कर, वेद लोक वेद तथा લોકના वैदिक और लौकिक, अर्थतत्त्वज्ञम् પદાર્થોના તત્ત્વને અનુસાર पदार्थोंके तत्त्वको जाननेवाले, उत्तमम् ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ, आत्रेयम् આત્રેય आत्रेय, ऋषिम् ઋષિને ऋषिको, संशयम् સંશય संशय, अपृच्छत् પૂછ્યો पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa, with folded hands, asked the following question of Atreya, the greatest of sages, the knower of the nature of truth contained in both the scriptures as well as the world.

य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः ।
रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ ४ ॥

ये इमे જે આ जो ये, द्विविधाः બે પ્રકારના दो प्रकारके, त्रिदोषाः ત્રણ દોષવાળા तीन दोषवाले, त्रिप्रकोपणाः ત્રણ હેતુઓથી પ્રકોપ પામનારા तीन हेतुओंसे प्रकुपित होनेवाले, नानात्मकाः અને નાના સ્વરૂપવાળા और नाना स्वरूपवाले, रोगाः प्रोक्ताः રોગો કહેલા છે रोग कहे हैं, तेषाम् તેમાંથી उनमें कस्कः કયો કયો कौन कौन, दुर्जयः કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, भवति છે ? हैं ? ॥ ४ ॥

4. Which of the diseases which are classified into two categories (general and specific or mild and acute) resulting from the morbidity of any or all of the three humors and caused by the three kinds of etiological factors and manifesting various kinds of symptoms, are difficult of cure?

अग्निवेशस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः ।
उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ५ ॥

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, तद् वाक्यम् તે વાક્ય उस वाक्यको, श्रुत्वा સાંભળીને सुनकर, परमप्रीतः અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા अत्यन्त प्रसन्न हुए, मतिमताम् બુદ્ધિમાનોમાં बुद्धिमानोंमें, वरः શ્રેષ્ઠ આત્રેય મુનિએ श्रेष्ठ आत्रेय मुनिने, परम-अर्थ-विनिश्चयम् સત્ય અર્થનો નિર્ણય सत्यार्थके निर्णयको, उवाच કહ્યો कहा ॥ ५ ॥

5. On hearing these words of Agnivesa, Atreya the foremost of wise men being exceedingly pleased, delivered in the following manner the established truth on this most vital subject.

हिक्काश्वासयोः शीघ्रं प्राणहरत्वं तत्र हेतुश्च—

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निकृन्ततः ॥ ६ ॥

बहवः ઘણા बहुतसे, रोगाः રોગો रोग, कामम् ખરેખર सचमुच, प्राणहराः પ્રાણહરણ કરનારા છે प्राणनाशक हैं, ते तु પણ તેઓ किंतु वे, यथा श्वासः च જેમ શ્વાસ जैसे श्वास, हिक्का च અને હેડકી और हिक्का, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्राणान् પ્રાણનું प्राणोंको, निकृन्ततः હરણ કરે છે नष्ट करते हैं, तथा न તેમ જલદી પ્રાણોનો નાશ કરતા નથી वैसे शीघ्र प्राणोंका नाश नहीं करते ॥ ६ ॥

6. Although many are the diseases which take away human life, there are none that terminate a patient's life so rapidly as hiccup and dyspnea.

अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
अन्ते संजायते हिक्का श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ७ ॥

३. वेदलोकार्थ—वेदनस्कार्थ (थ)
,, ऋषिमुत्तमम्—ऋषिभिः स्तुतम् (थ.)
४. नानात्मकाः—नानाविधाः (ग. थ. ब.)

५. अग्निवेशस्य तद्वाक्यम्—इत्यग्निवेशस्य वचः (ग. थ. फ. ब.)
,, परमार्थविनिश्चयम्—परमार्थप्रयोजनम् (थ.)
६. प्राणानाशु निकृन्ततः—हरतः प्राणमाशु वै (थ.)

पृथग्विधैः જુદા જુદા પ્રકારના अलग अलग प्रकारके, अन्यैः બીજા अन्य, रोगैः उपसृष्टस्य રોગોથી ઘેરાયેલા रोगोंसे पीडित, जन्तोः अपि પ્રાણીને પણ प्राणीको भी, अन्ते અંતે अन्तमें, हिक्का હેડકી हिचकी, तीव्रवेदनः અથવા તીવ્ર વેદનાવાળો या तीव्र पीडादायक, श्वासः वा શ્વાસ श्वास, संजायते થાય છે हो जाता है ॥ ७॥

7 Even in patients affected with vaious other kinds of disease, there develops in the end hiccup or accutely painful dyspnea (terminal complications).

कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥८॥
तस्मात् साधारणावेतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हत आशीविषाविव ॥९॥

कफ-वात-आत्मकौ કફવાતસ્વરૂપ कफवातात्मक, पित्तस्थान- પિત્તસ્થાનમાંથી पित्तस्थानसे, समुद्भवौ ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न, एतौ એ બન્ને ये दोनों, हृदयस्य હૃદયના हृदयके, रसादीनाम् તેમજ રસાદિ एवं रसादि, धातूनाम् च ધાતુઓનું धातुओंके, उपशोषणौ શોષણ કરનાર છે शोषक हैं, तस्मात् તેથી उस कारणसे, साधारणौ સમાન લક્ષણવાળા समान लक्षणसे युक्त, एतौ એ બન્ને ये दोनों, परम-दुर्जयौ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય अत्यन्त कष्टसाध्य, मतौ મનાયા છે माने गये हैं, मिथ्या उपचरितौ મિથ્યા ઉપચાર કરવામાં આવતાં તેઓ બન્ને मिथ्या उपचार करनेसे वे दोनों, क्रुद्धौ કુપિત થયેલા कुपित हुए, आशीविषौ એ સર્પોની दो सर्पोंकी, इव પેઠે तरह, हतः મારી નાખે છે मार डालते हैं ॥ ८-९॥

8-9. These two are due to the nature of kapha and vata and originate in the seat of pitta in the body and dry up the nutrient fluid and other body- elements of the stomach. Thus these two diseases are considered to be of similar nature and very intractable, and if wrongly treated, get exacerbated and kill the patient as rapidly as snake-venom.

हिक्काश्वासयोः निदानं संप्राप्तिश्च—

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे ।
तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च सभिषग्जितम् ॥१०॥

रोगसंग्रहे અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં अष्टोदरीय अध्यायमें, एतौ એ બન્નેને ये दोनों, पृथक् પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, पञ्चविधौ પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, निर्दिष्टौ કહ્યા છે निर्दिष्ट हैं, तयोः તે બન્નેનાં उन दोनोंके, समुत्थानम् કારણ कारण, सभिषग्जितम् અને ચિકિત્સાસહિત और चिकित्साके साथ, लिङ्गम् च લક્ષણ लक्षण, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १०॥

10. Each of these two is described to be of five kinds in the chapter on Eight Abdominal Diseases (Chap. 19 Sutra). Now listen to a description of their etiology, symptoms and treatment.

रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुसेवनात् ।
व्यायामग्राम्यधर्माध्वरूक्षान्नविषमाशनात् ॥११॥
आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् ।
दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद् द्वन्द्वाच्छुद्धयतियोगतः १२
अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदावर्ताद्विसूच्यलसकादपि ॥१३॥
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तेते गदाविमौ ।
निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥१४॥

८. पित्तस्थानसमुद्भवौ—मतौ समदुर्जयौ (ग.)
९. परमदुर्जयौ—समदुर्जयौ (घ. ङ. फ. व.)

१०. सभिषग्जितम्—सचिकित्सितम् (घ.)
१२. आमप्रदोषा........योगतः ॥—आमदोषादनाहाद्रौक्ष्या द्वेग-विधारणात्। मर्माभिघाताद्दौर्बल्यात् द्वन्द्वाच्छुद्धयतियोगतः ॥
,, दौर्बल्यान्मर्मणो घातात्—मर्माभिघाताद्दौर्बल्यात् (ग. च)
१४. प्रवर्तेते गदाविमौ—रोगावेतौ प्ररोहतः (ग. ड. च. फ.)

पिष्टशालूकविष्टम्भिविदाहिगुरुभोजनात् ।
जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥१५॥
अभिष्यन्द्युपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।
कण्ठोरसः प्रतीघाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः ॥१६॥

रजसा धूळथी धूलिसे, धूमवाताभ्याम धूमाडाथी, वायुथी धुवाँसे, वायुसे, शीत-स्थान- ठंडा स्थान ठंडी जगह, अम्बुसेवनात् अने ठंडा जळना सेवनथी और ठंडे जलके सेवनसे, व्यायामात् अधिक व्यायामथी अति व्यायामसे, ग्राम्यधर्म- अत्यंत मैथुनथी अत्यन्त व्यवायसे, अध्व- अधिक पंथथी अत्यन्त मार्ग चलनेसे, रूक्षान्न- रुक्ष अन्नथी रूक्ष अन्नसे, विषम- विषम और विषम, अशनात् भोजनथी भोजनसे आमप्रदोषात् आमदोषथी आमदोषसे, आनाहात् आनाहथी आनाहसे, रौक्ष्यात् रुक्षताथी रूक्षतासे, अत्यपतर्पणात् अत्यंत अपतर्पणथी अत्यंत अपतर्पणसे, दौर्बल्यात् दुर्बलताथी दुर्बलतासे, मर्मणः मर्ममां मर्ममें, घातात् आघातथी आघातसे, द्वन्द्वात् शीत उष्ण आदि विपरीत पदार्थोना क्रम वगर सेवनथी शीत उष्ण आदि भावोंके क्रमरहित सेवनसे, शुद्धि- शोधनना शुद्धिके अतियोगतः अतियोगथी अतियोगसे, अतीसार- अतिसारथी अतिसारसे, ज्वर- ज्वरथी ज्वरसे, छर्दि- उलटीथी कैसे, प्रतिश्याय- प्रतिश्यायथी प्रतिश्यायसे, क्षतक्षयात् उरःक्षतथी, क्षयथी उरःक्षतसे, क्षयसे, रक्तपित्तात् रक्तपित्तथी रक्तपित्तसे, उदावर्तात् उदावर्तथी उदावर्तसे, विसूची- विसूचिकाथी विसूचिकासे, अलसकात् अपि अलसकथी अलसकसे, पाण्डुरोगात् पांडुरोगथी पांडुरोगसे, विषात् च एव अने विषथी और विषसे, निष्पाव- वाल सेम, माष- अडद उड़द, पिण्याक- पिण्याक तिलकल्क, तिल-तैल- अने तलना तेलना और तिलका तैल, निषेवणात् सेवनथी इनके सेवनसे, पिष्ट- लोटना पदार्थो पीठी, शालूक- कमलकंद कमलकन्द, विष्टम्भि- विष्टंभी विष्टम्भी, विदाहि- विदाही विदाही, गुरु भोजनात् अने गुरु पदार्थोना भोजनथी और गुरु द्रव्योंके भोजनसे, जलज-आनूप- जलचर अने आनूप देशना प्राणीओनां जलीय और आनूप प्राणियोंके पिशित- मांस मांस, दधि- दहीं दही, आमक्षीर- अने काचा दूधना और कच्चे दूधके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, अभिष्यन्दि- अभिष्यंदी पदार्थोना अभिष्यंदी पदार्थोंके, उपचारात् च सेवनथी सेवनसे, कण्ठ- उरसः कंठ अने छातीमां कंठ और छातीमें, प्रतीघातात् आघातथी चोट लगनेसे, पृथग्विधैः अने जुदा जुदा प्रकारना और भिन्न भिन्न प्रकारके, विबन्धैः च विबंधोथी विबन्धोंसे, इमौ गदौ आ बन्ने रोगो इन दोनों रोग, प्रवर्तेते थाय छे होते हैं ॥ ११-१६ ॥

११-१६. From dust from smoke and wind, from residence in cold climes and use of cold water, from undue exertion or sex-act, from excessive walking, and from taking of dry and irregular diet, from chyme disorders, constipation, dehydration and extreme inanition, from debility and trauma to vital organs, from recourse to mutually antagonistic procedures, from overdoing of purificatory procedures, from diarrhea, fever, vomiting, coryza, wasting due to pectoral lesions, hemothermia, misperistalsis acute gastro-intestinal irritation, intestinal torpor anemia and toxicosis these two diseases take their origin. Also by the habitual use of lablab bean black gram, til paste and til oil, by eating preparations of paste, lotus rhizomes and food that is slowly digested, irritant or heavy, by constant use of the flesh of the aquatic and wet-land animals, curds and raw milk by liquefacient medications and by indulgence in kapha-producing articles by trauma and constriction of various kinds affecting the throat and chest, these two diseases are produced.

१६. श्लेष्मलानां—श्लैष्मिकाणां (ब)

मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान् करोति सः ॥१७॥
घोरान् प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।

मारुतः वायु वायु, प्राणवाहीनि પ્રાણવાહી प्राणवह, स्रोतांसि સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, आविश्य પ્રવેશ કરીને घुसकर, कुप्यति પ્રકુપિત થાય છે प्रकुपित होता है, उरःस्थः અને છાતીમાં રહીને और छातीमें स्थित, सः તે वह, कफम् કફને कफको, उद्धूय ઉપરની તરફ ચલાવીને ऊपर हटा कर, प्राणिनाम् પ્રાણીઓનાં प्राणियोंके, प्राणोपरोधाय પ્રાણને રોકવા માટે प्राणोंको रोकनेके लिए, घोरान् ભયંકર भयंकर, पञ्च પાંચ पांच, पञ्च च પાંચ પ્રકારના पांच प्रकारके, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वासान् તથા શ્વાસને और श्वासको, करोति ઉત્પન્ન કરે છે करता है ॥ १७½ ॥

17-17½. The vata, having entered the respiratory channels, becomes irritated and rouses up the kapha lying in the chest and produces hiccup and dyspnea, each of which is of five varieties, dreadful and often fatal to life.

हिक्काश्वासयोः पूर्वरूपाणि—

उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥१८॥

उभयोः બન્નેનાં दोनोंके, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપ पूर्वरूपोंको, अतः परम् હવે પછી अब आगे, वक्ष्यामि કહીશ कहूँगा, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १८ ॥

18. Now, I shall describe the premonitory symptoms of both these. Listen.

कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥१९॥

आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ।
प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ॥२०॥

कण्ठ- કંઠ कंठ, उरसोः અને છાતીનું और छातीका, गुरुत्वम् ભારેપણું भारीपन, वदनस्य મુખની मुंहका, कषायता च તુરાશ कसैलापन, कुक्षेः અને પેટમાં और पेटमें, आटोपः च एव ગડગડાટ आटोप, हिक्कानाम् એ હેડકીનાં ये हिचकियोंके, पूर्वरूपाणि પૂર્વરૂપો છે पूर्वरूप हैं, आनाहः આનાહ आनाह, पार्श्वशूलम् च પડખાંમાં શૂલ पार्श्वशूल, हृदयस्य હૃદયમાં हृदयका, पीडनम् च પીડા पीड़न, प्राणस्य અને પ્રાણની और प्राणका, विलोमत्वम् च ઉલટી ગતિ उलट वाहन, श्वासानाम् એ શ્વાસનાં ये श्वासके, पूर्वलक्षणम् પૂર્વરૂપો છે पूर्वरूपों हैं ॥ १९-२० ॥

19-20. Heaviness in the throat and chest, astringent taste in the mouth as well as distension of the abdomen are the premonitory symptoms of hiccup. Constipation, pleurodynia, sense of compression on the heart, and derangement of the respiratory function are the premonitory symptoms of dyspnea.

महाहिक्कायाः लक्षणम्—

प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ।
हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥२१॥

सकफः કફયુક્ત कफयुक्त, अनिलः વાયુ वायु, प्राण-उदक- પ્રાણ, જલ प्राण, उदक, अन्नवाहीनि स्रोतांसि અને અન્નનું વહન કરનારા સ્રોતોને और अन्नवाही स्रोतोंको, संरुध्य રોકીને रोककर, हिक्काः હેડકી हिचकियोंको, करोति કરે છે करता है, तासाम् તેઓનાં उनके, पृथक् પૃથક્ પૃથક્ पृथक् पृथक्, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षण, शृणु સાંભળો सुनो ॥ २१ ॥

21. The vata, combined with kapha, obstructing the respiratory and deglutitory channels, produces various kinds of hiccup. Now listen to a description

१७. उरःस्थः कफमुद्धूय—उरःस्थकफमुद्धूय (ध.)
,, करोति सः—करोत्यथ (ध.)

of the signs and symptoms of each type.

क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ।
गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ॥२२॥
करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा ।
प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥२३॥
संज्ञां मुष्णाति गात्राणां स्तम्भं संजनयत्यपि ।
मार्गं चैवान्नपानानां रुणद्ध्युपहतस्मृतेः ॥२४॥
साश्रुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुवः ।
सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ॥२५॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिक्केति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥२६॥

इति महाहिक्का ।

सकफः अनिलः કફયુક્ત વાયુ कफयुक्त वायु, क्षीण- क્ષીણ થયેલ છે क्षीण, मांस-बल-प्राण-तेजसः માંસ, બલ, પ્રાણ અને તેજ જેનાં એવા મનુષ્યના मांस, बल, प्राण और तेजवाले पुरुषके, कण्ठम् કંઠના कंठके, उच्चैः ઊંચા ભાગને ऊर्ध्व देशको, सहसा એકાએક सहसा, गृहीत्वा પકડીને पकड़ कर, भृशम् બહુ बहुत, घोषवतीम् અવાજવાળી आवाज करनेवाली, एक-द्वि- એકવડી, બેવડી एक एक, दो दो, त्रिगुणाम् અને ત્રેવડી और तीनतीन वेगवाली, हिक्काम् હેડકી हिचकीको, सततम् નિરંતર सतत, करोति કરે છે करता है, तथा प्राणः તથા પ્રાણવાયુ एवं प्राणवायु, स्रोतांसि સ્રોતો स्रोतोंको, मर्माणि મર્મો मर्मोंको, ऊष्माणम् एव च અને ઉષ્માને और ऊष्माको, संरुध्य રુંધીને रोककर, संज्ञाम् સંજ્ઞાનો चेतनाको, मुष्णाति લોપ કરે છે नष्ट करता है, गात्राणाम् ગાત્રોનો अंगोंकी, स्तम्भम् अपि સ્તંભ जकड़ाहटको, संजनयति કરે છે करता है, अन्नपानानाम् અને અન્નપાનના और अन्नपानोंके, मार्गम् च एव માર્ગોની मार्गको, रुणद्धि અટકાયત કરે છે रोक देता है, उपहतस्मृतेः સ્મૃતિના નાશવાળા नष्टस्मृतिवाले, साश्रु- અશ્રુપૂર્ણ अश्रुपूर्ण, विप्लुतनेत्रस्य અને ચંચળ નેત્રવાળા और चंचल आंखोंवाले, स्तब्धशङ्ख- જડ શંખપ્રદેશવાળા जकड़े हुए शंखवाले च्युतभ्रुवः ભ્રષ્ટ ભ્રૂકુટિવાળા अपने स्थानसे छूटी हुई भौंहवाले, सक्तजल्प- અટકતી વાણીથી रुकती हुई बोलीसे युक्त प्रलापस्य બકવાદવાળા प्रलाप करनेवाले, निर्वृतिम् શાંતિને शान्ति, न अधिगच्छतः નહિ પામતા પુરુષની न पाते हुए पुरुषकी, महामूला મહામૂળવાળી महामूलवाली, महाशब्दा મહાશબ્દવાળી बड़ा शब्द करनेवाली, महाबला અને મહાબલવાળી હેડકી और महा बलवान हिक्का, महाहिक्का મહાહિક્કા महाहिक्का, इति એ નામથી કહેવાય છે इस नामसे कहलाती है, सा તે वह, नृणाम् મનુષ્યોના पुरुषोंके लिए सद्यः શીઘ્ર તુરંત प्राणहरा પ્રાણહરણ કરનારી प्राणकी नाशक, मता ગણાયેલ છે मानी गयी है ॥ २२-२६ ॥ इति આ यह, महाहिक्का મહાહિક્કા છે महाहिक्का है ।

22-26. In the body of the patient whose flesh strength, vitality and lustre have wasted away, the vata, in association with kapha, laying spasmodic hold of the patient's throat, produces persistent hiccup characterised by loud and strident sound, which manifests in a series of one, two or three at a time in each paroxysm. The Prana-vata, further smothering the body-channels, vital organs and the vital fire, deprives the man of his consciousness, causes stiffness of the limbs, obstructs the deglutitory passage and also causes loss of memory; the patient's eyes are suffused with tears; his temples are rigid and his eye-brows are askew; his speech is spasmodic and delirious, and the patient finds no

२३. एकद्वित्रिगुणां तथा–द्वित्रिरेकगुणां तथा (ध.)
२४. उपहतस्मृतेः–अपहृतस्मृतेः (क.)
,, गात्राणाम्–गात्रस्य (ध.)
,, ,, –गात्रेषु (थ.)
२६. महामूला....महाबला–महाशब्दा महावेगा महातेजा महाबला (द.)

relief whatever. This hiccup, originating as it does from the vital parts of the body and being exceedingly fulminating, exceedingly strident, and exceedingly powerful, is called the Hiccup Major; it is regarded as immediately destructive of life. Thus has been described the Hiccup Major (Terminal Hiccup.)

गम्भीराख्यहिक्कायाः लक्षणम्—

हिक्कते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः ।
जर्जरेणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥२७॥
संजृम्भन् संक्षिपंश्चैव तथाऽङ्गानि प्रसारयन् ।
पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन् स्तम्भरुगर्दितः ॥२८॥
नाभेः पक्वाशयाद्वाऽपि हिक्का चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥२९॥
रुणद्ध्युच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।
गम्भीरा नाम सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता ३०

इति गम्भीरा हिक्का ।

प्रवृद्धः અત્યંત વૃદ્ધ अत्यंत वृद्ध, कृशः કૃશ કૃશ, दीनमनाः तु દીન મનવાળો दीन मनवाला, यः જે जो, नरः મનુષ્ય पुरुष, जर्जरेण જર્જરિત जर्जरित, उरसा છાતીથી छातीसे युक्त होकर, गम्भीरम् ગંભીર गंभीर, अनुनादयन् અવાજ કરતો प्रतिध्वनि करता हुआ, अंगानि संजृम्भन् બગાસાં ખાતો जम्भाई लेता हुआ. संक्षिपन् च एव પછાડતો फेंकता हुआ, અંગોને अंगोंको, प्रसारयन् પ્રસારિત કરતો प्रसार तथा અને और, पार्श्वे च પડખાંઓને करता हुआ, उभे બન્ને दोनों, पार्श्वोंको, समायम्य ફુલાવીને तानकर स्तम्भरुक्-अर्दितः સ્તબ્ધતા તથા પીડાથી जकड़ाहट और रुजासे, पीडायેલો થતો पीड़ित होता हुआ, कूजन् અને અવાજ કરતો और कूजन करता हुआ, हिक्कते હેડકી ખાય છે હિચकी लेता है उसकी वह हिचकी, तेनी એ હેડકી नाभेः નાભિ नाभि, अस्य અથવા એને या इसके, पक्वाशयात् वा अपि કે પક્વાશયમાંથી પણ या पक्वा-

२७. प्रवृद्धस्तु-प्रवृद्धेस्तु (ध.)

शयसे भी हिक्का उपजायते જે હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે તે जो हिक्का होती है वह. ताम्यतः देहम् ગ્લાનિ પામતા તેના દેહને ग्लानिको प्राप्त हुए इसके देहको, भृशम् અત્યંત अत्यन्त क्षोभयन्ती ક્ષુબ્ધ કરતી क्षुब्ध करती हुई, नामयन्ती इव જાણે નમાવતી હોય તેમ मानो नमाती हो वैसे, प्रनष्ट- નષ્ટ થયાં છે नष्ट हुए, बलचेतसः तु બળ તથા ચેતન જેનાં એવા રોગીના बल और चेतनावाले रोगीके, उच्छ्वासमार्गम् ઉચ્છ્વાસમાર્ગને उच्छ्वासमार्गको, रुणद्धि રોકે છે रोकती है, सा તે હેડકી वह हिचकी, गम्भीरा ગંભીરા गंभीरा, नाम हिक्का નામની હેડકી नामकी हिचकी, तस्य તેના उसके, प्राणान्तिकी પ્રાણહરણ કરનારી प्राणकी नाशक, मता મનાય છે मानी जाती है ॥ २७-३० ॥ इति આ यह, गम्भीरा हिक्का ગંભીરા હેડકી છે गंभीरा हिक्का है ।

27-30. The person who is aged, emaciated and dispirited, hiccups painfully producing deep resonating sounds from the dilapidated chest. He pendiculates, contracts and extends his limbs, and being afflicted with rigidity and pain, he presses in both his sides and groans; his hiccup rises either from the umbilical region or from the lower part of the abdomen; his whole body is greatly agitated and flexed; he feels choked as the result of obstructions in the respiratory tract; his strength and mind are depressed; this condition is named the Deep Hiccup. This too, is considered fatal. Thus has been described the Deep Hiccup.

व्यपेताख्यहिक्कायाः लक्षणम्—

व्यपेता जायते हिक्का याऽन्नपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥३१॥

३१. व्यपेता—व्यपेते (ध.)

३२. जृम्भिणः-जृम्भतः (ध. फ.)

प्रलापच्छर्द्यतीसारतृष्णार्तस्य विचेतसः ।
जृम्भिणो विप्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ३२
पर्याध्मानस्य हिक्का या जत्रुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥३३॥
इति व्यपेता हिक्का ।

या જે જો, चतुर्विधे ચાર પ્રકારના चतुर्विध, **अन्नपाने जायते** અન્નપાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે अन्नपानमें उत्पन्न होती है, आहार- અને આહાર और आहारके, **परिणामान्ते च** પચી ગયા પછી पाचनके अन्तमें, भूयः અધિક अधिक, **बलम् लभते** બળવાળી થાય છે ते बलको प्राप्त करती है वह; **व्यपेता हिक्का** વ્યપેતા નામની હેડકી છે व्यपेता नामकी हिचकी है, प्रलाप- વળી પ્રલાપ फिर प्रलाप, वमी-अतीसार- ઉલટી, અતિસાર કે, अतिसार, तृष्णार्तस्य અને તૃષ્ણાથી પીડાતા और प्याससे पीडित, विचेतसः તથા ભાનરહિત विभ्रांत मनवाले, जृम्भिणः બગાસાં ખાતા जम्भाई लेनेवाले, **विप्लुताक्षस्य** ચંચળ નેત્રવાળા चंचल नेत्रवाले, **शुष्कास्यस्य** સૂકાયેલ મુખવાળા शुष्क मुंहवाले, **विनामिनः** શરીરને નમાવતા देह नंवानेवाले, **पर्याध्मानस्य** અને અત્યંત આધ્માનવાળા પુરુષને और अत्यंत आध्मानसे युक्त पुरुषकी, या જે जो, **जत्रुमूलात्** જત્રુના મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ जत्रुमूलसे उत्पन्न होकर, **असन्तता** નિરંતર ચાલતી નથી निरन्तर प्रवृत्त नही रहती, **प्राणोपरोधिनी** અને પ્રાણને રોકે છે और प्राणवायुको रोकती है, **सा हिक्का** તે હેડકીને इस हिचकीको, **व्यपेता इति** વ્યપેતા નામની व्यपेता नामकी, **विज्ञेया** જાણવી जाने ॥ ३१-३३ ॥ **इति** આ यह, **व्यपेता हिक्का** વ્યપેતા હેડકી છે व्यपेता हिक्का है।

31-33. The hiccup which appears on ingesting food and drink of any of the four types, gains greatly in intensity at the time when the digestion is completed. It is accompanied with delirium, vomiting, diarrhea, thirst and unconsciousness. The patient pendiculates often; his eyes are flowing with tears; his mouth is dry; his body becomes flexed; his abdomen is distended all round. This hiccup originates from the clavicular region of the body and is not continuous. This is called the Cyclical Hiccup. It is also harmful to life. Thus has been described the Cyclical Hiccup

क्षुद्राख्यहिक्कायाः लक्षणम्—

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्व्यायामपरिघट्टितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥३४॥

व्यायाम- વ્યાયામથી व्यायामसे, **परिघट्टितः** પ્રેરાયેલો ढकेला हुआ, **क्षुद्रवातः** ઉદાનવાયુ क्षुद्रवात, **यदा** જ્યારે जब, **कोष्ठात्** કોઠામાંથી कोष्ठसे, **कण्ठे** કંઠમાં कंठमें, **प्रपद्यते** પ્રાપ્ત થાય છે आता है, **तदा सः** ત્યારે તે तब वह, **क्षुद्राम्** ક્ષુદ્રા क्षुद्रा, **हिक्काम्** હેડકીને हिक्काको, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ३४ ॥

34. When a small part of vata constrained by violent exercise. is driven up from the alimentary tract into the throat, it gives rise to the hiccup called Hiccup Minor.

अतिदुःखा न सा चोरःशिरोमर्मप्रबाधिनी ।
न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥३५॥

सा તે वह, **अतिदुःखा** અતિ કષ્ટદાયક अत्यंत दुःखदायक, **उरः- शिरः-** અને છાતી, મસ્તક और छाती, शिर, **मर्म-** તથા મર્મને तथा मर्मको, **प्रबाधिनी च** બાધા કરનારી बाधा देनेवाली, **न** નથી नहीं होती, **उच्छ्वास-** તેમજ ઉચ્છ્વાસ एवं प्रश्वास, **अन्नपानानाम्** તથા અન્નપાનના तथा अन्नपानके, **मार्गम् च** માર્ગનું

३४. कण्ठे--कण्ठं (व. ब.)

„ कण्ठे प्रपद्यते....करोति सः--कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां क्षुद्रां संजनयेत्तदा (ह. स. ब. फ)

३५. अतिदुःखा न सा--अतिदुःखेन सा (थ.)

„ चोरः शिरो--नोरःशिरो (थ.)

„ मर्मप्रबाधिनी--मर्मप्रबोधिनी (थ.)

मार्गको, आवृत्य આવરણુ કરી आवृत कर, न तिष्ठति રહેતી નથી नहीं रहती ॥ ३५॥

35. This variety of hiccup is not very painful, nor does it afflict much the vital centres in the chest and head; nor does it obstruct the respiratory and deglutitory passages.

वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥३६॥
हृदयं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
मृद्वी सा क्षुद्रहिक्केति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥३७॥
इति क्षुद्रहिक्का ।

आयस्यतः જે મહેનત કરવાથી जो श्रम करनेसे, वृद्धिम् याति વધે છે बढती है, भुक्तमात्रे च અને ખોરાક લેવામાં આવતાં જ और भोजन करते ही, मार्दवम् મૃદુ થાય છે मृदुताको प्राप्त होती है, यतः જે કારણથી जिस हेतुसे, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, प्रवर्तते શરૂ થાય છે उत्पन्न होती है, ततः एव તે જ હેતુથી उसी हेतुसे, निवर्तते નિવૃત્ત થાય છે निवृत्त होती है, हृदयम् હૃદય हृदय, क्लोम ક્લોમ क्लोम, कण्ठम् च કંઠ कंठ, तालुकम् च અને તાળવાને और तालुमें, समाश्रिता આશ્રય કરીને રહે છે आश्रित है, मृद्वी તથા મૃદુ હોય છે तथा मृदु होती है, सा તે वह, क्षुद्र-हिक्का इति ક્ષુદ્રહિક્કા क्षुद्रा हिक्का, प्रकीर्तिता કહેવાય છે कहलाती है, नृणाम् મનુષ્યોની તે હેડકી मनुष्योंकी वह हिक्का, साध्या સાધ્ય છે साध्य है ॥ ३६-३७॥ इति આ यह क्षुद्रहिक्का ક્ષુદ્રહિક્કા છે क्षुद्रहिक्का है ।

36-37. This condition is aggravated by exertion and abates immediately on the ingestion of food. It disappears as abruptly as it comes into appearance. Affecting the heart, the Kloman, the throat and the palate, this mild variety of hiccup in men, known as the minor, is said to be curable. Thus has been described the Hiccup Minor.

अन्नजहिक्कायाः लक्षणम्—

सहसाऽत्यभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मद्यैर्वाऽतिमदप्रदैः ॥३८॥
तथाऽतिरोषभाष्याध्वहास्यभारातिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोज्यप्रपीडितः ॥३९॥
उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्धिक्कां ततोऽन्नजाम् ।
तया शनैरसंबन्धं क्षुवंश्चापि स हिक्कते ॥४०॥
न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रबाधिनी ।
हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च साऽन्नजा ॥४१॥
इत्यन्नजा हिक्का ।

अति- અધિક अत्यंत, अभ्यवहृतैः ઉપયોગમાં લીધેલા सेवन किये, पानान्नैः અન્નપાનથી पान और अन्नसे, अतिमदप्रदैः અથવા અત્યંત મદ કરનારાં या अत्यंत मदकारक, मद्यैः वा મદ્યથી मद्योंसे, पीडितः अनिलः પીડાયેલો વાયુ पीड़ित वायु, कोष्ठात् કોઠામાંથી कोष्ठसे, सहसा એકદમ एकदम, ऊर्ध्वम् ઉપરના પ્રદેશ તરફ ऊपर, प्रपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે आता है, तथा अतिरोष- તથા અતિશય ક્રોધ तथा अत्यंत क्रोध, भाष्य-अध्व- ભાષણ, પંથ भाषण, मार्ग चलनेका श्रम, हास्य-भार- હાસ્ય તેમજ ભારનું વહન हास्य एवं भार-वहन, अतिवर्तनैः અતિશય કરવાથી अत्यंत करनेसे, कोष्ठगतः वायुः પ્રકુપિત થયેલો કોષ્ઠગત વાયુ प्रकुपित हुई कोष्ठ ि त वायु. पान-भोज्य-प्रपीडितः પાન અને ભોજનથી પીડિત થઈને पान भोजनसे पीड़ित हो कर, धावन् દોડતો દોડતો दौडकर, उरःस्रोतः છાતીના સ્રોતમાં उरःस्रोतमें, समाविश्य પ્રવેશ કરીને प्रवेश करके, ततः તે પછી तदनन्तर, अन्नजाम् અન્નજન્ય अन्नजा, हिक्काम् હેડકીને हिक्काको, कुर्यात् ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करती है, तथा च તથા तथा, सः તે वह, क्षुवन् च अपि છીંકો ખાતો छींकते हुए, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, असंबन्धम् ત્રુટક ત્રુટક लगातार न हो इस

३८. सहसाऽत्यभ्यवहृतैः—प्रहसैवातिसंमुक्तः (फ. ब.)
४०. उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्धिक्कां ततोऽन्नजां- प्रकरोत्यन्नजां हिक्कामुरःस्रोतः समाश्रितः (ग. द. फ.)
,, शनैरसंबन्धं—शनैर्मन्दशब्दं (ब.)
४१. प्रबाधिनी—प्रबोधिनी (ज. थ.)

रोह, हिक्कते हेडकी खाय छे हिचकी लेता है, या मर्म- जे मर्मने जो मर्मको, बाधाजननी न नुकसान करती नथी बाधा नहीं उत्पन्न करती, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोने इन्द्रियोंको, प्रबाधिनी न बाधा करती नथी बाधा नहीं करती, भुक्ते अने खावाथी और खाने, तथा पीते तथा पीवाथी पीनेपर, शमम् च याति शान्त थाय छे शांत होती है, सा हिक्का ते हेडकी वह हिचकी, अन्नजा अन्नज छे अन्नजा है ॥ ३८-४१ ॥ इति आ यह, अन्नजा हिक्का अन्नज हिक्का छे अन्नजा हिक्का है।

38-41. By the ingestion of food and drink in great haste or in excessive quantities or by consuming highly intoxicating drinks, the vata, getting compressed, travels upwards, from the alimentary tract. So too, by inordinate indulgence in anger, talk, way-faring, laughing and load-carrying, the vata which is normally located in the alimentary tract, getting compressed by the ingested food and drink, goes wandering hither and thither in the body. In such conditions, it enters the passages in the chest and gives rise to the hiccup which makes its appearance on ingestion of meals. When under the attack, the patient hiccups at long and uneven intervals and even while sneezing. This variety of hiccup does not cause affliction to the vital centres nor does it afflict the sense-organs. It subsides on ingestion of food and drink. This is the alimental hiccup induced by ingestion of food. Thus has been described the Alimental Hiccup.

हिक्कायाः साध्यासाध्यविचारः —

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥४२॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तितृष्णामोहसमन्विता ॥४३॥

अतिसंचित- अत्यंत संचित थयेला अतिसंचित हुए, दोषस्य दोषवाळाने दोषवालेको, भक्तच्छेद- भोजन न करवाथी अनशनसे, कृशस्य च दुर्बल थयेलाने दुर्बलको, व्याधिभिः रोगथी व्याधियोंसे, क्षीणदेहस्य क्षीण शरीरवाळाने क्षीण देहवालेको, वृद्धस्य वृद्धने वृद्धको, अति अने अत्यंत और अत्यंत, व्यवायिनः मैथुन करनारने व्यवाय करनेवालेको, आसाम् आमांथी इनमेंसे, या जे कोई पण जो किसी एक भी, समुत्पन्ना उत्पन्न थाय उत्पन्न हो, सा ते वह, हिका हिक्का हिक्का, जीवितम् जीवनने आयुको आशु हन्ति शीघ्र नाश करे छे शीघ्र नष्ट करती है, प्रलाप-आर्ति- तथा प्रलाप, पीडा तथा प्रलाप, पीडा, तृष्णा-मोह- तृषा अने मूर्छा प्यास और मोह, समन्विता एओथी युक्त इनसे युक्त, यमिका च यमिका पण यमिका भी, आशु जलदी जीवननो नाश करे छे शीघ्र जीवनको नष्ट करती है ॥ ४२-४३ ॥

42-43. The hiccup that occurs in persons suffering from excessive accumulation of morbidity or from emaciation resulting from abstinence or in persons with bodies that have been wasted away by disease or in persons who are aged or given to inordinate indulgence in sex, soon takes away the life of its victim. When the curable varieties of hiccup mentioned above are seen to occur in paroxysms of two hiccups at a time, they are called the 'Twin Hiccups' and is marked by delirium, distress, thirst and fainting.

४२. अतिसंचितदोषस्य—आमसंचितदोषस्य य.क.न.

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ४४

यः જે जो, अक्षीणः च ક્ષીણ ન હોય क्षीण नहीं है, अदीनः च अपि દીન ન હોય दीन नहीं है, स्थिर-धातु- અને સ્થિર ધાતુ और स्थिर धातु, इन्द्रियः तथा ઇન્દ્રિયવાળો હોય तथा इन्द्रियवाला है, तस्य તેની उसकी, यमिका યમિકા यमिका, साधयितुम् शक्या મટાડી શકાય છે ठीक की जा सकती है, अतः अन्यथा આનાથી વિપરીત સ્થિતિમાં इससे विपरीत स्थितिमें, हन्ति મારી નાખે છે नष्ट करती है ॥ ४४ ॥

44. This variety of hiccup occurring in a patient who is neither wasted in body, nor run down, but has his body-elements and sense-organs in a sound condition, is curable. Under other circumstances, it terminates fatally.

श्वासानां संप्राप्तिः—

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥४५॥

यदा જ્યારે जब, कफपूर्वकः કફપ્રધાન कफप्रधान, संरुध्य मारुतः વાયુ वायु, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, સંરુધ્ય બંધ કરીને रोककर, संरुद्धः तथा પોતે પણ કફથી રોકાયેલો થઈ तथा स्वयं भी कफसे रुका हुआ बनकर, विष्वक् व्रजति ચારે તરફ જાય છે चारों ओर चलता है, तदा ત્યારે तब, सः તે वह, श्वासान् શ્વાસોને श्वासोंको, करोति ઉત્પન્ન કરે છે करता है ॥ ४५ ॥

45. If vata, in association with kapha, obstructing the respiratory passages, gets itself obstructed and spreads in all directions, it causes disorders of respiration.

महाश्वासस्य लक्षणम्—

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥४६॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥४७॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥४८॥
इति महाश्वासः ।

उद्धूयमान- ઊર્ધ્વગતિથી યુક્ત ऊर्ध्वगतिसे युक्त, वातः વાયુવાળો वायुवाला, दुखितः દુઃખી થતો दुःखित, यः नरः જે મનુષ્ય जो पुरुष, संरुद्धः બન્ધન પામેલા रोके हुए, मत्तर्षभः इव મદોન્મત્ત સાંઢની પેઠે मत्त बैलकी तरह, अनिशम् નિરંતર निरंतर, उच्चैः ઊંચા जोरसे, शब्दवत् અવાજયુક્ત आवाजके साथ, श्वसिति શ્વાસ લે છે श्वास लेता है, प्रनष्ट- તે નષ્ટ થયેલ છે नष्ट हुए, ज्ञानविज्ञानः જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જેનાં એવો ज्ञान और विज्ञानवाला, तथा विभ्रान्त- ચંચળ विभ्रान्त, लोचनः નેત્રવાળો आंखोंवाला, विकृत- વિકૃત થયેલ विकृत, अक्षि-आननः આંખો અને મુખવાળો आंख और मुंहवाला, बद्ध-मूत्र-वर्चाः રોકાયેલાં મૂત્ર અને મળવાળો मूत्र और मलके विबंधवाला, विशीर्ण- ભાંગી-તૂટી स्खलित, वाक् વાણીવાળો वाणीवाला, दीनः અને દીન થાય છે और दीन होता है, अस्य च તેનો उसका, भृशम् અત્યંત अत्यंत, प्रश्वसितम् શ્વાસ श्वास, दूरात् દૂરથી दूरसे, विज्ञायते સંભળાય છે सुना जाता है, सः તે वह, महाश्वास- મહાશ્વાસથી महाश्वाससे, उपसृष्टः ઘેરાઈ पीडित होकर, क्षिप्रम् एव શીઘ્ર જ तुरंत ही, विपद्यते મૃત્યુ પામે છે मृत्यु पाता है ॥ ४६-४८ ॥ इति આ यह, महाश्वासः મહાશ્વાસ છે महाश्वास है।

46-48. The person, in whom the expiratory movement of vata is aroused, is greatly afflicted and being obstructed in his respiration, breathes incessantly with a loud and long stertor like an intoxicated bull. He loses all sense of knowledge and understanding; his eyes are restless; his face gets distorted,

४४ यमिका-या हिका (य.)

४७. विकृताक्ष्याननः-विवृताक्ष्याननः (य.)

his urine and feces get constipated; his voice is weakened; he gets into a moribund state; and his intensely hurried breathing is noticeable even from a distance. A person afflicted with this greatest of disorders of breathing will indeed succumb to it soon. Thus has been described Dyspnea Major (Terminal Dyspnea.)

ऊर्ध्वश्वासस्य लक्षणम्—

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥४९॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥५०॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥५१॥
इत्यूर्ध्वश्वासः ।

श्लेष्म- आवृत- કફથી ઘેરાયેલા कफसे आवृत, मुख- स्रोताः મુખ તથા શ્વાસવહ સ્રોતોવાળો मुंह और श्वासवह स्रोतोंवाला, क्रुद्ध-गन्धवह- तथा કુપિત વાયુથી और दुष्ट वायुसे, अर्दितः यः પીડાયેલો જે રોગી पीड़ित जो रोगी, दीर्घम् ऊर्ध्वम् श्वसिति લાંબા વખત સુધી અદ્ધર જ શ્વાસ લે છે देरतक ऊपर ही ऊपर श्वास लेता है, अधः च અને નીચે और नीचे, न प्रत्याहरति શ્વાસ છોડતો નથી श्वास नहीं छोड़ता, ऊर्ध्वदृष्टिः તે ઊંચી દૃષ્ટિવાળો वह ऊपरकी नजरसे देखनेवाला, विभ्रान्ताक्षः અને ચંચળ નેત્રવાળો થઈ और चंचल आंखवाला हो कर, इतस्ततः च આમતેમ इधर उधर, विपश्यन् જોતો आंख फेरता हुआ, प्रमुह्यन् મૂર્ચ્છા ખાઈ मोहको पा कर, वेदना-आर्तः વેદનાથી પીડાય છે वेदनासे पीड़ित होता है, शुष्क- आस्यः સૂકા મુખવાળો થાય છે शुष्क मुखवाला होता है, अरति- બેચેનીથી बेचैनीसे, पीडितः પીડાય છે पीड़ित होता है, ऊर्ध्वश्वासे ઉર્ધ્વશ્વાસ ऊर्ध्वश्वासके, प्रकुपिते हि પ્રકુપિત થતાં प्रकुपित होने पर, अधःश्वासः નીચેનો શ્વાસ अधःश्वास, निरुध्यते રુંધાઈ જાય છે रुक जाता है, मुह्यतः ત્યારે મોહ પામતા तब मोहको पानेवाले, ताम्यतः च અને ગ્લાનિ પામતા और ग्लानिवाले, तस्य તે રોગીના उस रोगीका, ऊर्ध्वम् श्वासः ઊર્ધ્વશ્વાસ ऊर्ध्वश्वास, असून् પ્રાણને प्राणोंको, हन्ति एव હણે છે જ नष्ट ही करता है ॥ ४९-५१ ॥ इति આ यह, ऊर्ध्व- श्वासः ઊર્ધ્વશ્વાસ છે ऊर्ध्वश्वास है।

49-51 That condition is known as expiratory dyspnea where the expiratory phase is prolonged while the inspiratory process is insignificant. The mouth and respiratory tract are obstructed by mucus; the patient is greatly afflicted with his provoked vata; his eyes are turned upwards, he is oblivious to his surroundings (coma vigil) and his gaze is restless, moving hither and thither. Afflicted with pain, he passes into a stupor; his mouth is parched and he is listless and in great distress. His expiratory process, being excessively provoked and the inspiratory process obstructed, the patient suffers from delusion and fainting. This condition of expiratory dyspnea soon takes away the patient's life. Thus has been described the Expiratory Dyspnea.

छिन्नश्वासस्य लक्षणम्—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥५२॥

४९. दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं—ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं (ग. फ.)
५०. शुष्कास्योऽरतिपीडितः—शुष्कास्योऽलिरिपीडितः (ग.)
५१. प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते—प्रवृत्ते च यथाध श्वास-रोधभाक् (ख. ग.)
५२. सर्वप्राणेन पीडितः—भृशं प्राणेन पीडितः (ग.)

आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥५३॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ॥५४॥
इति छिन्नश्वासः ।

सर्वप्राणेन सर्व आणोथी सब प्राणसे, पीडितः पीडायेलो पीडित, यः तु जे जो, विच्छिन्नम् तुटक विच्छिन्न, श्वसिति श्वास ले छे श्वास लेता है दुःखार्तः अथवा दुःखपीडित थईने या दुःखसे पीडित होकर, मर्मच्छेद- मर्मच्छेद जेवी मर्मभेदकीसी, रुगर्दितः पीडाथी पीडाईने पीडासे पीड़ित होकर, न श्वसिति श्वास लेतो नथी श्वास नहीं लेता, सः नरः ते मनुष्य वह मनुष्य, आनाह- आनाह आनाह, स्वेद-मूर्च्छा- परसेवो अने मूर्च्छाथी पसीना और मूर्च्छासे, आर्तः पीडायेलो पीड़ित, दह्यमानेन बळतरावाळी जलती हुई, बस्तिना च बस्तिवाळो बस्तिसे युक्त, विप्लुताक्षः चंचळ नेत्रवाळो चंचल आंखोंवाला, परिक्षीणः अत्यंत क्षीण अत्यंत क्षीण, श्वसन् श्वास लेतो श्वास लेता हुआ, रक्त- रातो लाल, एकलोचनः एक नेत्रवाळो एक ही आंखवाला, विचेताः भानरहित चेतनाहीन, परिशुष्क- अत्यंत शुष्क अत्यंत शुष्क, आस्यः मुखवाळो मुँहवाला, विवर्णः विकृत वर्णवाळो विकृत वर्णवाला, प्रलपन् प्रलाप करतो प्रलाप करता हुआ, छिन्नश्वासेन छिन्न श्वासथी छिन्न श्वाससे, विच्छिन्नः ढीला संधिबंधनवाळो थईने विमुक्त संधिबंधवाला होकर, असून् प्राणोने प्राणोंको, शीघ्रम् प्रजहाति जलदी त्याग करे छे शीघ्र त्यागता है ॥ ५२-५४ ॥ इति आ यह, छिन्नश्वासः छिन्नश्वास छे छिन्नश्वास है।

52-54. In that condition, the patient, being afflicted in all his vital breaths, breathes with interruptions or ceases to breathe altogether (apnea) and is in great distress and afflicted with pain as if his vital parts had been sundered. He is afflicted with constipation, sweat and fainting, burning and retention of urine; his eyes are filled with tears; he is greatly emaciated; while struggling for breath his eyes become excessively injected; he is unconscious; his mouth is dry; he is cyanosed; he becomes delirious; a man who is thus broken down with interrupted breathing (Cheyne-Stoke's Respiration) soon abandons his life. Thus has been described the interrupted respiratory dyspnea (Cheyne-Stoke's Respiration).

तमकश्वासस्य लक्षणम्—

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥५५॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥५६॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥५७॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥५८॥
अथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥५९॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥६०॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥६१॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते ।
स याप्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ६२
इति तमकश्वासः ।

यदा ज्यारे जब, वायुः वायु वायु, प्रतिलोमम् प्रतिलोम गतिथी प्रतिलोम होकर, स्रोतांसि स्रोतोने

---

५३. दह्यमानेन बस्तिना—बस्तिदाहनिरोधवान् (ब.)
५४. प्रजहाति—विजहाति (छ.)

५७. प्रताम्यत्यतिवेगाच्च—प्रताम्यति स वेगेन (ध. ब)
६२. श्लेष्मलैः- शीतलैः (ब.)
,, श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते—श्लेष्मलैश्च प्रवर्तते (फ.)

स्रोतोंको, प्रतिपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त करती है, ग्रीवाम् ત્યારે તે ગ્રીવા તવ वह गरदन, शिरः च तथा મસ્તકને और शिरको, संगृह्य ગ્રહણ કરીને पकड़कर, श्लेष्माणम् च અને કફને और कफको, समुदीर्य ઉદીર્ણ કરીને प्रकुपित करके, पीनसम् પીનસ पीनस, करोति ઉત્પન્ન કરે છે पैदा करता है, तथा तथा तथा. तेन रुद्धः તેનાથી રુંધાઈને उससे रुके जाने पर, घुर्घुरकम् ઘુર્ઘુર અવાજને घुर्घुर शब्दको, अतीव तथा અત્યંત और अत्यंत, तीव्रवेगम् તીવ્ર વેગવાળા तीव्र वेगवाले, प्राणप्रपीडकम् પ્રાણનાશક प्राणोंको पीड़ा देनेवाले, श्वासम् च શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે श्वासको पैदा करता है, प्रताम्यति રોગી ગ્લાનિ પામે છે रोगी तड़पता है, अतिवेगात् અતિવેગથી अत्यंत वेगसे, कासते ઉધરસ ખાય છે खांसता है. सन्निरुध्यते च ચેષ્ટારહિત થાય છે रुकावट पाता है. कासमानः च सः અને ઉધરસ ખાતો તે और खांसता हुआ वह मुहुः मुहुः વારંવાર पुनः पुनः, प्रमोहम् મૂર્ચ્છા मूर्च्छाको, गच्छति પામે છે पाता है, श्लेष्मणि કફ कफके, असुच्यमाने तु ન છૂટે ત્યાં સુધી તો न निकलने पर तो भृशम् અત્યંત बहुत, दुःखितः દુઃખી दुःखित, भवति થાય છે होता है, तस्य च અને તે और उसके, विमोक्षान्ते एव છૂટ્યા પછી જ निकलने पर ही, मुहूर्तम् ઘડીકવાર क्षणभर, सुखम् સુખ सुख, लभते પામે છે पाता है, अथ अस्य એનું इसका, कण्ठः ગળું गला, उद्ध्वंसते બેસી જાય છે बैठ जाता है, कृच्छ्रात् મહેનતથી कष्टसे, भाषितुम् બોલી बोल, शक्नोति શકે છે सकता है, शयानः अपि શયન કરવા છતાં सोते हुए भी, श्वासपीडितः શ્વાસથી પીડાઈને श्वाससे पीड़ित होकर निद्राम् च નિદ્રા निद्राको, न लभते પ્રાપ્ત કરતો નથી नहीं पाता, समीरणः અને વાયુ और वायु, शयानस्य સૂતેલા सोते हुए, तस्य તે રોગીના उस रोगीके. पार्श्वे- પડખાંને पार्श्वोंको, अवगृह्णाति પકડે છે पकड़ लेता है, आसीनः બેઠાં બેઠાં તે बैठने पर वह, सौख्यम् આરામ सुख, लभते મેળવે છે पाता है, उष्णम् च एव અને ઊની વસ્તુઓને જ और उष्ण द्रव्यको हीं, अभिनन्दति પસંદ કરે છે पसंद करता है, स्विद्यता પસીનાવાળા पसीजते, ललाटेन કપાળવાળો ललाटसे युक्त, उच्छ्रि-ताक्षः બહાર નીકળી આવેલી આંખોવાળો बाहर निकली हुई आंखोंवाला, भृशम् અત્યંત अत्यन्त, अतिमान् પીડાવાળો पीडावाला, विशुष्कास्यः સૂકા મુખવાળો शुष्क मुंहवाला, मुहुःश्वासः અને વખતોવખત શ્વાસવાળો તે और बारबार श्वासवाला वह, मुहुः च एव વખતોવખત बारबार, अवधम्यते ધમણની માફક શ્વાસ લે છે वायुसे प्रध्मात होता है, मेघ-अम्बु- મેઘજલ વર્ષા, शीत- ઠંડી शीत, प्राग्वातैः પૂર્વનો વાયુ और पूर्वका वायु इनसे, श्लेष्मलैः च અને કફકર પદાર્થોથી और कफकरकोपक द्रव्योंसे, अभिवर्धते વધે છે बढ़ता है सः तमकश्वासः તે તમક શ્વાસ वह तमक श्वास, याप्यः યાપ્ય છે याप्य है, नवोत्थितः वा અથવા નવો થયેલો या नया उत्पन्न, साध्यः स्यात् તે સાધ્ય છે वह साध्य है ॥ ५५-६२ ॥ इति આ यह, तमकश्वासः તમક શ્વાસ છે तमक श्वास है।

55-62. If the vata, becoming reversed in its course, reaches the respiratory tract, lays hold of the neck and the head and rouses up the kapha, then it causes coryza. Obstructed by this coryza there is produced a variety of dyspnea associated with a wheezing sound and characterized by acute condition and causing great affliction to the vital breath. On account of the force of the paroxysm the patient faints, coughs and becomes motionless. While thus constantly coughing, he feels faint frequently. Owing to inability to expectorate, he feels greatly distressed and on the sputum being expectorated he feels comfort for a while. His throat is afflicted and he can hardly speak, and embarrassed by dyspnea he is not able to get sleep while lying flat in his bed, because the vata presses upon both his sides

while he is in bed. He finds comfort in a sitting posture (orthopnea), and he likes only hot things. His eyes are wide open; his forehead is covered with sweat; he is in great distress all the time, his mouth is dry, he breathes easily once and again his respiration becomes violent. These proxysms are intensified by cloudy, humid and cold weather and an easterly wind as well as by kapha-increasing things. This bronchial asthma is palliable. It is curable if it be of recent origin. Thus has been described (Tamaka-swasa) Bronchial Asthma.

प्रतमकसंतमकयोः लक्षणम्—

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ।
उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥६३॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवाऽस्य विद्यात् संतमकं तु तम् ॥६४॥
इति प्रतमकसंतमकश्वासौ ।

ज्वर-मूर्च्छा- જ્વર અને મૂર્ચ્છાથી ज्वर और मूर्च्छासे, **परीतस्य** युक्त मनुष्यने पीड़ितको, **उदावर्त-** જે ઉદાવર્ત जो उदावर्त, **रजः-अजीर्ण-** ધૂળ, અજીર્ણ धूलि, अजीर्ण, **क्लिन्नकाय-** વૃદ્ધાવસ્થા वृद्धावस्था, **निरोधजः** તથા वेग રોકવાથી ઉત્પન્ન થયો હોય तथा वेगविधारणसे उत्पन्न है, **तम् तु** તેને उसको, **प्रतमकम्** પ્રતમક प्रतमक **विद्यात्** જાણવો समझे, **तमसा** અને જે તમો-ગુણથી और जो तमोगुणसे, **अत्यर्थम्** અત્યંત अत्यंत, **वर्धते** વૃદ્ધિ પામે છે बढ़ता है, **शीतैः च** તથા ઠંડા પદાર્થોથી तथा शीत द्रव्योंसे, **आशु प्रशाम्यति** શીઘ્ર શાંતિ પામે છે शीघ्र शांत होता है, **तमसि** અને અંધકારમાં और अंधकारमें, **मज्जतः इव** જાણે ડૂબતો હોય मानो डूब रहा हो, **अस्य** એવા જે રોગીના ऐसे इस रोगीके, **तम् तु** તે શ્વાસને उस श्वासको, **संतमकम्** સંતમક संतमक, **विद्यात्** જાણવો समझे ॥ ६३-६४ ॥
इति આ યે, प्रतमकसंतमकश्वासौ પ્રતમક તથા સંતમક શ્વાસો છે प्रतमक तथा संतमक श्वास हैं ।

63-64. That should be known as Pratamaka or febrile dyspnea which appears in a patient overcome with fever and fainting. That which is excited by misperistalsis, inhalation of dust, indigestion, old age or debilitated condition or the suppression of natural urges, which is greatly aggravated during night and which is alleviated by cold medications and in which the patient feels as if he is submerged in a sea of darkness, is to be known as Santamaka or cardiac asthma. Thus has been described the Febrile Dyspnea and Cardiac Asthma.

क्षुद्रश्वासस्य लक्षणम्—

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥६५॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणध्युचितां गतिम् ॥६६॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥६७॥
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।

रूक्ष-आयास- રૂક્ષ અન્નપાન તથા પરિશ્રમથી रूक्ष अन्नपान और परिश्रमसे, **उद्भवः** થયેલો उत्पन्न, **क्षुद्रः वातः** ક્ષુદ્ર વાત थोड़ा वायु, **कोष्ठे उदीरयन्** કોઠામાં ઊર્ધ્વગતિ કરતો कोष्ठमें ऊर्ध्व गति करता हुआ, **क्षुद्र-श्वासः** ક્ષુદ્રશ્વાસ કહેવાય છે क्षुद्रश्वास कहाता है, **सः** તે वह, **दुःखेन** દુઃખ આપી दुःख देकर, **अत्यर्थम् अङ्गप्रबाधकः** અંગોને અત્યંત પીડા આપનાર अंगोंको अत्यंत पीड़ा देनेवाला, **न** નથી नहीं होता, **सः** તે वह,

६४. संतमकं-प्रतमकं (व.)

६५. क्षुद्रो वात-क्षुद्रवात (घ.)
,, उदीरयन्-उदीरयेत (व.)

गात्राणि ગાત્રોનો अवयवोंको, न हिनस्ति નાશ નથી કરતો नष्ट नहीं करता, यथा इतरे અને બીજા શ્વાસોની જેમ दूसरे श्वासोंकी तरह, दुःखः च કષ્ટસાધ્ય कष्ट साध्य, न નથી नहीं है, भोजनपानानाम् અન્નપાનની भोजन और पानकी, उचिताम् ઉચિત उचित, गतिम् ગતિને गतिको, न च रुणद्धि અટકાવતો નથી नहीं रोकता, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, व्यथाम् न વ્યથા નથી કરતો व्यथा नहीं करता, कांचित् अपि અને કોઈ પણ और कोई भी, रुजम् રોગને रोग, न आपादयेत् કરતો નથી नहीं करता, सः साध्यः તે ક્ષુદ્રશ્વાસને સાધ્ય वह क्षुद्रश्वास साध्य, उक्तः કહ્યો છે कहा गया है, बलिनः બળવાન મનુષ્યના बलवानके, सर्वे च મહાશ્વાસ વગેરે સઘળા અસાધ્ય શ્વાસો પણ महाश्वास आदि सब असाध्य श्वासों भी, अव्यक्तलक्षणाः જો અસ્પષ્ટ લક્ષણવાળા હોય તો તેઓને સાધ્ય કહ્યા છે यदि अस्पष्ट लक्षणवाले हों तो वे साध्य कहे गये हैं, इति આ પ્રમાણે इस तरह, श्वासाः શ્વાસો श्वास, हिक्काः च एव અને હેડકીઓ और हिक्काएं, स्वलक्षणैः પોતપોતાનાં લક્ષણોથી अपने अपने लक्षणोंसे, समुद्दिष्टाः કહેવામાં આવ્યાં છે अच्छी प्रकार कहे गये हैं ॥ ६५-६७½ ॥

65-67½. Owing to the use of unctuous things or to exertion there takes place a minor disturbance of vata in the alimentary tract, which causes dyspnea minor. This minor dyspnea does not afflict the body with great pain; it does not hurt the limbs, and is not so formidable as the other types of dyspnea. It does not interfere with the normal course of food and drink, or afflict the sense-organs, or cause painful conditions. This condition is regarded as curable. All the other conditions too, where the symptoms are not fully manifest and occur in strong people, are similarly curable. Thus the different varieties of dyspnea and hiccup together with their different symptoms, have been described.

श्वासाना साध्यासाध्यविचारः —

एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥६८॥
भेषजैः साध्ययाप्यांस्तु क्षिप्रं भिषगुपाचरेत् ।
उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलः ॥६९॥

एषाम् એઓમાંથી इनमेंसे, प्राणहराः પ્રાણનાશક મહાશ્વાસ વગેરે प्राणनाशक महाश्वास आदि, वर्ज्याः ચિકિત્સાને યોગ્ય નથી अचिकित्स्य हैं. ते हि કારણ કે તેઓ क्योंकि वे, घोराः ભયંકર भयंकर, आशुकारिणः અને શીઘ્રકારી છે और शीघ्र मृत्यु करनेवाले हैं, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, साध्ययाप्यान् तु સાધ્ય તથા યાપ્યની साध्य तथा याप्योंका, भेषजैः ઔષધોથી औषधोंसे, क्षिप्रम् શીઘ્ર शीघ्र, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી उपचार करे, हि કારણ કે क्योंकि, अनलः અગ્નિ अग्नि, शुष्कम् સૂકા शुष्क, कक्षम् इव ઘાસને જેમ બાળી નાખે છે તેમ तृणको जैसे जलाती है वैसे ही, उपेक्षिताः ઉપેક્ષા કરેલા તેઓ उपेक्षा किये गये वे, दहेयुः દેહને બાળી નાખે છે देहको जलाते हैं ॥ ६८-६९ ॥

68-69. From among these, those that are fatal should not be accepted for treatment; for they are indeed serious and fulminating. As regards those which are curable or palliable, the physician should take them in hand immediately. If they are neglected they will consume the patient as fire consumes dry grass

हिक्काश्वासयोः सामान्यचिकित्साक्रमः —

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥७०॥

६८. आशुकारिणः–प्राणघातकाः (ग.)

द्वयोः अपि બન્નેના दोनोंको भी, कारण-स्थान- કારણ, સ્થાન कारण, स्थान, मूलैक्यात् અને મૂળ એક હોવાથી और मूल एक होनेसे, एकम् एव એક જ एक ही, चिकित्सितम् ચિકિત્સા છે चिकित्सा है, ऋषिभिः ઋષિઓએ ऋषियोंने, यथादिष्टम् જે ચિકિત્સાને જેમ કહી છે તેમ उस चिकित्साको जैसे निर्दिष्ट किया है, तत् તે उसे, निबोधत સાંભળો तुम सुनो ॥ ७० ॥

70. In view of the fact that the pathogenetic factors, habitat and humoral morbidity being the same in both the diseases (hiccup and asthma), the treatment too, follows the same lines. Now learn from me the line of treatment as laid down by the sages.

हिक्काश्वासार्दितं स्निग्धैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥७१॥

हिक्का-श्वास- હેડકી અને શ્વાસથી हिक्का और श्वाससे, अर्दितम् પીડાયેલ રોગીને पीड़ित रोगीको, आदौ પ્રથમ प्रथम, लवणतैलेन લવણમિશ્રિત તેલનો लवण और तैलसे, आक्तम् અભ્યંગ કરી अभ्यङ्ग करके, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, नाडी- નાડી नाडी, प्रस्तर-संकरैः પ્રસ્તર અને સંકર प्रस्तर और संकर, स्वेदैः સ્વેદથી स्वेदोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ७१ ॥

71. The patient afflicted with hiccup and dyspnea should be first anointed with salted oils and then subjected to unctuous sudation by methods of steam-kettle sudation, hot-bed sudation and mixed sudation.

तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वभिविलीयते ।
खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥७२॥

तैः તે સ્વેદોથી उन स्वेदोंसे, अस्य એનો इसका, ग्रथितः श्लेष्मा ગંઠાયેલો કફ गांठदार कफ, स्रोतःसु સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, अभिविलीयते ઓગળી જાય છે विलीन होता है, खानि छिद्रो स्रोत, मार्दवम् મૃદુતાને मृदु, आयान्ति પામે છે हो जाते हैं, ततः ત્યાર પછી तदनन्तर, वातानुलोमता વાયુની અનુલોમતા થાય છે वायुकी अनुलोमता होती है ॥ ७२ ॥

72. By these procedures, the kapha which has become inspissated in the patient's body, gets dissolved in the body passages, the body-outlets become softened and as a result, the movement of vata is restored to normal condition.

यथाऽद्रिकुञ्जेष्वर्कांशुतप्तं विष्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा तप्तः स्थिरो देहे स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥७३॥

यथा જેમ जैसे, अद्रिकुञ्जेषु પર્વતોના કુંજો પર રહેલ पर्वतोंके कुञ्जों पर रही हुई, हिमम् બરફ बरफ, अर्कांशु- સૂર્યનાં કિરણોથી सूर्यकी किरणोंसे, तप्तम् તપીને तपी हुई, विष्यन्दते ઓગળી જાય છે पिघलती है, तथा તેમ वैसे, देहे દેહમાં देहमें, स्वेदैः तप्तः સ્વેદથી તપેલો स्वेदोंसे तप्त, स्थिरः श्लेष्मा જામેલો કફ जमा हुआ कफ, विष्यन्दते ઓગળે છે पिघलता है ॥ ७३ ॥

73. Just as the snow lying in mountain-bushes thaws, warmed by the rays of the sun, in the same manner the congealed kapha in the body melts when subjected to the sudation therapy.

स्विन्नं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत् स्निग्धमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दध्युत्तरेण वा ॥७४॥

ततः તે પછી तदनन्तर, स्विन्नम् રોગીને સ્વેદન થયું છે रोगीका स्वेदन हुआ है, ज्ञात्वा એમ જાણીને ऐसा जानकर, तूर्णम् તુરંત शीघ्र, मत्स्यानाम् માછલાં मत्स्य, शूकराणाम् वा કે સૂવરના या सूअरके, रसैः માંસરસો સાથે मांसरसोंसे, दध्युत्तरेण वा અથવા દહીંની મલાઈ સાથે या दहीकी मलाईके साथ, स्निग्धम् સ્નેહયુક્ત स्निग्ध, ओदनम् ભાત भात, भोजयेत् ખવડાવવો खिलावे ॥ ७४ ॥

७२. खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता—खानि मार्दवमायान्ति वातश्चाप्यनुलोमताम् (ढ. थ. फ.)

74. When the patient is ascertained to have sweated in the proper degree, he should be immediately given to eat a dish of unctuous rice supplemented with the soup either of fish or pig's flesh and the supernatent part of curds.

ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥७५॥

ततः પછી पश्चात्, श्लेष्मणि કફ कफके, संवृद्धे જ્યારે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે बढ़ने पर, तम् तु તેને उसको, यत् જે જો, वाताविरोधि વાતનું અવિરોધી હોય वातका विरोधी न हो, तत् તે વૈસે, वमनम् વમનકર ઔષધ वमन-कारक औषधको, पिप्पली-सैन्धव-क्षौद्रैः युक्तम् પીપર, સિંધાલૂણ અને મધથી યુક્ત पिप्पली, सैंधानमक और मधुसे युक्तकरके, पाययेत् પાવું पिलावे ॥ ७५ ॥

75. When as the result of this diet the kapha is increased in the patient, he should be administered an emetic, compounded of long pepper, rock-salt and honey, taking care to see that such an emetic is not antagonistic to vata.

निर्हृते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥७६॥

दुष्ट-विग्रहे દૂષિત સ્વરૂપવાળો दूषित, कफे કફ कफके, निर्हृते બહાર નીકળવાથી निकलने पर, सः તે वह, सुखम् સુખ सुख, आप्नोति પામે છે पाता है, स्रोतःसु च અને સ્રોતો और स्रोतोंके विशुद्धेषु શુદ્ધ થતાં विशुद्ध होने पर, अनिलः વાયુ वायु, अविहतः અટક્યા વિના बिनारुकावट, चरति ગતિ કરે છે चलता है ॥ ७६ ॥

76. When the vitiated and stagnant kapha has thus been expelled from the system, the patient attains ease and the body-channels being purified, the vata moves through the channels unimpeded.

हरिद्राद्यधूमवर्तिः—

लीनश्चेद्दोषशेषः स्याद्धूमैस्तं निर्हरेद्बुधः ।
हरिद्रां पत्रमेरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥७७॥
सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥७८॥

दोषशेषः જો દોષનો અવશેષ यदि कुछ शेष दोष, लीनः च લીન થયો लीन स्यात् चेत् હોય તો हो जावे तो, बुधः વિદ્વાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, तम् તેને उसको, धूमैः ધૂમપાન વડે धूमपानसे, निर्हरेत् બહાર કાઢનો निर्हरण करे, हरिद्राम् હળદર हल्दी, पत्रम् તમાલપત્ર तमालपत्र, एरण्डमूलम् એરંડાનું મૂલ एरंडमूल, लाक्षाम् લાખ लाक्षा, मनःशिलाम् મનઃશિલ मैनसिल, सदेवदारु દેવદાર देवदारु, अलम् હરતાલ हरिताल, मांसीम् અને જટામાંસીને और जटामांसी, पिष्ट्वा વાટીને इनको पीसकर, वर्तिम् વર્તિ वर्ति, प्रकल्पयेत् બનાવવી बनावे ताम् घृताक्ताम् તેને ઘી ચોપડી उसको घीसे लिप्त कर, धूमम् पिबेत् ધૂમપાન કરવું धूमपान करे, घृतसंयुतैः यवैः वा અથવા ઘૃતયુક્ત જવથી વર્તિ બનાવી ધૂમપાન કરવું या घीसे संयुक्त यवोंसे वर्ति बनाकर धूमपान करे ॥७७-७८॥

77-78. If at the end of the above treatment there is found residue of morbidity still lodged in the body, the wise physician should endeavour to remove it by means of the inhalation therapy. Thus cigars should be made of the paste of turmeric, cassia cinnamon, the roots of the castor plant lac, red arsenic, deodar, yellow orpiment and nardus; these cigars should be smeared with ghee and

७५. संवृद्धे—संरुद्धे (ह.)

७७. पत्रमेरण्डमूलं—यवमेरण्डमूलं (च. ह.)

smoked; also the patient may inhale the fumes of barley-paste mixed with ghee.

कतिपयधूमयोगाः —

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
कृत्वा धूमं पिबेच्छृङ्गं वालं वा स्नायु वा गवाम् ७९
स्योनाकवर्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
पद्मकं गुग्गुलुं लोहं शल्लकीं वा घृताप्लुतम् ॥८०॥

मल्लक-संपुटे શકોરાના સંપુટમાં शरावके संपुटमें, **मधूच्छिष्टम्** મીણ मोम, **सर्जरसम्** રાળ सर्जरस, **घृतम्** અને ઘૃતને घी इनको, **गवाम्** અથવા ગાયના अथवा गौके, **शृङ्गम्** **वालम्** **वा** શીંગડાં, વાળ शींग, बाल, **स्नायु वा** અથવા સ્નાયુને या स्नायुको, **कृत्वा** રાખીને એઓનું रखकर इनका, **धूमम्** **पिबेत्** ધૂમપાન કરવું धूमपान करे, **स्योनाक-** અરડૂસો स्योनाक, **वर्धमानानाम्** અને એરંડાની और एरंडकी, **कुशस्य वा** અથવા દર્ભની या कुशकी, **शुष्काम् नाडीम्** સૂકી ભૂંગળીને ઘી ચોપડી ધૂમપાન કરવું सूखी नलीको घीसे लिप्तकर धूमपान करे, **पद्मकम्** અથવા પદ્મકાષ્ઠ अथवा पद्माख, **गुग्गुलुम्** ગૂગળ गूगल, **लोहम्** અગર अगर, **शल्लकीम्** **वा** અથવા સાલેડું या सलई इसको, **घृताप्लुतम्** ઘી ચોપડી અથવા એની વર્તિને શકોરાના સંપુટમાં રાખીને ધૂમાડો પીવો घीसे लिप्तकर अथवा इसकी वर्तिको शरावके संपुटमें रखकर धूम पीवे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Or the patient may inhale the fumes of bee's-wax, sal resin and ghee by burning them in a couple of earthen vessels placed one above the other the upper being provided with holes for the escape of the fumes. Or the patient may inhale the fumes of the horns, the hairs or sinews of a cow, or of indian calosanthes, castor plant, wild pot herb, dry reeds of small sacrificial grass, himalayan cherry, or gum guggul, eaglewood or indian olibanum soaked in ghee.

अनुबन्धजहिक्काश्वासचिकित्सा—

स्वरक्षीणातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।
मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥८१॥

स्वरक्षीण- સ્વરક્ષય ક્ષીણસ્વર, **अतिसार-** અતિસાર अतिसार, **असृक्पित्त-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त **दाहानुबन्धजान्** તથા દાહના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થયેલ और दाह इनके अनुबन्धसे उत्पन्न, **हिक्काश्वासान्** હેડકી તથા શ્વાસને हिक्का तथा श्वासको, **मधुर-स्निग्ध-** મધુર, સ્નિગ્ધ मधुर, स्निग्ध, **शीताद्यैः** અને શીત વગેરેથી और शीतादिकोंसे, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ८१ ॥

81. The dyspnea and cough, appearing as sequelæ of laryngeal affection, diarrhea, hemothermia and burning should be treated by means of therapeutic agents which are sweet, unctuous, refrigerant etc.

अस्वेद्याः हिक्काश्वासातुराः —

न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्तिनः ।
क्षीणधातुबला रूक्षा गर्भिण्यश्चापि पित्तलाः ॥८२॥

पित्तदाहार्ताः પિત્ત તથા દાહથી પીડાતા पित्त और दाहसे पीड़ित, **रक्त-स्वेद-अतिवर्तिनः** જેઓને અતિશય રક્તસ્રાવ તથા પસીનો થતો હોય એવા ज्यादा रक्तस्राववाले और ज्यादा पसीनावाले, **क्षीण-धातुबलाः** ક્ષીણ ધાતુ તથા બળવાળા क्षीण धातु और बलवाले, **रूक्षाः** રૂક્ષ रूक्ष, **गर्भिण्यः** ગર્ભિણી गर्भिणी, **पित्तलाः च अपि** અને પિત્તપ્રકૃતિના મનુષ્યોને પણ और पित्तप्रकृतिवाले भी, **न स्वेद्याः** સ્વેદન આપવું નહિ स्वेदनयोग्य नहीं हैं ॥ ८२ ॥

82. The following dyspnea and hiccup-patients should not be subjected to sudation-therapy. Those afflicted with pitta and burning, those evincing

८०. लोहं—लोध्रं (ब.)

८१. स्वरक्षीण—क्षतक्षीण (ब.)

hemorrhagic tendency and hyperhidrosis, those who have suffered loss of body-elements and strength, those who are dehydrated, gravida and those who are of the pitta habitus.

कोष्णैः काममुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।
उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेन् मृदुभिः क्षणम् ॥८३॥

कोष्णैः થોડાંક ઊનાં थोड़ेसे गरम, **स्नेह-सेकैः** સ્નેહનાં પરિષેચનો स्निग्ध सेकोंसे, **मृदुभिः** મૃદુ मृदु, **सशर्करैः** સાકરયુક્ત शर्करायुक्त, **उत्कारिका**-ઉત્કારિકા उत्कारिकाओंसे, **उपनाहैः च** તથા ઉપનાહોથી तथा उपनाहसे **उरःकण्ठम्** છાતી તથા કંઠને उर और कण्ठका, **कामम्** ઇચ્છા પ્રમાણે इच्छानुसार, **क्षणम्** થોડીવાર क्षणभर, **स्वेदयेत्** સ્વેદન આપવું स्वेदन करे ॥ ८३ ॥

83. If sudation therapy be found desirable, they should be made to sweat only for a short while by the use of luke-warm unctuous affusion or by mild Utkarika poultices mixed with sugar, applied preferrably to the neck and chest.

तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वातहरैः सह ।
स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता हिता ॥८४॥

वातहरैः વાતહર वातनाशक, **तिल-उमा-** તલ-અલસી तिल, अलसी, **माष-** અડદ उड़द, **गोधूमचूर्णैः** અને ઘઉંનાં ચૂર્ણો સાથે और गेहूं इनके चूर्णोंके साथ, **साम्लैः** અમ્લ દ્રવ્યોસહિત अम्ल द्रव्योंके साथ, **सक्षीरैः वा** કે દૂધસહિત या दूधके साथ, **स्नेहैः सह** સ્નેહોથી स्नेहोंसे, **कृता** કરેલ बनायी, **उत्कारिका** ઉત્કારિકા उत्कारिका, **हिता** હિતકારી છે हितकर है ॥ ८४ ॥

84. The poultice which is made of the powder of til seeds, linseeds, black-gram and wheat mixed with unctuous substances that are alleviative of vata and combined with acid articles or with cow's milk is recommended.

हिकाश्वासयोरावस्थिकी चिकित्सा—

नवज्वरामदोषेषु रूक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योल्लेखनं वाऽपि कारयेल्लवणाम्बुना ॥८५॥

नवज्वर- નવજ્વર नवज्वर, **आमदोषेषु** તથા આમદોષોમાં और आमदोषोंमें **समीक्ष्य** વિચાર કરીને अच्छी तरह देख कर **रूक्ष-स्वेदम्** રૂક્ષ સ્વેદન रूक्ष स्वेदन, **विलङ्घनम्** તથા લંઘન तथा लंघन, **लवणाम्बुना वा अपि** અથવા સિંધાલૂણમિશ્રિત જલથી या सैन्धानमकके पानीसे, **उल्लेखनम्** વમન वमन, **कारयेत्** કરાવવું करावे ॥८५॥

85. In cases of recent fever and chyme disorders, the physician should prescribe dry sudation in conjunction with fasting or he may, after careful examination, administer emesis by means of saline water.

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्भिषक् ।
रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥८६॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **अतियोग-** અતિયોગથી अतियोगसे, **उद्धतम्** પ્રબલ થયેલા प्रकुपित, **वातम्** **दृष्ट्वा** વાતને જોઈ वायुको देखकर, **वातहरैः** વાતહર वातहर, **रसाद्यैः** રસ વગેરેથી रसादिसे, **न अतिशीत-** અને અતિશીત નહિ તથા न अत्यन्त शीत, **उष्णैः** તેમજ અતિ ઉષ્ણ પણ નહિ એવા एवं न अत्यन्त उष्ण, **अभ्यङ्गैः च** અભ્યંગોથી अभ्यङ्गसे, **शमम्** તેનું શમન उसको शांत, **नयेत्** કરવું करे ॥ ८६ ॥

86. The physician, if he finds that the vata has become excerbated by the over-action of the purificatory procedures, should bring it under control by the administration of meat-juices etc., which are alleviative of vata and by means of inunctions which are neither too hot nor too cold.

८३. स्वेदयेन् मृदुभिः क्षणम्—तेषां मृदुभिराचरेत् (फ.)

उदावर्ते तथाऽऽध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुबिडैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥८७॥

उदावर्ते ઉદાવર્ત उदावर्त, **तथा आध्माने** तथा આધ્માનમાં तथा आध्मानमें, **मातुलुङ्ग-** ચકોતરું चकोत्रा, **अम्लवेतसैः** અમ્લવેતસ अम्लवेतस, **हिङ्गु-पीलु-** હિંગ, પીલુ हींग, पीलु, **बिडैः च** અને બિડલવણથી और बिडनमकसे, **युक्तम्** યુક્ત युक्त, **अन्नम्** અન્ન अन्न, **अनुलोमनम्** અનુલોમન अनुलोमन, **स्यात्** થાય છે होता है ॥ ८७ ॥

87. In disorders of misperistalsis and abdominal distension, a diet containing pomello, common sorrel, asafetida, tooth-brush tree and vid salt, brings about the rectification of the peristaltic movement of vata.

हिक्काश्वासयोः शोधनविचारः—

हिक्काश्वासामयी ह्येको बलवान् दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रूक्षो बह्वनिलोऽपरः ॥८८॥

एकः એક एक, **हिक्का-श्वास-** હેડકી તથા શ્વાસનો हिक्का और श्वासका, **आमयी हि** રોગી रोगी, **बलवान्** બળવાન હોય છે बलवान होता है, **अपरः** અને બીજો और दुसरा, **दुर्बलः** દુર્બળ હોય છે दुर्बल होता है, **तथा एव** વળી फिर, **एकः** એક હેડકી તથા શ્વાસનો રોગી एक हिक्का तथा श्वासका रोगी, **कफाधिकः** અધિક કફવાળો હોય છે कफकी अधिकतावाला होता हैं, **अपरः च** અને બીજો और दूसरा, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **बह्वनिलः** તેમજ અધિક વાયુવાળો હોય છે एवं अधिक वातवाला होता है ॥८८॥

88. Among the patients suffering from hiccup and dyspnea, some are of strong constitution and others are of weak constitution; some again, show a preponderance of kapha and others are marked by dryness and excess of vata.

८८. कफाधिकः—कफभूयान् (थ. ब.)

कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।
कुर्यात् पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥८९॥

कफाधिके અધિક કફવાળા રોગીને कफकी अधिकतावाले रोगीको, **बलस्थे च** અને બળવાન રોગીને और बलवान रोगीको, **सविरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **वमनम्** તથા વમન तथा वमन, **कुर्यात्** દેવું देवे, **ततः च** અને તે પછી उसके बाद, **पथ्याशिने** પથ્ય ભોજન કરનારા તેઓને पथ्य सेवन करनेवाले उसको, **धूम-लेह-** ધૂમપાન, લેહ धूम, लेह, **आदि-** વગેરે आदि, **शमनम्** શમન ઔષધ આપવું शमन औषध देवे ॥ ८९ ॥

89. As regards patients who are characterised by the excess of kapha, as also those who are of strong constitution, emesis in conjunction with purgation should be carried out. After the patient has been put on the proper diet, sedation-therapy by means of inhalation and linctuses, should be given.

वातिकान् दुर्बलान् बालान् वृद्धांश्चानिलसूदनैः ।
तर्पयेदेव शमनैः स्नेहयूषरसादिभिः ॥९०॥

वातिकान् વાતપ્રકૃતિવાળાને वातिक, **दुर्बलान्** દુર્બલ दुर्बल, **बालान्** બાલ बालक, **वृद्धान् च** અને વૃદ્ધને और वृद्धोंको, **अनिलसूदनैः** વાતનો નાશ કરનારા वातनाशक, **शमनैः** તથા શ્વાસ અને હેડકીનું શમન કરનારા और श्वास एवं हिचकीके शमन करनेवाले, **स्नेह-यूष-** સ્નેહ, યૂષ स्नेह, यूष, **रसादिभिः** તથા માંસરસ ઇત્યાદિથી और मांसरसादिसे, **तर्पयेत् एव** તર્પણ કરવું तर्पण करे ॥ ९० ॥

90. Those who evince an excess of vata or are of weak constitution or those who are young or aged should only be impleted by means of sedative unctuous articles, soups, meat-juices etc., which are curative of vata.

८९. कुर्यात्—कार्यं (ब.)

अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां विशोधनात् ।
वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥९१॥

अनुत्क्लिष्टकफ- કફના ઉત્ક્લેશથી રહિત कफके उत्क्लेशसे रहित, अस्विन्न- સ્વેદન ન કરેલા स्वेदन न किये हुए, दुर्बलानाम् અને દુર્બલને दुर्बल रोगियोंमें, विशोधनात् વિશોધન કરવાથી विशोधनसे, लब्ध-आस्पदः સ્થાન મેળવી स्थान पा कर, वायुः વાયુ वायु, मर्म મર્મનું मर्मको, संशोष्य શોષણ કરીને सुखाकर, असून् પ્રાણનું प्राणोंका, आशु શીઘ્ર शीघ्र, हरेत् હરણ કરે છે हरण करता है ॥ ९१ ॥

91. By administering purificatory procedures to those whose kapha has not been relaxed, the vata, gaining ground, will dry up the vital parts, and take away the life of the patient.

दृढान् बहुकफांस्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्विन्नान् बृंहयेदितरान् भिषक् ९२

तस्मात् તેથી इस लिए, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दृढान् મજબૂત શરીરવાળા दृढ शरीरवाले बहुकफान् અને બહુ કફવાળા રોગીઓને और बहुत कफवाले रोगियोंको, आनूप- આનૂપ आनूप, वारिजैः रसैः તથા જલચર પ્રાણીઓના માંસરસોથી और जलीय प्राणियोंके मांसरसोंसे, तृप्तान् તૃપ્ત કરી तृप्त कर, स्विन्नान् તેમજ સ્વેદન આપી एवं स्वेदन देकर, विशोधयेत् સંશોધન કરવું विशोधन करे, इतरान् બીજાઓને और अन्योंको, बृंहयेत् બૃંહણ કરવું बृंहण करे ॥ ९२ ॥

92. Therefore, the patients with strong constitution and those having an excess of kapha, should first be impleted by means of meat-juices of wet-land and aquatic animals and then sweated before they are administered the purificatory measures. The other kinds of patients (those of weak constitution and having an excess of vata) should be given impletion-therapy straight-way by the physician.

बर्हितित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कौलत्थे वा रसे हिताः ॥९३॥

दशमूलीरसे દશમૂળના ક્વાથમાં दशमूलके क्वाथमें, कौलत्थे वा અથવા કળથીના या कुलथीके, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, सिद्धाः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये, बर्हि-तित्तिरि- મોર, તેતર मोर, तीतर, दक्षाः કૂકડા मुर्गे, जाङ्गलाः च તથા જંગલ और जांगल, मृगद्विजाः च પશુપક્ષીઓના માંસરસો पशुपक्षियोंके मांसरस, हिताः હિતકારી છે हितकर हैं ॥ ९३ ॥

93. For this purpose, the fleshes of peacock, partridge, cock and birds and animals of the jangala type, prepared with the decoction of the deca-radices or with the soup of horse-gram are beneficial.

कतिपययोगाः---

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥९४॥
जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूषो भोजने हितः ॥९५॥

निदिग्धिकाम् ભોરીંગણી छोटी कटेरी, बिल्वमध्यम् બીલીનો ગર્ભ बेलगिरी, कर्कटाख्याम् કાકડાશીંગી काकडासिंगी, दुरालभाम् ધમાસો धमासा, त्रिकण्टकम् ગોખરુ गोखरू, गुडूचीम् च ગળો गिलोय, सचित्रकान् અને ચિત્રકસહિત और चित्रकके साथ, कुलत्थान् च કળથી कुलथी, जले એઓને જલમાં इनको जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, पूतः रसः ગાળી લીધેલો ક્વાથ छाना हुआ रस, पिप्पली- પીપર पिप्पली, घृत-भर्जितः તથા ઘીથી વઘારેલો और घीसे छोंका हुआ, सनागरः સૂંઠસહિત सोंठसे युक्त, सलवणः તથા સિન્ધાલૂણસહિત और सैंधानमकसे युक्त, यूषः યૂષ यूष,

९३. बर्हि--शिखि (ब.)
९५. रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः--रसे पूते पिप्पलीघृतभर्जिताः (ब.)

भोजने ભોજનમાં भोजनमें, हितः હિતકારી છે हितकर है ॥ ९४-९५ ॥

94-95. Take a quantity of indian night-shade, the pulp of bael fruit gall, cretan prickly clover, small caltrops, guduch, horse-gram and white flowered leadwort; cook these in water. The decoction, when filtered, should be seasoned with ghee and long peppers. Taken with the addition of the powder of dry ginger and salt, this soup makes a good article of diet.

रास्नां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन् यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ९६

रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, बलाम् બલા बला, ह्रस्वम् લઘુ छोटा, पञ्चमूलम् પંચમૂળ पञ्चमूल, सचित्रकाम् મગ અને ચિત્રકસહિત चित्रकके साथ, मुद्गान् મગ અને મૂંગ इनको, अम्भसि પાણીમાં जलमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, तस्मिन् તે उस, रसे ક્વાથમાં रसमें, यूषः साध्यः यूष पूर्ववत् च પૂર્વ પ્રમાણે पूर्ववत्, यूषः साध्यः यूष સિદ્ધ કરવો यूष सिद्ध करे ॥ ९६ ॥

96. Take a quantity of indian groundsel, heart-leaved sida, minor pentaradices, green gram and white-flowered leadwort, and having cooked them in water, prepare as before, a soup out of the decoction thus obtained.

पल्लवान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान् क्षारयूषं विपाचयेत् ॥९७॥
दत्त्वा सलवणं क्षारं शिग्रूणि मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्काश्वासविकारनुत् ९८

मातुलुङ्गस्य ચકોતરાં चकोत्रे, निम्बस्य લીમડાનાં नीम, कुलकस्य च અને કારેલીનાં और करेलेके, पल्लवान् પાન पत्तोंको, सव्योषान् અને ત્રિકટુસહિત और त्रिकटुसहित, मुद्गान् च મગને मूंगको, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, क्षारयूषम् ક્ષારયુક્ત યૂષ क्षारयूष, विपाचयेत् પકાવવો पकावे, सलवणम् સિંધાલૂણસહિત सेंधानमकके साथ, क्षारम् યવક્ષાર यवक्षार, शिग्रूणि સરગવાની શીંગો सहजन मरिचानि च અને મરી और मरिच इनको, दत्त्वा નાખીને मिलाकर, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, संसाधितः સિદ્ધ કરેલો सिद्ध किया गया, यूषः યૂષ यूष, हिक्काश्वास- હેડકી તથા શ્વાસ हिक्का और श्वास, विकारनुत् એ વિકારને દૂર કરનાર છે इन विकारोंका नाशक होता है ॥ ९७-९८ ॥

97-98. Take the tender shoots of pomello, neem and of the carilla fruit and boil these together with green gram and the three spices and prepare an alkaline soup. A soup skillfully prepared by means of barley-alkali, drumstick and black pepper makes a good remedy for the disorders of hiccup and dyspnea.

कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।
शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥९९॥

कासमर्दक- કાસુંદરાનાં कसौंदीके, पत्राणाम् પાનનો पत्तोंका, शोभाञ्जनस्य च તથા સરગવાનો तथा सहजनका, यूषः યૂષ यूष, शुष्क-मूलक- તેમજ સૂકા મૂળાનો एवं सूखी मूलीका, यूषः च યૂષ यूष, हिक्का-श्वास- હેડકી તથા શ્વાસનો हिक्का और श्वासका, निवारणः નાશ કરનાર છે निवारक होते हैं ॥ ९९ ॥

99. The soup made from the leaves of negro coffee and of drum-stick as also the soup prepared from dry

९६. बलां—मूलं (ग. ध.)
,, ह्रस्वं मुद्गान्—ह्रस्वान् चैवम् (ध.)
९७. क्षारयूषं—क्षारयूषाम् (ध.)
९८. क्षारं—क्षीरं (क.)

९९. कासमर्दक—कासमर्दाम्र (ध.)

radish, are curative of hiccup and dyspnea.

सदधिव्योषसर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ।
शालिषष्टिकगोधूमयवान्नान्यनवानि च ॥१००॥

सदधि- દહીં दही, व्योष-सर्पिष्कः ત્રિકટુ તથા घृतसहित त्रिकटु और घीसे युक्त, वार्ताकजः રીંગણાનો बेंगनसे बनाया, यूषः हितः યૂષ હિતકારી છે यूष हितकर है, अनवानि અને જૂનાં और पुराने, शालि- શાળ शालि चावल, षष्टिक- સાઠી ચોખા सांठी चावल, गोधूम- ઘઉં गेहूं, यवान्नानि च તથા જવનું અન્ન હિતકર છે और जौका अन्न हितकर है ॥ १०० ॥

100. The soup made of brinjals mixed with curds, the three spices and ghee is beneficial in conditions of hiccup and dyspnea, as also a boiled dish of old sali or shashtika rice or wheat or barley.

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडपौष्करचित्रकैः ।
सिद्धा कर्कटशृङ्ग्या च यवागूः श्वासहिक्किनाम् १०१

हिङ्गु- હિંગ हींग, सौवर्चल- સંચળ सौंचलनमक, अजाजी- જીરું जीरा, बिड- બિડલવણ बिड़लवण, पौष्कर- પુષ્કરમૂળ पोखरमूल, चित्रकैः ચિત્રક चित्रक, कर्कटशृङ्ग्या च તથા કાકડાસીંગીથી और काकड़ासिंगीसे, सिद्धा સિદ્ધ કરેલી सिद्ध. यवागूः યવાગૂ यवागू, श्वास- શ્વાસ श्वास, हिक्किनाम् તથા હેડકીના દરદીઓને હિતકારી છે और हिचकीके रोगियोंके लिए हितकर है ॥ १०१ ॥

101. The thin gruel prepared with asafetida, sanchal salt, cumin seeds, vid salt, orris rot, white-flowered leadwort and galls, is good for patients suffering from hiccup and dyspnea.

दशमूलीशटीरास्नापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीगुडूचीनागराम्बुभिः ॥१०२॥
यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥१०३॥

नरः મનુષ્યે पुरुष, दशमूली- દશમૂળ दशमूल, शटी-रास्ना- કચૂરો, રાસ્ના कचूरा, रास्ना, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂલ पिप्पलीमूल, पौष्करः પોખરમૂલ पोहकरमूल, शृङ्गी-तामलकी- કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી काकड़ासिंगी, भुंईआंवला, भार्गी- ભારંગી भारंगी, गुडूची- ગળો गिलोय, नागर- સૂંઠ सोंठ, अम्बुभिः અને વાળાથી और सुगंधवाला इनसे, विधिना વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, सिद्धाम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, यवागूम् યવાગૂ यवागू, कषायम् वा અથવા કષાય या कषाय, कास-हृद्ग्रह- ઉધરસ, હૃદ્ગ્રહ खांसी, हृदयग्रह, पार्श्व-अर्ति- પાર્શ્વપીડા पार्श्वमें पीड़ा, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वास- તથા શ્વાસની और श्वासकी, प्रशान्तये શાન્તિ માટે शांतिके लिए, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. For the relief of cough, cardiac seizure, pain in the sides, hiccup, and dyspnea, one should drink the gruel or decoction made in prescribed manner from deca-radices, long zedoary, indian groundsel, the roots of long pepper, orris root, galls, feather foil, beettle killer, guduch, dry ginger and water.

पुष्कराह्वशटीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेदन्नपानानि ससर्पिर्बिडहिङ्गुभिः ॥१०४॥

पुष्कराह्व- પોખરમૂલ पोहकरमूल, शटी-व्योष- કચૂરો, ત્રિકટુ कचूर, त्रिकटु, मातुलुङ्ग- ચકોતરું बिजौरा, अम्लवेतसैः અને અમ્લવેતસ और अम्लवेतस, ससर्पिः घृतसहित घी, बिड-हिङ्गुभिः બિડલવણ અને

१०१. सिद्धा कर्कटशृङ्ग्या च—सकर्कटाह्वैः सिद्धा (ख.)

१०२. दशमूली दशमूलं (ग.)
„ पिप्पलीमूलपौष्करैः—पिप्पलीबिल्वपौष्करैः (ग.)
„ नागराम्बुभिः—नागरैर्भिः (ग.)

હિંગની સાથે बिडलवण और हिंगुके साथ, अन्नपानानि અન્નપાનની अन्नपानकी, योजयेत યોજના કરવી योजना करे ॥ १०४ ॥

104. To the diet of these patients should be added either as drink or as food, the following articles:-orris root, long zedoary, the three spices, pomello and common sorrel, seasoned with ghee, vid salt and asafetida.

दशमूलस्य वा क्काथमथवा देवदारुणः ।
तृषितो मदिरां वाऽपि हिक्काश्वासी पिबेन्नरः ॥१०५॥

हिक्काश्वासी હેડકી તથા શ્વાસના રોગી हिचकी और श्वासका रोगी, नरः तृषितः મનુષ્યે તૃષા લાગે ત્યારે पुरुष प्यासी होने पर, दशमूलस्य वा દશમૂલના दशमूलका, अथवा અથવા या, देवदारुणः દેવદારના देवदारुका, क्काथम् ક્વાથનું क्काथ, मदिराम् वा अपि અથવા મદ્યનું अथवा मदिरा, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ १०५ ॥

105. The dyspnea or hiccup patient should drink for the relief of thirst, the decoction either of deca-radices, or of deodar, or madira wine.

पाठां मधुरसां रास्नां सरलं देवदारु च ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥१०६॥

पाठाम् કાળીપાઠ पाढ़ी, मधुरसाम् મોરવેલ मोरवेल, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, सरलम् ચીડ धूपसरल, देवदारु च અને દેવદારને और देवदारु इनको, प्रक्षाल्य ધોઈ धोकर, जर्जरीकृत्य ખાંડીને कुचल कर, सुरामण्डे સુરામંડમાં सुरामंडमें, निधापयेत् નાખવાં छोड़ देवे ॥१०६॥

106. Taking the trilobed virgin's bower, indian groundsel, long-leaved pine and deodar and having washed and ground them into bits, the physician should drop these into a vessel containing the supernatent part of sura wine.

तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक् प्रसृतसंमितम् ।
पाययेत्तु ततो हिक्का श्वासश्चैवोपशाम्यति ॥१०७॥

तम् તેને उसको, मन्दलवणम् થોડા સિંધાલૂણવાળું कुछ नमकीन, कृत्वा કરીને बनाकर, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, प्रसृतसंमितम् તુ ૮ તોલા માત્રાથી एक प्रसृत मात्रासे, पाययेत् પાવું पिलावे, ततः તેથી उससे, हिक्काश्वासः च एव હેડકી તથા શ્વાસ हिक्का और श्वास, उपशाम्यति શાંત થઈ જાય છે शान्त हो जाते हैं ॥ १०७ ॥

107. Salting it slightly, he should cause the patient to drink the potion in the dose of 8 tolas. This potion relieves hiccup as well as dyspnea.

हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं बलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिबेत् ॥१०८॥

हिङ्गु હિંગ हींग, सौवर्चलम् સંચળ सौंचलनमक, कोलम् બોર बेर, समङ्गाम् રીસામણી लाजवन्ती, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, बलाम् અને બલાને और बलाको, मातुलु -रसे બીજોરાના રસમાં बिजौरा निम्बूके रसमें, पिष्टम् વાટીને पीसकर, आरनालेन वा અથવા કાંજીથી अथवा कांजीसे, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ १०८ ॥

108. The patient may drink asafetida, sanchal salt, jujube, sensitive plant, long pepper and heart-leaved sida, reduced to paste in the juice of pomello or mixed with sour conjee.

सौवर्चलं नागरं च भार्गीं द्विशर्करायुतम् ।
उष्णाम्बुना पिबेदेतद्धिक्काश्वासविकारनुत् ॥१०९॥

सौवर्चलम् સંચળ सौंचलनमक, नागरम् સૂંઠ सोंठ, भार्गीम् च ભારંગી દરેક એક ભાગ એમાં भंगेरन इनको, द्विशर्करायुतम् સાકર બે ભાગ મેળવી दुगुनी चीनी मिलाकर, उष्णाम्बुना ઊના પાણીથી गरम जलसे,

१०६. सुरामण्डे—सुरामाण्डे (य. च.)

१०८. समङ्गां—समुद्गां (ड.)
,, ,, —समुद्गां (ढ.)
,, समङ्गां पिप्पलीं बलाम्—मुद्गपिप्पलीतंडुलं (च.)

पिबेत् પીવો पीवे, एतत् આ यह, हिक्का-श्वास- હેડકી તથા શ્વાસના हिचकी और श्वासके, विकारनुत् વિકારને દૂર કરનાર છે विकारका नाशक है ॥१०९॥

109. The paste of sanchal salt, dry ginger and beetle killer mixed with double the measure of sugar should be taken as potion in hot water. This is curative of hiccup and dyspnea.

भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां वाम्बुना पिबेत् ११०

भार्गी- ભારંગી भंगेरन, नागरयोः તથા સૂંઠનો तथा सोंठके तथा અથવા अथवा, मरिच-क्षारयोः મરી તથા જવખારનો काली मिरच तथा यवक्षारके, पीतद्रु- કે દેવદાર या देवदारु, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, आस्फोता- સારિવા कपूरी, मूर्वाणाम् च તથા મોરવેલનો तथा मूर्वाके, कल्कम् કલ્ક कल्कको, अम्बुना પાણીથી जलसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ११० ॥

110. One may drink with water the paste of beetle killer and dry ginger, or the paste of black pepper, and barley-alkali, or the paste of indian berberry, white-flowered leadwort, indian sarsaparilla and trilobed virgin's bower.

मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१११॥

पित्तानुबन्धजे પિત્તના અનુબંધથી થયેલા पित्तके अनुबन्धसे युक्त, श्वासे શ્વાસમાં श्वासमें, मधूलिका મધૂલિકા मधूलिका, तुगाक्षीरी વંશલોચન वंशलोचन, नागरम् સૂંઠ सोंठ, तथा તથા तथा, पिप्पली પીપર એઓની पिप्पली इनकी, घृते ઘીમાં घीमें, सिद्धा સિદ્ધ કરેલી सिद्ध, उत्कारिका ઉત્કારિકા હિતકારી છે उत्कारिका हितकर है ॥ १११ ॥

१११. उत्कारिका--तर्कारिका (ग.)

111. In dyspnea, resulting from complications of pitta, one may take small wheat, bamboo manna, dry ginger and long pepper made into utkarika pancakes and cooked in ghee.

श्वाविधं शशमांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥११२॥

वातानुबन्धजे श्वासे વાતના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થનાર શ્વાસમાં वातके अनुबन्धसे उत्पन्न होनेवाले श्वासमें, पिप्पली-घृत- પીપર તથા ઘૃતથી पिप्पली और घीसे, सिद्धानि સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये गये, श्वाविधम् મોટી શાહુડીનું માંસ बडी सेहका मांस, शशमांसम् च સસલાનું માંસ खरगोशका मांस, शल्लकस्य અને નાની શાહુડીનું માંસ और छोटी सेहका मांस, शोणितम् च તથા રક્ત હિતકારી છે एवं खून हितकर हैं ॥११२॥

112. In dyspnea occurring as a complication of vata-discordance one may take the flesh of the porcupine and the rabbit and the blood also of the pangolin, each cooked with ghee and long pepper.

सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकान्वितम् ।
शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥११३॥

वातपित्तानुगे વાત તથા પિત્તના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થનારા શ્વાસમાં वात और पित्तके अनुबन्धसे उत्पन्न होनेवाले श्वासमें, सुवर्चलारसः સૂરજમુખીનો રસ सूरजमुखीका खरस, दुग्धम् દૂધ दूध, त्रिकटुक-अन्वितम् ત્રિકટુ તેમજ त्रिकटु एवं, घृतम् घृत એઓનં घृत इनका, शाल्योदनस्य अनुपानम् શાળના ભાતના ભોજન પછી પાન शालि चावलके भोजनके पश्चात् पान, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ ११३ ॥

113. In dyspnea occurring as a sequela of vata and pitta, the juice of the leaves of the heliotrope, cow's milk and ghee seasoned with the three spices

as a beverage, following a dish of boiled sali rice is beneficial.

शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥११४॥

कफपित्तानुगे કફ તથા પિત્તના અનુબંધથી ઉત્પન્ન થનાર શ્વાસમાં कफ और पित्तके अनुबन्धसे उत्पन्न होनेवाले श्वासमें पिप्पली-मधुसंयुक्तः પીપર તથા મધથી યુક્ત पिप्पली और मधुसे युक्त, शिरीष-पुष्प- સરસડાનાં પુષ્પોના शिरीषपुष्पका, स्वरसः સ્વરસને स्वरस, सप्तपर्णस्य वा અથવા સાતવણની છાલના સ્વરસને या सप्तपर्णकी त्वक्‌का स्वरस, मतः હિતકારી માન્યો છે हितकर माना गया है ॥ ११४ ॥

114. The expressed juice of the siris flower or that of the dita bark mixed with the powder of long pepper and honey is regarded as beneficial in hiccup and dyspnea following on the provocation of kapha and pitta.

मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोश्वशकृद्रसः ।
घृतं क्षौद्रं कासश्वासहिक्काभिष्यन्दिनां शुभम् ११५

मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, गुडः ગોળ गुड, गो-अश्व- ગાય તથા ઘોડાનાં गौ और घोड़ेके, शकृत्-रसः તાજાં છાણ તથા લાદનો રસ ताजे गोबर तथा लीदका रस, घृतम् ઘૃત ઘી, क्षौद्रम् અને મધ और मधु, कास-श्वास-हिक्का- ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી खांसी, श्वास, हिचकी, अभिष्यन्दिनाम् તથા અભિષ્યંદના રોગીઓને और अभिष्यंदवालोंको, शुभम् કલ્યાણકારી છે कल्याणकारी हैं ॥ ११५ ॥

115. Liquorice, the roots of long pepper, gur, the juice of the dung of cow or horse, ghee and honey are good for those affected with cough, hiccup and dyspnea with profuse expectoration.

खराश्वोष्ट्रवराहाणां मेषस्य च गजस्य च ।
शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥११६॥

बहुकफे બહુ કફવાળા શ્વાસમાં बहुत कफसे युक्त श्वासमें, खर-अश्व- ગધેડા, ઘોડા गदहा, घोड़ा, उष्ट्र- ઊંટ ऊंट, वराहाणाम् સૂવર सूअर, मेषस्य च ઘેટા मेढ़, गजस्य च અને હાથી और हाथी, एकैकम् એઓમાંથી કોઈ એકના इनमेंसे किसी एकके, शकृद्रसम् મળનો રસ मलका रस, मधुना મધની સાથે मधुके साथ, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ११६ ॥

116. In affections of hiccup and dyspnea marked by an excess of kapha, the patient should drink along with honey, the juice of any of the dungs of ass, horse, camel, boar, ram and elephant.

क्षारं वाप्यश्वगन्धाया लिह्यात्क्षौद्रसर्पिषा ।

वा રોગી મનુષ્ય श्वासी पुरुष, अश्वगन्धायाः च अपि આસોંદનો પણ असगंधका भी, क्षारम् क्षार क्षार, क्षौद्रसर्पिषा મધ તથા ઘીથી मधु और घीसे, लिह्यात् ચાટવો चाटे।

116½. The patient may lick the alkali of winter-cherry with honey and ghee.

मयूरपादनालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥११७॥
श्वाविज्जाण्डकचापाणां रोमाणि कुररस्य वा ।

११५. शुभम्—हितम् (ढ. ब.)

११६. शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिबेत्—शकृद्रसं पृथग्लिह्या-त्सक्षौद्रं तु कफेऽधिके (फ.)

११६½. लिह्यात्क्षौद्र—लेहयेत (ध.)

११७½. श्वाविज्जाण्डकचापाणां—श्वाविद्गोहकचापाणां (ध. फ.)

,, ,, —श्वाविज्जाहकचापाणां (ब.).

,, कुररस्य वा—कुररस्य च (ढ.)

शृङ्गैयेकद्विशफानां वा चर्मास्थीनि खुरांस्तथा ११८
सर्वाण्येकैकशो वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
चूर्णं लीढ्वा जयेत् कासं हिक्कां श्वासं च दारुणम् ११९
एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहा न निष्कफे ॥१२०॥

मयूरपाद- મોરના પગની मोरके पैरकी, नालम् वा અને પીંછાંની નાળ और पिच्छकी नील, शल्लकस्य અથવા નાની શાહુડીનું या छोटी सेहका शकलम् वा પીછું कांटा श्वाविध અથવા મોટી શાહુડી अथवा बडी सेह, जाण्डक- જાંડક जांडक,चाषाणाम् ચાષ चाष, कुररस्य અને કુરરનાં और कुररके, रोमाणि वा રૂંવાડાં रोएं, शृङ्गि- શીંગડાંવાળા शृङ्गवाले, एकद्विशफानाम् તેમજ એક કે બે ખરીવાળા પશુઓના एवं एकशफ या द्विशफ पशुओंके, चर्म-अस्थीनि ચામડાં- હાડકાં चमडी- हड्डियां, तथा તથા तथा, खुरान् ખરીઓ खुर, सर्वाणि એ બધાંને इन सबको, एकैकशः वा अपि અથવા એક એકને या एक एक करके, दग्ध्वा બાળીને जलाकर, चूर्णम् તેઓની ભસ્મના ચૂર્ણને उसकी मसीके चूर्णको, क्षौद्र-घृत- મધ તથા ઘીથી मधु और घीसे, अन्वितम् युक्त मिलाया हुआ, लीढ्वा ચાટી चाटकर, कासम् ઉધરસ खांसी, हिक्काम् હેડકી हिचकी, दारुणम् તથા દારુણ और भयंकर, श्वासम् च શ્વાસને श्वासको, जयेत् જીતવો जीते; एते हि આ રોગો ये रोग, कफ-संरुद्ध- કફથી રુંધાઈ ગયેલ कफसे रोके गये, गतिप्राण- ગતિવાળા પ્રાણવાયુના गतिवाले प्राणवायुके, प्रकोपजाः પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થનારા છે प्रकोपसे उत्पन्न होनेवाले हैं, तस्मात् તેથી उस लिए, तन्मार्ग- તે પ્રાણના માર્ગની उस प्राणके मार्गके, शुद्ध्यर्थम् શુદ્ધિને માટે शोधनके लिए, लेहाः देयाः ચાટણ આપવાં लेह देने चाहिएं, निष्कफे કફરહિત થતાં कफरहित होने पर, न નહિ દેવાં न देवे ॥ ११७-१२० ॥

117-120. He will get over severe attacks of hiccup and dyspnea by licking mixed with ghee and honey, the powder consisting of the ashes of the talons and quills of the peacock or the quills of the pangolin, or the bristles of the porcupine, the armadillo, the blue jay, or of osprey, and the horns of the single hoofed or cloven hoofed animals, as also their skins, bones and hooves. These ailments of kapha, hiccup and dyspnea arise as the result of provocation of the life breaths whose course has been obstructed by the accumulation of kapha; therefore it is only with a view to clearing the respiratory passages of morbid kapha that the linctuses mentioned above should be given and not in conditions where there is no morbidity of kapha.

कासिनेच्छर्दनं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥१२१॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, कासिने स्वरभङ्गे च સ્વરભંગવાળા ઉધરસના રોગીને स्वर-भंगवाले खांसीके रोगीको, वातश्लेष्म- વાત તથા કફને वात तथा कफके, हरैः દૂર કરનારાં ઔષધો नाशक द्रव्योंसे, युक्तम् સહિત युक्त, छर्दनम् વમન वमन, दद्यात् આપવું देवे, तमके तु અને તમક શ્વાસમાં और तमक श्वासमें तो, विरेचनम् ઉપર કહેલાં ઔષધો-સહિત વિરેચન આપવું उपर्युक्त द्रव्योंसे युक्त विरेचन देवे ॥ १२१ ॥

121. The intelligent physician should give emesis medicated with drugs alleviative of vata and kapha

११८. शृङ्गैयेकद्विशफानां वा चर्मास्थीनि खुरांस्तथा--एकद्विशफ-शृंगाणि चर्मास्थीनि खुरांस्तथा (ग. घ. थ. ध. ब)
११९. सर्वाण्येकैकशो–समस्तान्येकशो (ग.)
,, लीढ्वा–लिहन् (छ थ. ब.)
१२०. प्रकोपजाः–प्रकोपहाः (घ. ध. फ.)
,, देया–सेका (ङ. त.)
,, निष्कफे–निष्फले (ब.)

१२१. स्वरभङ्गे–स्वरभेदे (ब.)

to patients suffering from cough and cracked voice (hoarseness); and to asthmatics he should give purgation medicated with drugs alleviative of vata and kapha.

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलम् ।
यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् १२२

यथा જેમ जैसे, वहत् जलम् વહેતું જલ बहता पानी, मार्गरोधात् માર્ગ બંધ થઈ જવાથી मार्गकी रुकावटसे, भृशतरम् ઘણું बहुत, उदीर्यते વધી જાય છે बढ़ता है, तथा તેમ वैसे, अनिलः વાયુ માર્ગ બંધ થઈ જવાથી ઘણો વધી જાય છે वायु मार्गकी रुकावटसे बहुत बढ़ता है, तस्य તેના उसके, मार्गम् માર્ગનું मार्गका, नित्यम् નિત્ય नित्य, विशोधयेत् શોધન કરવું જોઈએ विशोधन करे ॥ १२२ ॥

122. Just as the flowing waters of a stream, when dammed in their course, swell up and press on all sides, so does the constantly moving vata behave. Hence its passage should ever be kept clear.

शठ्याद्यं चूर्णम्—

शटीचोरकजीवन्तीत्वङ्मुस्तं पुष्कराह्वयम् ।
सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥१२३॥
वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ।
सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥१२४॥

शटी-चोरक- કચૂરો, ચોરક कचूर, चोरक जीवन्ती- ડોડી जीवंती, त्वक्-मुस्तम् તજ, મોથ तज, मोथा, पुष्कराह्वयम् પોખરમૂળ पोहकरमूल, सुरसम् સુરસ सुरस, तामलकी ભોંયઆમલી भूंईआंवला, एला એલચી इलायची, पिप्पली પીપર पिप्पली, अगुरु અગર अगर, नागरम् સૂંઠ सोंठ, वालकम् च અને વાળો એઓનું और सुगंधवाला इनका, समम् સમ ભાગવાળું समभाग, अष्टगुण- અને આઠગણી आठगुनी, शर्करम् સાકરવાળું चीनीवाला, चूर्णम् कृत्वा ચૂર્ણ કરી चूर्ण बनाकर, तमके श्वासे તેને તમક શ્વાસમાં उनका तमक श्वासमें, हिक्कायाम् च तथा હેડકીમાં और हिचकीमें, सर्वथा સર્વ રીતે सर्वथा, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Take equal quantities of long zedoary, angelica, cork swallow wort, cinnamon-bark, nutgrass, orris root, holy basil, feather foil, long pepper, eagle-wood, dry ginger and fragrant sticky mallow and reducing all these to powder, mix with eight times the total quantity of sugar. This powder may be used in all therapeutic modes in asthma and hiccup.

मुक्ताद्यं चूर्णम्—

मुक्ताप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
ससारगन्धकाचार्कसूक्ष्मैलालवणद्वयम् ॥१२५॥
ताम्रायोरजसी रूप्यं ससौगन्धिकसीसकम् ।
जातीफलं शणाद्बीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥१२६॥
एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिषा ।
हिक्कां श्वासं च कासं च लीढमाशु नियच्छति १२७

मुक्ता- મોતી मोती, प्रवाल- પરવાળાં मूंगा, वैदूर्य-शङ्ख- વૈદૂર્ય, શંખ वैदूर्य, शंख, स्फटिकम् સ્ફટિક स्फटिक, अञ्जनम् અંજન स्रोतोंजन, ससार- સસાર ससार, गन्धकाच- ગંધક, કાચ गंधक, काच, अर्क- આકડાનાં મૂળ आकके मूल, सूक्ष्म-एला- નાની એલચી छोटी इलायची, लवणद्वयम् સંચળ-સિંધાલૂણ दोनों नमक, ताम्र- તામ્રચૂર્ણ ताम्रचूर्ण, अयः- रजसी- લોહચૂર્ણ और लोहेका चूर्ण, रूप्यम् ચાંદીનું ચૂર્ણ चांदीका चूर्ण,

१२५. ससारगन्धकाचार्क–सक्षारगन्धकाचार्क (ध)
„ „ –सक्षारगन्धकाचानि (ध. फ.)
१२६. ससौगन्धिकसीसकम्–सौगन्धिककसेरुकम् (ख. ब. ध.)
„ „ –ससौगन्धिकसैव च (थ.)
„ सीसकम्- कसेरुकम् (द)
„ जातीफलं शणाद्बीजमपामार्गस्य–जातीरसं शणफलान्यपामार्गस्य (थ. ब.)

ससौगन्धिक- સૌગન્ધિક माणिक्य, सीसकम् સીસક सीसा, जातीफलम् જાયફળ जायफल, शणात् बीजम् શણનાં બીજ शणके बीज, अपामार्गस्य तण्डुलाः અઘેડાનાં બીજ अपामार्गके बीज, तुल्यानाम् સરખે વજને समान भागवाले, एषाम् એઓનું इनका, पाणितलम् એક તોલો एक कर्ष, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, क्षौद्र- सर्पिषा મધ તથા ઘીથી मधु और घीसे, लीढम् ચાટવાથી चाटनेसे, हिक्काम् હેડકી हिक्का, श्वासम् च શ્વાસ श्वास, कासम् च અને ઉધરસને और खांसीको, आशु જલદી शीघ्र, नियच्छति મટાડે છે नष्ट करता है ॥ १२५-१२७ ॥

125-127. Pearl, coral, cat's eye beryl, conch, crystal, antimony, motely gem, sulphur, glass, mudar, small cardamom, rock salt and sanchal salt, powders of iron, copper and silver, sulphur, lead, nutmeg, seeds of flax hemp and seeds of rough chaff; the compound powder of these, licked in the dosage of 1 tola mixed with an equal quantity of honey and ghee is curative of hiccup, dyspnea and cough.

अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकां पुष्पकं तमः ।
मल्यं कण्डूमभिष्यन्दमर्मं चैव प्रणाशयेत् ॥१२८॥
इति मुक्ताद्यं चूर्णम् ।

अञ्जनात् અંજનથી अंजन करनेसे, तिमिरम् તિમિર तिमिर, काचम् કાચ काच, नीलिकाम् નીલિકા नीलिका, पुष्पकम् ફુલું पुष्पक, तमः તમ तम, मल्यम् कण्डूम् નેત્રની મલપૂર્ણતા, નેત્રની ખરજ मलयुक्त आंखोंका होना, नेत्रकी कण्डू, अभिष्यन्दम् અભિષ્યંદ अभिष्यंद, अर्म एव च तथा અર્મને और अर्मको, प्रणाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १२८ ॥ इति આ यह, मुक्ताद्यम् મુક્તાદ્ય मुक्ताद्य, चूर्णम् ચૂર્ણ છે चूर्ण है।

128. If used as collyrium, it cures Timira, Kacha, Neelika, Pushpaka, Tama, Malya, Kandu, Abhishyanda and Arma. Thus has been described the compound Pearl Powder.

१२८. मल्यं–पिल्लं (क. ध. ध.)
,, ,, –पेल्लं (झ.)
,, ,, –पैल्यं (ङ.)
,, ,, –पैल्लं (त.)
,, नीलिकां–नीलिकं (त.)
,, मल्यं कण्डू–पित्तकण्डू (ध.)
,, मल्यकण्डूमभिष्यन्दमर्मं चैव प्रणाशयेत्–पिल्लंकण्डूमभिष्यन्दमजकामर्मं एव च (ब.)

हिक्कायां कतिपययोगाः—

शटीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥१२९॥

शटी- કચૂરો कचूर, पुष्करमूलानाम् પોખરમૂલ पोहकरमूल, आमलकस्य च તથા આમળાંનું और आंवलेका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, काल- लोहजम् वा અથવા તીક્ષ્ણ લોહનું या तीक्ष्ण लोहका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, मधुना મધુ मधुसे, संयुतम् સાથે युक्तकर, लेह्यम् ચાટવું चाटे ॥ १२९ ॥

129. The patient may lick the compound powder of long zedoary, orris root and emblic myrobalan or the powder of eagle-wood with honey.

सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोश्वशकृद्रसम् ।
तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावयेत्तथा ॥१३०॥

सशर्कराम् સાકરસહિત चीनीमिश्रित, तामलकीम् ભોંયઆમલી भुईआंवला, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्के, गो-अश्व- ગાય અને ઘોડાના गौ और घोड़ेके, शकृद्रसम् છાણ તથા લાદનો રસ गोबर और लीदका स्वरस, गुडम् ગોળ गुड़, नागरम् च અને સૂંઠ और सोंठ, तुल्यम् એ બધું સરખે વજને समान भागमें, प्राशयेत् ખવડાવવું खिलावें, तथा તથા तथा, नावयेत् એઓનું नस्य देवुं इनका नस्य देवे ॥ १३० ॥

130. The patient may eat and use as nasal errhine the compound prepared of sugar, feather foil, grapes, juice of cow dung and horse-dung, gur and dry ginger.

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।
नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥१३१॥

लशुनस्य લસણનું लहसुन, पलाण्डोः वा કે ડુંગળીનું या प्याजका, गृञ्जनकस्य वा કે સલગમનું या सलगमका, मूलम् મૂળ मूल, चन्दनम् वा अपि અથવા ચંદન या चन्दन, नारीक्षीरेण સ્ત્રીના દૂધથી स्त्रीके दूधसे, संयुतम् યુક્ત કરી युक्तकर, नावयेत् નસ્ય આપવું नस्य देवे ॥ १३१ ॥

131. The patient may take a nasal errhine of the juice of the roots of garlic, onion or turnip, or of sandal-wood mixed with breast milk.

सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
नावयेन्माक्षिकीं विष्ठामलक्तकरसेन वा ॥१३२॥

सैन्धवेन અથવા સિંધાલૂણ या सैंधानमक, अवचूर्णितम् છાંટીને छोड़कर, सुखोष्णम् નવશેકા सुहाता हुआ गरम, घृतमण्डम् वा ઘૃતમંડનું घीका मण्ड, अलक्तक- અથવા અલક્તકના या लाक्षाके, रसेन वा રસસહિત रससे, माक्षिकीम् विष्ठाम् માખીની વિષ્ઠાનું मक्खीकी बीठसे, नावयेत् નસ્ય આપવું नस्य करावे ॥ १३२ ॥

132. The patient may take a nasal errhine of the supernatent part of ghee sprinkled with rock-salt or the fecal deposits of flies mixed with the juice of lac.

नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
पीतं नस्तो निषिक्तं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति १३३

मधुरकैः અથવા મધુરક ઔષધો સહિત या जीवनीयगणसे युक्त, नारीक्षीरेण वा સ્ત્રીના દૂધથી स्त्रीके दूधसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, सर्पिः अपि घृत પણ ઘી भी, पीतम् પીવાથી पिया हुआ, नस्तः निषिक्तम् वा કે નસ્ય કરવાથી या नस्य रूपमें लिया हुआ, हिक्काम् હેડકીને हिक्काको, सद्यः તુરત तुरंत, नियच्छति મટાડે છે रोकता है ॥ १३३ ॥

133. Or the medicated ghee prepared with breast-milk and the paste of the drugs of the sweet group, used either as potion or as nasal errhine cures hiccup immediately.

सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्धिक्किनां पयः ।
पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३४॥

हिक्किनाम् હેડકીના રોગીઓને हिचकीके रोगियोंको, शर्करा-मधु- સાકર તથા મધથી चीनी और मधुसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, पयः દૂધ दूध, सकृत् उष्णम् એકવાર ઊનું एकबार गरम, सकृत् शीतम् અને એકવાર ઠંડું और एकबार ठंडा, व्यत्यासात् એમ પર્યાયથી ऐसे बदलकर, पाने પીવામાં पानमें, नस्तःक्रियायाम् वा અથવા નસ્ય કરવામાં હિતકારી છે या नस्य करनेमें हितकर है ॥ १३४ ॥

134. The milk mixed with sugar and honey should be given as potion and nasal errhine to the hiccup-patient; it should be administered hot and cold alternately.

अधोभागैर्घृतं सिद्धं सद्यो हिक्कां नियच्छति ।
पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः १३५

अधोभागैः વિરેચન દ્રવ્યોથી विरेचन द्रव्योंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, घृतम् ઘૃત घी, पिप्पली-मधु- અથવા પીપર તથા મધથી या पिप्पली और शहदसे, युक्तौ वा મિશ્રિત युक्त, धात्री- આમળાં आंवला, कपित्थयोः અને કોઠના और कैथ इनके, रसौ રસ रस, सद्यः શીઘ્ર तुरंत, हिक्काम् હેડકીને हिचकीको, नियच्छति મટાડે છે नष्ट करते हैं ॥ १३५ ॥

१३२. माक्षिकीं विष्ठाम्—माक्षिकाविष्ठाम् (ब. ब.)
१३३. नारीक्षीरेण—स्त्रियाः स्तन्येन (ब.)

135. The medicated ghee prepared with purgative drugs soon cures hiccup; the juice of emblic myrobalan or of wood apple mixed with long pepper and honey, acts similarly.

लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
लिह्यात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३६॥

लाजा-लाक्षा- લાજા, લાખ लाजा, लाख, मधु-द्राक्षा- મધ, દ્રાક્ષ मधु, मुनक्का, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अश्वशकृत અને ઘોડાની લાદનો और घोड़ेकी लीद इनके, रसान् રસ रस, कोल-मधु- અથવા બોર, મધ या बेर, शहद, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, पिप्पली- પીપર पिप्पली, नागराणि वा અને સૂંઠ और सोंठको, लिह्यात ચાટવાં चाटे ॥ १३६ ॥

136. The patient with hiccup should take as linctus roasted paddy, lac, honey, grapes and long pepper, with the juice of the horse-dung, or he may lick jujube, honey, grapes, long pepper and dry ginger.

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम् ।
क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिक्काप्रच्यावना मताः ॥१३७॥

शीताम्बुसेकः ઠંડા પાણીનું પરિષેચન ठंडे जलसे आसिंचन, सहसा એકાએક सहसा, त्रासः ત્રાસ त्रासन, विस्मापनम् વિસ્મય ઉત્પન્ન કરવો विस्मय उत्पन्न करना, भयम् ભય भय, क्रोध-हर्ष- ક્રોધ- હર્ષ क्रोध-हर्ष, प्रिय-उद्वेगाः અને વહાલી વસ્તુઓમાં ઉદ્વેગ और प्रिय-वस्तुओंमें उद्वेग, हिक्का- એઓ હેડકીને ये हिचकीको, प्रच्यावनाः બંધ કરનારા शांत करनेवाले, मताः માનેલ છે माने गये हैं ॥ १३७ ॥

137. Subjecting the patient to sudden affusions of cold water, to intimidation, distraction and fright, or rousing him to anger, pleasure, love or anxiety, is said to avert an attack of hiccup.

हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥१३८॥

हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वास- અને શ્વાસના और श्वासके, विकाराणाम् વિકારનું रोगोंका, यत् જે जो, निदानम् નિદાન निदान, प्रकीर्तितम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે वह, आरोग्यकामैः આરોગ્યની ઇચ્છાવાળા आरोग्यकी इच्छा करनेवाले, हिक्का-श्वास- હેડકી તથા શ્વાસના हिक्का और श्वासके, विकारिभिः રોગીઓએ रोगियोंको, वर्ज्यम् તજવું छोड़ देना चाहिए ॥ १३८ ॥

138. Whatever has been laid down as being causative of hiccup and dyspnea should be eschewed by subjects of hiccup and dyspnea who desire to keep themselves in health.

हिक्काश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरःकण्ठतालुकाः ।
प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥१३९॥

ये જે जो, हिक्का-श्वास-अनुबन्धाः હેડકી તથા શ્વાસના અનુબંધવાળા हिचकी और श्वासके अनुबन्धवाले, शुष्क- उरः- શુષ્ક છાતી शुष्क छाती, कण्ठ- तालुकाः કંઠ અને તાળવાંવાળા गले और तालुवाले, प्रकृत्या અને પ્રકૃતિથી और प्रकृतिसे, रूक्षदेहाः રૂક્ષ દેહવાળા હોય रूक्ष शरीरवाले हों, तान् તેઓનો उनका, सर्पिर्भिः ઘૃતથી घृतोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १३९ ॥

139. Those who suffer from the complications of hiccup and dyspnea.

१३६. पिप्पल्यश्वशकृद्रसान्—पिप्पल्यश्च सकृद्रसं (ध.)

१३९. हिक्काश्वासानुबन्धा....कण्ठतालुकाः । —शुष्कक्षीणकफोरस्का हिक्काश्वासानुबन्धिनः । (ब. ब.)
,, शुष्कोरःकण्ठतालुकाः—शुष्कक्षीणकफोरस्काः (ड.)
,, हिक्काश्वासानुबन्धा....प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च—शुष्काः क्षीणकफोरस्का हिक्काश्वासानुबन्धिनः। ये प्रकृत्या रूक्षदेहाः (थ.)
,, रूक्षदेहाश्च—रूक्षदेहा ये (ब.)

whose chest throat and palate have been rendered dry, and who are by nature dry, should be treated with ghee.

हिक्कायां दशमूलाद्यं घृतम्—

दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।
कृष्णासौवर्चलक्षारवयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ॥१४०॥
कायस्थया च तत् पानाद्धिक्काश्वासौ प्रणाशयेत् ।

दशमूलरसे દશમૂળના ક્વાથમાં दशमूलके क्वाथमें, दधिमण्डे च તથા દહીંની આછમાં और दहीके नितारमें, कृष्णा- પીપર पिप्पली, सौवर्चल- સંચળ सौंचल नमक, क्षार- જવખાર यवक्षार, वयःस्था- વયઃસ્થા वयःस्था, हिङ्गु चोरकैः હિંગ ચોરક हींग, चौरक, कायस्थया च અને કાયસ્થાથી और कायस्थासे, सर्पिः साधयेत् ઘૃત સિદ્ધ કરવું घी सिद्ध करे, तत् पानात् તે પીવાથી वह पान करनेसे, हिक्काश्वासौ હેડકી તથા શ્વાસને हिचकी और श्वासको, प्रणाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १४०½ ॥

140-140½. The medicated ghee prepared with the decoction of deca-radices, ghee and the supernatent fluid of curd adding the paste of long pepper sanchal salt, alkali, emblic myrobalans, asafetida, angelica and chebulic myrobalans. is curative of hiccup and dyspnea.

तेजोवत्याद्यं घृतम्—

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥१४१॥
भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ।
सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं बिल्वपेशिका ॥१४२॥
तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमितैः ।
हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥१४३॥

तेजोवती તેજબલ तेजोवती, अभया હરડે हरड़, कुष्ठम् કુઠ कूठ, पिप्पली પીપર पिप्पली, कटुरोहिणी કડુ कटुकी, भूतीकम् અજમો अजवायन, पौष्करम् मूलम् પુષ્કરમૂળ पोखरमूल, पलाशः चित्रकः ખાખરો, ચિત્રક ढाक, चित्रक, शटी કચૂરો कचूर, सौवर्चलम् સંચળ सौंचलनमक, तामलकी ભોંયઆમળી भुंई-आंवला, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सेंधानमक, बिल्वपेशिका બીલીનો ગર बेलगिरी, तालीसपत्रम् તાલીસપત્ર तालीस-पत्र, जीवन्ती જીવંતી जीवंती, वचा અને વજ और वच, अक्षसंमितैः દરેક એક તોલાના માપવાળા एक एक कर्षवाले, तैः તેઓથી उनसे, हिङ्गुपादैः અને પા તોલા હિંગથી और चौथाई हींगसे, चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, तोये પાણીમાં जलमें, घृतप्रस्थम् ६४ તોલા ઘી एक प्रस्थ घी, पचेत् પકાવવું पकावे ॥१४१-१४३॥

141-143. A medicated ghee should be prepared of 64 tolas of ghee with the paste of 1 tola of each of indian tooth-ache tree chebulic myrobalan, costus long pepper, kurroa ginger grass orris root, palash, white-flowered leadwort, long zedoary, anchal salt, feather foil, rock salt, pulp of bael, bark of the himalayan fir tree cork swallow-wort and sweet flag, and 1/4th its quantity of asafetida, in four times its quantity of water.

एतद्यथाबलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ।
शोथानिलार्शोग्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव च ॥१४४॥
इति तेजोवत्यादिघृतम् ।

नरः મનુષ્ય पुरुष, एतत् એનું इसको, यथाबलम् યથાશક્તિ बलके अनुरूप, पीत्वा- પાન કરીને पीकर, हिक्काश्वासौ હેડકી, શ્વાસ हिचकी, श्वास, शोथ-अनिल- સોજા, વાતવ્યાધિ शोफ, वातव्याधि, अर्शः- હરસ अर्श, ग्रहणी- ગ્રહણી ग्रहणी, हृत्-पार्श्व- અને હૃદય તથા પડખાંની हृदय और पार्श्वकी, रुजः एव च પીડાને रुजाको, जयेत् જીતે છે जीते ॥ १४४॥ इति આ यह,

१४०½. तत् पानात्–संसिद्धं (ध.)
,, प्रणाशयेत–निबच्छति (फ. ब.)

१४४. शोथानिलार्शो–शाखानिलार्शो (ध. ब. फ.)

तेजोवत्यादिघृतम् तेजोवत्यादि घृत છે तेजोवत्यादि घृत है।

144. This, taken in proper dosage cures hiccup, dyspnea, edema, piles due to vata provocation, assimilation disorders, pain in the cardiac region and pleurodynia. Thus has been described the Compound Cinnamon-leaf Ghee.

मनःशिलादिघृतम्—

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपद्मकैः ।
मञ्जिष्ठैलेश्च कर्षांशैः प्रस्थः सिद्धो घृताद्धितः ॥१४५॥

मनःशिला- મનઃશિલ मैनसिल, सर्जरस- રાળ सर्जरस, लाक्षा- લાખ लाख रजनि-पद्मकैः હળદર, પદ્મકાષ્ઠ हल्दी, पद्माख, मञ्जिष्ठा-एलैः च મજીઠ અને એલચી मजीठ और इलायची, कर्षांशैः એ પ્રત્યેકના એકએક તોલાથી एक एक कर्ष भागवाले इन द्रव्योंसे, घृतात् सिद्धः प्रस्थः સિદ્ધ કરેલ ૬૪ તોલા ઘી सिद्ध एकप्रस्थ घी, हितः હિતકારી છે हितकर है ॥ १४५ ॥

145. The medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee with one tola each of red arsenic, calophany, lac, turmeric, himalayan cherry, indian madder and cardamom, is beneficial.

जीवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद्घृतम् ।
त्र्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्वासाघृतं तथा ॥१४६॥
इति मनःशिलादिघृतम् ।

जीवनीय-उपसिद्धम् જીવનીયગણની ઔષધિઓથી સિદ્ધ કરેલ जीवनीयगणसे सिद्ध, सक्षौद्रम् અથવા મધયુક્ત या मधुयुक्त, घृतम् वा घृत घी, लेहयेत् ચાટવું चाटे, तथा તથા और, त्र्यूषणम् ત્ર્યૂષણઘૃત त्र्यूषणघृत, दाधिकम् દાધિકઘૃત दाधिकघृत, वासाघृतम् अपि वा કે વાસાઘૃત या वासाघृत, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १४६ ॥ इति આ यह, मनःशिलादिघृतम् મનઃશિલાદિઘૃત છે मनःशिलादिघृत है।

146. Or the medicated ghee prepared with the drugs of the life-promoter group with honey may be taken as linctus, or the Compound Three Spices ghee, or the Compound Curd ghee or the Compound Vasaka ghee may be taken as potion. Thus has been described the Compound Red-Arsenic ghee.

हिक्कायां चिकित्सासूत्रम्—

यत्किंचित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥१४७॥

यत् किंचित् જે કોઈ जो कुछ, भेषजम् ઔષધ औषध, पानम् પાન पान, अन्नम् वा કે અન્ન या अन्न, कफवातघ्नम् કફ તથા વાતનો નાશ કરનારું कफ और वातका नाशक, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, वातानुलोमनम् અને વાતનું અનુલોમન કરનારું હોય और वातका अनुलोमन करनेवाला हो, तत् તે वह, श्वासहिक्किने શ્વાસ તથા હેડકીના રોગીને श्वास और हिक्काके रोगीको, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ १४७ ॥

147. Whatever drug, food or drink is alleviative of kapha and vata, heat giving and regulative of the movements of vata is beneficial for patients afflicted with hiccup and dyspnea.

वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वाऽनिलापहम् ।
कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् १४८

वातकृत् वा જે દ્રવ્ય વાતને કરનારું जो द्रव्य वातकारक, कफहरम् તથા કફને હરનારું હોય और कफहारक हो, कफकृत् वा તથા કફને કરનારું या कफकारक, अनिलापहम् અને વાતને હરનારું હોય और वातनाशक हो, ऐकान्तिकम् તેનો પ્રયોગ એકાંત-

१४६. त्र्यूषणं दाधिकं वाऽपि पिबेद्वासाघृतं तथा—वासाघृतं दाधिकं वा पिबेत्त्र्यूषणमेव वा (ग. ध. फ.)

१४७. तद्धितं श्वासहिक्किने—हिक्काश्वासेषु तद्धितम् (ध. फ. द)

રૂપથી उसका प्रयोग एकांतरूपसे, न कार्यम् ન કરવો ન રે, तास्मात् તે બન્નેમાંથી उनमेंसे, अनिलापहम् વાતને હરનારું દ્રવ્ય वातहारक द्रव्य, प्रायः પ્રાયઃ प्रायः, श्रेयः શ્રેષ્ઠ છે श्रेयस्कर है ॥ १४८ ॥

148. One should not use exclusively drugs that belong to either of the two groups viz., those which alleviate kapha but aggravate vata; and those which alleviate vata but aggravate kapha. If one has to choose between the two, the drugs alleviative of vata are to be preferred.

सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥१४९॥

प्रायशः પ્રાયઃ प्रायः, सर्वेषाम् સઘળા રોગીઓની सब रोगियोंके बृंहणे બૃંહણક્રિયામાં बृंहण करनेमें, अपायः હાનિ अपाय, अल्पः हि ઓછી છે अल्प है, शक्यः च અને સુસાધ્ય પણ और वह सुसाध्य भी भवेत् છે है, शमने શમનમાં शमनमें, अत्यर्थम् न हानि અત્યંત નથી हानि अत्यंत नहीं है, कर्शने પરંતુ કર્શનમાં तो परंतु कर्शनमें तो भृशः અત્યંત હાનિ છે अत्यंत हानि है, अशक्यः च અને તે અસાધ્ય પણ છે और वह असाध्य भी है ॥ १४९ ॥

149. The undesirable side effects of treatment by roborant drugs are, in all cases, slight and for the most part easily corrected. As regards treatment by sedative drugs, there is not great risk; while in that by depletive drugs, the ill-effects are many and intractable.

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि ।
हिक्काश्वासार्दिताञ्जन्तून् प्रायशः समुपाचरेत् १५०

तस्मात् તેથી इस लिए, हिक्का-श्वास-अर्दितान् હેડકી તથા શ્વાસથી પીડાયેલા हिक्का तथा श्वाससे पीडित, शुद्धान् શોધન કરવામાં આવેલા शोधन किये, अशुद्धान् च અને શોધન નહિ કરવામાં આવેલા और शोधन नहीं किये, जन्तून् રોગીઓનો रोगियोंका, प्रायशः પ્રાયઃ प्रायः, शमनैः શમનોથી शमन, बृंहणैः अपि તેમજ બૃંહણોથી પણ एवं बृंहणोंसे भी, समुपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १५० ॥

150. Therefore, persons suffering from hiccup and dyspnea should, as a rule, be treated with drugs that are sedative and roborant, whether these persons have undergone preliminary purificatory procedures or not

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
लिङ्गं पथ्यं च हिक्कानां श्वासानां चेह दर्शितम् १५१

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, इह આ અધ્યાયમાં इस अध्यायमें, हिक्कानाम् હેડકીની हिचकीकी श्वासानाम् च તથા શ્વાસની और श्वासकी, दुर्जयत्वे કષ્ટસાધ્યતા कृच्छ्रसाध्यता, समुत्पत्तौ ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, क्रिया- અને ચિકિત્સાની और चिकित्साकी, एकत्वे च એકતામાં एकतामें, कारणम् કારણ कारण, लिङ्गम् च લક્ષણ लक्षण, पथ्यम् च અને પથ્ય पथ्य, दर्शितम् દર્શાવ્યાં છે बताये हैं ॥ १५१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

151. Their formidable nature, reasons explaining the commonness in their manifestation and treatment of both hiccup and dyspnea, the signs and symptoms of these disorders and the dietetic rules to be observed, have all been set forth in this chapter.

---

१४९. सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः–सर्वो वा बृंहणो ह्यल्पः (थ. ब.)
,, नात्यर्थं–नावश्यं (ब. ध.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने हिक्काश्वासचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રના और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके **अप्राप्ते** અપ્રાપ્ત अप्राप्त, **दृढबलसंपूरिते** અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **हिक्का-श्वास-चिकित्सितम्** 'હિક્કાશ્વાસચિકિત્સિત' 'हिक्काश्वास-चिकित्सित', **नाम** નામનો नामका, **सप्तदशः** સત્તરમો सत्रहवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય પૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १७ ॥

17. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventeenth chapter entitled 'The Therapeutics of Hiccup and Dyspnea' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टादशोऽध्यायः।

અઢારમો અધ્યાય अध्याय अट्ठारहवाँ

Chapter XVIII

कासचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **कास-चिकित्सितम्** 'કાસચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'कासचिकित्सित' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Cough disorder.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयाऽन्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं प्राह सिद्धं चिकित्सितम् ॥३॥

तपसा તપશ્ચર્યા तपसे, **यशसा** યશ यशसे, **धृत्या** ધૈર્ય धैर्यसे, **परया** અને ઉત્તમ और श्रेष्ठ, **धिया च** બુદ્ધિથી **अन्वितः** યુક્ત बुद्धिसे युक्त, **आत्रेयः** ભગવાન આત્રેયે भगवान आत्रेयने, **कास-** ઉધરસની कासकी **शान्त्यर्थम्** શાંતિને માટે शांतिके लिए, **सिद्धम्** સફળ सिद्धफलदायी, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा **प्राह** કહી कही ॥ ३ ॥

3. Atreya endowed with austerity renown, resolution and intelligence of the highest order, declared thus the line of treatment which had proved itself the most efficacious in the alleviation of cough-disorder.

कासस्य भेदाः—

वातादिजास्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥४॥

वातादिजाः વાત વગેરેથી થયેલ वातादिसे उत्पन्न, **ये च त्रयः** જે ત્રણ जो तीन, **क्षतजः** ક્ષતથી થયેલી उरःक्षतजनित, **तथा** તથા तथा, **क्षयजः** ક્ષયથી થયેલી धातुक्षयजन्य, **एते पञ्च** આ પાંચ ये पांच, **कासाः** ઉધરસો कास, **वर्धमानाः** વધી જઈને बढ़ कर, **नृणाम्** મનુષ્યોને पुरुषोंको, **क्षयप्रदाः** ક્ષય ઉત્પન્ન કરનારી क्षय करनेवाले, **स्युः** થાય છે होते हैं ॥ ४ ॥

4. The three kinds of cough each due to each of the humors—vata, pitta and kapha, one due to pectoral lesions and another to loss of body-elements: these are the five cough

३. यशसा—तेजसा पा०।

disorders. If they are allowed to progress, they give rise to consumption.

कासस्य पूर्वरूपम्

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥५॥

शूक-पूर्ण- ઝણસમાં આવી હોય એવું શૂકો (काटोंसे भराहुआ सा. **गलास्यता** ગળામાં તથા મુખમાં થવું गला और मुखका प्रतीत होना. **तेषाम्** એ તેઓનું वह उनका, **पूर्वरूपम्** પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, **भवेत्** થાય છે होता है, **कण्ठे** તેમજ ગળામાં एवं गलेमें, **कण्डूः च** કંડૂ खुजली, **भोज्यानाम् च** અને ભોજનમાં और अन्नका, **अवरोधः** રોકાણ અવરોધ, **जायते** એ પણ પૂર્વરૂપ થાય છે ये भी पूर्वरूप होते हैं ॥ ५ ॥

5. The premonitory symptoms of all these types of disorders are—the feeling as if the throat and mouth are all covered with bristles, itching in the throat and difficulty in ingestion.

कासस्य संप्राप्तिः—

अधःप्रतिहतो वायुरूर्ध्वस्रोतःसमाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥ ६ ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी ॥७॥
नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते ॥८॥

अधःप्रतिहतः નીચેની તરફથી પ્રતિહત થયેલો नीचेकी ओरसे प्रतिहत हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **ऊर्ध्वस्रोतः** ઉપરના સ્રોતોનો ऊर्ध्व स्रोतोंका, **समाश्रितः** આશ્રય કરી आश्रय करके, **उदानभाव** ઊંચે જવાના સ્વભાવને ऊपर आनेके स्वभावको, **आपन्नः** પ્રાપ્ત થતાં प्राप्त होकर, **कण्ठे** કંઠમાં गलेमें, **तथा** તથા तथा, **उरसि** છાતીમાં छातीमें, **सक्तः** ચોંટીને रुककर, **शिरसः** મસ્તકનાં शिरके, **सर्वाणि** સર્વ सब, **खानि** છિદ્રોમાં स्रोतोंमें, **आविश्य** પ્રવેશ કરી प्रवेश कर, **प्रतिपूरयन्** તેઓને ભરી દઈ उनको भरकर, **देहम्** દેહ देह, **हनु-मन्ये** હનુ, મન્યા हनु, मन्या, **तथा** તથા तथा, **अक्षिणी** નેત્રને आंखोंको, **आभञ्जन्** ભાંગતો भेदन करता हुआ, **आक्षिपन्** તથા આક્ષિપ્ત કરતો तथा आक्षिप्त करता हुआ, **नेत्रे** નેત્ર आंख, **पृष्ठम् उरः** પીઠ, છાતી पीठ, छाती, **पार्श्वे तथा** પડખાંને और पार्श्वोंको, **निर्भुज्य** વાંકાં વાળીને वक्रकर, **ततः** પછી ततः, **स्तम्भयन्** સ્તબ્ધ કરતો स्तंभन करके, **शुष्कः वा** સૂકો शुष्क **सकफः अपि वा** અથવા કફસહિત या कफयुक्त, **कसनात्** ઊંચી ગતિવાળો તથા છાતી વગેરેને પીડનારો હોવાથી ऊर्ध्वगतिवाला तथा छाती आदिको पीड़नेवाला होनेके कारण, **कासः** કાસ कास, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ६-८ ॥

6-8. The vata, getting obstructed in the lower channels, becomes lodged in the upper channels and taking on the function of the Udana-vata, i. e. expiratory function, gets localised in the throat and the chest. Then entering all the cavities in the head, fills them up and causes hunching and convulsive movements of the body, jaws, sides of the neck and eyes. It distorts and stiffens the eyes, back, chest and sides of the body and then leads to cough which is either dry or accompanied with expectoration of phlegm. 'Cough' is so called because the word 'Cough' (kasa) is derived from the root 'kas' to move. It causes the movement of phlegm from the respiratory passages.

कासस्य भेदे हेतुः—

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।
वेदनाशब्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

सरंहसः વેગવાળા वेगयुक्त, **तस्य वायोः** તે વાયુના उस वायुके, **प्रतिघात-विशेषेण** કફાદિ આવરણ-

१. शब्दवैशिष्ट्यं-शब्दवैषम्यं (क. ख. ङ. त थ. फ.)

विशेषथी कफादि आवरणविशेषसे, कासानाम् કાસોના कासोंकी, वेदना- પીડા वेदना, शब्द- तथा શબ્દની और शब्दकी, वैशिष्टयम् ભિન્નતા भिन्नता, उपजायते थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ९ ॥

9. The characteristic sound and pain of cough is produced as a result particularly of the obstruction to the forceful movement of the vata.

वातकासस्य निदानलक्षणे—

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥१०॥

रूक्ष-शीत- રૂક્ષ, ઠંડા रूक्ष, ठंडा, कषाय- તૂરા कसैला, अल्प-प्रमित- અલ્પ, અત્યંત અલ્પ ભોજન थोड़ा और अति अल्प भोजन, अनशनम् ઉપવાસ अनशन, स्त्रियः સ્ત્રીસંગ स्त्रीसंभोग, वेगधारणम् વેગ રોકવા वेगविधारण, आयासः અને પરિશ્રમ और परिश्रम, वात-कास- એઓ વાતની ઉધરસને वातजन्य कासको, प्रवर्तकाः ઉત્પન્ન કરનારાં છે करनेवाले हैं ॥ १० ॥

10. Dry, cold, astringent, scanty and measured diet, indulgence in women, suppression of natural urges and overstrain are the causative factors of the vata type of cough-disorder.

हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ॥११॥
निर्घोषदैन्यस्तननदौर्बल्यक्षोभमोहकृत् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तपीतैः प्रशाम्यति ।
ऊर्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥१३॥

भृशम् અત્યંત अत्यंत, हृत्-पार्श्व- હૃદય, પડખાં हृदय, पार्श्व, उरः- शिरः- છાતી અને મસ્તકમાં छाती और शिर इनमें, शूल- શૂલ કરનારી शूल करनेवाली, स्वरभेदकरः સ્વરભંગ કરનારી स्वरभेद करनेवाली, शुष्क-उरः- સૂકી છાતી शुष्क छाती, कण्ठ-वक्त्रस्य કંઠ અને મુખવાળા कंठ और मुंहवाले, हृष्टलोम्नः ઊભાં થતાં રૂંવાડાંવાળા रोमहर्षयुक्त, प्रताम्यतः અને મૂંઝાતા રોગીના और ग्लानि युक्त पुरुषके, निर्घोष- મોટા અવાજ प्रतिध्वनियुक्त आवाज, दैन्य- દીનતા दैन्य, स्तनन- કફનો ખડખડાટ कफके क्षोभका शब्द, दौर्बल्य- દુર્બલતા दुर्बलता, क्षोभ- ક્ષોભ क्षोभ, मोहकृत् અને મૂર્છા એઓને કરનારી और मोह इनको करनेवाली, शुष्ककासः સૂકી ઉધરસ शुष्क खांसी, शुष्कम् સૂકાયેલા शुष्क, कफम् કફને कफको, कृच्छ्रात् મહેનતથી कष्टसे, मुक्त्वा બહાર કાઢીને बाहिर निकालकर, अल्पताम् ઓછી कम, व्रजेत् થાય છે होती है, स्निग्ध-अम्ल- સ્નિગ્ધ, અમ્લ स्निग्ध, अम्ल, लवण- ખારાં लवण उष्णैः च અને ઉષ્ણ और उष्ण, भुक्तपीतैः અન્નપાનથી भोजन एवं पानोंसे, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शांत होती है, अन्ने અને અન્ન और अन्न, जीर्णे પચી ગયા પછી जीर्ण होनेपर, ऊर्ध्ववातस्य ઊર્ધ્વ વાયુવાળા રોગીના ऊर्ध्व वातवाले रोगीकी, मारुतः વાયુ वायु, वेगवान् વેગવાળો वेगवान, भवेत् થાય છે हो जाती है ॥ ११-१३ ॥

11-13. Its symptoms are–pain in the cardiac region, sides, chest and head; great alteration in voice; dryness of chest, throat and mouth; horripilation; faintness rattling sound in the throat; depression of spirits; hollow sound of cough; weakness; agitation and stupor. The cough is dry and the patient expectorates with great difficulty dry sputum and after expectoration the cough is diminished. It is alleviated by unctuous, acid, salt and hot foods and drinks. This variety of cough, which is caused by the provocation of the expiratory movement of vata, is aggravated at the time of the completion of digestion.

१०. प्रमितानशनं स्त्रिय—प्रमिताः शतशः स्त्रियः (ख.)

११. वक्त्रस्य—वक्त्रास्य (ख.)

१३. भुक्तपीतैः—भुक्तमात्रे (ह.)

पित्तकासस्य निदानलक्षणे—

कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।
पित्तकासकरं क्रोधः संतापश्चाग्निसूर्यजः ॥१४॥

कटुक- તીખા કટુ, उष्ण- ઊના उष्ण, विदाहि- अम्ल- વિદાહી, ખાટા विदाही, अम्ल, क्षाराणाम् અને ક્ષારવાળા પદાર્થોનું और क्षारका, अतिसेवनम् અતિસેવન अत्यन्त सेवन, क्रोधः ક્રોધ क्रोध, अग्निसूर्यजः અગ્નિ અને સૂર્યનો अग्नि और सूरजका, संतापः च તાપ એ ताप ये, पित्तकास- પિત્તની ઉધરસ पित्तजन्य खांसीको, करम् કરનાર છે करनेवाले होते हैं ॥ १४ ॥

14. Excessive indulgence in the use of pungent, hot, irritant, acid and alkaline articles; anger and heat of fire and sun are the causative factors of the pitta type of cough-disorder.

पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ।
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥१५॥
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥१६॥

पैत्तिके પિત્તજન્ય ખાંસીમાં पैत्तिक कासमें, पीत-निष्ठीवन-अक्षित्वम् થૂંક તથા આંખનું પીળાપણું थूक तथा आंखोंका पीला होना, तिक्तास्यत्वम् મુખનો કડવો સ્વાદ मुंहका कडवापन, स्वरामयः સ્વરભંગ स्वरकी विकृति, उरोधूमायनम् છાતીમાંથી ધૂમાડા જેવું નીકળવું छातीसे धूआं जैसा निकलना, तृष्णा दाहः તૃષા, દાહ प्यास, दाह, मोहः अरुचिः મૂર્ચ્છા, અરુચિ मोह, अरुचि, भ्रमः तथा ભ્રમ થાય છે तथा चक्कर होते हैं, प्रततम् અને સતત और लगातार, कासमानः च ઉધરસ ખાતો પુરુષ खांसनेवाला पुरुष, ज्योतींषि इव च पश्यति તારા જેવું જુએ છે तारे जैसा देखता है, पित्तसंसृष्टम् તેમજ પિત્તયુક્ત एवं पित्तसे मिले हुए, श्लेष्माणम् કફને कफको, निष्ठीवति થૂંકે છે थूकता है ॥ १५-१६ ॥

15-16. There is yellow expectoration, icteric tinge of the eyes, bitter taste in the mouth, disorder of voice, sensation of fuming in the chest, thirst, burning, stupor, anorexia and giddiness; and due to prolonged coughing the patient is so dazed that he feels he perceives the vision of the stars; he expectorates sputum mixed with bile. These are the symptoms of the pitta type of cough-disorder.

श्लेष्मकासस्य निदानलक्षणे—

गुर्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्माऽनिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि ॥१७॥

गुरु- ગુરુ ભારી, अभिष्यन्दि- અભિષ્યંદી अभिष्यंदी, मधुर-स्निग्ध- મધુર અને સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોનું સેવન मधुर एवं स्निग्ध द्रव्योंके सेवन, स्वप्न- નિદ્રા निद्रा, अविचेष्टनैः અને ક્રિયાના અભાવથી और आराम- तलबीसे, वृद्धः श्लेष्मा વધેલો કફ बढ़ा हुआ कफ, अनिलम् વાયુને वायुको, रुद्ध्वा રુંધીને रोककर, कफ-कासम् કફની ઉધરસને कफजन्य खांसीको, करोति हि ઉત્પન્ન કરે છે करता है ॥ १७ ॥

17. The kapha, increased by the use of heavy, liquefacient, sweet and unctuous articles, by day sleep and habitual inactivity, obstructs the course of vata and produces the cough-disorder of the kapha type.

मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥१८॥
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानो ह्यरुग् वक्षः संपूर्णमिव मन्यते ॥१९॥

मन्दाग्नित्व- કફજન્ય ખાંસીમાં મંદાગ્નિ कफजन्य खांसीमें अग्निमांद्य, अरुचि- અરુચિ अरुचि, छर्दि- उल्टी

१७. कफकासं करोति हि—कफकासमुदीरयेत् (थ. ध. फ.)
१९. निष्ठीवति घनं कफम्—घनं ष्ठीवेत्कफं तथा (ध.)
,, कासमानो ह्यरुग् वक्षः—कासमानोऽतिरुग् वक्षः (त.)

के, पीनस- પીનસ पीनस, उत्क्लेश-गौरवे उत्क्लेश શરીરનું ભારેપણું मितली, भारीपन, लोमहर्ष- રુંવાટાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, आस्यमाधुर्य- મુખની મધુરતા मुंहका मीठापन, क्लेद- ક્લેદ क्लेद, संसदनः અને શિથિલતાથી और ढीलापनसे, युतम् યુક્ત युक्त, बहुलम् ઘણો ज्यादा मात्रामें, मधुरम् મીઠો मधुर, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, घनम् कफम् અને ઘાટો કફ और घने कफको, निष्ठीवति રોગી થૂંકે છે रोगी थूकता है, अरुक् हि અને પીડારહિત और रुजारहित, कासमानः ઉધરસ ખાતો તે खांसनेवाला वह, वक्षः છાતી छातीको, संपूर्ण ભરી હોય भरी हुई हो, इव એમ ऐसा, मन्यते માને છે मानता है ॥ १८-१९ ॥

18-19. Its symptoms are — weakness of the gastric fire, anorexia, vomiting, coryza, nausea, heaviness, horripilation, sweet taste in the mouth, increased secretions and asthenia. The patient expectorates dense, sweet, sticky and thick sputum. While coughing he does not feel much pain and he feels as though his chest is over-full.

क्षतकासस्य निदानलक्षणे—

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥२०॥

अति-व्यवाय- અતિ મૈથુન अत्यन्त मैथुन, भार-अध्व- ભાર ઉપાડવો, પંથ કાપવો भारवहन, मार्ग चलना, युद्ध- અને યુદ્ધથી और युद्धसे, अश्व-गज- તથા ઘોડા અને હાથીને घोड़े और हाथीको, विग्रहैः રોકી રાખવાથી रोकनेसे, रूक्षस्य રૂક્ષ પુરુષના रूक्ष हुए पुरुषकी, वायुः વાયુ वायु, क्षतम् ક્ષતપીડિત क्षत हुए, उरः છાતીને उरको, गृहीत्वा ગ્રહણ કરીને आश्रय करके कासम् ઉધરસ खांसी, आवहेत् કરે છે कर देती है ॥ २० ॥

20. The vata getting lodged in the pectoral lesions of the person who is dehydrated as the result of excessive sex-indulgence weight-carrying wayfaring wrestling and restraining horses and elephants will lead to cough-disorder.

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥२१॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥२२॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥२३॥

सः તે वह, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, शुष्कम् સૂકી सूखा, कासते ઉધરસ ખાય છે खांसता है, ततः પછી फिर, अत्यर्थम् અતિશય अत्यंत, रुजता પીડાવાળા रुजायुक्त कण्ठेन કંઠથી कंठसे, विरुग्णेन इव જાણે ફાટતી હોય એવી मानो रुजायुक्त हुई हो ऐसी, तीक्ष्णाभिः અને અણીદાર और तीक्ष्ण, सूचीभिः જાણે સોઈઓથી मानो सुइयोंसे, तुद्यमानेन इव ભોંકાતી હોય એવી चुभाती हो ऐसी, शूलिना શૂલવાળી शूलवाली, उरसा च છાતીથી યુક્ત छातीसे युक्त, भेद-पीडा- ફાટવા જેવી પીડાથી भेदन जैसी पीड़ासे, अभितापिना અને સંતાપ આપના और संताप करते हुए, दुःख स्पर्शेन દુઃખકારક સ્પર્શવાળા कष्टदायक स्पर्शवाले, शूलेन શૂલથી યુક્ત તે शूलसे युक्त वह पर्वभेद- પર્વભેદ पर्वोंका टूटना, ज्वर-श्वास- જ્વર, શ્વાસ ज्वर, श्वास, तृष्णा- તૃષા प्यास, वैस्वर्य- અને સ્વરભંગથી और स्वरविकृतिसे, पीडितः પીડા પામી पीड़ित होकर, पारावतः इव કબૂતરની પેઠે कबूतरकी तरह, आकूजन् અવાજ કરતો आवाज करता हुआ, क्षतोद्भवात् ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલ क्षतसे उत्पन्न, कासवेगात् ઉધરસના વેગથી खांसीके वेगसे, सशोणितम् રક્તસહિત रक्तयुक्त, ष्ठीवेत् થૂંકે છે थूकता है ॥ २१-२३ ॥

२०. विग्रहैः—निग्रहैः (ग.)

२१. कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं—रुज्यमानेन कण्ठेन (क.)

21-23. The patient has a dry cough in the beginning; later on, he expectorates blood. He gets severe pain in the throat; he feels acute pain in the chest; he feels severe shooting and pricking pain as though pierced by sharp needles; there is tenderness to touch in the part; he is afflicted with great stabbing and lancinating pains; he is affected with arthralgia, fever, dyspnea, thirst, cacophonia and during the paroxysm of cough, he coos like a pigeon. These are the symptoms of cough due to pectoral lesions.

क्षयकासस्य निदानलक्षणे—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥२४॥
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

विषम- વિષમ विषम, **असात्म्य-** અસાત્મ્ય असात्म्य, **भोज्य-** ભોજન भोजन, **अतिव्यवायात्** અતિ મૈથુન अति व्यवाय, **वेगनिग्रहात्** અને વેગ રોકવાથી और वेगविधारणसे, **घृणिनाम्** ધૃણા કરતા અર્થાત્ ધૃણા કરવાથી घृणा करनेवाले अर्थात् घृणा करनेसे, **शोचताम्** તથા શોક કરતા અર્થાત્ શોક કરવાથી तथा शोक करनेवाले अर्थात् शोक करनेसे, **नृणाम्** મનુષ્યોના पुरुषोंकी, **अग्नौ** અગ્નિ अग्निके, **व्यापन्ने** વિકૃત થતાં विकृत होने पर, **कुपिताः** પ્રકુપિત થઈને प्रकुपित हुए **त्रयः** ત્રણે तीनों, **मलाः** દોષો दोष, **देह-क्षयप्रदम्** દેહનો ક્ષય કરનારી शरीरका नाश करनेवाली, **क्षयजम्** ક્ષયજન્ય धातुक्षयजन्य, **कासम्** ઉધરસને खांसीको, **कुर्युः** ઉત્પન્ન કરે છે करते हैं ॥ २४½ ॥

24-24½. The gastric fire being vitiated in squeamish or mournful persons as the result of unbalanced or unwholesome diet, excessive sexual indulgence and suppression of natural urges, the three humors become provoked and produce the cough, born of wasting, which in turn leads to the consumption of the body.

दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ॥२५॥
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतार्तो बह्वाशी दुर्बलः कृशः ॥२६॥
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ।
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयको घृणी ॥२७॥
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।
भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥२८॥
इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः २९

दुर्गन्धम् ક્ષયજ કાસમાં રોગી દુર્ગંધવાળો क्षयज कासमें रोगी दुर्गन्धयुक्त, **हरितम्** લીલો हरा, **रक्तम्** રાતો लाल, **पूयोपमम्** પરુ જેવો पूय जैसा, **कफम्** કફ कफ, **ष्ठीवेत्** થૂંકે છે थूकता है, **उत्कासमानः च** ઉધરસ ખાતી વખતે खांसते समय, **हृदयम्** હૃદય हृदयको, **स्थानात्** પોતાના સ્થાનમાંથી अपने स्थानसे, **च्युतम्** ખસી ગયેલું हटा हुआ, **मन्यते** માને છે मानता है, **अकस्मात्** હેતુરહિત बिना हेतुसे, **उष्ण-शीत-** ઉષ્ણથી કે શીતથી गरमी या ठंडसे, **आर्तः** પીડાતો

२६. स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्—कासमानश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते (क. ष. ष. फ.)

,, ,, —उत्कासमानो हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते (ग. ष.)

२७. स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक्—प्रसन्नस्निग्धवदनः (द. फ)

,, स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः—प्रसन्नस्निग्धवदनः श्रीमद्दर्शनलोचनः (ष)

,, दर्शनलोचनः—दशनलोचनः (क.)

,, लोचनः—लोचनैः (श.)

,, पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः—पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ (ष.)

,, सततासूयको घृणी—घृणावानभ्यसूयकः (ध. फ.)

२८. भिन्नसंहतवर्चस्त्वं—भिन्नसंघातवर्चस्त्वं (फ.)

,, भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः—स्वरभेदोऽनिमित्तश्च भिन्नमूत्रपुरीषता (ध. फ)

२९. साध्यः—योप्यः (ख. त. श)

पीवित, बह्वाशी- અને ઘણું ખાતાં છતાં बहुत खाने पर भी, दुर्बलः દુર્બલ दुर्बल, कृशः કૃશ હોય છે कृश होता है, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अच्छमुख- તથા નિર્મળ મુખ तथा स्वच्छ मुंह, वर्णत्वक् વર્ણ અને ત્વચાવાળો रंग और त्वचावाला, श्लक्ष्णः લીસાં चिकने, पाणि-पादतलैः હાથ-પગનાં તળિયાં સાથે हाथ और पैरोंके तलुवोंसे युक्त, श्रीमद्दर्शन- કાંતિયુક્ત રૂપ कांतिमान रूप, लोचनः અને નેત્રોવાળો और आंखोंवाला, सततासूयकः સદા બીજાના ગુણોમાં દોષ જોનાર निरंतर असूया करनेवाला, घृणी અને ઘૃણાવાળો થાય છે और घृणा करनेवाला होता है, तस्य તેને उसको, मिश्राकृतिः મિશ્ર લક્ષણવાળો मिश्र लक्षणवाला, ज्वरः તાવ ज्वर होता है, पार्श्वरुक् પડખાંમાં પીડા पार्श्वोंमें रुजा, पीनसः પીનસ पीनस, अरुचिः અરુચિ अरुचि, भिन्न-संहत- પાતળો કે બંધાયેલ भिन्न और घन, वर्चस्त्वम् મલત્યાગપણું मलका होना, स्वरभेदः અને સ્વરભંગ और स्वरभेद, अनिमित्ततः કારણ વિના થાય છે बिना कारणके होते हैं, इति एषः આ यह, क्षयजः ક્ષયથી થયેલ क्षयज, कासः ઉધરસ कास, क्षीणानाम् ક્ષીણ મનુષ્યોના क्षीण पुरुषोंके, देहनाशनः દેહનો નાશ કરનાર છે देहका नाशक है, बलवताम् वा અથવા બળવાન મનુષ્યોને अथवा बलवान मनुष्योंका, साध्यः સાધ્ય साध्य, स्यात् થાય છે होता है, एवम् એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, क्षतोत्थितः तु ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેલ કાસ તો क्षतज कास तो, याप्यः બળવાન મનુષ્યોને યાપ્ય થાય છે बलवान मनुष्योंको याप्य होता है ॥ २५-२९ ॥

25-29. Its symptoms are—the patient expectorates offensive, greenish, sanguinous or purulent sputum. During the fit of coughing, he feels as though his heart were displaced; he becomes affected with cold or heat without any apparent cause; he eats in excess but is weak and emaciated; his complexion and skin are glossy and clear There is a glow in his looks and eyes; his palms and soles are smooth; he is always carping and squeamish; he suffers from a mixed type of fever, from pain in the sides of the chest coryza and anorexia; he passes irregularly unformed or formed feces and suffers from alteration of voice without any apparent cause. Such is the cough disorder born of wasting When occurring in an emaciated person. it causes death. It is curable in strong persons; it is only palliable if it arises from pectoral lesions.

कासानां साध्यासाध्यविचारः —

नवौ कदाचित् सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥३०॥

एतौ આ બન્ને ખાંસી ये दोनों कास नवौ જો નવીન હોય તો यदि नये हों तो, पादगुणान्वितौ ચાર પાદના ગુણથી યુક્ત થતાં चतुष्पादके गुणोंसे युक्त होनेपर, कदाचित् કોઈ વાર कदाचित्, सिध्येताम् સાધ્ય થાય છે साध्य हो सकते हैं, स्थविराणाम् વૃદ્ધ મનુષ્યોને बूढ़ेके, सर्वः जराकासः વૃદ્ધાવસ્થામાં થયેલી સઘળી ખાંસી वृद्धावस्थामें उत्पन्न सब कास, याप्यः યાપ્ય याप्य, प्रकीर्तितः કહી છે कहे हैं ॥ ३० ॥

30. The last two kinds of cough are sometimes curable if the four basic factors of treatment are fully available. All kinds of senile cough occurring in old persons are regarded as palliable.

त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान् पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिबर्हिणीम् ॥३१॥

पूर्वान् પહેલી पहले, त्रीन् ત્રણ तीन, साध्यान् સાધ્ય ઉધરસની साध्य कासोंको, साधयेत् ચિકિત્સા

३०. नवौ कदाचित् सिध्येताम्—कदाचिदपि सिध्येताम् (ग.)

કરવી સિદ્ધ કરે याप्यान् च અને બીજા ક્ષયજ તથા ક્ષતજ યાપ્ય ઉધરસનું और अन्य क्षयज तथा क्षतज याप्य कासोंका, पथ्यैः પથ્યથી पथ्योंसे, यापयेत् યાપન કરવું यापन करे, अतः ऊर्ध्वम् तु હવે પછી अब आगे, कास- ઉધરસનો कासको, निबर्हिणीम् નાશ કરનારી नष्ट करनेवाली, चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३१ ॥

31. Thus the physician should aim at a radical cure in the case of the three curable varieties of cough described at the outset; in the case of the other varieties admitting only of a palliative treatment, he should administer wholesome palliative remedies. Now listen to a general description of therapeutic measures curative of cough.

वातकासे चिकित्साक्रमः—

रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ॥३२॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥३३॥
बस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥३४॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, रूक्षस्य રૂક્ષ રોગીની रूक्ष रोगीकी, अनिलजम् વાતજ वातजन्य कासम् ઉધરસની खांसीका, आदौ પ્રથમ प्रथम, स्नेहैः સ્નેહોથી स्नेहोंसे, सर्पिर्भिः ઘૃતોથી घृतोंसे, बस्तिभिः બસ્તિઓથી बस्तियोंसे, पेया-यूष-क्षीर-रसादिभिः પેયા, યૂષ, ક્ષીર અને માંસરસ વગેરેથી पेया, यूष, दूध और मांसरसादिकोंसे, वातघ्नसिद्धैः વાતનાશક પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલા वातघ्न द्रव्योंसे सिद्ध, स्नेहाद्यैः સ્નેહાદિથી स्नेहादिकोंसे, धूमैः ધૂમોથી धूमोंसे, लेहैः च અને ચાટણોથી और लेहोंसे, युक्तितः યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अभ्यङ्गैः અભ્યંગોથી अभ्यङ्गोंसे, परिषेकैः च પરિષેકોથી परिषेचनोंसे, स्वेदैः च સ્વેદનોથી तथा स्वेदनोंसे, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી उपचार करे, बद्धविड्वातम् મળ તથા વાત જેમાં રોકાએલાં હોય એવા વાતકાસને मल और वातके निरोधसे युक्त वातकासको, बस्तिभिः બસ્તિથી बस्तियोंसे, शुष्कोर्ध्वम् સુકાયેલ ઊર્ધ્વ ભાગવાળા शुष्क ऊर्ध्व शरीरवाले, सपित्तम् च અને પિત્તવાળા વાત-કાસને और पित्तयुक्त वातकासको ऊर्ध्वभक्तिकैः ખાધા ઉપર સેવન કરેલા. भोजनोत्तर सेवन किये गये घृतैः ઘૃતથી घृतोंसे सकफम् અને કફયુક્ત વાત-કાસને और कफयुक्त वातकासको, स्नेह-विरेचनैः સ્નેહયુક્ત વિરેચનથી स्नेहविरेचनोंसे, जयेत् જીતવી जीते ॥ ३२-३४ ॥

32-34. The intelligent physician should treat the cough due to vata occurring in a dehydrated person by the skilful application of general oleative measures consisting of potions of ghee unctuous enemata, gruels soups, milk, meat-juices etc., medicated with drugs curative of vata, as also of unctuous foods, smokes, electuaries, inunctions, unctuous baths and sudations. If the patient suffers from obstructed feces and flatus, he should be treated by means of enemata; if the upper part of his body is dehydrated, he should be given post-prandial potions; if he suffers from cough associated with pitta, he should be treated by medicated ghees and if the cough is associated with kapha the treatment should include unctuous purgations.

कण्टकारीघृतम्—

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥३५॥

इति कण्टकारीघृतम्

३३. वातघ्नसिद्धैः—वातघ्नयुक्तैः (ग.)

कण्टकारी- भोरींगणी कटेरी, गुडूचीभ्याम् अने गगो और गिलोय. पृथक् दरेकना पृथक् पृथक्, त्रिंशत्पलात् १२० तोला तीस पलके, रसे क्वाथमां काथमें, सिद्धः सिद्ध करेल सिद्ध किये. घृतात् घृत घीका, प्रस्थः ६४ तोला एक प्रस्थ, वातकासनुत् वातजन्य उधरसने दूर करनार वातकासका नाशक, वह्निदीपनः तथा अग्निदीपन छे और अग्निदीपन होता है ॥ ३५॥ इति आ यह, कण्टकारीघृतम् कंटकारी-घृत छे कंटकारीघृत है।

35. The medicated ghee prepared in the decoction of indian nightshade 120 tolas and guduch 120 tolas, taking 64 tolas of ghee, is curative of cough due to vata and is also promotive of the gastric fire. Thus has been described the Compound Indian Nightshade Ghee.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥३६॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढके ।
सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥३७॥
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥३८॥
इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

पिप्पली- पीपर पीपर, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना गंठोडा पिप्पलीमूल, चव्य-चित्रक-चवक, चित्रक चव्य, चित्रक, नागरैः सूंठ सोंठ, धान्य-पाठा- धाणा, पाठा धनिया, पाठा, वचा-रास्ना- वज, रास्ना वच, रास्ना, यष्ट्याह्व- जेठीमध मुलहठी, क्षार- जवखार यवक्षार, हिङ्गुभिः हिंग हींग, कोलमात्रैः दरेक अर्धो तोलाने कल्क हरेक एक एक कोलका कल्क, दशमूली- दशमूळना दशमूलके, रसाढके २५६ तोला क्वाथमां एक आढक काथमें, सिद्धात् पकावेल सिद्ध, घृत-प्रस्थात् ६४ तोला घृतमांथी एक प्रस्थ घीमेंसे, चतुर्थिकाम् ४ तोला एक पल, पीत्वा पीने पीकर, पेयामण्डम् पेयाने। मंड पेयाकी मांड, अनुपिबेत् उपर पीवे। ऊपर पीवे, तत् ते यह, श्वास-कास- श्वास, उधरस श्वास, कास, हृत्-पार्श्व हृदयरोग, पडखांनी पीडा हृदयरोग, पार्श्वपीडा, ग्रहणी-दोष तथा ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, गुल्मनुत् अने गुल्मने नाश करे छे और गुल्मनाशक है, एतत् आ यह, पिप्पलाद्यम् पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, घृतम् च घृत घृत, आत्रेयेण आत्रेये आत्रेयने, प्रकीर्तितम् कह्युं छे बनाया है ॥ ३६-३८॥ इति आ यह पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि पिप्पल्यादि, घृतम् घृत छे घृत है।

36-38. A medicated ghee should be prepared of long pepper, roots of long pepper, chaba pepper white-flowered leadwort, ginger, coriander patha, sweet flag, indian groundsel, liquorice, alkali and asafetida taken in the quantity of 1/2 tola each, together with 64 tolas of ghee and the decoction of 256 tolas of decaradices. This prepared ghee should be taken in the dosage of 4 tolas and it should be followed by a potion and the supernatent part of thin gruel This ghee cures dyspnea, cough, cardiac disorders, pleurodynia, assimilation disorders and gulma. This compound long pepper ghee is propounded by Atreya. Thus has been described the Compound Long Pepper Ghee.

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्वृद्धिं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥३९॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥४०॥
प्रस्थं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥४१॥

४०. ब्राह्मीं—व्याघ्रीं (घ. ह. ब.)
४१. पार्श्वशूलनुत—पार्श्वरोगनुत (ब.)

कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम् ॥४२॥
इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्के, काश्मर्याणि શીવણનાં ફળ गंभारीके फल, परूषकम् ફાલસા फालसा, द्वे पाठे બે જાતની પાઠા दोनों पाढ़ी, देवदारु દેવદાર देवदारु, ऋद्धिम् ઋદ્ધિ ऋद्धि, स्वगुप्ताम् કૌવચ कौंच, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, शटीम् ષટ્કચૂરો कचूर, ब्राह्मीम् બ્રાહ્મી ब्राह्मी, तामलकीम् ભોંયઆમળી भुंईआंवला, मेदाम् મેદા मेदा, काकनासाम् કૌવાઠોડી कौआठोडी, शतावरीम् શતાવરી शतावर, त्रिकण्टकम् ગોખરુ गोखरू, विदारीम् च અને કુગિયો और विदारीकन्द, कर्ष-समम् દરેક એક તોલો हरेक एक एक कर्ष, पिष्ट्वा કલ્ક કરી पीसकर, चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, घृतात् ઘૃત घीका, प्रस्थम् ૬૪ તોલા एक प्रस्थ, सिद्धम् પકાવેલ તે सिद्ध किये हुए वह, कासहरम् ઉધરસને હરનાર कासहारक, पिबेत् પીવું पीवे, ज्वर-गुल्म-अरुचि- અરુચિ अरुचि, જ્વર, ગુલ્મ ज्वर, गुल्म, प्लीह-शिरः- પ્લીહા, મસ્તકપીડા प्लीहा, शिरःशूल, हृत-હૃદય हृदय, पार्श्वशूलनुत् પડખાંના શૂલને દૂર કરનાર और पार्श्वशूल इनका नाशक, कामला- કમળો पीलिया, अर्शः- હરસ अर्श, अनिलाष्ठीला- વાતાષ્ઠીલા वाताष्ठीला, क्षत-शोष- ઉરઃક્ષત, શોષ उरःक्षत, शोष, क्षयापहम् અને ક્ષય એઓને દૂર કરનારું और क्षय इनका नाशक, एतत् આ यह, अनुत्तमम् અત્યંત ઉત્તમ अत्यंत उत्तम, घृतम् ઘૃત घी, त्र्यूषणम् ત્ર્યૂષણ त्र्यूषण, नाम નામથી नामसे, विख्यातम् વિખ્યાત છે विख्यात है ॥३९-४२॥ इति આ यह, त्र्यूषणाद्यम् ત્ર્યૂષણાદ્ય त्र्यूषणाद्य, घृतम् ઘૃત છે घृत है ।

39-42. A medicated ghee may be prepared from one tola each of the paste of the three spices, the three myrobalans, grapes, white teak, sweet falsah, the two varieties of patha, deodar, riddhi, cowage, white-flowered leadwort, long zedoary, brahmi, ground phyllathus, small stinking swallow-wort, climbing asparagus, small caltrops and white yam, 64 tolas of ghee and milk four times this quantity. This taken as a potion is curative of cough. It is curative also of fever, gulma, anorexia, disorders of spleen, of head and heart, pleurodynia, jaundice, piles, stony-hard tumour due to vata provocatiou, pectoral lesions, wasting and consumption. This ghee called the compound three spices ghee is reputed to be unsurpassed. Thus has been described the Compound Three Spices Ghee.

रास्नाघृतम्—

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माणिकांशांस्तु कुलत्थान्बदरान्यवान् ॥४३॥
तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥४४॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥४५॥

अपाम् પાણી जल, द्रोणे ૧૦૨૪ તોલામાં एक द्रोणमें, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, दशमूलीम् દશમૂળ दशमूल, शतावरीम् તથા શતાવરી तथा शतावर, पलिकाम् દરેક ૪ તોલા प्रत्येक एक पल, कुलत्थान् કળથી कुलथी, बदरान् બોર बेर, यवान् च અને જવ और जौ, माणिकांशान् દરેક ૩૨ તોલા प्रत्येक ३२ तोले, अजमांसस्य च અને બકરાનું માંસ और बकरेका मांस, तुलार्धम् ૨૦૦ તોલા २०० तोले, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे, पादशेषेण ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં चौथाई शेष रक्खे हुए, तेन च તેનાથી इससे, पलोन्मितैः દરેક ૪ તોલા પ્રમાણના प्रत्येक ४ तोले प्रमाणके,

४२. त्र्यूषणं नाम–त्र्यूषणाद्यं तु (ब.)

४३. माणिकांशांस्तु–माणिकांशांस्त्रीन् (ध.)
४५. पानानुवासनैः–पानानुलेपनैः (ध.)
„ „ –पानानुलेपनैः (ब.)

दशभिः દશ दस, जीवनीयैः જીવનીય દ્રવ્યોના जीवनीय द्रव्योंके, कल्कैः કલ્કોથી कल्कोंसे, समक्षीरम् સમાન ભાગ દૂધથી समभाग दूधसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, घृताढकम् ઘૃત ૨૫૬ તોલા घी २५६ तोले, समीक्ष्य વિચાર કરીને अच्छी प्रकार विचारकर, वातरोगेषु વાત-રોગોમાં वातरोगोंमें, नस्य-पान- નસ્ય પાન नस्य, पान, अनुवासनैः અને અનુવાસન દ્વારા और अनुवासन द्वारा, यथावस्थम् અવસ્થા પ્રમાણે अवस्थानुसार, प्रयोजयेत् પ્રયોજવું प्रयोग करना चाहिए ॥ ४३-४५ ॥

43-45. Take four tolas of each of indian groundsel, each of the deca-radices, climbing asparagus and 32 tolas each of horse-gram, jujube, common barley and 200 tolas of the flesh of goat, and boil the whole together in 1024 tolas of water. When the decoction is reduced to 1/4 its quantity, filter it and prepare medicated ghee taking 256 tolas of ghee, 256 tolas of milk and 4 tolas of the paste of each of the drugs of the life-promoter group. The ghee thus prepared may be administered after careful investigation, in vata-disorders as errhine, potion or unctuous enema according to requirement.

पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥४६॥
इति रास्नाघृतम् ।

पञ्च-कासान् તે ઘી પાંચ પ્રકારની ઉધરસ वह घी पांचों कास, शिरःकम्पम् શિરઃકંપ शिरःकम्प, वङ्क्षणयोनिजम् વંક્ષણ અને યોનિનું वंक्षण और योनिका, शूलम् શૂલ शूल, सर्वाङ्ग-एकाङ्गरोगान् સર્વાંગ તથા એક અંગના રોગોને सर्वाङ्ग तथा एकांग रोगको, सप्लीह-ऊर्ध्वानिलान् च તથા પ્લીહાસહિત ઊર્ધ્વવાતના રોગોને प्लीहा और ऊर्ध्ववातको, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥ ४६ ॥ इति આ यह, रास्नाघृतम् રાસ્નાઘૃત છે रास्नाघृत है ।

46. This ghee cures all the five types of cough-disorders, tremors of the head, colicky pain in groin and pelvis, vata-disorder affecting all the limbs or a single limb, splenic disorders and disorders of the expiratory function of vata. Thus has been described the Compound Indian Groundsel Ghee.

विडङ्गादिचूर्णम्—

विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।
भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥४७॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिक्काहताग्निषु ।

विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, नागरम् સૂંઠ सोंठ, रास्ना રાસ્ના रास्ना, पिप्पली પીપર पिप्पली, हिङ्गु હિંગ हींग, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, भार्गी ભારંગી भारंगी क्षारः च અને જવખાર और यवक्षार, तच्चूर्णम् વા એઓનું ચૂર્ણ इनका चूर्ण, सकफे કફયુક્ત कफयुक्त, अनिलजे વાતજન્ય वातिक, कासे ઉધરસમાં कासमें, श्वास-हिक्का- શ્વાસ, હેડકી श्वास, हिचकी, हताग्निषु च અને મંદાગ્નિમાં और मंदाग्निमें, घृतमात्रया ઘૃતની માત્રાથી घृतकी मात्रासे, पिबेत् પીવું पीना चाहिए ४७-४७½ ॥

47-47½. In cough due to vata and kapha provocation, in dyspnea, hiccup and impaired digestion, the patient may take the powdered mixture of embelia, dry ginger, indian groundsel, long pepper, asafetida, rock salt, beetle killer and alkali mixed with ghee in proper dose

द्विक्षारादिचूर्णम्—

द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥४८॥

शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत घृतोन्मिश्रं वातकासनिबर्हणम् ॥४९॥

द्वौ क्षारौ જવખાર, સાજીખાર यवक्षार और सर्जिक्षार, पञ्चकोलानि પંચકોલ पंचकोल, पञ्च एव च અને પાંચ और पांचों, लवणानि લવણ लवण, शटी- અથવા કપૂર-કાચલી या शटी, नागरक- સૂંઠ सोंठ, उदीच्य- અને વાળો એઓનો और सुगन्धवाला इनके, कल्कम् वा કલ્કને कल्कको, वस्त्रगालितम् વસ્ત્રથી ગાળી वस्त्रसे छानकर, घृतोन्मिश्रम् ઘૃતથી મિશ્ર કરીને घी मिलाकर, पाययेत પાવો पिलावे, वात-कास- આ વાતની ઉધરસને यह वातजनित कासका, निबर्हणम् દૂર કરનાર છે नाशक है ॥ ४८-४९ ॥

48-49. The two alkalies, the five spices and the five salts, or else long zedoary, dry ginger and cuscus made into paste and filtered through cloth and mixed with ghee, may be given as a potion. It is curative of cough-disorder arising from vata provocation.

दुरालभादिलेहः—

दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥५०॥

दुरालभाम् ધમાસો धमासा, शटीम् કપૂર કાચલી शटी, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्का, शृङ्गवेरम् આદુ अदरक, सितोपलाम् સાકર चीनी, कर्कटशृङ्गीम् च અને કાકડાશીંગી और काकडासिंगीको, वातजे વાતજન્ય वातिक, कासे ઉધરસમાં कासमें, तैलेन તેલથી तैलसे, लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ ५० ॥

50. The patient with cough due to vata provocation may lick the powder of cretan prickly clover, long zedoary, grapes, dry ginger, sugar-candy and galls mixed with oil.

दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वाऽपि लेहयेत ॥५१॥

दुःस्पर्शाम् ધમાસો धमासा, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, मुस्तम् મોથ मोथा, भार्गीम् ભારંગી भारंगी, कर्कटकीम् કાકડાશીંગી काकडासिंगी, शटीम् કપૂરકાચલી शटी, चूर्णितम् એઓનું ચૂર્ણ કરીને इनका चूर्ण करके, पुराण-गुड- જૂના ગોળથી पुराने गुड, तैलाभ्याम् અને તેલથી और तैलसे, लेहयेत् ચાટવાં चाटे ॥ ५१ ॥

51. Or else, he may make a linctus of the powder of cretan prickly clover, long pepper, nut-grass, beetle killer, galls, long zedoary and old gur mixed with oil.

विडङ्गादिलेहः—

विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्युतं कासहिक्काश्वासं जयेल्लिहन् ॥५२॥

विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, कुष्ठम् કઠ कूठ, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, हिङ्गु હિંગ हींग, मनःशिलाम् અને મનઃશિલને और मैनसिल, मधुसर्पिर्युतम् મધ તથા ઘી સહિત मधु और घीसे मिलाकर, लिहन् ચાટનાર चाटनेवाला, कास-हिक्का- ઉધરસ, હેડકી खांसी, हिचकी, श्वासम् તથા શ્વાસને और श्वासको जयेत् જીતે છે नष्ट करता है ॥ ५२ ॥

52. A linctus of embelia, rock salt, costus, the three spices, asafetida and red arsenic, mixed with ghee and honey, cures cough, hiccup and dyspnea.

चित्रकादिलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥५३॥

५२ मधुसर्पिर्युत कासहिक्काश्वासं जयेल्लिहन्—हिक्काश्वासे च कासे च लिह्यात्क्षौद्रघृतप्लुतान् (द. ब.)
" " "—हिक्काश्वासेषु कासे च लिह्यात्क्षौद्र-घृतप्लुतम् (च.)

भार्गीं छिन्नरुहां रास्नां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्षिकान् ।
कल्कानर्धतुलाक्वाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ॥५४॥
दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥५५॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत् कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥५६॥
इति चित्रकादिलेहः ।

चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, हिङ्गु- હિંગ हींग, दुरालभाम् ધમાસો धमासा, शटीम् કપૂરકાચલી शटी, पुष्करमूलम् च પોખરમૂળ पोहकरमूल, श्रेयसीम् ગજપીપર गजपिप्पली, सुरसाम् તુલસી तुलसी वचाम् વજ वच, भार्गीम् ભારંગી भारंगी, छिन्नरुहाम् ગળો गिलोय, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, शृङ्गीम् કાકડાશીંગી काकड़ासिङ्गी, द्राक्षाम् च અને દ્રાક્ષ और मुनक्का, कार्षिकान् દરેક એક એક તોલો प्रत्येक एक एक तोला, कल्कान् કલ્ક કરીને इनका कल्क करके, निदिग्ध्याः બેઠી ભોરીંગણીના कटेरीके, अर्धतुलाक्वाथे २०० તોલા ક્વાથમાં २०० तोले क्वाथमें, मत्स्यण्डिकायाः च ખાંડ खांड, पलविंशतिम् ८० તોલા ८० तोले, दत्त्वा નાખીને मिलाकर, घृतात् च घी घी, कुडवम् १६ તોલા १६ तोले पचेत पकाववुं पकावे, सिद्धम् तैयार थयेल सिद्ध, शीतम् અને ઠંડું થયા પછી તેમાં तथा ठंडा होनेके बाद उसमें, पृथक् જુદાં पृथक पृथक्, क्षौद्र-पिप्पली- મધ, પીપર मधु और पिप्पली, कुडवान्वितम् દરેકના १६ તોલા प्रत्येकका एक कुडव मिलावे, तुगाक्षीर्याः વાંસકપૂરનું वंशलोचनका, चूर्णितम् ચૂર્ણ चूर्ण, चतुष्पलम् १६ તોલા १६ तोले, तत्र તેમાં उसमें, दापयेत् નાખવું मिलावे, कास-हृद्रोग-श्वास-गुल्म- ઉધરસ, હૃદયરોગ કાસ, हृद्रोग, श्वास-गुल्म- શ્વાસ અને ગુલ્મને श्वास और गुल्म, निवारणम् મટાડનારુ તે निवारक उसको, लेहयेत् ચટાડવું चाटे ॥ ५३-५६ ॥ इति આ यह, चित्रकादि- ચિત્રકાદિ चित्रकादि, लेहः લેહ છે लेह है।

53-56. Take one tola of each of leadwort, roots of long pepper the three spices, asafetida, cretan prickly clover, long zedoary, orris root elephant pepper, holy basil, sweet flag, beetle killer, guduch, indian grondsel, galls and grapes, and reduce the whole to paste. In 200 tolas of the decoction of indian nightshade, add 80 tolas of treacle and cook 16 tolas of ghee adding the paste mentioned above When it is cold, add to it 16 tolas of each of honey, long pepper and bamboo manna. This linctus is curative of cough, cardiac disorders, dyspnea and gulma Thus has been described the Compound White-flowered Leadwort Linctus.

अगस्त्यहरीतकीलेहः—

दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥५७॥
भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चाढके पचेत् ॥५८॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥५९॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याद् द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥६०॥

५४. शृङ्गीं द्राक्षां—कर्कटाख्यां (ग. म.)
,, कल्कानर्धतुलाक्वाथे निदिग्ध्याः—कल्कान् निदिग्ध्यर्धतुलां निःक्वाथ्य (क. म. फ.)
,, कल्कानर्धतुलाक्वाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम्—कल्कान् निदिग्ध्यर्धतुलां निःक्वाथ्य पलविंशतिम् (घ.)
५५. घृताच्च—सर्पिषः (क.)

५८. चैकं—मदम (ग.)
५९ यवैः स्विन्नैः—यवैः स्विन्नैः (घ फ.)

दशमूलीम् દશમૂળ दशमूल, **स्वयङ्गुप्ताम्** કૌવચ कौंच, **शङ्खपुष्पीम्** શંખાવલી शंखाहुली, **शटीम्** કપૂર-કાચલી शठी, **बलाम्** બલા बला, **हस्तिपिप्पली-** ગજ-પીપર गजपिप्पली, **अपामार्ग-** અઘેડો चिरचिटा, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, **चित्रकान्** ચિત્રક चित्रक, **भार्गीम्** ભારંગી भारंगी, **पुष्करमूलम् च** અને પુષ્કરમૂળ और पोहकरमूल, **द्विपलांशम्** દરેક ૮ તોલા प्रत्येक ८ तोले, **यवाढकम्** જવ ૨૫૬ તોલા जौ २५६ तोले, **एकम् हरीतकी-शतम्** અને એકસો હરડે और हरड एक सौ, **पञ्चाढके** १२८० તોલા १२८० तोले, **जले** પાણીમાં जलमें, **पचेत्** સિદ્ધ કરવાં पकावे, **यवैः** જવ जौ, **स्विन्नैः** બફાઈ જાય ત્યારે पक जानेपर, **पूतम्** ગાળીને छानकर, **तम् कषायम्** તે ક્વાથને उस कषायको, **तत् च** અને તે और उन, **अभयाशतम्** સો હરડેને सौ हरड़ोंको, **गुडतुलाम्** ગોળ ४०० તોલા ४०० तोला गुड़, **घृतात्** ઘી घी, **सपिप्पली-** પીપરનું और पिप्पलीका, **चूर्णात्** ચૂર્ણ चूर्ण, **तैलात् च** **तथा** તેલ और तैल, **पृथक्** જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, **कुडवम्** १६ તોલા १६ तोले, **दत्त्वा पचेत्** નાખીને પકાવવું मिलाकर पकावे, **सिद्धशीते** તૈયાર થઈને ઠંડું થતાં सिद्ध होकर शीत होने पर, **माक्षिकात् च** તેમાં મધ १६ તોલા નાખવું उसमें मधु एक कुडव मिलावे, **अतः रसायनात् च** અને આ રસાયન इस रसायनको, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे, **द्वे** અને તેમાંથી બે और उसमेंसे दो, **अभये नित्यम्** હરડે હમેશાં हरड नित्य **खादेत्** ખાવી खावे ॥५७-६०॥

57-60 Decoct 8 tolas of each of decaradices, cowage, small leaved convolvulus, long zedoary, sida, elephant pepper, rough chaff, roots of long pepper, white-flowered leadwort, beetle killer and orris root, 256 tolas of common barley, and 100 chebulic myrobalans in 1280 tolas of water. When the barley is cooked the decoction should be filtered. Take the filtered decoction and adding 400 tolas of gur and 16 tolas of each of ghee and oil, cook the one hundred chebulic myrobalans mentioned above. When it is cooled, add to it long pepper and honey. The cough-patient may take this vitalising linctus and may eat two chebulic myrobalans daily.

तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं हिक्कां च विषमज्वरम् ॥६१॥
हन्यात्तथाऽर्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥६२॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ।

तत् તે રસાયન वह रसायन, **वलीपलितम्** વળિયાં તેમજ પળિયાંનો वली एवं पलितका, **हन्ति** નાશ કરે છે नाश करता है, **वर्ण-आयुः-** વર્ણ, આયુષ્ય वर्ण, आयु, **बल-वर्धनम्** અને બલને વધારનાર છે और बलके वर्धक है, **पञ्चकासान्** પાંચ પ્રકારની ઉધરસ पांचों कास **क्षयम् श्वासम्** क्षय, श्वास क्षय, श्वास, **हिक्काम्** હેડકી हिचकी, **विषमज्वरम् च** વિષમજ્વર विषमज्वर, तथा **अर्शः-ग्रहणी-** હરસ, ગ્રહણી अर्श, ग्रहणी, **हृद्रोग-अरुचि-** હૃદયરોગ, અરુચિ हृदयरोग, अरुचि, **पीनसान्** અને પીનસનો और पीनस इनको, **हन्यात्** નાશ કરે છે नष्ट करता है, **इदम्** આ यह, **अगस्त्य-** અગસ્ત્યે अगस्त्यसे, **विहितम्** કહેલું कथित, **शुभम् रसायनम्** શુભ રસાયન शुभ रसायन, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥६१-६२॥ **इति** આ यह, **अगस्त्यहरीतकी** અગસ્ત્યહરીતકી છે अगस्त्यहरीतकी है ।

61-62. This elixir cures wrinkles and grey hair and improves complexion, life span and strength. It is also curative of the five types of cough-disorder, consumption, dyspnea, hiccup, irregular fevers, piles,

६१. हन्ति—हन्यात् (ग.)
६२. श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्—धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् (ब.)

assimilation-disorders, heart diseases, anorexia and coryza. This is an excellent elixir prescribed by the sage Agastya. Thus has been described the Agastya Chebulic Myrobalan.

कतिपययोगाः—

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥६३॥
पिबेत् खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥६४॥

ससैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधव, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, भार्गीम् ભારંગી भारंगी, शृङ्गवेरम् આદુ अदरक, दुरालभाम् અને ધમાસો और धमासा, दाडिमाम्लेन દાડમના ખાટા રસથી अनारके खटाईसे, भार्गी- અથવા ભારંગી अथवा भारङ्गी, नागरम् અને સૂંઠ और सोंठ, कोष्णेन નવશેકાં मुखोष्ण, अम्बुना પાણીથી जलसे, खदिरसारम् वा અથવા ખેરસાર अथवा खैरसार, मदिरा-दधि- મદિરા તથા દહીંના मदिरा और दहीके, मस्तुभिः મસ્તુથી मस्तुसे, पिबेत् પીવા पीवे, अथवा અથવા या, घृतभृष्टम् ઘીમાં ભૂંજેલ घीमें भूने हुए, ससैन्धवम् સિંધાલૂણસહિત सैंधानमकके साथ, पिप्पली- પીપરનો पिप्पलीके, कल्कम् કલ્ક મદિરા તથા દહીંના મસ્તુથી ચાટવો कल्कको मदिरा और दहीके मस्तुसे चाटे ॥ ६३-६४ ॥

63-64. The patient may drink the powder of rock-salt, long pepper, beetle killer, dry ginger and cretan prickly clover with the juice of acid pomegranate; or he may drink the powder of beetle killer and dry ginger with warm water or he may drink catechu powder with madira wine and whey, or he may take the paste of long pepper, seasoned in ghee mixed with madira wine, whey and rock-salt

धूमपानम्—

शिरसः पीडने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥६५॥

शिरसः पीडने મસ્તક-પીડામાં शिरदर्दमें, नासायाः નાકના नाक, स्रावे સ્રાવમાં बहने पर, हृदि અને હૃદયને और हृदयको, ताम्यति ગ્લાનિ થતાં ग्लानि होने पर, वैद्यः વૈદ્યે वैद्य कासप्रतिश्यायवताम् ઉધરસ તથા શરદીના રોગીઓ માટે खांसी और प्रतिश्यायके रोगियोंके लिए, धूमम् ધૂમનો धूमका प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ६५ ॥

65. When there is a sense of pressure in the head, excessive nasal secretion, shortness of breath, cough and coryza, the physician may prescribe inhalation therapy.

दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्मां विचक्षणः ॥६६॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तस्मुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥६७॥
स ह्यस्य तैक्ष्ण्याद्विच्छिद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥६८॥

विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્યે विचक्षण वैद्य, दशाङ्गुल- દશ આંગળ दस अङ्गुल, उन्मिताम् લાંબી लम्बी, अथवा અથવા या, अष्टाङ्गुल- આઠ આંગળ आठ अङ्गुल, उन्मिताम् લાંબી लम्बी, नाडीम् નાડી नाली, शराव-संपुटच्छिद्रे- શરાવસંપુટના છિદ્રમાં शरावसंपुटके छिद्रमें, जिह्माम् कृत्वा વાંકી કરી લગાડવી टेढ़ी करके लगादे, कासवान् ઉધરસના રોગીએ कासका रोगी, मुखेन एव મુખથી જ मुँहसे ही, वैरेचनम् વિરેચનનો वैरेचनिक, धूमम् ધૂમ धूमको आपिबेत् પીવો पीवे केवलम् पूर्णं રૂપથી पूर्ण रूपसे, उरः प्राप्तम्

६३. खदिरसारं बदरसारं ग. फ. ब.)

६६. संपुटच्छिद्रे—सपुटाच्छिद्र (ख ग.)
,, जिह्मां—जिह्मं (ग.)
६७. वैरेचनं मुखेनैव—मुखेन वैरेचनिकं (फ.)

छातीमां प्राप्त थयेला छातीमें आने पर, तम् तेने उसको, पुनः फरीने पुनः, मुखेन एव मुखथीज मुखसे ही, उद्वमेत् बहार काढवेः बाहिर निकाले, सः हि ते वह, तैक्ष्ण्यात् तीक्ष्णपणाने लईने तीक्ष्णताले, अस्य आ रोगीनी इस रोगीकी उरसि छातीमां छातीमें, स्थितम् रहेला स्थित, श्लेष्माणम् कफने कफको, विच्छिद्य कापीने काटकर, निष्कृष्य अने बहार काढीने और बाहिर निकाल करके, वात- श्लेष्म- वात तथा कफथी वात तथा कफसे, समुद्भवम् थयेल उत्पन्न, कासम् उधरसने खांसीको, शमयेत् मटाडे छे शान्त करता है ॥ ६६-६८ ॥

66-68. The skilful physician should take two earthen concave dishes and place one over the other mouth to mouth with the edges well closed: and then should make a hole in the top vessel and attach at an angle a pipe eight or ten inches in length. The patient of cough may inhale this purificatory fumes by mouth only. When the fumes have reached the lungs fully, they should be exhaled by the mouth only. This inhalation, on account of its acute properties, breaks up the kapha lodged in the chest and expelling it, allays the cough born of vata and kapha.

मनःशिलादिधूमः—

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥६९॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि ॥७०॥

मनःशिला- मनःशिल मैनसिल, आल-मधुक- हरताल, जेठीमध हरिताल, मुलहठी, मांसी-मुस्ता- जटामांसी, मोथ जटामांसी, मोथा, इङ्गुदैः अने इंगोरियाना फळनो और हिंगोटके फलका, धूमम् धूम धूम, पिबेत् पीवो पीवे, तस्यानु च अने तेनी पछी और इसके पश्चात्, सगुडम् गोळवाळुं गुड़के साथ, सुखोष्णम् नवशेकुं सुहाता हुआ गरम, क्षीरम् दूध दूध, पिबेत् पीवुं पीवे, एषः आ धूम यह धूम, पृथक्-दोष- पृथक् पृथक् दोषथी पृथक् पृथक् दोषजनित, सन्निपात- तथा सन्निपातथी तथा सन्निपातसे, समुद्भवान् उत्पन्न थयेल उत्पन्न अन्यैः अने बीजा और दूसरे, योगशतैः सेंकडो उपायोथी सैकड़ों योगोंसे, अपि पण भी असंसिद्धान् न मटेली नहीं हटती हुई, कासान् उधरसनो खांसीको, हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ६९-७० ॥

69-70. Make a blend of red and yellow arsenics, liquorice, nut-grass and zachum oil tree, and inhale the smoke the smoke being followed by a potion of warm milk mixed with gur. This smoke cures coughs which are born of any one or all of the morbid humors and which have not been amenable to hundreds of other medicaments.

प्रपौण्डरीकाद्यधूमवर्तिः—

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टां समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥७१॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥७२॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक पुंडरीककाष्ठ, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, समनःशिलाम् मनःशिलसहित मैनसिल, शार्ङ्गेष्टाम् पीलुडी मकोय, मरिचम् काळां मरी मिरच, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, एलाम् एलची इलायची, सुरस- तुलसीनां तुलसीकी, मञ्जरीम् मांजर ओओनो मंजरी इनको, क्षौम-चेल- क्षौमवस्त्र पर क्षौमवस्त्र पर, अनुवर्तिताम् लेप करी लिपकर, घृताक्ताम् सूकाया पछी घी चोपडी शुष्क होने पर घी चुपड़ करके, वर्तिम् बीडी वर्ति, कृत्वा करीने बनाकर, धूमम् धूम धूम, पिबेत् पीवो पीवे, अनु च

७०. सन्निपातसमुद्भवान्- सन्निपातोद्भवान् जयेत् (ड.)

અને પછી और पश्चात्, क्षीरम् દૂધ दूध, अथवा અથવા या, गुडोदकम् अपि ગોળવાળું પાણી પીવું गुड़का पानी पीवे ॥ ७१-७२ ॥

71-72. Take white lotus, liquorice black night shade, red arsenic, black pepper, long pepper, grapes, small cardamom, flowers of holy basil; smear the paste of these on a silk cloth; when it is dried, roll into a cigar and smearing it with ghee, it should be smoked. After smoking, the patient may drink milk or gur-water.

मनःशिलादिधूमवर्तिः—

मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलेखनसेव्यालक्षौमलक्तकरोहिषैः ॥७३॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।

मनःशिला- મનઃશિલ मैनसिल, एला- એલચી इलायची, मरिच-क्षार- કાળાં મરી, જવખાર काली मिर्च, यवक्षार, अञ्जन- રસવંતી रसौंत, कुटन्नटैः તગર तगर, वंशलेखन- વંશલેખન वंशलेखन, सेव्य-आल- સુગંધી વાળો, હરતાલ सुगन्धवाला, हरिताल, क्षौम- અળસી अलसी, लक्तक- લાખથી રંગેલું રૂ लाक्षारञ्जित रुई, रोहिषैः અને રોહિષથી તૈયાર કરેલ और रोहिष घाससे बनाये हुए, अयम् धूमः આ ધૂમનો इस धूमका, सानुपानः અનુપાનસહિત अनुपानसहित, पूर्वकल्पेन પૂર્વની रीते पूर्वकी विधिसे, विधीयते પ્રયોગ થાય છે प्रयोग किया जाता है ॥ ७३½ ॥

73-73½. Take red arsenic, small cardamom, black pepper, alkali, extract of indian berberry, indian valerian, bamboo manna, cuscus, yellow arsenic, linseed, lac and ginger grass. A cigar should be made with the paste of these drugs and smoke according to the above mentioned procedure

अपरं मनःशिलादिधूमवर्तिः—

मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनागरैः सह ॥७४॥

तद्वत् च તેમજ इसी प्रकार, मनःशिला-आले મનઃશિલ અને હરતાલ એઓનું मैनसिल और हरिताल इनका, पिप्पली- પીપર पिप्पली, नागरैः અને સૂંઠ और सोंठके, सह સાથે ધૂમપાન કરવું साथ धूमपान करे ॥ ७४ ॥

74. Similarly red arsenic, yellow arsenic, long pepper and dry ginger may be used for smoking.

इङ्गुदीत्वगादिधूमः—

त्वगिङ्गुदी बृहत्यौ द्वे तालमूली मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥७५॥

ऐङ्गुदी ઈંગોરિયાની हिंगोटका, त्वक् છાલ छिलका, बृहत्यौ ઊભી અને બેઠી ભોરીંગણી छोटी और बड़ी कटेरी, तालमूली કાળી મૂસળી काली मुसली, मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, कार्पास-अस्थि- કપાસિયા बिनौले, अश्वगन्धा च અને આસોંદ और असगंध, धूमः એઓનો ધૂમ इनका धूम, कासविनाशनः ઉધરસનો નાશક છે कासनाशक है ॥ ७५ ॥

75 The smoke of the rind of zechum oil fruit, yellow-berried night-shade and indian nightshade, palmated musli, red arsenic, cotton seeds and winter cherry, cures cough.

वातकासे अन्नपानम्—

ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥७६॥

हितान् હિતકારી हितकारक, शालि- यव- શાળ, ...

७३. वंशलेखन—वंशलोचन (ध.)
" वंशलेखनसेव्याल—वंशलोचनशैवाल (ध. क.)

७४. मनःशिलाले त च—आलं मनःशिला तद्वत् (ध.)
७६. भोजयेद्धितान्—दापयेत हितान् (ङ.)

અને સાઠી ચોખાનું और सांठी चावलको, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकैः તથા જલચર પ્રાણીઓના और जलीय प्राणियोंके, रसैः માંસના રસથી मांसरसोंसे, माष-आत्मगुप्तानाम् કે અડદ અને કૌંચાંના या उड़द और कौंचके, यूषैः वा યૂષોથી यूषोंसे, भोजयेत् વાતજ કાસવાળા રોગીને ભોજન કરાવવું वातजकासी रोगीको भोजन करावे॥ ७६ ॥

76. Sali rice, common barley, wheat and shashtika rice should be eaten with the meat-juice of domestic, wet land and aquatic animals or with the thin gruel of black gram and cowage.

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशटिपौष्करैः ॥७७॥
स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिक्काप्रणाशिनीम् ॥७८॥

अनिलजे વાતજન્ય ઉધરસમાં वातज कासमें, यवानी- અજમો अजवायन, पिप्पली- પીપર पिप्पली, बिल्वमध्य- બીલીનો ગર बेलगिरी, नागर-चित्रकैः સૂંઠ, ચિત્રક सोंठ, चित्रक, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, अजाजी- જીરું जीरा, पृथक्पर्णी- પીઠવણ पीठवन, पलाश- ખાખરો ढाक, शटि- કપૂર કાચલી शटी, पौष्करैः અને પોખરમૂળથી और पोहकरमूल इनसे, सिद्धाम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, स्निग्ध-अम्ल-लवणाम् સ્નેહ, અમ્લદ્રવ્ય તથા સિંધાલૂણવાળી स्निग्ध, अम्ल और नमकीन, कटी-हृत्- કમર, હૃદય कटी, हृदय, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, कोष्ठार्ति- અને કોઠાની પીડા और कोष्ठकी पीड़ा, श्वास- શ્વાસ श्वास, हिक्का- તથા હેડકીને। और हिचकीको, प्रणाशिनीम् નાશ કરનારી नाश करनेवाली, पेयाम् પેયા पेयाको, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ७७-७८ ॥

77-78. The patient with cough due to vata provocation may drink the thin gruel prepared of bishop's weed, long pepper, bael-pulp, dry ginger and white-flowered leadwort, indian groundsel, cumin, painted leaved tick-trefoil, palas, long zedoary and orris root mixed with unctuous and acid articles. This thin gruel cures pain in the waist, heart, sides and abdomen, as well as dyspnea and hiccup.

दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वाऽपि ससैन्धवाम् ७९
मात्स्यकौक्कुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।
सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥८०॥

तद्वत् તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, दशमूलरसे દશમૂળના ક્વાથમાં दशमूलके क्वाथमें, सिद्धाम् પેયાને સિદ્ધ કરી पेयाको सिद्धकर, पञ्चकोल- તેમાં પંચકોલનું ચૂર્ણ उसमें पञ्चकोलका चूर्ण, गुड-अन्विताम् તથા ગોળ નાખી तथा गुड़ डालकर, दद्यात् વાતની ઉધરસવાળાને પાવી वातकासीको पिलावे, समतिलाम् અથવા તલ તથા ચોખાને સમાન વજનમાં મેળવી अथवा तिल तथा चावलको सम परिमाणमें मिलाकर, क्षीरे वा अपि દૂધમાં સિધ્ધ કરી दूधमें सिद्धकर, ससैन्धवाम् સિંધાલૂણસહિત પેયા વાતની ઉધરસવાળાને પાવી सैंधानमक युक्त पेया वातकासीको पिलावे, मात्स्य- અથવા મત્સ્યના अथवा मात्स्य, कौक्कुट- કુકડાના मुर्गे, वाराहैः અને સૂવરના और सूअरके, आमिषैः वा માંસથ માંસસે, सिद्धाम् સિધ્ધ કરેલી सिद्ध, घृतान्विताम् घृत युक्त घृतयुक्त, ससैन्धवाम् અને સિંધાલૂણસહિત और सैंधानमक मिलायी हुई, पेयाम् પેયા पेया, वातकासी વાતની ઉધરસવાળા वातकासी, नरः રોગીએ रोगी, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Similarly may be prepared a thin gruel of the decoction of deca-radices mixed with the five spices and gur, or a thin gruel in milk with

७७. बिल्वमध्यनागरचित्रकैः–बिल्वशटिचित्रकपुष्करैः (घ. फ.)
,, शटिपौष्करैः–विश्वभेषजैः (घ. फ.)

७९. सिद्धां समतिलां दद्यात्–सिद्धां स्निग्धां सलवणां (फ.)
८०. सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः–ससैन्धवां पायथेत यवागूं वातकासिनम् (द. घ. फ. ब.)

equal quantity of til and rice; adding a little of rock-salt. The patient suffering from cough due to vata-provocation, may drink a thin gruel prepared from the flesh of fish, cock or boar, mixed wish ghee and rock-salt.

वास्तुको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥८१॥
दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे तु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥८२॥

इति वातकासचिकित्सा ।

वातकासे तु વાતની ઉધરસમાં वातज खांसीमें, वास्तुकः બથવો बथुआ, वायसीशाकम् વાયસીશાક मकोय, मूलकम् મૂળો मूली, सुनिषण्णकम् જલકપાસિયા चौपत्तिया, तैलादयः તેલ વગેરે तैल आदि, स्नेहाः સ્નેહ स्नेह, क्षीर- દૂધ दूध, इक्षुरस- શેલડીનો રસ ईखका रस, गौडिकाः અને ગોળમાંથી બનાવેલા और गुड़के, भक्ष्याः ભક્ષ્ય પદાર્થો भक्ष्य, दधि-आरनाल- દહીં, કાંજી दही, कांजी, अम्लफल- ખાટાં ફળ खट्टे फल, प्रसन्ना- અને સુરામંડનું और प्रसन्ना इनका, पानम् एव च પાન पान, स्वादु-अम्ल- તેમજ મીઠા, ખાટા एवं मधुर, अम्ल, लवणानि च અને ખારા પદાર્થો और नमकीन पदार्थों, शस्यते શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥ ८१-८२ ॥ इति આ यह, वातकासचिकित्सा વાતકાસની ચિકિત્સા છે वातकासकी चिकित्सा है।

81-82. White goose foot, hound's berry, radish, marsillia, unctuous substances like oil etc., milk, sugarcane juice and preparations of gur, curds, sour conjee, acid fruits and potions of prasanna wine, as also sweet, acid and saltish substances are beneficial in cough due to vata provocation. Thus has been described the line of treatment in cough due to vata provocation.

पैत्तिककासे चिकित्साक्रमः—

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधुककथितैर्जलैः ॥८३॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥८४॥

सकफे કફયુક્ત कफयुक्त, पैत्तिके પિત્તની पैत्तिक, कासे ઉધરસમાં खांसीमें, सर्पिषा ઘૃતથી घीके साथ, तथा તથા तथा, मदन- મીંઢળ मेनफल, काश्मर्य- શીવણના ફળ गमारीके फल, मधुक-कथितैः અને જેઠીમધથી ઉકાળેલા और मुलहठी इनसे कथित, जलैः જલથી जलसे, विदारी- અથવા વિદારીકંદ या विदारी, इक्षुरस- તથા શેરડીના રસથી और ईखके रससे आयुतैः યુક્ત युक्त यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, फलकल्कैः वा અને મીંઢળના કલ્કથી और मेनफलके कल्कसे, वमनम् વમન वमन, हितम् હિતકારી છે हितकर है, हृतदोषः ततः દોષ નીકળી ગયા પછી दोष निकल जानेके बाद, शीतम् શીતળ शीत, मधुरम् च અને મધુર और मधुर, क्रमम् ક્રમનું क्रमका, भजेत् સેવન કરવું सेवन करे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. In the case of cough due to pitta associated with kapha, emesis with medicated ghee is beneficial; the patient may be given emesis with the decoction of common emetic nut, white teak and mahwa or with the paste of liquorice and emetic-nut mixed with the juice of white yam and sugar-cane. When the morbid matter is expelled, the patient should be put on a course of sweet and cold thin gruel.

पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥८५॥

८३. पैत्तिके सकफे कासे—पित्तकासे तु सकफे (ध. फ.)
८४. इक्षुरसायुतैः इक्षुरसाप्लुतैः (च.)

भिषक् वैद्ये वैद्य, तनुकफे પાતળા કફવાળી पतले कफवाले, पैत्ते પિત્તની पैत्तिक, कासे ઉધરસમાં कासमें, मधुरैः युताम् મધુર દ્રવ્યોસહિત मधुर द्रव्योंसे युक्त, घनकफे અને ઘાટા કફવાળી ઉધરસમાં और घट्ट कफवाले कासमें, तिक्तैः તિક્ત દ્રવ્યો तिक्त द्रव्योंसे, युतान् त्रिवृताम् સહિત નસોતર युक्त निशोथको, विरेकार्थे વિરેચન માટે विरेचनके लिए, दद्यात् આપવું देवे ॥ ८५ ॥

85. In cough due to pitta-provocation and where the phlegm is thin, the physician should prescribe turpeth with sweet drugs; and if the phlegm is viscid and thick, it should be prescribed with bitter drugs for purpose of purgation.

स्निग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतः कफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥८६॥

तनुकफे વિરેચન પછી પાતળા કફવાળાને विरेचनके पश्चात् पतले कफवालेको, स्निग्धशीतः સ્નિગ્ધ તથા શીત સ્નિગ્ધ तथा शीत, घने कफे અને ઘાટા કફવાળાને और घट्ट कफवालेको, रूक्षशीतः રૂક્ષ તથા શીત रूक्ष तथा शीत, क्रमः कार्यः પેયાદિનો ક્રમ કરાવવો જોઈએ पेयादिका क्रम कराना चाहिए, परम् તે પછી इसके बाद, भोज्यैः આહાર भोज्य, स्नेहैः સ્નેહ स्नेह, लेहैः च તથા લેહથી ઉપચાર तथा लेहसे उपचार, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ८६ ॥

86. In codition of thin phlegm, unctuous and cold treatment is indicated and in condition of viscid and thick phlegm dry and cold treatment is indicated in the form of diet, unctuous articles and linctuses.

लेहयोगाः—

शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलीसाराणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधम् ॥८७॥
लाजाऽमृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पलीपद्मकद्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥८८॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्धैः पित्तकासिनाम् ८९

शृङ्गाटकम् શીંગોડાં सिंघाडा, पद्मबीजम् કમળ-કાકડી कमलगट्टा, नीलीसाराणि નીલીસાર नीलीसार, पिप्पली तथा પીપર तथा पिप्पली, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मुस्त- મોથ मोथा, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, मूर्वा- મોરવેલ मूर्वा, महौषधम् તથા સૂંઠ तथा सोंठ, लाजा લાજા लाजा, अमृतफला આમળાં आंवला, द्राक्षा દ્રાક્ષ मुनक्का, त्वक्क्षीरी વંશલોચન वंशलोचन, पिप्पली પીપર पिप्पली, सिता તથા સાકર तथा चीनी, पिप्पली- પીપર पिप्पली, पद्मक- પદ્મક पद्माख, द्राक्षाः દ્રાક્ષા मुनक्का, बृहत्याः તથા ઊભી ભોરીંગણીનાં तथा बनभाटाके, फलात् ફલનો फलका, रसः च રસ रस, खर्जूरम् તથા ખજૂર और खजूर, पिप्पली પીપર पिप्पली, वांशी વંશલોચન वंशलोचन, श्वदंष्ट्रा च તથા ગોખરુ और गोखरू, इति श्लोकार्धैः એ અર્ધા અર્ધા શ્લોકોથી કહેલા ये आधे आधे श्लोकसे कहे हुए, पञ्च लेहाः પાંચ અવલેહો पांच लेह, घृत-क्षौद्र- ઘી તથા મધની घी तथा मधुके, युताः સાથે साथ, पित्तकासिनाम् પિત્તની ઉધરસવાળા રોગીઓને માટે હિતકર છે पित्तज खांसीके रोगियोंके लिए हितकर हैं ॥ ८७-८९ ॥

87-89. (1) Water chestnut, lotus seeds, indigo pulp, and long pepper; (2) long pepper, nut-grass, liquorice, grapes, trilobed virgin's bower and ginger; (3) roasted paddy, emblic myrobalan, grap.s, bamboo manna, long pepper and sugar; (4) long pepper, himalayan cherry, grapes and the juice of the fruits of yellow-berried night-shade; (5) dates, long pepper, bamboo manna and small caltrops;

८९. वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते—द्राक्षा श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते (च.)

these five recipes each described in a hemistich if taken as linctus with ghee and honey prove beneficial in cough due to pitta provocation

शर्करादिलेहः—

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते, समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले ॥९०॥

पैत्ते કેવળ પિત્તજન્ય કાસમાં केवल पित्तजन्य कासमें. शर्करा- સાકર चीनी, चन्दन- ચંદન चन्दन, द्राक्षा- मधु- દ્રાક્ષ, મધ मुनक्का, शहद, धात्रीफल- આમળાં आंवला, उत्पलैः અને નીલકમળથી કરેલા અવલેહનો પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ और नीलकमल इनसे बनाये लेहका प्रयोग कराना चाहिए. सकफे કફયુક્ત પૈત્તિક કાસમાં कफयुक्त पैत्तिक कासमें, समुस्तमरिचः આ અવલેહનો મોથ તથા મરીસહિત इस लेहका मोथ और मिरचसे युक्त, अनिले તેમજ વાયુયુક્ત પૈત્તિક કાસમાં एवं वायु-युक्त पैत्तिक कासमें, सघृतः આ અવલેહનો ઘીસહિત પ્રયોગ કરવો જોઈએ इस लेहका घीसे युक्त प्रयोग करना चाहिए ॥ ९० ॥

90. The physician may prescribe in cough due to pitta alone, a medicament prepared of sugar, sandal wood, grapes, honey, emblic myrobalan and blue lily. If pitta is associated with kapha, the foregoing medicament should be prescribed along with nut-grass and black pepper, and if associated with vata it should be prescribed with ghee

मृद्वीकादिलेहः—

मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपं च शकृद्रसम् ॥९१॥

क्षीरपम् च દૂધ પર રહેલા રોગીને दुग्धभोजी रोगीको मृद्वीका-अर्धशतम् દ્રાક્ષ પચાસ નંગ मुनक्का पचास अदद, त्रिंशत पिप्पलीः પીપર ત્રીસ નંગ पिप्पली तीस अदद, शर्करापलम् અને સાકર ચાર તોલા એઓને એકત્ર વાટી और चीनी ४ तोले इन्हें एकत्र पीसकर, मधुना મધથી मधुसे, लेहयेत चटाडवी चटावे, गोः वा અથવા ગાયના अथवा गौके, शकृद्-रसम् છાણનો રસ મધથી ચટાડવો गोबरका रस मधुसे चटावे ॥ ९१ ॥

91. The patient while living on milk diet may take the linctus made from 50 grapes, 30 long peppers and 4 tolas of sugar mixed with honey or cow-dung juice with honey.

त्वगादिलेहः—

त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशटीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥९२॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहः कासविनाशनः ।
श्वासं हिक्कां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥९३॥

त्वक्-एला- તજ, એલચી दालचीनी, इलायची, व्योष-मृद्वीका ત્રિકટુ, દ્રાક્ષ त्रिकटु, मुनक्का, पिप्पलीमूल- પીપરી-મૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, पौष्करैः પોખરમૂળ पोहकर-मूल, लाजा-मुस्त- લાજા, મોથ लाजा, मोथा, शटी-रास्ना- પટ્કચૂરો, રાસ્ના कचूर, रास्ना, धात्रीफल- આમળાં आंवला, बिभीतकैः બહેડાં और बहेड़ा, शर्करा-क्षौद्र- સાકર, મધ चीनी, मधु, सर्पिर्भिः તથા ઘીથી કરેલો और घी इनसे बनाया, लेहः અવલેહ लेह कास-विनाशनः ઉધરસનો નાશ કરનાર છે कासनाशक है, श्वासम् અને શ્વાસ और श्वास, हिक्काम् હેડકી हिचकी, क्षयम् च एव क्षय क्षय, हृद्रोगम् च તથા હૃદયરોગનો तथा हृद्रोगको, प्रणाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९२-९३ ॥

92-93. Or a linctus prepared from cinnamon bark, small cardamom, the three spices, grapes, roots of long pepper, orris root, roasted paddy, nut-grass,

९१ मृद्वीकार्धशतं- पृथ्वीकार्द्धशतं (घ.)
,, क्षीरपं च—क्षीरपस्य (ब.)
,, क्षीरपं च शकृद्रसं—क्षीरे पक्वां वा शकृद्रसम् (घ. क.)

long zedoary, indian groundsel, emblic and beleric myrobalans along with sugar, honey and ghee. This linctus cures cough, dyspnea, hiccup wasting and heart-disease.

पिप्पल्यादिलेहः—

पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्त्वा घनं शीतं लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिकम् ९४

पिप्पली- पीपर पिप्पली, आमलकम् आमळां आंवला, द्राक्षाम् लाक्षाम् द्राक्ष, लाख मुनक्का, लाख, लाजाम् लाजा लाजा, सितोपलाम् अने साकरने और चीनीको क्षीरे दूधमां दूधमें, पक्त्वा पकावी पकाकर, घनम् ज्यारे मावो बनी जाय त्यारे जब मावा बन जाय तब, शीतम् ठंडुं थया पछी तेमां ठंडा होने पर इसमें, क्षौद्राष्टभागिकम् मध आठमे भागे मेळवीने मधुका अष्टमांश मिलाकर, लिह्यात् चाटवुं चाटे ॥९४॥

94. The patient may take a linctus prepared from long pepper, emblic myrobalan, grapes, lac roasted paddy and sugar-candy cooked with milk and when it is thickened and cooled mixed with 1/8 quantity of honey.

विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥९५॥

विदारी- भुंगियो बिलाई कन्द, इक्षु- शेरडी ईख, मृणालानाम् अने मृणालना और मृणालके, रसान् रसो रस, क्षीरम् सितोपलाम् दूध तथा साकरने दूध तथा चीनी इनको, मधु-संयुक्तम् मधसहित शहद मिलाकर, पिबेत् पीवां पीवे, परम् श्रे उत्तम यह श्रेष्ठ, पित्तकास-हरम् पित्तजन्य उधरसनुं नाशक छे पैत्तिक कासका नाशक है ॥ ९५ ॥

९५ मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् मधुसंयुक्तां पित्तकासहरां परम् (ब)

95. The patient may drink the juices of white yam, sugar cane and lotus filaments mixed with milk, sugar-candy and honey. This is an excellent cure for cough due to pitta provocation.

पित्तकासे अन्नपानम् —

मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥९६॥

मधुरैः मधुर रसवाळा मधुर, जाङ्गलरसैः जंगल प्राणीओना मांसरसोथी जांगल प्राणियोंके मांसरसों, मुद्गादियूषैः मग वगेरेना यूषो मूंग आदिके यूषों, तिक्तकैः तथा कडवां और तिक्त, शाकैः च शाको साथे शाकोंके साथ, मात्रया योग्य मात्रामां योग्य मात्रामें, श्यामाक- सामो सांवा, यव-कोद्रवाः जव अने कोदरा जौ और कोदों, हिताः हितकारी छे हितकर हैं ॥ ९६ ॥

96. The diet for the patient with cough due to pitta provocation is sanwa millet, common barley and common millet with the sweet meat-juice of jangala animals, thin gruel of green gram etc., and bitter vegetables taken in the proper quantity.

घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिक्तका मधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥९७॥

घनश्लेष्मणि घाटा कफमां घट्ट कफमें, मधुसंयुताः मधयुक्त मधुयुक्त, तिक्तकाः तिक्त रसवाळा तिक्त रसवाले, लेहाः अवलेह लेह, तनुकफे च अने पातळा कफमां और पतले कफमें, रसादिभिः मांसरससहित मांसरससहित, षष्टिकाः साठी चोखा सांठी चावल, शालयः तथा शाळ और शालि चावल, स्युः हितकारी छे हितकर हैं ॥ ९७ ॥

97. In conditions of viscid and thick phlegm, the linctuses should be prepared from bitter drugs and taken with honey; while in conditions of thin

phlegm they should be made from sali and shashtika rice and taken with meat-juices.

शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥९८॥

अनुपानार्थम् અનુપાન માટે अनुपानके लिए, शर्कराम्भः સાકરનું પાણી चीनीका शरबत, द्राक्षा-इक्षूणाम् દ્રાક્ષ તથા શેરડીના मुनके और ईखके, रसाः રસ रस, पयः દૂધ दूध, सर्वम् અને સઘળા और सब, मधुरम् મધુર मधुर, शीतम् શીત शीत, अविदाहि च અને અવિદાહી દ્રવ્યો और अविदाही द्रव्यों, प्रशस्यते હિતકારી છે प्रशस्त हैं ॥९८॥

98. For a post-prandial drink, the patient may be given sugar-water or the juices of grapes and sugar-cane and milk; in fact all that is sweet, cold and non-irritant, is recommended.

काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥९९॥

पित्तकासे પિત્તજન્ય ઉધરસમાં पैत्तिक कासमें, सवृषनागरैः અરડૂસી અને સૂંઠ સહિત अडूसे और सोंठसे युक्त, काकोली- કાકોલી काकोली, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, मेदायुग्मैः મેદા તથા મહામેદા એઓના ક્વાથથી मेदा और महामेदा इनके क्वाथसे, रसान् क्षीरम् માંસરસ, દૂધ मांसरस, दूध, यूषान् च अपि અથવા યૂષોની अथवा यूषोंकी, उपकल्पयेत् કલ્પના કરવી कल्पना करे ॥ ९९ ॥

99. For the patient with cough due to pitta, the physician may prepare meat-juice, milk or soup of kakoli, yellow berried and indian nightshades, meda and mahameda, vasaka and dry ginger.

९८. रसाः–रसान् (ब.)

शरादिपञ्चमूलक्षीरम्—

शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥१००॥

शरादि- શરાદિ शरादि, पञ्चमूलस्य પંચમૂળના पंचमूलके, तथा તથા तथा, पिप्पलीद्राक्षयोः પીપર અને દ્રાક્ષના पिप्पली और मुनक्का इनके, कषायेण ક્વાથથી कषायसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, क्षीरम् દૂધને दूधको, समधुशर्करम् મધ તથા સાકર-સહિત मधु तथा चीनी मिलाकर, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १०० ॥

100. The patient may drink the medicated milk cooked with the decoction of the drugs of penta-radices of the penreed group and long pepper and grapes and mixed with honey and sugar.

स्थिरादिक्षीरम्—

स्थिरासितापृश्निपर्णीश्रावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकर्षभकाकोलीतामलक्यृद्धिजीवकैः ॥१०१॥
शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।

स्थिरा-सिता- શાલવણ, સાકર सरीवन, चीनी, पृश्निपर्णी- પીઠવણ पीठवन, श्रावणी- મોટી ગોરખમુંડી बड़ीमुंडी, बृहतीयुगैः ઊભી અને બેઠી ભોરીંગણી छोटी और बड़ी कटेरी, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, काकोली- કાકોલી काकोली तामलकी ભોંયઆમલી भूंईआंवला, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, जीवकैः અને જીવકથી और जीवक इनसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલું पकाया हुआ, पयः દૂધ दूध, कासी ज्वरी ઉધરસ, જ્વર कास, ज्वर, दाही દાહ दाह, क्षतक्षयी અને ક્ષત ક્ષયના રોગીએ और क्षतक्षयका रोगी, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १०१½ ॥

101-101½. The patient with cough, fever, burning, pectoral lesions and

१०१. जीवकर्षभ–वीरर्षभक (ब.)
,, जीवकैः–जीरकैः (न)

cachexia may drink the medicated milk prepared with ticktrefoil, sugar, painted-leaved uraria, white teak. yellow-berried and indian night-shades, jeevaka, rishabhaka, kakoli ground phyllanthus, riddhi and jeevaka.

तज्जं वा साधयेत् सर्पिः सक्षीरेक्षुरसं भिषक् ॥१०२॥
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ।
कल्कैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीर्या मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् १०४
गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्धिताशनः ।
शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥१०५॥

भिषक् अथवा वैद्ये अथवा वैद्य. तज्जम् तेमांथी उत्पन्न थयेल उससे निकाले सर्पिः वा घृत घीको, सक्षीरेक्षुरसम् दूध तथा शेरडीना रस साथे दूध और ईखके रसके साथ साधयेत् सिद्ध करवुं सिद्ध करे, जीवकाद्यैः जीवकादिथी जीवकादि. मधुरकैः मधुरगणु मधुरगण, अभिषुकादिभिः तथा अभिषुकादि तथा पिस्ता आदि, फलैः फलना फलोंके, त्रिकार्षिकैः त्रण तोलाना प्रत्येकके ३ तोले, कल्कैः कल्कथी कल्कसे, सिद्धे सिद्ध करेल सिद्ध किये गये, पूतशीते अने गाळीने ठारी नाखेल ते घीमां और छानकर ठंडे किये गये उस घीमें, शर्करा- साकर चीनी, पिप्पली- चूर्णम् तथा पीपरनुं चूर्णुं तथा पिप्पलीका चूर्ण, त्वक्क्षीर्याः तेमज वंशलोचन वंशलोचन, मरिचस्य च काळां मरी मरिच, शृङ्गाटकस्य अने शींगोडानुं चूर्णुं और सिंघाड़ेके चूर्णका, आवाप्य नाखीने प्रक्षेप दे कर, क्षौद्रगर्भान् मध मेळवी मधुको मिलाकर, गोधूम-चूर्णेन घउंना लोटथी गेहूंके आटेसे, पलोन्मितान् चार तोलाना चार तोलेके, गुडान् लाडु लड्डू, कृत्वा करी बनाकर, हिताशनः हितभोजन करनारा थई हितभोजी हो कर, शुक्र- वीर्यदोष शुक्रदोष, असृग्दोष- रक्तदोष रजोदोष, शोषेषु शोष शोष, कासे उधरस कास, क्षीणक्षतेषु च अने क्षय तथा उरःक्षतमां और क्षय तथा उरःक्षतमें, खादेत् खावा खावे ॥ १०२ १०५॥

102-105. Or the physician may obtain ghee from the aforesaid medicated milk and prepare with the juice of sugar-cane and milk adding the paste of the sweet drugs of the life-promoter group and the paste of fruits of the Abhishuka group taking each of these drugs in the quantity of three tolas; when the ghee is prepared, filter it and when it is cold, add sugar, powder of long pepper, bamboo manna black pepper and prepare boluses of this with wheat flour of 4 tolas each putting honey in their inside These balls should be eaten by the patient suffering from morbidity of semen and blood, consumption, cough, pectoral lesions and cachexia.

शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥१०६॥

शर्करा- साकर चीनी, नागर- सूंठ सोंठ, उदीच्यम् सुगंधी वाळो सुगंधवाला, कण्टकारीम् भेठी भोरींगणी कटेरी, शटीम् षट्कचूरो कचूर, समम् पिष्ट्वा एओने सम परिमाणमां जलनी साथे वाटी इनको सम परिमाणमें जलके साथ पीसकर, रसम् रसने रसको, वस्त्रेण वस्त्रथी कपड़ेसे, पूतम् गाळी छानकर, घृतमूर्च्छितम् अने घृत मेळवी और घीसे मिलाकर, पिबेत् पीवो पीवे ॥ १०६ ॥

106. Or, the patient may drink the cloth-filtered juice of the paste of sugar, dry ginger, cuscus, indian nightshade and long zedoary, these being taken in equal quantities, and mixed with ghee.

१०३ पूतशीते–धृते शीते (ग.)
१०५. कृत्वा–कासे (घ.)
१०६. समम्–समाम् (घ.)

महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनिबर्हणम् ॥१०७॥
इति पित्तकासचिकित्सा ।

समैः સરખે વજનને समभागमें, महिषी- ભેંસ भैंस, अजा- अवि- બકરી, ઘેટી बकरी, भेड़ी, गोक्षीर- અને ગાયનાં દૂધ और गौके दूध, धात्रीफल- તથા આમળાંના तथा आवलेंके, रसैः રસથી रससे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, पित्तकास- પિત્તની ઉધરસને। पैत्तिक कासका, निबर्हणम् નાશ કરનાર नाशक सर्पिः ઘૃત घी, युक्त्या पिबेत् યુક્તિથી પીવું युक्तिपूर्वक पीवे ॥१०७॥ इति આ यह, पित्तकास પિત્તની ઉધરસની पैत्तिक कासकी, चिकित्सा ચિકિત્સા છે चिकित्सा है।

107. Or, the patient may drink the medicated ghee prepared with equal quantities of the milks of buffalo, goat, sheep and cow, and the juice of emblic myrobalan. This medicated ghee taken in the proper manner, is curative of cough due to pitta provocation. Thus has been described the line of treatment for cough due to pitta provocation.

कफकासे चिकित्साक्रमः—

बलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०८॥

आदौ પ્રથમ प्रथम, वमनैः વમનથી वमनसे, शोधितम् શુદ્ધ કરેલ शोधित, बलिनम् બળવાન बलवान, कफकासिनम् કફની ઉધરસવાળા રોગીને कफज कास-रोगीको, कफघ्नैः કફનાશક कफनाशक, कटु-रूक्ष- કટુ, રૂક્ષ कटु रूक्ष, उष्णैः च अपि અને ઉષ્ણ और उष्ण, यवान्नैः જવનાં અન્નોથી यवान्नोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો चिकित्सा करे ॥ १०८ ॥

108 *If the patient suffering from cough due to morbid kapha is strong enough, he should first be purified by emetics and then treated by a course of* barley diet and by pungent dry and hot articles curative of kapha.

पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥१०९॥
धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपबिल्वजैः ।

पिप्पली- પીપર पिप्पली, क्षारकैः તથા જવખાર વગેરે ક્ષારોથી વધારેલ तथा यवक्षार आदि क्षारोंसे संस्कृत, कौलत्थैः કળથીના कुलथीके मूलकस्य च તથા મૂળાના और मूलीके, यूषैः યૂષોથી यूषोंसे, कटुकान्वितैः અથવા કટુ દ્રવ્યથી યુક્ત या कटु द्रव्योंसे युक्त, रसैः वा માંસરસોની સાથે मांसरसोंसे, धान्व- જાંગલ जाङ्गल, बैल- તથા બિલેશય પ્રાણીઓના तथा बिलेशय प्राणियोंके, रसैः માંસરસોની સાથે मांसरसोंसे, तिल-सर्षप- તેમજ તલ, સરસવ एवं तिल, सरसों, बिल्वजैः કે બીલીનાં या बेलके, स्नेहैः वा તેલોથી तैलोंसे, लघूनि હલકાં लघु, अन्नानि અન્નોનું अन्न, भुञ्जीत ભોજન કરવું भोजन करे ॥ १०९½ ॥

109-109½. The patient may eat light food consisting of soups made from horse-gram and radish, mixed with long pepper and alkali; or he may take the meat-juice of jangala or terriculous animals mixed with pungent drugs and oil of til, rape seed or bael.

मध्वम्लोष्णाम्बुतक्रं वा मद्यं वा निगदं पिबेत् ११०

मधु-अम्ल- અનુપાન માટે મધનું શરબત, ખાટા રસ अनुपानके लिए शहदका शरबत, अम्ल द्रव, उष्णाम्बु- ઊનું પાણી गरम पानी, तक्रम् તક્ર छाछ, निगदम् કે નિર્મળ या निर्मल, मद्यम् वा મદ્ય मद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ११० ॥

110. He may drink the medicated water, acid water, hot water, butter-milk or clear wine.

१०९½. धान्वबैलरसैः -धान्यतैलैस्तथा (ब.)

पौष्करारग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥१११॥

अन्नस्य અથવા અન્નના અથવા अन्नसेवनके, त्रिषु कालेषु वा ત્રણે વખતે तीनों कालोंमें, पौष्कर- પોખરમૂળ पोहकरमूल, आरग्वधम् તથા ગરમાળાનું और अमलतासकी, मूलम् મૂળ जड़, पटोलम् પરવળ परवल, तैः એઓને બોળી इनसे, निशास्थितम् આખી રાત્રિ રાખેલું रातभर रखा, जलम् પાણી जल मधुयुतम् पेयम् મધયુક્ત કરીને પીવું मधुसे मिलाकर पीवे ॥ १११ ॥

111. Or, he may drink the medicated water prepared by immersing the roots of orris and purging cassia and snake-gourd in water overnight mixed with honey, before, during and after meals.

कट्फलादिक्काथः —

कट्फलं कत्तृणं भार्गीं मुस्तं धान्यं वचाभये ।
शुण्ठीं पर्पटकं शृङ्गीं सुराह्वं च शृतं जले ॥११२॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूने श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥११३॥

वातकफात्मके વાતકફાત્મક वातकफज, कासे ઉધરસમાં खांसीमें, कण्ठरोगे કંઠરોગમાં कंठरोगमें, मुखे शूने મુખના સોજામાં मुखशोफमें, श्वासहिक्का- શ્વાસ, હેડકી श्वास, हिचकी, ज्वरेषु च અને જ્વરમાં और ज्वरमें, कट्फलम् કાયફળ कायफल, कत्तृणम् રોહિષ ઘાસ रुशा घास, भार्गीम् ભારંગી भारङ्गी, मुस्तम् મોથ मोथा, धान्यम् ધાણા धनिया, वचा-अभये વજ, હરડે वच, हरड़, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, पर्पटकम् ખડસલિયો पित्तपापड़ा, शृङ्गीम् કાકડાશીંગી काकडासिंगी, सुराह्वम् च અને દેવદાર એઓને। और देवदारु इनका, जले शृतम् પાણીમાં ક્વાથ કરીને जलमें क्वाथ करके, मधु हिङ्गु- મધ તથા હિંગ मधु और हींग, युतम् સહિત मिलाकर, पेयम् પીવો। पीवे ॥ ११२-११३ ॥

112-113. Prepare a decoction of box-myrtle, ginger grass, beetle killer, nutgrass, coriander, sweet flag, chebulic myrobalan, ginger, trailing rungia, galls and deodar mixed with asafetida and honey. The patient suffering from cough due to the provocation of vata and kapha or diseases of the throat, edema of the face, dyspnea, hiccup and fever may drink this decoction

पाठादियोगः —

पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
पिष्ट्वा घर्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ११४

पाठाम् शुण्ठीम् અથવા પાઠા, સૂંઠ अथवा पाढी, सोंठ, शटीम् પટ્કચૂરો कचूर, मूर्वाम् મોરવેલ मूर्वा, गवाक्षीम् ઇન્દ્રવારુણી इंद्रवारुणी, मुस्त-पिप्पलीम् મોથ અને પીપરને मोथा और पिप्पली इनको, पिष्ट्वा ખાંડીને पीसकर, हि -सैन्धवाभ्याम् હિંગ અને સિંધાલૂણથી हींग और सैंधानमक, युताम् યુક્ત કરી मिलाकर, घर्माम्बुना ઊના પાણીથી गरम जलसे, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ११४ ॥

114. Or, he may drink the mixture made of the paste of patha, dry ginger, long zedoary, trilobed virgin's bower, colocynth, nut-grass and long pepper rubbed in warm water, adding asafetida and rock-salt.

नागरादियोगः —

नागरातिविषे मुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥११५॥

१११. पटोलं तैः—पटोलान्तम् (त.)
११२. वचाभये—वचाऽभया (ब.)
११३. मुखे शूने—क्षये शूले (ब.)

नागर- અથવા સૂંઠ अथवा सोंठ, अतिविषे અતિવિષની કળી अतीस, मुस्तम् મોથ मोथा, कर्कटकस्य शृङ्गीम् च કાકડાશીંગી काकडासिंगी हरीतकीम् હરડે हरड, शटीम् एव च અને પટ્કચૂરો એઓને और कचूर इनको, तेन एव તે જ इसी, विधिना વિધિથી विधिसे, पिबेत् પીવાં पीवे ॥११५॥

115. Or, he may drink in the same manner, the mixture of the paste of ginger, atees, nut-grass, galls, chebulic myrobalan and long zedoary.

पिप्पलीप्रयोगः—

तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम् ।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम् ॥११६॥

ससितोपलम् वा અથવા સાકરસહિત अथवा चीनीके साथ, पिप्पल्याः પીપરનો पिप्पलीका, कल्काक्षम् કલ્ક એક તોલો कल्क एक तोला, तैल-भृष्टम् च તેલમાં ભૂંજી तैलमें भूनकर, कुलत्थरस- કળથીના રસમાં कुलथीके रससे, संयुतम् મેળવી मिलाकर, श्लेष्म-कासघ्नम् કફજન્ય ઉધરસનો નાશ કરનાર એ કલ્ક कफकासके नाशक इस कल्कको, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ११६ ॥

116. Or, the patient may take as potion, the paste of one tola of long pepper seasoned in til oil and mixed with sugar-candy and the decoction of horse-gram. This is curative of cough due to kapha provocation.

कतिपययोगाः—

कासमर्दाश्वविड्भृङ्गराजवार्ताकजो रसः ।
सक्षौद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥११७॥

कासमर्द- કાસુંદરો कसौंदी, अश्वविट्- ઘોડાની લાદ घोड़ेकी लीद, भृङ्गराज- ભાંગરો भांगरा, वार्ताकजः અને રીંગણાંનો और बैंगनका, असितस्य અને કાળી और काली, सुरसस्य च रसः તુલસીનો રસ तुलसीका रस. सक्षौद्रः મધસહિત પીવાથી मधु मिलाकर पीनेसे, कफकासघ्नः કફજન્ય ઉધરસનો નાશ કરનાર થાય છે कफजन्य कासका नाशक होता है ॥ ११७ ॥

117. The juice of round podded cassia, horse dung, trailing eclipta, brinjal and black holy basil should be taken with honey. It is curative of cough due to kapha provocation.

देवदारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥११८॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।

देवदारु દેવદાર देवदारु, शटी रास्ना પટ્કચૂરો. રાસ્ના कचूर, रास्ना, कर्कटाख्या કાકડાશીંગી काकडासिंगी, दुरालभा તથા ધમાસો तथा धमासा, पिप्पली અને પીપર और पिप्पली, नागरम् સૂંઠ सोंठ, मुस्तम् મોથ मोथा, पथ्या-धात्री હરડે, આમળાં हरड, आंवला, सितोपलाः તથા સાકર तथा चीनी, एतौ આ બે, मधु-तैलयुतौ મધ તથા તેલ મેળવેલા मधु और तैल मिलाये हुए, लेहौ બે અવલેહો दो लेह, वातानुगे વાતાનુબંધી वातानुबंधयुक्त, कफे કફકાસમાં હિતકારી છે कफज खांसीमें प्रशस्त हैं ॥ ११८½ ॥

118-118½. Prepare a linctus of deodar, long zedoary, indian groundsel, galls, cretan prickly clover, or a linctus of long pepper, ginger, nut-grass, chebulic myrobalan, emblic myrobalan and sugar-candy. Either of these two linctuses, mixed with honey and til oil, is curative of cough due to kapha provocation occurring as sequela to vata morbidity.

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।११९॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।

११७. वार्ताकजो रसः—वार्ताकजा रसाः (च.)
,, सक्षौद्रः कफकासघ्नः—सक्षौद्राः कफकासघ्नाः (च.)
,, ,, —क्षौद्रयुक्ताः कफहराः (च.)

११९½. भद्रमुस्ता च—भद्रमुस्तानि (च)

देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥१२०॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक् १२१

पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पली तथा ગજપીપર तथा गजपिप्पली, पथ्या હરડે हरड़, तामलकी ભોંયઆમલી भुंईआंवला, धात्री આમળાં आंवला, भद्रमुस्ता ભદ્રમોથ भद्रमुस्ता, पिप्पली च તથા પીપર तथा पिप्पली, देवदारु દેવદાર देवदारु, अभया હરડે हरड़, मुस्तम् મોથ मोथा, पिप्पली પીપર पिप्पली, विश्वभेषजम् તથા સુંઠ तथा सोंठ, विशाला અને ઇન્દ્રવારુણી और इंद्रायण, पिप्पली પીપર पिप्पली, मुस्तम् મોથ मोथा, त्रिवृता च તથા નસોતર तथा त्रिवृत, इति આ इन, कफकासहरान् કફની ઉધરસને નાશ કરનારા कफकासके नाशक, चतुरः लेहान् ચાર અવલેહો चारों लेहोंको, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, मधुना लेहयेत् મધસહિત ચટાડવા शहदसे चटावे॥११९-१२१॥

119-121. (1) Long pepper, root of long pepper, white-flowered leadwort and elephant pepper; (2) chebulic myrobalan, ground phyllanthus, emblic myrobalan, indian cyprus and long pepper; (3) deodar, chebulic myrobalan, nutgrass, long pepper and dry ginger; (4) colocynth, long pepper, nutgrass and turpeth—any of these four groups of drugs may be taken as a linctus with honey. The physician should prescribe them for the cure of cough due to kapha.

सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥१२२॥

सौवर्चल- સંચળ सौंचलनमक, अभया- હરડે हरड़, धात्री- આમળાં आंवला, पिप्पली- પીપર पिप्पली, क्षार-नागरम् જવખાર અને સુંઠ એઓનું यवक्षार और सोंठ इनका, चूर्णितम् ચૂર્ણ चूर्ण करके, वात-कफ- વાત તથા કફથી થયેલ वात तथा कफसे उत्पन्न, कासहरम् ઉધરસને નાશ કરનાર તે ચૂર્ણને कासके नाशक उस चूर्णको, सर्पिषा ઘીની સાથે घीसे, पिबेत् પીવું पीवे ॥१२२॥

122. Powders of sanchal salt, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, long pepper, alkali and dry ginger should be taken with ghee; this is curative of cough due to provocation of kapha and vata.

दशमूलादिघृतम्—

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराह्वशटीबिल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥१२३॥
पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥१२४॥
इति दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलाढके દશમૂળના ૨૫૬ તોલા ક્વાથમાં दशमूलके २५६ तोले क्वाथमें, अक्षसमैः એક એક તોલા एक एक तोले, पुष्कराह्व- પોખરમૂળ पोहकरमूल, शटी-बिल्व- ષટ્કચૂરો, બીલી कचूर, बेल, सुरस- તુલસી तुलसी, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, हिङ्गुभिः અને હિંગ સાથે और हिंग इनसे, घृतस्य ઘી घीके, प्रस्थम् ૬૪ તોલા ६४ तोले, पचेत् પકાવવું पकावे, वातकफात्मके વાતકફાત્મક वातकफात्मक, कासे ઉધરસમાં कासमें, कफवातात्मकेषु અને કફવાતાત્મક और कफवातात्मक, सर्वेषु સર્વ सब, श्वासरोगेषु च શ્વાસરોગોમાં श्वासरोगोंमें, पेयानुपानम् પેયાના અનુપાનથી पेयाके अनुपानसे, तत् તે इसको, पेयम् પીવું पीवे ॥ १२३-१२४ ॥ इति આ यह, दशमूलादिघृतम् દશમૂલાદિઘૃત છે दशमूलादिघृत है ।

123-124. A medicated ghee may be prepared of 256 tolas of the decoction of deca-radices in 64 tolas of ghee with the paste of one tola each of orris root, long zedoary, bael, holy basil, the three spices and asafetida. This ghee should be taken by the patient suffering from cough due to provocation of vata and

kapha, dyspnea and all respiratory disorders due to provocation of vata and kapha. The draught of this ghee should be followed by a potion of thin gruel. Thus has been described the Compound Decaradices Ghee.

कण्टकारीघृतम्—

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटिचित्रकैः ॥१२५॥
सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः।
वृश्चीरबृहतीपथ्यायवानीदाडिमर्धिभिः ॥१२६॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालभाम्लवेतसैः।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥१२७॥
कल्कैस्तत् सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते।
कण्टकारीघृतं ह्येतत् कफव्याधिनिसूदनम् ॥१२८॥

इति कण्टकारीघृतम्।

समूल-फल- મૂળ, ફળ मूल, फल, **पत्रायाः** तथा પાંદડાંસહિત तथा पत्रयुक्त, **कण्टकार्याः** ભોરી ગણીના कटेरीके, **रसाढके** ૨૫૬ તોલા રસમાં एक आढक रसमें, **बला-व्योष-** બલા, ત્રિકટુ बला, त्रिकटु, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविड़ंग, **शटि-चित्रकैः** પટ્કચૂરો, ચિત્રક कचूर, चित्रक, **सौवर्चल-** સંચળ सौंचलनमक, **यवक्षार-** જવખાર यवक्षार, **पिप्पलीमूल-** પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, **पौष्करैः** પોખરમૂળ पोहकरमूल, **वृश्चीर-** સફેદ પુનર્નવા श्वेत पुनर्नवा, **बृहती-** ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, **पथ्या-** હરડે हरड़, **यवानी-** અજમો अजवायन, **दाडिम-** દાડમ अनार, **ऋद्धिभिः** ઋદ્ધિ ऋद्धि, **द्राक्षा-** દ્રાક્ષ मुनक्का, **पुनर्नवा-** લાલ સાટોડી गदहपुरना, **चव्य-** ચવક चव्य, **दुरालभा** ધમાસો धमासा, **अम्लवेतसैः** અમ્લવેતસ अम्लवेतस, **शृङ्गी-** કાકડાશીંગી काकड़ासिंगी, **तामलकी-** ભોંયઆમલી भुंईआंवला, **भार्गी-** ભારંગી भारंगी, **रास्ना-** રાસ્ના रास्ना, **गोक्षुरकैः** અને ગોખરુના और गोखरू इनके, **कल्कैः** કલ્કથી कल्कसे, **घृतप्रस्थम्** ६४ તોલા ઘૃત ६४ तोले घृत, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **तत्** તે वह **सर्वकासेषु** સઘળી ઉધરસ सब प्रकारकी खांसीमें, **हिक्का-श्वासेषु च** હેડકી તથા શ્વાસમાં हिचकी तथा श्वासोंमें, **शस्यते** શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है, **एतत् हि** આ यह, **कण्टकारीघृतम्** કંટકારીઘૃત कंटकारीघृत, **कफ-व्याधि-** કફના રોગોને कफज व्याधिका **निसूदनम्** નાશ કરનારું છે नाशक है ॥ १२५-१२८ ॥ **इति** આ यह, **कण्टकारीघृतम्** કંટકારીઘૃત છે कण्टकारीघृत है।

125-128. Prepare a medicated ghee in 256 tolas of the decoction of the roots, fruits and leaves of indian night shade, of 64 tolas of ghee with the paste of heart-leaved sida, the three spices, embelia, zedoary, white flowered leadwort, sanchal salt, alkali of barley, roots of long pepper and orris, white hogweed, yellow-berried night shade, chebulic myrobalan, bishop's weed, pomegranate riddhi, grapes red hogweed, chaba pepper, cretan prickly clover amlavetasa, galls ground phyllanthus, beetle killer, indian groundsel and small caltrops. This compound indian night shade ghee is good for all types of cough, hiccup and dyspnea and is curative of diseases due to kapha provocation Thus has been described the Indian Night-shade Ghee.

कुलत्थादिघृतम् —

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम्।
पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥१२९॥

इति कुलत्थादिघृतम्।

१२६. पिप्पलीमूलपौष्करैः—बिल्वामलकपौष्करैः (ह. च.)
,, वृश्चीर - वृश्चीक (ग.)
१२८. ह्येतत्—सिद्धं (ग.)
,, ह्येतत् कफव्याधिनिसूदनम्—सिद्धं कफव्याधिनिकृन्तनम् (च.)

कुलत्थरस- અથવા કળથીના કવાથ अथवा कुलथीके क्वाथमे, युक्तम् वा सहित युक्त, पञ्चकोल- तेमજ પંચકોલના કવાથથી एवं पंचकोलके क्वाथसे, शृतम् घृतम् સિદ્ધ કરેલ घृत सिद्ध किया हुआ घृत, कफजे कासे કફજન્ય ઉધરસમાં कफज कासमें, पाययेत् પાવું पिलावे, हिक्का-श्वासे च આ ઘી હેડકી અને શ્વાસમાં પણ यह घृत हिक्का और श्वासमें भी, शस्यते વખણાય છે प्रशस्त है ॥ १२९ ॥ इति આ यह. कुलत्थादिघृतम् કુલત્થાદિઘૃત છે कुलत्थादिघृत है।

129. The physician may give as potion the medicated ghee prepared with the decoction of horse gram and the pentad of spices, to the patient suffering from cough due to kapha provocation. It is also recommended in hiccup and dyspnea. Thus has been described the Compound Horsegram Ghee.

धूमयोगाः—

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफलान्मध्यं पिबेद्वा समनःशिलम् १३०

ये જે धूम जो धूम, वातकासिनाम् વાતની ઉધરસના રોગીઓને માટે वातज कासके रोगियोंके लिए, प्रोक्ताः કહ્યા છે कहे हैं, तान् एव च તે જ उन्हीं, धूमान् ધૂમો धूमोंको, दद्यात् આપવા देवे, समनःशिलम् वा અથવા મનઃશિલસહિત या मैनसिल, कोशातकी- કોશાતકીના और कड़वी तोरईके, फलात् ફલનો फलका, मध्यम् ગર્ભ मध्यभाग, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १३० ॥

130. The patient may be given the inhalation of the fumes which were earlier recommended for patients suffering from cough due to vata provocation; or else the patient may smoke red arsenic kept in the interior of a bottle-gourd.

दोषापेक्षिणी चिकित्सा—

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१३१॥

कफकासे तु કફની ઉધરસમાં कफज कासमें, पित्तानुबन्धजः જો પિત્તાનુબંધથી થયેલ यदि पित्तानुबन्धजनित, तमकः તમક तमक स्यात् चेत् થાય તો होवे तो, तत्र ત્યાં वहां, यथावस्थम् રોગીની સ્થિતિ પ્રમાણે रोगीकी स्थितिके अनुसार, पित्तकास- પિત્તકાસની पित्तकासकी, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रयोजयेत् કરવી करे ॥ १३१ ॥

131. If the cough due to kapha-provocation is complicated by asthma associated with pitta, the line of treatment laid down for cough due to pitta-provocation should be followed with due regard to the condition of the patient.

वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥१३२॥

कफानुबन्धे કફના અનુબંધવાળો किन्तु कफके अनुबन्धयुक्त, वाते तु વાત હોય તો वातमें, कफहरीम् કફને દૂર કરનારી कफहारक, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे, पित्तानुबन्धयोः પિત્તાનુબંધવાળા पित्तके अनुबन्धयुक्त, वातकफयोः વાત અને કફની वात और कफकी, पित्तनाशिनीम् પિત્તનાશક ચિકિત્સા કરવી पित्तनाशक चिकित्सा करे ॥ १३२ ॥

132. If cough due to vata provocation gets associated with kapha morbidity, the line of treatment should be one that is curative of kapha. If cough due to provocation of vata and kapha, gets associated with morbid pitta, the line of treatment should be one that is curative of pitta.

आर्द्रे विरूक्षणं, शुष्के स्निग्धं, वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥१३३॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

वातकफात्मके વાતકફાત્મક वातकफात्मक, **आर्द्रे कासे** ઘણા કફવાળી ઉધરસમાં बहुत कफवाले कासमें. **विरूक्षणम्** રૂક્ષ रूक्ष. **शुष्के** અને કફ વગરની ઉધરસમાં और कफरहित कासमें, **स्निग्धम्** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **सपित्ते कफजे** તથા પિત્તસહિત કફજન્ય ઉધરસમાં और पित्तयुक्त कफज कासमें, **तिक्तसंयुतम्** તિક્તદ્રવ્યસહિત तिक्तद्रव्ययुक्त, **अन्नपानम्** અન્નપાન આપવું अन्नपान देवे ॥ १३३ ॥ **इति** આ यह, **कफज-कास-** કફજન્ય ઉધરસની कफज कासकी, **चिकित्सा** ચિકિત્સા છે चिकित्सा है।

133. If the cough due to provocation of vata and kapha is associated with excessive secretion of phlegm, the desiccant line of treatment should be given. If there is dry cough the unctuous medicaments should be prescribed. If the cough due to kapha provocation is associated with morbid pitta, the patient should be given eats and drinks mixed with bitter drugs. Thus has been described the treatment indicated in cough due to kapha provocation.

क्षतकासे चिकित्साक्रमः —

कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥१३४॥

क्षतजम् ક્ષતજન્ય क्षतज, **कासम्** ઉધરસને कासको, **आत्ययिकम्** વિનાશકારક खतरनाक, **मत्वा** જાણીને मानकर. **बल-मांस-** બલ તથા માંસને बल और मांसको, **विवर्धनैः** વધારનારાં बढ़ानेवाले, **मधुरैः** મધુર मधुर, **जीवनीयैः च** અને જીવનીય પદાર્થોથી और जीवनीय द्रव्योंसे, **त्वरया** શીઘ્ર शीघ्र, **जयेत्** જીતવી जीते ॥ १३४ ॥

134. Knowing the cough due to pectoral lesions to be an urgent condition it should be treated with all promptness with drugs of the sweet group as well as of the life-promoter group which are promotive of strength and flesh.

पिप्पल्यादिलेहः —

पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥१३५॥
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रसृतांशानि तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥१३६॥
पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्वासहृद्रोगकार्श्येषु हितो वृद्धेऽल्परेतसि ॥१३७॥

पिप्पली પીપર पिप्पली, **ससितोपलम्** સાકરસહિત चीनी, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **कार्षिकम्** પ્રત્યેકનો એક એક તોલો प्रत्येक एक एक तोलाका, **पिष्टम्** કલ્ક कल्क, **प्रास्थिकम्** ६४ તોલા ६४ तोले, **गव्यम्** ગાયનું गौका, **आजम् च** અને બકરીનું और बकरीका, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **तथा** તથા तथा, **इक्षुरसः** ६४ તોલા શેરડીનો રસ ६४ तोले ईखका रस, **यव-** જવનો લોટ जौका आटा, **गोधूम-** ઘઉંનો લોટ गेहूंका आटा, **मृद्वीका-चूर्णम्** દ્રાક્ષનો કલ્ક मुनक्केका कल्क, **आमलकात्** આમળાંનો आंवलेका, **रसः** રસ रस, **तैलम् च** અને તેલ और तैल, **प्रसृतांशानि** દરેક ૮ તોલા प्रत्येक ८ तोले, **तत् सर्वम्** એ સઘળું इन सबको, **मृदुना** મંદ मन्द, **अग्निना** અગ્નિથી आंचसे, **लेहम्** લેહ જેવું થાય ત્યાં સુધી लेह होनेतक, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **घृत-क्षौद्र-** ઘી તથા મધ घी और मधु, **युक्तः** ભેળવેલ युक्त, **सः** તે અવલેહ वह लेह, **क्षतकासहा** ક્ષતજન્ય ઉધરસનો નાશ કરે છે क्षतज कासका नाशक है, **श्वास-हृद्रोग-** શ્વાસ, હૃદયરોગ श्वास, हृद्रोग, **कार्श्येषु**

१३६. आमलकाद्रसः—आमलकीरसः (घ.)
१३७. कार्श्येषु—कासेषु (त.)
,, वृद्धेऽल्परेतसि—वृद्धेऽल्परेतसे (घ.)
,, ,, —वृद्धाल्परेतसे (घ.)

અને કૃશતામાં और कृशतामें, वृद्धे અને વૃદ્ધ પુરુષને और वृद्ध पुरुषको, अल्परेतसि તથા અલ્પ વીર્યવાળા પુરુષને तथा अल्प वीर्यवाले पुरुषको, हितः હિતકારી છે हितकर है ॥ १३५-१३७॥

135-137. Take one tola of the paste of each of long pepper, liquorice and sugar-candy, 64 tolas of each of cow's milk, goat's milk and juice of sugar cane, 8 tolas of each of the flour of barley and wheat and powder of grapes, juice of emblic myrobalan and til oil. Mix the whole and boil on a slow fire and cook it into a linctus and take it with ghee and honey. This linctus is curative of cough due to pectoral lesions, dyspnea, heart-disease and emaciation; it is also beneficial in senility and oligospermia

आवस्थिकी चिकित्सा—

क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥१३८॥

क्षतकास- ક્ષતકાસના क्षतज कासले, अभिभूतानाम् રોગીની पीडितोंकी, वृत्तिः ચિકિત્સા चिकित्सा, पित्त-कासिकी પિત્તજન્ય ઉધરસજેવી पित्तकास जैसी, क्षीर- તથા દૂધ तथा दूध, सर्पिः-मधु-प्राया ઘૃત અને મધની પ્રધાનતાવાળી घी और मधुकी प्रधानतावाली, स्यात् કરવી होती है, संसर्गे तु અને દોષોનો સંસર્ગ હોય તો और दोषोंका संसर्ग होने पर, विशेषणम् વિશેષ ચિકિત્સા કરવી विशेष चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १३८॥

138 In cases of cough due to pectoral lesions the line of treatment to be followed is the same as that laid down in cases of cough due to pitta provocation. The treatment mainly consists of milk, ghee and honey. If, however, the cough due to pectoral lesions is complicated by other morbid humors, this line of treatment should be supplemented by remedies indicated in such conditions.

वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥१३९॥

वातपित्त- વાતપિત્તથી वातपित्तसे, अर्दिते પીડાતા રોગીના पीडित रोगीके, गात्रभेदे ગાત્રભેદ થતાં अंगभेद होने पर, घृतैः ઘૃતથી घृतोंसे, वायुना च અને વાયુથી और वायुसे, पीड्यमाने પીડા થતી હોય તો पीडा होने पर, मारुतरोगघ्नैः વાતઘ્ન वातरोगनाशक, तैलैः તૈલોથી तैलोंसे, अभ्यंगः हितः અભ્યંગ હિતકારી છે अभ्यंग हितकर है ॥१३९॥

139. If the patient is afflicted with body-ache due to vata and pitta, inunction with ghee is beneficial. In afflictions due to vata provocation, the medicated oils prepared with the drugs which are curative of vata are prescribed.

हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनले ॥१४०॥

सदाहम् દાહસહિત दाहयुक्त, रक्तम् રક્ત रक्त, ष्ठीवतः થૂંકતા थूंकनेवाले, कासिनः ઉધરસના રોગીને खांसीवाले रोगीकी, अनले અગ્નિ अग्नि, सबले પ્રદીપ્ત હોય તો बलवान होने पर, हृत्-पार्श्व- હૃદય તથા પડખાંની हृदय और पार्श्वके, अर्तिषु પીડામાં शूलमें, जीवनीयस्य જીવનીય जीवनीय, सर्पिषः ઘૃતનું घीका, पानम् स्यात् પાન કરવું पान करना चाहिए ॥ १४०॥

140. If the patient with cough due to pectoral lesions suffers from pain in the cardiac region, pleurodynia and cough accompanied with burning and hemoptysis, and if the condition of his gastric fire is strong, he should be given a potion of the compound life-promoter drugs ghee.

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णार्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् १४१

मांसोचितेभ्यः માંસના અભ્યાસવાળા मांसके सात्म्यवाले, क्षामेभ्यः ક્ષીણ થયેલ રોગીઓને क्षीण पुरुषोंके लिए लावादीनाम् લાવ ઇત્યાદિના लावादिकोंके, रसाः માંસરસો मांसरस, हिताः હિતકારી છે हितकर हैं, तृष्णार्तानाम् તૃષાથી પીડાતા રોગીઓને प्याससे पीडितोंको, शरमूलादिभिः શરમૂળ ઇત્યાદિથી शरमूलादि पंचतृणमूलसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, छागम् બકરીનું बकरीका, पयः દૂધ હિતકારી છે दूध हितकारी है ॥ १४१ ॥

141. For emaciated patients who are accustomed to a meat-diet, the meat-juices of the quail group of creatures is beneficial. If the patient is afflicted with excessive thirst, medicated milk prepared from goat's milk with roots of the drugs of the pen-reed group should be prescribed.

रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥१४२॥

स्रोतोभ्यः સ્રોતોમાંથી स्रोतोंसे, अपि वा आस्यात् કે મુખમાંથી या मुखमेंसे, रक्ते લોહી रक्त, आगते આવતું હોય તો आने पर, क्षीरजम् દૂધમાંથી કાઢેલું दूधसे निकाला हुआ, घृतम् ઘીનું घीका, नस्यम् पानम् નસ્ય તથા પાન હિતકર છે नस्य तथा पान हितकर है, श्रान्ते અને થાકેલા और थके हुए, क्षामे કૃશ कृश, हतानले તથા મંદાગ્નિવાળા ક્ષતજ કાસના રોગીને मन्दाग्निवाले क्षतज कासके रोगीको, यवागूः वा યવાગૂ હિતકર છે यवागू हितकर है ॥ १४२ ॥

142. If there is hemorrhage through the mouth or any other of the channels, the patient should be given an errhine or potion of the ghee prepared directly from milk; and if the patient is exhausted, emaciated and suffers from impaired gastric fire, he should be treated with gruel.

स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।
कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥१४३॥

स्तम्भ- સ્તબ્ધતા સ્તંભ आयामेषु તથા આયામમાં तथा आयाममें, सर्पिषः ઘીની घीकी, महतीम् મોટી बड़ी, मात्राम् पिबेत् માત્રા પીવી मात्रा पीवे, यत् वा અથવા જે अथवा जो, वातरोगघ्नम् વાતરોગનાશક હોય वातरोगनाशक हो, पित्त-रक्त- પરંતુ પિત્ત તથા રક્તને परन्तु पित्त और रक्तको, अविरोधि વધારનારી ન હોય એવી ચિકિત્સા बढ़ानेवाली न हो ऐसी चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे ॥ १४३ ॥

143. In the case of stiffness or contractions, the patient should be given a large dosage of ghee or in the alternative he should be given the treatment curative of diseases due to vata and which is at the same time not contra-indicated in hemothermic conditions.

धूमयोगाः —

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः क्षते ।
दाल्यते कासिनो यस्य स धूमान्वा पिबेदिमान् १४४

क्षतदोषे ક્ષતરૂપ દોષ क्षतदोषके, निवृत्ते तु નિવૃત્ત થયો હોય निवृत्त होजाने पर, कफे-वृद्धे અને કફ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ત્યારે और कफके बढ़ने पर, यस्य कासिनः જે ઉધરસના રોગીને जिस खांसीवाले रोगीके, क्षते ક્ષતમાં क्षतमें, उरः दाल्यते છાતી ચીરાતી

१४१. क्षामेभ्यो–कासिभ्यो (ड.)
,, छागं–आमं (त.)

१४४ उरः क्षते- उरः शिरः (ब. ध.)
,, दाल्यते–दाल्येते (ध.)
,, ,, –नीभ्यते (ध.)
,, ,, –चाल्यते (फ.)
,, ,, –पीड्यते (फ.)

હોય એવી પીડા થાય છે છातीमें दर्दकी तरह पीड़ा होती है, सः ના તે મનુષ્ય वह पुरुष, इमान् આ કહેવામાં આવનારા इन कहे जानेवाले, धूमान् ધૂમોનું धूमोंका, पिबेत् પાન કરવું पीवे ॥ १४४ ॥

144. If the patient suffering from cough is cured of the pectoral lesions but if owing to the provocation of kapha there is aching in the chest or head, the patient should inhale the fumes of the following drugs.

द्विमेदादिधूमवर्तिः—

द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमलक्तकैः ।
वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥१४५॥

द्वे मेदे મેદા, મહામેદા मेदा, महामेदा, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, द्वे च बले બલા, અતિબલા बला, अतिबला, तैः તેઓથી इनसे, वर्तितैः લેપ કરવામાં આવેલા અને સુકાયા પછી બીડી બનાવવામાં આવેલા लिप्त और सूख जाने पर वर्ति किये गये, क्षौमलक्तकैः ક્ષૌમના ટુકડાઓથી क्षौम वस्त्रके टुकड़ोंसे, धूमम् ધૂમનું धूम, आपीय પાન કરીને पान करके, जीवनीयघृतम् જીવનીયઘૃત जीवनीयघृत, पिबेत् પીવું पीवे ॥१४५॥

145. Take two types of medas, liquorice, sida and country mallow. The paste of these should be smeared on a cloth of linseed and when dried, a cigar should be made of it and then it should be smoked. After smoking the patient may drink the medicated ghee of the drugs of the life-promoter group.

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
भावयित्वा पिबेत् क्षौममनु चेक्षुगुडोदकम् ॥१४६॥

मनःशिला- મનઃશિલ मैनसिल, पलाश- ખાખરો ढाक, अजगन्धा- આફુળી डुकु, त्वक्क्षीरि- વંશલોચન वंशलोचन, नागरैः અને સૂંઠથી और सोंठ इनसे, क्षौमम् ક્ષૌમ વસ્ત્રને क्षौम वस्त्रको, भावयित्वा ભાવના દઈને भावना देकर, पिबेत् ધૂમપાન કરવું धूमपान करे, अनु च અને તે પછી और पश्चात्, इक्षु-गुडोदकम् શેરડીનો રસ અથવા ગોળનું પાણી ईखका रस या गुड़का पानी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १४६ ॥

146. Or, the patient may smoke the cigar rolled from the cloth of linseed impregnated with red arsenic, palas, wild carrot, bamboo manna and dry ginger. After smoking, the patient may drink the juice of sugar-cane or gur-water

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥१४७॥

आर्द्रया લીલા गीले, वटशुङ्गया વડના અંકુરોથી वटांकुरोंके, तुल्याम् સરખે ભાગને समान भागमें, मनःशिलाम् મનઃશિલને मैनसिलको, पिष्ट्वा વાટીને पीसकर, ससर्पिष्कम् ઘૃતસહિત घृत मिलाकर धूमम् पिबेत् ધૂમપાન કરવું धूमपान करे, तित्तिरि-प्रतिभोजनम् પછી તેતરના માંસરસથી ભોજન કરવું पश्चात् तीतरके मांसरससे भोजन करे ॥ १४७ ॥

147. Or, the patient may smoke a cigar made of pounded red arsenic and fresh sprouts of banyan, and mixed with honey. After smoking, he may take the meat-juice of partridge.

भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥१४८॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

कुलिङ्ग-अण्ड- ચકલાના ઇંડાના चिड़ियांके अंडोंके, रसायुतैः રસથી યુક્ત रससे युक्त, जीवनीयैः જીવનીય ગણના દ્રવ્યોના કવાથથી जीवनीयोक्त औषधियोंसे,

१४५. क्षौमलक्तकैः—क्षौमलक्तकं (द)
१४६. अनुचेक्षुगुडोदकम्—शर्करेक्षुगुडोदकम् (ड)
" " —ससितेक्षुगुडोदकम् (द.)

भावितम् ભાવના દઈ भावित. **क्षौमम्** ક્ષોમ **वस्त्र** ना: क्षौम वस्त्रके, **धूमम् पिबेत्** ધૂમનું પાન કરવું धूमका पान करे, **अनु च** અને પછી और पश्चात्, **अयोगुडैः** લોઢાના ગોળાને તપાવી તપાવી ઠારીને लोहेके गोलेको तपा तपाकर बुझानेसे, **शृतम् क्षीरम्** ઉકાળેલું દૂધ પીવું उवाला हुआ दूध पीवे ॥ १४८ ॥ **इति** આ. यह, **क्षतज-** ક્ષતજ क्षतज, **कासचिकित्सा** ઉધરસની ચિકિત્સા છે कासकी चिकित्सा है ।

148. Or, the patient may smoke a cigar made of the cloth of linseed impregnated with the drugs of the life-promoter group and the juice of the eggs of sparrow. After smoking, he may drink milk heated with hot iron balls put into it. Thus has been described the treatment in cough due to pectoral lesions.

क्षयकासे चिकित्साक्रमः —

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् १४९

दुर्बलस्य દુર્બળ રોગીની दुर्बल पुरुषमें, **संपूर्णरूपम्** સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળી संपूर्ण लक्षणोंसे युक्त **क्षयजम्** ક્ષયજન્ય ઉધરસની क्षयज कासकी, **विवर्जयेत्** ચિકિત્સા ન કરવી चिकित्सा न करे, **बलवतः** બળવાનની बलवान पुरुषके, **नवोत्थितम्** નવી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષયની ઉધરસની नवोत्पन्न क्षयकासकी, **प्रत्याख्याय** તેને અસાધ્ય જણાવી उसे असाध्य कहकर, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **आचरेत्** કરવી करे ॥ १४९ ॥

149. The patient suffering from cough born of consumption with all the symptoms of consumption fully developed, and who is debilitated should be considered incurable; but if the cough is of recent origin and the patient is strong, the treatment should be undertaken despite declaring it to be of the incurable type.

तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥१५०॥

आदौ પ્રથમ प्रथम, **तस्मै** તેની उसकी, **बृंहणम् एव** બૃંહણ જ बृंहण, **अग्नेः च दीपनम्** તથા અગ્નિદીપન ચિકિત્સા तथा अग्निदीपन चिकित्सा, **कुर्यात्** કરવી करे, **बहुदोषाय** બહુ દોષવાળા રોગીને बहुत दोषयुक्त रोगीको, **सस्नेहम्** સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, **मृदु** મૃદુ मृदु, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **दद्यात्** આપવું देवे ॥१५०॥

150. Such a patient should first of all be administered medications which are roborant and promotive of the gastric fire; and if he shows much morbidity, he should be given a mild unctuous purgative.

शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥१५१॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
(हितं तद्देहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥१५२॥)

क्षीणदेहः ક્ષીણ દેહવાળાએ क्षीण देहवाला पुरुष, **शम्पाकेन** ગરમાળા अमलतासले, **मृद्वीका-रस-युक्तया** દ્રાક્ષના રસસહિત मुनक्केके रससे युक्त, **त्रिवृतया** નસોતરથી त्रिवृतसे, **तिल्वकस्य** તિલ્વકના तिल्वकके, **कषायेण** કવાથથી कषायसे, **विदारी-** અને ફગિયાના और बिलाईकन्दके, **स्वरसेन च** સ્વરસથી स्वरससे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, **विशोधनम्** વિશોધન કરનારું विशोधन करनेवाला, **सर्पिः** ધૃત घृत, **युक्त्या** યુક્તિથી युक्तिपूर्वक, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तत्** તે वह, **अस्य देहबलयोः** એના શરીર તથા બળનું उसके देह और बलका, **संरक्षणम्** સંરક્ષક संरक्षक, **हितम् मतम्** તથા હિતકારક માનેલ છે तथा हितकारक माना गया है ॥ १५१-१५२ ॥

१५०. तस्मै बृंहण—तथा बृंहण (ध.)
,, दीपनम्—वर्धनम् (ड.)

151-152. For the purpose of purification of the debilitated patient the medicated ghee prepared with purging cassia turpeth. juice of grapes, decoction of tilwaka and juice of yam should be given to drink with due consideration to the condition of the patient This ghee is good for the body as well as for the vitality and is considered to be protective of the patient

पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥१५३॥

पित्ते कफे પિત્ત તથા કફ पित्त और कफ, संक्षीणे ક્ષીણ થતાં अत्यंत क्षीण होने पर, धातुषु અને ધાતુઓ और धातुओंके, परिक्षीणेषु અત્યંત ક્ષીણ થતાં अत्यंत क्षीण होने पर, कर्कटकी- કાકડાશીંગી काकड़ासिंगी, क्षीर- દૂધ दूध, द्विबला- બલા અને અતિબલાથી बला और अतिबला इनसे, साधितम् સિદ્ધ કરેલું साधित, घृतम् पिबेत् ઘૃત પીવું घी पीवे ॥ १५३ ॥

153. The medicated ghee prepared with cow's milk, galls, milk, sida and country mallow should be given to the patient as potion when there is a diminution of pitta, kapha and other body-elements.

विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥१५४॥

तथा તેમજ तथा, मूत्रस्य મૂત્રની मूत्रकी, वैवर्ण्ये વિવર્ણતામાં विवर्णतामें, कृच्छ्रनिर्गमे તથા મૂત્ર મુશ્કેલીથી નીકળતું હોય ત્યારે और मूत्र कष्टसे बाहर आता हो तब, विदारीभिः ફગિયાથી बिलाईकन्द, कदम्बैः કદંબથી कदम्ब, तालसस्यैः તાડનાં ફલથી ताड़फल इनसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, घृतम् पयः च वा पिबेत् ઘી અથવા દૂધ પીવું घी अथवा दूध पीवे ॥ १५४ ॥

154. If there is discoloration of the urine and painful micturition, the patient should be given the medicated ghee or milk prepared with white teak, cadamba and fruit of palmyra palm.

शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ।
घृतमण्डेन मधुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥१५५॥
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥१५६॥

मेढ्रे મૂત્રેંદ્રિય मूत्रेंद्रिय, सश्रोणि- કટી श्रोणीप्रदेश, वंक्षणे વંક્ષણ वंक्षण, पायौ તથા ગુદામાં तथा गुदामें, सवेदने વેદના वेदना, शूने તથા સોજો હોય ત્યારે तथा शोफ होने पर, घृतमण्डेन ઘૃતમંડથી घीकी तरीसे, मधुना મધથી मधुसे, मिश्रकेण वा કે મિશ્રકસ્નેહથી या मिश्रकस्नेहसे, अनुवास्यः અનુવાસન કરવું अनुवासन देवे, जाङ्गलैः અનુવાસન પછી જાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસોથી अनुवासनके पश्चात् जांगल जीवोंके मांससे, प्रतिभुक्तस्य જેણે ભોજન કર્યું છે એવા રોગીને भोजन किये रोगीको, वर्तकाद्याः વર્તક વગેરે बटेर आदि, बिलेशयाः બિલેશય बिलमें रहनेवाले, पिशिताशिनः તથા માંસભક્ષક और मांसाहारी, प्रसहाः च एव પ્રસહ પ્રાણીઓના માંસરસોનો प्रसह जीवोंके मांसरसोंका, क्रमशः ક્રમથી क्रमशः, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १५५-१५६ ॥

155-156 Or, in cases of painful edema of the phallus, anus, buttocks and groin, the patient should be given an unctuous enema prepared with supernatent part of ghee or with the mixture of ghee and oil. This should be followed by a diet of meat-juices of the jangala animals. Thereafter the patient may eat in regular

१५४. घृतं—शृतं (द.)

१५५ मधुना—त्रपुना (ब. च.)

succession the meat-juices of the quail group of birds, of the terriculous group of creatures and of the carnivorous creatures belonging to the tearer group.

औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ।
कफं, शुद्धेश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन्रसः ॥१५७॥

ते ते वे, औष्ण्यात् ગરમ उष्ण, प्रमाथिभावात् તથા પ્રમાથી હોવાથી और प्रमाथी होनेके कारण, स्रोतोभ्यः સ્રોતોમાંથી स्रोतोंसे, कफम् કફને कफको, च्यावयन्ति કાઢી નાખે છે निकालते हैं, शुद्धैः च અને શુદ્ધ થયેલ और शुद्ध हुए, तैः તે સ્રોતોદ્વારા इन स्रोतोंद्वारा, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह वहन् વહેતો बहता हुआ, रसः રસ रस, पुष्टिम् कुर्यात् પુષ્ટિ કરે છે पुष्टि करता है ॥ १५७ ॥

157. As the meat-juices are hot in potency and expulsive of secretions they expel the phlegm from the channels; and after the purification of the channels by them, the nutrient fluid, flowing properly, nourishes the body.

द्विपञ्चमूलादिघृतम्—

द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥१५८॥
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
कल्कैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् १५९
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥१६०
इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

जले शृतैः પાણીમાં ક્વાથ કરેલ पानीमें पकाये हुए, द्विपञ्चमूली- લઘુ તથા બૃહત્ પંચમૂળ दोनों पंचमूल, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, चविका- ચવક चव्य, भार्गी- ભારંગી भारंगी चित्रकैः ચિત્રક चित्रक, कुलत्थ- કળથી कुलथी, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, पाठा कोल- પાઠા, બોર पाढ़ी, बेर, यवैः અને જવથી और जौ इनसे नागर- સૂંઠ सोंठ, दुःस्पर्शा- ધમાસો धमासा, पिप्पली- પીપર पिप्पली, शटि- પટ્કચૂરો कचूर, पौष्करैः પોખરમૂળ पोहकरमूल, कर्कटशृङ्ग्या च અને કાકડાશીંગીના और काकड़ासिंगी, समैः कल्कैः એ દરેકના સમાન કલ્કથી इनके समभाग कल्कसे, सर्पिः ઘૃત घी, विपाचयेत् પકાવવું पकावे अस्मिन् सिद्धे તૈયાર થયેલ એમાં सिद्ध हुए इसमें, चूर्णितौ द्वौ क्षारौ ચૂર્ણ કરેલ જવખાર તથા સાજીખાર चूर्ण किये हुए यवक्षार और सर्जिक्षार, पञ्चलवणानि च અને પાંચ લવણ और पांचों नमक, युक्त्या दत्त्वा યુક્તિથી નાખીને युक्तिपूर्वक मिलाकर, क्षय-कास- ક્ષયજન્ય ઉધરસથી क्षयकासमें निपीडितः પીડાતા મનુષ્યે पीड़ित पुरुष, मात्राम् માત્રાનુસાર योग्यमात्रामें, पिबेत् પીવું पीवे ॥१५८-१६०॥ इति આ यह, द्विपञ्चमूलादि-घृतम् દ્વિપંચમૂલાદિઘૃત છે द्विपंचमूलादिघृत है।

158-160. Prepare a medicated ghee by cooking ghee in the decoction of the two varieties of penta-radices, the three myrobalans, chabba pepper, beetle killer, white-flowered leadwort, horse-gram, root of long pepper, patha, jujube and barley, with the paste of equal parts of dry ginger, cretan prickly clover, long pepper, long zedoary, orris root and galls. When this ghee is prepared the two varieties of alkalis and the five varieties of salts should be added to it. The patient suffering from cough due to consumption may take this ghee in proper dosage and according to the prescribed mode. Thus has been described the Compound double Penta-radices Ghee.

१५७. कफ शुद्धैश्च तैः पुष्टिम्—कफे शुद्धे शनैः पुष्टिम् (ग.)
१५८. द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः—चविकात्रिफलाभार्गी-दशमूलैः सचित्रकैः (क.)
१५९. पिप्पलीशटिपौष्करैः—शटीपौष्करपिप्पलीः (ख.)

गुडूच्यादिघृतम्—

गुडूचीं पिप्पलीं मूर्वां हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥१६१॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद्गुल्मश्वासार्तिक्षयकासनुत् ॥१६२॥
इति गुडूच्यादिघृतम् ।

गुडूचीम् गणो गिलोय, **पिप्पलीम्** पीपर पिप्पली, **मूर्वाम्** मोरवेल मूर्वा, **हरिद्राम्** हळदर हल्दी, **श्रेयसीम्** गजपीपर गजपिप्पली, **वचाम्** वज वच, **निदिग्धिकाम्** भेठी भोरींगणी कटेरी, **कासमर्दम्** कासूंद्रो कसौंदी, **पाठाम्** पाठा पाढ़ी, **चित्रक-** चित्रक चित्रक, **नागरम्** अने सूंठ और सोंठ इनका, **चतुर्गुणे जले** चारगणा पाणीमां चौगुने जलमें, **पक्त्वा** क्वाथ करी क्वाथ करके, **पादशेषेण** चतुर्थांश बाकी रहेला क्वाथथी चौथाई शेष क्वाथसे, **तत्समम्** तेना जेटलुं इसके समान भागमें, **सिद्धम्** सिद्ध करेलुं सिद्ध किया हुआ, **गुल्म-श्वास-** गुल्म, श्वास गुल्म, श्वास, **आर्ति-क्षय-** पीडा अने क्षयजन्य पीडा और क्षयसे उत्पन्न, **कासनुत्** उधरसनो नाश करनारुं कासका नाशक, **सर्पिः** घी घी, **पिबेत्** पीवुं पीवे ॥ १६१-१६२ ॥ **इति** आ यह, **गुडूच्यादिघृतम्** गुडूच्यादि घृत छे गुडूच्यादि घृत है।

161-162. Decoct equal quantities of guduch, long pepper, trilobed virgin's bower, turmeric, white teak, sweet flag, indian night-shade, round podded cassia, patha, white-flowered leadwort and dry ginger in four times the quantity of water and when it is reduced to 1/4 its original quantity, prepare a medicated ghee by adding an equal quantity of cow's ghee to this. This ghee is curative of gulma, respiartoy disorders, consumption and cough. Thus has been described the Compound Guduchi Ghee.

कासमर्दादिघृतम्—

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाश्मर्यसुरसैस्तथा ॥१६३॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥१६४॥

कासमर्द- कासूंद्रो कसौंदी, **अभया-** हरडे हरड़, **मुस्त-पाठा-** मोथ, पाठा मोथा, पाढ़ी, **कट्फल-** कायफळ कट्फल, **नागरैः** सूंठ सोंठ, **तथा** तथा तथा, **पिप्पली-** पीपर पिप्पली, **कटुका-द्राक्षा-** कडु, द्राक्ष कटुकी, मुनक्का, **काश्मर्य-** शीवणनां फळ गम्भारीके फल, **सुरसैः** तुलसी तुलसी, **अक्षमात्रैः** ओ दरेक एक एक तोलो प्रत्येक एक एक तोला, **क्षीर-द्राक्षा-** दूध तथा द्राक्षना दूध और मुनक्काके, **रसाढके** २५६ तोला रसमां २५६ तोले रसमें, **घृत-प्रस्थम्** घृत ६४ तोला घी ६४ तोले, **पचेत्** पकाववुं पकावे, (तत् घृतम्) ओ घृत यह घृत, **शोष-ज्वर-** शोष, ज्वर शोष, ज्वर, **प्लीह-सर्वकास-** प्लीहा तथा सघळी उधरसने प्लीहा और सब प्रकारके कासोंका, **हरम्** दूर करनारुं नाशक, **शिवम्** अने कल्याणकारी छे और कल्याणकारी है।

163-164. Prepare a medicated ghee from 256 tolas of each of milk and the juice of grapes, and 64 tolas of cow's ghee along with the paste of one tola each of round podded cassia, chebulic myrobalan, nut-grass, patha, box myrtle, dry ginger, long pepper, kurroa, grapes, white teak and deodar. This ghee is auspicious and curative of consumption, fever, splenic disorders and all types of cough-disorder.

कतिपयघृतयोगाः —

धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
द्विगुणे दाडिमरसे विपक्वं व्योषसंयुतम् ॥१६५॥
पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥१६६॥

१६१. पिप्पलीं—त्रिफलां (ग.)

१६५. विपक्वं—सिद्धं वा (क.)

क्षीरसिद्धैः દૂધમાં બાફેલા दूधमें पकाये हुए, धात्रीफलैः આમળાંનું आंवलोंका, अवचूर्णितम् सर्पिः ચૂર્ણ નાખીને ઘી પીવું चूर्ण डालकर घृत पीवे, द्विगुणे वा અથવા બમણા अथवा दुगुने, दाडिमरसे દાડમના રસમાં अनारके रसमें, व्योषसंयुतम् ત્રિકટુસહિત त्रिकटुसहित, विपक्वम् यवक्षार-घृतम् પકાવેલા ઘીમાં જવખાર નાખી पकाये हुए घीमें यवक्षार डालकर, नरः પુરુષે पुरुष, भक्तस्य उपरि ભોજન ઉપર भोजनके पीछे, पिबेत् તે પીવું उसे पीवे, पिप्पली- અથવા પીપર अथवा पिप्पली, गुडसिद्धम् वा અને ગોળથી સિદ્ધ કરેલું और गुड़मे सिद्ध, घृतम् ઘી घी, छागक्षीरयुतम् બકરીના દૂધસહિત પીવું बकरीके दूधके साथ पीवे ॥ १६५-१६६ ॥

165 166. The patient may take ghee prepared with milk, sprinkled over with the powder of the emblic myrobalans or he may take the medicated ghee prepared from two parts of ghee and one part of the juice of pomegranate along with the paste of the three spices. This ghee should be taken mixed with barley-alkali immediately after food, or he may take the medicated ghee prepared with long pepper and gur mixed with goat's milk.

एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम् ।
स्युर्दोषबद्धकोष्ठोरःस्रोतसां च विशुद्धये ॥१६७॥

एतानि આ ये, सर्पींषि ઘૃતો घी, क्षय-कासिनाम् ક્ષતજન્ય ઉધરસવાળાને क्षतज कासके रोगियोंकी, अग्नि-विवृद्ध्यर्थम् અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે अग्निको बढ़ानेके लिए, दोष-बद्ध- તથા દોષથી બંધાયેલ तथा दोषोंसे बद्ध, कोष्ठ-उरः- કોઠો, છાતી कोष्ठ, छाती, स्रोतसाम् તથા સ્રોતોની और स्रोतोंकी, विशुद्धये च શુદ્ધિ માટે शुद्धिके लिए, स्युः છે हैं ॥ १६७ ॥

167. These medicated ghees are prescribed for the purposes of promoting the gastric fire and for clarifying the alimentary and respiratory passages that have been occluded by morbid matter in the patient suffering from cough due to consumption.

हरीतकीलेहः —

हरीतकीर्यवक्वाथद्व्याढके विंशतिं पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणं गुडषट्पलम् १६८
दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्धं च रसाञ्जनात् ।
कुडवार्धं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

यवक्वाथ- द्व्याढके જવના ૫૧૨ તોલા ક્વાથમાં जौके ५१२ तोले क्वाथमें, विंशतिम् વીસ बीस, हरीतकीः હરડે हरड़, पचेत् પકાવવી पकावे, स्विन्नाः બફાઈ ગયેલી स्विन्न हो जाने पर, ताः તેઓને उनको, मृदित्वा પીસીને पीसकर, तस्मिन् તે ક્વાથમાં उस क्वाथमें, पुराणम् જૂનો पुराना गुड-षट्पलम् ગોળ ૨૪ તોલા गुड़ २४ तोला, मनःशिला- મનઃશિલા मनसिल, कर्षम् એક તોલો एक तोला, रसाञ्जनात् च રસવંતી रसोंत, कर्षार्धम् અર્ધો તોલો आधा तोला, पिप्पल्याः च અને પીપર और पिप्पली, कुडवार्धम् ૮ તોલા ८ तोले, दद्यात् નાખવાં छोड़े, सः लेहः તે અવલેહ वह लेह, श्वास-कासनुत् શ્વાસ તથા ઉધરસને દૂર કરનાર છે श्वास तथा कासका नाशक है ॥ १६८-१६९ ॥ इति આ यह, हरीतकीलेहः હરીતકીલેહ છે हरीतकीलेह है ।

168-169. Boil 20 chebulic myrobalans in 512 tolas of the decoction of common barley; when the myrobalans have been boiled, take them out and crush them to pulp and mix with 24 tolas of old gur, one tola of red arsenic, 1/2 tola of extract of indian berberry and 8 tolas of long pepper. This linctus is curative of dyspnea and cough. Thus has been described the Chebulic Myrobalan Linctus.

कतिपयलेहयोगाः —

श्वाविधः सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरो बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥१७०॥

दग्धाः બાળેલા जलाई हुई, सघृत-क्षौद्र-शर्कराः તેમજ ધૃત, મધ તથા સાકર ભેળવેલા एवं घी, मधु और चीनीयुक्त, श्वाविधः શેઢાઈના सेहकी, सूचयः કાંટા सुइयां, श्वास-कासहराः શ્વાસ અને કાસને હરનારા છે श्वास और कासका नाशक हैं, बर्हिपादौ वा અથવા મોરના બાળેલા પગો अथवा मोरके जलाये हुए दो पैर, क्षौद्रसर्पिषा મધ તથા ઘી સાથે ચાટવાથી मधु और घीके साथ चाटनेसे, श्वास-कास- શ્વાસ અને ઉધરસને श्वास तथा कासके हरौ દૂર કરનાર છે नाशक हैं ॥ १७० ॥

170. The ashes of the burnt quills of the porcupine, mixed with ghee, honey and sugar, is curative of dyspnea and cough. Similar is the effect of the burnt legs of peacock taken with honey and ghee.

एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥१७१॥

एरण्ड-पत्र- એરંડાનાં પાનનો एरंडपत्रका, क्षारम् ક્ષાર क्षार, व्योष-तैल- ત્રિકટુતેલ त्रिकटुतैल, गुडान्वितम् તથા ગોળ-સહિત और गुड़ मिलाकर, सुरसा- અથવા તુલસી या तुलसी, एरण्डपत्रजम् वा અને એરંડાનાં પાનનો ક્ષાર और एरंडपत्रका क्षार, एतेन આ જ इसी, विधिना વિધિથી विधिसे, लिह्यात् ચાટવો चाटे ॥ १७१ ॥

171. Or the patient may lick the alkali of leaves of castor plant mixed with the three spices, oil and gur, or, he may lick the alkali of leaves of holy basil and castor plant with the same adjuvants.

१७०. श्वाविधः—श्वाविधां (ध.)
,, क्षौद्रसर्पिषा- मधुसर्पिषा (फ.)

द्राक्षापद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
लिह्यात् त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥१७२॥

द्राक्षा-पद्मक- દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ्ठ मुनक्का, पद्माख, वार्ताक- રીંગણાં बैंगन, पिप्पलीः અને પીપરને और पिप्पलीको, क्षौद्रसर्पिषा મધ તથા ઘીથી ચાટવાં मधु और घीसे चाटे, त्र्यूषणचूर्णम् वा અથવા ત્રિકટુનું ચૂર્ણ अथवा त्र्यूषणचूर्ण, पुराणगुड- જૂના ગોળ पुराने गुड़, सर्पिषा તથા ઘૃતથી तथा घीसे, लिह्यात् ચાટવું चाटे ॥१७२॥

172. The patient may take as linctus the powder of grape, himalayan cherry, brinjal and long pepper with ghee and honey, or the powder of the three spices with old gur and ghee.

चित्रकं त्रिफलाजाजी कर्कटाख्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्द्याद्गुडेन वा ॥१७३॥

चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, अजाजी જીરું जीरा, कर्कटाख्या કાકડાશીંગી काकड़ा-सिंगी, कटुत्रिकम् ત્રિકટુ त्रिकटु, द्राक्षाम् च અને દ્રાક્ષ और मुनक्का, क्षौद्रसर्पिर्भ्याम् એઓને મધ તથા ઘૃતથી इनको मधु और घीसे, लिह्यात् ચાટવાં चाटे, गुडेन वा અથવા ગોળથી या गुड़से, अद्यात् ખાવાં खावे ॥१७३॥

173. The patient may take as linctus, white-flowered leadwort, the three myrobalans, cumin, galls, the three spices and grapes mixed with ghee and honey, or he may take these powders mixed with gur.

पद्मकादिलेहः —

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् १७४
सर्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम् ।
विमथ्य लेहयेल्लेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥१७५॥

१७२. द्राक्षापद्मकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा—वार्ताकपिप्पलीद्राक्षा-पद्मकं मधुसर्पिषा (फ.)
१७४. बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्—बलारास्ना-युतं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रसर्पिषा (फ.)

पद्मकम् પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **व्योषम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडंग, **सुरदारु च** અને દેવદાર और देवदारु, **बलाम् रास्नाम् च** બલા અને રાસ્ના बला और रास्ना, **तुल्यानि** સરખે વજને લઈ समान भागमें लेकर, **सूक्ष्मचूर्णानि** સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ बारीक चूर्ण, **कारयेत्** કરવું કરે, **एभिः सर्वैः** એ સર્વે इन सब, **चूर्णैः** ચૂર્ણોની સાથે चूर्णोंके साथ, **पृथक् समम्** પૃથક્ પૃથક્ સમાન पृथक पृथक् समान भागमें, **क्षौद्रम् घृतम्** મધ, ઘૃત मधु, घी, **सिताम् च** અને સાકર और चीनी, **विमथ्य** મથન કરીને मथकर, **सर्वकासहरम्** સઘળી ઉધરસને દૂર કરનાર सब प्रकारके कासका नाशक, **शिवम् लेहम्** આ શુભ અવલેહ इस कल्याणकारक लेहको, **लेहयेत्** ચાટવો चाटे ॥ १७४-१७५ ॥

174-175. Crush equal quantities of himalayan cherry, the three myrobalans, the three spices, embelia, deodar, sida and indian groundsel to fine powder and prepare a linctus by mixing with ghee, honey and sugar, each of these three being equal in amount to the total quantity of the powder. This auspicious linctus is curative of all types of cough-disorder.

पद्मकादिलेहः —

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पद्मकं द्राक्षां द्वे बृहत्यौ वितुन्नकम् ॥१७६॥
सारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥१७७॥
भार्गीं तामलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥१७८॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥१७९॥
इति पद्मकादिलेहः ।

१७६. पद्मकं–पिप्पलीम् (क.)
१७८. क्षारचित्रक–क्षीरचित्रक (क.)

जीवन्तीम् ડોડી जीवन्ती, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **पाठाम्** પાઠા पाढ़ी, **त्वक्क्षीरीम्** વંશલોચન वंशलोचन, **त्रिफलाम्** ત્રિફલા त्रिफला, **शटीम्** પડકચૂરો कचूर, **मुस्ता-एले** મોથ, એલચી मोथा, इलायची, **पद्मकम्** પદ્મક पद्माख, **द्राक्षाम्** દ્રાક્ષ मुनक्का, **द्वे बृहत्यौ** ઊભી અને બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, बड़ी कटेरी, **वितुन्नकम्** ધાણા धनिया, **सारिवाम्** સારિવા कपूरी, **पौष्करम् मूलम्** પોખરમૂળ पोष्करमूल, **कर्कटाख्यम्** કાકડાશીંગી काकड़ाशिंगी, **रसाञ्जनम्** રસવંતી रसौत, **पुनर्नवाम्** સાટોડી गदहपुरना, **लोहरजः** લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, **त्रायमाणाम्** ત્રાયમાણ त्रायमाण, **यवानिकाम्** અજમો अजवायन, **भार्गीम्** ભારંગી भारङ्गी, **तामलकीम्** ભોંયઆમલી भुंईआँवला, **ऋद्धिम्** ઋદ્ધિ ऋद्धि, **विडङ्गम्** વાવડિંગ वायविडङ्ग, **धन्वयासकम्** ધમાસો धमासा, **क्षार-** જવખાર यवक्षार, **चित्रक-** ચિત્રક चित्रक, **चव्य-** ચવક चव्य, **अम्लवेतस-** અમ્લવેતસ अम्लवेत, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **दारु च** અને દેવદાર और देवदारु, **समांशानि** એઓને સરખે વજને इनको समान भागमें लेकर, **चूर्णीकृत्य** ચૂર્ણ કરીને चूर्ण करके, **चूर्णात्** ચૂર્ણમાંથી इस चूर्णमेंसे, **पाणितलम्** એક તોલો एक तोले, **क्षौद्रसर्पिषा** મધ તથા ઘીથી मधु और घीसे, **लेहयेत्** ચાટવું चाटे, **एतत्** આ ચૂર્ણ यह चूर्ण, **पञ्च कासान्** પાંચ પ્રકારની ઉધરસને पांचो प्रकारके कासोंका, **व्यपोहति** નાશ કરે છે नाश करता है ॥ १७६-१७९ ॥ **इति** આ यह, **पद्मकादिलेहः** પદ્મકાદિલેહ છે पद्मकादिलेह है ।

176-179. Take equal quantities of cork swallow-wort, liquorice, patha, bamboo manna, the three myrobalans long zedoary, nut grass small cardamom, himalayan cherry grapes, yellow berried nightshade, coriander, sarsaparilla, orris root, galls, extract of indian berberry, hog's weed, iron powder, zalil, bishop's weed, beetle killer, ground phyllanthus, riddhi, embelia, cretan prickly clover, alkali, white-

flowered leadwort, chaba pepper, amlavetasa, the three spices and deodar, and reduce the whole to powder. This powder should be taken as linctus mixed in the dosage of one tola with honey and ghee. It cures all the five types of cough. Thus has been described the Compound Swallow-wort Linctus.

लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥१८०॥
स्वरभेदे च कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।

सघृत-क्षौद्र- धृत, मध घी, मधु, **शर्करम्** तथा साकरसहित तथा चीनीके साथ, **मरिच-चूर्णम्** काळां मरीनुं चूर्ण काली मिर्चका चूर्ण, **घृतभृष्टम्** घीमां शेकेल घीमें भूना, **ससैन्धवम्** सिंधालूण मेळवीने सेंधानमक मिलाकर, **बदरी-पत्र-** बोरडीनां पानने। बेरकी पत्तियोंका, **कल्कम्** कल्क कल्क, **लिह्यात्** चाटवो चाटे, **एतम् लेहम्** आ अवलेहने। इस लेहको, **स्वरभेदे च** स्वरभेदमां स्वरभेदमें, **कासे च** अने उधरसमां और खांसीमें, **प्रयोजयेत्** प्रयोग करवो प्रयोग करे ॥ १८०½ ॥

180-180½. A linctus prepared of powdered black pepper mixed with ghee, honey and sugar may be taken or a linctus prepared of the paste of the leaves of jujube seasoned with ghee mixed with rock-salt. These linctuses may be prescribed in alteration of voice and cough.

क्षयकासे अन्नपानम्—

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥१८१॥
पेया चोत्कारिका छर्दितृड्कासामातिसारनुत् ।

घृतैः भृष्टम् घीमां शेकेल घीमें भूने हुए, **तिल्वकस्य** तिल्वकनां तिल्वककी, **पत्रकल्कम्** पानना कल्कमां पत्तियोंके कल्कमें, **सशर्करम्** साकर मेळवीने चीनी मिलाकर, **उत्कारिका** तैयार करेली उत्कारिका बनाई हुई उत्कारिका **पेया च** अने पेया और पेया, **छर्दि-तृट्-** उलटी, तृषा वमन, प्यास, **कास-** उधरस खांसी, आमातिसार- अने आमातिसारने और आमातिसारकी, **नुत्** दूर करे छे नाशक है ॥ १८१½ ॥

181-181½. Or, he may take the thin gruel or pan-cake prepared from the paste of leaves of tilvaka seasoned in ghee and mixed with sugar. This is curative of vomiting, thirst, cough and diarrhea due to indigestion.

गौरसर्षपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत्तोये यवागूं तेन चाम्भसा ॥१८२॥
ससर्पिर्लवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
पाण्डामये क्षये शोथे कर्णशूले च दापयेत् ॥१८३॥

साभयान् हरडेसहित हरड, **गौरसर्षप-** सफेद सरसव सफेद सरसों, **गण्डीर-** गंडीर गंडीर **विडङ्ग-** वावडिंग वायविडंग, **व्योष-** त्रिकटु त्रिकटु, **चित्रकान्** अने चित्रकने और चित्रक इनको, **तोये** पाणीमां जलमें, **साधयेत्** पकाववां पकावे, **तेन च** ते उस, **अम्भसा** पाणीथी पकावेल जलसे बनाई, **यवागूम्** यवागू यवागू, **ससर्पिर्लवणाम्** धृत तथा सिंधालूणसहित घी और नमक मिलाकर, **कासे सपीनसे** उधरस, पीनस खांसी, पीनस, **हिक्का-श्वासे** हेडकी, श्वास हिचकी, श्वास, **पाण्डामये** पांडुरोग पांडुरोग, **क्षये शोथे** क्षय, सोजा क्षय, शोथ, **कर्णशूले च** अने कर्णशूळमां और कर्णशूलमें, **दापयेत्** आपवी देवे ॥ १८२-१८३ ॥

182-183. Decoct rape-seeds, thorny milk-hedge, embelia, the three spices, white-flowered leadwort, and chebulic

१८०. अस्य पूर्वार्धानन्तरम्—
सर्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासार्दितो नरः ॥
इत्यधिकः पाठः (व. ड द) पुस्तकेषु ।

१८०½. स्वरभेदे च-स्वरोपघाते (व.)

१८३. शोथे-शोषे (ध.)

,, दापयेत्-शस्यते (ज. ड.)

myrobalan in water. With this decoction prepare a gruel. This gruel mixed with ghee and salt is curative of cough, hiccup, dyspnea, coryza, anemia, wasting, edema and ear-ache.

कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् १८४

कण्टकारी-रसे ભોરીંગણીના ક્વાથમાં कटेरीके रसमें, **सिद्धः** સિધ્ધ કરેલ सिद्ध, **सुसंस्कृतः** અને સારી રીતે વઘારેલો और अच्छी प्रकार संस्कृत, **सगौर-** તાજા ताजे, **आमलकः** આમળાંવાળો आंवलोंसे मिलाया हुआ, **साम्लः** અને ખાટો और अम्ल बनाया हुआ, **मुद्गयूषः** મગનો યૂષ मूंगका यूष, **सर्वकास-** સઘળી ઉધરસોનું सर्व प्रकारके कासकी, **भिषग्जितम्** ઔષધ છે औषध है ॥ १८४ ॥

184 The soup of green gram prepared with the juice of indian nightshade, well seasoned and containing golden tinged emblic myrobalan and rendered acid to taste, is a cure for all types of cough.

वातघ्नौषधनिष्क्वाथं क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरप्रतुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥१८५॥

क्षयकासिने ક્ષયની ઉધરસવાળાને क्षयजन्य कासके रोगीको, **वातघ्न-** વાતઘ્ન वातघ्न, **औषध-** ઔષધિઓના औषधियोंका, **निष्क्वाथम्** ક્વાથ काथ, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **यूषान्** યૂષો यूष, **वैष्किर-** વિષ્કિર विष्किर, **प्रतुदान्** પ્રતુદ प्रतुद, **बैलान्** તથા બિલેશય પ્રાણીઓના और बिलेशय जीवोंके, **रसान् अपि** માંસરસો પણ मांसरसोंको भी, **दापयेत** આપવા देवे ॥ १८५ ॥

185. Medicated milks, soups, meat-juices of the gallinaceous and pecker group of birds and of the terriculous group of animals, prepared with the decoction of the drugs alleviative of vata, shoud be given to the patient with cough born of consumption.

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥१८६॥

क्षतकासे च ક્ષતજન્ય ઉધરસમાં क्षतज कासमें, **ये** જે जो, **सानुपानाः** અનુપાનસહિત अनुपानके साथ, **धूमाः** ધૂમો धून, **निदर्शिताः** કહ્યા છે बताये हैं, **तान् एव** તેઓને જ उन्हींका, **क्षयकासे अपि** ક્ષયજન્ય ઉધરસમાં પણ क्षयजन्य कासमें भी, **यथावस्थम्** અવસ્થાનુસાર अवस्थाके अनुसार, **प्रयोजयेत** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १८६ ॥

186. Inhalations together with their adjuvant drinks, which have been prescribed in the treatment of cough due to pectoral lesions are to be administered mutatis mutandis, in the case of cough due to consumption as well.

दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् १८७

दीपनम् દીપન दीपन, **बृंहणम् च एव** બૃંહણ बृंहण, **स्रोतसाम्** સ્રોતોનું स्रोतोंका, **विशोधनम्** વિશોધન કરનાર विशोधक, **बल्यम् च** અને બલ્ય और बलकारक, **सर्वम्** સઘળું सब, **व्यत्यासात्** પર્યાયક્રમથી हेरफेरका, **क्षयकासिभ्यः** ક્ષયજન્ય ઉધરસવાળાને क्षयजन्य कासके रोगियोंके लिए, **हितम् भवेत्** હિતકારી છે हितकारक होता है ॥ १८७ ॥

187. If the measures that are promotive of the gastric fire and roborant, as well as the measures purificative of the channels are administered alternately, they will become strength-giving and beneficial.

---

१८६. क्षयकासेऽपि–क्षयकासेऽपि (ग.)

१८७. सर्वं हितं भवेत–सर्वं मितं हितम् (ङ.)

सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्यं भिषग्जितम् १८८

सन्निपातभवः अपि સન્નિપાતથી થયેલ सन्निपात. जनित, एषः આ यह, क्षयकासः ક્ષયજન્ય ઉધરસ क्षयज कास, सुदारुणः અત્યંત દારુણ છે अत्यन्त भयंकर है, तस्मात् માટે इस लिए, सदा સદા सदा, सन्निपात- સન્નિપાતમાં सन्निपातमें, हितम् હિતકારી हितकारी, भिषग्जितम् ઔષધ औषध, कार्यम् કરવું करे ॥१८८॥

188. As the cough due to consumption is born of tridiscordance it is a severe conditiou; the line of treatment should always be one curative of tridiscordance.

दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥१८९॥

दोष-अनुबल- દોષના અનુબંધને અનુકૂળ दोषोंके अनुबंधके अनुकूल, योगात् च યોગવડે योगोंसे, रोग- રોગના रोगके, बल- अबलम् બળવાળા તથા નબળા દોષને प्रबल और निर्बल दोषको, हरेत् દૂર કરવા शान्त करें, एषु આ इन, कासेषु ઉધરસોમાં कासोंमें, उत्तरोत्तरम् ઉત્તરોત્તરને उत्तरोत्तरको, गरीयांसम् બળવાન बलवान, जानीयात् જાણવી समझें ॥ १८९ ॥

189. As the virulent or non virulent type of the disease is dependent on the association of the morbid element, the chief morbid element should be treated. The physician should know that the virulence of the types of cough up to that of consumption is in the ascending order.

कासभैषज्यसंग्रहः—

भोज्यं पानानि सर्पींषि लेहाश्च सह पानकैः ।
क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः ॥१९०॥

भोज्यम् ભોજ્ય પદાર્થ आहार, पानानि પીવાના પદાર્થ पेय पदार्थ, सर्पींषि ઘૃતો घी, पानकैः सह અને અનુપાન સહિત और अनुपानके साथ, लेहाः च અવ- લેહો लेह, क्षीरम् દૂધ दूध, सर्पिर्गुडाः સર્પિર્ગુડ सर्पिर्गुड, धूमाः च અને ધૂમપાન और धूमपान, कास- भैषज्य- આ ઉધરસની ચિકિત્સાનો यह खांसीके औषधोंका, संग्रहः સંગ્રહ છે संग्रह है ॥ १९० ॥

190. Eats, drinks, ghees and linctuses, potions, milks, ghee-balls and inhalation— these, in short, are the remedies used in cough-disorder.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।
कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥१९१॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, कासानाम् ઉધરસની कासोंकी, संख्या સંખ્યા संख्या, निमित्तम् हेतु हेतु, रूपाणि રૂપ लक्षण, साध्य- સાધ્યતા साध्यता, असाध्यत्वम् અસાધ્યતા असाध्यता, भेषजम् ઔષધ औषध, कासिनः અને ઉધરસના રોગીઓની और कास- रोगियोंके, गरीयस्त्वम् च ઉધરસની બળવાનપણાની તુલના कासके बलवत्त्वकी तुलना, प्रोक्तम् કહેલ છે कही है ॥ १९१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

191. The number of the varieties of cough, their causation, their signs and symptoms, their curability and incurability, the various remedies indicated, and their comparative gravity—all this has been set out in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

१८९. हरेद्रोगबलाबलम्–हरेद्दोषबलाबलम् (ध.)
१९०. लेहाश्च सह पानकैः–लेहाः पाचनकानि च (ख.ध.ह्र.ब.च.)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके. अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, कासचिकित्सितम् 'કાસચિકિત્સિત' 'कासचिकित्सित', नाम નામનો नामका, अष्टादशः અઢારમો अठारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

18. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Cough-disorder not being available, the same as restored by Dridhabala' is completed.

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ઓગણીસમો અધ્યાય अध्याय उन्नीसवाँ

Chapter XIX

अतिसारचिकित्सितोपक्रमः—

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, अतीसारचिकित्सितम् 'અતિસારચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું अतिसारचिकित्सित नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Diarrhea'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिः —

भगवन्तं खल्वात्रेयं कृताह्निकं हुताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे[1] हिमवतः पार्श्वे विनयादुपेत्याभिवाद्य चाग्निवेश उवाच—भगवन्! अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

कृताह्निकम् જેણે નિત્યકર્મ કર્યું છે એવા आह्निक कर्म किये हुए, हुताग्निहोत्रम् જેણે અગ્નિહોત્ર હોમ્યું છે એવા अग्निहोत्रमें आहुति दिये हुए, ऋषिगण- ઋષિસમૂહથી ऋषिगणोंसे, परिवृतम् વીંટળાયેલા घिरे हुए, हिमवतः તથા હિમાલયના तथा हिमालयके, उत्तरे पार्श्वे ઉત્તર વિભાગમાં उत्तर विभागमें, आसीनम् બેઠેલા बैठे हुए, भगवन्तम् ભગવાન भगवान, आत्रेयम् खलु આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, विनयात् વિનયપૂર્વક विनयसे, उपेत्य પાસે જઈ पास पहुंचकर, अभिवाद्य च અને પ્રણામ કરીને और प्रणाम करके, उवाच કહ્યું कहा, भगवन् હે ભગવાન हे भगवान, अतीसारस्य અતીસારની अतीसारकी, प्राक्-उत्पत्ति- પૂર્વોત્પત્તિ प्रथम उत्पत्ति, निमित्त- કારણ हेतु, लक्षण- લક્ષણ लक्षण, उपशमनानि અને શમન और उपशमनोंको, प्रजानुग्रहार्थम् પ્રજાના અનુગ્રહ માટે प्रजा पर अनुग्रह करनेके लिए, आख्यातुम् કહેવાને कहनेकी, अर्हसि इति કૃપા કરો कृपा कीजिए ॥ ३ ॥

3. Having approached obediently the worshipful Atreya as he was seated in the northern region of the Himalayas surrounded by an assembly of sages after he had concluded his daily austerities and fed the sacred fire, Agnivesa after salutations said, 'Worshipful one! it behoves you to instruct for the well-being of the humanity, regarding the primogenesis, etiology, signs and symptoms and therapeutics of Diarrhea.'

---

[1] गणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः—गणपरिवृत्तं हिमवतः (क.)

अथ भगवान् पुनर्वसुरात्रेयस्तदग्निवेशवचनमनुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश ! सर्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानम् । आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाभाद्गवामालम्भः प्रवर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः, तेषां चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतमनसां चातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ४ ॥

अथ ત્યાર પછી तदनन्तर, भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેય आत्रेय, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, तत् તે उस, अग्निवेश- અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, वचनम् વચન वचनको, अनुनिशम्य સાંભળીને सुनकर, उवाच કહ્યું कहा, अग्निवेश હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, अखिलेन સંપૂર્ણ રીતે संपूर्ण रूपमें, व्याख्यायमानम् સમજાવાતું कहा जानेवाला, एतत् सर्वम् આ બધું यह सब, श्रूयताम् સાંભળો सुनो, आदिकाले સત્યયુગમાં आदिकालमें, यज्ञेषु खलु યજ્ઞોમાં यज्ञमें, पशवः પશુઓનું पशुओंका, समालभनीयाः बभूवुः અભિમંત્રણ કરી તેઓને છોડી દેવામાં આવતાં હતાં अभिमन्त्रण कर उनका परित्याग किया जाता था, आलम्भाय વધ માટે वधके लिए, न प्रक्रियन्ते स्म તેઓનો સંસ્કાર કરવામાં આવતો ન હતો उनका संस्कार नहीं किया जाता था, ततः તે પછી उसके पीछे, दक्षयज्ञम् દક્ષના યજ્ઞ दक्षयज्ञके, प्रत्यवरकालम् પછીના કાળમાં बादके कालमें, नरिष्यत् નરિષ્યત્ नरिष्यत्, नाभाग- નાભાગ नाभाग, इक्ष्वाकु- ઇક્ષ્વાકુ इक्ष्वाकु, नृग- નૃગ नृग, शर्याति- आदीनाम् શર્યાતિ વગેરે शर्याति आदि, मनोः મનુના मनुके, पुत्राणाम् પુત્રોના पुत्रोंके, क्रतुषु યજ્ઞોમાં यज्ञोंमें, पशूनाम् एव પશુઓની જ पशुकी ही, अभ्यनुज्ञानात् પ્રેરણાથી प्रेरणासे, पशवः પશુઓ पशुओंका, प्रोक्षणम् વિધિપૂર્વક વધ विधिपूर्वक वध, अवापुः પામ્યાં किया गया, अतः च તે પછી इसके भी, प्रत्यवरकालम् પાછળના વખતમાં बादके समयमें, दीर्घसत्रेण यजता દીર્ઘસત્રથી યજન કરતા दीर्घसत्रसे यजन करते हुए, पृषध्रेण પૃષધ્રે पृषध्रने, पशूनाम् પશુઓ पशुओंके, अलाभात् ન મળવાથી प्राप्त न होनेसे, गवाम् ગાયોનો गौओंका, आलम्भः વધ मारण, प्रवर्तितः શરૂ કર્યો शुरू किया, तम् તે उसको, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, भूतगणाः પ્રાણીમાત્ર भूतगण, प्रव्यथिताः વ્યથા પામ્યાં अत्यन्त व्यथित हो गये, उपहतमनसाम् च હણાયેલા મનવાળા उपहत मनवाले, उपाकृतानाम् અને અભિમંત્રણ કરીને વધ કરવામાં આવેલી और मंत्रित करके मारी गई, गवाम् च ગાયોના गौओंके, उपयोगात् ઉપયોગથી उपयोगसे, अशस्त-उपयोगात् એટલે ગાયોનો નિંદ્ય ઉપયોગ કરવાથી अर्थात् गौका निन्द्य उपयोग करनेसे, गौरवात् તેઓનાં માંસનું ભારેપણું હોવાથી उनका मांस भारी होनेसे, औष्ण्यात् ઉષ્ણપણું હોવાથી उष्ण होनेसे, असात्म्यत्वात् च तथा અસાત્મ્યપણું હોવાથી तथा असात्म्य होनेसे, उपहत-अग्नीनाम् च હણાયેલા અગ્નિવાળા नष्ट हुए अग्निवाले, तेषाम् તેઓને उनको, पृषध्रयज्ञे પૃષધ્રના યજ્ઞમાં पृषध्रके यज्ञमें, पूर्वम् સર્વથી પહેલાં सबसे पूर्व, अतीसारः અતિસારની अतिसारकी, उत्पन्नः ઉત્પત્તિ થઈ उत्पत्ति हुई ॥ ४ ॥

४. भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः—भगवान् आत्रेयः (ड.)
,, समालभनीया—समालम्भनीया (ष.)
,, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म—नारम्भाय प्रहियन्ते स्म (फ.ब.)
,, दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं—दक्षयज्ञं प्रवरकालम् (ख.)
,, पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुनृगशर्यात्यादीनाम्—पुत्राणां नरिष्यन्तनाभागेक्ष्वाकुरिष्टशर्यात्यादीनाम् च (ख. ध. ड.)
,, नरिष्यन्नाभाग—नरिष्यन्तनाभाग (झ.)
,, इक्ष्वाकुनृग—इक्ष्वाकुरिष्ट (ट.)
,, प्रोक्षणमवापुः—प्रोक्षणमेवाप्नुयुः (थ. ब.)
,, गवामालम्भः—गवामारम्भः (थ. ब.)
,, उपयोगाच्चोपहताग्नीनाम्—उपयोगादस्वाद्यपयोगाच्चोपहताग्नीनाम् (ध.)

4. Hearing these words of Agnivesa, the worshipful Punarvasu Atreya said, 'Listen, Agnivesa! to the full exposition of the subject During the first or the golden age, the sacrificial animals were

indeed only sanctified and turned away but never slaughtered. But after the time of Daksha's sacrifice, in the sacrifices performed by the sons of Manu—Narishyat, Nabhaga, Ikshvaku, Nriga, Saryati and others, the animals were sacrificedat their instinctive acquiescence. After that, during the long sacrifice that Prishadhra performed, as goats were not obtainable, cows were offered up for sacrifice, perceiving which, all living creatures were grief-stricken. When the flesh of these sanctified cows were eaten, by the heavy, hot and disagreeable nature of their flesh, as well as by the use of what was not prescribed by the scriptures, people got impaired in their gastric fire and diminished in their mental faculties and were afflicted with diarrhea, for the first time during the sacrifice performed by Prisbadhra.

वातातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अथावरकाले वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्तयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमापद्यते, पक्ता चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽग्नावुपहते मूत्रस्वेदौ पुरीषाशयमुपहृत्य, ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्य, अतीसाराय प्रकल्पते ।

अथ अवरकालम् પાછળના વખતમાં पीछेके कालमें, वातलस्य વાતપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા वातलप्रकृति, वात- વાયુ वायु, आतप- તડકો धूप, व्यायाम- અને વ્યાયામનું और व्यायामका, अतिमात्र- અત્યંત अतिमात्रामें, निषेविणः સેવન કરનારા सेवन करनेवाले, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अल्प- અલ્પ अल्प, प्रमिताशिनः અને વખત વીત્યા પછી ભોજન કરનારા और समय बीत जानेपर भोजन करनेवाले, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मद्य- મદ્ય मद्य, व्यवाय- તથા મૈથુનનું और मैथुन, नित्यस्य નિત્ય સેવન કરનારા नित्य सेवन करनेवाले, वेगान् વેગને वेगको, उदावर्तयतः च રોકનારા મનુષ્યનો रोकनेवाले पुरुषका, वायुः વાયુ वायु, प्रकोपम् પ્રકુપિત प्रकुपित, आपद्यते થાય છે होता है, पक्ता च અને અગ્નિ और अग्नि, उपहन्यते નષ્ટ થાય છે नष्ट होता है, कुपितः કુપિત થયેલો कुपित, सः वायुः તે વાયુ वह वायु, अग्नौ અગ્નિ अग्निके, उपहते નષ્ટ થતાં नष्ट होनेपर, मूत्र-स्वेदौ મૂત્ર તથા પસીનાને मूत्र और स्वेदको, पुरीषाशयम् મલાશયમાં मलाशयमें, उपहृत्य લઈ જઈને ले जाकर, ताभ्याम् તેનાથી उन दोनोंसे, पुरीषम् મળને मलको, द्रवीकृत्य પ્રવાહી બનાવીને द्रव बनाकर, अतीसाराय અતીસાર अतीसारको, प्रकल्पते કરે છે करता है।

5-(1). In the present days, in a person of vata habitus, the vata gets provoked by excessive exposures to wind and sun, by over-exertion, by dry, scanty and late meals, daily indulgence in strong wine, and the sexual act and the suppression of peristaltic movement of natural urges, the gastric fire gets impaired and provoked vata consequent upon the impairment of the gastric fire, carries the urine and the sweat to the habitat of the fecal matter and liquefying the fecal matter with these fluids, produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—विज्जलमामं विप्लुतमवसादि रूक्षं द्रवं सशूलमामगन्धमीषच्छब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं, वायुश्चान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो वातात् ।

तस्य તેનાં उसके, रूपाणि લક્ષણો लक्षण, जैसेकि:— જેમકે:— पिच्छिल, विज्जलम् પિચ્છિલ, आमम् આમયુક્ત

५-(१). पुरीषाशयमुपहृत्य—पुरीषाशयमभिहृत्य (ख.)

५-(२). मूत्रवातम्—मूत्रधारम् (द.)

आमयुक्त, विप्लुतम् પથરાઈ જાય એવા પ્રસરણશીલ, अवसादि ઢીલા अवसादि, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, द्रवम् દ્રવરૂપ द्रव, सशूलम् શૂળસહિત शूलयुक्त, आमगन्धम् આમગંધવાળા आमगन्धयुक्त, ईषच्छब्दम् થોડા અવાજ-વાળા किंचित् आवाजसे युक्त, अशब्दम् वा કે અવાજ વિનાના या आवाजसे रहित, विबद्ध-मूत्र-वातम् મૂત્ર તથા વાયુ જેમાં રોકાઈ ગયાં છે એવા मूत्र और वायुके विबंधयुक्त पुरीषम् મળનો मलका, अतिसार्यते અતિસાર થાય છે अतिसरण होता है, वायुः च અને વાયુ और वायु, अन्तःकोष्ठे કોઠાની અંદર कोष्ठके अन्दर, सशब्दशूलः શબ્દ તથા શૂલ સહિત शब्द और शूलके साथ, विबद्धः બંધાઈ જઈ विबन्धयुक्त, तिर्यक् આડો तिरछा, चरति ચાલે છે चलता है इति આ यह, वातात् વાયુથી वातज, आमातिसारः આમાતિસાર છે आमातिसार है।

5-(2). Its signs and symptoms are—the patinet passes stools that are slimy, that contain undigested matter, that are flowing and sink when put into water, which are dry and liquid, attended with pain, smelling like putrid flesh and are passed with or without making sounds and accompanied with retention of urine and flatus. The vata, lodged in the alimentary tract, getting obstructed moves obliquely making gurgling sounds and causing colicky pain. Thus has been described the diarrhea of indigestion due to vata.

पक्वं वा विबद्धमल्पाल्पं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिःश्वसञ् शुष्कमुखः कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विग्रथितमुपवेश्यते पुरीषं वातात्; तमाहुरनुग्रथितमित्येके, वातानुग्रथितवर्चस्त्वात् ॥ ५ ॥

हृष्टरोमा જેનાં રૂંવાડાં ઊભાં થયાં છે એવો रोमहर्षयुक्त विनिःश्वसन् શ્વાસ લેતો सांस छोड़ता हुआ, शुष्कमुखः સૂકાયેલા મુખવાળો मुखशोषयुक्त, कटि- કમર कमर, ऊरु- સાથળ ऊरु, त्रिक- ત્રિક त्रिक, जानु- ગોઠણ घुटनें, पृष्ठ- પીઠ पीठ, पार्श्व- અને પડખાંમાં और पार्श्वोंमे, शूली શૂળવાળો शूलयुक्त, भ्रष्टगुदः ગુદભ્રંશવાળો गुदभ्रंशयुक्त, पक्वम् वा પાકેલા पका हुआ, विबद्धम् બંધાયેલા बंधा हुआ, अल्पाल्पम् થોડા થોડા अल्प अल्प, सशब्दम् અવાજસહિત शब्दयुक्त, सशूल- શૂળ शूल, फेन- ફીણ झाग, पिच्छा- તથા પિચ્છા पिच्छा, परिकर्तिकम् तथा परिकर्तिका सहित और परिकर्तिकासे युक्त, विग्रथितम् ગંઠાયેલા बंधा हुआ, पुरीषम् મળનો मल, मुहुःमुहुः વારંવાર बारबार, वातात् વાયુથી वातके कारण, उपवेश्यते ત્યાગ કરે છે त्यागता है, वातानुग्रथित-वर्चस्त्वात् વાયુથી ગંઠાઈ ગયેલ મળ હોવાથી वायुसे मल गांठादार होनेसे, एके કેટલાએક લોકો कोई लोग, तम् તેને उसको, अनुग्रथितम् इति અનુગ્રથિત अनुग्रथित, आहुः કહે છે कहते हैं ॥ ५ ॥

5. Or the patient passes stools that are fully digested or hardened, in very scanty measure, attended with sound and colicky pain, that is frothy and slimy and accompanied with griping pain, horripilation, groans, parching of the mouth, pain in the waist, thigh, hips, knees, back and sides and attended with prolapse of rectum. He passes stools frequently in scybalous masses owing to morbid vata. Some call it scybalous diarrhea as the stools contain scybalous masses due to vata.

पित्तातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

पित्तलस्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः प्रततातिसूर्यसंतापोष्णमारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्ष्याबहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं द्रवत्वादूष्माणमुपहत्य पुरीषाशयविसृतमौष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा पुरीषमतिसाराय प्रकल्पते ।

६-(१) पुरीषाशयविसृतम्-पुरीषाशयमाश्रितम् (ख. घ. ड.)
„ „ —पुरीषाशयाश्रितम् (फ.)

पित्तलस्य पुनः પિત્તપ્રધાન पित्तप्रकृतिवाले, अम्ल- ખાટા अम्ल, लवण० ખારા लवण, कटुक- તીખા कटु क्षार- ક્ષાર क्षार, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णातिमात्र- અને તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અતિશય और तीक्ष्ण पदार्थोंके अतिमात्रामें, निषेविणः સેવન કરનાર सेवन करनेवाले, प्रतत- सतत निरंतर, अग्नि- सूर्य- અગ્નિ અને સૂર્યના अग्नि और सूर्यके, संताप- તાપ ताप, उष्ण- અને ઊના और उष्ण, मारुत- વાયુથી वातसे, उपहत- હણાયેલા उपहत, गात्रस्य ગાત્રોવાળા शरीरवाले, क्रोध-ईर्ष्या- बहुलस्य ઘણા ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાવાળા પુરુષનું बहुत क्रोध और ईर्ष्यावाले पुरुषका, पित्तम् પિત્ત पित्त, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે होता है, प्रकुपितम् પ્રકુપિત થયેલું प्रकुपित, तत् તે वह पित्त, द्रवत्वात् પ્રવાહી હોવાથી द्रवत्वके कारण, ऊष्माणम् ગરમીને अग्निको, उपहत्य નાશ કરીને नष्टकर, पुरीषाशय- મળાશયમાં मलाशयमें, विसृतम् ફેલાઈ पहुंचकर, औष्ण्यात् ઉષ્ણ હોવાથી उष्ण होनेसे, द्रवत्वात् પ્રવાહી હોવાથી द्रव होनेसे, सरत्वात् च અને સર હોવાથી और सर होनेसे, पुरीषम् મળને मलको, भित्त्वा ભેદીને भिन्नकरके, अतिसाराय અતિસાર अतिसार, प्रकल्पते કરે છે करता है।

6-(1). In a person of pitta habitus, pitta gets provoked by excessive use of acid, salt. pungent, alkaline, hot and acute articles of diet, by the impairment of the body by the strong effects of long exposure to fire, sun heat and hot wind. By the effects of strong emotions of anger and envy, the pitta gets provoked. The provoked pitta due to its fluid nature, impairing the vital heat, flows into the colon; by its qualities of heat, liquidity and fluidity it breaks up the stools and produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति पित्तातिसारः ॥ ६ ॥

तस्य તેનાં उसके, रूपाणि લક્ષણો लक्षण, तृष्णा- જેમકેઃ- તૃષા जैसेकिः- प्यास, दाह- દાહ दाह, स्वेद- સ્વેદ पसीना, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, शूल- શૂલ शूल, ब्रध्न-संताप- ગુદા તપવી गुदसंताप, पाकपरीतः અને ગુદાના પાકથી યુક્ત રોગીને और गुदपाकसे पीडित रोगी, हारिद्रम् પીળા पीले, हरितम् લીલા हरे, नीलम् નીલા नीले, कृष्णम् કાળા काले, रक्तपित्त- રક્ત તેમજ પિત્તથી रक्त एवं पित्तसे, उपहितम् युक्त युक्त, अतिदुर्गन्धम् અને અતિશય દુર્ગંધવાળા और अत्यन्त दुर्गन्धयुक्त, पुरीषम् મળને मलको, अतिसार्यते અતિસાર થાય છે त्यागता है, इति આ यह, पित्तातिसारः પિત્તાતિસાર છે पित्तातिसार है ॥ ६ ॥

6 Its signs and symptoms are—the patient passes liquid stools which are yellowish, greenish, bluish, blackish, tinged with blood and pitta, and very offensive. He is afflicted with thirst, burning, perspiration, fainting, colic and heat in the anal region and inflammation.

श्लेष्मातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्रस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषाशयमुपहत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते।

श्लेष्मलस्य तु કફપ્રધાન कफप्रकृति, गुरु- ગુરુ ભારી, मधुर- મધુર मधुर, शीत- શીત ठंडा, स्निग्ध- અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું और स्निग्ध आहारका, उपसेविनः સેવન કરનાર सेवन करनेवाले, संपूरकस्य બહુ ભોજન

६. कृष्णं रक्तपित्तोपहितम्—रक्तपित्तोपगतम् (ब. च. फ.)
" " —कृष्णपित्तोपहितम् (ह.)
७-(१). पुरीषाशयमुपहत्य—पुरीषाशयमुपगम्य (क. छ फ)

करनार अत्यंत भरपेट खानेवाले, अचिन्तयतः चिन्ता न करनार चिन्ता न करनेवाले, दिवा- दिवसे दिनमें, स्वप्नपरस्य सूनार सोनेमें परायण, अलसस्य अने आळसु माणसनो और आलसी पुरुषका, श्लेष्मा कफ कफ, प्रकोपम् प्रकोप प्रकुपित, आपद्यते पामे छे हो जाता है, स्वभावात् स्वभावथी स्वभावसे, गुरु- गुरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर, शीत- शीत ठंडा, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, स्रस्तः अने शिथिल और शिथिल, सः ते कफ वह कफ, सौम्य- पोताना जलीय अपने जलीय, स्वभावात् स्वभावथी स्वभावसे, अग्निम् अग्निनो अग्निको, उपहत्य नाश करीने नष्ट कर, पुरीषाशयम् मळाशयमां मलाशयमें, उपहत्य जईने जाकर, पुरीषम् मळने मलको, उपक्लेद्य क्लिन्न करीने क्लिन्नकर, अतिसाराय अतिसार अतिसारको, कल्पते करे छे उत्पन्न करता है।

7 (1). In a person of kapha habitus, the kapha gets provoked by constant use of heavy, sweet, cold and unctuous articles, by excessive impletion, by thoughtless life, by habitual day-sleep and lethargy. The kapha possessing naturally the qualities of heaviness, sweetness, coldness and unctuousness, and getting loosened, impairs the vital heat; and spreading down the colon it liquefies the feces by its watery quality and thus produces diarrhea.

तस्य रूपाणि—स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमल्पाल्पमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरूदरगुदबस्तिवंक्षणदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोत्क्लेशो निद्रालस्यपरीतः सदनोऽन्नद्वेषी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ७ ॥

तस्य तेनां उसके, रूपाणि लक्षणो लक्षण, गुरु- जेमकेः- भारे जैसेकिः- भारी, उदर- पेट पेट, गुद- गुदा गुदा, बस्ति बस्ति बस्ति, वंक्षणदेशः अने वंक्षण प्रदेशवाळो और वंक्षण प्रदेशवाला, कृते अपि वेग समाप्त थया छतां पण वेगके समाप्त होने पर भी, अकृतसंज्ञः वेगने पूर्ण थयो नहि माननार वेगको पूर्ण हुआ नहीं माननेवाला, सलोमहर्षः ऊभां रूंवाडांवाळो रोमहर्ष युक्त, सोत्क्लेशः उत्क्लेशवाळो मिचलीसे युक्त, निद्रा- निद्रा नींद, आलस्य-परीतः तथा आळसथी व्याप्त और आलस्यसे पीडित, सदनः शिथिल शिथिल, अन्नद्वेषी च अने अन्ननो द्वेष करनार रोगीने और अन्नद्वेषवाला रोगी, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, श्वेतम् श्वेत सफेद, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्तुमत् तांतणावाळो पतला, आमम् आम आम, गुरु गुरु भारी, दुर्गन्धम् दुर्गंधवाळो दुर्गन्धयुक्त, श्लेष्म- कफथी कफसे, उपहितम् युक्त युक्त, अनुबद्ध-शूलम् शूळसहित शूलके अनुबन्धसे युक्त, अल्पाल्पम् थोडो थोडो थोड़ा थोड़ा, सप्रवाहिकम् अने प्रवाहिकासहित और प्रवाहिकासहित, अभीक्ष्णम् वारंवार पुनः पुनः, अतिसार्यते अतिसार थाय छे मल त्यागता है, इति आ यह, श्लेष्मातिसारः कफातिसार छे कफातिसार है ॥७॥

7 Its signs and symptoms are—the patient passes frequent, watery and flowing stools which are unctuous, whitish and slimy and contain fibrinous shreds and undigested matter, that are heavy, offensive and containing mucus and which are scanty and accompanied with griping pain. The patient feels a sense of heaviness in the abdomen, rectum, hypo-gastric and ilio-inguinal regions; even after passing stools he feels he has not evacuated stools. He suffers horripilation. He is afflicted with nausea, drowsiness and lethargy. He suffers from asthenia, and repugnance for food. Thus has been described the diarrhea due to kapha.

७ श्वेतम्-शीतम् (ब)

सन्निपातातिसारस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुखरकठिनविषमविरुद्धासात्म्यभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनाद् यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवनसलिलातिसेवनादस्वप्नादतिस्वप्नाद्वेगविधारणादृतुविपर्ययादयथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्वेगातियोगात् कृमिशोषज्वरार्शोविकारादतिकर्षणाद्वा व्यापन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पक्वाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ ८ ॥

अतिशीत- અત્યંત શીતળ अत्यंत शीत, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, गुरु- ગુરુ गुरु, खर- ખર खुरदरा, कठिन- કઠણ कड़ा, विषम- વિષમ विषम, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, असात्म्य- અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् ભોજન કરવાથી भोजनसे, अभोजनात् ભોજન ન કરવાથી अभोजनसे, कालातीत- વખત વીત્યા પછી भोजन कालके टल जाने पर, भोजनात् ભોજન કરવાથી भोजन करनेसे, यत्किंचित् ગમે તે जो कुछ भी, अभ्यवहरणात् ખાઈ લેવાથી खा जानेसे, प्रदुष्ट- ખરાબ अत्यंत दूषित, मद्य- पानीय- મદ્ય અને પાણી मद्य और जलके, पानात् પીવાથી पीनेसे, अतिमद्यपानात् અતિ મદ્ય પીવાથી अति मद्य पीनेसे, असंशोधनात् સંશોધન ન કરવાથી संशोधन न करनेसे, प्रतिकर्मणाम् પંચકર્મના पंचकर्मोंके, विषमगमनात् વિષમ પ્રયોગથી असम्यक् प्रयोगसे, अनुपचारात् રોગનો ઉપચાર ન કરવાથી रोगका उपचार न करनेसे, ज्वलन- અગ્નિ अग्नि, आदित्य- સૂર્ય सूर्य, पवन- પવન वायु, सलिल- અને પાણીના और पानीके, अतिसेवनात् અતિ સેવનથી अत्यंत सेवनसे, अस्वप्नात् નિદ્રા ન કરવાથી न सोनेसे, अतिस्वप्नात् અતિશય નિદ્રા કરવાથી अतिमात्रामें सोनेसे, वेग- વેગ वेगके, विधारणात् રોકવાથી विधारणसे, ऋतु ઋતુઓ ऋतुओंकी, विपर्ययात् ફેરફાર થવાથી विकृतिसे, अयथाबलम् आरम्भात् શક્તિથી વધારે કામ કરવાથી अपने बलसे अधिक कार्य करनेसे, भय- ભય भय, शोक- શોક शोक, चित्त-उद्वेग- તથા ચિત્તના ઉદ્વેગના तथा मनका उद्वेग इनके, अतियोगात् અતિયોગથી अतियोगसे, कृमि- અથવા કૃમિ या कृमि, ज्वर- જ્વર ज्वर, अर्शोविकार- અને હરસરોગથી और अर्शोरोग इनसे, अतिकर्षणात् वा અતિ કૃશ થવાથી अत्यंत कृश होनेसे, व्यापन्नाग्नेः નષ્ટ અગ્નિવાળા પુરુષના नष्ट अग्निवाले पुरुषके, प्रकुपिताः પ્રકુપિત प्रकुपित, त्रयः दोषाः ત્રણ દોષો तीनों दोष, भूयः एव અધિક રીતે और भी, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, उपहत्य હણીને नष्टकर, पक्वाशयम् પક્વાશયમાં पक्वाशयमें, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરી प्रवेशकर, सर्वदोष- સઘળા દોષના सब दोषोंके, लिङ्गम् લક્ષણોવાળા लक्षणोंवाले, अतीसारम् અતીસારને अतीसारको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ८ ॥

8. By taking very cold, unctuous, dry, hot, heavy, rough, hard, irregular, antagonistic and non-homologatory articles of diet, by abstinence from diet, or by late meals, by eating whatever comes in hand, by drinking vitiated wine or beverage, by excessive indulgence in wine, by lack of seasonal purification, by the wrongful effects of therapeusis or by lack of therapeusis or excessive exposure to fire, sun, wind and water, by lack of sleep or by excessive sleep by suppression of the natural urges, by abnormality of season, by exertions beyond one's capacity, by excess of fear, grief and mental anxiety, and by excessive emaciation due to helminthiosis consumption, fever and piles— by these factors the gastric fire gets affected as a consequence of which all the three humors get provoked and impair the vital heat still further and entering the colon, produces diarrhea

८. अतिकर्षणाद्वा व्यापन्नाग्नेः—अतिकर्षणैः व्यापन्नोऽग्निः (ब).

manifesting the combined symptoms of all the above-described varieties of diarrhea.

अपि च शोणितादीन् धातूनतिप्रकृष्टं दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति ।

अपि च અને વળી और भी, शोणितादीन् રક્ત ઇત્યાદિ शोणितादि, धातून् ધાતુઓને धातुओंको अतिप्रकृष्टम् અત્યંત अत्यन्त, दूषयन्तः દૂષિત કરતા ત્રણ દોષો दूषित करते हुए तीनों दोष, धातु-दोष- ધાતુ તથા દોષના धातु और दोष इनके, स्वभावकृतान् સ્વભાવે કરેલા स्वभावसे बने, अतीसारवर्णान् અતીસારના વર્ણોને अतीसारके रंगोंको, उपदर्शयन्ति બતાવે છે दिखाते हैं।

9-(1). Further, the morbid humors excessively vitiate the blood and other body-elements and manifest in the stools various colors characteristic of the body-elements which are vitiated.

तत्र शोणितादिषु धातुष्वतिप्रदुष्टेषु हारिद्र-हरितनीलमाञ्जिष्ठमांसधावनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समा-सव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् ग्रथितमामं सकृत्, सकृदपि पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्नि-र्विहतमुखरसश्च; तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्।

तत्र તે उन, शोणितादिषु રક્ત વગેરે शोणितादि, धातुषु ધાતુઓ धातु, अतिप्रदुष्टेषु અત્યંત દૂષિત થતાં अत्यन्त दूषित होने पर, अनति-क्षीण-मांस-शोणित-बलः જેનાં માંસ, લોહી તથા બળ અતિક્ષીણ થયાં નથી એવા जिसके मांस, रुधिर तथा बल क्षीण नहीं हुए हैं ऐसा, मन्दाग्निः મંદાગ્નિવાળો मन्दाग्निवाला, मुखरसः च विहत- અને હણાયેલા और नष्ट हुए, मुखरससे युक्त रोगी, हारिद्र- પીળા મુખરસવાળો રોગી मुखरससे युक्त रोगी, हारिद्र- पीले, हरित- લીલા हरे, नील- નીલા नीले, माञ्जिष्ठ- મજીઠના રંગ જેવા मंजीठ जैसे, मांस-धावन-सन्निकाशम् અને માંસના ધોણ જેવા और मांसके धोवन जैसे, रक्तम् कृष्णम् લાલ, કાળા लाल, काले, श्वेतम् સફેદ सफेद, वराह-मेदः- સુવરની ચરબી सूअरकी चर्बी, सदृशम् જેવા जैसे, अनुबद्धवेदनम् સતત વેદનાવાળા सतत वेदनासहित, अवेदनम् वा યા વેદનારહિત या वेदनारहित, समास- તમામ લક્ષણોસહિત सब लक्षणोंके साथ, व्यत्यासात् કે કોઈ કોઈ લક્ષણોસહિત या कुछ लक्षणोंके साथ, सकृत् કોઈવાર कभी, आमम् અપક્વ कच्चे, ग्रथितम् અને ગંઠાયેલા और बंधे हुए, सकृत् अपि અને કોઈ વાર और कभी, पक्वम् પાકેલા पके हुए, शकृत् મળનો मलका, उपवेश्यते ત્યાગ કરે છે त्याग करता है, तादृशम् તેવા उस प्रकारके, आतुरम् રોગીને रोगीको, कृच्छ्रसाध्यम् કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, विद्यात् જાણવો समझे।

9-(2). If the blood and other body-elements are excessively vitiated, the stools are yellow, green, blue, coffee-brown of the color of flesh-washed water, red, black, white or of the color of hog's fat; the patient passes stools with much pain or slight pain. The above colors are seen individually or combined. The patient passes indeterminately hard and undigested stools or even digested stools. He may not suffer from great loss of flesh, blood or vitality, his gastric fire gets dull; he suffers loss of taste in the mouth. Such a case is to be known as of a formidable type.

एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसा-ध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत;

एभिः આ નીચે જણાવેલા इन निम्नोक्त, वर्णैः વર્ણોસહિત रंगसहित, अतिसार्यमाणम् અતિસારવાળા

९-(१). धातूनतिप्रकृष्टं--धातूनतिप्रदुष्टान् (ध.)
९-(२). अतिप्रदुष्टेषु--नातिप्रदुष्टेषु (ध.)
,, मांसधावनसन्निकाशं--मांसधावनवेदनं (ध.)

अतिसारवाले, सोपद्रवम् અને ઉપદ્રવસહિત और उपद्रवोंसे युक्त, आतुरम् રોગીની ચિકિત્સાને रोगीकी चिकित्साका, अयम् આ यह असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य है, इति એમ કહી ऐसा कहकर, प्रत्याचक्षीत નિષેધ કરવો निषेध करे।

9·(3). If the patient who passes stools of the colors described below develops complications he should be pronounced to be incurable and sent away.

तद्यथा—पक्वशोणिताभं यकृत्खण्डोपमं मेदोमांसोदकसन्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाक्षीरवेसवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मेचकाभमतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाविलं पिच्छिलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमतिकुणपपूतिपूयगन्ध्यामामत्स्यगन्धि मक्षिकाकान्तं कुथितबहुधातुस्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वाऽतिसार्यमाणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहिक्काश्वासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्तपक्वगुदं पतितगुदवलिं मुक्तनालमतिक्षीणबलमांसशोणितं सर्वपर्वास्थिशूलिनमरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं सहसोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यात्; इति सन्निपातातिसारः ॥ ९ ॥

तद्यथा જેમકે जैसे, पक्व- પકવ पक्व, शोणिताभम् રક્ત જેવા रक्त जैसी आभावाले, यकृत्खण्ड-उपमम् યકૃત્‌ના ટુકડા જેવા यकृत्‌के खण्ड जैसा, मेदः- मांस- મેદ તથા માંસના मेद और मांसके, उदक- ધોણુ धोवनके, सन्निकाशम् જેવા सदृश, दधि-घृत- દહીં, घी दही, घी, मज्जा-तैल- મજ્જા, તેલ मज्जा, तैल, वसा-क्षीर- વસા, દૂધ चर्बी, दूध, वेसवाराभम् અને વેસવાર જેવા और वेसवार जैसे, अतिनीलम् અતિશય નીલ अत्यंत नीले, अतिरक्तम् અતિરાતા अतिलाल, अतिकृष्णम् અતિકાળા अतिकाले, पुनः उदकम् इव વળી પાણી જેવા फिर जल जैसे अच्छम् સ્વચ્છ स्वच्छ, मेचकाभम् ચળકતા કાળા मोरकी ग्रीवा जैसे नीले और चमकदार, अतिस्निग्धम् અતિસ્નિગ્ધ अत्यंत स्निग्ध, हरित- લીલા हरे, नील- નીલા नीले, कषायवर्णम् અને કષાય વર્ણવાળા और गेरुवे रंगके, कर्बुरम् કાબરચીતરા चितकवरे, आविलम् મલિન मलिन, पिच्छिलम् ચીકણા पिच्छिल, तन्तुमत् તાંતણાવાળા तार निकलनेवाले, आमम् આમ आम चन्द्रकोपगतम् ચાંદરડાંવાળા मोरपंखके जैसे चकत्तोंसे युक्त, अतिकुणप- અત્યંત શબના જેવી अत्यंत मुरदेकीसी, पूति- સડેલી सड़ी, पूय- અને પૂયના જેવી और पूयके समान, गन्धि- ગંધવાળા गंधवाले, आम- આમગંધવાળા आमगंधवाले, आममत्स्यगन्धि અને કાચી માછલી જેવી ગંધવાળા और कच्ची मछली जैसी गंधवाले, मक्षिकाकान्तम् માખીઓને પ્રિય मक्खियोंके प्रिय, कुथित- સડેલા सड़ी हुई, बहु-धातुस्रावम् અને ઘણા ધાતુઓના સ્રાવવાળા बहुत धातुओंके स्रावसे युक्त, अल्पपुरीषम् થોડા મળવાળા थोड़े मलसे युक्त, अपुरीषम् वा અથવા મળરહિત या मलरहित, अतिसार्यमाणम् અતિસારથી યુક્ત अतिसारसे युक्त, तृष्णा-दाह- તૃષા, દાહ प्यास, दाह, ज्वर-भ्रम- જ્વર, ભ્રમ ज्वर, भ्रम, तमक- તમક तमक श्वास, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वास-अनुबन्धम् અને શ્વાસના અનુબંધવાળા एवं श्वासके अनुबन्धसे युक्त, अतिवेदनम् અતિ વેદનાવાળા अत्यन्त वेदनासे युक्त, अवेदनम् वा કે વેદનારહિત या वेदनारहित, स्रस्त- શિથિલ शिथिल, पक्व- અને પાકેલી और पक्व, गुदम् ગુદાવાળા गुदावाले, पतित- નષ્ટ થયેલ नष्ट, गुदवलिम् ગુદવલિવાળા गुदवलिवाले, मुक्तनालम् ગુદા જેની બહાર નીકળી ગઈ હોય એવા गुदभ्रंशसे युक्त, अतिक्षीण- અતિ ક્ષીણ થયેલ છે अत्यन्त क्षीण; बल-मांस- બલ, માંસ बल, मांस, शोणितम् તથા રક્ત જેના એવા और रक्तवाले, सर्व-पर्व- સઘળાં પર્વ सब पर्व, अस्थि- અને હાડકાંમાં

---

१. पक्वशोणिताभं—काथशोणिताभं (ख. ध. झ. ड. त. द. थ)
„ यकृत्खण्डोपमं—यकृत्पिण्डोपमं (ध. छ. व.)
„ पिच्छिलं तन्तुमदामं—तन्तुमदामं (ख.)
„ मक्षिकाकान्तं—मक्षिकाकान्तम् (त. ध.)
„ पुरीषमपुरीषं—पुरीषमपुरीषं सुबहुपुरीषम् (व.)
„ मुक्तनालम्—मुक्तकालम् (ख.)
„ „ —मुक्तताडनम् (ध.)
„ अरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं—अरोचकातिप्रलापसंमोहपरीतं (ख.)

और हड्डियोंमें. **शूलिनम्** શૂળવાળા शूलवाले, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अरति-** અરતિ अरति, **प्रलाप-** પ્રલાપ प्रलाप, **संमोह-** તથા મૂર્છાથી तथा मूर्च्छासे, **परीतम्** યુક્ત पीडित, **सहसा** અને એકાએક और सहसा, **उपरत-** શાંત થાય છે शांत हुए, **विकारम्** વિકારો જેના એવા विकारवाले, **अतिसारिणम्** અતિસારના રોગીને अतिसारके रोगीको, **अचिकित्स्यम्** ચિકિત્સા કરવાને અયોગ્ય अचिकित्स्य, **विद्यात्** જાણવો जाने. **इति** આ यह, **सन्निपातातिसारः** સન્નિપાતાતિસાર છે सन्निपातातिसार है ॥ ९ ॥

9. They are of the color of the digested blood (melena or tar-colored stools) or like the bits of liver tissue, of the appearance of the washings of fat and flesh; of the likeness of curds ghee, marrow, fat, milk and minced meat. Excessively blue-red, dark limpid like water, of the color of tar, excesaively unctuous, green, blue or brown in color, variegated, dirty, slimy, containing fibrinous shreds, undigested, refracting various colors, attended with offensive and putrid smell as of putrified flesh or of raw fish attracting flies, containing sloughs and discharge of body-tissues and very little or no fecal matter, very frequent stools complicated by thirst, burning fever, giddiness, asthma, hiccup and dyspnea; attended with acute or mild pain and prolapse or inflammation of the rectum, drooping of rectal folds, and prolapse of the rectal tube with excessive loss of vitality, flesh and blood, pain in all the bones and joints, anorexia, apathy, delirium and delusion, and characterised by sudden cessation of symptoms; know such a patient with these symptoms to be incurable. Thus has been described the diarrhea due to tridiscordance.

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानोप-
क्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥१०॥

असाध्यताम् અસાધ્યતાને असाध्य, **असंप्राप्तम्** ન પ્રાપ્ત થયેલા न हुए, **तम्** તે રોગીની उस रोगीकी, **यथाप्रधान-** દોષની પ્રધાનતાને અનુસરી प्रधानदोषके अनुसार, **उपक्रमेण** ઉપચારદ્વારા चिकित्साक्रमसे, **हेतु-** તથા હેતુ और हेतु, **उपशय-** ઉપશય उपशय, **दोष-विशेष-** અને દોષવિશેષની और विशिष्ट दोषकी, **परीक्षया च** પરીક્ષાદ્વારા परीक्षासे, **चिकित्सेत् इति** ચિકિત્સા કરવી चिकित્सा करे ॥ १० ॥

10. Before it passes into the incurable stage, the physician by investigating the etiological factors, homologatory signs and the morbidity of humors should begin the treatment of the most predominant morbid humor in the condition.

भयशोकातिसारयोः लक्षणम्—

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।
तत्तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥११॥

आगन्तू આગંતુ હેતુથી જન્મેલા आगन्तु हेतुसे पैदा हुए, **मानसौ** માનસિક દોષરૂપ मानसिक दोषरूप, **भयशोकजौ** ભય અને શોકથી થયેલા भय और शोकसे जनित, **द्वौ** બે दो, **अतीसारौ** અતિસાર છે अतिसार हैं, **वायोः** વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા वायुसे उत्पन्न हुए, **यत् अतीसार-लक्षणम्** અતિસારનાં જે લક્ષણો છે अतिसारके जो लक्षण हैं, **तत्** તે वही. **तयोः** તેઓનાં उनके, **लक्षणम्** લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ ११ ॥

१०. तमसाध्यतामसंप्राप्तं—तमसाध्यमसाध्यतामसंप्राप्त (द.)

११. अस्माच्छ्लोकात्पूर्वम्— 'भवन्ति चात्र' इति (थ.) पुस्तके पठ्यते ।

11. The exogenous type of diarrhea born of psychic factors is of two kinds. One is born of fright and the other of grief. The signs and symptoms of both of them are the same as those of the diarrhea due to vata.

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥१२॥

भय-शोकाभ्याम् ભય તથા શોકથી भय और शोकसे, **मारुतः** વાયુ वायु, **शीघ्रम्** શીઘ્ર शीघ्र, **परिकुप्यति हि** કુપિત થાય છે कुपित होता है, **तयोः** ભયજ તથા શોકજ અતિસારમાં भयज तथा शोकज अतिसारमें, **वातहरी** વાતહર वातहर, **क्रियाः** ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે चिकित्सा की जाती है, **हर्षण-** એ ઉપરાંત રોગીને આનંદ इसके अतिरिक्त रोगीको आनंद, **आश्वासनानि च** તથા આશ્વાસન આપવાં જોઈએ तथा आश्वासन देना चाहिए ॥ १२ ॥

12. The vata gets quickly provoked by fear and grief. Their treatment is of the vata-curative type along with inducing cheerfulness and comfort.

इत्युक्ताः षडतीसाराः साध्यानां साधनं त्वतः ।
प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वेण यथावत्तन्निबोधत ॥१३॥

इति આ પ્રમાણે इस तरह, **षट्** ૭ छः, **अतीसाराः** અતિસાર अतिसार, **उक्ताः** કહ્યા છે कहे हैं, **अतः तु** હવે તો अब तो, **साध्यानाम्** સાધ્ય અતિસારોની साध्य अतिसारोंकी, **साधनम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **अनुपूर्वेण** અનુક્રમથી यथाक्रम, **प्रवक्ष्यामि** કહીશ मैं कहूंगा, **तत्** તે उसको, **यथावत्** યથાર્થ રીતે यथार्थ रीतिसे, **निबोधत** સાંભળો सुनो ॥ १३ ॥

13. Thus have been described the six varieties of diarrhea. I shall now describe the treatment of the curable conditions in due order. Listen with diligence

आमातिसारे संग्रहणौषधनिषेधः —

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥१४॥

यस्य જેના जिसके, **विदग्ध-** અપક્વ अपक, **आहार-** આહારથી आहारसे, **मूर्छिताः** કુપિત થઈને मूर्छित होकर, **सन्निचिताः** સંચિત થયેલા संचित हुए, **दोषाः** દોષો दोष, **अतीसाराय** અતિસાર अतिसार, **कल्पन्ते** કરે છે उत्पन्न करते हैं, **तान्** તેઓની उनको, **भूयः** અધિક ખૂબ, **संप्रवर्तयेत्** પ્રવૃત્તિ કરાવવી प्रवृत्त करे ॥ १४ ॥

14. The patient in whom all the morbid humors are aggravated by the undigested food accumulated in the intestines and cause diarrhea, must be purged again in order to expel the fecal matter.

न तु संग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे ।
विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् १५
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ।
शोथपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥१६॥

आमातिसारिणे तु આમાતિસારના રોગીને તો आमातिसारके रोगीको तो, **पूर्वम्** પ્રથમ प्रथम, **संग्रहणम्** સંગ્રહણ ઔષધ संग्रहणीय औषध, **न देयम्** ન આપવું नहीं देना चाहिए, **प्राक्** પ્રથમ જ प्रारंभमें ही, **विबध्यमानाः** રોકવામાં આવેલા रोके जाने पर, **दोषाः** દોષો दोष, **बहून्** ઘણા बहुतसे, **आमयान्** રોગોને रोगोंको, **दण्डक-** જેવા કે:— દંડક जैसेकिः— दंडक, **अलसक-** અલસક अलसक, **आध्मान-** આધ્માન आध्मान, **ग्रहणी-** ગ્રહણી ग्रहणी, **अर्शोगदान्** હરસ अर्शरोगोंको, **तथा शोथ-** સોજા शोथ, **पाण्ड्वामय-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **प्लीह** પ્લીહા प्लीहा, **कुष्ठ-** કુષ્ઠ कुष्ठ, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म,

१४. संप्रवर्तयेत्-संप्रकल्पयेत् (ध.)
" " -संप्रवाहयेत् (क. ब.)
१५ विबध्यमानाः प्राग्दोषाः-दोषास्त्वादौ बध्यमानाः (ध.)
" " -दोषा ह्यादौ बध्यमानाः (द.)

ज्वर- ઉદરરોગ उदररोग, ज्वरान् तथा જ્વરને तथा ज्वरको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥१५-१६॥

15-16. No astringent treatment should be given in the first stages of diarrhea when undigested stools are passed. If this morbid matter is retained in the body it produces many disorders such as body-stiffness due to intestinal torpor, distention of the abdomen, assimilation-disorder, piles, edema, anemia, splenic disorders, dermatosis, gulma, abdominal diseases and fever.

तस्मादुपेक्षेतोत्क्लिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलान् ।
कृच्छ्रं वा वहतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥१७॥

तस्मात् તેથી उस लिए, उत्क्लिष्टान् બહાર નીકળવા તૈયાર થઈ उत्क्लिष्ट होकर, स्वयम् પોતાની મેળે स्वयं, वर्तमानान् બહાર નીકળતા प्रवृत्त, मलान् મળોની मलोंकी, उपेक्षेत ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करनी चाहिए, कृच्छ्रम् वा અથવા કષ્ટથી या कठिनतासे वहताम् થોડી ગતિ કરતા હોય તો थोड़ा निकलते हों तो, संप्रवर्तिनीम् સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવનારી अच्छी तरह प्रवृत्त करनेवाली, अभयाम् હરડે हरड़ दद्यात् આપવી देवे ॥ १७ ॥

17. Hence the physician must allow the morbid matter to get expelled spontaneously. If it does not flow down easily, the patient may be given chebulic myrobalan which has a purgative action.

आमातिसारे अनुलोमनार्थं हरीतकीयोगः —

तया प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥१८॥

तया તેથી उससे, दोषे દોષ दोषका, प्रवाहिते બહાર નીકળતાં प्रवाहण होने पर, उदरामयः ઉદરની વ્યાધિ उदरका रोग, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शान्त होता है, देहलघुता દેહ હલકો देह हलका, जायते થાય છે होता है, जठराग्निः च અને જઠરાગ્નિ और जठराग्नि, वर्धते વધે છે बढ़ती है ॥ १८ ॥

18. The morbid matter thus discharged, sedates the abdominal condition. The body becomes lighter and the gastric fire increases.

आमातिसारे प्रमथ्याः —

प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥१९॥

मध्यदोषाणाम् મધ્યમ દોષવાળા मध्यम दोषवाले, अतिसारिणाम् અતિસારના રોગીઓને अतिसारके रोगियोंको, दीपन-पाचनीम् દીપન તથા પાચન કરનાર दीपन-पाचन, प्रमथ्याम् કષાય कषाय, दद्यात् આપવો देवे, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, दोषाणाम् च દોષવાળાને दोषवालोंको लङ्घनम् લંઘન लङ्घन कराना, प्रशस्तम् શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥ १९ ॥

19. If the morbid humors are of moderate intensity, the patient may be given the decoction of digestive stimulants and if the morbid humor is of very slight intensity, lightening therapy is recommended for the patient.

पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
ह्रीवेरं भद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥२०॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्धैरतिसारिणाम् २१

पिप्पली પીપર पिप्पली, नागरम् સૂંઠ सोंठ, धान्यम् ધાણા धनिया, भूतीकम् અજમો अजवायन, अभया હરડે हरड़, वचा અને વજ और वच, ह्रीबेरम् વાળો सुगन्धवाला, भद्रमुस्तानि ભદ્રમોથ भद्रमुस्त, बिल्वम् બીલી बेल, नागर- સૂંઠ सोंठ, धान्यकम् અને ધાણા और धनिया, पृश्निपर्णी પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरू, समङ्गा રીસામણી लाजवंती, कण्टकारिका

१९. मध्यदोषाणाम्—मध्यदोषेभ्यो (क ख. छ.)

च અને ભેઠી ભોરીંગણી और कटेरी, श्लोकार्धैः આ ત્રણ અર્ધ અર્ધ શ્લોકથી इन तीन श्लोकार्धोंसे, अतिसारिणाम् અતિસારના રોગીઓને માટે अतिसारियोंके लिए, तिस्रः ત્રણ तीन, प्रमथ्याः પ્રમથ્યાઓ प्रमथ्या, विहिताः કહી છે कही हैं ॥ २०-२१ ॥

20-21. Long pepper, dry ginger, coriander, bishop's weed, chebulic myrobalan and sweet flag; (2) black cuscus, large variety of nut-grass, bael, dry ginger and coriander; (3) painted leaved tick-trefoil, small caltrops, madder and indian night-shade; these three groups are described one in each hemistich for patients suffering from diarrhea.

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपर्पटकेन वा ।
हीबेरशृङ्गवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥२२॥

वचा- વજ वच, प्रतिविषाभ्याम् वा તથા અતિવિષથી तथा अतीससे, मुस्त- અથવા મોથ अथवा मोथ, पर्पटकेन તથા ખડસલિયાથી तथा पित्तपापड़ासे, ह्रीबेर- અથવા વાળો अथवा सुगन्धवाला, शृङ्गवेराभ्याम् वा તથા આદુથી तथा अदरकसे, पक्वम् ઉકાળેલું पकाया, जलम् પાણી जल, पाययेत् પિવડાવવું पिलावे ॥ २२ ॥

22. Or, the physician may give as potion the water boiled with sweet flag and indian atees or with nut-grass and trailing rungia or with black cuscus and dry ginger.

अतिसारे अन्नपानम्—

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥२३॥

क्षुत्क्षामम् ક્ષુધાથી ક્ષીણ અતિસારના રોગીને क्षुधासे क्षीण रोगीको, युक्ते યોગ્ય योग्य, अन्नकाले અન્નકાળમાં अन्नकालमें, लघूनि હલકાં लघु, अन्नानि અન્ન अन्नसे, भोजयेत् જમાડવાં भोजन करावे, तथा તેમ કરવાથી वैसा करनेसे, सः તે वह, रुचिम् રુચિ रुचि, अग्निबलम् અગ્નિના બળ अग्निका बल, बलम् અને શારીર બળને और शारीर बलको, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, आप्नोति પામે છે प्राप्त करता है ॥ २३ ॥

23. The physician should feed the patient who is emaciated by hunger with light diet at each meal-time. In this way the patient soon regains appetite, the strengh of the gastric fire and vitality.

तक्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥२४॥

आदौ સર્વથી પ્રથમ सबसे प्रथम, यथासात्म्यम् સાત્મ્યને અનુસરી सात्म्यके अनुसार, तक्रेण આહારમાં તક્ર आहारमें छाछ, अवन्तिसोमेन કાંજી कांजी, यवाग्वा યવાગૂ यवागू, तर्पणेन वा તર્પણ तर्पण, सुरया सुरा સુરા, मधुना च અને મધના પ્રયોગથી और शहदके प्रयोगसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥२४॥

24. At first he should be treated with butter-milk, sour conjee, gruel, demulcent drink or with sura wine or honey according to his homologation.

यवागूभिर्विलेपीभिः खडैर्यूषै रसौदनैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥२५॥

अतः परम् તે પછી इसके बाद, दीपन- દીપન दीपन, ग्राहि- તથા ગ્રાહી ઔષધોથી और ग्राही द्रव्योंसे, संयुक्तैः યુક્ત युक्त, यवागूभिः યવાગૂ यवागू, विलेपीभिः વિલેપી विलेपी, खडैः ખડ खड, यूषैः યૂષ यूष, रसौदनैः च અને માંસરસસહિત ભાતથી और मांसरससहित चावल इनसे, क्रमः ક્રમ क्रम, स्यात् કરવો करे ॥ २५ ॥

25. Thereafter, his dietetic regimen should consist of thin gruel, thick gruel and vegetable soups, pulse, and rice mixed with meat-juices and the

२२. पाययेत्–दापयेत् (ग. ध. फ. व.)

२५ खडैर्यूषै रसौदनैः–खडैर्यूषनरसौदनैः (च.)

drugs stimulative of the gastric fire and astringent in action

शालपर्णीं पृश्निपर्णीं बृहतीं कण्टकारिकाम् ।
बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥२६॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥२७॥
वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिङ्गु बिडसैन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥२८॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् २९

शालपर्णीम् શાલવણ સરીવન, पृश्निपर्णीम् પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, बृहतीम् ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, कण्टकारिकाम् બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, बलाम् બલા बला, श्वदंष्ट्राम् ગોખરુ गोखरू, बिल्वानि બીલીનાં ફળ बेलगिरी, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, नागर- સૂંઠ सोंठ, धान्यकम् ધાણા धनिया, शटीम् ષટ્કચૂરો कचूर, पलाशम् ખાખરો ढाक, हपुषाम् હાઉબેર हाऊबेर, वचाम् વજ વચ जीरक- જીરું जीरा, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, यवानीम् અજમો अजवायन, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् ગજપીપર गजपिप्पली, वृक्षाम्लम् વૃક્ષામ્લ वृक्षाम्ल, दाडिमाम्लम् च ખાટું દાડમ खट्टा अनार, सहिङ्गु- હિંગ हींग, बिडसैन्धवम् બિડલવણ, સિંધાલૂણ बिड़नमक, सैंधानमक, विधिना એ દ્રવ્યોની વિધિપૂર્વક इन द्रव्योंकी विधिपूर्वक, सूपकल्पितम् સારી રીતે કલ્પના કરીને अच्छी तरह कल्पना कर, अन्नपाने અન્નપાનમાં अन्नपानमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, एषः આ यह, गणः ગણ गण, वातश्लेष्महरः વાતકફને દૂર કરનાર वातकफहारक, दीपन- દીપન दीपन, पाचनः પાચન पाचन, ग्राही ગ્રાહી ग्राही, बल्यः બલ્ય बलकारक, रोचनः च हि તથા રોચન છે और रुचिकारक है, तस्मात् તેથી उस लिए, अतिसारिणाम् અતિસારના રોગીઓને अतिसारके रोगियोंके लिए, शस्तः હિતકારી છે प्रशस्त है ॥२६-२९॥

26-29. Ticktrefoil painted leaved uraria, yellow-berried night-shade, indian night-shade, heart-leaved sida, small caltrops, bael, patha, dry ginger, coriander, long zedoary, palas, common juniper, sweet flag, cumin seeds, long pepper, bishop's weed, the roots of long pepper, white-flowered leadwort, elephant pepper, cocum butter, sour pomegranate, asafetida, bid salt and rock salt; the physician should use the above-mentioned articles methodically prepared in the patient's food and drink. This group of articles is curative of vata and kapha, digestive-stimulant, digestive-astringent, and promotive of strength and appetite. Hence it is recommended for the patients suffering from diarrhea.

आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥३०॥
यूषेण मूलकानां तं बदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥३१॥
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शट्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ३२
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥३३॥

आमे परिणते કાચો અન્નરસ પાકી જતાં आमके पक जाने पर, यः तु જે રોગી जो रोगी, सशूलपिच्छम् શૂલસહિત અને ચીકાશયુક્ત शूल और चिकाशसे युक्त, विबद्धम् બંધાયેલા મલને बंधे हुए मलको, सप्रवाहिकम् પ્રવાહિકાસહિત प्रवाहिकाके साथ, अल्प-अल्पम् થોડા થોડા પ્રમાણમાં थोड़े थोड़े प्रमाणमें, बहुशः ઘણીવાર बहुत दफे, अतिसार्यते અતિસારના રૂપમાં ત્યાગ કરે છે अतिसारके रूपमें त्याग करता है, तम् તેને उसे, मूलकानाम् મૂળાના मूलीके, अथ अपि वा અથવા या, बदराणाम्

२७. जीरकपिप्पलीम्—चोरकपिप्पलीम् (क.)

३३. दधि—इति (ब.)

બોરના વેરકે, यूषेण યૂષ સાથે यूषके साथ, डपोदिकायाः અથવા પોઈના अथवा पोई, क्षीरिण्याः ક્ષીરિણી क्षीरिणी, यवान्याः અજમાના પાન अजवायनके पत्र, वास्तुकस्य वा વાસ્તુક वास्तुक, सुवर्चलायाः સૂરજમુખી सूरजमुखी, चञ्चोः वा ચંચુ चंचु, अवल्गुजस्य वा બાવચીનાં પાન बाकुचीकी पत्तियां, शठ्याः પટ્કચૂરો कचूर, कर्कारुकाणाम् वा સકરટેટી खरवूज, जीवन्त्याः દોડી जीवन्ती, चिर्भटस्य ચીભડાં चिर्भट, सपाठायाः પાઠાનાં પાંદડાં पाढ़ीकी पत्तियां, लोणिकायाः અથવા લૂણીની ભાજીના अथवा नोनियाके, शाकेन શાક સાથે शाकके साथ, दधि-दाडिम- અથવા દહીં અને દાડમના રસથી अथवा दही तथा अनाररससे, सिद्धेन બનાવેલા बनाये हुए, बहुस्नेहेन અને ઘણા ઘી અથવા તેલવાળા और प्रभूत घी या तैलवाले, शुष्कशाकेन સુકાં શાક સાથે शुष्क शाकके साथ, भोजयेत् શાલિ વગેરે હલકા અન્નનું ભોજન કરાવવું જોઈએ शालि आदि लघु अन्नका भोजन कराना चाहिए ॥ ३०-३३ ॥

30-33. If the patient, even when his chyme is ripened, still passes his stools excessively formed and in scybalous masses accompanied with colic and mucus or scantily or passes the stools very often accompanied with griping pain, the physician should feed him with soups of radish and jujube or with curries prepared of indian spinach, asthma weed, bishop's weed, white goose-foot, sun-flower, changchu, babchi seeds, long zedoary cork swallow wort, sweet cucumber, patha or also with dried vegetables, prepared with curds and pomegranate and mixed profusely with unctuous article.

कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लस्नेहाढ्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥

बालबिल्वानाम् કાચાં બીલાંઓનો कच्चे बेलका, कल्कः કલ્ક कल्क, स्यात् કરવો करे, तत्समः च અને તેની સમાન और इसके समान, तिलकल्कः તલનો કલ્ક લેવો तिलोंका कल्क लेवे, दध्नः सरः તેઓમાં દહીંની ઉપલી તર उनमें दहीकी मलाई, अम्लस्नेहाढ्यः ખટાશ તથા ઘી વગેરે સ્નેહ નાખી તૈયાર કરેલો खटाई तथा घृत आदि स्नेह डालकर तैयार किया हुआ, खडः ખડ खड, प्रवाहिकाम् પ્રવાહિકાનો प्रवाहिकाको, हन्यात् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ ३४ ॥

34. The vegetable-soup prepared with equal quantity of the paste of tender bael and til paste mixed with supernatent part of curds, acid substances, and unctuous article, cures dysentery

यवानां मुद्गमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालबिल्वानां धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥३५॥
ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥३६॥

यवानाम् જવ जौ, मुद्गमाषाणाम् મગ અને અડદ मूंग और उड़द, शालीनाम् તથા શાલિ ચોખા तथा शालि चावल, तिलस्य च અને તલ और तिल, कोलानाम् તથા બોર तथा बेर, बालबिल्वानाम् च તથા કાચાં બીલાંનો ગર્ભ આ બધાનો और कच्ची बेलगिरी इन सबको, ऐकध्यम् એકત્ર કરી एकत्र कर, धान्य-यूषम् ધાન્યયૂષ धान्ययूष, प्रकल्पयेत् બનાવવો बनावे, यमके ઘી તથા તેલ એ બન્નેથી घी और तैल इन दोनोंसे, भृष्टम् વધારી छौंककर, दधिदाडिमसारिकम् તેમજ દહીં તથા દાડમના રસનો સંસ્કાર આપી एवं दही तथा अनाररसका संस्कार देकर, तेन તે ધાન્ય-યૂષથી उस धान्ययूषसे, शुष्कमुखम् સૂકાઈ ગયેલ મુખથી યુક્ત અતિસારવાળાને सूखे गये मुखसे युक्त अतिसारवालेको, वर्चःक्षये મલનો ક્ષય થતાં मलका क्षय होने पर, शाल्यन्नम् શાલિ ચોખાનો ભાત शालिचावलका भात, भोजयेत् ખવડાવવો खिलावे ॥ ३५-३६ ॥

३४. सरोऽम्लस्नेहाढ्य:–सरोल्पस्नेहाढ्यः (क.)

३५. कोलानाम्–बकानाम् (थ.)

35-36. Prepare a cereal-soup of barley, green gram, black gram, sali rice, til, jujube and tender bael fruits; season it with oil and ghee mixed together and add to it the supernatent part of curds and the juice of pomegranate. The physician should feed the patient afflicted with scanty formation of stools and dryness of mouth, with the cooked sali rice mixed with the above-mentioned soup.

दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥३७॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा स्निग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥३८॥

सगुडनागरम् અથવા ગોળ અને સૂંઠસહિત या गुड और सोंठके साथ, यमके ઘી અને તેલમાં घी और तैलमें, भृष्टम् વધારેલી छोंकी हुई दध्नः सरम् દહીંની તર दहीकी मलाई, यमके અથવા ઘી અને તેલમાં अथवा घी और तैलमें, भृष्टाम् છમકારેલી छोंकी हुई, सुराम् वा મદિરા सुरा, व्यञ्जनार्थं રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે रुचि उत्पन्न करनेके लिए, प्रदापयेत આપવી देवे, यमके અથવા ઘી અને તેલ એ બેઉમાં अथवा घी और तैल इन दोनोंसे, भृष्टम् વધારેલો छोंका हुआ, फलाम्लम् ખાટાં ફળોનો રસ अम्ल फलोंका रस, गृञ्जनकस्य वा અથવા સલગમનો या सलगमका, यूषम् યૂષ यूष, अम्लम् वा અથવા ખાટા રસથી युक्त या खट्टे रससे युक्त, लोपाकरसम् લોંકડીનો માંસરસ लोमडीका मांसरस, स्निग्धाम्लम् અથવા ઘી વગેરે સ્નેહોથી સ્નિગ્ધ અને ખાટાં ફળોના રસથી ખાટો બનાવેલો अथवा घृत आदि स्नेहोंसे स्निग्ध और अम्ल फलोंके रससे अम्ल बनाया हुआ, कच्छपस्य वा કાચબાનો कछुएका, रसम् માંસરસ રુચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આપવો मांसरस रुचि उत्पन्न करनेके लिए देवे ॥ ३७-३८ ॥

३७. प्रदापयेत्-प्रयोजयेद (ह.)

37-38. Or, he may give in the place of sauce, the supernatent part of curds seasoned with oil and ghee and mixed with gur and dry ginger, or sura wine seasoned with oil and ghee or the fruit acids seasoned with oil and ghee or the soup of carrot similarly seasoned, or the sour meat-juice of the fox or the unctuous and sour meat-juice of tortoise may be given.

बर्हितित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां तथा रसाः ।
स्निग्धाम्लाः शालयश्चाग्र्या वर्चःक्षयरुजापहाः ॥३९॥

बर्हि- મોર मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, दक्षाणाम् અને કૂકડાઓનો और मुर्गोंके, तथा તેમજ एवं, वर्तकानाम् વર્તકના बटेरके, स्निग्धाम्लाः તેલ તથા ખટાશ યુક્ત तैल तथा खटाईसे युक्त, रसाः માંસરસો मांसरस, अग्र्याः च તથા જૂના और पुराने, शालयः શાલિ ચોખા शालिचावल, वर्चः-क्षय- મળના ક્ષયથી થતી मलक्षयसे होनेवाली, रुजापहाः પીડાને હરનારા થાય છે पीड़ाको हरते हैं ॥ ३९ ॥

39. Or the meat juices of the peacock, partridge, cock and quail and cooked sali rice mixed with unctuous and sour articles are the best remedies in pain due to acoprosis.

अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेषस्य चोभयम् ।
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ॥४०॥

मेषस्य ઘેટાના मेड़के, अन्तराधि- મધ્યદેહના मध्यदेहके, रसम् માંસરસને मांसरसको, पूत्वा વસ્ત્રથી ગાળીને वस्त्रसे छानकर, रक्तम् च તેમાં ઘેટાંનું જ લોહી ભેળવી उसमें मेड़के ही रक्तको मिश्रित कर, उभयम् બન્નેને दोनोंको, सधान्य- ધાણાસહિત धनियाके साथ, स्नेहनागरम् તેલ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ ભેળવીને तैल तथा सोंठका चूर्ण मिलाकर, दाडिमसार- અને દાડમના દાણાથી

३९. स्निग्धाम्लाः-स्निग्धोष्णाः (द. व.)

और अनारदानेसे, अम्लम् ખાટાં કરીને खट्टे करके, पचेत् પકાવવાં पकावे ॥ ४० ॥

40. Filter the meat-juice of the flesh from goat's trunk as also its blood; mix them both and prepare with coriander, unctuous article and dry ginger and acidify by adding the juice of pomegranate.

ओदनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥४१॥

तेन તે માંસરસ સાથે उस मांसरसके साथ, रक्तशालीनाम् રાતી શાળના ચોખાના लाल शालि चावलोंका, ओदनम् ભાત भात, अद्यात् ખાવો खावे, तत् च અને તે और उसको, प्रपिबेत् પીવો पीवे, तथा તેમ કરવાથી ऐसा करनेसे, वर्चःक्षयकृतः મલના ક્ષયથી થયેલા मलका क्षय होनेसे उत्पन्न, व्याधिभिः વ્યાધિઓથી रोगोंसे, विप्रमुच्यते છુટકારો મળે છે मुक्ति पाता है ॥ ४१ ॥

41. The patient should eat cooked red sali rice with this meat-juice and also take it as potion. By this he will be relieved of the afflictions caused by acoprosis (decrease of feces).

गुदभ्रंशे चिकित्सा—

गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाऽप्यनुवासनम् ॥४२॥

निरामाणाम् આમથી રહિત ઝાડાવાળાઓની आमसे रहित पुरीषवालोंकी गुदनिःसरणे ગુદા જો બહાર આવતી હોય गुदा स्थानसे बाहर आती हो, शूले અને શૂલ હોય તો और शूल भी हो तो, अम्लस्य અમ્લરસથી સાધેલા अम्लरससे पकाये हुए, सर्पिषः ઘીનું घीका, पानम् પાન કરવું पान करना, अथवा अपि અથવા या, अनुवासनम् અનુવાસનબસ્તિ આપવી अनुवासन बस्ति देना, प्रशस्यते શ્રેષ્ઠ મનાય છે श्रेष्ठ माना जाता है ॥ ४२ ॥

42. In conditions of the prolapse of rectum and colic the potion of acidified ghee is recommended or unctuous enemata if the patients are free from cyhme disorders.

चाङ्गेरीघृतम्—

चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥४३॥
इति चाङ्गेरीघृतम् ।

चाङ्गेरी- ચાંગેરી चांगेरी, कोल- બોર बेर, दध्यम्ल- ખાટું દહીં खट्टा दहीं, नागर- સૂંઠ सोंठ, क्षार- અને જવખાર और यवक्षारको, संयुतम् સાથે મેળવીને मिलाकर, उत्कथितम् ઉકાળેલું उबाला हुआ, गुदभ्रंश- ગુદભ્રંશની गुदभ्रंशकी, रुजापहम् પીડાને હરનારું पीडाको हरनेवाला, घृतम् ઘૃત घृत, पेयम् પીવું पीना चाहिए ॥ ४३ ॥ इति આ यह, चाङ्गेरीघृतम् ચાંગેરીઘૃત છે चाङ्गेरीघृत है ।

43. The patient should drink ghee boiled and mixed with yellow wood sorrel, jujube, sour curds, acid article, dry ginger and alkali, for the cure of the pain due to anal prolapse. Thus has been described the Yellow Wood-sorrel Ghee.

चव्यादिघृतम्—

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषबिडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥४४॥
इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।

सचव्य- ચવક चवक, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, सव्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, बिडदाडिमम् બિડલવણ અને દાડિમ बिडलवण और अनार, सधान्य-

४१. ओदनम्—ओदनम् (ख. ज. फ. व)
,, ,, —ओदने (द.)

४३. संयुतम्—माथितम् (व.)
४४ सधान्याजाजिचित्रकम्—आजाजीधान्यनागरम् (द.)

धाणा धनिया, अजाजि- જીરું जीरा, चित्रकम् અને ચિત્રક એઓથી સિદ્ધ કરેલા और चित्रक इनसे सिद्ध किये हुए, अम्लम् અને ખાટા રસથી યુક્ત और खट्टे रससे युक्त, घृतम् ઘી घीको, युक्त्या યુક્તિથી युक्तिसे, पेयम् પીવું पीना चाहिए ॥ ४४ ॥ इति આ यह, गुदभ्रंशे ગુદભ્રંશ માટે गुदभ्रंशके लिए चव्यादिघृतम् ચવ્યાદિઘૃત છે चव्यादिघृत है।

44. The patient may drink in due dose the sour ghee prepared with the paste of chaba pepper, roots of long pepper, the three spices, bid salt pome-granate, coriander cumin seeds and white-flowered leadwort. Thus has been described the Compound Chaba-pepper Ghee for anal prolapse.

अनुवासनम्—

दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
शटीशताह्वाबिल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥४५॥
इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

दशमूलोपसिद्धम् દશમૂલના કવાથથી સિદ્ધ કરેલું दशमूलके काथसे सिद्ध किया हुआ, सबिल्वम् वा અથવા બીલાના ગર્ભસહિત अथवा बेलगिरीसे युक्त, शटी- शताह्वा સુવા सोया, અથવા ષટ્કચૂરો या कचूर, बिल्वैः वा અને બીલાના ગર્ભથી और बेलगिरीसे, वचया અથવા વજ या वच, चित्रकेण वा અને ચિત્રકના કવાથથી और चित्रकके काथसे, अनुवासनम् सिद्ध કરેલું અનુવાસન આપવું सिद्ध किया हुआ अनुवासन देवे ॥ ४५ ॥ इति આ यह, गुदभ्रंशे ગુદભ્રંશને માટે गुदभ्रंशके लिए, अनुवासनम् અનુવાસન છે अनुवासन है।

45. Or, the physician may give unctuous enemata prepared with deca-radices and with bael, or with dill seeds, long zedoary and bael, or with sweet flag and white-flowered leadwort. Thus has been described the Unctuous Enema for anal prolapse.

स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
सुस्विन्नं तं मृदूभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ॥४६॥

स्तब्ध-भ्रष्ट-गुदे ગુદા જે પહેલાં સ્તબ્ધ થઈને ખસી જાય તો गुदा अगर पहले स्तब्ध होकर खीसक जावे तब, पूर्वम् શરૂઆતમાં प्रारम्भमें, स्नेह-स्वेदौ સ્નેહ અને સ્વેદનો स्नेह और स्वेदका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए, सुस्विन्नम् સારી રીતે સ્વેદનક્રિયાથી अच्छी तरहकी स्वेदन-क्रियासे, मृदूभूतम् મૃદુ થયેલ मृदु बने हुए, तम् તે ગુદભાગને उस गुदभागको, पिचुना વસ્ત્રના પોતા વડે वस्त्रके टुकड़ेसे, संप्रवेशयेत् અન્દર બેસાડી દેવો भीतर घुसा देवे ॥ ४६ ॥

46. When the anal prolapse is irreducible, the oleation and sudation procedures should be first administered; when the anus is well sweated and softened, reduce it with the help of a thick cloth and push it in.

वातातिसारे आवस्थिकी चिकित्सा—

विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥४७॥

विबद्ध-वात-वर्चाः तु જે અતિસારવાળો વાયુ અને મલની અટકાયતવાળો હોય जो अतिसारवाला वायु और मलकी कबजियातवाला हो, बहुशूल- અતિશય ज्यादा शूल, प्रवाहिकः અને પ્રવાહિકાથી પીડાયેલો હોય और प्रवाहिकासे पीडित हो, सरक्तपिच्छः જેને ચીકાશ- સહિત રુધિર પડતું હોય जिसको चिकाशके साथ खून गिरता हो, तृष्णार्तः અને તરસથી પીડાતો હોય તેને और प्याससे पीडित हो उसको, क्षीरसौहित्यम् તૃપ્તિપર્યન્ત દૂધનું પાન तृप्तिपर्यन्त दूधका पान, अर्हति કરાવવું જોઈએ कराना चाहिए ॥ ४७ ॥

४५. शताह्वाबिल्वैर्वा—शताह्वाकुष्ठैर्वा (ध. इ. ग.)

४६. तं—च (ध.)

47. The patient afflicted with retention of flatus and feces who painfully passes liquid motions mixed with blood and mucus and who is afflicted with thirst, should be given a full diet of milk.

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेन्नरः ।
शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पयः ॥४८॥

नरः અતિસારવાળા પુરુષે अतिसारवाले पुरुषको, **यमकस्य** घी અને તેલ પીને घी और तैल पीकर, **उपरि** તેના ઉપર उसके ऊपर, **धारोष्णम्** શેડકઢું धारोष्ण, **क्षीरम् वा** દૂધ दूध, **एरण्डमूलेन** અથવા એરંડાના મૂળથી या रेंडीके मूलसे, **बालबिल्वेन वा** અથવા કાચા બીલાના ગર્ભથી या कच्ची बेलगिरीसे, **शृतम्** પકાવેલું पकाया हुआ, **पयः** દૂધ दूध, **पिबेत्** પીવું पीना चाहिए ॥ ४८ ॥

48. Or, the patient may drink udder-warm milk after taking a mixture of oil and ghee; or he may drink milk boiled with the root of castor plant or with tender bael.

एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशाम्यति ॥४९॥

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **क्षीरप्रयोगेण** દૂધના પ્રયોગથી दूधके प्रयोगसे, **रक्तम् पिच्छा च** ઝાડામાં પડતાં લોહી અને જળશ अतिसारमें गिरते खून और आंव, **शाम्यति** શાન્ત થાય છે शांत होते हैं, **शूलम्** તેમજ શૂલ और शूल, **प्रवाहिका च एव** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **विबन्धः च** તથા કબજિયાત तथा मल और वायुकी रुकावट भी, **उपशाम्यति** મટી જાય છે हट जाती है ॥ ४९ ॥

49. By the administration of milk in this way, the blood and mucus get cured; colic, diarrhea and constipation too get relieved.

पित्तातिसारे चिकित्साक्रमः —

पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् ।

पित्तातिसारम् પિત્તાતિસારને पित्तातिसारको, **पुनः** તો तो, **निदान-** हेतु निदान, **उपशय-** ઉપશય उपशय, **आकृतिभिः** અને લક્ષણોથી और लक्षणोंसे, **आमान्वयम्** આમવાળો आमवाला, **उपलभ्य** જાણી जानकर, **लङ्घन-** લંઘન लंघन, **पाचनाभ्याम्** અને પાચન વડે और पाचनसे, **यथाबलम्** રોગીના બલ પ્રમાણે रोगीके बलके अनुसार, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવો उपचार करे ।

50-(1). The physician diagnosing the diarrhea attended with mucus to be of the pitta type by its etiology, homologation and signs and symptoms, should treat the condition according to its intensity, administering to the patient lightening and digestive therapies.

तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोशीरसारिवाचन्दनकिराततिक्तकोदीच्यवारिभिरुपचारः ।

तृष्यतः तु રોગી તૃષાતુર થાય તો रोगीको प्यास लगने पर, **मुस्त-** મોથ मोथा, **पर्पटक-** ખડસલિયો पित्तपापड़ा, **उशीर-** વીરણનો વાળો खस, **सारिवा-** સારિવા कपूरी, **चन्दन-** ચંદન चन्दन, **किराततिक्तक-** કરિયાતું चिरायता, **उदीच्य-** અને સુગંધી વાળાના और सुगन्ध बाला इनके, **वारिभिः** ઉકાળેલા પાણીથી उबाले हुए पानीसे, **उपचारः** ઉપચાર કરવો उपचार करना चाहिए ।

50-(2). When afflicted with thirst, the patient should be given water boiled with nut-grass, trailing rungia black cuscus, indian sarsaparilla, sandal, chiretta and fragrant sticky mallow

४८. वा पयः वा पुनः (थ. ब)

लङ्घितस्य चाहारकाले बलातिबलासूर्पपर्णीशालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानिर्यूहसंयुक्तेन यथासात्म्यं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः ।

लङ्घितस्य च લંઘન કરાવ્યા પછી लंघन करानेके पश्चात्, आहारकाले ભોજન વખતે भोजनके समय, बला- બલા बला, अतिबला- ખપાટ कंघी, सूर्पपर्णी- જંગલી મગ वनमूंग, शालपर्णी- શાલવણ सरीवन, पृश्निपर्णी- પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, बृहती- ઊભી ભોરીંગણી वनभाटा, कण्टकारिका- બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, शतावरी- શતાવરી शतावर, श्वदंष्ट्रा- અને ગોખરુ એઓના और गोखरू इनके, निर्यूह- संयुक्तेन ક્વાથથી મિશ્રિત કરેલા काथसे मिश्रित किये हुए, यवागू- યવાગૂના यवागूके, मण्डादिना મંડ વગેરેથી मंड आदिसे, तर्पणादिना वा અથવા સંતર્પણ વગેરેથી या संतर्पण आदिसे, क्रमेण ક્રમપૂર્વક क्रमसे, यथासात्म्यम् સાત્મ્ય પ્રમાણે सात्म्यके अनुसार, उपचारः ઉપચાર કરવો उपचार करना चाहिए ।

50-(3). When he has undergone lightening therapy he should be given at the meal time with due consideration to his homologation, the dietetic regimen consisting of the supernatent fluid of barley gruel, or demulcent drink etc., mixed with the decoction of heart-leaved sida, country mallow, wild green gram, ticktrefoil, painted leaved uraria, yellow-berried night-shade, indian night-shade, climbing asparagus and small caltrops.

मुद्गमसूरहरेणुमकुष्ठकाढकीयूषैर्वा लावकपिञ्जलशशहरिणैणकालपुच्छकरसैरीषदम्लैरनम्लैर्वा क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् ।

मुद्ग- મગ मूंग मसूर- મસૂર मसूर, हरेणु- વટાણા मटर, मकुष्ठक- મઠ मोठ, आढकीयूषैः वा અને તુવેરના યૂષો । વડે और अरहरके यूषोंसे, ईषत् अम्लैः અથવા થોડા ખાટા या थोड़े खट्टे, अनम्लैः वा કે નહિ ખાટા या अम्लतारहित, लाव- લાવ बटेर, कपिञ्जल- કપિંજલ कपिञ्जल, शश- સસલા खरगोश, हरिण- હરણ और हरिण, एण- મોટા મૃગ एण, कालपुच्छक- અને કાળિયારના तथा कालमृग इनके, रसैः માંસરસોથી मांसरससे, क्रमशः ક્રમપૂર્વક क्रमपूर्वक, अग्निम् જઠરાગ્નિને जठराग्निको, संधुक्षयेत् પ્રદીપ્ત કરવો प्रदीप्त करे ।

50-(4). His digestive power should be gradually increased by the use of soups of green gram, lentils, peas, tapery beans and pigeon pea or meat-juices of quail, partridge, rabbit, deer and black-tailed deer, in both cases mixed slightly with acid or unmixed with it.

अनुबन्धे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान् योगान् संप्रयोजयेदिति ॥५०॥

अस्य આ इस, अनुबन्धे तु પિત્તાતિસારનો થોડોક અંશ રહી ગયો હોય તો पित्तातिसारका थोड़ासा अंश रह गया हो तो, दीपनीय- દીપન दीपन, पाचनीय- પાચન કરનારા और पाचन करनेवाले, उपशमनीय- શાન્તિ કરનારા शमक, संग्रहणीयान् તથા ઝાડો બંધ કરનારા तथा मलके रोकनेवाले, योगान् યોગોનો योगोंका, संप्रयोजयेत् इति પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ५० ॥

50. When the diarrhea is accompanied with pitta complications, digestive stimulant, digestive, sedative and astringent preparations should be administered.

पित्तातिसारे कतिपययोगाः—

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥५१॥

५०. शतावरीश्वदंष्ट्रा—श्वदंष्ट्रा (घ.)

,, हरेणुमकुष्ठकाढकीयूषैर्वा- हरेणुमकुष्ठयूषैर्वा (ख.)

५०. संप्रयोजयेदिति—प्रयोजयेदिति (ख.)

५१. अस्माच्छ्लोकात्पूर्वम्—

'भवन्ति चात्र' इति (ज.) पुस्तके पठ्यते।

,, पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम्—तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् (ख.)

सक्षौद्र- મધ शहद, अतिविषम् અને અતિવિષની કળીસહિત और अतीसके साथ, वत्सकस्य फल- ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, त्वचम् तथा કડાછાલને और कुड़ेकी छाल, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, तण्डुलोदक- ચોખાના ધોણની સાથે चावलोंके धोवनसे, संयुतम् મેળવીને मिलाकर, पित्तातिसारघ्नम् પિત્તના અતિસારને હરનાર એવાં તેઓને पित्तजन्य अतिसारको हरनेवाले उनको, पिबेत् પીવાં पीना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. The patient may take as potion the paste of indian atees and the seeds and bark of kurchi mixed with honey and rice-water for the cure of diarrhea due to pitta.

किराततिक्तको मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः ।
विल्वं दारुहरिद्रा त्वक् ह्रीबेरं सदुरालभम् ॥५२॥
चन्दनं च मृणालं च नागरं लोध्रमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥५३॥
उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम् ।
कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभाः ॥५४॥
योगाः षडेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्धेन निदर्शिताः ॥५५॥

किराततिक्तकः કરિયાતુ चिरायता, मुस्तम् મોથ मोथा, सरसाञ्जनः રસવંતી रसाञ्जन, वत्सकः અને ઇંદ્રજવ और इन्द्रजौ, विल्वम् કાચું બીલું कच्ची बेलगिरी, दारुहरिद्रा દારુહળદર दारुहल्दी, त्वक् तज दालचीनी, सदुरालभाम् ધમાસો धमासा, ह्रीबेरम् च અને સુગંધી વાળો सुगन्ध बाला, चन्दनम् च ચન્દન चन्दन, मृणालम् च મૃણાલ मृणाल, नागरम् સૂંઠ सोंठ, लोध्रम् લોધર लोध, उत्पलम् च અને નીલકમળ और नीलोफर, तिलाः તલ तिल, मोचरसः મોચરસ मोचरस, लोध्रम् લોધર लोध, समङ्गा રીસામણી लाजवन्ती, कमल- કમળ कमल, उत्पलम् અને નીલકમળ और नीलोफर, उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, धातकीपुष्पम् ધાવડીનાં ફૂલ धाईके फूल, दाडिमत्वक्- દાડમની છાલ अनारकी छाल, महौषधम् અને સૂંઠ और सोंठ, कट्फलम् કાયફળ कायफल नागरम् સૂંઠ सोंठ, पाठा પાઠા पाढ़ी, जम्बू- જાંબુ जामुन, आम्र- આંબાની आमकी, अस्थि- ગોટલી गुठली, दुरालभाः અને ધમાસો और धमासा, श्लोकार्धेन અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી आधे आधे श्लोकमे, निदर्शिताः દર્શાવેલા बताये हुए, पित्तातिसारघ्नाः પિત્તથી થયેલા અતિસારને હરનારા पित्तजन्य अतिसारको हरनेवाले, एते આ એ, षट् ૭ છ:, योगाः યોગો योग, तण्डुलोदक- ચોખાનું ધોણ चावलका धोवन, संयुताः મેળવીને मिलाकर, सक्षौद्राः મધ નાખીને शहद डालकर, पेयाः પીવા જોઈએ पीने चाहिए ॥५२-५५॥

52-55 Chiretta, nut-grass, kurchi bark, the extract of indian berberry. (2) bael, indian berberry, cinnamon, cuscus and cretan prickly clover; (3) sandal, lotus stem, dry ginger lodh, and blue lily, (4) til, gum of silk cotton, lodh, sensitive plant, sacred lotus and blue lily; (5) blue lily, fulsee flower, the rind of the pomegranate and dry ginger; (6) box myrtle, dry ginger, patha, jambul, mango-stone and cretan prickly clover—these are six curative preparations for diarrhea due to pitta. Each of these is described in a hemistich These should be taken as potion mixed with honey and rice-water.

पित्तातिसारे अन्नपानम्—

जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।
रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥५६॥

जीर्णौषधानाम् જેઓને ઔષધ પચી ગયું હોય તેઓને માટે जिनको औषध पच गया हो उनके लिए, यथायोगम् યથાયોગ્ય यथायोग्य, प्रकल्पितैः બનાવેલા बनाये, सांग्राहिकैः અને સારી રીતે મળને રોકનાર

५४. उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम्—नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाडिमत्वचः (ग. क.)
५५. श्लोकार्धेन—श्लोकार्धेषु (क.)
५६. जीर्णौषधानां--जीर्णौषधीनां (ग.)

और मलकी रुकावट करनेवाले, रसैः માંસરસો मांसरसोंके, युक्ताः સહિત સાથ, पुराणाः જૂના पुराणे, रक्तशालयः લાલ ચોખા लाल चावल, शस्यन्ते શ્રેષ્ઠ મનાય છે श्रेष्ठ माने जाते हैं ॥ ५६ ॥

56. When the dose has been digested, a meal of old red sali rice and meat juices prepared methodically with astringent drugs are beneficial.

पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्रं समुपशाम्यति ।
अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥५७॥

दीप्ताग्नेः પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાને प्रदीप्त जठराग्निवालेका, पित्तातिसारः પિત્તાતિસાર पित्तजन्य अतिसार, अजा-क्षीर- બકરીના દૂધના बकरीके दूधके, प्रयोगेण પ્રયોગથી प्रयोगसे, क्षिप्रम् જલદી शीघ्र, समुपशाम्यति મટી જાય છે मिट जाता है, बलम् અને શરીરનું બલ और शरीरका बल, वर्णः च तथा રંગ और वर्ण, वर्धते વૃદ્ધિ પામે છે वृद्धिको प्राप्त होता है ॥ ५७ ॥

57. The diarrhea of the pitta type is soon cured, if the patient's gastric fire is in a strong condition, by the administration of the course of goat's milk; and his vitality and complexion also get enhanced.

बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥५८॥

बहुदोषस्य ઘણા દોષવાળા बहुत दोषवाले, दीप्ताग्नेः પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા प्रदीप्त जठराग्निवाले, सप्राणस्य અને બળવાન રોગીનો और बलवान रोगीका, पैत्तिकः પિત્તથી થયેલો पित्तजन्य, अतीसारः અતિસાર अतिसार, यदि જો यदि, न तिष्ठति શાન્ત ન થાય તો शान्त न हो तो, तम् તેને उसको, पयसा દૂધથી दूधसे, विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું विरेचन कराना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. If the diarrhea of the pitta type in a strong person with powerful gastric fire does not abate, he should be purged with medications mixed with milk

पलाशफलनिर्यूहं पयसा सह पाययेत् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥५९॥

पलाश-फल- ખાખરાના ફળના ढाकके फलोंके, निर्यूहम् ક્વાથને क्वाथको, पयसा દૂધની दूधके, सह સાથે साथ, पाययेत् પીવરાવવો पिलावे, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, कोष्णम् થોડાક ઊના थोड़ासा गरम, क्षीरम् एव દૂધનું જ दूधका ही, यथाबलम् શક્તિ પ્રમાણે शक्तिके अनुसार, अनुपाययेत् અનુપાન કરાવવું अनुपान कराना चाहिए ॥ ५९ ॥

59. The patient should be given as potion the decoction of the seeds of palas mixed with milk, followed by an after-potion of genially warm milk according to his strength.

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ॥६०॥

तेन તે ક્વાથથી उस क्वाथसे, मले મળ मलके, प्रवाहिते નીકળી જતાં बाहिर बह जाने पर, उदरामयः પિત્તનો અતિસાર पित्तका अतिसार, प्रशाम्यति શાંત થાય છે शांत होता है, पलाशवत् ખાખરાના ક્વાથની પેઠે ढाकके क्वाथके सदृश, विशोधिनी મલનું શોધન કરનાર मलके शोधन करनेवाली, त्रायमाणा वा ત્રાયમાણને પણ असवर्गका भी, प्रयोज्या પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ६० ॥

60. Thus by means of this medication when the morbid matter in his bowel gets flushed out, the abdominal trouble gets relieved. Zalil should be used in the same manner as a purificatory agent.

५७. अजाक्षीरप्रयोगेण--आजक्षीरप्रयोगेण (ख.)

५९. सह पाययेत्--पाययेत तम् (ख)

पित्तातिसारे अनुवासनम्—

सांसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥६१॥

स्रुतदोषस्य વિરેચન થયા પછી विरेचन होनेके बाद, सांसर्ग्याम् સંસર્જન ક્રમ संसर्जन क्रम, क्रियमाणायाम् કરવામાં આવતાં છતાં પણ किये जाने पर भी, यदि જો यदि, शूलम् શૂલનું शूलका, अनुवर्तते અનુવર્તન હોય તો अनुवर्तन हो तो, तम् તેને उसको, यथावत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, शीघ्रम् જલદીથી तुरन्त ही, अनुवासयेत् અનુવાસનબસ્તિ આપવી अनुवासनबस्ति देवे ॥ ६१ ॥

61. While being subject to rehabilitative procedure if the patient suffers from colic, he should be given purgation followed quickly by unctuous enema in systematic manner.

शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्वमनुवासनम् ॥६२॥

शतपुष्पा સુવા सोया, वरीभ्याम् च શતાવરી शतावर, पयसा તથા દૂધ दूध, मधुकेन च જેઠીમધ मुलहठी, सबिल्वम् તથા બીલાના ગર્ભ સાથે और बेलगिरीके साथ, तैलपादम् ઘીથી ચોથા ભાગનું તેલ મેળવીને घीसे चौथा भाग तैल मिलाकर, सिद्धम् બનાવેલું बनाये हुए, घृतम् ઘી घीको, अनुवासनम् અનુવાસનબસ્તિમાં આપવું अनुवासनबस्तिमें देना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The unctuous enema should be of ghee mixed with 1/4 its quantity of oil and prepared with the paste of dill seed, climbing asparagus, liquorice and bael.

पित्तातिसारे पिच्छाबस्तिः—

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च ।
वर्तते यद्यतीसारः पिच्छाबस्तिरतः परम् ॥६३॥

कृत-अनुवासनस्य જેને અનુવાસનબસ્તિ આપવામાં આવી હોય जिसको अनुवासन दिया गया हो, कृतसंसर्जनस्य च તથા જેણે સંસર્જનક્રમ કરાવ્યો હોય और संसर्जनक्रम कराया हो, अस्य એવા આ રોગીને ऐसे इस रोगीको, यदि જો यदि, अतीसारः અતિસાર રોગ अतिसार रोग, वर्तते ચાલુ રહે जारी रहे, अतःपरम् તો તે પછી तो तदनन्तर, पिच्छाबस्तिः તેને પિચ્છાબસ્તિ આપવી જોઈએ इसको पिच्छाबस्ति देनी चाहिए ॥ ६३ ॥

63. If even after the administration of the unctuous enema and of the rehabilitative regimen diarrhea still persists then the mucilaginous enema should be given.

परिवेष्ट्य कुशैरार्द्रैरार्द्रवृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥६४॥
सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शाल्मलेः ।
शृते पयसि मृद्नीयादापोथ्योलूखले ततः ॥६५॥
पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषोः ।
स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥६६॥
बस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।
स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥६७॥

शाल्मलेः શાલ્મલિની शाल्मलिके, आर्द्रवृन्तानि લીલી ડાંખળીઓ हरे वृन्तोंको, आर्द्रैः લીલા ताजी, कुशैः દર્ભોવડે कुशाओंसे, परिवेष्ट्य ચારે તરફથી વીંટીને चारों ओर लपेटकर, कृष्णमृत्तिकया કાળી માટીથી काली मिट्टीसे, आलिप्य લેપન કરીને लेपन करके गोमयाग्निना અડાયાના અગ્નિથી कण्डोंके अग्निसे, स्वेदयेत् સ્વેદ આપવો स्वेद देना चाहिए, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, मृत्तिकाम् માટીને मिट्टीको, सुशुष्काम्

६५. सुशुष्कां-शुष्कां तु (ब.)
६६. पिण्डम्--पिष्टम् (ख. ड. ध)
.. स्नेहितं- योजितं (ध. त थ. प.)
६७. अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्--
'इतिपिच्छाबस्तिः' इति (क.) पुस्तके पठ्यते ।

સારી રીતે સુકાયેલી अच्छी तरहसे सूख गई, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, तानि બાફ આપવામાં આવેલી તે बाष्प दिये हुए उन, शाल्मलेः શેમળાની शाल्मलिके, वृन्तानि ડાંખળીઓને वृन्तोंको, उलूखले ખાંડણિયામાં ऊखलमें, आपोथ्य ખાંડીને कूटकर, मुष्टिसमं ४ તોલાના ४ तोलेके, पिण्डम् પિંડાને पिण्डको, प्रस्थे ચોસઠ તોલા चौसठ तोले, शृते पयसि ગરમ કરેલા દૂધમાં गरम किये हुए दूधमें, मृद्नीयात् ચોળી નાખવી मसल देना, पूतम् तत् વસ્ત્રથી ગાળેલ તેને वस्त्रसे छाने हुए उसको, तैलसर्पिषोः તેલ અને ઘીની तैल और घीकी, मात्रया માત્રાથી मात्रासे, स्नेहितम् સ્નિગ્ધ કરીને स्निग्ध करके, मधुकस्य च અને જેઠીમધના और मुलहठीके, कल्केन કલ્ક સાથે कल्कके साथ, युक्तम् મિશ્રિત કરીને मिलाकर, अभ्यक्तगात्राय તેલનો અભ્યંગ જેના ગાત્રોમાં કરેલો છે એવા તે રોગીને जिसके गात्रोंमें तैलका अभ्यंग हुआ हो ऐसे रोगीको, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, दद्यात् આપવી देनी चाहिए, ततः ત્યાર પછી पश्चात्, प्रत्यागते આપેલી બસ્તિ પાછી ફરે ત્યારે दी हुई बस्ति लौट आने पर, स्नात्वा સ્નાન કરીને स्नान करके, जाङ्गलानाम् અથવા पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, जाङ्गलानाम् અથવા જાંગલ પ્રાણીઓના या जाङ्गल प्राणियोंके, रसेन वा માંસરસની સાથે मांसरससे, भुञ्जीत ભોજન કરવું भोजन करना चाहिए ॥ ६४-६७ ॥

64-67. Envelop the green leaf-stalks of silk-cotton tree with green sacrificial grass and plaster it with black earth and steam-boil it in the cow-dung fire, till the earth gets dried up Take out the leaf-stalks of silk cotton and crush them in boiled milk and pound them in a mortar and make into balls of 4 tolas each. The ball should be mixed with 64 tolas of oil and ghee and filtered and adding the paste of liquorice, this unctuous enema should be given to the patient previously inuncted. After the enema has returned, the patient should take his bath and then eat his meal along with milk or with meat-juice of jangala animals.

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्म-
जीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान्
विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ॥६८॥

अयम् આ यह, बस्तिः પિચ્છાબસ્તિ पिच्छाबस्ति, अतिप्रवृद्धान् અતિ વધી ગયેલા बहुतसे बढ़ गये हुए, पित्तातिसार- પિત્તાતિસાર पित्तातिसार, ज्वर- જ્વર ज्वर, शोथ- શોથ शोथ, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, जीर्णातिसार- જૂના અતિસાર पुराने अतिसार, ग्रहणीप्रदोषान् અને ગ્રહણીના દોષો और ग्रहणीके दोषों, विरेचनास्थापनयोः च તથા વિરેચન તેમજ આસ્થાપનના અતિયોગને तथा विरेचन एवं आस्थापनके अतियोगको, शीघ्रम् જલદી तुरन्त, जयति જીતે છે जीतती है ॥ ६८ ॥

68. This purgative as well as corrective enema cures quickly severe types of diarrhea of the pitta type, fever, edema, gulma, chronic diarrhea, and assimilation disorders.

रक्तातिसारलक्षणम्—

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥६९॥
कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत् ।
तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दारुणम् ॥७०॥

यः तु જે जो, पित्तातिसारी પિત્તાતિસારી પુરુષ पित्तजन्य अतिसारवाला पुरुष, एताम् આ इस, क्रियाम्

६८. शोथगुल्म—शोषगुल्म (ह.)
,, बस्तिः—बस्तिः (ध. फ.)
७०. कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत्—रक्तातिसारं कुरुते रक्तमाशु प्रदूषयत् (ध. ह.)
,, कुर्याद्रक्तातिसारं तु—रक्तातिसारं कुरुते (ध.)

चिकित्साने चिकित्साको, मुक्त्वा छोडीने छोड़कर, पित्तलानि पित्तने वधारनारां पित्तको वढ़ानेवाले, अन्नपानानि अन्नपानोनुं अन्नपानादिकका, निषेवते सेवन करे छे सेवन करता है, तस्य तेनुं उसका, महाबलम् अत्यंत वधी गयेलुं अधिक बढ़ा हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, आशु जल्दी तुरन्त, रक्तम् तु लोहीने खूनको, प्रदूषयेत् दूषित करे छे दूषित करता है, रक्तातिसारम् लोहीथी मिश्रित अतिसार खूनसे मिश्रित अतिसार, तृष्णाम् तृषा प्यास, शूलम् शूल शूल, विदाहम् च अने विदाह और विदाह, दारुणम् तथा भयंकर तथा खतरनाक, गुदपाकम् च गुदपाकने गुदपाकको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे पैदा करता है ॥६९-७०॥

69-70. If the patient suffering from pitta type of diarrhea gives up the treatment and indulges in pitta-provoking eats and drinks, his pitta gets greatly provoked and produces dysentery or hemorrhagic-diarrhea, vitiates the blood and produces thirst, colic, burning sensation and serious anal inflammation.

रक्तातिसारचिकित्सा—

तत्रच्छागं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥७१॥

तत्र ते अवस्थामां उस अवस्थामें, पानार्थम् पीवाने माटे पीनेके लिए, भोजनार्थम् जमवाने माटे खानेके लिए, तथा तथा तथा, गुदप्रक्षालने च गुदाने धोवा माटे गुदाको धोनेके लिए, शीतम् ठंडुं ठंडा, समधुशर्करम् मध अने साकर मेळवेलुं शहद तथा चीनी मिलाया हुआ, छागम् बकरीनुं बकरीका, पयः दूध दूध, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ७१ ॥

71. In this condition goat's cold milk mixed with honey and sugar is recommended as drink and sauce and also for anal douching.

ओदनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥७२॥

तेन बकरीना ते बकरीके उस, पयसा दूधथी दूधसे, रक्तशालीनाम् लाल चोखानुं लाल चावलका, ओदनम् भोजन भोजन, भोजयेत् खवडाववुं खिलावे, घृतभृष्टैः अथवा घीथी वधारेला अथवा घीसे छोंके हुए, सशर्करैः साकरवाळा चीनीसे युक्त, पारावतादीनाम् पारावत वगेरेना पारावत आदिके, रसैः मांसरसो वडे भोजन कराववुं मांसरसोंसे भोजन करावे ॥ ७२ ॥

72. The patient should be made to eat cooked red sali rice with this milk or with meat-juices of the pigeon and other birds, seasoned with ghee and mixed with sugar.

शशपक्षिमृगाणां च शीतानां धन्वचारिणाम् ।
रसैरनम्लैः सघृतैर्भोजयेत्तं सशर्करैः ॥७३॥

शीतानाम् शीत वीर्यवाळां शीत वीर्यवाले, धन्वचारिणाम् अने सूकी भूमिमां चरनारां और जांगल भूमिमें चरनेवाले, शश-पक्षि ससलां, पक्षीओ खरगोश, पक्षिगण, मृगाणाम् तथा पशुओनां औरपशुओंके, अनम्लैः खटाश विनाना खटाई नहीं डाले हुए, सघृतैः घीथी मिश्रित करेला घीसे मिश्रित, सशर्करैः अने साकर मेळवेला और चीनी मिलाये हुए रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, तम् तेने उसको, भोजयेत् भोजन कराववुं खिलाना चाहिए ॥ ७३ ॥

73. He may be fed with the non-acidified meat-juices of rabbits, birds and animals of the jangala type which are cooling in action, seasoned with ghee and mixed with sugar.

---

७१. पानार्थं व्यञ्जनार्थं च—पानार्थें व्यञ्जनार्थें च (ग.)

७२ ओदनं—भोजनं ख. ग. छ ह. ...

७३. शशपक्षिमृगाणां च शीतानां धन्वचारिणाम्—शशानां धन्वजानां च शीतानां मृगपक्षिणाम् (ग.)

रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्यफलयूषो वा किंचिदम्लः सशर्करः ॥७४॥

घृतभृष्टम् घीमां वघारेलुं घीसे छौंका हुआ, मार्गम् हरिणनुं हरिणका, आजम् वा के बकरानुं या बकरेका, रुधिरम् रक्त रुधिर, किंचिदम्लः अथवा थोडाक खटाशवाळो या थोड़ीसी खटाईवाला, सशर्करः साकर-सहित चीनीके साथ, काश्मर्यफलयूषः वा शीवणनां फळनो यूष गम्भारीफलोंका यूष, प्रशस्यते श्रेष्ठ मनाय छे श्रेष्ठ माना जाता है ॥ ७४ ॥

74. The blood of the deer or of the goat seasoned with ghee, or the slightly acidified soup of the fruits of silk-cotton tree mixed with sugar, is recommended in the above condition.

नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गा पद्मकेशरम् ।
अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णे च पयसौदनम् ॥७५॥
दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥७६॥

नील-उत्पलम् नील कमळ नीलोफर, मोचरसम् मोचरस मोचरस, समङ्गा रीसामणी लाजवन्ती, पद्मकेशरम् तथा कमळना तंतु एओना चूर्णने तथा कमलकेशर इनके चूर्णको, अजाक्षीर- बकरीना दूधमां बकरीके दूधमें, युतम् मेळवीने मिलाकर, दद्यात् आपवां देना चाहिए, जीर्णे च अने ते पची जाय त्यारे और वह पच जाय तब, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, ओदनम् भात आपवो भात देना चाहिए, दुर्बलम् वा अथवा दुर्बळ रक्तातिसारवाळाने या बलहीन रक्तातिसारवालेको, पाययित्वा नीलोत्पलादि चूर्ण बकरीना दूध साथे पाईने नीलोत्पलादि चूर्णको बकरीके दूधके साथ पिलाकर, तस्य एव तेना उसके, उपरि उपर ज ऊपर ही, भोजयेत् भोजन कराववुं भोजन कराना चाहिए, प्राग्भक्तम् वा अथवा जमवा पहेलां अथवा भोजनके पहले, समधुशर्करम् मध अने साकरसहित शहद और चीनीसहित, नवनीतम् माखण मक्खन, दद्यात् आपवुं देना चाहिए ॥ ७५-७६ ॥

75-76. Blue lily, the gum of silk-cotton, madder and lotus anthers should be given mixed with goat's milk; and when this dose is digested milk and rice should be given as diet. If the patient is weak, he should be given this potion and should immediately be made to take his food, or he should be given butter with honey and sugar before meals.

प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
त्र्यहाद्दारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥७७॥

कपिञ्जल- कपिंजलना कपिञ्जलके रसाशनः मांस-रसनो आहार करतो मांसरसका आहार करता हुआ, तथा अथवा अथवा, क्षीरभुक् केवळ दूधनोज आहार करतो हरदी सिर्फ दूधका ही आहार करता हुआ रोगी, क्षीरोत्थितम् दूधमांथी काढेलुं दूधसे निकाले हुए, सर्पिः घी घीको पयसा दूध साथे दूधके साथ, प्राश्य खाईने खाकर, त्र्यहात् त्रण दिवसमां तीन रोजमें, आरोग्यम् आरोग्यने आरोग्यको, आप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ७७ ॥

77. The person taking the meat-juice of partridge for his diet, or living on a milk diet, recovers within three days from this disease by taking milk-churned ghee with milk.

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग्जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥७८॥

क्षीरभुक् केवळ दूधनो आहार करतो केवल दूधका आहार करता हुआ, नरः पुरुष पुरुष, शतावरी- शतावरीना शतावरके, कल्कम् कल्कने कल्कको, पयसा दूधनी साथे दूधसे, पीत्वा पीने पीकर, तया सिद्धम् अथवा तेनाथी सिद्ध करेला और इससे सिद्ध किये हुए, घृतम् वा घीने घीको, पीत्वा पीने पीकर, रक्तातिसारम् रक्तातिसारने रक्तातिसारको, जयेत् निर्मूळ करे छे नष्ट करता है ॥ ७८ ॥

78. The patient observing milk diet should get his hemorrhagic diarrhea (dysentery) cured by drinking the paste of climbing asparagus mixed with milk or by drinking ghee prepared with climbing asparagus.

घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥७९॥

रक्त- રક્તાતિસારમાં પડતા લોહીની रक्तातिसारमें गिरते हुए खूनकी, **उपशान्तये** શાન્તિને માટે शान्तिके लिए, **कुटजस्य फलैः** ઇન્દ્રજવોથી इन्द्रजौसे, **शृतम्** તૈયાર કરેલું तैयार किये, **घृतम्** घी घीको, **यवागू-मण्डेन** યવાગૂના મંડથી यवागूके मंडसे, **पेयम्** પીવું पीवे, **तस्य** તેના उसके, **अनु** પછી बाद, **पेया** पेया पेयाका, **पातव्या** પીવી पान करना चाहिए ॥ ७९ ॥

79. Ghee prepared with the paste of kurchi seeds may be taken with the supernatent part of gruel, followed by a potion of thin gruel for the cure of blood in the stools.

त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥८०॥
षड्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥८१॥

दारुहरिद्रायाः त्वक् च દારુહળદરની छाल दारुहल्दीकी छाल, **कुटजस्य फलानि च** ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, **पिप्पली** પીપર पिप्पली, **शृङ्गवेरम्** આદુ अदरक, **द्राक्षा** દ્રાક્ષ मुनक्के, **कटुकरोहिणी च** અને કડુ और कटुकी, **एतैः** આ इन, **षड्भिः** છ દ્રવ્યોથી छः द्रव्योंसे, **सिद्धम्** પકવેલું तैयार किया, **घृतम्** घी घी, **पेया-मण्ड-** પેયાના મંડની સાથે पेयाके मण्डके साथ, **अवचारितम्** ભોજનમાં ઉપયોગ કરવાથી भोजनमें लेनेसे, **त्रिदोषम्** ત્રિદોષથી થયેલા त्रिदोषसे उत्पन्न, **दारुणम्** દારુણ भयंकर, **अतिसारम्** અતિસારને अतिसारको, **अपि** પણ भी, **शीघ्रम्** જલદીથી शीघ्रतासे, **जयेत्** જીતે છે जीतता है ॥ ८०-८१ ॥

80-81. The ghee prepared with the bark of indian berberry, kurchi seeds, long pepper, ginger, grapes and kurroa, when taken with the supernatent part of gruel, cures quickly even severe diarrhea caused by tridiscordance.

कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥८२॥

कृष्णमृत् કાળી માટી काली मिट्टी, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **शङ्खम्** શંખના ટુકડાની ભસ્મ शंखके टुकडेकी भस्म, **रुधिरम्** કેસર केसर, **तण्डुलोदकम्** ચોખાનું ધોણ चावलोंका धोवन, **सक्षौद्रम्** મધ સાથે शहदके साथ, **एकत्र** એકત્ર કરીને एकत्र करके, **पीतम्** પીવામાં આવે તો ते पिया जाय तो वह, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **रक्तसंग्रहणम्** લોહીને બંધ કરનારું છે खूनको बंध करनेवाला है ॥८२॥

82. Black earth, liquorice, conch, saffron and rice-water mixed together and taken with honey, act as a good hemostatic.

पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥८३॥

सक्षौद्रः મધની સાથે शहदके साथ, **तण्डुलाम्भसा** ચોખાનું ધોણ મેળવીને चावलोंके धोवनको मिलाकर, **पीतः** પીધેલો पिया हुआ, **प्रियङ्गुका** ઘઉંલાનો प्रियङ्गुका, **कल्कः** કલ્ક कल्क, **धन्व-** જાંગલ પ્રાણીઓના जांगल प्राणियोंके, **मांसरसाशिनः** માંસરસનું પથ્ય રાખનાર રોગીના मांसरसका पथ्य रखनेवाले रोगीके, **रक्तस्रावम्** રક્તસ્રાવને रक्तस्रावको, **शीघ्रम्** જલદીથી शीघ्रतासे, **जयेत्** જીતે છે जीतता है ॥ ८३ ॥

83. The paste of perfumed cherry, taken with honey and rice water, stops quickly the hemorrhage in a person

८०, त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च—रामनाथ्य च बीजानि दार्व्याश्च त्वच उत्तमाः (च. द. ग. ब)
,, द्राक्षा-लाक्षा (ग.)

living on a diet of the meat-juice of jangala animals.

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥८४॥

शर्करा- સાકરના चीनीके, पञ्चभागिकः પાંચમા ભાગથી લીધેલ पांचवें हिस्सेसे लिया हुआ, कृष्णानाम् કાળા काले, तिलानाम् તલનો तिलोंका, कल्कः કલ્ક कल्क, आजेन બકરીના बकरीके, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, पीतः પીવાથી पीनेसे, रक्तम् લોહીને रक्तको, सद्यः તુરત तुरन्त, नियच्छति કાબૂમાં લાવે છે रोकता है ॥ ८४ ॥

84. The paste of black til mixed with five times its quantity of sugar taken with goat's milk stops the blood in stools immediately.

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥८५॥

रसाशी માંસરસનું પથ્ય રાખનારો मांसरसका पथ्य रखनेवाला, यः જે પુરુષ, जो पुरुष, वत्सकबीजस्य ઈંદ્રજવના इन्द्रजौके, पलम् ચાર તોલાને चार तोलेको, रसम् તેના ક્વાથને श्रपयित्वा ઉકાળીને उबालकर, सः તે वह, उसके क्वाथको, पिबेत् પીએ છે पीता है, जठरामयम् पैत्तम् પિત્તથી થયેલા पित्तसे उत्पन्न हुए, अतिसारने अतिसारको, शीघ्रम् જલદીથી जल्दीसे, जयेत् મટાડે છે मिटाता है ॥ ८५ ॥

85. The man who observes a diet of meat-juice, gets cured of stomach-disorders due to pitta by taking the decoction of four tolas of kurchi seeds.

पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥८६॥

सशर्करा- સાકર चीनी, क्षौद्रम् મધ शहद, चन्दनम् તથા ચન્દનને तथा चन्दनको, तण्डुलाम्भसा ચોખાના ધોણથી चावलोंके धोवनसे, पीत्वा પીને पीकर, दाह- દાહ दाह, तृष्णा- તરસ प्यास, प्रमेहेभ्यः પ્રમેહ प्रमेह, रक्तस्रावात् च અને રક્તસ્રાવથી और रक्तस्रावसे, मुच्यते મનુષ્ય મુક્ત થાય છે मनुष्य मुक्त होता है ॥ ८६ ॥

86. By taking sandal mixed with sugar, honey and rice water, the patient gets cured of burning, thirst, urinary disorders and hemorrhage.

पित्तातिसारे गुदवलीपाकचिकित्सा—

गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥८७॥
पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिक्षुरसैर्घृतैः ।
छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥८८॥

बहुभिः અનેક વખત अनेक दफे, उत्थानैः મલોત્સર્ગ માટે ઊઠવાથી मलत्यागके लिए उठनेसे, यस्य જેની जिसकी, गुदः ગુદા गुदा, पित्तेन પિત્તથી पित्तसे, पच्यते પાકી જાય છે पक जाती है, तम् તેની તે ગુદા પર उसकी उस गुदा पर, सुशीतेन અત્યંત ઠંડા अतिशीत, पटोल- પરવળ परवल, मधुक-अम्बुना અને જેઠીમધના ક્વાથ और मुलहठीके क्वाथ, पञ्चवल्क- પાંચ ક્ષીરી વૃક્ષની છાલ पांच क्षीरी वृक्षकी छाल, मधूकानाम् તથા મહુડાના तथा महुवेके, रसैः ક્વાથ क्वाथ, इक्षुरसैः શેરડીના રસો ईखके रस, शर्करा-क्षौद्र- અથવા સાકર અને મધ अथवा चीनी और शहदसे, संयुतैः સાથે મેળવેલ मिले हुए, छागैः બકરીનાં बकरीके, गव्यैः वा કે ગાયનાં या गौके, घृतैः ઘી घी, पयोभिः કે દૂધથી या दूधसे, सेचयेत् પરિષેક કરવો परिषेक करना चाहिए ॥ ८७-८८ ॥

87-88. If the anus of the patient gets inflamed by frequent passing of stools, it should be affused with well-cooked decoction of wild snake-gourd

८६. तण्डुलाम्भसा–तण्डुलाम्बुना (ब.)

८८. क्षौद्रसंयुतैः–मधुसंयुतैः (ब.)

and liquorice, or with the decoction of the bark of the pentad of milk-exuding trees and liquorice, or with sugar-cane juice or with goat's or cow's ghee or milk mixed with sugar and honey.

प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥८९॥

प्रक्षालनानाम् અથવા પ્રક્ષાલન માટેનાં દ્રવ્યોના अथवा प्रक्षालनके द्रव्योंके, **ससर्पिष्कैः** ઘીસહિત घी-सहित, **कल्कैः वा** કલ્કો વડે कल्कोंसे, **प्रलेपयेत्** પ્રલેપ કરવો प्रलेप करना चाहिए, **एषाम् वा** અથવા આ દ્રવ્યોનાં या इन द्रव्योंके, **सुकृतैः** સારી રીતે તૈયાર કરેલાં अच्छी तरहसे बने हुए, **चूर्णैः** ચૂર્ણો વડે चूर्णोंसे, **तम्** તે उस, **गुदम्** ગુદા ઉપર गुदाके ऊपर, **प्रतिसारयेत्** પ્રતિસારણ કરવું प्रतिसारण करना चाहिए ॥ ८९ ॥

89. The anus should be smeared with the paste of the drugs described with reference to affusion, mixed with ghee; or the prolapsed anus may be dusted with the fine powder of those drugs

धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
तथा स्रवति नो रक्तं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥९०॥
पक्वता प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।

समांशैः અથવા સરખા ભાગમાં લીધેલાં अथवा समान भागमें लिये, **धातकी-** ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, **लोध्रचूर्णैः वा** અને લોધરનાં ચૂર્ણો વડે और लोधके चूर्णोंसे, **प्रतिसारयेत्** પ્રતિસારણ કરવું प्रतिसारण करना चाहिए, **तथा तैः** આ પ્રમાણે તેનાથી इस प्रकार इनसे, **प्रतिसारितम्** પ્રતિસારણ કરેલી प्रतिसारण करने पर, **गुदम्** ગુદા गुदासे, **रक्तम्** લોહીને रक्त, **नो स्रवति** સ્રવતી નથી नहीं बहता, **पक्वता** અને ગુદાનો પરિપાક और गुदाका परिपाक, **प्रशमम्** શાન્તિને शान्त, **याति** પામે છે होता है, **वेदना च** તેમજ પીડાનું एवं वेदनाका, **उपशाम्यति** શમન થાય છે शमन होता है ॥ ९०½ ॥

90-90½. Or, the prolapsed anus may be dusted with the powder of fulsee flower and lodh in equal quantity. The anus thus dusted does not bleed, the inflammation gets alleviated and the pain relieved.

यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणितेऽतिस्रवत्यपि ॥९१॥
गुदवङ्क्षणकट्यूरु सेचयेद्घृतभावितम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥९२॥
कार्पासंसंगृहीतेन सेचयेद्गुदवङ्क्षणम् ।

शोणिते લોહી रक्तके, **अतिस्रवति अपि** અતિ પ્રમાણમાં સ્રવતું હોય તો बहुत प्रमाणमें गिरने पर, **घृतभावितम्** ઘીથી માલિશ કરેલા घीसे भावित, **गुद-वङ्क्षण-** ગુદા, વંક્ષણ गुद, वङ्क्षण, **कटि-** કેડ कटि, **ऊरु-** અને સાથળને और ऊरुको, **यथोक्तैः** ઉપર કહેલાં प्रथम कहे हुए, **शीतैः** ઠંડાં ठंडे, **सेचनैः** સેચનોથી सेचनसे, **सेचयेत्** પરિષેક કરવો परिषेचन करे, **कार्पास-** રૂના પૂમડાથી रुईके फायेसे, **संगृहीतेन** લીધેલા लिये, **चन्दनाद्येन** ચન્દનાદિ चन्दनादि, **तैलेन** તેલથી तैल, **शतधौतेन** અથવા સો વખત ધોયેલા या सो दफे धोये, **सर्पिषा** ઘીથી घीसे **गुदवङ्क्षणम्** ગુદા અને વંક્ષણ પર गुदा और वंक्षण पर, **सेचयेत्** સેચન કરવું सेचन करना चाहिए ॥ ९१-९२½ ॥

91-92½. If the bleeding still continues even after the above described cool affusions, the anus, groins, waist and thighs should be anointed with ghee and affused. The anus and groins

९०. समांशैः–समाषैः (ब.)
,, तथा स्रवति नो रक्तम्–तथा न च स्रवत्यसृग् (त.)
,, ,, ,, ,, ,, –तथा रक्तं न स्रवति (ब. ब.)

९१. शोणितेऽतिस्रवत्यपि–शोणिते निःस्रवत्यपि (ब.)
९२. सेचयेत्–भावयेत (त. ब. फ.)

should be affused with a swab soaked in the Compound Sandal Oil or with the hundred times washed ghee.

रक्तातिसारे चिकित्साक्रमः—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥९३॥
यदा वायुर्विबद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ।
पिच्छाबस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ॥९४॥
प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ।

यदा જ્યારે जब, बहुशः ઘણી વખત बहुत दफे, अल्प-अल्पम् થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, सशूलम् शूल-सहित शूलके साथ, रक्तम् રુધિર खून, उपवेश्यते આવે છે आता है, वायुः च અને વાયુ और वायु, विबद्धः ગૂંચવાયેલો હોઈને रुककर, कृच्छ्रम् કષ્ટપૂર્વક कष्ट-पूर्वक, चरति ફર્યા કરે છે गति करता है, न वा અથવા સર્વથા ફરતો નથી या सर्वथा गति नहीं करता, तदा ત્યારે तब, तस्य તેને उसको, यथोक्तम् ઉપર કહેલી पूर्वोक्त, पिच्छाबस्तिम् પિચ્છાબસ્તિ पिच्छाबस्ति, उपकल्पयेत् દેવી देनी चाहिए प्रपौण्डरीक- અને પ્રપૌંડરીકથી और प्रपौंडरीकसे, सिद्धेन તૈયાર કરેલા तैयार किये, सर्पिषा च ઘીથી घीसे, अनुवासयेत् અનુવાસનબસ્તિ આપવી अनुवासनबस्ति देनी चाहिए ॥ ९३-९४½ ॥

93-94½. If the patient passes scanty and frequent stools mixed with blood and accompanied with colic, and if he passes the obstructed flatus with difficulty or does not pass at all, he should be given the mucilaginous enema as described before or the unctuous enema of ghee medicated with tubers of white lotus.

प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ॥९५॥
तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत् ।

चिरकाल- લાંબા કાળ સુધી दीर्घकाल पर्यन्त, अतिसारिणः અતિસારથી પીડાતા રોગીઓ अतिसारसे पीड़ित रोगियों, प्रायशः ઘણું કરીને बहुत करके, दुर्बल-गुदाः દૂબળી ગુદાવાળા હોય છે दुर्बल गुदावाले होते हैं, तस्मात् તે હેતુથી उस कारणसे, तेषाम् गुदे તેઓની ગુદામાં उनकी गुदामें, अभीक्ष्णशः વારંવાર बारबार, स्नेहम् સ્નેહનો स्नेहका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ९५½ ॥

95-95½. The anus of patients suffering from chronic diarrhea generally gets weak; hence repeated application of unctuous substance should be given to it.

पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् ॥९६॥
बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थे बस्तिरुत्तमः ।

अतिप्रवृत्तः અતિવેગવાળો अतिवेगवाला, पवनः પવન वायु, स्वे स्थाने પોતાના સ્થાનમાં अपने स्थानमें, अधिकम् અધિક अधिक, बलम् બળને बलको, लभते પ્રાપ્ત કરે છે पाता है, सपित्तस्य પિત્તયુક્ત पित्तयुक्त, तस्य તે વાયુની उस वायुकी, जयार्थे શાન્તિને માટે शान्तिके लिए, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, उत्तमः શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે श्रेष्ठ उपाय है ॥ ९६½ ॥

96-96½. The vata that is excessively agitated gets even more augmented in its own habitat; to subdue its strength when in association with pitta, the emema is the best remedy.

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥९७॥
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।

यः જે जो, पूर्वम् મલવિસર્જન પહેલાં मल-त्यागके पूर्व, पश्चात् वा અથવા મલવિસર્જન પછી अथवा मलविसर्जनके बाद, विट्सहितम् મલસહિત मलसहित, रक्तम् રુધિરને रुधिरको, अतिसार्यते ઝાડા વાટે બહાર કાઢે છે बहाता है, तस्य તેના उसके,

९५. चिरकालाति-दीर्घकालाति (ब.)
९५½. गुदे स्नेहम्--गुदस्नेहम् (त)

९६. पवनोऽतिप्रवृत्तो हि—अतिप्रवृत्तो हि पवनः (भ. ब.)

लेहार्थम् ચાટવા માટે चाटनेके लिए, शतावरीघृतम् શતાવરીઘૃત शतावरीघृत, उपकल्पयेत् તૈયાર કરવું तैयार करना चाहिए ॥ ९७½ ॥

97-97½. For the patient who passes blood with or before or after the stools, the medicated Climbing Asparagus ghee should be prepared and administered as a linctus.

शर्करार्धांशिकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥९८॥
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।

शर्करा-अर्धांशिकम् અર્ધાભાગની સાકરવાળું आधे भागकी चीनीसे युक्त, क्षौद्रपादम् અને ચોથા ભાગના મધવાળું और चौथे भागके शहदसे युक्त, नव-उद्धृतम् તાજું ताजा, नवनीतम् માખણ मक्खन, हिताशिनः હિત ભોજન કરનાર રોગીના हित भोजन करनेवाले रोगीके, तम् ते उस, विकारम् વિકારને विकारको, शीघ्रम् જલદી तुरन्त, जयेत् જીતી લે છે मिटाता है ॥ ९८½ ॥

98-98½. This disorder in a man observing wholesome dietetic regimen, will be cured by fresh churned butter mixed with half its quantity of sugar and one fourth its quantity of honey.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत् ॥९९॥
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ।

न्यग्रोध- વડ बरगद, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, अश्वत्थशुङ्गान् અને પીપળાના અંકુરોને और पीपल इनके अंकुरोंको, आपोथ्य કચરીને कुचलकर, तप्ते ગરમ गरम, जले જલમાં जलमें, अहोरात्रम् એક દિવસ અને એક રાત સુધી एक दिन और एक रात्रिपर्यन्त, वासयेत् રહેવા દેવા रख छोड़ना चाहिए, तेन ते उस, अम्भसा જલથી जलसे, घृतम् ઘીનો घीको, पचेत् પાક કરવો पका लेना चाहिए ॥ ९९½ ॥

99-99½. Reduce into paste the buds of banyan, gular fig and holy fig and keep them one day and night in hot water; prepare ghee with this water.

तदर्धशर्करायुक्तं लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम् ॥१००॥
अधो वा यदि वाऽप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

अधः वा નીચેના ભાગથી नीचेके भागसे, यदि अपि ऊर्ध्वम् वा અથવા ઉપરના ભાગથી या ऊपरके भागसे, यस्य જેને जिसका, रक्तम् રક્ત खून, प्रवर्तते પડતું હોય તેણે गिरता हो वह, अर्धशर्करा- અર્ધા ભાગની સાકરથી आधे हिस्सेकी चीनीसे, युक्तम् મેળવેલું मिला हुआ, सक्षौद्रपादिकम् અને ચોથા ભાગના મધથી મેળવેલું और चौथे भागके शहदसे मिला हुआ, तत् ते घृत वह घृत, लिह्यात् ચાટવું चाटे ॥ १००½ ॥

100-100½. This ghee should be used as linctus mixed with 1/2 its part of sugar and 1/4 its part of honey and given to one who bleeds from the orifices of the upper or lower region of the body.

यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात् पित्तलान्येव सेवते ॥१०१॥
दारुणं स वलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते ।

यः तु જે અતિસારવાળો રોગી जो अतिसारवाला रोगी, दुर्बलः દુર્બલ છતાં પણ दुर्बल होने पर भी, एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, मोहात् મોહને લઈને मोहसे, पित्तलानि પિત્તવર્ધક દ્રવ્યોનું पित्तवर्धक द्रव्योंका, एव જ ही, सेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, सः ते वह, दारुणम् ભયંકર भयंकर, वलीपाकम् ગુદાની વલીઓના પાકને गुदवलीके पाकको, प्राप्य પ્રાપ્ત કરી प्राप्त करके, शीघ्रम् જલદી शीघ्र, विपद्यते મરણ પામે છે मर जाता है ॥ १०१½ ॥

101-101½. The person that is debilitated and still makes use of pitta-provoking articles out of ignorance, soon comes to grief, being afflicted

१००. लिह्यात् सक्षौद्रपादिकम्—लेहयेत् क्षौद्रपादिकम् (च. फ. व.)

with severe suppuration of the anal region.

श्लेष्मातिसारे चिकित्साक्रमः—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ॥१०२॥
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ।

श्लेष्मातिसारे કફના અતિસારમાં कफजन्य अतिसारमें, प्रथमम् પ્રથમ प्रथम, लङ्घनपाचनम् લંઘન તથા પાચન ચિકિત્સા लङ्घन तथा पाचन चिकित्सा, हितम् હિતકારક છે हितकारक है, यथोक्तः પહેલાં કહેલ पूर्वोक्त, आमातिसारघ्नः આમાતિસાર નાશક आमातिसार-नाशक, दीपनः અને દીપન દ્રવ્યોના और दीपन, गणः च ગણની गणकी, योज्यः યોજના કરવી જોઈએ योजना करनी चाहिए ॥ १०२½ ॥

102-102½. In diarrhea due to kapha, lightening and digestive therapies are beneficial to begin with. The drugs of the digestive-stimulant group, if used in the early stage of diarrhea, prove beneficial.

श्लेष्मातिसारघ्नाः कतिपययोगाः—

लङ्घितस्यानुपूर्व्यां च कृतायां न निवर्तते ॥१०३॥
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ।

लङ्घितस्य જેને લંઘન કરાવ્યું હોય એવા કફના અતિસારવાળાની जिसको लंघन कराया गया हो ऐसे कफातिसारवालेकी, आनुपूर्व्याम् ક્રમિક ચિકિત્સા क्रमिक चिकित्सा, कृतायाम् च થઈ ગયા છતાં પણ होने पर भी, यदि જો यदि, कफजः કફનો कफका, अतिसारः અતિસાર अतिसार, न निवर्तते મટતો ન હોય તો बंद न होता हो तो, तम् તેનો उसका, कफघ्नैः કફઘ્ન દ્રવ્યોથી कफनाशक द्रव्योंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १०३½ ॥

103-103½. Even if after lightening therapy and observance of progressive dietetic regimen, the diarrhea born of kapha does not abate, it should be treated with articles possessing kapha-curing properties.

बिल्वं कर्कटिका मुस्तमभया विश्वभेषजम् ॥१०४॥
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ।
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ॥१०५॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।
योगाञ्श्लोकार्धविहितांश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् ॥१०६॥
शृताञ्श्लेष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्धनान् ।

बिल्वम् બીલું बेलगिरी, कर्कटिका કાકડી खीरा, मुस्तम् મોથ मोथा, अभया હરડે हरड, विश्वभेषजम् અને સૂંઠ और सोंठ, वचा વજ वच, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविड़ंग, भूतीकम् અજમો अजवायन, धान्यकम् ધાણા धनिया, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, कुष्ठम् કઠ कूठ, सातिविषा અતિવિષની કળી अतीस, पाठा પાડા पाढ़ी, चव्यम् ચવક चव्य, कटुकरोहिणी અને કડુ और कटुकी, पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पली-मूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, हस्तिपिप्पली અને ગજ-પીપર और गजपिप्पली, तान् એ उन, श्लोकार्ध- અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી आधे आधे श्लोकसे, विहितान् કહેલા कहे गये, कायाग्नि- જઠરાગ્નિનું जठराग्निके, बलवर्धनान् બળ વધારનારા बलको बढ़ानेवाले, शृतान् અને ઊકાળી તૈયાર કરેલા और उबाल कर तैयार किये हुए, चतुरः ચાર चार, योगान् યોગોનો योगोंका, श्लेष्मातिसारेषु કફના અતિસારમાં कफके अतिसारमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करें ॥ १०४-१०६½ ॥

104-106½. (1) Bael, galls, nut-grass, chebulic myrobalan and dry ginger; (2) sweet flag, embelia, bishop's weed, coriander and deodar; (3) costus, indian atees, patha, chaba pepper and kurroa; (4) long pepper, roots of long pepper, white-flowered leadwort and elephant pepper—these four recipes each described in a hemistich should be decocted

and used in diarrhea due to kapha; these are promotive of the metabolic heat and body-strength.

अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ॥१०७॥
धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाप्लुतम् ।
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ॥१०८॥
धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ।

अजाजीम् જીરું जीरा, असिताम् પીપર पिप्पली, पाठाम् પાઠા पाढ़ी, नागरम् સૂંઠ सोंठ, मरिचानि च કાળાં મરી काली मिरच, धातकीद्विगुण અને ધાવડીનાં ફૂલ બે ભાગ और धायके फूल दो भाग, मातुलुङ्गरसाप्लुतम् च એઓને ચકોતરાના રસમાં મેળવીને इनको चकोत्राके रसमें मिलाके, दद्यात् આપવાં देवे, सातिविषम् અતિ- વિષની કળી अतीस, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, कुटजस्य च फलानि ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, धातकीद्विगुणम् અને ધાવ- ડીનાં ફૂલ બે ભાગ और धायके फूल दो भाग, सक्षौद्र- नागरम् સૂંઠ અને મધ સાથે सोंठ और शहदके साथ, पातुम् પીવાને पीनेके लिए, दद्यात् આપવાં देवे ॥१०७-१०८½॥

107-108½. Take cumin seeds, long pepper, patha, dry ginger and black pepper one part each and two parts of fulsee flower; give these mixed liberally with the juice of pomello. Take extract of indian berberry, indian atees and kurchi seeds in one part each and fulsee flower in two parts and give as potion mixed with honey and dry ginger.

धातकी नागरं बिल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ॥१०९॥
जम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ।
समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्ब्वाम्रयोस्त्वचः ११०
कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ।
चाङ्गेरीकोलतक्राम्लांश्चतुरस्तान् कफोत्तरे ॥१११॥
श्लोकार्धविहितान् दद्यात् सस्नेहलवणान् खडान् ।

धातकी ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, नागरम् સૂંઠ सोंठ, बिल्वम् બીલું बेलगिरी, लोध्रम् લોધરની છાલ लोधकी छाल, पद्मस्य केशरम् અને કમળનાં કેસર और कमलके केसर, जम्बूत्वक् જાંબુડાની છાલ जामुनके पेड़की छाल, नागरम् સૂંઠ सोंठ, धान्यम् ધાણા धनिया, पाठा પાઠા पाढ़ी, मोचरसः શેમળાનો ગુંદર मोचरस, बला અને બલા और खिरैंटी, समङ्गा રીસામણી लाजवंती, धातकी ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, बिल्व- मध्यम् બીલાંનો ગર बेलगिरी, जम्बू- અને જાંબુડાં और जामुन, आम्रयोः त्वचः તથા આંબાની છાલ तथा आमके पेड़ोंकी छाल, कपित्थानि કોઠ कैथ, विड- ङ्गानि વાવડિંગ वायविडंग, नागरम् સૂંઠ सोंठ, मरिचानि च અને કાળાં મરી और काली मिर्च, तान् એ उन, श्लोकार्ध- અર્ધા અર્ધા શ્લોકથી आधे आधे श्लोकसे, विहितान् કહેલા कहे गये, चाङ्गेरी- ચાંગેરી સ્વરસ चांगेरी- स्वरस, कोल- બોર बेर, तक्राम्लान् અને છાશની ખટાઈવાળા और तक्रकी खटाईसे युक्त, सस्नेह-लवणान् તથા તેલ અને મીઠું મેળવી બનાવેલા तथा तैल और नमक डालकर प्रस्तुत किये गये, चतुरः ચાર चार, खडान् ખડાને खडोंको, कफोत्तरे કફના અતિસારમાં कफके अतिसारमें, दद्यात् આપવા देवे ॥ १०९-१११½ ॥

109-111½. Take, (1) fulsee flower, dry ginger, bael, lodh and lotus anthers; (2) jambul bark, dry ginger, coriander, patha, gum of silk cotton, and heart leaved sida; (3) madder, fulsee flower, the pulp of bael, the barks of jambul and mango tree; (4) wood apple, embelia, dry ginger and black pepper; prepare four vegetable soups of the drugs described above in each hemistich, acidified with yellow-wood sorrel, jujube and butter-milk and mixed with unctuous article and salt, and administer it in diarrhea attended with excess of kapha.

---

१०८. फलानि च—फलं च [illegible] (फ

१०८½. पातुं सक्षौद्रनागरम्—मातुलुङ्गरसान्वितम् (ब.)

कपित्थमध्यं लीढ्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ॥११२॥
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।

सव्योष-क्षौद्र-शर्करम् तु સૂંઠ, મરી, પીપર, મધ અને સાકર સાથે सोंठ, मिरच, पिप्पली, शहद और चीनीके साथ, **कपित्थमध्यम्** કોઠાનો ગર कैथका गूदा, **मधुयुक्तम्** અથવા મધ સાથે अथवा शहदके साथ, **कट्फलम् वा** કાયફળની છાલને कट्फलकी छालको, **लीढ्वा तु** ચાટીને चाटकर, **जठरामयात्** રોગી અતિસારથી रोगी अतिसारसे, **मुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥ ११२½ ॥

112-112½. By taking as linctus the pulp of wood-apple mixed with the three spices, honey and sugar or the powder of box myrtle with honey, the patient gets cured of gastric disorder.

कणां मधुयुतां पीत्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ॥११३॥
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ।

मधुयुताम् મધ સાથે शहदके साथ **कणाम् पीत्वा** પીપરને ચાટીને पिप्पलीको चाटकर, **सचित्रकम्** ચિત્રકના મૂળના ચૂર્ણ સાથે चित्रकमूलके चूर्णके साथ, **पीत्वा** પીને पीकर, **बालबिल्वानि वा** **तक्रम्** છાશ तक्र, **पीत्वा** પીને पीकर, **बालबिल्वानि वा** અથવા કુમળાં બીલાં अथवा कच्ची बेलगिरीको, **जग्ध्वा** ખાઈને खाकर, **जठरामयात्** રોગી અતિસારથી रोगी अतिसारसे **मुच्यते** મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥११३½॥

113-113½. By a potion of long pepper with honey or butter-milk mixed with the powder of white flowered leadwort or by eating tender bael, the patient gets cured of gastric disorders

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥११४॥

वाते વાયુનો वायुके, **प्रतिहते** અવરોધ થતાં अवरुद्ध होनेपर, **सशूलः** ચૂંકસહિત शूलयुक्त, **सप्रवाहिकः** મરડાવાળો રોગીએ प्रवाहिकावाला रोगी, **बालबिल्वम्** કોમળ બીલું कच्चो बेलगिरी, **गुडम्** ગોળ गुड़, **तैलम्** તલનું તેલ तिलका तैल, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **विश्वभेषजम्** અને સૂંઠનું ચૂર્ણ और सोंठका चूर्ण, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे ॥ ११४ ॥

114. Tender bael, gur, oil, long pepper and dry ginger should be taken by a patient as linctus in obstruction of vata accompanied with colic and dysentery.

भोज्यं मूलकषायेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
वातातिसारविहितैर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ॥११५॥

मूलकषायेण મૂળાના યૂષ સાથે मूलीके यूषके साथ, **वातघ्नैः च** વાયુનાશક वायुनाशक, **उपसेवनैः** વ્યંજનો સાથે व्यंजनोंके साथ, **वातातिसार-** વાયુના અતિસાર માટે वायुके अतिसारके लिए, **विहितैः** કહેલા कहे हुए, **यूषैः** યૂષો સાથે यूषोंके साथ, **मांसरसैः** માંસરસો સાથે मांसरसके साथ, **खडैः** અને ખડો સાથે अथवा खडोंके साथ, **भोज्यम्** ભોજન કરવું भोजन करे ॥ ११५ ॥

115. He may take his food with the decoction of radish and sauces prepared with the vata-curative articles and also with soups, meat-juices and vegetable soups recommended in diarrhea due to vata.

पूर्वोक्तमम्लसर्पिर्वा षट्पलं वा यथाबलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥११६॥

यवागूमण्डमिश्रितम् રાબના મંડ સાથે यवागूके मंडके साथ, **पूर्वोक्तम्** પહેલાં કહેલું पूर्वोक्त, **अम्ल-सर्पिः** અમ્લસર્પિ अम्लसर्पि, **षट्पलम् वा** અથવા ષટ્પલ ઘૃત या षट्पल घृत, **पुराणम् वा** અથવા જૂનું या पुराना, **घृतम्** ઘી घी, **यथाबलम्** બલ પ્રમાણે बलके अनुसार, **दद्यात्** આપવું देवे ॥ ११६ ॥

११३. पीत्वा-लीढ्वा (ब.)
११४. सशूलः सप्रवाहिकः—सशूले सप्रवाहिके (थ.)
११५ मूलकषायेण- मूलकयूषेण (ग. ब. छ. थ. व.)

116. Or, he may take sour ghee mentioned before or the Shatpala ghee or old ghee mixed with supernatent part of gruel accoding to his strength.

वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाऽतिस्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबस्तिं प्रयोजयेत् ११७

वात- વાયુ वायु, **श्लेष्म-** અને કફના और कफके, **विबन्धे वा** વિબંધમાં विबंधमें, **अतिस्रवति अपि** અથવા અતિસ્રાવ થતા या अतिस्रावबालें, **कफे वा** કફમાં कफमें, **शूले वा** શૂળમાં शूलमें, **प्रवाहिकायाम् वा** અથવા પ્રવાહિકામાં या प्रवाहिकामें, **पिच्छाबस्तिम्** પિચ્છાબસ્તિનો पिच्छाबस्तिका, **प्रयोजयेत्** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ ११७ ॥

117. In obstruction of vata and kapha or in excessive discharge of mucus, in colic, or in dysentery, the mucilaginous enema should be given

पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥११८॥

पिप्पली- પીપર पिप्पली, **बिल्व-** બીલાં बेलगिरी, **कुष्ठानाम्** કઠ कूठ, **शताह्वा** સુવા सोया, **वचयोः अपि** વજ वच, **सलवणैः** અને સિંધાલૂણના और सैंधवके, **कल्कैः** કલ્કોની कल्कसे, **युक्तम्** સાથે युक्त, **पूर्वोक्तम्** પૂર્વોક્ત પિચ્છાબસ્તિ पूर्वोक्त पिच्छाबस्ति, **सन्निधापयेत्** દેવી જોઈએ देवे ॥ ११८ ॥

118. The mucilaginous enema should be given mixed with the paste of long pepper, bael, costus, dill seeds and sweet flag, mixed with salt.

प्रत्यागते सुखं स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान्सुखोष्णेनानुवासयेत् ॥११९॥

११७. कफे वाऽतिस्रवत्यपि—कफे वाते स्रवत्यपि (ब.)
११९. सुखं स्नातं—सुखे स्नातं (ब.)

प्रत्यागते પિચ્છાબસ્તિ પાછી આવી જાય ત્યારે पिच्छाबस्तिके लौटनेके बाद, **सुखम्** સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, **स्नातम्** નવરાવી नहलाकर, **कृताहारम्** ભોજન કરાવેલ રોગીને भोजन कराये हुए रोगीको, **दिनात्यये** સાંજે शामको, **सुखोष्णेन** સહેવાય એવા ગરમ सुहाते हुए गरम, **बिल्वतैलेन** બિલ્વતેલનું बिल्वतैलसे, **मतिमान्** બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, **अनुवासयेत्** અનુવાસન દેવું अनुवासन देवे ॥ ११९ ॥

119. When the enema fluid has returned, the wise physician should give unctuous enema of genially warm medicated bael-oil in the evening after the patient has bathed comfortably and has taken his meal.

वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ।
बहुशः कफवातार्तस्तथा स लभते सुखम् ॥१२०॥

अथवा અથવા अथवा, **वचान्तैः** વજ સુધીના वचापर्यन्त द्रव्योंके, **कल्कैः** કલ્કોથી कल्कोंसे, **तैलम्** તેલ तैल **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **बहुशः** બહુ વખત बहुत दफे, **अनुवासयेत्** અનુવાસન દેવું अनुवासन देवे, **तथा** એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, **कफवातार्तः** કફવાયુથી પીડાતો कफवायुसे पीडित, **सः** તે રોગી वह रोगी, **सुखम्** આરોગ્ય आरोग्यको, **लभते** મેળવે છે प्राप्त करता है ॥ १२० ॥

120. Or, unctuous enema may be given very often with the oil prepared with the group of drugs ending with sweet flag; thus treated, the patient suffering from kapha and vata disorders gets releived.

अतिसारे वातादिचिकित्साक्रमः—

स्वे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥१२१॥

१२१. कफसंक्षये-कफसंक्षयात् (ब. फ.)

कफसंक्षये કફનો ક્ષય થતાં कफके क्षय होने पर, मारुतः વાયુ वायु, स्वे स्थाने પોતાના સ્થાનમાં अपने स्थानमें, अवश्यम् અવશ્ય अवश्य, वर्धते વધે છે वृद्धि पाता है, वृद्धः सः અને વધેલો તે वायु और बढ़ा हुआ वह वायु, सहसा જલદી शीघ्र, हन्यात् મારી નાખે છે मार डालता है. तस्मात् તેથી इस लिए. तम् તે વાયુને उस वायुको, त्वरया शीघ्र शीघ्र, जयेत् જીતવો जीतना चाहिए ॥ १२१ ॥

121. The vata necessarily gets aroused in its own habitat consequent upon the decrease of kapha. Thus aroused, it may suddenly cause death; hence the physician should subdue it quickly.

वातस्यानु जयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥१२२॥

वातस्य अनु વાયુ પછી वायुके बाद, पित्तम् પિત્તને पित्तको, जयेत् જીતવો जीते, पित्तस्य अनु પિત્ત પછી पित्तके बाद, कफम् કફને कफको. जयेत् જીતવો जीते, त्रयाणाम् वा અથવા ત્રણમાં अथवा तीनोंमें, यः જે जो, बलवत्तमः વધારે બળવાન ज्यादा बलवान, भवेत् હોય हो, तम् તેને उसको, पूर्वम् પહેલાં पहले, जयेत् જીતવો जीते ॥१२२॥

122. The pitta should be subdued after the vata is subdued and the kapha should be subdued after the pitta; or, that humor should be controlled first which happens to be the most predominant of all the three.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् १२३

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि अतिसारिणाम् हि અતિસારવાળાના અતિસારની अतिसारवालोंके अतिसारकी, प्रागुत्पत्ति- પ્રથમ ઉત્પત્તિ प्रथम उत्पत्ति, निमित्तानि કારણ कारण, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, साध्यता न च સાધ્યતા-અસાધ્યતા साध्यता-असाध्यता, आवस्थिकी અને અવસ્થાનુસાર और अवस्थानुसार, सिद्धा સિદ્ધ सिद्ध, चिकित्सा ચિકિત્સા चिकित्सा, निर्दिष्टा કહી છે कह दी है ॥ १२३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

123. The primogenesis, etiology, signs and symptoms, curability or otherwise, and treatment according to the stage of disease of diarrhea patients have been described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थानेऽतिसारचिकित्सितं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, अतिसारचिकित्सितम् 'અતિસારચિકિત્સિત' 'अतिसारचिकित्सित', नाम નામનો नामका, एकोनविंशः ઓગણીસમો उन्नीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १९ ॥

19. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the nineteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Diarrhea' is completed.

---

१२२. बलवत्तमः- बलवत्तरः (व.)
१२३. निमित्तानि—निदानानि (ध.)
,, ह्यतिसारिणाम्—ह्यातिसारिकी (फ.)

विंशोऽध्यायः ।

વીસમો અધ્યાય अध्याय बीसवाँ

Chapter XX

छर्दिचिकित्सितोपक्रमः—

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **छर्दिचिकित्सितम्** 'છર્દિચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'छर्दिचिकित्सित' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Vomiting"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

छर्दिविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः—

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां
ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।
पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं
पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमग्निवेशः ॥ ३ ॥

यशस्विनम् યશસ્વી यशस्वी **ब्रह्म-** બ્રહ્મજ્ઞાન ब्रह्मज्ञान, **तपः-** તથા તપના और तपके, **द्युतिभ्याम्** તેજથી तेजसे, **ज्वलन्तम्** દેદીપ્યમાન देदीप्यमान, **अग्नि-** અગ્નિ अग्नि, **अर्क-** અને સૂર્ય और सूर्यके, **सम-** સમાન समान, **प्रभावम्** પ્રભાવશાળી प्रभावशाली, **भूत-** અને પ્રાણીમાત્રના और प्राणियोंके, **हिते** હિતમાં हितमें, **निविष्टम्** તત્પર तत्पर, **अत्रिजम्** આત્રેય आत्रेय, **पुनर्वसुम्** પુનર્વસુને पुनर्वसुको, **शिष्यः** શિષ્ય शिष्य, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **पप्रच्छ** પૂછ્યું पूछा ॥३॥

3. Agnivesa, the disciple, inquired of Punarvasu, the illustrious son of Atri, who was engrossed in thinking out the well-being of humanity and glowing with the lustre of spiritual wisdom and austerity with a brilliance rivalling that of the fire and the sun.

याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता
रोगाविकारे भिषजां वरिष्ठ! ।
तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां
यथावदाचक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥ ४ ॥

भिषजाम् वरिष्ठ! હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! हे वैद्योंमें श्रेष्ठ!, **पुरा** પહેલાં पहले, **रोगाविकारे** સૂત્રસ્થાનના અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં सूत्रस्थानके अष्टोदरीय अध्यायमें, **याः** જે जो, **पञ्च** પાંચ पांच, **छर्दयः** છર્દિઓ छर्दियां, **त्वया** આપે आपने, **उक्ताः** કહી છે कही हैं, **तासाम्** તેઓની उनकी, **स-निदान-लिङ्गाम्** નિદાન તથા લિંગસહિત निदान और लिङ्गके साथ, **यथावत्** યથાવત્ यथावत, **चिकित्साम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **नृणाम्** મનુષ્યોના मनुष्योंके, **हितार्थम्** હિત માટે हितके लिए, **आचक्ष्व** કહો कहिये ॥ ४ ॥

4. O, best of physicians! describe fully, for the sake of the well-being of humanity what the five kinds of vomiting are that have been stated in the chapter on nosology (Classification of diseases, Sutra. 10) by you, as also their etiology, symptoms and treatment.

छर्देः भेदाः—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्ता-
स्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ५ ॥

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશનું अग्निवेशके, **तत्** તે उस, **वचः** વચન वचनको, **निशम्य** સાંભળીને सुनकर, **प्रीतः**

४. नृणां हितार्थम्—हिताय नृभ्यः (ब.)

प्रसन्न થયેલા प्रसन्न हुए, भिषक्- वैद्योमां वैद्योंमें, श्रेष्ठः શ્રેષ્ઠ પુનર્વસુએ श्रेष्ठ पुनर्वसुने, इदम् આ यह, जगाद કહ્યું कहा, पुरा પહેલાં पहले, मया મેં मैंने, याः જે जो, पञ्च પાંચ पांच, छर्दयः છર્દિઓ छर्दियां, उक्ताः કહી છે कही हैं, ताः તે उनको, विस्तरेण વિસ્તાર-પૂર્વક विस्तारसे, ब्रुवतः કહેતા એવા મારી પાસેથી कहते हुए मुझसे, निबोध સાંભળો सुनो ॥ ५ ॥

5. Hearing those words of Agnivesa and being pleased, the foremost among physicians spoke thus: "Listen as I describe elaborately the five types of vomiting that were spoken of by me before.

छर्देः पूर्वरूपम्—

दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो
द्विष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।
तासां हृदुत्क्लेशकफप्रसेकौ
द्वेषोऽशने चैव हि पूर्वरूपम् ॥ ६ ॥

पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, दोषैः દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી दोषसे उत्पन्न हुई, त्रिप्रभवाः અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલી और सन्निपातसे उत्पन्न हुई, चतस्रः એ ચાર ये चार, द्विष्टार्थ- તથા દ્વિષ્ટ વિષયના और द्विष्ट विषयके, योगात् યોગથી योगसे, पञ्चमी પાંચમી पांचवीं, अपि પણ भी, स्यात् છર્દિ છે छर्दि है, हृत्- હૃદયનો हृदयका, उत्क्लेश ઉત્કલેશ उत्क्लेश, कफ- કફનો कफका, प्रसेकौ સ્રાવ स्राव, अशने અને ભોજનમાં और भोजनमें, द्वेषः च एव દ્વેષ એઓ द्वेष ये, तासाम् તેઓનાં उनके, पूर्वरूपम् हि પૂર્વરૂપ છે पूर्वरूप हैं ॥ ६ ॥

6. There are three kinds of vomiting each of which is caused by a single morbid humor a fourth kind caused by the three morbid humors combined, and a fifth that results from contact of unpleasant sense-objects. Their premonitory symptoms are twisting in the stomach, excessive salivation and disgust for food.

वातच्छर्देः निदानलक्षणे—

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोग-
भयोपवासाद्यतिकर्शितस्य ।
वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध
उत्क्लेश्य दोषांस्तत ऊर्ध्वमस्यन् ॥ ७ ॥
आमाशयोत्क्लेशकृतां च मर्म
प्रपीडयंश्छर्दिमुदीरयेत्तु ।
हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्ध-
नाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ॥ ८ ॥
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ९ ॥

व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, औषध- ઔષધ औषध, शोक- શોક शोक, रोग- રોગ रोग, भय- ભય भय, उपवास- ઉપવાસ उपवास, आदि- વગેરેથી आदिसे, अतिकर्शितस्य અતિકૃશ થયેલ રોગીનો अतिकृश हुए रोगीका, संप्रवृद्धः પ્રકુપિત प्रकुपित हुआ, वायुः વાયુ वायु, महास्रोतसि મહસ્રોતમાં महास्रोतमें, दोषान् દોષોને दोषोंको, उत्क्लेश्य ઉત્કલેશિત કરીને उत्क्लेशित करके, ततः પછી पीछे, दोषान् દોષોને

६. दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो—दोषास्त्रयस्तत्प्रभवाश्चतस्रः (ध. फ. ब.)
,, पृथक् त्रिप्रभवाश्चतस्रो—पृथक् त्रिप्रभवाश्चतुर्थी (ब. त. ध.)

७. वायुर्महास्रोतसि संप्रवृद्ध उत्क्लेश्य दोषांस्तत ऊर्ध्वमस्यन्—क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा दोषान् समुत्क्लेश्य तदूर्ध्वमस्यन् (ग. ड. ब.)
,, ,, ,, —क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा दोषा समुत्क्लिश्य तदूर्ध्वमस्यन् (ब. ध.)
,, तत ऊर्ध्वमस्यन्—तथा तमस्यन् (फ. ब.)
८. आमाशयोत्क्लेशकृतां च—आमाशयोद्रेककृतां च (ध. फ)
,, ,, —आमाशयोद्वेगयुतश्च (फ.)
,, ,, —आमाशयोद्वेगवतश्च (ब.)

दोषोंको, ऊर्ध्वम् ઊંચે ऊपरकी ओर, अस्यन् ફેંકતો फेंकता हुआ, मर्म च અને મર્મને और मर्मको, प्रपीडयन् પીડા કરતો पीड़ित करता हुआ, आमाशय- આમાશયના आमाशयके, उत्क्लेश- ઉત્ક્લેશે उत्क्लेससे, कृताम् ઉત્પન્ન કરેલી उत्पन्न हुई, छर्दिम् ઉલટીને छर्दिको, तु તો तो, उदीरयेत् ઉદીરણ કરે છે प्रेरित करता है, अनिलात् વાયુથી वायुसे, आर्तः પીડિત રોગી पीड़ित रोगी, इह આ વાતની છર્દિમાં इस वातकी छर्दिमें, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીએ कठिनाईसे, महता च અને મોટા और बड़े, वेगेन વેગથી वेगके साथ, दुःखम् કષ્ટથી दुःखसे, हृत- હૃદય हृदय, पार्श्व- તથા પડખાંની और पार्श्वोंमें, पीडा- પીડા पीड़ा, मुखशोष- મુખશોષ मुखशोष, मूर्ध- માથું शिर, नाभि- તથા નાભિમાં तथा नाभिमें, अर्ति- પીડા पीड़ा, कास- કાસ कास, स्वरभेद- સ્વરભેદ स्वरभेद, तोदैः તથા તોદસહિત तथा तोदसहित, उद्गार- ઉદ્ગારના उद्गारका, शब्दप्रबलम् પ્રબળ શબ્દવાળી प्रबल शब्दवाला, सफेनम् ફીણવાળી झागदार, विच्छिन्न- ટુકડે ટુકડે આવતી टुकड़े टुकड़े आता, कृष्णम् કાળી काला, तनुकम् પાતળી पतला, कषायम् કષાયરસયુક્ત कषाय-रसयुक्त, अल्पम् च અને થોડી और थोड़ा, छर्दयति ઉલટી કરે છે वमन करता है ॥ ७-९ ॥

7-9. In a person extremely emaciated by exercise, acute medications, grief, disease, fear, or starvation, the vata gets greatly increased in the alimentary tract, agitates the humors and then pushing them upward, and putting pressure on the internal viscera, precipitates the humors in the stomach and causes vomiting. The patient suffering from vomiting of the vata type is afflicted with pain in the stomach and hypo-chondriac regions, parching of the mouth, pain in the head and umbilical region, cough, change of voice and pricking pain. Being afflicted with a violent urge for vomiting, he ejects out painfully and with great difficulty a little quantity of frothy, broken up, dark, thin, and astringent matter, making a great noise while vomiting.

पित्तच्छर्देः निदानलक्षणे—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।
रसायनीभिर्विसृतं प्रपीड्य
मर्मोर्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥१०॥

अजीर्ण અજીર્ણ अजीर्ण, कटु- કટુ कटु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, विदाहि- વિદાહી विदाही, अशीतैः અને ઉષ્ણ દ્રવ્યોના સેવનથી और उष्ण द्रव्योंके सेवनसे, आमाशये આમાશયમાં आमाशयमें, उदीर्णवेगम् ઉદીર્ણ વેગવાળું प्रबल वेगवान, रसायनीभिः તથા સ્રોતોદ્વારા तथा स्रोतोंकेद्वारा, विसृतम् ફેલાયેલું फैला हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, मर्म મર્મને मर्मको, प्रपीड्य પીડિત કરી पीड़ित करके, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपर, आगम्य આવીને आकर, वमिम् ઉલટી वमन, करोति કરે છે करता है ॥ १० ॥

10. As a result of taking predigestion-meals, or taking pungent, acid, irritant and hot articles of diet, the pitta gets precipitated and flowing out with force through the biliary passages, and causing pressure to these, it spreads upwards in the stomach and gives rise to vomiting.

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध-
ताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं
धूम्रं च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥११॥

१०. विदाह्यशीतैः–विदाहिमद्यैः (व.)
११. पिपासामुखशोषमूर्ध–पिपासामथ मूर्धकण्ठ (ड्ग.)

पित्तेन પિત્તથી पित्तसे, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, पिपासा- તરસ तृषा, मुखशोष- મુખશોષ मुखशोष, मूर्ध- માથું शिर, तालु- તાળવું तालु, अक्षि- અને આંખના और आंखके, संताप- સંતાપથી संतापसे, तमः- અંધારાં આવવાથી अन्धेरी आनेसे, भ्रम- તેમજ ભ્રમથી एवं भ्रमसे, आर्तः પીડાયેલો થઈને પુરુષ पीड़ित होकर पुरुष, पीतम् પીળી पीला, भृश- અત્યંત अत्यन्त, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, सतिक्तम् તિક્ત तिक्त, हरितम् લીલી हरा, धूम्रम् ધૂમાડા જેવી धूंएके वर्णका, सदाहम् च અને દાહયુક્ત और दाहयुक्त, वमेत् ઉલટી કરે છે वमन करता है ॥ ११ ॥

11. A person affected with vomiting of the pitta type is afflicted with fainting, thirst, parching of the mouth, burning in the head, palate and eyes, faintness and giddiness accompanied with burning pain, and vomits copious, yellow, hot, greenish, bitter and smoky vomitus.

कफच्छर्देः निदानलक्षणे—

स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोज्यैः
स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।
उरः शिरो मर्म रसायनीश्च
सर्वाः समावृत्य वमिं करोति ॥१२॥

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अतिगुरु- અતિગુરુ अतिगुरु, आम- આમજનક आमजनक, विदाहि- અને વિદાહી और विदाही, भोज्यैः ભોજનોથી भोजनसे, स्वप्न- તથા ઊંઘ तथा निद्रा, आदिभिः च एव વગેરેથી आदिसे, अतिवृद्धः અતિશય વધેલો अत्यन्त बढ़ा हुआ, कफः કફ कफ, उरः છાતી उर, शिरः માથું शिर, मर्म મર્મ मर्म, सर्वाः અને બધી और सब, रसायनीः च સ્રોતોને स्रोतोंको, समावृत्य બંધ કરીને आच्छादित करके, वमिम् ઉલટી वमन, करोति કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १२ ॥

12. As a result of very unctuous, very heavy, raw and irritant articles of diet, or excess of sleep and similar other things, the kapha gets greatly increased and occluding the chest, head, viscera and all the channels concerned, the kapha causes vomiting.

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेक-
संतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥१३॥

कफात् કફથી कफसे, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, आस्य- મુખની मुंहका, माधुर्य- મધુરતા मीठापन, कफप्रसेक- કફપ્રસેક कफप्रसेक, संतोष- સંતોષ संतोष, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, अरुचि- અરુચિ अरुचि, गौरव- અને ગુરુતાથી और गुरुतासे, आर्तः પીડિત થઈને पीड़ित होकर, सलोमहर्षः રોમહર્ષયુક્ત પુરુષ रोमांचयुक्त पुरुष, तु તો तो, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, घनम् ધાટું गाढ़ा, स्वादु મીઠું मधुर, विशुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, अल्परुजम् અને થોડી પીડાવાળું और अल्प दर्दके साथ, वमेत् વમન કરે છે वमन करता है ॥ १३ ॥

13. The patient affected with vomiting of the kapha type is afflicted with torpor, sweet taste in the mouth, ptyalism, sense of satiety, somnolence, anorexia and heaviness, and vomits sticky, dense, sweet and clear vomitus, accompanied with horripilation and slight pain

सन्निपातच्छर्देः निदानलक्षणे—

समश्नतः सर्वरसान् प्रसक्त-
मामप्रदोषर्तुविपर्ययैश्च ।
सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना-
श्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥१४॥

१३. कफात्—कफम् (छ. व.)

१४. आमप्रदोषर्तु—मासप्रदोषर्तु (व.)

प्रसक्तम् નિરન્તર लगातार, **सर्वरसान्** સર્વરસોને सब रसोंका, **समश्नतः** સમશન કરનારના समशन करनेवालेके, **आमप्रदोष-** આમદોષથી आमदोषसे, **ऋतु-** અને ઋતુ-ઓના और ऋतुओंके, **विपर्ययैः** ચ વિપર્યયથી विपर्ययसे, **युगपत्** એકસાથે एकसाथ, **प्रकोपम्** પ્રકોપ प्रकोप, **प्रपन्नाः** પામેલા पाये हुए, **सर्वे** બધા सब, **दोषाः** દોષો दोष, **त्रिदोषाम्** ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, **छर्दिम्** ઉલટી छर्दिको, **जनयन्ति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥१४॥

14. As a result of constant indulgence in promiscuous diet consisting of all the categories of taste combined together, or as a result of chyme-disorders, or of the abnormality in seasons, all the three humors getting simultaneously provoked, produce vomiting of the tridiscordance type.

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥१५॥

त्रिदोषात् ત્રિદોષથી त्रिदोषसे, **लवण-** લવણ लवण, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **नील-** નીલ नील, **सान्द्र-** ઘાટી गाढा, **उष्ण-** ગરમ गरम, **रक्तम्** તથા લાલ और लाल, **वमताम्** ઉલટી કરતા वमन करते हुए, **नृणाम्** મનુષ્યોને मनुष्योंको, **शूल-** શૂળ शूल, **अविपाक-** અવિપાક अविपाक, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **दाह-** દાહ दाह, **तृष्णा-** તૃષ્ણા तृष्णा, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **प्रमोह-** તથા અધિક મોહ तथा अधिक मोहसे, **प्रबला** જેમાં પ્રબલ રૂપમાં છે એવી प्रबल रूपवाला, **छर्दिः** ઉલટી वमन, **प्रसक्तम्** ચાલુ ને ચાલુ लगातार, **स्यात्** થતી રહે છે होता रहता है ॥ १५ ॥

15. A person affected with vomiting of the tridiscordance type suffers from colic, mis-digestion, anorexia, burning, thirst, dyspnea, faintness and incessant and violent fits of vomiting; and he vomits saltish, acid, blue, dense, hot and reddish matter.

छर्दैरुपद्रवाः --

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥१६॥
विण्मूत्रयोस्तत् समवर्णगन्धं
तृट्श्वासहिक्कार्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति ॥१७॥

यदा જ્યારે जब, **वायुः** વાયુ वायु, **विट्-** ઝાડો मल, **स्वेद-** પરસેવો स्वेद, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **अम्बुवहानि** અને જલવાહી और जलवाही, **स्रोतांसि** સ્રોતોનું स्रोतोंको, **संरुध्य** રૂંધન કરી रोककर, **उत्सन्न-** પ્રવૃદ્ધ बढ़े हुए, **दोषस्य** દોષવાળા दोषवाले, **नरस्य** મનુષ્યના पुरुषके, **कोष्ठात्** કોષ્ઠમાંથી कोष्ठसे, **समाचितम्** સંચિત થયેલ संचित हुए, **तम्** તે उस, **दोषम्** દોષને दोषको, **समुद्धूय** હલાવીને विचलित करके, **ऊर्ध्वम्** ઊંચે ऊपरकी ओर, **एति** જાય છે તે जाती है, **तत्** ત્યારે तब, **अतिवेगात्** ઘણા વેગપૂર્વક अत्यन्त वेगपूर्वक, **विट्-** ઝાડા मल, **मूत्रयोः** અને પેશાબના और मूत्रके, **सम-** સમાન समान, **वर्ण-** વર્ણ वर्ण, **गन्धम्** અને ગંધયુક્ત और गन्धयुक्त, **तृट्-** તૃષા तृषा, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **हिक्का-** હિક્કા हिक्का, **आर्तियुतम्** અને પીડાયુક્ત और पीड़ायुक्त, **दुष्टम्** દોષવાળું दोषवाला, **प्रसक्तम्** અને અવિચ્છિન્ન और अविच्छिन्न, **प्रच्छर्दयेत्** વમન કરે છે वमन करता है, **तया** તેનાથી उससे, **अर्दितः** ચ પીડિત પુરુષ पीडित पुरुष, **आशु** જલદી शीघ्र, **विनाशम्** નાશ नष्ट, **एति** પામે છે हो जाता है ॥ १६-१७ ॥

16-17. When the morbid vata, obstructing the passages of the feces,

१६. समुद्धूय—समुद्धृत्य (क. ब.)
१७. अतिवेगात्—अतियोगात् (ग.)

sweat, urine and body-fluid proceeds upwards carrying with it the morbid matter accumulated in the emunctories, it causes elimination of the morbid matter from the alimentary tract by inducing vomiting. This vomitus which is fetid and ejected with great force, has the color and smell of feces and urine, and is accompanied with thirst, dyspnea, hiccup and pain. The patient rapidly succumbs to the violence of the fit.

द्विष्टार्थजायाश्छर्देः निदानलक्षणे—

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्य-
बीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।
यच्छर्दयेत्तप्तमना मनोघ्नै-
र्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥१८॥

मनोघ्नैः મનને આઘાત કરનારાં मनको आहत करनेवाले, द्विष्ट- અપ્રિય द्विष्ट, प्रतीप- વિપરીત विपरीत, अशुचि- અશુદ્ધ अशुद्ध, पूति- સડેલ पूति, अमेध्य- અમેધ્ય अमेध्य, बीभत्स- બીભત્સ बीभत्स, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, अशन- ભોજન भोजन, दर्शनैः च અને દર્શનોથી और दर्शनोंसे, तप्तमनाः ઉદ્વિગ્ન મનવાળો પુરુષ उपतप्त मनवाला पुरुष, यत् જે जो, छर्दयेत् વમન કરે છે वमन करता है, सा તે वह, द्विष्ट- ન ગમે એવા द्विष्ट, अर्थ- વિષયના विषयोंके, संयोगभवा સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી संयोगसे उत्पन्न हुई, मता માનેલ છે मानी गई है ॥ १८ ॥

18. When a person vomits, as a result of mental disgust occasioned by sense-contact with nauseating, unseemly, unclean, foul-smelling, unholy and gruesome sights or articles of diet or odours, it is known as vomiting induced by contact with hateful things.

छर्देरसाध्यलक्षणम्—

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृद्धा
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवां च ॥१९॥

क्षीणस्य ક્ષીણ પુરુષની क्षीणपुरुषकी, या જે जो, छर्दिः છર્દિ छर्दि, अतिप्रवृद्धा અતિશય વધેલી अत्यन्त बढ़ी हुई, सोपद्रवा ઉપદ્રવયુક્ત उपद्रवयुक्त, शोणित- અને લોહી और रुधिर, पूययुक्ता તથા પરુવાળી હોય છે तथा पूययुक्त होती है, ताम् તે वह, सचन्द्रिकाम् જો ચન્દ્રિકાવાળી હોય તો यदि चन्द्रिकावाली हो तो, असाध्याम् તેને અસાધ્ય उनको असाध्य, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं, अनुपद्रवाम् ઉપદ્રવ વિનાની उपद्रवसे रहित, साध्याम् च સાધ્ય છર્દિની साध्य छर्दिकी, चिकित्सेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १९ ॥

19 That is regarded as an incurable case of vomiting which occurs in an emaciated person and continues incessantly, which is associated with complications, and which contains blood, pus and glistening matter. The physician should undertake treatment of cases of vomiting which are curable and not of those associated with complications.

वातच्छर्द्याश्चिकित्सा—

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥२०॥

सर्वाः બધી જાતની सब प्रकारकी, छर्द्यः છર્દિઓ छर्दियां, आमाशय- આમાશયના आमाशयके, उत्क्लेश- ઉત્ક્લેશથી उत्क्लेशसे, भवाः ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न होनेवाली, मताः हि માનેલ છે मानी गई हैं, तस्मात् તેથી अतः, मारुतजाम् વાતજન્ય છર્દિને वातज छर्दिको, विमुच्य

१९. अतिप्रवृद्धा—अतिप्रसक्ता (क. छ. थ. ब.)

छोडी दईने छोड़कर, लङ्घनम् एव लंघन लंघन, कफपित्तहारि वा अथवा कफ-पित्तघ्न या कफपित्तनाशक, संशोधनम् संशोधन संशोधन, प्राक् प्रथम प्रथम, कारयेत् कराववुं कराना चाहिए ॥ २० ॥

20. As all the varieties of vomiting are considered to originate from the agitation of the humors in the stomach, it is either starvation–therapy that should first be prescribed except in cases of vomiting due to vata, or purificatory procedure curative of kapha and pitta.

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयानां
हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।
मद्यैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या
नयन्त्यधो दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥२१॥

मधुना मधनी साथे शहदके साथ, अभयानाम् हरडेनुं हरड़का, चूर्णानि चूर्ण चूर्ण, लिह्यात् चाटवुं चाटे, यानि अथवा जे अथवा जो हृद्यानि हृद्य हृद्य, विरेचनानि विरेचनो विरेचनों, ऊर्ध्वम् उपरनी बाजुओ ऊपरकी ओर, उदीर्णम् उदीर्ण थयेला प्रेरित हुए, दोषम् दोषने दोषको, अधः नीचेनी बाजुओ नीचेकी ओर, नयन्ति लई जायछे ले जाते हैं, तानि वा तेओने उनको, मद्यैः मद्य मद्य, पयोभिः च अने दूधथी और दूधसे, युतानि युक्त करी युक्त करके, युक्त्या युक्तिपूर्वक पीवां युक्तिपूर्वक पीवे ॥ २१ ॥

21. The patient may take the pulvis of chebulic myrobalans with honey or palatable purgatives skilfully comb ined with wine or milk; this draws down the morbid matter that has been impelled to flow upward.

वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा
यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
रसैर्मनोज्ञैर्लघुभिर्विशुष्कै-
र्भक्ष्यैः सभोज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥२२॥

वल्लीफलाद्यैः वा अथवा वल्लीफलादिवडे या वल्लीफलादि द्वारा, वमनम् वमन वमन, पिबेत् लेवुं लेना चाहिए. यः जे जो, दुर्बलः दुर्बल होय दुर्बल हो, तम् तेने उसको, शमनैः शमन औषधोथी शमन औषधसे मनोज्ञैः जेवां के:-मनपसंद जैसेकि:-मनपसंद, रसैः रसोथी रसोंसे, लघुभिः लघु लघु, विशुष्कैः अने सूकां और शुष्क, सभोज्यैः भोज्यसहित भोज्यसहित, भक्ष्यैः भक्ष्योथी भक्ष्योंसे, विविधैः अने विविध और विविध, पानैः च पानोथी पानोंसे, चिकित्सेत् उपचार करवो चिकित्सा करे ॥ २२ ॥

22. He may also take the emetic dose prepared of the drugs of the valliphala group or if the patient is weak the physician may treat him with sedative measures by giving him palatable meat-juices, light and dried articles fo diet along with various kinds of drinks.

सुसंस्कृतास्तित्तिरिबर्हिलाव-
रसा व्यपोहन्त्यनिलप्रवृत्ताम् ।
छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्य-
बिल्वादिमूलाम्लयवैश्च यूषः ॥२३॥

सुसंस्कृताः सुसंस्कृत सुसंस्कृत, तित्तिरि- तेतर तीतर, बर्हि- मोर मोर, लाव- अनेलावना और बटेरोंके, रसाः मांसरसो मांसरस, तथा तथा तथा, कोल- बोर बेर, कुलत्थ- कळथी कुलथी, धान्य- धाणा धनिया, बिल्वादि-मूल- बिल्वादि पंचमूळ बिल्वादि पंचमूल, अम्ल- अम्ल द्रव्य अम्ल द्रव्य, यवैः अने जवथी बनावेल और जौसे बनाया, यूषः यूष यूष, अनिलप्रवृत्ताम् वातजन्य वातजन्य, छर्दिम् छर्दिने छर्दिको, व्यपोहन्ति दूर करे छे दूर करते हैं ॥ २३ ॥

23 The meat-juice of the partridge, the peacock and the quail, properly prepared, controls vomiting caused

२३. सुसंस्कृताः–सुसंस्कृतैः (ब.)
,, रसाः–रसैः (ब.)

by vata as also the soup prepared of jujube, horse gram, coriander, roots of the bael group of drugs, acid articles and barley.

वातात्मिकायां हृदयद्रवार्तो
नरः पिबेत् सैन्धववद्घृतं तु ।
सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां
दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥२४॥

वातात्मिकायाम् વાતજન્ય છર્દિમાં वातजन्य छर्दिमें, हृदयद्रव- હૃદયની ઉતાવળી ગતિથી हृदयकी शीघ्र गतिसे, आर्तः પીડિત पीड़ित, नरः મનુષ્યે मनुष्य, सैन्धववत् સૈંધવવાળું सैंधानमकसे युक्त, घृतम् ઘી घृत तथा धान्यक- અથવા ધાણા या धनिया, नागराभ्याम् સૂંઠ सोंठ, दध्ना च દહીં दही, दाडिमस्य च અને દાડમના और अनारके, तोयेन રસથી रससे, सिद्धम् પકાવેલ ઘી सिद्ध घी, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २४ ॥

24. If the patient suffering from vomiting of the vata type is afflicted with palpitation of the heart he may take ghee with rock-salt or ghee prepared with coriander, dry ginger, curds and pomegranate juice.

व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च
घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।
स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि
रसैः सयूषैर्दधिदाडिमाम्लैः ॥२५॥

अथवा અથવા अथवा, व्योषेण ત્રિકટુ त्रिकटु, त्रिभिः અને ત્રણે और तीन, लवणैः च લવણોથી लवणोंसे, युक्ताम् યુક્ત युक्त, घृतस्य ઘીની घीकी, मात्राम् માત્રા मात्रा, विदध्यात् આપવી देवे, सयूषैः અને યૂષો-સહિત और यूषोंके साथ, दधि- દહીં दही, दाडिम- तथा દાડમથી और अनारसे, अम्लैः ખાટા કરેલા खट्टे किये, रसैः માંસરસોસહિત मांसरसोंसे, स्निग्धानि સ્નિગ્ધ स्निग्ध, हृद्यानि च તેમજ હ્રદ્ય एवं हृद्य, भोजनानि ભોજનો આપવાં भोजनोंको देवे॥ २५ ॥

25. Or, he may take a proper measure of ghee mixed with the three spices and the three varieties of salts, or he may take unctuous and palatable foods mixed with meat-juices or with soups acidified with curds and sour pomegranate.

पित्तच्छर्दिचिकित्सा—

पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं
द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।
कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं
पित्तं हरेत् स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥२६॥

पित्तात्मिकायाम् પિત્તજન્ય છર્દિમાં पित्तजन्य छर्दिमें, अनुलोमन-अर्थम् અનુલોમન માટે अनुलोमनके लिए, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, इक्षु- અને શેલડીના और ईखके, रसैः રસ સાથે रसके साथ, त्रिवृत् નસોતર त्रिवृत, स्यात् આપવું देवे, कफाशयस्थम् અને કફાશયમાં રહેલ और कफाशयमें स्थित, अतिमात्र- અત્યંત अत्यन्त, वृद्धम् વધેલ बढ़े हुए, पित्तम् પિત્તને पित्तको, तु તો तो, स्वादुभिः મધુર ઔષધોવડે मधुर औषधियोंसे, ऊर्ध्वम् ઉપરની બાજુએથી ऊपरके भागसे, एव જ ही, हरेत् હરવું निकाले ॥ २६ ॥

26. The physician should administer the pulvis of turpeth mixed with the juices of grape, white yam or sugar-cane for laxative action in cases of vomiting of the pitta type. But if the pitta, in an excessively increased condition, is lodged in the seat of kapha (stomach), it should be eliminated

२४. वातात्मिकायां हृदयद्रवार्तो—वातात्मके हृद्रवकासयुक्तः (ख. झ ह थ. भ फ.)
,, नरः—कासी (ट.)
,, ,—कामम् (थ ब.)

through the mouth by means of sweet emetics.

शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां
लाजैश्च मन्थं यदि वाऽपि पेयाम् ।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वाऽपि
शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥२७॥

शुद्धाय શુદ્ધ પુરુષને शुद्ध पुरुषको, काले ભોજન વખતે भोजनके समय, मधु- મધ मधु, शर्कराभ्याम् તથા સાકરસહિત और चीनीसहित, लाजैः લાજાનો लाजाका, मन्थम् મંથ मन्थ, यदि वा અથવા अथवा, पेयाम् પેયા पेया, अपि પણ भी, मुद्गरसेन वा અથવા મગના યૂષ સાથે या मूंगका यूषके साथ, जाङ्गलजैः અથવા જાંગલ પ્રાણીઓના या जांगल प्राणियोंके, रसैः वा માંસરસો સાથે मांसरसोंसे, शाल्योदनम् શાલિ ચોખાનો ભાત शालि चावलोंका भात, अपि પણ भी, प्रदापयेत् આપવો देवे ॥ २७ ॥

27. After the patient has been cleansed by purificatory treatment, he should be given at the proper time, the demulcent drink prepared of roasted paddy, honey and sugar, or thin gruel. He may be given cooked sali rice with the soup of green gram, or meat-juice of jangala creatures.

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः
कुल्माषलाजायवसक्तुगृञ्जान् ।
खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥२८॥

कुल्माष- અરધા બાફેલા ઘઉં, ચણા વગેરે कुल्माष, लाजा- લાજા लाजा, यवसक्तु- જવના સાથવા जौके सत्तू, गृञ्जान् મંડયુક્ત જવનાં અન્ન मंडयुक्त यवान्न, खर्जूर- ખજૂરનો खजूरका, मांसानि ગર્ભ गूदा, अथ તેમજ एवम्, नारिकेलम् નારિયેળ नारियल, द्राक्षाम् દ્રાખ मुनक्के, अथो वा અથવા अथवा, बदराणि બોરને बेरको, सितोपला- સાકર चीनी माक्षिक- મધ शहद, पिप्पलीभिः અને પીપર સાથે और पिप्पलीके साथ, लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ २८ ॥

28. Or, the patient may take a linctus of half boiled grain, roasted paddy and barley flour and cooked barley along with its scum, date-pulp, coconut, grapes or jujube and mixed with sugar-candy, honey and long pepper.

स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्ज-
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयां च ।
कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड्-
लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥२९॥

स्रोतोज- સ્રોતાંજન स्रोतांजन, लाजा- લાજા लाजा, उत्पल- નીલકમળ नीलोफर, कोल- અને બોરની और बेरकी, मज्ज- મજ્જાનાં मज्जाके, चूर्णानि ચૂર્ણોને चूर्णोंको, अभयाम् च અથવા હરડેના ચૂર્ણને अथवा हरड़के चूर्णको, कोल- અથવા બોરના अथवा बेरकी, अस्थि- ઠળિયાની गुठलीकी, मज्ज- મજ્જા मज्जा, अञ्जन- સ્રોતાંજન स्रोतांजन, मक्षिका- માખીની मक्षिकाकी, विट्- વિષ્ઠા विष्ठा, लाजा- લાજા लाजा, सिता- સાકર चीनी, मागधिका- પીપરના पिप्पलीके, कणान् वा કણ એઓને એકત્ર કરી कण इनको एकत्र कर, मधुना મધ સાથે शहदके साथ, लिह्यात् ચાટવાં चाटे ॥ २९ ॥

29. Or, the patient may take the pulvis of riverine antimony, roasted rice, blue water lily, the pulp of jujube or chebulic myrobalan mixed with honey; or, he may take the kernel of jujube-stone, antimony, the excreta of flies roasted paddy, candied sugar, and the grains of long pepper mixed with honey.

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं
मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।

२८. लिह्यात्—खादेत् (च.)

जम्ब्वाम्रयोः पल्लवजं कषायं
पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥३०॥

सुशीतम् સુશીતલ सुशीतल, द्राक्षारसम् वा अपि દ્રાક્ષનો રસ मुनक्केका रस, मृत्लोष्ट-प्रभवम् અથવા તપાવેલા માટીના ઢેફાનું ઠારેલું या तपाये हुये मिट्टीके ढेलेका बुझाये हुए, जलम् वा પાણી पानी, जम्बू અથવા જાંબુડા या जामुन, आम्रयोः અને આંબાનાં પાનનો और आमके पल्लवका, मधु-संयुतम् મધયુક્ત शहदके साथ, कषायम् वा ક્વાથ क्वाथ, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ३० ॥

30. Or, the patient may drink cool grape juice or the cooled water prepared with baked clay or earth, or he may drink the cooled decoction of the sprouts of jambul or mango mixed with honey.

निशि स्थितं वारि समुद्गकृष्णं
सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।
गवेधुकामूलजलं गुडूच्या
जलं पिबेदिक्षुरसं पयो वा ॥३१॥

निशि રાત્રિભર रात्रिभर, स्थितम् જલમાં ભીંજવી રાખેલ जलमें भिगोकर रखे गये, समुद्ग- મગસહિત मूंगके साथ, कृष्णम् પીપરનું पिप्पलीयुक्त, वारि પાણી जल, स-उशीर- વીરણના વાળાસહિત खसके साथ, धान्यम् ધાણાનું પાણી धनियाका जल, चणक- ચણાનું चनेका, उदकम् वा પાણી जल, गवेधुका- કસઈનાં कसईके, मूल- મૂળનું मूलका, जलम् પાણી जल, गुडूच्याः ગળોનું गिलोयका, जलम् પાણી जल, इक्षुरसम् શેલડીનો રસ ईखका रस, पयः वा અથવા દૂધ अथवा दूध, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ३१ ॥

31. Or, he may take water prepared by steeping green gram, long pepper, cuscus grass and coriander overnight in it, or water prepared with chick pea or with the roots of job's tears; or he may take the cold infusion of guduch, or sugarcane juice or milk.

सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा
सबालकं तण्डुलधावनेन ।
धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा
तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥३२॥

सेव्यम् કાળા વાળાનું ચૂર્ણ खसका चूर्ण, तण्डुल-धावनेन ચોખાના ધોણ સાથે तण्डुलके धोवनके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, सबालकम् અથવા વાળાસહિત अथवा सुगन्धवालायुक्त, काञ्चनगैरिकम् वा સોનાગેરુ ચોખાના ધોણ સાથે પીવો स्वर्णगैरिक तण्डुलके धोवनके साथ पीवे, उत्तमचन्दनम् અથવા સુખડ अथवा श्वेत-चन्दनको, धात्रीरसेन वा આમળાંના રસ સાથે પીવું आंवलेके रसके साथ पीवे, समाक्षिकाणि મધયુક્ત તે ત્રણ યોગો शहदके साथ वे तीन योग, तृष्णा- તરસ तृषा, वमिघ्नानि અને ઉલટી મટાડનાર છે और छर्दिके नाशक हैं ॥ ३२ ॥

32. He may also take fragrant sticky mallow or yellow chalk and fragrant sticky mallow with rice water, or he may take white sandal wood with the juice of emblic myrobalan or he may take adipsous and anti-emetic drugs mixed with honey.

कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसी-
द्राक्षोत्तमाबालकगैरिकाणाम् ।
शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं
मूर्वां तथा तण्डुलधावनेन ॥३३॥

तथा चन्दन- ચંદન चन्दन, चव्य- ચવ્ય चव्य, मांसी- માંસી मांसी, द्राक्षोत्तमा- ઉત્તમ દ્રાક્ષ उत्तम मुनक्के, बालक- વાળો सुगन्धवाला, गैरिकाणाम् અને સોનાગેરુનો और स्वर्णगेरुका, कल्कम् કલ્ક कल्क, शीताम्बुना ઠંડા પાણી સાથે પીવો शीतल जलसे पीवे, गैरिक- અથવા સોનાગેરુ या स्वर्णगेरु, शालि- અને

३१. धान्यम्–मुस्तम् (ब.)

३३. चव्य–सेव्य (क. ख, छ त. ब.)

शालि ચોખાનું और शालिका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, शीताम्बुना ઠંડા પાણી સાથે પીવું शीतल जलके पीवे, तथा તથા तथा, मूर्वाम् મૂર્વા मूर्वा, तण्डुल- ચોખાના तण्डुलके, धावनेन ધોણ સાથે धोवनके साथ, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ३३ ॥

33. He may also take the paste of sandal wood, chaba pepper, nardus, large grapes, fragrant sticky mallow and red ochre with cold water, or the pulvis of red ochre, rice and trilobed virgin's bower with rice water.

कफच्छर्दिचिकित्सा—

कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं
सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-
र्वम्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥३४॥

कफात्मिकायाम् કફજન્ય कफजन्य, वम्याम् છર્દિમાં छर्दिमें, कफ-आमाशय- કફાશય તથા આમાશયનું कफाशय और आमाशयके, शोधनार्थम् શોધન કરવા માટે शोधनके लिए, सैन्धव-संप्रयुक्तैः સિંધાલૂણથી યુક્ત सेंधा-नमकसे युक्त, पिण्डीतकैः મીંઢળના ચૂર્ણવાળો मैनफलके चूर्णवाले, सपिप्पली- પીપર पिप्पली, सर्षप- સરસવ सरसों, निम्ब- અને લીમડાના और नीमके, तोयैः કવાથથી क्वाथसे, वमनम् વમન કરાવવું वमन कराना, प्रशस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ३४ ॥

34. In vomiting of the kapha type, it is beneficial to administer emesis with the emetic nut mixed with the decoction of long pepper, rape-seed and neem adding rock-salt, with a view to cleansing the seat of kapha and chyme.

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्
यूषैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।
व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-
र्यूषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाऽद्यात् ॥३५॥

सयवान् યવસહિત जौसहित, पुराणान् જૂના पुराने, गोधूम- ઘઉં गेहूं, शालीन् અને શાલિચોખાના अन्न और शालि चावलके अन्न, पटोल- પરવળ परबल, अमृत- ગળો गिलोय, चित्रकाणाम् અને ચિત્રકના और चित्रकके, यूषैः યૂષો સાથે यूषोंसे, तक्र- છાશમાં तक्रमें, सिद्धैः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया गया, व्योषस्य ત્રિકટુ त्रिकटु, निम्बस्य च અને લીંબડાના और नीमके, यूषैः યૂષો સાથે यूषोंसे, फल- ફળોની फलोंकी, अम्लैः ખટાઈથી ખાટા खटाईसे अम्ल, तथा તથા तथा, कटुभिः કટુ દ્રવ્યોથી યુક્ત બીજા કફઘ્ન યૂષો સાથે कटु द्रव्योंसे युक्त दूसरे कफघ्न यूषोंके साथ, अद्यात् ખાવાં खावे ॥ ३५ ॥

35. The patient may take old wheat, sali rice or barley with the soups prepared of snake-gourd, guduch, and white-flowered leadwort, or with the soups of the three spices and neem prepared with butter-milk, acidified with fruit acids and mixed with pungent articles.

रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां
मांसानि जीर्णान्मधुसीध्वरिष्टान् ।
रागांस्तथा षाडवपानकानि
द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥३६॥

जाङ्गलानाम् જાંગલ પ્રાણીઓના जांगल प्राणियोंके, रसान् च માંસરસો मांसरस, शूल्यानि અને શલ્ય और शूल्य, मांसानि च માંસો मांस, जीर्णान् જીર્ણ जीर्ण, मधु- મધુ मधु, सीधु- સીધુ सीधु, अरिष्टान् અરિષ્ટો अरिष्ट, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, कपित्थैः કોઠ कैथ, फलपूरकैः च અને બીજોરાના और बिजौरेसे बनाये, रागान् રાગ राग, तथा षाडव- ષાડવ षाडव, पानकानि અને પાનકોનો પ્રયોગ કરવો और पानकका प्रयोग करे ॥ ३६ ॥

३४. वम्यां—छर्द्यां (ध. ब.)
३५. यूषैः—रसैः (ध. ब.)
३६. षाडव—खाण्डव (ख. ब.)

36. The meat-juices and spit-roasted flesh of jangala creatures, old honey wine, sidhu-wine and medicated wines, or condiment, confectionery and beverages prepared of grapes, wood apple and citrous, may also be used.

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कलायान्
भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-
चूर्णं विडङ्गप्लवयोरथो वा ॥३७॥

भृष्टान् શેકેલા भूने हुए, मुद्गान् મગ मूंग, मसूरान् મસૂર मसूर, चणकान् ચણા चना, कलायान् અને વટાણા એઓને और मटर इनको, नागर- સૂંઠ सोंठ, माक्षिकाभ्याम् અને મધની સાથે और शहदके साथ, युतान् ભેળની मिलाकर लिह्यात् ચાટવા चाटे, त्रिफला- કે ત્રિફલા या त्रिफला, विडङ्ग- અને વાવડિંગનું और वायविडंगके चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णको, अथो वा અથવા अथवा विडङ्ग- અને કેવડીમોથનું और વાવડિંગ वायविडंग, प्लवयोः અને કેવડીમોથનું और केवटीमोथके, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णको, तथा एव તે પ્રમાણેજ ચાટવું उसीप्रकार ही चाटे ॥ ३७ ॥

37. The patient may take roasted green gram, lentils, chick pea, and chickling vetch mixed with dry ginger and honey; or, likewise the pulvis of the three myrobalans and embelia, or the pulvis of embelia and rush nut.

सजाम्बवं वा बदराम्लचूर्णं
मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां
लिह्यात् कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥३८॥

कफ- કફજન્ય कफजन्य, छर्दि- છર્દિ छर्दिको, विनिग्रहार्थम् મટાડવા માટે काबूमें लानेके लिए, सजाम्बवम् જાંબુસહિત जामूनसहित, बदराम्ल- ખાટા બોરનું खट्टे बेरका, चूर्णम् वा ચૂર્ણ चूर्ण, मुस्ता- અથવા નાગરમોથથી अथवा मोथसे, युताम् યુક્ત युक्त, कर्कटकस्य शृङ्गीम् वा કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ काकडासिंगीका चूर्ण, दुरालभाम् वा કે ધમાસાનું ચૂર્ણ या धमासाका चूर्ण, मधु- મધ शहद, संप्रयुक्ताम् ભેળવી मिलाकर, लिह्यात् ચાટવું चाटे ॥ ३८ ॥

38. Or, the powder of jambul and sour jujube or the powder of galls mixed with nut-grass, or cretan prickly clover, mixed with honey may be taken for stopping vomiting of the kapha type

मनःशिलायाः फलपूरकस्य
रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं
लिहञ्जयेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥३९॥

फलपूरकस्य બીજોરાં बीजौरे, कपित्थस्य च અને કોઠના कैथके, रसैः રસથી रससे, क्षौद्रेण તેમજ મધ एवं शहद, मरिचैः च તથા મરીથી तथा मरिचसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, मनःशिलायाः મનઃશિલનું मैनसिलका, पिप्पलीनाम् च તથા પીપરનું और पिप्पलीका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, लिहन् ચાટનાર चाटनेवाला, उदीर्णवेगाम् પ્રબળ વેગવાળી प्रबलवेगवती, छर्दिम् ઉલટીને छर्दिको, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥ ३९ ॥

39 Or, one can subdue the generated urge for vomiting by taking the pulvis of red arsenic mixed with honey and black pepper in the juice of the citron, or by taking the pulvis of long pepper mixed with honey and pepper in the juice of the wood-apple.

३७. विडङ्गप्लवयोरथो वा - विडङ्गप्लवयो रसं वा (च. ड. त. भ.)
३८. बदराम्लचूर्णं—बदरस्य चूर्णं (ग. भ.)
,, मुस्तायुतां—सपिप्पलीं (भ.)
३९. चूर्णं मरिचैश्च युक्तं—युक्तं मरिचस्य चूर्णम् (च. छ. ध.)

सन्निपातच्छर्दिश्चिकित्सा—

यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि समस्य बुद्ध्या ।
दोषर्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥४०॥

मया મેં मैंने, या જે जो, एषा આ यह, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, पृथक्त्वेन જુદી જુદી अलग अलग, उक्ता કહી છે कही है, ताम् તેનો उसका, समस्य એકઠી કરીને एकत्र करके, शास्त्रवित् શાસ્ત્ર જાણનાર शास्त्रको जाननेवाला, अप्रमत्तः અને અપ્રમત્ત વૈદ્યે और अप्रमत्त वैद्य, बुद्ध्या બુદ્ધિપૂર્વક बुद्धिपूर्वक, दोष- દોષ दोष, ऋतु- ઋતુ ऋतु, रोग- રોગ रोग, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, बलानि અને બળને और बलको, अवेक्ष्य જોઈને देखकर, सन्निपाते अपि સન્નિપાતમાં પણ सन्निपातमें, भी प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥४०॥

40. In conditions of vomiting due to the discordance of all the three humors, the line of treatment to be followed consists of a judicious synthesis of the separate lines of treatment indicated by me for the derangement of individual humors, after the physician has first paid careful heed to the relative strength of the morbid humors, season, disease and the digestive power of the patient.

मनोभिघातजच्छर्दिश्चिकित्सा—

मनोभिघाते तु मनोनुकूला
वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शृङ्गारिकाश्चैव हिता विहाराः ॥४१॥

मनोभिघाते મનના આઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉલટીમાં मनोभिघातजन्य छर्दिमें, तु તો तो, मनोनुकूलाः મનપસંદ मनपसंद, वाचः વાણી वाणी, समाश्वासन- આશ્વાસન आश्वासन, हर्षणानि હર્ષણ हर्षोत्पादन, लोकप्रसिद्धाः લોકપ્રસિદ્ધ लोकप्रसिद्ध, श्रुतयः કથા-વાર્તાઓ कथाकहानियां, शृङ्गारिकाः શૃંગારરસવાળા शृङ्गाररसवाले, वयस्याः મિત્રો मित्र, विहाराः च एव અને વિહારો और विहार, हिताः હિતકર છે हितकर हैं ॥ ४१ ॥

41. In case of a fit of vomiting induced by mental disgust, the following line of treatment should be resorted to; words which are agreeable, comforting and encouraging to the mind of the patient, popular legends and stories, congenial companions and pleasant and wholesome diversions;

गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
मृत्पुष्पशुक्ताम्लफलादिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
सुसंस्कृताः षाडवरागलेह्याः ॥४२॥
यूषा रसाः काम्बलिकाः खडाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्ण-
रसैरुपेतानि वमिं जयन्ति ॥४३॥

मनसः મનને मनको, अनुकूलाः અનુકૂળ अनुकूल, मृत्- માટી मिट्टी, पुष्प- ફૂલ फूल, शुक्त- શુક્તો शुक्त, अम्लफलादिकानाम् અને ખાટાં ફળ વગેરેની और खट्टे फल आदिकी, विचित्राः વિચિત્ર विचित्र, गन्धाः ગંધ गन्धें, शाकानि શાક शाक, भोज्यानि ખાવાના પદાર્થો भोज्य पदार्थों, अथ અને और, पानकानि પાન पान, सुसंस्कृताः સારી રીતે સંસ્કાર આપેલા भली प्रकार संस्कार दिये हुए, षाडव- ષાડવ षाडव, राग- રાગ राग,

४०. यैषा—येषां (म)
,, समस्य—समीक्ष्य (क ख ग. झ. ड. धु. व.)
,, समस्य बुद्ध्या—समीक्ष्य दृष्टात् (ध.)
,, प्रयोजयेत्—कुर्याद्भिषक् (ध.)

४१. शृङ्गारिकाश्चैव—शृङ्गारयुक्ताश्च (म फ. व.)
४२. षाडव—खाडव (ब.)
४३. खडाश्च—खलाश्च (व.)

लेहाः અને અવલેહો और अवलेह, यूषाः યૂષ यूष, रसाः રસ रस, काम्बलिकाः કામ્બલિક काम्बलिक, खडाः च ખડ खड, मांसानि માંસ मांस, धानाः શેકેલાં અનાજ भूने हुए धान्य, विविधाः અનેક પ્રકારના और नानाप्रकारके, भक्ष्याः च ભક્ષ્ય પદાર્થ भक्ष्य पदार्थ, गन्ध- ગંધ गन्ध, वर्ण- વર્ણ वर्ण, रसैः અને રસથી और रससे, उपेतानि યુક્ત युक्त फलानि ફળો फल, मूलानि च અને કંદમૂળ और कंदमूल, वमिम् ઉલટીને वमनको, जयन्ति જીતે છે जीतते हैं ॥ ४२-४३ ॥

42-43. various kinds of mentally cheering odours of clay, flowers, vinegar and fruits, well prepared vegetables, articles of food, drinks and well-seasoned condiments, confectionery, linctuses, soups, meat-juices, curd soup, curry soup, meat, cereals and various kinds of eatables; fruits and roots possessed of excellent odours, color and taste—the use of these things subdues the fit of vomiting.

> गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
> रूपं च यद्यत् प्रियमप्यसात्म्यम् ।
> तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-
> स्तज्जो हि रोगः सुख एव जेतुम् ॥४४॥

यत् यत् જે જે जो जो, गन्धम् ગન્ધ गन्ध, रसम् રસ रस, स्पर्शम् સ્પર્શ स्पर्श, अथ अपि शब्दम् શબ્દ शब्द, रूपम् च તથા રૂપ एवं रूप, प्रियम् પ્રિય હોય प्रिय हो, असात्म्यम् अपि અને ભલે અસાત્મ્ય પણ હોય और चाहे असात्म्य भी हो, तत् તે वह, एव જ ही तस्याः તે ઉલટીની उस वमीकी, प्रशमाय શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, दद्यात् આપવાં જોઇએ देना चाहिए हि કારણ કે क्योंकि, तज्जः અસાત્મ્યથી થયેલ असात्म्यसे उत्पन्न हुआ, रोगः રોગ रोग, जेतुम् જીતવો जीतना, सुखः एव સહેલો જ છે सुगम ही है ॥ ४४ ॥

44. In general, whatever odour, taste, contact, sound or sight is pleasing should be given to the patient although it may be normally unwholesome. For, any disorder that may result from the use of such unwholesome agent is easily curable.

छर्द्युपद्रवचिकित्सा—

> छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात् स्वा-
> चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।
> अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य
> कर्मातियोगे विहितं विधेयम् ॥४५॥

छर्दि-उत्थितानाम् ઉલટીથી ઉત્પન્ન થયેલા छर्दिसे उत्पन्न हुए, उपद्रवाणाम् च ઉપદ્રવોની उपद्रवोंकी, स्वात् પોતપોતાની अपनी अपनी, चिकित्सितात् ચિકિત્સામાં કહેલ चिकित्सामें कही हुई, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्यम् કરવી करे, अतिप्रवृत्तासु ઉલટીની અતિ પ્રવૃત્તિ થતાં छर्दिकी अति प्रवृत्ति होने पर, विरेचनस्य વિરેચનના विरेचनके, अतियोगे અતિયોગમાં अतियोगमें, विहितम् કહેલી कही हुई, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, विधेयम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ४५ ॥

45. The treatment of complication arising from vomiting should be done according to the medication indicated in each case; and in case of excessive vomiting, treatment that is indicated in the condition of excessive purgation should be carried out.

चिरप्रवृत्तच्छर्दिचिकित्सा—

> वमिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं
> धातुक्षयाद्वृद्धिमुपैति तस्मात् ।

४४ यद्यत्प्रियमप्यसात्म्यम्—सात्म्यं प्रियमस्य योज्यम् (क)
,, दद्यात्—कुर्यात् (ड.)
,, तस्याः—चैवम् (घ.)

४५, च चिकित्सितात् स्वात्—तु चिकित्सितं स्यात् (थ.)

चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि
कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि ॥४६॥

वमिप्रसङ्गात् ઉલટી ચાલુ રહેવાથી छर्दियोंके बने रहनेसे, धातुक्षयात् ધાતુક્ષયને લીધે धातुक्षयके कारण, पवनः વાયુ वायु, अपि પણ भी, अवश्यम् અવશ્ય अवश्य, वृद्धिम् વૃદ્ધિ वृद्धि, उपैति પામે છે पाता है, तस्मात् તેથી इसलिए, चिरप्रवृत्तासु લાંબા કાળથી થયેલી ઉલટીઓમાં दीर्घकालसे उत्पन्न हुई छर्दियोंमें, अनिल-अपहानि વાયુનાશક वायुनाशक, उपस्तम्भन- ઉલટીને રોકનારી छर्दि रोकनेवाली, बृंहणानि તેમજ શરીરનું પોષણ કરનારી ચિકિત્સાઓ शरीरको पुष्ट करनेवाली चिकित्साएं, कार्याणि કરવી करनी चाहिएं ॥ ४६ ॥

46. The vata inevitably gets increased by the loss of body-elements, caused by constant vomiting; hence in case of vomiting persisting for a long time, medications which are curative of vata and are anti-emetic and roborant should be administered.

सर्पिर्गुडाः क्षीरविधिर्घृतानि
कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।
वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-
श्चिरप्रसक्तां च वमिं जयन्ति ॥४७॥

सर्पिर्गुडाः સર્પિર્ગુડો सर्पिर्गुड़, क्षीरविधिः ક્ષીરવિધિ क्षीरविधि, कल्याणक- કલ્યાણક कल्याणक, त्र्यूषण- ત્ર્યૂષણ त्र्यूषण, जीवनानि तथा જીવનીય और जीवनीय, घृतानि ઘૃતો घृत, तथा અને और, वृष्याः વૃષ્યયોગો वृष्ययोग, सलेहाः તેમજ લેહસહિત एवं अवलेहसहित, मांसरसाः च માંસરસો मांसरस, चिरप्रसक्ताम् દીર્ઘ કાળની ચાલુ રહેલી दीर्घकालसे प्रवृत हुए, वमिम् ઉલટીને वमनको, जयन्ति જીતે છે जीतते हैं ॥ ४७ ॥

47. Ghee-boluses, milk, therapy and medicated ghee. such as Kalyanaka, the three spices and life-promoter ghees virilfiic recipes, meat-juices and linctuses, subdue vomiting even of long duration.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—
हेतुं संख्यां लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां न योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥४८॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, मुनिवर्यः મુનિવર આત્રેયે मुनिवर आत्रेयने, छर्दीनाम् છર્દિઓની छर्दियोंकी, प्रशमार्थम् શાંતિ માટે शान्तिके लिए, संख्याम् તેઓની સંખ્યા उनकी संख्या, हेतुम् હેતુ हेतु, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, उपद्रवान् ઉપદ્રવ उपद्रव, साध्यताम् સાધ્યતા साध्यता, न અસાધ્યતા असाध्यता, योगान् च યોગો योग, चिकित्सितम् અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, प्राह કહ્યા છે कही है ॥ ४८ ॥

Here is the recapitulatory verse—

48. The etiology, number, symptoms, complication, curability or otherwise, recipes and line of treatment for the relief of vomiting—all these, the foremost of the sages has described in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, छर्दिचिकित्सितम्

४७. चिरप्रसक्तां च वमिं जयन्ति—छर्दिं चिरोत्थां प्रशमं नयन्ति (द. फ. ब.)

४८. न—च (द. ड. त.)
,, प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः—चिकित्सितं प्राह मुनिवर्यः (ध.ब.)

'छर्दिचिकित्सित' 'छर्दिचिकित्सित', नाम नामनो नामका, विंशः वीसमो बीसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २० ॥

20. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twentieth chapter entitled 'The Therapeutics of Vomiting' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकविंशोऽध्यायः ।
એકવીસમો અધ્યાય अध्याय इक्कीसवाँ
Chapter XXI

विसर्पचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, विसर्पचिकित्सितम् 'विसर्पचिकित्सित' नामना अध्यायनुं 'विसर्पचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on "The Therapeutics of Acute Spreading Affections."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विसर्पविषये अग्निवेशस्य प्रश्नः—

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रस्रवणौषधे ।
पादपैर्विविधैः नित्यं कुसुमसंपदा ॥ ३ ॥
वमद्भिर्मधुरान् गन्धान् सर्वतः स्वभ्यलङ्कृते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥ ४॥
महर्षिभिः परिवृतं सर्वभूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ५॥

किन्नराकीर्णे કિન્નરોથી વ્યાપ્ત किन्नरोंसे व्याप्त, बहुप्रस्रवणौषधे બહુ ઝરણાં અને ઔષધવાળા बहुत झरने और औषधियोंसे युक्त, नित्यम् નિત્ય नित्य, कुसुमसंपदा પુષ્પની સંપત્તિથી पुष्पसम्पत्तिसे, मधुरान् મધુર मधुर, गन्धान् ગન્ધો गन्ध, वमद्भिः બહાર કાઢતાં उगलते हुए, विविधैः અનેક પ્રકારનાં नाना प्रकारके, पादपैः વૃક્ષોથી वृक्षोंसे, सर्वतः ચારે બાજુ सब ओरसे, स्वभ्यलङ्कृते સુશોભિત सुशोभित, कैलासे કૈલાસ પર્વતમાં कैलास पर्वतमें, विहरन्तम् ફરતા विहार करते हुए, जितात्मानम् જિતેન્દ્રિય जितात्मा, ऋषि- ઋષિઓથી ऋषियोंसे, वन्दितम् વંદિત वन्दित, महर्षिभिः મહર્ષિઓથી महर्षियोंसे, परिवृतम् વીંટળાયેલા परिवेष्टित, सर्वभूत- પ્રાણીમાત્રના सब प्राणियोंके, हिते હિતમાં हितमें, रतम् અભિરત रत, गुरुम् ગુરુ गुरु, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, काले યોગ્ય કાલે उचित अवसर पाकर, विनयात् વિનયપૂર્વક विनयपूर्वक, इदम् આ यह, उक्तवान् પૂછ્યું पूछा ॥ ३-५ ॥

3-5. Unto the teacher Atreya the self-controlled, the revered of the sages, and devoted to the good of all creatures, as he was roaming at his pleasure, surrounded by the great sages, in Kailasa peopled by Kinnaras, abounding in streams and sovereign herbs, adorned with various kinds of resinous trees bowed under a wealth of flowers throughout the year and redolent with sweet smells, Agnivesa, choosing the proper moment, made the following submission with due deference.

---

३. कुसुमसंपदा—कुसुमसंपदः (ग.)
,, ,, कुसुमसंपदैः (छ.)
,, ,, कुसुमषट्पदैः (ब.)

४. वमद्भिः—वहद्भिः (ड.)
५. सर्वभूतहिते रतम्—विभु भूतहिते रतं (झ.ड.)

भगवन् ! दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ६॥

भगवन् हे ભગવાન હે भगवान, **देहिनाम्** મનુષ્યોના प्राणियोंके, **शरीरेषु** શરીરમાં शरीरमें, **आशीविष-विषउपमम्** સર્પના વિષ જેવા सर्पविषके समान, **विसर्पन्तम्** પ્રસરતો फैलते हुए, **दारुणम्** ભયંકર दारुण, **रोगम्** રોગ रोगको, **उपलक्षये** હું જોઉં છું मैं देखता हूं ॥६॥

6. 'O Worshipful one! I see in the bodies of human beings a fell disease which spreads with the virulence of snake-venom.

सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ७॥

शीघ्रकारिणा તુરત વિનાશ કરનારા तुरंत प्राणघातक, **तेन** તે રોગથી उस रोगसे, **परीताः** ઘેરાયેલ व्याप्त, **नराः** મનુષ્યો मनुष्य, **अनुपक्रान्ताः** ચિકિત્સા ન થતાં चिकित्सा न होने पर, **सहसा एव** એકાએક सहसा, **विनश्यन्ति** નાશ પામે છે नष्ट होते हैं, **तत्र** તેમાં उसमें, **नः** અમને हमें, **महान्** મહાન महान, **संशयः** શંકા છે संशय है ॥ ७ ॥

7. Those men who are attacked by this fulminating disease succumb to it speedily, unless treated promptly. Now, concerning this disease, we are in great need of enlightenment.

स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिभेदः कियद्धातुः किंनिदानः किमाश्रयः ॥ ८॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैर्लक्षणैः किं च भगवन् ! तस्य भेषजम् ॥ ९॥

सः તેને उसको, **केन** કયા किस, **नाम्ना** નામથી नामसे, **विज्ञेयः** જાણવો ? जानना चाहिए ?, **केन** કયા किस, **हेतुना** હેતુથી कारणसे, **संज्ञितः** તેનું એ નામ પાડ્યું છે ? उसको वह नाम दिया है ?, **कतिभेदः** તેના કેટલા ભેદ છે ? उसके कितने भेद हैं ?, **कियद्धातुः** કેટલી ધાતુઓને દૂષિત કરે છે ? कितनी धातुओंको दूषित करता है ?, **किंनिदानः** તેનું નિદાન શું છે ? उसका निदान क्या है ?, **किमाश्रयः** તેના આશ્રયો કયા છે उसके आश्रय कौन हैं, **सुखसाध्यः** સુખસાધ્ય सुखसाध्य, **कृच्छ्रसाध्यः** કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, **यः च** અને જે और जो, **अनुपक्रमः** અસાધ્ય છે असाध्य है, **कथम्** તે શી રીતે वह कैसे, **कैः** અને કયાં और किन, **लक्षणैः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **ज्ञेयः** જાણવો ? जाना जाता है ?, **भगवन्** અને હે ભગવાન और हे भगवान, **तस्य च** તેનું उसका, **किम्** શું क्या, **भेषजम्** ઔષધ છે ? औषध है ? ॥८-९॥

8-9. By what name should it be known? How does it derive its name? What are its varieties? How many and what are the body elements that it affects? What is its etiology? What is its seat? How are we to know which variety of it is easily curable; which again is formidable and which incurable? What is their differential diagnosis? And, finally, O Worshipful one! what is the method of its treatment?'

तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाऽऽत्रेयः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥१०॥

अग्निवेशस्य અગ્નિવેશના अग्निवेशके, **तत्** તે उस, **वचः** વચનને वचनको, **श्रुत्वा** સાંભળીને सुनकर, **मुनिसत्तमः** મુનિશ્રેષ્ઠ मुनिश्रेष्ठ, **आत्रेयः** આત્રેય आत्रेय, **पुनर्वसुः** પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, **सर्वम्** સઘળું सब, **अखिलम्** સંપૂર્ણતાથી संपूर्णतया, **यथावत्** યથાયોગ્ય यथावत्, **प्रोवाच** કહ્યું व्याख्यान किया ॥ १० ॥

10. Hearing these words of Agnivesa, Atreya Punarvasu, the foremost

८. कतिभेदः कियद्धातुः किंनिदानः किमाश्रयः—कतिधातुः कतिविधो जायते कैश्च हेतुभिः (ग.द.)

१०. तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वाऽऽत्रेयः पुनर्वसुः—तत्रात्रेयोऽग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा पुनर्वसुः (क.)

among sages, declared every thing fully and precisely concerning the subject.

विसर्पस्य निरुक्तिः —

विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥११॥

विविधम् વિવિધ પ્રકારે विविध प्रकारसे, सर्पति પ્રસરે છે फैलता है, तेन सः તેથી તે इसलिए वह, विसर्पः વિસર્પ विसर्प, स्मृतः કહેવાયો છે कहाता है, अथवा અથવા अथवा, सर्वतः સર્વ બાજુ सब ओर, परिसर्पणात् પ્રસરવાથી फैलनेसे, नाम्ना परिसर्पः 'પરિસર્પ' એ નામથી કહેવાય છે 'परिसर्प' इस नामसे कहाता है ॥ ११ ॥

11. "Because it spreads in various directions, it is said to be 'Visarpa' or acute spreading affection. It is also known by the name of 'Parisarpa' because it spreads in all directions.

विसर्पस्य भेदाः —

स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजास्त्रयः ॥१२॥

सः તે वह, दोषैः દોષોથી दोषभेदसे, सप्तविधः સાત પ્રકારનો છે सात प्रकारका है, सप्तधातुकः च અને તેને સાત ધાતુવાળો और उसको सात धातुओंवाला, विज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए, पृथक् જુદા જુદા ત્રિભિઃ च દોષથી पृथक् पृथक् दोषसे, त्रयः ત્રણ तीन, त्रिभिः च ત્રિદોષથી सन्निपातसे, एकः विसर्पः એક વિસર્પ एक विसर्प, द्वन्द्वजाः અને દ્વન્દ્વજ और द्वन्द्वज, त्रयः ત્રણ છે तीन हैं ॥ १२ ॥

12. This disease should be known to be of seven kinds by reason of the differences in morbidity and it affects seven different body-elements. There are three varieties of it due to the morbidity of individual humors; there is one variety which is due to the morbidity of all the three humors combined i. e. to tri-discordance; and there are three varieties due to the morbidity of any two humors (i. e bi-discordance).

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥१३॥

वातिकः વાતિક वातिक, पैत्तिकः પૈત્તિક पैत्तिक, कफजः કફજ कफज, सान्निपातिकः च एव અને સાન્નિપાતિક और सान्निपातिक, एते એ ये चत्वारः ચાર चार, विसर्पाः વિસર્પો કહ્યા છે विसर्प कहे हैं, द्वन्द्वजाः અને દ્વન્દ્વજ और द्वन्द्वज, त्रयः ત્રણ तीन, वक्ष्यन्ते કહેવાશે कहे जायेंगे ॥ १३ ॥

13. Thus the vata type, the pitta type, the kapha type and the tri discordance type constitute four varieties and the remaining three varieties of bi discordance type will now be described.

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥१४॥

आग्नेयः આગ્નેય નામનો વિસર્પ आग्नेय नामका विसर्प, वातपित्ताभ्याम् વાત તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે वायु और पित्तसे उत्पन्न होता है, ग्रन्थ्याख्यः ગ્રન્થિ નામનો વિસર્પ ग्रन्थि नामका विसर्प, कफवातजः કફ તથા વાતથી ઉત્પન્ન થાય છે कफ और वातसे उत्पन्न होता है, यः तु અને જે और जो, घोरः ઘોર भयंकर, कर्दमकः કર્દમક નામનો વિસર્પ છે कर्दमक नामका विसर्प है, सः તે वह, पित्तकफसंभवः પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થાય છે पित्त और कफसे उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

११. स स्मृतः—संस्मृतः (ब)

१४. स पित्तकफसंभवः—स स्यात् पित्तकफात्मकः (फ.)
" पित्तकफसंभवः—स पित्तकफात्मकः (ब.)

14. The first is the 'Fiery' variety (St. Anthony's Fire) due to vata-cum-pitta; the second is the 'Nodular' variety due to kapha-cum-vata and the third is the fearful 'Kardamaka' or slimy variety; this last is due to pitta-cum-kapha.

विसर्पस्य दोषदूष्यसंग्रहः —

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥१५॥

रक्तम् રક્ત रक्त, लसीका લસીકા लसीका, त्वक् ચામડી त्वचा, मांसम् અને માંસ और मांस, दूष्यम् એ ચાર દૂષ્યો ये चार दूष्य, त्रयः વાત, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણ वात, पित्त और कफ ये तीन, मलाः મલરૂપ मलरूप, दोषाः દોષો મળી दोषों मिलकर, सप्त धातवः સાત ધાતુઓ सात धातुएं, विसर्पाणाम् વિસર્પોની विसर्पोंकी, समुत्पत्तौ ઉત્પત્તિમાં उत्पत्तिमें, विज्ञेयाः કારણ જાણવા कारण जानने चाहिए ॥ १५ ॥

15. Blood, lymph, skin and flesh—these four body-elements, together with the three morbid humors (viz. vata, pitta and kapha) are to be known as the seven sources for the rise of acute spreading affections of all kinds.

विसर्पस्य सामान्यनिदानम्—

लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥१६॥
व्यापन्नबहुमद्योष्णरागषाडवसेवनात् ।
शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥१७॥
कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च ।
दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात् ॥१८॥
तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैष्टिकस्य च ।
ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां लशुनस्य च ॥१९॥
प्रक्लिन्नानामसात्म्यानां विरुद्धानां च सेवनात् ।
अत्यादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनात् क्षतात् ॥२०॥
क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात् ।
विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पाणां समुद्भवः ॥२१॥

लवण- લવણ लवण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, कटु- કટુ कटु, उष्णानाम् તથા ઉષ્ણ और उष्ण, रसानाम् રસોના रसोंके, अतिसेवनात् અતિસેવનથી अतिसेवनसे, दध्यम्ल- ખાટું દહીં खट्टी दही, मस्तु- દહીંનું પાણી मस्तु, शुक्तानाम् શુક્ત शुक्त, सुरा- સુરા सुरा, सौवीरकस्य સૌવીરક सौवीरक, व्यापन्न-बहु-मद्य- તેમજ બગડી ગયેલ મદ્ય, બહુ મદ્ય बिगड़ी हुई मद्य, अधिक मद्य, उष्ण- ઉષ્ણ દ્રવ્ય उष्ण द्रव्य, राग- રાગ राग, षाडव- અને ષાડવોના और षाडवोंके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, हरितानाम् હરિત વર્ગના हरित वर्गके, शाकानाम् પત્રશાક पत्रशाक, विदाहिनाम् च તથા વિદાહી દ્રવ્યોના और विदाही द्रव्योंके, सेवनात् च સેવનથી सेवनसे, कूर्चिकानाम् કૂર્ચિકા कूर्चिका, किलाटानाम् કિલાટ किलाट, मन्दकस्य च અને નહિ જામેલ और मन्दक, दध्नः च દહીંના दहीके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, शाण्डाकि- શાંડાકિ शाण्डाकि, पूर्वाणाम् વગેરે आदि, आसुतानाम् च આસુત દ્રવ્યોના आसुत द्रव्योंके, सेवनात् च સેવનથી सेवनसे, तिल- તલ तिल, माष અડદ उड़द, कुलत्थानाम् કળથી कुलथी, तैलानाम् તેલ तैल, पैष्टिकस्य च ભેંદા पीठी, ग्राम्य- आनूप-औदकानाम् च ગ્રામ્ય, આનૂપ અને જલચર પ્રાણીઓના ग्राम्य, आनूप और जलचर

१५. मलाः—मताः (ह.)
१८. शाण्डाकि—सिण्डाकि (द.)

१९. पैष्टिकस्य—पिष्टकस्य (ग.)
२०. प्रक्लिन्नानाम्—प्रस्विन्नानाम् (ख. ह.)
२०. प्रक्लिन्नानामसात्म्यानां—प्रक्लिन्नानां च मत्स्यानां (ग.)
२१. क्षतबन्ध—वधबन्ध (ह.ड.थ.)
,, धर्मकर्मातिसेवनात्—दन्तक्षताद् नखात् (थ.)
,, क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मातिसेवनात्—वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादंतक्षतात् नखात् (फ. ब.)
,, ,, वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादंतनखक्षतात् (ध.)

प्राणियोंके, मांसानाम् માંસ मांस, लशुनस्य च લસણ લહશુન, प्रक्लिन्नानाम् સડેલાં- ગળેલાં सडे- गले, असात्म्यानाम् અસાત્મ્ય असात्म्य, विरुद्धानाम् च અને વિરુદ્ધ દ્રવ્યોના एवं विरुद्ध द्रव्योंके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, अत्यादानात् અતિશય ભોજનથી अति भोजनसे, दिवास्वप्नात् દિવસે સૂવાથી दिनमें सोनेसे, अजीर्ण- અજીર્ણ પર अजीर्ण पर, अध्यशनात् ફરી ભોજન કરવાથી पुनः भोजन करनेसे, क्षतात् क्षतथी चोट लगनेसे, क्षत- જખમથી ઘાવસે, बन्ध- કસીને દોરી વગેરે બાંધવાથી कसकर रस्सी आदिके बांधनेसे, प्रपतनात् પડી જઈ આઘાત લાગવાથી गिरकर चोट लगनेसे, घर्मकर्म- સ્વેદ આદિ ઉષ્ણ ઉપચારોના स्वेद आदि उष्ण उपचारोंके, अतिसेवनात् અતિ સેવનથી अति सेवनसे, विष-वात-अग्नि- તેમજ વિષ, વાયુ અને અગ્નિના एवं विष, वायु और अग्निके, दोषात् च દોષથી दोषसे, विसर्पाणाम् વિસર્પોની विसर्पोंकी, सम्भवः ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है ॥ १६-२१ ॥

16-21. The following are the causative factors of the spreading affections: excessive indulgence in saline, acid, pungent and hot tastes; as also in sour curds, whey, vinegars and in sura and sauveeraka wines; the use of stale or excessive liquor or heat-inducing condiments and confectionery; the use of irritating vegetables and greens, of cheese, inspissated milk and immature curds; the use of such fermented wines as Sandaki, as also of pastries made of sesamum, black gram and horse gram and of oils, the use of the flesh of domesticated, wet-land and aquatic animals and of garlic; the use of food stuffs that have gone soft or that are not homologous to one's system or are mutually incompatible; over eating; sleeping during the day, predigestion-meals, eating on a loaded stomach; wounds, injuries inflicted by blows, ligatures or falls; over-exposure to sun, over-strain and poisonous gases or burns.

एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।
दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पन्त्यहिताशिनाम् २२

एतैः આ इन, व्यामिश्रैः સેળભેળ થયેલા मिश्रित, निदानैः નિદાનો વડે निदानोंसे, कुपिताः કોપેલા कुपित हुए, मारुतादयः વાયુ વગેરે દોષ वायु आदि दोष, अहिताशिनाम् અહિત ભોજન કરનારનાં अहित भोजन करनेवालोंके, रक्तादीन् રક્ત વગેરે रक्त आदि, दूष्यान् દૂષ્યોને दूष्योंको, संदूष्य दूषित કરીને अतिदूषित करके, विसर्पन्ति વિસર્પ કરે છે विसर्प करते हैं ॥ २२ ॥

22. By combinations of the above-mentioned etiological factors, the vata and the other two humors getting provoked affect the susceptible body-elements such as blood etc., and spread in the whole body of the persons who are given to unwholesome eating.

विसर्पस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।
विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥२३॥

विसर्पः વિસર્પ विसर्प, बहिःश्रितः બહિરાશ્રિત बहिराश्रित, अन्तःश्रितः च અન્તરાશ્રિત अन्तराश्रित, तथा उभयसंश्रितः च અને ઉભયાશ્રિત છે एवं उभयाश्रित है, एतेषाम् એઓનું इनका, बलम् બલ बल, यथोत्तरम् પછી પછી બતાવેલ પદાર્થના ક્રમથી यथोत्तर, गुरु વધારે अधिक, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥२३॥

23. These acute spreading affections have their habitats in the periphery, in the internal organs and in both these habitats at the same time. Their

२३. बलमेतेषां—बलमेषां तु (ब.)

severity is to be known as progressively increasing in the order of their statement.

बहिर्मार्गाश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।
विसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥२४॥

बहिर्मार्गाश्रितम् બહિર્માર્ગમાં રહેલા बहिर्मार्गमें आश्रित, **विसर्पम्** વિસર્પને विसर्पको, **साध्यम्** સાધ્ય साध्य, **उभयाश्रितम्** બહાર અને અંદર બે માર્ગમાં રહેલા વિસર્પને बाहिर और अन्दर दोनों मार्गोंमें आश्रित विसर्पको, **दारुणम्** દારુણ दारुण, **असाध्यम्** તેમજ અસાધ્ય एवं असाध्य, **अन्तराश्रयम् तु** અને અંદરના માર્ગમાં રહેલા વિસર્પને और अन्तर्मार्गमें आश्रित विसर्पको, **सुकृच्छ्रम्** અતિકષ્ટસાધ્ય अतिकष्टसाध्य, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ २४ ॥

24. The external affection is curable; that which spreads both externally and internally, is incurable and that which is internal is to be known as serious and can be cured only with great difficulty.

विसर्पस्य बाह्याभ्यन्तराश्रयभेदेन द्वैविध्यम्—

अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।
बहिर्बहिःप्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥२५॥

अन्तराश्रये અંતરાશ્રિત વિસર્પમાં अन्तराश्रित विसर्पमें, **अन्तः** અંદર अन्दर, **प्रकुपिताः** પ્રકોપેલા प्रकुपित हुए, **दोषाः** દોષો અંદર ફેલાય છે दोष अन्दर विसर्पण करते हैं, **बहिः**- બહિરાશ્રિત વિસર્પમાં બહાર बहिराश्रित विसर्पमें बाहिर, **प्रकुपिताः** પ્રકોપેલા દોષો प्रकुपित दोष, **बहिः** બહાર ફેલાય છે बाहिर विसर्पण करते हैं, **उभयसंश्रिताः** અને ઉભયાશ્રિત વિસર્પમાં બહાર અને અંદર બન્ને સ્થાનમાં પ્રકોપેલા દોષો और उभाश्रित विसर्पमें बाहिर तथा अन्दर दोनों स्थानमें प्रकुपित दोष, **सर्वत्र** સર્વત્ર सर्वत्र, **विसर्पन्ति** ફેલાય છે विसर्पण करते हैं ॥ २५ ॥

२४. त्वन्तराश्रयं–त्वन्तराश्रितं (ब.)

25. The humors provoked in the internal parts of the body spread causing the affection in the internal regions, if provoked in the external parts then in the peripheral regions, and if in both these regions they spread everywhere.

मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्टनात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात् ॥२६॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात् ।
अतो विपर्ययाद्बाह्यमन्यैर्विद्यात् स्वलक्षणैः ॥२७॥

मर्मोपघातात् મર્મના ઉપઘાતથી मर्मके उपघातसे, **संमोहात्** મૂર્ચ્છાથી मूर्च्छासे, **अयनानाम्** સ્રોતોના स्रोतोंके, **विघट्टनात्** રોકાઈ જવાથી रुक जानेसे, **तृष्णातियोगात्** અતિશય તૃષ્ણાથી अत्यन्त तृष्णासे, **विषमाणाम् वेगानाम्** વેગોના વિષમ वेगोंके विषम, **प्रवर्तनात्** પ્રવર્તનથી प्रवर्तनसे, **आशु च** અને સહસા और शीघ्र, **अग्निबल-** અગ્નિનું બલ अग्निबलके, **क्षयात्** ક્ષીણ થવાથી क्षीण होनेसे, **अन्तर्जम्** અંતરાશ્રિત अन्तराश्रित, **विसर्पम्** વિસર્પ विसर्प, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए, **अतः** આનાથી इससे, **विपर्ययात्** વિપરીત विपरीत, **अन्यैः** બીજાં अन्य, **स्वलक्षणैः** પોતાનાં લક્ષણોથી अपने लक्षणोंसे, **बाह्यम्** બાહ્ય વિસર્પ बाह्य विसर्पको, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ २६-२७ ॥

26-27. From the injury to vital parts, stupefaction, the forcible dilatation of the passages, excessive thirst and irregular discharge of the natural urges and the diminution of ths gastric fire, the condition is readily recognised as affection of the internal type. From the contrary symptoms to these, the affection of the external type should be

२६. तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात्–तृष्णाभिकत्वाच्च वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् (ग.)
,, विषमाणां प्रवर्तनात्–विषमं च प्रवर्तनात् (च छ.य.)
२७. विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु–विद्याद्विसर्पमन्तर्यद्दाशु (ख.)

recognised and likewise other conditions by their characteristic symptoms.

असाध्यविसर्पलक्षणम्—

यस्य सर्वाणि लिङ्गानि बलवद्यस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥२८॥

यस्य જેનાં जिसमें, सर्वाणि સર્વ सब, लिङ्गानि લક્ષણ હોય लक्षण हों, यस्य જેનું जिसका, कारणम् કારણ कारण, बलवत् બળવાન હોય बलवान हो, यस्य च જેના जिसमें, कष्टाः કષ્ટદાયક कष्टप्रद, उपद्रवाः ઉપદ્રવો હોય उपद्रव हों, यः च અને જે और जो, मर्मगः મર્મ સુધી પહોંચ્યો હોય मर्म तक पहुंच गया हो सः તે वह, हन्ति મારી નાખે છે मार डालता है ॥२८॥

28. The condition, all of whose symptoms and etiological factors are severe, which is associated with formidable complications and which has affected a vital part, proves fatal.

वातविसर्पस्य निदानलक्षणे—

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।
प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥२९॥

रूक्षोष्णैः રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી रूक्ष तथा उष्ण द्रव्योंके सेवनसे, **पूरणैः वा** અથવા અતિ ભોજનથી अथवा अति भोजनसे, **समावृतः** આવૃત થયેલો आवृत हुआ, **प्रदुष्टः** અને દુષ્ટ થયેલો और दूषित हुआ, **केवलः** કેવળ केवल, **वायुः** વાયુ वायु, **दूष्यान्** દૂષ્યોને दूष्योंको, **दूषयन्** દૂષિત કરીને दूषित करता हुआ, **यथाबलम्** પોતાના બલ પ્રમાણે अपने बलके अनुसार, **विसर्पति** વિસર્પ કરે છે विसर्प उत्पन्न करता है ॥ २९ ॥

29. The vata that is provoked by dry and hot articles of diet or by the blockage due to impletion, impairs the body-elements and spreads in proportion to its strength.

तस्य रूपाणि—भ्रमदवथुपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्दोद्वेष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसंधिभेदविश्लेषणवेपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्रागमनं पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणाभासः श्वयथुमान् निस्तोदभेदशूलायामसंकोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते, अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रभेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा तनुविशदारुणाल्पास्रावैः, विबद्धवातमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातविसर्पः ॥ ३० ॥

तस्य તેનાં इसके, रूपाणि લક્ષણ लक्षण, भ्रम- જેવાંકિ:- ભ્રમ जैसेकि:- भ्रम, दवथु- દાહ दाह, पिपासा- તરસ प्यास, निस्तोद- તોદ तोद, शूल- શૂલ शूल, अङ्गमर्द- અંગમર્દ अंगमर्द, उद्वेष्टन- ગોટલાં ચઢવાં ऐंठन, कम्प- કમ્પ कम्प, ज्वर- જ્વર ज्वर, तमक- તમક શ્વાસ तमक श्वास, कास- ઉધરસ कास, अस्थिसंधिभेद- અસ્થિભેદ, સંધિભેદ अस्थि और संधियोंमें भेदनवत् पीड़ा, विश्लेषण- સંધિવિશ્લેષ विश्लेषण, वेपन- વેપન वेपन, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाकः અવિપાક अविपाक, चक्षुषोः આંખોની आंखोंमें, आकुलत्वम् વ્યાકુળતા आकुलता, अस्रागमनम् આંસુ આવવાં आंसु आना, अङ्गेषु च અને અવયવો ઉપર और अंगोंके ऊपर, पिपीलिका- કીડીઓ चीटियोंके, संचारः ફરતી હોય चलनेकीसी, इव તેમ લાગવું प्रतीति होना, यस्मिन् च અને જે और जिस, अवकाशे જગાએ जगह पर, विसर्पः વિસર્પ विसर्प, विसर्पति વિસર્પણ કરે છે फैलता है, सः તે वह, अवकाशः જગા जगह, श्याव-

३०. कम्पज्वर—श्लेष्मज्वर (क.)
,, विश्लेषण - विश्लेष (क.)
,, वेपन - वमन (ग.)
,, विसर्पति - अनुविसर्पति (ग.छ.ध.)
,, तनुविशदारुणाल्पास्रावैः—तनुविषमदारुणाल्पास्रावैः (ङ.)
,, अरुणाभैः—अरुणैः (ग)

२८ लिङ्गानि—रूपाणि (फ.ब.)
२९. समावृतः—समाचितः (ङ)

अरुण- શ્યામ-અરુણ શ્યાવ-અરુણ, आभासः રંગની જણાય वर्णकी, श्वयथुमान् તેમજ સોજાવાળી एवं सूजनयुक्त होती है. निस्तोद- તથા તોદ तथा तोद, भेद- ભેદ भेद, शूल- શૂલ शूल, आयाम- ખેંચ आयाम, संकोच- સંકોચ संकोच, हर्षस्फुरणैः હર્ષ અને ફરકાટથી हर्ष और स्फुरणसे, अतिमात्रम् અતિશય अत्यन्त, प्रपीड्यते પીડાય છે पीड़ित होती है. अनुपक्रान्तः च ચિકિત્સા કરવામાં ન આવતાં उपचार न करने पर, अरुणाभैः એકદમ લાલ રંગના शीघ्र लालवर्णके, श्यावैः वा કે શ્યામ રંગના या श्याम वर्णके, तनुभिः નાના अल्प, तनु- પાતળા पतले, विशद- વિશદ विशद, अरुण- અરુણ अरुण, अल्प- થોડા अल्प, आस्रावैः સ્રાવવાળા स्राव बहनेवाले, शीघ्रभेदैः અને એકદમ ફૂટી જતા और शीघ्र फूटजानेवाले, स्फोटकैः ફોડકાઓથી फोड़ोंसे, उपचीयते ઉપચિત થાય છે भरी होती है, विबद्ध-वात-मूत्र-पुरीषः च રોગીને અધોવાત, મૂત્ર અને ઝાડાની અટકાયત रोगीको वात मूत्र और पुरीषका अवरोध, भवति થાય છે होता है, अस्य च તેને उसको, निदानोक्तानि નિદાનમાં કહેલ આહારવિહાર निदानोक्त आहारविहार, न उपशेरते માફક આવતા નથી अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि च અને તેથી વિપરીત આહારવિહાર और इसके विपरीत आहारविहार, उपशेरते માફક આવે છે अनुकूल होते हैं, इति આ यह, वातविसर्पः વાતવિસર્પ છે वातविसर्प है ॥ ३० ॥

30. Its signs and symptoms are—general giddiness, burning, thirst, pricking pain, colic, body-ache, cramps, tremors, fever, asthma, cough, breaking and splitting pains in the bones and joints, trembling, anorexia, indigestion, agitation of the eyes, lacrimation and formication; the region where the inflammation is spreading becomes dusky-red in color and edematous. The patient suffers from severe pricking, splitting or aching pain in the part affected as also extension and contraction of the parts, hyper-asthesia and twitching. If not properly treated it becomes covered with thin dusky-red or dark eruptions which quickly break open and are followed by thin, clear, dusky-reddish and scanty discharge. There is retention of flatus, urine and feces; and the factors described as causative of visarpa of vata type are not homologatory to the patient while the opposite factors are homologatory. These are the signs and symptoms of acute spreading affections of the vata type.

पित्तविसर्पस्य निदानलक्षणे—

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।
दूष्यान् संदूष्य धमनीः पूरयद् वै विसर्पति ॥३१॥

उष्णोपचारेण ઉષ્ણ ઉપચારથી उष्ण उपचारसे, विदाहि- વિદાહી विदाही, अम्लाशनैः તથા અમ્લ ભોજનથી तथा अम्ल भोजनसे, चितम् સંચિત થયેલ संचित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, दूष्यान् દૂષ્યોને दूष्योंको सन्दूष्य દૂષિત કરી दूषित करके, धमनीः ધમનીઓને धमनियोंको, पूरयत् वै ભરી દેતું संपूरित करता हुआ, विसर्पति વિસર્પ પેદા કરે છે विसर्प उत्पन्न करता है ॥ ३१ ॥

31. The pitta accumulated by the use of hot things or by eating irritant and acid foods, vitiates the susceptible body-elements, and filling the vessels, begins to spread

३१. उपचारेण- उष्णचारादि (ह. क.)
,, विदाह्यम्लाशनैश्चितम्—विदाह्यम्लादिभिश्चितं (ध.)
,, धमनीः—मार्गांश्च (ह.ह.ध.क.)

तस्य रूपाणि—ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा मोहश्छर्दिरोचकोऽङ्गभेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्वप्नमरतिर्भ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहरितहारिद्रनीलकृष्णरक्तानां वर्णानामन्यतमं पुष्यति, सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाहसंभेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्त्रावैश्चिरपाकैश्च, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥३२॥

तस्य તેનાં उसके, रूपाणि લક્ષણ लक्षण, ज्वरः જેવાં કે:- જ્વર जैसेकि- ज्वर, तृष्णा તરસ प्यास, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, मोहः મોહ मोह, छर्दिः ઉલટી वमन, अरोचकः અરુચિ अरुचि, अङ्गभेदः અંગભેદ अंगभेद, स्वेदः પરસેવો पसीना, अतिमात्रम् અતિશય अत्यन्त, अन्तर्दाहः અન્તર્દાહ अन्तर्दाह, प्रलापः બકવાદ प्रलाप, शिरोरुक् માથામાં પીડા शिरमें पीडा, चक्षुषोः આંખોની आंखोंकी, आकुलत्वम् વ્યાકુળતા आकुलता अस्वप्नम् ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, अरतिः બેચેની बेचैनी, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, अतिमात्रम् અતિશય अत्यन्त, शीत- શીતળ शीतल, वात- પવન वायु, वारितर्षः અને પાણીની ઇચ્છા થવી और जलकी आकांक्षा, हरित-हारिद्र-नेत्र-मूत्र-वर्चस्त्वम् મૂત્ર તથા મલના વર્ણનું લીલા કે હળદર જેવા થવું मूत्र तथा मलके वर्णका हरा वा हल्दीसा होना, हरित- લીલાં हरित, हारिद्र- કે હળદર જેવાં या हल्दीके वर्णके, रूपदर्शनम् રૂપોનું દર્શન થવું रूपोंका दर्शन होना, यस्मिन् च અને જે और जिस, अवकाशे જગ્યાએ जगह विसर्पः વિસર્પ विसर्प, अनुसर्पति વિસર્પણ કરે છે फैलता है, सः તે वह, अवकाशः જગા जगह ताम्र- તામ્ર लाल, हरित- લીલો हरित, हारिद्र- હળદર જેવો हारिद्र, नील- નીલ नील, कृष्ण- કાળો काला, रक्तानाम् તથા રાતો तथा रक्त, वर्णानाम् એ વર્ણોમાંથી इन वर्णोंमेंसे, अन्यतमम् કોઈ એક વર્ણની कोई एक वर्णकी, पुष्यति થાય છે होती है, सोत्सेधैः च તથા ઊંચાઇવાળા सोथयुक्त, अतिमात्रम् અતિશય अत्यन्त, दाह- દાહ दाह, संभेदन- અને ભેદનથી और भेदनसे, परीतैः યુક્ત युक्त, तुल्य- સમાન समान, वर्ण- વર્ણના वर्णके, स्त्रावैः સ્ત્રાવવાળા स्त्राववाले, चिरपाकैः च અને લાંબે સમયે પાકતા और दीर्घ कालमें पकनेवाले, स्फोटकैः ફોડલીઓથી फोडोंसे, उपचीयते ઉપચિત થાય છે भरी होती है, अस्य च તેને उसको, निदानोक्तानि નિદાનમાં કહેલ આહારવિહાર निदानोक्त आहारविहार, न उपशेरते માફક આવતા નથી अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि च અને તેથી વિપરીત આહારવિહાર और इसके विपरीत आहारविहार, उपशेरते માફક આવે છે अनुकूल होते हैं, इति આ यह, पित्तविसर्पः પિત્તવિસર્પ છે पित्तविसर्प है ॥३२॥

32. Its signs and symptoms are fever, thirst, fainting, stupefaction, vomiting, anorexia, body-ache, excessive perspiration, burning, delirium, headache, agitation of the eyes, insomnia, apathy, giddiness, excessive craving for cold air and water, greenish or yellowish coloration of eyes, urine and feces, greenish or yellowish appearance of the body. In the region where the inflammation spreads, the parts become swollen and acquire any of the following colors:– coppery, greenish, yellowish, bluish, blackish or reddish. Then this swelling becomes affected with burning and splitting pain and coverd with eruptions which break open soon and are followed by discharge of a similar coloration. The

३२. हारिद्रनेत्रमूत्र -हारिद्रमूत्र (क.घ)
,, पुष्यति पश्यति (ङ.)
,, संभेदन—संतोदन (फ.ब.)
,, तुल्यवर्णास्त्रावैश्चिरपाकैश्च—तुल्यवर्णास्त्रावैश्चिरपाकैश्च भवति (ब.)
वर्णास्त्रावैः—वर्णस्त्रावैर्विविधैः (ब.)
,, चिरपाकैश्च-अचिरपाकैः (ङ.)

factors described as causative of Visarpa are not homologatory to the patient while the opposite kind of factors are homologatory. These are the signs and symptoms of acute spreading affection of the pitta type.

कफविसर्पस्य निदानलक्षणे—

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वन्नस्वप्नसंचितः ।
कफः संदूषयन् दूष्यान् कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥३३॥

स्वादु- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, स्निग्ध સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- તથા ગુરુ तथा गुरु, अन्न- ભોજન भोजन, स्वप्न- અને દિવસની ઊંઘથી और दिवास्वप्नसे, संचितः સંચિત થયેલો संचित हुआ, कफः કફ कफ, दूष्यान् દૂષ્યોને दूष्योंको, सन्दूषयन् દૂષિત કરીને दूषितकरके, अङ्गे શરીરમાં अंगोंमें, कृच्छ्रम् મંદગતિવાળો मंदगतिवाले, विसर्पति વિસર્પ કરે છે विसर्पको उत्पन्न करता है ॥ ३३ ॥

33. The kapha being accumulated by the ingestion of sweet, acid, salt, unctuous and heavy foods, as also by excessive sleep, vitiates the susceptible body-elements and spreads slowly in the body.

तस्य रूपाणि—शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठीविका छर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं च, यस्मिन्नवकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान् पाण्डुर्नातिरक्तः स्नेहसुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितोऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिर्बहुलत्वगुपलेपैः स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते, प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमद्घनमनुबद्धं स्निग्धमास्रावं स्रवति, ऊर्ध्वं च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः स्निग्धैर्बहुलत्वगुपलेपैर्व्रणैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी च भवति, श्वेतनखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चस्त्वं, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरते इति श्लेष्मविसर्पः ॥३४॥

तस्य તેના इसके, रूपाणि લક્ષણ लक्षण, शीतकः જેમકે શીતળતા जैसेकि शैत्य, शीतज्वरः શીતજ્વર शीतज्वर, गौरवम् ગૌરવ गौरव, निद्रा निद्रा निद्रा, तन्द्रा તંદ્રા तंद्रा, अरोचकः અરુચિ अरुचि, मधुरास्यत्वम् મુખમાધુર્ય मुखका मीठा होना, आस्योपलेपः મુખનો ઉપલેપ मुंहमें उपलेप, निष्ठीविका વારંવાર થૂંકવું बार बार थूकना, छर्दिः ઉલટી छर्दि, आलस्यम् આળસ आलस्य, स्तैमित्यम् સ્તિમિતતા स्तिमितता, अग्निनाशः અગ્નિનાશ अग्निनाश, दौर्बल्यम् च દુર્બલતા दुर्बलता, यस्मिन् च અને જે और जिस, अवकाशे જગ્યાએ स्थानमें, विसर्पः વિસર્પ विसर्प, अनुसर्पति વિસર્પણ કરે છે फैलता है, सः તે वह, अवकाशः જગ્યા जगह, श्वयथुमान् સોજાવાળી सूजनयुक्त, पाण्डुः ફિક્કી पांडुवर्ण, न अतिरक्तः થોડી લાલ थोडी लालीवाली, स्नेह- સ્નેહ स्निग्धता, सुप्ति- સ્પર્શજ્ઞાનથી રહિતપણું सुप्ति, स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तंभन, गौरवैः તથા ગુરુતા એઓથી तथा गुरुता इनसे, अन्वितः યુક્ત युक्त, अल्पवेदनः અલ્પવેદનાવાળી अल्पवेदनावाली, कृच्छ्रपाकैः કૃચ્છ્રતાથી પાકે એવા कृच्छ्रपाकी, चिरकारिभिः લાંબે વખતે મટતા चिरकारी, बहुलत्वक् જાડી ચામડી मोटी त्वचा, उपलेपैः અને ઉપલેપવાળા और उपलेपयुक्त, श्वेत- તથા સફેદ श्वेत, पाण्डुभिः તેમજ ફિક્કા एवं पाण्डुवर्णके, स्फोटैः ફોડકાઓના फोडोंसे, अनुबध्यते અનુબંધવાળી થાય છે व्याप्त होती है, प्रभिन्नः ભેદન થતાં इन फोडोंके फूटने पर, श्वेतम् સફેદ सफेद, पिच्छिलम् ચીકણો पिच्छिल, तन्तुमत् તંતુઓવાળો तंतुदार, घनम् ઘન घट्ट, अनुबद्धम् અનુબદ્ધ अनुबद्ध, स्निग्धम् અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध, आस्रावम् સ્રાવ आस्राव, स्रवति સ્રવે છે बहाती है, ऊर्ध्वम् च અને પછી और इसके पश्चात्, गुरुभिः ભારે गुरु, स्थिरैः સ્થિર स्थिर, जालावततैः જાળથી વ્યાપ્ત जालसे व्याप्त, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, बहुलत्वक् જાડી ચામડી मोटी त्वचा, उपलेपैः તથા ઉપલેપવાળા तथा उपलेपयुक्त, व्रणैः વ્રણોના व्रणोंका, अनुबध्यते

३४. बहुल- बहल (त.)
,, निष्ठीविका—प्रसेकः (द.फ.)
,, विसर्पोऽनुविसर्पति—विसर्पति (ह.)

અનુબંધવાળી થાય છે अनुबन्धवाली होती है, अनुबन्धी च અને લાંબો સમય और चिरकालतक, भवति એવીજ સ્થિતિમાં રહે છે ऐसी ही स्थितिमें रहती है, श्वेत-नख-नयन-वदन-त्वक्-मूत्र-वर्चस्त्वम् અને નખ, નેત્ર, મુખ, ચામડી, મૂત્ર તથા મળના વર્ણનું और नख, नेत्र, मुख, त्वचा, मूत्र तथा मलके वर्णकी श्वेतता होती है, अस्य च આ રોગીને इस रोगीको, निदानोक्तानि નિદાનમાં કહેલ આહારવિહાર निदानोक्त आहारविहार, न उपशेरते માફક આવતા નથી अनुकूल नहीं होते, विपरीतानि च અને તેથી વિપરીત આહારવિહાર और इसके विपरीत आहारविहार, उपशेरते માફક આવે છે अनुकूल होते हैं. इति श्लेष्मविसर्पः આ શ્લેષ્મવિસર્પ છે यह श्लेष्मविसर्प है ॥ ३४ ॥

34. Its signs and symptoms are– chills, algid fever, heaviness somnolence, torpor, anorexia, sweet taste in the mouth, formation of fur and sordes in the mouth, ptyalism, vomiting, lethargy, rigidity, loss of the gastric fire and prostration. Locally, in the region where the inflammation spreads, the part becomes swollen and is characterised by pallor or slight redness, greasiness, numbness, rigidness and heaviness, and only slight pain. It suppurates with difficulty and after a long time, and is studded with eruptions which are covered with a thick skin over them and are white, or yellowish white in color. When this breaks open, there is white, slimy, fibrinous, dense, sticky and viscid discharge from it. Thereafter it is followed by a heavy and firm network of slough-covering and firmly adhering to the wound. There is pallor of nails, eyes, face, skin, urine and feces and the factors described as causative of Visarpa of this type are not homologatory to the patient, while the antagonistic factors are homologatory. These are the signs and symptoms of the acute spreading affections of the kapha type.

अग्निविसर्पस्य निदानलक्षणे—

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः।
परस्परं लब्धबलं दहद्गात्रं विसर्पति ॥३५॥

स्वहेतुभिः પોતપોતાના હેતુઓથી अपनेअपने कारणोंसे, अतिमात्रम् અતિશય अत्यन्त, प्रकुपितम् પ્રકોપ પામેલ प्रकुपित हुए, वातपित्तम् વાતપિત્ત वातपित्त, परस्परम् પરસ્પર परस्पर, लब्धबलम् બળ મેળવીને बलवान होकर, गात्रम् અંગમાં गात्रको, दहत् દાહ કરતાં जलाते हुए विसर्पति અગ્નિવિસર્પ કરે છે अग्निविसर्पको उत्पन्न करते हैं ॥ ३५ ॥

35. Vata-cum-pitta getting excessively provoked by their respective etiological factors and strengthened by each other, spread inflaming the affected region.

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्यमाणं मन्यते, छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमकारोचकास्थिसंधिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते, यं यं चाप्यवकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रगत्वादाश्वेव मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतप्ते पवनोऽतिबलो भिनत्त्यङ्गान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां, हिक्काश्वासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न क्वचन सुखमुपलभते, अरतिपरीतः स्थानादासनाच्छय्यां क्रान्तुमिच्छति, क्लिष्टभूयिष्ठ-

३५. दहद्गात्रं—शीघ्रमंगे (ग.)

आशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्रबोधश्च भवति; तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥३६॥

तदुपतापात् તેના ઉપતાપથી इसके उपतापसे, **आतुरः** રોગી रोगी, **सर्वशरीरम्** આખા શરીર પર समस्त शरीर पर, **अङ्गारैः अवकीर्यमाणम् इव** જાણે અંગારા નાખવામાં આવ્યા હોય એમ अङ्गारे बिखरे हुए हों ऐसा, **मन्यते** માને છે मानता है, **छर्दि-** અને ઉલટી छर्दि, **अतीसार-** અતિસાર अतिसार, **मूर्च्छा-** મૂર્છા मूर्च्छा, **दाह-** દાહ दाह, **मोह-** મોહ मोह, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **तमक-** તમક શ્વાસ तमक श्वास, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अस्थिसंधिभेद-** અસ્થિભેદ, સંધિભેદ अस्थि और संधियोंमें भेदनवत् पीड़ा, **तृष्णा-** તૃષ્ણા तृष्णा, **अविपाक-** અવિપાક अविपाक, **अङ्गभेदादिभिः च** તથા અંગભેદ વગેરેથી तथा अङ्गभेद आदिसे, **अभिभूयते** પીડાય છે पीड़ित होता है, **यत्र यत्र च** અને જે જે और जिस जिस, **अवकाशे** પ્રદેશમાં प्रदेशमें, **विसर्पः** વિસર્પ विसर्प, **अनुसर्पति** વિસર્પણ કરે છે फैलता है, **सः** તે वह, **अवकाशः** પ્રદેશ स्थान, **शान्त-अङ्गार-प्रकाशः** બુઝાએલા અંગારા જેવો बुझे हुए अंगारेके समान, **अतिरक्तः वा** કે અતિશય રાતો या अतिरक्त, **भवति** થાય છે होता है, **अग्निदग्ध-प्रकारैः** અને અગ્નિથી બળેલા અંગ પર જેવા ફોલ્લા ઊઠી આવે છે और अग्निसे जले हुए अंग पर जैसे स्फोट उठ आते हैं, **स्फोटैः च** તેવા ફોડલાઓથી वैसे फोड़ेसे, **उपचीयते** ભરાઈ જાય છે भरा जाता है, **सः** તે वह, **शीघ्रगत्वात्** શીઘ્ર ગતિવાળો હોવાથી शीघ्र फैलनेवाला होनेसे, **आशु एव** શીઘ્ર शीघ्र ही, **मर्मानुसारी** મર્મમાં પહોંચી જનારો मर्ममें पहुंच जानेवाला, **भवति** થાય છે होता है, **मर्मणि च** અને મર્મ और मर्मोंके, **उपतप्ते** પીડિત થતાં उपतप्त होने पर, **अतिबलः** અતિબળવાન अतिबलवान, **पवनः** વાયુ वायु, **अङ्गानि** અંગોને अंगोंको, **अतिमात्रम्** અતિશય अत्यन्त, **भिनत्ति** ભેદે છે विदीर्ण करता है, **संज्ञाम्** સંજ્ઞાને संज्ञाको, **प्रमोहयति** નાશ કરે છે नष्ट करता है, **हिक्काश्वासौ** હેડકી તથા શ્વાસને हिक्का तथा श्वासको, **जनयति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **निद्राम्** નિદ્રાનો निद्राको, **नाशयति** નાશ કરે છે नष्ट करता है, **नष्टनिद्रः** નિદ્રાના નાશવાળો नष्ट हुई निद्रावाला, **प्रमूढसंज्ञः** સંજ્ઞાના મોહવાળો संज्ञारहित, **व्यथितचेताः** અને ચિત્તની વ્યથાવાળો चित्तकी व्यथावाला, **सः** તે રોગી वह रोगी, **क्वचन** ક્યાંય પણ कहीं भी, **सुखम्** સુખ सुख, **न** નથી नहीं, **उपलभते** મેળવતો पाता, **अरतिपरीतः** બેચેનીથી વ્યાપ્ત बेचैनीसे परेशान होकर, **स्थानात् आसनात्** ઊભવા તથા બેસવાનું છોડી खड़े होने तथा बैठनेको त्यागकर, **शय्याम्** પથારીમાં शय्यामें, **क्रान्तुम्** લેટવાની लेटना, **इच्छति** ઇચ્છા કરે છે चाहता है, **क्लिष्टभूयिष्ठः च** અને બહુ દુઃખી થવાથી તેને और अत्यन्त दुःखी होनेसे उसको, **आशु** એકદમ सीघ्र, **निद्राम्** ઊંઘ नींद, **लभते** આવે છે आ जाती है, **दुर्बलः** દુર્બળ दुर्बल, **दुःख-** અને દુઃખેથી और कठिनाईसे, **प्रबोधः च** જાગૃત जागृत, **भवति** થાય છે होता है, **अग्निविसर्प-** અગ્નિવિસર્પથી अग्निविसर्पसे, **परीतम्** ઘેરાએલા पीड़ित, **एवंविधम्** આવા પ્રકારના इस प्रकारके, **तम्** તે રોગીને उस रोगीको **अचिकित्स्यम्** અચિકિત્સ્ય अचिकित्स्य, **विद्यात्** જાણવો जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

36. The signs and symptoms of this condition are—the patient affected with this type of Visarpa feels as if his body is sprinkled over with live coals. He is overcome with fits of vomiting, diarrhea, fainting, burning, faintness fever, asthma, anorexia, pain in the bones and joints, thirst, indigestion, body-aches and similar other symptoms. Locally, the region where it spreads acquires the color of extinguished embers (blackish). They become covered with such blebs as are produced by burns due to fire. Due to its rapid progress, it soon

३६. भजति, दुर्बलो—लभते (ग.)

" भजति—लभते (त.ब.)

" दुर्बलो—अबलो (ड.)

" तमेवंविधं—तमेवंविधमातुरं (फ.)

spreads to the vital regions. When the vital regions are affected, the vata, which has become very strong, causes excessive disintegration of the tissues and leads to dullness of mental processes, produces hiccup, dyspnea and loss of sleep. The patient who has thus lost his sleep, whose mental processes are dulled and whose mind is afflicted, does not find relief anywhere. He is overcome with apathy, and desires to go to bed leaving his seat or reclining position. Thus exceedingly exhausted he soon falls into a coma. Being very debilitated, he is roused from this state with difficulty. One afflicted with this fiery type of Visarpa is to be regarded as incurable.

कर्दमविसर्पस्य निदानलक्षणे—

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रक्लेदयति देहिनम् ॥३७॥

स्वेन પોતાના अपने अपने, हेतुना હેતુથી कारणोंसे, बलवत् બળવાન प्रकुपितम् પ્રકુપિત થયેલ प्रकुपित हुए, बलवत् बलवान्, कफपित्तम् કફપિત્ત कफपित्त, एकदेशे એક સ્થાનમાં एकदेशमे, विसर्पति કર્દમવિસર્પ કરે છે कर्दम विसर्पको उत्पन्न करते हैं, देहिनम् અને મનુષ્યને और मनुष्यके उस भागमें, तु તો तो, प्रक्लेदयति પ્રક્લેદિત કરે છે अत्यन्त क्लेद उत्पन्न करते हैं ॥३७॥

37. Kapha-cum-pitta, getting excessively provoked by their respective etiological factors, spread in the body causing softening of the tissues locally.

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुरुत्वं दाहः स्तैमित्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽन्नद्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनमङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं चोपजायते, प्रायश्चामाशये विसर्पत्यलसक एकदेशग्राही च, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिडकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः स्निग्धो बहूष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीरपाको निरास्रावः शीघ्रक्लेदः स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसत्वक् क्रमेणाल्परुक् परामृष्टोऽवदीर्यते कर्दम इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपूतिमांसत्यागी सिरास्नायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति संज्ञास्मृतिहन्ता च; तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥३८॥

तद्विकाराः તેનાં લક્ષણ उसके लक्षण, शीतज्वरः જેવાં કે- શીતજ્વર जैसेकि:- शीतज्वर, शिरोगुरुत्वम् માથું ભારે થવું शिरोगुरुता, दाहः દાહ दाह, स्तैमित्यम् સ્તિમિતતા स्तैमित्य, अङ्गावसदनम् શરીરની શિથિલતા अंगोंकी शिथिलता, निद्रा નિદ્રા निद्रा, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, मोहः મોહ मोह, अन्नद्वेषः અન્નદ્વેષ अन्नद्वेष, प्रलापः બકવાદ प्रलाप, अग्निनाशः અગ્નિનાશ अग्निनाश, दौर्बल्यम् દુર્બલતા दुर्बलता, अस्थिभेदः અસ્થિભેદ अस्थिभेद, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, पिपासा તરસ प्यास, स्रोतसाम् સ્રોતોમાં स्रोतोंमें, प्रलेपः પ્રલેપ प्रलेप, इन्द्रियाणाम् ઇન્દ્રિયોની इन्द्रियोंकी, जाड्यम् જડતા जड़ता, प्रायोपवेशनम् અન્નત્યાગ अन्नत्याग, अङ्गविक्षेपः અંગવિક્ષેપ अंगोंका विक्षेप, अङ्गमर्दः અંગમર્દ अंगमर्द, अरतिः અરતિ बेचैनी,

३७. बलवत् स्वेन—बलवत्स्वेन (ब.)
,, देहिनम्—चाधिकम् (क. ब. फ.)

३८. शिरोगुरुत्वं—शिरोरोगो गौरवं (ब.)
,, शिरोगुरुत्वं दाहः—शिरोगौरवं त्वग्दाहः (फ)
,, दौर्बल्यं—निस्तोदो दौर्बल्यं (फ.)
,, प्रायोपवेशनं—भामापवेशनं (ग.ङ.च.ब.)
,, पिडकावकीर्ण इव मेचकाभः कालो मलिनः—पिडकावकीर्णोऽतिमेचकाभो मलिनः (ब.)
,, स्मृतिहन्ता—स्मृतिहर्ता (ङ.)

औत्सुक्यम् च અને ઉત્સુકતા और उत्सुकता, उपजायते થાય છે होते हैं, अलसकः આ મંદવિસર્પી विसर्प यह धीमे फैलनेवाला विसर्प प्रायः च ઘણું કરીને प्रायशः, आमाशये આમાશયમાં आमाशयमें, विसर्पति પ્રસરે છે फैलता है, एकदेशग्राही च અને એક જગાએ થનાર છે और एकदेशमें होता है, यस्मिन् च અને જે और जिस, अवकाशे જગાએ स्थानमें, विसर्पः આ વિસર્પ यह विसर्प, विसर्पति પ્રસરે છે फैलता है, सः તે वह, अवकाशः જગા स्थान, रक्त- રક્ત लाल, पीत- પીળા पीत, पाण्डु- અને પાંડુ और पाण्डु, पिडकावकीर्णः ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત पिड़काओंसे भरा, इव તથા જેવી हुआ जैसा, मेचकाभः મેશના જેવી धुपछांहके रंगका, कालः કાળી काला, मलिनः મલિન मलिन, स्निग्धः સ્નિગ્ધ चीकना, बहूष्मा બહુ ગરમ अति उष्ण, गुरुः ભારે गुरु, स्तिमितवेदनः સ્તિમિત વેદનાવાળી स्थिर वेदनायुक्त, श्वयथुमान् સોજાવાળી सूजनवाला, गम्भीरपाकः ગંભીર પાકવાળી गम्भीरपाकयुक्त, निरास्रावः સ્રાવવિનાની स्रावरहित, शीघ्रक्लेदः એકદમ ક્લેદવાળી થનાર शीघ्र क्लेद युक्त होनेवाला, स्विन्न- સ્વેદયુક્ત पसीनावाले, क्लिन्न- ક્લેદયુક્ત क्लेदवाले, पूतिमांस- દુર્ગંધયુક્ત માંસ पूतिमांस, त्वक् તથા ચામડીવાળી और त्वचासे युक्त, क्रमेण અને ક્રમે ક્રમે और क्रमशः, अल्परुक् થોડી પીડાવાળી હોય છે मन्दपीडायुक्त होता है, परामृष्टः અડકવાથી छूने पर, अवदीर्यते ફાટી જાય છે फट जाता है, कर्दमः કાદવની कीचडकी, इव પેઠે भांति, अवपीडितः દબાવતાં दबानेसे, अन्तरम् प्रयच्छति દબાઈ જાય છે दब जाता है, उपक्लिन्न- તેમાંથી ક્લેદયુક્ત उससे क्लेदयुक्त, पूतिमांसत्यागी તથા દુર્ગન્ધયુક્ત માંસ નીકળે છે और सड़ा दुर्गन्धयुक्त मांस निकलता है, सिरास्नायु- સિરા અને સ્નાયુઓ सिराएं और स्नायु, संदर्शी દેખાય છે दीखते हैं, कुणपगन्धी અને મડદાના ગંધવાળી હોય છે और शवके समान गन्धवाला होता है, संज्ञास्मृति- સંજ્ઞા તથા સ્મૃતિને संज्ञा तथा स्मृतिको, हन्ता च હરનાર नष्ट करनेवाला, भवति થાય છે होता है, कर्दमविसर्प- કર્દમવિસર્પથી कर्दमविसर्पसे, परीतम् ઘેરાયેલ पीड़ित, तम् તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, अचिकित्स्यम् અચિકિત્સ્ય चिकित्साके लिये अयोग्य, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ३८ ॥

38. Its signs and symptoms are—algid fever, heaviness of the head, burning, stiffnes, flabbiness of the limbs, somnolence, torpor stupefaction, repugnance to food, delirium, loss of digestive fire, prostration, pain in the bones, fainting, thirst, increased secretion in the channels, dullness of the senses, loss of the zest for living, subsultus tendinum, body-ache, listlessness, anorexia and anxiety. Mostly this kind of Visarpa spreads in the upper part of the alimentary tract. It spreads slowly and affects one region only. Locally where thisa ffection spreads, the part looks red, yellow or pale in color as though studded with eruptions. It is cyanosed black, dirty-looking, greasy, very hot, heavy, afflicted with dull pain, edematous, attended with deep suppuration, devoid of any discharge, rapidly softening, containing moist and putrid flesh and skin, and attended with gradual diminution of pain. On being touched, it spills like slush and when pressed, goes down (pits on pressure), and softened and putrid flesh sloughs out, exposing vessels and muscular tissues; it smells like putrid flesh and causes loss of consciousness and memory. The patient afflicted with this condition known as Kardama Visarpa is to be regarded as incurable.

ग्रन्थिविसर्पस्य निदानलक्षणे—

स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिष्यन्दिसेविनामव्यायामादिसेविनामप्रतिकर्मशीलानां श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृद्धावतिबलौ प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते; तत्र वायुः श्लेष्मणा विबद्धमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य रक्तं सिरास्नायुमांसत्वगाश्रितानां ग्रन्थीनां मालां कुरुते तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां, तदुपतापाज्ज्वरातिसारकासहिक्काश्वासशोषप्रमोहवैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्दिर्मूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः; स एतैरुपद्रुतः सर्वकर्मणां विषयमतिपतितो विवर्जनीयो भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्थिर- સ્થિર स्थिर, गुरु- ગુરુ गुरु, कठिन કઠણ कठिन, मधुर- મધુર मधुर, शीत- શીતળ शीतल, स्निग्ध तथा સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, अन्नपान- અન્નપાન अन्नपान, अभिष्यन्दि- તેમજ અભિષ્યન્દી દ્રવ્યોનું एवं अभिष्यन्दी द्रव्योंको, सेविनाम् સેવન કરનારાઓના सेवन करनेवालोंमें, अव्यायामादिसेविनाम् વ્યાયામાદિનું સેવન નહિ કરનારાઓના व्यायाम आदिका सेवन नहीं करनेवालोंमें, अप्रतिकर्मशीलानाम् ચિકિત્સા નહિ કરાવનારાઓના चिकित्सा नहीं करानेवालोंमें, श्लेष्मा કફ कफ, वायुः च અને વાયુ और वायु, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकुपित, आपद्यते પામે છે होते हैं, दुष्ट દુષ્ટ दुष्ट, प्रवृद्धौ અને વધેલ और बढ़े हुए, अतिबलौ તથા અતિબલવાન तथा अति बलवान, तौ તે બે वे उभौ बे दोनों, दूष्यान् દૂષ્યોને दूष्योंको, प्रदूष्य દૂષિત કરીને दूषितकरके, विसर्पाय ગ્રંથિવિસર્પ ग्रन्थिविसर्प, कल्पेते કરે છે उत्पन्न करते हैं, तत्र તેમાં उसमें, श्लेष्मणा કફથી कफसे, विबद्धमार्गः માર્ગ રોકાઈ જતાં मार्ग रुकजाने पर, वायुः વાયુ वायु, तम् एव તે જ उसी, श्लेष्माणम् કફને कफको, अनेकधा અનેક રીતે अनेक प्रकारसे, भिन्दन् ભેદતો विभाजित करके, क्रमेण ક્રમે કરી क्रमशः, कफाशये કફાશયમાં कफाशयमें, कृच्छ्र-पाक-साध्याम् કૃચ્છ્રતાએ પાકતી અને કષ્ટસાધ્ય कठिनाईसे पकनेवाली और कष्टसाध्य, ग्रन्थिमालाम् ગ્રન્થિમાળાને ग्रन्थिमालाको, संजनयति પેદા કરે છે उत्पन्न करती है, उत्सन्नरक्तस्य वा અથવા વધેલા રક્તવાળાના या रक्तवृद्धिवाले पुरुषमें, रक्तम् રક્તને रक्तको, प्रदूष्य દૂષિત કરીને दूषित करके, तीव्ररुजानाम् તીવ્ર પીડાયુક્ત तीव्र पीड़ायुक्त, स्थूलानाम् સ્થૂલ स्थूल, अणूनाम् वा કે અણુ या अणु, दीर्घवृत्त- લાંબી અથવા ગોળ दीर्घ वा गोल, रक्तानाम् અને રાતી और रक्तवर्णवाली, सिरा-स्नायु- સિરા-સ્નાયુ सिरा-स्नायु, मांसत्वगाश्रितानाम् માંસ અને ત્વચામાં રહેલ मांस और त्वचामें आश्रित, ग्रन्थीनाम् ગ્રંથિઓની ग्रन्थियोंकी, मालाम् માળા माला, कुरुते પેદા કરે છે उत्पन्न करती है, तदुपतापात् તેના ઉપતાપથી उसके उपतापसे, ज्वर- જ્વર ज्वर, अतिसार- અતિસાર अतिसार, कास- કાસ कास, हिक्का- હેડકી हिक्का, श्वास- श्वास श्वास, शोष- શોષ शोष, प्रमोह- પ્રમોહ प्रमोह, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाक- અવિપાક अविपाक, प्रसेक- પ્રસેક प्रसेक, छर्दि- ઊલટી छर्दि, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अङ्गभङ्ग- અંગ ભાંગવાં अंगभंग, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, अरति- બેચેની बेचैनी, सदनाद्याः શિથિલતા વગેરે शिथिलतादि, उपद्रवाः ઉપદ્રવોનો उपद्रव, प्रादुर्भवन्ति પ્રાદુર્ભાવ થાય છે उत्पन्न होते हैं, एतैः આ ઉપદ્રવોથી इन उपद्रवोंसे, उपद्रुतः પીડાતા पीड़ित, सर्वकर्मणाम् સર્વ ચિકિત્સાઓના सब चिकित्साके, विषयम् વિષયને विषयको, अति-पतितः ઉલ્લંઘી ગયેલ હોવાથી उल्लंघन कर जानेसे, सः તે वह, विवर्जनीयः છોડી દેવા યોગ્ય त्याज्य, भवति થાય છે होता है, इति ग्रन्थिविसर्पः આ ગ્રન્થિવિસર્પ છે यह ग्रन्थिविसर्प है ॥३९॥

३९. शीलानां—शालिनां (ख.)

,, ग्रन्थीनां मालां कुरुते—ग्रन्थिविसर्पं कुरुते (ख. ङ.)

39. Kapha-cum-vata gets provoked by the use of firm, heavy, hard, sweet, cold and unctuous articles of diet, by the use of liquefacient articles, by lack of physical exercise etc., as also of seasonal purification. These two

morbid humors getting excessively provoked vitiate the susceptible body-elements and produce acute spreading affection. Thereafter the vata, being obstructed by kapha in its progress and making its way by dispersing kapha in various directions produces in due course a series of glandular enlargements which are slow in suppurating and difficult of cure, in the habitats of kapha. And in the plethoric patient it vitiates the blood and produces a series of localized swellings situated in the vessels, muscles, flesh and skin. These swellings may be acutely painful, large or small, oval or round in shape and of red color. As a result of this affection, the following complications arise—fever, diarrhea, cough, hiccup, dyspnea, emaciation, faintness, discoloration, anorexia, indigestion, ptyalism, vomiting, fainting, body-ache, somnolence, listlessness, asthenia etc. The patient who is affected with these complications is too far gone for any therapeutic measures and is to be given up as incurable. Thus the nodular type of Visarpa has been described.

उपद्रवस्य लक्षणम्, उपद्रवस्य आशुप्रतिकारोपदेशः—

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा, रोगात् पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसंज्ञः। तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधेर्गुणभूत उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति। स तु पीडाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्टशरीरत्वात्; तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिबाधेत ॥ ४० ॥

रोग- રોગના रोगके, उत्तरकालजः પાછલા સમયમાં જન્મેલ उत्तर कालमें उत्पन्न होनेवाला, रोगाश्रयः રોગનો આશ્રિત रोगका आश्रित, स्थूलः સ્થૂલ स्थूल, अणुः वा કે અણુ या अणु, रोगः एव तु રોગ જ रोग ही, उपद्रवः खलु ઉપદ્રવ છે उपद्रव है, रोगात् રોગની यह रोगके, पश्चात् પાછળથી पीछे, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, इति માટે इस लिए, उपद्रव- ઉપદ્રવ उपद्रव, संज्ञः કહેવાય છે कहाता है, तत्र તેમાં इसमें, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, प्रधानः પ્રધાન છે प्रधान होता है, उपद्रवः અને ઉપદ્રવ और उपद्रव, व्याधेः વ્યાધિના કરતાં व्याधिकी अपेक्षासे, गुणभूतः ગૌણ છે गौण होता है, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, प्रधानप्रशमे મુખ્યની શાન્તિ થતાં प्रधानकी शान्तिसे, तस्य તેની उसकी, प्रशमः શાન્તિ शान्ति, भवति થાય છે होती है, पश्चात् પાછળથી पीछे, उत्पद्यमानः પેદા થતો उत्पन्न होता हुआ; सः तु તે वह, व्याधि- વ્યાધિથી रोगसे, परिक्लिष्टशरीरत्वात् રોગીનું શરીર પરિક્લિષ્ટ થયેલ હોવાથી रोगीका शरीर परिक्लिष्ट होनेसे, पीडाकरतरः વધારે પીડા કરનાર अधिक पीडाकर, भवति થાય છે होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, त्वरमाणः ત્વરાપૂર્વક जल्दीसे, उपद्रवम् ઉપદ્રવનો उपद्रवका, अभिबाधेत નાશ કરવો જોઈએ नाश करना चाहिए ॥ ४० ॥

40. Complication occurs as a sequela following and resulting from the main disease. It may be in the nature of a major of minor ailment. The sequela is so called because it is consequent on the disease. The disease is the main ailment and the sequela is secondary to the main disease. It generally disappears with the disappearance of the main disease. It is more

४०. रोगोत्तरकालजो-रोगान्तरकालजो (ब. फ.)
,, गुणभूतः-गुणीभूतः (ध.)

४०. शरीरत्वात्-शरीरधातुकत्वात् (द.)

troublesome than the main disease itself, because it appears in the later stages of disease when the body is already weakened. Hence, the physician should be very prompt in the treatment of complications.

सान्निपातिकविसर्पलक्षणम्—

सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनुसारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति सन्निपातविसर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥४१॥

सन्निपातविसर्पम् સન્નિપાતવિસર્પ सन्निपातविसर्प, सर्वायतन- સર્વ નિદાનોથી सब निदानोंसे, समुत्थम् ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुआ, सर्वलिङ्ग- સર્વ દોષોનાં લક્ષણોથી सर्व दोषोंके लक्षणसे, व्यापिनम् યુક્ત युक्त, सर्वधात्वनुसारिणम् સર્વ ધાતુઓને અનુસરનાર सब धातुओंको अनुसरनेवाला, आशुकारिणम् શીઘ્રકારી शीघ्रकारी, महात्ययिकम् इति અને મહાત્યયકારી હોવાથી और महान विनाशकारक होनेसे, अचिकित्स्यम् તેને અચિકિત્સ્ય उसको अचिकित्स्य, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ४१ ॥

41. The acute spreading affection due to tri-discordance, which results from the combination of all the etiological factors, which manifests a combination of all the signs and symptoms, which spreads in all the body-elements, which spreads very rapidly and which is excessively fulminating, should be regarded as irremediable.

विसर्पाणां साध्यासाध्यविचारः—

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्त्रयः साध्या भवन्ति; अग्निकर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टे मर्मणि अनुपगते वा सिरास्नायुमांसक्लेदे साधारणक्रियाभिरुभावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापद्येयाताम्, अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्याद्देहमाश्वेवाशीविषवत्;

तत्र તેમાં उनमें, वात-पित्त-श्लेष्म-निमित्ताः વાત, પિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલા वातज-पित्तज-कफज, त्रयः ત્રણ तीन, विसर्पाः વિસર્પો विसर्प, साध्याः સાધ્ય साध्य, भवन्ति છે होते हैं, अग्निकर्दमाख्यौ અગ્નિવિસર્પ અને કર્દમવિસર્પ अग्निविसर्प और कर्दमविसर्प, पुनः उभौ एव બન્ને दोनों, मर्मणि મર્મમાં मर्ममें, अनुपसृष्टे પહોંચ્યા ન હોય न पहुंचे हों, सिरा- स्नायु- સિરા, સ્નાયુ सिरा, स्नायु, मांसक्लेदे અને માંસનો ક્લેદ और मांस गल गये, अनुपगते वा ન થયો હોય તો न हो तो, साधारण- સાધારણ साधारण, क्रियाभिः ચિકિત્સા चिकित्साके, अभ्यस्यमानौ સતત કરવાથી लगातार करने पर, प्रशान्तिम् શાન્ત शान्त, आपद्येयाताम् થાય છે हो जाते हैं, तयोः તે બેમાંથી उन दोनोंमें, पुनः अन्यतरः ગમે તે એક कोई भी एक, अनादरोपक्रान्तः બરાબર ચિકિત્સા ન થતાં सम्यक् चिकित्सा न करने पर, आशीविषवत् સર્પની પેઠે सर्पकी तरह, आशु एव શીઘ્ર જ शीघ्र हीं, देहम् શરીરને देहको, हन्यात् હણે છે नष्ट करता है।

42-(1). The three varieties of acute spreading affections namely the vata type, the pitta type and the kapha type, are curable. The varieties, namely the fiery and slimy types of acute spreading affection, if not attended with complications, if not spread into vital regions, and if the vessels, muscles and flesh are not softened, can be subdued by the systematic and repeated application of the general measures of treatment. If treatment is not properly carried out, either of these types of

४२. पुनरनुपसृष्टे-पुनरनुपसृष्टौ (ब.)

४२. साधारणक्रियाभिरुभावेवाभ्यस्यमानौ-साधारणक्रियाभिरुपायैः तावेवाभ्यस्यमानौ (ख. ङ.)

affections will destroy the body like a venomous serpent.

तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेनं परिहरेत्; सन्निपातजं तु सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चासाध्यं विद्यात् ॥४२॥

तथा तथा तथा, अजातोपद्रवम् ઉપદ્રવ વિનાના उपद्रवरहित, ग्रन्थिविसर्पम् ગ્રન્થિવિસર્પની ग्रन्थिविसर्पकी, चिकित्सितुम् ચિકિત્સાનો चिकित्सा, आरभेत् આરંભ કરવો शुरू करे, उपद्रवोपद्रुतम् ઉપદ્રવયુક્ત उपद्रवयुक्त, एनम् તેને उसको, तु તો तो, परिहरेत् તજી દેવો छोड़ दे, सन्निपातजम् तु સન્નિપાતજન્ય તો सन्निपातज तो, सर्वधात्वनुसारित्वात् સર્વ ધાતુને અનુસરનાર सब धातुओंको अनुसरनेवाला, आशुकारित्वात् આશુકારી आशुकारी, विरुद्धोपक्रमत्वात् અને વિરુદ્ધ ઉપક્રમોવાળો હોવાથી और विरुद्ध उपक्रमवाला होनेसे, असाध्यम् અસાધ્ય असाध्य, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ ४२ ॥

42. As regards the nodular type of acute spreading affection, the treatment should be begun well before complications have supervened. The patient overtaken by complications is to be given up as hopeless. As regards the acute spreading affection of the tridiscordance type, it should be considered incurable as it gets spread into all the body-elements, as it is of the fulminating character, and as there are mutually antagonistic measures involved in the line of treatment.

विसर्पेषु चिकित्सासूत्रम्—

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥४३॥

तत्र તેઓમાં उनमें, साध्यानाम् સાધ્યની साध्योंकी, साधनम् ચિકિત્સાનું चिकित्साका, अनुव्याख्यास्यामः અમે વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥४३॥

43. We shall hereafter describe the remedies for those varieties of acute spreading affections which are curable.

लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिक्तकानां च सेवनम् ।
कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैः प्रलेपयेत् ॥४४॥

सामे જો દોષ આમયુક્ત હોય यदि दोष आमयुक्त हो, कफस्थानगते અને કફસ્થાનગત હોય તો और कफस्थानगत हो तो, लङ्घनोल्लेखने લંઘન-વમન लङ्घन-वमन, शस्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, तिक्तकानाम् च અને તિક્ત દ્રવ્યોનું और तिक्त द्रव्योंका, सेवनम् સેવન પણ પ્રશસ્ત છે सेवन भी प्रशस्त है, रूक्षशीतैः વળી રૂક્ષ તથા શીતળ દ્રવ્યોથી पुनः रूक्ष तथा शीतल द्रव्योंसे, प्रलेपयेत् પ્રલેપન કરવું જોઈએ प्रलेप करना चाहिए ॥४४॥

44. In the acute spreading affection that affects the habitat of kapha and is accompanied with chyme morbidity, fasting and emesis are recommended as also the use of bitter drugs and applications of drugs that are dehydrating and refrigerant.

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥४५॥

सामे જો દોષ આમયુક્ત હોય यदि दोष आमयुक्त हो, पित्तस्थानगते અને પિત્તસ્થાનગત હોય તો और पित्तस्थानगत हो तो, अपि પણ भी, एतत् આ જ यही, चिकित्सितम् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए, विशेषतः અને વિશેષમાં और विशेषमें, शोणितस्य अवसेकम् રક્તાવસેચન रक्तमोक्षण, विरेकम् च અને વિરેચન और विरेचन, कुर्यात् આપવું देना चाहिए ॥ ४५ ॥

४२. सर्वधात्वनुसारित्वात् आशुकारित्वात्—सर्वधातुमुपसारित्वात् (ध.)

४४. सेवनम्—साधनम् (व.)
,, प्रलेपयेत्—च लेपनम् (ग.)
,, ,, —प्रलेपनम् (व.)
४५. चिकित्सितम्—भिषग्जितम् (ग. ब.)

45. The same treatment holds good in acute spreading affection that affects the habitat of pitta and is associated with chyme morbidity. In addition, blood letting and purgation are specially to be carried out.

मारुताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥४६॥

मारुताशय- वाताशयमां वाताशयमें, संभूते उत्पन्न थयेल विसर्पमां उत्पन्न हुए विसर्पमें, अपि पण भी, आदितः प्रथमथीज प्रथम, विरूक्षणम् विरूक्षण रूक्षण, स्यात् करवुं करे, रक्तपित्तान्वये रक्तपित्तनो अनुबंध थतां रक्तपित्तका अनुबन्ध होनेपर, अपि पण भी, आदौ प्रथम प्रथम, स्नेहनम् स्नेहन स्नेहन, हितम् हितकारक हितकर, न मतम् मान्युं नथी नहीं माना गया है ॥४६॥

46. Even in the case of disorder that affects the habitat of vata, measures that cause the de-oleated condition of the system are indicated at first. Even in spreading disorder of the hemo-thermic condition, the use of unctuous articles is regarded as contra-indicated.

वातोल्बणे तिक्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।
लघुदोषे, महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥४७॥

वातोल्बणे वातप्रधान विसर्पमां वातप्रधान विसर्पमें, लघुदोषे अने लघु दोषयुक्त और अल्प दोषयुक्त, पैत्तिके च पैत्तिक विसर्पमां पैत्तिक विसर्पमें, तिक्तघृतम् तिक्तघृत तिक्तघृत, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, महादोषे महादोषयुक्त महादोषयुक्त, पैत्तिके पैत्तिक विसर्पमां पैत्तिक विसर्पमें, विरेचनम् विरेचन विरेचन, स्यात् आपवुं जोईए देना चाहिए ॥ ४७ ॥

47. In disorders characterised by excess of vata, as also by disorders caused by pitta of mild intensity, ghee medicated with bitter drugs is recommended; but if the pitta is of great intensity then purgation should be resorted to.

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥४८॥

बहुदोषाय बहुदोषवाळाने बहुदोषवालेको, यत् जे जो, न विरेचयेत् विरेचन न करावे एवुं होय विरेचन न हो, तत् ते वह, घृतम् घी घृत, न देयम् न देवुं नहीं देना चाहिए, हि कारण के क्योंकि, तेन तेथी उससे, उपष्टब्धः अटकावायेल रुके हुए, दोषः दोष दोष, त्वङ्मांसरुधिरम् त्वचा, मांस अने रक्तने त्वचा, मांस और रक्तको, पचेत् पकावे छे पकाते हैं ॥ ४८ ॥

48. That patient, in whom the pitta disorder is of great intensity, should not be given ghee that does not cause purgation, for, the morbid matter thus getting occluded, consumes the skin, flesh and blood.

तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः ।
रुधिरस्यावसेकं च तद्ध्यस्याश्रयसंज्ञितम् ॥४९॥

तस्मात् तेथी इसलिए, विसर्पिणः विसर्पना रोगीने माटे विसर्पके रोगीके लिए, आदौ प्रथमथी प्रथम, विरेकम् एव विरेचन विरेचन, शस्तम् प्रशस्त प्रशस्त, विद्यात् जाणवुं जाने, रुधिरस्य अवसेकम् च तथा रक्तावसेचनने पण प्रशस्त जाणवुं तथा रक्तमोक्षणको भी प्रशस्त जाने, हि कारणके क्योंकि, तत् ते दुष्ट रुधिर वह दुष्ट रुधिर, अस्य आ विसर्पनो इस विसर्पका, आश्रयसंज्ञितम् आश्रय कहेवाय छे आश्रय कहाता है ॥ ४९ ॥

49. In view of this, it should be known that in acute spreading

४८. यन्न—तं च (ध. फ.)
४९. विसर्पिणः—विचक्षणः (ध. ब.)
,, रुधिरस्य—शोणितस्य (ध.)
,, तद्ध्यस्याश्रय—तद्व्यपाश्रय (त.)

affections, purgation is the first procedure that should be carried out and then blood letting, for the blood is considered the support or the means for the spread of the disorders.

इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥५०॥

इति આમ इस प्रकार, विसर्पनुत् વિસર્પઘ્ન विसर्पनाशक, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, समासेन સંક્ષેપથી संक्षेपसे, प्रोक्तम् કહી છે कही है, एतत् एव એનું એ જ वही, सर्वम् બધું सब, पुनः ફરીથી फिरसे, व्यासतः વિસ્તારથી विस्तारसे, संप्रवक्ष्यते કહેવાશે कहा जायगा ॥ ५० ॥

50. Thus has been described the therapeusis of Visarpa in brief. The subject is again dealt with in extenso.

विसर्पे वमनम्—

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।
वमनं संप्रदातव्यं विसर्पे कफपित्तजे ॥५१॥

कफपित्तजे કફપિત્તજન્ય कफपित्तजन्य, विसर्पे વિસર્પમાં विसर्पमें, मदनम् મીંઢળ मैनफल, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, निम्बम् લીમડો नीम, वत्सकस्य फलानि च અને ઇન્દ્રજવ और इन्द्रजौं, वमनम् એ વમન કરાવનારાં દ્રવ્ય ये वमनार्थ द्रव्य, संप्रदातव्यम् આપવાં देना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. In Visarpa born of kapha-cum-pitta provocation, the physician should administer an emetic made of common emetic nut, liquorice, neem and the fruits of kurchi.

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।
विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥५२॥

विसर्पे વિસર્પમાં विसर्पमें, पटोल- પરવળ पटोल, पिचुमर्दाभ्याम् લીમડો नीम, पिप्पल्या પીપર पिप्पली, मदनेन च અને મીંઢળથી और मैनफलसे, तथा तथा तथा, इन्द्रयवैः सह ઇંદ્રયવથી इन्द्रजौसे, वमनम् વમન કરાવવું वमन कराना, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥५२॥

52. In Visarpa, the administration of emesis with the decoction of the bitter snake gourd, neem, long pepper and emetic nut, as also with the pulvis of kurchi seeds, is recommended.

यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥५३॥

कल्पेषु કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, कफपित्तिनाम् કફપિત્તના રોગીઓ માટે कफपित्तवालोंके लिए, यान् જે जिन, योगान् च યોગો योगों, प्रवक्ष्यामि હું કહીશ मैं कहूंगा, ते તે वे, दोषनिर्हरणाः દોષ હરનાર दोषनाशक, शिवाः અને કલ્યાણકારી યોગોને एवं कल्याणकारी योगों, विसर्पिणाम् વિસર્પના દર્દીઓને विसर्पवालोंको, प्रयोज्याः પ્રયોગ કરાવવો જોઈએ प्रयोग कराने चाहिएं ॥ ५३ ॥

53. Further, all those medicaments which will be described in the Section on Pharmaceutics in connection with the disorders of kapha and pitta, are recommended in cases of Visarpa, for these medicaments are eliminative of morbidity and generally beneficial.

विसर्पघ्नाः कषाययोगाः—

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
सारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥५४॥
कषायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।

५०. इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं—इति वीसर्पिणामुक्तं (क. ब. छ.)
५२. पिचुमर्दाभ्याम्—पिचुमन्दाभ्याम् (ब.)
५३. प्रयोज्यास्ते—तु योज्यास्ते (ब.)
,, शिवाः—परम् (ब.)
५४½. पाययेद्वैद्यः—योजयेद्वैद्यः (ब. त.)

विचक्षणः વિચક્ષણ વિચક્ષણ, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, मुस्त नागरमोथ मोथ, निम्ब- લીમડો नीम, पटोलानाम् અને પરવળના और पटोलके, चन्दनोत्पलयोः अपि અથવા ચંદન અને નીલકમળના अथवा चन्दन और नीलोफरके, सारिवा- અથવા ઉપલસરી अथवा सारिवा, आमलक- આમળાં आंवला, उशीर- વાળો खस, मुस्तानाम् वा અને નાગરમોથના एवं मोथके, सिद्धान् સિદ્ધ सिद्ध, वीसर्पनाशनान् વિસર્પનાશક विसर्पनाशक, कषायान् કવાથો कषायोंको, पाययेत् પાવા पिलावे ॥ ५४½ ॥

54-54½. The skilful physician should administer, for the cure of acute spreading affections, the decoctions of tested efficacy of nut-grass, neem, wild snake-gourd, or of sandal wood and blue water lily or of indian sarsaparilla, emblic myrobalan, cuscus grass and nut grass.

किराततिक्तादिकषायः—

किराततिक्तकं लोध्रं चन्दनं सदुरालभम् ॥५५॥
नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सबिभीतकम् ।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥५६॥

किराततिक्तकम् કરિયાતું चिरायता, लोध्रम् લોધર लोध्र, सदुरालभम् ધમાસો दुरालभा, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, नागरम् સૂંઠ सोंठ, पद्मकिञ्जल्कम् પદ્મનાં કેસર पद्मकेसर, सबिभीतकम् બહેડાં बहेड़ा, उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, नागपुष्पम् च અને નાગકેસર એઓના કવાથ और नागकेसर इनका क्राथ, विसर्प- વિસર્પની विसर्पकी, शान्तये શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, दद्यात् આપવો देवे ॥ ५५-५६ ॥

55-56. Or, he may administer for the alleviation of Visarpa, the decoction of chiretta, lodh, sandal wood, cretan prickly clover, dry ginger, the stamens of red lotus, blue water lily, emblic myroablan, liquorice and fragrant poon.

प्रपौण्डरीकादिकाथः—

प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोध्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥५७॥

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક पुण्डरीक, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पद्मकिञ्जल्कम् કમળનાં કેસર कमलकेसर, उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, नागपुष्पम् च લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, लोध्रम् च અને લોધર એઓનો કવાથ और लोध इनका क्राथ, तेन एव તે જ उसी, विधिना વિધિથી विधिसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥५७॥

57. Or tubers of white lotus, liquorice, the stamens of the red lotus, blue water lily, fragrant poon and lodh may likewise be decocted and drunk.

द्राक्षादिशीतकषायः—

द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम् ।
निशापर्युषितं दद्यात्तृष्णावीसर्पशान्तये ॥५८॥

निशा- આખી રાત रातभर, पर्युषितम् પાણીમાં રાખેલાં जलमें रखे हुए, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ मुनक्का, पर्पटकम् ખડસલિયો पित्तपापड़ा, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, गुडूचीम् ગળો गिलोय, धन्वयासकम् અને ધમાસો એઓનું હિમ और धमासा इनके हिमको, तृष्णा- તૃષ્ણા प्यास, वीसर्पशान्तये અને વિસર્પની શાન્તિ માટે और विसर्पकी शान्तिके लिए, दद्यात् દેવું देना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. For the alleviation of the thirst accompanying acute spreading affections as also of the disease itself, the physician should give a potion of the cold infusion made from grapes, trailing rungia, dry ginger, guduch and cretan

५६. मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये—नागपुष्पं च रोध्रं च तेनैव विधिना पिबेत् (ब.)

५८. द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं—दुरालभां पर्पटकम् (ब.)
„ द्राक्षां पर्पटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्वयासकम्—दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् (द.)

prickly clover, which have been kept overnight.

पटोलं पिचुमर्दं च दार्वीं कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥५९॥

पटोलम् પરવળ परवल, पिचुमर्दम् લીમડો नीम, दार्वीम् દારુહળદર दारुहल्दी, कटुकरोहिणीम् च કડુ कटुकी, यष्ट्याह्वाम् જેઠીમધ मुलहठी, त्रायमाणाम् च અને ત્રાયમાણુ और त्रायमाणा, वीसर्पशान्तये વિસર્પની શાન્તિને માટે विसर्पकी शान्तिके लिए, दद्यात् આપવાં देवे ॥ ५९ ॥

59. The physician may also give the decoction of the wild snake gourd, neem, indian berberry, kurroa, liquorice and zalil for the alleviation of Visarpa.

पटोलादिकषायः—

पटोलादिकषायं वा पिबेत् त्रिफलया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥६०॥

पटोलादिकषायम् वा અથવા પટોલાદિ ક્વાથ अथवा पटोलादि क्वाथको, त्रिफलया सह ત્રિફળાની સાથે त्रिफलाके साथ, पिबेत् પીવો पीवे, मसूरविदलैः અથવા મસુરની દાળની अथवा मसूरकी दालके, युक्तम् સાથે साथ, घृतमिश्रम् ધૃતમિશ્ર કરી घी मिलाकर, प्रदापयेत् પટોલાદિ ક્વાથ આપવો पटोलादि क्वाथ देवे ॥ ६० ॥

60. The patient may also take the decoction of the wild snake gourd etc., (mentioned above) with the pulvis of the three myrobalans, or he may be given a potion of the aforesaid decoction mixed with the soup of lentil-pulse mixed with ghee.

पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपीडितम् ॥६१॥

पटोलपत्र- પરવળનાં પાન परवलके पत्ते, मुद्गानाम् મગ मूंग, आमलकस्य च અને આમળાંનો और आंवलेके, रसम् ક્વાથ कषायको, घृत-उन्मिश्रम् ઘીથી મિશ્રિત કરી घृतसे मिश्रित कर, वीसर्पपीडितम् વિસર્પથી પીડાયેલા विसर्पसे पीडित, नरम् મનુષ્યને मनुष्यको, पाययेत પાવો पिलावे ॥ ६१ ॥

61. The patient afflicted with acute spreading affections should be given as potion the decoction of the leaves of the wild snake-gourd green gram and emblic myrobalans, mixed with ghee.

विसर्पे विरेचनम्—

यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिबर्हणम् ।
निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥६२॥

पित्तकुष्ठ- પિત્તકુષ્ઠને पित्तकुष्ठका, निबर्हणम् હણનાર नाशक, यत् च જે जो, महातिक्तम् મહાતિક્ત महातिक्त, सर्पिः ઘી घृत, निर्दिष्टम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે उसको, अपि પણ भी, प्राज्ञः બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, वीसर्पशान्तये વિસર્પની શાન્તિ માટે विसर्पकी शान्तिके लिए, दद्यात् આપવું देवे ॥ ६२ ॥

62. The intelligent physician may also give for the alleviation of Visarpa, the ghee named Maha-Tikta— the Great Bitter Ghee, which is laid down as curative of dermatosis of pitta type.

त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौल्मिके यदुदाहृतम् ।
विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥६३॥

गौल्मिके ગુલ્મચિકિત્સામાં गुल्मचिकित्सामें, यत् જે जो, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, त्रायमाणा-घृतम् ત્રાયમાણા-ઘૃત त्रायमाणाघृत, उदाहृतम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે उसको, अपि પણ भी, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, विसर्पाणाम् વિસર્પોની विसर्पोंकी, प्रशान्त्यर्थम् શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, दद्यात् આપવું देवे ॥६३॥

५९. वीसर्पशान्तये-वीसर्पनाशनम् (थ.)
६०. पिबेत् त्रिफलया-भिषक् त्रिफलया (च.)

63. The wise physician may also give for the alleviation of Visarpa the ghee made of zalil, which has been described as a tried remedy for gulma.

त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषा पयसाऽपि वा ।
घर्माम्बुना वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ॥६४॥
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ।
त्रायमाणाशृतं वाऽपि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥६५॥

त्रिवृत्- નસોતરના निशोथके, चूर्णम् ચૂર્ણને चूर्णको, सर्पिषा ઘી घी, पयसा અપિ वा दूध દૂધ, घर्माम्बुना वा કે ગરમ પાણીમાં या गरम पानीमें, समालोड्य આલોડિત કરીને मिलाकर, मृद्वीकानाम् वा અથવા દ્રાક્ષના या मुनक्काके, रसेन રસમાં रससे, संयोज्य મેળવીને मिलाकर, विरेकार्थम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, प्रयोक्तव्यम् યોજવું प्रयुक्त करे, सिद्धम् તે सिद्ध वह सिद्ध, वीसर्पनाशनम् વિસર્પનાશક છે विसर्पनाशक है, त्रायमाणाशृतम् वा अपि અથવા ત્રાયમાણથી પકાવેલ और त्रायमाणासे सिद्ध किया हुआ, पयः દૂધ दूध, विरेचनम् વિરેચન માટે विरेचनार्थ, दद्यात् આપવું पिलावे ॥ ६४-६५ ॥

64-65. For the eradication of Visarpa, the physician may administer as a purgative the pulvis of turpeth mixing it well with ghee or milk, or the pulvis may be given in hot water or with the juice of grapes, or milk in which zalil has been decocted may be given to induce purgation.

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशनम् ॥६६॥

त्रिफलारस- ત્રિફળાના ક્વાથથી त्रिफलाके कषायसे, संयुक्तम् યુક્ત युक्त, सर्पिः ઘી घृतका, त्रिवृतया नसोतर निशोथके, सह સાથે साथ, विरेकार्थम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, प्रयोक्तव्यम् યોજવું प्रयोग करे, विसर्पज्वर-नाशनम् તે વિસર્પ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે वह विसर्प तथा ज्वरको नष्ट करता है ॥ ६६ ॥

66. The ghee mixed with the decoction of the three myrobalans and the pulvis of turpeth should be used as a purgative in cases of acute spreading affections accompanied with fever

रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥६७॥
दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्याच्चिकित्सितम् ।

घृतमिश्रम् અથવા ઘૃતમિશ્રિત या घृतमें मिलाकर, आमलकानाम् આમળાંનો आंवलेका, रसम् वा રસ रस, प्रदापयेत् આપવો देवे, त्रिवृत्- નસોતરના निशोथके, चूर्ण- ચૂર્ણથી चूर्णसे, युतः યુક્ત युक्त, सः एव તે જ वही आंवलेका रस, गुरुकोष्ठाय ગુરુકોષ્ઠ પુરુષને गुरुकोष्ठ-वालेके लिए, हितः હિત કરનાર છે अच्छा है, कोष्ठगते કોષ્ઠગત कोष्ठगत, दोषे દોષમાં दोषमें, भूयः ઘણું ખરું प्रायः, एतत् આ यह, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे ॥ ६७½ ॥

67-67½. Or the juice of emblic myrobalans mixed with ghee may be given. The same combined with turpeth powder is recommended in a patient with hard bowels. If the morbidity has passed into the alimentary tract, this should be the line of treatment.

विसर्पे रक्तस्रावः—

शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ॥६८॥
भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकोभिः, कफान्वितमलाबुभिः ६९
यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।
त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥७०॥

६६. ज्वरनाशनम्—ज्वरशान्तये (क. ग. घ. छ. ढ. त थ. न.)

रुधिरे લોહી रक्त, शाखादुष्टे શાખામાં દૂષિત થતાં शाखाओंमें दूषित होनेपर, तु તો तो, आदितः एव પ્રથમથી જ प्रथम ही, रक्तम् રક્તનું रक्तका, हरेत् નિર્હરણ કરવું मोक्षण करना चाहिए, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, वातान्वितम् વાતયુક્ત वातयुक्त, रक्तम् રક્તને रक्तको, विषाणेन શીંગડીથી शृंगसे, पित्तान्वितम् પિત્તયુક્ત રક્તને पित्तयुक्त रक्तको, जलौकोभिः જળોથી जोंकसे, कफान्वितम् च અને કફયુક્ત રક્ત और कफयुक्त रक्तको, अलाबुभिः તૂંબડીથી तुम्बीसे, विनिर्हरेत् હરવું निकाले, विकारस्य અથવા રોગસ્થાનની या विकारके स्थानके, यथासन्नम् પાસે રહેલી पास रही हुई, सिराम् वा શિરાને सिराको, आशु એકદમ शीघ्र, व्यधयेत् વીંધવી વેધન કરે, हि કારણ કે क्योंकि, रक्तक्लेदात् રક્તનો ક્લેદ થતાં रक्तके क्लेदसे, त्वक्-मांस- ચામડી, માંસ त्वचा, मांस, स्नायुसंक्लेदः અને સ્નાયુનો ક્લેદ और स्नायुओंमें क्लेद, जायते થાય છે होता है ॥ ६८-७० ॥

68-70. If the blood has been vitiated in the peripheral region, then it is blood-letting that the physician should do at the outset The physician should perform depletion by the sudation method with the use of the cupping horn, if the blood has been vitiated by vata; if by pitta, by the application of leeches; and if the blood is vitiated by kapha, then blood should be let by means of the vacuum method with the use of the bitter gourd. It is the vein that is situated nearest the site of the affection that should be promptly opened; for it is on account of the vitiation of the blood that the vitiation of the skin, flesh and tendons ensues.

विसर्पे प्रदेहयोगाः—

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
आदितो वाऽल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ॥७१॥

अन्तःशरीरे અંદરનું શરીર अन्दरके शरीरके, संशुद्धे શુદ્ધ થતાં शुद्ध होजाने पर, दोषे જેઓના દોષો जिनके दोष, त्वङ्मांस- ચામડી અને માંસમાં त्वचा और मांसमें, संश्रिते રહ્યા હોય તેઓને માટે रहे हों उनके लिए, आदितः वा અથવા પ્રથમથી જ या प्रथमसे ही, अल्पदोषाणाम् જેઓ અલ્પ દોષવાળા હોય તેઓને માટે जो अल्प दोषवाले हों उनके लिए, बाह्या બાહ્ય बाह्य क्रिया ચિકિત્સા क्रिया, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે कही जायेगी ॥ ७१ ॥

71 When, by the above-mentioned procedures, the inside of the body has been purified, and the morbidity remains only in the skin and the flesh, or in the case of slight morbidity of humors from the very outset, the external treatment to be carried out will now be described.

उदुम्बरादिप्रदेहः—

उदुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥७२॥

उदुम्बरत्वक् ઉમરડાની છાલ गुलरकी छाल, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पद्मकिञ्जल्कम् પદ્મનાં કેસર पद्मकेसर, उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, नागपुष्पम् લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, प्रियङ्गुः च અને ઘઉંલા એઓનો और प्रियंगु इनका, सघृतः ઘી સાથે घीके साथ, प्रदेहः લેપ लेप, हितः હિતકર્તા છે हितकारी है ॥ ७२ ॥

72. An application of the paste of the bark of gular fig, liquorice, stamens of the red lotus and the blue water lily, fragrant poon and perfumed cherry mixed with ghee is beneficial.

---

७१. अन्तःशरीरे संशुद्धे - एवं निर्हृतदोषाणां (च. त. द. ध. फ.)
" " " -बाह्यनिर्गतदोषाणाम् (थ. ब.)

७१. वाऽल्प--स्वल्प (द)
" क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते--क्रियां बाह्यां प्रयोजयेत (थ. ब)

न्यग्रोधपादाद्यलेपः—

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥७३॥

कदलीगर्भ० કેળના સ્તંભના વચલા દંડ कदलीके स्तम्भके बीचके दण्डके, संयुताः સહિત साथ, तरुणाः કોમળ कोमल, न्यग्रोधपादाः વડવાઈ वटकी जटा, विसग्रन्थिः च અને કમળકંદ और कमलकन्द, एतेषाम् એઓનો इनका शतधौत- સો વખત ધોએલા सतधौत, घृताप्लुतः ઘીમાં મેળવેલ घृतमें मिलाया हुआ, लेपः લેપ लेप, स्यात् કરવો करना चाहिए ॥ ७३ ॥

73. The paste made of the tender aerial roots of the banyan tree together with the pith of the plaintain and lotus nodes and mixed with the hundred times washed ghee, makes a good unguent.

कालीयादिप्रलेपः—

कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
एला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्घृताप्लुतः ॥७४॥

कालीयम् પીળું ચન્દન पीला चन्दन, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, हेम લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, वन्यम् કેવટીમોથ केवटीमोथा, चन्दन- ચન્દન चंदन, पद्मकौ પદ્મક पद्माख, एला એલચી इलायची, मृणालम् મૃણાલ मृणाल, फलिनी च અને ઘઉંલા એઓને और प्रियंगु इनको, घृताप्लुतः ઘીમાં મેળવી घीमें सानकर, प्रलेपः લેપ प्रलेप, स्यात् કરવો करे ॥७४॥

74. A good application may also be made from the paste of yellow sandal, liquorice, fragrant poon, rush nut, sandal wood, himalayan cherry, small cardamom, lotus stalks and perfumed cherry mixed with ghee.

शाद्वलादिप्रदेहः—

शाद्वलं च मृणालं च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात् सतण्डुलः ॥७५॥

शाद्वलम् च ધ્રો दूब, मृणालम् च મૃણાલ मृणाल, शङ्खम् શંખ शङ्ख, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, उत्पलम् નીલ કમળ नीलोफर, वेतसस्य અને વેતસનાં और वेतसके, मूलानि च મૂળ मूल, एतेषाम् એઓનો इनका, सतण्डुलः તંદુલની સાથે तण्डुलके साथ, प्रदेहः લેપ प्रदेह, स्यात् કરવો करे ॥ ७५ ॥

75. Scutch grass, lotus stalks, the pulvis of conch shells, sandal wood, blue water-lily and the roots of the country willow, together with rice may be reduced to paste and used as an application.

सारिवादिप्रलेपः—

सारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मञ्जिष्ठाचन्दनं लोध्रमभया च प्रलेपनम् ॥७६॥

सारिवा સારિવા कपूरी, पद्मकिञ्जल्कम् કમળનાં કેસર पद्मकेसर, उशीरम् વીરણનો વાળો खस, नीलम् उत्पलम् નીલકમલ नीलोफर, मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ, चन्दनम् ચંદન चन्दन, लोध्रम् લોધર लोध, अभया च અને હરડે એઓનો और हरड़ उनका, प्रलेपनम् લેપ કરવો प्रलेप करे ॥ ७६ ॥

76. The paste of indian sarsaparilla, the stamens of the red lotus, cuscus grass, blue water lily, madder, sandal wood, lodh and chebulic myrobalan, makes a good application.

नलदादिप्रलेपः—

नलदं च हरेणुश्च लोध्रं मधुकपद्मकौ ।
दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥७७॥

७३ विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः—पत्रं मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्घृताप्लुतः (क.)

७४. एला—पत्रम् (घ. त. द. फ.)

७५. शाद्वलं—शाल्वकं (क त. फ.)

„ स्यात् सतण्डुलः—स्याद् घृतप्लुतः (घ.)

७७. मधुकपद्मकौ—मधुकमुत्पलम् (घ. त. ध. न.)

नलदम् च જટામાંસી जटामांसी, हरेणुः च રેણુક रेणुका, लोध्रम् લોધર लोध, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, पद्मकौ પદ્મક पद्माख, दूर्वा ધ્રો दूब, सर्जरसः च एव અને રાળ એઓને और राल इनका, सघृतम् ઘીથી યુક્ત घृतमें मिलाकर, प्रलेपनम् લેપ लेप, स्यात् કરવો करे ॥ ७७ ॥

77. Nardus and fragrant piper, lodh, liquorice, himalayan cherry, scutch grass and calophany mixed with ghee make a good application.

प्रदेहयोगाः—

यावकाः सक्तवश्चैव सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसक्तवः ॥७८॥

यावकाः જવની યવાગૂ जौकी यवागू, सक्तवः અને સાથવો એઓમાંથી કોઈ એકને और सत्तू इनमेंसे किसी एकको, सर्पिषा ઘીની घृतके, सह સાથે साथ, योजितः મેળવીને પ્રદેહ કરવો मिलाकर प्रदेह करे, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, वीरा શતાવરી शतावर, यवसक्तवः અને જવનો સાથવો એઓને પણ और जौका सत्तू इनको भी, सघृता ઘીમાં મેળવી घीमें मिलाकर, प्रदेहः લેપ કરવો प्रलेप करना चाहिए ॥ ७८ ॥

78. A good application may also be made of the paste of barley flour or roasted paddy flour mixed with ghee; or of fried barley flour mixed with liquorice, milky yam and ghee.

बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
कुर्यादालेपनं वैद्यो मृणालं च बिसान्वितम् ॥७९॥

वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, बलाम् બલા बला, उत्पल- નીલકમળ नीलोफर, शालूकम् કમળકંદ कमलकंद, वीराम् શતાવરી शतावर, अगुरु- અગર अगर, चन्दनम् ચન્દન चंदन, बिसान्वितम् કમળમૂળ कमलमूल, मृणालम् અને કમલદંડ એઓનો और कमलदण्ड इनका, आलेपनम् લેપ लेप कुर्यात् કરવો करे ॥ ७९ ॥

79. The physician may prepare a good application from the paste of heart-leaved sida, blue water lily, lotus rhizome, milky yam, eagle wood, sandal wood or lotus stalks taken with their tubers.

यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ॥८०॥
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ।

समधुकम् જેઠીમધસહિત मुलहठीके साथ, यवचूर्णम् જવના લોટને जौके चूर्णको, सघृतम् ઘીની સાથે મેળવી घीके साथ मिलाकर, प्रलेपनम् લેપ કરવો लेप करे, हरेणवः મેણુક रेणुका, मसूराः અને મસૂર और मसूर, समुद्गाः મગ મૂંગ, श्वेतशालयः च અને સફેદ શાલિ ચોખા और सफेद शालिचावलों पृथक् पृथक् એઓમાંના પ્રત્યેકના इनमेंसे प्रत्येकके, सर्वे वा અથવા બધાળાના या सबके, सर्पिषा सह ઘી સાથે घीके साथ, प्रदेहाः લેપ लेप, स्युः કરવા करे ॥ ८०½ ॥

80-80½. Barley flour mixed with liquorice and ghee makes a good application. Peas, lentils, green gram, and white sali rice, may be used with ghee either singly or in combination, as an application.

पद्मिनीकर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥८१॥
शङ्खः प्रवालः शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृताप्लुतम् ।
(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम्) ।

शीतः શીતલ शीतल, पद्मिनीकर्दमः કમલિનીના મૂળ પર લાગેલો કાદવ पद्मिनीकी जड पर लगा कीचड, मौक्तिकम् મોતી मुक्ता, पिष्टम् एव वा ચોખાનો લોટ चावलका आटा, शङ्खः અથવા શંખ अथवा शंख,

७८. प्रदेहो—प्रदेहा (क. ब.)
७९. कुर्यात्—दद्यात् (ब. ध.)
८२. गैरिकं वा घृताप्लुतम्—गैरिको वा घृताप्लुतः (ब.)

प्रवालः પ્રવાલ प्रवाल, शुक्तिः છીપ सीप, गैरिकम् वा ગેરુ गेरू, एते पृथक् એઓમાંથી પ્રત્યેકમાં જુદા જુદા इनमेंसे प्रत्येकमें अलग अलग, घृताप्लुतम् ઘી મેળવી કરવામાં આવેલા घी मिलाकर किये हुए एते એ બે, प्रदेहाः च લેપ लेप, विसर्पिणाम् વિસર્પના દરદીઓને विसर्पवालोंके लिए, हिताः હિતકર્તા हितकर, ज्ञेयाः જાણવા जानने चाहिए ॥ ८१½ ॥

81-81½. The cooling mud at the root of lotus, pearls and rice-flour or conch shells, coral, mother of pearl and red ochre should be used individually mixed with ghee as applications. They are known to be beneficial in acute spreading affections.

प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ॥८२॥
न्यग्रोधपत्रदुग्धीके सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बला બલા बला, शालूकम् કમલકંદ कमलकन्द, उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, न्यग्रोधपत्र- વડનાં પાન वडके पत्ते, दुग्धीके અને નાગલા દૂધેલી એઓને और दुधिया इनका, सघृतम् घृतयुक्त घीके साथ, प्रलेपनम् લેપ लेप, स्यात् કરવો करे ॥ ८२½ ॥

82-82½. The paste of the tubers of white lotus, liquorice, heart-leaved sida, lotus tubers, blue water lily, the leaves of the banyan tree and asthma weed mixed with ghee, are good as application.

बिसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥८३॥
शतावरीविदार्योश्च कन्दौ धौतघृताप्लुतौ ।

बिसानि च કમળદંડનાં મૂળ कमलदंडके मूल, मृणालम् च મૃણાલ मृणाल, कशेरुकाः च અને કસેલાં એઓને और कशेरु इनको, सघृताः ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો घीमें मिलाकर लेप करे, धौतघृताप्लुतौ ધોયેલા ઘીમાં મેળવેલ धोये हुए घीके साथ, शतावरी શતાવરી शतावर, विदार्योः कन्दौ च અને ભોંયકોળું એઓનો લેપ કરવો और बिलाईकन्द इनका लेप करे ॥ ८३½ ॥

83-83½. So also are the following viz., lotus-fibres, lotus stalks and the seeds of rushnut mixed with ghee, and the bulbs of the climbing asparagus and white yam mixed copiously with the washed ghee.

शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥८४॥
इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ।

शैवालम् શેવાળ शेवाल, नलमूलानि નાળીનાં મૂળ नल, गोजिह्वा ગળજીભી गोभी, वृषकर्णिका વૃષકર્ણિકા वृषकर्णिका, इन्द्राणिशाकम् નગોડનાં શાક मेडरी शाक, शिरीषत्वक् અને સરસડાની છાલ એઓનો शिरीषकी छाल इनका, सघृतम् ઘીની સાથે લેપ કરવો घीके साथ लेप करे, बलाघृतम् અને બલાઘૃતનો લેપ કરવો और बलाघृतका लेप करे ॥ ८४½ ॥

84-84½. Moss and roots of the great reed, elephant's foot, kidney-leaved ipomea and chaste tree mixed with ghee, or the bark of the siris tree, heart-leaved sida and ghee;

न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ॥८५॥
त्वक्कल्कैर्बहुसर्पिर्भिः शीतैरालेपनं हितम् ।

बहुसर्पिर्भिः બહુ ઘીવાળા बहुत घीसे युक्त, शीतैः શીતલ शीतल, न्यग्रोध- વડ बरगद, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, प्लक्ष- પીપળ और पिलखन, वेतस- વેતસ वेतस, अश्वत्थ- અને પીપળાનાં और पीपलके, पल्लवैः પાન पत्तों, त्वक्- તથા છાલના और छालके, कल्कैः કલ્કોથી कल्कोंसे, आलेपनम् લેપ કરવો लेप करना, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥ ८५½ ॥

८२½. न्यग्रोधपत्रदुग्धीके—न्यग्रोधपत्र दुग्धीका (ब.)
८३½. शतावरीविदार्योश्च—शतावर्या विदार्याश्च (ब.)
,, धौतघृताप्लुतौ—धौतघृतं यथा (द.)

८४. वृषकर्णिका—वृषपर्णिका (ब.)
८४½. शिरीषत्वग्बलाघृतम्-देयं वा दाहशान्तये (ब.)
८५. अश्वत्थपल्लवैः—अश्वत्थजाम्बवैः (ग. छ. ब.)

85-85½. the cold application made from the tender roots of the banyan tree, gular fig, yellow barked fig tree, country willow and the holy fig, or from the paste of the barks of the above trees copiously mixed with ghee is recommended.

प्रदेहाः सर्व एवैते वातपित्तोल्बणे शुभाः ॥८६॥
सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।

एते सर्वे एव आ बधाये ये सघी, प्रदेहाः लेपो. लेप, वातपित्तोल्बणे वातपित्तप्रधान विसर्पमां वातपित्तप्रधान विसर्पमें, शुभाः शुभकारक छे शुभावह हैं, सकफे कफप्रधान विसर्पमां कफप्रधान विसर्पमें, तु तो, अपरान् बीजा अन्य, हितान् हितकर हितकर, प्रदेहान् लेपो लेपोंको, प्रवक्ष्यामि हुं कहीश मैं कहूंगा ॥ ८६½ ॥

86-86½. All the above-mentioned varieties of applications are beneficial in disorders arising from the provocation of the vata and pitta humors. I shall now describe other kinds of application which are useful when the disorder is associated with predominant kapha.

त्रिफलां पद्मकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ॥८७॥
नलमूलान्यनन्तां च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।

त्रिफलाम् त्रिफळा त्रिफला, पद्मक- पद्मक पद्माख, उशीरम् वीरणनो वाळो खस, समङ्गाम् रीसामणी लाजवन्ती, करवीरकम् करेण कनेर, नलमूलानि नाळीना मूळ नलके मूल, अनन्ताम् च अने सारिवा औरो... और कपूरी इनका, प्रदेहम् लेप प्रलेप, उपकल्पयेत् करवो करे ॥ ८७½ ॥

87-87½. In such a condition, an application may be made from the three myrobalans, himalayan cherry, cuscus grass, sensitive plant, indian oleander, roots of the great reed and indian sarsaparilla

खदिरं सप्तपर्णं च मुस्तमारग्वधं धवम् ॥८८॥
कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं भिषक् ।

भिषक् वैद्य वैद्य खदिरम् खेर खैर सप्तपर्णम् सातवण छतिवन, मुस्तम् मोथ मुस्त, आरग्वधम् गरमाळो अमलतास, धवम् च धावडो धाय, कुरण्टकम् पीळा फूलनो कांटाशेळियो पीला कटसरैया, देवदारु च अने देवदार ओखोनो और देवदारु इनका, आलेपनम् लेप आलेपन, दद्यात् करवो करे ॥ ८८½ ॥

88-88½. The physician may also give an application made from the paste of the bark of catechu dita bark, nut grass, purging cassia, cane tree, yellow nail dye and deodar

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मातकस्य च ॥८९॥
इन्द्राणिशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ।
शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥९०॥
त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।
प्रपौण्डरीकं ह्रीबेरं दार्वीत्वङ्मधुकं बलाम् ॥९१॥
पृथगालेपनं कुर्याद् द्वन्द्वशः सर्वशोऽपि वा ।
प्रदेहाः सर्व एवैते देयाः स्वल्पघृताप्लुताः ॥९२॥

आरग्वधस्य गरमाळाना अमलतासके, पत्राणि पान पत्ते, श्लेष्मातकस्य च अने गूंदानी और लसूडेकी,

८६. वातपित्तोल्बणे—रक्तपित्तोल्बणे (ग. ड. फ ब.)
,, वातपित्तोल्बणे शुभाः—रक्तपित्तोल्बणे हिताः (ध.)
८६½. सकफे—कफजे (ध.)
,, प्रदेहान्—प्रलेपान् (ख.)
,, प्रदेहानपरान् हितान्—प्रलेपानपरान् शुभान् (ड.)
८८. धवम्—वचाम् (फ.)
८८½ भिषक्—हितम् (ब.)
८९. श्लेष्मातकस्य च—श्लेष्मान्तकस्य च (ड.)
९२ घृताप्लुताः—घृतायुताः (ड.)
,, स्वल्पघृताप्लुताः—सर्वघृताप्लुताः (ब.)

त्वचम् છાલ છાલ, इन्द्राणिशाकम् નગોડનાં શાક मेडरके पत्ते, काकाह्वाम् તરવારડીની છાલ सेमकी छाल, शिरीष- અને સરસડાનાં और शिरीषके, कुसुमानि च ફૂલ फूल, शैवालम् શેવાળ शैवाल, नलमूलानि નાલીનાં મૂળ नलके मूल, वीराम् શતાવરી शतावर, गन्धप्रियङ्गुकाम् અને ઘઉંલા और प्रियंगु, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, वीराम् શતાવરી शतावर, शिरीष- અને સરસડાનાં और शिरीषके, कुसुमानि च ફૂલ फूल, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, ह्रीवेरम् વાળો सुगन्धवाला, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बलाम् અને બલા और बला पृथक् એ પાંચ યોગોનો જુદો જુદો इन पांच योगोंका पृथक् पृथक्, द्वन्द्वशः અથવા બે બેનો એકત્ર મેળવી अथवा दो दोको एकत्र मिलाकर, सर्वशः अपि वा અથવા બધાયનો એકત્ર મેળવી या सबको एकत्र मिलाकर, आलेपनम् લેપ लेप, कुर्यात् કરવો करे, एते આ इन, सर्वे સર્વે सब, एव प्रदेहाः લેપો प्रदेहोंके સાથ, स्वल्पघृताप्लुताः થોડું ઘી મેળવીને थोड़ा घी मिलाकर, देयाः કરવા જોઈએ लगाने चाहिए ॥ ८९-९२ ॥

89-92. (1) The leaves of the purging cassia and the bark of the assyrian palm; (2) twigs of chaste tree, sword bean and the flowers of the siris; (3) moss, the roots of the great reed, milky yam and perfumed cherry; (4) the three myrobalans, liquorice, milky yam and the flowers of siris; (5) lotus rhizomes, fragrant sticky mallow, the bark of indian berberry, liquorice and heart-leaved sida; each one of these or each two of these or all of them together, may be used as an application. The application should in every case be mixed with only a small quantity of ghee and given.

वातपित्तोल्बणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।

ये तु જે જો, प्रदेहाः લેપો લેપ, वातपित्तोल्बणे વાત તથા પિત્તની પ્રધાનતાવાળા વિસર્પ માટે કહ્યા છે वातपित्तकी प्रधानतावाले विसर्पके लिए कहे हैं, ते તેઓ वे, घृताधिकाः અધિક ઘીવાળા કરવા જોઈએ अधिक घीसे युक्त होने चाहिएं ॥ ९२½॥

92½. In conditions of provoked vata and pitta, these applications should be mixed with plenty of ghee.

घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥९३॥
घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
पञ्चवल्ककषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥९४॥
वातासृक्पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, वात-असृक्-पित्त-बहुलम् વાયુ, રક્ત તથા પિત્તની પ્રધાનતાવાળા વિસર્પ પર वायु, रक्त और पित्तकी प्रधानतावाले विसर्प पर, केवलेन એકલા केवल, शतधौतेन સો વખત ધોયેલા शतधौत, घृतेन वा ઘીથી घीसे, प्रदिह्यात् લેપ કરવો लेप करे, शीतेन શીતળ ठंडे, घृतमण्डेन ઘીના મંડથી घृत-मण्डसे, पयसा દૂધથી दूधसे, मधुकाम्बुना જેઠીમધના કવાથથી मुलहठीके क्वाथसे, शीतलेन અથવા શીતલ अथवा शीतल, पञ्चवल्क- પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોની છાલના पांच क्षीरीवृक्षोंकी छालके, कषायेण वा કવાથથી क्वाथसे, बहुशः વારંવાર बारबार, सेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे ॥ ९४½ ॥

93-94½. Or, in such conditions an application consisting purely of the hundred times washed ghee may be given. In acute spreading affection characterized by an excess of vata and pitta in the blood, the physician may

९२½. वातपित्तोल्बणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः—क्षणे क्षणे युज्यमानाः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् (क.)
९४. वल्क—कल्क (ब)
९४½. बहुशो भिषक्—बहुशः पृथक् (ब. त.)

repeatedly affuse the affected parts with the cold supernatent part of ghee, or with milk or with liquorice water or with the cold decoction of the five barks.

सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥९५॥
ते चूर्णयोगा वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः ।

ये જે जो, प्रदेहाः લેપના યોગો છે प्रदेह हैं, ते તે वे, सेचनाः સેચનના યોગો છે सेचनके योगों हैं, ते एव અને તે જ और वेही, घृतसाधनाः ઘૃત બનાવવાના યોગો છે घी बनानेके योगों हैं ते અને તે જ और वे ही, चूर्णयोगाः ચૂર્ણયોગો चूर्णयोगों, वीसर्प- વિસર્પના विसर्पके, व्रणानाम् વ્રણોપર व्रणों पर, अवचूर्णनाः અવચૂર્ણન કરનારા યોગો છે अवचूर्णन करनेवाले योगों हैं ॥ ९५½ ॥

95-95½. The drugs which have been described above in the preparation of applications may also be used in the preparation of douches and ghees; they are also good as pulvis to be used for dusting the wounds of Visarpa.

दूर्वास्वरससिद्धं च घृतं स्याद्व्रणरोपणम् ॥९६॥
दार्वीत्वङ्मधुकं लोध्रं केशरं चावचूर्णनम् ।
पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले ॥९७॥
एतत् प्रक्षालनं सर्पिर्व्रणचूर्णं प्रलेपनम् ।

दूर्वास्वरस- ધ્રોના સ્વરસમાં दूबके स्वरससे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, घृतम् ઘી घी, व्रणरोपणम् च વ્રણ રૂઝવનાર व्रणरोपण, स्यात् છે है, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, लोध्रम् લોધર लोध, केशरम् च અને લાલ નાગકેસર એઓનું और रक्त नागकेसर इनका, अवचूर्णनम् અવચૂર્ણન કરવું अवचूर्णन करे, पटोलः પરવળ परवल, पिचुमर्दः લીમડો नीम, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, उत्पले च અને નીલકમળ और नीलोफर, एतत् આ દાર્વી વગેરે દ્રવ્યોથી इन दार्वी आदि द्रव्योंसे, प्रक्षालनम् પ્રક્ષાલનને માટે ક્વાથ કરવો प्रक्षालनार्थ क्काथ करे, सर्पिः ઘી તૈયાર કરવું घृत सिद्ध करे, व्रणचूर्णम् વ્રણ પર અવચૂર્ણન કરવા માટે ચૂર્ણ કરવું व्रण पर अवचूर्णनके लिए चूर्ण करे, प्रलेपनम् તથા વ્રણ પર લગાડવા માટે પ્રલેપ કરવો और व्रण पर लगानेके लिए प्रलेप करे ॥ ९६-९७½ ॥

96-97½. The ghee prepared in the expressed juice of scutch grass makes a good healing unguent for wounds. The pulvis of the bark of indian berberry, liquorice, lodh and fragrant poon is to be used as dusting powder; the pulvis of the bark of wild snake gourd, neem, the three myrobalans, liquorice and the blue water lily may be used either in the form of lotion, ghee, dusting powder or an application.

प्रलेपविषये कर्तव्याकर्तव्योपदेशः—

प्रदेहाः सर्व एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ॥९८॥
क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ।

संप्रसादनाः રક્તપિત્તને શુદ્ધ કરનારા रक्तपित्तको शुद्ध करनेवाले, एते આ इन, सर्वे एव બધાય सब, प्रदेहाः લેપો लेप, कर्तव्याः કરવા જોઈએ करने चाहिए पूर्वम् પહેલાંનો पूर्वकिये लेपनम् લેપ लेपोंको, उद्धृत्य ઉખેડીને हटाकर, क्षणे क्षणे ક્ષણે ક્ષણે बारबार, प्रयोक्तव्याः યોજવા જોઈએ करना चाहिए ॥ ९८½ ॥

९५. घृतसाधनाः—घृतसाधिताः (ग.)
९५½. व्रणानाम्—चूर्णानाम् (ड.)
९७. चावचूर्णनम्—चावचूर्णितम् (क. घ.)
,, पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले—पटोलं पिचुमर्दं च त्रिफला मधुकोत्पलम् (ड.)
९७½. सर्पिर्व्रणचूर्णं—सर्पिर्व्रणे चूर्णं (घ.)
९८. संप्रसादनाः—संप्रसादनाः (ग)
९८½. प्रयोक्तव्याः—युज्यमानाः (घ.)

98-98½. All the above-mentioned clarificative applications should be given and should be applied at frequent intervals having each time removed the previous application.

अधावनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः ॥९९॥
देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।

पूर्वे પ્રથમનો લેપ पूर्व लेप, अधावनोद्धृते ધોયા વિના અશુષ્ક અવસ્થામાં ઉતારતાં बिना धोये अशुष्क अवस्थामें, उतारने पर, बहुशः વારંવાર वारवार, अघनाः પાતળા પાતળા पतले पतले, प्रदेहाः લેપ लेप, देयाः કરવા करने चाहिए, कफजे કફજન્ય વિસર્પમાં कफज विसर्पमें, पर्याधानोद्धृते પ્રથમનો લેપ શુષ્ક અવસ્થામાં ઉતારતાં पूर्व लेपको शुष्क अवस्थामें उतारने पर, घनाः જાડા घने, प्रदेहाः લેપ કરવા જોઈએ लेप लगाने चाहिए ॥९९½॥

99-99½. The previous application being removed without washing, a number of thin coatings should be applied at frequent intervals. In spreading affections born of kapha, thick application should be applied and removed when dry.

त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ॥१००॥
नातिस्निग्धो न रूक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।

प्रलेपः લેપ लेप, त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः અંગૂઠાના તૃતીયાંશભાગ જેટલો જાડો अंगूठेकी चौडाईके तीसरे भाग जितना घना, कल्कपेषितः કલ્કના જેવો પીસેલો कल्कके सदृश पीसा हुआ न अतिस्निग्धः ન તો બહુ સ્નિગ્ધ न तो बहुत स्निग्ध, न रूक्षः ન તો બહુ રૂક્ષ न तो बहुत रूक्ष, न पिण्डः ન તો પિંડા જેવો न तो पिण्डाकृति, न द्रवः ન તો દ્રવ અને ન તો द्रव च स्यात् હોવો જોઈએ और न तो पतला होना चाहिए, समः પરંતુ સમાન હોવો જોઈએ परन्तु समान होना चाहिए ॥१००½॥

100-100½. The coating of the paste applied should be as thick as one third of the thickness of the thumb. An application should be neither too unctuous nor too dry, neither too solid nor too fluid, but of the right consistency.

न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ॥१०१॥
न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ।

पर्युषितम् વાસી बासी लेपम् च લેપ लेपको, कदाचित् કદાપિ कभी, न अवचारयेत् લગાડવો નહિ न लगावे, तेन एव च અને તેના તે જ और उसी ही, लेपेन લેપને लेपको, पुनः ફરીવાર फिरसे, जातु કદી પણ कभी, न प्रलेपयेत् લગાડવો નહિ न लगाये ॥१०१½॥

101-101½. At no time should an application that has gone stale be made use of, nor should the same application be used a second time.

क्लेदवीसर्पशूलानि सोष्णाभावात् प्रवर्तयेत् ॥१०२॥
लेपो ह्युपरि पट्टस्थ कृतः स्वेदयति व्रणम् ।

पट्टस्य પાટા वस्त्रके, उपरि ઉપર ऊपर, कृतः કરેલો किया हुआ, लेपः લેપ लेप, सोष्णाभावात् ગરમી રોકાઈ જવાને લીધે गरमी रुक जानेके कारण, क्लेदवीसर्प- ક્લેદ, વિસર્પ क्लेद, विसर्प, शूलानि અને શૂલ और शूल, प्रवर्तयेत् કરે છે उत्पन्न करता है, व्रणम् તથા વ્રણનું तथा व्रणका, स्वेदयति સ્વેદન કરે છે स्वेदन करता है ॥१०२½॥

102-102½. Such an application will cause softening, acute spreading affection and pain in the affected part on

९९. अधावनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः—अनवीनोद्धृते पूर्वे प्रदेहा बहुशो घनाः (ख. झ.)
,, अधावनोद्धृते—अनबीनोद्धृते (ब.)
,, बहुशोऽघनाः—बहुशोघनाः (ग)

१०२. सोष्णाभावात्—सोष्णभावात् (क. ख. ध. झ. त)
,, ,, —साम्लाभावात् (ध. व.)
,, ,, —सोऽम्लभावात् (फ)

account of the accumulation of heat. If the application is applied over the bandage it tends to promote perspiration in the affected part.

स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥१०३॥
उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
तानेव दोषाञ्जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ॥१०४॥

तस्य तेथी तेमां उसमें, **स्वेदजाः** स्वेदजनित स्वेदसे, **पिडकाः** पिडकाओ फुन्सियां, **कण्डूः च एव** अने खरज और खुजली, **उपजायते** थाय छे उत्पन्न होती है, **लेपस्य** लेपनी लेपके, **उपरि उपरि** उपरने उपर ऊपर ही ऊपर, **यदि** जो यदि, **लेपः** लेप लेप, **अवचार्यते** करवामां आवे तो ते लगाया जाये तो वह, **पट्टस्य** पाटानी कपड़ेके, **उपरि** उपर ऊपर, **कृतः** करेलो लेप किया हुआ लेप, **यान् दोषान्** जे दोषने उत्पन्न करे छे जिन दोषोंको उत्पन्न करता है, **तान् एव** ते ज दोषोने उन्हीं दोषोंको, **जनयेत्** उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. And as a result pimples due to the retention of perspiration and pruritus are induced. If applications are made one over the other, the same undesirable results are produced as those mentioned in the case of applications over the bandage.

अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
त्वचि न श्लिष्यते सम्यङ्न दोषं शमयत्यपि ॥१०५॥

अतिस्निग्धः अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, **अतिद्रवः च** अने अति पातळो और अति पतला, **लेपः** लेप लेप, **यदि** जो यदि, **अवचार्यते** करवामां आवे तो लगाया जावे तो, **त्वचि** ते त्वचाने वह त्वचासे, **न श्लिष्यते** चोटतो नथी नहीं लगता, **दोषम्** अने दोषने और दोषको, **सम्यक्** सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, **न शमयति अपि** शान्त नथी करतो शमन नहीं करता ॥ १०५ ॥

१०४. यान्-यः (फ)

105. The application that is either too unctuous or too fluid does not adhere properly to the skin and cannot therefore alleviate the diseased condition.

तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ।
न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति १०६

तनु-आलिप्तम् पातळो लेप पतला लेप, **न कुर्वीत** पण न करवो भी न करे, **हि** कारण के क्योंकि, **संशुष्कः** ते सुकातां वह सूखने पर, **आपुटायते** तरडाई जाय छे फट जाता है **औषधिरसः च** अने ते औषधिनो रस और वह औषधिका रस, **व्याधिम्** व्याधि सुधी व्याधि तक, **न प्राप्नोति** पहोंचतो नथी नहीं पहूंचता, **अपि च** परन्तु परन्तु **शुष्यति** सुकाई जाय छे सूख जाता है ॥१०६॥

106. Thin applications should not be applied, for, drying up rapidly, they become fissured and cracked. Consequently the healing property of the drugs does not even reach the seat of affection, for it dries up quickly.

तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भृशम् ।
संशुष्कः पीडयेद्व्याधिं निःस्नेहो ह्यवचारितः ॥१०७॥

अवचारितः करेलो किया हुआ, **निःस्नेहः** स्नेह-वगरनो लेप स्नेहरहित लेप, **तन्वालिप्तेन** पातळा लेपथी पतले लेपसे, **ये दोषाः** जे दोषो कह्या छे जो दोष कहे हैं, **तान् एव** ते दोषोने उन्हीं दोषोंको, **भृशम् जनयेत्** अत्यंत उत्पन्न करे छे अधिक उत्पन्न करता है, **हि संशुष्कः** कारण के सुकायेलो लेप क्योंकि सूखा हुआ लेप, **व्याधिम् पीडयेत्** विसर्पना व्रणमां पीडा उत्पन्न करे छे विसर्पके व्रणमें पीड़ा उत्पन्न करता है ॥१०७॥

107. The undesirable consequences which ensue from the use of thin applications are also frequently produced by the use of applications that are not sufficiently unctuous;

being quite dry they tend to aggravate the disorder further.

विसर्पे अन्नपानम्—

अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किंचिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ।
सपरूषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ॥१०९॥
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ।

विसर्पाणाम् હવે વિસર્પની અબ विसर्पोंके, निवृत्तये નિવૃત્તિને માટે निवारणार्थ, अन्नपानानि અન્નપાન अन्नपानोंको, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा, लङ्घितेभ्यः લંઘન કરેલાઓને रोगियोंके लंघनके पश्चात्, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, सक्षौद्र० મધ मधु, शर्करः અને સાકરવાળો और चीनीके साथ, मधुरः મધુર मधुर, किंचिदम्लः वा અથવા કાંઈક અમ્લતાવાળો अथवा कुछ अम्लतायुक्त, दाडिम- અથાત્ દાડમ अर्थात् अनार, आमलकान्वितः તેમજ આમળાંવાળો एवं आंवलासे युक्त, सपरूषक- અને ફાલસા और फालसा, मृद्वीकः તેમજ દ્રાક્ષ एवं मुनक्का, सखर्जूरः તથા ખજૂરયુક્ત और खर्जूरयुक्त, शृताम्बुना અને ક્વથિત જળથી और शृत जलसे, मन्थः બનાવેલો મન્થ बना हुआ मन्थ, हितः હિતકર છે हितकर है, यव- જવ जौ, शालीनाम् અને શાલિ- ચોખાના और शालि चावलोंके, तर्पणैः સાથવાઓથી तर्पणसे, सस्नेहा સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, अवलेहिका ચાટણ બનાવી ભોજન માટે દેવું चाटन बनाकर भोजनार्थ देवे ॥ १०८-१०९ ॥

108-109. I shall now describe the diet that should be observed in the treatment of Visarpa. To patients that have undergone the lightening therapy, the following articles of food are beneficial; demulcent drink that is devoid of unctuousity and is mixed with honey and sugar or that is sweet and slightly acidified by the addition of the juice of pomegranate and emblic myrobalans, or demulcent drink prepared with the fruits of sweet falash, grapes and dates in boiled water. Thereafter a linctus made of the flour of roasted barley and sali rice and mixed with unctuous articles should be given.

जीर्णे पुराणशालीनां यूषैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥११०॥
मुद्गान्मसूरांश्चणकान् यूषार्थमुपकल्पयेत् ।
अनम्लान् दाडिमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ॥१११॥

जीर्णे અવલેહિકા પચી જતાં अवलेहिका जीर्ण होने पर, पुराणशालीनाम् જૂના શાલિ ચોખાનું पुराने शालिचावलका, भोजनम् ભોજન भोजन, यूषैः યૂષો સાથે यूषोंके साथ, भुञ्जीत જમવું खावे, अनम्लान् ખટાશ વિનાના खटाईरहित, दाडिमाम्लान् वा કે દાડમની ખટાશવાળા या अनारकी खटाई डालकर तैयार किये, मुद्गान् મગ मूंग, मसूरान् મસૂર मसूर, चणकान् અને ચણાને और चनेको, पटोल० પરવળ परवल, आमलकैः અને આમળાં और आंवलेके, सह સાથે साथ, यूषार्थम् યૂષ માટે यूषके लिए, उपकल्पयेत् સિદ્ધ કરવા सिद्ध करे ॥ ११०-१११ ॥

110-111. When this is digested the patient should eat a meal consisting of old sali rice along with soups. These soups should be made of green gram, lentils and chick peas. They should not be made sour or if made sour, they should be rendered so with the juice of the pomegranate and prepared with wild snakegourd and emblic myrobalan.

जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रूक्षान् परूषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥११२॥

१०८. सक्षौद्रशर्करः—सक्षौद्रशर्करैः (ब.)

११०. यूषैर्भुञ्जीत—यूषेणाद्यात्तु (फ.)

१११. अनम्लान्—अनन्ता (ब.)

तस्य તે રોગી માટે उस रोगीके लिए, परूषक- ફાલસા फालसा, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, दाडिम- દાડમ अनार, आमलकान्वितान् तथा આમળાંયુક્ત और आंवलायुक्त, जाङ्गलानाम् જાંગલ પ્રાણીઓના जांगल प्राणियोंके, मांसानाम् માંસના मांसके, रूक्षान् સ્નેહ વગરના स्नेहरहित, रसान् રસો रसोंको, उपकल्पयेत् બનાવવા बनावे ॥११२॥

112. The patient should be nourished with the un-unctuous meat juices of jangala animals mixed with the juice of sweet falsah, grapes, pomegranates and emblic myrobalans.

रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ।
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिस्रुताः ॥११३॥

पुराणाः જૂના पुराने, सुपरि ताः બરાબર ઓસાવેલા अच्छी तरहसे माण्ड निकाले हुए, रक्ताः રાતા लाल, श्वेताः સફેદ सफेद, महाह्वाः शालयः च અને મહા શાલિચોખા और महा शालिचावल, षष्टिकैः सह तथा સાઠી ચોખા तथा सांठी चावल, भोजनार्थ ભોજન માટે भोजनके लिए, प्रशस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ११३ ॥

113. For such a patient, old and well-cooked rice of red, white and the big variety, in combination with shashtika rice, is recommended as food.

यवगोधूमशालीनां सात्म्यान्येव प्रदापयेत् ।
येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ११४

येषाम् જેઓને जिन्हें, शालिः શાલિચોખા शालि-चावल, न अति उचितः અત્યંત અનુકૂળ ન હોય अत्यन्त अनुकूल नहीं हों, ये च અને જે और जो, नराः મનુષ્યો मनुष्यों, कफाधिकाः કફાધિક હોય તેઓને कफ-बहुल हों उन्हें, यव-गोधूम- જવ, ઘઉં जौ, गेहूं, शाली-नाम् અને શાલિ ચોખામાંથી और शालि चावलोंमेंसे, सात्म्यानि एव જે સાત્મ્ય હોય તે જ जो सात्म्य हों वही, प्रदापयेत् આપવાં देना चाहिए ॥ ११४ ॥

114. Out of barley, wheat and rice, only that should be given to which the patient is accustomed and which is homologatory. Barley and wheat alone should be given to those patients to whom rice is not particularly suitable or who have an excess of kapha in their constitution.

११४. यवगोधूमशालीनां-यवगोधूमषष्टीनां (घ.)

विसर्पे वर्ज्यानि—

विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ॥११५॥

विदाहीनि વિદાહી विदाही, अन्नपानानि અન્નપાન अन्नपान, विरुद्धम् વિરુદ્ધ આહાર विरुद्धभोजन, दिवा દિવસે दिनमें, स्वपनम् સૂવું सोना, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, सूर्याग्नि- તડકો, અગ્નિ धूप, अग्नि, प्रवातान् च અને પ્રવાત એઓનો और प्रवात इनका, विवर्जयेत् ત્યાગ કરવો सेवन छोड़ना चाहिए ॥ ११५ ॥

115. Patients suffering from acute spreading affections should avoid food and drink that are irritant, as well as all antagonistic indulgences, day-sleep, anger, exercise, exposure to the sun, fire and strong winds.

विसर्पे दोषभेदेन चिकित्सा—

कुर्याच्चिकित्सितादस्माच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ।
रूक्षप्रायाणि कफजे स्नैहिकान्यनिलात्मके ॥११६॥

अस्मात् આ इस, चिकित्सितात् ચિકિત્સામાંથી चिकित्सामेंसे, पैत्तिके પૈત્તિક વિસર્પમાં पैत्तिक विसर्पमें, शीतप्रायाणि શીતપ્રધાન ક્રમ शीतप्रधान चिकित्सा, कफजे કફજન્ય વિસર્પમાં कफजन्य विसर्पमें, रूक्ष-प्रायाणि રૂક્ષપ્રધાન ક્રમ रूक्षप्रधान चिकित्सा, अनि-लात्मके च અને વાતજન્ય વિસર્પમાં और वातजन्य

विसर्पमें, स्नेहिकानि સ્નેહપ્રધાન કર્મ स्नेहप्रधान चिकित्सा, कुर्यात् કરવો करनी चाहिए ॥११६॥

116. From among the remedial measures described above, those partaking mostly of a refrigerant nature should be employed in Visarpa of the pitta type, those partaking mostly of a dry nature in Visarpa of the kapha type and those of an unctuous kind in Visarpa of the vata type.

वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ॥११७॥

अग्निवीसर्पणे અગ્નિવિસર્પમાં अग्निविसर्पमें, वातपित्त- વાતપિત્તની वातपित्तकी, प्रशमनम् શામક ચિકિત્સા शामक चिकित्सा, हितम् હિતકર છે हितकर है, कर्दम-संज्ञिते અને કર્દમવિસર્પમાં और कर्दमविसर्पमें, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, कफपित्त- કફપિત્તની कफपित्तकी, प्रशमनम् શામક ચિકિત્સા હિતકર છે शामक चिकित्सा हितकर है ॥ ११७ ॥

117. In the Visarpa known as 'Agni Visarpa' or Erysipelas, the sedation of the provoked vata and pitta is indicated; in the disorder known as 'Kardama' or of slushy type, the sedation of kapha and pitta is generally indicated.

ग्रन्थिविसर्पस्य चिकित्सा—

रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रूक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥११८॥
सिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
घृतैः कषायतिक्तैश्च कालज्ञः समुपाचरेत् ॥११९॥

कालज्ञः કાલને જાણનાર વૈદ્ય कालको जाननेवाला वैद्य, ग्रन्थिवीसर्पम् ગ્રન્થિવિસર્પને ग्रन्थिविसर्पको, रक्तपित्तोत्तरम् રક્તપિત્તપ્રધાન रक्तपित्तप्रधान, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, आदितः પ્રથમથી જ प्रथम, रूक्षणैः રૂક્ષણ પ્રયોગ रूक्षण प्रयोग, लङ्घनैः લંઘન लंघन, पाञ्चवल्कलैः પાંચ ક્ષીરી વૃક્ષની છાલના કવાથ અને ચૂર્ણોથી पंचक्षीरी वृक्षकी छालके क्वाथ और चूर्णसे, सेकैः प्रदेहैः પરિષેચન તથા લેપો વડે परिषेचन तथा प्रदेहोंसे, सिरामोक्षैः સિરામોક્ષણ વડે सिरामोक्षणसे, जलौकोभिः જળો વડે जौंकसे, सविरेचनैः વિરેચન विरेचन, वमनैः તથા વમન વડે और वमनसे, कषाय-तिक्तैः च તથા કષાય અને તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધેલાં एवं कषाय और तिक्त द्रव्योंसे साधित, घृतैः ઘૃતો વડે घृतोंसे, समुपाचरेत ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ ११८-११९ ॥

118-119. The physician who knows the right time for each remedial measure should on finding that a spreading inflammation of the Granthi or nodular type is likely to result in a vitiated condition of blood and pitta, treat the patient promptly with the procedures of de-oleation, lightening, affusions, applications made from the five medicinal barks, blood letting with leeches with emesis and purgation and with ghees that have been medicated with astringent and bitter drugs.

ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥१२०॥

ऊर्ध्वम् च વમનથી वमनसे, अधः च અને વિરેચનથી और विरेचनसे, शुद्धाय શુદ્ધ કરવામાં આવતાં शोधन करने पर, रक्ते च अपि અને વળી રક્તનું और फिर रक्तका, अवसेचिते મોક્ષણ કરાવતાં मोक्षण कराने पर, ग्रन्थि-वीसर्पिणे ગ્રન્થિવિસર્પના રોગીને ग्रन्थिविसर्पके रोगीको,

११७. अग्निवीसर्पणे--अग्निवीसर्पिणे (घ ज ब)
,, अग्निवीसर्पणे हितम्--अग्निवीसर्पिणो मतम् (ग.)
११८. दृष्ट्वा ज्ञात्वा (क.)
,, पाञ्चवल्कलैः--पाञ्चवाल्किकैः (ख.ड.)
११९. घृतैः--भृतैः (क. घ. द. ब.)

१२०. वातश्लेष्महरं--वातश्लेष्मकरं (ब.)

वातश्लेष्म- हरम् વાતકફઘ્ન वातकफहर, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, हितम् હિતકર્તા છે हितकारक है ॥ १२० ॥

120. After the patient has been cleansed in the upper and lower regions of the body and blood-letting has been carried out, procedures alleviative of vata and kapha should be resorted to in affections of nodular type of Visarpa.

उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥१२१॥

ग्रन्थिवीसर्प- ગ્રન્થિવિસર્પના ग्रन्थिविसर्पमें, शूलिनाम् શૂળવાળાઓને शूल होने पर, उष्णाभिः ઉષ્ણુ उष्ण, स्निग्धाभिः તથા સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, उत्कारिकाभिः ઉત્કારિકાઓથી उत्कारिकाओंसे, वेशवारैः वा અથવા વેશવારોથી अथवा वेशवारोंसे, उपनाहः ઉપનાહ उपनाह, प्रशस्यते શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥१२१॥

121. For patients affected with nodular Visarpa accompanied with severe pain, the use of hot poultices with 'utkarika' pancake or with unctuous 'vesavara' i. e. prepared meat, is recommended.

दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्यक्षारयुतेन च ॥१२२॥
गोमूत्रैः पत्रनिर्यूहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ।

दशमूल- દશમૂળથી दशमूलसे, उपसिद्धेन પકાવેલ सिद्ध किये, उष्णेन ઉષ્ણુ गरम, तैलेन તેલથી तैलसे, पाक्यक्षार- અને પાક્યક્ષારથી और पाक्यक्षारसे, युतेन च યુક્ત युक्त, उष्णेन च ઉષ્ણુ गरम, कुष्ठतैलेन કઠના તેલથી कूठके तैलसे, सेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेक करे, उष्णैः અથવા ઉષ્ણુ अथवा गरम, गोमूत्रैः ગોમૂત્રથી गोमूत्रसे, पत्रनिर्यूहैः वा કે વાતકફઘ્ન પાંદડાંઓના ઉષ્ણુ ક્વાથોથી या वातकफनाशक पत्तोंके गरम क्वाथोंसे, परिषेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे ॥ १२२½ ॥

122-122½. Or, the patient may be treated with hot affusions of oil medicated with deca-radices or with hot affusions of the oil of costus mixed with prepared alkalis or with hot affusions of cow's urine or with hot decoctions of remedial leaves.

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाश्वगन्धया ॥१२३॥

सुखोष्णया અથવા નવશેકા अथवा सुहाते हुए, पिष्ट या अश्वगन्धया च આસોંદના કલ્કથી असगन्धके कल्कसे, प्रदिह्यात् वा લેપ કરવો लेप करे ॥१२३॥

123. Or else, the patient may be treated with genially warm application of the paste of winter cherry.

शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाऽपि वा ।
बिभीतकत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥१२४॥

शुष्कमूलक- સુકા મૂળાના सूखी मूलीके, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, नक्तमालत्वचा अपि वा અથવા નક્તમાલની છાલના કલ્કથી नक्तमालकी छालके कल्कसे, बिभीतकत्वचाम् अपि वा અથવા બહેડાની છાલના अथवा बहेड़ेकी छालके, उष्णेन ઉષ્ણુ गरम, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, लेपयेत લેપ કરવો लेप करे ॥ १२४ ॥

124. Or, the patient may be smeared with the paste of dry radish, or of the bark of indian beech or of the bark of the beleric myrobalan, applied warm.

१२१. वीसर्पशूलिनाम्—वीसर्पशूलिनः (क. ब.)
१२२. पाक्य—यव (क. ख. छ. झ. ड. फ. ब.)
,, ,, —पक्व (त. फ.)
१२३ चाश्व—कृष्ण (क. छ. झ. ध. ब)
१२४ बिभीतकत्वचां वाऽपि—बिभीतकस्य वा ग्रन्थि (ख. ध. झ. ढ. ब.)
,, ,, —बिभीतकस्य ग्रन्थि वा (ध.)
,, लेपयेत्—सेचयेत (ड.)

बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थिं बिभीतकम् ।
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ॥१२५॥

बलाम् બલા बला, नागबलाम् ગંગેટી गंगेरन, पथ्याम् હરડે हरड, भूर्जग्रन्थिम् ભોજપત્રની ગાંઠ भोजपत्रकी ग्रन्थि, बिभीतकम् બહેડાં बहेडा, वंशपत्राणि વાંસનાં પાન वांसके पत्ते, अग्निमन्थम् च અને અરણીને और अरनीका, ग्रन्थि- ગાંઠ ઉપર ग्रन्थि पर, प्रलेपनम् લેપ लेप, कुर्यात् કરવો करे ॥१२५॥

125. In nodular Visarpa, the affected parts should be smeared with the paste of heart-leaved sida, gingo fruit, chebulic myrobalan, the knotty portions of the bark of birch, beleric myrobalan, bamboo-leaves and the wind killer.

दन्त्यादिलेपः—

दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि १२६

दन्ती દન્તી दन्ती, चित्रकमूलत्वक् ચિત્રાના મૂળની છાલ चित्ताके मूलकी छाल, सुधा- થોર थुहर, अर्क- અને આકડાનાં एवं आकके, पयसी દૂધ दूध, गुडः ગોળ गुड, भल्लातकास्थि ભિલામાના ઠળિયા भिलांवेका बीज, कासीसम् અને હીરાકસી એએનો और कासीस इनका, लेपः લેપ लेप, शिलाम् अपि પથ્થરને પણ सिलाको भी, भिन्द्यात् ફાડી નાખે છે फाड देता है ॥१२६॥

126. An application made of the paste of red physic nut, the root-bark of the white-flowered leadwort and the milks of the thorny milk hedge plant and mudar, gur, the seeds of the marking nut and green vitriol will break open even a stone.

बहिर्मार्गस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसंभवम् ।

बहिर्मार्गस्थितम् તો પછી બાહ્યમાર્ગાશ્રિત તો ફિર वाहिर मार्गमें हुई, कफसंभवम् કફજન્ય कफजन्य, ग्रन्थिम् पुनः किम् ગ્રન્થિને ફાડી નાખે એમાં કહેવું જ શું ? ग्रन्थिको फाड डाले इसमें क्या कहना ?

126½. What then need be said of nodular affections born of kapha that are situated in the external regions of the body!

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्द्याद्वा भेषजैरिमैः ॥१२७॥
मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमान्नैर्यवान्नैर्वा ससीधुमधुशर्करैः १२८॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥१२९॥
मुस्तभल्लातशक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥१३०॥
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।
अयोलवणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ॥१३१॥

इमैः અથવા આ अथवा इन, भेषजैः वा ઔષધ વગેરેથી औषध आदिसे, सक्षार- જેવાં કે :- જવખાર जैसेकि:- यवक्षार, दाडिमैः અને દાડમયુક્ત और अनारके साथ, मूलकानाम् મૂળાના मूली, कुलत्थानाम् અને કુળથીના और कुलथीके, यूषैः યૂષોના પાનથી यूषोंके पानसे, ससीधु- સીધુ सीधु, मधु- મધ शहद, शर्करैः અને સાકરસહિત और चीनीके साथ, गोधूमान्नैः ઘઉંના ભોજનોથી गेहूंके भोजनोंसे, यवान्नैः वा કે યવનાં ભોજનોથી अथवा यवान्नोंके भोजनोंसे, सक्षौद्रैः મધયુક્ત शहदके साथ, मातुलुङ्ग- ચકોતરાના चकोत्राके, रसान्वितैः રસવાળા रसयुक्त, वारुणी- વારુણીના वारुणीके, मण्डैः મંડોથી मंडसे, पिप्पली- પીપર पीपर, क्षौद्र- અને મધ और शहदके, संयुतैः યુક્ત साथ, त्रिफलायाः ત્રિફળાના त्रिफलाके, प्रयोगैः च

१२७. मार्गस्थितम्—मार्गाश्रितम् (क. घ. ङ.)

१२७. भेषजैरिमैः—भेषजोपमैः (ङ.)
,, —भेषजैः वरैः (थ. फ. ब.)
१३०. शक्तूनाम्—सक्तूनाम् (ग.)
,, गुडूच्योश्च—पटुक्योश (ग.)
१३१. हेमताम्र—हेमतप्त (घ.)

प्रयोगोथी प्रयोगसे, मुस्त- मुस्त मुस्त, भल्लात- भिलामा मिलांवे, सक्तनाम् साथवा सत्तू, माक्षिकस्य च अने मधना और शहदके, प्रयोगैः प्रयोगोथी प्रयोगोंसे, देवदारु- देवदार देवदारु, गुडूच्योः च गळो गिलोय, गिरिजस्य च अने शिलाजितना और शिलाजीतके, प्रयोगैः प्रयोगोथी प्रयोगोंसे, धूमैः धूमपानथी धूमपानसे, शिरसः विरेकैः शिरोविरेचनोथी शिरोविरेचनोंसे, पूर्वोक्तैः पहेलां कहेला पूर्वोक्त, गुल्मभेदनैः गुल्मभेदनना योगोथी गुल्मभेदनके योगोंसे, अयोलवण- तथा तपावेल लोढुं-मीठुं और तप्त लोहा, नमक, पाषाण- पथ्थर पत्थर, हेम-ताम्र- सोना तथा त्रांबा वगेरे वडे सुवर्ण, ताम्रादि द्वारा, प्रपीडनैः दबाववाथी दबाव डालनेसे, दीर्घकाल- लांबो वखत दीर्घ कालसे, स्थितम् रहेली रही हुई, ग्रन्थिम् ग्रंथिने ग्रन्थिका, भिन्द्यात् भेदवी भेदन करे ॥ १२७-१३१ ॥

127-131. For breaking open chronic types of nodular affections, the following medications should be used. Soups made of radish and horse gram mixed with alkalis and the juice of pomegranate, cooked wheat or barley mixed with sidhu wine, honey and sugar; the top part of the varuni wine mixed with honey and the juice of pomello; the systematic use of the three myrobalans mixed with long pepper and honey, or of nut-grass, marking nut and the flour of roasted barley, or of honey, or of the bark of deodar and guduch and of mineral pitch; the use of fumigations and errhines, and of procedures described earlier as helping to break open the gulmas, and compression with iron, salt, stones, gold and copper.

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बली स्थिरः ।
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदा नैवोपशाम्यति ॥१३२॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नाऽथवा हितः ।

आभिः आ इन, सिद्धाभिः सिद्ध सिद्ध, विविधाभिः विविध नानाप्रकारकी, क्रियाभिः क्रियाओथी क्रियाओंसे, बली बलवान बलवान, स्थिरः स्थिर स्थिर, पाषाण- कठिनः पथ्थर जेवी कठण और पाषाणके सदृश कठिन, ग्रन्थिः ग्रन्थि ग्रन्थि यदा ज्यारे यदि, न एव उपशाम्यति शान्त न थाय शान्त न हो, अथ त्यारे तब, अस्य तेने इसको, क्षारेण क्षारथी क्षारसे, शरैः बाणथी बाणसे, अथवा अथवा अथवा, हेम्ना सोनाथी सुवर्णसे, दाहः दाह करवो जलाना हितः हितकर छे हितकर है ॥ १३२½ ॥

132-132½. If despite the use of all these various proven methods of treatment, the nodular swellings do not subside and are hard as stone, then cauterization by means of caustics or heated instruments or gold is useful.

पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् १३३
मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥१३४॥
धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ।

पाकिभिः च अथवा पकावनार द्रव्योथी अथवा पकानेवाले द्रव्योंसे, पाचयित्वा पकावीने पुलटिस आदिसे पकाकर, पाटयित्वा वा पाटन करी विदीर्ण करके, समुद्धरेत् ग्रंथि काढी लेवी ग्रन्थिको निकाल देवे, अस्य तेना उसके, उत्क्लेशम् आगतम् उत्क्लेशित थयेला उत्क्लेशित हुए, रक्तम् च लोहीनुं रक्तको, बहुशः वारंवार बारबार मोक्षयेत् मोक्षण करवुं निकाले, पुनः च अने फरीथी और फिरसे, रक्ते रक्तनुं रक्तको, अपहृते मोक्षण कर्या पछी निकालनेके बाद, वातश्लेष्मजित् वातकफघ्न वातकफनाशक, औषधम् औषध औषध, धूमः धूमपान धूमपान, शिरसः विरेकः शिरोविरेचन शिरोविरेचन,

१३२½. शरैर्हेम्नाऽथवा—शरैर्लोहेन वा (क.ख.घ.ङ.ड.त.भ.व.)
१३४. रक्तमुत्क्लेशमागतम्—क्लेदरक्तमुपागतम् (ब.)
,, उत्क्लेशमागतम्—मुष्णमुपागतम् (थ)
,, पुनश्चापहृते—पुनश्चास्य हृते (व. घ. थ.)

स्वेदनम् સ્વેદન स्वेदन, परिमर्दनम् અને મર્દન કરવાં और मर्दन करना चाहिए ॥ १३३-१३४½ ॥

133-134½. Or, after maturating them with suppuratives or by incising them, the tumors may be removed. Further, the patient's blood which is in a vitiated condition should be repeatedly let. After this, when the blood has been sufficiently let, the physician should administer medicine curative of vata and kapha. If even after the above methods, the morbidity is not allayed, then recourse to fumigation, errhines, sudation, pressure on the affected parts or use of suppurative drugs is recommended.

अप्रशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ॥१३५॥
प्रक्लिन्नं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
बाह्यैश्चाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ॥१३६॥

दोषे च અથવા દોષનું अथवा दोषका, अप्रशाम्यति શમન ન થતાં शमन न होतो, पाचनम् वा તેને પકાવવો એ उसको पकाना, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दाहपाकाभ्याम् દાહ તથા પાકથી યુક્ત दाह एवं पाकसे युक्त, प्रक्लिन्नम् અત્યંત ક્લિન્ન ગ્રન્થિનો अत्यंत क्लिन्न हुई ग्रन्थिको, बाह्यैः च બાહ્ય बाह्य, आभ्यन्तरैः च અને આભ્યંતર और आभ्यन्तर, शोधन- શોધન शोधन, रोपणैः તથા રોપણોથી और रोपणसे, व्रणवत् વ્રણ પ્રમાણે व्रणके सदृश, समुपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १३५-१३६ ॥

135-136. When the ulcers of Visarpa have become softened as the result of the above-mentioned procedures of cauterization and maturation, the physician should treat the condition with the measures employed in the case of wounds, by means of external and internal measures of purification and healing.

कम्पिल्लकं विडङ्गानि दार्वी कारञ्जकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥१३७॥

कम्पिल्लकम् કપીલો रोरी, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविडंग, दार्वीम् દારુહળદર दारुहल्दी, कारञ्जकम् અને કણઝનાં और करंजके, फलम् च ફળનો फलका, पिष्ट्वा કલ્ક કરી તેથી कल्ककर उससे, तैलम् તેલ तैल, विपक्तव्यम् પકાવવું पकावे, ग्रन्थिव्रण- આ ગ્રન્થિવ્રણની यह ग्रन्थिव्रणकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા છે चिकित्सा है ॥ १३७ ॥

137. Kamala, embelia, indian berberry and the fruits of the indian beech should be reduced to paste. Oil should be cooked with this paste to make a good remedy for the ulcers of the nodular type.

द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागज्ञो व्रणान् वीसर्पजान् बुधः ॥१३८॥
इतिग्रन्थिविसर्पचिकित्सा ।

देशकालविभागज्ञः દેશકાળના વિભાગોને જાણનાર देशकालके विभागको जाननेवाला, बुधः વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, वीसर्पजान् વિસર્પજન્ય विसर्पजन्य, व्रणान् વ્રણોનો व्रणोंका, द्विव्रणीयोपदिष्टेन દ્વિવ્રણીય અધ્યાયમાં કહેલ द्विव्रणीयोक्त, कर्मणा च अपि ચિકિત્સાને પણ અનુસરી चिकित्साके अनुसार भी, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १३८ ॥ इति આ यह, ग्रन्थिविसर्प- ગ્રન્થિવિસર્પની ग्रन्थिविसर्पकी, चिकित्सा ચિકિત્સા છે चिकित्सा है ।

१३५. दोषे च पाचनं—दाहेन पाटनं (ग. फ.)

१३८. विभागज्ञः—विकारज्ञः (ग. फ. ब.)
" " —प्रमाणज्ञः (फ.)
" व्रणान् वीसर्पजान् बुधः—व्रणग्रन्थिविसर्पवत् (ख. ड.)

138. The intelligent physician fully conversant with the aspects of place time and classification, may also treat the ulcers of spreading affections according to the line of treatment indicated in the chapter on the 'Two kinds of Ulcers' (Chikitsa chapter 25). Thus has been described the treatment of the nodular variety of Visarpa.

गलगण्डचिकित्सा—

य एव विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥१३९॥

यः एव જે जो, विधिः ચિકિત્સાક્રમ चिकित्साकी विधि, ग्रन्थीनाम् ગ્રન્થિની ग्रन्थियोंके, विनिवृत्तये શાન્તિ માટે निवारणके लिए, उद्दिष्टः કહ્યો છે कही गई है, सः एव તે જ वह, कफजानाम् કફજન્ય कफजन्य, गलगण्डानाम् ગલગંડની गलगण्डोंकी, निवृत्तये નિવૃત્તિ માટે છે निवृत्तिके लिए है ॥ १३९ ॥

139. Whatever line of treatment has been laid down in the cure of nodular type of Visarpa applies with equal force in the cure of goitre due to kapha.

गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।
घृतक्षीरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥१४०॥

नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, ये तु જે जो, गलगण्डाः ગલગંડ गलगण्ड, वातोत्थाः વાતજન્ય वातजन्य, कफानुगताः તથા કફના અનુબંધવાળા હોય છે और कफके अनुबन्धवाले होते हैं, ते તે वे, घृतक्षीर- ઘી, દૂધ घी, दूध, कषायाणाम् અને કષાયોના एवं कषायोंके, अभ्यासात् અભ્યાસથી निरन्तर सेवनसे, न भवन्ति રહેતા નથી नहीं रहते ॥ १४० ॥

140. As regards those affections of goitre, which owe their origin to vata and kapha they are prevented by the regular use of a diet consisting of ghee, milk and astringent articles.

विसर्पे रक्तमोक्षणप्रशंसा—

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।
एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥१४१॥

विसर्पाणाम् વિસર્પોની विसर्पोंके, निवृत्तये શાન્તિને માટે निवारणके लिए, यानि જે जो, कर्माणि કર્મો कर्म, इह અહીં यहां, उक्तानि કહ્યાં છે कहे हैं, तानि તે वे, सर्वाणि સઘળાં सब, एकतः એક બાજુએ છે एक ओर है, रक्तमोक्षणम् च અને કેવળ રક્તમોક્ષણ और अकेला रक्तमोक्षण, एकतः બીજી બાજુએ છે दूसरी ओर है ॥ १४१ ॥

141. If all the therapeutic measures described here as curative of Visarpa be put on one side and blood-letting on the other, they will be found equal.

विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ।
तस्मात् साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥१४२॥

रक्तपित्तेन રક્તપિત્તના रक्तपित्तके, असंसृष्टः हि સંસર્ગ વિના संसर्गके बिना, विसर्पः વિસર્પ विसर्प, न जायते થતો નથી नहीं होता, तस्मात् તેથી उस कारणसे, एतत् આ यह, सर्वम् સઘળી सब, साधारणम् સામાન્ય सामान्य, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उक्तम् કહી છે कही है ॥१४२॥

142. Visarpa never occurs without the association of the condition of hemothermia. Consequently whatever has been described here by way of

१४०. कफानुगता—कफानुबला (क. ब. त. ध. ब.)
,, क्षीर—क्षार (ह. ध.)

१४१. निवृत्तये—प्रशान्तये (ब.)
१४२. विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते—विसर्पो ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते (भ.)
,, ह्यसंसृष्टो—ह्यसंसृष्टा (अ)
,, जायते—लक्ष्यते (ब.)
,, ,, —लक्ष्यते (फ.)

remedial measures is the general line of treatment.

विशेषो दोषवैषम्याच्च नोक्तः समासतः ।
समासव्याससनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥१४३॥

दोषवैषम्यात् અને દોષની વિષમતાને લીધે और दोषकी विषमताके कारण, विशेषः च વિશેષ ચિકિત્સા विशेष चिकित्सा, समासतः સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, न उक्तः કહી નથી नहीं कही है, न એમ નથી ऐसा नहीं, विद्वान् વૈદ્ય वैद्य, समास- સંક્ષેપ समास, व्यास- અને વિસ્તારથી और विस्तारसे, निर्दिष्टाम् કહેલી बताई हुई, क्रियाम् उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ १४३ ॥

143. We have not, however, omitted to outline in brief specific treatment relating to the special nature of morbidity requiring such treatment. The expert physician should call into service the entire therapeutic procedure whether laid down in brief or in extenso

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—
निरुक्तं नामभेदाश्च दोषा दूष्याणि हेतवः ।
आश्रयो मार्गतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥१४४॥
लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।
साध्यत्वं, न च, साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् ॥१४५॥
इति पिप्रश्नवे सिद्धिमग्निवेशाय धीमते ।
पुनर्वसुरुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥१४६॥

१४३. समासव्याससनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत्—समासव्यासनिर्देशरुक्तं चैतच्चिकित्सितम् (द. ध. क. ब)

१४४. निरुक्त—निरुक्तिः (च छ)

१४५. साध्यानां—साध्यत्वं (च.)

१४६. पिप्रश्नवे—पिप्रीषया (च)

,, सिद्धिम्—सिद्धम् (क. त. ब.)

,, पुनर्वसुरुवाचेदं विसर्पाणां चिकित्सितम्—उक्तं भगवता ह्येतद्वीसर्पाणां चिकित्सिते (ध.)

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, निरुक्तम् નિરુક્તિ निरुक्ति, नामभेदाः નામના ભેદો नामभेद, दोषाः દોષો दोष, दूष्याणि દૂષ્યો दूष्य, हेतवः નિદાન हेतु, आश्रयः આશ્રય आश्रय, मार्गतः च एव માર્ગ પ્રમાણે मार्गके अनुसार, विसर्प- વિસર્પની विसर्पकी गुरु- ગુરુતા गुरुता, लाघवम् અને લઘુતા और लघुता, लिङ्गानि લક્ષણો लक्षण, ये च અને જે और जो, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, यत्- જે जो, लक्षणः લક્ષણવાળો लक्षणयुक्त, उपद्रवः ઉપદ્રવ उपद्रव, साध्यत्वम् સાધ્યતા साध्यता, न च અસાધ્યતા असाध्यता, यथाक्रमम् અને ક્રમ પ્રમાણે और यथाक्रम, साध्यानाम् સાધ્યની साध्यकी, साधनम् च ચિકિત્સા चिकित्सा, इति એમ इस प्रकार, पिप्रश्नवे પૂછનાર पूछनेवाले, धीमते ધીમાન બુદ્ધિમાન, अग्निवेशाय અગ્નિવેશને अग्निवेशको, पुनर्वसुः ભગવાન પુનર્વસુએ भगवान पुनर्वसुने, विसर्पाणाम् વિસર્પની विसर्पकी, इदम् આ यह, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, सिद्धिम् च અને સિદ્ધિ और सिद्धि, उवाच કહી છે कही है ॥१४४-१४६ ॥

Here are the recapitulatory verses—

144-146. The definition of Visarpa, synonyms by which it is known, the morbid humors, the morbidised body-elements, the etiological factors, the habitat of the disease, the severity of mildness of the affection as determined by the way it spreads the signs and symptoms, the complications, the nature of these complications, the curability or otherwise of a particular type, the remedial measures in due order of the curable types—all this has Punarvasu declared in this chapter concerning the proven line of treatment for spreading affections, to the inquiring and intelligent Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

इति એમ इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલ अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, विसर्पचिकित्सितम् 'વિસર્પચિકિત્સિત' 'विसर्पचिकित्सित', नाम નામનો नामका, एकविंशः એકવીસમો इक्कीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २१ ॥

21. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-first chapter entitled 'The Therapeutics of Acute Spreading Affections' is completed.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

બાવીસમો અધ્યાય अध्याय बाईसवाँ

Chapter XXII

तृष्णाचिकित्सितोपक्रमः—

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, तृष्णाचिकित्सितम् 'તૃષ્ણાચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'तृष्णाचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Dipsosis (morbid thirst)'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभिरतः ।
तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥३॥

ज्ञान-प्रशम- જ્ઞાન, શમ ज्ञान, शम, तपोभिः અને તપથી और तपसे, ख्यातः પ્રસિદ્ધ प्रसिद्ध, जगत्-हिते તથા જગતના હિતમાં और जगतके हितमें, अभिरतः અભિરત अभिरत, अत्रिसुतः આત્રેયે आत्रेयने, पञ्चानाम् પાંચ पांचों, तृष्णानाम् તૃષ્ણાની तृष्णाओंकी, प्रशमार्थम् શાંતિ માટે शान्तिके लिए, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा प्राह કહી कही ॥ ३ ॥

3 The son of Atri famed for his wisdom tranquility and austerity and devoted to the well-being of the world expounded the therapeutics of the five kinds of Dipsosis.

तृष्णानां निदानं संप्राप्तिश्च—

क्षोभाद्भयाच्छ्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलङ्घनान्मद्यात् ।
क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥ ४ ॥
धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसंतापैः ।
पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः ॥ ५ ॥
रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ॥६॥

क्षोभात् ક્ષોભથી क्षोभसे, भयात् ભયથી भयसे, श्रमात् શ્રમથી श्रमसे, शोकात् શોકથી शोकसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, विलङ्घनात् લાંઘણો કરવાથી अतिलंघनसे, मद्यात् अपि મદ્યપાનથી मद्यपानसे, क्षार- ક્ષાર क्षार, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, कटुक- કડુ कटुक, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, शुष्क- અને શુષ્ક और शुष्क, अन्न- અન્નના अन्नके, सेवाभिः

४. क्षोभात्—क्रोधात् (ध.)
६. नालीः—धमनीः (ध. च. फ. ब.)
६. महाबलावेतौ—अतिबलवन्तौ (ब.)

સેવનથી सेवन करनेसे, धातुक्षय- ધાતુક્ષય धातुक्षय, गद-कर्षण- રોગથી થયેલી કૃશતા रोगसे उत्पन्न हुई कृशता, वमनादि- વમનઆદિના वमनआदिके, अति-योग- અતિયોગથી अतियोगसे सूर्यसंतापैः અને સૂર્યના તાપથી और सूर्यकी धूपसे, प्रवृद्धौ વધેલા प्रकुपित, पित्तानिलौ પિત્ત અને વાત पित्त और वात, सौम्यान् જલીય सौम्य, धातून् च ધાતુઓનું धातुओंका, शोषयतः શોષણ કરે છે शोषण करते हैं, एतौ આ ये, महाबलौ મહાબળવાન પિત્ત તથા વાત બન્ને महाबलवान पित्त तथा वात दोनों, रसवाहिनीः च રસવાહિની रसवाहिनी, नालीः નાડીઓ नाडियां, जिह्वामूल- જીભનું મૂળ, जिह्वामूल, गल- ગળું गला, तालुक- તાળવું तालु, क्लोम्नः च અને કલોમને और क्लोमको, संशोष्य સૂકવીને सूखाकर, नृणाम् મનુષ્યના मनुष्यके, देहे દેહમાં देहमें, तृष्णाम् તરસ प्यास, कुरुतः પેદા કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ४-६ ॥

4-6. As a result of shock, fear, fatigue, grief, anger, extreme inanita-tion, alcoholism, constant use of alka-line, acid, salt, pungent, hot, dry and dehydrated food or emaciation due to loss of body-element or to disease, or of over-agitation of purificatory proced-ures and excessive insolation, the pitta and vata get greatly increased and dry up the watery contents of the body-elements. These two humors becoming very strong dehydrate the fluid-carrying ducts and channels situ-ated at the base of the tongue, throat palate and Kloman and cause dipsosis in a man.

पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥७॥

तौ તેઓ બન્ને वे दोनों, पीतम् पीतम् વારંવાર પીધેલ बारबार पिये हुए, जलम् પાણીને जलको, शोषयतः हि શોષે છે सुखाते रहते हैं, अतः આથી इस लिए, शमम् તરસ શાન્ત प्यास शान्त, न याति થતી નથી नहीं होती, घोरव्याधि- ઘોર વ્યાધિને લીધે घोर व्याधियोंसे, कृशानाम् કૃશ થયેલા રોગીઓમાં कृश हुए रोगियोंमें, सा તે वह, उपसर्गभूता ઉપદ્રવરૂપે उपद्रव-रूपसे, प्रभवति થાય છે होती है ॥ ७ ॥

7. Though he repeatedly drinks water yet his thirst is not quenched. Such dipsosis arises as a complication in persons suffernig emaciation due to severe diseases.

तृष्णानां पूर्वरूपं सामान्यलक्षणं च—

प्राग्रूपं मुखशोषः, स्वलक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥८॥

मुखशोषः મુખશોષ मुखशोष, प्राग्रूपम् એ તૃષ્ણાનું પૂર્વરૂપ છે यह तृष्णाका पूर्वरूप है, सर्वदा સર્વદા निरन्तर, अम्बुकामित्वम् જલની ઇચ્છા થવી जलकी इच्छा, स्वलक्षणम् એ તૃષ્ણાનું પોતાનું લક્ષણ છે यह तृष्णाका अपना लक्षण है, लिङ्गानाम् અને લક્ષણોની और लक्षणोंकी, लाघवम् લઘુતા એ लघुता यह, सर्वासाम् સર્વ सब, तृष्णानाम् તૃષાઓની तृषाओंकी, अपायः શાન્તિ છે शान्ति है ॥ ८ ॥

8. The premonitory symptoms are dryness of the mouth and the patho-gnomic symptom is constant craving for water. The reduction to a state of mildness of all the characteristic sym-ptoms of the disease is the sign of its cure.

तृष्णानामुपद्रवाः —

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥९॥

७ शोषयतस्तावतो न याति शमम्—शोषयतस्तावतिबलौ न याति शमम् (ह.)

,, उपसर्गभूता—उपसर्गरूपा (च.)

८ स्वलक्षणम्—स्वरक्षयः (च.)

,, अम्बुकामित्वम्—अम्बुकामत्वम् (फ.)

जिह्वानिर्गममरुचिं बाधिर्यं मर्मदूयनं सादम् ।
तृष्णोद्भूता कुरुते, पञ्चविधां लिङ्गतः शृणु ताम् ॥१०॥

उद्भूता વૃદ્ધિ પામેલી बढ़ी हुई, **तृष्णा** તૃષ્ણા प्यास, **मुखशोष-** મુખશોષ मुखशोष, **स्वरभेद-** સ્વરભેદ स्वरभेद, **भ्रम-** ભ્રમ भ्रम, **संताप-** સંતાપ सन्ताप, **प्रलाप-** પ્રલાપ प्रलाप, **संस्तम्भान्** જકડાઈ જવું संस्तम्भ, **तालु-** તાળવું तालु, **ओष्ठ-** હોઠ होठ, **कण्ठ-** કંઠ कंठ, **जिह्वा-** અને જીભની और जीममें, **कर्कशताम्** કર્કશતા कर्कशता, **चित्तनाशम्** બેહોશી चित्तका नाश, **जिह्वानिर्गमम्** જીભનું બહાર નીકળવું जीभका बाहिर निकल आना, **अरुचिम्** અરુચિ अरुचि, **बाधिर्यम्** બહેરાપણું बधिरता, **मर्मदूयनम्** મર્મપીડા मर्मपीड़ा, **सादम् च** અને શિથિલતા એઓને और शिथिलता इनको, **कुरुते** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **पञ्चविधाम्** પાંચ પ્રકારની पांच प्रकारकी, **ताम्** તે તૃષ્ણાને उस तृष्णाको, **लिङ्गतः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥९-१०॥

9-10. Dryness of the mouth, change of voice, giddiness, burning, delirium, rigidity, roughness of the palate, lip, throat and tongue, stupefaction, protrusion of the tongue, anorexia, deafness, sense of burning in internal organs, and asthenia are the symptoms of dipsosis. Now listen to the symptoms of each of the five varieties of dipsosis individually.

वाततृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

अब्धातुं देहस्थं कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिञ्शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥११॥

यदा જ્યારે जब, **कुपितः** કોપેલ कुपित हुआ, **पवनः** વાયુ वायु, **देहस्थम्** દેહસ્થ देहस्थित, **अब्धातुम्** જલધાતુને जलधातुको, **विशोषयति** શોષે છે शोषण करता है, **तस्मिन्** ત્યારે તે तब उसके, **शुष्के** સુકાતાં सूखने पर, **अबलः** નિર્બળ પુરુષ दुर्बल पुरुष, **शुष्यति** શોષાય છે सूखता है, **अथ** અને और, **विशुष्यन्** શોષાતાં તે सूखता हुआ वह, **तृष्यति** તરસ્યો થાય છે तृष्णाको प्राप्त होता है ॥ ११ ॥

11. When the provoked vata absorbs the watery element in the body, the weak person gets dehydrated by the absorption of this fluid and consequently suffers from dipsosis.

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च
स्रोतोऽवरोध इति च स्याल्लिङ्गं वाततृष्णायाः ॥१२॥

निद्रानाशः નિદ્રાનાશ निद्रानाश, **शिरसः भ्रमः** શિરોભ્રમ शिरोभ्रम, **तथा शुष्कविरसमुखता च** શુષ્કમુખતા, વિરસમુખતા मुखका शुष्क होना एवं मुखकी विरसता, **स्रोतोऽवरोधः** અને સ્રોતોનો અવરોધ और स्रोतोंका अवरोध, **इति च** એ ये, **वाततृष्णायाः** વાતજન્ય તૃષ્ણાનાં वातजन्य तृष्णाके, **लिङ्गम्** લક્ષણો लक्षण, **स्यात्** છે हैं ॥ १२ ॥

12. Loss of sleep, whirling of the head, dryness and loss of taste in the mouth and occlusion of the channels are the symptoms of dipsosis of the vata type.

पित्ततृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

पित्तं मतमाग्नेयं कुपितं चेत्तापयत्यपां धातुम् ।
संतप्तः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बणां नृणाम् ॥१३॥

पित्तम् પિત્તને पित्तको, **आग्नेयम्** આગ્નેય आग्नेय, **मतम्** માન્યું છે माना है, **कुपितम्** કુપિત થઈ कुपित होकर, **अपाम् धातुम्** જલધાતુને जलधातुको, **तापयति चेत्** જો તપાવે તો यदि तपाता है तो, **संतप्तः सः** તપી ગયેલ તે જલધાતુ तपी हुई वह जलधातु,

१०. मर्मदूयनं सादम्—मर्मणां पीडनं सदनम् (थ.)
,, मर्मदूयनं—मर्मपीडनं (फ ब.)
,, ताम्—ताः (घ.)
११. देहस्थं—देहस्य (फ.)

१२. स्रोतोऽवरोध—कण्ठावरोध (फ.)

नृणाम् મનુષ્યોમાં मनुष्योंमें, दाहोल्बणाम् દાહપ્રધાન दाहप्रधान, तृष्णाम् તૃષ્ણા तृष्णाको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है ॥ १३ ॥

13. The pitta is regarded as the thermal element in the body. If it is provoked, it heats the watery element and the watery element being heated, there occurs thirst and excessive burning sensation in the man.

तिक्तास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा।
पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥१४॥

तिक्तास्यत्वम् તિક્તમુખતા मुखकी तिक्तता, शिरसः दाहः માથામાં દાહ शिरमें दाह, शीताभिनन्दता શીતળ વસ્તુની ઇચ્છા शीतल पदार्थोंको पसन्द करना, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वम् આંખ, મૂત્ર અને ઝાડો પીળાં થવાં आंख मूत्र और पुरीषका पीला होना, पित्ततृष्णायाः એ પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનાં ये पित्तजन्य तृष्णाके, आकृतिः લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ १४ ॥

14. Bitter taste in the mouth, burning sensation in the head. desire for cold things, fainting and icteric tinge of the eyes, urine and the feces, are the signs of dipsosis of the pitta type.

आमजतृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

तृष्णा याऽऽमप्रभवा साऽप्याग्नेयाऽऽमपित्तजनितत्वात् ।
लिङ्गं तस्याश्चारुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥१५॥

या જે जो, तृष्णा તૃષ્ણા तृषा, आमप्रभवा આમજન્ય છે आमजन्य है, सा તે वह, अपि પણ भी, आमपित्त- આમથી અવરોધ પામેલા પિત્તથી आमावरुद्ध पित्तसे, जनितत्वात् ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી उत्पन्न होनेसे, आग्नेया આગ્નેય છે आग्नेय है, अरुचिः च અરુચિ अरुचि, आध्मान- આધ્માન आध्मान, कफप्रसेकौ च અને કફપ્રસેક એ और कफका प्रसेक होना ये, तस्याः તેનાં उसके, लिङ्गम् લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥ १५ ॥

15. Dipsosis which originates from chyme morbidity is also of the thermal type as it originates from chyme and the pitta. Its symptoms are anorexia, flatulence and ptyalism.

क्षयजतृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येद्धि।
दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥१६॥

देहः દેહ देह, रसजः રસજન્ય છે रससे उत्पन्न होता है, रसः અને રસ और रस, अम्बुभवः च જળથી ઉત્પન્ન થાય છે जलसे उत्पन्न होता है, तस्य તેના उसके, क्षयात् च क्षयथी क्षयसे, तृष्येत् हि મનુષ્યને તૃષ્ણા થાય છે तृषा होती है, दीनस्वरः તે દીન સ્વરવાળો થાય છે वह दीन स्वरवाला होता है, प्रताम्यन् તેને અંધારાં આવે છે उसको अन्धेरा आता है, संशुष्कहृदयगलतालुः અને તેનાં હૃદય, કંઠ તથા તાળવું સૂકાય છે और उसके हृदय, कंठ तथा तालु शुष्क हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16. The body is made of colloidal fluid and the colloidal fluid of the body is in turn made of the aqueous element. The loss of this watery element induces thirst, the voice becomes low, the man becomes faint and his stomach, throat and palate get parched.

उपसर्गजतृष्णायाः संप्राप्तिर्लक्षणं च—

भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा।
ज्वरमेहक्षयशोषश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥१७॥

१५. साऽप्याग्नेयाऽऽमपित्तजनितत्वात्—साऽप्याग्नेयी न पित्तजनितत्वात् (ध.)

„ लिङ्गं तस्याश्च—तल्लिङ्गं स्याच्च (ध.)

१६. तृष्येद्धि—तृष्येत्तु (ध)

„ संशुष्कहृदयगलतालुः—दीनः संशुष्कगलतालुः (क. ध.)

१७. योपसर्गात्—सोपसर्गा (ध.)

„ शोष—कास (ध.)

ज्वर- જ્વર ज्वर मेह- પ્રમેહ प्रमेह, क्षय- ક્ષય क्षय, शोष- શોષ शोष, श्वासाद्युपसृष्ट- શ્વાસ વગેરેથી યુક્ત श्वास आदिसे युक्त, देहानाम् દેહવાળાઓને देह-धारियोंमें, उपसर्गात् ઉપદ્રવરૂપે उपद्रवरूपसे, या જે जो, तृष्णा તૃષ્ણા तृषा, भवति થાય છે होती है, सा તે वह, खलु ખરેખર सचमुच, शोषिणी શોષ કરનાર शोषण करनेवाली, कष्टा અને કષ્ટસાધ્ય છે और कष्टसाध्य है ॥ १७ ॥

17. The dipsosis which occurs as a complication in persons affected with fever, urinary disorders, wasting, consumption, dyspnea and similar other diseases, causes great dehydration of the body and is of the formidable type.

असाध्यतृष्णायाः लक्षणम्—

सर्वास्स्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥१८॥

रोगकृशानाम् રોગથી કૃશ रोगसे कृश, वमिप्रसक्तानाम् અને ચાલુને ચાલુ ઉલટીથી પીડાયેલા और निरन्तर वमनसे पीड़ित मनुष्यमें, अतिप्रसक्ताः અતિશય વધેલી अत्यन्त बढ़ी हुई, घोरोपद्रवयुक्ताः તથા ઘોર ઉપદ્રવથી યુક્ત और घोर उपद्रवसे युक्त, सर्वाः બધી सब, तृष्णाः तु તૃષ્ણાઓને तृषाओंको, मरणाय મરણ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી मृत्यु करनेके लिए उत्पन्न हुई, विज्ञेयाः જાણવી जाननी चाहिएं ॥ १८ ॥

18. All varieties of dipsosis which are incessant, which occur in patients emaciated by disease and afflicted with continuous vomiting and which are attended with severe complications should be known as being indicative of approaching death.

तृष्णायां वातपित्तयोर्हेतुत्वम्—

नाग्निं विना हि तर्षः पवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतू ।
अब्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥१९॥

अग्निम् અગ્નિ अग्नि, पवनात् वा કે વાયુ या वायुके, विना વિના बिना, तर्षः તરસ तृषा, न નથી नहीं हो सकती, हि કારણ કે क्योंकि, अतिवृद्धौ અતિશય વધેલ अत्यन्त बढ़े हुए, तौ हि તે એ ये दोनोंही, अब्धातोः જલધાતુના जलधातुके, शोषणे શોષણમાં शोषणमें, हेतू કારણ છે कारण हैं, अपाम् જલનો जलके, क्षये ક્ષય થતાં क्षीण होने पर, नरः મનુષ્ય मनुष्यको, तृष्यते हि અવશ્ય તરસ્યો થાય છે अवश्य प्यास लगती है ॥ १९ ॥

19. Thirst cannot occur without heat or without the vata; the excessive increase of these two elements is the cause indeed of the absorption of the watery element, on loss of which, man is afflicted with thirst.

गुर्वन्नपयःस्नेहैः संमूर्च्छद्भिर्विदाहकाले च ।
यस्तृष्येद्वृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥२०॥

गुरु-अन्न-पयः- ગુરુ ભોજન, દૂધ गुरु अन्न, दूध, स्नेहैः અને સ્નેહો और स्नेहोंके, संमूर्च्छद्भिः ઉદરમાં વ્યાપ્ત થવાને લીધે उदरमें व्याप्त होनेके कारण, विदाहकाले च તથા અન્ન પચવાને સમયે तथा विदाहके समयमें, वृतमार्गे માર્ગ બંધ હોવાને લીધે मार्ग आवृत होनेके कारण, यः જે મનુષ્ય जो मनुष्य, तृष्येत् તરસથી પીડાય છે तृषासे पीड़ित होता है, तत्र अपि ત્યાં वहां, अनिलानलौ વાયુ અને અગ્નિ જ वायु और अग्नि ही, हेतू કારણ થાય છે कारण होते हैं ॥ २० ॥

20. Even in a condition, where a person having taken heavy food, milk and unctuous articles, feels thirsty owing to the channels being occluded by the food-mixture during the digestive process, the vata and the thermal element act as the causative factors.

तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानाम् ॥२१॥

मद्यम् મદ્ય मद्य, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, रूक्षभावात् અને રૂક્ષપણાથી और रूक्ष होनेसे, पित्तानिलौ પિત્ત અને વાયુને पित्त और वायुको, प्रकोपयति પ્રકોપાવે છે प्रकुपित करता है, तौ एव અને તે બે જ और वे दोनों ही, मद्यशीलानाम् મદ્યના અભ્યાસીઓની मद्यसेवन करनेवालोंकी, अपाम् धातुम् જલધાતુને जलधातुको, शोषयतः हि જરૂર શોષે છે सुखा देते हैं ॥ २१ ॥

21. Alcohol by its quality of being acute, hot and dry, provokes the pitta and vata. It is therefore that in alcohol-addicts these two factors dry up the watery element of the body.

तृष्णायां शीतजलं देयम्—

तप्तास्विव सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।
तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥२२॥

तप्तासु તપેલી तपी हुई, सिकतासु इव રેતીમાં નાખેલા જળની પેઠે वालूमें डाले हुए जलकी तरह, क्षिप्तम् તપ્ત શરીરમાં નાખેલું तप्त शरीरमें डाला हुआ, तोयम् જળ जल, आशु તુરત तुरंत, शुष्यति हि સુકાઈ જાય છે सूख जाता है, तेषाम् તે उन, संतप्तानाम् સંતપ્ત પુરુષોને सन्तप्त पुरुषोंको, हिमजलपानात् ઠંડું જલ પીવાથી शीतल जल पीनेसे, शर्म સુખ सुख, भवति થાય છે होता है ॥ २२ ॥

22. Just as hot sand absorbs and dries up the water poured on it, so such heated persons find relief by the potion of ice-cold water.

उष्णक्लान्तस्य सहसा शीतजलदाननिषेधः—

शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।
तस्मान्नोष्णक्लान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् ॥२३॥

शिशिर- ઠંડા જલથી शीतल जलसे, स्नातस्य નાહેલા પુરુષની स्नान किये हुए पुरुषकी रुद्धः રોકાયેલી रुकी हुई, ऊष्मा ઊષ્મા ગરમી, कोष्ठम् કોષ્ઠમાં कोष्ठमें, प्रपद्य જઈને जाकर, तर्षयति તરસ પેદા કરે છે प्यासको उत्पन्न करती है, तस्मात् તેથી इस लिए, उष्णक्लान्तः ગરમીથી અકળાયેલા પુરુષે गरमीसे पीडित पुरुष, सहसा એકદમ शीघ्र, शीतम् શીતળ शीतल, जलम् જળનું जलका, न भजेत સેવન કરવું નહિ सेवन न करे ॥ २३ ॥

23. The body-heat of the person who has taken a cold bath being obstructed in the pheripheral region passes to the internal organs and creates thirst. Therefore the person who is fatigued by insolation should not use cold water immediately.

सर्वतृष्णानामनिल पित्त-क्षयजत्वम्—

लिङ्गं सर्वास्वेतास्वनिलक्षयपित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम् २४

एतासु આ इन, सर्वासु સઘળી તૃષ્ણામાં सब तृष्णामें, अनिल- વાયુથી થયેલાં वायुसे उत्पन्न हुए, क्षय- જલ ધાતુના ક્ષયથી થયેલાં जलधातुके क्षयसे उत्पन्न हुए, पित्तजम् અને પિત્તથી થયેલાં और पित्तसे उत्पन्न हुए, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षण, भवति થાય છે होते हैं, अथ तु હવે अब, अतः અહીંથી यहांसे, आगमात् આયુર્વેદના પ્રામાણ્યથી आयुर्वेदके प्रामाण्यसे, तृष्णानाम् તૃષ્ણાઓની तृष्णाकी, पृथक् चिकित्सितम् જુદી જુદી ચિકિત્સા भिन्न भिन्न चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ २४ ॥

24. In all these varieties of dipsosis, symptoms arising from the provocation of the vata and the pitta and loss of watery element of the body, are manifest. Hereafter I shall describe the treatment of dipsosis of the various

---

२२. हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम्—मद्य पीत शुष्यति क्षिप्रम् (फ)
,, क्षिप्तम्—क्षिप्रम् (ब.)
२३. तस्मान्नोष्णक्लान्तो....जलं शीतम्—तस्माद्भजेत सहसा नोष्णक्लान्तो जलं शीतम् (ब. फ.)
२४. °स्वनिलक्षयपित्तजं—°स्वनिलक्षयात् पित्तजं (ब.)

types one by one, according to the authoritative tradition.

तृष्णायाः सामान्यचिकित्सा—

अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वाऽन्यत् ॥२५॥

तृष्णा તૃષ્ણા तृष्णा, **अपाम्** જલધાતુના जलधातुके, **क्षयात्** ક્ષયથી क्षीण होनेसे, **नरम्** મનુષ્યને मनुष्यको, **संशोष्य** શોષીને सूखाकर, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **प्रणाशयेत् हि** મારી નાખે છે नष्ट करती है. **तस्मात्** તેથી इस लिए, **समधु** મધયુક્ત मधुयुक्त, **ऐन्द्रम्** વરસાદનું आन्तरीक्ष, **तोयम्** પાણી पानी, **तद्गुणम्** અથવા તેવા ગુણવાળું अथवा उनके समान गुणवाला, **अन्यत् वा** બીજું પાણી दूसरा पानी, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥२५॥

25. Owing to the loss of the watery element, thirst dehydrates the man and soon kills him; the patient should therefore drink pure rain-water with honey, or any other water having similar qualities.

किञ्चित्तुवरानुरसं तनु लघु शीतलं सुगन्धि सुरसं च ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्यैन्द्रवज्ज्ञेयम् २६

यत् જે जो, **क्षितिगतम्** પૃથ્વી પર રહેલું જલ पृथ्वीके ऊपरका जल, **किंचित्** સહેજ कुछ, **तुवरानुरसं** કષાય અનુરસવાળું कषाय अनुरसयुक्त, **तनु** સ્વચ્છ स्वच्छ, **लघु** હલકું हल्का, **शीतलम्** શીતળ शीतल, **सुगन्धि** સુગંધવાળું सुगंधि, **सुरसम्** સારા રસવાળું उत्तम रसयुक्त, **अनभिष्यन्दि च** અને અનભિષ્યન્દી હોય और अनभिष्यन्दि हो, **तत् अपि** તેને પણ उसे भी, **ऐंद्रवत्** વરસાદના પાણી જેવું वर्षाजलके समान, **ज्ञेयम्** જાણવું जानना चाहिए ॥ २६ ॥

26. The water that has got a slightly astringent secondary taste, which is light, cool, possessed of good smell and devoid of deliquescent quality should be considered similar to celestial water in effect though it be terrestrial.

शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजासक्तुसिताह्वामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम् ॥२७॥
वाट्यं वाऽऽमयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥२८॥

शरपूर्व- શરાદિ शरादि, **पञ्चमूलेन** પંચમૂલથી पंचमूलसे, **शृतशीतम्** શૃતશીત જલ शृतशीत जल, **ससितोपलम्** સાકરની સાથે દેવું चीनीके साथ देवे, **अथवा** અથવા या, **लाजासक्तु-** લાજાનો સાથવો लाजाके सक्तु **सिताह्वा-** સાકર शर्करा, **मधुयुतम्** અને મધ મેળવી બનાવેલો और शहदसे बनाया हुआ, **मन्थम्** મન્થ मन्थ **ऐन्द्रेण वा** વરસાદના પાણી સાથે દેવો आन्तरीक्ष जलसे देवे **आमयवानाम्** અથવા કાચા જવનો अथवा कच्चे जौका, **शीतम्** શીતળ शीतल, **वाट्यम्** વાટ્ય (મં.) वाट्य, **मधुशर्करायुतम्** મધ અને સાકરથી યુક્ત मधु और शर्कराके साथ, **दद्यात्** આપવો देवे, **शालीनाम्** અથવા શાલિ ચોખાની अथवा शालि चावल, **कोरदूषाणाम् वा** કે કોદરાની या कोदोंसे बनाई, **पेयाम्** वा પેયા पेयाको, **दद्यात्** આપવી देवे ॥२७-२८॥

27-28. The physician may give the water decocted with the roots of the pentad of roots beginning with reed grass, cooled and mixed with candied sugar or the demulcent drink prepared of roasted paddy powder, sugar, honey and rain water; or he may give the top part of half cooked barley gruel cooled and mixed with sugar; or he

२५. अपां क्षयाद्धि—अप्क्षयाद्धि (फ.)
२६. तुवरानुरसं तनु—कषायानुरसं तन्न (ह.)
,, तनु लघु—नव लघु (ह.)
२७. लाजासक्तुसिताह्वामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम्—लाजानां सक्तूना समधुसितं मन्थमैन्द्रेण (भ. त. च. फ.)
२८. दद्यात—भोजयम् (च)

may give the thin gruel of sali rice or of common millet.

पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाऽप्यलवणाम्लैः ॥२९॥

शृतेन ઉકાળેલા गरम, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ अथवा અથવા या, अलवणाम्लैः લવણ અને અમ્લરહિત नमक और अम्लरहित, घृतभृष्टैः ઘીમાં વઘારેલા घीमें छोंके हुए, पारावतादिकरसैः वा अपि પારાવત વગેરેના માંસરસ સાથે पारावतादिके मांसरसोंके साथ, मधुशर्करायुतम् મધ અને સાકરયુક્ત शहद और शर्कराके साथ, भोजनम् ભોજન भोजन, योज्यम् યોજવું જોઈએ देवे ॥ २९ ॥

29. Or, food may be given mixed with boiled milk or with honey and sugar, or mixed with the meat-juice of the pigeon and other birds of its group seasoned with ghee without adding either acid or salt.

तृणपञ्चमूलमुञ्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥३०॥

तृणपञ्चमूल- તૃણપંચમૂળ तृणपंचमूल, मुञ्जातकैः મુંજાતક मुञ्जातक, प्रियालैः च અને ચારોળીથી और चिरौंजीसे, सुकृताः સારી રીતે સંસ્કાર આપેલા सुसंस्कृत, जाङ्गलाः रसाः જાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસો जांगल प्राणियोंके मांसरस, शस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, तैः અથવા તેઓથી या उनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, शर्करामधुमत् સાકર અને મધયુક્ત शर्करा और मधुके साथ, पयः वा દૂધ પ્રશસ્ત છે दूध प्रशस्त है ॥ ३० ॥

30. The meat juices of jangala animals well prepared with the roots of the pentad of grasses, salep and buchanan's mango is recommended; or the milk prepared with the above drugs mixed with sugar and honey.

शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥३१॥

शतधौत- સો વખત ધોયેલા शतधौत, घृतेन ઘીથી घीसे, अक्तः અભ્યંગ કરેલા રોગીએ अभ्यक्त किया हुआ रोगी, शीततोयम् શીતળ જળમાં शीतल जलमें, अवगाह्य અવગાહન કરીને अवगाहन करके, पयः દૂધ दूध, पिबेत પીવું पीवे घृते भृष्टाः ઘીમાં વઘારેલા घीसे छोंके हुए, मुद्ग- મગ मूंग, मसूर- મસૂર मसूर, चणकजाः અને ચણાના और चनेके, रसाः तु યૂષો यूष, देयाः આપવા देवे ॥ ३१ ॥

31. Or, the patient anointing himself with the hundred times washed ghee and taking a cold tub-bath, should drink milk or soups of green-gram, lentils and chick peas, seasoned with ghee.

मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥३२॥

मधुरैः મધુર मधुर, शीतैः च તથા શીતવીર્ય तथा शीतवीर्य, सजीवनीयैः જીવનીય ગણના દ્રવ્યોથી जीवनीय गणके द्रव्योंसे, सतिक्तकैः તેમજ તિક્ત દ્રવ્યોથી एवं तिक्त द्रव्योंसे, शृतम् ઉકાળેલા पकाया हुआ, क्षीरम् દૂધ दूध, मधुशर्करायुक्तम् મધ અને સાકરની સાથે शहद और चीनीके साथ, पान- પાન पान, अभ्यञ्जन- અભ્યંગ अभ्यंग, सेकेषु અને પરિષેચન કરવામાં और परिषेकके लिए, इष्टम् ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ३२ ॥

32. The milk boiled with drugs of the sweet group, or life-promoter group, refrigerant and bitter group mixed with honey and sugar may be used as potion, inunction and affusion.

२९. योज्यम्–भोज्यम् (ब.)
३०. प्रियालैश्च–पियालैश्च (घ.)
३१. भृष्टा घृते–घृतभर्जिता (व. त. च. फ.)

तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्रया अपि नस्यमिक्षुरसः ॥३३॥

तज्जम् वा અથવા તે સિદ્ધ દૂધમાંથી કાઢેલું या उस सिद्ध दूधसे निकाला हुआ, घृतम् ઘી घी, पानाभ्यङ्गेषु પાન અને અભ્યંગમાં पान एवं अभ्यंगमें, इष्टम् ઇષ્ટ છે इष्ट है, नस्यम् च अपि આ ઘીનું નસ્ય પણ इस घीका नस्य भी, स्यात् આપવામાં આવે છે दिया जाता है सशर्करम् સાકરયુક્ત शर्कराके साथ, नारीपयः સ્ત્રીનું ધાવણ स्त्रीके दूध, उष्ट्रयाः સાંઢણીનું દૂધ ऊंटनीके दूध, इक्षुरसः અને શેરડીના રસનું और इक्षुरसका, अपि પણ भी, नस्यम् નસ્ય આપવામાં આવે છે नस्य दिया जाता है ॥ ३३ ॥

33. Or, the ghee prepared out of this medicated milk is beneficial as potion and inunction as well as nasal medication. Breast milk or camel's milk with sugar, or sugar-cane juice is good as nasal medication.

क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रसीधुमार्द्वीकैः ।
वृक्षाम्लमातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥३४॥

क्षीर- દૂધ दूध, इक्षुरस શેરડીનો રસ इक्षुरस, गुडोदक- ગોળનું પાણી गुडका पानी, सितोपला- સાકર चीनी, क्षौद्र- મધ शहद, सीधु- સીધુ सीधु, मार्द्वीकैः માર્દ્વીક मृद्वीकाके मद्य, वृक्षाम्ल- કોકમ वृक्षाम्ल, मातुलुङ्गैः અને બીજોરાના और बिजौरेके, गण्डूषाः ગંડૂષો गण्डूष, तालुशोषघ्नाः તાળવાના શોષને હરનાર છે तालुशोषके नाशक हैं ॥ ३४ ॥

34. The gargles of milk, sugar cane juice, gur-water, candied sugar, honey, sidhu wine, grape wine, citron and pomello are curative of dryness of the palate

जम्ब्वाम्रातकबदरीवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः ।
हृन्मुखशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः स्युः

जम्बू- જાંબુડી जामुन, आम्रातक- અંબાડો आम्रातक, बदरी બોરડી बदरी वेतस- વેતસ वेतस, पञ्चवल्क- પંચવલ્કલ पंचवल्कल पञ्चाम्लैः અને પંચામ્લ વડે और पंचाम्लके, सघृताः ઘૃતયુક્ત घीके साथ, हृत्- मुख- હૃદય, મુખ हृदय, मुख, शिरः- प्रदेहाः અને માથા ઉપર કરેલા લેપો और शिर पर किये हुए प्रदेह, मूर्च्छा-भ्रम- મૂર્છા, ભ્રમ मूर्च्छा, भ्रम, तृष्णाघ्नाः અને તૃષ્ણાના નાશક और तृष्णाके नाशक स्युः છે हैं ॥३५॥

35. The applications of jambul indian hog plum, jujube, country willow the pentad of barks and the pentad of acids mixed with ghee, when applied over peri-cardial region, face and head are curative of fainting, giddiness and thirst.

दाडिमदधित्थलोध्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥३६॥

सविदारी- વિદારીકંદ विदारीकंद, बीजपूरकैः બીજોરા बिजौरे, दाडिम- દાડમ अनार, दधित्थ- કોઠ कैथ, लोध्रैः લોધર लोध्र, घृत- ઘી घी, आरनालायुतैः અને કાંજી મેળવી और कांजीके साथ, गौरामलकैः च તાજા પરિપકવ આમળાંથી ताजे परिपक्व आंवलेसे, शिरसः શિરનો सिरमें, लेपः લેપ કરવો लेप लगाना, हितः હિતકર્તા છે हितकर है ॥ ३६ ॥

36. The unguent prepared of pomegranate, wood apple, lodh, white yam and citron or of whitish emblic

---

३३ नारीपयः....नस्यमिक्षुरसः--नारीपयमा घृष्टं सशर्करमुष्ट्रयास्थि- नस्यमिक्षुरसः (ष.)

३४. क्षीरेक्षुरस--समधुरेक्षुरस (थ.)

,, मार्द्वीकैः--माध्वीकैः (द. ष.)

३५. बदरी-बदरीनक (छ.)

,, पञ्चवल्कपञ्चाम्लैः--पञ्चैश्चाम्लाः (ख. ह.)

,, पञ्चाम्लैः -पञ्चाम्लाः (ष)

,, प्रदेहाः--प्रलेपाः (ज)

myrobalans mixed with ghee and sour wheat conjee, proves beneficial.

शैवलपङ्काम्बुरुहैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिर्लेपः ।
मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ॥३७॥
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः ।
क्षौमार्द्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥३८॥

साम्लैः અમ્લયુક્ત खटाईके साथ, शैवलपङ्काम्बुरुहैः શેવાળ, કાદવ તથા કમળથી शेवाल, कीचड़ तथा कमलका, सघृतैः તેમજ घृतयुक्त एवं घीके साथ, शक्तुभिः च સાથવાઓથો सक्तुओंका लेपः લેપ लेप, मस्तु- દહીંના પાણીથી दहीके पानीसे, आरनाल- કાંજી आरनालसे, आर्द्रवसन- પલાળેલ વસ્ત્ર भिंगोये हुए कपड़े, कमल- કમલ कमल, मणिहार- મણિ અને હારના मणि और हारके, संस्पर्शाः સ્પર્શો स्पर्श, क्षौमार्द्र- તેમજ રેશમી ભીના एवं रेशमी गीले, निवसनानाम् વસ્ત્ર પહેરેલ वस्त्र पहनी हुई, प्रियाणाम् પ્રિય प्रिय, वराङ्गनानाम् च સુંદરીઓના सुंदर स्त्रियोंके, शिशिराम्बु- શીતળ જળ शीतल जल, चन्दन- અને ચંદનથી और चन्दनसे, आर्द्र ભીના भिंगोये हुए, स्तनतट- સ્તનતટ स्तनतट, पाणितल- હથેળી पाणितल, गात्र- વગેરે અંગોના आदि अवयवोंके, संस्पर्शाः સ્પર્શો તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે स्पर्श तृष्णाको नष्ट करते हैं ॥ ३७-३८ ॥

37-38. Or, the applications prepared of moss, mud, and lotuses or with roasted paddy powder mixed with acid articles and ghee, or the application of wet cloth soaked in whey or sour wheat conjee or application of lotuses or of garlands of precious stones should be done. The cool contact of the breasts and hands of beautiful and beloved women clad in wet silken garments and besmeared with cool and fragrant waters or sandal paste, proves beneficial.

हिमवद्दरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिराणाम् ।
रम्यशिशिरोदकानां स्मरणं कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥३९॥

हिमवत्-दरी- હિમાલયની ગુફાઓ हिमालयकी कन्दरा, वन- વન वन, सरित्- નદી नदी, सरः- સરોવર सरोवर, अम्बुज- કમળ कमल, पवन- પવન पवन, इन्दुपाद- અને ચંદ્રના કિરણોથી और चन्द्रकी किरणोंमें, शिशिराणाम् શીતળ शीतल, रम्य- તેમજ રમ્ય एवं रम्य, शिशिरोदकानाम् તથા ઠંડાં જળોનું तथा शिशिर जलका, स्मरणम् સ્મરણ स्मरण, कथाः च અને તેઓની કથાઓ પણ और उनकी कथायें भी, तृष्णाघ्नाः તૃષ્ણાનો નાશ કરે છે तृष्णाका नाश करती हैं ॥ ३९ ॥

39. The recollection of or listening to the discription of the Himalayan caves, woods, streams, lakes, lotuses, breezes, moonlight and other cool things as well as of lovely and cool waters—these have an allaying effect on dipsosis.

तृष्णाया वैशेषिकी चिकित्सा—

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाम् ।
क्षयकासनुच्छृतं क्षीरघृतमूर्ध्ववाततृष्णाघ्नम् ॥४०॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तर्षे ।

३७. शैवलपङ्काम्बुरुहैः—शैवालपङ्कजजलैः (क.)
,, शक्तुभिर्लेपः—सक्तुभिर्लेपाः (घ.)
,, आर्द्रवसनकमल—कमलजलार्द्रवसन (थ.)
३८. पाणितलगात्रसंस्पर्शाः—पाणितलसंस्पर्शाः (ख.)
,, क्षौमार्द्रनिवसनानां—मौक्तिकक्षौमार्द्रवसनानाम् (ब. त.)
३९. रम्यशिशिरोदकानां—रम्योदकयुक्तानां (ब. द.)
,, ,, —रम्योदकशिशिराणां (ब.)
,, ,, —आरामशिशिरोदकानाम् (ध.)
४०. वाततृष्णायाम्—वाततृष्णायाः (क. ख. ज. ब)
,, क्षीरघृतमूर्ध्ववात—क्षीरमूर्ध्ववात (घ.)
,, क्षीरघृतमूर्ध्ववाततृष्णाघ्नम्—क्षीरघृतं वाततृष्णाघ्नम् (घ.)

वाततृष्णायाम् વાતજ તૃષ્ણામાં वायुजन्य तृष्णामें, वातघ्नम् વાતઘ્ન वातघ्न, मृदु મૃદુ मृदु, लघु લઘુ लघु, शीतम् च અને શીતલ और शीतल, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, क्षयकासनुत तथा ક્ષય અને કાસઘ્ન દ્રવ્યોથી और क्षयकासघ्न द्रव्योंसे, शृतम् ઉકાળેલ गरम किया हुआ, क्षीरघृतम् દૂધથી તારવેલ ઘી दूधसे निकाला हुआ घी, ऊर्ध्ववात- શ્વાસ श्वास, तृष्णाघ्नम् અને તૃષ્ણા મટાડનાર છે और तृष्णाके नाशक हैं, जीवनीय- જીવનીયગણથી जीवनीय- गणसे, सिद्धम् પકાવેલ सिद्ध, क्षीरघृतम् દૂધથી તારવેલ ઘી दूधसे निकाला हुआ घी, वातपित्तजे વાત-પિત્તજન્ય वातपित्तजन्य, तर्षे તૃષ્ણામાં तृष्णामें, स्यात् હિતકર છે हितकर हैं ॥४०½॥

40-40½. In dipsosis of the vata type soft, light and cooling food and drink curative of vata are recommended as also boiled ghee, which is churned directly from milk and which is indicated in the treatment of cough due to wasting and is curative of dipsosis and dyspnea. In dipsosis due to vata-cum-pitta, the ghee taken out of milk prepared with the drugs of the life-promoter group of drugs, is recommended

पित्तजतृष्णायाः चिकित्सा—

पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्जूरोशीरमधुयुतं तोयम् ॥४१॥
लोहितशालितण्डुलखर्जूरपरूषकोत्पलद्राक्षाः ।
मधु पक्वलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥४२॥

पैत्ते પિત્તજન્ય તૃષ્ણામાં पित्तजन्य तृष्णामें, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्षा, चन्दन- ચંદન चन्दन, खर्जूर- ખજૂર खजूर, उशीर- વાળો खस, मधुयुतम् અને મધ એઓથી યુક્ત और शहद इनसे युक्त, तोयम् પાણી जल, लोहित-शालितण्डुल- રાતા શાલિ ચોખા लाल शालि चावल, खर्जूर- ખજૂર खजूर, परूषक- ફાલસા फालसा, उत्पल- નીલકમળ नीलकमल, द्राक्षाः અને દ્રાક્ષ એઓથી યુક્ત પાણી और द्राक्षा इनसे युक्त जल, पक्वलोष्टम् અને તપાવેલી માટીના ઢેફાને और तपाये हुए मिट्टीके ढेलेको, जले स्थितम् પાણીમાં ઠારી जलमें बुझाकर, शीतलम् તે પાણી ઠંડું થયા પછી उस जलके ठंडा होने पर, मधु च एव તેમાં મધ નાખી उसमें शहद डालकर, पेयम् પીવું पीवे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. In dipsosis of the pitta type, the water mixed with grapes, sandal-wood, date, cuscus and honey; as also the cold water in which red sali rice, tandula rice, dates, falsa, blue water lily, grapes, honey and a baked lump of earth have been kept may be given as potion.

लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्जनोत्पलः क्षुण्णः
पक्वामलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥४३॥

सलोध्र- લોધર लोध्र, मधुक-अञ्जन- જેઠીમધ, રસાંજન मुलहठी, रसांजन, उत्पलः અને ઉત્પલસહિત और उत्पलसहित, लोहित-शालि-प्रस्थः ६४ તોલા લાલ શાલિ ચોખાને ६४ तोले लाल शालि चावलको, क्षुण्णः અધકચરા કરી दरकच करके, मृन्मये માટીના વાસણમાં मिट्टीके पात्रमें पक्व-आमलोष्ट-जल-मधु-समायुतः પકાવેલા કાચી માટીના ઢેફાને ઠારી ગરમ કરેલું જળ ઠંડું થતા તેમાં ઘોળ્યા પછી તેને ગાળી મધ નાખી तपाये हुए कच्ची मिट्टीके ढेलेको बुझाकर ठंडे हुए जलमें आलोडित कर छानकर शहद डाल करके, पेयः માત્રાથી પીવા मात्रासे पीवे ॥ ४३ ॥

43. Or, the water kept in an earthen pot in which 64 tolas of red sali rice, pounded with lodh, liquorice, antimony and blue water lily are put and

४१. पैत्ते–पित्ते (ब)
,, द्राक्षाः–क्षुण्ण (ड.)
,, जले स्थितं–जकं शृतं (ष)

४३. शालिप्रस्थः शालितण्डुलप्रस्थः (क ड.)
,, क्षुण्णः–क्षणम (घ.)
,, पक्वामलोष्टजलमधुसमायुतो–पक्वाऽऽमलोष्टमधुजलसमायुतः (ष.)

in which a baked clod of clay, water, and honey have been added. This is a curative drink in dipsosis.

वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याह्वैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां कृष्णमृदं कृष्णसिकतां वा ॥४४॥
तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्वाप्य पाययेताच्छम् ।
आपाकशर्करं वाऽमृतवल्ल्युदकं तृषां हन्ति ॥४५॥

वट- વડ बरगद मातुलुङ्ग- બીજોરું बिजौरा, वेतसपल्लव- વેતસપત્ર वेतसके पत्ते, कुश- કુશ कुश, काशमूल- કાશનાં મૂળ काशके मूल, यष्ट्याह्वैः तथा જેઠીમધથી तथा मुलहठीसे, सिद्धे પકાવેલાં सिद्ध किये हुए, अम्भसि પાણીમાં जलमें, अग्निनिभाम् અગ્નિમાં તપાવેલી હોવાથી અગ્નિ જેવી લાલ अग्निमें तप्त होनेके कारण अग्निके समान लाल, कृष्णमृदम् કાળી માટી काली मिट्टी, कृष्णसिकताम् वा કે કાળી રેતી या काली वालु, अथवा અથવા या, तप्तानि તપાવેલાં तपाये हुए, नवकपालानि નવાં ઠીકરાં नवीन मिट्टीके कपाल, निर्वाप्य બુઝાવી बुझाकर, अच्छम् નીતર્યું પાણી निताश हुआ जल, पाययेत પાવું पिलावे, आपाक- અથવા પકાવવા માટે या सिद्ध करनेके लिए, शर्कर જેમાં તપેલા કાંકરા નાખવામાં આવ્યા છે એવું जिसमें तप्त कंकर डाले गये हैं ऐसा, अमृतवल्ल्युदकम् वा ગળોનું જલ गुडूचीका जल, तृष्णाम् તૃષ્ણાને तृषाको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ४४-४५ ॥

44-45. In the water prepared with sprouts of banyan, pomello, country willow, roots of sacrificial and thatch grass and liquorice, put a lump of black earth or black sand or pieces of new earthen vessel which have been heated red and allow it to cool; then decant the clear water and give it to the patient; or give the water prepared with guduch added with red-hot pebbles and cooled. It is curative of dipsosis

क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृद्भृष्टसंयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥४६॥

मृद्भृष्ट- તપાવેલી માટી तपाई हुई मिट्टीसे, संयुताः યુક્ત युक्त, क्षीरवताम् ક્ષીરીવૃક્ષ क्षीरीवृक्ष, मधुराणाम् મધુરદ્રવ્યો मधुर, शीतानाम् અને શીતવીર્ય દ્રવ્યોના और शीतवीर्य द्रव्योंके, शर्करा- સાકર चीनी, मधु-विमिश्राः અને મધ મેળવેલા और शहद मिलाये हुए, शीतकषायाः શીતળ કષાયો शीत कषाय, पित्ततृष्णाघ्नाः પિત્તજન્ય તૃષ્ણા હરનાર છે पित्तजन्य तृषाके नाशक हैं ॥ ४६ ॥

46. The cold infusions prepared of the drugs of the lactiferous plants and drugs of sweet group and of cold potency, mixed with sugar and honey and with baked clay put into them, are curative of dipsosis of the pitta type.

कफजतृष्णायाः चिकित्सा—

व्योषवचाभल्लातकतिक्तकषायास्तथाऽऽमतृष्णाघ्नाः
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥४७॥

तथा તથા तथा, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, वचा- વજ वचा, भल्लातक- ભિલામાં भिलावा, तिक्तकषायाः અને તિક્ત દ્રવ્યોના ક્વાથ और तिक्त द्रव्योंके कषाय, आमतृष्णाघ्नाः આમતૃષ્ણાના નાશક છે आमतृष्णाके नाशक हैं, कफजायाम् કફજન્ય कफजन्य, वम्याम् ઉલટીમાં वमनमें, यत् च જે કાંઈ जो कुछ, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् च एव ते પણ वह भी, कार्यम् स्यात् અહીં કરવું यहां करे ॥ ४७ ॥

४४ सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां—सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभाः (ग.)
४५. पाययेताच्छम्—पाययेत्तोयम् (ब.)
,, आपाकशर्करं वाऽमृतवल्ल्युदकं तृषां हन्ति—अथवाकशर्करामृत-वल्ल्युदकं वा तृषं हन्ति (क. ब. ग. ड. त. द.)

४६. पित्ततृष्णाघ्नाः—पित्ततर्षघ्नाः (क.)
४७. आमतृष्णाघ्नाः—आमतृष्णानाशाः (क.)

47. In dipsosis due to chyme morbidity the decoctions of the three spices, sweet flag, marking nut and drugs of the bitter group prove beneficial; or the line of treatment, indicated in vomiting of the kapha type, may be given.

स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम्।
ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ४८

स्तम्भ- જકડાટ स्तब्धता, अरुचि- અરુચિ अरुचि, अविपाक- અવિપાક अविपाक, आलस्य- આળસ आलस्य, छर्दिषु અને ઉલટી થતાં और छर्दि होने पर, तृष्णाम् તૃષ્ણાને तृष्णाको, कफानुगाम् કફાનુબન્ધી कफके साथ अनुबन्धवाली, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, दधि-मधु- દહીં, મધ दही, मधु, तर्पण-लवण- તર્પણ, લવણ तर्पण, नमक, उष्णजलैः અને ઉષ્ણ જળથી और गरम जलसे, वमनम् વમન કરાવવું वमन कराना, इष्टम् ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ४८ ॥

48. Knowing that rigidity, anorexia indigestion, lethargy and vomiting are the sequela of the kapha type of dipsosis, it is desirable to induce vomiting by a dose prepared of curds, honey, demulcent drink, salt and warm water.

दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यत् सकषायमथ लेहम्।
पेयमथवा प्रदद्याद्रजनीशर्करायुक्तम् ॥४९॥

४९. दाडिम....शर्करायुक्तम्—दाडिममदनफलं वाप्यन्यतमकषाय-मथ लेहम्। पेयमथवा हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् (ख.)
" " " —सकषायलोहलवणं दाडिममम्लं फलं च लेह्यं वा। पेयमथवा हरिद्राम्बु शर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् (क.)
" दाडिममम्लफलं - दाडिममदनफलं (ध. ङ.)
" वाऽप्यन्यत् सकषायमथ—वाप्यन्यतमकषायमथ (ध.)
" प्रदद्याद्रजनीशर्करायुक्तम्—हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् (क. ब. ज. ड. स. ध.)
" रजनी—रजनीमधु (द.)

दाडिमम् દાડમ अनार, अन्यत् અથવા બીજું या दूसरा, अम्लफलम् वा अपि ખાટું ફળ खट्टा फल, अथ सकषायम् અથવા કષાયસહિત अथवा कषायसहित, लेहम् લેહ लेह, अथवा અથવા अथवा, रजनी હળદર हल्दी, शर्करायुतम् તથા સાકરયુક્ત तथा चीनीके साथ, पेयम् પેય पेय, प्रदद्यात् આપવું देना चाहिये ॥ ४९ ॥

49. The physician may give pomegranate or other sour fruit or the linctus mixed with astringent substances or he may give a potion containing turmeric and sugar.

क्षयजतृष्णायाः चिकित्सा—

क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम्।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्तां भेषजैः शमयेत् ॥५०॥

क्षयतृष्णा ક્ષયજન્ય તૃષ્ણા क्षयजन्य तृष्णा, क्षयकासेन तु ક્ષયજન્ય કાસની क्षयज कासके, तुल्या સમાન છે समान है, सा તે वह, नृणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, गरीयसी ભયજનક છે भयजनक है, तस्मात् તેથી इस लिए क्षीणक्षत- ક્ષીણ- ક્ષત क्षीण- क्षत, शोषहितैः અને શોષમાં હિતકર્તા और शोषमें हितकारी, भेषजैः ઔષધોથી औषधोंसे, ताम् તેને उसको शमयेत् શાંત કરવી शान्ति करनी चाहिए ॥ ५० ॥

50. Dipsosis in men, born of wasting is equally serious like the cough due to wasting; therefore this variety of thirst should be quieted with medications indicated in the condition of cachexia due to pectoral lesions and consumption.

मद्यजतृष्णायाः चिकित्सा—

पानतृष्णार्तः पानं त्वर्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम्।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ५१

५१ त्वर्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम्—त्वर्धोदकमम्ललवणसंभाव्यम (ध.)
" शिशिरस्नातः—शिशिरस्नानम् (ध.)

भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्तोऽथवा तनुयवागूम् ।
प्रपिबेद्गुरुणा तृषितो भुक्तेन तदुद्धरेद्भुक्तम् ॥५२॥

पानतृषार्तः तु मद्यपानजन्य तृष्णाथी पीडायेला रोगीए तो मद्यपानसे उत्पन्न तृषासे पीड़ित रोगी तो, अर्धोदकम् अर्धो जलथी मिश्रित आधे जलसे मिश्रित, अम्ल-लवण- अम्ल लवण अम्ल, नमकीन, गन्धाढ्यम् अने गंध द्रव्यवाळुं तथा सुगन्धित द्रव्योंसे युक्त, पानम् मद्य पीवुं मद्य पीवे, शिशिरस्नातः ठंडा पाणीथी स्नान करवाने लीधे शीतल पानीसे स्नान करने पर, तृषितः तरस्या मनुष्ये तृषा उत्पन्न हो तो, मद्याम्बु मद्यमां भेळवेलुं जळ मद्यमें मिलाया हुआ जल, गुडाम्बु वा के गोळनुं पाणी या गुड़का पानी, पानम् पीवुं पीवे, भक्तोपरोध- लंघनथी लंघनसे उत्पन्न, तृषितः तरस्या मनुष्ये तृषामें अथवा अथवा अथवा, स्नेहतृषार्तः स्नेहपान करवाथी तरस्या मनुष्ये स्नेहपानजन्य तृषामें, तनु पातळी पतली, यवागूम् यवागू यवागू, प्रपिबेत् पीवी पीवे, गुरुणा भारे गुरु, भुक्तेन भोजनथी भोजनसे उत्पन्न, तृषितः तरस्या मनुष्ये तृषामें, तत् ते उस, भुक्तम् भोजननुं भोजनका, उद्धरेत् वमन करवुं वमन करे ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In dipsosis due to alcoholism, a potion of wine diluted with equal amount of water mixed with acid, salt and a liberal quantity of fragrant substances is recommended. In thirst immediately after a cold bath, a drink of diluted wine or gur-water is recommended. If thirst is due to abstinence from food or to ingestion of unctuous diet, the patient may take thin medicated gruel; if the thirst is due to a heavy meal, the patient may vomit out the food ingested.

मद्याम्बु वाऽम्बु कोष्णं बलवांस्तृषितः समुल्लिखेत् पीत्वा ।
मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ५३

तृषितः गुरु भोजनथी तरस्या गुरुभोजनसे तृषायुक्त, बलवान् बळवान मनुष्ये बलवान मनुष्य, मद्याम्बु मद्यमिश्र पाणी मद्यमिश्रित जल, कोष्णम् अथवा नवशेकुं या सुहाता हुआ गरम, अम्बु वा पाणी जल, पीत्वा पीने पीकर, समुल्लिखेत् वमन करवुं वमन करे, मागधिका- अथवा पीपरथी अथवा पिप्पलीके चूर्णसे, विशदमुखः मुखने चोकाश वगरनुं करी मुखको विशद करके, सशर्करम् साकरयुक्त शर्करायुक्त, मन्थम् वा मन्थ मन्थ, पिबेत् पीवो पीवे ॥ ५३ ॥

53. And if the vitality of the patient be strong, he may drink a dose of wine and water, or warm water before vomiting or having cleansed the mouth with long pepper, he may take a demulcent drink with sugar.

बलवांस्तु तालुशोषे पिबेद्घृतं तृष्यमद्याच्च ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥५४॥

तालुशोषे तालुशोषमां तालुशोषमें, बलवान् तु बळवान पुरुषे तो बलवान् पुरुष तो, घृतम् घी घृत, पिबेत् पीवुं पीवे, तृष्यम् च अने तृषामां हितकर और तृषानाशक, अद्यात् भोजन करवुं भोजन खावे, अबलः च अने निर्बल मनुष्ये और अबल मनुष्य, सर्पिर्भृष्टम् घीथी संस्कार आपेलुं घीमें भूने, क्षीरम् दूध दूधको, स्निग्धान् अथवा स्निग्ध या स्निग्ध, मांसरसान् च मांसरसो पीवा मांसरसोंको पीवे ॥ ५४ ॥

54. If the thirsty patient is strong and suffers from parching of the palate he may drink adipsous ghee, or use it in his food; if the patient is weak, he may take milk seasoned with ghee or unctuous meat-juice.

५२. भुक्तेन तदुद्धरेद्भुक्तम्-भुक्तेनोद्धरेद् भुक्तम् (ब.)

५४. तृष्यम्-तृष्यमन्नम् (क.)
,, तृष्यमद्याच्च-तृष्यमन्नमद्याच्च (क.)
,, ,, -तृष्यमनुमद्यम् (ख. ब. ज. झ. ड. त.)

अतिरूक्षदुर्बलानां तर्षं शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥५५॥

इह અહીં यहां, अतिरूक्ष- અતિશય રૂક્ષ अतिरूक्ष, दुर्बलानाम् અને દુર્બલ और दुर्बल, नृणाम् મનુષ્યોની मनुष्यकी, तर्षम् તૃષા तृष्णाको, पयः દૂધ दूध, आशु એકદમ शीघ्र शमयेत् શમાવે છે शान्त करता है, घृतभृष्टः અથવા ઘીથી સંસ્કાર આપેલ अथवा घीमें भूने, छागः બકરાનો वकरेका, शीतः શીતળ शीतल, मधुरः અને મધુર और मधुर, रसः वा માંસરસ मांसरस, हृद्यः હૃદય માટે હિતકર છે हृदयके लिए हितकर है ॥ ५५ ॥

55. The thirst in persons who are extremely dehydrated and weak gets immediately quenched by taking milk or the cool and sweet meat-juice of the goat seasoned with ghee is a cordial drink.

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥५६॥

स्निग्धेऽन्ने સ્નિગ્ધ ભોજન स्निग्ध अन्न, भुक्ते જમ્યાથી भोजन करने पर, या જે जो, तृष्णा તૃષા तृषा, स्यात् થાય છે उत्पन्न होवे, ताम् તેને उसको, गुडाम्बुना ગોળના પાણીથી गुडके जलसे, शमयेत् શાંત કરવી शान्त करनी चाहिए, मूर्च्छाभिहतस्य મૂર્છાપીડિતની मूर्च्छासे पीडित मनुष्यकी, तर्षम् તૃષાને तृषाको, रक्तपित्तापहैः રક્તપિત્તહર ઔષધોથી रक्तपित्तनाशक द्रव्योंसे, हन्यात् હણવી शान्त करनी चाहिए ॥ ५६ ॥

56. The thirst resulting from eating unctuous food should be quenched with gur-water; and the thirst in a person who has fainted should be cured by medications curative of hemothermia

शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं कुत्र वा वर्ज्यम्—

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रमक्लममदात्ययास्रविषपित्ते ।
शस्तं स्वभावशीतं, शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥५७॥

तृट्- તૃષ્ણા તૃષા, दाह- દાહ दाह, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्च्छा, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, क्लम- ક્લમ क्लम, मदात्यय- મદાત્યય मदात्यय, अस्र- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, विष- વિષ विष, पित्ते અને પિત્તમાં और पित्तमें, स्वभावशीतम् સ્વાભાવિક શીતલ પાણી स्वाभाविक शीतल जल, सन्निपाते અને સન્નિપાતમાં और सन्निपातमें, शृतशीतम् શૃતશીત शृतशीत, अम्भः પાણી जल, शस्तम् પ્રશસ્ત છે अच्छा है ॥ ५७ ॥

57. In dipsosis, burning, fainting, giddiness, exhaustion, alcoholism, vitiation of blood and toxicosis, and disorders of pitta and fresh cold water is beneficial, while in the condition of tridiscordance, water boiled and cooled is good.

हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्त्याने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥५८॥

कफवातकृते કફવાતજન્ય कफवातकृत, हिक्का- હેડકીમાં हिक्कामें, श्वास- શ્વાસમાં श्वासमें, नवज्वर- નવજ્વરમાં नवज्वरमें, पीनस- પીનસ पीनसमें, घृतपीत-पार्श्व-गलरोगे પાર્શ્વરોગમાં તથા ગળાના રોગમાં ઘીનુ પાન કર્યા પછી તુરત જ पार्श्वरोगमें तथा गलेके रोगमें घृतका पान करनेके तत्काल पश्चात्, स्त्याने દોષોના ઘટ્ટપણામાં दोषोंके घना होनेमें, सद्यःशुद्धे च અને વમન વિરેચન વગેરેથી રોગીનુ શોધન થયા પછી તરત જ

५६. अस्माच्छ्लोकानन्तरम्—
शीतमुष्णञ्च जलं कुत्र देयं वर्ज्यं वा कुत्रेत्याह इति (ङ. त.) पुस्तकयोः पठ्यते ।
,, तां गुडाम्बुना शमयेत्—तंडुलाम्बुना शमयेत् (थ.)

५७. तृड्दाह—तृट्छर्दिदाह (क. थ.)
,, ,, —छर्द्यम्लदाह (ग. द. ध.)
,, तृड्दाहमूर्च्छाभ्रमक्लम—छर्द्यम्लदाहमूर्च्छातमःक्लम (ख. त)
५७. भ्रम—भ्रमः (ब.)
,, सन्निपातेऽम्भः—सन्निपाते तु (थ.)

और वमन विरेचन आदिसे रोगीके शोधन होनेके तत्काल पश्चात्, उष्णम् ઉષ્ણ જલ गरम जल, हितम् હિતકર્તા છે हितकर है ॥ ५८ ॥

58. In conditions of hiccup, dyspnea, recent fever, coryza, excessive ingestion of ghee, pleurodynia and disorders of the throat caused by kapha and vata, or when the humors are still congested in the body and just after the purificatory treatment, a drink of warm water is beneficial.

पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
प्लीह्नि च तोयं न हितं काममसह्ये पिबेदल्पम् ॥५९॥

पाण्डु- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, उदर- ઉદરરોગ उदर, पीनस- પીનસ पीनस, मेह- પ્રમેહ प्रमेह गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, मन्दानल- અગ્નિમાંદ્ય मन्दाग्नि, अतिसारेषु અતિસાર अतिसार, प्लीह्नि च અને પ્લીહારોગમાં और प्लीहारोगमें तोयम् જલ जल न हितम् હિતકર નથી हितकारक नहीं है, असह्ये અસહ્ય તૃષામાં असह्य प्यासमें कामम् ભલે भले, अल्पम् થોડું પાણી थोड़ा जल, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ५९ ॥

59. In anemia, abdominal diseases, coryza, urinary diseases, gulma, weak gastric fire, diarrhea and splenic disorders the drinking of water is not beneficial; but if the thirst be unbearable, the patient may drink a small quantity of water.

पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णार्दितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत स चेन्मरणमाश्वेवाप्नुयाद्दीर्घरोगं वा ॥६०॥

पूर्वामयातुरः सन् જો પહેલાં કહેલા રોગોવાળો પુરુષ यदि पूर्वोक्त रोगोंवाला पुरुष, तृष्णार्दितः તૃષાથી પીડાઈ तृषासे पीड़ित होकर, जलम् काङ्क्षन् જલની ઇચ્છા રાખતો હોય जलकी इच्छा रखता हो, न लभेत चेत् પણ તેને જળ ન મળે તો परन्तु उसको जल न मिले तो, आशु एव તે શીઘ્ર જ वह शीघ्र ही, मरणम् મરણને मृत्यु, दीर्घरोगम् वा કે દીર્ઘરોગને या दीर्घरोगको, प्राप्नुयात् પામે છે प्राप्त करता है ॥ ६० ॥

60. For if the patient who is suffering from the above-mentioned diseases has become miserably afflicted with thirst and craving for water does not get it he may soon die or be afflicted with chronic illness.

तस्माद्धान्याम्बु पिबेत्तृष्यन् रोगी सशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥६१॥

तस्मात् તેથી इस लिए, तृष्यन् તરસ્યા तृषा होने पर, रोगी રોગીએ रोगी, सशर्करा- સાકર शर्करा, क्षौद्रम् અને મધયુક્ત और मधु मिलाकर, धान्याम्बु ધાણાનું પાણી धान्याम्बु, पिबेत् પીવું पीवे तत् અથવા તે अथवा उस, रोगस्य રોગને માટે रोगके लिए, यत् अन्यत् वा જે બીજું કોઈ जो दूसरा कोई, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, स्यात् હોય हो, तत् च તે वह, इष्टम् પીવું ઇષ્ટ છે पीना इष्ट है ॥ ६१ ॥

61. Therefore the thirsty patient may drink coriander-water mixed with honey and sugar, or whatever other medicated water is wholesome in his condition.

तृष्णायाः शीघ्रप्रतिकार्यत्वम्—

तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्य उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥६२॥

तस्याम् તે तृषाके विनिवृत्तायाम् મટતાં निवृत्त होने पर, तत्- તેનાથી उससे, जन्यः થયેલ उत्पन्न हुए, उपद्रवः ઉપદ્રવ उपद्रवको जेतुम् सुखम् સુખેથી જીતાય છે जीतना सरल है तस्मात् તેથી इस लिए, बहुभ्यः બહુ बहुतसे, रोगेभ्यः अपि રોગોમાં પણ रोगोंमें भी, पूर्वम् પ્રથમ पहले, तृष्णाम् તૃષ્ણાને तृष्णाको, जयेत् જીતવી जीते ॥ ६२ ॥

६०. न लभेत स चेन्मरणम्—लभते मरणं शीघ्रम् (ब.)

62. If dipsosis is cured, it is easy to subdue the complications arising from it; therefore dipsosis, of all diseases, should be first treated.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

हेतू यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम्।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनं चोक्तम् ६३

तत्र ते विषयमां इस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **यथा** જેવી રીતે जैसे, **अग्निपवनौ** અગ્નિ અને વાયુ अग्नि और वायु, **हेतू** કારણો कारण बनकर **सोपद्रवाम्** ઉપદ્રવસહિત उपद्रवयुक्त, **कुरुतः** તૃષ્ણા પેદા કરે છે એ तृष्णाको उत्पन्न करते हैं वह, **पञ्चानाम्** તથા પાંચ तथा पांच, **तृष्णानाम्** તૃષ્ણાઓનાં तृष्णाओंके, **पृथक्** જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, **आकृतिः** લક્ષણ लक्षण, **असाध्यता** અસાધ્યતા असाध्यता, **साधनम्** **च** અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, **उक्तम्** કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ६३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

63. How the thermal factors and the vata are the two causative factors for the five kinds of dipsosis, their separate characteristics, the incurable condition and the method of cure have all been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोगचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते** **तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **अप्राप्ते** અપ્રાપ્ત अप्राप्त, **दृढबलसंपूरिते** અને દૃઢબલે પૂરા કરેલ और दृढबलसे पूरित किये गये, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **तृष्णारोगचिकित्सितम्** 'તૃષ્ણારોગ-ચિકિત્સિત' 'तृष्णारोगचिकित्सित', **नाम** નામનો नामका, **द्वाविंशः** બાવીસમો बाईसवाँ, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય समाप्त हुआ ॥ २२ ॥

22. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-second chapter entitled "The Therapeutics of Dipsosis" not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

ત્રેવીસમો અધ્યાય अध्याय तेईसवाँ

Chapter XXIII

विषचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **विषचिकित्सितम्** 'વિષચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'विषचिकित्सित' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Toxicosis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगाँल्लिङ्गान्युपक्रमान् ।
विषस्य ब्रुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ ३॥

अग्निवेश હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, **विषस्य** વિષની विषकी, **प्रागुत्पत्तिम्** પૂર્વોત્પત્તિ प्रथम उत्पत्ति,

६३. पृथगाकृतिः–पुनराकृतिः (ब.)

३. सम्यगग्निवेश निबोध मे–सम्यगग्निवेशावधारय (क.)

गुणान् ગુણ गुण, योनिम् યોનિ योनि, वेगान् વેગ वेग, लिङ्गानि લક્ષણો। लक्षण, उपक्रमान् અને ચિકિત્સા और उपक्रमको, ब्रुवतः મે કહેતા એવા મારી પાસેથી कहते हुए मुझसे, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरह, निबोध સાંભળો। सुनो ॥ ३ ॥

3. Listen O, Agnivesa! attentively as I describe to you the primogenesis, the properties, the source, the stages of virulence, the symptoms and the therapeutics of toxicosis.

विषस्य प्रागुत्पत्तिः, निरुक्तिश्च—

अमृतार्थे समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।
जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥४॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥५॥

अमृतार्थम् અમૃતને માટે अमृतप्राप्तिके लिए, सुरासुरैः દેવતા અને રાક્ષસોથી देवता और राक्षसोंसे, समुद्रे સમુદ્રનું समुद्रका, मथ्यमाने तु મન્થન થતું હતું ત્યારે मंथन होने पर, अमृतोत्पत्तेः અમૃતની ઉત્પત્તિ अमृतोत्पत्तिके, प्राक् પહેલાં पूर्व, घोरदर्शनः ભયંકર દેખાવવાળો देखनेमें भयानक, दीप्ततेजाः પ્રદીપ્ત તેજવાળો। प्रदीप्त तेजवाला, चतुर्दंष्ट्रः ચાર દાઢોવાળો। चार दाढ़वाला, हरिकेशः પિંગળા વાળવાળો। पिंगल बालोंवाला, अनलेक्षणः અને અગ્નિ જેવાં નેત્રવાળો। और आग जैसी आंखोंवाला, पुरुषः પુરુષ पुरुष, जज्ञे પેદા થયો। उत्पन्न हुआ, तम् તેને उसको, दृष्ट्वा જોઈ देखकर, जगत् જગત जगत, विषण्णम् વિષણ્ણ (ખિન્ન) થયું विषण्ण (खिन्न) हुआ, तेन તેથી इस लिए, असौ તે वह, विषसंज्ञितः 'વિષ' એ નામથી કહેવાય છે 'विष' इस नामसे कहा जाता है ॥ ४-५ ॥

४. अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः—मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः (थ. फ.)
५. हरिकेशो- हरित्केशो (फ.)
,, तेनासौ विषसंज्ञितः—विषं स तु विषादनात् (थ. भ.)

4-5. When the ocean was being churned by the gods and the demons for the sake of ambrosia there emerged prior to the nectar, a fearful looking person. He had a resplendent appearance, four fangs, tawny hair and fiery eyes and the world despaired at the sight of him. Hence he was known as 'Visha' poison, the despair of the world.

विषस्य योनिप्रभावादि—

जङ्गमस्थावरायां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधं पावकोपमम् ॥६॥
अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

ब्रह्मा બ્રહ્માએ ब्रह्माने, तत् તેને उसको, जङ्गम- જંગમ जङ्गम, स्थावरायाम् અને સ્થાવર और स्थावर, योनौ યોનિમાં योनिमें, न्ययोजयत् નિયુક્ત કર્યું नियुक्त कर दिया, तस्मात् તેથી इस लिए, अम्बुसंभवम् જલમાંથી પેદા થયેલું जलसे उत्पन्न, तत् તે વિષ वह विष, द्विविधम् બે પ્રકારનું दो प्रकारका, पावकोपमम् અગ્નિ જેવું अग्नि जैसा, अष्टवेगम् આઠ વેગવાળું आठ वेगवाला, दशगुणम् દશ ગુણવાળું दस गुणवाला, चतुर्विंशति- અને ચોવીસ और चौबीस, उपक्रमम् ઉપક્રમવાળું છે उपक्रमवाला है ॥ ६½ ॥

6-6½. Brahma deposited this poison in two places, namely, the mobile and immobile things of his creation. Thus the poison born of the sea became of two types. It resembles fire and has eight stages of virulence, ten qualities and twenty-four modes of treatment.

वर्षासु विषस्य तीक्ष्णत्वं, शरदि मन्दवीर्यत्वं च—

तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्लेदं गुडवद्गतम् ॥७॥

सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ८॥

अम्बु- જલ जल, योनित्वात् યોનિ હોવાથી योनि होनेसे, वर्षासु વર્ષા ઋતુમાં वर्षा ऋतुमें, गुडवत् ગોળની પેઠે गुडके समान, संक्लेदम् ક્લેદને क्लेदको, गतम् પ્રાપ્ત થતાં प्राप्त हुआ, तत् તે वह, सर्पति પ્રસરે છે फैलता है, अम्बुधरापाये વાદળાં નષ્ટ થતાં मेघोंके हटजाने पर, अगस्त्यः અગસ્ત્ય अगस्त्यका तारा, तत् તેને उसको, हिनस्ति च નાશ કરે છે नष्ट करता है, तस्मात् તેથી इस लिए, घनात्यये શરદ્ ઋતુમાં शरद ऋतुमें, विषम् વિષ विष, मन्द- મંદ मन्द, वीर्यत्वम् વીર્યવાળું वीर्यवाला, प्रयाति થાય છે हो जाता है ॥ ७-८ ॥

7-8. Having its origin in water, in the rainy season, it melts like gur and spreads, and it is Agastya that can destroy its evil. Hence when the clouds disappear at the end of the rainy season, poison becomes mild in effect.

जङ्गमविषस्य भेदाः—

सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।
जलौकामत्स्यमण्डूकाः कणभाः सकृकण्टकाः ॥९॥
श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥१०॥

सर्पाः સર્પ સાંપ, कीट- કીટ कीट, उन्दुराः ઉંદર चूहा, लूताः લૂતા मकड़ी, वृश्चिकाः વીંછી बिच्छू, गृहगोधिकाः ગરોળી छिपकली, जलौका- જળો जौंक, मत्स्य- માછલાં मछली, मण्डूकाः દેડકાં मेंडक, सकृकण्टकाः કૃકંટક कृकंटक, कणभाः કણભ कणभ, श्व- કૂતરા कुत्ता, सिंह- સિંહ सिंह, व्याघ्र- વાઘ वाघ, गोमायु- ગોમાયુ लोमड़ी, तरक्षु- ઝરખ भालु, नकुलादयः નોળિયા વગેરે नेवला आदि, ये જે जो, दंष्ट्रिणः દાઢવાળાં પ્રાણીઓ છે दाढवाले प्राणी हैं, तेषाम् તેઓની उनकी, दंष्ट्रोत्थम् દાઢમાંથી નીકળેલ दाढसे उत्पन्न हुआ, विषम् વિષને विष, जङ्गमम् જંગમ जंगम, मतम् માનવામાં આવે છે माना जाता है ॥ ९-१० ॥

9-10. Serpents, insects, rats, spiders, scorpion, house lizards, leeches, fishes, frogs, hornets krikantaka, dogs, lions, tigers, hyena, mongoose and similar other animals are the fanged animals from whose fangs comes out the poison known as animal poison (mobile poison).

स्थावरविषस्य भेदाः—

मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटं च करवीरकसंज्ञकम् ॥११॥
पालकेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिषं पुण्डरीकं च लाङ्गलक्यञ्जनाभकम् ॥१२॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च॥१३॥

मुस्तकम् મુસ્તક मुस्तक, पौष्करम् પોખરમૂળ पोहकरमूल, क्रौञ्चम् ક્રૌંચ क्रौंच, वत्सनाभम् વછનાગ वचनाग बलाहकम् બલાહક बलाहक, कर्कटम् કર્કટ कर्कट, कालकूटम् કાલકૂટ कालकूट, करवीरक-संज्ञकम् च કરેણ નામનું कनेर नामक, पालक- પાલક पालक, इन्द्रायुधम् ઇન્દ્રાયુધ इन्द्रायुध. तैलम् તેલ तैल, मेघकम् મેઘક मेघक, कुशपुष्पकम् કુશપુષ્પક कुशपुष्पक, रोहिषम् રોહિષ रोहिष, पुण्डरीकम् પુંડરીક पुंडरीक, लाङ्गलकी લાંગલકી कलिहारी, अञ्जनाभकम् च અંજનાભક अंजनाभक, सङ्कोचम् સંકોચ संकोच, मर्कटम् મર્કટ मर्कट, शृङ्गीविषम् શૃંગીવિષ शृंगीविष, तथा તથા तथा, हालाहलम् હાલાહલ हालाहल, एवम् आदीनि ઇત્યાદિ इत्यादि, अन्यानि च અને બીજાં और अन्य, मूलजानि મૂલજ વિષો मूलजन्य विष, स्थिराणि च સ્થાવર છે स्थावर हैं ॥ ११-१३ ॥

८. हिनस्ति च—निहन्ति च (ग.)
९. गृहगोधिकाः—गृहगोडिकाः (फ.)
,, कणभाः सकृकण्टकाः—शलभाः सर्पकण्टकाः (द.)
११. करवीरकसंज्ञकम्—करवीरकसक्तुकम् (क. थ. ब.)
१२. पालकेन्द्रायुधम्—गालवेन्द्रायुधम् (ड फ.)
,, मेघकं—मेचकं (ग.)

11-13. Mustaka, pushkara, krauncha, aconite, balahaka, karkata kalakuta and that which is known as oleander. Palaka, indrayudha, taila, meghaka and kusa-pushpaka, rohisha, punda rika, and glory lily and anjanabhaka, sankocha, markata, shringi poison halahala etc., and such other are poisons derived from roots of plants (vegetable poison).

गरविषस्य लक्षणानि—

गरसंयोगजं चान्यद्गरसंज्ञं गदप्रदम् ।
कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥१४॥

गरसंयोगजम् ગરસંયોગજન્ય गरसंयोगजन्य, **गदप्रदम् च** અને રોગપ્રદ और रोग करनेवाला, **अन्यत्** બીજું दूसरा, **गरसंज्ञम्** ગર નામનું વિષ છે गर नामक विष है, **तत्** તે वह, **कालान्तर-** કાળે કાળે कालांतरमें, **विपाकित्वात्** વિપાક પામનાર હોવાથી विपाकशील होनेसे, **असून्** પ્રાણોને प्राणोंका, **आशु** જલદી जल्दी, **न हरति** હરતું નથી हरण नहीं करता ॥ १४ ॥

14. There is another variety of poison called artificial poison which is produced by combination of substances and which gives rise to disease-condition. Being slow in its development and action, it does not kill swiftly.

जङ्गमविषलिङ्गानि—

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।
शोफं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥१५॥

जङ्गमम् જંગમ जङ्गम, **विषम्** વિષ विष, **निद्राम्** નિદ્રા निद्रा, **तन्द्राम्** તંદ્રા तन्द्रा, **क्लमम्** થાક थकावट, **सपाकम्** પાક पाकयुक्त, **दाहम्** દાહ दाह, **लोमहर्षणम्** રોમહર્ષ रोमहर्ष, **शोफम् च एव** સોજો शोफ, **अतिसारम् च** અને અતિસાર और अतिसार, **जनयेत्** પેદા કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १५ ॥

15. Animal poison causes somnolence, torpor, fatigue, burning, inflammation, horripilation, edema and diarrhea.

स्थावरविषलिङ्गानि—

स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥१६॥

स्थावरम् विषम् तु સ્થાવર વિષ स्थावर विष, **ज्वरम्** જ્વર ज्वर, **हिक्काम्** હેડકી हिचकी, **दन्तहर्षम्** દન્તહર્ષ दन्तहर्ष, **गलग्रहम्** ગલગ્રહ गलग्रह, **फेनवमि-** ફીણ આવવાં झाग आना, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **मूर्च्छाः च** અને મૂર્ચ્છા और मूर्च्छाको, **जनयेत्** પેદા કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १६ ॥

16. While vegetable poison causes fever, hiccup, setting the teeth on edge, spasm of the throat, frothy salivation, vomiting, anorexia, dyspnea and fainting.

जङ्गमस्थावरोभयविषप्रभावः—

जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।
तस्माद्दंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रजम् ॥१७॥

जङ्गमम् જંગમ વિષ जंगम विष, **अधोभागम्** નીચેની બાજુએ ગતિ કરનારૂં अधोभागमें गति करनेवाला, **मूलजम् तु** અને મૂળજ વિષ और मूलज

१५. गरसंयोगजम्--परसंयोगजं (क.)
,, --परं संयोगजं (ब.)
१५. क्लमं दाहम्--मेहं दाहं (ध.)
,, दाहं सपाकं--दाहमपाकं (ध.)
,, जनयेत्--कुरुते (ध. ब.)
१६. वमि--छर्दि (ब.)
१७ जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम्--जङ्गमं स्यादूर्ध्वभागमधोभागं तु मूलजम् (ब. त.)
,, तस्माद्दंष्ट्राविषं--तस्माद्दंष्ट्रिविषं (ब.)
,, दंष्ट्रजम्--दंष्ट्रिजम् (ब.)

विष, ऊर्ध्वभागम् ઉપરની બાજુએ ગતિ કરનારું ऊर्ध्वभागमें गति करनेवाला, स्यात् છે है, तस्मात् તેથી इस लिए, दंष्ट्राविषम् દંષ્ટ્રાવિષ दंष्ट्राविष, मौलम् મૂલજ વિષને मूलज विषको, मौलम् च અને મૂલજ વિષ और मूलज विष, दंष्ट्रजम् દંષ્ટ્રાવિષને दंष्ट्राविषको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ १७ ॥

17. Animal poison affects the lower part of the alimentary tract more, while the vegetable poison affects more the upper part. Therefore, animal poison neutralises the effects of vegetable poison and vegetable poison neutralises the animal poison.

मनुष्यशरीरे विषस्य सप्तवेगानां पृथग्लक्षणानि—

तृण्मोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्लमा भवन्त्याद्ये ।
वेगे रसप्रदोषादसृक्प्रदोषाद् द्वितीये तु ॥१८॥
वैवर्ण्यभ्रमवेपथुमूर्च्छाजृम्भाङ्गचिमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशितात्तृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोठाः ॥१९॥
वातादिजाश्चतुर्थे दाहच्छर्द्यङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥२०॥
षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धस्य तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
नृणां,

आद्ये પહેલા प्रथम, वेगे વેગમાં वेगमें, रसप्रदोषात् રસ દૂષિત થવાથી रस दूषित होनेसे, तृण्मोह- તરસ, મૂર્ચ્છા प्यास, मूर्च्छा, दन्तहर्ष- દન્તહર્ષ दन्तहर्ष, प्रसेक- પ્રસેક प्रसेक, वमथु- વમન वमन, क्लमाः અને ક્લમ और थकावट, भवन्ति થાય છે होती है, द्वितीये तु બીજા વેગમાં दूसरे वेगमें, असृक्- રક્ત रक्तके, प्रदोषात् દૂષિત થવાથી दूषित होनेसे, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, वेपथु- કંપ कम्प, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, जृम्भा- બગાસાં जम्भाई, अङ्गचिमिचिमा- દેહમાં ચમચમાટ अङ्गोंमें चिमचिमाहट, तमकाः અને તમક થાય છે और तमक होते हैं, तृतीये ત્રીજા વેગમાં तीसरे वेगमें, दुष्टपिशितात् માંસ દૂષિત થવાથી मांसके दूषित होनेसे, मण्डल- મંડલ मंडल, कण्डू- ખરજ खुजली, श्वयथु- સોજો शोफ, कोठाः અને કોઠ થાય છે और कोठ होते हैं, चतुर्थे ચોથા વેગમાં चतुर्थ वेगमें, वातादिजाः વાતાદિજન્ય वातादिजन्य, दाह- દાહ दाह, छर्दि- ઉલટી वमन, अङ्गशूल- શરીરમાં શૂળ शरीरमें शूल, मूर्च्छाद्याः અને મૂર્ચ્છા વગેરે થાય છે और मूर्च्छा आदि होते हैं, पञ्चमे પાંચમા વેગમાં पांचवें, वेगे વેગમાં वेगमें, नीलादीनाम् વાદળી વગેરે રૂપ नीले आदि रूप, तमसः च અને અંધારાં और अंधेरा, दर्शनम् દેખાય છે दिखाई देते हैं, षष्ठे છઠ્ઠા વેગમાં छट्टे वेगमें, हिक्का હેડકી થાય છે हिचकी होती है, सप्तमे तु સાતમા વેગમાં सातवें वेगमें, स्कन्धस्य કાંધ कन्धेका, भ ः નમી જાય છે भंग होता है, अष्टमे અને આઠમા વેગમાં और आठवें वेगमें, नृणाम् મનુષ્યનું मनुष्यकी, मरणम् મરણ થાય છે मृत्यु हो जाती है ॥ १८-२०½ ॥

18-20½. In the first stage of poisoning, as a result of vitiation of the body nutrient fluid, there occur, at first, thirst, stupor, setting the teeth on edge, ptyalism, vomiting and prostration. In the second stage when the blood gets vitiated, there occur discoloration, giddiness, tremors, fainting, sternutation, tingling pain in the body and asthma. In the third stage of poisoning when the flesh gets vitiated there will be eruption, pruritus, edema, and wheals. In the fourth stage when there is vitiation of vata and other humors there will be burning, vomiting, body-ache and fainting etc. In the fifth stage, there will be darkness of vision or vision of various colors. In the sixth

१८. तृण्मोह- हन्मोह (फ.)
१९. चिमिचिमातमकाः—चिमिचिमातकाः (छ. ग. फ.)
,, तमकाः—जृंभाः (ब.)
२०½. स्कन्धस्य तु—स्कन्धे स्यात्तु (ब.)

stage, there will be hiccup; and in the seventh stage there will be paralysis of the muscles supporting the shoulder girdle. In the eighth, there occurs death. These are the eight stages of toxicosis.

पशुपक्षिशरीरे विषवेगस्य लक्षणानि—

चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः, पक्षिणां त्रिविधः ॥२१॥
सीदत्याद्ये भ्रमति च, चतुष्पदो वेपते, ततः शून्यः।
मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु ॥२२॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे, प्रभ्राम्यति द्वितीये तु।
स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥२३॥

चतुष्पदाम् પશુઓમાં पशुओंमें, चतुर्विधः વિષનો વેગ ચાર પ્રકારનો થાય છે विषका वेग चार प्रकारका होता है, पक्षिणाम् પક્ષીઓમાં पक्षियोंमें, त्रिविधः વિષનો વેગ ત્રણ પ્રકારનો विषका वेग तीन प्रकारका, स्यात् થાય છે होता है, चतुष्पदः પશુ पशु, आद्ये પહેલા વેગમાં प्रथम वेगमें, सीदति શિથિલ થાય છે शिथिल हो जाता है, भ्रमति અને ચક્કર ખાય છે और भ्रमसे पीड़ित होता है, वेपते च બીજા વેગમાં કમ્પે છે दूसरे वेगमें कांपता है, ततः शून्यः ત્રીજા વેગમાં શૂન્ય થાય છે तीसरे वेगमें शून्य होता है, चतुर्थवेगे तु અને ચોથા વેગમાં और चतुर्थ वेगमें, मन्दाहारः થોડા આહારવાળું થઈ अल्प आहारवाला होकर, श्वासेन શ્વાસથી श्वाससे, म्रियते हि મરણ પામે છે मृत हो जाता है, विहगः પક્ષી पक्षी, प्रथमे પ્રથમ प्रथम, वेगे વેગમાં वेगमें, ध्यायति ચિન્તાગ્રસ્ત જેવું થાય છે एक टक देखता है, द्वितीये तु બીજા વેગમાં दूसरे वेगमें, प्रभ्राम्यति ચક્કર ફર્યા કરે છે चक्कर खाता है, तृतीये विषवेगे અને વિષના ત્રીજા વેગમાં और विषके तीसरे वेगमें, स्रस्ताङ्गः च શિથિલ અંગવાળું થઈ शिथिल शरीरवाला होकर, पञ्चत्वम् याति મરણ પામે છે मृत हो जाता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. There are four stages in the case of quadrupeds, and three stages in that of birds. In the animal, in the first stage, there will be asthenia and whirling; in the second stage the animal quivers, and in the third, passes into stupor and takes no food. In the fourth stage respiration becomes hard and it dies. The bird in the first stage of poisoning feels depression and in the second stage whirling, in the third stage its limbs get paralysed and death ensues.

विषस्य दश गुणाः—

लघु रूक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकासि सूक्ष्मं च।
उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥२४॥

तज्ज्ञैः વિષવૈદ્યોએ विषको जाननेवालोंने, विषम् વિષને विषको, लघु લઘુ लघु, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, आशु આશુકારી आशुकारी, विशदम् વિશદ विशद, व्यवायि વ્યવાયી व्यवायी, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, विकासि વિકાસી विकासी, सूक्ष्मम् સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, अनिर्देश्यरसम् અને અનિર્દેશ્ય રસવાળું और अनिर्देश्य रसवाला, दशगुणम् च એમ દશ ગુણવાળું इन दस गुणोंवाला, उक्तम् કહ્યું છે कहा है ॥२४॥

२२. सीदत्याद्ये भ्रमति च चतुष्पदो वेपते—आद्ये भ्रमति चतुष्पदोऽवसीदति (घ)
,, ,, —अथ भ्रमति चतुष्पाद् सीदत्याद्ये भ्रमति च वेपते (थ.)
,, ततः शून्य—ततः शूनः (क. थ. फ. ब.)
,, मन्दाहारो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थवेगे तु—मन्दाहारश्च ततो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थे (फ.)
,, हि चतुर्थवेगे—हि चतुर्थे वेगे (ब)
,, ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु—आद्ये वेगे पक्षी प्रभ्राम्यति द्वितीयवेगे तु (फ.)

24. Lightness, dryness, quickness, clearness, diffusiveness, acuteness, expansiveness, subtleness, heat and indistinct taste are the ten qualities of poison described by toxicologists.

रौक्ष्याद्वातमशैत्यात्पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति।
कफमव्यक्तरसत्वादन्नरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम ॥२५॥
शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद्विकासित्वात् ॥२६॥
दुरुपक्रमं लघुत्वाद्वैशद्यात् स्यादसक्तगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥२७॥

वत् ते विष वह विष, **रौक्ष्यात्** रुक्षताथी रूक्षतासे, **वातम्** वायुने वायुको, **अशैत्यात्** उष्णताथी उष्णतासे, **पित्तम्** पित्तने पित्तको, **सौक्ष्म्यात्** सूक्ष्मताथी सूक्ष्मतासे, **असृक्** रक्तने रक्तको, **अव्यक्त-** तथा अव्यक्त तथा अव्यक्त, **रसत्वात्** रसवाळापणाथी रसवाला होनेसे, **कफम् च** कफने कफको, **प्रकोपयति** प्रकुपित करे छे प्रकुपित करता है, **शीघ्रम्** शीघ्रपणाथी शीघ्र होनेसे, **अन्नरसान् च** अन्नरसोनुं अन्नरसोंका, **शीघ्रम्** शीघ्र शीघ्र, **अनुवर्तते** अनुवर्तन करे छे अनुवर्तन करता है, **व्यवायिभावात्** व्यवायीपणाथी व्यवायी होनेसे, **केवलम्** आखा संपूर्ण, **देहम्** देहमां देहमें, **आशु** शीघ्र शीघ्र, **व्याप्नोति** व्याप्त थाय छे व्याप्त होता है, **तीक्ष्णत्वात्** तीक्ष्णताथी तीक्ष्ण होनेसे, **मर्मघ्नम्** मर्मघाती छे मर्मनाशक है, **विकासित्वात्** विकासीपणाथी विकासी होनेसे, **प्राणघ्नम् च** प्राणघातक छे प्राणनाशक है, **लघुत्वात्** लघुताथी लघु होनेसे, **दुरुपक्रमम्** मुश्केलीए चिकित्सा कराय एवुं छे दुश्चिकित्स्य है, **वैशद्यात्** विशदताथी विशद होनेसे, **असक्तगतिदोषम् स्यात्** गति अने दोषनी अटकायत विनानुं छे गति और दोषोंकी रुकावटसे रहित है, **दोषस्थान-** अने दोषनां स्थान और दोषके स्थान, **प्रकृतीः** तथा रोगीनी प्रकृतिने तथा रोगीकी प्रकृतिको, **प्राप्य** प्राप्त करीने प्राप्त करके, **अन्यतमम्** त्रण दोषोमांना एक दोषनुं तीन दोषोंमेंसे किसी एक दोषको, **उदीरयति हि** उदीरण करे छे प्रकुपित करता है ॥२५-२७॥

25-27. By its dryness it provokes the vata, by its heat it provokes the pitta, and by its subtleness it vitiates the blood. By its indistinctness of taste it provokes the kapha and spreads quickly in the body-nutrient fluid. By its diffusive quality it spreads quickly in the entire body. By its acuteness it is injurious to the vital organs and by its expansiveness it destroys life. Owing to its lightness, it is difficult of treatment, and on account of its limpidness its flow cannot be stopped. Having reached the seat of the humor and according to the habitus of the patient, it provokes other complications.

दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्य विषं यत् करोति—

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु ।
तृण्मोहारतिमूर्च्छागलग्रहच्छर्दिफेनादि ॥२८॥

वातिकस्य विष वातप्रकृतिवाळा पुरुषना विष वातप्रकृतिवाले पुरुषके, **वातस्थाने** वाताशयमां रह्युं होय तो वाताशयमें रहा हो तो, **कफपित्तलिङ्गम् तु** कफ अने पित्तनां लक्षणो कफ और पित्तके लक्षण, **ईषत् स्यात्** ओछां होय छे अने वातनां नीचे कहेलां लक्षणो विशेष होय छे थोडे होते हैं और वातके निम्नोक्त लक्षण विशेष होते हैं, **तृट्** जेवा केः- तरस जैसेकिः—प्यास, **मोह-** मोह मोह, **अरति-** बेचेनी अरति, **मूर्च्छा-** मूर्छा मूर्च्छा, **गलग्रह-** गलग्रह गलग्रह, **छर्दि-** उलटी वमन, **फेनादि** फीण वगेरे फेन आदि ॥ २८ ॥

28. If the patient is of vata habitus and the poison affects the seat of vata, there will be marked symptoms of vata and only slight symptoms of kapha and pitta. They are—thirst, stupor, apathy, fainting, spasm of the throat, vomiting and frothy salivation.

पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्विषं तद्वत् ।
तृट्कासज्वरवमथुक्लमदाहतमोतिसारादि ॥२९॥

विषम् विष विष, पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतिवाळा पुरुषना पित्तप्रकृतिवाले पुरुषके, पित्ताशय- पित्ताशयमां पित्ताशयमें, स्थितम् चेत् रह्युं होय तो रहा हो तो, कफवातयोः कफ अने वातनां लक्षणो कफ और वातके लक्षण, तद्वत् ओछां होय छे अने पित्तनां नीचे कहेलां लक्षणो विशेष होय छे थोडे होते हैं और पित्तके निम्नोक्त लक्षण विशेष होते हैं, तृट् जेवांके:– तरस जैसेकिः– प्यास, कास- उधरस खांसी, ज्वर- ज्वर ज्वर, वमथु- वमथु वमन, क्लम- क्लम थकावट, दाह- दाह दाह, तमः- अंधारां आववां तम, अतिसारादि अतिसार वगेरे अतिसार आदि ॥ २९ ॥

29. If a patient is of pitta habitus and the poison affects the seat of pitta, there will be marked symptoms of pitta and only slight symptoms of kapha and vata. They are—thirst, cough, fever, vomiting, prostration, burning, darkness of vision and diarrhea etc

कफदेशगं कफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोरीषत् ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥३०॥

कफस्य च विष कफप्रकृतिवाळा पुरुषना कफ प्रकृतिवाले पुरुषके, कफदेशगम् चेत् कफाशयमां रह्युं होय तो ते कफाशयमें रहा हो तो वह, वातपित्तयोः वात अने पित्तनां वात और पित्तके, लिङ्गम् च लक्षणो लक्षण, ईषत् दर्शयेत् ओछां बतावे छे अने कफनां नीचे कहेलां लक्षणो विशेष बतावे छे थोडे बताता है और कफके निम्नोक्त लक्षण विशेष बताता है, श्वास- जेवांके:– श्वास जैसेकिः– श्वास, गलग्रह- गलग्रह गलग्रह, कण्डू- खरज कंडू, लाला- लाळ लाला, वमथु-आदि वमन वगेरे वमन आदि ॥ ३० ॥

30. If a patient is of kapha habitus and the poison affects the seat of kapha, there will be marked symptoms of kapha and only slight symptoms of vata and pitta. They are—dyspnea, spasm of the throat, pruritus, salivation and vomiting etc.

दूषीविषस्य लक्षणम्—

दूषीविषं तु शोणितदुष्ट्यारुःकिटिभकोठलिङ्गं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यसूनेवम् ॥३१॥

दूषीविषम् दूषीविष दूषीविष, तु वळी तो, शोणित- रक्तने रक्तको, दुष्ट्या दूषित करीने दूषित करके, अरुः- फोडला-फोडली फोड़े-फुन्सियां, किटिम- किटिभ किटिभ, कोठ- अने कोठ और कोठ, लिङ्गम् च ए लक्षणोवाळुं होय छे इन लक्षणवाला होता है. एवम् आ रीते इस प्रकार, विषम् विष विष, एकैकम् एक एक एक, दोषम् दोषने दोषको, संदूष्य अधिक दूषित करीने अधिक दूषित करके, असून् प्राण प्राणोंका, हरति हरे छे हरण करता है ॥ ३१ ॥

31. The artificial poison vitiating the blood, causes ulcers and killoids, and the poison, vitiating gradually one after another of the body elements, kills the man ultimately.

विषं यथा मारयति—

क्षरति विषतेजसाऽसृक्
तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।
पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति
दष्टविद्धयोर्दंशदेशे स्यात् ॥३२॥

२९. कफवातयोः—कफपित्तयोः (ह.)
,, तृट्कासज्वरवमथुक्लम—तृट्पाकज्वरशोषक्लम (क. ब)
३० कफदेशगं कफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोरीषत्—कफदेशगतं कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति (ब.)
३१. किटिमकोठलिङ्गम्—किटिभकोटलिङ्गम् (क.)
३२. तत् खानि निरुध्य—खानि निरुध्याशु (ध क.)

विष- વિષના विषके, तेजसा તેજથી तेजसे, असृक् લોહીનું रक्तका, क्षरति ક્ષરણ થાય છે क्षरण होता है, तत् તે वह, खानि સ્રોતોને स्रोतोंको, निरुध्य રોધ કરીને रोककर, जन्तुम् પ્રાણીને प्राणीको, मारयति મારી નાખે છે मार डालता है, पीतम् પીધેલું વિષ पिया हुआ विष, मृतस्य મરેલા મનુષ્યના मृत मनुष्यके, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, तिष्ठति રહે છે ठहरता है, दष्ट- અને દષ્ટ और दष्ट, विद्धयोः તથા વિદ્ધ મનુષ્યમાં વિષ तथा विद्ध मनुष्यमें विष, दंशदेशे દંશના પ્રદેશમાં दंश किये हुए प्रदेशमें, स्यात् રહે છે रहता है ॥ ३२ ॥

32. The blood undergoes vitiation due to fiery quality of the poison, and occludes the circulatory channels and kills the man. The poison which has been taken orally lies in the stomach of the deceased, while the poison in one that is stung or bitten lies in the region stung or bitten.

विषमृतस्य लिङ्गानि—

नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी स्यात् ॥३३॥
क्षतजं क्षताच्च नायात्येतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ।
एभ्योऽन्यथा चिकित्स्यास्तेषां चोपक्रमाञ्छृणु मे ३४

नीलौष्ठ- નીલ હોઠ नीले होठ, दन्तशैथिल्य- દાંતની શિથિલતા दांतोंका हिलना, केशपतन- વાળ ઊતરવા बालोंका झड़ना, अङ्गभङ्ग- અંગ ભાંગવા अङ्गभङ्ग, विक्षेपाः અંગવિક્ષેપ विक्षेप, शिशिरैः ઠંડી ચીજોના સ્પર્શ વગેરેથી शीतल द्रव्योंके स्पर्श आदिसे, लोमहर्षः न રૂંવાડાં ઊભાં ન થવાં रोमांच न होना, अभिहते લાકડી મારવાથી પણ दंडसे आघात करने पर भी, दण्डराजी- લાકડીની સોળ दण्डके आघात चिह्नका, न स्यात् ન ઊઠવી न बनना, क्षतजम् અને લોહીનું और रक्तका, क्षतात् च ક્ષતમાંથી क्षतसे, न आयाति ન આવવું न बहना, एतानि એ ये, मरणलिङ्गानि મરણનાં ચિહ્નો मृत्युके लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं, एभ्यः આ લક્ષણવાળાઓથી इन लक्षणवालोंसे, अन्यथा વિપરીત લક્ષણવાળા મનુષ્યો विपरीत लक्षणवाले मनुष्य, चिकित्स्याः ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે चिकित्सा करने योग्य हैं, तेषाम् તેઓના उनके, उपक्रमान् च ઉપક્રમો उपक्रम, मे મારી પાસેથી मुझसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३३-३४ ॥

33-34. Cyanosis of the lips, loosening of teeth, falling of the hair, paralysis of the body, rigor mortis, absence of horripilation at the touch of cold, non-formation of contusion-marks on the body in reaction to blows, absence of the flow of blood on inflicting a wound—these are the signs and symptoms of death. Those in whom the above symptoms are not seen, are to be treated. Now listen to their therapeusis, as I describe it.

विषस्य चतुर्विंशत्युपक्रमाः—

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिषेकाः ।
अवगाहरक्तमोक्षणवमनविरेकोपधानानि ॥३५॥
हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेहौषधप्रशमनानि ।
प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥३६॥
मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिका ।
स्युरुपक्रमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्र- મન્ત્ર मन्त्र, अरिष्टा- અરિષ્ટા अरिष्टा, उत्कर्तन ઉત્કર્તન उत्कर्तन, निष्पीडन નિષ્પીડન निष्पीड़न, चूषण- ચૂષણ चूषण, अग्नि- અગ્નિકર્મ अग्निकर्म, परिषेकाः

३३. दण्डराजी स्यात्–दण्डराजी च (ख. घ.)
३४. एतानि भवन्ति–उक्तानि एतानि (ङ.)
,, शृणु मे–शृणुत (घ.)

३६. प्रशमनानि–प्रथमनानि (फ.)
३७. अधिका–अभ्यधिका (छ.)
,, स्युरुपक्रमा यथा ये–दुरुपक्रमा यथा यत्र (थ.)

परिषेक परिषेक परिषेक, **अवगाह**- અવગાહન अवगाहन, **रक्तमोक्षण**- રક્તમોક્ષણ रक्तमोक्षण, **वमन**- વમન वमन, **विरेक**- વિરેચન विरेचन, **उपधानानि** ઉપધાન उपधान, **हृदयावरण**- હૃદયાવરણ हृदयावरण, **अञ्जन**- અંજન अंजन, **नस्य**- નસ્ય नस्य, **धूम**- ધૂમ धुम, **लेह**- લેહ लेह, **औषध**- ઔષધ औषध, **प्रशमनानि** પ્રશમન प्रशमन, **प्रतिसारणम्** પ્રતિસારણ प्रतिसारण, **प्रतिविषम्** પ્રતિવિષ प्रतिविष, **संज्ञासंस्थापनम्** સંજ્ઞાસંસ્થાપન संज्ञा-संस्थापन, **लेपः** લેપ लेप, **मृतसञ्जीवनम् च एव** અને મૃતસંજીવન और मृतसञ्जीवन, **एते** એ ये, **चतुर्भिः अधिका विंशतिः** ચોવીસ चौवीस, **उपक्रमाः** ઉપક્રમો उपक्रम, **स्युः** છે हैं, **ये** જેઓના जिनके, **यत्र** જ્યાં जहां, **यथा** જે રીતના जिस तरहके, **योज्याः** પ્રયોગ થવા જોઈએ प्रयोग होने चाहिएं, **तथा तान्** તે ઉપક્રમોના ત્યાં તે રીતના તે પ્રયોગો उन उपक्रमोंके वहां उस तरहके उन प्रयोगोंको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥३५-३७॥

35-37. Incantations, amulets, excision, compression, suction, cauterization by heat, affusion, bath, depletion, emesis, purgation, scalp-incision (upadhana), protection of the heart, eye-medication, nasal medication, inhalation, linctuses, sedative medications, alkaline applications, counter-poison, resuscitation, external application and re-animation—these four and twenty are the therapeutic measures. Now listen to the narration of how and when each of them is to be administered.

विषे वेणिकाबन्ध-निष्पीडनोत्कर्तनानि, विषे चूषणम्—

दंशात्तु विषं दष्टस्याविसृतं वेणिकां भिषग्बद्ध्वा ।
निष्पीडयेद्भृशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥३८॥
तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **दष्टस्य** દંશ પામેલા પુરુષના दष्ट हुए पुरुषके, **दंशात्** દંશમાંથી दंशमेंसे, **अविसृतम् विषम् तु** વિષ પ્રસર્યું ન હોય તો शरीरमें न फैले विषको, **वेणिकाम्** વેણિકા वेणिका, **बद्ध्वा** બાંધીને बांधकर, **भृशम्** બહુ जोरसे, **निष्पीडयेत्** પીડન કરવું दबावे, **मर्मवर्जम्** અથવા મર્મને છોડી દઈ या मर्मको छोड़कर, **दंशम्** દંશને दंशको, **उद्धरेत्** કાપી કાઢવો काटकर निकाले, **तम्** અથવા તે अथवा उस, **दंशम्** દંશને दंशको, **यवचूर्ण**- જવના લોટથી जौके आटे, **पांशुपूर्णेन** કે ધૂળથી ભરેલા या धूलसे भरे हुए, **मुखेन** મુખ વડે मुखसे, **चूषेत् वा** ચૂસવો चूसे ॥ ३८½ ॥

38-38½. In the case of a poisonous bite, the physician should apply a ligature above the region of the bite and squeeze the part well, before the poison has spread in the body or should try to cut out that part except in the region of the vital organs; or, the physician filling his mouth with barley flour or earth must suck up the poison from the bitten area with his mouth.

विषे रक्तस्रावणम्, प्रदेह-सेकाः —

प्रच्छनशृङ्गजलौकाव्यधनैः स्राव्यं ततो रक्तम् ॥३९॥
रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिस्ततस्त्यजेत् प्राणान् ।
तस्मात् प्रघर्षणैरसृगवसेचनं प्रवर्त्यं स्यात् ॥४०॥
त्रिकटुगृहधूमरजनीपञ्चलवणरोचनाः सवार्ताकाः ।
घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥४१॥
रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।
शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः ॥

३९. प्रच्छनशृङ्गजलौकाव्यधनैः—प्रच्छनवेधजलौकःशृङ्गैः (ध.ड.त.)
स्राव्यं ततो रक्तम्—स्रावयेद्वा रुधिरम् (ग.)
४१. पञ्चलवणरोचनाः—पञ्चलवणरोचकाः (ध. ध. म.)
४२. शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः—सेकैः स्कन्दति तस्मिन् क्षते व्यपयाति विषवेगः (ड.)
,, व्यपयाति—व्ययं याति (ड.)

विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।
शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्याश्चालोमहर्षात् स्यात् ॥४३॥

ततः પછી पीछे, प्रच्छन- છેકા મારીને प्रच्छन, शृङ्ग- શીંગડીથી सींगी, जलौका- જળોથી जौंक, व्यधनैः કે શિરાવેધથી या शिरावेधसे, रक्तम् રક્તનું रक्तका, स्राव्यम् સ્રાવણ કરવું स्राव करना चाहिए, रक्ते રક્ત रक्त, विषप्रदुष्टे વિષથી દૂષિત થતાં विषसे दूषित होने पर, प्रकृतिः પ્રકૃતિ प्रकृति, दुष्येत् દૂષિત થાય છે दूषित होती है, ततः અને પછી મનુષ્ય और पश्चात् मनुष्य, प्राणान् પ્રાણોને प्राणोंका, त्यजेत् ત્યાગ કરે છે त्याग करता है, तस्मात् તેથી इस लिए, अवर्तमानम् न પ્રવર્તતા अप्रवृत्त, असृक् લોહીને रक्तको, प्रघर्षणैः પ્રઘર્ષણોથી प्रघर्षणोंसे, प्रवर्त्यम् स्यात् પ્રવર્તાવવું प्रवृत्त करना चाहिए, सवार्ताकाः ભોરીંગણી कटेरी, त्रिकटु- ત્રિકટુ त्रिकटु, गृहधूम- ઘરનો ધૂમાડો घरकी धुंवाडी, रजनी- હળદર हल्दी, पञ्चलवण-પાંચેય લવણ पांचों नमक, रोचनाः અને ગોરોચનનું और गोरोचनको, घर्षणम् ઘર્ષણ કરવું रगडे, अतिप्रवृत्ते લોહી બહુ વહેતાં रक्तकी अति प्रवृत्ति होने पर, वटादिभिः વડ વગેરે वटादि, शीतलैः શીતલ દ્રવ્યોથી शीतल द्रव्योंसे, लेपः લેપ કરવો प्रलेपन करे, वायुः જેમ વાયુ जैसे वायु, अग्नेः અગ્નિને ફેલાવે છે अग्निको फैलाता है, रक्तम् તેમ રક્ત वैसे रक्त विषा- ध्मानम् हि વિષને ફેલાવે છે विषको फैलाता है, तत् તે वह शीतैः શીતળ शीतल, प्रदेह- લેપ लेप, सेकैः અને પરિષેકોથી और परिषेकोंसे, स्कन्दति જામી જાય છે गाढा होता है, तस्मिन् અને તે और उसके, स्कन्ने જામી જતાં गाढा होने पर, विषवेगः व्युपशाम्यति વિષનો વેગ હઠી જાય છે विषका वेग हट जाता है, विषवेगात् વિષના વેગથી विषवेगसे, मद- મદ मद, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, विषाद- વિષાદ विषाद, हृदयद्रवाः અને હૃદયના વેગનું વધવું और हृदयकी गतिका बढ़ना, प्रवर्तन्ते થાય છે उत्पन्न होते हैं, तान् તેઓને उनको, शीतैः શીતળ ઉપક્રમોથી शीतल उपचारोंसे, निवर्तयेत् મટાડવા निवृत्त करे, आलोमहर्षात् અને રૂંવાડાં ઊભાં થતાં સુધી और लोमहर्ष हो वहां तक, वीज्यः च स्यात् પંખાનો પવન નાખવો पंखेकी वायु डालनी चाहिए ॥ ३९-४३ ॥

39-43. Then he should perform depletion of blood by wet-cupping with the horn or by leeching or by venesection. Else the blood being vitiated by the poison, the entire body gets vitiated and the man dies. Therefore the blood which does not flow out must be forced out by means of friction-massage. The three spices, kitchen soot, turmeric, the pentad of salt, ox-bile and indian nightshade make a good rubbing powder for inducing bleeding. If the blood is flowing out too much, cooling application of the banyan and similar other trees should be given. The blood is the vehicle of the poison just as the wind is of fire. So it should be treated with applications and affusions. As a result of cooling measures, the blood congeales and the blood being congealed the spreading of the poison is prevented. It is owing to the spreading of the poison that there occur intoxication, fainting, asthenia and tachycardia. So this should be alleviated by means of cooling measures and the patient should be fanned till there is horripilation owing to the cold induced.

४३. शीतैर्निवर्तयेत्तान् वीज्यश्चालोमहर्षात् स्यात्—शीतैर्विवर्तयेत्तान् इनश्चानु लोमहर्षः स्यात् (ध.)
" वीज्यश्चालोमहर्षात् स्यात्—न वीज्यश्च लोमहर्षः स्यात् (ग ध.)
" " " —वीक्ष्याश्चनुलोमहर्षः (व.)

विषे दंशच्छेदाचूषणारिष्टादाहविज्ञापणवमनविरेकाः—

तरुरिव मूलच्छेदाद्दंशच्छेदान्न वृद्धिमेति विषम् ।
आचूषणमानयनं जलस्य सेतुर्यथा तथाऽरिष्टाः ॥४४॥

त्वङ्मांसगतं दाहो दहति विषं स्रावणं हरति रक्तात् ।
पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥४५॥

मूलच्छेदात् જેમ મૂળ કાપવાથી जिस प्रकार जड़को काटनेसे, तरुः इव वृक्ष नाश पामे छे वृक्ष नष्ट हो जाता है, दंशच्छेदात् तेम दंश कापवाथी उस प्रकार दंशस्थानको काट डालनेसे, विषम् विष विष, वृद्धिम् वृद्धि बढ़ने, न एति पामतुं नथी नहीं पाता, आचूषणम् चूसवाथी आचूषणसे, आनयनम् विषने બહાર લાવવામાં આવે છે विष बाहिर खींच लिया जाता है, यथा જેમ जैसे, सेतुः બંધ बांध, जलस्य પાણીને રોકી દીએ છે पानीको रोक देता है, तथा तेम वैसे, अरिष्टाः અરિષ્ટા વિષને રોકી દે છે अरिष्टा विषको रोक देती है, दाहः દાહ दाह, त्वङ्मांसगतम् ચામડી અને માંસમાં રહેલા त्वचा तथा मांसमें रहे हुए, विषम् विषने विषको, दहति બાળે છે जला देता है, स्रावणम् રક્તસ્રાવણ रक्तस्राव, रक्तात् રક્તમાંથી વિષને रक्तसे विषको, हरति હરે છે बाहिर निकाल देता है, पीतम् પીધેલા વિષને पिये हुए विषको, सद्यः જલદી तुरन्त, वमनैः हरेत् વમન કરાવીને બહાર કાઢવું वमनसे, निकाले, द्वितीये तु બીજા વેગમાં તો दूसरे वेगमें तो, विरेकैः વિરેચનોથી બહાર કાઢવું विरेचनसे निकाले ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Just as a tree ceases to grow when its root is cut, similarly by the excision of the bite, the effects of poison cease to develop. By suction the poison is induced to flow out; and the amulet ligatures act with regard to poison as dam acts with regard to flowing water. Cauterization burns the poison which has spread into the skin and the flesh, and depletion removes the poison from the blood. The poison which is drunk must be removed immediately by emesis; and purgation should be given if symptoms of the second stage of poisoning have set in.

सप्तविषवेगानां चिकित्सा—

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिबेद्यथालाभम् ।
मधुसर्पिर्मज्जपयोगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥४६॥

आदौ પ્રથમ प्रथम, हृदयम् હૃદયની हृदयकी, रक्ष्यम् રક્ષા કરવી જોઈએ रक्षा करनी चाहिए, मधु-सर्पिः- મધ, ઘી मधु, घृत, मज्ज-पयः- गैरिकम् મજ્જા, દૂધ, ગેરુ मज्जा, दूध, गेरू, अथ वा અને और, गोमय-रसम् ગાયના છાણનો રસ गोमयका रस, यथालाभम् आवरणम् એમાંનું જે કોઈ હૃદયરક્ષક ઔષધ મળે इनमेंसे जो कुछ हृदयरक्षक औषध प्राप्त हो, पिबेत् તે પીવું वह पीवे ॥ ४६ ॥

46. First, the heart should be well protected and watever of the protective remedies for the heart are availabe should be taken. The patient may immediately take honey, ghee, marrow, milk, red ochre or the juice of cowdung.

इक्षुं सुपक्कमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वरणाम् ।
छागादीनां वाऽसृग्भस्म मृदं वा पिबेदाशु ॥४७॥

सुपक्कम् સુપક્વ सुपक्क, इक्षुम् શેરડીનો રસ इक्षुका रस, अथवा અથવા या, काकम् કાગડાના માંસને સારી રીતે પકાવી कौएके मांसको सुस्विन्न कर, निष्पीड्य નીચોવી निचोड़कर, तद्- रसम् કાઢેલો તેનો રસ निकाला हुआ उसका रस, छागादीनाम् वा અથવા બકરા વગેરેનું अथवा बकरे आदिका, असृक् લોહી रक्त, भस्म ભસ્મ भस्म, मृदम् वा અથવા માટી या मिट्टी,

४५. त्वङ्मांसगतं–त्वङ्मांसगतः (क.)
,, स्रावणं हरति रक्तात्–स्रावणं रक्तात् (ख.)
,, हरति–स्रावणं (त.)

४६. मधुसर्पिर्मज्जपयोगैरिकमथ–मज्जानं मधुघृतगैरिकमथ (ख.घ.ङ.)
,, मज्जपयोगैरिकमथ-मज्जानं गैरिकमथ (ध.)
४७. इक्षुं सुपक्कमथवा–दक्षं सपक्षमथवा (थ. भ. फ)
,, वरणम्–वल्यम् (घ. ङ.)

वरणम् જે હૃદયરક્ષક છે जो हृदयरक्षक है, आशु તે તુરત वह शीघ्र, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ४७ ॥

47. Or the patient should immediately take boiled sugarcane juice or the meat-juice squeezed out of crow's flesh, or the blood of the goat and other animals of that group or ash or earth.

क्षारागदस्तृतीये शोफहरैर्लेखनं समध्वम्बु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिः ॥४८॥

तृतीये ત્રીજા વેગમાં तृतीय वेगमें, क्षारागदः ક્ષાર-અગદ પાવો क्षार-अगद पिलावे, समध्वम्बु મધ અને જલ સહિત मधु और जलसहित, शोफहरैः શોફઘ્ન દ્રવ્યોથી शोफहर द्रव्योंसे, लेखनम् લેખન કરવું लेखन करे, चतुर्थे ચોથા चौथे, वेगे વેગમાં वेगमें, सकपित्थ- કોઠ कपित्थ, मधुसर्पिः મધ અને ઘીથી યુક્ત मधु और घीसे युक्त, गोमयरसः ગાયના છાણનો રસ પાવો गोमयका रस पिलावे ॥ ४८ ॥

48. In the third stage of toxicosis he should take alkaline antidotes and revulsive drugs that are curative of edema together with honey and water. In the fourth stage of poisoning, he should take the juice of cowdung mixed with wood-apple, honey and ghee.

काकाण्डशिरीषाभ्यां स्वरसेनाश्च्योतनाञ्जने नस्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥४९॥

पञ्चमे પાંચમા વેગમાં पांचवें वेगमें, काकाण्ड- કૌંચ बड़ी कवच, शिरीषाभ्याम् તથા સરસડાના तथा शिरीषके, स्वरसेन સ્વરસથી स्वरससे, आश्च्योतन- આશ્ચ્યોતન आश्च्योतन, अञ्जने અંજન अंजन, नस्यम् તથા નસ્ય तथा नस्य, स्यात् કરવું करे, षष्ठे અને છઠ્ઠા વેગમાં और छट्ठे वेगमें, संज्ञायाः स्थापनम् સંજ્ઞા-સ્થાપન संज्ञास्थापन, कार्यम् કરવું करना चाहिए ॥ ४९ ॥

49. In the fifth stage, he should use eye-salve and nasal medication prepared with the juice of sword bean and black siris; and in the sixth stage measures of resuscitation should be resorted to.

गोपित्तयुता रजनी मञ्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दष्टानां विषपीते दंशनं चान्ते ॥५०॥

गोपित्तयुता रजनी ગોરોચનયુક્ત હળદરનું આશ્ચ્યોતન વગેરે કરવું गोरोचनके साथ हल्दीका आश्च्योतन आदि करे, मञ्जिष्ठा અને મજીઠ और मजीठ, मरिच- મરી काली मीर्च, पिप्पलीपानम् च તથા પીપરનું પાન હિતકર છે तथा पिप्पलीका पान हितकर है, अन्ते છેલ્લા વેગમાં अन्तिम वेगमें, दष्टानाम् સર્પથી દંશ પામેલને सर्पदष्टोंको, विषपानम् વિષપાન विषपान, विषपीते તથા વિષ પીધેલને तथा विषपीतको, दशनम् च સર્પથી ડસાવવો सर्प कटवाना हितकर है ॥ ५० ॥

50. He should be given a potion of turmeric, madder, black pepper and long pepper mixed with ox-bile. Finally in the seventh stage he must take a potion of vegetable-poison in cases of poisonous bites, and bites by poisonous animals in the case of vegetable poisoning.

विषहरा अगदयोगाः—

शिखिपित्ताध्युषितं स्यात् पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः
वार्ताकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥५१॥

४८ शोफहरैर्लेखनं—शोथहरैश्छर्दनं (ग.)
,, ,, —शोथहरच्छर्दनम् (व.)
४९. अञ्जने—अञ्जनम् (ज.)
५०. गोपित्तयुता रजनी—गोपित्तयुक्तरजनी (घ.)
,, दंशनं चान्ते—नाशने वाते (थ)
५१. मृतेषु वर.—मृतेषु मतः (ख. ड)
,, वरः—हितः (ब.)

मृतेषु મરી ગયેલા જેવા મનુષ્યો માટે विषसे मृतवत् प्रतीत होते हुए मनुष्योंके लिए, शिखिपित्तार्धयुतम् અર્ધું મોરનું પિત્ત મેળવેલ मयूरपित्तके आधे भागके साथ, पलाशबीजम् ખાખરાનાં બીજ આપવાં એ ढाकके बीज मिलाकर देना यह. वरः શ્રેષ્ઠ उत्तम, अगदः स्यात् ઔષધ છે औषध है, वार्ताकु- ભોરીંગણી कटेरी, फाणित- ગોળનો રાબ राब, अगारधूम- ઘરનો ધૂમાડો ग्रहधूम, गोपित्त- ગાયનું પિત્ત गोरोचन, निम्बम् वा અને લીમડો પાવો और नीम पिलावे ॥ ५१ ॥

51. In the eighth stage, when the patient is apparently dead, the antidote of palas seeds mixed with double its quantity of peacock's bile is good, or of indian night-shade, treacle, kitchen soot, ox-bile and neem.

गोपित्तयुतैर्गुटिका सुरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुककुष्ठैः शस्ताऽमृतेन तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ५२

गोपित्तयुतैः ગોપિત્તયુક્ત गोपित्तयुक्त, सुरसाग्रन्थि- સુરસા, પીપરીમૂળ सुरसा, पिप्पलीमूल, द्विरजनी- હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, कुष्ठैः અને કઠથી और कूठसे, शिरीषपुष्प- અથવા સરસડાનાં ફૂલ अथवा शिरीषपुष्प, काकाण्डकरसैः वा અને કાકાંડના રસથી બનાવેલી और काकाण्डके रससे बनाई हुई, गुटिका ગોળિયો गोलियां, शस्ता પ્રશસ્ત प्रशस्त, अमृतेन तुल्या च અને અમૃત સમાન છે और अमृततुल्य हैं ॥ ५२ ॥

52. The pills prepared of cow's bile, holy basil, root of long pepper, turmeric, indian berberry, liquorice, and costus, or of the juice of siris flowers and sword been act like ambrosia.

काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषफलैः ।
उद्बन्धविषजलमृते लेपोपधिनस्यपानानि ॥५३॥

उद्बन्ध- ફાંસાથી મરેલા જેવા फांसीसे मरे हुए के तुल्य, विष- વિષથી મરેલા જેવા विषसे मरे हुएके तुल्य, जलमृते અથવા જળથી મરેલા જેવા મનુષ્ય માટે अथवा जलसे मरे हुए के तुल्य मनुष्यके लिए, काकाण्ड- કાકાંડ काकाण्ड, सुरस- સુરસા सुरसा. गवाक्षी- ઇન્દ્રવરણું इन्द्रायण, पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, वायसी- પીલુડી मकोय, शिरीषफलैः અને સરસડાનાં ફળથી તૈયાર કરેલા और शिरीषके बीजोंसे तैयार किये हुए, लेप- લેપ लेप, उपधि- ઉપધિ उपधि, नस्य- નસ્ય नस्य, पानानि અને પાન પ્રશસ્ત છે और पान प्रशस्त हैं ॥ ५३ ॥

53. Applications, scalp-incisions, errhines and potions may be prepared out of the fruits of sword bean, holy basil, colocynth, hog's weed, black nightshade and siris for the cure of those that are apparently dead as a result of strangulation, by poison or drowning in water.

स्पृक्काप्लवस्थौणेयकांक्षीशैलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाग्रैलालकुष्ठघ्नम् ॥५४॥
बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपद्मचारटिविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥५५॥
जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्गपर्णिचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥५६॥
शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुटिका विधेयाः स्युः ॥५७॥

५२ गुटिका–गुलिका (ध. ज.)
,, सुरसाग्रन्थिद्विरजनी– सुरसोग्राद्विरजनी (घ.)
,, द्विरजनी–द्विरजाजनी (त.)

५३. लेपोपधिनस्यपानानि–लेपाञ्जननस्यपानानि (क. ब.)
,, ,, –लेपौषधनस्यपानानि (व.)
,, ,, –लेपाञ्जननस्यपानानि (ध.)
५५. कौन्त्यः–बालश्च (ब.)
५६. अर्कपुष्परसरजनी–अर्कपुष्पसर्षप (व.)
५७. गन्धफला–गन्धफली (ख. ब. ड.)
,, विडङ्गाश्च–विडंगं च (ध.)
,, गुटिका–गुलिका (घ.)

स्पृक्का- સ્પૃક્કા स्पृक्का, प्लव- કેવડીમોથ केवटी-मोथा, स्थौणेय- સ્થૌણેયક स्थौणेयक, कांक्षी- ફટકડી कांक्षी, शैलेय- શૈલેય शैलेय, रोचना- ગોરોચન गोरोचन, तगरम् તગર तगर, ध्यामक- ધ્યામક ध्यामक, कुङ्कुम- કેસર केसर, मांसी- જટામાંસી जटामांसी, सुरसाग्र- સુરસાની મંજરી सुरसाग्र, एला- એલચી इलायची, ताल- હરતાલ हरिताल, कुष्ठघ्नम् ખેર खैर, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, शिरीषपुष्पम् સરસડાનાં ફૂલ शिरीषपुष्प, श्रीवेष्टक- ગંધાબિરોજા गंधाविरोजा, पद्म- કમળ कमल, चारटि- સ્થલપદ્મ स्थलकमलिनी, विशाला: ઇન્દ્રવારુણી इन्द्रायन, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, पद्मकेसर- કમળનાં કેસર कमलकेसर, सावरक- સાવરક सावर लोध्र, मनःशिला- મનઃશિલ मैनसिल, कौन्त्यः રેણુક- બીજ रेणुका, जाति- ચમેલી चमेली, अर्कपुष्प- અને આકડાનાં ફૂલનો और आकके फूलका रस- રસ रस, रजनीद्वय- હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, हिङ्गु- હિંગ हींग, पिप्पली- પીપર पिप्पली, लाक्षा- લાખ लाक्षा, जल- વાળો खस, मुद्गपर्णि- જંગલી મગ मुद्गपर्णी, चन्दन- ચન્દન चन्दन, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मदन- મીંઢળ मैनफल, सिन्धुवाराः च નગોડ मेउरी, सम्पाक- ગરમાળો अमलतास, लोध्र- લોધર लोध, मयूरक- અઘેડો चिचिडा, गन्धफला- ઘઉંલા प्रियङ्गु, नाकुली- નોળવેલ ईसरमूल, विडङ्गाः च વાવાડીંગ वायविडंग, पुष्ये એઓને પુષ્ય નક્ષત્રમાં इनको पुष्य नक्षत्रमें, संहृत्य લાવી लेकर, समम् અને સરખે ભાગે और सम भागमें, पिष्ट्वा પીસી पीसकर, गुटिकाः ગોળીઓ गोलियां, विधेयाः स्युः બનાવવી જોઈએ बनानी चाहिए ॥ ५४-५७ ॥

54-57 Melilot, rushnut, glory tree, yellow ochre, lichen, gall-stone, indian valerian, ginger grass, saffron, nardus, the seed-blossom of holy basil, small cardamom, yellow arsenic, catechu, yellow-berried nightshade, siris flowers, pine resin, beetle killer, colocynth, deodar, lotus anthers, sabar lodh, red arsenic, fragrant piper, jasmine flowers, flowers of mudar, turmeric, indian berberry, asafetida, long pepper, lac, nutgrass, wild green gram, red sandal, liquorice, emetic nut, chaste tree, purging cassia, lodh, rough chaff, perfumed cherry, indian groundsel and embelia; take the above mentioned articles in equal quantities under the asterism of Pushya, pulverise them and make into pills.

सर्वविषघ्नो जयकृद्विषमृतसंजीवनो ज्वरनिहन्ता ।
घ्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥५८॥
भूतविषजन्त्वलक्ष्मीकार्मणमन्त्राग्न्यशन्यरीन् हन्यात्
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥५९॥
धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्धनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एष प्रागमृताद्ब्रह्मणा विहितः ॥६०॥
इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

अमृतात् અમૃતની ઉત્પત્તિથી अमृतकी उत्पत्तिके, प्राक् પહેલાં पहले, ब्रह्मणा બ્રહ્માએ ब्रह्मासे, विहितः બનાવેલ बनाया हुआ, एषः આ यह, मृतसंजीवनः મૃતસંજીવન અગદ मृतसंजीवन अगद, सर्वविषघ्नः સર્વવિષઘ્ન सब विषोंका विनाशक, जयकृत् જય આપનાર विजयप्रद, विषमृत- વિષથી મરેલાને विषसे मृतको, संजीवनः જીવાડનાર जीलानेवाला, ज्वरनिहन्ता અને જ્વરઘ્ન છે और ज्वरविनाशक है, घ्रेय- સૂંઘવાથી सूंघनेसे, विलेपन- વિલેપન કરવાથી विलेपन करनेसे, धारण- ધારણ કરવાથી धारण करनेसे, धूमग्रहणैः ધૂમપાન કરવાથી धूमपान करनेसे, गृहस्थः च અને ઘરમાં રાખવાથી આ અગદ और घरमें रखनेसे यह अगद, भूत- ભૂત भूत, विष- વિષ विष, जन्तु- જન્તુ जन्तु, अलक्ष्मी- અલક્ષ્મી अलक्ष्मी, कार्मण- કાર્મણ कार्मण, मन्त्र- મંત્ર मन्त्र, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, अशनि- વજ્ર वज्र, अरीन् શત્રુઓ शत्रुओं, दुःस्वप्न- ખરાબ સ્વપ્ન बूरे स्वप्न, स्त्रीदोषान् સ્ત્રીદોષ स्त्रीदोष, अकाल- અકાળે अकालमें मरण- મરણ मृत्यु, अम्बुचौरभयम् જલનો ભય અને ચોરનો

५८. धूमग्रहणै-धूमग्रहणैः (क. ध. व.)

ભય જલકા મય और चोरका भय, हन्यात् એઓને હણે છે उनका निवारण करता है. धन- ધન धन, धान्य- ધાન્ય धान्य कार्य- અને કાર્યની और कार्यकी, सिद्धि: સિદ્ધિ આપે છે सिद्धि देता है, श्री- તેમજ लक्ष्मी एवं लक्ष्मी, पुष्टि- પુષ્ટિ पुष्टि, आयु:- અને આયુષ્યને और आयुको, विवर्धन: વધારે છે बढ़ाता है, धन्य: तथा અભ્યુદય કરે છે और अभ्युदय करता है ॥ ५८-६० ॥ इति આ ચહ, मृतसंजीवन: મૃતસંજીવન मृतसंजीवन, अगद: અગદ છે अगद है।

58-60. This pill counteracts all kinds of poison, gives success in treatment, and brings back to life those apparently dead by the effects of poison, and is a febrifuge. By smelling it, by its application, by wearing it on the body, by fumigation with it and by keeping it in the house, all dangers from evil spirits, poisonous creatures, poverty, black magic, fire, lightning and foes are destroyed. It also obviates the fear of bad dreams poisoning by women, premature death, drowning and fear of thieves. It bestows wealth, good crops and success in undertaking auspiciousness, plumpness, long life and wealth. Thus has been described the antidote that revives the dead (Mrita-Sanjeevana).

विषे मन्त्रयोग:—

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽवमार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥६१॥

मन्त्रै: મન્ત્રોથી मन्त्रोंसे, धमनीबन्ध: ધમની-બંધન धमनीबन्धन, अवमार्जनम् અવમાર્જન अव-मार्जन, कार्यम् आत्मरक्षा च અને આત્મરક્ષણ કરવાં કોઈએ और आत्मरक्षण करना चाहिए, विषम् વિષ विष, यस्य જે जिस, दोषस्य દોષના दोषके, स्थाने સ્થાનમાં स्थानमें, स्यात् હો हो, तम् તેને उसको, पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, जयेत् જીતવો કોઈએ जीतना चाहिए ॥६१॥

61. The tourniquet application, and stroking the poison down should be done to the accompaniment of chanting of incantations and also the protection of oneself from evil spirits. That humor should be first subdued in whose habitat the poison has got localised.

दोषस्थानभेदेन विषचिकित्सा—

वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥६२॥

वातस्थाने જો વિષ વાતસ્થાનમાં રહ્યું હોય તો वातस्थानमें यदि विष रहा हो तो, स्वेद: સ્વેદન કરવું કોઈએ स्वेदन करना चाहिए, दध्ना અને દહીં સાથે और दहीके साथ नत- તગર तगर, कुष्ठकल्क- તથા કઠના કલ્કનું तथा कूठके कल्कका, पानम् च પાન કરવું पान करना चाहिए, पित्तस्थे જો વિષ પિત્તસ્થાનમાં રહ્યું હોય તો यदि विष पित्तस्थानमें रहा हो तो, घृत-मधु-पय:- ઘી, મધ, દૂધ घी, शहद, दूध अम्बुपान- અને જળનું પાન और जलका पान, अवगाह-सेका: च તેમજ અવગાહન તથા પરિષેક કરવાં एवं अवगाहन तथा परिषेक करना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. When it is in the abode of the vata, the procedures taken should be sudation and a potion of curds mixed with the paste of indian valerian and costus When it is in that of the pitta, potion, tub-bath and affusion with ghee, honey, milk and water should be given.

६१. धमनीबन्धो- धरणीबन्धो (क. ब.)

क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिराव्यधनम् ।
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिरा कर्म पञ्चविधम् ॥६३॥

कफस्थानगते જો વિષ કફસ્થાનમાં રહ્યું હોય તો यदि विष कफस्थानमें रहा हो तो, क्षारागदः ક્ષારાગદ क्षारागद, स्वेदः સ્વેદન स्वेद, तथा તથા तथा, सिराव्यधनम् સિરાવેધ કરવો सिरावेध करना चाहिए, अथ दूषीविषे અને જો દૂષીવિષ और यदि दूषीविष, रक्तस्थिते રક્તમાં રહ્યું હોય તો रक्तमें रहा हो तो, सिरा સિરાવેધ सिरावेध, पञ्चविधम् कर्म તથા પંચકર્મ કરવાં तथा पंचकर्म करना चाहिए ॥६३॥

63. When it is in the habitat of kapha, alkaline antidotes as also sudation and venesection should be tried. When an artificial and slow poison is in the blood, blood-letting and all the pentad of purificatory procedures should be resorted to.

भेषजमेवं कल्प्यं भिषग्विदाऽऽलक्ष्य सर्वदा सर्वम् ।
स्थानं जयेद्धि पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥६४॥

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, भिषग्विदा વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्य, आलक्ष्य બરાબર વિચાર કરી देखकर, सर्वदा સર્વદા सर्वदा, सर्वम् भेषजम् સર્વ ઔષધની सब औषधकी, कल्प्यम् કલ્પના કરવી कल्पना करे, स्थानम् વાતાદિસ્થાનમાં રહેલા વાત વગેરેને वातादिस्थानमें रहे हुए वातादिको, पूर्वम् પહેલાં पहले, जयेत् हि જીતવા जीते, स्थानस्थस्य અને વાતાદિસ્થાનમાં રહેલા વિષને और वातादिस्थानमें रहे हुए विषको, अविरुद्धम् च જે ચિકિત્સા વિરુદ્ધ ન હોય તે કરવી જોઈએ जो चिकित्सा विरुद्ध न हो वह करनी चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Treatment should be prescribed in this way by the wise physician, always after full consideration of all the factors. The habitat of the poison should first be attacked and the treatment should not be antagonistic to the particular humor abiding there.

विषसंक्रमणार्थमुपधानम्—

विषदूषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ॥६५॥
चर्मकषायाः कल्कं बिल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा दद्यात्कटभीकटुकट्फलप्रधमनं च ॥६६॥

विष- વિષથી विषसे, दूषित- દૂષિત થયેલા दूषित हुए, कफमार्गः કફમાર્ગવાળા कफमार्गवाले, मर्त्यः तु મનુષ્યના मनुष्यका, स्रोतःसंरोध- સ્રોતો બંધ થઈ જવાથી स्रोतके बन्ध हो जानेसे, रुद्धवायुः વાયુ રોકાઈ જાય છે वायु रुका रहता है, मृतः તેથી તે મૃતપ્રાય પુરુષની इस लिए मरणासन्न पुरुषके, इव પેઠે सदृश, श्वसेत् શ્વાસ લે છે श्वास लेता है, असाध्य જો તે અસાધ્ય यदि वह असाध्य, लिङ्गैः લક્ષણોથી लक्षणोंसे, विहीनः च રહિત रहित, स्यात् હોય તો होता है तो, अस्य એના इसके, मूर्ध्नि માથે शिर पर, काकपदम् કાકપદ काकपद, कृत्वा કરી करके, चर्मकषायाः ચર્મકષાનો चर्मकषाके, बिल्वसमम् એક પલ एक पल, कल्कम् કલ્ક कल्कको, दद्यात् મૂકવો लगावे, कटभी- કટભી कटभी, कटुक- ત્રિકટુ त्रिकटु, कट्फल અને કાયફળનું और कायफलका, प्रधमनम् च પ્રધમન કરવું प्रधमन करे ॥६५-६६॥

65-66. If a man has his channels of kapha vitiated by poison and the passage of his vata obstructed due to occlusion of channels and as a result, he breathes like a dying man but does

६३. क्षारागदः—क्षारोऽगदः (घ)
,, सिराव्यधनम्—शिरावेधः (घ. फ. व.)
,, सिरा कर्म—विशाय कर्म (घ त.)

६६. कृत्वा दद्यात्कटभी—कृत्वा कुर्यात्कटभीं (ख.)
,, दद्यात्—कुर्यात् (छ.)
,, कटभीकटुककट्फलप्रधमनं च—कटभीजालिनीकटुकैः प्रधमनं च (फ.ढ)
,, ,, —कटुकैः कट्फलप्रधमनं च (फ.)

not show symptoms of incurability, he may be treated in the following manner. A crow-foot-like incision should be made over the top of his scalp and 4 tolas of the paste of soap pod should be applied over it and insufflation of the pulvis of white siris, kurroa and box-myrtle should be given.

छागं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकुटमेव वा ।
दद्यात् काकपदे तस्मिंस्ततः संक्रमते विषम् ॥६७॥

छागम् બકરાં बकरे गव्यम् ગાય गाय, माहिषम् वा ભેંસ भैंस, कौकुटम् एव वा અથવા કુકડાનું अथवा मुर्गेके, मांसम् માંસ मांसको, तस्मिन् તે उस, काकपदे કાકપદ ઉપર काकपदके ऊपर, दद्यात् મૂકવું रक्खे, ततः તેથી इससे, विषम् વિષ विषका, संक्रमते સંક્રમણ કરે છે संक्रमण होता है ॥ ६७ ॥

67. The flesh of the goat, cow, buffalo or cock should be placed over the scarified area. Thus treated, the poison comes out.

विषे नस्यम्—
नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
वार्ताकुबीजपूरज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥६८॥

नासा- નાક नाक, अक्षि- આંખ आंख, कर्ण- કાન कान, जिह्वा- જીભ जीभ, कण्ठ- અને કંઠના और कंठके, निरोधेषु નિરોધમાં निरोधमें, पिष्टैः કલ્ક કરેલાં कल्क किये गये, वार्ताकु- ઊભી ભોરીંગણી बनभाटा, बीजपूर- બીજોરું बिजौरा, ज्योतिष्मत्यादिभिः માલકાંગણી વગેરેથી मालकांगनी आदिसे, नस्तः कर्म નસ્યકર્મ नस्यकर्म, स्यात् કરવું करना चाहिए ॥ ६८ ॥

68. In a condition of obstruction in the nose, eyes, ears, oral cavity and the throat, nasal medication with the pulvis of seeds of the indian night-shade, citron, staff tree and similar other drugs may be administered.

विषे अञ्जनम्—
अञ्जनमक्ष्युपरोधे कर्तव्यं बस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।
दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जनिम्बसुरसैस्तु ॥६९॥

अक्ष्युपरोधे तु આંખના ઉપરોધમાં आंखोंके उपरोधमें, बस्तमूत्र- બકરાના મૂત્રમાં बकरेके मूत्रसे, पिष्टैः વાટેલ पीसे हुए, दारु- દેવદાર देवदारु, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, हरिद्रा- હળદર हल्दी, करवीर- કરેણ कनेर, करञ्ज- કરંજ ठीठोहरी, निम्ब- લીમડો नीम, सुरसैः तु અને તુલસી એઓથી और तुलसी इनसे, अञ्जनम् અંજન अञ्जन, कर्तव्यम् કરવું करे ॥ ६९ ॥

69. In impairment of the vision, collyrium made of the paste of deodar, dry ginger, black pepper, long pepper, turmeric, indian oleander, indian beech, neem and holy basil prepared with goat's urine, should be used.

विषे गन्धहस्तिनामागदः—
श्वेता वचाऽश्वगन्धा
हिङ्ग्वमृता कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।
सर्षपकपित्थमध्यं
दुण्डुककरञ्जबीजानि ॥७०॥
व्योषं शिरीषपुष्पं द्विरजन्यौ वंशलोचनं च समम् ।
पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन सप्ताहम् ॥७१॥

---

६७. छागं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकुटमेव वा दद्यात् काकपदे तस्मिंस्ततः संक्रमते विषम् — छागं गव्यमाहिषा । विककौकुटाब्जमांसं च । दद्यात् काकपदोपरि । मन्त्रविषेणैव सहसा । (ख. ध. ङ. भ. फ.)

६८. नासाक्षि —घ्राणाक्षि (ब.)

६९. करञ्जनिम्बसुरसैस्तु—करञ्जसुरसैस्तु (ख)

७०. अश्वगन्धा—विडङ्ग (ध. फ.)
,, ,, —सुगन्धाम् (ब.)
,, दुण्डुक—बंधूक (ध. फ. ब.)

७१. व्योषं—बृहती (ध. फ.)
द्विरजन्यौ—द्वे च निशे (ब. न.)
,, वंशलोचनं—घशलेखनं (ध. फ)
,, पिष्ट्वाऽजस्य मूत्रेण गोश्वपित्तेन—पिष्ट्वाऽथ बस्तमूत्रेण गोश्वपित्तेन (ध. ङ.)

व्यत्यासभावितोऽयं
निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम्।
सर्वज्वरभूतग्रह-
विसूचिकाजीर्णमूर्च्छार्तीः ॥७२॥
उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान्।
शुष्काक्षिपाकपिल्लार्बुदार्मकण्डूतमोदोषान् ॥७३॥
क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात्तथा मोहान्।
लेपाद्विषदिग्धक्षतलीढदष्टपीतविषघाती ॥७४॥
अर्शःस्वानद्धेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम्।
मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥७५॥
वृद्धौ किटिभे कुष्ठे श्वित्रविचर्चिकादिषु लेपः।
गज इव तरून् विषगदान्निहन्त्यगदगन्धहस्त्येषः ७६
इति गन्धहस्तिनामाऽगदः।

श्वेता સફેદ श्वेता, वचा વજ वच, अश्वगन्धा આસોંદ असगन्ध, हिङ्गु હિંગ हींग, अमृता ગળો गिलोय, कुष्ठ- કઠ कूठ, सैन्धवे સિંધાલૂણ सैंधव, लशुनम् લસણ लहसुन, सर्षप- સરસવ सरसों, कपित्थ- કોઠનો कैथका, मध्यम् ગર્ભ गूदा, टुण्टुक- અરલુ टेंटू, करञ्ज- કરંજના ठीठोंदरीके, बीजानि બીજ बीज, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, शिरीषपुष्पम् સરસડાનાં ફૂલ शिरीषपुष्प, द्विरजन्यौ હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, वंशलोचनम् च વાંસ-કપૂર वंशलोचन, समम् દરેક સરખે ભાગે લઈને सम भागमें लेकर, अजस्य બકરાના वकरेके, मूत्रेण पिष्ट्वा મૂત્રથી પીસીને मूत्रसे पीसकर, गो- ગાય गाय, अश्व- તથા ઘોડાના तथा घोड़ेके, पित्तेन પિત્તથી पित्तसे, सप्ताहम् સાત દિવસ सात दिन, व्यत्यास- વારા ફરતી पर्यायक्रमसे, भावितः ભાવના આપેલ भावना दिया हुआ, अयम् આ અગદ यह अगद, शिरसि માથામાં मस्तकमें, स्थितम् રહેલ रहे हुए, विषम् વિષને विषको, क्षिप्रम् એકદમ शीघ्र, निहन्ति હણે છે नष्ट करता है, अञ्जनात् આ અગદ અંજન કરવાથી यह अगद अञ्जन करनेसे, सर्वज्वर- બધા જ્વર सब ज्वर, भूतग्रह- ભૂતના વળગાડ भूतावेश, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, अजीर्ण અજીર્ણ अजीर्ण, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अर्तीः च પીડા पीड़ा, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, अपस्मारौ અપસ્માર अपस्मार, काच- કાચ काच, पटल- પટલ पटल, नीलिका- નીલિકા नीलिका, शिरोदोषान् શિરોદોષ शिरोदोष, शुष्काक्षिपाक- શુષ્કાક્ષિપાક शुष्काक्षिपाक, पिल्ल- પિલ્લ पिल्ल, अर्बुद- અર્બુદ अर्बुद, अर्म- અર્મ अर्म, कण्डू- કણ્ડૂ कण्डू, तमोदोषान् તમોરોગ तमोदोष, क्षय- ક્ષય क्षय, दौर्बल्य- દુર્બળતા दुर्बलता, मदात्यय- મદાત્યય मदात्यय, पाण्डुगदान् च તથા પાંડુરોગ पांडुरोग, तथा मोहान् અને મોહને મટાડે છે और मोहको नष्ट करता है, लेपात् લેપ કરવાથી लेप करनेसे, विषदिग्ध- વિષ ચોપડેલ શસ્ત્રથી થયેલ विषदिग्ध शस्त्रसे हुए, क्षत- ક્ષતના क्षतके, लीढ- ઝેરી પ્રાણીના ચાટવાના विषवाले प्राणीके चाटनेके, दष्ट- ઝેરી પ્રાણીના દંશના विषवाले प्राणीके दंशके, पीतविषघाती- અને વિષનું પાન કરનારાના વિષનો નાશ કરે છે और विषके पान करनेवालेके विषको नष्ट करता है, अर्शःसु હરસ अर्श, आनद्धेषु च ભરાતાં रक्तसे पूर्ण हों तो, गुदलेपः ગુદાપર લેપ કરવો गुदापर लेप करना चाहिए, स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, मूढे મૂઢ मूढ, गर्भे ગર્ભમાં गर्भमें, योनिलेपनम् યોનિ પર લેપ કરવો योनि पर लेप करना चाहिए, दुष्टे દુષ્ટ दुष्ट, प्रतिश्याये પ્રતિશ્યાયમાં प्रतिश्यायमें, ललाटलेपः કપાળ પર લેપ કરવો ललाट पर लेप करना चाहिए, वृद्धौ- તેમજ આંડવૃદ્ધિ एवं अंडवृद्धि, किटिभे કિટિભ किटिभ, कुष्ठे કુષ્ઠ कुष्ठ, श्वित्र- શ્વિત્ર श्वित्र, विचर्चिकादिषु च અને વિચર્ચિકા વગેરેમાં और विचर्चिका आदिमें, लेपः લેપ કરવો लेप करना चाहिए, गजः तरून् इव જેમ હાથી ઝાડનો નાશ કરે છે जैसे हाथी वृक्षको नष्ट कर देता है, एष તેમ આ वैसे यह, अगदगन्धहस्ती- ગંધહસ્તી અગદ गन्धहस्ती अगद, विषगदान् વિષના રોગોનો विषके रोगोंको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट कर देता है

७२. मूर्च्छार्ती--मूर्धार्तीः (क छ. ग. व.)
७३. शिरोदोषान्--सिरादोषान् (छ.)
७४. मोहान्--मेहान् (ग. ब)
" लेपाद्विषदिग्धक्षत--लेपाद्दिग्धक्षत (क.)
" दष्टपीतविषघाती--विषपीतविषघाती (फ)
७६. वृद्धौ किटिभे कुष्ठे--दद्रुकण्डूकिटिभे (ख.)
" वृद्धौ--दद्रौ (थ. ब. फ)
" " --कण्ड्वां (फ.)

॥ ७०-७६ ॥ इति આ यह, गन्धहस्तिनाम्ना अगदः 'ગન્ધહસ્તી' નામનો અગદ છે 'गन्धहस्ती' नामका अगद है।

70-76. Take equal parts of white mussel shell creeper, sweet flag, winter cherry, asafetida, guduch, costus, rock salt garlic rape seed, pulp of the wood apple, indian calosanthes, seeds of indian beech, dry ginger, black pepper, long pepper siris flower, turmeric indian berberry and bamboo manna; pulverise them and impregnate alternately with goat's urine and cow's and horse's bile for seven days; this cures quickly the poison lodged in the head. Used as a collyrium, it cures all pains due to fever, spirit possession, acute intestinal irritation, dyspepsia, fainting, insanity, epilepsy, cataract, Patala, Neelika, diseases of the head (pterygium), dry-eye, Paka, Pilla, Arbuda, Arma, itching and night-blindness, wasting, weakness alcoholism, anemia and fainting. Used as an application, it cures poisoning, and poisonous wounds, licks, bites and potion. It should be painted on the anus in swollen piles, and on vaginal region of women in case of obstructed labor, and on the forehead in severe coryza. It is good as an application in conditions of enlargement of the scrotum, keloids, dermatosis, leucoderma, bullous eruption etc. This perfumed elephant antidote eradicates disorders due to toxicosis, even as an elephant uproots trees. Thus has been described the perfumed elephant antidote known as 'Gandha-hasti".

विषे महागन्धहस्तिनामागदः —

पत्रागुरुमुस्तैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं स्पृक्का ।
त्वङ्नलदोत्पलबालकहरेणुकोशीरवन्यनखाः ॥७७॥
सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गुवस्तगरम् ।
पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योषालमनःशिलाजाज्यः ॥७८॥
श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी सिन्धुवारिका रजनी ।
सुरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्ठानिम्बनिर्यासाः ॥७९॥
वंशत्वगश्वगन्धाहिङ्गुदधित्थाम्लवेतसं लाक्षा ।
मधुमधुकसोमराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥८०॥
अगदोऽयं वैश्रवणायाख्यातस्त्र्यम्बकेण षष्ट्यङ्गः ।
अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥८१॥
पित्तेन गवां पेष्यो गुटिकाः कार्यास्तु पुष्ययोगेन ।
पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्वकर्माणि ॥८२॥

पत्र- તમાલપત્ર तेजपात, अगुरु- અગર अगुरु, मुस्त- નાગર મોથ मोथा, एलाः એલચી इलायची, पञ्च निर्यासाः પાંચ જાતના ગુંદ पांच प्रकारके गोंद, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, स्पृक्का સ્પૃક્કા स्पृक्का, त्वक्- તજ दालचीनी, नलद- જટામાંસી जटामांसी, उत्पल- નીલકમળ नीलकमल, बालक- વાળો सुगन्धवाला, हरेणुक- રેણુકબીજ रेणुका, उशीर- વીરણનો વાળો खस, वन्य- કેવડીમોથ केवटीमोथ, नखाः નખલા नखी, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, कनक- લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, कुङ्कुम- કેસર केसर, ध्यामक-

७७. वन्यनखाः—व्याघ्रनखाः (ख. ग. ड.)
७८. शिलाजाज्यः—शिलायष्टीः (थ.)
७९. श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी—श्वेता कटभी करञ्जो रक्षोघ्नः (घ.)
—श्वेता कटभी करंजो रक्षोघ्नी (थ.)
" सुरसाञ्जन—सुरसरसाञ्जन (छ.)
" निम्बनिर्यासाः—निम्बपत्रनिर्यासाः (घ.)
८०. वचारुहारोचनातगरम्—वचाऽभया रोचना च गवाक्ष (फ.)
८१. ख्यातो स्मृतो (ब.)
८२. पेष्यो गुटिकाः—पेष्या गुलिकाः (घ.)
" गुटिकाः—गुलिकाः (ज.)

ध्यामक ध्यामक, कुष्ठ- कठ कूठ, प्रियङ्गवः घउंला प्रियङ्गु, तगरम् तगर तगर, शिरीषात् सरसडानां शिरीषके, पञ्चाङ्गानि पंचांग पंचांग, व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, आल- हरताल हरिताल, मनःशिला- मनःशिल मैनसिल, अजाज्यः जीरुं जीरा, श्वेतकटभी- श्वेत वापुंभा श्वेत कटभी, करञ्जौ- करंज ठीठोहरी, रक्षोघ्नी वज वच, सिन्दुवारिका नगोड संभालु, रजनी हळदर हल्दी, सुरसा- तुळसी तुलसी, अञ्जन- रसांजन अञ्जन, गैरिक- सोनागेरु गैरिक, मञ्जिष्ठा- मजीठ मंजीठ, निम्ब- लीमडानां पान नीमके पत्ते, निर्यासाः लीमडानो गुंद नीमका गोंद, वंशत्वक् वांसनी छाल बांसकी छाल, अश्वगंधा- आसोद असगन्ध, हिङ्गु- हिंग हींग, दधित्थ कोठ कैथ, अम्लवेतसम् अम्लवेतस अम्लवेतस, लाक्षा लाख लाक्षा, मधु- मधु मधु, मधुक- जेठीमध मुलहठी, सोमराजी- बावची बाकुची, वचा- वज वच, वन्दा- वांदो बंदक, रोचना- गोरोचन रोचना, तगरम् तगर तगर, षष्टयङ्गः आ साठ अंगवाळो इन साठ द्रव्योंवाला, अयम् आ यह, अगदः अगद अगद, त्र्यम्बकेण त्र्यम्बके त्र्यम्बकने, वैश्रवणाय कुबेरने कुबेरको, आख्यातः कह्यो हतो कहा था, अप्रतिहत- अप्रतिहत अप्रतिहत, प्रभावः प्रभाववाळो ते प्रभाववाला वह, महागन्धहस्ती 'महागन्धहस्ती' 'महागन्धहस्ती', इति ए नामे इस नामसे, ख्यातः प्रसिद्ध छे प्रसिद्ध है, पुष्ययोगेन पुष्य नक्षत्रना योगमां पुष्य नक्षत्रमें, गवाम् गायना गायके, पित्तेन पित्तमां पित्तसे, पेष्यः वाटीने पीसकर, गुटिकाः तु तेनी गोळीओ गोलियां, कार्याः बनाववी बनावे, पान- आ अगद पान यह अगद पान, अञ्जन- अंजन अञ्जन, प्रलेपैः अने लेप करवाथी और लेपसे, सर्व- कर्माणि सर्व कर्मो सब कर्मोंको, प्रसाधयेत् साधे छे सिद्ध करता है ॥ ७७-८२ ॥

77-82. Cinnamon leaves, eaglewood, nut-grass, small cardamom, the pentad of gummy exudations red sandal, melilot, cinnamon bark, nardus, blue water lily, fragrant sticky mallow, fragrant piper, cuscus grass, rushnut, shell, deodar, fragrant poon, saffron, ginger grass, costus, perfumed cherry, indian valerian, the five parts of siris tree (flowers, fruits, leaves, root and bark), dry ginger, black pepper, long pepper, red arsenic, cumin seeds, white siris, indian beech, jungle cork tree, sweet flag, chaste tree, turmeric, holy basil, the dry extract of indian berberry, red ochre, indian madder, the gum of neem tree, the bark of the bamboo, winter cherry, asafetida, wood apple, amlavetasa, lac, honey, liquorice babchi seeds, sweet flag, orchid, gall stone, indian valerian —mix all these above-mentioned articles and make a paste with ox-bile and make it into pills under the asterism of Pushya. This remedy consisting of sixty drugs was taught to Kubera (the celestial treasurer) by Tryambaka, the three-eyed Siva. It is infalliable in its effect. This is renowned as major perfumed elephant antidote By using this antidote as potion, collyrium or application, success may be achieved in all therapeutic measures.

पिल्लं कण्डूं तिमिरं रात्र्यान्ध्यं काचमर्बुदं पटलम् ।
हन्ति सततप्रयोगाद्धितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८३

सतत- सतत सतत, प्रयोगात् प्रयोग करवाथी आ अगद प्रयोग करनेसे यह अगद, हितमित- हित, मित हित, मित, पथ्याशिनाम् अने पथ्य भोजन करनार और पथ्य भोजन करनेवाले, पुंसाम् मनुष्योना मनुष्योंके, पिल्लम् पिल्ल पिल्ल, कण्डूम् खरज कण्डू, तिमिरम् तिमिर तिमिर, रात्र्यान्ध्यम् रतांधळापणुं रात्रिमें अन्धता, काचम् काच काच, अर्बुदम् अर्बुद अर्बुद, पटलम् अने पटल ए रोगोने और पटल इन रोगोंको, हन्ति हणे छे नष्ट करता है ॥ ८३ ॥

83. When used regularly by a person observing wholesome, measured and prescribed dietetic regimen, it cures Pilla, pruritus darkness of vision, night-blindness Kacha, tumor and cataract.

विषमज्वरानजीर्णान्दद्रुं कण्डूं विसूचिकां पामाम् ।
विषमूषिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानां च ।
आशु विषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ॥८४॥

विषमज्वरान् આ અગદ વિષમ જ્વર यह अगद विषम ज्वर, **अजीर्णान्** અજીર્ણ अजीर्ण, **दद्रुम्** દદ્રુ दद्रु, **कण्डूम्** ખરજ कंडू, **विसूचिकाम्** વિસૂચિકા विसूचिका, **पामाम्** તેમજ પામાને एवं पामाका, **विषमूषिक-** ઝેરી ઉંદર विषयुक्त चूहा, **लूतानाम्** તથા લૂતાના વિષને तथा **लूताके** विषका, **सर्वेषाम्** બધાયે सब, **पन्नगानाम् च** સર્પોના सर्पोंके, **विषम्** વિષ विषका, **अथ** અને और, **समूलजम्** મૂલજન્ય मूलजन्य, **कन्दजम्** તથા કન્દજન્ય तथा कन्दजन्य, **सर्वम्** સર્વ વિષને सब विषोंका, **आशु** **शीघ्र** शीघ्र, **नाशयति** નાશ કરે છે नाश करता है ॥८४॥

84. This is curative also of irregular fevers, dyspepsia, ring-worm, pruritus, acute intestinal irritation, scabies, and the poison of mice, spiders, all kinds of serpents as well as vegetable poisoning from roots and bulbs.

एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥८५॥

एतेन એનાથી इसका, **लिप्तगात्रः** લિપ્ત ગાત્રવાળો મનુષ્ય शरीर पर लेप करके मनुष्य, **सर्पान्** સાપ सर्पोंको, **गृह्णाति** પકડી શકે છે पकड़ सकता है, **विषम् च** અને વિષ और विष, **भक्षयेत्** ખાઈ શકે છે खा सकता है, **कालपरीतः** નજીક મૃત્યુવાળો कालग्रस्त, **अपि** પણ भी, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **नित्यम्** નિત્ય नित्य, **निरातङ्कः** નીરોગ થઈ नीरोगी होकर, **जीवति** જીવે છે जीता है ॥ ८५ ॥

85. By smearing this antidote over his body or his hand and other limbs a man can handle serpents and also drink poison, with immunity. A person, though on the verge of death, enjoys his full span of life in good health by a regular use of this.

आनद्धे गुदलेपो योनौ लेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

आनद्धे આનાહમાં आनाहमें, **गुदलेपः** ગુદા પર લેપ गुदा पर लेप, **मूढगर्भाणाम्** મૂઢગર્ભવાળી સ્રીઓની मूढगर्भाओंकी, **योनौ** યોનિ પર योनि पर, **लेपः च** લેપ लेप, **मूर्च्छा-** અને મૂર્ચ્છા और मूर्च्छा, **अर्तिषु** તથા પીડામાં तथा पीड़ामें, **ललाटे च** કપાળ પર ललाट पर, **लेपनम्** લેપ કરવો लेप करना, **प्रधानतमम्** એ સર્વ ઉપાયોમાં મુખ્ય છે यह सब उपायोंमें मुख्य है, **आहुः** એમ કહે છે ऐसा कहते हैं ॥ ८६ ॥

86. In constipation, it should be smeared over the anal region; and on the vagina in obstructed labor; in fainting, smearing it on the forehead is considered as the foremost remedy.

भेरीमृदङ्गपटहांश्छत्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।
लिप्त्वाऽहिविषनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ८७

८४. दद्रुं कण्डूं विसूचिकां पामां ।—दद्रुं कण्डूं विसूचिकां चोपहन्ति नृणाम (ब.)
,, दद्रुं कण्डू—दद्रुं सविसूचिकां (ध.)
,, समूलजमथ—मूलजाथ (ध.)
,, अस्माच्छ्लोकादनन्तरम्—
कुष्ठं किटिमं श्वित्रं विचर्चिकां चोपहन्ति नृणाम्
इत्यधिकः (क. घ. छ. थ.) पुस्तकेषु ।
८५. गृह्णाति भक्षयेच्च विषम्—गृह्णीत भक्षयेत विषम् (फ.)
,, कालपरीतोऽपि—कालातीतोऽपि हि (ध.)
,, ,, —कालातीतोऽपि (फ. ब.)
,, नित्यं—किञ्चित् (क. फ. ब.)

८६. प्रलेपनमाहुः—लेपनमाहुः (ब.)
८७. लिप्त्वाऽहिविषनिरस्त्यै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान्—लिप्त्वा विषनिरस्त्यै प्रध्वनयेन् मानवो मतिमान् (थ.)

मतिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, अहिविष- સર્પવિષના सर्पविषका, निरस्त्यै નિવારણ માટે निवारण करनेके लिए, अमुना આથી इससे, भेरी- ભેરી भेरी, मृदङ्ग- મૃદંગ मृदङ्ग, पटहान् ઢોલ ढोल, छत्राणि છત્ર छत्र, तथा તથા तथा, ध्वजपताकाः ધ્વજ અને પતાકાઓ ઉપર ध्वज और पताकाओं पर, लिप्त्वा લેપ કરી लेप करके, प्रध्वनयेत् સર્પદષ્ટ મનુષ્ય પાસે ભેરી વગેરે વગાડવાં सर्पदष्ट मनुष्यके पास भेरी आदि बजावे, दर्शयेत् અને તેને છત્ર વગેરે દેખાડવાં और उसको छत्रादि दिखावे ॥ ८७ ॥

87. This antidote may also be applied over war-drums, umbrellas, banners and pennants and these should be sounded and shown before the poison- afflicted man by the wise physician for the cure of toxicosis.

यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
न च कार्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्त्राः ॥८८॥

यत्र च જ્યાં जहां, अयम् આ લેપ यह लेप, सन्निहितः મૂકયો હોય रहता है, तत्र ત્યાં वहां, न ન તો न, बालग्रहाः બાલગ્રહો बालग्रह, न ન તો न, रक्षांसि રાક્ષસો राक्षस, न कार्मणवेतालाः च ન તો કાર્મણો અને ન તો વેતાલો રહે છે न कार्मण और न वेताल रहते हैं, आथर्वणाः અને અથર્વવેદના और आर्थवण, मन्त्राः च મંત્રો मंत्र, न वहन्ति પ્રભાવશાલી નથી થતા प्रभावशाली नहीं होते ॥ ८८ ॥

88. The house containing this antidote cannot be entered into by evil spirits afflicting children or by rakshasas or hobgoblins, nor can evil charms or black magic gain entry into the house.

सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः।
लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥८९॥

८८. कार्मणवेताला वहन्ति—कार्मणमन्त्रा भजन्ति (ब.)
,, वहन्ति—भजन्ति (ङ. क.)

यत्र જ્યાં जहां, महागन्धहस्ती મહાગંધહસ્તી અગદ महागन्धहस्ती अगद, अस्ति હોય છે रहता है, तत्र ત્યાં वहां, सर्वग्रहाः न સર્વગ્રહોનો પ્રભાવ પડતો નથી सब ग्रहोंका प्रभाव नहीं होता, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, नृप- રાજા राजा, चौराः च અને ચોરોનો और चोर, न प्रभवन्ति પ્રભાવ પડતો નથી अपना प्रभाव नहीं दिखला सकते, तत्र ત્યાં वहां, लक्ष्मीः च લક્ષ્મી लक्ष्मी, भजते રહે છે निवास करती है ॥८९॥

89. Where there is this perfumed elephant antidote there none of the evil spirits can enter, nor can evil occur there from fire, weapons, kings and thieves, but the spirit of auspiciousness makes its dwelling there.

पिष्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
'मम माता जया नाम जयो नामेति मे पिता ॥९०॥
सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।
नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्मणे ॥९१॥
सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।
तेजो वृषाकपेः साक्षात्तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥९२॥
यथाऽहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।
मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥९३॥
अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।
हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा' ॥९४॥

इति महागन्धहस्तिनामाऽगदः ।

अत्र च તેને उसको, पिष्यमाणे વાટતી વખતે पीसते समय, इमम् આ इस, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, मन्त्रम् મન્ત્ર मन्त्रका, उदीरयेत् બોલવો उच्चारण करे, जया

९०. पिष्यमाण इमं चात्र—संपिष्यमाणे चात्रैनां (ह.)
,, जयो नामेति—विजयो नाम (क. ष. ड. त. ब फ)
९४. हिलिमिलिसंस्पृष्टे—हिलिहिलिमिलिमिलिसंसृष्टे (क. ष. न)
,, ,, —निहिनिहिमिनिमिनिसंसृष्टे (ट.)
,, हिलिमिलि.... स्वाहा—हिलिहिलिमिलिमिलिसंसृष्टे रक्ष रक्ष सर्वभेषजोत्तमे स्वाहा (घ. फ. ब.)

नाम જયા નામની जया नामकी, मम माता મારી માતા છે मेरी माता है, जयः इति नाम જય નામનો जय नामका, मे पिता મારો પિતા છે मेरा पिता है, सः તે वह, अहम् હું मैं, जयजयापुत्रः જય અને જયાનો પુત્ર जय और जयाका पुत्र, विजयः વિજય નામનો છું विजय नामका हूं, अथ च जयामि અને જય પામું છું और जय पाता हूं, पुरुषसिंहाय નૃસિંહ नरसिंह, विष्णवे વિષ્ણુ विष्णु, विश्वकर्मणे વિશ્વકર્મા विश्वकर्मा, सनातनाय સનાતન सनातन, कृष्णाय કૃષ્ણ कृष्ण, भवाय ભવ भव, विभवाय च અને વિભવને और विभवको, नमः નમસ્કાર હો नमस्कार हो, वृषाकपेः तेजः મહાદેવના તેજરૂપ महादेवका तेजरूप, ब्रह्मेन्द्रयोः બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર ब्रह्मा, इन्द्र, यमे तथा યમના तथा यमका, साक्षात् સાક્ષાત્ साक्षात् तेजः તેજરૂપ હું છું तेजरूप मैं हूं, अहम् હું मैं, वासुदेव- વાસુદેવના वासुदेवके, पराजयम् પરાજયને पराजयको, मातुः માતાના माताके, पाणिग्रहणम् च પાણિગ્રહણને पाणिग्रहणको, समुद्रस्य અને સમુદ્રના समुद्रके, शोषणम् च શોષણને शोषणको, न अभिजानामि જાણતો નથી नहीं जानता, यथा એ વાત સત્ય છે यह बात सत्य है, अनेन આ इस, सत्यवाक्येन સત્ય વાક્યથી सत्य वाक्यसे, अयम् આ यह, अगदः અગદ अगद सिध्यताम् हि સિદ્ધ થાઓ सिद्ध हो, हिलिमिलि- હિલિમિલિથી हिलिमिलिसे, संस्पृष्टे સ સ્પૃષ્ટ संस्पृष्ट, सर्वभेषजोत्तमे હે સર્વૌષધોત્તમ! हे सर्वभेषजोत्तम!, रक्ष तु રક્ષણ કર तू रक्षा कर, स्वाहा સ્વાહા स्वाहा ॥ ९०-९४ ॥ इति આ यह, महागन्धहस्तिनामा अगदः 'મહાગન્ધહસ્તી' નામનો અગદ છે 'महागन्धहस्ती' नामका अगद है ।

90-94. While rubbing this paste during preparation the following efficacious holy incantation should be uttered: 'My mother's name is Jaya (victory) and my father also is Jaya (victory) and I am Vijaya (victory), the son of Victory Jaya and Jaya and hence I conquer. Salutation to the lion among beings, to God Vishnu, the maker of the world, to the eternal Krishna, the source and the glory of life. I am the very light of Vrishakapi the veay light of Vishnu and that of Brahma. Indra and Yama As surely as I have never heard of the defeat of god Vasudeva, and of the wooing of a mother's hand and of the drying up of the ocean, so surely may this antidote achieve success by the truth of these words. O, thou, best among remedies, allied with Hili-Mili! give protection. Praise be unto thee. Thus has been described the antidote named the Major perfumed elephant-antidote, known as 'Mahagandha-hasti'.

विषेऽगदाः —

ऋषभकजीवकभार्गीमधुकोत्पलधान्यकेशराजाज्यः।
ससितगिरिकोलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः॥९५

श्वास- શ્વાસ श्वास, ज्वरादिहराः અને જ્વર વગેરેને હરનારી और ज्वरादिको हरनेवाली, ससितगिरि- શ્વેત-ગરણી श्वेत कोयल, कोलमध्याः અને બોરના ઠળિયાની મીંજસહિત और बेरकी गुठलीकी मींगीके साथ, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, जीवक- જીવક जीवक, भार्गी- ભારંગી भारंगी, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, उत्पल- નીલકમળ नीलकमल, धान्य- ધાણા धनिया, केशर- લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, अजाज्यः અને જીરું એ ઔષધિઓ और जीरा इन ओषधियोंको, पेयाः પીવી पीवे ॥ ९५ ॥

95. Take Rishabhaka, Jivaka, beetle killer, liquorice, blue water-lily, coriander, fragrant poon, cumin seeds, white mussel shelll creeper and the contents of jujube seeds. These taken with water cure asthma, fever and other complications due to poisoning.

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमथ्यलवणं च ।
समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिक्काश्वासकासघ्नौ ॥९६॥

कृष्णायुक्तम् पीपरयुक्त पिप्पलीयुक्त, हिङ्गु च हिंग हींग, कपित्थरस- अने कोठना रसथी और कैथके रससे, युक्तम् युक्त युक्त, अथ्यलवणम् च सिंधालूण अे सेंधव ये, ज्वर- ज्वर ज्वर, हिक्का- हेडकी हिचकी, श्वास- श्वास श्वास, कासघ्नौ अने उधरस हरनार और खांसीको नष्ट करनेवाले, समधुसितौ बे योगो मध अने साकर साथे दोनों योगोंको मधु और शर्कराके साथ, पातव्यौ पीवा पीवे ॥ ९६ ॥

96. The physician may give a potion of asafetida and long pepper or of the juice of wood-apple and rock salt, each mixed with honey and sugar. These two recipes are curative of fever, hiccup, asthma and cough.

विषे धूमागदाः —

लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वम्याम् ।
बृहतीद्वयाढकीपत्रधूमवर्तिस्तु हिक्काघ्नी ॥९७॥

वम्याम् उलटीमां वमनमें, कोलास्थि- बोरना ठळिया बेरकी गुठली, अञ्जन- रसवंती अंजन, लाज- धाणी लाजा, उत्पल- नीलकमळ नीलकमल, मधुघृतैः मध अने घीनो मधु और घृतका, लेहः अवलेह चाटवो अवलेह चाटे, बृहतीद्वय- मोटी अने भोंयरींगणी दोनों कटेरी, आढकी- अने तुवेरना और अरहरके, पत्र- पाननी पत्तोंकी, धूमवर्तिः तु धूमवर्ति धूमवर्ति, हिक्काघ्नी हेडकीनी नाशक छे हिक्काको नष्ट करती है ॥ ९७ ॥

97. A linctus prepared of the contents of jujube seeds, dry extract of berberry, roasted paddy, blue water lily, honey and ghee is recommended in vomiting due to poisoning. The cigar rolled out of yellow-berried nightshade, indian nightshade and leaves of pigeon-pea is curative of hiccup

शिखिबर्हबलाकास्थीनि सर्षपाश्चन्दनं च घृतयुक्तम् ।
धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥९८॥

शिखि-बर्ह मोरनां पींछां मयूरके पंख बलाकास्थीनि अने बगलानां हाडकां एवं बगुलाकी हड्डियां, सर्षपाः सरसव सरसों, चन्दनम् च अने चंदन अेओनां चूर्णने और चन्दन इनके चूर्णको, घृतयुक्तम् घी साथे मेळवी करवामां आवेलो घीको साथ मिलाकर किया हुआ, विषनुत् विषघ्न विषघ्न, धूमः धूमाडो धूम, गृह- घर घर, शयन- पथारी बिस्तर, आसन- आसन आसन वस्त्रादिषु अने वस्त्र वगेरे माटे और वस्त्रादिके लिए, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ९८ ॥

98. The fumigation with peacock's feather, bones of the crane, rape seeds and sandal mixed with ghee is recommended for disinfecting houses, beds seats, clothes etc. It is destructive of poisonous vermin.

घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहश्च ॥९९॥

घृतयुक्ते घीयुक्त घृतयुक्त, नतकुष्ठे तगर अने कठ तगर और कूठ, भुजगपतिशिरः सापनुं माथुं सांपका शिर, शिरीषपुष्पम् च अने सरसडानां फूल और शिरीषका पुष्प, अयम् आ यह, धूमागदः धूमागदने धूमागद सर्वविषघ्नः सर्व विषने हरनार सब विषका नाशक, श्वयथुहृत् च अने सोजा हरनार और सूजनको नष्ट करनेवाला, स्मृतः कह्यो छे कहा गया है ॥९९॥

99. Fumigate with indian valerian costus, head of the king cobra and flowers of siris. This antidote is

---

९७. मधुघृतैर्वम्याम्-मधुघृतैर्हिता वम्याम् (क.)

९८ विषनुत्—विषहा (क.)

९९. भुजगपतिशिरः—भुजगस्य शिरः (क.)

,, धूमागदः—धूमोऽगदः (ख.)

considered to be a destroyer of all kinds of poisons and to be curative of edema.

जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातकककुभपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता च धूम उरगाखुकीटवस्त्रक्रिमिनुदग्र्यः ॥१००॥

जतु- લાખ लाख, सेव्य- વાળો खस, पत्र- તમાલપત્ર तेजपात, गुग्गुलु- ગૂગળ गूगल, भल्लातक- ભિલામા भिलावां, ककुभ- અર્જુનનાં कौहाके, पुष्प- ફૂલ फूल, सर्जरसाः રાળ राल, श्वेता च અને સફેદ ગરણી और श्वेता अपराजिता, धूमः એઓનો ધૂમાડો इनका धुंवा, अग्र्यः उरग-आखु-कीट-वस्त्रक्रिमि-नुत् સાપ, ઉંદર, કીડા અને વસ્ત્રના કૃમિઓનો ઉત્તમ નાશક છે सांप चूहा, कीट और वस्त्रके कीडोंका उत्तम नाशक है ॥१००॥

100 Fumigation with lac, fragrant sticky mallow, cinnamon leaves, gum guggul, marking nut arjuna-flowers, calophany and white mussel shell creeper, is the best destroyer of reptiles, mice, worms and of cloth-insects.

विषे क्षारागदः—

तरुणपलाशक्षारं स्रुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
लोहितमृद्रजनीद्वयशुक्लसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥१०१॥
लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विसारिवाकुष्ठैः ।
सव्योषैर्बाह्लीकैर्दर्वीविलेपनं घट्टयेद्यावत् ॥१०२॥
सर्वविषशोथगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरप्लीह्नः ।
शोथापस्मारक्रिमिभूतस्वरभेदपाण्डुगदान् ॥१०३॥
मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।
गुटिकाश्छायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
इति क्षारागदः ।

स्रुतम् तरुणपलाशक्षारम् નાના ખાખરાનો પરિસ્રુત ક્ષાર छोटे ढाकके वृक्षके क्षारको विधिसे परिस्रुत करके, समांशैः તેના સમાન ભાગે समभाग, चूर्णितैः ચૂર્ણરૂપ બનાવેલ चूर्णरूप किये गये लोहितमृत्- લાલ માટી लाल मिट्टी, रजनीद्वय- હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, शुक्लसुरसमञ्जरी- સફેદ તુલસીનાં માંજર सफेद तुलसीकी मंजरी, मधुकैः જેઠીમધ मुलहठी, लाक्षा- લાખ लाख, सैन्धव- સિંધવ सैंधव, मांसी- જટામાંસી जटामांसी, हरेणु- રેણુકબીજ रेणुका, हिङ्गु- હિંગ हींग, द्विसारिवा- બે સારિવા दो कपूरी, कुष्ठैः કઠ कूठ, सव्योषैः ત્રિકટુ त्रिकटु, बाह्लीकैः અને કેસરની और केसरके, सह સાથે साथ पचेत् પકાવવો पकावे दर्वी- કડછીને कडछीसे, विलेपनम् ચોંટે એવું થાય लगे ऐसा गाढा होवे, यावत् ત્યાં સુધી तब तक, घट्टयेत् ઘાટું કરવું गाढा करे, अथ પછી इसके पीछे कोलसमाः બોર જેવડી बेरके समान, छायाशुष्काः છાયામાં શુષ્ક કરેલી छायामें सुखाई हुई, ताः તેની उसकी, गुटिकाः ગોળીઓ गोलियां, समुपयुक्ताः યોજવાથી प्रयुक्त करने पर पुंसाम् મનુષ્યોનાં मनुष्योंके, सर्वविष- સર્વવિષ सब विष, शोथ- શોથ सूजन, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, त्वग्दोष- તથા ચામડીના રોગ तथा त्वचाका रोग, अर्शः- અર્શ अर्श, भगन्दर- ભગન્દર भगन्दर, प्लीह्नः પ્લીહા प्लीहा, शोथ- શોથ शोथ, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, क्रिमि- કૃમિ कृमि, भूत- ભૂત भूत, स्वरभेद- સ્વરભેદ स्वरभेद, पाण्डुगदान् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, मन्दाग्नित्वम् મંદાગ્નિ मंदाग्निता, सोन्मादम् ઉન્માદ उन्माद, कासम् અને કાસનો और कासको, नाशयेयुः નાશ કરે છે नष्ट करता है॥ १०१-१०४॥ इति આ यह, क्षारागदः ક્ષારાગદ કહ્યો છે क्षारागद कहा है।

101-104. Prepare alkali by decanting ashes of young palas and mix it

१००. श्वेता च धूम-श्वेता धूमा (ब.)
,, क्रिमिनुदग्र्यः—कृमिहराः स्युः (ख. घ. ङ.)
,, ,, —कृमिहरः स्यात (ब.)
१०३. प्लीह्नः—प्लीहः (त)
,, शोथापस्मार—शोषापस्मार (थ.)
,, स्वरभेदपाण्डुगदान्—स्वरभेदकण्ठपाण्डुगदान् (ब.)

१०४. नाशयेयुरथ पुंसाम्—नाशयेद्गणमाशु (ङ.)
,, गुटिका—गुलिका (घ.ज)

with equal quantity of red ochre, turmeric, indian berberry, and the seed blossom of white holy basil liquorice lac, rock salt, nardus, fragrant piper, asafetida, dark blue sarsaparilla, indian sarsaparilla, costus, dry ginger, black pepper, long pepper, and saffron, till it becomes a semi solid paste. Then prepare pills of half a tola each and dry them in the shade. Proper use off these pills cures all varieties of edema due to poisoning, gulma, dermic disorders, piles, anal fistula, splenic diseases, edema, epilepsy, worms, spirit possession, vocal disorders, throat-affection, anemia, dullness of gastric fire, cough and insanity. Thus has been described the Alkali antidote.

विषप्रदातुर्लक्षणानि—

विषपीतदष्टविद्धेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।
सामान्यतः, पृथक्त्वान्निर्देशमतः शृणु यथावत् १०५

विषपीत- વિષપીત विषपीत, दष्ट- विद्धेषु દષ્ટ, વિદ્ધ दष्ट, विद्ध, दिग्धे च અને દિગ્ધ પુરુષો માટે और दिग्ध पुरुषोंके लिए, सामान्यतः સામાન્ય રીતે सामान्यतया, वाच्यम् જે કહેવાનું હતું जो कहना था एतत् એ यह, उद्दिष्टम् કહ્યું कह दिया, अतः હવે अब, पृथक्त्वात् જુદું જુદું पृथक् पृथक्, निर्देशम् કહું છું તે कहता हू उसे, यथावत् બરાબર ध्यानसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १०५ ॥

105. The treatments for poisoning due to poisonous potion bite, sting, and application have been described in general. Henceforth, listen to them described individually and in full detail.

रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्वेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
आहारविहारगतं तस्मात् प्रेष्यान् परीक्षेत ॥१०६॥

नृपतेः રાજાને राजाको, रिपुयुक्तेभ्यः શત્રુઓથી યોજેલા शत्रुसे प्रयुक्त किये गये, स्वेभ्यः પોતાના अपने, नृभ्यः મનુષ્યોથી मनुष्योंसे, अथवा અથવા या, स्त्रीभ्यः સ્ત્રીઓથી स्त्रियोंसे, आहार-આહાર आहार, विहारगतम् તથા વિહારમાં तथा विहारमें भयम् ભય રહે છે भय रहता है. तस्मात् તેથી इस लिए, प्रेष्यान् નોકર-ચાકરોની नोकरचाकरोंकी, परीक्षेत પરીક્ષા કરવી परीक्षा करनी चाहिए ॥ १०६ ॥

106. There is danger to a king of being poisoned by persons employed by his enemies as his own attendants and wives through the agency of food and other articles of daily use; therefore the attendants should be carefully watched.

अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाऽल्पवाग्विगतलक्ष्मीः
प्राप्तः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥१०७॥

अत्यर्थशङ्कितः જે બહુજ શંકાળુ હોય जो अत्यंत शंकाशील हो, बहुवाक् બહુ બોલનાર હોય बहुत बोलता हो, अथवा કે या, अल्पवाक् થોડું બોલનાર હોય बहुत कम बोलता हो, विगतलक्ष्मीः કાંતિરહિત હોય जिसकी कान्ति नष्ट हो जाये, प्रकृतिविकारम् તથા જે પ્રકૃતિના વિકારને तथा जो स्वभावमें परिवर्तनको, प्राप्तः પ્રાપ્ત થયેલ હોય प्राप्त हुआ हो, नरः તે મનુષ્યને उस मनुष्यको, विष-प्रदाता વિષ આપનાર विष देनेवाला, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥ १०७ ॥

107. The man that is extremely suspicious, either very garrulous or very reticent, devoid of lustre in the countenance and has undergone change in his entire nature should be recognised as a potential poisoner

१०६. स्वेभ्यः—स्वाप्यः (छ.)
१०७. प्राप्तः प्रकृतिविकारं—प्राप्तप्रकृतिविकारः (क.

सविषान्नलक्षणम्—

दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तदन्नमग्नौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं बहून्विकारान् भजत्यग्निः ॥१०८॥

एवम् એ મુજબ ऐसा, दृष्ट्वा तु જોઈ देखकर, सहसा એકદમ सहसा, न भोज्यम् ભોજન ન કરવું भोजन न करे, तद् તે उस, अन्नम् तु અન્નને अन्नको, अग्नौ અગ્નિમાં अग्निमें, कुर्यात नाखवुं डाले, हि કારણ કે क्योंकि, अग्निः અગ્નિ अग्नि, सविषम् વિષયુક્ત विषयुक्त, अन्नम् અન્ન अन्नको, प्राप्य પ્રાપ્ત કરી प्राप्त करके, बहून् ઘણા अनेक, विकारान् વિકારવાળો विकारोंको, भजति થાય છે प्राप्त होती है ॥ १०८ ॥

108. Seeing such a person, the food given by him should not be taken straight-away but it should be tested by throwing a part of it in the fire. The fire burns abnormally undergoing various changes when food containing poison is cast into it.

शिखिबर्हविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाक्षमरूक्षकुणपधूमश्च ।
स्फुटति च सशब्दमेकावर्तो विहतार्चिरपि च स्यात् ॥१०९॥

शिखि-बर्ह- અગ્નિ મોરનાં પીછાં જેવી अग्नि मोरपंखके सदृश, विचित्र- રંગબેરંગી विचित्र, अर्चिः જ્વાળાવાળો ज्वालावाली, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, अक्षम- ન સહેવાય એવો न सहन हो सके ऐसी, रूक्ष- અને રૂક્ષ और रूक्ष, कुणप- મુડદાની ગંધથી युक्त मुर्देकी गन्धसे युक्त, धूमः च ધૂમાડાવાળો થાય છે धुंवावाली होती है, स्फुटति च सशब्दम् શબ્દની સાથે शब्दके साथ, ચટચટ કરે છે चटचट करती है, एकावर्तः એક ચક્કરથી યુક્ત જ્વાળાવાળો एक ही चक्कर खाती हुई ज्वालावाली, विहत-अर्चिः તથા જ્વાળા વિનાનો तथा ज्वालासे रहित, अपि च પણ भी, स्यात् થઈ જાય છે हो जाती है ॥ १०९ ॥

109. The flames become variegated in color like the feathers of the peacock and the smoke is acrid, intolerable, dry and smells like a corpse. It burns with a crackling noise and the tongue of the flame curls in a spiral or the flames get extinguished.

पात्रस्थं च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकाश्च मारयति ।
क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि ॥११०॥

पात्रस्थम् પાત્રમાં રાખેલું पात्रमें रक्खा हुआ, भोज्यम् ભોજન भोजन, विवर्णम् વિકૃત રંગનું विवर्ण, स्यात् થઈ જાય છે हो जाता है, मक्षिकाः च માખીઓને मक्खियोंको, मारयति મારી નાખે છે मार डालता है, काकान् च અને કાગડાઓના और कौओंको, क्षामस्वरान् कुर्यात् સાદ બેસાડી દે છે क्षीण स्वरवाले करता है, चकोराक्षि અને તે અન્નથી ચકોરની આંખો और उस अन्नसे चकोर पक्षीकी आंखें, विरजेत् च રંગ વગરની થાય છે बिना रंगकी होजाती हैं ॥ ११० ॥

110. The food in the dish becomes discolored and the flies settling on it are killed. When eaten by the crows, it makes their voices weak. When given to Chakora birds, their eyes suffer discoloration.

पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्वां च नेक्षते छायाम् ।
पश्यति विकृतामथवा लवणाक्ते फेनमाला स्यात् १११

पाने ઝેરયુક્ત પાણી विषयुक्त पानीमें, नीला નીલી नीली, राजी લીટીઓ रेखायें, वैवर्ण्यम् તથા વિકૃત રંગ હોય છે तथा विकृत वर्ण होते हैं, स्वाम् च मनुष्य પોતાની मनुष्य अपनी, छायाम् છાયા छाया, न ईक्षते દેખતો નથી नहीं देखता, अथवा અથવા या,

१०८. कुर्यात्तदन्नमग्नौ तु–न्यस्येत्तदन्नमग्नौ तु (ख. ड.)
,, ,, –प्रक्षेपेत्तदन्नमग्नौ तु (घ)
,, ,, –कुर्यात्तदग्नमग्नौ तु (घ फ.
,, तदन्न–तदाग्न (ब.)
१०९ तीक्ष्णाक्षमरूक्षकुणपधूमश्च–तीक्ष्णाल्परूक्षकुणपधूमश्च (ड. फ)

१११. पश्यति विकृतामथवा–विकृतामथवा पश्येत् (घ. फ.)

विकृताम् વિકૃત विकृत, **पश्यति** દેખે છે देखता है, **लवणाक्ते** અને સિંધાલૂણ નાખતાં और सेंधानमक डालने पर, **फेनमाला स्यात्** બહુ ફીણ આવે છે बहुत झाग उठती है ॥ १११ ॥

111. The drink containing poison becomes streaked with blue lines or becomes discolored. It fails to reflect one's image, or reflects it in a distorted form; and when salt is thrown into it there is effervescence.

पानान्नयोः सविषयोर्गन्धेन शिरोरुग्घृदि च मूर्च्छा च
स्पर्शेन पाणिशोथः सुप्त्यङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः ११२
मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च ।
द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः ॥११३॥

सविषयोः વિષવાળાં विषवाले, **पानान्नयोः** અન્નપાનની अन्नपानकी, **गन्धेन** ગંધથી गन्धसे, **शिरोरुक्** માથાની પીડા शिरदर्द, **हृदि रुक्** અને હૃદયની પીડા और हृदयमें पीड़ा, **मूर्च्छा च** અને મૂર્ચ્છા और मूर्च्छा, **स्पर्शेन** સ્પર્શથી स्पर्शसे **पाणिशोथः** હાથનો સોજો हाथमें शोफ, **सुप्ति-** સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ स्पर्शज्ञानका नाश, **अङ्गुलि-** આંગળીઓમાં अङ्गुलियोंमें, **दाह-तोद-** દાહ, તોદ दाह, तोद, **नखभेदाः** અને નખોનું ફાટવું और नाखूनका फटना, **मुखगे** વિષ મુખમાં જતાં विष मुँहमें डालनेसे, **तु** તો तो, **ओष्ठचिमचिमाः** હોઠમાં ચમચમાટ होठोंमें चिमचिमाहट, **जिह्वा** જીભ जीभ, **शूना** સોજાવાળી शोथयुक्त, **जडा** જડ जड़, **विवर्णा च** અને વિકૃત રંગની और विकृतवर्णवाली, **द्विजहर्ष-** દંતહર્ષ दन्तहर्ष, **हनुस्तम्भ-** હનુસ્તંભ हनुस्तम्भ, **आस्यदाह-** મુખદાહ मुहमें दाह, **लाला-** લાળ ઝરવી लालास्राव, **गलविकाराः** અને ગળાના રોગ થાય છે और गलेमें विकार होते हैं ॥ ११२-११३ ॥

112-113. The smell of poisoned eats and drainks causes headache, and if the heart gets affected it causes faintness Their touch causes swelling of the hands, loss of sensation, burning and pricking in the fingers and onychoclasis. When put into mouth they cause tingling of the lips and the tongue becomes swollen and numb and discolored. The teeth are set on edge and there occur rigidity of the jaw, burning in the mouth, ptyalism and throat disorders.

आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्क्लेदः ।
दृष्टिहृदयोपरोधो बिन्दुशतैश्चीयते चाङ्गम् ॥११४॥

आमाशयम् વિષનો આમાશયમાં विषके आमाशयमें, **प्रविष्टे** પ્રવેશ થતાં पहुंचनेपर, **वैवर्ण्यम्** વિવર્ણતા विवर्णता, **स्वेद-** પરસેવો पसीना, **सदनम्** શિથિલતા शिथिलता, **उत्क्लेदः** ઉત્ક્લેદ उत्क्लेद, **दृष्टि-हृदय-** દૃષ્ટિ અને હૃદયનો दृष्टि और हृदयका, **उपरोधः** ઉપરોધ उपरोध, **अङ्गम् च** અને શરીર और शरीर, **बिन्दुशतैः** બિન્દુ જેવી સેંકડો ફોડકીઓથી बिन्दुके सदृश सैकड़ों फुन्सियोंसे, **चीयते** વ્યાપ્ત થાય છે व्याप्त हो जाता है ॥ ११४ ॥

114. When the poison enters the gastric region, it produces discoloration, sweating, ashthenia, nausea impairment of the vision and heart and a condition where the body is covered with hundreds of bead-like eruptions.

पक्वाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशाः ।
तन्द्रा कार्श्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ११

११२. गन्धेनशिरोरुग्घृदि च मूर्च्छा च। स्पर्शेन पाणिशोथः—शिरसो गन्धेन रुग् हृदि च। मूर्च्छास्यपाणिशोथः (ख)
,, पाणिशोथः—पाणिशोफः (ग)

११३. मुखगे त्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूना जडा विवर्णा च—मुखगात्त्वोष्ठचिमिचिमा जडा विवर्णाकुला च जिह्वा स्यात (ध.)
,, मुखगे त्वोष्ठ—मुखतास्त्वोष्ठ (ग. घ.)

११४. उत्क्लेदः—उत्क्लेशः (ख)

विषे विष विषके, पक्वाशयम् तु पक्वाशयमां पक्वाशयमें, याते જતાં पहुँचने पर, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, मद- મદ मद, मोह- મોહ मोह, दाह- દાહ दाह, बलनाशाः અને બલનો નાશ થાય છે और बलका नाश होता है उदरस्थे च અને વિષ ઉદરમાં જતાં और विषके उदरमें पहुँचने पर, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, कार्श्यम् च કૃશતા कृशता, पाण्डुत्वम् च તથા પાંડુતા तथा पांडुता, स्यात् થાય છે होती हैं ॥ ११५ ॥

115 When the poison reaches the lower part of the digestive tract, it produces fainting, intoxication, delusion, burning, asthenia, torpor and emaciation, and getting localized in the stomach, causes anemia.

सविष-दन्तपवन-शिरोभ्यङ्गाञ्जन-स्नानोदकोत्सादन-वस्त्रालङ्कार-वर्णक-भू-पादुकाश्वगजवर्म-केतुशयनासनमाल्यलक्षणम्—

दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते दन्तौष्ठमांसशोफश्च।
केशच्युतिः शिरोरुग्ग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे॥

दन्तपवनस्य દાતણ વિષવાળું હોય તો દાતણનો दातौनके विषयुक्त होने पर दातौनकी, कूर्चः કૂચો कूची, विशीर्यते તૂટી જાય છે विशीर्ण हो जाती है, दन्तौष्ठमांस- દાંતમાંસ (પેઢાં) અને હોઠના માંસમાં તથા तथा दंतमांस (मसूड़ों) और होठके मांसमें, शोफः च સોજો થાય છે शोफ हो जाता है, अथ शिरोभ्यङ्गे શિરોભ્યંગ विषयुक्त होने शिरोभ्यंगके, सविषे વિષયુકત હોય તો पर, केशच्युतिः વાળ ખરે છે बाल गिर जाते हैं, शिरोरुक् અને શિરોરોગ और शिरोरोग, ग्रन्थयः च તથા માથામાં ગાંઠો થાય છે तथा शिरमें ग्रन्थियां हो जाती हैं ॥ ११६ ॥

116. If the poison is mixed in the tooth twig, the brush-like top part falls off and swelling of teeth, lips and the flesh is induced. If the poison is mixed in oil for toileting the head, it causes the falling-off of the hair, and pain and tumors in the head.

दुष्टेऽञ्जनेऽक्षिदाहस्रावात्युपदेहशोथरागाश्च ।
खाद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥११७॥

अञ्जने અંજન अञ्जनके, दुष्टे વિષવાળું હોય તો विषयुक्त होने पर, अक्षिदाह- અક્ષિદાહ अक्षिदाह, स्राव- અક્ષિસ્રાવ अक्षिस्राव, अत्युपदेह- અતિશય ઉપલેપ अति उपदेह, शोथ- સોજો सूजन, रागाः च અને રતાશ થાય છે और आंखमें लाली होती है, दुष्टैः दूषित दूषित, खाद्यैः ખાદ્યોથી खानपानसे, कोष्ठः કોઠ कोष्ठ, स्पृश्यैः च અને સ્પૃશ્યોથી और स्पृश्योंसे, त्वक् ચામડી त्वचा, आदौ પ્રથમ प्रथम, दूष्यते દૂષિત થાય છે दूषित होती है ॥ ११७ ॥

117. The poisoned collyrium causes burning in the eyes, tears, excessive excretion of the eye, edema and redness. The eating of poisoned food and tactual contact with poisoned things cause the vitiation, at the outset, of the stomach and the skin respectively

स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः ।
कण्डूर्तिकोठपिडकारोमोद्गमचिमिचिमाः शोथाः ११८

---

११६. कूर्चो विशीर्यते—कूर्चः पतति हि (फ.)
,, केशच्युतिः शिरोरुग्ग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे—केशच्युति शिरोग्रन्थयस्य सविषे शिरोऽभ्यङ्गे (ख.)
,, सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे—विशीर्णाश्च सर्वेः स्यात् (द.)

११७. खाद्यैः—आद्यैः (ब. ध.)
,, स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते—स्पृश्यैस्त्वग्दह्यते (घ.)
११८. स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः—स्नानोत्सादनवर्णकवस्त्रालंकारमर्दनैर्दुष्टैः (ध.)
,, वस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः—वस्त्रालङ्कारकैर्दुष्टैः (फ.)
,, ,, —वस्त्रालङ्कारभूषणैर्दुष्टैः (फ.)
,, कण्डूर्तिकोठपिडकारोमोद्गमचिमिचिमाः शोथाः—कण्डूर्तिलोमहर्षाः कोठपिडकाचिमिचिमाः शोथाः (क. ब. ड.)
,, रोमोद्गम—लोमहर्षाः (त. ब.)

दुष्टैः દૂષિત दूषित, स्नान- સ્નાન स्नान, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग उत्सादन- ઉત્સાદન उत्सादन, वस्त्र- વસ્ત્ર वस्त्र, अलङ्कार- અલંકાર अलंकार, वर्णकैः અને અંગરાગથી और अंगरागसे, कण्डू- ખરજ कण्डू, अर्ति- પીડા रुजा कोठ- કોઠ कोठ, पिडका- પિડકા पिड़काएं, रोमोद्गम- રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, चिमचिमा: ચમચમાટ चिमचिमाहट, शोथाः અને સોજા થાય છે और सूजन होते हैं ॥ ११८ ॥

118. The bath, inunction, rubbing, clothes, ornaments, toilet-creams and similar other articles contaminated with poison, cause pruritus, pain, pimples, horripilation, tingling sensation and edema.

एते करचरणदाहतोदक्लमाविपाकाश्च ।
भूपादुकाश्वगजवर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥११९॥
माल्यमगन्धं म्लायति शिरोरुजालोमहर्षकरम् ।

दुष्टैः વિષથી દૂષિત विषसे दूषित, भू- જમીન पृथ्वी, पादुका- પાવડીઓ पादुका, अश्व-ઘોડા अश्व, गज- હાથી हाथी, वर्म- બખ્તર कवच, केतु- ધ્વજ ध्वज, शयन- શયન शय्या, आसनैः અને આસનથી और आसनसे, एते આ ये, कर-चरण- હાથ તથા પગના हाथ तथा पैरमें दाह- દાહ दाह, तोद- તેમજ તોદ एवं तोद, क्लम-अविपाकाः च ક્લમ અને અપચો થાય છે क्लम और अपचन होते हैं. माल्यम् વિષથી દૂષિત પુષ્પમાળા विषसे दूषित पुष्पमाला, अगन्धम् ગંધ વિનાની થાય છે गन्धरहित हो जाती है, म्लायति કરમાઈ જાય છે मुर्झा जाती है, शिरोरुजा- અને માથામાં પીડા और शिरमें पीड़ा, लोमहर्षकरम् તથા રોમ હર્ષ કરે છે तथा रोमांच उत्पन्न करती है ॥ ११९½ ॥

119-119½. The burning and pricking of hands and feet, exhaustion and indigestion are caused by contact with contaminated earth, sandals, horse elephant, armour, flags, beds and seats. The contaminated garland is odorless; it withers and causes headache and horripilation.

सविषधूमलक्षणम्—

स्तम्भयति खानि नासामुपहन्ति दर्शनं च धूमः १२०

धूमः વિષથી દૂષિત ધૂમાડો विषसे दूषित धुंवा, खानि સ્રોતોને स्रोतोंको, स्तम्भयति સ્તબ્ધ કરે છે जड़ करता है, नासाम् અને નાક और नासिका, दर्शनम् च તથા ચક્ષુને तथा आंखोंको, उपहन्ति ઉપઘાત કરે છે उपघात करता है ॥ १२० ॥

120. The contaminated smoke blocks the natural orifices and injures the nose and the eyes.

सविषजललक्षणम्—

कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णं च ।
पीतं श्वयथुं कोठान् पिडकाश्च करोति मरणं च १२१

कूपतडागादि વિષથી દૂષિત કૂવા, તળાવ વગેરેનું विषसे दूषित कुंवा, तालाब, आदिका, जलम् જળ जल, दुर्गन्धम् દુર્ગન્ધયુક્ત दुर्गन्धयुक्त, सकलुषम् ડહોળાયેલ कलुषित, विवर्णम् च અને વિકૃત રંગવાળું થાય છે और विवर्ण हो जाता है, पीतम् પીવામાં આવેલું તે पिया हुआ वह, श्वयथुम् સોજો सूजन, कोठान् કોઠ कोठ, पिडकाः च પિડકા पिडका, मरणम् અને મરણ और मृत्यु, करोति કરે છે करता है ॥१२१॥

121. The contaminated water of wells, lakes etc, stinks, gets dirty, discolored and when drunk, causes

११९. तोदक्लमाविपाकाश्च—तोदक्लमाश्चिरागाश्च (फ.)
वर्म—चर्म (च.)
११९½. शिरोरुजालोमहर्षकरम्—शिरसो रुक्शोथलोमहर्षकरम् (फ.

१२०. नासामुपहन्ति दर्शनं च धूमः—दर्शनमुपहन्ति च नासिकां धूमः (ङ.)
दर्शनं च धूमः—च दर्शने धूमः (५.)
१२१. मरणं—मरणं (च)

edema, wheals and pimples, and even death.

स्थानविशेषगे विषे चिकित्सा—

आद्यावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्भिषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य १२२
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः

दोषबलम् च एव દોષ અને બળની दोष और बलकी, समीक्ष्य हि સમીક્ષા કરીને समीक्षा करके, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, आमाशयगे વિષ આમાશયમાં જતાં विषके आमाशयमें पहुंचने पर, आद्यौ પ્રથમ प्रथम, वमनम् વમન वमन, त्वक्स्थे તથા ચામડીમાં રહેતાં तथा त्वचामें रहने पर, प्रदेहसेकादि પ્રદેહસેકાદિ प्रदेह परिषेकादि, चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे, इति આમ इस प्रकार, मूलविष- મૂલવિષના मूलविषके, विशेषाः ભેદો भेद, प्रोक्ताः કહ્યા છે कह दिये हैं ॥ १२२$\frac{1}{4}$ ॥

122-122¼. The physician should first of all administer emesis in cases of poison which has reached the stomach, and applications and affusions in cases of external contamination through the skin. He should treat the patient, having ascertained the strength of the humoral morbidity and the vitality of the patient Thus have been described the particulars relating to Root-poisons.

शृणु जङ्गमस्यातः ।
सविशेषचिकित्सितमेवादौ तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥

अतः હવે अब, जङ्गमस्य જંગમ વિષની ચિકિત્સા जंगम विषकी चिकित्सा, शृणु સાંભળો સુનો, तत्र आदौ તેમાં પ્રથમ उनमें प्रथम, सर्पाणाम् तु સર્પોની सर्पोंकी, सविशेष- ભેદસહિત भेदसहित, चिकित्सितम् एव ચિકિત્સા चिकित्सा, उच्यते કહેવાય છે कही जाती है ॥ १२३ ॥

123. Now listen to the exposition of animal-poison. In the beginning the detailed treatment of snake-poison will be described.

सर्पभेदाः तेषां लक्षणानि च—

इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति ।
त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥१२४॥

इह અહીં यहां दर्वीकरः सर्पः દર્વીકર સર્પ दर्वीकर सर्प, मण्डली મંડલી સર્પ मण्डली सर्प, राजिमान् અને રાજિમાન સર્પ और राजिमान सर्प, इति એ ये, त्रयः ત્રણ तीन, सर्पाः સર્પો सांप, वात- अनुक्रमे વાત क्रमशः वात, पित्त- પિત્ત पित्त, श्लेष्म- તથા કફને तथा कफको, प्रकोपणाः પ્રકુપિત કરે છે प्रकुपित करते हैं ॥ १२४ ॥

124. The indian cobra, the Russel's viper and the Rajiman are regarded as the snakes provoking vata, pitta and kapha respectively.

दर्वीकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाफणः ।
बिन्दुलेखविचित्राङ्गः पन्नगः स्यात्तु राजिमान् ॥१२५

फणी ફણાવાળા સર્પને फनवाले सर्पको, दर्वीकरः દર્વીકર दर्वीकर, ज्ञेयः જાણવો जाने, मण्डलाफणः મંડલાકાર ફણાવાળા સર્પને मण्डलाकार फनवाले सर्पको, मण्डली મંડલી જાણવો मण्डली जाने, बिन्दुलेख- અને ટપકાં તેમજ લીટીઓથી युक्त बिन्दु एवं रेखायुक्त, विचित्राङ्गः તથા ચિત્રવિચિત્ર અંગવાળા तथा विशेषतः चित्रित अङ्गवाले, पन्नगः तु સર્પને सर्पको, राजिमान् રાજિમાન राजिमान, स्यात् જાણવો जाने ॥ १२५ ॥

125. The indian cobra should be known to have a spoon-like hood. the viper a round hood and the

१२४. इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमानिति—दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च (च. ड भ फ. ब.)

.. त्रयो- सर्पा (भ.)

Rajiman as a snake with variegated spots and lines on its body.

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ।
विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥१२६॥

विशेषात् વિશેષે કરી विशेष करके, तेषाम् તેઓનું उनका, विषम् વિષ विष, यथाक्रमम् અનુક્રમે क्रमशः, रूक्ष-कटुकम् રૂક્ષ-કટુ रूक्ष-कटु, अम्ल-उष्णम् અમ્લ-ઉષ્ણ अम्ल-उष्ण, स्वादुशीतलम् અને મધુર-શીતલ હોય છે और मधुर-शीतल होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, वातादि- તેઓનું વિષ અનુક્રમે વાતાદિને उनका विष क्रमशः वातादिको, कोपनम् પ્રકુપિત કરે છે प्रकुपित करता है ॥ १२६ ॥

126. Their poisons are predominantly dry and pungent, acid and hot, and sweet and cool respectively. Hence they are porvocative of the vata and other humors corresponding to those three groups of qualities.

दर्वीकरकृतदंशलक्षणम्—

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः ।
निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥१२७॥

दर्वीकरकृतः દર્વીકરે કરેલા दर्वीकरसे किया हुआ, दंशः દંશને दंश, सूक्ष्मदंष्ट्रापदः દાઢનાં સૂક્ષ્મ ચિહ્નવાળો दाढ़के सूक्ष्म चिह्नसे युक्त, असितः કાળો काला, निरुद्ध-रक्तः રક્તની અટકાયતવાળો जिसमें रक्त रुक गया हो ऐसा, कूर्माभः કાચબા જેવો कछुएके सदृश, वात-व्याधिकरः અને વાતવ્યાધિ કરનારો और वात-रोग करनेवाला, मतः માન્યો છે माना गया है ॥१२७॥

127. The bite of the cobra shows minute marks of fangs and is black in color and the blood being prevented from flowing out, it causes a tortoise-shaped swelling. It is regarded as causative of vata disorders.

मण्डलिकृतदंशलक्षणम्—

पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिना कृतः ।
पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥१२८॥

मण्डलिना મંડલીએ मंडलीसे, कृतः કરેલ किया हुआ, दंशः દંશ दंश, पृथ्वर्पितः ઊંડો ગહરા, सशोथः च સોજાવાળો शोथयुक्त, पीताभः પીળા દેખાવવાળો पीली आभावाला, पीतरक्तः પીળો- લાલ पीला-लाल, सर्वपित्त- અને સર્વ પ્રકારના પિત્તના और सब प्रकारके पित्तके, विकारकृत् च રોગ કરનારો હોય છે विकारोंको करनेवाला होता है ॥ १२८ ॥

128. The bite of the viper shows deep marks of the fangs and the wound is spread over a large surface accompanied with edema. It is yellowish or yellowish-red in color and is causative of all varieties of pitta disorders.

राजिलकृतदंशलक्षणम्—

कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत् ।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

राजिमता રાજિમાનથી राजिमानसे, कृतः થયેલ किया हुआ, दंशः દંશ दंश, पिच्छिलः પિચ્છિલ पिच्छिल, स्थिर- સ્થિર स्थिर, शोफकृत् સોજો કરનાર सूजन करनेवाला, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, पाण्डुः પાંડુ पाण्डु, सान्द्रासृक् જામેલા લોહીવાળો गाढे रक्तसे युक्त, श्लेष्म-व्याधि- અને શ્લેષ્મના વ્યાધિઓને और कफज रोगोंको, समीरणः च ઉત્પન્ન કરનારો છે उत्पन्न करनेवाला है ॥ १२९ ॥

129. The bite of the Rajiman causes soft and fixed swelling. It is unctuous and pale and contains

१२८. पृथ्वर्पितः- पृथुपित्तः (ध.)
,, मण्डलिना—मण्डलिभिः (ध)
१२९. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
नपुंसकतं आनीयाल्लिङ्गं संकरदर्शनात् ।
इत्यधिकः पाठः (ध.) पुस्तके ।

thick blood. It is causative of various disorders of kapha.

सर्पाणां पुंस्त्रीनपुंसकभेदेन लक्षणानि—

वृत्तभोगो महाकायः श्वसन्नूर्ध्वेक्षणः पुमान् ।
स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च स्त्री त्वतः स्याद्विपर्ययात् १३०

वृत्तभोगः ગોળ ગૂંચળાવાળો गोल भोगवाला, महाकायः મહાકાય बड़े शरीरवाला, श्वसन् ફૂંફાડા મારતો फुंफकारनेवाला, ऊर्ध्वेक्षणः ઊંચે જોતો ऊंचे देखनेवाला, स्थूलमूर्धा મોટા માથાવાળો बड़े सिरवाला, समाङ्गः અને સરખાં અંગવાળો और समान शरीरवाला सांप, पुमान् પુરુષ હોય એ पुरुष होता है, अतः એનાથી इससे, विपर्ययात् तु વિપરીત લક્ષણયુક્ત સર્પ विपरीत लक्षणयुक्त सांप, स्त्री સ્ત્રી स्त्री, स्यात् હોય છે होती है ॥ १३० ॥

130. The snake that makes a round coil, has a huge body, that hisses and looks upwards and has a large head and an even body is a male; and the one possessing just the contrary characteristics is a female.

क्लीबस्त्रस्त्यधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।
स्त्रिया दष्टो विपर्यस्तैरेतैः पुंसा नरो मतः ॥१३१॥
व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु क्लीबदष्टं नरं वदेत् ।
इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंक्लीबनिदर्शनम् ॥१३२॥

त्रसति જે ડરતો હોય છે जो डरता है, क्लीबः તે ક્લીબ હોય છે वह नपुंसक होता है, स्त्रिया સ્ત્રીથી स्त्रीसर्पसे, दष्टः ડસાયેલ काटा हुआ मनुष्य, अधोदृष्टिः નીચી દૃષ્ટિવાળો नीचेकी और दृष्टिवाला, स्वरहीनः અને બેસેલા સ્વરવાળો હોય છે और स्वरहीन होता है, प्रकम्पते કંપે છે कांपता है विपर्यस्तैः एतैः આનાથી વિપરીત લક્ષણોથી યુક્ત इससे विपरीत लक्षणोंसे युक्त, नरः મનુષ્ય मनुष्य, पुंसा પુરુષ સર્પથી ડસાયેલ पुरुष सर्पसे काटा हुआ, मतः મનાય છે माना जाता है, एतैः આ યે, व्यामिश्रलिङ्गैः तु લક્ષણો પરસ્પર મિશ્રિત થતાં હોય તો लक्षण परस्पर मिश्रित हों तो, नरम् મનુષ્ય मनुष्य, क्लीब- નપુંસક સર્પથી नपुंसक सर्पसे, दष्टम् ડસાયો છે काटा गया है, वदेत् એમ કહેવું ऐसा कहना चाहिए, इति એમ इस प्रकार, एतत् આ ये, सर्पाणाम् સર્પોમાં सर्पोंमें, स्त्रीपुं- સ્ત્રી, પુરુષ स्त्री, पुरुष, क्लीबनिदर्शनम् અને નપુંસકને જાણવા માટે લક્ષણો और नपुंसकके ज्ञानके लिए लक्षण, उक्तम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ १३१-१३२ ॥

131 132. The serpent that is timid is sexless. The person bitten by the female serpent has drooping looks, shivers and suffers loss of voice; and symptoms contrary to these show a person to have been bitten by the male serpent By a combination of these symptoms the person is to be known to have been bitten by a sexless serpent Thus have been described the distinctive signs of the female, the male and the sexless among serpents.

गर्भिण्या सूतया च दष्टस्य लक्षणम्—

पाण्डुवक्त्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्ठोऽथासितेक्षणः ।
जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥१३३॥

गर्भिण्या तु ગર્ભિણી સર્પિણીથી ડસાયેલ મનુષ્ય गामिन सांपिनसे काटा हुआ मनुष्य, पाण्डुवक्त्रः પાંડુ મુખવાળો पाण्डु मुंहवाला, शूनौष्ठः સૂજેલા હોઠવાળો और सूजे होठवाला, असितेक्षणः અને કાળાં નેત્રવાળો હોય છે और काली आंखोंवाला हो जाता है, सूतया પ્રસવ

१३०. श्वसन्–फणन् (ब.)
,, स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च–समाङ्गः शिरसा स्थूलः (भ. फ.)
१३१. क्लीबस्त्रस्त्यधोदृष्टिः–क्लीबः स्रस्तस्वधोदृष्टिः (ब भ)
,, ,, –क्लीबस्त्रस्यत्यधोदृष्टिः (भ.)
१३२. व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु क्लीबदष्टं नरं वदेत्–लिङ्गैरेतैस्तु व्यामिश्रैः षण्ढदष्टं विनिर्दिशेत (ब.)
,, क्लीबदष्टं नरं वदेत्–षण्ढदष्टं विनिर्दिशेत (भ.)

१३३. सूतया–लूनया (इ.)

પામેલ સર્પિણીથી ડસાયેલ મનુષ્ય प्रसूताद्वे काटा हुआ मनुष्य, जृम्भा- બગાસાં जम्भाई, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, उपजिह्वार्तः અને ઉપજિહ્વિકાથી પીડાય છે और उपजिह्विकासे पीडित होता है, रक्तमूत्रवान् અને રક્તમિશ્રિત મૂત્રવાળો હોય છે और रक्तमिश्रित मूत्र त्याग करता है ॥ १३३ ॥

133. The person bitten by a pregnant female snake is afflicted with pallor of the face, swelling of the lips and black coloration of the eyes; the person bitten by a female snake in her puerperal period is afflicted with yawning, anger, elongation of the little tongue and hematuria.

गौधेरकलक्षणम्—

सर्पो गौधेर(य)को नाम गोधायां स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥१३४॥

गौधेरकः ગૌધેરક गौधेरक, नाम નામનો नामका, चतुष्पदः ચાર પગવાળો चार पैरवाला, सर्पः સર્પ सर्प, गोधायाम् ગોધામાં गोधामें, स्यात् થાય છે होता है, कृष्णसर्पेण અને કૃષ્ણ સર્પના और काले सांपके, तुल्यः સમાન समान, स्यात् હોય છે होता है. मिश्रजातयः આ સર્પની મિશ્ર જાતિઓ इस सर्पकी मिश्र जातियां, नाना અનેક પ્રકારની नाना प्रकारकी, स्युः હોય છે होती हैं ॥ १३४ ॥

134. The snake known as lizard-snake, a hybrid offspring of the snake in the lizard, has four legs. He resembles the black snake in other respects. There are many varieties of cross-breeds.

सर्पदंशानामाकृतिभेदेन मृदुदारुणत्वम्—

गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।
सर्पितं च भृशाबाधं, दंशा येऽन्ये न ते भृशाः १३५

गूढसंपादितम् ઊંડા કરાયેલ गहरा किया हुआ, वृत्तम् ગોળ गोल, पीडितम् પીડિત पीडित, लम्बितार्पितम् લંબાણમાં લાગેલો लम्बा लगा हुआ, सर्पितम् च અને પ્રસરેલ और फैला हुआ, भृशाबाधम् એ દંશો અત્યંત પીડા કરનાર છે ये दंश अति पीडाकारक होते हैं, ये અને જે और जो इससे अन्ये બીજા अन्य, दंशाः દંશો છે दंश होते हैं, ते તે वे, न भृशाः અત્યંત પીડા કરનારા નથી अधिक पीड़ाकारक नहीं होते ॥ १३५ ॥

135. Bites that are deep, round very painful inflicted by prolonged stay of the fangs and that have spread are very serious. The bites with other characteristics are not so serious.

सर्पाणामवस्थाभेदेन तीक्ष्णविषत्वम्—

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोनसाः स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥१३६॥

कृष्णसर्पाः तु કૃષ્ણ સર્પો काले सर्प, तरुणाः તરુણ અવસ્થામાં तरुण अवस्थामें, गोनसाः ગોનસ સર્પો गोनस सांप, स्थविराः વૃદ્ધાવસ્થામાં वृद्धावस्थामें, तथा राजिमन्तः અને રાજિમાન સર્પો और राजिमान सर्प, वयोमध्ये મધ્ય અવસ્થામાં मध्य अवस्थामें, आशीविषउपमाः મહાવિષ સર્પો જેવા महाविष सर्पके सदृश, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ १३६ ॥

136. Black snakes when they are young, the Gonasa when they are old, and the Rajiman in their middle age become as virulently poisonous as the serpents that kill by their mere look and breath.

सर्पविषं कस्यां दंष्ट्रायां तिष्ठति —

सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधरा सिता ।
पीना वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्यावाऽधरोत्तरा ॥१३७॥

१३४. गौधेरकः—गोधागकः (फ)
,, गोधायां—गोधया (च)
१३५. गूढसंपादितं वृत्तं—गाढसंपादितोवृत्तं (च. फ.)
१३७. रक्तश्यावाऽधरोत्तरा—रक्तश्यावा तथापरे (म.च.फ.)

सर्पदंष्ट्राः तु સર્પની દાઢો सर्पकी दाढें, **चतस्रः** ચાર હોય છે चार होती हैं, **तासाम्** તેઓમાં उनमेंसे, **अधरा** નીચેની नीचेकी, **वामा** ડાબી દાઢ बांयी दाढ, **सिता** ધોળી श्वेत, **उत्तरा** તથા ઉપરની तथा ऊपरकी, **वामा दंष्ट्रा** ડાબી દાઢ बांयी दाढ, **पीता** પીળી હોય છે पीली होती है, **अधरा उत्तरा रक्त-श्यावा** અને જમણી નીચેની દાઢ લાલ તથા ઉપરની દાઢ શ્યામ હોય છે दाहिनी नीचेकी दाढ लाल तथा ऊपरकी दाढ श्याम होती है ॥ १३७॥

137. The snake has four fangs, the lower left one of them is white in color, the upper left one is yellowish and the lower right one is reddish and the upper right one is dark.

यन्मात्रः पतते बिन्दुर्गोबालात् सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥१३८॥

सलिलोद्धृतात् गोबालात् પાણીમાંથી કાઢેલ ગાયના પૂંછડાના વાળ ઉપરથી जलसे निकाले गायकी पूंछके बालसे, **यन्मात्रः** જેટલાં जितनी, **बिन्दुः** બૂંદ बूंद, **पतते** પડે છે गिरती हैं, **तन्मात्रम्** તેટલા પ્રમાણનું उतने प्रमाणका, **विषम्** વિષ विष, **अहेः** સર્પની सर्पकी, **वामाधरायाम्** નીચેની ડાબી नीचेकी बांयी, **दंष्ट्रायाम्** દાઢમાં दाढमें, **स्यात्** હોય છે होता है ॥ १३८ ॥

138. The lower left fang of a serpent contains as many drops of poison as the drops of water that fall off a hair of a cow's tail if dipped in water and lifted out of it.

एकद्वित्रिचतुर्वृद्धविषभागोत्तरोत्तराः ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहूत्तरविषा भृशाः ॥१३९॥

एक-द्वि-त्रि-चतुः-वृद्ध-विषभाग-उत्तरोत्तराः બીજી દાઢોમાં ઉત્તરોત્તર વિષનું એક એક બિન્દુ અધિક થતું જાય છે અર્થાત્ ડાબી તરફની નીચેની દાઢમાં વિષનું એક બિંદુ તથા ઉપરની દાઢમાં તેનાં બે બિંદુ અને જમણી તરફની નીચેની દાઢમાં ત્રણ બિંદુ તથા ઉપરની દાઢમાં ચાર બિંદુ હોય છે दूसरी दाढ़ोंमें उत्तरोत्तर विषका भाग एक-दो-तीन और चारके हिसाबसे बढता जाता है अर्थात् इस दाढमें विषका एक बिन्दु तथा ऊपरकी दाढ़में उसके दो बिन्दु और दाहिनी ओरकी नीचेकी दाढमें तीन बिन्दु तथा ऊपरकी दाढ़में चार बिन्दु होते हैं, **तत्-कृताः** દાઢથી થયેલા उन दाढ़से उत्पन्न हुए, **दंशाः** દંશો दंश, **सवर्णाः** દાઢના વર્ણને અનુસરનાર વર્ણવાળા હોય છે दाढके वर्णके अनुसार वर्णवाले होते हैं, **बहु-उत्तर-विषाः** અને ઉત્તરોત્તર દાઢના ક્રમ પ્રમાણે અધિક વિષવાળા और उत्तरोत्तर दाढ़के क्रमके अनुसार अधिक विषवाले, **भृशाः** તેમજ અધિક કષ્ટસાધ્ય હોય છે एवं अधिक कष्टसाध्य होते हैं ॥ १३९ ॥

139. The quantity of poison in the other fangs is greater in arithmetical progression in the order of their statement. The bites caused by them are similar in color to their own and are increasingly poisonous in the order of their statement.

सर्पविण्मूत्रजाः कीटाः —

सर्पाणामेव विण्मूत्रात् कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥१४०॥

सर्पाणाम् एव સર્પોના જ सर्पोंकी ही, **विण्मूत्रात्** મલ-મૂત્રથી विष्ठा और मूत्रसे, **कीटाः** જે કીડા થાય છે जो कीट उत्पन्न होते हैं, **कीटसंमताः स्युः** તેઓ કીટ કહેવાય છે वे कीट कहे गये हैं, **संक्षेपतः** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **दूषीविषाः** તેઓને દૂષીવિષ वे दूषीविष, **प्राणहराः** અને પ્રાણહર और प्राणहर, **इति** એ બે પ્રકારના इन दो प्रकारके, **मताः** માન્યા છે माने गये हैं ॥१४०॥

140. Insects, included in category of worms (already described), are born of the fecal and urinary excrement of

१३८. गोबालात्–गोपुच्छात् (क)
,, सलिलोद्धृतात्–सलिले भृतात् (ब.)
१३९. चतुर्वृद्धविष–चतुर्वृद्धिविष (ब. क.)

snakes themselves. They are divided broadly into two groups, one causing chronic poisoning and the other being destructive of life.

सविषकीटदष्टलक्षणम्—

गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ॥१४१॥
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टे लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदष्टे यथा शोथो वर्धते सोग्रगन्ध्यसृक् ॥१४२॥
दंशेऽक्षिगौरवं मूर्च्छा स रुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषार्दितः ॥१४३॥

दूषीविषैः कीटैः દૂષીવિષ કીટોથી दूषीविष कीटोंसे, दष्टम् કરડાયેલ काटा हुआ, गात्रम् અંગ अंग, रक्तम् રાતું लाल, सितम् ધોળું श्वेत, कृष्णम् કાળું काला, श्यावम् वा કે શ્યામ या श्याम, पिडकान्वितम् પિડકાવાળું पिड़कावाला, सकण्डू- કણ્ડૂ कण्डू, दाह- દાહ दाह, वीसर्प- વીસર્પ वीसर्प, पाकि અને પાકવાળું થાય છે और पाकवाला होता है, तथा તેમજ एव, कुथितम् स्यात् સડી જાય છે सड़ जाता है. प्राणहरम् પ્રાણહર કીટોથી કરડાયેલા પુરુષનાં प्राणहर कीटोंसे काटे हुए पुरुषके, लिङ्गम् લક્ષણો लक्षणों, शृणु સાંભળો सुनो, सर्पदष्टे સાપ ડસતાં सर्पके काटने पर. यथा જેવો जैसा, सोग्रगन्ध्यसृक् ઉગ્ર ગન્ધયુક્ત રક્તવાળો उग्रगन्धयुक्त रक्तवाली शोथः સોજો सूजन, वर्धते વધે છે बढ़ती है, दंशे તેવો સોજો પ્રાણહર કીટો કરડતાં વધે છે वैसी सूजन प्राणहर कीटोंके काटने पर बढ़ती है, अक्षि- આંખમાં आंखोंमें, गौरवम् ગૌરવ भारीपन, मूर्च्छा તેમજ મૂર્ચ્છા થાય છે एवं मूर्च्छा होती है, रुगार्तः અને વેદનાથી પીડાયેલો और वेदनासे पीड़ित, सः તે પુરુષ वह पुरुष, श्वसिति अपि હાંફે છે हांफता है, दूषीविषार्दितः દૂષીવિષ કીટોથી કરડાયેલો પુરુષ दूषीविषसे काटा हुआ मनुष्य, तृष्णारुचि- તૃષ્ણા અને અરુચિથી तृष्णा और अरुचिसे, परीतः च भवेत् વ્યાપ્ત થાય છે व्याप्त होता है ॥ १४१-१४३ ॥

141-143. The area bitten by the worms causing chronic poisoning, gets red, pale, black or dark in color, and covered with pimples and is afflicted with pruritus, burning, acute spreading affection, suppuration and putrefaction. Now hear the signs of the bite which leads to death. On the site of the bite, the same type of swelling develops as in the case of snake-bite, accompanied with bleeding and strong smell. The patient suffers from heaviness in the eyes, fainting, pain, dyspnea thirst and anorexia, when bitten by creaturs causing slow-poisoning.

लूतादष्टलक्षणम्—

दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेदशोथज्वरान्वितम् ॥१४४॥
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ।

दंशस्य દંશના दंशके, मध्ये મધ્યમાં मध्यमें, यत् જો यदि, कृष्णम् કાળો काला, श्यावम् वा અથવા શ્યાવ अथवा श्याम, जालकावृतम् જાલથી આવૃત जालयुक्त, दग्धाकृति બળેલા જેવો दग्धके सदृश, भृशम् એકદમ बहुत, पाकि પાકી જનાર पकनेवाला, क्लेद-शोथ- ક્લેદ, સોજા क्लेद, शोफ, ज्वरान्वितम् तथा જ્વરથી

१४१. पिडकान्वितम्—पिडकाचितम् (छ.)
,, दाह—राग (ब.)
१४२. दष्टे—दष्टे (छ.)
,, प्राणहरं—प्राणहरैः (फ.)
,, यथा—तथा (ध.)
,, शोथो—शोफो (फ.)
,, वर्धते सोग्रगन्ध्यसृक्—वर्धते चक्षुगौरवम् (ध.)
१४३. दंशे—शिरो (त.)

१४४ दग्धाकृति—दीर्घाकृति (फ.)
,, दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेदशोथज्वरान्वितम्—दद्रुाकृति भृशं पाकक्लेदकोथज्वरान्वितम् (ध.)
,, पाकि क्लेदशोथ—पाकक्लेदकोथ (ध.)
,, शोथ—कोथ (ब.)

युक्त भाग होय तो और ज्वरसे युक्त भाग हो तो, तम् ते रोगी वह रोगी, दूषीविषाभिः दूषीविषयुक्त दूषीविषवाली, लूताभिः लूताओथी लूताओंसे, दष्टम् डसायेल छे काटा हुआ है, इति एम ऐसा, निर्दिशेत् निर्देश करवो निर्देश करे ॥ १४४½ ॥

144-144½. When there is in the centre of the bite, a net work- like black or dark patch resembling a burn, and accompanied with excessive suppuration, sloughing, swelling and fever, it should be diagnosed to be a bite by a spider causing slow-poisoning.

सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥१४५॥
शोफः श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहिक्काशिरोग्रहाः १४६

तासाम् ते उन, **सर्वासाम् एव** सघळी लूताओनां सब लूताओंके, **दंशे च** दंशमां थतां दंशमें होनेवाले, **लक्षणम्** लक्षण लक्षण, **उच्यते** कहेवाय छे कहे जाते हैं, **शोफः** सोजो सूजन, **श्वेतासिताः** सफेद, काळी सफेद, काली, **रक्ताः** राती लाल, **पीताः वा** के पीळी और पीली, **पिडकाः** पिडकाओ फुन्सियाँ, **ज्वरः** ज्वर ज्वर, **प्राणान्तिकः** तथा प्राणान्तिक तथा प्राणघातक, **श्वासः** श्वास श्वास, **भवेत्** थाय छे होते हैं, **दाह-** तेमज दाह एवं दाह **हिक्का-** हेडकी हिक्का, **शिरोग्रहाः** अने शिरोग्रह पण थाय छे और शिरोग्रह भी होते हैं ॥ १४५ १४६ ॥

145-146. Here are described the symptoms of the bite by all kinds of poisonous spiders. There occur swelling, pimples of pale, black red or yellow color, fever, terminal dyspnea, burning, hiccup and stiffness of the head.

१४६ भवेच्छ्वासो दाहहिक्काशिरोग्रहाः—भवेद्दाहो श्वासहिक्काशिरोग्रहाः (क ख)

,, ,, प्राणान्तिकाभिः सश्वासः दाहहिक्काशिरोग्रहाः (क.)

मूषिकविषलक्षणम्—

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥१४७॥

आखु- उंदरना चूहेके, **दूषीविषार्दिते** दूषीविषथी पीडितमां दूषीविषसे पीडितमें, **आदंशात्** दंशमांथी दंशमेंसे, **पाण्डु** पांडु वर्णनुं पाण्डु वर्णका, **शोणितम्** लोही वहे छे रक्तका स्राव होता है, **मण्डलानि** अने मंडळ और चकत्ते, **ज्वरः** ज्वर ज्वर, **अरुचिः** अरुचि अरुचि, **लोमहर्षः च** रोमहर्ष रोमहर्ष, **दाहः च** तथा दाह और दाह, **अपि** पण थाय छे भी होते हैं ॥ १४७ ॥

147. Immediately after a bite by a rat causing slow-poisoning, pale blood flows out; circular patches on the body appear as well as fever, anorexia, horripilation and burning.

मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥१४८॥

असाध्य- असाध्य असाध्य, **मूषिकैः** उंदरोथी दंश थतां चूहोंके काटने पर, **मूर्च्छा-** मूर्च्छा मूर्च्छा, **अङ्गशोथ-** अंगशोथ अंगशोथ, **वैवर्ण्य-** विवर्णता विवर्णता, **क्लेद-** क्लेद क्लेद, **शब्दाश्रुति-** बोलेलानुं अश्रवण शब्द सुनाई न देना, **ज्वराः** ज्वर ज्वर, **शिरोगुरुत्वम्** माथानुं भारे थवुं शिरका भारीपन, **लाला-** लाळ लाला, **असृक्छर्दिः च** अने लोहीनी उलटी थाय छे और रक्तका वमन होते हैं ॥ १४८ ॥

148. Fainting, edema of the limb, discoloration, sloughing, deafness, fever, heaviness in the head, ptyalism and hematemesis are the symptoms of the incurable type of rat-bite.

१४७, दाहश्च—मोहश्च (ख.)

कृकलासकदष्टलक्षणम्—

**श्यावत्वमथ कार्ष्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहः पुरीषभेदश्च दष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥१४९॥**

कृकलासकैः કાંકીડાથી गिरगटके, **दष्टे** ડસાતાં काटने पर, **श्यावत्वम्** શ્યાવતા श्यावता, **कार्ष्ण्यम्** કૃષ્ણતા कृष्णता, **अथवा** અથવા अथवा, **नानावर्णत्वम् एव वा** જુદા જુદા વર્ણથી યુક્તપણું भिन्न भिन्न वर्णसे युक्त होना, **मोहः** મોહ मोह, **पुरीषभेदः च** અને પુરીષભેદ और मलभेद, **स्यात** થાય છે होते हैं ॥ १४९ ॥

149. Dark or black coloration or variegated coloration stupefaction and passing of loose motions are the symptoms of the bite of a chameleon.

वृश्चिकदष्टलक्षणम्—

**दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥१५०॥**

वृश्चिकस्य વીંછીનું बिच्छूका, **विषम्** ઝેર विष, **आदौ तु** પ્રથમ प्रथम, **अग्निः** અગ્નિની अग्निकी, **इव** પેઠે भांति, **दहति** દાહ કરે છે जलन करता है, **भिनत्ति इव** જાણે ભેદતું હોય એમ લાગે છે भेदन करता हो ऐसा प्रतीत होता है, **आशु च** એકદમ शीघ्र, **ऊर्ध्वम्** ઊંચે ऊपरकी ओर, **याति** જાય છે जाता है, **पश्चात् तु** અને પછી और आखिरमें, **दंशे** દંશમાં दंशस्थानमें, **तिष्ठति** આવે છે आ जाता है ॥ १५० ॥

150. The poison of the scorpion causes burning like fire and then a cutting pain rapidly spreads upwards; but afterwards it gets localized in the area of the bite.

**दष्टोऽसाध्यस्तु दृग्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥१५१॥**

असाध्यः અસાધ્ય असाध्य **विच्छूके, दष्टः** દંષ્ટ काटने पर, **नरः तु** પુરુષ मनुष्य, **दृग्घ्राण-** दृष्टि, नाक दृष्टि, नासिका, **रसनोपहतः** અને જીભના ઉપઘાતવાળો और रसनाके उपघातवाला, **पतद्भिः** અને ખરતા માંડેલા और पड़ने लगते, **मांसैः** માંસથી मांससे, **अत्यर्थम्** અતિશય अत्यन्त, **वेदनार्तः** વેદનાથી પીડાયેલો **र्थर्थ** वेदनासे पीड़ित होकर, **असून्** પ્રાણ प्राणोंको, **जहाति** તજે છે त्याग करता है ॥ १५१ ॥

151. A person stung by the incurable type of scorpion looses the function of sight, smell and taste accompanied with the sloughing of tissues and great pain and gives up his life

कणभदष्टलक्षणम्—

**विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥१५२॥**

कणभैः કણભથી कणभसे, **दष्टे** ડસાતાં काटने पर, **विसर्पः** વિસર્પ विसर्प, **श्वयथुः** સોજો शोथ, **शूलम्** શૂળ शूल, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **अथ अपि** અને और, **छर्दिः च** ઉલટી वमन, **लक्षणम्** એ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं, **दंशः च एव** અને દંશસ્થાન और दंशस्थान **विशीर्यते** ખરતું જાય છે गिरने लगता है ॥१५२॥

152. Acute spreading affection, edema, colic, fever and vomiting are the symptoms of the sting of a poisonous hornet. The site of the sting sloughs away.

उच्चिटिङ्गदष्टलक्षणम्—

**हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥१५३॥**

---

१४९ पुरीषभेदश्च पुरीषभेदो वा (ग.)
,, पुरीषभेदश्च दष्टे स्यात् कृकलासकैः—वर्चसो भेदो दष्टस्य स्यात् कृकण्टकैः (ग.)
,, कृकलासकैः—कृकण्टकैः (अ. ग.)

१५१. दृग्घ्राण—दृग्घ्राण (ग.)

उच्चिटिङ्केन ઉચ્ચિટિંગથી उच्चिटिंग के, दष्टः ડસાયેલ काटनेपर, हृष्टरोमा ઊભાં થયેલાં રૂંવાડાંવાળો रोमाञ्चित, स्तब्धलिङ्गः સ્તબ્ધ લિંગવાળો स्तब्ध लिङ्गवाला, भृशार्तिमान् અને બહુ પીડાયુક્ત મનુષ્ય और अत्यन्त पीड़ावाला मनुष्य, अङ्गानि અંગોને अंगोंको, शीतोदकेन ઠંડા પાણીથી शीतल जलसे, सिक्तानि इव સિંચિત થયેલાં परिषेचन किये हुएकी भांति मन्यते માને છે मानता है ॥ १५३ ॥

153. The person stung by the crab is afflicted with horripilation, rigidity of the phallus, excessive pain, and feels as if his body were affused with cold water

सविषमण्डूकदष्टलक्षणम्—

एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुक् स्यात् पीतकः सतृट् ।
छर्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥१५४॥

एकदंष्ट्रार्दितः એક દાઢના દંશથી પીડાયેલો મનુષ્ય एक दाढ़के दंशसे पीडित मनुष्य, सरुक् शूनः પીડાથી યુકત સોજાવાળો पीड़ासे युक्त शोथवाला पीतकः પીળો पीला, सतृट् અને તૃષાયુક્ત और तृषायुक्त स्यात् થાય છે होता है, छर्दिः તેને ઉલટી થાય છે के आती है, निद्रा च તથા નિદ્રા આવે છે तथा निद्रा आती है, सविषैः मण्डूकैः दष्टलक्षणम् આ લક્ષણો વિષયુક્ત દેડકાઓના દંશથી થાય છે ये लक्षण विषयुक्त मेंडकके काटने पर होते हैं ॥ १५४ ॥

154. If, in the bite by a poisonous toad, only a single fang has pierced, there is edema accompanied with pain, icteric tinge of the body and thirst; vomiting and drowsiness are the symptoms of the bite by all types of poisonous frogs

सविषमत्स्यजलौकादष्टलक्षणम्—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहशोफरुजस्तथा ।
कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥१५५॥

सविषाः વિષયુક્ત विषयुक्त, मत्स्याः तु માછલીઓ मछलियां, दाह- દાહ दाह, शोफ- સોજો शोफ, रुजः અને પીડા કરે છે और दर्द करती हैं, तथा तथा तथा, सविषाः વિષયુક્ત विषयुक्त, जलौकसः तु જળો जौंक, कण्डूम् કંડૂ खुजली, शोफम् સોજો शोफ, ज्वरम् જ્વર ज्वर, मूर्च्छाम् અને મૂર્ચ્છા और मूर्च्छा, कुर्युः કરે છે करती हैं ॥ १५५ ॥

155. Poisonous fishes cause burning, edema, and pain; while the poisonous leeches cause itching, edema, fever and fainting.

गृहगोधिका-शतपदीदष्टलक्षणम्—

दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोधिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥१५६॥

गृहगोधिका तु ગરોળી छिपकली, दाह- દાહ दाह, तोद- તોદ तोद, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, शोथकरी અને સોજો કરે છે और शोथ करती है, शतपदी- તથા કાનખજૂરાનું गोजरका, विषम् વિષ विष, दंशे દંશમાં दंशस्थानमें, स्वेदम् સ્વેદ स्वेद, रुजम् પીડા रुजा, दाहम् અને દાહ और दाह, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ १५६ ॥

156. The poisonous house-lizard causes burning, pricking pain, sweating and edema; the poison of the centiped causes local sweating, pain and burning in the site of the sting.

मशकदष्टलक्षणम्—

कण्डूमान्मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥१५७॥

१५४. एकदंष्ट्रार्दितः-एकदंष्ट्रायतः (फ.)
,, ,, -एकदंष्ट्रापितः (फ.)
,, पीतकः सतृट्-पीतकस्त्विषा (फ.)

१५६. दाहतोदस्वेदशोथकरी तु-विदाहं दवथुं तोदं मूर्च्छां च (व.)
,, दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गृहगोधिका विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गलगोलिका (ग.)
,, ,, -विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं तु गृहगोधिका (घ. फ.)
,, गृहगोधिका-गलगोडिका (ख. घ. ड. त.)
,, कुर्याच्छतपदीविषम्-करोति च शतापदी (ड.)

मशकैः મચ્છરોના દંશથી मच्छरोंके दंशसे, कण्डूमान् ખરજવાળી खुजलीवाला, मन्दवेदनः तथा મંદ પીડાવાળી तथा मन्द वेदनावाला, ईषत् થોડો थोडासा, शोथः સોજો शोथ, स्यात् થાય છે होता है, असाध्य- અસાધ્ય असाध्य, मशकक्षतम् મચ્છરનો દંશ मच्छरका दंश, असाध्य- અસાધ્ય असाध्य, कीट- કીટના દંશ कीटदंशके, सदृशम् જેવો હોય છે सदृश होता है ॥ १५७ ॥

157. The sting of the mosquito causes slight ædema with itching and mild pain; but the incurable sting of a mosquito has all the characteristics of an incurable sting of any insect.

मक्षिकादष्टलक्षणम्—

सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् १५८

मक्षिकादंशे માખીના દંશ ઉપર मक्षिकाके दंश पर, सद्यः એકદમ शीघ्र, प्रस्राविणी સ્રાવવાળી स्राववाली, श्यावा શ્યાવ काली, दाह- દાહ दाह, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, ज्वरान्विता અને જ્વરવાળી और ज्वरवाली, पीडका પિડકા થાય છે पिडका होती है, तासाम् તેઓમાં उनमें, स्थगिका तु સ્થગિકા માખી તો स्थगिका नामकी मक्षिका तो, असुहृत् પ્રાણ હરે છે प्राणोंको हरती है ॥ १५८ ॥

158. Immediate bleeding, dark coloration, burning sensation, fainting, fever and pimples are caused by the fly-sting; the sting of the 'Sthagika' fly (tse-tse) is fatal.

स्थान-काल-स्वभाव-प्रदेशैः सर्पदष्टानामसाध्यत्वम्—

श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥१५९॥

न सिध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥१६०॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मसु ।

श्मशान- સ્મશાનમાં श्मशानमें, चैत्य- ચૈત્યમાં चैत्यमें, वल्मीक- રાફડામાં वल्मीकमें, यज्ञ- યજ્ઞમાં यज्ञमें आश्रम- આશ્રમમાં आश्रममें, सुरालये દેવમંદિરમાં देवालयमें, पक्षसन्धिषु- પક્ષની સંધિઓમાં पक्षकी सन्धिमें, सार्धरात्रे અર્ધી રાત્રે अर्धरात्रिमें, मध्याह्ने મધ્યાહ્ને मध्याह्नमें, अष्टमीषु च આઠમને દિવસે अष्टमीके दिन, पाषण्डायतनेषु च અને પાખંડીઓના સ્થાનમાં और पाखण्डियोंके स्थानमें, दष्टाः ડસાએલ काटे हुए, नराः મનુષ્યો मनुष्य, न सिध्यन्ति સાધ્ય થતા નથી नहीं बचते, तथा तथा तथा, दृष्टि- દૃષ્ટિ दृष्टि श्वास- શ્વાસ श्वास, मलस्पर्श- મલ તથા સ્પર્શમાં मल और स्पर्शमें, विषैः વિષથી युक्त विषसे युक्त, आशीविषैः આશીવિષના आशीविषके, संप्राप्ताः સંસર્ગવાળા सम्पर्कवाले, सर्वेषु तथा બધાં तथा सब, मर्मसु મર્મોમાં मर्मस्थानमें, दष्टाः ડસાયેલ મનુષ્યો काटे हुए मनुष्यों, आशु એકદમ शीघ्र, नश्यन्ति નાશ પામે છે नष्ट होते हैं ॥ १५९-१६०½ ॥

159-160½. The persons bitten in the cremation ground or under the tutelary tree or on an ant-hill or in the place of sacrifice or a hermitage, or temple or at the conjunction of the two fortnights i. e. new moon and full moon days, or at mid-noon and mid-night or on the eighth day of the fortnight or in the houses of people who have no faith in the vedas, prove incurable. Those who come in contact with the sight, breath, excretions and the touch of those violently poisonous celestial snakes, as also those that are bitten in their vital parts by serpents, perish quickly.

१५८. ज्वरान्विता-रुजान्विता (ब.)
,, स्थगिका—स्थपिका (फ.)
,, ,, —छपिका (फ.)
१५९. मध्याह्ने सार्धरात्रे—मध्याह्नेष्वर्धरात्रे (ब. फ.)
१६०½. सर्वेषु—सर्वे (क.)

सर्पाणां कालादिभेदेन तीक्ष्णमन्दविषत्वम्—

(येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च)
भीतमत्ताबलोष्णक्षुत्तृषार्ते वर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा ॥१६२॥

येन केन ગમે તે किसी, अपि પણ भी, **सर्पेण** સર્પથી सांपसे, **सर्वः** સર્વ રીતનો सब प्रकारके, **एव** આવો જ ऐसे ही, **संभवः च** સંભવ છે होनेका संभव है, **भीत- मत्त-** બીધેલ, મત્ત भीत, मत्त, **अबल-** અબલ अबल, **उष्ण-** ઉષ્ણાર્ત उष्ण-प्रकृति, **क्षुत्-** ભૂખ क्षुधा, **तृषार्ते** तथा तरसथी पीडानारमां तथा प्याससे पीड़ितमें, **विषम्** विष विष, **वर्धते** વધે છે बढ़ता है. **तुल्यौ च** તેમજ સમાન एवं समान. **प्रकृतिकालौ प्राप्य** પ્રકૃતિ તથા કાલને પામી प्रकृति तथा कालको पाकर, **विषम्** विष વધે છે विष बढ़ता है. **अन्यथा** ભિન્ન પ્રકૃતિ તથા કાળને પામી भिन्न प्रकृति तथा कालको पाकर, **अल्पम्** ઓછું વધે છે थोड़ा बढ़ता है ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. All these symptoms may appear as the result of any type of serpent-bite too. The toxic condition is aggravated if the person is alarmed, intoxicated, weak or afflicted with hunger and thirst, and also if aided by the favourable conditions of the habitus of the person and the season. The symptoms are mild if the conditions are otherwise.

वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥

वारि- विप्रहताः પાણીથી વિઘાત પામેલ पानीसे आहत हुए, **क्षीणाः** ક્ષીણ क्षीण, **भीताः** બીધેલા डरे हुए, **नकुल- निर्जिताः** નોળિયાથી જિતાયેલ नेवलोंसे परास्त हुए, **वृद्धाः** વૃદ્ધ वृद्ध, **बालाः** બાળક बालक, **त्वचः मुक्ताः** અને કાંચળી કાઢેલા और त्वचामुक्त, **सर्पाः** સર્પો सांपोंको, **मन्दविषाः** મંદ વિષવાળા मन्दविष, **स्मृताः** કહ્યા છે कहे हैं ॥ १६३ ॥

163. The snakes that are buffeted about by waters, that are emaciated, frightened, that have escaped from a mongoose, that are very aged or very young, or that have shed their skin, are considered to be mildly poisonous.

सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पो विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥१६४॥

सर्पः સર્પ सर्प, **क्रोधात्** ક્રોધથી क्रोधसे, **सर्वदेहाश्रितम्** આખા દેહમાં સ્થિત संपूर्ण देहमें स्थित, **विषम्** વિષને विषको, **विमुञ्चति** બહાર કાઢે છે त्याग देता है, **आहारहेतोः वा** આહાર માટે आहारके हेतु से, **भयात् वा** અથવા ભયથી वा भयसे, **तत् एव** તે વિષ वह विष **न प्रमुञ्चति** બહાર કાઢતો નથી नहीं त्यागता ॥ १६४ ॥

164. When enraged, the snake emits all the poison available in its entire body while it does not emit anything like the same quantity, when it bites for securing its food or when in fright.

कीटानां वातोल्बणादित्वम्—

वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥

सवृश्चिकाः વીંછીસહિત बिच्छुओंके साथ, **उच्चिटिङ्गाः** ઉચ્ચિટિંગ उच्चिटिंग, **प्रायः** ઘણું કરી प्रायः, **वातोल्बण-** વાતપ્રધાન वातप्रधान, **विषाः** વિષવાળા હોય છે विषवाले होते हैं, **कीटाः** કીટો कीट, **वातपित्तोल्बणाः** વાતપિત્તપ્રધાન વિષવાળા वातपित्तप्रधान विषवाले, **कणभादयः** અને કણભ વગેરે और कणभादि, **श्लैष्मिकाः** કફપ્રધાન વિષવાળા હોય છે कफप्रधान होते हैं ॥ १६५ ॥

165. The poison of the crabs and scorpions is mostly vata-provoking.

१६२. प्राप्याल्पमन्यथा—प्राणाल्पमन्यथा (च.)

१६५. उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः—उच्चिटिङ्गाश्च वृश्चिकाः (क.)
,, कणभादयः—कणभासवः (छ.)

The poison of insects provokes the vata and pitta, and the poison of hornets and other insects provokes kapha.

यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥१६६॥

यस्य જે જિસ, **यस्य हि** જે જિસ, **दोषस्य** દોષના दोषके, **लिङ्गाधिक्यानि** લક્ષણો અધિક લક્ષણ अधिक, **लक्षयेत** દેખાય देखे, **तस्य** તે उस, **तस्य** તે દોષથી उस दोषके, **विपरीतगुणैः** વિપરીત ગુણવાળાં विपरीत गुणवाले, **औषधैः** ઔષધોથી औषधोंसे, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **कुर्यात्** કરવી करे ॥ १६६ ॥

166. The physician should carry out treatment with the medication that is antagonistic in qualities to the type of the predominance of humor observed by its symptoms.

वातिकविषलक्षणम्—

हृत्पीडोर्ध्वानिलः स्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥१६७॥

वातिके વાતપ્રધાન वातप्रधान, **विषे** વિષમાં विषमें, **हृत्पीडा** હૃદયની પીડા हृदयमें पीड़ा, **ऊर्ध्वानिलः** ઊર્ધ્વવાત ऊर्ध्ववात, **स्तम्भः** સ્તંભ स्तम्भ, **सिरायामः** સિરાયામ सिराओंका संकोच, **अस्थिपर्वरुक्** હાડકાં અને પર્વની પીડા अस्थि और संधियोंमें पीड़ा, **घूर्णन-** ચક્કર આવવી चक्कर आना, **उद्वेष्टनम्** ગોટલા ચડવા ऐंठन, **गात्रश्यावता च** તથા ગાત્રનું શ્યામપણું એ લક્ષણો થાય છે और गात्रोंमें श्यामवर्णता ये लक्षण होते हैं ॥ १६७ ॥

167. Cardiac pain, impeded breathing, rigidity, dilatation of vessels, pain in the bones and joints, tremors and cramps and dusky coloration of the body are the symptoms of the poison of the vata-provoking type.

पैत्तिकविषलक्षणम्—

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।
दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥१६८॥

पैत्तिके પિત્તપ્રધાન વિષમાં पित्तप्रधान विषमें, **संज्ञानाश-** સંજ્ઞાનાશ संज्ञानाश, **उष्णनिश्वासौ** ઉષ્ણ નિશ્વાસ उष्ण निश्वास, **हृद्दाहः** હૃદયમાં દાહ हृदयमें दाह, **कटुकास्यता** મોઢામાં કટુતા मुखकी कटुता, **दंशावदरणम्** દંશ ફાટવો दंशका फटना, **रक्तपीतः च** અને રાતો તથા પીળો और लाल और पीला, **शोथः** સોજો એ લક્ષણો થાય છે शोथ ये लक्षण होते हैं ॥१६८ ॥

168. Loss of consciousness, hot breath, heart-burn, pungent taste in the mouth, sloughing of tissue in the region of the bite, edema and red and yellow coloration are caused by the poison of the pitta-provoking type.

श्लैष्मिकविषलक्षणम्—

वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ॥१६९॥

सशैत्य- શીતળતા शैत्य, **मुखमाधुर्यैः** તથા મુખની મધુરતા तथा मुखकी मधुरतासे, **वमि-** તેમજ ઉલટી एवं वमन, **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **हृल्लास-** હૃલ્લાસ हृल्लास, **प्रसेक-** પ્રસેક प्रसेक, **उत्क्लेश-** ઉત્ક્લેશ उत्क्लेश, **गौरवैः** અને ગુરુતા એ લક્ષણોથી और गुरुता इन लक्षणोंसे, **विषम्** વિષને विषको, **श्लेष्माधिकम्** કફપ્રધાન कफप्रधान, **विद्यात्** જાણવું जाने ॥ १६९ ॥

169. The physician should recognise the poison to e principally provocative of kapha, by the symptoms

१६६. लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत—लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत (ग. छ. थ.)

१६८. दंशावदरणं—मांसावदरणं (ग. घ. न.)

१६९. गौरवैः—पीनसैः (क)

of nausea, ptyalism, retching, heaviness and cold and sweet taste in the mouth.

कीटविषचिकित्सा—

खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदो नाडीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥१७०॥

वातिके વાતપ્રધાન વિષમાં वातप्रधान विषमें, खण्डेन च ખાંડથી खांडका, व्रणालेपः વ્રણ ઉપર લેપ व्रण पर लेप, तैलाभ्यङ्गः च તેલનો અભ્યંગ तेलकी मालिश, नाडी- નાડી नाड़ी, पुलाकाद्यैः અને પુલાક વગેરેથી और पुलाक आदिसे, स्वेदः સ્વેદન स्वेदन, बृंहणः च અને બૃંહણ और बृंहण, विधिः વિધિ विधि, हितः હિતકારી છે हितकारक हैं ॥ १७० ॥

170. In poison of vata-provoking type the treatment should be application of the syrup of sugar-candy to the wound, inunction with oil, sudation with kettle-sudation procedure or poultices with pulaka grain etc., and the administration of the roborant therapy.

सुशीतैः स्तम्भयेत् सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥१७१॥

सुशीतैः બહુ ઠંડા अधिकशीतल, सेकैः પરિષેક परिषेक, प्रदेहैः च અને લેપોથી और प्रदेहसे, अपि પણ भी, पैत्तिकम् પિત્તપ્રધાન વિષ पित्तप्रधान विषको, स्तम्भयेत् રોકવું रोकना चाहिए, लेखन- અને લેખન और लेखन, छेदन- છેદન छेदन, स्वेद- સ્વેદન स्वेदन, वमनैः તથા વમનો વડે तथा वमनसे, श्लैष्मिकम् કફપ્રધાન વિષને कफप्रधान विषको, जयेत् જીતવું जीते ॥ १७१ ॥

171. The poison of the pitta-provoking type should be arrested with cold affusions and applications; and that of the kapha-provoking type should be subdued with scarification, excision, sudation or with vomition.

विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
अवृश्चिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः ॥१७२॥

अवृश्चिक-उच्चिटिङ्गेषु વીંછી અને ઉચ્ચિટિંગનાં વિષ સિવાય विच्छू और उच्चिटिंगके विषके बिना, सर्वस्थान- સર્વ સ્થાન सर्वस्थानोंमें, गतेषु च ગત पहुंचे, सर्वेषु સર્વ सब, विषेषु च વિષોમાં विषोंमें, अपि પણ भी, प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, शीतः શીતળ शीतल, विधिः विधि विधि, हितः હિતકર્તા છે हितकर होती है ॥ १७२ ॥

172. In all cases of poison except those of the scorpion and the crab, affecting any part of the body, cooling remedies are generally beneficial.

वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
सेकांश्चोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानं च सर्पिषः ॥१७३॥

वृश्चिके વીંછીના વિષમાં बिच्छूके विषमें, स्वेदम् સ્વેદન स्वेदन, घृतेन ઘી घी, लवणेन च અને સિંધવથી और नमकसे, अभ्यङ्गम् અભ્યંગ अभ्यंग, उष्णान् ગરમ गरम, सेकान् च પરિષેચનો परिषेक, सर्पिषः અને ઘીનાં और घीके, भोज्यम् ભોજન भोजन, पानम् च તથા પાનને और पानका, प्रयुञ्जीत ભોજવાં प्रयोग करना चाहिए ॥ १७३ ॥

173. In cases of scorpion poison, sudation, inunction with ghee and rock salt, hot affusions and eating articles prepared in ghee and potion of ghee are beneficial.

एतदेवोच्चिटिङ्गेऽपि प्रतिलोमं च पांशुभिः ।
उद्वर्तनं सुखाम्बुष्णैस्तथाऽवच्छादनं घनैः ॥१७४॥

१७०. खण्डेन च—पिण्याकेन (ब.)
,, ,, —गुडेन च (क.)

१७३. वृश्चिके—कार्श्चिके (ब.)

उच्चिटिङ्के ઉચ્ચિટિંગના વિષમાં उच्चिटिंगके विषमें, अपि પણ भी, एतत् एव એની એજ વિધિ કરવી यही चिकित्सा करे, सुखाम्बुभिः નવશેકા પાણીથી ગરમ કરેલ सुहाते हुए गरम जलसे गरम की हुई, घनैः घन बहुतसी, पांशुभिः ધૂળથી धूलसे, प्रतिलोमम् દંશ પર પ્રતિલોમ दंश पर प्रतिलोम, उद्वर्तनम् च ઉદ્વર્તન કરવું उबटन करना चाहिए, तथा તથા तथा, अवच्छादनम् દંશને ઢાંકી દેવો જોઈએ दंशको ढांप देना चाहिए ॥ १७४ ॥

174. The same treatment should be done in the case of the crab in addition the use of friction-massage in the reverse direction to the course of the poison, with sand and genially warm water and covering of the area with a thick coating of the same is recommended.

सविषकुक्कुरादिदष्टलक्षणम्—

श्वा त्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापी लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत् ॥ १७५ ॥

त्रिदोषप्रकोपात् ત્રિદોષના પ્રકોપથી त्रिदोषके कोपसे, तथा તથા तथा, धातुविपर्ययात् ધાતુની વિષમતાથી धातुके विपर्ययसे, श्वा तु કૂતરો कुत्ता, शिरोऽभितापी માથાના અભિતાપવાળો सिरके अभितापवाला, लालास्रावी લાળના સ્રાવવાળો लालाके स्रावबाला, तथा અને और, अधोवक्त्रः નીચા મુખવાળો नीचे रखे हुए मुखवाला, भवेत् થાય છે होता है ॥ १७५ ॥

175. In the case of a dog-bite, consequent upon humoral tridiscordance and vitiation of the body elements, there occur burning in the head, ptyalism and drooping of the head.

अन्येऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृषामूर्च्छाकरा मताः ॥ १७६ ॥

अन्ये બીજા अन्य, अपि પણ भी, एवम्-विधाः એવા પ્રકારના इसी प्रकारके, व्यालाः હિંસક પ્રાણીઓના દંશો हिंसक पशुके दंश, कफ-वात-प्रकोपणाः કફ તથા વાતનો પ્રકોપ કરનારા कफ तथा वातके प्रकोपको करनेवाले, हृच्छिरोरुक् હૃદયરોગ, શિરોરોગ हृदय और शिरमें पीड़ा, ज्वर-स्तम्भ જ્વર, જકડાટ ज्वर, स्तब्धता, तृषा- તરસ प्यास, मूर्च्छाकराः मताः અને મૂર્ચ્છા કરનારા મનાય છે और मूर्च्छा करनेवाले माने जाते हैं ॥ १७६ ॥

176. Many other fierce animals whose bites are provocative of kapha and vata are known to cause cardiac pain, headache, fever, stiffness, thirst and fainting.

सविषदंशस्य निर्विषदंशस्य च लक्षणम्—

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाहरागरुक्पाकाः शोफो ग्रन्थिनिकुञ्चनम् ॥ १७७ ॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७८ ॥

सविषे વિષવાળા દંશમાં विषैले दंशमे, कण्डू- ખરજ ખુજલી, निस्तोद- તોદ तोद, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, सुप्ति- સુપ્તતા सुप्तता, क्लेद- ક્લેદ क्लेद, उपशोषणम् ઉપશોષણ उपशोषण, विदाह- વિદાહ विदाह, राग- રાગ लालिमा, रुक्- પીડા रुजा, पाकाः પાક पाक, शोफः સોજો सूजन, ग्रन्थि- ગ્રંથિની ઉત્પત્તિ ग्रन्थिकी उत्पत्ति, निकुञ्चनम् અંગનો સંકોચ अङ्गका संकोच, दंशावदरणम् દંશનું ફાટી જવું दंशका फटना, स्फोटाः સ્ફોટ फोड़े, कर्णिका કર્ણિકા कर्णिका, मण्डलानि च મંડલ मण्डल, ज्वरः च અને જ્વર और ज्वर, लिङ्गम् એ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं, निर्विषे तु અને વિષરહિત દંશમાં विषरहित दंशमें विपरीतम् ઉલટાં લક્ષણો થાય છે विपरीत लक्षण होते हैं ॥ १७७ १७८ ॥

१७५. शिरोऽभितापी लालास्राव्यधोवक्त्रस्तथा भवेत्—शिरोऽभितापलालास्रावाधोवक्त्रत्वमेव च (पा. ल.)

१७७. क्लेदोपशोषणम्—क्लेदोपदूषणम् (पा.)
,, ग्रन्थिनिकुञ्चनं—ग्रन्थिनिकुञ्चनं (पा.)

177-178. Itching, pricking pain, discoloration, numbness, discharge, dehydration, burning, red coloration, pain, suppuration, swelling, formation of knots on the body, contraction, local cracks in the bite, boils, nodes, rounded patches and fever are the symptoms of a poisonous bite; the opposite symptoms are those of a non-poisonous bite.

विषे हृद्दिाहप्रसेकयोश्चिकित्सा—

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।
पूर्वोक्ता विधिमन्यं च यथावद्ब्रुवतः शृणु ॥१७९॥

तत्र તેઓમાં उनमें, यथावस्थम् અવસ્થા મુજબ अवस्थाके अनुसार, पूर्वोक्ताः પહેલાં કહેલા पूर्वोक्त, सर्वे उपक्रमाः બધા ઉપક્રમો सब उपक्रम, प्रयोज्याः स्युः યોજવા જોઈએ प्रयुक्त करने चाहिएं, अन्यम् અને બીજી और अन्य, विधिम् च વિધિ विधिको, यथावत् બરાબર यथावत्, ब्रुवतः કહેતા એવા મારી પાસેથી कहेते हुए मुझसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १७९ ॥

179. In these conditions all the procedures already described are to be applied to suit each condition. Listen as I describe other measures.

हृद्दिाहे प्रसेके वा विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥१८०॥

हृद्दिाहे હૃદયમાં દાહ हृदयमें दाह, प्रसेके वा અથવા પ્રસેક થતાં और प्रसेक होने पर, यथावस्थम् અવસ્થા મુજબ अवस्था अनुसार, भृशम् ફરી ફરી पुनः पुनः, विरेक-वमनम् વિરેચન અને વમન विरेचन और वमन, प्रयोक्तव्यम् યોજવાં करने चाहिएं, शुद्धे શુદ્ધ થતાં शुद्ध हो जाने पर, संसर्जन-क्रमः સંસર્જનક્રમ કરાવવો संसर्जनक्रम करावे ॥ १८० ॥

१७९. पूर्वोक्ता-पूर्वोक्तं (च.)

180. In heart-burn or ptyalism, strong purgation or emesis should be given as indicated in the particular condition, and when the patient has been cleansed he should be given the rehabilitating diet.

विषे शिरोगते चिकित्सा—

शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥१८१॥

शिरोगते મસ્તકગત शिरोगत, विषे વિષમાં विषमें, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, बन्धुजीवस्य પુત્રંજીવ जीयापोता, भार्ग्याः चः ભારંગી भारंगी, असितस्य सुरसस्य च અને કાળી તુલસીનાં और काली तुलसीकी, मूलानि, મૂળીઆ जड़से, नस्तः નસ્યકર્મ नस्य, कुर्यात् કરવું देवे ॥ १८१ ॥

181. In a condition where the poison has reached the head, the wise physician should administer errhine prepared with the roots of putranjiva beetle killer and black holy basil.

दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ्मस्तके क्षते ।
उपधेयमधोदष्टस्योर्ध्वदष्टस्य पादयोः ॥१८२॥

अधः- નીચેના ભાગમાં नीचेके भागमें, दष्टस्य ડસાયેલ પુરુષના काटे हुए पुरुषके, मस्तके માથામાં मस्तकमें, क्षते क्षत કરી તે ઉપર क्षत करके उसके ऊपर, ऊर्ध्व- અને ઉપરના ભાગમાં और ऊपरके भागमें, दष्टस्य ડસાયેલ પુરુષના काटे हुए पुरुषके, पादयोः પગમાં क्षत કરી તે ઉપર पैरमें क्षत करके उसके ऊपर, दक्ष- કૂકડા मुर्गा, काक- કાગડા कौआ, मयूराणाम् કે મોરનું या मोरका, मांसासृक् રક્તયુક્ત માંસ रक्तयुक्त मांस, उपधेयम् મૂકવું रखना चाहिए ॥ १८२ ॥

१८२. उपधेयम्-मूर्ध्नि देयम् (च. ड. त. भ.)
,, उपधेयमधोदष्टस्योर्ध्वंदष्टस्य पादयोः—मूर्ध्नि देयमधोदष्टे मूर्ध्नि दष्टस्य पादयोः (द.)

182. If a person is bitten on the lower part of the body, i. e. the legs, then the flesh and the blood of the cock, crow and peacock should be placed over the scarified scalp; and if he is bitten on the upper part of the body, then on the soles of the feet.

विषे अक्षिगते चिकित्सा—

पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ।
पिष्टा रोहितपित्तेन घ्नन्त्यक्षिगतमञ्जनात् ॥१८३॥

पिप्पली- પીપર पिप्पली, **मरिच**- કાળાં મરી काली मिर्चे, **क्षार**- જવખાર क्षार, **वचा**- ઘોડાવજ वच, **सैन्धव**- સિંધવ सैंधानमक, **शिग्रुकाः** અને સરગવો એઓને और सहजन इनको, **रोहितपित्तेन** રોહિત મત્સ્યના પિત્તથી रोहित मत्स्यके पित्तसे, **पिष्टाः** પીસીને पीसकर, **अञ्जनात्** આંજવાથી તેઓ अञ्जन करनेसे वे, **अक्षिगतम्** અક્ષિગત વિષને अक्षिगत विषको, **घ्नन्ति** હણે છે नष्ट करते हैं ॥ १८३ ॥

183. The collyrium of the paste of long pepper, black pepper, alkali, sweet flag, rock salt and drum-stick mixed with the bile of the rohita fish cures poison that has reached the eyes.

विषे कण्ठगते चिकित्सा, विषे आमाशयगते चिकित्सा—

कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥१८४॥

कण्ठगते કંઠગત कंठगत, **विषे** વિષમાં विषमें, **ससिता**- સાકર चीनी, **क्षौद्रम्** અને મધ સાથે और मधुके साथ, **आमम्** કાચું कच्चे, **कपित्थम्** કોઠું कैथको, **लिह्यात्** ચાટવું चाटे, **आमाशयगते** અને આમાશયગત વિષમાં और आमाशयगत विषमें, **ताभ्याम्** તેઓ બે સાથે शर्करा और मधुके साथ, **नतात्** તગરનું तगरका, **चूर्णपलम्** એક પલ ચૂર્ણ ચાટવું एक पल चूर्ण चाटे ॥१८४॥

184. When poison has reached the throat, the patient should be given green wood-apple with sugar-candy and honey and when it has reached the epigastric region, he should take the above-said remedy mixed with four tolas of indian valerian.

विषे पक्वाशयगते चिकित्सा—

विषे पक्वाशयगते पिप्पलीं रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठां च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥१८५॥

पक्वाशयगते પક્વાશયગત पक्वाशयगत, **विषे** વિષમાં विषमें, **नरः** મનુષ્યે मनुष्य, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **रजनीद्वयम्** હળદર દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, **मञ्जिष्ठाम् च** અને મજીઠને और मजीठको, **समम्** સરખે ભાગે समभागमें, **पिष्ट्वा** વાટીને पीसकर, **गोपित्तेन** ગાયના પિત્ત સાથે गायके पित्तके साथ, **पिबेत्** પીવાં पान करे ॥ १८५ ॥

185. If the poison has reached the hypogastric region, he should take the paste of equal quantities of long pepper, turmeric, indian berberry, and indian madder rubbed with cow's bile, as potion.

विषे रसगते चिकित्सा—

रक्तं मांसं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ॥१८६॥

रसगते રસગત रसगत, **विषे** વિષમાં विषमें, **गोधायाः** ઘોના गोहके, **शुष्कम्** સુકાયેલ सूखे, **चूर्णीकृतम्** અને ચૂર્ણ કરેલ और चूर्ण किये गये, **रक्तम्** લોહી रक्त, **मांसम् च** તથા માંસનું तथा मांसका, **कपित्थरस**- કોઠના રસથી कैथके रसके, **संयुतम्** યુક્ત साथ, **पानम्** પાન કરવું पान करना, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ १८६ ॥

१८४. कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे—विषे कण्ठगते मांसं कपित्थात् ससितामधु (फ.)

186. If the poison has reached the nutrient fluid, the potion of the pulvis of the dried flesh and blood of the iguana mixed with the juice of the wood-apple is beneficial.

विषे रक्तगते मांसगते च चिकित्सा—

शेलोर्मूलत्वगग्राणि बादरौदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते, मांसगते पिबेत् ॥१८७॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥१८८॥

रक्तगते રક્તગત વિષમાં रक्तगत विषमें, **शेलोः** શેલુ लसूड़ेके, **कटभ्याः च** અને વાપુંભાના और कटभीके, **मूलत्वक्** મૂળ, છાલ मूल, छाल, **अग्राणि** અને પત્રાંકુરો और कोंपलोंको, **बादरौदुम्बराणि च** અને બોરડી તથા ઉમરાના મૂળ, છાલ અને પત્રાંકુરો और बेर और गूलरके मूल, छाल और कोंपलोंको, **पिबेत्** પીવાં पीवे, **मांसगते** માંસગત વિષમાં मांसगत विषमें, **सक्षौद्रम्** મધયુક્ત मधुके साथ, **खदिर-** ખેર खैरकत्था, **अरिष्टम्** લીમડો नीम, **कौटजम्** અને કડાના और कुटजके, **मूलम्** મૂળ मूलके, **अम्भसा** પાણી સાથે પીવાં जलके साथ पान करे, **सर्वेषु तु** અને બધાં વિષમાં और सब विषोंमें, **द्वे बले** બે બલા बला, अतिबला, **मधूकम्** મહુડો महुवा, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **नतम् च** અને તગર પીવાં और तगर इनको पीवे ॥१८७-१८८॥

187-188. If the poison has penetrated the blood, the root bark and the sprouts of assyrian plum, jujube and gular fig and of the white siris should be used as potion. If the poison has penetrated the flesh medicated catechu wine with honey, or kurchi root with water should be taken. When the poison has penetrated all the body-elements, heart-leaved sida, evening mallow, mahwa flowers, liquorice and indian valerian should be used.

विषे कतिपयसिद्धयोगाः —

पिप्पलीं नागरं क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥१८९॥

उदीर्णे ઉદીર્ણ बढ़े हुए, **कफे तु** કફમાં कफमें, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **क्षारम्** અને જવખાર और यवक्षार, **नवनीतेन मूर्च्छितम्** માખણમાં મેળવીને मक्खनमें मिलाकर, **प्रतिसारणम्** પ્રતિસારણ प्रतिसारण, **विदध्यात्** કરવું देवे ॥ १८९ ॥

189. If the poison has provoked kapha morbidity, the physician should administer the pulvis of long pepper, dry ginger and alkali mixed with fresh butter as application.

मांस्यादियोगः —

मांसीकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेषितैः ॥१९०॥
पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।

अम्बुपेषितैः પાણીથી પીસેલ जलमें पीसकर, **मांसी-** જટામાંસી जटामांसी, **कुङ्कुम-** કેસર केसर, **पत्र-** તમાલપત્ર तेजपत्र, **त्वक्-** તજ दालचीनी, **रजनी-** હળદર हल्दी, **नत-** તગર तगर, **चन्दनैः** ચંદન चन्दन, **मनःशिला-** મનઃશિલ मैनसिल, **व्याघ्रनख-** નખલા नखी, **सुरसैः** અને તુલસી વડે કરેલ और तुलसीसे किये हुए, **पान-** પાન पान, **नस्य-** નસ્ય नस्य, **अञ्जन-** અંજન अञ्जन, **आलेपाः** અને લેપો और लेप, **सर्वशोथ-** બધા સોજા सब प्रकारके शोथ, **विषापहाः** અને વિષનો નાશ કરનાર છે और विषको नष्ट करते हैं ॥१९०½॥

१८७. पिबेत्–विषे (क.)

१८९. नागरं–मरिचं (ध.)

,, कफे भिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम्–प्रवृद्धे श्लेष्मणि भिषक् प्रदद्यात् प्रतिसारणम् (द. क.)

१९०. अम्बुपेषितैः–अम्लपेषितैः (क.)

190-190½. The pulvis of nardus, fragrant poon, cinnamon leaves, cinnamon bark, turmeric, indian valerian, red sandal, red arsenic, shell and holy basil, levigated in water, should be used as potion, errhine, eye-salves and application. These are curative of all kinds of edema and poison.

चन्दनादियोगः—

चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥१९१॥
मनःशिला तमालश्च रसः केशर एव च।
शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥१९२॥
हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवासुरान्।

चन्दनम् ચન્દન चन्दन, तगरम् તગર तगर, कुष्ठम् કઠ कूठ, द्वे हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, त्वक् एव च તજ दालचीनी, मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, तमालः च તમાલ तमाल, केशरः નાગકેસરનો नागकेसरका रसः च एव રસ रस शार्दूलस्य नखः च एव અને નખલા એઓને और नखी इनको, तण्डुलाम्बुना ચોખાના ધોણથી तण्डुलोदकके साथ, सुपिष्टम् બરાબર વાટીને કરેલો યોગ बारीक पीस कर किया हुआ योग, वज्रि- જેમ ઇન્દ્રનું जैसे इन्द्रका, वज्रम् વજ્ર वज्र, असुरान् इव અસુરોને હણે છે તેમ असुरोंको नष्ट करता है वैसे, सर्व- સર્વ सब, विषाणि વિષોને विषको, हन्ति एव હણે છે नष्ट करता है ॥१९१-१९२½॥

191-192½. Sandal, indian valerian, costus, turmeric, indian berberry, cinnamon bark, red arsenic, tamala, juice of fragrant poon, and shell well pasted with rice-water and taken, destroy all varieties of poison as effectively as Indra destroys the Asuras with the thunder-bolt.

रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥१९३॥
भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम्।

शिरीषपुष्पस्य સરસડાનાં ફૂલના शिरीषपुष्पके, रसे રસમાં रसमें सप्ताहम् સાત દિવસ सात दिन, भावितम् ભાવના આપેલ भावित की हुई, सितम् मरिचम् સફેદ મરી सफेद मिर्च सर्पदष्टानाम् સર્પે ડસેલ મનુષ્યોના सर्पदष्टोंके लिए, नस्य- નસ્ય नस्य, पान- પાન पान, अञ्जने અને અંજનમાં और अञ्जनमें, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥१९३½॥

193-193½. White pepper impregnated for seven days in the juice of siris-flowers is beneficial as errhine, collyrium and potion, in cases of snake-bite.

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥१९४॥
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम्।

नत- તગર तगर, कुष्ठाभ्याम् અને કઠ और कूठ, द्विपलम् બે પલ ८ तोले, घृतक्षौद्र- ઘી અને મધ घृत और मधु, चतुष्पलम् ચાર પલ १६ तोले, एतत् એ इनका, पानम् પાન पान, तक्षक- તક્ષકથી तक्षकसे, दष्टानाम् ડસાયેલને दष्टोंको, अपि પણ भी, सुखप्रदम् સુખ આપનાર છે सुखप्रद है ॥ १९४½ ॥

194-194½. A potion prepared with 8 tolas of indian valerian and costus, and 16 tolas of ghee and honey, gives relief even to those bitten by even Takshaka, the prince among snakes.

सिन्धुवारादियोगः—

सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥१९५॥
पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं समधु फाकलम्।

दर्वीकरैः દર્વીકર સર્પોથી दर्वीकरसे, दष्टे દંશ થતા दंश होने पर, सिन्धुवारस्य નગોડનાં सम्भालुकी, मूलम् च મૂળ जड़, श्वेता અને સફેદ और सफेद, गिरिकर्णिका च

१९२. केशर- केसर (त.)

१९३. रसे शिरीषपुष्पस्य-शिरीषपुष्पस्वरसे (फ.)
१९५. सिन्धुवारस्य—सेन्दुवारस्य (ब.)

ગરણીનું કોયલકા, **पानम्** પાન पान, **समधु** અને મધયુક્ત और मधुयुक्त, **पाककम्** કઠનું कूठका, **नस्यम्** નસ્ય કરાવવું नस्य करावे ॥ १९५½ ॥

195-195½. The potion of the root of black chaste tree and white mussel shell creeper, and the errhine made of the paste of costus and honey are beneficial in cobra-bite.

मञ्जिष्ठादियोगः —

मञ्जिष्ठा मधुयष्टी च जीवकर्षभकौ सिता ॥१९६॥
काश्मर्यं वटशुङ्गानि पानं मण्डलिनां विषे ।

मण्डलिनाम् મંડલી સર્પોના मंडली सर्पोंके, **विषे** વિષમાં विषमें, **मञ्जिष्ठा** મજીઠ मजीठ, **मधुयष्टी** જેઠીમધ मुलहठी, **जीवक-** જીવક जीवक, **ऋषभकौ** ઋષભક ऋषभक, **सिता** સાકર चीनी, **काश्मर्यम्** શીવણ गम्भारी, **वटशुङ्गानि च** અને વડની કૂંપળોનું और वटकी कोंपलोंका, **पानम्** પાન કરવું पान करना चाहिए ॥१९६½॥

196-96½. The potion prepared with indian madder, liquorice, jivaka and rishabhaka, candied sugar, the fruits of white teak and banyan stipules is beneficial in the poison of Russel's viper.

व्योषादियोगः —

व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥१९७॥
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ।

सातिविषम् અતિવિષની કળી अतीस, **व्योषम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **गृहधूमः** ઘરનો ધૂમાડો घरका धुंवा, **हरेणुका** રેણુકબીજ रेणुकाबीज, **तगरम्** તગર तगर, **कटुका** કટુ कटुकी, **क्षौद्रम्** અને મધ और मधु, **राजीमताम्** રાજિમાનોના राजिमानोंके, **विषम्** વિષને विषको, **हन्ति** હણે છે नष्ट करता है ॥ १९७½ ॥

197-197½. The three spices, indian atees, costus, kitchen soot, fragrant piper, indian valerian, kurroa and honey combined, cure the poison of the Rajiman or the striped snake

गृहधूमादियोगः —

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ॥१९८॥
अपि वासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताप्लुतम् ।

वासुकिना વાસુકિનાગથી वासुकिसे, **दष्टः** ડસાયેલાઓ काटा हुआ, **अपि** પણ भी, **मधु-** મધ मधु, **घृताप्लुतम्** અને ઘી મેળવી और घी मिलाकर, **गृहधूमम्** ઘરનો ધૂમાડો घरका धुवां, **द्वे हरिद्रे** હળદર, દારુહળદર हल्दी दारुहल्दी, **समूलम्** અને મૂળસહિત और मूलसहित, **तण्डुलीयकम्** તાંદળજાનું चौलाईका, **पिबेत्** પાન કરવું पान करे ॥ १९८½ ॥

198-198½. Kitchen soot, turmeric, indian berberry and the entire plant of the prickly amaranth along with its roots, soaked in honey and ghee, if given as potion cure poison even if the person be bitten by Vasuki himself, the deadliest of serpents.

कीटविषे लेपौ —

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥१९९॥
मुक्तालेपो वरः शोथदाहतोदज्वरापहः ।

शुद्धे મનુષ્ય વમનાદિથી શુદ્ધ થતાં मनुष्यके वमनादिसे शुद्ध होने पर, **क्षीरिवृक्ष-** કરવામાં આવેલો ક્ષીરીવૃક્ષની किया हुआ क्षीरी वृक्षकी, **त्वगालेपः** છાલનો લેપ त्वचाओंका लेप, **कीटविषापहः** કીટવિષને હરે છે कीटविषको हरता है, **शोथ-** સોજા शोथ, **दाह-** દાહ दाह, **तोद-** તોદ तोद, **ज्वरापहः** અને જ્વરનો નાશક और ज्वरनाशक, **मुक्तालेपः** મોતીનો લેપ પણ मोतियोंका लेप भी, **वरः** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ १९९½ ॥

१९६. मधुयष्टी च—मधुयष्ट्याह्वा (ध.)

१९८½. मधुघृताप्लुतम्—दधिघृताप्लुतम् (ङ. ध.)

१९९½. मुक्तालेपो—मुस्तालेपो (ध.)

199-199½. The application made of the barks of lactiferous plants after giving the purificatory procedure cures toxicosis due to insect-bites. The application of pearl is curative of edema, burning, pricking pain and fever.

लूताविषे सिद्धयोगाः—

चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारिका ॥२००॥
क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं पाटलोदीच्यसारिवाः ।
शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकार्मिकः ॥२०१॥
(यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु) ।

चन्दनम् सुખડ चन्दन, **पद्मक-** પદ્મક पद्माख, **उशीरम्** વીરણનો વાળો खस, **शिरीषः** સરસડો शिरीष, **सिन्धुवारिका** નગોડ संभालू, **क्षीरशुक्ला** ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, **नतम्** તગર तगर, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **पाटला-** પાટલા पाडल, **उदीच्य-** વાળો सुगन्धवाला, **सारिवाः** અને સારિવા એઓને और कपूरी इनको, **शेलु-** ગૂંદાના लसूड़ेके, **स्वरस-** રસમાં रसमें, **पिष्टः** પીસી તૈયાર કરેલો पीसकर तैयार किये हुए, **अयम्** આ યોગ इस योगको, **लूतानाम्** લૂતાઓના દંશના સંબંધમાં लूताओंके दंशके बारेमें, **सार्वकार्मिकः** લેપ નસ્ય આદિ બધાં કર્મમાં ઉપયોગી છે लेप नस्य आदि सब कर्मोंमें प्रयोग करे, **आलेपनादिषु** આલેપન આદિમાં આ યોગને लेपन आदिमें इस योगका, **समीक्ष्य** વિચાર કરીને विचार करके, **यथायोगम्** યથાયોગ્ય यथायोग्य, **प्रयोक्तव्यः** યોજવો उपयोग करना चाहिए ॥२००-२०१॥

200-201. The paste of sandal, himalayan cherry, cuscus grass, siris, chaste tree, milky yam, indian valerian, costus, trumpet flower, fragrant sticky mallow and indian sarsaparilla rubbed in the juice of the assyrian plum should be used as application etc., as found suitable to the condition on hand after full investigation in poison due to spider-bite

मधूकादियोगः—

मधूकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोदीच्यपाटलाः ।
सनिम्बसारिवाक्षौद्राः पानं लूताविषापहम् ॥२०२॥

मधूकम् મહુડો महुआ **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **सनिम्ब-** લીમડો नीम, **सारिवा-** સારિવા कपूरी, **क्षौद्राः** અને મધ और शहद, **शिरीष-** સરસડો शिरीष, **उदीच्य-** વાળો सुगन्धवाला, **पाटलाः** અને પાટલા और पाडल, **आसाम्** એઓનું इनका, **पानम्** પાન पान, **लूताविषापहम्** લુતાનું વિષ હરનાર છે लूताविषका नाशक है ॥ २०२ ॥

202. The potion prepared of mahwa flowers, liquorice. costus, siris, fragrant sticky mallow, trumpet flower, neem indian sarsaparilla and honey is curative of spider-poison.

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवं च कर्णिकापातनं तयोः ॥२०३॥

कुसुम्भपुष्पम् કસુંબાનું ફૂલ कुसुम्भपुष्प, **गोदन्तः** ગાયના દાંત गायके दांत, **स्वर्णक्षीरी** દારુડી स्वर्णक्षीरी, **कपोतविट्** કબૂતરની ચરક कपोतकी विष्ठा, **दन्ती** નેપાળો दन्ती, **त्रिवृत्** નસોતર निशोथ, **सैन्धवम् च** અને સિંધવ એઓનો લેપ और सैंधानमक इनका लेप, **तयोः** લૂતા તથા કીટથી થયેલા વ્રણની लूता तथा कीटसे उत्पन्न व्रणकी, **कर्णिकापातनम्** કર્ણિકાઓનું પાતન કરનાર છે कर्णिकाओंको नष्ट करता है ॥ २०३ ॥

203. Safflower, cow's tooth, yellow milk plant, the excreta of pigeons, red

२००. शिरीषः—पाटलिः (ङ.)
२०१. पाटलोदीच्यशारिवाः—शारिवोदीच्यपाटलाः (क.)
,, ,, —शिरीषोदीच्यशारिवाः (ङ.)
२०२. शिरीषोदीच्य—शारिवोदीच्य (झ.)
,, सनिम्बसारिवाक्षौद्राः सनिम्बसारिवक्षौद्राः (ज.)
,, क्षौद्राः—क्षौद्रं (ध.)
२०३. सैन्धवं च—सैन्धवैका (ङ. त.)

physic nut, turpeth and rock salt, when applied, will remove the granulomatous growth in the wound inflicted by the spider or the insect.

कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥२०४॥

कटभी- વાપુંભા कटभी, अर्जुन- સાજડ अर्जुन, शैरीष- સરસડો शिरीष, शेलु- ગૂંદો लसूड़ा, क्षीरिद्रुम- અને ક્ષીરી વૃક્ષોની और पांचों क्षीरी वृक्षोंकी, त्वचः છાલના छालका, कषाय- ઉકાળા कषाय, कल्क- કલ્ક कल्क, चूर्णाः અને ચૂર્ણો और चूर्ण, कीट- કીટ कीट, लूता- અને લૂતાનાં और लूताके, व्रणापहाः स्युः વ્રણોને હણે છે व्रणको नष्ट करते हैं ॥ २०४ ॥

204. White siris, arjun, siris, assyrian plum and the bark of milky trees should be used to make decoctions, pastes and powders which are curative of ulcers resulting from insect and spider bites.

मूषकविषे अगदः —

त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥२०५॥

समांशम् સરખે ભાગે सम भागमें, श्लक्ष्ण- અને સારી પેઠે और अच्छी तरह, पेषितम् પીસેલ पीसे हुए, त्वचम् च તજ दालचीनी, नागरम् च एव અને સૂંઠ और सोंठ, सर्वम् એ સર્વ इन सबको, उष्णाम्बुना ઊના પાણી સાથે गरम जलसे, पेयम् પીવાં पीवे, मूषिकाणाम् એ ઉંદરોના यह चूहोंके, विषापहम् વિષને હણે છે विषको नष्ट करता है ॥ २०५ ॥

205. Cinnamon bark and dry ginger, taken in equal proportion and reduced to fine powder, should be taken with warm water. This is curative of poison due to all varieties of rats.

२०४. कटभ्यर्जुनशैरीष-कटभ्यर्जुनकुष्ठानि (ब.)

वृश्चिकादिविषे अगदः —

कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिक्तेक्ष्वाकुश्च योगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥२०६॥
वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषं हरेत् ।
समानो ह्यमृतेनायं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥२०७॥

पिष्टम् વાટેલ पीसे हुए, कुटजस्य फलम् ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, तगरम् તગર तगर, जालमालिनी જાલમાલિની देवदाली, तिक्त-इक्ष्वाकुः च અને કડવી તુંબડી और तीतीलौकी, अयम् આ यह, योगः યોગ योग, पान- પાન पान, प्रधमनादिभिः પ્રધમન નસ્ય વગેરે વડે प्रधमन आदिसे, वृश्चिक- વીંછી बिच्छू, उन्दुरु- ઉંદર चूहा, लूतानाम् લૂતા लुता, सर्पाणाम् च તથા સર્પના तथा सर्पके, विषम् વિષને विषको, हरेत् હરે છે नष्ट करता है, अमृतेन हि समानः અમૃત સમાન अमृत समान, अयम् આ યોગ यह योग, गराजीर्णम् च ગર અને અજીર્ણને गरविष और अजीर्णका, नाशयेत् નાશ કરે છે नाशक है ॥२०६-२०७॥

206-207. The combined pulvis of kurchi seeds, indian valerian, bristly luffa, bitter gourd and used as potion, insufflation etc., is curative of the poison of scorpions, rats, spiders and snakes. This acts like ambrosia and cures dyspepsia due to chronic poisoning.

दर्दुर-मत्स्य-जलौक-उच्चिटिङ्ग-कणभविषे चिकित्सा—

सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।
कपोतविण्मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥२०८॥

२०६. पिष्टं—कुष्ठं (व.)
,, योगोऽयं—पिष्टानि (क.)
२०७. विषं हरेत—विषापहः (ब.)
,, ,, —विषापहम् (ह.)
२०८ स्युः कृकण्टके—स्युर्वृश्चिकण्टके (ध.)
, कपोतविण्मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः—कुम्भकपुष्पं गोदन्ताः स्वर्णक्षीरी कपोतविट (क.)

शङ्खिन्यार्कं पयः शुण्ठी करञ्जो मधु वार्श्चिके ।
शिरीषस्य फलं पिष्टं स्नुहीक्षीरेण दार्दुरे ॥२०९॥
मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् २१०
वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्श्चिको ह्युच्चिटिङ्गस्य कणभस्यौन्दुरोऽगदः ॥२११॥

कृकण्टके કૃકણ્ટકના વિષમાં कृकण्टकके विषमें, **यथादोषम्** દોષ મુજબ दोषानुसार, **सर्वे** સર્વે सब, **अगदाः** અગદો अगदोंका, **प्रयोज्याः स्युः** યોજવા જોઈએ प्रयोग करना चाहिए, **वार्श्चिके** વીછીના વિષમાં बिच्छूके विषमें, **कपोतविट्** કબૂતરની ચરક कपोतोंकी बीठ, **मातुलुङ्गम्** ચકોતરું चकोत्रा, **शिरीष-** સરસડાના शिरीषके, **कुसुमात्** ફૂલનો फूलोंका, **रसः** રસ रस, **शङ्खिनी-** આખફૂટામણી शंखिनी, **आर्कम्** આકડાનું आकका, **पयः** દૂધ दूध, **शुण्ठी** સૂંઠ सोंठ, **करञ्जः** કરંજ ठीठोहरी, **मधु** અને મધ એઓનો લેપ કરવો और शहद इनका लेप करे, **दार्दुरे** દેડકાના વિષમાં मेढकके विषमें, **स्नुहीक्षीरेण** થોરના દૂધથી थूहरके दूधसे, **पिष्टम्** વાટેલ पीसे हुए, **शिरीषस्य** સરસડાના शिरीषके, **फलम्** ફળનો લેપ કરવો फलका लेप लगाना चाहिए, **मत्स्यजे** માછલાના વિષમાં मछलीके विषमें, **श्वेतभण्डीनाम्** સફેદ ગરણીના सफेद कोयलका, **मूलानि** મૂળ मूल, **व्योषम्** ત્રિકટુ त्रिकटु, **सर्पिः च** અને ઘીનો લેપ કરવો और घृतका लेप करना चाहिए, **सर्वाः** બધી सब, **कीटदष्ट-** કીટદષ્ટની कीटदष्टकी, **क्रियाः** ચિકિત્સા चिकित्सायें, **जलौकसाम्** જળોના વિષની ચિકિત્સા जलौंकाके विषकी चिकित्साके, **समानाः स्युः** સમાન છે समान है, **वातपित्तहरी** વાતપિત્તઘ્ન वातपित्तनाशक, **क्रिया च** ચિકિત્સા क्रिया, **अपि** પણ भी, **प्रशस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, **वार्श्चिकः** વીછીના વિષનો અગદ बिच्छूके विषका अगद, **उच्चिटिङ्गस्य** ઉચ્ચિટિંગના વિષના અગદ તરીકે વાપરી શકાય છે उच्चिटिङ्गके विषके अगदके तौर पर प्रयुक्त किया जा सकता है, **औन्दुरः** અને ઉંદરના વિષનો અગદ और चूहेके विषका अगद, **कणभस्य अगदः** કણભના વિષના અગદ તરીકે વાપરી શકાય છે कणभके विषके अगदके तौर पर प्रयुक्त किया जा सकता है ॥ २०८-२११ ॥

208-211. All these recipes may be used as indicated according to the morbid humor provoked by the bite of the chameleon. Pigeon excreta, pomello, the juice of siris flowers, the milk of clenolepis and mudar, dry ginger, indian beech and honey should be used in poison due to scorpion bite. The paste of siris fruits along with the milk of thorny milk hedge plant is a remedy for frog-bite and the roots of white turpeth the three spices and ghee make a remedy in fish-bite. The various remedies for insect-bites are equally applicable in cases of leech-bites; and treatment curative of vata-cum-pitta generally proves beneficial. The remedy for scorpion-bite is applicable in the case of the crab-bite and the remedy for the rat-bite applies in the case of the hornet.

२०९. शिरीषस्य फलं पिष्टं स्नुहीक्षीरेण दार्दुरे—स्नुक्क्षीरपिष्टं शैरीषं फलं दर्दुरजोहितम् (ध.)
,, ,, —स्नुक्क्षीरपिष्टं शैरीषं फलं दर्दुरजे विषे (फ.)
२१०. मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं—त्रिकटु श्वेतभण्टाकीमूलं (क.)
,, ,, —त्रिकटु श्वेतसेटक्या मूलं (व.)
,, श्वेतभण्डीनां व्योषं—श्वेतभण्टाकीमूलं (ग. फ.)
,, ,, —श्वेतसिण्डाया मूलं (फ.)
,, ,, —श्वेतपिण्डाया मूलं (फ.)
,, मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषं सर्पिश्च मत्स्यजे—त्रिकटु श्वेतपिण्ड्याश्च मूलं सर्पिश्च मत्स्यजे (ध.)
२११. कणभस्य—शुकभस्य (ध.)

विश्वम्भरादिष्वगदः—

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥२१२॥

गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तृणं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥२१३॥
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याञ्जनादिलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥२१४॥

वचाम् घोडावज वच, वंशत्वचम् वांसनी छाल बांसकी छाल, पाठाम् पाठा पाढ़ी, नतम् तगर तगर, सुरसमञ्जरीम् तुलसीनां मांजर तुलसीकी मंजरी, द्वे बले- बे बला बला महाबला, नाकुलीम् नोळवेल ईशरमूल, कुष्ठम् कठ कूठ, शिरीषम् सरसडो शिरीष, रजनीद्वयम् हळदर, दारुहळदर हल्दी, दारुहल्दी, गुहाम् पीठवण पृश्निपर्णी, अतिगुहाम् शालवण सरीवन श्वेताम् गरणी श्वेत कोयल, अजगन्धाम् बावळी डुकु, शिलाजतु शिलाजित शिलाजतु, कत्तृणम् रोहिष घास रुषा घास, कटभीम् वापुंभा कटभी, क्षारम् जवखार यवक्षार, गृहधूमम् घरनो धूमाडो घरका धुंवा, मनःशिलाम् अने मनःशिल और मैनसिल, रोहीतकस्य रोहितक मत्स्यना रोहित मछलीके, पित्तेन पित्तथी पित्तसे, पिष्ट्वा पीसीने बनावेल पीसकर बनाया हुआ, परमः परम परम, अगदः तु अगद अगद, विश्वम्भरादिषु विश्वंभरा वगेरेना दंश पर विश्वम्भरा आदिके दंश पर, नस्याञ्जनादि- नस्य- अंजन वगेरेमां नस्यअञ्जन आदिमें, लेपेषु तथा लेपोमां और लेपोंके लिए, हितः हितकारी छे हितकर है ॥२१२-२१४॥

212-214. Prepare an excellent remedy for poisonous bites by Viswambhara and other insects by making a paste of sweet flag, bark of babmoo, patha, indian valerian, the seed-blossom of holy basil, heart-leaved sida, evening mallow, indian birch wort, costus, siris, turmeric and indian berberry, painted leaved uraria, tick-trefoil, white mussel shell creeper, wild carrot mineral pitch, lemon grass, white siris barley-alkali, kitchen soot and red arsenic rubbed with the bile of the rohita fish. This can be used as errhine, collyrium or by other modes of applications.

शतपदीविषे चिकित्सा—

स्वर्जिकाऽजशकृत्क्षारः सुरसाऽथाक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥२१५॥

स्वर्जिका साजीखार सर्जिक्षार, अजशकृत् बकरीनी लींडीनो बकरीकी मेंगनियोंसे बनाया, क्षारः क्षार क्षार, सुरसा तुलसी तुलसी, अथ अने और अक्षिपीडकः आंखफूटामणी एओने अक्षिपीडक इनको, मदिरामण्ड-संयुक्तः मदिराना मंडमां मेळवी मदिराके मंडमें मिलाकर, शतपदीविषे शतपदीना विषमां लेप, पान वगेरे द्वारा प्रयोग करवो शतपदीके विषमें लेप पान आदि द्वारा प्रयोग करना, हितः हितकर छे हितकर है ॥ २१५ ॥

215. The salsoda alkali, the alkali got out of goat s droppings, holy basil and ctenolepis mixed with the supernatent part of Madira wine is beneficial in poisoning due to centipede-bite

गृहगोधाविषे चिकित्सा—

कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ॥२१६॥

कपित्थम् कोठ कैथ, अक्षिपीडः आंखफूटामणी अक्षिपीड़क, अर्कबीजम् आकडानां बीज आकके बीज, तथा तथा तथा, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, करञ्जः करंज ठीठोहरी, द्वे हरिद्रे च हळदर अने दारुहळदर आ योग हल्दी और दारुहल्दी यह योग, गृहगोधा- गरोळीना छिपकलीके, विषम् विषने विषको, जयेत् जीते छे जीतता है ॥ २१६ ॥

216. Wood apple, ctenolepis, mudar seeds, the three spices, indian beech,

२१३. अजगन्धां—अश्वगन्धां (ब.)
२१४. रोहीतकस्य—रोहीतकस्य (ब)
,, नस्याञ्जनादिलेपेषु—नस्याञ्जनाङ्गलेपेषु (फ.)
२१६. गृहगोधा— लगोध्या (ब. ड ध. फ.)
,, —गृहगोली (ध)

jungle cork tree, turmeric and indian berberry cure poison of the house-lizards.

विषे पञ्चशिरीषोऽगदः—

काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः।
प्रधानो बर्हिपित्तेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥२१७॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥२१८॥
इति पञ्चशिरीषोऽगदः।

काकाण्डरससंयुक्तः કાકાંડના રસથી યુક્ત काकाण्डके रसके साथ, तण्डुलीयकः તાંદળજો चौलाई, विषाणाम् વિષોની ચિકિત્સામાં विषोंकी चिकित्सामें, प्रधानः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, बर्हिपित्तेन અને મોરના પિત્તયુક્ત और मयूरपित्तसे युक्त, वायसपीलुकः વાયસપીલુક काकजंघा, तद्वत् પણ તે પ્રમાણે છે भी उसी प्रकार है, समैः धृतैः સરખે ભાગે લીધેલાં समान भागमें लिये हुए, शिरीषफल- સરસડાનાં ફલ शिरीषके फल, मूल- મૂળ मूल, त्वक्- છાલ छाल, पुष्प- ફૂલ पुष्प, पत्रैः અને પાનથી બનાવેલ और पत्तोंसे किया हुआ, अयम् આ यह, श्रेष्ठः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, पञ्चशिरीषः પંચશિરીષ અગદ पंचशिरीष अगद, विषाणाम् વિષોનો विषको, वधे વધ કરવામાં नष्ट करनेमें, प्रवरः પ્રવર છે श्रेष्ठ है ॥ २१७-२१८ ॥ इति આ यह, पञ्चशिरीषः પંચશિરીષ पंचशिरीष, अगदः અગદ છે अगद है।

217-218. The prickly amaranth mixed with the juice of the sword bean is the foremost of antidotes. Similar in effect are black nightshade and tooth brush tree mixed with peacock's bile. The siris-pentad antidote prepared with pulvis of the fruits, roots, bark, flowers and leaves of siris mixed with an equal quantity of ghee is foremost among antidotes. Thus has been described the siris pentad antidote.

नखदन्तविषलक्षणं तच्चिकित्सा च—

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत्।
शूयते पच्यते चापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥२१९॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥२२०॥

चतुष्पद्भिः ચોપગાં चौपाये, द्विपद्भिः वा અથવા બે પગવાળાં પ્રાણીઓના अथवा दो पैरवाले प्राणियोंके, यत् तु नखदन्तक्षतम् જે નખક્ષત તથા દંતક્ષત થાય છે जो नखक्षत और दन्तक्षत होते हैं, शूयते તેઓ સૂજી જાય છે वे सूजनयुक्त होते हैं, पच्यते च अपि પાકે છે पक जाते हैं, स्रवति च अपि સ્રવે છે बहते हैं, ज्वरयति अपि અને જ્વર પણ લાવે છે और ज्वर भी लाते हैं, सोमवल्कः સફેદ ખેર खैर, अश्वकर्णः च શાલ साखु, गोजिह्वा ગળજીભી गोभी, हंसपदी अपि હંસરાજ हंसपदी, रजन्यौ હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, गैरिकम् અને ગેરુનો और गेरूका, लेपः લેપ लेप, नखदन्त- નખ અને દાંતના नख और दन्तके, विषापहः વિષને હરનાર છે विषका नाशक है ॥ २१९-२२० ॥

219-220. In case of wounds caused by the claws and teeth of the quadrupeds and bipeds, there occur edema, suppuration, discharge and fever. The application of gum arabic tree, sal, elephant's foot, maiden hair, turmeric, indian berberry and red chalk is curative of the poison due to injury by teeth and claws.

शङ्काविषलक्षणम्—

दुरन्धकारे विद्धस्य केनचिद्विषशङ्कया।
विषोद्वेगाज्ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥

२१७. काकाण्डरससंयुक्तो—काकाण्ड्युसैः सर्वेषां (ग.)
,, प्रधानो—सर्वेषां (ड.)
२१८. श्रेष्ठः—पिष्टैः (ग.)
,, प्रवरो वधे—प्रवरो विधिः (ग.)
२२१. विद्धस्य—दष्टस्य (त ग.)

ग्लानिर्मोहोऽतिसारश्चाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।
चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासयन् बुधः २२२

दुरन्धकारे ગાઢા અંધકારમાં गाढ अन्धकारमें, केनचित् કોઈ વસ્તુથી किसी वस्तुसे, विद्धस्य વીંધાયેલ પુરુષને घुमे हुए पुरुषको, विषशङ्कया વિષની શંકાથી विषकी आशंकासे, विषोद्वेगात् વિષનો ઉદ્વેગ થતાં विषका उद्वेग होने पर, ज्वरः જ્વર ज्वर, छर्दिः ઉલટી वमन, मूर्च्छा મૂર्च्छा मूर्च्छा, अपि वा અથવા अथवा, दाहः દાહ दाह, भवेत् થાય છે होता है, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, मोहः મોહ मोह, अतिसारः च અથવા અતિસાર अथवा अतिसार, अपि પણ भी, भवेत् થાય છે होता है, एतत् આને यह, शङ्काविषम् શંકાવિષ शङ्काविष, मतम् માન્યું છે माना गया है, बुधः ડાહ્યા વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, आश्वासयन् આશ્વાસન આપતાં आश्वासन देता हुआ, तस्य તેની उसकी, इदम् આ यह, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे ॥ २२१-२२२ ॥

221-222. When a person bitten by anything in pitchy darkness gets alarmed and suspects a poisonous bite he develops symptoms of pseudo-poison in the form of fever, vomiting, fainting and burning, as well as prostration, stupefaction and diarrhea; this is regarded as fear-poison. The following treatment in such a case should be given by a wise physician speaking comforting and reassuring words.

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥२२३॥

२२२. कुर्यादाश्वासयम्—कुर्यादाश्वासनं (फ.)
२२३. सिता वैगन्धिको—सितां वैगन्धिकां (फ.)
,, ,, —सिताजगन्धिकां (फ.)
,, वैगन्धिको—वैगन्धिकं (ब)
,, सान्त्वहर्षणम्—सान्त्वनं तथा (ग.)

सिता સાકર शर्करा, वैगन्धिकः ગંધક गन्धक, द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्षा, पयस्या દુધિયો બિલાઈકન્દ बिलाईकन्द, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, मधु અને મધ और मधु, पानम् એઓનું પાન આપવું इनका पान देवे, समन्त्र- મંત્રથી मंत्रोंसे, पूताम्बु પવિત્ર કરેલ પાણી पवित्र किये हुए जलसे, प्रोक्षणम् છાંટવું छींटे देवे, सान्त्वहर्षणम् સાંત્વન કરવું તથા હર્ષ આપવો सान्त्वन दे तथा प्रसन्न करे ॥ २२३ ॥

223. The potion of sugar, purified sulphur, grapes, milky yam, liquorice and honey should be given mixed with water sanctified by holy incantations, and the sprinkling of such sanctified water and inducing of comfort and cheer constitute the treatment in such fear-poison.

विषार्तानां हितान्यन्नपानानि—

शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते लवणार्थे च सैन्धवम् ॥२२४॥

भोजनार्थे ભોજનને માટે भोजनके लिए, शालयः શાલિ ચોખા शालि चावल, षष्टिकाः સાઠી ચોખા सांठी चावल, कोरदूषाः કોદરા कोदों, प्रियङ्गवः च एव અને કાંગ और कंगुनी, प्रशस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, लवणार्थे च અને લવણ માટે और नमकके लिए, सैन्धवम् સિંધવ પ્રશસ્ત છે सैंधानमक प्रशस्त है ॥ २२४ ॥

224. Sali rice, shashtika rice, common millet and indian millet are recommended as diet, and rock-salt for salting purposes.

तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकसुनिषण्णकाः ।
चुचूर्मण्डूकपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥२२५॥

तण्डुलीयक- તાંદળજો चौलाई, जीवन्ती- ડોડી जीवन्ती, वार्ताक- રીંગણાં बैंगन, सुनिषण्णकाः જલકપાસિયા चौपत्तिया, चुच्चूः મોટી ચૂંચ बड़ी चेंच, मण्डूकपर्णी च ખડબ્રાહ્મીનું खडब्राह्मी, कुलकम् અને કારેલીનું और कारेलाका, शाकम् च શાક शाक, हितम् હિતકર્તા છે हितकर है ॥ २२५ ॥

225. Prickly amaranth, cork swallow wort, brinjal, marsilia, malta jute and indian penny-wort and carilla fruit are wholesome as vegetables.

धात्री दाडिममम्लार्थे यूषा मुद्गहरेणुभिः ।
रसाश्चैणशिखिश्वाविल्लावतैत्तिरपार्षताः ॥२२६॥
विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।
अविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषग्जितम् २२७

अम्लार्थे ખટાશ માટે खटाईके लिए, **धात्री** આમળાં आंवला, **दाडिमम्** દાડમ अनार, **मुद्ग-** મગ मूंग, **हरेणुभिः** અને રેણુકબીજથી और हरेणुसे, **यूषाः** યૂષ यूष, **एण-** એણ एण, **शिखि-** મોર मयूर, **श्वावित्-** શાહુડી सेह, **लाव-** લાવ बटेर, **तैत्तिर-** તેતર तीतर, **पार्षताः** તથા પૃષતના तथा पृषत इनके, **रसाः** માંસરસો હિતકર છે मांसरस हितकर हैं, **विषघ्न-** વિષઘ્ન विषघ्न, **औषध-** ઔષધિઓથી औषधोंसे, **संयुक्ताः** યુક્ત युक्त, **रसाः** માંસરસો मांसरस, **संस्कृताः** સંસ્કૃત संस्कृत, **यूषाः च** યૂષો यूष, **अविदाहीनि** અને વિદાહ ન કરે એવાં और अविदाही, **अन्नानि च** ભોજનો એ अन्न ये, **विषार्तानाम्** વિષપીડિતોનું विषपीड़ितोंके लिए, **भिषग्जितम्** ઔષધ છે औषध हैं ॥ २२६-२२७ ॥

226-227. For acids, emblic myrobalan and sour pomegranate are good, and soups of green gram and common pea the meat juices of antelope, peacock porcupine, common quail, partridge and spotted deer, soups and meat juices prepared with drugs curative of poison and the food that is non-irritant are remedies in cases of poison.

विषार्तानामहितानि अन्नपानानि—

विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥२२८॥

२२६. रसाश्चैणशिखिश्वाविल्लावतैत्तिरपार्षताः—रसाश्चैणश्च शिखिनां लावतैत्तिरपार्षताः (ध.)

विषमुक्तः વિષથી મુક્ત થયેલા પુરુષે पुरुष विषमुक्त होनेपर, **अपि** પણ भी, **विरुद्ध-** વિરુદ્ધ ભોજન विरुद्ध भोजन, **अध्यशन-** અધ્યશન अध्यशन, **क्रोध** ક્રોધ क्रोध, **क्षुत्-** ભૂખ भूख, **भय-** ભય भय, **आयास-** મહેનત परिश्रम, **मैथुनम्** મૈથુન मैथुन, **दिवास्वप्नम्** અને દિવાસ્વપ્નનો और दिवास्वप्नको, **विशेषतः** ખાસ કરીને विशेषकर, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો त्याग दे ॥ २२८॥

228. The person though cured of poison should avoid antagonistic diet, over-feeding, anger, fear, exertion and sexual intercourse and day-sleep particularly.

दष्टानां चतुष्पदानां विषलक्षणानि चिकित्सा च—

मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।
ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् २२९
रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्भ्रमः ।
चतुष्पदां भवत्येतद्दष्टानामिह लक्षणम् ॥२३०॥

मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, **शिरोन्यासः** માથું હલાવવું सिरका हिलाना, **शोथः** સોજો शोथ, **स्रस्तौष्ठ-कर्णता** હોઠ અને કાનનું શિથિલ થવું होठ और कानका शिथिल होना, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **स्तब्धाक्षिगात्रत्वम्** આંખો અને શરીરનું સ્તબ્ધ થવું आंख और शरीरका स्तब्ध होना, **हनुकम्पः** હનુકંપ हनुकम्प, **अङ्गमर्दनम्** અંગમર્દ अंगमर्द, **रोमापगमनम्** રૂંવાડાં ખરી જવાં रोमोंका गिर जाना, **ग्लानिः** ગ્લાનિ ग्लानि, **अरतिः** અસુખ बेचैनी, **वेपथुः** કમ્પ कम्प, **भ्रमः** અને ભ્રમ और भ्रम, **एतत्** એ ये, **इह** આ શાસ્ત્રમાં इस शास्त्रमें, **दष्टानाम्** કરડાયેલ काटे गये, **चतुष्पदाम्** ચોપગાંમાં चौपायोंमें, **लक्षणम्** લક્ષણો लक्षण, **भवति** થાય છે होते हैं ॥ २२९-२३० ॥

229-230. Repeated jerks of the head, edema, drooping of the lips and

२२९. स्रस्तौष्ठकर्णता—प्रस्तौष्ठकर्णता (ब)
,, ,, —शुष्कौष्ठकण्ठता (ध.)
२३०. वेपथुर्भ्रमः—वेपथुर्मदः (ङ.)
,, ,, —वमथुः भ्रमः (ध.)

the ears, fever, rigidity of eyes and limbs, tremors of the jaw, contortions of the body, falling of hair, exhaustion, depression, trembling and circumambulation are the symptoms in quadrupeds bitten by poisonous creatures.

देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु।
रास्ना गोरोचनाऽजाजी गुग्गुल्विक्षुरसो नतम् २३१
चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम्।
चतुष्पदानां दष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥२३२॥

देवदारु દેવદાર देवदारु, द्वे हरिद्रे હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, सरलम् ચીડ धूप सरल, चन्दन- ચંદન चन्दन, अगुरु અગર अगर, रास्ना રાસ્ના रास्ना, गोरोचना ગોરોચન गोरोचन, अजाजी જીરું अजाजी, गुग्गुलु- ગૂગળ गूगल, इक्षुरसः શેરડીનો રસ इक्षुरस, नतम् તગર तगर, गोपित्त-मधु- ગાયનું પિત્ત અને મધથી गायका पित्त और शहदके, संयुतम् યુક્ત साथ, ससैन्धव- સિંધવ सैंधानमक, अनन्तम् અને ઉપલસરીનું और अनन्ताका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, दष्टानाम् કરડાયેલ काटे गये, चतुष्पदानाम् ચોપગાં માટે चौपायोंके लिए, सार्वकार्मिकः લેપ આદિ સર્વ કાર્યોમાં ઉપયોગી लेप आदि सब कार्योंमें प्रयुक्त होनेवाला, अगदः અગદ છે अगद है ॥ २३१-२३२ ॥

231-232. Deodar, turmeric, indian berberry, long leaved pine, sandal eaglewood, indian groundsel, gall stone of the cow, cumin, gum guggul, indian valerian, rock salt and indian sarsaparilla, powdered and mixed with sugarcane juice, cow's bile and honey makes a universal remedy for poisonous bites in the case of quadrupeds.

२३१. सरलं–सुरसं (ध. फ.)
,, गुग्गुल्विक्षुरसो–गुग्गुल्विक्षुरका (ज.)
,, इक्षुरसो इक्षुरकौ (छ. ब.)

गरलक्षणं तच्चिकित्सा च—

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान्।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥२३३॥

स्त्रियः સ્ત્રીઓ स्त्रियां, सौभाग्यार्थम् સૌભાગ્યને માટે सौभाग्यके लिए, स्वेद- પરસેવો पसीना, रजः- રજ रज, नानाङ्गजान् જુદા જુદા અંગોના विभिन्न अङ्गोंके, मलान् મલ मलोंको, शत्रुप्रयुक्तान् અને શત્રુઓએ યોજેલ और शत्रुप्रयुक्त गरान् च ગર गरको, अन्न- અન્નમાં अन्नमें, मिश्रितान् મેળવી मिलाकर, प्रयच्छन्ति આપે છે देती हैं ॥ २३३ ॥

233. With a view to gain the favour of their husbands, women administer to them their sweat, menstrual discharge, saliva and excreta from other parts of the body as also artificial poisons prepared by enemies, mixing these with the food.

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते।
मर्मप्रधमनाध्मानं श्वयथुं हस्तपादयोः ॥२३४॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत् ॥२३५॥

तैः તેનાથી इनसे वह मनुष्य, पाण्डुः પાંડુ पाण्डु, कृशः કૃશ कृश, अल्पाग्निः च અને અલ્પ અગ્નિવાળો और अल्प अग्निवाला, स्यात् થાય છે होजाता है, अस्य તેને

२३३. नानाङ्गजान्–कालाङ्गजान् (ध.)
२३४. गरश्चास्योपजायते–ज्वरश्चास्योपजायते (फ.)
,, ,, –मदश्चास्योपजायते (फ.)
,, मर्मप्रधमनाध्मानं–मर्मप्रमथनाध्मानं (फ.)
,, ,, –मर्माभिघातआध्मानं (फ)
,, मर्मप्रधमनाध्मानं श्वयथुं हस्तपादयोः–मर्मप्रधमनाध्मानहस्तपाच्छोथलक्षणः (ब.)
,, ,, –हस्तपाच्छोथलक्षणाः (छ.)
२३५ जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः–जठरं ग्रहणीरोगं यक्ष्माणं विषमज्वरम् (ध.)

इस्वप्ने, गरः च गररोग गररोग, उपजायते थाय छे होता है, मर्मप्रधमन- मर्मप्रधमन मर्मप्रधमन, आध्मानम् आध्मान आध्मान, हस्तपादयोः तथा हाथ-पगनो तथा हाथ और पैरोंमें, श्वयथुः सोजो शोथ, जठरम् उदररोग उदररोग, ग्रहणीदोषः ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, यक्ष्मा राजयक्ष्मा यक्ष्मा, गुल्मः गुल्म गुल्म, क्षयः क्षय क्षय, ज्वरः अने ज्वर और ज्वर, एवम्-विधस्य तथा एवा प्रकारना तथा इस प्रकारके, अन्यस्य बीजा अन्य, व्याधेः च व्याधिनां रोगके, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण भी, दर्शयेत् देखाय छे दिखाई देते हैं ॥२३४-२३५॥

234-235. As a result of such administration of poison, the person will show symptoms of anemia, emaciation, weakness of the digestive fire, palpitation of the heart, distension of the abdomen and edema of hands and feet, abdominal diseases, assimilation disorders, consumption, gulma, wasting fever and similar other diseases.

स्वप्ने मार्जारगोमायुव्यालान् सनकुलान् कपीन् ।
प्रायः पश्यति नद्यादीञ्छुष्कांश्च सवनस्पतीन् ॥२३६॥

स्वप्ने स्वप्नमां गररोगी स्वप्नमें गररोगी प्रायः घणुंखरुं प्रायः, मार्जार- बिलाडा मार्जार, गोमायु-व्यालान् शियाळ, साप गोमायु, सांप, सनकुलान् नोळिया नेवले, कपीन् वांदरा बन्दर, शुष्कान् शुष्क सूखी हुई, सवनस्पतीन् वनस्पतिओ वनस्पतियोंको, नद्यादीन् च अने नदीओ वगेरेने और नदी आदिको, पश्यति जुए छे देखता है ॥ २३६ ॥

236. He perceives in his dreams generally cats, jackals, cruel animals, mongooses and monkeys as well as dried up rivers and other sources of water and withered trees.

कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।
विकर्णनासिकं वाऽपि प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः ॥२३७॥

स्वप्ने स्वप्नमां गररोगी स्वप्नमें गररोगी, कालः च पोतानो वर्ण काळो होवा छतां पण अपना वर्ण काला होने पर भी, आत्मानम् पोताने अपनेको, गौरम् गोरो गोरा, गौरः च अने पोतानो वर्ण गोरो होवा छतां पण पोताने और अपना वर्ण गोरा होने पर भी अपनेको, कालकम् काळो काला, विहत-इन्द्रियः अथवा क्षीण इन्द्रियवाळो ते पोताने अथवा क्षीण इन्द्रियवाला वह अपनेको, विकर्णनासिकम् वा अपि कान तथा नाक वगरनो कान तथा नाकसे रहित, प्रपश्येत् जुए छे देखता है ॥ २३७ ॥

237. If he be dark complexioned, he sees himself as bright in dreams or if bright, he sees himself dark or finds himself without his ears and nose or injured in his sense-organs in dreams.

तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह ।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्वमनं भिषक् ॥२३८॥

तम् तेने उसको, अवेक्ष्य जोईने देखकर, प्राज्ञः बुद्धिमान बुद्धिमान, भिषक् वैद्य वैद्य कदा क्यारे कब, कैः कोनी किनके, सह साथे साथ, किम् अने शुं और क्या, जग्धम् खाधुं हतुं खाया था, इति पृच्छेत् एम पूछवुं ऐसा पूछे, अवगम्य ते जाणीने इसे जानकर, भिषक् वैद्य वैद्य, आशु एकदम शीघ्र, वमनम् वमन वमन, प्रदद्यात् आपवुं देवे ॥ २३८ ॥

238. Seeing such a person, the intelligent physician should ask what kind of food, when and in whose company, he had eaten, and ascertaining the cause should administer him emesis.

---

२३७. प्रपश्येद्विहतेन्द्रियः—प्रपश्येदहतेन्द्रियः (ध. फ.)

२३८. तमवेक्ष्य—तदवेक्ष्य (फ.)

,, अवगम्य—अधिगम्य (ब.)

सूक्ष्मं ताम्ररजस्तस्मै सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥२३९॥

तस्मै તેને उसके, **हृद्विशोधनम्** હૃદયનું શોધન કરનાર हृदयकी शुद्धि करनेवाला, **सक्षौद्रम्** મધયુક્ત शहदके साथ, **सूक्ष्मम्** સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, **ताम्ररजः** તાંબાનું ચૂર્ણ આપવું ताम्रचूर्ण देवे, **ततः हृदि** પછી હૃદય फिर हृदय, **शुद्धे** શુદ્ધ થતાં शुद्ध होने पर, **हेमचूर्णस्य** સોનાનું ચૂર્ણ सुवर्णचूर्ण, **शाणम्** ત્રણ માષ तीन मासा, **दापयेत्** આપવું देवे ॥ २३९ ॥

239. Copper-dust mixed with honey is a good stomach cleanser for a person. After the stomach has been cleansed he should be given ¼ tola of the colloidal powder of gold.

हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत् ॥२४०॥

हेम સોનું सुवर्ण, **सर्वविषाणि** સર્વ વિષોને सब विषोंको, **गरान् च** અને ગરોને और गरोंको, **आशु** એકદમ शीघ्र, **विनियच्छति** શાંત કરે છે शान्त कर देता है, **पद्मदले** પદ્મના પત્ર પર कमलपत्र पर, **अम्बुवत्** જેમ જલ ટકતું નથી जैसे जल नहीं टिकता, **हेमपाङ्गे** તેમ સોનું પીનારના શરીરમાં वैसे सुवर्ण सेवन करनेवालेके अङ्गमें, **विषम्** વિષ विष, **न सज्जते** ટકતું નથી नहीं टिकता ॥ २४० ॥

240. Gold quickly destroys all kinds of poison either natural or artificial. No poison affects one that takes gold i. e. it confers immunity, just as no water wets the lotus leaf.

२३९. ताम्ररजस्तस्मै—ताम्ररजश्चापि (थ.)
,, ततः शाणं—तथा शाणम् (थ.)
,, दापयेत्—वा पिबेत् (थ.)
२४०. न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत्—हेमपस्य सजत्यंगे नहि पद्मेऽम्बुवद्विषम् (ड.)

नागदन्तीत्रिवृद्दन्तीद्रवन्तीस्नुक्पयःफलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् ॥२४१॥
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

नागदन्ती- નાગદન્તી हकुम, **त्रिवृत्**- નસોતર त्रिवृत्, **दन्ती**- નેપાળો दन्ती, **द्रवन्ती**- રતનજોત जंगली एरण्डी, **स्नुक्**- થોરનું थुहरका, **पयः**- દુધ दूध, **फलैः** અને મીંઢળ એઓથી और मैनफल इनसे, **साधितम्** પકાવેલ पकाया, **सगोमूत्राढकम्** ૨૫૬ તોલા ગોમૂત્ર યુક્ત २५६ तोले गोमूत्रसे युक्त, **माहिषम्** ભેંસનું भैंसका, **सर्पिः** घी घी, **सर्पकीट**- સાપ અને કીટના सांप और कीटके, **विषार्तानाम्** વિષથી પીડાતા विषसे पीडित, **गरार्तानाम् च** તેમજ ગરથી પીડાતા મનુષ્યોને एवं गरसे पीडित मनुष्योंको, **शान्तये** શાન્તિ આપવા માટે शान्ति देनेके लिए, **हितम्** હિતકર્તા છે हितकर है ॥ २४१½ ॥

241-241½. Take long leaved croton, turpeth, red physic nut, physic nut, milk of thorny milk-hedge and emetic nut and with these prepare buffalo's ghee, adding 256 tolas of cow's urine. This is an effective remedy in case of poison due to snake and insect bites and in artificial poison.

सर्वविषेष्वमृतं घृतम्—

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफलां चन्दनोत्पले ॥२४२॥
द्वे बले सारिवास्फोतासुरभीनिम्बपाटलाः ।
बन्धुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकान् ॥२४३॥
पाठाङ्कोलाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकान् ।
विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् ॥२४४॥
कटभीदन्त्यपामार्गान् पृश्निपर्णीं रसाञ्जनम् ।
श्वेतभण्डाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ॥२४५॥

२४२. कीट—दष्ट (थ.)
२४४. पाठाङ्कोलाश्वगन्धार्क—पाठां कोलाश्वगन्धार्क (थ.)
२४५. श्वेतभण्डाश्वखुरकौ—श्वेतौ बाणाश्वखुरकौ (थ. ब. द. म.)

विदारीं मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ ।
रजन्यौ लोध्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ॥२४६॥
तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रत्र्याढके तद्विषापहम् ।
अपस्मारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरम् ॥२४७॥
पाण्डुरोगक्रिमीगुल्मप्लीहोरुस्तम्भकामलाः ।
हनुस्कन्धग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ॥२४८॥
हन्यात् संजीवयेच्चापि विषोद्बन्धमृतान्नरान् ।
नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्घृतोत्तमम् ॥२४९॥
इत्यमृतघृतम् ।

शिरीषत्वक् सरसडानी छाल शिरीषकी छाल, त्रिकटुम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिफलाम् त्रिफळा त्रिफला, चन्दन- चन्दन चन्दन, उत्पले नीलकमल नीलकमल, द्वे बले बे बला बला, अतिबला, सारिवा- सारिवा कपूरी, आस्फोता- काळी सारिवा काली कपूरी, सुरभी- सुरभी सुरभी, निम्ब- लीमडो नीम, पाटलाः पाटला पाडल, बन्धुजीव- पुत्रंजीव जीयापोता, आढकी- तुवेर अरहर, मूर्वा- मोरवेल मूर्वा, वासा- अरडूसी अडूसा, सुरस- तुलसी तुलसी, वत्सकान् कडो कुड़ा, पाठा- पाठा पाढी अङ्कोल- अंकोल अंकोल, अश्वगन्धा- आसोंद असगन्ध, अर्कमूल आकडानां मूळ आकका मूल, यष्ट्याह्व- जेठीमध मुलहठी, पद्मकान् पद्मकाष्ठ पद्माख, विशालाम् इन्द्रवारुणी इन्द्रायन, बृहतीम् ऊभी भोरींगणी वन-भाटा, लाक्षाम् लाख लाख, कोविदारम् कांचनार कांचनार, शतावरीम् शतावरी शतावर, कटभी- वापुंभा कटभी, दन्ती- नेपाळो दन्ती, अपामार्गान् अघेडो चिचिड़ा, पृश्निपर्णीम् पीठवण पृश्निपर्णी, रसाञ्जनम् रसवंती रसौत, श्वेतभण्डा- सफेद भंडा श्वेतभण्डा, अश्वखुरको गरणी अपराजिता, कुष्ठ- कठ कूठ, दारु- देवदार देवदारु, प्रियङ्गुकान् घउंला प्रियंगु, विदारीम् फगिधी बिलाईकन्द, मधुकात् जेठीमधनो मुलहठीका, सारम् सार सार, करञ्जस्य करंजना ठीठोंगरीकी, फलत्वचौ फळ अने छाल फल और छाल, रजन्यौ हळदर, दारु-हळदर हल्दी, दारुहल्दी, लोध्रम् अने लोधर और लोध, अक्षांशम् दरेक एक कर्ष प्रत्येक एक तोला, पिष्ट्वा वाटी पीसकर, तुल्याम्बु- सरखा पाणी सम भागमें जल, छाग-गोमूत्र-त्र्याढके अने बकरी तथा गायना मूत्रना त्रण आढकमां और बकरी तथा गायके ७६८ तोले मूत्रमें, घृताढकम् एक आढक घी २५६ तोले घी, साध्यम् पकाववुं सिद्ध करे, तत् ते वह, विषापहम् विषहर छे विषनाशक है, अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, क्षय- क्षय क्षय, उन्माद- उन्माद उन्माद, भूतग्रह- भूतदोष, ग्रह भूतदोष, ग्रह, गर- गरविष गरदोष, उदरम् उदररोग उदररोग, पाण्डुरोग- पांडुरोग पाण्डुरोग, क्रिमी- कृमि कृमि, गुल्म- गुल्म गुल्म, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, ऊरुस्तम्भ- ऊरुस्तंभ ऊरुस्तम्भ, कामलाः कमळो कामला, हनुस्कन्धग्रहादीन् च हनुग्रह, स्कंधग्रह वगेरेने हनुग्रह, अंसग्रह आदि रोगोंको, पान- पान पान, अभ्यञ्जन- अंजन अञ्जन, नावनैः अने नस्य करवाथी और नस्यसे, हन्यात् हणे छे नष्ट करता है, विष-उद्बन्ध- विष तथा फांसीथी विष और फांसीसे, मृतान् मृततुल्य मृततुल्य, नरान् मनुष्योने पुरुषको, अपि पण भी, संजीवयेत् च जीवाडे छे जीवित कर देता है, नाम्ना अमृतम् अमृत नामनुं अमृत नामका, इदम् आ यह, घृतोत्तमम् उत्तम घी श्रेष्ठ घृत, सर्वविषाणाम् सर्व विषोनुं सब विषोंका, स्यात् नाशक छे नाशक है ॥ २४२-२४९ ॥ इति आ यह, अमृतघृतम् अमृत घृत छे अमृत घृत है ।

२४६. मधुकात् सारं करञ्जस्य फलत्वचौ—मधुकं सारं करञ्जस्य फलं त्वचाम् (ध.
,, फलत्वचौ—फलं त्वचाम् (छ. फ.)
,, ,, —फलंत्वचाम् (छ. फ.)

२४९. हन्यात् संजीवयेच्चापि विषोद्बन्धमृतान्नरान् । नाम्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद् घृतोत्तमम् ॥ } { हन्यात् संजीवयेच्चाशु विषोद्वेगमृतान्नरान् । नाम्ना तदमृतं सर्वविषाणांस्याद् घृतोत्तमम् (ह.

,, विषोद्बन्धमृतान्—विषोदविसृतान् (ध.
,, ,, —विषोद्वेगमृतान् (त. द. फ. ब.)

242-249 Take one tola each of siris bark, dry ginger, black pepper, chebulic myrobalan, beleric myrobalan,

emblic myrobalan, red sandal blue water lily. heart-leaved sida, evening mallow, indian sarsaparilla, asafetida, indian groundsel, neem, trumpet flower, putranjiva, pigeon pea, trilobed virgin bower, vasaka, holy basil, kurchi seeds, patha alangy, winter cherry, colocynth yellow berried nightshade lac, variegated mountain ebony climbing asparagus, white siris, red physic nut, rough chaff, painted leaved uraria, dry extract of indian berberry white turpeth root, white mussel shell creeper costus, deodar, perfumed cherry white yam, pith of mahwa, fruits and bark of indian beech, turmeric, indian berberry and lodh; prepare 256 tolas of ghee with this in equal quantity of water and 768 tolas of cow's and goat's urine. This is curative of poison. When used as potion, inunction and nasal medication, it cures epilepsy, consumption insanity, spirit-possession, chronic poisoning, abdominal diseases anemia, helminthiasis, gulma, splenic disorders, spastic paraplegia, jaundice, stiffness of jaw and shoulder, and similar other disorders It can revive those that are apparently dead due to poisoning and strangulation. This ghee is known by the name of 'Nectar' and is the best antidote for all poisons. Thus has been described the Nectar-ghee.

सर्वविषे सामान्यचिकित्सा—

भवन्ति चात्र—

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पन्नगाः २५०

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, दिवा દિવસે दिनमें, छत्री છત્રી छाता, रात्रौ झर्झरपाणिः च અને રાત્રે ચિરાયેલ વાંસ હાથમાં લઈ और रात्रिमें फूटे हुए बांसकी लकड़ी हाथमें लेकर, चरेत् ફરવું विचरण करे, तत् તેઓની उसकी, छायाशब्द- છાયા અને અવાજથી छाया और आवाजसे, वित्रस्ता. ત્રાસ પામેલા डरकर, पन्नगाः સર્પો सांप, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रणश्यन्ति નાસી જાય છે भाग जाते हैं ॥ २५० ॥

Here are verses again—

250. One should move about with an umbrella in the day and a rattle in hand at night, so that snakes might get frightened by the shade and the noise respectively, and disappear

दष्टमात्रो दशेदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा ।
उपर्यरिष्टां बध्नीयाद्दंशं छिन्द्याद्दहेत्तथा ॥२५१॥

दष्टमात्रः કરડાતાં જ પુરુષે काटने पर तुरंत पुरुष, तम् તે उसी, सर्पम् સર્પને सांपको, लोष्टम् एव वा કે માટીના ઢેફાને या मिट्टीके ढेलेको, आशु शीघ्र जल्दी, दशेत् ડસવું काटे, उपरि ઉપર दंश स्थानके ऊपर, अरिष्टाम् અરિષ્ટા अरिष्टाको, बध्नीयात् બાંધવી बांध देवे. दंशम् અને દંશને और दंशस्थानको, छिन्द्यात् છેદવો काट डाले. तथा दहेत् અથવા બાળવો या जला देवे ॥ २५१ ॥

251. Immediately after the snake-bite one should bite the snake itself or even a clod of earth and tie a ligature above the bite and either tear open or cauterise the wound.

वज्रं मरकतः सारः पिचुको विषमूषिका ।
कर्केतनः सर्पमणिर्वैदूर्यं गजमौक्तिकम् ॥२५२॥

२५१. दंशं छिन्द्याद्दहेत्तथा—दंशं छित्त्वा दहेत वा (क)
२५२. कर्केतनः सर्पमणिर्वैदूर्य—कर्केतनं मणिः सर्पिर्वैदूर्यं (घ.)

धार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
खगाश्च शारिकाक्रौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥२५३॥

वज्रम् હીરો वज्र, **मरकतः** મરકત मरकत, **सारः** સાર सार, **पिचुकः** પિચુક पिचुક, **विषमूषिका** વિષ-મૂષિકા विषमूषिका, **कर्केतनः** પદ્મરાગ पद्मराग, **सर्पमणिः** સર્પમણિ सर्पमणि, **वैदूर्यम्** લસણિયો वैदूर्य, **गजमौक्तिकम्** અને ગજમુક્તા और गजमुक्ता, **धार्यम्** ધારણ કરવાં જોઈએ धारण करे, **गरमणिः** ગરમણિ गरमणि, **याः च** અને જે और जो, **विषापहाः** વિષઘ્ન विषघ्न, **वरौषध्यः** શ્રેષ્ઠ ઔષધિઓ હોય તેને પણ ધારણ કરવી જોઈએ उत्तम औषधियाँ हों उनको भी धारण करना चाहिए, **शारिका** तथा મેના तथा मैना, **क्रौञ्च-** ક્રૌંચ क्रौंच, **शिखि-** મોર मोर, **हंस-** હંસ हंस, **शुकादयः** અને પોપટ વગેરે और तोता आदि, **खगाः च** પક્ષીઓ પણ પાળવાં જોઈએ पक्षियोंको अपने निवासस्थानमें रक्खे ॥२५२-२५३॥

252-253. The wearing on one's person of diamond, emarald, Sara, the pichuka grain, the bead that is antidote for mouse-poison, the ruby, the gem in the serpent's hood, the vaidurya, the elephant pearl and the anti-poison stone as well as of the anti-poison herbs gives immunity from poison. The rearing of birds such as Sarika, demoiselle crane, peacock, swan and parrot is beneficial.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—
इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरै-
बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।
अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्
व्रजेद्विषाणामविषह्यतां बुधः ॥२५४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, **श्लोकः** ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, **इति** આ પ્રમાણે इस तरह, **इदम् द्विविधस्य बहुप्रकारम् विषरोगभेषजम्** આ બે પ્રકારના વિષથી થતા વિષરોગનું ઘણા પ્રકારનું ઔષધ यह दो प्रकारके विषसे होते हुए विषरोगकी बहुत प्रकारकी औषध, **विस्तरैः** વિસ્તારથી विस्तारसे, **उक्तम्** કહ્યું છે कही है, **अधीत्य** એને ભણી इसे पढ़कर, **विज्ञाय** तथा જાણીને और यथावत् समझकर, तथा તે પ્રમાણે उसी तरह, **प्रयोजयन्** પ્રયોગ કરનાર प्रयोग करता हुआ, **बुधः** સમજુ મનુષ્ય ज्ञानी पुरुष, **विषाणाम्** વિષોથી विषोंसे, **अविषह्यताम् व्रजेत्** અસહ્યતાને પામે છે અર્થાત્ વિષોથી પરાભૂત થતો નથી असह्यताको प्राप्त करता है अर्थात् विषोंसे पराभूत नहीं होता ॥ २५४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

254. Thus, here has been given an elaborate exposition of the various methods of treatment of toxicosis of both the varieties. The wise physician after study and full understanding of the subject should apply the remedies and neutralise the effects of poison.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने विषचिकित्सितं
नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **चिकित्सास्थाने** ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, **विषचिकित्सितम्** 'વિષ-ચિકિત્સિત' 'विषचिकित्सित', **नाम** નામનો

२५३. गर–वर (ह.)
,, शारिकाक्रौञ्च–सारसाः क्रौञ्चाः (ग.)
२५४. द्विविधस्य–विविधस्य (ध.)

२५४. अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजयन्–अधीत्य तत् सम्यगिह प्रयोजयेत् (ध.)
,, बुधः–भिषक् (फ.)

नामक, त्रयोविंशः ત્રેવીસમો तेईसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો. अध्याय समाप्त हुआ ॥ २३ ॥

23. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-third chapter entitled 'The Therapeutics of Toxicosis' is completed.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ચોવીસમો અધ્યાય अध्याय चौबीसवाँ

Chapter XXIV

मदात्ययचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, मदात्ययचिकित्सितम् 'મદાત્યયચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'मदात्ययचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Alcoholism'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मद्यप्रशंसा—

सुरैः सुरेशसहितैर्या पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मिभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥

यज्ञौही या यया शक्रः सोमातिपतितो भृशम् ।
निरोजास्तमसाऽऽविष्टस्तस्माद्दुर्गात् समुद्धृतः ॥४॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
इज्यया स्पृश्यया प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥५॥
योनिर्संस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥६॥
या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितॄंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन् या युङ्क्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥७॥
आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
वीर्यमैन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिर्या च निर्वृतिः ॥९॥
या सुरासुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥१०॥

या જે जो, पुरा પૂર્વકાળમાં पूर्वकालमें, सुरेशसहितैः ઇન્દ્ર इन्द्र, सहितैः સહિત सहित, सुरैः દેવતાઓથી देवोंसे, परिपूजिता પૂજાઈ છે अत्यन्त पूजी गई है, या જે जिसका, सौत्रामण्याम् સૌત્રામણિયજ્ઞમાં सौत्रामणियज्ञमें, हूयते હોમાય છે होम किया जाता है, या જે जो, कर्मिभिः કર્મકાંડીઓથી यज्ञकरनेवालोंसे, प्रतिष्ठिता પ્રતિષ્ઠા પામી છે प्रतिष्ठाको प्राप्त हुई है, या જે जो, यज्ञौही યજ્ઞનું વહન કરે છે यज्ञवाहक है, यया જેનાથી जिससे, सोम- સોમના અતિશય પાનથી सोमपानसे, अतिपतितः પડી ગયેલ गिरा हुआ, भृशम् અત્યન્ત अत्यन्त, निरोजाः ઓજરહિત ओजरहित, तमसा અને

---

३. सुरा—सुरा (ध)

४. यज्ञौही या यया शक्रः सोमातिपतितो भृशम्—यज्ञेऽभिषवस्तकस्य सोमस्यपभिषवो यथा (ब.)

,, सोमातिपतितो-सोमातिपरितः (फ.)

,, निरोजाः—नीरुजः (ख.)

६ एकविधा—एवंविधा (ब.)

७. द्विजातीन् या—द्विजातीनाम् (ध.)

८. बलं—वीर्य (ग. ड.)

,, वीर्यम्—बलम् (क. ग. घ. झ. ड. ब.)

,, वीर्यमैन्द्रं च या सिद्धा सोमः सौत्रामणौ च या—सौत्रामण्यां या सोमः सिद्धं शक्रबलं च या (य. फ.)

९. रतिः—मतिः (ध.)

અંધારામાં और तमसे **आविष्टः** પ્રવિષ્ટ થયેલ आविष्ट हुआ, **शक्रः** ઇન્દ્ર इन्द्र, **तस्मात्** તે उस, **दुर्गात्** ખાડામાંથી गड्ढेसे, **समुद्धृतः** ઉદ્ધૃત થયો છે निकाला गया है. **यज्ञीया** યજ્ઞસંબંધી यज्ञीय, **या** જે जो, **वेदे-** વેદમાં वेदमें, **विहितैः** કહેલ कही, **विधिभिः** વિધિ વડે विधिसे, **यजद्भिः** યજ્ઞ કરતા यज्ञ करनेवाले, **महात्मभिः** મહાત્માઓથી महात्माओंसे, **यज्ञ-** યજ્ઞની यज्ञकी, **सिद्धये** સિદ્ધિ માટે सिद्धिके लिए, **दृश्या** દર્શનને યોગ્ય दर्शनके योग्य. **स्पृश्या** સ્પર્શને યોગ્ય स्पर्शके योग्य, **प्रकल्प्या** અને અભિષવને યોગ્ય છે और अभिषवके योग्य है, **या च** વળી જે और जो, **योनि-संस्कार-** યોનિ, સંસ્કાર योनि, संस्कार, **नाम-** નામ नाम, **आद्यैः** આદિ आदि, **विशेषैः** વિશેષોથી विशिष्टताओंसे, **बहुधा** બહુ પ્રકારની बहुत प्रकारकी, **भूत्वा** હોવા છતાં પણ होते हुए भी, **मदलक्षणात्** મદને ઉત્પન્ન કરનારપણારૂપ मदजनक स्वरूप, **सामान्यात्** સામાન્યથી सामान्यसे, **एकविधा** એક જ પ્રકારની एकही प्रकारकी भवति જે होती है, **या** જે जो, **अमृतम्** અમૃત अमृत, **भूत्वा** બનીને बनकर, **देवान्** દેવોને देवोंको, **या** જે जो, **स्वधा** સ્વધા स्वधा, **भूत्वा** બનીને बनकर, **पितॄन्** પિતૃઓને पितरोंको, **या** અને જે और जो, **सोमः** સોમ सोम, **भूत्वा** બનીને बनकर, **द्विजातीन् च** બ્રાહ્મણોને ब्राह्मणोंको, **उत्तमैः** ઉત્તમ उत्तम **श्रेयोभिः** શ્રેયોથી कल्याणसे, **युङ्क्ते** જોડે છે युक्त करती है, **या** જે जो, **आश्विनम्** અશ્વિનીકુમારોનું अश्विनीकुमारका, **महत्** મહાન महान, **तेजः** તેજ છે तेज है, **या च** જે जो, **सारस्वतम्** સરસ્વતીનું सरस्वतीका, **बलम्** બળ છે बल है, **या च** જે जो, **ऐन्द्रम्** ઇંદ્રનું इन्द्रका, **वीर्यम्** વીર્ય છે वीर्य है, **सिद्धा** અને સિદ્ધ થયેલ और सिद्ध हुई, **या च** જે जो, **सौत्रामणौ** સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં सौत्रामणि यज्ञमें, **सोमः** સોમરૂપ છે सोम है, **या** જે जो, **शोक-** શોક शोक, **अरति-** બેચેની बेचैनी, **भय-** ભય भय, **उद्वेग-** તથા ઉદ્વેગનો एवं उद्वेगका, **नाशिनी** નાશ કરનાર છે नाश करनेवाली है, **महाबला** જે મહાબળવાળી છે जो महान बलवाली है, **या** જે जो, **प्रीतिः** પ્રીતિ છે प्रीति है, **या** જે जो, **रतिः** રતિ છે रति है, **या** જે जो, **वाक्** વાણી છે वाणी है, **या** જે जो, **पुष्टिः** પુષ્ટિ છે पुष्टि है, **या च** અને જે और जो, **निर्वृतिः** સુખરૂપ છે सुखरूप है, **या** જેને जो, **सुर** દેવ देव, **असुर-** અસુર असुर, **गन्धर्व** ગંધર્વ गन्धर्व, **यक्ष-** યક્ષ यक्ष, **राक्षस-** રાક્ષસ राक्षस, **मानुषैः** અને મનુષ્યોથી और मनुष्योंसे, **रतिः** રતિ रति, **सुरा** તથા સુરા और सुरा, **इति** એ નામથી इस नामसे, **अभिहिता** કહેવામાં આવે છે कही जाती है, **ताम्** તેને इस, **सुराम्** સુરાને सुराको **विधिना** વિધિ પ્રમાણે विधिपूर्वक, **पिबेत** પીવી पीवे ॥ ३-१० ॥

3 10. Wine, that was greatly worshipped of old by the gods and their king that which was invited by the ritualist and established in the sacrifice called Sautramani, she that upholds the sacrifices, that by which devitalised Indra was uplifted from the impenetrable gloom of faintness into which he had fallen owing to excessive addiction to soma, that which is worthy of being seen touched and mixed by holy men who offer sacrifices in the manner prescribed by the vedas, that which is derived from a variety of sources and yet has the one common quality of intoxication, that which endows the gods with choicest prosperity in the form of ambrosia, the manes in the shape of 'Swadha' and the twice-born in the shape of 'Soma', that which is the splendour, might and the wisdom of the Aswin twins, that which is the power of Indra, that which is the 'Soma' prepared in the 'Sautramani' sacrifice, that which is the destroyer of sorrow, unhappiness, fear and distress, which is powerful, and which itself turns into and causes love joy. speech and nourishment, and

beatitude, that which has been praised as the joyful wine by the gods, Gandharvas, Yakshas, Rakshasas and mortals, should be taken in the enjoined manner.

सुरापानविधिः —

शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथर्तूद्दामगन्धिभिः ॥११॥
विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥१२॥
देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।
सरसासंमते मुख्ये धूपसंमोदवोधिते ॥१३॥
सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥१४॥
सौवर्णै राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥१५॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विशेषतः ।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्तुकैः ॥१६॥
शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥१७॥
मद्यानुकूलैर्विविधैः फलैर्हरितकैः शुभैः ।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यथर्तुकैः ॥१८॥

११. प्रावृतो निर्मलैर्वस्त्रैर्यथर्तूद्दामगन्धिभिः–उद्दामगन्धिभिर्वस्त्रैर्विमलैर्वीतकञ्चुकैः (ध ब.)

१३. शस्ते कुसुमप्रकरीकृते–मृष्टे कुसुमप्रसरीकृते (क.)

,, प्रकरीकृते–प्रसरीकृते (ब.)

,, सरसासंमते–संवाससंमते (ब. ड. म.)

१५. विमलैश्चान्यैः–विविधैश्चित्रैः (ब.)

१६. रूपयौवन–शोभियौवन (ब्र. ड.)

,, विशेषतः–यथर्तुकैः (ख. ड.)

,, यथर्तुकैः–विभूषितः (ड.)

१७. संवाह्यमान इष्टाभिः–संचार्यमाणमिष्टाभिः (ध. ब.)

१८. मद्यानुकूलैर्विविधैः–पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा (ड. त.)

मृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भूजलाम्बरचारिणाम् ।
पौरोगवर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥१९॥
पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सजलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥२०॥

शरीर-कृत-संस्कारः स्नान वगेरे द्वारा शरीरनो संस्कार करी स्नान आदि द्वारा शरीरका संस्कार करके, शुचिः पवित्र थई पवित्र होकर, उत्तम- मनुष्ये उत्तम मनुष्य उत्तम, गन्धवान् चंदन वगेरेनुं अनुलेपन करी चन्दन आदिका अनुलेपन कर, यथर्तु- ऋतु मुजब ऋतुके अनुकूल, उद्दाम- तीव्र तीव्र, गन्धिभिः गंधवाळा गन्धोंसे युक्त, निर्मलैः निर्मळ निर्मल, वस्त्रैः वस्त्रो वस्त्रोंको, प्रावृतः पहेरी धारण किये हुए, विचित्र- विचित्र विचित्र, विविध- अने जुदी जुदी और विविध, स्रग्वी माळाओ पहेरेल मालायें पहने हुए, रत्न- रत्न रत्न, आभरण- अने आभूषणोथी और आभरणसे, भूषितः भूषित थई भूषित होकर, देव- देव देव, द्विजातीन् अने ब्राह्मणोने और ब्राह्मण इनको, संपूज्य पूजी पूजा करके, उत्तमम् उत्तम उत्तम मङ्गलम् मंगल वस्तुओनो मंगल वस्तुओंको, स्पृष्ट्वा स्पर्श करी स्पर्श करके, यथर्तुके ऋतुने अनुसार ऋतुके अनुकूल कुसुम- फूल फूल, प्रकरीकृते पाथरेल बिखरे हुए, सरसासंमते प्रियाओने इष्ट प्रियाओंको इष्ट, धूप- धूपनी धूपकी, संमोद- गन्धथी गन्धसे, वोधिते सुगन्धित भावित, शस्ते प्रशस्त प्रशस्त, मुख्ये अने श्रेष्ठ और उत्तम, देशे प्रदेशमां देशमें, विहिते मूकेलां रक्खे हुए, सोपधाने उपधानयुक्त उपधानयुक्त, सुसंस्तीर्णे सारी रीते बिछावेल अच्छी तरह बिछाये हुए,

१९. मृष्टैः–सृष्टैः (ब)

,, पौरोगवर्गविहितैः–पौरोगवैश्च विहितैः (ब. फ.)

,, विविधात्मकैः–विविधैरपि (फ)

२०. पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च प्रदाय सजलं मद्यमर्थिभ्यो वसुधातले ॥ — पिबेत संपूज्य विबुधानाशिषः संप्रयुज्य च । प्रदाय सजलं चाग्रे स्वर्थिभ्यः पृथिवीतले (ध. फ.)

,, पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च–पिबेत सुरां पूजयित्वा सुराशाशीः प्रयुज्य च (ध.)

,, अर्थिभ्यः–आदितः (ख. ड.)

,, ,, –आदित्ये (ड.)

स्व- પોતાના अपने, शरीर- શરીરને शरीरको, सुखे સુખ પડે તેમ सुखपूर्वक, शयन- શયન गद्दे, आसने અને આસન પર और बैठक पर, उपविष्टः બેસી बैठकर, अथवा અથવા अथवा, तिर्यक् આડા तिरछा, स्थितः પડીને रखकर, सौवर्णैः સુવર્ણનાં सुवर्णके, राजतैः च अपि રૂપાનાં चांदीके, तथा તથા तथा, मणिमयैः अपि મણિનાં रत्नके, सुकृतैः સારી રીતે બનાવેલ अच्छी प्रकार बनाये, अन्यैः બીજા अन्य, विमलैः સ્વચ્છ स्वच्छ, भाजनैः च પાત્રો વડે बरतनोंसे, सदा હરરોજ सदा, पिबेत् मद्य પીવું पीवे, रूप- રૂપ रूप, यौवन- અને યૌવનથી और यौवनसे, मत्ताभिः મત્ત मत्त, विशेषतः વિશેષે કરી विशेष करके, शिक्षिताभिः શિક્ષણ પામેલી शिक्षित, यथर्तुकैः ઋતુ અનુસાર ऋतुके अनुसार, वस्त्र- વસ્ત્ર वस्त्र, आभरण- આભૂષણ आभूषण, माल्यैः च અને માળાઓથી और मालाओंसे, भूषिताभिः ભૂષિત भूषित, शौच- પવિત્રતા पवित्रता, अनुराग- અને પ્રેમથી और अनुरागसे, युक्ताभिः યુક્ત युक्त, इष्टाभिः ઇષ્ટ इष्ट, प्रमदाभिः સ્ત્રીઓથી स्त्रियोंसे, इतः અહીં इधर, ततः તહીં उधर, संवाह्यमानः શરીર ચંપાવતાં अङ्गोंको दबाते हुए, पूर्वम् પ્રથમ पहले, सुरान् દેવતાઓને देवोंकी, पूजयित्वा પૂજીને पूजा करके, प्राक् અને પ્રથમ और प्रथम, आशिषः प्रयुज्य च સ્વસ્તિવાચન કરાવી स्वस्ति-वाचन कराके, वसुधातले પૃથ્વી ઉપર जमीन पर, अर्थिभ्यः અર્થીઓને अर्थियोंके लिए, सजलम् જલયુક્ત जलमिश्र, मद्यम् મદ્ય मद्य, प्रदाय આપીને दे कर, मद्य- મદ્યને मद्यके, अनुकूलैः અનુકૂળ अनुकूल, विविधैः જુદાં જુદાં विविध, शुभैः શુભકારી शुभ, हरितकैः હરિત વર્ગનાં हरित वर्गके, फलैः ફળોસહિત फलोंके साथ, यथर्तुकैः ઋતુને યોગ્ય ऋतुके योग्य, लवणैः લવણ नमकीन, गन्धविपुलैः ગન્ધદ્રવ્યથી યુક્ત गन्धबहुल, अवदंशैः અવદંશસહિત चटनी आदिके साथ, भू- ભૂમિ भूमि, जल- જલ जल, अम्बर- અને આકાશમાં और आकाशमें, चारिणाम् ફરનારાં પ્રાણીઓનાં फिरनेवाले जीवोंके, बहुविधैः વિવિધ विविध, मृष्टैः શેકેલાં भूने, मांसैः માંસોસહિત मांसोंके साथ, पौरोगवर्ग- અને રસોઇઆઓએ और सूपशास्त्रज्ञ पुरुषोंने, विहितैः બનાવેલા बनाये, विविधात्मकैः જુદાં જુદાં विविध, भक्ष्यैः ભક્ષ્યોસહિત भक्ष्योंके साथ, अनुत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, मद्यम् मद्य मद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ११-२० ॥

11-20. Having attended to the internal and external needs of the body and having bathed and painted himself with fragrant sandal, a person must wear clean clothing along with ornaments and fragrances suitable to the season. Then decking himself with garlands of variegated flowers and with jewels and ornaments, he should worship the gods and the brahmanas and touch the most auspicious articles. Seating himself comfortably in a sitting or lounging position on a well-made bed with pillows, in a spot scattered with flowers that are best suited to each season and fumigated with fragrant smoke, he should drink wine always in vessels of gold or silver or vessels set with precious stones or other vessels clean and well shaped. He should drink while being shampood by clean, loving, beautiful, young and well trained women decked in fine clothes, jewels and flowers suitable to the season. He should eat while drinking, green fruits and salted fragrant flesh and other sauces agreeable to the wine and proper to the season, and the fried flesh of many kinds of creatures of the land, water and the air and many kinds of puddings made by expert cooks. He should drink, having before prayed to the gods and having first received their grace and

having poured the libations of wine on the earth mixed with water for the desiring spirits.

वातिकादीनां पानविधिः—

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥२१॥

वातिकः વાતિક પુરુષે वातिक पुरुष, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, उत्सादन- ઉત્સાદન उत्सादन, स्नान- સ્નાન स्नान, वासः- વસ્ત્ર वस्त्र, धूप- ધૂપન धूप, अनुलेपनैः અને અનુલેપનથી સુશોભિત થઈ और अनुलेपनसे सुशोभित हो कर, स्निग्ध- તથા સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, उष्णैः અને ઉષ્ણ और उष्ण, अन्नैः च અન્નો अन्नका, भावितः ખાઈને भोजन करके, मद्यम् મદ્ય मद्य, आचरेत् પીવું पीवे ॥२१॥

21. The person of the vata habitus should take inunction, oil-massage and bath, and put on good raiment, treat himself to fragrant smoke and paint himself with sandal paste and should take the food prepared with unctuous and hot articles; after that he should drink wine.

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥२२॥

पैत्तिकः પૈત્તિક પુરુષને पैत्तिक पुरुषको, विविधैः વિવિધ विविध, शीतोपचारैः શીતળ ઉપચારોથી शीतल उपचारोंसे, मधुर- મધુર मधुर, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीतलैः અને શીતળ और शीतल, अन्नैः च અન્નનું अन्नोंसे, भावितः ભોજન કરીને भोजन करके, मद्यम् મદ્ય मद्य, पिबन् પીતાં पीते हुए, न सीदति હાનિ થતી નથી हानि नहीं होती ॥ २२ ॥

22. If the person with the pitta habitus after treating himself to various cooling things such as bath etc., and eating food consisting of sweet, unctuous and cooling articles, takes wine, it will not impair his health.

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥२३॥

अशिशिरैः ઉષ્ણ उष्ण, उपचारैः ઉપચારોથી યુક્ત થઈ उपचारोंसे भावित, यव- જવ जौ, गोधूम- અને ઘઉંનું और गेहू, भुक् ભોજન કરનાર खानेवाला, श्लैष्मिकः કફપ્રકૃતિ પુરુષે कफप्रकृति पुरुष, मारिचकैः મરીથી સંસ્કૃત मरिचसे संस्कृत, धन्वजैः જાંગલ પ્રાણીઓનાં जांगल जीवोंके, मांसैः માંસ मांसोंके, सह સાથે साथ, मद्यम् મદ્ય मद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥२३॥

23. The person of the kapha habitus living on food prepared of barley and wheat should treat himself to hot things and take the flesh of jangala animals prepared with black pepper and then take wine.

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥२४॥

वसुमताम् ધનાઢ્યોનો धनाढ्योंके लिए, एषः આ यह, विधिः વિધિ છે विधि है, ये च અને જેઓ और जो, भविष्यद्-विभवाः ભવિષ્યમાં ધનાઢ્ય થવાના હોય भविष्यमें वैभवयुक्त होमेवाले हों, तैः તેઓએ उनको, हितम् હિતકર્તા हितकर, मद्यम् મદ્ય मद्य, यथोपपत्ति પોતાની સ્થિતિ મુજબ अपनी स्थितिके अनुसार, मात्रया માત્રામાં मात्रापूर्वक, पातव्यम् પીવું पीना चाहिए ॥ २४ ॥

24. This is the procedure of drinkin gin the case of rich people and those

२१. वातिको मद्यमाचरेत्—पिबन्मद्यं न सीदति (थ.)

२३. मारिचकैः—मरिचकैः (त.)

२४. भविष्यद्विभवाश्च—भविष्यद्वसवश्च (फ.)

,, यथोपपत्ति तैर्मद्यम्—यथोपकल्पितं मद्यम् (थ.)

who are on the path to riches should treat themselves to things that are available according to their circumstances and should drink wine in wholesome doses.

वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु मार्द्वीकं माधवं च यत् ॥२५॥

वातिकेभ्यः વાતપ્રધાન પુરુષોને वातप्रबल पुरुषोंके लिए, **प्रायः** ઘણું કરી प्रायः, **गौडिक-** ગોળનું मद्य गुडका मद्य, **पैष्टिकम्** तथा લોટનું મદ્ય तथा आटेका मद्य, **कफपित्ताधिकेभ्यः** અને કફપિત્તાધિકને માટે और कफपित्तप्रबल पुरुषोंके लिए, **तु** તો तो, **यत्** જે जो, **मार्द्वीकम् च** દ્રાક્ષનું अङ्गूरोंका, **माधवम्** અને મધનું और शहदका, **मद्यम्** મદ્ય **છે** તે मद्य है वह, **हितम्** હિત કરનાર છે हितकर है ॥ २५ ॥

25. For persons of vata habitus, generally the wine prepared of gur and flour is wholesome; while the persons with kapha-cum-pitta habitus should take grape-wine or honey-wine.

विधिसेवितमद्यगुणाः—

बहुद्रव्यं बहुगुणं बहुकर्म मदात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥२६॥

बहुद्रव्यम् બહુ દ્રવ્યમાંથી થનાર बहुत द्रव्योंसे बननेवाला, **बहुगुणम्** બહુ ગુણવાન बहुत गुणयुक्त, **बहुकर्म** બહુ કામ કરનાર बहुत कार्य करनेवाला, **मदात्मकम् च** અને મદ કરનાર और मद करनेवाला, **तत्** તે वह, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **गुणैः** ગુણ गुण, **दोषैः च** અને દોષો વડે और दोषोंसे, **उभयम्** બે પ્રકારનું અર્થાત્ ગુણકર અને દોષકર दो प्रकारका अर्थात् गुणकर और दोषकर, **उपलक्ष्यते** દેખાય છે देखा जाता है ॥२६॥

26. Wine is prepared from various substances and possesses various qualities. It has various actions on the body. It is intoxicating in nature. Hence it should be viewed from the point of view of both its good as well as its evil effects.

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥२७॥

यः જે जो, **प्रहृष्टः** પ્રહૃષ્ટ પુરુષ प्रहृष्ट पुरुष, **काले** યોગ્ય કાળે योग्य कालमें, **विधिना** વિધિ પ્રમાણે विधिसे, **मात्रया** માત્રામાં मात्रामें, **यथाबलम्** બળ મુજબ बलके अनुसार, **हितैः** હિતકર हितकर, **अन्नैः** અન્નો સાથે अन्नोंके साथ, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **पिबेत्** પીએ છે पीता है, **तस्य** તેને માટે उसके लिए, **अमृतम् यथा** તે અમૃત સમાન वह अमृतके सदृश, **स्यात्** થાય છે होता है ॥ २७ ॥

27. If a person takes it in right manner, in right dose, in right time and along with wholesome food, in keeping with his vitality and with a cheerful mind, to him, wine is like ambrosia.

अविधिपीतमद्यदोषाः—

यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥२८॥

रूक्ष- રૂક્ષ દ્રવ્ય रूक्ष द्रव्य, **व्यायाम-** અને વ્યાયામનું और व्यायामका, **नित्येन** નિત્ય સેવન કરનાર પુરુષ नित्य सेवन करनेवाला पुरुष, **येन** જે जो, **पुनः** વળી फिर, **यथोपेतम्** જેવું મળે તેવું जैसा मिले वैसा, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **प्रसङ्गात्** અતિશય अतिशय, **पीयते** પીએ છે पीता है, **तस्य** તેને માટે उसके लिए, **तत्** તે वह, **विषवत्** વિષસમાન विषके सदृश, **याति** થાય છે हो जाता है ॥ २८ ॥

28. While to a person who drinks whatever kind comes in hand to him

---

२५. मार्द्वीकं माधवं च यत्—फाल्गमाधवशार्करम् (क. ख. ङ. त.)

२६. बहुकर्म मदात्मकम्—बहुकर्मप्रदात्मकम् (फ.)

,, उभयं चोपलक्ष्यते—उभयैश्चापदिश्यते (छ.)

and whenever he gets an opportunity and whose body is dry on account of constant exertion, this very wine acts as a poison.

मद्यस्य दशगुणाः तेषां कर्माणि च—

मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥२९॥

मद्यम् मद्य मद्य, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, आविश्य પેસીને प्रविष्ट हो कर, दशभिः स्वगुणैः પોતાના દશ ગુણો વડે अपने दस गुणोंसे, ओजसः ઓજના ओजके, दश દશ दश, गुणान् ગુણોને गुणोंको, संक्षोभ्य સંક્ષુબ્ધ કરીને क्षुब्ध करके चेतः ચિત્તને चित्तको, विक्रियाम् વિકૃત विकृत, नयति બનાવે છે बनाता है ॥ २९ ॥

29 Alcohol reaching the brain disturbs all the ten qualities of the vital essence by its ten-fold nature of action and thus leads to the derangement of the mind (protoplasmic poison).

लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुगमेव च ।
रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥३०॥

मद्यम् મદ્યને मद्यको, लघु- લઘુ लघु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण सूक्ष्म- સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, अम्ल- અમ્લ अम्ल, व्यवायि- વ્યવાયી व्यवायी, आशुगम् આશુકારી शीघ्र क्रिया करनेवाला, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, विकाशि વિકાશી विकाशी, विशदम् च एव અને વિશદ और विशद, दशगुणम् એ દશ ગુણવાળું इन दस गुणसे युक्त, स्मृतम् માન્યું છે माना है ॥ ३० ॥

30. They are—lightness, heat, acuteness, subtleness acidity, diffusiveness, quickness, dryness expansiveness and limpidness. These are described to be the ten qualities of alcohol.

गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥

ओजः ઓજ ओजको, गुरु ગુરુ गुरु, शीतम् શીત शीत, मृदु મૃદુ मृदु, श्लक्ष्णम् શ્લક્ષ્ણ श्लक्ष्ण, बहलम् બહલ बहल, मधुरम् મધુર मधुर स्थिरम् સ્થિર स्थिर, प्रसन्नम् પ્રસન્ન प्रसन्न पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल, स्निग्धम् અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध, दशगुणम् એ દશ ગુણવાળું इन दस गुणोंसे युक्त, स्मृतम् માન્યું છે माना है ॥ ३१ ॥

31. While heaviness, coldness, softness, smoothness, denseness, sweetness, fixity, clearness, viscidity and unctuousness are laid down as the ten qualities of vital essence.

गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥
रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा॥३३॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥३४॥

लाघवात् લઘુતાથી लघुतासे, गुरुत्वम् ગુરુતાને गुरुताको, औष्ण्यात् ઉષ્ણતાથી उष्णतासे, शैत्यम् શીતતાને शीतलताको, अम्ल- અમ્લ अम्ल, स्वभावतः સ્વભાવથી स्वभावसे, माधुर्यम् મધુરતાને मधुरताको, तैक्ष्ण्यात् તીક્ષ્ણતાથી तीक्ष्णतासे, मार्दवम् મૃદુતાને मृदुताको, आशुभावनात् च આશુકારી હોવાથી आशुकारी होनेसे, प्रसादम् પ્રસાદને प्रसादको, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, व्यवायित्वात् વ્યવાયી હોવાથી व्यवायी होनेसे, स्थिरत्वम् સ્થિરતાને स्थिरताको, विकासिभावात् વિકાસી હોવાથી विकासी

३०. लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुगमेव च—लघुनस्तस्य तीक्ष्णाम्लव्यवायाशुगमनेन च (ध.)

३२. गुरुत्वं—गौरवं (फ.)

३४. जनयेत—कुरुते (फ. ब.)

होनेसे, श्लक्ष्णताम् अपि श्लक्ष्णताने श्लक्ष्णताको, वैशद्यात् विशदतार्थी विशदतासे, पैच्छिल्यम् पिच्छिलताने पिच्छिलताको, तथा तथा तथा सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मताथी सूक्ष्मतासे, सान्द्रताम् सान्द्रताने सान्द्रताको, एवम् एम इस प्रकार, मद्यम् मद्य मद्य, स्वगुणैः पोताना गुणो वडे अपने गुणोंसे, ओजसः ओजना ओजके, गुणान् गुणोने गुणोंको, निहन्ति हणे छे नष्ट करता है, सत्त्वम् च मनने सत्त्वको, तदाश्रयम् अने ओजना आश्रय हृदयने और ओजके आश्रय हृदयको, आशु शीघ्र शीघ्र, संक्षोभ्य संक्षोभ पमाडीने क्षुब्ध करके, मदम् मद मद, जनयेत् पेदा करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३२-३४ ॥

32-34. Heaviness is destroyed by lightness, coldness by heat, sweetness by acidity, softness by acuteness, clearness by quickness, unctuousness by dryness, fixity by diffusiveness, smoothness by expansiveness, viscidity by limpidness and density by subtleness. Thus alcohol by its characteristic actions destroys the ten qualities of the vital essence. It acts as a protoplasmic poison. As a result, alcohol agitates the mind, and its foundation, namely, the heart (brain), and quickly produces intoxication.

रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥३५॥

हृदयम् हृदय हृदय, रस- रस रस, वात- अने वातादिना और वातादिके, मार्गाणाम् मार्गोनुं मार्गोंका, सत्त्व- मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, इन्द्रिय- इन्द्रियो इन्द्रिय, आत्मनाम् तथा आत्मानुं और आत्माका, प्रधानस्य अने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ, ओजसः च एव ओजनुं ओजका, स्थानम् स्थान स्थान, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है।

35. The heart is considered to be the seat of the circulatory channels of the body-nutrient fluid, the vata and other humors and of the mind, intellect and the senses, as also of the vital essence.

अतिपीतेन मद्येन विहृतेनौजसा च तत् ।
हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः ॥३६॥

अतिपीतेन अतिशय पीधेल अधिक मात्रामें पिये हुए, मद्येन मद्यथी मद्यसे, विहृतेन अभिहत अभिहत, ओजसा च ओजथी ओजसे, तत् ते वह, हृदयम् हृदय हृदय, विकृतिम् विकृत विकृति, याति पामे छे पाता है, तत्रस्थाः अने त्यां रहेल और उसमें स्थित, ये च जे जो, धातवः धातुओ होय छे तेओ पण विकृत थाय छे धातुएं हैं वे भी विकृत हो जाती हैं ॥ ३६ ॥

36. By excessive use of alcohol and the resulting impairment of the vital essence, the brain becomes disordered along with the body-elements situated there.

ओजस्यविहृते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहृतेऽल्पे च विहृते तूत्तमो मदः ॥३७॥

ओजसि ओज ओजके, अविहृते विकृत न थतां विकृत न होने पर, हृदि च अने हृदय और हृदयके, प्रतिबोधिते प्रतिबोधित थतां जागृत होने पर, पूर्वः प्रथम मद प्रथम मद, अल्पे च अल्प अल्प, विहृते विघात थवाथी विकृत होने पर, मध्यमः मध्यम मद (बीजो मद) मध्यम मद (दूसरा मद), विहृते अने संपूर्ण विघात थतां और पूर्णरूपमें विकृत होने पर तु तो तो, उत्तमः छेल्लो (त्रीजो) अन्तिम (तीसरा), मदः मद थाय छे मद होता है ॥ ३७ ॥

37. In the first stage of intoxication the vital essence is not affected but the mind becomes stimulated. In the

३५. वातादि—धात्वादि (ड. च. फ.)
,, ,, —रक्तादि (त.)

३६. अतिपीतेन—अतिशीतेन (च)
, याति विकृतिं—विकृतं याति (च.)

second stage the vital essence is slightly affected and in the third stage it is completely affected.

नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकाशिरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥३८॥

पैष्टिकम् લોટનું आटेका, मद्यम् મદ્ય मद्य, एवम् કહેલા પ્રકારથી उक्त प्रकारसे, ओजसः ઓજનો ओजका, विघातम् નાશ नाश, न નથી नहीं, जनयेत् કરતું उत्पन्न करता, हि કારણકે क्योंकि, तत्र તેમાં उसमें, विकाशि- વિકાશિ विकाशि, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, विशदाः અને વિશદ और विशद, गुणाः ગુણો गुण, उल्बणाः તીવ્ર तीव्र, न હોતા નથી नहीं होते ॥ ३८ ॥

38. The wine prepared from flour does not produce much impairment of the vital essence, because the qualities of expansiveness, dryness and clearness are not in it in a pronounced degree.

मदलक्षणम्—

हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥
जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
स मद्यविभ्रमो नाम्ना 'मद' इत्यभिधीयते ॥४०॥

मद्यस्य મદ્યના मद्यके, अतिनिषेवणात् અતિ સેવનથી अधिक सेवनसे, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, मद्य- મદ્યના मद्यके, गुण- ગુણો गुण, आविष्टे દાખલ થતાં प्रविष्ट होने पर, हर्षः હર્ષ हर्ष, तर्षः અભિલાષા अभिलाषा, रतिः રતિ रति, सुखम् સુખ सुख, यथासत्त्वम् તથા મન અનુસાર तथा मनके अनुसार, मोहनिद्रान्ताः અને મોહનિદ્રામાં અન્ત પામનારા और मोहनिद्रामें अन्त पानेवाले, चित्राः જુદા જુદા भिन्न भिन्न, राजस- રાજસ राजस, तामसाः च અથવા તામસ और तामस, विकाराः વિકારો विकार, जायन्ते થાય છે होते हैं, सः તે वह, मद्य- મદ્યજનિત मद्यजनित, विभ्रमः ભ્રમ भ्रम, मदः મદ मद, इति એ इस, नाम्ना નામથી नामसे, अभिधीयते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. When the brain is affected by the action of alcohol, there will result exhilaration, ardent desire, exultation, sense of happiness and various kinds of changes according to the psychic make-up of the person and according to its rajasic or tamasic qualities. Owing to excessive use of alcohol, stupor terminating in narcosis is produced. This is the delusion caused by wine and is known as alcoholic intoxication.

मदस्य त्रयो भेदाः तेषां लक्षणानि च—

पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः ।
प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ॥४१॥

पीयमानस्य પીવાતા पिये हुए, मद्यस्य મદ્યના मद्यके, प्रथमः પ્રથમ प्रथम, मध्यमः મધ્યમ मध्यम, अन्त्यः च અને અન્ત્ય એ और अन्त्य ये, त्रयः ત્રણ तीन, मदाः મદ मद, विज्ञातव्याः જાણવા जानने चाहिए, तान् તેઓને इनको, लक्षणैः લક્ષણોદ્વારા लक्षणोंसे, प्रचक्ष्महे કહીએ છીએ कहते हैं ॥ ४१ ॥

41. Three stages of intoxication are observed in a person who drinks wine: the first, the middle or the second and the last or the third. We shall describe the characteristics of each of them.

प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः ।
वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥४२॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥४३॥

३८. जनयेत्—कुरुते (फ)
४०. मोहनिद्रान्ता—मोहनिद्रार्ता (ड. त.)
४१. प्रचक्ष्महे—प्रवक्ष्यते (ड. ब.)
४२. वाद्य—पाठ (द.)

प्रथमः પ્રથમ प्रथम, **मदः** મદ मद, **प्रहर्षणः** હર્ષ કરનાર हर्षको बढ़ानेवाला, **प्रीतिकरः** પ્રીતિ કરનાર प्रीति करनेवाला, **पान-** પાન पान, **अन्न-** અને અન્નના और भोजनके, **गुण-** ગુણોનો गुणोंको, **दर्शकः** દર્શક दिखानेवाला, **वाद्य-** વાદ્ય वाद्य, **गीत-** ગીત गीत, **प्रहासानाम्** હાસ્ય हास्य, **कथानाम् च** અને કથાઓનો और कथाओंकी, **प्रवर्तकः** પ્રવર્તક હોય છે प्रवृत्ति करानेवाला होता है, **बुद्धि-** બુદ્ધિ बुद्धि, **स्मृति-** તથા સ્મૃતિને और स्मृतिका, **हरः च** હરનાર नाशक, **न** નથી नहीं है, **विषयेषु** વિષયોમાં विषयोंके भोगमें, **अक्षमः च** અસમર્થ કરનાર असमर्थ करनेवाला, **न** નથી नहीं है, **सुख-** તથા સુખેથી एवं सुखसे, **निद्रा-** નિદ્રા निद्रा, **प्रबोधः** તથા જાગૃતિ કરનાર तथा जागृति करनेवाला, **सुखदः च** અને સુખદાતા છે और सुखदाता है ॥ ४२-४३ ॥

42-43. It produces exhilaration, delight, a finer discrimination of the qualities of food and drink, desire for music, song, jokes and stories. It does not impair the intellect or memory, and causes no incapacity for sense pleasures. It promotes sound sleep as well as happy awakening. This is the first and the happy stage of alcoholic effects.

मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो(ऽ)व्यक्ता सज्जति वाङ्मुहुः ।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥४४॥
स्थानपानान्नसांकथ्ययोजना सविपर्यया ।
लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥४५॥

मध्यमे મધ્યમ मध्यम **मदे** મદમાં मदमें, **आविष्टे** પ્રવેશ થતાં प्रविष्ट होने पर, **मुहुः** ઘડીકમાં क्षणमें, **स्मृतिः** સ્મૃતિ स्मृति, **मुहुः** ઘડીકમાં क्षणमें, **मोहः** મોહ मोह, **मुहुः** ઘડીકમાં क्षणमें, **अव्यक्ता वाक्** અસ્પષ્ટ વાણી अस्पष्ट वाणी, **सज्जति** તેમજ વાણીનું અટકી જવું एवं वाणीकी रुकावट, **युक्त-** યોગ્ય योग्य, **अयुक्त-** અને અયોગ્ય और अयोग्य, **प्रलापः च** બકવાદ प्रलाप, **प्रचलायनम् च एव** ચક્કર આવવાં चक्कर आना, **सविपर्यया** તથા વિપરીતતાસહિત तथा विपर्ययके साथ, **स्थान-** સ્થાન स्थान, **पान-** પાન पान, **अन्न-** ભોજન भोजन, **सांकथ्य-** અને વાતચીતની और वार्तालापकी, **योजना** યોજના योजना, **एतानि** એ इन, **लिङ्गानि** લક્ષણો लक्षणोंको, **जानीयात्** જાણવાં जाने ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Fitful recollection, fitful forgetfulness, frequent indistinct, thick and laryngeal speech, indiscriminate talk, unsteady gait, impropriety in sitting, drinking, eating, and conversation —these are to be known as the symptoms of the second stage of alcoholic effects.

मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमाप्राप्य चोत्तमम् ।
न किंचिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥४६॥

राजस- રાજસ राजस, **तामसाः** અને તામસ और तामस, **नराः** પુરુષો पुरुष, **मध्यमम्** મધ્યમ मध्यम, **मदम्** મદનું मदको, **उत्क्रम्य** ઉલ્લંઘન કરી लांघकर, **उत्तमम्** ઉંચા अन्त्य, **मदम् च** મદને मदको, **आप्राप्य** પ્રાપ્ત થતાં प्राप्त होकर, **किंचित्** એવું કોઈ પણ ऐसा कोई भी, **अशुभम्** અશુભ अशुभ, **न** નથી नहीं है, **कुर्युः** જે તેઓ કરે जो वे करते, **न** નહિ नहीं ॥ ४६ ॥

46. After transcending the second stage and before reaching the last stage, there is no impropriety which persons of the rajasic and tamasic nature will not commit.

को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥४७॥

अस्वन्तम् દુઃખકર અન્તવાળા दुःखकारक अन्तवाले, **बहुदोषम्** બહુ દોષવાળા बहुत दोषयुक्त,

४४. मोहोऽव्यक्ता—व्यक्ताऽव्यक्ता च (ध.)
,, प्रचलायनमेव च- प्रपलायनमेव च (ख. फ.)

४६. मदमाप्राप्य—मदमप्राप्य (ध)

अध्वानम् માર્ગે मार्ग पर, अध्वगः મુસાફર मुसाफिर, इव જેમ જતો નથી તેમ તે દષ્ટાંત લઈ जैसे नहीं जाता वैसे उस दृष्टांतको लेकर, उन्मादम् ઉન્માદ उन्माद, इव જેવા जैसे, दारुणम् દારુણ दारुण, मदम् મદને मदको, कः કયો कौन, विद्वान् સમજુ મનુષ્ય विद्वान मनुष्य, गच्छेत् પ્રાપ્ત કરે? અર્થાત્ પ્રાપ્ત ન કરે प्राप्त करे? अर्थात् प्राप्त न करे ॥ ४७ ॥

47. Which wise man would ever wish to be intoxicated to an extent which is as frightful as insanity even as no traveller will select a road which leads to an unhappy end and which is beset with many troubles?

तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदार्विव निष्क्रियः ।
मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥४८॥

तृतीयम् તૃતીય तृतीय, मदम् મદને मदको, तु તો तो, प्राप्य પ્રાપ્ત કરીને प्राप्त करके, भग्न- ભાંગેલા कटे हुए, दारु લાકડાની लकडेकी, इव પેઠે भांति, निष्क्रियः નિષ્ક્રિય निष्क्रिय, मद- મદ मद, मोह- તથા મોહથી और मोहसे, आवृत- આવૃત आवृत, मनाः મનવાળો મનુષ્ય मनवाला मनुष्य, जीवन् જીવતો जीवित, अपि છતાં પણ होने पर भी मृतैः મરેલા મનુષ્યો मृत मनुष्योंके, समः જેવો છે सदृश है ॥ ४८ ॥

48. Having reached the third stage of intoxication, he becomes paralysed like a felled tree with his mind submerged in intoxication and stupor, and though alive, resembles a dead man.

रमणीयान् स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥४९॥

सः તે वह, रमणीयान् આનંદદાયક आनन्ददायक, विषयान् વિષયોને विषयोंको, न નથી नहीं, वेत्ति જાણતો पहिचानता, सुहृज्जनम् મિત્રોને પણ मित्रोंको भी, न નથી જાણતો नहीं जानता, यदर्थम् જેની ઇચ્છાથી जिसकी मतलबसे, मद्यम् મદ્યને मद्यको, पीयते પીએ છે पीता है, ताम् તે उस, रतिम् च સુખને પણ सुखको भी, न નથી नहीं, विन्दति મેળવતો प्राप्त करता ॥ ४९ ॥

49. He does not discriminate or recognise either the qualities of things or his friends. He does not possess even a sense of his own happiness for the very sake of which alcohol is drunk.

कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥५०॥

यदवस्थः જે અવસ્થામાં રહી મનુષ્ય जिस अवस्थामें रह कर मनुष्य, लोके સંસારમાં संसारमें, कार्य- કાર્ય कार्य, अकार्यम् અકાર્ય अकार्य, सुखम् સુખ सुख, दुःखम् દુઃખ दुःख, यत् च અને જે और जो, हित- હિત हित, अहितम् તથા અહિત तथा अहित, न નથી नहीं, जानाति જાણતો जानता, ताम् તે उस, अवस्थाम् અવસ્થાને अवस्थामें, कः કયો कौन, बुधः ડાહ્યો પુરુષ बुद्धिमान, व्रजेत् પ્રાપ્ત કરે? जायेगा? ॥५०॥

50. Which wise man would like to attain that state in which he cannot discriminate between what ought to be done and what ought not to be done, between pleasure and pain and between what is good and what is evil in the world?

स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाग्राह्य एव च ।
व्यसनित्वादुदर्के च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥५१॥

सः તે वह, सर्वभूतानाम् સર્વ પ્રાણીઓનો सब प्राणियोंका, दूष्यः દોષકર્તા दोषकर्ता, निन्द्यः च નિંદ્ય निन्द्य, अग्राह्यः च एव અને અગ્રાહ્ય થાય છે और

48. मदमोह—बहुमोह (घ.)

51. दूष्यः—सत्यः (ध.)
,, ,, —धृष्यः (फ.)

अग्राह्य होता है, सः ते वह, व्यसनित्वात् व्यसनीपणाने लीधे व्यसनी होनेसे, उदर्के परिणाममां परिणाममें, दुःखम् दुःखकारक दुःखकर, व्याधिम् च व्याधि व्याधि, अश्नुते मेळवे छे प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

51. On account of his addiction, he is condemned and censured by all people and is regarded an unworthy man by them, and he later on develops painful diseases as a result of his addiction.

मद्यदोषाः—

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
मनःसमाधौ तत् सर्वमायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥५२॥

सर्वदेहिनाम् प्राणीमात्रनुं सब प्राणियोंके लिए, प्रेत्य च जन्मान्तरमां जन्मान्तरमें, इह च अने आ लोकमां और इस लोकमें, यत् जे जो, श्रेयः श्रेय छे श्रेय है, मोक्षे च तथा मोक्षमां एवं मोक्षमें, यत् जे जो, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, श्रेयः कल्याण छे कल्याण है, तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, मनःसमाधौ मननी समाधिने मनकी समाधिको, आयत्तम् आधीन छे अधीन है ॥ ५२ ॥

52. For all men all that which is contributive of well-being in this life and the other, and happiness in that higher life of liberation, is established in the perfect tranquility of mind.

मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।
महामारुतवेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥५३॥

महामारुतवेगेन जेम वायुना महान वेगथी जैसे वायुके बडे वेगसे, तटस्थस्य किनारा उपर रहेल किनारे पर स्थित, शाखिनः झाडने वृक्षको, इव महान क्षोभ करवामां आवे छे तेम महान क्षोभ किया जाता है वैसे, मद्येन मद्यथी मद्यसे, अस्य आना इसके, मनसः मनने मनमें, महान् महान महान, संक्षोभः च संक्षोभ संक्षोभ, क्रियते करवामां आवे छे किया जाता है ॥५३॥

53. Wine causes great agitation to such a tranquil mind, like the strong wind that shakes the trees on a bank.

मद्यप्रसङ्गं तं चाज्ञा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥५४॥

रजः- रजोगुण रज, मोह- तथा मोहथी तथा मोहसे, पराजिताः पराजय पामेला पराजित, अज्ञाः अज्ञानीओ मूर्खलोग, महादोषम् महादोषवाळा महादोषयुक्त, महागदम् महारोगरूप महारोगरूप, तम् च ते वह, मद्यप्रसङ्गम् मद्यप्रसंगने मद्यसेवनको, सुखम् सुखद छे सुख देनेवाला है, इति एम ऐसा, अधिगच्छन्ति माने छे समझते हैं ॥ ५४ ॥

54. Ignorant men who are addicted to and are blinded by intoxication and overcome by passion and ignorance, consider the intoxicated state which is a greatly morbid and diseased condition, to be a state of happiness.

मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥५५॥

मद्य- मद्यथी मद्यसे, उपहत- नष्ट नष्ट, विज्ञानाः ज्ञानवाळा ज्ञानवाले, सात्त्विकैः सात्विक सात्त्विक, गुणैः गुणथी गुणसे, वियुक्ताः रहित रहित, मदान्धाः मदान्ध मदान्ध, मदलालसाः अने मदना लालचु लोको और मदके लोभी लोग, श्रेयोभिः कल्याणथी कल्याणसे, विप्रयुज्यन्ते विखूटा पडे छे अलग हो जाते हैं ॥ ५५ ॥

55. These men enslaved and blinded by alcoholism, are deprived of wisdom and sattwic qualities and are lost to all goodness.

मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥५६॥

५४ चाज्ञा—ज्ञात्वा (ड. त फ. ब.)
,, पराजिताः—परायणाः (थ. फ.)

मद्ये મદ્યમાં मद्यमें, सोन्माद- ઉન્માદ उन्माद, मद- મદ मद, मूर्च्छायाः મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, सापस्मार- અપસ્માર अपस्मार, अपतानकाः અને અપતાનક और अपतानक, मोहः મોહ मोह, भयम् ભય भय, शोकः શોક शोक, क्रोधः ક્રોધ क्रोध, मृत्युः च અને મૃત્યુ और मृत्यु, संश्रितः રહેલ છે आश्रित हैं ॥ ५६ ॥

56. Wine is also the cause of great delusion, fear, grief, anger and death as well as insanity, toxicosis, fainting, epilepsy and convulsions.

एकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥५७॥

यत्र જ્યાં जहां, एकः એક एक, स्मृतिविभ्रंशः સ્મૃતિભ્રંશ છે स्मृतिभ्रंश है, तत्र ત્યાં वहां, सर्वम् બધુંય सब कुछ, असाधुवत् અશુભ જેવું છે बुरासा ही है, इति एवम् એમ इस प्रकार, मद्य- મદ્યના मद्यके, दोषज्ञाः દોષ જાણનારા दोषोंको जाननेवाले पुरुष, यत्नतः યત્નપૂર્વક यत्नपूर्वक, मद्यम् મદ્યને मद्यको, गर्हन्ति નિંદે છે निंद्य मानते हैं ॥ ५७ ॥

57. When a man is deprived of his very memory, then everything that follows upon it, is necessarily evil. Thus those who know the evils of drink, condemn the habit of drink strongly.

सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जितम् ॥५८॥

अहितस्य અહિતકર अहितकर, अतिमात्रस्य અતિમાત્રામાં अतिमात्रामें, विधिवर्जितम् તથા વિધિરહિત तथा विधिको छोड़कर, पीतस्य પીધેલા पिये हुए, मद्यस्य મદ્યના मद्यके, सत्यम् સાચેસાચ वास्तवमें, एते એ ये, महादोषाः મહાદોષો महादोष, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं, संशयः એમાં સંશય इसमें संशय, न નથી नहीं है ॥५८॥

58. True and undoubted indeed are these great evil effects described about wine, if it is unwholesome or taken in excess or taken disregarding the prescribed regulations.

मद्यस्य स्वभावेनान्नतुल्यत्वम्—

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽमृतम् ॥५९॥

किंतु પરંતુ परन्तु, मद्यम् મદ્ય मद्य, स्वभावेन एव સ્વભાવથી स्वभावसे ही, यथा જેવું जैसा, अन्नम् અન્ન છે अन्न है, तथा તેવું वैसा ही, स्मृतम् કહ્યું છે कहा गया है, अयुक्ति- અયોગ્ય રીતે अयोग्य रूपमें, युक्तम् વપરાતાં प्रयुक्त होने पर, रोगाय રોગને માટે છે रोगके लिए है, युक्ति- અને યોગ્ય રીતે और युक्तिपूर्वक, युक्तम् વપરાતાં प्रयुक्त होने पर, अमृतम् અમૃત अमृतके, यथा જેવું છે समान है ॥५९॥

59. But wine, by nature, is regarded similar to food in its effects. It is productive of disease if taken in improper manner, and is like ambrosia if taken in proper manner.

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥६०॥

अन्नम् અન્ન अन्न, प्राणभृताम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, प्राणाः પ્રાણ છે प्राण हैं, अयुक्त्या પરંતુ અયોગ્ય રીતે સેવન કરવાથી परंतु युक्तिविरुद्ध सेवनसे, तत् તે वह, असून् પ્રાણનો प्राणोंको, निहन्ति નાશ કરે છે नष्ट करता है, विषम् જેમકે વિષ जैसेकि विष, प्राण- हरम् પ્રાણનાશક છે प्राणहर है, युक्ति- પરંતુ યુક્તિપૂર્વક परंतु युक्तिपूर्वक, युक्तम् યોગ્યેજેવું प्रयुक्त, तत् च તે वह रसायनम् રસાયનરૂપ છે रसायनरूप है ॥६०॥

60. Food, which is the life of living creatures, if taken in improper manner

५७. असाधुवत्—असाधुवत (ब.)
,, गर्हन्ति—निन्दन्ति (ह. य ब.)
,, यत्नतः—तत्त्वतः (ह.)
५८. विधिवर्जितम्—विधिवर्जनम् (ह.)

destroys life, and even poison, which by nature is destructive of life, if taken in proper manner, acts as an elixir.

युक्तिपीतमद्यगुणाः —

हर्षमूर्जं मुदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं सुखमदप्रदम् ॥६१॥

युक्त्या યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **पीतम्** પીધેલ पिया हुआ, **सुख-** સુખ सुखकर, **मद-** મદ मद **प्रदम्** આપનાર देनेवाला, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **हर्षम्** હર્ષ हर्ष, **ऊर्जम्** ઉત્સાહ उत्साह, **मुदम्** સંતોષ संतोष, **पुष्टिम्** પુષ્ટિ पुष्टि, **आरोग्यम्** આરોગ્ય आरोग्य, **परम्** અને પરમ और श्रेष्ठ **पौरुषम्** પૌરુષ पौरुषको, **आशु** શીઘ્ર शीघ्र, **करोति** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है ॥ ६१ ॥

61. Wine taken in proper manner soon gives exhilaration, courage, delight, strength, health, great manliness and joyous intoxication.

रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥६२॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विबोधनम् ।
बोधनं चातिनिद्राणां विबद्धानां विबन्धनुत् ॥६३॥
वधबन्धपरिक्लेशदुःखानां चाप्यबोधनम् ।
मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रबाधकम् ॥६४॥

रोचनम् મદ્ય રુચિ કરનાર मद्य रुचिकारक, **दीपनम्** દીપન दीपन **हृद्यम्** હૃદ્ય हृद्य **स्वर-** સ્વર स्वर, **वर्ण-** અને વર્ણનો और वर्ण, **प्रसादनम्** પ્રસાદ કરનાર बढ़ानेवाला, **प्रीणनम्** પ્રીણન प्रीणन, **बृंहणम्** બૃંહણ वृंहण, **बल्यम्** બલ્ય बल्य, **भय-** ભય भय, **शोक-** શોક शोक, **श्रम-** અને શ્રમનો और श्रमका, **अपहम्** નાશક છે नाशक है, **नष्टनिद्राणाम्** જેઓને નિદ્રા ન આવતી હોય એવા મનુષ્યોને नींद न आनेवालोंके लिए, **स्वापनम्** ઊંઘ લાવનાર नींद लानेवाला, **मूकानाम्** મૂંગાની मूंगोंके लिए, **वाक्-** વાણીને वाणीको, **विबोधनम्** ખોલનાર जागृत करनेवाला, **अतिनिद्राणाम्** બહુ નિદ્રાવાળાને बहुत निद्रा लेनेवालोंको, **बोधनम्** જગાડનાર जागृत करनेवाला, **विबद्धानाम् च** અને વિબંધવાળાના और विबन्धवालोंके, **विबन्धनुत्** વિબંધને દૂર કરનાર છે विबन्धको दूर करनेवाला है **वध-** તેમજ વધ एवं वध, **बन्ध-** બંધન बन्धन, **परिक्लेश-** અત્યન્ત ક્લેશ अत्यन्त क्लेश, **दुःखानाम् च** તથા દુઃખોનો और दुःखोंका, **अपि** પણ भी, **अबोधनम्** અનુભવ થવા ન દેનાર છે अनुभव न होने देनेवाला है, **मद्यम् च एव** વળી મદ્ય और मद्य ही, **मद्योत्थानाम्** મદ્યજનિત मद्यजनित, **रोगाणाम्** રોગોનું रोगोंका, **प्रबाधकम्** નાશક છે नाशक है ॥६२-६४॥

62 64 It is an appetiser, digestive-stimulant, cordial, promoter of voice and complexion and is nourishing, roborant and strengthening. It relieves fear, grief and fatigue It acts as a soporific to those suffering from insomnia and as a stimulant of speech in reticent people. It keeps awake people given to excess of sleep and relieves obstruction in the body-passages, renders the mind unconscious of the pain of trauma, ligature and other kinds of pain and suffering. It acts as a cure for the disorders resulting from alcoholism.

रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम् ।
अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥६५॥

६१. हर्षमूर्जं मुदं–हर्षमीर्ष्यामिदम् (ग.)
,, परम्–बलम् (ध.)
,, सुखमदप्रदम्–मद्यसुखावहम् (ध.)
,, ,, –मदसुखावहम् (छ.)
६३ वाग्विबोधनम्–वाक्यबन्धनम् (फ.)
६४ चाप्यबोधनम्–चावमोहनम् (ड.)
,, प्रबाधकम्–प्रसाधकम् (झ.)
,, ,, –प्रबोधकम् (ध.)

६५. संयोगे–संयोग (त.)
,, संयोगवर्धनम्–सौभाग्यवर्धनम् (फ. ब.)

मद्यम् મદ્ય मद्य **रतिः** આનંદ છે आनंद है, **विषय-संयोगे** અને વિષય-સંયોગમાં और विषयोपभोगमें, **प्रीति-** પ્રીતિ प्रीति, **संयोग-** તથા સંયોગને तथा संयोगको, **वर्धनम्** વધારનાર છે बढ़ानेवाला है, **प्रवयसाम्** તેમજ વૃદ્ધોને वृद्धोंको. **अपि** પણ भी. **उत्सव-** ઉત્સવ उत्सव, **आमोद-** અને આનંદ और आनन्द, **कारकम्** કરાવનાર છે करानेवाला है ॥ ६५ ॥

65. It increases the enjoyment of sense-pleasures and the desire for the continuance of such pleasures Even to the very aged alcohol gives elation and delight.

पञ्चस्वर्थेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।
यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६६

यूनाम् वा યુવાનો युवकोंको, **स्थविराणाम्** वा કે વૃદ્ધોને अथवा वृद्धोंको, **प्रथमे** પ્રથમ प्रथम, **मदे** મદમાં मदमें, **कान्तेषु** કામ્ય काम्य, **पञ्चसु** પાંચે पांचों. **अर्थेषु** અર્થોમાં विषयोंमें, **या** જે जो, **रतिः** આનંદ આવે છે आनंद आता है, **तस्य** તેની उसके लिए, **उपमा** ઉપમા उपमा, **भुवि** પૃથ્વીમાં पृथ्वीमें, **न अस्ति** નથી नहीं है ॥ ६६ ॥

66. There is nothing comparable on earth to the delight derived, during the first stage of alcoholic effects, from the perceptions of the five senses in the case of either the young or the aged.

बहुदुःखहतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।
विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥६७॥

युक्त्या યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **निषेवितम्** સેવેલું सेवित, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **बहु-** બહુ बहुत, **दुःख-** દુઃખથી दुःखसे **हतस्य** દુઃખી दुःखी **शोकेन च** અને શોકથી और शोकसे, **उपहतस्य** દુઃખી पीड़ित **अस्य** આ इस. **जीवलोकस्य** જીવલોકનું जीवलोकके लिए **विश्रामः** વિશ્રામસ્થાન છે विश्रामस्थान है ॥ ६७ ॥

67. Alcohol, taken in the proper way, is a relaxation for all people afflicted with a multitude of sufferings and sorrow.

अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकाणि षट् ।
त्रीन्दोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत्सदा ॥६८॥

षट् છ छः, **अन्नपान-** અન્નપાન अन्नपान, **वयः-** ઉંમર वय, **व्याधि-** વ્યાધિ व्याधि, **बल-** બળ बल, **काल-** અને કાળનાં और कालके, **त्रिकाणि** ત્રિક त्रिक, **त्रीन्** ત્રણ तीन, **दोषान्** દોષ दोष, **त्रिविधम्** તથા ત્રણ પ્રકારનાં एवं तीन प्रकारके, **सत्त्वम्** સત્વને सत्त्वको, **ज्ञात्वा** જાણીને जानकर **सदा** સર્વદા हमेशां **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ६८ ॥

68. One should take wine keeping always in view the three-fold classification in each of the six things—food, drink, age, disease, vitality and season as well as the triad of morbid humors and the triad of the psychic types.

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
यया युक्त्या पिबन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥६९॥

तेषाम् તે उन, **अष्टानाम्** આઠે आठ, **त्रिकाणाम्** ત્રિકોની त्रिकोंकी, **योजना** યોજના योजना, **युक्तिः** યુક્તિ युक्ति, **उच्यते** કહેવાય છે कही जाती है, **यया** જે जिस, **युक्त्या** યુક્તિથી युक्तिसे, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **पिबन्** પીતો મનુષ્ય पीता हुआ मनुष्य, **मद्य-** મદ્યના मद्यके, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **न युज्यते** જોડાતો નથી युक्त नहीं होता ॥ ६९ ॥

69. The correlating of the triads of these eight factors is known as the proper mode, and the use of alcohol taken in such proper mode is never attended with the evil effects of drinking.

६६ कान्तेषु--काम्येषु (क)

६७. हतस्यास्य-क्षतस्यास्य (व.)

मद्यस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्मार्थयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥७०॥

सत्त्वगुण- सत्त्वगुणनी सत्वगुणकी, **उच्छ्रितः** प्रधानतावाळो प्रधानतावाला, **सः** ते वह **नरः** मनुष्य मनुष्य, **धर्मार्थयोः** धर्म अने अर्थनी धर्म और अर्थका **अपीडायै** हानि विना पीड़न न करते हुए, **मद्यस्य च** मद्यना मद्यके, **सर्वान्** सर्व सब, **यथोक्तान्** यथोक्त यथोक्त, **गुणान्** गुणो गुणोंको, **समश्नुते** भोगवे छे प्राप्त करता है ॥ ७० ॥

70. On the contrary, the person enjoys all the good effects ascribed to drinking, and without endangering his virtue or wealth, he obtains the exalted state of the mind.

सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीयेऽव्यक्ततां यान्ति मध्ये चोत्तममध्ययोः ७१

प्रथमे प्रथम प्रथम, **मदे** मदमां मदमें, **सत्त्वानि** मन मन, **तु** तो तो, **प्रायशः** घणुं करी प्रायः **प्रबुध्यन्ते** उल्लास पामे छे उल्लसित होते हैं, **द्वितीये** बीजा मदमां दूसरे मदमें, **अव्यक्तताम्** जरा व्यक्तपणाने थोड़ी व्यक्तताको, **यान्ति** पामे छे पाते हैं, **उत्तमध्ययोः मध्ये च** त्रीजा तथा बीजा मदनी संधिमां संपूर्ण व्यक्तपणाने पामे छे अने त्रीजा मदमां तो सर्वथा अव्यक्तपणाने पामे छे तीसरे तथा दूसरे मदकी सन्धिमें संपूर्ण अव्यक्तताको पाते हैं और तीसरे मदमें तो सर्वथा अव्यक्तताको पाते हैं ॥ ७१ ॥

71. Generally, in the first stage of intoxication, mental faculties get stimulated. In the second stage, the real nature of the man is slightly revealed and in between the second and the third, it is fully revealed.

७१. मध्ये—मदे (त. फ.)

मद्यस्य प्रकृतिदर्शकत्वम्—

सस्यसंबोधकं वर्षं, हेमप्रकृतिदर्शकः ।
हुताशः, सर्वसत्त्वानां मद्यं तूभयकारकम् ॥७२॥

वर्षम् वरसाद वर्षा, **सस्य-** अनाजने अन्नको, **संबोधकम्** उगाडनार छे उगानेवाली है, **हुताशः** अग्नि अग्नि, **हेम-** सोनानी सुवर्णकी, **प्रकृति-** प्रकृति प्रकृति, **दर्शकः** देखाडनार छे दिखानेवाली है, **मद्यम्** अने मद्य और मद्य, **तु** तो तो, **सर्वसत्त्वानाम्** बधाय मनोना सब प्रकारके मनोंमें, **उभय-** बेओने जागृत करवां तथा बेओना गुणोने दर्शाववा ए बे कार्यने उनको जागृत करना और उनके गुणोंको दर्शाना इन दोनों कार्योंको, **कारकम्** करनार छे करनेवाला है ॥ ७२ ॥

72. As rain stimulates the growth of crops and fire reveals the quality of gold, similarly drink produces both these effects on the minds of men.

प्रधानावरमध्यानां रूपाणां व्यक्तिदर्शकः ।
यथाऽग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥७३॥

यथा जेम जैसे, **अग्निः** अग्नि अग्नि, **प्रधान-** श्रेष्ठ श्रेष्ठ, **अवर-** कनिष्ठ कनिष्ठ, **मध्यानाम्** अने मध्यम और मध्यम, **रूपाणाम्** रूपोने रूपोंको, **व्यक्ति-दर्शकः** स्पष्ट दर्शावनार छे स्पष्ट बतानेवाला है, **एवम्** तेम वैसे, **मद्यम्** मद्य मद्य, **सत्त्वानाम्** सत्त्वोनी सत्त्वकी, **प्रकृति-** प्रकृति प्रकृति, **दर्शकम्** बतावनार छे दिखानेवाला है ॥ ७३ ॥

73. Just as fire reveals the high, medium and low quality of gold

७२. सस्य—सत्त्व (ख. झ.)
,, सस्यसंबोधकं—सत्त्वप्रबोधकम् (ब.)
,, सस्यसंबोधकं वर्षं हेमप्रकृतिदर्शकः—सत्त्वसंबोधकं हर्षमोहप्रकृतिदर्शकम् (ड)
,, हेमप्रकृति—लोहप्रकृति (ध)
,, दर्शकः—दर्शनः (ग.)
,, तूभयकारकम्—भूतापकारकम् (थ.)
७३. रूपाणाम्—रुक्माणां (घ. ध.)

similarly drink reveals the true quality of the mind concerned.

सात्विक-राजस-तामसानामापानानां लक्षणानि—

सुगन्धिमाल्यगन्धर्वं सुप्रणीतमनाकुलम् ।
मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥७४॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥७५॥

सुगन्धि- सुगंधित सुगन्धयुक्त, माल्य- माळा माला, गन्धर्वम् अने गायनयुक्त एवं संगीतके साथ, सुप्रणीतम् सारी रीते बनावेल अच्छी तरह बनाया, अनाकुलम् गीरदी विनानुं भीडसे रहित, मिष्ट- मीठां मीठे, अन्नपान- अन्नपाननी अन्नपानकी, विशदम् विशदतावाळुं विशदतासे युक्त, सदा सर्वदा निरन्तर, मधुर- मधुर मधुर, संकथम् वातोवाळुं कथाओंके साथ, सुखप्रपानम् सुखकर पानवाळुं पीनेमें सुखकर, सुमदम् सारो मद उत्पन्न करनार अच्छे मदको करनेवाला, हर्ष- हर्ष हर्ष, प्रीति- तथा प्रीति और प्रीति, विवर्धनम् वधारनार बढ़ानेवाला, स्वन्तम् सारा अन्तवाळुं अच्छा अन्तवाला, न च उत्तममदप्रदम् अने छेल्ला मदने नहि करनार मद्यपान और अन्तिम मदको नहीं करनेवाला मद्यपान, सात्त्विकम् सात्त्विक सात्त्विक, आपानम् मद्यपान कहेवाय छे मद्यपान कहाता है ॥ ७४-७५ ॥

74-75. That is the Sattvic manner of drinking where it is drunk after adorning oneself with fragrant flower-garlands and to the accompaniment of song, where the wine has been properly prepared and pure, and taken along with delicious and clean foods and drinks, which is drunk always to the accompaniment of delightful conversation, which is taken in happy mood, which is attended with a healthy sense of exaltation and which increases cheerfulness and love, which has a happy termination and which does not lead to the extreme stage of intoxication.

वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।
मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥७६॥

सात्त्विकाः सात्त्विक लोको सात्त्विक लोग, मद्य- मद्यना मद्यके, दोषैः दोषो वडे दोषोंद्वारा, वैगुण्यम् विगुणता विगुणताको, सहसा एकदम एकदमसे, न यान्ति पामता नथी प्राप्त नहीं होते, हि कारणके क्योंकि, मद्यम् मद्य मद्य, बलवत् बळवान बलवान, सत्त्वम् मनने मनको, तु तो तो, सहसा एकदम एकदमसे, न गृह्णाति ग्रहण करतुं नथी ग्रहण नहीं करता ॥७६॥

76. The people of Sattvic temperament are not immediately subject to the morbid effects of intoxication Wine cannot quickly impair the quality of a strong mind.

सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।
चित्रं राजसमापानं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥७७॥

सौम्य- सौम्य सौम्य, असौम्य- अने असौम्य और असौम्य, कथाप्रायम् कथायुक्त कथायुक्त, क्षणात् क्षणमां क्षणमें, विशद- प्रसन्नता प्रसन्नता, अविशदम् अने अप्रसन्नतायुक्त और अप्रसन्नतायुक्त, चित्रम् विचित्र विचित्र, प्रायेण घणुंकरी प्रायः, अस्वन्तक- परिणाममां दुःख आपनार अन्तमें दुःख देनेवाला, आकुलम् अने भीडवाळुं मद्यपान और भीड़वाला मद्यपान, राजसम्

७४ सदा मधुरसंकथम्—सदा मधुरसंगरम् (फ.)

७५. सुखप्रपानं सुमदं—सुखपानं सुमदं च (श.)

,, ,, —सुखप्रमाणं सुमदं (ध.)

,, स्वन्तं—स्वतु (त. द. फ.)

७६. मद्यदोषैर्न—मद्ययोगान्न (फ.)

,, मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु—सहसा न च गृह्णाति मदः सत्त्वबलादिकम् (द.)

,, ,, —सहसा नावगृह्णाति मद्यं सत्त्वबलाधिकम् (ध.फ.)

७७. क्षणात्—क्षणे (फ.)

રાજસ રાજસ, आपानम् મદ્યપાન કહેવાય છે मद्यपान कहाता है ॥ ७७ ॥

77. That is the Rajasic manner of drinking which causes speech that is partly gentle and partly rude, partly distinct and partly indistinct and varying every moment in its nature and is incoherent and generally ending in an unhappy condition.

हर्षप्रीतिकथापेतमतुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥७८॥

हर्ष- હર્ષ हर्ष, **प्रीति-** તથા પ્રીતિની और प्रीतिकी, **कथा-** કથાથી कथासे, **अपेतम्** રહિત रहित, **पान-** પાન पान, **भोजने** તથા ભોજનમાં एवं भोजनमें, **अतुष्टम्** અસંતુષ્ટ असंतुष्ट, **संमोह-** મોહ मोह **क्रोध-** ક્રોધ क्रोध, **निद्रान्तम्** અને નિદ્રામાં અંત પામનારૂં મદ્યપાન और निद्रामें अन्त पानेवाला मद्यपान, **तामसम्** તામસ तामस, **आपानम्** મદ્યપાન मद्यपान, **स्मृतम्** કહેવાય છે कहाता है ॥ ७८ ॥

78. That is regarded as the Tamasic manner of drinking wherein speech that is not characterised by cheerfulness and affection is indulged, where there is no satisfaction in the food and drink taken, and which terminates in delusion, passion and sleep.

मद्यपाने सुखाः सहायाः —

आपाने सात्त्विकान् बुद्ध्वा तथा राजसतामसान् ।
जह्यात्सहायान् यैः पीत्वा मद्यदोषानुपाश्नुते ॥७९॥

आपाने મદ્યપાનમાં मद्यपानमें, **सात्त्विकान्** સાત્વિક सात्त्विक, **तथा राजस-** રાજસ राजस, **तामसान्** અને તામસ और तामसको, **बुद्ध्वा** જાણીને जानकर, **यैः** જેની जिनके, **सह** સાથે साथ, **पीत्वा** પીવાથી पान करनेसे, **मद्य-** મદ્યના मद्यके **दोषान्** દોષો दोषको, **उपाश्नुते** પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है, **सहायान्** તે સાથીઓને उन साथियोंको, **जह्यात्** છોડી દેવા छोड़ देवे ॥ ७९ ॥

79. It is therefore that a man should recognise, among those given to drink, the men of the Sattvic type by means of the aforesaid characteristics and avoid the company of the Rajasic and Tamasic types so as to avert the risk of the morbid effects of drinking after their manner.

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुमुखाः संमताः सताम् ।
कलास्वबाह्या विशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥८०॥
परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥८१॥
उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिबन्सह मोदते ॥८२॥

ये જે जो, **सुखशीलाः** સુખકર આચરણવાળા सुखकर आचरणवाले, **सुसंभाषाः** સારું બોલનાર मधुरभाषी, **सुमुखाः** પ્રસન્ન મુખવાળા प्रसन्न मुखवाले, **सताम्** સજ્જનોથી सज्जनोंसे, **संमताः** પ્રશંસિત प्रशंसित, **कलासु** કલાઓ कलाओंको, **अबाह्याः** જાણનારા जाननेवाले, **विशदाः** નિર્મળ निर्मल, **विषय-** તેમજ વિષયમાં एवं विषयमें, **प्रवणाः च** તત્પર હોય तत्पर हैं, **ये** જે जो, **परस्पर-** પરસ્પરનું एक दूसरेका, **विधेयाः** કહ્યું કરનાર कहा माननेवाले, **सुहृत्तया** મિત્રતાથી मित्रताके कारण, **येषाम्** જેઓનું जिनमें, **ऐक्यम्** ઐક્ય હોય છે ऐक्य है, **ये** જેઓ जो **प्रहर्ष-** હર્ષ हर्ष, **प्रीति-** પ્રીતિ प्रीति, **माधुर्यैः** અને મધુરતાથી और मधुरतासे, **आपानम्** મદ્યપાનને मद्यपानको, **वर्धयन्ति** વધારે છે बढ़ाते हैं, **येषाम्** જેઓમાં जिनमें, **अन्योन्य-** પરસ્પરનું एक दूसरेको, **दर्शनम्** દર્શન देखना, **उत्सवात्** ઉત્સવથી પણ उत्सवसे भी, **उत्सवतरम्** વધારે ઉત્સવનો પ્રસંગ બને છે अधिक उत्सव बनता है, **ते** તે वे, **सहायाः**

---

७९. मद्य--सह (ग. ङ. त. थ.)

८०. कलास्वबाह्या विशदा--कलासु वाक्यविशदा (ख. ङ.)

साथीઓ साथी, पाने મદ્યપાનમાં मद्यपानमें, सुखाः સુખકારક થાય છે सुखकर होते हैं, तैः सह તેઓ સાથે उनके साथ, पिबन् मद्य પીતો મનુષ્ય मद्य पीता हुआ मनुष्य, मोदते આનંદ પામે છે आनन्दित होते हैं॥८०-८२॥

80-82. The men of excellent character, those that are pleasant of speech, that are amiable in expression, that are applauded by the good, that are not unversed in the arts, that are clean of heart and quick in the grasp of things, those that are mutually helpful and whose coming together is out of sincere friendship, who enhance the pleasure of drinking by their joy, affection and sweetness of manner and the seeing whom causes mutual increase of joyous spirits—such men indeed make happy companions at drink, for, drinking in their company one enjoys delight.

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥८३॥
पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥८४॥

ये જેઓ जो, सुसहायाः સારા સાથીઓની સાથે બેસીને अच्छे साथियोंके साथ बैठकर, रूप- રૂપ रूप, गन्ध- ગન્ધ गन्ध, रस- રસ रस, स्पर्शैः સ્પર્શ स्पर्श, मनोरमैः અને મનોરમ और मनोरम, शब्दैः च अपि શબ્દસહિત वचनोंके साथ, पिबन्ति મદ્ય પીએ છે मद्य पीते हैं, ते वै તેઓ वे, सुकृतिभिः પુણ્યશાળી पुण्यवानोंके, समाः સરખા છે समान हैं, उपेतैः પ્રાપ્ત થયેલા प्राप्त हुए, मनसः મનને मनके, प्रियैः પ્રિય प्रिय, इष्टैः તથા ઇષ્ટ एवं इष्ट, पञ्चभिः પાંચે पांचों, विषयैः વિષયોથી યુક્ત થઈ विषयोंसे युक्त होकर, प्रहृष्टेन પ્રસન્ન प्रसन्न, अन्तरात्मना ચિત્તથી चित्तसे, देशे પ્રશસ્ત દેશમાં प्रशस्त देशमें, काले તથા तथा પ્રશસ્ત કાળમાં तथा प्रशस्त कालमें, मद्यम् મદ્ય मद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. They indeed are equal to the most blessed of men who drink in the company of such good friends while enjoying the pleasures of lovely objects of the five senses of sight, smell, taste, touch and hearing and paying due heed to the circumstances of place and time and with a joyous heart.

के चिरेण के च शीघ्रं माद्यन्ति—

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वाशा मद्यपान्वयाः ।
बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥८५॥

ये જેઓ जो, स्थिर- સ્થિર स्थिर, सत्त्व- મન मन, शरीराः અને શરીરવાળા હોય છે और शरीरवाले होते हैं, मद्यप- મદ્ય પીનારના मद्य पीनेवालोंके, अन्वयाः વંશજ હોય છે वंशज होते हैं, पूर्वाशाः મદ્યપાન પહેલાં જેઓ ભોજન કરતા હોય છે मद्यपानके पहले जो भोजन करते हैं, ये च અને જેઓ और जो, बहु- બહુ बहुत, मद्य- મદ્યના मद्य पीनेके, उचिताः અભ્યાસી હોય છે अभ्यासी होते हैं, ते તેઓને वे सहसा એકદમ एकदमसे, न माद्यन्ति મદ ચડતો નથી मदाक्रान्त नहीं होते ॥८५॥

85. Those who are strong of mind and body, those who are habituated to drink after their meals, those who have inherited the habit of drinking and those that have by practice got habituated to large doses of drink, do not get quickly intoxicated.

क्षुत्पिपासापरीताश्च दुर्बला वातपैत्तिकाः ।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विष्टब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥८६॥

८४. रिष्टैरुपेतैर्मनसः-रिष्टैरुपेतो मनसः (ज. च. फ.)

८५. पूर्वाशा—पुराणा (ख. ड. त. च.)

८६. क्षुत्पिपासापरीताश्च—प्राश्नवा: क्षुत्पिपासार्ता: (ज.ड.च.फ)

,, विष्टब्धाः—विश्रब्धाः (ध. ज.)

क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥८७॥

क्षुत- ભૂખ क्षुधा, पिपासा- તથા તરસથી और प्याससे, परीताः ઘેરાયેલા પીડિત बुर्बलाः દુર્બલ दुर्बल, वातपैत्तिकाः વાતપિત્તપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા वातपित्त-प्रधान प्रकृतिवाले, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अल्प- અલ્પ अल्प, प्रमित- તથા પ્રમિત तथा प्रमित, आहाराः ભોજન કરનાર भोजन करनेवाले, विष्टब्धाः નિષ્ટંભવાળા विष्टम्भ-वाले, सत्त्वदुर्बलाः નબળા મનવાળા दुर्बल दिलवाले, क्रोधिनः ક્રોધી क्रोधी, अनुचिताः મદ્યના અભ્યાસ વિનાના मद्यके अभ्याससे रहित, क्षीणाः ક્ષીણ क्षीण, परिश्रान्ताः અત્યન્ત થાકેલા अत्यन्त थके हुए, मदक्षताः અને મદ્યથી થયેલા ક્ષતવાળા और मद्यसे क्षतयुक्त, मानवाः મનુષ્યો पुरुष, स्वल्पेन થોડા थोडेसे, अपि પણ भी, मद्येन મદ્યથી मद्यसे, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, मदम् મદ मदको, यान्ति પામે છે प्राप्त हो जाते हैं ॥ ८६-८७ ॥

86-87. Those men who are afflicted with hunger and thirst, who are debilitated, who are of vata or pitta habitus, who are given to dry and insufficient and very limited diet who are sluggish in digestion and who are mentally weak, those that are of wrathful nature, those that are not habituated to drink, those that are emaciated, those that are greatly exhausted and those that are suffering from lesions due to alcoholism all such get intoxicated quickly even by a small dose of wine.

वातिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं स्वस्वलक्षणम् ।
अग्निवेश ! चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ८८

अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, अतः અહીંથી यहांसे, ऊर्ध्वम् આગળ आगे, मदात्ययस्य ચાર મદાત્યયનો चार मदात्ययके, संभवम् हेतु हेतु, स्वस्व- અને એઓનાં પોતપોતાનાં और इनके अपने अपने, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, चिकित्साम् च तथा ચિકિત્સા एवं चिकित्सा, यथाक्रमम् અનુક્રમે क्रमशः, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ८८ ॥

88. Agnivesa! Hereafter I shall describe the etiology, the signs and symptoms and the therapeutics of each type of alcoholism in due order.

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्शितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥८९॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥९०॥

स्त्री- સ્ત્રી स्त्री, शोक- શોક शोक, भय- ભય भय, भार- ભાર भार, अध्व- મુસાફરી मुसाफरी, कर्मभिः અને કામથી और कामसे, अतिकर्शितः બહુ ક્ષીણ થયેલ હોય बहुत क्षीण हुआ हो, रूक्ष- અને રૂક્ષ और रूक्ष, अल्प- અલ્પ अल्प, प्रमित- તથા પ્રમિત तथा प्रमित, आशी च આહાર કરનાર आहार करनेवाला, यः જે जो, निशि રાત્રિએ रात्रिमें, निद्राम् નિદ્રાનો निद्राका, विहत्य નાશ કરીને नाश करके, अतिमात्रया અતિમાત્રામાં अतिमात्रामें, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, परिणतम् જૂનું पुराना, मद्यम् મદ્ય मद्य, पिबति પીએ છે पीता है, तस्य તેને उसको, तत् તે वह, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, वातप्रायम् વાતપ્રધાન वातप्रधान, मदात्ययम् મદાત્યય मदात्यय, करोति કરે છે करता है ॥८९-९०॥

89-90. If a person that is greatly emaciated by indulgence in women, by grief, fear, load carrying, wayfaring and such other strenuous activity, or if a person habituated to dry, scanty and limited diet takes dry and highly fermented wine in excess at night and losing his sleep he will soon be subject to alcoholism of the vata type.

८८. स्वस्वलक्षणम्—त्रिपु लक्षणम् (य.)

हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥९१॥

बहुप्रलापस्य બહુ બકવાદ કરનારને बहुत प्रलापीको, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वास- શ્વાસ श्वास, शिरःकम्प શિરઃકમ્પ शिरःकम्प, पार्श्वशूल- પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, प्रजागरैः તથા ઉજાગરાથી और जागरणसे, वातप्रायम् વાતપ્રધાન वातप्रधान, मदात्ययम् મદાત્યય मदात्यय विद्यात् થયો છે એમ જાણવું हुआ है ऐसा जाने ॥९१॥

91. Hiccup, dyspnea, tremors of the head, pleurodynia, insomnia and excessive garrulity are to be known as the signs and symptoms of alcoholism of the vata type.

पैत्तिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः ९२
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
स तु वातोल्बणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥९३॥

यः જે जो, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, अम्लम् च અને અમ્લ और अम्ल, मद्यम् મદ્યનું मद्यका, अतिमात्रम् અતિશય अतिशय, निषेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, अम्ल- અમ્લ अम्ल, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- અને તીક્ષ્ણ और तीक्ष्ण, भोजी ભોજન કરનાર भोजन करनेवाला, क्रोधनः ક્રોધી क्रोधी, अग्नि- તથા અગ્નિ एवं अग्नि, आतप- અને તડકાને और धूपको, प्रियः च ચાહનાર છે चाहनेवाला है, तस्य તેને उसको, विशेषेण વિશેષે કરી विशेष करके, पित्तात् પિત્તથી पित्तसे, मदात्ययः મદાત્યય मदात्यय, उपजायते થાય છે होता है वातोल्बणस्य વાતપ્રધાન પ્રકૃતિવાળાને वातप्रधान प्रकृतिवालेको, तु તો तो, सः તે वह, आशु શીઘ્ર शीघ्र, प्रशमम् શાંત शान्त, याति થાય છે हो जाता है, हन्ति वा અથવા મારી નાખે છે अथवा मार डालता है ॥९२-९३॥

92-93. He who takes strong, acute and acid wine and who habitually takes acid, hot and acute articles of diet, who is of a irritable temperament and who loves exposing himself to the fire and the sun, will be subject to alcoholism mostly of the pitta type. But in a person with excess of vata, this alcoholism due to pitta either subsides immediately or causes death.

तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥९४॥

हरित- લીલા હરે, वर्णस्य વર્ણવાળાને रंगवालेको, तृष्णा- તરસ प्यास, दाह- દાહ दाह, ज्वर- જ્વર ज्वर, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अतीसार- અતિસાર अतिसार, विभ्रमैः તથા વિભ્રમ વડે और विभ्रमसे पित्तप्रायम् પિત્તપ્રધાન पित्तप्रधान, मदात्ययम् મદાત્યય मदात्यय, विद्यात् થયો છે એમ જાણવું हुआ है ऐसा जाने ॥ ९४॥

94. Thirst burning, fever, perspiration, fainting, diarrhea, giddiness, and icteric tinge of the body are to be known as the symptoms of alcoholism of the pitta type.

श्लैष्मिकमदात्ययस्य निदानलक्षणे—

तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ॥९५॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥९६॥

मधुर- મધુર मधुर, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरु- અને ગુરુ और गुरु, आशी ભોજન કરનાર भोजन करनेवाला,

९३. स तु वातोल्बणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा लक्षणानि भवन्त्यस्य यानि तानि निबोध मे (ब. त. द. ब. फ.)

९६. शीघ्रम्–कृच्छ्रम् (ग.)

यः જે जो, तरुणम् નવો ताजा, मधुर-प्रायम् બહુ મધુર अति मधुर, गौडम् ગોડ गौड, पैष्टिकम् वा एव અથવા પૈષ્ટિક મદ્ય या पैष्टिक मद्य, अतिमात्रया અતિમાત્રામાં अतिमात्रामें, पिबति પીએ છે पीता है, अव्यायाम- આરામ आराम, दिवास्वप्न- દિવાસ્વપ્ન दिनमें सोना, शय्या- શય્યા शय्या, आसन- અને આસનના और आसनके, सुखे સુખમાં सुखमें, रतः રત છે आसक्त रहता है, सः તે वह, कफप्रायम् કફપ્રધાન कफ-प्रधान, मदात्ययम् મદાત્યયને मदात्ययको, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, अधिगच्छति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥९५-९६॥

95-96. In a person who excessively drinks fresh wine, mainly sweet or prepared of gur or flour, who is habituated to sweet, unctuous and heavy diet and who is given to non exercise, day-sleep and the pleasures of sedentary and indolent life, soon develops alcoholism characterised by predominance of kapha.

छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥९७॥

शीत- દેહની શીતતાથી देहकी शीततासे, परीतस्य પીડિતને पीड़ितको, छर्दि- ઉલટી वमन, अरोचक- અરુચિ अरुचि, हृल्लास- હૃલ્લાસ मितली, तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, स्तैमित्य- સ્તિમિતતા स्तिमितता, गौरवैः અને ગૌરવથી और गुरुतासे, कफप्रायम् કફપ્રધાન कफप्रधान, मदात्ययम् મદાત્યય मदात्यय, विद्यात् થયો છે એમ જાણવું हुआ है ऐसा जाने ॥ ९७ ॥

97. Vomiting, anorexia, nausea, torpor, rigidity, heaviness and chilliness are to be known as symptoms of alcoholism of the kapha type.

सर्वस्यापि मदात्ययस्य त्रिदोषजत्वम्—

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥९८॥

सन्निपात- સન્નિપાતને सन्निपातको, प्रकोपणाः પ્રકોપાવનારા प्रकुपित करनेवाले, ये જે जो, गुणाः ગુણો गुण, विषस्य વિષમાં विषमें, दृष्टाः દેખાયા છે देखे गये हैं, ते તે वे, एव જ ही, मद्ये મદ્યમાં मद्यमें, दृश्यन्ते દેખાય છે देखे जाते हैं, विषे तु પરંતુ વિષમાં તેઓ परंतु विषमें वे, बलवत्तराः ઘણા બળવાન હોય છે अधिक बलवान होते हैं ॥ ९८ ॥

98. Whatever qualities in poison are observed to provoke the tridiscordant condition, the same are also observed in alcohol. In poison they are of a stronger nature.

हन्त्याशु हि विषं किंचित् किंचिद्रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥९९॥

किंचित् કોઈ कोई, विषम् વિષ विष, आशु શીઘ્ર शीघ्र, हन्ति हि મારે છે घातक होता है, किंचित् કોઈ कोई, रोगाय રોગ रोगको, कल्पते ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, मद्यकृतः મદ્યજન્ય मद्यजन्य, अन्त्यः છેલ્લા अन्तिम मदः મદને मदको, यथा જેવું जैसा, विषम् વિષ છે विष है, तथा एव તેવો જ वैसा ही, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥ ९९ ॥

99. Some poisons kill immediately while others lead to diseases. The last stage produced in alcoholic intoxication should be regarded as similar to poison in effect.

तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।
दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते ॥१००॥

तस्मात् તેથી इसलिए, सर्वत्र બધા सब, मदात्यये મદાત્યયોમાં मदात्ययोंमें, अपि પણ भी, त्रिदोषजम् ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषके, लिङ्गम् રૂપો लक्षण, दृश्यते દેખાય છે दिखाई देते हैं, रूप- પરંતુ રૂપોની परंतु लक्षणोंकी, वैशेष्यात् च વિશેષતા વડે विशेषतासे,

९८ दृष्टाः-प्रोक्ताः (ग. म.)

१००. चास्य-चापि (ग)

अस्य એની इसकी, **पृथक्त्वम्** જુદાઈ भिन्नता, **लक्ष्यते** જણાય છે देखी जाती है ॥ १०० ॥

100. Therefore the symptoms born of tridiscordance are observed in all types of alcoholism; but owing to the predominance of special symptoms in each type, they are classified into separate categories.

मदात्ययस्य सामान्यलक्षणम्—

शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥१०१॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना ।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥१०२॥
उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥१०३॥
छर्द्यतीसारहृल्लासा वातपित्तकफात्मकाः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥१०४॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥१०५॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥१०६॥

बलवत् અત્યન્ત अत्यन्त, **शरीरदुःखम्** શરીરમાં દુઃખ देहका दुःख, **संमोहः** મોહ मोह, **हृदयव्यथा** હૃદયમાં પીડા हृदयमें पीड़ा, **अरुचिः** અરુચિ अरुचि, **प्रतता** અત્યંત अत्यन्त, **तृष्णा** તરસ प्यास, **शीत-** શીત शीत, **उष्ण-** તથા ઉષ્ણ तथा उष्ण, **लक्षणः** લક્ષણવાળો लक्षणोंवाला, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **शिरः-** માથું सिर, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **अस्थि-** હાડકાં हड्डियां, **सन्धीनाम्** તથા સાંધાઓમાં तथा सन्धियाँ इनमें, **विद्युत्तुल्या** વીજળી જેવી विद्युत जैसी, **वेदना च** પીડા पीड़ा, **अतिबला** અતિ બળવાન अत्यन्त बलवान, **जृम्भा** બગાસાં जम्भाई, **स्फुरणम्** ફરકાટ स्फुरण, **वेपनम्** કંપ कम्पन, **श्रमः च** અને શ્રમ और श्रम, **जायते** થાય છે होते हैं, **उरोविबन्धः** ઉરોવિબંધ छातीका रुकना, **कासः** ઉધરસ खांसी, **हिक्का** હેડકી हिचकी, **श्वासः** શ્વાસ श्वास, **प्रजागरः** ઉજાગરો नींद न आना, **शरीरकम्पः** શરીરનો કંપ देहका कंपना, **कर्ण-** કાન कान, **अक्षि-** આંખ आंख, **मुख-** અને મુખના और मुखके, **रोगः** રોગ रोग, **त्रिकग्रहः** ત્રિક જકડાવાં त्रिकग्रह, **वातपित्तकफात्मकाः** વાતજન્ય, પિત્તજન્ય તેમજ કફજન્ય वातज, पित्तज एवं कफज, **छर्दि-** ઉલટી वमन, **अतीसार-** અતિસાર अतिसार **हृल्लासाः** અને મોળ આવવી और जी मचलाना, **भ्रमः** ભ્રમ भ्रम, **प्रलापः** બકવાદ प्रलाप, **असताम् च एव** અને ન હોય એવાં और न हों ऐसे, **रूपाणाम्** રૂપો रूपोंका, **दर्शनम्** દેખાવાં આ લક્ષણો પણ થાય છે दिखाई देना ये लक्षणों भी होते हैं, **भ्रान्तचेताः** ભમતા મનવાળો चित्तभ्रमवाला, **सः** તે પોતાને वह अपनेको, **तृण-** તૃણ तृण, **भस्म-** રાખ भस्म, **लता-** વેલા लता, **पर्ण-** પાંદડાં पत्ते, **पांशुभिः** અને ધૂળથી और धूलसे, **अवपूरणम्** દટાતો भरा हुआ, **विहङ्गैः च** અને પક્ષીઓથી और पक्षियोंसे, **प्रधर्षणम्** આઘાત પામતો पराजित हुआ, **मन्यते** માને છે मानता है, **व्याकुलानाम्** વળી તેને વ્યાકુળ और उसको घबरानेवाले, **अप्रशस्तानाम्** અપ્રશસ્ત अप्रशस्त, **स्वप्नानाम्** સ્વપ્નોનાં स्वप्नोंके, **दर्शनानि च** દર્શન થાય છે दर्शन होते हैं, **एतानि** એ इन, **सर्वाणि** બધાંને सबको, **मदात्यय-** મદાત્યયનાં मदात्ययके, **रूपाणि** રૂપો लक्षण, **लक्षयेत्** જાણવાં जाने ॥ १०१-१०६ ॥

101-106. Severe aches in the entire body, stupefaction, cardiac pain, anorexia, incessant thirst, fever with the characteristics of either cold or heat, lightning-like pains in the head, sides

१०१. संमोहो—संततं (ध.)
,, ,, —प्रमोहो (फ.)
,, प्रतता—प्रमोहः (ध.)
१०२. विद्युत्तुल्या च वेदना—वेदना विद्युतो यथा (द. ध.)
,, ऽतिबला—विपुला (फ.)
१०३. कम्पः—कण्ठ (ध.)
१०४. छर्द्यतीसारहृल्लासा—छर्दिविड्भेद उत्क्लेशो (ध. फ.)
,, हृल्लासा—उत्क्लेशो (ख. ड.)
१०५. चावपूरणम्—चातिपूरणम् (फ.)

of the chest, bones and joints; severe pendiculation, throbbing, twitchings, fatigue, obstruction in the chest, cough, hiccup, dyspnea, insomnia, tremors all over the body, disease of the ear, eye and mouth, stiffening of the waist, vomiting, diarrhea and nausea of vata, pitta or of the kapha type, giddiness, delirium, hallucinations of sight and bewilderment of the mind and a feeling of being covered with hay ash, creepers, leaves or earth and that, animals and birds are crawling over his body, as well as dreaming of unhappy and inauspicious dreams—all these are to be regarded as the symptoms of alcoholism.

मदात्ययचिकित्सासूत्रम्—

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥१०७॥

सर्वम् બધાય सब, मदात्ययम् મદાત્યયને मदात्ययको, त्रिदोषम् ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, विद्यात् જાણવા जाने, मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, यम् तु જે जिस, दोषम् દોષ दोषको, अधिकम् વધારે अधिक, पश्येत् દેખાય देखे, आदौ પ્રથમ पहले, तस्य તેનો उसका, प्रतिकारयेत् પ્રતિકાર કરવો प्रतिकार करे ॥ १०७॥

107. All kinds of alcoholism are to be known as resulting from tridiscordance; the physician should treat first that particular humor which is observed to be most predominant in alcoholism.

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥१०८॥

मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, कफस्थान- કફસ્થાનની कफस्थानकी, आनुपूर्व्या च પહેલાં पहले, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, मदात्ययः મદાત્યય मदात्यय प्रायेण ઘણુંખરું प्रायशः, पित्तमारुतपर्यन्तः અંતમાં પિત્ત અને વાયુની પ્રબલતાવાળો હોય છે अन्तमें पित्त और वायुकी प्रबलतावाला होता है ॥ १०८॥

108. In alcoholism the line of treatment should generally begin with the seat of kapha and then of pitta and lastly of vata.

समपीतमद्यस्य मदात्ययप्रशमकत्वम्—

मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥१०९॥

मिथ्या- મિથ્યા मिथ्या, अति- અતિ अति, हीन- અને હીન और हीन, पीतेन પાનથી पीनेसे, यः જે जो, व्याधिः વ્યાધિ व्याधि, उपजायते થાય છે होता है, सः તે वह, समपीतेन સમમાત્રામાં પીધેલ सम मात्रामें पिये हुए, तेन તે उसी, एव જ ही, मद्येन મદ્યથી मद्यसे, उपशाम्यति શાંત થાય છે शान्त हो जाता है ॥ १०९॥

109. Diseases arising from wrongful, excessive and too meagre use of alcohol are alleviated by taking it in due measure.

मदात्यये मद्यप्रयोगः—

जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षालाघवे जाते यद्यदस्मै हितं भवेत् ॥११०॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥१११॥

जीर्ण- જીર્ણ થઈ ગયો છે जीर्ण हो गया है, आम- કાચો कच्चा, मद्य- મદ્યનો मद्यका, दोषाय દોષ જેનો એવા પુરુષને दोष जिसका ऐसे पुरुषको, प्रकाङ्क्षा-

१०७. तस्यादौ—तमादौ (व. त.)

११०. यद्यदस्मै—यद्य यस्मै (ग.)

१११. प्रमाणवित्—प्रमाणवत् (वं. ष. क.)

મદ્યપાન અથવા આહારની ઇચ્છા मद्यपान या आहारकी इच्छा, लाववे અને લઘુતા और लघुता, जाते પેદા થતાં उत्पन्न होने पर, यत् જે जो, अस्मै એને इसके लिए, हितम् હિતકર हितकर, भवेत् હોય हो, शीतम् मद्यम् તે તે ઠંડું મદ્ય उस उस ठंडा मद्य, एव જ ही, प्रमाणवित् માત્રા જાણનારે मात्रा जाननेवाला वैद्य, सौवर्चल- સંચળથી सौंचर नमकसे, अनुसंविद्धम् યુક્ત युक्त, सविडसैन्धवम् બિડલવણ તથા સૈન્ધવયુક્ત बिडनमक और सैन्धानमकयुक्त, मातुलुङ्ग- ચકોતરું बिजोरा, आर्द्रक- તથા આદુના રસથી और अदरकके रससे, उपेतम् યુક્ત युक्त, जलयुक्तम् અને જળયુક્ત और जल मिलाकर, प्रदापयेत् દેવું देवे ॥११०-१११॥

110-111. When the morbid effects of all the alcohol ingested are completely gone down and the body becomes lighter and the patient develops a craving for drink, the physician, who is expert in posology should give him wine which is agreeable to him mixed with sanchal and rock salts combined with tha juice of the citron and ginger, cooled and diluted with water.

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसोत्क्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥११२॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥११३॥

अतिमात्रेण અતિમાત્રામાં अतिमात्रामें, पीतेन પીધેલ पिये हुए, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णेन ઉષ્ણ उष्ण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, विदाहिना અને વિદાહી और विदाही, मद्येन મદ્યથી मद्यसे, विदग्धः વિદગ્ધ विदग्ध, क्षारताम् અને ક્ષાર और क्षार, गतः બનેલ बने हुए, अन्नरस- અન્નરસનો अन्नरसका उत्क्लेदः ઉત્ક્લેદ उत्क्लेद, अन्तर्दाहम् અંતર્દાહ अन्तर्दाह, ज्वरम् જ્વર ज्वर, तृष्णाम् તરસ प्यास, प्रमोहम् મૂર્છા मूर्च्छा, विभ्रमम् ભ્રમ भ्रम, मदम् અને મદ और मद, आशु શીઘ્ર शीघ्र, जनयेत् પેદા કરે છે उत्पन्न करता है, तत्- તેની उसकी, शान्त्यै શાંતિ માટે शान्तिके लिए, मद्यम् મદ્ય मद्य, एव જ ही, प्रदापयेत् આપવું देना चाहिए ॥ ११२-११३ ॥

112-113. The excessive drinking of acute, acid and irritant wine causes dilution of food-juice by excessive secretion specially of mucus leading to misdigestion and alkaline formation producing quickly internal heat, fever, thirst, stupor, giddiness and intoxication; wine itself should be given to alleviate the condition.

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ॥११४॥

अम्ल- અમ્લ अम्ल, उपसंहितः યુક્ત युक्त, क्षारः ક્ષાર क्षार, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, माधुर्यम् મધુરતા मधुरताको, याति हि પામે છે प्राप्त हो जाता है, अम्लेषु અમ્લ દ્રવ્યોમાં अम्ल द्रव्योंमें, मद्यम् મદ્ય मद्य, यैः જે जिन, गुणैः च ગુણોથી गुणोंके कारण, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, तान् તે उसे, परम् હવે अब, शृणु સાંભળો सुनो ॥११४॥

114. The alkali quickly changes to sweet taste when mixed with the acidity of wine (neutralization of alkali by acid); listen now to those qualities of wine by which it is considered to be the best of acids.

मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥११५॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥११६॥

११२. मद्येनान्नरसोत्क्लेदो—मद्येनान्नरसक्लेदो (ब.)

११४ उपसंहितः—उपसंस्कृतः (ड.)

११६. तिष्ठति—वर्तते (ब.)

अम्ल- अम्ल अम्ल, **स्वभावस्य** स्वभाववाळा स्वभाववाले, **मद्यस्य** मद्यना मद्यमें, **मधुरः च** मधुर मधुर, **कषायः च** कषाय कषाय, **तिक्तः** तिक्त तिक्त, **कटुकः एव च** अने कटु और कटु, **चत्वारः** ए चार ये चार, **अनुरसाः** अनुरस अनुरस, **स्मृताः** मान्या छे माने गये हैं, **दश च** अने दश और दस, **गुणाः** गुण गुण, **पूर्व-** पहेलां पहले, **उक्ताः** कहेवाई गया छे कहे जा चुके हैं, **तैः** ते वे, **चतुर्दशभिः** चौद चौदह, **गुणैः** गुणोथी गुणोंके कारण, **मद्यम्** मद्य मद्य, **सर्वेषाम्** बधां सब, **अम्लानाम्** अम्ल द्रव्योमां अम्ल द्रव्योंमें, **उपरि** उपरि सर्वथी श्रेष्ठ सबमें श्रेष्ठ, **तिष्ठति** रहे छे रहता है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. The wine of sour taste is regarded to have four after-tastes. They are sweet, astringent, bitter and pungent tastes. On account of these four tastes and the ten-fold actions described previously, wine is the superior-most among acid substances.

मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥११७॥

मद्य- मद्यथी मद्यसे, **उत्क्लिष्टेन** उत्क्लेशित उत्क्लेशित, **दोषेण** दोषथी दोषसे, **स्रोतःसु** स्रोतोमां स्रोतोंमें, **रुद्धः** रोकायेल रुका हुआ, **मारुतः** वायु वायु, **शिरसि** माथामां सिरमें, **अस्थिषु** हाडकांमां अस्थियोंमें, **सन्धिषु** अने सांधामां और सन्धियोंमें, **तीव्राम्** तीव्र तीव्र, **वेदनाम्** वेदना वेदना, **करोति** करे छे करता है ॥११७॥

117. The vata, blocked up in the channels as a result of the precipitation of the morbid humors by alcohol, causes acute pain in the head, bones and joints.

दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायितीक्ष्णोष्णतया देयमम्ले(न्ये)षु सत्स्वपि ११८

तस्मै ते रोगीने उस रोगीको, **दोष-** दोषना दोषको, **विष्यन्दनार्थम् हि** विष्यन्दनने माटे बहा देनेके लिए, **अम्लेषु** अम्ल अम्लद्रव्योंके, **सत्सु** होवा छतां होने पर, **अपि** पण भी, **व्यवायि-** व्यवायी व्यवायी, **तीक्ष्ण-** तीक्ष्ण तीक्ष्ण, **उष्णतया** अने उष्ण होवाथी और उष्ण होनेके कारण, **मद्यम्** मद्य मद्य, **विशेषतः** विशेषे करीने विशेष करके, **देयम्** आपवुं देना चाहिए ॥११८॥

118. In this condition the patient should be given wine in spite of its acid quality for liquefaction of the morbid humors by its diffusive, acute and hot qualities.

स्रोतोविबन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात् सात्म्यमेव च ॥११९॥

मद्यम् मद्य मद्य, **स्रोतोविबन्धनुत** स्रोतोना विबंधनो नाश करनार छे स्रोतोंकी रुकावटको खोलता है, **मारुतस्य** वायुनुं वायुका, **अनुलोमनम्** अनुलोमन करनार छे अनुलोमन करनेवाला है, **रोचनम्** तथा रुचिकर तथा रुचिकर, **अग्नेः** अग्निनुं अग्निका, **दीपनम् च** दीपन करनार दीपन, **अभ्यासात् च** अने अभ्यासथी और अभ्याससे, **सात्म्यम् एव च** सात्म्य पण छे सात्म्य भी है ॥ ११९ ॥

119. When taken regularly, wine is wholesome, relieves the obstructions in the channels, regulates the peristaltic movement of vata, acts as an appetiser, stimulates the gastric fire and becomes homologatory by habituation.

रुजः स्रोतःस्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यन्त्यस्य मदोदयाः ॥१२०॥

स्रोतःसु स्रोतोनो स्रोतोंकी, **अरुद्धेषु** विबंध दूर थतां रुकावटके हट जाने पर, **मारुते च** अने वायुनुं

११७. रुद्धः-क्रुद्धः (ध.)
११८. दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै—विष्यन्दनार्थं रोगस्य तस्य (ध.)
,, ,, विष्यन्दनार्थं दोषस्य तस्य (ध. फ.)
११९. विबन्धनुन्मद्यं- विबन्धमुन्मथ्य (ख)
१२०. रुजः स्रोतःस्वरुद्धेषु- रुजः स्रोतःसु शुद्धेषु (ध.)

और वायुका; अनुलोमिते અનુલોમન થતાં अनुलोमन हो जाने पर, अस्य તેની उसकी, रुजः પીડાઓ वेदनायें, निवर्तन्ते નાશ પામે છે नष्ट हो जाती हैं, मदोदयाः च અને મદજનિત और मदजन्य, विकाराः વિકારો विकार, शाम्यन्ति શાંત થાય છે शान्त हो जाते हैं ॥ १२० ॥

120. The channels carrying the body-fluid being cleared and the peristaltic movement of vata being regulated, the pains and disorders due to alcoholism subside and the vata due to intoxication abates.

वातिकमदात्ययस्य चिकित्सा—

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहपुषाजाजीश्रृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥१२१॥
सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥१२२॥

बीजपूरक- બીજોરું बिजौरा निम्बु, वृक्षाम्ल- વૃક્ષામ્લ वृक्षाम्ल, कोल- બોર बेर, दाडिम- અને દાડમથી और अनारसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, यवानी- અજમો अजवायन, हपुषा- હાઉબેર हाऊबेर, अजाजी- જીરું जीरा, श्रृङ्गवेर- તથા આદુનું तथा अदरकका. अवचूर्णितम् ચૂર્ણ નાખેલું चूर्ण डाला हुआ, सस्नेहैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, स ुभिः સાથવાથી सत्तुसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, अवदंशैः અને અવદંશોથી और अवदंशोंसे, विरोचितम् રુચિકર બનાવેલ रुचिकर बनाया हुआ, पैष्टिकम् પૈષ્ટિક पैष्टिक, मद्यम् મદ્ય मद्य, वात- વાતની वातकी, शान्तये શાન્તિને માટે शान्तिके लिए, सलवणम् લવણયુક્ત लवणयुक्त, दद्यात् આપવું देवे ॥ १२१-१२२ ॥

121-122. For the alleviation of vata, the patient should be given wine prepared out of pastry, acidified with citron, kokam butter, jujube, pomegranate and sprinkled with the powder of bishop's weed, common juniper, cumin and dry ginger, and flavoured with sauces and mixed with a little of salt and fried barley powder and with unctuous articles.

दृष्ट्वा वातोल्बणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि १२३
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानां च रसैः शाल्योदनेन च ॥१२४॥

वातोल्बणम् વાતપ્રધાન वातप्रधान, लिङ्गम् રૂપ લક્ષણ, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, लाव- લાવ लाव, तित्तिर- તેતર तीतर, दक्षाणाम् કૂકડા मुर्गे. शिखिनाम् અને મોરના और मोरके, अपि પણ भी, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्लैः અને અમ્લ और अम्ल, रसैः માંસરસોથી मांसरसोंसे, पक्षिणाम् અને પક્ષીઓ और पक्षी, मृग- મૃગ मृग, मत्स्यानाम् માછલાં मछली, आनूपानाम् च આનૂપ और आनूप, भूशय- દરમાં વસનારાં बिलेशय, प्रसहानाम् च અને પ્રસહ પ્રાણીઓના और प्रसह प्राणियोंके, संस्कृतैः સંસ્કૃત संस्कृत, रसैः માંસરસો સાથે मांसरसोंके साथ, शाल्योदनेन च તથા શાલિ ચોખાના ભાતથી तथा शालिके भातसे, एनम् એનો इसका, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Recognising the symptoms of provoked vata, the patient should be treated with unctuous, sour and well prepared meat-juices of common quail, partridge, cock and also of peacock and of birds, beasts and fishes of the wet-land group and with the meat-juices of terriculous creatures and the tearer group of beasts and birds, mixed with cooked sali rice.

१२२. अवदंशैर्विरोचितम्—अवदंशैश्चिरोषितम् (च. च.)
" " —अर्धदंशैश्चिरोषितम् (ह.)

स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गौधूमिकैश्चान्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥१२५॥
पिशिताद्रर्कगर्भाभिः स्निग्धाभिः पूपवर्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥१२६॥

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लवण- લવણ लवण, अम्लैः ખાટા खट्टे, मुखप्रियैः च અને સ્વાદવાળા और स्वादु, वेशवारैः વેશવાર वेशवार, वारुणीमण्ड- વારુણીમંડથી वारुणीमण्डसे, संयुतैः યુક્ત युक्त, चित्रैः જુદાં જુદાં विविध प्रकारके, गौधूमिकैः ઘઉંની બનાવટના गेहूंद्वारा बनाये गये, अन्नैः ભોજનો भोजन, पिशित- માંસ मांस, आर्द्रक- અને આદુથી और अदरकसे, गर्भाभिः ભરેલ भरी हुई, स्निग्धाभिः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, पूपवर्तिभिः પૂપવર્તિઓ पूपवर्तियों, माष- અને અડદની और उड़दकी, पूपलिकाभिः च પૂપલિકાઓથી पूपलिकाओंसे, वातिकम् વાતપ્રધાન પુરુષનો वातप्रधान पुरुषका, समुपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ १२५-१२६ ॥

125-126. The patient of vata habitus should be treated with unctuous, hot, salt, sour and delicious Vesawara, a variety of preparations of wheat flour mixed with supernatent part of Varuni wine, and with unctuous pan-cakes and coils stuffed with meat and ginger and with pan-cakes prepared out of black gram.

नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मेद्यं प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥१२७॥
पृथक्त्रिजातकोपेतं सधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपि संपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥१२८॥

प्राक् અથવા પહેલા अथवा पहले, उदितम् કહેલું कहा हुआ, मेद्यम् મેદવાળું मेदुर, मांसम् માંસ मांस, न अतिस्निग्धम् બહુ સ્નેહ વિનાનું बहुत स्नेहके बिना, न च अम्लेन युक्तम् અમ્લ વિનાનું अम्लके बिना, समरिच-आर्द्रकम् તથા મરી અને આદુવાળું આપવું तथा मरिच और अदरकयुक्त देवे, दाडिम- અથવા દાડમના अथवा अनारके, स्वरसेन वा રસ સાથે દેવું रससे देवे, त्रिजातक- અથવા ત્રિજાતકથી अथवा त्रिजातकसे, उपेतम् યુક્ત युक्त, सधान्य- અને ધાણા और धनिया, मरिच- મરી मरीच, आर्द्रकम् અને આદુસહિત और अदरक सहित, रसप्रलेपि માંસનો પ્રલેપાકૃતિ રસ (પ્રલેહ) मांसका प्रलेपाकृति रस (प्रलेह), सुखोष्णैः નવશેકા सुहाते हुए गरम, संपूपैः પૂપો સાથે पूपोंके साथ, पृथक् જુદો अलग, संप्रदापयेत् દેવો देना चाहिए ॥ १२७-१२८ ॥

127-128. Or, he may be given the flesh of the fatty creatures previously described, prepared with black pepper and ginger and with a small quantity of unctuous substance and without any acid, or mixed with pomegranate juice; or, he may be given the pudding prepared with the three spices, coriander, black pepper and ginger, taken with genially warm pan-cakes.

भुक्ते तु वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् १२९

धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाञ्जिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा ॥१३०॥

भुक्ते ખાધા બાદ खानेके बाद, तु તો तो, पिपासवे તરસ્યાને प्यासीको, वारुणीमण्डम् વારુણીમંડ वारुणीमण्ड, दाडिमस्य દાડમનો अनारका, रसम् वा अपि રસ रस, पाञ्चमूलिकम् जलम् वा અથવા પંચમૂળનો ક્વાથ

---

१२५. चित्रैः—स्निग्धैः (ध.)
१२६. पूपवर्तिभिः परिवर्तिभिः (ब.)
१२७. मेद्यं—मध्ये (ख. ङ)
१२८. रसप्रलेपि संपूपैः—रसप्रलेहपूपैश्च (ध. फ.)

१२९. भुक्ते तु—भुक्तेन (ब. थ. ध.)

अथवा पंचमूलका क्वाथ, वा અથવા અથવા, धान्य- ધાણા धनिया, नागर- અને સૂંઠનું और सोंठका, तोयम् च પાણી पानी, अथ अपि वा અથવા अथवा, दधिमण्डम् દહીંનું પાણી दहीका पानी, अम्ल- અથવા ખાટી अथवा खट्टी, काञ्जिक- કાંજીની कांजीका, मण्डम् वा આછ मण्ड, अथ अपि वा અથવા अथवा, शुक्तोदकम् वा શુક્તનું પાણી शुक्तका पानी, पातुम् પીવાને पीनेको, दद्यात् આપવું देवे ॥ १२९-१३० ॥

129-130. When the patient gets thirsty after meals, he should be given the supernatent part of Varuni wine as potion or the juice of pomegranate or the decoction of pentaradices or the water boiled with coriander and dry ginger or whey or the supernatent part of sour gruel or vinegar.

कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्धते ॥१३१॥

मात्रा- માત્રા मात्रा, काल- અને કાલ અનુસાર और कालके अनुसार, प्रयुक्तेन યોજેલ प्रयुक्त की हुई, अनेन આ इस, सिद्धेन સિદ્ધ सिद्ध, कर्मणा ચિકિત્સાથી चिकित्सासे, विकारः રોગ विकार, उपशाम्यति શાન્ત થાય છે शान्त हो जाता है, बलम् તથા બળ तथा बल, वर्णः च અને વર્ણ और वर्ण, वर्धते વધે છે बढ़ते हैं ॥ १३१ ॥

131. By the administration of this tested remedy in proper dose and time, the disorder gets alleviated and the patient's vitality and complexion promoted.

रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥१३२॥

अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥१३३॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥१३४॥
शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥१३५॥

भक्त- ભોજનમાં भोजनमें, रोचनैः રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર रुचि उत्पन्न करनेवाले, विविधैः જુદા જુદા विविध प्रकारके, राग- રાગ राग, षाडव- तथा षाडवोना तथा षाडवके, संयोगैः યોગથી योगसे, पिशितैः માંસોથી मांसोंसे, शाक- શાક शाक, पिष्टान्नैः પિષ્ટાન્ન पिष्टान्न, यव- જવ जौ, गोधूम- ઘઉં गेहूं, शालिभिः શાલિ ચોખા शालिचावल, उष्णैः ઉષ્ણ उष्ण, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, उत्सादनैः ઉત્સાદન उबटन, स्नानैः तथा સ્નાનથી और स्नानसे, घनैः જાડા घने, प्रावरणैः પ્રાવરણ प्रावरण, घनैः જાડા घट्ट, अगुरु- અગરના अगुरुका, पङ्कैः च લેપ લગાવવાથી लेप लगानेसे, घनैः ઘાટા घट्ट, अगुरुजैः અગરના अगुरुके, धूपैः च ધૂપથી धूपसे, यौवन- યૌવનની यौवनके कारण, उष्णानाम् ઊષ્માવાળી ऊष्मावाली, नारीणाम् સ્ત્રીઓના नारियोंके, निर्दयैः ગાઢ गाढ, उपगूहनैः આલિંગનોથી आलिंगनोंसे, संरोध- સંરોધજન્ય संरोधजनित, उष्ण- ઉષ્ણતાથી उष्णतासे, सुखावहैः સુખ દેનાર सुखको देनेवाले, श्रोणि- શ્રોણિ श्रोणि, ऊरु- સાથળ ऊरु, कुच- અને સ્તનના और स्तनोंके, भारैः च ભારથી भारसे, उष्णैः ઉષ્ણ उष्ण, शयन- શયન शयन, आच्छादनैः અને આચ્છાદન और ओढनेके वस्त्रोंसे, सुखैः તેમજ સુખકારક एवं सुखदायक, उष्णैः અને ઉષ્ણ और उष्ण, अन्तर्गृहैः च અંતર્ગૃહોથી अन्तर्गृहोंसे, मारुत- વાતની वायुकी, प्रबलः પ્રબલતાવાળો प्रबलतावाला, मदात्ययः મદાત્યય मदात्यय, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, प्रशाम्यति શાન્ત થાય છે शान्त हो जाता है ॥ १३२-१३५ ॥

१३२. शाकपिष्टान्नैः—मधुमिष्टान्नैः (ख. ग.)

१३४. उपगूहनैः—अवगूहनैः (ग.)

,, निर्दयैरुपगूहनैः—निर्माबैरुपगूहनैः (ग.)

,, सुखावहैः—सुखप्रदैः (ग. ग.)

132-135. By various kinds of Raga and Shadava confections and various appetisers which make the patient relish the food, meat preparations, vegetables, pastry and barley, wheat and sali rice and by the aid of inunction, dry massage, hot baths, covering with thick blankets and smearing the body with the thick paste of eagle-wood, and fumigation with the aid of dense smoke of eagle-wood, and by the aid of affectionate embraces of women's bodies full of the warmth of youth, by the warm clasp of their waists, thighs and full grown breasts, by the warmth of the bed and the cover and the warmth of happiness and cheer of the interior apartments, alcoholism of the vata type gets subdued effectively.

पित्तमदात्ययस्य चिकित्सा—

भव्यखर्जूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीतं सक्तुभिश्चावचूर्णितम् ॥१३६॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥१३७॥

भव्य- કરંબળ कमरख, **खर्जूर-** ખજૂર खजूर, **मृद्वीका-** દ્રાક્ષ मुनक्के, **परूषक-** તથા ફાલસાના तथा फाल्सेके, **रसैः** રસથી रससे, **युतम्** યુક્ત युक्त, **सदाडिमरसम्** દાડમના રસસહિત अनाररससहित, **शीतम्** શીતળ शीतल, **सक्तुभिः** સાથવાનું सत्तुओंसे, **अवचूर्णितम्** च ચૂર્ણ નાખેલ अवचूर्णित, **सशर्करम्** ખાંડ યુક્ત खांडसे मिला हुआ, **बहूदकम्** બહુ પાણી- वाळु बहुत जलवाला, **शार्करम्** શાર્કર शार्कर, **मार्द्वीकम्** માર્દ્વીક मार्द्वीक, **अथवा** અથવા अथवा, **अपरम्** બીજું મદ્ય अन्य मद्य, **काले** યથાકાલ युक्त समयमें, **पित्तमदात्यये** પિત્તમદાત્યયમાં पित्तमदात्ययमें, **पातुम्** પીવા पीनेके लिए, **दद्यात्** આપવું देना चाहिए ॥ १३६-१३७ ॥

136-137. In alcoholism of the pitta type, wine added with sugar, wine made of sugar, grape-wine or any other variety of wine diluted with plenty of water mixed with the juices of showy dillenia, dates, grapes, sweet falsa and pomegranate, and sprinkled with roasted paddy flour and cooled, should be given as potion at the proper time.

शशान् कपिञ्जलानेणाँल्लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥१३८॥

भोजने ભોજનમાં भोजनमें, **शशान्** સસલા खरगोश, **कपिञ्जलान्** કપિંજલ कपिंजल, **एणान्** એણ एण, **लावान्** લાવ लाव, **असितपुच्छकान्** અસિતપુચ્છક असितपुच्छक, **मधुर-** અને મધુર और मधुर, **अम्लान्** તેમજ અમ્લ एवं अम्ल, **शालि-** શાલિ शालि, **षष्टिकान्** અને સાઠી ચોખાનો और सांठीके भातका, **प्रयुञ्जीत** પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १३८ ॥

138. The flesh of rabbits, grey pratridge, antelope, common quail, and black tailed deer, sweet and sour articles and sali and shashtika rice should be used in the dietary.

पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥१३९॥

दाडिम- અથવા દાડમ अथवा अनार, **आमलक-** તથા આમળાંથી और आंवलेसे, **अन्वितम्** યુક્ત युक्त,

---

१३६. भव्य–मद्यं (ग. द. च.)
,, चावचूर्णितम्–स्वचचूर्णितम् (ख. च.)
१३७. मार्द्वीकम्–माध्वीकम् (च.)

पटोल- અને પરવળના और परवलके, यूष- યૂષથી यूषसे, मिश्रम् वा મેળવેલ मिश्रित, सतीन- અથવા મઠ अथवा मठ, मुद्ग- તેમજ મગથી एवं मूंगसे मिश्रम् वा મિશ્રિત मिश्रित, छागलम् બકરાના बकरेके, रसम् માંસરસનો मांसरसका, कल्पयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ १३९ ॥

139. Or meat-juice of the goat may be prepared with the soup of the wild snake-gourd or with the soup of math-gram and green-gram mixed together and acidified with the pomegranate and the emblic myrobalan may be given.

द्राक्षामलकखर्जूरपरूषकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥१४०॥

द्राक्षा- અથવા દ્રાક્ષ अथवा मुनक्का, आमलक- આમળાં आंवला, खर्जूर- ખજૂર खजूर, परूषक- તથા ફાલસાના तथा फालसाके, रसेन वा રસથી रससे, विविधात्मकान् જુદા જુદા विविध प्रकारके, तर्पणान् તર્પણ કરનાર तर्पण करनेवाले, यूषान् યૂષો यूष, रसान् च અને માંસરસોની और मांसरसोंकी, कल्पयेत् કલ્પના કરવી कल्पना करे ॥१४०॥

140. Various demulcent drinks, gruels and meat-juices may be prepared out of the juices of grapes, emblic myrobalan, dates and sweet falsah.

आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्य तृष्यतः ॥१४१॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥१४२॥

मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, बहुदोषस्य બહુ દોષયુક્ત बहु दोषयुक्त, दह्यमानस्य બળતા दाह, तृष्यतः અને તરસ્યા રોગીના और प्यासवाले रोगीके, आमाशयस्थम् આમાશયસ્થ आमाशयमें स्थित, कफपित्तम् કફપિત્તને कफपित्तको, उत्क्लिष्टम् ઉત્કલિષ્ટ થયેલ उत्क्लिष्ट हुआ, विज्ञाय જાણીને जानकर, मद्यम् મદ્ય मद्य, द्राक्षारसम् દ્રાક્ષનો રસ द्राक्षका रस, तोयम् પાણી पानी, तर्पणम् एव वा કે તર્પણ या तर्पण, दत्त्वा પાઈને पिलाकर, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र ही, निःशेषम् નિઃશેષ सम्पूर्ण, वामयेत् ઉલટી કરાવવી वमन कराना चाहिए, एवम् આ પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार करनेसे, रोगात् મનુષ્ય રોગથી मनुष्य रोगसे, विमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त हो जाता है ॥ १४१-१४२ ॥

141-142. Finding that the kapha and the pitta are in a provoked condition in the stomach of the alcoholic patient and that he is afflicted with thirst and burning due to excessive morbidity, the physician should first give him wine, grape juice, water or a demulcent drink and then immediately administer emesis so as not to allow any residue to remain in the stomach. In this way the patient gets quickly cured of his condition.

काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचकः ॥१४३॥

प्रकाङ्क्षिते ભૂખ લાગતાં भूख लगने पर, काले યથાકાલ योग्य कालमें, पुनः ફરીથી फिरसे, तर्पणाद्यम् તર્પણાદિ तर्पणादि, क्रमम् ક્રમ क्रम, कुर्यात् કરવો करे, तेन તેનાથી उससे, तस्य તેનો उसके, दोषशेष- દોષશેષ अवशिष्ट दोष, अन्नपाचकः અને અન્નને પચાવનાર और अन्नको पचानेवाली, अग्निः અગ્નિ अग्नि, दीप्यते દીપ્ત થાય છે दीप्त होती है ॥ १४३ ॥

143. When he desires food, he should be given demulcent drink and

१४१. दह्यमानस्य तृष्यतः -तृड्विदाहान्वितस्य च (ग. त. च. क.)

१४३. दीप्यते- इध्यते (ब.)

treated systematically with the rehabilitation procedure. As a result, his gastric fire gets enkindled and digests the residual fraction of morbidity as also the food.

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ।
तृष्यते सविदाहे च सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥१४४॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥१४५॥

कासे ઉધરસ खांसी, **सरक्तनिष्ठीवे** રક્તયુક્ત થૂક रक्तयुक्त थूक, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **स्तन-** અને સ્તનમાં और स्तनमें, **रुजासु च** પીડા वेदना, **तृष्यते** તરસ प्यास, **सविदाहे** વિદાહ विदाह, **हृदय-** તથા હૃદય एवं हृदय, **उरसि** અને છાતીના और छातीके **सोत्क्लेशे** ઉત્ક્લેશમાં उत्क्लेशमें, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **सनागरम्** સૂંઠ-યુક્ત सोंठयुक्त, **गुडूची-** ગળો गिलोय, **भद्रमुस्तानाम्** અને નાગરમોથને और नागरमोथका, **अथवा** અથવા अथवा, **पटोलस्य** પરવળના પત્રનો परवलके पत्रोंका, **रसम्** રસ रस, **दद्यात्** દેવો देवे, **तित्तिरिप्रतिभोजनम्** ઔષધ પચી ગયા પછી રોગીએ તેતરના માંસરસ સાથે શાલિ વગેરેનું અન્ન ખાવું જોઈએ औषधके जीर्ण होने पर रोगीको तीतरके मांसरसके साथ शालि आदिका भोजन करना चाहिए ॥ १४४-१४५ ॥

144-145. In conditions of cough, spitting of sputum mixed with blood, pleurodynia, mammary pain, thirst, misdigestion, agitation in the stomach and chest, the physician should give soup of guduch, large variety of nut grass, or snake-gourd mixed with dry ginger followed by a diet of partridge-flesh.

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥१४६॥

अतिबलवत्- અતિબળવાન अतिबलवान, **वातपित्ते** વાતપિત્ત वातपित्त, **समुद्धते** તીવ્ર થતાં तीव्र होने पर, **तृष्यते च** તરસ્યાને प्यासीको, **दोष-** દોષનું दोषका, **अनुलोमनम्** અનુલોમન કરનાર अनुलोमन करनेवाला, **शीतम्** શીતલ शीतल, **द्राक्षारसम्** દ્રાક્ષનો રસ अंगूरका रस, **पातुम्** પીવાને पीनेको, **दद्यात्** આપવો देवे ॥ १४६ ॥

146. If the patient is afflicted with great thirst owing to excessive provocation of vata and pitta, he may be given grape-juice to drink, as it is cooling and a regulator of the humors.

जीर्णे समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यमनुतर्षं च पाययेत् ॥१४७॥
अनुतर्षस्य मात्रा सा यया नो दूष्यते मनः ।

जीर्णे પચ્યા પછી जीर्ण हो जाने पर **समधुर-** મધુર मधुर, **अम्लेन** અને અમ્લયુક્ત और अम्लयुक्त, **छाग-** બકરાના बकरेके, **मांसरसेन** માંસરસથી मांसरसके **तम्** તેને उसको, **भोजनम्** ભોજન भोजन, **भोजयेत्** જમાડવું खिलावे, **अनुतर्षम् च** અને ભોજન વખતે તરસ લાગતાં और भोजनके समय प्यास लगने पर, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **पाययेत्** પાવું पिलावे **यया** જેનાથી जिससे, **मनः** મન मन, **नो दूष्यते** દૂષિત ન થાય दूषित न हो, **सा** તે वह, **अनुतर्षस्य** અનુતર્ષની अनुतर्षकी, **मात्रा** માત્રા છે मात्रा है ॥ १४७½ ॥

147-147½. When this potion has been digested he should be fed with a diet of the meat-juice of the goat mixed with sweet and sour things and when thirsty, wine should be given as post prandial potion. That is the proper dose for the post-prandial potion which does not adversely affect the mind.

१४६ तित्तिरिप्रतिभोजनम्–तैत्तिरैः प्रतिभोजनम् (च.)

१४७ पा॰ येत्–दापयेत् (च.)

तृष्यते–हन्यते (ड. त. थ. ध. फ.)

,, –नोदस्यते (च)

तृष्यते मद्यमल्पाल्पं प्रदेयं स्याद्बहूदकम् ॥१४८॥
तृष्णा येनोपशाम्येत मदं येन च नाप्नुयात् ।

तृष्यते તરસ લાગતાં प्यास लगने पर, बहूदकम् બહુ પાણી મેળવેલ अधिक पानी मिलाकर, अल्पाल्पम् થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, मद्यम् મદ્ય मद्य, प्रदेयम् स्यात् આપવું देना चाहिए, येन જેના વડે जिससे, तृष्णा તૃષા प्यास उपशाम्येत શાન્ત થાય शान्त हो, येन च અને જેના વડે और जिससे, मदम् મદ मद, न आप्नुयात् ચઢે નહિ न चढे ॥ १४८½ ॥

148-148½. When thirsty, he should be given wine frequently and in small quantities diluted liberally with water so as to quench his thirst and also avoid intoxication.

परूषकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥१४९॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिबेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिबेद्रसम्॥१५०॥

परूषकाणाम् ફાલસાનો फालसाका, अथ अपि वा અથવા अथवा, पीलूनाम् પીલુનો पीलुका, शीतम् શીતળ शीतल, रसम् રસ रस, चतसृणाम् અથવા ચારે या चारों, पर्णिनीनाम् પર્ણિનીનું पर्णिनियोंका, शिशिरम् શીતળ शीतल जलम् वा જળ जल, पिबेत् પીવું पिये, मुस्त- અથવા મુસ્ત अथवा मुस्त, दाडिम- દાડમ अनार, लाजानाम् અને લાજાનો और लाजाओंका, तृष्णाघ्नम् તૃષા મટાડનાર तृष्णानाशक, रसम् वा રસ रस, पिबेत् પીવો पिये ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The patient may drink the cold infusion of sweet falsah or tooth-brush tree water, or the cool decoction of the tetrad of leafy drugs, (ticktrefoil, painted leaved uraria, wild green gram, wild black gram) or the adipsous juice of nut-grass, pomegranate and roasted paddy.

१४९. शीतमथापि वा–शीतमथाम्बु वा (ध. ब. फ.)
१५०. शिशिरं–शीतकं (फ.)
,, जलम्–रसम् (ब.)
,, मुस्तदाडिमलाजानां–मुद्गदाडिमलाजानां (ब.)

पञ्चाम्लकयोगः—

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति १५१

कोल- બોર बेर, दाडिम- દાડમ अनार, वृक्षाम्ल- કોકમ वृक्षाम्ल, चुक्रीका- ચાંગેરી चांगेरी, चुक्रिका- તથા ચૂકાનો और चुकाकी भाजीका, रसः રસ रस, पञ्चाम्लकः એ પંચામ્લનો इन पांचों अम्लोंका, मुख- મુખ પર કરેલો मुख पर किया हुआ, आलेपः લેપ लेप, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, तृष्णाम् તૃષ્ણાને तृष्णाको, नियच्छति શાંત કરે છે शान्त करता है ॥ १५१ ॥

151. The juice of the sour pentad viz., jujube, pomegranate, kokam butter, yellow wood sorrel and country sorrel, used as a mouth-paint, immediately quenches the thirst.

शीतला बाह्योपचाराः —

शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतान्युपवनानि च ॥१५२॥
क्षौमपद्मोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥१५३॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतीनां पवनाहृताः ॥१५४॥
संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणां च समारुताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये॥१५५॥
शीतवीर्यं यदन्यच्च तत् सर्वं विनियोजयेत् ।

१५२. शीतशय्यासनानि च–शीतानि सदनानि च (ध. फ.)
१५३. शीतानां–सिक्तानां (ब.)
१५५. संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणां च समारुताः। चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ — संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां स्त्रीणां पित्तमदात्यये (ब.)

शीतलानि શીતળ शीतल, अन्नपानानि અન્નપાન अन्नपान, शीत- શીતળ शीतल, शयया- શયન बिछौना, आसनानि च તથા આસન और आसन, शीत- શીતળ शीतल, वात- વાયુ वायु, जल- અને જળનો और जलका, स्पर्शाः સ્પર્શ स्पर्श, शीतानि શીતળ शीतल, उपवनानि च ઉપવનો उपवन, चन्दन- ચન્દનના चन्दनके, उदक- જળથી जलसे, शीतानाम् શીતળ शीतल, क्षौम- ક્ષૌમ વસ્ત્ર क्षौम वस्त्र, पद्म- કમળ कमल, उत्पलानाम् च નીલકમળ नीलोफर, मणीनाम् મણિ मणि, मौक्तिकस्य च અને મોતીના और मोतियोंके, चन्द्र- ચંદ્રની चन्द्रकी, अंशु- કિરણ જેવા किरणों जैसे, शीतलाः શીતળ शीतल स्पर्शाः સ્પર્શ स्पर्श, शीत- ઠંડાં शीतल, वारिभिः જળથી जलसे, पूर्णानाम् ભરેલા भरे हुए, हेम- સોના सोने, राजत- ચાંદી चांदी, कांस्यानाम् અને કાંસાનાં और कांसेके, पात्राणाम् વાસણો पात्रोंका, हिम- તેમજ બરફ एवं बरफसे, पूर्णानाम् ભરેલી भरी, दृतीनाम् મશકોના સ્પર્શ मशकोंके स्पर्श, पवन- પવનના वायुका आहताः આઘાતવાળા आघातवाले, समाहृताः તેમજ વાયુવાળા एवं वायुयुक्त, चन्दन- ચન્દનથી चन्दनके आलेपनसे, आर्द्राणाम् ભીની आर्द्र, नारीणाम् च સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, मुख्यानाम् તથા મુખ્ય જાતના और मुख्य जातिके, चन्दनानाम् च ચન્દનોના चन्दनोंके, संस्पर्शाः સ્પર્શ स्पर्श, पित्त- પિત્તજન્ય पित्तजन्य, मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, शस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, यत् અને જે और जो, अन्यत् च બીજું કંઈ कुछ अन्य, शीतवीर्यम् શીતવીર્ય હોય शीतवीर्य हो, तत् તે उस, सर्वम् બધું सबका, विनियोजयेत् યોજવું प्रयोग करे ॥ १५२-१५५½ ॥

152-155½. Cooling eats and drinks, cool beds and seats, the touch of cool breezes and waters, cool gardens, the contact of silken garments, sacred lotuses, water lilies and precious stones and pearls sprinkled over with sandal-scented water cool as the light of the moon, the touch of vessels of gold, silver and bronze filled with cool water and of skin bags filled with ice and exposed to draughts of breeze; the contact of women smeared with sandal paste and of the breeze heavy with the scent of the best varieties of sandal; these are recommended in alcoholism of the pitta type. The physician may make use of whatever other things there are which have a cooling potency.

कुमुदोत्पलपत्राणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ॥१५६॥
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ।

मद्यसमुत्थिते મદ્યજન્ય मद्यजन्य, दाहे દાહમાં दाहमें, चन्दन- ચંદનના चन्दनके, अम्बुना જળથી जलसे, सिक्तानाम् છંટકારેલ सींचे गये, कुमुद- કુમુદ कुमुद, उत्पल- તથા નીલકમળના और नीलोफरके, पत्राणाम् પાનના पत्तोंके, स्पर्शाः સ્પર્શ स्पर्श, हिताः હિતકર છે हितकर हैं ॥ १५६½ ॥

156-156½. In burning due to excessive drinking, the touch of the petals of white lily and night flowering lotus wetted with sandal water, as also the touch of pleasing objects is beneficial.

कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।

विविधाः જુદી જુદી विविध, शस्ताः પ્રશસ્ત प्रशस्त, कथाः च કથાઓ कथाएँ, शिखिनाम् મોરના मोरके, शिवाः કલ્યાણકારી कल्याणकारक, शब्दाः च શબ્દ शब्द, तोयदानाम् અને વાદળાના और बादलोंकी, शब्दाः च અવાજ आवाज, मदात्ययम् મદાત્યયને मदात्ययको, शमयन्ति શાંત કરે છે शान्त करती हैं ॥ १५७½ ॥

---

१५७ शस्ताः शीताः (ब)
,, —चित्राः (ग.)
१५७½. शब्दा हि—संशब्दा (ब)

157-157½. The narration of wonderful stories, the pleasant cries of the peacock and the rumbling of thunder alleviate the effects of intoxication.

जलयन्त्राभिवर्षीणि वातयन्त्रवहानि च ॥१५८॥
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ।

भिषजा वैद्ये वैद्यको, दाहे દાહમાં दाहमें, जलयन्त्र- જલયન્ત્રથી जलयन्त्रसे, अभिवर्षीणि વર્ષા કરનાર वर्षा करनेवाले, वातयन्त्रवहानि च અને વાતવાહક યન્ત્રોથી યુક્ત और वायुको वहानेवाले यन्त्रोंसे युक्त, धारागृहाणि च ધારાગૃહોની धारागृहोंका, कल्पनीयानि યોજના કરવી જોઈએ प्रबन्ध करना चाहिए ॥ १५८½ ॥

158-158½. Various devices of showering water and blowing breezes and rooms equipped with cascades, should be devised by the physician for the cure of burning due to alcoholism.

फलिनीसेव्यलोध्राम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् ॥१५९॥
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ।

फलिनी- ઘઉંલા प्रियङ्गु, सेव्य- સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, लोध्र- લોધર लोध, अम्बु- સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, हेम- લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, पत्रम् તેજપત્ર तेजपात, कुटन्नटम् અને કેવડી મોથ એઓનો और केवटी मोथ इनका, कालीयक- પીળા ચંદનના पीले चन्दनके, रस- રસથી रससे, उपेतम् યુક્ત युक्त, प्रलेपनम् લેપ लेप, दाहे દાહમાં दाहमें, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १५९½ ॥

159-159½. Painting the body with perfumed cherry, cuscus grass, lodh, fragrant sticky mallow, fragrant poon, cinnamon leaves and nut-grass mixed with decoction of sandal is recommended in burning.

बदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ॥१६०॥
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं शुभम् ।

दाहे દાહમાં दाहमें, बदरी- બોરડીનાં बेरीके, पल्लवोत्थः च પાનનું पत्तेका, तथा एव अरिष्टकोद्भवः લીમડાના પાનનું नीमके पत्तोंका, फेनिलायाः च તેમજ અરીઠાનું एवं रीठेका, यः જે जो, फेनः ફીણ છે फेन है, तैः તેનાથી उनसे, लेपनम् લેપ કરવો लेप करना, शुभम् શુભકારક છે शुभकारक है ॥ १६०½ ॥

160-160½. An application with the lather of jujube sprouts, neem and soap-nut is beneficial in burning.

सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ॥१६१॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ।

दाहघ्नाः દાહનાશક दाहनाशक, साम्लकाञ्जिकाः ખાટી કાંજીસહિત खट्टी कांजीयुक्त, समण्डा મંડયુક્ત मण्डयुक्त, सुरा સુરા सुरा, दध्यम्लम् ખાટું દહીં खट्टी दही, मातुलुङ्ग- ચકોતરાનો चिकोत्राका, रसः રસ रस, मधु અને મધ और मधु सेके સેક परिषेक, प्रदेहे અને પ્રદેહમાં और प्रदेहमें, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ १६१½ ॥

161-161½. Sura wine, supernatent part of sura wine, sour curds, pomello-juice and honey along with sour conjee are curative of burning and are recommended as affusion and application.

परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेवने ॥१६२॥
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ।

परिषेक- પરિષેચન परिषेचन अवगाहेषु અવગાહન अवगाहन, व्यञ्जनानाम् च અને વ્યંજનોનાં और व्यंजनोंके सेवने સેવનમાં सेवनमें, दाह- તથા દાહ तथा दाह, तृष्णा- અને તરસની और प्यासको, प्रशान्तये શાન્તિ માટે शान्त करनेमें, शिशिरम् શીતળ शीतल, तोयम् જળ जल, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥१६२½॥

162-162½. Cold water is recommended for use as affusion, immersion and

१६०½. शुभम्--हितम् (ग.)

१६२. शस्यते--स्मितं (ग.)

for wetting the fans to allay burning and thirst.

मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शाम्यति ॥१६३॥
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ।

मात्रा- યોગ્ય માત્રા योग्य मात्रा, काल-तथा યોગ્ય કાલમાં और योग्यकालमें, प्रयुक्तेन પ્રયોજેલ प्रयुक्त, अनेन આ इस कर्मणा કર્મથી कर्मसे, धीमतः બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, वैद्यवश्यस्य તથા વૈદ્યવશ્ય મનુષ્યને તथा वैद्यवश्य मनुष्यका, पित्तमदात्ययः પિત્તમદાત્યય पित्तमदात्यय, शीघ्रम् શીઘ્ર शीघ्र, शाम्यति શાંત થાય છે शान्त होता है ॥ १६३½ ॥

163-163½. If these procedures are administered in proper dose and in proper time, alcoholism of the pitta type gets allayed quickly if the patient strictly carries out the instructions of the physician.

कफमदात्ययस्य चिकित्सा—

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥१६४॥
तृष्यते सलिलं चास्मै दद्याद्धीवेरसाधितम् ।
बलया पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याऽथवा शृतम् ॥१६५॥
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
दुःस्पर्शेन समुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ॥१६६॥
जलं मुस्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ।

उल्लेखन- વમન वमन, उपवासाभ्याम् અને ઉપવાસથી और उपवाससे, कफमदात्ययम् કફમદાત્યયને कफमदात्ययको, जयेत् જીતવો जीते तृष्यते તરસ્યાને प्यास लगने पर, अस्मै તેને उसको, ह्रीवेर- સુગન્ધી વાળાથી सुगन्धबालासे, साधितम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया, बलया બલાથી बलासे, पृश्निपर्ण्या वा અથવા પૃશ્નિપર્ણીથી अथवा पृश्निपर्णीसे अथवा અથવા अथवा, कण्टकार्या બેઠી ભોરીંગણીથી कटेरीसे, शृतम् પકાવેલ पकाया, सलिलम् પાણી जल, दद्यात् દેવું देवे, सनागराभिः અથવા સૂંઠસહિત अथवा सोंठसहित सर्वाभिः આ બધાથી इन सबसे, शृत- પકાવેલ पकाया, शीतलम् અને ઠંડું કરેલું और शीतल किया, जलम् वा જળ जल, समुस्तेन અથવા મોથસહિત अथवा मोथासहित, दुःस्पर्शेन જવાસા यवासा, मुस्त- મોથ और मोथा, पर्पटकेन वा તથા પિત્તપાપડા और पित्तपापड़ा, मुस्तैः वा अपि અથવા કેવળ મોથથી या केवल मोथसे, शृतम् ઉકાળેલું साधित, दोष- દોષનું दोषको, विपाचनम् પાચન કરનાર पकानेवाला, जलम् જળ जल, दद्यात् દેવું देवे ॥ १६४-१६६½ ॥

164-166½. Alcoholism of the kapha type should be cured by means of emesis and fasting. When thirsty, the patient should be given water boiled with fragrant sticky mallow or with heart-leaved sida or painted leaved uraria or yellow-berried nightshade or water boiled with all these together and dry ginger, and cooled; or the physician may give water boiled with cretan prickly clover and nut-grass, or with nut-grass and trailing rungia or water boiled with nut-grass only, as each of these causes the digestion of the morbid humor.

एतदेव च पानीयं सर्वेष्वपि मदात्यये ॥१६७॥
निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
निरामं काङ्क्षितं काले सक्षौद्रं पाययेत्तु तम् ॥१६८॥
शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥१६९॥

१६३. मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽने । शाम्यति–कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति (ध. फ.)

१६६. दुःस्पर्शेन समुस्तेन–दुःस्पर्शिनेन मुस्तेन (ड.)

१६८. सक्षौद्रं पाययेत्तु तम्–पाययेद्द्धु काक्षिकम् (ग. घ. ध)

१६९. मधु वा–माध्वम् (ध.)

" रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम्–रूक्षं तर्पणसंयुक्तं यवाग्नं वा प्रदापयेत् (ध.)

" यवानी–यमानी (द.)

" नागरान्वितम्–वा प्रदापयेत् (द.)

सर्वत्र अपि બધાયે सभी प्रकारके, मदात्यये મદાત્યયમાં मदात्ययमें, निरत्ययम् હાનિ વગરનું हानि-रहित, पीयमानम् પીવાતું पान कराया हुआ, एतत् આ यह, एव च જ ही पानीयम् પાણી जल, पिपासा-तરસ प्यास, ज्वर- અને જ્વરનો और ज्वरका, नाशनम् નાશ કરે છે नाशक है, निरामम् આમદોષરહિત आमदोषरहित, तम् તેને उसको, काङ्क्षितम् ભૂખ લાગ્યે अन्नकी इच्छा होने पर, काले યથાસમય योग्य समयमें, सक्षौद्रम् મધયુક્ત मधुयुक्त, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, तर्पण- તર્પણથી तर्पणसे, संयुक्तम् યુક્ત मिला, यवानी-યવાની यवानी, नागर- અને સૂંઠથી और सोंठसे, अन्वितम् યુક્ત युक्त, शार्करम् શાર્કર शार्कर, मधु મધુ मधु, जीर्णम् જૂનો पुराना, अरिष्टम् वा અરિષ્ટ अरिष्ट, सीधुम् एव वा અથવા સીધુ या सीधु, पाययेत् પાવો પિલાવે ॥ १६७-१६९ ॥

167-169. The same is recommended as potion in every kind of alcoholism. This is harmless as a drink and is curative of thirst and fever. Sugar wine, honey wine, old medicated wine or sidhu wine, mixed with honey and un-unctuous and demulcent articles added with the pulvis of bishop's weed and dry ginger, may be given to the patient to drink when the chyme is digested and he feels thirsty.

यावगौधूमिकं चान्नं रूक्षयूषेण भोजयेत् ।
कुलत्थानां शुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥१७०॥
तनुनाऽल्पेन लघुना कट्वम्लेनाल्पसर्पिषा ।

याव- જવ जौ, गौधूमिकम् અને ઘઉંનાં और गेहूंका, अन्नम् च ભોજન भोजन, कुलत्थानाम् કળથીના कुलथीके, शुशुष्काणाम् અથવા સારી પેઠે સૂકાયેલ या अच्छी तरह सूखी, मूलकानाम् वा મૂળાના मूलीके, तनुना પાતળા पतले, अल्पेन થોડા थोड़े, लघुना હલકા हलके, कटु- કટુ कटु, अम्लेन અમ્લ अम्ल, अल्प- થોડા थोड़े, सर्पिषा ઘીવાળા घी मिलाये हुए, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, यूषेण યૂષ સાથે यूषके साथ, रसेन वा અથવા રસ સાથે या रसके साथ, भोजयेत् જમાડવાં खिलावे ॥ १७०½ ॥

170-170½. He should be given a diet of barley and wheat with un-unctuous soups of horsegram or of dried raddish. This soup should be cooked thin and given in small quantity. It should be made light and mixed with articles which are pungent and acid in taste and also with slight quantity of ghee.

पटोलयूषमम्लं वा यूषमामलकस्य वा ॥१७१॥
प्रभूतकटुसंयुक्तं सयवान्नं प्रदापयेत् ।
व्योषयूषमथाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ॥१७२॥
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।

प्रभूत- પુષ્કળ बहुत, कटु- કટુ દ્રવ્યથી कटु द्रव्योंसे, संयुक्तम् યુક્ત युक्त अम्लम् ખાટો खट्टा, पटोल- પરવળનો परवलोंका, यूषम् वा યૂષ યૂષ, आमलकस्य કે આમળાનો या आंवलेका यूषम् वा યૂષ यूष, सयवा-न्नम् જવનાં અન્નો સાથે जौके अन्नके साथ, प्रदापयेत् આપવો देवे, अथवा અથવા अथवा, अम्लम् અમ્લ अम्ल, व्योष- ત્રિકટુનો त्रिकटुका, यूषम् યૂષ यूष, साम्ल-वेतसम् કે અમ્લવેતસયુક્ત या अम्लवेतसयुक्त, यूषम् वा યૂષ यूष, रूक्षम् અથવા રૂક્ષ अथवा रूक्ष, अम्लम् અને અમ્લ और अम्ल, छाग- બકરાનો बकरेका, मांस-रसम् वा માંસરસ मांसरस, जाङ्गलम् वा કે જાંગલ પ્રાણીઓનો या जांगल जीवोंका, रसम् માંસરસ દેવો मांसरस देवे ॥ १७१-१७२½ ॥

171-172½. He should be fed on a diet of barley along with sour soup of snake-gourd or the soup of emblic myrobalan mixed profusely with pungent articles. He may also be given the sour soup of the three spices or

१७२. यूषं वा—सिद्धं वा (क. ग. घ.)

of Amlavetasa or meat juice of the goat prepared with sour articles and without unctuous substance or the meat-juice of jangala creatures in the same way.

स्थाल्यां वाऽथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रववर्तितम् १७३
कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन् वृणुयान्मधु ।

स्थाल्याम् वा કડાઈમાં कढ़ाही, **कपाले** वा અથવા માટીના કપાલમાં या मिट्टीके कपालमें, **निर्द्रववर्तितम्** દ્રવ વિનાનું થતાં સુધી द्रवरहित होने तक, **भृष्टम्** શેકેલું भूना हुआ, **कटु**- કટુ कटु, **अम्ल**- અમ્લ अम्ल, **लवणम्** અને લવણુવાળું और नमकीन, **मांसम्** માંસ मांस, **भक्षयन्** ખાઈને सेवन करके, **मधु** મધુ मधु, **वृणुयात्** પીવો पीवे ॥ १७३½ ॥

173-173½. Meat should be roasted in a dish or an earthen pan till it is completely dry and then pungent, sour and salt articles should be added; the patient should take honey-wine while eating them.

व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥१७४॥
प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।
भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णपूपोपवेष्टितम् ॥१७५॥
यथाग्नि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेशिकम् ।
पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥१७६॥

व्यक्त- વ્યક્ત व्यक्त, **मारीचकम्** મરીના સ્વાદવાળું मरिचके स्वादवाला, **मातुलुङ्ग**- ચકોતરાનાં चिकोत्राका, **रस**- રસથી रस, **अन्वितम्** યુકત मिलाया हुआ, **प्रभूत**- બહુજ अति, **कटु**- તીખાં દ્રવ્યોથી तीते द्रव्यसे, **संयुकम्** યુકત युक्त, **यवानी**- યવાની यवानी, **नागर**- તેમજ સૂંઠથી एवं सोंठसे, **अन्वितम्** યુકત युक्त, **भृष्टम्** શેકેલું भूना हुआ, **दाडिमसाराम्लम्** દાડમના રસથી ખાટું अनारके रससे खट्टा, **उष्ण**- ગરમ उष्ण, **पूप**- પૂપમાં पूपमें, **उपवेष्टितम्** ઢાંકાયેલ लपेटा हुआ, **प्रभूत**- બહુજ बहुतसे, **आर्द्रक**- આદુના आर्द्रकके, **पेशिकम्** ટુકડાવાળું માંસ टुकडोंसे मिला हुआ मांस, **काले** યથાકાલ योग्य समयमें, **यथाग्नि** અગ્નિ પ્રમાણે अग्निके अनुसार, **भक्षयेत्** ખાવું खावे, **कफप्राये** અને કફપ્રધાન और कफप्रधान, **मदात्यये** च મદાત્યયમાં मदात्ययमें, **निगदम्** નિર્દોષ निर्दोष, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ १७४-१७६ ॥

174-176. In alcoholism of the kapha type, the patient should eat, according to the strength of his gastric fire, at proper meal-time, meat copiously flavoured with black pepper and mixed with juice of pomello and large measure of pungent articles as well as with bishop's weed and dry ginger, and acidified with the juice of pomegranate and mixed copiously with pieces of green ginger and rolled up in a hot pancake; he should then take a draught of wholesome wine

सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥१७७॥
एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥१७८॥

सौवर्चलम् સંચળ सौंचलनमक, **अजाजी** જીરું जीरा, **साम्लवेतसम्** અમ્લવેતસસહિત अम्लवेतससहित, **वृक्षाम्लम्** કોકમ वृक्षाम्ल, **त्वक्**- તજ दालचीनी, **एला**- એલચી इलायची, **मरिच**- મરી मरिच, **अर्धांशम्** દરેક અર્ધભાગ प्रत्येक आधाभाग, **शर्करा**- સાકર चीनी, **भाग**- એકભાગ एकभाग, **योजितम्** યોજેલ मिलाया हुआ, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **अग्निसंदीपनम्** અગ્નિદીપક अग्निदीपक, **स्रोतोविशोधनम्** અને સ્રોતોવિશોધન કરનાર और स्रोतोंका विशोधक, **एतत्** આ यह, **अष्टाङ्गम्** અષ્ટાંગ अष्टांग, **लवणम्** લવણ लवण, **कफप्राये** કફપ્રધાન

१७३. निर्द्रववर्तितम्—नीरसवर्तितम् (च. ब. ध. क.)
१७५. प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानी—प्रभूतकटुसंयुक्तं यमानी (च.)

कफप्रधान, मदात्यये मद्यात्ययमां मदात्ययमें, दद्यात् देवुं देवे ॥ १७७ १७८ ॥

177-178. Take sanchal salt, cumin seeds, kokam butter and Amlavetasa one part each, cinnamon, cardamom and black pepper 1/2 part each and mix with one part of sugar. This salt preparation containing eight ingredients (Ashtanga salt) is an excellent promoter of the gastric fire and should be given in alcoholism of the kapha type, for cleansing the body-channels.

एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चातिरोचनम् ॥१७९॥

पुनः वळी फिर, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, मधुर- मधुर मधुर, अम्लैः अने अम्ल द्रव्योथी और अम्ल द्रव्योंसे, द्रवीकृतम् द्रव करेलु द्रवरूप बनाया गया, एतत् एव आ ज अष्टांग लवण यही अष्टाङ्ग लवण, गोधूमान्न- घउंनां भोजन गेहूंके भोजन, यवान्नानाम् यवनां भोजन जौके भोजन, मांसानाम् च अने मांसनां भोजनने और मांसके भोजनको, अतिरोचनम् अति रुचिकर बनावे छे अति रुचिकर बनाता है ॥ १७९ ॥

179. The same Ashtanga salt duly diluted with sweet and acid juices, adds relish to articles of wheat and barley and also to meat preparations.

पेषयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
मृद्वीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥१८०॥
सौवर्चलैलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।
स रागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥१८१॥

बीज- बीजथी बीजसे विवर्जिताम् रहित रहित, कटुकैः कटु द्रव्यथी कटु द्रव्योंसे, युक्ताम् युक्त युक्त, श्वेताम् सफेद सफेद, मृद्वीकाम् द्राक्षने मुनक्केको, मातुलुङ्गस्य बिजोराना बिजोराके, दाडिमस्य वा अथवा दाडमना या अनारके, रसेन रसथी रससे, सौवर्चल- संचळ सौंचलनमक एला- एलची इलायची, मरिचैः मरी मरिच, अजाजी- जीरुं जीरा, भृङ्ग- तज दालचीनी, दीप्यकैः अने अजमासहित और अजवायनसहित, पेषयेत् वाटवी पीसे, क्षौद्र- मधथी मधुसे, संयुक्तः युक्त युक्त, सः ते वह, रागः राग राग, श्रेष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, रोचन- रोचन रोचन, दीपनः अने दीपन छे और अग्निदीपक है ॥ १८०-१८१ ॥

180-181. Reduce into paste, along with spices, white grapes after taking out the seeds, with the juice of pomello or of pomegranate and add sanchal salt, cardamom, black pepper, cumin seeds cinnamon bark and bishop's weed; this chutney mixed with honey, serves as an excellent appetiser and promoter of the gastric fire.

मृद्वीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
शुक्तमत्स्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥१८२॥

मृद्वीकायाः द्राक्षना मुनक्काकी, विधानेन विधानथी ज विधिसे ही, कारवीम् नानी द्राक्षनो छोटी मुनक्का, अपि पण भी, शुक्त- शुक्त शुक्त, मत्स्यण्डिका- अने मत्स्यंडिका (राब)थी और मत्स्यण्डिका राब)से, उपेतम् युक्त युक्त, दीपन- दीपन दीपन, पाचनम् तथा पाचन और पाचन, रागम् राग राग, कारयेत् बनाववो बनावे ॥ १८२ ॥

182. A chutney may be prepared out of small grapes too in the same manner; this chutney, mixed with vinegar and liquid gur, acts as a digestive-stimulant and digestive.

---

१८१. स रागः क्षौद्रसंयुक्तः-सत्नागरक्षौद्रयुते: (च.)

१८२. कारयेत्-कल्पयेत् (च.)
,, शुक्त-युक्त (स. ङ.)
,, दीपनपाचनम्-रोचनदीपनम् (द. क. ङ.)

आम्रामलकपेशीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥१८३॥
गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्भुक्तं च जीर्यति ॥१८४॥

धान्य- धाणा धनिया, सौवर्चल- संचळ सौंचल नमक, अजाजी- जीरुं जीरा, कारवी- ओडी अजमोद अजमोदा मरिच- अने मरी और मरिचसे, अन्वितान् युक्त युक्त, मधु- मध मधु, युक्तेन- युक्त युक्त, गुडेन गोळथी युक्त गुडसे मिला, व्यक्त- अने तेथी स्पष्ट अनुभवाती और इससे स्पष्ट अनुभवमें आती, अम्ल- खटाईवाळा खट्टाईवाले, लवणीकृतान् अने लवण बनावेल और नमकीन बनाये, आम्र- केरी आम, आमलक- अने आमळाना और आंवलोंके, पेशीनाम् गर्भभागना गर्भभागके, रागान् रागोने रागोंको, पृथक् पृथक् जुदा जुदा पृथक् पृथक्, कुर्यात् बनाववा बनावे. तैः तेओथी उनसे, दिग्धम् लेपेलुं लिप्त, अन्नम् अन्न अन्न, रोचते रोचक बने छे रुचिकर बनता है, भुक्तम् च अने खाधेलुं और खाया हुआ, सम्यक् बराबर अच्छी तरह, जीर्यति पचे छे पचता है ॥ १८३-१८४ ॥

183-184. Prepare separate chutneys of mango-pulp and pulp of emblic myrobalan, adding coriander, sanchal salt, cumin seeds, celery and black pepper, gur and honey, and prepare it so as to have a predominantly sour and salt taste; food articles, taken along with this chutney, are relished much and are also properly digested.

रूक्षोष्णेनान्नपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥१८५॥
कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।
प्राणवर्णकराणां च प्रघर्षाणां च सेवया ॥१८६॥
सेवया वसनानां च गुरूणामगुरोरपि ।
संकोचोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥१८७॥
सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥१८८॥

रूक्ष रुक्ष रूक्ष, उष्णेन अने उष्ण और उष्ण, अन्नपानेन अन्नपानथी अन्नपानसे, अशिशिरेण गरम उष्ण, स्नानेन च स्नानथी स्नानसे, व्यायाम- व्यायामथी व्यायामसे, लङ्घनाभ्याम् च लंघनथी उपवाससे, युक्त्या युक्तपूर्वक युक्तिपूर्वक, जागरणेन च जागरण करवाथी जागरण करनेसे, काल- योग्य काळे योग्य कालमें, युक्तेन योजेल प्रयुक्त, रूक्षेण रुक्ष रूक्ष, स्नानेन स्नानथी स्नानसे, उद्वर्तनेन च तथा उद्वर्तनथी तथा उद्वर्तनसे, प्राण प्राणकर प्राणकारक, वर्णकराणाम् च तेमज वर्णकर एवं वर्णकारक, प्रघर्षाणाम् चूर्ण आदिना प्रघर्षणोना चूर्ण आदिके प्रघर्षणोंके, सेवया च सेवनथी सेवनसे, गुरूणाम् भारे भारी, वसनानाम् वस्त्रोना वस्त्रोंके, अगुरोः च अने अगरना और अगरके, अपि पण भी, सेवया सेवनथी सेवनसे, संकोच संकोचथी संकोचसे, उष्ण- उष्ण उष्ण, सुख- अने सुखकारक तथा सुखवाले, अङ्गीनाम् अंगोवाळी शरीरवाली, अङ्गनानाम् स्त्रीओना स्त्रियोंके, सेवया च सेवनथी सेवनसे, सुख- अने सुखकर और सुखकर, शिक्षित- अने क्रियाकुशळ और शिक्षित, हस्तानाम् हाथवाळी हाथवाली, स्त्रीणाम् स्त्रीओना स्त्रियोंके, संवाहनेन च संवाहनथी संवाहनसे, कफप्रायः कफप्रधान कफप्रधान, मदात्ययः

१८४. गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् -गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् (घ.)
,, व्यक्ताम्ललवणीकृतान्–व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् (घ.)
,, ,, –व्यक्ताम्लाम् मधुरीकृतान् (फ. ब.)
,, सम्यग्भुक्तं च जीर्यति–भुक्तं सम्यक् प्रजीर्यति (ब.)

१८५ रूक्षोष्णेनान्नपानेन–रूक्षाम्लेनान्नपानेन (घ फ.)
,, स्नानेना–मोष्णेना (फ.)
,, युक्त्या–युक्ताभ्याम् (क.)
१८६ प्राणवर्णकराणां च-स्नानवर्णकवासानां (ध. फ. ड.)
,, प्रघर्षाणां- प्रहर्षाणां (ख. ड.)
१८७. सेवया वसनानां च–प्राणवर्णकराणां च (ख. ड)
,, संकोचोष्ण-संकोमोष्ण (क. ख. घ ड. त)

मदात्यय मदात्यय, शीघ्रम् हि तरत ज शीघ्र ही, उपशाम्यति शांत थई जाय छे शान्त हो जाता है ॥ १८५ १८८ ॥

185-188. By non-unctuous and hot eats and drinks, warm baths, proper exercise, fasting, systematic waking in the nights, systematic dry baths and massages at the proper time, by friction massage which is promotive of life and color, by wearing heavy clothings, by the use of eagle-wood paste by the warm and joyous embraces of young women and soothing warm massage of the body by the well trained hands of women—by such means, the alcoholism of the kapha type abates quickly.

सन्निपातमदात्ययस्य चिकित्सा—

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यं भिषग्विदा ॥१८९॥

पृथक् जुदा जुदा अलग अलग, दोषबलम् दोषबळ दोषबलके प्रति प्रति लिए, यत् जे जो, इदम् आ यह, कर्म कर्मनो कर्म, निर्दिष्टम् निर्देश कर्यो छे बतलाया है, तत् तेनो उसका, भिषग्विदा वैद्य वैद्य, दशविधे दश प्रकारना दस प्रकारके, सन्निपाते सन्निपातमां सन्निपातमें, विकल्प्यम् विकल्प करवो विकल्प करे ॥ १८९ ॥

189. The measures which are described regarding each morbid humor separately, should be given in skilful combination, for the cure of the remaining ten types of tridiscordance, by the wise physician.

य स्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ।
स साध्यान्साधयेद्व्याधीन् साध्यासाध्यविभागवित् ॥१९०॥

यः तु जे जो, दोष- दोषना दोषके, विकल्पज्ञः विकल्पना ज्ञानवाळो होय छे विकल्पको जाननेवाला है, यः च अने जे और जो, औषधि- औषधना औषधके, विकल्पवित् विकल्पने जाणनार होय छे विकल्पको जाननेवाला है, साध्य- अने जे साध्य और जो साध्य, असाध्य- तथा असाध्यना और असाध्यके, विभागवित् विभागने जाणनार होय छे विभागको जाननेवाला है, सः ते वह, साध्यान् साध्य साध्य, व्याधीन् व्याधिओने व्याधियोंको, साधयेत् मटाडे छे शान्त करता है ॥ १९० ॥

190. The physician, who is an expert in pathology as well as in pharmaceutics and knows the science of prognosis as regards curable and uncurable diseases, cures all curable diseases

मदात्यये हितो विहारः—

वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥१९१॥
माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदयप्रियाः १९२
संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
प्रियाश्चानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम्॥१९३॥

रमणीयानि रमणीय रमणीय, वनानि वनो वन, सपद्माः पद्मयुक्त पद्मसे भरे, सलिलाशयाः जळाशयो जलाशय, विशदानि शुद्ध शुद्ध, अन्नपानानि अन्नपान अन्नपान, प्रहर्षणाः हर्ष करावनार हर्ष देनेवाले, सहायाः च साथीदारो साथी, माल्यानि माळाओ मालाएँ, गन्धयोगाः च सुगंधना योगो (चंदन वगेरे सुगंधी द्रव्यो) सुगन्धके योगों (चन्दन आदि सुगन्धी द्रव्यों), विमलानि निर्मळ निर्मल, वासांसि च वस्त्रो वस्त्र, कान्ताः मनोरम मनोरम, गान्धर्वशब्दाः च गायनना शब्दो गायनके शब्द, हृदयप्रियाः हृदयप्रिय हृदयको प्रिय, गोष्ठ्यः गोष्ठी गोष्ठियां, संकथा- कथा कथा, हास्य- हास्य

१९१. सपद्माः—पद्मिन्यः (ब.)

हास्य, गीतानाम अने गीतोनी और गीतकी, विशदाः विशद विशद, योजनाः च एव योजनाओ योजनाएं, अनुगताः अने अनुगामी और अनुगामिनी, प्रियाः तथा प्रिय तथा प्रिय, नार्यः च स्त्रीओ स्त्रियाँ, मदात्ययम् मदात्ययनो मदात्ययको, नाशयन्ति नाश करे छे नष्ट करते हैं ॥ १९१-१९३ ॥

191-193. Lovely woodlands, lakes, ponds full of lotuses. flowers. clean food and drink. cheering companions, garlands. varieties of perfumes, clean garments, musical notes, endearing and delightful company, the blameless exposition of stories, humorous anecdotes and songs and the companionship of beloved women act as curatives of alcoholism.

नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहन्य च।
कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्टया हर्षणी क्रिया ॥१९४॥

मद्यम् मद्य मद्य, मनः मनने मनको, अक्षोभ्य क्षुब्ध कर्या विना क्षुब्ध किये बिना, शरीरम् अने शरीरने एवं शरीरको, अविहत्य च उपघात कर्या विना आघात किये बिना, मदात्ययम् मदात्यय मदात्यय, न कुर्यात् हि करतुं नथी नहीं करता, तस्मात् तेथी इस लिए, हर्षणी हर्ष करनार हर्षकारक, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, एष्टव्या इष्ट छे इष्ट है ॥ १९४ ॥

194. Alcohol does not cause morbid intoxication without first agitating the mind, nor without affecting the body. Hence treatment that is mentally cheering and enlivening should be given.

मदात्यये क्षीरप्रयोगः—

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः।
न चेन्मद्यविधिं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९५॥

आभिः आ इन, सिद्धाभिः सिद्ध सिद्ध, क्रियाभिः चिकित्साओथी चिकित्साओंसे, मदात्ययः मदात्यय मदात्यय, शमम् शान्त शान्त, न याति चेत् न थाय तो न हो तो, मद्यविधिम् मद्यविधि मद्यविधिको, मुक्त्वा छोडी दईने छोडकर, अस्य आ रोगीने इस रोगीको, क्षीरम् दूधनो क्षीरका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवो प्रयोग करावे ॥ १९५ ॥

195. With the above tested remedies alcoholism gets alleviated; if it does not, then a course of milk-diet should be resorted to giving up the use of wine altogether.

लङ्घनैः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥१९६॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च।
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥१९७॥

लङ्घनैः लंघन लंघन, पाचनैः पाचन पाचन, दोषशोधनैः दोषशोधन दोषशोधन, शमनैः अपि अने संशमनो वडे पण और संशमनसे भी, विमद्यस्य मद्यरहितने मद्यरहितका, कफे कफ कफ, क्षीणे क्षीण थतां क्षीण होने पर, दौर्बल्य- तथा दुर्बलता तथा दुर्बलता, लाघवे अने लघुता और लघुता, जाते उत्पन्न थतां उत्पन्न होने पर, यथा जेम जिस प्रकार, ग्रीष्म- ग्रीष्म ऋतुमां ग्रीष्म ऋतुमें, उपतप्तस्य तपेला तपे हुए, तरोः अने वृक्षके लिए, वर्षम् वरसाद छे वर्षा है, तथा तेम उस प्रकार, मद्यविदग्धस्य मद्यविदग्ध मद्यविदग्ध, वातपित्ताधिकस्य च अने वातपित्तनी अधिकतावाळा और वातपित्तकी अधिकतावाले, तस्य ते रोगीने उस रोगीके लिए, पयः दूध छे दूध है ॥ १९६-१९७ ॥

196-197. Owing to the lightening therapy and digestive, cleansing and soothing procedures, the patient, who gives up wine, becomes weak and lightened by the reduction of

१९४. अविहत्य—अवहत्य (त.)

१९५. मुक्त्वा—हित्वा (क. छ. ड.)

१९६. दोषशोधनैः शमनैरपि—चैव दोषसंशोधनैरपि (ड.)

kapha. For such a patient whose systems have been burnt up by alcohol and whose morbid vata and pitta are increased, milk is as wholesome as rains are for the summer-scorched tree.

पयसाऽभिहृते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥१९८॥

पयसा દૂધથી दूधसे, **रोगे** રોગ रोगका, **अभिहृते** હરાતાં हरण होने पर, **बले** અને બળ और बल, **जाते** ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होने पर, **क्षीरप्रयोगम्** દૂધનો પ્રયોગ दूधका प्रयोग, **निवर्तयेत्** ક્રમથી બંધ કરવો क्रमशः बन्द करे, **क्रमेण** અને ક્રમથી और क्रमशः, **अल्पाल्पम्** થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, **मद्यम्** મદ્ય मद्य, **आचरेत्** પાવું पिलावे ॥ १९८ ॥

198. When the disease has been cured by the administration of milk and the patient has acquired strength, the milk regimen should be gradually reduced and alcohol substituted little by little.

मदात्ययोर्ध्वंसकविक्षयकरोगयोर्लक्षणम्—

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥१९९॥

विच्छिन्नमद्यः મદ્ય જેણે છોડ્યું હોય એવા मद्यकी आदत जिसने छोड़ी हो ऐसा, **यः** જે પુરુષ जो पुरुष, **सहसा** સહસા सहसा, **अतिमद्यम्** અતિમદ્યનું अतिमद्यका, **निषेवते** સેવન કરે છે सेवन करता है, **तस्य** તેને उसको, **ध्वंसकः** ધ્વંસક ध्वंसक, **विक्षयः च एव** અને વિક્ષય और विक्षय, **रोगः** રોગ रोग, **उपजायते** થાય છે हो जाते हैं ॥ १९९ ॥

199. The person who, after withdrawal from drink-habit, takes again suddenly to drinking excessively succumbs to the disorders named 'Dhwansaka and Vikshaya'.

व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥२००॥

व्याधि- વ્યાધિથી व्याधिसे, **उपक्षीण-** ક્ષીણ થયેલ क्षीण हुए, **देहस्य** શરીરવાળાના शरीरवाले पुरुषमें, **तौ** તે બે वे दोनों, **दुश्चिकित्स्यतमौ हि** ઘણાજ દુશ્ચિકિત્સ્ય છે अत्यन्त दुश्चिकित्स्य हैं, **तयोः** તેઓનાં उनके, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **चिकित्सा च** અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, **यथावत्** યથાવત્ यथावत्, **उपदेक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ २०० ॥

200. These two diseases occurring in a person already wasted by disease are the most formidable of all diseases. Their signs and symptoms and treatment will now be described systematically.

श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥२०१॥

श्लेष्मप्रसेकः કફપ્રસેક कफका प्रसेक, **कण्ठ-** કંઠ कंठ, **आस्य-** અને મોઢાનો और मुंहका, **शोषः** શોષ शोष, **शब्द-** શબ્દ शब्दका, **असहिष्णुता** સહન ન થવા सहन न होना, **तन्द्रा-** તન્દ્રા तन्द्रा, **निद्रा-** અને નિદ્રાનો और निद्राका, **अतियोगः च** અતિયોગ अतियोग, **ध्वंसकः** ધ્વંસકનાં ध्वंसकके, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **ज्ञेयम्** જાણવાં जाने ॥ २०१ ॥

201. Excessive discharge of mucus, dryness of throat and mouth, intolerance to sound, excessive torpor, and somnolence should be known to be the symptoms of 'Dhwansaka'.

---

१९९. ध्वंसको विक्षयश्चैव–ध्वंसो विक्षेपकश्चैव (ग.)

२०० हि तौ–मतौ (क. छ)

२०१. श्लेष्मप्रसेकः–श्लेष्मप्रकोपः (ख.)

,, कण्ठास्यशोषः–कण्ठस्य शोषः (ग.)

हृत्कण्ठरोगः संमोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षयलक्षणम् ॥२०२॥

हृत्- હૃદય हृदय, **कण्ठ-** અને કંઠના और गलेके, **रोगः** રોગ रोग, **संमोहः** મૂર્છા मूर्च्छा, **छर्दिः** ઉલટી वमन, **अङ्गरुजा** અંગપીડા शरीरमें पीड़ा, **ज्वरः** જ્વર ज्वर, **तृष्णा** તરસ प्यास, **कासः** ઉધરસ खांसी, **शिरःशूलम्** અને શિરઃશૂળ और शिरमें शूल, **एतत्** એ ये, **विक्षय-** વિક્ષયનાં विक्षयके, **लक्षणम्** લક્ષણો છે लक्षण हैं ॥ २०२ ॥

202. Cardiac and throat disorders, stupefaction, vomiting, body-ache, fever, thirst, cough and headache are the signs and symptoms of 'Vikshaya'.

तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्बलस्य वै ॥२०३॥

यत् જે जो, **वातिके** વાતિક वातिक, **मदात्यये** મદાત્યયની मदात्ययकी, **कर्म** ચિકિત્સા છે चिकित्सा है, **तत् एव** તે જ वही, **तयोः** તે બેમાં उन दोनोंमें, **इष्टम्** ઇષ્ટ છે इष्ट है, **तौ हि** તે બે वे दोनों, **प्रक्षीणदेहस्य** ક્ષીણ દેહવાળાને क्षीण देहवाले, **दुर्बलस्य-** અને દુબળાને જ और दुर्बलको ही, **जायेते वै** થાય છે होते हैं ॥ २०३ ॥

203. The same medicament is recommended in these conditions as is prescribed in alcoholism of the vata type, for they occur in emaciated and debilitated persons.

तयोश्चिकित्सा—

बस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातनुत् ॥ २०४ ॥

बस्तयः વાતહર બસ્તિઓ वातहर बस्तियां, **सर्पिषः** વાતહર ઘીનું वातहर घृतका, **पानम्** પાન पान, **क्षीर-** દૂધ दूध, **सर्पिषोः** અને ઘીનો और घीका, **प्रयोगः** પ્રયોગ प्रयोग, **अभ्यङ्ग-** તથા અભ્યંગ तथा अभ्यंग, **उद्वर्तन-** ઉદ્વર્તન उद्वर्तन, **स्नानानि** સ્નાન स्नान, **वातनुत्** અને વાતઘ્ન और वातघ्न, **अन्नपानम् च** અન્નપાનનો પ્રયોગ કરવો अन्नपानका प्रयोग करे ॥ २०४ ॥

204. Enemata, potion of ghee, courses of milk and ghee, inunction massage, baths, and food and drink that are curative of vata should be resorted to.

ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०५ ॥

अनेन આ इस, **कर्मणा** ચિકિત્સાથી चिकित्सासे, **ध्वंसकः** ધ્વંસક ध्वंसक, **विक्षयः एव च** અને વિક્ષય और विक्षय, **शाम्यति** શાંત થાય છે शान्त होते हैं, **युक्त-** યોગ્ય રીતે योग्य रीतिसे, **मद्यस्य** મદ્ય પીનારને मद्य पीनेवालोंमें, **मद्योत्थः** મદ્યજન્ય मद्यजन्य, **व्याधिः** વ્યાધિ व्याधि, **न उपजायते** ઉત્પન્ન થતો નથી उत्पन्न नहीं होती ॥ २०५ ॥

205. With these procedures 'Dhwansaka' and 'Vikshaya' get alleviated. No disorder due to alcohol can occur in a person who takes wine in proper manner.

मद्यनिवृत्तेर्गुणाः—

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥२०६॥

यः જે जो, **जितेन्द्रियः** જિતેન્દ્રિય जितेन्द्रिय, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **सर्व-** સર્વ પ્રકારના सब प्रकारके, **मद्येभ्यः** મદ્યથી मद्योंसे, **निवृत्तः च** નિવૃત્ત રહે છે निवृत्त होता है, **सः** તે वह, **धीमान्** બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, **शारीर-** શારીર शारीर, **मानसैः** અને માનસિક और मानसिक, **विकारैः**

२०४. उद्वर्तन–उत्सादन (ग.)
,, अन्नपानं–अनुपानं (ख.)

२०५. शाम्यति–सिध्यति (ब)
२०६. निवृत्तः–निरतिः (च)
,, यश्च–च स्यात (ब.)
,, न स युज्यते–न प्रमुच्यते (ब.)

વિકારોથી विकारोंसे, न युज्यते યુક્ત થતો નથી युक्त नहीं होता ॥ २०६ ॥

206. The wise man who abstains from all kinds of intoxicating drink and who has his senses under control, is not afflicted with any disorder due to alcohol either somatic or psychic.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्द्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥२०७॥
यथा मदयते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मद्यो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥२०८॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥२०९॥
ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥२१०॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यच्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥२११॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, भगवती ભગવતી भगवती, सुरा સુરાનો सुराका, यत्- જે जो, प्रभावा પ્રભાવ છે प्रभाव है, यथा च જેવી રીતે जिस विधिसे, सा તે वह, पेया પીવી જોઈએ पीनी चाहिए, यद्द्रव्या જે દ્રવ્યોની તે બને છે जिस द्रव्यसे बनी है, यस्य જેને માટે जिसके लिए, या च જે जो, इष्टा ઇષ્ટ છે इष्ट है, यथा च જેવી રીતે जिन प्रकारके, योगम् યોગની योगकी, अपेक्षते અપેક્ષા રાખે છે अपेक्षा रखती है, यथा જેવી રીતે जिस तरह, मदयते મદને ઉત્પન્ન કરે છે मदको उत्पन्न करती है, महागुणा મહાગુણવાળી महागुणवाली, यैः જે जिन, गुणैः ગુણોથી गुणोंसे, युक्ता યુક્ત છે युक्त है, यः જે जो, मदः મદ છે मद है, ये च જે जो, स्वस्व- પોતપોતાના अपने अपने, लक्षणाः લક્ષણવાળા लक्षणोंवाले, त्रयः ત્રણ तीन, मद- મદના मदके भेदाः ભેદો છે भेद हैं, ये च જે जो, मद्यकृताः મદ્યજન્ય मद्यजन्य, दोषाः દોષો છે दोष हैं, ये च જે जो, मदात्मकाः મદાત્મક मदात्मक, गुणाः ગુણો છે गुण हैं, यत् च જે जो, त्रिविधम् ત્રણ જાતનું तीन प्रकारका, आपानम् મદ્યપાન છે मद्यपान है, यथासत्त्वम् च સત્ત્વ મુજબ सत्त्वके अनुसार, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है, ये જે जो, पाने મદ્યપાનમાં मद्यपानमें, सुखाः સુખકર सुखप्रद, सहायाः સાથીઓ છે साथी हैं, चिर-क्षिप्र-मदाः જે લાંબે વખતે અને જલદી મદ ચઢે એવા जो देरसे और जल्दी मदयुक्त होनेवाले, नराः મનુષ્યો છે मनुष्य हैं, मदात्ययस्य મદાત્યયનું मदात्ययका, यः જે जो, हेतुः કારણ છે कारण है, यत् જે जो, लक्षणम् લક્ષણ છે लक्षण है, यथा च જેવી રીતે जिस प्रकार, यत् જે जो, मद्यम् મદ્ય मद्य, मद्योत्थितान् મદ્યજનિત मद्यजनित, रोगान् રોગોને रोगोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है, यः च અને જે और जो, क्रियाक्रमः ચિકિત્સાક્રમ છે चिकित्साक्रम है, तत् તે वह, सर्वम् બધું सब, अखिलम् સંપૂર્ણ રીતે संपूर्णरूपसे, मदात्ययचिकित्सिते મદાત્યય ચિકિત્સિત નામના અધ્યાયમાં मदात्ययचिकित्सित नामके अध्यायमें, उक्तम् કહ્યું છે कहा है ॥२०७-२११॥

Here are the recapitulatory verses—

207-211. The powers of the goddess of wine, the manner of drinking wine, the articles of which it is prepared, the action of each of them, and the nature of the combination it demands, how it intoxicates, combined with what qualities it yields excellent result, the nature of intoxication and the three different stages of intoxication, and their respective characteristic symptoms, the ill-effects of alcohol, as well as its good effects, the three modes of

२१०. पाने–ये च (ह. ध. ब.)
,, चिरक्षि–चिरस्थत (ह.)
,, सुखाः–सुरा (ह.)

drinking and the signs and symptoms according to the particular type of the mind, the nature of the boon-companions at drinking that makes for happiness, the persons that are intoxicated quickly and those that are intoxicated slowly, the cause of alcoholism and its signs and symptoms, how and which wine cures the diseases produced by alcohol and what is the line of treatment—all this, is elaborately described in this chapter on the therapeutics of alcoholism.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सास्थाने मदात्ययचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, मदात्ययचिकित्सितम् 'મદાત્યયચિકિત્સિત' 'मदात्ययचिकित्सित', नाम નામનો नामका, चतुर्विंशः ચોવીસમો चौबीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २४ ॥

24. Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the twenty-fourth chapter entitled 'The Therapeutics of Alcoholism' is completed.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

પચીસમો અધ્યાય अध्याय पचीसवाँ

Chapter XXV

द्विव्रणीयचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, द्विव्रणीयचिकित्सितम् 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'द्विव्रणीयचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of the two kinds of Wounds'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

व्रणविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः—

परावरज्ञमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमब्रवीत् ॥३॥

परावरज्ञम् પર અને અવરને જાણનાર पर और अवरको जाननेवाला, गत-मान-मद-व्यथम् માન, મદ અને વ્યથાથી રહિત मान, मद और व्यथासे रहित, गुरुम् ગુરુ गुरु, आत्रेयम् આત્રેયને आत्रेयको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, काले યોગ્ય સમયે योग्य समयमें विनयात् વિનયપૂર્વક विनयपूर्वक, इदम् આ यह, अब्रवीत् પૂછ્યું पूछा ॥ ३ ॥

3. Approaching the Master Atreya endowed with the knowledge of this

---

१. द्विव्रणीय—व्रणीय (ग)
३. अब्रवीत्—उक्तवान् (अ. ग.)

world and the other, and freed from the faults of pride, passion and fear, Agnivesa at the proper time, put the following question with due modesty.

भगवन् ! पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मद ! ॥४॥

भगवन् हे ભગવાન ! हे भगवान !, रोगसंग्रहे રોગસંગ્રહ અધ્યાયમાં रोगसंग्रह अध्यायमें, पूर्वम् પહેલાં प्रथम, द्वौ व्रणौ બે વ્રણ दो व्रण, उद्दिष्टौ કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं, शर्मद ! हे સુખદાતા ! हे सुखदाता !, तयोः તે બન્નેમાં उन दोनोंके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, चिकित्साम् च અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, वक्तुम् કહેવી कहनी, अर्हसि જોઈએ चाहिए ॥ ४ ॥

4. 'O, worshipful one ! in the Section on Nosology, you made mention of two kinds of wounds. O, giver of healing ! it behoves you to tell us concerning their symptoms and treatment"

आत्रेयस्योत्तरम्—

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥५॥
श्रूयतां विधिवत् सौम्य ! तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।

इति આ इस, अग्निवेशस्य અગ્નિવેશના अग्निवेशके, वचः વચનને वचनको, निशम्य સાંભળી सुनकर, गुरुः ગુરુએ गुरुने, अब्रवीत् કહ્યું कहा, सौम्य ! हे સૌમ્ય ! हे सौम्य !, निजः च નિજ निज, आगन्तुः एव च અને આગન્તુ और आगन्तु, यौ એવા જે ऐसे जो, व्रणौ બે પ્રકારના વ્રણ दो प्रकारके व्रण, पूर्वम् પ્રથમ पहले, उद्दिष्टौ કહ્યા છે कहे हैं, तयोः તે બન્નેના उन दोनोंके, लिङ्गम् लक्षणम् लक्षण, भेषजम् च तथा ચિકિત્સા तथा चिकित्साको, विधिवत् વિધિસહિત विधिसहित, श्रूयताम् સાંભળો सुनो ॥ ५½ ॥

5-5½. Having heard these words of Agnivesa, the teacher replied, "O, gentle one ! regarding the two kinds of wounds viz.. the endogenous and exogenous, which have been described previously, now listen to a systematic description of their symptoms and treatment.

व्रणभेदाः—

निजः शारीरदोषोत्थ आगन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥६॥

निजः નિજ વ્રણ निज व्रण, शरीर- શરીરના शरीरके, दोषोत्थः દોષથી ઉત્પન્ન થાય છે दोषोंसे उत्पन्न होता है, आगन्तुः અને આગન્તુક और आगन्तुक, बाह्यहेतुजः બહારના હેતુઓથી થાય છે बाहरके हेतुओंसे होता है ॥ ६ ॥

6. The endogenous type is due to internal morbidity of the body and the exogenous type is due to external causes

आगन्तुव्रणानां हेतुः चिकित्सा च—

वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादन्तनखक्षतात् ।
आगन्तवो व्रणास्तद्वद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥७॥
मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणैः ॥८॥

आगन्तवः આગન્તુક आगन्तुक, व्रणाः વ્રણો व्रण, वध- આઘાત आघात, बन्ध- બન્ધ बन्ध, प्रपतनात् तथा પતન तथा पतनसे, दंष्ट्रा- દાઢ दाढ, दन्त- દાંત दांत, नख- तथा નખના तथा नखके, क्षतात् ઘાવથી घावसे, तद्वत् विषस्पर्श- તેમજ વિષના સ્પર્શથી एवं विषके स्पर्शसे, अग्नि- અને અગ્નિ और अग्नि, शस्त्रजाः तथा શસ્ત્રથી

४ द्वौ व्रणौ—यौ व्रणौ (थ.)
५ इत्यग्निवेशस्य—हुताशवेशस्य (ग.)
,, च भेषजम—सभेषजम् (च. क.)

८. प्रलेपाद्यैः—प्रलेपैश्च (थ.)
,, निजैर्व्रणैः—निजैर्व्रणाः (क. ज. त. च.)

थाय छे तथा शस्त्रसे होते हैं, ते ते व्रणोने उन व्रणोंको, मन्त्र० मन्त्र मन्त्र, अगद- अगद अगद, प्रलेपाद्यैः तथा प्रलेप वगेरे तथा प्रलेप आदि, भेषजैः औषधोथी औषधोंसे, हेतुभिः हेतुओथी हेतुओंसे, लिङ्ग- अने लक्षणोना और लक्षणोंके, एकदेशैः च एक भागथी एकदेशसे, निजैः व्रणैः निज व्रणोथी निज व्रणोंसे, विपरीताः विपरीत विपरीत, निर्दिष्टाः कहेला छे कहे गये हैं ॥ ७-८ ॥

7-8. The exogenous wounds are caused by trauma, ligature, falls and by injuries resulting from fangs, teeth and nails and also by contact with toxic or poisonous substances or fire or cutting weapons These exogenous wounds are distinguished from the endogenous variety by the difference in their treatment consisting of charms, talisman, external application etc., by their different causative factors and by their being local affections (affecting the injured region alone).

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥९॥

निजहेतूनाम् निजहेतुक बनेला निज हेतुसे बने हुए, आगन्तूनाम् आगन्तुक आगन्तुक, व्रणानाम् व्रणो व्रणोंके, अशाम्यताम् शांत न थतां शान्त न होनेपर, दोषबलापेक्षी दोषना बळनो विचार करी दोषके बलका विचार करके, निजानाम् यथा निज व्रणोना जेवी निज व्रणोंके समान, औषधम् चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात् करवी जोईए करनी चाहिए ॥ ९ ॥

9. If the wounds of the exogenous variety do not yield to the aforesaid treatment on account of their association with endogenous morbid factors, the physician should treat them with the medications indicated in the endogenous type of wounds according to the predominant morbid humor

निजव्रणानां संप्राप्तिः—

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्मार्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥१०॥

यथास्वैः पोतपोताना अपने अपने, हेतुभि हेतुओथी कारणोंसे दुष्टाः दुष्ट थयेला दुष्ट हुए, वात-पित्तकफाः वात, पित्त तथा कफ वात, पित्त तथा कफ, बहिर्मार्गम् बाह्य मार्गने बाह्य मार्गको, समाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, नृणाम् मनुष्योने मनुष्योंको, निजान् व्रणान् निज व्रणो निज व्रण, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ १० ॥

10. The three humors—vata, pitta and kapha, being provoked by their respective etiological factors and getting lodged in the external regions, produce ulcers or wounds of the endogenous type.

वातिकव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावोऽतितीव्ररुक् ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥११॥

मारुतसंभवः मारुतजन्य वातजन्य, व्रणः व्रण व्रण, स्तब्धः स्तब्ध स्तब्ध, कठिनसंस्पर्शः कठण स्पर्श-वाळो कठिन स्पर्शवाला, मन्दस्रावः मन्द स्रावयुक्त मन्द स्रावयुक्त, अतितीव्ररुक् अतितीव्र पीडावाळो अत्यन्त तीव्र पीड़ायुक्त, श्यावः श्याववर्णनो श्याववर्णका, तुद्यते तोदयुक्त तोदयुक्त, स्फुरति तथा स्फुरणयुक्त होय छे तथा स्पन्दयुक्त होता है ॥ ११ ॥

11. The wounds which are indurated, hard to the touch attended with the scanty discharge, acute pain

९. यथा—तथा (च.)

११. ऽतितीव्ररुक्—महारुजः (ग. च. फ.)

pricking pain and throbbing, and which are of dusky coloration, are caused by the morbidity of vata.

संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥१२॥

संपूरणैः બૃંહણ बृंहण, स्नेहपानैः સ્નેહપાન स्नेहपान, स्निग्धैः तथा સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, स्वेद- સ્વેદ स्वेद, उपनाहनैः ઉપનાહ उपनाह, प्रदेहैः પ્રદેહ प्रदेह परिषेकैः च અને પરિષેકોથી और परिषेकोंसे, वातव्रणम् વાતજ વ્રણનો वातज व्रणका, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. The physician should treat these wounds due to vata, with impletion therapy, potion of unctuous substances, with sudation and poultices prepared with unctuous substances and with applications and affusions.

पैत्तिकव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

तृष्णामोहज्वरस्वे(क्ले)ददाहदुष्ट्यवदारणैः।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥१३॥

तृष्णा- તરસ प्यास, मोह- મોહ मोह, ज्वर- જ્વર ज्वर, स्वेद- પરસેવો पसीना (क्लेद- ક્લેદ क्लेद), दाह- દાહ दाह, दुष्टि- દુષ્ટિ दुष्टि, अवदारणैः વ્રણમાં ચીરા પડવા व्रणका फटना, पूतिकैः तथा દુર્ગંધી तथा बदबूदार, गन्धैः ગંધ गन्ध, स्रावैः च અને સ્રાવથી और स्रावसे, व्रणम् વ્રણને व्रणको, पित्तकृतम् પિત્તજન્ય पित्तजन्य, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥ १३ ॥

13. The physician should know the wound to be due to pitta if it be attended with thirst, stupefaction, fever, sweat or softening, burning, putrefaction, tissue destruction, foul smell and discharge.

१३. गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः—गन्धस्रावैः सपूयकैः (ध.)

शीतलैर्मधुरैस्तिक्तैः प्रदेहपरिषेचनैः।
सर्पिष्पानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥१४॥

शीतलैः શીતળ शीतल, मधुरैः મધુર मधुर, तिक्तैः અને તિક્ત દ્રવ્યોથી તૈયાર કરેલા और तिक्त द्रव्योंसे तैयार किये हुए, प्रदेह- પ્રદેહ प्रदेह, परिषेचनैः અને પરિષેકો દ્વારા और परिषेकोंसे, सर्पिष्पानैः ઘૃતપાન घृतपान, विरेकैः च અને વિરેચનો દ્વારા और विरेचनोंसे, पैत्तिकम् व्रणम् પૈત્તિક વ્રણને पैत्तिक व्रणको, शमयेत् શાન્ત કરવો જોઈએ शान्त करना चाहिए ॥१४॥

14. The physician should alleviate these wounds of the pitta type with applications and affusions prepared with cooling, sweet and bitter drugs, by the potion of medicated ghee as also by purgation.

कफव्रणस्य लक्षणं चिकित्सा च—

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥१५॥

कफव्रणः કફજ વ્રણ कफज व्रण, बहुपिच्छः બહુ પિચ્છાયુક્ત बहुत पिच्छायुक्त, गुरुः ગુરુ गुरु, स्निग्धः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, स्तिमितः સ્તિમિત स्तिमित, मन्दवेदनः મન્દ વેદનાયુક્ત मन्द वेदनायुक्त, पाण्डुवर्णः પાણ્ડુ વર્ણનો पाण्डुवर्णका, अल्पसंक्लेदः અલ્પ ક્લેદયુક્ત अल्प क्लेदयुक्त, चिरकारी અને ચિરકારી હોય છે और चिरकारी होता है ॥ १५ ॥

15. The wound, born of kapha morbidity, is characterised by very sticky discharge, thickness, greasiness, fixity, slight pain, pale coloration, slight softening and chronicity.

कषायकटुरूक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः।
कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥१६॥

१४ तिक्तैः- स्निग्धैः (ध.)

१६. पाचनैः—शोधनैः (ग. ङ. च. ब.)

कषाय- કષાય કષાય, कटु- કટુ कटु, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, उष्णैः તથા ઉષ્ણ तथा उष्ण, प्रदेह- પ્રદેહ प्रदेह, परिषेचनैः અને પરિષેકો દ્વારા और परिषेचनों द्वारा, तथा તથા तथा, लङ्घन- લંઘન लंघन, पाचनैः અને પાચનોથી और पाचनोंसे, कफव्रणम् કફજ ઘાવને कफज व्रणको, प्रशमयेत् શાંત કરવો જોઈએ शान्त करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. The physician should cure the wounds of the kapha type by means of applications and affusions prepared with astringent, pungent dry and hot articles as also by lightening therapy and the administration of digestive drugs.

अस्मिन्नध्याये वक्ष्यमाणा विषयाः—

तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ।
येषां परीक्षा त्रिविधा, प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥१७॥
स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः, परिस्रावाश्चतुर्दश ।
षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥१८॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत् समुदाहृताः ।
विभज्यमानाञ्छृणु मे सर्वानेतान् यथेरितान् ॥१९॥

तौ द्वौ તે બે વ્રણોને ये दो व्रणों, नानात्वभेदेन ભિન્ન ભિન્ન ભેદોથી भिन्न भिन्न भेदोंसे, विंशतिः વીસ પ્રકારના वीस प्रकारके, व्रणाः વ્રણ व्रण, निरुक्ताः કહેલા છે कहे गये हैं, तेषां તેઓની उनकी, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, त्रिविधा ત્રણ પ્રકારની છે तीन प्रकारकी है, प्रदुष्टाः દુષ્ટ વ્રણો दुष्ट व्रण, द्वादश બાર बारह, स्मृताः માનેલા છે माने गये हैं, स्थानानि સ્થાન स्थान, तथा તથા तथा, गन्धाः ગન્ધ गन्ध, अष्टौ આઠ છે आठ हैं, परिस्रावाः પરિસ્રાવો परिस्राव, चतुर्दश ચૌદ છે चौदह हैं उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, षोडश સોળ છે सोलह हैं दोषाः દોષો दोष, विंशतिः तथा चत्वारः ચોવીસ છે चौबीस हैं, तथा તથા तथा, सिद्धाः સિદ્ધ सिद्ध, उपक्रमाः च ઉપક્રમો उपक्रम, षट्त्रिंशत् છત્રીસ छत्तीस, समुदाहृताः કહેલા છે कहे गये हैं, यथेरितान् કહ્યા મુજબ कथन अनुसार, एतान् सर्वान् એ સઘળાને इन सबको, विभज्यमानान् જુદા જુદા जुदा जुदा, मे મારી પાસેથી मुझसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥१७-१९॥

17-19. These two varieties of wounds (exogenous and endogenous) are further divided into twenty kinds according to their varying characteristics As regards these, the clinical examination is conducted in three ways. Excessively morbid conditions are said to be twelve Their seats of affection are eight. Similarly eight are the pathological odors associated with them. Fourteen kinds of discharge are observed in these wounds. The complications are sixteen and the morbid factors for the non-healing of these ulcers are twenty-four. Thirty-six are the effective measures laid down for the treatment of these wounds. Listen, as I describe all these separately.

व्रणानां विंशतिर्भेदाः—

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टोऽदुष्टो मर्मस्थितो न च ।
संवृतो दारुणः स्रावी सविषो विषमस्थितः ॥२०॥

१७. तौ द्वौ–द्वौ द्वौ (ध. फ.)
,, निरुक्ताः–भिन्नाः स्युः (ध. फ.)
१९. विभज्यमानान्–विभाव्यमानान् (ध फ.)
,, मे–तान् (ङ.)

२०. कृत्योत्कृत्य–कृत्याकृत्य (ध.)
,, ऽदुष्ट–स्तथा (ख. ङ. ड. त. द.)
,, न च–नव: (ख. ङ. ड. त. द.)
,, दारुणः स्रावी–दारुणोऽस्रवः (ध.)
,, स्रावी–स्रवः (ब.)

उत्सङ्ग्युत्सन्न एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥२१॥

कृत्योकृत्यः કૃત્ય, ઉત્કૃત્ય कृत्य, उत्कृत्य, तथा दुष्टः દુષ્ટ दुष्ट, अदुष्टः અદુષ્ટ अदुष्ट, मर्मस्थितः મર્મસ્થિત मर्मस्थित, न च અમર્મસ્થિત એ ૭ પ્રણ अमर्मस्थित ये छः व्रण, संवृतः સંવૃત संवृत, दारुणः દારુણ दारुण, स्रावी સ્રાવવાળો स्रावयुक्त, सविषः સવિષ सविष, विषमस्थितः વિષમસ્થિત विषमस्थित, उत्संगी- ઉત્સંગી उत्संगी, उत्सन्नः અને ઉત્સન્ન और उत्सन्न एषाम् च એ સાતથી इन सातसे, विपर्ययात् વિપરીત विपरीत, व्रणान् વિવૃત, મૃદુ આદિ બીજા સાત પ્રણ विवृत, मृदु आदि दूसरे सात व्रण, विद्यात् જાણવા जानने चाहिए, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, नानात्वभेदेन નાનાત્વના ભેદથી नानात्वके भेदसे, विंशतिः વીસ बीस व्रणाः વ્રણો व्रण, निरुक्ताः કહેલા છે कहे हैं ॥ २०-२१ ॥

20-21. The operable and the inoperable, putrid and non-putrid, affecting the vital organs and not affecting them, open and closed, hard and soft, with scanty and profuse discharge, toxic and non toxic, regular and irregular, with and without deep burrows and pouches (undermined edges), with depressed and elevated surface—thus are described the twenty varieties of wounds, classified according to their various characteristics.

व्रणानां त्रिविधा परीक्षा—

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।

दर्शन- દર્શન दर्शन, प्रश्न- પ્રશ્ન प्रश्न, संस्पर्शैः અને સંસ્પર્શથી और संस्पर्शसे, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, त्रिविधा ત્રણ પ્રકારની तीन प्रकारकी स्मृता કહેલી છે कही है ॥ २१½ ॥

21½. The method of clinical examination is laid down as of three kinds viz., inspection, interrogation and palpation.

वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥२२॥
हेत्वर्तिसात्म्याग्निबलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
स्पर्शान्मार्दवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥२३॥

बुधैः બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ बुद्धिमान वैद्य, वयः- વય वय, वर्ण- વર્ણ वर्ण, शरीराणाम् શરીર शरीर, इन्द्रियाणाम् च तथा ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા तथा इन्द्रियोंकी परीक्षा, दर्शनात् જોવાથી કરવી देखनेसे करे, हेतु- હેતુ हेतु, अर्ति- પીડા पीड़ा, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, अग्निबलम् અગ્નિ તથા બળની अग्नि तथा बलकी, वचनात् परीक्ष्यम् પરીક્ષા પ્રશ્નથી કરવી परीक्षा प्रश्नसे करे, सविपर्यये અને વિપર્યયસહિત और विपर्ययसहित, मार्दवशैत्ये च મૃદુતા તથા શીતળતાની मृदुता तथा शीतलताकी, स्पर्शात् परीक्ष्ये પરીક્ષા સ્પર્શથી કરવી જોઈએ परीक्षा स्पर्शसे करनी चाहिए ॥ २२-२३ ॥

22-23. The examination of age, color, body and sense organs is done by inspection; the examination of etiological factors, the kind of pain, homologation and strength of gastric fire is done by taking the history of the case, by the skilful diagnostician; he should investigate whether there is softness or hardness, coldness or heat in the part by the method of palpation.

द्वादश दुष्टव्रणाः—

श्वेतोऽवसन्नवर्त्मातिस्थूलवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २४

२०. उत्सङ्गी—त्वक्सङ्गी (ख. ङ. त.)
,, निरुक्ताः—भिन्नाः स्युः (ध.)

२४. अवसन्नवर्त्मा—अवसन्नचर्मा (द. ध.)
,, अतिस्थूलवर्त्मा—अतिस्थूलचर्मा (द. ध.)

रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण वै ॥२५॥

श्वेतः શ્વેત श्वेत, अवसन्नवर्त्मा અવસન્નવર્ત્મા अवसन्नवर्त्मा, अतिस्थूलवर्त्मा અતિસ્થૂલવર્ત્મા अतिस्थूलवर्त्मा, अतिपिञ्जरः અતિપિંજર अतिपिंजर, नीलः નીલ नील, श्यावः શ્યાવ श्याव, अतिपिडकः અતિપિડક अतिपिडक, रक्तः રક્ત रक्त, कृष्णः કૃષ્ણ कृष्ण, अतिपूतिकः અતિપૂતિક अतिपूतिक, रोप्यः રોપ્ય रोप्य, कुम्भीमुखः च અને કુંભીમુખ और कुम्भीमुख, इति એ ये, द्वादश બાર बारह, प्रदुष्टाः દુષ્ટ दुष्ट, व्रणाः વ્રણો છે व्रण हैं, कल्पान्तरेण वै અન્ય કલ્પનાથી दूसरे कल्पसे, दोषाः દોષો दोष, चतुर्विंशतिः ચોવીસ चौबीस, उद्दिष्टाः કહેલા છે कहे हैं ॥ २४-२५ ॥

24-25. The pale one, the one with depressed edges, the one with greatly thickened edges, the one that is yellowish red, blue or dusky-red in color, the one covered with pustules; the red one, the black one, the very putrid one, the recurrent one and the pin-pointed one, are described as the twelve excessively morbid types of wounds. These morbid conditions are divided by a different mode of classification into twenty-four.

अष्टौ व्रणस्थानानि—

त्वक्सिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुमर्मान्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥२६॥

त्वक्- ત્વચા त्वचा, सिरा- સિરા सिरा, मांस- માંસ मांस, मेदः- મેદ मेद, अस्थि- હાડકાં हड्डी, स्नायु- સ્નાયુ स्नायु, मर्म- મર્મ मर्म, अन्तराश्रयाः અને કોઠ और कोष्ठ, एतानि એ ये, अष्टौ આઠ आठ, व्रणस्थानानि વ્રણનાં સ્થાન व्रणके स्थान, संग्रहे સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, निर्दिष्टानि બતાવ્યાં છે बतलाये हैं ॥ २६ ॥

26. Skin, vessels, flesh, fat, bone, sinews, vital parts and the organs in the internal cavities of the body—these eight have been succinctly described as the seats of affection for ulcers and wounds.

अष्टौ व्रणगन्धाः—

सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धज्ञैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥२७॥

व्रणगन्धज्ञैः વ્રણની ગંધ જાણનારાઓએ व्रणोंकी गन्ध जाननेवालोंने, व्रणानाम् વ્રણોની व्रणोंकी, सर्पिः- ઘી घृत, तैल- તેલ तैल, वसा- વસા वसा, पूय- પૂય पूय, रक्त- અને રુધિર જેવી और रुधिरके सदृश, श्याव- શ્યાવ श्याव, अम्ल- ખાટી खट्टी, पूतिकाः અને પૂતિક और पूतिक, अष्टौ એ આઠ ये आठ, गन्धाः ગંધ गन्ध, प्रकीर्तिताः કહી છે कही हैं ॥ २७ ॥

27. The odors of ghee, oil, fat, pus, blood, rust, acid and putridity—these eight kinds of odors are described to emanate from wounds by physicians specially versed in the osmology of wounds.

चतुर्दश व्रणास्रावाः—

लसीकाजलपूयासृग्घारिद्रारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितस्निग्धरूक्षसितासिताः ॥२८॥
इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्रावाश्चतुर्दश ।

लसीका- લસીકા लसीका, जल- જળ जल, पूय- પરુ पूय, असृक् તથા રુધિર જેવું તથા रुधिरके सदृश, हारिद्र- હળદરિયું हल्दी जैसा, अरुण- અરુણ अरुण, पिञ्जराः પિંજર पिञ्जर, कषाय- કષાય कषाय, नील- નીલ नील, हरित- લીલું हरा, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध,

२५. चतुर्विंशति....वै ॥—कल्पेनान्येन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते (छ. क)
" " —कल्पेनानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते (ग्र. छ. त.)
" " —षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः (च.)

२७. श्यावाम्ल-मांसाम्ल (च)

रूक्ष- રુક્ષ रूक्ष, सित- સફેદ श्वेत, असिताः અને કાળું और काला, इति એ इन, रूपैः રૂપોથી रूपोंसे, व्रणस्रावाः વ્રણના સ્રાવો व्रणके स्राव, चतुर्दश ચૌદ પ્રકારના चौदह प्रकारके, समुद्दिष्टाः કહ્યા છે कहे गये हैं ॥ २८½ ॥

28-28½. The colors of the lymph, serum, pus and blood as also yellow, dusky-red, yellowish red, blue, green, greasy, dry, white and black are regarded to be the fourteen varieties of the color of the discharge from wounds.

षोडश व्रणोपद्रवाः—

विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥२९॥
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः।
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ॥३०॥
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः।

व्रणचिन्तकैः વ્રણચિંતકોએ व्रणचिन्तकोंने, व्रणानाम् વ્રણોના व्रणोंके, विसर्पः વિસર્પ विसर्प, पक्षघातः च પક્ષાઘાત पक्षाघात, सिरास्तम्भः સિરાસ્તંભ सिरास्तम्भ, अपतानकः અપતાનક अपतानक, मोह- મોહ मोह, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, व्रणरुजः વ્રણની વેદના व्रणकी वेदना, ज्वरः જ્વર ज्वर, तृष्णा તરસ प्यास, हनुग्रहः હનુગ્રહ हनुग्रह, कास- ખાંસી खांसी, छर्दिः છર્દિ छर्दि, अतीसारः અતીસાર अतीसार, हिक्का હિક્કા हिक्का, सवेपथुः વેપથુ वेपथु, श्वासः અને શ્વાસ और श्वास, इति એ ये, षोडश સોળ सोलह, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, प्रोक्ताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ २९-३०½ ॥

29-30½. Acute spreading affection, hemiplegia, vascular thrombosis, convulsions, stupefaction, insanity, acute pain in the wound, fever, thirst, lockjaw, cough, vomiting, diarrhea, hiccup, dyspnea and tremors are the sixteen complications of wounds described by the specialists in the subject of wounds.

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिर्व्रणदोषाः—

स्नायुक्लेदात्सिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ॥३१॥
अस्थिभेदात् सशल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात्।
नखकाष्ठप्रभेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ॥ ३२ ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात्।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥३३॥
शोकात् क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैथुनात्तथा।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥३४॥

स्नायुक्लेदात् સ્નાયુઓના ક્લેદથી स्नायुओंके क्लेदसे, सिराक्लेदात् સિરાઓના ક્લેદથી सिराओंके क्लेदसे, गाम्भीर्यात् ગંભીરતાથી गम्भीरतासे, कृमिभक्षणात् કૃમિઓએ ભક્ષણ કરવાથી कृमिओंद्वारा खाये जानेसे, अस्थिभेदात् હાડકું ભાંગવાથી हड्डीके टूटनेसे, सशल्यत्वात् શલ્યયુક્ત હોવાથી शल्ययुक्त होनेसे सविषत्वात् વિષયુક્ત હોવાથી विषयुक्त होनेसे, सर्पणात् च ફેલાવાથી फैलनेसे, नख- નખ नख, काष्ठ- તથા લાકડું तथा लकडीके, प्रभेदात् વાગવાથી लगनेसे, चर्म- ચામડી त्वचा, लोम- અથવા રૂંવાડાંના अथवा लोमोंके, अतिघट्टनात् च ઘણા ઘર્ષણથી अधिक घर्षणसे, मिथ्याबन्धात् સરખી રીતે ન બાંધવાથી ठीक प्रकार न बांधनेसे, अतिस्नेहात् અધિક સ્નેહ લગાડવાથી अधिक स्नेह लगानेसे, अतिभैषज्यकर्षणात् ઔષધોથી અતિકર્ષિત થવાથી औषधोंसे अतिकर्षित होनेसे, अजीर्णात् અજીર્ણથી अजीर्णसे, अतिभुक्तात् च અને બહુ ખાવાથી और अधिक खानेसे, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, असात्म्य- અને અસાત્મ્ય और असात्म्य, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे, शोकात् શોકથી शोकसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, दिवास्वप्नात् દિવસમાં ઊંઘવાથી दिनमें सोनेसे, व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, तथा તથા तथा, मैथुनात् મૈથુનથી मैथुनसे, निष्क्रियत्वात् च અને ચિકિત્સા ન કરવાથી और चिकित्सा न

३१. सिराक्लेदात शिराच्छेदात (ध. ब.)
,, कृमिभक्षणात्—कृमिदंशनात् (ख. ड.)
३२. सविषत्वाच्च सर्पणात्—सविषत्वाद्तर्कणात् (घ.)
सर्पणात् तर्पणात् (ध.)
,, प्रभेदात्—प्रमोदात् (ग. फ.)
,, चर्मलोमातिघट्टनात्—चर्मलोमाभिघट्टनात् (ग. घ.)

करवानेसे, देहिनाम् मनुष्योना मनुष्योंके, व्रणाः व्रणो व्रण, प्रशमम् न यान्ति शांत थता नथी शांत नहीं होवे ॥ ३१-३४ ॥

31-34. The softening of the sinews, softening of the vessels, deep-seatedness, destruction of tissues by parasites, the presence of sequestrum or foreign bodies, toxic conditions, tendency to spread, constant injury by nails and wood, excessive pressure of the skin and the hair, faulty bandaging, excessive oleation, emaciation due to excessive medication, indigestion, over-eating, antagonistic and unwholesome diet, grief, anger, day-sleep, physical exercise, sex-act and neglect of treatment—these are the factors which cause non-healing of wounds in the human body.

परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥३५॥

उपद्रवैः सह उपद्रवो सहित उपद्रवोंके साथ, परिस्रावात् च परिस्रावथी परिस्रावसे, गन्धात् च गंधथी गन्धसे, दोषात् च तथा दोषथी तथा दोषसे, बहुदोषाणाम् बहु दोषवाळा बहुत दोषवाले, व्रणानाम् व्रणोनी व्रणोंकी, कृच्छ्रत्वम् कृच्छ्रसाध्यता कृच्छ्रसाध्यता, उपजायते थाय छे होती है ॥ ३५ ॥

35. The excessively morbid wounds become formidable by reason of their excessive discharge, smell, morbidity and complications.

व्रणानां साध्यासाध्यलक्षणानि—

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ॥३६॥

तरुणस्य तरुण तरुण, धीमतः तथा बुद्धिमानना तथा बुद्धिमानका, सुखे देशे मर्म वगरना स्थानमां मर्मरहित स्थानमें, त्वङ्मांसजः त्वचा अने मांसमां थयेलो त्वचा और मांसमें उत्पन्न हुआ अभिनवः नवीन नवीन, अनुपद्रवः अने उपद्रवरहित और उपद्रवरहित, व्रणः व्रण व्रण, काले योग्य काळमां योग्य कालमें, सुखसाध्यः सुखसाध्य सुखसाध्य, स्मृतः कहेलो छे कहा है ॥ ३६ ॥

36. The wound that occur in the skin and the flesh, in regions which are easy of approach, which are not associated with complications, which are of recent origin and which occur in favourable seasons and in young and intelligent persons are considered easily curable.

गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥३७॥

अन्यतमैः उपरना गुणोमांथी कोई एक उपर्युक्त गुणोंमेंसे किसी एक, गुणैः गुण वडे गुणसे, हीनः हीन हीन व्रणः व्रण व्रण, ततः तेना करतां उसकी अपेक्षासे, कृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्य कृच्छ्रसाध्य, स्मृतः कहेलो छे कहा गया है, सर्वैः अने सघळा गुणोथी और सब गुणोंसे, विहीनः तु रहित व्रण तो हीन व्रणको तो, असाध्यः असाध्य असाध्य, निरुपक्रमः तेमज अचिकित्स्य एवं अचिकित्स्य, विज्ञेयः जाणवो जानना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. When the wound is not characterised by all of the above conditions but is lacking in some, then it is considered formidable; and if all the above conditions are lacking, then the condition should be considered incurable.

---

३७. कृच्छ्रो व्रण—कृच्छ्रतरः (क ढ)
, निरुपक्रमः—भूर्युपद्रवः (ख फ.)

व्रणानां षट्त्रिंशदुपक्रमाः—

व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्बस्तिभिरेव च ॥३८॥

सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।
यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥३९॥

व्रणानाम् વ્રણોમાં व्रणोंमें, **आदितः** પ્રથમ प्रथम, **ऊर्ध्वभागैः** વમનદ્વારા वमनसे, **अधोभागैः** વિરેચન-દ્વારા विरेचनसे, **शस्त्रैः** શસ્ત્રોદ્વારા शस्त्रोंसे, **बस्तिभिः एव च** તથા બસ્તિદ્વારા तथा बस्तिसे, **यथासन्नम्** જે પાસે હોય તે जो पासमें हो वह, **विशोधनम्** વિશોધન विशोधन, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए. **हि** કારણ કે क्योंकि, **शुद्धशरीराणाम्** શુદ્ધ શરીરવાળાના शुद्ध शरीरवालोंके, **व्रणाः** વ્રણ व्रण, **सद्यः** શીઘ્ર शीघ्र, **प्रशमम् यान्ति** શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं. **अतः ऊर्ध्वम्** હવે પછી इसके आगे, **यथाक्रमम्** ક્રમ મુજબ क्रम अनुसार, **सर्वान्** સઘળા सब, **उपक्रमान्** ઉપક્રમોને उपक्रमोंको, **शृणु** સાંભળો सुनो ॥ ३८-३९ ॥

38-39. In cases of wounds, the first thing to be done is the administration of cleansing agents which operate on the region nearest to the site of the wounds. Thus, emetics, purgatives, enemata and operative procedure may be used as the situation demands. Once the body has been cleansed of its morbid matter, wounds and ulcers immediately subside. Listen hereafter to the exposition, in their due order, of all the therapeutic measures.

शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणम् ॥४०॥

शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।
द्वे तैले तद्गुणे पत्त्रं छादने द्वे च बन्धने ॥४१॥

भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
काठिन्यमार्दवकरे धूपनालेपने शुभे ॥४२॥

व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम् ।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥४३॥

शोफघ्नम् च શોફઘ્નકર્મ शोफघ्नकर्म, **षड्विधम् एव** ૭ પ્રકારનું छः प्रकारका, **शस्त्रकर्म च एव** શસ્ત્ર-કર્મ शस्त्रकर्म, **अवपीडनम्** અવપીડનકર્મ अवपीडनकर्म, **ससन्धानम्** સન્ધાનકર્મ सन्धानकर्म, **निर्वापणम्** નિર્વાપણકર્મ निर्वापणकर्म, **स्वेदः** સ્વેદ स्वेद, **शमनम्** શમન शमन, **एषणम्** એષણ एषण, **शोधनौ** શોધન शोधन, **रोपणीयौ च** તથા રોપણ ગુણવાળા तथा रोपण गुणवाले, **सप्रलेपनौ** પ્રલેપ प्रलेप, **कषायौ** અને કષાય और कषाय, **तद्गुणे** શોધન તથા રોપણ ગુણવાળાં शोधन तथा रोपण गुणवाले, **द्वे तैले** બન્ને ઘી તથા તેલ दोनों घी तथा तैल, **पत्त्रम्** પત્ર पत्र, **द्वे छादने** બે પ્રકારનાં આચ્છાદન दो प्रकारके आच्छादन, **बन्धने च** તેમજ બન્ધન एवं बन्धन, **भोज्यम्** પથ્ય ભોજન पथ्य भोजन, **उत्सादनम्** ઉત્સાદન उत्सादन, **सावसादनः** અવસાદન अवसादन, **द्विविधः दाहः** બે પ્રકારનો દાહ दो प्रकारका दाह, **काठिन्य-मार्दवकरे** કઠિનતા તથા મૃદુતા કરનાર कठिनता तथा मृदुता करनेवाले, **शुभे** શુભ शुभ, **धूपन-** ધૂપન धूपन, **आलेपने** તેમજ આલેપન एवं आलेपन, **वर्ण्यम्** વર્ણકર वर्णकर, **लोमरोहणम्** તથા લોમરોહણ तथा लोमरोहण, **व्रणाव-चूर्णनम्** વ્રણાવચૂર્ણન व्रणावचूर्णन, **रोपणम्** અને વ્રણ-રોપણ और व्रणरोपण, **इति** એ ये, **षट्त्रिंशत्** છત્રીસ छत्तीस, **व्रणानाम्** વ્રણોના व्रणोंके, **समुपक्रमाः** ઉપચારો उपक्रम, **उद्दिष्टाः** કહ્યા છે कहे गये हैं ॥ ४०-४३ ॥

३८. यथासन्नम्-यथासरत्व (ब. ब.)

४१. द्वे तैले-द्वौ स्नेहौ (ख.)
,, तद्गुणे-तद्गुणौ (ख.)
,, ,, -च घृते (न. ध. फ.)
,, तद्गुणे पत्त्रं-तद्गुणापन्ने (ब.)
४२. आलेपने-उन्मर्दने (ब.)
४३. रोपणं-लेपनं (क. ब. ब.)
,, लोमरोहणम्-लोमरोपणम् (ब.)

40-43. Ther are six kinds of operative measures in swelling, compression, refrigeration, henosis, sweating, sedation, probing, the use of cleansing and healing decoctions, applications, use of cleansing and healing oils, leaves, two methods of covering, two methods of bandaging, diet, elevation, two kinds of cauterization (heat and caustic alkali), depression, two kinds of fumigation and application of hardening and softening procedures, dusting of wounds, restoring the skin pigment, healing and hair-restoring. Thus these thirty-six are regarded as the therapeutic measures in wounds

व्रणशोथप्रशमनी चिकित्सा—

पूर्वरूपं भिषग्बुद्ध्वा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥४४॥

अजातव्रणशान्तये ઉત્પન્ન ન થયેલા વ્રણની શાંતિ માટે उत्पन्न न हुए व्रणकी शान्तिके लिए, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, व्रणानाम् વ્રણોના व्रणोंके, पूर्वरूपम् પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, शोफम् સોજાને शोफको, बुद्ध्वा જાણીને जानकर, आदितः પ્રથમથી प्रथमसे, रक्तावसेचनम् રક્તમોક્ષણ रक्तमोक्षण, कुर्यात् કરવું જોઈએ करे ॥ ४४ ॥

44. Knowing that swelling is the premonitory symptom of a wound, the physician should treat it, at the very beginning, by depletion of blood so as to prevent it from terminating in a wound.

शोधयेद्बहुदोषांस्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरान् ॥४५॥

बहुदोषान् तु બહુ દોષવાળાને बहुत दोषवालोंको, पूर्वम् પ્રથમ પહેલે, शोधयेत् શોધન કરાવવું शोधन करावे, स्वल्पदोषान् અલ્પ દોષવાળાને अल्प दोषवालोंको, विलङ्घयेत् લંઘન કરાવવું लंघन करावे, मारुतोत्तरान् અને વાતપ્રધાનના વાતને और वातोल्वणोंके वातको, कषायसर्पिर्भिः કષાય અને ઘી દ્વારા कषाय और घी द्वारा, जयेत् જીતવો जीते ॥ ४५ ॥

45. If there is excessive morbidity, purificatory procedures should be done, and if the morbidity is slight, the patient should be given lightening therapy, and if vata provocation is predominant, it should first be cured by decoctions and medicated ghees.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
ससर्पिष्कैः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥४६॥

ससर्पिष्कैः ઘી સાથે घीके साथ, न्यग्रोध- વડ बरगद, उदुम्बर- ઉમરો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, प्लक्ष- પીપળ पाकर, वेतस- અને વેતસની और वेतसकी, वल्कलैः છાલથી બનાવેલો छालोंसे बनाया हुआ, प्रलेपः લેપ लेप, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, शोफ- સોજાનું शोफका, निर्वापणः स्यात् નિર્વાપણ કરનાર છે निर्वापण करनेवाला है ॥ ४६ ॥

46. The application, prepared of the barks of banyan, gular fig, holy fig, wave-leaved fig and country willow, is an excellent refrigerant.

विजया मधुकं वीरा बिसग्रन्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥४७॥

विजया વિજયા विजया, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, वीरा વીરા वीरा, बिसग्रन्थिः બિસની ગાંઠ बिसग्रन्थि, शतावरी શતાવર शतावरी, नीलोत्पलम् નીલોત્પલ नीलोफर, नागपुष्पम् અને નાગકેસર એઓનો और नागकेसर इनका, सचन्दनः ચંદનની સાથે चन्दनके साथ, प्रदेहः જાડો લેપ प्रदेह, स्यात् કરવો करे ॥४७॥

४५. मारुतोत्तरान्—मारुतोत्तरम् (ख.)
,, ,, —मारुतोत्तरे (त.)

४६. ससर्पिष्कैः—ससर्पिष्कः (ध.)
,, प्रलेपः—प्रदेहः (द.)

47. The applications of sida, liquorice, milky yam, lotus, tubers, climbing asparagus, blue lily, fragrant poon and sandal act similarly.

सक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥४८॥

शोफे सोजामां शोफमें, सक्तवः साथवा सत्तू, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, सर्पिः तथा घी एओनो तथा घृत इनका, सशर्करः साकर साथे शर्कराके साथ, प्रदेहः स्यात् जाडो लेप करवो प्रदेह करना चाहिए, अविदाहीनि च अने अविदाही और अविदाही, अन्नानि अन्न अन्न, उत्तमम् उत्तम उत्तम, भेषजम् औषध छे औषध है ॥ ४८ ॥

48. Powder of roasted paddy, liquorice, ghee and sugar should be made into an application which is good for swelling. The non-irritant foods are a beneficial measure in swelling.

व्रणशोथपाचना उपनाहाः—

स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत्।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥४९॥

एवम् ए प्रमाणे इस प्रकार, उपक्रान्तः उपचार करवा छतां पण उपचार करने पर भी, सः शोफः ते सोजो वह शोफ, प्रशमम् शांत शान्त, न व्रजेत् चेत् न थाय तो न होवे तो, उपनाहैः पोटीसोद्वारा उपनाहोंसे, पक्वस्य पकावीने पकाकर, तस्य तेनुं उसका, पाटनम् पाटन चीरना, हितम् हितकर हितकर, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ४९ ॥

49. If, along these lines of treatment, the swelling does not subside, it should be made to maturate by means of poultices. When it is ripe, opening of it, is said to be beneficial.

तैलेन सर्पिषा वाऽपि ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥५०॥

तैलेन तेलथी तेलसे, सर्पिषा वा अपि अथवा घीथी अथवा घीसे, ताभ्याम् वा अथवा बन्ने मेळवीने बनावेली या दोनों मिलाकर बनाई हुई, सुखोष्णा नवशेकी सुहाती हुई गरम, सक्तुपिण्डिका साथवानी पिंडीनो सत्तूकी पिण्डीका, उपनाहः उपनाह उपनाह, शोफपाकार्थम् सोजाने पकाववा माटे शोफको पकानेके लिए, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५० ॥

50. The poultice prepared of the powder of roasted grain mixed with ghee or oil, or with both and applied warm is recommended for the suppuration of swelling.

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला सक्तुपिण्डिका।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥५१॥

सतिला तल साथे तिलके साथ, सातसीबीजा अळशीनां बीनी साथे अलसीके बीजके साथ, दध्यम्ला खाटा दहीं वाळी खट्टी दहीके साथ, सकिण्वकुष्ठलवणा किण्व, कठ अने लवणथी बनावेली किण्व कूठ और नमकसे बनाई हुई, सक्तुपिण्डिका साथवानी पिंडी सत्तूकी पिंडी, उपनाहने उपनाहमां उपनाहमें, शस्ता स्यात् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५१ ॥

51. The poultice prepared of the powder of roasted grain mixed with til, linseed, sour curds, yeast, costus and salt is also recommended.

विदग्धस्य संपक्वस्य च शोथस्य लक्षणम्—

रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत्।
जलबस्तिसमस्पर्शं संपक्वं पीडितोन्नतम् ॥५२॥

रुक्- पीडा पीडा, दाह- दाह दाह, राग- लाली लाली, तोदैः च अने तोदथी और तोदसे, शोफम् सोजाने सूजनको, विदग्धम् पाकवा आवेलो पाकाभिमुख,

५२. पीडितोन्नतम्—पिण्डितोन्नतम् (ख. ज. फ)

आदिशेत् જાણવો जानना चाहिए, जलबस्तिसमस्पर्शम् સ્પર્શ કરતાં પાણી ભરેલી પખાલ જેવો स्पर्श करने पर जलसे भरी हुई वस्तिके समान, पीडितोन्नतम् અને દબાવવાથી ઉપર ઊઠી આવતા સોજાને और दबाने पर ऊपर आनेवाली सूजनको, संपक्वम् સુપક્વ જાણવો જોઈએ सुपक्व जानना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. The swelling which is characterised by pain, burning, redness and pricking pain, which feels to touch like a water bag i. e. when pressed, it is depressed and on the removal of the pressure it swells again (fluctuation test), should be diagnosed to be a suppurated swelling.

पक्वव्रणशोथभेदनो भेषजगणः—

उमाऽथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मुकूलकः ॥५३॥
इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोथप्रभेदनः ।
सुकुमारस्य, कृच्छ्रस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥५४॥

उमा અળસી अलसी, अथो અને और, गुग्गुलुः ગૂગળ गूगल, सौधम् पयः થોરનું દૂધ थूहरका दूध, दक्ष- કૂકડા मुर्गे, कपोतयोः અને કબૂતરની और कबूतरकी, विट् ચરક बीठ, पलाशभवः क्षारः ખાખરાનો ખાર ढाकका क्षार, हेमक्षीरी કંકુષ્ઠ कंकुष्ठ, मुकूलकः જયપાળ जयपाल, इति એ यह, सुकुमारस्य સુકોમળના सुकुमारके, पक्वशोथ- પાકેલા સોજાને पके हुए शोफको, प्रभेदनः ફોડનારો फोडनेवाला, भेषजगणः ઔષધવર્ગ औषधवर्ग, उक्तः કહ્યો છે कहा गया है, कृच्छ्रस्य સહનશીલને માટે सहनशीलके लिए, तु તો तो, शस्त्रम् શસ્ત્રને शस्त्रको, परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. In case of delicate patients, linseed, gum guggul, milk of thorny milk hedge, the dung of cock and pigeon, palas-alkali, yellow thistle and red-physic nut are the group of drugs to be used for breaking open the suppurated swelling. In other cases, the operative measure is, of course, regarded the best treatment.

व्रणे षड्विधं शस्त्रकर्म—

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेखनं तथा ।
प्रच्छनं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥५५॥

पाटनम् પાટન पाटन, व्यधनम् च एव વ્યધન व्यधन, छेदनम् છેદન छेदन, लेखनम् લેખન लेखन, तथा प्रच्छनम् પ્રચ્છન प्रच्छन, सीवनम् च एव અને સીવન और सीवन, तत् એ પ્રમાણે તે इस प्रकार वह, शस्त्रकर्म શસ્ત્રકર્મ शस्त्रकर्म, षड्विधम् છ પ્રકારનું છે छः प्रकारका है ॥ ५५ ॥

55. Incision, puncturing, excision, scraping, scarification and suturing—these six are the operative measures.

नाडीव्रणाः पक्वशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्याश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।

नाडीव्रणाः નાડીવ્રણો नाडीव्रण, पक्वशोथाः પક્વશોથ पक्वशोथ, तथा તથા तथा, क्षतगुदोदरम् ક્ષત ગુદોદર क्षतगुदोदर, ये शोफाः તેમજ જે સોજાઓ एवं जो शोफ, अन्तः-शल्याः અંદર શલ્યવાળા હોય भीतर शल्ययुक्त हैं, ये च અને જે और जो, तद्विधाः તેના જેવા હોય उनके समान हैं, ते તેઓ वे, पाट्याः પાટનયોગ્ય છે पाटनयोग्य हैं ॥ ५६ ॥

56. Sinuses and fistulas, suppurated swellings, intestinal perforation and obstruction, foreign bodies inside and

५३. उमाऽथो—तमारव्य (ब.)
„ मुकूलकः—मकूलकः (ख. घ.)

५६. च ये—चर्म (ध.)
„ शोफाः—देशाः (क. घ. त. थ. ध. ब.)

similar other conditions indicate the operative measure of incision.

दकोदराणि संपक्वा गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
व्यध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पपिडकादयः ॥५७॥

दकोदराणि જળોદરો, जलोदर, ये गुल्माः જે ગુલ્મ जो गुल्म, संपक्वाः બરોબર પાકેલા હોય सुपक्व हों, ये च તથા જે तथा जो, रक्तजाः રક્તજન્ય ગુલ્મ છે रक्तजन्य गुल्म हैं, विसर्प- તથા વિસર્પ तथा विसर्प, पिडकादयः પિડકા વગેરે पिड़का आदि, शोणितरोगाः च રક્તરોગો છે रक्तरोग हैं, व्यध्याः તે વ્યધનયોગ્ય છે वे व्यधनयोग्य हैं ॥ ५७ ॥

57. Ascites, fully suppurated gulma, and uterine gulma and diseases due to vitiation of blood, such as acute spreading affections, pimples etc., indicate the operative measure of puncturing.

उद्वृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिनान् व्रणान् ।
अर्शःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥५८॥

उद्वृत्तान् સોજાવાળા ऊपर उठे हुए, स्थूलपर्यन्तान् સ્થૂળ કિનારીવાળા स्थूल किनारेवाले, उत्सन्नान् ઊંચા उभरे हुए, कठिनान् તથા કઠણ तथा कठिन, व्रणान् વ્રણો व्रण, अर्शःप्रभृति- અને હરસ વગેરે और अर्श आदि, अधीमांसम् અધિમાંસનું अधिमांसका, छेदनेन છેદન छेदन, उपपादयेत् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. Swollen wounds, wounds with thick edges, elevated wounds, hard wounds, excrescent growth of flesh such as piles and others indicate the operative measure of excision.

किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्ग्रन्थिपिडकाः सकोठा रक्तमण्डलम् ॥५९

कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छयेद्भिषक् ।
सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥६०॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, लेख्यानि લેખનયોગ્ય लेखनयोग्य, सकुष्ठानि કુષ્ઠસહિત कुष्ठसहित, किलासानि કિલાસકુષ્ઠોનું किलासकुष्ठोंका, लिखेत् લેખન કરવું लेखन करे, सकोठाः કોઠ कोठ, वातासृक्- વાતરક્ત वातरक्त, ग्रन्थि- ગ્રન્થિ ग्रन्थि, पिडकाः પિડકા पिड़काएँ, रक्तमण्डलम् રક્તમણ્ડલ रक्तमण्डल, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, अभिहतम् ઘા વાગેલું चोट लगा हुआ, अङ्गम् અંગ अङ्ग, शोथान् च અને સોજાઓનું और सूजनोंका, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, प्रच्छयेत् પ્રચ્છન કરવું प्रच्छन करे, कुक्षि- કુક્ષિ कुक्षि, उदराद्यम् ઉદર આદિ उदर आदि, यत् तु જે जो, गम्भीरम् ગંભીર गम्भीर, विपाटितम् ચીરેલું હોય चीरा गया हो, सीव्यम् તેને સીવવું જોઈએ उसे सीना चाहिए, इति એ यह, षड्विधम् છ પ્રકારનું छः प्रकारका, शस्त्रकर्म શસ્ત્રકર્મ शस्त्रकर्म, मनीषिभिः બુદ્ધિમાનોએ बुद्धिमानोंने, उद्दिष्टम् કહ્યું છે कहा है ॥ ५९-६०½ ॥

59-60½. Leprous lesions and other skin diseases indicating scraping, should be scraped by the intelligent physician. Rheumatic conditions, tumors, pimples, circular red eruptions, various lesions of dermatosis and parts that have suffered injury and swelling indicate the procedure of scarification. Deep opening of the lumbar or the abdominal region indicate suturing. Thus the wise physicians have described the six varieties of operative procedures.

व्रणे पीडनविधिः—

सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ६१

ये व्रणाः જે વ્રણો जो व्रण, सूक्ष्माननाः ઝીણા મુખવાળા सूक्ष्म मुखवाले, कोषवन्तः અને કોષયુક્ત

होय और कोषयुक्त हों, तान् तेओने उन्हें, प्रपीडयेत् दबाववा जोईए दबाना चाहिए ॥ ६१ ॥

61. The suppurated wounds with narrow opening and capacious interior indicate compression.

कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्नेहा व्रणपीडने ॥६२॥

निःस्नेहाः स्नेहरहित स्नेहरहित, कल्कीकृताः कल्क बनावेला कल्क किये हुए, कलायाः वटाणा मटर, मसूराः मसूर मसूर, सहरेणवः नाना वटाणा छोटी मटर, गोधूमाः च अने घउं और गेहूं, व्रणपीडने व्रणपीडनमां व्रणपीडनमें, प्रशस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ ६२ ॥

62. Common pea, lentils, wheat and pigeon pea made into paste and unmixed with unctuous substances are recommended for compressing the above-said wounds.

व्रणे निर्वापणविधिः—

शाल्मलीत्वग्वलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥६३॥
आलेपनं निर्वपणं तद्विद्यात्तैश्च सेचनम् ।

शाल्मलीत्वक् शीमळानी छाल सेमलकी छाल, बलामूलम् बलामूळ बलामूल, तथा न्यग्रोध- वडनां बरगदके, पल्लवाः कूंपळो पल्लव, उद्दिष्टम् पहेलां कहेल पहले कहा हुआ, न्यग्रोधादिकम् न्यग्रोधादि न्यग्रोधादि, अथापि वा अने और, बलादिकम् बला आदिकनुं बलादिकका, आलेपनम् जे आलेपन जो आलेपन, तत् तेने उसे, निर्वपणम् निर्वापण निर्वापण, विद्यात् जाणवुं जानना चाहिए, तैः च तेओथी उनसे, सेचनम् परिषेक करवो ए पण निर्वापण छे परिषेक करना भी निर्वापण है ॥ ६३½ ॥

63-63½. The bark of the silk-cotton tree, the roots of sida and the sprouts of banyan, or the banyan group of drugs or the sida group of drugs—these used as applications, are refrigerants; and affusions of these drugs have similar action

सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥६४॥
निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

रक्तपित्तोत्तरान् रक्तपित्तप्रधान रक्तपित्तप्रधान, व्रणान् व्रणोने व्रणोंको, शतधौतेन सो वार धोयेल सौ वार धोये हुए, सर्पिषा घीथी घीसे, सुशीतेन अत्यन्त शीतल अतिशीतल, पयसा दूधवडे दूधसे, मधुकाम्बुना अथवा जेठीमधना काथथी अथवा मुलहठीके क्वाथसे, निर्वापयेत् निर्वापण करवुं निर्वापण करना चाहिए ॥६४½॥

64-64½. The wounds, associated with hemothermia, should be soothed by affusion with the hundred times washed ghee or with very cold milk or with very cold liquorice-water.

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥६५॥
संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।

वैद्यः वैद्य वैद्य, लम्बानि लटकतां लटकते हुए, व्रणमांसानि व्रणमांसोने व्रणमांसोंको, मधुसर्पिषा मध तथा घीथी मधु तथा घृतसे, प्रलिप्य लेपन करीने लेपन करके, समम् समान समान, संदधीत गोठववां सुव्यवस्थित करे, बन्धनैः च अने बंधनोथी और बन्धनोंसे, उपपादयेत् बांधी देवां बांध दे ॥ ६५½ ॥

65-65½. If there are loosely hanging bits of flesh in the wounds, they should be painted with ghee and honey and replaced properly; and then the physician should bandage the wound

---

६३½. तद्विद्यात्तैश्च—तद्विद्यान्वैश्च (ह. त. प.)

व्रणे सन्धानविधिः—

तान्समान्सुस्थितान्ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ॥६६
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।

तान् तेओने उनको, समान् सरखां समान रूपसे, सुस्थितान् गोठवायेलां व्यवस्थित, ज्ञात्वा जाणीने जानकर, चूर्णितैः चूर्ण करेलां चूर्ण किये हुए, समङ्गा- मजीठ मंजीठ, धातकीयुक्तैः अने धावडीनां फूलसहित और धातकीपुष्पसहित, फलिनी- घउंला प्रियंगु, लोध्र- लोध्र लोध्र, कट्फलैः अने कायफळ वडे और कट्फलसे, अवचूर्णयेत तेओ पर अवचूर्णन करवुं जोईए उनपर अवचूर्णन करना चाहिए ॥ ६६½ ॥

66-66½. When they are replaced properly, the wound should be dusted with the powders of perfumed cherry, lodh, box-myrtle and madder and fulsee flowers.

पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥६७॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।

शुक्तिचूर्ण- छीपनां चूर्ण सीपीके चूर्ण, समायुतैः सहित सहित, पञ्चवल्कलचूर्णैः वा पंचवल्कलनां चूर्णोथी पञ्चवल्कलके चूर्णोंसे, धातकी- अथवा धावडी अथवा धाय, लोध्र- अने लोध्रनां और लोध्रके, चूर्णैः वा चूर्णोथी अवचूर्णन करवुं जोईए चूर्णोंसे अवचूर्णन करना चाहिए, तथा एम करवाथी ऐसा करनेसे, ते व्रणाः ते व्रणो रोहन्ति रूझाई जाय छे भरजाते हैं ॥ ६७½ ॥

67-67½. The wounds heal similarly with the use of the powders of the pentad of milky trees mixed with the powder of pearl-oyster shell; or, with the use of the of powder of fulsee flowers and lodh also the wounds get healed.

अस्थिभग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥६८॥
समेन सममङ्गेन कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।

अस्थिभग्नम् भांगेल हाडकांवाळाने अस्थिभग्न, च्युतम् सन्धिम् तथा सांधो खडी गयो होय तेने तथा च्युतसंधिको, विचक्षणः विचक्षण वैद्य विचक्षण वैद्य, अन्येन बीजा दूसरे, समेन समान समान, अङ्गेन अंगना अङ्गके साथ, समम् कृत्वा समान करीने समान करके, पुनः फरी फिर, समम् सरखुं बराबर, संदधीत जोडी देवुं जोड देवे ॥ ६८½ ॥

68-68½. The fractured bone or dislocated joint should be set right by the skilled physician on a par with its parallel limb of the body.

स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्बध्नीयादचलं सुखम् ।

संस्थितम् सारी रीते बेसाडेला ते अंगने ठीक बिठाये हुए उस अङ्गको, स्थिरैः स्थिर स्थिर, कवलिका- बन्धैः कवलिकाबंधोथी बांधी कवलिकाबन्धसे बांधकर, कुशिकाभिः च अने कुशिकाद्वारा और कुशिकाओं द्वारा, संस्थितम् स्थिर करी स्थिर करके, प्रभूतसर्पिष्कैः बहु घीवाळा बहुत घृतयुक्त, पट्टैः पाटाओथी पट्टियोंसे, अचलम् हाले नहि एम हिले नहीं ऐसा, सुखम् अने सुख रहे एम और सुख रहे उसी प्रकार, बध्नीयात् बांधवुं जोईए बांधना चाहिए ॥ ६९½ ॥

69-69½. When it is fixed in proper position it should be bandaged with cotton splints and cloth and then bandaged with cloth well-soaked in ghee in such a way that the part is immovable and comfortable.

अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥७०॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ।

---

६६. समान्सुस्थितान्—मांससंस्थितान् (द.)
,, तान् समान्सुस्थिताञ्ज्ञात्वा—तानि ज्ञात्वा सुसंस्थानि (क.)
६६½. युक्तैः—पुष्पैः (ग.)

६८½. विचक्षणः—परीक्षकः (क.)
७०. पैष्टिकैस्तमुपाचरेत—पौष्टिकैः समुपाचरेत (क.)

अविदाहिभिः વિદાહ નહિ કરનારાં विदाह न करनेवाले, पैष्टिकैः પૈષ્ટિક पैष्टिक, अन्नैः અન્નોથી अन्नोंसे, तम् તેનો उसका, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए, हि કેમકે क्योंकि, तस्य तेना उसकी, सन्धि- અંગના સાંધાને अङ्गसन्धिको, विश्लेषकारिका જુદો કરનારી अलग करनेवाली, ग्लानिः ગ્લાનિ ग्लानि, हिता न હિતકારક નથી हितकारक नहीं है ॥ ७०½ ॥

70-70½. The patient should then be given non-irritant pastry articles of diet; and any kind of exertion which disturbs the joined part is not good.

विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥७१॥
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वाच्चिकित्सितात् ।

विच्युत- ચ્યુત च्युत, अभिहत- ઘા લાગેલ चोट लगे हुए, अङ्गानाम् અંગવાળાના अङ्गवालोंके, विसर्पादीन् વિસર્પ આદિ विसर्प आदि, उपद्रवान् ઉપદ્રવોનો उपद्रवोंका, कालज्ञः કાળજ્ઞ વૈદ્ય कालज्ञ वैद्य, स्वात् પોતપોતાની अपनी अपनी, चिकित्सितात् ચિકિત્સાથી चिकित्सासे, यथाकालम् સમયાનુસાર समय अनुसार, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे ॥ ७१½ ॥

71-71½. If the dislocated or injured part is complicated with acute spreading affections, the physician, expert in the knowledge of the various stages of treatment, should do the treatment of that particular condition as required in that stage.

व्रणे स्वेदनविधिः—

शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्वेद्याः सङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥७२॥
ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वेशवारैश्च संस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्व्रणितस्तथा ७३

७२. उपाचरेत्—उपक्रमेत (ग. ब. फ.)

ये मारुतोत्तराः જે વાતપ્રધાન जो वातप्रधान, शुष्काः શુષ્ક शुष्क, महारुजः બહુ પીડાવાળા बहुत रुजावाले, स्तब्धाः અને સ્તબ્ધ और स्तब्ध, व्रणाः વ્રણો હોય व्रण हों, ते તેઓને उन्हें, कृशरपायसैः કૃશરા અને પાયસદ્વારા कृशरा और खीरसे, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, वैल- બિલેશય बिलेशय, अम्बुज- જળચર जलचर, आनूपैः અને આનૂપ જીવોનાં માંસના और आनूप जीवोंके मांसके, संस्कृतैः વઘાર દીધેલા छौंके हुए, वेशवारैः च વેશવારોથી वेशवारोंसे, उष्णाभिः च અને ગરમ और गरम, उत्कारिकाभिः ઉત્કારિકાઓથી उत्कारिकाओंसे, सङ्करकल्पेन સંકરસ્વેદની વિધિથી संकरस्वेदकी विधिसे, स्वेद्याः સ્વેદ આપવો જોઈએ स्वेद देना चाहिए, तथा એમ કરવાથી ऐसा करनेसे, व्रणितः વ્રણરોગી व्रणका रोगी, सुखी स्यात् સુખી થાય છે सुखी होता है ॥ ७२-७३ ॥

72-73. If the wounds with the predominance of vata-provocation are dry, excessively painful and indurated, they should be given mixed sudation treatment by means of hot poultices, prepared from the fleshes of domestic, terriculous, aquatic and wet-land animals till the patient gets relief.

सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥७४॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।

ये मारुतोत्तराः જે વાતપ્રધાન जो वातप्रधान, व्रणाः વ્રણો व्रण, सदाहाः દાહયુક્ત दाहयुक्त, वेदनावन्तः અને વેદનાવાળા હોય और वेदनावाले हों, तेषाम् તેઓ પર उन पर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, उमाम् અળસી अलसी, तिलान् च एव तथा તલને तथा तिलोंको, भृष्टान् શેકીને भूनकर, पयसि દૂધમાં दूधमें, निर्वृतान् ઠારવા बुझावे, तेन एव પછી તે જ पश्चात् उसी पयसा દૂધથી दूधमें, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, आलेपनम् આલેપન आलेपन, कुर्यात् કરે करे ॥ ७४½ ॥

74-74½. If in wounds with predominance of vata-provocation, there is burning and pain, they should be treated, by the physician. with applications prepared by soaking fried linseed and til in milk and rubbing them with the same milk.

बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥७५॥
जीवन्ती शर्करा क्षीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥७६॥
द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥७७॥

बला બલા बला, गुडूची ગળો गिलोय मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पृश्निपर्णी પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, शतावरी શતાવરી शतावरी, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, शर्करा સાકર शर्करा, क्षीरम् દૂધ दूध, तैलम् તેલ तैल, मत्स्यवसा માછલાંની વસા मछलीकी वसा, घृतम् અને ઘીથી और घीसे, संसिद्धा સારી રીતે સિદ્ધ કરેલી अच्छी तरह सिद्ध की हुई, समधूच्छिष्टा અને મીણ મેળવેલી और मोम मिलाई हुई, स्नेह-शर्करा સ્નેહશર્કરા स्नेहशर्करा शूलघ्नी શૂળનાશક છે शूलनाशक है, द्विपञ्चमूल- અથવા બે પંચમૂળથી अथवा दो पञ्चमूलसे, कथितेन પકાવેલા पकाये हुए, कोष्णेन નવશેકા सुहाते हुए गरम, अम्भसा પાણી વડે जलसे, अथवा અથવા अथवा, पयसा દૂધ વડે दूधसे, सतैलेन અથવા તેલ મેળવેલા या तैल मिलाये हुए, सर्पिषा वा ઘીથી घीसे, परिषेचयेत् પરિષેચન કરવું परिषेचन करे ॥७५-७७॥

75-77. The unctuous sugar-preparation made of sida, guduch, liquorice, painted leaved uraria, climbing asparagus, cork swallow wort, sugar, milk, oil, fat of fish, ghee and bee's wax is curative of piercing pain in the wound. The wound should be affused with genially warm water milk, or ghee with oil prepared with decaradices.

यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥७८॥

दाह- દાહ दाह, शूल- અને શૂળની और शूलकी, उपशान्तये શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, समधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, सतिलम् તલ तिल, सर्पिषा सह અને ઘીની સાથે और घीके साथ, यवचूर्णम् જવના ચૂર્ણનું जौके चूर्णका, कोष्णम् સુખોષ્ણ सुखोष्ण, आलेपनम् આલેપન आलेपन, दद्यात् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ७८ ॥

78. To alleviate burning and pricking pain the wound should be anointed with the warm application prepared of powdered barley, liquorice and til mixed with ghee.

उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेष विधिर्हितः ॥७९॥

रुग्दाहयोः પીડા અને દાહને શાંત કરવા માટે पीड़ा और जलनको शान्त करनेके लिए, प्रशमनः તેઓને શાંત કરનારો उनको शांत करनेवाला, सतिलः તલવાળી तिलसहित, मुद्गपायसः મગની ખીરનો मूंगकी खीरका, उपनाहः ઉપનાહ उपनाह, कर्तव्यः કરવો જોઈએ करना चाहिए, व्रणेषु વ્રણોમાં व्रणोंमें, एषः विधिः આ વિધિ यह विधि, हितः હિતકારક છે हितकर है ॥ ७९ ॥

79. To soothe the pain and burning, the poultice of til mixed with the milk-pudding prepared of green gram should be applied. This is the line of treatment laid down as beneficial in wounds.

७७. पयसा—मस्तुना (ब.)

७८. सतिलं—सतैलं (फ. ब.)

७९. विधिर्हितः—विधिः स्मृतः (क ब. छ)

व्रणे एषणविधिः—

सूक्ष्माननाः बहुस्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥८०॥

ये व्रणाः જે વ્રણો जो व्रण, **सूक्ष्माननाः** સૂક્ષ્મ મુખવાળા सूक्ष्म मुखवाले, **बहुस्रावाः** ઘણા સ્રાવવાળા बहुत स्रावयुक्त, **कोषवन्तः च** અને કોષવાળા હોય और कोषवाले हों, **न च मर्माश्रिताः** અને મર્માશ્રિત ન હોય और मर्माश्रित न हों, **तेषाम्** તેઓનું उनका, **एषणम्** એષણ एषण, **हितम्** હિતકારક हितकारक, **उच्यते** કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ८० ॥

80 Probing is beneficial in wounds having narrow mouths, excessive discharge, capacious interior and not located in the vital regions.

द्विविधामेषणीं विद्यान्मृद्वीं च कठिनामपि ।
औद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लौहानां वा शलाकया ॥८१॥

औद्भिदैः વનસ્પતિની वनस्पतिके, **मृदुभिः** કોમળ कोमल, **नालैः** નળીઓથી नालोंसे, **मृद्वीम्** કોમળ कोमल, **लौहानाम् वा** અને ધાતુઓની और धातुओंकी, **शलाकया** સળીઓથી शलाकाओंसे, **कठिनाम् च अपि** કઠણ कठिन, **द्विविधाम्** બે પ્રકારની इन दो प्रकारकी, **एषणीम्** એષણી एषणी, **विद्यात्** જાણવી जाननी चाहिए ॥ ८१ ॥

81. There are two types of probes (1) soft and (2) hard. The soft probe is made of stalks of herbs and the hard one is made of metal rod.

गम्भीरे मांसले देशे पाट्यं लौहशलाकया ।
एष्यं विद्याद्व्रणं नालैर्विपरीतस्ततो भिषक् ॥८२॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, **गम्भीरे** ગંભીર गम्भीर, **मांसले** અને માંસલ और मांसल, **देशे** પ્રદેશમાં प्रदेशमें, **पाट्यम्** ચીરવા યોગ્ય चीरने योग्य, **व्रणम्** વ્રણને व्रणको, **लौह-** ધાતુની धातुकी, **शलाकया** શલાકાથી शलाकासे, **अतः** અને તેનાથી और इससे, **विपरीतम्** વિપરીત વ્રણને विपरीत व्रणको, **नालैः** નાલદ્વારા नालोंसे, **एष्यम्** એષ્ય एष्य, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ ८२ ॥

82. If the wound is on a fleshy part and deep seated, it should be probed with a metallic director, and in the opposite condition the physician may use the stalk of herbs, as a probe.

व्रणे शोधनविधिः—

पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्रावान्महारुजः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥८३॥

पूतिगन्धान् સડેલ ગંધવાળા सड़ी हुई गन्धसे युक्त, **विवर्णान्** વિવર્ણ विवर्ण, **बहुस्रावान्** બહુ સ્રાવવાળા बहुत स्राववाले, **महारुजः च** અને ઘણી પીડાવાળા और बहुत पीडावाले, **व्रणान्** વ્રણોને व्रणोंको, **अशुद्धान्** અશુદ્ધ अशुद्ध, **विज्ञाय** જાણીને जानकर, **शोधनैः** શોધનોદ્વારા शोधनोंसे, **समुपाचरेत्** ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए ॥ ८३ ॥

83. The wounds having foul smell, discoloration, excessive discharge and pain should be known to be unhealthy and they should be treated with purificatory measures.

त्रिफला खदिरो दार्वी न्यग्रोधादिर्बला कुशः ।
निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥८४॥

८०. मर्माश्रिताः—मर्मस्थिताः (ध.)
८१. औद्भिदैः—उद्भिदैः (ब.)
८२ गम्भीरे—गम्भीरं (ध. त.)
,, पाट्यं—पार्श्वे (ख. ब. फ.)

८३. समुपाचरेत्—तानुपाचरेत् (फ. ब.)
८४ न्यग्रोधादिर्बला—न्यग्रोधोऽतिबला (ध.)
,, ,, —न्यग्रोधाऽतिबला (फ.)
,, निम्बकोलकपत्राणि—निम्बः कटुकपत्राणि (ध.)
,, ,, —निम्बः कुलकपत्राणि (फ.)
,, कषायाः शोधना मताः—कषायः शोधने हितः (ध. ब.)

त्रिफला त्रिફળા त्रिफला, खदिरः ખેર खैर, दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, न्यग्रोधादिः ન્યગ્રોધાદિગણ न्यग्रोधादिगण, बला બલા बला, कुशः કુશ कुश, निम्ब- લીમડો नीम, कोलक- અને બોરડીનાં और बेरीके, पत्राणि પાન पत्ते, कषायाः એઓના કષાયોને इनके कषाय, शोधनाः શોધન शोधन, मताः માનેલા છે माने गये हैं ॥ ८४ ॥

84. The decoctions of the three myrobalans, catechu, indian berberry, drugs of the banyan group, heart-leaved sida, sacrificial grass, neem and the leaves of jujube are said to be purifying agents.

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥८५॥

सलवणः લવણયુક્ત लवणसहित, तिलकल्कः તલનો કલ્ક तिलका कल्क, द्वे हरिद्रे હળદર અને દારુહળદર हल्दी और दारुहल्दी, त्रिवृत् નસોતર निशोथ, घृतम् ઘી घी, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, निम्बपत्राणि અને લીમડાનાં પાન और नीमके पत्ते, प्रलेपः એઓનો લેપ इनका लेप, व्रणशोधनः વ્રણશોધન છે व्रणशोधन है ॥ ८५ ॥

85. The unguent made with the paste of til mixed with salt, turmeric and indian berberry, turpeth, ghee, liquorice and leaves of neem is a purifier of wounds.

शुद्धव्रणलक्षणम्—

नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक् ।
न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८६

न अतिरक्तः જે બહુ રાતો ન હોય जो बहुत रक्त न हो, न अतिपाण्डुः જે બહુ પાંડુ ન હોય जो बहुत पाण्डु न हो, न अतिश्यावः જે બહુ શ્યાવ વર્ણનો ન હોય जो बहुत श्याव न हो, न च अतिरुक् જે બહુ પીડાયુક્ત ન હોય जो बहुत पीड़ायुक्त न हो, न च उत्सन्नः જે બહુ ઉચો ન હોય जो बहुत उभरा हुआ न हो, न च उत्सङ्गी અને જે બહુ ઉત્સંગી ન હોય और जो बहुत उत्संगी न हो, व्रणः તે વ્રણ वह व्रण, शुद्धः परम् શુદ્ધ થયા પછીજ शुद्ध होने पर ही, रोप्यः રોપણયોગ્ય છે रोपणयोग्य है ॥ ८६ ॥

86. The wound which is not very red, not very pale, not very dark-red, not very painful nor much elevated, nor having thick edges etc., is considered a healthy wound and should be treated with healing agents

व्रणे रोपणविधिः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ।
करवीरार्ककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥८७॥

न्यग्रोध- વડ बरगद, उदुम्बर ઉમરડો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, कदम्ब- કદમ્બ कदम्ब, प्लक्ष- પીપળ पाकर, वेतसाः વેતસ वेतस, करवीर- કરેણ कनेर, अर्क- આકડો आक, कुटजाः અને કડાછાલ और कुटजत्वक्, कषायाः એ કષાયો ये कषाय, व्रणरोपणाः વ્રણરોપણ છે व्रणरोपण हैं ॥ ८७ ॥

87. Decoctions of banyan, gular fig, holy fig, cadamba, yellow berried fig, country willow, oleander, mudar and kurchi are healing agents.

चन्दनादियोगः—

चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
मेदे मूर्वा समङ्गा च यष्ट्याह्वं व्रणरोपणम् ॥८८॥

चन्दनम् ચન્દન चन्दन, पद्मकिञ्जल्कम् પદ્મકેસર कमलके केशर, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, नीलम् उत्पलम् નીલકમળ नीलोफर, मेदे મેદા, મહામેદા मेदा, महामेदा, समङ्गा રીસામણી लाजवन्ती,

८६. रोप्यः—सेव्यः (ख.)

८७. व्रणरोपणाः—रोपणाः स्मृताः (ख.)

८८. मेदे—मेदा (ख. छ.)

मूर्वा મોરવેલ मूर्वा, यष्ट्याह्वम् च અને જેઠીમધ और मुलहठी, व्रणरोपणम् એ વ્રણુરોપણુ છે ये व्रणरोपण हैं ॥ ८८ ॥

88. Sandal wood, lotus filaments, bark of indian berberry, cinnamon, blue water-lily, the two Medas, trilobed virgin's bower, indian madder and liquorice are also healing agents in ulcers.

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वा धातकी बला ।
रोपणं सतिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥८९॥

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌણ્ડરીક प्रपौण्डरीक, जीवन्ती ડોડી जीवन्ती, गोजिह्वा ગળજીભી गोजिह्वा, धातकी ધાવડી धातकी, बला બલા बला, सतिलम् એઓનાં તલ इनका तिल, सघृतम् અને ઘીની સાથે और घीके साथ, रोपणम् રોપણ रोपण, प्रलेपम् પ્રલેપ प्रलेप, व्रणे વ્રણુમાં व्रणमें, दद्यात् કરવો लगावे ॥ ८९ ॥

89. The unguent prepared of rhizomes of lotus, cork swallow wort, elephant foot, fulsee flowers, heart leaved sida, til and ghee should be applied for promoting the healing of wounds.

कम्पिल्लाद्यं तैलम्—

कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
पटोलं पिचुमर्दं च लोध्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥९०॥
खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दने ।
पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥९१॥

कम्पिल्लकम् કંપીલો कमीला, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविड़ंग, वत्सकम् કડાછાલ टजत्वक्, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, बलाम् બલા बला, पटोलम् પરવળ परवल, पिचुमर्दम् લીમડો नीम, लोध्रम् લોધ્ર लोध्र मुस्तम् નાગરમોથ मोथा, प्रियङ्गुकम् च ઘઉંલા प्रियंगु, खदिरम् ખેર खैर, धातकीम् ધાવડી धातकी, सर्जम् રાળ राल, एलाम् એલચી इलायची, अगुरु- અગર अगुरु चन्दने તથા ચન્દન और चन्दन, पिष्ट्वा એઓને પીસી इनको पीसकर, तैलम् તેલને तेल, साध्यम् સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे, तत् ते वह परम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, व्रणरोपणम् भवेत् વ્રણુરોપણુ છે व्रणरोपण है ॥ ९०-९१ ॥

90-91. The medicated oil, prepared of the paste of kamala, embelia, kurchi, the three myrobalans heart-leaved sida, wild snake gourd neem, lodh, nut-grass perfumed cherry, catechu, fulsee flowers, sal, cardamom, eaglewood and sandalwood is an excellent promoter of the healing of wounds.

प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम्—

प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद् व्रणरोपणम् ॥९२॥

प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, काकोल्यौ કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, द्वे च चन्दने અને બે પ્રકારના ચંદન और दोनों चन्दन, समैः एतैः સમ ભાગે લઈ એઓથી सम प्रमाणमें लेकर इनसे, सिद्धम् પકાવેલું पकाया हुआ, तैलम् તેલ तैल, परम् પરમ परम, व्रणरोपणम् स्यात् વ્રણુરોપણુ છે व्रणरोपण है ॥९२॥

92. The medicated oil, prepared of equal quantities of rhizomes of lotus, liquorice, Kakoli, Kshira-kakoli and the two varieties of sandal wood, is n excellent promoter of the healing of wounds.

९१. व्रणरोपणम्–व्रणशोधनम् (ङ.)

९२. परं स्यात्–तर्पणं (ख. ङ. ङ.)

अन्ये योगाः—

दूर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा।
दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥९३॥

दूर्वास्वरस- दूर्वाना स्वरसथी दूर्वाके स्वरससे, सिद्धम् वा सिद्ध करेल सिद्ध किया हुआ, कम्पिल्लकेन वा अथवा कंपीलाथी अथवा कमीलेसे, दार्वीत्वचः अथवा दारुहळदरनी छालना अथवा दारुहल्दीकी छालके, कल्केन कल्कथी सिद्ध करेलुं कल्कसे सिद्ध किया हुआ, तैलम् तेल तैल, व्रणरोपणम् व्रणरोपण छे व्रणरोपण है ॥९३॥

93. The medicated oils prepared of the juice of scutch grass, of kamala or the paste of the bark of indian berberry, are excellent promoters of healing in ulcers.

येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत्।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥९४॥

भिषक् वैद्य वैद्य, रोपणीयम् रोपणयोग्य रोपण-योग्य, व्रणम् व्रणने व्रणको, रक्तपित्तोत्तरम् रक्तपित्त-प्रधान रक्तपित्तप्रधान, दृष्ट्वा जोईने देखकर, येन एव विधिना जे विधिथी जिस विधिसे, तैलम् तेल सिद्ध करवामां आवे छे तैल पकाया जाता हैं, तेन एव ते ज विधिथी उसी विधिसे, घृतम् घीने घीका, साधयेत् सिद्ध करवुं जोईए सिद्ध करना चाहिए ॥९४॥

94. Recognising the wound to be associated with the hemothermic condition, the medicated ghee prepared in the same way as the medicated oil described above, should be used for healing purposes.

व्रणे पत्रदानम्—

कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥९५॥

विद्वान् विद्वान वैद्य विद्वान वैद्य, व्रणप्रच्छादने व्रणने ढांकवामां व्रणप्रच्छादनमें, कदम्ब- कदंब कदम्ब, अर्जुन- साजड अर्जुन, निम्बानाम् लीमडो नीम, पाटल्याः पाडल पाडल, पिप्पलस्य च पीपळा पीपल, अर्कस्य च तथा आकडाना तथा आकके, पत्राणि पांदडांनो उपयोग करवा माटे पत्तोंका उपयोग करनेके लिए, आदिशेत् कहेवुं कहे ॥९५॥

95. The leaves of cadamba, arjun, neem, trumpet flower, holy fig or mudar are recommended for use as covering in wounds.

व्रणे हितः पट्टः—

वार्क्षोऽथवाऽऽजिनः क्षौमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥९६॥

वार्क्षः वृक्षना वल्कलनो वृक्षके वल्कलका, आजिनः मृगचर्मनो मृगचर्मका, अथवा अथवा अथवा, क्षौमः अळसीना वस्त्रनो अलसीके वस्त्रका, पट्टः पाटो पट्ट, व्रण व्रण माटे व्रणके लिए, हितः हितकर हितकर, स्मृतः कह्यो छे कहा है, सव्य- डाबो बायाँ, दक्षिणः अने जमणो और दाहिना, द्विविधः बे बे प्रकारनो इन द प्रकारका, बन्धः बंध बन्ध, व्रणानाम् व्रणोने माटे व्रणोंके लिए, शस्तः प्रशस्त छे प्रसस्त है ॥९६॥

96. The bandages made of plant-fibre, skin of animals and silk-cloth are considered good for wounds. Two methods of bandaging are recommended; one from left to right and the other from right to left

व्रणे अहितं हितं चान्नपानम्—

लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरूणि च।
वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥९७॥

९४. दृष्ट्वा-ज्ञात्वा (ध.)
" व्रणं भिषक्-घृतं तथा (ख. झ. ड.)
" " -घृतोत्तमम् (फ.)

९६. वार्क्षोऽथवाऽऽजिनः क्षौमः-राङ्कोऽथ बादरश्चैव (ख. ड. त.)

व्रणी વ્રણવાળાએ व्रणरोगी, लवण- લવણ लवण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, कटु- કટુ कटु, उष्णानि ઉષ્ણ उष्ण, विदाहीनि વિદાહી विदाही, गुरूणि च અને ગુરુ और गुरु, अन्नपानानि અન્નપાન अन्नपान, मैथुनम् च एव અને મૈથુન और मैथुनका, वर्जयेत् તજવાં જોઈએ त्याग करे ॥ ९७ ॥

97. The persons suffering from wounds should avoid salty acid, pungent, hot, irritant and heavy eats and drinks and the sex-act.

नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥९८॥

यथाव्रणम् વ્રણની સ્થિતિને અનુસાર व्रणकी स्थितिके अनुसार, न-अति-शीत-गुरु-स्निग्धम् અતિશીત, અતિગુરુ અને અતિસ્નિગ્ધ ન હોય એવું अतिशीत, अतिगुरु और अतिस्निग्ध न हो ऐसा, अविदाहि અને અવિદાહી और अविदाही, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, व्रणहितम् વ્રણ માટે હિતકર છે व्रणके लिए हितकर है, दिवा દિવસમાં दिनमें, अस्वपनम् ન સૂવું न सोना, हितम् હિતકારક છે हितकारक है ॥ ९८ ॥

98. According to the condition of the wound, eats and drinks which are not very cold, heavy, unctuous and irritant as well as avoidance of day-sleep are beneficial.

व्रणे उत्सादनविधिः—

स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९

यानि જે जो, स्तन्यानि સ્તન્યવર્ગની स्तन्यवर्गकी, जीवनीयानि જીવનીયવર્ગની जीवनीयवर्गकी, बृंहणीयानि च અને બૃંહણીયવર્ગની ઔષધિઓ છે और बृंहणीयवर्गकी औषधियां हैं, तानि તેઓને उनका, निम्नानाम् નીચા नीचे, व्रणानाम् વ્રણોના व्रणोंके, उत्सादनार्थम् ઉત્સાદન માટે उत्सादनके लिए, कल्पयेत् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥९९॥

99. In depressed ulcers drugs of the 'galactagogue', 'life-promoter' and 'roborant' groups should be used for stimulating the elevation of the depressed wound.

व्रणे अवसादनविधिः—

भूर्जग्रन्थ्यश्मकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविङ्ककपोतविट् ॥१००॥

भूर्जग्रन्थि- ભૂર્જગ્રન્થિ भूर्जग्रन्थि; अश्मकासीसम् ધાતુકાસીસ धातुकासीस अधोभागानि વિરેચન દ્રવ્ય विरेचन द्रव्य, गुग्गुलुः તથા ગુગળ એઓ તથા गुगल ये, व्रण-अवसादनम् વ્રણોનું અવસાદન કરનાર व्रणोंके अवसादन करनेवाले हैं, तद्वत् તે પ્રમાણે इसी तरह, कलविङ्क- ચકલા चटक, कपोतविट् અને કબૂતરની ચરક વ્રણોનું અવસાદન કરનાર છે और कबूतरकी बीठ व्रणोंका अवसादन करनेवाली है ॥ १०० ॥

100. In the case of excessive granulation nodes of birch tree, crystals of vitriol, purgative drugs, gum guggul and droppings of house-sparrows and pigeons should be used for the depression of the wound.

व्रणे अग्निकर्मविधिः—

रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु छिन्ने छेदेऽधिमांसके ।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥१०१॥
गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
कृतेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः संप्रशस्यते ॥१०२॥

रुधिरे अतिप्रवृत्ते तु લોહીની અતિ પ્રવૃત્તિમાં रक्तकी अति प्रवृत्तिमें, छिन्ने છિન્ન અંગમાં छिन्न अङ्गमें, छेदे

---

९८. यथाव्रणम्–यथाक्रमम् (ख. ब.)

१०१ छिन्ने–भिन्ने (क.)
१०२. कृतेषु-क्लिन्नेषु (ख. ग. क. ह्र. द. र. च.)
,, ,, –क्षुतेषु (द. ध.)

छेदवा योग्य छेदके योग्य, अधिमांसके અધિમાંસમાં अधिमांसमें, कफग्रन्थिषु કફજ ગ્રન્થિમાં कफज ग्रन्थियोंमें, गण्डेषु ગંડોમાં गण्डोंमें, वातस्तम्भ- વાયુજન્ય સ્તમ્ભમાં वातज स्तम्भमें, अनिलार्तिषु તથા વાયુની પીડાઓમાં और वायुकी पीड़ाओंमें, गूढ-पूय-लसीकेषु ગૂઢ પૂય તથા લસીકાવાળા गूढ पूय तथा लसीकासे युक्त, गम्भीरेषु ગંભીર गम्भीर, स्थिरेषु च સ્થિર स्थिर, छिन्नेषु च અને કપાઈ ગયેલા और कटे हुए, अङ्गदेशेषु અંગભાગમાં अङ्गभागमें, अग्नेः कर्म અગ્નિકર્મ अग्निकर्म, संप्रशस्यते શ્રેષ્ઠ ગણાય છે श्रेष्ठ माना जाता है ॥१०१-१०२॥

101-102. Cauterization procedure is recommended in conditions of excessive hemorrhage after excision of the excrescent growth of flesh, as also in tumors of the kapha type, adenoncus, rigidity and pain due to vata, deep seated discharge of pus and serum, fixed and deep seated regions of the body and in cases where any part is cut.

मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः ।
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहेद्दाहविशेषवित् ॥१०३॥

दाहविशेषवित् દાહવિશેષને જાણનારા વૈદ્ય दाह-विशेषको जाननेवाला वैद्य, तप्तैः ગરમ કરેલ गरम की हुई, मधूच्छिष्टेन મીણથી मोमसे, तैलेन તેલથી तैलसे मज्ज- મજ્જાથી मज्जासे, क्षौद्र- મધથી शहदसे, वसा- વસાથી वसासे, घृतैः કે ઘીથી या घीसे, विविधैः वा અથવા તપાવેલી વિવિધ પ્રકારની अथवा तपाई हुई विविध प्रकारकी, लोहैः ધાતુઓથી धातुओंसे, दहेत् ડામ દેવો दाग दे ॥ १०३ ॥

103. The physician, expert in cauterization, may cauterize it with heated bee's wax, oil, bone marrow, honey, fat or ghee or with various heated metallic instruments.

रूक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मारुतोत्तरान् ।
दहेत् स्नेहमधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्ततोऽन्यथा ॥१०४॥

रूक्षाणाम् રૂક્ષ रूक्ष, सुकुमाराणाम् અને સુકોમળ મનુષ્યના और सुकुमार मनुष्यके, गम्भीरान् ગંભીર गम्भीर, मारुतोत्तरान् તથા વાતપ્રધાન વ્રણોને तथा वातप्रधान व्रणोंको, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, मधूच्छिष्टैः તથા મીણથી तथा मोमसे, ततः अन्यथा અને તેથી જુદા વ્રણોને और उनसे भिन्न व्रणोंको, लोहैः ધાતુઓથી धातुओंसे, क्षौद्रैः તથા મધથી तथा शहदसे, दहेत् બાળવા दाग दे ॥ १०४ ॥

104. Persons whose constitutions are dehydrated and who suffer from deep-seated lesions with predominance of vata-provocation, should be cauterized with unctuous substances and bee's wax, and in other conditions with metallic instruments.

बालदुर्बलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम् ॥१०५॥
नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च ।
सविषेषु सशल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ ॥१०६॥

बाल- બાળક बालक, दुर्बल- દુર્બળ कमजोर, वृद्धानाम् તથા વૃદ્ધોના तथा वृद्धोंके, गर्भिण्याः ગર્ભિણીના गर्भिणीके, रक्तपित्तिनाम् રક્તપિત્તવાળા रक्तपित्त-वाले, तृष्णा- તૃષ્ણા तृष्णा, ज्वर- તથા જ્વરથી तथा ज्वरसे, परीतानाम् પીડિત पीड़ित, अबलानाम् બળહીન बलहीन, विषादिनाम् અને ખેદવાળા મનુષ્યોના વ્રણોમાં और विषादयुक्त मनुष्योंके व्रणोंमें, स्नायु- સ્નાયુ स्नायु, मर्मव्रणेषु च અને મર્મસ્થાનનાં વ્રણોમાં और मर्मस्थानोंके व्रणोंमें, सविषेषु च વિષવાળા विषवाले, सशल्येषु તથા શલ્યવાળાં વ્રણોમાં तथा शल्ययुक व्रणोंमें, नेत्र- અને નેત્રનાં और नेत्रके, कुष्ठ- તથા કુષ્ઠનાં तथा कुष्ठके, व्रणेषु વ્રણોમાં व्रणोंमें, अग्निकर्म અગ્નિ-કર્મનો अग्निकर्मका, न उपदेष्टव्यम् ઉપદેશ નહિ કરવો कोई भी उपदेश नहीं करना चाहिए ॥ १०५-१०६ ॥

१०४. ततोऽन्यथा—ततो घृतैः (ग. ह.)

105-106. Cauterization with heat is contra-indicated in children, debilitated and aged persons, pregnant women, patients with hemothermia, persons overcome with thirst and fever, weak persons and in those suffering from grief and lesions situated in the sinews and vital regions and poisonous wounds and those pierced with foreign bodies, as well as those with lesions of the eye and dermatosis.

व्रणे क्षारकर्मविधिः—

रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु क्षारमप्यवचारयेत् ॥१०७॥

मात्रा- માત્રા मात्रा, काल- કાળ काल, अग्निकोविदः અને અગ્નિકર્મમાં કુશળ વૈદ્ય और अग्निकर्ममें कुशल वैद्य, रोग- રોગ रोग, दोष- દોષ दोष, बलापेक्षी અને બળને લક્ષમાં રાખી और बलको ध्यानमें रखकर, शस्त्रकर्म- શસ્ત્રકર્મ शस्त्रकर्म, अग्निकृत्येषु અને અગ્નિકર્મમાં और अग्निकर्ममें, क्षारम् अपि ક્ષારનો પણ क्षारका भी, अवचारयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥१०७॥

107. The specialist in cauterization, versed in pathology and in the science of dosage and the line of treatment, should make use of even caustic alkali in place of operative treatment or thermic cauterization.

व्रणे धूपनविधिः—

कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
सर्पिर्मज्जवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः १०८

गन्धैः ગન્ધદ્રવ્ય गन्धद्रव्य, सारैः च તથા સારો વડે तथा सारोंसे, धूपिताः ધૂપિત કરેલા धूपित किये हुए, व्रणाः વ્રણો व्रण, कठिनत्वम् यान्ति કઠિનતાને પ્રાપ્ત થાય છે कठिनताको प्राप्त होते हैं, सर्पिः- તથા ઘી तथा घी, मज्ज- મજ્જા मज्जा, वसा- અને વસાના और वसाके धूपैः ધૂપથી धूपसे, व्रणाः વ્રણો व्रण, शैथिल्यम् यान्ति हि શિથિલ થાય છે शिथिल हो जाते हैं ॥१०८॥

108. The wounds become hard by fumigation with fragrant drugs and pith; and they become soft by fumigation with ghee, bone-marrow and fat

रुजः स्रावाश्च गन्धाश्च क्रमयश्च व्रणाश्रिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं चापि धूपनेनोपशाम्यति ॥१०९॥

धूपनेन ધૂપનવડે धूपनसे, व्रणाश्रिताः વ્રણમાં રહેલ व्रणगत, रुजः પીડા पीड़ा, स्रावाः च સ્રાવ स्राव, गन्धाः च ગંધો गन्ध, क्रमयः च કૃમિઓ कृमि, शैथिल्यम् શિથિલતા शिथिलता, मार्दवम् च अपि અને મૃદુતા પણ और मृदुता भी उपशाम्यति શાંત થાય છે शान्त हो जाती है ॥१०९॥

109. Pain, discharge, odor, parasites infesting wounds, softness and hardness in wounds, are cured by fumigation.

व्रणे प्रलेपविधिः—

लोध्रन्यग्रोधशुङ्गानि खदिरस्त्रिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥११०॥

लोध्र- લોધ્ર लोध्र, न्यग्रोध- અને વડના और बरगदके, शुङ्गानि કૂંપળો अंकुर, खदिरः ખેર खैर, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, घृतम् અને ઘી और घी, प्रलेपः એઓનો લેપ इनका प्रलेप, व्रण- વ્રણની व्रणकी, शैथिल्य- શિથિલતા शिथिलता, सौकुमार्य- અને સુકુમારતાને और सुकुमारताका, प्रसाधनः દૂર કરે છે नाशक है ॥११०॥

110. The unguent prepared of lodh, sprouts of banyan, catechu, the three myrobalans and ghee is curative of the looseness and softness of wounds.

१०८. गन्धैः सारैश्च—गन्धसारैश्च (च.)

१०९. शैथिल्यं—काठिन्यं (च. ह. च.)
,, चापि—वापि (च. ज.)

११०. प्रसाधनः—प्रसाधकः (क्ष. छ. न.)
,, ,, —प्रबोधनः (ख. म. ह. फ.)
,, ,, —प्रबोधकः (ग.)

सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्रावाश्च ये व्रणाः ।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥१११॥

ये व्रणाः જે વ્રણો जो व्रण, सरुजः પીડાયુક્ત पीड़ायुक्त, कठिनाः કઠણ कठिन, स्तब्धाः સ્તબ્ધ स्तब्ध, निरास्रावाः च અને સ્રાવરહિત હોય और स्रावरहित हों, तान् તેઓ પર उन पर, ससर्पिष्कैः ઘીસહિત घीसहित, यवचूर्णैः જવના ચૂર્ણને: जौके चूर्णका, बहुशः બહુવાર वहुत दफे, प्रलेपयेत् લેપ કરવો જોઈએ लेप करना चाहिए ॥ १११ ॥

111. The wounds which are painful, hard, indurated and non-discharging should be anointed often and often with the powder of barley mixed with ghee.

मुद्गषाष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम् ।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्ष्णशः ॥११२॥

यथाक्रमम् ક્રમાનુસાર क्रमानुसार, मुद्ग- મગ मूंग, षष्टिक- સાઠી ચોખા सांठी चावल, शालीनाम् તથા શાળના ચોખાની तथा शालिके चावलोंकी, पायसैः वा ખીરથી खीरसे, सघृतैः અથવા ઘીસહિત अथवा घीसहित, जीवनीयैः वा જીવનીયગણની ઔષધિઓથી जीवनीयगणकी औषधोंसे, तान् તેઓનું उनका, अभीक्ष्णशः વારંવાર बारबार, तर्पयेत् તર્પણ કરવું જોઈએ तर्पण करना चाहिए ॥ ११२ ॥

112. Or they should be given applications of gruels of green gram, shashtika rice and *s*ali rice successively or they should be tended repeatedly with nourishing preparations of the life-promoter group of drugs mixed with ghee.

व्रणे अवचूर्णनम्—

ककुभोदुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्बवकट्फलैः ।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥११३॥

ककुभ- સાજડ અર્જુન, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, लोध्र- લોધ્ર लोध्र, जाम्बव- જાંબુડો जामुन, कट्फलैः અને કાયફળની और कट्फलकी, त्वक्चूर्णैः છાલના ચૂર્ણોથી छालोंके चूर्णोंसे, चूर्णिताः અવચૂર્ણિત કરેલા अवचूर्णित किये हुए, व्रणाः વ્રણો व्रण, आशु एव જલદીથી જ शीघ्र ही त्वचम् ચામડીને त्वचाको, गृह्णन्ति ગ્રહણ કરે છે ग्रहण करते हैं ॥ ११३ ॥

113. Wounds dusted with the powders of barks of arjun, gular fig, holy fig, lodh, jambul and box myrtle, soon promote epithelial tissue.

व्रणे त्वग्विशुद्धिकरो लेपः—

मनःशिलैला मञ्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥११४॥

मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, एला એલચી इलायची, मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ, लाक्षा લાખ लाक्षा, रजनीद्वयम् च હળદર અને દારુહળદર हल्दी और दारुहल्दी, सघृतक्षौद्रः એમનો ઘી તથા મધસહિત इनका घी तथा शहदके साथ, प्रलेपः લેપ लेप, परः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, त्वग्विशुद्धिकरः ત્વચાની શુદ્ધિ કરનાર છે त्वचाकी शुद्धि करनेवाला है ॥ ११४ ॥

114. The unguent prepared of arsenic, cardamom, indian madder, lac, turmeric and indian berberry mixed with honey and ghee is an excellent cleanser of the skin.

व्रणे सवर्णीकरणविधिः—

अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥११५॥

११३ त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति—त्वचमाशु निगृह्णन्ति (ह. फ.)
११४. मनःशिलैला मनःशिलाले (प. ध.)
—मनःशिलालं (क.)
११५. करोति लेपः कृष्णत्वं—प्रलेपः कुरुते कार्ष्ण्यं । (ग. ध.)

सकासीसम् હીરાકસી कासीस, अयोरजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, त्रिफलाकुसुमानि च અને ત્રિફળાનાં વૃક્ષોનાં પુષ્પ और त्रिफलाके वृक्षके फूल, लेपः એઓનો લેપ इनका लेप, नवत्वचि નવી ચામડીમાં नयी त्वचामें, सद्यः एव જલદી शीघ्र ही, कृष्णत्वम् કાળાશ कालापन, करोति લાવે છે करता है ॥ ११५ ॥

115. The unguent prepared of the powders of iron, and iron-sulphide and flowers of the three myrobalan trees, gives quickly the black pigment to the new skin.

कालीयकनताम्रास्थिहेमकान्तारसोत्तमैः ।
लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥११६॥

कालीयक- પીળું ચંદન पीला चन्दन, नत- તગર तगर, आम्रास्थि- આંબાની ગોટલી आमकी गुठली, हेम- નાગકેસર नागकेसर, कान्ता- મજીઠ मंजीठ, रसोत्तमैः અને પારાનો और पाराका, सगोमयरसः ગોબરના રસ સાથે गोबरके रसके साथ, लेपः લેપ लेप, परः પરમ परम, सवर्णीकरणः દેહ જેવા વર્ણને કરનારો છે देहके सदृश वर्णको करनेवाला है ॥ ११६ ॥

116. The unguent, prepared of sandal wood, indian valerian, mango-stone, fragrant poon, indian madder and mercury mixed with the juice of cow dung, is an excellent restorer of the normal coloration of the skin.

श्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
सहेमश्चामृतासङ्गः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥११७॥

श्यामक- શ્યામક श्यामक, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, निचुलमूलम् જળવેતસનું મૂળ जलवेतसका मूल, सगैरिका સોનાગેરુ स्वर्णगैरिक, लाक्षा લાખ लाक्षा, सहेमः નાગકેસર नागकेसर, अमृतासङ्गः મોરથૂથુ तूतिया, कासीसम् च અને હીરાકસી और कासीस, इति એ ये, वर्णकृत् ચામડીના વર્ણને વધારે છે त्वचाके वर्णको बढ़ाते हैं ॥ ११७ ॥

117. The unguent prepared of roots of ginger grass, holy fig and hijjal tree along with lac and red chalk, mixed with fragrant poon and blue vitriol, is a promoter of skin-color.

व्रणे लोमसंजननम्—

चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः ॥११८॥

चतुष्पदानाम् ચાર પગવાળા પશુઓનાં चौपायोंके, त्वक्- ચામડાં चमड़े, लोम- રુંવાડાં रोम, खुर- ખરીઓ खुर, शृङ्ग- શીંગડાં सींग, अस्थिभस्मना અને હાડકાંની ભસ્મ और हड्डियोंकी भस्मसे, चूर्णिता ભભરાવેલી छिड़की हुई, तैलाक्ता તેલ ચોપડેલી तैल लगाई हुई, भूमिः વ્રણભૂમિ व्रणभूमि, पुनः ફરીને फिरसे, लोमवती રોમવાળી रोमयुक्त, भवेत् થાય છે होती है ॥ ११८ ॥

118 The dusting with the ashes of hide, hair, hoof, horn, and bone of quadrupeds, on the part previously anointed, promotes the growth of hair on the region.

व्रणोपद्रवचिकित्सा—

षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं स्वे चिकित्सिते ॥

व्रणानाम् વ્રણોના व्रणोंके, ये જે जो, षोडश સોળ सोलह, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, परिकीर्तिताः ગણાવ્યા છે गिनाये हैं, तेषाम् તેઓની उनकी, यथास्वम्

११६. कालीयकनताम्रास्थि-कालीयकनताम्रास्थि (घ.)
,, हेमकान्ता-हेमकाला (क ङ)
,, कान्तारसोत्तमैः-कालायसोत्तमैः (ध)
,, सवर्णीकरणः-सवर्णकरणः (ध. च.)
११७ श्यामकाश्वत्थ-लसकाश्वत्थ (च.)
,, निचुलमूलं-निचुल त्वचः (क.)
,, लाक्षा सगैरिका-लाक्षाकगैरिकम् (च.)

११८. लोमवती-लोमशा (च)

પોતપોતાની अपनी अपनी, चिकित्सा ચિકિત્સા चिकित्सा, स्वे चिकित्सिते પોતપોતાના ચિકિત્સાના અધ્યાયમાં अपने अपने चिकित्सा-अध्यायमें, निर्दिष्टा બતાવી છે बतलाई है ॥ ११९ ॥

119. The treatment of the sixteen complications narrated above will be discussed while describing their respective treatments.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च।
स्थानानि गन्धाः स्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः॥
व्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान्।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥१२१॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, द्वौ व्रणौ બે પ્રકારના વ્રણ दो प्रकारके व्रण, व्रणभेदाः च વ્રણના ભેદ व्रणके भेद, परीक्षा પરીક્ષા परीक्षा, दुष्टिः एव च દુષ્ટિ दुष्टि, स्थानानि સ્થાનો स्थान, गन्धाः ગંધ गन्ध, स्रावाः च સ્રાવો स्राव, सोपसर्गाः च અને ઉપદ્રવો और उपद्रवों, याः तथा જે तथा जो, क्रियाः च ચિકિત્સા चिकित्सा, एतत् એ इन, नवकम् નવ વિષયોને नव विषयोंको, सप्रश्नम् પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તરસહિત प्रश्नोंके प्रत्युत्तरके साथ, मुनिः મુનિ આત્રેયે मुनि आत्रेयने, धीमते બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, अग्निवेशाय અગ્નિવેશને अग्निवेशको, व्यास- વિસ્તાર विस्तार, समासाभ्याम् અને સમાસથી और समाससे, व्रणाधिकारे વ્રણાધિકારમાં व्रणाधिकारमें, उक्तवान् કહ્યા છે कहा है ॥ १२०-१२१ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

120-121. The two classifications of wounds, their varieties, examination, morbidity, seats of affection, odors, discharges, complications and line of treatment—these nine subjects which were asked to be taught are expounded in brief and in extenso to the intelligent Agnivesa by the sage, in this chapter on Wounds.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने द्विव्रणीयचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, द्विव्रणीयचिकित्सितम् 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' 'द्विव्रणीयचिकित्सित', नाम નામનો नामका, पञ्चविंशः પચીસમો पच्चीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય संपूर्ण हुआ ॥ २५ ॥

25. Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-fifth chapter entitled 'The Therapeutics of the two kinds of Wounds' not being available the same as restored by Dridhabala, is completed.

षड्विंशोऽध्यायः।

છવ્વીસમો અધ્યાય अध्याय छब्बीसवा

Chapter XXVI

त्रिमर्मीयचिकित्सितोपक्रमः—

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, त्रिमर्मीयचिकित्सितम् 'ત્રિમર્મીયચિકિત્સિત' નામના 'त्रिमर्मीय-

चिकित्सित' नामके, अध्यायम् અધ્યાયનું अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Treatment of the Affections of the Three Vital Regions'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मर्मणां संख्या, तत्र त्रयाणां प्राधान्यम्

सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं
शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।
मर्माणि बस्तिं हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥३॥
प्राणाश्रयात्, तानि हि पीडयन्तो
वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।
तत्संश्रितानामनुपालनार्थं
महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥४॥

शरीरसंख्याम् શરીરસંખ્યાના शरीरसंख्याके, अधिकृत्य અધિકારમાં अधिकारमें, यत् જે जो, सप्तोत्तरम् मर्मशतम् એક સો સાત મર્મ एक सौ सात मर्म, उक्तम् કહ્યા છે कहे हैं, तेभ्यः તેમાંથી उनमेंसे, प्राणाश्रयात् પ્રાણના આશ્રય હોવાથી प्राणके आश्रय होनेसे बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, हृदयम् હૃદય हृदय, शिरः च અને મસ્તકને और सिर इनको, तज्ज्ञाः મર્મ જાણનારા વૈદ્યો मर्म जाननेवाले वैद्य, प्रधानभूतानि પ્રધાન प्रधान, मर्माणि મર્મ मर्म, वदन्ति કહે છે कहते हैं, तानि हि તેઓને इनको, पीडयन्तः પીડતા पीडित करते हुए, वातादयः વાતાદિક वातादि दोष, असून् अपि પ્રાણોને પણ प्राणोंको भी, पीडयन्ति પીડે છે पीडित करते हैं, सौम्य હે સૌમ્ય! हे सौम्य!, तत्संश्रितानाम् આ પ્રાણના આશ્રયભૂત બસ્તિ વગેરેનું प्राणके आश्रयभूत बस्ति आदिका, अनुपालनार्थम् રક્ષણ કરવા માટે रक्षण करनेके लिए, महागदानाम् ઉદાવર્ત વગેરે મહારોગોની उदावर्त आदि महारोगोंकी, रक्षाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३-४ ॥

3-4. Out of the 107 vital organs described in the chapter on the enumeration of body-parts, the specialists regard three of them as the principal ones. They are genito-urinary organs, the heart and the head. The vata and other humors afflicting these regions which are the seats of life, endanger life itself. With a view to protect these vital regions which are the seats of life, listen, O, good one! to the description of the therapeutics of the major diseases affecting them.

उदावर्तस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः
संधारणाभोजनमैथुनैश्च ।
पक्वाशये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्ध्वा ॥५॥
करोति विण्मारुतमूत्रसङ्गं
क्रमादुदावर्तमतः सुघोरम् ।
रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं
सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥६॥

कषाय- કષાય कषाय, तिक्त- કડવાં तिक्त, ऊषण- તીખાં कटु, रूक्ष- અને રૂક્ષ और रूक્ष, भोज्यैः ભોજનોથી भोजनोंसे, संधारण- वेग રોકવાથી वेग विधारणसे,

३. तेभ्यः—तस्मात् (फ)

,, प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः—प्रधानभूतान्यृषयो वदन्ति (फ.)

४. तानि हि पीडयन्तो—तान्परिपीडयन्तो (फ.)

,, तत्संश्रितानाम्—तत्संसृतानाम् (फ.)

,, महागदानाम्—महागदेभ्यः (फ. व.)

५. संधारणाभोजन—संधारणोदीरण (ध. ध. फ)

अभोजन- ભોજન ન કરવાથી उपवाससे, मैथुनैः च અને મૈથુનથી और मैथुनसे, अपानः पक्वाशये જો અપાન વાયુ પક્વાશયમાં यदि अपान वायु पक्वाशयमें, कुप्यति चेत् પ્રકોપ પામે તો प्रकुपित हो तो, बली सः બલવાન તે बलवान वह अपानवायु, अधोगानि અધોગામી अधोगामी, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, रुद्ध्वा રોકીને रोककर, विट्- મળ मल, मारुत- વાયુ वायु, मूत्रसङ्गम् અને મૂત્રની રુકાવટવાળા और मूत्रकी रुकावटवाले, सुघोरम् અત્યંત ભયંકર अत्यन्त भयंकर, उदावर्तम् ઉદાવર્તને उदावर्तको, क्रमात् ક્રમે ક્રમે क्रमशः, करोति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, अतः આથી इससे, सपृष्ठपार्श्वेषु પીઠ, પડખાં पीठ, पार्श्व, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, हृत्- હૃદય हृदय, कुक्षि- કુક્ષિ कुक्षि, उदरेषु અને ઉદરમાં और उदरमें, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, अतिदारुणा रुक् અતિશય ભયંકર વેદના अति दारुण पीडा, स्यात् થાય છે होती है ॥ ५-६ ॥

5-6. By the ingestion of astringent, bitter, pungent and dry articles of diet, by the suppression of the natural urges; by excessive indulgence in eating and sex, the Apana vata is provoked in the colon: growing strong, it causes obstruction in the lower part of the alimentary tract and produces retention of feces, flatus and urine and thenceforward, gradually, produces very serious disorders of misperistalsis.

आध्मानहृल्लासविकर्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सबस्तिशोथः ।
वर्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
न्यूर्ध्वश्च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥७॥

आध्मान- આધ્માન आध्मान, हृल्लास- મોળ मितली, विकर्तिकाः च વાઢ विकर्तिका, सबस्तिशोथः બસ્તિનો સોજો बस्तिप्रदेशका शोथ, तोदः अविपाकः च સોઈ ભોંકાવા જેવી પીડા, અપચો सुई चुभने जैसी पीडा, अपचन, वर्चोऽप्रवृत्तिः મળની અપ્રવૃત્તિ मलकी अप्रवृत्ति, जठरे च અને જઠરમાં और पेटमें, गण्डानि ગંડ થાય છે गण्ड होते हैं, गुदे विहतः અને ગુદામાં રોકાયેલ और गुदामें रुका हुआ, वायुः ऊर्ध्वः च વાયુ ઊંચી ગતિવાળો वायु ऊर्ध्व गतिवाला, स्यात् થાય છે होता है ॥ ७ ॥

7. Its signs and symptoms are—constant and severe pain in the hypogastric, epigastric, lumbar and the umbilical regions as well as in the back and the hypochondriac regions, distension of the abdomen, nausea, griping pain, pricking pain, indigestion, swellings in the abdomen, and vata, being obstructed in the rectum, flows upward in the reverse way (reverse peristalsis).

कृच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः ॥८॥

शुष्कस्य શુષ્ક મળની शुष्क मलकी, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, चिरात् प्रवृत्तिः અને લાંબે વખતે પ્રવૃત્તિ और देरसे प्रवृत्ति, स्यात् થાય છે होती है, तनुः અથવા તો મળ પાતળો अथवा तो मल पतला, खररूक्षशीता वा ખર, રૂક્ષ અને શીત खुरदरा, रूक्ष और शीत, स्यात् થાય છે होता है, ततः च તે પછી उसके पश्चात्, ज्वर- જ્વર ज्वर, मूत्रकृच्छ्र- મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, प्रवाहिका- પ્રવાહિકા प्रवाहिका, हृत्- હૃદયરોગ हृदयरोग, ग्रहणीप्रदोषाः અને ગ્રહણીરોગ થાય છે और ग्रहणीरोग होते हैं ॥ ८ ॥

8. The patient passes, with difficulty and after a long delay, dry stools or stools that are thin, dry, rough and cold. There occur the disorders of

७. तोदः-ततः (फ. ब.)

८. शुष्कस्य-शुकस्य (इ.)

fever, dysuria, dysentery, gastric disorders and assimilation-disorders.

वम्यान्ध्यबाधिर्यशिरोऽभिताप-
वातोदराष्ठीलमनोविकाराः।
तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यार्दितपार्श्वरोगाः ॥९॥
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था
भवन्त्युदावर्तकृताः सुघोराः।
चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं
प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निवेश ! ॥१०॥

वमि- ઉલટી वमन, आन्ध्य- આંધળાપણું अंधता, बाधिर्य- બહેરાપણું बहरापन, शिरोऽभिताप- શિરમાં સંતાપ शिरोभिताप, वातोदर- વાતોદર वातोदर, अष्ठील- અષ્ઠીલા अष्ठीला, मनोविकाराः મનોવિકાર मानसिक रोग, तृष्णा- તૃષા तृषा, अस्रपित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, अरुचि- અરુચિ अरुचि, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, कास- કાસ कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, प्रतिश्या- સળેખમ जुखाम, अर्दित- અર્દિત अर्दित, पार्श्व- પડખાંના पडखोंके, रोगाः રોગ रोग, उदावर्तकृताः અને ઉદાવર્તથી થયેલા और उदावर्तके कारण उत्पन्न, अनिलोत्थाः વાયુજન્ય वायुजनित, अन्ये च બીજા अन्य, सुघोराः અતિ ભયંકર अति भयंकर, बहवः ઘણા बहुतसे, रोगाः રોગો रोग, भवन्ति થાય છે होते हैं, अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, अस्य च તેની उसकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, यथावत् ऊर्ध्वम् સત્ય સ્વરૂપમાં હવે પછી यथावत् अब आगे, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે बताई जायेगी, तत् च તે उसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ९-१० ॥

9-10. Also vomiting, blindness, deafness, pain in the head, abdominal affections of vata type, hard tumor, psychic disorders, thirst, hemothermia, anorexia, gulma, cough, dyspnea, coryza, partial paralysis and diseases in the hypochondriac region as also many other serious disorders of vata resulting from misperistalsis occur. O! Agnivesa! listen hereafter, as I describe the treatment of these disorders.

उदावर्तस्य चिकित्सा—

तं तैलशीतज्वरनाशनाक्तं
स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम्।
उपाचरेद्वर्तिनिरूहबस्ति-
स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नैः ॥११॥

तैल-शीतज्वरनाशन- શીતજ્વરનાશક તેલ शीतज्वरनाशक तैल, अक्तम् ચોપડી चुपड़कर, यथोक्तैः पूर्वोक्त स्वेदैः પૂર્વોક્ત સ્વેદથી पूर्वोक्त स्वेदोंसे, प्रविलीन-दोषम् દ્રવીભૂત દોષવાળા द्रवीभूत दोषवाले, तम् તે રોગીને उस रोगीको, वर्ति- વર્તિ वर्ति, निरूह- નિરૂહ निरूह, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, स्नेहैः સ્નેહ स्नेह, विरेकैः વિરેચન विरेचन, अनुलोमनान्नैः અને અનુલોમક અન્નોથી और अनुलोमक अन्नोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવા उपचार करे ॥ ११ ॥

11. The patient should be anointed with oil used in the treatment of algid fever and then made to undergo sudation in the proper manner. When all the morbid matter has been dissolved he should be treated with suppositories, evacuative or unctuous enemata, unctuous purgatives and with diet that promotes the peristaltic movement.

श्यामादिवर्तिः—

श्यामात्रिवृन्मागधिकां सदन्तीं
गोमूत्रपिष्टां दशभागमाषाम्।
सनीलिकां द्विलवणां गुडेन
वर्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥१२॥

सदन्तीम् દન્તીમૂળ એકભાગ दन्ती एक भाग, सनीलिकाम् ગળી એક ભાગ नीली एक भाग,

१. वम्या–छर्दा (ङ.)

१२. मागधिकां सदन्तीं–मागधिकाग्निचूर्णं (ग. ङ.)

द्विर्लवणाम् સિંધાલૂણ બે ભાગ सैंधानमक दो भाग, दशभागमाषाम् અડદ દશ ભાગ उड़द दस भाग, श्यामा અને કાળું નસોતર और श्यामा, त्रिवृत् નસોતર त्रिवृत् भागिकाम् તથા પીપર પ્રત્યેક એક એક ભાગ तथा पिप्पली प्रत्येक एक एक भाग, गोमूत्रपिष्टाम् એઓને ગોમૂત્રમાં પીસી इनको गोमूत्रमें पीसकर, गुडेन ગોળથી गुड़से, कराङ्गुष्ठनिभाम् હાથના અંગુઠા જેવી हाथके अंगुठे जैसी, वर्तिम् વર્તિ वर्ति, विदध्यात् બનાવવી बनावे ॥ १२ ॥

12. Take one part each of black turpeth, turpeth, long pepper and red physic nut; ten parts of black gram, one part of indigo plant, and two parts of rock salt. Mix these with gur, rub well in cow's urine and prepare a suppository of the size of the thumb.

अन्या वर्तयः, प्रधमनचूर्णं च—

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा
सर्षपत्र्यूषणयावशूकैः ।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभिः
सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥१३॥
स्यात् पिप्पलीसर्षपराढवेश्म-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।
श्यामाफलालाबुकपिप्पलीनां
नाड्याऽथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम् ॥१४॥
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वर्चोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥१५॥

सर्षप- સરસવ सरसों, त्र्यूषण- यावशूकैः ત્રિકટુ અને જવખારથી યુક્ત त्रिकटु और यवक्षारसे युक्त, पिण्याक- તલવટ तिलकल्क, सौवर्चल- સંચળ सौंचल, हिङ्गुभिः वा તથા હિંગ વડે और हींगसे, सुधा- અથવા થોરનું દૂધ या सेहुंडका दूध, अर्कज--क्षीर- આકડાનું દૂધ आकका दूध, गुडैः અને ગોળથી और गुड़से, युताभिः યુક્ત युक्त, क्रिमिघ्न- વાવડિંગ वायविडङ्ग, कम्पिल्लक- કંપીલો कमीला, शङ्खिनीभिः તથા શંખિની વડે तथा शङ्खिनीसे, सगोमूत्र- અથવા ગોમૂત્ર या गोमूत्र, गुडैः च અને ગોળથી યુક્ત और गुड़से युक्त, पिप्पली- પીપર पिप्पली, सर्षप- સરસવ सरसों, राढ- મીંઢળ मैनफल, वेश्मधूमैः वा અને ઘરના ધૂમ વડે और घरके धुंवेसे, वर्तिः स्यात् વર્તિ બનાવવી वर्ति बनावे, अथवा અથવા अथवा, श्यामा- કાળું નસોતર त्रिवृत, फल- મીંઢળ मैनफल, अलाबुक- અલાબુ कड़वी तुम्बी, पिप्पलीनाम् तु અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી और पिप्पलीका चूर्ण कर, तत् चूर्णम् તે ચૂર્ણને उस चूर्णको, नाड्या प्रधमेत् નાડીદ્વારા ફૂંકવું नाडीसे प्रधमन करे, सजीमूतक- જીમૂતક जीमूतक, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, रक्षोघ्न- સરસવ सरसों, तुम्बी તુંબડી तुम्बी, करहाट- મીંઢળ मैनफल, कृष्णा- અને પીપરનાં और पिप्पलीके, चूर्णम् ચૂર્ણને નાડીદ્વારા ફૂંકવું चूर्णको नाड़ीसे प्रधमन करे, स्निग्धे गुदे સ્નિગ્ધ ગુદામાં स्निग्ध गुदामें, तानि પ્રયોજેલાં તે વર્તિ અને પ્રધમન प्रयुक्त की हुई वर्ति और प्रधमन, नरस्य પુરુષનાં रोगी पुरुषके, वर्चः- મળ मल, अनिल- વાયુ वायु, मूत्रसङ्गम् અને મૂત્રના નિરોધનું और मूत्रकी रुकावटको, अनुलोमयन्ति અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करते हैं ॥ १३-१५ ॥

13-15. Or, prepare a suppository of oil-cake, sanchal salt, asafetida, rape seeds, the three spices and barley-alkali or of embelia, kamala, ctenolepis and milk of thorny milk hedge plant and mudar, mixed with gur. The suppository may also be prepared of long pepper, rape seed, emetic nut, and kitchen soot mixed with gur and rubbed in cow's urine. Or, the physician may insufflate into the

१४. श्यामाफलालाबुकपिप्पलीनां–श्यामाफलेक्ष्वाकुसपिप्पलीकं (ख. ङ.)

नाड्याऽथवा तत् प्रधमेत्तु चूर्णम्–नाड्याऽथवाऽस्य प्रधमेत चूर्णम् (फ.)

rectum through a tube the powder of black turpeth, emetic nut, bottle gourd and long pepper. Or, the physician, after lubricating the rectum, may insufflate the pulvis of rape seed, bottle gourd, emetic nut, long pepper, bristly luffa and rock salt. This will regulate the normal peristaltic movement and relieve the retention of feces, flatus and urine.

निरूहविधानम्—

तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम् ।
ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥
वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं,
क्षीरेण पित्ते तु, कफे समूत्रम् ।
स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं सिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

तेषाम् તેઓ इनसे, विघाते तु કામ ન કરે તો लाभ न होने पर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, स्वभ्यक्त- સારી પેઠે અભ્યંગ भली प्रकार अभ्यङ्ग, सुस्विन्नतनोः અને સ્વેદન કરેલ શરીરવાળાને और स्वेदन किये हुए मनुष्यको, ऊर्ध्वानुलोम- વમન અને વિરેચન वमन और विरेचन, औषध- ઔષધ औषध, मूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, तैल- તેલ तैल, क्षार- ક્ષાર क्षार, अम्ल- અમ્લ अम्ल, वातघ्न- અને વાતનાશક દ્રવ્યોથી और वातघ्न औषधोंसे, युतम् યુક્ત युक्त, सुतीक्ष्णम् સારી પેઠે તીક્ષ્ણ अत्यन्त तीक्ष्ण, निरूहम् નિરૂહ બસ્તિ निरूहको, विदध्यात् દેવી દેવે, वाते अधिके વાયુ અધિક હોતાં वायुकी अधिकतामें, सतैलम् अम्लम् તેલ, અમ્લ દ્રવ્ય तैल, अम्ल द्रव्य, लवणम् તથા લવણથી યુક્ત નિરૂહ બસ્તિ तथा लवणसे युक्त निरूह बस्ति, पित्ते तु પિત્ત અધિક હોતાં पित्तकी अधिकतामें, क्षीरेण દૂધથી યુક્ત નિરૂહ બસ્તિ दूधसे युक्त निरूह बस्ति, कफे અને કફ અધિક હોતાં और कफकी अधिकतामें, समूत्रम् ગોમૂત્રથી યુક્ત નિરૂહબસ્તિ આપવી જોઈએ गोमूत्रसे युक्त निरूह बस्ति देनी चाहिए, सः તે वह, मूत्रवर्चोऽनिलसङ्गम् મૂત્ર, મળ અને વાયુના નિરોધને मूत्र, मल और वायुकी रुकावटको, आशु જલદી દૂર કરે છે शीघ्र ही दूर करती है, गुदम् તથા ગુદા तथा गुदा, सिराः च અને સિરાઓને और सिराओंको, प्रगुणीकरोति ઉત્તમ ગુણયુક્ત કરે છે उत्तम गुणयुक्त करती है ॥ १६-१७ ॥

16-17 If these measures fail the physician after subjecting the patient well to oleation and sudation procedures, should give a strong evacuative enema prepared with emetic and purgative drugs, cow's urine, oil, alkali acid and other vata-curative drugs. In a condition of the predominance of vata, the enema should be prepared with acid, and oil; in predominance of pitta, it should be prepared with milk and in kapha with cow's urine. Such enema quickly relieves the retention of urine, feces and flatus and re-establishes the function of the rectum and the vessels.

उदावर्तेऽन्नपानम्—

त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाक-
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-
रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥१८॥

त्रिवृत्- નસોતર त्रिवृत्, सुधापत्र- થોરના પાન सेहुंडके पत्ते, तिलादि- તલ વગેરેના तिलादिके, शाक- શાક शाक, ग्राम्य- ગ્રામ્ય ग्राम्य, औदक- ઓદક जलीय, आनूप- અને આનૂપ और आनूप जीवोंके, रसैः માંસરસ સાથે मांसरसोंसे, सृष्ट-अनिल-मूत्र-विड्भिः બદ્ધ વાયુ, મૂત્ર તથા મળને પ્રવૃત્ત કરે એવાં बद्ध वायु, मूत्र तथा मलको प्रवृत्त करनेवाले, अन्यैः च બીજાં દ્રવ્યો સાથે अन्य द्रव्योंसे, यवान्नम् જવનું અન્ન जौका अन्न, अद्यात् ખાવું खावे, प्रसन्ना- અને પ્રસન્નાનું और प्रसन्नाका,

गुडसीधुपायी तथा गोळथी तैयार करेला सीधुनुं अनुपान करवुं तथा गुडसे तैयार किये हुए सीधुका अनुपान करे ॥ १८ ॥

18. Leaves of turpeth and thorny milk-hedge plant and til plant etc., should be given as cooked dishes at meals and barley as staple diet should be given along with the meat-juice of domestic, aquatic and wet-land animals, or with articles which are inducive of the flow of flatus, urine and feces; while the clear top-portion of gur and sidhu wine should be given as post-prandial potions.

उदावर्ते विरेचनमनुवासनं च—

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डशुक्तैः ।
स्वस्थं तु पश्चादनुवासयेत्तं
रौक्ष्याद्धि सङ्गोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥१९॥

भूयः फरीने फिर, अनुबन्धे तु उदावर्तनो अनुबंध रहेतां उदावर्तका अनुबन्ध होनेपर, मूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, प्रसन्ना- प्रसन्ना प्रसन्ना, दधिमण्ड- दहींनो मंड दहीका पानी, शुक्तैः विरेच्यः अने शुक्तथी विरेचन और शुक्तसे विरेचन, भवेत् आपवुं जोईए देवे, स्वस्थम् स्वस्थ थया पछी स्वस्थ होने पर, तम् तु तेने उसे, रौक्ष्यात् हि जे रुक्षताने लई रूक्षतासे, अनिल- वायु वायु, वर्चसोः अने मळनो और मलकी, सङ्गः रोध रुकावट, चेत् थाय तो हो तो, पश्चात् पछी पीछे, अनुवासयेत् अनुवासनबस्ति आपवी जोईए अनुवासनबस्ति देवे ॥ १९ ॥

19 If, again, the patient gets constipated he should be purged with purgative drugs mixed with cow's urine, the clear top-portion of wine, whey or vinegar. If, after returning to normal health, he suffers from retention of flatus and feces owing to the dehydrated condition of the body, he should be given unctuous enema.

हिङ्ग्वादिचूर्णम्—

द्विरुत्तरं हिङ्गु वचाग्निकुष्ठं
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनाऽऽनाहविसूचिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥२०॥

द्विरुत्तरम् एक एकथी बमणुं उत्तरोत्तर दुगुने, हिङ्गु हिंग हींग, वचा- वज वच, अग्नि- चित्रक चित्रक, कुष्ठम् कठ कूठ, सुवर्चिका साजीखार सर्जिक्षार, विडङ्गचूर्णम् च एव अने वावडिंगनुं चूर्ण और वायविडङ्गका चूर्ण, सुखाम्बुना नवशेका पाणी साथे सेवन करवाथी सुहाते हुए गरम जलके साथ सेवन करनेसे, आनाह- आनाह आनाह, विसूचिका-अर्ति- विसूचिका-रोग विसूचिकारोग, हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, गुल्म- गुल्म गुल्म, ऊर्ध्व-समीरणघ्नम् अने ऊर्ध्ववातनो नाश करनार थाय छे और ऊर्ध्ववातका नाश करनेवाला होता है ॥ २० ॥

20. The pulvis of asafetida, sweet flag, white flowered leadword, costus, salsoda and embelia, taken in geometrically progressive doses along with genially warm water, is curative of constipation, pain of acute gastro-intestinal irritation gastric disorders, gulma and misperistalsis.

वचादिचूर्णम्—

वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।

१९. मण्डशुक्तैः मण्डशुक्तैः (छ. ड. ज. थ. ब)
१९ भूयोऽनुबन्धे तु-भूयोऽनुबन्धेषु (फ.)
,, वर्चसोश्चेत् वर्चसोः स्यात् (फ.)

२०. वचाग्निकुष्ठम्--वचा सकुष्ठा (थ.)
,, विसूचिकार्ति—विलम्बिकार्शो (थ. फ.)

उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥२१॥

सपिप्पलीक- પીપર पिप्पली, अतिविषान् અતિવિષની કળી अतिविषा, सकुष्ठान् અને કઠને और कूठ, वचा- વજ वच, अभया- હરડે हरड़, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, यावशूकान् અને જવખાર એઓને और यवक्षार इनको, उष्णाम्बुना ઊના પાણીથી गरम जलसे, पीत्वा પી पीकर, रसौदनाशी માંસરસની સાથે ભાત ખાનાર मांसरसके साथ भातका भोजन करनेवाला पुरुष, आनाह- આનાહ आनाह, विमूढवातान् અને મૂઢવાતને और मूढवातको, आशु જલદીથી जल्दीसे, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥२१॥

21. Keeping himself on a diet of cooked rice and meat juice, a person can quickly subdue constipation, and claudication of vata by taking the pulvis prepared of sweet flag, chebulic myrobalan white-flowered leadwort, barley-alkali, long pepper indian atees and costus, along with warm water.

अपरं हिङ्ग्वादिचूर्णम्—

हिङ्गूग्रगन्धाबिडशुण्ठ्यजाजी-
हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत्
प्लीहोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ २२ ॥

हिङ्गु- હિંગ हींग, उग्रगन्धा- વજ वचा, बिड- બિડલવણ बिडलवण, शुण्ठी- સૂંઠ सोंठ, अजाजी- જીરું जीरा, हरीतकी- હરડે हरड़, पुष्करमूल- પોખરમૂળ पोहकर मूल, कुष्ठम् અને કઠ और कूठ, एतत् એઓનો इनका, यथोत्तरम् ઉત્તરોત્તર क्रमशः, भागविवृद्धम् એક એક ભાગ વધારી કરવામાં આવેલું ચૂર્ણ एक एक भाग बढ़ाकर किया हुआ चूर्ण, प्लीहोदर- પ્લીહોદર प्लीहोदर, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, विसूचिकासु અને વિસૂચિકામાં હિતકર છે और विसूचिकामें हितकर है ॥ २२ ॥

22. Take asafetida, root of sweet-flag, bid salt, dry ginger, cumin seeds, chebulic myrobalan, orris root and costus in arithmetical progression. The powder prepared of these should be used in splenic disorders, abdominal affections, indigestion and acute gastro-intestinal irritation.

स्थिराद्यं घृतम्—

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
शम्पाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां
प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धवाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिवर्गस्य સ્થિરાદિ પંચમૂળ लघु पंचमूल, पुनर्नवायाः સાટોડી पुनर्नवा, शम्पाक- શમ્પાક अमलतास, पूतीककरञ्जयो: च અને પૂતિકરંજ और पूतिकरंज, द्विपलांशिकानाम् એઓમાંથી પ્રત્યેકના ૮-૮ તોલા લઈ इनमेंसे प्रत्येकके आठ आठ तोले ले कर, कषाये કરેલા ક્વાથમાં किये हुए क्वाथमें, सिद्धः સિદ્ધ થયેલ सिद्ध हुआ, घृतात् प्रस्थ: ६४ તોલા ઘી ६४ तोले घी, प्रतिरुद्धवाते રુંધાયેલ વાયુમાં रुकी हुई वायुमें, स्यात् હિતકર થાય છે हितकर होता है ॥ २३ ॥

23. Prepare a medicated ghee from 64 tolas of cow's ghee with the decoction of 8 tolas each of the drugs of the tick-trefoil group and 8 tolas of hog's weed, purging cassia, bonduc, indian beech and jungle cork tree; this should be given when the movement of vata is obstructed.

लवणयोगः—

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
हिङ्ग्वर्कमूलं दशमूलमग्र्यम् ।

२३. शम्पाक-श्यामाक (ह.)
२४. हिङ्ग्वर्कमूलम्-हिंस्रार्कमूलम् (क.)

स्नुक् चित्रकश्चैव पुनर्नवा च
तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ २४ ॥
स्नेहैः समूत्रैः सह जर्जराणि
शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः
पानैस्तथाऽऽनाहरुजाघ्नमद्यात् ॥ २५ ॥

विरेचनोक्तम् વિરેચનયોગોમાં કહેલ विरेचन-योगोंमें कहे गये, फलम् च ફળ फल, मूलम् च અને મૂળ और मूल, हिङ्गु હિંગ हींग, अर्कमूलम् આકડાનું મૂળ और आकका मूल, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ, શાલપર્ણી વગેરે श्रेष्ठ शालपर्णी आदि, दशमूलम् દશમૂળ दशमूल, स्नुक् થોર सेहुंड, चित्रकः च एव ચિત્રક चित्रक, पुनर्नवा च સાટોડી पुनर्नवा, सर्वैः तुल्यानि એ બધાં જેટલા જ પ્રમાણમાં इन सबके समान प्रमाणमें, पञ्च પાંચ पांचों, लवणानि લવણો लवण, जर्जराणि એઓને ખાંડીને इनको कूटकर, समूत्रैः स्नेहैः सह સ્નેહો તથા ગોમૂત્ર સાથે મેળવીને स्नेह तथा गोमूत्रके साथ मिलाकर, सुलिप्ते शरावसन्धौ કટોરાના સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી शराव-संपुटमें कपडमिट्टी करके, विपचेत् પકાવવાં पकावे, पक्वम् પાકી ગયા પછી पकने पर, सुपिष्टम् સારી પેઠે પીસેલું बारीक पीसकर, आनाहरुजाघ्नम् આનાહ અને શૂળનો નાશ કરનાર आनाह और रुजाके नाशक, तत् लवणम् તે લવણ इस नमकको, अन्नैः અન્ન अन्न, तथा તથા तथा, पानैः પાન સાથે पानके साथ अद्यात् ખાવું खावे ॥ २४-२५ ॥

24-25. Take equal parts of fruits and roots described as the purgative group of drugs, asafetida, roots of mudar, the best of the roots of deca-radices, thorny milk-hedge plant, white-flowered leadwort and hogweed and add to it an equal quantity of the pentad of salts and triturate and mix them with unctuous substance and cow's urine and pack in earthen saucers sealed with earth; then subject them to heating When that medicated salt is ripe, it should be made into fine powder and taken along with food or drink. It is curative of constipation and colic.

आनाहलक्षणं तच्चिकित्सा च—

हृत्स्तम्भमूर्धामयगौरवाभ्या-
मुद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।
आनाहमामप्रभवं जयेत्तु
प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ २६ ॥

हृत्स्तम्भ- હૃદયસ્તંભ हृदयका जकड जाना, मूर्धामय- શિરોરોગ शिरोरोग, गौरवाभ्याम् ભારેપણું भारीपन, सपीनसेन સળેખમ पीनस, उद्गारसङ्गेन ઓડકારનો નિરોધ उद्गारका रुकना, आमप्रभवम् અને આમજન્ય और आमजन्य, आनाहम् આનાહ એઓને आनाह इनको, प्रच्छर्दनैः વમન वमन, लङ्घन- લંઘન लंघन, पाचनैः च અને પાચનથી और पाचनोंसे, जयेत् જીતવા जीते ॥ २६ ॥

26. Heart-block, headache heaviness, retention of eructation and coryza, which are born of constipation and undigested chyme, should be subdued by emesis, starvation and the administration of digestive drugs.

(गुल्मोदरब्रध्नार्शःप्लीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।
मेदःकफसंसृष्टे मारुतरक्तेऽवगाढे च ॥ २७ ॥
गृध्रसिपक्षवधादिषु विरेचनार्हेषु वातरोगेषु ।
वाते विबद्धमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥ २८ ॥
पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ।
दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तमेरण्डजं तैलम् ॥ २९ ॥

२४. स्नुक्—स्वक् (ढ.)
,, चित्रकश्चैव–चित्रकौ चव (व)
२५. समूत्रैः सह जर्जराणि–समूत्राणि सजर्जराणि (च.)
,, रुजाघ्नमद्यात्–रुजाघ्नमद्यम (फ.)

गुल्मोदर- ગુલ્મ-ઉદર गुल्म-उदर, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **योनि-** યોનિરોગ योनिरोग, **शुक्रगदे** અને વીર્યરોગ और वीर्यरोग, **मेदः-** મેદ मेद, **कफ-** અને કફના और कफसे, **संसृष्टे** સંસર્ગવાળો युक्त, **अवगाढे** ગંભીર गंभीर, **मारुतरक्ते च** વાતરક્ત वातरक्त, **गृध्रसि-** ગૃધ્રસી गृध्रसी, **पक्षवधादिषु** પક્ષવધ વગેરે पक्षवधादि, **विरेचनार्हेषु** વિરેચનને યોગ્ય विरेचनयोग्य, **वातरोगेषु** વાતરોગ वातरोग, **मेदः-** મેદ मेद, **कफ-** કફ कफ, **पित्तरक्तेन** પિત્ત અને રક્તથી पित्त एवं रक्तसे, **विबद्ध-मार्गे** રોકાઈ ગયેલા માર્ગવાળો रोके गये मार्गवाला, **वाते** વાયુ એઓમાં वायु इनमें, **दोषानुबन्ध-** દોષના અનુબંધ दोषके अनुबंधके, **योगात्** અનુસાર अनुसार **पयसा** દૂધ दूध, **मांसरसैः** માંસરસ मांसरसों, **त्रिफला-रस-** ત્રિફળાના ક્વાથ त्रिफलाकाथ, **यूष-** યૂષ यूष, **मूत्र-** ગોમૂત્ર गोमूत्र, **मदिराभिः वा** કે મદિરા સાથે या मदिराके साथ, **एरण्डजम्** એરંડનું एरण्डका, **तैलम्** તેલ तैल, **प्रशस्तम्** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ २७-२९ ॥

27-29. In gulma, abdominal disease, inguinal swelling, piles, splenic disorder, disorders of misperistalsis, gynecic and seminal disorders, in deep rheumatic conditions associated with vitiation of fat and kapha, and in sciatica and hemiplegia and other disorders of vata wherein purgation is indicated, in such conditions if the course of vata is obstructed by fat, kapha, pitta or blood, it is best to give castor oil mixed with milk, meat-juice or the decoction of the three myrobalans, pulse-soups, cow's urine or madira wine, according to the association of the morbid humor.

तद्वातनुत्स्वभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।
मेदोसृक्पित्तकफोन्मिश्रानिलरोगजित्तस्मात् ३०

बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।
मृदुकोष्ठाल्पबलानां सहभोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१)

इत्युदावर्तचिकित्सा ।

तत् તે એરંડ તેલ यह एरण्ड तैल, **स्वभावात्** સ્વભાવથી स्वभावसे ही, **वातनुत्** વાતહર છે वातनाशक है, **संयोगवशात्** પરંતુ બીજા દ્રવ્યોની સાથે સંયોગને લઈને परन्तु अन्य द्रव्योंके साथ संयोगके कारण, **विरेचनात् च** અને વિરેચન ગુણથી और विरेचन गुणसे, **मेदः-** મેદ मेद, **असृक्-पित्त-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **कफोन्मिश्र-** અને કફથી મિશ્રિત और कफसे मिश्रित, **अनिलरोगजित्** વાતરોગને પણ જીતનાર થાય છે वातरोगको भी जीतनेवाला होता है, **तस्मात्** તેથી इसलिए, **जयेत्** તે ઉક્ત રોગોને જીતે છે वह उक्त रोगोंको जीतता है, **बल-** બલ बल, **कोष्ठ-** કોઠો कोष्ठ, **व्याधिवशात्** અને વ્યાધિ અનુસાર और व्याधिके अनुसार, **आपञ्चपला** વીસ તોલા સુધીની बीस तोले तक, **मात्रा** માત્રા मात्रा, **भवेत्** થાય છે होती है, **मृदु-** મૃદુ मृदु, **कोष्ठ-** કોઠાવાળા कोष्ठवाले, **अल्प-बलानाम्** તથા અલ્પ બળવાળા માટે और कमजोर मनुष्योंके लिए, **तत्** તેનો उसका, **सह-भोज्यम्** ભોજન સાથે જ भोजनके साथ ही, **प्रयोज्यम् स्यात्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ३०-३१ ॥ **इति** આ यह, **उदावर्तचिकित्सा** ઉદાવર્તચિકિત્સા છે उदावर्तचिकित्सा है।

30-31 On account of its natural vata curative action, and on account of its allowing of various combinations and owing to its purgative action, castor oil cures disorders of vata associated with the vitiation of fat, blood, pitta and kapha. Its dose should be upto 20 tolas in the case of patients who are strong and are hard-bowelled and whose morbidity is great, while it should be given mixed with their food in the case of those who are soft-bowelled and of low vitality.

३०. च जयेत्—च तथा (ब.)

Thus has been described the treatment of misperistalsis.

मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-
प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात्
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ ॥ ३२ ॥

व्यायाम- વ્યાયામથી व्यायाम, तीक्ष्णौषध- તીક્ષ્ણ ઔષધથી तीक्ष्ण औषध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, मद्यप्रसंग- મદ્યના પ્રસંગથી मद्यके प्रसंग, नित्यद्रुतपृष्ठयानात् વેગવાન પ્રાણીની પીઠ પર બેસી નિત્ય જવાથી तेज घोड़े आदिके ऊपर सवारी करना, आनूपमत्स्यात् આનૂપ માંસ તથા મત્સ્યના સેવનથી आनूप मांस तथा मत्स्यका सेवन, अध्यशनात् અને ખાધા ઉપર ખાવાથી अध्यशन, अजीर्णात् અને અજીર્ણથી और अजीर्णसे, नृणाम् મનુષ્યોને पुरुषोंको, इह અહીં यहां, अष्टौ આઠ પ્રકારના आठ प्रकारके, मूत्रकृच्छ्राणि મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, स्युः થાય છે होते हैं ॥ ३२ ॥

32. There are eight varieties of dysuria afflicting men as a result of excessive physical exertion, strong medications, continual indulgence in dry wine, mounting fast horses, ingestion of the flesh of wet-land creatures and fishes, taking pre-digestion meals and owing to indigestion.

पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

स्वैः પોતપોતાનાં अपने अपने, निदानैः નિદાનથી હેતુસે, कुपिताः કુપિત થયેલા कुपित, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, अथवा सर्वे मलाः અથવા સર્વ દોષો या सब दोष, बस्तौ कोपम् બસ્તિમાં પ્રકોપ बस्तिमें कुपित, उपेत्य પામીને होकर, मूत्रस्य મૂત્રના मूत्रके, मार्गम् માર્ગને मार्गको, यदा જ્યારે जब, परिपीडयन्ति અતિશય પીડિત કરે છે अतिशय पीड़ित करते हैं, तदा इह ત્યારે तब मनुष्य, कृच्छ्रात् કષ્ટપૂર્વક कष्टसे, मूत्रयति પેશાબ કરે છે मूत्र त्याग करता है ॥३३॥

33. The humors, being provoked by their respective etiological factors individually or all together and reaching the urinary passages, begin to compress them on all sides. When this occurs, the patient urinates with pain, that is, there results dysuria.

तीव्रा रुजो वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३४ ॥

वातात् इह વાયુને લઈ वायुके कारण, वङ्क्षण- મનુષ્યને વંક્ષણ मनुष्यको वङ्क्षण, बस्ति બસ્તિ बस्ति, मेढ्रे તથા શિશ્નમાં तथा मेढ्रमें, तीव्राः તીવ્ર तीव्र, रुजः વેદના થાય છે रुजा होती है, स्वल्पम् અને તે થોડા થોડા और वह थोड़ा थोड़ा, मुहुः તેમજ વારંવાર और बारबार, मूत्रयति પેશાબ કરે છે मूत्र त्याग करता है, पित्तात् इह પિત્તને લઈને पित्तसे, पीतम् મનુષ્ય પીળો मनुष्य पीला, सरक्तम् રક્તસહિત रक्तके साथ, सरुजम् વેદનાસહિત दर्दके साथ, सदाहम् દાહયુક્ત दाहके साथ, कृच्छ्रात् મુશ્કેલીથી कष्टसे, मुहुः અને વારંવાર और बारबार, मूत्रयति પેશાબ કરે છે मूत्रत्याग करता ॥ ३४ ॥

34. In a condition of provoked vata, there will be acute pain in the groin, hypogastric region and genitals; and the patient passes frequently scanty quantities of urine. In a

३४. रुजो- हि रुग् (ग.)

condition of provoked pitta, the patient passes frequently yellow or reddish urine accompanied with pain and burning, and with difficulty.

बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
द्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

कफमूत्रकृच्छ्रे કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં कफजन्य मूत्र-कृच्छ्रमें, सलिङ्गस्य શિશ્ન मेढ्र, बस्तेः અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, गुरुत्वशोथौ ભારેપણું અને સોજો થાય છે भारीपन और शोथ, मूत्रम् सपिच्छम् તેમજ મૂત્ર પિચ્છાયુક્ત થાય છે एवं मूत्र पिच्छायुक्त होता है, सन्निपातात् तु સન્નિપાતને લઈને सन्निपातके कारण, सर्वाणि रूपाणि બધાંય લક્ષણો सब लक्षण, भवन्ति થાય છે होते हैं, तत् તે वह, कृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्र-कृच्छ्र, कृच्छ्रतमम् સૌથી અધિક કષ્ટસાધ્ય છે सबसे अधिक कष्टसाध्य है ॥ ३५ ॥

35. In a condition of dysuria due to kapha there will be heaviness and swelling of the bladder and the phallus, and the patient passes slimy urine. In a condition of dysuria due to tridiscordance there appear all these symptoms together. This is the most formidable type of dysuria.

विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३६ ॥

यदा જ્યારે जब, पवनः વાયુ वायु, बस्तिगतम् બસ્તિમાં રહેલા बस्तिमें पहुंचे, सशुक्रम् વીર્યસહિત शुक्रके साथ, सपित्तम् मूत्रम् તથા પિત્તસહિત મૂત્રને और पित्तके साथ मूत्रको, कफम् वा કે કફને या कफको, विशोषयेत् શોષી લે છે शुष्क करता है, तदा तु ત્યારે तब, गोः पित्तेषु ગાયના પિત્તથી गायके पित्तसे, रोचना इव જેમ ગોરોચન થાય છે તેમ जैसे गोरोचना बनती है वैसे, क्रमेण ક્રમે ક્રમે क्रमशः, अश्मरी અશ્મરી अश्मरी, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न हो जाती है ॥ ३६ ॥

36. If the vata dries up the urine in the bladder along with the semen, pitta and kapha then gradually a calculus is formed, just as a gall-stone is formed from the bile of the cow.

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या
श्लक्ष्णा त्रिपुट्यप्यथवाऽपि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्ध्वा
मूत्रं रुजं तस्य करोति बस्तौ ॥ ३७ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिः કદમ્બના ફૂલ જેવી આકૃતિવાળી कदम्बके फूलकीसी आकृतिवाली, अश्मतुल्या श्लक्ष्णा પાણા જેવી લીસી पत्थर जैसी चिकनी, त्रिपुटी अपि ત્રણ પુટવાળી तीन पुटवाली, अथवा अपि मृद्वी અથવા મૃદુ અશ્મરી या मुलायम अश्मरी, मूत्रस्य જો મૂત્રના यदि मूत्रके, मार्गम् उपैति चेत् માર્ગમાં આવી પડે છે તો मार्गमें पहुंचे तो, मूत्रम् તે મૂત્રને वह मूत्रको, रुद्ध्वा રોકીને रोककर, तस्य તેની उसकी, बस्तौ બસ્તિમાં बस्तिमें, रुजम् વેદના रुजा, करोति કરે છે उत्पन्न करती है ॥ ३७ ॥

37. This calculus is just like a stone and may be of the appearance of either kadamba flower (mulberry or oxalate stone) or it may be a smooth and three layered stone (uric acid stone) or a soft stone (phosphatic stone). If it passes into the urinary passage, it causes obstruction, in the passage of urine and produces pain in the course of the urinary tract.

ससेवनीमेहनबस्तिशूलं
विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।
मृद्नाति मेढ्रं स तु वेदनार्तो
मुहुः शकृन्मुञ्चति मेहते च ॥३८॥

सः તે રોગી वह रोगी, ससेवनी- સેવની सेवनी, मेहन- શિશ્ન मेहन, बस्ति- તથા બસ્તિમાં और बस्तिमें, शूलम् શૂલસહિત शूलसहित, विशीर्णधारम् च ત્રુટક ધારે रुक रुक कर, मूत्रम् પેશાબ मूत्रको, करोति કરે છે त्याग करता है, वेदनार्तः तु અને વેદનાથી પીડાઈને और वेदनासे पीडित होनेके कारण, मेढ्रम् શિશ્નને मेढ्रको, मृद्नाति ચોળે છે मलता है, मुहुः તથા વારંવાર तथा बार बार, शकृत् मुञ्चति મલોત્સર્ગ કરે છે मलत्याग करता है, मेहते च તેમજ પેશાબ કરે છે एवं मूत्रोत्सर्ग करता है ॥ ३८ ॥

38. It causes pain in the perinium, phallus and hypogastric region and the stream of the urine gets split. Being afflicted with pain, he squeezes the phallus and frequently passes feces and urine.

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सासृक्
तस्याः सुखं मेहति च च्यपायात् ।
एषाऽश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः
स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥३९॥

क्षोभात् क्षते અશ્મરીના ક્ષોભથી क्षत थतां अश्मरीके क्षोभसे क्षत होने पर, इह सासृक् તે લોહીસહિત रक्तयुक्त, मूत्रयति પેશાબ કરે છે मूत्र त्यागता है, तस्याः च्यपायात् અને મૂત્રમાર્ગથી તે ખસી જતાં और अश्मरीके मूत्रमार्गसे हट जाने पर, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक, मेहति च પેશાબ કરે છે मूत्रत्याग करता है, एषा આ यह, अश्मरी અશ્મરી अश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः વાયુથી ભાંગીને ભુક્કો થતાં वायुसे छिन्न भिन्न हो कर चूर्णरूपमें, मूत्रपथात् મૂત્રમાર્ગથી मूत्रमार्गसे, क्षरन्ती ઝરતી निकलती हुई, शर्करा स्यात् શર્કરા કહેવાય છે शर्करा कहाती है ॥ ३९ ॥

39. He passes urine mixed with blood if there is ulceration due to the movement of stone, and when the stone passes down, he passes urine happily. This stone, when broken up by vata, forms sand which passes out through the urinary passage.

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः
प्रवर्तते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।
स्याद्वेदना वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे
तस्यातिशूलं वृषणातिवृत्ते ॥४०॥
शुक्रेण संरुद्धगतिप्रवाहो
मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।
तमण्डयोः स्तब्धमिति ब्रुवन्ति
रेतोऽभिघातात् प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ॥४१॥)

रेतोऽभिघात- વીર્યના વિઘાતથી शुक्रके वेगके रुकनेसे, अभिहतस्य પીડાયેલ पीडित, यस्य જે जिस, पुंसः तु પુરુષને पुरुषको, मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, प्रवर्तते થાય છે होता है, तस्य તેને उसे, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, मेढ्रे અને શિશ્નમાં और मेढ्रमें वेदना વેદના થાય છે वेदना होती हैं, वृषणातिवृत्ते અને વૃષણો મોટા થવાથી और वृषणोंके बढ़नेसे, अतिशूलम् અતિશય શૂળ अत्यन्त शूल, स्यात् થાય છે होता है, शुक्रेण વીર્યથી शुक्रसे, संरुद्ध-गतिप्रवाहः માર્ગ તથા પ્રવાહ રોકાઈ જવાથી मार्ग तथा प्रवाह रुक जानेके कारण, सः તે મનુષ્ય वह पुरुष, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી कष्टसे, मूत्रम् પેશાબ मूत्र, विमुञ्चति કરે છે त्याग करता है, तम् તેને उसको, अण्डयोः અંડમાં अंडोंमें, स्तब्धम् इति स्तब्ध स्तब्ध, ब्रुवन्ति કહે છે कहते हैं, रेतोऽभिघातात् અને તેને વીર્યના વિઘાતથી થયેલ और

३८. मेहते-वेपते (प. द. ब. ब.)

४०. यस्य-तस्य (ब.)
,, प्रवर्तते यस्य-प्रवर्ततेऽत्र तस्य (ब.)

उसे शुक्रके विघातसे उत्पन्न, कृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, प्रवदन्ति કહે છે कहते हैं ॥ ४०-४१ ॥

40-41. In dysuria which occurs in a man consequent upon his being afflicted with the obstruction of semen, there will be pain in the groin bladder, phallus, and great and painful enlargement of the testes. He passes urine with difficulty as its flow is obstructed by semen. It is called the cirrhotic condition of the testes. This kind of dysuria is said to occur owing to obstruction of semen

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथग्वा
मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्व्याहतं मेहनबस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं कुरुते विबद्धम् ॥४२॥
स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च
तुद्येत बस्तिर्वृषणौ च तस्य ।

पृथक् पृथक् वा જુદા જુદા અથવા पृथक् पृथक् या, मूत्राशयस्थाः મૂત્રાશયમાં રહેલા मूत्राशयमें स्थित, मलाः च एव બધાય દોષો सब दोष, शुक्रम् વીર્યને शुक्रको, प्रतिवारयन्ति અટકાવે છે रोकते हैं, व्याहतम् અટકેલું रुका हुआ, तत् તે वह, मेहनबस्तिशूलम् શિશ્ન અને બસ્તિમાં શૂલ मूत्रेन्द्रिय और बस्तिमें शूल, सशुक्रम् તથા વીર્યસહિત तथा शुक्रसहित, मूत्रम् મૂત્રને मूत्रको, विबद्धम् कुरुते વિબંધ કરે છે रोकता है, तस्य તેની उसकी, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, स्तब्धः च સ્તબ્ધ स्तब्ध, शूनः સોજાવાળી शोफयुक्त, भृशवेदनः ખૂબ વેદનાયુક્ત अत्यन्त वेदनायुक्त, तुद्येत च तथा સોઈ ભોંકાયા જેવી વ્યથાવાળી થાય છે तथा सुई चुभने जैसी पीडावाली होती है, वृषणौ च અને અંડોમાં પણ બસ્તિ જેવાં જ સ્તબ્ધતા વગેરે થાય છે और अंडोंमें भी बस्तिके सदृश ही स्तब्धता आदि होते हैं ॥ ४२½ ॥

42-42½. If morbid humors lodged in the urinary tract, separately or together obstruct the passage of semen, there will be pain in the phallus and bladder, and retention of urine and semen. The bladder and testes become indurated, swollen and very painful.

क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोपितं बस्तिगतं विबद्धम् ॥४३॥
तीव्रार्ति मूत्रेण सहाश्मरीत्व-
मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आध्माततां विन्दति गौरवं च
बस्तेर्लघुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥४४॥
इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

क्षताभिघातात् ક્ષતથી, અભિઘાતથી क्षतसे, चोट लगनेसे, क्षयात् वा કે ધાતુક્ષયથી या धातुक्षयसे, प्रकोपितम् પ્રકુપિત થયેલું प्रकुपित, विबद्धम् અને વિબંધ પામેલું और विबद्ध हुआ, बस्तिगतम् બસ્તિગત बस्तिमें स्थित, तीव्रार्ति તીવ્ર વેદના કરતું तीव्र रुजायुक्त, क्षतजम् રક્ત रक्त मूत्रेण सह મૂત્રની સાથે मूत्रके साथ, अश्मरीत्वम् आयाति અશ્મરી બની જાય છે अश्मरीरूप बन जाता है; तस्मिन् च તે રક્તનો उस रक्तके, अतिसंचिते અતિશય સંચય થતાં अति संचित हो जाने पर, आध्माततां गौरवम् च विन्दति બસ્તિ ફૂલી જાય છે તથા ભારે થાય છે बस्ति फूल जाती है और भारी होती है, अस्मिन् विनिःसृते અને એ નીકળી જતાં और इसके निकल जाने पर, बस्तेः लघुत्वम् च બસ્તિ હલકી બની જાય છે बस्तिमें हलकापन होता है ॥ ४३-४४ ॥ इति આ यह, मूत्रकृच्छ्रनिदानम् મૂત્રકૃચ્છ્રનિદાન છે मूत्रकृच्छ्रनिदान है ।

४२. मूत्राशयस्थाः—मूत्रायनस्थाः (ध. फ.)
,, कुरुते विबद्धम्—हि करोति बद्धम् (ध.)
,, तद्व्याहतं—तद्व्याहते (ध.)
,, विबद्धम्—विबद्धम् (ध.).

४३. क्षताभिघातात्—क्षताद्विघातात् (फ.)
४४. सहाश्मरीत्वमायाति—सहाल्पमल्पमायाति (क. ग. त)

43-44. The blood, that is provoked by lesions or trauma or by emaciation, gets lodged and obstructed in the bladder and comes out with the urine causing severe pain; or, if it accumulates much in the bladder, it gets formed into a stone and causes distension a d heaviness. When it is discharged, the bladder becomes light. Thus has been described the pathology of dysuria.

वातजमूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा—

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहबस्ति-
स्नेहोपनाहोत्तरबस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान्
दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥४५॥

अनिलमूत्रकृच्छ्रे વાતજન્ય મુત્રકૃચ્છ્રમાં वातजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, अभ्यञ्जन- અભ્યંગ अभ्यंग, स्नेह- સ્નેહપાન. स्नेहपान, निरूहबस्ति- નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, स्नेहोपनाह- સ્નિગ્ધ ઉપનાહ स्निग्ध उपनाह, उत्तरबस्ति- ઉત્તરબસ્તિ उत्तरबस्ति, सेकान् પરિષેક परिषेक, स्थिरादिभिः તથા સ્થિરા વગેરે और लघु पंचमूलादि, वातहरैः च વાતહર દ્રવ્યોથી वातहर द्रव्योंसे, सिद्धान् रसान् च સિદ્ધ કરેલ માંસરસ सिद्ध किये मांसरस, दद्यात् આપવા देवे ॥ ४५ ॥

45. In condition of dysuria due to vata, innuction, unctuous and evacuative enemata, unctuous poultices, urethral douche and affusion prepared with the tick-trefoil group of drugs and other vata-curative articles should be administered.

४५, स्नेहो–स्वेदो (ग, च.)
,, दद्यात्–कुर्यात् (ङ.)

पुनर्नवादिमिश्रकस्नेहः—

पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः
पत्तूरवृश्चीरबलाश्मभिद्भिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोल-
यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥४६॥
तैलं वराहर्क्षवसा घृतं च
तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाऽऽशु प्रतिहन्ति पीतं
शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥४७॥

पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, एरण्ड- એરંડો एरंड, पत्तूर- લોંપડી सिरिशतावरीभिः શતાવરી शतावरी, याली, वृश्चीर- ધોળી સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, बला- બલા बला, अश्मभिद्भिः પાષાણભેદ पाषाणभेद, द्विपञ्चमूलेन દશમૂળ दशमूल, कुलत्थ- કળથી कुलथी, कोल- બોર बेर, यवैः च અને જવ સાથે और जौ इनसे, तोयोत्कथिते પાણી નાખી ઉકાળેલા जलमें बनाये, कषाये કવાથમાં कषायमें, तैलम् તેલ तैल, वराह- વરાહની ચરબી सूअरकी चर्बी, ऋक्षवसा અને રીંછની ચરબી और भालूकी चर्बी, घृतम् च અને ઘી और घृत, तैः एव તે જ ઉપર કહેલી વસ્તુઓના उन्हीं पूर्वोक्त द्रव्योंके, कल्कैः કલ્કથી कल्कसे, लवणैः च અને લવણોથી और नमकसे, साध्यम् સિદ્ધ કરવાં सिद्ध करे, मात्रया માત્રાસર योग्य मात्रामें पीतम् પીવાથી पिया हुआ, तत् તે સ્નેહ वह स्नेह, शूलान्वितम् શૂલયુક્ત शूलयुक्त, मारुतमूत्रकृच्छ्रम् વાયુજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રને वातजन्य मूत्रकृच्छ्रको, आशु જલદીથી शीघ्र, प्रतिहन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The mixed unction made of oil, the fat of hog and bear and ghee prepared in the decoction of hog weed, castor, climbing asparagus, coxcomb, white hogweed and heart-leaved sida and indian rockfoil along with decaradices, horsegram, jujube and barley, adding the paste of the same drugs and the pentad of

salts, when taken in proper dose quickly subdues painful dysuria due to vata.

एतानि चान्यानि वरौषधानि
पिष्टानि शस्तान्यपि चोपनाहे ।
स्युर्लाभतस्तैलफलानि चैव
स्नेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥४८॥

पिष्टानि ખાંડેલાં पीसे हुए, एतानि આ ये, अन्यानि च અને બીજાં और अन्य, वरौषधानि શ્રેષ્ઠ ઔષધો श्रेष्ठ औषध, स्नेहाम्लयुक्तानि તેમજ સ્નેહ તથા અમ્લ દ્રવ્યોની સાથે एवं स्नेह और अम्ल द्रव्यके साथ, लाभतः જે મળી શકે તે जो मिल सके वे, तैलफलानि च एव તેલી બિયાં तैलफल, सुखोष्णवन्ति નવશેકાં હોય ત્યારે सुहाते हुए गरम होने पर, उपनाहे च अपि ઉપનાહમાં उपनाहके लिए, शस्तानि પ્રશસ્ત प्रशस्त, स्युः છે हैं ॥ ४८ ॥

48. These and other effective drugs, ground into powder, are recommended as poultices; as also whatever oil seeds are available be used, mixed with unctuous and acid articles and in genially warm condition.

पित्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
ग्रैष्मो विधिर्बस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥४९॥

पित्तप्रभवेषु પિત્તજન્ય पित्तजन्य, कृच्छ्रेषु મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, शिशिराः શીતળ शीतल, सेकावगाहाः પરિષેક, અવગાહ सेक, अवगाहन, प्रदेहाः અને પ્રદેહ और प्रदेह, ग्रैष्मः ગ્રીષ્મ ઋતુને માટે કહેલ ग्रीष्म ऋतुकी, विधिः વિધિ विधि, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, विदारी- વિદારીકંદ विदारी, इक्षुरसैः શેરડીનો રસ ईखका रस, घृतैः च અને ઘી સાથે और घीसे, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, पयः- દૂધનો પ્રયોગ दूधका प्रयोग, विरेकाः અને વિરેચન और विरेचन, कार्याः કરવાં જોઈએ करे ॥ ४९ ॥

49. Cold affusion, immersion bath and applications, the cooling summer-regimen, enemata, milk, purgation, the juice of grapes, white yam, and sugarcane, and ghee are to be given in condition of dysuria born of pitta.

शतावर्यादिक्वाथः—

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-
विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां
युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥५०॥

पैत्तिक- પિત્તજન્ય पित्तजन्य, मूत्रकृच्छ्री મૂત્રકૃચ્છ્રવાળાએ मूत्रकृच्छ्रका रोगी, शतावरी- શતાવરી शतावर, काश- કાશ काश, कुश- કુશ कुश, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, विदारी- વિદારીકન્દ विदारी, शालि- શાળ शालि, इक्षु- શેરડી ईख, कशेरुकाणाम् અને કશેરુકના और कसेरु इनके, सुशीतम् સારી પેઠે શીતલ अत्यन्त शीतल, क्वाथम् ક્વાથને क्वाथको, मधुशर्कराभ्याम् મધ અને સાકરથી मधु और चीनीसे, युक्तम् મિશ્રિત કરી मिश्रितकर पिबेत् પીવો જોઈએ पीवे ॥ ५० ॥

50. Climbing asparagus, thatch grass, sacrificial grass, small caltrops, white yam, sali rice, sugarcane and rushnut—these, made into a cold decoction and mixed with honey and sugar, should be taken as potion by one suffering from dysuria of pitta type.

कतिपययोगाः—

पिबेत् कषायं कमलोत्पलानां
शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः ।

४८. पिष्टानि–सर्वाणि (ग. च. म. य.)
४९. कार्याः–सेव्याः (ग.)

दण्डेरकाणामथवाऽपि मूलं
पूर्वेण कल्पेन तथाऽम्बु शीतम् ॥५१॥

कमलोत्पलानाम् કમલ તથા ઉત્પલનો कमल तथा उत्पलका, अथवा અથવા या, शृङ्गाटकानाम् શીંગોડાંનો सिंघाडेका, विदार्याः અથવા વિદારીકંદનો अथवा विदारीकन्दका, कषायम् ક્વાથ क्वाथ, अथवा अपि અથવા તો या, दण्डेरकाणाम् દંડેરકાના दंडेरकाके, मूलम् મૂળનો ક્વાથ मूलका क्वाथ, शीतम् અથવા શીતળ या शीतल, अम्बु જલ जल, पूर्वेण અગાઉ કહેલ पूर्वोक्त, कल्पेन વિધિથી विधिसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ५१ ॥

51. The decoction of lotus and blue water-lily, or of water chest-nut or white yam or roots of elephant grass. prepared in the aforesaid manners, should be taken; or simple cold water may be taken.

एर्वारुबीजादियोगः—

एर्वारुबीजं त्रपुषात् कुसुम्भात्
सकुङ्कुमः स्याद्वृषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥५२॥

एर्वारुबीजम् કાકડીનાં બીજ ककडीके बीज, त्रपुषात् ત્રપુષનું બીજ खीरेके बीज, कुसुम्भात् કસુંબાનાં બીજ कुसुम्भके बीज, सकुङ्कुमः કેસર केशर, वृषकः च અને અરડૂસો और अडूसा, द्राक्षारसेन દ્રાક્ષના ક્વાથ સાથે मुनक्केके कषायके साथ, पेयः પીવા पीने चाहिए, अश्मरिशर्करासु અશ્મરી, શર્કરા अश्मरी, शर्करा, सर्वेषु અને સર્વ और सब प्रकारके, कृच्छ्रेषु च મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, एषः આ યોગ यह योग, प्रशस्तः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ५२ ॥

52. The seeds of phut cucumber, common cucumber and safflower mixed with saffron and vasaka, taken with grape juice, prove beneficial in condition of stone, gravel and all kinds of dysuria.

एर्वारुबीजं मधुकं सदारु
पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।
दार्वीं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥५३॥

पैत्ते પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં पित्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, एर्वारुबीजम् કાકડીનાં બીજ ककडीके बीज, सदारु દેવદાર देवदारु, मधुकम् અને જેઠીમધ और मुलहठी, तण्डुलधावनेन ચોખાના ધોણ સાથે इनको चावलके धोवनसे, पिबेत् પીવી पीवे तथा एव તે જ પ્રમાણે वैसे ही, पित्तकृते પિત્તજન્ય पित्तजन्य, कृच्छ्रे तु મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, समाक्षिकाम् મધસહિત मधुयुक्त दार्वीम् દારુહળદર दारुहल्दीको, आमलकीरसेन આમળાના ક્વાથ સાથે પીવી आवलोंके क्वाथसे पीवे ॥५३॥

53. The seeds of phut cucumber, liquorice and deodar should be taken with rice-water, in condition of dysuria of pitta type. Similarly indian berberry should be taken with the juice of emblic myrobalan and honey in dysuria of the pitta type.

कफजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा —

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं
स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।
तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥५४॥

कफमूत्रकृच्छ्रे કફજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં कफजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, क्षार- ક્ષાર ક્ષાર, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, औषधम् ઔષધ औषध, अन्नपानम्

५१. दण्डेरकाणाम्—दण्डोत्पलानाम् (क. ड. ग. द. ध. फ.)
,, तथाऽम्बु शीतम्—तथा सुशीतम् (व. ब.)

५२. सकुङ्कुमः—सकुङ्कुमात् (क.)

५३. सदारु—सदार्वि (ध.)

तथा अन्नपान तथा अन्नपान, स्वेदः स्वेदन स्वेदन, यवान्नम् जवनुं अन्न यवान्न, वमनम् वमन वमन, निरूहाः निरूहबस्ति निरूहवस्ति, तक्रम् छाश तक्र, तिक्तौषध- अने तिक्त औषधिथी और तिक्त औषधियोंसे, सिद्ध- तैलम् सिद्ध करेल तेलनां सिद्ध तैलके, अभ्यङ्गपानम् अभ्यंग अने पान हितकर छे अभ्यङ्ग और पान हितकर हैं ॥ ५४ ॥

54. Alkali, hot and acute drugs, eats and drinks, sudation, barley-diet, emesis and evacuative enemata, potion of butter milk, inunction and potion of oil medicated with bitter drugs—these are beneficial in dysuria of the kapha type.

व्योषादिचूर्णम्—

व्योषं श्वदंष्ट्रात्रुटिसारसास्थि
कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिबेत् त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या
रसेन कैडर्यरसेन वाऽपि ॥५५॥

कोलप्रमाणम् अर्धा तोला जेटलुं आवे तके प्रमाणमें, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु श्वदंष्ट्रा गोखरु गोखरू त्रुटि- नानी एलची छोटी इलायची, सारसास्थि अने सारस पक्षीनुं हाडकुं एओना चूर्णने और सारस पक्षीकी हड्डी इनके चूर्णको, मधुमूत्रयुक्तम् मध अने मूत्र साथे मधु और मूत्रके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, क्षौद्रयुताम् अथवा मधयुक्त अथवा मधुयुक्त, त्रुटिम् नानी एलचीनुं चूर्ण छोटी इलायचीका चूर्ण, कदल्याः केळना केलेके, रसेन रस साथे रसके, कैडर्यरसेन वा अपि अथवा मीठा लीमडाना रस साथे पीवुं या मीठे निम्बके रसके साथ पीवे ॥ ५५ ॥

55. In the condition of dysuria of kapha type the three spices, small caltrops, cardamom and the bones of sarasa bird each taken 1/2 tola and mixed with honey and cow's urine may be taken or cardamom mixed with honey and the juice of plaintain or curry neem may be taken.

तक्रेण युक्तं शितिवारकस्य
बीजं पिबेत् कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥५६॥

कृच्छ्र- विनाश- हेतोः मूत्रकृच्छ्रना विनाश माटे मूत्रकृच्छ्रके नाशके लिए, तक्रेण युक्तम् छाश साथे तक्रसे युक्त, शितिवारकस्य खेपटीना सिरियालके, बीजम् बीज बीज, पिबेत् पीवां पीवे, तथा तथा तथा, कफमूत्र- कृच्छ्रे कफजन्य मूत्रकृच्छ्रमां कफजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, प्रवाल- चूर्णम् प्रवालचूर्ण प्रवालका चूर्ण, तण्डुलधावनेन चोखाना धोवण साथे चावलके धोवनके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ५६ ॥

56. Or, the seeds of coxcomb mixed with butter-milk should be taken as potion for the cure of dysuria. Similarly, one should drink the powder of coral mixed with rice-water, in dysuria of the kapha type.

सप्तच्छदादियवागूः क्वाथः वा—

सप्तच्छदारग्वधकेबुकैला-
धवं करञ्जं कुटजं गुडूचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं
सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥५७॥

सप्तच्छद- सातवण सतिवन, आरग्वध- गरमाळो अमलतास, केबुक- केबुक केबुक, एला- नानी एलची छोटी इलायची, धवम् धावडो धव, करञ्जम् करंज ठीठहरी, कुटजम् कडो कोरैयाकी छाल, गुडूचीम् अने गळोने और गिलोय इनको, जले जळमां जलमें पक्त्वा पकावीने पकाकर, तेन तेना सिद्ध करेली उनसे सिद्ध,

५५. त्रुटिसारसास्थि—क्रिमिसारसास्थि (ग.)
,, ,, —कृमिसारसास्थि (घ.)

५६ कृच्छ्रविनाशहेतोः—कृच्छ्रविघातहेतोः (घ. ब.)

यवागूम् यवागू यवागू, पिबेत् पीवी पीवे, मधुसंयुतम् અથવા મધ સાથે अथवा मधुयुक्त, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, कषायम् वा ક્વાથ कषायको, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ५७ ॥

57. Dita bark, purging cassia, Kebuka, cardamom, crane-tree, indian beech, kurchi seeds and guduch are to be decocted in water and a gruel prepared in it and taken or the decoction may be taken mixed with honey.

सान्निपातिकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पवने तु बस्तिः ॥५८॥
इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

त्रिदोषप्रभवे तु ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં त्रिदोषोत्पन्न मूत्रकृच्छ्रमें वायोः વાયુના वायुके, स्थानानुपूर्व्या સ્થાનક્રમને અનુસાર स्थानके अनुक्रमसे, प्रसमीक्ष्य બરાબર જોઈને अच्छी प्रकार देखकर, सर्वम् कार्यम् સઘળી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ सब चिकित्सा करे, त्रिभ्यः ત્રણેમાં तीनोंमें, कफे अधिके કફ અધિક હોતાં कफ अधिक होने पर, प्राक् પહેલાં प्रथम, वमनम् स्यात् વમન કરાવવું वमन करावे, पित्ते પિત્ત અધિક હોતાં पित्त अधिक होने पर, विरेकः પ્રથમ વિરેચન દેવું प्रथम विरेचन देवे, पवने तु અને વાયુ અધિક હોતાં और वायु अधिक होने पर, बस्तिः પ્રથમ બસ્તિ દેવી प्रथम बस्ति देवे ॥ ५८ ॥ इति આ यह, मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा મૂત્રકૃચ્છ્રચિકિત્સા છે मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा है ।

58. In conditions of tridiscordance where all three humors are equally provoked, the treatment of vata should be undertaken first. If the kapha is the predominant humor, emesis should be undertaken first, and if pitta, purgation; and if the vata is predominant, enema should be administered. Thus has been described the therapeutics of dysuria.

अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

क्रिया हिता याऽश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥५९॥

यथा एव જે પ્રમાણે जिस प्रकार, कफानिलाभ्याम् કફ અને વાયુથી થયેલ कफजन्य और वातजन्य, इह कृच्छ्रे આ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ચિકિત્સા છે તે પ્રમાણે इस मूत्रकृच्छ्रमें चिकित्सा है उस प्रकार, अश्मरीशर्कराभ्याम् અશ્મરી અને શર્કરાથી થયેલ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં अश्मरी और शर्करासे उत्पन्न मूत्रकृच्छ्रमें, या તે वह, हिता हितकर हितकर, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए अश्मरीभेदन- અશ્મરીને તોડવા अश्मरीको तोडने, पातनाय કે કાઢી નાખવા या निकालनेके लिए, विशेषयुक्तम् વિશેષ ચિકિત્સાથી યુક્ત विशेष चिकित्सासे युक्त सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, कर्म ચિકિત્સા चिकित्साको, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ५९ ॥

59. In the condition of stone or gravel in the urinary tract, the treatment indicated in the condition of dysuria due to kapha and vata is beneficial. Hear now the successful method of treatment for the dissolution and expulsion of the stone in the urinary tract.

पाषाणभेदादि चूर्णं घृतं वा—

पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंस्राखराश्वादितिवारकाणा-
मेर्वारुकाणां त्रपुसस्य बीजम् ॥६०॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं
स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च ।

६०. खराश्वा—खराह्वा (ह. च)

चूर्णं पिबेदश्मरिभेदपक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥६१॥

पाषाणभेदम् પાષાણભેદ पाषाणभेद, वृषकम् વૃષ वासा, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, पाठा- કાળીપાટ पाढ़ी, अभया- હરડે हरड, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, शटी- કપૂરકાચલી कचूर, निकुम्भाः નિકુંભ निकुंभ, हिंस्रा-બેઠી ભોરીંગણીનાં બીજ कटेरीके बीज, खराश्वा- ખરાશ્વા अजवायन, शितिवारकाणाम् લોપડીનાં બીજ सिरियालीके बीज, एर्वारुकाणाम् કાકડીનાં બીજ ककडीके बीज, त्रपुषस्य તથા ત્રપુષનાં खीरेके, बीजम् બીજ बीज, उपकुञ्चिका કાળી જીરી काला जीरा, सवेतसाम्लम् અમ્લવેતસ अम्लवेतस, हिङ्गु હિંગ हींग, द्वे बृहत्यौ બન્ને ભોરીંગણીઓ कटेरी, बनभाटा, हपुषा હાઉબેર हाऊबेर, वचा च અને વજ और वच, स्यात् લેવાં लेवे, चूर्णम् એના ચૂર્ણને इनके चूर्णको, पिबेत् પીવું पीवे, तैः તેઓની સાથે इनके साथ, गोमूत्रचतुर्गुणम् ચારગણા ગોમૂત્રમાં चौगुने गोमूत्रमें, अश्मरिभेदपक्वम् અશ્મરિ તોડવા માટે પકાવેલું अश्मरीको तोडनेके लिए पकाया हुआ, सर्पिः च ઘી પીવું घी पीवे ॥६०-६१॥

60-61. Indian rock-foil, vasaka, small caltrops, patha, chebulic myrobalan, the three spices, long zedoary, red physic nut, yellow-berried nightshade, celery, coxcomb, seeds of phut cucumber and common cucumber, black cumin seed, asafetida, common sorrel, yellow-berried nightshade, indian nightshade, common juniper and sweet flag—the powder of these or the ghee prepared of the above drugs and four times the quantity of cow's urine, should be taken for dissolving the calculus.

अन्ये योगाः—

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुबूकात्
क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥६२॥

श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, इक्षुरक- એખરો तालमखाना, उरुबूकात् એરંડો एरंड, बृहतीद्वयात् च અને બન્ને ભોરીંગણીનાં और दोनों (छोटी और बड़ी) कटेरीकी, मूलम् મૂળ जड़, क्षीरेण દૂધની સાથે दूधके साथ, पिष्टम् પીસી पीसकर, मधुरेण दध्ना મધુર દહીંની સાથે मीठी दहीमें, आलोड्य ઘોળીને घोलकर, अश्मरिभेदनाय અશ્મરી તોડવા માટે अश्मरी तोडनेके लिए, सप्त સાત સાત, दिनानि દિવસ સુધી दिनतक, पेयम् પીવાં पीवे ॥ ६२ ॥

62. The roots of small caltrops, long leaved barleria and red flowered castor, yellow berried nightshade and indian nightshade pasted with milk and mixed with sweet curds and taken for seven days dissolve calculus.

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फल्गुप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।
क्षीराम्बुमद्येक्षुरसैः सुपिष्टं
पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥६३॥

सदर्भपुष्पाः દર્ભનાં ફૂલ दाभके पुष्प, पुनर्नवा- સાટોડી पुनर्नवा, अयः- લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, रजनी- હળદર हल्दी, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, फल्गु- ફલ્ગુ गूलर, प्रवालाः અને પ્રવાલચૂર્ણને और प्रवालचूर्णको, क्षीर- દૂધ दूध, अम्बु- જલ जल, मद्य- મદ્ય मद्य, इक्षुरसैः અને શેરડીના રસ સાથે और ईखके रसके साथ, सुपिष्टम् પીસીને पीसकर, अश्मरि- અશ્મરી अश्मरी, शर्करासु तथा શર્કરામાં तथा शर्करामें, पेयम् भवेत् પીવાં જોઈએ पीना चाहिए ॥ ६३ ॥

६१. अश्मरिभेदपक्वं—अश्मरिभेदि पक्वं (ब.)
" " —अश्मरिभिद्विपक्वं (क.)
६२. बृहतीद्वयाच्च—बृहतीद्वयं च (ब.)

६३. पुनर्नवायोरजनी—पुनर्नवायो रजसी (क.)
" सुपिष्टं पेयं भवेदश्मरिशर्करासु—प्रपेयाः कृच्छ्रेषु मूत्राश्मरिशर्करासु (क.)

63. Hog's weed, iron, turmeric, small caltrops, common fig, coral and blossoms of sacrificial grass are to be well pasted with milk, water, wine and sugar-cane juice and taken as potion in condition of stone or gravel in the urinary tract.

त्रुट्यादिचूर्णम्—

त्रुटिं सुराह्वं लवणानि पञ्च
यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य बीज-
मेर्वारुबीजं त्रपुषस्य बीजम् ॥६४॥

चूर्णीकृतं चित्रकहिङ्गुमांसी-
यवानितुल्यं त्रिफलाद्विभागम् ।
अम्लैरशुक्तै रसमद्ययूषैः
पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥६५॥

त्रुटिम् नानी એલચી छोटी इलायची, सुराह्वम् દેવદાર देवदार, पञ्च પાંચેય पांचों, लवणानि લવણ नमक, यवाग्रजम् યવક્ષાર यवक्षार, कुन्दुरुक- કુન્દુરુ कुंदुरु, अश्मभेदौ પાષાણભેદ पाषाणभेद, कम्पिल्लकम् કંપીલો कमीला, गोक्षुरकस्य ગોખરુનાં गोखरूके, बीजम् બીજ बीज, एर्वारुबीजम् કાકડીનાં બીજ ककड़ीके बीज, त्रपुषस्य અને ત્રપુષના और खीरेके, बीजम् બીજ बीज, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, हिङ्गु- હિંગુ हींग, मांसी- જટામાંસી जटामांसी, यवानि- અજમો अजमोदा, तुल्यम् એઓના સમાન ભાગનું इनके समान भागका, त्रिफला-द्विभागम् અને ત્રિફલાના બે ભાગનું और त्रिफलाके दो भागका, चूर्णीकृतम् ચૂર્ણ કરીને चूर्ण लेकर, अशुक्तैः शुक्त सिवायना शुक्तको छोड़कर, अम्लैः અમ્લ अम्ल, रसमद्ययूषैः માંસરસ, मद्य अथवा યૂષ સાથે मांसरस, मद्य अथवा यूषके साथ, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अश्मरिभेदन-अर्थम् અને અશ્મરી તોડવા માટે और अश्मरीको तोड़नेके लिए, पेयम् हि પીવું જોઈએ पीवे ॥६४-६५॥

64-65. Cardamom, deodar, the five salts, barley alkali, oilbanum, indian rockfoil, kamala, seeds of small caltrops, phut cucumber and of common cucumber—these, in equal quantities, are to be powdered along with white flowered leadwort, asafetida, nargus and bishop's weed taken in similar quantity, and twice the quantity of the three myrobalans. This powder should be taken ,mixed with any sour article excepting vinegar, or with meat-juice or wine or gruel, for the cure of gulma and for dissolving calculus.

अन्ये योगाः—

बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो
यूषः कृतः शिग्रुकमूलकल्कात् ।
शीतोऽश्मभित् स्याद्दधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥६६॥

शिग्रुकमूलकल्कात् સરગવાના મૂળના કલ્કના सहजनकी जड़के कल्कके, बिल्वप्रमाणः ४ तोला बर्ष ४ तोले लेकर, घृततैलभृष्टः ઘી અને તેલમાં ભૂંજી घी और तेलमें छौंक करके, कृतः यूषः કરેલામાં આવેલો यूष किया हुआ यूष, शीतः શીતળ થતાં ठंडा होने पर, दधिमण्डयुक्तः દહીંનો મંડ મેળવી दहीके पानीसे युक्त करके, प्रकामम् જોઈએ તેટલા इच्छानुसार, लवणेन युक्तः લવણસહિત नमकके साथ, पेयः पीवो पीना चाहिए, अश्मभित् स्यात् જે અશ્મરીને તોડનાર છે वह अश्मरीको तोड़ देता है ॥ ६६ ॥

६४. त्रुटिं सुराह्वं एला शताह्वा (च)
,, मेर्वारुबीजं त्रपुषस्य बीजम्—उर्वारुकाश्च त्रपुषां च बीजम् (ह)
,, सुराह्वं—शताह्वां (ध. क)
६५. यवानितुल्यं—यमानितुल्यं (क.)
,, मद्ययूषैः—मद्ययूषैः (क.)

६६. यूषः कृतः शिग्रुकमूलकल्कात्—बिल्वोक्त यूषो मधुबल-कल्कात (क.)

66. Four tolas of the roots of drumstick tree crushed and made into a soup and seasoned with ghee and oil taken after it is cooled and mixed with curds and salt, dissolves calculus.

जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः
शीतो हितश्चाश्मरिशर्करासु ।
सितोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥६७॥

शीतः શીતલ शीतल, शोभाञ्जनमूल- સરગવાના મૂળનો सहजनके मूलका, कल्कः च કલ્ક कल्क, जलेन પાણી સાથે पानीके साथ, अश्मरि- शर्करासु અશ્મરી અને શર્કરામાં अश्मरी और शर्करामें, हितः હિતકર છે हितकर है, समयावशूका અથવા સમપ્રમાણમાં જવખારથી યુક્ત अथवा समप्रमाणमें यवक्षारसे युक्त, सितोपला वा સાકર चीनी, सर्वेषु સર્વે सभी, कृच्छ्रेषु अपि મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, भेषजम् ઔષધરૂપ औषधरूप, स्यात् છે है ॥६७॥

67. The roots of drumstick tree, made into paste with cold water and taken, acts beneficially in condition of stone and gravel in the urinary tract. White sugar candy and barley alkali mixed in equal parts, is a remedy for all varieties of dysuria.

पीत्वाऽथ मद्यं निगदं रथेन
हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु
शाम्येन चेदुद्धरणीयुद्धरेत्ताम् ॥६८॥

निगदम् નિર્મળ निर्मल, मद्यम् મદ્ય मद्य, पीत्वा પીને पीकर, शीघ्रजवेन શીઘ્રવેગવાળા तेज चालके, रथेन રથમાં रथसे, हयेन वा કે ઘોડા પર બેસીને या घोड़े पर बैठकर, यायात् જવું જોઈએ चले, तैः शर्करा તેનાથી શર્કરા उससे शर्करा, प्रच्यवते નીકળી જાય છે निकलती है, अश्मरी तु પણ અશ્મરી और अश्मरी, न शाम्येत् चेत् શાંત ન થાય તો शांत न हो तो, शल्यवित् શલ્ય જાણનાર વૈદ્ય शल्यतन्त्र जाननेवाला वैद्य, ताम् તેને उसको, उद्धरेत् બહાર કાઢી નાખવી निकाल लेवे ॥ ६८ ॥

68. Having quaffed wholesome wine, the patient should ride a chariot or a horse at great speed. Then the calculus or gravel slips down and is expelled. Otherwise the surgeon should remove it by operative measure.

रेतोभिघातजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

रेतोऽभिघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कार्पासमूलं वृषकाश्मभेदौ
बला स्थिरादीनि गवेधुकां च ॥६९॥
वृक्षीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च
शतावरी मध्वसनाख्यपर्ण्यौ ।
तत्क्वाथसिद्धः पयसे रसः स्यात्
पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥७०॥
कफे च यूषादिकमन्नपानं
संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।

रेतोभिघात- વીર્યના વિઘાતથી शुक्रको रोकनेसे, प्रभवे ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न, कृच्छ्रे तु મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, दोषम् દોષ दोषका, समीक्ष्य જોઈ विचार करके,

६७. अश्मरिशर्करासु- अश्मरिशर्कराश्च्यात (ग.)
६८. पीत्वाऽथ -पीत्वा च (ग.)
तु -च (ग.)

६९. रेतोभिघात- रेतोभिघात (ग.)
वृषकाश्मभेदौ—वृषकाश्मभेदौ (ग.)
७०. शतावरी......रसः स्यात्—शतावरी मध्वसनाखुपर्ण्यौ ।
तत्क्वाथसिद्धं पयसे रसस्य (ग.)
मध्वसनाख्यपर्ण्यौ- मध्वसनाखुपर्ण्यः (ग.)
मध्वसनाखुपर्ण्यौ (ग. त.)
७०३. क्रमः स्यात् -क्रमश्च (ग.)

प्रतिकर्म कुर्यात् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे, कार्पासमूलम् કપાસનું મૂળ कपासकी जड़, वृषक- અરડુસો अडूसा, अश्मभेदो પાષાણભેદ पाषाणभेद, बला બલા बला, स्थिरादीनि સ્થિરાદિ પંચમૂળ लघु पंचमूल, गवेधुका च ગવેધુકા गवेधुका, वृश्चीरः ધોળી સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, ऐन्द्री च ઐન્દ્રી ऐन्द्री, पुनर्नवा च સાટોડી पुनर्नवा, शतावरी શતાવરી शतावर, मधुपर्णी ગળો गिलोय, अश्मनाख्यपर्ण्यौ અને અસનપર્ણી और आसनपर्णी, तत्क्वाथसिद्धः તેઓના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલ उनके क्वाथसे सिद्ध, रसः માંસરસ मांसरस, पवने स्यात् વાતપ્રધાન શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં દેવો वातप्रधान शुक्रज मूत्रकृच्छ्रमें देवे, पित्ते अधिके શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પિત્તની અધિકતા હોય તો शुक्रज मूत्रकृच्छ्रमें पित्तकी अधिकता हो तो, क्षीरम् अथ अपि सर्पिः ઉક્ત ક્વાથથી સિદ્ધ દૂધ અથવા ઘી દેવું उक्त क्वाथसे सिद्ध दूध अथवा घी देवे, कफे च અને શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં કફની અધિકતા હોય તો और शुक्रज मूत्रकृच्छ्रमें कफकी अधिकता हो तो, यूषादिकम् ઉક્ત ક્વાથથી સિદ્ધ યૂષ વગેરે उक्त क्वाथसे सिद्ध यूषादि, अन्नपानम् અન્નપાન દેવાં अन्नपान देवे, संसर्गजे ત્રણે દોષથી થયેલા શુક્રજ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં तीनों दोषोंसे उत्पन्न शुक्रज मूत्रकृच्छ्रमें सर्वहितः સર્વ દોષમાં હિતકર सब दोषोंमें हितकर, क्रमः स्यात् ઉપચાર કરવો જોઈએ चिकित्साक्रम करे ॥ ६९-७०½ ॥

69-70½. In dysuria born of the seminal obstruction the treatment should be carried out after proper investigation of the condition. Take vasaka, the roots of cotton plant, indian rock foil, heart leaved sida, ticktrefoil group of drugs and job's tears, white hogweed, Aindri hog's weed, climbing asparagus, guduch, mussel-shell creeper and prepare a decoction. The meat-juice prepared with this decoction is beneficial in calculus of the vata type. In condition of the predominance of pitta, milk or ghee medicated with the aforesaid decoction is beneficial; and in the predominance of kapha, gruels and foods medicated with this decoction are beneficial; in condition of tridiscordance, there should be a combination of all the remedies.

एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात्
सुरां पुराणां मधुकासवं वा ॥७१॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय
बस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तृप्तस्य च वृष्ययोगैः
प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥७२॥

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, न शाम्यति चेत् એ શાન્ત ન થાય તો यह शान्त न हो तो, तस्य તેને उसको, पुराणाम् જૂની पुरानी, सुराम् સુરા सुरा, मधुकासवम् वा અથવા મધુકાસવ या मुलहठीके आसवका, युञ्ज्यात् દેવો प्रयोग करे, बृंहणाय च અને બૃંહણ માટે और बृंहणके लिए, विहङ्गमांसानि પક્ષીઓનાં માંસ पक्षियोंके मांस, शुक्राशय- તેમજ વીર્યાશયના एवं शुक्राशयके, शोधनार्थम् च શોધન માટે शोधनके लिए, बस्तीन् બસ્તિઓ દેવી बस्तियोंका प्रयोग करे, शुद्धस्य શુદ્ધ થયેલા और शुद्ध होनेपर, वृष्ययोगैः વૃષ્ય યોગોથી वृष्य योगोंसे, तृप्तस्य च તૃપ્ત થયેલા પુરુષે सन्तर्पित वह पुरुष, प्रियानुकूलाः પ્રિય અને અનુકૂળ प्रिय और अनुकूल, प्रमदाः પ્રમદાઓનું तरुण स्त्रियोंका, विधेयाः સેવન કરવું જોઈએ सेवन करे ॥ ७१-७२ ॥

71-72. If the patient is not relieved by these methods, he must be given a potion of old sura wine or madhu wine. He must be given the flesh of birds for roboration and urethral douche for purifying the seminal tract. When the seminal tract is cleansed and the patient has been impleted

७१. मधुकासवं - मधुमाधवं (य. पा)

by virilific medications, he should be prescribed the society of loveable and affable young women.

रक्तजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा—

रक्तोद्भवे तूत्पलनालताल-
काशेक्षुबालेक्षुकशेरुकाणि ।
पिबेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादे-
दिक्षुं विदारीं त्रपुषाणि चैव ॥७३॥

रक्तोद्भवे तु રક્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં रक्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, उत्पलनाल- ઉત્પલની નાલ कमलनाल, ताल- તાલ ताड़, काश- કાશ काश, इक्षुबाला- ઇક્ષુબાલા इक्षुबाला, इक्षु- શેરડી ईख, कशेरुकाणि અને કશેરુકને और कशेरु इनको, सिता- સાકર चीनी, क्षौद्र- તથા મધ तथा मधुके, युतानि સાથે साथ, पिबेत् પીવાં पीवे, इक्षुम् શેરડી ચૂસવી ईख चूसे, विदारीम् અને વિદારી-કંદ और विदारी, त्रपुषाणि च તથા ત્રપુષ और खीरेको, खादेत् ખાવાં खावे ॥ ७३ ॥

73. In dysuria born of vitiation of blood, the stalks of blue water lily, the tender blossom of palmyra, thatch grass, sugarcane, tender sugarcane and rushnut should be taken as potion with sugar and honey. Or, sugarcane, white yam and common cucumber may also be taken.

श्वदंष्ट्राघृतम्—

घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कतकादिकाना-
मेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥७४॥

७३. उत्पलनालताल—उत्पलनालशाक (च)

... कशेरुकाणि—कशेरुकाणि (ग.)

७४. स्थिरादिकानां कतकादिकानाम्—स्थिरादिकानाङ्कतकादि-
कानाम् (ग. च.)

श्वदंष्ट्रास्वरसेन ગોખરુના સ્વરસ સાથે गोखरूके स्वरससे, अष्टगुणेन આઠગણા આઠગુને, क्षीरेण च एव દૂધથી दूधसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, घृतम् पेयम् ઘી પીવું घी पीवे, स्थिरादिकानाम् અથવા સ્થિરાદિકમાંની अथवा लघुपंचमूल, कतकादिकानाम् અથવા કતકાદિમાંની और कतकादिमें, एकैकशः એક એક ઓષધિથી एक एक औषधिसे, तेन एव विधिना પહેલાં કહેલી વિધિથી જ સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું पूर्वोक्त विधिसे ही सिद्ध किया हुआ घी पीवे ॥ ७४ ॥

74. The potion of medicated ghee prepared with the expressed juice of small caltrops and eight times its quantity of milk should be taken or the ghee prepared with the juice of the radices of the tictrefoil group and the drugs of the fragrant poon group, either together or separately, should be taken in similar manner.

क्षीरेण बस्तिर्मधुरौषधैः स्या-
त्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैत्ते
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥७५॥

मधुरौषधैः મધુર ઓષધોથી સિદ્ધ मधुर औषधोंसे सिद्ध, क्षीरेण દૂધથી दूधसे, स्वादुफलोत्थितेन અથવા મધુર ફળોથી કાઢેલા या मधुर फलोंसे निकाले, तैलेन वा તેલથી तैलसे, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, स्यात् દેવી જોઈએ देवे, पैत्ते પિત્તજન્ય पित्तजन्य, मूत्रकृच्छ्रे મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, यत् तु જે जो, विहितम् કહ્યું છે कहा गया है, तत् तु તે वह, शोणितमूत्रकृच्छ्रे રક્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રમાં रक्तजन्य मूत्रकृच्छ्रमें, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ ७५ ॥

75. The patient should be given urethral douche of milk medicated with the drugs of the sweet group, or with oil medicated with mahwa, walnut and other fruits of the sweet

group. Whatever treatment is recommended in dysuria of the pitta type is to be administered also in conditions of dysuria caused by vitiated blood.

मूत्रकृच्छ्रेऽपथ्यानि—

व्यायामसंधारणशुष्करूक्ष-
पिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बू-
बिसं कषायं न रसं भजेत ॥७६॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, संधारण- વેગો રોકવા वेगविधारण, शुष्क- સૂકા પદાર્થો शुष्क द्रव्य, रूक्ष- રૂક્ષ પદાર્થો रूक्ष द्रव्य, पिष्टान्न- પિષ્ટાન્નનું ભોજન पीठीके पदार्थका भोजन, वात- પવનના ઝપાટા वायुके झोंके, अर्ककर- સૂર્યનાં કિરણ सूर्यकी धूप व्यवायान् मैथुन મૈથુન, खर्जूर- ખજૂર खजूर, शालूक- કમળકન્દ कमलकन्द, कपित्थ- કોઠ कैथ, जम्बू- જાંબુ जामुन, बिसम् કમળદંડ बिस, कषायम् रसम् અને કષાય રસ એઓનું और कसैला रस इनका, न भजेत सेवन કરવું ન જોઈએ सेवन नहीं करना चाहिए ॥ ७६ ॥ इति આ यह, अश्मरीचिकित्सा અશ્મરીચિકિત્સા છે अश्मरीचिकित्सा है ।

76. Exercise, suppression of natural urges dried and un-unctuous articles, pastry, exposure to wind and sun sex-act, dates, lotus-rhyzomes, wood apple, jambul, lotus stalk and articles of astringent taste are to be avoided by the patient. Thus has been described the treatment of calculus.

हृद्रोगस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकबस्ति-
चिन्ताभयत्रासगदातिचाराः ।
छर्द्यामसंधारणकर्शनानि
हृद्रोगकर्तॄणि तथाऽभिघातः ॥७७॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्का-
श्वासास्यवैरस्यतृषाप्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्क्लेशरुजोऽरुचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथाऽन्ये ॥७८॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
स्तम्भाः समोहाः पवनाद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः
संत्रासतापज्वरपीतभावाः ॥७९॥
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म
कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
विद्यात् त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं
तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥८०॥

व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, तीक्ष्ण तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अतिविरेक- કે અતિપ્રમાણમાં વિરેચન या अति विरेचन, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, भय- ભય भय, त्रास- ત્રાસ त्रास, गदातिचाराः રોગોના અયોગ્ય ઉપચાર रोगोंके अयोग्य उपचार, छर्दि- ઉલટી वमन, आम- આમદોષ आमदोष, संधारण- વેગધારણ वेगविधारण, कर्शनानि કર્શન कर्शन, तथा તથા तथा, अभिघातः અભિઘાત चोट, हृद्रोगकर्तॄणि એ હૃદ્રોગ કરનારાં છે ये हृदयरोग करनेवाले हैं, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्च्छा, ज्वर- જ્વર ज्वर, कास- કાસ कास, हिक्का- હેડકી हिचकी, श्वास- શ્વાસ श्वास, आस्यवैरस्य- મુખની વિરસતા मुखकी विरसता, तृषा- તૃષા प्यास, प्रमोहाः પ્રમોહ चक्कर, छर्दिः ઉલટી वमन, कफोत्क्लेशरुजः ઉત્ક્લેશથી ઉત્પન્ન વેદના कफके उत्क्लेशसे उत्पन्न वेदना, अरुचिः च અરુચિ

७६. रूक्ष—भक्ष (ब. द.)
,, शुष्करूक्ष-शुष्कभक्ष्य (ङ.)
,, न रसं भजेत—न रसं भजेत (छ.)

७७ त्रासगदातिचाराः-त्रासगदातिचाराः (ख. ड. त)
७८ ज्वर—भ्रम (क ब.)
८०. तन्द्राः—तंद्राः (ट.)

अरुचि, तथा અન્ય તથા બીજા तथा अन्य, विविधाः વિવિધ विविध, विकाराः વિકારો विकार, हृद्रोगजाः स्युः હૃદ્રોગથી ઉત્પન્ન થાય છે हृद्रोगसे उत्पन्न होते हैं, पवनात् વાયુથી થયેલા હૃદ્રોગનાં वातज हृदयरोगके, हृत्- હૃદયમાં हृदयमें, शून्यभाव- શૂન્યપણું शून्यता, द्रव- હૃદયમાં થડકો हृदयका धड़कना, शोष- હૃદયનો શોષ हृदयका शोष, भेद- હૃદયમાં ભેદન જેવી પીડા हृदयमें भेदन जैसी पीड़ा, स्तम्भाः હૃદયસ્તંભ हृदयका जकड़ाना, समोहाः વિશેષઃ અને વિશેષે કરી મોહ એ લક્ષણો થાય છે और विशेषतः मोह ये लक्षण होते हैं, पित्तात् પિત્તથી થયેલા હૃદયરોગનાં पित्तज हृदयरोगसे, तमः- અંધારાં આવવાં अंधेरा छा जाना, दूयन- ઉપતાપ दूयन, दाह- દાહ दाह, मोहाः મોહ मोह, संत्रास- સંત્રાસ संत्रास, ताप- તાપ ताप, ज्वर- જ્વર ज्वर, पीतभावाः અને પીળા થવું એ લક્ષણો થાય છે और अंगका पीलापन ये लक्षण होते हैं, कफात् કફથી થયેલા હૃદયરોગનાં कफज हृदयरोगसे, मर्म હૃદયનું हृदयकी, स्तब्धम् સ્તબ્ધપણું स्तब्धता, गुरु ભારેપણું गुरुता, स्तिमितम् च અને જડતાયુક્તપણું और स्तिमितता, स्यात् એ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं, प्रसेक- એ ઉપરાંત લાળનું ઝરવું इनके अतिरिक्त लालाप्रसेक, ज्वर- જ્વર ज्वर, कास- કાસ खांसी, तन्द्राः અને તન્દ્રા એ લક્ષણો પણ થાય છે और तन्द्रा ये लक्षणों भी होते हैं, त्रिदोषम् तु अपि ત્રણ દોષથી થયેલા હૃદયરોગને त्रिदोषज हृदयरोगको, सर्वलिङ्गम् ત્રણ દોષનાં સર્વ લક્ષણવાળો तीन दोषके सब लक्षणोंसे युक्त, कृमिजम् અને કૃમિથી થયેલા હૃદયરોગને और कृमिज हृदयरोगको, तीव्रार्तितोदम् તીવ્ર વેદના તથા સોય ભોંકાયા જેવી વ્યથાવાળો तीव्र वेदना तथा तोदवाला, सकण्डूम् અને ખજવાળવાળો और कण्डूसे युक्त, विद्यात् જાણવો जाने ॥ ७७-८० ॥

77-80. Excessive exertion, excessive use of irritant articles, purgation and enema, excessive worry, fear, agitation and improper treatment of diseases, emesis, indigestion, suppression of urges and emaciation—all these are causative factors of cardiac disorders. Even so is trauma. Discoloration, fainting fever cough, hiccup, dyspnea bad taste in the mouth thirst stupefaction, vomiting, nausea, pain and anorexia—these and various other conditions are born of cardiac disorder. In cardiac disorder of the vata type there will be a sense of emptiness in the heart, tachycardia, emaciation, breaking pain, heart-block and stupefaction In condition of the pitta type there will be darkness of vision, sense of heat, burning, stupefaction, fear, distress, fever and icteric tinge of the body. In condition of the kapha type there occur brady-cardia, heaviness, fixity, ptyalism, fever, cough and torpor. When all these symptoms are seen, it must be recognised as a case of tridiscordance. There will manifest acute pain, pricking and itching in a condition of parasitic infection of the heart.

वातजहृद्रोगस्य चिकित्सा—

तैलं ससौवीरकमस्तुतक्रं
वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥८१॥

वाते વાતજન્ય હૃદ્રોગમાં वातजन्य हृद्रोगमें, ससौवीरक સૌવીરક सौवीरक, मस्तु- દહીંનું પાણી मस्तु, तक्रम् છાશ तक्र, तैलम् તેલ तैल, लवणम् અને સિંધાલુણ और सेंधानमक, सुखोष्णम् નવશેકાં सुहाते हुए गरम, प्रपेयम् પીવાં જોઈએ पीने चाहिएं, मूत्राम्बुसिद्धम्

८१. लवणं—सविडं (ब.)
,, प्रपेयं—प्रदेयं (ब.)
,, मूत्राम्बुसिद्धं—मूत्राम्लसिद्धं (ब.)

गोमूत्र અને પાણી સાથે સિદ્ધ કરેલું गोमूत्र और जलसे सिद्ध. तैलम् તેલ तैल, लवणैः પાંચ લવણો સાથે पांचों लवणके साथ, आनाह- આનાહ आनाह, गुल्मार्ति- ગુલ્મરોગ गुल्मरोग, हृदामयघ्नम् તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરનાર છે तथा हृदयरोगका नाशक होता है ॥ ८१ ॥

81. Oil, sauveeraka wine, whey and butter milk, mixed with salt should be taken as potion in congenially warm condition; or oil prepared with cow's urine, water and salt when taken cures constipation gulma pain and cardiac disorders.

पुनर्नवाद्यं तैलम्—

पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं
रास्नां यवान् विल्वकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदघ्नम् ॥८२॥

पुनर्नवाम् સાટોડી गदहपुरना, सपञ्चमूलम् પંચમૂલ पंचमूल, दारु દેવદાર देवदारु, रास्नाम् રાસ્ના नायसुरई, यवान् જવ जौ, बिल्व- બીલું बेल, कुलत्थ- કળથી कुलथी, कोलम् અને બોરને और बेर इनको, जले જલમાં जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, तेन તેનાથી उससे, तैलम् તેલને तैलको, विपाच्य પકાવી તૈયાર કરવું पकाकर तैयार करे, अभ्यङ्गपाने અભ્યંગ તથા પાન કરવાથી તે તેલ अभ्यङ्ग और पान करनेसे वह तैल, अनिल- વાયુજન્ય वायुजन्य, हृद्गदघ्नम् હૃદ્રોગનો નાશ કરનાર થાય છે हृद्रोगका नाशक होता है ॥ ८२ ॥

82. Hog's weed, deodar, penta-radices, indian groundsel, barley, bael, horse-gram and jujube should be cooked in water; and the oil prepared with that decoction is beneficial in heart-disease of vata type, taken as inunction and potion.

हरीतक्यादिघृतम्—

हरीतकीनागरपुष्कराह्वै-
र्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
सहिङ्गुभिः साधितमग्र्यसर्पि-
र्गुल्मे सहृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥८३॥

हरीतकी- હરડે हरड़, नागर- સૂંઠ सोंठ, पुष्कराह्वैः પોખરમૂળ पोहकरमूल, वयः-कयस्था- ગળો, આમળી गिलोय, आंवला, लवणैः લવણ लवण, सहिङ्गुभिः અને હિંગના और हीङ्ग, कल्कैः च કલ્કથી इनके कल्कके साथ, साधितम् સાધિત सिद्ध किया हुआ, अग्र्यसर्पिः શ્રેષ્ઠ ઘી श्रेष्ठ घी, अनिलोत्थे વાતજન્ય वातजन्य, सहृत्पार्श्वगदे હૃદ્રોગ, પડખાંનું શૂલ हृद्रोग, पार्श्वशूल, गुल्मे અને ગુલ્મમાં हितकर છે और गुल्ममें हितकर है ॥ ८३ ॥

83. A medicated ghee, prepared with the paste of chebulic myrobalan, dry ginger, orris root, guduch, emblic myrobalan and the five salts and asafetida, is a foremost remedy in gulma, cardiac disease and pain in the sides, due to vata.

पुष्करमूलादिकल्कः—

सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं
महौषधं शट्यभया च कल्काः ।
क्षाराम्बुसर्पिर्लवणैर्विमिश्राः
स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाघ्नाः ॥८४॥

सपुष्कराह्वम् પોખરમૂળ पोहकरमूल, फलपूरमूलम् બીજોરાંના મૂળ बिजौरेकी जड़, महौषधम् સૂંઠ सोंठ, शटी કપૂરકાચલી कचूर, अभया च અને હરડે એઓના और हरड़ इनके, क्षार-अम्बु- ક્ષારજલ क्षारजल, सर्पिः- ઘી घी, लवणैः અને સિંધાલૂણથી और सैंधानमकसे, विमिश्राः મિશ્રિત કરેલા मिलाये हुए, कल्काः કલ્કો कल्क, वात- વાતજન્ય वातजन्य, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृद्रोग,

८२. गदघ्नम्—गदोऽघ्नम् (ड.)

८४. पूर–पुष्प (ग.)
,, क्षाराम्बुसर्पिर्लवणैः—क्षाराम्लसर्पिर्लवणैः (फ.)

विकर्तिकाघ्नाः स्युः અને વાહને નાશ કરનાર થાય છે और परिकर्तिकानाशक होते हैं ॥ ८४ ॥

84. Orris root, root of citron, dry ginger, long zedoary and chebulic myrobalan, rubbed into paste and mixed with alkali water, ghee and the five salts make a beneficial remedy for cardiac disorders and cutting pain in the heart, due to vata.

क्वाथः कृतः पौष्करमातुलुङ्ग-
पलाशभूतीकशटीसुराह्वैः ।
सनागराजाजिवचायवानी-
क्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥८५॥
पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलुङ्गाद्यमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
हृत्पार्श्वपृष्ठोदरयोनिशूले ॥८६॥

पौष्कर- પોખરમૂળ पोहकरमूल, मातुलुङ्ग- ચકોતરું चकोत्रा, पलाश- ખાખરો ढाक, भूतीक ભૂતીક भूतीक शटी- કપૂરકાચલી कचूर, सुराह्वैः અને દેવદારથી और देवदारु इनसे, कृतः કરેલો बनाया, क्वाथः ક્વાથ क्वाथ, सनागर- સૂંઠ सोंठ, अजाजी- જીરું जीरा, वचा- વજ वच, यवानी- અજમો अजवायन, क्षारः लवणः च જવખાર તથા સિંધાલૂણ ભેળવી यवक्षार तथा सैन्धानमकके साथ, सुखोष्णः નવશેકો सुहाता हुआ गरम, पेयः પીવો पीवे, समातुलुङ्गात् ચકોતરાનાં મૂળ चकोत्राके मूल, पथ्या- હરડે हरड, शटी- કપૂરકાચલી कचूर, पौष्कर- પોખરમૂલ पोहकरमूल, पञ्चकोलात् અને પંચકોલના एवं पंचकोल इनके, कल्कः કલ્કને कल्कको, यमकेन घी तथा तेलमां घी और तेलमें, भृष्टः ભૂંજી भूनकर, हृत्- હૃદય हृदय, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, पृष्ठ- પીઠ पीठ, उदर- ઉદર उदर, योनिशूले અને યોનિના શૂલમાં और योनिके शूलमें, गुड- ગોળ गुड, प्रसन्ना- પ્રસન્ના प्रसन्ना, लवणैः च અને લવણ સાથે પીવો और लवणके साथ पीवे ॥ ८५-८६ ॥

85-86. The decoction of orris root, pomello, palas, bishop's weed, long zedoary and deodar, mixed with the paste of dry ginger, cumin seeds, sweet flag bishop's weed, barley-alkali and the five salts should be taken in congenially warm condition. Chebulic myrobalan, long zedoary, orris root, the five kinds of jujube and pomello should be made into paste and fried in a mixture of equal parts of oil and ghee, and mixed with the supernatent fluid of wine, gur and salt; this, when taken as potion, is beneficial in pain in the heart, sides, back, abdomen and pelvis.

त्र्यूषणाद्यं घृतम्—

स्यात् त्र्यूषणं द्वे त्रिफले सपाठे
निदिग्धिकागोक्षुरकौ बले द्वे ।
ऋद्धिस्त्रुटिस्तामलकी स्वगुप्ता
मेदे मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥८७॥
शतावरी जीवकपृश्निपर्ण्यौ
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्भिषग्ज्ञः
प्रस्थेन दध्ना त्वथ माहिषेण ॥८८॥

त्र्यूषणम् ત્ર્યૂષણ त्रिकटु, सपाठे પાઠા पाढ़ी, द्वे त्रिफले બે ત્રિફલા (હરડે, બહેડાં, આમળાં તથા દ્રાક્ષ, શીવણ, ફાલસાનાં ફલ) दोनों त्रिफला (हरड, बहेड़ा

८५. सनागराजाजि........पेयः ॥—सशुण्ठ्यजाजीद्विवचायवानी-
सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः (ख.)
,, यवानी—यमानी (ग.)
,, सनागर—सशुण्ठी (ड.)
,, लवणश्च—लवणेन (क.)
८६. पृष्ठोदर—गुल्मोदर (ड.)

८७. त्रिफले—पलिके (क. ब.)

आंवला तथा द्राक्षा, काश्मरी, फालसा), निदिग्धिका- नानी भोरींगणी छोटी कटेरी, गोक्षुरकौ गोखरु गोखरू, द्वे बले बे बला बला, अतिबला, ऋद्धिः ऋद्धि ऋद्धि, त्रुटिः नानी એલચી छोटी इलायची, तामलकी- भोंयआंबली भुंईआंवला, स्वगुप्ता कौंचां कौंच, मेदे બન્ને મેદા मेदा, महामेदा, मधूकम् મહુડાં महुवा, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, स्थिरा च शालपर्णी शालपर्णी, शतावरी शतावरी शतावर, जीवक- જીવક जीवक, पृश्निपर्ण्यौ पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, इमैः आ दरेकनो इन प्रत्येकका, अक्षसमैः એક એક તોલો લઈ एक एक तोला ले कर, सुपिष्टैः सारी पेठे पीसेलां बारीक पीसे हुए, द्रव्यैः આ દ્રવ્યોથી इन द्रव्योंसे, घृतस्य तु प्रस्थम् ६४ तोला ६४ तोला घी ६४ तोले घी, प्रस्थेन ६४ तोला ६४ तोले, माहिषेण ભેંસના भैंसके, दध्ना દહીં साथे दहीके साथ, विधिज्ञः विधि जाणनार वैद्य विधिको जाननेवाला वैद्य, इह આ રોગ માટે इस रोगके लिए, पचेत પકાવવુ पकावे ॥ ८७-८८ ॥

87-88. The three spices, the three myrobalans, the three fruits i e. (grape date and white teak), Patha, indian nightshade, small caltrops, heart-leaved sida, evening mallow, riddhi, cardamom, featherfoil, cowage, the two Medas, mahwa, liquorice, ticktrefoil, climbing asparagus Jivaka, painted-leaved uraria and tick-trefoil —with the paste of one tola of each of these drugs the pharmacologist should prepare a medicated ghee by taking 64 tolas of ghee and 64 tolas of buffalo's curds.

मात्रां पलं चार्धपलं पिचुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्ताम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
हलीमके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥८९॥

माक्षिकसंप्रयुक्ताम् મધ સાથે મેળવી मधु मिलायी हुई, पलम् ४ तोला ४ तोले, अर्धपलम् च २ तोला २ तोले, पिचुम् वा के એક તોલા જેટલી या एक तोलेकी, मात्राम् માત્રાનો मात्राका, सकासे કાસ कास, श्वासे શ્વાસ श्वास, पाण्डुरोगे પાંડુરોગ पांडुरोग, हलीमके હલીમક हलीमक, हृत्- હૃદ્રોગ हृद्रोग, ग्रहणी- तथा ગ્રહણી तथा ग्रहणी, प्रदोषे દોષમાં रोगमें, प्रयोजयेत् પ્રયોજવી प्रयोग करे ॥ ८९ ॥

89 This should be administered in a dose of four tolas or two tolas or one tola, mixed with honey, in dyspnea, cough, anemia, Halimaka jaundice, and cardiac and assimilation disorders.

पित्तज हृद्रोगस्य चिकित्सा—

शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्या-
च्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥९०॥

हृदि હૃદય हृदय, पित्तदुष्टे पित्तथी दुष्ट थतां पित्तसे दूषित होने पर, शीताः શીતળ शीतल, प्रदेहाः પ્રદેહો प्रदेह, परिषेचनानि અને પરિષેચનો કરવાં और परिषेचन करे, तथा तथा तथा, द्राक्षा દ્રાક્ષ मुनक्के, सिता- સાકર चीनी, क्षौद्र- મધ मधु, परूषकैः અને ફાલસાથી युक्त और फालसासे युक्त, विरेकः વિરેચન विरेचन, स्यात् કરવું જોઈએ देवे, शुद्धे तु શુદ્ધ થાય ત્યારે शुद्ध होने पर पित्तापहम् પિત્તનાશક पित्तनाशक, अन्नपानम् અન્નપાન આપવાં अन्नपान देवे ॥ ९० ॥

90. In cardiac disorders due to pitta, the patient should be given cold applications, affusions and purgation mixed with grape, sugar, honey and sweet falsah. After the body has been cleansed, he should be given food and drink curative of pitta.

९०. शुद्धे-सुद्धे (इ.)

यष्ट्याह्विकातिक्तकरोहिणीभ्यां
कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षते च सर्पींषि हितानि सर्पि-
र्गुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥९१॥

यष्ट्याह्विका- જેઠીમધ मुलहठी, तिक्तकरोहिणीभ्याम् તથા કડુનેઃ और कटुकी, कल्कम् કલ્ક इनका कल्क, सिताजलेन अपि સાકરના શરબત સાથે चीनीके शर्बतसे, पिबेत् च પીવો पीवे, क्षते च અને क्षतक्षीણમાં और क्षतक्षीणमें, सर्पींषि જે ઘી जो घी, हितानि હિતકર છે हितकर हैं, ये च અને જે और जो, सर्पिर्गुडाः સર્પિર્ગુડ હિતકર છે सर्पिर्गुड हितकर हैं, तान् તેઓનું પણ उनका भी, सम्यक् બરાબર अच्छी तरहसे, प्रसमीक्ष्य જોઈને સેવન કરવું समझकर सेवन करे ॥ ९१ ॥

91. The paste of liquorice and kurroa should be taken with sugar water. Medicated ghees and ghee boluses which are beneficial in pectoral lesions should be prescribed here after proper investigation.

दद्याद्भिषग्जाङ्गलजान् रसांश्च गव्य-
क्षीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।
तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥९२॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, पित्तहृदामयेषु પિત્તજન્ય હૃદ્રોગમાં पित्तजन्य हृद्रागमें, गव्यक्षीराशिनाम् ગાયના દૂધ પર રહેનાર રોગીઓને गौके दूधका आहार लेनेवालोंको, जाङ्गलान् જાંગલ પશુપક્ષીઓના માંસરસ जांगल पशुपक्षियोंके मांसरस, दद्यात् દેવા देवे, तैः एव તેઓથી જ उन्हींसे, सर्वे સર્વ सब, पित्तामयाः પિત્તવિકારો पित्तरोग, ये અને જે और जो, शोणितसंश्रयाः રક્તાશ્રિત રોગ હોય તે रक्ताश्रित रोग होते हैं वे, प्रशमम् प्रयान्ति શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ ९२ ॥

92. And the physician should give in cardiac disorders born of pitta, meat-juice of jangala animals and a diet of cow's milk. By means of these, all the disorders born of pitta and of vitiated blood get alleviated.

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः
खर्जूरवीरर्षभकोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च
क्षीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥९३॥

द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, बला- બલા बला, श्रेयसि- ગજપીપર गजपिप्पली, शर्कराभिः સાકર चीनी, खर्जूर- ખજૂર खजूर, वीरा- શતાવરી शतावर, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, उत्पलैः च નીલકમળ नीलकमल, काकोलि- કાકોલી काकोली, मेदायुग- બન્ને મેદા मेदा, महामेदा, जीवकैः અને જીવકથી और जीवकसे, क्षीरेण च દૂધમાં दूधमें, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया, महिषीघृतम् ભેંસનું ઘી भैंसका घी, स्यात् આપવું देवे ॥ ९३ ॥

93. The medicated ghee made of buffalo's ghee prepared with milk and the pastes of grapes, heart-leaved sida, elephant pepper and sugar, or with dates, Vira Rishabhaka and blue water-lily, or with Kakoli, Meda Mahameda and Jivaka, is beneficial in cardiac disorders.

कशेरुकाद्यं घृतम्—

कशेरुकाशैवलशृङ्गबेर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं बिसानि ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः
क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥९४॥

९१. यष्ट्याह्विका........सिताजलेन–पिबेद्वा पिबेत्वा सिताजलेन ।
यष्ट्याह्वं तिक्तरोहिणीं । (द. ग. ...)
... .सम्यक् क्षतेषु सर्पींषि च तद्गुडाश्च
ये ते च शस्ता हृदि पित्तदुष्टे (क.)
९२. जाङ्गलजान् रसांश्च गव्य–जाङ्गलमांसरसगव्याशी (क.)

९३. क्षीरेण सिद्धं-क्षीरे च सिद्धं (च.)
९४. शैवल–सेवल (क.)

कशेरुका- કસેલાં कसेरु, शैवल- શેવાળ सिवाल शृङ्गवेर- આદુ अदरक, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बिसस्य અને કમલદંડની और कमलदण्डकी, ग्रन्थिः च ગાંઠ गांठ, तैः તેઓની સાથે इनके साथ, पयसा દૂધમાં दूधमें, सर्पिः ઘી घी, पचेत પકાવવું पकावे, क्षौद्रान्वितम् મધસહિત તે ઘી मधुयुक्त वह घी, पित्तहृद्रोगघ्नम् પિત્તજન્ય હૃદ્રોગનો નાશ કરનાર છે पित्तजन्य हृद्रोगका नाशक है ॥ ९४ ॥

94. Rushnut, moss, dry ginger, tubers of white lotus, liquorice, lotus-rhizomes and ghee—these, cooked with milk and mixed with honey make a remedy for cardiac disorders born of pitta.

स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वाऽपि ।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च
रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥९५॥

पित्तदुष्टे પિત્તથી દૂષિત થયેલ पित्तसे दूषित, हृदि હૃદયમાં हृदयमें, स्थिरादिकल्कैः સ્થિરાદિ પંચમૂલના કલ્ક સાથે लघु पञ्चमूलके कल्कसे, पयसा च દૂધથી दूधसे, द्राक्षारसेन દ્રાક્ષના રસથી द्राक्षके रससे इक्षुरसेन वा अपि અથવા શેરડીના રસથી या ईखके रससे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, सर्पिः ઘી घी, हितम् હિતકર છે हितकर है, स्वादुफल- મધુર ફળોના मधुर फल, इक्षुजाः અને શેરડીના और ईखके, सुशीताः સારી પેઠે શીતળ अत्यन्त शीतल, रसाः રસો હિતકર છે रस हितकर हैं ॥ ९५ ॥

95. The ghee, prepared with the paste of the drugs of ticktrefoil group and equal quantity of milk or grape juice or sugar cane juice, is very beneficial in cardiac disorders born of pitta. Cold juice of sweet group of fruits and of sugar-cane are good as beverage.

कफजहृद्रोगस्य चिकित्सा—

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य
क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।

कफमर्मरोगे કફજન્ય હૃદ્રોગમાં कफजन्य हृद्रोगमें, स्विन्नस्य સ્વેદન स्वेदन, वान्तस्य વમન वमन, विलङ्घितस्य અને લંઘન કરાવ્યા પછી और लंघन किये हुएकी, कफघ्नी કફનાશક कफनाशक, क्रिया ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ९५½ ॥

95½. In cardiac disorders of the kapha type, all the remedies curative of kapha should be administered, after subjecting the patient to sudation, emesis and lightening procedures.

कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवान्नं
पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि ॥९६॥
मूत्रे शृताः कट्फलशृङ्गवेर-
पीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्ना-
वचाभयानागरचूर्णकं च ॥९७॥

कौलत्थ- કળથી कुलथी, धान्यैः અને ધાણાના ક્વાથ સાથે और धनिया इनके क्वाथ, रसैः च અને માંસરસ સાથે और मांसरसोंके साथ, यवान्नम् જવનાં અન્ન जौका अन्न, तीक्ष्णानि તથા તીક્ષ્ણ और तीक्ष्ण, पानानि च પીણાં पान, शङ्कराणि કલ્યાણકારક છે हितकर हैं,

९५½ कफमर्मरोगे कफकर्मरोगे (ब.)
९६. यवान्न-यवान्नैः (ब)
,, शङ्कराणि—शर्कराणि (ड. ढ.)
,, च शङ्कराणि—सशर्कराणि (ध.)
९७. कृष्णाशटी........चूर्णकं च—तथा शटीशुण्ठ्यभयोपकुल्या-रास्नावचापुष्करमूलचूर्णम् (ग. ध)

मूत्रे गोमूत्रमां गोमूत्रमें, शृताः ઊકાળેલાં पकाये, कट्फल- કાયફળ कायफल, शृङ्गवेर- આદુ अदरक, पीतद्रु-દારુહળદર दारुहल्दी, पथ्या- હરડે हरड, अतिविषाः અને અતિવિષની કળી और अतीस, प्रदेयाः દેવા યોગ્ય છે देने योग्य हैं, कृष्णा- પીપર पिप्पली, शटी- ષટ્કચૂરો कचूर, पुष्करमूल- પોખરમૂળ पोहकरमूल, रास्ना રાસ્ના वायसुरई, वचा- વજ વच, अभया- હરડે हरड, नागर-चूर्णकल्कं च અને સૂંઠનું ચૂર્ણ કફજન્ય હૃદ્રોગમાં દેવું और सोंठका चूर्ण कफजन्य हृद्रोगमें देवे ॥ ९६ ९७ ॥

96-97 Cooked barley should be eaten along with the soup of horse-gram and coriander; and a potion medicated with acute drugs should be taken. Box myrtle, dry ginger, indian berberry, chebulic myrobalan and indian atees, decocted in cow's urine should be given. Or long pepper long zedoary, orris root, indian groundsel, sweet flag, chebulic myrobalan and ginger should be powdered and given in kapha type of cardiac disorders.

उदुम्बरादिलेहः—

उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये
पालाशरोहीतकखादिरे च ।
क्वाथे त्रिवृत्त्र्यूषणचूर्णसिद्धो
लेहः कफघ्नोऽशिशिराम्बुयुक्तः ॥९८॥

उदुम्बर- ઉમરો गूलर, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, वट- વડ वड, अर्जुनाख्ये અર્જુન વૃક્ષ अर्जुन, पालाश-ખાખરો ढाक, रोहीतक- રોહીતક रोहीतक, खादिरे च અને ખેર એઓના और खैरकथा इनके, क्वाथे ક્વાથમાં काथमें, त्रिवृत्- નસોતર निशोथ, त्र्यूषण- અને ત્રિકટુનું और त्रिकटु, चूर्णसिद्धः ચૂર્ણ નાખી સિદ્ધ કરેલા इनके चूर्णसे सिद्ध किया, लेहः લેહ लेह, अशि-शिराम्बुयुक्तः ગરમ પાણી સાથે લેવાથી गरम जलके साथ लेने पर, कफघ्नः કફનાશક થાય છે कफघ्न होता है ॥ ९८ ॥

98. The bark of the gular fig, the holy fig, the banyan arjun, palas, white cedar and catechu, decocted and made into linctus mixed with powder of turpeth and the three spices and taken along with warm water, is curative of kapha.

शिलाह्वयं वा भिषगप्रमत्तः
प्रयोजयेत् कल्पविधानदिष्टम् ।
प्राशं तथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं
रसायनं ब्राह्ममथामलक्याः ॥९९॥

अप्रमत्तः પ્રમાદરહિત अप्रमत्त, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, कल्पविधानदिष्टम् કલ્પવિધાનમાં બતાવેલ कल्पविधानमें कहे, शिलाह्वयम् वा શિલાજતુનો शिलाजतुका, प्रयो-जयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, तथा તેજ પ્રમાણે तथा, प्राशम् ચ્યવનપ્રાશનો च्यवनप्राशका, अथापि અથવા वा, आगस्त्यम् અગસ્ત્યે કહેલ अगस्त्योक्त, लेहम् લેહનો लेहका, ब्राह्मम् रसायनम् બ્રાહ્મ રસાયનનો ब्राह्म रसायनका, अथ आमलक्याः અને આમલકી રસાયનનો પ્રયોગ કરવો और आमलकी रसायनका प्रयोग करे ॥ ९९ ॥

99 Mineral pitch should be administered by the wise physician in accordance with the pharmacological procedure described; or the linctus called the Chyavanaprasa, or the one described by Agastya called the

९८. अशिशिराम्बुयुक्तः—सलिलाम्बुयुक्तः (च.)

९९. दिष्टम्- दृष्टम् (च.)

" प्राशं तथाऽऽगस्त्यमथापि लेहं—प्राशं तथाऽऽगस्त्यहरीतकी च (ग. प्र.)

" " —प्राशं तथाऽऽगस्त्यहरीतकी च (ग.)

chebulic myrobalan linctus or Brahma elixir or the elixir of emblic myrobalans should be given.

त्रिदोषजहृद्रोगस्य चिकित्सा—

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥१००॥

त्रिदोषजे ત્રિદોષજન્ય હૃદ્રોગમાં त्रिदोषजन्य हृद्रोगमें, आदितः પ્રથમ प्रथम, लङ्घनम् લંઘન लंघन, स्यात् કરાવવું જોઈએ देवे, सर्वेषु च પછી સઘળા દોષોમાં पश्चात् सब दोषोंमें, हितम् હિતકર हितकर, अन्नम् અન્ન अन्न, विधेयम् આપવું જોઈએ देवे, त्रयाणाम् अपि ત્રણેય દોષોના બલનું तीनों दोषोंके बलका, हीन- હીનપણું हीनत्व, अति- અધિકપણું अधिकत्व, मध्यत्वम् च અને મધ્યમપણું और मध्यमत्व, अवेक्ष्य જોઈને देखकर, शस्तम् एव ત્રણેયને હિતકર तिनोंके लिए हितकर, कर्म कार्यम् ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करे ॥ १०० ॥

100. In cardiac disorder due to tridiscordance, lightening therapy should be first prescribed and then the dietetic regimen that is conducive to the condition. It is after investigating the relative strength of the morbid humors, that their treatment successively should be undertaken.

शूलस्य चिकित्सा—

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं
जीर्णे स्थितं चेत् सुरदारुकुष्ठम् ।
सतिल्वकं द्वे लवणे विडङ्ग-
मुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत् सः ॥१०१॥

भुक्ते ભોજન કર્યા પછી भोजन करने पर, अधिकम् शूलम् હૃદયમાં અધિક શૂલ થાય हृदयमें अधिक शूल हो, जीर्णे च અને પચ્યા પછી और पक जाने पर, स्थितम् चेत् શૂલ રોકાઈ જાય તો ठहर जाय तो, सतिल्वकम् તિલ્વક तिल्वक, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, कुष्ठम् કઠ कूठ, द्वे लवणे બે લવણ दोनों नमक, सातिविषम् અતિવિષની કળી अतीस, विडङ्गम् અને વાવડિંગને और वायविडङ्ग इनको, सः તેણે वह, उष्णाम्बुना ગરમ પાણી સાથે गरम जलमे, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ १०१ ॥

101. If there is great pain occurring just after meals and lessening during digestion and ceasing at the end of digestion, the patient should take the pulvis of deodar, costus, Tilvaka, the two salts, embelia and indian atees with warm water.

जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात्
फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यति स्यात् ।
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥१०२॥

यदि जीर्णे જો પચી ગયા પછી यदि अन्न पच जाने पर, अधिके અધિક શૂલ થાય તો अधिक शूल हो तो, स्नेहविरेचनम् સ્નિગ્ધ વિરેચન स्निग्ध विरेचन, स्यात् દેવું देवे, जीर्यति જો પચતાં અધિક શૂલ થાય તો યदि पकते समय अधिक शूल हो तो, फलैः ફળોથી फलोंसे, विरेच्यः स्यात् વિરેચન દેવું विरेचन देवे, त्रिषु एव अने જો ત્રણેય और यदि तीनों ही, कालेषु કાળે कालमें, अधिके અધિક अधिक, शूले तु શૂળ થાય તો शूल हो तो, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मूलविरेचनम् મૂળોનું વિરેચન मूलोंका विरेचन, हितम् હિતકર हितकर, स्यात् થાય છે होता है ॥ १०२ ॥

102. If the pain be greater at the end of digestion unctuous purgatives should be given. If pain be greater during digestion, mild purgatives of sweet fruits should be given. If just after food, during and at the end of

१००. सर्वेषु—अन्नं (च. द)

digestion, the pain remains uniformly severe, a severe purgative prepared with the root-group of drugs should be given.

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च
सर्वं कृमिघ्नं कृमिहृद्गदे च ॥१०३॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

आमाशये સઘળા પ્રકારના હૃદયરોગમાં આમાશયમાં सब प्रकारके हृदयरोगमें आमाशयमें, रुद्धगतिः ગતિ રુંધાઈ જવાથી रुद्ध गतिवाला, अनिलः વાયુ वायु प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, प्रकुप्यति પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होता है. तस्मात् તેથી इस लिए, शोधनम् एव શોધન शोधन, तथा लङ्घनपाचनम् च લંઘન અને પાચન लङ्घन और पाचन, कार्यम् કરવાં જોઈએ करना चाहिए, कृमिहृद्गदे च અને કૃમિજન્ય હૃદ્રોગમાં और कृमिजन्य हृद्रोगमें, सर्वम् સર્વ सब, कृमिघ्नम् કૃમિનાશક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ कृमिघ्न औषध करे ॥ १०३ ॥ इति આ यह, हृद्रोगचिकित्सा હૃદ્રોગચિકિત્સા છે हृद्रोगचिकित्सा है।

103. Generally in all cardiac disorders, the vata getting obstructed is provoked and lodged in the stomach. Hence, only purification and the lightening and digestive therapies should be done. And in parasitic condition of the heart, treatment curative of parasites should be undertaken. Thus has been described the treatment of cardiac disorders.

प्रतिश्यायस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्य-
क्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै-
रवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ॥१०४॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ।
घ्राणार्तितोदौ क्षवथुर्जलाभः
स्रावोऽनिलात् सस्वरमूर्धरोगः ॥१०५॥
नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोष-
तृष्णोष्णपीतस्रवणानि पित्तात् ।
कासारुचिस्रावघनप्रसेकाः
कफाद्गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥१०६॥
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।

संधारण- વેગ રોકવાથી वेगविधारण, अजीर्ण- અજીર્ણથી अजीर्ण, रजः- ધૂળ જવાથી धूल, अतिभाष्य- અતિ બોલવાથી अधिक बोलना, क्रोध- ક્રોધથી क्रोध, ऋतुवैषम्य- ઋતુની વિષમતાથી ऋतुकी विषमता, शिरोऽभितापैः માથાના સંતાપથી शिरके संताप, प्रजागर- ઉજાગરાથી रात्रिमें जागना, अतिस्वपन- બહુ નિદ્રા કરવાથી अत्यन्त सोना, अम्बुशीतैः શીતળ જળથી शीतल जल, अवश्यया ઝાકળથી ओसका पड़ना, मैथुन- મૈથુનથી मैथुन, बाष्पधूमैः આંસુથી, ધૂંવાડાથી रोना और धुवां इनसे, संस्त्यानदोषे દોષ ઘટ્ટ થવાથી दोष घट्ट हो जाने पर, शिरसि મસ્તકમાં शिरमें, प्रवृद्धः वायुः तु વધેલો વાયુ बढ़ा हुआ वायु, प्रतिश्यायम् સળેખમ जुखामको, उदीरयेत् પેદા કરે છે उत्पन्न करता है, अनिलात् વાયુથી થતા પ્રતિશ્યાયમાં वायुजन्य प्रतिश्यायमें, घ्राणार्ति- નાસિકામાં વેદના नाकमें वेदना, तोदौ સોય ભોંકાયા જેવી પીડા तोद, क्षवथुः છીંક छींक, सस्वरमूर्धरोगः સ્વરભેદ અને મસ્તકના રોગ स्वरभेद और शिरका रोग, जलाभः स्रावः અને પાણી જેવો સ્રાવ થાય છે और पानी जैसा स्राव होते हैं, पित्तात्

१०४. धूमैः—सेकैः (ब.)
,, ,, —शोकैः (क.)
,, ,, —सर्वैः (क.)
१०५. मूर्धरोगः—शीर्षरोगः (ब.)
१०६. तीव्ररुजेऽतिदुःखे—ऽतीवरुजोऽतिदुःखे (ब.)

પિત્તથી થતા પ્રતિશ્યાયમાં पित्तजन्य प्रतिश्यायमें, नासाग्रपाक- નાકના ટેરવાનો પાક नाकके अग्रभागका पकना, ज्वर- તાવ ज्वर, वक्त्रशोष- મુખશોષ मुखका सुखना, तृष्णा- તરસ प्यास, उष्णपीतस्रवणानि तथा નાકમાંથી ગરમ અને પીળા લીંટનું નીકળવું થાય છે और नाकमेंसे गरम और पीला स्रावका बहना होते हैं, कफात् કફથી થતા પ્રતિશ્યાયમાં कफजन्य प्रतिश्यायमें, कास- ઉધરસ खांसी, अरुचि- અરુચિ अरुचि, स्राव- घनप्रसेकाः નાસિકામાંથી ઘણું લીંટ તથા મુખમાંથી ઘાટી લાળ નીકળે છે बहुत स्राव और घना लालाप्रसेक, स्रोतसि च તેમજ નાસામાર્ગમાં एवं नासास्रोतमें, गुरुः कण्डूः च अपि અત્યંત ખુજલી થાય છે अत्यन्त खुजली होती है, सन्निपातात् तु અને સન્નિપાતથી થતા और सन्निपातजन्य, तीव्ररुजे તીવ્ર દરદવાળા तीव्र रुजावाले, अतिदुःखे અતિ દુઃખદાયી अत्यन्त दुःखदायक, पीनसे પ્રતિશ્યાયમાં प्रतिश्यायमें, सर्वाणि બધાં सब, रूपाणि લક્ષણો लक्षण, स्युः થાય છે होते हैं ॥ १०४-१०६½ ॥

104-106½. The suppression of natural urges, indigestion, inhalation of dust, excessive speech, anger, abnormality of season, affliction of the head, exce- ssive waking, excessive sleep, very cold water, frost, excessive sexual indulgence, weeping and smoking are the factors by which in a condition where the morbid humor is in a con gealed state in the head, the vata gets increased and gives rise to coryza. There will be pain and pricking sen- sation in the nose, sternutation, watery discharge and affection of the voice and the head due to vata; inflamma- tion of the tip of the nose, fever, dry- ness of mouth, thirst, and hot and yellow discharge from the nose, in a condition due to pitta; and cough, anorexia, thick and profuse discharge, heaviness and itching in the nasal passage occur in a condition due to kapha. All the symptoms occur with acute pain and great discomfort in rhinitis due to tridiscordance type.

दुष्टप्रतिश्यायजा रोगाः—

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥
ततस्तु रोगाः क्षवथुश्च नासा-
शोषः प्रतीनाहपरिस्रवौ च ।
घ्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च
सपाकशोथार्बुदपूयरक्ताः ॥ १०८ ॥
अरूंषि शीर्षश्रवणाक्षिरोग-
खालित्यहर्यर्जुनलोमभावाः ।
तृट्श्वासकासज्वररक्तपित्त-
वैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वः બધા પ્રતિશ્યાય सब प्रतिश्याय, अहितभोजनात् तु અહિત ભોજનથી अहित भोजनसे, उपेक्षितः તથા ચિકિત્સા ન કરવાથી तथा उपेक्षा करनेसे, अतिवृद्धः અત્યંત વધીને अत्यन्त बढ़कर, दुष्टप्रतिश्यायः स्यात् દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય થઈ જાય છે दुष्ट प्रतिश्याय हो जाता है, ततः तु તેથી उससे, क्षवथुः ક્ષવથુ क्षवथु, नासाशोषः च નાસાશોષ नासाशोष, प्रतीनाह- પ્રતીનાહ प्रतीनाह, परिस्रवौ च પરિસ્રવ परिस्रव, घ्राणस्य ઘ્રાણની घ्राणका, पूतित्वम् દુર્ગંધિતા पूतिभाव, अपीनसः च અપીનસ अपीनस, सपाक- નાસાપાક नासापाक, शोथ- નાસાશોથ नासाशोथ, अर्बुद- નાસાર્બુદ नासार्बुद, पूयरक्ताः અને પૂયરક્ત और पूयरक्त, रोगाः એ રોગો થાય છે ये रोग होते हैं, ततः च વળી તેથી पुनः उससे, अरूंषि નાકમાં ફોડકીઓ नाकमें फुन्सियां, शीर्ष- શિર सिर, श्रवण- કાન कान, अक्षिरोग- અને આંખના રોગો और आंखके रोग, खालित्य- ખાલિત્ય खालित्य,

१०९ शीर्षश्रवणाक्षिरोग—मूत्रश्रवणाक्षिरोग (ह. इ.)
,, वैस्वर्य—वैवर्ण्य (द.)

हरि-अर्जुन-लोमभावाः રૂંવાડાંઓનું કપિલ તેમજ શ્વેતપણું और लोमोंकी कपिलता एवं श्वेतता, तृट्- तरस प्यास, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- ઉધરસ कास, ज्वर- તાવ ज्वर, रक्तपित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, वैस्वर्य- विस्वरता। स्वरभेद, शोषाः અને શોષ और शोष, भवन्ति એ રોગો પણ થાય છે ये रोग भी उत्पन्न होते हैं ॥ १०७-१०९ ॥

107-109. All kinds of rhinitis described above, if aggravated by unwholesome diet or neglect will develop into a pernicious type of rhinitis. Then, it will give rise to various disorders of sternutation, atrophic rhinitis, nasal obstruction, nasal catarrh, ozena, chronic rhinitis, suppurative rhinitis, edematous rhinitis, nasal growth, sanguineous purulent rhinitis, furunculosis, the disorders of the head, ear and eye, alopecia, tawnyness or greyness of the hair, thirst, dyspnea, cough, fever, hemothermia and alteration of the voice and consumption.

दुष्टप्रतिश्यायस्य लक्षणम्--

रोधाभिघातस्रवशोषपाकै-
घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशः प्रकोपि
दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥११०॥

घ्राणम् જેમાં નાસિકા जिसमें नासिका, रोध- રોધ रुकावट, अभिघात- પ્રહાર चोट, स्रव- સ્રાવ स्राव, शोष- શોષ शोष, पाकैः युतम् અને પાકથી યુક્ત થાય છે और पाकसे युक्त होती है, यः च જેમાં મનુષ્ય जिसमें मनुष्य, गन्धम् ગન્ધને गन्धको, न वेत्ति પારખતો નથી नहीं जानता, आस्यम् च જેમાં મુખ मुख, दुर्गन्धि વાસ મારે છે दुर्गन्धयुक्त होता है, बहुशः અને વારંવાર और बारबार, प्रकोपि પ્રકોપ પામે છે प्रकुपित होता है, तम् તેને उसे, दुष्टप्रतिश्यायम् દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય दुष्ट प्रतिश्याय, उदाहरेत् કહે છે कहते हैं ॥ ११० ॥

110. Nasal obstruction, ulceration, discharge, atrophy or suppuration, loss of the sense of smell, fetor oris and frequent attacks of the disease-know all these to be the symptoms of the pernicious type of rhinitis.

क्षवथोः, नासाशोषस्य च लक्षणम्--

संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु मूर्ध्नि
विष्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ।
क्रुद्धः स संशोष्य कफं तु नासा-
शृङ्गाटकघ्राणविशोषणं च ॥१११॥

मूर्ध्नि મસ્તકમાં सिरमें, विष्वक्-पथस्थः, સર્વ માર્ગમાં રહેલો चारों ओर रहा हुआ, अनिलः तु વાયુ वायु, मर्माणि મર્મોને मर्मोंको, संस्पृश्य સ્પર્શ કરી स्पर्श करके, क्षवथुम् છીંક छींक, करोति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, सः તે વાયુ वह वायु, क्रुद्धः કુપિત થઈ कुपित हो कर, कफम् तु કફને कफको, संशोष्य સૂકવી सुखाकर, नासाशृङ्गाटक- નાસાશૃંગાટક नासा-शृङ्गाटक, घ्राणविशोषणम् च तथा પ્રાણેન્દ્રિયનો શોષ કરે છે और घ्राणका शोष करता है ॥ १११ ॥

111. The vata, affecting the vital organs in the head and getting lodged in its passages, causes sternutation. The vata, getting provoked, dries up the kapha and causes atrophy of the turbinated bones and loss of smell (atrophic rhinitis).

प्रतीनाहस्य लक्षणं नासास्रावस्य लक्षणं च--

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।

यो मस्तुलुङ्गाद्घनपीतपक्वः
कफः स्रवेदेष परिस्रवस्तु ॥११२॥

सवातः જે રોગમાં વાયુસહિત वातके साथ, कफः तु કફ कफ, उच्छ्वासमार्गम् ઉચ્છ્વાસમાર્ગને प्रश्वासके मार्गको, रुन्ध्यात् રોકે છે रोकता है, तम् તેને उसे, प्रतीनाहम् પ્રતીનાહ प्रतीनाह, उदाहरेत् કહેવો कहना चाहिए, यः જે जो, मस्तुलुङ्गात् મસ્તિષ્કમાંથી मस्तिष्कसे, घन- ધાટો घना, पीत- પીળો पीला, पक्वः અને પાકેલો और पका हुआ, कफः કફ कफ, स्रवेत् સ્રવે છે बहता है, एषः तु તે वह, परिस्रवः પરિસ્રવ કહેવાય છે परिस्रव कहा जाता है ॥ ११२ ॥

112. It should be known as nasal obstruction, when the kapha with vata obstructs the channels of breathing. That is the condition of nasal catarrh where their is thick yellow and ripe discharge from the head or brain.

पूतिनस्यस्य, अपीनसस्य च लक्षणम्—

वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु
स्यात् पूतिनस्यं श्वयथुर्भ्रमश्च ।
आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा ॥११३॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥११४॥

उपेक्षया तु ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षासे, वैवर्ण्य- જે રોગમાં નાકનો રંગ બદલાઈ જાય છે नासिका विवर्ण होती है, दौर्गन्ध्यम् અને તેમાં દુર્ગન્ધ થાય છે और उसमें दुर्गन्ध होती है, श्वयथुः સોજો થાય છે शोफ होता है, भ्रमः च તેમજ ચક્કર और चक्कर, आने छे आता है, पूतिनस्यम् તે પૂતિનસ્ય કહેવાય છે वह पूतिनस्य कहा जाता है, यस्य જેનું जिसकी, नासा નાક नासा, आनह्यते આનાહયુક્ત થાય છે आनाहयुक्त होती है, विशुष्यते च સુકાઈ જાય છે शुष्क होती है, प्रक्लिद्यते क्लेदयुक्त थाय छे क्लेदयुक्त होती है, धूप्यति च अपि અને ધૂમાડા જેવું નીકળતું હોય એવું થાય છે और धुंवा निकलने जैसे भावसे युक्त होती है, यः जन्तुः તથા જે મનુષ્ય और जो मनुष्य, गन्धरसान् च ગંધ તથા રસને गंध और रसोंको, न वेत्ति જાણતો ન હોય नहीं पहिचानता, तम् તે માણસને वह, अपीनसेन जुष्टम् અપીનસ રોગ થયો છે अपीनससे आक्रान्त है, व्यवस्येत् એમ જાણવું ऐसा जाने. अनिल- વાત वात, श्लेष्म- તથા કફથી तथा कफसे, भवम् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न, तम् च તે રોગને उस रोगको, प्रतिश्याय- પ્રતિશ્યાયના प्रतिश्याय, समान-लिङ्गम् સમાન લક્ષણવાળો जैसे लक्षणवाला, ब्रूयात् કહેવો कहे ॥ ११३-११४ ॥

113-114. Due to neglect, there develop discoloration, stinking, swelling, and giddiness; this condition is called 'ozena'. Where there is obstruction, drying, softening or fuming in the nose, the person is not able to recoguise smell or taste, know him to be affected with rhinitis. It should be regarded as disorder due to vata-cum-kapha if its symptoms are like those of acute rhinitis.

घ्राणपाकस्य लक्षणं, नासास्रवयोः लक्षणं, नासार्बुदस्य लक्षणं च—

सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
स्याद् घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
घ्राणाश्रितास्वक्प्रभृतीन् प्रदूष्य
कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥११५॥
घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य
मांसास्रदोषादपि चार्बुदानि ।

रक्तपित्तात् च अपि લોહી તથા પિત્તથી रक्त और पित्तसे, सदाहरागः દાહ તથા લાલાશથી યુક્ત दाह और लालीसे युक्त, सपाकः श्वयथुः અને પાકવાળો સોજો

115. मलाश्च—च टीका: (ग.)

थाय छे और पाकयुक्त शोफ होता है, घ्राणपाकः ते घ्राणपाक वह घ्राणपाक, ख्यात कहेवाय छे कहा जाता है, मलाः च वात, पित्त अने कफ वातादि दोष, घ्राणाश्रित- नाकमां रहेला नासाश्रित, असृक्- प्रभृतीन् लोही वगेरे धातुओने रक्तादिको, प्रदूष्य दूषित करी अत्यन्त दूषित करके, नासाश्वयथुम् नाकना सोजाने नासाका शोफ कुर्वन्ति करे छे करते हैं, तथा तथा तथा, घ्राणे नाकमां नासिकामें, उच्छ्वासगतिम् उच्छ्वासनी गतिने श्वासकी गतिको, निरुध्य रोकी रोककर, मांस-असृक्-दोषात् अपि मांस तथा लोहीना दोषथी पण मांस तथा रक्तकी दुष्टिसे भी अर्बुदानि च अर्बुदोने उत्पन्न करे छे अर्बुदोंको उत्पन्न करते हैं ॥ ११५½ ॥

115-115½. The inflammation of the nose due to vitiation of blood and pitta, will cause burning, redness, swelling and suppuration. The morbid humor vitiating the blood and some other tissues of the nasal region cause swelling in the nose; and as a result of the vitiation of flesh and blood, there will form nasal growths which cause obstruction to breathing.

पूयरक्तस्य लक्षणम्—

घ्राणात् स्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा
पित्ताक्तमस्रं त्वपि पूयरक्तम् ॥११६॥

घ्राणात् नाकमांथी नाकसे, श्रवणात् कानमांथी कानसे, मुखात् वा के मुखमांथी या मुखसे, पित्ताक्तम् पित्तसहित पित्तयुक्त, अस्रम् तु अपि जे लोही जो रक्त, स्रवेत् वहे छे बहता है वह, पूयरक्तम् पूयरक्त कहेवाय छे पूयरक्त कहा जाता है ॥ ११६ ॥

116. There will be discharge from the nose, ear, or the mouth, of the blood, tinged yellow with the color of pitta. This is called sanguino purulent rhinitis.

अरूंषिकायाः लक्षणं दीप्तस्य लक्षणं च—

कुर्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन्
संदूष्य चारूंषि सपाकवन्ति ।
नासा प्रदीप्तेव नरस्य यस्य
दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥११७॥

इति नासारोगनिदानम् ।

सपित्तः पित्तसहित पित्तयुक्त, पवनः पवन वायु, त्वगादीन् त्वचा वगेरेने त्वचा आदिको, संदूष्य सारी रीते दूषित करी अत्यन्त दूषित करके, सपाकवन्ति पाकवाळी पाकयुक्त, अरूंषि च फोडलीओने उत्पन्न करे छे अरूंषिकाको उत्पन्न करता है, यस्य जे जिस, नरस्य पुरुषनुं पुरुषकी, नासा नाक नासा, प्रदीप्ता इव जाणे सळगतुं होय जलती हुई सी प्रतीत हो, तम् तु ते उस, रोगम् रोगने रोगको, दीप्तम् दीप्त दीप्त, उदाहरन्ति कहे छे कहते हैं ॥ ११७ ॥ इति आ यह, नासारोग-निदानम् नासारोगनिदान छे नासारोगनिदान है।

117. The vata combined with pitta vitiating the skin and the superficial tissues, causes 'furunculosis' which suppurates. They call that condition red-nose, the condition where a man's nose is shining bright and red like fire. Thus has been described the pathology of diseases of the nose.

शिरोरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
पित्तात् सदाहार्ति कफाद्गुरु स्यात् ।
सर्वैस्त्रिदोषं क्रिमिभिस्तु कण्डू-
दौर्गन्ध्यतोदार्तियुतं शिरः स्यात् ॥११८॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

---

११६. पित्ताक्तमस्रं पूयाक्तमस्रं (ग.) ...

११७. पवनस्त्वगादीन्—पवनः कफादीन् (ग.)

... इति नासारोगनिदानम्—इति पीनसनासारोगनिदानम् (ग.)

वातात् वातथी वातसे, भृशार्तिशूलम् माथुं अत्यंत पीडा तथा शूळवाळुं थई सिर बहुत पीड़ा और शूलसे युक्त होकर, इह स्फुरति फरके छे फड़कता है, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, सदाहार्ति दाहयुक्त पीडावाळुं थाय छे दाहयुक्त पीड़ावाला होता है, कफात् कफथी कफसे, गुरु भारे भारी, स्यात् थाय छे होता है, सर्वैः अने सर्व दोषोथी और सब दोषोंसे, त्रिदोषम् त्रण दोषोवाळुं थाय छे तीन दोषवाला होता है, क्रिमिभिः तु कृमिथी क्रिमिओंसे, शिरः मस्तक सिर, कण्डू- खरज खुजली, दौर्गन्ध्य- दुर्गन्ध दुर्गन्ध, तोद-अर्ति-युतम् तोद तथा पीडावाळुं तोद तथा पीड़ासे युक्त, स्यात् थाय छे होता है ॥ ११८ ॥ इति आ यह, शिरोरोगनिदानम् शिरोरोगनिदान छे शिरोरोगनिदान है।

118. In headache due to vata, there will be severe pain, ache, or throbbing; in pitta type, pain and burning; and in kapha type, heaviness; and all symptoms in tridiscordance type; while in case of parasitic infection, there occur itching, stink, pricking sensation and pain. Thus has been described the pathology of the diseases of the head.

मुखरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

मुखामये मारुतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि चला रुजश्च
कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं
प्रस्रंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥११९॥

तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छा त्रिविधा रुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥१२०॥

कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्वं
स्नेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥१२१॥

मारुतजे तु वातथी थयेला वातजन्य, मुखामये मुखरोगमां मुखरोगमें, शोष- शोष शोष, कार्कश्य- कठोरता कठोरता, रौक्ष्याणि रुक्षता रूक्षता, चलाः अने अहीं तहीं फरती और अस्थिर रुजः च पीडाओ वेदनायें, स्युः थाय छे होती हैं, सशीतम् ठंडी लागवाथी सरदी लगनेसे, कृष्ण- काळा काली, अरुणम् तथा लाल वर्णनो और लाल वर्णकी, निष्पतनम् मुखस्राव लालाका बहना, प्रस्रंसन- दांतनुं पडवुं दांतका गिरना, तोद- व्यथा तोद, भेदाः तथा फाट और भेदनके समान पीड़ा, पित्तात् पित्तथी थयेला मुखरोगमां पित्तजन्य मुखरोगमें, तृष्णा- तरस प्यास, ज्वर- ताव ज्वर, स्फोटक- छाला विस्फोटक, तालु- ताळवानो तालुका, दाहाः दाह दाह, धूमायनम् च अपि मुखमांथी धूमाडा जेवुं नीकळवुं मुखसे धुवां निकलने जैसा भाव, अवदीर्णता होठ वगेरेनुं फाटवुं होठ आदिका फटना, समूर्च्छाः मूर्च्छा मूर्च्छा, त्रिविधाः जातजातनी त्रिविध प्रकारकी, रुजः च पीडा पीड़ा, शुक्ल- अने मुख पर श्वेत और मुख पर श्वेत, अरुण- अने लाल और लालको, वर्ज्याः च सिवायना छोड़कर, वर्णाः रंगो उत्पन्न थाय छे शेष रंग होते हैं, कफवक्त्ररोगे अने कफथी उत्पन्न थयेला मुखरोगमां और कफजन्य मुखरोगमें, कण्डूः खरज खुजली, गुरुत्वम् भारेपणुं भारीपन, सितविज्जलत्वम् श्वेतरंग, चिकाश, सफेदी पिच्छिलता, स्नेहः स्निग्धता स्निग्धता, अरुचिः अरुचि अरुचि, जाड्य- जडता जड़ता, कफप्रसेकौ कफनुं नीकळवुं कफका प्रसेक, उत्क्लेश- मोळ उत्क्लेश, मन्दानलता च मंदाग्निपणुं अग्निमांद्य, तन्द्रा तन्द्रा तंद्रा, मन्दाः अने मंद और मंद, रुजः पीडाओ थाय छे रुजा होती हैं ॥ ११९-१२१ ॥

119-121. In diseases of the mouth due to vata, there will be dehydration, roughness, dryness, fleeting pain,

१२०. तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा तृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाकाः (च.)

,, वर्ण—पाण्डु (च.)

१२१. स्नेहो—स्वेदो (द.)

dusky red coloration, salivation, coldness, loosening of teeth, throbbing, pricking pain and fissures. In a condition due to pitta, there will be thirst, fever, sores, burning of the palate, fuming and ulcerations, fainting, various kinds of pain and discoloration excepting that of white and dusky-red one. And in the diseases of mouth due to kapha, there will be itching, heaviness, pallor, sliminess, unctuousness, anorexia, dullness, increase of mucus, ptyalism, nausea, weakness of the gastric fire, torpor and dull pain.

सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
च्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥१२२॥

यस्मिन् જે जिस, वक्त्ररोगे મુખરોગમાં मुखरोगमें, सर्वाणि સઘળાં सब, रूपाणि રૂપો लक्षण, भवन्ति હોય છે होते हैं, सः तु તે वह, सर्वजः ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન सन्निपातजन्य, स्यात् થયો હોય છે होता है, एते च આ ચાર મુખરોગો ये रोग, संस्थान- સ્થાન संस्थान, दूष्य- દૂષ્ય दूष्य, आकृति- આકૃતિ आकृति, नामभेदात् તથા નામના ભેદથી और नामके भेदसे, चतुःषष्टि- ચોસઠ चौसठ, विधाः પ્રકારના प्रकारके, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥ १२२ ॥

122. If all these symptoms appear together, then it is to be regarded as mouth-disease due to tridiscordance. These diseases of the mouth are sixty-four in number when designated according to seat of affection, susceptible body-tissue and shape.

शालाक्यतन्त्रेऽभिहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥१२३॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

तेषाम् તેઓનાં उनके, निमित्त- હેતુ हेतु, रूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, आकृति- રૂપ रूप, भेषजानि तथा ઔષધ તથા ચિકિત્સા, शालाक्यतन्त्रे શાલાક્યતંત્રમાં शालाक्यतंत्रमें, अभिहितानि કહ્યાં છે कहे गये हैं, चतुर्विधस्य ચાર પ્રકારના चार प्रकारके, मुखामयस्य तु મુખરોગની मुखरोगकी, यथाप्रदेशम् પ્રસંગ અનુસાર प्रसंगके अनुसार क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि ઉદ્દેશીશ कहूंगा ॥ १२३ ॥ इति આ यह, मुखरोगनिदानम् મુખરોગનિદાન એ मुखरोगनिदान है ।

123. In the treatise dealing with the special branch of Salakya-tantra are described the etiology, signs and symptoms, shape and treatment of these disorders in full. I shall describe the treatment of only four main types of mouth diseases in their relevant situations in this treatise. Thus has been described the pathology of the diseases of the mouth.

अरोचकस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

वातादिभिः शोकभयातिलोभ-
क्रोधैर्मनोघ्नाशनगन्धरूपैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥१२४॥

१२२. सर्वजः स्यात्—सन्निपातात् (ह.)

१२३ क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य—चिकित्सितं वक्त्रगदस्य वक्ष्ये (फ. ग.)
यथाप्रदेशं तु—यथा...यथार्थं तु (फ.)
१२४. क्रोधैर्मनोघ्नाशन—क्रोधाद्यहृद्याशन (फ.)
अशन—अशुचि (ह.)
,, स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन—कर्कशशीत-दन्तकषायवक्त्रस्य मतोऽनिलेन (फ.)

वातादिभिः वात वगेरेथी वातादिसे, शोक- शोक शोक, भय- भय भय, अतिलोभ- अतिलोभ अतिलोभ, क्रोधैः क्रोध क्रोध, मनोघ्न- अने मनने आघात करनारां और मनके लिए अप्रिय, अशन- भोजन भोजनों, गन्ध- गंध गन्ध, रूपैः तथा रूपथी तथा रूपसे, अरोचकाः अरोचक अरोचक, स्युः थाय छे उत्पन्न होते हैं, अनिलेन वातथी थयेला अरोचकमां वातज अरोचकमें, परिहृष्टदन्तः मनुष्यना दांत अंबाई जाय छे मनुष्यको दन्तहर्ष होता है, कषायवक्त्रः च अने मुखनो स्वाद कसायेलो थाय छे और मुखका स्वाद कसैला होता है, मतः एम मानवामां आवे छे ऐसा माना जाता है ॥ १२४ ॥

124. Anorexia is caused by the provocation of vata and other humors as also by grief, fear, excessive greed, anger, unpleasant foods, smells and sights; setting the teeth on edge and astringent taste in the mouth are known to result from morbid vata.

कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति
पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम् ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-
विबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥१२५॥

पित्तेन पित्तथी थयेला अरोचकमां पित्तज अरोचकमें, वक्त्रम् मुख मुख, कटु कडु कटु, अम्लम् अम्ल अम्ल, उष्णम् ऊनुं उष्ण, विरसम् विरस विरस, पूति च दुर्गन्धयुक्त दुर्गन्धी, लवणम् च तथा खारुं थाय छे तथा नमकीन होता है, कफेन अने कफथी थयेला अरोचकमां मुख और कफजन्य अरोचकमें मुख, माधुर्य- मधुरता मिठास, पैच्छिल्य- चिकाश पिच्छिलता, गुरुत्व- भारेपणुं भारीपन, शैत्य- ठंडापणुं शीतलता, विबद्ध- आहारमां असमर्थपणुं आहारमें असमर्थता, संबद्ध- युतम् तथा कफनो संबंध ओथी युक्त थाय छे तथा कफका संबन्ध इनसे युक्त होता है ॥ १२५ ॥

१२५. विबद्धसंबद्धयुतम्--विबद्धसंस्तम्भयुतम् (ष.)

125. Pungent taste, acid taste, hot and bad taste, stinking and salt taste in the mouth should be regarded as a result of morbid pitta. There will be sweet taste in the mouth and sliminess, heaviness and coldness and discharge of lumpy mucus in conditions due to kapha.

अरोचके शोकभयातिलोभ-
क्रोधाद्यहृद्याशनगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं वक्त्रमथारुचिश्च
त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥१२६॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

शोक- शोक शोक, भय- भय भय, अतिलोभ- अतिलोभ अतिलोभ, क्रोधादि- क्रोध वगेरे क्रोधादि, अहृद्य- अणगमता हृदयके लिए अप्रिय, अशन- भोजन भोजन, गन्धजे अने गन्धथी थयेला और गंधसे उत्पन्न, अरोचके अरोचकमां अरोचकमें, वक्त्रम् मुख मुख, स्वाभाविकम् स्वाभाविक रसवाळुं होय छे स्वाभाविक रसयुक्त होता है, अथ परंतु परन्तु, अरुचिः अरुचि अरुचि, स्यात् होय छे होती है, त्रिदोषजे तु अने त्रण दोषथी उत्पन्न थयेला अरोचकमां और त्रिदोषजन्य अरोचकमें, न-एकरसम् मुख अनेक रसवाळुं मुख अनेक रसयुक्त, भवेत् होय छे होता है ॥ १२६ ॥ इति आ यह, अरोचकनिदानम् अरोचकनिदान छे अरोचकनिदान है।

126. In anorexia due to grief, fear, excessive greed, anger, and unpleasant food and smell, though the mouth is in a normal condition, yet there will be anorexia. In condition of tridiscordance, there will be

१२६. हृद्याशन-हृद्याशुचि (प. ष.)
स्वाभाविकं वक्त्रमथारुचिश्च—स्वाभाविकमास्यरसोऽरुचिश्च (त)

varying tastes in the mouth. Thus has been described the pathology of anorexia.

कर्णरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः
स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।
शोफः सरागो दरणं विदाहः
सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात् ॥१२७॥
वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्ल-
स्निग्धस्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥१२८॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

वातात् વાતથી થયેલા કર્ણરોગમાં वातज कर्णरोगमें, नादः નાદ આવાજ, अतिरुक् અતિપીડા अत्यन्त वेदना, कर्णमलस्य કાનના મેલનું कानके मैलका, शोषः સૂકાઈ જવું शुष्क होना, तनुः स्रावः પાતળો સ્રાવ पतला स्राव, अश्रवणम् च તથા બહેરાપણું થાય છે तथा बहेरापन होता है पित्तात् પિત્તથી થયેલા કર્ણરોગમાં पित्तज कर्णरोगमें, सरागः લાલાશ-સહિત लालीके साथ, शोफः સોજો शोथ, दरणम् ફાટ फटना, विदाहः વિદાહ विदाह, सपीत- અને પીળો और पीले रंगसे युक्त, पूतिस्रवणम् च તથા દુર્ગંધિવાળો પરુનો સ્રાવ થાય છે तथा सड़ा हुआ स्राव होता है, श्लेष्मभवे કફથી થયેલા કર્ણરોગમાં कफज कर्णरोगमें, वैश्रुत्य- સાંભળવાની ખામી विकृत सुनना, कण्डू- ખરજ खुजली स्थिरशोफ- સ્થિર સોજો स्थिर शोथ, शुक्लस्निग्ध- ધોળો તથા સ્નિગ્ધ सफेद और स्निग्ध, स्रुतिः પરુનો સ્રાવ स्राव, अल्परुक् च તથા થોડી પીડા થાય છે तथा अल्प पीड़ा होती है, सन्निपातात् तु અને સન્નિપાતથી થયેલા કર્ણરોગમાં और सन्निपातजन्य कर्णरोगमें, सर्वाणि रूपाणि ત્રણે દોષનાં લક્ષણો થાય છે सब लक्षण होते हैं. तत्र અને તેમાં और वहां, अधिकदोषवर्णः स्रावः च જે દોષની અધિકતા હોય છે તે દોષના રંગ જેવો પરુના સ્રાવનો રંગ હોય છે प्रबल दोषके अनुसार रंगवाला स्राव होता है

॥ १२७-१२८ ॥ इति कर्णरोगनिदानम् આ કર્ણરોગનિદાન છે यह कर्णरोगनिदान है ।

127-128. Tinnitus (noises in the ear), excessive pain, drying of the ear-wax, thin discharge and deafness occur in condition due to vata. Swelling, redness, bursting, burning, yellow and putrid discharge occur in condition due to pitta. Dys-acousma, itching, rigid swelling, white and sticky discharge and slight pain occur in condition caused by kapha. In condition of tridiscordance, there will be all the signs and symptoms and the discharge excessively morbid and containing many colors. Thus has been described the pathology of ear-diseases.

नेत्ररोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च
सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।
पित्तात् सदाहोऽतिरुजः सरागः
पीतोपदेहः सुभृशोष्णवाही ॥१२९॥

अनिलज- વાતથી થયેલા वातजन्य, अक्षिरोगे નેત્રરોગમાં नेत्ररोगमें, अल्पः तु આંખમાં થોડી થોડી रागः રતાશ હોય છે लाली होती है, अनुपदेहवान् च ચીપડા વળતા નથી और मैल नहीं आता, सतोदभेदः અને પીડા તથા ભેદ થાય છે और तोद तथा भेद होते हैं, पित्तात् પિત્તથી થયેલા નેત્રરોગમાં पित्तजन्य नेत्ररोगमें, सदाहः દાહ दाह, अतिरुजः અતિ પીડા

. अल्पस्तु........रोगे—अल्पाश्रुरागस्तु भेदताक्ष्ण अल्पश्च नो- अतिरुजश्च वातात् (क. ग. ङ. ध.)

, सुभृशोष्णवाही—सुभृशोष्णाश्रु (क. ङ.)

, —सुभृशोष्णमस्रम् (ख.)

, पित्तात्........सुभृशोष्णवाही पित्तात्तु दाहातिरुजोऽतिरागाः पीतोपदेहः सुभृशोष्णमश्रु (ग. ङ.)

अत्यन्त रुजा, सरागः તથા રતાશ થાય છે तथा लाली होती है, पीतोपदेहः તેમજ પીળા ચીપડા વળે છે पीला मैल, सुभृश- અને અત્યન્ત और अत्यन्त, उष्ण-वाही ઊનાં આંસુ વહે છે गरम स्राव होता है ॥१२९॥

129. Slight redness, absence of mucus, secretion and lachrymation, and pricking and cutting pains occur in eye disease due to vata. In condition due to pitta, there will be burning, acute pain, great redness, yellow discharge and profuse and warm lachrymation.

शुक्लोपदेहं बहुपिच्छिलाश्रु
नेत्रं कफात् स्याद्गुरुता सकण्डूः ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
न्नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात् ॥१३०॥

कफात् કફથી થયેલા નેત્રરોગમાં कफजन्य नेत्ररोगमें, नेत्रम् शुक्लोपदेहम् આંખમાં ધોળા ચીપડા વળે છે नेत्र सफेद मैलसे युक्त रहते हैं, बहु- ઘણાં अत्यन्त, पिच्छिल- ચીકણાં पिच्छिल, अश्रु આંસુ વહે છે आंसु बहते हैं, सकण्डूः તેમજ ખરજ एवं खुजली, गुरुता અને ભારેપણું થાય છે और भारीपन होता है, सन्निपातात् तु ત્રિદોષથી થયેલા નેત્રરોગમાં त्रिदोष-जन्य नेत्ररोगमें, सर्वाणि रूपाणि ત્રણે દોષનાં સઘળાં લક્ષણો થાય છે तीन दोषके सब लक्षण होते हैं, भेदात् સ્થાન આદિના ભેદથી स्थान आदिके भेदसे, नेत्रामयाः આ નેત્રરોગના इस नेत्ररोगके, षण्णवतिः ૯૬ પ્રકાર થાય છે ९६ प्रकार होते हैं ॥१३०॥

130. White discharge, profuse and viscid lachrymation, heaviness of the eye and itching occur in the kapha type. All these symptoms together occur in condition of tridiscordance. All eye diseases are classified into ninety-six varieties.

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥१३१॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

तेषाम् તેઓનાં उनके, अभिव्यक्तिः લક્ષણો लक्षण, चिकित्सितम् च તથા ચિકિત્સા तथा चिकित्सा, शालाक्यतन्त्रेषु શાલાક્યતંત્રમાં शालाक्यतन्त्रमें, अभिप्रदिष्टा કહ્યાં છે कहे हैं, पराधिकारे तु બીજાના અધિકારમાં दूसरेका अधिकार होनेसे, विस्तरोक्तिः વિસ્તારથી કહેવું विस्तारसे कहना, न शस्ता इति યોગ્ય નથી प्रशस्त नहीं है. तेन नः તેથી અમારો उससे हमारा, अत्र એ વિષે इस विषयमें, प्रयासः પ્રયાસ प्रयास, न નથી नहीं है ॥१३२॥ इति આ यह, नेत्ररोग-निदानम् નેત્રરોગનિદાન છે नेत्ररोगनिदान है।

131. Their symptoms and treatment are described in the treatise on the special branch of *Salakya-tantra*. It is not attempted by us to expatiate on them here, as that belongs to the province of specialists. Thus has been described the pathology of the disease of the eye.

खालित्यस्य लक्षणं पलितस्य लक्षणं च—

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं
दग्ध्वाऽऽशु कुर्यात् खलतिं नरस्य ।
किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-
द्धरिप्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥१३२॥

तेजः શરીરની ગરમી शारीरिक ऊष्मा, अनिलाद्यैः सह વાયુ વગેરેની સાથે મળી वातादिके साथ, केशभूमिम् કેશની ભૂમિને केशभूमिको, दग्ध्वा બાળી जलाकर, नरस्य મનુષ્યને पुरुषमें, खलतिम् ટાલ खालित्य, आशु તરત शीघ्र, कुर्यात् કરે છે

१३०. शुक्लोपदेहं–शुक्लोपदेहो (ग.)
,, नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात्–षट्सप्ततिर्नेत्रगतास्तु भेदात् (छ. फ.)

१३२. अनिलाद्यैः सह–समेतं खलु (छ. फ.)

उत्पन्न करता है, किंचित् तु केशनी भूमिने थोडी केश भूमिको थोडा, दग्ध्वा बाळीने जलाकर, पलितानि वाळोनुं धोळापणुं पालित्य, शिरोरुहाणाम् तथा वाळोनुं और बालोंमें, हरिप्रभत्वम् च भूरापणुं भूरापन, कुर्यात् करे छे करता है ॥ १३२ ॥

132. The thermal element, combined with the vata and other humors, scorches up the scalp and produces alopecia. By partial scorching, it causes greyness or tawny color of the hair.

ऊर्ध्वजत्रुरोगनिदानोपसंहारः—

इत्यूर्ध्वजत्रुस्थगदैकदेशा-
स्तन्त्रे निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् ।
अतः परं भेषजसंग्रहं तु
निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥१३३॥

इति खालित्यरोगनिदानम् ।

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अयम् आ यह, ऊर्ध्वजत्रुस्थ- ऊर्ध्वजत्रुज ऊर्ध्वजत्रुज, गदैकदेशः रोगनो एक भाग रोगोंका एक भाग, तन्त्रे आ शास्त्रमां इस शास्त्रमें, अशून्यतार्थम् न्यूनताना परिहार माटे न्यूनताके परिहारके लिए, निबद्धः कह्यो छे कहा है, अतः परम् हवे पछी अब आगे, संक्षेपतः संक्षेपथी संक्षेपसे, उच्यमानम् कहेवामां आवता कहे जानेवाले, भेषजसंग्रहम् तु औषधोना संग्रहने औषधसंग्रहको, निबोध सांभळो सुनो ॥ १३३ ॥ इति आ यह, खालित्यरोगनिदानम् खालित्यरोगनिदान छे खालित्यरोग निदान है।

133. The local affections, occurring in the upper supra-clavicular part of the body is described here in order to obviate the censure of an absolute omission of them in this treatise. Henceforth, listen to the excellent epitome of their therapeusis succinctly described. Thus has been described the pathology of alopecia.

पीनसनासारोगचिकित्सा—

वातात् सकासवैस्वर्ये सक्षारं पीनसे घृतम् ।
पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नैहिकं धूममेव वा ॥१३४॥

वातात् वातथी थयेल वातजन्य, सकासवैस्वर्ये खांसी, स्वरभेद खांसी, स्वरभेद, पीनसे अने पीनसमां और पीनसमें, सक्षारम् जवखारसहित यवक्षारयुक्त, घृतम् घी घी, रसम् मांसरस मांसरस, उष्णम् च पयः अथवा ऊनुं दूध अथवा गरम दूध, स्नैहिकम् के स्नैहिक या स्नैहिक, धूमम् एव वा पिबेत् धूमपान करवुं धूम पीवे ॥ १३४ ॥

134. In coryza due to vata, accompanied with cough and laryngeal disorders, the patient may drink ghee mixed with alkali or meat-juice or warm milk or may inhale unctuous smoke.

शताह्वा त्वग्बला मूलं स्योनाकैरण्डबिल्वजम् ।
सारग्वधं पिबेद्वर्तिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥१३५॥

शताह्वा सुवा सौंफ, त्वक् तज दालचीनी, बला बलानुं मूळ बलाकी जड, स्योनाक- टेंटु टेंटु, एरण्ड- एरंडो एरण्ड, बिल्वजम् मूलम् अने बीलीना मूळनी छाल और बेलकी जडकी छाल, सारग्वधम् अने गरमाळानी छाल एओनी और अमलतासकी छाल इनकी, मधूच्छिष्ट- मीण मोम, वसा- वसा वसा, घृतैः तथा घीना साथे तथा घीसे, वर्तिम् पिबेत् बीडी करी पीवी वर्ति बनाकर पीवे ॥ १३५ ॥

१३३. तन्त्रे सूत्रे (ग)
,, तन्त्रे........उच्यमानम्-प्रोक्तश्चिकित्सां तु परं निबोध ।
निस्तारतः संग्रहतश्च सम्यग् यथाक्रमं सौम्य मयोच्यमानम् (क, ह, ग.)
,, अतः परं........उच्यमानम्- प्रोक्तश्चिकित्सां तु परं निबोध तन्त्रे निबद्धोऽयमशून्यतार्थम् (क.)

१३४. वस्वर्ये-वैस्वर्यम् (ह.)
१३५. स्योनाकै-श्योणाकै (ह.)

135. He should smoke cigar prepared of dill seeds, cinnamon bark, roots of heart-leaved sida, indian calosanthes, castor plant, bael, purging cassia, bee's wax, fat andghee.

सक्तुधूमः—

अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥१३६॥

अथवा अथवा या, मल्लकसंपुटे नળીવાળા શકોરાના સંપુટમાં शरावोंके संपुटमें, सघृतान् ઘીવાળા घीके साथ, सक्तून् कृत्वा સાથવો બંધ કરી सत्तूको बन्दकर वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, नव- નવી नवोत्पन्न प्रतिश्यायवताम् શરદીવાળા રોગીને प्रतिश्यायके रोगीको, धूमम् તેનો ધૂમાડો उसका धूमका, प्रयोजयेत् પાવો प्रयोग करावे ॥१३६॥

136. Or the physician may administer inhalation by mixing powder of roasted paddy and ghee, and filling them in a pipe to the patients suffering from recent coryza.

आवश्यिकी चिकित्सा—

शङ्खमूर्धललाटार्तौ पाणिस्वेदोपनाहनम् ।
स्वभ्यक्ते क्षवथुस्रावरोधादौ संकरादयः ॥१३७॥

शङ्ख- લમણાં शंखप्रदेश, मूर्ध- મસ્તક सिर, ललाटार्तौ તથા લલાટની પીડા હોય તો तथा ललाट इनमें पीड़ा होने पर, पाणि-स्वेद- હસ્તસ્વેદ हाथसे स्वेद, उपनाहनम् તથા ઉપનાહ કરવા જોઈએ और उपनाह करना चाहिए, क्षवथु- છીંક छींक, स्राव- પરિસ્રાવ नाकका बहना, रोधादौ તથા પ્રતીનાહ વગેરેમાં तथा प्रतीनाह आदिमें, स्वभ्यक्ते સારી રીતે તેલ ચોપડી अच्छी तरह अभ्यङ्ग करने पर, संकरादयः સંકર વગેરે સ્વેદો આપવા જોઈએ संकरादि स्वेद देवे ॥१३७॥

137. In pain in the temples head and forehead, palm sudation or poultices should be done; and in sneezing, nasal catarrh and nasal obstruction, mixed-sudation and other varieties of sudation should be administered, after duly inuncting the patient.

घ्रेयाश्च रोहिषाजाजीवचातर्कारिचोरकाः ।
त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णा वा सोपकुञ्चिकाः ॥१३८॥

रोहिष- રોહિષ ઘાસ रोहिष घास, अजाजी- જીરું जीरा, वचा- વજ वच, तर्कारि- અરણી अरणी, चोरकाः ચોરક તથા चोरक, सोपकुञ्चिकाः કાળીજીરી काला जीरा, त्वक्- તજ दालचीनी, पत्र- તમાલપત્ર तेजपत्र, मरिच- કાળાં મરી मरिच, एलानाम् અને એલચી और इलायची, चूर्णाः वा એઓના ચૂર્ણોને इनके चूर्णको, घ्रेयाः च સૂંઘવાં सूंघे ॥ १३८ ॥

138. The powders of ginger grass, cumin seeds, sweet flag, wind killer, angelia as also the powders of cinnamon, cinnamon leaves, black pepper, cardamom and black cumin should be used as snuff.

स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे तैलं च नावनम् ।
प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदूष्मणा १३९
मन्दस्विन्नान् सयष्ट्याह्वचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ।

स्रोतः- સ્રોત नासास्रोत, शृङ्गाट- શૃંગાટક शृंगाटक, नासाक्षिशोषे નાસિકા તથા નેત્ર સૂકાઈ જાય ત્યારે नासा तथा आंख सूख जायें तब, तैलम् च તેલનું तैलका, नावनम् નાવન આપવું જોઈએ नस्य करे, आजे क्षीरे બકરીના દૂધની बकरीके दूधमें, तिलान् તલને तिलोंको, प्रभाव्य ભાવના આપી भावित करके, तेन તે દૂધની સાથે उस दूधके साथ, पिष्टान् પીસેલા पीसे हुए, तदूष्मणा અને તેની ગરમીથી और उसकी गरमीसे, मन्दस्विन्नान् ધીમી આંચથી બફાઈ ગયેલા તે તલોને मंद आंचसे स्वेदित हुए उन तिलोंको, सयष्ट्याह्वचूर्णान्

१३६. प्रयोजयेत्—प्रकल्पयेत (ख. ग. ड. च.)

१३९. च नावनम्—प्रनावनम् (च.)

જેઠીમધના ચૂર્ણની સાથે મેળવી. मुलहठीके चूर्णके साथ मिलाकर, तेन एव पीडयेत् તેમાં બકરીનું દૂધ નાખી તેઓને નીચોવી લેવા. उनमें बकरीका दूध डालकर उनको निचोड लेवे ॥ १३९½ ॥

139-139½. In dryness of the inter-communicating channels of the nose, ear and eyes, oil should be used as nasal medication. Soak til seeds in goat's milk and paste them with the same milk. Then, add to the paste the pulvis of liquorice and cook it with goat's milk-steam on a low fire, and express oil from it with the help of the same milk.

दशमूलस्य निष्क्वाथे रास्नामधुककल्कवत् ॥१४०॥
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वोऽणु तत् स्मृतम् ।
स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥१४१॥

दशमूलस्य દશમૂળના दशमूलके निष्क्वाथे કવાથમાં क्वाथमें, ससैन्धवम् સિંધાલૂણ સહિત सैन्धानमक, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, मधुक- અને જેઠીમધના और मुलहठीके, कल्कवत् કલ્કની સાથે कल्कके साथ, दशकृत्वः દશવાર दसवार, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, तत् तैलम् તે તેલ वह तैल, अणु અણુતેલ अणुतैल, स्मृतम् કહેવાય છે कहा जाता है, वातपीनसे વાયુના પીનસમાં वायुके पीनसमें, स्निग्धस्य તે તેલથી સ્નેહન કર્યા પછી उस तैलसे स्नेहन करनेके बाद, आस्थापनैः આસ્થાપનો- દ્વારા आस्थापनोंसे, दोषम् દોષનું दोषका, निर्हरेत् હરણ કરવું निर्हरण करे ॥ १४०-१४१ ॥

140-141. This medicated oil prepared in ten times the decoction of the deca-radices with the paste of indian groundsel, liquorice and rock salt, is known as 'Anu oil'. In coryza due to vata, the morbid humors should be cured by corrective enema given after duly oleating the patient.

स्निग्धाम्लोष्णैश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥१४२॥

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- અમ્લ अम्ल, उष्णैः च અને ઉષ્ણ દ્રવ્યો સાથે और उष्ण द्रव्योंके साथ, ग्राम्यादीनाम् ગ્રામ્ય આદિ પ્રાણીઓના ग्राम्य आदि जीवोंके, रसैः માંસરસો વડે मांसरसोंसे, लघ्वन्नम् લઘુ અન્નનું ભોજન लघु अन्नका भोजन, हितम् હિતકર છે हितकर है, स्नान- સ્નાન स्नान, पाने तथा પાન तथा पान, उष्णाम्बुना ગરમ જળથી કરવાં गरम जलसे करना चाहिए, निवात- તેમજ પવનરહિત एवं पवनरहित, उष्ण- અને ગરમ और गरम, प्रतिश्रयः સ્થાનમાં રહેવું स्थानमें रहना चाहिए ॥ १४२ ॥

142. Light diet with unctuous, sour and hot meat-juices of domestic and other animals, the use of warm water for bath and potion, and warm lodging free from draught are beneficial.

चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥१४३॥

आत्मनः પોતાનું अपने, हितम् હિત हितको, इच्छन् एव ઇચ્છતા चाहनेवाले, धीमान् બુદ્ધિમાને बुद्धिमानको, वातजे पीनसे વાતજ પીનસમાં वातजन्य पीनसमें, चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, वाक्- વાણી वाणी, चेष्टा- ચેષ્ટા चेष्टा, व्यवाय- અને વ્યવાયથી और व्यवायसे, विरतः નિવૃત્ત निवृत्त, भवेत् થવું જોઈએ होना चाहिए ॥ १४३ ॥

143. The intelligent patient, desiring his well-being, should avoid worry, exercise, speech and exertion and sexual intercourse, when affected with coryza due to vata.

पैत्तिकप्रतिश्यायचिकित्सा—

पैत्तं सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ।
पाचनार्थं पिबेत् पक्वे कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥१४४॥

१४४. सिद्धं-तिक्तं (च.)

पैत्ते पित्तथी थयेला प्रतिश्यायमां पित्तजन्य प्रतिश्यायमें, सिद्धम् सिद्ध करेलुं सिद्ध किया हुआ, सर्पिः घी घी, पिबेत् पीवुं जोईए पीना चाहिए, पाचनार्थम् दोषोने पकाववा माटे दोषोंको पकानेके लिए, शृंगवेरशृतम् सूंठथी सिद्ध करेलुं सोंठसे सिद्ध किया हुआ, पयः दूध दूध, पिबेत् पीवुं पीना चाहिए, पक्वे प्रतिश्याय पक्व थतां प्रतिश्यायके पकने पर, मूर्धविरेचनम् शिरोविरेचन शिरोविरेचन, कार्यम् कराववुं जोईए करवाना चाहिए ॥ १४४ ॥

144. In coryza due to pitta, medicated ghee and medicated milk with dry ginger should be taken in order to ripen it; and when ripe errhines should be administered.

पाठाद्यं तैलम्—

पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ।
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे १४५

पक्वपीनसे पाकेला पीनसमां पके हुए पीनसमें, पाठा- पाठा पाढ़ी, द्विरजनी- हळदर अने दारुहळदर हल्दी और दारुहल्दी, मूर्वा- मूर्वा मूर्वा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, जातिपल्लवैः जाईनां पान चमेलीके पत्ते, दन्त्या च अने दंतीमूळथी और दन्तीमूलसे, साधितम् सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए, तैलम् तेलनुं तैलका, नस्यम् स्यात् नस्य आपवुं नस्य देना चाहिए ॥ १४५ ॥

145. Oil prepared with patha turmeric, indian berberry, trilobed virgin bower, long pepper, jasmine sprouts and red physic nut may be used as nasal medication in ripe coryza.

आवस्थिकी चिकित्सा

पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।
पाकदाहाद्यरुष्केषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥१४६॥
घ्रेयनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः ।

पूयास्रे पूयरक्तमां पूयरक्तमें, रक्तपित्तघ्नाः रक्तपित्तनाशक रक्तपित्तनाशक, कषायाः कषायो कषाय, नावनानि च अने नस्य देवां और नस्य देने चाहिएं, पाकदाहादि- पाक दाह वगेरे पाक, दाह आदि, अरुष्केषु तथा फोल्लीओमां तथा फुन्सियोंमें, ससेचनाः सेचनसहित परिषेचनोंके साथ, शीताः शीतळ शीतल, लेपाः लेपोनो प्रयोग करवो जोईए लेपोंका प्रयोग करना चाहिए, घ्रेय- तथा सूंघवानां द्रव्यो तथा सूंघनेके द्रव्य, नस्य- नस्य नस्य, उपचाराः च अने आहारविहार आदि सघळा उपचारो और आहारविहार आदि सब उपचार, कषायाः कषाय रसवाळा कषाय रसवाले, स्वादुशीतलाः स्वादु अने शीतळ होवा जोईए स्वादु और शीतल होने चाहिएं ॥ १४६½ ॥

146-146½. In conditions of discharge of pus and blood from the nose, decoctions and nasal medications indicated in the vitiated condition of blood and pitta and in suppuration, burning and similar other complications and furunculosis, cooling applications and affusions, as well as astringent, sweet and cooling snuffs and nasal medications should be administered.

मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् १४७॥

मन्दपित्ते मन्दपित्तवाळा मन्दपित्तयुक्त, प्रतिश्याये प्रतिश्यायमां प्रतिश्यायमें, स्निग्धैः स्निग्ध द्रव्योथी स्निग्ध द्रव्योंसे, विरेचनम् विरेचन विरेचन, कुर्यात् कराववुं जोईए करवाना चाहिए ॥ १४७ ॥

147. In coryza due to slight pitta, errhination should be carried out with unctuous medications.

१४५. स्यात् पक्वपीनसे- संपक्वपीनसे (ब.)
१४६. लेपाः ससेचनाः--सेकाः प्रलेपाः (ब)
१४६½. घ्रेयनस्य- स्नेहनस्य ड ग इ. ध.
१४७. मन्दपित्ते- पक्वे पित्ते ग, ब)

घृतं क्षीरं यवाः शालिगोधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीताम्लास्तिक्तशाकानि यूषा मुद्गादिभिर्हिताः ॥१४८॥

घृतम् घी घी, क्षीरम् दूध दूध, यवाः जव जौ, शालिः शाळना चोखा शालिचावल, गोधूमाः घउं गेहूं, जांगलाः रसाः जंगल प्राणीओना मांसरस जांगल जीवोंके मांसरस, शीताम्लाः शीतळ तेमज अम्ल द्रव्यो शीतल एवं अम्ल द्रव्य, तिक्तशाकानि कडवां शाक तिक्त शाक, मुद्गादिभिः अने मग वगेरेना और मूंगआदिके, यूषाः यूष यूष, हिताः हितकारक छे हितकारक हैं ॥१४८॥

148. Ghee, milk, barley, sali rice, wheat, meat-juices of jangala animals, cold and acid articles, bitter vegetables and the soup of green-gram and other pulses are beneficial.

गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥१४९॥

कफपीनसे कफथी थयेला पीनसमां कफज पीनसमें, गौरव- गौरव गौरव, अरोचकेषु अने अरुचि थतां और अरुचि होने पर, आदौ प्रथम प्रथम, लङ्घनम् लंघन कराववुं लंघन कराना चाहिए, पाकार्थम् पीनसने पकाववा पीनसको पकानेके लिए, सर्पिषा घी घी, लिप्ते चोपडेला चुपडे हुए, शिरसि शिर पर शिर पर, स्वेदाः स्वेद स्वेद, सेकाः च अने परिषेक करवा जोईए और परिषेक करने चाहिए ॥१४९॥

149. In heaviness, anorexia and other conditions in coryza due to kapha, lightening therapy should be given in the beginning and in order to ripen it, sudation and hot affusions should be given, after anointing the head with ghee.

लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफघ्नवमनमुत्क्लिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥१५०॥

व्योष- त्रिकटु त्रिकटु, क्षार- जवखार यवक्षार, घृतैः अने घीथी और घृतसे, युतम् युक्त युक्त, लशुनम् लसण लहसुन, मुद्गचूर्णेन मगना चूर्ण साथे मूंगके चूर्णके साथ, देयम् आपवुं जोईए देना चाहिए, उत्क्लिष्ट- श्लेष्मणे उत्क्लेशयुक्त उत्क्लेशयुक्त, श्लेष्मणे कफपीनसवाळा पुरुषने कफपीनसवाले पुरुषको, कफघ्नवमनम् कफघ्न वमन कफनाशक वमन, हितम् हितकर छे हितकर है ॥१५०॥

150. Garlic mixed with the flour of green gram and the three spices, alkali and ghee should be given; and when the kapha is precipitated, emesis with kapha-curing drugs is beneficial.

अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावे सकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥१५१॥

सकण्डुके खरजवाळा खुजलीयुक्त, अपीनसे अपीनसमां अपीनसमें, पूतिनस्ये पूतिनस्यमां पूतिनस्यमें, घ्राणस्रावे नासास्रावमां नासास्रावमें, कफपीनसे अने कफज पीनसमां और कफज पीनसमें, कटुभिः कटु द्रव्योना कटु द्रव्योंका, धूमः धूम धूम, अवपीडश्च अने अवपीड और अवपीड, शस्तः शस्त छे प्रशस्त है ॥१५१॥

151. In condition of chronic rhinitis in nasal catarrh accompanied with itching, and in coryza due to kapha, inhalation and nasal drops, prepared with pungent articles, should be given.

मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो घ्रेयः प्रधमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥१५२॥

मनःशिला मनःशिल मैनसिल, वचा वज वच, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, विडङ्गम् वावडिंग वायविडंग, हिङ्गु हिंग हींग, गुग्गुलुः अने गूगळनुं और गूगलका, चूर्णः चूर्ण चूर्ण, घ्रेयः सूंघवुं जोईए सूंघना चाहिए, तथा तथा तथा, कटुभिः कटुरसवाळां कटु रसवाले,

१४८. शीताम्लास्तिक्तशाकानि—हिमवाम्लतिक्तशाकानि (क.)
१४९. सर्पिषा—सर्पिषैः (ध. क.)

१५१. अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावे—सकफे पीनसे पूतिघ्राणस्रावे (क.)
१५२. फलैस्तथा—फलैः सह (क.)
चूर्णो घ्रेयः—चूर्णैः पायः (ड. त)

फलैः ફળોનું फलोंका, प्रधमनम् પ્રધમન દેવું જોઈએ प्रधमन देना चाहिए ॥ १५२ ॥

152. The powder of red arsenic, sweet flag, the three spices, embelia, asafetida, and gum-guggul may be inhaled, or insufflation should be done with pungent fruits.

भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते ।
मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ॥१५३॥
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
पाकान्मुक्ते घने नस्यमेतन्मेदोनिभे कफे ॥१५४॥

भार्गी- ભારંગી भार्गी, मदन- મીંઢળ मैनफल, तर्कारी- અરણી अरनी, सुरसादि- અને સુરસાદિ ગણથી और सुरसादिसे, विपाचिते પકાવેલા पकाये हुए, मूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, लाक्षा લાખ लाक्षा, वचा વજ वच, लम्बा કડુતુમ્બી कडुतुम्बी, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविड़ंग, कुष्ठ- કઠ कूठ, पिप्पली પીપર पिप्पली, करञ्जम् અને કરંજનો और करंजका, कल्कम् કલ્ક कल्क, कृत्वा કરીને करके, तैः એઓથી इनसे, सार्षपम् तैलम् સરસિયું તેલ सरसोंका तैल, पचेत् પકાવવું पकाना चाहिए, पाकात् પાકીને पककर, मेदोनिभे મેદના જેવો मेदके समान, घने ગાઢો गाढा, कफे કફ कफ, मुक्ते છૂટો પડે ત્યારે निकलने पर, एतत् नस्यम् આ તેલનું નસ્ય દેવું इस तैलका नस्य देवे ॥१५३-१५४॥

153-154. Decoct in cow's urine beetle killer, emetic nut, wind killer, holy basil and similar other articles. Prepare a medicated oil from rape seed oil and the above decoction with the paste of lac, sweet-flag, gourd, embelia costus, long pepper and indian beech. This should be used as nasal medication, when the coryza has ripened and thick mucus of the color of yellow fat, is being discharged.

१५३. लम्बा—निम्बं (क.)
१५४. मेदोनिभे—मेदोऽन्विते (इ.)

स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्दनं कफपीनसे ।
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना ॥१५५॥
वार्ताककुलकव्योषकुलत्थाढकिमुद्गजाः ।
यूषाः कफघ्नमन्नं च शस्तमुष्णाम्बुसेच(व)नम् १५६

कफपीनसे કફપીનસમાં कफपीनसमें, वेगे व्याहते પીનસનો વેગ રોકાતાં पीनसके वेगके रुक जानेपर, स्निग्धस्य સ્નેહન કરાવી स्नेहन कराके, वमनीय- વમનીય દ્રવ્યોથી वमनीय द्रव्योंसे, शृतक्षीर- પકાવેલા દૂધની पकाये हुए दूधकी, तिल- તલ तिल, माष- અને અડદથી और उड़दसे, यवागुना તૈયાર કરેલી યવાગૂ-દ્વારા तैयार की हुई यवागूद्वारा, छर्दनम् વમન કરાવવું वमन कराना चाहिए, वार्ताक- રીંગણાં बैंगन, कुलक- કારેલાં करैले, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, कुलत्थ- કળથી कुलथी, आढकि- તુવેર अरहर, मुद्गजाः અને મગના और मूंगके, यूषाः યૂષો यूष, कफघ्नम् अन्नम् च કફઘ્ન અન્ન कफघ्न अन्न, उष्णाम्बु- તથા ગરમ જળનું तथा गरम जलका, सेचनम् સેચન सेचन, शस्तम् સારું છે अच्छा है ॥ १५५-१५६ ॥

155-156. When the coryza due to kapha is reduced to a mild state, emesis should be administered, after previous oleation of the patient, with milk or gruel of til and black gram medicated with the emetic group of drugs. Soups of brinjals, carilla fruit, the three spices, horse-gram, pigeon pea and green gram and a diet of articles curative of kapha and affusion (and potion) of warm water, are beneficial.

सर्वजित् पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽर्बुदाधिमांसेषु क्रिया शेषेष्ववेक्ष्य च ॥१५७॥
इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

१५५. वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवागुना—यवाग्वा मदनक्षीरतिलमाषोपसिद्धया (द.)
यवागुना—यवागुभिः (ज.)
१५६. वार्ताककुलकव्योष—कफघ्नमन्नं वार्ताक (द. फ.)

दुष्टे पीनसे દુષ્ટ પીનસમાં दुष्ट पीनसमें, सर्वजित् ત્રિદોષનાશક त्रिदोषनाशक, शोफे च અને નાકના સોજામાં और नासाकी सूजनमें, शोफजित् સોજાને જીતનારી सूजनको जीतनेवाली, कार्यम् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए, अर्बुद અર્બુદ अर्बुद, अधिमांसेषु અને અધિમાંસમાં और अधिमांसमें, क्षारः ક્ષાર યોજવો क्षार प्रयुक्त करना चाहिए, शेषेषु च અને શેષ નાસારોગોમાં और शेष नासारोगोंमें, अवेक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, क्रिया ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १५७॥ इति આ यह, पीनसनासारोगचिकित्सा પીનસનાસારોગ-ચિકિત્સા છે पीनसनासारोगचिकित्सा है।

157. In pernicious type of coryza, treatment curative of tridiscordance should be done: in edema of the nose, the treatment curative of edema. In tumor and fleshy growths, caustic alkali should be used; and for the rest, treatment should be done after proper investigation. Thus has been described the treatment of coryza.

वातिकशिरोरोगचिकित्सा—

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान्।
पानान्नमुपनाहांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥१५८॥

वातिके વાતથી થયેલા वातजन्य, शिरसः रोगे શિરોરોગમાં शिरोरोगमें, वातामयापहान् વાતરોગ-નાશક वातरोगनाशक, सनावनान् નસ્યો नस्य, स्नेहान् સ્નેહ स्नेह, स्वेदान् સ્વેદો स्वेद, पान- પાન पान, अन्नम् અન્ન अन्न, उपनाहान् च અને ઉપનાહો और उपनाह, कुर्यात् કરવા જોઈએ करने चाहिएं ॥ १५८ ॥

158. In diseases of head due to vata, oleation sudation and nasal medication and food and drink and poultices that are curative of vata-disorders, should be prescribed.

तैलभृष्टैरगुर्वाद्यैः सुखोष्णैरुपनाहनम्।
जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मांसैश्च शस्यते ॥१५९॥

तैलभृष्टैः તેલથી ભૂંજેલા तैलसे भूने हुए, सुखोष्णैः સુખોષ્ણ सुखोष्ण, अगुर्वाद्यैः અગર આદિનો अगुरु आदिका, जीवनीयैः જીવનીય ઔષધોનો जीवनीय औषधोंका, सुमनसा ચમેલી વગેરેનાં ફૂલોનો चमेली आदिके फूलोंका, मत्स्यैः માછલાંનો मछलियोंका, मांसैः च અને માંસોનો और मांसोंका, उपनाहनम् ઉપનાહ उपनाह, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १५९ ॥

159. Genially warm poultices, prepared with drugs of the eagle wood group fried in oil, or poultices prepared with life-promoter group of drugs or with jasmine or with fish or flesh, are recommended.

रास्नादितैलम्—

रास्नास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत्।
तैलं रास्नाद्विकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥१६०॥

रास्ना રાસ્ના रास्ना, स्थिरादिभिः અને શાલપર્ણી આદિથી और शालपर्णी आदिसे, अथ अपि वा અથવા તો अथवा तो, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, द्विकाकोली- કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, शर्कराभिः અને સાકરથી और शर्करासे, सक्षीरम् દૂધ સાથે दूधके साथ, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, तैलम् તેલનું तैलका, नस्यम् નસ્ય नस्य, अर्तिनुत् શિરની પીડાનો નાશ કરે છે शिरःपीडाका नाशक है ॥ १६० ॥

160. Nasal medication with the oil prepared with milk and drugs of the indian groundsel group and ticktrefoil group, or the medicated oil prepared with indian groundsel, the two Kakolis and sugar, is also curative of pain.

१५९. जीवनीयैः सुमनसा—जीवनीयैश्च पुष्पैश्च (फ.)

बलामधूकयष्ट्याह्वविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥१६१॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रुत्थवातपित्तामयापहम् ॥१६२॥

बला- બલા બલા मधूक મહુડો महुआ यष्ट्याह्व- જેઠીમધ મુલહઠી, विदारी- વિદારીકન્દ विदारीकन्द, चन्दन- ચંદન चन्दन उत्पलैः નીલકમળ नीलोफर, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, द्राक्षा- દ્રાક્ષા द्राक्षा, शर्कराभिः च અને સાકરના કલ્કથી और शर्कराके कल्कसे, जाङ्गल- જાંગલ પશુઓના जाङ्गल पशुओंके, अर्धतुलारसे ૫૦ પલ માંસરસમાં ५० पल मांसरसमें, सक्षीरः દૂધ સાથે दूधके साथ, साधितः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, तैलस्य प्रस्थः એક પ્રસ્થ તેલનું एक प्रस्थ तेलका, नस्यम् નસ્ય नस्य, सर्व- સઘળા सब, ऊर्ध्वजत्रुत्थ- ઊર્ધ્વજત્રુજ ऊर्ध्वजत्रुज, वातपित्त- વાયુ અને પિત્તના वायु और पित्तके, आमयापहम् રોગોનો નાશ કરે છે रोगोंको नष्ट करता है ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. Take 64 tolas of oil and prepare it in 200 tolas of milk and of meat-juice of Jangala animals, with the paste of heart-leaved sida mahwa flowers, liquorice, white yam, sandal, blue water lily, Jivaka, Rishabhaka, grapes and sugar; nasal medication with this oil is curative of all diseases born of vata and pitta, occurring in the upper supra-clavicular parts of the body.

शिरोरोगे मायूरघृतम्—

दशमूलबलारास्नात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्तुण्डाङ्घ्रिवर्जितम् ॥१६३॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥१६४
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥१६५॥

इति मायूरघृतम् ।

दशमूल- દશમૂળ दशमूल, बला- બલા बला, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, मधुकैः सह અને જેઠીમધસહિત और मुलहठीसहित, पक्ष- પાંખો पंख, पित्त- પિત્ત पित्त, अन्त्र- આંતરડાં आंतें, शकृत्- ચરક बीठ, तुण्ड- ચાંચ चोंच, अङ्घ्रि- તથા પગને तथा पैरोंको, वर्जितम् છોડી બાકીના छोड़कर शेष, मयूरम् મોરના માંસને मोरके मांसको, जले જળમાં जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, तस्मिन् એ ક્વાથમાં उस क्वाथमें, कार्षिकैः કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, मधुरैः મધુર ઔષધિઓના मधुर औषधोंके, कल्कैः કલ્કથી कल्कोंसे, क्षीरसमम् સમાન ભાગ દૂધ સાથે समभाग दूधके साथ, घृतप्रस्थम् એક પ્રસ્થ ઘી एक प्रस्थ घी, पचेत् પકાવવું पकावे, मायूरम् इति 'માયૂર' એ નામથી 'मायूर' इस नामसे, विख्यातम् વિખ્યાત આ ઘી विख्यात यह घृत, शिरोरोग- શિરના રોગો शिरके रोग, अर्दितापहम् તથા અર્દિતનો નાશ કરે છે तथा अर्दितको नष्ट करता है, कर्ण- અને કર્ણ और कान, अक्षि- આંખ आंख, नासिका- નાક नाक, जिह्वा- જીભ जिह्वा, तालु- તાળવું तालु, आस्य- મુખ मुँह, गलरोगनुत् તથા ગળાના રોગોને દૂર કરે છે तथा गलेके रोगोंको दूर करता है, ऊर्ध्वजत्रुगदापहम् તેમજ જત્રુની ઉપરના બધા રોગોને દૂર કરે છે एवं ऊर्ध्वजत्रुगत सब रोगोंको दूर करता है ॥ १६३-१६५ ॥ इति આ यह, मायूरघृतम् માયૂરઘૃત છે मायूरघृत है ।

163-165. Decoct the deca-radices, heart leaved sida, indian groundsel, the three myrobalans, liquorice, and the peacock, with its feather, bile, intestines, fecal matter beak and feet removed;

१६३. त्रिफलामधुकैः—मधुकैस्त्रिफलैः (ग.)
,, शकृत्तुण्डाङ्घ्रिवर्जितम्- शकृत्तुण्डविवर्जितम् (फ.)

१६५. कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत्- कर्णनासाक्षिजिह्वास्यगलरोगविनाशनम् (फ.)

prepare 64 tolas of ghee with equal quantity of milk in that decoction adding the paste of one tola each of the drugs of the sweet group. This ghee, known popularly as the Peacock-ghee, is curative of diseases of the head, facial paralysis, diseases of the ear, eyes, nose, tongue, palate mouth and throat; and it is curative of upper supra-clavicular diseases. Thus has been described the Peacock-ghee.

शिरोरोगे महामायूरघृतम्—

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥१६६॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकर्धिपरूषकैः ।
समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीसुरदारुभिः ॥१६७॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमस्तकैः ।
मृणालबिसशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः ॥१६८॥
शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककसेरुकैः ॥१६९॥
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥१७०॥
खर्जूराक्षोटवातामभुञ्जाताभिषुकैरपि ।
द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्पेन साधितम् ॥१७१॥
नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे बस्तौ चैव प्रयोजयेत् ।

एतेन एव આ જ રીતે, कषायेण કવાથથી क्वाथसे, चतुर्गुणेन ચારગણું चौगुने, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, घृतप्रस्थम् ६४ તોલા ઘી ६४ तोले घी, जीवन्ती- ડોડી जीवन्ती, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, मेदा-मृद्वीका- મેદા, દ્રાક્ષ मेदा, मुनक्का, ऋधि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, परूषकैः ફાલસા फालसा, समङ्गा- રીસામણી लज्जावन्ती, चविका-भार्गी- ચવક, ભારંગી चव्य, भार्गी, काश्मरी- શીવણ गम्भारी, सुरदारुभिः દેવદાર देवदारु, आत्मगुप्ता- કૌવચ केवाँच, महामेदा- મહામેદા महामेदा, ताल- તાડ- મસ્તક तालमस्तक, खर्जूरमस्तकैः ખજૂરમસ્તક खर्जूरमस्तक, मृणाल-बिस- કમળનાળ, કમલદંડ कमलनाल, कमलदण्ड, शालूक-शृङ्गी- કમળનો કંદ, કાકડાશીંગી कमलकन्द, काकड़ासींगि, जीवक- જીવક जीवक, पद्मकैः પદ્મક पद्माख, शतावरी- શતાવરી शतावर, विदारी-इक्षु- ભોંયકોળું, શેરડી बिलाईकन्द, ईख, बृहती- બેઠી ભોરીંગણી बन- भाटा, सारिवायुगैः બન્ને જાતની સારિવા दो प्रकारकी कपूरी, मूर्वा-श्वदंष्ट्रा- મોરવેલ, ગોખરુ मूर्वा, गोखरू, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, शृङ्गाटक- શીંગોડાં सिंघाड़ा, कसेरुकैः કસેલાં कसेरू, रास्ना-स्थिरा- રાસ્ના-શાલવણ रास्ना, सरिवन, तामलकी- ભોંય આંબલી भुंई आंवला, सूक्ष्मैला- નાની એલચી छोटी इलायची, शटि- षट्- કચૂરો कचूर, पौष्करैः પુષ્કરમૂળ पोहकरमूल, पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, तुगाक्षीरी- વાંસકપૂર वंशलोचन, काकोली- કાકોલી काकोली, धन्वयासकैः ધમાસો धमासा, खर्जूर- ખજૂર खजूर, अक्षोट- અખરોટ अखरोट, वाताम- બદામ बादाम, मुञ्जात- લાહોરી સાલમ लाहोरी सालम, अभिषुकैः અને પિસ્તાં और पिस्ता, यथालाभम् જેટલાં મળે તેટલાં जितने मिल सके इतने, एभिः द्रव्यैः अपि એ દ્રવ્યોમાંથી इन द्रव्योंमेंसे, कार्षिकैः પ્રત્યેક એક એક તોલો લઈ प्रत्येकका एक

१६६. पयसा—दुग्धेन (फ)
१६७ मृद्वीकर्धिपरूषकैः—मधूकर्द्धिपरूषकैः (ड.)
,, सुरदारुभिः—कर्कटाह्वैः (ध. क.)
१६८. मृणालबिसशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः—मृणालबिसखर्जूरशृ- ङ्गीजीवकपद्मकैः (फ)
,, शालूक—खर्जूर (क. फ)
,, शालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः—खर्जूरमधुकैश्च सजीवकैः (घ. छ.)
,, ,, —खर्जूरमधुकैश्च सजीरकैः (ध.)
१७०. खर्जूराक्षोट—मधुकाक्षोट (क. ध.)
,, ,, —मधूकाक्षोट (ख. ड. ध.)
,, ,, —मधुकाक्षोड (थ, ड.)

१७१. नस्ये पाने तथाभ्यङ्गे बस्तौ चैव प्रयोजयेत्—पाने बस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैतत्प्रदापयेत् (ग.)
,, नस्ये पाने तथाऽभ्यंगे—तत् पक्वं नावनेऽभ्यंगे (ड.)
,, प्रयोजयेत्—प्रदापयेत् (ब.)

एक तोला ले कर, एभिः कल्कैः च એ જ કલ્કોના કલ્કથી इन्हींके कल्कोंसे, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, पूर्वकल्पेन પૂર્વની વિધિ પ્રમાણે प्रथम विधिसे, साधितम् સિદ્ધ કરેલા આ ઘીનો सिद्ध किए हुए इस घृतका, नस्ये નસ્ય नस्य, पाने પાન पान, तथा अभ्यङ्गे અભ્યંગ अभ्यङ्ग, बस्तौ च અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥१६६-१७१½॥

166-171½. Prepare 64 tolas of medicated ghee in the decoction described above, with four times its quantity of water, adding the paste of one tola each of the following drugs:- cork swallow wort, the three myrobalans, Meda, grapes, Riddhi, sweet falsah, madder, chaba pepper, beetle killer, white teak, deodar, cowage, Mahameda, the top of palmyra palm and date, lotus stalk and fibres, lotus rhizomes, climbing asparagus, white yam, sugar-cane, yellow berried nightshade, indian sarsaparilla, black sarsaparilla, trilobed virgin's bower, small caltrops, Rishabhaka, indian water chest-nut, rushnut, indian groundsel, ticktrefoil, featherfoil, small cardamom, long zedoary, orris root, hog's weed, bamboo manna, Kakoli, cretan prickly clover, dates, walnut, almond, salep and Abhishuka nut or as many of these drugs as are available, according to the above-mentioned procedure. This ghee should be used as nasal medication, potion, inunction and enema.

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥१७२॥
मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथाऽर्दिते ।
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥१७३॥

सर्वेषु આ ઘી સર્વ यह घृत सब प्रकारके, शिरोरोगेषु શિરોરોગો शिरोगत रोगोंमें, कासे ઉધરસ खांसीमें, दारुणे દારુણ दारुण, श्वासे च શ્વાસ श्वासमें, मन्यापृष्ठग्रहे મન્યાગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ मन्याग्रहमें, पृष्ठग्रहमें, शोषे શોષ शोषमें, स्वरभेदे સ્વરભેદ स्वरभेदमें, तथा अर्दिते અર્દિત अर्दितमें, योनि-असृक्- યોનિદોષ, રક્તદોષ योनिरोगमें, रक्तरोगमें, शुक्रदोषेषु અને વીર્યદોષમાં और शुक्ररोगोंमें, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, वन्ध्यासुतप्रदम् च અને વંધ્યાને પુત્ર આપનારું છે तथा वंध्याको पुत्र देनेवाला है ॥१७२-१७३॥

172-173. It is recommended in all kinds of affections of the head, cough, severe dyspnea, stiffness of neck and back, emaciation, change of voice, and in facial paralysis. This is beneficial in disorders affecting the vagina and vitiation of the menses and semen. It bestows offspring even on barren women.

ऋतुस्नाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।
महामायूरमित्येतद्घृतमात्रेयपूजितम् ॥१७४॥
इति महामायूरघृतम् ।

तथा તથા तथा, ऋतुस्नाता ઋતુસ્નાતા ऋतुस्नाता, नारी સ્ત્રી स्त्री, पीत्वा આ ઘીનું પાન કરી इस घीका पानकर, पुत्रम् પુત્રને पुत्रको, प्रसूयते જન્મ આપે છે जन्म देती है, आत्रेय- આત્રેયના आत्रेयके द्वारा, पूजितम् બહુમાનનું પાત્ર प्रशंसित, एतत् घृतम् આ ઘી यह घी, महामायूरम् 'મહામાયૂર' 'महामायूर', इति એ નામથી કહેવાય છે इस नामसे कहा जाता है ॥ १७४॥ इति આ यह, महामायूरघृतम् મહામાયૂર ઘી છે महामायूर घृत है।

174. Taking a potion of it at the end of her menstrual period, a woman will bring forth a male child; this great medicated 'Peacock ghee' thus described, is valued highly by Atreya.

Thus has been described the great 'Peacock Ghee.'

पैत्तिकशिरोरोगस्य चिकित्सा –

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिरूर्ध्वगदापहम् ॥१७५॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, अनेन આ इस, कल्पेन हि કલ્પ પ્રમાણે જ कल्पनाके अनुसार ही, सर्पिः ઘીને घृतको, आखुभिः ઉંદરો चूहे, कुक्कुटैः हंसैः કૂકડાઓ, હંસો मुर्गे, हंस, शशैः च अपि તથા સસલાંઓના માંસની સાથે જુદું જુદું तथा खरगोशके मांससे पृथक् पृथक्, विपचेत् પકાવવું पकावे, ऊर्ध्वगदापहम् આ પ્રત્યેક ઘી ઊર્ધ્વજત્રુજ રોગોનો નાશ કરનારું છે यह प्रत्येक घी जत्रुसे ऊपरके रोगोंका नाश करनेवाला है ॥ १७५ ॥

175. The wise physician should, by the method described above, prepare the medicated ghee of mice, cocks swans and of rabbits, which is curative of supra-clavicular affection.

पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नं चापि पित्तनुत् १७६

पैत्ते પિત્તથી થયેલા શિરોરોગમાં पित्तजन्य शिरोरोगमें, घृतम् ઘી घी, पयः દૂધ दूध, सनावनाः નસ્ય नस्य, शीताः सेकाः ઠંડા પરિષેક शीतल परिषेक, लेपाः લેપ लेप, जीवनीयानि જીવનીય जीवनीय सर्पींषि घृत घृत, पित्तनुत् તથા પિત્તનાશક तथा पित्तनाशक, पानान्नम् च अपि પાન અને અન્નનું પણ સેવન કરવું જોઈએ पान और भोजनका भी सेवन करे ॥ १७६ ॥

176. In diseases of the head due to pitta, ghee, milk, cold affusions, applications, nasal medications, ghee medicated with life-promoter drugs, and food and drink curative of pitta are beneficial.

चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात्कृतैर्वा परिषेचनम् ॥१७७॥

त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तस्यानु पैत्तिके ॥१७८॥

क्षीरपिष्टैः દૂધની સાથે પીસેલ दूधमें पिसे हुए, चन्दन- રતાંજલી लाल चन्दन, उशीर- વીરણનો વાળો खस, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, बला- બલા बला, व्याघ्रनख- વ્યાઘ્રનખ व्याघ्रनख, उत्पलैः तथा નીલકમળનો તથા नीलोफरका, प्रदेहः લેપ કરવો प्रदेह करे, शृतैः वा અથવા એઓના ક્વાથથી या इनके काथसे, परिषेचनम् स्यात् પરિષેક કરવો परिषेक करे, पैत्तिके પિત્તથી થયેલા શિરોરોગમાં पित्तजन्य शिरोरोगमें, तण्डुलाम्बुना ચોખાના પાણીની સાથે चावलके धोवनसे, सुपिष्टः સારી રીતે પીસેલ बारीक पीसे हुए, त्वक्-पत्र- તજ, તમાલપત્ર दालचीनी, तेजपात, शर्करा- कल्कः તથા સાકરના કલ્કનો और चीनीके कल्कसे, अवपीडः અવપીડ अवपीड, कार्यः દેવો देना चाहिए, तस्य अनु અને તે પછી और उसके बाद सर्पिः च ઘીનું घृतका, नस्यम् નસ્ય દેવું नस्य देवे ॥१७७-१७८॥

177-178. Sandal, cuscus grass, liquorice heart-leaved sida, shell and blue water lily, reduced to paste with milk, may be used as application; and these, made into decoction may be used as affusion. Nasal drops prepared by pasting well cinnamon bark, cinnamon leaves and sugar, and mixed with rice-water, should be administered followed by nasal medication with ghee in disorders of the head due to pitta.

यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वाऽपि पित्तजे ॥१७९॥

पित्तजे પિત્તથી થયેલા શિરોરોગમાં पित्तजन्य शिरोरोगमें, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, चन्दन- રતાંજલી

१७८. नस्यानु-तस्यानु (ग.)
१७९. हितम्-शुभम् (ड)

लाल चन्दन, अनन्ता-क्षीरसिद्धम् સારિવા અને દૂધની સાથે પકાવેલા ઘીનું कपूरी और दूधसे सिद्ध किये, शर्करा द्राक्षा- અથવા સાકર, દ્રાક્ષ या चीनी, मुनक्के, मधूकैः वा તથા મહુડાની સાથે પકાવેલા और महुवेके कल्कसे सिद्ध किये, घृतम् ઘીનું घीका, नावनम् નસ્ય नस्य, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥ १७९ ॥

179. In diseases of the head due to pitta, ghee prepared with liquorice, sandal and indian sarsaparilla in milk, or with sugar, grapes and liquorice, is beneficial as nasal medication.

कफजशिरोरोगस्य चिकित्सा—

कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः ।
शुद्धं प्रलेपपानान्नैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥१८०॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्बस्तिभिरेव च ।

कफजे કફથી થયેલા શિરોરોગમાં कफजन्य शिरोरोगमें, स्वेदितम् સ્વેદન આપેલા स्वेदन दिये हुए, धूम-नस्य- અને ધૂમ, નસ્ય धूम, नस्य; प्रधमनादिभिः અને પ્રધમન વગેરેથી और प्रधमन नस्य आदिसे, शुद्धम् શુદ્ધ કરેલા રોગીને शुद्ध किये हुए रोगीका, कफघ्नैः કફને હણનારાં कफघ्न, प्रलेप-पान- પ્રલેપ, પાન प्रलेप, पान, अन्नैः તથા અન્નવડે और अन्नसे, समुपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे, पुराणसर्पिषः કફજ શિરોરોગવાળા રોગીને જૂના ઘીના कफज शिरोरोगवाले रोगीको पुराने घीके, पानैः પાનથી पानसे, तीक्ष्णैः તથા તીક્ષ્ણ तथा तीक्ष्ण, बस्तिभिः एव च બસ્તિઓથી પણ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ बस्तियोंसे भी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८०½ ॥

180-180½. In affections of the head due to kapha, the patient, after being subjected to sudation and being purified by the administration of smoke, nasal medications and insufflation, should then be treated well, with application and food and drink, curative of kapha.

कफानिलोत्थिते दाहः शेषयो रक्तमोक्षणम् ॥१८१॥
एरण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।
धूमवर्तिं पिबेद्गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥१८२॥

कफ-अनिल- કફ તથા વાયુથી कफ तथा वातसे, उत्थिते ઉત્પન્ન થયેલા શિરોરોગમાં उत्पन्न शिरोरोगमें, दाहः દાહ दाह, शेषयोः અને પિત્તજ તથા સન્નિપાતજ શિરોરોગમાં और पित्तज तथा सन्निपातज शिरोरोगमें, रक्तमोक्षणम् રક્તાવસેચન કરવાં रक्तावसेचन करे, एरण्ड- એરંડો एरंड, नलद-क्षौम- જટામાંસી, क्षौम जटामांसी, क्षौम, गुग्गुलु- ગૂગળ गूगल, अगुरु- અગર अगर, चन्दनैः રતાંજલી लाल चन्दन, अकुष्ठ-तगरैः અને કઠ તથા તગર સિવાયનાં और कूठ तथा तगरको छोड़कर अन्य, गन्धैः ગંધ દ્રવ્યોથી બનાવેલી गन्धद्रव्योंसे सिद्ध, धूमवर्तिम् બીડી धूमवर्ति, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. He should also be treated with potions of old ghee and with enemata prepared with acute drugs In affections due to kapha and vata, cauterization, and blood-letting in the remaining conditions, should be done. Cigar prepared of castor plant, nardus, angelica gum guggul, eagle wood, sandal and the fragrant group of drugs, excepting costus and indian valerian, should be smoked.

सन्निपातजस्य शिरोरोगस्य चिकित्सा—

सन्निपातभवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।

सन्निपातभवे સન્નિપાતથી થયેલા શિરોરોગમાં सन्निपातजन्य शिरोरोगमें, सन्निपातहिता સંનિપાતને હિતકારી सन्निपातमें हितकर, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ १८२½ ॥

---

१८१. कफानिलोत्थे–कफानिलोद्भवे (च.)
,, दाहः शेषयो–दाहशोषयो (ड.)
१८२. अकुष्ठ–मकुष्ठ (ड.)
१८२½ सन्निपातहिता–सन्निपातहरा (ब.)

182½. In condition due to tridiscordance, the general treatment beneficial in tridiscordance should be done.

कृमिजशिरोरोगस्य चिकित्सा—

क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥१८३॥
त्वग्दन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिकाः ।
अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ।
अवकोऽश्मन्तको बिल्वं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका ॥१८४॥
फणिज्झकश्च तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैषां प्रधमनं हितम् ॥१८५॥
फलं शिग्रुकरञ्जाभ्यां सव्योषं चावपीडकः ।
कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ॥१८६॥
शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

क्रिमिजे च एव અને ક્રિમિથી થયેલા શિરોરોગમાં और क्रिमिजन्य शिरोरोगमें, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मूर्धविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, कर्तव्यम् આપવું જોઈએ देवे, त्वक्-दन्ती- તજ, દન્તી दालचीनी, दन्ती, व्याघ्र-करज- વ્યાઘ્રનખ नखी, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, नवमालिकाः મોગરો मुग्रा, अपामार्ग- અઘેડાનાં બિયાંટીકે, फलम् બી बीज, नक्तमाल ગરમાળો अमलतास, शिरीषयोः અને સરસડાનાં और शिरीषके, बीजम् બી बीज, अवकः નાકછીંકણી नाकछींकनी, अश्मन्तकः અશ્મંતક अश्मन्तक, बिल्वम् બીલું बेल, हरिद्रा હળદર हल्दी, हिङ्गु હિંગ हींग, यूथिका જૂઈનાં ફૂલ जूही, फणिज्झकः च તથા મરવાનાં બી तथा मवेके बीज, तैः તેઓથી उनसे, चतुर्गुणे ચારગણા चौगुने, अविमूत्रे ગાડરના મૂત્રમાં भेड़के मूत्रमें, सिद्धम् तैलम् પકાવેલ તેલથી सिद्ध किये तैलका, नावनम् નસ્ય नस्य, स्यात् આપવું देवे, एषाम् च અને તજ વગેરેના और दालचीनी आदिके, चूर्णम् ચૂર્ણનું चूर्णका, प्रधमनम् પ્રધમન प्रधमन, हितम् હિતકારી છે हितकर है, सव्योषम् (ત્રિકટુ) त्रिकटु, शिग्रुकरञ्जाभ्याम् સરગવાનાં અને કરંજનાં सहजन और करंजके, फलम् च બીજનો बीजका, अवपीडकः અવપીડક દેવો अवपीडक देवे, कषायः કષાય कषाय, स्वरसः क्षारः સ્વરસ, ક્ષાર स्वरस, क्षार, चूर्णम् कल्कः ચૂર્ણ તથા કલ્કનો चूर्ण तथा कल्कका, अवपीडकः અવપીડક अवपीडक, शुक्त- અને શુક્ત शुक्त, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कटु- કટુ कटु, क्षौद्र- મધ मधु, कषायैः તથા કષાય રસવાળાં દ્રવ્યોથી तथा कषाय रसवाले द्रव्योंसे, कवलग्रहः કવલગ્રહ આપવો એ પણ હિતકર છે कवलग्रह देना यह भी हितकर है ॥ १८३-१८६½ ॥ इति આ यह, शिरोरोगचिकित्सा શિરોરોગચિકિત્સા છે शिरोरोगचिकित्सा है।

183-186½. In condition due to worms, drastic errhines should be administered. Prepare a medicated oil with the paste of cinnamon bark, red physic nut, shell, embelia, double jasmine, rough chaff, indian beech, indian siris, sneeze wort, common mountain ebony, bael, turmeric, asafetida, jasmine and sweet marjoran, and four times the quantity of sheep's urine. This medicated oil is a good nasal medication. The fruits of drumstick and indian beech mixed with the three spices make good nasal drops. Decoction or expressed juice, alkali pulvis, paste, nasal drops, mouth-wash with vinegar or with bitter, pungent and astringent articles and with honey are beneficial. Thus has been described the treatment of the diseases of the head.

मुखरोगस्य चिकित्सा—

धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चकर्दनलङ्घनम् ॥१८७॥
भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्वं दोषमुच्चिकित्सम् ।

---

१८४. त्वग्दन्तीव्याघ्रकरज-त्वचं व्याघ्रनखं दन्ती (ग)
१८५. चतुर्गुणे—द्विरंशकम् (ग)
१८६½. शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः—शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रैर्वैश्च कवलग्रहः। (ग.)

पिप्पल्यगुरुदार्वीत्वग्यवक्षाररसाञ्जनम् ॥१८८॥
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं विचूर्णयेत् ।
मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥१८९॥
सीधुमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।

धूमः धूम धूमपान, प्रधमनम् प्रधमन प्रधमन, अधः शुद्धिः विरेचन विरेचन, छर्दन-लङ्घनम् वमन, लंघन वमन, लंघन, यथास्वम् अने ते ते दोषने अनुसार और उन उन दोषोंके अनुसार, दोषघ्न दोषने दूर करनार दोषनाशक, भोजनम् च भोजन आहार, मुखरोगेषु मुखरोगमां मुखरोगमें, हितम् हितकर छे हितकर है, पिप्पली- पीपर पिप्पली, अगुरु-दार्वीत्वक्- अगर, दारुहळदरनी छाल अगर, दारुहल्दीकी छाल, यवक्षार- जवखार यवक्षार, रसाञ्जनम् रसवंती रसौत, पाठाम् पाठा पाढ़ी, तेजोवतीम् तेजोवती तेजोवती, पथ्याम् अने हरडेनुं और हरड़का, समभागम् सम भागे समभाग, विचूर्णयेत् चूर्ण करवुं चूर्ण करे, सक्षौद्रम् तत् मधसहित ते मधुयुक्त उस चूर्णको, सर्वेषु मुखरोगेषु सर्व मुखरोगमां सब मुखरोगोंमें, विधारयेत् मुखमां धारण करवुं मुखमें धारण करना चाहिए, सीधु-माधव- सीधु, माधव सीधु, माधव, माध्वीकैः अने माध्वीक साथे और माध्वीक इनके साथ, अयम् आ चूर्णनो इस चूर्णका, कवलग्रहः कवलग्रह कवलग्रह, श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥१८७-१८९½॥

187-189½. Smoke, insufflation, purgation, emesis, starvation and dietetic regimen—these administered according to the morbid humor, are beneficial in affections of the mouth. Take the powders of long pepper, eagle wood, bark of indian berberry, barley-alkali, dry extract of indian berberry, patha, indian toothache tree and chebulic myrobalan in equal quantity; this mixed with honey, should be kept in the mouth in all varieties of oral disorders. This, again, prepared with sidhu wine, madhu wine or with madhuka wine makes an excellent mouth-wash.

तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ॥१९०॥
पाठां ज्योतिष्मतीं लोध्रं दार्वीं कुष्ठं च चूर्णयेत् ।
दन्तानां घर्षणं रक्तस्रावकण्डूरुजापहम् ॥१९१॥
पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ।
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥१९२॥
गुडे पुराणे द्विगुणे क्वथिते गुटिकाः कृताः ।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥१९३॥
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ।

तेजोह्वाम् तेजोवती तेजबल, अभयाम् हरडे हरड, एलाम् समङ्गाम् एलची, रीसामणी इलायची, लज्जावन्ती, कटुकाम् कडु कुटकी, घनम् मोथ मोथा, पाठाम् पाठा पाढ़ी, ज्योतिष्मतीम् माळकांगणी मालकंगुनी, लोध्रम् लोधर लोध, दार्वीम् दारुहळदर दारुहल्दी, कुष्ठम् च अने कठनुं और कूठ इनका, चूर्णयेत् चूर्ण करवुं चूर्ण करे, दन्तानाम् दांत पर दांतों पर, घर्षणम् आ चूर्णने घसवाथी ते इस चूर्णको मलनेसे वह, रक्तस्राव-कण्डू- रक्तस्राव, खजवाळ रक्तस्राव, खुजली, रुजापहम् अने वेदनाने मटाडे छे और वेदनाको नष्ट करता है, पञ्चकोलक- पंचकोलक पंचकोलक, तालीसपत्र-तालीसपत्र तालीसपत्र, एला- एलची इलायची, मरिच-काळां मरी मरिच त्वचः तज दालचीनी, पलाश-खाखरो ढाक, मुष्ककक्षार- मोखानो क्षार मोखाका क्षार, यवक्षाराः च अने जवखार और यवक्षार, चूर्णिताः एओनुं चूर्ण करी इनका चूर्ण करके, क्वथिते अग्निथी पीगाळी अग्निसे पीघाले हुए, द्विगुणे बमणा दुगुने, पुराणे जूना पुराने, गुडे गोळमां गुड़में, कर्कन्धुमात्राः चणीबोर जेवडी झडबेरके बराबर, गुटिकाः कृताः गोळीओ वाळी गोलियां बनाकर, मुष्कक-भस्मनि

१८८. पिप्पल्यगुरुदार्वीत्वग्यवक्षाररसाञ्जनम्—पिप्पलीं नागरं क्षारं दार्वीलोहं रसाञ्जनम् (क)
१८९. मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत्—सक्षौद्रं पाययेदेतन्मुखरोगेषु बुद्धिमान् (फ.)
१९१. ज्योतिष्मतीं—रसाञ्जनं (द)
१९३. गुटिकाः—गुडिकाः (ब. ज.)

મોખાના ક્ષારમાં मोखाक्षारमें, सप्ताहम् સાત દિવસ સુધી एक सप्ताह तक, स्थिताः રાખતાં रखी हुई गोलियां, अमृतोपमाः અમૃત જેવી થાય છે अमृत जैसी होती हैं, सर्वेषु સર્વ सब, कण्ठरोगेषु કંઠરોગમાં कण्ठरोगमें, धार्याः स्युः એ ધારણ કરવા યોગ્ય છે इनको धारण करनी चाहिए ॥ १९०-१९३½ ॥

190-193½. Reduce to powder indian toothache tree, chebulic myrobalan, cardamom, madder, kurroa, nut grass, patha, staff tree, lodh, indian berberry and costus; cleansing the teeth with this powder is curative of bleeding from the gums, itching and aches. Reduce to powder the five spices, leaves of himalayan silver fir, cardamom, black pepper, cinnamon bark, alkalis obtained from palas, weaver's bean tree and barley; boil them with the double quantity of old gur and make pills of 1/2 tola each in weight; place these for seven days under the heap of weaver's bean-ash. These, if kept in mouth, in all kinds of throat affections, act beneficially.

कालकचूर्णम्—

गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम् ॥१९४॥
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ॥१९५॥
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।
इति कालकचूर्णम् ।

१९४. गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम्–आगारधूम-त्रिफला व्योषपाठासचित्रका (ब.)

१९५. तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम्–तेजोह्वा त्रिफला लोहं चित्रकं चेति चूर्णितम् (ह.

१९५½. कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत–कालकं नाम चूर्णं तु माक्षिकेण समायुतम् (ब.)

,, कालकम्–काणकम् (ह.)

गृहधूमः ગૃહધૂમ घरका धुवां, यवक्षारः જવખાર यवक्षार, पाठा પાઠા पाढ़ी, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, तेजोह्वा તેજોવતી तेजबल, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, लोध्रम् લોધર लोध, चित्रकः च અને ચિત્રક और चित्रक, चूर्णितम् એઓનું ચૂર્ણ કરી इनका चूर्णकर, गलरोगविनाशनम् ગળાના રોગોનો નાશ કરનારા कंठरोगके नाशक, एतत् એ ચૂર્ણને इस चूर्णको, सक्षौद्रम् મધ સાથે મેળવી मधुसे मिलाकर, धारयेत મુખમાં ધારણ કરવું मुखमें धारण करे, कालकम् नाम કાલક નામનું कालक नामका, तत् चूर्णम् તે ચૂર્ણ वह चूर्ण, दन्तास्यगल- દાંત, મુખ તથા ગળાના दांत, मुंह तथा गलेके, रोगनुत રોગને દૂર કરનાર છે रोगोंका नाशक है ॥ १९४-१९५½ ॥ इति આ यह, कालकचूर्णम् કાલકચૂર્ણ છે कालकचूर्ण है।

194-195½. Reduce to powder kitchen soot, barley-alkali, patha, the three spices, dry extract of indian berberry, indian toothache tree, the three myrobalans, lodh and white flowered leadwort. This should be kept in the mouth mixed with honey to cure throat affections; this pulvis known as Kalaka, is curative of affections of the tooth, mouth and throat. Thus has been described the pulvis Kalaka.

पीतकचूर्णम्—

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ॥१९६॥
दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥१९७॥
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ।
इति पीतकचूर्णम् ।

मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, यवक्षारः જવખાર यवक्षार, ससैन्धवम् સિંધાલુણ सैंधानमक, हरितालम् હરિતાલ हरिताल, दार्वीत्वक् च इति અને દારુહળદરની છાલ और दारुहल्दीकी छाल, तत् એઓના उनके, चूर्णम् ચૂર્ણને चूर्णको, माक्षिकेण મધમાં मधुमें,

समायुतम् મેળવીને मिलाकर, घृतमण्डेन ઘીના મંડથી घीके मण्डसे, मूर्च्छितम् મિશ્રિત કરી मिश्रित करके, कण्ठरोगेषु કંઠરોગોમાં कंठरोगोंमें, धारयेत् ધારણ કરવું धारण करे, पीतकम् नाम પીતક નામથી पीतक नामसे, कीर्तितम् પ્રસિદ્ધ આ ચૂર્ણ प्रसिद्ध यह चूर्ण, मुखरोगेषु મુખરોગ માટે मुखरोगोंके लिए, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ १९६-१९७½ ॥ इति આ यह, पीतकचूर्णम् પીતકચૂર્ણ છે पीतकचूर्ण है।

196-197½. Powder of red arsenic, barley alkali, yellow arsenic, rock salt and bark of indian berberry. mixed with honey and the top part of ghee, should be kept in the mouth in throat affections This is an excellent remedy for oral affections and is popularly known as Pitaka or yellow powder. Thus has been described the yellow powder.

मृद्वीकादिचूर्णम्—

मृद्वीका कटुका व्योषं दार्वीत्वक् त्रिफला घनम् १९८
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मृद्वीका દ્રાક્ષ मुनक्का कटुका व्योषम् કડુ, ત્રિકટુ कटुकी, त्रिकटु, दार्वीत्वक् દારુહળદરની છાલ दारुहल्दीकी छाल, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, घनम् અને મોથના ચૂર્ણને और मोथाके चूर्णको, घृतमण्डेन ઘીના મંડ સાથે घीके मण्डसे मूर्च्छितम् મેળવી मिलाकर, कण्ठरोगेषु કંઠરોગમાં कंठरोगोंमें, धारयेत मुખમાં ધારણ કરવું मुखमें धारण करे ॥ १९८½ ॥

198-198½. The pulvis of grape, kurroa, dry ginger, bark of indian berberry, the three myrobalans and nut grass, mixed with the supernatent part of ghee, should be kept in the mouth in throat affections.

पाठा रसाञ्जनं मूर्वा तेजोह्वति च चूर्णितम् ॥१९९॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषग्जितम् ।

पाठा પાઠા पाढ़ी, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौत, मूर्वा મૂર્વા मूर्वा, तेजोह्वा इति च અને તેજોવતીના और तेजबल इनका, चूर्णितम् ચૂર્ણને चूर्ण करके, क्षौद्रयुक्तम् મધની સાથે મેળવી मधुके साथ मिलाकर, विधातव्यम् મુખમાં ધારણ કરવું मुखमें धारण करे, गलरोगे આ ગળાના રોગમાં यह कंठरोगमें, भिषग्जितम् ઔષધ છે औषध है ॥ १९९½ ॥

199-199½. Patha, dry extract of indian berberry, trilobed virgin's bower and indian toothache tree, mixed with honey, should be kept in the mouth as a remedy for throat affections.

योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥२००॥

वातपित्तकफापहाः વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારા वात, पित्त तथा कफके नाशक, त्रयः ત્રણ तीन, योगाः યોગો योग, प्रोक्ताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥ २०० ॥

200. Thus, the three recipes curative of morbid vata, pitta and kapha have been described.

कटुकादिक्वाथः—

कटुकातिविषापाठादार्वीमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥२०१॥

गोमूत्रक्वथिताः ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરી गोमूत्रमें क्वाथ करके, कटुका- કડુ कटुकी, अतिविषा- અતિવિષની કળી अतीस, पाठा-दार्वी- પાઠા, દારુહળદર पाढ़ी, दारुहल्दी, मुस्त- મોથ मोथा, कलिङ्गकाः અને ઇન્દ્રજવ और इन्द्रजौ, गोमूत्रक्वथिताः એઓને ગોમૂત્રમાં ક્વાથ કરી इनका गोमूत्रमें क्वाथकर, पेयाः પીવા पीवे, कण्ठरोग- તે કંઠરોગ वे कंठरोगके, विनाशनाः મટાડનાર છે नाशक हैं ॥ २०१ ॥

201. Kurroa, indian atees, patha, indian berberry, nut grass and kurchi seeds decocted in cow's urine should

१९८½. अस्मादनन्तरम्—
इति मृद्वीकादि चूर्णम् इति (ज.) पुस्तके पठ्यते।

१९९½. गलरोगे भिषग्जितम्—गलरोग भिषग्जितम् (ङ.)

be used as potion; they are curative of throat affections.

स्वरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥२०२॥

दार्व्याः દારુહળદરના दारुहल्दीके, स्वरसः સ્વરસને स्वरसको, कथितः ઉકાળી उबालकर, घनीभूतः ઘાટો બનાવતાં गाढा बनाने पर, रसक्रिया તે રસક્રિયા કહેવાય છે वह रसक्रिया कहाता है, सक्षौद्रा મધ સાથે મેળવેલી તે मधुके साथ मिलायी हुई वह, मुखरोग- મુખરોગ मुखरोग, असृग्दोष- રક્તદોષ रक्तदोष, नाडीव्रण- અને નાડીવ્રણને और नाडीव्रणको, अपहा દૂર કરે છે नष्ट करती है ॥ २०२ ॥

202. The expressed juice of indian berberry, boiled and thickened in its consistency is called soft extract. This extract taken with honey is curative of oral affections, blood-disorders and sinuses.

तालुशोषचिकित्सा—

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ।
नावनं मधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः २०३

तालुशोषे तु તાલુશોષમાં तालुशोषमें, अतृष्णस्य તૃષા વગરના મનુષ્યને प्यासले रहित मनुष्यको, औत्तरभक्तिकम् ભોજન પછી भोजनके बाद, सर्पिः घृतपान घी, नावनम् નસ્ય नस्य, मधुराः અને મધુર और मधुर, स्निग्धाः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीताः તથા શીતલ तथा शीतल, रसाः च एव માંસરસ मांसरस, हिताः હિતકર છે हितकर हैं ॥ २०३ ॥

203. In dryness of palate, if the person is affected with meagre thirst a post-prandial potion of ghee, nasal medications and a diet of sweet, unctuous and cooling meat-juices are beneficial.

मुखपाकचिकित्सा—

मुखपाके सिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहाः ॥२०४॥

मुखपाके મુખપાકમાં मुखपाकमें, सिराकर्म શિરાવેધ सिरावेध, शिरःकायविरेचनम् શિરોવિરેચન, કાયવિરેચન शिरोविरेचन, कायविरेचन, मूत्र- तैल- ગોમૂત્ર, તેલ गोमूत्र, तैल, घृत-क्षौद्र- ઘી, મધ घी, मधु, क्षीरैः च તથા દૂધના तथा दूधके, कवलग्रहाः કવલગ્રહ હિતકર છે कवलग्रह हितकर हैं ॥ २०४ ॥

204. In inflammation of the mouth, venesection, errhination, purgation and mouth-washes, with cow's urine, oil, ghee, honey and milk should be administered.

सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः ।
कषायतिक्तकाः शीताः क्वाथाश्च मुखधावनाः २०५

सक्षौद्राः મધ સાથે मधुयुक्त, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, पाठा-मृद्वीका- પાઠા, દ્રાક્ષ पाढ़ी, मुनक्का, जातिपल्लवाः તથા જાઈનાં પાન એઓના ક્વાથો तथा चमेलीके पत्ते इनके क्वाथ, कषायतिक्तकाः તથા બીજા કષાય, તિક્ત तथा दूसरे कषाय, तिक्त, शीताः च અને શીતળ और शीतल, क्वाथाः ક્વાથો क्वाथ, मुखधावनाः મુખશોધન કરનારા છે मुखशोधन करनेवाले हैं ॥ २०५ ॥

205. The decoction of the three myrobalans, Patha, grapes, and jasmine leaves mixed with honey and also other astringent, bitter and cooling decoctions, may be used as mouth-wash.

मुखरोगे खदिरादिगुटिका—

तुलां खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदसः ।
प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥२०६॥

२०३. त्वतृष्णस्य—सतृष्णस्य (ड. घ.)
,, ,, —संतृप्तस्य (फ.)

२०६. द्विगुणाम्—द्वितुलाम् (घ. ङ. ड. त.)

द्रोणशेषं कषायं तं पूत्वा भूयः पचेच्छनैः ।
ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥२०७॥
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वत्वगेलापद्मकेशरम् ॥२०८॥
लाक्षां रसाञ्जनं मांसीत्रिफलालोध्रवालकम् ।
रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ॥२०९॥
यवासागुरुपत्तङ्गगैरिकाञ्जनमावपेत् ।
लवङ्गनखकक्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥२१०॥
कर्पूरकुडवं चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।
ततस्तु गुटिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धारयेत् २११

खदिरसारस्य ખેરસાર खैरका सार, तुलाम् ४०० તોલા ४०० तोले, अरिमेदस्य: હરમો બાવળ रेवाँ, द्विगुणाम् બમણું ८०० तोले लेकर, प्रक्षाल्य घोई धोकर, जर्जरीकृत्य ખાંડીને कुचलकर, अम्भसः જળ जलके, चतुर्द्रोणे ४०९६ તોલામાં ४०९६ तोलेमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, द्रोणशेषम् १०२४ તોલા બાકી રહે ત્યારે १०२४ तोले शेष रहेने पर, पूत्वा ગાળી લઈ छानकर, भूयः शनैः ફરીથી ધીમે ધીમે फिर धीरे धीरे, पचेत् પકાવવો पकावे, ततः પછી पश्चात, घनीभूते જ્યારે તે ઘાટો થાય ત્યારે जब वह घना बन जाये तब, तस्मिन् તેમાં इसमें, अक्षभागिकम् એક એક તોલા एक एक तोला, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, पद्मक- પદ્મક पद्माख, उशीरम् વીરણનો વાળો खस, मञ्जिष्ठा મજીઠ मंजीठ, धातकी- ધાવડી धायके फूल, घनम् મોથ मोथा, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક प्रपौण्डरीक, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, त्वक्-एला- તજ, એલચી दालचीनी, इलायची, पद्म- કમળ कमल, केशरम् લાલ નાગકેસર रक्त नागकेसर, लाक्षाम् લાખ लाख, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, मांसी-त्रिफला- જટામાંસી, ત્રિફળા जटामांसी, त्रिफला, लोध्र- લોધર लोध, बालकम् સુગંધી વાળો सुगन्ध बाला, रजन्यौ હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, फलिनीम् ઘઉંલા फलिनी, एलाम् એલચી इलायची, समङ्गाम् રીસામણી लजावन्ती, कट्फलम् કાયફળ कायफल, वचाम् વજ वच, यवासा- જવાસો जवासा, अगुरु- અગર अगर, पत्तङ्ग- રતાંજળી लाल चन्दन, गैरिक- ગેરુ गेरु, अञ्जनम् અને રસવંતી એઓનું और रसौंत इनका, चूर्णीकृत्य ચૂર્ણ કરી चूर्ण करके, आवपेत् નાખવું છોડે, अवतारिते તેને ઉતારીને उसे उतारकर, शीते શીતળ થયા પછી તેમાં ठंडा होने पर उसमें, पलोन्मितान् ४-४ તોલા ४-४ तोले, लवङ्ग-नख- લવિંગ, નખલા लौंग, नख, कक्कोल- ચણકબાબ कबाबचीनी, जातिकोशान् જાવંત્રી जावित्री, कर्पूरकुडवम् च अपि तथा કપૂર १६ તોલા और कर्पूर १६ तोले, क्षिपेत् નાખવાં मिलावे, ततः तु તેથી इससे, गुटिकाः कार्याः ગોળીઓ કરવી गोलियां बनावे, शुष्काः च અને સુકાઈ ગયા પછી और सूख जाने पर, आस्येन મુખમાં मुंहमें, धारयेत् ધારણ કરવી धारण करे ॥ २०६-२११ ॥

206-211. Triturate 400 tolas of the pith of catechu wood, 800 tolas of white babool and decoct in 4096 tolas of water till it be reduced to 1024 tolas. Then, filter and heat it again slowly; when it gets thickened, add to it the paste of one tola each of sandal, himalayan cherry, cuscus grass, indian madder, fulsee flower, nut grass, tubers of white lotus, liquorice, cinnamon bark, cardamom, fragrant poon, lac, dry extrat of indian berberry, nardus, the three myrobalans, lodh, fragrant sticky mallow, turmeric, indian berberry, perfumed cherry, cardamom, indian madder, box myrtle, sweet flag, camel's thorn, eagle wood, red sandal, red ochre and antimony; stir it and take it down. When cooled, add to it 4 tolas each of cloves, shell,

२०७. पूत्वा—पक्त्वा (प. त.)
,, अक्षभागिकम्—अक्षभागिकान् (व.)
२११. क्षिपेत्—पुनः (त.)
,, गुटिकाः—गुलिकाः (व. म.)
,, शुष्काश्चास्येन धारयेत्—शुष्काश्चास्ये निधारयेत् (म.)

cubeb pepper, spanish jasmine and 16 tolas of camphor; make pills out of it which, when dried, should be used for keeping in the mouth.

तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
दन्तानां चलनभ्रंशसौषिर्यक्रिमिरोगनुत् ॥२१२॥
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम् ।
स्रावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलशोषनुत् ॥२१३॥
दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेष्वेतत् परायणम् ।
खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ॥२१४॥

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

अनेन આ રીતે, कल्केन च કલ્ક कल्क, कषायेण च અને કષાયથી और कषायसे, तैलम् તેલ तैल, साधयेत् સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे, दन्तानाम् તે તેલ દાંતનું वह तैल दातोंका, चलन-भ्रंश- હાલવું, પડી જવું हिलना, गिरना, सौषिर्य- સુષિરતા खोखला हो जाना, क्रिमिरोगनुत् અને કૃમિરોગ એઓનો નાશ કરે છે और कीड़े लगजाना इनका नाश करता है, मुखपाक- મુખપાક मुखपाक, आस्यदौर्गन्ध्य- મુખની દુર્ગંધતા मुंहमें दुर्गन्ध, जाड्य मुખની જડતા मुखकी जड़ता, अरोचक- અને અરોચકને और अरुचिको, नाशनम् નાશ કરે છે नाश करता है, स्राव- સ્રાવ स्राव, उपलेप- મલલિપ્તતા मलावृत होना, पैच्छिल्य- પિચ્છિલતા पिच्छिलता, वैस्वर्य- સ્વરની વિકૃતતા स्वरभेद, गलशोष- અને કંઠશોષને और कण्ठ शोषको, नुत् મટાડનાર છે नष्ट करता है, इयम् આ यह, खदिरादिगुटीका ખદિરાદિગુટિકા खदिरादिगुटिका, एतत् અને આ और यह, खदिरादिकम् ખદિરાદિક खदिरादि तैलम् च તેલ तैल, सर्वेषु સર્વ सब, दन्त-आस्य- દાંત, મુખ, दांत, मुंह, गलरोगेषु અને ગળાના રોગોમાં और कण्ठके रोगोंमें, परायणम् શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે श्रेष्ठ औषध है, इति खदिरादि- આ ખદિરાદિ ये खदिरादि, गुटिका तैलम् च ગુટિકા અને તેલ છે गुटिका और तैल हैं ॥ २१२-२१४ ॥

२१३. पैच्छिल्य—नैर्मल्य (च.)

" गलशोषनुत—गलरोगनुत (च.)

212-214. Oil may also be prepared with the aforesaid paste and decoction. This compound Catechu pill and the compound Catechu Oil are curative of (1) odontoseisis, (2) odontoptosia, (3) caries dentis (odonto porosis), (4) parasitic infection. They cure inflammatory condition of the mouth, fetor oris, heaviness and anorexia as well as ptyalism, furred condition, stickiness of mouth, alteration of the voice and dryness of the throat. These are excellent remedies in all kinds of diseases of the teeth, mouth and throat. Thus have been described the compound Catechu Pill and the compound Catechu Oil.

अरोचकानां चिकित्सा—

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः ।
मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥२१५॥

अरुचौ અરુચિમાં अरुचिमें, कवलग्राहाः કવલગ્રહ कवलग्रह, समुखधावनाः મુખનું શોધન કરનારા કષાય વગેરે मुखको शोधन करनेवाले कषायादि, धूमाः ધૂમપાન धूमपान, मनोज्ञम् મનગમતાં मनके अनुकूल, अन्नपानम् च અન્નપાન अन्नपान, हर्षण- પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરવી प्रसन्नता उत्पन्न करना, आश्वासनानि च અને આશ્વાસન હિતકર છે एवं आश्वासन हितकर हैं ॥ २१५ ॥

215. In anorexia, mouth-washes, inhalations, cleansing of mouth, pleasant eats and drinks, cheering and comforting measures should be given.

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं बिडम् ।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलयुत्पलचन्दनम् ॥२१६॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम् ।
आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥२१७॥

सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥२१८॥

कुष्ठ- કઠ कूठ, सौवर्चल- સંચળ सौंचर नमक, अजाजी- જીરું जीरा, शर्करा-मरिचम् સાકર, કાળાં મરી चीनी, मरिच, बिडम् અને બિડ લવણ और बिड़ नमक, धात्री-एला- આમળાં, એલચી आंवला, इलायची, पद्मक-उशीर-पद्मक. વીરણનો વાળો पद्माख, खस, पिप्पली- પીપર पिप्पली, उत्पल- નીલકમળ नीलोफर, चन्दनम् અને ચંદન और चन्दन, लोध्रम् લોધર लोध, तेजोवती તેજોવતી तेजबल, पथ्या હરડે हरड़, सयवाग्रजम् જવખાર यवक्षार, त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, अजाजी- જીરું जीरा, शर्करा-युतः અને સાકરયુક્ત और चीनीयुक्त, आर्द्र- તાજો ताजे, दाडिमनिर्यासः દાડમનો રસ अनारका रस, एते આ ये, सतैलमाक्षिकाः તેલ અને મધસહિત तैल और मधुयुक्त, चत्वारः ચાર चार, कवलग्रहाः કવલગ્રહો कवलग्रह, वातादि-एकज- વાતજ પિત્તજ, કફજ वातजन्य, पित्तजन्य, कफजन्य, सर्वजान् અને સન્નિપાતજ और सन्निपातजन्य, चतुरः ચાર चारों, अरोचकान् અરોચકને अरोचकोंको, हन्युः હણે છે नष्ट करते हैं ॥२१६-२१८॥

216-218. (1) Costus, sanchal salt, cumin-seeds, sugar, black pepper and bid salt; (2) emblic myrobalan, cardamom, himalayan cherry, cuscus grass, long pepper, blue water lily and sandal; (3) lodh, indian tooth-ache tree, chebulic myrobalon, the three spices, and barley-alkali, (4) the juice of green pomegranate, cumin seeds and sugar—these are four kinds of mouth-washes to be taken mixed with oil and honey. These four recipes cure respectively, anorexia due to single discordances of vata etc., as well as that due to tridiscordance.

कारवीमरिचाजाजीद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ।
सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥२१९॥

कारवी- ખોડી અજમોદ अजमोद, मरिच- કાળાં મરી मरिच, अजाजी- જીરું जीरा, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, वृक्षाम्ल- વૃક્ષામ્લ वृक्षाम्ल, दाडिमम् દાડમ अनार, सौवर्चलम् સંચળ सौंचरनमक, गुडः ગોળ गुड़, क्षौद्रम् અને મધ और मधु, सर्वारोचक- સર્વ અરોચકનો सब अरोचकका, नाशनम् નાશ કરે છે नाश करते हैं ॥२१९॥

219. Celery, black pepper, cumin, grapes, kokam butter fruit, pomegranate, sanchal salt, gur and honey, are curative of anorexia of every kind.

बस्तिं समीरणे, पित्ते विरेकं, वमनं कफे ।
कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोघ्नजे ॥२२०॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

समीरणे વાયુથી થયેલા અરોચકમાં वातजन्य अरोचकमें, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति पित्ते પિત્તથી થયેલા અરોચકમાં पित्तजन्य अरोचकमें, विरेकम् વિરેચન विरेचन, कफे કફથી થયેલા અરોચકમાં कफजन्य अरोचकमें, वमनम् વમન वमन, मनोघ्नजे च અને મનના વિઘાતથી થયેલા અરોચકમાં और मनोविघातजन्य अरोचकमें, हृद्य-अनुकूलानि હૃદયને હિતકર અને મનને અનુકૂલ हृदयके लिए हितकर और मनके लिए अनुकूल, हर्षणम् च અને હર્ષદાયક ચિકિત્સા और हर्षदायक चिकित्सा, कुर्यात् કરવી જોઈએ करे ॥२२०॥ इति આ यह, अरोचकचिकित्सा અરોચકચિકિત્સા છે अरोचकचिकित्सा है।

220. When anorexia is due to vata, enema is indicated; when due to pitta purgation; and when due to kapha emesis; when due to mental shock whatever measures are cordial and cheering are indicated. Thus has been described the treatment for anorexia.

कर्णरोगचिकित्सा—

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्रावे व्रणक्रियाः ॥२२१॥
भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ।

कर्णशूले तु કર્ણશૂલમાં कर्णशूलमें, **पीनसवत्** પીનસની પેઠે पीनस जैसी, **वातघ्नी** વાતનાશક वातनाशक, **क्रिया हिता** ચિકિત્સા હિતકર છે चिकित्सा हितकर है, **प्रदेहाः** પ્રદેહ प्रदेह, **पूरणम्** તેલ વગેરે નાખવાં એ तैल आदि कानमें डालना, **नस्यम्** અને નસ્ય હિતકર છે और नस्य हितकर हैं, **पाकस्रावे** કાનમાં પાક અને સ્રાવ થતાં कानमें पाक तथा स्राव होने पर, **व्रणक्रियाः** વ્રણ પ્રમાણે ચિકિત્સા व्रणचिकित्सा, **यथादोषम् च** અને દોષાનુસાર एवं दोषोंके अनुसार, **भोज्यानि** ભોજન કરવાં જોઈએ आहार करना चाहिए, **स्नेहान्** અને સ્નેહો और स्नेहका, **पूरणान् च कुर्यात्** કાનમાં નાખવા જોઈએ पूरण करना चाहिए ॥ २२१½ ॥

221-221½. In ear-ache, the vata-curative treatment as in the case of coryza, is beneficial as also applications, ear-drops and nasal medication. When there are suppuration and discharge, procedures as in the case of a wound, and diet suitable to the particular morbid humor, and ear-drops of oil should be applied.

हिंग्वादितैलम्—

हिङ्गुतुम्बरुशुण्ठीभिस्तैलं तु सार्षपं पचेत् ॥२२२॥
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।

हिङ्गु-तुम्बरु હિંગ, તેજબળ हींग, तेजबल, **शुण्ठीभिः तु** અને સૂંઠ એઓથી और सोंठ इनसे, **सार्षपम्** સરસવનું सरसोंका, **तैलम्** તેલ तैल, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **पूरणम्** કાનમાં નાખવાનું पूरणार्थ, **एतत् हि** આ તેલ यह तैल, **श्रेष्ठम्** **कर्णशूल-निवारणम्** કર્ણશૂલનું નિવારણ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે कर्णशूलका निवारण करनेके लिए श्रेष्ठ है ॥ २२२½ ॥

222-222½. Make a medicated oil, by preparing rape-seed oil with the paste of asafetida indian tooth-ache tree and dry ginger. This, administered as ear-drops, is an excellent remedy for ear ache.

देवदार्वादितैलम्—

देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥२२३॥
तैलं सिद्धं बस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ।

देवदारु- દેવદાર देवदारु, **वचा-** વજ वच, **शुण्ठी-** સૂંઠ सोंठ, **शताह्वा-** સુવા सोया, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **सैन्धवैः** અને સિંધાલૂણ સાથે और सैंधानमकसे, **बस्तमूत्रे** બકરાના મૂત્રમાં बकरेके मूत्रमें **सिद्धम् तैलम्** સિદ્ધ કરેલું તેલ सिद्ध तेल, **कर्णशूल-** કર્ણશૂલને कर्णशूलका, **निवारणम्** મટાડનાર છે निवारक है ॥ २२३½ ॥

223-223½. Medicated oil, made by preparing til oil with the paste of deodar, sweet flag, dry ginger, dill seeds, costus and rock salt, in goat's urine, is curative of ear-ache.

वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने नवे ॥२२४॥
तद्भस्म श्च्योतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।
रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् २२५

वराटकान् કોડીઓ कौडियोंको, **समाहृत्य** લાવીને लाकर, **नवे** નવાં नये, **मृद्भाजने** માટીનાં વાસણમાં मिट्टीके बरतनमें, **दहेत्** બાળવી जलावे, **तद्भस्म** તે ભસ્મને उस भस्मको, **श्च्योतयेत्** જળમાં ઘોળી ગાળી લેવી जलमें घोलकर छान ले, **तेन** તે ક્ષારજળ उस क्षारजल, **रसाञ्जनस्य** રસવંતી रसौत, **शुण्ठ्याः च** અને સૂંઠના और सोंठके, **कल्काभ्याम्** કલ્કથી कल्कसे, **गन्धतैलम्** ગંધતેલ गन्धतैल, **विपाचयेत्** પકાવવું सिद्ध करे, **कर्णशूलनुत्** તે તેલ કર્ણશૂલનો નાશ કરનાર છે वह तैल कर्णशूलनाशक है ॥ २२४-२२५ ॥

२२५ श्च्योतयेत्-स्रावयेत् (क. ख. त. च. फ.)

224-225. Take cowries and burn them in a new earthen pot and decant the ash produced; prepare a fragrant oil in this fluid and with the paste of the dry extract of indian berberry and dry ginger; this oil is curative of ear-ache.

क्षारतैलम्—

शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥२२६॥
सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जग्रन्थिर्बिडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥२२७॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥२२८॥

शुष्कमूलकशुण्ठानाम् સૂકા મૂળાનો सूखी मूलीका, **क्षारः** क्षार क्षार, **हिङ्गु** હિંગ हींग, **महौषधम्** સૂંઠ सोंठ, **शतपुष्पा** સુવા सोया, **वचा** વજ वच, **कुष्ठम्** **दारु** કઠ, દેવદાર कूठ, देवदारु, **शिग्रु** સરગવાનાં બીજ सहजनके बीज, **रसाञ्जनम्** રસવંતી रसौत, **सौवर्चल-** સંચળ सौंचल, **यवक्षार-** જવખાર यवक्षार, **स्वर्जिका-** સાજીખાર सर्जिक्षार, **उद्भिद सैन्धवम्** ઉદ્ભિદ લવણ, સિંધાલૂણ उद्भिद, सैन्धवनमक, **भूर्जग्रन्थिः** ભોજપત્રની ગાંઠ भूर्जग्रन्थि, **बिडम्** બિડ લવણ बिडनमक, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **चतुर्गुणम्** ચારગણું चौगुना, **मधुशुक्तम्** મધુશુક્ત मधुशुक्त, **मातुलुङ्गरसः च एव** બીજોરાંનો રસ बिजौरेका रस, **कदल्याः रसः च एव** કેળનો રસ केलेका स्वरस, **यथोद्दिष्टैः** ઉપર કહેવામાં આવેલાં उपर्युक्त, **एतैः सर्वैः** આ સર્વ દ્રવ્યોથી इन सब द्रव्योंसे, **क्षारतैलम्** क्षारतैल क्षारतैल, **विपाचयेत** પકાવવું पकावे ॥ २२६-२२८ ॥

226-228. Take alkali of dry radish asafetida, and ginger, dill seeds, sweet flag, costus, deodar, drumstick, dry extract of indian berberry. sanchal salt, barley alkali, salsoda alkali, efflorescent salt, rock salt, the tubers of birch, bid-salt, nut grass and four times the quantity of honey-vinegar, the juices of pomelo and of plaintain— with all these above-mentioned articles prepare the alkali-oil.

बाधिर्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥२२९॥

अस्य આ તેલ इस तैलके, **पूरणात्** કાનમાં નાખવાથી कानमें पूरणसे, **बाधिर्यम्** બહેરાપણું बहिरापन, **कर्णनादः च** કર્ણનાદ कर्णनाद, **दारुणः** ભયંકર भयंकर, **पूयस्रावः च** પરુનો સ્રાવ पूयका स्राव, **क्रिमयः** કૃમિઓ कृमि, **कर्णशूलम् च** અને કર્ણશૂલ और कर्णशूल, **नश्यति** નાશ પામે છે नष्ट होते हैं ॥ २२९ ॥

229. Deafness, buzzing in the ears excessive discharge of pus, parasites and ear-ache are cured by ear-drops with this oil.

मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलाबलम् २३०
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

मुख-कर्ण- મુખ, કાન मुख, कान, **अक्षिरोगेषु** અને આંખના રોગોમાં और आंखके रोगोंमें, **भिषक् आदौ** વૈદ્યે પહેલાં वैद्य पहिले, **दोष-काल-** દોષ તથા કાલનાં दोष तथा कालके, **बलाबलम्** બલ અને અબલ बल और अबलको, **समीक्ष्य** જોઈને देखकर, **पीनसे** પીનસમાં पीनसमें, **यथोक्तम् विधिम्** કહેલી ચિકિત્સા कही चिकित्सा, **कुर्यात्** કરવી करे ॥ २३० ॥ **इति** આ यह, **कर्णरोग-चिकित्सा** કર્ણરોગચિકિત્સા છે कर्णरोगचिकित्सा है ।

---

२२६. शुष्कमूलकशुण्ठानां - शुष्कमूलकशुण्ठीनां (च.)
,, ,, - बालमूलकशुण्ठानां (च.)
२२८. सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत्- तैलमेभिर्विपक्वं कर्णशूलहरं परम् (च. ग.)
२२९. बाधिर्यं......नश्यति ॥—पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णमाश्रिताः । क्षिप्रं प्रणाशं गच्छन्ति कृष्णात्रेयस्य शासनात् । क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ (च. ग.)
२३०. कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ—आदौ समीक्ष्य वैद्यस्तु (च.)

230. The physician, after due consideration of the relative strength of morbid humors and season, should administer the same treatment in diseases of the mouth, ear and eye as indicated in coryza. Thus has been described the treatment of the diseases of the ear.

नेत्ररोगे बिडालकाः —

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे बिडालकः ।
कार्यो दाहोपदेहाश्रुशोफरागनिवारणः ॥२३१॥

उत्पन्नमात्रे केवळ उत्पन्न ज थयेला उत्पन्न होनेके साथ ही, **तरुणे** नवीन नवे, **नेत्ररोगे** नेत्ररोगमां आँखके रोगोंमें, **दाह-** दाह दाह, **उपदेह-** मललिप्तता उपदेह, **अश्रु-** आंसु आंसु बहना, **शोफ-** सोजो शोथ, **राग-** अने रताश और लाली, **निवारणः** मटाडनार दूर करनेवाला, **बिडालकः** बिडालक लेप बिडालक लेप, **कार्यः** करवो जोईए करना चाहिए ॥ २३१ ॥

231. Treatment in eye-diseases, in their initial stages when they are still mild, consists of external eye applications curative of burning, mucus discharge, lachrymation, swelling and redness.

नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।
निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥२३२॥

वातिके वातिक नेत्ररोगमां वातजन्य आँखके रोगमें, **नागरम्** सूंठ सोंठ, **सैन्धवम् च** अने सिंधालूणने मेळवी और सैंधानमकको मिलाकर, **सर्पिर्मण्डेन** घीना मंड साथे पीसीने घीके मण्डके साथ पीसकरके, **रसक्रिया** रसक्रिया करवी रसक्रिया करे, **तद्वत्** ते ज प्रमाणे इसी प्रकार, **निघृष्टम्** पीसेल पीसे हुए, **मधु-** मधु मधु, **सैन्धव-** सिंधालूण सैन्धानमक, **गैरिकम्** अने सोनागेरुनी पण रसक्रिया थाय छे और स्वर्णगैरिककी भी रसक्रिया होती है ॥ २३२ ॥

232. In eye-affections due to vata, an external application of a soft extract may be prepared by making the paste of dry ginger and rock salt, with the supernatent part of ghee. It may also be prepared of honey, rock salt and red ochre.

तथा शाबरकं लोध्रं घृतभृष्टं बिडालकः ।
तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रुजापहः ॥२३३॥

तथा ते प्रमाणे इसी प्रकार, **घृतभृष्टम्** घीमां भूंजी घीमें भूने हुए, **शाबरकम् लोध्रम्** शाबरक लोध्रनो शाबरक लोध्रका **बिडालकः** बिडालक लेप बिडालक लेप, **कार्यः** करवो जोईए करना चाहिए. **तद्वत्** ते ज प्रमाणे इसी तरह, **घृत-भृष्टः** घीमां भूंजी घीमें भूनी, **हरीतक्याः** हरडेनो पण बिडालक लेप हरडका भी बिडालक लेप, **रुजापहः** वेदनानाशक छे दर्दको हटानेवाला है ॥ २३३ ॥

233. An external eye-application may be prepared of the *Savaraka* variety of lodh, fried in ghee, or with chebulic myrobalan fried in ghee; they are both curative of pain

पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्बिडालकः ।
कार्यः पद्मकयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा ॥२३४॥

पैत्तिके पित्तजन्य नेत्ररोगमां पैत्तिक अक्षिरोगमें, **चन्दन-** चंदन चंदन, **अनन्ता-** धरो दूब, **मञ्जिष्ठाभिः** अने मजीठथी और मजीठ इनसे, **तथा** तथा तथा, **पद्मक-** पद्मक पद्माख, **यष्टयाह्व-** जेठीमध मुलहठी, **मांसी-** जटामांसी जटामांसी, **कालीयकैः** अने पीळा

२३१. उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे—नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु (त.)
२३२. मधु—मुस्त (ह.)

२३३. तद्वत्........रुजापहः—कार्या हरीतकी तद्वद् घृतभृष्टा रुजापहा (च.)

चंदनथी और पीले चन्दनसे, बिडालकः बिडालक बिडालक, कार्यः करवो जोईए करे ॥ २३४॥

234. In eye-diseases due to pitta, external eye-application may be prepared with sandal, indian sarsaparilla, and indian madder, or with himalayan cherry, liquorice, nardus and yellow sandal.

गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्या तथा क्षौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला ॥२३५॥

कफे कफथी थयेला नेत्ररोगमां कफज नेत्ररोगमें, गैरिकम् सोनागेरु स्वर्णगैरिक, सैन्धवम् सिंधालूण सैंधानमक, मुस्तम् नागरमोथ मोथा, रोचना च अने गोरोचननी और गोरोचनकी, रसक्रिया रसक्रिया रसक्रिया, कार्या करवी करनी चाहिए, तथा तेमज एवं, क्षौद्रम् मध मधु, समन शिला मनःशिल मैनसिल, प्रियङ्गुः अने घउंलानो बिडालक लेप करवो और प्रियङ्गु इनसे बिडालक लेप करे ॥ २३५॥

235. Red ochre, rock salt, nut-grass and cow's bile may be made into soft extract and used in eye-diseases due to kapha, or an external application may also be prepared of honey, perfumed cherry and red arsenic.

सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्बहिरक्ष्णोः प्रलेपनम् ।
पक्ष्माण्यस्पृशता कार्यं संपक्के त्वञ्जनं त्र्यहात् ॥२३६॥

सन्निपाते तु सन्निपातथी थयेला नेत्ररोगमां सन्निपातजन्य नेत्ररोगमें, सर्वैः सर्व औषधोथी सब औषधोंसे, अक्ष्णोः बहिः आंखनी बहार आंखोंके बाहर, पक्ष्माणि पांपणने पलकोंको, अस्पृशता स्पर्श कर्या वगर स्पर्श न करता हुआ, प्रलेपनम् लेप लेप, कार्यम् करवो जोईए करे, त्र्यहात् अने त्रण दिवसे और तीन दिनमें, संपक्के तु नेत्ररोग पाकी जतां नेत्ररोगके पक जाने पर, अञ्जनम् अंजन करवुं जोईए अंजन करे ॥ २३६॥

236. When the disease is due to tridiscordance, an external application for the eye may be made of all these articles combined and applied, without touching the eye-lashes; when after three days the condition is mature, collyrium may be applied.

नेत्ररोगे आश्च्योतनानि

आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सैरण्डतर्कारीबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥२३७॥

मारुतजे वातथी थयेला नेत्ररोगमां वातजन्य अक्षिरोगमें, स-एरण्ड- एरंड एरण्ड, तर्कारी- तर्कारी जयन्ती, बृहती- मोटी भोरींगणी बड़ी कटेरी, मधुशिग्रुभिः अने मीठा सरगवा साथे मीठा सहिंजन, बिल्वादिभिः बीली वगेरेथी सिद्ध करेलो और बिल्वादि पञ्चमूलसे सिद्ध किया, कोष्णः क्वाथः नवशेको क्वाथ सुहाताहुआ गरम क्वाथ, आश्च्योतनम् नेत्रसिंचन माटे आश्च्योतनके लिए, हितः हितकर छे हितकर है ॥ २३७॥

237. In diseases due to vata, eye-douche with luke-warm decoction of the drugs of the bael group is beneficial, or decoction of castor plant, wind killer, yellow berried nightshade and sweet drumstick, is beneficial.

पृथ्वीकादार्विमञ्जिष्ठालाक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।
क्वाथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥२३८॥

२३५. गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च–रोचनामुस्तलवणगैरिकैश्च (च)

२३६. सन्निपाते........प्रलेपनम्–सन्निपाते तु तत्सर्वं बहिरक्ष्णोः प्रलेपयेत (फ.)

,, पक्ष्माण्यस्पृशता........त्र्यहात्–प्रक्षाल्य स्पृशता कार्यं सम्यङ् नेत्राञ्जनं त्र्यहात् (त. द. च. फ.)

२३७. हितः–शुभः (ड.)

२३८. पृथ्वीका–मृद्वीका (च. ड. त. द.)

पृथ्वीका- મોટી એલચી बड़ी इलायची, दार्वि- દારુહળદર दारुहल्दी, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, लाक्षा- લાખ लाख, द्विमधुक- એ જેઠીમધ मुलहठी, जलमुलहठी, उत्पलैः અને નીલકમલનો और नीलोफर इनका, सशर्करः સાકરસહિત चीनी मिला, क्वाथः કવાથ क्वाथ, शीतः શીતલ થતાં शीतल होने पर, पूरणम् આંખમાં નાખવો आँखमें डालना, रक्तपित्तनुत् એ નેત્રગત રક્ત અને પિત્તના પ્રકોપને દૂર કરે છે यह नेत्रगत रक्त और पित्तके प्रकोपको हटाता है ॥ २३८ ॥

238 Eye-drops with the cooled decoction of great cardamom, indian berberry, indian madder, lac, liquorice and aquatic liquorice and blue water-lily, mixed with sugar, is curative of the condition due to morbid blood and pitta.

नागरत्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
कोष्णमाश्च्योतनं मिश्रैरौषधैः सान्निपातके ॥२३९॥

कफे કફથી થયેલા નેત્રરોગમાં कफजन्य नेत्र- रोगमें, नागर- સૂંઠ सोंठ, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला मुस्त- મોથ मोथ निम्ब- લીંમડો नीम वासा- અને અરડુસીના और वासाका, रसः ક્વાથનો क्वाथका, कोष्णम् નવેશેકું सुहाता हुआ, आश्च्योतनम् નેત્રસિંચન आश्च्योतन करे, सान्निपातिके અને સન્નિપાતથી થયેલા નેત્રરોગમાં और सन्निपातजन्य नेत्ररोगमें, मिश्रैः ભિન્ન ભિન્ન દોષો અનુસરી મેળવેલાં पृथक् पृथक् दोषके अनुसार मिलाये हुए, औषधैः ઓષધોથી નેત્રસિંચન કરવું द्रव्योंसे आश्च्योतन करना चाहिए ॥ २३९ ॥

239. In diseases due to kapha eye-douche may be given with the decoction of dry ginger, the three myrobalans, nut-grass, neem and vasaka. In a condition of tridiscordance, an eye-douche with the luke-warm decoction of all these drugs should be given.

नेत्ररोगे अञ्जनानि—

बृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥२४०॥

बृहती મોટી ભોરિંગણી बड़ी कटेरी, एरण्डमूलत्वक् એરંડાનાં મૂળની છાલ एरण्डमूलकी छाल, ससैन्धवम् સિંધાલૂણ सैन्धानमक, शिग्रोः અને સરગવાનાં और सहजनके, पुष्पम् ફૂલને फूल इनको, अजाक्षीरेण બકરીના દૂધ સાથે बकरीके दूधके साथ, पिष्टम् વાટી पीसकर, वाताक्षिरोगनुत् વાતજન્ય નેત્રરોગને મટાડનાર वातजन्य अक्षिरोगको नाश करनेवाली, वर्तिः વાટ वर्ति, स्यात् બનાવવી बनावे ॥ २४० ॥

240. Reduce to paste, yellow-berried nightshade, castor root-bark, flower of drumstick and rock-salt with goat's milk, and roll it into a bougie; this is curative of disorders of the eye due to vata.

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥२४१॥

सुमनःकोरकाः જાઈની કળીઓ चमेलीकी कली, शङ्खः શંખચૂર્ણ शंखचूर्ण, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बला અને બલાને और बला इनको, दिव्येन વર્ષાના वर्षाके, वारिणा જલમાં जलसे, पिष्टा વાટીને पीसकर बनायी हुई वर्तिः વર્તિ वर्ति, पित्तरक्तापहा પિત્ત અને રકતદોષને હરે છે पित्त और रक्तदोषको हरती है ॥ २४१ ॥

241. A bougie, prepared with the paste of jasmine buds, conch, the three myrobalans, liquorice and heart-leaved sida with rain water, is curative

२३९. मुस्तनिम्बवासारस—निम्बवासालोध्ररसः (ष. ष.)

२४०. शिग्रोः पुष्पं—शिग्रोर्मूलं (ष. फ.)

२४१. कोरकाः—क्षारकाः (थ.)

,, , —क्षारकः (द. ब.)

of eye-disease due to morbid pitta and blood.

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२४२॥

सैन्धवम् સિંધાલૂણ સૈંधानमक, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, व्योषम् ત્રિકટુ त्रिकटु, शङ्खनाभिः શંખનાભિ शंखनाभि, समुद्रजः फेनः સમુદ્રફીણ समुद्रफेन, शैलेयकम् શૈલેયક शैलेयक, सर्जः અને રાળની और सर्जरस इनसे बनायी गई, वर्तिः વર્તિ वर्ति, श्लेष्माक्षिरोगनुत् કફજન્ય નેત્રરોગને મટાડે છે कफजन्य अक्षिरोगको नष्ट करती है ॥ २४२ ॥

242. A bougie prepared of rock salt, the three myrobalans, the three spices conch, cuttle fish bone, lichen and common sal, is curative of eye-diseases due to morbid kapha.

अमृताह्वादिवर्तिः —

अमृताह्वा बिसं बिल्वं पटोलं छागलं शकृत् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दार्वी कालानुसारिवा ॥२४३॥
एषामष्टपलान् भागान् सुधौतानजर्जरीकृतान् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे रसे घने ॥२४४॥
कर्षं च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पान्नवात् पलम् ।
चूर्णं क्षिप्त्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी दृक्प्रसादनी २४५

अमृताह्वा ગળો गिलोय, बिसम् બિસ बिस, बिल्वम् બીલી बेल, पटोलम् પટોલ परवल, छागलम् शकृत् બકરીની લીંડી बकरीकी मेंगनियां, प्रपौण्डरीकम् પ્રપૌંડરીક पुण्डरीककाष्ठ, यष्ट्याह्वम् જેઠીમધ मुलहठी, दार्वी દારુહળદર दारुहल्दी, कालानुसारिवा અને કાલાનુસારિવા और कालानुसारिवा, एषाम् એમાંના પ્રત્યેકના इनमेंसे प्रत्येकके, सुधौतान् સારી પેઠે ધોયેલા अच्छी तरह धोये हुए, जर्जरीकृतान् અને અધકચરા કરેલા और अधकुटे किये हुए, अष्टपलान् भागान् ૩૨ તોલાના ભાગોને ३२ तोलेके भागोंको, तोये પાણીમાં जलमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, पूते रसे રસ ગાળી લઈ रसको छानकर, भूयः ફરીથી फिर, रसे पक्वे એ રસને પકાવી इस रसको पकाकर, घने ઘટ થતાં घन होने पर, श्वेतमरिचात् कर्षम् તેમાં એક તોલો ધોળાં મરી एक तोला सफेद मरिच, नवम् जातीपुष्पात् पलम् च અને ચાર તોલા તાજાં જાઈનાં ફૂલના और चार तोले नये चमेलीके फूलोंके, चूर्णम् ચૂર્ણને चूर्णको, क्षिप्त्वा નાખી मिलाकर, कृता બનાવેલી बनायी, वर्तिः વર્તિ वर्ति, सर्वघ्नी સર્વ દોષોનો નાશ કરનાર सब दोषोंका नाश करनेवाली, दृक्-प्रसादनी તથા નેત્રને નિર્મળ કરનારી થાય છે तथा दृष्टिको साफ करनेवाली होती है ॥ २४३-२४५ ॥

243-245. Take 32 tolas of each of guduch lotus rhizome, bael, snake gourd, goat's dung, tubers of white lotus, liquorice, indian berberry, and dark blue creeper; wash them and triturate and boil in water, and after filtering, boil it again into a soft consistency. Add to this soft extract one tola of the pulvis of white pepper and 4 tolas of fresh jasmine flower, and roll into a bougie; this is curative of every kind of eye-affection and brightens the vision.

शङ्खादिवर्तिः —

शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रप्लवास्थिभिः ।
स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥२४६॥

शङ्ख- શંખ शंख, प्रवाल- પ્રવાલ मूंगा, वैदूर्य- વૈદૂર્ય वैदूर्य, लौह- લોહ लोह, ताम्र- તામ્ર ताम्र,

२४३. अमृताह्वा बिसं बिल्वं-अमृता मधुकं निम्बं (ह. क)
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं-वासाप्रपौण्डरीकं च (क)
कालानुसारिवा-चाष्टपलांशिकाम् (ग. ड)
२४४. तोये-जले (ग. ड)
,, भूयः पक्वे-पुनः पक्त्वा (ग. ड)
२४५. सर्वघ्नी-दोषघ्नी (ड. च.)
२४६. लौहताम्र-लौहिताक्ष (घ)

प्लवास्थिभिः અને પ્લવનાં હાડકાં प्लवकी हड्डी, स्रोतोज- સ્રોતાંજન स्रोतोञ्जन, श्वेतमरिचैः તથા ધોળાં મરી એઓને ભેળાં વાટી બનાવેલી तथा सफेद मिरच इनको एकत्र पीसकर बनायी, वर्तिः વર્તિ वर्ति, सर्वाक्षिरोगनुत् આંખના સર્વ રોગને મટાડનાર થાય છે आंखके सब रोगोंको हरनेवाली होती है ॥ २४६ ॥

246. A bougie, prepared with conch, coral, cat's eye beryl, iron, copper, bones of pelican, black antimony and drumstick-seeds, is curative of every kind of eye-disease.

चूर्णाञ्जनम्—

शाणार्धं मरिचाद् द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
शाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्जनात् २४७
पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥२४८॥

मरिचात् મરી काली मिरच, शाणार्धम् અરધો શાણુ दो आनीभर, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अर्णवफेनयोः અને સમુદ્રફીણ और समुद्रफेन, द्वौ બે શાણુ आधा तोला, सैन्धवात् સિંધાલૂણ सैंधानमक शाणार्धम् અરધો શાણુ दो आनीभर, सौवीरकाञ्जनात् કાળો સુરમો सौवीरांजन, नव शाणाः નવ શાણુ એ સર્વને १ तोला दो आनीभर इन सबको, चित्रायाम् ચિત્રા નક્ષત્રમાં चित्रा नक्षत्रमें, सुसूक्ष्मम् સારી પેઠે બારીક अत्यन्त बारीक, पिष्टम् પીસીને તૈયાર કરેલું पीसकर तैयार किया हुआ, इदम् આ यह, चूर्णाञ्जनम् ચૂર્ણાંજન चूर्णांजन, कण्डू- ખજવાળ कंडू, काच- મોતિઓ काच, कफार्तानाम् અને કફથી પીડાયેલ રોગીઓ માટે और कफज अक्षिरोगवालोंके लिए, शुभम् શુભ છે कल्याणकारक है, मलानाम् અને મળોનું और मलका, विशोधनम् च શોધન કરનાર છે विशोधक है ॥ २४७-२४८ ॥

247-248. Take 1/8 tola of black pepper, 1/2 tola of long pepper, 1/2 tola of cuttle fish bone, 1/8 tola of rock salt and $1\frac{1}{8}$ tolas of antimony sulphide and make a fine powder of these, when the moon is in the constellation of Chitra. This collyrium is wholesome for those affected with itching, cataract and kapha eye-diseases and is also a cleanser of the discharging condition of the eye.

बस्तमूत्रे त्र्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।
चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यक्रिमिपिल्लमलापहम् ॥२४९॥

एलाचूर्णम् નાની એલચીનાં ચૂર્ણને छोटी इलायचीके चूर्णको, बस्तमूत्रे બકરાના મૂત્રમાં बकरेके मूत्रमें, त्र्यहम् ત્રણ દિવસ સુધી तीन दिन, स्थाप्यम् રાખી મૂકવું रक्खे, सुभावितम् આમ સારી પેઠે ભાવના દીધેલું इस प्रकार अच्छी तरहसे भावित, चूर्णाञ्जनम् તે ચૂર્ણાંજન वह चूर्णाञ्जन, तैमिर्य- તિમિરરોગ तिमिर, क्रिमि- કિમિ कृमि, पिल्ल- પિલ્લરોગ पिल्ल, मलापहम् हि અને નેત્રમલનો નાશ કરનાર થાય છે और नेत्रमलको नाश करनेवाला होता है ॥ २४९ ॥

249 Saturate the pulvis of small cardomom in goat's urine for three days; the collyrium made of this well-impregnated pulvis is curative of diseases of dark vision, parasites, Pilla and discharge.

सौवीराञ्जनादिवर्तिः —

सौवीरमञ्जनं तुत्थं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्या मधुकं लोहं मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥२५०॥
सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वेयमनुत्तमा ॥२५१॥

सौवीरम् अञ्जनम् કાળો સુરમો सौवीराञ्जन, तुत्थम् तुत्थ तुत्थ, ताप्यः धातुः સુવર્ણ માક્ષિક

२४९. एला—बिड (ड. भ. क.)
,, हि तैमिर्य—पदं सम्यक् (क.)
२५१. कतकं—कनकं (भ.).

स्वर्णमाक्षिक, मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, चक्षुष्या ચક્ષુષ્યા वनकुलथी, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, लोहाः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, मणयः મણિઓ मणि, पौष्पम् अञ्जनम् પુષ્પાંજન पुष्पांजन, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, शौकरी सुवरनी सूअरकी, दंष्ट्रा દાઢ दाढ़, कतकम् च અને કતક એઓનું और निर्मली इनका, अञ्जनम् અંજન अञ्जन, शुभम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, चूर्णम् वा આ ઓષધ ચૂર્ણના રૂપમાં यह औषध चूर्णके रूपमें, इयम् वर्तिः वा અથવા આ વર્તિના રૂપમાં अथवा इस वर्तिके रूपमें, तिमिरादिषु તિમિરાદિ રોગમાં तिमिरादि रोगमें, अनुत्तमा અતિ ઉત્તમ છે अति उत्तम है ॥ २५०-२५१ ॥

250-251. Antimony sulphide, copper sulphate, iron pyrites, red arsenic, wild horse-gram, liquorice, iron powder, precious stones, white zinc, rock-salt, hog's tusk and clearing nut; make a good collyrium. In dimness of vision and other eye-diseases, used as pulvis or bougie, this acts as an unsurpassed remedy.

नेत्ररोगे सुखावती वर्तिः —

कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥२५२॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥२५३॥
इति सुखावती वर्तिः ।

कतकस्य કતકનું निर्मलीका, फलम् ફળ फल, शङ्खः શંખચૂર્ણ शंखचूर्ण, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधव, त्र्यूषणम् ત્રિકટુ त्रिकटु, सिता સાકર चीनी, फेनः समुद्रफीण समुद्रफेन, रसाञ्जनम् રસાંજન रसोंत, क्षौद्रम् મધ मधु, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविडंग, मनःशिला મનઃશિલ मैनसिल, कुक्कुटाण्ड કૂકડાનાં ઈંડાનાં मुर्गेके अण्डेके, कपालानि કાચલાં छिलके, एषा આ इनकी यह, सुखावती સુખાવતી નામની सुखावतीनामक, वर्तिः વર્તિ वर्ति, तिमिरम् તિમિર तिमिर, पटलम् પડળ पटल, काचम् કાચ काच, मलम् च અને મલને और मलको, आशु તરત शीघ्र, व्यपोहति નાશ કરે છે दूर करती है ॥ २५२-२५३ ॥ इति આ यह, सुखावती वर्तिः સુખાવતી વર્તિ છે सुखावती वर्ति है।

252-253. Take clearing nut, conch, rocksalt, the three spices, sugar, cuttle fish bone, dry extract of indian berberry, honey, embelia and red arsenic and the shell of hen's egg, and prepare a bougie out of this, known as the Pleasant bougie which quickly cures diseases of vision, palate and Kacha and discharge. Thus has been described the Pleasant bougie.

नेत्ररोगे दृष्टिप्रदा वर्तिः —

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्कासीसमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥२५४॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥२५५॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ।
इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, कुक्कुटाण्डत्वक्- કૂકડાનાં ઇંડાનાં કાચલાં मुर्गेके अंडेका छिलका, कासीसम् કાસીસ कासीस, अयसः रजः લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, नीलोत्पलम् નીલોત્પલ नीलौफर, विडङ्गानि વાવડિંગ वायविड़ङ्ग, सरिताम् पतेः फेनम् च અને સમુદ્રફીણને और समुद्रफेनको, आजेन બકરીના बकरीके, पयसा દૂધમાં दूधमें, पिष्ट्वा પીસીને पीसकरके, ताम्रभाजने તામ્રપાત્રમાં ताम्रके पात्रमें, भावयेत् લીપી દેવું लेप करे, सप्तरात्रम् स्थितम् સાત રાત સુધી તેને રાખીને सात राततक रखकर, भूयः ફરીથી फिर, क्षीरेण દૂધની સાથે दूधसे, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, वर्तयेत् વર્તિ બનાવવી वर्ति बनाये, एषा આ यह, वर्तिः વર્તિ वर्ति, अभिन्न- चक्षुषः જેની આંખ ફૂટી નથી

२५३. कपालानि-कपालं च (च.)

गई એના आंख न फूटे हुए, अन्धस्य આંધળાને अंधेको, दृष्टिप्रदा दृष्टि દેનારી છે दृष्टि देनेवाली है ॥ २५४-२५५½ ॥ इति આ यह, दृष्टिप्रदा वर्तिः दृष्टिप्रदा वर्ति છે दृष्टिप्रदा वर्ति है।

254-255½. Make a paste of the three myrobalans, the shell of hen's egg, iron sulphide, iron dust, blue water lily, embelia and cuttle fish bone with goat's milk and saturate it in the same milk, placing in a copper vessel for 7 nights; then, again rub it and roll into bougie with milk; this bougie bestows sight on those who have gone blind but whose eyes have not undergone organic change or damage. Thus has been described the Sight-bestowing bougie.

नेत्ररोगे अन्यान्यञ्जनानि—

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ॥२५६॥
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सुशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ।
सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्धांशैः सैन्धवेन च ॥२५७॥
एतन्नेत्राञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।

कृष्णसर्पस्य મરેલા કાળા સર્પના मृत कृष्ण सर्पके, वदने મુખમાં मुंहमें, अञ्जनम् અંજન (કાળો સુરમો) अंजन, मासम् એક માસ एक माहतक, निहितम् રાખવો रख देवे, ततः પછી पीछे, बुधः વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य, तस्मात् તેમાંથી उसमेंसे, समुद्धृत्य કાઢી લઈને निकालकर, सुशुष्कम् સારી પેઠે સૂકાયેલ अच्छी तरह शुष्क होने पर, अर्धांशैः તેને અરધા પ્રમાણમાં उसको आधी मात्रामें, शुष्कैः સૂકેલી सूखी हुई, सुमनः-कोरकैः ચમેલીની કળીઓ चमेलीकी कलियां, सैन्धवेन च અને સિંધાલુણ સાથે और सैंधानमकसे मिलाकर, चूर्णयेत् ચૂર્ણ કરવું चूर्ण करे, एतत् આ चूर्णनुं इस चूर्णका, तिमिरघ्नम् તિમિરનાશક तिमिरनाशक, अनुत्तमम् सर्व श्रेष्ठ उत्तम, नेत्राञ्जनम् નેત્રાંજન नेत्राञ्जन, कार्यम् બનાવવું बनावे ॥ २५६-२५७½ ॥

256-257½. The wise physician should place antimony sulphide in the mouth of a dead black cobra for a month and taking it out, triturate it adding half that quantity of dried jasmine-buds and rock-salt. This made into collyrium is the best remedy for dimness of vision.

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ।

पिप्पल्यः પીપર पिप्पली, किंशुकरसः કેસૂડાંનો રસ टेसुके फुलोंका रस, सर्पस्य સર્પની सांपकी, वसा વસા चर्बी, सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैंधानमक, जीर्णम् અને જૂનાં और पुराने, घृतम् च ઘીની घृतकी, रसक्रिया રસક્રિયા रसक्रिया, सर्व- સર્વ सब, अक्षिरोगघ्नी નેત્ર-રોગનો નાશ કરનાર થાય છે अक्षिरोगकी नाशक, स्यात् થાય છે होती है ॥२५८½॥

258-258½. Take long pepper, palas-flower juice, snake's fat, rock salt and old ghee and prepare a soft extract out of this. It is curative of all kinds of eye-disorders.

कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ॥२५९॥
शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु काचार्बुदमलेषु च ।

कृष्णसर्पवसा કાળા સર્પની વસા काले सर्पकी वसा, क्षौद्रम् મધ मधु, धात्र्याः અને આમળાના और आंवलेके, रसः રસની रसकी, रसक्रिया રસક્રિયા रसक्रिया, सर्व- સર્વ सब, अक्षिरोगेषु નેત્રરોગોમાં अक्षिरोगोंमें, काच- કાચ काच, अर्बुद- અર્બુદ अर्बुद, मलेषु च અને નેત્રમલમાં और नेत्रमलमें, शस्ता પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥२५९½॥

२५६. सुशुष्कं–सुसूक्ष्मं (च)
२५७. कोरकैः–क्षारकैः (ग. ह.)

२५८. पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम्–स्वरसः किंशुकस्याहेर्वसा कृष्णस्य सैन्धवम् (ग.)

259-259½. The soft extract, prepared of the fat of black cobra, honey and juice of emblic myrobalan is recommended in all kinds of eye-diseases, Kacha, tumor and discharge of excreta.

धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥२६०॥
पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ।

धात्री- આમળાં आंवला, **रसाञ्जन-** રસાંજન रसौंत, **क्षौद्र-** મધ मधु, **सर्पिर्भिः तु** અને ઘીથી બનાવેલી और घृतसे बनी, **रसक्रिया** રસક્રિયા रसक्रिया, **पित्तरक्त-** પિત્તજ અને રક્તજ पित्तजन्य एवं रक्तजन्य **अक्षिरोगघ्नी** નેત્રરોગનો નાશ કરનાર अक्षिरोगनाशक, **तैमिर्य-** તથા તિમિર और तिमिर, **पटलापहा** અને પડળને મટાડનાર છે और पटलको दूर करनेवाली है ॥ २६०½ ॥

260-260½. The soft extract, prepared of emblic myrobalan, dry extract of indian berberry, honey and ghee, is curative of eye diseases due to morbid pitta and blood, and also of dimness of vision and Patala

धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः ॥२६१॥
क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्यं पटलं च रसक्रिया ।

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

धात्री- આમળાં आंवला, **सैन्धव-** સિંધાલૂણ सैंधानमक, **पिप्पल्यः** પીપર पिप्पली. **समाः** સમ પ્રમાણમાં सम भागमें, **अल्पमरिचाः स्युः** અને મરી થોડાંક લેવાં और काली मिर्च थोडी लेवे, **क्षौद्रयुक्ता** તેની મધયુક્ત उनकी मधु मिलाकर बनाई, **रसक्रिया** રસક્રિયા रसक्रिया, **आन्ध्यम्** અંધાપાને अंधापन, **पटलम् च** અને પડળનો और पटलको, **निहन्ति** નાશ કરે છે नष्ट करती है ॥ २६१½ ॥ **इति** આ यह, **नेत्ररोगचिकित्सा** નેત્રરોગચિકિત્સા છે नेत्ररोगचिकित्सा है ।

261-261½. The soft extract of emblic myrobalan, rock salt and long pepper in equal proportions mixed with a little black pepper and honey cures blindness and Patala. Thus has been described the treatment of eye-diseases.

खालित्यादिचिकित्सा—

खालित्ये पलिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् २६२
नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।

खालित्ये ટાલ खालित्य, **पलिते** પળિયાં पालित्य, **वल्याम्** કરચલી वली, **हरिलोम्नि च** પીળાષટા વાળ થતાં और भूरे बाल होने पर, **शोधितम्** મનુષ્યનું સંશોધન કરી शोधन किये हुए रोगीका, **नस्यैः** નસ્ય नस्यसे, **तैलैः** તેલોથી तैलोंसे, **शिरोवक्त्र-** અને મસ્તક તથા મુખ પર और शिर तथा मुख पर, **प्रलेपैः च** પ્રલેપ કરીને प्रलेपोंसे, **अपि** પણ भी, **उपाचरेत्** ઉપચાર કરવા उपचार करे ॥२६२½॥

262-262½. In conditions of falling of hair, grey hair, wrinkles in the face and tawny hair, the patient, after being duly cleansed, should be treated with oily medications and with applications over the head and face.

सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ॥२६३॥
नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।

विदारीगन्धाद्यैः વિદારીગંધા વગેરે विदारीगन्धा आदिसे, **अथ अपि** અને और, **जीवनीयैः च** જીવનીયગણથી जीवनीयगणसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ તેલનું सिद्ध तैलका, **अणुतैलम् वा** કે અણુતેલનું या अणु तैलका, **नस्यम्** નસ્ય नस्य, **खालित्य-** ટાલિયાપણું खालित्य, **पलितापहम्** અને પળિયાં મટાડનાર છે और पलितको दूर करनेवाला, **स्यात्** છે है ॥ २६३½ ॥

263-263½. Nasal medication with oil prepared with the tick-trefoil group

२६०½ पित्तरक्ता-पित्तानिल (ह.)

of drugs, or life promoter group of drugs, or with Anu oil, is curative of alopecia and greyness of hair.

क्षीरात् सहचराद्भृङ्गराजाच्च सौरसाद्रसात् ॥२६४॥
प्रस्थैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्ट्याह्वपलकल्कितः ।
सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेषशृङ्गादिषु स्थितः ॥२६५॥
नस्यं स्याद्भिषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।

क्षीरात् ગાયનું દૂધ गायका दूध, **सहचरात्** આસમાની ફૂલના કાંટાશેળિયાનો રસ नीलपुष्पवाले कटसरैयाका रस, **भृंगराजात्** ભાંગરાનો રસ भृंगराजका स्वरस, **सौरसात् च** અને તુળસીનો और तुलसीका, **रसात्** રસ रस, **प्रस्थैः तु** પ્રત્યેકના ૬૪-૬૪ તોલાથી प्रत्येकके ६४-६४ तोलेसे, **यष्ट्याह्व-** અને જેઠીમધના और मुलहठीके, **पल-** ૪ તોલા ४ तोले, **कल्कतः** કલ્કથી कल्कसे, **तैलात् कुडवः** ૧૬ તોલા તેલને १६ तोले तैलको, **सिद्धः** સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे, **शिलासमे** પથ્થરના पत्थरके, **भाण्डे** વાસણમાં बरतनमें, **मेषशृङ्गादिषु** અથવા ઘેટાંનાં શીંગડાં વગેરેમાં या भेड़के सींग आदिमें, **स्थितः** રાખવું रक्खे, **भिषजा** વૈદ્ય वैद्य, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी प्रकार, **नस्यम्** તેનો નસ્ય તરીકે उसका नस्यरूपमें, **योजितम्** પ્રયોજે તો प्रयोग करे तो, **पलितापहम्** તે પળિયાંનો નાશ કરનાર पलितरोगनाशक, **स्यात्** થાય છે होता है ॥२६४-२६५½॥

२६४. क्षीरात्—क्षारात् (व.)
,, क्षीरात्—क्षारात् (फ.)
,, भृङ्गराजाच्च-भृङ्गरजसः (व.)
,, सौरसात्—सुरसात् (ड.)
,, क्षीरात् सहचराद्भृङ्गराजाच्च सौरसाद्रसात्—लाक्षाकालरसामोहनांगरजसो रसात् (ग.)
२६५. शिलासमे—शैलासने (व.)
,, मेषशृङ्गादिषु—मेषशृङ्गेऽथवा (व.)
,, मेषशृङ्गादिषु स्थितः—मेषशृङ्गे च संस्थितः (ड.)
२६६. भिषजा—नस्यं स्यात् (फ.)

264-265½. Take 64 tolas of milk, juice of crested purple nail-dye, trailing eclipta and holy basil, 16 tolas of oil and 4 tolas of the paste of liquorice and prepare a medicated oil out of it. When it is prepared, keep it in a receptacle made of stone or sheep's horn. Nasal medication with this, well administered by the physician, is curative of grey hair.

भिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥२६६॥
उत्पाट्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ।

भिषजा અથવા વૈદ્યે अथवा वैद्य, **क्षीरपिष्टौ** દૂધમાં પીસીને दूधमें पिसी हुई, **दुग्धिका-** નાગલાદૂધી दुग्धिका, **करवीरकौ वा** અને કરવીરનો લેપ और कनेरका लेप, **पलिते** પળિયાંમાં पालित्यमें, **उत्पाट्य** પાળ ઉખેડી बालोंको उखाड़ कर उस स्थानमें, **देयौ** લગાડવો लगावे, तौ ते ये, **उभौ** બંને दोनों, **पलितापहौ** પળિયાંનો નાશ કરનાર છે पालित्यको दूर करनेवाले हैं ॥ २६६½ ॥

266-266½. The physician may apply asthma weed or indian oleander, pasted with milk, over the scalp after pulling out the grey hair. Both these drugs are curative of grey hair.

मार्कवस्वरसात् क्षीराद् द्विप्रस्थं मधुकात् पलम् २६७
तैः पचेत् कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ।

मार्कव- ભાંગરાનો भांगरेका, **स्वरसात्** સ્વરસ स्वरस, **क्षीरात्** અને દૂધ और दूध, **द्विप्रस्थम्** ૧૨૮ તોલા १२८ तोले, **मधुकात्** જેઠીમધ मुलहठी, **पलम्** ૪ તોલા ४ तोले, **तैः** એઓથી इनसे, **तैलात्** તેલ तैल, **कुडवम्** ૧૬ તોલા १६ तोले, **पचेत्** પકાવવું

२६७. मार्कवस्वरसात्—समार्कवरसात् (व.)
,, मार्कवस्वरसात् क्षीराद् द्विप्रस्थं मधुकात् पलम्—क्षारात् समार्कवरसाद् द्विप्रस्थे मधुकात्पले (फ.)

पकावे, तब तेनुं इसका नस्यम् नस्य नस्य, पलितापहम् पळियां मटाडनार छे पलितको दूर करनेवाला है ॥ २६७½ ॥

267-267½. Take 128 tolas of milk and the juice of trailing eclipta, four tolas of the paste of liquorice and prepare 16 tolas of oil with them. Nasal medication with this oil, is curative of grey hair.

खालित्यपलितयोः महानीलतैलम्—

आदित्यवल्लया मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ॥२६८॥
सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ।
मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च ॥२६९॥
पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाऽञ्जनम् ।
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम् ॥२७०॥
आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।
नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका ॥२७१॥
सोमराज्यसनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ ।
पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याम्रजम्बूफलानि च ॥२७२॥
पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ।
वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥२७३॥
कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः ।
लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ॥२७४॥
पाने नस्यक्रियायां च शिरोभ्यङ्गे तथैव च ।
एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ॥२७५॥

२६८. आदित्यवल्लया—आदित्यवल्ल्या (त. ड.)
,, ,, —आदित्यपर्ण्या (ब. फ.)
२६९. पत्रं—फलं (क. घ भ)
२७०. मृणालं—मृणाली (ब.)
२७२. शस्त्रं कृष्णौ—शस्तकृष्णं (ड.)
,, पुष्करार्जुन—पुष्पाण्यर्जुन (ब.)
२७३. पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत्—पृथक् पञ्चपलैर्भागैः सुपिष्टैराढकं पचेत (ड. फ.)

महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ।
इति महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्लयाः सूरजमुखीनां सूर्यमुखी, कृष्णशैरेयकस्य च अने आसमानी फूलना कांटाशेळियानां और आसमानी कटसरैयाकी, मूलानि मूळ जड़, सुरसस्य च तुलसीनां तुलसीकी, पत्राणि पान पत्तियां, कृष्णशणस्य च शणधूघरानां झुनझुनिआ बनसनके, पत्रम् पत्र पत्ते, मार्कवः भांगरो भांगरा, काकमाची च पीलुडी काकमाची, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, देवदारु च अने देवदार और देवदारु, पृथक् ए दरेक पृथक् पृथक्, दशपलांशानि ४० तोला ४० तोले, पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, त्रिफला त्रिफळा त्रिफला, अञ्जनम् रसांजन रसौत, प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक पुण्डरीककाष्ठ, मञ्जिष्ठा मजीठ मजीठ, लोध्रम् लोधर लोध्र, कृष्णागुरु काळो अगर काला अगुरु, उत्पलम् नीलकमल नीलोफर, आम्रास्थि आंबानी गोटली आमकी गुठली, कृष्णः कर्दमः काळो कर्दम काला कर्दम, मृणालम् मृणाल मृणाल, रक्तचन्दनम् रक्तचंदन रक्तचंदन, नीली गळी नीली, भल्लातकास्थीनि भिलामा भिलांवेकी गुठली, कासीसम् हीराकसी कासीस, मदयन्तिका मेंदी मेंहदी, सोमराजी बावची बाकुची, असनः असन असन, शस्त्रम् कृष्णं लोढ काला लोहा, कृष्णौ काळो काला, पिण्डीतमींढळ मैनफल, चित्रकौ काळो चित्रक काला चित्रक, पुष्कर- पुष्करमूळ पुष्करमूल, अर्जुन- अर्जुन कौहा, काश्मर्याणि काश्मर्य गंभारीका फल, आम्र- आंबा आम, जम्बूफलानि च अने जांबुनां फळ और जामुनके फल, पृथक् ए दरेक पृथक् पृथक्, पञ्चपलांशानि २० तोला २० तोले, तैः तेओने इनको, पिष्टैः पीसीने ते कल्कथी पीसकर इस कल्कसे, लोहपात्रे लोढाना वासणमां लोहके बरतनमें, धात्रीरस- आमळाना रसथी आंवलेके रससे, चतुर्गुणम् चारगणुं चौगुने, बैभीतकस्य बहेडानुं बहेड़ेका, तैलस्य तेल तैल, आढकम् २५६ तोला २५६ तोले, पचेत पकाववुं पकावे, यावत् अथवा ज्यां सुधी अथवा जब तक रसः रस रस, शुष्कः भवेत सुकाई जाय त्यां सुधी सूख जावे तब तक, आदित्यपाकम् वा आदित्यपाक आदित्यपाक, कुर्यात करवो करे, ततः ते पछी उसके बाद, पूतम् गाळीने छानकर, संशुद्धम् शुद्ध

थयेल तेलनो शुद्ध किये तैलका, पाने पान पान, नस्तःक्रियायाम् च अने नस्यक्रिया और नस्यकर्ममें, तथा एव तेमज और शिरोभ्यङ्गे च माथामां मालीश करवामां सिरके अभ्यङ्गमें, उपयोजयेत् उपयोग करवो उपयोग करे, महानीलम् महानील महानील, इति नामथी नामसे, ख्यातम् प्रसिद्ध विख्यात, इदम् आ तेल यह तैल, चक्षुष्यम् चक्षुष्य चक्षुष्य, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयु बढानेवाला, शिरसः अने मस्तकना और सिरके, सर्वरोगनुत् सर्व रोग मटाडनार छे सब रोगोंका नाशक है, अनुत्तमम् अने सर्व श्रेष्ठ और अत्यन्त उत्तम, पलितघ्नम् पळियांनो नाश करनार छे पलितनाशक है ॥ २६८-२७५½ ॥ इति आ यह, महानीलतैलम् महानील तेल छे महानील तैल है।

268-275½. Take 40 tolas of roots of heliotrope and purple nail-dye, the leaves of holy basil, blue flowered flax hemp, trailing eclipta, black nightshade, liquorice, deodar. 20 tolas each of long pepper, the three myrobalans, dry extract of indian berberry, lotus rhizomes, madder, lodh, black eagle wood, blue water lily, mango stone, slush of black earth, lotus stalk, red sandal, indigo, marking nut, iron sulphide, henna, babchi, spinous kino, steel, black emetic nut, blue flowered lead wort, flowers of Pushkara Arjun, white teak, fruits of mango and jambool. With the paste of these articles and 4 times the quantity of the juice of emblic myrobalan, prepare 256 tolas of beleric myrobalan-oil with either fire heat or with solar heat till all the watery portion is evaporated from the iron vessel; then filter and purify it; this may be used as potion, and nasal medication or as inunction of the head. This is beneficial to the eyes, life-giving and curative of all head-affections; this oil known as the Great Black oil is unsurpassed as a cure for grey hair. Thus has been described The Great Black oil.

खालित्यपलितयोः अन्ये कतिपययोगाः —

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥२७६॥
कार्षिकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः।
सिद्धः स प्रतिमर्शः स्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥२७७॥
(पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भाषितः।)

प्रपौण्डरीक- प्रपौंडरीक पुण्डरीककाष्ठ, मधुक- जेठीमध मुलहठी, पिप्पली- पीपर पिप्पली, चन्दन- चंदन चंदन, उत्पलैः अने नीलकमल और नीलोफर, कार्षिकैः तेमांना प्रत्येकना एक एक तोला कल्कथी इनमेंसे प्रत्येकके एक एक तोले कल्कसे, द्विगुण- बमणुा दुगुने, आमलकीरसः आमळांना रसथी युक्त आंवलेके रससे युक्त, तैलकुडवः १६ तोला तेल १६ तोला तैल, सिद्धः सिद्ध करी सिद्ध करे, प्रतिमर्शः आथी प्रतिमर्श नस्य इससे प्रतिमर्श नस्य, स्यात् लेवुं लेवे, सः ते यह, सर्वमूर्ध- सामान्य रीते सर्व मस्तकना सामान्यतः सब सिरके, गदापहः रोगनो नाश करनार छे रोगोंको दूर करनेवाला है, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयने, विशेषेण विशेषे करी विशेषतः, पलितघ्नः तेने पळियांनो नाश करनार पलितनाशक, भाषितः कहेल छे कहा है ॥ २७६-२७७½ ॥

276-277½. Prepare 16 tolas of oil with one tola each of the paste of tubers of white lotus, liquorice, long pepper, sandal and blue water lily in double its quantity of the juice of emblic myrobalan. This when used with a wick as nasal medication, cures

२७६. मधुक-यष्ट्याह्व (च)

all kinds of head affections. (Krishna Atreya is of opinion that it is specially curative of greyness).

क्षीरं प्रियालयष्ट्याह्वे जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥२७८॥
कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्धरिलोमनिवारणः ।

क्षीरम् દૂધ दूध, **प्रियाल-** પ્રિયાલ चिरौंजी, **यष्टयाह्वे** જેઠીમધ मुलहठी, **जीवकाद्यः** જીવકાદિ जीवकादि, **गणः** ગણ गण, **तिलाः** તલ तिल, **कृष्णा** અને પીપરનો और पिप्पलीका, **वक्त्रे** મુખપર કરવામાં આવેલો मुख पर किया हुआ, **प्रलेपः** લેપ प्रलेप, **हरिलोम-** પીળ-ચટા વાળને भूरे बालोंको, **निवारणः** દૂર કરનાર हटानेवाला, **स्यात्** થાય છે होता है ॥ २७८½ ॥

278-278½. The application, made of milk, buchanan's mano, liquorice, the jivaka group drugs, til and long pepper, applied over the scalp is curative of tawny hair.

तिलाः सामलकाश्चैव किञ्जल्को मधुकं मधु ॥२७९॥
बृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।

सामलकाः આમળાં आंवले, **तिलाः** તલ तिल, **किञ्जल्कः** કિંજલ્ક पद्मकेसर, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **मधु च एव** અને મધ और मधु, **एतत्** એનો इनका, **मूर्धप्रलेपनात्** મસ્તક પર લેપ કરવાથી તે सिरपर लेप करनेसे वह, **केशान्** વાળોને बालोंको, **बृंहयेत्** વધારે છે बढ़ाता है, **रञ्जयेत् च** અને કાળા કરે છે और काले करता है ॥ २७९½ ॥

279-279½. Til, emblic myrobalan, lotus-anthers, liquorice and honey, if applied over the scalp, promote the growth and color of the hair.

२७८. प्रियालयष्ट्याह्वे–पियालयष्ट्याह्वे (घ.)
२७८½. वक्त्रे प्रलेपः–शीर्षप्रलेपः (ब.)
,, वक्त्रे प्रलेपः स्याद्धरिलोमनिवारणः–शीर्षप्रलेपः स्याद्धरिलोमपलीहितः (च.)
२७९½. प्रलेपनात्–प्रलेपनम् (ब.)

पचेत्सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥२८०॥
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशि ।
तत् प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्धजम् २८१

सैन्धव- સિંધાલુણ सैन्धानमक, **शुक्त-** શુક્ત शुक्त, **अम्लैः** અને અમ્લ દ્રવ્યો સાથે और अम्ल द्रव्योंके साथ, **सतण्डुलम्** ચોખાસહિત चावलसहित, **अयश्चूर्णम्** લોઢાનું ચૂર્ણ लोहचूर्णको, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **तेन** તેથી उससे, **आलिप्तम्** લેપ કરેલું लेप किया हुआ, **शुद्धम्** શુદ્ધ शुद्ध, **अस्निग्धम्** અને સ્નેહ વિનાનું स्निग्धतारहित, **शिरः** મસ્તક सिर, **निशि उषितम्** રાતભર તેમ રહેવા દેવું रात्रिभर वैसा ही रक्खे, **प्रातः** સવારમાં प्रातःकालमें, **त्रिफला-** ત્રિફળાથી त्रिफलासे, **धौतम्** ધોઈ નાખેલું धोया हुआ, **तत्** તે वह, **कृष्ण-मृदु-** કાળા અને કોમળ काले और मुलायम, **मूर्धजम्** વાળવાળું बालोंवाला, **स्यात्** થાય છે होता है ॥२८०॥

280-281. Boil iron powder with rock salt honey, vinegar and rice; apply it over the scalp, after cleansing the head and making it free from greesiness, and go to sleep with it. In the morning, the head should be washed with the decoction of the three myrobalans. This promotes the growth of black and soft hair.

अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ।

सत्रिफलः ત્રિફળા त्रिफलाके साथ, **अम्लपिष्टः च** અને અમ્લદ્રવ્ય સાથે પીસેલ और अम्लद्रव्योंसे पीसा हुआ, **अयश्चूर्णः** લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, **वरः** ઉત્તમ श्रेष्ठ, **रागः** કેશરાગ (કલપ) બને છે केशराग होता है।

281½. Iron powder rubbed with acid articles and the three myrobalans, makes an excellent hair-dye.

२८१. अयश्चूर्णो–अतश्चूर्णो (ब.)

कुर्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वाच्चिकित्सितात् ।
शेषेष्वादौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥२८२॥
इति खालित्यादिचिकित्सा ।

शेषेषु બાકીના बचे हुए **रोगेषु** રોગોમાં रोगोंमें, **स्वात्** પોતપોતાના अपने अपने, **चिकित्सितात्** ચિકિત્સાધ્યાયમાંથી चिकित्साध्यायसे, **स्वाम्** પોતપોતાની अपनी अपनी, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **कुर्यात्** કરવી જોઈએ करनी चाहिए, **शेषेषु** બાકીનાઓની ચિકિત્સા अवशिष्ट रोगोंकी चिकित्सा, **आदौ च** શરુઆતમાં प्रथम, **निर्दिष्टा** દર્શાવી છે कही है, **सिद्धौ च** અને સિદ્ધિસ્થાનમાં और सिद्धिस्थानमें, **अन्या** બીજી दूसरी, **प्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कही जायगी ॥२८२॥ **इति** આ यह, **खालित्यादिचिकित्सा** ખાલિત્યાદિ ચિકિત્સા છે खालित्यादिचिकित्सा है।

282. In the remaining diseases, treatment suited to the condition, should be given. These measures have already been briefly indicated at the very beginning of this chapter. The tested remedies will be described in the Section on "Success in Treatment." Thus has been described the treatment of alopecia etc.

स्वरभेदचिकित्सा –

सर्पींष्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
तैलैश्चतुष्प्रयोगैश्च बलारास्नामृताद्यैः ॥२८३॥

अनिलात्मके વાતજન્ય वातजन्य, **स्वरभेदे** સ્વરભેદમાં स्वरभेदमें, **उपरिभक्तानि** ભોજન ઉપર भोजनके पश्चात्, **सर्पींषि** ઘી घी, **चतुष्प्रयोगैः** અને ચાર પ્રકારે પ્રયોજાતાં और चार प्रकार (पान, अभ्यंग, गण्डूष और अनुवासन) बस्तिसे प्रयुक्त किये जाते, **बला-** બલા बला, **रास्ना-** રાસ્ના रास्ना, **अमृताद्यैः** અને ગળોનાં और अमृताके, **तैलैः च** તેલોથી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ तैलोंसे चिकित्सा करनी चाहिए ॥ २८३ ॥

२८३. तैलैश्चतुष्प्रयोगैश्च–चतुष्प्रयोगैस्तैलैश्च (च.)

283. In laryngeal diseases due to vata, post-prandial potion of ghee and administration of oil prepared with heart leaved sida, indian groundsel and guduch, given in the four modes of potion, inunction, gargle and unctuous enema, are beneficial.

बर्हितित्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेत् त्र्यूषणमेव वा ॥२८४॥

पञ्चमूलशृतान् પાંચ મૂળમાં ઉકાળેલ पंचमूलसे पकाये हुए, **बर्हि-** મોર मोर, **तित्तिरि-** તેતર तीतर, **दक्षाणाम्** અને કૂકડાનાં एवं मुर्गेके, **रसान्** માંસરસ मांसरस, **मायूरम् क्षीरसर्पिः वा** અથવા માયૂર ક્ષીર, અથવા માયૂરઘૃત अथवा मायूरक्षीर अथवा मायूरघृत, **त्र्यूषणम् एव वा** કે ત્ર્યૂષણઘૃત या त्र्यूषणघृत, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥२८४॥

284. The patient should take the meat-juices of peacock, partridge and cock, prepared with penta-radices, or the peacock milk, the peacock ghee or 'the three spices ghee'.

पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
सर्पिर्गुडा घृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य वा ॥२८५॥

पैत्तिके तु પિત્તજન્ય સ્વરભેદમાં पैत्तिक स्वरभेदमें, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **स्यात्** કરાવવું करावे, **मधुरैः** અને મધુર દ્રવ્યોથી और मधुर द्रव्योंसे, **शृतम्** સાધિત शृत, **पयः च** દૂધ दूध, **सर्पिर्गुडाः** સર્પિર્ગુડ सर्पिर्गुड, **तिक्तम् घृतम्** તિક્તઘૃત तिक्तघृत, **जीवनीयम्** જીવનીયઘૃત जीवनीयघृत, **वृषस्य वा** કે વાસાઘૃત લેવું જોઈએ या वासाघृत लेवे ॥ २८५ ॥

285. In the disease due to pitta, purgation should be given, and milk

२८४. पञ्चमूलशृतान्–पञ्चमूलीशृतान् (२)
२८५. घृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य वा–जीवनीयं वासाघृतं घृतं ...गवा (क.,प.,छ.,ग.)

prepared with the drugs of the sweet group medicated ghee foluses, life promoter ghee, as also vasaka ghee, should be given.

कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
विरेको वमनं धूमो यवान्नकटुसेवनम् ॥२८६॥

कफजे स्वरभेदे तु કફજન્ય સ્વરભેદમાં कफजन्य स्वरभेदमें, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मूर्धविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, विरेक: વિરેચન विरेचन, वमनम् વમન वमन, धूमः ધૂમપાન धूमपान, यवान्न યવાન્ન जौका भोजन, कटु તથા કટુ દ્રવ્યોનું तथा कटु द्रव्योंका, सेवनम् સેવન કરવું सेवन करे ॥ २८६ ॥

286. In laryngeal disorders due to kapha, acute errhine, enema purgation, emesis, inhalation, barley-diet and pungent articles should be given.

चव्यभार्ग्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रकान् ।
लिह्याद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः ॥२८७॥

सः તે રોગીએ वह रोगी, चव्य- ચવ્ય चव्य, भार्गी- ભારંગી भार्गी, अभया- હરડે हरड, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, क्षार- જવખાર यवक्षार, माक्षिक- મધ मधु, चित्रकान् અને ચિત્રક और चित्रक, लिह्यात् ચાટવાં चाटे, पिप्पली- અથવા પીપર अथवा पिप्पली, पथ्ये वा અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું और हरड मधसे चाटे, तीक्ष्णम् અને તીક્ષ્ણ और तीक्ष्ण, मद्यम् च મદ્ય मद्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २८७ ॥

287. The patient should take a linctus of chaba pepper, beetle, killer, chebulic myrobalan, the three spices, barley alkali, honey and white flowered leadwort, or milk, long pepper and chebulic myrobalan and strong wines.

रक्तजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥२८८॥
यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
पित्तजस्वरभेदघ्नं सिरावेधश्च रक्तजे ॥२८९॥

रक्तजे રક્તજન્ય रक्तजन्य, स्वरभेदे तु સ્વરભેદમાં स्वरभेदमें, सघृताः ધૃતયુક્ત घृतयुक्त, जाङ्गलाः જાંગલ પ્રાણીઓના जांगल जीवोंके, रसाः માંસરસ मांसरस, सघृत- તથા ઘી तथा घृत, क्षौद्र- મધ मधु शर्कराः અને સાકરસહિત और चीनीसे युक्त, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्के, विदारी- વિદારીકંદ विदारीकन्द, इक्षु- અને શેરડીના और ईखके, रसाः રસો पीवा रसको पीवे, क्षयकासघ्नम् ક્ષય અને કાસ હણનાર क्षय और कासका नाशक, पित्तजस्वरभेदघ्नम् च તથા પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટાડનાર तथा पित्तजस्वरभेदका नाशक, यत् च જે चिकित्सामें जो, उक्तम् કહ્યુ છે कहा है, तत् તે वह, सर्वम् સર્વ सब, सिरावेधः च અને શિરાવેધ પણ और शिरावेध भी, रक्तजे રક્તજન્ય સ્વરભેદમાં रक्तजन्य स्वरभेदमें, चिकित्सितम् ચિકિત્સા છે चिकित्सा है ॥ २८८-२८९ ॥

288-289 In laryngeal disorders due to morbid blood, meat-juices of jangala animals, mixed with ghee, or the juices of grapes, white yam and sugar-cane mixed with honey, ghee and sugar, should be taken. The line of treatment described as curative of consumption and cough is also curative of laryngeal disorders due to morbid pitta; and blood-letting should be resorted to in laryngeal disorders due to morbid blood.

सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।
इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

२८७ चव्यभार्ग्यभया—वचा भार्ग्यभया (क.)

२८८ सघृता—संस्कृता (ख.)

सन्निपाते સાન્નિપાતિક સ્વરભેદમાં सन्निपातजन्य स्वरभेदमें, **सर्वाः** ઉપર્યુક્ત સર્વ यथोक्त सब, **क्रियाः** ક્રિયાઓ चिकित्सा, **हिताः** હિતકર છે हितकर है, **सिराव्यधः तु** પણ શિરાવેધ किन्तु शिरावेध, **न** હિતકર નથી हितकर नहीं है, **इति** આ પ્રમાણે इस प्रकार, **स्वरभेदस्य** સ્વરભેદની स्वरभेदकी, **चिकित्सितम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **समासेन** સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, **उक्तम्** કહી છે कही है ॥२९०॥ **इति** આ यह, **स्वरभेदचिकित्सा** સ્વરભેદચિકિત્સા છે स्वरभेदचिकित्सा है।

290. In laryngeal disorders due to tridiscordance, all the remedies described are beneficial except blood letting. This is, in brief, the treatment of laryngeal disorders. Thus has been described the treatment of laryngeal disorders.

दोषाणां स्थानसामीप्याद्धरणमुचितम्—

भवन्ति चात्र—

वातपित्तकफा नृणां बस्तिहृन्मूर्धसंश्रयाः ।
तस्मात्तत्स्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः २९१

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, **भवन्ति** શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, **नृणाम्** મનુષ્યોના मनुष्योंके, **वात-** વાત वात, **पित्त-** पित्त पित्त, **कफाः** અને કફ और कफ, **बस्ति-** બસ્તિ बस्ति, **हृत्-** હૃદય हृदय, **मूर्ध-** અને મસ્તકમાં और शिरमें, **संश्रयाः** આશ્રિત છે आश्रित हैं, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **तत् स्थान-** તે તે સ્થાનની उस उस स्थानकी, **सामीप्यात्** સમીપતા અનુસાર समीपताके अनुसार, **वमनादिभिः** તેઓનું વમન વગેરેથી उनका वमन आदिसे, **हर्तव्याः** નિર્હરણ કરવું જોઈએ निर्हरण करना चाहिए ॥ २९१ ॥

Here are the verses again—

291. The vata, pitta and kapha in men are located in the pelvic region, stomach region and head region respectively. Hence, emesis, etc., must be prescribed as is suitable to the regions near to the affected part

स्वस्वगुणा अपि दोषाः परस्परं नोपघ्नन्ति—

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥२९२॥

विकृत- જેવી રીતે વિકૃત जिस प्रकार विकृत, **अविकृतैः** અને અવિકૃત और अविकृत, **वात-** વાયુ वायु **रवि-** સૂર્ય सूर्य, **इन्दुभिः** અને ચંદ્રમાથી और चन्द्रमासे, **लोकः** જગત जगत, **पीड्यते धार्यते च एव** પીડાય છે અને ધારણ કરાય છે पीडित होता है और धारण किया जाता है, **तथा** તેવી રીતે उसी प्रकार **वाताद्यैः** વિકૃત અને અવિકૃત વાતાદિથી विकृत और अविकृत वातादिसे, **अध्यात्मलोकः** ચેતન લોક પીડાય છે અને ધારણ કરાય છે चेतनलोक पीडित होता है और धारण किया जाता है ॥ २९२ ॥

292. The sentient world i. e., life is either maintained or afflicted by the vata and other humors even as the world is by the wind, sun and moon respectively. both in their normal, as well as their morbid states

विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥२९३॥

घोरम् विषम् જેવી રીતે ભયંકર વિષ સ્વાભાવિક સાત્મ્યને લઈ जिस तरह भयंकर विष स्वाभाविक सात्म्य होनेसे, **अहीन् इव** સર્પોને હણતું નથી सर्पोंको नष्ट नहीं करता, **एते** તેવી રીતે આ उस तरह ये, **दोषाः** દોષો दोष, **सहज** સ્વાભાવિક स्वाभाविक, **सात्म्यत्वात्** સાત્મ્યને લઈ सात्म्य होनेसे, **विरुद्धैः** વિરુદ્ધ विरुद्ध **गुणैः अपि** ગુણોથી પણ गुणोंसे भी, **परस्परम्** પરસ્પરને एक दूसरेको, **न घ्नन्ति** હણતા નથી नष्ट नहीं करते ॥२९३॥

293. These humors never destroy one another though possessed of antagonistic qualities, because of their mutual natural homologation even as

virulent poison does nor destroy the snakes.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।
विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥२९४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, त्रिमर्मीये આ ત્રિમર્મીય इस त्रिमर्मीय, चिकित्सिते ચિકિત્સાધ્યાયમાં चिकित्साध्यायमें, त्रिमर्मजानां ત્રણ મર્મમાં ઉત્પન્ન થતા तीन मर्मोंमें उत्पन्न, रोगाणाम् રોગોના रोगोंके, निदान- નિદાન निदान, आकृति० સ્વરૂપ स्वरूप, भेषजम् અને ઔષધ और औषध, विस्तरेण વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे पृथक् અને જુદાં જુદાં और अलग अलग, निर्दिष्टम् દર્શાવવામાં આવ્યાં છે बताये हैं ॥ २९४ ॥

Here is the recapitulatory verse—

294. The etiology, signs and symptoms and the therapeutics of the diseases of the three vital regions have been described individually and elaborately in this chapter on 'The Therapeutics of the affections of three vital regions.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमर्मीय-चिकित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबल-संपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सा-स्थानमें, त्रिमर्मीयचिकित्सितम् 'ત્રિમર્મીયચિકિત્સિત' 'त्रिमर्मीयचिकित्सित', नाम નામનો नामका, षड्विंशः છવ્વીસમો छब्बीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय संपूर्ण हुआ ॥ २६ ॥

26. Thus, in the section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-sixth chapter entitled 'The Therapeutics of the affections of the three vital regions, as reconstructed by Dridhabala, is completed.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

સત્તાવીસમો અધ્યાય अध्याय सत्ताईसवाँ

Chapter XXVII

ऊरुस्तम्भचिकित्सितोपक्रमः—

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, ऊरुस्तम्भचिकि-त्सितम् 'ઊરુસ્તમ્ભચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'ऊरुस्तम्भचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Spastic paraplegia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ऊरुस्तम्भस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥३॥

---

३. श्रिया परमया ब्राह्मया—ब्रह्मश्रिया चोत्तमया (ब.)
,, अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम्—अहीनपूर्वं चन्द्रार्का-दिभ्यो मेरुमिवाचलम् (ध.)
,, सुमेरुमिव पर्वतम्—सुमेरुमिव चाचलम् (क.)
,, पर्वतम्—चाचलम् (ब.)

धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥४॥

चन्द्रसूर्याभ्याम् ચંદ્ર અને સૂર્યથી चन्द्र और सूर्यसे. **सुमेरुम्** સુમેરુ सुमेरु, **पर्वतम् इव** પર્વતની પેઠે पर्वतकी भांति, **परमया** પરમ परम, **ब्राह्मया श्रिया** બ્રાહ્મી કાન્તિ ब्राह्मी कान्ति, **परया** અને શ્રેષ્ઠ और श्रेष्ठ, **तपःश्रिया च** તપની કાંતિથી तपके तेजसे, **अहीनम्** યુક્ત युक्त, **धी-** અને બુદ્ધિ एवं बुद्धि, **धृति-** ધૈર્ય धृति, **स्मृति-** સ્મૃતિ स्मृति, **विज्ञान-** વિજ્ઞાન विज्ञान, **ज्ञान-** જ્ઞાન ज्ञान, **कीर्ति-** કીર્તિ कीर्ति, **क्षमा-** અને ક્ષમાનાં और क्षमाके, **आलयम्** નિવાસસ્થાન निवासस्थान, **गुरुम्** ગુરુ આત્રેયને गुरु आत्रेयसे. **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **संशयम्** સંશય संशयको, **काले** સમયસર उचित कालमें, **परिपृष्टवान्** પૂછ્યો પૂછા ॥३-४॥

3-4. Standing before the teacher Atreya who, like Mount Meru with its twin luminaries of the Sun and the Moon, was unbereft of the highest Brahmic excellence and the supreme excellence born of austerity, and was the very abode of intelligence resolution memory, science, knowledge, renown and patience, Agnivesa, choosing the right moment, inquired as follows.

भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानां हि सर्वेषामेव भेषजम् ॥५॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्य तानि भिषग्वर! ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥६॥

भगवन् હે ભગવાન! हे भगवान! **समस्तानि** સમસ્ત समस्त, **तथा** અને और, **पृथक्** જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, **पञ्च कर्माणि** પંચકર્મ पञ्चकर्मोंको, **सर्वेषाम् एव** સર્વેય सब, **आमयानाम्** રોગોનું व्याधियोंका, **भेषजम् हि** ઔષધ औषध, **निर्दिष्टानि** કહેલ છે कही हैं, **भिषग्वर** હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! हे भिषक्श्रेष्ठ! **कश्चित्** એવો કોઈ क्या कोई ऐसा, **दोषजः** દોષજન્ય दोषज, **आमयः** રોગ रोग, **अस्ति** છે? है? **क्रियया** જે ચિકિત્સાથી जो चिकित्सासे, **साध्यस्य सतः** સાધ્ય હોય साध्य हो, **यस्य शमने** પરંતુ જેના શમનમાં परन्तु जिसकी शान्तिमें, **तानि** તે પંચકર્મો उन पंचकर्म, **शक्तानि** શક્તિમાન शक्तिमान, **न स्युः** ન થાય? न हों? ॥५-६॥

5·6. O, Worshipful one! the quinary purificatory procedures, individually or alltogether are laid down as the medicament in the treatment of all diseases. O, best of physicians! is there any morbid condition in which these purificatory measures are not capable of bringing about cure when applied, although the coddition is curable by by proper treament.

अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥७॥

ऊरुस्तम्भः अस्ति ઊરુસ્તંભ છે ऊरुस्तम्भ है, **इति** એમ ऐसा, **गुरुणा** ગુરુએ गुरुके, **उक्ते** કહ્યું ત્યારે कहने पर, **तेन** તેણે उसने, **सलिङ्गभेषजम्** તેનાં લક્ષણ ઔષધ उसके लक्षण और औषध, **कारणम्** અને કારણ और कारण, **भूयः** ફરીને फिर, **पृष्टः** પૂછતાં पूछने पर, **गुरुः** ગુરુએ गुरुने, **अब्रवीत्** કહ્યું कहा ॥७॥

7. On the teacher replying that there is one such morbid condition viz. spastic paraplegia, the pupil again inquired concerning its etiology signs and symptoms and treatment. The teacher described the disease as follows.

स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥८॥

४. अग्निवेशो गुरुं–अग्निवेशोऽग्निजं (च.)

८. स्निग्धोष्णलघुशीतानि–स्निग्धोष्णगुरुशीतानि (च.)

पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥९॥
स्नेहाच्चामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।
रुद्ध्वाऽऽशु गौरवादूरू यात्यधोगैः सिरादिभिः ॥१०॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरू दोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥११॥

जीर्णाजीर्णे આહારનો કોઈ ભાગ પચતાં અને કોઈ ભાગ નહિ પચતાં आहारका कोई भाग पचने पर और कोई भाग न पचने पर **स्निग्ध-उष्ण-** સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ, स्निग्ध उष्ण, **लघु-शीतानि** લઘુ અને શીત लघु और शीत **समश्नतः** હિતાહિત દ્રવ્યોનો મિશ્રિત આહાર કરવાથી हिताहित द्रव्योंका मिश्रित आहार करनेसे, **द्रव-शुष्क-** દ્રવ અને સૂકા આહારથી द्रव और सूखे आहारसे, **दधि-क्षीर-** દહીં દૂધ दही दूध, **ग्राम्य-आनूप-** ગ્રામ્ય આનૂપ ग्राम्य-आनूप, **औदक-** અને જલચર પ્રાણીઓનાં और जलचर प्राणियोंके, **आमिषैः** માંસથી मांसोंसे, **पिष्ट-** પિષ્ટ ભોજનથી पिष्ट भोजनसे, **व्यापन्नमद्य-** વિકૃત મદ્યથી विकृत मद्यसे, **अति-** અતિશય अतिशय, **दिवास्वप्न-** દિવસે નિદ્રા કરવાથી दिनमें सोनेसे, **प्रजागरैः** અતિશય ઉજાગરાથી अति रात्रि-जागरणसे, **लङ्घन-** લંઘનથી लङ्घन, **अध्यशन-** ખાધા ઉપર ખાવાથી अध्यशन, **आयास-** મહેનતથી आयास, **भय-** ભયથી भय, **वेगविधारणैः** અને વેગ ધારણ કરવાથી और वेग विधारण करनेसे. **स्नेहात् च** તેમજ સ્નેહોનો અધિક પ્રયોગ કરવાથી एवं स्नेहोंका अधिक प्रयोग करनेसे, **कोष्ठे** કોઠામાં कोष्ठमें, **चितम्** સંચિત થયેલ संचित हुआ, **आमम्** આમ आम. **मेदसा-सह** મેદની સાથે મળી मेदके साथ मिलकर, **वातादीन्** વાતાદિને वातादिको, **रुद्ध्वा-** રોકી अवरुद्ध करके, **गौरवात्** ગુરુતાને લઈ गुरु होनेसे, **अधोगैः** અધોગામી अधोगामी, **सिरादिभिः** શિરાઓ દ્વારા सिराओं द्वारा, **आशु** જલદીથી शीघ्र, **ऊरू** ઊરુઓમાં ऊरुओंमें, **याति** પહોંચે છે पहुँचता है, **मेदोबलोत्कटः** મેદના બલથી ઉત્કટ થયેલો मेदके बलसे उत्कट. **दोषः** દોષ दोष, **सक्थि-जङ्घा-ऊरू-** સક્થિ જંઘા અને ઊરુઓને पैर-जङ्घा और ऊरुको, **पूरयन्** પૂરી દઈ भरकर, **अविधेय-परिस्पन्दम्** હલન ચલનમાં અસ્વતંત્ર हलन चलनमें अस्वतन्त्र, **अल्पविक्रमम् च** તથા અલ્પચેષ્ટાવાળાં और अल्पचेष्टायुक्त, **जनयति** કરે ॰ कर देता है ॥ ८-११ ॥

8-11. By taking unctuous hot light and cold articles; by eating pre-digestion meals or promiscuous diet; by taking continually liquid and dried articles. curds milk and flesh of domestic wet-land and aquatic creatures; by taking articles of pastry and stale wine, by over-much day sleep and night-vgils by starvation, by eating on a loaded stomach; by over exertion fear and suppression of the natural urges, and by excessive use of unctuous articles, the chyme becomes accumulated in the alimentary system and combining with the fat, obstructs the functions of the vata and other humors and by reason of its heaviness, quickly goes down and settles in the thighs; through the downward-carrying vessels and the morbid humor, excessively provoked by the fat, fills up the hip, thigh and calf regions and causes uncontrollable tremors and weakness of muscular movement.

महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं सक्थ्नूरुगतः कफः ॥१२॥

पूर्णे પૂરા ભરેલ पूर्ण भरे हुए, **गम्भीरे** ઊંડા गहरे, **महासरसि** મહાસરોવરમાં बड़े तालाबमें, **यथा** જેવી રીતે जिस तरह, **अम्बु** પાણી जल, **स्तिमितम्** નિશ્ચળ स्तिमित, **स्थिरम्** સ્થિર स्थिर, **अक्षोभ्यम्** અને

९. पिष्टव्यापन्न- पिष्टान्यपक (ग.)

११. जनयत्यल्पविक्रमम्--कुरुते हीनविक्रमम् (फ. ग.)

क्षोभरहित और क्षोभरहित, तिष्ठति रहे छे रहता है, तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, ऊरुगतः ઊરુમાં ગયેલો ऊरुमें पहुंचा हुआ, कफः કફ પણ નિશ્ચળ, સ્થિર અને ક્ષોભરહિત રહે છે कफ भी स्तिमित, स्थिर और क्षोभरहित रहता है ॥ १२ ॥

12. As water lies motionless in a large, deep and still lake, so does the kapha, which has settled in the thighs, lie firm, unagitated and motionless.

गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥१३॥

गौरव- ભારેપણું भारीपन, आयास- પરિશ્રમ थकान, सङ्कोच- સંકોચ संकोच, दाह- દાહ दाह, रुक्-પીડા पीडा, सुप्ति- સ્પર્શજ્ઞાન स्पर्शका अज्ञान, कम्पनैः કમ્પન कम्पन, भेद- ભેદ भेद, स्फुरण- સ્ફુરણ स्फुरण, तोदैः च અને સોય ભોંકાયા જેવી વેદનાથી और सुई चुमने जैसी पीडासे, युक्तः યુક્ત તે કફ युक्त वह कफ, देहम् દેહને शरीरको, असून् અને પ્રાણોને और प्राणोंको, निहन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ १३ ॥

13. Then the symptoms of heaviness, fatigue, contraction burning, pain, anesthesia, tremor, breaking pain, throbbing and pricking pain develop and take away the patient's life.

ऊरू श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत्स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥१४॥

समेदस्कः મેદયુક્ત मेदके साथ, श्लेष्मा तु કફ कफ, वातपित्ते વાયુ અને પિત્તને वायु और पित्तको, अभिभूय પરાભવ પમાડી अभिभूत करके, स्थैर्य- સ્થિરતા स्थिरता, शैत्याभ्याम् અને શીતલતા વડે और शीतलतासे, ऊरू ઊરુઓને ऊरुओंको, स्तम्भयेत् સ્તંભન કરે છે स्तब्ध करता है, ततः तु તેથી इस कारणसे, सः તે वह, ऊरुस्तम्भः ઊરુસ્તમ્ભ કહેવાય છે ऊरुस्तम्भ कहाता है ॥१४॥

14. The kapha, combined with the fat, over-powers vata and pitta and produces spasticity of the thighs by its qualities of firmness and coldness; hence the disease is called Urusthambha or spastic condition of the thigh i. e. spastic paraplegia.

ऊरुस्तम्भस्य पूर्वरूपाणि—

प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
लोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥१५॥

ध्यान- ધ્યાન एक टक देखना, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, अति- અતિ अति, स्तैमित्य- સ્તિમિતતા स्तिमितता, अरोचक- અરુચિ अरुचि, ज्वराः જ્વર ज्वर, लोमहर्षः च રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, छर्दिः च ઉલટી वमन, तथा તથા तथा, जङ्घा-ऊर्वोः જંઘા અને ઊરુઓની जंघा और ऊरुओंकी, सदनम् શિથિલતા એ शिथिलता ये, प्राग्रूपम् ઊરુસ્તમ્ભના પૂર્વરૂપ છે ऊरुस्तम्भके पूर्वरूप हैं ॥ १५ ॥

15. Its premonitary symptoms are—self-absorption, somnolence, excessive immobility, anorexia, fever, horripilation, vomiting and asthenia of the muscles of the thigh and the calf.

१३. याम—साम (च)
,, युक्तो—युक्तया (च)
१४. वातपित्तेऽभिभूय तु—दोषौ द्वावभिभूय तु (झ. ढ.)
,, ततस्तु सः—ततः स्मृतः (क.)
,, ,, —ततो मतः (ब. त.)

१५. प्राग्रूपं ध्याननिद्राति—प्राग्रूपं तस्य निद्राति (थ)
,, स्तैमित्यारोचकज्वराः—ध्यानं स्तिमितता ज्वरः (थ)
,, ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः—तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः (फ.)
,, लोमहर्षश्च छर्दिश्च—लोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिः (थ.)
,, जङ्घोर्वोः सदनं तथा—जङ्घोरुसदनं तथा (थ.)

ऊरुस्तम्भे स्नेहप्रयोगजा दोषाः —

वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥१६॥

अज्ञानात् અજ્ઞાનને લઈને अज्ञानके कारण, **वातशङ्किभिः** વાતની શંકાવાળા વૈદ્યો वायुकी शंकावाले वैद्य, **तस्य** જો તેનું यदि उसका, **स्नेहनात्** સ્નેહન કરે स्नेहन करे, **पुनः** તો तो, **पादयोः सदनम्** પગોની શિથિલતા पैरोंमें शिथिलता, **सुप्तिः** સ્પર્શજ્ઞાન स्पर्शका ज्ञान न होना, **तथा** તથા तथा, **कृच्छ्रात्** મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, **उद्धरणम्** પગ ઉપાડવા એ દોષો पैरको उठाना ये दोष, **स्यात्** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥१६॥

16. The physician mistaking this to be a condition of the morbidity of vata, may treat it with the unctuous therapy. As a result, the symptoms of the disease will be aggravated and the patient develops asthenia and anesthesia of the lower extremeties; he lifts the feet with difficulty.

ऊरुस्तम्भस्य लक्षणानि—

जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ।
पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥१७॥

अत्यर्थम् અતિશય अत्यंत, **जङ्घा-ऊरु-** જંઘા અને ઊરુઓની जंघा और ऊरुमें **ग्लानिः** નિર્બળતા ग्लानि, **शश्वत् च** તથા હરહંમેશ तथा निरंतर, **आदाहवेदना** થોડા થોડા દાહ અને વેદના થાય છે कुछ कुछ दाह और वेदना होती हैं, **पदम् च** પગ पैरके, **न्यस्तम्** મૂકતાં रखने पर, **व्यथते** પીડા થાય છે पीडा होती है, **शीतस्पर्शम् च** અને રોગી શીતલ વસ્તુના સ્પર્શને और रोगी शीतल वस्तुके स्पर्शको, **न वेत्ति** જાણતો નથી नहीं जानता ॥ १७ ॥

17. There is marked exhaustion of the muscles of the calf and the thigh, continuous burning and pain; the patient feels pain on putting his feet on the ground and he does not feel the sensation of cold contacts.

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥१८॥

संस्थाने ઊભા રહેવામાં खड़े होनेमें, **पीडने** દબાવવામાં दबानेमें, **गत्याम्** ચાલવામાં चलनेमें, **चालने च** અને હલાવવામાં और हिलानेमें, **अपि** પણ भी, **अनीश्वरः** તે શક્તિમાન હોતો નથી वह असमर्थ होता है, **ऊरू पादौ च** અને ઊરુ તથા પગને ऊरु और पैरोंको, **संभग्नौ** ભાંગેલા टूटे हुए, **अन्यनेयौ च हि** અને બીજા કોઈથી ચલાવાતા और दूसरे कोईसे चलाये जाते, **मन्यते** માને છે मानता है ॥१८॥

18. He has no control over the functions of standing, pressing, moving or walking; he feels as if his feet and thighs are broken and are being propelled by someone else.

ऊरुस्तम्भस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥१९॥

यदा જ્યારે जब, **पुरुषः** પુરુષ पुरुष, **दाह-** દાહ દાહ, **अर्ति-** પીડા રુજા, **तोद-आर्तः** સોયથી વીંધાવા જેવી પીડાથી યુક્ત तोदसे पीडित, **वेपनः** તથા કંપયુક્ત तथा कांपनेवाला, **भवेत्** થાય છે होता है, **तदा** ત્યારે तब, **ऊरुस्तम्भः** ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तंभ, **हन्यात्** તેને હણે છે उसको मारता है, **अन्यथा** એથી વિપરીત સ્થિતિમાં अन्यथा, **नवम्** નવા ઊરુસ્તંભની नये उत्पन्न ऊरुस्तंभकी, **साधयेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ १९ ॥

19. If the patient is further afflicted with burning, pricking pain, and

१६ स्नेहनात्—स्नेहनात् (फ.)

१७ दाहवेदना—दाहवेदने (थ.)

,, व्यथते—वेपते (फ.)

१९. साधयेदन्यथा नवम्—साध्यः स्यादन्यथा नवः (फ)

tremors, the condition of spastic paraplegia will lead to the patient's death. The condition where the above symptoms are not developed and is of recent origin, is curable.

ऊरुस्तम्भस्य चिकित्सासूत्रम्—

तस्य न स्नेहनं कार्यं न बस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥२०॥

यस्मात् જે કારણે जिस कारणसे, तस्य તેને इसको, स्नेहनम् न સ્નેહન નહિ स्नेहन नहीं, बस्तिः न બસ્તિ નહિ बस्ति नहीं, विरेचनम् न વિરેચન નહિ विरेचन नहीं, वमनम् च અને વમન પણ और वमन भी, न एव कार्यम् નહિ આપવું જોઈએ नहीं देना चाहिए, तत् कारणम् તે કારણ उस कारणको, निबोधत ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો ध्यानपूर्वक सुनो ॥ २० ॥

20. The oleation treatment should not be given to such a patient nor enema, nor purgation, nor even emesis. Hear the reasons why I forbid these measures.

वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं बस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥२१॥

स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहन, बस्तिकर्म च અને બસ્તિકર્મ और बस्तिकर्म, नित्यम् હંમેશ नित्य, श्लेष्मणः કફની कफकी, वृद्धये વૃદ્ધિ માટે થાય છે वृद्धिके लिए होते हैं, विरेचनम् च અને વિરેચન और विरेचन, तत्स्थस्य ત્યાં રહેલા કફને उसमें रहे हुए कफको, उद्धरणे च બહાર કાઢવામાં निकालनेमें, न एव समर्थम् સમર્થ નથી समर्थ नहीं होता ॥ २१ ॥

21. Oleation and unctuous enemata always lead to increase of kapha, while purgation is not able to eliminate the kapha which is localised in the affected region.

कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्थौ च स्रंसनाच्चावुभावपि ॥२२॥

कफस्थानगतम् કફના સ્થાનમાં રહેલા कफके स्थानमें स्थित, कफम् કફ कफ, पित्तम् च અને પિત્તને और पित्त, वमनात् વમનદ્વારા वमनद्वारा, आमाशयस्थौ અને આમાશયમાં રહેલા और आमाशयमें स्थित, तौ च તે वे, उभौ अपि બન્નેયને પણ दोनों भी, स्रंसनात् વિરેચનથી विरेचनसे, हर्तुम् सुखम् બહાર કાઢવા સહેલા છે सुखपूर्वक बाहर निकाले जा सकते हैं ॥ २२ ॥

22. Emesis can remove with ease, only kapha or pitta that has become lodged in the habitat of the kapha. Purgation can remove both the above humors only if they are lodged in the stomach;

पक्वाशयस्थाः सर्वेऽपि बस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः २३

पक्वाशयस्थाः પક્વાશયમાં રહેલા पक्वाशयमें स्थित, सर्वे अपि સર્વેય દોષો सभी दोषोंको, बस्तिभिः બસ્તિઓ વડે बस्तियों द्वारा, मूलनिर्जयात् મૂલનું છેદન કરવાથી जड़को नष्ट करनेसे, उद्धर्तुम् બહાર કાઢવા बाहर निकालना, शक्याः શક્ય થાય છે शक्य होता हैं, आममेदोभ्याम् પણ આમ અને મેદથી किन्तु आम और मेदसे, स्तब्धाः સ્તબ્ધ થયેલા स्थिर हुए, जङ्घा-ऊरु-संस्थिताः तु અને જંઘા તથા ઊરુમાં રહેલા તો एवं जङ्घा और ऊरुमें स्थित तो, न બહાર કાઢવામાં શક્ય થતા નથી बाहर निकालना शक्य नहीं होता ॥२३॥

23. While enemata may radically eliminate even all the three humors if they are lying in the colon. But the morbidity which has settled and become fixed in the thighs, by a

२०. विरेचनम्—विशोधनम् (ग.)
२१. विरेचनम्—विशोधनम् (ग.)
२२. कफं कफस्थानगतं—श्लेष्मस्थानगतं श्लेष्मा (ग.)
२३. सर्वेऽपि—सर्वे च (ग.)

combination of the chyme and fat, cannot be eliminated by any of these methods.

वातस्थाने हि तच्छैत्याद् द्वयोः स्तम्भाच्च तद्गताः।
न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् २४

वातस्थाने हि વાયુના સ્થાનમાં वायुके स्थानमें, **तत्- शैत्यात्** તેની શીતલતાથી उसकी शीतलता होनेसे, **द्वयोः** તથા આમ અને મેદે કરેલા तथा आम और मेदद्वारा, **स्तम्भात् च** રોકાણથી **रुके** हुए होनेसे, **तद्गताः** જંઘા અને ઊરુમાં ગયેલા દોષ जंघा और ऊरुमें गये हुए दोष, **निम्नात्** નીચાણવાળા नीची, **स्थलात्** સ્થળથી जगहसे, **जलम् इव** જેમ પાણી સહેલાઈથી ઊંચાણમાં લાવી શકાતું નથી તેમ जैसे जल सुगमतासे ऊपरकी ओर नहीं लाया जा सकता वैसे, **सुखम्** સહેલાઈથી सरलतासे, **उद्धर्तुम्** બહાર કાઢવા बाहर निकालनेमें, **न शक्याः** શક્ય થતા નથી सरल नहीं होते ॥ २४ ॥

24. Owing to the quality of coldness of the seat of vata, the chyme and the fat, which have gone there and become fixed, cannot be easily eliminated, just as it is difficult to lift up water from a deep pit.

तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥२५॥

कफामयोः કફ અને આમની कफ और आमकी, **अधिकत्वात्** અધિકતાને લઈ अधिकता होनेसे, **युक्त्य- पेक्षी** યુક્તિ જાણનાર युक्तिको जाननेवाला, **भिषक्** वैद्य वैद्य **तस्य** તેઓનું उनका, **नित्यम्** નિત્ય नित्य, **संश- मनम्** સંશમન संशमन, **क्षपणम्** ક્ષપણ क्षपण, **तथा** અને और, **शोषणम्** શોષણ शोषण, **कुर्यात्** કરવું જોઈએ करे ॥ २५ ॥

२४. द्वयोः—तयोः (च)

२५. युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः—आधिक्या- दामकफयोर्युक्त्यपेक्षः सदा भिषक् (ग.).

25. The physician guided by reason should continually carry out the sedation, elimination and dehydration of the excessive accumulations of kapha and chyme.

सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥२६॥
सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥२७॥

सदा સદા सदा, **रूक्षोपचाराय** રૂક્ષ ઉપચારવાળા રોગીને रूक्ष उपचारवाले रोगीको, **अलवणैः** લવણ-રહિત नमकरहित, **जल-तैल-उपसाधितैः** જલ અને તેલથી સાધેલાં जल और तैलसे पकाये हुए, **सुनिषण्णक-** જલકપાસિયા चौपतिया, **निम्ब-** લીમડો नीम, **अर्क-** આકડો आक, **वेत्र-** વેત્ર बेत, **आरग्वध-** અને ગરમાળાનાં और अमलतासकी, **पल्लवैः** પલ્લવ पत्तियां, **वायसी-** પીલુડી मकोय, **वास्तुकैः** ચીલ बथुआ, **अन्यैः च** અને બીજાં और अन्य, **कुलकादिभिः** કારેલાં વગેરે करैले आदि, **तिक्तैः** કડવાં तिक्त, **शाकैः** શાકો સાથે शाकोंसे, **यव-** જવ जौ, **श्यामाक-** સામો सांवा, **कोद्रवान्** અને કોદરા और कोदों, **दद्यात्** દેવા જોઈએ देवे ॥ २६-२७ ॥

26-27. For carrying out the dehydration procedure, the patient should be continually given the diet of barley, sanwa millet and common millet along with vegetables prepared with water and oil but without adding salt, or with sprouts of marsilia plant, neem, mudar, country willow, purging cassia, black nightshade and white goose foot, or bitter group of drugs such as carella fruit etc.

२६. दद्याज्जलतैलो—दद्यात्स्पतैलो (ग.)

,, दद्यात्—भजेत् (ह.)

ऊरुस्तम्भहराः कतिपययोगाः —

क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥२८॥

क्षार- ક્ષાર क्षार, अरिष्ट- અને અરિષ્ટના और अरिष्टके, प्रयोगाः च પ્રયોગ प्रयोग, तथा एव તે જ પ્રમાણે वैसे ही, हरीतक्याः હરડે हरड, मधूदकस्य મધનાં શરબત शहदके शरबत, पिप्पल्याः च અને પીપરના પ્રયોગ और पिप्पलीके प्रयोग, ऊरुस्तम्भ- ઊરુસ્તંભને ऊरुस्तंभके, विनाशनाः નાશ કરનારા છે नाशक हैं ॥ २८ ॥

28. Or he may be given courses of alkali or medicated wines or chebulic myrobalans or a course of honey and water or of long pepper. All these preparations are curative of spastic paraplegia.

समङ्गां शाल्मलीं बिल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥२९॥
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

समङ्गाम् રીસામણી लाजवन्ती, शाल्मलीम् શાલ્મલીનો ગુંદ सेमलकी गोंद, बिल्वम् અને બીલીને और बेल, तथा श्रीवेष्टक- ગંધબિરોજા गंधबिरोजा, उदीच्य- સુગંધી વાળો सुगन्धी वाला, देवदारु- દેવદાર देवदारु, नतानि अपि તગર तगर, चन्दनम् ચન્દન चन्दन, धातकीम् ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, कुष्ठम् કઠ कूठ, तालीसम् તાલીસપત્ર तालीसपत्र, तथा नलदम् અને જટામાંસી और जटामांसी, मधुना सह મધ સાથે मधुके साथ, ना पिबेत् માણસે પીવાં पुरुष पीवे ॥२९½॥

29-29½. The patient may also take sensitive plant, gum of silk cotton and bael with honey, or pine resin, fragrant sticky mallow, deodar, indian valerian, sandal, fulsee flower, costus, himalayan silver fir and nardus with honey.

मुस्तं हरीतकीं लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ॥३०॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च । ॥३१॥
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ।
भल्लातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान् ।

मुस्तम् મોથ मोथा, हरीतकीम् હરડે हरड, लोध्रम् લોધ્ર लोध्र, पद्मकम् પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, तिक्तरोहिणीम् અને કડુ और कटुकी, देवदारु દેવદાર देवदारु, द्वे हरिद्रे બે હળદર दोनों हल्दी, वचाम् વજ वच, कटुकरोहिणीम् અને કડુ और कटुकी, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, सरलम् સરલ सरल, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, चव्यम् ચવ્ય चव्य, चित्रकमूलानि ચિત્રકમૂળ चित्रकमूल, देवदारु દેવદાર देवदारु, हरीतकीम् અને હરડે और हरड, भल्लातकम् ભિલામાં भिलांवा, समूलाम् पिप्पलीम् च પીપરીમૂળ અને પીપર पिप्पलीमूल और पिप्पली, तान् भी इन, अर्धश्लोकोक्तान् અરધા અરધા શ્લોકથી કહેલા आधे आधे श्लोकमें कहे हुए, ऊरुग्रहापहान् ઊરુસ્તંભ દૂર કરનારા ऊरुस्तम्भनाशक, पञ्च- कल्कान् પાંચ કલ્કોને पांच कल्कोंको, सक्षौद्रान् મધ- સહિત मधुके साथ, पिबेत् પીવા पीवे ॥ ३०-३२½ ॥

30-32½. (1) Nut-grass, chebulic myrobalan, lodh, himalayan cherry, kurroa; (2) Deodar, turmeric, indian berberry, sweet flag and kurroa; (3) Roots of long pepper, long pepper, pine and deodar; (4) Chaba pepper, roots of white flowered leadwort, deodar and chebulic myrobalan; (5) Marking nut, long pepper and roots of long pepper—the paste of the drugs described in each of these hemistichs

२९. शाल्मलीं–शाल्मलं (वै.)
,, बिल्वं–हिंग्वां (क. ख. ब.)

३२. सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान्–सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान् (क. फ. ब.)

may be given mixed with honey for the cure of spastic paraplegia.

शार्ङ्गेष्टादियोगः —

शार्ङ्गेष्टां मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ॥३३॥
मूर्वामारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
पिबेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाऽऽप्लुतम् ॥३४॥
सक्षौद्रं दधिमण्डैर्वाऽप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ।

शार्ङ्गेष्टाम् ચણોઠી रत्ती, मदनम् મીંઢળ मैनफल, दन्तीम् દંતીમૂળ दन्ती, वत्सकस्य फलम् ઇંદ્રજવ इन्द्रजौ, वचाम् વજ वच, मूर्वाम् મૂર્વા मूर्वा, आरग्वधम् ગરમાળો अमलतास, पाठाम् પાઠા पाढी, करञ्जम् કરંજ करञ्ज, तथा कुलकम् તથા કારેલી तथा करैला, तुल्यम् चूर्णम् એઓનાં સમભાગ ચૂર્ણ ने इनका समभाग चूर्ण करके, मधुयुतम् મધ સાથે मधुके साथ, वारिणा आप्लुतम् वा અથવા પાણીમાં ભેળીને अथवा जलमें घोलकर, सक्षौद्रम् અથવા મધસહિત अथवा मधुयुक्त, दधिमण्डैः अपि દહીંના સંડ સાથે दधि-मण्डके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, ऊरुस्तम्भविनाशनम् આ યોગ ઊરુસ્તંભનો નાશ કરે છે यह योग ऊरुस्तम्भको नष्ट कर देता है ॥ ३३-३४½ ॥

33-34½ Equal parts of the powders of jequirity, emetic nut, red physic nut, seeds of kurchi, sweet flag, trilobed virgin's bower, purging cassia, Patha, indian beech and carella fruit should be given to drink mixed with honey or dissolved in water or with whey and honey, as a cure for spastic paraplegia.

मूर्वादियोगः —

मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ॥३५॥
पूर्ववद्गुग्गुलुं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।

मूर्वाम् મૂર્વા मूर्वा, अतिविषाम् અતિવિષ अतीस, कुष्ठम् કઠ कूठ, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, कटुरोहिणीम् અને કડુને और कटुकी इनको, पूर्ववत् આગાઉની પેઠે પીવાં पूर्वकी भांति पीवे, अथ अपि वा અથવા या, मूत्रे रात्रिस्थितम् ગોમૂત્રમાં રાતભર રાખેલ गोमूत्रमें रातभर रक्खा हुआ, गुग्गुलुम् वा ગૂગળ પીવો गूगल पीवे ॥३५½॥

35-35½. Trilobed virgin's bower, atees, costus, white flowered leadwort and kurroa should be given as potion as before. Similarly, the patient may drink the gum guggul immersed in cow's urine during night.

स्वर्णक्षीर्यादियोगः —

स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ॥३६॥
सुराह्वं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलाप्लुतम् ॥३७॥

स्वर्णक्षीरीम् સ્વર્ણક્ષીરી स्वर्णक्षीरी, अतिविषाम् અતિવિષ अतीस, मुस्तम् નાગરમોથ मोथा, तेजोवतीम् તેજોવતી तेजबल, वचाम् વજ वच, सुराह्वम् દેવદાર देवदारु, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, कुष्ठम् કઠ कूठ, पाठाम् પાઠા पाढी, कटुकरोहिणीम् અને કડુનું और कटुकी, चूर्णम् ચૂર્ણ इनका चूर्ण, मधुना મધ સાથે मधुके साथ, लेहयेत् ચાટવું चाटे, जलाप्लुतम् અથવા પાણીમાં ધોળીને या पानीमें घोलकर, सक्षौद्रम् वा મધસહિત પીવું मधुसहित पीवे ॥ ३६-३७ ॥

36-37. The powders of yellow milk plant, atees, nut-grass indian toothache tree, sweet flag, deodar, white flowered leadwort, cuscus, Patha and kurroa mixed with honey should be given as

३३. वत्सकस्य फलं वचाम्-वत्सकं स्वादुकण्टकं (फ.)
,, वचाम्-स्वचाम् (ध.)
३४½. दधिमण्डैः-दधिमण्डं (क.)
३५½. पूर्ववद्गुग्गुलुं मूत्रे-पूर्ववद्वा पिबेत्तोये (क. ख. ड. ध.)
३७. चित्रकं-कटुकं (ध.)
,, जलाप्लुतम्-जलान्वितम् (घ. छ ड. फ.)

a linctus or it should be given dissolved in water along with honey.

अन्यौ योगौ—

फलीं व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ३८
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ।

ऊरुस्तम्भ-अर्दितः ઊરુસ્તંભથી પીડાયેલા ऊरुस्तंभसे पीड़ित, **नरः** મનુષ્ય मनुष्य, **फलीम्** વડની છાલ बरगदकी छाल, **व्याघ्रनखम्** વાઘનખ वाघनख, **हेम** तथा નાગકેસર तथा नागकेसर, **मधुसंयुतम्** મધસહિત मधु मिलाकर, **पिबेत् वा** પીવાં पीवे, **त्रिफलाम्** અથવા ત્રિફલા या त्रिफला, **पिप्पलीम्** પીપર पिप्पली, **मुस्तम्** મોથ मोथा, **चव्यम्** ચવ્ય चव्य, **कटुकरोहिणीम्** અને કડુનું और कटुकीके, **चूर्णम् वा** ચૂર્ણ चूर्णको, **मधुना** મધ સાથે मधुके साथ, **लिह्यात् वा** ચાટવું चाटे ॥३८½॥

38-38½. Or the patient may drink the paste of banyan bark, shell and fragrant poon mixed with honey. The patient, suffering from spastic paraplegia may take a linctus of the powders of the three myrobalans, long pepper, nut grass, chaba-pepper and kurroa, mixed with honey

ऊरुस्तम्भे आवस्थिकी चिकित्सा—

अपतर्पणजश्चेत् स्याद्दोषः संतर्पयेद्धि तम् ॥३९॥
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ।

दोषः જો દોષ यदि विकार, **अपतर्पणजः** અપતર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલ अपतर्पणसे उत्पन्न हुआ, **स्यात् चेत्** હોય તો हो तो, **तम् हि** તેનું उसका, **जाङ्गलजैः** જાંગલ પ્રાણીઓનાં जाङ्गल जीवोंके, **मांसैः** માંસથી मांसोंसे, **पुराणैः** અને જૂની और पुराने, **शालिभिः च एव** શાળથી शालिचावलसे, **युक्त्या** યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, **संतर्पयेत्** સંતર્પણ કરવું संतर्पण करे ॥ ३९½ ॥

39-39½. If there are morbid symptoms of excessive depletion, he should be skilfully given impletive treatment consisting of the meats of jangala animals and old sali rice.

रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिपूर्वकः ॥४०॥
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ।

रूक्षणात् જો રૂક્ષણ વિધિથી यदि रूक्षणविधिसे, **निद्रानाश-** નિદ્રાનાશ निद्रानाश, **अर्ति-पूर्वकः** તેમજ પીડાસહિત एवं पीड़ासहित, **वातकोपः चेत्** વાતપ્રકોપ થાય તો वातप्रकोप होवे तो, **तत्र** ત્યાં वहां, **वातामयापहः** વાતરોગનો નાશ કરનાર वातरोगहर, **स्नेह-स्वेद-** સ્નેહન અને સ્વેદનનો स्नेहन और स्वेदनका, **क्रमः** ઉપચાર उपचार, **कार्यः** કરવો करे ॥ ४०½ ॥

40-40½. If due to excess of dry treatment, there is provocation of vata preceded by insomnia and pain, the patient should be treated with those procedures of oleation and sudation which are curative of vata.

ऊरुस्तम्भे तैलयोगाः —

पीलुपर्णी पयस्या च रास्ना गोक्षुरको वचा ॥४१॥
सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि ना पिबेत् ॥४२॥

पीलुपर्णी પીલુપર્ણી पीलुपर्णी, **पयस्या च** પયસ્યા पयस्या, **रास्ना** રાસ્ના रास्ना, **गोक्षुरकः** ગોખરુ गोखरू, **वचा** વજ वच, **सरला-** સરલ सरल, **अगुरु-** અગર अगुरु, **पाठाः च** અને પાઠા और पाढ़ी, **एभिः** એઓથી इनसे, **तैलम्** તેલ तैल, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे, **तस्मात्** તેમાંથી उसमेंसे, **ना** મનુષ્યે पुरुष, **सक्षौद्रम्** મધસહિત मधुयुक्त, **प्रसृतम्** ८ तोला

३८½. लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः—माक्षिकेण लिहेच्चूर्णमूरुस्तम्भविनाशनम् (फ.)

४२. सरलागुरुपाठाश्च—सरलो दारु कुष्ठं च (फ.)

८ तोले, अञ्जलिम् वा अपि के १६ तोला या १६ तोले, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The medicated oil prepared with trilobed virgin's bower, milky yam, indian groundsel, small caltrops, sweet flag, long leaved pine, eaglewood and Patha and mixed with 8 tolas of honey, should be given to the patient as potion in the dosage of 16 tolas.

कुष्ठाद्यं तैलम्—

कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् ।
अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥४३॥
सक्षौद्रं मात्रया तस्माद्यूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
(रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्ततश्च स विमुच्यते ॥४४॥)

कुष्ठ- કઠ कूठ, श्रीवेष्टक- ગંધબિરોજા गंधबिरोजा, उदीच्य- સુગન્ધી વાળો सुगन्धवाला, सरलम् સરલ सरल, दारु દેવદાર देवदारु, केशरम् નાગકેસર नागकेसर, अजगन्धा અજગન્ધા अजगन्धा, अश्वगन्धा च અને અશ્વગન્ધા और अश्वगन्धा, तैः એઓથી इनसे, सार्षपम् સરસવનું सरसोंका, तैलम् તેલ तैल, पचेत् પકાવવું पकावे तत च अपि તે उसको, ऊरुस्तम्भ-अर्दितः ઊરુસ્તંભથી પીડાયેલ મનુષ્ય ऊरुस्तंभसे पीडित मनुष्य, सक्षौद्रम् મધસહિત मधुके साथ, मात्रया માપસર योग्य मात्रासे, पिबेत् પીવું पीवे सः તેથી તે इससे वह, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાથી रूक्षतासे, मुक्तः મુક્ત થાય છે मुक्त होता है, ततः च અને ત્યાર પછી और तदनन्तर, ऊरुस्तम्भात् च ઊરુસ્તંભથી પણ ऊरुस्तंभसे भी, विमुच्यते મુક્ત થાય છે मुक्त होता है ॥४३-४४॥

43-44. The medicated oil made from rape seed oil prepared with the paste of costus, pine resin, fragrant sticky mallow, long leaved pine, deodar, fragrant poon, wild carrot and winter cherry, should be given mixed with honey in proper dosage, to the patient suffering from spastic paraplegia. Thus when the dryness is removed, the patient gets cured of spastic paraplegia.

सैन्धवाद्यं तैलम्—

द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाऽऽढके ॥४५॥
आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुग्रहार्शोर्तिसर्ववातविकारनुत् ॥४६॥

सैन्धवात् સિંધાલૂણ सैंधानमक, द्वे पले બે પલ ८ तोले, शुण्ठ्याः पञ्च સૂંઠ પાંચ પલ सोंठ २० तोले, ग्रन्थिक-चित्रकात् પીપરીમૂળ અને ચિત્રક पिप्पलीमूल और चित्रक, द्वे द्वे બબ્બે પલ ८-८ तोले, विंशतिः वीस बीस, भल्लातकास्थीनि ભિલામાં भिलावेके बीज, तथा અને और, आरनालात् આરનાલ कांजी, द्वे आढके બે આઢક ५१२ तोले, एतैः એઓથી इनसे, तैलस्य તેલ तैल, प्रस्थम् એક પ્રસ્થ ६४ तोले, पचेत् પકાવવું पकावे, अपत्यदम् તે તેલ સંતાનદાયક वह तैल संतानदायक, गृध्रसी- ગૃધ્રસી गृध्रसी, ऊरुग्रह- ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तंभ, अर्शः- અર્શ अर्श, अर्ति- પીડા पीडा, सर्ववातविकारनुत् અને સર્વ વાતવિકાર દૂર કરનાર છે और सब वातविकारका नाश करता है ॥ ४५-४६ ॥

45-46. The medicated oil prepared with 8 tolas of rock salt, 20 tolas of dry ginger, 8 tolas of roots of long pepper, 8 tolas of white flowered lead-wort, 20 marking-nut stones, added to 64 tolas of til oil and 512 tolas of sour gruel, is procreant and is curative of sciatica, spastic paraplegia, painful piles and all the diseases due to vata-provocation.

४४. रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्ततश्च स विमुच्यते-अपतर्पणतो रौक्ष्यादूरुस्तम्भी विमुच्यते (द.)

४६. अपत्यदम्-सुप्तेरपदम् (ब.)

अष्टकट्वरं तैलम्—

पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागराद्ष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥४७॥
इत्यष्टकट्वरतैलम् ।

पिप्पलीमूल- पीपरीमूळ पिप्पलीमूल, नागराभ्याम् अने सूंठ और सोंठ, पलाभ्याम् बे पल ८—८ तोले, अष्टकट्वरः छाश आठ प्रस्थ छाछ ५१२ तोले, दध्ना समः अने दहीं जेटलुं ज अर्थात् दहीं एक प्रस्थ दहीं ६४ तोले, तैलप्रस्थः तेल एक प्रस्थ तैल ६४ तोले, गृध्रसी एओथी सिद्ध करेलुं तेल गृध्रसी इनसे सिद्ध किया हुआ तैल गृध्रसी, ऊरुग्रह- अने ऊरुस्तंभने और ऊरुस्तम्भका, अपहः नाश करनार थाय छे नाशक होता है ॥ ४७ ॥ इति आ यह, अष्टकट्वरतैलम् अष्टकट्वरतैल छे अष्टकट्वर तैल है।

47. The medicated oil, prepared with 8 tolas of each of roots of long pepper and dry ginger added to 64 tolas of til oil and 512 tolas of butter milk, is curative of sciatica and spastic paraplegia. Thus has been described the oil called the medicated 'Eightfold Butter-milk Oil'.

ऊरुस्तम्भे बाह्यचिकित्सा—

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्बाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥४८॥

इति आ यह, ऊरुस्तम्भस्य ऊरुस्तंभनुं ऊरुस्तम्भका, आभ्यन्तरम् अंदरनुं आभ्यंतर, भेषजम् औषध औषध, उद्दिष्टम् कह्युं छे कहा है, श्लेष्मणः कफनो कफको, क्षपणम् क्षय करनार क्षीण करनेवाली, अन्यत् बाह्यम् बीजी बहारनी अन्य बाह्य, चिकित्सितम् तु चिकित्सा चिकित्सा, शृणु सांभळो सुनो ॥४८॥

48. Thus, the medicaments for internal administration for the patient afflicted with spastic paraplegia, have been described; now listen to a description of the external treatment which helps to diminish kapha.

वल्मीकमृत्तिकाद्युत्सादनम्—

वल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
इष्टकानां तच्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥४९॥

वल्मीक- मृत्तिका राफडानी माटीनुं चूर्ण बमीकी मिट्टीका चूर्ण, करञ्जस्य तथा करंजनां और करंजके, मूलम् मूळ मूल, फलम् फळ फल, त्वचम् अने छालनुं चूर्ण और छालका चूर्ण, इष्टकानाम् तेमज ईंटनुं चूर्ण एओने एकत्र करवां एवं ईंटका चूर्ण इनको एकत्र करे, ततः त्यारपछी तदनन्तर, चूर्णैः ते चूर्णोथी उन चूर्णोंसे, भृशम् सारी पेठे खूब, उत्सादनम् उत्सादन उत्सादन, कुर्यात् करवुं करे ॥४९॥

49. The physician should prescribe frequent massage with the earth of the ant-hills, the powdered root, fruit and bark of indian beech and powdered brick.

अन्ये योगाः —

मूलैर्वाऽश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥५०॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥५१॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।

क्षौद्र- मध मधु, सर्षप- सरसव सरसों, वल्मीक- मृत्तिका अने राफडानी माटीथी और बमीकी मिट्टीसे, संयुतैः युक्त युक्त, अश्वगन्धायाः अश्वगंधाना असगंधकी, मूलैः वा अपि मूळथी जड़से, अर्कस्य अथवा आकडानां अथवा आककी, मूलैः वा मूळथी जड़से, पिचुमर्दस्य वा अथवा लीमडानां मूळथी अथवा नीमकी जड़से, अथवा

४९. वल्मीकमृत्तिका मूलं—विट्‌ सर्षपमूलं च (छ.)
,, अस्य श्लोकस्य द्वितीयपादस्याग्रे—
पिष्ट्वा सर्षपं मूत्रेऽप्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ।
इत्यधिकः पाठः (ब) पुस्तके ।
,, करञ्जस्य फलं त्वचम्—करञ्जात् सफलत्वचम् (क.)

अथवा अथवा, देवदारुणः દેવદારનાં देवदारुकी, मूलैः મૂળથી जड़से, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, ऊरुस्तम्भे ઊરુસ્તંભમાં ऊरुस्तंभमें, गाढम् ગાઢ गाढ, उत्सादनम् ઉત્સાદન उत्सादन, कुर्यात् કરવું करे, दन्ती- દન્તી दन्ती, द्रवन्ती- દ્રવન્તી द्रवंती, सुरसा- તુલસી तुलसी सर्षपैः च अपि અને સરસવથી और सरसोंसे, प्रलेपनम् લેપન કરવું प्रलेपन करे ॥५०-५१½॥

50-51½. Or with the roots of winter cherry, mudar, neem or of deodar; any one of these should be mixed with honey, rape-seed and the earth of ant-hills, and prescribed for strong massage in the treatment of spastic paraplegia. The paste prepared by pounding together red physic nut, physic nut, holy basil and rape-seed, should be given as application to the patient afflicted with spastic paraplegia by the wise physician

तर्कारीशिग्रुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥५२॥
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।

तर्कारी- તર્કારી जयंती, शिग्रु- સરગવો सहजन, सुरसा- તુલસી तुलसी, विश्व- સૂંઠ सोंठ, वत्सक- કુટજ कुटज, निम्बजैः અને લીમડાનાં और नीमके, पत्र- પાન पत्र, मूल- મૂળ जड़, फलैः અને ફળોથી और फलोंसे, शृतम् ઉકાળેલું पकाया हुआ, उष्णम् तोयम् च ઊનું પાણી गरम जलसे, सेचनम् સીંચવું सेचन करे ॥ ५२½ ॥

52-52½. The warm decoction made of the leaves, roots and fruits of common sesbane, drumstick, holy basil, dry ginger, kurchi and neem should be given for affusion of the affected part

पिष्टं तु सर्षपं मूत्रेऽभ्युषितं स्यात् प्रलेपनम् ॥५३॥

मूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, अभ्युषितम् રાતભર રાખી रातभर रख कर, पिष्टम् પીસેલા पीसे हुए, सर्षपम् तु સરસવનું सरसोंका, प्रलेपनम् લેપન प्रलेप, स्यात् કરવું करे ॥५३॥

53. The paste, made of rape-seeds pounded with cow's urine and kept overnight, should be used as application.

वत्सकादिप्रलेपः —

वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिग्रुकौ ।
हिंस्रार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरकाः ॥५४॥
दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
(ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ॥५५॥)

क्रमम् ઉપચારક્રમને उपचारक्रमको, जानता જાણનાર जाननेवाला, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, ऊरुस्तम्भ- ઊરુસ્તંભના ऊरुस्तंभको विनाशाय નાશ માટે नष्ट करनेके लिए, वत्सकः કુટજ कुटजकी छाल, सुरसम् તુલસી तुलसी, कुष्ठम् કઠ कूठ, गन्धाः ગન્ધદ્રવ્યો गन्धद्रव्य, तुम्बुरु- તેજબળ तेजबल, शिग्रुकैः સરગવો सहजन, सकुठेरकाः કુઠેરક कुठेरक, हिंस्रा- હિંસ્રા हिंस्रा, अर्कमूल- આકડાનાં મૂળ आककी जड़, वल्मीकमृत्तिका અને રાફડાની માટી और बमीकी मिट्टी, एतैः એઓને इनको, दधि- દહીં दही, सैन्धव- તથા સિંધાલૂણ સાથે तथा सैंधानमकके साथ, संयुक्तम् ભેળવીને मिलाकर, प्रलेपनम् લેપન प्रलेपन, कार्यम् કરવું करे ॥५४-५५॥

५२. तर्कारीशिग्रुसुरसाविश्ववत्सकनिम्बजैः—विश्वचम्पकतर्कारिशिग्रुमूलकनीपजैः (प.)

५३. पिष्टं—पिष्ट्वा (य.)

,, पिष्टं तु सर्षपम्—पिष्ट्वा ससर्षपम् (ह.)

५४. वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिग्रुकौ—गन्धाः स्वरसशिग्रूणि कुष्ठं तुम्बरु वत्सकम् (ग.)

,, ,, —गन्धाः सुरसाशिग्रूणि कुष्ठं तुम्बरुवत्सकौ (प.)

,, हिंस्रार्कमूल—हिंस्रकर्कमूल (ब.)

54-55. The physician, conversant with the line of treatment, may give an application to the affected part, with the paste of kurchi, holy basil, costus, fragrant group drugs, indian toothache, drumstick, indian nightshade, mudar-roots, the earth of ant-hills and shrubby basil pounded along with curds and rock salt for the cure of spastic paraplegia.

श्योनाकादिपरिषेकः प्रलेपः वा—

श्योनाकं खदिरं बिल्वं बृहत्यौ सरलासनौ ।
शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥५६॥
अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्क्वाथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाऽप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥५७॥

श्योनाकम् શ્યોનાક श्योनाक, खदिरम् ખેર खैर, बिल्वम् બીલી बेल, बृहत्यौ બને ભોરીંગણી बडी और छोटी कटेरी, सरल- સરલ सरल, असनौ અસન असन, शोभाञ्जनक- સરગવો सहजन, तर्कारी- તકોરી जीवन्ती, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, सुरसा- તુલસી तुलसी, अर्जकान् રાન તુલસી दवना, अग्निमन्थ- અરણી अरणी, करञ्जौ च અને કરંજને और करञ्ज इनका, जलेन પાણી સાથે जलमें, उत्क्वाथ्य ઊકાળી क्वाथ करके, सेचयेत् તેનું સિંચન કરવું उससे परिषेक करे, मूत्र-पिष्टैः वा अपि અથવા ગોમૂત્રમાં પીસેલાં अथवा गोमूत्रमें पीसा हुआ, प्रलेपः એઓનો લેપ इनका प्रलेप, ऊरुस्तम्भ- ઊરુસ્તંભને ऊरुस्तम्भको, निवारणः મટાડ-નાર છે दूर करनेवाला है ॥ ५६-५७ ॥

56-57. The decoction made in water of indian calosanthes, catechu, bael, indian nightshade and yellow-berried nightshade, long leaved pine, spinous kino, drumstick, common sesbane, small caltrops, holy basil, shrubby basil, wind killer and indian beech, should be prescribed for the purpose of affusing the affected part; or the above-mentioned drugs should be used as application, pounded with cow's urine, as a cure for spastic paraplegia.

कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
स्थलान्याक्रामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥५८॥

कफक्षयार्थम् કફના ક્ષય માટે રોગીને कफको क्षीण करनेके लिए रोगीको, शक्येषु થઈ શકે એવા शक्य, व्यायामेषु વ્યાયામમાં व्यायाममें, अनुयोजयेत् યોજવો प्रवृत्त करावे, कल्यम् પ્રાતઃકાળમાં प्रातःकालमें, शर्कराः કાંકરા कांकड़, तथा તથા तथा, सिकताः રેતીવાળા रेतीके, स्थलानि સ્થાનોમાં स्थानोमें, आक्रामयेत् ચલાવવો चलावे ॥५८॥

58. To reduce kapha, exercise, when possible, should be prescribed; or the patient may be made to walk on uneven ground covered with gravel and sand.

प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥५९॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।

शीतजलाम् અથવા શીતળ જળવાળી या शीतल जलवाली, शिवाम् नदीम् હિંસક જલજંતુ વગરની નદીમાં भयरहित नदीमें, प्रतिस्रोतः સામે પ્રવાહે प्रवाहकी विरुद्ध दिशामें, प्रतारयेत् રોગીને તરાવવો रोगीको तैरावे, विमलम् નિર્મળ साफ, शीतम् શીતળ शीतल, स्थिरतोयम् સ્થિર જળવાળા और स्थिर जल-वाले, सरः च સરોવરમાં तालावमें, पुनःपुनः ફરી ફરીને તરાવવો बार बार तैरावे, तथा अस्य આ પ્રમાણે એનો

५६. सरलासनौ—सुरसासने (क.)
" " —सुमनसौ (ग. घ.)

५८. शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत्—व्यायामेष्वेनं शक्येषु चोत्सृ-जेत (च, क.)
" शक्येषु—सक्येषु (क.)

इस प्रकार इनसे कफे विशुष्के કફ સૂકાઈ જતાં कफके सूख जाने पर, ऊरुग्रहः ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तंभ, शान्तिम् શાંતિ शान्त, व्रजेत् પામે છે हो जाता है ॥ ५९ ॥

59-59½. The patient may swim frequently against the current of a river flowing with cold and wholesome water, or in a pond having clear, cold and still waters. Thus when the kapha is dried up, spastic paraplegia is cured.

ऊरुस्तम्भचिकित्सासूत्रम्--

श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतमावहेत् ॥६०॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निं च कार्यैषा रक्षता क्रिया ॥६१॥

यत् જે जो, श्लेष्मणः કફને कफको, क्षपणम् ક્ષીણ કરનાર कम करनेवाला, स्यात् હોય होवे, मारुतम् च અને વાયુને और वायुको, न आवहेत् કોપાવે નહિ न बढ़ावे, तत् તેવું वह, सर्वम् સર્વ सब, ऊरुस्तम्भस्य ઊરુસ્તંભનું ऊरुस्तम्भका, भेषजम् ઔષધ औषध, सर्वदा હંમેશ निरन्तर, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए, शरीरम् શરીર शरीर, बलम् બલ बल, अग्निम् च तथा અગ્નિને तथा अग्निको, रक्षता રક્ષા કરતાં रक्षा करते हुए, एषा क्रिया આ ચિકિત્સા यह चिकित्सा, कार्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ६०-६१ ॥

60-61. All the remedies which are reductive of kapha and non-provocative of vata should be prescribed at all times as a remedy for spastic paraplegia; and the line of treatment should be such as to protect the body-vitality and the gastric fire.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः---

तत्र श्लोकः---

हेतुः प्राग्रूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वकारणम् ।
द्विविधं भेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥६२॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, ऊरुस्तम्भ-चिकित्सिते ઊરુસ્તંભચિકિત્સા અધ્યાયમાં ऊरुस्तम्भचिकित्सित अध्यायमें, हेतुः હેતુ हेतु, प्राग्रूप- પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, लिङ्गानि લક્ષણ लक्षण, कर्म- પંચકર્મની पंचकर्मकी, अयोग्यत्व- ચિકિત્સાની અયોગ્યતાનું चिकित्साके योग्य न होनेका, कारणम् કારણ कारण, द्विविधम् भेषजम् च અને બે (આભ્યંતર તથા બાહ્ય) પ્રકારનું ઔષધ और दो प्रकारका औषध, उक्तम् કહ્યું છે कहा है ॥ ६२ ॥

Here is a recapitulatory verse—

62. In this chapter on the therapeutics of spastic paraplegia, the etiology, premonitory symptoms, the signs and symptoms, the cause for the contra-indication of the quinary purificatory processes and the two effective lines of treatment are described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સા-સ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, ऊरुस्तम्भ-चिकित्सितम् 'ઊરુસ્તંભચિકિત્સિત' 'ऊरुस्तम्भचिकित्सित', नाम નામનો नामका, सप्तविंशः સત્તાવીસમો सत्ता-

६०. श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यात् न च मारुतमावहेत्-यत् स्यात् कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् (ह.)
,, ,, --यच्च कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम् (ग.)
,, मारुतमावहेत्--मारुतकोपनम् (च. त. ब.)

६२. प्राग्रूपलिङ्गानि--सलिङ्गप्राग्रूपं (क.)
,, कर्मायोग्यत्वकारणम्--कर्मायोग्यत्वमेव च (ग. ह. ब.)

ईसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો અધ્યાય समाप्त हुआ ॥ २७ ॥

27. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-seventh chapter entitled 'The Therapeutics of Spastic Paraplegia' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टाविंशोऽध्यायः।
અઠ્ઠાવીસમો અધ્યાય अध्याय अट्ठाईसवाँ
Chapter XXVIII

वातव्याधिचिकित्सितोपक्रमः —

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथः अतः હવે અહીંથી अब आगे, वातव्याधिचिकित्सितम् 'વાતવ્યાધિચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'वातव्याधिचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Vata Diseases".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वायोः स्वभावः —

वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम्।
वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

वायुः आयुः વાયુ આયુષ્ય છે वायु आयुष्य है, वायुः बलम् વાયુ બલ છે वायु बल है, वायुः વાયુ वायु, शरीरिणाम् શરીરીઓનો प्राणियोंका, धाता ધાતા છે धाता है, वायुः વાયુ वायु, इदम् આ यह, सर्वम् विश्वम् સર્વ વિશ્વ છે सब विश्व है, वायुः च અને વાયુને और वायु, प्रभुः પ્રભુ प्रभु, कीर्तितः કહેવામાં આવ્યો છે कहा गया है ॥३॥

3. Vayu is life and vitality; Vayu is the supporter of all embodied beings; Vayu is verily the whole universe; and Vayu is the Lord of all. Thus is Vayu extolled.

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

यस्य वायुः જેનો વાયુ जिसका वायु, अव्याहतगतिः અવ્યાહત ગતિવાળો હોય अव्याहतगतिवाला हो, स्थानस्थः પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત હોય अपने स्थानमें स्थित हो, प्रकृतौ અને પ્રકૃતિમાં और साम्यावस्थामें, स्थितः रहा स्थित, स्यात् હોય हो, सः તે वह, अधिकम् લાંબો વખત लम्बे समय तक, वीतरोगः નીરોગી રહી नीरोगी होकर, शतम् समाः સો વર્ષ सौ वर्षतक, जीवेत् જીવે છે जीता है ॥ ४ ॥

4. The man, in whose body the vata is unimpeded in its course and lies in its normal habitat and is in its normal condition, lives longer than even a hundred years fully free from disease.

वायोः पञ्च भेदाः तेषां स्थानानि कर्म च —

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा।
देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ५॥

सः તે વાયુ वायु, प्राण-उदान- પ્રાણ, ઉદાન प्राण, उदान, समानाख्य- સમાન समान, व्यान- વ્યાન व्यान, अपानैः અને અપાન और अपान, पञ्चधा આ પાંચ ભેદોથી इन पांच भेदसे, स्थानेषु પોતાના સ્થાનોમાં

१. धाता शरीरिणाम्—धातशरीरिणाम् (ग.)

अपने स्थानमें, अव्याहतः અટકાવ વિના बिना बाधासे, चरन् ફરતો संचार करता हुआ, देहम् દેહને देहको, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, तन्त्रयते ધારણ કરે છે धारण करता है ॥ ५ ॥

5. The vata, which is of fivefold nature, viz., Prana, Udana, Samana, Vyana and Apana, by the unimpeded movement of each of these, in their normal regions, regulate the functions of the entire body.

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरःकण्ठजिह्वास्यनासिकाः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासाहारादि कर्म च ॥ ६ ॥

मूर्ध-उरः- માથું, છાતી शिर, छाती, कण्ठ- કંઠ कण्ठ, जिह्वा- आस्य- જીભ, મોઢું जीभ, मुँह, नासिकाः અને નાક और नासिका, प्राणस्य स्थानम् એ પ્રાણનું સ્થાન છે ये प्राणके स्थान हैं, ष्ठीवन- અને થૂંકવું और थूकना, क्षवथु- उद्गार- છીંક આવી, ઓડકાર छींकना, डकार, श्वास-आहार- आदि तथा શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આહારાદિ तथा श्वास और आहार आदि, कर्म च એનાં કર્મો છે इसके कर्म हैं ॥६॥

6. The seats of Pran-avata are the head, chest, throat, tongue, mouth and nose; salivation, sternutation, eructation, respiration, deglutition and similar other processes are its functions.

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जोबलवर्णादि कर्म च ॥ ७ ॥

नाभि-उरः नाભि, છાતી नाभि, छाती, कण्ठः एव च અને કંઠ એ और कण्ठ ये, पुनः उदानस्य ઉદાનનાં उदानके, स्थानम् સ્થાન છે स्थान हैं, वाक्प्रवृत्तिः અને વાણીની પ્રવૃત્તિ और वाणीकी प्रवृत्ति, प्रयत्न-ऊर्जः- પ્રયત્ન, ઉત્સાહ प्रयत्न, उत्साह, बल-वर्ण- બલ, વર્ણ बल, वर्ण, आदि વગેરે કરવાં એ आदिका करना ये, कर्म च એનાં કર્મો છે इसके कर्म हैं ॥ ७ ॥

7. The seats of Udana-vata are the umbilicus, the chest and the throat. Speech, endeavour, enthusiasm, vitality, complexion and such other things are its functions.

स्वेददोषाम्बुवाहीनि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।
अन्तरग्नेश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥ ८ ॥

स्वेद-दोष- સ્વેદવાહી, દોષવાહી, स्वेदवह, दोषवह, अम्बुवाहीनि तथा જલવાહી तथा जलवह, स्रोतांसि समधिष्ठितः સ્રોતોમાં રહેલ स्रोतोंमें आश्रित, अन्तरग्नेः અને અંતરગ્નિના और अन्तरग्निके, पार्श्वस्थः च પડખામાં રહેલ पार्श्वमें स्थित, समानः સમાન વાયુ समान वायु, अग्निबलप्रदः અગ્નિ અને બલ દેનાર છે अग्नि और बलको देता है ॥ ८ ॥

8. The Samana-vata which regulates the channels carrying sweat, waste matter and water lies in the neighbourhood of the seat of the gastric fire and is the promoter of the gastric fire and vitality.

देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।
गतिप्रसारणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥

शीघ्रगतिः ઝડપી ગતિવાળો शीघ्र गतिवाला, व्यानः तु વ્યાન તો व्यान तो, नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, सर्वदेहम् આખા શરીરમાં सम्पूर्ण देहमें, व्याप्नोति વ્યાપી જાય છે व्याप्त रहता है, सदा અને સર્વદા और सदा, गति-प्रसारण- ગતિ, પ્રસારણ, गति, प्रसारण, आक्षेप- આક્ષેપ आक्षेप, निमेषादि- અને નિમેષાદિ और निमेषादि, क्रियः ક્રિયા કરનાર છે क्रियाओंको करता रहता है ॥ ९ ॥

६. मूर्धोरःकण्ठ—शीर्षोरःकर्ण (च. त.)
,, मूर्धोरःकण्ठजिह्वास्यनासिकाः—मूर्वोरःकर्णजिह्वास्यनासिकाः (ध. ध.)
,, ष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासाहारादिकर्म च—ष्ठीवनक्षवथूद्गारबलवर्णादिकर्म च (ध.)

८. वाहीनि—वाहानि (ङ.)

9. The Vyana-vata, which is swift-moving, pervades the entire body of man; its functions are motion, extension, contraction, winking of the eyes and similar other movements.

वृषणौ बस्तिमेढ्रं च नाभ्यूरू वंक्षणौ गुदम् ।
अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृन्ति च ॥१०॥
सृजत्यार्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।
स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥११॥

वृषणौ વૃષણ વૃષણ, **बस्ति- मेढ्रम्** બસ્તિ, ઉપસ્થ बस्ति, मेढ्र, **नाभि-ऊरू** નાભિ, સાથળ नाभि, सक्थि, **वंक्षणौ** વંક્ષણ वंक्षण, **गुदम् च** અને ગુદા और गुदा, **अपान-स्थानम्** અપાનનાં સ્થાન છે अपानवायुके स्थान हैं, **अन्त्रस्थः** તેમજ આંતરડાં પણ અપાનનાં સ્થાન છે एवं आंतें भी अपानके स्थान हैं, **शुक्र- मूत्र-** તે શુક્ર, મૂત્ર वह शुक्र, मूत्र, **शकृन्ति च** મળ मल, **आर्तवगर्भौ च** આર્તવ અને ગર્ભને आर्तव और गर्भको, **सृजति** બહાર કાઢે છે बाहर निकालता है, **युक्ताः** પ્રકૃતિસ્થ प्रकृतिस्थ, **स्थानस्थिताः च** અને પોતાનાં સ્થાનમાં રહેલા और अपने स्थानमें स्थित, **ते** તેઓ वे, **स्वकर्म** પોતપોતાનાં કામ अपने अपने कर्म, **कुर्वते** કરે છે करते हैं, **तैः** અને તેઓથી और उनसे, **देहः** દેહ देह, **अनामयः** નીરોગ नीरोग रहता हुआ, **धार्यते** ધારણ કરવામાં આવે છે धारण किया जाता है ॥१०-११॥

10-11. The seats of the Apana-vata are the two testes, the bladder, the phallus, the umbilicus, thighs, groins, rectum and the lower part of the intestines. Its function is the elimination of the semen, urine, menstrual blood and fetus. If these five kinds of vata are normal and situated in their normal habitats, they perform their functions properly and sustain the body in good health.

विगुणवातानां कार्यम्—

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।
शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति च ॥१२॥

विमार्गस्थाः વિમાર્ગસ્થ विमार्गमें स्थित, **अयुक्ताः वा** અને વિકૃત और विकृत, **एते** એઓ ये, **स्वस्थान-कर्मजैः रोगैः** અને પોતાનાં સ્થાન અને કર્મથી થતા રોગો વડે अपने अपने स्थान और अपने कर्मजन्य रोगोंसे, **शरीरम्** શરીરને शरीरको, **पीडयन्ति हि** પીડે છે पीड़ा पहुंचाते हैं, **आशु** અને શીઘ્ર और शीघ्र, **प्राणान्** પ્રાણ प्राणोंको, **हरन्ति च** હરી લે છે हर लेते हैं ॥१२॥

12. When these five kinds of vata move in the wrong directions and become deranged, they afflict the body with disease characteristic of the habitat and the functions of each of them and may also quickly take away the man's life.

संख्यामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।
अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥१३॥

तज्जानाम् તેઓથી થતા तज्जन्य, **संख्याम् अपि अतिवृत्तानाम्** અસંખ્ય રોગોમાંથી संख्यासे अगिनित रोगोंमेंसे, **प्रधानतः** મુખ્યતયા प्रधानतया, **नखभेदाद्याः** નખભેદાદિ नखभेदआदि, **अशीतिः** એંશી अस्सी, **रोगाः हि** રોગો रोग, **सूत्रे** સૂત્રસ્થાનમાં सूत्रस्थानमें, **निदर्शिताः** બતાવ્યા છે निर्दिष्ट किये गये हैं ॥ १३ ॥

13. Though the diseases caused by these deranged vatas are innumerable, yet the eighty principal disorders headed by the splitting of nails etc., have been enumerated in the Section on General Principles.

१०. नाभ्यूरू—श्रोण्यूरू (ड.)
" शुक्रमूत्रशकृन्ति च—शुक्रमूत्रशकृत्क्रियः (च.)

तानुच्यमानान् पर्यायैः सहेतूपक्रमाञ्छृणु ।
केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात्तथाऽऽवृतम् ॥१४॥

स्थानभेदात् સ્થાનભેદથી स्थानभेदसे, केवलम् કેવળ केवल, तथा તથા तथा, आवृतम् આવૃત (મિશ્રિત) आवृत, वायुम् વાયુને वायुको, उद्दिश्य ઉદ્દેશીને उद्देशकर, सहेतूपक्रमान् નિદાન અને ચિકિત્સાસહિત निदान और चिकित्साके साथ, पर्यायैः પર્યાયો વડે पर्यायोंसे, उच्यमानान् કહેવામાં આવતા कहे जाते हुए, तान् તે રોગોને उन रोगोंको, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १४ ॥

14. Now listen to the description of these disorders along with their synonyms, etiology and treatment, described with reference to vata alone, classified according to the seat of affection as well as the description of the conditions when vata is occluded.

वातरोगाणां सामान्यनिदानं संप्राप्तिश्च—

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादति ॥१५॥
लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥१६॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्भयादपि ।
वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् ॥१७॥
मर्माघाताद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् ।
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ॥१८॥
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रितान् ।

रूक्ष-शीत- રૂક્ષ, શીતળ रूक्ष, शीत, अल्प-लघु- થોડું તથા લઘુ अल्प और लघु, अन्न- ભોજન भोजन, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, अतिप्रजागरैः બહુ ઉજાગરા अति जागरण, विषमात् વિષમ विषम, उपचारात् ઉપચારોથી उपचार, अति दोष-असृक्-स्रवणात् च અને દોષ તથા रक्तना અતિ સ્રાવથી और दोष तथा रक्तके अति स्रावसे, लङ्घन- કુદવું लङ्घन, प्लवन- તરવું तैरना, अति-अध्व- બહુ મુસાફરી अति मुसाफरी, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, अतिविचेष्टितैः અતિશય ચેષ્ટાઓથી और अतिचेष्टासे, धातूनाम् संक्षयात् ધાતુઓના ક્ષયથી धातुओंके क्षयसे चिन्ता-शोक- ચિંતા, શોક चिन्ता, शोक, रोग- અને રોગ વડે और रोगोंसे, अतिकर्षणात् અતિ સુકાવાથી अति कर्षण होनेसे, दुःखशय्या- દુઃખકર શયન दुखःकारक शय्या, आसनात् તથા આસનથી और आसनसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, दिवास्वप्नात् દિવસે સૂવાથી दिनमें सोनेसे, भयात् अपि ભયથી भयसे, वेगसंधारणात् વેગો અટકાવી રાખવાથી वेगसन्धारणसे, आमात् આમદોષથી आमदोषसे, अभिघातात् વાગવાથી अभिघातसे, अभोजनात् ઉપવાસ કરવાથી भोजन न करनेसे, मर्माघातात् મર્મ ઉપર વાગવાથી मर्मोंमें आघात लगनेसे, गज-उष्ट्र- હાથી, ઊંટ हाथी, ऊंट, अश्व- ઘોડા घोडा, शीघ्रयान- વગેરે ઉતાવળાં વાહનોમાંથી आदि शीघ्रगामी वाहनसे, अपतंसनात् પડી જવાથી गिर जानेसे, बली अनिलः બલવાન થયેલો વાયુ बलवान वायु, देहे દેહમાં देहमें, रिक्तानि ખાલી रिक्त, स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, पूरयित्वा ભરી દઈને पूर्ण करके, सर्वाङ्ग- સર્વાંગ सर्वाङ्ग, एकाङ्ग- કે એકાંગમાં या एकाङ्गमें, संश्रितान् આશ્રિત आश्रित, विविधान् વિવિધ नाना प्रकारके, व्याधीन् વ્યાધિઓ रोगोंको, करोति કરે છે उत्पन्न करता है ॥ १५-१८½ ॥

15-18½. By a diet that is dry, cold, scanty and light, by sexual excess excessive waking and wrongful treatment, by the excessive loss of waste-matter or blood, by excessive starvation, swimming, wayfaring, exercise and other excessive activity; by the loss of body-elements, by excessive emaciation due to worry, grief and disease, by habitual use of uncomfortable beds and seats, by anger, day-sleep, fear, suppression of the natural urges, chyme-disorder,

१८. शीघ्रयानापतंसनात्—शीघ्रयानातिसेवनात् (थ. फ.)
१९ संश्रितान्—संश्रयात् (थ.)
,, ,, —संश्रयान् (फ.)

trauma and abstention from food, by injury to vital parts by riding on or falling off an elephant, camel, horse or other swift-running animal or conveyance by—these factors the vata getting aggravated fills up the vacuities in the body-passages and produces various kinds of disorders which affect the whole body or which get localized in a single region.

वातरोगाणां पूर्वरूपम्—

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥१९॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

तेषाम् તે રોગોના उन रोगोंका, अव्यक्तम् लक्षणम् અવ્યક્ત લક્ષણને अव्यक्त लक्षण, पूर्वरूपम् इति પૂર્વરૂપ पूर्वरूप, स्मृतम् કહ્યું છે कहा गया है, व्यक्तम् વ્યક્ત થતાં व्यक्त होवे पर, तत् तु તો તે वह, आत्मरूपम् તેઓનું પોતાનું લક્ષણ કહેવાય છે उसका अपना लक्षण कहा जाता है, लघुता લક્ષણનું ઓછાપણું लक्षणका कम होना, पुनः अपायः એ રોગ મટયાનું લક્ષણ છે यह रोगके मिट जानेका लक्षण माना गया है ॥१९½॥

19-19½. The first indistinct manifestations of a disease are said to be the premonitory symptoms; the symptoms are the actual or distinct manifestations of a disease, while its cure is characterized by the diminution of the symptoms.

कुपितस्य वायोः रूपाणि—

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्थ्नां पर्वणामपि ॥२०॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खाञ्ज्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥२१॥
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ।
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ॥२२॥
भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥२३॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ।

सङ्कोचः સંકોચાવું संकोच, पर्वणाम् પર્વોનું पर्वोका, स्तम्भः જકડાઈ જવું स्तम्भ, अस्थ्नाम् હાડકાં अस्थियों, पर्वणाम् अपि અને પર્વોનો और पर्वोमें, भेदः ભેદ भेदवत् पीड़ा, लोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- હાથ, બરડો हाथ, पीठ, शिरोग्रहः च અને માથું જકડાઈ જવું और सिरका जकड़ा जाना, खाञ्ज्य- લંગડાપણું खंजता, पाङ्गुल्य- પાંગળાપણું पंगुता, कुब्जत्वम् કૂબડાપણું कुब्जापन, अङ्गानाम् અંગોના अंगोंका, शोषः શોષ सूखना, अनिद्रता ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- ગર્ભ, શુક્ર गर्भ, शुक्र, रजःनाशः અને આર્તવનો નાશ और रजका नाश, स्पन्दनम् ફરકવું स्फुरण, गात्रसुप्तता અંગોમાં સ્પર્શજ્ઞાનતું ન રહેવું गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, शिरः-नासा- માથું, નાક सिर, नाक, अक्षि આંખો आँख, जत्रूणाम् હાંસડી जत्रु, ग्रीवायाः च अपि અને ડોક પણ और ग्रीवाका भी, हुण्डनम् અંદર પેસી જવાં अन्दर दब जाना, भेदः तोदार्तिः ભેદ, તોડ, પીડા भेद, तोद, पीड़ा, आक्षेपः ખેંચ आक्षेप, मोहः च મોહ मोह, आयासः एव च અને શ્રમ और थकान, एवंविधानि એવી જાતનાં इस प्रकारके, रूपाणि રૂપો लक्षण, कुपितः अनिलः કોપેલો વાયુ कुपित वायु, करोति કરે છે करता है, हेतु-स्थान- નિદાન અને સ્થાનના हेतु और स्थानके, विशेषात् च ભેદથી भेदसे, रोगविशेषकृत् જુદા જુદા રોગો કરનાર भिन्न भिन्न रोगोंको करनेवाला, भवेत् બને છે होता है ॥ २०-२३½ ॥

20-23½. Contraction, stiffness of joints, aching pain in bones and joints, horripilation, garrulousness, spasticity

२०. अस्थ्नाम्—अस्थि (ह.)
२१. पाणिपृष्ठ—पाणिपाद (ग. ह.)
,, ,, —पादपृष्ठ (त.)
,, पाणिपृष्ठशिरोग्रहः—पादपृष्ठकटिग्रहः (ह.)
,, शिरोग्रहः—कटिग्रहः (ब.)
२२. हुण्डनम्—कम्पनम् (ह.)
२३. आयास—आयाम (ह.)

of the hands, back and head, lameness of hands and feet, hunch-back, atrophy of the limbs, insomnia, destruction of fertility, fetus and menses, tremors, anesthesia and paralysis of limbs, ticks of the muscles of the head, nose, eyes, shoulder, girdle and neck, splitting pain, pricking pain, agony, convulsions, delusion and fatigue—such are the general symptoms which the provoked vata manifests. On account of the difference in the etiological factors and in the seats of affection, it produces the specific characteristics of each disease.

कोष्ठे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ॥२४॥
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च मारुते ।

तत्र कोष्ठाश्रिते કોષ્ઠમાં રહેલ कोष्ठाश्रित, मारुते दुष्टे વાયુ દૂષિત થતાં वायुके दुष्ट होने पर, मूत्रवर्चसोः निग्रहः મૂત્ર અને મળની અટકાયત मूत्र और पुरीषकी रुकावट, ब्रध्न- બ્રધ્ન ब्रध्न, हृद्रोग- હૃદયરોગ हृद्रोग, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अर्शः- અર્શ अर्श, पार्श्वशूलम् च અને પાર્શ્વશૂલ થાય છે और पार्श्वशूल होते हैं ॥२४½॥

24-24½. If the vata, located in the abdomen, becomes vitiated, there occur retention of urine and feces, disorders of the inguinal and epigastric regions, Gulma, piles and pleurodynea.

सर्वाङ्गे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ॥२५॥
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ।

वाते વાયુ वायुके, सर्वाङ्गकुपिते આખા શરીરમાં દૂષિત થતાં सर्वाङ्गमें कुपित होने पर, गात्र- स्फुरण- અંગોનો ફરકાટ થાય છે अंगोंमें स्फुरण होता है, भञ्जने તથા અંગો ભાંગે છે तथा अंग टूटते हैं, वेदनाभिः અને રોગી વેદનાઓથી और रोगी वेदनासे, परीतः च ઘેરાઈ જાય છે व्याप्त होता है, अस्य सन्धयः તથા તેના સાંધા तथा इसकी सन्धियां, स्फुटन्ति इव ફૂટતા જણાય છે फूटती हों ऐसा अनुभव होता है ॥२५½॥

25-25½. If the vata pervading the entire body is provoked, there occur body tremors and breaking pain and the patient will be afflicted with all sorts of pains and with a feeling as if his joints are falling asunder.

गुदे प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ॥२६॥
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदस्थिते ।

गुदस्थिते ગુદસ્થિત વાયુ દૂષિત થતાં गुदाश्रित वायुके दूषित होनेपर, विण्मूत्र- ઝાડો, પેશાબ विष्ठा, मूत्र, वातानाम् અને અધોવાયુની और मलवायुकी, ग्रहः અટકાયત रुकावट, शूल-आध्मान- શૂલ, આધ્માન शूल, आध्मान, अश्मशर्कराः અશ્મરી, શર્કરા अश्मरी, शर्करा, जङ्घा- ऊरु- પિંડી, સાથળ जङ्घा, ऊरु, त्रिक-पात्- ત્રિક, પગ त्रिक, पाद, पृष्ठ- અને પીઠમાં और पीठमें, रोग-शोषौ રોગો અને શોષ થાય છે रोग तथा शोष होते हैं ॥ २६½ ॥

26-26½. If the vata located in the rectal region is provoked, there occur the retention of feces, urine and flatus, colic, flatulence, formation of sand and stone, pain and atrophy in the region of the calves, thighs, pelvis and the back.

---

२५. गात्रस्फुरणभञ्जने-गात्रस्फुरणमीरणम् (क.)
२५½. परीतश्च-परीताश्च (ब. अ.)

२६½. रोगशोषौ-रोगशोषाः (ब.)
,, ,, -रोगशोषौ (ब.)
,, रोगशोषौ गुदस्थिते-रोगशोषा गुदे स्थिते (ब.)

आमाशये प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

हृन्नाभिपार्श्वोदररुक्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ॥२७॥
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ।

आमाशयस्थिते આમાશયસ્થિત વાયુ દૂષિત થતાં आमाशयस्थित वायुके दूषित होने पर, हृत- नाभि- હૃદય, નાભિ हृदय, नाभि, पार्श्व- उदर- પડખાં અને પેટમાં पार्श्व और उदरमें, रुक्- પીડા पीडा, तृषा- उद्गार- તરસ, ઓડકાર तृषा, उद्गार, विसूचिकाः વિસૂચિકા विसूचिका, कासः કાસ कास, कण्ठास्यशोषः च ગળું તથા મોં સૂકાવાં कण्ठशोष तथा मुखशोष, श्वासः च અને શ્વાસ થાય છે और श्वास होते हैं ॥२७½॥

27-27½. If the vata located in the stomach is provoked, there occur pain in the regions of the pericardia, umbilicus, sides and the stomach, thirst, eructations and acute gastro-intestinal irritation, cough, parching of the throat and mouth, and dyspnea.

पक्वाशये प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ॥२८॥
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ॥२९॥

पक्वाशयस्थः પક્વાશયમાં રહેલ पक्वाशयमें स्थित, दुष्टसमीरणः દુષ્ટ વાયુ दुष्ट वायु, अन्त्रकूजम् આંત્રકૂજન अन्त्रकूजन, शूलाटोपौ च શૂલ, આટોપ शूल, आटोप, कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वम् મૂત્ર તથા મળનું કષ્ટથી આવવું मूत्र तथा पुरीषका कष्टसे आना, आनाहम् આનાહ आनाह, त्रिकवेदनाम् તથા ત્રિકની વેદના તથા त्रिककी वेदना, करोति च એ રોગો કરે છે इन रोगोंको करता है, श्रोत्रादिषु અને કાન વગેરેમાં દુષ્ટ વાયુ और श्रोत्रादिमें दुष्ट वायु, इन्द्रियवधम् ઇન્દ્રિયોનો વધ इन्द्रियोंका वध, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ २८-२९ ॥

28-29. If the vata located in the colon is provoked, there occur gurgling, colic, meteorism, difficulty in micturition and defecation, constipation and pain in the pelvic region. The vata provoked in the sense-organs, such as the ears etc., impairs or destroys the sensory functions.

त्वचि प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥३०॥

त्वक्स्थिते ચામડીમાં રહેલ त्वगाश्रित, अनिले વાયુ દૂષિત થતાં वायुके दूषित होने पर, त्वक् रूक्षा ચામડી રૂક્ષ त्वचा रूक्ष, स्फुटिता ફાટેલી फटी हुई, सुप्ता સ્પર્શજ્ઞાન વિનાની सुप्त, कृशा પાતળી कृश, कृष्णा કાળી काली, तुद्यते તથા સોય ભોંકાયા જેવી પીડાવાળી થાય છે तथा तोदयुक्त होती है, आतन्यते વળી તે ખેંચાય છે फिर वह तन जाती है, सरागा च રતાશવાળી થાય છે लालीयुक्त होती है, पर्वरुक् च તથા પર્વોમાં પીડા થાય છે तथा पर्वोंमें दर्द होता है ॥ ३० ॥

30. If the vata pervading the skin gets provoked, the skin gets dry, fissured, numb, shrivelled and black, and feels pricking sensation. It becomes stretched and reddened and there occurs pain in the joints.

असृजि प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

रुजस्तीव्राःससंतापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥३१॥

असृग्गते રક્તગત रक्तगत, अनिले वायु દૂષિત થતાં वायुके दूषित होने पर, तीव्राः તીવ્ર तीव्र, ससंतापाः સંતાપયુક્ત सन्तापयुक्त, रुजः પીડા पीडा, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતા विवर्णता, कृशता દુર્બળતા कृशता, अरुचिः

---

२७. हन्नाभिपार्श्वोदररुक्—हृत्पार्श्वोदररुङ्नाभि (ग.)

३०. त्वक्स्थिते—त्वग्गते (क. ख. ग.)

अरुचि अरुचि गात्रे अरूंषि च गात्रे ઉપર ફોડકીઓ शरीर पर फुन्सियां, भुक्तस्य અને ખાધેલા અન્નની और खाये हुए अन्नकी, स्तम्भः च જકડાટ થાય છે रुकावट होती है ॥ ३१ ॥

31. If the vata located in the blood gets provoked, there occur acute pain, burning, discoloration, emaciation, anorexia, rashes on the body, and spasticity of limbs after meals.

मांसमेदसोः प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥३२॥

मांसमेदोगते માંસ અને મેદોગત मांस और मेदोगत, अनिले વાયુ દૂષિત થતાં वायुके दूषित होने पर, अङ्गम् गुरु અંગોમાં ગુરુતા થાય છે अंग भारी होते हैं, अत्यर्थम् અતિશય अत्यन्त, तुद्यते વ્યથા થાય છે तोद होता है, दण्डमुष्टिहतम् અને જેમ લાકડી કે મુક્કી મારવાથી અધિક પીડા તથા શ્રમ થાય છે તેમ जैसे दण्ड या मुक्कियां मारनेसे अधिक पीड़ा तथा श्रम होते हैं वैसे, अत्यर्थम् અતિશય अत्यंत, सरुक् પીડા वेदना, श्रमितम् તથા થાક જણાય છે तथा थकावट मालुम पड़ती है ॥ ३२ ॥

32. If the vata located in the flesh and fat gets provoked, there occur heaviness of the body, severe aches as if the body had been beaten with a cudgel or fist cuffs, pain and extreme exhaustion.

मज्जास्थ्नोः प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥३३॥

मज्जास्थिकुपिते अनिले મજ્જા અને અસ્થિગત વાયુ દૂષિત થતાં मज्जा और अस्थिमें स्थित वायुके दूषित होने पर, अस्थिपर्वणाम् હાડકાં અને પર્વોનો अस्थि और पर्वोंमें, भेदः ભેદ भेद, सन्धिशूलम् સાંધાઓમાં શૂલ संधियोंमें शूल, मांस-बल- માંસ અને બલનો मांस और बलका, क्षयः ક્ષય क्षय, अस्वप्नः ઊંઘનો નાશ निद्रानाश, संतता અને સતત और सतत, रुक् च પીડા થાય છે वेदना होती है ॥ ३३ ॥

33. If the vata located in the bone and bone-marrow gets provoked, there occur breaking pain in the fat, bones and joints, arthralgia, loss of flesh and strength, loss of sleep, and constant pain.

शुक्रस्थस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥३४॥

शुक्रस्थः શુક્રસ્થ शुक्रगत, कुपितः દૂષિત दूषित, अनिलः વાયુ वायु, शुक्रम् શુક્રનું शुक्र, अथ अपि गर्भम् તથા ગર્ભનું तथा गर्भका, क्षिप्रम् मुञ्चति શીઘ્ર પતન કરે છે शीघ्र स्राव करता है, बध्नाति वा કે તેઓની અટકાયત કરે છે या उनको रोक देता है, विकृतिम् अपि च અને વિકૃતિ પણ और विकृति भी, जनयेत् પેદા કરે છે उत्पन्न करता है ॥३४॥

34. If the vata located in the secretory system is provoked, there occur either the premature expulsion or undue retention of the semen or of the fetus or causes deformity to the fetal body.

स्नायुगतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लिं कुब्जत्वमेव च ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः ॥३५॥

स्नायुगतः સ્નાયુગત स्नायुगत, अनिलः દૂષિત વાયુ दूषित वायु, बाह्याभ्यन्तरम् બાહ્ય અને આભ્યંતર बाह्य तथा आभ्यन्तर, आयामम् આયામ आयाम, खल्लिम् ખલ્લિ खल्लि, कुब्जत्वम् कूब च કૂબડાપણું

३२. तथा—यथा (ज.)
,, श्रमितमत्यर्थं—स्तिमितमत्यर्थं (ग. क.)

कुवडापन, सर्वाङ्ग-एकाङ्ग- અને સર્વાંગ તથા એકાંગ और सर्वांग तथा एकाङ्ग, रोगान् च રોગો રોગોંકો, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ ३५ ॥

35. If the vata located in the sinews is provoked, there occur the opisthotonous and emprosthotonous conditions, pain in the extremities, hunch-back and general or local disorders.

सिरागतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

शरीरं मन्दरुक्शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते ॥३६॥

सिरागते સિરાગત सिरागत, वाते વાયુ દૂષિત થતાં वायुके दूषित होने पर शरीरम् શરીર देह, मन्दरुक्शोफम् થોડી પીડા તથા થોડા સોજાવાળું થાય છે मंद वेदना और थोडी सूजनवाला होता है, शुष्यति સૂકાય છે सूख जाता है, तथा स्पन्दते તથા કંપે છે और कांपता है, सिराः सुप्ताः અને સિરાઓ સ્પંદન-રહિત और सिरायें स्पन्दनरहित, तन्व्यः પાતળી पतली, महत्यः वा કે મોટી થાય છે या बड़ी हो जाती हैं ॥ ३६ ॥

36. If the vata located in the vessels is provoked, there occur mild pain and edema all over the body, atrophy, throbbing, loss of pulsation and contraction or dilatation of the vessels.

सन्धिगतस्य प्रकुपितस्य वातस्य लक्षणम्—

वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥३७॥
(इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ।)

३६. शरीरं मन्दरुकशोफ—मन्दशोथरुजं गात्रं (क.)
,, तथा अपि वा (ध.)
३७. प्रवृत्तिश्च—अप्रवृत्तिः (ग.)
,, ,, —निवृत्तिश्च (ब.)

सन्धिगते સન્ધિગત सन्धिगत, अनिले વાયુ દૂષિત થતાં वायुके दूषित होने पर, वातपूर्ण- વાયુપૂર્ણ वायुपूर्ण, दृतिस्पर्शः મશકના સ્પર્શ જેવા સ્પર્શવાળો मशकके समान स्पर्शयुक्त, शोथः સોજો शोथ, सवेदना તથા વેદનાયુક્ત एवं वेदनायुक्त, प्रसारण- પ્રસારણ प्रसारण, आकुञ्चनयोः અને આકુંચનની और आकुंचनकी, प्रवृत्तिः च પ્રવૃત્તિ થાય છે प्रवृत्ति होती है ॥ ३७ ॥ इति આમ इस प्रकार, स्थानभेदेन સ્થાનના ભેદો પ્રમાણે स्थानभेदसे, वायोः વાયુનાં वायुके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, उक्तम् एव च કહ્યાં છે कहे गये हैं ।

37. If the vata located in the joints is provoked, there occur the swelling of the joints which feed on palpation as if they were bags inflated with air and the movements of extension and flexion are accompanied with pain. (Thus have been described the signs and symptoms of morbid vata, classified according to the various parts of the body.)

अर्दितस्य लक्षणम्—

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोष्यासृग्बाहुं पादं च जानु च ॥३८॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धे मुखं जिह्मं करोति च ।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनूस्तथा ॥३९॥

अतिवृद्धः वायुः અતિશય વધેલો વાયુ अत्यन्त बढ़ा हुआ वायु, यदा જ્યારે जब, एकम् शरीरार्धम् શરીરના એક અર્ધા ભાગમાં देहके एक अर्ध भागको, प्रपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે आक्रांत करता है, तदा ત્યારે तब, तस्मिन् अर्धे તે અર્ધભાગમાં उस अर्धभागमें, असृक्-बाहुम् લોહી, હાથ रक्त, बाहु, पादम् च પગ पैर, जानु च અને ઢીંચણને और घुटनेको, उपशोष्य શોષી લઈ सुखाकर, संकोचयति સંકોચે છે संकुचित करता है, मुखम् च અને મોઢાને और मुखको, जिह्मम् વાંકું टेढ़ा, करोति કરે છે कर देता है, तथा તથા तथा,

नासा-भ्रू- નાક, ભમર नासिका, भौंहे, ललाट-अक्षि-કપાળ, આંખ ललाट, नेत्र, हनूः અને હનુને तथा हनुको, वक्रीकरोति વાંકાં કરે છે टेढ़े कर देता है ॥३८-३९॥

38-39 If the excessively increased vata affects one half of the body, it diminishes the blood in the arms, feet and knees and causes contraction of these parts. It causes distortion of one side of the face and produces asymmetry of the nose, eye-brow, forehead, eye and jaw.

ततो वक्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते ॥४०॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सज्जति चास्य वाक् ।
दन्ताश्चलन्ति बाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥४१॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।
अर्धे तस्मिन्मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम् ॥४२॥

ततः તેથી इससे, आस्ये મોઢામાં मुखमें, भोजनम् ભોજન भोजन, वक्रम् व्रजति વાંકું થઈને જાય છે टेढ़ा होकर जाता है, कथयतः બોલતી વખતે बात करते समय, वक्रनासिकम् નાક વાંકું नासिका टेढ़ी, नेत्रम् તથા નેત્રો तथा नेत्र, स्तब्धम् સ્તબ્ધ થાય છે स्तब्ध हो जाते हैं, क्षवथुः च અને છીંક और छींक, निगृह्यते રોકાઈ જાય છે रुक जाती है, अस्य वाक् તેની વાણી उसकी वाणी, दीना जिह्वा દીન, વાંકી दीन, वक्र, समुत्क्षिप्ता અતિ ઝડપવાળી अति शीघ्रतावाली, कला તેમજ અવ્યક્ત થાય છે एवं अव्यक्त होती है, सज्जति च અને બોલતાં રોકાઈ જાય છે और बोलते समय रुक जाती है, दन्ताः દાંત दांत, चलन्ति હલે છે हिलते हैं, श्रवणौ કાન कान, बाध्येते પોતાનું કામ કરતા નથી अपना काम नहीं करते, स्वरः भिद्यते સ્વરભેદ થાય છે स्वरभेद हो जाता है, पाद-हस्त- અને પગ, હાથ और पैर, हाथ, अक्षि-जङ्घा- આંખ, પિંડી आँख, जङ्घा, ऊरु-शङ्ख-સાથળ, શંખ ऊरु, शंख, श्रवण-गण्ड- કાન તથા ગંડમાં कान तथा गण्डमें, रुक् પીડા થાય છે पीड़ा होती है, तस्मिन् આ લક્ષણો તે ये लक्षण उस, अर्धे અધી શરીરમાં आधे शरीरमें, केवले કે સંપૂર્ણ या संपूर्ण, मुखार्धे वा અથવા અરધા મોઢામાં હોય તો अथवा आधे मुखमें हों तो, तद् તે वह, अर्दितम् અર્દિત अर्दित, स्यात् કહેવાય છે कहा जाता है ॥४०-४२॥

40-42. The food, instead of going straight, goes into one side of the mouth. While speaking, the nose gets curved, the eyes remain rigid and winkless and the sneeze gets suppressed. His speech is faint distorted stuttery, indistinct and thick. His teeth get shaky; there is pain in his ears and his voice is broken; there is pain in his feet hands eyes, calves, thighs, temples ears and cheeks This condition, whether it occurs in association with paralysis of half the body or occurs by itself, that is, affecting the face only, is called facial paralysis.

अन्तरायामस्य लक्षणम्—

मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंज्ञितम् ॥४३॥

यदा वातः જ્યારે વાયુ जब वायु, मन्ये બન્ને મન્યાઓમાં दोनों मन्याओंका, संश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, अन्तः नाडीः અંતર્નાડીમાં अन्तर्नाडियोंमें, प्रपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે पहुंच जाता है, तदा ત્યારે तब, अन्तरायामसंज्ञितम् અંતરાયામ નામના अन्तरायाम नामके, मन्यास्तम्भम् મન્યાસ્તંભને मन्यास्तम्भको, कुर्यात् કરે છે करता है ॥४३॥

४०. व्रजत्यास्ये—व्रजत्यस्य (फ)
,, वक्रनासिकम्—वक्रदर्शनः (क. ब. ध)
४१. समुत्क्षिप्ता कला—समुत्क्षिप्ताऽकला (प.)
,, कला—बला (ह.)
,, ,, —अबला (ध. फ)
,, , —अकला (ध. फ.)
४२. पादहस्ताक्षि—पार्श्वहस्ताक्षि (क. ध.)

43. If that vata, getting localised in the side of the neck, spreads into the internal channels, it will cause spasticity of the neck. It is called Antarayama (emprosthotonous condition).

अन्तरायम्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठायामः शिरोग्रहः ॥४४॥
जृम्भा वदनसङ्गश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ।
(इत्युक्तस्त्वन्तरायामो

ग्रीवा अन्तः ગરદન અંદરની બાજુ गरदन भीतरकी ओर, आयम्यते ખેંચાય છે खींच जाती है, मन्या च અને મન્યા और मन्या, भृशम् બહુ જ अत्यन्त, स्तभ्यते સ્તબ્ધ થાય છે स्तब्ध हो जाती है, दन्तानाम् દાંત दाँत, दंशनम् કટકટાવે છે किटकिटाता है, लाला લાળ ઝરે છે लालास्राव होता है, पृष्ठायामः પીઠ બહાર ઉપસી આવે છે पीठ पीछे उभर आती है, शिरोग्रहः માથું જકડાય છે सिर जकड़ा जाता है. जृम्भा બગાસાં આવે છે जम्भाई आती है. वदनसङ्गः અને મુખ બંધ થઈ જાય છે और मुख नहीं खुलता, एतत् એ ये, अन्तरायाम- लक्षणम् અંતરાયામનાં લક્ષણ છે अन्तरायामके लक्षण हैं, इति આ यह, अन्तरायामः અન્તરાયામ अन्तरायाम, उक्तः કહ્યો છે कहा गया हैं ॥४४½॥

44-44½. The upper and lower part of the neck becomes flexed and very stiff, the teeth become clenched; there is salivation, contraction of the back-muscles and spasm of the muscles of the head; pendiculation and lock-jaw; these are the symptoms of 'Antarayama' (emprosthotonous condition.

बहिरायामस्य लक्षणम्—

बहिरायाम उच्यते ॥४५॥)
पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा बली ।
वायुः कुर्याद्धनुस्तम्भं बहिरायामसंज्ञकम् ॥४६॥

बहिरायामः હવે બહિરાયામ अब बहिरायाम, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, बली वायुः બલવાન વાયુ बलवान वायु, पृष्ठमन्याश्रिताः પીઠ અને મન્યામાં રહેલી पीठ और मन्यामें आश्रित, बाह्याः सिराः બાહ્ય શિરાઓને बाहरकी ओरकी सिराओंको, शोषयित्वा શોષીને सुखाकर, बहिरायाम- संज्ञकम् બહિરાયામ નામનો बहिरायाम नामके, धनुस्तम्भम् ધનુસ્તંભ धनुस्तम्भको, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ ४५-४६ ॥

45-46. 'Bahirayama' i.e. opisthotonous condition, will now be described. The strongly provoked vata, getting localised in the back and the sides of the neck and constricting the external vessels, causes bow-like rigidity of the body which condition is called Bahirayama or opisthotonous condition.

चापवन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवाऽवमृद्यते ॥४७॥
दन्तानां दशनं जृम्भा लालास्रावश्च वाग्ग्रहः ।
जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥४८॥

चापवत् ધનુષની પેઠે चापकी भाँति, नाम्यमानस्य નમાવાતા દરદીનું देहको नमाकर शिरः માથું सिर, पृष्ठतः બરડા તરફ पीठकी ओर, नीयते ઝૂકી જાય છે

४४. अन्तरायम्यते—अन्तरायस्यते (ह.)
४४. दन्तानां दंशनं........शिरोग्रहः—दन्तानां मदनं लाला पृष्ठाक्षेपशिरोग्रहः (थ.)
,, दंशनम्—दर्शनम् (फ.)
,, पृष्ठायामः—पृष्ठाक्षेपः (क. घ. ह त. थ. ब.)
,, शिरोग्रहः—शिरोरुजा (फ.)
४४½. वदन—वचन (ह.)

४६. वायुः कुर्याद्धनुस्तम्भं—श्रितः कुर्याद्धनुस्तम्भं (ख. ह.)
,, वायुः—ततः (घ)
४७. नीयते—ह्रियते (फ.)
, अवमृद्यते—च मृद्यते (ह)

झुक जाता है, उरः છાતી छाती, उत्क्षिप्यते ઊંચે આવે છે ऊंची उठती है, मन्या મન્યા मन्या स्तब्धा સ્તબ્ધ થાય છે स्तब्ध हो जाती है, ग्रीवा ગરદનમાં गर्दनमें, अवमृद्यते અવમર્દન થાય છે मर्दनवत् पीडा होती है, दन्तानाम् દાંતો दांतोंको, दशनम् કકડાવે છે किटकिटाता है, जृम्भा બગાસાં આવે છે जम्भाई होती है, लालास्रावः લાળ ઝરે છે लालास्राव होता है, वाग्ग्रहः च અને વાણી રોકાઈ જાય છે और वाणीकी रुकावट होती है, जातवेगः વેગ આવતાં જ वेगके उत्पन्न होने पर, एषः निहन्ति આ રોગ મારી નાખે છે यह रोग मार डालता है, वैकल्यम् वा અથવા તો વિકળતા या तो विकलता, प्रयच्छति પેદા કરે છે पैदा करता है ॥ ४७-४८ ॥

47-48. The body being bent like a bow, his head gets retracted almost touching his back and his chest is thrown forward, the sides of the neck become rigid and there is squeezing pain in the neck and clenching of teeth, salivation and aphasia. This attack either kills the patient or causes deformity.

हनुग्रहस्य लक्षणम्—

हनुमूले स्थितो बन्धात् स्रंसयत्यनिलो हनू ।
विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात् स्तब्धमवेदनम् ॥४९॥
हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुं(नू)संवृतवक्त्रताम् ।

हनुमूले હનુના મૂળમાં हनुमूलमें, स्थितः રહેલો स्थित, अनिलः વાયુ वायु, हनू હનુને हनुको, बन्धात् બંધમાંથી बन्धसे, स्रंसयति સરકાવે છે स्थानभ्रष्ट कर देता है, विवृतास्यत्वम् અને મોં પહોળું કરે છે એમ પહેલી જાતના હનુગ્રહને કરે છે और मुख खुला कर देता है इस तरह पहले प्रकारके हनुग्रहको करता है, अथवा हनुम् અથવા હનુને अथवा हनुको, संस्तभ्य સ્તબ્ધ કરી स्तम्भित करके, संवृतवक्त्रताम् મોઢું બંધ કરે છે એમ मुंह बन्द कर देता है इस तरह, स्तब्धम् સ્તબ્ધ स्तब्ध, अवेदनम् અને વેદના વિનાના और वेदना बिनाके, हनुग्रहम् च બીજા પ્રકારના હનુગ્રહને दूसरे प्रकारके हनुग्रहको, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ ४९½ ॥

49-49½. The vata, when it gets localised at the root of the jaws, causes dislocation of the jaws and produces the condition of a gaping mouth or a painless, stiff condition where the mouth cannot be closed. By causing spasticity of the jaw, it produces a condition of lock-jaw, when the mouth becomes fixed and cannot be opened.

आक्षेपकस्य लक्षणम्—

मुहुराक्षिपति क्रुद्धो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ॥५०॥
पाणिपादं च संशोष्य सिराः सस्नायुकण्डराः ।

क्रुद्धः કુપિત कुपित, अनिलः વાયુ वायु, पाणिपादम् હાથ પગ हाथ पैर, सस्नायुकण्डराः અને સ્નાયુ તથા કંડરાઓસહિત और स्नायु तथा कण्डराओंके साथ, सिराः च સિરાઓને सिराओंको, संशोष्य શોષીને सुखाकर, मुहुः गात्राणि ગાત્રોને વારંવાર अङ्गोंको बारबार, आक्षिपति ખેંચે છે आक्षिप्त करता है, आक्षेपकः તે આક્ષેપક કહેવાય છે उसे आक्षेपक कहते हैं ॥ ५०½ ॥

50-50½. That condition is called Akshepaka or spasmodic contraction, where the provoked vata, constricting the muscles of the hands and feet together with vessels, sinews and tendons, causes frequent spasmodic contractions.

दण्डकस्य लक्षणम्—

पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः ॥५१॥
दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ।

४९. स्तब्धमवेदनम्—संवृतमाननम् (ड. त. थ.)
५०. हनुं—हनू (फ.)
५१. स्तभ्नाति मारुतः—स्तंभयेऽनिलः (फ.)

मारुतः જ્યારે વાયુ जब वायु, **पाणि-पाद-** હાથ પગ हाथपैर, **शिरः-पृष्ठ-** માથું, પીઠ शिर, पृष्ठ, **श्रोणीः** અને શ્રોણીને और श्रोणीको, **स्तम्नाति** અક્કડ કરી દે છે स्तम्भित करता है, **दण्डवत्** ત્યારે દંડ જેવા तब दण्डकी तरह, **स्तब्धगात्रस्य** અક્કડ ગાત્રવાળાના તે રોગને स्तब्ध गात्रवाले उस रोगको, **दण्डकः** દંડક જાણવો दण्डक जाने, **सः** તે वह, **अनुपक्रमः** અસાધ્ય છે असाध्य है ॥५१½॥

51-51½. That is called staff-like rigidity or tonic contraction of the muscles, where the vata causes tonic rigidity of muscles of the hands, feet, head, back and hips, so that the body becomes as rigid as a staff. This condition is irremediable.

अर्दितादीनां समानं लक्षणम्—

स्वस्थः स्यादर्दितादीनां मुहुर्वेगे गतेऽगते ॥५२॥
पीड्यते पीडनैस्तैस्तैर्भिषगेतान् विवर्जयेत् ।

अर्दितादीनाम् અર્દિત આદિના अर्दित आदिके, **मुहुः वेगे** વારંવાર આવતા વેગો बारबार आते वेगोंके, **गते** જતા રહેતાં चले जाने पर, **स्वस्थः स्यात्** દરદી સ્વસ્થ થાય છે दरदी स्वस्थ हो जाता है, **अगते** અને શાંત ન થતાં वेगके बने रहने पर, **तैः तैः** તે તે उन उन, **पीडनैः** પીડાઓથી पीड़ाओंसे, **पीड्यते** પીડાય છે पीड़ित रहता है, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **एतान्** તેઓનો उन्हें, **विवर्जयेत्** ત્યાગ કરવો छोड़ दे ॥ ५२½ ॥

52-52½. When the force of the paroxysm is gone in the above condition, the patient returns to normal. If the paroxysm does not leave, the patient gets afflicted with pain and other characteristics peculiar to the lesions. Physicians should regard this condition as incurable.

एकाङ्गरोगस्य सर्वाङ्गरोगस्य च लक्षणम्—

हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥५३॥
कुर्याच्चेष्टानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ।
गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥५४॥
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलकृत् ।
एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ॥५५॥

मारुतः વાયુ वायु, **दक्षिणम्** શરીરના જમણા शरीरके दक्षिण, **वामम् एव वा** કે ડાબા या वाम, **पक्षम्** એક પક્ષનો एक पक्षको, **हत्वा** વધ કરીને आक्रान्त करके, **चेष्टानिवृत्तिम्** તેની ચેષ્ટાને બંધ કરે છે उसकी चेष्टाको बन्दकर देता है, **रुजम्** તથા પીડા तथा पीड़ा, **वाक्स्तम्भम् एव च** અને વાણીનું સ્તંભન और वाणीस्तम्भ, **कुर्यात् हि** કરે છે कर देता है, **शरीरस्य** વળી તે શરીરના फिर वह शरीरके, **अर्धम्** અર્ધા ભાગનું आधे भागको, **गृहीत्वा** ગ્રહણ કરી पकड़ कर, **सिराः स्नायूः** શિરા તથા સ્નાયુઓને सिरा और स्नायूओंको, **विशोष्य च** શોષીને सुखाकर, **एकम् हस्तम्** એક હાથ एक हाथ, **पादम् वा** કે એક પગનો या एक पैरको, **संकोचयति** સંકોચ કરે છે संकुचित कर देता है, **तोदशूलकृत्** તેમજ તોદ અને શૂલ કરે છે एवं तोद और शूलको करता है, **तम्** તેને उसको, **एकाङ्गरोगम्** એકાંગ રોગ एकांग रोग, **सर्वदेहजम्** અને આખા દેહને દબાવનારા વાયુને और सर्वदेहको आक्रान्त करनेवाले वायुको, **सर्वाङ्गम्** સર્વાંગ રોગ सर्वांग रोग, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥ ५३-५५ ॥

53-55. That condition is called hemiplegia or paralysis of one side of

५२. मुहुर्वेगे गतेऽगते—पूर्ववेगे गतेऽनिले (ध.)
,, ,, —पूर्ववेगगतेऽनिले (फ. ब.)
,, ,, —मुहुर्वेगागमे गते (क. ह. त. श. फ.)

५४. कुर्याच्चेष्टानिवृत्तिं हि—चेष्टानिवृत्तिं कुरुते (फ)
,, वाक्स्तम्भमेव च—वाक्सङ्गमेव च (ध)
,, गृहीत्वार्धं शरीरस्य—गृहीत्वास्य शरीरार्धं (क.)
५५. शूलकृत—शूलनुत (ह.)
,, एकाङ्गरोगं....सर्वदेहजम्—एकाङ्गरोगं तं विद्यात्पवनात् कुशलो भिषक् । सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वदेहानुगेऽनिले ॥ (ध.)

the body where the morbid vata seizing the vessels controlling the function of the side of the body and constricting the sinews, afflicts the right or the left half of the body producing loss of movement, pain and loss of speech. That condition is to be known as the lesion of one limb 'Monoplegia' where a single foot or a single hand gets contracted and afflicted with aching and pricking pain. And that condition is called the lesion of the whole body where the entire body is affected.

गृध्रस्याः लक्षणम्—

स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥५६॥
वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।

गृध्रसी ગૃધ્રસી गृध्रसी, वातात् વાયુથી वायुसे, स्तम्भ-रुक्- સ્તંભન, વેદના स्तम्भन, वेदना, तोदैः અને તોદ વડે और तोदसे, स्फिक्पूर्वा પ્રથમ સ્ફિક્ पहले स्फिक्, कटि-पृष्ठ- કેડ, પીઠ कटि, पृष्ठ, ऊरु-जानु- સાથળ, ઢીંચણ ऊरु, जानु, जङ्घा-पदम् પિંડી અને પગને जङ्घा और पैरको, क्रमात् ક્રમશઃ क्रमशः, गृह्णाति પકડી લે છે पकड़ती है, वातकफात् અને વાતકફથી और वातकफसे, तन्द्रा-गौरव- તન્દ્રા, ગુરુતા तन्द्रा, गुरुता, अरोचक- અને અરુચિથી और अरुचिसे, अन्विता યુક્ત થાય છે युक्त होती है ॥ ५६½ ॥

56-56½. That condition is said to be Sciatica, where first the hip and then waist, back, thigh, knee and calf are gradually affected with stiffness, pain and pricking sensations and associated with frequent twitching due to vata. If this condition is due to vata and kapha combined, there will be additional symptoms of torpor, heaviness and anorexia.

खल्ल्याः लक्षणम्—

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥५७॥

पाद-जङ्घा- પગ, પિંડી पैर, जङ्घा, ऊरु- તથા સાથળને तथा ऊरुको, करमूल- અને હાથના મૂળને और हाथके मूलको, अवमोटनी तु મરડી નાખનારને તો मरोड़ देनेवालीको तो, खल्ली ખલ્લી કહે છે खल्ली कहते हैं ॥५७॥

57. That condition is known as Khalli where there is kneading (neuralgic) pain referable to feet, calf, thigh and shoulder.

पित्तादिसंसर्गज्ञानम्—

स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥५८॥

शेषान् બાકીના વાતરોગોનો शेष वातरोगोंका, स्थानानाम् સ્થાનને स्थानके, अनुरूपैः અનુરૂપ अनुरूप, लिङ्गैः च લક્ષણો વડે लक्षणोंसे, विनिर्दिशेत् નિર્દેશ કરવો निर्देश करना चाहिए, एतेषु આ इन, सर्वेषु બધામાં सबमें, पित्ताद्यैः પિત્તઆદિનો पित्तादिसे, संसर्गम् સંસર્ગ પણ संसर्ग भी, उपलक्षयेत् જોવો જોઈએ जानना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. The rest of the disorders should be diagnosed according to the symptoms characteristic of the seat of affection. In all these disorders, one should diagnose the condition of the association of pitta and other morbid elements

वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च (वा) ।
वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः ॥५९॥

५६. स्पन्दते–स्फुरते (क.)

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद् द्वयोस्तत्राप्युदीरणः ।
कुपितस्तौ समुद्धूय तत्र तत्र क्षिपन् गदान् ॥६०॥
करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसादींश्चोपशोषयेत् ।

धातुक्षयात् धातुना क्षयथी धातुक्षयसे, मार्गस्य अने मार्गोना और मार्गोंके, आवरणेन च आवरणथी आवरणसे, वायोः कोपः वायुनो प्रकोप थाय छे वायुका प्रकोप होता है, देहे देहमां देहमें, वात- पित्त- वात-पित्त वात- पित्त, कफाः अने कफ और कफ, सर्वस्रोतः- बधा स्रोतोने सब स्रोतोंका, अनुसारिणः अनुसरनारा छे अनुगमन करते हैं, तत्र अपि तेओमां पण उनमें भी, वायुः एव हि वायु ज वायु ही, सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्म होवाथी सूक्ष्म होनेके कारण, द्वयोः बेउनुं दोनोंको, उदीरणः उदीरण करे छे प्रेरित करता है, कुपितः प्रकुपित थयेलो ते प्रकुपित हुआ वह, तौ ते बन्नेने उन दोनोंको, समुद्धूय प्रकुपित करीने प्रकुपित करके तत्र तत्र अहीं तहीं इधर उधर, क्षिपन् फेंकतो फैंक कर, आवृतमार्गत्वात् मार्ग बंध होवाथी मार्ग बन्द होनेसे, गदान् रोगो रोगोंको, करोति करे छे करता है, रसादीन् च अने रसादि धातुओने पण और रसादि धातुओंको भी, उपशोषयेत् सूकावे छे सूखा डालता है ॥५९-६०½॥

59-60½. The provocation of vata is due to diminution of body-elements or due to obstruction to its normal circulation caused by occlusion in the body-channels. The vata pitta and kapha circulate through all the body channels and spaces. The vata, on on account of its quality of subtleness is really the impeller of the other two humors. When the vata is provoked, it agitates the other two humors and throwing them about here and there, causes occlusion of the body-channels, thereby producing disorders. It also leads to the diminution of the body nutrient fluid and other body-elements.

कफपित्तैरावृतस्य वायोर्लक्षणानि—

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥६१॥
कट्वम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ।

पित्तावृते पित्तथी आवृत वायुमां पित्तसे आवृत वायुमें, दाहः दाह दाह, तृष्णा तरस तृषा, शूलम् शूळ शूल, भ्रमः तमः भ्रम, अंधारां आववां भ्रम, अंधेरा आना, कटु-अम्ल- कटु, अम्ल कटु, अम्ल, लवण-उष्णैः लवण तथा गरम द्रव्योथी लवण तथा उष्ण द्रव्योंसे, विदाहः च विदाह थवो विदाह होना, शीत-कामिता अने शीतल द्रव्योनी इच्छा और शीतल द्रव्योंकी इच्छा, लिङ्गम् ए लक्षणो थाय छे ये लक्षण होते हैं ॥ ६१½ ॥

61-61½. When the vata is occluded by pitta, the following symptoms are observed—burning thirst, colic, giddiness, darkness of vision, heart-burn on eating pungent, acid, salt and hot things and craving for cold things.

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥६२॥
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते ।

कफावृते वायु कफथी आवृत थतां वायुके कफसे आवृत होने पर, शैत्य- गौरव- शीतलता, गुरुता शैत्य, गौरव, शूलानि शूळ शूल, कटु-आदि कटु आदि कटु आदिका अधिकम् बहु अति, उपशयः माफक आववां अनुकूल आना, लङ्घन- लंघन लङ्घन, आयास- आयास आयास, रूक्ष-उष्ण- रूक्ष अने उष्ण द्रव्योनी रूक्ष और उष्ण द्रव्योंकी कामिता च इच्छा थाय छे कामना होती है ॥ ६२½ ॥

62-62½. If the vata is occluded by kapha, there will be cold, heaviness,

६०. द्वयोस्तत्राप्युदीरणः—मार्गीस्तत्राप्युदीरणः (द. ब. प.)

६१. तमः—भ्रमः (ब.)

६१½. शीतकामिता–शीतकामना (व.)

६२½. कामिता–कामना (ब.)

colic, pronounced homologation to pungent and similar other articles, craving for fasting, exertion and dry and hot things.

रक्तादिधातुभिरावृतस्य वायोर्लक्षणानि—

रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम् ॥६३॥
भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।

रक्तावृते વાયુ રક્તથી આવૃત થતાં वायुके रक्तसे आवृत होने पर, **सदाहार्तिः** દાહ અને પીડાયુક્ત दाह और पीड़ाके साथ, **त्वक्-मांस-** ચામડી તથા માંસના त्वचा तथा मांसके, **अन्तरजः** વચલા ભાગમાં मध्य प्रदेशमें, **सरागः** રાગયુક્ત लालिमायुक्त, **श्वयथुः** સોજો सूजन, **भृशम् भवेत्** અત્યંત થાય છે अत्यन्त होती है, **मण्डलानि च** અને મંડલો और मण्डल, **जायन्ते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ६३½ ॥

63-63½. If it is occluded in the blood, there will be severe burning pain in the area between the skin and the flesh, and there will be edema with reddish tinge and rashes.

कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ॥६४॥
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।

मांसगे વાયુ માંસથી આવૃત થતાં वायुके मांससे आवृत होने पर, **कठिनाः च** કઠણ कठिन, **विवर्णाः च** તથા વિવર્ણ और विवर्ण, **पिडकाः** પિડકાઓ पिडकाएं, **तथा श्वयथुः** સોજો सूजन, **हर्षः** તથા રોમહર્ષ થાય છે तथा रोमहर्ष होते हैं, **पिपीलिकानाम् च** અને કીડીઓ और चिऊंटियोंके, **संचारः इव** ચાલતી હોય એવું જણાય છે चलनेका सा अनुभव होता है ॥ ६४½ ॥

64-64½. When the vata is occluded in the flesh there will appear hard pigmented pimples and swellings, horripilation and formication.

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ६५
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृतः ।

मेदसा आवृतः વાયુ મેદથી આવૃત થતાં वायुके मेदसे आवृत होने पर, **अङ्गेषु** અંગોમાં अंगोंमें, **चलः** ચલ अस्थिर, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मृदुः शीतः** કોમળ અને શીતળ मृदु और शीतल, **शोफः** સોજો शोथ, **अरुचिः** तथा અરુચિ થાય છે तथा अरुचि होती हैं, **आढ्यवातः इति** આ રોગને આઢ્યવાત इस रोगको आढ्यवात, **ज्ञेयः** જાણવો જોઈએ जानना चाहिए, **सः** તે वह, **कृच्छ्रः** કૃચ્છ્રસાધ્ય છે कष्टसाध्य है ॥ ६५½ ॥

65-65½. When the vata is occluded in the adipose tissue, there will be produced local swellings that are movable, smooth, soft and cold, as well as anorexia. This condition is known as a rheumatic condition and is difficult of cure.

स्पर्शमस्थ्नाऽऽवृते तूष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥६६॥
संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ।

अस्थ्ना વાયુ અસ્થિથી वायुके अस्थिसे, **आवृते तु** આવૃત થતાં રોગી आवृत होने पर रोगी, **उष्णम्** ઉષ્ણ उष्ण, **स्पर्शम्** સ્પર્શની स्पर्शको, **पीडनम् च** તથા દબાવાની और दबानेको, **अभिनन्दति** ઇચ્છા કરે છે चाहता है, **संभज्यते** તેનાં અંગ તૂટે છે उसके अङ्ग टूटते हैं, **सीदति** તે સીદાય છે वह कष्ट अनुभव करता है, **सूचीभिः इव** અને સોયો ભોંકાયા જેવી और सुईयोंके चुभनेकी सी, **तुद्यते च** પીડા ભોગવે છે व्यथा भोगता है ॥ ६६½ ॥

66-66½. When the pitta is occluded in the osseous tissue, the patient likes warmth and pressure; and he becomes exhausted, experiences splitting pain and feels as though his body is being pricked with needles.

६३. त्वङ्मांसान्तरजो–त्विङ्मांसान्तरजा (ब.)

६६. स्पर्शमस्थ्नाऽऽवृते–स्पर्शमस्थ्नावृते (ब. फ.)

मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥६७॥
शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

मज्जावृते વાયુ મજ્જાથી આવૃત થતાં वायुके मज्जासे आवृत होने पर, विनामः વિનામ (દેહનું નમી જવું) विनाम (देहका नम जाना), जृम्भणम् બગાસાં આવવાં जम्भाई, परिवेष्टनम् પરિવેષ્ટન परिवेष्टन, शूलम् तु અને શૂલ और शूल, स्यात् થાય છે होते हैं, पाणिभ्याम् તથા હાથથી तथा हाथोंसे, पीड्यमाने च દબાવાતાં રોગી दबाने पर रोगी, सुखम् સુખ सुख, लभते પામે છે सुख पाता है ॥ ६७½ ॥

67-67½. When the vata is occluded in the marrow, there will be flexure of the body, pendiculation, girdle pain and colicky pain; on being pressed with the hand the patient gets relief.

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ॥६८॥

शुक्रगे વાયુ શુક્રથી આવૃત થતાં वायुके शुक्रसे आवृत होने पर, शुक्रावेगः શુક્રનો વેગ થતો નથી शुक्रका वेग नहीं होता, अतिवेगः वा અથવા અધિક વેગ થાય છે अथवा अतिवेग होता है, निष्फलत्वम् च અને શુક્ર પ્રજોત્પત્તિ માટે નિષ્ફળ થાય છે और शुक्र प्रजोत्पत्तिके लिए निष्फल होता है ॥ ६८ ॥

68. If the vata is occluded in the seminal passages there results either no discharge of semen or hurried discharge of it or a sterile condition of the semen.

अन्नावृतस्य वायोर्लक्षणानि—

भुक्ते कुक्षौ च रुग्जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

अनिले अन्नावृते વાયુ અન્નથી આવૃત થતાં वायुके अन्नसे आवृत होने पर, भुक्ते ખાધા બાદ भोजन करनेके पीछे, कुक्षौ रुक् કુક્ષિમાં પીડા થાય છે कुक्षिमें पीड़ा होती है, जीर्णे च અને પચ્યા બાદ और भोजनका पाचन होनेके बाद, शाम्यति શાંતિ થાય છે शान्ति होती है ॥ ६८½ ॥

68½. If the vata is occluded by food there will be pain in the stomach on ingestion of food and disappearance of pain at the end of digestion.

मूत्रावृतस्य वातस्य लक्षणम्—

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ॥६९॥

अनिले વાયુ वायुके, मूत्रावृते મૂત્રથી આવૃત થતાં मूत्रसे आवृत होने पर, मूत्राप्रवृत्तिः મૂત્રની અટકાયત मूत्रकी अप्रवृत्ति, बस्तौ અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, आध्मानम् આધ્માન થાય છે आध्मान होता है ॥६९॥

69. If the vata is occluded by urine, there occurs retention of urine and distension of bladder.

पुरीषावृतस्य वातस्य लक्षणम्—

वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति ।
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥७०॥
चिरात् पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं शकृत् सृजेत् ।
श्रोणीवंक्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ॥७१॥
अस्वस्थं हृदयं चैव वर्चसा त्वावृतेऽनिले ।

अनिले तु વાયુ वायुके, वर्चसा आवृते મળથી આવૃત થતાં मलसे आवृत होने पर, वर्चसः अधः મળનો નીચેની બાજુ मल नीचेकी ओर, अतिविबन्धः અતિશય વિબંધ થાય છે बिल्कुल प्रवृत्त नहीं होता, स्वे स्थाने તેના સ્થાનમાં उसके स्थानमें, परिकृन्तति પરિકર્તિકા થાય છે परिकर्तिका होती है, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, आशु

६७. विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम्—विनमति जृम्भते परिवेष्टते (च.)
,, ,, —विनमति जृम्भते परिवेष्टयते (फ.)
६८. शुक्रावेगो........शुक्रगे—शुक्रातिवेगोऽथवा निष्फलत्वं च ....शुक्रगे (च.)

७०. वर्चसोऽतिविबन्धोऽधः—वर्चोवृते विबन्धोऽध (ख ड फ.)
,, स्वे स्थाने—स्थाने च (ज.)
७१ वर्चसा त्वावृतेऽनिले—स च वर्चोवृतेऽनिलः (ङ.)

शीघ्र शीघ्र, जराद् जलदि પચી જાય છે पच जाता है, भुक्ते च જમ્યા બાદ भोजन करने पर, नरः पुरुषने पुरुषको, आनह्यते આફરો ચઢે છે आनाह होता है, अन्नेन અન્ન વડે अन्नसे. पीडितम् દબાણ થવાથી पीडित होने पर, शकृत् મળ मल, चिरात् લાંબે સમયે देरसे, दुःखम् મુશ્કેલીએ कष्टपूर्वक, शुष्कम् સુકો शुष्क, सृजेत् આવે છે आता है, श्रोणी- શ્રોણી श्रोणी, वंक्षण- વંક્ષણ वंक्षण, पृष्ठेषु અને પીઠમાં और पीठमें, रुक् પીડા થાય છે पीड़ा होती है, मारुतः વાયુ वायु, विलोमः च વિલોમ થાય છે विलोम होता है, हृदयम् च एव અને હૃદય और हृदय, अस्वस्थम् અસ્વસ્થ થાય છે अस्वस्थ होता है ॥ ७०-७१½ ॥

70-71½. If the vata is occluded by the fecal matter, there occurs absolute retention of feces in its own habitat i. e. in the lower part of the colon, and there will be griping pain in that region; and whatever unctuous matter is ingested, is immediately digested; and on ingestion of food, the person suffers from increased distension of the abdomen, and owing to the pressure of the food ingested, the patient passes dry feces with difficulty and after long delay. He is afflicted with pain in the hips, groins and back, and the vata moves in a reverse direction (i. e. there is mis-peristalsis); there is also disturbance of the cardiac action.

वातरोगाणां साध्यासाध्यविचारः —

सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुब्जताऽर्दितः ॥७२॥
पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्गुत्वं खुडवातता ।
स्तम्भनं चाढ्यवातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये ॥७३॥
एते स्थानस्य गाम्भीर्याद्यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा ।
नवान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥७४॥

सन्धिच्युतिः સંધિચ્યુતિ सन्धिच्युति, हनुस्तम्भः હનુસ્તંભ हनुस्तंभ, कुञ्चनम् કુંચન आकुंचन, कुब्जता કુબ્જતા कुब्जता, अर्दितः અર્દિત अर्दित, पक्षाघातः પક્ષાઘાત पक्षाघात, अङ्गसंशोषः અંગશોષ अंगशोष, पङ्गुत्वम् પંગુત્વ पंगुता, खुडवातता ખુડવાત खुडवात, स्तम्भनम् च સ્તંભન स्तम्भन, आढ्यवातः च આઢ્યવાત आढ्यवात, ये च અને જે और जो, मज्जास्थिगाः મજ્જા તથા અસ્થિમાં રહેલા मज्जा तथा अस्थिमें स्थित, रोगाः રોગો છે रोग हैं, एते એ ये, स्थानस्य સ્થાનની स्थानकी, गाम्भीर्यात् ગંભીરતાને લીધે गंभीरताके कारण, यत्नात् પ્રયત્ન કરવાથી प्रयत्नसे, सिध्यन्ति वा મટે છે सिद्ध होते हैं, न वा કે નથી પણ મટતા वा नहीं भी सिद्ध होते, बलवतः तु બલવાન પુરુષને થયેલા बलवान मनुष्यमें, निरुपद्रवान् ઉપદ્રવ વિનાના उपद्रव-रहित, नवान् અને નવા और नये, एतान् એ રોગોને इन रोगोंको, साधयेत् મટાડવા चिकित्सा करे ॥७२॥

72-74. Dislocation, lock-jaw, contracture, hunch-back, facial paralysis, hemiplegia, atrophy of a part, parapelgia, arthritis, stiffness, rheumatic conditions and disorders due to occlusion of vata in the marrow; these on account of their deep seated nature, may or may not be cured even after careful treatment. The physician should endeavour to cure such of these conditions as occur in strong persons and as are of recent origin and un-associated with any complications.

७२. सन्धिच्युति - गात्रक्षेपः (म.)
,, सन्धिच्युतिः........अर्दित — गात्रशोषो हनुस्तम्भः कुञ्चनं सन्धर्दितम् (ब. क.)
,, ,, ,, सन्धिच्युतिः पक्षवधः पाङ्गुल्यं खुडवा-तता (द.)

७३. पक्षाघातो........खुडवातता — सन्धिच्युतिः पक्षवधः पाङ्गुल्यं खुडवातता (ब. च. क.)

वातरोगेषु स्नेहविधिः—

क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहां शृणु ।
केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ॥७५॥
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
स्नेहक्लान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः ॥७६॥
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ।
पायसैः कृशरैः साम्ललवणैरनुवासनैः ॥७७॥
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः

अतः परम् આ પછી इसके बाद, वातरोगापहाम् વાતરોગ હરનાર वातरोगनाशक, सिद्धाम् સિદ્ધ सिद्ध, क्रियाम् ક્રિયા क्रियाको, शृणु સાંભળો सुनो, आदौ પ્રથમ पहले, केवलम् કેવળ केवल, निरुपस्तम्भम् ઉપસ્તંભ વિનાના आवरणरहित, वायुम् વાયુની वायुकी, स्नेहैः સ્નેહથી ચિકિત્સા કરવી स्नेहोंसे चिकित्सा करनी चाहिए, सर्पिः- वसा- घी, वसा घी, वसा, तैल- मज्ज- तेल અને મજ્જાનાં तैल और मज्जाके, पानैः પાનથી पानसे, उपाचरेत् વાયુનો ઉપચાર કરવો वायुकी चिकित्सा करे, ततः પછી बादमें, स्नेहक्लान्तम् સ્નેહપાનથી થાકેલ स्नेहपानसे उकताये हुए, नरम् મનુષ્યને मनुष्यको, समाश्वास्य આશ્વાસન આપીને सम्यक् आश्वासन दे कर, पयोभिः દૂધથી दूधसे, स्नेहसंयुतैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, यूषैः યૂષો यूष, ग्राम्य-अम्बुज- ગ્રામ્ય, જલચર ग्राम्य, जलचर, आनूपरसैः તથા આનૂપ પ્રાણીઓના માંસરસોથી और आनूप प्राणियोंके मांसरससे, पायसैः દૂધપાક पायस, कृशरैः કૃશરા कृशरा, साम्ललवणैः वा અથવા અમ્લ તથા લવણયુક્ત या अम्ल तथा लवणयुक्त, अनुवासनैः સ્નેહબસ્તિઓ स्नेहबस्तियां, नावनैः નસ્ય नस्य, तर्पणैः च તર્પણ तर्पण, अन्नैः અને ભોજનથી और भोजनसे, पुनः ફરી फिर, स्नेहयेत् સ્નેહન આપવું स्नेहन देवे ॥७५-७७½॥

75-77½. Now listen to the exposition of the line of treatment of the diseases due to the provocation of vata. If there is a simple provocation of vata without any kind of occlusion it should be treated at first with oral administration of unctuous preparations such as ghee fat oil and marrow. The person, when overstrained by the oleation therapy, should be comforted by rest for a while and should again be oleated with milk or thin gruels and meat-juices of domestic, wet-land and aquatic animals mixed with unctuous articles or with milk-pudding or kedgeree mixed with acid and salt articles and then given unctuous enemata, nasal medications and demulcent food.

वातरोगेषु स्वेदविधिः—

सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ।
स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥७८॥
तथाऽन्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोग्यमुपाचरेत् ।

सुस्निग्धम् સારી પેઠે સ્નેહન આપેલ રોગીને अच्छी प्रकार स्नेहन करके, स्वेदयेत् સ્વેદન આપવું स्वेदन देवे, ततः પછી पीछे, स्वभ्यक्तम् સારી પેઠે અભ્યંગ કરાવેલને अच्छी तरह अभ्यंग कराके, स्नेहसंयुक्तैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, नाडी-प्रस्तर- નાડી, પ્રસ્તર नाडी, प्रस्तर, सङ्करैः સંકર संकर, तथा अन्यैः તથા બીજા तथा अन्य, विविधैः વિવિધ विविध, स्वेदैः સ્વેદથી स्वेदोंसे, यथायोग्यम् યથાયોગ્ય उसकी यथायोग्य, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ७८½ ॥

78-78½. When he is well oleated, he should be subjected to sudation therapy and should be given sudation treatment as required, after he has been well inuncted with the kettle-sudation and mixed steam kettle

७५. परं सिद्धां—सिद्धतमां (क. ड. ब.)
,, निरुपस्तम्भमादौ—निरुपष्टम्भमादौ (ब.)
७८. चान्नैः—चान्यैः (ब)

sudation and such other varieties of sudation processes in which unctuous articles have been mixed.

स्नेहाक्तं स्विन्नमङ्गं तु वक्रं स्तब्धमथापि वा ॥७९॥
शनैर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ।

स्नेहाक्तम् સ્નેહ ચોપડેલ स्नेहन, स्विन्नम् અને स्वेदित और स्वेदन किये, अङ्गम् तु અંગ अंगको, वक्रम् વાંકું टेढा. अथ अपि કે या, स्तब्धम् वा અક્કડ હોય છતાં પણ स्तब्ध होने पर भी, शुष्कदारुवत् જેમ સ્નેહ ચોપડી સ્વેદન કરવામાં આવેલું સૂકું લાકડું વળે છે તેમ स्नेह चुपड़कर स्वेदन किये सूखे काठकी भांति, यथेष्टम् મન મુજબ यथेष्ट, शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, नामयितुम् વાળી નમાના, शक्यम् શકાય છે शक्य है ॥ ७९½ ॥

79-79½. With the aid of oleation and sudation procedures, even a distorted and the stiffened limb can be slowly brought back to normality, just as it is possible to bend, according to one's desire, even a dried piece of wood by such measures.

हर्षतोदरुगायामशोथस्तम्भग्रहादयः ॥८०॥
स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।

स्विन्नस्य સ્વેદન આપેલ પુરુષના स्वेदन दिये पुरुषके, हर्ष-तोद- હર્ષ, તોદ हर्ष, तोद, रुक्- પીડા रुजा, आयाम- અંગોનું ખેંચાવું (તાણ) खिंचावट, शोथ-स्तम्भ- શોથ, સ્તમ્ભ शोथ, स्तम्भ, ग्रह-आदयः અને વાયુથી ઝલાઈ જવું વગેરે और वायुसे पकड़ा जाना आदि, आशु એકદમ शीघ्र, प्रशाम्यन्ति શાંત થઈ જાય છે शान्त होते हैं मार्दवम् च અને મૃદુતા और मृदुता, उपजायते આવે છે उत्पन्न होती है ॥ ८०½ ॥

80-80½. Horripilation, pricking pain, aches, extensive swelling, stiffness and spasticity and similar other conditions can be quickly cured and the softness of the part restored by means of sudation.

स्नेहश्च धातून्संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः ॥८१॥
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्धयेत् ।

आशु એકદમ शीघ्र, प्रयोजितः પ્રયોજેલ प्रयोग किया हुआ, स्नेहः च સ્નેહન स्नेहन संशुष्कान् શુષ્ક शुष्क, धातून् ધાતુઓને धातुओंको, पुष्णाति પોષે છે पुष्ट करता है. बलम् અને બલ और बल, अग्निबलम् અગ્નિબલ अग्निबल, पुष्टिम् पुष्टि पुष्टि, प्राणान् च अपि તથા પ્રાણોની तथा प्राणोंकी, अभिवर्धयेत् અભિવૃદ્ધિ કરે છે अभिवृद्धि करता है ॥ ८१½ ॥

81-81½. And the oleation therapy, when applied quickly, replenishes the diminished body elements and increases the vitality, strength of the gastric fire, robustness and the life-span.

असकृत्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चाप्युपपादयेत् ॥८२॥
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

तम् पुनः તે રોગીને उस रोगीकी, असकृत् વારંવાર बारबार, स्नेहैः સ્નેહન स्नेहनसे, स्वेदैः च अपि અને સ્વેદન और स्वेदनसे, उपपादयेत् કરાવવી चिकित्सा करे, तथा તેમ કરવાથી ऐसा करनेसे, स्नेहमृदौ સ્નેહથી મૃદુ થયેલા स्नेहसे मृदु हुए, कोष्ठे કોઠામાં कोष्ठमें, अनिलामयाः વાતના રોગો वायुके रोग, न तिष्ठन्ति રહેતા નથી ठहर नहीं सकते ॥८२½॥

82-82½. The oleation and sudation procedures should be repeatedly administered in order that the disorders of vata may not stay in the viscera softened by oleation procedure.

७९. स्नेहाक्तं-स्नेहार्द्रं (ग. फ.)
७९½. शनैर्नामयितुं-यथेष्टमानामयितुं (क.)
८२. असकृत्तं-असंस्कृतं (द.)

वातरोगेषु संशोधनम्—

यद्यनेन सदोषत्वात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥८३॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ।

यदि જો यदि, **सदोषत्वात्** દોષયુક્ત હોવાથી दोषयुक्त होनेके कारण, **अनेन** આ इस, **कर्मणा** ક્રિયા વડે कर्मसे, **न प्रशाम्यति** વાયુ શાંત ન થાય તો वायु शान्त न हो तो, **मृदुभिः** કોમળ मृदु, **स्नेहसंयुक्तैः** તથા સ્નેહયુક્ત तथा स्नेहयुक्त, **औषधैः** ઔષધોથી औषधोंसे, **तम्** તે રોગીનું उस रोगीका, **विशोधयेत्** શોધન કરવું विशोधन करे ॥ ८३½ ॥

83-83½. If, due to excessive morbidity, the humors do not subside with the above procedure, the patient should then be cleansed by means of mild drugs mixed with unctuous articles.

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥८४॥
पयसैरण्डतैलं वा पिबेद्दोषहरं शिवम् ।

दोषहरम् દોષને હરનાર दोषको हरनेवाला, **शिवम्** તથા શુભકારક तथा शुभकारक, **तिल्वकसिद्धम् एव वा** તિલ્વકથી પકાવેલ तिल्वकसे सिद्ध, **सातलासिद्धम् एव वा** અથવા તો સાતલાથી પકાવેલ या सातलासे सिद्ध, **घृतम्** ઘી घी, **पयसा** અથવા દૂધ સાથે या दूधके साथ, **एरण्डतैलम् वा** એરંડિયું તેલ एरण्ड तैलको, **पिबेत्** પીવું पीवे ॥ ८४½ ॥

84-84½. For this purpose the patient may take the medicated ghee prepared with Tilwaka or round milk-hedge or he may take castor oil with milk; these are beneficial and expel the morbid humors.

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥८५॥
स्रोतो बद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **अम्ल-लवण-** અમ્લ, લવણ अम्ल, लवण, **उष्णाद्यैः** ઉષ્ણ આદિ उष्णादि, **आहारैः हि** આહારોથી आहारोंसे, **चितः मलः** સંચિત થયેલો મલ संचित मल, **स्रोतः** સ્રોતો स्रोतोंको, **बद्ध्वा** બંધ કરીને रोककर, **अनिलम्** વાયુને वायुको, **रुन्ध्यात्** અટકાવે છે रोकता है, **तस्मात् तम्** તેથી તેનું अतः उसका, **अनुलोमयेत्** અનુલોમન કરવું જોઈએ अनुलोमन करे ॥ ८५½ ॥

85-85½. By excessive use of unctuous acid, saltish and hot articles of diet, the excretory matter gets accumulated and occluding the alimentary passage, obstructs the vata; hence the normal peristaltic movement of vata should be stimulated to expel it.

वातरोगेषु सामान्यचिकित्सा—

दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ॥८६॥
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोज्यैस्तद्युतैर्नरम् ।

यः दुर्बलः જે દુર્બલ હોવાથી जो दुर्बल होनेसे, **अविरेच्यः** અવિરેચ્ય विरेचनके लिए अयोग्य, **स्यात्** હોય हो **तम् नरम्** તે મનુષ્યની उस मनुष्यकी, **पाचनैः** પાચન पाचन, **दीपनीयैः वा** અને દીપન और दीपन, **निरूहैः** નિરૂહ બસ્તિઓથી निरूह बस्तियोंसे, **तद्युतैः** અથવા પાચન તથા દીપન દ્રવ્યોથી યુક્ત या पाचन तथा दीपन द्रव्योंसे युक्त, **भोज्यैः वा** ભોજનોથી भोजनोंसे, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥८६½॥

86-86½. The patient, who is debilitated and as a consequence, in whom purgation is contra-indicated, should be given evacuative enema followed by a diet consisting of, or mixed with, the drugs of the digestive and digestive-stimulant groups.

८५½. बद्ध्वाऽनिलं रुन्ध्यात्—बध्नाति तं रुद्ध्वा (ग.)

८६½. भोज्यैस्तद्युतैः—भोज्यैर्वातियुतं (ग.)

संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ॥८७॥

संशुद्धस्य બરાબર શુદ્ધ થયેલાને शुद्ध हुए पुरुषकी, अग्नौ च અગ્નિ अग्निके उत्थिते पुनः પ્રદીપ્ત થતાં ફરીવાર प्रदीप्त होने पर पुनः, स्नेहस्वेदौ સ્નેહન અને સ્વેદન स्नेहन और स्वेदन हितौ હિતકારક છે हितकर हैं ॥ ८७ ॥

87. Sudation and oleation procedures, repeated again, are beneficial for those whose gastric fire has been stimulated as a result of the purificatory procedure.

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ।
नावनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥८८॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।

सर्वान् एव સઘળા યે વાતરોગીઓની सभी ही वातरोगियोंकी, पुनः ફરીથી फिरसे, सततम् નિરંતર निरन्तर, स्वादु-अम्ल- સ્વાદુ, અમ્લ स्वादु, अम्ल, लवण- લવણ लवण, स्निग्धैः અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध, आहारैः આહારો आहारोंसे, नावनैः નસ્ય नावनोंसे, धूमपानैः च તથા ધૂમપાનથી तथा धूमपानसे, उपपादयेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे, इति આ यह, वातरोग-चिकित्सितम् વાતરોગની ચિકિત્સા वातरोगोंकी चिकित्सा, सामान्यतः સર્વસમાનપણાથી सर्वसमानतया, प्रोक्तम् કહી છે कही गई है ॥ ८८½ ॥

88-88½. All diseases due to vata-provocation are always to be continually treated with sweet, acid, saltish and unctuous articles of diet, nasal errhines and inhalations. Thus has, the treatment of diseases due to vata provocation, been expounded in general.

८८. धूमपानैः—कर्मपानैः (म.)

कोष्ठस्थे वाते चिकित्सा—

विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥८९॥
पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ।

विशेषतः तु હવે તો વાતરોગની વિશેષે કરીને ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે अब तो वातरोगकी विशेषतः चिकित्सा कही जायगी, कोष्ठस्थे કોષ્ઠસ્થ कोष्ठस्थित, वाते વાયુમાં वायुमें, नरः મનુષ્યે मनुष्य, क्षारम् पिबेत् ક્ષાર પીવો क्षार पीवे, पाचनैः અથવા પાચન अथवा पाचन, दीपनैः युक्तैः અને દીપન દ્રવ્યોથી युक्त और दीपन द्रव्योंसे युक्त, अम्लैः वा અમ્લ પદાર્થોથી अम्ल पदार्थोंसे, मलान् મળોને मलोंका, पाचयेत् પકાવવા पाचन करे ॥ ८९½ ॥

89-89½. Now will be described the treatment of particular disorders. In the condition of morbid vata lodged in the alimentary tract, the patient should drink alkali mixed with drugs of the digestive and digestive stimulant groups and of the acid group, for helping the digestion of the undigested matter.

गुदपक्वाशयस्थे वाते चिकित्सा—

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुद्धितम् ॥९०॥

गुद- ગુદા गुदा पक्वाशयस्थे तु અને પક્વાશયસ્થ વાયુમાં और पक्वाशयस्थित वायुमें, उदावर्तनुत् ઉદાવર્ત હરનારી उदावर्तनाशक, कर्म ચિકિત્સા कर्म, हितम् હિતકારી છે हितकर है ॥९०॥

90. In condition of morbid vata lodged in the rectum or the colon, the treatment curative of misperistalsis should be given.

८९. क्षारं—क्षीरं (ह. च.)
८९½. पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा—पाचनीयै रसैर्युक्तैरन्नैर्वा (च.क.)
„ अम्लैर्वा—अन्नैर्वा (ह. क.)

आमाशयस्थे वाते चिकित्सा—

आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरीः क्रियाः ।

आमाशयस्थे આમાશયસ્થ વાતમાં आमाशयस्थित वायुमें, **शुद्धस्य** પુરુષને સંશોધન આપી पुरुषको संशोधन देकर. **यथादोषहरीः** દોષને અનુસાર તે તે દોષને હરનારી दोषके अनुसार उस उस दोषको हरनेवाली, **क्रियाः** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए ॥९०½॥

90½. If it is lodged in the stomach, the treatment curative of the particular aspect of morbidity should be given after the purificatory process.

सर्वाङ्गकुपिते वाते चिकित्सा—

सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो बस्तयः सानुवासनाः ॥९१॥

सर्वाङ्गकुपिते વાયુ સર્વાંગમાં કુપિત થતાં वायुके सर्वांगमें कुपित होने पर, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ अभ्यंग, **सानुवासनाः बस्तयः** અને અનુવાસનબસ્તિઓ દેવી और अनुवासनबस्तियाँ देवे ॥ ९१ ॥

91. When the vatai s provoked in the entire body, inunction, evacuative enemata and unctuous enemata should be given.

त्वगाश्रिते वाते चिकित्सा—

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

त्वगाश्रिते ત્વગાશ્રિત વાયુમાં त्वगाश्रित वायुमें, **स्वेद-अभ्यङ्ग-** સ્વેદ, અભ્યંગ स्वेद, अभ्यङ्ग, **अवगाहाः च** અને અવગાહન और अवगाहन, **हृद्यम्** તેમજ હૃદ્ય एवं हृदयके लिए हितकर, **अन्नम् च** અન્ન આપવાં अन्न देवे ॥ ९१½ ॥

91½. And when the skin is affected, sudation, inunction and bath as also cordial food should be given.

रक्तस्थे वाते चिकित्सा—

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥९२॥

रक्तस्थे રક્તસ્થ વાયુમાં रक्तगत वायुमें, **शीताः** શીતલ शीत, **प्रदेहाः** લેપો प्रदेह, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **रक्तमोक्षणम्** અને રક્તમોક્ષણ કરવાં और रक्तमोक्षण करे ॥ ९२ ॥

92. When the blood is affected, cold applications, purgation and venesection are good.

मांसमेदःस्थे वाते चिकित्सा—

विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।

मांसमेदःस्थे માંસ અને મેદસ્થ વાયુમાં मांस और मेदमें स्थित वायुमें, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **निरूहाः** નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्तियाँ, **शमनानि** અને શમન ઔષધો દેવાં और शमन औषधियाँ देवे ॥९२½॥

92½. And if the flesh is affected, purgation, evacuative enemata and sedation therapy should be administered.

अस्थिमज्जगते वाते चिकित्सा—

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥९३॥

अस्थिमज्जगतम् અસ્થિ અને મજ્જાગત વાયુને अस्थि और मज्जगत वायुको, **बाह्याभ्यन्तरतः** બાહ્ય અને આભ્યંતર बाह्य और आभ्यंतर, **स्नेहैः** સ્નેહના પ્રયોગોથી स्नेहोंके प्रयोगोंसे, **जयेत्** જીતવો शान्त करे ॥ ९३ ॥

93. If the osseous tissuse or bone-marrow is affected, it should be treated with internal and external oleation therapy.

शुक्रस्थे वाते चिकित्सा—

हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विबद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥९४॥

९०½. यथादोषहरीः—सर्वदोषहरीः (च)

९१. स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च—स्वेदाभ्यङ्गनिवाताश्च (ख. ङ.)

९२½. निरूहाः—निरूहः (घ.)

९४. हर्षोऽन्नपानं—प्रहर्षोऽन्नं च (क.)

शुक्रस्थे શુક્રસ્થ વાયુમાં शुक्रस्थित वायुमें, **हर्षः** હર્ષ हर्ष, **बलशुक्रकरम्** તથા બલ અને શુક્રકર तथा बल और शुक्रवर्धक, **अन्नपानम्** અન્નપાન अन्नपान, **हितम्** હિતકર છે हितकारक है, **शुक्रम्** અને શુક્રને और शुक्रके, **विबद्धमार्गम्** રોકાયેલા માર્ગવાળું मार्गको रुका हुआ, **दृष्ट्वा वा** જોઈને जान कर, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **दद्यात्** દેવું देवे ॥९४॥

94. If the semen is affected, virilific eats and drinks or drugs promotive of strength and semen are beneficial. If the passage of semen is found to be occluded, purgation should be administered.

विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।

विरिक्त- વિરેચન થયા બાદ विरेचनके बाद, **प्रतिभुक्तस्य** ભોજન કરાવેલને भोजन कराकर, **पूर्वोक्ताम्** પહેલાં કહેલી पूर्वोक्त, **क्रियाम्** ચિકિત્સા क्रियाको, **कारयेत** કરવી करे ॥ ९४½ ॥

94½. Only after purgation and ingestion of diet, the aforesaid line of treatment should be carried out

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ॥९५॥
सिताकाश्मर्यमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ।

वातेन વાયુથી वायुसे, **गर्भे तु** ગર્ભ गर्भके **शुष्के** સૂકાઈ જતાં सूखने पर, **बालानाम् च अपि** અને બાળકો પણ और बालकोंके भी, **शुष्यताम्** સૂકાઈ જતાં सूखने पर, **उत्थापने** પુષ્ટિને માટે पुष्टिके लिए, **सिता-काश्मर्य-** સાકર, શીવણ चीनी, गम्भारी फल, **मधुकैः** અને જેઠીમધથી और मुलहठीसे, **पयः** પકાવેલું દૂધ सिद्ध किया दूध, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ ९५½ ॥

95-95½. If the fetus or a child is emaciated by vata provocation, milk prepared with sugar, white teak and liquorice is beneficial in rehabilitation.

हृदि प्रकुपिते वाते चिकित्सा—

हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥९६॥

हृदि વાયુ હૃદયમાં वायुके हृदयमें, **प्रकुपिते** પ્રકુપિત થતાં प्रकुपित होने पर, **अंशुमत्या** શાલપર્ણીથી शालपर्णीसे, **सिद्धम्** પકાવેલ सिद्ध किया हुआ, **पयः** દૂધ दूध **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ ९६ ॥

96. If the provoked vata is located in the cardiac region, the milk prepared of ticktrefoil is beneficial.

मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् बिल्वशलाटुभिः ।

नाभिप्रदेशस्थे વાયુ નાભિપ્રદેશમાં કુપિત થતાં वायुके नाभिप्रदेशमें कुपित होने पर, **बिल्वशलाटुभिः** કાચાં બીલાંથી कच्चे बिल्वसे, **सिद्धान्** પકાવેલ सिद्ध, **मत्स्यान्** માછલાં मछलियां, **दद्यात्** દેવાં खिलावे ॥९६½॥

96½. And if it is located in the umbilicus, fish prepared with unripe bael fruits should be given.

वायुना गात्रे वेष्ट्यमाने चिकित्सा, वायुना गात्रे संकुचिते चिकित्सा च—

वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥९७॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।

वायुना વાયુથી वायुसे, **गात्रे** ગાત્રોમાં शरीरके, **वेष्ट्यमाने तु** ગોટલાં ચડતાં ऐंठ जाने पर, **उपनाहनम्** ઉપનાહ उपनाह, **स्यात्** કરવો करे, **संकुचिते** અને ગાત્ર સંકુચિત થતાં और शरीरके संकुचित होने पर, **माष-सैन्धव-** અડદ અને સિંધાલૂણથી उड़द और सैन्धवसे, **साधितम्** પકાવેલ सिद्ध, **तैलम्** તેલનો तैलका, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ કરવો अभ्यंग करे ॥ ९७½ ॥

97-97½. If there are cramps in any part of the body, poultice should be

९५. चापि शुष्यताम्—च विशुष्यताम (क.)

९७½. संकुचितेऽभ्यङ्गो—सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो (क.)

applied, and if any part of the body is contracted, inunction with the medicated oil prepared with black-gram and rock salt should be prescribed.

बाहुशीर्षगते वाते चिकित्सा, नाभेरधो वाते प्रकुपिते च चिकित्सा—

बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥९८॥
बस्तिकर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।

बाहुशीर्षगते બાહુગત અને શિરોગત વાયુ કુપિત થતાં बाहु और शिरमें स्थित वायुके कुपित होने पर, **औत्तरभक्तिकम्** જમ્યા બાદ खानेके बाद, **नस्यम्** નસ્ય नस्य, **पानम् च** અને સ્નેહપાન કરાવવું और स्नेहपान करावे, **नाभेः अधः तु** तथा નાભિની નીચે રહેલ વાયુ કુપિત થતાં तथा नाभिके नीचे वायुके कुपित होने पर, **बस्तिकर्म** બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, **अवपीडकः च** અને અવપીડક और अवपीडक, **शस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ९८½ ॥

98-98½. If there is vata provocation in the arm or head, nasal errhine should be given and a post-prandial potion of oily preparations; and if the morbid vata is localised below the umbilical region, enemata and pre-prandial potion of ghee are recommended.

अर्दितस्य चिकित्सा—

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ॥९९॥
नाडीस्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ।

अर्दिते અર્દિતમાં अर्दितमें, **नावनम्** નસ્ય नावन, **मूर्ध्नि** મસ્તકમાં शिरमें, **तैलम्** તેલ तैल, **तर्पणम् एव च** અને તર્પણ और तर्पण, **आनूप-** તેમજ આનૂપ પશુઓનાં एवं आनूप पशुओंके, **पिशितैः** માંસોથી मांसोंसे, **नाडीस्वेद-** નાડીસ્વેદ नाडीस्वेद, **उपनाहाः च अपि** तथा ઉપનાહો तथा उपनाह, **हिताः** હિતકારક છે हितकर हैं ॥ ९९½ ॥

99-99½. In facial paralysis, inunction and anointing the head with medicated oil, impletive diet, kettle sudation and poultices prepared of the flesh of aquatic animals are beneficial.

पक्षाघातस्य चिकित्सा—

स्वेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥१००॥

पक्षाघाते પક્ષાઘાતમાં पक्षाघातमें **स्नेहसंयुक्तम्** સ્નેહસહિત स्नेहयुक्त, **स्वेदनम्** સ્વેદન स्वेदन, **विरेचनम्** અને વિરેચન દેવું જોઈએ और विरेचन देना चाहिए ॥ १०० ॥

100. In hemiplegia, sudation with unctuous preparations and purgation are beneficial.

गृध्रस्याः चिकित्सा—

अन्तरा कण्डरागुल्फं सिरा बस्त्यग्निकर्म च ।
गृध्रसीषु प्रयुञ्जीत

गृध्रसीषु ગૃધ્રસીમાં गृध्रसीमें, **कण्डरा-** કંડરા कण्डरा, **गुल्फम्** તથા ગુલ્ફના तथा गुल्फके, **अन्तरा** વચલા ભાગમાં मध्य प्रदेशमें, **सिरा** સિરાનો વેધ सिराका वेध, **बस्ति-** બસ્તિ बस्ति, **अग्निकर्म च** અને અગ્નિકર્મ (દાહ) और अग्निकर्म (दाह) की, **प्रयुञ्जीत** પ્રયોજવાં જોઈએ योजना करनी चाहिए ॥ १००¾ ॥

100-100¾. In sciatica venesection of the vein situated between kandara (tendo-calcaneus) and gulpha (Malleolus) enemata and cauterisation should be resorted to.

९९½. आनूपपिशितैर्हिताः—ग्राम्यानूपपलैर्हिताः (फ.)

१००½. कण्डरागुल्फं—कण्डरांगुल्फयोः (द. ग. क.)
,, सिरा बस्त्यग्निकर्म च—सिरावेधोऽग्निकर्म च (ग.)

खल्याः चिकित्सा—

खल्यां तु कृशरोत्कारिकाभिः ॥१०१॥
पायसैः कृशरैर्मांसैः शस्तं तैलघृताप्लुतैः ।

खल्याम् तु अने ખલ્લીમાં और खल्लीमें, तैल-तेल तेल, घृत- अने घीथी और घृतसे, आप्लुतैः युक्त युक्त, पायसैः પાયસ पायस, कृशरैः કૃશર कृशरा, मांसैः अने मांसा वडे और मांसोंसे, उपनाहनम् गरम उपनाह गरम उपनाह, शस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०१½॥

101-101½. In khalli, hot poultices prepared with milk pudding or kedgeree or flesh mixed with oil and ghee are beneficial.

हनुग्रहस्य चिकित्सा—

व्यात्तानने हनुं स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ॥१०२॥
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्य चिबुकोन्नामनं हितम् ।
स्रस्तं स्वं गमयेत्स्थानं स्तब्धं स्विन्नं विनामयेद् १०३

व्यात्तानने खुल्ला मुखवाळा हनुग्रहमां खुले मुँहवाले हनुग्रहमें, स्विन्नाम् स्वेद आपेल स्वेद दी हुई, हनुम् हनुने हनुको, अङ्गुष्ठाभ्याम् बे अंगूठाओ वडे दो अंगूठोंसे, प्रपीड्य दबावी दबाकर, प्रदेशिनीभ्याम् च अने बे तर्जनी आंगळीओ वडे दो तर्जनी अङ्गुलियोंसे, उन्नाम्य उपर उठावीने ऊपर उठाकर, चिबुक- हडपचीने चिबुकको, उन्नामनम् ऊंची करवी ऊंचा करना, हितम् हितकर छे हितकर है, स्रस्तम् स्थानच्युत हनुने खिसकी हुई हनुको स्वम् स्थानम् पोताना स्थानमां अपने स्थानमें, गमयेत् बेसाडवी बिठावे, स्तब्धम् अने स्तब्ध हनुने स्तब्ध हनुको, स्विन्नम् स्वेद आपीने स्वेद देकर, विनामयेत् नमाववी झुकाना चाहिए ॥१०२-१०३॥

102-103. In a case of fixed gaping mouth the right way of correcting the condition is as follows:—The jaw should be subjected to sudation procedure first, and then it should be pressed downwards by the thumbs (inserting in the mouth and pressing on the molar teeth) and pushed upwards by the fingers (which are placed externally below the chin). In a condition of sub-luxation, it should be made to go to its proper position; and in a condition of fixity it should be subjected to sudation procedure and flexed.

प्रत्येकं स्थानदूष्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।

प्रत्येकम् दरेकनी प्रत्येककी, स्थानदूष्यादि स्थान दूष्यआदिना भेदथी स्थान दूष्यआदिके भेदसे, क्रियावैशेष्यम् जुदी जुदी क्रिया जुदी जुदी क्रिया, आचरेत् करवी जोईए करनी चाहिए ॥१०३½॥

103½. Each case should be given special treatment according to the particular seat of affection, the particular body-element affected, and such other factors.

वातरोगिणां यत्प्रशस्तम्—

सर्पिस्तैलवसामज्जसेकाभ्यञ्जनबस्तयः ॥१०४॥
स्निग्धाः स्वेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ।
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च १०५
बृंहणं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ।

१०१½. कृशरैर्मांसैः—कृशरैश्चैव (ग. ङ. ज. ब.)
१०२. व्यात्तानने—व्यादितास्ये (द. ब.)
" व्यात्तानने हनुं स्विन्नाम्—विवृतास्ये हनुं स्निग्धं (फ.)
१०३. प्रदेशिनीभ्यां........विनामयेत् ॥—प्रदेशिनीभ्यां संनमय्य चिबुकोन्नमनं हितम् । स्रस्तं स्वं गमयेत् स्थानं स्निग्धं स्विन्नं च नामयेत् ॥ (ब.)
" चोन्नाम्य—चोन्नम्य (ग.)
" स्तब्धं स्विन्नं विनामयेत्—स्निग्धं स्विन्नं च नामयेत् (फ.)
१०३½ क्रियावैशेष्यमाचरेत्—क्रियां सर्वत्र कारयेत् (ब.)
१०४. सेकाभ्यञ्जन—पानाभ्यञ्जन (ग. ब. फ.)

सर्पिः- घी घी, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्जा मज्जा, सेक- परिषेक परिषेक, अभ्यञ्जन- अभ्यंग अभ्यङ्ग, बस्तयः बस्तिओ बस्तियाँ, स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, स्वेदाः स्वेदो स्वेद, निवातम् च पवनरहित पवनरहित, स्थानम् स्थान स्थान, प्रावरणानि च प्रावरणो प्रावरण, रसाः मांसरसो मांसरस, पयांसि दूध दूध, स्वादु- मधुर मधुर, अम्ल- खाटां खट्टे, लवणानि च तथा खारां तथा नमकीन, भोज्यानि भोजन भोजन, यत् च अने जे और जो, बृंहणम् बृंहण छे बृंहण है, तत् ते वह, सर्वम् बधुं सब, वातरोगिणाम् वातरोगीओ माटे वातरोगियोंके लिए, प्रशस्तम् प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ १०४-१०५½ ॥

104-105½. Ghee, oil, fat, marrow, affusion, inunction, enemata, oleation, sudation, windless places, covering with blankets, meat-juices, medicated milks, articles of diet of sweet, acid and salt tastes and whatever is roborant are beneficial for the patient afflicted with the disorders due to morbid vata.

वातरोगे मांसरसाः —

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ॥१०६॥
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ।
साधयित्वा रसान् स्निग्धान्दध्यम्लव्योषसंस्कृतान् ॥
भोजयेद्वातरोगार्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ।

बलायाः बलाना बलाके, पञ्चमूलस्य पंचमूळना पञ्चमूलके, दशमूलस्य वा अथवा दशमूळना अथवा दशमूलके, रसे क्वाथमां क्वाथमें, अजशीर्ष- बकरानुं माथुं बकरेके शिर, अम्बुज- जळचर जलचर, आनूप- आनूप आनूप, मांसाद- अने मांसाद प्राणीओना और मांसाद प्राणियोंके, पिशितैः मांसोथी मांसोंसे, पृथक् जुदा जुदा अलग अलग, रसान् रसोने रसोंको, साधयित्वा सिद्ध करीने सिद्ध करके, स्निग्धान् ते मांसोने घी वगेरेथी स्निग्ध करी उन मांसोंको घृत आदिसे स्निग्ध कर, दधि- दहीं दही, अम्ल- खटाई खटाई, व्योष- अने त्रिकटु वडे और त्रिकटुसे, संस्कृतान् संस्कृत करी संस्कृत करके, व्यक्तलवणैः सारा प्रमाणमां मीठुं नाखी नमक ज्यादा डाल कर, तैः तेओ वडे इनसे, वातरोग- वायुना रोगथी वायुके रोगसे, आर्तम् पीडित पीड़ित, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, भोजयेत् भोजन कराववुं भोजन करवाना चाहिए ॥१०६-१०७½॥

106-107½. The patient afflicted with vata disorders should be given the diet of the meat-juices of the flesh of the head of the goat, or of the aquatic, wetland or carnivorous creatures prepared separately in the decoction of sida or penta-radices or deca-radices and seasoned with unctuous articles, sour curds and the three spices, and salted liberally.

वातरोगे स्वेदाः —

एतैरेवोपनाहांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ॥१०८॥
घृततैलयुतैः साम्लैः क्षुण्णस्विन्नैरनस्थिभिः ।

घृततैलयुतैः घी तथा तेलथी युक्त घी तथा तैलसे युक्त, साम्लैः अम्लद्रव्यवाळां अम्लद्रव्यवाले, अनस्थिभिः अस्थिरहित अस्थिरहित, क्षुण्णस्विन्नैः अने छूंदीने बाफेलां और कूटकर बनाले हुए, एतैः एव आ ज इन्हीं, पिशितैः मांसोथी मांसोंसे, उपनाहान् उपनाहोने उपनाहोंको, संप्रकल्पयेत् तैयार करवा जोईए तैयार करना चाहिए ॥ १०८½ ॥

108-108 . Poultices should be prepared from the same fleshes mixed with ghee, oil and acid articles, with the flesh well crushed, steamed and the bones removed.

पत्रोत्काथपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥१०९॥

पत्रोत्काथ- वातघ्नपत्रोना क्वाथ वातघ्नपत्रोंके काथ, पयः- दूध दूध, तैल- अने तेलथी भरेली और तैलसे भरी हुई, द्रोण्यः कोठीओ कोठियाँ, अवगाहने

અવગાહન માટે अवगाहनके लिए, स्युः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ १०९ ॥

109. For immersion-bath the vessel should be filled with the decoction of the leaves curative of vata or with medicated milk or oil.

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ।

स्वभ्यक्तानाम् સારી પેઠે અભ્યંગ કરાવેલ अच्छी तरह अभ्यंग किये हुए, अनिलरोगिणाम् વાતરોગીઓ માટે वातरोगियोंके लिए, सेकाः પરિષેકો परिषेक, प्रशस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ १०९½ ॥

109½. Affusions are recommended after a good inunction to the patient suffering from vata-disorder.

आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ॥११०॥
कुलत्थान् बदरान्माषांस्तिलान्रास्नां यवान् बलाम् ।
वसादध्यारनालाम्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥१११॥

वसा- વસા वसा, दधि-आरनाल-अम्लैः ખાટી દહીં તથા કાંજી खट्टी दही तथा कांजीके, सह સાથે साथ, आनूप- આનૂપ आनूप, औदक- તથા જળચર પ્રાણીઓનાં तथा जलचर जीवोंके, मांसानि માંસોને मांसोंको, दशमूलम् દશમૂળ दशमूल, शतावरीम् શતાવરી सतावर, कुलत्थान् કળથી कुलथी, बदरान् બોર बेर, माषान् અડદ उड़द, तिलान् તલ तिल, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, यवान् જવ जौ, बलाम् અને બલાને और बलाको, कुम्भ्याम् હાંડીમાં हंडीमें, विपाचयेत् પકાવવાં पकावे ॥ ११०-१११ ॥

110-111. Cook in a pot the fleshes of wetland and aquatic creatures, deca-radices, climbing asparagus, horse-gram, jujube, black gram, til, indian groundsel, barley and sida along with fat, curds, sour conjee and acid articles.

नाडीस्वेदं प्रयुञ्जीत पिष्टैश्चाप्युपनाहनम् ।
तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥११२॥

नाडीस्वेदम् તેઓનો નાડીસ્વેદમાં उनका नाडीस्वेदमें, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, पिष्टैः च अपि વળી પીસીને એઓથી और पीसकर उनसे, उपनाहम् ઉપનાહ કરવો उपनाह करे, तैः च અને તેઓથી और उनसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલાં सिद्ध किये, घृतम् ઘી घी, तैलम् તથા તેલનાં तथा तेलका, अभ्यङ्गम्- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, पानम् च एव તેમજ પાન કરવાં एवं पान करे ॥ ११२ ॥

112. Administer this in the form of kettle sudation. The paste made of these may also be used as poultice And medicated ghee and oil prepared with this may be used as inunction and potion

मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराह्वं लवणं नतम् ।
दधिक्षीरचतुःस्नेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥११३॥

दधि- દહીં दही, क्षीर- દૂધ दूध, चतुःस्नेहैः અને ચાર સ્નેહોથી और चार स्नेहोंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, मुस्तम् મોથ मोथ, किण्वम् કિણ્વ किण्व, तिलाः તલ तिल, कुष्ठम् કઠ कूठ, सुराह्वम् દેવદાર देवदारु, लवणम् સિંધાલૂણ सैंधव, नतम् તથા તગરનો और तगरका, उपनाहनम् स्यात् ઉપનાહ કરવો उपनाह करे ॥ ११३ ॥

113. The preparations made of nutgrass, yeast, til, costus, deodar, rock-salt and indian valerian, along with curds, milk and the tetrad of unctuous articles should be used as poultice.

उत्कारिकावेसवारक्षीरमाषतिलौदनैः ।
एरण्डबीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥११४॥

११२. पिष्टैश्चाप्युपनाहनम्–पिष्टैश्चोपनाहनम् (च.).

११३. किण्वं–कुष्ठं (ग.)

११४. उत्कारिका–उत्कपिष्टका (च).

सक्षौद्रैः सरुजं गात्रमालिप्य बहलं भिषक् ।
एरण्डपत्रैर्बध्नीयाद्रात्रौ कल्यं विमोक्षयेत् ॥११५॥

भिषक् वैद्ये वैद्य, सरुजम् पीडायुक्त वेदनायुक्त, गात्रम् अंगने अङ्गको, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, सस्नेहैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, उत्कारिका- उत्कारिका उत्कारिका, वेसवार- वेसवार वेसवार, क्षीर- दूध दूध, माष- अडद उडद, तिल- तल तिल ओदनैः भात भात, एरण्डबीज- एरंडाना बीज एरण्डबीज, गोधूम- घउं गेहूं, यव- जव जौ, कोल- बोर बेर, स्थिरादिभिः तथा स्थिरा- दिथी तथा स्थिरादिसे, बहलम् जाडो गाढा, आलिप्य लेप करीने लेप करके, एरण्डपत्रैः एरंडाना पांदडां वडे एरण्डके पत्तोंसे, बध्नीयात् ढांकीने बांधवुं ढककर बांध देवे, कल्यम् अने सवारमां और सुबहमें, विमो- क्षयेत् छोडी नाखवुं खोल देवे ॥ ११४-११५ ॥

114-115. The physician should give on the painful part, a thick application prepared of pancakes, vesavara preparatio , milk, black gram, til, cooked rice, castor seeds, wheat, barley, jujube and ticktrefoil group of drugs, mixed with unctuous articles. This application should be made at night and bandaged with castor leaves, and the bandage should be removed the next morning.

क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
मुञ्चेद्रात्रौ दिवाबद्धं चर्मभिश्च सलोमभिः ॥११६॥

ततः पछी पीछे, क्षीराम्बुना दूध तथा पाणी वडे दूध और जलसे, सिक्तम् परिषेक करीने परिषेक करके, पुनः च एव फरीने फिरसे, उपनाहितम् उपनाह लगाडी उपनाह लगाकर, सलोमभिः रुंवाटीवाळां लोमयुक्त, चर्मभिः चामडांथी चर्मोंसे, दिवा दिवसमां दिनभर, बद्धम् बांधी राखी देवे बांधकर रखे, रात्रौ रात्रे रात्रिमें, मुञ्चेत् छोडवुं खोल दे ॥ ११६ ॥

116. Then the part should be affused with milk and water and again poulticed. The bandage which is applied during the day must be of hide containing hair. and it should be removed at night.

फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
प्रदेहानुपनाहांश्च गन्धैर्वातहरैरपि ॥११७॥
पायसैः कृशरैश्चैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ।

तैलयोनीनाम् तेलवाळा तेलवाले, फलानाम् फळोने फलोंको, अम्लपिष्टान् अम्ल द्रव्योथी पीसीने अम्ल द्रव्योंसे पीसकर, सुशीतलान् शीतल सुशीतल प्रदेहान् लेपो करवा लेप लगावे, स्नेहसंयुतैः अने स्नेहयुक्त और स्नेहयुक्त, वातहरैः वातहर वातहर, गन्धैः गंध द्रव्यो गन्ध द्रव्यों पायसैः दूधपाक पायस, कृशरैः च एव अने कृशराथी और कृशराओंसे, उपनाहान् उपनाहो उपनाह, कारयेत् आपवा बांधे ॥११७½॥

117-117½. Applications can be made of oleiferous seeds well pasted with acid articles and made very cold. And poultices can be made of the fragrant group of drugs curative of vata, milk pudding or kedgeree mixed with unctuous articles.

वातरोगहराः स्नेहयोगाः --

रूक्षशुद्धानिलार्तानामतः स्नेहान् प्रवक्ष्महे ॥११८॥
विविधान् विविधव्याधिप्रशमानामृतोपमान् ।

अतः हवे अब, रूक्ष- रूक्ष शरीरवाळा रूक्ष- शरीरवाले, शुद्ध- तथा केवळ तथा केवल, अनिलार्तानाम् वायुथी पीडित रोगीओनी वायुसे पीडित रोगियोंके,

११५. बहलं—कटुकं (च.)
,, बध्नीयाद्रात्रौ कल्यं विमोक्षयेत्—प्रच्छाद्य रात्रौ कल्ये विमोक्षयेत् (ख.)
,, बध्नीयात्—प्रच्छाद्य (ङ.)
,, कल्यं—कल्ये (ङ.)
११६. क्षीराम्बुना—क्षाराम्बुना (फ.)

११८. प्रवक्ष्महे—प्रवक्ष्यते (ख. ङ.

विविध- નાના પ્રકારના नाना प्रकारके, व्याधि- વ્યાધિઓની व्याधियोंकी, प्रशमाय શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, विविधान् જુદા જુદા नाना प्रकारके, अमृतोपमान् અમૃતસમાન अमृतसमान, स्नेहान् સ્નેહોને स्नेहोंको, प्रवक्ष्यामि કહીએ છીએ कहते हैं ॥ ११८½ ॥

118-118½. We shall describe the various unctuous preparations which are comparable to ambrosia and are curative of various disorders in those who are afflicted with dryness and pure vata-provocation.

द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाच्चतुष्पलान् ॥११९॥
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ।
पादशेषे रसे सिद्धैर्जीवनीयैः सशर्करैः ॥१२०॥
तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ।
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥१२१॥
निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनबस्तिषु ।

यव- જવ जौ, कोल- બોર बेर, कुलत्थानाम् અને કળથી દરેકના और कुलथी प्रत्येकके, प्रस्थोन्मितैः પ્રસ્થપ્રમાણ ६४ तोले, भागैः सह ભાગસહિત भाग-सहित, दशमूलात् દશમૂળના दशमूलके, चतुष्पलान् સર્વના સાથે મળી ચાર પલ सबके मिलित १६ तोले, भागान् ભાગોને भागोंको, अम्भसः द्रोणे એક દ્રોણ જળમાં १०२४ तोले जलमें, पचेत् પકાવવા पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ શેષ રહેલા चतुर्थांश शेष रहे हुए, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, सशर्करैः સાકરસહિત शर्करा-सहित, जीवनीयैः જીવનીય દ્રવ્યો जीवनीय द्रव्य, तथा खर्जूर- ખજૂર खजूर, काश्मर्य- ગંભારીનાં ફળ गम्भारीके फल, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्ष, बदर- બોર बेर, फल्गुभिः તથા અંજીરના तथा अंजीरके, पिष्टैः કલ્કોથી कल्कोंसे, सक्षीरैः દૂધ સાથે दूधके साथ, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, सर्पिषः ઘીનો घीका, प्रस्थः પ્રસ્થ प्रस्थ, केवलवातनुत् કેવળ વાતનાશક केवल वातनाशक, निरत्ययः અને હાનિરહિત છે और हानिरहित है, सः તેનો उसका, पान- પાન पान, अभ्यञ्जन- અભ્યંગ अभ्यंग, बस्तिषु અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, प्रयोक्तव्यः પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ११९-१२१½ ॥

119-121½. Sixteen tolas of deca-radices should be decocted in 1024 tolas of water adding 64 tolas of barley, jujube and horse gram. When it is reduced to one fourth quantity, prepare a medicated ghee in this decoction by taking 64 tolas of ghee and adding milk, the paste of the life-promoter group of drugs, sugar, date, white teak, grape, jujube and fig. This ghee is curative of disorders due purely to vata. This preparation is harmless and should be used as potion, inunction and enemata.

चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ॥१२२॥
पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ।

चित्रकम् ચિત્રકમૂળ चित्रकमूल, नागरम् સૂંઠ सोंठ, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, पौष्करम् પુષ્કરમૂળ पुष्करमूल, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, शटीम् તથા કપૂરકાચલી तथा कचूरको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, सर्पिः ઘી घी, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, परम् તે શ્રેષ્ઠ वह श्रेष्ठ, वातरोगहरम् વાતરોગહર છે वातरोग-हर है ॥ १२२½ ॥

122-122½. Medicated ghee, prepared with the paste of white flowered lead-wort, dry ginger, indian berberry, orris root, long pepper and zedoary, is an excellent cure for vata disorders.

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ॥१२३॥
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं मूर्धगतेऽनिले ।

बला-બલા बला, बिल्व- અને બીલીની છાલથી और बिल्वकी छालसे, शृते પકાવેલા पकाये हुए, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, घृतमण्डम् ઘીના મંડને घृतमंडको, विपाचयेत्

पकाववो पकाना चाहिए, तस्य तेना इसके, शुक्तिः २ तोला २ तोले, प्रकुञ्चः वाः अथवा ४ तोलानुं अथवा ४ तोलेका, मूर्धगते शिरोगत शिरोगत, अनिले वायुमां वायुमें, नस्यम् नस्य आपवुं नस्य देना चाहिए ॥१२३½॥

123-123½. The supernatent part of ghee should be prepared with the milk boiled with sida and bael. Two or four tolas of this should be used as nasal medication (sternutatory) in condition of morbid vata affecting the head.

ग्राम्यानूपौदकानां तु भित्त्वाऽस्थीनि पचेज्जले १२४
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ।
जीवकर्षभकास्फोताविदारीकपिकच्छुभिः ॥१२५॥
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ।

ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आनूप- आनूप आनूप औदकानाम् अने जळचरोनां और जलचरोंकी, अस्थीनि हाडकां हड्डियाँ, भित्त्वा फोडीने फोड़कर, जले पाणीमां जलमें, पचेत् पकाववां पकावे, पुनः तम् स्नेहम् पछी ते स्नेहने फिर उस स्नेहको, दशमूलस्य दशमूलना दशमूलके, कषायेण क्वाथथी क्वाथसे, जीवक- जीवक जीवक, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, आस्फोता सारिवा सारिवा, विदारी- विदारीकंद विदारीकंद, कपिकच्छुभिः कौचां कौंचबीज, वातघ्नैः वायुनाशक वातघ्न, जीवनीयैः च अने जीवनीयगणना और जीवनीयगणके, कल्कैः कल्कोथी कल्कोंसे, द्विक्षीरभागिकम् बे भाग दूध नाखीने दो भाग दूध डालकर, पचेत् पकाववुं पकावे ॥१२४-१२५½॥

124-125½. The bones of domestic wet-land and aquatic creatures should be broken to bits and cooked in water. The unctuous fluid obtained should again be cooked in the decoction of the deca-radices, adding the paste of Jivaka, Rishabhaka, indian sarsaparilla, white yam and cowage and of vata-curative drugs or the life-promoter group of drugs and double the quantity of milk.

तत्सिद्धं नावनाभ्यङ्गात्तथा पानानुवासनात् ॥१२६॥
सिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ।

सिद्धम् सिद्ध थयेलुं सिद्ध हुआ, तत् ते वह, नावन- नस्य नावन, अभ्यङ्गात् अभ्यंग अभ्यङ्ग, तथा पान- पान पान, अनुवासनात् अने अनुवासनथी और अनुवासनसे, सिरा- सिरा सिरा, पर्व- पर्व पर्व, अस्थि- अस्थि अस्थि, कोष्ठस्थम् अने कोष्ठस्थित और कोष्ठस्थित, मारुतम् वायुने वायुको, आशु शीघ्र शीघ्र, प्रणुदति दूर करे छे हटाता है ॥ १२६½ ॥

126-126½ By the use of this preparation as nasal medication, inunction, potion and unctuous enema, the morbid vata affecting the vessels, joints, bones and other cavities, gets quickly cured.

ये स्युः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ॥१२७॥
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम् ।

ये जे जा, प्रक्षीण-मज्जानः क्षीण मज्जावाळा होय क्षीण मज्जावाले हों, ये च अने जेओनां और जिनके, क्षीणशुक्रौजसः स्युः शुक्र अने ओज क्षीण थयेल होय शुक और ओज क्षीण हुए हों, तेषाम् तेओने माटे उनके लिए, एतत् आ यह, बलपुष्टिकरम् बळपुष्टिकारक बलपुष्टिकारक, अमृतोपमम् अने अमृतसमान और अमृत समान, स्यात् छे है ॥ १२७½ ॥

127-127½. For those suffering from loss of marrow as well as those who suffer from loss of semen and vital essence, this imparts strength and robustness and acts like ambrosia.

---

१२४. ग्राम्यानूपौदकानां तु—धन्वानूपौदकानां तु (क. ड. ह.)
१२५½. वातघ्नैर्जीवनीयैश्च—वातघ्नैर्दीपनीयैश्च (ग.)

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ॥१२८॥
प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।

तद्वत् તેની પેઠે इसी प्रकार, सिद्धा સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, नक्र- નક્ર मक्र, मत्स्य- માછલી मछली, कूर्म- કાચબા कछुआ, चुलूकजा અને ચુલૂકની और चुलूककी, प्रत्यग्रा તાજી ताजी, वसा વસા वसा, अनेन આ इसी, विधिना વિધિથી विधिसे, नस्य- નસ્ય नस्य पानेषु અને પાનમાં और पानमें, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १२८½ ॥

128-128½. The fresh fat of the alligator, fish, tortoise or the porpoise prepared similarly (as described above) is recommended as nasal medication and potion.

प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ॥१२९॥
कृष्णगन्धात्वगाढक्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥१३०॥
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ।
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ॥१३१॥
कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ।
मज्जानं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ॥१३२॥
कल्कं दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत् ।

त्रिफलायाः तु ત્રિફળા त्रिफला, प्रस्थः એક પ્રસ્થ एक प्रस्थ, कुलत्थ- કળથી कुलथी, कुडवद्वयम् બે કુડવ दो कुडव, स्यात् હોય होवे, कृष्णगन्धात्वक्- સરગવાની છાલ शोभांजनकी छाल, आढक्योः અને તુવેર और अरहर, पृथक् દરેક प्रत्येक, पञ्चपलम् પાંચ પલ पांच पल, भवेत् લેવાં लेवे, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, चित्रकयोः અને ચિત્રકનાં और चित्रकके, द्वे द्वे બે બે પલ दो दो पल, पलोन्मितम् અને પલપ્રમાણ और पल-प्रमाण, दशमूलम् દશમૂળને दशमूलको, जलद्रोणे એક દ્રોણ પાણીમાં एक द्रोण पानीमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહે चौथाई शेष रहने पर, सुरा- સુરા सुरा, आरनाल- કાંજી आरनाल, दध्यम्ल- ખાટું દહીં खट्टी दही, सौवीरक- સૌવીરક सौवीरक, तुषोदकम् તુષોદક तुषोदक, कोल કોલ बेर, दाडिम- દાડમ दाडिम, वृक्षाम्ल- અને કોકમનો और वृक्षाम्लका, रसम् રસ रस, तैलम् તેલ तैल, वसाम् વસા वसा, घृतम् ઘી घृत, मज्जानम् મજ્જા मज्जा, पयः च एव અને દૂધ और दूध, पृथक् દરેક प्रत्येक, प्रस्थोन्मितम् એક પ્રસ્થ ६४ तोला षट् जीवनीयपलानि અને છ પલ જીવનીય દ્રવ્યોનો और २४ तोले जीवनीय औषधियोंका, कल्कम् दत्त्वा કલ્ક નાખી कल्क डालकर, एनम् આ इस, महास्नेहम् મહાસ્નેહને महास्नेहका, सम्यक् બરાબર सम्यक्, विपाचयेत् પકાવવો पाक करे ॥ १२९-१३२½ ॥

129-132½. Take 64 tolas of the three myrobalans, 32 tolas of horse-gram, 20 tolas each of the bark of drumstick and pigeon pea, 8 tolas each of indian groundsel and white flowered leadwort and four tolas of each of the deca-radices and decoct them in 1024 tolas of water, till reduced to one fourth its quantity. Then add 64 tolas each of sura wine, sour conjee, sour curds, sauveera wine, tushodaka wine, the decoction of small jujube, pomegranate, kokam butter, oil, fat, ghee, marrow, milk and 24 tolas of the paste of the life-promoter group of drugs, and prepare the great unctuous preparation in due manner.

शिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ॥१३३॥
वेपनाक्षेपशूलेषु तमभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।

१२८½. नस्यपानेषु—नस्ये पाने च (फ.)
१३२ रसं तैलं—रसांस्तैलं (फ.)
१३३. कल्कं दत्त्वा—कल्कीकृत्य (फ.)
,, सम्यगेनं विपाचयेत्—सम्यगेभिर्विपाचयेत् (क. फ.)

सिरा-मज्ज- સિરા, મજ્જા सिरा, मज्जा, **अस्थिगे** અને અસ્થિગત और अस्थिगत, **वाते** વાયુમાં वायुमें, **सर्वाङ्ग-एकाङ्ग-** સર્વાંગ અને એકાંગ सर्वांग और एकांग, **रोगिषु** રોગોમાં रोगमें, **वेपन-आक्षेप-** કંપ, આક્ષેપ કમ્પ, आक्षेप, **शूलेषु** અને શૂળમાં और शूलमें, **अभ्यङ्गे** અભ્યંગ કરવા માટે अभ्यंगार्थ, **तम्** તે સ્નેહને उस स्नेहको **प्रयोजयेत्** યોજવો उपयोग करे ॥ १३३½॥

133-135½. This should be used as inunction in morbid vata affecting the vessels, marrow and bones, as well as in conditions of tremors, contractions and colic, and vata disorder affecting the entire body or only a part of the body.

निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा स्वरसं ततः ॥१३४॥
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलार्तिषु ।
हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥१३५॥

निर्गुण्ड्याः નગોડની निर्गुण्डीके, **मूलपत्राभ्याम्** મૂળ અને પાનમાંથી मूल और पत्रोंके **स्वरसम्** સ્વરસ स्वरसको, **गृहीत्वा** કાઢીને लेकर, **ततः** પછી **तेनाथी** फिर इससे, **सिद्धम्** પકાવેલ सिद्ध किया हुआ, **समम्** તેના જેટલું समभाग, **तैलम्** તેલ तैल, **नाडीकुष्ठ-** નાડીવ્રણ, કુષ્ઠ नाडीव्रण, कुष्ठ, **अनिलार्तिषु** અને વાતની પીડાઓમાં और वातपीडामें, **पामा-अपचीनाम् च** તથા પામા અને અપચીમાં एवं पामा तथा अपचीमें, **पान-अभ्यञ्जन-** પાન, અભ્યંગ पान, अभ्यंग, **पूरणम्** અને પૂરણને માટે और पूरणमें, **हितम्** હિતકર્તા છે हितकारी है ॥१३४-१३५॥

134-135. The expressed juice of the root and leaves of the chaste tree should be cooked with an equal quantity of oil. This oil used as potion, inunction and earfill, is beneficial in sinuses or fistula-in-ano, dermatosis and other vata disorders as well as in scabies and scrofula.

कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ।

कार्पासास्थि- કપાસિયા बिनौले, **कुलत्थानाम् तथा** કળથીના और कुलथीके **रसे** ક્વાથમાં रससे, **सिद्धम् च** પકાવેલ તેલ सिद्ध किया हुआ तैल, **वातनुत्** વાતઘ્ન છે वातनाशक है ॥ १३५½ ॥

135½. The oil prepared with the decoction of cotton seeds and horsegram is also curative of vata.

मूलकस्वरसे क्षीरसमे स्थाप्यं त्र्यहं दधि ॥१३६॥
तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
यष्ट्याह्वशर्करारास्नालवणार्द्रकनागरैः ॥१३७॥
सुपिष्टैः पलिकैः पानाद्यभ्यङ्गाच्च वातनुत् ।

क्षीरसमे દૂધના સમાન ભાગવાળા दूधके समानभाग, **मूलकस्वरसे** મૂળાના સ્વરસમાં मूलीके स्वरसमें, **दधि** દહીં दहीको, **त्र्यहम्** ત્રણ દિવસ तीन दिनतक, **स्थाप्यम्** રાખવું रक्खे, **तस्य** તે उस, **अम्लस्य** અમ્લના अम्लके, **त्रिभिः प्रस्थैः** ત્રણ પ્રસ્થથી १९२ तोलेसे, **सुपिष्टैः** તથા સારી રીતે કલ્ક કરેલા और अच्छी तरहसे कल्क बनाये हुए, **पलिकैः** એક એક પલ પ્રમાણના एक एक पल प्रमाणके, **यष्ट्याह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **शर्करा-रास्ना-** સાકર, રાસ્ના शर्करा, रास्ना, **लवण-** સિંધાલૂણ सैन्धानमक, **आर्द्रक-** આદુ आर्द्रक, **नागरैः** અને સૂંઠથી और सोंठसे, **तैलप्रस्थम्** એક પ્રસ્થ તેલને एक प्रस्थ तैलको, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे, **तत्** તે वह, **पानात्** પાન કરવાથી पान, **अभ्यङ्गात् च** અને અભ્યંગ કરવાથી और अभ्यंगसे, **वातनुत्** વાતઘ્ન છે वातनाशक है ॥१३६-१३७½॥

136-137½. Curds should be kept for three days in a mixture of equal measures of the expressed juice of radish and milk. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil and treble the quantity of this sour preparation

---

१३४ निर्गुण्ड्या......ततः समूलाग्रां निर्गुण्डीं पीडयित्वा रसैन तु (फ. च)

१३५. नाडीकुष्ठानिलार्तिषु नाडीकुष्ठानिलार्तिनुत् (फ.)

adding the paste of 4 tolas each of liquorice, sugar, indian groundsel, rock salt and green ginger. This oil, taken as potion and inunction is curative of vata.

पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ॥१३८॥
पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
पयस्यष्टगुणेनैतत् सर्ववातविकारनुत् ॥१३९॥
श्लेष्मणा संवृते वाते शस्तं विशेषतः ।

बहुवार्षिकम् બહુ વરસના, बहुत वर्षकी, पिण्याकम् ખોળને खलीको, पञ्चमूल- પંચમૂળના पञ्चमूलके, कषायेण કવાથથી क्वाथसे, पक्त्वा પકાવી पकाकर, तस्य एतस्य તેનો रसं उसके रसको, पूत्वा ગાળી लेकर जे छानकर, अष्टगुणेन तेमां आठगणा उसमें आठगुने, पयसा दूधथी दूधसे, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલ ६४ तोले तैल, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, एतत् આ यह, सर्व- सर्व सब, वात-विकारनुत् वातविकारनो नाश करे छे वातविकारका नाशक है, एतत् આ तेल यह तैल, श्लेष्मणा संवृते કફની સાથે મળેલા कफसंवृत, वाते च વાયુમાં वायुमें, विशेषतः ખાસ કરીને विशेषतः, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १३८-१३९½ ॥

138-139½. Cook very old oil-cake in the decoction of penta-radices; strain the solution and prepare a medicated oil in this solution, by taking 64 tolas of oil and eight times the quantity of milk. This oil is curative of all disorders of vata. This is specially recommended in conditions of vata associated with kapha.

यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ॥१४०॥
बिल्वादाढकिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ।
तेन सिद्धं कषायेण कल्कैः कटुभिरन्वितः ॥१४१॥
पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्तः शीते प्रयोजयेत् ।

यव-कोल- યવ, जौ, बेर, कुलत्थानाम् કળથી कुलथी, श्रेयस्याः ગજપીપરી गजपिप्पली, शुष्कमूलकात् સૂકા મૂળા सूखी मूली, बिल्वात् च અને બીલીની छालकी और बेलकी छाल, एकैकम् एक एक हर एकके, आढकिम् आढकिने १६ तोलेको, अम्लैः द्रवैः अम्ल द्रवैः खाटा द्रव्योंसे, विपाचयेत् પકાવવી पकावे, तेन से युक्त, कषायेण क्वाथसे काथसे, फलाम्लैः खाटा फलोंसे फलोंसे, तथा कटुभिः अने कटु द्रव्योंना तथा कटु द्रव्योंसे, पिष्टैः કલ્કથી कल्कसे, सिद्धम् तैलम् सिद्ध करेला तेलने सिद्ध किये हुए तैलको, शीते ठंडु थया पछी शीतल होने पर, महावातैः महावातथी महावायुसे, आर्तः पीडायेला मनुष्ये पीडित मनुष्य, प्रयोजयेत् उपयोगमां लेवुं प्रयुक्त करे ॥१४०-१४१½॥

140-141½. Take 16 tolas each of barley, jujube, horsegram, elephant pepper, dry radish and bael, and cook them in a sour solution (such as sour gruel or curds). The medicated oil prepared with this decoction along with fruit acids and the paste of pungent spices, should be used by the patient suffering from pernicious disorders of vata, in the cold season.

वातरोगे बलातैलम्—

सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ॥१४२॥
चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ।
रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ॥१४३॥
निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ।

अतः હવે अब, सर्व- સઘળા सब, वातविकाराणाम् वातविकारोमां ઉપયોગી પ્રકાર वातविकारोंमें प्रयुक्त होनेवाले, अन्यानि બીજાં दूसरे, तैलानि तेलो तैलोंको, शृणु સાંભળો सुनो, चतुष्प्रयोगाणि ते तेलोने चार

१३८. पञ्चमूलकषायेण-पञ्चमूलीकषायेण (ग.)
१३९. पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा-पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन् (ग.)
,, पक्त्वा तस्य रसं-पक्त्वाऽम्भसि रसे (क.)

પ્રકારે પ્રયોજી શકાય છે ये तैल चार प्रकारसे प्रयुक्त हो सकते हैं, आयुष्य-बल- આયુષ્ય, બલ, आयुष्य, बल, वर्ण-कराणि च અને વર્ણ કરનાર છે और वर्ण-कर हैं, रजः-शुक्र-प्रदोषघ्नानि રજોદોષ અને શુક્રદોષનો નાશ કરનાર છે आर्तव और शुक्रके दोषोंको हरनेवाले हैं, अपत्यजननानि च સંતાન ઉત્પન્ન કરનાર છે अपत्यजनक हैं, निरत्ययानि નુકસાન કરનારૂ નથી हानि करनेवाले नहीं हैं, सिद्धानि અકસીર છે अकसीर हैं, सर्वदोषहराणि च અને સર્વ દોષ હરનારાં છે और सब दोष हरनेवाले हैं ॥ १४२-१४३१/२ ॥

142-143½. Listen now to the description of other preparations of oils that are beneficial in all disorders of vata, that can be used in all the four therapeutic modes, that are promotive of longevity, strength and complexion, that are curative of menstrual and seminal disorders, which are inducive of procreation, and which are free from harmful effects and are generally curative of all kinds of morbidity.

सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ॥१४४॥
मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
सिद्धेऽस्मिञ्छर्कराचूर्णादष्टादशपलं भिषक् ॥१४५॥
विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ।

सहाचरतुलायाः च સહાચરના એક તુલા सहाचरके ४०० तोले, रसे ક્વાથમાં क्वाथमें, तैलाढकम् એક આઢક તેલ २५६ तोले तैल, पचेत् પકાવવું पकावे, मूलकल्कात् સહાચરના મૂળનો કલ્ક सहाचरके मूलका कल्क, दशपलम् દશ પલ ४० तोले, चतुर्गुणम् અને ચારગણું और चौगुना, पयः દૂધ दूध, दत्त्वा નાખીને डालकर, सिद्धे अस्मिन् સિદ્ધ કરેલા એમાં सिद्ध होने पर इसमें, शर्कराचूर्णात् સાકરનું ચૂર્ણ चीनीका चूर्ण, अष्टादशपलम् અઢાર પલ ७२ तोले, विनीय મેળવીને मिलाकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दारुणेषु ભયંકર दारुण, वातव्याधिषु વાત વ્યાધિઓમાં वातव्याधियोंमें, एतत् એને इसका, प्रयोजयेत् યોજવું प्रयोग करे ॥१४४-१४५१/२॥

144-145½. Prepare a medicated oil in 400 tolas of the decoction of crested purple nail dye, by usiug 256 tolas of oil and adding 40 tolas of the paste of radish and four times the quantity of milk. The physician should use this oil mixed with 72 tolas of powdered sugar, in severe types of vata disorder.

श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ॥१४६॥
षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ।
तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात् सर्वानिलार्तिषु ॥१४७॥
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ।

पयसा सह દૂધની સાથે दूधके साथ, समौ द्वौ સમ પ્રમાણમાં सम मात्रमें, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુનો गोखरूका, स्वरसप्रस्थौ સ્વરસ બે પ્રસ્થ स्वरस १२८ तोले, शृङ्गवेरस्य સૂંઠ शृङ्गवेर, षट्पलम् ૭ પલ २४ तोले, गुडस्य तथा ગોળ तथा गुड, अष्टपलम् આઠ પલ ३२ तोले, तैः તેઓથી इनसे, विपक्वम् પકાવેલું पकाया हुआ, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલને ६४ तोले तैल, सर्वानिलार्तिषु સર્વ વાતવ્યાધિઓમાં सब वातरोगमें, दद्यात् દેવું देवे, तैले जीर्णे च અને તેલ પચી જતાં और तैल जीर्ण होने पर, दुग्धेन દૂધની સાથે दूधके साथ, पेयाकल्पः પેયાનો ઉપયોગ पेयाप्रयोग, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १४६-१४७१/२ ॥

146-147½. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil along with 128 tolas of the expressed juice of small caltrops, equal quantity of milk,

१४५. पयो दत्त्वा—पक्त्वा क्षीरे (ह.)
,, चतुर्गुणम्—चतुर्गुणे (ब.)

१४६. श्वदंष्ट्रा........पयसा सह—श्वदंष्ट्रायाः कषायस्य द्वौ प्रस्थौ पयसा समौ (क.)
१४७. षट्पलं—कट्फलं (ब.)

24 tolas of dry ginger and 32 tolas of gur. This should be administered in all kinds of disorders of vata. After the dose of oil has been digested the regimen of thin gruel along with milk is recommended.

बलाशतं गुडूच्याश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् ॥१४८॥
जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ॥१४९॥
पचेत् साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
शटीसरलदार्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥१५०॥
पद्मकातिविषामुस्तसूर्पपर्णीहरेणुभिः ।
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥१५१॥
पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ।
स्पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ॥१५२॥
त्वचाकुन्दुरुकर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।
लवङ्गनखकक्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥१५३॥
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनपल्लवैः ।
सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते ॥१५४॥
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत् ।

बलाशतम् બલા સો પલ बला ४०० तोले, गुडूच्याः पादम् ગળો ચતુર્થાંશ गुडूची १०० तोले, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, अष्टभागिकम् च આઠમો ભાગ ५० तोले, जलाढकशते એકસો આઢક જલમાં इनको २५६०० तोले जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, रसे જ્યારે ક્વાથ जब क्वाथ, दशभागस्थिते દશમા ભાગનો રહે ત્યારે તેમાં २५६० तोले रह जाय तब उसमें, समैः સમ પ્રમાણમાં सम प्रमाणमें, दधिमस्तु દહીંનું મસ્તુ दहीका मस्तु, इक्षुनिर्यास- શેરડીનો રસ इक्षुरस, शुक्तैः અને શુક્તની સાથે और शुक्त मिलाकर, तैलाढकम् એક આઢક તેલને २५६ तोले तैल, साजपयः-अर्धांशैः અરધા ભાગના બકરીના દૂધ સાથે आधे भाग बकरीका दूध, पलोन्मितैः અને પલ પલ જેટલાં और प्रत्येक ४ तोले, सनागकेशरैः નાગકેસર સાથે नागकेशरके साथ, शटी- કપૂરકાચલી कचूर, सरलदारु- સરલ, દેવદાર सरल, देवदारु, एला- નાની એલચી छोटी इलायची, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, अगुरु-चन्दनैः અગર, ચન્દન अगर, चन्दन, पद्मक- પદ્મક पद्माख, अतिविषा- અતિવિષની કળી अतीस, मुस्त-सूर्पपर्णी- નાગરમોથ, મુદ્ગપર્ણી मुस्ता, सूर्पपर्णी, हरेणुभिः હરેણુ हरेणुका, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, सुरस- તુલસી सुरसा, व्याघ्रनख- વ્યાઘ્રનખ व्याघ्रनख, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, जीवकैः જીવક जीवक, पलाश-रस- પલાશરસ पलाशरस, कस्तूरी- કસ્તૂરી कस्तूरी, नलिका- નલિકા नलिका, जातिकोषकैः જાવંત્રી जाविन्नी, स्पृक्का- સ્પૃક્કા स्पृक्का, कुङ्कुम- કેસર कुंकुम, शैलेय- શૈલેય शैलेय, जाती-कटुफल- જાયફળ, લતા કસ્તૂરી जायफल, लताकस्तूरी, अम्बुभिः વાળો नेत्रबाला, त्वचा- તજ दालचीनी, कुन्दुरु- કુન્દુરુ कुन्दुरु, कर्पूर-तुरुष्क- કપૂર, તુરુષ્ક कपूर, तुरुष्क, श्रीनिवासकैः શ્રીનિવાસ श्रीनिवास, लवङ्ग-नख- લવંગ, નખ लौंग, नखी, कक्कोल-कुष्ठ- કક્કોલ, કઠ शीतलचीनी, कूठ, मांसी- જટામાંસી जटामांसी, प्रियङ्गुभिः પ્રિયંગુ प्रियंगु, स्थौणेय- સ્થૌણેયક स्थौणेयक, तगर-ध्याम- તગર, ધ્યામ तगर, ध्यामक, वचा- વજ वचा, मदनपल्लवैः મીંઢળના પલ્લવ मैनफलके पल्लव, एभिः कल्कैः આ દ્રવ્યોના કલ્ક સાથે इनका कल्क डालकर, पचेत् પકાવવું पकावे, सिद्धे च સિદ્ધ કરેલ सिद्ध होने पर, अत्र अवतारिते તેને ઉતારીને इनको उतारकरके, पत्रकल्कम् પત્રકલ્ક पत्रकल्क, क्षिपेत् નાખવો डाले, ततः તે પછી फिर पूतम् तत् ગાળીને તેનો छानलेकर उसको, विधिना વિધિપૂર્વક विधिसे, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयुक्त करे ॥ १४८-१५४½ ॥

148-154½. Take 400 tolas of sida, one fourth part of guduch and one

१५१. अतिविषा—अतिबला (ग.)
१५२. स्पृक्का—पृक्का (द.)
१५३. त्वचाकुन्दुरु—त्वक्कुन्दुरु (ग. ह.)
,, ,, —त्वक्चन्दनैला (त. द. थ.)
,, ,, —त्वक्कंदूरक (थ.)
१५४. सनागकेशरैः—सबकाकेशरैः (थ.)

eighth quantity of indian groundsel and cook in 25600 tolas of water till it is reduced to one tenth of the quantity. Prepare 256 tolas of oil with this decoction adding equal quantities of whey, sugar-cane juice and vinegar along with half the quantity of goat's milk and the paste of four tolas of the leaves of each of the following drugs:— zedoary, long leaved pine deodar, small cardamom, indian madder, eagle wood, sandal, himalayan cherry, atees, nut-grass, wild bean, pea, liquorice, holy basil, shell, Rishabhaka, Jivaka, palas juice, musk, hairy onosma, buds of spanish jasmine, melilot, saffron, lichen, nutmeg, musk mallow, fragrant sticky mallow, cinnamon, resin of indian olebanum, camphor, liquid storex, yellow resin, cloves shell, cubeb pepper, costus, nardus, perfumed cherry glory tree, indian valerian, ginger grass, sweet flag, sprouts of emetic nut and fragrant poon. This should then be strained and the paste of fragrant drugs be added to it and administered duly.

श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं गुल्मान् क्षतं क्षयम् ॥
प्लीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥१५६॥
(अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ।)
इति बलातैलम् ।

श्वासम् कासम् ते तेल श्वास, कास वह तैल श्वास, कास, ज्वरम् ज्वर ज्वर, हिक्काम् हेडकी हिक्का, छर्दिम् छर्दी छर्दि, गुल्मान् गुल्म गुल्म, क्षतम् क्षयम् क्षत, क्षय क्षत, क्षय, प्लीह-शोषौ प्लीहा, शोष प्लीहा, शोष, अपस्मारम् अपस्मार अपस्मार, अलक्ष्मीम् च अने अलक्ष्मीने और अलक्ष्मी इनका, प्रणाशयेत् नाश करे छे नाश करता है, वातव्याधि- वातव्याधिनो वातरोगका, विनाशनम् नाश करनार नाशक, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, इदम् आ यह, बलातैलम् बलातैल बलातैल, गुरुणा गुरु गुरु, कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयने, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, भाषितम् कही बताव्युं छे कहा है ॥ १५५-१५६½ ॥ इति आ यह, बलातैलम् बलातैल छे बलातैल है ।

155-156½. This excellent Sida oil is curative of vata disorders in general and particularly of dyspnea, cough, fever hyccup, vomiting, gulma, pectoral lesions, cachexia, splenic disorders, consumption, epilepsy and lack-lustre appearance. (This has been taught to Agnivesa by his guru Krishna Atreya). Thus has been described the Sida oil.

वातरोगे अमृताद्यं तैलम्—

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वपसपां पचेत् ॥१५७॥
पादशेषे समक्षीरं तैलस्य द्र्याढकं पचेत् ।
एलामांसीनतोशीरसारिवाकुष्ठचन्दनैः ॥१५८॥
बलातामलकीमेदाशतपुष्पर्षिजीवकैः ।
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यसितकानखैः ॥१५९॥
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ।
शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ॥१६०॥

१५५. हिक्कां—मूर्च्छां (क. त. द. ब. च.)

१५७. अमृतायास्तुलाः पञ्च—तुलाः पञ्च गुडूच्यास्तु (क ब. छ. त. फ.)

१५८. एला—चला (छ. फ.)

१५९. बलातामलकी........जीवकैः—शतपुष्पाबलामेदामहामेदर्षि-जीवकैः (च. ब.)

" " —शतपुष्पाबलामेदामहामेदर्षिजीरकैः (ब.)

१६०. महाश्रावणि—महाश्रावणी (ब.)

" महामेदा—तामलकी (च. त.)

वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ।
वीराशल्लकिशुक्लत्वक्पत्रर्षभकबालकैः ॥१६१॥
सहैलाकुङ्कुमस्पृक्काभिर्दारुभिश्च कार्षिकैः ।
मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥१६२॥
कल्कैस्तत् क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ।
उन्मादारत्यपस्मारैरार्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ॥१६३॥
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम् ।
(कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥१६४॥)
इत्यमृताद्यं तैलम् ।

अमृतायाः ગળો गिलोय, पञ्च तुलाः પાંચ તુલાને २००० तोलेको, अपाम् પાણી जल, अष्टसु द्रोणेषु આઠ દ્રોણમાં ८१९२ तोलेमें, पचेत् પકાવવી पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चतुर्थांश शेष रहने पर, समक्षीरम् સમાન પ્રમાણમાં દૂધ સાથે समभागमें दूध डालकर, तैलस्य તેલ तैल, द्व्याढकम् બે આઢક ५१२ तोले, कार्षिकैः અને તેમાં એકએક કર્ષ उसमें एकएक तोला, एला- નાની એલચી छोटी इलायची, मांसी-नत- જટામાંસી, તગર जटामांसी, तगर, उशीर- કાળો વાળો खस, सारिवा- સારિવા सारिवा, कुष्ठ-चन्दनैः કઠ, ચન્દન कूठ, चन्दन, बला- બલા बला, तामलकी- તામલકી भुंई आंवला, मेदा- મેદા मेदा, शतपुष्पा- શતપુષ્પા सोया, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, जीवकैः જીવક जीवक, काकोली- કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, श्रावणी- શ્રાવણી श्रावणी, अतिबला-અતિબલા अतिबला, नखैः નખલા नख, महाश्रावणि- મહાશ્રાવણી महाश्रावणी, जीवन्ती- જીવન્તી जीवन्ती, विदारी-વિદારીકંદ विदारी, कपिकच्छुभिः કૌંચાં कौंचबीज, शतावरी- શતાવરી शतावर, महामेदा- મહામેદા महामेदा, कर्कटाख्या- કાકડાશીંગી काकडासींगी, हरेणुभिः હરેણુ हरेणुका, वचा-गोक्षुरक- વજ, ગોખરુ, बचा, गोखरू, एरण्ड-रास्ना એરંડ, રાસ્ના एरण्ड, रास्ना, काला- કાલા काला, सहाचरैः સહાચર सहाचर, वीरा- વીરા बीरा, शल्लकि- શલ્લકી शलकी, शुक्ल-त्वक्-चोथ, तज मोक्ष, दालचीनी, पत्र- તેજપત્ર तेजपत्र, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, बालकैः સુગંધી વાળો गन्धवाला, सह- एला- સહ- નાની એલચી सह, छोटी इलायची, कुङ्कुम-स्पृक्का- કેસર, સ્પૃક્કા केसर, स्पृक्का, भिर्दारुभिः च અને દેવદારનો और देवदारुका, कल्कैः કલ્ક નાખવો कल्क डालकर, मञ्जिष्ठायाः મજીઠ मजीठ, त्रिकर्षेण ત્રણ કર્ષ तीन तोले, मधुकाष्टपलेन च અને જેઠીમધ આઠ પલ નાખી और मुलहठी ३२ तोले डालकर, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे, तत् તે તેલ यह तैल, क्षीण-वीर्य- ક્ષીણવીર્ય वीर्यक्षीण, अग्नि-बल- ક્ષીણ અગ્નિ અને ક્ષીણ બળવાળાને क्षीणाग्नि, क्षीणबल, संमूढचेतसः તથા મૂઢ ચિત્તવાળાને तथा मूढ चित्तवालेको, उन्माद- અને ઉન્માદ और उन्माद, अरति- બેચેની बेचैनी, अपस्मारैः તથા અપસ્મારથી तथा अपस्मारसे, आर्तान् च પીડાયેલાઓને रोगियोंको, प्रकृतिम् नयेत् સ્વસ્થ કરે છે प्रकृतिमें ले आता है, गुरुणा ગુરુ गुरु, कृष्णात्रेयेण કૃષ્ણાત્રેયે कृष्णात्रेयसे, भाषितम् કહેલું कहा हुआ, वैद्यपूजितम् વૈદ્યોએ પૂજેલું वैद्योंसे पूजित, अमृताह्वयम् આ અમૃતાદ્ય નામનું તેલ यह अमृताद्य नामक तैल, तैलाग्र्यम् તેલોમાં ઉત્તમ तैलोंमें उत्तम, श्रेष्ठम् वातव्याधिहरम् અને શ્રેષ્ઠ વાતવ્યાધિ હરનાર છે और श्रेष्ठ वातव्याधिहर है ॥ १५७-१६४ ॥ इति આ यह, अमृताद्यम् तैलम् અમૃતાદ્ય તેલ છે अमृताद्य तैल है।

157-164. Decoct 2000 tolas of guduch in 8192 tolas of water till reduced to one fourth its quantity. Prepare a medicated oil in this solution by adding 512 tolas of til oil and equal quantity of milk along with the the paste of one tola each of cardamom, nardus, indian valerian, cuscus, indian sarsaparilla, costus, sandal, sida, ground phyllanthus, Meda, dill seed, Ridhi, Jivaka, Kakoli, Kshira-kakoli small east indian globe thistle, evening mallow, shell, east indian globe thistle, cork swallow wort, white yam,

१६१. वीराशल्लकि......बालकैः--वीरासहैकर्षभकत्रिदशा ॥ कार्षिकैः (द. ब.)

१६२. सहैला-महैला (ग. ह. ब.)

१६४. अमृताह्वयम्--अमृतोपमम् (ब.)

cowage, climbing asparagus, Mahameda, galls, pea, sweet flag, indian caltrops, castor, indian groundsel, dark blue creeper, crested purple nail dye, climbing asparagus, indian olebanum, nut-gras, cinnamon, cassia cinnamon, Rishabhaka, fragrant sticky mallow, wild black gram, large cardamom, saffron, melilol, deodar three tolas of indian madder ahd 32 tolas of liquorice. This medicated oil restores the health of those affected with loss of semen, gastric power and vitality and of those who are deluded of mind, and also of those who suffer from insanity and epilepsy This foremost of medicated oils, which is curative of vata-disorders, is known by the name of Amrita or Guduch oil. (This oil described by the preceptor Krishna Atreya is held in high regard by the physicians). Thus has been described the compound Guduch oil.

वातरोगे रास्नातैलम्—

रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥१६५॥
कल्पोऽयमश्वगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक् ॥१६६॥
इति रास्नातैलम् ।

रास्नासहस्र- એક હજાર પલ રાસ્નાના रास्नाके चार हजार तोले, निर्यूहे ક્વાથમાં क्वाथमें, तैलद्रोणम् એક દ્રોણ તેલ तैल १०२४ तोले, हैमवतैः હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થયેલ हिमालयमें होनेवाले, गन्धैः સુગંધી દ્રવ્યોથી गन्ध द्रव्योंसे, एलाद्यैः તથા નાની એલચી વગેરેના तथा एलादिके, पिष्टैः च કલ્ક સાથે कल्कसे, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, अनिलार्तिनुत् એ વાતવ્યાધિ મટાડનાર છે यह वातपीडानाशक है, अयम् कल्पः આ કલ્પ પ્રમાણે इस कल्पके अनुसार, अश्वगन्धायाम् અશ્વગંધા તેલ अश्वगन्धा तैल, प्रसारण्याम् પ્રસારણી તેલ प्रसारणी तैल, बलाद्वये અને બન્ને બલાનાં તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે और दोनों बलाओंके तैल तैयार किये जाते हैं, बलादीनाम् અથવા બલા વગેરેના या बलादिके, क्वाथ-कल्क-पयोभिः वा ક્વાથ, કલ્ક અને દૂધ સાથે क्वाथ, कल्क और दूधसे, पृथक् જુદું પૃથક્ पृथक्, पचेत् તેલ પકાવવું तैल पकावे, इति रास्नातैलम् આ રાસ્ના તેલ છે यह रास्नातैल है ॥ १६५-१६६ ॥

165-166. Prepare a medicated oil taking 1024 tolas of oil and cooking it in 4000 tolas of the decoction of indian groundsel along with the paste of the fragrant group of drugs grown in the Himalayas, as well as the cardamom group of drugs. This oil is curative of vata. Similarly may be prepared the medicated oil of winter cherry, chinese moon creeper and the two varieties of sida or the medicated oil of sida and other drugs may be prepared using these drugs individually in the form of decoction, paste or milk. Thus has been described the Indian Groundsel oil.

वातरोगे मूलकाद्यं तैलम्—

मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम् ।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥१६७॥

१६५. विपाचयेत–विपाचितम् (ब.)
१६६. कल्पः-कल्कः (त.)
,, कल्पोऽय..बलाद्वये–एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यश्वगन्धयोः (ब. ह.)
,, ,, –एष कल्पोऽश्वगन्धाया बलातिबलयोस्तथा (ब.)
,, ,, –एष कल्पोऽश्वगन्धायाः प्रसारण्या बलाद्वयोः (क.)
,, पचेत पृथक्–पृथक् पचेत (ब.)

१६७. तुल्यं....सैन्धवैः-तैलं विपाचयेत् कल्कैः बलाशिग्रुकसैन्धवैः (ब.)
,, बलाचित्रकसैन्धवैः–बलाशिग्रुकसैन्धवैः (क.)
,, बला–वचा (ब.)

पिप्पल्यतिविषारास्नाचविकागुरुशिग्रुकैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः ॥१६८॥
पुष्कराह्वशटीबिल्वशताह्वानतदारुभिः ।
तत्सिद्धं पीतमत्युग्रान् हन्ति वातात्मकान् गदान्॥

इति मूलकाद्यं तैलम् ।

तुल्यम् સમ પ્રમાણુમાં समभाग, मूलकस्वरसम् મૂળાનો સ્વરસ मूलीका स्वरस, क्षीरम् દૂધ दूध, तैलम् તેલ तैल, दध्यम्ल- ખાટું દહીં खट्टा दही, काञ्जिकम् અને કાંજી એઓને और कांजी इनके, बला-चित्रक- બલા, ચિત્રક बला, चित्रक सैन्धवैः સૈન્ધવ सैन्धव, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अतिविषा- અતિવિષ अतिविषा, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, चविका- ચવક चविका, अगुरु- અગર अगुरु शिग्रुकैः સરગવાના મૂળની છાલ सहजनकी जड़की छाल, भल्लातक- ભિલામો भिलांवा, वचा-कुष्ठ- વજ, કઠ वचा, कूठ, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, विश्वभेषजैः સૂંઠ सोंठ, पुष्कराह्व- પુષ્કરમૂળ पोहकरमूल, शटी- કપૂર- કાચલી कचूर, बिल्व- બીલી बिल्वकी जड़, शताह्वा- શતાહ્વા सोया, नत-दारुभिः તગર અને દેવદારના तगर और देवदारुके, कल्कैः કલ્ક સાથે कल्कके साथ, विपाचयेत् પકાવવાં पकावे. सिद्धम् तत् સિદ્ધ કરેલ તે તેલ सिद्ध किया हुआ वह तैल, पीतम् પીવામાં આવતાં पीनेपर, अत्युग्रान् અતિ ભયંકર अति उग्र, वातात्मकान् गदान् વાતરોગોને वातरोगोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ १६७-१६९ ॥ इति આ यह, मूलकाद्यम् મૂલકાદ્ય मूलकाद्य, तैलम् તેલ છે तैल है।

167-169. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of oil and cooking it in equal quantities of radish-juice, milk, sour curds and sour conjee, adding the paste of sida, white flowered leadwort, rock salt, long pepper, atees, indian groundsel, chaba pepper, eaglewood, drumstick, marking nut, sweet flag costus, indian caltrops, dry ginger, orris root, zedoary, bael, dill seed, indian valerian and deodar. This medicated oil, when taken as potion, cures even very severe types of vata-disorders. Thus has been described the Compound Radish oil.

वातरोगे वृषमूलादितैलम्—

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
चित्रकात् साश्वगन्धाच्च क्वाथे तैलाढकं पचेत् १७०
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।
प्राक्तैलावापसिद्धं च भवेदेतद्गुणोत्तरम् ॥१७१॥

इति वृषमूलादितैलम् ।

द्विशतस्य બસો બસો પલ ८००—८०० તોલે, वृषमूल- અરડૂસાનાં મૂળ वासामूल, गुडूच्योः च અને ગળો और गिलोय, साश्वगन्धात् અશ્વગંધા अश्वगन्धा, चित्रकात् च અને ચિત્રક और चित्रक. शतस्य च સો સો पल ४००—४०० तोले, क्वाथे सक्षीरम् એઓના ક્વાથમાં દૂધસહિત इनके क्वाथमें दूधके साथ, तैलाढकम् એક આઢક તેલ तैल २५६ तोले, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे, वायुना भग्ने વાયુથી ભગ્ન वायुसे भग्न, तथा जर्जरिते અને જર્જરિત થયેલાને तथा जर्जरित अंगवालोंको, दद्यात् તે દેવું इसे देना चाहिए, प्राक्-तैल- પૂર્વોક્ત તેલનાં पूर्वोक्त तैलके, आवापसिद्धम् દ્રવ્ય સાથે સિદ્ધ કરવામાં આવે તો द्रव्योंके प्रक्षेपसे सिद्ध किया जाय तो, एतत् च આ यह, गुणोत्तरम् ગુણમાં વૃદ્ધિવાળું अधिक गुणवान, भवेत् થાય છે होता है ॥ १७०-१७१ ॥ इति આ यह, वृषमूलादितैलम् વૃષમૂલાદિ તેલ છે वृषमूलादि तैल है।

170-171. Prepare a medicated oil by taking 256 tolas of til oil and cooking it in 800 tolas of the decoction of vasaka-roots and guduch, and 400 tolas of the decoction of white flowered

१६८. शिग्रुकैः-शिखकैः (क.)

१७०. वृषमूल—मुष्ककमूल (च.)
,, चित्रकात् साश्वगन्धाच्च—अश्वगन्धचित्रकयोः (च. क.)

leadwort, winter cherry and milk This medicated oil should be prescribed in fractured or carious conditions of bone due to vata. If this oil is prepared with the previously described medicated oils, the potency of its action becomes doubly intensified (dynamisation). Thus has been described the Compound Vasaka-roots oil.

वातरोगे मूलकतैलम्—

रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृताः ॥१७२॥
स्योनाकदारुशम्पाकहयगन्धात्रिकण्टकाः ।
एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ॥१७३॥

रास्ना-शिरीष- રાસ્ના, શિરીષ रास्ना, शिरीष, **यष्ट्याह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **शुण्ठी-** સૂંઠ सोंठ, **सहचरा-** સહચર सहचर, **अमृताः** ગળો गिलोय, **स्योनाक-** શ્યોનાક श्योनाक, **दारु-शम्पाक-** દેવદાર, શમ્પાક देवदारु, अमलतास, **हयगन्धा-** અશ્વગન્ધા अश्वगन्धा, **त्रिकण्टकाः** અને ગોખરુ और गोखरू, **एषाम्** એ દરેકનો इनके प्रत्येकके, **दशपलान्** દશ દશ પલ ४०-४० तोले, **भागान्** ભાગ લઈ भाग लेकर, **कषायम्** ક્વાથ क्वाथ, **उपकल्पयेत्** બનાવવો तैयार करे ॥ १७२-१७३ ॥

172-173. Prepare a decoction by taking 40 tolas of each of indian groundsel, siris, liquorice, dry ginger, crested purple nail dye, guduch, indian colosanthes, deodar, purging cassia, winter cherry and indian caltrops.

ततस्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्षिकैः ।
दध्यारनालमाषाम्बुमूलकेक्षुरसैः शुभैः ॥१७४॥
पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्लीहमूत्रग्रहश्वासकासमारुतरोगनुत् ॥१७५॥
एतन्मूलकतैलाख्यं वर्णायुर्बलवर्धनम् ।

इति मूलकतैलम् ।

तत **तेन** તે પછી તે तदनन्तर उस, **कषायेण** ક્વાથથી क्वाथसे, **कार्षिकैः** અને એક એક કર્ષભાર और एक एक तोला प्रमाण, **सर्वगन्धैः च** સર્વ ગંધો સાથે सब गन्धोंके कल्कसे, **प्रस्थोन्मितैः** પ્રસ્થ જેટલાં ६४ तोले जितने, **पृथक्** જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, **शुभैः** શુભ शुभ, **दधि-** દહીં दही, **आरनाल-** આરનાલ आरनाल, **माष-अम्बु-** અડદનો ક્વાથ उड़दका क्वाथ, **मूलक-इक्षुरसैः** મૂળાનો રસ અને શેરડીનો રસ એઓની मूली और ईखका रस इनके, **सार्धम्** સાથે साथ, **तैलप्रस्थम्** એક પ્રસ્થ તેલ ६४ तोले तैल, **विपाचयेत्** પકાવવું पकावे, **मूलकतैल-** મૂલકતૈલ मूलकतैल, **आख्यम्** નામનું नामक, **एतत्** આ તેલ यह तैल, **प्लीह-मूत्रग्रह-** પ્લીહા, મૂત્રગ્રહ प्लीहा, मूत्रग्रह, **श्वास-कास-** શ્વાસ, કાસ श्वास, कास, **मारुतरोगनुत्** અને વાતરોગને દૂર કરનાર છે और वातरोगका नाशक है, **वर्ण-आयुः-बल-** તથા વર્ણ, આયુષ્ય તેમજ બલને वर्ण, आयु एवं बलको, **वर्धनम्** વધારનાર છે बढ़ानेवाला है ॥ १७४-१७५½ ॥ **इति** આ यह, **मूलकतैलम्** મૂલકતેલ છે. मूलकतैल है।

174-175½. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of til oil and cooking it in the above-said decoction along with 64 tolas each of curds, sour conjee, decoction of black gram, juices of good quality of radish and sugar cane, adding one tola of the

१७३. स्योनाकदारुशम्पाक-श्योनाकं दारुकं मांसी (ड.)
,, शम्पाक—सम्मांसी (ब.)
१७४. माषाम्बु-माषाम्ब (च.)
१७५. प्रस्थोन्मितैः सार्धं-प्रस्थोन्मितं सिद्धम् (थ.)
,, प्लीहमूत्रग्रह—प्लीहाश्मग्रह (ग. घ त. द. ध. भ)
१७५½. एतन्मूलकतैलाख्यं—रास्नातैलमिति ख्यातं (क. द. ल भ. फ.)
,, तैलाख्यं—तैलाढ्यं (ग. ड. थ, फ
,, वर्णायुर्बलवर्धनम—पुनर्यौवननिदर्शितम् (ड.)
,, इति मूलकतैलम्—इति रास्नातैलम् (प. म.)
,, ,, —इति रास्नादिमूलकतैलम् (ज.)

paste of each of the fragrant group of drugs. This oil known as the Medicated Radish oil is curative of splenic disorders, retention of urine, dyspnea, cough and other vata disorders. It is also promotive of complexion, life and vitality. Thus has been described the Medicated Radish oil.

वातरोगे अन्ये तैलयोगाः—

यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिग्रुबिल्वयोः ।
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितम् ॥१७६॥
साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्ववातामयापहम् ।

यव-कोल- જવ, બોર जौ, बेर, कुलत्थानाम् કળથી कुलथी, मत्स्यानाम् મત્સ્ય मत्स्य, शिग्रुबिल्वयोः સરગવો, બીલી शिग्रु, बिल्व मूलकानाम् च અને મૂળાના और मूलकके, रसेन ક્વાથ સાથે क्वाथके साथ, दधि-पयः દહીં અને દૂધ दही और दूधके अन्वितम् सहित साथ, तैलम् તેલ तैल, साधयित्वा સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, भिषक् વૈદ્યે वैद्य, सर्ववातामय- સર્વ વાતરોગને सब वातरोगके अपहम् દૂર કરનાર તે તેલ नाशक उस तैलको, दद्यात् આપવું देवे ॥ १७६½ ॥

176-176½. Preparing a medicated oil by taking til oil and cooking it in the decoction of barley, jujube, horse-gram, fish, drumstick, bael, radish, curds and milk, the physician should administer it to the patient. This is curative of all vata-disorders.

लशुनस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥१७७॥

लशुन- લસણના लहसुनके, स्वरसे સ્વરસમાં स्वरसमें, एभिः ઉપર્યુક્ત દ્રવ્યો સાથે उपर्युक्त द्रव्योंके साथ, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया, तैलम् च તેલ પણ तैल भी, वातनुत् વાતહર છે वातनाशक है ॥१७७॥

177. The medicated oil prepared in the expressed juice of garlic and the articles mentioned above, is curative of vata-disorders.

तैलान्येतान्यृतुस्नातामङ्गनां पाययेत च ।
पीत्वाऽन्यतममेषां हि वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् १७८

एतानि આ ये, तैलानि તેલો तैल, ऋतुस्नाताम् ઋતુસ્નાતા ऋतुस्नान की हुई, अङ्गनाम् સ્ત્રીને स्त्रीको, पाययेत च પાવાં જોઈએ पिलावे, हि एषाम् કારણ કે એમાંનું क्योंकि इनमेंसे, अन्यतमम् કોઈ પણ એક किसी एक तैलको, पीत्वा પીને पीकर, वन्ध्या अपि વંધ્યા પણ वंध्या भी, सुतम् દીકરાને पुत्रको, जनयेत् જન્મ આપે છે जन्म देती है ॥ १७८ ॥

178. This oil may be given as potion to a woman who has just taken the purificatory bath on the cessation of menses. By taking any of these medicated oils as potion, even a sterile woman will become fertile and give birth to a son.

यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥१७९॥

शीतज्वरे શીતજ્વરમાં शीतज्वरमें, यत् च જે जो, अगुर्वाद्यम् અગુર્વાદ્ય अगुर्वाद्य, तैलम् તેલ तैल, उदाहृतम् કહ્યું છે कहा है, तत् च તે वह, अनेकशतशः અનેક સો વાર अनेक सौ वार, सिद्धम् સિદ્ધ કરવાથી सिद्ध करनेसे, वातरोगनुत् વાતરોગ મટાડનાર वातरोगनाशक, स्यात् બને છે होता है ॥१७९॥

179. The compound eaglewood oil which has been described in the treatment of algid fever, if cooked over and over again many hundred times, acquires dynamisation and becomes curative of vata-disorders.

---

१७८. तैलान्येता........पाययेत च—ऋतुस्नातां तथा नारीं तैलान्येतानि पाययेत (क.)

वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् १८०

वातशोणितके च अपि वळी वातरक्तनी चिकित्सामां पुनः वातरक्तकी चिकित्सामें, यानि जे जो, तैलानि तेलो तैल, वक्ष्यन्ते कहेवामां आवशे कहे जायेंगे, तानि च तेओने पण उनका भी, सिद्धिकामः सिद्धि इच्छनार वैद्य सिद्धिकी कामना करनेवाला वैद्य, अनिलशान्त्यर्थम् वायुनी शांति माटे वायुकी शान्तिके लिए, प्रयोजयेत् प्रयोजवां जोईए प्रयोग करे ॥१८०॥

180. And the medicated oils which will be described (in the next chapter) in the therapeutics of rheumatic conditions, may be prescribed for the alleviation of vata-disorders, by the physician desirous of success in treatment.

नास्ति तैलात् परं किंचिदौषधं मारुतापहम् ।
व्यवाय्युष्णगुरुस्नेहात् संस्काराद्बलवत्तरम् ॥१८१॥

तैलात् तेलथी तैलसे, परम् अधिक अधिक, मारुतापहम् वातनाशक वातनाशक, किंचित् बीजुं कोई पण अन्य कोई भी, औषधम् औषध औषध, न अस्ति नथी नहीं है, व्यवायि- कारण के ते व्यवायी (संपूर्ण देहमां व्यापी जई पचनारुं) क्योंकि यह व्यवायी (संपूर्ण देहमें व्याप्त होकर पचनेवाला), उष्ण-गुरु- उष्ण, गुरु उष्ण, गुरु, स्नेहात् अने स्नेह छे और स्नेह है. संस्कारात् तथा संस्कारथी तथा संस्कारसे, बलवत्तरम् वातनो नाश करवामां अधिक बळवान बने छे वातको नष्ट करनेमें अधिक बलवान हो जाता है ॥ १८१ ॥

181. There exists no medication superior to oil as a remedy for vata. Owing to its qualities of diffusiveness, heat, heaviness and unctuousness and by virtue of becoming more powerful on being medicated with the vata-curative group of drugs,

वातरोगे तैलप्रशंसा—

गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् १८२

वातहरैः वातहर वातहर, गणैः गणोथी गणोंसे, तस्मात् तेना करतां इसकी अपेक्षासे शतशः सोवार सोवार, सहस्रशः के हजारवार वधारे या सहस्रवार अधिक, सिद्धम् सिद्ध करेल तेल सिद्ध किया हुआ तैल, सूक्ष्ममार्ग- सूक्ष्ममार्गमां सूक्ष्ममार्गमें, स्थितान् रहेला स्थित, गदान् रोगोने पण रोगोंको भी, क्षिप्रतरम् घणी जलदीथी अधिक शीघ्रतासे, हन्ति हणे छे नष्ट करता है ॥ १८२ ॥

182. and being also capable of still further intensification of potency i e. dynamisation, by being cooked over and over again for hundreds or thousands of times, it very quickly cures the diseases which have pervaded into even the minutest part of the body.

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वाते पित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥१८३॥

संसृष्टे वाते च अपि संसर्गयुक्त वायुमां पण संसृष्ट वातमें भी, विशेषतः अने खास करीने और विशेष करके, पित्तादिभिः पित्तादिकथी पित्तादिसे, आवृतेषु स्रोतःसु च स्रोतो ढंकाई जतां स्रोतोंके आवृत होने पर, सर्वा सघळी सारी, साधारणी साधारण साधारण, क्रिया चिकित्सा क्रियाएं, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १८३ ॥

183. This general line of treatment is also recommended in conditions of association with morbidity of other humors, but specially when the body-channels have been occluded by pitta and kapha, in vata-disorders

१८३. वाते पित्तादिभिः—वातपित्तादिभिः (च.)

दोषान्तरादिसंसृष्टे वाते चिकित्सा—

पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते १८४
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरबस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीबलाशृतम् ॥१८५॥

पित्तावृते વાયુ પિત્તથી આવૃત થતાં वायुके पित्तसे आवृत होने पर, शीताम् શીતળ शीत, तथा उष्णाम् तथा ઉષ્ણ तथा उष्ण, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्साको, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष करके, व्यत्यासात् વારાફરતી पर्यायक्रमसे, कारयेत् કરવી करे, जीवनीयम् च અને જીવનીય और जीवनीय, सर्पिः ઘૃત घृत, धन्वमांसम् જાંગલમાંસ जांगलमांस, यवाः શાલિઃ જવ, શાળ जौ, शालि, यापनाः યાપન-બસ્તિઓ यापन बस्तियां, क्षीरबस्तयः ક્ષીર-બસ્તિઓ क्षीरबस्तियाँ, विरेकः વિરેચન विरेचन, पञ्चमूलीबला- અને પંચમૂલથી તથા બલાથી और पञ्चमूली तथा बलासे, शृतम् સાધિત सिद्ध किया, क्षीरपानम् च દૂધનું પાન क्षीरपान, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥१८४-१८५॥

184-185. In condition of occlusion of pitta, the physician should administer cold and hot lines of treatment in alternation; the medicated life-promoter ghee is recommended; he should be given the flesh diet of jangala creatures, barley and sali rice; he should be given yapana-enemata, milk enemata, purgation, potion of milk and decoction of penta-radices and sida.

मधुयष्टिबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥१८६॥

मधुयष्टि- જેઠીમધ मुलहठी, बलातैल- અને બલાનાં તેલ और बलातैल, घृत-क्षीरैः च ઘી તથા દૂધથી घी तथा दूधसे, पञ्चमूलकषायेण પંચમૂળના કવાથથી पंचमूलके क्वाथसे, शीतवारिणा वा કે શીતલ જલથી या शीतल जलसे, सेचनम् પરિષેચન परिषेचन, कुर्यात् કરવું करे ॥१८६॥

186. He should be given affusion with the medicated oil or ghee or milk prepared with liquorice and sida, or with the decoction of penta-radices, or with cold water.

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥१८७॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।

कफावृते વાયુ કફથી આવૃત થતાં वायुके कफसे आवृत होने पर, यवान्नानि જવનાં અન્ન जौके अन्न, जाङ्गलाः જાંગલ जांगल, मृगपक्षिणः પશુપક્ષીઓનાં માંસ पशुपक्षियोंके मांस, तीक्ष्णाः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, स्वेदाः સ્વેદ स्वेद, निरूहाः च નિરૂહબસ્તિઓ निरूह बस्तियां, सविरेचनम् વિરેચન विरेचन, वमनम् વમન वमन, जीर्णम् सर्पिः જૂનું ઘી पुराना घृत, तथा तिलसर्षपजम् તથા તલનું અને સરસવનું एवं तिलका और सरसोंका, तैलम् તેલ तैल, हितम् હિતકર છે हितकर हैं ॥१८७½॥

187-187½. In condition of occlusion by kapha, he should be given as diet, articles made of barley and the flesh of jangala beasts and birds. He should be given a strong dose of sudation, evacuative enema and emesis along with purgation. Cold ghee, til oil and rape seed oil are beneficial.

---

१८४ च शस्यते-तु पाययेत् (क.)
१८५. पञ्चमूली-पञ्चमूल (क.)
,, पञ्चमूलीबलाशृतम्-पञ्चमूलीबलान्वितम् (ख.)
१८६. घृतक्षीरैश्च-घृतक्षारैश्च (ङ.)
,, पञ्चमूल-पञ्चमूली (ग. घ. ङ.)

१८७½. जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं-पुराणसर्पिस्तैलं (घ.)
,, -पुराणसर्पिस्तैलं च (क.)
,, हितम्-शुभम् (क. छ. ङ.)

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥१८८॥

कफपित्ताभ्याम् વાયુને કફ અને પિત્તનો वायुके कफ और पित्तसे, **संसृष्टे** સંસર્ગ થયો હોય તો संसृष्ट होने पर, **पित्तम्** પિત્તને पित्तको, **आदौ** પ્રથમ पहले, **विनिर्जयेत्** જીતી લેવું જોઈએ जीते ॥ १८८ ॥

188. In the condition of occlusion by both kapha and pitta, pitta must first be subdued.

आमाशयगतं मत्वा कफं वमनयाचरेत् ॥१८९॥
पक्काशये विरेकं तु पित्ते सर्वगते तथा ।

कफम् કફને कफको, **आमाशयगतम्** આમાશયમાં ગયેલો आमाशयगत, **मत्वा** જાણીને मानकर, **वमनम्** વમન કરવું જોઈએ वमन करना चाहिए. **पक्काशये** કફ પક્વાશયમાં જતાં कफके पक्काशयमें जाने पर, **तथा** **पित्ते** तथा પિત્ત तथा पित्तके, **सर्वगते** સર્વસ્થાનમાં જતાં सब स्थानमें जाने पर, **विरेकम् तु** વિરેચન विरेचन, **आचरेत्** આપવું देवे ॥ १८९½ ॥

189-189½. On finding that kapha is located in the stomach, emesis should be given and if it be located in the colon, purgation should be given, and if pitta has pervaded the entire system, purgation should be given.

स्वेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः १९०
पित्तं वा दर्शयेल्लिङ्गं बस्तिभिस्तौ विनिर्हरेत् ।

स्वेदैः સ્વેદનથી स्वेदनसे, **विष्यन्दितः** દ્રવ બનાવેલ पिघला हुआ, **श्लेष्मा** કફ कफ, **यदा** જ્યારે जब, **पक्काशये** પક્વાશયમાં पक्काशयमें, **स्थितः** રહેલો હોય रहा हो, **पित्तम्** **वा** અથવા પિત્ત या पित्त, **लिङ्गम्** પોતાનું લક્ષણ अपने लक्षणको, **दर्शयेत्** બતાવતું હોય તો दिखावे तो, **तौ** તે બન્નેને उन दोनोंको, **बस्तिभिः** બસ્તિઓથી बस्तिसे, **विनिर्हरेत्** બહાર કાઢી નાખવા बाहर निकाल दे ॥ १९०½ ॥

190-190½. If morbid kapha is liquefied by sudation and flows down and accumulates in the colon or the symptoms of pitta become manifest, both of these morbid elements should be eliminated by means of enemata.

श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥१९१॥
निरूहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।
मधुरौषधसिद्धैश्च तैलैस्तमनुवासयेत् ॥१९२॥

श्लेष्मणा કફના कफके, **अनुगतम्** અનુબંધવાળા अनुबन्धवाले **वातम्** વાયુને वायुको, **उष्णैः** ઉષ્ણ उष्ण, **गोमूत्रसंयुतैः** ગોમૂત્રયુક્ત गोमूत्रयुक्त, **पित्तसंसृष्टम्** અને પિત્તના સંસર્ગવાળા વાયુને और पित्तसंसृष्ट वायुको, **क्षीरसंयुतैः** દૂધયુક્ત क्षीरयुक्त, **निरूहैः** નિરૂહોથી निरूहोंसे, **निर्हरेत्** બહાર કાઢવો જોઈએ निकालना चाहिए, **तम्** **तथा** તેને और इस रोगीको, **मधुरौषध-** મધુર ઔષધથી मधुर औषधोंसे, **सिद्धैः च** સિદ્ધ કરેલાં सिद्ध, **तैलैः** તેલથી तेलोंसे, **अनुवासयेत्** અનુવાસન કરાવવું જોઈએ अनुवासन देवे ॥१९१-१९२॥

191-192. If vata is associated with kapha, it should be eliminated by warm evacuative enema mixed with cow's urine. If vata is associated with pitta, it should be eliminated by evacuative enema mixed with milk. Then the patient should be given unctuous enema, prepared with the sweet group of drugs.

शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ।

१८९. मत्वा—दृष्ट्वा (ग.)
१८९½. सर्वगते—सर्वानुगे (ब.)
१९०. पक्काशये स्थितः—पक्काशयाच्च्युतः (ब.)

१९२½. अस्यादनन्तरम्—
रक्तावृते लङ्घनं स्यात्पाचनादि च शस्यते
इत्यधिकः पाठः (क. छ.) पुस्तकयोः ।

सकफे કફના સંસર્ગથી યુક્ત વાયુ कफके संसर्गसे युक्त वायुके, शिरोगते तु મસ્તકમાં જતાં मस्तकमें जाने पर. धूम-नस्य- ધૂમ, નસ્ય धूम, नस्य, आदि વગેરે आदि, कारयेत् કરાવવાં જોઈએ करवाये ॥१९२½॥

192½. In condition of vata located in the head and associated with kapha, inhalation and nasal medication should be given.

हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः १९३
सशेषः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ।

पित्ते कफे પિત્ત અને કફ पित्त और कफके, हृते દૂર થતાં दूर हो जाने पर, उरःस्रोतोऽनुगः ઉરઃ-સ્રોતમાં અનુગત उरःस्रोतमें अनुगत, यः अनिलः જે વાયુ जो वायु, सशेषः स्यात् બાકી રહી ગયો હોય शेष रहा हो, तत्र તેમાં उसमें, केवलवातिकी કેવળ વાયુની केवल वायुकी, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, कार्या स्यात् કરવી જોઈએ करे ॥१९३½॥

193-193½. If after the elimination of pitta and kapha, there remains a residual morbidity of vata in the channels of the chest-region (respiratory channels), the treatment indicated in pure vata conditions should be given.

शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ॥१९४॥

शोणितेन વાયુ રક્તથી वायुके रक्तसे, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, वातशोणितकीम् વાત-રક્તની वातरक्तकी, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી જોઈએ करे ॥ १९४ ॥

194. If vata is occluded in the blood, the line of treatment should be the same as indicated in rheumatic conditions.

प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवाते प्रयोजयेत् ।

आमवाते આમવાતમાં आमवातमें, प्रमेह- वात- પ્રમેહ, વાત प्रमेह, वायु, मेदोघ्नीम् અને મેદનો નાશ કરનાર ચિકિત્સા और मेदनाशक चिकित्सा, प्रयोजयेत् કરવી જોઈએ करे ॥१९४½॥

194½. In condition of occlusion in the chyme, treatment curative of urinary disorders, morbid vata and fat, should be given.

स्वेदाभ्यङ्गरसक्षीरस्नेहा मांसावृते हिताः ॥१९५॥

मांसावृते વાયુ માંસથી આવૃત થતાં वायुके मांससे आवृत होने पर, स्वेद-अभ्यङ्ग- સ્વેદન, અભ્યંગ स्वेदन, अभ्यंग, रस-क्षीर- માંસરસ, દૂધ मांसरस, दूध, स्नेहाः અને સ્નેહ और स्नेह, हिताः હિતકર છે हितकर हैं ॥ १९५ ॥

195. If vata is occluded in the flesh, sudation, inunction, meat-juices, milk and unctuous medications are recommended.

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्रेतसाऽऽवृते ।

अस्थिमज्जस्थे વાયુ હાડકાં તથા મજ્જાથી આવૃત થતાં वायुके अस्थि और मज्जासे आवृत होने पर, महास्नेहः મહાસ્નેહ (ઘી, તેલ, વસા અને મજ્જા)નો પ્રયોગ કરવો महास्नेह (घी, तैल, वसा और मज्जा)का प्रयोग करे, रेतसा અને વાયુ વીર્યથી और वायुके शुक्रसे, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, पूर्ववत् અગાઉની પેઠે ચિકિત્સા કરવી पूर्वोक्त चिकित्सा करे ॥१९५½॥

195½. If vata is occluded in the osseous tissue or the marrow, the preparation of the tetrad of unctuous articles should be given. If occluded

१९३½. सशेषः स्यात्—सर्पपस्य (ध.)
,, सशेषः—सशेषां (च.)
१९४. शोणितेनावृते कुर्यात्—वातेनावृतसंवृते (ध.)

१९४½. आमवाते—आमवाते (च. ग. च.)
१९५. हिताः—मताः (च.)

in the semen, the treatment is as has already been described.

अन्नावृते तदुल्लेखः पाचनं दीपनं लघु ॥१९६॥

अन्नावृते વાયુ અન્નથી આવૃત થતાં वायुके अन्नसे आवृत होने पर, **तदुल्लेखः** તેમાં વમન उसमें वमन, **पाचनम्** પાચન पाचन, **दीपनम्** તથા દીપન और दीपन, **लघु** તેમજ હલકાં દ્રવ્ય યોજવાં જોઈએ और लघु द्रव्यों का प्रयोग करे ॥ १९६ ॥

196. If vata is occluded by food, emesis, digestives, digestive-stimulants and light diet are recommended.

मूत्रलानि तु मूत्रेण स्वेदाः सोत्तरबस्तयः ।
शकृता तैलमैरण्डं स्निग्धोदावर्तवत्क्रिया ॥१९७॥

मूत्रेण तु વાયુ મૂત્રથી આવૃત થતાં वायुके मूत्रसे आवृत होने पर, **मूत्रलानि** મૂત્રવિરેચક દ્રવ્યો मूत्रल औषधियां **सोत्तरबस्तयः** ઉત્તરબસ્તિઓ उत्तरबस्ति, **स्वेदाः** તથા સ્વેદન યોજવાં જોઈએ तथा स्वेदनका प्रयोग करे, **शकृता** અને મળથી આવૃત થતાં और मलसे आवृत होने पर, **ऐरण्डम् तैलम्** એરંડિયા તેલનો પ્રયોગ કરવો एरण्डतैलका प्रयोग करे, **उदावर्तवत्** અને ઉદાવર્ત જેવી और उदावर्तकी भांति, **स्निग्धा** સ્નિગ્ધ स्निग्ध **क्रिया** ચિકિત્સા યોજવી चिकित्सा करे ॥ १९७ ॥

197. If occluded by urine, diuretics, sudation and urethral douches are recommended. If vata is occluded by fecal matter, castor oil and unctuous therapy as indicated in misperistalsis are the remedies.

स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वैरौषधैर्जयेत् ।
वमनैर्वा विरेकैर्वा बस्तिभिः शमनेन वा ॥१९८॥

स्वस्थानस्थः જો પોતાના સ્થાનમાં રહેલો यदि अपने स्थानमें स्थित, **दोषः बली** દોષ બળવાન હોય તો दोष बलवान हो तो, **तम् प्राक्** તેને પ્રથમ उसको प्रथम **स्वैः ओषधैः** પોતાનાં ઔષધોથી अपनी औषधियोंसे, **वमनैः वा** અને વમન और वमन, **विरेकैः वा** વિરેચન विरेचन, **बस्तिभिः** બસ્તિ बस्ति, **शमनेन वा** કે શમનથી या शमनके द्वारा, **जयेत्** જીતવો જોઈએ शान्त करना चाहिए ॥ १९८ ॥

198. A morbid humor, while in its natural habitat, develops great strength; hence it should be first subdued by suitable medications such as emesis, purgation, enemata or sudation.

(इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्यथायथम् ।)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **वाते** વાયુ वायुके, **पित्तादिभिः** પિત્ત વગેરેથી पित्तादिसे, **आवृते** આવૃત થતાં તેની आवृत होने पर उसकी, **यथायथम्** યથાયોગ્ય ચિકિત્સા यथायोग्य चिकित्सा, **उक्तम्** કહી છે कही गई है ॥ १९८½ ॥

198½. Thus has been described systematically the treatment of conditions of occlusion of vata by pitta etc.

पञ्चानां मारुतानामन्योन्यावरणे लिङ्गानि तेषां चिकित्सा च—

मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥१९९॥
लिङ्गं व्यासलमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ! ।

अनघ ! હે નિષ્પાપ ! हे निष्पाप !, **पञ्चानाम् हि** પાંચેય पांच, **मारुतानाम्** વાયુઓનું वायुओंके, **अन्योन्यावरणे** એક બીજાનું આવરણ કરતાં परस्परका

१९६. तदुल्लेख- न वमनं (ह. न ब)
१९७. मूत्रलानि तु मूत्रेण—मूत्रावृते मूत्रलानि (फ.)
,, मूत्रेण-मूत्रस्थे (ह. ब.)
,, शकृता सक्षीरम् (थ.)
,, शकृता तैलमैरण्डं एरण्डतैलं वर्चःस्थे (ख. ह. फ.)
,, शकृता....क्रिया--एरण्डतैलं वर्चःस्थे बस्तिः स्नेहाश्च भेदिनः (थ. त.)
,, स्निग्धोदावर्तवत्क्रिया—बस्तिः स्नेहाश्च भेदिनः (ब. थ.)

१९८. प्राक् तं—प्रोक्तं (ह. ब.)
१९९. [illegible]

आवरण करने पर, मया મારાથી मैं, व्यास-समासाभ्याम् વિસ્તારપૂર્વક અને સંક્ષેપમાં विस्तार और संक्षेपसे, उच्यमानम् लिङ्गम् કહેવાતું લક્ષણ लक्षण कहता हूं, शृणु સાંભળો वह सुनो ॥ १९९½ ॥

199-199½. O sinless one! listen now to the symptoms described by me, in extenso as well as in brief, of the conditions of occlusion brought about by mutual obstruction between the five types of vata.

प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च २००

प्राणः પ્રાણ प्राण, उदानादीन् ઉદાન વગેરેને उदानादिको, वृणोति આવૃત કરે છે आवृत करता है, ते च अपि અને તેઓ વળી और वे भी, प्राणम् પ્રાણને प्राणको, वृण्वन्ति આવૃત કરે છે आवृत करते हैं ॥२००॥

200. The Prana vata occludes the Udana and other types of vata while they too may occlude the Prana.

उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ।
विंशतिर्वरणान्येतान्युल्बणानां परस्परम् ॥२०१॥
मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।

तथा તે જ પ્રમાણે वैसे ही, सर्वे एव સર્વેય सब, उदानाद्याः ઉદાનાદિક उदानादि, यथाक्रमम् ક્રમાનુસાર क्रमानुसार, अन्योन्यम् એક બીજાને આવરે છે एक दूसरेको आवृत करते हैं, उल्बणानाम् વૃદ્ધિ પામેલા बढ़े हुए, परस्परम् અને પરસ્પર મળેલ और परस्पर मिले हुए, पञ्चानाम् પાંચ पाँच, मारुतानाम् વાયુના वायुओंके, एतानि विंशतिः આ વીસ ये बीस, वरणानि हि આવરણ થાય છે आवरण होते हैं, तानि તેઓને इनको, सम्यक् સારી રીતે अच्छी प्रकार, प्रतर्कयेत् સમજવાં જોઈએ जाने ॥ २०१½ ॥

201-201½. Udana and all other types of vata may occlude one another in the same manner. There would occur twenty conditions of occlusion caused by mutual obstruction of these five types of provoked vata. The physician should be able to diagnose these conditions properly.

सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् २०२
व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजत्रुकम् ।

व्याने વ્યાન व्यानके, प्राणावृते પ્રાણથી આવૃત થતાં प्राणसे आवृत होने पर, सर्वेन्द्रियाणाम् સર્વ ઇન્દ્રિયોની सब इन्द्रियोंमें, शून्यत्वम् શૂન્યતા शून्यता, स्मृति-बल- તથા સ્મૃતિ અને બલનો तथा स्मृति और बलका, क्षयम् ક્ષય क्षय, लिङ्गम् એ લક્ષણ इन लक्षणोंको, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, तत्र તેમાં वहाँ, ऊर्ध्वजत्रुकम् ઊર્ધ્વજત્રુક (ધૂમપાન, નસ્યઆદિ) ऊर्ध्वजत्रुक (धूमपान, नस्यआदि), कर्म ચિકિત્સા કરવી જોઈએ कर्म करना चाहिए ॥२०२½॥

202-202½. On observing the loss of function of all the sense-organs, and loss of memory and strength, it should be diagnosed as the condition of the occlusion of Vyana by Prana The treatment is as indicated in diseases occurring in the parts above the supra-clavicular region of the body.

स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ॥२०३॥
प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।

प्राणे પ્રાણ प्राणके, व्यानावृते વ્યાનથી આવૃત થતાં व्यानसे आवृत होने पर, अत्यर्थम् અતિશય अत्यन्त, स्वेदः પરસેવો पसीना, लोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, त्वग्दोषः ચામડીના દોષ त्वग्दोष, सुप्तगात्रता અને અંગોમાં ખાલી ચડવી એ લક્ષણો થાય છે और गात्रोंकी सुप्तता ये लक्षण होते हैं, तत्र તેમાં उसमें, स्नेहयुक्तम् સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, विरेचनम् વિરેચન દેવું જોઈએ विरेचन देना चाहिए ॥२०३½॥

२००. वृणोत्युदानादीन्--वृणोत्यपानादीन् (क.)
२०१. विंशतिर्वरणानि--विंशत्यावरणानि (ध. च.)

203-203½. On observing excessive perspiration, horripilation, dermic morbidity and numbness of limbs, it should be diagnosed as the condition of Prana occluded by Vyana. The treatment in this is purgation combined with unctuous articles.

प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ॥२०४॥
चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ।

समाने સમાન વાયુ समान वायुके, **प्राणावृते** પ્રાણથી આવૃત થતાં प्राणसे आवृत होने पर, **जड-गद्गद-** જડતા, ગદ્‌ગદતા जडता, गद्‌गदता, **मूकताः** અને મૂંગાપણું और मूकता, **स्युः** એ લક્ષણો થાય છે ये लक्षण होते हैं, **तत्र** તેમાં वहां, **सयापनाः** યાપન બસ્તિઓ यापनबस्तियां, **चतुष्प्रयोगाः स्नेहाः** અને ચાર પ્રકારે પ્રયોજાતા સ્નેહો और चार प्रकारके स्नेहोंका प्रयोग, **शस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥२०४½॥

204-204½. In condition of occlusion of Samana by Prana, there will be scanty or slurring speech, or muteness. All the four modes of unctuous therapy along with Yapana enema are recommended as treatment.

समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपार्श्वहृद्गदाः ॥२०५॥
शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ।

अपाने અપાન વાયુ अपान वायुके, **समानेन** સમાન વાયુથી समान वायुसे, **आवृते** આવૃત થતાં आवृत होने पर, **ग्रहणी-पार्श्व-** ગ્રહણીરોગ, પાર્શ્વશૂલ ग्रहणी, पार्श्वपीडा, **हृद्गदाः** હૃદ્રોગ हृद्रोग, **आमाशये** તથા આમાશયમાં तथा आमाशयमें, **शूलम् च** શૂલ એ લક્ષણો થાય છે शूल ये लक्षण होते हैं, **तत्र** તેમાં वहां, **दीपनम्** દીપન दीपन, **सर्पिः** ઘી घी, **इष्यते** ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ २०५½ ॥

205-205½. In condition of the occlusion of Apana by Samana, there will occur assimilation disorders and diseases of the organs situated in hypochondriac region, gastric disorders and colicky pain of the stomach. Here the treatment indicated is the ghee medicated with digestive-stimulants.

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः २०६
हृद्रोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ।
तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ॥२०७॥

उदाने ઉદાનવાયુ उदानवायुके, **प्राणसंवृते** પ્રાણથી આવૃત થતાં प्राणसे आवृत होने पर, **शिरोग्रहः** શિરોગ્રહ शिरोग्रह, **प्रतिश्यायः** સળેખમ प्रतिश्याय, **निःश्वास-** નિઃશ્વાસ निःश्वास, **उच्छ्वास-** તથા ઉચ્છ્વાસનો तथा उच्छ्वासका, **संग्रहः** નિરોધ अवरोध, **हृद्रोगः** હૃદ્રોગ हृद्रोग, **मुखशोषः च अपि** અને મુખશોષ એ લક્ષણો થાય છે और मुखशोष ये लक्षण होते हैं, **तत्र** તેમાં वहां, **और्ध्वभागिकम्** ઊર્ધ્વભાગની ऊर्ध्वभागोंकी, **कर्म** ચિકિત્સા चिकित्सा, **तथा आश्वासनम्** અને આશ્વાસન આપવાનું तथा आश्वासन, **कार्यम्** કરવું જોઈએ करना चाहिए ॥ २०६-२०७ ॥

206-207. In conditions of occlusion of Udana by Prana, there will occur spasticity of the head, coryza, impediment to inspiration and expiration, cardiac disorders and dryness of the mouth. Here, the treatment is as indicated in diseases of the parts above the supra-clavicular region and also comforting measures.

कर्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ।
उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ॥२०८॥
सिञ्चेदाश्वासयेच्चैनं सुखं चैवोपपादयेत् ।

२०५ समानेनावृते........हृद्गदाः—अपानेनावृते प्राणे ग्रहणी-पार्श्ववेदना (ध.)

,, ग्रहणीपार्श्वहृद्गदाः—ग्रहणीपार्श्ववेदना (ख. ह. स.)

२०८ कर्मौजोबलवर्णानां—कर्मणां बलवर्णानां (ध.)

प्राणे પ્રાણવાયુ प्राणके, उदानेन ઉદાનથી उदानसे, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, कर्म- ओजः- કર્મ, ઓજ कर्म, ओज, बल- वर्णानाम् બલ અને વર્ણનો बल और वर्णका, नाशः નાશ नाश, अथवा અથવા अथवा, मृत्युः अपि મૃત્યુ પણ થાય છે मृत्यु भी होता है, वपू તે રોગીને उस रोगीको, शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, शीतवारिणा શીતલ જલનું शीतल जलसे, सिञ्चेत् સિંચન કરવું सिंचन करे, पुनश्च એને उसको, आश्वासयेत् च આશ્વાસન આપવું आश्वासन देवे, सुखम् અને સુખ થાય તેમ और सुख मिले ऐसा, उपपादयेत् च एव કરવું कार्य करना चाहिए ॥२०८½॥

208-208½. In condition of occlusion of Prana by Udana, there will occur loss of function, vital essence, strength and of complexion, or even death. This condition should be treated by gradual affusion with cold water and comforting measures in such a way that the patient may be restored to health.

ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासादयो गदाः ॥२०९॥
स्युर्वाते तत्र बस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।

अपाने वाते અપાન વાયુ अपान वायुके, ऊर्ध्वगेन ઉદાનથી उदानसे, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, छर्दि-श्वास- ઉલટી અને શ્વાસ छर्दि और श्वास, आदयः વગેરે आदि, गदाः स्युः રોગો થાય છે रोग होते हैं, तत्र તેમાં वहां, बस्त्यादि બસ્તિ વગેરે કર્મ बस्ति आदि कर्म, अनुलोमनम् અને અનુલોમન કરનાર और अनुलोमक, भोज्यम् च एव ભોજન ભોજવાં જોઈએ भोजन देना चाहिए ॥२०९½॥

209-209½. In condition of the occlusion of Apana by Udana, there will occur vomiting, dyspnea and similar other disorders. The treatment therein is enema and similar measures, and diet inducing regular peristalsis.

मोहोऽल्पोऽग्निरतीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ॥२१०॥
वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ।

ऊर्ध्वगे वाते ઉદાન વાયુ उदान वायु, अपानसंवृते અપાનથી આવૃત થતાં अपानसे आवृत होने पर, मोहः મોહ मोह, अल्पः अग्निः મન્દાગ્નિ मन्दाग्नि, अतीसारः અને અતિસાર થાય છે और अतिसार होते हैं, तत्र તેમાં इसमें, वमनम् વમન वमन, दीपनम् દીપન दीपन, ग्राहि અને ગ્રાહી और ग्राही, अशनम् च ભોજન भोजन, स्यात् ઇષ્ટ છે देना चाहिए ॥२१०½॥

210-210½. In condition of the occlusion of Udana by Apana, there occur stupefaction, dullness of the gastric fire and diarrhea. The treatment, there is emesis and diet that is digestive stimulant and astringent.

वम्याध्मानमुदावर्तगुल्मार्तिपरिकर्तिकाः ॥२११॥
लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ।

अपाने અપાનવાયુ अपानवायुके, व्यानावृते વ્યાનથી આવૃત થતાં व्यानसे आवृत होने पर, वमि-आध्मान ઉલટી, આધ્માન वमन, आध्मान, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, गुल्मार्ति- ગુલ્મરોગ गुल्मरोग, परिकर्तिकाः અને વાઢ और परिकर्तिका, लिङ्गम् એ લક્ષણ થાય છે ये लक्षण होते हैं, तम् તેનું इसका, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ દ્રવ્યોથી स्निग्ध औषधोंसे, अनुलोमयेत् અનુલોમન કરવું अनुलोमन करे ॥ २११½ ॥

211-211½. In condition of occlusion of Apana by Vyana, there occur

---

२०९. ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने–उदानेनावृतेऽपाने (क.)
,, ,, –तद्गुनेनावृतेऽपाने (क.)
२०९½. भोज्यं चैवानुलोमनं–सर्वं चैवानुलोमनम् (ब.)

२१० मोहोऽल्पोऽग्निरतीसार–मोहोऽल्पिसारोऽग्निवधः (क.)
,, ,, –मोहोऽग्निसादोऽतीसारः (क.)
२११. वम्याध्मान–छर्द्याध्मान (क, ङ, ब)
,, गुल्मार्ति–गुल्मार्शः (ब.)

the symptoms of vomiting, distension of abdomen, misperistalsis, Gulma, colic and griping pain. This condition should be treated by regulating peristalsis by means of unctuous medications.

अपानेनावृते व्याने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम् ॥२१२॥
अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ।

व्याने વ્યાન व्यानके, **अपानेन** અપાન વાયુથી अपान वायुसे, **आवृते** આવૃત થતાં आवृत होने पर, **विण्मूत्र-** મળ, મૂત્ર पुरीष, मूत्र, **रेतसाम्** અને વીર્યની और शुक्रकी, **अतिप्रवृत्तिः** અતિપ્રવૃત્તિ अतिप्रवृत्ति, **भवेत्** થાય છે होती है, **तत्र अपि** તેમાં પણ उसमें भी, **सर्वम्** સર્વ सब, **संग्रहणम्** સંગ્રાહી ઉપચાર संग्राही उपचार, **मतम्** માન્ય છે हितकारी हैं ॥२१२½॥

212-212½. In condition of occlusion of Vyana by Apana, there occur excessive discharge of feces, urine and semen. There the treatment indicated is astringent therapy.

मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽग्न्योजोबलक्षयः २१३
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ।

व्याने વ્યાન व्यानके, **समानेन** સમાન વાયુથી समानसे, **आवृते** આવૃત થતાં आवृत होने पर, **मूर्च्छा तन्द्रा** મૂર્છા, તન્દ્રા मूर्च्छा, तन्द्रा, **प्रलापः** બબડાટ प्रलाप, **अङ्गसादः** શરીરની શિથિલતા अङ्गसाद, **अग्नि-** અગ્નિક્ષય अग्निक्षय, **ओजः- बलक्षयः** ઓજક્ષય અને બલક્ષય થાય છે ओजक्षय और बलक्षय होते हैं, **व्यायामः** તેમાં વ્યાયામ इसमें व्यायाम, **लघुभोजनम्** અને હલકું ભોજન પથ્ય છે और लघु भोजन हितकर हैं ॥ २१३½ ॥

213-213½. In condition of occlusion of Vyana by Samana, there occur fainting, torpor, garrulity, asthenia of the limbs, loss of gastric fire, vital essence and of strength. There, the treatment is exercise and light diet.

स्तब्धताऽल्पाग्निताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् २१४
उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ।

व्याने વ્યાન व्यानके, **उदानेन** ઉદાન વાયુથી उदानसे, **आवृते** આવૃત થતાં आवृत होने पर, **स्तब्धता** સ્તબ્ધતા स्तब्धता, **अल्पाग्निता** અગ્નિમાંદ્ય अल्पाग्निता, **अस्वेदः** પરસેવાનો અભાવ स्वेदका न आना, **चेष्टाहानिः** ચેષ્ટાનાશ चेष्टाहानि, **निमीलनम्** અને આંખોનું બંધ થવું થાય છે और आँखोंका बन्द होना होते हैं, **तत्र** તેમાં इसमें, **मितम् लघु** માપસર હલકું परिमित और लघु भोजन, **पथ्यम्** પથ્ય છે पथ्य है ॥ २१४½ ॥

214-214½. In condition of occlusion of Vyana by Udana, there occur rigidity, dullness of gastric fire, anhidrosis, loss of movement and absence of winking. There, the treatment is wholesome, measured and light diet.

पञ्चान्योन्यावृतानेवं वातान् बुध्येत लक्षणैः ॥२१५॥
एषां स्वकर्मणां हानिर्वृद्धिर्वाऽऽवरणे मता ।

एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अन्योन्यावृतान्** પરસ્પર આવૃત થયેલા परस्पर आवृत, **पञ्चवातान्** પાંચે વાયુઓને पांचों वायुको, **लक्षणैः** લક્ષણો વડે लक्षणोंसे, **बुध्येत** ઓળખવા जाने, **आवरणे** આવૃત થતાં आवरण होने पर, **एषाम्** એઓનાં इनके, **स्वकर्मणाम्** પોતાનાં કર્મની अपने कर्मोंकी, **हानिः वृद्धिः** **वा** હાનિ કે વૃદ્ધિ हानि या वृद्धि, **मता** માનેલ છે मानी है ॥ २१५½ ॥

215-215½. By their symptoms one should diagnose the condition of mutual occlusion of these five types of vata and it has been laid down that

२१३½. लघुभोजनम्–लघुदीपनम् (थ)

२१४. स्तब्धताऽल्पाग्निताऽस्वेदः–स्वेदोऽग्निनाशः स्तब्धत्वं (फ.)

२१५. आवरणे मता–आवरणं मतं (थ. फ.)

there will occur either the increase or decrease of its actions as the particular type of vata is affected.

यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥२१६॥
सलिङ्गभेषजं सम्यग्बुधानां बुद्धिवृद्धये ।

बुधानाम् ડાહ્યા મનુષ્યોની बुद्धिमानोंकी, **बुद्धिवृद्धये** બુદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે बुद्धिको बढ़ानेके लिए, **यथास्थूलम्** સ્થૂલ રીતે स्थूल रीतिसे, **एतत्** આ ये, **आवरणे अष्टकम्** આઠ આવરણ आठ आवरण, **सलिङ्गभेषजम्** તેઓનાં લક્ષણ અને ઔષધસહિત उनके लक्षण और औषधसहित, **सम्यक्** સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, **समुद्दिष्टम्** દર્શાવ્યાં છે कहे हैं ॥ २१६½ ॥

216-216½. Thus have been described in general this octad of the conditions of mutual occlusion along with their symptoms and treatment, in order to aid the understanding of intelligent physicians.

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१७
द्वादशावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिषग्जितम् ।
कुर्यादभ्यञ्जनस्नेहपानबस्त्यादि सर्वशः ॥२१८॥
क्रमममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादवचारयेत् ।

वातानाम् વાયુઓનાં वायुओंके, **स्थानानि** સ્થાન स्थानोंको, **कर्मणाम्** તથા કર્મોની तथा कर्मोंकी, **वृद्धिम् हानिम् च** વૃદ્ધિ અને હાનિ वृद्धि और हानिको, **अवेक्ष्य** જોઈને देखकर, **अन्यानि** અને બીજાં और अन्य, **द्वादश** બાર बारह, **आवरणानि** આવરણોને आवरणोंको, **अभिलक्ष्य** લક્ષમાં રાખીને ध्यानमें रखकरके, **अभ्यञ्जन-** અભ્યંગ अभ्यंग, **स्नेहपान** સ્નેહપાન स्नेहपान, **बस्त्यादि** તથા બસ્તિ વગેરે तथा वस्तिआदि, **भिषग्जितम्** ઉપચાર भेषज, **सर्वशः** સંપૂર્ણપણે सम्पूर्ण रूपमें **कुर्यात्** કરવા करे, **व्यत्यासात्** અથવા વારાફરતી या पर्याय क्रमसे, **उष्णम् अनुष्णम्** ઉષ્ણ અને શીત उष्ण और शीत, **क्रमम् वा** ઉપચાર उपचारको, **अवचारयेत्** પ્રયોજના करना चाहिए ॥ २१७-२१८½ ॥

217-218½. On investigating the habitat of each type of vata, as well as the signs of increase or decrease of its functions, the physician should diagnose the remaining twelve conditions of mutual occlusions and should treat them by means of inunction, unctuous potion, enemata and all other procedures, or he may be given cold and hot measures in alternation.

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥२१९॥
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा २२०
स्वं स्थानं गमयेदेवं वृतानेतान् विमार्गगान् ।

उदानम् ઉદાનને उदानको, **ऊर्ध्वम्** ઉપર તરફ ऊपरकी ओर, **योजयेत्** યોજવો ले जाय, **अपानम् च** અપાનનું अपानका, **अनुलोमयेत्** અનુલોમન કરવું अनुलोमन करे, **समानम्** સમાનનું समानका, **शमयेत् च** સંશમન કરવું शमन करे, **व्यानम् तु** અને વ્યાનને और व्यानको, **त्रिधा** ત્રણ પ્રકારે तीन प्रकारसे, **योजयेत् च एव** યોજવો प्रवृत्त करे, **चतुर्भ्यः अपि** પણ આ ચારેયથી परन्तु इन चारोंसेभी, **प्राणः** પ્રાણનું प्राणकी, **रक्ष्यः** વિશેષે કરીને રક્ષણ કરવું જોઈએ रक्षा विशेष रूपमें करनी चाहिए, **हि** કારણકે क्योंकि, **स्थाने** તે પોતાનાં સ્થાનમાં રહેતાં જ इसके स्थानमें रहने पर ही, **अस्य स्थितिः** જીવનની સ્થિતિ जीवनकी स्थिति, **ध्रुवा** નિશ્ચિત છે निश्चित है, **एवम्** આ પ્રમાણે इस

२१६. आवरणेऽष्टकम्—आवरणाष्टकम् (छ. ड. ब.)
,, अष्टकम्—पृथक् (ख. ड. न.)
,, बुधानां बुद्धिवृद्धये—शृणु त्वं बुद्धिवृद्धये (ख. ड. न.)
,, सम्यग्बुधानां—भूयो बुधानां (फ.)
२१८. पानबस्त्यादि—नस्यपानादि (ध. द. ध. फ.)
, सर्वशः—सर्वतः (थ.)
,, अवचारयेत्—उपयोजयेत् (ध.)

२२०. ह्यस्य—स्वस्य (ध.)

प्रकार, वृतान् આવૃત आवृत, विमार्गगान् અને વિમાર્ગ-ગામી और विमार्गगामी, एतान् કોઓને इन वायुओंको, स्वम् स्थानम् પોતાને સ્થાને अपने स्थानमें, गमयेत લઈ જવા જોઈએ ले जाना चाहिए-॥२१९-२२०½॥

219-220½. The Udana should be regulated upwards and the Apana downwards. The Samana should be sedated and the Vyana should be treated by all the three methods. Even more carefully than the other four types of vata, the Prana should be maintained, because life depends on the proper maintenance of it in its habitat. Thus the physician should regulate and establish in their normal habitats, the various types of vata that have been occluded and misdirected.

मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२१
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।

प्राणे પ્રાણ प्राणके, पित्तसमावृते પિત્તથી આવૃત થતાં पित्तसे आवृत होने पर, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, दाहः भ्रमः દાહ, ભ્રમ दाह,भ्रम, शूलम् શૂલ शूल, विदाहः વિદાહ विदाह, शीतकामिता શીત વસ્તુની ઇચ્છા शीतकामिता, विदग्धस्य અને વિદગ્ધ ખોરાકની और विदग्ध भोजनका, छर्दनम् च ઉલટી થાય છે वमन होता है ॥ २२१½ ॥

221-221½. In condition of occlusion of Prana by pitta, there occur fainting, burning, giddiness, colic misdigestion, craving for cold things and vomiting of misdigested food.

ष्ठीवनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥२२२॥
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्दिरेव च ।

प्राणे પ્રાણ प्राणके, कफावृते કફથી આવૃત થતાં कफसे आवृत होने पर, ष्ठीवनम् થૂંક આવવું ष्ठीवन, क्षवथु- છીંક क्षवथु, उद्गार- ઓડકાર उद्गार, निःश्वास- નિઃશ્વાસ निःश्वास, उच्छ्वास- અને ઉચ્છ્વાસનો और उच्छ्वासकी, संग्रहः રોધ रुकावट, अरुचिः અરુચિ अरुचि, छर्दिः एव च અને ઉલટી એ और वमन ये, रूपाणि लक्षणो थाय छे लक्षण होते हैं ॥२२२½॥

222-222½. In condition of occlusion of Prana by kapha there occur symptoms such as salivation, sternutation eructation, impediment to the inspiration and expiration, anorexia and vomiting.

मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसः क्लमः २२३
ओजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ।

उदाने ઉદાન उदानके, पित्तसंवृते પિત્તથી આવૃત થતાં पित्तसे आवृत होने पर, मूर्च्छाद्यानि च મૂર્ચ્છા વગેરે मूर्च्छादि, नाभि-उरसः નાભિ અને છાતીમાં नाभि और छातीमें, दाहः દાહ दाह, क्लमः થાક थकान, ओजोभ्रंशः च ઓજનો હ્રાસ ओजका भ्रंश, सादः च अपि અને શિથિલતા એ और शिथिलता ये, रूपाणि लक्षणो थाय छे लक्षण होते हैं ॥२२३½॥

223 223½. In condition of occlusion of Udana by pitta there occur symptoms such as fainting and similar conditions, burning in the umbilical region and chest exhaustion, loss of vital essence and asthenia.

आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ॥२२४॥
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।

उदाने ઉદાન उदानके, श्लेष्मणा કફથી श्लेष्मासे, आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતા विवर्णता, वाक्- स्वर- વાણી સ્વર वाणी और

२२३. क्लमः-भ्रमः (थ)
२२३½. ओजोभ्रंशश्च-ऊर्ध्वभ्रंशश्च (थ. द.)
,, सादश्चाप्युदाने-चादश्चाप्युदाने (थ. फ)

स्वरकी, ग्रहः ઝલાઈ જવા રુકાવટ, दौर्बल्यम् દુર્બળતા दुर्बलता, गुरुगात्रत्वम् અંગોનું ભારેપણું गात्रोंकी गुरुता, अरुचिः च અને અરુચિ और अरुचि, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે होती हैं ॥ २२४½ ॥

224-224½. In condition of occlusion of Udana by kapha, there occur discoloration, the spasm of speech and voice, debility, heaviness of the body and anorexia.

अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ॥२२५॥
पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ।

समाने સમાન समानके, पित्तावृते પિત્તથી આવૃત થતા पित्तसे आवृत होने पर, अतिस्वेदः અતિશય પરસેવો अतिस्वेद, तृषा दाहः તૃષા, દાહ प्यास, दाह, मूर्च्छा च મૂર્છા मूर्च्छा, अरुचिः च एव અરુચિ अरुचि, तथा તથા तथा, ऊष्मणः ઊષ્મામાં ऊष्मामें, उपघातः ઘટાડો એ લક્ષણ कमी ये लक्षण, स्यात् ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥२२५½॥

225-225½. In condition of occlusion of the Samana by pitta, there occur hyperidrosis, thirst, burning, fainting, anorexia and loss of body-heat.

अस्वेदो वह्निमान्द्यं च लोमहर्षस्तथैव च ॥२२६॥
कफावृते समाने स्याद्गात्राणां चातिशीतता ।

समाने સમાન समानके, कफावृते કફથી આવૃત થતા कफसे आवृत होने पर, अस्वेदः પરસેવાનો અભાવ स्वेद न आना, वह्निमान्द्यम् च અગ્નિમાંદ્ય अग्निमान्द्य, तथा एव लोमहर्षः च રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, गात्राणाम् અને ગાત્રોની और गात्रोंकी, अतिशीतता च અતિ શીતલતા એ લક્ષણ अतिशीतता ये लक्षण, स्यात् ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ २२६½ ॥

226-226½. In condition of occlusion of the Samana by kapha, there occur anidrosis, dullness of the gastric fire, horripilation and excessive coldness of the limbs.

व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्वाङ्गगः क्लमः ॥२२७॥
गात्रविक्षेपसङ्गश्च ससंतापः सवेदनः ।

व्याने વ્યાન व्यानके, पित्तावृते तु પિત્તથી આવૃત થતા पित्तसे आवृत होने पर, सर्वाङ्गगः સર્વ અંગનો सर्वाङ्गमें, दाहः દાહ दाह, क्लमः થાક थकावट, ससंतापः સંતાપ संताप, सवेदनः અને વેદનાસહિત और वेदनाके साथ, गात्रविक्षेप- ગાત્રોની ચેષ્ટાનું गात्रोंकी चेष्टामें, सङ्गः च બંધ થવું એ લક્ષણ रुकावट ये लक्षण, स्यात् ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥२२७½॥

227-227½. In condition of occlusion of Vyana by pitta, there occur burning all over the body, exhaustion, loss of the movement of limbs accompanied with temperature and pain.

गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजः ॥२२८॥
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथाऽधिकः ।

व्याने વ્યાન व्यानके, कफावृते કફથી આવૃત થતા कफसे आवृत होने पर, सर्वगात्राणाम् સર્વ અંગોનું सब गात्रोंकी, गुरुता ભારેપણું गुरुता, सर्वसन्धि- સર્વ સાંધા सब सन्धि, अस्थिजाः અને હાડકાંમાં और अस्थिमें, रुजः પીડા पीड़ा, तथा તથા तथा, अधिकः અધિક પ્રમાણમાં विशेषतः, गतिसङ्गः ગતિની રુકાવટ गतिकी रुकावट, लिङ्गम् એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે ये लक्षण उत्पन्न होते हैं ॥ २२८½ ॥

228-228½. In condition of occlusion of Vyana by kapha, there occur symptoms such as heaviness of the limbs, pain in all the bones and joints, and excessive loss of movement.

२२५. चारुचिरेव च–वीऽरतिरेव च (स. ह. क. म.)
,, ,, –चारतिरेव च (च. क.)

२२८. सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजः–पर्वसन्ध्यस्थिसंभवः (क. ह. ग.)

हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेढ्रयोः ॥२२९॥
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसश्चातिवर्तनम् ।

अपाने અપાન अपानके, पित्तावृते પિત્તથી આવૃત થતાં पित्तसे आवृत होने पर, हारिद्र- હળદર જેવાં પીળાં हल्दीके वर्णके, मूत्रवर्चस्त्वम् મૂત્ર અને મળ मूत्र और पुरीष, गुदमेढ्रयोः ગુદા અને શિશ્નમાં गुदा और मेढ्रमें, तापः च તાપ ताप, रजसः च તથા આર્તવની और आर्तवकी, अतिवर्तनम् અતિ પ્રવૃત્ત अतिप्रवृत्ति, लिङ्गम् એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે ये लक्षण उत्पन्न होते हैं ॥ २२९½ ॥

229-229½. In condition of occlusion of Apana by pitta, there occur symptoms such as, yellow coloration of urine and feces sensation of heat in the rectum and phallus and excessive flow of the menses.

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥२३०॥
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ।

अपाने અપાન अपानके, श्लेष्मणा કફથી कफसे, संवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, भिन्नाम- પાતળા-આમ पतला आम, श्लेष्मसंसृष्ट- કફના સંસર્ગવાળા कफसे मिला, गुरु- તથા ભારે और भारी, वर्चःप्रवर्तनम् મળની પ્રવૃત્તિ मलकी प्रवृत्ति, कफमेहस्य અને કફ-મેહની और कफमेहकी, आगमः च પ્રાપ્તિ એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે प्राप्ति ये लक्षण उत्पन्न होते हैं ॥२३०½॥

230-230½. In condition of occlusion of Apana by kapha, there occur stools that are loose, heavy and mixed with undigested matter, and mucus and discharge of urine mixed with mucus.

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च॥ २३१॥
उपलक्ष्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ।

पित्तस्य च પિત્તનાં पित्त, कफस्य च અને કફનાં और कफको, लक्षणानाम् तु લક્ષણોના लक्षणोंको, मिश्रत्वम् મિશ્રપણાને मिले, उपलक्ष्य જોઈને देखकर, विद्वान् વિદ્વાન विद्वान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, आवरणम् આવરણને आवरणको, मिश्रम् મિશ્ર मिश्र, वदेत् કહેવું कहे ॥ २३१½ ॥

231-231½. On observing the combined symptoms of pitta and kapha, the learned physician should diagnose it as a condition of combined occlusion.

यद्यस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरौ स्थितौ ॥२३२॥
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजान् ।

यस्य જે जिस, वायोः વાયુનું वायुका, यत् જે जो, स्थानम् સ્થાન स्थान, निर्दिष्टम् બતાવેલું છે निर्दिष्ट है, तत्र स्थितौ इतरौ दोषौ તેમાં જો બીજા દોષો આવી રહે તો તેઓ उसमें यदि भिन्न दो दोष स्थित हों तो वे, यथानिजान् પોતપોતાની अपनी अपनी, बहुविधान् બહુ પ્રકારની बहुत प्रकारकी, व्याधीन् વ્યાધિઓ व्याधियाँ, दर्शयेताम् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ २३२½ ॥

232-232½ If the two other humors get located in the places described as the habitats of vata, they manifest various symptoms of disorders characteristic of each of them.

आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥२३३॥
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ।
विशेषाज्जीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ॥२३४॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

शास्त्रचक्षुषः શાસ્ત્રરૂપી નેત્રવાળા शास्त्ररूप नेत्रवाले, भिषजः વૈદ્યો वैद्य, श्लेष्मपित्ताभ्याम् કફ અને પિત્તથી

२२९½. रजसश्चातिवर्तनम्—रजसः संप्रवर्तनम् (ग. ह.)

२३२½. बहुविधान् बहुविधौ (ब.)
२३४. संश्रितम्—संवृतम् (क.)

कफ और पित्तसे, आवृतम् આવૃત आवृत, प्राणम् च પ્રાણ प्राण, उदानम् च एव અને ઉદાનને और उदान वायुको, गरीयस्त्वेन અધિક હાનિ કરનાર अधिक हानिकारक, पश्यन्ति જુએ છે समझते हैं, विशेषात् કારણ કે ખાસ કરીને क्योंकि विशेषकर, जीवितम् જીવન प्राणीका जीवन, प्राणे પ્રાણને प्राणपर, बलम् અને બલ और बल, उदाने ઉદાનને उदान पर, संश्रितम् આશ્રિત છે अवलंबित है, तयोः पीडनात् તેઓની વિકૃતિને લઈ उन दोनोंकी विकृतिसे, आयुषः च આયુષ आयु, बलस्य च અને બલની और बलकी, हानिः स्यात् હાનિ થાય છે हानि होती है ॥२३३-२३४½॥

233-234½. Medical authorities regard, as most serious, the condition of occlusion of Prana or Udana by kapha and pitta combined, because life is particularly dependent on Prana, and vitality on Udana; and occlusion of them, will result in loss of life and vitality.

सर्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ॥२३५॥
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमाः ।

एते सर्वे આ બધાયની ये सभी, अपि પણ भी, अपरिज्ञाताः ખબર ન રહેવાથી न जाननेसे, परिसंवत्सराः એક વર્ષ કરતાં વધારે જૂના થવાથી एक वर्षसे अधिक पुराने हो जानेसे, तथा અને और, उपेक्षणात् ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षासे, असाध्याः અસાધ્ય असाध्य, अथवा અથવા या, दुरुपक्रमाः કષ્ટસાધ્ય कष्टसाध्य, स्युः બને છે हो जाते हैं ॥ २३५½ ॥

235-235½. If all these conditions are either undiagnosed or neglected for longer than a year, they become either incurable or formidable.

हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मोऽतीसार एव च ॥२३६॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।

आवृतानाम् આવૃત થયેલા आवृत हुए, तेषाम् તેઓની उनकी, उपेक्षणात् ઉપેક્ષા કરવાથી उपेक्षासे, हृद्रोगः હૃદ્રોગ हृद्रोग, विद्रधिः વિદ્રધિ विद्रधि, प्लीहा गुल्मः પ્લીહા, ગુલ્મ प्लीहा, गुल्म, अतीसारः एव च અને અતિસાર और अतिसार, उपद्रवाः એ ઉપદ્રવો ये उपद्रव, भवन्ति થાય છે होते हैं ॥२३६½॥

236-236½. As a result of the neglect of these conditions of occlusions, there occur complications such as cardiac disorders, abscesses, splenic disorders, gulma and diarrhea.

तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ॥२३७॥
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणाऽपि वा ।

तस्मात् તેથી इस लिए, वैद्यः વૈદ્યે वैद्यको, पञ्चात्मक પાંચ સ્વરૂપવાળા पांच प्रकारके, पवनस्य વાયુનું वायुका, वातेन વાતથી वातसे, पित्तेन પિત્તથી पित्तसे, श्लेष्मणा अपि वा કે કફથી या कफसे, आवरणम् આવરણ आवरण, उपलक्षयेत् જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥ २३७½ ॥

237-237½. Therefore, the physician should diagnose the condition of occlusion of the five types of vata, by vata, pitta or kapha.

भिषग्जितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥२३८॥
अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारकैः ।

अतः એથી इसलिए, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, उपलक्ष्य પરીક્ષા કરીને जानकर, अनभिष्यन्दिभिः અભિષ્યંદી ન હોય એવાં अनभिष्यन्दी, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, स्रोतसाम् અને સ્રોતોની और स्रोतोंके, शुद्धिकारकैः શુદ્ધિ કરનાર દ્રવ્યોથી शुद्धिकारक द्रव्योंसे,

२३५½. दुरुपक्रमाः–दुरुपक्रमात् (थ.)

२३७½. वातेन–वातस्य (क. छ. थ. फ)
२३८. भिषग्जितमतः–भिषग्जितैरतः (ड.)
,, ,, –भिषग्जितैस्ततः (थ. ढ.)
,, शुद्धिकारकैः–शुद्धिकारिभिः (घ. ङ.)

भिषग्जितम् ચિકિત્સા ચિકિત્સા, समाचरेत् કરવી करे ॥ २३८½ ॥

238-238½. After having well thought out the proper medications, he should treat the patient by measures which are non-liquefacient, unctuous and depurative of body-channels.

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥२३९॥
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत् कार्यं मारुते हितम् ।

मारुते वायु वायु, सर्वस्थानावृते સર્વ સ્થાનમાં આવૃત હોતાં सब स्थानमें आवृत होने पर, अपि પણ भी, यत् જે जो, कफ-पित्त- કફ તથા પિત્તથી कफ तथा पित्तसे, अविरुद्धम् વિરુદ્ધ ન હોય अविरोधी हो, यत् જે जो, वातानुलोमनम् વાયુનું અનુલોમન કરનાર હોય वायुका अनुलोमन करनेवाला हो, हितम् च અને જે હિતકર હોય और जो हितकर हो, तत् તે ચિકિત્સા वह चिकित्सा, आशु જલદી जल्दी, कार्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ २३९½ ॥

239-239½. In condition of occlusion of vata in all its habitats, taking prompt measures which are regulative of vata and at the same time not antagonistic to kapha and pitta, is beneficial.

यापना बस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥२४०॥
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा स्रंसनं हितम् ।

प्रायः ઘણું ખરું प्रायः, मधुराः મધુર मधुर, सानुवासनाः અનુવાસન બસ્તિઓ સહિત अनुवासन बस्ति-सहित, यापनाः बस्तयः યાપન બસ્તિઓ यापन बस्तियाँ, बलाधिक्यम् वा અથવા બલની અધિકતા या बलाधिक्यको, प्रसमीक्ष्य જોઈને देख कर, मृदु स्रंसनम् મૃદુ વિરેચન हलका विरेचन, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥२४०½॥

240-240½. The Yapana enemata as well as the unctuous enemata are generally beneficial, and if the vitality of the patient be found to be great, mild laxatives are beneficial.

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥२४१॥
शैलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयसा गुग्गुलोस्तथा ।

सर्वेषाम् સર્વ सब, रसायनानाम् રસાયનોમાં रसायनोंमें, शैलस्य जतुनः શિલાજિતનો शिलाजीतका, तथा તથા तथा, पयसा દૂધની સાથે दूधके साथ, गुग्गुलोः ગૂગળનો गूगलका, उपयोगम् ઉપયોગ उपयोग, अत्यर्थम् અત્યંત अत्यन्त, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ २४१½ ॥

241-241½ The use of all kinds of vitalisers is highly recommended. A course of mineral pitch and so too a course of gum guggul with milk are specially beneficial.

लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरभुङ्नरः ॥२४२॥
अभयामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।

क्षीरभुक् દૂધ ઉપર રહીને दूधका आहार करनेवाला, नरः મનુષ્ય मनुष्य, भार्गवप्रोक्तम् लेहम् ચ્યવન મુનિએ કહેલા અવલેહનું च्यवनप्राश अवलेहका, अभयामलकीय-उक्तम् અથવા આ સ્થાનના પહેલા રસાયનાધ્યાયના 'અભયામલકીય' નામના પહેલા પાદમાં કહેલ अथवा इस स्थानके प्रथम रसायनाध्यायके 'अभयामलकीय' नामके पहले पादमें कहे हुए, एकादशसिताशतम् वा અગિયારસો પલ સાકરવાળા પ્રયોગનું ग्यारहसौ पल चीनीवाले प्रयोगका, अभ्यसेत् સેવન કરવું सेवन करे ॥ २४२½ ॥

242-242½. Or the patient living on milk diet, may take a course of the 'Chyavanaprasa' linctus or the vitalizer known as the course of chebulic and

३९½. हितम्-शुभम (ग.)

२४२. नरः-भुवम (ग.)
२४२½. अभयामलकीयोक्तम्-अभयामलकीयोगम् (ध.)
" सिताशतम्-सिताशतः (च.)
" " -सिताशनः (ग.)

emblic myrobalans prepared with 4400 tolas of sugar.

अपानेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥२४३॥
वातानुलोमनं यच्च पक्काशयविशोधनम् ।

अपानेन પ્રાણ વગેરે અપાનથી प्राणादि अपानसे आवृते આવૃત થતાં आवृत होने पर, दीपनम् ग्राहि દીપન, ગ્રાહી दीपन, ग्राही, वातानुलोमनम् વાતનું અનુલોમન કરનાર वातका अनुलोमन करनेवाला, पक्काशय-विशोधनम् च અને પક્વાશયનું શોધન કરનાર और पक्काशय-शोधन, यत् भेषजम् જે ઔષધ હોય जो औषध हो, सर्वम् તે સર્વ उस सबका, प्रयोजयेत् દેવું જોઈએ प्रयोग करे ॥२४३½॥

243-243½. In condition of occlusion by Apana, all measures that are gastric stimulant, astringent, regulative of the peristalsis and depurative of the colon, constitute the treatment.

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥२४४॥
प्राणादीनां भिषक् कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, आवृतानाम् આવૃત आवृत, प्राणादीनाम् પ્રાણાદિકની प्राणादिकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, संक्षेपतः સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, प्रोक्तम् કહી છે कही है, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, स्वयम् एव પોતે જ स्वयं, वितर्क्य સમજી સમજીને सोच समझकर, तत् તે ચિકિત્સા उस चिकित्सा, कुर्यात् કરવી જોઈએ करे ॥ २४४½ ॥

244-244½. Thus has been described in brief the line of treatment in conditions of occlusion of Prana and other types of vata; the physician should use his own discretion and give the proper treatment

२४३. अपानेनावृते–अपाने त्वावृते (क.)

पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्याविरोधिभिः ।
कफावृते कफघ्नैस्तु मारुतस्यानुलोमनैः ॥२४५॥

पित्तावृते तु વાત પિત્તથી આવૃત થતાં वातके पित्तसे आवृत होने पर, पित्तघ्नैः પિત્તનાશક पित्तनाशक, मारुतस्य અને વાતથી और वायुके, अविरोधिभिः વિરોધી ન હોય એવાં દ્રવ્યથી अविरोधी द्रव्योंसे, कफावृते तु તથા વાત કફથી આવૃત થતાં तथा वातके कफसे आवृत होने पर, कफघ्नैः કફહર कफघ्न, मारुतस्य અને વાયુનું और वायुके, अनुलोमनैः અનુલોમન કરનાર દ્રવ્યોથી ચિકિત્સા કરવી अनुलोमन करनेवाले द्रव्योंसे चिकित्सा करे ॥ २४५ ॥

245. He should use in a condition of occlusion of vata by pitta, medications curative of pitta and not antagonistic to vata, and in condition of its occlusion by kapha, medications curative of kapha and regulative of vata.

लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥२४६॥
क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक् ।
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥२४७॥

यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, लोके લોકમાં लोकमें, वायु- વાયુ वायु, अर्क- સૂર્ય सूर्य, सोमानाम् અને ચંદ્રની और चन्द्रकी, गतिः ગતિ गति, दुर्विज्ञेया જાણવી મુશ્કેલ છે दुर्विज्ञेय है, तथा તે પ્રમાણે उसी प्रकार, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, वातस्य વાત वात, पित्तस्य च પિત્ત पित्त, कफस्य च गतिः અને કફની ગતિ જાણવી મુશ્કેલ છે और कफकी गति, दुर्विज्ञेय है, पवनादीनाम् વાયુ વગેરેનાં वातादिकके, क्षयम् क्षय क्षय, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, समत्वम् સમતા समता, तथा एव आवरणम् च અને આવરણને और आवरणको, विज्ञाय

२४५. मारुतस्यानुलोमनैः–मारुतस्याविरोधिभिः (क. ख. छ. फ.
२४७. प्रमुह्यति–विमुह्यति (छ.)
,, प्रमुह्यति कर्मसु-प्रमुह्यति कर्मवित् (फ.)

જાણી લઈ જानकर, भिषक् वैद्य वैद्य, कर्मसु ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, न प्रमुह्यति મુંઝાતો નથી भूल नहीं करता ॥ २४६-२४७ ॥

246-247. Just as in the universe the courses of the wind, the sun and the moon are difficult to comprehend, even so are the forces of the vata, pitta and kapha in the body. The physician who knows the condition of decrease, increase, normality and occlusion of vata and other humors, is not deluded with regard to treatment.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे
स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्
स्थानेषु चान्येषु वृतोऽवृतश्च ॥२४८॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति
क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
तां देशसात्म्यर्तुबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥२४९॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે के उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, स्थानवशात् સ્થાન અનુસાર स्थानके अनुसार, पञ्चात्मनः પાંચ સ્વરૂપવાળા पांच स्वरूपवाले, देहधातोः દેહધારક વાયુનાં देहधारक वायुके, शरीरे શરીરમાં शरीरमें, स्थानानि સ્થાન स्थान, कर्माणि च કર્મ कर्म, प्रकोपहेतुः અને પ્રકોપનાં કારણ કહ્યાં છે और प्रकोपके कारण कहे हैं, कुपितः च કુપિત થયેલો વાયુ कुपित हुआ वायु, वृतः आवृतः च આવૃત કે અનાવૃત બનીને आवृत और अनावृत वनकर, स्थानेषु પોતાનાં સ્થાનોમાં अपने स्थानोंमें, अन्येषु च અને અન્ય સ્થાનોમાં और अन्य स्थानोंमें, प्राणभृताम् પ્રાણીઓના मनुष्योंके, रोगान् રોગો रोग, करोति કરે છે उत्पन्न करता है, तेषाम् अखिला તેઓની સંપૂર્ણ उनकी संपूर्ण, क्रिया च ચિકિત્સા चिकित्सा, निरुक्ता કહી છે कही है, शास्त्रमतानुसारी શાસ્ત્રના મતને અનુસરનાર शास्त्रमतको अनुसरनेवाला, प्राणेश्वरः વૈદ્ય वैद्य, देश-सात्म्य- દેશ, સાત્મ્ય देश, सात्म्य, ऋतुबलानि ઋતુ અને બલ ऋतु और वलको, अवेक्ष्य જોઈને देखकर, ताम् તે ચિકિત્સા उस चिकित्साको, प्रयोजयेत् પ્રયોજવી प्रयुक्त करे ॥ २४८-२४९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

248-249. The Vata being the subject of this chapter, the habitats and functions of the five-fold body-sustaining element Vata, have been dealt with here. The causes of provocation, the diseases which this life-controlling principle of vata gives rise to in persons, when provoked, both in its own habitat and in other places, both in conditions of occlusion and in non-occlusion, and the treatment of all those diseases have been fully expounded here. The physician, guided by the directions of the science, should administer the treatment, giving full consideration to factors of place, homologation, season and strength.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત

२४८. वृतोऽवृतश्च–वृताऽवृतश्च (ज.)
२४९. सात्म्यर्तुबलान्यवेक्ष्य–सात्म्यर्तुमवेक्षमाणः (च.)

अध्याय, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સા-સ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, वातव्याधिचिकित्सितम् 'વાતવ્યાધિચિકિત્સિત' 'वातव्याधिचिकित्सित', नाम નામનો नामका, अष्टाविंशः અટ્ઠાવીસમો अट्ठाइसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २८ ॥

28. Thus, in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-eighth chapter entitled 'The Therapeutics of Vata Diseases' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

ઓગણત્રીસમો અધ્યાય अध्याय उन्तीसवाँ

Chapter XXIX

वातरक्तचिकित्सितोपक्रमः —

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथः अतः હવે અહીંથી अब आगे, वातशोणितचिकित्सितम् 'વાતશોણિતચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'वातशोणितचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Rheumatic conditions".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वातरक्तस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम्¹ ॥ ३ ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
हेतुलक्षणभैषज्यान्यथास्मै गुरुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

हुताग्निहोत्रम् અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરી अग्निहोत्रमें होम करके, ऋषिमध्ये ઋષિઓના મધ્યમાં ऋषियोंके मध्यमें, आसीनम् બેઠેલા बैठे हुए, अग्निवर्चसम् અગ્નિ જેવા તેજસ્વી अग्निके समान तेजस्वी, एकाग्रम् એકાગ્ર और एकाग्र, गुरुम् ગુરુ गुरु, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને पुनर्वसुको, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, अनिलासृजोः वायु અને રક્તના वायु और रक्तके, अग्निमारुत- અગ્નિ તથા વાયુના अग्नि और वायुके, तुल्यस्य જેવા तुल्य, संसर्गस्य સંસર્ગના અર્થાત્ વાતરક્તના संसर्गके अर्थात् वातरक्तके, हेतु- નિદાન हेतु, लक्षण- લક્ષણ लक्षण, भैषज्यानि અને ચિકિત્સા और चिकित्साको, पृष्टवान् પૂછ્યાં पूछा, अथ પછી तदनन्तर, गुरुः ગુરુએ गुरुने, अस्मै તેને उसे, अब्रवीत् કહ્યું कहा ॥३-४॥

3-4. Agnivesa addressed the master Punarvasu, who was seated in an attentive mood amidst the sages, glowing like fire, after completing his daily sacrificial rites, and requested him to explain the etiology, signs and symptoms and the therapeutics of the condition of pathological association of vata with the blood, a combination like that of the fire and the wind. The master answering him spoke thus:—

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ५ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥ ६ ॥

---

१. अग्निवर्चसम्–अग्रवर्चसम् (ग.)

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिष्टान्नसुखभोजिनाम् ॥ ७॥
अचङ्क्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।

लवण-अम्ल- લવણ, અમ્લ लवण, अम्ल, कटु-क्षार- કટુ, ક્ષાર कटु, क्षार, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, अजीर्ण-भोजनैः તથા અજીર્ણ પર ભોજન तथा अजीर्ण पर भोजन, क्लिन्न-शुष्क- ક્લિન્ન, શુષ્ક क्लिन्न, शुष्क, अम्बुज- જલચર जलचर, आनूपमांस- અને આનૂપ પ્રાણીઓનાં માંસ और आनूप जीवोंके मांस, पिण्याक- ખોળ पिण्याक, मूलकैः મૂળા मूली, कुलत्थ- કળથી कुलथी, माष- અડદ उड़द, निष्पाव- વાલ निष्पाव, शाकादि- શાક વગેરે शाकादि, पलल- માંસ मांस, इक्षुभिः શેરડી ईख, दधि-आरनाल- દહીં, આરનાલ दहीं, आरनाल, सौवीर-शुक्त- સૌવીર, શુક્ત सौवीर, शुक्त, तक्र-सुरा- છાશ, સુરા छाछ, सुरा, आसवैः આસવ आसव, विरुद्ध- વિરુદ્ધ ભોજન विरुद्ध भोजन, अध्यशन- અધ્યશન अध्यशन, क्रोध- ક્રોધ क्रोध, दिवास्वप्न- દિવસે સૂવું दिवास्वप्न, प्रजागरैः અને ઉજાગરો એઓથી और रात्रिजागरणसे, प्रायशः ઘણું કરીને प्रायः, सुकुमाराणाम् સુકુમાર सुकुमार, मिष्टान्न- મિષ્ટાન્ન ખાનારા मिष्टान्न भोजन करनेवाले, सुखभोजिनाम् સુખ ભોગવનાર सुखका उपभोग करनेवाले, अचङ्क्रमणशीलानाम् અને ફરવાની ટેવ વિનાના લોકોમાં और घूमनेकी आदत न होनेवाले पुरुषोंमें, वातशोणितम् વાતરક્તનો वातरक्त, कुप्यते કોપ થાય છે कुपित होता है ॥५-७½॥

5-7½. By habitual use of salt, acid, pungent, alkaline, unctuous and hot articles of diet, by predigestion meals, by excessive indulgence in stale or dry flesh of aquatic and wet-land animals, or in the use of til paste or radish, or by taking horsegram, black gram, nishpava and other greens, oil-cakes and sugar-cane, and by the use of curds, sour conjee, sauvira wine, vinegar, butter-milk, sura wine and medicated wines, by antagonistic diet, by eating on a loaded stomach, by anger, by day-sleep and waking at night—by all these factors, the vata and the blood become provoked, specially in the body of delicate persons and of those who are accustomed to sumptuous and luxurious diet and who are given to sedentary habits.

अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८॥
कषायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारादभोजनात् ।
हयोष्ट्रयानयानाम्बुक्रीडाप्लवनलङ्घनैः ॥ ९॥
उष्णे चात्यध्ववैषम्याद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥१०॥
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।
खुडं वातबलासाख्यमाढ्यवातं च नामभिः ॥११॥

अभिघातात् અભિઘાતથી अभिघातसे, अशुद्ध्या च અને અશુદ્ધિથી और अशुद्धिसे, नृणाम् મનુષ્યોનું मनुष्योंका, शोणिते રક્ત रक्त, प्रदुष्टे બગડતાં दूषित होने पर, कषाय- કષાય कसैले, कटु-तिक्त- કટુ, તિક્ત चरपर, तिक्त, अल्प-रूक्ष- અલ્પ અને રૂક્ષ अल्प और रूक्ष, आहारात् આહારથી आहारसे, अभोजनात् ઉપવાસથી भोजन न करनेसे, हयोष्ट्रयान- ઘોડા, ઊંટ વગેરેથી

७. मिष्टान्नभोजिनाम्–मिष्टान्नरसभोजिनाम् (क. च.)
,, ,, –मिथ्याहारविहारिणाम (ड. न. द. फ.)
,, ,, –मिष्टान्नरसभोजिनाम् (थ. फ.)
,, कुप्यते–जायते (फ.)

९. तिक्ताल्प–तिक्ताम्ल (घ.)
,, रूक्षाहारात्–भक्ष्याहारात् (व.)
,, हयोष्ट्रयानयानाम्बु–हयोष्ट्रखरयानाम्बु (ध.)
,, लङ्घनैः–लङ्घनात (क. ख. ध.)
१०. चात्यध्ववैषम्यात्–चात्यध्वगमनात् (ह. द. ध.)
११. कृत्स्नं–वृद्धः (थ.)
,, आढ्यवातं–आढ्यरोगं (थ व.)

જવાથી ઘોડા ઊંટ आदिसे गमनसे, यान-वाहनो ઉપર સ્વારી કરવાથી वाहनसे मुसाफरी करनेसे, अम्बुक्रीडा- જલક્રીડા કરવાથી जल-क्रीडासे, प्लवन- કૂદવાથી कूदनेसे, लङ्घनैः લંઘન કરવાથી लंघन करनेसे, उष्णे च ઉષ્ણ કાળમાં उष्ण कालमें, अति- બહુ बहुत, अध्वैवैषम्यात् મુસાફરી કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી વાયુની વિષમતાથી मुसाफरी करनेसे उत्पन्न हुई वातकी विषमतासे, वेगनिग्रहात् तथा વેગ રોકી રાખવાથી और वेगोंको रोकनेसे, विवृद्धः વધેલો बढ़ा हुआ, वायुः વાયુ वायु, वृद्धेन વધેલા बढ़े हुए, रक्तेन રક્તથી रक्तसे, पथि માર્ગમાં मार्गमें, आवारितः રોકાતાં रोका जाकर, कृत्स्नम् બધા संपूर्ण, रक्तम् રક્તને रक्तको, संदूषयेत् दूषित करे છે दूषित करता है, तत् તેને उसे, वातशोणितम् વાતશોણિત वातशोणित, खुडम् ખુડ खुड, वातबलासाख्यम् વાતબલાસ वातबलास, आढ्यवातम् च અને આઢ્યવાત એ और आढ्यवात इन, नामभिः નામોથી नामोंसे, ज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥ ८-११ ॥

8-11. When the blood gets vitiated consequent upon trauma or the omission of seasonal purification, and the vata gets provoked by astringent, pungent, bitter, scanty and dry articles of diet or by abstinence from food, or by constant riding on horses or camels or in vehicles drawn by them or by aquatic games, swimming and jumping, by excessive wayfaring in summer, by sexual indulgence and in suppression of the natural urges, the vata gets increased. Getting obstructed in its course by the increased state of the blood it vitiates the whole of the blood. This condition is known by various names namely, Vata-sonita, Khuda, Vata-balasa and Adhya-vata.

वातरक्तस्य स्थानम्—

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः सर्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति ॥१२॥

करौ પગ્ગૌ બે હાથ, બે પગ दोनों हाथ, दोनों पैर, अङ्गुल्यः આંગળીઓ अंगुलियां, सर्वसन्धयः तथा બધા સાંધા और सारी सन्धियां, तस्य તેનાં उस वातरक्तके, स्थानम् સ્થાન છે स्थान है, आदौ તે પહેલાં वह पहले, हस्तपादे तु હાથ અને પગમાં हाथ और पैरमें, मूलम् પોતાનું મૂળ अपनी जड़, कृत्वा સ્થિર કરીને स्थिर करके, देहे શરીરમાં देहमें, विधावति ફેલાય છે फैलता है ॥ १२ ॥

12. The sites of its manifestation are hands, feet, fingers, toes and all the joints. It establishes its base first in the hands and feet, and then spreads in the entire body.

सौक्ष्म्यात् सर्वसरत्वाच्च पवनस्यासृजस्तथा ।
तद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छत् सिरायनैः ॥१३॥
पर्वस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ।
स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥१४॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥१५॥

पवनस्य વાયુના वायु, सौक्ष्म्यात् સૂક્ષ્મપણાથી सूक्ष्म, सर्वसरत्वात् च અને સર્વ તરફ સરનારપણાથી एवं सर्वत्र गतिशील होनेसे, तथा तथा तथा, असृजः રક્તના रक्त, द्रवत्वात् દ્રવપણાથી द्रव, सरत्वात् च तथा સરપણાથી और सर होनेसे, तत् देहम् તે આખા દેહમાં वह सारे शरीरमें, सिरायनैः

१२. सर्व—पर्व (ग.)
,, हस्तपादे तु—हस्तपादेषु (ख.)
,, देहे—देहं (छ.)
१३. पवनस्यासृजस्तथा—देहं गच्छन् शिरायणैः (ङ. फ.)
,, गच्छत्—गच्छेत् (क.)
,, सिरायनैः—सिरापथैः (फ.)
१४. क्षुब्धम्—कुब्जम् (फ.)

शिरामार्गेथी सिरामार्गसे, गच्छत् प्रसरतो फैलता हुआ, पर्वसु पर्वोमां पर्वोंमें, वक्रत्वात् वांकापणुं होवाथी वक्र होनेके कारण, अभिहतम् त्यां रोकाई रुककर, क्षुब्धम् क्षुब्ध थईने क्षुब्ध होकर, अवतिष्ठते रहे छे ठहरता है, स्थितम् अने त्यां रहीने स्थिर हुआ वह, पित्तादि- पित्तादिथी पित्तादिसे, संसृष्टम् संयुक्त थई मिलकर, ताः ताः ते ते उन उन, वेदनाः वेदनाओ वेदनाओंको, सृजति पेदा करे छे उत्पन्न करता है, तस्मात् तेथी अत एव, प्रायेण घणुंकरीने प्रायः, तेषु एव ते ज उन्हीं, सन्धिषु सांधाओमां सन्धियोंमें, दुःखम् दुःख दुःख, करोति करे छे करता है, नृणाम् अने मनुष्योने तेथी और मनुष्योंको उससे, अत्यर्थम् अत्यंत अत्यन्त, दुःसहाः न सहेवाय एवी दुःसह, ताः ताः ते ते भिन्न भिन्न, वेदनाः वेदनाओ वेदनाएं, भवन्ति थाय छे होती हैं ॥ १३-१५॥

13-15. By reason of the subtle and all-pervasive character of vata, and of the liquid and flowing nature of the blood, the toxic element, spreading by means of the circulatory channels into the whole body, gets obstructed in the joints; and being agitated, it gets localized in the joints due to the tortuous nature of its course in the joints. Once localised, it becomes associated with pitta or vata and causes pains characteristic of each humor. Hence it generally causes pain in those joints only. The various kinds of pains thus caused are indeed exquisitely agonizing to their victims.

वातरक्तस्य पूर्वलक्षणम्—

स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥१६॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥१७॥
कण्डूः संधिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥१८॥

अत्यर्थम् बहु अत्यन्त, स्वेदः परसेवो थवो पसीना आना, न वा के न थवो या सर्वथा न आना, कार्ष्ण्यम् कालाश कालापन, स्पर्शाज्ञत्वम् स्पर्शज्ञाननो नाश स्पर्शज्ञान न होना, क्षते अतिरुक् घाव थतां बहु पीडा घाव होने पर अत्यन्त पीड़ा, सन्धिशैथिल्यम् सांधाओनी शिथिलता सन्धियोंकी शिथिलता, आलस्यम् आळस आलस्य, सदनम् अंगसाद देहमें शिथिलता, पिडकोद्गमः फोडलीओ उपडी आववी फुन्सियोंका निकलना, जानुजङ्घा- ढींचण पिंडी जानु जङ्घा, ऊरु-कटि- साथळ, केड ऊरु, कटि, अंस-हस्त- खभा, हाथ अंस, हाथ, पाद- पग पाद, अङ्गसन्धिषु तथा शरीरना सांधाओमां और शरीरकी संधियोंमें, निस्तोदः तोद निस्तोद, स्फुरणम् फरकाट स्फुरण, भेदः भेदन भेद, गुरुत्वम् भारेपणुं गुरुता, सुप्तिः एव च अने सुप्ति और सुप्ति, कण्डूः खरज खुजली, असकृत् च वारंवार बारबार, सन्धिषु सांधाओमां संधियोंमें, रुक् पीडा पीड़ा, भूत्वा भूत्वा थई थईने हो हो कर, नश्यति शांत थाय छे शान्त हो जाती है, वैवर्ण्यम् विवर्णता विवर्णता, मण्डलोत्पत्तिः मंडलो (चकरडां) थवां और मण्डलोंका प्रकट होना यह, वातासृक्- वातरक्तनां वातरक्तके, पूर्व- लक्षणम् पूर्वरूप छे पूर्वरूप हैं ॥१६-१८॥

16-18. Excess or absence of perspiration, swarthiness, anesthesia, undue severity of pain on injury, looseness of the joints, lethargy, asthenia, appearance of pimples, pricking pain, splitting pain, enlargement and numbness of the knee, calf, thighs, waist, shoulder, hands, feet and other body-parts; pruritus, frequent appearance and disappearance of pain in the joints, discoloration and appearance of round eruptions on the body—

१६. कार्ष्ण्यं—कार्श्यं (ग.)

these are the premonitory symptoms of (Vata-sonita) rheumatic condition.

वातरक्तस्य भेदाः, तेषां लक्षणानि च—

उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥१९॥

तत् ते વાતરક્તને उस वातरक्तको, **उत्तानम्** ઉત્તાન उत्तान, **अथ** અને और, **गम्भीरम्** ગંભીર गम्भीर, **द्विविधम्** એ બે પ્રકારનું इन दो प्रकारोंका, **प्रचक्षते** કહે છે कहते हैं, **त्वङ्मांस-** ચામડી તથા માંસમાં त्वचा और मांसमें, **आश्रयम्** રહેલ आश्रितको, **उत्तानम्** ઉત્તાન (બાહ્ય) उत्तान (बाह्य), **अन्तराश्रयम् तु** અને અંદરના ધાતુઓમાં રહેલને और अन्दरके धातुओंमें आश्रितको, **गम्भीरम्** ગંભીર કહે છે गम्भीर कहते हैं ॥ १९ ॥

19. This condition is said to be of two kinds—superficial and deep. The superficial is the one affecting the skin and muscles; and the deep condition is the one affecting the deeper tissues of the body.

कण्डूदाहरुगायामतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग्बाह्ये ताम्रा तथेष्यते ॥२०॥

बाह्ये બાહ્ય વાતરક્તમાં बाह्य वातरक्तमें, **त्वक्** ચામડી त्वचा, **कण्डू-दाह-** ખરજ, બળતરા खुजली, दाह, **रुक्-** પીડા पीडा, **आयाम-तोद-** ખેંચાણ, તોદ आयाम, तोद, **स्फुरण-** ફરકાટ स्पन्दन, **कुञ्चनैः** તથા સંકોચથી और संकोचसे, **अन्विता** યુક્ત युक्त, **श्यावरक्ता** શ્યામ રાતી श्याम रक्त, **तथा ताम्रा** અને તાંબાના રંગવાળી તથા ताम्रवर्ण, **इष्यते** થાય છે होती है ॥ २० ॥

20. Pruritus, burning, pain, extension, aching or throbbing pain and contraction, accompanied with the dusky red or coppery coloration of the skin are considered the symptoms in the superficial type of rheumatic condition.

गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशार्तिमान् ।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥२१॥

गम्भीरे ગંભીર વાતરક્તમાં गम्भीर वातरक्तमें, **श्वयथुः** સોજો શોથ, **स्तब्धः** સ્તબ્ધ स्तब्ध, **कठिनः** કઠણ कठिन, **अन्तः** અંદરની બાજુએ भीतरसे, **भृशार्तिमान्** અત્યંત પીડાવાળો अत्यन्त पीडायुक्त, **श्यावः** કાળો श्याम, **अथवा** અથવા या, **ताम्रः** લાલ ताम्रवर्ण, **दाह-तोद-** દાહ, તોદ दाह, तोद, **स्फुरण-** સ્ફુરણ स्फुरण, **पाकवान्** તથા પાકવાળો હોય છે और पाकवाला होता है ॥ २१ ॥

21. In the deeper type, there occur swelling, rigidity, hardness, agonizing pain inside the joints, dusky-red or comppery coloration, burning, pricking and throbbing pain, and tendency to suppuration.

रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ॥२२॥
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम् ॥२३॥

अभीक्ष्णम् સતત सतत, **रुक्- विदाह-** પીડા અને વિદાહથી. पीड़ा और विदाहसे, **अन्वितः** યુક્ત युक्त, **वेगवान् वायुः** વેગવાન વાયુ वेगवान् वायु, **सन्धि-अस्थि-** સાંધા, હાડકાં सन्धि, अस्थि, **मज्जसु** અને મજ્જામાં और मज्जामें, **छिन्दन् इव** કાપવા જેવી પીડા કરતો छेदनवत् वेदना, **वक्रीकुर्वन् च** અને તેઓને વાંકા બનાવતો तथा वक्रता उत्पन्न करता हुआ, **अन्तः चरति** અંદર ફરે છે भीतर विचरता है, **शरीरे** શરીરમાં शरीरमें, **सर्वतः** સર્વત્ર सब जगह **चरन्** ગતિ કરતો તે फिरता हुआ वह, **खञ्जम्** રોગીને ખંજ रोगीको खंज, **पङ्गुम् वा** અથવા પંગુ या पंगु, **करोति** બનાવે છે करता है, **सर्वैः लिङ्गैः** બધાં લક્ષણોથી યુક્ત सब लक्षणोंसे युक्त, **वातासृक्** વાતરક્તને वातरक्तको,

20. तथेष्यते—तथोच्यते (त. फ.)

उभयाश्रयम् ઉભયાશ્રિત उभयाश्रित, विज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए ॥ २२-२३ ॥

22-23. The morbid vata, while causing pain and morbid changes in the joints, constantly rushes about in the joints, bone and marrow as if cutting away the tissues, and tends to deformity of the joints. While pervading the whole body, it produces lameness or paraplegia. If all these symptoms are observed together, then the condition should be known as a combined one, both of the superficial as well as of the deep types.

वाताधिकस्य वातरक्तस्य लिङ्गानि—

तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।
संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥२४॥

तत्र ત્યાં वहां, वाते वा વાત वात, रक्ते રક્ત रक्त, पित्ते પિત્ત पित्त, कफे अपि वा અથવા કફ अथवा कफके, अधिके અધિક હોતાં अधिक होने पर, संसृष्टेषु અને તેઓમાંના બે કે ત્રણનો સંસર્ગ થતાં और उनमेंसे दो या तीनका संसर्ग होने पर, समस्तेषु च તથા ચારે એકત્ર મળતાં एवं चारोंके एकत्र मिलने पर, यत् लक्षणम् વાતરક્તનાં જે લક્ષણો वातरक्तके जो लक्षण, स्यात् થાય છે होते हैं, तत् તે उनको, शृणु સાભળો सुनो ॥ २४ ॥

24. Listen now to the symptoms of the conditions of predominant provocation of each of vata, blood, pitta and kapha as well as of bidiscordances and combined discordance of all four.

विशेषतः सिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य कार्ष्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावतावृद्धिहानयः ॥२५॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥२६॥

अनिले अधिके વાતરક્તમાં વાત અધિક હોતાં वातरक्तमें वायुके अधिक होने पर, विशेषतः વિશેષે કરીને विशेष करके, सिरा-आयाम- શિરાઓનું ખેંચાણ शिराओंमें आयाम, शूल-स्फुरण-શૂળ, ફરકાટ शूल स्फुरण, तोदनम् તોદ तोद, शोथस्य સોજાની शोथका, कार्ष्ण्यम् કાળાશ कालापन, रौक्ष्यम् રૂક્ષતા रूक्षता, श्यावता- તથા શ્યામતાનાં तथा श्यामताकी, वृद्धि- વૃદ્ધિ वृद्धि, हानयः च તથા હ્રાસ और ह्रास, धमनी- ધમની धमनी, अङ्गुलि- અને આંગળીઓના और अङ्गुलियोंकी, सन्धीनाम् સાંધાઓનો संधियोंका, सङ्कोचः સંકોચ संकोच, अङ्गग्रहः અંગ જકડાઈ જવાં अङ्गग्रह, अतिरुक् બહુ પીડા अति पीड़ा, कुञ्चनस्तम्भने દેહનાં સંકોચ અને જકડાઈ જવું देहके आकुंचन तथा स्तम्भन, शीतप्रद्वेषः च તથા શીતળ ચીજોનો દ્વેષ થાય છે और शीतसे द्वेष होते हैं ॥२५-२६॥

25-26 Excessive distension of the veins, colic, throbbing, pricking pain, swarthiness and dryness, dark-red coloration, increase and decrease of the swelling, contraction of the vessels fingers and the joints, spasticity of the limbs, acute pain, contraction and stiffness and dislike for cold things—these are the symptoms in condition of increased vata.

पित्ताधिकस्य वातरक्तस्य लिङ्गानि—

श्वयथुर्भृशरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदान्वितोऽसृजि ॥२७॥

असृजि વાતરક્તમાં રક્ત અધિક હોતાં वातरक्तमें रक्तके अधिक होनेपर, श्वयथुः સોજો शोफ, भृशरुक्तोदः બહુ પીડા અને તોદથી યુક્ત अत्यन्त पीड़ा तथा तोदसे युक्त, ताम्रः તથા ત્રાંબા જેવા રંગનો થાય છે

२४. तत्र नच्छृणु-यच्च तच्छृणु (फ.)
,, लक्षणम्—लक्षणैः (म.)
२५. शूलस्फुरणतोदनम्—तोदस्फुरणभेदनम् (च.)
,, वृद्धिहानयः—वाहानयः (ङ.)

२६. अनिलेऽधिके—अनिलोत्तरे (च. थ. फ.)
२७ श्वयथुर्भृशरुक्—रक्ते शोथोऽतिरुक् (च.)
,, कण्डूक्लेदान्वितोऽसृजि—रक्तात् संक्लेदकण्डुमान् (थ. च.)

और ताम्र वर्णका होता है. कण्डूक्लेद- ખરજ તથા ક્લેદથી खूजली और क्लेदसे, अन्विताः યુકત युक्त, चिमिचिमायते તેમાં ચમચમાટ થાય છે उसमें चिमचिमाहट होती है, स्निग्धरूक्षैः તેમજ તે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ દ્રવ્યોથી एवं वह स्निग्ध और रूक्ष द्रव्योंसे, शमम् न एति શાંત થતો નથી शान्त नहीं होता ॥२७॥

27. Swelling, excessive pain, pricking pain, coppery coloration, tingling sensation, non-yielding to either unctuous or dry treatment and accompaniment of pruritus and softening, are the symptoms in a condition of vitiation of blood.

विदाहो वेदना मूर्च्छा स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥२८॥

पैत्तिके પૈત્તિક વાતરક્તમાં पैत्तिक वातरक्तमें, विदाहः વિદાહ विदाह, वेदना मूर्च्छा વેદના, મૂર્ચ્છા वेदना, मूर्च्छा, स्वेद- तृष्णा પરસેવો, તરસ स्वेद, तृषा, मदः भ्रमः મદ, ભ્રમ मद, भ्रम, रागः રાગ लालिमा, पाकः च પાક पाक, भेदः च ભેદ भेद, शोषः च અને શોષ और शोष, उक्तानि એ લક્ષણો કહ્યાં છે ये लक्षण कहे हैं ॥ २८ ॥

28. Morbid change in the joints, pain, fainting, perspiration, thirst, intoxication, giddiness, redness, suppuration, breaking open and atrophy are the symptoms of the condition of increased pitta.

कफाधिकस्य वातरक्तस्य लिङ्गानि—

स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मन्दा च रुक् कफे ।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वत्रिदोषजम् ॥२९॥

कफे વાતરક્તમાં કફ અધિક હોતાં वातरक्तमें कफके अधिक होने पर, स्तैमित्यम् સ્તિમિતતા स्तिमितता, गौरवम् ભારેપણું भारीपन, स्नेहः सुप्तिः સ્નિગ્ધતા, સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ स्निग्धता, सुप्ति, मन्दा रुक् च અને મંદ પીડા એ લક્ષણ થાય છે और मन्द वेदना ये लक्षण होते हैं, हेतुलक्षणसंसर्गात् બે દોષોના હેતુ તથા લક્ષણના સંસર્ગથી અને ત્રણ દોષોના હેતુ તથા લક્ષણના સંસર્ગથી दो दोषोंके हेतु तथा लक्षणके संसर्गसे और तीन दोषोंके हेतु तथा लक्षणके संसर्गसे, द्वन्द्वत्रिदोषजम् વાતરક્તને અનુક્રમે દ્વન્દ્વજ અને ત્રિદોષજ वातरक्तको क्रमशः द्वन्द्वज और त्रिदोषज, विद्यात् જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥२९॥

29. Fixity, heaviness, unctuousness, numbness and mild pain are the symptoms in condition of increased kapha. Bidiscordance and tridiscordance of humors are to be recognised by the combinations of the etiological factors or of the symptoms in each case.

वातरक्तस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥३०॥

एकदोषानुगम् એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું एकदोषज, नवम् તથા નવું વાતરક્ત और नया वातरक्त, साध्यम् સાધ્ય છે साध्य है, द्विदोषजम् બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું વાતરક્ત द्विदोषज वातरक्त, याप्यम् યાપ્ય છે याप्य है, त्रिदोषजम् અને ત્રણ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું વાતરક્ત और त्रिदोषजन्य वातरक्त, यस्य च તથા જેમાં तथा जिसमें, उपद्रवाः ઉપદ્રવો उपद्रव, स्युः હોય हों, असाध्यम् તે વાતરક્ત અસાધ્ય છે वह वातरक्त असाध्य है ॥ ३० ॥

30. That condition is curable which is of recent origin resulting from the provocation of a single humor. The condition resulting from bi-discordance is only palliable, and the condition born of tridiscordance as well as the one attended with complications, are incurable.

२८. शोषश्चोक्तानि—शोफश्चोक्तानि (ड. फ.)
२९. मन्दा च रुक् कफे—मन्दा रुचिः कफे (ख.)
३०. स्याद्यस्य—तु यस्य (फ.)

अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छायमदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ॥३१॥
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रता स्फोटा दाहमर्मग्रहार्बुदाः ॥३२॥
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ।
संप्रस्रावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥३३॥
वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।

अस्वप्न- ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, अरोचक- અરુચિ अरुचि, श्वास- શ્વાસ श्वास, मांसकोथ- માંસનું સડવું मांसका सड़ना, शिरोग्रहाः માથાનું જકડાવું शिरोग्रह, मूर्च्छाय-मद- મૂર્ચ્છા, મદ मूर्च्छा, मद, रुक्-तृष्णा- પીડા, તરસ रुजा, प्यास, ज्वर-मोह- જ્વર, મોહ ज्वर, मोह, प्रवेपकाः કંપ कम्पन, हिक्का- હેડકી हिक्का, पाङ्गुल्य- પાંગળાપણું पङ्गुता, वीसर्प-पाक- વિસર્પ, પાક विसर्प, पाक, तोद-भ्रम- તોદ, ભ્રમ तोद, भ्रम, क्लमाः થાક क्लम, अङ्गुलीवक्रता આંગળીઓનું વાંકાપણું अङ्गुलियोंकी वक्रता, स्फोटाः ફોડકા फोड़े, दाह-मर्मग्रह- દાહ, મર્મોનું જકડાવું दाह, मर्मग्रह, अर्बुदाः અર્બુદ अर्बुद, एतैः उपद्रवैः એ ઉપદ્રવોથી इन उपद्रवोंसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, एकेन કે એકલા या अकेले, मोहेन अपि वा મોહથી પણ યુક્ત मोहसे भी युक्त, यत् જે વાતરક્ત હોય जो वातरक्त हो, वर्ज्यम् તેને અસાધ્ય જાણવું उसे असाध्य जानना चाहिए, यत् च વળી જે વાતરક્ત और जो वातरक्त, संप्रस्रावि સ્રાવવાળું स्राववाला, विवर्णम् વિવર્ણ विवर्ण, स्तब्धम् સ્તબ્ધ स्तब्ध, अर्बुदकृत् च અને અર્બુદ કરનારું હોય और अर्बुदको पैदा करनेवाला हो, संकोचकरम् સંકોચ કરતું હોય संकोचकारक हो, इन्द्रियतापनम् તથા ઇન્દ્રિયોને તપાવનારું હોય તેને પણ और इन्द्रियोंको संतप्त करनेवाला हो उसे भी, वर्जयेत् च एव અસાધ્ય જ જાણવું असाध्य ही जाने ॥३१-३३½॥

31-33½. The condition, associated with insomnia, anorexia, dyspnea, putrefaction of the flesh, spasticity of the head, fainting, intoxication, pain, thirst, fever, stupefaction, tremors, hiccup, lameness, acute spreading affection, suppuration, pricking pain, giddiness, exhaustion, deformity of fingers, moles burning affection of the vital parts and tumefaction (Arbuda) should not to be taken up for treatmant as also the condition attended with stupefaction alone. Also the condition associated with discharge, discoloration, stiffness, tumefaction, contraction and heating of the senses, should not be taken up for treatment.

अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥३४॥

अकृत्स्नोपद्रवम् જેમાં બધા ઉપદ્રવો ન થયા હોય તે जो संपूर्ण उपद्रवोंसे युक्त न हो वह, याप्यम् યાપ્ય છે याप्य है, निरुपद्रवम् અને ઉપદ્રવ વિનાનું और उपद्रवरहित, साध्यम् સાધ્ય साध्य, स्यात् છે है ॥३४॥

34. That condition which is attended with only some of the aforesaid complications, is palliable; and the one which is free from any complication is curable.

वातरक्ते रक्तमोक्षणविधिः —

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरेदसून् ॥३५॥

मारुतः વાયુ वायु, शाखासन्धिषु હાથપગના સાંધાઓમાં शाखासन्धियोंमें, निविश्य પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट होकर, रक्तमार्गम् રક્તમાર્ગને रक्तके मार्गको, आशु એકદમ शीघ्र, निहन्ति બંધ કરી દે છે रोक देता है, अन्योन्यम् તેથી વાત તથા રક્ત એક બીજાને अतः वात तथा रक्त एक दूसरेको, आवार्य રોકીને रोककर, वेदनाभिः

३१. मूर्च्छाय–मूर्च्छा च (ध.)
३३½. वर्जयेच्चैव–वर्जयेच्च (ध. व.)

३५. निहन्त्याशु–विहरत्याशु (ध.)
,, आवार्य–आबाध्य (ध.)

वेदनाथी वेदनाओंसे, असून् પ્રાણોને प्राणोंको, हरेत् હરે છે हरता है ॥ ३५ ॥

35. The provoked vata, located in the joints of the extremeties, block the channels of the blood. Then the blood and the vata obstruct each other's course and may even cause death, by the severity of the pain occasioned.

तत्र मुञ्चेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलाबुभिः ।
प्रच्छनैर्वा सिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥३६॥

तत्र तेभां इसमें, यथादोषम् દોષાનુસાર दोषके अनुसार, यथाबलम् અને બલાનુસાર और बलके अनुसार, शृङ्ग-શીંગડી सींग, जलौकः- જળો जलौका, सूची-अलाबुभिः સોય તથા તુંબડીથી सूई और अलाबुसे, प्रच्छनैः वा અથવા છેકા મારીને अथवा पछना, सिराभिः वा કે શિરાવેધદ્વારા या सिरावेधद्वारा, असृक् मुञ्चेत् રક્ત કાઢી નાખવું रक्त मोक्षण करे ॥ ३६ ॥

36. In such a condition, depletion of blood must be resorted to by means of the horn or the leech or needle or by cupping with a gourd or by venesection in keeping the degree of the morbidity and the strength of the patient.

रुग्दाहशूलतोदार्तादसृक् स्राव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तुम्बैर्हरेत् सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥३७॥

रुक्-दाह- પીડા, દાહ पीड़ा, दाह, शूल- શૂલ शूल, तोद-आर्तात् અને તોદથી પીડાયેલા રોગીના શરીરથી और तोदसे पीड़ित रोगीके शरीरसे, असृक् લોહી खून, जलौकसा જળો વડે जलौकासे, स्राव्यम् સ્ત્રાવવું निकलवाना चाहिएं, सुप्ति-कण्डू- સ્પર્શજ્ઞાનથી રહિતપણું, ખરજ सुप्ति, कण्डू, चिमिचिमायनात् અને ચમચમાટ-યુક્ત રોગીનું और चिमचिमाहटयुक्त रोगीके शरीरसे, शृङ्गैः तुम्बैः શીંગડીથી અને તુંબડીથી शृंग और अलाबुसे, हरेत् લોહી કાઢવું रक्त निकाले ॥३७॥

37. Blood-letting by means of leech must be done where there is pain, burning, piercing and pricking pain. The horn and the gourd should be applied where there is numbness, pruritus and tingling sensation.

देशाद्देशं व्रजत् स्राव्यं सिराभिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गग्लानौ न तु स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत् ॥३८॥

देशात् એક પ્રદેશમાંથી एक प्रदेशमेंसे, देशम् બીજા પ્રદેશમાં दूसरे प्रदेशमें व्रजत् જતા લોહીને जाते हुए रक्तका, सिराभिः શિરા વીંધીને सिरावेध द्वारा, प्रच्छनेन वा કે છેકા મારીને या पाछकर, स्राव्यम् સ્ત્રાવવું स्रावण करे अङ्गग्लानौ અંગશોષવાળા और अंग- शोषवाले, रूक्षे वातोत्तरे च રૂક્ષ તથા વાતપ્રધાન રોગીમાં रूक्ष और वायुप्रधान रोगीमें, यत् જે લોહી હોય जो रक्त हो, न स्राव्यम् તેનું સ્ત્રાવણ ન કરવું इसका स्रावण न करे ॥ ३८ ॥

38. Where the pain is moving from place to place, venesection or cupping should be done. In a condition of asthenia of limb, depletion of blood should not be done. Also in a condition where dryness is the dominant factor in vata-provocation, depletion should not be done.

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुसिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ३९

३७. रुग्दाहशूलतोदार्तादसृक्–रुग्दाहतोदरागार्तादसृक् (च. ध.)
" शृङ्गैस्तुम्बैर्हरेत् सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनात्–शृङ्गैस्तुम्बैश्च मतिमान् कण्डूचिमिचिमाहतम् (क.)

३८. अङ्गग्लानौ न तु स्राव्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत्–अङ्गे ग्लाने न तु स्राव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् (क)
" रूक्षे वातोत्तरे च यत्–रूक्षं वातोत्तरं च यत् (च.)

असृकक्षयात् કારણકે રક્તનો ક્ષય થતાં क्योंकि रक्तक्षयसे, वायुः વાયુ वायु, गम्भीरम् ગંભીર गम्भीर, श्वयथुम् સોજો सूजन, स्तम्भम् कम्पम् સ્તંભ, કંપ स्तम्भ, कम्प, स्नायु-सिरा- સ્નાયુ તથા શિરાઓના स्नायु और सिराओंके, आमयान् રોગ रोग, ससंकोचान् અને સંકોચસહિત और संकोचसहित, ग्लानिम् च अपि ગ્લાનિને ग्लानिको, कुर्यात् કરે છે करता है ॥ ३९ ॥

39. For, as a result of the loss of blood, the vata causes deep-seated edema, rigidity, tremors, disorders of the sinews and the vessels, asthenia and contractures.

खाञ्ज्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं चात्यवसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धादक्तं विनिर्हरेत् ॥४०॥

अत्यवसेचनात् અતિશય લોહીનું નિર્હરણ કરવાથી अति रक्तमोक्षणसे, खाञ्ज्यादीन् વાયુ ખંજતા ઇત્યાદિ वायु खंजतादि वातरोगान् च વાતરોગો वातरोगोंको, मृत्युम् च અને મૃત્યુ और मृत्युकोभी कुर्यात् કરે છે करता है, तस्मात् તેથી इस लिए, स्निग्धात् સ્નિગ્ધ રોગીનું स्निग्ध रोगीका, रक्तम् રક્ત रक्त, प्रमाणेन પ્રમાણમાં उचित प्रमाणमें, विनिर्हरेत् કઢાવવું निकाले ॥ ४० ॥

40. Lameness and such other disorders of vata or even death may result. Therefore, depletion in proper measure should be done, only in persons who are rich in the unctuous element.

वातरक्ते सामान्यचिकित्सा—

विरेच्यः स्नेहयित्वाऽऽदौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्बस्तिकर्म च ॥४१॥

आदौ પ્રથમ प्रथम, स्नेहयित्वा સ્નેહન આપીને स्नेहन कराके, स्नेहयुक्तैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, रूक्षैः वा કે રૂક્ષ अथवा रूक्ष, मृदुभिः મૃદુ मृदु, विरेचनैः વિરેચનો વડે विरेचनोंसे, विरेच्यः વિરેચન કરાવવું विरेचन देवे, असकृत् તથા વારે વારે और वारवार, बस्तिकर्म च બસ્તિકર્મ પણ वस्तिकर्म भी, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ४१ ॥

41. The patient should first be oleated and then purged by means of unctuous purgative medications or by dry but mild purgative medications, and then, frequent enemata should be administered.

सेकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते

वातरक्ते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, अविदाहिनः અવિદાહી अविदाही, सेक-अभ्यङ्ग- પરિષેક, અભ્યંગ सेचन, अभ्यंग, प्रदेह-अन्न- પ્રદેહ, અન્ન प्रलेप, अन्न, स्नेहाः તથા સ્નેહ और स्नेह, प्रशस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ४१¾ ॥

41¾. Affusion, inunction, applications, diet and uuctuous substances that are non-irritant are recommended in rheumatic conditions.

वातरक्ते विशेषचिकित्सा—

विशेषं तु निबोध मे ॥४२॥

विशेषम् तु વિશેષ ચિકિત્સાને विशेष चिकित्साको, मे निबोध મારી પાસેથી તમે સાંભળો मुझसे तुम सुनो ॥ ४२ ॥

42. Listen hereafter to an elaborate description of the treatment therein.

बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥४३॥

४०. खाञ्ज्यादीन्–खंजादीन् (ब.)
„ चात्यवसेचनात्–चातीवसेचितम् (फ.)
„ अवसेचनात्–अपसेचनात् (ह.)

४३. परिषेकोपनाहनैः–परिषेकावगाहनैः (ह.)

आलेपन- લેપ આલેપન, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **उपनाहनैः** અને ઉપનાહોથી और उपनाहोंसे, **बाह्यम्** ઉત્તાનની बाह्य वातरक्तकी, **विरेक-** તથા વિરેચન एवं विरेचन, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **स्नेहपानैः** તથા સ્નેહપાનથી और स्नेहपानोंसे, **गम्भीरम्** ગંભીરની गम्भीर वातरक्तकी, **आचरेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ४३ ॥

43. The superficial type should be treated with unguents, inunction, affusions and poultices; while the deep type should be treated with purgation, corrective enema and unctuous potions.

सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥४४॥

सर्पिः-तैल- ઘી, તેલ घी, तैल, **वसा-मज्जा-** વસા તથા મજ્જાનાં वसा और मज्जाके, **पान-** પાન पान, **अभ्यञ्जन-** અભ્યંગ अभ्यंग, **वस्तिभिः** અને બસ્તિકર્મથી और वस्तिकर्मसे, **सुखोष्णैः** અને નવશેકા और सुखोष्ण, **उपनाहैः च** ઉપનાહો વડે उपनाहोंसे, **वातोत्तरम्** વાતપ્રધાન વાતરક્તની वातप्रधान वातरक्तकी, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे ॥ ४४ ॥

44. The condition resulting from predominant provocation of vata should be treated with potions, inunctions and enemata of ghee, oil, fat, and marrow and with genially warm poultices.

विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
शीतैर्निर्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥४५॥

विरेचनैः વિરેચન विरेचन, **घृतक्षीरपानैः** ઘી તથા દૂધનાં પાન घृत और क्षीरके पान, **सवस्तिभिः** બસ્તિકર્મસહિત वस्तिकर्मके साथ, **सेकैः** પરિષેકો परिषेक, **शीतैः** તેમજ શીતળ एवं शीतल, **निर्वापणैः** દાહને શાંત કરનારા ઉપાયો વડે दाहनाशक उपायोंसे, **रक्तपित्तोत्तरम्** રક્ત તથા પિત્તપ્રધાન વાતરક્તને रक्त एवं पित्तकी प्रधानतावाले वातरक्तको, **जयेत्** જીતવું शान्त करे ॥ ४५ ॥

45. The condition resulting from predominant provocation of blood and pitta should be subdued by purgation, potions of ghee and milk, affusions, enemata and cool and refrigerant applications.

वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकौ विलङ्घनम् ।
कोष्णा लेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥४६॥

कफोत्तरे કફપ્રધાન कफप्रधान, **वातरक्ते** વાતરક્તમાં वातरक्तमें, **मृदु** મૃદુ मृदु, **वमनम्** વમન वमन, **नात्यर्थम्** થોડાં अल्प, **स्नेहसेकौ** સ્નેહ, પરિષેક स्नेह, परिषेक, **विलङ्घनम्** લંઘન लङ्घन **कोष्णाः** તથા નવશેકા तथा सुखोष्ण, **लेपाः च** લેપ लेप, **शस्यन्ते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ४६ ॥

46. In rheumatic condition resulting from predominant provocation of kapha, mild emesis, a not excessive measure of oleation, affusion and fasting, and genially warm applications are recommended.

कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
दाहशोथरुजाकण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥४७॥

कफवात-उत्तरे કફવાતપ્રધાન कफवातप्रधान, **वातशोणिते** વાતરક્તમાં वातरक्तमें, **शीतैः प्रलिप्ते** શીતળ દ્રવ્યોનો લેપ કરતાં शीतल लेप करनेपर, **स्तम्भनात्** સ્તંભનથી स्तम्भनसे, **दाह-शोथ-** દાહ, સોજો दाह, शोथ, **रुजा- कण्डू-** પીડા અને ખરજનો रुजा और खुजलीकी, **विवृद्धिः** વધારો वृद्धि, **भवेत्** થાય છે होती है ॥४७॥

४४. मज्जा—मज्ज (ग.)

४५. शीतैर्निर्वापणैः—चाग्निनिर्वापणैः (ग.)

४६. स्नेहसेकौ विलङ्घनम्—स्नेहसेकादिलङ्घनम् (ग.)

४७. दाहशोथरुजा—विदाहशोथरुक् (ग. क.)

47. In a bidiscordant condition resulting from the predominant provocation of kapha-cum vata cold applications, by their astringent action, cause increase of burning, edema, pain and pruritus.

रक्तपित्तोत्तरे चोष्णैर्दाहः क्लेदोऽवदारणम् ।
भवेत्तस्माद्भिषग्दोषबलं बुद्ध्वाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥४८॥

रक्तपित्तोत्तरे રક્તપિત્તપ્રધાન વાતરક્તમાં रक्तपित्तप्रधान वातरक्तमें, **उष्णैः दाहः** ઉષ્ણ દ્રવ્યોનો લેપ કરવાથી દાહ उष्ण लेपोंसे दाह, **क्लेदः** ક્લેદ क्लेद, **अवदारणम् च** અને અવદારણ और फटना, **भवेत्** થાય છે होते हैं, **तस्मात्** માટે इस लिए, **भिषक्** વૈદ્ય वैद्य, **दोषबलम्** દોષનું બલ दोषबलको, **बुद्ध्वा** જાણીને जानकर, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **आचरेत्** આચરવી करे ॥ ४८ ॥

48. In a bidiscordant condition resulting from the predominant provocation of blood-cum-pitta, hot applications cause burning, softening and bursting. Hence, the physician should first determine the relative strength of the morbid humors, and then begin the treatment.

वातरक्ते अहितानि—

दिवास्वप्नं ससंतापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कट्वुष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लं च वर्जयेत् ॥४९॥

ससंतापम् સંતાપ संताप, **दिवास्वप्नम्** દિવસે સૂવું दिनमें सोना, **व्यायामम्** વ્યાયામ व्यायाम **तथा मैथुनम्** મૈથુન मैथुन, **कटु-उष्णम्** કટુ, ઉષ્ણ कटु, उष्ण, **गुरु** ગુરુ गुरु, **अभिष्यन्दि** અભિષ્યંદી अभिष्यन्दी, **लवण-अम्लम् च** લવણ તથા અમ્લ દ્રવ્યોનો लवण और अम्ल द्रव्योंका, **वर्जयेत्** ત્યાગ કરવો त्याग करे ॥ ४९ ॥

49. Day sleep, excessive heat, excercise, sex-act as well as articles of diet that are pungent, hot, heavy, viscid, salt and acid should be avoided.

वातरक्ते हितमन्नपानम्—

पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः ।
भोजनार्थं रसार्थं वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥५०॥

भोजनार्थम् ભોજન માટે भोजनके लिए, **पुराणाः** જૂના पुराने, **यवगोधूम-** જવ, ઘઉં जौ, गेहूं, **नीवाराः** બંટી नीवार, **शालिषष्टिकाः** શાલિ ચોખા તથા સાઠી ચોખા शालि और सांठीचावल, **रसार्थम्** તેમજ માંસરસ માટે एवं मांसरसके लिए, **विष्किर-** વિષ્કિર विष्किर, **प्रतुदाः** તથા પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસ और प्रतुद वर्गके मांस, **हिताः** હિતકર છે हितकर हैं ॥ ५० ॥

50. Barley, wheat and wild rice that are old or sali and shashtika rice are wholesome diet; and as meat-juices the flesh of gallinaceous and pecker birds is wholesome.

आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः समकुष्ठकाः ।
यूषार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥५१॥

वातशोणिते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, **यूषार्थम्** યૂષ માટે यूषके लिए, **बहुसर्पिष्काः** બહુ ઘી નાખેલ बहुत घीसे युक्त, **आढक्यः** તુવેર अरहर, **चणकाः** ચણા चना, **मुद्गाः** મગ मूंग, **समकुष्ठकाः** મઠ मोठ, **मसूराः** અને મસૂર और मसूर, **प्रशस्ताः** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥५१॥

51. Red gram, bengal gram, green gram, lentils and kidney beans are recommended for use, mixed with plenty of ghee in the preparation of soups in rheumatic conditions.

---

४८. रक्तपित्तोत्तरे–पित्तरक्तोत्तरे (ग.)
,, चोष्णैर्दाहः क्लेदोऽवदारणम्–दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् (ग.)
,, रक्तपित्तोत्तरे चोष्णैः–वातपित्तोत्तरे दाहः (ह.)
,, भवेत्तस्मात्–उष्णैस्तस्मात् (ग. ह.)

५१. यूषार्थं–यूषार्थे (ग.)

सुनिषण्णकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरी ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥५२॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं,

घृतमांसरसैः घी अने मांसरसमां घृत और मांसरसमें, भृष्टम् भूंजेला भूने हुए, सुनिषण्णक- सुनिषण्णक सुनिषण्णक, वेत्राग्र- नेतरनो अग्रभाग बेंतका अग्रभाग, काकमाची- पीलुडी काकमाची, शतावरी शतावरी शतावर, वास्तुक- बथवो बथुआ, उपोदिका- तथा पोई एओनुं और उपोदिका इनके, शाकम् शाक शाक, तथा तथा तथा, सौवर्चलम् सूरजमुखीनुं सुवर्चलाका, शाकम् शाक साग, शाकसात्म्याय शाकना सात्म्यवाळाने जिसको साग सात्म्य हो उसे, व्यञ्जनार्थम् भोजनना साधन तरीके भोजनके साधनरूपमें, दापयेत् आपवां देवे ॥५२½॥

52-52½. Marsilia plant, sprouts of country willow, black nightshade, climbing asparagus, white goose foot, indian spinach and heliotrope should be fried in ghee and meat juice, and given as sauces to patients who are habituated to vegetable diet.

तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥५३॥

तथा तथा तथा, गव्यम् गायनुं गायका, माहिषाजम् भेंसनुं अने बकरीनुं भैंसका और बकरीका, पयः दुध दूध, हितम् हितकर छे हितकारक है ॥ ५३ ॥

53. Similarly the milks of the cow, the buffalo and the goat are wholesome.

इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥५४॥

इति एम इस प्रकार, वातरक्त- वातरक्तनी वातरक्तकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, संक्षेपतः संक्षेपमां संक्षेपसे, प्रोक्तम् कही छे कही है, एतत् सर्वम् एव ए सर्व ए वह सब ही, पुनः फरीथी फिरसे, व्यासतः विस्तारपूर्वक विस्तारसे, संप्रवक्ष्यते कहेवामां आवशे कहा जायगा ॥ ५४ ॥

54. Thus has been described in a nut-shell the therapeutics of rheumatic conditions. All this will now be described in greater detail.

वातरक्ते घृतयोगाः —

श्रावणीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकैः समैः ।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥५५॥

समैः सरखे भागे लीधेला सम भागमें लिया हुआ, समधुकैः जेठीमध मुलहठी, श्रावणी- गोरखमुंडी श्रावणी, क्षीरकाकोली- क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली, जीवक- जीवक जीवक, ऋषभकैः तथा ऋषभक एओथी तथा ऋषभक इनसे, सिद्धम् पकावेल सिद्ध किया, सक्षीरम् दूधसहित दूधके साथ सर्पिः घी घी वातरक्तनुत् वातरक्तहर छे वातरक्तनाशक है ॥ ५५ ॥

55. The medicated ghee prepared from equal quantities of east indian globe thistle, Kshirakakoli, Jeevaka, Rishabhaka and liquorice with milk and ghee, is curative of rheumatic condition.

बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नामृद्धिं च पेषयेत् ॥५६॥
घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥५७॥

बलाम् बला बला, अतिबलाम् अतिबला अतिबला, मेदाम् मेदा मेदा, आत्मगुप्ताम् कौंचां कौंचबीज, शतावरीम् शतावरी शतावर, काकोलीम् काकोली काकोली, क्षीरकाकोलीम् क्षीरकाकोली क्षीरकाकोली,

५३. माहिषाजं—गव्यमाजं (ब.)
५४. सर्वं—स्पष्टं (क.)

५५. जीवकर्षभकैः समैः । सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत्—रास्नामृद्धिं च पेषयेत् । घृतं चतुर्गुणे क्षीरे तैः सिद्धं वातरक्तनुत (ध)
५६. काकोलीं- श्रावणीं (ध.)
" कामलाज्वर—कामलादाह (ध. ब.)

रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, ऋद्धिम् च અને ઋદ્ધિ સરખે ભાગે લઈ और ऋद्धि समान भागमें ले कर, पेषयेत् એઓનો કલ્ક કરવો इनका कल्क करे, चतुर्गुणक्षीरम् ચારગણા દૂધમાં चारगुने क्षीरमें, तैः सिद्धम् તે દ્રવ્યોના કલ્કથી પકાવેલ उन द्रव्योंके कल्कसे पकाया हुआ, घृतम् ઘી घी, वातरक्तनुत् વાતરક્ત મટાડે છે वातरक्त-नाशक है, हृद्- पांडुरोग- तथा હૃદયરોગ, પાંડુરોગ तथा हृदयरोग, पाण्डुरोग, वीसर्प- વિસર્પ विसर्प, कामला- કમળો कामला, ज्वर- અને જ્વરનો और ज्वरका, नाशनम् નાશ કરે છે नाशक है ॥ ५६-५७ ॥

56 57. Make a paste of heart leaved sida, evening mallow, Meda, cowage, climbing asparagus, Kakoli, Kshirakakoli, indian groundsel and Riddhi; prepare a medicated ghee by taking ghee and four times its quantity of milk. This is curative of rheumatic condition, cardiac disorders, anemia, acute spreading affections, jaundice and fever.

वातरक्ते पारूषकं घृतम्—

त्रायन्तिकातामलकीद्विकाकोलीशतावरी- ।
कशेरुकाकषायेण कल्कैरेभिः पचेद्घृतम् ॥५८॥
दत्त्वा परूषकाद्राक्षाकाश्मर्येक्षुरसान् समान् ।
पृथग्विदार्याः स्वरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥५९॥

त्रायन्तिका- ત્રાયમાણ त्रायमाण, तामलकी- ભોંય આંબલી भुंईआंवला, द्विकाकोली- કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, शतावरी- શતાવરી शतावर, कशेरुका- અને કશેરુના और कशेरुके, कषायेण કવાથથી काढेसे, एभिः कल्कैः અને એઓના કલ્કથી और इनके कल्कसे, परूषक- ફાલસા फालसा, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्षा, काश्मर्य- શીવણ गम्भारी इक्षुरसान् અને શેરડીના રસ और इक्षुके रस, विदार्याः तथा विदारीना एवं विदारीका, स्वरसम् च સ્વરસ स्वरस, पृथक् એમાંના દરેકને इनमेंसे प्रत्येकको, समान् ઘી સમાન ભાગ घीके समान भागमें, तथा चतुर्गुणम् तथा ઘીથી ચોગણું तथा घीसे चारगुना, क्षीरम् दत्त्वा દૂધ મેળવી दूध मिलाकर घृतम् ઘી घी, पचेत् પકાવવું पकावे ॥ ५८-५९ ॥

58-59. Prepare a medicated ghee by taking ghee along with equal quantities of the juice of sweet falsah, grape, white teak, sugarcane and white yam and four times the quantity of milk, adding the decoction and paste of zalil, featherfoil, two varieties of kakoli, climbing asparagus and rushnut.

एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥६०॥

इति पारूषकं घृतम् ।

एतत् આ यह, प्रायोगिकम् પ્રાયોગિક प्रायोगिक, सर्पिः ઘી घी, पारूषकम् 'પારૂષક' 'पारूषक', इति स्मृतम् એ નામથી કહેવાય છે इस नामसे कहा जाता है, वातरक्ते આ ઘી વાતરક્ત यह घी वातरक्त, क्षते क्षीणे ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण, वीसर्पे વિસર્પ विसर्प, पैत्तिक- ज्वरे અને પૈત્તિક જ્વરમાં હિતકર છે और पैत्तिक ज्वरमें हितकर है ॥ ६० ॥ इति આ યહ, पारूषकम् घृतम् પારૂષક ઘૃત છે पारूषकघृत है ।

60. This is called the Compound Sweet-falash Ghee, a full course of which is recommended in rheumatic condition, pectoral lesions, cachexia, acute spreading affection and fever of

५८. त्रायन्तिकातामलकीद्विकाकोली शतावरी—तामलक्या द्विका- कोल्याः पिप्पलीत्रायमाणयोः (प्र. ड.)
,, त्रायन्तिका........पचेद्घृतम् ॥—त्रायन्तिका आमलकी द्विकाकोली च पिप्पली । दत्त्वा परूषकद्राक्षा काश्मर्येक्षुरसं समम् ॥ (क.)
५९ स्वरसं च रसम् (ड)
,, पृथग्विदार्याः स्वरसं—पृथक्सर्वं विदार्याश्च (क.)

the pitta type. Thus has been described the Compound Sweet-falsah Ghee.

जीवनीयं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्गपर्णीं महामेदां माषपर्णीं शतावरीम् ॥६१॥
शङ्खपुष्पीमवाक्पुष्पीं रास्नामतिबलां बलाम् ।
पृथग्द्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥६२॥
पादशेषे समान् क्षीरधात्रीक्षुच्छागलान् रसान् ।
घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥६३॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्यफलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मबीजं पुनर्नवाम् ॥६४॥
नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं बृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यमुरुमाणं निकोचकम् ॥६५॥
खर्जूराक्षोटवाताममुञ्जाताभिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥६६॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं चौक्षे प्राशयेदक्षसंमितम् ॥६७॥

द्वे पञ्चमूले બે પંચમૂળ दोनों पंचमूल, वर्षाभूम् સફેદ સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, सपुनर्नवम् લાલ સાટોડી સહિત लाल पुनर्नवा, एरण्डम् એરંડો एरण्ड, मुद्गपर्णीम् મુદ્ગપર્ણી मूंगपर्णी, महामेदाम् મહામેદા महामेदा, माषपर्णीम् માષપર્ણી माषपर्णी, शतावरीम् શતાવરી शतावरी, शङ्खपुष्पीम् શંખાવલી शंखपुष्पी, अवाक्-पुष्पीम् ઊંધાફૂલી विधारी, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, अतिबलाम् અતિબલા अतिबला, बलाम् બલા बला, पृथक् દરેક प्रत्येक, द्विपलिकम् બે બે પલ ८–८ तोला, कृत्वा લઈ लेकर, जलद्रोणे એક દ્રોણ પાણીમાં १०२४ तोले जलमें, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, पादशेषे ચતુર્થાંશ રહ્યે चौथाई शेष रहने पर, घृताढकेन એક આઢક ઘીની સાથે घी के २५६ तोलेके साथ, समान् સમાન ભાગે समभाग, क्षीर-धात्री- દૂધ, આમળાંનો રસ दूध, आंवला, इक्षु- શેરડીનો રસ इक्षु, छागलान् અને બકરાનો और बकरेके, रसान् માંસરસ मांसका रस, संयोज्य મેળવી मिलाकर, द्वे मेदे મેદા, મહામેદા मेदा, महामेदा, काश्मर्यफलम् શીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, उत्पलम् નીલકમળ नीलकमल, त्वक्क्षीरीम् વાંસ-કપૂર वंशलोचन, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ द्राक्षा, पद्मबीजम् કમળકાકડી पद्मबीज, पुनर्नवाम् સાટોડી पुनर्नवा, नागरम् સૂંઠ सोंठ, क्षीरकाकोलीम् ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, पद्मकम् પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, बृहतीद्वयम् ઊભી અને બેઠી ભોરીંગણી दोनों कटेरी, वीराम् વૃદ્ધિકન્દ वीरा, शृङ्गाटकम् શીંગોડાં शृंगाटक, भव्यम् ભવ્ય भव्य, उरुमाणम् ઉરુમાણ उरुमाण, निकोचकम् નિકોચક निकोचक, खर्जूर- ખજૂર खजूर, अक्षोट- અખરોટ अक्षोट, वाताम- બદામ बादाम, मुञ्जात- મુંજાતક मुञ्जातक, अभिषुकान् तथा અને પિસ્તાં और अभिषुक, कल्कान् એઓનો કલ્ક इनका कल्क, आवाप्य નાખી डालकर, मृद्वग्निना शनैः મૃદુ અગ્નિ વડે ધીમેથી मृदु आंचसे धीरे धीरे, पचेत् પકાવવું पकावे, एतैः આ દ્રવ્યોના કલ્કથી इन द्रव्योंके कल्कसे, सिद्धे घृताढके સિદ્ધ થયેલું એક આઢક ઘી सिद्ध हुए २५६ तोले घीके, शीते શીતલ થતાં તેમાં शीतल होने पर उसमें, क्षौद्रम् મધ शहद, प्रदापयेत् નાખવું डाले, सम्यक् બરાબર सम्यक्, सिद्धम् च સિદ્ધ થયેલું सिद्ध हुआ, विज्ञाय જાણીને जानकर, चौक्षे ચોખ્ખા ઘડામાં स्वच्छ घटमें, कृतरक्षाविधिम् રક્ષાવિધાન કરીને रक्षाविधि करके, सुगुप्तम् સુરક્ષિત રીતે सुरक्षित, संनिधापयेत् મૂકવું रख देवे, अक्षसंमितम् તેમાંથી અક્ષ જેટલું उसमेंसे एक तोला मात्रामें, प्राशयेत् ખાવું सेवन करे ॥ ६१-६७॥

61-67. Decoct 8 tolas of each of the drugs of deca-radices, white hog's weed, castor oil plant, red hog's weed, wild green gram,

६२. शङ्खपुष्पीमवाक्पुष्पीं-शङ्खपुष्पीं शतावहां च (ग. च.)
,, पृथग्द्विपलिकं कृत्वा-पृथग्द्विपलिकान् भागान् (ग.)
,, पृथग्द्विपलिकं-पृथग्द्विपलिकान् (घ.)
६४. कल्कानावाप्य-कल्कं दत्त्वा च (ग.)
६५. पद्मकं-समङ्गां (ङ)
,, पद्मकं बृहतीद्वयम्-समङ्गां श्रावणीद्वयम् (ग.)
६६. खर्जूराक्षोट-बदराक्षोट (ङ.)
६७. चौक्षे-चौक्षं (घ)

Mahameda, wild black gram, climbing asparagus, small leaved convolvulus, indian borage, indian groundsel, evening mallow and heart leaved sida in 1024 tolas of water, till it is reduced to 1/4th of its quantity; prepare a medicated ghee with this decoction mixed with 256 tolas of each of milk and the juices of emblic myrobalan and sugar cane, meat-juice of goat's flesh and ghee adding 256 tolas of the paste of the two Medas, fruit of white teak, blue water lily, bamboo manna, long pepper, grapes, lotus seed, hogwood, dry ginger, Kshirakakoli, himalayan cherry, yellow berried and indian night shades, climbing asparagus, water chest nut, showy dillenia, Urumana, Lakoocha, edible date, walnut, almond salep and Abhishuka. When this ghee is cooled down, mix it with honey. Knowing it to be well prepared, preserve it in a clean vessel in a protected place after performing the protective ceremonial. This ghee should be administered in the dosage of one tola.

पाण्डुरोगं ज्वरं हिक्कां स्वरभेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं प्लीहानं वातशोणितम् ॥६८॥
क्षतशोषमपस्मारमश्मरीं शर्करां तथा ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥६९॥
बलवर्णकरं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिर्वृष्यं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥७०॥

इदम् આ यह, जीवनीयम् જીવનીય जीवनीय, सर्पिः घृत घृत, पाण्डुरोगम् પાંડુરોગ पाण्डुरोग, ज्वरम् જ્વર ज्वर, हिक्काम् હેડકી हिक्का, स्वरभेदम् સ્વરભેદ स्वरभेद, भगन्दरम् ભગન્દર भगन्दर, पार्श्वशूलम् પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, क्षयम् कासम् ક્ષય, કાસ क्षय, कास, प्लीहानम् પ્લીહા प्लीहा, वातशोणितम् વાતરક્ત वातरक्त, क्षतशोषम् ક્ષતશોષ क्षतशोष, अपस्मारम् અપસ્માર अपस्मार, अश्मरीम् અશ્મરી अश्मरी, तथा शर्कराम् શર્કરા शर्करा, सर्वाङ्ग- સર્વાંગ सर्वाङ्ग, एकाङ्ग- તેમજ એકાંગ एवं एकाङ्ग, रोगान् च રોગો रोग, मूत्रसङ्गम् च અને મૂત્રસંગને और मूत्रसङ्गको, नाशयेत् નાશ કરે છે नष्ट करता है, बलवर्णकरम् વળી તે બલ તથા વર્ણ કરનાર पुनः वह बल तथा वर्ण करनेवाला, धन्यम् અભ્યુદય આપનાર धन्य, वलीपलित- વળિયાં-પળિયાંનો વળી તથા पलितका, नाशनम् નાશ કરનાર नाशक, वृष्यम् વૃષ્ય वृष्य, वन्ध्यासुतप्रदम् અને વાંઝણીને દીકરો દેનાર છે और वन्ध्याको पुत्र देनेवाला है ॥ ६८-७० ॥

68-70. This is curative of anemia, fever, hiccup, impairment of voice, fistula in ano, pleurodynia, wasting, cough, splenic disorders, rheumatic condition, pectoral lesions consumption, epilepsy, stone and gravel, affection of one limb or of all the limbs and retention of urine. This vitalising compound ghee is an excellent promoter of strength and complexion, destroyer of wrinkles and grey hair, and acts as a virilific and endows fertility on a sterile woman.

वातरक्ते घृतयोगः क्षीरयोगः च —

द्राक्षामधु(धू)कतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।
पिबेद्घृतं तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥७१॥

द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्षा, मधुक- તથા જેઠીમધના और मुलहठीके, तोयाभ्याम् કવાથથી काथसे, सिद्धम् घृतम् વા પકાવેલ ઘી सिद्ध किया हुआ घी, ससितोपलम् સાકર સાથે चीनीके साथ, तथा અથવા अथवा, गुडूचीस्वरसे ગળોના સ્વરસથી गिलोयके स्वरससे, शृतम्

६९. क्षतशोषम्-क्षतशोथम् (व)

क्षीरम् ઉકાળેલું દૂધ पकाया हुआ दूध, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ७१ ॥

71. Or the patient may take with sugar-candy the medicated ghee prepared of cow's ghee with the decoction of grapes and liquorice, or the medicated milk prepared with the expressed juice of guduch.

चतुःस्नेहः —

जीवकर्षभकौ मेदामृष्यप्रोक्तां शतावरीम् ।
मधुकं मधुपर्णीं च काकोलीद्वयमेव च ॥७२॥
मुद्गमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।
बलामृताविदारीश्च साश्वगन्धाश्मभेदकाः ॥७३॥
एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत् ।
लाभतश्च वसामज्ज धान्वप्रातुदवैष्किरम् ॥७४॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम् ।
सर्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन् घोरांश्च वातजान् ७५

जीवक- ७१५ जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, मेदाम् મેદા मेदा, ऋष्यप्रोक्ताम् અતિબલા अतिबला, शतावरीम् શતાવરી शतावर, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, मधुपर्णीम् च મધુપર્ણી मधुपर्णी, काकोलीद्वयम् एव च કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्ग-माषाख्य-पर्णिन्यौ મુદ્‌ગપર્ણી, માષપર્ણી मुद्गपर्णी, माषपर्णी, दशमूलम् દશમૂલ दशमूल, पुनर्नवाम् સાટોડી पुनर्नवा, स-अश्वगन्धा- આસોંદ अश्वगन्धा, अश्मभेदकाः પાષાણ-ભેદ पाषाणभेद, बला- બલા बला, अमृता- ગળો अमृता, विदारीः च અને વિદારીકંદ और विदारी, एषाम् એઓના इनके, कषायकल्काभ्याम् કાથ તથા કલ્ક વડે क्वाथ और कल्कसे, सर्पिः ઘી घी, तैलम् च तेल तेल, लाभतः च તથા મળી શકે તે और जो मिल सके उन, धान्व-प्रातुद- જાંગલ દેશનાં, પ્રતુદ जांगल देशके, प्रतुद, वैष्किरम् અને વિષ્કિર પ્રાણીઓની और विष्किर प्राणियोंकी, वसा-मज्ज વસા તથા મજ્જાને वसा तथा मज्जाको, चतुर्गुणेन ચોગણા ચારગુને, पयसा દૂધથી दूधसे, साधयेत् સિદ્ધ કરવાં सिद्ध करे, सिद्धम् तत् સિદ્ધ કરેલ આ સ્નેહ सिद्ध किया हुआ यह स्नेह, सर्व-देह-आश्रितम् આખા દેહમાં રહેલા संपूर्ण देहमें आश्रित, वातशोणितम् વાતરક્તને वातरक्तको, वातजान् તથા વાતથી ઉત્પન્ન થયેલા एवं वातसे उत्पन्न, घोरान् ઘોર घोर, व्याधीन् च વ્યાધિઓને व्याधियोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है ॥ ७२-७५ ॥

72-75. Prepare a medicated ghee-cum-oil, by taking cow's ghee and til oil along with four times the quantity of milk, adding the fat and marrow of whatever may be available of jangala, gallinaceous and pecker group of creatures along with the decoction and paste of Jeevaka, Rishabhaka, Meda, evening mallow, climbing asparagus, liquorice, thorny staff tree, two Kakolis, wild green gram, wild black gram, deca-radices, hog's weed, heart leaved sida, guduch, white yam, winter cherry and indian rock foil. This is curative of rheumatic condition and severe diseases due to vata provocation, affecting the whole body.

वातरक्ते स्थिराद्यं घृतं तैलं वा—

स्थिरा श्वदंष्ट्रा बृहती सारिवा सशतावरी ।
काश्मर्याण्यात्मगुप्ता च वृश्चीरो द्वे बले तथा ॥७६॥
एषां क्वाथे चतुःक्षीरं पृथक् तैलं पृथग्घृतम् ।
मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥७७॥
पक्त्वा मात्रां ततः क्षीरत्रिगुणाऽर्धशर्करा ।
दजेन्मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥७८॥

७४. एषां कषायकल्काभ्यां सर्पिस्तैलं च साधयेत्—कुर्यात् कषाय-कल्कं च ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् (ध. क.)
,, सर्पिस्तैलं च साधयेत्-ताभ्यां तैलं घृतं पचेत् (व.)

७६. वृश्चीरो-वृश्चीरं (ध.)
७७. चतुःक्षीरं-चतुःक्षीरे (ध.)
७८. क्षीरत्रिगुणा-क्षीरद्विगुणा (क.)
,, जीवन्तीजीवकर्षभैः-जीवकर्षभकौ बला (द.)

स्थिरा શાલવણ શાલપર્ણી, श्वदंष्ट्रा ગોખરુ गोखरू, बृहती ઉભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, शतावरी શતાવરી शतावर, सारिवा ઉપલસરી सारिवा, काश्मर्याणि શીવણ गम्भारी, आत्मगुप्ता च કૌંચાં कौंचबीज, वृश्चीरः સફેદ સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, तथा તથા तथा, द्वे बले બલા તથા અતિબલા बला और अतिबला, एषाम् क्वाथे એઓના ક્વાથમાં इनके क्वाथमें, चतुःक्षीरम् ચારગણું દૂધ चारगुना दूध, मेदा- મેદા मेदा, शतावरी- શતાવરી शतावर, यष्टि-जीवन्ती- જેઠીમધ, દોડી मुलहठी, जीवन्ती, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभैः અને ઋષભકનો કલ્ક નાખીને और ऋषभक इनका कल्क डालकर, तैलम् घृतम् તેલ અને ઘી तैल और घृत, पृथक् पृथक् જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, पक्त्वा પકાવી पकाकर, ततः मात्रा પછી તેની માત્રા उसकी मात्रा, क्षीरत्रिगुणा ત્રણગણું દૂધ तिगुना दूध, अध्यर्धशर्करा અને દેઢી સાકર નાખી और डेढ़गुनी चीनी डालकर, खजेन રવૈયાથી खजसे, मथिता મથીને मथकरके, त्रिदोषजे ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, वातरक्ते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, पेया પીવી पीवे ॥ ७६-७८ ॥

76-78. Prepare separately a medicated ghee or oil by taking cow's ghee or til oil and four times the quantity of milk along with the decoction of ticktrefoil, small caltrops, yellow berried nightshade, indian sarsaparilla, climbing asparagus, white teak, cowage, white flowered hog's weed, heart leaved sida and evening mallow along with the paste of Meda, climbing asparagus, liquorice cork swallow wart, Jeevaka and Rishabhaka. When it is well prepared, it should be taken in a proper dose mixed with three times its quantity of milk and one and half times of sugar and well churned with the churning stick. This is curative of rheumatic conditions of the tridiscordance type.

वातरक्ते कतिपययोगाः—

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्छितम् ।
सर्पिस्तैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वाऽपि पिबेत् पयः ॥७९॥

तैलम् पयः તેલ, દૂધ तैल, दूध, शर्कराम् च અને સાકરને और चीनीको, सुमूर्छितम् ભેગાં કરીને मिलाकर, पाययेत् પાવાં पिलावे, सर्पिः- तैल- ઘી, તેલ घी, तैल, सिताक्षौद्रैः સાકર અને મધ शर्करा और शहद, मिश्रम् મેળવેલું मिलाकर, पयः अपि દૂધ પણ दूध भी, पिबेत् वा પીવું पीवे ॥७९॥

79. The patient may also drink til oil well mixed with milk and sugar, or milk mixed with ghee, til oil, sugar and honey.

अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसो द्विसितोपलः ।
पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः ॥८०॥

अंशुमत्या શાલવણના ક્વાથથી शालपर्णीके क्वाथसे, शृतः પકાવેલ पकाया हुआ, द्विसितोपलः તથા બે પલ સાકર નાખેલ ८ तोले चीनीके साथ, पयसः દૂધ दूध, प्रस्थः એક પ્રસ્થ ६४ तोले, तद्वत् તે મુજબ उसी प्रकार, पिप्पलीनागरैः પીપર અને સૂંઠથી पिप्पली और सोंठसे, शृतः પકાવેલ દૂધ पकाया हुआ दूध, पाने પીવામાં पीना, प्रशस्यते શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त है ॥८०॥

80. The medicated milk prepared of the decoction of ticktrefoil with 64 tolas of milk and 8 tolas of sugar-candy or similarly the medicated milk prepared with long pepper and dry ginger is recommended as potion for the rheumatic patient.

७९. तैलं पयः शर्करां च—पयस्तैलसिताभ्यां वा (ब.)
८०. द्विसितोपलः—ससितोपलः (क.)
„ पयसः—पयसा (क.)

बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः ।
श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥८१॥

सपीलुभिः पीलु पीलु, बला- બલા बला, शतावरी- શતાવરી शतावर, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, दशमूलैः દશમૂળ दशमूल, श्यामा-एरण्ड- શ્યામા, એરંડો श्यामा, एरण्ड, स्थिराभिः च અને શાલવણથી और शालपर्णीसे, शृतम् पयः ઉકાળેલ દૂધ पकाया हुआ दूध, वातार्तिघ्नम् વાતની પીડા મટાડનાર है वातपीडाका नाशक है ॥ ८१ ॥

81. The medicated milk, prepared with heart-leaved sida, climbing asparagus, indian groundsel, deca-radices, indian tooth brush tree, black turpeth, castor plant and ticktrefoil, is curative of pain due to vata provocation.

वातरक्ते संशोधनम्—

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तावृतानिलः ॥८२॥

पित्तरक्त- અથવા પિત્ત તથા રક્તથી अथवा पित्त और रक्तसे, आवृतानिलः આવૃત વાયુવાળા રોગીએ आवृत वायुवाला रोगी, दोषानुलोमनम् દોષનું અનુલોમન કરનાર दोषका अनुलोमन करनेवाला, मूत्रयुक्तम् ગોમૂત્ર-યુક્ત गोमूत्रयुक्त, धारोष्णम् ધારોષ્ણ धारोष्ण, क्षीरम् वा દૂધ दूध, सत्रिवृत्-चूर्णम् वा અથવા નસોતરના ચૂર્ણસહિત अथवा त्रिवृताचूर्णयुक्त, पिबेत् દૂધ પીવું दूध पीवे ॥८२॥

82. The udder-warm milk mixed with cow's urine being regulator of morbid humors, may be given as potion or the udder-warm milk prepared with the pulvis of turpeth may be given in rheumatic condition characterised by occlusion of vata by the pitta and blood.

क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥८३॥

बहुदोषः અથવા બહુ દોષવાળા अथवा बहुत दोषवाला, नरः विरेकार्थम् પુરુષે વિરેચનને માટે पुरुष विरेचनके लिए, प्रयोगेण દરરોજ प्रतिदिन, एरण्डतैलम् वा એરંડિયું તેલ एरण्डतैल, क्षीरेण वा દૂધ સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, जीर्णे પચ્યા બાદ जीर्ण होने पर, क्षीरौदनाशनः દૂધભાતનું ભોજન કરવું दूध भात खावे ॥ ८३ ॥

83. The patient with severe morbidity may take a course of milk mixed with castor oil for purgation and on digestion of the dose of milk, he may take the diet of rice and milk.

कषायमभयानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥८४॥

नरः અથવા પુરુષે अथवा मनुष्य, घृतभृष्टम् घृत-भृष्ट घृतसे छौंककर, अभयानाम् હરડેના हरड़का, कषायम् वा ક્વાથ પીવો काथ पीवे, क्षीरानुपानम् અથવા દૂધના અનુપાનથી अथवा दूधके अनुपानसे, त्रिवृताचूर्णम् નસોતરનું ચૂર્ણ त्रिवृत्चूर्ण, द्राक्षारसेन वा દ્રાક્ષના રસ સાથે द्राक्षारसके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥८४॥

84. Or the patient may drink the decoction of chebulic myrobalan seasoned with ghee; or the juice of grapes mixed with pulvis of turpeth. It may be followed by a potion of milk.

काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूषकाम् ।
शृतं पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥८५॥

काश्मर्यम् શીવણ गम्भारी, त्रिवृताम् નસોતર त्रिवृत्, द्राक्षाम् દ્રાક્ષ द्राक्षा, सपरूषकाम् ફાલસા फालसा, त्रिफलाम् અને ત્રિફળા और त्रिफला, शृतम् એઓના ક્વાથને इनके काथको, लवण-क्षौद्र- सैंधव तथा मध

८४. कषायमभयानां वा—कषायमभयानां वा (ध. फ.)
८५. त्रिफलां सपरूषकाम्—चूर्णं द्राक्षारसेन वा (ब.)
,, शृतं—शृतां (ब.)
,, संयुतम्—संयुताम् (ब.)

नमक और शहद, संयुतम् મેળવી मिलाकर, विरेकाय વિરેચન માટે विरेचनके लिए, पिबेत् પીવે। पीवे ॥८५॥

85. For the purpose of purgation, the patient may drink the decoction of white teak, turpeth, grapes, the three myrobalans and sweet falsah mixed with honey and salt.

त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत् क्षौद्रेण संयुतम् ।
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिकः ॥ ८६ ॥

कफाधिकः અથવા કફની અધિકતાવાળા વાતરક્તના રોગીએ अथवा कफकी अधिकतावाला वातरक्तका रोगी, त्रिफलायाः ત્રિફળાનો त्रिफलाका, कषायम् वा કવાથ काथ, धात्री- અથવા આમળાં अथवा आंवला, हरिद्रा- હળદર हल्दी, मुस्तानाम् તથા મોથનો और मोथका, कषायम् वा કવાથ काथ, क्षौद्रेण મધની સાથે शहदके साथ, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ८६ ॥

86. In a condition of the predominance of kapha-provocation, the patient may drink the decoction of the three myrobalans mixed with honey, or the decoction of emblic myrobalan, turmeric and nut grass mixed with honey.

योगैश्च कल्पविहितैरसकृत्तं विरेचयेत् ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्ज्ञात्वा वातं मलावृतम् ॥८७॥

वातम् વાયુને वायुको, मलावृतम् મલાવૃત मलावृत, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, कल्पविहितैः કલ્પસ્થાનમાં કહેલા कल्पस्थानोक्त, स्नेहसंयुक्तैः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, मृदुभिः योगैः च મૃદુ યોગોથી मृदु योगोंसे, तम् તેને उसको, असकृत् વારંવાર बारबार, विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું विरेचन देवे ॥ ८७ ॥

87. The physician, finding the vata to be occluded by the fecal matter, should frequently give mild purgative preparations described in the Section on Pharmaceutics, mixed with unctuous substances.

वातरक्ते बस्तिः —

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरबस्तिभिः ।
न हि बस्तिसमं किंचिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥८८॥

तस्य અથવા તે રોગીના अथवा उस रोगीके, मलम् મળને मलको, सघृतैः ઘીયુક્ત घीयुक्त, क्षीरबस्तिभिः वा દૂધની બસ્તિઓથી क्षीरबस्तियोंसे, निर्हरेत् હરવો निकाले, हि કારણ કે क्योंकि, बस्तिसमम् બસ્તિ જેવી बस्तिके समान, वातरक्त- વાતરક્તની वातरक्तकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, किञ्चित् બીજી કોઈ अन्य कोई, न નથી नहीं है ॥ ८८ ॥

88. Or the fecal matter should be eliminated by means of milk-enema mixed with ghee; there is no remedy comparable to the enema, for the cure of rheumatic conditions.

बस्तिवंक्षणपार्श्वोरुपर्वास्थिजठरार्तिषु ।
उदावर्ते च शस्यन्ते निरूहाः सानुवासनाः ॥८९॥

बस्ति- બસ્તિ बस्ति, वंक्षण- વંક્ષણ वंक्षण, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, ऊरुपर्व- સાથળનાં પર્વ ऊरु-पर्व, अस्थि- હાડકાં अस्थि, जठर-अर्तिषु તથા ઉદરની વેદનામાં एवं उदरकी पीड़ामें, उदावर्ते च અને ઉદાવર્તમાં और उदावर्तमें, सानुवासनाः અનુવાસનસહિત अनुवासनके साथ, निरूहाः નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्तियां, शस्यन्ते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ८९ ॥

89. Evacuative and unctuous enemata are recommended in condition of pain in the hypogastric region, groin, sides, thighs, joints, bones and stomach and also in misperistalsis.

८६. कफाधिकः—कफाधिके (ब)

८७. ज्ञात्वा वातं मलावृतम्—मत्वा वायुं मलावृतम् (ब.)

दद्यात्तैलानि चेमानि बस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेकेषु दाहशूलोपशान्तये ॥९०॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य दाह-शूल- દાહ તથા શૂલની दाह और शूलकी, उपशान्तये શાન્ત કરવા માટે शान्तिके लिए, बस्तिकर्मणि બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, नस्य- નસ્ય नस्य, अभ्यञ्जन- અભ્યંગ अभ्यंग, सेकेषु च અને પરિષેચનમાં और परिषेकमें, इमानि આ इन, तैलानि તેલો तैलोंको, दद्यात् આપવાં देवे ॥ ९० ॥

90. The wise physician may prescribe the following oils in the administration of enema, inunction and affusion, for the alleviation of burning and colic.

वातरक्ते मधुयष्ट्यादितैलम्—

मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥९१॥
शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः ।
स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥९२॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिपद्मकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥९३॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुष्प्रयोगात्तद्धन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥९४॥
सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥९५॥
इति मधुपर्ण्यादितैलम् ।

मधुयष्ट्याः જેઠીમધના मुलहठीके, तुलायाः तु ४०० તોલા ४०० तोले, कषाये કવાથને क्वाथके, पादशेषिते ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં चतुर्थांश शेष रहने पर, समक्षीरम् તેટલું જ દૂધ समान दूध, तैलाढकम् ને એક આઢક તેલ और तैल २५६ तोले, शतपुष्पा- वरी- સુવા, શતાવરી सोया, शतावर, मूर्वा- મોરવેલ मूर्वा, पयस्या- પયસ્યા पयस्या, अगुरु- અગર अगुरु, चन्दनैः રતાંજલિ लाल चन्दन, स्थिरा- શાલવણ स्थिरा, हंसपदी- હંસરાજ हंसपदी, मांसी- જટામાંસી मांसी, द्विमेदा- મેદા મહામેદા मेदा, महामेदा, मधुपर्णिभिः ગળો मधुपर्णी, काकोली- કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, तामलकी- ભોંયઆમલી भुंईआंवला, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, पद्मकैः પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभ- ઋષભક ऋषभक, जीवन्ती- ડોડી जीवन्ती, त्वक्- તજ दालचीनी, पत्र- તમાલપત્ર तेजपात, नख- નખલા नखी, वालकैः વાળો गन्धवाला, प्रपौण्डरीक- પુંડરીકકાષ્ઠ पुण्डरीककाष्ठ, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, सारिवा- ઉપલસરી सारिवा, ऐन्द्री ઐન્દ્રી ऐन्द्री, वितुन्नकैः ધાણા धनिया, पलोन्मितैः એઓના ચાર ચાર તોલા इनके चार चार तोले, कल्कैः કલ્કથી कल्कसे, पचेत् પકાવવું पकावे, तत् તે वह, तैलम् તેલ तैल, चतुष्प्रयोगात् (નસ્ય, અભ્યંગ, પરિષેચન તથા બસ્તિકર્મ) એ ચાર રીતે પ્રયોગ કરવાથી (नस्य, अभ्यङ्ग, परिषेचन और बस्तिकर्म इन चार प्रकारके प्रयोगसे), सोपद्रवम् ઉપદ્રવયુક્ત उपद्रवयुक्त, साङ्गशूलम् અંગશૂલયુક્ત अंगशूलप्रहित, सर्वगात्रानुगम् અને આખા શરીરમાં રહેલ और संपूर्ण शरीरमें व्याप्त, मारुतशोणितम् વાતરક્તને वात- रक्तको, हन्ति હણે છે नष्ट करता है, तथा तथा और, वात-असृक्-पित्त- વાતરોગ, રક્તરોગ, પિત્તરોગ, वात- रोग, रक्तरोग, पित्तरोग, दाह-अर्ति- દાહની પીડા दाहकी पीडा, ज्वरघ्नम् तथा જ્વર મટાડનાર तथा ज्वरनाशक, बल- वर्णकृत् અને બલ તેમજ વર્ણ કરનાર છે और बल एवं वर्ण करनेवाला है ॥ ९१-९५ ॥ इति આ यह, मधुपर्ण्यादितैलम् મધુપર્ણ્યાદિ તેલ છે मधुपर्ण्यादितैल है।

91-95. Decoct 400 tolas of liquorice in water till it is reduced to

९०. सेकेषु-सेके च (थ.)
,, उपशान्तये-अर्तिनाशने (व.)
९१. मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु-मधुपर्ण्याः पलशतं (द. फ.)
,, ,, —मधुयष्ट्याः पलशतं (फ.)
,, मधुष्ट्याः- मधुपर्ण्याः (ध.)
९४. प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठा—प्रपौण्डरीकमधुक (फ.)
,, तद्धन्ति-नरिष्ठम् (व.)
९५. इति मधुपर्ण्यादितैलम्—इति मधुयष्ट्यादितैलम् (व. ज.)

one fourth of its quantity; prepare a medicated oil in it with 256 tolas of oil and an equal quantity of milk adding the paste of four tolas of each of dill seeds, climbing asparagus, trilobed virgin's bower, milky yam, eagle wood, sandal wood. ticktrefoil, maiden hair, nardus, the two Medas, guduch, Kakoli, Kshira-kakoli, featherfoil, Riddhi, himalayan cherry, Jeevaka, Rishabhaka, cork swallow wort, cinnamon bark, cinnamon leaves, shell, fragrant sticky mallow, lotus rhizome, madder, indian sarsaparilla, Aindri and coriander. This oil administered in the four modes cures rheumatic condition which is associated with complications or with pain in the body or which has pervaded the whole body. This is also curative of pain due to rheumatic condition, pitta-provocation, burning and fever, and acts as a promoter of strength and complexion. Thus has been described the Compound Liquorice Oil.

वातरक्ते सुकुमारकं तैलम्—

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जूराणि परूषकम् ।
मधूकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥९६॥
काश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिंस्तैलाढकं पचेत् ॥९७॥
तथाऽऽमलककाश्मर्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥९८॥
कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥९९॥

९९. लवणं-लवली (ध. क.)

जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
नस्याभ्यञ्जनपानेषु बस्तौ चापि नियोजयेत् ॥१००॥
वातव्याधिषु सर्वेषु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥१०१॥
सुकुमारकमित्येतद्वातासृगामयनाशनम् ।
स्वरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥१०२॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

मधुकस्य જેઠીમધ मुलहठी, शतम् સો પલ ४०० तोले, द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्ष, खर्जूराणि ખજૂર खजूर, परूषकम् ફાલસા फालसा, मधूक- મહુડાં महुवेके फूल, ओदनपाक्यौ ઓદનપાકી ओदनपाकी, मुञ्जातकस्य च અને મુંજાતક और मुञ्जातक, प्रस्थम् એક પ્રસ્થ ६४ तोले, काश्मर्य-आढकम् શીવણ એક આઢક गम्भारीफल २५६ तोले, इति एतत् એઓને इनको, अपाम् चतुर्द्रोणे ચાર દ્રોણ પાણીમાં ४०९६ तोले जलमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, तथा તથા तथा, अष्टभागे આઠમો ભાગ अष्टमांश, शेषे पूते च બાકી રહે ગાળી લઈ शेष होने पर छानकर, तस्मिन् તેમાં उसमें, तैलाढकम् એક આઢક તેલ २५६ तोले तैल, समैः સમાનભાગે समानभाग, आमलक- આમળાં आंवला, काश्मर्य- શીવણ गम्भारी-फल, विदारी- વિદારીકંદ विदारीकंद, इक्षुरसैः અને શેરડી એઓના રસ और इक्षु इनका रस, चतुर्द्रोणेन ચારદ્રોણ ४०९६ तोले, पयसा દૂધ दूध, कदम्ब- કદમ્બ कदम्ब, आमलक આમળાં आंवला, अक्षोट- અખરોટ अखरोट, पद्मबीज- કમળકાકડી कमलगट्टा, कशेरुकम् કશેરુ कशेरु, शृङ्गाटकम् શીગોડાં सिंघाड़ा, शृङ्गवेरम् સૂંઠ सोंठ, लवणम् સૈંધવ सैंधानमक, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, सिताम् સાકર शर्करा, जीवनीयैः च અને જીવનીય ગણની દશ ઔષધિઓ और जीवनीय गणकी दस औषधियां, पलोन्मितम् દરેકને એક પલ प्रत्येकके ४ तोले, कल्कम् કલ્ક कल्क, दत्त्वा નાખી डालकर, पचेत् પકાવવું पकावे, संसिद्धम् સિદ્ધ કરેલા તે તેલમાં सिद्ध

१००. संसिद्धं-तत्र सिद्धं (छ.)

१०१. सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे-सर्वाङ्गैकाङ्गजे वाते तैलमेतत् प्रदापयेत् (क.)

१०२. स्वरवर्णकरं-स्थिरवर्णकरं (ड. त. द)

किये उस तैलमें, क्षौद्रप्रस्थेन એક પ્રસ્થ મધ शहद ६४ तोले, संसृजेत् મેળવવું मिलावे, नस्य- તેને નસ્ય उसका नस्य, अभ्यञ्जन-पानेषु અભ્યંગ, પાન अभ्यंग, पान, बस्तौ च अपि અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, सर्वेषु સર્વ सब, वातव्याधिषु વાતવ્યાધિમાં वातव्याधियोंमें, मन्यास्तम्भे મન્યાસ્તંભમાં मन्यास्तम्भमें, हनुग्रहे હનુગ્રહમાં हनुग्रहमें, सर्वाङ्ग- સર્વાંગવાત सर्वांगवातमें, एकाङ्गवाते એકાંગવાતમાં एकांगवातमें, क्षतक्षीणे ક્ષતક્ષીણમાં क्षतक्षीणमें, क्षतज्वरे च અને ક્ષતજ્વરમાં और क्षतज्वरमें, नियोजयेत् યોજવું प्रयोग करे, सुकुमारकम् 'સુકુમારક' 'सुकुमारक', इति એ નામનું इस नामवाला, एतत् આ यह, तैलम् તેલ तैल, वातास्रामय- વાતરક્ત રોગનો वातरक्त रोगका, नाशनम् નાશ કરનાર છે नाशक है, स्वरवर्णकरम् સ્વર તથા વર્ણ કરનાર છે स्वर तथा वर्णका करनेवाला है, आरोग्य- तथा આરોગ્ય तथा आरोग्य, बलपुष्टिदम् બલ અને પુષ્ટિ આપનાર છે बल और पुष्टि देनेवाला है ॥ ९६-१०२ ॥ इति આ यह, सुकुमारकतैलम् સુકુમારક તેલ છે सुकुमारक तैल है।

96-102. Decoct 400 tolas of liquorice and 64 tolas each of grapes, dates, sweet falsah, mahwa, crested purple nail-dye, salep and 256 tolas of white teak in 4096 tolas of water till it is reduced to 1/8th quantity. Filter it and then prepare a medicated oil taking 256 tolas of oil with an equal quantity of the juices of emblic myrobalan, white teak, white yam and sugar cane and 4096 tolas of milk adding the paste of 4 tolas of each of cadamba, emblic myrobalan, walnut, lotus seeds, rush nut, water chest-nut, ginger, rock-salt, long pepper, sugar and drugs of the life-promoter group. When it gets cold, mix it with 64 tolas of honey. This oil should be used as nasal medication, inunction, potion and enema in all diseases due to vata provocation, as well as in rigidity of the neck, lock jaw and affection of a single limb or the whole body, cachexia due to pectoral lesion and in fever due to trauma. This 'Sukumar oil' is curative of rheumatic condition and is a promoter of the voice, complexion, health, vitality and robustness. Thus has been described the 'Sukumaraka Oil'.

वातरक्ते अमृताद्यं तैलम्—

गुडूचीं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रास्नामेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥१०३॥
पलानां शतकैर्भागैर्बलायाश्च शतं तथा ।
कोलबिल्वयवान्माषान्कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् १०४
काश्मर्याणां कुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।
साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥१०५॥
तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिष्ट्वा त्रिपलिकं चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥१०६॥
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव तत् सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥१०७॥
वातरक्ते क्षतक्षीणे भारार्ते क्षीणरेतसि ।
वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥१०८॥
योनिदोषमपस्मारमुन्मादं खञ्जपङ्गुताम् ।
हन्यात् प्रसवनं चैतत्तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥१०९॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

गुडूचीम् ગળો गिलोय, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, ह्रस्वम् पञ्चमूलम् લઘુ પંચમૂળ ह्रस्व पंचमूल, पुनर्नवाम् સાટોડી पुनर्नवा, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, एरण्डमूलम्

---

१०६. त्रिपलिकं चैव–त्रिपलिकांश्चैव (ध.)
,, केशरम्–केशरान् (ध.)
१०७. तत् सिद्धं–सर्वेषं (ध.)
१०९. खञ्जपङ्गुताम्–विषमज्वरम् (ध. क. द. ग. व)
,, प्रसवनम्–पुंसवनम् (ध. द. ध.)

એરંડાનું મૂલ एरण्डमूल, जीवनीयानि च જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યો जीवनीय गणके औषध, लाभतः જેટલાં મળે તેટલાં जितने मिल सके उतने, पलानाम् शतकैः भागैः પ્રત્યેક સો પલ प्रत्येक ४०० तोले, बलापञ्चशतम् બલા પાંચસો પલ बला २००० तोले, तथा તથા और, कोलबिल्व- બોર, બીલાં बेर, बेलगिरी, यवान् જવ जौ, माषान् અડદ उड़द, कुलत्थान् च કળથી कुलथी, आढकोन्मितान् પ્રત્યેક એક આઢક प्रत्येक २५६ तोले, सुशुष्काणाम् સારી પેઠે સુકાયેલાં अच्छी प्रकार सूखे, काश्मर्याणाम् શીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, द्रोणम् च એક દ્રોણ १०२४ तोले, धौतम् ધોઈ घोकर, जर्जरम् અધકચરાં કરી अध कुटाकर, द्रोणशते એકસો દ્રોણ १०२४०० तोले, अम्भसि પાણીમાં जलमें, साधयेत् પકાવવાં पकावे, चतुर्द्रोणम् च ચાર દ્રોણ ४०९६ तोले, शेषयेत् બાકી રાખવું शेष रक्खे, तेन તેમાં उसमें, पञ्चगुणम् પાંચગણું पांचगुना, पयः દૂધ दूध, दत्त्वा નાખી डालकर, चन्दन-उशीर- ચન્દન, વાળો चन्दन, उशीर, केशरम् નાગકેસર नागकेशर, पत्र-एला- તમાલપત્ર, એલચી तेजपत्र, इलायची, अगुरु- અગર अगुरु, कुष्ठानि કઠ कूठ, तगरम् તગર तगर, मधुयष्टिकाम् અને જેઠીમધ और मुलहठी, त्रिपलिकम् च एव પ્રત્યેક ત્રણ પલ प्रत्येक १२ तोले, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, अष्टपलम् આઠ પલ ३२ तोले, पिष्ट्वा એઓના કલ્કથી इनके कल्कसे, तैलद्रोणम् એક દ્રોણ તેલ १०२४ तोले तैल, पचेत् પકાવવું पकावे, सिद्धम् तत् સિદ્ધ થયેલ તે તેલ सिद्ध हुआ वह तैल, सार्वयौगिकम् નસ્ય અભ્યંગ આદિ સર્વ યોગોમાં વાપરવામાં આવે છે नस्य अभ्यङ्ग आदि सर्वयोगोंमें वरता जाता है, अमृताद्यम् 'અમૃતાદ્ય' નામનું 'अमृताद्य' नामका, एतत् આ यह, तैलाग्र्यम् શ્રેષ્ઠ તેલ श्रेष्ठ तैल, वातरक्ते વાતરક્તવાળા वातरक्तवाले, क्षतक्षीणे ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण, भारार्ते ભારથી પીડિત भारसे थके, क्षीणरेतसि ક્ષીણવીર્ય क्षीणशुक्र, वेपन- કંપતા कांपते हुए, आक्षेप- સંધિભ્રંશવાળા संधिभ्रंशवाले, भग्नानाम् ભાંગેલાં અંગવાળા भग्नअङ्गोंवाले, सर्वाङ्ग- સર્વ અંગમાં सर्व अङ्गोंमें, एकाङ्ग- અને એક અંગમાં और एक अङ्गमें, रोगिणाम् રોગવાળા મનુષ્યો માટે હિતકર છે रोगी मनुष्योंके लिए हितकर है, योनिदोषम् વળી આ તેલ યોનિદોષ और यह तैल योनिदोष, अपस्मारम् અપસ્માર अपस्मार, उन्मादम् ઉન્માદ उन्माद, खञ्जताम् અને લંગડાપણું, પાંગળાપણું और खञ्जता तथा पङ्गुताको, हन्यात् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है, प्रस्रवनम् च તેમજ પ્રસૂતિ કરાવે છે एवं प्रसूतिकारक है ॥१०३-१०९॥ इति આ यह, अमृताद्यम् અમૃતાદ્ય अमृताद्य, तैलम् તેલ છે तैल है।

103-109. Decoct 400 tolas of each of guduch, liquorice, minor penta-radices, hog's weed, indian groundsel, root of castor plant and the available drugs of the life-promoter group, 2000 tolas of heart leaved sida and 256 tolas of jujube, bael, barley, black gram, horse gram, and 1024 tolas of well dried fruits of white teak, with 102400 tolas of water till it is reduced to 4096 tolas. The drugs used to prepare the decoction should be crushed and washed. Prepare a medicated oil with the aforesaid decoction with 1024 tolas of oil and five times its quantity of milk, with the paste of 12 tolas of each of the paste of sandal wood, cuscus grass, fragrant poon, cinnamon bark, cardamom, eagle wood, costus, indian valerian, liquorice and 32 tolas of madder. Thus prepared, this medicated oil can be used in all modes as a remedy for rheumatic condition, due to pectoral lesion, exhaustion due to excessive load-carrying, deficiency of semen, tremors, convulsions, fractures affection of a single limb or all the limbs, gynecic disorders, epilepsy, insanity and

lameness of hands or legs. This excellent oil known as the Compound Guduch Oil is also ecbolic in action. Thus has been described the Compound Guduch Oil.

वातरक्ते महापद्मकं तैलम्—

पद्मवेतसयष्ट्याह्वफेनिलापद्मकोत्पलैः ।
पृथक्पञ्चपलैर्दर्भबलाचन्दनकिंशुकैः ॥११०॥
जले श्रृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।
लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥१११॥
मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥११२॥
कुङ्कुमस्य पलार्धेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥११३॥
इति महापद्मं तैलम् ।

पद्म- પદ્મ पद्म, वेतस- વેતસ वेतस, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, फेनिला- પોઈ उपोदिका, पद्मक- પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, उत्पलैः નીલકમળ नीलकमल, दर्भ- દર્ભ दर्भ बला-चन्दन- બલા, ચન્દન बला, श्वेत चन्दन, किंशुकैः કેસુડાં टेंसूके फूल, पृथक् દરેક प्रत्येक, पञ्चपलैः પાંચ પલ २० तोले, जले श्रृतैः પાણીમાં ઉકાળી इनको जलमें पकाकर, लोध्र- લોધ્ર लोध्र, कालीयक- કાલીયક कालीयक, उशीर- વાળો खस, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभ- ઋષભક ऋषभक, केशरैः નાગકેસર नागकेसर, मदयन्ती- મેંદી मेंहदी, लता-पत्र- ઘઉંલા, તમાલપત્ર लता, पत्र, पद्मकेशर- પદ્મકેસર कमलकेसर, पद्मकैः પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, प्रपौण्डरीक- પુંડરીકકાષ્ઠ पुण्डरीककाष्ठ, काश्मर्य- શીવણ गम्भारीके फल, मांसी-मेदा- જટામાંસી, મેદા जटामांसी, मेदा, प्रियङ्गुभिः ઘઉંલા प्रियंगु, कुङ्कुमस्य કેસર केसर, पलार्धेन અર્ધો પલ प्रत्येकं दो तोले, मञ्जिष्ठायाः અને મજીઠ और मजीठ, पलेन च એક પલ નાખી ४ तोले डालकर, सौवीरसंमितम् તેલ જેટલી (६४ તોલા) ફોતરાં વગરના જવની કાંજી, तैलके समान (६४ तोले) निस्तुष जौकी कांजी, तैलप्रस्थम् અને એક પ્રસ્થ તેલ और तैल ६४ तोले, पचेत् પકાવવું पकावे, इदम् આ यह, महापद्मम् મહાપદ્મ महापद्म, तैलम् તેલ तैल, वातासृक्- વાતરક્ત वातरक्त, ज्वरनाशनम् અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે और ज्वरका नाशक है ॥ ११०-११३ ॥ इति આ यह, महापद्मतैलम् મહાપદ્મ તેલ જે महापद्म तैल है।

110-113. Decoct 20 tolas each of lotus, country-willow, liquorice, soap nut, himalayan cherry, blue water lily, sacrificial grass, heart leaved sida, sandal wood and palas, with water; prepare a medicated oil with this decoction and 64 tolas of sauveeraka wine with the paste of two tolas of each of lodh, yellow sandal, cuscus grass, Jivaka, Rishabhaka, fragrant poon, henna, madder, cinnamon leaf, lotus filaments, himalayan cherry, lotus rhizomes, white teak, nardus, Meda, perfumed cherry and saffron and four tolas of madder. This major lotus oil is curative of rheumatic conditions and fever. Thus has been described the Major Lotus Oil.

वातरक्ते खुड्डाकपद्मकं तैलम्—

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् ।
स्यात् पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥११४॥
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत् ।
इति खुड्डाकपद्मकं तैलम् ।

सर्ज- રાળ राल, मञ्जिष्ठा-वीरा- મજીઠ, ક્ષીરકાકોલી मजीठ, क्षीरकाकोली, काकोलि- કાકોલી काकोली, चन्दनैः તથા ચન્દનના और चन्दनके, पिष्टैः કલ્કથી कल्कसे, पद्मक- પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, उशीर- વાળો खस, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, रजनीक्वाथ- અને હળદરના ક્વાથથી और हल्दीके क्वाथसे, साधितम् પકાવેલ पकाया हुआ,

१११. जीवकर्षभकेशरैः—जीवकर्षभकैः समैः (ग. ङ.)

११४. वीराकाकोलि—क्षीरकाकोली (ग.)

इदम् આ यह, खुड्डाकपद्मकम् ખુડ્ડાકપદ્મક खुड्डाकपद्मक, तैलम् તેલ तेल, वातास्रदाहनुत् વાતરક્ત અને દાહ મટાડનાર वातरक्त और दाहका नाशक, स्यात् છે है, ॥११४½॥ इति આ यह खुड्डाकपद्मकम् ખુડ્ડાકપદ્મક खुड्डाकपद्मक, तैलम् તેલ છે तैल है।

114-114½. Prepare a medicated oil with the decoction of himalayan cherry, cuscus grass, liquorice and turmeric adding the paste of sal, madder, climbing asparagus, Kakoli and sandal wood. This minor lotus oil is curative of rheumatic conditions and burning. Thus has been described the Minor Himalayan Cherry Oil.

वातरक्ते मधुकतैलम्—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥११५॥
तस्मिंस्तैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥११६॥

यष्टिमधुकात् જેઠીમધના मुलहठीके, शतेन સો પલ વડે ४०० तोलेसे, दशगुणम् पयः દશગણું દૂધ दशगुना दूध, साध्यम् પકાવવું पकावे, तस्मिन् તેમાં उसमें, मधुकस्य જેઠીમધના मुलहठीके, पलेन तु એક પલ કલ્કથી ४ तोले कल्कसे, चतुर्द्रोणे ચાર દ્રોણ ४०९६ तोले, तैले તેલ પકાવવું तैल पकावे, वातरक्तनुत् આ તેલ વાતરક્તનો નાશ કરે છે यह तैल वातरक्तका नाश करता है, मधुक- અથવા જેઠીમધ अथवा मुलहठी, काश्मर्य-रसैः वा અને શીવણના ક્વાથથી और गम्भारीके क्वाथसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ તેલ વાતરક્તનો નાશ કરે છે सिद्ध किया तैल वातरक्तका नाश करता है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. Prepare a medicated milk taking 4000 tolas of milk and 400 tolas of liquorice. Prepare a medicated oil with this milk taking 4096 tolas of oil and adding four tolas of the paste of liquorice; or the oil prepared with the juice of liquorice and white teak, may be taken; these are curative of rheumatic conditions.

मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे।
क्षीरे साध्यं शतं कृत्वा तदेवं मधुकाच्छते ॥११७॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वातास्रे श्वासकासनुत्।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥११८॥

इति शतपाकं मधुकतैलम्।

मधुपर्ण्याः ગળો। गिलोय, पलम् એક પલ ४ तोले, पिष्ट्वा કલ્ક કરી તેથી कल्ककर उसमें, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલ तैल ६४ तोले, चतुर्गुणे क्षीरे ચારગણા દૂધમાં चारगुने दूधमें, साध्यम् પકાવવું पकावे, एवम् આ પ્રમાણે इस तरह, शतम् સો વાર सौ बार, कृत्वा કરી कर, मधुकात् शते સો પલ જેઠીમધથી सौ पल मुलहठीसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किये, तत् તે તેલ उस तैलको, त्रिदोषे ત્રિદોષજન્ય त्रिदोषजन्य, वातास्रे વાતરક્તમાં वातरक्तमें, देयम् દેવું देना चाहिए, श्वासकासनुत् તે શ્વાસ તથા કાસને દૂર કરનાર वह श्वास और कासको दूर करनेवाला है, हृत्पाण्डु- અને હૃદયરોગ, પાંડુરોગ और हृदयरोग, पाण्डुरोग, वीसर्प- વિસર્પ विसर्प, कामला- કમળો कामला, दाहनाशनम् તથા દાહનો નાશ કરનાર और दाहका नाशक, स्यात् છે है ॥११७-११८॥ इति આ यह, शतपाकम् શતપાક शतपाक, मधुकतैलम् મધુકતેલ છે मधुकतैल है।

117-118. Prepare a medicated oil taking 64 tolas of til oil in four times its quantity of milk with the paste of 4 tolas of guduch; repeat this procedure hundred times. Thus this oil, prepared with 400 tolas of liquorice is curative

११६. तस्मिंस्तैले चतुर्द्रोणे—तस्मिंस्तैलं चतुर्द्रोणं (च.)

११७. मधुपर्ण्याः—मधुयष्ट्याः (क).
,, शतं कृत्वा तदेवं—शतकृत्वस्तदेवं (च.)

११८. त्रिदोषे स्याद्वातास्रे श्वासकासनुत्—विषोन्मादवाताला-श्वासकासनुत् (च. फ. च.)

of tridiscordant type of rheumatic conditions, dyspnea, cough, cardiac disorders, anemia, acute spreading affections, jaundice and burning. Thus has been described the Hundred times prepared Liquorice Oil.

वातरक्ते बलातैलम्—

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥११९॥
रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृंहणं स्वर्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥१२०॥

इति सहस्रपाकं शतपाकं वा बलातैलम् ।

बला- બલાના बलाके, **कषायकल्काभ्याम्** ક્વાથ અને કલ્કથી क्वाथ और कल्कसे, **क्षीरसमम्** સમાન ભાગવાળા દૂધથી યુક્ત समभाग दूधसे युक्त, **तैलम्** તેલ तैलको, **सहस्रम्** હજારવાર हजारदफे, **शतवारम् वा** કે સો વાર या सौबार, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **वातासृक्** તે તેલ વાતરક્ત वह तैल वातरक्त, **वातरोगनुत्** અને વાતરોગનું નાશક છે और वातरोगनाशक है, **इदम्** આ यह, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **रसायनम्** રસાયન છે रसायन है, **इन्द्रियाणाम्** ઇન્દ્રિયોને इन्द्रियोंको, **प्रसादनम्** દોષરહિત કરનાર છે दोषरहित करनेवाला है, **जीवनम्** જીવન આપનાર છે जीवनदाता है, **बृंहणम्** પુષ્ટિ કરનાર છે पुष्टिकारक है, **शुक्रासृक्** **स्वर्यम्** સ્વર માટે હિતકર છે स्वरके लिए हितकर है, **शुक्रासृक्** તથા શુક્ર અને રક્તના तथा शुक्र और रक्तके, **दोषनाशनम्** દોષનો નાશ કરનાર છે दोषोंका नाशक है ॥ ११९-१२० ॥ **इति** આ यह, **सहस्रपाकम्** સહસ્રપાક सहस्रपाक, **शतपाकम् वा** અથવા શતપાક अथवा शतपाक, **बलातैलम्** બલાતેલ છે बलातैल है।

119-120. The medicated oil prepared of the decoction and paste of heart-leaved sida and oil, with an equal quantity of milk, by repeating the procedure from a 100 to a 1000 times, is curative of rheumatic conditions and vata disorders; it is an excellent vitaliser, promoter of the clarity of the sense-perceptions, life-promoter, roborant, promotive of voice and curative of the morbidity of semen and blood. Thus has been described the Hundred or Thousand times prepared Sida Oil.

वातरक्ते पिण्डतैलम्—

गुडूचीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥१२१॥

गुडूचीरस- ગળોના સ્વરસ गिलोयके रस, **दुग्धाभ्याम्** અને દૂધથી और दूधसे, **द्राक्षारसेन वा** કે દ્રાક્ષના સ્વરસથી अथवा द्राक्षाका स्वरससे, **मधुक-** અથવા જેઠીમધ या मुलहठी, **काश्मर्य-** અને શીવણના और गम्भारीके, **रसैः वा** ક્વાથથી क्वाथसे, **सिद्धम्** પકાવેલ सिद्ध किया हुआ, **तैलम्** તેલ तैल, **वातरक्तनुत्** વાતરક્તનાશક છે वातरक्तनाशक है ॥ १२१ ॥

121. The medicated oil prepared from til oil, with the juice of guduch and milk or with the juice of grapes, or with the juice of liquorice and of white teak, is curative of rheumatic conditions.

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥१२२॥

आरनालाढके એક આઢક કાંજીમાં आरनाल २५६ तोलेमें, **पादसर्जरसम्** ચતુર્થાંશ રાળ નાખી चौथाई सर्जरस मिलाकर, **शृतम्** પકાવી पकाकर, **प्रभूते** ખૂબ बहुत, **तोये** પાણીમાં जलमें, **खजितम्** મથેલું मथित,

११९. पचेत्—तथा (च.)
,, सहस्रं शतवारं वा—सहस्रशतपाकं वा (च.)

१२१. वातरक्तनुत्—वातरोगनुत् (च.)
१२२. शृतम्—घृतम् (ह.)
,, खजितं—मथितं (च. ह.)

तैलम् આ તેલ यह तैल, परम् અત્યંત अत्यन्त, ज्वर-दाह- જ્વર, દાહ ज्वर दाह, अर्तिनुत् તથા પીડાનો નાશ કરનાર થાય છે और पीडाका नाशक होता है ॥१२२॥

122. The medicated oil prepared of til oil with 256 tolas of sour conjee, and one fourth the quantity of sal resin and well churned with water, is an excellent cure for pain due to fever and burning.

समधूच्छिष्टमाञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥१२३॥

इति पिण्डतैलम् ।

स-मधूच्छिष्ट-माञ्जिष्ठम् મીણ અને મજીઠના કલ્કથી मोम और मञ्जिष्ठाके कल्कसे, स-सर्जरस-सारिवम् તથા રાળ અને ઉપલસરીના કલ્કથી પકાવી વસ્ત્રથી ગરમને ગરમ ગાળી લીધેલું તેલ एवं राल और सारिवाके कल्कसे पकाकर वस्त्रसे गरम गरम ही छाना हुआ तैल, पिण्डतैलम् પિંડતૈલ કહેવાય છે पिण्डतैल कहा जाता है, तत् તે वह, अभ्यङ्गात् અભ્યંગ કરવાથી अभ्यङ्ग करनेसे, वातरक्त- વાતરકતની वातरक्तकी, रुजा- પીડાને पीडाको, अपहम् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है ॥१२३॥ इति આ यह, पिण्डतैलम पिंडतैल छे पिण्डतैल है ।

123. The medicated oil named 'pinda oil' prepared from til oil with bee's wax, madder, sal-resin and indian sarsaparilla used as inunction, is curative of the pain due to rheumatic conditions. Thus has been described Pinda oil or the 'Lumped Oil'.

वातरक्ते शूलादिचिकित्सा—

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा ॥१२४॥

दशमूल-शृतम् દશમૂળથી ઉકાળેલ दशमूलसे पकाया हुआ, क्षीरम् દૂધ दूध, सद्यः શીઘ્ર शीघ्र, शूल-निवारणम् શૂળનો નાશ કરે છે शूलनाशक है, तद्वत् તે પ્રમાણે उसी प्रकार, अनिलप्राये વાતપ્રધાન વાતરકતમાં वातप्रधान वातरक्तमें, कोष्णेन નવશેકા सुखोष्ण, सर्पिषा ઘીથી घृतसे, परिषेकः પરિષેક કરવો परिषेक करे ॥१२४॥

124. The medicated milk prepared of deca-radices is a quick cure for pain; similarly an affusion with warm ghee is curative of rheumatic condition due to vata-provocation.

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥१२५॥

स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तम्भ, आक्षेपक- આક્ષેપક आक्षेपक, शूलार्तम् અને શૂલના દરદી ઉપર और शूलपीड़ितको, मधुरसिद्धैः મધુર દ્રવ્યોથી પકાવેલ मधुर औषधोंसे सिद्ध किये हुए, कोष्णैः નવશેકા सुखोष्ण, चतुर्भिः ચારે चार, स्नेहैः वा સ્નેહોથી स्नेहोंसे, परिषेचयेत् પરિષેક કરવો परिषेक करे, दाहे तु અને દાહમાં और दाहमें, शीतलैः શીતલ ચાર સ્નેહોથી પરિષેક કરવો ठंडे चार स्नेहोंसे परिषेक करे ॥ १२५ ॥

125. Warm affusion with the tetrad of unctuous substances prepared with the drugs of the sweet group should be done to the patient afflicted with stiffness, convulsion and pain; while in the case of the patient suffering from burning, cold affusion should be done

तद्वद्गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
क्वाथैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥१२६॥

१२३. माञ्जिष्ठं–मञ्जिष्ठं (.)

१२६. क्वाथैर्वा जीवनीयानां—नि:क्वाथैर्जीवनीयानां (च. द.)

तद्वत તેજ પ્રમાણે ઇसी प्रकार, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, तैल-विमिश्रितैः તેલયુક્ત तैलमिश्रित, गव्य-आविक-ગાય, ઘેટી गाय, भेड़, छागैः અને બકરીનાં और बकरीके, क्षीरैः દૂધથી दूधसे, जीवनीयानाम् તથા જીવનીય દ્રવ્યોના तथा जीवनीय औषधियोंके, पञ्चमूलस्य વા કે પંચમૂલના या पंचमूलके, क्वाथैः ક્વાથથી પરિષેક કરવો क्वाथसे परिषेक करे ॥ १२६ ॥

126. Oil mixed with the milk of the cow, sheep and goat or with the decoction of the drugs of the life promoter group or of penta-radices may be similarly used by the physician.

द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकम् ।
सेकार्थे तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥१२७॥

द्राक्षा-इक्षु- દ્રાક્ષ અને શેરડીનો द्राक्ष और ईखका, रस- રસ रस, मद्यानि મદ્યો मद्य, दधिमस्तु- દહીંનું પાણી दहीका पानी, अम्लकाञ्जिकम् ખાટી કાંજી खट्टी कांजी, तण्डुल- ચોખાનું પાણી तण्डुलोदक, क्षौद्र- મધનું શરબત शहदका शरबत, शर्करा-अम्बु च અને સાકરનું શરબત એ और चीनीका शरबत ये, सेकार्थे પરિષેકને માટે परिषेकके लिए, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥१२७॥

127. For the purpose of affusion, the juices of grapes and sugar cane, wines, supernatent part of curds, sour conjee, rice water, honey-water and sugar water are recommended.

वातरक्त दाहचिकित्सा—

कुमुदोत्पलपद्मैश्च मणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥१२८॥

शीततोयानुगैः શીતળ જળસિંચિત शीतल जल-सिंचित, कुमुद- કુમુદ कुमुद, उत्पल- નીલકમળ नील-कमल, पद्म-आद्यैः અને પદ્મ વગેરે વડે और पद्म आदिसे, सचन्दनैः તથા ચન્દનસહિત तथा चन्दनसहित, मणि-हारैः મણિના હારથી मणियोंके हारोंसे, प्रोक्षणम् પ્રોક્ષણ प्रोक्षण, स्पर्शनम् અને સ્પર્શ और स्पर्श, दाहे દાહમાં दाहमें, हितम् હિતકારક છે हितकारी हैं ॥१२८॥

128. Sprinkling and application with night lotus, blue water lily, sacred lotus etc., diamond neckless and sandal immersed in cold water, are beneficial in condition of burning.

चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमारुतवीजिते ॥१२९॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् १३०

चन्दनार्द्र- ચન્દનચર્ચિત चन्दनचर्चित, स्तन-कराः સ્તન તથા હાથવાળી स्तन और हाथोंवाली, स्पर्शशीताः સ્પર્શમાં શીતળ स्पर्शमें शीतल, सुखस्पर्शाः અને સુખકારી સ્પર્શવાળી और सुखकारी स्पर्शवाली, नार्यः સ્ત્રીઓ स्त्रियां, चन्द्रपादाम्बु- ચંદ્રનાં કિરણોના પાણીથી चंद्रके किरणके पानीसे, संसिक्ते સીંચેલ संसिक्त, क्षौम- અળસીનાં વસ્ત્ર अतसीवस्त्र, पद्मदल- અને કમળનાં પાનથી और कमलके पत्तोंसे, छदे આચ્છાદિત आच्छादित, पुलिन- અને જેના ઉપર નદીતટના और जिसके ऊपर नदीके किनारेके, स्पर्श-शीत- સ્પર્શથી શીતળ થયેલો स्पर्शसे शीतल बना हुआ, मारुत- પવન पवन, वीजिते વાતો હોય એવા वह रहा हो ऐसे, शयने શયનમાં સૂતા મનુષ્યના शयनमें सोते हुए मनुष्यके, दाहम् દાહને दाह, रुजम् રોગ रोग, क्लमम् તથા થાકને और क्लमको, घ्नन्ति હણે છે नष्ट करती हैं ॥ १२९-१३० ॥

129-130. The company of agreeable and beloved women, pleasant spoken, with their breasts and arms anointed with sandal paste, cool and delightful to the touch, remove the burning, pain and exhaustion in the patient who is

१२७. सेकार्थे—सेकार्थं (व.)

१२९. शीतमारुतवीजिते—शीतमारुतयोजिते (व.)

made to lie on a couch, sprinkled with dew water and spread over with fine linen and the petals of lotuses, and fanned by cool breezes blowing from river-banks.

सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्राव्य लेपयेत् ।
मधुकाश्वत्थत्वङ्मांसीवीरोदुम्बरशाद्वलैः ॥१३१॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सयष्ट्याह्वपयोघृतैः ।
सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्तिदाहनुत् ॥१३२॥

सरागे રતાશ લાલી, सरुजे दाहे અને પીડાવાળા દાહમાં और पीड़ायुक्त दाहमें, रक्तम् રક્તનું रक्त, विस्राव्य સ્રાવણ કરીને विस्रावण करके, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, अश्वत्थत्वक्- પીપળાની છાલ पीपलकी छाल, मांसी-वीरा- જટામાંસી, વીરા मांसी, वीरा, उदुम्बर- ઉમરડો गूलर, शाद्वलैः અને ધ્રોખડ એઓનો और दूर्वा इनका, लेपयेत् લેપ કરવો लेप करे, जलजैः કમળોથી कमलोंसे, सयष्ट्याह्व- અથવા જેઠીમધ या मुलहठी, पयोघृतैः દૂધ અને ઘીયુક્ત दूध और घृतयुक्त, यवचूर्णैः वा જવના લોટથી जौके चूर्णसे, सर्पिषा ઘીથી घीसे, पिष्टैः जीवनीयैः वा અથવા જીવનીય દ્રવ્યના કલ્કોથી या पीसी हुई जीवनीय औषधोंसे, लेपः લેપ लेप, अर्तिदाहनुत् પીડા અને દાહને દૂર કરે છે पीड़ा और दाहका नाशक है ॥ १३१-१३२ ॥

131-132. In rheumatic conditions with redness, pain and burning, the blood should be depleted and the part should be treated with an application of liquorice, bark of holy fig, nardus, climbing asparagus, gular fig, scutch grass, aquatic drugs or barley powder mixed with liquorice, milk and ghee, or the ghee prepared with life promoter group of drugs can be used. This cures the pain and burning.

१३१. सरागे सरुजे दाहे—सदाहे सरुजे वाते (ब.)
,, वीरोदुम्बरशाद्वलैः—वीरातुंबुरुशाद्वलैः (ब.)

तिलाः प्रियालो मधुकं बिसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत् ॥१३३॥

तिलाः તલ तिल, प्रियालः ચારોળી चिरौंजी, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बिसम् કમળદંડ बिस, वेतसात् અને નેતરના और वेतसकी, मूलम् મૂળને जड़को, आजेन બકરીના बकरीके, पयसा पिष्टः દૂધમાં વાટી કરેલો दूधमें पीसकर किया हुआ, प्रलेपः લેપ लेप, दाहरागनुत् દાહ અને રતાશનો નાશ કરે છે दाह और लालीका नाशक है ॥१३३॥

133. The application, made of til, buchanan's mango, liquorice, lotus rhizomes and root of country willow pounded with goat's milk, is curative of redness and burning.

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वीमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासक्तुमसूरोशीरपद्मकैः ॥१३४॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवारणः ।
पित्तरक्तोत्तरे स्वेते

प्रपौण्डरीक- પુંડરીકકાષ્ઠ प्रपौण्डरीक, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मजीठ, दार्वी मधुक- દારુહળદર, જેઠીમધ दारुहल्दी, मुलहठी, चन्दनैः રતાંજલી चन्दन, सितोपला સાકર शर्करा, एरका-सक्तु- એરકા, સાથવો एरका, सत्तू, मसूर-उशीर- મસૂર, વાળો मसूर, खस, पद्मकैः અને પદ્મકનો और पद्माखका, लेपः લેપ लेप, रुक्-दाह- પીડા, દાહ पीड़ा, दाह वीसर्प- વિસર્પ विसर्प, राग-शोफ- રતાશ અને સોજો लाली और शोथका, निवारणः દૂર કરનાર છે नाशक है, एते तु આ લેપો ये लेपों, पित्तरक्तोत्तरे પિત્ત તથા રક્તની પ્રધાનતાવાળા વાતરક્ત માટે છે पित्त और रक्तकी प्रधानतावाले वातरक्तके लिए हैं ॥१३४½॥

१३३. तिलाः प्रियालो मधुकं बिसं—एलाप्रियालमधुकबिसं (ब.)
,, बिसं मूलं च—बिसीमूलं च (ब.)
,, आजेन—पद्मः (ब.)
१३४. मसूरोशीरपद्मकैः—मुस्तकोशीरपद्मकैः (क.)
१३४½. रागशोफनिवारणः—रुक्शोफविनिवारणः (ब.)

134-134¾. The application made of lotus rhizomes, madder, indian berberry, liquorice, sandal wood, sugar candy, elephant grass, powder of roasted paddy, lentils, cuscus grass and himalayan cherry, is curative of pain, burning, acute spreading affection, redness and swelling. These applications are used in rheumatic conditions associated with predominant morbidity of pitta and blood.

वाताधिकवातरक्तचिकित्सा—

लेपान् वातोत्तरे शृणु ॥१३५॥
वातघ्नैः साधितः स्निग्धः सक्षीरमुद्गपायसः ।
तिलसर्षपपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥१३६॥

वातोत्तरे અને વાતની પ્રધાનતાવાળા વાતરકતને માટે और वातप्रधान वातरक्तके लिए, लेपान् લેપો લેપોंको, शृणु સાંભળો सुनो, वातघ्नैः વાતઘ્ન દવ્યોથી वातघ्न औषधोंसे, साधितः બનાવેલ साधित, स्निग्धः સ્નેહયુક્ત स्निग्ध, सक्षीर- દૂધસહિત दूधसहित, मुद्गपायसः મગનો દૂધપાક मूंगकी खीर, तिलसर्षप- કે તલ અને સરસવ अथवा तिल और सरसोंके, पिण्डैः वा પિંડથી કરવામાં આવેલો पिंडसे किया हुआ,, उपनाहः अपि ઉપનાહ उपनाह, रुजापहः પીડાનાશક છે पीडा-नाशक है ॥ १३५-१३६ ॥

135-136. Now listen to the description of the applications for rheumatic condition associated with predominant vata-provocation. The poultice prepared with the drugs curative of vata-provocation, unctuous substances or the milk pudding prepared of green gram and milk, or with lumped til or rape-seed, is curative of pain.

औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधैः स्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥१३७॥
स्तम्भतोदरुगायामशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा १३८

जीवनीय- જીવનીય जीवनीय, औषधैः ઔષધોથી औषधोंसे, सुसंस्कृताः સારી પેઠે સંસ્કૃત કરેલા अच्छी प्रकार संस्कृत, स्नेहयुक्ताः સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, औदक- જલચર जलचर, प्रसह-आनूप- પ્રસહ અને આનૂપ પ્રાણીઓના प्रसह और आनूप प्राणियोंके, वेशवाराः વેશવારો वेशवारका, उपनाहने ઉપનાહ કર્મમાં उपनाह कर्ममें, स्युः વાપરવા प्रयोग करे, स्तम्भ-तोद- તેઓ સ્તમ્ભ, તોદ वे स्तम्भ, तोद, रुक्-आयाम- પીડા, ખેંચાણુ पीडा आयाम, शोथ- સોજો शोथ, अङ्गग्रह- અને અંગ-ગ્રહનો और अंगग्रहका, नाशनाः નાશ કરે છે नाशक हैं, जीवनीयौषधैः જીવનીયગણુનાં ઔષધોથી जीवनीय औषधोंसे, सिद्धा સિદ્ધ કરેલ सिद्ध की हुई, सपयस्का દૂધયુક્ત दूधके साथ, वसा अपि વસા પણુ એ જ ગુણુવાળી છે वसा भी पूर्वोक्त गुणवाली है ॥१३७-१३८॥

137-138. Poultices should be made of the Vesavara preparation with the fleshes of aquatic, tearer and wet-land groups of animals prepared with the drugs of life-promoter group and unctuous articles. This is curative of stiffness, pricking pain, aches extensions, edema and spasticity of limbs. Even fat, prepared with the drugs of the life-promoter group and milk, has similar action.

घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती छागलं पयः ।
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥१३९॥

सहचरात् કાંટાશેળિયાનું सहचरका, मूलम् મૂળ मूल, जीवन्ती तथा દોડી એઓનો और जीवन्ती इनका, घृतम् ઘી घी, छागलम् तथा બકરીના एवं

१३५. सक्षीरमुद्ग-कृशरो मुद्ग (ग. घ.)
,, ,, —सक्षारमुद्ग (ज.)

१३८. सिद्धा—स्नेहः (ह.)
,, सपयस्का वसाऽपि वा—सपयस्को रसोऽपि वा (ख.)

बकरीके, पयः દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો દૂધમें पीसकर लेप करे. तद्वत् તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, भृष्टाः શેકી भूनकर, पयसि દૂધમાં दूधमें, निर्वृताः પલાળેલા निर्वापित, पिष्टाः तिलाः તલને વાટી तिलोंको पीसकर, लेपः લેપ કરવો लेप करे ॥ १३९ ॥

139. The unguent prepared of the root of crested-purple nail dye and cork swallow wort, pounded with goat's milk and fried til, and cooled in milk, has similar effect.

क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वामनिलेऽधिके ॥१४०॥

अधिके अनिले વાતાધિક વાતરક્તમાં वाताधिक वातरक्तमें, शूलनिवृत्त्यर्थम् શૂળ મટાડવા માટે शूलकी निवृत्तिके लिए, क्षीरपिष्टम् દૂધમાં વાટીને क्षीरसे पीसकर, उमालेपम् અળસીનો લેપ अलसीका लेप, एरण्डस्य અથવા એરંડાનાં या एरण्डके, फलानि બીજ फलों, शताह्वाम् च કે સુવાનો લેપ अथवा सोयाका लेप, कुर्यात् કરવો करे ॥ १४० ॥

140. In predominance of vata-provocation, to alleviate the colicky pain, the physician should prescribe the unguent prepared of linseed or castor seeds, or of dill seeds pounded with milk.

समूलाग्रच्छदैरण्डक्काथे द्विप्रास्थिकं पृथक् ।
घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥१४१॥
कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वाश्वहनच्छदान् ॥१४२॥
विल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुभं चापि साधयेत् ।
मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥१४३॥

१४१. द्विप्रास्थिकं–द्विप्रस्थिकं (ड.)

१४२. कल्कार्थे–कल्कार्थं (घ.)

,, अश्वहनच्छदान्–वरुणच्छदान् (घ. फ.)

१४३. दद्याच्छीते–दद्याऽशीते (घ.)

,, शीतेऽवतारिते–चाप्यवतारिते (घ. फ.)

शूलेनैषोऽर्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
वातरक्ते च्युते भग्ने खञ्जे कुब्जे च शस्यते ॥१४४॥

समूला- મૂલસહિત मूलसहित, अग्रच्छद-एरण्ड-क्वाथे એરંડાનાં નવાં પાનના કવાથમાં एरण्डके नूतन पत्तोंके क्वाथमें, घृतम् तैलम् ઘી, તેલ घृत, तैल, आनूपमृग- તથા આનૂપ પશુ तथा आनूप पशु, पक्षिणाम् અને પક્ષીઓની और पक्षियोंकी, वसा વસા वसा, मज्जा च તથા મજ્જા और मज्जा, पृथक् દરેક पृथक् पृथक्, द्विप्रास्थिकम् બે પ્રસ્થ ૧૨૮ તોલે, कल्कार्थं કલ્કને માટે कल्कके लिए, जीवनीयानि જીવનીય દ્રવ્યો जीवनीय औषधियां, गव्यम् ગાય गाय, अथ અને और, आजकम् બકરીનું बकरीका, क्षीरम् દૂધ दूध, हरिद्रा- હળદર हल्दी, उत्पल-कुष्ठ- નીલકમળ, કઠ नीलकमल, कूठ, एला-शताह्वा- એલચી, સુવા इलायची, सोया, अश्वहन- કરેણનાં कनेरके, छदान् પાન पत्ते, काकुभम् અને અર્જુનનાં और अर्जुनके, पुष्पम् च अपि ફૂલ पुष्प, पृथक् દરેક प्रत्येक, विल्वमात्रान् ચાર ચાર તોલા નાખી चार चार तोले देकर, साधयेत् પકાવવું सिद्ध करे, अवतारिते ઉતારી उतारकर शीते ઠંડું થયે ठंडा होने पर, अष्टौ આઠ आठ, मधूच्छिष्टपलानि પલ મીણ पल मोम, दद्यात् નાખવું डाले, सन्धिगते अनिले સંધિગત વાતમાં सन्धिगत वातमें, शूलेन શૂલથી शूलसे, अर्दिताङ्गानाम् પીડિત અંગો પર पीड़ित अगोंके ऊपर, वातरक्ते વાતરક્ત માટે वातरक्तके लिए, च्युते भग्ने હાડકું ખડી જતાં તેમજ ભાંગી જતાં अस्थिके खिसकने पर और टूटने पर, खञ्जे તથા ખંજ तथा खञ्ज, कुब्जे च અને કુબ્જ માટે और कुब्जके लिए, एषः આ यह, लेपः લેપ लेप, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १४१-१४४ ॥

141-144. An unguent should be prepared from 128 tolas from each of ghee, oil, fat and marrow of aquatic animals and birds, in the decoction of castor roots, sprouts and leaves, with the paste of the drugs of the life-promoter group and the milks of the cow and

१४४. च्युते–स्रुते (ख. घ.)

the goat, adding 4 tolas of each of turmeric, blue water lily, costus, cardamom, dill seeds, leaves of indian oleander and flowers of arjun. When this is prepared and is in a warm condition, mix it with 32 tolas of bee's wax. This unguent when cold should be applied in a condition of the affections of joints, pain in organs due to vata-provocation, in rheumatic condition, in dislocation and fracture of the joints, in lameness and deformity.

कफाधिकवातरक्तचिकित्सा—

शोफगौरवकण्ड्वाद्यैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे।
मूत्रक्षारसुरापक्वं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥१४५॥

शोफ गौरव સોજા, ગુરુતા शोथ, गुरुता, कण्ड्वाद्यैः અને ખરજ આદિથી और खुजली आदिसे, युक्ते યુક્ત युक्त, कफोत्तरे तु અને કફપ્રધાન और कफोत्तर, अस्मिन् આ વાતરક્તમાં इस वातरक्तमें, मूत्र-क्षार- मूत्र, क्षार मूत्र, क्षार, सुरापकम् અને સુરાથી પકાવેલ और सुरापक्व, घृतम् ઘી घी, अभ्यञ्जने અભ્યંગ કરવા માટે अभ्यंगमें, हितम् હિતકતી છે हितकर है ॥१४५॥

145. In rheumatic condition associated with predominant kapha-provocation, when there is swelling, heaviness and itching etc., the medicated ghee prepared from cow's ghee, cow's urine, alkali and sura wine, used as inunction, is beneficial.

पद्मकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम्।
सिद्धं समधुशुक्तं स्यात् सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥१४६॥

कफोत्तरे કફપ્રધાન વાતરક્તમાં कफप्रधान वातरक्तमें, समधुकम् જેઠીમધની સાથે मुलहठीके साथ, पद्मकम् પદ્મકાષ્ઠ पद्माख, त्वक् सारिवा च इति तज અને ઉપલસરી दालचीनी और सारिवा, तैः सिद्धम् તેઓથી પકાવેલ इनसे सिद्ध किये, समधुशुक्तम् મધુ તથા શુક્તયુક્ત मधु और शुक्तयुक्त, घृतम् ઘીનો घीका, सेकाभ्यङ्गे સેક અને અભ્યંગ सेक और अभ्यंगमें, स्यात् કરવો प्रयोग करे ॥१४६॥

146. The medicated ghee, prepared from ghee, with the paste of himalayan cherry, cinnamon bark, liquorice, indian sarsaparilla and mixed with honey-vinegar, is beneficial as innuction and affusion in rheumatic conditions associated with predominant kapha-provocation.

क्षारस्तैलं गवां मूत्रं जलं च कटुकैः शृतम्।
परिषेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥१४७॥

कफोत्तरे કફપ્રધાન कफप्रधान, वातरक्ते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, कटुकैः शृतम् કટુ દ્રવ્યોથી પકાવેલ कटु द्रव्योंसे पकाया, क्षारः ક્ષાર क्षार, तैलम् તેલ तैल, गवाम् मूत्रम् ગાયનું મૂત્ર गोमूत्र, जलम् च અને જલ और जल, परिषेके પરિષેક કરવા માટે परिषेक करनेके लिए, प्रशंसन्ति પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥१४७॥

147 In rheumatic conditions associated with predominant kapha-provocation, alkalis, oils, cow's urine, and water prepared with pungent drugs are recommended as affusion.

लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंस्राक्षीरतिलैर्हितः।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससक्तुभिः ॥१४८॥

---

१४७. क्षारस्तैलं—क्षीरं तैलं (ग. ङ. द. च.)
,, जलं—घृतं (च.)
,, प्रशंसन्ति—प्रशस्यन्ते (ङ.)
,, कफोत्तरे—कफाधिके (द.)
१४८. क्षीरतिलैर्हितः—क्षारतिलैर्हितः (च.)
,, श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससक्तुभिः—श्रेष्ठः सक्तुघृतक्षौद्रकपित्थत्वग्भिरेव च (च.)
,, ,, —श्रेष्ठः सक्तुघृतक्षीरकपित्थत्वग्भिरेव च (च.)

सर्षप-निम्ब- સરસવ, લીમડો सरसों, नीम, अर्क- આકડો आक, हिंस्राक्षीर હિંસ્રાનું ક્ષીર हिंस्राक्षीर, तिलैः અને તલનો और तिल, लेपः हितः લેપ હિતકર્તા છે इनका लेप हितकर है, ससक्तुभिः સાથવાસહિત सत्तु-सहित, कपित्थत्वक् કોઠની છાલ कैथकी छाल, घृतक्षीरैः ઘી અને દૂધથી घी और दूधसे सिद्धः સિદ્ધ કરેલ લેપ सिद्ध किया हुआ लेप, श्रेष्ठः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥१४८॥

148. The unguent prepared from rape-seed, neem, mudar, indian nightshade, alkali and til is beneficial; and the unguent prepared of the bark of wood apple, ghee and milk, along with the powder of roasted paddy, is most beneficial.

वातकफाधिकवातरक्तचिकित्सा—

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥१४९॥

वातकफोत्तरे વાતકફપ્રધાન वातकफप्रधान, वातरक्ते વાતરક્તમાં वातरक्तमें, गृहधूमः ઘરનો ધૂમાડો गृहधूम, वचा कुष्ठम् વજ, કઠ वच, कूठ, शताह्वा સુવા सोया, रजनीद्वयम् હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, प्रलेपः એઓનો લેપ इनका प्रलेप, शूलनुत् શૂલનો નાશ કરે છે शूलका नाशक है ॥१४९॥

149. The unguent, prepared from kitchen soot, sweet flag, costus, dill seeds, turmeric and indian berberry, is curative of rheumatic conditions associated with predominant provocation of vata-cum-kapha.

१४९. गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम्–द्वे हरिद्रे वचा गौरधूमकुष्ठशताह्विका (ख. फ. ब)

,, प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे–लेपः शूलगायामे वातरक्ते कफोत्तरे (थ)

तगरं त्वक् शताह्वैला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दारु व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफास्रनुत् ॥१५०॥

अम्लपिष्टम् અમ્લ દ્રવ્યથી પીસેલાં अम्ल द्रव्योंसे पीसे हुए, तगरम् તગર तगर, त्वक् તજ दालचीनी, शताह्वा एला સુવા, એલચી सोया, इलायची, कुष्ठम् કઠ कूठ, मुस्तम् નાગરમોથ मोथा, हरेणुका રેણુકબીજ हरेणुका, दारु-व्याघ्रनखम् દેવદાર અને નખલાનો લેપ देवदारु और व्याघ्रनखका लेप, वातकफास्रनुत् વાતકફ-પ્રધાન વાતરક્તનો નાશ કરે છે वातकफप्रधान वात-रक्तका नाशक है ॥ १५० ॥

150. The unguent, prepared from indian valerian, cinnamon bark, dill seeds, small cardamom, costus, nut grass, fragrant piper, deodar and shell rubbed with acid articles, is curative of rheumatic conditions associated with predominant provocation of vata-cum-kapha.

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्तं लिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरम् ॥१५१॥

धान्याम्ल- કાંજીથી धान्याम्लसे, संयुतम् પીસેલાં पीसे हुए, मधुशिग्रोः મીઠા સરગવાના मधुशिग्रुके, बीजम् બીજનો बीजका, तद्वत् તે જ પ્રમાણે લેપ કરવો इसी प्रकार लेप करना, हितम् હિતકર છે हितकर है, मुहूर्तम् થોડીવાર સુધી थोड़ी देर तक, लिप्तम् લેપ રાખ્યા બાદ लेपके लगा रहनेके पश्चात्, वातकफोत्तरम् વાતકફપ્રધાન વાતરક્તમાં वातकफप्रधान वातरक्तमें, अम्लैः च અમ્લ દ્રવ્યોથી अम्ल द्रव्योंसे, सिञ्चेत् પરિષેચન કરવું જોઈએ परिषेचन करना चाहिए ॥१५१॥

151. The unguent, prepared from the seeds of sweet drumstick pounded with sour conjee, acts similarly. After

१५०. वातकफास्रनुत्–वातकफार्तिनुत् (ङ.)

१५१. लिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरम्–लिप्तमल्पं च सिद्धं वात-कफोत्तरे (फ.)

,, कफोत्तरम्–कफोत्तरे (ध.)

applying this unguent and keeping it there for a period of a muhurta (48 minutes), the part should be affused with acid lotions in rheumatic condition associated with predominant provocation of vata-cum-kapha.

त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं वृषकत्वचम् ॥१५२॥
ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।
कल्कं लिप्तमयस्पात्रे मध्याह्ने भक्षयेत्ततः ॥१५३॥
वर्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोधिकानि च ।
वातास्रे सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिते परम् ॥१५४॥

समभागानि સરખે ભાગે समभागमें, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, व्योष-पत्र- ત્રિકટુ, તમાલપત્ર त्रिकटु, तेजपत्र, एला- એલચી छोटी इलायची, त्वक्क्षीरी- વાંસ કપૂર वंशलोचन, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, वचाम् વજ वच, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, रोमशम् હીરાકસી कासीस, वृषकत्वचम् અરડૂસાની છાલ अडूसेकी छाल, ऋद्धिम् ઋદ્ધિ ऋद्धि, तामलकीम् ભોંયઆમલી भुंईआंवला, चव्यम् અને ચવક और चव्यको, पेषयेत् જલમાં પીસવાં जलमें पीसे, ततः कल्कम् પછી સવારમાં पश्चात् प्रातः कालमें, अयस्पात्रे લોઢાના પાત્રમાં लोहपात्रमें, लिप्तम् તે કલ્કને લીપી દઈ उस कल्कको लीपकर, मध्याह्ने મધ્યાહ્ને मध्याह्नमें, भक्षयेत् ખાવો खावे, दधिशुक्तानि દહીં, સુરકા दही, सिरका, क्षारम् क्षार क्षार, वैरोधिकानि च અને વિરોધી આહારોનો और विरोधी भोजन, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો छोड़ देवे, सर्वदोषे अपि સર્વ દોષોથી પણ યુક્ત सब दोषोंसे भी युक्त, वातास्रे વાતરક્તમાં वातरक्तमें, शूलार्दिते અને શૂલપીડિતને માટે और शूलपीड़ितके लिए, परम् हितम् આ કલ્ક પરમ હિતકતી છે यह कल्क परम हितकारी है ॥१५२-१५४॥

152-154. The paste should be prepared of equal parts of the three myrobalans, the three spices, cinnamon leaf, cardamom, bamboo manna, white flowered leadwort, sweet flag, embelia, root of long pepper, iron sulphide, bark of Vasaka, Riddhi, featherfoil and chaba pepper. A vessel should be lined with this paste in the morning, and in the noon the patient should eat his meals in that vessel. The patient should avoid curds, vinegars, alkali and other antagonistic articles. This soon cures severe rheumatic condition born of tridiscordance as well as colic.

बुद्ध्वा स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलाबलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्यादूहापोहविकल्पवित् ॥१५५॥

ऊहापोह- તર્કવિતર્કથી तर्कवितर्कसे, विकल्पवित् વિકલ્પને જાણનાર વૈદ્ય विकल्पको जाननेवाला वैद्य, स्थानविशेषान् આશ્રયસ્થાનના વિશેષો स्थानविशेष, दोषाणाम् च અને દોષોનાં और दोषोंके, बलाबलम् च બલાબલને वल तथा अवलको, बुद्ध्वा જાણીને जानकर, इदम् આ इस, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्साको, कुर्यात् કરવી करे ॥ १५५ ॥

155. The expert physician, versed in the science of pharmaceutics, should carry out this treatment with due regard to the particular seat of affection and the relative strength of the morbid conditions.

वातरक्ते आवस्थिकी चिकित्सा—

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्याऽनिले नादौ शस्तं स्नेहनबृंहणम् ॥१५६॥

१५२ रोमश–लोमशं (ड. त.)
१५३. तामलकीं–लांगलिकां (ध. फ.)
,, कल्कं–कल्कां (ख. झ ढ. त)
,, कल्कं लिप्तमयस्पात्रे–कल्कं लिप्त्वायसीं पात्रीं (थ.)
,, ,, –कल्कैर्लिप्त्वायसीं पात्रीं (ध. फ.)
१५४. वैरोधिकानि च–वैरोचकानि च (ख.)

१५६. अतिवृद्ध्याऽनिले–अतिवृद्धेऽनिले (ध.)

मेदसः वा મેદની मेदकी. कफस्य वा અથવા કફની या कफकी, अतिवृद्ध्या અત્યંત વૃદ્ધિથી अत्यन्त वृद्धिसे, मार्गसंरोधात् માર્ગ રોકાઈ જતાં मार्ग रुद्ध होनेसे, कुपिते अनिले કોપેલા વાયુમાં कुपित वायुमें, आदौ પહેલાં प्रारम्भमें, स्नेहन-बृंहणम् સ્નેહન અને બૃંહણ क्रिया स्नेहन और बृंहण क्रिया, न शस्तम् પ્રશસ્ત નથી प्रशस्त नहीं है ॥ १५६ ॥

156. When the vata is provoked as a result of the blockage in the body-channels caused by the excessive increase of fat and kapha, the oleation and roborant therapy in the early stage itself, is contra-indicated.

व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।
तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥१५७॥

कफमेदसी કફ અને મેદને कफ और मेदको, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, शोधन- શોધન शोधन, अरिष्ट- અરિષ્ટપાન अरिष्टपान, मूत्रपानैः ગોમૂત્રપાન गोमूत्रपान. विरेचनैः વિરેચન विरेचन, तक्र-अभया- તથા છાશ અને હરડેના तथा तक्र और हरड़के, प्रयोगैः च પ્રયોગથી प्रयोगोंसे, क्षपयेत् ક્ષીણ કરવાં क्षीण करे ॥ १५७ ॥

157. The kapha and the fat should be reduced by means of exercise, purificatory procedures, potions of medicated wines and cow's urine, purgation and the courses of butter-milk and chebulic myrobalan.

बोधिवृक्षकषायं तु प्रपिबेन्मधुना सह ।
वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥१५८॥
पुराणयवगोधूमसीध्वरिष्टसुरासवैः ।
शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥१५९॥

बोधिवृक्ष- પીપળાનો पीपलके, कषायम् तु કવાથ काथको, मधुना सह મધની સાથે शहदके साथ, प्रपिबेत् પીવો पीवे, त्रिदोषम् આ કવાથથી રોગી ત્રિદોષજન્ય इस काथसे रोगी त्रिदोषजन्य, दारुणम् દારુણ दारुण, वातरक्तम् વાતરકતને वातरक्तको, अपि પણ भी, आशु जयति શીઘ્ર જીતે છે शीघ्र जीतता है, पुराण- જૂનાં पुराने, यव-गोधूम- જવ, ઘઉં जौ, गेहूं, सीधु-अरिष्ट- सीधु, અરિષ્ટ सीधु, अरिष्ट, सुरा-आसवैः સુરા તથા આસવથી सुरा और आसवसे, शिलाजतु- તેમજ શિલાજિતના एवं शिलाजीतके, प्रयोगैः પ્રયોગથી प्रयोगसे, गुग्गुलोः તથા ગૂગળ तथा गूगलके, माक्षिकस्य અને મધના પ્રયોગથી, કફ અને મેદને લીધે વાયુનો માર્ગ રોકાવાથી ઉત્પન્ન થયેલ વાતરકતને જીતવો જોઈએ और शहदके, प्रयोगसे, कफ और मेद द्वारा वायुका मार्ग रुक जाने पर उत्पन्न हुए वातरक्तको जीतना चाहिए ॥ १५८-१५९ ॥

158-159. The decoction of the holy fig tree taken as a potion mixed with honey, subdues rheumatic condition quickly even if caused by severe tridiscordance. The condition may also be cured by a course of old barley, wheat, sidhu wine, medicated wine or sura wine, or by a course of mineral pitch and gum gugul or honey.

गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेत्तद्वातवज्जयेत् ।
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ॥१६०॥

गम्भीरे જો ગંભીર વાતરકતમાં यदि गम्भीर वातरक्तमें, रक्तम् રકત रक्त, आक्रान्तम् વાયુથી આક્રાંત वायुसे आक्रान्त, स्यात् चेत् થયું હોય તો होवे तो, तत् તેને उसको, वातवत् વાયુની પેઠે वायुवत्, जयेत् જીતવું जीते, पश्चात् પછી पीछे, वाते વાતમાં वायुमें, वातरक्त- વાતરકતનું वातरक्तका, प्रसादनीम् शोधन

१५८. प्रपिबेत्–पिबेत् नं (ड.)

१५९. सीध्वरिष्टसुरासवैः:–मध्वरिष्टासवैस्तथा (ड.)

" " –मध्वरिष्टासवैः (फ.)

१६०. वातवज्जयेत–तद्वद्विवर्जयेत (ड. फ.)

" पश्चाद्वातक्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम्–पश्चाद्वातक्रियां कुर्याद् या च रक्तप्रसादनी (फ.)

કરનારી शोधन करनेवाली, क्रियाम् कुर्यात् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १६० ॥

160. When the rheumatic condition has affected the deep tissues, the physician should treat the condition as if it were a vata disorder. After the vata is subdued, the line of treatment curative of rheumatic conditions should be given.

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥१६१॥
तयोः क्रिया विधातव्या भेदशोधनरोपणैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वां स्वाच्चिकित्सितात् १६२

रक्तपित्त- રકત અને પિત્ત रक्त और पित्तकी, अतिवृध्या तु અત્યંત વધતાં अतिवृद्धिसे, पाकम् आशु नियच्छति વાતરકત શીઘ્ર પાકી જાય છે वातरक्त जल्दी पक जाता है, भिन्नम् અને ફૂટી જતાં और फूटने पर, विदग्धम् वा વિદગ્ધ विदग्ध, रक्तम् રકત रक्त, पूयम् एव वा અથવા પરુ अथवा पूय, स्रवति સ્રવે છે बहता है, तयोः તેઓની उनकी, क्रिया ચિકિત્સા चिकित्सा, भेद-शोधन- ભેદન, શોધન भेदन, शोधन, रोपणैः અને રોપણથી और रोपणसे, विधातव्या કરવી જોઈએ करनी चाहिए, उपद्रवाणाम् અને ઉપદ્રવોની और उपद्रवोंकी, स्वाम् क्रियाम् च પોત-પોતાની अपनी अपनी चिकित्सा, स्वात् એઓની પોતાની उनकी अपनी, चिकित्सितात् ચિકિત્સાની અનુસાર चिकित्साके अनुसार, कुर्यात् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ १६१-१६२ ॥

161-162. Owing to the excessive increase of the blood and the pitta, the condition soon terminates in suppuration; the part breaks open and discharges putrid blood or pus. Here, the treatment should be given of incision, purification and healing and the physician should treat the complications in the manner indicated in each of them.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—
हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च यद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् १६३
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाऽग्निवेशाय तथैवावश्यिकी क्रिया ॥१६५॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, वातरक्तस्य વાતરકતનાં वातरक्तके, हेतुः નિદાન हेतु, स्थानानि સ્થાન स्थान, मूलम् च મૂલ मूल, यस्मात् જે કારણથી તે जिस कारणसे वह प्रायेण सन्धिषु ઘણું કરીને સાંધાઓમાં प्रायः सन्धियोंमें, कुप्यति કુપિત થાય છે कुपित होता है, यत् વાતરકતનાં જે वातरक्तके जो, प्राक्- रूपम् પૂર્વરૂપ છે पूर्वरूप है, द्विविधस्य બે પ્રકારના વાતરકતનાં दोनों प्रकारके वातरक्तके, लक्षणम् च લક્ષણ लक्षण, भिन्नस्य વાતાદિ ભેદથી ભિન્ન વાતરકતોના वातादि भेदसे भिन्न वातरक्तोंके, पृथक् दोषाधिक्यम् જુદા જુદા દોષોની અધિકતા भिन्न भिन्न दोषोंकी अधिकता, लिङ्गम् દોષોની અધિકતાનું લક્ષણ दोषोंकी अधिकताका लक्षण, उपद्रवाः च ઉપદ્રવો उपद्रव, साध्यम् વાતરકતની સાધ્યતા वातरक्तकी साध्यता, याप्यम् યાપ્યતા याप्यता, असाध्यम् च અસાધ્યતા असाध्यता, तथा साध्यस्य સાધ્ય વાતરકતની साध्य वातरक्तकी, समास- સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, व्यासतः તથા વિસ્તારથી तथा विस्तारसे, अखिला સંપૂર્ણ संपूर्ण, क्रिया च ચિકિત્સા चिकित्सा, तथा एव અને और, आवश्यिकी આવશ્યકી आवश्यकी, क्रिया ચિકિત્સા

१६१. रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु—रक्तपित्ताधिक्यताच (ग.)
१६२. क्रिया विधातव्या—चिकित्सां व्रणवत् (ह. ग.)
„ भेदशोधनरोपणैः—व्यधशोधनरोपणैः (च.)
„ „ —भेदशोधनदारणैः (च.)

१६३. प्रायेण—प्रायश (फ.)

એ સઘળાંનો चिकित्सा इन सबका, महर्षिणा મહર્ષિ આત્રેયે महर्षि आत्रेयने, अग्निवेशाय અગ્નિવેશને अग्निवेशको, निर्दिष्टा ઉપદેશ કર્યો છે उपदेश किया है ॥ १६३-१६५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

163-165. The causes of affection, sites and why it gets provoked mostly in the joints, the premonitory symptoms, characteristics of the two types signs and symptoms of each type, excessive morbidity, complications, curability, palliability and incurability, and the entire treatment of curative types of the rheumatic condition are described in general and in detail as also the treatment of different stages of the disease by the great sage to Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने वातशोणित-चिकित्सितं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સા-સ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, वातशोणितचिकित्सितम् 'વાતશોણિતચિકિત્સિત' 'वातशोणितचिकित्सित', नाम નામનો नामका, एकोनत्रिंशः ઓગણત્રીસમો उन्तीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २९ ॥

29. Thus, in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twenty-ninth chapter entitled 'The Therapeutics of Rheumatic conditions' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

त्रिंशोऽध्यायः ।

ત્રીસમો અધ્યાય अध्याय तीसवाँ

Chapter XXX

योनिव्यापच्चिकित्सितोपक्रमः—

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ: अत: હવે અહીંથી अब आगे, योनिव्यापचिकित्सितम् 'યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું 'योनिव्यापच्चिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Therapeutics of Gynecic disorders".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

योनिव्यापद्विषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः —

दिव्यतीर्थौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥ ३ ॥
विहरन्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽनुपृष्टवान् ॥ ४ ॥

दिव्य- દિવ્ય दिव्य, तीर्थ- તીર્થ तीर्थ, औषधिमतः અને ઔષધિઓવાળા और औषधियोंवाले, चित्रधातु જુદી જુદી ધાતુઓ नाना प्रकारकी धातुओं, शिलावतः

४. पुनर्वसुम्--कृष्णात्रेयम् ह. त. श. च.।
,, अनुपृष्टवान्--अथ पृष्टवान् (ह.)

અને શિલાઓવાળા और शिलाओंवाले, हिमवतः હિમાલયના हिमालयके, सुर- દેવો देवों, सिद्धर्षि- સિદ્ધો અને ઋષિઓથી सिद्धों और ऋषियोंसे, सेविते સેવાતા सेवित, पुण्ये પવિત્ર पवित्र, पार्श्वे પાર્શ્વપ્રદેશમાં पार्श्वमें, विहरन्तम् વિહાર કરતા विहार करते हुए, तपोयोगात् તપોયોગથી तपोयोगसे, तत्त्वज्ञान- તત્ત્વજ્ઞાનના तत्त्वज्ञानके, अर्थदर्शिनम् અર્થોને સમજનારા अर्थोंको समझनेवाले, जितात्मानम् અને જિતેન્દ્રિય और जितेन्द्रिय, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને पुनर्वसुसे, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, अनुपृष्टवान् પૂછ્યું पूछा ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa inquired of Punarvasu, the self-controlled and the perceiver of the supreme truth through austerity and meditation, while he was once sojourning on the slopes of the sacred Himalayas which abound in sacred waters, medicinal herbs and various kinds of mineral substances and which are the resort of the gods, siddhas and sages, and said as follows:—

भगवन्! यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
तद्विघातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥५॥
तस्मात्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६॥

भगवन् હે ભગવાન! हे भगवान! नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंकी, यत् अपत्यानाम् જે સંતાનોનું जो संतानोंका, परम् શ્રેષ્ઠ उत्तम, मूलम् મૂળ मूल, नार्यः સ્ત્રીઓ છે स्त्रियां हैं, तद्- विघातः તે સંતાનોનો વિનાશ उन संतानोंका विनाश, आसाम् એ જ સ્ત્રીઓની इन्हीं स्त्रियोंकी, योनिम् યોનિનો योनिका, आश्रितैः આશ્રય કરી રહેલા आश्रय करके होनेवाले, गदैः રોગોથી रोगोंसे, क्रियते કરાય છે किया जाता है, तस्मात् તેથી इसलिए, प्रजा- પ્રજા ઉપર प्रजा पर, अनुग्रह- અનુગ્રહ કરવાની अनुग्रह करनेकी, काम्यया ઇચ્છાથી इच्छासे, तेषाम् તેઓની उनकी, समुत्पत्तिम् ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, उत्पन्नानाम् च અને ઉત્પન્ન થયેલા રોગોનાં और उत्पन्न हुए रोगोंके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, सौषधम् અને ઔષધ और औषध, श्रोतुम् સાંભળવા सुनना, इच्छामि ચાહું છું चाहता हूं ॥५-६॥

5-6. "O, worshipful one! women are the only source of human progeny. The disorders occurring in their genital organs cause impediment or injury to progeny. Therefore, the etiological factors of the gynecic diseases and the symptoms of the diseases occurring as also their treatment, do I wish to hear expounded in the interest of the welfare of the world."

योनिव्यापद्भेदाः—

इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ।
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, शिष्येण શિષ્યથી शिष्यसे, पृष्टः પૂછાયેલા पूछे जाने पर, ऋषिवरः ઋષિશ્રેષ્ઠ ऋषिश्रेष्ठ, अत्रिजः આત્રેયે आत्रेयने, प्रोवाच કહ્યું कहा, रोगसंग्रहे રોગસંગ્રહ અધ્યાયમાં रोगसंग्रह अध्यायमें, योनेः યોનિના योनिके, विंशतिः વીસ बीस, व्यापदः રોગ रोग, निर्दिष्टाः કહેલા છે कहे गये हैं ॥७॥

7. Being thus questioned by the disciple, the foremost of sages, the son of Atri spoke and said, "Twenty are the gynecic disorders enumerated in the chapter on Nomenclature of diseases (Chapter XIX Sutra).

योनिव्यापदां सामान्यहेतुः—

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

५. यदपत्यानाम्—रथ्यपत्यानाम् (ज.)

७. प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः—प्रोवाच हितकाम्यया (क.)

ताः તે વ્યાપદો वे व्यापदें, स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, मिथ्याचारेण મિથ્યા આચારથી मिथ्या आचारसे, प्रदुष्टेन च आर्तवेन દુષ્ટ આર્તવથી दुष्ट आर्तवसे, बीजदोषात् બીજદોષથી बीजदोषसे, दैवात् च તથા દૈવવશાત્ तथा भाग्यदोषसे, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती हैं; ताः તેઓને उनको, पृथक् જુદી જુદી अलग अलग, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ८ ॥

8. These diseases in women are born of wrongful behaviour, menstrual vitiation, germinal morbidity and destiny. Now listen as I describe them individually.

वातजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥ ९ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥ १० ॥
सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतनुरूक्षार्तवाऽनिलात् ।

वातल- વાયુવર્ધક वायुकारक, आहार- ભોજન भोजन, चेष्टायाः અને ચેષ્ટા કરનારી और चेष्टा करनेवाली, वातलायाः વાતપ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીનો वातप्रकृतिवाली स्त्रीका, विवृद्धः વૃદ્ધિ પામેલો बढ़ा हुआ, समीरणः વાયુ वायु, योनिम् યોનિનો योनिका, आश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय करके, योनेः યોનિમાં योनिमें, सवेदनम् વેદનાસહિત वेदनासहित, तोदम् તોદ शूल, स्तम्भम् સ્તમ્ભ स्तब्धता, पिपीलिकासृप्तिम् इव કીડીઓ ચાલતી હોય તેવો સળવળાટ चींटियोंके रेंगनेकी सी प्रतीति होना, तथा कर्कशताम् કર્કશતા कर्कशता, सुप्तिम् સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ स्पर्शज्ञानका न होना, आयासम् થાક थकावट, अपरान् च અને બીજા પણ और अन्य भी, वातजान् વાતજ वातज, गदान् રોગો रोग, करोति કરે છે करता है, अनिलात् વાયુથી वायुके कारण, सा તે યોનિ वह योनि, सशब्दरुक् શબ્દ અને દરદ સાથે शब्द और पीड़ाके साथ, फेन- ફીણવાળી झागदार, तनु- પાતળા पतला, रूक्षार्तवा અને રૂક્ષ આર્તવવાળી और रूक्ष आर्तववाली, स्यात् હોય છે होती है ॥ ९-१०½ ॥

9-10½. In the woman of vata habitus, the vata gets greatly increased by vata-inducing diet and behaviour, then gets localised in the gynecic organs and produces local pain and pricking sensation, rigidity, formication, roughness numbness, exhaustion and various other disorders resulting from vata. The menstrual discharge will be attended with sound and pain. It will be frothy, thin and un-unctuous due to vata.

पित्तजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

व्यापत्कट्वम्ललवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ११ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्तवा ।
भृशोष्णकुणपस्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥ १२ ॥

कटु- કટુ कटु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ લવણ, क्षाराद्यैः અને ક્ષાર વગેરેથી और क्षार आदिसे, पित्तजा પિત્તજ पित्तज, व्यापत् વ્યાપત્ व्यापत्, भवेत् થાય છે होती है, पित्तदूषिता પિત્ત વડે દૂષિત થયેલી पित्तसे दूषित हुई, योनिः યોનિ योनि, दाह- દાહ दाह, पाक- પાક पाक, ज्वर- જ્વર ज्वर, उष्णार्ता અને ઊષ્માથી પીડિત और ऊष्मासे पीड़ित, नील- નીલા नीले, पीत- પીળા पीले, असित- કે કાળા या काले, आर्तवा આર્તવયુક્ત आर्तवसे युक्त, भृश- અને અત્યન્ત और अत्यन्त, उष्ण- ગરમ गरम, कुणपस्रावा- અને શબના જેવી ગંધથી યુક્ત સ્રાવવાળી और शवगन्धी स्रावसे युक्त, स्यात् હોય છે होती है ॥ ११-१२ ॥

11-12. Owing to the use of pungent, acid, salt, alkaline and similar articles, gynecic disorders of the pitta type will occur. The patient will be

१०. सुप्तिमायासम्—सुप्तिमायामम् (ग. क)

११. कट्वम्ल—वधाम्ला (ङ.)

afflicted with burning, suppuration, fever and heat and the menstrual blood will be of bluish, yellowish or black color, and there appears profuse, warm and offensive discharge from the vagina, in condition of vitiation due to pitta.

कफजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेद्दूषयेत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् १३
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।

अभिष्यन्दिभिः અભિષ્યંદી દ્રવ્યોથી अभिष्यन्दी द्र्व्योंसे, **वृद्धः** વધેલો बढ़ा हुआ, **कफः** કફ कफ, **स्त्रियाः** સ્રીની स्त्रीकी, **योनिम्** યોનિને योनिको, **दूषयेत् चेत्** દૂષિત કરે તો દૂષિત करे तो, **सः** તે वह, **शीताम्** યોનિને શીતળ योनिको शीतल, **पिच्छिलाम्** પિચ્છિલ पिच्छिल, **कण्डूग्रस्त-** ખરજયુક્ત खुजलीसे युक्त, **अल्पवेदनाम्** થોડી વેદનાવાળી थोड़ी वेदनावाली, **पाण्डुवर्णाम्** પાણ્ડુવર્ણની पाण्डुवर्णकी, **तथा** તથા और, **पाण्डु-** પાણ્ડુ पाण्डु, **पिच्छिल-** અને પિચ્છિલ और पिच्छिल **आर्तव-** આર્તવ आर्तव, **वाहिनीम्** વહેનાવાળી बहानेवाली, **कुर्यात्** કરે છે करता है ॥ १३½ ॥

13-13½. If the kapha increased by liquefacient factors vitiates the gynecic organs of the moman, it will cause the vagina to be slimy, cold, itching, mildly painful and pallid, and cause menstrual flow of a whitish and slimy character.

त्रिदोषजयोनिव्यापत्तेर्निदानं लक्षणं च—

समश्नन्त्या रसान् सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥१४॥
योनिगर्भाशयस्थाः स्वैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥१५॥

सर्वान् સઘળા सब, **रसान्** રસોનું रसोंका, **समश्नन्त्याः** સમશન કરનારી સ્રીના समशन करनेवाली स्त्रीकी, **योनि-** યોનિ योनि, **गर्भाशयस्थाः** અને ગર્ભાશયમાં રહેલા और गर्भाशयमें अवस्थित, **त्रयः मलाः** ત્રણે દોષો तीनों दोष, **योनिम्** યોનિને योनिको, **दूषयित्वा** દૂષિત કરીને दूषित करके, **स्वैः लक्षणैः** પોતાનાં લક્ષણોથી अपने लक्षणोंसे, **युञ्जन्ति** યુક્ત કરે છે युक्त करते हैं, **सा** તે वह, **दाह-** દાહ दाह, **शूलार्ता** અને શળપીડિત और शूलसे पीड़ित, **श्वेत-** તથા શ્વેત तथा श्वेत, **पिच्छिल-** અને પિચ્છિલ और पिच्छिल, **वाहिनी भवेत्** સ્રાવવાળી હોય છે स्राववाली होती है ॥१४-१५॥

14-15. In a woman taking promiscuous diet of all tastes and kinds, all the three humors seated in the uterus and vagina become provoked and produce locally their characteristic symptoms. The person becomes afflicted locally with burning and aching pains and there will be white and slimy vaginal discharge.

रक्तयोनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

रक्तपित्तकरैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजा ॥१६॥

रक्तपित्तकरैः રક્તપિત્તકર દ્રવ્યોથી रक्तपित्तकर द्रव्योंसे, **पित्तेन** વધેલા પિત્તથી बढ़े हुए पित्तसे, **दूषितम्** દુષ્ટ થયેલ दुष्ट हुआ, **नार्याः** સ્રીનું स्त्रीका, **रक्तम्** રક્ત रक्त, **योन्याम्** યોનિમાં योनिमें, **गर्भे लब्धे अपि** ગર્ભ પ્રાપ્ત થયા છતાં गर्भ प्राप्त होने पर भी, **अतिप्रवर्तते** અતિ પ્રવૃત્ત થાય છે अति प्रवृत्त होता है, **सा** તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, **असृजा** રક્તજન્ય (રક્તયોનિ) કહેવાય છે रक्तजन्य (रक्तयोनि) कहाती है ॥ १६ ॥

16. If the blood is vitiated by pitta in a woman by factors causative of hemothermia, there will be excessive

१३. कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम्—कण्डूग्रस्तांमवेदनाम (ब.)

१६. गर्भेऽपि सासृजा—बीजेऽपि साऽप्रजा (च. झ. ड. त. थ. ध. फ.)

flow of blood from the uterus (Menorrhagia). Even after conception the discharge of blood from the uterus continues.

अरजस्काया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।
साऽरजस्का मता कार्श्यवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥१७॥

योनि- યોનિ योनि, गर्भाशयस्थम् અને ગર્ભાશયમાં રહેલું और गर्भाशयमें अवस्थित, पित्तम् પિત્ત पित्त, असृक् રક્તને रक्तको, संदूषयेत् चेत् दूषित કરે તો दूषित करे तो, भृशम् અત્યંત अत्यन्त. कार्श्य- કૃશતા कृशता, वैवर्ण्य- અને વિવર્ણતાને और विवर्णताको, जननी ઉત્પન્ન કરનારી उत्पन्न करनेवाली, सा તે યોનિ-વ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, अरजस्का અરજસ્કા अरजस्का, मता કહેવાય છે कहाती है ॥ १७ ॥

17. If the pitta seated in the vagina and uterus vitiates the blood, there will be absence of menstruation. This condition is known as Arajaska (Amenorrhea). This condition causes extreme emaciation and discoloration of the body.

अचरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम् —

योन्यामधावनात् कण्डूं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्ड्वा तयाऽतिनरकाङ्क्षिणी ॥१८॥

अधावनात् ન ધોવાથી न धोनेके कारण, योन्याम् યોનિમાં योनिमें, जाताः ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, जन्तवः જન્તુઓ जन्तु, कण्डूम् ખુજલી खुजली, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं, सा તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, अचरणा અચરણા अचरणा, स्यात् કહેવાય છે कही जाती है, तया कण्ड्वा તે ખરજથી उस खुजलीसे, अतिनरकांक्षिणी સ્ત્રી પુરુષના સંયોગને અધિક ચાહનારી થાય છે स्त्री पुरुषके संयोगको अधिक चाहनेवाली होती है ॥ १८ ॥

18 Owing to lack of cleansing of the vagina, mycotic growth occurs there and causes itching. The condition is called Acharana (Colpitis mycotica). This causes itching, and the person is affected with excessive desire for the male.

अतिचरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥१९॥

अतिव्यवायेन અત્યન્ત મૈથુનથી अतिमैथुनसे, कुपितः કોપેલો कुपित हुआ, पवनः વાયુ वायु, स्त्रियाः સ્ત્રીની स्त्रीकी, योनौ યોનિમાં योनिमें, शोफ- સોજો सूजन, सुप्ति- સંજ્ઞાનાશ संज्ञानाश, रुजः અને પીડા और पीड़ा, करोति કરે છે करता है, सा च તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, अतिचरणा અતિચરણા अतिचरणा मता કહેવાય છે कहाती है ॥१९॥

19. The vata in women being provoked by excessive sexual congress produces in the vagina, edema, numbness and pain. This condition is called Aticharana (chronic Vaginitis).

प्राक्चरणाया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठकट्यूरुवंक्षणम् ।
रुजन् दूषयते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥२०॥

अतिबालायाः અત્યંત બાળાના अति बालाके, मैथुनात् મૈથુનથી मैथुनसे, वायुः કોપેલો વાયુ कुपित वायु, पृष्ठ- પીઠ पीठ, कटि- કમર कमर, ऊरु- સાથળ ऊरु, वङ्क्षणम् અને વંક્ષણમાં और वङ्क्षणको, रुजन् પીડા કરીને पीड़ित करता हुआ, योनिम् યોનિને योनिको, दूषयते દૂષિત કરે છે दूषित करता है, सा તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, प्राक्चरणा પ્રાક્ચરણા કહેવાય છે प्राक्चरणा कहाती है ॥ २० ॥

१०. कटयूरु—वङ्क्षेण (ग. ह. क.)

20. Owing to sexual congress in a girl of tender age, the vata getting provoked, vitiates the vagina and produces pain in the back, waist, thigh and groin. This condition is called Prakcharana (Deflorative Vaginitis).

उपप्लुताया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिनिःश्वासनिग्रहात्।
वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥२१॥
पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम्।
कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥२२॥

गर्भिण्याः ગર્ભિણી સ્ત્રીના गर्भवतीके, **श्लेष्मल-** કફકારક દ્રવ્યોના कफकारक द्रव्योंके, **अभ्यासात्** અભ્યાસથી अभ्याससे, **छर्दि-** ઉલટી कै, **निःश्वास-** અને નિઃશ્વાસના और निःश्वासके, **निग्रहात्** રોકવાથી रोकनेसे, **क्रुद्धः** કોપેલો कुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **कफम्** કફને कफको, **योनिम्** યોનિમાં योनिमें, **उपनीय** લઈ જઈને ले जाकर, **प्रदूषयेत्** દૂષિત કરે છે दूषित करता है, **कफ-** કફ कफ, **वात-** અને વાયુના और वायुके, **आमय-** રોગોથી रोगोंसे, **व्याप्ता** વ્યાપ્ત व्याप्त, **योनिः** યોનિ योनि, **सतोदम्** તોદસહિત तोदके साथ, **पाण्डुम्** પાંડુ पाण्डु, **श्वेतम्** સફેદ श्वेत, **आस्रावम्** આસ્રાવ आस्राव, **कफम्** **वा** અથવા કફને अथवा कफको, **स्रवति** સ્રવે છે स्रवती है, **सा** તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, **उपप्लुता** ઉપપ્લુતા કહેવાય છે उपप्लुता कहाती है ॥ २१-२२ ॥

21-22. In a gravida, by the habitual use of kapha-promoting articles or by suppression of the urge for vomiting and breathing, the vata gets provoked and carrying the kapha to the vagina, vitiates it giving rise to painful yellowish discharge or whitish flow of mucus. The vaginal condition, thus being pervaded by kapha and vata, is known as Upapluta (Leucorrhea).

परिप्लुताया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात्।
पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥२३॥

नृसंवासे પુરુષસમાગમને સમયે पुरुषसमागमके समय, **पित्तलायाः** પિત્તપ્રકૃતિવાળી पित्तप्रकृतिवाली, **स्त्रियाः** સ્ત્રીને स्त्रीका, **क्षवथु-** છીંક छींक, **उद्गार-** અને ઓડકાર और उद्गारके, **विधारणात्** રોકવાથી रोकनेसे, **पित्तसंमूर्च्छितः** પિત્તમિશ્રિત पित्तमिश्रित, **वायुः** વાયુ वायु, **योनिम्** યોનિને योनिको, **दूषयति** દૂષિત કરે છે दूषित करता है ॥ २३ ॥

23. If a woman of pitta habitus suppresses the urge for sternutation or eructation during sexual congress, the vata combined with the pitta, vitiates her vagina.

शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत्।
श्रोणिवंक्षणपृष्ठार्तिज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥२४॥

श्रोणि- શ્રોણિ श्रोणि, **वंक्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **पृष्ठार्ति-** અને પૃષ્ઠમાં પીડા और पृष्ठमें पीड़ा, **ज्वरार्तायाः** તથા જ્વરથી પીડિત તે સ્ત્રીની तथा ज्वरसे पीड़ित उस स्त्रीकी, **शूना** સૂજનયુક્ત सूजनयुक्त, **स्पर्शाक्षमा** સ્પર્શ ન સહનારી स्पर्शको न सहनेवाली, **सार्तिः** અને પીડાયુક્ત યોનિ और पीड़ायुक्त योनि, **नीलपीतम्** નીલા પીળા नीले पीले, **असृक्** રક્તને रक्तको, **स्रवेत्** સ્રવે છે स्रवती है, **परिप्लुता** તે યોનિવ્યાપત્તિ પરિપ્લુતા કહેવાય છે वह योनिव्यापत्ति परिप्लुता कहाती है ॥ २४ ॥

24. The vagina gets edematous, tender to the touch and painful, and there is a bluish or yellowish or sanguinous discharge. The woman becomes afflicted with pain in the

२१. वायुः क्रुद्धः-वायुर्वृद्धः (च)

२४. शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिः-शूनाऽस्पर्शा सदार्तिः (ग, ङ.)

waist, groin and back and with fever. This condition is called Paripluta (Acute Vaginitis).

उदावर्तिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

वेगोदावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।
सा रुगार्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्तं विमुञ्चति ॥२५॥

वेगोदावर्तनात् વેગોને ઉપર ખેંચવાથી वेगोंको ऊपर लेजानेसे, **अनिलः** કોપેલો વાયુ कुपित हुआ वायु, **योनिम्** યોનિમાં योनिमें, **उदावर्तयते** ઊર્ધ્વગતિ ઉત્પન્ન કરે છે ऊर्ध्वगति उत्पन्न करता है, **रुगार्ता** દરદથી પીડાતી दर्दसे पीडित, **सा** તે वह, **उदावृत्तम्** ઉપર જતાં ऊर्ध्वगामी, **रजः** રજને रजको, **कृच्छ्रेण** કષ્ટથી कष्टसे, **विमुञ्चति** છોડે છે छोडती है ॥२५॥

25. Owing to reversal of normal course of vata-movement, there occurs the reversal of the course of uterine contraction. The woman becomes afflicted witn pain, and discharges with great difficulty the menses that is tending in a reverse direction.

आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥२६॥

आर्तवे विमुक्ते तु અને આર્તવમુક્ત થતાં और आर्तवमुक्त होने पर, **सा** તે સ્ત્રી वह स्त्री, **तत्क्षणम्** તરતજ तुरन्त ही, **सुखम्** સુખ सुखको, **लभते** પામે છે पाती है, **रजसः** આર્તવ आर्तवके, **ऊर्ध्वम्** ઉપરની બાજુએ ऊपरकी ओर, **गमनात्** જવાને લીધે जानेसे, **सा** ઉત્પન્ન થયેલી તે યોનિવ્યાપત્તિને उत्पन्न हुई उस योनिव्यापत्तिको, **बुधैः** પંડિતોએ पंडित लोग, **उदावर्तिनी** ઉદાવર્તિની उदावर्तिनी, **ज्ञेया** જાણવી जाने ॥ २६ ॥

26. But, immediately after the whole menstrual blood is discharged, she feels great relief. Owing to the reverse movement of the menstrual flow, the condition is known by learned physicians as Udavartini (Dysmenorrhea).

कर्णिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥२७॥
रक्तमार्गावरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता ।

अकाले પ્રસવ સમય પહેલાં प्रसव समयके पहले, **वाहमानायाः** પ્રવાહણ કરનારી સ્ત્રીઓને प्रवाहण करनेवाली स्त्रीका, **गर्भेण** ગર્ભવડે गर्भसे, **पिहितः** રોકાયેલો रुका हुआ, **अनिलः** વાયુ वायु, **श्लेष्मरक्तेन** કફ અને રક્ત સાથે कफ और रक्तके साथ, **मूर्च्छितः** મળીને मिलकर, **योनौ** તેની યોનિમાં उसकी योनिमें, **कर्णिकाम्** કર્ણિકા कर्णिकाको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करताहै, **रक्तमार्ग-** આર્તવના માર્ગનો आर्तवके मार्गका, **अवरोधिन्या** અવરોધ કરનારી अवरोध करनेवाली, **तया** તે કર્ણિકાથી उस कर्णिकासे, **सा** તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, **कर्णिनी** કર્ણિની कर्णिनी, **मता** કહેવાય છે कहाती है ॥ २७½ ॥

27-27½. If the gravida strains prematurely to expel the fetus, the vata gets obstructed by the fetus and thus gets provoked; being combined with the kapha and blood, it causes a tumefaction of the shape of the ear in the gynecic region. This causes obstruction to the passage of blood. It is called Karnini (Endocervicitis.)

पुत्रघ्न्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥२८॥
दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।

२५. उदावृत्तं-उदावृत्य (च.)

२६. आर्तवे सा-आर्तवे वा (च.)

२७½. श्लेष्म....मता-तथा कर्णिकयाऽनिलमा। सा योनिः सर्वभिषजां नामतः कर्णिनी मता॥ (च.)

यदा જેમાં जिसमें, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાથી કોપેલો रूक्षतासे कुपित हुआ, वायुः વાયુ वायु, नार्याः સ્ત્રીના स्त्रीके, दुष्टशोणितजम् દુષ્ટ શોણિતજન્ય दुष्टशोणितजन्य, गर्भम् ગર્ભને गर्भको, जातम् जातम् વારંવાર જન્મ્યા પછી बार बार जन्मके बाद, विनाशयेत् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है, सा તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, पुत्रघ्नी नाम पुत्रघ्नी पुत्रघ्नी, मता કહેવાય છે कहाती है ॥ २८½ ॥

28-28½. The condition where the vata, by its quality of dryness, destroys each and every conception produced from the vitiated germ, is known by the name of Putraghni (abortive tendency).

अन्तर्मुख्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

व्यवायमतितृप्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीडितः ॥२९॥
वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः ।
वक्रयत्याननं योन्याः साऽस्थिमांसानिलार्तिभिः ३०
भृशार्तिर्मैथुनाशक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ।

अतितृप्तायाः પેટ ભરીને ભોજન કરી भर पेट भोजन करके, मिथ्यास्थिताङ्गायाः શરીરને વિષમ રાખી देहको अनुचित स्थितिमें रखके, व्यवायम् મૈથુન मैथुन, भजन्त्याः સેવન કરનારી સ્ત્રીનો सेवन करनेवाली स्त्रीका, अन्नपीडितः ભોજનથી દબાયેલો भोजनसे दबा हुआ, वायुः વાયુ वायु, योनिस्रोतसि યોનિમાર્ગમાં योनिमार्गमें, संस्थितः સ્થિત થઈને स्थित होकर, योन्याः યોનિના योनिके, आननम् મુખને मुखको, वक्रयति વાંકું કરી દે છે टेढ़ा कर देता है, सा योनिः એ યોનિ यह योनि, अस्थि- હાડકાં हड्डी, मांस- અને માંસમાં और मासमें, अनिलार्तिभिः વાયુની પીડાથી वायुकी पीडासे, भृशार्तिः અત્યન્ત પીડાવાળી થઈ अत्यन्त पीड़ायुक्त होकर, मैथुनाशक्ता મૈથુનમાં અશક્ત થાય છે मैथुनमें अशक्त होती है, अन्तर्मुखी તે યોનિવ્યાપત્તિ અન્તર્મુખી वह योनिव्यापत्ति अन्तर्मुखी, मता કહેવાય છે कहाती है ॥ २९-३०½ ॥

29-30½. The vata, located in the uterine passage of a woman who has sexual congress just after a surfeit meal and who has assumed injurious postures during sexual congress, gets provoked and distorts the mouth of the uterus. The woman gets greatly afflicted with pain in the bone and flesh, and due to excessive pain, becomes incapable of sexual congress. This condition is called 'Antarmukhi' (inversion of uterus).

सूचीमुख्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ॥३१॥
मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ।

मातृदोषात् માતાના દોષથી मातृदोषसे, वायुः કોપેલો વાયુ कुपित हुआ वायु, रौक्ष्यात् પોતાની રૂક્ષતાથી अपनी रूक्षतासे, गर्भस्थायाः ગર્ભસ્થિત गर्भस्थित, स्त्रियाः સ્ત્રીની स्त्रीकी, योनिम् યોનિને योनिको, प्रदूषयन् દૂષિત કરીને दूषितकरके, अणुद्वाराम् સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી सूक्ष्म छिद्रयुक्त, कुर्यात् કરી દે છે कर देता है, सा तु તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, सूचीमुखी सूचीमुखी કહેવાય છે सूचीमुखी कहाती है ॥ ३१½ ॥

31. During the fetal life of a woman, if owing to the faulty behaviour of the mother, the morbid vata by its dryness vitiates the gynecic organs of the embryo, there may occur stenosis of the gynecic passages. This condition is called 'Suchimukhi' (Colpostenosis).

शुष्काया योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

व्यवायकाले रुन्धन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२
कुर्याद्विण्मूत्रसङ्गार्तिं शोषं योनिमुखस्य च ।

३०. वक्रयत्याननं योन्याः—योनेर्मुखं वक्रयति (ग. घ.)

व्यवायकाले મૈથુન સમયે मैथुनके समय, वेगान् વેગોને वेगोंको, रुन्धन्त्याः રોકનારી સ્ત્રીને रोकनेवाली स्त्रीका, प्रकुपितः કોપેલો कुपित हुआ, अनिलः વાયુ वायु, विण्मूत्रसङ्ग- ઝાડા પેશાબની અટકાયત दस्त और पेसाबकी रुकावट, आर्तिम् પીડા पीड़ा, योनिमुखस्य च તથા યોનિમુખનો तथा योनिमुखके, शोषम् શોષ शोषको, कुर्यात् કરે છે, તે યોનિવ્યાપત્તિ શુષ્કા કહેવાય છે उत्पन्न करता है, वह योनिव्यापत्ति शुष्का कहाती है ॥३२½॥

32-32½. The vata, provoked by suppression of the natural urges during the time of sexual congress, causes pain, retention of feces and urine, and dryness of the uterus. This condition is called Colpoxerosis.

वामिन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

षडहात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ॥३३॥
सरुजं नीरुजं वाऽपि या स्रवेत् सा तु वामिनी ।

या જેમાં जिसमें, गर्भाशयगतम् ગર્ભાશયમાં સ્થિત થયેલા गर्भाशयमें स्थित हुआ, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, षडहात् ૭ દિવસ પછી छः दिनके बाद, सप्तरात्रात् वा અથવા તો સાત રાત્રિ પછી अथवा सात रात्रिके बाद, सरुजम् પીડાસહિત पीड़ासहित, नीरुजम् वा अपि અથવા તો પીડારહિત अथवा तो बिना पीड़ाके, स्रवेत् સ્રવે છે स्रवता है, सा तु તે યોનિવ્યાપત્તિ वह योनिव्यापत्ति, वामिनी વામિની કહેવાય છે वामिनी कहाती है ॥ ३३½ ॥

33-33½. The condition, where the semen which has been deposited six or seven days previously in the genital passages is thrown out accompanied with or without pain, is called Vamini (Profluvium Seminis).

षण्ढ्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

बीजदोषात्तु गर्भस्थमारुतोपहताशया ॥३४॥
नृद्वेषिण्यस्तनी चैव षण्ढी स्यादनुपक्रमा ।

बीजदोषात् જેમાં બીજદોષથી जिसमें बीजदोषसे, गर्भस्थमारुत- ગર્ભમાં રહેલા વાયુથી गर्भस्थित वायुसे, उपहताशया નષ્ટ ગર્ભાશયવાળી विहत गर्भाशयवाली, नृद्वेषिणी પુરુષનો દ્વેષ કરનારી पुरुषका द्वेष करनेवाली, अस्तनी चैव અને સ્તન વગરની સ્ત્રી और स्तनरहित स्त्री, स्यात् ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, षण्ढी તે યોનિવ્યાપત્તિ ષંઢી वह योनिव्यापत्ति षण्ढी, स्यात् કહેવાય છે कहाती है ॥ ३४½ ॥

34-34½. In a condition where the development of gynecic organs is disordered by the vata located in the uterus, the germinal morbidity produces a woman who has an aversion for man and who has no breasts. This is called gynandroid condition and is incurable.

महायोन्या योनिव्यापत्तेर्लक्षणम्—

विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥३५॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।

दुःखशय्यायाम् દુઃખકારક શય્યામાં दुःखकारक शय्यामें, विषमम् વિષમ विषम, मैथुनात् મૈથુનથી मैथुनसे, कुपितः કોપેલો कुपित हुआ, अनिलः વાયુ वायु, स्त्रियाः સ્ત્રીના स्त्रीके, गर्भाशयस्य ગર્ભાશય गर्भाशय, योन्याः च અને યોનિના और योनिके, मुखम् મુખને मुखको, विष्टम्भयेत् વિસ્તૃત કરી દે છે विस्तृत कर देता है ॥३५½॥

35-35½. The vata, being provoked by injurious postures in sexual congress or by uncomfortable beds, will dilate the orifice of the vagina and of the uterus of the woman.

असंवृतमुखी सार्ती रूक्षफेनास्रवाहिनी ॥३६॥
मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्ववंक्षणशूलिनी ।

३५. विषम–विषमात् (ह)
३६. सार्ती रूक्षफेनास्रवाहिनी–सार्तिः क्षफेनार्तवाहिनी (त. च. च.)

असंवृतमुखी જે ખુલ્લા મુખવાળી जो खुले मुँहवाली, **सार्तिः** પીડાયુક્ત पीडायुक्त **रूक्ष-** રૂક્ષ रूक्ष, **फेन-** ફીણવાળા झागदार, **अस्र-** આર્તવને आर्तवको, **वाहिनी** વહેનારી बहनेवाली, **पर्व-** પર્વ पर्वों, **वङ्क्षण-** અને વંક્ષણમાં और वंक्षणमें, **शूलिनी** શૂળ ઉપજાવનારી शूल करनेवाली, **मांसोत्सन्ना** તથા ઊંચા ઉભરેલા માંસવાળી હોય છે तथा उभरे हुए मांसवाली होती है, **महायोनिः** તે યોનિવ્યાપત્તિ મહાયોનિ કહેવાય છે वह योनिव्यापत्ति महायोनि कहाती है ॥ ३६½ ॥

36-36½. It will cause the condition of dilatation of the external orifice, pain, and dry, frothy and sanguinous discharge. There appears a protuberance of flesh and causes pain in the joints and the groin. This is the condition of 'Mahayoni' (Prolapse of the Uterus).

व्यापन्नयोनेरुपद्रवाः—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतिर्योनिजा गदाः ॥३७॥
न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।
तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ३८
गुल्मार्शःप्रदरादींश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ।

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **एतैः** આ इन, **लक्षणैः** લક્ષણોદ્વારા लक्षणोंसे, **योनिजाः** યોનિમાં થતા योनिमें होनेवाले, **विंशतिः** વીસ बीस, **गदाः** રોગો रोग, **प्रोक्ताः** કહ્યા છે कहे हैं, **एभिः दोषैः** એ દોષોથી इन दोषोंसे, **उपद्रुता** પીડાતી आक्रान्त, **योनिः** યોનિ योनि, **शुक्रम्** શુક્રને शुक्रको, **न धारयति** ધારણ કરતી નથી धारण नहीं कर सकती, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **स्त्री** સ્ત્રી स्त्री, **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **न गृह्णाति** ગ્રહણ કરતી નથી नहीं ग्रहण कर सकती, **गुल्म-** અને ગુલ્મ और गुल्म, **अर्शः-** હરસ अर्श, **प्रदरादीन्** પ્રદર વગેરે प्रदर आदि, **आमयान्** રોગોને रोगोंको, **गच्छति बहून्** ઘણા बहुतसे, પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होती है, **वाताद्यैः च** અને વાતાદિ દોષોથી और वातादि दोषोंसे, **अतिपीडनम्** અત્યન્ત પીડિત થાય છે अत्यन्त पीडित होती है ॥ ३७-३८½ ॥

37-38½. Thus have been described the signs and symptoms of the twenty disorders affecting the gynecic organs. The gynecic organs, which are affected by these morbid conditions, do not retain the semen. The woman therefore does not attain conception and becomes liable to many diseases like Gulma, piles, leucorrhea and similar other conditions and gets greatly afflicted with the discordance of vata and other humors.

योनिव्यापत्सु दोषाधिक्यनिरूपणम्—

आसां षोडश यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ३९
परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।
कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ॥४०॥
देहं वातादयस्तासां स्वलिङ्गैः पीडयन्ति हि ।

याः જે जो, **अन्त्याः** છેવટની आखिरकी, **षोडश** સોળ છે सोलह हैं, **आसाम्** એમાંની इनमेंसे, **आद्ये द्वे** પહેલી બે प्रथम दो, **पित्तदोषजे** પિત્તદોષજ છે पित्तदोषज हैं, **परिप्लुता** પરિપ્લુતા परिप्लुता, **वामिनी च** અને વામિનીને और वामिनी, **वातपित्तात्मिके** વાતપિત્તાત્મક वातपित्तात्मक, **मते** માનેલી છે मानी गई हैं, **कर्णिनी** કર્ણિની कर्णिनी, **उपप्लुते** અને ઉપપ્લુતા और उपप्लुता, **वातकफात्** વાતકફજન્ય છે वातकफजन्य हैं, **शेषाः तु** અને બાકીની और शेष, **वातजाः** વાતજન્ય છે वातजन्य हैं, **वातादयः** વાતાદિ દોષો वातादि दोष, **तासाम्** એઓના उनके, **देहम्** દેહને देहको, **स्वैः लिङ्गैः** પોતપોતાના લક્ષણોથી अपने अपने लक्षणोंसे, **पीडयन्ति हि** પીડિત કરે છે पीडित करते हैं ॥ ३९-४०½ ॥

39-40½. Out of the last sixteen disorders, the first two are due to vitiation of pitta; acute vaginitis and profluvium semenis are considered to be due to vata-cum-pitta. Leucorrhea and endocervicitis are due to vata-cum-kapha. The remaining are due

to vata. The vata and the other morbid humors afflict the body with their characteristic symptoms.

योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रम्—

स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातजास्वनिलापहम् ॥४१॥
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ।
श्लेष्मजासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥४२॥
सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ।

विचक्षणः વિદ્વાન વૈદ્ય विद्वान वैद्य वातजासु વાતજ યોનિરોગોમાં वातजन्य योनिरोगोंमें, अनिलापहम् વાતનાશક वातनाशक, स्नेहन- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- સ્વેદન स्वेदन, बस्ति-आदि બસ્તિ વગેરે ચિકિત્સા बस्ति आदि चिकित्सा, पित्तकृतासु च તથા પિત્તજ યોનિરોગોમાં तथा पित्तज योनिरोगोंमें, रक्तपित्तघ्नम् રક્તપિત્તનાશક रक्तपित्तनाशक, शीतम् શીત ચિકિત્સા शीत चिकित्सा, कारयेत् કરવી करे, श्लेष्मजासु અને કફજ યોનિરોગોમાં और कफजन्य योनिरोगोंमें, रूक्षोष्णम् રૂક્ષોષ્ણ रूक्षोष्ण, कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे, सन्निपाते તેમજ સન્નિપાતજન્ય एवं सन्निपातजन्य, संसृष्टासु च તથા બે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા યોનિરોગોમાં तथा दो दोषसे उत्पन्न हुए योनिरोगोंमें, विमिश्रम् મિશ્ર ચિકિત્સા मिश्र चिकित्सा, कारयेत् કરવી करे ॥ ४१-४२½ ॥

41-42½. In gynecic disorders born of vata, oleation, sudation, enemata etc., curative of vata should be administered; and the condition born of pitta should be treated with medications that are cooling and curative of hemothermia. In condition born of morbid kapha, dry and hot measures should be administered by the learned physician. In conditions of bi and tri discordances of humors, medications suitably combined should be administered.

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ४३
पाणिना नामयेज्जिह्मां संवृतां वर्धयेत् पुनः ।
प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥४४॥
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।

दुःस्थिताम् દુઃસ્થિત दुःस्थित, योनिम् યોનિને योनिको, स्निग्धस्विन्नाम् સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી स्निग्ध तथा स्विन्न करके, पुनः ફરીથી फिरसे, तथा स्थापयेत् પ્રકૃત અવસ્થામાં સ્થાપિત કરવી प्रकृत अवस्थामें स्थापित करे, जिह्माम् વાંકી યોનિને टेढ़ी योनिको, पाणिना હાથથી हाथसे, नामयेत् નમાવવી नमाये, संवृताम् पुनः અને બંધ મુખવાળીને और संकुचित मुखवालीको, वर्धयेत् પહોળા મુખવાળી કરવી चौड़े मुखवाली करे, निःसृताम् च અને બહાર નીકળેલીને और बाहर निकली हुई को, प्रवेशयेत् અંદર દાખલ કરવી भीतर दाखल करे, विवृताम् મોટા મુખવાળીને बड़े मुखवालीको, परिवर्तयेत् સંકુચિત મુખવાળી કરવી संकुचित मुखवाली करे, हि કેમકે क्योंकि, स्थानापवृत्ता સ્થાનથી હઠી ગયેલી स्थानसे हटी हुई, योनिः યોનિ योनि, स्त्रियाः સ્ત્રીને માટે स्त्रीके लिए, शल्यभूता શલ્યરૂપ शल्यरूप, मता માનેલી છે मानी गई है ॥ ४३-४४½ ॥

43-44½. In conditions of displacement of uterus, the part should be given oleation and sudation procedures and then should be replaced in its proper position. If it be curled or distorted, it should be changed in its position by manipulation of the hand. If it is stenosed, it should be dilated. It it has slipped out of its normal position, it should be re-established in its position. If the orifice is unduly dilated, it should be constricted. If the uterus is prolapsed and completely

४२. श्लेष्मजासु-श्लेष्मलासु (ब.)

exposed, it should be considered and treated as a foreign body in the woman.

सर्वां व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्वमनादिभिः ॥४५॥
मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ।

व्यापन्नयोनिम् યોનિરોગવાળી योनिरोगयुक्त, सर्वाम् સઘળી सब, नारीम् સ્ત્રીઓને स्त्रियोंको, स्निग्ध-स्विन्नाम् સ્નેહન સ્વેદન કરાવી स्नेहन स्वेदन कराके, मृदुभिः મૃદુ मृदु, वमनादिभिः વમનાદિ वमनादि, पञ्चभिः कर्मभिः પંચકર્મદ્વારા पंचकर्मद्वारा, उपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४५½ ॥

45-45½. In all varieties of gynecic disorders, the patient should be treated with the pentad of purificatory procedures, emesis etc., in a mild degree after she has been first subjected to oleation and sudation therapies.

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ॥४६॥

सर्वतः સંપૂર્ણપણે संपूर्णतया, सुविशुद्धायाः વિશુદ્ધ થયેલી સ્ત્રીને विशुद्ध हुई स्त्रीको, शेषम् શેષ शेष, कर्म કર્મ कर्म, विधीयते કરાવવામાં આવે છે करवाया जाता है ॥ ४६ ॥

46. When thoroughly cleansed by purification, the rest of the treatment is to be given to her.

वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

वातव्याधिहरं कर्म वातार्तानां सदा हितम् ।
औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥४७॥
सवातघ्नौषधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ।
अक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः ॥४८॥
स्विन्नां कोष्णाम्बुसिक्ताङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः ।

वातार्तानाम् વાયુથી પીડાતી સ્ત્રીઓને वायुसे पीडित स्त्रियोंको, वातव्याधिहरम् વાતવ્યાધિહર वातव्याधिनाशक, कर्म કર્મ कर्म, सदा સદા सदा, हितम् હિતકર છે हितकर है, लवणतैलेन સૈંધવયુક્ત તૈલ सैन्धानमकसे मिश्रित तैल, अक्ताम् લગાવીને રોગી સ્ત્રીને लगाकर रोगी स्त्रीका, सतिलतण्डुलैः તલ તણ્ડુલ तिल, तण्डुल, सवातघ्नौषधैः અને વાતઘ્ન ઔષધોથી और वातघ्न औषधोंसे, औदक- જળચર जलचर, आनूपजैः અને આનૂપ પશુઓના और आनूप पशुओंके, मांसैः માંસ मांस, क्षीरैः અને દૂધથી और दूधसे, साश्म-प्रस्तरसङ्करैः અને અશ્મસ્વેદ, પ્રસ્તરસ્વેદ, સંકરસ્વેદ और अश्मस्वेद, प्रस्तरस्वेद, संकरस्वेद, नाडी- નાડીસ્વેદ नाडीस्वेद, कुम्भीस्वेदैः કે કુંભીસ્વેદથી या कुम्भीस्वेदसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો उपचार करे, स्विन्नाम् સ્વેદ આપ્યા બાદ स्वेदन करानेके बाद, कोष्णाम्बु- સુખોષ્ણ જળથી सुखोष्ण जलसे, सिक्ताङ्गीम् અંગોને સીંચી अङ्गोंको सींचकर, वातघ्नैः વાતઘ્ન वातघ्न, रसैः માંસરસોથી मांसरसोंसे, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन कराना चाहिए ॥ ४७-४८½ ॥

47-48½. To those that are afflicted with morbid vata, the vata-curative medications are always beneficial. They should be given the diet of the flesh of aquatic and wet-land creatures along with milk, til and rice They should be subjected to kettle and pitcher bed sudation-procedures medicated with vata-curative drugs. And after anointing them with oil mixed with rock salt, they should be given stone-bed sudation and hot-bed sudation, mixed fomentation, then bathed in genially warm water and then given the diet of meat-juices medicated with vata-curative drugs.

वातिके योनिरोगे बलाघृतम्—

बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढकं पचेत् ॥४९॥
स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ।
श्रावणीपिप्पलीमुद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ॥५०॥

४८. अक्ताम्—युक्ताम् (ख.)

४९. घृततैलाढकं पचेत्—घृततैलाढकद्वयम् (क ख. ग.)

शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ।
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम् ॥५१॥
वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ।

स्थिरा- શાલપર્ણી शालपर्णी, **पयस्या-** क्षीरविदारी क्षीरविदारी, **जीवन्ती-** ડોડી जीवन्ती, **वीरा-** શતાવરી शतावरी, **ऋषभक-** ઋષભક ऋषभक, **जीवकैः** જીવક जीवक, **श्रावणी-** ગોરખમુંડી मुंडी, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **मुद्ग-** મુદ્ગપર્ણી मुद्गपर्णी, **पीलु-** પીલુપર્ણી पीलुपर्णी, **माषाख्यपर्णिभिः** માષપર્ણી माषपर्णी, **शर्करा-** શર્કરા शर्करा, **क्षीरकाकोली-** ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, **काकनासाभिः च एव** અને કાકનાસા और काकनासा, **पिष्टैः** એઓના કલ્કથી इनके कल्कोंसे, **बलाद्रोणद्वय-क्वाथे** બલાના બે દ્રોણ ક્વાથમાં बलाके दो द्रोण क्वाथमें, **घृततैलाढकम् १** આઢક ઘી તેલ १ आढक घी तेल, **चतुर्गुणक्षीरे** ચારગણા દૂધમાં चौगुने दूधमें, **पचेत्** પકાવવું पकावे, **सिद्धम्** સિદ્ધ થયેલા તેને सिद्ध हुए उनको, **यथाबलम्** બળ અનુસાર बलानुसार, **पेयम्** પીવું જોઈએ पीना चाहिए, **तत्** તે वह **वातपित्तकृतान्** વાતપિત્તજન્ય वातपित्तजन्य, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **हत्वा** હણીને नष्ट करके, **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **दधाति** ધારણ કરાવે છે धारण करवाता है ॥ ४९-५१½ ॥

49-51½. Take 256 tolas made up of equal parts of ghee and oil, and cook in 2048 tolas of the decoction of heart-leaved sida and four times the quantity of milk, with the paste of ticktrefoil, milky yam, cork swallow wort, climbing asparagus, Rishabhaka, Jivaka, east indian globe thistle, long pepper, green gram, tooth-brush tree, wild black gram, sugar, Kshirakakoli and small stinking swallow wort. This should be given as potion in accordance with the patient's strength. This cures the disorders caused by vata and pitta and induces conception.

वातिके योनिरोगे काश्मर्यादिघृतम्—

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दपरूषकैः ॥५२॥
पुनर्नवाद्विरजनीकाकनासासहाचरैः ।
शतावर्या गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ॥५३॥
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ।

काश्मर्य- શીવણનાં ફળ गम्भारीके फल, **त्रिफला-** ત્રિફળા त्रिफला, **द्राक्षा-** દ્રાક્ષ द्राक्ष, **कासमर्द-** કાસુંદરો कसौंदी, **परूषकैः** ફાલસા फालसा, **पुनर्नवा-** સાટોડી गदहपुरना, **द्विरजनी-** હળદર, દારુહળદર हल्दी, दारुहल्दी, **काकनासा-** કાકનાસા काकनासा, **सहाचरैः** કાંટાશેળિયો सहचर, **शतावर्याः** શતાવરી शतावरी, **गुडूच्याः च** અને ગળોના और गिलोयके, **अक्षसमैः** કર્ષપ્રમાણ કલ્કથી कर्षप्रमाण कल्कसे, **साधितम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, **घृतात् प्रस्थम्** એક પ્રસ્થ ઘી एक प्रस्थ घृत, **योनिवातघ्नम्** યોનિવાતનાશક योनिवातनाशक, **परमम् गर्भदम्** અને શ્રેષ્ઠ ગર્ભપ્રદ હોવાથી और श्रेष्ठ गर्भप्रद होनेसे, **पिबेत्** પીવું पीना चाहिए ॥५२-५३½॥

52-53½. Prepare a medicated ghee taking 64 tolas of ghee and adding the paste of one tola each of white teak, the three myrobalans, grapes, negro coffee, sweet falsah, hog's weed, turmeric and indian berberry, small stinking swallow wort, crested purple nail dye, climbing as paragus, and guduch. If taken as potion, this is a remedy for all gynecic disorders born of vata, and induces conception.

वातिके योनिरोगे पिप्पल्यादिप्रयोगः—

पिप्पलीकुञ्चिकाजाजीवृषकं सैन्धवं वचाम् ॥५४॥
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ।

५३. घृतात्-पचेत् (क.)
५३. साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत्-सिद्धं पिबेद्वातयोनिदोषघ्नं गर्भदं परम् (ख.)
५४. कुञ्चिका-किंशुका (ख.)

पिष्ट्वा सर्पिषि भृष्टानि पाययेत प्रसन्नया ॥५५॥
योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ।

पिप्पली- પીપર पिप्पली, कुञ्चिका- કલૌંજી જીરું काला जीरा, अजाजी- જીરું जीरा, वृषकम् અરડૂસી अड़ूसा, सैन्धवम् સૈંધવ सेंधानमक, वचाम् વજ वच, यवक्षार- જવખાર यवक्षार, अजमोदे અજમો अजवायन, शर्कराम् સાકર शर्करा, तथा તથા तथा, चित्रकम् ચિત્રકને चित्रकको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, सर्पिषि ઘીમાં घृतमें, भृष्टानि શેકીને भूनकर, योनि- યોનિશૂળ योनिशूल, पार्श्वार्ति- પાર્શ્વશૂળ पार्श्वशूल, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृद्रोग, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अर्शः- અને હરસની और बवासीरकी, विनिवृत्तये નિવૃત્તિ માટે निवृत्तिके लिए, प्रसन्नया પ્રસન્નાની સાથે प्रसन्नाके साथ, पाययेत પાવાં पिलावे ॥ ५४-५५½ ॥

54-55½. Rubbing into paste long pepper, black cumin, vasaka, rock salt, sweet flag, barley-alkali, celery seeds, sugar and white flowered leadwort, and mixing it with Prasanna wine, season with ghee, and administer it as potion to the patient. This is curative of pain in the gynecic organs and side of the chest, in cardiac disorders, gulma and piles.

वातिके योनिरोगे प्रयोगाः —

वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ॥५६॥
पिबेत् सलवणैर्मद्यैः पिप्पलीकुञ्चिके तथा ।

वृषकम् અરડૂસી अड़ूसा, मातुलुङ्गस्य બીજોરાનાં बिजोरेकी, मूलानि મૂળ जड़ें, मदयन्तिकाम् મેંદી मेंहेंदी, तथा पिप्पली- પીપર पिप्पली, कुञ्चिके કલૌંજી જીરું काला जीरा, सलवणैः એઓને સૈન્ધવ इनको सेन्धानमक, मद्यैः અને મદની સાથે और मद्यके साथ, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ५६½ ॥

56-56½. Or, give a potion prepared of vasaka, pomelo roots, henna, long pepper and black cumin seeds mixed with wine and a little of salt.

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले शृतं पयः ॥५७॥
गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचयेत् ।

शूले શૂળમાં शूलमें, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, श्वदंष्ट्रा- ગોખરુ गोखरू, वृषकैः અને અરડૂસીથી और अड़ूसासे, शृतम् પકાવેલું पकाया हुआ, पयः દૂધ दूध, पिबेत् પીવું पिये, गुडूची- ગળો गिलोय, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, दन्तीकाथैः च અને દંતીના કાઢાથી और दन्तीके काथोंसे, परिषेचयेत् પરિષેક કરવો परिषेक करना चाहिए ॥ ५७½ ॥

57-57½. In pain in the gynecic organs, the patient, should drink milk boiled with indian groundsel, small caltrops and vasaka and the part should be affused with the decoction of guduch, the three myrobalans and red physic nut.

सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च ॥५८॥
समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रुजापहम् ।

सैन्धवम् સૈન્ધવ सेन्धानमक, तगरम् તગર तगर, कुष्ठम् કઠ कूठ, बृहती ઊભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, देवदारु च અને દેવદાર और देवदारु, समांशैः એઓના સમભાગ इनके समभाग, कल्कैः કલ્કોથી कल्कोंसे, साधितम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, रुजापहम् પીડાનાશક पीड़ानाशक, तैलम् તેલ तैल, धार्यम् ધારણ કરવું धारण करना चाहिए ॥ ५८½ ॥

58-58½. The oil prepared with the paste of equal parts of rock salt, indian valerian, costus, yellow-berried night-

५५. सर्पिषि भृष्टानि पाययेत प्रसन्नया—पसन्नयाऽऽकोष्ण घृतभृष्टानि दापयेत (त. थ. द च.)
,, ,, —प्रसन्नयाऽऽकोष्ण घृतभृष्टानि पाययेत (फ.)

५७. पिप्पलीकुञ्चिके—पिप्पल्यौ कुञ्चिके (फ.)

shade and deodar should be kept in the vagina. It is curative of the pain.

गुडूचीमालतीरास्नाबलामधुकचित्रकैः ॥५९॥
निदिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्षिकैः ।
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥६०॥

कार्षिकैः કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, गुडूची- ગળો गिलोय, मालती- માલતી मालती, रास्ना રાસ્ના रास्ना, बला- બલા बला, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, चित्रकैः ચિત્રક चित्रक, निदिग्धिका- બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, देवदारु- દેવદાર देवदारु, यूथिकाभिः અને જુઈથી और जूहीसे, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલ एक प्रस्थ तैल, गवां मूत्रे ગોમૂત્ર गोमूत्र, द्विगुणे च क्षीरे અને બમણા દૂધમાં और दुगुने दूधमें, पचेत् પકાવવું पकावे ॥५९-६०॥

59-60. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of til oil and double the quantity of each of cow's urine and milk, with the paste of one tola each of guduch, arabian jasmine, indian groundsel, heart-leaved sida, liquorice, white flowered leadwort, indian night-shade, deodar and yellow jasmine.

वातिके योनिरोगे कतिपययोगाः —

वातार्तायाः पिचुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।
वातार्तानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥६१॥
(उष्णाः स्निग्धाः प्रकर्तव्यास्तैलानि स्नेहनानि च ।)

वातार्तायाः વાયુપીડિત સ્ત્રીની वायुपीड़ित स्त्रीकी, योनौ યોનિમાં योनिमें, पिचुम् પિચુ पिचु, दद्यात् ધારણ કરાવવું धारण करावे, ततः च અને પછી और पीछे प्रणयेत् ઉત્તરબસ્તિ દેવી उत्तरवस्ति देवे, वातार्तानाम् વાયુપીડિત वायुपीड़ित, योनीनाम् યોનિઓના योनियोंको, उष्णाः स्निग्धाः ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ उष्ण और स्निग्ध, सेक- પરિષેક परिषेक, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, पिचुक्रियाः અને પિચુક્રિયા और पिचुक्रिया, प्रकर्तव्याः કરવાં જોઈએ करनी चाहिए, स्नेहनानि तैलानि च અને સ્નેહન માટે તેલોનો પણ ઉપયોગ કરવો और स्नेहनके लिए तैलका प्रयोग करना चाहिए ॥ ६१½ ॥

61-61½. The physician should insert a tampon soaked in this oil into the vagina afflicted with morbid vata. It should be followed by a vaginal douche. The affusions inunctions and tampons for the vata-afflicted gynecic organs ought to be done (with warm and unctuous articles. For oleation, oils should be made use of).

हिंस्राकल्कं तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।
पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ॥६२॥

वातार्ता વાયુથી પીડાતી સ્ત્રીએ वायुकी पीड़ावाली स्त्री, अभ्यज्य તેલ ચોપડીને तैल लगाकर, कोष्णम् સુખોષ્ણ सुखोष्ण, हिंस्राकल्कम् ભોરીંગણીના કલ્કને कटेरीके कल्कको, धारयेत् ધારણ કરવો धारण करे, पित्तार्ता પિત્તજ રોગવાળી સ્ત્રીએ पित्तजन्य रोगवाली स्त्री, पञ्चवल्कस्य પંચવલ્કલના કલ્કને पञ्चवल्कलके कल्कको, कफातुरा અને કફજન્ય યોનિરોગવાળી સ્ત્રીએ और कफज रोगयुक्त स्त्री, श्यामादीनाम् શ્યામાદિના કલ્કને ધારણ કરવો श्यामादिके कल्कको धारण करे ॥६२॥

62. The patient with the vata-afflicted vagina should keep in her vagina the paste of yellow-berried night-shade after anointing the part with luke-warm oil; the patient afflicted with pitta should apply the paste of the pentad of barks, and the one afflicted with kapha should use the paste of the black turpeth group of drugs.

६१. ततः—सदा (ह. ह.)
६१. वातार्तानां—वातलानां (क.)

६२. कोष्णम्—कोष्णम् (ग.)

पैत्तिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥६३॥
(पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्याणि भिषजा तथा।)

पित्तलानाम् પૈત્તિક पित्तप्रधान, योनीनाम् યોનિઓની योनियोंकी, सेक- પરિષેક परिषेक, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, पिचुक्रियाः અને પિચુક્રિયાઓ और पिचुक्रियाएँ, शीताः શીતળ शीतल, पित्तहराः અને પિત્તહર और पित्तहर, कार्याः કરવાં જોઈએ करनी चाहिए, तथा તથા तथा, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, स्नेहनार्थम् સ્નેહન માટે स्नेहनके लिए, घृतानि ઘી घृतोंका, पित्तघ्न- પિત્તહર पित्तहर, औषध- ઔષધોથી औषधोंसे, सिद्धानि સિદ્ધ सिद्ध, कार्याणि કરવાં જોઈએ करे ॥ ६३½ ॥

63-63½. Affusions, inunctions and tampons, for the pitta-afflicted gynecic organs, should be done with cool and pitta-curative articles; and ghee should be used for oleation. (All the remedies, prepared with drugs curative of pitta, should be used by the physician).

पैत्तिके योनिरोगे शतावरीघृतम्—

शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ॥६४॥
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढकम् ।
जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ॥६५॥
पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैर्द्वियष्टिमधुकैर्भिषक् ।
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ॥६६॥
सितादशपलोन्मिश्राल्लिह्यात् पाणितलं ततः ।

शतावरीमूल- શતાવરીનાં મૂળ शतावरीके मूल, चतस्रः तुलाः ચાર તુલાને चार तुलाको, संप्रपीडयेत् સારી પેઠે દબાવીને રસ કાઢવો अच्छी प्रकार दबाकर रस निकाले, क्षीरतुल्येन અને દૂધના સમાન ભાગવાળા और दूधके समान भागवाले, तेन रसेन તે રસવડે उस रससे, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अक्षांशैः કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, पिष्टैः પીસેલા पीसी हुई, जीवनीयैः જીવનીય ઔષધો जीवनीय औषध, शतावर्या શતાવરી शतावर, मृद्वीकाभिः દ્રાક્ષ मुनक्के, परूषकैः ફાલસાં फालसे, प्रियालैः ચારોળી चिरौंजी, द्वियष्टिमधुकैः તથા બે પ્રકારનાં જેઠીમધથી तथा दोनों मुलहठीसे, घृताढकम् १ આઢક ઘી १ आढक घी, पचेत् પકાવે पकावे, सिद्धे સિદ્ધ सिद्ध, शीते च અને ઠંડું થયા પછી और शीतल होनेके बाद, मधुनः મધ शहद, पिप्पल्याः च અને પીપર और पिप्पली, पलाष्टकम् આઠ પલ आठ पल, सिता- તેમજ સાકર एवं शर्करा, दशपल- દશ પલ दस पल, उन्मिश्रात् ततः મેળવી તેમાંથી मिलाकर उसमेंसे, पाणितलम् કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, लिह्यात् ચાટવું चाटे ॥६४-६६½॥

64-66½. Take the expressed juice of 1600 tolas of roots of climbing asparagus. In this juice adding the same quantity of milk, the physician should prepare 256 tolas of ghee with the paste of one tola each of drugs of the life-promoter group, climbing asparagus grapes, sweet falsah, buchanan's mango, and the two varieties of liquorice. When prepared and cooled down, 32 tolas of honey and long pepper and 40 tolas of sugar should be added. A dose of one tola of this preparation should be taken as a linctus.

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥६७॥
क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ॥६८॥
उन्मादार्त्यपस्मारान् वातपित्तात्मकाञ्जयेत् ।

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

तत् તે ઘી यह घी, योनि- યોનિ योनि, असृक्- આર્તવ आर्तव, शुक्र- અને શુક્રના और शुक्रके, दोषघ्नम् દોષને નાશ કરનારું दोषोंको नष्ट करनेवाला, वृष्यम्

६६. पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षांशैः—प्रियालैश्चाक्षकैः पिष्टैः —(क. ह. त. फ.)

६९.—उन्मादार्त्यपस्मारान्—उन्मादान्सापस्मारान्— (फ.)

वृष्य वृष्य, पुंसवनम् च અને पुत्रोत्पादक છે और पुत्रोत्पादक है, क्षतम् ઉરઃક્ષત उरःक्षत, क्षयम् क्षय क्षय, रक्तपित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, कासम् ઉધરસ खांसी, श्वासम् શ્વાસ श्वास, हलीमकम् હલીમક हलीमक, कामलाम् કમળો कामला, वातरक्तम् च વાતરક્ત वातरक्त, वीसर्पम् વિસર્પ विसर्प, हृद्- હૃદયરોગ हृदयरोग, शिरोग्रहम् શિરોરોગ शिरोरोग, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, अरति- બેચેની बेचैनी, अपस्मारान् અપસ્માર अपस्मार, वातपित्तात्मकान् અને વાતપિત્ત-જન્ય રોગોને और वातपित्तात्मक रोगोंको, जयेत् જીતે છે जीतता है ॥६७-६८½॥ इति આ यह, बृहच्छतावरीघृतम् બૃહચ્છતાવરીઘૃત છે बृहच्छतावरीघृत है।

67-68½. This is curative of affections of the gynecic organs, menstrual and seminal morbidity and is virilific and inducive of male progeny. This cures also pectoral lesions cachexia, hemothermia, cough, dyspnea, halimaka-jaundice, rheumatic condition, acute spreading affection, spasticity in the pectoral region and head, insanity, malaise and epilepsy caused by vata-cum-pitta. Thus has been described the Major Climbing Asparagus Ghee.

पैत्तिके योनिरोगे जीवनीयघृतम्—

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ॥६९॥
गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्भिषग्जितम् ।

एवम् एव એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, जीवनीय- જીવનીય ઔષધોથી जीवनीय औषधोंसे, उपसाधितम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, क्षीरसर्पिः દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી क्षीरघृत, गर्भदम् ગર્ભપ્રદ गर्भप्रद, पित्तलानाम् च અને પિત્તજન્ય और पित्तजन्य, योनीनाम् યોનિરોગોનું योनिरोगोंका, भिषग्जितम् ઔષધ औषध, स्यात् છે है ॥६९½॥

69-69½. The ghee churned out of the milk medicated in the above-mentioned manner, with the life-promoter group of drugs, is inducive of conception and serves as medicament for the gynecic organs afflicted with pitta.

श्लैष्मिकयोनिरोगाणां चिकित्सा—

योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्लक्तकैः कृता ।

श्लेष्मप्रदुष्टायाम् કફદુષ્ટ कफदुष्ट, योन्याम् યોનિમાં योनिमें, वाराहे વરાહના वराहके, पित्ते પિત્તમાં पित्तमें, बहुशः બહુવાર बहुत दफे, भावितैः ભાવિત કરેલા भावित किये हुए, लक्तकैः કપડાના ટુકડાથી कपड़ेके टुकडेसे, कृता બનાવેલી बनाई हुई, संशोधनी સંશોધન संशोधन, वर्तिः વર્તિ वर्ति, हिता હિતકારક છે हितकर है ॥ ७०½ ॥

70-70½. For the gynecic organs afflicted with kapha, the purificatory wick-bougie rolled out of a piece of cloth and heavily impregnated with hog's bile is recommended.

भावितं पयसाऽर्कस्य यवचूर्णं ससैन्धवम् ॥७१॥
वर्तिः कृता मुहुर्धार्या ततः सेच्या सुखाम्बुना ।

अर्कस्य આકડાના आकके, पयसा દૂધથી दूधसे, भावितम् ભાવિત કરેલા भावित किये हुए, यवचूर्णम् જવચૂર્ણની जौके चूर्णकी, ससैन्धवम् સૈંધવ સાથે सैंधवसहित, कृता બનાવેલી बनाई हुई, वर्तिः વાટ वर्तिको, मुहुः વારંવાર बारबार, धार्या ધારણ કરવી धारण करे, ततः અને વાટ કાઢયા પછી और वर्ति निकालनेके बाद, सुखाम्बुना સુખોષ્ણ જળથી सुखोष्ण जलसे, सेच्या યોનિનું પરિષેચન કરવું योनिका परिषेचन करना चाहिए ॥ ७१½ ॥

71-71½. A bougie prepared with barley flour and rock-salt and

७०½ लक्तकैः—नक्तकैः (ग.)
७१. यवचूर्णं—माषचूर्णं (ग. घ.)

impregnated with milk of mudar, should be inserted for a short while and afterwards the part should be douched with genially warm water.

योनिरोगे पिप्पल्यादिवर्तिः —

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥७२॥
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ।

पिप्पल्या પીપર पिप्पली, मरिचैः મરીં काली मिर्च, माषैः અડદ उड़द, शताह्वा- સુવા सोया कुष्ठ- કઠ कूठ, सैन्धवैः અને સૈન્ધવથી બનાવેલી और सैन्धवसे की हुई, प्रदेशिन्या तुल्या તર્જની આંગળી જેવડી तर्जनी अङ्गुलिके समान, योनिविशोधनी યોનિવિશોધન योनि-विशोधन, वर्तिः વાટ वर्तिको, धार्या ધારણ કરવી धारण करे ॥ ७२½ ॥

72-72½. A bougie of the size of the index finger, prepared out of long pepper, black pepper, black gram, dill seeds, costus and rocksalt, should be used for the radical purification of the gynecic organs.

योनिरोगे उदुम्बरादितैलम्—

उदुम्बरशलाटूनां द्रोणमब्द्रोणसंयुतम् ॥७३॥
सपञ्चवल्ककुलकमालतीनिम्बपल्लवम् ।
निशां स्थाप्य जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥७४॥
लाक्षाधवपलाशत्वङ्निर्यासैः शाल्मलेन च ।
पिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिचुं योनौ निधापयेत् ॥७५॥
सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ।

सपञ्चवल्क- પંચવલ્કલ पंचवल्कल, कुलक- પરવળ परवल, मालती- માલતી मालती, निम्ब- તથા લીમડાનાં तथा नीमके, पल्लवम् પાન पत्त, उदुम्बर ઊંબરનાં गूलरके, शलाटूनाम् કાચાં ફળ कच्चे फल, द्रोणम् એક દ્રોણ एक द्रोणको, अब्द्रोणसंयुतम् એક દ્રોણ પાણીમાં एक द्रोण जलमें, निशाम् રાત્રે रात्रिभर, स्थाप्य સ્થાપન કરીને स्थापनकरके तस्मिन् जले તે જળમાં उस जलमें, पिष्टैः પીસેલાં पीसे हुए, लाक्षा- લાખ लाक्षा, धव- ધાવડો धव, पलाश- અને ખાખરાના और ढाकके, त्वक्- निर्यासैः છાલ તથા ગુંદરથી छाल और गोंदसे, शाल्मलेन च તેમજ શીમળાની છાલ અને ગુંદરથી एवं शेमलकी छाल और गोंदसे, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલ एक प्रस्थ तैल, विपाचयेत् પકાવવું पकावे, सिद्धस्य સિદ્ધ થયેલા सिद्ध हुए, तैलस्य તેલનું तैलके, पिचुम् પિચુને पिचुको, योनौ યોનિમાં योनिमें, निधापयेत् રાખવું रक्खे, सशर्करैः અને સાકરયુક્ત और शर्करा-युक्त, शीतैः ઠંડા ठंडे, कषायैः કષાયોથી कषायोंसे, सेचनम् સેચન सेचन, कुर्वीत કરવું करना चाहिए ॥ ७३-७५½ ॥

73-75½. Put 1024 tolas of tender fruits of gular fig, the pentad of barks and leaves of careilla fruit, spanish jasmine and neem in 1024 tolas of water. Keep it overnight and in that water prepare 64 tolas of oil with the paste of lac, the bark and gum of crane tree and palas, and the bark and gum of silk cotton, a tampon soaked in this oil should be inserted in the vagina; and then the vagina should be douched with decoctions of cooling drugs mixed with sugar.

पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ॥७६॥
सप्ताहाच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ।

पिच्छिला તેથી પિચ્છિલ इससे पिच्छिल विवृता વિવૃત विवृता, कालदुष्टा લાંબા કાળથી દુષ્ટ થયેલી चिरदुष्ट, दारुणाम् च અને દારુણ और दारुण, योनिः યોનિ योनि, सप्ताहात् સાત દિવસમાં सात दिनमें, शुध्यति શુદ્ધ થઈ જાય છે शुद्ध हो जाती है, क्षिप्रम् च અને જલદી और शीघ्र, अपत्यम् अपि સંતાન પણ सन्तानको भी, विन्दति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करती है ॥ ७६½ ॥

७४. कुलक-कटुक (च.)

७७ सप्ताहाच्छुध्यति–सप्ताहात् सिध्यति (च)

76-76½. By means of this, slimy, dilated, chronically diseased and severe conditions of the gynecic organs get purified within a week. This quickly induces conception in the woman.

योनिरोगे उदुम्बरदुग्धप्रयोगः—

उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भाविताच्तिलात् ॥७७॥
तैलं क्वाथेन तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ।

उदुम्बरस्य ઊંબરાના गूलरके, दुग्धेन દૂધથી दूधसे, षट्कृत्वः છવાર छः दफे, भावितात् ભાવિત કરેલા भावित किये हुए, तिलात् તલમાંથી तिलसे, तैलम् કાઢેલું તેલ निकाला हुआ तैल, तस्य एव તેનાજ उसीके, क्वाथेन કાઢાથી क्वाथसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, पूर्ववत् પહેલાંની માફક पूर्ववत्, धार्यम् ધારણ કરવું જોઈએ धारण करना चाहिए ॥ ७७½ ॥

77-77½. The oil pressed out of til, impregnated six times with the milk of gular fig tree and also medicated with the same decoction, should be applied in the aforesaid manner.

योनिरोगे धातक्यादितैलम्—

धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ॥७८॥
जम्ब्वाम्रमध्यकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ।
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाटुभिः ॥७९॥
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
तैलप्रस्थं पिचुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्ततः ॥८०॥
कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहबस्तिं च दापयेत् ।

अक्षमात्रैः કર્ષપ્રમાણ कर्षप्रमाण, धातकी- ધાવડી धावडी, आमलकीपत्र- આમળીનાં પાન आंवलाके पत्ते, स्रोतोज- સ્રોતાંજન स्रोतांजन, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, उत्पलैः નીલકમળ नीलकमल, जम्बु- જાંબુ जामुन, आम्रमध्य- અને આંબાની ગોટલી और आमकी गुठली, कासीस- હીરાકસી कासीस, लोध्र- લોધર लोध्र, कट्फल- કાયફળ कट्फल, तिन्दुकैः ટીંબરવાં तेंदु, सौराष्ट्रिका- ફટકડી फिटकरी, दाडिमत्वक्- દાડમની છાલ दाडिमकी छाल, उदुम्बर- અને ઊંબરાનાં और गूलरके, शलाटुभिः કાચાં ફળો દ્વારા कच्चे फलोंसे, द्विगुणे બમણા दूने, अजामूत्रे બકરીના મૂત્રમાં बकरीके मूत्रमें, क्षीरे च અને દૂધમાં और दूधमें, तैलप्रस्थम् એક પ્રસ્થ તેલ एक प्रस्थ तैल, पचेत् પકાવવું पकावे, पिचुम् તેના પોતાને उसके पिचुको, योनौ યોનિમાં योनिमें दद्यात् ધારણ કરાવવું धारण करवावे, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, प्रणयेत् ઉત્તરબસ્તિ આપવી उत्तरबस्ति देवे, कटी- કમર कमर, पृष्ठ- પીઠ पीठ, त्रिक- અને ત્રિકમાં और त्रिकमें, अभ्यङ्गम् અભ્યંગ अभ्यंग, स्नेहबस्तिम् च અને સ્નેહબસ્તિ और स्नेहबस्ति, दापयेत् આપવાં देवे ॥ ७८-८०½ ॥

78-80½. Prepare a medicated oil by taking 64 tolas of til oil, double the quantity of goat's urine and milk, with the paste of one tola each of fulsee flower, leaves of emblic myrobalan, lotus growing in flowing water, liquorice, blue water lily, jambool, mango stone, green vitriol, lodh, box myrtle, false mangosteen, yellow ochre, rind of pomegranate and tender gular figs; the physician should soak the tampon in this oil and insert it in the vagina and afterwards give a douche and inunction to the waist, back and sacral region and also unctuous enema.

पिच्छिला स्राविणी योनिर्विप्लुतोपप्लुता तथा ॥८१॥
उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत् सस्फोटशूलिनी ।

पिच्छिला આના પ્રયોગથી પિચ્છિલ इसके प्रयोगसे पिच्छिल, स्राविणी સ્રાવિણી स्राविणी, विप्लुता વિપ્લુત विप्लुत, तथा उपप्लुता ઉપપ્લુત उपप्लुत, उत्ताना ઉત્તાન उत्तान, उन्नता ઉન્નત उन्नत, सस्फोटशूलिनी ફોલ્લા તેમજ શૂળવાળી फोडों एवं शूलयुक्त शूना અને સૂજેલી યોનિ और सूजी हुई योनि, सिध्येत् નીરોગ થાય છે नीरोग होती है ॥ ८१½ ॥

८१. पिच्छिला स्राविणी—पिच्छिलस्राविणी (ग.)

81-81½. By this means, the condition of slimy and profuse discharge, acute vaginitis, leucorrhea, and prolapsed, elevated and edematous conditions of the vagina, and also the condition accompanied with erosions and piercing pain, get cured.

योनिरोगे करीरादिप्रयोगः—

करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाम्रजाम्बवैः ॥८२॥
जिङ्गिनीवृषमूलानां क्वाथैर्माद्वीकसीधुभिः ।
सशुक्तैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्रावविनाशनम् ॥८३॥
कुर्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः ।

मिश्रैः મેળવેલ मिलाये हुए, सशुक्तैः શુક્તોસહિત शुक्तोंसहित, मार्द्वीक- મૃદ્વીકાના मृद्वीकाके, सीधुभिः સીધુથી सीधुसे, करीर- કરીર करीर, धव- ધવ धव, निम्ब- લીમડો नीम, अर्क- આકડો आक, वेणु- વાંસ वांस, कोशाम्र- અંબાડા कोशाम्र, जाम्बवैः જાંબુડો जामुन, जिङ्गिनी- જિંગણી जिंगिनी, वृष- અને અરડૂસીનાં और अडूसेके, मूलानाम् મૂળના मूलोंके, क्वाथैः ક્વાથનું क्वाथके, तक्र- છાશસહિત छाछके साथ, गोमूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, शुक्तैः અને શુક્તથી और शुक्तसे, त्रिफलारसैः वा અથવા ત્રિફળાના ક્વાથથી अथवा त्रिफलाके क्वाथसे, धावनम् યોનિનું પ્રક્ષાલન योनिका प्रक्षालन, कुर्यात् કરે करे, योनि-आस्राव-विनाशनम् તે યોનિના આસ્રાવનું વિનાશક છે वह योनिके आस्रावका विनाशक है ॥ ८२-८३½ ॥

82-83½. Vaginal douche with the decoctions of common caper, crane tree, neem, mudar, bamboo, ceylon oak, jambool tree, indian ash tree, root of vasaka, honey wine, sidhu wine and vinegar, all mixed together, or with decoction of the three myrobalans mixed with butter-milk, cow's urine and vinegar, is curative of morbid vaginal discharge.

योनिरोगे लोहचूर्णप्रयोगः—

पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥८४॥
श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ।
पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥८५॥
सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

श्लेष्मलायाम् કફજ યોનિરોગમાં कफज योनिरोगमें, मधुना મધ સાથે शहदके साथ, पिप्पली- પીપર पिप्पली, अयोरजः- લોહચૂર્ણ लोहचूर्ण, पथ्या- તથા હરડેના तथा हरड़के, प्रयोगाः પ્રયોગો प्रयोग, हिताः હિતકારક છે हितकारक हैं, समूत्राः અને ગોમૂત્રસહિત और गोमूत्रसहित, कटुप्रायाः કટુપ્રધાન कटुप्रधान, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियाँ, हिताः હિતકારક છે हितकारक हैं, पित्ते પિત્તજ યોનિરોગમાં पित्तज योनिरोगमें, समधुरक्षीराः મધુર દ્રવ્ય અને ક્ષીરથી યુક્ત मधुर द्रव्य और दूधसे युक्त, वाते તેમજ વાતજ યોનિરોગમાં एवं वातज योनिरोगमें, तैल- તેલ तैल, अम्लसंयुताः તથા અમ્લદ્રવ્યથી સંયુક્ત બસ્તિઓ હિતાવહ છે तथा अम्ल द्रव्यसे संयुक्त बस्तियां हितावह हैं, सन्निपात- समुत्थायाः અને સાંનિપાતજ યોનિરોગમાં और सन्निपातज योनिरोगमें, साधारणम् कर्म સાધારણ કર્મ साधारण कर्म, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥८४-८५½॥

84-85½. The courses of long pepper, iron dust and chebulic myrobalan are recommended in the vaginal afflictions due to kapha; enemata with cow's urine mixed mainly with the pungent group of articles are beneficial. In condition of pitta, enemata mixed with milk and the sweet group of drugs, and in conditions of vata, enemata mixed with oil and acid articles, are beneficial; in the conditions born of tridiscordance, the treatment pertaining to all the three factors is recommended.

असृग्दरचिकित्सा—

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥८६॥
ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ।

८५½. हितम्—मतम् (ग.)

रक्तयोन्याम् રક્તયોનિમાં रक्तयोनिमें, असृग्वर्णैः રક્તના વર્ણ ઉપરથી रक्तके वर्णसे, अनुबन्धम् દોષના અનુબંધને दोषानुबन्धको, समीक्ष्य જાણીને जानकर, ततः પછી पश्चात्, यथादोषम् દોષાનુસાર दोषानुसार, रक्तस्थापनम् રક્તસ્થાપન रक्तस्थापन, औषधम् ઔષધ औषध, कुर्यात् કરવું करे ॥ ८६½ ॥

86-86½. In condition of sanguinous discharge from the vagina, the physician, after finding out the predominant morbid humor and the probable after-effect from the coloration of blood, should administer hemostatic medications indicated in the particular morbid humor.

तिलचूर्णं दधि घृतं फाणितं शौकरी वसा ॥८७॥
क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ।

क्षौद्रेण संयुतम् મધ સાથે शहदके साथ, तिलचूर्णम् તલનું ચૂર્ણ तिलचूर्ण, दधि દહીં दही, घृतम् ઘી घी, फाणितम् ગોળની રાબ फाणित, शौकरी वसा અને સૂઅરની ચરબી और सूअरकी वसा, पेयम् પીવાં पीनी चाहिए, वातासृग्दर- એ વાતજ રક્તપ્રદરનો यह वातज रक्तप्रदरका, नाशनम् નાશ કરે છે नाशक है ॥८७½॥

87-87½. Til powder, curds, liquid gur and hog's fat should be taken as potion mixed with honey, for the cure of sanguinous discharge due to vata.

वराहस्य रसो मेद्यः सकौलत्थोऽनिलाधिके ॥८८॥
शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्वनागरैर्वा युतं दधि ।

अनिलाधिके વાતાધિક રક્તપ્રદરમાં वाताधिक रक्तप्रदरमें, सकौलत्थः કળથીના ક્વાથ સાથે कुलथीके क्वाथके साथ, मेद्यः મેદવર્ધક मेदवर्धक, वराहस्य रसः વરાહનો માંસરસ वराहका मांसरस, शर्करा- અથવા સાકર अथवा शर्करा, क्षौद्र- મધ शहद, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, नागरैः वा युतम् અને સૂંઠ સાથે और सोंठके साथ, दधि દહીં પીવું दही पीना चाहिए ॥ ८८½ ॥

88-88½. In excessive vata, the meat-juice of the hog which is full of fat, mixed with horse-gram; or curds taken mixed with sugar, honey, liquorice and dry ginger, acts beneficially.

पयस्योत्पलशालूकबिसकालीयकाम्बुदम् ॥८९॥
सपयःशर्कराक्षौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ।

पैत्तिके પિત્તજ पित्तज, असृग्दरे રક્તપ્રદરમાં रक्तप्रदरमें, पयस्या- ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, उत्पल- નીલ કમળ नील कमल, शालूक- કમળકંદ कमलकन्द, बिस- કમળનાલ मृणाल, कालीयक- પીળું ચન્દન पीत चन्दन, अम्बुदम् તથા મોથને और मोथको, सपयः- દૂધ दूध, शर्करा- સાકર शर्करा क्षौद्रम् અને મધ સાથે और शहदके साथ, पिबेत् પીવું पीना चाहिए ॥८९½॥

89-89½. Milky yam, blue lily lotus bulbs, rhizomes, yellow-sandal and nut grass should be taken as potion mixed with milk, sugar and honey, in sanguinous discharge due to pitta.

असृग्दरे पुष्यानुगं चूर्णम्—

पाठा जम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥९०॥
अम्बष्ठा शाल्मलीश्लेषं समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
बाह्लीकातिविषे बिल्वं मुस्तं लोध्रं सगैरिकम् ॥९१॥
कट्वङ्गं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ।

८८½. क्षौद्र—तैल (ब. फ.)

८९. अम्बुदम्—अम्बुजम (फ.)
८९½. पैत्तिके—पकशः (ग. भ ब. फ.)
९१. अम्बष्ठा शाल्मलीश्लेषं अम्बष्ठकी मोचरसं (क. ख. ग.)
,, ,, —अम्बष्ठां शाल्मलीवेष्टं (घ. ङ.)
,, वत्सकत्वचम्—पद्मकेशरम् (ग.)
९२. मरिचं—मधुकं (ग.)
,, मृद्वीकां—आर्द्रकं (ब.)
,, ,, —माचिकां (फ.)

कट्फलं वत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम् ॥९२॥
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥९३॥
अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ।
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ॥९४॥
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ।
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ॥९५॥
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।
इति पुष्यानुगचूर्णम् ।

पाठा- કાળી પાઠ पाढ़ी, जम्बु- જાંબુ जामुन, आम्रयोः मध्यम् અને આંબાની ગોટલી और आमकी गुठली, शिलोद्भेदम् પાષાણભેદ पाषाणभेद, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, अम्बष्ठा આંબષ્ઠા अम्बष्ठा, शाल्मलीश्लेषम् શીમળાનો ગુંદર सेमलका गोंद, समङ्गाम् મજીઠ मजीठ, वत्सकत्वचम् કડાછાલ कुड़ेकी छाल, बाह्लीक- કેસર केसर, अतिविषे અતિવિષની કળી अतिविषा, बिल्वम् બીલું बेलगिरी, मुस्तम् મોથ मोथा, लोध्रम् લોધર लोध्र, सगैरिकम् સોનાગેરુ स्वर्णगैरिक, कट्वङ्गम् અરડુસો अरलू, मरिचम् મરી काली मिर्च, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, मृद्वीकाम् દ્રાક્ષ द्राक्षा, रक्तचन्दनम् રતાંજળી लालचन्दन, कट्फलम् કાયફળ कायफल वत्सक- કડાછાલ कुटज, अनन्ता- અનંતમૂળ सारिवा, धातकी- ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, अर्जुनम् અને અર્જુનને और अर्जुनको, पुष्येण પુષ્યનક્ષત્રમાં पुष्य नक्षत्रमें, उद्धृत्य લાવીને लाकर, तुल्यानि સમભાગે समभागमें, सूक्ष्मचूर्णानि સૂક્ષ્મચૂર્ણ सूक्ष्मचूर्ण, कारयेत् કરવું करे, तानि તેને उसको, अर्शःसु હરસમાં बवासीरमें, अतिसारेषु च અતિસારમાં अतिसारमें, यत् च અને જેમાં और जिसमें, रक्तम् લોહી रक्त, उपवेश्यते ઝાડા સાથે જાય છે दस्तोंमें जाता है, तेषु તેમાં उनमें, क्षौद्रेण મધ સાથે शहदके साथ, संयोज्य મેળવી मिलाकर, तण्डुलवारिणा ચોખાના પાણી સાથે चावलोंके पानीके साथ, पिबेत् પીવું पीना चाहिए, आत्रेयपूजितम् આ આત્રેયે વખાણેલું यह आत्रेय-प्रशंसित, हितम् હિતકારક हितकारक, पुष्यानुगम् नाम 'પુષ્યાનુગ' નામનું पुष्यानुग नामका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, बालानाम् બાળકોના बालकोंके, दोषागन्तुकृताः દોષજન્ય અને આગન્તુજન્ય दोषजन्य और आगन्तुजन्य, ये च જે રોગો છે जो रोग हैं, तान् च તેઓને उनको, नाशयेत् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है, स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓના स्त्रियोंके, योनिदोषम् યોનિદોષોને योनिदोषोंको, यत् च અને જે और जो, श्यावारुणम् શ્યાવ અરુણ श्याव अरुण, सपीतकम् પીળો पीला, नीलम् નીલો नीला, श्वेतम् અને સફેદ और सफेद, रजोदोषम् રજોદોષ છે તેને रजोदोष है उसे, प्रसह्य બળપૂર્વક बलपूर्वक, विनिवर्तयेत् નિવૃત્ત કરે છે निवृत्त करता है ॥ ९०-९५½ ॥ इति આ यह, पुष्यानुगचूर्णम् પુષ્યાનુગ ચૂર્ણ છે पुष्यानुग चूर्ण है।

90-95½. Patha, the seed-pulp of jambool and mango, rock-foil, extract of indian berberry, false pareira brava, gum of the silk cotton tree, sensitive plant, the bark of kurchi, saffron, atees, bael nut grass, lodh, red ochre, the tree of heaven, black pepper, dry ginger, grapes, red sandal, box myrtle, kurchi, indian sarsaparilla, liquorice, fulsee flower and arjuna—these should be culled when the moon is in the Pushya constellation. All these taken in equal parts, should be finely triturated. That should then be taken mixed with honey as potion along with rice-water. This cures the condition of passing blood during defecation in piles and diarrhea. This also cures similar morbid conditions due to exogenous causes, occurring in children. This powder effectively cures gynecic and menstrual morbidities attended with whitish, bluish, yellowish and dark-

९३. पिबेत्तण्डुलवारिणा—पिबेत्ता तण्डुलाम्बुना (ग. घ.)

redish discharges. This powder known as the 'Pushyanuga pulvis' is very efficacions and valued highly by Atreya Thus has been described the Pulvis Pushyanuga.

असृग्दरे कतिपययोगाः —

रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ।

रसाञ्जनम् च રસવંતી रसौत, लाक्षाम् च અને લાખને और लाक्षाको, छागेन બકરીના बकरीके, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥९६½॥

96½. The roots of prickly amarant may be taken as potion mixed with honey and rice water, or indian berberry and lac mixed with goat's milk

पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः ॥९७॥
पित्तानिलहरौ, पैत्ते सर्वथैवास्रपित्तजित् ।
मधुकं त्रिफलां लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ॥९८॥
मद्यैर्निम्बगुडूच्यौ वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।

घृते ઘીમાં घृतमें, भृष्टौ શેકેલા भूने हुए, राजादन- રાયણ खीरनी, कपित्थयोः અને કોઠના और कैथके, पत्रकल्कौ પાંદડાંના કલ્ક पत्तोंके कल्क, पित्तानिलहरौ પિત્તવાતનાશક છે पित्तवातनाशक हैं, पैत्ते પિત્તજ રક્તપ્રદરમાં पित्तज रक्तप्रदरमें, सर्वथा एव પ્રયોગ કરવાથી એઓ સર્વ પ્રકારે प्रयोग करनेसे ये सब प्रकारसे, अस्रपित्तजित् રક્તપિત્તને જીતે છે रक्तपित्तको जीतते हैं, कफजे કફજ कफज, असृग्दरे રક્તપ્રદરમાં रक्तप्रदरमें, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, लोध्रम् લોધર लोध्र, मुस्तम् મોથ मोथा, सौराष्ट्रिकाम् ફટકડી फिटकरी, मधु અને મધને और शहदको निम्बगुडूच्यौ वा અથવા લીમડા તથા ગળોને अथवा नीम तथा गिलोयको, मद्यैः મદ્યો સાથે मद्योंके साथ, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ९७-९८½ ॥

97-98½. The pastes of the leaves of the indian ape-flower and bael fried in ghee are curative of gynecic disorders due to pitta-cum vata. If the condition be caused only by morbid pitta, all the measures indicated in hemothermia may be taken instead. Liquorice, the three myrobalans, lodh, nutgrass yellow ochre and honey mixed with wine, or neem and guduch with wine should be taken as potion in colporrhagia due to kapha

विरेचनं महातिक्तं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥९९॥
हितं गर्भपरिस्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ।

पैत्तिके પિત્તજ पित्तज, असृग्दरे રક્તપ્રદરમાં रक्तप्रदरमें, महातिक्तम् મહાતિક્ત महातिक्त, विरेचनम् વિરેચન ઘી विरेचन घीको, पिबेत् પીવું पिये, यत् च અને જે और जो, गर्भपरिस्रावे ગર્ભપરિસ્રાવમાં गर्भपरिस्रावमें, हितम् હિત हित, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् च તે પણ उसे भी, कारयेत् કરવું करे ॥९९½॥

99-99½. In colporrhagia of the pitta type, purgation and the Great Bitter Ghee are to be taken and whatever measures are indicated in threatened abortion should be done.

विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा —

काश्मर्यकुटजक्वाथसिद्धमुत्तरबस्तिना ॥१००॥
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्न्याश्च हितं घृतम् ।

काश्मर्य- સીવણના ફળ गम्भारीके फल, कुटज- અને કડાછાલના और कुडेकी छालके, क्वाथ- ક્વાથથી क्वाथसे, सिद्धम् सिद्ध કરેલ सिद्ध किया हुआ, घृतम् ઘી घी, रक्तयोनि- રક્તયોનિ रक्तयोनि, अरजस्कानाम् અરજસ્કા अरजस्का, पुत्रघ्न्याः च અને પુત્રઘ્ની એ યોનિવ્યાપત્તિઓમાં और पुत्रघ्नी इन योनिव्यापत्तियोंमें, उत्तरबस्तिना ઉત્તરબસ્તિ દ્વારા દેવું उत्तरबस्तद्वारा देना, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥१००½॥

९५. सर्वैवास्रपित्तजित्—सर्वं यथास्रपित्तजित् (क.)

९९. पैत्तिके—पित्तजे (क.)

100-100½. The decoction of white teak and kurchi, administered as a vaginal douche, is beneficial in sanguinous discharge, amenorrhea and abortive tendency.

मृगाजाविवराहासृग्दध्यम्लफलसर्पिषा ॥१०१॥
अरजस्का पिबेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ।

अरजस्का 'અરજસ્કા' નામની યોનિવ્યાપત્તિવાળી સ્ત્રીએ 'अरजस्का' नामकी योनिव्यापत्तिवाली स्त्री, मृग- મૃગ मृग, अजा- બકરી बकरी, अवि- ઘેટી भेड़, वराह- અને સૂવરનું और सूअरका, असृक्- લોહી रक्त, दधि- દહીં दही, अम्लफल- ખાટાં ફળ खट्टे फल, सर्पिषा અને ઘીથી और घीसे, जीवनीयैः अपि वा અથવા જીવનીય દ્રવ્યોથી अथवा जीवनीय द्रव्योंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया हुआ, पयः દૂધ दूध, पिबेत् પીવું पिये ॥ १०१½ ॥

101-101½. In condition of amenorrhea, the blood of the deer, goat, sheep or the hog should be drunk mixed with curds, juice of acid fruits and ghee, or a potion of milk prepared with the life promoter group of drugs may be taken.

कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु च ॥१०२॥
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरबस्तिना ।

कर्णिनी- કર્ણિની कर्णिनी, अचरणा- અચરણા अचरणा, शुष्कयोनि- શુષ્કયોનિ शुष्कयोनि, प्राक्चरणासु च અને પ્રાક્ચરણા એ યોનિવ્યાપત્તિઓમાં और प्राक्चरणा इन योनिव्यापत्तियोंमें, कफवाते च તેમજ કફવાતમાં एवं कफवातमें, उत्तरबस्तिना ઉત્તરબસ્તિદ્વારા उत्तरबस्तिसे, तैलम् તેલ तैल, दातव्यम् દેવું देना चाहिए ॥ १०२½ ॥

102-102½. In condition of endocervicitis, colpomycotica, colpoxerosis and deflorative vaginitis and in other gynecic disorders due to kapha-cum-vata, oil prepared with the life-promoter group of drugs should be administered as vaginal douche.

गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभावितम् ॥१०३॥
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ।
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोफहरं च तत् ॥१०४॥

गोपित्ते ગાયના પિત્તમાં गायके पित्तमें, मत्स्यपित्ते वा અથવા માછલીના પિત્તમાં अथवा मछलीके पित्तमें, त्रिः सप्त- ૨૧ વાર २१ दफे, भावितम् ભાવિત કરેલ भावित किया हुआ, क्षौमम् અળસીનું વસ્ત્ર अलसीका वस्त्र, मधुना वा અથવા મધ સાથે और शहदके साथ, किण्वचूर्णम् કિણ્વચૂર્ણ किण्वचूर्ण, दद्यात् દેવું देवे, तत् તે वह अचरणापहम् 'અચરણા' નામની યોનિવ્યાપત્તિનો નાશ કરે છે 'अचरणा' नामकी योनिव्यापत्तिका नाश करता है, स्रोतसाम् સ્રોતાની स्रोतोंकी, शोधनम् શુદ્ધિ કરે છે शुद्धि करता है, कण्डू- ખુજલી खुजली, क्लेद- ક્લેદ क्लेद, शोफहरम् च અને સોજો હરનાર છે और शोथनाशक है ॥१०३-१०४॥

103-104. A piece of silk cloth impregnated twenty-one times in cow's bile or fish-bile, or the powder of yeast mixed with honey, should be kept in the vagina; it is curative of colpo-mycotica. It purifies the gynecic passages and cures pruritus, softening and edema.

वातघ्नैः शतपाकैश्च तैलैः प्रागतिचारिणी ।
आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलसूदनैः ॥१०५॥
स्नेहद्रव्यैस्तथाऽऽहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ।

प्रागतिचारिणी 'પ્રાક્ચરણા' નામની યોનિવ્યાપત્તિમાં 'प्राक्चरणा' नामकी योनिव्यापत्तिमें, वातघ्नैः વાતનાશક वातनाशक, शतपाकैः શતપાક शतपाक,

१०१. फलसर्पिषा-क्षौद्रसर्पिषा (च. ड. त. भ. क.)

१०५½. स्नेहद्रव्यैः-स्नेहैर्द्रव्यैः (क.)

तैलैः तेलोद्वारा तैलोंके द्वारा, आस्थाप्या च आस्थापन आस्थापन, अनुवास्या च तथा अनुवासन देवुं जोईए तथा अनुवासन देना चाहिए, युक्तितः अने युक्तिपूर्वक और युक्तिपूर्वक, अनिलसूदनैः वातनाशक वातनाशक, स्नेहद्रव्यैः स्नेहद्रव्योथी स्नेहद्रव्योंसे, तथा आहारैः आहारोथी आहारोंसे, उपनाहैः च तेमज उपनाहोथी एवं उपनाहोंसे, स्वेद्या च स्वेदन पण करवुं जोईए स्वेदन भी करना चाहिए ॥ १०५½ ॥

105-105½. In conditions of deflorative vaginitis and acute vaginitis, corrective and unctuous enemata with the vata-curing oil that has been cooked a hundred times, should be given, and the patient should be skilfully given poultice-sudation and diet which consists of unctuous articles curative of vata.

शताह्वायवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ॥१०६॥
बलाखुपर्णिकाश्र्याह्वैः संयावो धारणः स्मृतः ।

शताह्वा- सुवा सोया, यव- जव जौ, गोधूम- घउं गेहूं, किण्व- किण्व किण्व, कुष्ठ- कठ कूठ, प्रियङ्गुभिः घउंला प्रियंगु, बला- बला बला, आखुपर्णिका- उंदरकनी मूषकपर्णी, श्र्याह्वैः अने गंधबेरजानो और गन्धबिरोजेका, संयावः संयाव संयाव, धारणः धारण धारण, स्मृतः कह्यो छे कहा है ॥ १०६½ ॥

106-106½. Then, the Utkarika pancake made of dill seed, barley, wheat, yeast, costus and perfumed cherry should be inserted in the vagina.

वामिन्युपप्लुतानां च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ॥१०७॥
कार्यस्ततः स्नेहपिचुस्ततः संतर्पणं भवेत् ।

वामिनी- वामिनी वामिनी, उपप्लुतानाम् च अने उपप्लुतामां और उपप्लुतामें, स्नेहस्वेदादिकः स्नेहन, स्वेदन आदि स्नेहन, स्वेदन आदि, क्रमः क्रम क्रम, कार्यः करवो जोईए करना चाहिए, ततः ते पछी उसके बाद, स्नेहपिचुः स्नेहनुं पोतुं धारण करवुं स्नेहका पिचु धारण करे, ततः ते पछी तत्पश्चात्, सन्तर्पणम् संतर्पण सन्तर्पण, भवेत् करवुं जोईए करना चाहिए ॥ १०७½ ॥

107-107½. In condition of profluvium seminis and leucorrhea, oleation and sudation procedures are indicated after which an unctuous tampon should be kept in the vagina; and then impletive measures should be done.

शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ॥१०८॥
कषायैः साधितः स्नेहपिचुः स्याद्विप्लुतापहः ।

शल्लकी- शालेडी शल्लकी, जिङ्गिनी- जींगणी जिंगण, जम्बू- जांबुडा जामुन, धवत्वक्- अने धवनी छाल और धवकी छाल, पञ्चवल्कलैः तथा पंचवल्कलोना तथा पंचवल्कलोंके, कषायैः कषायोथी कषायोंसे, साधितः सिद्ध करेल सिद्ध किया हुआ, स्नेहपिचुः स्नेहपिचु स्नेहपिचु, विप्लुतापहः विप्लुतानाशक विप्लुतानाशक, स्यात् थाय छे होता है ॥१०८½॥

108-108½. The tampon soaked in the unctuous medications prepared with decoction of the bark of indian oilbanum, indian ash tree, jambool, crane tree, cinnamon and the pentad of barks, is curative of acute vaginitis.

कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ॥१०९॥
बस्तमूत्रकृता धार्या सर्वं च श्लेष्मनुद्धितम् ।

कर्णिन्याम् कर्णिनीमां कर्णिनीमें, कुष्ठ- कठ कूठ, पिप्पली- पीपर पिप्पली, अर्काग्र- आकडाना कूंपळ आकको फुंगियाँ, सैन्धवैः सिंधालूण सैन्धव, बस्तमूत्रकृता तथा बकरीनां मूत्रथी बनावेली तथा बकरीके

१०५½. श्र्याह्वैः—स्नेहैः (ग. द.)
१०७½. कार्यस्ततः—पूर्वं कार्यः (क.)
,, —क्रमः कार्यः (ख. ब.)
,, स्नेहपिचुस्ततः संतर्पणं—ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं (क. ख. ड.)

मूत्रसे बनाई हुई, वर्तिका વર્તિ वर्ति, धार्या ધારણ કરવી धारण करनी चाहिए, सर्वम् च અને સઘળું और सभी, श्लेष्मनुत् કફનાશક કર્મ कफनाशक चिकित्सा, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥ १०९½ ॥

109-109½. In endocervicitis, a medicated bougie prepared of costus, long pepper, sprouts of mudar and rock salt rubbed in goat's urine and inserted in the vagina, is beneficial. All measures curative of kapha are indicated in this condition.

त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ॥११०॥
दशमूलपयोबस्तिश्चोदावर्तानिलार्तिषु ।
त्रैवृतेनानुवास्या च बस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ॥१११॥
एतदेव महायोन्यां स्रस्तायां च विधीयते ।

उदावर्ता- ઉદાવર્તા उदावर्ता, अनिलार्तिषु અને વાતજ યોનિવ્યાપત્તિઓમાં और वातज योनिव्यापत्तियोंमें, त्रैवृतम् ઘી, તેલ તથા વસાનું घी, तैल तथा वसाका, स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहन, स्वेदः સ્વેદન स्वेदन, ग्राम्य- તથા ગ્રામ્ય तथा ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकाः અને જળચરોના और जलचरोंके, रसाः માંસ-રસો मांसरस, दशमूल- તેમજ દશમૂળસાધિત एवं दशमूलपक्व, पयोबस्तिः દૂધની બસ્તિ दूधकी बस्ति, देयः દેવી देनी चाहिए, त्रैवृतेन ઘી તેલ તથા વસાથી घी, तैल तथा वसासे, अनुवास्या અનુવાસન अनुवासन, उत्तर-संज्ञितः बस्तिश्च અને ઉત્તરબસ્તિ પણ આપવી और उत्तरबस्ति भी देवे, महायोन्याम् મહાયોનિમાં महा-योनिमें, स्रस्तायाम् च અને સ્રસ્તામાં પણ और स्रस्तामें भी, एतत् एव આ જ यही, विधीयते કરવામાં આવે છે किया जाता है ॥ ११०-१११½ ॥

110-111½. In dysmenorrhea and pain due to vata, oleation with unctuous articles prepared with turpeth, sudation procedure, diet of meat-juices of domestic, wet-land and aquatic creatures, and milk enema prepared with deca-radices, are indicated. In conditions of prolapse and subluxation of uterus, enema and vaginal douche with the turpeth-oil is recommended.

वसा ऋक्षवराहाणां घृतं च मधुरैः शृतम् ॥११२॥
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलक्तकैः ।

महायोनिम् મહાયોનિને महायोनिको, ऋक्ष- રીંછ भालू, वराहाणाम् અને વરાહની और सुअरकी, वसा વસા वसा, मधुरैः च અને મધુર ઔષધોથી और मधुर औषधोंसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किया हुआ, घृतम् ઘી घी, पूरयित्वा ભરીને भरकर, क्षौमलक्तकैः અળસીના વસ્ત્રના પાટાથી अलसीवस्त्रके टुकडोंसे, बध्नीयात् બાંધી દેવી જોઈએ बांध देना चाहिए ॥ ११२½ ॥

112-112½. The prolapsed uterus must be filled with the fat of the bear and the hog, and the ghee prepared with the sweet group of drugs, and should be bandaged with a piece of silk cloth.

प्रस्रस्तां सर्पिषाऽभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेश्य च ११३
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ।

प्रस्रस्ताम् પ્રસ્રસ્ત યોનિને प्रस्रस्त योनिको, सर्पिषा अभ्यज्य ઘી લગાવી घी लगाकर, क्षीरस्विन्नाम् દૂધથી સ્વેદન કરી दूधसे स्वेदनकरके, प्रवेश्य च અંદર પ્રવેશ કરાવી भीतर प्रवेशकराके, वेशवारस्य વેશવારને। वेशवारका, पिण्डेन પિંડ રાખી पिंड रखकर, आमूत्रकालतः મૂત્રકાળ સુધી मूत्रकाल तक, बध्नीयात् વસ્ત્રથી બાંધવી वस्त्रसे बांध देवे ॥ ११३½ ॥

113-113½. The subluxated uterus should be inuncted with ghee and given sudation with milk. Then it

११२. वसा ऋक्षवराहाणां –कुलीरशूकरवसा (च.)
,, ,, –वसा दक्षवराहाणां (च.)
,, ,, –वराहकुक्कुटवसा (ग. ध. फ)
११२½ पूरयित्वा - संप्रवेश्य (ध. च. फ. ब)
,, लक्तकैः–नक्तकैः (ब.)

should be replaced in its position and bandaged with the padding of a lump of Vesavara preparation and retained till the urge for micturition is felt.

योनिरोगेषु आदौ वातशमनं कार्यम्—

यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥११४॥
सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोन्यां विशेषतः ।
नहि वाताद्दते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ॥११५॥
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ।

वातविकाराणाम् વાતરોગોમાં वातरोगोंमें, यत् च कर्म જે કર્મ जो चिकित्सा, उक्तम् કહેલ છે कही है, तत् च તેને પણ उसे भी, मतिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्यको, सर्वव्यापत्सु સઘળા યોનિરોગોમાં सब योनिरोगोंमें विशेषतः અને ખાસ કરીને और विशेष करके, महायोन्याम् મહાયોનિમાં महायोनिमें, कारयेत् કરવું જોઈએ करनी चाहिए. हि કેમકે क्योंकि, वातात् ऋते વાયુ વિના वायुके बिना, नारीणाम् સ્ત્રીઓની स्त्रियोंकी, योनिः યોનિ योनि, न संप्रदुष्यति દુષ્ટ થતી નથી दुष्ट नहीं होती, तम् માટે તેને इस लिए उसे, शमयित्वा શાંત કરીને शान्त करके, अन्यस्य બીજા अन्य, दोषस्य દોષનું दोषकी, भेषजम् ઔષધ औषध, कुर्यात् કરવું करनी चाहिए ॥ ११४-११५½ ॥

114-115½. In all gynecic disorders and particularly in prolapsed uterus, all the measures indicated in disorders of vata, should be administered. Women are never affected with gynecic disorders except as a result of morbid vata. The vata should therefore be first sedated and the treatment of other humors be undertaken thereafter

पाण्डुरप्रदरचिकित्सा—

रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥११६॥
जलेनामलकीबीजं कल्कं वा ससितामधुम् ।

पाण्डुरे असृग्दरे શ્વેત પ્રદરમાં श्वेत प्रदरमें, रोहीतकात् રોહીડાના रोहीतकके, मूलकल्कम् મૂળના કલ્કમાં मूलके कल्कमें, आमलकीबीजम् અથવા આમળાંના બીજના अथवा आमलकीके बीजके, कल्कम् वा કલ્કમાં कल्कमें, ससितामधुम् સાકર અને મધ મેળવી शर्करा और शहद मिलाकर, जलेन પાણી સાથે जलके साथ, पिबेत् પીવાં पिये ॥ ११६½ ॥

116-116½. In condition of whitish discharge due to gynecic morbidity, the paste of white cedar should be taken as potion with water, or the paste of the seeds of emblic myrobalans mixed with sugar and honey, may be taken as potion with water.

मधुनाऽऽमलकाच्चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ॥११७॥
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोध्रकल्कं तथा पिबेत् ।

ताम् ते રોગિણીને उस रोगिणीको, मधुना મધ સાથે शहदके साथ, आमलकात् આમળાનું आंवलेका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, रसम् वा અથવા રસ अथवा रस, लेहयेत् च ચટાડવો चटावे, तथा અથવા अथवा, न्यग्रोधत्वक् વડની છાલના बरगदकी छालके, कषायेण ક્વાથથી काथसे, लोध्रकल्कम् લોધરનો કલ્ક लोध्रका कल्क, पिबेत् પિવડાવવો पिलावे ॥ ११७½ ॥

117-117½. Or, the patient may be given, as linctus, the powder or the juice of emblic myrobalans mixed with honey; or, the patient may take as potion, the decoction of the bark of the banyan tree mixed with the paste of lodh.

११६. रोहीतकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत्—मूलकल्कं तु रोहीतात् पाण्डुरे प्रदरे पिबेत् (च. ड.)

११६½. आमलकीबीजं कल्कं—आमलकाद् बीजकल्कं (च.)

११७. लेहयेच्च ताम्—लेहयेत् सिते (ग. च.)

११७½. न्यग्रोध....पिबेत्—न्यग्रोधस्य कषायेण लोध्रकल्केन वा पिबेत् (ड.)

आस्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत् ॥११८॥
प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।

आस्रावे બહુ સ્રાવમાં बहुत स्रावमें, तेन તેથી उससे, भावितम् ભાવિત કરેલા भावित किये हुए, क्षौमपट्टम् वा ક્ષૌમવસ્ત્રને क्षौमवस्त्रको, धारयेत् ધારણ કરે धारण करे, मधुना અથવા મધથી अथवा शहदसे, कृतम् કરેલા किये हुए, प्लक्षत्वक्- પીપરની છાલના पाकरकी छालके, चूर्णपिण्डम् ચૂર્ણના પિંડાને चूर्णके पिंडको, धारयेत् ધારણ કરે धारण करे ॥ ११८½ ॥

118-118½. In case of excessive discharge, the silk cloth soaked in the aforesaid decoction may be kept in the vagina. Or the powder of yellow barked fig, made into a lump with honey, may be kept in the vagina.

योन्या स्नेहाक्तया लोध्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥११९॥
धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वशः ।

स्नेहाक्तया અથવા સ્નેહ લગાવીને अथवा स्नेह लगाकर, योन्या યોનિમાં योनिमें, मधुयुता મધથી બનાવેલી शहदसे बनाई हुई, लोध्र- લોધર लोध्र, प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियङ्गु, मधुकस्य અને જેઠીમધની और मुलहठीकी, कषायाणाम् च અથવા કષાયવૃક્ષોની एवं कषाय वृक्षोंकी, वर्तिः वा વર્તિ वर्ति, सर्वशः સર્વ પ્રકારથી सब प्रकारसे, धार्या ધારણ કરવી धारण करनी चाहिए ॥११९½॥

119-119½. After lubricating it with unctuous substance, the lump of lodh, perfumed cherry and liquorice may be inserted; or, the medicated bougie made of all the drugs of the astringent group mixed with honey may also be inserted in the vagina.

योनिरोगेष्वास्त्रावस्थिकी चिकित्सा—

स्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्लुतैः ॥१२०॥
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ।

स्रावच्छेदार्थम् સ્રાવને રોકવા માટે स्रावको रोकनेके लिए, अभ्यक्ताम् યોનિને સ્નેહ લગાવીને योनिमें स्नेह लगाकर, सतैल- તેલસહિત तैलसहित, कटुमत्स्यकैः શફરી માછલીઓ शफरी मछलियां, घृताप्लुतैः અથવા ઘી મેળવેલા या घृतमिश्रित, सरला- સરલ सरल, गुग्गुलु- ગૂગળ गूगल, यवैः અને જવના ચૂર્ણથી और जवके चूर्णोंसे, धूपयेत् ધૂપન કરવું धूपन करना चाहिए ॥ १२०½ ॥

120-120½. Or, for checking the discharge, the vagina should be lubricated with oil and fumigated with deodar, gum guggul and barley soaked in ghee or with dry fish soaked in oil.

कासीसं त्रिफला कांक्षी समङ्गाऽऽम्रास्थि धातकी ॥
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।

पैच्छिल्ये પૈચ્છિલ્યમાં पिच्छिलतामें, कासीसम् હીરાકસી कासीस, त्रिफला ત્રિફળા त्रिफला, कांक्षी ફટકડી फिटकरी, समङ्गा મજીઠ मजीठ, आम्रास्थि આંબાની ગોટલી आमकी गुठली, धातकी અને ધાવડીનાં ફૂલ और धायके फूल, चूर्णः એઓનું ચૂર્ણ इनका चूर्ण, क्षौद्रसंयुक्तः મધ સાથે शहदके साथ, वैशद्यकारकः વિશદતા કરનાર છે विशदताकारक है ॥ १२१½ ॥

121-121½. The powder of green vitriol, the three myrobalans, alum, sensitive plant, mango stone and fulsee flower mixed with honey and applied, is curative of the slimy condition of the vagina

योनिरोगेषु पलाशादिकल्कः—

पलाशसर्जजम्बूत्वक्समङ्गामोचधातकीः ॥१२२॥
सपिच्छिलापरिक्लिन्नास्तम्भनः कल्क इष्यते ।

पलाश- ખાખરો ढाक, सर्ज- રાળ राल, जम्बूत्वक् અને જાંબુડાની છાલ और जामुनकी छाल समङ्गा રીસામણી लाजवंती, मोच- મોચરસ मोचरस, धातकीः

---

१२१. समङ्गाऽऽम्रास्थि—साम्रजंब्वस्थि (इ.)

तथा ધાવડીનાં ફૂલ तथा धायके फूल, कल्कः એઓનો કલ્ક इनका कल्क, सपिच्छिला પિચ્છિલ पिच्छिल, परिक्लिन्ना તેમજ પરિક્લિન્ન યોનિમાં एवं परिक्लिन्न योनिमें, स्तम्भनः સ્તંભન માટે स्तम्भनके लिए, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ १२२½ ॥

122-122½. In the slimy and softened condition of the vagina, the paste made of the bark of palas, sal and jambool, indian madder, plantain and fulsee flowers, which is astringent in action, is indicated.

स्तब्धयोन्याश्चिकित्सा—

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ॥१२३॥
धारयेद्वेशवारं वा पायसं कृशरां तथा ।

स्तब्धानाम् સ્તબ્ધ स्तब्ध, कर्कशानाम् च અને કર્કશ યોનિઓમાં और कर्कश योनियोंमें, मार्दवकारकम् મૃદુકર્મ मृदुकर्म, कार्यम् કરવું જોઈએ करना चाहिए, वेशवारम् અથવા વેશવાર अथवा वेशवार, पायसम् પાયસ पायस, तथा कृशराम् કે કૃશરાને या कृशराको, धारयेत् ધારણ કરવી धारण करनी चाहिए ॥ १२३½ ॥

123-123½. In conditions where the vagina has stiffened and has become rough, the keeping in the vagina of Vesavara pudding or milk-pudding or kedgeree, is inducive of softness in the vagina.

योनिदौर्गन्ध्यचिकित्सा—

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा॥ १२४॥
चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ।

तौवरः તુવરકનો तुवरकका, कषायः કષાય कषाय, कल्कः एव वा અથવા કલ્ક अथवा कल्क, सर्वगन्धानाम् वा અથવા સર્વ ગન્ધઔષધિઓનું अथवा सब गन्धौषधियोंका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण दुर्गन्धानाम् દુર્ગન્ધિ યોનિઓની दुर्गन्धी योनियोंकी, पूतिगन्ध- ખરાબ ગંધનો पूतिगन्धको, अपकर्षणम् નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥ १२४½ ॥

124-124½. In a condition of foul smell in the vagina or vaginal stink, the decoction or the paste of white mangrove-seeds, or the powder of all the aromatic drugs, acts as a deodorant.

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥१२५॥
अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवम् એ પ્રમાણે इस प्रकार, योनिषु યોનિઓ योनियोंके, शुद्धासु શુદ્ધ થતાં शुद्ध होने पर, प्राकृते સ્વાભાવિક ગુણોથી યુક્ત प्राकृत, अदुष्टे बीजे અને અદુષ્ટ બીજમાં और अदुष्ट बीजमें, जीवोपक्रमणे सति જીવનું સંક્રમણ થતાં जीवका संक्रमण होने पर, योषितः સ્ત્રીઓ स्त्रियां, गर्भम् ગર્ભ गर्भ, विन्दन्ति ધારણ કરે છે धारण करती हैं ॥१२५½॥

125-125½. A woman, whose gynecic organs have been purified by these measures will be able to conceive if the seed be unimpaired and possessed of its natural qualities and if all the conditions for fertilization, such as entry of the soul, be present.

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥१२६॥
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्घ्नैरुपाचरेत् ।

पञ्चकर्म- પંચકર્મથી पञ्चकर्मसे, विशुद्धस्य શુદ્ધ કરેલા शुद्ध किये हुए, पुरुषस्य च अपि પુરુષના पुरुषके, इन्द्रियम् શુક્રની शुक्रकी, दोषाणाम् દોષોના दोषोंके, वर्णैः વર્ણોદ્વારા वर्णोंद्वारा, परीक्ष्य परीक्षा કરીને परीक्षा करके, दुष्टम् દોષવાળું હોય તો તેનો दुष्ट होने पर उसका, तद्घ्नैः તે દોષનો નાશ કરનારાં ઔષધોથી उन दोषके नाशक औषधोंसे, उपाचरेत् ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए ॥ १२६½ ॥

126-126½. The semen of a man that has been purified by the pentad

१२४. तौवरः—तैलं वा (ग. ब. फ.)

१२६. जीवोपक्रमणे—गर्भावक्रमणे (द.)

of purificatory measures should be tested by its color; and whatever humoral impairment is seen therein should be rectified by suitable curative measures.

भवन्ति चात्र—

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः १२७
उक्ता विस्तरतः सम्यङ्मुनिना तत्त्वदर्शिना ।

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, तत्त्वदर्शिना તત્ત્વદર્શી तत्त्वदर्शी, मुनिना મુનિએ मुनिने, सलिङ्गाः લક્ષણ लक्षण, सनिदान- નિદાન निदान, चिकित्सिताः અને ચિકિત્સાસહિત और चिकित्सासहित, योनेः યોનિના योनिके, व्यापदः રોગો रोगों, विस्तरतः વિસ્તારથી विस्तारपूर्वक, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, उक्ताः કહ્યા છે कह दिये हैं ॥१२७½॥

Here are verses again—

127-127½. The gynecic disorders, have been described along with their signs and symptoms, etiology and treatment in extenso, by the great sage endowed with spiritual insight."

शुक्रदोषादिविषये आत्रेयं प्रत्यग्निवेशस्य प्रश्नाः —

पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ॥१२८॥
आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयाऽनघ ! ।
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ॥१२८॥
तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ ! दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।
चिकित्सितं च कार्त्स्न्येन क्लैब्यं यच्च चतुर्विधम् १३०
उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यश्च कीर्तितः ।
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ॥१३१॥
समासव्यासभेदेन प्रब्रूहि भिषजांवर ! ।

अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, भिषजाम् वरम् વૈદ્યશ્રેષ્ઠ वैद्यश्रेष्ठ, आत्रेयम् આત્રેયની आत्रेयके, उपसङ्गम्य પાસે જઈને पास जा कर, पुनः एव ફરીથી फिर, पप्रच्छ પૂછ્યું पूछा, अनघ हे નિષ્પાપ हे निष्पाप, भिषक्श्रेष्ठ હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ हे वैद्यश्रेष्ठ, भिषजाम् वर હે વૈદ્યવર हे वैद्यवर, त्वया આપે आपने, रोगाध्याये અષ્ટોદરીય અધ્યાયમાં अष्टोदरीय अध्यायमें, पुंसाम् પુરુષોના पुरुषोंके, अष्टौ આઠ आठ, शुक्रदोषाः શુક્રદોષ शुक्रदोष, समुद्दिष्टाः બતાવ્યા છે बतलाये हैं, अशेषतः સંપૂર્ણતયા संपूर्णतया, तेषाम् તેઓના उनके, हेतुम् હેતુ कारण, दुष्टादुष्टस्य દુષ્ટ અને અદુષ્ટ વીર્યના दुष्ट और अदुष्ट वीर्यके, आकृतिम् લક્ષણ लक्षण, कार्त्स्न्येन च અને સંપૂર્ણ और संपूर्ण, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, यत् च જે जो, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારની चार प्रकारकी, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, योनीनाम् तथा યોનિરોગોના तथा योनिरोगोंके, उपद्रवेषु ઉપદ્રવોમાં उपद्रवोंमें, यः च જે जो, प्रदरः પ્રદર प्रदर, प्रकीर्तितः કહેલ છે कहा गया है, तेषाम् તેઓના उनके, निदानम् નિદાન निदान, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, चिकित्साम् च અને ચિકિત્સાને और चिकित्साको, समास- સંક્ષેપ संक्षेप, व्यासभेदेन અને વિસ્તારના ભેદથી और विस्तारभेदसे, तत्त्वतः યથાર્થ રીતે यथार्थ रीतिसे, प्रब्रूहि કહો कहिये ॥ १२८-१३१½ ॥

128-131½. Agnivesa, again approaching Atreya the foremost of physicians, said, " Describe, O, sinless one, and the best of physicians! the seminl disorders affecting men which have been enumerated as eight in the chapter on Nomenclature of diseases (chapter XIX Sutra); now, describe O, best of physicians! these disorders with their causes, the characteristics of healthy and morbid conditions, and their treatment in full detail. Describe also impotency which is of four types as well as the etiology, symptoms and

१२७½. मुनिना तत्त्वदर्शिना--मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः (थ.)
१३१½ भेदेन—योगेन (ब)
,, प्रब्रूहि—ब्रूहि नो (ब. थ.)
,, ,, —तद् ब्रूहि (फ.)

the lines of treatment of the complications of gynecic disorders in which colporrhea has been mentioned as one. Describe them in brief and in extenso too, O, best among physicians !"

तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥१३२॥

मुनिपुङ्गवः મુનિવરે मुनिवरने, शुश्रूषमाणाय સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા सुननेकी इच्छावाले, तस्मै તેને उसको, प्रोवाच આ ઉપદેશ કર્યો यह उपदेश किया ॥१३२॥

132. To the disciple who inquired thus, the best among sages replied and said;

दुष्टस्य शुक्रस्याबीजत्वम्—

बीजं यस्माद्व्यवाये तु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥१३३॥

व्यवाये મૈથુનમાં मैथुनमें, हर्षयोनि- હર્ષને કારણે हर्षके कारण, समुत्थितम् ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुआ, पौरुषम् शुक्रम् પુરુષનું વીર્ય पुरुषका शुक्र, यस्मात् જે કારણથી जिस कारणसे, बीजम् इति બીજ बीज, उक्तम् કહેવાય છે कहाता है, तस्मात् તે वह, वक्ष्यामि કહું છું कहता हूं, तत् તે उसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ १३३ ॥

133. Seminal secretion in man is born of the excitement due to the contact with female genital organ during sexual congress and acts as the fertilising agent. Listen as I now describe its morbid conditions.

यथा बीजमकालाम्बुकृमिकीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥१३४॥

यथा જે પ્રકારે जिस प्रकार, अकालाम्बु- અકાળ વર્ષા अकाल वर्षा, कृमि- કૃમિ कृमि, कीट- કીટ कीट, अग्नि- અને અગ્નિથી और अग्निसे, दूषितम् દૂષિત થયેલું दूषित हुआ, बीजम् બીજ बीज, न विरोहति અંકુરને ઉત્પન્ન કરતું નથી अंकुरको उत्पन्न नहीं करता, तथा તેવી રીતે उसी प्रकार, शरीरिणाम् પુરુષોનું पुरुषोंका, संदुष्टम् દુષ્ટ दूषित, शुक्रम् વીર્ય ગર્ભને ઉત્પન્ન કરતું નથી वीर्य गर्भको उत्पन्न नहीं करता ॥ १३४ ॥

134. As the seed, which is impaired by untimely watering or unseasonal rains or by parasites, insects and fire, does not grow, similar is the case with the vitiated semen in man.

शुक्रदुष्टेर्निदानं संप्राप्तिश्च—

अतिव्यवायाद्व्यायामादसात्म्यानां च सेवनात् ।
अकाले वाऽप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः १३५
रूक्षतिक्तकषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ।
नारीणामरसज्ञानां गमनाज्जरया तथा ॥१३६॥
चिन्ताशोकादविस्रम्भाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
भयात्क्रोधादभीचाराद्व्याधिभिः कर्शितस्य च ॥१३७॥
वेगाघातात् क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः १३८
शुक्रं संदूषयन्त्याशु

अतिव्यवायात् અતિમૈથુનથી अतिमैथुनसे, व्यायामात् વ્યાયામથી व्यायामसे, असात्म्यानाम् च અને અસાત્મ્યના और असात्म्यके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, अकाले वा અથવા અકાળે अकालमें, अयोनौ वा અથવા અયોનિમાં अथवा अयोनिमें, मैथुनम् મૈથુન કરવાથી मैथुन करनेसे, न च गच्छतः બિલકુલ મૈથુન ન કરવાથી बिलकुल मैथुन न करनेसे, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषाय- કષાય कषाय, अति- અત્યંત अत्यन्त,

१३३. व्यवाये तु—व्यवायेषु (च.)

१३६. अरसज्ञानां—अरसज्ञत्वात् (क. ग. घ. ङ.)
,, गमनात्—स्रवणात् (ग. ङ. च.)
१३७. शस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात्—शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा (क.)
,, अभीचारात्—अतीसारात् (ङ. घ.)
,, —अभीघातात् (ब.)

लवण- લવણુ લवण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, उष्ण- તથા ગરમ तथा गरम, सेवनात् પદાર્થોના સેવનથી द्रव्योंके सेवनसे, अरसज्ञानाम् અરસિક अरसिक, नारीणाम् સ્ત્રીઓ સાથે स्त्रियोंके साथ, गमनात् ગમન કરવાથી गमन करनेसे, तथा जरया વૃદ્ધ અવસ્થાથી वृद्धावस्थासे, चिन्ता- ચિન્તાથી चिन्तासे, शोकात् શોકથી शोकसे, अविश्रम्भात् અવિશ્વાસથી अविश्वाससे, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, क्षार- ક્ષાર क्षार, अग्नि- અને અગ્નિકર્મના और अग्निकर्मके, विभ्रमात् અનુચિત પ્રયોગથી अनुचित प्रयोगसे, भयात् ભયથી भयसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, अभीचारात् અભિચારથી अभिचारसे, व्याधिभिः રોગોને લીધે रोगोंके कारण, कर्शितस्य च ઉત્પન્ન થયેલી કૃશતાથી उत्पन्न हुई कृशतासे, वेगाघातात् વેગોને રોકવાથી वेगोंको रोकनेसे, क्षतात् ક્ષતથી क्षतसे, धातूनाम् અને ધાતુઓના और धातुओंके, संप्रदूषणात् च अपि દૂષિત થવાથી दूषित होनेसे, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, समस्ताः वा અથવા બધા अथवा सभी, दोषाः દોષ दोष, रेतोवहाः શુક્રવાહી शुक्रवाही, धमनीः નાડીઓમાં नाड़ियोंमें, प्राप्य જઈને जाकर, शुक्रम् શુક્રને शुक्रको, आशु જલદી शीघ्र, संदूषयन्ति દૂષિત કરે છે दूषित करते हैं ॥ १३५-१३८$\frac{1}{2}$ ॥

135-138$\frac{1}{2}$. By excessive sexual indulgence, bodily exertion and habitual use of unwholesome diet, and by untimely sexual congress, or by sexual abuse or absolute sexual abstinence or by the habitual use of dry, bitter, astringent, very saltish, acid, or hot articles, or sexual congress with an unresponsive woman or owing to old age, worry, grief, or lack of mutual confidence or to injury by weapon, caustics, or fire or owing to fear, anger, black magic, emaciation due to diseases, suppression of the natural urges or owing to injury or vitiation of body elements, the humors get provoked either singly or collectively; and reaching the seminal vessels soon, they vitiate the semen excessively.

शुक्रदोषभेदाः —

तद्वक्ष्यामि विभागशः ।
फेनिलं तनु रूक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ॥१३९॥
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ।

तत् તેને उसे, विभागशः વિભાગ અનુસાર विभागके अनुसार, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा, फेनिलम् ફીણવાળું झागदार, तनु પાતળું पतला, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, विवर्णम् વિવર્ણ विवर्ण, पूति પૂતિ पूति, पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल, अन्यधातूपसंसृष्टम् અન્ય ધાતુથી દૂષિત अन्यधातुसे दूषित, तथा तथा तथा, अष्टमम् આઠમું आठवाँ, अवसादि અવસાદી, આમ દૂષિત વીર્ય આઠ પ્રકારનું છે अवसादी, इस तरह दूषित वीर्य आठ प्रकारका है ॥ १३९$\frac{1}{2}$ ॥

139-139$\frac{1}{2}$. Now I shall describe each of the conditions according to its classification. Frothiness, thinness, dryness, discoloration, putrid smell, sliminess, admixture with other body elements and sinking when put in water, are the eight conditions of seminal morbidity.

वातदूषितशुक्रस्य लक्षणम् —

फेनिलं तनु रूक्षं च कृच्छ्रेणाल्पं च मारुतात् ॥१४०॥
भवत्युपहतं शुक्रं न तद् गर्भाय कल्पते ।

मारुतात् વાયુથી वायुसे, उपहतम् દૂષિત થયેલું दूषित हुआ, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, फेनिलम् ફીણવાળું झागदार, तनु પાતળું पतला, रूक्षम् च રૂક્ષ रूक्ष, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, अल्पम् च અને થોડા પ્રમાણમાં और थोड़ी मात्रामें, भवति પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होता है, तत् તે वह, गर्भाय ગર્ભ માટે गर्भके

१३९. विभागशः—विशेषतः (च.)

लिए, न कल्पते સમર્થ થતું નથી असमर्थ होता है ॥१४०½॥

140-140½. Owing to morbid vata, the semen becomes frothy, thin, unctuous and scanty, and discharges with difficulty, suffers vitiation and precludes conception.

पित्तदूषितशुक्रस्य लक्षणम्—

सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥१४१॥
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ।

पित्तेन પિત્તથી पित्तसे, दूषितम् દૂષિત दूषित, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, सनीलम् કંઈક નીલું कुछ नीला, अथवा અથવા अथवा, पीतम् પીળું पीला, अत्युष्णम् અત્યન્ત ગરમ अत्यन्त गरम, पूतिगन्धि च અને ખરાબ ગન્ધવાળું और पूतिगन्धवाला, लिङ्गम् અને શિશ્નમાં और शिश्नमें, दहत् च દાહ કરતું जलन करता हुआ, विनिर्याति બહાર નીકળે છે बाहर निकलता है ॥१४१½॥

141-141½. The semen, vitiated by pitta, is of bluish or yellowish tinge is very hot, putrid in smell, and causes burning in the phallus while it is being discharged.

श्लेष्मदूषितशुक्रस्य लक्षणम्—

श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ॥१४२॥

श्लेष्मणा तु અને કફથી और कफसे, बद्धमार्गम् રોકાયેલા માર્ગવાળું વીર્ય रुके हुए मार्गवाला वीर्य, अत्यर्थं- અત્યંત अत्यन्त, पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल, भवति થાય છે होता है ॥१४२॥

142. When the seminal passage is obstructed by kapha, the semen becomes excessively viscid.

१४१. अत्युष्णं–मलिनं (क.)
१४२. बद्ध-बद्ध (ब,)

रुधिरान्वितशुक्रस्य लक्षणम्—

स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥१४३॥

स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓ સાથે स्त्रियोंके साथ, अत्यर्थं- અત્યંત अत्यंत, गमनात् સમાગમ કરવાથી समागम करनेसे, अभिघातात् અભિઘાતથી अभिघातसे, क्षतात् अपि અને ક્ષતથી પણ और क्षतसे भी, जन्तोः મનુષ્યનું मनुष्यका, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, प्रायेण ઘણું કરીને बहुधा, रुधिरान्वयम् રક્તમિશ્રિત रक्तमिश्रित, प्रवर्तते પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होता है ॥ १४३ ॥

143. Owing to excessive sexual indulgence or to injury or ulcerations, the semen is discharged mixed generally with blood.

अवसादिनः शुक्रस्य लक्षणम्—

वेगसंधारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ।
कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाऽष्टमम् १४४
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।

तथा તથા तथा, वेगसंधारणात् વેગને રોકવાથી वेगको रोकनेसे, वायुना વાયુથી वायुसे, पथि માર્ગમાં मार्गमें, विहतम् રોકાયેલું अवरुद्ध हुआ, शुक्रम् શુક્ર वीर्य, ग्रथितम् ગંઠાઈ જઈ ग्रथित होकर, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી मुश्केलीसे, याति બહાર આવે છે बाहर निकलता है, अष्टमम् अवसादि આ વીર્ય અવસાદી નામના આઠમા પ્રકારનું છે यह वीर्य अवसादी नामके आठवें प्रकारका है, इति આ ये, शुक्रस्य શુક્રના शुक्रके, अष्टौ આઠ आठ, दोषाः દોષો दोष, सलक्षणाः લક્ષણોસહિત लक्षणसमेत, समाख्याताः કહ્યા છે कहे गये हैं ॥१४४½॥

144-144½. Owing to the suppression of natural urges, the semen being obstructed by vata in its course becomes clotted and is discharged with difficulty; it sinks when put in water. This is the eighth kind of

१४३. क्षतादपि–क्षयादपि (क.)

morbidity. Thus have been described the eight kinds of seminal disorders with their characteristic signs.

शुद्धस्य शुक्रस्य लक्षणम्—

स्निग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ॥१४५॥
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम् ।

स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, घनम् ઘન घन, पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल मधुरम् મધુર मधुर, अविदाहि च અને અવિદાહી और अविदाही, श्वेतम् સફેદ सफेद, स्फटिक-सन्निभम् च અને સ્ફટિક સમાન और स्फटिकके समान, रेतः શુક્રને शुक्रको, शुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, विजानीयात् જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥१४५½॥

145-145½. That should be known as pure or normal semen, which is viscid, dense, slimy, sweet, non-irritant and whitish, and transparent like a crystal in appearance.

शुक्रदोषाणां चिकित्सा—

वाजीकरणयोगैस्तैरुपयोगसुखैर्हितैः ॥१४६॥
रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ।
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥१४७॥

यदा જ્યારે जब, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, दुष्टम् દુષ્ટ दुष्ट, भवेत् થાય હોવે, तदा ત્યારે तब, तत् તેની उसकी, तैः તે તે उन उन, उपयोग-सुखैः ઉપયોગદ્વારા આરોગ્ય આપનારા उपयोगद्वारा आरोग्य देनेवाले, हितैः અને હિતકર और हितकर, वाजीकरणयोगैः વાજીકરણ યોગોથી वाजीकरण योगोंसे, रक्तपित्तहरैः રક્તપિત્તહર યોગોથી रक्तपित्तहर योगोंसे, तथा તથા तथा, योनिव्यापदिकैः યોનિવ્યાપત્તિનો નાશ કરનાર યોગોથી योनिव्यापत्तिके नाशक योगोंसे, समुपाचरेत् ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १४६-१४७ ॥

146-147. When the semen gets vitiated, it should be treated with the virilific recipes which are pleasant to take and beneficial, combined with the remedies indicated in hemothermia and gynecic complications.

घृतं च जीवनीयं यच्च्यवनप्राश एव च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ॥१४८॥

यत् जीवनीयम् घृतम् જે જીવનીય ઘૃત છે તે जो जीवनीय घृत है वह, च्यवनप्राशः च एव च्यवनप्राश च्यवनप्राश, गिरिजस्य અને શિલાજિતનો और शिलाजीतका, प्रयोगः च પ્રયોગ प्रयोग, रेतोदोषान् શુક્રદોષોને शुक्रदोषोंको, अपोहति દૂર કરે છે दूर करते हैं ॥ १४८ ॥

148. The life-promoter ghee and the linctus named Chyavana-prasa and the course of mineral pitch, remove the seminal morbidity.

वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ।

वातान्विते વાયુયુક્ત वातयुक्त, शुक्रे શુક્રમાં शुक्रमें, सानुवासनाः અનુવાસનસહિત अनुवासनके साथ, निरूहाः નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्तियाँ, हिताः હિતકારક છે हितकर हैं ॥१४८½॥

148½. When the semen is vitiated by vata, evacuative and unctuous enemata are beneficial.

अभयामलकीयं च पैत्ते शस्तं रसायनम् ॥१४९॥

पैत्ते પિત્તથી દૂષિત શુક્રમાં पित्तसे दूषित शुक्रमें, अभयामलकीयम् અભયામલકીય अभयामलकीय, रसायनम् રસાયન रसायन, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥१४९॥

---

१४५. चाविदाहि च–वारिवाहि च (फ.)
१४५½. श्वेतं–शुद्धं (च.)
१४७. शुक्रं–रेतः (च. ह.)

१४९. अभयामलकीयं–ब्राह्मामलकीयं (ग. च. फ.)
,, रसायनम्–विरेचनम् (च)

149. And if it is vitiated by pitta, the compound vitalizing elixir of chebulic and emblic myrobalans is recommended.

मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भल्लातकस्य च ॥१५०॥

मागधी- પીપરનું રસાયન पिप्पलीका रसायन, अमृत- આમલકીનું રસાયન आमलकीका रसायन, लोहानाम् લોહનું રસાયન लोहका रसायन, त्रिफलायाः ત્રિફળાનું રસાયન त्रिफलाका रसायन, भल्लातकस्य च અને ભિલામાનું और भिलांवेका, रसायनम् રસાયન रसायन, कफोत्थितम् કફજન્ય कफजन्य, शुक्रदोषम् શુક્રદોષને शुक्रदोषको, हन्यात् હણે છે नष्ट करते हैं ॥ १५० ॥

150. If the vitiation of semen is by kapha, then the course of vitalizing elixir of long pepper, guduch, iron or the three myrobalans, or that of the marking nut (Chapter I Chikitsa), removes the morbidity.

यदन्यधातुसंसृष्टं शुक्रं तद्वीक्ष्य युक्तितः ।
यथादोषं प्रयुञ्जीत दोषधातुभिषग्जितम् ॥१५१॥

यत् शुक्रम् જે શુક્ર जो शुक्र, अन्यधातु- બીજી ધાતુથી अन्य धातुसे, संसृष्टम् સંસૃષ્ટ હોય તો संसृष्ट होने पर, तत् वीक्ष्य તેને જોઈને उसको देखकर, युक्तितः યુક્તિથી युक्तिसे, यथादोषम् દોષ અનુસાર दोषानुसार, दोषधातु- દોષ અને ધાતુ બન્નેના दोष और धातु दोनोंकी, भिषग्जितम् ઔષધનો औषधका, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ १५१ ॥

151. If the semen be combined with any other body-element, the proper corrective for the morbid element should be combined and given after examining systematically the nature of the morbidity.

१५१. तद्वीक्ष्य युक्तितः—वीक्ष्य भिषक् क्रियां (ग.)

सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु बस्तिकर्म विशेषतः ॥१५२॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ।

शुक्रदोषेषु શુક્રદોષોમાં शुक्रदोषोंमें, सर्पिः ઘી घृत, पयः દૂધ दूध, रसाः માંસરસ मांसरस, शालिः શાળી शालि, यव- જવ जौ, गोधूम- ઘઉં गेहूं, षष्टिकाः સાઠી ચોખા सांठी चावल, विशेषतः અને ખાસ કરીને और खास करके, बस्तिकर्म બસ્તિકર્મ वस्तिकर्म, प्रशस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, मुनिना મુનિએ मुनिने, अष्ट આઠ आठ, शुक्र- दोषाणाम् શુક્રદોષોની शुक्रदोषोंकी, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उक्तम् કહી છે कही है ॥ १५२½ ॥

152-152½. Ghee, milk, meat-juices, sali rice, barley, wheat and shashtika rice are beneficial in vitiated condition of the semen, and enemata are specially indicated. Thus have been described by the sage, the treatment of the eight kinds of seminal morbidity.

क्लैब्यस्य निदानं सामान्यलक्षणं च—

रेतोदोषोद्भवं क्लैब्यं यस्माच्छुद्ध्यैव सिध्यति ॥१५३॥
ततो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेश ! यथातथम् ।

अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश !, यस्मात् જેથી जिस कारणसे, रेतोदोषोद्भवम् શુક્રદોષજન્ય शुक्रदोषजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, शुद्ध्या एव શુદ્ધિથી જ शुद्धिसे ही, सिध्यति દૂર થાય છે दूर होती है, ततः તેથી इस लिए, ते તને तुमको, यथातथम् યથાયોગ્ય यथायोग्य, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ १५३½ ॥

153-153½. If impotency is caused by seminal morbidity, it gets cured by the purification of the semen. Henceforth, O, Agnivesa ! I shall fully describe systematically the subject of impotency.

बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥१५४॥
क्लैब्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ।

बीज- શુક્ર शुक्र, ध्वज- અને શિશ્નના और शिश्नके, उपघाताभ्याम् દોષોથી दोषोंसे, जरया વૃદ્ધાવસ્થાથી वृद्धावस्थासे, शुक्र- અને વીર્યની और वीर्यकी, संक्षयात् ક્ષીણતાથી क्षीणतासे, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, संपद्यते પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होती है, तस्य તેનું उसका, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, शृणु સાંભળો सुनो ॥१५४½॥

154-154½. Impotency results from seminal morbidity, the disorders of the phallus, old age and loss of semen. Now listen to an account of its general symptoms.

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम् ॥१५५॥
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद्याति वा यदि ।
श्वासार्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥१५६॥
म्लानशिश्नश्च निर्बीजः स्यादेतत् क्लैब्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥१५७॥

नित्यम् રોજ सदा, सङ्कल्प- સંકલ્પમાં संकल्पमें, प्रवणः તત્પર तत्पर, लिङ्गशैथिल्यात् લિંગની શિથિલતાને લીધે लिंगकी शिथिलताके कारण, प्रियाम् પ્રિય प्रिय, वश्याम् અને વશ્ય और वश्य, स्त्रियम् अपि સ્ત્રી વિષે પણ स्त्रीमें भी, न याति ગમન કરતો નથી गमन नहीं करता, यदि वा અથવા તો अथवा तो, कदाचित् કદાચ कदाचित, याति ગમન કરે છે गमन करता है, श्वासार्तः તો શ્વાસ ચઢે છે तो श्वासपीड़ित होता है, स्विन्नगात्रः च શરીરમાં પસીનો છૂટે છે शरीरमें पसीना छूटता है, मोघसंकल्पचेष्टितः તેનાં ચેષ્ટા અને સંકલ્પ વ્યર્થ જાય છે उसके संकल्प और चेष्टा विफल होते हैं, म्लानशिश्नः શિશ્ન શિથિલ થઈ જાય છે शिश्न शिथिल हो जाता है, निर्बीजः च અને નિર્વીર્ય और निर्वीर्य, स्यात् હોય છે होता है, एतत् આ यह, क्लैब्यलक्षणम् નપુંસકતાનું લક્ષણ છે नपुंसकताका लक्षण है, एतत् આ यह, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ १५५-१५७ ॥

155-157. The following are the characteristics of impotency:—though continually pre-occupied mentally with the sexual thoughts yet the person does not approach the willing partner, or approaches her very rarely if ever, owing to impaired erective power, he is afflicted with hard breathing, perspiration of the entire body, lack of erection and lack of sperm, and his desire and efforts at mating get frustrated. These are the general symptoms of impotency. They will now be described in detail.

बीजोपघातेजक्लैब्यलक्षणम्—

शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचारादविस्रम्भाद्रसादीनां च संक्षयात् ।
वातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात् ॥१५९॥
नारीणामरसज्ञत्वात् पञ्चकर्मापचारतः ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥१६०॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः ॥१६१॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लैब्यं

शीत- શીતળ शीतल, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, अल्प- થોડું थोड़ा, संक्लिष्ट- મલિન मलिन, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध,

१५७. निर्बीजः—निर्वीर्यः (च.)

१५८. शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात्—विरुद्धा-
स्यल्पसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् (च.)
,, विरुद्धाजीर्णभोजनात्- विरुद्धासात्म्यभोजनात् (ग.)
,, शीतरूक्ष—पूतिरूक्ष (च.)

अजीर्ण-भोजनात् અને અજીર્ણમાં ભોજનથી और अजीर्णमें भोजन करनेसे, शोक- શોક शोक चिन्ता- ચિન્તા चिन्ता, भय- ભય भय, त्रासात् અને ત્રાસથી और त्राससे, स्त्रीणाम् च સ્ત્રીઓનું और स्त्रियोंके, अत्यर्थ- અત્યન્ત अत्यन्त, सेवनात् સેવન કરવાથી सेवन करनेसे, अभिचारात् અભિચારથી अभिचारसे, अविस्रम्भात् અવિશ્વાસથી अविश्वाससे, रसादीनाम् च રસ વગેરેના रस आदिके, संक्षयात् બહુ ક્ષય થવાથી बहुत क्षय होनेसे, वातादीनाम् च વાયુઆદિની वातादिकी, वैषम्यात् વિષમતાથી विषमतासे, तथा एव अनशनात् અનશનથી अनशनसे, श्रमात् પરિશ્રમથી परिश्रमसे, नारीणाम् સ્ત્રીઓમાં स्त्रियोंमें, अरसज्ञत्वात् રસજ્ઞતા નહીં હોવાથી रसज्ञता न होनेसे, पञ्चकर्म- પંચકર્મના पंचकर्मके, अपचारतः અપચારથી अपचारसे, बीजोपघातात् અને શુક્રક્ષયથી और शुक्रक्षयसे, नरः મનુષ્ય मनुष्य, पाण्डुवर्णः પાણ્ડુવર્ણનો पाण्डुवर्णका सुदुर्बलः અને અતિદુર્બળ और अतिदुर्बल, भवति થાય છે होता है, प्रमदासु અને સ્ત્રીઓમાં और स्त्रियोंमें, अल्पप्राणः અલ્પબળવાળો अल्पबलयुक्त, अल्पहर्षः च તથા અલ્પ હર્ષવાળો तथा अल्प हर्षवाला, भवेत् હોય છે होता है, हृत्- તથા હૃદયરોગ तथा हृद्रोग, पाण्डुरोग- પાણ્ડુરોગ पाण्डुरोग, तमक- તમક શ્વાસ तमक श्वास, कामला- કામલા कामला, श्रमपीडितः અને શ્રમથી પીડિત और श्रमसे पीड़ित, छर्दि- તેમજ ઉલટી एवं कै, अतीसार- અતિસાર अतिसार, शूलार्तः અને શૂલ-પીડિત और शूलपीड़ित, कास- તથા ઉધરસ तथा खांसी, ज्वर- અને તાવથી और ज्वरसे, निपीडितः પીડિત રહે છે पीड़ित रहता है, बीजोपघातजम् આ શુક્રના ઉપઘાતથી થયેલી यह शुक्रक्षयजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતા છે नपुंसकता है ॥ १५८-१६१¾ ॥

158-161¾. As a result of cold, dry, scanty, vitiated and antagonistic diet or pre-digestion meals, owing to grief, anxiety, fear and terror, or due to excessive indulgence in women, loss of nutrient fluid and other body elements, owing to discordance of vata and other humors, or owing to fasting, fatigue, lack of response in the sexual partner or wrongful effects of the quinary procedures of purification, there occurs vitiation of semen and the person becomes pale of color, very weak, low spirited and of feeble erective power. He gets afflicted with cardiac disorders, anemia, asthma, jaundice prostration, vomiting, diarrhea and colicky pain, cough and fever. This is the impotency caused by seminal morbidity.

ध्वजभङ्गकृतक्लैब्यलक्षणम्—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥१६२॥
अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥१६३॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् ।
कन्यानां चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥१६४॥
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्नुताम् ॥१६५॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः ।
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ॥१६६॥
अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चातिसेवनात् ॥१६७॥
रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्तते ।

ध्वजभङ्गकृतम् ધ્વજભંગજન્ય નપુંસકતાને ध्वजभंगजन्य नपुंसकताको, शृणु સાંભળો सुनो, अति- અત્યન્ત अत्यन्त, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, क्षार- ક્ષાર क्षार, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, असात्म्य-भोजनात् અને અસાત્મ્ય ભોજનથી और असात्म्य भोजनसे,

१६३. असात्म्य—अजीर्ण (ड.)
१६५. दीर्घरोगां-दीर्घरोग्णीं (ध फ.)
,, परिस्नुताम्-परिप्लुताम् (ध.)
१६६. ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः—नरस्य प्रमदां मोहादतिहर्षात् प्रगच्छतः (फ.)

अत्यम्बुपानात् घणुं पाणी पीवाथी बहुत जल पीनेसे, विषमात् विषम विषम, पिष्टान्न- पिष्टान्न पिष्टान्न, गुरु-भोजनात् अने भारे भोजनथी और गुरु भोजनसे, दधि- दहीं दही, क्षीर- दूध दूध, आनूपमांस- तथा आनूप मांसना तथा आनूपमांसके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, व्याधिकर्षणात् व्याधिथी कृश थवाथी व्याधिसे कृश होनेसे, कन्यानाम् च कन्यामां कन्याओंसे, गमनात् गमन करवाथी गमन करनेसे, अयोनिगमनात् अपि अने अयोनिगमन करवाथी पण ध्वजभंग थाय छे और अयोनिगमनसे भी ध्वजभंग होता है, दीर्घरोगाम् वळी दीर्घरोगिणी पुनः दीर्घरोगिणी, चिरोत्सृष्टाम् बहु काळथी तजायेली चिरत्यक्ता, तथा एव च रजस्वलाम् रजस्वला रजस्वला, दुर्गन्धाम् दुर्गन्धवाळी दुर्गन्धवाली, दुष्टयोनिम् च दुष्ट योनिवाळी दुष्ट योनिवाली, तथा एव परिस्रुताम् च अने परिस्रुत योनिवाळी और परिस्रुत योनिवाली, ईदृशीम् एवी ऐसी, प्रमदाम् प्रमदाने विषे प्रमदासे, कामहर्षितः कामहर्षित कामहर्षित, यः जे जो, मोहात् मोहथी मोहसे, गच्छेत् गमन करे छे तेनो ध्वजभंग थाय छे गमन करता है उसका ध्वज-भंग होता है, चतुष्पदाभिगमनात् तेमज पशुगमनथी एवं पशुगमनसे, शेफसः च अने लिंगमां और लिंगमें, अभिघाततः चोट लागवाथी चोट लगनेसे, मेढ्रस्य वा अथवा लिंगने अथवा लिंगको, अधावनात् न धोवाथी न धोनेसे, शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, दन्त- दांत दांत, नख- अथवा नखथी अथवा नखसे, क्षतात् क्षत थवाथी घाव होनेसे, काष्ठ-प्रहार- लाकडाना प्रहारथी लकडीके प्रहारसे, निष्पेषात् पीसावाथी पीसे जानेसे, शूकानाम् च शूकोना शूकोंके, अतिसेवनात् अत्यन्त सेवनथी अत्यन्त सेवनसे, रेतसः च अने वीर्यना और वीर्यके, प्रतीघातात् प्रतिघातथी प्रतिघातसे, ध्वजभंगः ध्वजभंग ध्वजभंग, प्रवर्तते थाय छे होता है ॥ १६२-१६७½ ॥

162-167½. Now listen to the description of the diseases of the phallus, leading to impotency. As a result of excessive intake of acid, salt, alkaline, antagonistic and unwholesome diet, or drinking excessive quantities of water or eating irregular meals, or by taking heavy pastry, excessive use of curds, milk and the flesh of wetland animals, or owing to ematiacion due to diseases, cohabitation with virgins, sexual enjoyment in parts other than the vagina, cohabitation by one in a moment of excitement and passion with a woman who suffers from chronic disease or who has practised abstinence for long or who is in her menses, or whose vagina is diseased or is offensive in smell or is discharging profusely, owing to mating with a quadruped or trauma to the phallus, or want of proper cleansing of the penis, or owing to lesions caused by instruments, teeth, nail or stick or compression, or by excessive use of suka worms for elongation of the phallus, and by suppression of seminal discharge, the phallus is afflicted with disorders.

(भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।)
श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ॥१६८॥

तस्य तेनां उसके, यानि जे जो, रूपाणि रूपो रूप, भवन्ति थाय छे तेओने होते हैं उनको, अतः परम् हवे अब, वक्ष्यामि कहीश कहूंगा मेढ्रे लिंगमां लिंगमें, श्वयथुः सोजो सूजन, वेदना वेदना वेदना, रागः च एव अने लाली और लाली, उपलक्ष्यते जणाय छे दिखाई देती है ॥ १६८ ॥

168. (I shall hereafter describe the signs and symptoms that occur in such condition). There are observed swelling, pain and redness in the phallus.

स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ।

तीव्राः च તીવ્ર तीव्र, स्फोटाः ફોલ્લા फोड़े, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, लिङ्गपाकः अपि અને લિંગમાં પાક પણ और लिङ्गमें पाक भी, भवति થાય છે होता है ॥ १६८½ ॥

168½. There occur acute sores and also the suppuration of the phallus.

मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि॥१६९॥
पुलाकोदकसङ्काशः स्रावः श्यावारुणप्रभः ।
वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥१७०॥

अस्य એના इसके, मांसवृद्धिः માંસની વૃદ્ધિ मांसकी वृद्धि, भवेत् થાય છે होती है, व्रणाः अपि અને વ્રણો પણ और व्रण भी, क्षिप्रम् જલદી शीघ्र, भवन्ति થાય છે होते हैं, पुलाकोदक- પુલાકના જળ पुलाकके जलके, सङ्काशः જેવો सदृश, श्याव- શ્યાવ श्याव, अरुण-प्रभः અને અરુણ રંગનો और अरुण रंगका, स्रावः સ્રાવ થાય છે स्राव होता है, परिग्रहः અને વૃદ્ધિ પામેલો પ્રદેશ और बढ़ा हुआ प्रदेश, वलयीकुरुते શિશ્નમાં વલય ઉત્પન્ન કરે છે शिश्नमें वलय कर देता है, कठिनः च अपि તથા કઠણ થાય છે तथा कठिन होता है ॥ १६९-१७० ॥

169-170. There may occur fleshy growth or quick ulceration of the part. There will be discharge of dusky red coloration or of the color of rice water; there will be circular hard constriction formed just above the glans penis

ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा छर्दिश्चास्योपजायते ।
रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ॥१७१॥

अस्य એને इसे, ज्वरः જ્વર ज्वर, तृष्णा તરસ प्यास, भ्रमः ભ્રમ भ्रम, मूर्च्छा મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, छर्दिः च અને ઉલટી कै, उपजायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, अपि च અને और, कृष्णम् કાળું काला, नीलम् નીલું नीला, आविल- ડહોળું और गंदला, लोहितम् च अपि અને લાલ और लाल, रक्तम् લોહી खून, स्रवेत् નીકળે છે बहता है ॥ १७१ ॥

171. The patient will suffer from fever, thirst, giddiness, fainting and vomiting. There may be red, dark, blue, turbid or sanguinous discharge.

अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ।
वस्तौ वृषणयोर्वाऽपि सीवन्यां वङ्क्षणेषु च ॥१७२॥
कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डुः स्रावश्च जायते ।
श्वयथुर्जायते मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्रवः ॥१७३॥
चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथ प्रमुच्यते ।
जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च ॥१७४॥
विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रं मुष्कावथापि च ।

वस्तौ બસ્તિમાં बस्तिमें, वृषणयोः વૃષણોમાં वृषणोंमें, सीवन्याम् સીવનીમાં सीवनीमें, वङ्क्षणेषु च अपि वा અને વંક્ષણોમાં और वंक्षणोंमें, अग्निना અગ્નિથી अग्निसे, दग्धस्य इव દાઝેલાના જેવો जलनेके सदृश, सवेदनः વેદનાસહિત वेदनाके साथ, तीव्रः તીવ્ર तीव्र, दाहः દાહ થાય છે दाह होता है, कदाचित् वा अपि અને કોઈ વખત और कभी कभी, पिच्छिलः પિચ્છિલ पिच्छिल, पाण्डुः स्रावः च तथा પાંડુ સ્રાવ तथा पाण्डु स्राव, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, मन्दः વળી મન્દ फिर मन्द, स्तिमितः સ્તિમિત स्तिमित, अल्पपरिस्रवः અને અલ્પ સ્રાવયુક્ત और अल्प स्रावयुक्त, श्वयथुः સોજો सूजन, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होता है, चिरात् च અને લાંબે કાળે और देरसे, पाकम् व्रजति પાકે છે पकता है, अथवा અથવા अथवा, शीघ्रम् એકદમ शीघ्र, प्रमुच्यते છૂટી જાય છે छूट जाता है, क्रिमयः च अपि તેમજ કૃમિઓ कृमि, जायन्ते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं, क्लिद्यते લિંગ ક્લેદયુક્ત लिङ्ग क्लेदयुक्त, पूतिगन्धि च અને સડેલી ગંધવાળું થાય છે और दुर्गन्धयुक्त होता है, अस्य લિંગનો लिङ्गकी, मणिः મણિ मणि, मेढ्रम् લિંગ लिंग, अथ अपि તથા तथा, मुष्कौ च વૃષણો પણ

'१७०. वलयीकुरुते....परिग्रहः—वलयं कुरुते चापि कठिनं च परिग्रहम् (ग. भ. प.)

१७३. श्वयथुर्जायते मन्दः—श्वयथुश्च भवेन्मन्दः (ग. ङ.)

वृषण भी, विशीर्यते ખરી પડે છે गिर जाते हैं ॥ १७२-१७४½ ॥

172-174½. There will be acute burning pain as if burnt by fire, and pain in bladder, testes, perineum and groin. Sometimes there is slimy, yellowish white discharge; the part may be swollen; there may be dull pain, induration and scanty discharge. It may take time to suppurate or may abate quickly or it may be infected with parasites; and it becomes softened and putrid in smell The glans penis drops off, or even the whole phallus and scrotum may slough out.

ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यमित्येतत् समुदाहृतम् ॥१७५॥
एतं पञ्चविधं केचिद्ध्वजभङ्गं प्रचक्षते ।

इति एतत् આ यह, ध्वजभङ्गकृतम् ધ્વજભંગ-જન્ય ध्वजभंगजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, समुदाहृतम् કહેવાય છે कहाती है, एतत् આને इसे, केचित् કેટલા कई एक, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારનો पांच प्रकारका, ध्वजभङ्गम् ધ્વજભંગ ध्वजभङ्ग, प्रचक्षते કહે છે कहते हैं ॥ १७५½ ॥

175-175½. Thus has been described the impotency resulting from the disorders of the phallus. Some describe these disorders of the phallus as being of five kinds.

जरासंभवक्लैब्यलक्षणम्—

क्लैब्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥१७६॥
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
अतिप्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥१७७॥

अथ હવે अब, जरासंभवम् જરાજન્ય जराजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकताको, प्रवक्ष्यामि કહું हूं कहता हूं, तत् તે उसे, शृणु સાંભળો सुनो, वयः વય वय, जघन्य- જઘન્ય जघन्य, मध्य- મધ્ય मध्य, प्रवरम् અને પ્રવર और प्रवर, त्रिविधम् એ ત્રણ પ્રકારનું इन तीन प्रकारकी, उच्यते કહેવાય છે कहाती है, अतिप्रवयसाम् અતિવૃદ્ધ अतिवृद्ध, नृणाम् મનુષ્યોનું मनुष्योंका, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, प्रायशः પ્રાયઃ प्रायः, क्षीयते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होता है ॥ १७६-१७७ ॥

176-177. Listen now as I describe the geratic impotency. Age is classified into three divisions: childhood, adulthood and senascence. The semen in senile persons gets generally low or diminished.

रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥१७८॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्लमात् ।
जरासंभवजं क्लैब्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥१७९॥
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
विवर्णो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥१८०॥
एतज्जरासंभवं हि

रसादीनाम् રસાદિ ધાતુઓનો रसादि धातुओंका, संक्षयात् ક્ષય क्षय, तथा एव अवृष्यसेवनात् અવૃષ્ય પદાર્થોનું સેવન अवृष्य पदार्थोंका सेवन, बल- બળ बल, वीर्य- વીર્ય वीर्य, इन्द्रियाणाम् અને ઇન્દ્રિયોનો और इन्द्रियोंका, क्रमेण एव ક્રમશઃ क्रमशः, परिक्षयात् ક્ષય क्षय, आयुषः च अपि આયુષ્યનો आयुका, परिक्षयात् ક્ષય क्षय, अनाहारात् આવશ્યક ખોરાક ન લેવો आवश्यक आहार न लेना, श्रमात् શ્રમ श्रम, क्लमात् અને ક્લમ और क्लम, इति एभिः हेतुभिः આ હેતુઓથી

१७५½. एतं-एवं (क. ख.)
,, प्रचक्षते-वदन्त्यपि (ख.ङ.)

१७८. रसादीनां संक्षयाच्च-धातूनां संक्षयाद्वापि (क.)
१८०. तेन सोऽत्यर्थं-येन पुरुषः (ख.)
,, दुर्बलः-विह्वलः (ख.)
,, क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते-आशाविव्याधिमृच्छति (ख.)

इन हेतुओंसे नृणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंके, जरासंभवम् વૃદ્ધાવસ્થાજન્ય वृद्धावस्थाजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતા नपुंसकता, जायते ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है, तेन તેથી उससे, सः તે वह, अत्यर्थम् અત્યન્ત अत्यन्त क्षीणधातुः ક્ષીણધાતુવાળો क्षीणधातुवाला, सुदुर्बलः અતિ દુર્બળ अति दुर्बल विवर्णः વિવર્ણ विवर्ण, दुर्बल દુર્બળ दुर्बल दीनः તથા દીન થઈને तथा दीन होकर, क्षिप्रम् શીઘ્ર शीघ्र, व्याधिम् રોગને रोगको, अश्नुते પામે છે पाता है, एतत् આ यह, जरासंभवम् हि જરાજન્ય નપુંસકતા છે जराजन्य नपुंसकता है ॥ १७८-१८०½ ॥

178-180½ Owing to diminution of the nutrient fluid and other body elements and the constant use of things which are detrimental to male-hood by gradual diminution of strength vitality, the power of the sense organs and of the life-span, and owing to inanition fatigue and exhaustion there occurs geratic impotency in man. Affected by this, he becomes extremely wasted in all the body elements very weak, poor in complexion physically and mentally depressed, and soon falls a victim to diseases These are the characteristics of gerative impotency.

धातुक्षयजक्लैब्यलक्षणम् —

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।
अतीव चिन्तनाच्चैव शोकात्क्रोधाद्भयात्तथा ॥१८१॥
ईर्ष्योत्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विशति यो नरः ।
कृशो वा सेवते रूक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥१८२॥
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥१८३॥
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु ततो नृणाम् ।
रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥१८४॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।

चतुर्थं ચોથું चौथी क्षयजम् ક્ષયજન્ય નપુંસકપણું क्षयजन्य नपुंसकताको, शृणु સાંભળો सुनो, अतीव અતિ अति, चिन्तनात् ચિન્તાથી चिन्तासे, शोकात् શોકથી शोकसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, तथा भयात् ભયથી भयसे, यः नरः અને જે માણસ और यदि मनुष्य, सदा હમેશાં सदा, ईर्ष्या- ઈર્ષ્યા ईर्ष्या, उत्कण्ठा- ઉત્કંઠા उत्कण्ठा, मद- મદ मद, उद्वेगान् તથા ઉદ્વેગનું और उद्वेगका, विशति સેવન કરે છે सेवन करता है, कृशः वा અથવા કૃશ થઈ अथवा कृश होकर, रूक्षम् જે તે રૂક્ષ यदि वह रूक्ष, अन्नपानम् અન્નપાન अन्नपान, तथा તથા तथा, औषधम् ઓષધોનું औषधोंका, सेवते સેવન કરે છે सेवन करता है दुर्बलप्रकृतिः च एव અથવા દુર્બળ પ્રકૃતિવાળો થઈ अथवा दुर्बल प्रकृतिवाला होकर, यदि જો यदि निराहारः भवेत् તે જોઈતા આહારનો ત્યાગ કરે છે वह आवश्यक आहारका त्याग करता है, असात्म्यभोजनात् च अपि અથવા અસાત્મ્ય ભોજન કરે છે अथवा असात्म्य भोजन करता है, नृणाम् તો તેથી મનુષ્યના तो उससे मनुष्यके, हृदये હૃદયમાં हृदयमें, यः જે जो, प्रधानधातुः પ્રધાનધાતુ प्रधान धातु रसः રસ रस, व्यवस्थितः રહેલો છે अवस्थित है, आशु क्षीयेत हि તે તરત ક્ષીણ થાય છે वह शीघ्र क्षीण होता है, ततः તેથી इससे, तस्य देहिनः તે મનુષ્યની उस मनुष्यकी, रक्तादयः રક્તથી માંડી रक्तसे लेकर, शुक्रावसानाः શુક્ર પર્યન્ત शुक्र पर्यन्तके, धातवः ધાતુઓ धातु, आशु શીઘ્ર शीघ्र, क्षीयन्ते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होते हैं, तेभ्यः अपि તેઓમાં પણ उनमें भी शुक्रम् શુક્રને शुक्र परमम् धाम પરમ તેજ परम तेज, मतम् માનેલ છે माना है ॥१८१-१८४½॥

181-184½. Hear now about the fourth kind of impotency born of

१८१. अतीव चिन्तनात्–अतिप्रचिन्तनात (क.)
,, तथा–अपि (घ)

१८२. ईर्ष्योत्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विशति–ईर्ष्योत्कण्ठाभयोन्मादान् समाविशति (ख. ग.)

१८३ असात्म्यभोजनात–असात्म्यभोजनात (ख.)

१८४½. तेभ्योऽपि–तेभ्यो हि (ग.)

wasting. By costant indulgence in worry, grief, anger, fear, envy, eagerness, intoxication and anxiety; by ununctuous eats and drinks or un-unctuous remedies resorted to by a man who is emaciated; by resort to fasting by one who is weak by nature, and by unwholesome diet, the nutrient fluid which is the primary body-element and whose habitat is the stomach, gets soon diminished. Consequently, the blood and the other body elements leading upto the seminal secretion get diminished. The semen is considered the highest or the final product and state of the body-elements.

चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यवायं सेवतेऽति यः ॥१८५॥
तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१८६॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैब्यं चतुर्विधम् ॥१८७॥

चेतसः वा અથવા તો ચિત્તના अथवा तो चित्तके, अतिहर्षेण અતિ કામાભિભૂતપણાથી अति कामाभिभूत होनेसे, यः જે जो, व्यवायम् મૈથુનનું मैथुनका, अतिसेवते અતિ સેવન કરે છે अति सेवन करता है, तस्य તેનું उसका, शुक्रम् શુક્ર शुक्र, आशु જલદી शीघ्र, क्षीयते ક્ષીણ થાય છે क्षीण होता है, ततः તેથી इससे, सः તે वह, संक्षयम् સર્વનાશને सर्वनाशको, प्राप्नोति પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त होता है, घोरम् ભયંકર भयंकर, व्याधिम् રોગને रोगको, अवाप्नोति પ્રાપ્ત થાય છે प्राप्त होता है मरणम् वा અથવા તો મરણને अथवा तो मृत्युको, गच्छति પામે છે प्राप्त होता है तस्मात् તેથી इसी लिए, आरोग्यम् આરોગ્યને आरोग्यको, इच्छता ઇચ્છનાર પુરુષે चाहनेवाले पुरुषको, शुक्रम् શુક્રની शुक्रकी, विशेषेण વિશેષ રૂપે विशेष रूपमे रक्ष्यम् રક્ષા કરવી જોઈએ रक्षा करनी चाहिए, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, निदान- નિદાન निदान, लिङ्गाभ्याम् અને લક્ષણો-સહિત और लक्षणोंसमेत, चतुर्विधम् ચાર પ્રકારનું चार प्रकारकी, क्लैब्यम् નપુંસકપણું नपुंसकता, उक्तम् કહ્યું છે कही है ॥ १८५-१८७ ॥

185-187. If such a man, getting mentally excited and passionate, indulges excessively in sex, his semen gets soon exhausted and he becomes emaciated and will be subject to serious ailment or death itself. Therefore, one desirous of protecting his health, should specially preserve one's semen. Thus have been described the four kinds of impotency with their etiology and signs and symptoms.

एकीयमतेन क्लैब्यनिदानम्—
केचित् क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ।
वदन्ति शेफसश्छेदाद्वृषणोत्पाटनेन च ॥१८८॥

केचित् કેટલાક कई एक, ध्वजभङ्ग- ધ્વજભંગ-જન્ય ध्वजभंगजन्य, क्षयोद्भवे અને ક્ષયજ और क्षयज, द्वे બે दो, क्लैब्ये નપુંસકતાઓને नपुंसकताओंको, असाध्ये અસાધ્ય असाध्य, वदन्ति કહે છે कहते हैं, तथा તથા तथा, शेफसः લિંગના लिंगके, छेदात् છેદનથી छेदनसे, वृषण- અને વૃષણોને और वृषणोंको, उत्पाटनेन च કાઢી નાખવાથી ઉત્પન્ન થયેલી નપુંસકતાને પણ અસાધ્ય કહે છે निकाल देनेसे उत्पन्न हुई नपुंसकताको भी असाध्य कहते हैं ॥ १८८ ॥

188. Some say that the two kinds of impotency i.e. the one due to diseases of the phallus and the other to wasting, are incurable; similarly the impotency due to amputation of the penis or excision of the testes is regarded incurable.

१८६. संक्षयम्- स क्षयम् (क.)

मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥१८९॥
शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ॥१९०॥
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ।

मातापित्रोः માતાપિતાના मातापिताके, बीजदोषात् શુક્ર-શોણિતના દોષથી बीजके दोषसे, गर्भस्थस्य च અને ગર્ભસ્થિત और गर्भस्थित, अकृतात्मनः પાપાત્માના पापात्माके, अशुभैः પૂર્વકૃત પાપકર્મોથી पूर्वकृत पापोंसे, यदा જ્યારે जब, दोषाः દોષો दोष, रेतोवहाः શુક્ર-વાહિની शुक्रवाहिनी, सिराः ધમનીઓમાં धमनियोंमें, प्राप्य પહોંચીને पहुँचकर, शोषयन्ति તેઓને સુકવી નાખે છે उनको सुखा देते हैं, तन्नाशात् ત્યારે તેઓના નાશથી तब उनके नाशसे, रेतः अपि શુક્ર પણ शुक्र भी, आशु શીઘ્ર शीघ्र, उपहन्यते નષ્ટ થાય છે नष्ट होता है, तत्र ત્યારે तब, संपूर्णसर्वाङ्गः સર્વાંગ સંપૂર્ણ છતાં सर्वांग संपूर्ण होने पर भी, सः पुमान् તે પુરુષ वह पुरुष, अपुमान् નપુંસક नपुंसक, भवति થાય છે होता है, सन्निपात- સન્નિપાતના सन्निपातके, समुच्छ्रयात् કોપને લીધે कोपके कारण, एते तु ઉત્પન્ન થયેલા આ નપુંસકોને उत्पन्न हुए ये नपुंसकों, असाध्याः અસાધ્ય असाध्य, व्याख्याताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ १८९-१९०½॥

189-190½. As a result of germo-spermic morbidity inherited from the parents or of the sins of past life, the morbid humors entering the seminal vessels during the embryonic life, cause the atrophy of the genital organs. Owing to this atrophy, the function of semen-formation is lost. In such condition the person, though having full physical development, becomes an emasculated man (androgynoid condition). Of the varieties of impotency described above, those caused by tridiscordance of humors are regarded incurable.

क्लैब्यचिकित्सा—

चिकित्सितमतस्तूर्ध्वं समासव्यासतः शृणु ॥१९१॥
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयाऽनघ !
क्लैब्योपशान्तये कुर्यात् क्षीणक्षतहितं च यत् ॥१९२॥

अतः ऊर्ध्वम् હવે પછી इसके बाद, समासव्यासतः સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારથી संक्षेपमें और विस्तारसे, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, शृणु સાંભળો सुनो, अनघ હે નિષ્પાપ! हे अनघ! शुक्रदोषेषु શુક્રદોષોમાં शुक्रदोषोंमें, यत् भेषजम् જે ઔષધ जो औषध, मया મેં मैंने, निर्दिष्टम् બતાવ્યું છે बतलायी है, क्षीणक्षतहितम् च તથા ક્ષીણ અને ક્ષતને માટે હિતકર तथा क्षीणक्षतके लिए हितकर, यत् જે ઔષધ છે તે जो औषध है वह, क्लैब्य- નપુંસકતાની नपुंसकताकी, उपशान्तये શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, कुर्यात् કરવું જોઈએ करनी चाहिए ॥१९१-१९२॥

191-192. Henceforth will be described the treatment of impotency in brief and in extenso. Now listen, O, sinless one! the medications indicated by me in the morbid condition of semen, cachexia and pectoral lesions are regarded beneficial in impotency.

बस्तयः क्षीरसर्पींषि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सर्वानेतान् प्रयोजयेत् ॥१९३॥
समीक्ष्य देहदोषाग्निबलं भेषजकालवित् ।
व्यवायहेतुजे क्लैब्ये तथा धातुविपर्ययात् ॥१९४॥

भेषजकालवित् ઔષધ અને કાળને જાણનાર વૈદ્ય औषध और कालको जाननेवाला वैद्य, देह- દેહ देह, दोष- દોષ दोष, अग्निबलम् તથા અગ્નિબળને तथा अग्निबलको, समीक्ष्य બરાબર જાણીને भली भाँति जानकर, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियाँ, क्षीरसर्पींषि દૂધ, ઘી दूध,

१९३. ये मताः—शास्त्रवित (थ.)
१९४ व्यवायहेतुजे—वैचित्र्यहेतुजे (व.)
,, तथा धातुविपर्ययात—कुर्याद् हेतुविपर्ययात (व.)
,, ,, —भेषजं धातुवर्धनम् (ध.)

घी, ये वृष्ययोगाः च અને જે વૃષ્યયોગો और जो वृष्य-योग, रसायनप्रयोगाः च तथा રસાયનપ્રયોગો तथा रसायनप्रयोग, मताः માનેલા છે माने हुए हैं, तथा તથા तथा, व्यवायहेतुजे મૈથુનથી થયેલી मैथुनसे उत्पन्न, धातुविपर्ययात् तथा ધાતુઓના વૈષમ્યથી થયેલી तथा धातुओंके वैषम्यसे उत्पन्न हुई, क्लैब्ये નપુંસકતામાં नपुंसकतामें, एतान् सर्वान् આ સઘળાંનો इन सबका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ १९३-१९४ ॥

193-194. The physician, versed in the knowledge of the proper time of each therapeutic measure, should make use of enemata, milk and ghee and what ever are considered virilific medications and vitalizers, having diagnosed the strength of the body, the morbid humors and the gastric fire in the impotency caused by sexual indulgence as well as in that caused by the vitiation of body-elements.

दैवव्यपाश्रयं चैव भेषजं चाभिचारजे ।
समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्यशान्तये ॥१९५॥

अभिचारजे અભિચારજન્ય નપુંસકતામાં अभिचार-जन्य क्लीवतामें, दैवव्यपाश्रयम् દૈવવ્યપાશ્રય दैव-व्यपाश्रय, च एव तथा દોષવ્યપાશ્રય तथा दोषव्यपाश्रय, भेषजम् ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करे, एतत् એ यह, क्लैब्यशान्तये નપુંસકતાની શાંતિ માટે नपुंसकताकी शान्तिके लिए, समासेन સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, भेषजम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उद्दिष्टा બતાવી છે बतलाई है ॥ १९५ ॥

195. Where the impotency is caused by black magic, resort must be had to divine medication (through prayer and worship). Thus has been described in brief the treatment of impotency.

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैब्यानां भेषजं पुनः ।
सुस्विन्नस्निग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥१९६॥
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ॥१९७॥
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ।

पुनः ફરીને फिरसे, क्लैब्यानाम् નપુંસકતાઓની नपुंसकताओंकी, भेषजम् ચિકિત્સા चिकित्सा, विस्तरेण વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूँगा, सुस्विन्न स्निग्ध- गात्रस्य શરીરનું સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી शरीरका भलीभांति स्नेहन तथा स्वेदन करके, स्नेहयुक्तम् સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, विरेचनम् વિરેચન આપવું विरेचन देवे, ततः તે પછી उसके बाद. अन्नाशनम् અન્નભોજન अन्नभोजन, कुर्यात् કરે करे, अथवा पुनः અથવા તો अथवा तो, आस्थापनम् આસ્થાપન आस्थापन, प्रदद्यात् આપવું देवे, ततः ત્યાર પછી उसके बाद, मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धमान, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, तम् તેને उसे, अनुवासयेत् અનુવાસન આપવું अनुवासन देवे, ततः पश्चात् તે પછી उसके बाद, पलाश- પલાશ ढाक, एरण्ड- એરંડ एरण्ड, मुस्ताद्यैः અને મુસ્તાદિથી और मुस्तादिसे, आस्थापयेत् આસ્થાપન દેવું आस्थापन देवे ॥ १९६-१९७½ ॥

196-197½. I shall describe again, at length, the treatment of various kinds of impotency. The patient should be given unctuous purgative after oleation and sudation procedures. He must then be given food or corrective enema, after which the wise physician should give him an unctuous enema. He should again be given a corrective enema of palas, castor and nut grass.

वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥१९८॥
भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैब्ये बीजोपघातजे ।

पूर्वम् પહેલાં पहले, ये જે जो, वाजीकरणयोगाः વાજીકરણયોગો वाजीकरणयोग, समुदाहृताः કહેલા છે

195. चैव भेषजं चाभिचारजे—तत्र भेषजं संप्रयोजयेत् (च.)

कहे गये हैं, ते તેઓને उन्हें, भिषजा वैद्ये वैद्यको, बीजोपघातजे બીજોપઘાતજ बीजोपघातजन्य, क्लैब्ये નપુંસકતામાં नपुंसकतामें, प्रयोज्याः स्युः પ્રયોજવા જોઈએ प्रयुक्त करे ॥ १९८½ ॥

198-198½. Virilific medications, that have been already described should be given to him by the physician in the condition of impotency due to seminal morbidity.

ध्वजभङ्गकृतं क्लैब्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् १९९
प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं च विरेचनम् ॥२००॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवाऽऽस्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥२०१॥

ध्वजभङ्गकृतम् ધ્વજભંગજન્ય ध्वजभंगजन्य, क्लैब्यम् નપુંસકતાને नपुंसकताको, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, तस्य તેની उसकी, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, आचरेत् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, प्रदेहान् પ્રદેહો प्रदेह, परिषेकान् પરિષેક परिषेक, रक्तमोक्षणम् वा અથવા રક્તમોક્ષણ अथवा रक्तमोक्षण, कुर्यात् કરવું જોઈએ करना चाहिए, स्नेहपानम् च તથા સ્નેહપાન तथा स्नेहपान, सस्नेहम् विरेचनम् च અને સ્નેહસહિત વિરેચન और स्नेहयुक्त विरेचन, कुर्वीत કરવું જોઈએ करना चाहिए, ततः ત્યાર બાદ उसके बाद, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, अथवा पुनः અથવા अथवा, आस्थापनम् આસ્થાપન आस्थापन, कुर्यात् કરવું करे, विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્ય विचक्षण वैद्यको, तत्र તેમાં उसमें, सर्वाः બધી सब, व्रणवत् વ્રણ જેવી व्रणकीसी, क्रियाः ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ १९९-२०१ ॥

199-201. If impotency is due to the loss of erectile power or phallic disorders, it should be treated in the following manner. The prescribed applications, affusions or depletion of blood should be done; unctuous potion and unctuous purgation should be given followed by an unctuous or corrective enema. Thereafter, the intelligent physician should carry out the line of treatment indicated in wounds.

जरासंभवजे क्लैब्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥२०२॥

जरासंभवजे જરાજન્ય जराजन्य, क्षयजे चैव તથા ક્ષયજન્ય તથા क्षयजन्य, क्लैब्ये નપુંસકતામાં नपुंसकतामें, स्नेह-स्वेद- સ્નેહન, સ્વેદન स्नेहन, स्वेदन, उपपन्नस्य કરાવીને कराके, सस्नेहम् સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, हितम् शोधनम् હિતકારક શોધન हितकारक शोधन, कारयेत् કરાવવું करावे ॥ २०२ ॥

202 In geratic impotency and impotency due to wasting the patient should be purified by means of unctuous measures after he has undergone oleation and sudation procedures

क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा बस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥२०३॥
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैब्यानां भेषजं मया ।

क्षीरसर्पिः ક્ષીરઘૃત क्षीरघृत, वृष्ययोगाः વૃષ્યયોગો वृष्ययोग, यापनाः चैव અને યાપન और यापन, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियाँ, रसायनप्रयोगाः च તથા રસાયનપ્રયોગોને तथा रसायनप्रयोगोंको, तयोः તે બે નપુંસકતાનું उन दोनों नपुंसकताओंकी, भेषजम् ઔષધ औषध, उच्यते કહેવામાં આવે છે कही है, एतत् આ यह, मया મેં मैंने, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, क्लैब्यानाम् નપુંસકતાઓની नपुंसकताओंकी, भेषजम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उद्दिष्टम् બતાવી છે बतलाई है ॥ २०३½ ॥

२०१. अनुवासं–अन्वासनं (ध. क.)

203-203½. His further treatment consists of the administration of milk, ghee, virilific medications, Yapana enemata and the use of vitalizing elixirs. Thus has been elaborately described by me the treatment of impotency.

प्रदरस्य निदानं संप्राप्तिश्च—

यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥२०४॥

पूर्वम् પહેલાં पहले, यः જે जो, प्रदरः પ્રદરરોગ प्रदररोग, उक्तः કહ્યો છે कहा है, तम् તેને उसे, हेत्वादिभिः હેતુઆદિથી हेतुआदिसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ २०४ ॥

204. Now listen to the description of the etiology etc., of colporrhea which has been previously mentioned.

याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरूणि च ।
कटून्यथ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥२०५॥
ग्राम्यौदकानि मेद्यानि कृशरां पायसं दधि ।
शुक्तमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः २०६
रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः सिराः ।
रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥२०७॥
यस्माद्विवर्धयत्याशु रसभावाद्विमानता ।
तस्मादसृग्दरं प्राहुरेतत्तन्त्रविशारदाः ॥२०८॥
रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ॥२०९॥

या नारी જે સ્ત્રી जो स्त्री, लवण- લવણ लवण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, गुरूणि च અને ગુરુ और गुरु, कटूनि કટુ कटु, अथ विदाहीनि વિદાહી विदाही, स्निग्धानि તથા સ્નિગ્ધ तथा स्निग्ध, पिशितानि માંસોનું मांसोंको, अत्यर्थम् અતિ સેવન કરે છે अति सेवन करती है, ग्राम्य- વળી જે સ્ત્રી ગ્રામ્ય पुनः जो स्त्री ग्राम्य, औदकानि તેમજ જળચરોનાં एवं जलचरोंके, मेद्यानि મેદ્ય માંસ मेद्य मांस, कृशराम् કૃશરા कृशरा, पायसम् પાયસ पायस, दधि દહીં दही, शुक्त- શુક્ત शुक्त, मस्तु- મસ્તુ मस्तु, सुरादीनि અને સુરા વગેરેનું और सुरा आदियोंका, भजन्त्याः સેવન કરે છે તેનો सेवन करती है उसका, कुपितः કોપેલો कुपित हुआ, अनिलः વાયુ वायु, रक्तम् રક્તને रक्तको, प्रमाणम् પ્રમાણથી प्रमाणसे, उत्क्रम्य વધારી बढ़ाकर, गर्भाशयगताः ગર્ભાશયમાં રહેલી गर्भाशयस्थित, रजोवहाः રજોવહા रजोवह, सिराः સિરાઓને सिराओंको, समाश्रित्य આશ્રય કરી आश्रय करके, रक्तम् રક્તને रक्तको, आदाय લઈને लेकर, तद्रजः તે આર્તવને उस आर्तवको, आशु જલદી शीघ्र, विवर्धयति વધારી દે છે बढ़ा देता है, यस्मात् જેથી जिससे, रसभावात् રસભાવ (દ્રવપણું)ને લીધે रसभावके कारण, विमानता રક્તના પ્રમાણમાં વધારો रक्तके प्रमाणमें वृद्धि, भवति થાય છે होती है, तस्मात् તેથી इससे, एतत् એને इसे, तन्त्रविशारदाः શાસ્ત્રવિશારદો शास्त्रविशारद, असृग्दरम् અસૃગ્દર असृग्दर, प्राहुः કહે છે कहते हैं, यस्मात् જેથી जिस कारणसे, रजः આર્તવ आर्तव, प्रदीर्यते વિસ્તારવાળું થાય છે विस्तारवाला होता है, तेन તેથી इस लिए, सः તેને उसे, प्रदरः પ્રદર प्रदर, स्मृतः કહેલ છે कहा है, सामान्यतः પ્રદરનાં આ સામાન્ય प्रदरके ये सामान्य, कारणम् કારણ कारण, लिङ्गम् च एव તથા લક્ષણ तथा लक्षण, समुद्दिष्टम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ २०५-२०९ ॥

205-209. In a woman who is habituated to excess of salt acid, heavy, pungent irritant and unctuous articles and to the flesh of domestic, aquatic and fatty creatures, or to kedgeree, milk pudding, curds, vinegar, whey, sura wine, and such other articles, the vata, getting provoked, increases the quantity of blood in the body and gets

---

२०६. दधि—गुडम् (च. क.)

२०७ रक्तं....तद्रजः ॥
२०८. यस्माद्....विशारदाः ॥ { रक्तं प्रमाणादधिकं पूर्वं च कुपितोऽनिलः । रजोवहाः समाश्रित्य वर्धयत्याशु तद्रजः ॥ तस्मादसृग्दरं प्राहुरेतत्तन्त्रविशारदाः । (च. क.)

रसभावाद्विमानता—रक्तमिवं समावृतम् (ग. ब. च.)

lodged in the vessels that go to the uterus conveying the menstrual fluid; it leads the blood to that region. As it increases the menstrual fluid in quantity by its fluidity, it is called the blood-flow by the gynecologist. As the menstrual blood breaks its way from this sur-charge, it is called Pradara or colporrhea (rhea—to flow). Thus has been described, in general, the etiology and the signs and symptoms.

चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।

व्यासतः तु અને વિસ્તારથી તો और विस्तारसे तो, वाताद्यैः અર્થાત્ વાતાદિ દોષોથી अर्थात् वातादिसे, सन्निपाततः તથા સન્નિપાતથી तथा सन्निपातसे, चतुर्विधम् પ્રદર ચાર પ્રકારનું છે प्रदर चार प्रकारका है ॥२०९½॥

209½. There are four kinds of colporrhea caused by each of the three humors individually as well as the one caused by the tridiscordance of humors.

वातप्रदरस्य निदानलक्षणे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिषग्जितम् ॥२१०॥
रूक्षादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
कुपितः प्रदरं कुर्याल्लक्षणं तस्य मे शृणु ॥२११॥

अतः परम् હવે પછી इसके बाद, हेतु- આ પ્રદરોના કારણ इन प्रदरोंके कारण, आकृति- લક્ષણ लक्षण, भिषग्जितम् અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा, रूक्षादिभिः રૂક્ષાદિથી रूक्षादिसे, कुपितः કોપેલો कुपित हुआ, मारुतः વાયુ वायु, पूर्ववत् આગળ કહ્યા મુજબ पूर्व कथनके अनुसार, रक्तम् રક્તને रक्तको, आदाय ગ્રહણ કરીને ग्रहण करके, प्रदरम् પ્રદર प्रदरको, कुर्यात् કરે છે करता है, तस्य તેનું इसका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, मे મારી પાસેથી मुझसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥२१०-२११॥

210-211. Hereafter, I shall describe their causes and symptoms and treatment The vata, provoked by dry articles etc., bringing blood as described already, causes colporrhea. Now listen to its signs and symptoms, as I describe them.

फेनिलं तनु रूक्षं च श्यावं चारुणमेव च ।
किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ॥२१२॥
कटिवङ्क्षणहृत्पार्श्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
कुरुते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥२१३॥

फेनिलम् ફીણવાળું झागदार, तनु પાતળું पतला, रूक्षम् च રૂક્ષ रूक्ष श्यावम् શ્યાવ श्याव, अरुणम् અરુણ अरुण, किंशुकोदक- કેસુડાંના પાણી ढाकके फूलोंके जलके, सङ्काशम् જેવું सदृश, सरुजम् तथा દરદ સાથે तथा दरदके साथ, अथवा અથવા अथवा, नीरुजम् દરદ-રહિત રજ નીકળે છે दरदरहित रज निकलता है, मारुतः અને વાયુ और वायु, कटि- કમર कमर, वंक्षण- વંક્ષણ वंक्षण, हृत- હૃદય हृदय, पार्श्व- પાર્શ્વ पार्श्व, पृष्ठ- પૃષ્ઠ पृष्ठ, श्रोणिषु અને શ્રોણિમાં और श्रोणिमें, तीव्राम् તીવ્ર तीव्र, वेदनाम् વેદના वेदनाको, कुरुते કરે છે करता है, एतत् એને इसको, वातात्मकम् વાતાત્મક वातात्मक, विदुः કહે છે कहते हैं ॥२१२-२१३॥

212-213 The discharge is frothy, thin, unctuous, dusky-red and of the color of the juice of palas flower; and it may be painless or painful. The vata causes acute pain in the waist, groin, cardiac region, sides, back and hips. This is known as colporrhea due to vata.

पित्तप्रदरस्य निदानलक्षणे—

अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
पूर्ववत् प्रदरं कुर्यात् पैत्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥२१४॥

२११. [illegible] तस्य मे शृणु—लिङ्गं [illegible] (च.)

अम्ल- અમ્લ अम्ल, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, लवण- લવણ लवण, क्षारैः અને ક્ષારથી और क्षारसे, पित्तम् પિત્ત पित्त, यदा જ્યારે जब, प्रकुपितम् પ્રકોપ પામે છે ત્યારે प्रकुपित होता है तब, पूर्ववत् પહેલાં કહ્યા મુજબ पूर्वकथनके अनुसार, प्रदरम् પ્રદરને प्रदरको, कुर्यात् કરે છે करता है, पैत्तिकम् એ પૈત્તિક પ્રદરને इस पैत्तिक प्रदरको, लिङ्गैः લક્ષણથી लक्षणसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ २१४ ॥

214. The pitta, provoked by acid, hot, salt and alkaline articles, causes colporrhea, as already described, of the pitta type. Now listen to its signs and symptoms.

सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुरथार्तिमत् ॥२१५॥
दाहरागतृषामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
असृग्दरं पैत्तिकं स्यात्

सनीलम् કંઈક નીલું कुछ नीला, अथवा અથવા अथवा, पीतम् પીળું पीला, अत्युष्णम् અત્યન્ત ગરમ अति उष्ण, असितम् કાળું काला, नितान्त- તથા અત્યન્ત तथा अत्यन्त, रक्तम् લાલ રજ लाल रज, आर्तिमत् પીડા સાથે पीडाके साथ, अथ અને और, मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, स्रवति સ્રવે છે स्रवता है, दाह- દાહ दाह, राग- લાલી लाली, तृषा- તરસ तृषा, मोह- મોહ मोह, ज्वर- જ્વર ज्वर, भ्रम- અને ભ્રમથી और भ्रमसे, समायुतम् યુક્ત युक्त, असृग्दरम् આ પ્રદર यह प्रदर, पैत्तिकम् स्यात् પૈત્તિક કહેવાય છે पैत्तिक कहाता है ॥ २१५¾ ॥

215-215¾. There will be frequent and painful discharge which is bluish or yellowish, very warm, dark or deep red and is accompanied with local burning and redness, thirst, stupefaction, fever and giddiness. This is colporrhea of the pitta type.

कफप्रदरस्य निदानलक्षणे—

श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥२१६॥
गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत् कुपितः कफः ।
प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥२१७॥

श्लैष्मिकम् तु હવે કફજ પ્રદર अब कफज प्रदर, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है, गुर्वादिभिः ગુરુ આદિ गुरु आदि, हेतुभिः હેતુઓ વડે हेतुओंसे, कुपितः કોપેલો कुपित, कफः કફ कफ, पूर्ववत् પહેલાં કહ્યા મુજબ पूर्वकथनके अनुसार, प्रदरम् પ્રદર प्रदरको, कुरुते કરે છે करता है, तस्य તેનું उसका, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, तत्त्वतः તત્ત્વથી तत्त्वसे, शृणु સાંભળો सुनो ॥ २१६-२१७ ॥

216-217. Now will be described colporrhea of the kapha type. The kapha, provoked by etiological factors such as heavy articles of diet etc., causes colporrhea of the kapha type. Now listen to its main characteristics.

पिच्छिलं पाण्डुवर्णं च गुरु स्निग्धं च शीतलम् ।
स्रवत्यसृक् श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥२१८॥
छर्द्यरोचकहृल्लासश्वासकाससमन्वितम् ।

पिच्छिलम् પિચ્છિલ पिच्छिल, पाण्डुवर्णम् च પાણ્ડુરંગનું पाण्डुरंगका, गुरु ગુરુ गुरु, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, शीतलम् च શીતલ शीतल, श्लेष्मलम् કફયુક્ત कफयुक्त, घनम् ગાઢું गाढा, मन्दरुजाकरम् च અને મંદ પીડા કરનારું और मन्द पीड़ाकारक, असृक् રક્ત रक्त, स्रवति વહે છે स्रवता है, छर्दि- અને તે છર્દિ और छर्दि, अरोचक- અરુચિ अरुचि, हृल्लास- હલ્લાસ हल्लास, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास અને ઉધરસથી और खांसीसे, समन्वितम् યુક્ત હોય છે युक्त होता है ॥ २१८½ ॥

२१६. दाहरागतृषामोह—विदाहरागतृणमोह (ब.)
,, स्यात्—तत् (ब.)

२१८. शीतलम्—यद् घनम् (ब.)
,, घनं—तथा (ख. झ. ड. त. ब.)

218-218½. The discharge is slimy, yellowish, white in color, heavy, unctuous, cold, muco-sanguinous, dense and accompanied with mild pain. It is attended with vomiting, anorexia, nausea, dyspnea and cough.

साब्निपातिकप्रदरस्य निदानलक्षणे—

(वक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् २१९
यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु।)
त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यान्नैकावस्थमसृग्दरम् ॥२२०॥

इह આ અધ્યાયમાં इस अध्यायमें, क्षीरदोषाणाम् ક્ષીરદોષોનું क्षीरदोषोंका, यत् જે जो, सामान्यम् સામાન્ય सामान्य, कारणम् કારણ कारण, वक्ष्यते કહેવાશે कहा जायगा, तत् एव તે જ वही, त्रिदोषस्य ત્રિદોષના त्रिदोषके, प्रदरस्य પ્રદરનું प्रदरका, कारणम् કારણ છે कारण है, न एकावस्थम् જુદી જુદી અવસ્થાઓવાળું भिन्न भिन्न अवस्थाओंवाले, असृग्दरम् આ પ્રદરને इस प्रदरको, त्रिलिङ्गसंयुतम् ત્રણ દોષોના લક્ષણોયુક્ત तीनों दोषोंके लक्षणोंसे युक्त, विद्यात् જાણવું जानना चाहिए ॥ २१९-२२० ॥

219-220. What will be described as the general causes of the morbidity of the mother's milk are also to be considered the causative factors of colporrhea of the tridiscordance type. In colporrhea of the tridiscordance type, where all the above symptoms are combined, the disease will be characterised by various conditions.

नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता।
सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदाऽनिलः ॥२२१॥
रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीकबलं कफम्।
दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥२२२॥
वसां मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान्।
सृजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥२२३॥
शश्वत् स्रवत्यथास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम्।
क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥२२४॥

अति- અત્યંત अत्यन्त, परिक्लिष्टा કષ્ટયુક્ત कष्टयुक्त, प्रक्षीणशोणिता અને ક્ષીણ રક્તવાળી और क्षीण रक्तयुक्त, नारी तु સ્ત્રી स्त्री, यदा જ્યારે जब, सर्वहेतु- સઘળા હેતુઓનું सब हेतुओंका, समाचारात् સેવન કરે છે ત્યારે सेवन करती है तब, अतिवृद्धः બહુજ વધેલો अत्यन्त बढ़ा हुआ, अनिलः વાયુ वायु, प्रत्यनीकबलम् હીન બળવાળા हीन बलयुक्त, पित्ततेजसा પિત્તના તેજથી पित्तके तेजसे, विदग्धम् વિદગ્ધ विदग्ध, पीतम् પીળા पीले, दुर्गन्धम् દુર્ગન્ધી दुर्गन्धी, पिच्छिलम् અને પિચ્છિલ और पिच्छिल, कफम् કફને कफको, रक्तमार्गेण રજોમાર્ગે रजोमार्गसे, सृजति બહાર કાઢે છે बाहर निकालता है, यावत् हि અને જ્યારે और जब, वेगवान् વેગવાન વાયુ वेगवान वायु, वसाम् વસા वसा, मेदः च અને મેદને और मेदको, समुपादाय લઈને लेकर, अपत्यमार्गेण યોનિમાર્ગથી योनिमार्गसे, सृजति બહાર કાઢે છે बाहर निकालता है, अथ ત્યારે तब, शश्वत् નિરંતર निरन्तर, सर्पिः- ઘી घी, मज्ज- મજ્જા मजा, वसोपमम् અને વસા જેવા और वसाके समान, आस्रावम् આસ્રાવને आस्रावको, स्रवति યોનિદ્વારા બહાર કાઢે છે योनिद्वारा बाहर निकालता है, तृष्णा- તરસ प्यास, दाह- દાહ दाह, ज्वरान्विताम् તથા જ્વરથી યુક્ત तथा ज्वरसे युक्त, क्षीणरक्ताम् ક્ષીણરક્તવાળી क्षीणरक्त, दुर्बलाम् અને દુર્બળ और दुर्बल, ताम् તે સ્ત્રીને उस स्त्रीको, असाध्याम् અસાધ્ય માની असाध्य मानकर, सः તે વૈદ્ય वह वैद्य, विवर्जयेत् છોડી દેવી छोड़ दे ॥ २२१-२२४ ॥

221-224. If a woman, very much exhausted or greatly wasted in blood, indulges in things which are causative factors of this disease, the vata, getting excessively increased and passing

२२२. प्रत्यनीकबलं-प्रत्यनीककरं (ब.)
" " -प्रत्यनीकगुणं (च. क.)

२२४. स्रवत्यथास्रावं-स्रवन्तीमास्रावं (ध.)
" तामसाध्यां विवर्जयेत्-तामसेव्यां विनिर्दिशेत् (ध.)

through the blood-channels, causes the opposing kapha to be burnt by the heat of pitta and converts it into a slimy offensive and yellowish fluid; and mixing with fat and the adipose tissue, it flows out forcibly through the vagina and this discharge is of the color of ghee or marrow or fat. This is a continual discharge accompanied with thirst, burning and fever. The woman, wasted of blood and rendered weak as a result should be considered incurable.

शुद्धार्तवलक्षणम्—

मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥२२५॥

मासात् માસે માસે प्रतिमास, निष्पिच्छदाहार्ति પિચ્છા, દાહ અને પીડારહિત पिच्छा, दाह और पीड़ारहित, पञ्चरात्र- પાંચ રાત્રિ પર્યંત पञ्चरात्रि तक, अनुबन्धि ચાલુ રહેતા जारी रहनेवाले, न एव ન તો न तो, अति बहु બહુ વધારે अति अधिक, नात्यल्पम् च અને ન તો બહુ થોડા और न तो बहुत थोड़े, आर्तवम् આર્તવને आर्तवको, शुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, आदिशेत् જાણવું जानना चाहिए ॥ २२५ ॥

225. That should be regarded healthy or normal menses which occurs every month, which is not slimy, which is not attended with burning or pain, which lasts for five days and which is neither excessive nor very scanty.

गुञ्जाफलसवर्णं च पद्मालक्तकसन्निभम् ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥२२६॥

गुञ्जाफल- ચણોઠીના गुञ्जाफलके, सवर्णम् જેવા રંગના सदृश वर्णवाले, पद्म- કમળ कमल, अलक्तक- તથા અળતાના और अलतेके, सन्निभम् જેવા सदृश, इन्द्रगोपक અને ઇંદ્રગોપના और वीरबहुटीके, सङ्काशम् च જેવા सदृश, आर्तवम् આર્તવને आर्तवको, शुद्धम् શુદ્ધ शुद्ध, आदिशेत् કહેવું कहना चाहिए ॥ २२६ ॥

226. That should be regarded as the healthy or normal menstrual blood which is of the color of the jequirity-seed or of the lotus or of lac or which resembles the trombidium, the scarlet insect.

प्रदरचिकित्सा—

योनीनां वातलाद्यानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
चतुर्णां प्रदराणां च तत् सर्वं कारयेद्भिषक् ॥२२७॥

इह આ અધ્યાયમાં इस अध्यायमें, वातलाद्यानाम् વાતલ આદિ वातल आदि, योनीनाम् યોનિઓનું योनियोंका, यत् भेषजम् જે ઔષધ जो औषध, उक्तम् કહેલું છે कहा गया है, तत् सर्वम् તે બધું उन सबका, भिषक् વૈદ્યે वैद्यको, चतुर्णाम् प्रदराणाम् च ચારે પ્રદરોમાં પણ चारों प्रदरोंमें भी, कारयेत् કરવું જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ २२७ ॥

227 The physician should use all medications indicated in gynecic disorders caused by vata andother humors, in these four kinds of colporrhea.

रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
रक्तार्शसां च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥२२८॥

यत् જે जो, रक्तातिसारिणाम् રક્તાતિસારીઓનું रक्तातिसारियोंकी, तथा તથા तथा, शोणितपित्तिनाम् રક્તપિત્તવાળાનું रक्तपित्तवालोंकी, यत् च અને જે और जो रक्तार्शसाम् રક્તાર્શવાળાનું रक्तार्शवालोंकी, भेषजम् ઔષધ औषध, प्रोक्तम् કહેલું છે कही है, तत् च તેને પણ उसे भी, कारयेत् કરવું જોઈએ करनी चाहिए ॥ २२८ ॥

२२६. पद्मालक्तक-पद्मालक्तक (ग. च. फ.)

२२७. योनीनां वातलाद्यानां—वाताद्यानां च योनीनाम् (च.)

228. He should also use the remedies indicated in diarrhea with bloody stools, in hemothermia and bleeding piles.

क्षीरदोषाणां निदानं संप्राप्तिश्च—

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥२२९॥

धात्री- ધાવ धात्री, स्तन- સ્તન स्तनों, स्तन्य- અને ધાવણની और स्तन्यकी, संपत् સમ્પત્તિ सम्पत्ति, पुरा પહેલાં पहले, विस्तरतः વિસ્તારથી विस्तारसे, उक्ता કહી છે कह दी है, स्तन्यसंजननम् च एव સ્તન્યજનન स्तन्यजनन, स्तन्यस्य સ્તન્યનું और स्तन्यका, विशोधनम् च વિશોધન પણ તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે विशोधन भी उसी प्रकार कह दिये हैं ॥ २२९ ॥

229. The qualities of the wellformed breasts and the breast-milk of the wet nurse have been already described by me in detail. So too have been described the galactogogues and the galacto-depurants;

वातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥२३०॥
वातादिष्वेव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्तमः ।
त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

वातादिदुष्टे વાતાદિથી દૂષિત દૂધનાં वातादिसे दूषित दूधके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, क्षीणस्य च અને ક્ષીણ દૂધની और क्षीण दूधकी चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, तत् सर्वम् તે બધું यह सब, उक्तम् કહ્યું છે कह दिया है, ये तु અને જે और जो, अष्टौ આઠ आठ, क्षीरदोषाः ક્ષીરદોષો क्षीरदोष, प्रकीर्तिताः કહેલા છે कहे हैं, तान् તેઓને उनको, शास्त्रचक्षुः શાસ્ત્રજ્ઞ शास्त्रज्ञ, भिषक्तमः શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય श्रेष्ठ वैद्य, वातादिषु एव વાતાદિઓમાં જ वातादिदोषोंमें ही, विद्यात् જાણવા जाने, यतः જેથી यतः, शिष्याः तु શિષ્ય शिष्य, त्रिविधाः ત્રણ પ્રકારના છે तीन प्रकारके हैं, ततः તેથી ततः, विस्तरम् વિસ્તારથી विस्तारसे, वक्ष्यामि કહીશ कहूँगा ॥ २३०-२३१ ॥

230-231. So also the signs of vitiation of the breast-milk by vata and other humors along with its treatment. All this, along with the eight kinds of morbidity of milk, have been described. The able physician endowed with scientific vision should classify these into the categories of vata and other humors. As there are three classes of pupils in view of their grades of intelligence, I describe the subject in detail to be used even to the lowest of them.

अजीर्णासात्म्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
लवणाम्लकटुक्षारप्रक्लिन्नानां च सेवनात् ॥२३२॥
मनःशरीरसंतापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥२३३॥
परमान्नं गुडकृतं कृशरां दधि मन्दकम् ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च २३४
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः ॥२३५॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
कुर्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥२३६॥

अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, असात्म्य- અસાત્મ્ય असात्म्य, विरुद्ध- વિરુદ્ધ विरुद्ध, अत्यर्थ- અને અત્યન્ત और अत्यन्त, भोजनात् ભોજનથી भोजनसे, लवण- લવણ लवण, अम्ल- અમ્લ अम्ल, कटु- કટુ कटु, क्षार- ક્ષાર क्षार, प्रक्लिन्नानाम् च અને કલેદવાળાં દ્રવ્યોના और क्लेदयुक्त द्रव्योंके, सेवनात् સેવનથી सेवनसे, मनः-

२३१. भिषक्तमः—भिषग्वरः (च.)

२३४. मन्दकम्—नवायकम् (ग. च.)
२३५. अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः -अभिचारादनायासाद् व्याधिभिः कर्शनेन च (ध. च. क.)
२३६. क्षीरवहाः-क्षीराशयाः (क.)

मन मन, शरीर- અને શરીરના और शरीरके, संतापाच संतापथी सन्तापसे, निशि રાત્રિમાં रात्रिमें, अस्वप्नात् ન ઊંઘવાથી न सोनेसे, चिन्तनात् ચિંતાથી चिन्तासे, प्राप्तवेग- પ્રાપ્ત થએલા વેગોને प्राप्त वेगोंको, प्रतीघाताच રોકવાથી रोकनेसे, अप्राप्त- અને અપ્રાપ્ત વેગોને और अप्राप्त वेगोंको, उदीरणेन च પ્રેરિત કરવાથી प्रेरित करनेसे, परमान्नम् દૂધપાક दूधपाक, गुडकृतम् ગોળની બનાવટો गुड़की बनी हुई चीजें, कृशराम् કૃશરા कृशरा, मन्दकम् दधि મન્દજાત દહીં मन्दजात दधि, अभिष्यन्दीनि અભિષ્યન્દી अभिष्यन्दी, ग्राम्य- तथा ગ્રામ્ય तथा ग्राम्य, आनूप- આનૂપ आनूप, औदकानि च અને જળચરોનાં और जलचरोंके, मांसानि માંસ मांस, भुक्त्वा भुक्त्वा ખાઈ ખાઈને खा खाकर, दिवा-स्वप्नात् દિવસમાં ઊંઘવાથી दिनमें सोनेसे, मद्यस्य अतिनिषेवणात् અતિસેવનથી તેમજ મદ્યના एवं मद्यके अतिसेवनसे, अनायासात् પરિશ્રમ ન કરવાથી परिश्रम न करनेसे, अभीघातात् અભિઘાતથી चोट लगनेसे, क्रोधात् ક્રોધથી क्रोधसे, आतङ्क- અને રોગથી और रोगसे, कर्शनैः च કૃશ થવાથી कृश होनेसे, दोषाः કોપેલા દોષો कुपित दोष, क्षीरवहाः ક્ષીરવાહિની क्षीरवहा, सिराः સિરાઓમાં सिराओंमें, प्राप्य પહોંચીને पहुंचकर, स्तन्यम् ધાવણને स्तन्यको, प्रदूष्य च દૂષિત કરી दूषित करके, अष्टविधम् આઠ પ્રકારનું अष्ट प्रकारका, कुर्युः કરે છે करते हैं, भूयः ફરીને फिरसे, तत् તેને उसे, दोषतः દોષ પ્રમાણે दोषानुसार, मे મારી પાસેથી मुझसे, निबोध સાંભળો सुनो ॥ २३२-२३६ ॥

232-236. By taking predigestion meals, unwholesome, irregular, antagonistic and excessive diet, by constant use of salt, acid, pungent, alkaline and softened articles, by mental and bodily affliction, sleeplessness at night, brooding, suppreassion of the manifested urges and artificially exciting such urges, and by indulgence in daysleep after frequent eating of milk-pudding, products of gur, kedgeree, immaturec urds, liquefacient, flesh of domestic, wet-land and aquatic creatures; by excessive use of wine, lack of exertion, trauma, anger and emaciation due to diseases the humors, getting provoked reach the galactic channels, vitiate the milk and cause eight kinds of galactic morbidity. Now listeu, as I describe them again, according to each category of morbidity.

वातजादिभेदेन क्षीरदोषस्य लिङ्गानि—

वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
पित्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्ये स्नेहपैच्छिल्यगौरवम् ॥२३७॥
कफाद्भवति

अनिलात्मके વાતદૂષિત ક્ષીરમાં वातदूषित क्षीरमें, वैरस्यम् વિરસતા विरसता, फेनसङ्घातः ફીણનો જમાવ फेनका संघात, रौक्ष्यम् च इति અને રૂક્ષતા થાય છે और रूक्षता होती है, पित्तात् પિત્તથી દૂષિત ક્ષીરમાં पित्तदूषित क्षीरमें, वैवर्ण्य- વિવર્ણતા विवर्णता, दौर्गन्ध्ये અને દુર્ગન્ધ થાય છે और दुर्गन्ध होती है, कफात् તથા કફદૂષિત ક્ષીરમાં तथा कफदूषित क्षीरमें, स्नेह- સ્નિગ્ધતા स्निग्धता, पैच्छिल्य- ચીકાશ पिच्छिलता, गौरवम् તથા ભારેપણું થાય છે और गुरुता, भवति થાય છે होती है ॥ २३७ ॥

237. In condition of vitiation of vata the milk will be distasteful, frothy and unctuous In vitiation by pitta, there will be discoloration and bad smell. In vitiation by kapha, unctuousness, sliminess and heaviness will be observed.

रूक्षाद्यैरनिलः स्वैः प्रकोपणैः ।
कुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥२३८॥

रूक्षाद्यैः રૂક્ષાદિ रूक्षादि, स्वैः પોતાનાં अपने, प्रकोपणैः પ્રકોપણોથી प्रकोपणोंसे, क्रुद्धः કુપિત कुपित,

२३८. स्तन्यस्य दूषयेत्-स्तन्यं प्रदूषयेत् (ध.)

अनिलः વાયુ वायु, **क्षीराशयम्** ક્ષીરાશયમાં क्षीराशयमें, **प्राप्य** જઈને पहुंचकर, **स्तन्यस्य** ધાવણના स्तन्यके, **रसम्** રસને रसको, **दूषयेत्** દૂષિત કરે છે दूषित करती है ॥ २३८ ॥

238. The vata gets provoked by dry articles of diet and other similar vata-provoking factors. Thus, getting provoked and reaching the mammary glands, it vitiates their secretions.

वातादिदुष्टं क्षीरं पिबतो बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति—

विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत् पिबन् ।
न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विवर्धते ॥२३९॥

विरसम् વિરસ विरस, **वातसंसृष्टम्** અને વાતસંસૃષ્ટ और वातसंसृष्ट, **तत्** તે દૂધ उस दूधको, **पिबन्** પીનાર બાળક पीनेवाला बालक, **कृशीभवति** પાતળો થઈ જાય છે कृश हो जाता है, **अस्य च** તેને उसको, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **न स्वदते** ભાવતું નથી अच्छा नहीं लगता, **कृच्छ्रेण** તથા મુશ્કેલીથી तथा कठिनाईसे, **विवर्धते च** તે બાળકની વૃદ્ધિ થાય છે उस बालककी वृद्धि होती है ॥ २३९ ॥

239. The child, who sucks this distasteful milk vitiated by vata, becomes emaciated. It does not relish the milk and its growth becomes difficult

तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
करोति फेनसङ्घातं तत्तु कृच्छ्रात् प्रवर्तते ॥२४०॥

तथा एव તેજ પ્રમાણે इसी प्रकार, **कुपितः** કુપિત कुपित, **वायुः** વાયુ वायु, **अन्तः स्तन्यम्** ક્ષીરાશયમાં સ્તન્યને क्षीराशयमें स्तन्यको, **विलोडयन्** વલોવીને विलोड़ित करके, **फेनसङ्घातम्** ફીણના સમૂહને फेनसंघातको, **करोति** બનાવે છે उत्पन्न करता है, **तत् तु** તેથી તે સ્તન્યની ततः उस स्तन्यकी, **कृच्छ्रात्** કષ્ટપૂર્વક કઠિનાઈસે, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્તિ થાય છે प्रवृत्ति होती है ॥ २४० ॥

240. Similarly the provoked vata churns up the milk internally in the glands and makes it forthy. Consequently, it flows out with great difficulty.

तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाऽधिगच्छति ॥२४१॥

तेन તે પીવાથી उसके पीनेसे, **बालः** બાળક बालक, **क्षामस्वरः** ક્ષીણ સ્વરવાળો क्षीण स्वरवाला, **बद्ध-विट्-मूत्र-मारुतः** અને ઝાડા- મૂત્ર તથા વાયુની અટકાયતવાળો થાય છે मल-मूत्र और वायुकी रुकावटवाला होता है, **वातिकम्** વળી તેને વાતજન્ય वातजन्य, **शीर्षरोगम् वा** શીર્ષરોગ शीर्षरोग, **पीनसम् वा** કે પીનસ या पीनसरोग, **अधिगच्छति** થાય છે होता है ॥ २४१ ॥

241. The child which drinks this milk becomes weak of voice and suffers from stasis of feces, of urine and flatus. It develops headache or coryza of the vata type.

पूर्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
रूक्षं तत् पिबतो रौक्ष्याद्बलह्रासः प्रजायते ॥२४२॥

पूर्ववत् પહેલાંની પ્રમાણે જ पूर्ववत्, **कुपितः** કુપિત कुपित, **अनिलः** વાયુ वायु, **स्तन्ये** સ્તન્યમાંથી स्तन्यमेंसे, **स्नेहम्** સ્નેહને स्नेहको, **शोषयते** શોષી લે છે शोषण करता है, **तत्** તે उस, **रूक्षम्** રૂક્ષ ધાવણ रूक्ष दूधको, **पिबतः** પીતા બાળકને पीनेवाले बालकको, **रौक्ष्यात्** ધાવણની રૂક્ષતાને લીધે स्तन्यकी रूक्षतासे, **बलह्रासः** બળનો હ્રાસ बलह्रास, **प्रजायते** થાય છે होता है ॥ २४२ ॥

242. The vata which is provoked as before, dehydrates the unctuous element in the milk. The child, taking this unctuous milk, is reduced in

२३९. न चास्य—न चास्मै (ध. फ.)

२४०. तत्तु—ततः (ध. फ.)

२४१. अधिगच्छति—निगच्छति (ब.)

strength, by the lack of unctuous quality in the milk.

पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिप्लुतम् ।
करोति स्तन्यवैवर्ण्यंनील पीतासितादिकम् ॥२४३॥

उष्णादिभिः ઉષ્ણાદિથી उष्णादिसे क्रुद्धम् કુપિત થયેલું कुपित हुआ, पित्तम् પિત્ત पित्त, स्तन्याशयम् સ્તન્યાશયમાં स्तन्याशयमें, अभिप्लुतम् જઈને पहुंचकर, नील- નીલ नीले, पीत- પીત पीत, असितादिकम् કે કૃષ્ણ વગેરે या कृष्ण आदि, स्तन्यवैवर्ण्यम् ધાવણની વિવર્ણતા स्तन्यकी विवर्णता, करोति કરે છે करता है ॥ २४३ ॥

243. The pitta, getting provoked by hot articles and other similar fectors, reaching the mammary glands, causes discoloration of the milk into bluish, yellowish, dark and other shades

विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात्तृष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः ।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तं स्तनम् ॥२४४॥

शिशुः બાળક बच्चा, विवर्णगात्रः વિવર્ણ અંગોવાળો विवर्ण शरीरवाला, स्विन्नः પસીનાવાળો पसीनायुक्त, तृष्णालुः તરસવાળો तृष्णावाला, भिन्नविट् भिन्नविट् अतिसारका रोगी, नित्यम् તથા સતત और सदा, उष्ण-शरीरः च ઉષ્ણ શરીરવાળો उष्ण शरीरवाला, स्यात् થાય છે होता है, तम् स्तनम् અને તે સ્તનને और उस स्तनको, न अभिनन्दति ઇચ્છતો નથી नहीं चाहता ॥ २४४ ॥

244. The child who takes this milk gets changed in body color and is afflicted with perspiration, thirst and loose stools; its body is always felt to be warm, and it shows dislike for the breast-feed.

पूर्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
पाण्ड्वामयस्तत्पिबतः कामला च भवेच्छिशोः २४५

पूर्ववत् પહેલાંની જેમ पूर्ववत्, पित्ते कुपिते પિત્ત કુપિત થવાથી पित्तके कुपित होनेसे, क्षीरम् દૂધ दूध, दौर्गन्ध्यम् દુર્ગન્ધયુક્ત दुर्गन्धयुक्त, ऋच्छति થાય છે होता है, तत् તે इसको, पिबतः પીતા पीनेवाले, शिशोः બાળકને बच्चेको पाण्ड्वामयः પાંડુરોગ पांडुरोग, कामला च કે કમળો या कमला, भवेत् થાય છે होता है ॥ २४५ ॥

245. The pitta, provoked as before, gives a bad smell to the milk, and the child drinking that milk is afflicted with anemia and jaundice.

क्रुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
स्नेहान्वितत्वात्तत्क्षीरमतिस्निग्धं करोति तु ॥२४६॥

स्त्रियाः સ્ત્રીના स्त्रीके, क्षीराशयगतः ક્ષીરાશયમાં રહેલ क्षीराशयमें पहुंचकर, गुर्वादिभिः ગુરુ વગેરે કારણોથી गुरु आदिसे, क्रुद्धः કોપેલો कुपित, श्लेष्मा કફ कफ, स्नेहान्वितत्वात् પોતાની સ્નિગ્ધતાને લીધે स्नेहयुक्त होनेसे, तत्क्षीरम् तु તે દૂધને उस क्षीरको, अतिस्निग्धम् અતિસ્નિગ્ધ अतिस्निग्ध, करोति કરે છે करता है ॥२४६॥

246. The kapha, provoked by heavy articles and other similar factors, reaches the woman's mammary glands and by its unctuous quality, it renders the milk hyper-unctuous.

छर्दनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ॥२४७॥
श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।

तेन તેનાથી उससे, शिशुः બાળક बच्चा, छर्दनः ઉલટી કર્યા કરે છે वमनशील, कुन्थनः કરાંઝતો कुन्थन करनेवाला, लालालुः લાળનો સ્રાવ કરતો लाला युक्त, नित्योपदिग्धैः હરરોજ ઉપલિપ્ત રહેલા नित्य कफसे उपलिप्त, स्रोतोभिः સ્રોતોથી યુક્ત स्रोतोंवाला, निद्रा- निद्रा- निद्रा, क्लमसमन्वितः તેમજ થાકવાળો एवं क्लमसे युक्त,

२४७. निद्राक्लमसमन्वितः—निद्राकासमसमन्वितः (अ. ध. प्र. सं.)

श्वास- શ્વાસ श्वास, कास અને કાસથી और कासले, परीतः પીડિત पीडित, प्रसेक- કફના સ્રાવ कफका स्राव, तमक-अन्वितः तु અને તમકવાળો और तमकवाला, जायते થાય છે होता है ॥२४७½॥

247. The child sucking this milk, suffers from vomiting, tussive sounds, dribbling of saliva, increase of mucus in body-channels, sleepiness, exhaustion, dyspnea, cough, ptyalism and asthma.

अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ॥२४८॥
लालालुः शूनवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तत् पिबञ्छिशुः ।

यदा कफः જ્યારે કફ जब कफ, स्तन्यम् સ્તન્યને स्तन्यको, अभिभूय દૂષિત કરીને दूषित करके, पिच्छिलम् ચીકણું पिच्छिल, कुरुते બનાવે છે ત્યારે बनाता है तब, तत् તેને उसको, पिबन् પીનાર पीनेवाला, शिशुः બાળક बालक, लालालुः લાળવાળો लालायुक्त, शून-वक्त्राक्षिः મુખ તથા આંખના સોજાવાળો सूजे हुए मुख और आंखवाला, जडः અને જડ और जड, स्यात् બને છે होता है ॥२४८½॥

248. When the Kapha vitiates the milk and makes it slimy, the child sucking this milk, suffers from slobber; its face and eyes become swollen and the child becomes dull.

कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम् ॥२४९॥
करोति गुरु तत् पीत्वा बालो हृद्रोगमृच्छति ।
अन्यांश्च विविधान्रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाश्रितान् २५०

क्षीराशयगतः ક્ષીરાશયગત क्षीराशयमें पहुंचा हुआ, कफः કફ कफ, गुरुत्वात् ગુરુતાને લીધે भारी होनेसे, क्षीरगौरवम् દૂધને ગુરુતાવાળું दूधको भारी, करोति કરે છે करता है, तत् गुरु તે ભારે દૂધ उस गुरु दूधको, पीत्वा પીવાથી पीकर, बालः બાળકને बच्चा, हृद्रोगम् હૃદ્રોગ हृद्रोगको, ऋच्छति થાય છે प्राप्त होता है, क्षीरसमाश्रितान् વળી તે કફ દૂધજન્ય और वह कफ क्षीरजन्य, अन्यान् બીજા अन्य, विविधान् વિવિધ नाना प्रकारके, रोगान् च રોગો रोगोंको, कुर्यात् કરે છે करता है ॥२४९-२५०॥

249-250. The kapha getting located in the mammary glands, causes heaviness of milk; owing to its quality of heaviness the child drinking that milk is afflicted with the diseases of the stomach and various other disorders born of morbid milk.

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे संभवन्ति तदात्मकाः ।

क्षीरे દૂધ दूध, वातादिभिः વાતાદિથી वातादिसे, दुष्टे દૂષિત થતાં दुष्ट होने पर तदात्मकाः તેનાથી થતા રોગો तज्जन्य रोग, संभवन्ति થાય છે होते हैं ॥२५०½॥

250½. If the breast-milk is vitiated by vata or other humors, diseases corresponding in characteristics to the humor will afflict the child.

क्षीरदोषे धात्र्याः संशोधनम्—

तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् २५१
संस्वेद्य विधिवद्वैद्यो वमनेनोपपादयेत् ।

तत्र તેમાં उसमें, आदौ પ્રથમ प्रथम, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, स्तन्य- ધાવણની स्तन्यकी, शुद्ध्यर्थम् શુદ્ધિને માટે शुद्धिके लिए, स्नेह-उपपादिताम् સ્નેહન કરાવેલી स्नेहन कराई हुई, धात्रीम् ધાત્રીને धात्रीको, विधिवत् વિધિ મુજબ विधिपूर्वक, संस्वेद्य સ્વેદન કરાવીને स्वेदन कराके, वमनेन વમન वमन, उपपादयेत् કરાવવું करावे ॥२५१½॥

251-251½. For the purification of the breast milk, the physician should, at first, systematically treat the mother

२५०. करोति गुरु तत् पीत्वा बालो हृद्रोगमृच्छति—कुर्यात्स्नेहान्वितं पीतं तद् भावात्कफरोगवान् (ग. द.)

,, करोति गुरु तद्—अतिस्नेहान्वितं (च. कं. ब.)

with oleation and sudation procedures and then give her emesis.

वमनार्थं वचादियोगः —

वचाप्रियङ्ग्वयष्ट्याह्वफलवत्सकसर्षपैः ॥२५२॥
कल्कैर्निम्बपटोलानां क्वाथैः सलवणैर्वमेत् ।

वचा- વજ વચ, **प्रियङ्गु-** ઘઉંલા प्रियङ्गु, **यष्ट्याह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **फल-** મીંઢળ मैनफल, **वत्सक-** કડો કુડા, **सर्षपैः** સરસવના सरसोंके, **कल्कैः** કલ્ક कल्क, **सलवणैः** અને લવણયુક્ત और लवण मिलाकर, **निम्ब-** લીમડા नीम, **पटोलानाम्** અને પરવળના और परवलके, **क्वाथैः** કવાથથી क्वाथसे, **वमेत्** વમન કરાવવું वमन करावे ॥ २५२½ ॥

252-252½. Sweet flag, perfumed cherry, liquorice, emetic nut, kurchi and rape seed may be given in the form of paste; or the bark of neem and wild snake gourd, mixed with salt, may be given as decoction.

विरेचनार्थं योगाः —

सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ॥२५३॥
दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ।

सम्यक्-वान्ताम् બરાબર વમન થયા अच्छी प्रकार वमन होनेके, **ततः** બાદ पीछे, **यथान्यायम्** यथाविधि शास्त्रानुसार, **कृतसंसर्जनाम्** સંસર્જનક્રમ કરાવ્યા પછી संसर्जनक्रम करानेके पीछे **दोष-** દોષ दोष, **काल-** કાલ काल, **बल-** અને બલની और बलका, **अपेक्षी** અપેક્ષા કરનારે विचार करके, **स्नेहयित्वा** સ્નેહન કરાવીને स्नेहन कराके, **विरेचयेत्** વિરેચન આપવું विरेचन करावे ॥ २५३½ ॥

253-253½. The patient that has been systematically subjected to emesis and rehabilitation procedure, should be given purgation preceded by oleation, in keeping with the patient's degree of morbidity and strength, and the season.

त्रिवृतामभयां वाऽपि त्रिफलारससंयुताम् ॥२५४॥
पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां वाऽपि केवलाम् ।
(पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् २५५)

त्रिफलारससंयुताम् ત્રિફલાના ક્વાથ त्रिफला-क्वाथसे युक्त, **मधुसंयुक्ताम्** તથા મધસહિત तथा मधुसंयुक्त, **त्रिवृताम्** નિવૃત त्रिवृत, **अभयाम्** वा अपि કે હરડે अथवा अभयाको, **पाययेत्** પાવી पिलावे, **शास्त्रवित्** અથવા શાસ્ત્રને જાણનાર વૈદ્યે अथवा शास्त्रज्ञ वैद्य, **विरेकार्थम्** વિરેચન માટે विरेचनके लिए, **मूत्रसंयुक्ताम्** ગોમૂત્ર સાથે गोमूत्रयुक्त, **केवलाम्** એકલી केवल, **अभयाम्** वा अपि હરડે अभयाको, **पाययेत्** પાવી पिलावे ॥ २५४-२५५ ॥

254-255. He should be given the pulvis of turpeth, and chebulic myrobalan mixed with the decoction of the three myrobalans and honey, or he should be given the pulvis of chebulic myrobalan only mixed with cow's urine, by the physician with a view to purge the patient.

सम्यग्विरिक्तां मतिमान् कृतसंसर्जनां पुनः ।
ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥२५६॥

सम्यक्- બરાબર ठीक प्रकारसे, **विरिक्ताम्** વિરિક્ત થયેથી विरेचन हो जानेपर, **पुनः कृतसंसर्जनाम्** સંસર્જનક્રમ કરાવ્યા संसर्जनक्रम करानेके, **ततः** બાદ बाद, **मतिमान्** બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, **दोषावशेषघ्नैः** બાકી રહેલા દોષને હરનાર शेषदोषनाशक, **अन्नपानैः** અન્નપાનોથી अन्नपानसे, **उपाचरेत्** ચિકિત્સા કરવી उपचार करे ॥ २५६ ॥

---

२५३. ततः—पुनः (फ)

२५५. पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां वाऽपि केवलाम्—पाययेत सगोमूत्रामभयां त्वपि शास्त्रवित् (च.)

२५६. सम्यग्विरिक्तां मतिमान्—अथ सम्यग्विरिक्ता च (त)

,, दोषावशेषघ्नैः—दोषविशेषघ्नैः (च. फ.)

256. After she has been purged well and given the rehabilitation procedure, the wise physician should treat the residual morbidity in her, by a regular course of suitable food and drink.

क्षीरदोषे हितमन्नपानम्—

शालयः षष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥२५७॥
वंशवेत्रकलायाश्च शाकार्थे स्नेहसंस्कृताः ।

शालयः શાલિ शालि, **षष्टिकाः वा** ષષ્ટિક साठी चावल, **श्यामाकाः** સામો सांवां, **प्रियङ्गवः** પ્રિયંગુ प्रियंगु, **कोरदूषाः** કોદરા कोदों, **यवाः तथा** જવ तथा जौ, **तथा वेणुयवाः** અને વેણુયવ और वेणुयव, **भोजने** ભોજનને માટે भोजनमें, **हिताः** હિતકર્તા हितकर, **स्युः** છે हैं, **स्नेहसंस्कृताः** સ્નેહથી સંસ્કાર આપેલા स्नेह-संस्कृत, **वंश-** વાંસ वंश, **वेत्र-** વેત્ર वेत्र, **कलायाः च** અને વટાણા और मटर, **शाकार्थे** શાક તરીકે હિતકર છે शाकके लिए हितकर हैं ॥ २५७½ ॥

257-257½. Śali or shastika rice, sanwa, millet or italian millet, common millet, barley or bamboo barley are beneficial as diet. The tender shoots of bamboo, cane sprouts and chickling vetch should be used as vegetable-curry prepared in unctuous substances.

मुद्गान् मसूरान् यूषार्थे कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् २५८

मुद्गान् મગ मूंग, **मसूरान्** મસૂર मसूर, **कुलत्थान् च** તથા કળથી और कुलथीको, **यूषार्थे** યૂષને માટે यूषके लिए, **प्रकल्पयेत्** વાપરવાં प्रयोग करे ॥ २५८ ॥

258. Green gram, lentils and horse-gram may be used for preparing soup.

निम्बवेत्राग्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
सव्योषसैन्धवान् यूषान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९

स्तन्यशोधनान् સ્તન્યનું શોધન કરનાર स्तन्यशोधक, **निम्ब-** લીમડો नीम, **वेत्राग्र-** વેત્રાગ્ર वेत्राग्र, **कुलक-** કારેલી करैला, **वार्ताक-** રીંગણાં बैंगन, **आमलकैः** અને આમળાંથી और आंवलेसे, **शृतान्** ઉકાળેલ पकाये हुए, **सव्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **सैन्धवान्** તથા સિંધાલૂણથી યુક્ત तथा सैन्धवसे युक्त, **यूषान्** यूष यूषोंको **दापयेत्** આપવા देवे ॥ २५९ ॥

259. The patient should be given a potion of the soups of the sprouts of neem and cane, karella fruit brinjal and emblic myrobalans mixed with the pulvis of the three spices and rock salt; they are galacto-depurants.

शशान् कपिञ्जलानेणान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।

संस्कृतान् ત્રિકટુ વગેરેથી સંસ્કૃત કરેલ त्रिकटु आदिसे संस्कृत किये हुए, **शशान्** સસલાં शश, **कपिञ्जलान्** કપિંજલ कपिञ्जल, **एणान् च** તથા એણનાં માંસ और एणके मांसोंको, **प्रदापयेत्** આપવાં देवे २५९½

259½. The flesh of hare, grey partridge and Indian antelope, should be given well cooked as food;

स्तन्यशुद्धिकराः कतिपययोगाः —

शार्ङ्गेष्टासप्तपर्णत्वगश्वगन्धाशृतं जलम् ॥२६०॥
पाययेताथवा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ।

स्तन्यशुद्धये સ્તન્યની શુદ્ધિને માટે स्तन्यकी शुद्धिके लिए, **शार्ङ्गेष्टा-** પીલુડી मकोय, **सप्तपर्णत्वक्-** સાતવણની છાલ सतिवनकी छाल, **अश्वगन्धा-** અને આસોંદથી और असगन्धसे, **शृतम्** ઉકાળેલું पकाया हुआ, **जलम्** પાણી **पाययेत्** આપવું जल पिलावे, **अथवा** અથવા या,

२५७½. शाकार्थे स्नेहसंस्कृताः स्निग्धा यूषसंस्कृताः (ड. त. च. म.)

२५९½. प्रदापयेत्—प्रकल्पयेत् (ख. ड. त.)
२६० अश्वगन्धा—वराहगन्धा (छ.)
२६०½ रोहिणीशृतम्—कटुरोहिणीम् (ड.)

रोहिणीशृतम् रोहणुथी ઉકાળેલું પાણી रोहनसे पकाया हुआ जल, पाययेत् देवुं देवे ॥ २६०½ ॥

260-260½. The water prepared with black-night shade, dita bark, cinnamom bark and winter cherry may be used for drinking; or the decoction of kurroa may be given as potion for the purification of breast-milk.

अमृतासप्तपर्णत्वक्काथं चैव सनागरम् ॥२६१॥
किराततिक्तकक्काथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
त्रीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थम्

अमृता- ગળો गिलोय, सप्तपर्णत्वक्- અને સાત-પણુની છાલનો सतिवनकी छालका, क्वाथम् ક્વાથ काथ, सनागरम् સૂંઠનો ક્વાથ सोंठका काथ, किराततिक्तक- અને કરિયાતાનો और चिरायताका, काथम् ક્વાથ काथ, एतान् આ इन, श्लोकपाद- શ્લોકના એક એક પાદમાં श्लोकके एक एक पादमें, ईरितान् કહેલા कहे हुए, त्रीन् ત્રણ યોગો तीन योगोंको, स्तन्य-शुद्ध्यर्थम् સ્તન્યશુદ્ધિને માટે स्तन्यकी शुद्धिके लिए, पिबेत् ધાવે પીવા धात्री पीवे ॥ २६१¾ ॥

261-261¾ The decoction of the bark of guduch and dita bark, the decoction of ginger or the decoction of chiretta should be taken as potion and all three, each described in a quarter of the verse, may be taken for the purification of breast milk.

इति सामान्यभेषजम् ॥२६२॥
कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ।

इति આમ इस प्रकार, स्तन्यदोषाणाम् સ્તન્ય-રોગોની स्तन्यरोगोंकी, सामान्य- સામાન્ય सामान्य, भेषजम् ચિકિત્સા औषध, कीर्तितम् કહી છે कही है, पृथक् अन्यम् હવે વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું अब विशेष चिकित्सा कहता हूं, निबोधत સાંભળો सुनो २६२½

२६३. निबोधत–निबोध मे (ग.)

262-262½. Thus has been described the treatment of the morbidity of the breast milk in general. Now listen to the treatment of various conditions described separately.

पाययेद्विरसक्षीरां द्राक्षामधुकसारिवाः ॥२६३॥
श्लक्ष्णपिष्टां पयस्यां च समालोड्य सुखाम्बुना ।

विरसक्षीराम् વિરસ થયેલા દૂધવાળી સ્ત્રીને विरस क्षीरवाली स्त्रीको, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्ष, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, सारिवाः સારિવા कपूरी, श्लक्ष्ण- पिष्टाम् અને બારીક વાટેલું और बारीक पीसे हुए, पयस्याम् ભોંય-કોળું बिलाईकन्दको, सुखाम्बुना નવશેકા પાણીમાં થોડે गरम पानीमें, समालोड्य च ઘોળીને आलोडित करके, पाययेत् પાવું पिलावे ॥ २६३½ ॥

263-263½. In condition of vitiated taste of the breast milk, grapes, liquorice, sarsaparilla and the fine powder of milky yam, mixed with genially warm water, should be given.

पञ्चकोलादिलेपः —

पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ॥२६४॥
शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात्तथा स्तन्यं विशुध्यति ।

पिष्टैः पञ्चकोल-कुलत्थैः च પંચકોલ અને કળથીને બારીક વાટી એઓનો पञ्चकोल और कुलथीको बारीक पीसकर इनका, स्तनौ સ્તન ઉપર स्तनोंपर, आलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे, शुष्कौ લેપ સુકાયે સ્તનને लेप शुष्क होनेपर स्तनको, प्रक्षाल्य પાણીથી ધોઈને पानीसे धोकर, निर्दुह्यात् દૂધ બહાર કાઢી લેવું दूध बाहर निकाल दे, तथा આવી રીતે इस प्रकार, स्तन्यम् સ્તન્ય दूध, विशुध्यति શુદ્ધ થાય છે शुद्ध हो जाता है ॥२६४½ ॥

264-264½. The paste of the pentad of spices and horsegram should be applied to the breast and when it is

dried, the breast should be washed and the accumulated milk drawn out. Thus, the breast milk gets purified.

फेनसङ्घाते पाठादियोगः —

फेनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् २६५
पाठानागरशार्ङ्गेष्टामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
अञ्जनं नागरं दारु बिल्वमूलं प्रियङ्गवः ॥२६६॥
स्तनयोः पूर्ववत् कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।

यस्याः જેનું जिसका, क्षीरम् દૂધ दूध, फेनसङ्घातवत् ફીણના સમૂહવાળું હોય फेनसंघातवाला हो, ताम् તે उस, स्त्रियम् સ્ત્રીને स्त्रीको, पाठा- પાઠા पाढ़ी नागर- સૂંઠ सोंठ, शार्ङ्गेष्टा- પીલુડી काकमाची, मूर्वाः અને મૂર્વાનો और मूर्वाको, पिष्ट्वा કલ્ક કરી पीसकर, सुखाम्बुना નવશેકા પાણી સાથે सुखोष्ण जलसे, पाययेत् પાવો पिलावे, अञ्जनम् રસાંજન रसांजन, नागरम् સૂંઠ सोंठ, दारु દેવદાર देवदारु, बिल्वमूलम् બીલીનું મૂળ बेलका मूल, प्रियङ्गवः તથા ઘઉંલાથી तथा प्रियंगुका, पूर्ववत् પહેલાંની જેમ पूर्ववत्, स्तनयोः સ્તન ઉપર स्तनोंके ऊपर, लेपनम् લેપ लेप, क्षीरशोधनम् સ્તન્યશોધન માટે क्षीरशोधनके लिए, कार्यम् કરવો करे ॥ २६५-२६६½ ॥

265-266½. The woman whose milk is frothy should be given a potion of Patha, ginger, black nightshade and trilobed virgin's bower, pounded in genially warm water and, as in the previous case, the breast should be painted with the paste of the extract of indian berberry, ginger, deodar, roots of bael, and perfumed cherry; this purifies the milk.

२६५. पाययेत स्त्रियम्–पाययेत च (ब.)

२६६. पाठानागर–धान्यनागर (घ. फ. ब.)

,, नागरं–तगरं (ढ. च.)

किराततिक्तादिक्वाथः —

किराततिक्तकं शुण्ठीं सामृतां क्वाथयेद्भिषक् ॥२६७॥
तं क्वाथं पाययेद्धात्रीं स्तन्यदोषनिबर्हणम् ।
स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ॥२६८॥

भिषक् વૈદ્ય वैद्य, किराततिक्तकम् કરિયાતું चिरायता, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, सामृताम् અને ગળોનો और गिलोयका, क्वाथयेत् ક્વાથ કરવો क्वाथ करे, स्तन्यदोष- સ્તન્યદોષ स्तन्यदोष, निबर्हणम् હરવાને માટે हटानेके लिए, तम् क्वाथम् તે ક્વાથ यह क्वाथ, धात्रीम् ધાવને धात्रीको, पाययेत् પાવો पिलावे, पिष्टैः यव-गोधूम-सर्षपैः અને યવ ઘઉં તથા સરસવના કલ્કથી और पीसे हुए जौ गेहूं तथा सरसोंसे, स्तनौ च સ્તન ઉપર स्तनों पर, आलेपयेत् આલેપન કરવું लेप करे ॥२६७-२६८॥

267-268 Chiretta, dry ginger and guduch should be decocted and be given by the physician as potion to the mother or wet nurse for curing the galactic morbidity; and the breasts should be painted with the paste of barley, wheat and rapeseed.

रूक्षक्षीरचिकित्सा —

षड्विरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तनशोधनैः ।
रूक्षक्षीरा पिबेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् २६९

रूक्षक्षीरा રૂક્ષ ક્ષીરવાળી સ્ત્રી रूक्ष क्षीरवाली स्त्री, षड्विरेकाश्रितीय- ષડ્વિરેચનશતાશ્રિતીય અધ્યાયમાં षड्विरेचनशताश्रितीय अध्यायमें, उक्तैः કહેલા कही हुई, स्तन्यशोधनैः સ્તન્યની શુદ્ધિ કરનારા स्तन्यशोधक, औषधैः ઔષધોથી औषधियोंसे, क्षीरम् પકાવેલ દૂધ पकाया हुआ दूध, पिबेत् પીવું पीवे, तैः सिद्धम् घृतम् वा કે તે ઔષધિઓથી પકાવેલું ઘી अथवा इन औषधियोंसे पकाया हुआ घी, पिबेत् પીવું पीवे ॥२६९॥

269. The woman whose breast milk is un-unctuous should drink the

२६९. रूक्षक्षीरा–गुरुक्षीरा (घ. फ ;

,, ,, गुरुक्षीरे (ब.)

milk or ghee, medicated with drugs mentioned as galacto-depurants in the chapter on purgative drugs of six kinds.

पूर्ववज्जीवकाद्यं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् २७०

पूर्ववत् પહેલાની જેમ पूर्ववत्, जीवकाद्यम् જીવકાદિગણ जीवकादिगण, पञ्चमूलम् च અને બૃહત્પંચમૂલનો तथा बृहत्पंचमूलका, सुखोष्णम् સહેવાય એવો सुखोष्ण, प्रलेपनम् લેપ लेप, स्तन्यशोधनम् ધાવણના શોધન માટે स्तन्यशोधनके लिए, स्तनयोः સ્તનો પર स्तनों पर, संविधातव्यम् કરવો करना चाहिए ॥ २७० ॥

270. As already described the drugs of the pentaradices of the Jivaka group should be made into paste and painted on the breast in a genially warm temperature, for the purification of the breast milk.

वैवर्ण्ये यष्टीमधुकादियोगः—

यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥२७१॥

यष्टीमधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मृद्वीका- દ્રાક્ષ द्राक्षा, पयस्या- ક્ષીરવિદારી पयस्या, सिन्धुवारिकाः અને નગોડના और निर्गुण्डी इनके, क्षीरवैवर्ण्य- દૂધની વિવર્ણતાનો दूधकी विवर्णताको, नाशनम् નાશ કરનાર नष्ट करनेवाले, कल्कम् કલ્ક कल्कको, शीताम्बुना ઠંડા પાણી સાથે शीतल जलसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥ २७१ ॥

271. Liquorice, grapes, milky yam and chaste tree, pounded and taken as potion with cold water, destroys the discoloration of breast milk.

द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य वारिणा चव निर्दुह्यात्तौ पुनः पुनः ॥२७२॥

अस्याः એના इसके, स्तनौ च સ્તન ઉપર स्तनों पर, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्ष, मधुक- અને જેઠીમધના और मुलहठीके, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, प्रलेपयेत् લેપ કરવો લેપ કરે, तौ च લેપ સુકાયા પછી તેઓને उनको, वारिणा પાણીથી जलसे, प्रक्षाल्य एव ધોઈને धोकर, पुनः पुनः વારંવાર बारबार, निर्दुह्यात् ધાવણ કાઢી નાખવું दूध निकाले ॥ २७२ ॥

272. The woman's breast should be painted with the paste of grapes and liquorice and when dried, the breasts should be washed with water and the milk drawn away repeatedly.

दौर्गन्ध्ये विषाणिकादियोगः—

विषाणिकाजशृङ्ग्यौ च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
पिबेच्छीताम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशिनीम् ॥

क्षीरदौर्गन्ध्य- દૂધની દુર્ગન્ધને क्षीरकी दुर्गन्धको, नाशिनीम् નાશ કરનારી नष्ट करनेवाली, विषाणिका- મરડાશીંગી विषाणिका, अजशृङ्ग्यौ અજશૃંગી अजशृंगी, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, रजनीम् હળદર हल्दी, वचाम् च અને વજ और वचा, पिष्ट्वा એઓને વાટીને इनको पीसकर, शीताम्बुना ઠંડા પાણી સાથે शीतल जलसे, पिबेत् પીવી पीवे ॥ २७३ ॥

273. Stinking swallow wort and Ajasringi, the three myrobalans, turmeric and sweet flag, reduced to paste and taken as potion with cold water, destroys the foul odor of the breast-milk.

दौर्गन्ध्ये चिकित्सा—

लिह्याद्वाऽप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकप्लुतम् ।
क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २७४

२७०. स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् }—{ श्लक्ष्णं पिष्ट्वा जलेनैव लेपनं भिषजा स्त्रियाः (द.)

२७२. चास्याः—वास्याः (ब.)

२७३. वचाम्—क्षताम् (ब.)

तथा पथ्याशिनी અથવા પથ્ય ભોજન કરનાર अथवा पथ्य भोजन करनेवाली धात्री ધાવે धात्री, क्षीर-दौर्गन्ध्य- દૂધની દુર્ગન્ધને क्षीरकी दुर्गन्धके, नाशार्थम् નાશ કરવાને માટે नाशके लिए, सव्योषम् ત્રિકટુસહિત त्रिकटुके साथ, माक्षिकप्लुतम् મધ મેળવીને मधुमें मिलाकर, अभयाचूर्णम् अपि હરડેનું ચૂર્ણ हरड़का चूर्ण, लिह्यात् वा ચાટવું चाटे ॥ २७४ ॥

274. If the mother takes the linctus made of the powder of chebulic myrobalans and the three spices, mixed with honey and observes the regimen of diet, the bad odor of the milk gets rectified.

सारिवोशीरमञ्जिष्ठाश्लेष्मातककुचन्दनैः ।
पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७५

अस्याः તેના इसके, स्तनौ च સ્તન ઉપર स्तनों पर, सारिवा- ઉપલસરી सारिवा, उशीर- વાળો खस, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, श्लेष्मातक- ગુંદો श्लेष्मातक, कुचन्दनैः तथा રતાંજળી એઓને तथा लालचन्दन इनका, पत्र- અથવા તમાલપત્ર अथवा तेजपत्र, अम्बु- વાળો गन्धवाला, चन्दन- ચંદન चन्दन, उशीरैः અને કાળો વાળો એઓને और खस इनका, प्रलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे ॥ २७५ ॥

275. Sarsaparilla, cuscus grass, madder, Assyrian plum and red sandal; or cinnamom bark, fragrant sticy mallow, sandal and cuscus grass, should be rubbed into paste and painted on the breasts.

स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् २७६

स्निग्धक्षीरा અતિશય સ્નિગ્ધ ધાવણવાળી સ્ત્રી अति स्निग्ध क्षीरवाली स्त्री, दारु- દેવદાર देवदारु, मुस्त- નાગરમોથ मोथा, पाठाः અને પાઠા એઓને और पाढ़ी इनको, ससैन्धवाः થોડું સિંધાલૂણ નાખી थोड़ा सैन्धानमक डालकर, सुखाम्बुना पिष्ट्वा નવશેકા પાણીથી વાટીને कोसे जलसे पीसकर, पीत्वा પીવાથી पीनेसे, क्षिप्रम् શીઘ્ર शीघ्र, क्षीरशुद्धिम् સ્તન્યશુદ્ધિને स्तन्य-शुद्धिको, अवाप्नुयात् પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करती है ॥ २७६ ॥

276. In condition of viscid or heavy breast-milk deodar, nut grass and Patha should be pounded and taken as potion in genially warm water mixed with rock salt. This will quickly purify the breast-milk.

पाययेत् पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गेष्टामभयां वचाम् ।
मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥२७७॥

पिच्छिलक्षीराम् ચીકણા ધાવણવાળી સ્ત્રીને पिच्छिल क्षीरवाली स्त्रीको, शार्ङ्गेष्टाम् પીલુડી मकोय, अभयाम् હરડે हरड़, वचाम् અને વજ ધાવણની શુદ્ધિ માટે और वचा स्तन्यकी शुद्धिके लिए, पाययेत् પાવી पिलावे, मुस्त- મુસ્ત मुस्त, नागर- સૂંઠ सोंठ, पाठाः च અને પાઠા એઓ પણ और पाढ़ी ये भी, पीताः પીવાથી पीने पर, स्तन्य- સ્તન્યની स्तन्यकी, विशोधनाः શુદ્ધિ કરે છે शुद्धि करते हैं ॥ २७७ ॥

277. The woman with slimy milk should be given as potion, black nightshade, chebulic myrobalans, sweet flag, nut grass, ginger and Patha reduced to paste with water, for clarification of the milk.

तक्रारिष्टं पिबेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम् ।
विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २७८

२७५. श्लेष्मातककुचन्दनैः—श्लेष्मातैर्वा सचन्दनैः (ग. द.)
,, कुचन्दनैः—सचन्दनैः (ड.)
,, पत्राम्बु—यवाम्बु (ग. फ.)
२७६. स्निग्धक्षीरा—गुरुक्षीरा (ग. फ.)

२७८. तक्रारिष्टं पिबेच्चापि यदुक्तं गुदजापहम्—तक्रारिष्टं पिबेद्वाऽपि यन्निर्दिष्टम् (ख. ग. ड. त.)
,, यदुक्तं गुदजापहम्—तथान्यान् गुदजापहान् (फ.)

गुदजापहम् હરસને મટાડનાર बवासीरका नाशक, यत् જે जो, तक्रारिष्टम् તક્રારિષ્ટ तक्रारिष्ट, उक्तम् કહેવાઈ ગયો છે कहा जा चूका है, पिबेत् च अपि તે પણ પીવો उसको भी पीवे, अस्याः અને એના और इसके, स्तनौ च સ્તન ઉપર स्तनों पर, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द बिल्व- બીલી बेल, मधुकैः અને જેઠીમધને। और मुलहठीका, प्रलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे ॥ २७८ ॥

278. Or, she may drink curds-wine which has been described as curative of piles. White yam, bael and liquorice should be made into paste and applied on the breasts.

ગૌરવે ચિકિત્સા—

त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफलाशृतम् ।
गुरुक्षीरा पिबेदाशु स्तन्यदोषविशुद्धये ॥२७९॥

गुरुक्षीरा ભારે દૂધવાળી સ્ત્રીએ गुरु क्षीरवाली स्त्री, आशु તરત शीघ्र, स्तन्यदोष- દૂધના દોષની स्तन्यदोषकी, विशुद्धये શુદ્ધિ કરવા માટે विशुद्धिके लिए, त्रायमाणा- ત્રાયમાણ असवर्ग, अमृता- ગળો गिलोय, निम्ब- લીમડો नीम, पटोल- પરવળ परवल, त्रिफला- અને ત્રિફળાના और त्रिफलाका, शृतम् ક્વાથ क्वाथ, पिबेत् પીવો पिये ॥ २७९ ॥

279. The decoction of zalil, guduch, neem, wild snake gourd and the three myrobalans, taken as potion by the woman whose breast-milk is heavy, quickly purifies the galactic morbidity.

पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
बलानागरशार्ङ्गेष्टामूर्वाभिर्लेपयेत् स्तनौ ॥२८०॥

पिप्पलीमूल- અથવા તેજ પીપરીમૂળના ગંઠોડા अथवा वह पिप्पलीमूल, चव्य- ચવ્ય चव्य, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, नागरम् અને સૂંઠને। કલ્ક और सोंठका कल्क, पिबेत् वा જલની સાથે પાવો जलसे पीवे, बला- અને બલા और बला, नागर- સૂંઠ सोंठ, शार्ङ्गेष्टा- પીલુડી मकोय, मूर्वाभिः તથા મૂર્વાને। तथा मूर्वाका, लेपयेत् લેપ કરવો लेप करे ॥ २८० ॥

280. Similarly, the decoction of the roots of long pepper, chaba pepper, white-flowered leadwort and ginger may be taken as potion. Heart leaved sida, ginger black nightshade and trilobed virgin's bower should be reduced to paste and applied to the breasts.

पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।

अस्याः તથા એના तथा इसके, स्तनौ च સ્તન ઉપર स्तनों पर, पृश्निपर्णी- પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, पयस्याभ्याम् અને ભોંયકોળાને। और बिलाईकन्दका भी, प्रलेपयेत् લેપ કરવો लेप करे ॥ २८०½ ॥

280½. Similarly, the paste of painted leaved uraria and milky yam may be applied.

अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ॥२८१॥
निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ।

एते अष्टौ આ આઠે ये आठ, क्षीरदोषाः સ્તન્ય-દોષો क्षीरदोष, हेतु- નિદાન हेतु, लक्षण- લક્ષણ लक्षण, भेषजैः તથા ચિકિત્સાસહિત तथा औषधिसहित, निर्दिष्टाः કહ્યા છે बता दिये हैं, तथा અને और, क्षीरदोषोत्थाः ક્ષીરદોષથી બનારા क्षीरदोषसे उत्पन्न होनेवाले, केचित् કેટલાક कई, आमयाः રોગો रोगों भी, उक्ताः કહ્યા છે कह दिये हैं ॥ २८१½ ॥

281-281½. These are the eight kinds of galactic disorders described with their etiology, signs and symptoms and treatment. Some disorders

२८१. चास्याः—वास्याः (ग.)
२८१½. केचिदामयाः—ये तथाऽऽमयाः (ग.)

२८०. बला—पाठा (ग.)

resulting from these galactic morbidity, have also been described.

•बालरोगाणां चिकित्सा—

दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ॥२८२॥
त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ।

ये જે जो, महताम् મોટામાં बड़ोंमें, दोष- દોષ दोष, दूष्य- દૂષ્ય दूष्य, मलाः च एव व्याधयः च મલ અને વ્યાધિઓ થાય છે मल और रोग होते हैं, ते एव તે જ वे ही, सर्वे બધાજ બાળકોને પણ થાય છે सारे बालकोंको भी होते हैं, बालानाम् પરંતુ બાળકોમાં किन्तु बालकोंमें, मात्रा तु તેઓની માત્રા इनकी मात्रा, अल्पतरा અપેક્ષાએ અલ્પ अपेक्षासे अल्प, मता હોય છે होती है ॥ २८२½ ॥

282-282½ The humoral morbidity, the susceptible body-elements, the waste matter and the diseases that effect the adults affect also the childern, but only in a smaller degree.

निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥२८३॥
वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
भेषजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥२८४॥

बालेषु બાળકોમાં बालकोंमें, मृदुत्वम् મૃદુતા मृदुता, परतन्त्रताम् પરતન્ત્રતા परतन्त्रता, वाक्चेष्टयोः વાણી તથા ચેષ્ટાનું वाणी और चेष्टाकी, असामर्थ्यम् અસામર્થ્ય असमर्थताका, वीक्ष्य જોઈને ख्याल करके, वमनादीनाम् निवृत्तिः તેઓને વમનાદિ ન કરાવવા उन्हें वमनादि न करावे, शास्त्रवित् શાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્ય शास्त्रज्ञ वैद्य, यथाव्याधि વ્યાધિ મુજબ रोगानुसार, स्वल्पमात्रम् तु થોડી માત્રામાં अल्प मात्रासे, भेषजम् प्रयोजयेत् ઔષધનો પ્રયોગ કરવો औषधप्रयोग करे ॥ २८३-२८४ ॥

283-284½. The specialist in pediatrics should not administer emesis and other purificatory procedures in view of the tenderness, dependency and inability to fully express themselves in speech and gestures of children. He should give only small doses of medicine appropriate to the disease.

मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥२८५॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, बाले બાળકોને बालकोंमें, मधुराणि મધુર मधुर, कषायाणि કષાય कसैली, क्षीरवन्ति દૂધયુકત दूधयुक्त, मृदूनि च અને મૃદુ ઔષધો और मृदु औषधका, अप्रमादतः પ્રમાદ વિના सावधानीसे, प्रयोजयेत् આપવાં જોઈએ प्रयोग करे ॥ २८५ ॥

285. The wise physician should administer with great care mixed with milk and sweet decoctions which are mild in action.

अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटुविपाकि च ।
गुरु चौषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥२८६॥

अत्यर्थ- ઘણું अत्यंत, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, अम्लम् અમ્લ अम्ल, कटुविपाकि च કટુ વિપાકવાળું कटु विपाकवाली, गुरु च ગુરુ भारी, औषध-पान-अन्नम् एतत् ઔષધ તથા અન્નપાન એ औषधियां तथा अन्नपान ये, बालेषु બાળકોને માટે बालकोंके लिए, गर्हितम् યોગ્ય નથી निन्दित हैं ॥ २८६ ॥

286. Medication and food and drink, that are excessively unctuous,

२८२. दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये—दोषा दूष्या मलाश्चैव महान्तो व्याधयश्च ये (फ.)
२८३. त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता—त एव ज्ञेया बालानां विना बालग्रहैर्बुधैः (च.)
,, —त एव ज्ञेया बालानां विना बालग्रहान् बुधैः (च. फ.)
२८३. निवृत्तिर्वमनादीनां—निवृत्तिं च वलादीनाम् (च.)
२८४. स्वल्पमात्रं—चाल्पमात्रं (च.)

un-unctuous, acid and pungent in post-digestive effect, and heavy in quality are contra-indicated in children.

समासात् सर्वरोगाणामेतद्बालेषु भेषजम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यः प्रविविच्य प्रयोजयेत् ॥२८७॥

बालेषु બાળકોના बालकोंके, सर्वरोगाणाम् બધા રોગોનું सब रोगोंकी, समासात् સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, एतत् આ यह, भेषजम् ઔષધ औषध, निर्दिष्टम् કહ્યું છે તેને कही है उसका, शास्त्रवित् શાસ્ત્રજ્ઞ शास्त्रज्ञ, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, प्रविविच्य વિવેચના કરીને विवेचना करके, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे ॥ २८७ ॥

287. This, in brief, is the direction regarding the treatment of all the diseases occuring in children, and the physician should treat the diseases having first classified them according to their humoral category.

चरकप्रतिसंस्कृतस्याग्निवेशतन्त्रस्य दृढबलकृता संपूर्तिः —

भवन्ति चात्र—
इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं परमुत्तमम् ॥२८८॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોક છે કે श्लोक हैं कि, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, सर्वविकाराणाम् સઘળા રોગોની सब विकारोंकी, एतत् આ यह, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उक्तम् કહી છે कही है, तन्त्रस्य આ શાસ્ત્રનું इस तन्त्रका, एतत् આ यह, स्थानम् સ્થાન स्थान, परम् उत्तमम् પરમ ઉત્તમ परम उत्तम, रहस्यम् રહસ્ય છે रहस्य है ॥ २८८ ॥

Here are verses again—

288. Thus has been expounded the therapeutics of all diseases; and this section on treatment contains the most essential part of this treatise.

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥२८९॥
तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥२९०॥

चरकसंस्कृते ચરકે પ્રતિસંસ્કૃત કરેલા चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत, अग्निवेशस्य અગ્નિવેશના अग्निवेशके, अस्मिन् तन्त्रे આ તન્ત્રમાં इस तन्त्रमें, सप्तदश સત્તર सत्रह, अध्यायाः અધ્યાય अध्याय, कल्पाः કલ્પસ્થાન कल्पस्थान, सिद्धयः च एव અને સિદ્ધિસ્થાન और सिद्धिस्थान, न आसाद्यन्ते પ્રાપ્ત થતાં નથી प्राप्त नहीं होते, महार्थस्य તેથી મહાન અર્થવાળા महान अर्थसे युक्त, अस्य આ इस, तन्त्रस्य તંત્રને तंत्रकी, यथातथम् બરાબર રીતે यथायोग्य, पूरणार्थम् સંપૂર્ણ કરવાને માટે पूर्तिके लिए, शेषान् तान् एतान् બાકીના તે ભાગો शेष उन भागोंको, कापिलबलिः કપિલબલના પુત્ર कपिलबलके पुत्र, दृढबलः દઢબલે दृढबलने, अकरोत् રચ્યા છે बनाया है ॥ २८९-२९० ॥

289-290. The seventeen chapters and the sections on pharmaceutics and successive treatment in the treatise composed by Agnivesa and revised by Caraka have not been found These, Dhradhbala, the son of Kapilabali reconstructed, thus bringing faithfully to completion, the great aim of this treatise.

---

२८७. एतच्छ्लोकादनन्तरम्—
इति स्तन्यदोषबालरोगयोश्चिकित्सा ।
सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
उक्ता विस्तरशः सम्यगृषिणा तत्त्वदर्शिना ॥
इत्यधिकः पाठः (क. ङ) पुस्तकयोः ।
,, प्रविविच्य—प्रविभज्य (च. क.)
२८८. परमुत्तमम्—परमुच्यते (च. ग.)
,, —सारमुत्तमम् (ड.)

२९०. कापिलबलिः—कापिलबलः (घ. ज.)

उक्तानुक्तानां रोगाणां चिकित्सातिदेशः —

**रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।
तेषामप्येतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् २९१**

नामरूपतः નામ અને લક્ષણે નામ और रूपसे, बहुत्वात् બહુ હોવાને કારણે बहुत होनेके कारण, ये अपि જે जो, रोगाः રોગો रोग, अत्र न उद्दिष्टाः કહ્યા નથી नहीं बतलाये हैं, तेषाम् अपि તેઓની પણ उनकी भी, दोषादीन् દોષાદિ दोषादिको, वीक्ष्य જોઈને देखकर, एतत् एव આજ यही, भेषजम् ચિકિત્સા औषध, स्यात् થાય છે होती है ॥ २९१ ॥

291. Those diseases that have not been described here as they have various names and froms, should be treated as indicated herein, from the point of view of humoral classification.

**दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।
उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥**

दोष- દોષ दोष, दूष्य- દૂષ્ય दूष्य, निदानानाम् અને નિદાનથી और निदानसे, विपरीतम् વિપરીત ઔષધ विपरीत औषध, हितम् હિતકર્તા છે हितकारी है, सम्यक् युक्तम् બરાબર યોજાયેલ ઔષધ सम्यक् प्रयुक्त औषध, उक्त- કહેવાયેલા उक्त, अनुक्तान् અને નહિ કહેવાયેલા और अनुक्त, सर्वान् બધા सब, गदान् રોગોને रोगोंको, ध्रुवम् नियच्छति અવશ્ય મટાડી દે છે अवश्य जीतती है ॥ २९२ ॥

292. Whatever is the opposite of the morbid humor, affected body-element and etiological factor, is definitely beneficial. Treatment, if done properly according to this principle, all the diseases described herein and also those not described too, can be cured.

भेषजसम्यग्योगलक्षणम्—

**देशकालप्रमाणानां सात्म्यासात्म्यस्य चैव हि ।
सम्यग्योगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् २९३**

देश- ચિકિત્સામાં દેશ चिकित्सामें देश, काल- કાલ काल, प्रमाणानाम् પ્રમાણ प्रमाण, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, असात्म्यस्य च एव અને અસાત્મ્યનો और असात्म्यका, सम्यग्योगः સમ્યગ્યોગ થવો જોઈએ सम्यग्योग होना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, एषाम् अन्यथा એઓનો વિપરીત યોગ થતાં इनका विपरीत योगके होने पर, पथ्यम् अपि પથ્ય પણ पथ्य भी, अन्यथा અપથ્ય अपथ्य, भवेत् થાય છે हो जाता है ॥ २९३ ॥

293. The remedy should be prescribed with full consideration to clime and season and dosage and the homologation or non-homogation. Else the most wholesome medication may turn out to be harmful.

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणम्—

**आस्याद्दामाशयस्थान् हि रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।
गुदात् पक्वाशयस्थांश्च हन्त्याशु दत्तमौषधम् ॥२९४॥**

आस्यात् મુખદ્વારા આપેલું ઔષધ मुँहसे दी हुई औषध, आमाशयस्थान् આમાશયના રોગોને आमाशयके रोगोंको, नस्तः નાસિકાદ્વારા આપેલું ઔષધ नासिकासे दी हुई औषध, शिरोगतान् માથાના રોગોને शिरके रोगोंको, गुदात् અને ગુદાદ્વારા और गुदासे, दत्तम् औषधम् આપેલું ઔષધ दी हुई औषध, पक्वाशयस्थान् પક્વાશયના पक्वाशयके, रोगान् च રોગોને रोगोंको, आशु તુરત शीघ्र, हन्ति हि નાશ કરે છે हरती है ॥ २९४ ॥

294. In disease of the stomach, the medicine administered by the mouth, in diseases of the head, nasal medications, and in diseases affecting the colon the medication given by the rectum act most readily.

२९३. अन्यथा ह्येषां—अन्यथाऽन्येषां (ह.)

२९४. गुदात् पक्वाशयस्थांश्च हन्त्याशु दत्तमौषधम्—अधस्ताद्गुदतो दत्तं हन्त्याशुतरमौषधम् (ग. क.)

„ दत्तमौषधम्—द्रुतमौषधम् (क.)

शरीरावयवोत्थेषु विसर्पपिडकादिषु ।
यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥२९५॥

शरीर- शरीरना शरीरके, अवयव- अवयवोमां अवयवोंमें, उत्थेषु थता होनेवाले, विसर्प- विसर्प विसर्प, पिडका- पिडका पिडका, आदिषु वगेरे रोगोमां आदि रोगोंमें, यथादेशम् ते ते प्रदेश उपर करेला उन उन प्रदेश पर किये हुए, प्रदेहादि लेपआदि प्रदेहादि, विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः, शमनम् शमन करनारा शमन करनेवाले, स्यात् थाय छे होते हैं ॥ २९५ ॥

295. In local diseases arising in the various regions of the body and in acute spreading affection and pimples and similar lesions, local applications suitable to the part affected will prove specially efficacious.

चिकित्सायां कालविचारः—

दिनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गर्त्ववेक्षणम् ।
कालं विद्याद्दिनावेक्षः पूर्वाह्णे वमनं यथा ॥२९६॥

दिन- दिवस दिन आतुर- रोगी रोगी, औषध- औषध औषध, व्याधि- रोग व्याधि, जीर्णलिङ्ग- जीर्ण-लक्षण जीर्णलक्षण, ऋतु- अने ऋतु एओना और ऋतु इनके, अवेक्षणम् अवेक्षणने देखनेको, कालम् काल काल, विद्यात् जाणवो जाने, यथा पूर्वाह्णे वमनम् जेमके प्रातःकालमां वमन कराववुं जोईए जैसेकि पूर्वाह्णमें वमन कराना चाहिए यह, दिनावेक्षः दिनावेक्षण छे दिनको देखना है ॥ २९६ ॥

296. The term 'Time' is used in medicine with reference to the day, the patient, medication, signs of completion of digestion and season. As regards time with reference to day, morning is the suitable time for giving emesis.

रोग्यवेक्षो यथा प्रातर्निरन्नो बलवान् पिबेत् ।
भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥२९७॥

यथा वळी जेमके और जैसेकि, बलवान् बलवान पुरुषे बलवान पुरुष, प्रातः निरन्नः प्रातःकालमां भूख्या पेटे प्रातः खाली पेट, भेषजम् औषध औषध, पिबेत् खावुं खावे, दुर्बलः तु तथा दुर्बल पुरुषे तो तथा दुर्बल पुरुष तो, लघु-पथ्य-अन्नैः लघु अने पथ्य अन्ननी लघु और पथ्य अन्नसे, युक्तम् साथे मिली हुई, अद्यात् औषध खावुं औषध खावे, रोग्यवेक्षः आ रोगीनुं अवेक्षण छे यह रोगीको देखना है ॥ २९७ ॥

297. With reference to the patient, the strong patient may take the medicine in the morning on an empty stomach and the weak one should take the medicine mixed with light and wholesome food.

भेषजग्रहणकालाः —

भैषज्यकालो भुक्तादौ मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।
सामुद्गं भक्तसंयुक्तं ग्रासग्रासान्तरे दश ॥२९८॥

भुक्तादौ जम्या पहेलां (प्राग्भक्त तथा अभक्त) भोजनके पूर्व (प्राग्भक्त तथा अभक्त), मध्ये भोजनना मध्यमां (मध्यभक्त) भोजनके मध्यमें (मध्यभक्त), पश्चात् भोजन कर्या बाद (अधोभक्त—प्रातःकाळना भोजन पछी तथा सायंकाळना भोजन पछी) भोजनके पश्चात् (अधोभक्त- प्रातःभोजनके पश्चात् तथा सायंभोजनके पश्चात्), मुहुः मुहुः वारंवार बारबार, सामुद्गम् भोजननी पहेलां तथा पछी भोजनके आदि तथा अन्तमें, भक्तसंयुक्तम्

२९५. यथादेशं—यथादोषं (ह. च)
„ „ —यथावस्थं (च. क)
„ „ —यथादेहं (च. व.)
„ शमनं—गमनं (व.)
२९६. अवेक्षणम्—अपेक्षणम् (च.)
„ दिनावेक्षः—दिनापेक्षः (च)
„ „ —विनापेक्षः (व.)

२९७ रोग्यवेक्षो—रोग्यपेक्षो (च. छ. ज. च.)
२९८. ग्रासग्रासान्तरे—ग्रासे ग्रासान्तरे (च.)
„ दश—निशि (छ)

ભોજનની સાથે (સભક્ત-અન્નમિશ્રિત) भोजनमें मिलाकर (सभक्त-अन्नमिश्रित), ग्रास- કોળીઆ કોળીઆમાં (सग्रास) प्रत्येक ग्रासमें (सग्रास), ग्रासान्तरे કોળીઆ કોળીઆની વચમાં एक ग्रास तथा दूसरे ग्रासके मध्यमें, दश આ દશ ये दस, भैषज्यकालः ઔષધના કાળ છે औषधके काल हैं ॥ २९८ ॥

298. As regards the time of medication, it is before the first meal or in the midst of meals or after meals, or at repeated times, or in the beginning of each meal or mixed with light food or mixed with regular meals, or in between two morsels of food.

अपाने विगुणे पूर्वं, समाने मध्यभोजनम् ।
व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥२९९॥
वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासग्रासान्तरिष्यते ।
श्वासकासपिपासासु त्ववचार्यं मुहुर्मुहुः ॥३००॥
सामुद्गं हिक्किने देयं लघुनाऽन्नेन संयुतम् ।
संभोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥३०१॥

अपाने અપાનવાયુ अपानवायुके, विगुणे पूर्वम् વિગુણ થયો હોય તો ભોજનની પહેલાં ઔષધ દેવું विगुण होनेपर भोजनसे प्रथम औषध देना, समाने સમાન વિગુણ હોય તો समानके विगुण होनेपर, मध्यभोजनम् ભોજનની વચમાં ઔષધ દેવું भोजनके मध्यमें औषध देना, व्याने तु વ્યાન વિગુણ હોય તો व्यान वायुके विगुण होनेपर, प्रातः अशितम् સવારમાં ખાધા બાદ ઔષધ દેવું सवेरे भोजनके अन्तमें औषध देना, उदाने ઉદાન વિગુણ હોય તો उदानके विगुण होनेपर, भोजनोत्तरम् ભોજન બાદ ઔષધ દેવું भोजनके बादमें औषध देना, प्राणे वायौ તથા પ્રાણવાયુ तथा प्राणवायुके, प्रदुष्टे तु દૂષિત થયો હોય તો प्रदुष्ट होनेपर, ग्रास- ગ્રાસમાં ग्रासमें, ग्रासान्तः કે ગ્રાસ ગ્રાસની વચમાં ઔષધ દેવું एक ग्रास तथा दूसरे ग्रासके मध्यमें औषध देना, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है, श्वास- कास- શ્વાસ કાસ श्वास कास, पिपासासु तु અને પિપાસામાં તો और पिपासामें तो, मुहुः मुहुः વારંવાર बारबार, अवचार्यम् ઔષધ દેવું औषध देनी चाहिए, हिक्किने હેડકીના રોગીને हिक्कावालेको, लघुना लघु लघु, अन्नेन ભોજનથી अन्नके, संयुतम् युक्त साथ, सामुद्गम् ભોજનની આગળ અને પાછળ भोजनके पहले और बाद, देयम् ઔષધ દેવું औषध देनी चाहिए, अरुचौ તેમજ અરુચિમાં एवं अरुचिमें, विचित्रैः વિચિત્ર विचित्र, भोज्यैः ભોજનમાં भोज्योंके साथ, औषधम् तु संभोज्यम् ઔષધ મેળવીને ખાવું औषध मिलाकर खाना, हितम् હિતકર્તા છે हितकारी है ॥ २९९-३०१ ॥

299-301. These are the ten different times when medicine may be taken. In discordance of the Upana vata, medicine should be taken before meal; and in the discordance of the Samana vata it should be taken in the middle of the meal and in the discordance of the Vyana-vata, medicine should be taken after the morning meal and in the discordance of the Udana-vata after the meals, while in the discordance of the Prana-vata, it should be taken in between the morsels. In dyspnea, cough and thirst, medicine should be given frequently at short intervals, and in hiccup it should be given both before and at the end of the meal mixed with light articles of diet; and in anorexia, it should be given mixed with food abounding in variety.

२९९. मध्यभोजनम्--मध्यमेषजम् (त.)
,, व्याने तु प्रातरशितमुदाने--व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य तूदाने (फ. घ. ध.)
,, प्रातरशितमुदाने--प्रातराशं तदुदाने (फ.)
३००. ग्रासग्रासान्तरिष्यते--ग्रासे ग्रासान्तरिष्यते (ध.)

ज्वरे पेया-कषाय-क्षीर-सर्पि-विरेचनानां कालाः —

ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।
षडहे षडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥३०२॥

आमयस्य च રોગના रोगके, कालम् કાળને कालको, वीक्ष्य જોઈને देखकर, ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, पेयाः પેયા पेया, कषायाः કષાય कषाय, क्षीरम् દૂધ दूध, सर्पिः ઘી घी, विरेचनम् च અને વિરેચન और विरेचन, षडहे षडहे ૭ ૭ દિવસે छः छः दिनके बाद, देयम् દેવાં देने चाहिएं ॥ ३०२ ॥

302. In the case of fever gruels, decoctions, milk, ghee and purgatives should be given after the lapse of six days, after observing the time of the disease.

भेषजग्रहणयोग्यः कालः —

क्षुद्वेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
तदा भेषजमादेयं स्याद्धि दोषवदन्यथा ॥३०३॥

क्षुत्- ભૂખ લાગવી भूख लगना, वेगमोक्षौ વેગોની मुक्ति वेगोंका त्याग, लघुता શરીરનું હલકાપણું लघुता, विशुद्धिः હૃદય અને ઓડકારની શુદ્ધિ એ हृदय और डकारकी शुद्धि ये, जीर्णलक्षणम् આહારની જીર્ણતાના લક્ષણ છે आहारके जीर्ण होनेके लक्षण हैं, तदा ત્યારે तब, भेषजम् ઔષધ औषध, आदेयम् स्यात् ખાવું જોઈએ खानी चाहिए, अन्यथा નહિ તો તે अन्यथा वह, दोषवत् हि स्यात् દોષકારક થાય છે दोषकारक होती है ॥ ३०३ ॥

303. The signs of completion of digestion are the appearance of hunger, normal discharge of excretions, lightness of the body and clarity of the eructations Medicine should be given at this stage. Otherwise it will be harmful.

३०३. क्षुद्वेगमोक्षौ–उद्वेगमोक्षो (थ.)
स्याद्धि दोषवदन्यथा–स्याद्दोषवदतोऽन्यथा (फ.)

ऋत्वाद्यपेक्षः कालविचारः —

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।
ऋतावपेक्ष्यं यत् कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥३०४॥

दोषाणाम् દોષોના दोषोंके, चयादयः ચય વગેરે (ચય, કોપ અને શમન) चय आदि, यत्र જે ઋતુમાં जिस ऋतुमें, यत् જે जो, वर्ज्यम् च ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે त्याग करने योग्य है, यत् અને જે और जो, सेव्यम् च સેવન કરવા યોગ્ય છે सेवन करने योग्य है, सर्वम् તે સઘળાં वे सब, ऋतौ अपेक्ष्यम् ઋત્વપેક્ષ ऋत्वपेक्ष, कर्म કર્મ कर्म, पूर्वम् પહેલાં पूर्व, उदाहृतम् કહેવાઈ ગયાં છે कह दिये हैं ॥ ३०४ ॥

304. The accumulation of humoral morbidity, what are contra-indicated and what are indicated in a given season, what measures are recommended in each season, have all been already described.

(उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।
व्याख्यातमबलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥३०५॥

उपक्रमाणाम् લંઘન વગેરે ઉપક્રમોની ક્રિયા लंघन आदि उपक्रमोंकी क्रिया, प्रतिषेधे અને તે ઉપક્રમો નહિ કરવામાં કારણ उन उपक्रमोंके नहीं करनेमें कारण, सविकल्पानाम् તેમજ દોષના અનેક ભેદવાળા एवं दोषके अनेक भेदवाले, अबलानाम् દુર્બલોની दुर्बलोंकी, अवेक्षणे પરીક્ષામાં परीक्षामें, कारणम् કારણ कारण, व्याख्यातम् કહેવામાં આવ્યાં છે कहे गये हैं ॥ ३०५ ॥

305. The application of treatment, the reasons for the avoidance of treatment and manner of investigation of minutia of morbid changes in weak persons, has already been described.

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ३०६)

रोगाणाम् રોગોની रोगोंकी, आतुरस्य च અને રોગીની और रोगीकी, अवस्थाम् અવસ્થાને अवस्थाको,

मुहुः मुहुः च वारंवार बारबार, अवेक्षमाणः तु જોતો देखनेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य, चिकित्सायाम् ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, न मुह्यति મુંઝાતો નથી भूल नहीं करता ॥ ३०६ ॥

306. The physician who keeps on observing repeatedly, the development of diseases and the condition of the patient, will not err in treatment.

इत्येवं षड्विधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
प्रयुक्तमहिताय स्यात् सस्यस्याकालवर्षवत् ॥३०७॥

सस्यस्य अकालवर्षवत् જેમ અકાલમાં થયેલી વૃષ્ટિ અનાજના ખેતર માટે હાનિકારક થાય છે जैसे अकालमें हुई वृष्टि अनाजके खेतके लिए हानिकारक होती है, इति एवम् તેમ આ वैसे इस, षड्विधम् છ પ્રકારના छः प्रकारके, कालम् કાલને कालको, अनवेक्ष्य જોયા વિના बिना देखे, प्रयुक्तम् પ્રયોજેલું दी हुई, भिषग्जितम् अहिताय ઔષધ રોગીને હાનિકારક થાય છે औषध रोगीको हानिकारक, स्यात् થાય છે होती है ॥ ३०७ ॥

307. The medication administered without carefully investigating the six points regarding the time of medication, just described, will be harmful to the patient, like unseasonal rains to crops.

व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य च ।
विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥३०८॥

व्याधीनाम् રોગો व्याधि, ऋतु- ઋતુ ऋतु, अहोरात्र- દિવસરાત્રિ अहोरात्र, वयसाम् ઉંમર वय, भोजनस्य च અને ભોજનની और भोजनकी, यः तु જે जो, विशेषः વિશેષતાઓમાં विशेष अवस्थाओंमें, भिद्यते વિભાગ કરવામાં આવે છે भेद किया जाता है, सः તે वह, कालावेक्षः કાલાવેક્ષ (કાલનું અવેક્ષણ) कालावेक्ष, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ३०८ ॥

308. A few more considerations with reference to time, as with reference to diseases, season, period of day and night, age of the patient and before or after or during meals time will now be described.

कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रकोपः—

वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
वर्षासु वातिकाः च प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥३०९॥

वसन्ते વસન્ત ઋતુમાં वसन्त ऋतुमें, श्लेष्मजाः કફજન્ય कफजन्य, शरत्काले तु શરદ્ઋતુમાં शरद्ऋतुमें, पित्तजाः પિત્તજન્ય पित्तजन्य, वर्षासु અને વર્ષાઋતુમાં और वर्षाऋतुमें, वातिकाः च एव વાતજન્ય वातजन्य, रोगाः રોગો रोगों, प्रायः ઘણું કરીને प्रायः, प्रादुर्भवन्ति हि ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होते हैं ॥ ३०९ ॥

309. In the spring, there generally occur diseases of kapha and in the autumn those of pitta, in the rainy season, those of vata.

निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ।
प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०

निशान्ते રાત્રિના અન્તમાં निशाके अन्तमें, दिवसान्ते દિવસના અંતમાં दिवसके अन्तमें, वर्षान्ते च અને વર્ષાના અંતમાં और वर्षाके अन्तमें, वातजाः વાતજન્ય રોગો वातजन्य रोग, प्रातः સવારમાં सुबहमें, क्षपादौ અને રાત્રિના પ્રારંભમાં और रात्रिके प्रारम्भमें, कफजाः કફજન્ય રોગો कफजन्य रोग, तयोः मध्ये तु तथा મધ્યાહ્નમાં અને મધ્યરાત્રેમાં तथा मध्याह्नमें और मध्यरात्रिमें, पित्तजाः પિત્તજન્ય पित्तजन्य, गदाः રોગો થાય છે रोग होते हैं ॥ ३१० ॥

---

३०८ १/२. ऋत्वहोरात्रवयसाम्—ऋत्वहोरात्रनियमान् (क.)
,, वयसाम्—नियमात् (ब.)
,, कालावेक्षः—कालापेक्षः (ब. ब.)

३१०. वर्षान्ते—वर्द्धन्ते (ब.)
,, निशान्ते- निशादौ (ब.)

310. At the end of the night, day and the rainy season, there generally occur diseases of vata. In the mornings, and the beginning of night diseases of kapha such as sneezing etc, and in the middle of the day and the night diseases born of pitta occur.

कस्मिन् वयसि कस्य दोषस्य प्रकोपः—

वयोन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।
बलवन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्वयसो नृणाम् ॥३११॥

नृणाम् મનુષ્યોની मनुष्योंकी, वयसः વયના वयके, स्वभावात् સ્વભાવથીજ स्वभावसे, वयः- વયના वयके, अन्त- અંત अन्त, मध्य- મધ્ય मध्य, प्रथमे અને પ્રથમ ભાગમાં ક્રમશઃ और प्रथम भागमें क्रमशः, वात- વાત वात, पित्त- પિત્ત पित्त, कफ-आमयाः તથા કફના રોગો तथा कफके रोग, बलवन्तः બળવાળા बलवान, भवन्ति एव થયા જ કરે છે हुआ ही करते हैं ॥ ३११ ॥

311. With regard to age, in old, middle and early age, there generally occur disorders of vata. pitta and kapha respectively, or they become severe aided by the natural effects of the age of the person.

आहारपाकापेक्षो दोषप्रकोपः —

जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥३१२॥

जीर्णान्ते ભોજન પચી જતાં भोजनके पच जाने पर, वातजाः વાતજન્ય वातजन्य, जीर्यमाणे तु ભોજન પચતાં भोजन पच रहे होने पर, पित्तजाः પિત્તજન્ય पित्तजन्य, भुक्तमात्रे तु અને જમ્યા બાદ તરતજ भोजन कर चूकने पर, श्लेष्मजाः કફજન્ય कफजन्य, रोगाः રોગો रोग, प्रायशः બહુ કરીને प्रायः, बलम् लभन्ते બળ મેળવે છે बलको प्राप्त करते हैं ॥ ३१२ ॥

312. At the end of digestion the diseases of vata; during the stage of digestion the diseases of pitta; and just after meals diseases born of kapha, generally become aggravated.

चिकित्सायां मात्राविचारः —

नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाऽऽपोऽल्पा महानलम् ।
दोषवच्चातिमात्रं स्यात्सस्यस्यात्युदकं यथा ॥३१३॥
संप्रधार्य बलं तस्मादामयस्यौषधस्य च ।
नैवातिबहु नात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत् ॥३१४॥

यथा જેમ जैसे, अल्पाः થોડું थोड़ा, आपः પાણી जल, महानलम् મહાન અગ્નિને ઓલવી શકતું નથી महान अग्निको नष्ट नहीं करता, अल्पम् તેમ થોડું वैसे अल्प, औषधम् ઔષધ औषध, व्याधिम् રોગને व्याधिको, न हन्ति મટાડી શકતું નથી नष्ट नहीं करती, यथा અને જેમ और जैसे, अत्युदकम् અતિશય જલ बहुत अधिक जल, सस्यस्य અનાજને હાનિકારક છે अनाजको हानिकारक है, अतिमात्रम् च તેમ અતિમાત્રામાં ઔષધ वैसे अतिमात्रामें औषध, दोषवत् રોગીને હાનિકારક रोगीको हानिकारक, स्यात् બને છે होती है, तस्मात् તેથી अतः, आमयस्य રોગનું रोगके, औषधस्य च તેમજ ઔષધનું एवं औषधके, बलम् બળનો बलका, संप्रधार्य નિશ્ચય કરીને निश्चय करके, न एव अतिबहु નહિ બહુ વધારે न बहुत अधिक, न अति अल्पम् તથા નહિ બહુ ઓછું तथा न बहुत कम, भैषज्यम् ઔષધ औषधका, अवचारयेत् આપવું જોઈએ प्रयोग करे ॥ ३१३-३१४ ॥

313-314. An under-dose of medication cannot cure the disease just as a small quantity of water cannot quench a great fire; and medicine given in over-dose will prove harmful just as excessive watering harms the crops. So, after carefully considering the severity of the disease and the strength of the medication, the physician should administer it, neither in too large a dose nor in too small a dose.

चिकित्सायां देशसात्म्यविचारः —

औचित्याद्यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तत्त्यजंल्लभते सुखम् ॥३१५॥

औचित्यात् અભ્યાસને લીધે अभ्यासके कारण, यस्य જે जिस, देशस्य દેશ देश, पुरुषस्य च કે જે પુરુષનુ या जिस पुरुषका, यत् सात्म्यम् જે સાત્મ્ય છે जो सात्म्य है, तत् તે वह, अपथ्यम् अपि અપથ્ય હોવા છતાં પણ अपथ्य होने पर भी, एकान्तात् તેનો સર્વથા उसका सर्वथा, त्यजन् ત્યાગ કરવાથી त्याग करनेसे, सुखम् મનુષ્ય આરોગ્યને मनुष्य आरोग्यको, न लभते प्राप्त કરતો નથી प्राप्त नहीं करता ॥ ३१५ ॥

315. A patient feels uncomfortable by the sudden withdrawal from even an unwholesome habit which has become homologatory to him by habitual use or as the result of climatic conditions.

बाह्लीकाः पह्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥३१६॥
मत्स्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च सैन्धवाः ।
अश्मकावन्तिकानां तु तैलाम्लं सात्म्यमुच्यते ३१७
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।
सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ॥३१८॥
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्म्ययुक्तानि भैषजान्यवचारयेत् ॥३१९॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।

बाह्लीकाः બાહ્લીક बाह्लीक, पह्लवाः પહ્લવ पह्लव, चीनाः ચીન चीन, शूलीकाः શૂલીક शूलीक, यवनाः યવન यवन, शकाः અને શક લોકો और शक लोग, मांस- માંસ मांस, गोधूम- ઘઉં गेहूं, माध्वीक- માધ્વીક माध्वीक, शस्त्र- શસ્ત્ર शस्त्र, वैश्वानर- અને અગ્નિના और अग्निके, उचिताः અભ્યાસી છે अभ्यासी हैं, प्राच्याः પૂર્વના લોકોને पूर्वके लोगोंको, मत्स्य- માછલી मछली, सात्म्याः સાત્મ્ય છે सात्म्य है, तथा અને और, सैन्धवाः સિન્ધના લોકોને सिन्धके लोगोंको, क्षीरसात्म्याः च દૂધ સાત્મ્ય છે दूध सात्म्य है, अश्मक- અશ્મક अश्मक, अवन्तिकानाम् तु તથા અવન્તિકાના લોકને तथा अवन्तिकाके लोगोंको, तैलाम्लम् તેલ અને અમ્લ तैल और खटाई, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, उच्यते કહેવાય છે कही जाती हैं, मलयवासिनाम् મલયવાસીઓને मलयाचलवासियोंको, कन्द-मूल- फलम् કન્દ મૂલ અને ફળો कन्द मूल और फल, सात्म्यम् સાત્મ્ય છે सात्म्य है, दक्षिणतः દક્ષિણના લોકોને दक्षिणके लोगोंको पेया પેયા સાત્મ્ય છે पेया सात्म्य है, उत्तरपश्चिमे ઉત્તર તથા પશ્ચિમમાં उत्तर तथा पश्चिममें, मन्थः મન્થને मन्थको, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, विद्यात् જાણવું जाने, मध्यदेशे અને મધ્યદેશમાં और मध्यदेशमें, यव- જવ जो, गोधूम- ઘઉં गेहूं, गोरसाः તથા ગોરસ तथा दूध, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, भवेत् છે हैं, तेषाम् તે તે લોકોને उन उन लोगोंको, तत् તે તે उन उन, सात्म्ययुक्तानि સાત્મ્ય યુક્ત सात्म्ययुक्त, भैषजानि ઔષધ औषध, अवचारयेत् આપવાં જોઈએ देनी चाहिए हि કારણ કે क्योंकि, सात्म्यम् સાત્મ્ય सात्म्य, आशु જલદી शीघ्र, बलम् બળ बल, धत्ते આપે છે देता है, बहु अपि च અને સાત્મ્ય પદાર્થ વધુ માત્રામાં દેવાય તોય और सात्म्य पदार्थ अधिक होने पर भी, अतिदोषम् न બહુ દોષકારક નથી થતો बहु दोषकर नहीं होता ॥ ३१६-३१९½ ॥

316-319½. The Bahlikas, the Pallavas, the Chinese, the Sulikas the Greeks and the Sakas are habituated to flesh, wheat, Madhweeka wine, bearing arms and to fire. The easterners

३१५. औचित्यात्—अपि स्यात (ब.)
३१६. पह्लवाः—शाल्मलाः (ब.)
३१७. मत्स्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च सैन्धवाः - क्षीरसात्म्यास्तथा प्राच्या मत्स्यसात्म्याश्च सैन्धवाः (ड ध. फ.)
३१७. अश्मकावन्तिकानां तु—अश्मकानर्नकानां तु (ध. फ.)
तैलाम्लं—तैलाज्यं (ख. ड. ब.)
३१८. कन्दमूलफलं—शाकमूलफलं (ध. फ.)
" मन्थः—मण्डः (ब.)
३२०. च बह्वपि—च विकृति (ब.)

are habituated to fish and the people of Sind are used to milk. The people of Asmaka and Avantika are habituated to the use of oil and acid articles; while the people of Malaya are habituated to roots, bulbs and fruits. To the people of the South, thin gruel is homologous, to the people of the north-west, demulcent drink is homologous. In the central country, people have homologation to barley wheat and cow's milk and its products. To these peoples, medications combined with these articles of homologation must be given for the thing which is homologous promotes strength immediately, and even if given in excess, does not produce any marked harmful effects.

देशादिपरीक्षाव्यतिरेकेण केवलं योगैरेव चिकित्सां कुर्वतो दोषः—

योगैरेव चिकित्सन् हि देशाद्यज्ञोऽपराध्यति ॥३२०॥
वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।

देशादि-अज्ञः દેશાદિના જ્ઞાન વિનાનો देशादिको न जानकर, योगैः एव કેવળ યોગોવડે केवल योगोंसे ही चिकित्सन् हि ચિકિત્સા કરતો વૈદ્ય चिकित्सा करनेवाला वैद्य, अपराध्यति નિષ્ફળ બને છે इष्ट सिद्धि नहीं करता, हि કારણકે क्योंकि, वयः- વય वय, बल- બલ बल, शरीरादि- શરીર આદિના शरीर आदिके, भेदाः ભેદો भेद, बहवः ઘણા बहुत, मताः માન્યા છે माने गये हैं ॥३२०½॥

320-320½. Though treating with the right prescriptions yet if the physician be ignorant of the knowledge of place etc., he cannot achieve success in treatment. There exist many differences in the nature of men as regards age, vitality, constitution etc.

दोषाणां कदाचिद्विरुद्धाभिमताऽपि क्रिया कार्या भवति—

तथाऽन्तःसन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढचारिणाम् ३२१
भवेत् कदाचित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमता क्रिया ।

तथा તથા तथा, अन्तः-सन्धि-मार्गाणाम् કોષ્ઠ અને સંધિના માર્ગોના कोष्ठ और सन्धिके मार्गोंके, गूढ-चारिणाम् ગૂઢચારી गूढचारी, दोषाणाम् દોષોની दोषोंकी, विरुद्धाभिमता વિરુદ્ધ માનેલી विरुद्ध समझी जानेवाली, क्रिया अपि ક્રિયા પણ क्रिया भी, कदाचित् કોઈ કોઈ વખતે कीसी समय, कार्या भवेत् કરવી પડે છે करनी पडती है ॥३२१½॥

321-321½. In conditions where the morbidity has affected the deeper tissues and affected the internal spaces of the body and the joints, the physician may have to adopt the procedure which is generally considered contrary to the usual mode of treatment.

पित्तमन्तर्गतं गूढं स्वेदसेकोपनाहनैः ॥३२२॥
नीयते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ।

अन्तर्गतम् કોષ્ઠગત अन्तर्गत, गूढम् ગૂઢચારી गूढ, पित्तम् પિત્તને पित्त, उष्णैः ગરમ गरम, स्वेद- સ્વેદન स्वेदन, सेक- પરિષેચન परिषेचन, उपनाहनैः અને ઉપનાહોથી और उपनाहोंसे, बहिः બહાર बाहर, नीयते કાઢવામાં આવે છે निकाला जाता है, तथा हि આ પ્રમાણે इसी प्रकार, ते તે ઉષ્ણ ક્રિયાઓ वे उष्ण क्रियाएं, उष्णम् ઉષ્ણ પિત્તને उष्ण पित्तको, शमयन्ति શાન્ત કરે છે शमन करती हैं ॥३२२½॥

३२०½. अस्मादनन्तरम्—

तेषां तत्सात्म्ययुक्ताश्च वयोवस्थायुतास्तथा ।

आयुर्बलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ॥

इत्यधिकः पाठः (ह.) पुस्तके ।

३२१½. कार्याऽपि—कुत्रापि (ह.)

३२२. पित्तमन्तर्गतम् गूढम्—अन्तर्गतं पित्तवातुष्ट (ग. क.)

३२२½. ते—तम् (क.)

322-322½. The pitta which is penetrated inside and is lying deep is eliminated by sudation, hot affusion and hot poultices. Thus heat is subdued by heat.

बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः ३२३
सोऽन्तर्गूढं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।

बाह्यैः બહારના बाह्य, शीतैः શીતલ शीत, सेकाद्यैः પરિષેક આદિ परिषेकादिसे, पीडितः પીડાયેલી पीडितकी हुई, ऊष्मा ગરમી ऊष्मा, अन्तः याति અંદર જાય છે भीतर जाती है, सः अन्तर्गूढम् તે અંદર રહેલા ગૂઢ-ચારી भीतर छिपे, कफम् કફને कफको, हन्ति હણે છે नष्ट करती है, तथा તેવી રીતે उस तरह, शीतैः શીત ઉપચારથી शीत उपचारसे, शीतम् શીતને शीतको, जयेत् જીતવું जीते ॥ ३२३ ॥

323-323½. By the external application of cold things such as affusion etc, the external heat, being pressed, passes internally; and this heat going internally destroys internal kapha. Thus cold too is subdued by cold.

श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ ३२४॥
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृच्चान्यथाऽगुरोः ।

चन्दनस्य अपि ચંદનનો પણ चंदनका भी, श्लक्ष्णपिष्टः સારી પેઠે વાટેલો बारीक पीसा हुआ, घनः लेपः જાડો લેપ घना लेप, त्वग्गतस्य ત્વચાગત त्वचागत, ऊष्मणः ઉષ્ણતાને ऊष्माको, रोधात् રોકતો હોવાથી रोकनेसे, दाहकृत् દાહ કરે છે दाहकारक होता है, अगुरोः અને અગરનો और अगुरुका, अन्यथा ઓછો વાટેલો પાતળો લેપ मोटा मोटा पीसा हुआ पतला लेप, शीतकृत् च ઠંડક કરે છે शीतजनक होता है ॥ ३२४½ ॥

324-324½. (External application of cold articles causes contraction of peripheral vessels and so more blood is collected in the central organs.) Thus, the thick application of very finely ground sandal acts as calorific though sandal is of the cold potency, by obstructing the evaporation of heat from the skin; while the thin application of coarsely ground eagle-wood acts as refrigerant though it is of the hot potency.

छर्दिघ्नी मक्षिकाविष्ठा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३२५॥
द्रव्येषु स्विन्नजग्धेषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।

मक्षिका માખી मक्खी, वामयेत् एव ઉદરમાં જઈ ઉલટી કરાવે જ છે उदरमें जाकर वमन कराती ही है, मक्षिकाविष्ठा तु પરંતુ માખીની વિષ્ઠા परन्तु मक्खीकी विष्ठा, छर्दिघ्नी ઉદરમાં જઈ ઉલટી મટાડે છે उदरमें जाकर वमन दूर करती है, तेषु एव તેનાં તે જ उन्हीं, द्रव्येषु દ્રવ્યોમાં द्रव्योंमें, स्विन्नजग्धेषु च एव બાફીને ખાવાથી उबाल करके खानेपर, विक्रिया આવી વિક્રિયા થાય છે ऐसी विक्रिया होती है ॥ ३२५½ ॥

325-325½. Excretion of the fly is antiemetic, while the whole fly is emetic. In all articles subjected to either physical heat or to the digestive heat, there may occur similar contrary actions.

दोषौषधादीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया—

तस्माद्दोषौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ॥ ३२६॥
कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ।

तस्मात् તેથી इस लिए, प्राज्ञः વૈદ્ય वैद्य, दोष- દોષ दोष, औषध- ઔષધ औषध, आदीनि આદિ आदि, दश દશ ભાવોની दस भावोंकी, तत्त्वतः તત્વપૂર્વક तत्त्वसे, परीक्ष्य પરીક્ષા કરીને परीक्षा करके, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे, केवलम् કેવળ

३२४½. शीतकृत्–दाहकृत (ग.)

३२५½. स्विन्नजग्धेषु–स्विन्नदग्धेषु (ग.)
३२६½. केवलम्–कोपतः (ग.)

केवल, योगैः एव યોગોથી જ योगोंसे ही, न न કરવી न करे ॥ ३२६½ ॥

326-326½. Therefore the wise physician should do the treatment after carefully examining the morbidity and the remedies from the ten points of view described previously. He should not depend entirely on the literal formula of drugs.

निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषशेषापनुत्यर्थमनपायिप्रयोगस्य सेवनं विधेयम्—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।

निवृत्तः अपि મટી ગયેલ પણ निवृत्त हुआ भी, व्याधिः વ્યાધિ रोग, शेषः જો થોડો પણ શેષ રહ્યો હોય તો यदि थोडा भी शेष रहा हो तो, क्षीणे ક્ષીણ क्षीण, मार्गीकृते અને માર્ગરૂપ કરેલા और मार्गरूप किये हुए, देहे દેહમાં देहमें, सूक्ष्मः બચેલા સૂક્ષ્મ बची हुई सूक्ष्म, अनलः इव અગ્નિની પેઠે अग्निकी भांति, स्वल्पेन થોડા પણ थोड़े भी, हेतुना કારણથી हेतुसे पुनः ફરીથી फिर, आयाति આવે છે आ जाता है ॥ ३२७½ ॥

327-327½. After the subsidence of the disease, recurrence may be brought about by even a slight cause. As the condition of the body is weak and the path for the spread of the disease is already made, the slightest residue of morbidity may flare up like fire.

तस्मात्तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना ॥३२८॥
सिध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ।

तस्मात् તેથી अतः एव, प्राक्प्रयुक्तस्य પહેલાં પ્રયોજેલ प्रथम प्रयुक्त की हुई, सिद्धस्य अपि સિદ્ધ પણ सिद्ध, औषधस्य तु ઔષધની औषधकी, सिद्ध्यर्थम् સિદ્ધિને માટે दृढताके लिए, अनपायिना અહાનિકર हानि न करनेवाले, प्रयोगेण પ્રયોગથી प्रयोगोंसे, तम् ते રોગની रोगको, अनुबध्नीयात् ચિકિત્સા થોડા કાળ સુધી કર્યા કરવી कुछ काल तक चिकित्सा करते रहना चाहिए ॥ ३२८½ ॥

328-328½. Thereafter, the body should be rendered immune by a mild or safe course of the effective remedies which have been used and found efficaceous in the disease.

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ३२९
पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।

काठिन्यात् દોષના ચયરૂપ સંહતપણાથી दोषके चयरूप संहत होनेसे, ऊनभावात् वा કે દોષની અચયરૂપ ન્યૂનતાથી अथवा दोषकी अचयरूप न्यूनता होनेसे, अन्तः અન્દર अन्दर, कुपितः કુપિત થયેલ कुपित, महान् મહાન્ महान, दोषः દોષ दोष, पथ्यैः જ્યારે પથ્ય વડે जब पथ्योंसे, मृद्वल्पताम् મૃદુ અને અલ્પ मृदु और अल्प, नीतः કરી દેવામાં આવે છે कर दिया जाता है, मृदुदोषकरः ત્યારે તે મૃદુ દોષને ઉત્પન્ન કરનાર तब वह मृदु दोषको उत्पन्न करनेवाला, भवेत् થાય છે होता है ॥ ३२९½ ॥

329-329½. The humors, greatly provoked internally by excessive accumulation or deficiency, can be rendered mild by recourse to wholesome regimen; and consequently, they manifest only mild morbid effects.

पथ्यमप्यश्नतस्तस्माद्यो व्याधिरुपजायते ॥३३०॥
ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथवा तस्य कारयेत् ।

३२७½. देहे—दोषे (द. फ.)
३२८½. सिद्ध्यर्थं-दार्ढ्यार्थं (क. ष. त.)
३३०½. तस्य—अन्वस्य (ब.)

तस्मात् तेथी इस लिए, पथ्यम् पथ्यनुं पथ्यको, अश्नतः अपि भोजन करतां छतां पण सेवन करते हुए भी, यः जे जो, व्याधिः व्याधि व्याधि, उपजायते मृदु के अल्परूपे अनुवर्तन करे छे मृदु या अल्परूपसे अनुवर्तन करती है, एवम् तेने ए प्रमाणे उसे इस प्रकार, ज्ञात्वा जाणीने जानकर, तस्य पथ्यनी मात्रामां पथ्यकी मात्रामें, वृद्धिम् वधारो वृद्धि, अथवा अथवा तो अथवा, अभ्यासम् तेनो अभ्यास उसका अभ्यास, कारयेत् कराववो कराना चाहिए ॥ ३३०½ ॥

330-330½. Finding that inspite of taking the wholesome regimen, the disease occurs, the physician should increase either the quantity of or the length of the course of the wholesome regimen.

द्वेष्यमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः प्रियत्वं गमयेत्—

सात्म्यात्स्वाद्वभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ३३१
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

सात्म्यात् सतत सेवन करवाथी निरन्तर अभ्यासके कारण, स्वाद्वभावात् वा अथवा स्वादु न होवाथी अथवा स्वादु न होनेके कारण, द्वेष्यत्वम् आगतम् नहि गमता द्वेषके विषयभूत, पथ्यम् पथ्य आहारने पथ्य आहारको, तैः तैः कल्पनाविधिभिः बनाववानी ते ते विधिओथी भिन्न भिन्न कल्पनाविधियोंद्वारा, पुनः फरीथी फिरसे, प्रियत्वम् प्रिय रुचिकर, गमयेत् बनाववो बनाना चाहिए ॥ ३३१½ ॥

331-331½. Owing to constant use or to unpalatableness, the wholesome regimen becomes repulsive; it should be rendered palatable by various modes of preparation.

मनोऽर्थानामानुकूल्यस्य फलम्—

मनसोऽर्थानुकूल्याद्धि तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलम् ३३२
सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातो बलक्षयः ।

हि कारण के क्योंकि, मनसः मनना मनके, अर्थानुकूल्यात् विषयनुं अनुकूळपणुं होवाथी विषयके अनुकूल होनेसे, तुष्टिः संतोष तुष्टि, ऊर्जा उत्साह ऊर्जा, रुचिः रुचि रुचि, बलम् बळ बल, सुखोपभोगता च स्यात् अने विषयनुं सुखेथी उपभोगयोग्यपणुं थाय छे और विषयकी सुखसे उपभोगयोग्यता होती है, अतः च आथी इससे, व्याधेः रोगना व्याधिके, बलक्षयः बळनो क्षय थाय छे बलका नाश होता है ॥ ३३२½ ॥

332-332½. By its being agreeable to the mind and the senses, it produces a sense of satisfaction, it increases good spirits, relish vitality, sense of happiness and enjoyment. Hence the strength of the disease gets diminished.

लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ३३३
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ।

लौल्यात् लोल्यथी लोलुपतासे, दोषक्षयात् दोषनी क्षीणताथी दोषके क्षयसे, व्याधेः व्याधिथी व्याधिसे, वैधर्म्यात् च अपि तथा विधर्मताथी तथा विधर्मतासे, या जे जो, रुचिः रुचि पेदा थाय छे रुचि उत्पन्न होती है, तासु तेमां उनमें, पथ्योपचारः स्यात् पथ्यथी उपचार करवो पथ्य ही देना चाहिए, योगेन अने औषधयोग वडे और औषधयोगसे, आद्यम् विकल्पयेत् भोजनने संस्कृत करीने देवुं भोजनको संस्कृत करके देना चाहिए ॥ ३३३½ ॥

333-333½. The medications which are wholesome should be of the taste which the patient has acquired by constant indulgence, which are developed owing to deficiency of the corresponding body element, or which are developed as a reaction to disease. And the diet also should be cooked by suitable methods of preparation.

---

३३३ लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः—
लौल्याद्दोषक्षयाद् व्याधेर्वैषम्याद्वापि या रुचिः (ख.)

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥३३४॥
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, शिष्याणाम् શિષ્યોના शिष्योंकी, हितकाम्यया હિતની ઇચ્છાથી हितकामनासे. योनेः યોનિની योनिके, विंशतिः વીસ बीस, व्यापदः વ્યાપત્તિ रोग, निदानम् તેઓનાં નિદાન उनके निदान, लिङ्गम् च एव લક્ષણ लक्षण, चिकित्सा च अपि અને ચિકિત્સા और चिकित्सा, निर्दिष्टा કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ३३४½ ॥

Here are the recapitulatory verses

334-334½. The twenty gynecic disorders, the etiology, signs and symptoms and their therapeutics have been explained, for the benefit of the disciples.

शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ॥३३५॥
क्लैब्यान्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ॥३३६॥

तथा તથા तथा, निदान- નિદાન निदान, आकृति- લક્ષણ लक्षण, भेषजैः અને ચિકિત્સાસહિત और चिकित्सासहित, अष्टौ આઠ आठ, शुक्रदोषाः શુક્રના દોષો કહ્યા છે शुक्रके दोष कहे हैं, चत्वारि ચાર चार, क्लैब्यानि ક્લૈબ્ય क्लैब्य, उक्तानि કહ્યાં છે कहे हैं, तथा તેમજ एवं, चत्वारः ચાર चार, प्रदराः પ્રદર કહ્યા છે प्रदर कहे हैं, तेषाम् તેઓનાં उनके, निदानम् નિદાન निदान, लिङ्गम् च લક્ષણ લક્ષણ, भैषज्यम् च एव અને ચિકિત્સા और औषध, कीर्तितम् કહ્યાં છે कहे हैं ॥ ३३५-३३६ ॥

335-336. So too the causes symptoms and treatment of the eight kinds of seminal morbidity, the four kinds of impotency and the four kinds of colporrhea, their etiology, characteristics and treatment have all been described.

क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिषग्जितैः ।
रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥३३७॥

तथा તથા तथा हेतु- નિદાન निदान, लिङ्ग- લક્ષણ लक्षण, भिषग्जितैः અને ચિકિત્સાસહિત और औषधके साथ, अष्टौ આઠ आठ, क्षीरदोषाः च ક્ષીરદોષો क्षीर-दोष, रेतसः વીર્ય वीर्य, रजसः च एव અને આર્તવની तथा आर्तवकी, शुद्धिलक्षणम् શુદ્ધિનાં લક્ષણ शुद्धिके लक्षण, कीर्तितम् કહ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ३३७ ॥

337. Also the eight kinds of galactic morbidity with their causes, characteristics and remedies, and the signs of the purity of semen and the menses, have also been described.

उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ॥३३८॥
देशे देशे च यत् सात्म्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥

उक्त- કહેલા कहे हुए, अनुक्त- અને ન કહેલા રોગોની और न कहे हुए रोगोंकी, चिकित्सा च ચિકિત્સા चिकित्सा, तथा एव सम्यग्योगः च સમ્યગ્યોગ सम्यग्योग, देशादिगुणशंसा च દેશાદિ ગુણોની પ્રશંસા देशादि गुणोंकी प्रशंसा, षड्विधः कालः च एव

३३५. भेषजैः—साधनैः (छ. च)

३३७. अस्य श्लोकस्य पूर्वार्धानन्तरम्—
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समासव्यासतो मया।
इत्यधिकः पाठ. (ड., पुस्तके।

३३८. देशादिगुणशंसा च—देशादिगुणयोगाश्च (च.)
" " —देशादिगुणयोग्यश्च (फ.)

३३९ एतच्छ्लोकानन्तरम्—
योनिव्यापत्तिकेऽध्याये पुनर्वसुनिदर्शितम्। (द.)
इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके।

અને ૭ પ્રકારનો કાલ और छः प्रकारका काल, देशे देशे च જુદા જુદા દેશોનું देश देशका, यत् જે जो, सात्म्यम् સાત્મ્ય છે सात्म्य है, यथा वैद्यः જે રીતે વૈદ્ય जिस प्रकार वैद्य, अपराध्यति નિષ્ફળ થાય છે इष्ट सिद्धि नहीं करता, गूढचारिणाम् તથા ગૂઢચારી तथा गूढचारी, दोषाणाम् દોષોની दोषोंकी, चिकित्सा च अपि ચિકિત્સા આ સઘળું चिकित्सा यह सब, निर्दिष्टाः કહેવામાં આવ્યું છે कहा गया है ॥ ३३८-३३९ ॥

338-339. The diseases which have been mentioned here as well as those not mentioned and the proper line of treatment for them; the time of medi cation with reference to six factors, what is homologatory to which clime; and how the physician commits mistakes owing to ignorance of these, and also the description and the treatment of deepseated morbidity, have all been expounded here.

यो हि सम्यङ् जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥३४०॥

अचक्षुः જેમ આંધળો जैसे चक्षुरहित, चित्रकृत् ચિત્રકાર चित्रकार, चित्रम् इव ચિત્ર બનાવી શકતો चित्र नहीं बना सकता, यः हि તેમ જે મનુષ્ય वैसे जो मनुष्य, शास्त्रम् શાસ્ત્રને शास्त्र, शास्त्रार्थम् च एव અને શાસ્ત્રના અર્થને और शास्त्रके अर्थको, सम्यक् બરાબર भली प्रकार, न जानाति સમજતો ન હોય नहीं जानता, सः તે वह, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, न कुर्यात् કરી શકતો નથી नहीं कर सकता ॥ ३४० ॥

340. He who knows not thoroughly the science and its full interpretation should not venture on treatment, even as a blind man should not try to paint a picture.

३४०. यो हि सम्यङ्न जानाति-यस्तु सम्यग्विजानीते (ध.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापच्चिकित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબળે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने ચિકિત્સાસ્થાન વિષે चिकित्सास्थानमें, योनिव्यापच्चिकित्सितम् 'યોનિવ્યાપચ્ચિકિત્સિત' 'योनिव्यापच्चिकित्सित', नाम નામનો नामका, त्रिंशः ત્રીસમો तीसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३० ॥

30 Thus, in the Section on 'Therapeutics' in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the thirteeth chapter entitled 'The Therapeutics of the Gynecic disorders' not being available and the same as reconstructd by Dridhabala, is completed.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
चिकित्सितमिदं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥३४१॥

अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા और चरकके द्वारा संस्कृत, तन्त्रे આ શાસ્ત્રમાં इस तन्त्रमें, इदम् આ यह, षष्ठम् છઠ્ઠું छट्ठा, चिकित्सितम् स्थानम् ચિકિત્સાસ્થાન चिकित्सास्थान, परिसमापितम् સંપૂર્ણ થયું समाप्त हुआ ॥३४१॥

341. Thus ends the Section on Therapeutics which forms the sixth section in the Treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka.

चिकित्सास्थानं समाप्तम् ।

श्रीः
चरकसंहिता
कल्पस्थानम्

શ્રી

ચરકસંહિતા

કલ્પસ્થાન

श्री

चरकसंहिता

कल्पस्थानम्

The Carakasamhita
KALPASTHANA
(The Section on pharmaceutics)

प्रथमोऽध्यायः ।
પહેલો અધ્યાય अध्याय प्रथम
Chapter I

मदनकल्पोपक्रमः—

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, मदनकल्पम् 'મદનકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'मदनकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Emetic nut".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कल्पस्थानस्य विषयः—

अथ खलु वमनविरेचनार्थं वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोगतमैः सहान्यैर्द्रव्यैर्विविधैः कल्पनार्थं-भेदार्थं विभागार्थं चेत्यर्थः, तद्योगानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ! ॥ ३ ॥

अग्निवेश ! હે અગ્નિવેશ ! हे अग्निवेश ! अथ खलु હવે अब, वमन- વમન वमन, विरेचनार्थम् તથા વિરેચન માટે तथा विरेचनके लिए, वमन- વમન वमन, विरेचन- તથા વિરેચનનાં तथा विरेचनके, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોની द्रव्योंकी, सुखोपभोगतमैः અત્યંત આરોગ્ય માટે ઉપભોગ કરવાનાં अतिशय आरोग्यके लिए उपभोगयोग्य, अन्यैः બીજાં अन्य, विविधैः વિવિધ नाना प्रकारके, द्रव्यैः सह દ્રવ્યોની સાથે द्रव्योंके साथ, कल्पनार्थम् કલ્પના કરવા માટે कल्पनाके लिए, भेदार्थम् विभागार्थम् च इति अर्थः અર્થાત્ વમન તથા વિરેચનનાં દ્રવ્યોના ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગ માટે તથા તે દ્રવ્યોના વિભાગ માટે अर्थात् वमन तथा विरेचनके द्रव्योंके भिन्न भिन्न प्रयोगके लिए तथा उन द्रव्योंके विभागके लिए,

---

१. वमनविरेचनार्थे—वमनविरेचनार्थं- मदनफलादिभिस्तावीनां (त. द.)

,, सुखोपभोगतमैः—सुखोपभोगतमैः (च.)

तद्योगानाम् च અને વમન તથા વિરેચનનાં દ્રવ્યોના પ્રયોગોની और वमन तथा विरेचनके प्रयोगोंकी, सुखोपायस्य આરોગ્યના ઉપાયભૂત आरोग्यके उपायभूत, क्रियाविधेः સ્વરસાદિરૂપ ક્રિયાની વિધિને स्वरसादिरूप क्रियाकी विधिको, सम्यक् બરાબર भली प्रकार, उपकल्पनार्थम् કહેવા માટે कहनेके लिए, कल्पस्थानम् કલ્પસ્થાનનો कल्पस्थानका, उपदेक्ष्यामः ઉપદેશ કરશું उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. It is indeed O, Agnivesa! for the following reasons that we expound the Section on Pharmaceutics namely, to describe the combinations with various drugs that render the preparation most pleasant to take for the purpose of emesis and purgation; to describe the classifications and dosage of these emetic and purgative drugs, as also to describe the easy and pro per pharmaceutical procedures of these preparations.

शरीरमलविरेचनभेदाः —

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकम्, अधोभागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमलविरेचनाद्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

तत्र તેમાં इनमें, ऊर्ध्वभागम् ઉપરના ભાગથી (મુખ મારફત) ऊपरके भागसे (मुखद्वारा), दोषहरणम् દોષનું નિર્હરણ કરનાર दोषोंका निर्हरण करनेवाला, वमनसंज्ञकम् વમન કહેવાય છે वमन कहाता है, अधोभागम् નીચેના ભાગથી (ગુદા મારફત) नीचेके भागसे (गुदाद्वारा), विरेचनसंज्ञकम् વિરેચન કહેવાય છે विरेचन कहाता है, शरीरमल- અથવા શરીરના મલનું अथवा शरीरके मलका, विरेचनात् वा વિરેચન કરવાથી विरेचन करनेसे, उभयम् બન્ને दोनोंकी, विरेचनसंज्ञाम् વિરેચનસંજ્ઞા विरेचनसंज्ञा, लभते મેળવે છે होती है ॥ ४ ॥

4. Of these the act or action of expelling the impurities through the upper channel is known as Emesis, while that of expelling the impurities through the lower channel is known as Purgation. Both being processes of cleansing the bodily impurities, they are known by the common term purgation.

वमनं विरेचनं च द्रव्यं कथं वामयति विरेचयति च—

तत्रोष्ण-तीक्ष्ण-सूक्ष्म-व्यवायि-विकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाग्नेयत्वाद् विष्यन्दयन्ति, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्दन्ति,

तत्र તેઓમાં इनमें, उष्ण-तीक्ष्ण- ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ उष्ण तीक्ष्ण, सूक्ष्म- સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, व्यवायि- વ્યવાયી व्यवायी, विकाशीनि વિકાશી ગુણવાળી विकाशी गुणवाली, औषधानि ઔષધો औषधियां, स्ववीर्येण પોતાના વીર્યની अपनी शक्तिसे, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, उपेत्य પહોંચી पहुंचकर, धमनीः ધમનીઓદ્વારા धमनियोंमें, अनुसृत्य પ્રસરી व्याप्त होकर, स्थूल- अणु- સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ स्थूल तथा अणु, स्रोतोभ्यः સ્રોતોમાંથી स्रोतोंसे, केवलम् આખા संपूर्ण, शरीरगतम् શરીરમાં રહેલ शरीरमें व्याप्त, दोषसंघातम् દોષના સમૂહને दोषसमूहको, आग्नेयत्वात् આગ્નેય હોવાથી आग्नेय होनेसे, विष्यन्दयन्ति પીગળાવે છે द्रव बना देती हैं, तैक्ष्ण्यात् અને તીક્ષ્ણ હોવાથી और तीक्ष्णतासे, विच्छिन्दन्ति છેદે છે टुकड़े टुकड़े कर देती हैं ॥ ५ ॥

5-(1). The drugs that are hot, acute, subtle, diffusive and anti-spasmodic, reaching the heart by virtue of their potency, and circulating through the large and small blood vessels, pervade the entire body. They liquefify the

५. तीक्ष्णसूक्ष्म–तीक्ष्णरूक्षणसूक्ष्म (द.)

,. धमनीरनुसृत्य स्थूलाणु–धमनीरनुसृत्य सम्यग्गुरुया स्थूलाणु (ह. त.)

accumulated morbid matter therein by virtue of their fiery quality and break it up by their acuteness.

स विच्छिन्नः परिप्लवन् स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन्नणुप्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्ध्वभागप्रभावादौषधस्योर्ध्वमुत्क्षिप्यते, सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुणत्वात् । इति लक्षणोद्देशः ॥५॥

विच्छिन्नः છેદાયેલ ટુકડે બના, सः તે દોષસમૂહ यह दोषसमूह, स्नेहभाविते સ્નેહભાવિત स्नेहसे स्निग्ध काये શરીરમાં शरीरमें, परिप्लवन् આમતેમ ફરતા इधर उधर जाता हुआ, स्नेहाक्त- સ્નેહભાવિત स्नेह चुपडे भाजनस्थम् પાત્રમાં पात्रमें, क्षौद्रम् મધની मधुके, इव જેમ समान, असज्जन् ન ચોટતા न चिपकता हुआ, अणुप्रवणभावात् અણુમાર્ગમાં સંચાર કરવાને લીધે अणुमार्गोमे संचरण करनेसे, आमाशयम् આમાશયમાં आमाशयमें, आगम्य આવી पहुंचकर, उदानप्रणुन्नः ઉદાન વાયુથી પ્રેરણા પામી उदान वायुसे प्रेरित होकर, औषधस्य ઔષધના औषधियोंके, अग्निवायु- आत्मकत्वात् પ્રધાનતઃ અગ્નિ, વાયુસ્વરૂપ હોવાથી प्रधानतः अग्निवायुस्वरूप होनेसे, ऊर्ध्वभाग- તથા ઉપરના ભાગથી દોષનું નિર્હરણ કરવાના तथा ऊपरकी ओरसे दोषका निर्हरण करनेके, प्रभावात् પ્રભાવથી प्रभावसे, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपरकी ओर, उत्क्षिप्यते ફેંકાય છે फेंका जाता है, औषधस्य ઔષધના ओषधियोंके, सलिल-पृथिवी-आत्मकत्वात् પ્રધાનતઃ જલપૃથ્વીસ્વરૂપ હોવાથી प्रधानतः जलपृथ्वीस्वरूप होनेसे, अधोभाग- તથા નીચેના ભાગથી દોષનું નિર્હરણ કરવાના नीचेकी ओरसे दोषका निर्हरण करनेके, प्रभावात् च પ્રભાવથી प्रभावसे, अधः નીચે नीचेकी ओर, प्रवर्तते જાય છે प्रवृत्त होता है, उभयगुणत्वात् અને ઔષધના બે ગુણ હોવાથી और औषधियोंके दोनों गुण होनेसे, उभयतः च બન્ને માર્ગેથી જાય છે दोनों मार्गोसे प्रवृत्त होता है, इति આ यह, लक्षणोद्देशः વમન તથા વિરેચન દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું વર્ણન છે वमन तथा विरेचन द्रव्योंके स्वरूपका वर्णन है ॥ ५ ॥

5. This morbid matter being thus broken up and floating in the body, that has undergone oleation procedure, remains detached in the body like honey kept in a pot smeared with ghee; and being drawn by its atomic affifity, it flows towards the gastro-intestinal tract and getting propelled upwards by the Udana vata, the morbid matter gets thrown upwards as a result of the fiery and the airy quality as well as by the upward flowing tendency of the drugs. Owing to the watery and earthy qualities and the downward flowing tendency of drugs, it purges downwards. Where both the qualities are combined, it purges both-ways. Thus have been described the characteristics of the purgative drugs.

अपरिसंख्येययोगानामपि विरेचनद्रव्याणां षट्सु स्वतेष्वन्तर्भावं कृत्वोपदेशः—

तत्र फल-जीमूतकेक्ष्वाकु-धामार्गव-कुटज-कृतवेधनानां, श्यामा-त्रिवृच्चतुरङ्गुल-तिल्वक-महावृक्ष-सप्तला-शङ्खिनी-दन्ती-द्रवन्तीनां च, नानाविधदेशकालसंभवास्वाद-रस-वीर्य-विपाक- प्रभावग्रहणाद् देह-दोष-प्रकृति-वयो-बलाग्नि भक्ति-सात्म्य-रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगन्धवर्ण-रस-स्पर्शानामुपयोगसुखार्थमसंख्येयसंयोगाना -

५. परिप्लवन्—परिप्लवः (ध. फ.)

,, क्षौद्रमसज्जन्नणुप्रवण—उदकमसज्जन्नणुप्रवण (ध.)

६. धामार्गवकुटजकृतवेधनानां—धामार्गवकृतवेधनानां (ख.)

,, प्रभावग्रहणाद्—प्रभावग्रहणानां (ध. फ.)

,, रोगावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वाच्च—रोगावस्थादिनानात्मकत्वाच्च (ध. फ.)

,, उपयोगसुखार्थम्—उपभोगसुखार्थम् (ध. ध.)

मपि च सतां द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥६॥

तत्र તેમાં इनमें फल- મીંઢળ मैनफल, जीमूतक કુકડવેલ जीमूतक, इक्ष्वाकु- કડવી તૂંબડી तितीलौकी, धामार्गव- ધામાર્ગવ (પીળી ઘીસોડી) धामार्गव, कुटज- કડો कुडा, कृतवेधनानाम् અને કડવાં તુરિયાં और कड्वी तोरई, श्यामा- તથા કાળું નસોતર तथा श्यामा, त्रिवृत्- લાલ નસોતર त्रिवृत, चतुरङ्गुल- ગરમાળો चतुरंगुल, तिल्वक- લોધ્ર तिल्वक, महावृक्ष- થોર थूहर, सप्तला- સાતલા થોર सप्तला, शङ्खिनी- આંખફૂટામણી शङ्खिनी, दन्ती- નેપાળો दन्ती, द्रवन्तीनाम् અને રતનજોત એઓનાં और जंगली एरण्डी इनके, नानाविध- જુદા જુદા પ્રકારના नाना प्रकारके, देश-काल- દેશ તથા કાળમાં देश तथा कालमें, संभव- ઉત્પત્તિ उत्पत्ति, आस्वाद- જુદા જુદા સ્વાદ नाना प्रकारके आस्वाद, रस-वीर्य- રસ, વીર્ય रस, वीर्य, विपाक- વિપાક विपाक, प्रभाव- અને પ્રભાવ और प्रभाव, ग्रहणात् થવાથી होनेके कारण, देह-दोष- દેહ, દોષ देह, दोष, प्रकृति- પ્રકૃતિ प्रकृति, वयः-बल- વય-બલ वय-बल, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, भक्ति- રુચિ रुचि, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, रोग- રોગ रोग, अवस्था- અવસ્થા अवस्था, आदीनाम् આદિના आदिके, नानाप्रभाववत्त्वात् च જુદા જુદા પ્રભાવ હોવાથી नाना प्रभाव होनेके कारण, विचित्रगन्ध- તથા વિચિત્ર ગંધ तथा विविध प्रकारके गन्ध, वर्ण-रस- વર્ણ-રસ वर्ण-रस, स्पर्शानाम् અને સ્પર્શના और स्पर्शोंके, उपयोग- ઉપયોગનું उपयोगका, सुखार्थम् સુખ લેવાના હેતુથી सुख लेनेके कारण, द्रव्याणाम् દ્રવ્યોના द्रव्योंके, असंख्येय- અગણિત असंख्येय, संयोगनाम् च अपि સંયોગો संयोग, सताम् હોવા છતાં પણ होने पर भी, विकल्पमार्ग- કલ્પનાનો માર્ગ कल्पनाका मार्ग, उपदर्शनार्थम् બતાવવા માટે बतानेके लिए, षट् विरेचन- योगशतानि છસો વિરેચન યોગોનું छसौ विरेचन योगोंका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ ६ ॥

१. द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं—द्रव्याणि विकल्पमार्गदर्शनार्थं (च.)

6. Taking into consideration that drugs differ with respect to land, season, source, flavor,, taste, potency, post-digestive effect and specification, and also that men differ with respect to their body, morbid tendency, constitution, age, vitality, gastric fire, proclivities, homologation and stage of disease, we shall here describe six hundred purgative preparations that are pleasant in their variety of smell, color, taste and touch; of drugs such as emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi, bitter luffa, black turpeth, turpeth, purging cassia, tilwaka, thorny milk-hedge plant, soappod, clenolipis, red physic nut, and physic nut, although the extent of the possible preparations from these drugs is innumerable.

विरेचनद्रव्याणि कथं क्रियासमर्थतमानि भवन्ति—

तानि तु द्रव्याणि देश-काल-गुण-भाजन-संपद्वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥७॥

तानि તે वे, द्रव्याणि तु દ્રવ્યો द्रव्य, देश-काल- દેશ, કાલ देश, काल, गुण- ગુણ गुण, भाजन- અને પાત્રની और पात्रकी, संपत् સંપત્તિ વડે संपत्तिके कारण, वीर्य-बल- आधानात् અધિક વીર્યવાન થવાથી शक्तिकी अधिकतासे, क्रिया- કાર્ય કરવામાં कार्य करनेमें, समर्थतमानि અતિ અધિક સામર્થ્યવાન अत्यधिक शक्तिशाली, भवन्ति બને છે होते हैं ॥ ७ ॥

7. These drugs become most effective in action by the richness of the factors of favourable place, season, quality of strorage-vessels and the process of dynamization.

७. भाजनसंपद्वीर्यबलाधानात्—भाजनसम्पद्वीर्यबलाधानात् (च.)

देशभेदः —

त्रिविधः खलु देशः—जाङ्गलः, आनूपः, साधारणश्चेति। तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि च कदर-खदिरासनाश्वकर्ण-धव-तिनिश-शल्लकी-साल-सोमवल्क-बदरी-तिन्दुकाश्वत्थ-वटामलकीवनगहनः, अनेकशमी-ककुभ-शिंशपाप्रायः, स्थिरशुष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णिकोपगूढतनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः, लावतित्तिरिचकोरानुचरितभूमिभागः, वातपित्तबहुलः, स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः;

देशः દેશ देश, **त्रिविधः खलु** ત્રણ પ્રકારનો છે तीन प्रकारका है, **जाङ्गलः** જાંગલ जांगल, **आनूपः** આનૂપ आनूप, **साधारणः** અને સાધારણ और साधारण, **तत्र** તેમાં इनमें, **पर्याकाशभूयिष्ठः** ચારે બાજુ પુષ્કળ ખુલ્લા આકાશવાળા चारों ओर विस्तृत आकाशवाले, **तरुभिः अपि च** અનેક વૃક્ષોવાળા अनेक वृक्षवाले, **कदर-** સફેદ ખેર सफेद खैर, **खदिर-** ખેર खैरकथ्था, **असन-** અસન खाज, **अश्वकर्ण-** શાલ साखु, **धव-** ધાવડો धौ, **तिनिश-** તણછ तिनिस, **शल्लकी-** શાલેડું कुंदरु, **साल-** રાળનાં ઝાડ साल, **सोमवल्क-** ગોરડ सफेद खैर, **बदरी-** બોરડી बेरी, **तिन्दुक-** ટીંબરવો तेंदु, **अश्वत्थ-** પીપળો पीपल, **वट-** વડ वड, **आमलकी-** આમળાંનાં ઝાડ એઓનાં आंवलेके वृक्ष इनके, **वनगहनः** ઘાટાં વનવાળો भरे जंगलोंवाले, **अनेक-** અનેક अनेक, **शमी-** ખીજડી शमी, **ककुभ-** અર્જુન कौहा, **शिंशपाप्रायः** અને સીસમના ઝાડથી ભરપૂર और सीसम वृक्षोंसे भरे **स्थिर-** સ્થિર स्थिर, **शुष्क-** તેમજ સૂકા एवं शुष्क, **पवनबल-** પવનના ઝપાટાઓથી वायुके झोंकोंसे, **विधूयमान-** હાલતાં कंपाये हुए, **प्रनृत्यत्** અને નાચતા હોય એમ દેખાતા और नाचते से दिखाई देते, **तरुणविटपः** નાનાં ઝાડવાળા छोटे वृक्षवाले, **प्रतत-** અવિચ્છિન્ન निरंतर, **मृगतृष्णिका-** ઝાંઝવાનાં જળના मृगतृष्णाको, **उपगूढ-** દેખાવવાળા उत्पन्न करनेवाले, **तनु-खर-** ઝીણી કઠોર पतली कठोर, **परुष-** તથા ખરસટ तथा कर्कश, **सिकता-** રેતી वालू, **शर्करा-** અને કાંકરી और कंकरी, **बहुलः** જેમાં વધારે હોય એવા जिसमें बहुत हों ऐसे, **लाव-तित्तिरि-** લાવરાં તેતર बटेर, तीतर, **चकोर-** અને ચકોર પક્ષી और चकोर, **अनुचरित-** જેમાં ફરતાં હોય એવા जिसमें विचरते हों ऐसे, **भूमिभागः** ભૂમિપ્રદેશવાળા ऐसे भूमिप्रदेशवाले, **वातपित्तबहुलः** વાતપિત્તની અધિકતાવાળા वातपित्तकी अधिकतावाले, **स्थिर- तथा** સ્થિર तथा स्थिर **कठिन-** અને કઠણ **शरीरथी युक्त** और कठोर शरीरसे युक्त, **मनुष्यप्रायः** મનુષ્યની અધિકતાવાળા દેશને मनुष्यकी अधिकतावाले देशको, **जाङ्गलः** જાંગલ जांगल, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए;

8-(1). 'Place' or 'clime' is of three kinds—Jangala(arid) land, wetland and ordinary land. Of them the jangala land is that which is abounding in open space. It contains dense forests of gum arabic tree, catechu tree, Spionous kino tree, sal, crane tree, oojein tree, Indian olinabeum, Indian sal, small jujube, false mangosteen, holy fig, banyan and emblic myrobalan. There grow the Sami, Arjun and rose wood trees in large numbers. There, the young branches dance swayed by the force of continuous dry winds; it abounds in thin, rough and hard sand and gravel hidden often by the sight of mirages. It is inhabited by quails, partridges and Chakora birds. There, the vata and pitta humors are in predominance, and people are well-knit and hardy.

अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलः, वञ्जुलवानीरोपशोभिततीराभिः सरिद्भिरुपगत-

८. त्रिविधः—तत्र त्रिविधः (च.)

,, मनुष्यप्रायो ज्ञेयः—मनुष्यप्रायो जाङ्गलो ज्ञेयः (ह.)

भूमिभागः, क्षितिधरनिकुञ्जोपशोभितः, मन्दपवनानुवीजितक्षितिरुहगहनः, अनेकवनराजीपुष्पितवनगहनभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढः, हंस-चक्रवाक-बलाका-नन्दीमुख-पुण्डरीक-कादम्ब-मद्गु-भृङ्गराज-शतपत्र-मत्तकोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः, पवनकफप्रायो ज्ञेयः;

अथ हिन्ताल- તાડ हिन्ताल, तमाल- તમાલ तमाल, नारिकेल- નાળિયેરી नारियल, कदली- અને કેળના और केलेके, वनगहनः ધાટાં વનવાળો घने जंगलसे भरपूर सरित्समुद्र- नदी के समुद्र नदी वा समुद्र, पर्यन्तप्रायः જેના પ્રાંત ભાગમાં હોય એવા जिसके प्रान्त भागमें हो ऐसे, शिशिरपवन- ઠંડા પવનની ठंडी हवाकी, बहुलः પુષ્કળતાવાળા पुष्कलतावाले, वञ्जुल- વાળુંજ वञ्जुल, वानीर- અને જલનેતરથી और वानीरसे, उपशोभित- શોભતા शोभित, तीरान्भिः કિનારાવાળી किनारोंवाले, सरिद्भिः નદીઓથી नदियोंसे, उपगत- વ્યાપ્ત व्याप्त, भूमिभागः ભૂમિપ્રદેશવાળા भूमिप्रदेशवाले, क्षितिधर- પર્વતની पर्वतकी, निकुञ्ज- કુંજોથી कुञ्जोंसे, उपशोभितः શોભતા शोभित, मन्दपवन- મંદ મંદ વાયુથી धीमी धीमी वायुसे, अनुवीजित- હાલતાં कम्पित, क्षितिरुहगहनः ઝાડનાં વનવાળો वृक्षोंके वनवाले, अनेक- અનેક अनेक, वनराजी- વનની પંક્તિ वनकी पंक्ति, पुष्पित- તેમજ पुष्पित एवं पुष्पित, वनगहन- વનોથી દુર્ગમ वनोंसे दुर्गम, भूमिभागः ભૂમિપ્રદેશવાળા भूमिप्रदेशवाले, स्निग्धतरु- સ્નિગ્ધ ઝાડની લતાઓના स्निग्ध वृक्षोंकी लताओंके, प्रतान- વાંકા તંતુઓથી कुटिल तंतुओंसे, उपगूढः ઢંકાયેલો भरे, हंस- હંસ हंस, चक्रवाक- ચક્રવાક चक्रवाक, बलाका- બગલા बलाका, नन्दीमुख- નન્દીમુખ नन्दीमुख, पुण्डरीक- પુંડરીક पुंडरीक, कादम्ब- કલહંસ कलहंस, मद्गु- જલકાક जलकाक, भृङ्गराज- ભૃંગરાજ भृंगराज, शतपत्र- શતપત્ર शतपत्र, मत्तकोकिल- અને મત્ત કોયલથી और मत्त कोयलसे, अनुनादित- ગાજતી प्रतिध्वनित, तरुविटपः વૃક્ષોની શાખાઓવાળા वृक्षोंकी शाखाओंवाले सुकुमार- કોમળ નાજુક, पुरुषः મનુષ્યો વાળા मनुष्योंवाले, पवनकफप्रायः અને વાત તથા કફપ્રધાન દેશને और वात तथा कफप्रधान देशको, आनूपः આનૂપ आनूप, ज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए;

8-2). The wetlaud is that which contains dense forests and marshes, date plants Tamala, coconuts and plantain trees, which is generally bounded by rivers or the sea; where cold winds blow greatly, which is in the neighbourhood of rivers whose banks are rendered beautiful by reeds and rush, which is abounding in hills covered with creeping shrubs; where clusters of trees wave to gentle breezes, which contains many forests of blooming rows of trees; which is covered with densely grown trees and creepers; Where the branches of trees are echoing to the cries of birds like the swan, the Chakravaka, the crane, the Nandimukha, the Pundareeka, the Kadamba, the Madgu, the Bhringaraja, the Satapatra and the inebriate cukoo; and where the people are delicate in looks and of vata and kapha constitutions generally.

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारबलवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥८॥

अनयोः આ इन, द्वयोः एव બન્ને दोनों, देशयोः દેશનાં देशोंकी, वीरुध्- લતા लता, वनस्पति- પુષ્પ વિના થયેલાં ફળોવાળાં पुष्पके बिना हुए फलवाले वृक्ष,

८. क्षितिधर-अक्षितिधर (ङ ड.)

१. मद्गुभृङ्गराजशतपत्रमत्तकोकिल-मद्गुकोयष्टिभृङ्गराजशतपत्र पुंस्कोकिल (घ त. थ.)

१. मद्गुभृंगराजशतपत्रमत्तकोकिलानुनादित-मद्गुकोयष्टीभृङ्गराजपुंस्कोकिलानुनादित (थ.)

८. स्थिरसुकुमारबलवर्ण-स्थिरसुकुमारवर्ण (ख.)

वानस्पत्य- પુષ્પોથી થયેલાં ફળોવાળાં पुष्पसे हुए फलवाले वृक्ष, **शकुनि-मृग-** પક્ષી અને મૃગોના पक्षी और पशुओंके, **गण-युतः** ગણોવાળા समूहोंसे भरे, **स्थिर-** સ્થિરતા स्थिरता, **सुकुमार-** કોમળતા कोमलता, **बल-वर्ण-**બલ, વર્ણ बल, वर्ण, **संहनन-उपपन्न-** અને શરીરના બાંધામાં આવેલા और शरीरके गठनमें आये हुए, **साधारणगुण-** બન્ને દેશના સાધારણ (સમાન) ગુણથી दोनों देशके साधारण (समान) गुणोंसे. **युक्त-** યુક્ત युक्त, **पुरुषः** મનુષ્યોવાળા દેશને मनुष्योंवाले देशको, **साधारणः** સાધારણ साधारण, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए ॥८॥

8. That place should be known as ordinary country which contains the trees, herbs and shrubs, birds and beasts of both the aforesaid types of land, which is inhabited by people endowed with firmness, delicacy, strength, color, well-knit frames and average qualities.

कथंभूते देशे जातानि द्रव्याण्युपादेयानि—

तत्र देशे साधारणे जाङ्गले वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके[1] श्मशान-चैत्य-देवयजनागार-सभा-श्वभ्राराम-वल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके वा मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते ॥९॥

तत्र તેઓમાં इनमें, **साधारणे** સાધારણ साधारण, **जाङ्गले वा** કે જંગલ या जाङ्गल, **देशे** દેશમાં देशमें, **यथाकालम्** યથાસમય यथासमय. **शिशिर-** ટાઢ शीत, **आतप-** તડકા धूप, **पवन-** પવન वायु, **सलिल-** અને વરસાદથી और वर्षासे, **सेविते** સેવાયેલા सेवित, **समे शुचौ** સપાટ પવિત્ર समतल पवित्र, **प्रदक्षिणोदके** જમણી બાજુ જલાશયવાળા दाहिनी और जलाशयवाले, **श्मशान-** શ્મશાન श्मशान, **चैत्य-** ચૈત્ય चैत्य, **देव-यजन-अगार-** દેવાલય યજ્ઞશાળા देवालय, यज्ञशाला, **सभा-** સભા-સ્થાન सभा, **श्वभ्र-** ખાડા गर्त, **आराम-** બગીચા बगीचा, **वल्मीक-** રાફડા वल्मीक, **ऊषर-** તથા ખારી જમીનથી और ऊषर भूमिसे, **विरहिते** રહિત रहित, **कुश-रोहिष-** કુશ અને રોહિષ ઘાસથી कुश और रोहिष घाससे, **आस्तीर्णे** આચ્છાદિત भरे, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **कृष्ण-** કાળી काली, **मधुर-** તથા મધુર तथा मधुर, **मृत्तिके** માટીવાળા मिट्टीवाले, **सुवर्णवर्ण-** અથવા સોના જેવા વર્ણવાળા सुवर्ण जैसे वर्णवाले, **मधुर** તથા મધુર मधुर, **मृत्तिके वा** માટીવાળા मिट्टीवाले, **मृदौ** મૃદુ कोमल, **अफालकृष्टे** હળથી નહિ ખેડાયેલા बिना हल चले, **अन्यैः** અને બીજાં और अन्य, **बलवत्तरैः** અધિક પ્રબળ अधिक बलवान, **द्रुमैः** વૃક્ષ वृक्षोंसे, **अनुपहते** ઉપઘાત નહિ પામેલા સ્થાનમાં उपघातको नहीं प्राप्त हुए स्थानमें, **जातानि** ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न, **औषधानि** ઔષધો औषधियां, **प्रशस्यन्ते** શ્રેષ્ઠ છે प्रशस्त हैं ॥९॥

9. Of them the herbs that grow in the ordinary or jangala land, which are subject to normal seasonal cold, sun, wind and rain; which have grown on level and clean ground with water on its right side; where the burial ground, sacred tombs, places of sacrifice to gods, place of assembly, pits, pleasure gardens, and ant-hills and saline soils are not in the neighbourhood; where the sacred and the ginger grasses grow, whose earth is black and sweet or golden and sweet; which has not been ploughed up or in any way damaged or devastated by strong trees growing over it the drugs growing in such land are commended as good.

औषधद्रव्याहरणविधिः —

तत्र यानि कालजातान्युपागतसंपूर्णप्रमाण[10]-रसवीर्य-गन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तु-

१. प्रदक्षिणोदके—प्रदक्षिणे (ख.)

,, सुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके—सुवर्णवर्णमृत्तिके (ध.)

१०. कालजातान्युपागत—कालजातान्यागत (ध.)

मिरनुपहतगन्ध-वर्ण-रस-स्पर्श-प्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि; तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां, शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि, यथर्तु पुष्पफलमिति; मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता अश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात् ॥१०॥

मङ्गलाचारः મંગળ આચારવાળા मंगल आचारवाला, कल्याणवृत्तः તથા સદાચરણવાળા મનુષ્યે तथा सदाचरणवाला मनुष्य, शुचिः પવિત્ર થઈ पवित्र होकर, शुक्लवासाः સફેદ વસ્ત્ર પહેરી श्वेत वस्त्र धारण करके, कृतोपवासः ઉપવાસ કરી उपवास कर, देवताः દેવતા देवता, अश्विनौ અશ્વિનીકુમાર अश्विनीकुमार, गो-ब्राह्मणान् च ગાય અને બ્રાહ્મણની गाय और ब्राह्मणोंका, संपूज्य પૂજા કરી पूजन करके, प्राङ्मुखः પૂર્વ તરફ મુખ રાખી पूर्वाभिमुख, उदङ्मुखः કે ઉત્તર તરફ મુખ રાખી अथवा उत्तराभिमुख रहकर, गृह्णीयात् ઔષધો ગ્રહણ કરવાં औषध ग्रहण करे, तत्र તેઓમાં उनमें, उदीच्याम् ઉત્તર उत्तर, दिशि દિશામાં दिशामें, स्थितानि રહેલી रही हुई, यानि જે ઔષધિઓ जो औषधियां, कालजातानि યથાકાળે ઉગેલ હોય समय पर उत्पन्न हुई हों, उपागत-संपूर्ण-प्रमाण- સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં આવેલાં संपूर्ण प्रमाणमें आये हुए, रस-वीर्य रस, वीर्य रस, वीर्य, गन्धानि અને ગંધથી પરિપૂર્ણ और गन्धसे परिपूर्ण, काल-आतप- સમય તાપ समय धूप, अग्नि- અગ્નિ આગ, सलिल પાણી जल, पवन- પવન वायु, जन्तुभिः કે જંતુઓથી और जन्तुओंसे, अनुपहत- નષ્ટ નહિ થયેલા नष्ट नहीं हुई, गन्ध-वर्ण- ગંધ, વર્ણ गन्ध, वर्ण, रस-स्पर्श- રસ, સ્પર્શ रस, स्पर्श, प्रभावाणि અને પ્રભાવવાળી और प्रभाववाली, प्रत्यग्राणि તથા તાજી હોય तथा नवीन हों, तेषाम् તેઓનાં उनके, अचिरप्ररूढम् નવાં ફૂટેલાં नवीन उत्पन्न, शाखापलाशम् શાખા તથા પાન शाखा तथा पत्तोंको, वर्षा- વર્ષા वर्षा, वसन्तयोः અને વસન્તમાં एवं वसन्तमें, ग्राह्यम् લેવાં ग्रहण करना चाहिए, शीर्ण- ખરી પડેલાં पुराने पत्तोंके गिर जानेपर, प्ररूढ- નવાં આવેલાં नये आये हुए, पर्णानाम् પાંદડાંવાળી તે ઔષધિઓનાં पत्तोंवाली उन औषधियोंके, मूलानि મૂળ मूलको. ग्रीष्मे ગ્રીષ્મમાં ग्रीष्ममें, शिशिरे તથા શશિરમાં લેવાં तथा शिशिरमें लेना चाहिए, त्वक्कन्दक्षीराणि છાલ, કંદ અને દૂધ छाल, कन्द और दूधको, शरदि શરદ્‌ઋતુમાં લેવાં शरदमें लेना चाहिए, साराणि સારો सारोंको हेमन्ते હેમન્તમાં લેવા हेमन्तमें लेना चाहिए. पुष्पफलम् અને ફૂલ તથા ફળને पुष्प और फलोंको, यथर्तु ઋતુ પ્રમાણે ऋतुके अनुसार, गृह्णीयात् લેવાં ग्रहण करना चाहिए ॥ १० ॥

१०. प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशिस्थितानि तेषाम्—प्रत्यग्राणि तेषाम् (ब.)

,, देवता अश्विनौ-देवताग्निमश्विनौ (क. ग.)

10. Of them, such drugs should be culled as were put forth in their proper season and have attained their fullness of growth, taste, potency and smell, whose smell color, taste, touch and specific action have not been impaired by season, sunheat, fire, water, wind or insects and which are fully mature and growing on the northen side. Of them again the branches and leaves which have recently grown should be gathered between the rainy season and the spring The roots should be gathered in the summer or in the winter, from trees whose ripened leaves have been shed; the bark, bulb and milk of plants in the autumn and the pith at the end of autumn, (Hemantha) and the flowers and fruit in their proper season. After performing auspicious rites, living a pure life, having performed the purificatory bath, wearing white raiment, having worshipped the gods, the Aswin twins, the cows and

brahmanas, having observed a fast and facing the east or the north, one should cull these drugs.

औषधद्रव्याणि कथं स्थाप्यानि—

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु प्रागुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु, अग्नि-सलिलोपस्वेद-धूम-रजो-मूषक-चतुष्पदामनभिगमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्य स्थापयेत् ॥११॥

गृहीत्वा च ઔષધિઓને લઈ તેઓને औषधियोंको लाकर उनको, प्राक्-उदक्- પૂર્વ કે ઉત્તર બાજુ पूर्व या उत्तरकी ओर, द्वारेषु બારણાંવાળાં द्वारवाले निवात-प्रवात-एकदेशेषु વાયુથી રહિત પરંતુ એક ભાગમાં સારી રીતે વાતા વાયુવાળાં वायुसे रहित परन्तु एक भागमें अच्छी तरह बहते हुए वायुवाले, नित्य-पुष्प-उपहार- જ્યાં રોજ પુષ્પ ઉપહાર प्रतिदिन पुष्पोपहार, बलिकर्मवत्सु तथा બલિકર્મ થતાં હોય એવાં तथा बलिकर्मसे सम्पन्न, आगारेषु ઘરમાં घरमें, अनुरूप-गुणवत्- યોગ્ય ગુણોવાળાં योग्य गुणोंवाले, भाजनस्थानि પાત્રમાં રાખી पात्रमें रखकर, स्ववच्छन्नानि બરાબર ઢાંકીને भली प्रकार ढांककर, अग्नि-सलिल- અગ્નિ, જલ अग्नि, जल, उपस्वेद- પૃથ્વીની ગરમી भूबाष्प, धूम-रजः- ધૂમાડો, ધૂળ धूम, धूल, मूषक- ઉંદર चूहे, चतुष्पदाम् અને ચોપગાં પ્રાણી और पशुओं, अनभिगमनीयानि ન પહોંચી શકે એવી રીતે न पहुंच सके इस तरह, शिक्येषु શીકાંમાં छिकोंमें, आसज्य લટકાવીને लटकाकर, स्थापयेत् રાખવાં रखे ॥ ११ ॥

11. Having thus been culled and placed in suitable vessels, they should be stored in houses with doors opening to the east or the north, in a room which is windless except for one window, in a house where every day flower-offering and sacrifice are observed and which is proof against fire, water, moisture, smoke, dust mice and quadrupeds. The vessel should be well-covered and kept securely tied in swings.

वमन- विरेचन- द्रव्याणां भावनार्थमालोडनार्थं च द्रव्याणि—

तानि च यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरा-सौवीरक-तुषोदक-मैरेय-मेदक-धान्याम्ल-फलाम्ल-दध्यम्लादिभिर्वाते, मृद्वीकामलक-मधु-मधुक-परूषक-फाणित-क्षीरादिभिः पित्ते, श्लेष्मणि तु मधु-मूत्र-कषायादिभिर्भावितान्यालोडितानि च; इत्युद्देशः ।

तानि च તેઓને इनको, वाते વાયુમાં वातमें, सुरा-सौवीरक- સુરા, સૌવીરક सुरा, सौवीरक, तुषोदक- તુષોદક तुषोदक, मैरेय- મૈરેય मैरेय, मेदक- મેદક मेदक, धान्याम्ल- કાંજી धान्याम्ल, फलाम्ल- સુરકો फलाम्ल, दध्यम्ल- દધ્યમ્લ दध्यम्ल, आदिभिः વગેરે વડે आदिके साथ, पित्ते પિત્તમાં पित्तमें, मृद्वीका- દ્રાક્ષ द्राक्षा, आमलक- આમળાં आंवला मधु-मधुक- મધ, જેઠીમધ मधु, मुलहठी, परूषक- ફાલસા फालसा, फाणित- ગોળની રાબ राब, क्षीरादिभिः અને દૂધવડે दूध आदिके साथ, श्लेष्मणि અને કફમાં और कफमें, मधु-मूत्र- મધ, મૂત્ર मधु मूत्र, कषाय- અને કષાય और कषाय, आदिभिः આદિ વડે आदिसे, भावितानि ભાવના આપી भावना देकर, आलोडितानि અને એઓમાં ઘોળી और इनमें घोलकर, यथादोषम् યથાદોષ दोषानुसार, प्रयुञ्जीत ઉપયોગ કરવો प्रयोग करे, इति उद्देशः આ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે यह संक्षेपमें कहा है;

12-(1). These should be administered according to the morbid humor. They should be given with Sura, Sauveeraka, Tushodaka, Maireya and Medaka wines.

११. चानुरूपगुणवद्भाजनस्थान्यागारेषु—चानुरूपगुणवद्भाजने-संस्थाप्यागारेषु (घ. ध.)

,, मूषक—मूषिक (घ.)

,, शिक्येष्वासज्य—शिक्ये च स्वासज्य (ध.)

१२. धान्याम्लफलाम्लदध्यम्लादिभिर्वाते—धान्यफलदध्यम्लादिभिर्वाते (घ.)

,, मृद्वीकामलकमधुमधुकपरूषकफाणितक्षीरादिभिः—मृद्वीका-मधुमधुकफाणितक्षीरादिभिः (घ.)

sour-gruel sour fruit-juice, sour curds etc in condition of vata; in condition of pitta with grape, emblic myrobalans, honey, liquorice, sweet falsah, liquid gur milk etc.; and in condition of kapha, they should be impregnated and mixed with honey, cow's urine and decoctions curative of kapha etc. Thus, has the subject been described, in brief.

तं विस्तरेण द्रव्य-देह-दोष-सात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ॥१२॥

द्रव्य-देह- દ્રવ્ય, દેહ द्रव्य, देह, दोष- દોષ दोष, सात्म्यादीनि અને સાત્મ્યાદિના और सात्म्यआदिके, प्रविभज्य વિભાગ કરીને તે દ્વારા विभाग कर उसके द्वारा, तम् તે વિષયનું उस विषयका, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १२ ॥

12. The same, shall we now describe, in extenso under the divisions of drugs, constitution, morbidity, homologation etc.

वमनद्रव्याणां मदनफलस्य श्रेष्ठत्वम्—

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते, अनपायित्वात्। तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा गृह्णीयान्मैत्रे मुहूर्ते ।

वमनद्रव्याणाम् વમન દ્રવ્યોમાં वमन द्रव्योंमें, मदनफलानि મીંઢળને मैनफलको, अनपायित्वात् હાનિકારક ન હોવાથી अपकार नहीं करनेसे, श्रेष्ठतमानि સૌથી શ્રેષ્ઠ सबसे श्रेष्ठ, आचक्षते કહે છે कहते हैं, तानि તેઓને इनको, वसन्तग्रीष्मयोः વસંત અને ગ્રીષ્મના वसंत और ग्रीष्मके, अन्तरे મધ્યમાં सन्धि-कालमें, पुष्याश्वयुग्भ्याम् પુષ્ય, અશ્વિની पुष्य, अश्विनी, मृगशिरसा वा અથવા મૃગશીર્ષ नक्षत्र अथवा मृगशीर्ष नक्षत्रमें, मैत्रेमुहूर्ते મૈત્રમુહૂર્તમાં मैत्रमुहूर्तमें, गृह्णीयात् લેવાં ग्रहण करना चाहिए।

13-(i). The emetic nut is regarded as the best of emetic drugs as its administration is attended with no risks. It should be culled between the spring and the summer under the constellation of Pushya, Asvini twins, or the Mrigasiras during the auspicious hour of the Maitreya Muhurta.

मदनफलानां ग्रहणस्थापनविधिः —

यानि पक्वान्यकाणान्यहरितानि पाण्डून्यक्रिमीण्यपूतीन्यजन्तुजग्धान्यह्रस्वानि; तानि प्रमृज्य, कुशपुटे बद्ध्वा, गोमयेनालिप्य, यवतु(बु)षमाषशालिकुलत्थमुद्गपलानामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम्।

यानि જે जो, पक्वानि પાકાં पके हुए, अकाणानि છિદ્ર વિનાનાં छिद्ररहित, अहरितानि લીલા વર્ણથી રહિત हरे वर्णसे रहित, पाण्डूनि પીળાં पाण्डुवर्ण, अक्रिमीणि જન્તુવિનાનાં कृमिरहित, अपूतीनि દુર્ગંધ-વિનાનાં दुर्गन्धरहित, अजन्तुजग्धानि જીવડાંએ ન ખાધેલાં जन्तुओंसे न खाये हुए, अह्रस्वानि અને મોટાં

12. देह दोष-सात्म्यादीनि प्रविभज्य—देह-दोष-सात्म्यादीन् वसन्तादींश्च प्रविभज्य (घ. ब क.)

13. वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुग्भ्यां मृगशिरसा वा—वसन्त-ग्रीष्मयोरन्तरा पुष्येऽश्वयुजि मृगशिरसि वा (ध. पा.)

13. मुहूर्ते—मुहूर्ते भरणे च (च.)

13. यानि पक्वान्यकाणान्यहरितानि—यानि पक्वानि हरितानि (ख. ग)

„ अपूतीनि—अकृशानि अपूतीनि (ह.)

„ अह्रस्वानि—अकृशानि अह्रस्वानि (छ)

„ प्रमृज्य कुशपुटे बद्ध्वा—प्रगृह्य कुशमूलैर्बद्ध्वा (म. क)

„ गोमयेनालिप्य—गोमयेनानुलिप्य (ब.)

„ यवतुषमाषशालिकुलत्थमुद्गपलानाम्—यवतुषमाषशालिव्रीहि-कुलत्थमुद्गपर्णानाम् (ढ.)

„ शालिकुलत्थ—शालिव्रीहिकुलत्थ (ग.)

„ मुद्गपलानाम्—मुद्गपर्णानाम् (ङ.)

„ „ —मुद्गपर्णानाम् (ध. क.)

હોય और बड़े हों, तानि તે भींढળને उन मैनफलोंको, प्रमृज्य સાફ કરી साफ करके, कुशपुटे કુશના પુટમાં कुशके पुटमें, बद्ध्वा બાંધી बांधकर, गोमयेन ગાયના છાણથી गोबरका, आलिप्य લીંપી लेप करके, यव-तु(बु)ष- જવનાં ફોતરાં जौतुष, माष- અડદ उड़द, शालि- શાલિચોખા शालिचावल, कुलत्थ-मुद्ग- કળથી કે મગ એઓમાંના कुलत्थ वा मूंग इनमेंसे, पलानाम् अन्यतमे કોઈ એકના ઢગલામાં किसी एकके ढेरमें, अष्टरात्रम् આઠ દિવસ आठ रात तक, निदध्यात् રાખવાં रख देवे।

13 (2). Such of the fruits as are ripe, as are not perforated, as are not green but are yellowish, as are neither touched by worms, nor rotten nor bitten by insects nor small in size should be gathered, cleansed and bundled up in sacred grass, smeared with cow-dung and kept for eight nights in a heap of barley husk, black-gram, rice, horse-gram or green-gram.

अत ऊर्ध्वं मृदूभूतानि मध्विष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत्। सुशुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धरेत्। तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां नवं कलशं सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिक्येष्वासज्य सम्यक् स्थापयेत् ॥१३॥

१३. मृदूभूतानि–मृदुभूतानि तानि (ख)

,, फलपिप्पलीरुद्धरेत्–फलानां पिप्पलीरुद्धरेत् (ब. फ)

,, शिक्येष्वासज्य–शिक्ये आसज्य (.)

,, –सिक्ये स्वासज्य (द.)

,, –शिक्येष्ववसृज्य (ब. फ.)

,, सम्यक् स्थापयेत्–स्थापयेत् (ख.)

अतः ऊर्ध्वम् ત્યારબાદ इसके पीछे मृदूभूतानि નરમ मृदु, मध्विष्टगन्धानि અને મધના જેવી પ્રિય વાસવાળાં થયે मधुर इष्ट गन्धयुक्त होने पर, उद्धृत्य કાઢીને निकालकर, शोषयेत् સૂકવવાં सूखा ले, सुशुष्काणाम् બરાબર સૂકાયેલાં भींढળમાંથી भली प्रकार सूखे मैनफलोंमेंसे, फलपिप्पलीः બીજ बीजोंको, उद्धरेत् કાઢી લેવાં निकाल ले, तासाम् તેઓને इनको, घृत-दधि- ઘી, દહીં घी, दही, मधु- મધ मधु, पलल- तथा તલના કલ્કમાં तथा तिलकल्कके साथ, विमृदितानाम् વાટી पीसकर, पुनः ફરીથી पुनः, शुष्काणाम् સૂકવી सूखाकर, सुप्रमृष्टवालुकम् રેતીને વસ્ત્રથી સારી રીતે લૂછી નાખી वालुकाको अच्छी प्रकार पोंछ डालकर, अरजस्कम् ધૂળ વગરના धूलरहित, नवम् નવા नये, कलशम् ઘડાને घड़ेको, आकण्ठम् ગળા સુધી गलेतक, पूरयित्वा ભરી દઈ भरकर, स्ववच्छन्नम् તેને બરાબર ઢાંકી अच्छी प्रकार ढांककर, स्वनुगुप्तम् सुरक्षित રીતે सुरक्षित रूपमें, शिक्येषु શીંકામાં छींकों पर, आसज्य લટકાવી लटकाकर, सम्यक् સંભાળપૂર્વક भली प्रकार, स्थापयेत् મૂકવાં रख देवे ॥१३॥

13. Afterwards, when they have become soft sweet and pleasant-smelling, they should be taken out and dried When they are well dried, their seeds should be taken out. They should be crushed with ghee, curds, honey and til-paste and dried again. Then they should be filled to the neck in a new pot which is clean and free from sand or dust, well closed with a lid, well protected and placed securely in a swing.

वमनौषधपानविधिः—

अथच्छर्दनीयमातुरं द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नं श्वश्छर्दयितव्यमिति ग्राम्यानूपौदकमांसरस-क्षीर-दधि-माष-तिल-शाकादिभिः समु-

१४. श्वश्छर्दयितव्यमिति–न च्छर्दयेदिति (ख.)

त्क्लेशितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्ने कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां पीतवन्तं, तास्तां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण कोविदार-कर्बुदार-नीप-विदुल-बिम्बी-शणपुष्पी-सदापुष्पी-प्रत्यक्पुष्पी-कषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृद्य पूतं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत्—

'ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥'

इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखं प्राङ्मुखं वाऽऽतुरं पाययेच्छ्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायार्त्तं विशेषेण पुनः पुनरापित्तागमनात्, तेन साधु वमति;

अथ हवे अब, द्व्यहम् बे दिवस दो दिन, त्र्यहम् वा के त्रण दिवस या तीन दिन, स्नेहस्वेद स्नेहन अने स्वेदन स्नेहन और स्वेदन, उपपन्नम् कराबी देकर, छर्दनीयम् वमनने योग्य वमन कराने योग्य, आतुरम् दरदीने रोगीको, श्वः काले कल, छर्दयितव्यम् इति वमन कराववुं छे एम निश्चय करी वमन देना चाहिए ऐसा निश्चय करके, ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आनूप-औदक-आनूप तथा औदक प्राणीओना आनूप तथा औदक प्राणियोंके, मांसरस- मांसरसो मांसरस, क्षीर-दधि- दूध, दहीं दूध, दही, माष-तिल- अडद, तल माष, तिल, शाकादिभिः तेमज शाक वगेरेथी एवं शाक आदिसे, समुत्क्लेशित- सारी रीते बहार नीकळवा तैयार थयेला भली प्रकार बाहर निकलनेकी ओर प्रवृत्त, श्लेष्माणम् कफवाळा कफवाले, जीर्णाहारम् अने जेनो पूर्व दिवसनो आहार पची गयो छे एवा रोगीने और जिसका प्रथम दिनका आहार जीर्ण हो गया है ऐसे रोगीको, व्युषितम् रात्रि वीत्या पछी रात्रि व्यतीत होनेके बाद, पूर्वाह्ने दिवसना पूर्व भागमां पूर्वाह्नमें, कृतबलि-होम- बलि-होम बलिहोम, मङ्गल- मंगल मंगल, प्रायश्चित्तम् तेमज प्रायश्चित्त एवं प्रायश्चित्त कराके, निरन्नम् भूख्या विना भोजन किये, अनतिस्निग्धम् तथा अति स्निग्ध नहि एवा तेने अतिस्निग्ध नहीं ऐसे उसको, यवाग्वा यवागू साथे यवागूके साथ, घृतमात्राम् घीनी मात्रा घीकी मात्रा, पीतवन्तम् पिवडावी पिलाकर, तासाम् ते उन, फलपिप्पलीनाम् मींढळना बीज मैनफलके बीजोंकी, अन्तर्नखमुष्टिम् नख अंदर रहे एवी मुठीमां जेटलां समाय तेटलां नख न दिखाई दे ऐसी एक मुट्ठीभर मात्राको, यावत् वा साधु मन्येत के योग्य लागे तेटली मात्रामां अथवा जितनी ठीक समझे उतनी मात्राको, जर्जरीकृत्य खांडी कुचलकर, यष्टिमधु- जेठीमधना मुलहठीके, कषायेण क्वाथथी कषायसे कोविदार- अथवा कांचनार अथवा कांचनार, कर्बुदार- कांचनार कांचनार, नीप कदम्ब कदम्ब, विदुल- समुद्रफळ समुद्रफल, बिम्बी- घीलोडी कुन्दुरु, शणपुष्पी- धूथरो सनसन, सदापुष्पी- आकडो आक, प्रत्यक्पुष्पी- अने अघेडो एओमांथी और चिरचिटा इनमेंसे, कषायाणाम् अन्यतमेन वा कोई एकना क्वाथमां किसी एकके काथमें, रात्रिम् रात्रि रातभर, उषितम् राखी भिगोंकर, विमृद्य चोळी मलकर, पूतम् गाळी छानकर, मधुसैन्धव- मध अने सिंधालुण मधु और सैन्धानमक, युक्तम् मेळवी मिलाकर, सुखोष्णम् नवशेको थोडा गरम, कृत्वा करी करके, पूर्णम् शरावम् ६४ तोला मापनो प्यालो भरी तेनुं ६४ तोले मापका प्याला भरकर उसका, अनेन आ इस, मन्त्रेण मंत्रथी मंत्रसे, अभिमन्त्रयेत् अभिमंत्रण करवुं अभिमंत्रण करे, ॐ ॐ ॐ, ब्रह्म- ब्रह्मा ब्रह्मा, दक्ष-अश्वि- दक्ष, अश्विनीकुमार दक्ष, अश्विनीकुमार, रुद्र-इन्द्र- रुद्र, इन्द्र रुद्र, इन्द्र, भू-चन्द्र- पृथ्वी, चन्द्र पृथ्वी, चन्द्र, अर्क- सूर्य सूर्य, अनिल- वायु वायु, अनलाः अग्नि अग्नि, औषधिग्रामाः औषधसमूह साथे संपूर्ण औषधिसमूह, ऋषयः ऋषिओ ऋषि, भूतसङ्घाः च अने भूतना समूहो और भूतसंघ, ते तारी तेरी, पान्तु रक्षा करो रक्षा करे, ऋषीणाम् ऋषिओने माटे ऋषियोंके लिए, रसायनम् इव जेम रसायन हितकर छे जिस प्रकार रसायन हितकर है, देवानाम् देवोने माटे देवोंके लिए, अमृतम् यथा जेम अमृत हितकर छे जिस प्रकार अमृत हितकर है, उत्तमनागानाम् अने उत्तम नागोने माटे और

१४. प्रतिश्यायार्त्तं—प्रतिश्यायवन्तं (च.)

उत्तम नागोंके लिए, सुधा इव જેમ સુધા હિતકર છે जिस प्रकार सुधा हितकर है, इदम् તેમ આ उस प्रकार यह, भैषज्यम् ઔષધ औषध, તે तारे માટે तेरे लिए, अस्तु હિતકર થાઓ हितकर हो, इति एवम् એમ इस प्रकार, अभिमन्त्र्य અભિમંત્રણ કરી अभिमंत्रण करके, आतुरम् વમનને યોગ્ય રોગીને वमनके योग्य रोगीको, विशेषेण તથા વિશેષે કરી तथा खासकर, श्लेष्मज्वर- કફજ્વર कफज्वर, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, प्रतिश्याय- અને પ્રતિશ્યાયના और प्रतिश्यायके, आर्तम् દરદીને रोगीको, उदङ्मुखम् ઉત્તરાભિમુખ उत्तराभिमुख, प्राङ्मुखम् वा કે પૂર્વાભિમુખ બેસાડી या पूर्वाभिमुख बिठाकर, आपित्तागमनात् પિત્ત આવે ત્યાં સુધી जब तक पित्त बहार आये तब तक, पुनः पुनः વારે વારે बार बार, पाययेत् પાવું पिलावे, તેજ એનાથી इससे, साधु સારી રીતે भली प्रकार, वमति વમન થાય છે वमन होता है;

14 (1). The patient to whom emesis is to be administered should be subjected to the oleation and sudation procedures for two or three days. His kapha should then be roused up the day previous to the administration of emesis, by a diet of the meat-juice of domestic wet-land and aquatic creatures, milk, curds, black gram, til, vegetables etc. In the morning, when the food taken in the previous night has been fully digested and the kapha has been well precipitated after he has perforned sacrifice, poured libation of ghee into the fire, done auspicious and purificatory rites and has taken a potion of barley soup mixed slightly with unctuous articles along with a dose of ghee and without taking any solid diet, he should be given the emetic potion in the following manner. Take a fistful of the emetic nut seeds and crushing them as much as is necessary for the purpose, soak them in the decoction of liquorice, variegated mountain ebony, white mountain ebony, Cadamba, hijjal tree, scarlet fruit gourd, flax hemp, mudar, or rough chaff tree. It should be kept overnight; it should then be rubbed and strained, mixed with honey and rock salt, warmed to a genial degree and filled in a measure pot with the following holy verse chanted over it. Om, may Brahma, Daksha, Aswins, Rudra, Indra, the earth, the moon, the sun, the gods of the wind, the fire the sages, the host of drugs and all living creatures protect thee. Even as the vitalizers are to the sages, and ambrosia to the gods, as nectar is to the best of the Nagas, so may this medicine be unto thee. Having thus sanctified the potion, the patient with his face turned to the east or the north must be made to drink again and again and vomit until the bile is seen to come out especially in persons afflicted with fever of the kapha type, gulma or coryza. This is the proper method of the procedure of Emesis

वमनायोगे कर्तव्यम्—

हीनवेगं तु पिप्पल्यामलक-सर्षप-वचाकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेदापित्तदर्शनात् । इत्येष सर्वश्छर्दनयोगविधिः ॥१४॥

हीनवेगम् तु જો વમનનો વેગ હીન લાગે તો वमनके हीनवेग होनेपर, आपित्तदर्शनात् પિત્ત આવે ત્યાં

सुधी जबतक पित्तका दर्शन हो तब तक, पिप्पली- પીપર पिप्पली, आमलक- આમળાં आंवला, सर्षप- સરસવ सरसों, वचाकल्क- અને વજના કલ્ક और वचाका कल्क, लवण- સૈંધવ सेंधानमक, उष्ण- અને ગરમ और गरम, उदकैः પાણીથી पानीसे, पुनः पुनः વારંવાર बारबार, प्रवर्तयेत् વમનને પ્રવૃત્ત કરવું वमनको प्रवृत्त करे, एषः આ यह, सर्वः સઘળી सब, छर्दनयोग- વમન-યોગની वमनयोगकी, विधिः વિધિ છે विधि है ॥ १४ ॥

14 If the urge be weak in the patient, it should be augmented by repeated administration of the paste of long pepper, emblic myrobalan, rape-seed and sweet flag as also rock salt and hot water, until the appearance of bile in the vomit. This is the method of administration of all kinds of emetic preparations.

सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्तमपि मधुसैन्धवं देयम्—

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात्। न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्दनयोगयुक्तस्य, अविपक्वप्रत्यागमनाद्दोषनिर्हरणाच्च ॥१५॥

सर्वेषु બધાં सब, वमनेषु तु વમનોમાં वमनोंमें, कफ- કફને कफको, विलयन- પિગળાવવા द्रव बनाने, छेद-अर्थम् તથા છેદવા માટે तथा छेदन करनेके लिए, मधु- सैन्धवम् મધ અને સિંધાલૂણ मधु और सैन्धव, विदध्यात् વાપરવાં देना चाहिए, छर्दनयोग- માટે વમન-યોગમાં वमनयोगोंमें, युक्तस्य આવતા मिलाये जाते, मधुनः મધનો मधुके, अविपक्व- અણુપચેલું જ बिना परिपाक हुए, प्रत्यागमनात् પાછું આવવાથી वापिस आजानेसे, दोषनिर्हरणात् च અને દોષનું હરણ કરવાથી और दोषोंको निकालनेके कारण, उष्णविरोधः च न ઉષ્ણતાથી વિરોધ નથી उष्णतासे विरोध नहीं होता ॥ १५ ॥

15. In all emetic preparations, honey and rock-salt must be added in order to liquefy and segregate the kapha in the body. The honey used in emetic preparations does not become incompatible with heat, as it is thrown out undigested and as it helps the elimination of the morbid matter.

मदनफलानामष्टौ मात्रायोगाः —

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः स्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्बिभीतकैरामलकैर्वा तुल्यां वर्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेकग्रन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥१६॥

फलपिप्पलीनाम् મીંઢળનાં બીજના मैनफलके बीजके, द्वौ द्वौ બે બે दो दो, भागौ ભાગને भागोंको, कोविदारादि-कषायेण કાંચનાર વગેરેમાંથી કોઈ એકના કષાયથી कोविदार आदिमेंसे किसी एकके कषायसे, त्रिःसप्तकृत्वः એકવીસવાર इक्कीसवार, स्रावयेत् ગાળી લેવા छान लेवे, तेन તે ગાળેલા उन छाने हुए, रसेन રસથી रससे, तृतीयम् ત્રીજા बचे हुए तीसरे, भागम् ભાગને भागको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, हरीतकीभिः હરડે हरड़, बिभीतकैः બહેડાં बहेड़ा, आमलकैः वा કે આમળાં या आंवलेके, तुल्याम् જેવડી समान, मात्राम् वर्तयेत् ગોળી બનાવવી गोलियां बनाये, तासाम् તેમાંથી इनमेंसे, एकाम् એક एक, द्वे वा કે બે ગોળીને या दो गोलियोंको, पूर्वोक्तानाम् અગાઉ કહેલ पूर्वोक्त कोविदारादि, कषायाणाम् કષાયોમાંના कषायोंमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એક કષાયના किसी एक कषायके, अञ्जलिमात्रेण ચાર પલમાં चार पलमें, विमृद्य ચોળી मर्दनकर, बलवत् બલવાન बलवान, श्लेष्मप्रसेक- કફ-પ્રસેક कफस्राव ग्रन्थि- ગાંઠ ग्रन्थि, ज्वर- જ્વર ज्वर, उदर- ઉદરરોગ उदर, अरुचिषु અને અરુચિમાં और अरुचिमें, पाययेत् इति પિવડાવવી पिलाये, पूर्वेण

१६. द्वौ द्वौ भागौ–द्वौ भागौ (ग.)
,, स्रावयेत्–भावयेत् (ह. म.)

સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વ યોગના સ્નેहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. Take two out of three parts of emetic nut seeds and six times the quantity of the decoction of the variegated mountain ebony and other drugs, and soak it and strain twenty-one times. Then take the remaining one part of the emetic nut seeds and reducing it to paste with the above decoction, make boluses of it of the size of the chebulic, beleric or emblic myrobalan. One or two of these pills rubbed well with 16 tolas of the decoction of any of the drugs of the variegated mountain ebony group, should be administered as potion in severe conditions of excessive discharge of mucus from the mouth, tumors, fever, abdominal disease and anorexia. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानां पञ्च पयोमुखा योगाः —

फलपिप्पलीक्षीरं, तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च; तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्दितमकप्रसेकेषु; तस्य वा पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्धे, इति समानं पूर्वेण ॥१७॥

अधोभागे નીચેના ભાગના अधोगामी, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, हृद्दाहे च અને હૃદયના દાહમાં और हृदयदाहमें, फलपिप्पली· મીંઢળનાં બીજથી ક્ષીરપાકવિધિ વડે સાધિત मैनफलसे क्षीरपाकविधिद्वारा साधित, क्षीरम् દૂધ दूध, तेन वा क्षीरयवागूम् અથવા એ દૂધથી સાધિત યવાગૂ દેવી अथवा इस दूधमें साधित यवागू देवे, कफ-छर्दि- કફજન્ય ઊલટીમાં कफजन्य वमनमें, तमक· તમક શ્વાસમાં तमक श्वासमें, प्रसेकेषु તથા કફપ્રસેકમાં तथा कफप्रसेकमें, तज्जस्य તે દૂધના જમાવેલા इस दूधकी जमाई, दध्नः દહીંની दहीकी, उत्तरकम् મલાઈ દેવી मलाई देवे, पित्ते પિત્ત पित्तके, प्रकुपिते પ્રકોપ પામતાં प्रकुपित होने पर, उरःकण्ठहृदये અને છાતી, કંઠ તથા હૃદય और उर, कण्ठ और हृदयके, तनुकफ- પાતળા કફથી पतले कफसे, उपदिग्धे લેપાઈ જતાં लिप्त होने पर, तस्य તે દૂધ इस दूधके, शीतस्य શીતળ થતાં शीतल होजाने पर, पयसः તે દૂધની उस दूधकी, सन्तानिका મલાઈની मलाईकी, अञ्जलिम् इति १६ તોલા માત્રા આપવી १६ तोले मात्राको देवे, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વ યોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The milk prepared with the emetic nut seeds or the milk-gruel prepared with that milk is beneficial in hemothermia affecting the lower region of the body, and heart-burn. The supernatent part of the curds made from that milk is beneficial in vomiting due to kapha, asthma and ptyalism. The top part of the milk prepared with emetic nut and cooled, is beneficial in the provocation of pitta wherein the chest, throat and the stomach are coated with a thin layer of mucus. The rest of the procedure is as described before.

फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्यद्देहं च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥१८॥

१७. तज्जस्य—तृषितस्य (ह.)
,, तमकप्रसेकेषु—तमकप्रसेकेषु पूर्णं शरावं (ध.)

१८. फलपिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतम्—फलपिप्पलीक्षीरान्नवनीतम् (ध.)
,, विशुष्यद्देहं च—विशुष्कदेहं विशुष्यमाणं च (ध)

कफाभिभूत- કફથી પરાભવ પામેલા कफसे आक्रान्त, **अग्निम्** અગ્નિવાળાને अग्निवालेको, **विशुष्यत्-** તથા સુકાતા और शुष्क, **देहम्** શરીરવાળાને शरीरवालेको, **फलपिप्पली-** મીંઢળનાં બીજથી मैनफलके बीजसे, **शृतक्षीरात्** સાધેલ દૂધમાંથી साधित दूधसे, **उत्पन्नम्** ઉત્પન્ન કરેલ उत्पन्न किया हुआ, **नवनीतम्** માખણને मक्खन, **फलादि-** મીંઢળ વગેરેના मैनफल आदिके, **कल्क-कषाय-** કલ્ક અને કષાયથી कल्क तथा कषायसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરી सिद्ध करके, **मात्रया पाययेत् इति** માત્રાસર પાવું मात्रामें पिलाये, **पूर्वेण** સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन. स्वेदन आदि पूर्वयोगके, **समानम्** સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ १८ ॥

18. The fresh butter formed from milk prepared with emetic nut seeds, should be prepared with the decoction and paste of the drugs of the emetic nut group, and be given as potion in conditions of the gastric fire being over-powered by kapha, and in dehydrated condition of the body. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानामेको घ्रेययोगः —

फलपिप्पलीनां फलादिकषाये त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि संजातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत्, तद्रात्रिव्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसरक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीतवन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्टपित्तकफमौषधद्वेषिणमिति समानं पूर्वेण ॥१९॥

फलादि- મીંઢળ વગેરેના मैनफलादिके, **कषायेण** ક્વાથથી कषायसे, **त्रिःसप्तकृत्वः** એકવીસવાર इक्कीसबार, **सुपरिभावितेन** સારી પેઠે ભાવના આપેલા अच्छी प्रकार भावना दिये हुए, **फलपिप्पलीनाम्** મીંઢળનાં બીજના मैनफलके बीजके, **पुष्परजःप्रकाशेन** પરાગ જેવા બારીક पुष्पधूलिके समान, **चूर्णेन** ચૂર્ણને चूर्णको, **सायाह्ने** સાયંકાળે सायंकाल, **सरसि** સરોવરમાં तालाबमें, **संजातम्** ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, **बृहत्सरोरुहम्** મોટા કમળ પર बड़े कमल पर, **अवचूर्णयेत्** છાંટી દેવું छिड़क देवे, **प्रभाते** સવારે प्रातःकाल, **पुनः** વળી फिर, **रात्रिव्युषितम्** આખી રાત કમળ પર પડી રહેલા रातभर कमल पर पड़े रहे, **अवचूर्णितम्** છાંટેલ छिड़के हुए, **तत्** તે ચૂર્ણને उस चूर्णको, **उद्धृत्य** ઉતારી લઈ उतारकर, **हरिद्रा-** હળદર हल्दी, **कृसर-** કૃશરા कृशरा, **क्षीरयवागूनाम्** દૂધ અને યવાગૂ એઓમાંથી दूध और यवागू इनमेंसे, **अन्यतमम्** કોઈ એકને किसी एकको, **सैन्धव-गुड-** સિંધાલૂણ, ગોળ सैन्धव, गुड, **फाणित-युक्तम्** અને ફાણિત સાથે મેળવી और फाणितसे मिलाकर, **आकण्ठम्** જેણે ગળા સુધી जिसने गले तक, **पीतवन्तम्** પીધું હોય એવા पिया हो ऐसे, **सुकुमारम्** સુકોમળ नाजुक प्रकृतिवाले, **उत्क्लिष्ट-** તેમજ વૃદ્ધિ પામેલા एवं बढ़े हुए, **पित्तकफम्** પિત્ત તથા કફવાળા पित्त तथा कफवाले, **औषधद्वेषिणम्** અને ઓષધનો દ્વેષ કરનાર દરદીને और औषधसे द्वेष करनेवाले रोगीको, **आघ्रापयेत् इति** સૂંઘાડવું सुंघावे, **पूर्वेण** સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, **समानम्** સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ १९ ॥

19. The emetic nut should be impregnated twenty-one times in the decoction of the drugs of the emetic nut group and then reduced to a fine powder resembling the pollen of flowers This powder should be sprinkled on a large lotus growing in a lake in the evening; next morning this powder should be gathered and given as snuff to a delicate person who is afflicted with the provocation of pitta and kapha and who is averse to taking medicines orally, after he has been glutted to the neck on a diet of either turmeric-kedgeree or milk-gruel mixed with rock-salt, gur and treacle. The rest of the procedure is as described before.

१९. हरिद्राकृसर–हरिद्राकृशरा (च.)

मदनफलानामेकः फाणितयोगः —

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिस्रुतं स्वरसं पक्त्वा फाणितीभूतमातन्तुलीभावाल्लेहयेत्;

फलपिप्पलीनाम् મીંઢળનાં બીજના मैनफलके बीजसे, भल्लातकविधि- ભિલામાની વિધિથી भिलावेंकी भांति, परिस्रुतम् પરિસ્રુત કરેલ परिस्रुत किये हुए, स्वरसम् સ્વરસને स्वरसको, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, आतन्तुलीभावात् તાર નીકળે ત્યાં સુધી तार बन जाने पर, फाणितीभूतम् ફાણિત જેવો બનાવીને राबकी भांति बनाकर, लेहयेत् ચટાડવો चटावे।

20-(1). Prepare the expressed juice of the emetic nut seeds in the manner described with regard to the marking nut; cook it till it is reduced to the consistency of treacle when it can form threads, and prepare a linctus out of it.

आतपशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतकादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥२०॥

पित्ते અથવા પિત્ત अथवा पित्तके, कफस्थानगते કફસ્થાનમાં જતાં कफस्थान पर पहुंच जाने पर, आतपशुष्कम् वा મીંઢળનાં બીજને તડકામાં સૂકવી मैनफलके बीजको धूपमें सुखाकर, चूर्णीकृतम् ચૂર્ણ બનાવી चूर्ण करके, जीमूतकादि જીમૂતક વગેરેના जीमूतादिके, कषायेण કવાથની સાથે कषायके साथ, पाययेत् इति પાવું पिलावे, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વ યોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए।

20. The emetic nut seeds dried in the sun and triturated, should be given as potion mixed with the decoction of bristly luffa and other drugs of that group, in condition of morbid pitta lodged in the habitat of kapha. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानां षड्वर्तियोगाः —

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत् फलादीनां षण्णामन्यतमकषायस्रुतानि वर्तिक्रियाः फलादिकषायोपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥२१॥

फलपिप्पली- મીંઢળનાં બીજના मदनफलके बीजके, चूर्णानि ચૂર્ણને चूर्णको, पूर्ववत् અગાઉની માફક पूर्वकी भांति, फलादीनाम् મીંઢળ વગેરે ૭ દ્રવ્યોનાં मैनफल आदि छः द्रव्योंके, षण्णाम् ७ ક્વાથમાંથી छः क्वाथोंमेंसे, अन्यतम- કોઈ એક किसी एक, कषायस्रुतानि ક્વાથથી પરિસ્રુત કરી कषायसे परिस्रुत कर, वर्तिक्रियाः વર્તિઓ બનાવવી वर्तियां बना लें, फलादि- મીંઢળ વગેરેના मैनफलादिके, कषाय- કોઈ એક ક્વાથની किसी एक कषायके, उपसर्जनाः સાથે साथ मिलाकर, पेयाः इति તે વર્તિઓ પીવી उन वर्तियोंको पीवे, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ २१ ॥

21. The powder of the emetic nut seeds prepared as already described with the decoction of any one of the six drugs of the emetic nut group, should be rolled into pills. They should be taken as potion mixed with the decoction of the drugs of the emetic nut group. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानां विंशतिर्लेहयोगाः —

फलपिप्पलीनामारग्वध-वृक्षक-स्वादुकण्टक-पाठा-पाटला - शार्ङ्गेष्टा - मूर्वा - सप्तपर्ण - नक्तमाल-

२०. भल्लातकविधिपरिस्रुतं -भल्लातकविधिस्रुतं (ध. श च.)
,, स्वरसं–रसम् (च.)
,, भावाल्लेहयेत्–भावाल्लेहं दापयेत् (च.)
,, आतपशुष्कं वा चूर्णीकृतं–शुष्कं वा चूर्णीकृत्य (च.)
,, जीमूतकादिकषायेण- जीमूतादिकषायेण (च.)

२१. फलादीनां -कोविदारादीनां (त. च.)
,, फलादिकषाय–कोविदारादिकषाय (क. त. च.)
२१. फलपिप्पलीनाम्–फलपिप्पलीषु (च.)
,, पाटला–पाटलि (च.)

पिचुमर्द-पटोल-सुषवी-गुडूची-सोमवल्क-द्वीपिकानां पिप्पली-पिप्पलीमूल-हस्तिपिप्पली-चित्रक-शृङ्गवेराणां चान्यतमकषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्वेण ॥२२॥

फलपिप्पलीनाम् મીંઢળનાં બીજને मैनफलके बीजोंका, आरग्वध- ગરમાળો अमलतास, वृक्षक- કડો कुड़ा, स्वादुकण्टक- વિકળો कटाई पाठा- પાઠા पाढ़ी, पाटला- પાડલ पाटला, काकेण्डा- પીલુડી मकोय, मूर्वा- મૂર્વા मूर्वा, सप्तपर्ण- સાતવણુ सतिवन, नक्तमाल- નક્તમાલ नक्तमाल, पिचुमर्द- લીમડો नीम, पटोल- પટોલ परवल, सुषवी- સુષવી सुषवी, गुडूची- ગળો गिलोय, सोमवल्क- સફેદ ખેર सफेद खैर, द्वीपिकानाम् દ્વીપિકા द्वीपिका, पिप्पली- પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूल- પીપરીમૂળના ગંઠોડા पिप्पलीमूल, हस्तिपिप्पली- ગજપીપર गजपिप्पली, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, शृङ्गवेराणाम् च અને સૂંઠ और सोंठ, अन्यतम- એ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ એકના इन द्रव्योंमेंसे किसी एकके, कषायेण કષાયથી कषायसे, सिद्धः लेहः इति સિદ્ધ કરેલો અવલેહ રોગીને ચટાડવો सिद्ध किया अवलेह रोगीको चटाना चाहिए, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ २२ ॥

22. The seeds of emetic nut may be made into a linctus with the decoction of any of these drugs viz., purging cassia, kurchi, thorny staff tree, false pareera brava, trumpet flower, black nightshade, trilobed virgin's bower, dita bark tree, indian beech, neem, bitter gourd, black cumin, guduch, gum arabic tree, yellow-berried night-shade, long pepper, roots of long pepper, elephant pepper, white flowered leadwort and dry ginger. The rest of the procedure is as described before.

मदनफलानां विंशतिरुत्कारिकायोगाः, मोदकयोगाश्च—

फलपिप्पलीष्वेला-हरेणुका-शतपुष्पा-कुस्तुम्बुरु-तगर-कुष्ठ-त्वक्-चोरक-मरुबकागुरु-गुग्गुल्वेलवालुक-श्रीवेष्टक-परिपेलव-मांसी-शैलेयक-स्थौणेयक-सरल-पारावतपद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य कषायेण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकल्पेन, मोदका वा मोदककल्पेन, यथादोषरोगभक्ति प्रयोज्या इति समानं पूर्वेण ॥२३॥

फलपिप्पलीषु મીંઢળનાં બીજમાં मैनफलके बीजमें, एला- એલચી इलायची, हरेणुका- હરેણુકા हरेणुका, शतपुष्पा- શતપુષ્પા शतपुष्पा, कुस्तुम्बुरु- કોથમીર धनिया, तगर- તગર तगर, कुष्ठ- કઠ कूठ, त्वक्- તજ दालचीनी, चोरक- ચોરક चोरक, मरुबक- મરવો मर्वा, अगुरु- અગર अगर, गुग्गुलु- ગૂગળ गूगल, एलवालुक- એલુવા आलूबालू, श्रीवेष्टक- ગંધબિરોજા गंधबिरोजा, परिपेलव- કેવડીમોથ केवटीमोथा, मांसी- જટામાંસી मांसी, शैलेयक- દગડફૂલ छरिला, स्थौणेयक- થુણેર थुनेर, सरल- ચીડ धूपसरल, पारावतपदी- માલકાંગણી मालकांगनी, अशोक- અશોક अशोक, रोहिणीनाम् કડુ कटुकी, विंशतेः એ વીસ દ્રવ્યોમાંથી इन बीस द्रव्योंमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકના किसी एकके, कषायेण કવાથથી कषायसे, उत्कारिका ઉત્કારિકાનાં उत्कारिकाकी, कल्पेन વિધિથી विधिसे, साधिता તૈયાર કરેલ सिद्ध की हुई, उत्कारिका ઉત્કારિકાનો उत्कारिकाका, मोदककल्पेन અથવા લાડુની વિધિથી या लड्डुकी विधिसे, मोदकाः वा તૈયાર કરેલા લાડુઓને। सिद्ध किये हुए लड्डुओंका, यथादोष-रोग-भक्ति દોષ, રોગ અને રુચિને અનુસાર दोष रोग और रुचिके अनुसार, प्रयोज्याः इति પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करना चाहिए ॥ २३ ॥

23. The Utkarika pan-cake can be made in the pharmaceutical method of making the pan-cake, with the emetic nut seeds and the decoction of any one of the following drugs namely—cardamom, fragrant piper, dill seed, coriander, indian valerian, costus,

cinnamon bark, angelica, sweet marjoran, eagle-wood, guggul, cherry tree, pine resin rush-nut, nardus, lichen, glory tree, long leaved pine, staff plant and kurroa. Similarly, sweetmeat may be prepared according to the pharmaceutical method of making it. These should be administered to suit the degree of morbidity, disease and proclivities of the patient. The rest of the procedure is as described before.

षोडश शष्कुलीपूपयोगः —

फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिल-शालितण्डुलपिष्टानि तत्कषायोपसर्जनानि शष्कुलीकल्पेन वा शष्कुलयः, पूपकल्पेन वा पूपाः, इति समानं पूर्वेण ॥२४॥

फलपिप्पली- મીંઢળનાં બીજના मैनफलके बीज, स्वरस- સ્વરસ स्वरस, कषाय- અને કવાથથી और कषायसे, परिभावितानि ભાવના દઈ भावित, तिल-शालितण्डुल- તલ અને શાલિચોખાના तिल और शालिचावलके, पिष्टानि લોટને आटेको, तत्कषाय-उपसर्जनानि તે જ કષાયથી યુક્ત કરી उसी कषायसे मिलाकर, शष्कुलीकल्पेन શષ્કુલીની વિધિથી शष्कुलीकी विधिसे, शष्कुलयः તૈયાર કરેલી શષ્કુલીઓ सिद्ध की हुई शष्कुलियोंका, पूपकल्पेन અથવા પૂડાની વિધિથી अथवा पूपेकी विधिसे, पूपाः वा इति તૈયાર કરેલા પૂડાઓનો પ્રયોગ કરવો सिद्ध किये हुए पूडोंका प्रयोग करना चाहिए, पूर्वेण સ્નેહન, સ્વેદન આદિ પૂર્વયોગના स्नेहन, स्वेदन आदि पूर्वयोगके, समानम् સમાન કરવું જોઈએ समान करने चाहिए ॥ २४ ॥

24. The paste of til and sali rice impregnated with the expressed juice and decoction of the seeds of emetic nut and mixed with the same decoction may be made into coils or pancakes according to the pharmaceutical method of preparing them. The rest of the procedure is as described before.

एतेनैव च कल्पेन सुमुख-सुरस-कुठेरक-काण्डीर-कालमालक-पर्णासक-क्षवक-फणिज्झक-गृञ्जन-कासमर्द-भृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिका-कालङ्कतक-दण्डैरकाणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् ॥२५॥

एतेन एव આ જ इसी, कल्पेन વિધિથી विधिसे, सुमुख- સુમુખ सुमुख, सुरस- સુરસ सुरस, कुठेरक- કુઠેરક कुठेरक, काण्डीर- કાંડીર काण्डीर, कालमालक- કાલમાલક कालमालक, पर्णासक- પર્ણાસક पर्णासक, क्षवक- નાકછીંકણી नाकछिकनी, फणिज्झक- મરવો मर्वा, गृञ्जन- ગાજર गृञ्जन, कासमर्द- કાસુંદરો कसौंदी, भृङ्गराजानाम् ભાંગરો भांगरा, पोटा- નાલી नल, इक्षुवालिका- ભોખરો तालमखाना, कालङ्कतक- કાલંકતક कालङ्कतक, दण्डैरकाणाम् च અને દંડૈરકાઓમાંથી और दण्डैरका इनमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકના किसी एकके, कषायेण કવાથથી શષ્કુલીઓને અથવા પૂપોને कषायसे शष्कुलियोंको अथवा पूपोंको, कारयेत् તૈયાર કરવા सिद्ध करे ॥ २५ ॥

25. In the same manner, they may be prepared using the decoction of any af the following drugs:- shrubby basil, holy basil, black basil, Kandira, Kalamalaka, Parnasaka, sneeze-wort, sweet marjoran, turnip, negro coffee, trailing eclipta, great reed, Ikshuvalika,

२४ वा शष्कुलयः, पूपकल्पेन वा पूपा, इति समानं पूर्वेण— वा पूपा इति समानं पूर्वेण (ख.)

२५. काण्डीर—गण्डीर (क. ख. ग.)
,, कालमालक....कारयेत्—कालमालकशालपर्णीक्षवकफणिज्झक-गृञ्जनककासमर्दभृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिकाकालङ्कतकाण्डेर-काणां चान्यतमस्य कषायेण कार्याः (ढ.)
,, फणिज्झक—फणिज्झकश्रृङ्गवेर (ड.)
,, गृञ्जन....कारयेत्—श्रृङ्गवेरगृञ्जनभूस्तृणककासमर्दभृङ्गराजानामिक्षुवालिकेक्षुकाण्डेक्षूणां चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् (ख)

round podded cassia and elephant grass.

मदनफलानां दश षाडवादियोगाः—

तथा बदरषाडव-राग-लेह-मोदकोत्कारिका-तर्पण-पानक-मांसरस-यूष-मद्यानां मदनफलान्यन्यतमेनोपसृज्य यथादोषरोगभक्ति दद्यात्; तैः साधु वमतीति ॥२६॥

तथा તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, मदनफलानि મીંઢળ मैनफलका, बदरषाडव- બોરનો ષાડવ बेरसे बना षाडव, राग-लेह- રાગ લેહ राग, लेह, मोदक- મોદક मोदक, उत्कारिका- ઉત્કારિકા उत्कारिका, तर्पण- તર્પણ तर्पण, पानक- પાનક पानक, मांसरस- માંસરસ मांसरस, यूष- યૂષ यूष, मद्यानाम् અને મદ્ય એઓમાંથી और मद्य इनमेंसे, अन्यतमेन કોઈ એકની સાથે किसी एकके साथ, उपसृज्य મેળવીને मिलाकर, यथा-दोष-रोग-भक्ति દોષ, રોગ, અને રુચિને અનુસાર दोष, रोग, और रुचिके अनुसार, दद्यात् આપવું प्रयोग करना चाहिए, तैः તેનાથી इनसे, साधु રોગી સારી રીતે भली प्रकार, वमति વમન કરે છે वमन करता है ॥ २६ ॥

26. In the same manner, preparation of jujube, Shadava, Raga, linctus, sweet-meat, Utkarika pancake, demulcent drink, syrup, meat-juice, gruel and wine should be made by mixing the emetic nut with any of the above preparations and administered to suit the morbidity, disease and proclivities of the patient. By the help of these preparations, the patient is made to vomit well.

२६ मद्यानां—मद्यानि (ड. ध. फ)

,, मदनफलान्यन्यतमेनोपसृज्य—मदनफलफाणितेनोपसंसृज्य (ध. फ.)

,, अन्यतमेन—भावितानि (ड.)

मदनफलपर्यायाः—

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥२७॥

मदनः મદન मदन, करहाटः च કરહાટ करहाट, राठः રાઠ राठ, पिण्डीतकः પિંડીતક पिण्डीतक, फलम् ફલ फल, श्वसनः च અને શ્વસન और श्वसन, इति पर्यायैः એ પર્યાયોથી इन पर्यायोंसे, उच्यते જેને કહેવામાં આવે છે जिसे कहा जाता है, तस्य તેની उसकी, कल्पना આ કલ્પના છે यह कल्पना है ॥ २७ ॥

27. In the various preparations of the emetic nut, it is referred to by its synonyms such as Madana, Karahata, Ratha, Pindeetaka, Phala and Swasana.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

नव योगाः कषायेषु, मात्रास्वष्टौ, पयोघृते ।
पञ्च, फाणितचूर्णे द्वौ घ्रेये, वर्तिक्रियासु षट् ॥२८॥
विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥२९॥
दशान्ये षाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
योगानां विधिवद्दिष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥३०॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, कषायेषु કષાયોમાં कषायोंमें, नव નવ યોગ नौ योग, मात्रासु માત્રાઓમાં मात्रामें, अष्टौ આઠ आठ, पयोघृते દૂધ અને ઘીમાં મેળવી दूध और घीमें मिलाकर, पञ्च પાંચ पांच, फाणितचूर्णे ફાણિત અને ચૂર્ણમાં फाणित और चूर्णमें, द्वौ બે दो, घ्रेये સૂંઘવામાં એક सूंघनेमें एक, वर्तिक्रियासु વર્તિક્રિયામાં वर्तिक्रियामें, षट् છ छः, लेह-मोदक- લેહ, મોદક लेह, मोदक, उत्कारिकासु च तथा

२८. मात्रास्वष्टौ—वर्तिष्वष्टौ (झ. ड. त. द. ध. फ.)

,, पयोघृते—पयोमुखः (त.)

पञ्च फाणितचूर्णे द्वौ घ्रेये—पञ्चैकः फाणिते चूर्णे घ्रेये (ध.)

३०. विंशं शतं (त.)

ઉત્કારિકામાં तथा उत्कारिकामें, विंशतिः વીસ बीस, विंशतिः વીસ बीस, शष्कुली- શષ્કુલી शष्कुली, पूपयोः च તથા પૂડામાં तथा पूपमें, षोडश સોળ सोलह, षोडश સોળ सोलह, षाडवाद्येषु અને ષાડવ વગેરેમાં और षाडव आदिमें, अन्ये બીજા दूसरे, दश દશ दस, योगाः યોગો योग, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, फलकल्पे મીંઢળના કલ્પમાં मदनफलके कल्पमें, इदम् આ ये, योगानाम् त्रयस्त्रिंशत् शतम् એકસો તેંત્રીસ યોગો एकसो तेंतीस योग, विधिवत् વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, दिष्टम् બતાવ્યા છે कहे हैं ॥ २८-३० ॥

Here are the recapitulatory verses—

28-30. Nine preparations in the form of decoction, eight of bolus, five of milk and ghee, one of treacle and one of powder, one of snuff, and six of pills, twenty each of linctus, sweetmeat and Utkarika pancake, sixteen each of coils and Pupa pancake, ten others of Shadava preparation etc., in all, one hundred and thirty-three preparations of the emetic nut have been systematically expounded in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, मदनकल्पः 'મદનકલ્પ' 'मदनकल्प', नाम નામનો नामका, प्रथमः પહેલો प्रथम, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus, in the Section on the Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Emetic nut' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

जीमूतकल्पोपक्रमः—

अथातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, जीमूतककल्पम् 'જીમૂતકકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'जीमूतककल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of (Jeemootaka) Bristly luffa".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

जीमूतकपर्यायाः —

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताडकः ॥ ३ ॥

जीमूतकस्य જીમૂતકના जीमूतकके, फलपुष्प- ફળ અને પુષ્પનો फल और पुष्पका, आश्रयम् વમન માટે ઉપયોગ બતાવનારા वमनके लिए उपयोग बतानेवाले,

---

३. गरागरी–खरागरी (ह.)

इमम् આ इस, कल्पम् કલ્પને कल्पको, शृणु સાંભળો। सुनो, गरागरी च ગરાગરી गरागरी, वेणी च વેણી वेणी, तथा અને और, देवताडकः દેવતાડક देवताडक, स्यात् એ જીમૂતકના પર્યાયો છે ये जीमूतकके पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Listen to the exposition of the pharmaceutics of bristly luffa making use of its fruit and blossom. Garagari, Veni and Devatadaka are its synonyms.

जीमूतकगुणाः —

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काद्येष्वामयेषु च ॥४॥

यथास्व- વાતહર આદિ દ્રવ્યોથી યુક્ત वातहर आदि द्रव्योंसे युक्त, औषधकल्पितम् તથા વાતાદિહર દ્રવ્યોની સાથે કલ્પના કરવામાં આવેલું तथा वातादिहर द्रव्योंके साथ कल्पित किया गया, जीमूतकम् જીમૂતક जीमूतक, त्रिदोषघ्नम् ત્રણ દોષનો નાશ કરે છે तीन दोषोंको नष्ट करता हैं, ज्वर- તેનો જ્વર उसका ज्वर, श्वास- શ્વાસ श्वास, हिक्का- હેડકી हिचकी, आद्येषु વગેરે आदि, आमयेषु च રોગોમાં रोगोंमें, प्रयोक्तव्यम् પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥ ४ ॥

4. Bristly luffa is curative of each of the three morbid humors when combined with appropriate adjuvants. It should be administered in fever, dyspnea, hiccup and similar other disorders.

जीमूतकानां षट् क्षीरयोगाः —

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयः पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते फले पेया पयस्कृता ॥५॥
लोमशे क्षीरसंतानं, दध्युत्तरमलोमशे ।
शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके ॥६॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ॥७॥

यथोक्तगुणयुक्तानाम् મદનકલ્પમાં કહેલા ગુણોથી युक्त मदनकल्पमें कहे हुए गुणसे युक्त, देशजानाम् મદનકલ્પમાં કહેલા પ્રશસ્ત દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ मदनकल्पमें कहे हुए प्रशस्त देशमें उत्पन्न, यथाविधि અને મદનકલ્પમાં કહેલી વિધિથી ગ્રહણ કરેલાં और मदनकल्पमें कही हुई विधिसे ग्रहण किये हुए, अस्य આ જીમૂતકનાં इस जीमूतकके, पुष्पे ફૂલથી સાધિત पुष्पसे साधित, पयः દૂધ दूध, निर्वृत्ते ઉત્પન્ન થતાં उत्पन्न होते, फले ફળથી फलसे, पयस्कृता સાધિત દૂધની दूधकी, पेया પેયા पेया, लोमशे ફળો પર રૂંવાટી આવતાં फल पर रोंए आने पर, क्षीरसंतानम् તેઓથી સાધિત દૂધની મલાઈ उनसे सिद्ध दूधकी मलाई, अलोमशे રૂંવાટી ખરી ગયા પછી ફળોથી रोंए रहित फलसे, दध्युत्तरम् સાધિત દહીંની તર दहीकी मलाई, हरितपाण्डुके અને ફળ લીલાશ પડતાં પાંડુ થાય ત્યારે और फलके हरे पीले होने पर, शृते તેઓથી સાધિત इनसे साधित, पयसि દૂધનું दूधकी, जातम् दध्यम्लम् ખાટું દહીં એનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ खट्टी दही इनका प्रयोग करना चाहिए, वातपित्त- વળી વાતપિત્તથી पुनः वातपित्तसे, अर्दितः પીડાયેલા રોગીએ पीडित रोगीको, शुचौ સ્વચ્છ स्वच्छ, भाजने પાત્રમાં पात्रमें, न्यस्तानाम् રાખેલાં रखे, जीर्णानाम् પાકેલાં परिपक्व, सुशुष्काणाम् તથા સારી પેઠે સૂકાયેલાં ફળોના तथा अच्छी प्रकार शुष्क हुए फलोंके, चूर्णस्य ચૂર્ણની चूर्णकी, शुक्तिम् બે તોલા માત્રા दो तोलेकी मात्रा, पयसा દૂધ સાથે दूधके साथ, पिबेत् પીવી જોઈએ पीनी चाहिए ॥ ५-७ ॥

5-7. Select the bristly luffa growing in the most favourable land and endowed

४. हिक्काद्येष्वामयेषु च—हिक्काकोठामयेषु च (ह. त. द.)
५. देशजानां-जीमूतानां (थ.)
,, पुष्पेऽस्य, निर्वृत्ते-पुष्पेषु निर्वृत्तं (ड. थ. फ.)
,, पयस्कृता-शृतां पयः (ख.)
६. जातं-जाते (थ)
,, जातं हरितपाण्डुके-जाते हरितपाण्डुरो (थ.)
७. शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत्-शुक्तं वातपित्तार्दितः पिबेत् (थ.)

with the best quality as already described. Milk should be prepared from its flowers Milk-gruel from its fresh fruits, the cream of milk from its hairy fruits, the cream of curds from its fruits whose hair have fallen, sour curds from the milk prepared with greenish yellow fruits; the powder of old and well dried fruits kept in a clear vessel should be taken with milk, in the dose of two tolas by a person afflicted with vata and pitta.

एकः सुरामण्डयोगः —

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रस्रुतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे क्षयक्ष्मणि ॥ ८ ॥

कफजे કફજન્ય कफजन्य, अरोचके અરોચકમાં अरोचकमें, कासे કાસમાં कासमें, क्षयक्ष्मणि યક્ષ્મામાં यक्ष्मा रोगमें, पाण्डुरोगे અને પાંડુરોગમાં और पाण्डुरोगमें, सुरामण्डे સુરામંડમાં જીમૂતકનાં પાકેલાં ફળો सुरामण्डमें जीमूतकके पके हुए फलको, आसुत्य રાતવાસી રાખી रातभर भिंगोकर, मृदित्वा च ચોળી મળકર, प्रस्रुतम् અને ગાળીને और छानकरके, पिबेत पीवुं पीवे ॥ ८ ॥

8. The fruits should be crushed and macerated with the supernatent part of sura wine (and the juice strained). It should be taken as potion in kapha-disorders, anorexia, cough, anemia and consumption.

जीमूतकानां एकोनविंशतिः कषाययोगाः—

द्वे चापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ।

द्वे જીમૂતકનાં બે जीमूतकके दो, अथवा त्रीणि કે ત્રણ ફળને या तीन फलको कूटकर, गुडूच्याः ગળોના गिलोयके, मधुकस्य वा જેઠીમધના मुलहठीके, कोविदारादिकानाम् वा કાંચનાર વગેરેમાંથી કોઈ એકના काचनार आदिमेंसे किसी एकके, निम्बस्य લીમડાના नीमके, कुटजस्य वा કે કડાના या कुटजके, कषायेषु કવાથમાં कषायमें, आसुतम् રાતવાસી રાખી भिंगोकर, पूत्वा ગાળી छानकर, तेन एव તેજ उसी, विधिना વિધિથી विधिसे, पिबेत् પીવાં पीवे ॥ ९३ ॥

9-9½. Two or three fruits of bristly luffa should be crushed and put into the decoction of either guduch, liquorice, variegated mountain ebony and other drugs of its group, neem or kurchi and well macerated. It should then be strained and taken as potion in the manner already described in the case of the emetic nut.

अथवाऽऽरग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ।

अथवा અથવા अथवा, पित्तश्लेष्म પિત્ત અને કફના पित्त और कफके, ज्वर જ્વરથી ज्वरसे, अर्दितः પીડાયેલા રોગીએ पीडित रोगी, आरग्वध- જીમૂતકનું ફળ ગરમાળા जीमूतकका फल अमलतास, आदीनाम् વગેરે आदि, सप्तानाम् સાત દ્રવ્યોમાંથી सात द्रव्योंमेंसे, एकैकस्य કોઈ એકના किसी एकके, कषायेण કવાથમાં क्वाथमें, पूर्ववत् પૂર્વોક્ત વિધિથી पूर्वोक्त विधिसे, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १०३ ॥

10. Or, it may be taken with any one of the decoctions of the heptad of purging cassia and other drugs of its group, in the manner described in the previous chapter by a person afflicted with fever of the pitta and kapha type.

९. चापोथ्य-वापोथ्य (ह.)
,, गुडूच्या मधुकस्य वा-गुडूच्यामलकस्य वा (ह. फ.)
,, मधुकस्य—आमलकस्य (ह.)

११. एकैकस्य—एकैकशः (ह. ध. फ)

जीमूतकानां अष्टौ मात्रायोगाः —

मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ११

फलवत् च અને મદનફળની પેઠે मदनफलके समान, अष्टौ જીમૂતકના ફળના આઠ जीमूतकके फलके आठ, मात्राः માત્રાયોગ मात्रायोग, स्युः કરવા જોઈએ बनाने चाहिएं, ताः तु તેઓની માત્રા इनकी मात्रा, कोलमात्राः કોલના જેવડી कोलके समान, मताः જાણવી होनी चाहिए ॥ ११ ॥

11. The preparation of pills are the same as in the case of the emetic nut i. e. eight in number; only the size of the pill is to be that of the jujube.

जीमूतकानां चत्वारः स्वरसयोगाः —

जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥१२॥

पित्तश्लेष्मज्वरे પિત્તકફજ્વરમાં पित्तश्लेष्मज्वरमें, अथवा અથવા या, वातपित्तज्वरे વાતપિત્તજ્વરમાં જીમૂતકનું ફળ वातपित्तज्वरमें जीमूतकका फल, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, इक्षूणाम् શેરડી इक्षु, शतावर्याः वा અથવા શતાવરીના अथवा शतावरके, रसेन રસ સાથે रसके साथ, दद्यात् દેવું देना चाहिए ॥ १२ ॥

12. In fever due to pitta cum kapha or vata cum pitta, it should be administered in the juices of Jivaka, Rishabhaka, sugar cane or climbing asparagus.

जीमूतकानां एको घृतयोगः —

तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्घृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥१३॥

तथा તથા इसी प्रकार, जीमूतकक्षीरात् જીમૂતકથી સાધિત દૂધમાંથી जीमूतकसे सिद्ध दूधसे, समुत्पन्नम् ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, घृतम् ઘીને घृतको, फलादीनाम् મદનફળ વગેરેમાંથી मैनफलादिमेंसे, कषायेण કોઈ એકના કવાથથી किसी एकके क्वाथसे, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे, तत् તેને यह, श्रेष्ठम् ઉત્તમ उत्तम, वमनम् વમન वमन, मतम् માનેલ છે माना गया है ॥१३॥

13. Similarly, the ghee obtained from the milk prepared with bristly luffa and cooked with the decoction of the emetic nut and other drugs of its group is regarded as an excellent emetic.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥१४॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥१५॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોકો છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, षट् ૭ છ, मदिरामण्डे સુરામંડમાં मदिरामण्डमें, एकः એક एक, अपरे च અન્ય अन्य, द्वादश બાર बारह, आरग्वध- ગરમાળા अमलतास, आदीनाम् વગેરેના आदिके, कषाये च ક્વાથમાં क्वाथमें, सप्त સાત सात, वर्तिषु च વર્તિઓમાં वर्तियोंमें, अष्टौ આઠ आठ, जीवकादिषु જીવક વગેરેમાં जीवकादिमें, चत्वारः ચાર चार, घृतम् च અને ઘીમાં और घृतमें, एकम् એક યોગ एक योग, प्रकीर्तितम् કહી બતાવ્યા છે कहे हैं, जीमूतकानाम् कल्पे च આ પ્રમાણે જીમૂતક-

११ मात्राः स्युः—वर्तयः (क. त. द. ध. फ.)
,, मात्राः स्युः फलवच्चाष्टौ—वर्तयः फलवत्योऽष्टौ (ह.)
,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—
ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चानुगे ।
जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ॥
इत्यधिकः पाठः (ध. ह. त. फ.) पुस्तकेषु ।

१४. मदिरामण्डे—मदिरायोगे (थ. ध. फ.)
१५. च—गे (ध.)
,, ,,—ते (ध.)

કલ્પમાં इस तरह जीमूतक कल्पमें, नवाधिका :त्रिंशत् ઓગણચાલીસ उनचालीस, योगाः યોગે થાય છે योग होते हैं ॥ १४-१५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

14-15. Six preparations in milk, one in the supernatent part of wine. twelve other preparations, seven in the decoction of the purging cassia and other drugs of its group, eight of pills, four preparations in the juice of Jeevaka and other drugs of its group and one preparation of ghee—these are the thirty-nine preparations described in the pharmaceutics of bristly luffa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, जीमूतककल्पः 'જીમૂતકકલ્પ' 'जीमूतककल्प', नाम નામને नामका, द्वितीयः બીજો दूसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled 'The Pharmaceutics of Bristly luffa' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा

Chapter III

इक्ष्वाकुकल्पोपक्रमः—

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, इक्ष्वाकुकल्पम् 'ઇક્ષ્વાકુકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'इक्ष्वाकुकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેય आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્મ કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Bottle gourd."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।

अथ હવે अब, येषाम् જેઓને માટે जिनके लिए, प्रशस्यते ઇક્ષ્વાકુનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે इक्ष्वाकुका प्रयोग प्रशस्त है, तेषाम् તેઓને માટે उनके लिए, सिद्धम् આ સિદ્ધ इस सिद्ध, इक्ष्वाकुकल्पम् ઇક્ષ્વાકુકલ્પ इक्ष्वाकुकल्प, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ।

2½. I shall now describe the tested preparations of the bottle-gourd and the type of the patient for whom it is recommended.

इक्ष्वाकोः पर्यायाः —

लम्बाऽथ कटुकालाबूस्तुम्बी पिण्डफला तथा ॥३॥

इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।

---

३. प्रशस्यते-च शस्यते (क थ.)

,, लम्बाऽथ कटुकालाबूस्तुम्बी पिण्डफला तथा—लम्बा पिण्ड-फला तुम्बी कटुकालाबुकी च सा (ब. फ.)

,, पिण्डफला—पिण्डफलं (ब.)

इक्ष्वाकुः કડવી તૂંબડી कटुतुम्बी, लम्बा લમ્બા लम्बा, अथ कटुकालाबूः કડુકાલાબૂ कटुकालाबू, तुम्बी તૂંબડી तुम्बी, तथा पिण्डफला પિંડફલા पिण्डफला, फलिनी च एव અને ફલિની એ પર્યાયોથી और फलिनी इन पर्यायोंसे, प्रोच्यते કહેવાય છે कही जाती है, तस्य તેની इसकी, कल्पना કલ્પના कल्पना, प्रोच्यते કહેવામાં આવે છે कहते हैं ॥ ३½ ॥

3-3½. Here we describe the phar maceutics of the bottle gourd which is known also by the names of Lamba, Katukalabu, Tumbi, Pindaphala Ikshvaku and Phalini.

इक्ष्वाकोः गुणाः :—

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्षिते ॥ ४ ॥
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ।

कास- કાસ कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, विष- વિષ विष, छर्दि- ઉલટી वमन, ज्वर-आर्ते તથા જ્વરથી પીડાયેલા तथा ज्वरसे पीडित, कफकर्षिते કફથી ક્ષીણ થયેલા कफसे क्षीण हुए, प्रताम्यति च અને ખેદયુક્ત और खिन्नतायुक्त, नरे च एव પુરુષને मनुष्यके, वमनार्थम् વમન માટે वमनके लिए, तत् તે वह, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है ॥ ४½ ॥

4-4½. It is recommended for purpose of emesis in patients afflicted with cough, dyspnea, toxicosis, vomiting and fever as well as in patients distressed with phlegm or tachycardia.

पयोमुखा अष्टौ एकश्च सुरामण्डयोगः :—

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमितम् ॥ ५ ॥
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ।

पित्तोद्रिक्ते ઉન્માર્ગગામી પિત્તવાળા उन्मार्गगामी पित्तवाले, कफज्वरे કફજ્વરમાં कफज्वरमें, क्षीरप्रस्थे ६४ તોલા દૂધમાં चौसठ तोले दूधमें, शृतम् ઉકાળીને पकाकर, अपुष्पस्य પુષ્પરહિત ઇક્ષ્વાકુની बिना फूल आये इक्ष्वाकुके, प्रवालानाम् ટીશીઓની पत्तोंकी, प्रादेशसंमितम् તર્જની આંગળી સુધી प्रादेशांगुली तक, मुष्टिम् એક મુઠી ભરી માત્રા एक मुट्ठीपरिमाण मात्रामें, दद्यात् આપવી देवे ॥ ५½ ॥

5-5½. A large fistful of the sprouts of the plant that has not yet put forth blossoms should be boiled in 64 tolas of milk and given in the fever of the kapha type, where the pitta is also provoked.

पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।

यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, जीमूतके જીમૂતકના ફૂલ વગેરેથી દૂધમાં ચાર યોગ થાય છે जीमूतकके फूल आदिसे दूधमें चार योग होते हैं, पुष्पादिषु च તેમ ઇક્ષ્વાકુના ફૂલ વગેરેથી उसी तरह इक्ष्वाकुके फूल आदिसे, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, चत्वारः ચાર चार, योगाः યોગ થાય છે योग होते हैं, हरितपाण्डूनाम् અને ઇક્ષ્વાકુના લીલાશ પડતાં પીળાં ફળોનો और इक्ष्वाकुके हरित पीतवर्ण फलोंका, सुरामण्डेन સુરામંડની સાથે सुरामंडके साथ, पञ्चमः પાંચમો યોગ થાય છે पाँचवा योग बनता है ॥ ६½ ॥

6-6½. Four milk preparations can be made of its blossoms etc., as in the case of the bristly luffa and a fifth preparation in the supernatent part of wine made with its geenish yellow fruits.

फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ॥ ७ ॥
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे च पीनसे ।

उरःस्थिते છાતીમાં રહેલા छातीमें स्थित, कफे કફમાં कफमें, स्वरभेदे સ્વરભેદમાં स्वरभेदमें, पीनसे च તથા સળેખમમાં तथा पीनसमें, त्रिगुणक्षीर- ત્રણ ગણા

७½. च पीनसे—सपीनसे (ग.)

दूधमां तीन गुने दूधमें, साधितम् साधेला सिद्ध किये हुए, फल- ઇક્ષ્વાકુના ફળના इक्ष्वाकुके फलके, स्वरस- સ્વરસના स्वरसके, भागम् च એક ભાગને एक भागको, दद्यात् દેવો देना चाहिए ॥ ७½ ॥

7-7½. The expressed juice of its fruits, prepared in thrice its quantity of milk, is to be administered in accumulation of phlegm in the chest, in alteration of voice and in coryza.

जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि ॥ ८ ॥
जातं स्यात् सकफे काले श्वासे वम्यां च तत् पिबेत् ।

मध्योद्धृते મધ્ય ભાગને કાઢી લઈ बीचसे खोखला करके, **जीर्णे** પાકી ગયેલ ઇક્ષ્વાકુમાં पके इक्ष्वाकुमें, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **प्रक्षिपेत्** નાખવું भर देवे, **तत्** તે दूध वह दूध, **यदा** જ્યારે जब, **दधि** જામીને દહીં जमकर दहीरूप, **जातम् स्यात्** થઈ જાય ત્યારે बन जाय तब, **तत्** તે उसे, **सकफे कासे** કફસહિત કાસમાં कफयुक्त कास, **श्वासे** શ્વાસમાં श्वास, **वम्याम् च** અને ઉલટીમાં और वमनमें, **पिबेत्** પીવું पीना चाहिए ॥ ८½ ॥

8-8½. The curds prepared from the milk in which the pulp of its old fruits have been cast, should be given as potion in cough, dyspnea and vomiting associated with kapha provocation.

अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत च ॥ ९ ॥
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ।

बीजानि ઇક્ષ્વાકુનાં બીજને इक्ष्वाकुके बीजोंको, **अजाक्षीरेण** બકરીના દૂધની बकरीके दूधसे, भावयेत् ભાવના દેવી भावना देनी चाहिए, **विष:** અને વિષ और विष, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **ग्रन्थि** ગાંઠ ग्रन्थि, **गण्डेषु च** ગલગંડ વગેરે गलगण्ड आदि, **श्लीपदेषु च** તથા શ્લીપદમાં और श्लीपदमें, **पाययेत च** પિવરાવવાં पिलाना चाहिए ॥ ९½ ॥

9-9½. The seeds of bottle-gourd impregnated with goat's milk should be taken as potion in toxicosis, gulma, abdominal diseases, tumors of glandular enlargement and in elephantiasis.

इक्ष्वाकोः मस्तौ एको योगः, तक्रे एको योगश्च—
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्दितः ॥ १० ॥
तेन तक्रं विपक्वं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ।

पाण्डु- પાંડુ पाण्डु, **कुष्ठ-** કુષ્ઠ कुष्ठ, **विष-अर्दितः** અને વિષથી પીડાયેલા રોગીએ और विषसे पीडित रोगी, **फलात्** ઇક્ષ્વાકુના ફળનો इक्ष्वाकुके फलके, **मध्यम्** મધ્ય ભાગ ગુદેકો, **मस्तुना वा** મસ્તુ સાથે પીવો मस्तुके साथ पीवे, **तेन वा** અથવા તેનાથી अथवा गुदेके साथ, **विपक्वम्** પકાવેલ पकाई **तक्रम्** તક્ર तक्रको, **सक्षौद्र-लवणम्** મધ અને લવણ નાખીને मधु और नमकके साथ, **पिबेत्** પીવી पीवे ॥ १०½ ॥

10-10½. The pulp of the bottle gourd fruit mixed with whey should be taken as potion in anemia, dermatosis and toxicosis, or a potion of butter-milk prepared with its pulp may be taken mixed with honey and rock-salt.

इक्ष्वाकोः एको घ्रेययोगः —
तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ॥ ११ ॥
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ।

गन्ध-संपत्- ગંધની સંપત્તિના सुगन्ध सूंघनेके, **सुख-उचितः** સુખનો અભ્યાસી રોગી सुखका अभ्यासी रोगी, **तुम्ब्याः** કડવી તૂંબડીનાં कड़वी तुम्बीके, **शुष्कैः** સુકાઈ ગયેલાં शुष्क, **सपुष्पैः** પુષ્પો पुष्पों, **फलरसैः** તેમજ

८. जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं—जीर्णे मध्योद्धृतं क्षीरं (ध. फ.)
,, जीर्णे मध्योद्धृते क्षीरं प्रक्षिपेत्तद्यदा दधि—इत्यस्मिंस्थले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि (ड. च.)
८½. सकफे—कफजे (ड.)
९. भावयेत् पाययेत च—भावितानि प्रयोजयेत् (ध. फ.)

तेनां ફળના રસથી और इसके फलोंके रससे, अवचूर्णितम् છાંટેલી छिड़की हुई, माल्यम् પુષ્પમાળા पुष्पमाला, आघ्राय સૂંઘીને सूंघनेसे, छर्दयेत् ઉલટી કરે છે वमन करता है ॥ ११½ ॥

11-11½. The person habituated to pleasant smells should be made to vomit by smelling a flower which has been sprinkled over with the fruit-juice and the powder of the dried flowers of the bottle gourd.

इक्ष्वाकोः एकः पललयोगः, एकस्तैलयोगः, एको घृतयोगश्च—

भक्षयेत् फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ॥१२॥
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्घृतम् ।

फलमध्यम् वा કડવી તૂંબડીનો મધ્યભાગ कड़वी तुम्बीके गुदेको, गुडेन ગોળ गुड़, पललेन च અને તલવટની સાથે और तिलकल्कके साथ, भक्षयेत् ખાવો खावे, इक्ष्वाकु- કડવી તૂંબડીના कड़वी तुम्बीके, फल-तैलम् वा ફળનું તેલ फलका तैल, पूर्ववत् કે આગળની પેઠે या पूर्वकी भांति, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, घृतम् वा घी पीवुं घृत पीवे ॥ १२½ ॥

12-12½. The pulp of the bottle gourd should be eaten with gur and til paste; or, the bottle gourd oil and ghee prepared as in the case of bristly luffa, may also be taken as an emetic.

इक्ष्वाकुबीजानां षड् वर्धमानयोगाः—

पञ्चाशद्दशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ॥१३॥
पिबेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वाशतं पृथक् ।

पञ्चाशत् પચાસથી શરૂ કરી पचाससे लेकर, दशवृद्धानि દશ દશ વધારતાં दश दश बढ़ाते हुए, आशतम् સો સુધી सौ तक, बीजानि ઇક્ષ્વાકુનાં બીજને इक्ष्वाकुके बीजको, यथोत्तरम् ઉત્તરોત્તર क्रमशः, फलादीनाम् મદનફળ વગેરેમાંથી मदनफलादिमेंसे, पृथक् એક એકના મળી एक एकके मिलकर, कषायेषु ૭ કષાયમાં છ कषायमें, विमृद्य ચોળીને મળકર पिबेत् પીવાં पीने चाहिए ॥ १३½ ॥

13-13½. The seeds of the bottle gourd beginning with fifty in number and increased each time by ten till one hundred is reached should be crushed and put into the decoctions of the emetic nut or any other drug of its group, taking each in its successive order.

इक्ष्वाकोः कषायेषु नव योगाः—

यष्ट्याह्वकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥१४॥

अन्तर्नखम् નખ અંદર રાખી नाखूनोंको अंदर रखकर, मुष्टिम् એક મુઠ્ઠીથી ભરેલાં ઇક્ષ્વાકુનાં બીજ एक मुठ्ठीभर इक्ष्वाकुके बीजको, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, कोविदार- કાંચનાર काचनार, आद्यैः વગેરેના ક્વાથમાં आदिके क्वाथमें, पिबेत् પીવાં पीने चाहिए ॥ १४ ॥

14. A fistful of its seeds mixed with the decoction of liquorice and the variegated mountain ebony or other drugs of its group may be taken as emetic dose.

इक्ष्वाकोः अष्टौ वर्तियोगाः—

कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत् स्मृताः ।

कोविदार- કોવિદાર (કાંચનાર) काचनार, आद्यैः વગેરે आदि, कषायैः આઠ દ્રવ્યોના ક્વાથથી आठ द्रव्योंके क्वाथसे, मात्राः च ઇક્ષ્વાકુના માત્રાયોગો (વર્તિયોગ) इक्ष्वाकुके मात्रायोग (वर्तियोग), फलवत् મદનફળના માત્રાયોગ જેવા मदनफलके मात्रायोगके समान, स्मृताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ १४½ ॥

14½. The size of the pills in the case of the decoctions of the variegated

१३. फलादीनाम्-फलिनीनाम् (फ.)
१३½. पिबेद्विमृद्य बीजानि-पिबेद्विसृज्य बीजानि (ध.)
,, कषायेष्वाशतं-कषायेष्वाश्रुतं (ध.)
१४½. मात्राश्च-वर्तयः (ध.)

mountain ebony and other drugs of its group is the same as that of the emetic nut.

इक्ष्वाकोः पञ्च लेहयोगाः—

बिल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ॥१५॥
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ।
सघृतो बीजभागश्च पिष्टानर्धांशिकांस्तथा ॥१६॥
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ।
तं लेहं साधयेद्दर्व्या घट्टयन्मृदुनाऽग्निना ॥१७॥
यावत् स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं तु न शीर्यते ।
तं लिहन्मात्रया लेहं प्रमथ्यां च पिबेदनु ॥१८॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।

बिल्वमूल- બીલીનાં મૂળના बिल्वमूलके, कषायेण કવાથથી कषायसे, तुम्बीबीज- કડવી તૂંબડીનાં બીજ कड़वी तुम्बीके बीज, अञ्जलिम् १६ તોલા १६ तोले, पचेत् પકાવવાં पकाने चाहिए, पूतस्य ગાળીને छानकर, अस्य તેનાં इसके, त्रयः भागाः ત્રણ ભાગ तीन भाग, फाणितस्य तु ફાણિતનો राबका, चतुर्थः ચોથો ભાગ चौथा भाग, सघृतः એક ભાગ ઘી घृतका एक भाग, बीज-भागः च એક ભાગ કડુતુમ્બીનાં બીજ इक्ष्वाकुबीज एक भाग, महाजालिनि- કાકડી खीरा, जीमूत- જીમૂત जीमूत, कृतवेधन- કડવાં તૂરિયાં कड़वी तरोई, वत्सकान् અને વત્સક और वत्सक, अर्धांशिकान् पिष्टान् એમાંના પ્રત્યેકના અરધા અરધા ભાગના કલ્ક और वत्सक इनमेंसे प्रत्येकके आधे आधे भागके कल्क, तम् लेहम् એઓનો પ્રસિદ્ધ અવલેહ इनका प्रसिद्ध अवलेह, यावत् જ્યાં સુધી जबतक, तन्तुमत् स्यात् તાંતણાવાળો થાય तारवाला बने, तोये અને પાણીમાં और पानीमें, पतितम् तु નાખતાં डालने पर, न शीर्यते વીખરાઈ ન જાય ત્યાં સુધી शीर्ण न हो तब तक, दर्व्या કડછીથી कड़छीसे, घट्टयन् હલાવતાં हिलाते हुए, मृदुना मृदु मृदु, अग्निना અગ્નિથી अग्निसे, साधयेत् तैयार કરવો सिद्ध करे, तम् लेहम् ते ચાટણને इस अवलेहको, मात्रया માપસર मात्रामें, लिहन् ચાટી चाटकर, अनु અને ઉપર पीछे, प्रमथ्याम् च પ્રમથ્યા (દીપન અને પાચન કવાથ) प्रमथ्याको, पिबेत् પીવી पीवे, अग्निमन्थ- અગ્નિમંથ अग्निमंथ, आदौ વગેરે आदि, चतुष्के ચાર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ થતા चार द्रव्योंसे सिद्ध किया जाता, एषः આ यह, कल्पः કલ્પને कल्प, पृथक् જુદો જુદો पृथक् पृथक्, उच्यते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ १५-१८½ ॥

15-18½. 16 tolas of the bottle gourd seeds should be cooked in the decoction of the roots of bael and strained. Take three parts of this decoction, one part of treacle, one part of ghee, half part of each of the pastes of the seeds of sponge gourd bristly luffa, bitter luffa and kurchi This should be prepared into a linctus on a gentle fire stirring the stuff with a ladle till it has obtained the consistency of forming into threads which do not snap when put into water. This linctus should be taken in proper dose followed by a potion of the digestive stimulant decoction. This same preparation in the case of the tetrad of windkiller etc., is described separately.

इक्ष्वाकोः एको मन्थयोगः—

शक्तुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः ॥१९॥
कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।

१५. पचेत्-पिबेत् (ख.)
१६. पूतस्यास्य-घृतस्यापि (ग.)
,, भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु-भागास्त्वर्धांशिकटुकस्य च (घ. ङ.)
,, पिष्टानर्धांशिकांस्तथा-पिष्टाह्यर्धांशिकांस्तथा (घ.)
१७. लेहं-काले (घ. ङ.)
१८. लिहन् मात्रया-लिह्यान्मात्रया (क. छ. ज. ढ.)
१९½. कासे-श्वासे (द.)

कफजे कफजन्य कफजन्य, ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, अथ कासे કાસ कासमें, कण्ठरोगेषु કંઠરોગ कण्ठरोग, अरोचकेषु અને અરુચિમાં और अरोचकमें, तुम्बी- કટુ તુમ્બીના कटुतुम्बीके, स्वरस- સ્વરસની स्वरससे, भावितैः ભાવના દીધેલ भावित, सक्तुभिः वा સકતુઓથી सत्तुओंसे, मन्थम् મન્થ બનાવી मन्थ बनाकर, पिबेत् પીવો पीवे ॥ १९३ ॥

19-19½. The demulcent drink with the expressed juice of the bottle gourd and roasted paddy powder should be taken as potion in fever cough, throat diseases and anorexia due to kapha.

इक्ष्वाकोः एको मांसरसयोगः—

गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥२०॥

गुल्मे ગુલ્મ गुल्म, मेहे પ્રમેહ प्रमेह, प्रसेके च અને કફપ્રસેકમાં और कफप्रसेकमें, कल्कम् ઇક્ષ્વાકુના બીજના કલ્કને इक्ष्वाकुके बीजके कल्कको, मांसरसैः માંસરસ સાથે मांसरसोंके साथ, पिबेत् પીવો पीवे, एवम् એ પ્રમાણે કરવાથી इस प्रकार, नरः પુરુષને मनुष्यको, साधु वमति સારી રીતે વમન થાય છે भली प्रकार वमन होता है, दौर्बल्यम् च અને દુર્બળતા और दुर्बलताका, न अश्नुते આવતી નથી अनुभव नहीं होता ॥ २० ॥

20. A potion of the paste of the bottle gourd seeds mixed with meat-juices should be taken in gulma, urinary anomalies and ptyalism. As a result of this, the person vomits well without getting exhausted.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकाः—

पयस्यष्टौ सुरामण्ड-मस्तु-तक्रेषु च त्रयः ।

प्रेयं सपललं तैलं वर्धमानाः फलेषु षट् ॥२१॥
घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥२२॥
योगा इक्ष्वाकुकल्पे ते चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥२३॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, पयसि દૂધમાં दूधमें, अष्टौ આઠ आठ, सुरामण्ड- સુરામંડ सुरामंड, मस्तु- મસ્તુ मस्तु, तक्रेषु च અને તક્રમાં और तक्रमें, त्रयः ત્રણ तीन, सपललम् તિલકલ્કમાં એક पललमें एक, प्रेयम् સૂંઘવામાં એક सूंघनेमें एक, तैलम् તેલમાં એક तैलमें एक, फलेषु ફળોમાં फलोंमें वर्धमानाः વધતા જતા बढ़ाते हुए, षट् ૭ छः, घृतम् ઘીમાં घीमें, एकम् એક एक, मधुकादिषु જેઠીમધ વગેરેના मधुकादिके, कषायेषु કષાયોમાં कषायोंमें, अन्ये બીજા अन्य, नव નવ नौ, वर्तिक्रियाः વર્તિક્રિયામાં वर्तिक्रियामें, अष्टौ આઠ आठ लेहाः લેહોમાં अवलेहोंमें, पंच પાંચ पांच, मन्थः મન્થમાં એક मन्थमें एक, तथा तथा और, रसः માંસરસમાં એક मांसरसमें एक, ते આ ये, चत्वारिंशत् च पञ्च च પિસ્તાલીસ पैंतालीस, योगाः યોગો योग, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, प्रजानाम् પ્રજાના जनताकी, हितकाम्यया હિતની કામનાથી हितकामनासे, इक्ष्वाकुकल्पे ઇક્ષ્વાકુકલ્પમાં इक्ष्वाकुकल्पमें, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ २१-२३ ॥

Here are the recapitulatory verses—

21-23. Eight milk preparations, three preparations consisting of one in supernatent part of wine, one in whey and one in buttermilk, one of snuff, one preparation with til paste, one of oil and six preparations of successively

२०. मेहे-शोफे (ग. क.)
„ कल्कं-कल्पं (ङ.)

२१. वर्धमानाः फलेषु षट्-वर्धमानाश्चेषु षट् (ख. ग.)
२२. मन्थो रसस्तथा-मन्थे रसे तथा (ग. क.)
२३. इक्ष्वाकुकल्पे ते-इक्ष्वाकुकल्पेऽस्मिन् (ग. घ.)
„ योगा........पञ्च च-पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगाश्चास्मिन् महर्षिणा (ङ. त. द.)

increasing dose of seeds with emetic nut etc., one of ghee, nine with decoctions of liquorice etc., eight of pills five of linctuses, one of demulcent drink and one of meat-juice—thus these forty-five preparations of the bottle gourd have been fully described by the great sage, desirous of the welfare of humanity.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, **अप्राप्ते** અપ્રાપ્ત अप्राप्त, **दृढबलसंपूरिते** અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, **कल्पस्थाने** કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, **इक्ष्वाकुकल्पः** 'ઇક્ષ્વાકુકલ્પ' 'इक्ष्वाकुकल्प', **नाम** નામનો नामका, **तृतीयः** ત્રીજો तीसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Bottle-gourd' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

धामार्गवकल्पोपक्रमः—

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **धामार्गवकल्पम्** 'ધામાર્ગવકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'धामार्गवकल्प' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Sponge gourd'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

धामार्गवपर्यायाः—

कर्कोटकी कोठफला महाजालिनिरेव च ।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥

कर्कोटकी કર્કોટકી कर्कोटकी, **कोठफला** કોઠફલા कोठफला, **महाजालिनिः च एव** મહાજાલિની महाजालिनी, **तथा** અને और, **राजकोशातकी** રાજકોશાતકી એ राजकोशातकी ये, **धामार्गवस्य** ધામાર્ગવના धामार्गवके, **पर्यायाः** પર્યાયો છે पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Karkothaki, Kothaphala, Mahajalini and Rajakosataki are the synonyms of (Dhamargava) the sponge gourd.

धामार्गवगुणाः—

गरे गुल्मोदरे कासे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।
कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥
रोगेष्वेषु प्रयोज्यं स्यात् स्थिराश्च गुरवश्च ये ।

---

३. कोठफला—कट्फला (ग. घ. फ.)

४ १/२. रोगेष्वेषु—रोगेष्वेतत (घ. फ.)

गरे ગરદોષ गरदोष, गुल्म-उदरे ગુલ્મ, ઉદરરોગ गुल्म, उदररोग, कासे કાસ कास, श्लेष्माशयस्थिते કફાશયમાં રહેલો कफस्थानमें स्थित, वाते વાત वात, कण्ठवक्त्रस्थे કંઠ અને મુખમાં રહેલો गले और मुखमें स्थित, कफे કફ कफ, कफसंचयजेषु च અને કફના સંચયથી થતા રોગ એઓમાં और कफसंचयजन्य रोग इनमें, ये स्थिराः च તેમજ જે રોગ स्थिर एवं जो रोग स्थिर, गुरवः च તથા ગુરુ છે तथा गुरु हैं, एषु તે उन, रोगेषु રોગોમાં रोगोंमें, प्रयोज्यम् स्यात् धामार्गव યોજવા લાયક છે धामार्गवका प्रयोग करना चाहिए ॥ ४½ ॥

4-4½. This should be administered in toxicosis, gulma, abdominal disease, and cough; in conditions of vata lodged in the habitat of kapha; in condition of provoked kapha in the throat and the mouth and in diseases resulting from accumulation of kapha, and in conditions which cause rigidity and heaviness in the body.

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ॥ ५॥

तस्य તેનાં इसके, फलम् ફળ फल, पुष्पम् ફૂલ पुष्प, प्रवालम् च અને પત્રાંકુરોનો और पत्रांकुरोंको, विधिना વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, संहरेत् સંગ્રહ કરવો જોઈએ संग्रह करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. By the systematic administration of its fruit, flowers and tender leaves, these disorders should be treated and cured.

धामार्गवस्य पल्लवानां नव योगाः—

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृत्वा च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ६॥

प्रवाल- ધામાર્ગવના પત્રાંકુરોના धामार्गवके पत्रांकुरोंके, स्वरसम् સ્વરસને स्वरसको, शुष्कम् कृत्वा સૂકાવી सुखाकर, गुलिकाः च ગોળીઓ બનાવી गोलियां बनाकर, पृथक् છૂટી છૂટી पृथक् पृथक्, कोविदारादिभिः કાંચનાર વગેરેના कांचनारआदि, कषायैः કવાથની સાથે कषायके साथ, मधुकस्य च અને જેઠીમધના કવાથ સાથે और मुलहठीके कषायके साथ, पेयाः પીવી જોઈએ पीनी चाहिए ॥ ६ ॥

6. The expressed juice of the leaves should be dried and made into pills. These pills should be taken with the decoction of each of the drugs of variegated mountain ebony group, as well as with that of liquorice.

धामार्गवस्य चत्वारः क्षीरयोगाः, एकः सुरायोगश्च—

पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्ववत्

पूर्ववत् અગાઉની પેઠે पूर्वकी भांति, पुष्पादिषु ફૂલ વગેરેમાં पुष्पादिमें, चत्वारः ચાર चार, पयोयोगाः દૂધના યોગ થાય છે दूधके योग होते हैं, पञ्चमी અને પાંચમો और पाँचवां, सुरा સુરાનો યોગ થાય છે सुराका योग होता है ॥ ६½ ॥

6½. Four milk preparations of the flowers etc., and a fifth a wine-preparation can be prepared as described with reference to previous drugs.

धामार्गवस्य नव कषाययोगाः—

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥७॥
मधुकस्य कषायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।
सगुडं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥८॥
दद्याद्गुल्मोदरार्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

अतः અહીંથી इसके आगे, जीर्णशुष्काणाम् જીર્ણ અને સૂકાઈ ગયેલાં ફળનો पके और सूखे फलोंका, कल्पः કલ્પ कल्प, प्रवक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहा जायगा, बीजकण्ठ- બીજવાળો ભાગ बीजोंवाले भागको,

६½ पयोयोगाश्चत्वारः—पयोगाश्च चत्वारः (च)
,, पयोयोगा—पयायोगा (ख.)
८. रात्रिं—रात्रौ (घ.)

१. कृत्वा च—कृताश्च (क. ख. ग.)

उद्धृतम् જેમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે એવા बीचमेंसे निकाले हुए, फलम् ફલને फलको, लगुडम् ગોળસહિત गुड़ मिलाकर, रात्रिम् व्युषितम् રાત વાસી રાખી रातभर रखकर, मधुकस्य જેઠીમધના मुलहठीके, कषायेण ક્વાથની સાથે कषायके साथ, तथा અને और, कोविदार- કાંચનાર વગેરેના ક્વાથ સાથે कोविदार आदिके कषायके साथ, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, उदर- અને ઉદરના और उदरके, आर्तेभ्यः રોગીઓને रोगियोंको, ये च અને જે और जो, अन्ये अपि બીજા પણ अन्य भी, कफामयाः કફના રોગો છે તેઓમાં कफरोग हैं उनमें, दद्यात् દેવું देवे ॥ ७-८½ ॥

7-8½. The preparations of crushed and dried sponge gourd will henceforth be described. The fruit from which the seeds have been removed, kept overnight in the decoction of liquorice mixed with gur or with the decoction of the variegated mountain ebony or other drugs of its group, should be administered to patients afflicted with gulma, abdominal disease and other disorders due to kapha.

धामार्गवस्य एकोऽन्नयोगः —

दद्यादन्नेन संयुक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥९॥

छर्दि- ઉલટી वमन, हृद्रोग- અને હૃદ્રોગની और हृदयरोगकी, शान्तये શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, अन्नेन ધામાર્ગવનું ફળ અન્નથી अन्नके, संयुक्तम् યુક્ત साथ, दद्यात् દેવું જોઈએ देवे ॥ ९ ॥

9. It should be given mixed with food for the alleviation of vomiting and cardiac disorders.

धामार्गवस्य एको घ्रेययोगः —

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ॥१०॥

रस- માંસરસ मांसरस, क्षीर- દૂધ दूध, यवागू- અને યવાગૂ और यवागू, आदि-तृप्तः વગેરેથી તૃપ્ત થયેલો રોગી आदिसे तृप्त होकर रोगी, चूर्णैः ધામાર્ગવનાં ચૂર્ણોથી धामार्गवके चूर्णोंसे, प्रभूतशः ખૂબ बहुतवार, भावितानि ભાવના દીધેલાં भावित किये, उत्पलादीनि वा अपि નીલકમળ વગેરેને नीलोफर आदिको, घ्रात्वा સૂંઘીને सूंघकर, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, वमेत् વમન કરે છે वमन करता है ॥ १० ॥

10. A person fed sumptuously on meat-juice, milk, gruel etc., and made to smell the blue lily or other flower heavily sprinkled over with the powder of the dried juice of the sponge gourd, vomits with ease.

धामार्गवस्य द्वादश शकृद्रसयोगः —

चूर्णीकृतस्य वर्तिं वा कृत्वा बदरसंमिताम् ।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोऽश्वशकृद्रसे ॥११॥

चूर्णीकृतस्य वा ધામાર્ગવનું ચૂર્ણ કરી चूर्ण किये हुए धामार्गवकी, बदरसंमिताम् બોર જેવડી बेर बराबर, वर्तिम् ગોળી गोली, कृत्वा બનાવી बनाकर, अञ्जलिमात्रे સોળ તોલા सोलह तोले, गो ગાયના છાણના गायके गोबर, अश्व-शकृत्- કે ઘોડાની લાદના या घोड़ेकी लीदके, रसे तु રસમાં रसमें, विनीय ઘોળીને घोलकर, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ११ ॥

11. Preparing a pill of the size of the jujube with the powder, one should take it in 16 tolas of the juice of cow-dung or horse-dung.

९. दद्यादन्नेन संयुक्तम्—दद्यात्स्नेहेन वा युक्तं (ग.)
,, संयुक्तम्—वा युक्तम् (ग घ. ङ. च.)

१०. प्रभूतशः—सहस्रशः (च.)
११. गोऽश्वशकृद्रसे गोशकृतो रसे (घ. ङ.)

पृषतर्ष्यकुरङ्गाणां गजोष्ट्राश्वतराविके ।
श्वदंष्ट्रखरखड्गानां चैवं पेया शकृद्रसे ॥१२॥

पृषत- પૃષત पृषत, ऋष्य- ઋષ્ય ऋष्य, कुरङ्गाणां- કુરંગ कुरंग, गज- હાથી हाथी, उष्ट्र- ઊંટ ऊंट अश्वतर- ખચ્ચર खचर, आविके ઘેટી भेड़, श्वदंष्ट्र- શ્વદંષ્ટ્ર श्वदंष्ट्र, खर- ગધેડા गधा, खड्गानाम् च અને ગેંડાના और गैंडेकी, शकृद्रसे મળના રસમાં विष्ठाके रसमें, एवम् એજ પ્રમાણે इसी प्रकार, पेया એ ગોળી પીવી इस गोली पीवे ॥ १२ ॥

12. Or the pill should be taken in the juice of the dung of the spotted deer, musk-deer, black deer, elephant, camel, mule, sheep, mouse deer, ass and rhinoceros.

धामार्गवस्य दश लेहयोगाः—

जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥१३॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण ते ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेह्या हृद्दाहकासिनाम् ॥१४॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।

जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, वीराम् શતાવરી शतावर, आत्मगुप्ताम् કૌંચા केवाँच, शतावरीम् શતાવરી शतावर, काकोलीम् કાકોલી काकोली, श्रावणीम् મોટી ગોરખમુંડી बड़ी मुंडी, मेदाम् મેદા मेदा, महामेदाम् મહામેદા महामेदा, मधूलिकाम् અને મધૂલિકા और मधूलिका, एकैकशः એમાંથી દરેકનું इनमेंसे एक एकको, धामार्गवेण ધામાર્ગવ धामार्गवके, सह સહિત साथ, अभिसंचूर्ण्य ચૂર્ણ કરીને चूर्ण करके, शर्करा-मधु- સાકર અને મધ शर्करा और मधु, संयुक्ताः સાથે मिलाकर ते लेह्याः તૈયાર કરેલા તે અવલેહ तैयार किये हुए वे अवलेह, हृद्दाह- હૃદયના દાહવાળા हृद्दाहवाले, कासिनाम् તથા કાસવાળા રોગીઓને ચટાડવા तथा कासरोगियोंको चटावे, पित्तोष्म- પિત્તની ગરમીથી पित्तकी गरमीसे, सहिते યુકત युक्त, कफे કફમાં कफमें, सुखोदक- સહન થાય તેવા ગરમ જળના थोड़े गरम जलके, अनुपानाः અનુપાનથી अनुपानसे, स्युः દેવા देना चाहिए ॥ १३-१४३ ॥

13-14½. Jivaka, Rishabhaka, Veera, cowage, climbing asparagus Kakoli, east indian globe thistle, Meda, Mahameda and Madhulika—each of these reduced to powder along with sponge-gourd and taken as a linctus mixed with sugar and honey is beneficial for those afflicted with heart-burn and cough. It should be followed by a potion of genially warm water in conditions of kapha associated with pyrexia due to pitta.

धामार्गवस्य एकः कल्कयोगः—

धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कः सर्वविषापहः ॥१५॥

धान्य- ધાણા धनिया, तुम्बुरु- અને તેજબ્ફળના और तेजबलके, यूषेण યૂષ સાથે यूषके साथ, कल्कः ધામાર્ગવનો કલ્ક धामार्गवका कल्क, सर्वविष- સર્વ વિષનો सब विषको, अपहः નાશ કરનાર છે नष्ट करता है ॥ १५ ॥

15. The paste of the sponge-gourd taken with the gruel of coriander and indian tooth-ache is curative of all kinds of toxicosis.

धामार्गवस्य अन्ये एकादश कषाययोगाः—

जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य च ।
वृश्चीरस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ॥ १६ ॥

१२. पृषतर्ष्य—शकृद्रसे ॥—पृषतर्ष्यकुरङ्गाश्वतरगोकर्णरासभे ।
हरिणाजश्वदंष्ट्राविखंमने च शकृद्रसे ॥ (क. ख. च. फ.)
„ पृषतर्ष्य....तराविके ।—पृषतर्ष्यकुरङ्गाश्वगोष्ट्राश्वतरस्य च (श. ह.)

१ सर्वविषापह तहा विषापहः (क ख छ, ह)
१६ वृश्चीरस्य-वृश्चीरस्य (ध.
„ ...—महापहाक्षुद्रसहावृश्चीराणां पृथक् पृथक् (च. फ.)

विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ॥ १७ ॥
पूतं मनोविकारेषु पिबेद्वमनमुत्तमम् ।

जात्याः જાઈ जाई सौमनसायिन्याः ચમેલી चमेली, रजन्याः હળદર हल्दी, चोरकस्य च ચોરક चोरक, वृश्चीरस्य ધોળી સાટોડી सफेद गदहपुरना, महाक्षुद्रसहा મહાસહા, ક્ષુદ્રસહા महासहा, क्षुद्रसहा, हैमवतस्य च હૈમવતી हैमवती, विम्ब्याः ધીલોડી कन्दूरी, पुनर्नवायाः वा સાટોડી गदहपुरना, कासमर्दस्य वा અને કાસુંદરાના ओर कसौंदीके, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, कषाये ક્વાથમાં कषायमें, धामार्गवम् ધામાર્ગવના धामार्गवके, एकम् એક एक, द्वे वा કે બે ફળ या दो फलोंको, परिमृद्य ચોળીને मलकर, पूतम् ગાળી લઈ छान करके, उत्तमम् ઉત્તમ इस श्रेष्ठ, वमनम् तु વમન वमनको, मनोविकारेषु મનના વિકારોમાં मानसिक रोगोंमें, पिबेत् પીવું पीना चाहिए ॥ १६-१७½ ॥

16-17½. Put one or two of the sponge-gourd fruits into the decoction of either nut-meg, spanish jasmine, turmeric, angelica, white hog-weed, wild black gram, white sweet flag, scarlet fruited gourd, hog-weed or negro coffee. Then rub well and strain. This is an excellent emetic preparation in psychic disorders.

धामार्गवस्य एको घृतयोगः —

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥१८॥

तच्छृत- ધામાર્ગવના ફળની સાથે ઉકાળેલા धामार्गवके फलके साथ पकाये, क्षीरजम् દૂધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું दूधसे उत्पन्न, फलादिभिः અને બીજા ફળ વગેરેના ક્વાથોથી और मैनफलादिके क्वाथोंसे, साधितम् साधित सिद्ध, सर्पिः वा ઘી પીવું घृतको पीवे ॥१८ ॥

18. A medicated ghee can be made from the ghee obtained from the milk in which the sponge gourd has been boiled, by preparing it with the emetic nut and other drugs of its group.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

पल्लवे नव चत्वारः क्षीरे एकः सुरासवे ।
कषाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शकृद्रसे ॥१९॥
अन्ने एकस्तथा घ्रेये दश लेहास्तथा घृतम् ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥२०॥

तत्र તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, पल्लवे પલ્લવોમાં पत्राकुरोंमें, नव નવ नौ, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, चत्वारः ચાર चार, सुरासवे સુરાસવમાં सुरासवमें, एकः એક एक, कषाये ક્ષાયમાં कषायमें, विंशतिः વીસ बीस, कल्के કલ્કમાં એક कल्कमें एक, शकृद्रसे પુરીષરસમાં पुरीषरसमें, दश द्वौ च બાર बारह, अन्ने અન્નમાં अन्नमें, एकः એક एक, घ्रेये સૂંઘવામાં એક सूंघनेमें एक, दश लेहाः ચાટણોમાં દશ अवलेहमें दस, घृतम् तथा ઘીમાં એક तथा घृतमें एक, षष्टिः योगाः આ પ્રમાણે સાઠ યોગો इस प्रकार साठ योग, महर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, धामार्गवस्य कल्पे ધામાર્ગવકલ્પમાં धामार्गवकल्पमें, उक्ताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ १९-२० ॥

Here are the two recapitulatory verses—

19-20. Nine preparations from the sprouts, four milk-preparations, one of wine, twenty decoctions and one preparation of paste, twelve preparations in dung-juice, one in food and one as snuff, ten preparations of linctus and

१७ विम्ब्याः........पृथक्-पुनर्नवाकासमर्दविम्बीहैमवतस्य च । (च. फ.)

१९. कषाये विंशतिः कल्के-क्वाथे नवैकोऽन्ये घ्रेये (द.)

२०. अन्न........घृतम्-दश लेहास्तथा कल्का दश चैव घृते तथा (द.)

one of ghee—thus, these sixty preparations have been described by the sage, in the pharmaceutics of the sponge-gourd.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, धामार्गवकल्पः 'ધામાર્ગવકલ્પ' 'धामार्गवकल्प', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Sponge gourd' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

પાંચમો અધ્યાય अध्याय पाँचवाँ

Chapter V

वत्सककल्पोपक्रमः—

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, वत्सककल्पम् 'વત્સકકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'वत्सककल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of Kurchi'.

2. Thus declared the Worshipful Atreya.

वत्सकस्य पर्यायाः—

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि[1] विस्तरेण यथातथम् ॥ ३ ॥

अथ હવે अब, वत्सक- વત્સકનાં वत्सकके, नामानि નામ नाम, तथा स्त्रीपुंसयोः માદા અને નરમાં मादा और नरमें, भेदम् ભેદ भेद, अस्य तथा એના तथा इसका, कल्पम् च કલ્પ એઓને कल्प इनको, यथातथम् ખરા સ્વરૂપમાં ठीक प्रकारसे, विस्तरेण વિસ્તારપૂર્વક विस्तारसे, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ३ ॥

3. I shall declare the various names of kurchi, the difference between the female and the male of the species, and expound the pharmaceutics of kurchi in a systematic and elaborate manner.

वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

कुटजः કુટજ कुटज, शक्रः શક્ર शक्र, वृक्षकः વૃક્ષક वृक्षक, गिरिमल्लिका तथा ગિરિમલ્લિકા એ तथा गिरिमल्लिका ये, वत्सकः વત્સકના પર્યાય છે वत्सकके पर्याय हैं, तस्य અને તેના और उसके, बीजानि બીજને बीजको, इन्द्रयवाः ઇન્દ્રયવ इन्द्रयव, तथा तथा तथा, कलिङ्गकाः કલિંગક कलिंगक, उच्यन्ते કહેવામાં આવે છે कहा जाता है ॥ ४ ॥

4. It is known by the names of Vatsaka, Kutaja, Sakra, Vrikshaka and Girimallika. Its seeds are known as Indrayava and Kalingaka.

---

1. प्रवक्ष्यामि-निबोधेम (ध. फ)

वत्सकस्य भेदौ —

बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पा स्त्री फलवृन्तैस्तथाऽणुभिः ॥५॥

बृहत्फलः જે વત્સકને મોટાં ફળ जिन वत्सकके बड़े फल, **श्वेत-पुष्पः** શ્વેત ફૂલ श्वेत फूल, **स्निग्धपत्रः** અને સ્નિગ્ધ પાન હોય और चिकने पत्तों हों, **पुमान्** તે નર वह नर, **भवेत्** કહેવાય છે कहाता है, **श्यामा** અને જે વત્સક શ્યામ વર્ણથી और जो वत्सक श्याम वर्णसे, **अरुण-पुष्पा च** લાલ ફૂલોથી लाल फूलोंसे, **तथा** તથા तथा, **अणुभिः** નાનાં छोटे, **फलवृन्तैः** ફળો તેમજ ડીંટિયાંથી યુક્ત હોય તે फूलों एवं वृन्तोंसे युक्त हो वह, **स्त्री** માદા કહેવાય છે मादा कहाती है ॥५॥

5. The male variety of the species is known by its big fruit, white flowers and thick leaves. The female variety is known by its dark and red flowers and by the small size of its fruit and stalk.

वत्सकस्य गुणाः —

रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥६॥

रक्तपित्त- વત્સક રક્તપિત્ત वत्सक रक्तपित्त, **कफघ्नः** તથા કફનો નાશ કરે છે तथा कफको नष्ट करता है, **सुकुमारेषु तु** કોમળ મનુષ્યોને कोमल प्रकृतिवालोंको, **अनत्ययः** નુકસાન કરનાર નથી हानि नहीं करता, **हृद्रोग-** અને હૃદ્રોગ और हृद्रोग, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **वातासृक्-** વાતરક્ત वातरक्त, **वीसर्पादिषु** અને વિસર્પ વગેરેમાં और विसर्प आदिमें, **शस्यते** વખણાય છે प्रशस्त है ॥ ६ ॥

6. This (either variety) is curative of hemothermia and is free from any risk if administered even to delicate people. It is recommended in cardiac troubles, fever, rheumatic conditions and acute spreading affections.

वत्सकस्य नव कषाययोगाः —

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि निक्षिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥
मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा ।
निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ८ ॥
पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् ।

तयोः તે બન્નેના इन दोनोंके, **शुष्काणि** સૂકાં शुष्क, **फलानि** ફળનો फलोंका, **काले** તેઓની મોસમમાં अपनी मोसममें, **संगृह्य** સંગ્રહ કરી संग्रह करके, **निक्षिपेत्** રાખી મૂકવાં रख देवे, **तेषाम्** તેઓમાંથી इनमेंसे **अन्तर्नखम्** નખ અંદર રહે તેવી नखोंको अन्दर करके, **मुष्टिम्** મુઠી જેટલાં एक मुठ्ठीभर लेकर, **जर्जरीकृत्य** અધકચરાં ખાંડી अधकुटेकर, **मधुकस्य** જેઠીમધના मुलहठीके, **कषायेण** કવાથથી कषायसे, **तथा** તથા तथा, **कोविदार-** કાંચનાર काचनार, **आदिभिः** વગેરેના કવાથથી आदिके कषायसे, **भावयेत्** ભાવના દેવી भावना देवे, **निशि** રાત આખી रात भर **स्थितम्** રહેવા દઈને भिगोकर, **विमृद्य** ચોળી मलकर, **लवण-** લવણ नमक, **क्षौद्र-** અને મધ और मधु, **संयुतम्** મેળવી मिलाकर, **एतत्** એને इसको, **पिबेत्** પીવું पीवे, **तद्** તે वह, **वमनम्** વમન वमन, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, **पित्त-श्लेष्म-** અને પિત્ત તથા કફનો और पित्त तथा कफका, **निबर्हणम्** નાશ કરનાર છે नाश करनेवाला है ॥ ७-८½ ॥

7-8½. The fruits of kurchi should be culled in their proper season and should be dried and stored A fistful of them should be crushed and soaked

५. श्वेतपुष्पः–सितैः पुष्पैः (ब फ.)
,, फलवृन्तैः–फलपुष्पैः (ड. ब. फ.)

७. निक्षिपेत्–संक्षिपेत् (ब. ज. ड. ब फ.)
,, भावयेत्–तापयेत् (ड)
,, ,, –तं पचेत् (ब)
,, ,, –तेपयेत् (ब. फ.)
,, ,, –तेमयेत् (ब. फ.)
८½. पिबेद्वमनम्–पिबेत् तद् वमनम् (झ. ड.)

in the decoction of liquorice and the mountain ebony group of drugs, for a night. This should then be rubbed with rock-salt and honey and taken as a potion This is a good emetic dose curative of pitta and kapha.

वत्सकस्य पञ्च चूर्णयोगाः, त्रयः सलिलयोगाः, एकः कृशरायोगश्च—

अष्टाहं पयसाऽऽर्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥९॥
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत् ।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥१०॥
सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याथवाऽम्बुना ।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं भिषक् ॥११॥

तेषाम् ઇન્દ્રજવનાં इन्द्रजौके चूर्णानि ચૂર્ણને चूर्णको **अष्टाहम्** આઠ દિવસ સુધી आठ दिन तक, **आर्केण** આકડાના आकके पयसा દૂધથી दूधसे, भावयेत् ભાવના દેવી भावना देवे, ततः ते પછી उसके बाद, पाणितलम् એક કર્ષ જેટલું एक कर्ष मात्राको, जीवकस्य જીવકના जीवकके, कषायेण કષાય સાથે कषायके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, फल- મીંઢળ मैनफल, जीमूतक- જીમૂતક जीमूतक, इक्ष्वाकु- કડવી તૂંબડી तिक्तलौकी, जीवन्तीनाम् અને દોડીના और जीवन्तीके, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, तथा તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, सर्षपाणाम् સરસવ सरसों, मधूकानाम् મહુડાં महुवे, अथवा અને और, लवणस्य લવણના नमकके अम्बुना પાણીથી पानीसे, अथवा અથવા अथवा, कृशरेण કૃશરાની कृशराके, युक्तम् સાથે साथ मिलाकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, वमनम् વમન वमन, विदध्यात् કરાવવું करावे ॥ ९-११ ॥

9-11. The powder of the fruits should be impregnated for eight days in the milky exudation of mudar, and a dose of one tola of this powder should be taken as potion with the decoction of Jivaka. In a similar manner, the decoction of the emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, cork swallow wort, rape seed or mahwa may be used, or even water mixed with rocksalt. The powder of its seeds may be given mixed with kedgeree, for the purpose of emesis.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

कषायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।
एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥१२॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, कषायैः કષાયોમાં कषायमें, नव નવ नौ, चूर्णैः च ચૂર્ણોમાં चूर्णोंमें, पञ्च પાંચ पांच, सलिलैः અને જલમાં और जलमें, त्रयः ત્રણ યોગ तीन योग, उक्ताः કહેલા છે कहे हैं, कृशरायाम् તથા કૃશરામાં तथा कृशरामें, एकः च એક યોગ एक योग स्यात् થાય છે होता है, ते योगाः તે યોગો ये योग, अष्टादश અઢાર अठारह, स्मृताः કહ્યા છે कहे हैं ॥ १२ ॥

Here is the recapitulatory verse—

12 Nine preparations of decoctions, five of powders, three in water and one in kedgeree—thus in all, eighteen preparations have been described of kurchi.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१०. जीवकस्य–जीमूतक (ध. फ.)

११. विदध्यात्–प्रदद्यात् (ह. र.)

१२. एकश्च...स्मृताः–कृशरेऽष्टादश प्रोक्ता योगाः कल्पे तु वत्सकम् (ध. द.)

" " कृशराऽष्टादशयोगा वत्सकस्य निदर्शिताः (ध. फ.)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, **अग्निवेशकृते** અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, **चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे** અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके **अप्राप्ते** અપ્રાપ્ત अप्राप्त, **दृढबलसंपूरिते** અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये **कल्पस्थाने** કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, **वत्सककल्पः** 'વત્સકકલ્પ' 'वत्सककल्प', **नाम** નામનો नामका, **पञ्चमः** પાંચમો पाँचवा **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय संपूर्ण हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled 'The Pharmaceutics of Kurchi' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छठा

Chapter VI

कृतवेधनकल्पोपक्रमः —

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **कृतवेधनकल्पम्** કૃતવેધનકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'कृतवेधनकल्प' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of Bitter luffa.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कृतवेधनस्य पर्यायाः गुणाः च—

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।
क्ष्वेडः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ ३ ॥
अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च ।
कुष्ठपाण्ड्वामयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥

कृतवेधन- કૃતવેધનનાં कृतवेधनके, **नामानि** પર્યાય पर्याय, **अस्य** અને એનો और इसके, **कल्पम् च** કલ્પ कल्पको, **निबोधत** સાંભળો सुनो, **क्ष्वेडः** ક્ષ્વેડ क्ष्वेड, **कोशातकी च** કોશાતકી कोशातकी, **मृदङ्गफलम् च एव** અને મૃદંગફલ और मृदंगफल, **उक्तम्** એ કૃતવેધનના પર્યાયો કહ્યા છે ये कृतवेधनके पर्याय कहे हैं, **अत्यर्थे**- અતિશય बहुत अति, **कटु**- કટુ कटु, **तीक्ष्ण**- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **उष्णम्** અને ઉષ્ણ છે और उष्ण है, **गाढेषु** તથા ગંભીર तथा गंभीर, **कुष्ठ**- કુષ્ઠ कुष्ठ, **पाण्ड्वामय**- પાંડુરોગ पाण्डु, **प्लीह**- પ્લીહા प्लीहा, **शोफ**- શોફ शोफ, **गुल्म**- ગુલ્મ गुल्म, **गरादिषु** અને ગરદોષ વગેરે और गरदोष आदि, **गदेषु च** રોગોમાં रोगोंमें, **इष्टम्** ઇષ્ટ છે हितकारी है ॥ ३-४ ॥

3-4. Learn the names and the pharmaceutics of bitter luffa. It is also called Kshweda, Kosataki and Mridangaphala. It is extremely pungent, acute and hot and is recommended in deep rooted conditions of dermatosis, anemia, splenic disorders, edema, gulma and toxicosis.

चत्वारः क्षीरयोगाः, एकः सुरायोगश्च—

क्षीरादि कुसुमादीनां सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

कुसुमादीनाम् ફૂલ વગેરેના फूल आदिके, **क्षीरादि** દૂધ વગેરે સાથે ચાર યોગ થાય છે क्षीरादिके साथ

---

३. कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत—अथ नामानि वक्ष्यामि कल्पं च कृतवेधने (च.)

,, क्ष्वेडः—क्ष्वेडः (द.)

,, चोक्तम्—जाली (द. च. फ.)

४. अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं—अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं (ख. च. ह.)

४½. क्षीरादि कुसुमादीनां—क्षीरादि कुसुमादीनि (च.)

चार योग होते हैं, सुरा च तथा કૃતવેધનના ફળનો સુરાની સાથે એક યોગ થાય છે और कृतवेधनके फलका सुराके साथ एक योग होता है, एतेषु એઓમાં इनमें, पूर्ववत् અગાઉ જીમૂતકકલ્પમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું जीमूतक कल्पमें पहिले जो कहा है उसके अनुसार समझना चाहिए ॥ ४½ ॥

4½. Preparations of milk etc., as also of wine may be made of the flowers etc. of bitter luffa, as in the case of the drugs previously described.

कृतवेधनस्य द्वाविंशतिः कषाययोगाः —

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे वा यथाबलम् ॥ ५ ॥
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिबेत् ।
क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ॥ ६ ॥
कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्धांशसंयुतम् ।
पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ७ ॥

सुशुष्काणाम् સારી પેઠે સૂકાયેલાં भली प्रकार सूखे हुए, जीर्णानाम् तु અને પરિપક્વ થયેલાં और पके हुए, एकम् એક एक, द्वे वा કે બે ફળ या दो फलोंको, यथाबलम् બલ અનુસાર बलके अनुसार, मधुकादीनाम् જેઠીમધ વગેરેના मुलहठी आदि, नवभिः નવ नौ, कषायैः કવાથોની સાથે कषायोंके साथ, फलवत् મીંઢળની જેમ मैनफलकी तरह, पिबेत् પીવાં पीवे, तस्य તેના इसके, फलम् ફળને फलका, क्वाथयित्वा ઉકાળી क्वाथ करके, पूत्वा ગાળી લઈ छानकर, लेहम् અને ચાટણ જેવો પાક लेह, निधापयेत् બનાવી રાખવો અને ઉપર્યુક્ત કોઈ એક કવાથની સાથે પીવો बनाये और उपर्युक्त किसी एक क्वाथके साथ पीवे, कृतवेधन- કૃતવેધનના ફળના कृतवेधनके फलके, कल्कां- શ કલ્કના એક ભાગને कल्कके एक भागको, फलादि- મીંઢળ વગેરેના मैनफल आदिके, अर्धांश- અર્ધો ભાગો આધે भागोंके, संयुतम् સાથે મેળવી તેનો साथ मिलाकर उसका, आरग्वध- ગરમાળા अमलतास, आदीनाम् च વગેરે आदि, त्रयोदशभिः તેર દ્રવ્યોના કવાથોથી तेरह द्रव्योंके क्वाथोंसे, पृथक् જુદો જુદો पृथक् पृथक्, आसुतम् આસવ કરવો आसव करे ॥ ५-७ ॥

5-7. One or two of the dried and crushed fruits of bitter luffa according to the strength of the patient, should be taken in any of the nine kinds of decoctions of liquorice and other drugs of its group as in the case of the emetic nut. Decocting the fruits of bitter luffa and straining the decoction, a linctus may be made by mixing in it one part of the paste of bitter luffa seeds and half part of the emetic nut and other drugs. Thirteen decoctions can be made by macerating the bitter luffa in each of the decoctions of the purging cassia and other drugs of its group.

कृतवेधनस्य दश पिच्छायोगाः —

शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।

तथा તે પ્રમાણે उसी प्रकार, शाल्मलीमूल- શેમળાના મૂળના शाल्मलीके मूलके, चूर्णानाम् ચૂર્ણોની चूर्णोंके, दशभिः દશ दस, पिच्छाभिः પિચ્છાઓથી દશ યોગ થાય છે लुआबसे दस योग होते हैं ॥ ७½ ॥

7½. Ten emulsions can be made by mixing bitter luffa with the powders of the roots of each of the

५. जीर्णानाम्—बीजानाम् (ड. य. द. ष. फ.)
६. फलं—रसं (ष.)
,, फलं तस्य पूत्वा लेहं—रसं तं च कृत्वा लेहं (घ)
,, ,, —रसं तस्य पक्त्वा लेहं (ष. फ.)
७. कल्कांशम्—कल्पांशम् (ग.)
,, फलाद्यर्धांशसंयुतम्—फलार्धार्धांशसंयुतम् (ष. फ.)

७½. शाल्मलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिः—शाल्मलीचूर्णपूर्वाणां पक्वाभिः (ग.)
,, चूर्णानां—वृन्तानां (ड. ष. ष. फ.)

ten milk-exuding trees of the silk cotton tree group

कृतवेधनस्य षड्वर्तियोगाः एको घृतयोगश्च—

वर्तिक्रियाः षट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा ॥८॥

फलवत् मींढळनी माफक मैनफलके समान, **षट्** छ छः, **वर्तिक्रियाः** वर्तिक्रियाओ थाय छे वर्तिक्रियाएं होती हैं, **तथा** तथा तथा, **घृतम्** कृतवेधनना फळ साथे साधेला दूधथी थयेला घीने कृतवेधनके फलसे साधित दूधसे उत्पन्न हुए घी को. **फलादीनाम्** मींढळ वगेरेना क्वाथथी मींढळनी पेठे साधवुं मैनफल आदिके क्वाथसे मैनफलवत् सिद्ध करे ॥ ८ ॥

8. Six preparations of pills can be made as in the case of the emetic nut. A ghee-preparation can be made of its fruits etc., in the same manner.

कृतवेधनस्य अष्टौ लेहयोगाः—

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसे पचेत् ।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ९ ॥
क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धांशिकानि तु ।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक् ॥१०॥

पञ्चाशत् पचास पचास, **कोशातकानि** कोशातकीने कोशातकीको, **कोविदाररसे** कांचनारना क्वाथमां काचनारके क्वाथमें, **पचेत्** पकाववी पकाना चाहिए, **फलादीनाम्** मींढळ वगेरेना मदनफलादिके, **कल्कैः** कल्क नाखी कल्क द्वारा, **तम्** ते इस, **कषायम्** कषायने कषायका, **पुनः** फरीथी फिर, **लेहम्** लेह लेह, **पचेत्** बनाववो बनाये, **तत्र** तेमां इसमें, **क्ष्वेडस्य** कडवां तूरियानो कडवी तोरईका, **भागः** एक भाग एक भाग, **स्यात्** नाखवो देवे, **शेषाणि तु** बाकीनां द्रव्यो शेष द्रव्योंका, **अर्धांशिकानि** अरधा अरधा भागमां होवां जोईए आधा आधा भाग होना चाहिए, **एवम् तत्** ए प्रमाणे तेनी इस प्रकार उसकी, **कोविदाराद्यैः** कांचनार वगेरेना कांचनारआदिके, **कषायैः** कषायोथी कषायके साथ, **पृथक्** जुदी जुदी पृथक् पृथक्, **कल्पयेत्** कल्पना करवी जोईए कल्पना करनी चाहिए ॥ ९-१० ॥

9-10. Fifty fruits of bitter luffa should be cooked in the expressed juice of the variegated mountain ebony. That decoction should be cooked into a linctus with the paste of the emetic nut group of drugs in the ratio of one part of the paste of bitter luffa and half part of the other drugs. It may also be prepared separately with the decoctions of each of the drugs of the variegated mountain ebony group.

सप्त मांसरसयोगाः —

कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।
कोशातक्या समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत् ॥११॥

फलादीनाम् मींढळ वगेरेना मैनफलादिके, **पृथक्** जुदा जुदा पृथक् पृथक्, **कषायेषु** क्वाथोमां कषायोंमें, **कोशातक्या** कोशातकी कोशातकीके, **समम्** जेटलुंज समान प्रमाणमें, **आनूपम्** आनूप प्राणीओनुं आनूप प्राणियोंका, **पिशितम्** मांस मांस, **पक्त्वा** पकावीने पकाकर, **रसम्** मांसरस मांसरसमें, **सलवणम्** लवण साथे नमक मिलाकर, **पिबेत्** पीवो पीना चाहिए ॥११॥

11. The flesh of wetland creatures along with equal part of bitter luffa, should be cooked in the decoction of each of the drugs of the emetic nut group and the juice of this flesh-preparation should be taken mixed with rocksalt.

८. वर्तिक्रियाः षट् फलवत्—वर्तयः फलवत् षट् स्युः (ह. च. फ.)
१०. कोविदाराद्यैरेवं तत् कल्पयेत् पृथक्—कोविदाराद्यैरष्टाभिस्तं पृथक् पिबेत् (च. फ.)
„ एवं तत् कल्पयेत् पृथक्—एवं पक्त्वा पचेत्पृथक् (ह. ह. ग.)
११. कोशातक्या समं—कोशातकीफलं (ग.)

फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत् क्ष्वेडरसं पिबेत् ।

तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, क्ष्वेडरसम् કડવાં તૂરિયાંના રસમાં कड़वी तोरईके रसमें, फलादिपिप्पली- મીંઢળનાં બીજ વગેરે છ દ્રવ્ય मैनफल आदि छः द्रव्य, तुल्यम् અને એઓના સમાન પ્રમાણમાં માંસને લઈ માંસરસ સિદ્ધ કરી और इनके समान प्रमाणमें मांस लेकर मांसरसको सिद्ध करके, पिबेत् રોગીએ પીવો रोगी पीवे ॥ ११½ ॥

11½. The juice of bitter luffa cooked with the flesh of wet-land creatures equal in quantity to that of the emetic nut and other drugs and of long pepper, may be taken as potion.

कृतवेधनस्य एक इक्षुरसयोगः—

क्ष्वेडं कासी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च ॥१२॥

कासी કાસરોગીએ कासरोगी, इक्षुरसेन શેરડીના રસમાં ईखके रसमें, मिश्रम् મિશ્રિત કરીને मिलाकर, सिद्धम् च તે રસથી સિદ્ધ કરેલાં उस रससे सिद्ध की हुई, क्ष्वेडम् કડવાં તૂરિયાં कड़वी तोरई, पिबेत् પીવાં पिये ॥ १२ ॥

12. A man afflicted with cough should take as potion, bitter luffa mixed and prepared with the juice of sugarcane.

अध्यायोक्तार्थविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका क्वाथा द्वाविंशतिस्तथा ।
दश पिच्छा घृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः १३
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥१४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, द्वौ द्वौ ચાર चार, सुरा च સુરામાં सुरामें, एका એક एक, तथा क्वाथाः ક્વાથમાં क्वाथमें, द्वाविंशतिः બાવીસ बाईस, पिच्छाः પિચ્છામાં पिच्छामें, दश દશ दस, घृतम् च ઘીમાં घृतमें, एकम् એક एक, शुभाः શુભ मंगलकारी, वर्तिक्रियाः વર્તિક્રિયામાં वर्तिक्रियामें, षट् च છ छः, लेहे લેહોમાં लेहमें, अष्टौ આઠ आठ, मांसे માંસમાં मांसमें, सप्त સાત सात, इक्षुरसे च અને શેરડીના રસમાં और इक्षुरसमें, अपरः બીજો दूसरा, योगः એક યોગ एक योग, अस्मिन् એમ આ इस तरह इस कृतवेधनकल्पे કૃતવેધનકલ્પમાં कृतवेधन कल्पमें, षष्टिः સાઠ साठ योगाः યોગો योग, प्रकीर्तिताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे हैं ॥ १३-१४ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

13-14. Four preparations in milk, one in wine, twenty-two preparations of decoctions, ten emulsion-preparations, one of ghee and six excellent preparations of pills eight of linctus, seven of meat-juice and one preparation in sugar-cane juice—thus in all, sixty preparations of bitter luffa are described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्त दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रमें, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, कृतवेधनकल्पः 'કૃતવેધનકલ્પ' 'कृतवेधनकल्प', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्ठा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

११½. क्ष्वेडरसम्-मांसरसम् (छ. त. फ)
१२. क्ष्वेडं कासी क्ष्वेडं काथी (ब)
,, कासी—क्वाथे (प्र. ह.)
१३. क्वाथा द्वाविंशतिस्तथा—क्वाथाद्द्वाविंशतिस्तथा (ब)

6. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Bitter luffa' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

श्यामात्रिवृत्कल्पोपक्रमः —

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, श्यामात्रिवृत्कल्पम् 'શ્યામાત્રિવૃત્કલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'श्यामा त्रिवृत्कल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of Black Turpeth and Turpeth.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

विरेचने त्रिवृन्मूलस्य श्रेष्ठत्वम्—

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥

मनीषिणः બુદ્ધિમાન વૈદ્યો बुद्धिमान वैद्य, विरेचने વિરેચનમાં विरेचनमें, त्रिवृन्मूलम् નસોતરના મૂળને त्रिवृतकी जड़को, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, आहुः કહે છે कहते हैं, तस्याः તેનાં इसके, संज्ञा નામ नाम, गुणाः ગુણ गुण, कर्म કર્મ कर्म, भेदः ભેદ भेद, कल्पः च અને કલ્પ और कल्प, वक्ष्यते કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥ ३ ॥

3. Wise men are of opinion that the root of the turpeth is the best drug for the purpose of purgation. Its synonyms, qualities, actions, varieties and pharmaceutical preparations are here described.

त्रिवृतायाः पर्यायाः —

त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कूटरणा तथा ।
सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥४॥

त्रिभण्डी ત્રિભંડી त्रिभण्डी, श्यामा શ્યામા श्यामा, कूटरणा કૂટરણા कूटरणा, तथा सर्वानुभूतिः तथा सर्वानुभूति तथा सर्वानुभूति, सुवहा અને સુવહા और सुवहा, इति ये इन, पर्याय- वाचकैः પર્યાયવાચક पर्यायवाचक, शब्दैः શબ્દોથી शब्दोंसे, त्रिवृता च एव ત્રિવૃતાને જ કહેવામાં આવે છે त्रिवृता ही कही जाती है ॥ ४ ॥

4. Tribhandi, Trivrita, Syama, Kutarana, Sarvanubhuti and Suvaha are its synonyms.

त्रिवृतायाः गुणाः —

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥५॥
सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
कल्पवैशेष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६॥

सा ते त्रिवृता, कषाया કષાય कषाय, मधुरा મધુર मधुर, रूक्षा રૂક્ષ रूक्ष, विपाके तथा વિપાકમાં और विपाकमें, कटुका च કટુ कटु, कफपित्त- અને કફ तथा

---

३. मनीषिणः—महर्षयः (ध. फ.)

४. चैव श्यामा कूटरणा तथा । सर्वानुभूतिः सुवहा—श्यामा सुवहा कोटरा तथा । त्रिवृत् सर्वानुभूतिश्च (ध.)

,, श्यामा कूटरणा—सरंडी कोटरा (त.)

,, सुवहा—सरला (थ. ध.)

६. कल्पवैशेष्यमासाद्य—कल्पे वैशेष्यमासाद्य (श. ड. ध. फ.)

पित्तनुं और कफ तथा पित्तकी, प्रशमनी शमन करनार छे शामक है, रौक्ष्यात् तेमज रूक्षताने लई एवं रूक्ष होनेसे, अनिल- कोपनी च वायुनो प्रकोप करनार छे वातकी प्रकोपक है, सा ते वह, इदानीम् हवे अब, वात-पित्त-कफ- वात पित्त अने कफनो वात, पित्त और कफको, अपहैः नाश करनारां नाशक, औषधैः ओषधीओथी औषधियोंसे, युक्ता युक्त थई मिलकर, कल्पवैशेष्यम् जुदी जुदी बनावटोने भिन्न भिन्न कल्पोंको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, सर्वरोगहरा सर्व रोग हरनार सर्वरोगनाशक, भवेत् थाय छे होती है ॥ ५-६ ॥

5-6. In taste, it is astringent, sweet and dry. It is pungent in its post digestive effect and is curative of kapha and pitta; and owing to its quality of dryness, it is provocative of vata. This drug, when combined with drugs curative of vata, pitta and kapha, aquires a special property by virtue of such pharmaceutical preparation, and is able to cure all kinds of diseases.

त्रिवृतायाः भेदाः—

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥७॥

तस्याः वळी तेनुं और इसकी, मूलम् तु मूळ जड़, द्विविधम् बे प्रकारनुं छे दो प्रकारकी है, श्यामम् च श्याम श्याम, अरुणम् च एव अने अरुण रंगनुं और अरुण, तयोः तेमां इनमें, यत् मूलम् जे मूळ जो जड़, अरुणप्रभम् अरुण देखावनुं छे लाल कान्तिवाली है, मुख्यतरम् तेने अधिक मुख्य उसको अधिक मुख्य, विद्धि जाणो समझो ॥ ७ ॥

7. Its roots are of two kinds—black and red, and the more valuable of them two is the root with the red color.

७. तयोर्मुख्यतरम्—तयोः श्रेष्ठतरम् (च. क.)

येषामरुणा येषां च श्यामा हिता—

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

तत् ते अरुण मूळवाळुं नसोतर वह अरुण मूलवाली निसोत, सुकुमारे कोमळ नाजुक, शिशौ बाळकना शिशुका, वृद्धे वृद्धनुं वृद्धका, मृदुकोष्ठे च अने मृदु कोठावाळानुं और, कोमलकोष्ठवालेका, शुभम् शुभ करनार छे शुभ करनेवाली है ॥ ७½ ॥

7½. It is very good for children and for delicate, aged and soft-bowelled persons.

मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा क्षिण्वीत मूर्च्छयेत् ॥८॥
तैक्ष्ण्यात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥९॥

श्यामा काळा मूळवाळुं नसोतर श्याम मूलकी निसोत, आशुकारित्वात् आशुकारी होवाथी शीघ्रकारी होनेसे, मोहयेत् मोह करे छे मोह उत्पन्न कर देती है, क्षिण्वीत धातुओने क्षीण करे छे धातुक्षय कर देती है, मूर्च्छयेत् च अने मूर्च्छा उत्पन्न करे छे और मूर्च्छित कर देती है, तैक्ष्ण्यात् तेमज तीक्ष्णताने लीधे एवं तीक्ष्णताके कारण, हृत्कण्ठम् ते हृदयने तथा कंठने वह हृदय तथा कंठको, कर्षति खेंचे छे खींचती है, दोषम् अपि अने दोषने पण और दोषको भी, आशु जल्दी शीघ्र, हरति हरी ले छे निकालती है, बहुदोषाणाम् तेथी बहुदोषवाळा पुरुषो माटे अतः बहुदोषवाले पुरुषोंके लिए, ये नराः अने जे पुरुषो और जो पुरुष, क्रूरकोष्ठाः च क्रूर कोठावाळा छे तेओने माटे क्रूर कोष्ठवाले हैं उनके लिए, शस्यते ते प्रशस्त छे वह प्रशस्त है ॥ ८-९ ॥

8-9. The black variety by its quick action causes stupor and loss of body-elements and fainting. By its acute quality it causes distress in the throat and the stomach and

७½. तच्छुभम्—तद्धितम् (च. ध.)

८ क्षिण्वीत मूर्च्छयेत्—कण्ठं क्षिणोत्यपि (क. ग. ङ. त. द. ध.)

eliminates the morbid matter quickly. It is therefore recommended for persons with excessive morbidity and for those with hard-bowelled condition.

श्यामात्रिवृतयोः उद्धरणविधिः —

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।
उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥१०॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।
तद्विपाट्योद्धरेद्गर्भं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥११॥

उपोष्य ઉપવાસ કરીને उपवास रखकर प्रयतः સ્નાનથી પવિત્ર થઈ स्नानसे पवित्र होकर, शुक्लवासाः ધોળાં વસ્ત્ર પહેરી श्वेत वस्त्र धारण करके, शुक्ले શુક્લ પક્ષમાં शुक्ल पक्षमें, गुणवत्याम् ગુણવાન गुणवाली, भूमौ ભૂમિમાં भूमिमें, जातम् ઉત્પન્ન થયેલું उत्पन्न तयोः તે બંનેનું इन दोनोंकी, मूलम् મૂળ जड़को, समुद्धरेत् ઉખેડવું उखाड़े, यत् જે મૂળ जो जड़, गम्भीरानुगतम् ઊંડું ગયેલું હોય दूर तक भूमिमें घुसी हो, श्लक्ष्णम् લીસું હોય चिकनी, अतिर्यक् विसृतम् च અને આડું અવળું ન ગયું હોય और सीधी गई हुई हो, तत् તેને उसे, विपाट्य ફાડીને चीरकर, गर्भम् અંદરનો ભાગ बीचके भागको, उद्धरेत् કાઢી નાખવો निकाल डाले, शुष्काम् त्वचम् અને છાલને સૂકાવી और छालको सुखाकर, निधापयेत् રાખી મૂકવી रख ले ॥ १०-११ ॥

10-11. The roots of the herb growing in a good soil or country should be culled by one with collected mind during the bright fortnight, after one has fasted and purified oneself and put on white garments. The root that has penetrated deep, which is smooth and has not spread sideways should be gathered. It should be split and the pith inside should be removed and the dried bark preserved.

११. अतिर्यक् न तिर्यक् (ह.)
,, तद्विपाट्योद्धरेद्गर्भं –तद्विपोथ्योद्धरेद्गर्भं (च.)

स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्रोषितः सुखम् ।

स्निग्ध- स्विन्नः સ્નેહન અને સ્વેદન પામ્યા પછી स्नेहन और स्वेदन करानेके बाद, पेयामात्र- उषितः तु આગલે દિવસે કેવળ પેયા પીને રહેલા મનુષ્યને पूर्व दिन केवल पेयाके ही आहार पर रहे हुए मनुष्यको, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, विरेच्यः વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥ ११½ ॥

11½. The person that is to be administered the purgation should be given general oleation and sudation procedures and kept on a liquid diet the previous day, so that he purges with ease.

अम्लादिभिर्निवृत्कल्कयोगाः —

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत् १२

तयोः આ બન્ને બતના નસોતરના इन दोनोंकी, अक्षमात्रम् એક તોલા જેટલી एक तोलेकी, पिण्डम् માત્રાને मात्राको, अम्लेन અમ્લ કાંજી સાથે अम्ल कांजीमें, विनीय મેળવીને घोलकर, ना મનુષ્યે मनुष्य, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १२ ॥

12. A person may take one tola of the lump of either of the two varieties of turpeth mixed with sour conjee.

गोऽव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।
प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥१३॥

गो- ગાય અથવા गाय अथवा, अवी- ઘેંટી मेड़, अजा- બકરી बकरी, महिषी- કે ભેંસના या भैंसके, मूत्र- मूत्र સાથે मूत्रसे, सौवीरक- અથવા સૌવીરક अथवा सौवीरक, तुषोदकैः તુષોદક तुषोदक, प्रसन्नया પ્રસન્ના प्रसन्ना, शृतया त्रिफलया च કે ત્રિફલાના ક્વાથ સાથે या त्रिफलाके क्वाथसे, पृथक् જુદી જુદી पृथक् पृथक्, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १३ ॥

११½. पेयामात्रोषितः–पेयामात्रोचितः (च.)
,, ,, –पेयामात्राश्रितः (ध.)

13. Or it may be taken mixed with the urine of the cow, or sheep, or goat, or buffalo, or with Sauweeraka or Tushodaka or Prasanna wine or with the decoction of the three myrobalans.

श्यामात्रिवृतयोः सैन्धवादिभिर्द्वादश चूर्णयोगाः —

एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।
त्रिवृद्द्विगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥१४॥

सैन्धवादीनाम् સૈંધવ વગેરે सैन्धवादि, द्वादशानाम् બાર લવણોમાંથી बारह लवणोंमेंसे, एकैकम् सनागरम् એક એકનું સૂંઠસહિત ચૂર્ણ एक एकका सोंठ सहित चूर्ण, त्रिवृत्-द्विगुण- બમણા નસોતરના ચૂર્ણ दुगुने निसोतके चूर्णके, संयुक्तम् સાથે साथ, उष्णाम्बुना ઊના પાણીથી गरम पानीसे, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १४ ॥

14. Two parts turpeth mixed with one part of sanchal salt or any of the twelve salts of its group and dry ginger, may be taken in hot water.

श्यामात्रिवृतयोः गोमूत्रेण सहाष्टादश योगाः —

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥१५॥
मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रका रजनी वचा ।
स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक् ॥१६॥
एकैकार्धांशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पली પીપર पिप्पली, पिप्पलीमूलम् પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, मरिचम् મરી मरिच, गजपिप्पली ગજપીપર गजपिप्पली, सरलः સરલ सरल, किलिमम् દેવદાર देवदारु, हिङ्गु- હિંગ हींग, भार्गी ભારંગી भारंगी तथा तेजोवती તેજોવતી तेजोवती, मुस्तम् મોથ मुस्ता, हैमवती હેમવતી हेमवती, पथ्या હરડે हरड़, चित्रकः ચિત્રક चित्रक, रजनी હળદર हल्दी, वचा વજ वच, स्वर्णक्षीरी કનકપુષ્પી स्वर्णक्षीरी, अजमोदा च અજમોદા अजमोदा, शृङ्गवेरम् च અને આદુ और अदरक, तैः તેઓમાંથી उनमेंसे, पृथक् છૂટા छूटा पृथक् पृथक्, एकैकार्धांश- કોઈ એકના અરધા ભાગ સાથે किसी एकके आधे भागके साथ, संयुक्तम् નસોતરનું ચૂર્ણ મેળવી निसोतका चूर्ण मिलाकर, गोमूत्र-संयुतम् ગોમૂત્રમાં ઘોળી गोमूत्रमें घोलकरके, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १५-१६½ ॥

15-16½. One part of turpeth mixed with half part of either long pepper, roots of long pepper black pepper, elephant pepper, long leaved pine, deodar, asafetida, beetle killer, indian tooth ache nut grass, sweet flag, chebulic myrobalan, white flowered leadwort, turmeric, sweet flag yellow milk plant, celery or green ginger, may be taken as potion along with cow's urine.

मधुकेनैको योगः —

मधुकार्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत् ॥१७॥

मधुक- જેઠીમધના ચૂર્ણના मुलहठीके चूर्णके, अर्धांश- અરધા ભાગની સાથે आधे भागके साथ, संयुक्तम् નસોતરનું ચૂર્ણ મેળવી निसोतका चूर्ण मिलाकर, शर्करा-अम्बु-युतम् સાકરના પાણીથી युक्त शर्कराके शरबतके साथ, पिबेत् પીવું पीवे ॥ १७ ॥

17. A potion of it may be taken by mixing one part of it with half a part of liquorice and sugar-water.

जीवकादिभिश्चतुर्दश योगाः —

जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयाम् ।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥१८॥

१४. त्रिवृद्द्विगुणसंयुक्तम्-त्रिवृत्त्रिगुणसंयुक्तम् (ग.ह.थ.ध.फ.)
,, चूर्णमुष्णाम्बुना-शर्कराम्बुयुतम् (द.क.)
१५. गजपिप्पली-हस्तिपिप्पली (ग.)

१८. कर्कटाह्वयाम्-कर्कटाह्वयम् (ब.)

काकोलीं क्षीरकाकोलीमिन्द्रां छिन्नरुहां तथा ।
क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याह्वं विधिना पिबेत् ॥१९॥
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ।

जीवक- જીવક जीवक, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, मेदाम् મેદા मेदा, श्रावणीम् શ્રાવણી श्रावणी कर्कटाह्वयाम् કાકડાશીંગી काकडासिंगी, मुद्ग-माष-आख्य-पर्ण्यौ च મુદ્ગપર્ણી અને માષપર્ણી मुद्गपर्णी, माषपर्णी, तथा महतीम् श्रावणीम् મહાશ્રાવણી महाश्रावणी, काकोलीम् કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोलीम् ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, इन्द्राम् ઐખરો तालमखाना, छिन्नरुहाम् तथा તથા ગળો तथा गिलोय, क्षीरशुक्लाम् ક્ષીરવિદારી क्षीरविदारी, पयस्याम् અર્કપુષ્પી पयस्या, यष्ट्याह्वम् च અને જેઠીમધ એમાંના પ્રત્યેકની સાથે તેના જેટલા નસોતરના ચૂર્ણને और मुलहठी इनमेंसे प्रत्येकके साथ उसके बराबर त्रिवृतके चूर्णको, विधिना વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, पिबेत् પીવું पीवे, एतानि આ બધા યોગો ये सब योग, वातपित्त- વાત તથા પિત્તમાં वात तथा पित्तमें, हितानि હિતકર છે हितकारी हैं, अन्यानि तु અને બીજા और अन्य योग कफानिले કફ તથા વાતમાં कफ तथा वायुमें, हितानि હિતકર છે हितकारी हैं ॥ १८-१९½ ॥

18-19½. In the same manner, a potion may be prepared with Jivaka, Rishabhaka, Meda, east indian globe-thistle, Kakoli, Kshira-kakoli, long leaved barleria, guduch, milky yam, white yam or liquorice. These potions are beneficial in conditions of vata and pitta. Others that are described below are good in kapha and vata.

क्षीरादिभिः सप्त योगाः —

क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ॥२०॥
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्धांशिकं पिबेत् ।

अभया- હરડેનો हरडका, अर्धांशिकम् અરધો ભાગ નાખીને आधा भाग मिलाकर, तयोः બન્ને પ્રકારનાં નસોતરનું दोनों प्रकारकी त्रिवृतके, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णको, क्षीर- દૂધ दूध, मांस- માંસરસ मांसरस, इक्षु- શેરડીનો રસ ईखका रस, काश्मर्य- શીવણનો રસ गंभारीका रस, द्राक्षा- દ્રાક્ષનો રસ द्राक्षाका रस, पीलु- તથા પીલુનો तथा पीलुका, रसैः રસ रस, सर्पिषा वा અને ઘી और घी, पृथक् એમાંના પ્રત્યેકની સાથે જુદું જુદું इनमेंसे प्रत्येकके साथ अलग अलग, पिबेत् પીવું पीवे ॥ २०½ ॥

20-20½. One part of turpeth and half part of chebulic myrobalans may be taken in milk, meat-juice or the juice of sugar-cane, or white teak, or grapes or tooth-brush tree, or with ghee.

अष्टौ लेह्ययोगाः —

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥२१॥

ससितोपलम् સાકરસહિત નસોતરના ચૂર્ણને चीनीके साथ निसोतके चूर्णको, मधुसर्पिर्भ्याम् મધ અને ઘીમાં मधु और घृतमें, संयुक्तम् वा મેળવી मिलाकर, लिह्यात् ચાટવું चाटना चाहिए ॥ २१ ॥

21. It may be taken as linctus mixed with honey, ghee and sugar candy.

अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥२२॥
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णार्दितो नरः ।

सन्निपातज्वर- સન્નિપાતજ્વર सन्निपातज्वर, स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तम्भ, दाह- દાહ दाह, तृष्णा અને તૃષાથી और तृषासे, अर्दितः પીડાતા पीड़ित, नरः પુરુષને मनुष्यको, अजगन्धा અજગન્ધા अजगन्धा, तुगाक्षीरी વાંસકપૂર वंशलोचन, विदारी વિદારીકંદ विदारी, शर्करा સાકર शर्करा, त्रिवृत् અને નસોતર એઓના ચૂર્ણને और त्रिवृत् इनके चूर्णको, क्षौद्र- મધ मधु,

१९. इन्द्रां-क्षुद्रां (ब. द. भ. फ.)
,, ,, -चित्रां (ब. फ.)

सर्पिर्भ्याम् तथा घीमां तथा घृतके साथ, लीढ्वा चाटवाथी चाटनेसे, साधु सारुं भली प्रकार, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है ॥ २२½ ॥

22-22½. A patient afflicted with fever of the tridiscordance-type, rigidity, burning and thirst gets well-purged by taking the linctus prepared from the powder of wild carrot, bamboo manna, white yam, sugar and turpeth mixed with honey and ghee.

श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम् ॥२३॥
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ।

श्यामा त्रिवृत् काळा नसोतरना श्यामा त्रिवृतके, कषायेण कषायथी कषायसे, कल्केन च अने कल्कथी और कल्कसे, सशर्करम् साकर नाखीने शर्करा डालकर, लेहम् चाटणु लेह, विधिवत् विधिपुरःसर विधिपूर्वक, साधयेत् तैयार करवुं तैयार करे, ततः तेमांथी इसमेंसे पाणितलम् एक तोलो एक तोला, लिह्यात् चाटवुं चाटे ॥ २३½ ॥

23-23½. A linctus should be prepared in the prescribed manner with the decoction and paste of the black turpeth mixed with sugar, and taken in a dose of one tola.

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ॥२४॥
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥२५॥

सक्षौद्राम् मधसहित मधुके साथ, शर्कराम् साकरने शर्कराको, पक्त्वा पाक करीने पकाकर, नवे नवा नये, मृद्भाजने माटीना वासणमां मिट्टीके बर्तनमें, कुर्यात् राखवो रख देवे, शीते ठंडो थाय त्यारे ठण्डा होने पर, त्वक्पत्र- तेजपत्र तेजपत्र, मरिचैः अने मरी और मरिचके सह सहित साथ, त्रिवृच्चूर्णम् नसोतरनुं चूर्ण त्रिवृतका चूर्ण, क्षिपेत् नाखवुं डाल देवे, ईश्वराणाम् ऐश्वर्यशाळी माणसोने ऐश्वर्यशालियोंको, एतत् आ इस, विरेचनम् विरेचन विरेचन, मात्रया मात्रासर मात्रापूर्वक, लेहयेत् चटाडवुं चटावे ॥ २४-२५ ॥

24-25. Sugar should be boiled with honey in a new earthen pot; when cooked, powdered turpeth should be cast into it along with cinnamon bark and leaf, and pepper. This, taken in due dose, acts as a wholesome purgative in persons of the aristocratic class.

कुडवांशान् रसानिक्षुद्राक्षापीलुपरूषकात् ।
सितोपलापलं क्षौद्रात् कुडवार्धं च साधयेत् ॥२६॥
तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥२७॥

इक्षु- शेरडी गन्ना, द्राक्षा- द्राक्ष द्राक्षा, पीलु- पीलु पीलु, परूषकात् फालसा फालसा, कुडवांशान् प्रत्येक १६ तोला प्रत्येक १६ तोले, सितोपलापलम् साकर ४ तोला चीनी ४ तोले, क्षौद्रात् अने मध और मधु, कुडवार्धम् च ८ तोला ८ तोले, साधयेत् एओनुं चाटणु तैयार करवुं इनका अवलेह पकावे, शास्त्रवित् शास्त्र जाणनार वैद्य शास्त्र जाननेवाला वैद्य, शीतम् ठंडा थयेला ठंडे होनेपर तम् ते इन, लेहम् चाटणने लेहको, त्रिवृच्चूर्णेन नसोतरना चूर्ण साथे त्रिवृतके चूर्णके साथ, योजयेत् भेळववुं मिलावे, एतत् आ यह, उत्सन्नपित्तानाम् वधी गयेला पित्तवाळा पित्तोल्बण, ईश्वराणाम् ऐश्वर्यशाळी माणसोने माटे ऐश्वर्यशालियोंके लिए, विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥ २६-२७ ॥

26-27. Prepare a linctus with 16 tolas of each of the juices of sugar

२३½. साधयेत्—साधितम् (ग. ढ.)
२५. क्षिपेच्छीते—क्षिपाच्छीते (ब. फ.)
,, मात्रया लेहयेदेतत्—लिह्यात्तं मात्रया लेहम् (ध. फ.)

२६. कुडवांशान् रसानिक्षु—रसान् कौडविकानिक्षु (ब फ)
,, सितोपलापलम्—सितोपलायाः पलम् (ख)
२७. योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन—योजयेच्छीघ्रं त्रिवृच्चूर्णेन (ध.)
,, एतदुत्सन्नपित्तानाम्—एतदुत्क्रुष्टपित्तानाम् (ध.)

cane, grape, tooth brush tree, and sweet falsah, four tolas of sugar candy and 8 tolas of honey. This linctus when cooled should be mixed with powdered turpeth by the physician versed in pharmaceutics. This is a good purgative for constitutions with pronounced pitta and for aristocratic persons.

शर्करामोदकान् वर्तीगुलिकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥२८॥

अनेन એ જ इस, विधिना વિધિથી विधिसे, शर्करामोदकान् સાકરના મોદક शर्करामोदक, वर्तीः વર્તિ वर्ति, गुलिका- ગોળીઓ गुटिका, मांसपूपकान् અને માંસના પૂડા और मांसपूप, कुर्यात् કરવા बनावे, पैत्तिकानां પિત્તપ્રધાન મનુષ્યો માટે पित्तप्रकृतिवाले मनुष्योंके लिए, विरेचनम् આ વિરેચન છે यह विरेचन है ॥२८॥

28. In the same manner sugary sweet-meats, rolls, pills, meats and pancakes should be prepared to be used as purgatives for persons of pitta-habitus.

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥२९॥

पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, नागरम् સૂંઠ सोंठ, क्षारम् જવખાર यवक्षार, श्यामाम् અને કાળા નસોતરને और काली निसोतको, त्रिवृतया सह અરુણ નસોતરની સાથે એકત્ર કરી अरुण निसोतके साथ एकत्रकर, मधुना सार्धम् મધની સાથે मधुके साथ, लेहयेत् ચટાડવાં चटावे, एतत् આ यह, श्लेष्मलानां કફપ્રધાન મનુષ્યોનું कफ प्रकृतिवालोंके लिए, विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन है ॥ २९ ॥

29. For purging persons of kapha-habitus the linctus should be prepared of long pepper, dry ginger, alkali, black turpeth and turpeth mixed with honey.

मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥३०॥
सहकारात् कपित्थाच्च मध्यमम्लं च यत् फलम् ।
पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥३१॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं मधु च मात्रया ।
लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥३२॥

मातुलुङ्ग- બીજોરું बिजौरा, अभया- હરડે हरड़, धात्री- આમળાં आंवला, श्रीपर्णी- શ્રીપર્ણી गम्भारी, कोल- બોર बेर, दाडिमात् तथा દાડમ એઓના तथा इनके, स्वरसान् સ્વરસોને स्वरसोंको, तैले તેલમાં तेलमें, सुभृष्टान् સારી પેઠે ભુંજી भली प्रकार भूनकर, साधयेत् તૈયાર કરવા पकावे, तत्र च અને તેઓમાં और उनमें, सहकारात् આંબા आम, कपित्थात् च तथा કોઠના और खट्टे कैथका, मध्यम् મધ્યભાગ गुदा मिलाकर, यत् च तथा જે કોઈ और जो कोई, अम्लम् ખાટું खट्टा, फलम् ફળ હોય फल हो, आवपेत् ते પણ નાખવું उसको भी डाले, पूर्ववत् અગાઉની પેઠે पूर्वकी भांति, बहलीभूते તે ઘટ થાય ત્યારે जब गाढ़ा हो तब, त्रिवृत- चूर्णम् તેમાં નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું इसमें त्रिवृतका चूर्ण डाले, त्वक्- તજ दालचीनी, पत्र- तमाल પત્ર તેજપત્ર, केशर- નાગકેશર नागकेशर, एलानाम् અને એલચીનું और इलायची इनका, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, मधु च तथा મધ और मधु, समावपेत् નાખવાં मिलाये, मात्रया માત્રાસર લીધેલું मात्रामें, अयम् આ यह, लेहः ચાટણ लेह, कफपूर्णानाम् કફ ભર્યા कफसे भरे, ईश्वराणाम् ઐશ્વર્યશાળી માણસોનું ऐश्वर्यशालियोंके लिए, विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन है ॥३०-३२॥

30-32. The expressed juice of the fruits of pomello, chebulic myrobalan,

---

२८. पैत्तिकानाम्–पैत्तिकाभाम (च.)

३०. सुभृष्टान्–सुभृष्टान (ख ह)

,, सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् –स्वरसान् भर्जिताँस्तैले साधयेत्तत्र चारयेत् (च.)

३१. समावपेत्–च साधयेत् (ह.)

emblic myrobalan, white teak, jujube and pomegranate should be seasoned and cooked with oil. In it the pulp of the sour mango and bael. or any other fruit should be cast. When it has become thickened as described before, the powder of the turpeth along with the powder of the cinnamon bark and leaf, fragrant poon, and cardamom and honey in due proportion should be put into this. This linctus is indicated as purgative for aristocratic persons who are full of morbid kapha.

पानकादिषु पञ्च योगाः—

पानकानि रसान् यूषान्मोदकान् रागषाडवान् ।
अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥३३॥

कफाधिके કફની અધિકતાવાળા પુરુષના कफ-प्रबल पुरुषके विरेकार्थम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, अनेन આ इस, विधिना વિધિથી विधिसे, पानकानि પાનક पानक, रसान् રસ रस, यूषान् યૂષ यूष, मोदकान् મોદક मोदक, रागषाडवान् રાગ અને ષાડવ राग और षाडव, कुर्यात् કરવા જોઈએ बनाने चाहिए ॥३३॥

33. In the same manner, syrups, meat-juices, gruels, sweet-meats and Ragas and Shadavas should be prepared for administering purgation in conditions of predominance of kapha.

श्यामात्रिवृतयोः प्रथमस्तर्पणयोगः—

भृङ्गैलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥३४॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥३५॥

भृङ्ग- એક ભાગ તજ एक भाग दालचीनी, एलाभ्याम् એક ભાગ નાની એલચી एक भाग इलायची, समा नीली એ બન્નેની બરાબર નીલી અર્થાત્ બે ભાગ નીલી इनके बराबर नीली अर्थात् दो भाग नीली, तैः એ ત્રણેની બરાબર इन तीनोंके बराबर, त्रिवृत् નસોતર અર્થાત્ ચાર ભાગ નસોતર निसोत अर्थात् चार भाग निसोत, तैः च અને એ ચારની બરાબર इन चारोंके बराबर, शर्करा સાકર અર્થાત્ આઠ ભાગ સાકર शर्करा अर्थात् आठ भाग चीनी, चूर्णम् એઓના ચૂર્ણનું इनके चूर्णका, फल रस દાડમ વગેરેના રસ अनारआदिके रस, क्षौद्र- મધ मधु, शक्तुभिः અને સકતુ સાથે और सक्तुके साथ, तर्पणम् તર્પણ બનાવી तर्पण बनाकर, पिबेत् પીવું पीना चाहिए, वात-पित्त-कफ- વાત, પિત્ત તથા કફથી वात, पित्त तथा कफसे, उत्थेषु ઉત્પન્ન થયેલા उत्पन्न हुए, रोगेषु રોગોમાં रोगोंमें, अल्पानलेषु અને મંદ અગ્નિવાળા और मन्दाग्निवाले, सुकुमारेषु તેમજ કોમળ एवं कोमल, नरेषु च પુરુષો માટે पुरुषोंके लिए, निरपायम् આ નુકસાન વગરનું यह हानिरहित, विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन है ॥३४-३५॥

34-35. A demulcent drink prepared from the powder of equal parts of cinnamon and cardamom, and indigo equal in measure to both of them combined, and turpeth equal in measure to all the three combined, and sugar equal in measure to all four combined and mixed with fruit juice honey and roasted paddy powder, may be taken. This acts as a safe purgative in disorders born of vata, pitta or kapha, in dullness of the gastric fire, and in persons of delicate constitution.

पञ्च मोदकयोगाः—

शर्करात्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिमाक्षिकैः ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥३६॥

११. विरेकार्थम्—विरेकार्थं (ख)

३२. पिप्पलिमाक्षिकैः मागधिकामधु (ख घ ड त. द)
„ सन्निपातोर्ध्व—सन्निपाते हि (ख.)

शर्करा- સાકર શર્કરા, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, श्यामा- કાળું નસોતર श्यामा, त्रिवृत्- અરુણ નસોતર अरुण निसोत, पिप्पलि- પીપર पिप्पली, माक्षिकैः અને મધથી બનાવેલા और मधुसे साधित, मोदकः મોદક लड्डु ओं सन्निपात- સન્નિપાત सन्निपात, ऊर्ध्व- रक्तपित्त- ज्वर- ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત અને જ્વરને ऊर्ध्वग रक्तपित्त और ज्वरके, अपहः દૂર કરનાર છે नाशक हैं ॥ ३६ ॥

36. The sweetmeat prepared of sugar, the three myrobalans, black turpeth, long pepper and honey is curative of tridiscordance hemothermia affecting the upper region of the body and fever.

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥३७॥
लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन तु ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥३८॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥३९॥

त्रिवृत्-शाणाः तिस्रः मताः અરુણ મૂળની નસોતર त्रण शाणु अरुण मूलकी निसोत तीन शाण, त्रिफला-त्वचः च तिस्रः હરડાં, બહેડાં તથા આમળાંની છાલ त्रण शाणु त्रिफलाकी छाल तीन शाण, विडङ्ग-पिप्पली-क्षार- અને વાવડિંગ, પીપર તથા જવખાર विडङ्ग, पिप्पली तथा यवक्षार, चूर्णिताः એઓનું ચૂર્ણ કરી इनका चूर्ण कर, सर्पिर्मधुभ्याम् च ઘી અને મધ સાથે घृत और मधुके साथ, लिह्यात् ચાટવું चाटे, गुडेन वा અથવા ગોળથી अथवा गुड़के साथ, मोदकम् तु મોદક બનાવીને लड्डु बनाकर, भक्षयेत् ખાવા खावे, निष्परीहारम् પરહેજ લગરનું किसी वस्तुके परिहाररहित, एतत् આ यह, उत्तमम् ઉત્તમ उत्तम, शोधनम् શોધન છે विरेचन है, गुल्मम् ગુલ્મ गुल्म, प्लीहोदरम् પ્લીહોદર प्लीहोदर, श्वासम् શ્વાસ श्वास, हलीमकम् હલીમક हलीमक, अरोचकम् અરુચિ अरोचक, कफ-वात- અને કફ તથા વાતથી और कफ तथा वातसे, कृतान् ઉત્પન્ન उत्पन्न, अन्यान् બીજા अन्य, व्याधीन् च રોગોને रोगोंको, एतत् આ यह, व्यपोहति દૂર કરે છે नष्ट कर देता है ॥ ३७-३९ ॥

37-39. Three quarters of a tola of turpeth and 3/4 tola of embelia, long pepper and alkali combined, and reduced to powder should be taken as linctus along with gur. This is regarded as the best mode of purgation and needs no after-treatment of regimen It is curative of gulma, splenic disorders, abdominal diseases, dyspnea, Halimaka-jaundice, anorexia and other disorders born of kapha and vata.

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥४०॥
लवणान्यजमोदां च चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥४१॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलां तथा ।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्दरोदुम्बरोपमान् ॥४२॥
गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।

विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, पिप्पलीमूल પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, धान्य- ધાણા धनिया, चित्रकान् ચિત્રક चित्रक, मरिच- મરી मरिच, इन्द्रयव ઇંદ્રજવ इन्द्रजव, अजाजी જીરું जीरा, पिप्पली- પીપર पिप्पली, हस्तिपिप्पलीः ગજપીપર गजपिप्पली, लवणानि લવણો पांचों नमक, अजमोदाम् च અને અજમોદા એમાંના और अजमोदा इनमेंसे, पृथक् દરેકનું प्रत्येकका, कार्षिकम् એક તોલા एक एक तोला, चूर्णितम् ચૂર્ણ चूर्ण, अष्टपल-उन्मितौ ૩૨ તોલા ३२ तोले,

३७. त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्रः–त्रिवृच्चूर्णामतास्तिस्रः (ड)
,, शाणाः–समाः (ध.)
३८. मेतच्छोधनमुत्तमम्–मेतच्छ्रेष्ठं विरेचनम् (ध. फ)
३९. श्वासं–कासं (द. ध.)

४२. न चात्र–न चास्य (ख. ड.)

तिलतैल- તલના તેલનો ભાગ तिलतैलका भाग, त्रिवृच्चूर्ण-भागौ તથા નસોતરના ચૂર્ણનો ભાગ तथा त्रिवृतके चूर्णका भाग, अष्टपल-सम्मितौ ૩૨ તોલા ३२ तोले, त्रीन् धात्रीफलरस-प्रस्थान् આમળાનો રસ ત્રણ પ્રસ્થ आंवलेके रसके तीन प्रस्थ, तथा અને और, गुड-जर्ज-तुलाम् ગોળ ૫૦ પલ એ સૌને गुड ५० पल इन सबको, मृदु- મંદ मृदु, अग्निना અગ્નિએ अग्निसे, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, बदर- બોર बेर, उदुम्बर- ઉંબરાનાં ફળ या गूलरके फलके, उपमान् જેવડા बराबर, गुडान् લાડુ लड्डु, कृत्वा કરીને बनाकर, खादेत् ખાવા खाये, अत्र च આમાં इसमें, विहार- વિહાર विहार, आहार- તથા આહારમાં तथा आहारमें, यन्त्रणा न स्यात् પરહેજી રાખવાની જરૂર નથી परहेजकी आवश्यकता नहीं है ॥ ४०-४२½ ॥

40-42½. One tola each of the powders of embelia, roots of long pepper, the three myrobalans, coriander, white flowered leadwort, black pepper, kurchi seeds, cumin, long pepper, elephant pepper, the salts and celery mixed with thirty-two tolas of til oil and the powder of turpeth, 192 tolas of the juice of the fruits of emblic myrobalans and 200 tolas of gur—these should be cooked on a gentle fire and taken, made into boluses of the size of a jujube or fig. There is no restriction of regimen with regard to these in the matter of diet or exertion.

मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥४३॥
अस्वप्नं गात्रशूलं च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् ।
कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरान् ॥४४॥
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥४५॥
इति कल्याणकगुडः ।

ते તે લાડુ वे लड्डु, मन्दाग्नित्वम् મંદ અગ્નિ मन्दाग्नि, ज्वरम् જ્વર ज्वर, मूर्च्छाम् મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, मूत्रकृच्छ्रम् મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, अरोचकम् અરુચિ अरोचक, अस्वप्नम् અનિદ્રા नींदका न आना, गात्रशूलम् ગાત્રશૂલ शरीरमें शूल, कासम् કાસ कास, श्वासम् શ્વાસ श्वास, भ्रमम् ભ્રમ भ्रम, क्षयम् ક્ષય क्षय, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, अर्शः- અર્શ अर्श, कामला- કમળો कामला, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, उदर- ઉદરરોગ उदररोग, भगन्दरान् ભગંદર भगन्दर, ग्रहणी- ગ્રહણીરોગ ग्रहणी, पाण्डुरोगान् च અને પાંડુરોગનો और पाण्डुरोगका, हन्युः નાશ કરે છે नाश करते हैं, पुंसवनाः च અને પુંસવન છે और पुंसवन करनेवाले हैं, कल्याणकाः તેઓ 'કલ્યાણક' वे 'कल्याणक', इति ख्याताः એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે इस नामसे प्रसिद्ध हैं, सर्वेषु અને સર્વ और सब, ऋतुषु ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, यौगिकाः તેઓનો પ્રયોગ કરી શકાય છે वे यौगिक हैं ॥ ४३-४५ ॥ इति આ ये, कल्याणकगुडः કલ્યાણકગુડ कल्याणकगुड हैं।

43-45. These boluses are curative of the dullness of the gastric fire, fever, fainting, dysuria, anorexia, insomnia, body aches, cough, dyspnea, giddiness, emaciation, dermatosis, piles, jaundice, urinary disorders, gulma, abdominal diseases, fistula-in-ano, assimilation disorders and anemia. They help in establishing the male sex in the embryo. They are known as Auspicious boluses and can be administered in all seasons. Thus has been described the 'Auspicious bolus'.

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकाभयाः ।
समभागा त्रिवृद्धाद् द्विगुणं च मुकूलकम् ॥४६॥

४४. भगन्दरान्—भगन्दरम् (च.)

४६. मलकाभयाः—मलकाम् समान (च. क.)

„ मुकूलकम्—मकूलकम् (च. ग.)

त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥४७॥
भक्षयेत् कल्यमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥४८॥
तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रणाशिनः ।
योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥४९॥
मूत्रजानां च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः ।

भिषक् वैद्य वैद्य, व्योष- સુંઠ, મરી, પીપર त्रिकटु, त्वक्- तज दालचीनी, पत्र- તેજપત્ર तेजपात, मुस्त- મોથ मुस्ता, एला- નાની એલચી इलायची, विडङ्ग- વાવડિંગ बायविडङ्ग, आमलक- આમળાં आंवला, अभयाः અને હરડે और हरड़, समभागाः એઓને સમાન ભાગમાં इनको समान भागमें, मुकूलकम् દન્તીને दन्तीको, द्विगुणम् બમણા ભાગમાં दुगुने भागमें, त्रिवृतः નસોતરને निसोतको, अष्टगुणम् આઠગણા ભાગમાં आठगुने भागमें, शर्करायाः અને સાકરને और शर्कराको, षड्गुणम् भागम् च છગણા ભાગમાં छःगुने भागमें, दद्यात् લેવાં લેવે, चूर्णितम् એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી इन सबके चूर्णमें, क्षौद्रेण મધ નાખી शहद मिलाकर, पलसंमिताः એક એક પલની एक एक पलकी, गुडिकाः ગોળીઓ गोलियां, कृत्वा કરી बनाकर, कल्यम् સવારે प्रातःकालमें, उत्थाय ઊઠી उठकर, भक्षयेत् એક ગોળી ખાવી एक गोली खावे अनु च અને ઉપર और पीछेसे, पिबेत् પીવું शीतम् ઠંડું शीतल, जलम् પાણી जल, पीवे, मूत्रकृच्छ्रे મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, ज्वरे જ્વર ज्वर, वम्याम् ઉલટી वमन, कासे કાસ कास, श्वासे श्वास श्वास, भ्रमे ભ્રમ भ्रम, क्षये ક્ષય क्षय, तापे તાપ ताप, अल्पे अग्नौ તથા મંદાગ્નિમાં तथा मन्दाग्निमें, निर्यन्त्रणाशिनः ખાવામાં खानेमें, પરહેજી વગર परहेजके बिना, विधिज्ञेन शस्ताः આ ગોળી પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं, विधिज्ञेन વિધિ જાણનાર વૈદ્યે विधि जाननेवाले वैद्य द्वारा, अवचारितः આપેલો प्रयुक्त, योगः આ યોગ वह योग, सर्वविषाणाम् સર્વ વિષોમાં सब प्रकारके विषोंमें, मूत्रजानाम् અને મૂત્રજન્ય और मूत्रजन्य, रोगाणाम् च રોગોમાં रोगोंमें, विरेचने વિરેચન માટે विरेचनके लिए, श्रेष्ठः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, मतः માન્યો છે माना है ॥४६-४९½॥

46-49½. The physician should take equal parts of the three spices, cinnamon bark and leaf, nut grass, cardamom, emblic myrobalans, chebulic myrobalans, two parts of physic nut, eight parts of turpeth and six parts of sugar. These, reduced to powder and mixed with honey, should be made into boluses of four tolas each and taken early in the morning after rising from the bed, followed by potion of cold water. It is recommended in dysuria, fever, vomiting cough, dyspnea, giddiness emaciation, excessive heat, anemia and weakness of gastric fire, without any regimen of diet. This preparation in the hands of an expert is regarded a most effective one in the elimination of all kinds of poisons and in the curing of all urinary diseases.

पथ्याधात्र्युरुबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृत्पलम् ॥५०॥
दश तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ।

पथ्या- હરડે हरड़, धात्री- આમળાં आंवला, उरुबूकाणाम् અને એરંડબીજના और एरण्डके बीज, द्वौ प्रसृतौ ૧૬ તોલા १६ तोले, त्रिवृत् નસોતર त्रिवृत, पलम् ૪ તોલા એઓના, મધથી ४ तोला इनके, मधुसे, तान् दश ઉત્તમ ગુણવાળા દશ उत्तम गुणवाले दस, मोदकान् મોદક लड्डू, कुर्यात् બનાવવા बनावे, ईश्वराणाम् આ

४९. श्रेष्ठो विरेचने—श्रेष्ठं विरेचनम् (ध. फ.)

५०. पथ्या—द्राक्षा (क. छ.)
,, पथ्याधात्र्युरुबूकाणां प्रसृतौ द्वौ त्रिवृत्पलम्—त्रिवृत्पलं द्विप्रसृतं पथ्याधात्र्योरुबूकयोः (क. ग. ड. त. फ.)
,, ,, —त्रिवृत्पलं द्विप्रसृतं पथ्या त्वगुरुबूकयोः (द.)

ઐશ્વર્યશાળી પુરુષો માટે यह ऐश्वर्यशाली पुरुषोंके लिए, विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन है ॥ ५०½ ॥

50-50½. 16 tolas of chebulic myrobalans, emblic myrobalans and castor plant and four tolas of turpeth should be prepared into ten sweet boluses to be used for the purgation of aristocratic persons.

त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥५१॥
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।
कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥५२॥
चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ।

त्रिवृत् નસોતર त्रिवृत्, हैमवती હૈમવતી हैमवती, श्यामा કાળું નસોતર श्यामा, नीलिनी નીલિની नीलिनी, हस्तिपिप्पली ગજપીપર गजपिप्पली, समूला પીપરીમૂળ पिप्पलीमूल, पिप्पली પીપર पिप्पली, मुस्तम् મોથ मुस्ता, अजमोदा અજમોદા अजमोदा, दुरालभा અને ધમાસો और धमासा, कार्षिकम् એ દરેક એક તોલો ये प्रत्येक एक एक तोला, नागरपलम् સૂંઠ ૪ તોલા सोंठ ४ तोले, गुडस्य અને ગોળ और गुड, पलविंशतिम् १८० તોલા १८० तोले, चूर्णितम् એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી इन सबके चूर्णसे, उदुम्बर- फल- ઉંબરાનાં ફળ गूलरके फलके, उपमान् જેવડા समान, मोदकान् મોદક लड्डु, कुर्यात् કરવા बनाये ॥ ५१-५२½ ॥

51-52½. Take one tola each of turpeth, white sweet flag, black turpeth, indigo, elephant pepper, long pepper, roots of long pepper, nut grass, celery, cretan prickly-clover, four tolas of dry ginger and eighty tolas of gur and reducing them to powder, make sweet boluses of the size of a fig.

हिङ्गुसौवर्चलव्योषयवानीबिडजीरकैः ॥५३॥
वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।
मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तान् सतुम्बुरुदाडिमैः ॥५४॥
त्रिकवङ्क्षणहृद्बस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥५५॥

हिङ्गु- હિંગ हींग, सौवर्चल- સંચળ संचल, व्योष- સૂંઠ, મરી, પીપર त्रिकटु, यवानी- અજમો अजवायन, बिड- બિડ લવણ बिड नमक, जीरकैः જીરું जीरा, वचा- વજ वच, अजगन्धा- અજગન્ધા अजगन्धा, त्रिफला- ત્રિફળા त्रिफला, चव्य- ચવ્ય चव्य, चित्रक- ચિત્રક चित्रक, धान्यकैः ધાણા धनिया, सतुम्बुरु- નેપાળી ધાણા तुम्बुरु दाडिमैः અને દાડમના બીજના और अनारदाना, चूर्णैः ચૂર્ણથી इनके चूर्णसे, तान् તે इन, मोदकान् મોદકને लड्डुओं, वेष्टयेत् લપેટવા लपेट देवे, त्रिक- તે મોદકો ત્રિક ये लड्डुओं त्रिक, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण, हृत्- હૃદય हृदय, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, कोष्ठ- કોઠ कोष्ठ, अर्शः અર્શ अर्श, प्लीह- અને પ્લીહાના और प्लीहामें, शूलिनाम् શૂળવાળાઓને માટે शूलवालोंके लिए, हिक्का- હેડકી हिक्का, कास- કાસ कास, अरुचि- અરુચિ अरुचि, श्वास- શ્વાસ श्वास, कफ- અને કફજન્ય और कफजन्य, उदावर्तिनाम् ઉદાવર્તના રોગવાળાઓને માટે उदावर्तरोगियोंके लिए, शुभाः શુભ છે मंगलकारी हैं ॥ ५३-५५ ॥

53-55. Sweet boluses may also be made of the powder of asafetida, sanchal salt, the three spices, bishop's weed, bid salt, cumin seeds, sweet flag wild carrot, the three myrobalans, chaba pepper, white flowered leadwort and coriander, and dressed with powdered indian tooth-ache and pomegranate. These are beneficial to patients afflicted with pain in the sacral, inguinal, epigastric, hypogastric and abdominal regions, painful piles and splenic disorders, and also to patients suffering from hiccup, cough anorexia, dyspnea, morbid kapha and misperistalsis.

५३. यवानी बिडजीरकैः—बिडाजाजीयमानिकैः (द.)

५५. शुभाः—हिताः (ध.)

षट्सु ऋतुषु षड् योगाः—

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥५६॥

त्रिवृताम् નસોતર निसोत, कौटजम् बीजम् ઈન્દ્રજવ इन्द्रजौ, पिप्पलीम् પીપર पिप्पली, क्षौद्र- મધ मधु, द्राक्षारस- અને દ્રાક્ષના રસથી और द्राक्षारससे, उपेतम् યુક્ત युक्त, विश्वभेषजम् સૂંઠનું ચૂર્ણ सोंठका चूर्ण, एतत् એ ये, वर्षासु વર્ષાઋતુમાં वर्षाऋतुमें विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन हैं ॥ ५६ ॥

56. Turpeth, seeds of kurchi, long pepper and dry ginger mixed with honey and grape-juice is a purgative preparation suitable for use in the rainy season.

त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वसातलं जलदात्यये ॥५७॥

सयष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी सातलम् ચિકાખાઈનું ચૂર્ણ चिकेकाई, त्रिवृत्- નસોતર निसोत, दुरालभा- ધમાસો धमासा, मुस्त- મોથ मुस्ता, शर्करा- સાકર शर्करा, उदीच्य- સુગંધી વાળો गन्धवाला, चन्दनम् અને લાલ ચંદન એઓનું ચૂર્ણ और लाल चन्दन इनका चूर्ण, द्राक्षाम्बुना દ્રાક્ષના પાણી સાથે द्राक्षाके रसके साथ, जलदात्यये શરદ ઋતુમાં વિરેચન છે शरदमें विरेचन है ॥ ५७ ॥

57. Turpeth, cretan-prickly clover, nut grass, sugar, fragrant sticky mallow, sandal, liquorice and soap-pod mixed with grape-water, make a purgative preparation suitable for use at the end of the rainy season.

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ॥५८॥

हेमन्ते હેમંતમાં हेमन्तमें, त्रिवृताम् નસોતર त्रिवृत, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, पाठाम् પાઠા पाढी, अजाजीम् જીરુ अजाजी, सरलम् સરલ सरल, वचाम् વજ વચ, स्वर्णक्षीरीम् च અને સ્વર્ણક્ષીરીને और स्वर्णक्षीरी इनको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, उष्णाम्बुना तु ગરમ પાણી સાથે गरम पानीसे, पिबेत् પીવાં पीना चाहिए ॥ ५८ ॥

58. Turpeth, white flowered lead-wort, Patha, cumin, long leaved pine, sweet flag and yellow milk plant reduced to paste should be taken as potion in warm water in the winter.

शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

तुल्या સમાન પરિમાણમાં समान परिमाणमें, शर्करा સાકર शर्करा, त्रिवृता અને નસોતર और त्रिवृत, ग्रीष्मकाले ગ્રીષ્મકાળમાં ग्रीष्मकालमें, विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन हैं ॥ ५८½ ॥

58½. Equal parts of sugar and turpeth make a suitable purgative preparation for use in the summer.

त्रिवृत्त्रायन्तहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम् ॥५९॥
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्र्यहम् ।
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥६०॥

त्रिवृत- નસોતર त्रिवृत, त्रायन्ति- ત્રાયમાણ असवर्ग, हपुषाः હાઉબેર हाऊबेर, सातलाम् ચર્મકષા सातला, कटुरोहिणीम् કટુરોહિણી कटुकी, स्वर्णक्षीरीम् च અને સ્વર્ણક્ષીરીનું और स्वर्णक्षीरी, संचूर्ण्य ચૂર્ણ કરીને इनका चूर्ण करके, त्र्यहम् ત્રણ દિવસ સુધી तीन दिन तक, गोमूत्रे ગોમૂત્રની गोमूत्रमें, भावयेत् ભાવના દેવી भिंगोकर रखे, एषः આ यह, सर्वर्तुकः

५६. क्षौद्रद्राक्षारसोपेतम् समृद्वीकारसक्षौद्रम् (च. फ.)
५८. स्वर्णक्षीरीं–स्वर्णदुग्धीं (क त.)
५९. त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषाः सातलां कटुरोहिणीम्–हपुषां सप्तलां श्यामां द्रवन्तीं कटुरोहिणीम् (ध. फ.)
६०. मलदोषहृत्–मलदोषनुत् (ध.)

सर्व ऋतुमां उपयोगी सब ऋतुओंमें उपयोगी, योगः प्रयोग योग, स्निग्धानाम् स्निग्ध मनुष्योना स्निग्ध पुरुषोंके, मलदोषहर मळना दोषने हरे छे मलदोषका नाश करनेवाला है ॥ ५९-६० ॥

59-60. Turpeth, zalil, juniper, soap-pod, kurroa, and yellow milk plant should be reduced to powder and impregnated for three days in cow's urine. This is a preparation suitable for purgative use in all seasons for eliminating the morbid matter in persons with unctuous condition of the body.

श्यामात्रिवृतयोः द्वौ चूर्णयोगौ—

त्रिवृच्छ्यामा दुरालभा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णितम् ॥६१॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥६२॥

त्रिवृत् नसोतर निसोत, श्यामा काळुं नसोतर श्यामा, दुरालभा धमासो धमासा, वत्सकम् इन्द्रजव इन्द्रजौ, हस्तिपिप्पली गजपीपर गजपिप्पली, नीलिनी नीलिनी नीलिनी, त्रिफला त्रिफळा त्रिफला, मुस्तम् मोथ मुस्त, कटुका च अने कडु और कटुकी, सुचूर्णितम् एओनुं सारी रीते चूर्ण करीने इनका अच्छी प्रकार चूर्ण करके, ततः तेमांथी उसमेंसे, पाणितलम् एक तोलो एक तोला, सर्पिः घी घी, मांसरस- मांसरस के मांसरस या, उष्णाम्बु- गरम पाणी गरम पानीके, युक्तम् साथे साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, एतत् आ विरेचन यह विरेचन, सुखतमम् सौथी सुखकारक छे अत्यन्त सुखदायक है, रूक्षाणाम् अने रूक्ष मनुष्योने माटे और रूक्ष पुरुषोंके लिए, अपि पण भी, शस्यते हि नक्की प्रशस्त छे निश्चयसे प्रशस्त है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. Turpeth, black turpeth, cretan-prickly clover, kurchi, elephant pepper, indigo, the three myrobalans, nut grass and kurroa reduced to fine powder and mixed with ghee, meat-juice and hot water, should be taken in the dose of one tola. This is regarded as most beneficial and is recommended even in a dehydrated condition of the body

त्र्यूषणं त्रिफला हिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥६३॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चाद्याद्रसौदनम् ॥६४॥

त्र्यूषणम् सूंठ, मरी, पीपर त्रिकटु त्रिफला त्रिफळा त्रिफला, हिङ्गु अने हिंग हींग, कार्षिकम् दरेक एक तोलो प्रत्येक एक एक तोला, त्रिवृतापलम् नसोतर चार तोला निसोत चार तोले, सौवर्चल- संचळ संचल, अर्धकर्षम् च अरधो तोलो आधा तोला, अम्लवेतसात् अने अम्लवेतस और अम्लवेतस, पलार्धम् च २ तोला २ तोले, शर्करातुल्यम् ए बधां जेटली साकर नाखीने इन सबके बराबर शर्करा मिलाकर, तत् ते इस, चूर्णम् चूर्ण चूर्णको, मद्येन मद्य मद्य, अम्लेन वा अथवा अम्ल द्रव्य साथे या अम्ल द्रव्यके साथ, पिबेत् पीवुं पीवे, गुल्म- ते गुल्म वह गुल्म, पार्श्व-आर्ति- अने पडखानो दुखावो और पार्श्वशूलके, नुत् मटाडनार तरीके नाश करनेके लिए, सिद्धम् सिद्ध थयेलुं छे सिद्ध है, जीर्णे च ए पची जाय त्यारे इसके पचने पर, रसौदनम् मांसरसनी साथे भात मांसरसके साथ भात, अद्यात् खावो खाये ॥ ६३-६४ ॥

63-64. One tola each of the three spices, the three myrobalans and asafetida, four tolas of turpeth, half a tola of sanchal salt and two tolas of Amlavetasa reduced to powder and mixed with equal part of sugar should be taken as a potion along with wine or sour gruel. This is a tested remedy for

६२ पिबेत् सुखतमं ह्येतत्—पिबेदेतत्सर्वकालम् (च. च. फ.)

gulma and pain in the sides; and when the dose has been digested, cooked rice mixed with meat-juice should be taken.

श्यामात्रिवृतयोर्द्वितीयस्तर्पणयोगः —

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं सप्तलां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे ॥६५॥
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ।

त्रिवृताम् નસોતર त्रिवृत, त्रिफलाम् ત્રિફલા त्रिफला, दन्तीम् દંતી दन्ती, सप्तलाम् સાતલા सातला, व्योष- સૂંઠ, મરી, પીપર त्रिकटु सैन्धवम् અને સિંધાલુણનું और सैंधव, चूर्णम् ચૂર્ણ इनका चूर्ण, कृत्वा કરીને करके, आमलकी-रसे तु આમળાના રસમાં आंवलेके रसमें, सप्ताहम् તેને સાત દિવસ સુધી उसको सात दिन तक, भाव्यम् ભાવના દેવી भावना देवे, तत् તેનો इसका, तर्पणे તર્પણ तर्पणमें, यूषे યૂષ यूषमें, पिशिते માંસરસ मांसरसमें, रागयुक्तिषु અને રાગની યોજનાઓમાં और रागकी बनावटमें, योज्यम् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ६५½ ॥

65-65½. Reducing to powder turpeth, the three myrobalans, red physic nut, soap-pod, the three spices and rock salt and impregnating it in the juice of the emblic myrobalans for seven days, it should be administered mixed with a demulcent drink, soup-meat and Raga preparations.

श्यामात्रिवृतयोः घृतयोगौ—

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥६६॥

त्रिवृताकल्क- નસોતરના કલ્કથી त्रिवृतकल्कसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किया, तुल्याम्लम् અને સમાન પ્રમાણમાં અમ્લ દ્રવ્યવાળું और समान मात्रामें अम्लद्रव्य मिला, घृतम् ઘી घृत गुल्महरम् ગુલ્મનાશક છે गुल्मनाशक है ॥ ६६ ॥

66. The ghee prepared with equal parts of emblic myrobalans and turpeth is curative of gulma.

श्यामात्रिवृतयोर्मूलं पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥६७॥

श्यामा- કાળા નસોતરનાં श्यामा, त्रिवृतयोः અને અરુણ નસોતરનાં और त्रिवृत इनकी, मूलम् મૂળને जड़को, आमलकैः सह આમળાંની સાથે आंवलोंके साथ, जले જલમાં जलमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, तेन તે इस, कषायेण કવાથની સાથે कषायके साथ, सर्पिः ઘી घृत, पक्त्वा પકાવીને पका करके, नरः મનુષ્યે मनुष्य, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ६७ ॥

67. The roots of black turpeth and turpeth should be decocted in water with emblic myrobalans. The patient may take the ghee prepared with this decoction.

श्यामात्रिवृतयोः क्षीरयोगौ—

श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥६८॥

तथा તે પ્રમાણે इस प्रकार, श्यामा-त्रिवृत- કાળા નસોતર અને અરુણ નસોતરના श्यामा और त्रिवृतके, कषायेण કવાથથી कषायसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध, सर्पिः ઘી પીવું घृतको पीवे, ताभ्याम् અથવા તે બન્નેથી अथवा श्यामा त्रिवृतके साथ, साधितम् સાધેલું सिद्ध करके, पयः वा દૂધ दूध, पिबेत् પીવું पीवे, तेन તેથી उससे, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, विरिच्यते વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥ ६८ ॥

६५. त्रिवृतां त्रिफलां दन्ती सप्तलां व्योषसैन्धवम्–त्रिवृता त्रिफलादन्तीसातलाव्योषसैन्धवैः (प.)

६७ जले तेन कषायेण–निर्यूहेण तयोर्युक्त्या (प.)
,, पिबेन्नरः–पिबेत्तथा (प.)
६८ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः–नीर्यूहेण तयोर्युक्त्या सिद्ध- सर्पिः (ख. ह.)
,, सर्पिः–क्षीरं (प.)

68. The ghee prepared with the decoction of black turpeth and turpeth should be taken similarly as potion. Also the milk prepared with these two (black turpeth and turpeth) acts as a pleasant purgative.

श्यामात्रिवृतयोः मद्ययोगौ—

त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतम् ॥६९॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते मधुना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥७०॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम् ।

सनखान् નખ અંદર રહે તેવી नखून न दिखते रहे ऐसी, अष्टौ આઠ आठ, त्रिवृन्मुष्टीन् तु નસોતરની મુઠ્ઠી निसोतकी मुट्ठी, अम्भसः द्रोणे એક દ્રોણ પાણીમાં एक द्रोण पानीमें, पचेत પકાવવી पकावे, पादशेषम् ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चतुर्थांश शेष रहे तब, तम् તે उस, कषायम् કવાથને काथको, पूतम् ગાળી લઈ छानकर, गुडतुलायुतम् તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ મેળવી उसमें ४०० तोले गुड मिलाकर क्षौद्र- તથા મધ तथा मधु, पिप्पली- પીપર पिप्पली, फल- મીંઢળ मदनफल, चित्रकैः તથા ચિત્રક નાખી और चित्रक डाल करके, मधुना મધ मधुसे, प्रलिप्ते ચોપડેલા लिप्त किये, स्निग्धे અને ઘી ચોપડેલા और घी चुपड़े हुए, घटे ઘડામાં घड़ेमें, मासम् એક મહિના સુધી एक मास तक, स्थाप्यम् રાખવો रख देवे, जातम् આસવરૂપ થયેલા आसवरूप बने, तत् તેને उसको, मात्रया पिबेत् માત્રાસર પીવો मात्रासे पीवे, ग्रहणी- તે ગ્રહણીરોગ वह ग्रहणीरोग, पाण्डुरोगघ्नम् તથા પાંડુરોગનો નાશ કરનાર છે तथा पाण्डुरोगका नाशक है, गुल्म- અને ગુલ્મ और गुल्म, श्वयथु- તેમજ સોજાને एवं शोथको, नाशनम् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है ॥ ६९-७०½ ॥

69-70½. Eight fistfuls of turpeth should be decocted in 1024 tolas of water till it is reduced to one fourth of its quantity. That decoction should be strained and mixed with 400 tolas of gur. This should be mixed with honey, long pepper, emetic nut and white flowered leadwort and kept in a pot soaked in ghee and well-lined with honey. At the end of a month, this should be taken out and used as potion in due dose. This is curative of assimilation-disorders, anemia, gulma and edema.

सुरां वा त्रिवृतायोगकिण्वां तत्काथसंयुताम् ॥७१॥

त्रिवृता-योग- નસોતરના યોગરૂપ त्रिवृतके योगरूप, किण्वाम् वा સુરાબીજવાળી सुराबीजवाला, तत्काथ- અને નસોતરના કવાથથી और त्रिवृतके क्वाथसे, संयुताम् યુક્ત युक्त, सुराम् वा સુરા પીવી सुरा पीवे ॥ ७१ ॥

71. Or, the wine prepared by mixing yeast with turpeth and its decoction may also be taken.

श्यामात्रिवृतयोः काञ्जिकयोगौ—

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्विन्नैः कुल्माषमम्भसा ।
आसुतं षडहं पल्ले जातं सौवीरकं पिबेत् ॥७२॥

श्यामा- કાળા નસોતર श्यामा, त्रिवृत् અને અરુણ નસોતરના और त्रिवृतके, क्वाथस्विन्नैः કવાથથી બાફેલા क्वाथसे उबाले हुए, यवैः જવના जौके, कुल्माषम् કુલ્માષને कुल्माषको, अम्भसा પાણી સાથે એક

६९. त्रिवृन्मुष्टींस्तु....पचेत्–जले द्रोणे पचेदष्टौ त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखान् (त.)
,, ,, – जले द्रोणे त्रिवृन्मुष्टीनष्टौ तु सनखान् पचेत् (ग. क.)
७०. मधुना–विमिना (ग. च. ह. ब. क.)

७१. त्रिवृता....संयुताम्–त्रिवृताकिण्वां पिबेत्तत्काथसंयुताम् (ग. क.)
७२. स्विन्नैः–स्निग्धैः (त.)
,, पल्ले–पर्णे (ख. ह. ग.)

બંધ ઘડામાં રાખી पानीके साथ एक घड़ेमें रखकर मुख बन्द करके, पछे धान्यना ढगलामां धान्यराशिमें, षडहम् ७ दिवस राखी छः दिनतक रखकर, आसुतम् આસવની ક્રિયાથી आसवकी कियासे, जातम् બનેલ बने हुए, सौवीरकम् સોવીરક सौवीरकको, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ७२ ॥

72 The cooked parts obtained by boiling barley in the decoction of black turpeth should be soaked in water and made to ferment for six days in a vessel buried in a heap of grain. The resulting Sauveeraka wine should be taken as potion.

भृष्टान् वा सतुषाञ्छुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥७३॥

शुद्धान् અથવા સાફ કરેલા अथवा शुद्ध, यवान् वा જવને जौको, सतुषान् ફોતરાંસહિત तुषसहित, भृष्टान् શેકી भूनकर, तत्-चूर्ण- નસોતરના ચૂર્ણથી त्रिवृतके चूर्णसे, संयुतान् યુક્ત કરી मिलाकर, तद्वत् તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, अम्भसा જળની સાથે जलमें घोलकर, आसुतान् આસવની ક્રિયાથી आसवकी क्रियासे, जातम् બનેલ बने हुए तुषोदकम् તુષોદકને तुषोदकको, पिबेत् પીવું पीवे ॥ ७३ ॥

73. Clean unhusked and roasted barley boiled in the decoction of turpeth and mixed with half-boiled barley-powder should be soaked and made to ferment for six days in water, in a vessel buried under a heap of grain; and the resulting Tushodaka wine should be used in the same manner as Sauveeraka wine.

७३. शुद्धान् -क्षुण्णान् (क. प)
-शुष्कान् (व)

षाडवादिभिर्दश योगाः—

तथा मदनकल्पोक्तान् षाडवादीन् पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥७४॥

तथा તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, मदनकल्प- મદનકલ્પમાં मदनकल्पमें, उक्तान् કહેલ कहे हुए, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, दश દશ दस, षाडवादीन् ષાડવ વગેરેને षाडवादिको, त्रिवृत्- चूर्णेन નસોતરના ચૂર્ણની સાથે त्रिवृतचूर्णके साथ, संयोज्य મેળવીને मिलाकर, विरेकार्थम् વિરેચનને માટે विरेचनके लिए, प्रयोजयेत् યોજવા प्रयोग करे ॥ ७४ ॥

74. Ten different preparations of Shadava etc., described in the pharmaceutics of the emetic nut, should be mixed with the powder of turpeth and administered for purgation.

विरेचनयोगानां वान्तिनिरासार्थमुपायाः—

भवतश्चात्र—

त्वक्केशराम्रातकदाडिमैला-
सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्यैस्तथाऽम्लैश्च मनोनुकूल-
र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥७५॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवतः બે શ્લોક છે કે दो श्लोक हैं कि, त्वक्- તજ दालचीनी, केशर- નાગકેશર नागकेसर, आम्रातक- અંબાડા अंबाड़े, दाडिम- દાડમ अनार, एला- નાની એલચી इलायची, सितोपला- સાકર चीनी, माक्षिक- મધ मधु, मातुलुङ्गैः અને બીજોરાં और बिजौरे, तथा मद्यैः મદ્યો मद्य, मनोनुकूलैः તેમજ મનને ગમતાં एवं मनके प्रिय, अम्लैः च અમ્લ દ્રવ્યો अम्लोंसे, युक्तानि સાથે मिलाकर, विरेचनानि વિરેચનો विरेचन देयानि દેવાં જોઈએ देवे ॥ ७५ ॥

Here are two verses again—

75. Purgative preparations should be given combined with cinnamon

७५ मद्यैस्तथाऽम्लैश्च-मद्यैस्तथाऽन्यैश्च (प. ह. ध.)

bark, fragrant poon, indian hog plum pomegranate, cardamom, sugar candy, honey, pomello and pleasant wines and drinks.

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य
सिञ्चेन्मुखं छर्दिविघातहेतोः ।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवाला-
नम्लं च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥७६॥

पीतवतः च विरेचन पीधेल विरेचन पीने पर, तस्य ते रोगीना उस रोगीके, मुखम् मुख पर मुखको, छर्दि-विघात- ઉલટી ન થાય वमन न हो, हेतोः એ માટે इस लिए, शीताम्बुना શીતલ જલ शीतल जलसे, सिञ्चेत् છાંટવું आसिञ्चन करे, हृद्यान् च અને હૃદયને હિતકર और हृदयके लिए हितकर, मृत्- માટી मिट्टी, पुष्प- ફૂલ फूल, फल- ફળ फल, प्रवालान् પત્રાંકુરો पत्रांकुरों, अम्लम् च અને અમ્લ દ્રવ્ય और खट्टी वस्तु ओंको, उपजिघ्रणार्थम् સુંઘવા માટે सूंघनेके लिए, दद्यात् આપવાં देवे ॥७६॥

76. After the person has taken the purgative dose, his face should be sprinkled over with cold water, and he should be given to smell cordial earth, flowers, fruits, leaf buds and acid articles in order to prevent the tendency for vomiting.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः —

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश यष्ट्यां द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥७७॥
क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयाऽपि च ।
पानकादिषु पञ्चैव षड्तौ पञ्च मोदकाः ॥७८॥
चत्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
द्वौ मद्ये काञ्जिके द्वौ च दशान्ये षाडवादिषु ॥७९॥
श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम् ।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥८०॥

तत्र ते વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, अम्लादिभिः અમ્લ વગેરેમાં अम्लादिमें एकः अष्टौ च નવ नव, सैन्धवादिभिः સૈન્ધવ વગેરેમાં सैन्धवादिमें दश द्वौ च બાર बारह, मूत्रे મૂત્રમાં मूत्रमें, अष्टादश અઢાર अठारह, यष्ट्याम् द्वौ જેઠીમધમાં બે मुलहठीमें दो, जीवकादौ જીવક વગેરેમાં जीवकादिमें, चतुर्दश ચૌદ चौदह, क्षीरादौ દૂધ વગેરેમાં क्षीरादिमें सप्त સાત सात, लेहे अष्टौ ચાટણમાં આઠ लेहमें आठ, सितया च अपि સાકરમાં चीनीमें चत्वारः ચાર चार, पानकादिषु પાનક વગેરેમાં पानकादिमें, पञ्च एव પાંચ पांच, ऋतौ ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, षट् છ छः, मोदकाः મોદકમાં मोदकमें, पञ्च પાંચ पांच, घृते क्षीरे च ઘી અને દૂધમાં घी और दूधमें, चत्वारः ચાર चार, चूर्णे तथा तर्पणे ચૂર્ણ તથા તર્પણમાં चूर्ण तथा तर्पणमें, द्वौ બે दो, मद्ये द्वौ મદ્યમાં બે मद्यमें दो, काञ्जिके કાંજિકમાં काञ्जिकमें, द्वौ બે दो, षाडवादिषु ષાડવ વગેરેમાં षाडव आदिमें, अन्ये અન્ય अन्य, दश च દશ दस, श्यामायाः આ પ્રમાણે શ્યામા इस प्रकार श्यामा, त्रिवृतायाः च અને ત્રિવૃતના और त्रिवृतके, अस्मिन् આ इस, कल्पे કલ્પમાં कल्पमें, परमर्षिणा મહર્ષિએ महर्षिने, सिद्धम् योगानाम् दशोत्तरम् शतम् સિદ્ધ એકસોદશ યોગો सिद्ध एकसौदस योग, समुदाहृतम् કહી બતાવ્યા છે कहे हैं ॥ ७७-८० ॥

Here are the recapitulatory verses—

77-80. Nine preparations with acid articles etc., twelve with rock-salt etc., eighteen with urine, two mixed with liquorice, fourteen with Jivaka and other drugs, seven with milk etc., twelve preparations of linctus mixed with sugar candy, five preparations of syrups for the six seasons, five preparations of sweet boluses, four preparations with ghee, two in milk and similar number in the form of powdered and

७६. मृत्पुष्पफलप्रवालानम्लं च - सत्पुष्पफलप्रवालानम्लांश्च (च.)
,, प्रवालानम्लं च - प्रवालानम्लांश्च (क. ग. ङ.)
७७. यष्ट्यां - यष्ट्या (ख.
७९. षाडवादिषु - खाण्डवादिषु (ख.)

demulcent preparations, two preparations in wine, two in sour conjee and ten other preparations in Shadava etc., thus in all one hundred and ten tested preparations of turpeth and black turpeth have been expounded by the great sage, in this chapter on the pharmaceutics of black turpeth

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने श्यामात्रिवृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, श्यामात्रिवृत्कल्पः 'શ્યામાત્રિવૃત્કલ્પ' 'श्यामात्रिवृत्कल्प', नाम નામનો नामका, सप्तमः સાતમો सातवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus, in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the seventh chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Black Turpeth and Turpeth' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

चतुरङ्गुलकल्पोपक्रमः—

अथातश्चतुरङ्गुलकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, चतुरङ्गुलकल्पम् 'ચતુરંગુલકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'चतुरंगुलकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન ભગવાન, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Purging Cassia'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आरग्वधस्य पर्यायाः—

आरग्वधो राजवृक्षः शम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ ३ ॥

राजवृक्षः રાજવૃક્ષ राजवृक्ष, शम्पाकः શમ્પાક शम्पाक, चतुरङ्गुलः ચતુરંગુલ चतुरंगुल, प्रग्रहः પ્રગ્રહ प्रग्रह, कृतमालः કૃતમાલ कृतमाल, कर्णिकारः કર્ણિકાર कर्णिकार, अवघातकः च અને અવઘાતક और अवघातक, आरग्वधः એ આરગ્વધના પર્યાયો છે ये आरग्वधके पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Aragwadha, Rajavriksha, Sampaka, Chaturangula, Pragraha, Kritamala, Karnikara and Avaghataka are its synonyms.

आरग्वधस्य गुणाः—

ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥

राजवृक्षः ગરમાળો अमलतास, मृदुः મૃદુ मृदु, मधुरशीतलः મધુર તથા શીતળ છે मधुर तथा शीतल है, ज्वर- અને જ્વર और ज्वर, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृदयरोग, वातासृक्- વાતરક્ત वातरक्त, उदावर्तादि- અને ઉદાવર્ત વગેરેના और उदावर्त आदिके, रोगिषु રોગીઓ માટે रोगियोंके लिए, अधिकम् વિશેષ अधिक, पथ्यः પથ્ય છે पथ्य है ॥ ४ ॥

4. It is mild, sweet and cooling and is exceedingly wholesome to persons suffering from fever, cardiac disorders and misperistalsis etc.

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥५॥

चतुरङ्गुलः ગરમાળો અમલતાસ, **मृदु-अनपायित्वात्** મૃદુ તથા નુકસાન ન કરે એવો હોવાથી मृदु एवं अहानिकर होनेसे, **विशेषात्** ખાસ કરીને विशेषकर, **बाले** બાળક बालक, **वृद्धे** વૃદ્ધ वृद्ध, **क्षते** क्षतयुक्त क्षतरोगी, **क्षीणे** ક્ષીણ क्षीण, **सुकुमारे च** અને કોમળ और कोमल, **मानवे** મનુષ્યમાં मनुष्यमें, **योज्यः** વિરેચન માટે તેનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ विरेचनके लिए उसका प्रयोग करना चाहिए ॥ ५ ॥

5. The purging cassia is specially suitable for administration to children, the aged, those suffering from pectoral lesions and cachexia and persons who are of delicate constitution, as it is mild and harmless in action.

आरग्वधस्य उपयोगविधिः —

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥६॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥७॥

फलकाले ફળસંગ્રહ કરવાને સમયે फलसंग्रहकालमें, **तस्य** તેનાં इसके, **यत् फलम् च** જે ફળ जो फल, **परिणतम्** પાકેલાં હોય पके हुए हों, **ग्राह्यम्** તે લેવાં उसको ग्रहण करे, **भिषक्** वैद्य वैद्य, **गुणवताम्** ગુણવાળાં गुणवाले, **तेषाम्** તે ફળોના उन फलोंके, **भारम्** સમૂહને भारको, **सिकतासु** રેતીમાં रेतमें, **निधापयेत्** રાખી મૂકવો दबा देना चाहिए. **सप्तरात्रात्** સાત દિવસ પછી सात दिनके पीछे, **समुद्धृत्य** તેને બહાર કાઢી उसको निकाल-कर, **आतपे** તડકામાં धूपमें, **शोषयेत्** સૂકવવો सुखा देवे, **ततः** તે પછી उसके पीछे, **मज्जानम्** તેની મજ્જા उसकी मज्जाको **उद्धृत्य** કાઢી લઈને निकालकर, **शुचौ** સ્વચ્છ स्वच्छ, **भाण्डे** વાસણમાં पात्रमें, **निधापयेत्** રાખી મૂકવી रख देवे ॥ ६-७ ॥

6-7. During the proper season of fruition, its ripe fruits should be gathered and those that are heavy and rich in pulp should be preserved in sand. Taking them out after seven nights, the physician should dry them in the sun. Then, the pulp should be taken out and preserved in a clean pot

आरग्वधस्य द्राक्षारसेन एको योगः —

द्राक्षारसयुतं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षसुखे बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥८॥

दाह- દાહ दाह, **उदावर्त-** અને ઉદાવર્તથી और उदावर्तसे, **पीडिते** પીડાયેલા पीडित, **चतुर्वर्षमुखे** ચાર વર્ષથી માંડી चार वर्षसे लेकर, **यावत् द्वादशवार्षिके** બાર વર્ષ સુધીના बारह वर्ष तकके, **बाले** બાળકને ગરમાળાનો ગોળ बालकको अमलतासकी मज्जा, **द्राक्षा-रसयुतम्** દ્રાક્ષના રસ સાથે द्राक्षाके रसके साथ, **दद्यात्** આપવો देवे ॥ ८ ॥

8. In persons affected with burning and misperistalsis, in children from four years upto twelve years of age, the pulp of the purging cassia should

५. योज्यो–देयः (च.)
६. फलकाले–रेचनार्थं (च.)
" फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत्–परिणतं फलं तस्याहरे-द्बुधः (क. च. ध. फ.)
" भारं–जातं (ध.)
" " –सारं (च.)
७. भाण्डे–पात्रे (ग.)
८. द्राक्षारसयुतं दद्यात्–द्राक्षारसयुतो देयो (च.)
" चतुर्वर्षमुखे बाले–चतुर्वर्षे सुखं बाले (त.)

be given mixed with grape juice.

सुरामण्डेन, सीधुना, दधिमण्डेन, आमलकरसेन, सौवीरकेण च एकैको योगः—

चतुरङ्गुलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽथवाऽञ्जलिम् ।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥९॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥१०॥

चतुरङ्गुल-मज्जः तु ગરમાળાના ગોળના अमलतासकी मज्जाके, प्रसृतम् वा આઠ તોલા आठ तोले, अथवा अञ्जलिम् અથવા સોળ તોલાનો अथवा सोलह तोलेका, शीत- कषायम् શીત કષાય शीत कषाय, कृत्वा કરી बनाकर, तम् तेने उसे, सुरामण्डेन સુરામંડની सुरामण्डके, संयुक्तम् સાથે साथ, अथवा અથવા या, कोलसीधुना બોરના સીધુ સાથે बेरकी सीधुके साथ, दधिमण्डेन वा અથવા દહીંના મંડ સાથે या दधिमण्डके साथ, आमलकस्य वा અથવા આમળાંના या आंवलेके, रसेन રસ સાથે रसके साथ, सौवीरकेण वा અથવા સૌવીરકની या सौवीरकके, युक्तम् સાથે साथ, पिबेत् પીવે पीवे ॥ ९-१० ॥

9-10. Making a cold infusion of the purging cassia weighing 8 tolas or 16 tolas, it may be given mixed with the supernatent part of Sura wine, or Sidhu wine prepared from the jujube, with whey or with the juice of the emblic myrobalans, or it may be given mixed with Sauveeraka wine.

त्रिवृत्कषायेण बिल्वकषायेण च एकैको योगः—

त्रिवृतो वा कषायेण मज्ज्ञः कल्कं तथा पिबेत् ।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥११॥

तथा તથા તથા, मज्ज्ञः ગરમાળાના ગોળના अमलतासकी मज्जाके, कल्कम् કલ્કને कल्कको, त्रिवृतः ત્રિવૃતના त्रिवृतके, कषायेण ક્વાથ સાથે कषायके साथ, तथा लवण- અથવા લવણ अथवा नमक, क्षौद्र- અને મધ और मधु, संयुतम् સહિત मिलाकर, बिल्वकषायेण वा બીલાના કષાય સાથે बिल्वकशायके साथ, पिबेत् પીવે पीवे ॥ ११ ॥

11. The paste of the pulp should be similarly taken as potion mixed with the decoction of turpeth or with the decoction of bael, adding rock-salt and honey.

एको लेहयोगः—

कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१२॥

अथवा અથવા अथवा, गुडान्वितम् ગોળસહિત गुडमिश्रित, त्रिवृच्चूर्णम् ત્રિવૃતનું ચૂર્ણ त्रिवृतके चूर्णको, तस्य ગરમાળાના ગોળના अमलतासकी मज्जाके, कषायेण ક્વાથમાં कषायमें, साधयित्वा સિદ્ધ કરી सिद्ध करके, लेहम् તે લેહ वह लेह, नरम् વિરેચ્ય મનુષ્યને विरेच्य मनुष्यको, मात्रया માત્રા અનુસાર मात्रामें, शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, लेहयेत् ચટાડવો चटावे ॥ १२ ॥

12. Preparing a linctus by cooking on a low fire the powder of turpeth and gur in the decoction of the purging cassia till it is reduced to the proper conistency, that linctus should be administered to a person in a proper dose.

द्वौ घृतयोगौ—

चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्घृतम् ।
मज्ज्ञः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् १३

चतुरङ्गुल- અથવા ગરમાળાથી अथवा अमलताससे, सिद्धात् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये, क्षीरात् वा દૂધમાંથી

१०. युक्तं—सम्यक् (क. ध.)
,, तं—वा (ध.)
११. त्रिवृतो वा कषायेण मज्ज्ञः कल्कं तथा पिबेत्—त्रिवृन्मज्ज्ञो-स्तथा कल्कं तत्कषायेण वा पिबेत् (ध फ.)
,, मज्ज्ञः कल्कम्—मज्जकल्कम् (ख. ध.)

दुग्धसे, यत् जे जो, घृतम् घी घी, उदियात् नीकळे निकले, तत् तेने उसको, धात्रीणाम् आमळांना आंवलेके, रसे रसमां रसमें, मज्ज्ञः गरमाळाना गोळना अमलतासकी मज्जाके, कल्केन कल्कथी कल्कसे, साधितम् साधीने सिद्ध करके पिबेत् पीवुं पान करे ॥१३॥

13. A medicated ghee may be made by taking the ghee obtained from the milk prepared with the purging cassia and the paste of the purging cassia-pulp and the expressed juice of emblic myrobalans; it may be taken as a purgative potion.

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् १४

दशमूलस्य दशमूळ दशमूलके, कुलत्थानाम् कळथी कुलथीके, यवस्य च अने जवना और जौके, कषाये क्वाथमां कषायमें, श्यामादिभिः श्यामा वगेरेना श्यामा आदिके कल्कैः कल्कनी साथे कल्कसे, साधितम् सिद्ध करेल सिद्ध, तत् घृत ते ज उसी, सर्पिः घी घृतको, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १४ ॥

14. Medicated ghee made by taking the purging cassia ghee and preparing it with the decoction of the deca radices horse-gram or barley and the paste of black turpeth etc., may be taken as a purgative potion.

आरग्वधस्य एकोऽरिष्टयोगः—

दन्तीकाथेऽञ्जलिं मज्ज्ञः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत च ॥१५॥

दन्तीकाथे दंतीना क्वाथमां दन्तीके क्राथमें, शम्पाकस्य गरमाळाना अमलतासकी, मज्ज्ञः गोळना मज्जाके, गुडस्य च अने गोळना और गुडके, अञ्जलिम् १६–१६ तोला १६–१६ तोके, दत्त्वा नाखी मिलाकर, मासार्धमासस्थम् दोढ मास सुधी तेने रहेवा देवो डेढ मास तक रख देवे, अरिष्टम् अरिष्ट थाय त्यारे ते अरिष्ट बनने पर इसे, पाययेत च पावो पिलावे ॥ १५ ॥

15. Adding 16 tolas of the pulp of the purging cassia and of gur into the decoction of the red physic nut, it should be allowed to ferment for a month and a half. The medicated wine thus prepared, may be used as potion.

आरग्वधस्य अनुक्तविरेचनयोगोपदेशः—

यस्य यत् पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वथ वा कटु ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥१६॥

यस्य जेने जिसको, यत् जे जो, पानम् पान पान, अन्नम् च अने अन्न और अन्न, हृद्यम् हृद्य जेथ पसंद हो, स्वादु पछी ते मधुर चाहे वह मधुर, अथवा अथवा अथवा, कटु वा कटु कटु, लवणम् वा के लवण या नमकीन, भवेत् होय हो, तेन तेनी उसके, युक्तम् साथे साथ मिलाकर, विरेचनम् विरेचन विरेचन, दद्यात् देवुं देवे ॥ १६ ॥

16. The purgative dose should be given to a man mixed with whatever food and drink is agreeable in taste to him. i. e. either sweet, pungent or salt.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दध्नि चामलकीरसे ।
सौवीरके कषाये च त्रिवृतो बिल्वकस्य च ॥१७॥

१५. दत्त्वा—कृत्वा (ह.)
,, अरिष्टं पाययेत् च—असुतं तत् प्रयोजयेत् (ह.)
,, पाययेत च—पाययेद्भिषक् (प. ध.)

१६. पानमन्नं—पानमन्नं (ध.)

१७. द्रक्षि—द्रा (ह.)
सौवीरके कषाये च त्रिवृतो बिल्वकस्य च—सौवीरके कषायेषु बिल्वसंपाकयोस्तथा (ह. ध. फ.)
,, ,, —सौवीरकेऽथ त्रिवृतः कषाये बिल्वकस्य च (ध. फ.)

लेहेऽरिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥१८॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अस्मिन् આ इस, चतुरङ्गुलकल्पे ચતુરંગુલકલ્પમાં इस चतुरंगुल-कल्पमें, द्राक्षारसे દ્રાક્ષારસમાં द्राक्षारसमें, सुरासीध्वोः સુરામાં, સીધુમાં सुरामें, सीधुमें, दध्नि દહીંમાં दहीमें, आमलकीरसे च આમળાંના રસમાં आंवलेके रसमें, सौवीरके સૌવીરકમાં सौवीरकमें, त्रिवृतः ત્રિવૃતના કવાથમાં त्रिवृतके क्वाथमें, बिल्वकस्य च તેમજ બિલ્વના એવં बिल्वके, कषाये કષાયમાં कषायमें, लेहे લેહમાં लेहमें, अरिष्टे અને અરિષ્ટમાં એક એક और अरिष्टमें एक एक, घृते તથા ઘીમાં और घीमें, द्वे च બે दो, द्वादश એમ બાર इस तरह बारह, सुकुमाराः મૃદુ કોમળ, सुखोदयाः અને આરોગ્યદાયક और आरोग्यदायक, योगाः યોગો योग, कीर्तिताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे हैं ॥ १७-१८ ॥

Here are the recapitulatory verses—

17-18. One preparation each in grape juice, Sura wine, Sidhu wine, in curds, the juice of emblic myrobalans, Sauveeraka wine, the decoction of turpeth or that of bael; one in the form of linctus, one in that of medicated wine and two in the form of ghee—thus, in all, twelve preparations suitable for delicate persons and attended with happy results are described in this chapter on the Pharmaceutics of the Purging Cassia.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાનમાં कल्पस्थानमें, चतुरङ्गुलकल्पः 'ચતુરંગુલકલ્પ' 'चतुरंगुलकल्प', नाम નામનો नामका, अष्टमः આઠમો आठवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Purging Cassia' not being available, the same as restored by Dridhabala is completed.

नवमोऽध्यायः ।

નવમો અધ્યાય अध्याय नौवाँ

Chapter IX

तिल्वककल्पोपक्रमः—

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, तिल्वककल्पम् 'તિલ્વકકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'तिल्वककल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of Tilwaka'.

2. Thus declared the Worshipful Atreya.

---

१८. सुखोदयाः प्रकीर्तिताः (ह)

तिल्वकस्य पर्यायाः —

तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।

तिल्वकः तु तिल्वकना तिल्वकके, लोध्रः लोध्र लोध्र, बृहत्पत्रः बृहत्पत्र बृहत्पत्र, तिरीटकः अने तिरीटक और तिरीटक, मतः के पर्यायो कहेलामां आव्या छे ये पर्याय कहे गये हैं ॥ २½ ॥

2½. Tilwaka is known by its synonyms such as Lodh, Brihatpatra and Tiritaka.

तिल्वकस्य उपयोगविधिः —

तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ ३ ॥
चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्चोतयेत्ततः ।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

अन्तर्वल्कल- अंदरनुं वल्कल अन्दरकी छालको, वर्जिताम् काढी नांखी छोड़कर, शुष्काम् सुकावेली सूखी हुई, तस्य तेना इसके, मूलत्वचम् तु मूळनी छालनुं मूलकी छालका, चूर्णयेत् चूर्ण करवुं चूर्ण करे, ततः पछी पीछे, त्रिधा त्रण भाग तीन भाग, कृत्वा करीने बनाकर, द्वौ बे दो, भागौ भागने भागको, लोध्रस्य एव लोध्रना लोधके, कषायेण कषायथी कषायसे, श्चोतयेत् गाळी लेवा छान लेवे, तेन ते गाळेला कवाथथी उस छाने हुए काथसे, तृतीयम् त्रीजा भागने तीसरे भागको, भावयेत् भावना देवी भावना देवे ॥ ३-४ ॥

3-4. Its dried root-bark with its inner layer removed should be triturated. Dividing that into three parts two parts should be washed and strained twenty-one times. Then the third part should be taken and impregnated with the strained solution.

४. श्चोतयेत्ततः-भावयेत्ततः (ग.)

भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

तम् ते इस, भागम् भागने भागको, पुनः फरीने फिर, दशमूलस्य दशमूळना दशमूलके, काथेन कवाथथी काथसे, भावयेत् भावना देवी भावना देवे, पुनः फरीने फिरसे, शुष्कम् सुकावी सूखाकर चूर्णम् चूर्ण चूर्ण, कृत्वा करी करके, ततः ऊर्ध्वम् ते पछी तदनन्तर, प्रयोजयेत् प्रयोग करवो प्रयोग करना चाहिए ॥ ५ ॥

5 That should again be impregnated with the decoction of decaradices. It should then be dried and powdered and made use of.

तिल्वकस्य दध्यादिभिः पञ्च योगाः —

दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ६ ॥

ततः ते पछी पीछे, पाणितलम् ते चूर्णनी एक तोलानी मात्रा उस चूर्णकी एक तोला मात्राको, दधि- दहीं दधि, तक्र- तक्र तक्र, सुरामण्ड- सुरामंड सुरामण्ड, मूत्रैः गोमूत्र गोमूत्र, बदरसीधुना बोरना सीधु बेरकी सीधु, आमलकानाम् के आमळाना या आंवलेके, रसेन वा रस साथे रससे, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ६ ॥

6. It should be taken as potion in the dose of one tola mixed with curds, butter milk, supernatent part of sura wine, cow's urine, Sidhu wine prepared from jujube or with the expressed juice of the emblic myrobalans.

५ पुनः काथेन भावयेत्—कषायेण भावितं पुनः (ध. फ)
, तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत—स्निग्धस्विन्ने प्रयोजयेत (ध. फ)
६. दधितक्रसुरामण्ड - दधिमण्डसुरामण्ड (ध. फ.)

एकः सौवीरकयोगः—

मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शृते ।
मरुजान् सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥७॥
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत् सदा ।

मेषशृङ्गी- મરડાશીંગી मेढासिंगी, अभया- હરડે हरड, कृष्णा- પીપર पिप्पली, चित्रकैः અને ચિત્રકના और चित्रकके, शृते सलिले કવાથના પાણીમાં क्वाथके पानीमें, मरुजान् શેકેલા જવને। भूने हुए जौको, सुनुयात् આસવ કરવો। आसुत करे, तत् च ते वह, यदा જ્યારે जब, सौवीरकम् સૌવીરક सौवीरक, जातम् भवेत् થઈ જાય ત્યારે हो जाय तब, तस्य તેના उसके, अञ्जलिना ૧૬ તોલાની સાથે १६ तोलेके साथ, लोध्रकल्कम् લોધરનો કલ્ક लोध्रकल्कको, सदा હંમેશ सदा, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ७½ ॥

7-7½. The paste of lodh should be taken as potion in a dose of 16 tolas of the Sauveeraka wine prepared by fermenting fried barley in the decoction of the tree of the woods chebulic myrobalans, long pepper and blue-flowered leadwort.

तिल्वकस्य सुरायोगः—

सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥८॥

लोध्रकषायेण લોધરના કષાયથી लोधके कषायसे, जाताम् થયેલ बनी, पक्षस्थिताम् અને એક પખવાડીઉં રાખી મૂકેલી और एक पक्ष रखी हुई, सुराम् સુરા सुरा, पिबेत् પીવી पीवे ॥ ८ ॥

8. The Sura wine, prepared from the decoction of lodh by keeping it for a fortnight, should be taken as potion.

तिल्वकस्य अरिष्टयोगः—

दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
समुत्क्वाथ्य गुडस्यैकां तुलां लोध्रस्य चाञ्जलिम् ॥९॥
आवपेत्तत् परं पक्षान्मद्यपानां विरेचनम् ।

दन्ती- દન્તી दन्ती, चित्रकयोः અને ચિત્રક और चित्रकके, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, आढकम् ૨૫૬ તોલા २५६ तोले लेकर, सलिलस्य પાણી जलके, द्रोणे ૧૦૨૪ તોલામાં १०२४ तोलेमें, समुत्क्वाथ्य ઉકાળીને पकाकर, गुडस्य ગોળ गुड, एकाम् तुलाम् ४०० તોલા ४०० तोला, लोध्रस्य અને લોધર और लोध, अञ्जलिम् च १६ તોલા १६ तोले, आवपेत् નાખી રાખી મૂકવા मिलाकर रख देवे, पक्षात् એક પખવાડિયા पन्द्रह दिनके, परम् પછી पीछे, तत् ते वह, मद्यपानाम् મદ્ય પીનારનું मद्य पीनेवालेके लिए, विरेचनम् વિરેચન બને છે विरेचन बन जाता है ॥ ९½ ॥

9-9½. 256 tolas of each of red physic nut and white-flowered leadwort should be decocted separately in 1024 tolas of water, and 400 tolas of gur and 16 tolas of lodh should be added to it. That wine, prepared by keeping for a fortnight is an excellent purgative potion for persons addicted to wine.

कम्पिल्लकेन एको योगः—

कम्पिल्लककषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ॥१०॥
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिल्लक- કપીલાના रोरीके, कषायेण કવાથથી कषायसे, दशकृत्वः દશવાર दसबार, सुभाविताम् ભાવના દીધેલ भावना देकर, मात्राम् માત્રા मात्राको, कम्पिल्लकस्य કપીલાનાજ रोरीके ही, कषायेण કવાથની સાથે कषायसे, पुनः ફરીને फिर, पिबेत् પીવી पीवे ॥१०½॥

10-10½. A dose of powdered Tilwaka after being impregnated ten times in

७. मरुजान्–तण्डुलान् (झ.)
–तण्डुलां (ह. द.)
७½. सदा–तदा (क. ब. ह. ड.)

९½. मद्यपानां–मद्यपानात् (ब. फ.)
१०½. कम्पिल्लककषायेण तिल्वकस्य कषायेण (ह. त. द. च. फ)

the decoction of Kamala, should be taken mixed again with the decoction of Kamala.

त्रयो लेहयोगाः —

चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥११॥

चतुरङ्गुल- गरमाळाना अमलतासके, कल्पेन कल्पमां कहेली विधि प्रमाणे कल्पमें कही हुई विधिके अनुसार, अन्यः बीजो दूसरा, लेहः लेह लेह, कार्यः च एव करवो जोईए बनाना चाहिए ॥ ११ ॥

11. A linctus should be made of it in the same pharmaceutical method as in the case of the purging cassia.

त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ।
लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥१२॥

त्रिफलायाः त्रिफलाना त्रिफलाके, कषायेण क्वाथथी कषायमें, ससर्पिर्मधु घी, मध घृत, मधु, फाणितः फाणित राब, लोध्रचूर्णयुतः अने लोधरनुं चूर्ण मेळवी और लोधका चूर्ण मिलाकर, सिद्धः सिद्ध करेलो सिद्ध किया, लेहः लेह लेह, विरेचने विरेचनमां विरेचनमें, श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १२ ॥

12. The linctus prepared by mixing powdered Tilwaka with the decoction of the three myrobalans, ghee, honey and treacle, is regarded the best for purgation.

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥१३॥

तिल्वकस्य तिल्वकना तिल्वकके, कषायेण क्वाथ कषायसे, कल्केन च अने कल्क साथे और कल्कसे, सशर्करः साकर शर्करा, सघृतः अने घी नाखी और घीके साथ, साधितः तैयार करेलो सिद्ध किया, सः च ते वह, लेहः लेह लेह, विरेचने विरेचनमां विरेचनमें, श्रेष्ठः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ १३ ॥

13. The linctus prepared by mixing the paste of Tilwaka with its own decoction and adding sugar and ghee, is the foremost medicine for purgation.

तिल्वकस्य चत्वारो घृतयोगाः —

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींस्तु सनखान् पृथक् ।
द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् १४
पिष्टैस्तैरेव बिल्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।
ततो मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥१५॥

त्रिवृतादीनाम् त्रिवृत वगेरे नव विरेचन-द्रव्योनी त्रिवृतादि नौ विरेचन-द्रव्योंमेंसे, अष्ट अष्टौ आठ आठ आठ आठ, पृथक् जुदी जुदी पृथक् पृथक्, सनखान् मुष्टीन् तु अंतर्नखमुष्टि लई अन्तर्नखमुष्टि लेकर, अपाम् पाणीना जलके, द्रोणे एक द्रोणमां एक द्रोणमें, साधयेत् पकववी पकाये, पादशेषे चतुर्थांश बाकी रहे त्यारे चतुर्थांश रह जाये तब, समूत्रलवणैः गोमूत्र अने लवण-सहित गोमूत्र और लवणके साथ, बिल्वांशैः ४ तोला ४ तोले, पिष्टैः तैः एव ते विरेचन द्रव्योनाज कल्कथी उन विरेचन द्रव्योंके ही कल्कसे, घृतात् घी घृत, प्रस्थम् ६४ तोला ६४ तोले, पचेत् पकाववुं पकाये, अथ ततः पछी पीछे, काले योग्य समये उचित समय पर, मात्राम् तेनी मात्रा इसकी मात्राको, पिबेत् पीवी पीवे, एतत् आ यह, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, विरेचनम् विरेचन छे विरेचन है ॥ १४-१५ ॥

14-15. Sixteen fistfuls of Tilwaka should be cooked along with eight fistfuls of each of turpeth etc., separately in 1024 tolas of water, till reduced to one fourth of the quantity. That should be cooked in 64 tolas of ghee with the paste of 4 tolas of each of those very drugs; it should be taken

१२. श्रेष्ठो विरेचने–श्रेष्ठं विरेचनम् (च. फ.)

१४. अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींस्तु सनखान् पृथक्–अष्टौ तु त्रिवृतादीनां मुष्टीरंतर्नखाः पृथक् (च.)

१५. समूत्रलवणैरथ–समूत्रलवणैर्भिषक् (च. ग.)

at the right time and in due dose mixed with cow's urine and rock salt.

लोध्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्घृतम् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेत् ॥१६॥

लोध्रकल्केन लोधरना कल्कथी लोधके कल्कसे, मूत्र- मूत्र मूत्र, अम्ल- कांजी अम्ल, लवणैः च अने लवणोथी और लवणोंद्वारा, घृतम् घी घृत, पचेद् पकाववुं पकावे, चतुरङ्गुल- गरमाळाना अमलतासके, कल्पेन कल्पनी माफक कल्पके अनुसार, द्वे सर्पिषी च बीजां बे घी अन्य दो घृत, साधयेत् सिद्ध करवां सिद्ध करे ॥ १६ ॥

16. This is an excellent purgative preparation. Prepare a medicated ghee of cow's ghee in cow's urine, sour conji and rock salt, adding the paste of Tilwaka. Two other preparations of ghee may be made in the same method as described in the pharmaceutics of the purging cassia.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च ।
एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥१७॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना बे श्लोक छे हे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, दध्यादिभिः दहीं वगेरेथी दधि आदिसे, पञ्च पांच पांच, सुरा सुराथी सुरासे, एका तु एक एक, सौवीरकेण च सौवीरकथी सौवीरकसे, एकः एक एक, तथा तथा तथा, अरिष्टः अरिष्टथी एक अरिष्टसे एक, कम्पिल्लकेन च अने कपीलाथी और रोहीसे, एकः एक एक, योगः योग थाय छे योग होता है ॥ १७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

17. Five preparations with curds etc., one of Sura wine one of Sauveeraka wine one of medicated wine and similarly one preparation with Kamala.

लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥१८॥

लेहाः लेहो लेहसे, त्रयः त्रण तीन, घृतेन अपि अने घीथी और घृतसे, चत्वारः चार योग चार योग, संप्रकीर्तिताः कह्या छे कहे हैं, लोध्रमूलानाम् आ लोधरना मूळना इस तिल्वकमूलके, कल्पे कल्पमां कल्पमें, ते षोडश ते सोळ वे सोलह, योगाः योग योग, दर्शिताः बताव्या छे दिखलाये हैं ॥ १८ ॥

18. Three preparations of linctuses and four of ghee have been described. Thus, in all, sixteen preparations have been expounded in this chapter on the pharmaceutics of Tilwaka.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने तिल्वककल्पो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबल- संपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थान विषे कल्पस्थानमें, तिल्वककल्पः 'तिल्वककल्प' 'तिल्वककल्प', नाम नामनो नामका, नवमः नवमो नौवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Tilwaka' not being available, the same as restored by Dridhabala is completed.

१८. संप्रकीर्तिताः—संप्रदर्शिताः (ख. ग.)

दशमोऽध्यायः ।

દશમો અધ્યાય अध्याय दसवाँ

Chapter X

सुधाकल्पोपक्रमः —

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, सुधाकल्पम् 'સુધાકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'सुधाकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Thorny Milk-hedge plant.".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सुधागुणाः, सुधाप्रयोगानर्हा नराश्च —

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातं हि भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥३॥
तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥४॥

सर्वेषाम् સર્વ सब, विरेचनानाम् વિરેચનોમાં विरेचनोंमें, सुधा થોરને सुधा, तीक्ष्णतमा અત્યંત તીક્ષ્ણ अत्यन्त तीक्ष्ण, मता માનેલ છે मानी है, हि કારણ કે क्योंकि, दोषाणाम् તે દોષોના वह दोषोंके, संघातम् સમૂહને संघातको, आशु જલદી शीघ्र, भिनत्ति તોડી નાખે છે तोड़ती है, कष्टविभ्रमा च અને સમ્યક્ પ્રયોગ ન થાય તો અત્યન્ત કષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે और सम्यक् प्रयोग न होनेपर अत्यन्त कष्ट उत्पन्न करती है, तस्मात् તેથી इसलिए, एषा એનો इसका, मृदौ कोष्ठे મૃદુ કોઠામાં मृदु कोष्ठमें, कदाचन કદી પણ कभी भी, न प्रयोक्तव्या પ્રયોગ કરવો નહિ प्रयोग नहीं करना चाहिए, दोषनिचये દોષનો સંચય दोषका संचय, अल्पे જો અલ્પ હોય તો यदि अल्प हो तो, मार्गपरिक्रमे सति च અને જો બીજી કોઈ ચિકિત્સાથી કામ ચાલતું હોય તો પણ પ્રયોગ કરવો નહિ और यदि अन्य किसी चिकित्सासे कार्य चलता हो तो भी प्रयोग नहीं करना चाहिए ॥३-४॥

3-4. The thorny milk-hedge plant is regarded the most acute of all the purgative drugs. It quickly breaks up the accumulation of impurities and if wrongly used might lead to conditions difficult to cure. Therefore this should in no case be administered to a soft bowelled person nor in a condition of scanty accumulation of impurities nor in a condition where other measure can as well serve the purpose.

सुधाप्रयोगार्हा नराः —

पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषार्दिते ।
श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥५॥
रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥६॥
सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।

पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, उदरे ઉદરરોગ उदररोग, गुल्मे ગુલ્મ गुल्म, कुष्ठे કુષ્ઠ कुष्ठ, दूषीविषार्दिते દૂષીવિષથી થયેલી પીડા दूषीविषसे उत्पन्न पीड़ा, श्वयथौ સોજો શોથ, मधुमेहे મધુમેહ मधुमेह, दोष અને દોષોને કારણે और दोषोंके कारण, विभ्रान्तचेतसि च થયેલો ચિત્તવિભ્રમ उत्पन्न चित्तविभ्रम, एवंविधैः આવી જાતના इस प्रकारके, रोगैः રોગોથી रोगोंसे, ग्रस्तम् ઘેરાયેલા पीड़ित, आतुरम् રોગીને रोगीको, सप्राणम् સબળ बलवान, ज्ञात्वा જાણી जानकर, महावृक्षम्

१. सुधाकल्पं–महावृक्षकल्पं (त.)
४. मार्गपरिक्रमे–चान्यपरिक्रमे (ब. च. क.)
७. हरति–नुदति (च.)

થોરનો सुधावृक्षका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करे, हि કારણ કે क्योंकि, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, अवचारितः પ્રયોગ કરવામાં આવેલો प्रयोग किया हुआ, सः તે वह, दोषाणाम् દોષોના दोषोंके, महान्तम् મહાન बड़े भारी, संचयम् સંચયને संचयका, सद्यः જલદી तुरन्त, हरति હરી લે છે नाश कर देता है ॥ ५-६½ ॥

5-6½. In patients affected with anemia, abdominal diseases, gulma, dermatosis, chronic poisoning, edema, diabetes, morbid psychic conditions and such other diseases, the thorny milk hedge plant should be administered if the patient is strong enough to withstand the drug. When properly administered, it quickly eliminates the impurities even if excessively accumulated.

सुधाभेदौ—

द्विविधः स मतोऽल्पैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ७ ॥
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।

सः થોરનું વૃક્ષ सुधावृक्ष, द्विविधः બે પ્રકારનું दो, प्रकारका, मतः માન્યું છે माना गया है, अल्पैः च એક નાના एक छोटे, बहुभिः च एव તથા ઘણા तथा बहुत, कण्टकैः કાંટાવાળું कांटोंवाला, सुतीक्ष्णैः અને બીજું અત્યંત તીક્ષ્ણ और दूसरा अत्यंत तीक्ष्ण, अल्पैः તથા થોડા કાંટાવાળું तथा थोडे कांटोंवाला, बहुकण्टकः એઓમાં ઘણા કાંટાવાળું इनमें बहुत कांटोंवाला, प्रवरः શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है ॥ ७½ ॥

7. It is known to be of two kinds. One with small and numerous thorns, the other with very sharp and a small number of thorns. The one with numerous thorns is the superior variety.

७. ऽल्पैश्च–पैश्च (ख. ङ.)

सुधायाः पर्यायाः—

स नाम्ना स्नुग्गुडा नन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः ॥ ८ ॥

सुधा सः સુધા નામનું તે વૃક્ષ सुधा नामका वह वृक्ष, स्नुक् સ્નુક્ स्नुक्, गुडा ગુડા गुडा, नन्दा નંદા नन्दा, निस्त्रिंशपत्रकः અને નિસ્ત્રિંશપત્રક और निस्त्रिंशपत्रक, नाम्ना એ પર્યાયોથી કહેવાય છે इन पर्यायोंसे कहा जाता है ॥ ८ ॥

8. It is known by the synonyms of Snuk, Guda, Nanda, Sudha, Nistrimsapatraka.

सुधायाः उपयोगविधिः—

तौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।
द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ९ ॥

मतिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान्, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, विशेषतः ખાસ કરીને खासकर, शिशिरान्ते શિશિર-ઋતુને અંતે शिशिर ऋतुके अन्तमें, द्विवर्षम् वा બે વર્ષનાં दो बरसके, त्रिवर्षम् वा કે ત્રણ વર્ષનાં या तीन बरसके, तौ शस्त्रेण તે વૃક્ષોને શસ્ત્રથી उन वृक्षोंको शस्त्रसे, विपाट्य ચીરીને चीरकर, क्षीरम् દૂધ दूध, आहरेत् લેવું लेवे ॥ ९ ॥

9. The intelligent physician should incise the plants of two or three years of age with a sharp instrument and obtain the milk, specially at the end of winter.

सौवीरकादिभिः सप्त योगाः—

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यास्तथैकशः ।
कषायेण समांशं तं कृत्वाऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥ १० ॥

बिल्वादीनाम् બીલી વગેરે બૃહત્પંચમૂલ बिल्व आदि बृहत्पञ्चमूल, बृहत्याः ઊભી ભોરીંગણી बडी कटेरी,

८. स्नुग्गुडा नन्दा—नु गडा नन्दी (ङ.)
९. तौ–तं (क. ख. ग.)
,, तौ विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक्–तं पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेद्भिषक् (ग.)
१०. कषायेण समांशं तं–कषायं तं समांशेन (ख. ङ.)

तथा कण्टकार्याः वा तथा બેઠી ભોરીંગણી तथा कटेरी, एकशः એકોમાંથી કોઈ એકના इनमेंसे किसी एकके, कषायेण કવાથની સાથે कषायके साथ, तम् થોરના દૂધને स्नुहीके दूधको, समांशम् સમાન ભાગે समान भागमें, कृत्वा મેળવી मिलाकर, अङ्गारेषु અંગારા પર अंगारोंपर, शोषयेत् સૂકવી નાખવું सुखा देवे ॥ १० ॥

10. The milk of the thorny hedge plant mixed with equal quantity of any of the decoctions of the bael group of drugs or of indian nightshade or yellow-berried night-shade should be reduced to a thick consistency on coal fire

ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥११॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ।

ततः તેમાંથી उसमेंसे, कोलसमाम् બોર સમાન बेरके समान, मात्राम् માત્રા मात्रा, सौवीरकेण वा સૌવીરક सौवीरक, तुषोदकेन તુષોદક तुषोदक, कोलानाम् બોરના રસ बेरके रस, आमलकस्य આમળાના आंवलेके, रसेन वा રસ रसके साथ, सुरया સુરા सुरा, दधिमण्डेन દધિમંડ दधिमण्ड, मातुलुङ्गरसेन वा કે બીજોરાના રસ સાથે या बिजौरेके रसके साथ, पिबेत् પીવી पीवे ॥११½॥

11-11½. Then it should be made into pills of the size of a jujube; it should be taken as potion mixed with Sauveeraka wine, Tushodaka wine, the juice of the emblic myrobalans, Sura wine. whey, or the juice of the pomello.

सुधायाः सर्पिषा मांसरसेन चैकैको योगः —

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ॥१२॥
यथोपपत्ति सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ।
कोलमात्रां घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ॥१३॥

सातलाम् સાતલા सातला, काञ्चनक्षीरीम् સ્વર્ણક્ષીરી स्वर्णक्षीरी, श्यामादीन् કાળું નસોતર વગેરે श्यामा आदि, कटुत्रिकम् અને ત્રિકટુ એમાંથી और त्रिकटु इनमेंसे, यथोपपत्ति જે કોઈ મળે તેને जो प्राप्त हो उसे सप्ताहम् સાત દિવસ સુધી सात दिन तक, सुधाक्षीरेण થોરના દૂધની सुधाक्षीरसे, भावयेत् ભાવના દેવી भावना देवे, अतः એમાંથી इसमेंसे, कोलमात्राम् બોર જેટલી માત્રા बेरके समान मात्रा, घृतेन घी साथे घीके साथ, मांसरसेन वा અથવા માંસરસ સાથે या मांसरसके साथ, पिबेत् પીવી पीवे ॥ १२-१३ ॥

12-13. As many as are available of these, viz., soap-pod, yellow milk plant, black turpeth and the other drugs of its group and the three spices should be impregnated for a week with the milk of the thorny milk-hedge plant. A pill made of the size of a jujube should be taken as potion with ghee or meat-juice

सुधाया एव पानकयोगः —

व्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।
स्नुक्क्षीरभावितं सम्यग्विदध्याद्गुडपानकम् ॥१४॥

व्यूषणम् વ્યૂષણ त्रिकटु, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, दन्तीम् દન્તીમૂળ दन्तीमूल, चित्रकम् ચિત્રક चित्रक, तथा અને एवं, त्रिवृताम् નસોતરને त्रिवृतको, स्नुक्क्षीर- થોરના દૂધની स्नुहीके दूधसे, भावितम् ભાવના દઈ भावना देकर, गुडपानकम् ગોળના શરબત સાથે गुडके शरबतके साथ, सम्यक् विदध्यात् તેનો સારી રીતે પ્રયોગ કરવો उसका अच्छी तरह प्रयोग करे ॥१४॥

14. The three spices, the three myrobalans, red physic nut, white flowered leadwort and turpeth impregnated

११. ततः कोलसमां मात्रां—कोलप्रमाणां गुटिकां (ग)

,, ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा—कोलप्रमाणां गुटिकां पिबेत् सौवीरकेण नाम् (घ.)

१२. कटुत्रिकम्—फलत्रिकम् (घ ब. फ.)

१४. गुडपानकम्—गुडपानके (घ.)

in the milk of the thorny milk-hedge plant should be administered with the syrup of gur.

एकः घ्रेययोगः—

त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समम् ।
गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः ॥१५॥
सप्ताहं भावयित्वैवं स्नुक्क्षीरेणापरं पुनः ।
सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥१६॥
गन्धमाल्यं तदाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ।
सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥१७॥

त्रिवृता नसोतर निसोत, आरग्वधम् गरमाळो अमलतास, दन्तीम् दन्तीमूळ दन्तीमूल, शङ्खिनीम् आखफूटामणी शंखिनी, सप्तलाम् अने सप्तला एओना चूर्णने और सप्तला इनके चूर्णको, समम् सम प्रमाणमां लई समान भागमें लेकर, गोमूत्रे गोमूत्रमां गोमूत्रमें, रजनीम् राखी रात एक रात, कृत्वा राखी भिगोकर, ततः पछी पीछे, आतपे तडकामां धूपमें, शोषयेत् सूकाववुं सुखा ले, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, सप्ताहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक, भावयित्वा भावनाओ आपी भावना देकर, पुनः वळी फिर, अपरम् बीजा दूसरे, सप्ताहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक, स्नुक्क्षीरेण थोरना दूधनी स्नुहीक्षीरसे, भावयेत् भावना आपवी भावना देवे, शुष्कम् सूकावीने सुखाकर, ततः ते पछी तदनन्तर, तेन अपि ते चूर्णथी इस चूर्णसे, भावितम् अवचूर्णन द्वारा भावना आपेल अवचूर्णनद्वारा भावित, तत् गन्धमाल्यम् उत्तम सुगंधी पुष्पमाळाने उत्तम सुगन्धी पुष्पमालाको, आघ्राय सूंघवाथी सूंघनेसे, पटम् अने अवचूर्णनद्वारा भावना आपेल वस्त्रने और अवचूर्णनद्वारा भावित वस्त्रको, प्रावृत्य च एव ओढवाथी पण ओढ़नेसे भी, मृदुकोष्ठाः मृदु कोठावाळा मृदु कोष्ठवाले, नराधिपाः राजा वगेरे लोकोने राजा आदि लोगोंको, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, आशु जलदी जल्दी, विरिच्यन्ते विरेचन थाय छे विरेचन हो जाता है ॥ १५-१७ ॥

15-17. Turpeth, purging cassia, red physic nut, clenolipis and soap-pod taken in equal parts and soaked in cow's urine for a night should then be dried in the sun. This process should be repeated for seven days. Again impregnated for a week in the milk of the thorny milk hedge plant they should be dried and powdered. This powder, when sprinkled profusely on a sweet smelling flower garland or on the upper cloth and given for smelling or for wearing to a soft-bowelled person of royal descent, he will be moved to happy and quick purgative effect.

सुधायाः एकः लेहयोगः—

श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥१८॥

श्यामा- काळुं नसोतर श्यामा, त्रिवृत्- तथा अरुण नसोतरना तथा अरुण त्रिवृतके, कषायेण क्वाथथी कषायसे, स्नुक्क्षीर- अने थोरनुं दूध स्नुहीका दूध, घृत- घी घी, फाणितैः तथा राब एओथी तथा राब इनसे, लेहम् लेह लेह, पक्त्वा पकावीने पकाकर, विरेकार्थम् विरेचन माटे विरेचनके लिए, नरम् मनुष्यने मनुष्यको, मात्रया मात्रासर मात्रासे, लेहयेत् चटाडवो चटावे॥१८॥

18. A linctus should be prepared with the decoction of black turpeth and turpeth, milk of the thorny hedge plant, ghee and treacle and administered in due dose, for the purpose of purgation.

१५. समम्—समांश (ध.)
,, गोमूत्रे रजनीं कृत्वा—निशि स्थितं गवां मूत्रे (ह. त. च. क.)
,, गोमूत्रे रजनीं कृत्वा शोषयेदातपे ततः—निशि स्थितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे भिषक् (घ.)

१७. तदाघ्राय—समाघ्राय (ब. ग.)

१८. पक्त्वा—कृत्वा (च.)

यूषादिभिस्त्रयो योगाः—

पाययेत्तु सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।

सुधाक्षीरम् थोरनुं दूध स्नुहीके दूधको, यूषैः यूष यूष, मांसरसैः मांसरस मांसरस, घृतैः अने घीनी साथे और घीके साथ, पाययेत् पिवराववुं पिलावे ॥१८½॥

18½. The milk of the thorny milk hedge plant may be administered as potion along with soups, meat juices and medicated ghees.

शुष्कमत्स्येन मांसेन च एको योगः—

भावितान्छुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः १९

भावितान् थोरना दूधनी भावना आपेलां सेहुंडके दूधसे भावित की हुई, शुष्कमत्स्यान् वा सूकवेलां माछलां सुखी हुई मछलियोंको, मांसम् वा अथवा थोरना दूधनी भावना आपेला मांसने अथवा सेहुंडके दूधसे भावित मांसको, नरः मनुष्ये मनुष्य, भक्षयेत् खावां खाये ॥ १९ ॥

19. Dried fish and meat impregnated with that milk may also be eaten for purposes of purgation.

एकः सुरायोगः, द्वौ घृतयोगौ च—

क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत् पचेत् ।
सुरां वा कारयेत् क्षीरे घृतं वा पूर्ववत् पचेत् ॥२०॥

चतुरङ्गुलवत् गरमाळानी पेठे अमलतासके समान, क्षीरेण थोरना दूधथी स्नुहीके दूधसे, आमलकैः आमळाना क्वाथथी आंवलेके क्वाथसे, सर्पिः घी घृत, पचेत् पकाववुं पकावे, पूर्ववत् अगाउनी पेठे पूर्वकी भांति, क्षीरे थोरना दूधथी स्नुहीके दूधसे, सुराम् सुरा सुरा, कारयेत् बनाववी बनाये, घृतम् वा अथवा घृत अथवा घीको, पचेत् पकाववुं सिद्ध करे ॥ २० ॥

20. A ghee can be obtained from the prepared milk of thorny milk hedge mixed with emblic myrobalans as in the case of the purging cassia. Sura wine can be prepared from the milk of the thorny hedge plant; or even a ghee, as described before, can be prepared from it.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
पानकं प्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥२१॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिषी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥२२॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उपसंहारना बे श्लोक छे के उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, सौवीरकआदिभिः सौवीरक वगेरेथी सौवीरक आदिसे, सप्त सात सात सर्पिषा घीथी एक घीसे एक, रसेन मांसरसथी एक मांसरससे एक, पानकम् पानकथी पानकसे एक, प्रेयलेहौ च प्रेयथी एक लेहथी एक प्रेयसे एक लेहसे एक, यूषादिभिः अने यूष वगेरेथी और यूषादिसे, त्रयः योगाः त्रण योगो तीन योग, शुष्कमत्स्य शुष्कमत्स्य सूखी मछली, मांसाभ्याम् अने मांसथी और मांससे, द्वौ बे दो सुरा एका सुराथी एक सुरासे एक, सर्पिषी च तथा घीथी तथा घीसे, द्वे बे दो, महावृक्षस्य आ प्रमाणे थोरना इस तरह महावृक्षके, ते विंशतिः ते वीस वे बीस, योगाः योगो योग, समुदाहृताः कह्या छे कहे हैं ॥ २१-२२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

21-22. Seven preparations with sauveeraka wine etc., one with ghee, one with meat-juice, one preparation of syrup, one of snuff and one of linctus, three preparations administered with soups etc., two preparations consisting of dry fish and meat, one of Sura wine and two of ghee—thus, in

१९. भावितान्छुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः—भावितं शुष्कमत्स्यं वा मांसं वा भक्षयेन्नरः (ह.)

२०. घृतं—सुरां (ह.)

२२. महावृक्षस्य सुधाकल्पस्य (च ह.)

all twenty preparations of the thorny milk hedge plant have been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, सुधाकल्पः 'સુધાકલ્પ' सुधाकल्प', नाम નામનો नामका, दशमः દશમો दसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Thorny Milk-hedge plant' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમો અધ્યાય अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

सप्तलाशङ्खिनीकल्पोपक्रमः —

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, सप्तलाशङ्खिनीकल्पम् 'સપ્તલાશંખિનીકલ્પ' નામના અધ્યાયનું 'सप्तलाशंखिनीकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Pharmaceutics of the Soap pod and Clenolipis."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सप्तलाशङ्खिन्योः पर्यायाः —

सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ॥३॥

चर्मसाह्वा च ચર્મસાહ્વા चर्मसाह्वा, बहुफेनरसा च અને બહુફેનરસા और बहुफेनरसा, सा सप्तला તે સપ્તલાના પર્યાયો છે वे सप्तलाके पर्याय हैं, तिक्तला અને તિક્તલા और तिक्तला, यवतिका યવતિક્તા यवतिका, अक्षिपीडकः च एव અને અક્ષિપીડક એ और अक्षिपीडक ये, शङ्खिनी શંખિનીના પર્યાયો છે शङ्खिनीके पर्याय हैं ॥ ३ ॥

3. Soap pod is also known by its synonyms of Saptala, Charmasahva and Bahuphenarasa while Clenolipis is known by the names of Sankhini, Tiktala, Yavatikta and Akshipeedaka.

सप्तलाशङ्खिन्योः गुणाः —

ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥४॥

ते ते બન્ને उन दोनोंका, विकासि- વિકાસી विकासी, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, रूक्षत्वात् અને રૂક્ષ હોવાથી और रूक्ष होनेके कारण, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, गर- ગરદોષ गरदोष, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृदयरोग, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, शोफ- શોફ शोफ, उदरादिषु અને ઉદરરોગ વગેરેમાં और उदरादि रोगोंमें, श्लेष्माधिकेषु तु જે શ્લેષ્મની અધિકતાવાળા હોય તેઓમાં जो कफकी अधिकतावाले

३. शङ्खिनी तिक्तला चैव—शङ्खिनी तिक्तका ज्ञेया (च. फ.)
" " —शङ्खिनी तिक्तनाका च (च. फ.)

हों उनमें, योज्ये યોજવા લાયક છે प्रयोग करना चाहिए ॥ ४ ॥

4. These should be administered in gulma, chronic poisoning, cardiac-disorder, dermatosis, edema, abdominal disease etc., and in conditions of predominance of kapha, as they are anti-spasmodic, acute and dry in quality.

सप्तलाशङ्खिन्योः ग्राह्यमङ्गम्—

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥

नातिशुष्कम् બહુ સુકાઈ નહિ ગયેલું न बहुत सूखा हुआ, निस्तुषीकृतम् અને ફોતરાં ઉતારેલું और तुषरहित, शङ्खिन्याः શંખિનીનું शंखिनीका, फलम् ફળ फल, ग्राह्यम् ગ્રહણ કરવા લાયક છે ग्रहण करना चाहिए, सप्तलायाः ચીકાખાઈનાં चीकेकाईके, मूलानि च મૂળ मूलको, गृहीत्वा લઈને लेकर, भाजने વાસણમાં पात्रमें, क्षिपेत् રાખવાં रख देवे ॥ ५ ॥

5. The fruits of the clenolipis should be gathered before they are very dry, and excorticated. The roots of soap-pod should be gathered and both these should be preserved in a pot.

सप्तलाशङ्खिन्योः षोडश कल्कयोगाः —

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
हृद्रोगे कफवातोत्थे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
प्रियालपीलुकर्कन्धुकोलाम्रातकदाडिमैः ।
द्राक्षापनसखर्जूरबदराम्लपरूषकैः ॥ ७ ॥
मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।
सीधौ चाप्येष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनः ॥८॥

६. प्रसन्ना—मदिरा (ह.)
,, कफवातोत्थे—वातकफजे (ग.)
,, हृद्रोगे कफवातोत्थे—हृद्रोगकफवातार्ते (च. ज.)
७. प्रियाल—पियाल (च.)
,, कोलाम्रातक—कोषाम्रातक (च.)

प्रसन्ना- પ્રસન્ના प्रसन्ना, लवण- અને લવણ और लवणसे, आयुतम् સહિત मिलाकर, तयोः તે બન્નેનો इन दोनोंकी, अक्षमात्रम् એક તોલા જેટલો एक तोला मात्राके पिण्डम् પિંડ पिण्डको, कफवातोत्थे કફવાતજન્ય कफवातजन्य, हृद्रोगे હૃદ્રોગમાં हृद्रोग, गुल्मे एव च અને ગુલ્મમાં और गुल्ममें, प्रियाल- ચારોળી चिरौंजी, पीलु- પીલુ पीलु, कर्कन्धु- ચણીબોર झड़बेर, कोल- બોર बेर, आम्रातक- અંબાડા अंबाड़ा, दाडिमैः દાડમ अनार, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, पनस- ફણસ कटहल, खर्जूर- ખજૂર खजूर, बदराम्ल- ખાટાં બોર बदराम्ल, परूषकैः અને ફાલસા સાથે और फालसाके साथ, प्रयोजयेत् પ્રયોજવો કોઈએ प्रयोग करना चाहिए, मैरेये મૈરેયમાં मैरेयमें, अम्ले ખાટા खट्टे, दधिमण्डे દધિમંડમાં दधिमडमें, सौवीरक- સૌવીરકમાં सौवीरकमें, तुषोदके તુષોદકમાં तुषोदकमें, सीधौ च અને સીધુમાં और सीधुमें, अपि પણ भी, एषः આ यही, कल्पः કલ્પ છે कल्प है, सुखम् તેથી સુખપૂર્વક इससे सुखपूर्वक, शीघ्र- અને જલદી और शीघ्र, विरेचनः વિરેચન विरेचन, स्यात् થાય છે होता है ॥ ६-८ ॥

6-8. A measure of one tola of the paste of these drugs mixed with Prasanna wine and rock-salt should be administered in cardiac disorder caused by kapha and vata, and also in gulma. This paste administered with the decoctions of Buchanan's mango, tooth brush tree, wild jujube, small jujube, indian hog-plum, pomegranate, grape, jack fruit, date, sour jujube, sweet falsah or with Maireya wine, sour whey, Sauveeraka wine, Tushodaka wine, or Sidhu wine, acts as a quick and easeful purgative.

सप्तलाशङ्खिन्योः षट् तैलयोगाः —

तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके ॥ ९ ॥

दधिमण्डेन सन्नीय सिद्धं तत् पाययेत च ।

विदारिगन्धाद्यैः વિદારીગંધા વગેરે સાથે विदारीगन्धादिके साथ, क्वथिते ઉકાળેલા उबाले हुए, पयसि દૂધમાં दूधमें, त्रिवृच्छ्यामा ત્રિવૃત તથા શ્યામાના એક ભાગનો કલ્ક त्रिवृत और श्यामाके एक भागका कल्क, आर्धभागिके અને તેથી અરધા ભાગનો और इनसे आधे भागका, सप्तला- ચીકાખાઈ चीकेकाई, शङ्खिनी- અને આંખફૂટામણીનો और शंखिनीके, कल्के કલ્ક નાખી તેમાં कल्क डालकर उसमें, तैलम् તેલ तैल, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे, सिद्धम् સિદ્ધ થયેલા सिद्ध हुए, तत् તે તેલને उस तैलको, दधिमण्डेन દહીંના મંડ સાથે दहीके मंडमें, सन्नीय મેળવી मिलाकर, पाययेत च પાવું જોઈએ पिलाये ॥ ९½ ॥

9-9½. The oil cooked in the milk prepared with the drugs of the tick-trefoil group, with the paste of soap-pod and clenolipis and half its quantity of the paste of turpeth and black turpeth, should be administered as potion along with whey.

शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥१०॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत ।
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वेव संविधिः ॥११॥

द्वौ शङ्खिनी-चूर्ण- भागौ આંખફૂટામણીના બે ભાગ शंखिनीके चूर्णके दो भाग, तिलचूर्णस्य च અને તલના ચૂર્ણનો और तिलचूर्णका, अपरः બીજો એક ભાગ दूसरा एक भाग, तत्पीडितम् તેઓને પીસી કાઢેલું इनको पीसकर निकाले हुए, तैलम् તેલ तैलको, हरीतकी- હરડેના हरड़के, कषायेण ક્વાથ સાથે कषायके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, अतसी- અળસી अलसी, सर्षप- સરસવ सरसों, एरण्ड- એરંડ एरण्ड, करञ्जेषु અને કરંજમાં પણ और करञ्जमें भी, एषः આ જ પ્રકારની यही, संविधिः વિધિ છે विधि बरतनी चाहिए ॥ १०-११ ॥

10-11. Taking the powder of clenolipis two parts and one part of the powder of til, oil should be expressed out of that. This should be taken with the decoction of chebulic myrobalans. The same is the process in the case of linseed, rapeseed, castor and indian beech.

सप्तलाशङ्खिन्योः अष्टौ घृतयोगाः —

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराघदुदियाद्धृतम् ।
कल्कभागे तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुते ॥१२॥
क्षीरेणालोड्य संपक्कं पिबेत्तच्च विरेचनम् ।

शङ्खिनी- આંખફૂટામણી शंखिनी, सप्तला- અને ચીકાખાઈથી और चीकेकाईसे, सिद्धात् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये, क्षीरात् દૂધમાંથી दूधसे, यत् જે जो, घृतम् ઘી घी, उदियात् નીકળે बने, तत् च તેને उसे, त्रिवृत्-श्यामा- ત્રિવૃત તથા શ્યામાના त्रिवृत एवं श्यामाके, अर्धसंयुते અર્ધા ભાગના કલ્કથી आधे भागके कल्कसे, तयोः एव અને શંખિની તથા સપ્તલાના और शंखिनी तथा सप्तलाके, कल्कभागे એક ભાગના કલ્કથી एक भागके कल्कसे, संपक्कम् પકાવી पकाकर, क्षीरेण દૂધમાં दूधमें, आलोड्य ઘોળી मिलाकर, पिबेत् પીવું पीवे, तत् च તે वह, विरेचनम् વિરેચન લાવે છે विरेचन लाता है ॥ १२½ ॥

12-12½. A medicated ghee should be prepared by taking the ghee obtained from the milk prepared with clenolipis and soap-pod in four parts the quantity of milk and the paste of the same two drugs as well as the same quantity of the paste of turpeth and black turpeth. This should be taken as a purgative potion.

९½. सन्नीय--सन्नाय (ख. ह त. थ.
१०. तिलचूर्णस्य--नीलीचूर्णस्य (ह. थ.)

१२. कल्कभागे-कल्कभागं (थ.)
,, संयुते--संयुतम् (थ.)
१३. संपक्कं-विपचेत् (थ.)

दन्तीद्रवन्त्योः कल्पोऽयमजश्रृङ्ग्यजगन्धयोः ॥१३॥
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्पर्ण्यास्तथैव च ॥१४॥
द्विवर्गार्धांशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।

अयम् कल्पः આ જ કલ્પ यही कल्प, दन्तीद्रवन्त्योः દન્તી તથા દ્રવન્તીને दन्ती तथा द्रवन्तीका, अजश्रृङ्गी- અજશૃંગી अजशृंगी, अजगन्धयोः તથા અજગંધાને તથા अजगन्धाका, क्षीरिण्याः ક્ષીરિણીને क्षीरिणीका, नीलिकायाः च તથા નીલિકાને तथा नीलिकाका, तथा एव करञ्जयोः च બન્ને કરંજને दोनों करंजोंका, मसूर- विदलायाः च અને શ્યામલતા और श्यामलता, तथा एव તથા तथा, प्रत्यक्पर्ण्याः च ઉંદરકનીને छे मूषा- कर्णीका है, द्विवर्गार्धांश. આ બબ્બેના જોડકાના અરધા ભાગના इन दोदोके वर्गोके अर्धांश, कल्केन કલ્કથી कल्कसे, तद्वत् પૂર્વવત્ पूर्ववत्, घृतम् ઘી घृत, साध्यम् पुनः સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे ॥ १३-१४½ ॥

13-14½. The same is the process in the preparation of medicated ghee in the case of red physic nut and physic nut, shell and wild carrot, yellow milk plant and indigo plant, indian beech, and jungle cork tree as also in the case of lentil and kidney-leaved ipomea. Again, taking half part of the paste of each of this dyad of drugs a medicated ghee may be prepared.

शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्घृतम् ॥१५॥

शङ्खिनी- આખફૂટામણી शंखिनी, सप्तला- ચીકાખાઈ चीकेकाई, धात्री- અને આમળાના और आंवलेके, कषाये કવાથમાં कषायमें, घृतम् ઘી घृत, साधयेत् સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे ॥१५॥

15. Prepare a medicated ghee with the decoction of clenolipis, soap-pod and emblic myrobalans.

सप्तलाशङ्खिन्योः त्रयो लेहयोगाः, कम्पिल्लकेनैको योगश्च—
त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोध्रवत् ।
सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोध्रवदेव च ॥१६॥

त्रिवृत्कल्पेन અથવા ત્રિવૃતના કલ્પની માફક અથવા त्रिवृतकल्पके समान, सर्पिः च ઘૃતપાક घृतपाक, लोध्रवत् લોધરની પેઠે लोधके समान, त्रयः ત્રણ तीन, लेहाः च ચાટણ लेह, सुराकम्पिल्लयोः અને સુરા તથા કપીલાને और सुरा तथा रोरीका, योगः યોગ योग, लोध्रवत् एव લોધરની માફક જ लोधके समान ही, कार्यः કરવો बनाना चाहिए ॥ १६ ॥

16. One preparation of ghee can be made as in the case of turpeth; and three linctuses as in the case of lodh. One preparation in Sura wine and one with Kamala may be made in the same manner as lodh.

सप्तलाशङ्खिन्योः पञ्च सन्धानयोगाः —
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।
अजगन्धाजश्रृङ्ग्योश्च तद्वत् स्यातां विरेचने ॥१७॥

तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसकी भांति, दन्ती- દન્તી दन्ती, द्रवन्त्योः અને દ્રવન્તીના और द्रवन्तीके, कल्पेन કલ્પમાં कल्पमें, सौवीरकतुषोदके સૌવીરક તથા તુષોદક કહેવામાં આવશે सौवीरक तथा तुषोदक कहे जावेंगे, तद्वत् તે જ પ્રમાણે उसी प्रकार, अजगन्धा- બાકુળી ડુકુ, अजश्रृङ्ग्योः च અને અજશૃંગીના સૌવીરક તથા તુષોદક और अजशृङ्गीके सौवीरक तथा तुषोदक, विरेचने વિરેચન માટે विरेचनके लिए, स्याताम् કરવાં बनाना चाहिए ॥ १७ ॥

१४. क्षीरिण्या नीलिकायाश्च—स्यात् क्षीरिणीनीलिकयोः (ब)
,, प्रत्यक्पर्ण्याः—प्रत्यक्श्रेण्याः (क. छ. ड. त. फ)
१४½. द्विवर्गार्धांशकल्केन—विडङ्गार्धांशकल्केन (ख. ड.)
१५ साधयेत्—चापरम् (क. ब.)
,, साधयेद्घृतम्—चापरं स्मृतम् (ब.)

१६ त्रिवृत्कल्पेन—त्रिवृत्कल्केन (ज)
,, लोध्रवत्—पूर्ववत् (ड. द. ब. फ.)
१७ तद्वत् स्याताम्—कार्ये स्याताम् (ब.)

17. In the same pharmaceutical process as red physic nut and physic nut, these can be prepared in Sauveeraka and Tushodaka wines. Similarly they can be prepared in the decoction of wild carrot and shell for the purpose of purgation.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—
कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगः कम्पिल्लके तथा ॥१८॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिंशदुक्ता नवाधिका ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना बे श्लोक छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, कषायाः कषायोमां कषायमें, दशषट् च एव सोळ सोलह, तैले तेलमां तैलमें, षट् छ छः, सर्पिषि घीमां घीमें, अष्टौ आठ आठ, मद्ये मद्यमां मद्यमें, पञ्च पांच पांच, लेहाः लेहमां लेहमें, त्रयः त्रण तीन, तथा कम्पिल्लके कपीलामां एक योग रोरीमें एक, ते ते वे, नवाधिका त्रिंशत् ओगणचालीस उनचालीस, योगाः योग योग, उक्ताः कहेवामां आव्या छे कहे गये हैं, सप्तला- चीकाखाई चीकेकाई, शङ्खिनीभ्याम् अने आंखफूटामणी और शंखिनी, समस्ताभ्याम् बन्नेथी दोनोंसे, एकशः एक एकथी अथवा एक एकसे, अपि च पण भी, सिद्धाः तैयार थयेला तैयार हुए, ते हिताः ते योगो हितकर छे वे योग हितकारी हैं ॥ १८-१९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

18-19. Sixteen preparations of decoctions, six preparations in oil, eight in ghee, five in wine, three preparations of linctuses and one preparation with kamala—thus, in all, thirty-nine tested preparations are there of soap-pod and clenolipis used in combination. They (soap-pod and clenolipis) are beneficial, used either together or even singly.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने सप्तलाशङ्खिनी-कल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेश-कृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरक-प्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने कल्पस्थानमां कल्पस्थानमें, सप्तलाशङ्खिनीकल्पः 'सप्तला-शंखिनीकल्प' 'सप्तलाशंखिनीकल्प' नाम नामनो नामका, एकादशः अगियारमो ग्यारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus, in the Section on Pharmaceutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Soap-pod and Clenolipis' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

बारमो अध्याय अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

दन्तीद्रवन्तीकल्पोपक्रमः—

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहींथी अब आगे, दन्तीद्रवन्ती-कल्पम् 'दन्तीद्रवन्तीकल्प' नामना अध्यायनुं 'दन्ती-

१८ मद्ये त्रयो—मद्यास्त्रयो (च.)

द्रवन्तीकल्प' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Red Physic nut and the Physic nut'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

दन्तीद्रवन्त्योः पर्यायाः —

दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ ३ ॥
(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिता ॥)

उदुम्बरपर्णी ઉદુમ્બરપર્ણી उदुम्बरपर्णी, निकुम्भः નિકુંભ निकुंभ, अथ અને और, मुकूलकः મુકૂલક એ मुकूलक ये, दन्ती દંતીના પર્યાયો दन्तीके पर्याय, स्यात् છે हैं, चित्रा ચિત્રા चित्रा, न्यग्रोधी ન્યગ્રોધી न्यग्रोधी, मूषिकाह्वया મૂષિકાહ્વયા मूषिकाह्वया, तथा मूषिकपर्णी च अपि મૂષિકપર્ણી मूषिकपर्णी, उपचित्रा ઉપચિત્રા उपचित्रा, शम्बरी च શમ્બરી शम्बरी, प्रत्यक्श्रेणी પ્રત્યક્શ્રેણી प्रत्यक्श्रेणी, सुतश्रेणी સુતશ્રેણી सुतश्रेणी, दन्ती દન્તી दन्ती, रण्डा च અને રંડા और रण्डा, नामतः એ પર્યાયોથી इन पर्यायोंसे, द्रवन्ती દ્રવંતીને द्रवन्ती, कीर्तिता કહેવામાં આવે છે कही जाती है ॥ ३ ॥

3. Danti (red physic nut) is also known by its synonyms Udumbaraparni, Nikumbha and Mukoolaka. Dravanti (physic nut) is known also as Chitra, Nyagrodhi and Mushikahvaya. It is also known as Mushikaparni, Upachitra and *Sambari*, Pratyaksreni, Sutasreni, Danti and Randa(or Chanda).

दन्तीद्रवन्त्योः ग्राह्यमङ्गम्, प्रयोगविधिश्च—

तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ ४ ॥
पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽग्न्यर्कौ हतो ह्येषां विकाशिताम् ॥ ५ ॥

तयोः તે બન્નેના उन दोनोंकी, स्थिराणि કઠણ સારવાળી, बहलानि જાડી છાલનાં मोटी छालवाली, हस्तिदन्त- હાથીના દાંત हाथी दांतके, प्रकाराणि જેવાં समान, श्यावताम्राणि च ઈંટાડી તથા તાંબા જેવા વર્ણવાળાં श्याव तथा ताम्रवर्ण, मूलानि મૂળોનું जडोंको, संगृह्य ગ્રહણ કરી ग्रहणकर, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान वैद्य, पिप्पली- એઓ પર પીપર उनपर पीपर, मधु- અને મધનો और मधुका लिप्तानि લેપ કરી लेप कर, मृत्कुशान्तरे તેઓને દર્ભથી વીંટી માટીથી લીંપી દઈ उनको कुशाओंसे लपेटकर मिट्टीका लेप करके, स्वेदयेत् સ્વેદન કરવાં स्विन्न करे, आतपे અને તડકામાં और धूपमें, शोषयेत् સુકવવાં सुखावे, हि કારણકે क्योंकि, अग्न्यर्कौ અગ્નિ અને સૂર્ય अग्नि और सूर्य, एषाम् તેઓની इनके, विकाशिताम् વિકાશિતાનો विकाशी गुणको, हतः નાશ કરે છે नष्ट करते हैं ॥४-५॥

4-5. The wise physician should gather the roots of the red physic nut and the physic nut that are strong and thick and resemble in shape the elephant's tusk and are dark and coppery in color respectively. They should be smeared with long pepper and honey, covered with earth and sacrificial grass and subjected to sudation procedure. They should then be dried in the sun. Their toxic effects of causing paralysis is destroyed by the fire and the sun.

दन्तीद्रवन्त्योर्गुणाः —

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरूणि च ।
विलापयन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

४. हस्ति–दन्ति (ह.)
५. शोषयेदातपेऽग्न्यर्कौ -शोषयेदातपेऽर्काग्नी (ध. फ.)

तीक्ष्ण- દંતી તથા દ્રવંતીનાં મૂળ તીક્ષ્ણ दन्ती तथा द्रवन्तीकी जड़ें तीक्ष्ण, उष्णानि ઉષ્ણ उष्ण, आशुकारीणि આશુકારી शीघ्रकारी, विकाशीनि વિકાશી विकाशी, गुरूणि च અને ગુરુ છે और गुरु हैं, द्वौ તેઓ પિત્ત તથા કફ એ બે पित्त तथा कफ इन दो, दोषौ દોષોને दोषोंको, विलाययन्ति ઓગાળી નષ્ટ કરે છે द्रवीभूतकर नष्ट करती हैं, मारुतम् च અને વાયુને और वायुको, कोपयन्ति કુપિત કરે છે कुपित करती हैं ॥ ६ ॥

6. They are acute, hot quick in action, antispasmodic and heavy. They cause the liquefaction of the two humors kapha and pitta, and provoke vata.

दन्तीद्रवन्त्योः सप्त कल्कयोगाः, मांसरसैस्त्रयो योगाश्च—

दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।
प्रियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च ॥ ७ ॥
पिबेद्गुल्मोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

गुल्मोदरी ગુલ્મરોગી, ઉદરરોગી गुल्मरोगी, उदररोगी, यः च તથા જે રોગી પર तथा जो रोगी, दोषैः દોષોએ दोषोंसे, अभिखिन्नः આક્રમણ કર્યું હોય आक्रान्त हो, नरः તે મનુષ્યે वह मनुष्य, तयोः દન્તી તથા દ્રવંતીનો दन्ती तथा द्रवन्तीके, अक्षसमम् એક તોલા જેટલો एक तोला प्रमाण मात्राके, पिण्डम् કલ્કપિંડ कल्कपिण्डको, दधि- દહીં दही, तक्र- તક્ર तक्र, सुरामण्डैः સુરામંડ सुरामण्ड, प्रियाल- અને ચારોળી और चिरौंजी, कोल- મોટાં બોર बड़े बेर, बदर- બોર बेर, पीलु- તથા પીલુના तथा पीलु शीधुभिः च एव सीधु એઓમાંથી કોઈ એક સીધુ સાથે इनमेंसे किसी एकके सीधुके साथ, पिबेत् પીવો पीवे, कृमिकोष्ठी અને કોઠામાં કૃમિવાળા और कोष्ठमें क्रिमिवाला, पाण्डुः પાંડુરોગીએ તથા पाण्डुरोगी, भगन्दरी તથા ભગંદરના રોગીએ तथा भगंदरका रोगी, गो- ગાય गो, मृग- મૃગ मृग, अज- અને બકરાના और बकरेके, रसैः માંસરસ સાથે તે કલ્કપિંડ પીવો मांसरसके साथ उस कल्कपिण्डको पीवे ॥ ७-८ ॥

7-8. The patient with gulma and abdominal disease who is overpowered by morbid humors should take one tola in measure of these drugs with curds, butter milk, the supernatent part of Sura wine, buchanan's mango, jujube, small jujube, tooth brush tree or Sidhu wine. The persons afflicted with anemia, intestinal worms and fistula-in-ano should take it with the meat-juice of the cow, or of the deer or of the goat.

दन्तीद्रवन्त्योः त्रयः स्नेहयोगाः —

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।
कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्घृतम् ॥ ९ ॥
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले ।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु ॥ १० ॥

दशमूल- દશમૂળના दशमूलके, रसायुते કવાથથી યુક્ત क्वाथके साथ, तयोः તે બન્નેના इन दोनोंके, कल्के કલ્ક कल्क, कषाये च અને કષાયમાં और कषायसे, घृतम् ઘી घृतको, विपचेत् પકાવવું पकावे, कक्ष्या- કક્ષ્યા कक्ष्या, अलजी- અલજી अलजी, विसर्पेषु વિસર્પ विसर्प, दाहे च તથા દાહમાં તે ઘીનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે और दाहमें उस घीका प्रयोग प्रशस्त है, मेहे च પ્રમેહ प्रमेह, गुल्मे ગુલ્મ गुल्म, सोदावर्ते ઉદાવર્ત उदावर्त, कफानिले च અને કફજન્ય તથા વાતજન્ય બીજા રોગોમાં और कफजन्य तथा वातजन्य दूसरे रोगोंमें, तैलम् તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા તેલનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે उसी प्रकार सिद्ध किये तैलका प्रयोग प्रशस्त है, शकृत्- તેમજ મલબંધ मलबन्ध, शुक्र- શુક્રરોધ शुक्ररोध, वातसङ्ग- અપાનરોધ अपानरोध, अनिलार्तिषु તથા વાતવ્યાધિઓમાં तथा वातव्याधियोंमें, चतुःस्नेहम् તે જ

८. दोषैरभिखिन्नश्च—दोषैरभिपन्नश्च (च. ग. ह. ग.)
„ कृमिकोष्ठी—कृमिकुष्ठी (ग.)

९. रसायुते—रसैर्युते (क)
„ कक्ष्यालजीविसर्पेषु—विसर्पालजिकासु (च. क.)

પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા ચારેય સ્નેહનો પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે उसी प्रकार सिद्ध किये चतुःस्नेहका प्रयोग प्रशस्त है ॥ ९-१० ॥

9-10. The ghee prepared with the paste and the decoction of the red physic nut and the physic nut along with the juice of the decaradices should be taken in condition of herpes boils and spreading affections and burning. Oil similarly prepared should be taken in urinary anomalies, gulma. misperistalsis and provocation of kapha and vata. The tetrad of unctuous substances combined together and prepared similarly should be taken in conditions of stasis of feces, semen and flatus and in disorders of vata.

दन्तीद्रवन्त्योः षड् लेहयोगाः —

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥११॥

विरेकार्थे વિરેચન માટે विरेचनके लिए, दन्ती- દન્તી दन्ती, अजशृङ्गयोः च અને અજશૃંગીના और अजशृंगीके, रसे ક્વાથમાં काथमें, सिद्धः સિદ્ધ કરેલો सिद्ध किया, गुड- ગોળ गुड, क्षौद्र- મધ मधु, घृत- अन्वितः અને ઘીસહિત और घृतसे मिश्रित, लेहः લેહ लेह, दाह- દાહ दाह, संताप- સંતાપ संताप, मेहनुत् અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે और प्रमेहका नाशक है ॥ ११ ॥

11. The linctus prepared for the purpose of purgation, by mixing gur, honey and ghee in the juice of the red physic nut and Ajasringi is curative of burning, excessive heat and urinary anomalies.

११. दाह- मेहः (द. म. फ)

वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात् स एवाजगन्धया ।

अजगन्धया બાકળીથી કુકુંઠે, सिद्धः સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये. सः एव તે જ લેહનો उसी लेहका, वाततर्षे વાતજન્ય તૃષામાં वातिक तृषामें, पैत्ते પિત્તજન્ય पित्तजन्य, ज्वरे જ્વરમાં ज्वरमें, स्यात् પ્રયોગ પ્રશસ્ત છે प्रयोग प्रशस्त है ॥ ११½ ॥

11½. In dipsosis of the vata type, and in fever of the pitta type, the linctus prepared with wild carrot will serve as a good purgative.

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदामलकीरसे ॥१२॥
त्रींस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥१३॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।
तत्सिद्धं प्राशयेल्लेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥१४॥

दन्तीद्रवन्त्योः દન્તી તથા દ્રવન્તીનાં दन्ती तथा द्रवन्तीकी, मूलानि મૂળીને जडोंको, आमलकीरसे આમળાના ક્વાથમાં आंवलोंके काथमें, पचेत् પકાવવાં पकाये, तस्य તે उस, कषायस्य ક્વાથના कषायके, त्रीन् तु ત્રણ ભાગ तीन भाग, फाणितस्य અને ફાણિતના और राबके द्वौ च બે दो, भागौ ભાગ भाग, तप्ते તપાવેલ गरम, सर्पिषि ઘી घी, तैले वा કે તેલમાં या तैलमें, भर्जयेत् ભૂંજવા भून लेवे, तत्र च તેમાં इसमें, दन्ती- દન્તી दन्ती, द्रवन्त्योः च તથા દ્રવન્તીના એક એક ભાગનો तथा द्रवन्तीके एक एक भागका, श्यामादीनाम् च તેમજ શ્યામા વગેરે નવ દ્રવ્યોમાંથી एवं श्यामादि नौ द्रव्योंमेंसे, भागशः પ્રત્યેકના એક એક ભાગનો प्रत्येकके एक एक भागका, कल्कम् કલ્ક कल्क, आवपेत् નાખવો डाले, तत्सिद्धम् તેથી સિદ્ધ થયેલો उससे सिद्ध हुआ, लेहम् લેહ लेह, प्राशयेत् ચાટવો खाये, तेन તેનાથી રહેલે, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, विरिच्यते વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥ १२-१४ ॥

12-14. The roots of the red physic nut and the physic nut should be

१२. मूलानि-मूलम् (क ध. छे. ...)

decocted in the juice of the emblic myrobalan. Three parts of that decoction and two parts of treacle should be cooked in hot ghee or oil and the paste of equal parts of red physic nut, physic nut and the drugs of the black turpeth group should be added to it. The linctus, thus prepared and taken, causes easeful purgation.

रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक् ॥१५॥

एवम् એ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, दशमूलस्य દશમૂલના दशमूलके, रसे च ક્વાથમાં रसमें, वैभीतके બહેડાના बहेड़ेके, रसे ક્વાથમાં रसमें, तथा हरीतकीरसे च एव તથા હરડેના ક્વાથમાં तथा हरड़के रसमें, पृथक् જુદા જુદા पृथक् पृथक्, लेहान् લેહો अवलेह, पचेत् પકાવવા बनावे ॥ १५ ॥

15. Linctuses may be prepared in this manner in the juice of each of the decaradices or of beleric myrobalans or of emblic myrobalans.

दन्तीद्रवन्त्योः एकश्चूर्णयोगः —

तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।
असृष्टे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम् ॥१६॥

तयोः દંતી અને દ્રવન્તીના दन्ती और द्रवन्तीके, अम्लयुतम् અમ્લ દ્રવ્યથી યુક્ત अम्ल द्रव्यसे युक्त, चूर्णम् ચૂર્ણને चूर्णको, बिल्वसमम् ४ તોલા ४ तोले, तद्रसेन एव તેઓના જ રસની इन्हींके रसकी, भावितम् ભાવના આપી તેનો भावना देकर उसका, असृष्टे विशि મલબંધમાં मलकी रुकावटमें, वातोत्थे અને વાતજન્ય और वातजन्य, गुल्मे च ગુલ્મમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે એ गुल्ममें प्रयोग किया जाय वह, शुभम् શુભ છે कल्याणकारी है ॥ १६ ॥

16. The powder of the roots of red physic nut impregnated in that juice and taken in a dose of four tolas and mixed with acid article is beneficial in retention of feces and in gulma due to vata.

दन्तीद्रवन्त्योः इक्षुणैको योगः —

पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
स्वेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥१७॥

इक्षुकाण्डम् वा અથવા શેરડીના સાંઠાને या गन्नेके काण्डको, पाटयित्वा ચીરી चीरकर, अन्तरा च વચમાં बीचमें, कल्केन દંતી તથા દ્રવંતીના કલ્કથી दन्ती तथा द्रवन्तीके कल्कसे, आलिप्य લીંપી लेप करके, स्वेदयित्वा અને સ્વિન્ન કરી स्विन्न कर, ततः પછી पीछे, खादेत् ખાવો खाये, तेन તેથી इससे, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, विरिच्यते વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥ १७ ॥

17. A sugar-cane stalk should be split and the inside smeared with the paste of the red physic nut and the physic nut. It should be subjected to sudation procedure and then chewed. It causes easy purgation

दन्तीद्रवन्त्योः मुद्गादिभिन्नयो रसयोगाः —

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
लावतर्त्तीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥१८॥

दन्ती- દંતી दन्ती द्रवन्त्योः અને દ્રવંતીના और द्रवन्तीके, मूलम् च મૂળ मूलको, मुद्गैः મગની સાથે मूंगके साथ, लाव- લાવ लाव, वर्त्तीरक- વર્તીરક वर्तीरक, आद्यैः च

१५. लेहानेवं पचेत् पृथक्-लेहानेवं पचेद्भिषक् (ग. घ.)
१६. शुभम्-हितम् (ग.)

१७. ततः-नरः (घ.)
१८. लाववर्त्तीरकाद्यैश्च-लावतित्तिरिकाणां च (ख. ङ.)
,, ,, -लावतित्तिरिमांसैश्च (द)
,, ,, -लावतित्तिरिकाद्यां च (घ)
,, स्युर्विरेचने-स्युर्विरेचनाः (ग ङ)

वगेरेना માંસરસ आदिके मांसरसके, सह સાથે साथ, विपाचयेत् પકાવવાં पकाये, ते रसाः તે રસોનો वे मांसरस, विरेचने વિરેચન માટે विरेचनके लिए, स्युः ઉપયોગ કરવામાં આવે છે प्रयुक्त किये जाते हैं ॥१८॥

18. The roots of the red physic nut and the physic nut should be cooked along with green gram or with the meat-juices of the quail, partridge or other birds of their group. These preparations can be used for purgation.

दन्तीद्रवन्त्योः त्रयो यवाग्वादियोगाः —

तयोर्वाऽपि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
माषयूषं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥१९॥

तयोः वा अपि અથવા દંતી અને દ્રવન્તીના या दन्ती और द्रवन्तीके, कषायेण કષાયથી कषायसे, यवागूम् યવાગૂ यवागू, जाङ्गलम् જાંગલ जांगल, रसम् માંસરસ मांसरस, माषयूषम् च અને અડદના યૂષને और माषयूषको, संस्कृत्य સંસ્કાર કરી संस्कृत बनाकर, दद्यात् દેવાં देवे, तैः च તેથી इनसे, विरिच्यते વિરેચન થાય છે विरेचन होता है ॥ १९ ॥

19. Gruel or jangala meat-juice, or the soup of black gram prepared with the decoction of these two drugs and seasoned, should be given to a patient. This will cause him to purge.

दन्तीद्रवन्त्योः एक उत्कारिकायोगः एको मोदकयोगश्च—

तत्कषायात् त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा २०
मोदको वाऽस्य कल्पेन कार्यस्तच्च विरेचनम् ।

तत्कषायात् તે બન્ને ઔષધિઓના કષાયના उन दोनों औषधियोंके कषायके, त्रयः त्रयः तीन, भागाः ભાગ भाग, तथा एव તથા तथा, सितायाः સાકરના चीनीके, द्वौ च બે ભાગ दो भाग, गोधूम- અને ઘઉંના और गेहूंके, चूर्णानाम् લોટનો आटेका, एकः એક ભાગ एक भाग, शुभा એમાંથી શુભ इनसे मंगलकारी, उत्कारिका ઉત્કારિકા उत्कारिका, कार्या બનાવવી बनाये, कल्पेन અથવા આ જ કલ્પથી अथवा इसी विधिसे, अस्य આ વિરેચ્ય રોગી માટે इस विरेच्य रोगीके लिए, मोदकः वा મોદક लड्डू, कार्यः બનાવવો बनाये, तत् च ते वह विरेचनम् વિરેચન છે विरेचन है ॥२०½॥

20-20½. A good Utkarika pancake may be prepared with three parts of the decoction of these two drugs, two parts of sugar-candy and one part of wheat flour. In the same manner sweet boluses may also be made which act as a purgative.

दन्तीद्रवन्त्योः एको मद्ययोगः एको भक्ष्ययोगश्च—

तयोश्चापि कषायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥२१॥
दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
गुडलावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः ॥२२॥

तयोः તે બન્નેના इन दोनोंके, कषायेण च अपि કષાયથી कषायसे, अस्य આ વિરેચ્ય રોગી માટે इस विरेच्य रोगीके लिए, मद्यानि મદ્ય मद्य, उपकल्पयेत् બનાવવાં बनावे, दन्तीकाथेन च દન્તીના ક્વાથમાં दन्तीके काथमें, आलोड्य ઘોળી घोलकर, दन्ती- तैलेन દન્તીના તેલમાં दन्तीके तैलमें, साधितान् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये, गुडलावणिकान् ગોળ અને લવણવાળા गुड़ और नमकसे बनाये, विविधान् વિવિધ પ્રકારના विविध प्रकारके, भक्ष्यान् ભક્ષ્યોને भक्ष्योंको, नरः મનુષ્ય मनुष्य, भक्षयेत् ખાવાં खावे ॥ २१-२२ ॥

21-22. With their decoction wines may also be prepared. Various kinds of sweet and savoury articles of diet made by mixing them with the decoction

१९. माषयूषं च—माषयूषांश्च (ग. घ. ङ.)
२०. कार्या चोत्कारिका—कार्यैवोत्कारिका (च.)
२१. मद्यान्यस्य—मद्यमस्य (क. ग. ङ.)
२२. दन्तीकाथेन चालोड्य—दन्तीक्वाथैर्गुलिकाम् (ग. घ. ङ.)

of red physic nut and preparing in its oil, may be eaten.

दन्तीद्रवन्त्योः एकोऽपरश्चूर्णयोगः —

दन्तीं द्रवन्तीं मरिचं यवानीमुपकुञ्चिकाम् ।
नागरं हेमदुग्धां च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥२३॥
सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिबेद्घृतेन जीर्णे तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥२४॥
सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु यौगिकम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्बालवृद्धेषु पूजितम् ॥२५॥
दुर्भक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥२६॥

दन्तीम् દન્તી दन्ती, द्रवन्तीम् દ્રવન્તી द्रवन्ती, उपमरिचम् મરી मरिच, यवानीम् યવાની यवानी, उपकुञ्चिकाम् કલોંજી જીરું काला जीरा, नागरम् સૂંઠ सोंठ, हेमदुग्धाम् च હીરવી (કાશ્મીર) हीरवी (काश्मीर), चित्रकम् च ચિત્રક और चित्रक, इति એઓનું इनका, चूर्णितम् ચૂર્ણ કરી चूर्ण करके, गवाम् ગાયના गायके, मूत्रे મૂત્રની मूत्रकी, सप्ताहम् સાત દિવસ સુધી सात दिन तक, भावयेत् ભાવના દેવી भावना देवे, ततः પછી पीछे, पाणितलम् એક તોલા જેટલું एक तोला मात्रामें, घृतेन ઘી સાથે घीके साथ, पिबेत् પીવું पीवे, जीर्णे तु ઓષધ પચી જાય औषध जीर्ण होने पर, विरिक्तः च અને રેચ લાગી જાય એટલે और विरेचन होने पर, तर्पणम् च अपि તર્પણ પણ પીવું तर्पण भी पीवे, तत् चूर्णम् તે ચૂર્ણ वह चूर्ण, सर्वरोगहरम् સર્વ રોગ હરનારું सर्व रोगोंको नष्ट करनेवाला, मुख्यम् મુખ્ય છે मुख्य है, सर्वेषु સર્વ सब, ऋतुषु ઋતુઓમાં ऋतुओंमें, यौगिकम् પ્રયોજી શકાય છે प्रयुक्त किया जा सकता है, अनपायित्वात् નુકસાનકારક ન હોવાથી हानिकारक न होनेसे, बालवृद्धेषु બાળક અને વૃદ્ધ લોકોમાં પણ बाल और वृद्ध लोगोंमें भी, पूजितम् માન્ય છે प्रशस्त है, दुर्भक्त- અને દુષ્ટ ભોજનથી થયેલા और दूषित भोजनसे उत्पन्न, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, पार्श्वार्ति- પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, उदरेषु च ઉદરરોગ उदर-रोग, गण्डमालासु ગંડમાલા गण्डमाला, वाते च વાતવિકાર वातरोग, पाण्डुरोगे च અને પાંડુરોગમાં और पांडुरोगमें, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ २३-२६ ॥

23-26. Take red physic nut, physic nut, black pepper, bishop's weed, black cumin, dry ginger, yellow milk plant and white flowered leadwort and triturate them well. This powder should be impregnated with cow's urine for a week. A person must take one tola of this powder as potion with ghee. When the dose has been digested and the person well purged, demulcent drink should be given. This powder is the foremost panacea for all kinds of disorders and is a good preparation to suit all seasons; and as it is attended with no harmful effects it is recommended for the young as well as the aged. It is recommended in inappetence, indigestion, pain in the sides, gulma, splenic disorders, abdominal diseases, scrofula, morbid vata and anemia.

दन्तीद्रवन्त्योः एको मोदकयोगः —

पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ गुडस्याष्टपलेन तत् ॥२७॥
विनीय मोदकान् कुर्याद्दशैकं भक्षयेत्ततः ।
उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥२८॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिबर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकोठानिलापहाः ॥२९॥

२४. जीर्णे-चूर्णे (ध. फ.)
२५ यौगिकम्—शोभनम् (त.)
२६. गण्डमालासु वाते च—गण्डमालासवाते च (ध. थ ब. फ.)
२७. त्रिवृत्पिप्पलिकर्षौ द्वौ—पिप्पलीत्रिवृताक्षौद्र (ड.)
२८. पिबेच्चानु—पिबेच्छेषान् (ध. फ.)
२९. कोठानिलापहाः- कुष्ठानिलापहाः (क. छ. फ.)

चित्रकदन्त्योः च ચિત્રક અને દન્તી चित्रक और दन्ती, **पलम्** ચાર ચાર તોલા चार चार तोला, **हरीतक्याः च** હરડે हरड़, **विंशतिः** વીસ (સંખ્યામાં) बीस (संख्यामें), **त्रिवृत्पिप्पली-** અને ત્રિવૃત તથા પીપર और त्रिवृत तथा पिप्पली, **द्वौ कर्षौ** બબ્બે તોલા दो दो तोले, **तत्** તેઓને उनको, **गुडस्य** ગોળના गुड़के, **अष्टपलेन** ૩૨ તોલાની સાથે ३२ तोलेके साथ, **विनीय** મેળવીને मिलाकर, **दश** દશ दस, **मोदकान्** મોદક लड्डू, **कुर्यात्** કરવા बनाये, **ततः** પછી पीछे, **दशमे** દશમે दसवें, **दशमे** દશમે दसवें, **अह्नि च** દિવસે दिन, **एकम्** એક એક મોદક एक एक लड्डू, **भक्षयेत्** ખાવો खावे, **अनु च** અને ઉપર और उपरसे, **उष्णाम्बु** ગરમ પાણી गरम पानी, **पिबेत् च** પીવું पीवे, **एते** આ ये मोदक, **निष्परिहाराः** પરહેજની અપેક્ષા રાખતા નથી परहेजकी अपेक्षा नहीं रखते, **सर्वरोग-** સર્વ રોગનો सब रोगोंको, **निबर्हणाः** નાશ કરે છે नष्ट करते हैं, **ग्रहणी-** અને ગ્રહણી ग्रहणी, **पाण्डुरोग-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **कोठ-** કોઠ कोठ, **अनिल-** અને વાયુને और वायुको, **अपहाः स्युः** હરે છે हरते हैं ॥ २७-२९ ॥

27-29. Take four tolas each of white flowered leadwort and red physic nut, twenty chebulic myrobalans, two tolas of turpeth and long pepper and thirty-two tolas of gur and prepare ten sweet boluses with these. Take one of these sweetboluses followed by a potion of hot water once every ten days. They do not demand any special after-regimen and are universal remedies though particularly for assimilation disorders, anemia, piles, pruritus, wheals and morbid vata.

दन्तीद्रवन्त्योः एकः कषाययोगः —

दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥३०॥

द्राक्षा- દ્રાક્ષના मुनक्केके, **अर्धप्रस्थ-** ૩૨ તોલાથી ३२ तोलेसे, **साधितः** તૈયાર કરેલા सिद्ध किया, **दन्तीद्विपल-** ૮ તોલા દન્તીનો ८ तोले दन्तीका, **निर्यूहः** ક્વાથ क्वाथ, **पित्तकासे** પિત્તકાસમાં पित्तजन्य कासमें, **पाण्डुरोगे च** અને પાંડુરોગમાં और पांडुरोगमें, **विरेचनम्** વિરેચન માટે विरेचनके लिए, **शस्यते** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ३० ॥

30. The extract of eight tolas of the red physic nut prepared with 32 tolas of grapes is a purgative preparation recommended in cough due to pitta and in anemia.

दन्तीद्रवन्त्योः एकः कल्कयोगः —

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥३१॥

समगुडम् સમ પ્રમાણમાં ગોળ સાથે सम प्रमाणमें गुड़के साथ, **दन्तीकल्कम्** દન્તીનો કલ્ક મેળવી दन्तीका कल्क मिलाकर, **शीतवारियुतम्** ઠંડા પાણી સાથે ठंडे पानीके साथ, **पिबेत्** પીવો पीवे, **मुख्यतमम्** આ સૌથી મુખ્ય यह सबसे मुख्य, **उत्तमम्** અને ઉત્તમ और उत्तम, **कामलाहरम्** કમળો મટાડનારું कामलानाशक, **विरेचनम्** વિરેચન છે विरेचन है ॥ ३१ ॥

31. The paste of red physic nut and equal parts of the gur should be

३०. प्रस्थसाधितः-प्रस्थसंयुतः (क. ग. ध. क.)

३०. विरेचनं-शोधनं (ध. ड. त.)

३१. विरेचनं मुख्यतमं-एतद्विरेचनं मुख्यं (ध.)

.. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः कार्षिकाः स्युः पृथक् पृथक् ।
द्विगुणे शर्करे च शङ्खिनी स्याच्चतुर्गुणा ॥
नीलिनीमष्टगुणितां द्विरष्टगुणितां तथा ।
दन्तीं द्रवन्तीं त्वकुशाणमेकं चात्र प्रदापयेत् ॥
तस्मादर्धपलं चूर्णाल्लिह्यान्माध्वीकसंयुतम् ।
शीतोदकानुपानं तु निरपायं विरेचनम् ॥

इत्यधिकः पाठः (ड. त.) पुस्तकयोः ।

taken as potion mixed with cold water. This is a foremost purgative potion and a most effective cure for jaundice.

दन्तीद्रवन्त्योः पञ्चासवयोगाः —

श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मप्लीहपाण्डूदरापहः ॥३२॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, **फल-** मींढळ मैनफल, **चित्रकैः** अने चित्रकथी और चित्रकसे, **लिप्ते** लीपेला घडानी अंदर लिप्त घड़ेके अन्दर, **श्यामा-** श्यामा श्यामा, **दन्ती-** अने दन्तीना और दन्तीके, **रसे** क्वाथमां क्वाथमें, **गौडः** गोळथी करेलो गुड़से बनाया, **अरिष्टः** अरिष्ट अरिष्ट, **अनिल-** वात वायु, **श्लेष्म-** कफ कफ, **प्लीह-** प्लीहा प्लीहा, **पाण्डु-** पांडुरोग पाण्डुरोग, **उदर-** अने उदररोगनो और उदररोगको, **अपहः** नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ३२ ॥

32. A medicated wine prepared of gur and the juice of black turpeth and red physic nut and physic nut, in a pot lined with long pepper, emetic nut and white flowered lead-wort, is curative of morbid vata and kapha, splenic disorders, anemia and abdominal diseases.

तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः ।
गौडः कार्योऽजश्टङ्ग्या वा स वै सुखविरेचनः ३३

तथा ते ज प्रमाणे तथा, **साजगन्धयोः** आकुळीसहित डुकुके साथ, **दन्तीद्रवन्त्योः च** दन्ती अने द्रवन्तीना दन्ती और द्रवन्तीके, **अजश्टङ्ग्याः वा** अथवा अजशृंगीनी साथे दंती तथा द्रवन्तीना अथवा अजशृङ्गीके साथ दन्ती तथा द्रवन्तीके, **कषाये** क्वाथमां क्वाथमें, **गौडः** गोळथी गुड़से, **कार्यः** अरिष्ट करवो जोईए अरिष्ट करना चाहिए, **सः वै** ते वह, **सुखविरेचनः** सुखपूर्वक विरेचन करनार छे सुखपूर्वक विरेचन करनेवाला है ॥ ३३ ॥

33. A medicated wine of gur may likewise be prepared with the decoction of red physic nut and physic nut and wild carrot, or with the two former drugs and Ajasringi. It acts as an easy purgative

तच्चूर्णक्वाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।
मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥३४॥

तत्-चूर्ण- तेओनुं चूर्ण उनका चूर्ण, **क्वाथ** क्वाथ क्वाथ, **माषाम्बु-** अडदनो क्वाथ उड़दका क्वाथ, **किण्व-** सुराबीज किण्व, **तोय-** अने पाणीथी और जलसे, **समुद्भवा** उत्पन्न थयेली बनी हुई, **मदिरा** मदिरा मदिराका, **कफगुल्म-** कफजन्य गुल्म कफगुल्म, **अल्पवह्नि-** मंदाग्नि मंदाग्नि, **पार्श्व-** पार्श्वग्रह पार्श्वग्रह, **कटिग्रहे** अने कटिग्रहमां प्रयोजवी और कटिग्रहमें उपयोग करना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. The medicated wine prepared from the powder of the decoction of the red physic nut and physic nut mixed with black-gram water and the solution of yeast, is curative of morbid kapha, gulma, weakness of the gastric fire and rigidity of the sides and waist.

एकैकः सौवीरकतुषोदकसुराकम्पिल्लकयोगः —

अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।
सुराकम्पिल्लके योगौ लोध्रवच्च तयोः स्मृतौ ॥३५॥

अजगन्धा- आकुळीना डुकुके, **कषायेण** कषायथी कषायके साथ, **सौवीरक-** सौवीरक सौवीरक, **तुषोदके** अने तुषोदक तैयार करवां जोईए और तुषोदक तैयार करने चाहिए, **सुराकम्पिल्लके** सुरा अने कपीलामां सुरा और रोरीमें, **तयोः** दंती तथा द्रवंतीना दन्ती और द्रवन्तीके, **योगौ च** बे योग दो योग, **लोध्रवत्**

३२ प्लीह-क्रिमि (च)
३३ तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः-दन्तीद्रवन्त्योश्चारिष्टः कषायेणाजगन्धयोः (ढ)
तथा-तासां (ष.)
„ स वै-रसैः (ढ. ह. ष.)

લોધરની પેઠે लोधके समान, स्मृतौ કહેલા છે कहे हैं ॥ ३५ ॥

35. Preparations of medicated Sauveeraka and Tushodaka wines may be made of these two drugs with the decoction of wild carrot. Preparations of medicated Sura wine and Kamala may be made of these drugs in the same manner as lodh.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

(दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाद्यैस्त्रयो रसे ।
स्नेहेषु वै त्रयो लेह्याः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥३६॥
इक्षावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।
यवाग्वादौ त्रयश्चैव उक्त उत्कारिकाविधौ ॥३७॥
एकश्च मोदके मद्ये चैकस्तत्क्वाथतैलके ।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥३८॥
एकः सौवीरकेऽथैको योगः स्यात्तु तुषोदके ।
एका सुरैकः कम्पिल्ले तथा पञ्च घृते स्मृताः ॥३९॥)
दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः ।
नानाविधानां योगानां भक्तिदोषामयान्प्रति ॥४०॥

तत्र श्लोकाः તે વિષયમાં ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके श्लोक हैं कि, दध्यादिषु દહીં વગેરેમાં दधि आदिमें, त्रयः ત્રણ तीन, प्रियालाद्यैः પ્રિયાલ વગેરેથી प्रियाल आदिमें, पञ्च પાંચ पांच, रसे त्रयः માંસરસમાં ત્રણ मांसरसमें तीन, स्नेहेषु वै સ્નેહોમાં स्नेहमें, त्रयः ત્રણ तीन, लेह्याः લેહ लेहमें, षट् ૭ छः, चूर्णे तु ચૂર્ણમાં चूर्णमें, एकः एव च એક एक, इक्षौ શેરડીમાં इक्षुमें, एकः એક एक, तथा તથા तथा, मुद्गमांसानाम् च મગ અને માંસોના मूंग और मांसोंसे, रसाः त्रयः ત્રણ રસ तीन रस, यवाग्वादौ યવાગૂ વગેરેમાં यवागू आदिसे, त्रयः च एव ત્રણ ૪ तीन ही, उत्कारिकाविधौ તેમજ ઉત્કારિકાવિધમાં એક યોગ एवं उत्कारिकाविधिमें एक योग, उक्तः કહેલ છે कहा है, मोदके મોદકમાં मोदकमें, एकः च એક एक, मद्ये મદ્યમાં मद्यमें, एकः च એક एक, तत्क्वाथतैलके દંતીના ક્વાથ તથા તેલમાં એક दन्तीके क्वाथ और तैलमें एक, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णमें, एकम् એક एक, पुनः च ફરીને फिर, मोदकः મોદકમાં लड्डूमें, एकः એક एक, आसवे च આસવમાં आसवमें, पञ्च પાંચ पांच, सौवीरके સૌવીરકમાં सौवीरकमें एकः એક एक, अथ तुषोदके तु અને તુષોદકમાં और तुषोदकमें, एकः योगः એક યોગ एक योग, स्यात् થાય છે होता है, सुरा एका સુરામાં એક सुरामें एक, कम्पिल्ले કંપીલામાં रोरीमें, एकः એક एक, तथा તથા तथा, घृते ઘીમાં घीमें, पञ्च પાંચ યોગ पांच योग, स्मृताः કહેલા છે कहे हैं, अस्मिन् આ इस, दन्ती-द्रवन्ती- દન્તી અને દ્રવન્તીના दन्ती और द्रवन्तीके, कल्पे કલ્પમાં कल्पमें, भक्तिदोषामयान् રુચિ, દોષ અને રોગ रुचि, दोष एवं रोगोंके, प्रति અનુસાર अनुसार, नानाविधानाम् વિવિધ પ્રકારના नाना प्रकारके, योगानाम् યોગોના योगोंके, त्रयः षोडशकाः સોળ સોળના ત્રણ સમૂહો (૪૮ યોગ) सोलह सोलहके तीन समूह (४८ योग), प्रोक्ताः કહી બતાવવામાં આવ્યા છે कहे हैं ॥ ३६-४० ॥

Here are the recapitulatory verses—

36-40. Three preparations in curds etc., five in buchanan's mango etc., three in meat juices, three in unctuous substances, six preparations of linctus, one preparation of powder, one likewise in sugarcane, three preparations in the juice of green gram and meat, three preparations in gruel etc., one preparation of Utkarika cake one of sweet bolus, one in wine, one preparation in decoction and oil one preparation of powder and one again of sweet bolus and five of medicated wines; one preparation of Sauveeraka

३६. लेह्याः—लेहाः (च. छ.)
३७. त्रयश्चैव-त्रयश्चैक (च. छ.)

wine and one of Tushodaka wine, one preparation of Sura wine, one preparation of Kamala and five preparations of ghee. Thus, in all, forty-eight preparations of various kinds to suit the various tastes of persons and the conditions of morbidity and stages of diseases, have been described in this chapter on the pharmaceutics of the red physic nut and physic nut.

पञ्चदशद्रव्याण्याश्रित्य वमने विरेचने च यावन्तो योगा उक्तास्तन्निर्देशः—

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।
द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥४१॥
ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥४२॥

वमने વમનની અંદર वमनमें, योगानाम् त्रिशतम् पञ्चपञ्चाशत् ત્રણસો પંચાવન યોગો तीनसौ पचपन योग, स्मृतम् કહ્યા છે कहे हैं, विरेचने तु અને વિરેચનમાં और विरेचनमें, योगानाम् द्वे शते पञ्चनवकाः બસો પિસ્તાલીસ યોગો કહ્યા છે दो सौ पैंतालीस योग कहे हैं, इति આવી રીતે इसी तरह, प्राधान्यतः મુખ્યત્વે કરીને मुख्यतः, दश पञ्च પંદર पन्द्रह, च द्रव्याणि દ્રવ્યોનો द्रव्योंका, समाश्रित्य આશ્રય કરીને आश्रय लेकर, ऊर्ध्व-अनुलोम-भागानाम् વમન તથા વિરેચનના वमन तथा विरेचनके, षट्शतानि છસો યોગ छः सौ योग, उक्तानि કહ્યા છે कहे हैं ॥ ४१-४२ ॥

41-42. Three hundred and fifty-five preparations for the purpose of emesis have been described and two hundred forty-five preparations for the purpose of purgation—thus making, in all, six hundred preparations for purifying the upper and the lower regions of the body. These preparations are derived from fifteen basic drugs.

योगसंज्ञा कथं भवति—

भवन्ति चात्र—

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
तत्संज्ञकः स योगो वै भवतीति विनिश्चयः ॥४३॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, भवन्ति શ્લોકો છે कि श्लोक हैं कि, यत् हि જે जो, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य, येन જે जिस, प्रधानेन પ્રધાન દ્રવ્યની સાથે प्रधान द्रव्यके साथ, समुपसृज्यते મળે છે मिलता है, तत्संज्ञकः તેના નામનો उसके नामसे, सः योगः તે યોગ वह योग, भवति થાય છે होता है, इति એ यह, विनिश्चयः સિદ્ધાંત છે सिद्धान्त है ॥ ४३ ॥

Here are verses again—

43. It has been laid down that a compound preparation is named after the basic drug which forms its principal active ingredient.

गुणभूतानां सुरादीनां फलादिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वम्—

फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
ते हि ताम्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥४४॥

सुरादयः સુરા વગેરે દ્રવ્ય सुराआदि द्रव्य, फलादीनाम् મીંઢળ વગેરે मैनफल आदि, प्रधानानाम् પ્રધાન દ્રવ્યોનાં प्रधान द्रव्योंके, गुणभूताः ગૌણ દ્રવ્યો છે गुणभूत द्रव्य हैं, हि કારણ કે क्योंकि, इतरे બીજા લોકો दूसरे लोग, मनुजेन्द्रम् इव જેમ રાજાને અનુસરે છે जैसे राजाको अनुसरते हैं, ते તેમ તેઓ वैसे वे, तानि તે પ્રધાનદ્રવ્યોને उन प्रधानद्रव्योंको, अनुवर्तन्ते અનુસરે છે अनुसरते हैं ॥ ४४ ॥

44. In the prescription of a compound where the emetic nut etc., form the basic or principal drug, wines etc. occupy the secondary role as constituents, vehicles or excipients. They

---

४३. योगो वै—संयोगो (ग. प.)
" स योगो वै भवतीति विनिश्चयः—स संयोगो भवतीति विनिश्चितम् (ख. ग.)
" विनिश्चयः—विनिश्चितम् (ग. घ.)

follow the main drug in the prescription, even as the attendants follow the king.

तेषां विरुद्धवीर्यत्वेऽप्यबाधकत्वम्—

विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।
अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते ॥४५॥

एषाम् એ ગુણભૂત દ્રવ્યોનું इन गुणभूत द्रव्योंका, विरुद्धवीर्यम् વીરુદ્ધવીર્ય विरुद्धवीर्य, अपि પણ भी, प्रधानानाम् પ્રધાન દ્રવ્યોનું प्रधान द्रव्योंका, अबाधकम् બાધક બનતું નથી बाधक नहीं होता, तुल्यवीर्यं हि અને જો પ્રધાન તથા ગુણભૂત દ્રવ્યનું વીર્ય સમાન હોય તો यदि प्रधान तथा गुणभूत द्रव्यका वीर्य समान हो तो, क्रियासामर्थ्यम् તેઓનો સંયોગ ક્રિયામાં અધિક સમર્થ થાય છે उनका संयोग क्रियामें अधिक समर्थ होता है, इष्यते અને તે ઇષ્ટ છે और वह इष्ट है ॥ ४५ ॥

45. Even the antagonism of their potency does not vitally impair the main effects of the principal drugs, while admixture of drugs of similar potency intensifies its action.

विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः—

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।
अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥४६॥

अतः આથી इसलिए, इष्ट- ઇષ્ટ इष्ट, वर्ण- વર્ણ वर्ण, रस- રસ रस, स्पर्श- સ્પર્શ स्पर्श, गन्धार्थम् અને ગન્ધ માટે और गन्धके लिए, आमयम् प्रति च અને રોગની ચિકિત્સા માટે और रोगकी चिकित्साके लिए, विरुद्ध- वीर्याणाम् વિરુદ્ધ વીર્યવાળા દ્રવ્યોનો विरुद्ध वीर्यवाले द्रव्योंका, प्रयोगः પ્રયોગ આવશ્યક છે प्रयोग आवश्यक है, इति निश्चितम् એ નિશ્ચય છે यह निश्चय है ॥ ४६ ॥

४५. अधिकं तुल्यवीर्यं हि—समानवीर्यमन्त्वधिकम् (ड.).
,, अधिकं तुल्यवीर्यं हि क्रियासामर्थ्यमिष्यते- समानवीर्यं त्वधिकं क्रिया सामान्यमिष्यते । (च.)

46. As laid down, the use of articles that are of antagonistic potency to the disease is allowed for the purpose of imparting to the medication, pleasant color, taste, touch and odor suitable to the conditions of a disease.

द्रव्याणां बलाधानार्थं स्वरसभावना कार्या—

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः ।
सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकृत् ॥४७॥
स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद् द्रव्याणि भावयेत् ।

स्वरसभावनैः સ્વરસની ભાવનાથી स्वरसकी भावनासे, एषाम् આ દ્રવ્યોમાં इन द्रव्योंमें, भूयः बलाधानम् च અધિક બળની ઉત્પત્તિ अधिक बलकी उत्पत्ति, कार्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, सुभावितम् સારી રીતે ભાવના આપેલું अच्छी प्रकार भावना दिया हुआ, अल्पम् થોડું थोडा, अपि પણ भी, द्रव्यम् દ્રવ્ય द्रव्य बहुकर्मकृत् બહુ કર્મ કરનાર बहुत कार्य करनेवाला, स्यात् થાય છે होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, द्रव्याणि દ્રવ્યોને द्रव्योंको तुल्यवीर्यैः અથવા તુલ્યવીર્ય अथवा तुल्यवीर्य, स्वरसैः वा સ્વરસોથી કે ક્વાથોથી स्वरसोंसे या क्राथोंसे, भावयेत् ભાવના આપવી જોઈએ भावना देनी चाहिए ॥ ४७½ ॥

47-47½. The dynamization of drugs may be done by impregnation with their expressed juice. A drug even though small in measure becomes great in its action, if well impregnated. Therefore, drugs should be impregnated either with their own expressed juice or the expressed juice of the drugs of similar potency.

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यम् —

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ॥४८॥
कुर्यात् संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ।

संयोग- સંયોગ संयोग, विश्लेष- વિયોગ वियोग, काल- કાલ काल, संस्कार- અને સંસ્કારની और संस्कारकी, युक्तिभिः યુક્તિથી युक्तिसे, अल्पस्य अपि અલ્પ દ્રવ્યોનું પણ अल्प द्रव्यका भी, महार्थत्वम् મહાન કાર્ય કરનારપણું महान कार्यको सिद्ध करना, प्रभूतस्य अपि અને પુષ્કળ દ્રવ્યનું પણ और प्रभूत द्रव्यका भी, अल्पकर्मताम् અલ્પ કાર્ય કરનારપણું अल्प कार्य करना, कुर्यात् કરી શકાય છે किया जा सकता है ॥ ४८½ ॥

48-48½. By skilfully carrying out synthetic and analytic procedures on drugs, by time factors and by pharmaceutical processes even a small dose of a drug may be made to produce powerful action and a big dose of medication may be made to produce a very mild result.

अत्रोक्तबीजेनान्ययोगानामपि कल्पना कार्या—

प्रदेशमात्रमेतावद् द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ॥४९॥
स्वबुद्ध्यैवं सहस्राणि कोटीर्वाऽपि प्रकल्पयेत् ।
बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसंख्या न विद्यते ॥५०॥

इह અહીં यहां, एतावत् આટલા इतने, षट्शतम् ६०० યોગો જે બતાવ્યા છે તેઓને ६०० योग बताये हैं उन्हें, प्रदेशमात्रम् યોગોનો એક ભાગ योगोंका एक भाग, द्रष्टव्यम् સમજવા समझना चाहिए, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, सहस्राणि હજારો हजारों, कोटीः वा अपि અથવા કરોડો યોગોની પણ या करोडों योगोंकी भी, स्वबुद्ध्या પોતાની બુદ્ધિથી अपनी बुद्धिसे, प्रकल्पयेत् કલ્પના કરી લેવી कल्पना कर लेनी चाहिए, बहुद्रव्यविकल्पत्वात् દ્રવ્યો અને તેઓના વિકલ્પો (ભેદ) બહુ હોવાથી द्रव्यों और उनके विकल्प अनेक होनेसे, योग- संख्या યોગોની સંખ્યા योगोंकी गिनती, न विद्यते થઈ શકે નહી नहीं हो सकती ॥ ४९ ५० ॥

49-50. Here, six hundred preparations have been described, which are only a fraction of the possible number of such preparations. According to one's own intelligence, thousands and millions of them may be made. As the combinations of drugs are very numerous, there can be no limitation to the extent of their combinations.

तीक्ष्णस्य विरेचनस्य लक्षणम्—

तीक्ष्णमध्यमृदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम् ।
सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ॥५१॥
नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम् ।
अन्तराशयमक्षिण्वन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति ॥५२॥
विरेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ।

तेषाम् તે उन, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मध्य- મધ્ય मध्य, मृदूनाम् અને મૃદુ વિરેચનોના और मृदु विरेचनोंके, लक्षणम् तु લક્ષણ लक्षणोंको, शृणुत સાંભળો सुनो, यत् જે जो, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, निरूहः वा અથવા નિરૂહ या निरूह, सुखम् સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, क्षिप्रम् જલદીથી जल्दी, महावेगम् મહાવેગથી अतिवेगपूर्वक, असक्तम् અને રોકાયા વગર और विना रुकावटके, प्रवर्तते પ્રવર્તે प्रवृत्त होता है, पायौ ગુદામાં गुदामें, अतिग्लानिकरम् न બહુ ગ્લાનિ ન કરે अतिपीड़ा उत्पन्न न करे, हृदये હૃદયમાં हृदयमें, रुक्करम् च न પીડા ન કરે दर्द न करे, अन्तराशयम् અન્તરાશયને अन्तराशयको, अक्षिण्वन् ઈજા કર્યા વિના क्षति पहुंचाये विना, कृत्स्नम् સઘળા सम्पूर्ण, दोषम् દોષને दोषको, निरस्यति બહાર કાઢી નાખે છે बाहर निकाल देता है, तत् તેને उसको, तीक्ष्णम् इति તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, निर्दिशेत् જાણવો जानना चाहिए ॥ ५१-५२½ ॥

51-52½. Now learn the characteristics of the strong, moderate and mild types of action of these drugs. That which acts easily, quickly, with great force and unhindered, which does not

५०. योगसंख्या—द्रव्यसंख्या (.)

५२. अन्तराशयमक्षिण्वन्—अग्नेशयमक्षिण्वन् (क. छ.)
—अमाशयमतुक्षिण्वन् (ह. त. द.)

induce exhaustion and which causes no pain in the rectum or the stomach which without causing griping in the intestines eliminates the entire morbid matter, be it a purgative or an evacuative enema, is to be regarded as of the strong type.

कथं भेषजं तीक्ष्णत्वं मध्यत्वं मन्दत्वं च याति—

जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ॥५३॥
ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभावितम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥५४॥

जलाग्निकीटैः જલ, અગ્નિ અને જંતુઓએ जल, अग्नि और कीटोंसे, अस्पृष्टम् સ્પર્શ ન કર્યો હોય તેવું अदूषित देश- દેશ देश, काल- અને કાલના और कालके, गुण ગુણથી गुणोंसे, अन्वितम् યુક્ત युक्त, ईषत् થોડીક थोडीसी, मात्राधिकैः युक्तम् અધિક માત્રાવાળું मात्रामें अधिक होनेवाली, तुल्यवीर्यैः તુલ્ય વીર્યવાળાં દ્રવ્યોની समान वीर्यवाली औषधियोंसे, सुभावितम् સારી પેઠે ભાવના દીધેલ भली प्रकार भावित, भेषजम् ઔષધ औषध, स्नेह- સ્નેહન स्नेहन, स्वेद- અને સ્વેદન और स्वेदन, उपपन्नस्य પામેલ પુરુષને માટે दिये हुए मनुष्यमें, तीक्ष्णत्वम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, याति બને છે बन जाती है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. The drug that has not been impaired by water, fire or insects, which is imbued with the beneficial qualities of soil and season, that has to be used in a slightly bigger dose, and which is well impregnated with the juice of a drug of similar potency acquires strong power of action on a person who has undergone the preliminary oleation and sudation procedures.

किंचिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।
स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम् ५५

पूर्वोक्तैः આગળ કહેલા उपर्युक्त, एभिः गुणैः એ ગુણોથી इन गुणोंसे, तथा તથા एवं, मात्रया માત્રાથી मात्रासे, किंचित् કંઈક कुछ, हीनम् હીન कम, भेषजम् ઔષધ औषध, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, स्निग्धस्विन्नस्य वा સ્નેહન તથા સ્વેદન પામેલા પુરુષને માટે स्नेहन- स्वेदन दिये पुरुषमें प्रयुक्त करने पर, मध्यम् મધ્ય मध्य, भवति બને છે हो जाती है ॥ ५५ ॥

55. The drug that is slightly inferior as regards the qualities described above and administered in a smaller dose to a person who has undergone the oleation and sudation procedures, has a moderate action.

मन्दवीर्यं विरूक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम् ।
अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥५६॥

मन्दवीर्यम् મંદ વીર્યવાળું मन्दवीर्य हीनमात्रम् હીન માત્રાવાળું मात्रामें हीन, अतुल्यवीर्यैः અસમાન વીર્યવાળાં દ્રવ્યથી असमान वीर्यवाली औषधियोंसे, संयुक्तम् યુક્ત युक्त, मन्दवेगवत् અને મંદ વેગવાળું और मन्द वेगवाली, भेषजम् तु ઔષધ औषध, विरूक्षस्य વિરૂક્ષ પુરુષને માટે रूक्ष पुरुषमें, मृदु મૃદુ मृदु, स्यात् બને છે होती है ॥ ५६ ॥

56. The drug that is of low potency and is combined with the drugs of antagonistic potency and administered in a very small dose to a person who is dehydrated, has a mild and slow action

तीक्ष्णादीनि भेषजानि केषु योज्यानि—

अकृत्स्नदोषहरणाद्युक्ती ते बलीयसाम् ।
मध्याल्पबलानां तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥५७॥

५४. ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं-ईषत्मात्राधिकं युक्तं (च.)

५७. युक्ती ते बलीयसाम्-मयुक्तं तद्बलीयसाम् (ग. त.)

,, सिद्धिमिच्छता-सिद्धिमिच्छता (ज.)

ते મધ્ય અને મૃદુ ઔષધ मध्यम और मृदु औषध, अकृत्स्न- दोष-हरणात् બધા દોષને દૂર ન કરવાથી सम्पूर्ण दोषको बाहिर न निकालनेसे, बलीयसाम् બળવાન પુરુષો માટે बलवान पुरुषोंमें, अशुद्धी સંશોધન બનતી નથી अशोधन होती हैं, सिद्धिम् સિદ્ધિ सिद्धिको, इच्छता ઇચ્છનાર વૈદ્ય चाहनेवाला वैद्य, मध्य- તેઓનો મધ્ય इनका मध्यम अवर- અને હીન और हीन, बलानाम् तु બળવાળા પુરુષો માટે बलवालोंमें, प्रयोज्ये પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करे ॥ ५७ ॥

57. That which does not eliminate the entirety of the morbid matter in a strong person is to be known as an insufficient or unsatisfactory purgative. This may be administered to persons of moderate and low strength to bring about successful purgation.

तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।
तीक्ष्णादीनि बलावेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥५८॥

सर्व- સર્વ લક્ષણવાળો संपूर्ण लक्षणोंवाला, मध्य- મધ્યમ લક્ષણવાળો मध्यम लक्षणोंवाला, अल्पलक्षणः અને અલ્પ લક્ષણવાળો और अल्प लक्षणोंवाला, व्याधिः રોગ रोग, तीक्ष्णः અનુક્રમે તીક્ષ્ણ क्रमशः तीक्ष्ण, मध्यः મધ્ય मध्य, मृदुः અને મૃદુ છે और मृदु होता है, बला-वेक्षी માટે બલને ધ્યાનમાં રાખતા વૈદ્ય इस लिए बलको देखनेवाला वैद्य, एषु તેઓ પર तीक्ष्ण आदि रोगोंमें, तीक्ष्णादीनि તીક્ષ્ણ વગેરે तीक्ष्ण आदि, भेषजानि ઔષધો औषधियोंका, योजयेत् યોજવાં प्रयोग करे ॥५८॥

58. Disease is acute, moderate or mild and has all the symptoms or moderate number of symptoms or very few symptoms respectively. Different types of medications should be administered to suit those different conditions as well as to suit the strength of the patient.

आपित्तदर्शनाद्वमनार्थं भेषजं प्रयोज्यम्—

देयं त्वनिर्हृते पूर्वे पीते पश्चात् पुनः पुनः ।
भेषजं वमनार्थीयं प्राय आपित्तदर्शनात् ॥५९॥

पूर्वम् પ્રથમ प्रथम, पीते पश्चात् तु વમનદ્રવ્ય પીધા પછી वमन पीनेपर, अनिर्हृते દોષ બહાર ન નીકળે તો दोष बाहर न फिर आये तो, प्रायः પ્રાયશઃ प्रायः, आपित्तदर्शनात् જ્યાં સુધી વમનમાં પિત્ત દેખાય ત્યાં સુધી जबतक वमनमें पित्तका दर्शन होवे तबतक, वमनार्थीयम् વમન માટેનું वमन लानेवाली, भेषजम् ઔષધ औषध, पुनः पुनः ફરી ફરીને बारबार, देयम् આપવું જોઈએ देवे ॥ ५९ ॥

59. When an emetic potion has not eliminated the morbid matter, it must be administered again and again, till the bile makes its appearance in the vomitted mater.

दोषादिबलमवेक्ष्य भेषजं प्रयोज्यम्—

बलत्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च ।
पुनः प्रदद्याद्भैषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥६०॥

दोषाणाम् દોષોનું दोष, आतुरस्य च અને રોગીનું और रोगीका, बलत्रैविध्यम् ત્રણ પ્રકારનું બળ तीन प्रकारका बल, आलक्ष्य જોઈને देखकर, पुनः ફરીથી पुनः, भैषज्यम् ઔષધ भेषज, प्रदद्यात् દેવું देना चाहिए, सर्वशः वा અથવા બિલકુલ अथवा सर्वथा, विवर्जयेत् ન દેવું न देवे ॥ ६० ॥

60. Keeping in view the three grades of the strength of the morbidity as well as of the strength of the patient, the medication may be repeated or avoided altogether.

५८. बलावेक्षी भेषजान्येषु योजयेत्–भिषक् तेषु बलापेक्षी प्रयोजयेत् (च.)

५९. वमनार्थीयं–वमनार्थाय (क.)

६०. बलत्रैविध्यमालक्ष्य–बलं त्रिविधमालक्ष्य (च.)

अन्यद्भेषजं कदा प्रयोज्यम्—

निर्हृते वाऽपि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
भेषजेऽन्यत्प्रयुञ्जीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥६१॥

दोषनिर्हरणे દોષ બહાર કાઢનાર दोष निकालनेवाले, भेषजे ઔષધ औषधके, निर्हृते वा નીકળી જાય निकल जाने पर, जीर्णे वा જવિ અથવા પચી જાય ત્યારે या जीर्ण हो जाने पर. उत्तमाम् ઉત્તમ उत्तम, सिद्धिम् સિદ્ધિ सफलता, प्रार्थयन् ઇચ્છનાર चाहनेवाला, बुधः ડાહ્યા મનુષ્યે बुद्धिमान, अन्यत् ફરીવાર ઔષધ पुनः औषधको, प्रयुञ्जीत પ્રયોજવું प्रयोग करे ॥ ६१ ॥

61. If the emetic medication gets itself eliminated or gets digested, then the wise physician desiring to eliminate the morbidity successfully should administer another dose.

वमने पाकप्रतीक्षा किमर्थं न कार्या—

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥६२॥

वमनम् વમન ઔષધ वमन औषध, अपक्वम् પચ્યા વગરજ विना पाचन हुए, विरेचनम् વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध. पच्यमानम् પચ્યું હોય ત્યારે पचकर, दोषम् દોષને दोषको, निर्हरेत् બહાર કાઢે છે बहार निकालती है, अतः માટે इसलिए, वमनस्य વમન દ્રવ્યની वमन औषधके, पाकम् પચવાની जीर्ण होनेके समयकी, न प्रतिपालयेत् રાહ ન જોવી જોઈએ प्रतीक्षा न करे ॥ ६२ ॥

62. The emetic dose acts before getting digested, and the purgative dose acts while getting digested. Therefore, in the case of an emetic dose, one should not wait in expectation of delayed action after its digestion.

कदा पुनः संशोधनौषधं देयम्—

पीते प्रस्रंसने दोषान्न निर्हृत्य जरां गते ।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः ॥६३॥

प्रस्रंसने વિરેચન विरेचन, औषधे ઔષધ औषध, पीते પીધા પછી पीने पर, दोषान् न निर्हृत्य દોષોને બહાર કાઢ્યા વગર दोषोंको न निकालकर, जराम् गते પચી જાય पच जाय, वमिते च અથવા ઉલટીમાં નીકળી જાય તો या वमनद्वारा बाहर आजाय तो, धीरः ધીર વૈદ્ય धीर वैद्य, पुनः ફરીથી पुनः, औषधम् ઔષધ औषध, पाययेत् પાવું पिलाये ॥ ६३ ॥

63. In the case of a purgative potion, if the medication gets itself digested without eliminating the morbidity or the medication is vomited out, the intelligent physician should administer the medication again.

दीप्ताग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणं नरम् ।
दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्वोभूते पाययेत् पुनः ॥६४॥

दीप्ताग्निम् પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા प्रदीप्त अग्निवाले, बहुदोषम् બહુ દોષવાળા बहुत दोषोंवाले, दृढ-स्नेहगुणम् શરીરમાં સ્નેહગુણની દૃઢતાવાળા शरीरमें स्नेहगुणकी दृढतावाले, दुःशुद्धम् અને બરાબર સંશોધન નહિ પામેલા और सम्यक् शोधनको प्राप्त नहीं हुए, नरम् તે પુરુષને पुरुषको, तदहर्भुक्तम् તે દિવસ ભોજન કરવા દઈને उस दिन भोजन कराकर, पुनः ફરીથી पुनः, श्वोभूते બીજે દિવસે अगले दिन, पाययेत् વિરેચન પાવું विरेचन औषध देवे ॥ ६४ ॥

64. If the person with strong gastric fire, excessive morbidity and strong unctuous element has not been fully cleansed, he must be given his food that day and administered the

६१. दोषम्—दोषात् (ख, ग.)

६३. प्रस्रंसने—प्रस्कन्दने (ग.)
,, औषधम्—आतुरम् (ङ.)
६४. दुःशुद्धम्—दुःशोधनम् (ङ.)

purificatory potion again on the next day.

यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन स्वयमेव विरिच्यते तत्र-कर्तव्यम्—

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः ।
विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥६५॥

दुर्बलः દુર્બળ दुर्बल, बहुदोषः च અને બહુ દોષવાળા और बहुत दोषवाले, यः नरः જે પુરુષને जिस पुरुषको, दोषपाकेन દોષ પાકી જવાથી दोषके परिपाकसे, विरिच्यते વિરેચન થાય છે स्वयं विरेचन हो जाता है, तम् તેને उसे, शनैः ધીરે ધીરે धीरे धीरे, भूयः ફરીથી फिर भोज्यैः ભોજનો વડે भोजनों द्वारा, अनुसारयेत् સારણ કરાવવું अनुलोमन करावे ॥ ६५ ॥

65. The weak person with excessive morbidity, who purges naturally owing to maturity of the morbidity, must be gradually helped in the movement of his bowels by means of appropriate articles of diet.

दोषशेषशमनोपायः—

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥६६॥

वमनैः च વમન वमन, विरेकैः च અને વિરેચનથી और विरेचनसे, अप्रमाणतः विशुद्धस्य નિ:શેષ શુદ્ધ નહિ થયેલા પુરુષના पूर्णरूपमें शोधन न होनेपर, दोषशेषम् બાકીના દોષને शेष दोषको, भोजन-अन्तर-पानाभ्याम् યવાગૂ વગેરે ભોજનથી અને કષાયપાનથી भोजन और अन्तर पानसे, शमम् શાન્ત शान्त, नयेत् કરવો करना चाहिए ॥ ६६ ॥

66. If a person that has undergone the purificatory procedures of emesis and purgation is not fully cleansed, then the residual morbidity in him may be sedated by means of digestive stimulant foods and drinks.

केषां मृद्वौषधं प्रयोज्यम्—

दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम् ।
अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेतौषधं मृदु ॥६७॥

दुर्बलम् દુર્બળ दुर्बल, पूर्वम् અગાઉ पूर्व, शोधितम् સંશોધન પામેલા शुद्ध हो चुके, अल्पदोषम् च અને અલ્પ દોષવાળા और अल्प दोषवाले, अपरिज्ञातकोष्ठम् च અને જેના કોઠાની ખબર ન હોય એવા और जिसका कोष्ठ ज्ञात नहीं हो ऐसे, मानवम् મનુષ્યને मनुष्यको, मृदु મૃદુ मृदु, औषधम् ઔષધ औषध, पाययेत् પાવું पिलानी चाहिए ॥ ६७ ॥

67. A mild medicine should be prescribed as potion in the case of a weak man or one whose morbidity is slight and of one whose bowel-condition is not known.

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥६८॥

मृदु श्रेयः એ અવસ્થામાં મૃદુ ઔષધ શ્રેષ્ઠ છે इस अवस्थामें मृदु औषध हितकारी है, असकृत्पीतम् કારણ કે વારંવાર પીધું હોય તો પણ તે बारबार पीने पर भी वह, अल्पबाधम् થોડું નુકસાન કરે છે थोड़ी बाधा करती है, निरत्ययम् અને મરણનો ભય કરતું નથી विनाशका भय नहीं करती, यत् જે जो, क्षिप्रम् તરતજ शीघ्र ही, प्राणसंशयम् પ્રાણના જોખમને प्राणोंके भयको, जनयेत् પેદા કરે उत्पन्न करे, अति-तीक्ष्णम् च न તે અતિતીક્ષ્ણ ઔષધ સારું નથી वह अति तीक्ष्ण औषध अच्छी नहीं है ॥ ६८ ॥

68. It is better to take a potion of a mild medication repeatedly as it is attended with only slight discomfort

६५. शनैः-रसैः (ख. ड. त. ध.)
,, ,, -सरैः (फ.)
६६. विशुद्धस्याप्रमाणतः-विशुद्धस्य प्रमाणतः (ध. फ.)
६७. अल्पदोषम् अल्पशेषम् (ध.)

and no risk, than to take a very strong medication which is attended with immediate danger to life.

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हृताः ॥६९॥

दुर्बलः अपि દુર્બલ હોવા છતાં પણ दुर्बल होनेपर भी, महादोषः મહાદોષવાળા રોગીને महान दोषवाले रोगीको, मृदुभिः મૃદુ मृदु, भेषजैः ઔષધોથી औषधियोंसे, अल्पशः થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, बहुशः બહુવાર बहुतवार, विरेच्यः વિરેચન કરાવવું જોઈએ विरेचन देना चाहिए, हि કારણકે क्योंकि, अनिर्हृताः दोषाः બહાર કાઢવામાં નહિ આવેલા દોષો न निकाले हुए दोष, एनम् એને इसको, हन्युः મારી નાખે છે मार डालते हैं ॥ ६९ ॥

69. Even a weak person if afflicted with excessive morbidity should be purged by gradual steps by means of repeated administration of small doses of mild medications, for the morbidity if not eliminated, may kill the patient.

यस्य विरेचनमूर्ध्वं याति तस्य चिकित्सा—

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥७०॥

यस्य જેનું जिस पुरुषमें, पीतम् પીધેલું पी हुई, आनुलोमिकम् અનુલોમક ઔષધ अनुलोमिक औषध, कफसंसृष्टम् કફ સાથે મળીને कफसे मिलकर, ऊर्ध्वम् ઉપર તરફ ऊपरकी ओर, याति ગમન કરે છે जाती हो, तम् तु वमितम् તેને વમન કરવા દઈ उसे वमन कराके, कवलैः કોગળા કરાવી कवलद्वारा, शुद्धम् શુદ્ધ કરી शुद्ध कर, लङ्घितम् લંઘન કરાવી लंघन कराके, पाययेत् ફરી ઔષધ પાવું फिर औषध पिलाये ॥ ७० ॥

70. The person in whom the purgative potion gets mixed with the kapha in the stomach and shows a tendency to go upward, should first be given emesis, mouth-purifying gargles and lightening therapy, and then, the purgative potion.

दोषप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं तृषा च्छर्दिर्विबन्धश्चैव शाम्यति ॥७१॥

दोषे જો દોષ यदि दोष, विबद्धे વિબદ્ધ હોય विबद्ध हो, अल्पे થોડો હોય अल्प हो, चिरात् અને લાંબે વખતે और देरसे, स्रवति સ્રવતો હોય તો बहता हो तो, उष्णम् ઊનું ગરમ, जलम् પાણી जल, पिबेत् પીવું पीवे, तेन તેથી इससे, आध्मानम् આધ્માન आध्मान, तृषा તૃષા प्यास, छर्दिः ઉલટી वमन, विबन्धः च एव અને કબજિયાત और विबन्ध, शाम्यति શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ ७१ ॥

71. In condition of constipation and tardy and scanty elimination of morbid matter hot water should be drunk. It relieves distention of abdomen, thirst, vomiting and constipation.

भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं च स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥७२॥

दोषरुद्धम् भेषजम् દોષથી રુંધાયેલું ઔષધ दोषके कारण रुकी हुई औषध, सोद्गारम् ઓડકાર उद्गार, साङ्गशूलम् તથા અંગમાં શૂલને ઉત્પન્ન કરી और अङ्गोंमें शूलको पैदा कर, ऊर्ध्वम् न જો ઊંચે यदि ऊपर, अधः કે નીચે या नीचे, न प्रवर्तते चेत् ન જાય તો न जाये तो, तत्र તેમાં वहां, स्वेदम् સ્વેદન स्वेदन, अवचारयेत् આપવું देना चाहिए ॥ ७२ ॥

72. If the medication is obstructed by the morbid matter, it causes neither

७१. विबद्धेऽल्पे–विबद्धेऽल्पम् (ब. फ.)
„ तृषा–सतृट् (क. ब. त.)
७२. साङ्गशूलं –सशूलं (क. ब. फ.)

emesis nor purgation but gives rise to eructation and body-ache. In such cases, sudation procedure should be done.

दोषातिप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

सुविरिक्ते तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत् ।
अतिप्रवर्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥७३॥

सुविरिक्ते तु સારી રીતે વિરેચન થયા પછી પણ भली प्रकार विरेचन होनेपर भी, सोद्गारम् ઔષધના ઓડકાર આવતા હોય તો यदि औषधके उद्गार आते हों तो, भिषक् वैद्ये वैद्य, आशु एव શીઘ્ર शीघ्र, औषधम् उल्लिखेत् ઔષધની ઉલટી કરાવી નાખવી औषधका वमन करा देवे, अतिप्रवर्तनम् જો વેગની અતિ પ્રવૃત્તિ હોય તો યदि वेगकी अति प्रवृत्ति हो तो, जीर्णे ઔષધ પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होनेपर, सुशीतैः અતિ શીતળ ચિકિત્સાથી अति शीतल उपचारोंसे, स्तम्भयेत् તેનું સ્તંભન કરવું उसको रोक देवे ॥ ७३ ॥

73. If a person has been well-purged and still continues to eructate, the residue of the medicine in him should be immediately eliminated by emesis. If the medicine has been digested and causes excessive purgation, it should be stopped by refrigerent remedies.

विरेचनस्याविक्रमत्वे हेतुः, तच्चिकित्सा च—

कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥७४॥

कदाचित् કયારેક कभी, श्लेष्मणा કફથી कफसे, रुद्धम् રોકાયેલું बद्ध होकर, भेषजम् ઔષધ औषध, उरसि છાતીમાં જ छातीमें ही, तिष्ठति રહી જાય છે रुक जाती है, तत् તે वह, श्लेष्मणि કફ कफके, क्षीणे ક્ષીણ થતાં क्षीण होने पर, सायाह्ने સાયંકાળે सायंकाल, रात्रौ वा કે રાત્રિએ या रात्रिमें, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होती है ॥ ७४ ॥

74. Sometimes, the medicine administered remains in the stomach, obstructed by the kapha. It acts towards the evening or the night, when the kapha has decreased.

रूक्षानाहारयोर्जीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥७५॥

रूक्ष- રૂક્ષ रुक्ष, अनाहारयोः અને આહાર વગરના મનુષ્યોનું और विना भोजन किये पुरुषमें, भेषजे ઔષધ औषध, जीर्णे વિરેચન ન લાવે અને પચી જાય विरेचन न लावे और पच जाय, वायुना અથવા વાયુથી या वायुके कारण, विष्टभ्य વિષ્ટંભ પામી रुक कर, ऊर्ध्वम् गते अपि वा ઉપર ભાગમાં રહી જાય તો ऊपरकी ओर आजाय तो, सस्नेहलवणम् સ્નેહ અને લવણસહિત स्नेह और नमकके साथ, अन्यत् तु બીજું વિરેચન अन्य विरेचन, पिबेत् પીવું पीना चाहिए ॥७५॥

75. In case where the medicine has been digested and delayed in the intestines or has been carried upward by the vata owing to lack of unctuous quality in the body or owing to fasting, another dose should be taken mixed with unctuous article and rock salt.

जीर्यत्यौषधे यदि तृण्मोहमूर्च्छाः स्युस्तदा कर्तव्यम्—

तृण्मोहभ्रममूर्च्छायाः स्युश्चेज्जीर्यति भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥७६॥

भेषजे વિરેચન ઔષધ विरेचन औषधके, जीर्यति પચતું હોય ત્યારે पचते हुए, तृट् જો તૃષા प्यास, मोह- મોહ मोह, भ्रम- ભ્રમ भ्रम, मूर्च्छायाः અને મૂર્છા और मूर्च्छा, स्युः થાય થાય हों तो, तत्र તેમાં

७३. सुविरिक्ते तु-सुविरिक्तस्तु (प. भ. प.)
,, अतिप्रवर्तनं जीर्णे-अतिप्रवृत्तं जीर्णे तु (प. व.)

७५. रूक्षानाहारयोर्जीर्णे-[illegible] (व. प.)
,, पिबेत्-[illegible] (प.)
७६. [illegible] भेषजे-[illegible] भेषजे । (प.)

इसमें, पित्तघ्नम् પિત્તનાશક पित्तनाशक, स्वादु शीतम् च મધુર અને શીત मधुर और शीतल, भेषजम् ઔષધ औषध, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ७६ ॥

76. In a condition where during the digestion of the medicine there occur thirst, stupor, giddiness and fainting, a remedy that is curative of pitta, sweet and refrigerant is recommended.

कफावृते भेषजे यदा लालादयः स्युस्तदा चिकित्सा—

लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम् ॥७७॥

कफावृते વિરેચન ઔષધ કફથી ઢંકાઈ જતાં विरेचन औषध कफसे आवृत होनेपर, लाला- જે લાળ लालास्राव, हृल्लास ઉછાળો जी मिचलाना, विष्टम्भ- કબજિયાત कब्जियात, लोमहर्षाः અને રોમહર્ષ થાય તો और लोमहर्ष हों तो, तत्र તેમાં इसमें, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, उष्णम् ઉષ્ણ उष्ण, कट्वादि અને કટુ વગેરે और कटु आदि, कफनुत् કફહર कफनाशक, भेषजम् ઔષધ औषध, हितम् હિતકર છે हितकारी है ॥ ७७ ॥

77. In a condition where ptyalism, nausea, intestinal stasis and horripilation manifest as consequence of the medication becoming covered up by kapha, acute, hot, pungent and other such remedies curative of kapha, are beneficial.

सुस्निग्धे क्रूरकोष्ठे च कर्तव्यम्—

सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेदविरेचितम् ।
तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥७८॥

सुस्निग्धम् સારી પેઠે સ્નિગ્ધ सम्यक् प्रकारसे स्निग्ध, क्रूरकोष्ठम् च અને ક્રૂર કોઠાવાળા પુરુષને और क्रूर कोष्ठवाले पुरुषको, अविरेचितम् અલ્પ વિરેચન થયું હોય તો थोडा विरेचन होने पर, लङ्घयेत् લંઘન કરાવવું જોઈએ लंघन कराना चाहिए, तेन તેથી इससे, अस्य એને। उसका, स्नेहजः સ્નેહજન્ય स्नेहजन्य, श्लेष्मा કફ कफ, सङ्गः च एव અને દોષની રુકાવટ और दोषोंकी रुकावट, उपशाम्यति શાન્ત થાય છે शान्त होते हैं ॥ ७८ ॥

78. If the hard-bowelled person who has been given the full oleation procedure does not purge, he should be given the lightening therapy; as a result of this, his kapha, roused by the oleation procedure and accumulated in the body, will get sedated.

येषामविरिच्यैव भेषज जीर्यति तेषां चिकित्सा —

रूक्ष-बह्वनिल-क्रूरकोष्ठ-व्यायामशालिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥७९॥

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, बह्वनिल- બહુ વાયુવાળા बहुत वातवाले, क्रूरकोष्ठ- ક્રૂર કોઠાવાળા क्रूरकोष्ठवाले, व्यायामशालिनाम् વ્યાયામ કરનાર व्यायाम करनेवाले, दीप्ताग्नीनाम् च અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા પુરુષને और प्रवृद्ध जठराग्निवाले पुरुषोंमें, भैषज्यम् વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध, अविरिच्य एव રેચ લગાડ્યા વિના જ विरेचन न करके ही, जीर्यति પચી જાય છે पच जाती है ॥ ७९ ॥

79. In those that are lacking in unctuous quality, that are afflicted with excessive vata that are hard-bowelled, that are given to exercise or possess strong gastric fire, the purgative medicine administered gets digested without causing purgation.

तेभ्यो वह्निं पुरा दत्त्वा पश्चाद्दद्याद्विरेचनम् ।
वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥८०॥

---

७७. लोमहर्षाः—शीतहर्षाः (ग, च,)
,, [illegible] (ग,)

७९. शालिनाम् शालिनाम (क. ड. च)
,, ,, शीलिनाम् (घ त)
८० वस्तिप्रवर्तितम्—वस्तिप्रचालितम् (च.)
,, वस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम्—वस्तिप्रवर्तिता-
... ...दोषाच्छ्रेयस्यविरेच्यताम् (च.)

तेभ्यः તેઓને इनके लिए, पुरा પ્રથમ प्रथम, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, दत्त्वा આપીને देकर, पश्चात् પછી पीछेसे, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, दद्यात् આપવું જોઈએ देवे, बस्तिप्रवर्तितम् બસ્તિએ પ્રવૃત્ત કરેલ बस्तिद्वारा प्रवर्तित, दोषम् દોષને दोषको, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, शीघ्रम् તરતજ शीघ्र, हरेत् હરી લે છે नष्ट कर देता है ॥ ८० ॥

80. Such persons should first be given enema and then the purgative medicine. Then, the morbidity that has been set in motion by the enema will get easily eliminated by the purgative dose.

येषां संशोधनं विनैव कर्मवातातपाग्निभिर्दोषाः क्षयं यान्ति तेषां कर्तव्यम्—

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥८१॥

ये જે जो, नराः પુરુષો पुरुष, रूक्षाशनाः રૂક્ષ ભોજન કરનાર रूक्ष भोजन करते हैं, कर्मनित्याः નિત્ય શ્રમનું કામ કરનાર नित्य श्रमका कार्य करते हैं, दीप्तपावकाः અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા હોય છે और जिनकी अग्नि प्रदीप्त है, तेषाम् તેઓના इनके, दोषाः દોષો दोष, कर्म- કર્મ कर्म, वात- વાયુ वायु, आतप- તડકો धूप, अग्निभिः અને અગ્નિથી और अग्निसे, क्षयम् ક્ષય नष्ट, यान्ति પામે છે हो जाते हैं ॥ ८१ ॥

81. In persons given to un-unctuous food and drink and constant work, and who are possessed of strong gastric fire, the morbidity gets reduced by the influence of work, air, sun and the gastric fire.

विरुद्धाध्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।
स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान् विशोधयेत् ॥

ते તેઓ वे, विरुद्ध- વિરુદ્ધ ભોજન विरुद्ध भोजन, अध्यशन- ભોજન ઉપર ભોજન अध्यशन, अजीर्ण- અને અજીર્ણથી થતા और अजीर्णसे उत्पन्न होते हुए, दोषान् દોષોને दोषोंको, अपि પણ भी, सहन्ति સહન કરી લે છે सहन कर लेते हैं, ते स्नेह्याः તેઓનું સ્નેહન કરવું જોઈએ उनका स्नेहन करना चाहिए, मारुतात् તથા વાયુથી तथा वायुसे, रक्ष्याः રક્ષણ કરવું જોઈએ बचाना चाहिए, अव्याधौ અને વ્યાધિ વગર और बिना रोगके, तान् તેઓનું उनका, न विशोधयेत् શોધન ન કરવું જોઈએ शोधन नहीं करना चाहिए ॥ ८२ ॥

82. They are able to tolerate the effects of even antagonistic diet or pre digestion meals or indigestion They should be given oleation procedure and protected from the provocation of vata They should never be subjected to the purificatory procedures except in unavoidable circumstances of disease.

केषां स्निग्धं केषां च रूक्षं विरेचनं प्रयोज्यम्—

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥८३॥

अतिस्निग्ध- અતિશય સ્નિગ્ધ अतिस्निग्ध, शरीराय શરીરવાળાને शरीरवाले रोगीको, स्नेहविरेचनम् સ્નેહ-વિરેચન स्नेहका विरेचन, न दद्यात् આપવું ન જોઈએ नहीं देना चाहिए, स्नेहोत्क्लिष्ट સ્નેહથી ઉત્ક્લિષ્ટ स्नेहसे उत्क्लिष्ट, शरीराय શરીરવાળાને शरीरवालेको, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, दद्यात् આપવું જોઈએ देना चाहिए ॥ ८३ ॥

८१. तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः—वायु- [illegible] दीप्ताग्निभिस्तेषां यान्ति दोषाः क्षयं सदा (ध.)
,, कर्मवातातपाग्निभिः—कर्मणा वातपाग्निकैः (द.)

८२ जीर्णदोषानपि सहन्ति ते —जीर्णन्दोषानपि जयन्ति ते (ख ड.)
,, स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्याः—स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या (ध.)
,, विशोधयेत्—विरेचयेत् (ध.)

83. An unctuous purgative medicine should not be administered to one who has excessive unctuous quality in the body. To one possessed of excessive unctuous quality, a non-unctuous purgative dose should be given.

विधिपूर्वकं संशोधनं प्रयोज्यम्—

एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित्।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥८४॥

देश- देश देश, काल- કાલ काल, प्रमाण-विद् અને પ્રમાણને જાણનાર और प्रमाणको जाननेवाला, धीरः ધીર વૈદ્ય धीर वैद्य, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, विधिम् विधि विधि, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, विरेच्येभ्यः વિરેચન લાયક મનુષ્યોને विरेचनके योग्य पुरुषोंको, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, प्रयच्छन् આપતો देता हुआ, न अपराध्यति ભૂલ કરતો નથી किसी प्रकारकी भूल नहीं करता ॥ ८४ ॥

84. The wise physician who, being expert in proper procedure thus described, and versed in the knowledge of clime, season and dosage, administers purgation to patients in whom it is indicated, will not be liable to error.

विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथाऽमृतम्।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात् प्रयोजयेत् ॥८५॥

यस्य જેનો जिस संशोधनका, विभ्रंशः ભૂલવાળો પ્રયોગ विभ्रंश, विषवत् વિષ બરાબર છે विषके समान है, सम्यक् અને યોગ્ય और जिसका सम्यक्, योगः પ્રયોગ योग, अमृतम् અમૃત अमृतके, यथा તુલ્ય છે समान है, कालेषु સમયે कालमें, अवश्यम् જે અવશ્ય जो अवश्य, पेयम् च પીવાનું છે पीना पड़ता है, तस्मात् તેનો વૈદ્ય તે માટે उसका वैद्य इस लिए, यत्नात् યત્નપૂર્વક यत्नपूर्वक, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો ओषधीका प्रयोग करे ॥ ८५ ॥

85 The purificatory dose, if improperly administered, is like poison and if properly administered, is like nectar. It should necessarily be taken at the prescribed times. Hence it should be administered with skill and care.

अत्रोक्तमात्राविचारः—

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मि-
न्मध्येषु तत् कोष्ठवयोबलेषु।
तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्प्यं
तेषां विकल्प्योऽभ्यधिकोनभावः ॥८६॥

अस्मिन् આમાં इसमें, यत् જે जो, द्रव्यप्रमाणम् દ્રવ્યપ્રમાણ द्रव्यप्रमाण, तु उक्तम् કહ્યું છે कहा है, तत् તે वह, मध्येषु મધ્ય मध्य, कोष्ठवयोबलेषु કોઠ, વય અને બળવાળા માટે છે कोष्ठ, वय और बलवालोंके लिए है, तत् मूलम् તેનો મૂળ તરીકે इसका मूलरूपसे, आलम्ब्य આશ્રય કરીને स्वीकार करके, विकल्प्यम् भवेत् કલ્પનાનો ભેદ કરવો कल्पनाका भेद करना चाहिए, तेषाम् આને અનુસરી તેઓની इसके अनुसार उन्हीं औषधियोंमें, अभ्यधिक-ऊनभावः અધિકતા કે ન્યૂનતાનો अधिक या कम प्रमाणकी, विकल्प्यः વિકલ્પ કરવો कल्पनाका भेद करना चाहिए ॥ ८६ ॥

86. The dosage of drugs given in this section is with reference to moderate-bowelled persons and of average age and strength. This should be regarded as the standard for pharmaceutical purposes and larger or smaller doses have to be prepared keeping that standard in view.

मानपरिभाषा—

षड् ध्वंसयस्तु मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः।
अष्टौ ते सर्षपा रक्तास्तण्डुलश्चापि तद्द्वयम् ॥८७॥

---

८६ तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्प्यं—तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पः (च.)
भवेद्विकल्प्यं—भवेद्विकल्प्यः (च.)

धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।
अण्डिका ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ॥८८॥
हेमश्च धान्यकश्चोक्तो भवेच्छाणस्तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥८९॥
विद्याद् द्वौ द्रङ्क्षणौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
बिडालपदकं चैव पिचुं पाणितलं तथा ॥९०॥
तिन्दुकं च विजानीयात् कवलग्रहमेव च ।
द्वे सुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥९१॥
द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।
बिल्वं षोडशिका चाम्रं द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥९२॥
अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा ॥९३॥
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥९४॥
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नल्वणं च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥९५॥
द्रोणस्तु द्विगुणः शूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च ॥९६॥
द्वात्रिंशतं विजानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥९७॥
शुष्कद्रव्येष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।

षट् ध्वंस्यः तु ७ ध्वंशीनी छः ध्वंसीसे, मरीचिः એક મરીચિ एक मरीचि, स्यात् થાય છે होती है, षण्मरीच्यः तु ७ મરીચિનો छः मरीचिसे, सर्षपः એક રક્ત સર્ષપ થાય છે एक लाल सरसों होता है, ते अष्टौ ते આઠ वे आठ, रक्ताः सर्षपाः લાલ સર્ષપનો लाल सरसोंसे, तण्डुलः એક તંડુલ થાય છે एक तंडुल होता है, तद्द्वयम् च अपि બે તંડુલનો दो तण्डुलोंसे, एकः એક एक, धान्यमाषः ધાન્યમાષ धान्यमाष, भवेत् થાય છે होता है, धान्यमाषद्वयम् બે ધાન્યમાષનો दो धान्यमाषोंसे, यवः એક જવ થાય છે एक यव होता है, चत्वारः ते तु ચાર જવની चार यवसे, अण्डिका એક અંડિકા થાય છે एक अण्डिका होती है, चतस्रः ताः तु ચાર અંડિકાનો चार अण्डिकासे, माषकः એક માષક થાય છે एक माषक होता है, हेमः च અને હેમ इसे हेम, धान्यकः च અને ધાન્યક और धान्यक, उक्तः કહ્યો છે कहते हैं, ते त्रयः तु ત્રણ માષનો तीन माषसे, शाणः भवेत् એક શાણ થાય છે एक शाण होता है, द्वौ शाणौ બે શાણનું दो शाणसे, द्रङ्क्षणम् એક દ્રંક્ષણ થાય છે एक द्रंक्षण होता है, कोलम् અને કોલ इसे कोल, बदरम् च एव અને બદર और बदर, विद्यात् જાણવાં कहते हैं, द्वौ द्रङ्क्षणौ બે દ્રંક્ષણનો दो द्रंक्षणसे, कर्षम् એક કર્ષ થાય છે एक कर्ष होता है, सुवर्णम् च અને સુવર્ણ इसे सुवर्ण अक्षम् च एव અક્ષ अक्ष, बिडालपदकम् च एव બિડાલપદક बिडालपदक, पिचुम् પિચુ पिचु, तथा पाणितलम् પાણિતલ पाणितल, विद्यात् જાણવાં कहते हैं, तिन्दुकम् च તેમજ એને તિન્દુક एवं इसे तिन्दुक, कवलग्रहम् च तथा કવલગ્રહ तथा कवलग्रह भी, विजानीयात् જાણવાં कहते हैं, द्वे सुवर्णे બે સુવર્ણનાં दो सुवर्णसे, पलार्धम् અરધું પલ आधा पल, शुक्तिः શુક્તિ शुक्ति, तथा अष्टमिका तथा અષ્ટમિકા तथा अष्टमिका, स्यात् થાય છે होते हैं, द्वे पलार्धे બે પલાર્ધનાં दो पलार्धसे, पलम् मुष्टिः એક પલ, મુષ્ટિ एक पल, मुष्टि, प्रकुञ्चः પ્રકુંચ प्रकुंच, अथ चतुर्थिका ચતુર્થિકા चतुर्थिका, बिल्वम् બિલ્વ बिल्व, षोडशिका ષોડશિકા षोडशिका, आम्रम् च અને આમ્ર थाय છે और आम्र होते हैं, द्वे पले બે પલનું दो पलसे, प्रसृतम् એક પ્રસૃત एक प्रसृत, विदुः જાણવું जानना चाहिए, अष्टमानम् तु અને એને અષ્ટમાન પણ और इसे अष्टमान भी, विज्ञेयम् જાણવું जानना चाहिए, चतुर्गुणम् ચાર चार, पलम् પલની पलसे, अञ्जलिम् એક અંજલિ एक अञ्जलि, तथा અને एवं, कुडवम् કુડવ कुडव, विद्यात् થાય છે जानना चाहिए, द्वौ कुडवौ तु બે કુડવની दो कुडवसे, मानिका એક માનિકા થાય છે एक मानिका होती है, चत्वारः ચાર चार, कुडवाः કુડવનો

८८. माषक'—माषकाः (ज)

९०. चैव—तच्च (क.)

९१. तिन्दुकं च विजानीयात् कवलग्रहमेव च—स एव तिन्दुको ज्ञेयः स एव कवलग्रहः (ग. घ.)

९२. षोडशिका—षोडशिकं (क. घ.)

९५. नल्वणं—कल्वनम् (ज.)

९६. द्रोणस्तु—घटस्तु (क. घ. छ.)

कुडवसे, प्रस्थः એક પ્રસ્થ થાય છે एक प्रस्थ होता है, अथ चतुःप्रस्थम् ચાર પ્રસ્થને चार प्रस्थसे, आढकम् એક આઢક થાય છે एक आढक होता है, तत् एव તેને જ इसीको, पात्रम् પાત્ર पात्र, विज्ञेयम् જાણવું કોઈ એ कहते हैं, तथा प्रस्थाष्टकम् આઠ પ્રસ્થને आठ प्रस्थसे, कंसः એક કંસ થાય છે एक कंस होता है चतुर्गुणः ચાર चार, कंसः કંસને कंससे, द्रोणः च એક દ્રોણ થાય છે एक द्रोण होता है, तत् तेने इसे अर्मणम् અર્મણ अर्मण, नल्वणम् च તથા નલ્વણ કહે છે तथा नल्वण कहते हैं, सः एव તે જ वही, कलशः 'કલશ' એ નામથી 'कलश' यह नामसे, ख्यातः પ્રસિદ્ધ છે प्रसिद्ध है, घटम् અને તેને જ घट और उसीको घट, उन्मानम् च एव तथा ઉન્માન કહે છે तथा उन्मान कहते है, द्विगुणः બે दो, द्रोणः तु દ્રોણને द्रोणसे, शूर्पः એક શૂર્પ एक शूर्प, कुम्भः च एव અને એક કુંભ और एक कुम्भ, विज्ञेयः જાણવો कहते हैं, शूर्पद्वयम् બે શૂર્પની दो शूर्पसे, गोणीम् એક ગોણી एक गोणी, खारीम् એક ખારી खारी, तथा एव અને और, भारम् च એક ભાર एक भार, विद्यात् જાણવો कहते हैं, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमानको, द्वात्रिंशतम् બત્રીસ बत्तीस, शूर्पाणि શૂર્પનો शूर्पसे, वाहम् વાહ एक वाह, विजानीयात् જાણવો जानना चाहिए, परिमाण- પરિમાણમાં परिमाणको, विशारदः નિપુણ મનુષ્યે जाननेवाला मनुष्य, शतपलम् સો પલની एकसो पलसे, तुलाम् તુલા एक तुला, विद्यात् જાણવી जाने, शुष्कद्रव्येषु શુષ્ક દ્રવ્યોમાં शुष्क द्रव्योंमें, एवम् आदि આ પ્રમાણે इस तरह, इदम् આ यह मानम् માપ परिमाण, प्रकीर्तितम् કહેવામાં આવ્યું છે कहा गया है ॥ ८७-९७½ ॥

87-97½. Six particles (Dhvamsis) make a Marichi and six Marichis make a Rape-seed (Sarshapa). Eight such red Rape-seeds make a Rice-grain (Tandula), two rice grains make a Black gram grain (Dhanya Masha), two Black grams make a Barley (Yava). Four of them make an Andika, four of these again make a Mashaka. It is also known as Hema and Dhanyaka. Three of such Mashakas make a Sana. Two Sanas make a Draukshana which is known also as a Kola or Badara (jujube) or half a tola. Two Draukshanas make one Karsha or Suvarna or Aksha or Bidalapadaka, Pichu or Panitala or Tinduka or Kavalagraha. Two Suvarnas make half a Pala or Sukti or Ashtamika. Two half Palas make one Pala or Mushti (fistful) or Prakuncha or Chaturthika or Bilwa or Shodasika or Amra; two Palas make a Prasrita which is also known as Ashtamana. Four Palas are known as an Anjali or Kudava. Four Kudavas make a Prastha and four Prasthas make an Adhaka which is also known as Patra. Eight Prasthas make a Kansa. Four Kansas make a Drona or Charmana or Nalvana. It is also known as Kalasa, Ghata or Unmana. Two Dronas make a Surpa or Kumbha. Two Surpas make a Goni known as Khari or Bhara. Thirty-two Surpas should be known as making a Vaha and a hundred Palas make one Tula. This is the table of measures that an expert pharmacist should be versed in. These and such other measures described are with reference to dried articles of medicine.

द्रव्याणां सद्य उद्धृतानां द्रवाणां च द्विगुणं मानं ग्राह्यम्—

द्विगुणं तद् द्रवेष्विष्टं तथा सद्योद्धृतेषु च ॥९८॥

यद्धिमानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥९९॥

द्रवेषु દ્રવ પદાર્થોમાં द्रव, **तथा** અને **एवं सद्योद्धृतेषु च** તરતનાં ઉખેડેલાં દ્રવ્યોમાં तुरन्त उखाड़े हुए द्रव्योंमें, **तत् द्विगुणम्** તે બમણું इससे दुगुना प्रमाण, **इष्टम्** લેવું જોઈએ लेना चाहिए, **यत् हि** જે जो, **मानम्** પરિમાણ परिमाण, **पलम्** પલ पल, **तुला वा** અથવા તુલા अथवा तुला, **प्रोक्ता तत्** કહ્યું હોય તે જ कही हो वही, **प्रयोजयेत्** પ્રયોજવું लेना चाहिए, **परिमाणे** અને જ્યાં પરિમાણ और जहांपर परिमाण, **अनुक्ते तु** કહ્યું ન હોય ત્યાં न कहा हो वहांपर, **तुल्यम्** તુલ્ય समान, **मानम्** માન परिमाण, **प्रकीर्तितम्** જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥ ९८-९९ ॥

98-99. Double the measure is meant when mentioned with reference to fluids and freshly culled herbs. But where the measure is described in terms of a Tula or a Pala, the measure should be literally understood. Where the relative measures of things are not specified, an equal measure is implied.

स्नेहपाकपरिभाषा—

द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥१००॥

द्रवकार्ये अपि જ્યાં દ્રવના કાર્યમાં द्रवके कार्यमें, **अनुक्ते** દ્રવદ્રવ્ય કહ્યું ન હોય ત્યાં जहां द्रवद्रव्य कहा न हो वहां, **सर्वत्र** સર્વ સ્થાને सर्वत्र, **सलिलम्** પાણી जल, **स्मृतम्** સમજવું समझना चाहिए, **यतः च** અને જ્યાં और जहांपर, **पादनिर्देशः** પાદનો નિર્દેશ કર્યો હોય पादका निर्देश किया हो, **ततः च** ત્યાં वहांपर, **सः** તેને उसका, **चतुर्भागः** ચતુર્થાંશ સમજવો चतुर्थ भाग जानना चाहिए ॥ १०० ॥

100. In making fluid preparations, where the liquid is not specified, water is implied in all such preparations. Where a quarter is mentioned, it should be known as one fourth part with reference to the main drug.

जलस्नेहौषधानां तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥१०१॥

यत्र तु જ્યાં जहां, **जल-स्नेह-** જલ, સ્નેહ जल, स्नेह, **औषधानाम्** અને ઔષધનું और औषधियोंका, **प्रमाणम्** પ્રમાણ परिमाण, **न ईरितम्** કહ્યું ન હોય नहीं कहा हो, **तत्र** ત્યાં वहां, **औषधात्** ઔષધથી औषधसे, **स्नेहः** ચારગણો સ્નેહ चौगुना स्नेह, **स्नेहात्** અને સ્નેહથી और स्नेहसे, **चतुर्गुणम्** ચારગણું चौगुना, **तोयम्** પાણી जल, **स्यात्** લેવું જોઈએ लेना चाहिए ॥ १०१ ॥

101. In the making of unctuous preparations, where the measures of water, unctuous article and drug are not specified, the unctuous article is implied to be four times the drug and water four times the unctuous article.

स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥१०२॥
संयाव इव निर्यासे मध्यो दर्वीं विमुञ्चति ।
शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥१०३॥

स्नेहपाकः સ્નેહપાક स्नेहपाक, **त्रिधा** ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, **ज्ञेयः** જાણવો जानना चाहिए, **मृदुः** મૃદુ मृदु, **मध्यः** મધ્ય मध्य, **तथा खरः** અને ખર और खर, **भेषजानाम्** ઔષધોનો औषधियोंका, **निर्यासे** જેમાં

९९. यद्धि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत्- यत्र मानं तुला कार्यं तत्रैवं संप्रकल्पयेत् (ह. ध.)
,, ,, ,, -यत्र मानं तुला कार्या तत्रैवं संप्रयोजयेत् (च)
१०० द्रवकार्येऽपि-द्रवकार्ये तु (ज.)
,, द्रवकार्येऽपि चानुक्ते-द्रवकार्ये तु चानुक्ते (ह.)

१०१. नेरितम्-नोदितम् (च)
१०३. संयाव-सम्पाक (ज. ह. व.)
,, वर्तमाने-वर्त्यमाने (ज. ध.)

નિર્યાસ જિસમેં નિર્યાસ, कल्केन કલ્કના कल्कके, तुल्ये જેવો થાય समान हो जाये, मृदुः તેને મૃદુપાક उसको मृदुपाक, स्मृतः જાણવો जानना चाहिए, निर्यासे જેમાં નિર્યાસ जिसमें निर्यास, संयावे इव સંયાવ જેવો संयावके समान हो जाये, दर्वीम् તથા કડછીને और कड़छीके साथ, विमुञ्चति છોડી દે એવો થાય न चिपटे ऐसा हो जाये, मध्यः તેને મધ્યપાક જાણવો उसे मध्यपाक जानना चाहिए, तथा અને और, निर्यासे જેમાં નિર્યાસ जिसमें निर्यास, वर्तमाने આંગળીથી વાટ કરતાં अंगुलियोंसे वर्ति बनाने पर, शीर्यमाणे છૂટો પડી જાય એવો થાય टुकड़े टुकड़े हो जाये, खरः એને ખરપાક જાણવો उसको खरपाक जानना चाहिए ॥ १०२-१०३ ॥

102-103. Unctuous preparations are, it should be known, of three kinds: soft, medium and hard. When the solution of the drugs acquires the consistency of the paste added to it, it is known as a 'soft preparation'. When the solution acquires the consistency of a jelly and can be poured out easily with the ladle, it is considered 'medium preparation'. When the solution becomes so thickened that it snaps, and can be rolled between the fingers, it is called 'hard preparation'.

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको, मृदुर्नस्तःक्रियासु च ।
मध्यपाकं तु पानार्थे बस्तौ च विनियोजयेत् ॥१०४॥

अभ्यङ्गे અભ્યંગમાં अभ्यंगमें, खरः पाकः ખરપાક खरपाक, नस्तःक्रियासु તથા નસ્યકર્મમાં तथा नस्य कर्ममें, मृदुः च મૃદુપાક मृदुपाक, स्मृतः કહ્યો છે कहा है, पानार्थे તેમજ પીવા માટે एवं पिलानेके लिए, बस्तौ च તથા બસ્તિમાં और बस्तिमें, मध्यपाकम् तु મધ્યપાકને मध्यपाकका, विनियोजयेत् યોજવો प्रयोग करे ॥ १०४ ॥

104. It should be known that the hard preparation should be used for inunction, the soft one for nasal medication and the medium preparation should be used as potion and in the preparation of enemata.

मानस्य द्वैविध्यम्—

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥१०५॥

मानम् च પરિમાણ मान, कालिङ्गम् કાલિંગ कालिंग, तथा અને और, मागधम् માગધ मागध, द्विविधम् એ બે પ્રકારનું इन दो प्रकारका, प्राहुः કહ્યું છે कहा है, कालिङ्गात् પણ કાલિંગ કરતાં किन्तु कालिंग मानसे, मागधम् માગધ मागध, श्रेष्ठम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, एवम् એમ इस प्रकार मानविदः પરિમાણ જાણનારા मानको जाननेवाले विदुः માને છે मानते हैं ॥ १०५ ॥

105. The standard of measurement is said to be of two kinds viz., Kalinga and Magadha Mensural experts regard the Magadha standard to be superior to the Kalinga.

कल्पस्थानोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

कल्पार्थः शोधने संज्ञा पृथग्घेतुः प्रवर्तने ।
देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि षट् ॥१०६॥
विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥१०७॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि,

१०४. खरोऽभ्यङ्गे–मृदुर्नस्ये (छ.)

१०५. मानम् पानम् (ख)
१०६. हेतुः प्रवर्तने धातुप्रवर्तनम् (ग.)
,, पृथग्घेतुः प्रवर्तने–पृथग्यत्तु प्रवर्तनम् (ग. ङ.)
,, योगशतानि–योगाः शतानि (घ.)
,, दर्शितः–दर्शितम् (क.)

कल्पार्थः કલ્પનો વિષય कल्पका विषय, शोधने શોધનોની शोधनोंकी, संज्ञा સંજ્ઞા संज्ञा, प्रवर्तने તેઓની પ્રવૃત્તિમાં इनके प्रवर्तनमें, पृथक् हेतुः જુદા જુદા હેતુ पृथक् कारण, देशादीनाम् દેશ વગેરેના ગુણ देश आदिके गुण, फलादीनाम् મીંઢળ વગેરેના मैनफलादिके, गुणाः ગુણ गुण, षट् योगशतानि છસો યોગ छः सौ योग, विकल्प- हेतुः વિકલ્પનો હેતુ विकल्पका कारण, नामानि નામ नाम, तीक्ष्ण- તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, मध्य- મધ્ય मध्य, अल्प- અને અલ્પ શોધનનાં और अल्प शोधनके, लक्षणम् લક્ષણ लक्षण, आवस्थिकः આવસ્થિક अवस्थाके अनुसार, विधिः વિધિ विधि, मानम् પરિમાણ मान, स्नेहपाकः च અને સ્નેહપાક और स्नेहपाक, दर्शितः બતાવ્યાં છે बतला दिया है ॥ १०६-१०७॥

Here are the two recapitulatory verses—

106-107. The purpose of Pharmaceutics; the definition of the purificatory procedures; different aims in the use of each procedure; the qualities of clime etc., the qualities of emetic nut etc., and six hundred preparations; the purpose and the names of preparations and the characteristics of the strong, moderate and the mild types of preparations; the procedure with reference to the stage of disease, the table of measures and the method of preparation of unctuous articles—all this has been described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, कल्पस्थाने કલ્પસ્થાન વિષે कल्पस्थानमें, दन्तीद्रवन्तीकल्पः 'દન્તીદ્રવન્તીકલ્પ' 'दन्तीद्रवन्तीकल्प', नाम નામનો नामका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus, in the Section on Pharmaceutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The Pharmaceutics of the Red Physic Nut and the Physic Nut' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

कल्पस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः

चरकसंहिता

सिद्धिस्थानम्

श्री	श्री	The
ચરકસંહિતા	चरकसंहिता	Carakasamhita
સિદ્ધિસ્થાન	सिद्धिस्थान	SIDDHISTHANA (*The Section on Success in Treatment*)

प्रथमोऽध्यायः ।

પહેલો અધ્યાય अध्याय पहला

Chapter I

कल्पनासिद्ध्युपक्रमः—

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, कल्पनासिद्धिम् 'કલ્પનાસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'कल्पनासिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશુ व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Successful Application of various therapeutic measures'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पञ्चकर्मकल्पनाविषयेऽग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः—

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता,
क्रमश्च कः, किं च कृताकृतेषु ।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु, संख्या
का, किंगुणः, केषु च कश्च बस्तिः ॥ ३ ॥

किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले,
कृते कियान् वा परिहारकालः ।
प्रणीयमानश्च न याति केन,
केनैति शीघ्रं, सुचिराच्च बस्तिः ॥ ४ ॥

साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित्
कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्य-
गित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः ॥ ५ ॥

---

३. संख्या–संज्ञा (थ.)

४. परिहारकालः–प्रतिहारकालः (ढ.)
याति केन–याति बस्तिः (क. प. फ.)
बस्तिः–केन (घ.)

५. साध्या गदाः........भिषग्वरिष्ठः–
साध्या गदाश्चैवं शमनैश्च केचित्
कस्माद्धता न प्रशमं व्रजन्ति ।
इत्यग्निवेशो भिषजां वरिष्ठं
पप्रच्छ तस्मै स च सर्वमाह ॥ (च. फ.)

पुनर्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै
सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥

पञ्चसु कर्मसु પંચકર્મમાં पञ्चकर्मोंमें, का कल्पना શી કલ્પના कल्पना क्या, उक्ता કહી છે? कही है?, क्रमः च એનો ક્રમ क्रम, कः શો છે क्या है?, कृताकृतेषु એનાં કૃત-અકૃત कृत-अकृत, तथा एव અને और, अतिकृतेषु અતિકૃતનાં अतिकृतके, लिङ्गम् च લક્ષણો लक्षण, किम् શાં છે? क्या है?, संख्या का સંખ્યા શી છે? संख्या क्या है?, केषु च કયા રોગીઓમાં किनमें, किंगुणः કયા ગુણવાળી किन गुणोंवाली, कः च बस्तिः અને કઈ બસ્તિ પ્રયોજાય છે? और कौनसी बस्ति देनी चाहिए?, प्रतिकर्मकाले દરેક કર્મને સમયે प्रत्येक कर्मके कालमें, किम् वर्जनीयम् શું તજવા યોગ્ય છે क्या त्याज्य है?, कृते પંચકર્મ કર્યા પછી पञ्चकर्म करनेके बाद, परिहारकालः પરહેજીનો કાળ परहेजका समय, कियान् वा કેટલો છે? कितना है?, प्रणीयमानः પ્રયોજાતી दी जाती, बस्तिः च બસ્તિ बस्ति, केन न याति કયા કારણથી અંદર જતી નથી? किस कारणसे अन्दर नहीं जाती?, केन शीघ्रम् કયે કારણે જલદી किस कारणसे शीघ्र, एति પાછી આવે છે? वापस आ जाती है?, सुचिरात् च અને કયે કારણે લાંબે કાળે પાછી આવે છે? और किस कारणसे देरमें वापस आती है?, केचित् કેટલાક कई, साध्याः સાધ્ય साध्य, गदाः च રોગો रोग, प्रयुक्तैः પ્રયોજેલા प्रयुक्त किये गये, स्वैः शमनैः પોતપોતાનાં શમનોદ્વારા अपने अपने शमनोंसे, कस्मात् શા કારણે किस कारणसे, शमम् न व्रजन्ति શાન્ત થતા નથી? शान्त नहीं होते?, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, शिष्यवरेण શ્રેષ્ઠ શિષ્ય श्रेष्ठ शिष्य, अग्निवेशेन અગ્નિવેશથી अग्निवेशद्वारा, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, प्रचोदितः પ્રેરાયેલા पूछे जाने पर, भिषग्वरिष्ठः વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ वैद्योंमें श्रेष्ठ, तन्त्रवित् શાસ્ત્રજ્ઞ तत्त्ववित्, पुनर्वसुः પુનર્વસુએ पुनर्वसुने, सर्व प्रजानाम् સર્વ પ્રજાના सब प्रजाओंकी, हितकाम्यया હિતની કામનાથી हितकामनासे, तस्मै તેને उसको, इदम् આ यह, आह કહ્યું कहा ॥ ३-५½ ॥

3-5½. What is the method laid down in the five purificatory procedures? What is the order in which they are to be performed? What are the signs of successful and unsuccessful administration of the purificatory procedures, as also of over-administration? What is the number of enemata to be given? What is the therapeutic value of enema? What kind of enema should be given in which condition? What is to be avoided during the period of treatment; what is the period of interval to be observed between the administration of various purificatory procedures? What are the causes preventing the successful operation of an enema? What makes for the immediate return of the enema fluid? What again causes its delayed return? Why is it that some diseases, although curable, are not allayed inspite of being treated by appropriate measures? Thus questioned fully by the foremost of his pupils—Agnivesa, Punarvasu, the foremost of physicians and highly learned in the Science, moved by the desire of promoting the welfare of the whole of humanity, answered and said to him thus.

स्नेहकर्मणः कालावधिः—

त्र्यहावरं सप्तदिनं परं तु
स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य उक्तः ॥ ६ ॥
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति
सात्म्यीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

त्र्यहावरम् ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ कमसे कम तीन दिन, सप्तदिनम् परम् અને વધુમાં વધુ સાત

१. उक्तः-इष्टः (च)

દિવસ સુધી अधिकसे अधिक सात दिन, स्निग्धः સ્નેહન કરાવેલ स्नेहन करके, नरः तु પુરુષને पुरुषको, स्वेदयितव्यः उक्तः સ્વેદનયોગ્ય કહ્યો છે स्वेदनयोग्य कहा है, अतः परम् એથી વધારે વખત इससे अधिक समय, स्नेहम् સ્નેહન કરવાનું स्नेहन, न आदिशन्ति શાસ્ત્રકારો કહેતા નથી देनेके लिए नहीं कहते, सप्तदिनात् परम् तु કારણકે સાત દિવસ પછી તો क्योंकि सात दिनके पीछे तो, सात्म्यीभवेत् તે સ્નેહન સાત્મ્ય થઈ જાય છે वह स्नेहन सात्म्य हो जाता है ॥ ६½ ॥

6-6½. It is prescribed that the person should be subjected to sudation therapy after he has undergone oleation therapy for a minimum period of three days or a maximum period of seven days. Oleation therapy for longer than this period is not recommended, as the patient then gets habituated to it.

स्नेहस्वेदयोर्गुणाः —

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदूकरोति
देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ॥ ७ ॥
स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं
स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ।

स्नेहः સ્નેહન स्नेहन, अनिलम् વાયુનો वायुका, हन्ति નાશ કરે છે नाश करता है, देहम् દેહને शरीरको, मृदूकरोति મૃદુ બનાવે છે कोमल करता है, मलानाम् અને મળના और मलोंकी, सङ्गम् ભિન્નપણને रुकावटको, विनिहन्ति હણે છે तोड़ता है, स्निग्धस्य સ્નિગ્ધ મનુષ્યના स्निग्ध पुरुषके, सूक्ष्मेषु સૂક્ષ્મ सूक्ष्म, अयनेषु સ્રોતોમાં मार्गोंमें, लीनम् दोषम् ભરાઈ રહેલ દોષને लीन दोषको, स्वेदः तु સ્વેદન स्वेदन, द्रवत्वम् પીગળાવી द्रव, नयति નાખે છે बना देता है ॥ ७½ ॥

7-7½. Oleation cures the morbidity of vata, makes the body soft and disintegrates the accumulation of morbid matter, while sudation liquefies the morbid matter which is stuck up in the minute channels of the body of the person who has undergone oleation therapy.

वमनविरेचने च दोषोत्क्लेशनविधिः —

ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसै-
रुत्क्लेशनीयः पयसा च वम्यः ॥ ८ ॥
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः
स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

वम्यः વમનયોગ્ય પુરુષને वमनयोग्य पुरुषको, समांसैः માંસસહિત मांसोंसे युक्त, ग्राम्य-औदक- ગ્રામ્ય-ઓદક ग्राम्य-औदक, आनूप- અને આનૂપ और आनूप, रसैः માંસરસોથી मांसरसोंसे, पयसा च તથા દૂધથી और दूधसे, उत्क्लेशनीयः ઉત્ક્લિષ્ટ કરવો જોઈએ वमनोन्मुख करना चाहिए, तथा તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, विरेच्यः વિરેચનયોગ્ય પુરુષને जिसे विरेचन देना हो उसे, सयूषैः યૂષસહિત यूषोंसे, स्निग्धैः સ્નિગ્ધ स्निग्ध, कफावृद्धिकरैः અને કફની વૃદ્ધિ ન કરનાર कफको न बढानेवाले, जाङ्गलजैः જાંગલ जांगल, रसैः માંસરસોથી ભોજન કરાવવું જોઈએ मांसरसोंसे भोजन कराना चाहिए ॥ ८½ ॥

8-8½. The person who is to be subjected to emesis shoud have his kapha in the stomach roused up by a diet of milk mixed with meat-juice and the flesh of domestic, aquatic and wet-land animals. The person who is to be administered purgation should be given the meat-juice of jangala animals, soups mixed with unctuous articles and articles non-promotive of kapha.

वमनविरेचनयोः प्रतिलोमगमने हेतुः —

श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं
विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥

८. समांसैः—प्रमाणैः (ग.)
९. स्निग्धैः: स्निग्धः (ग.)
९ ह्यदुःखं—ह्यसुखं (ग. क)

अधः कफेऽल्पे वमनं विरेचये-
द्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ।

श्लेष्मोत्तरः हि કેમકે કફની અધિકતાવાળો પુરુષ **क्योंकि** कफकी प्रबलतावाला, **अदुःखम्** મુશ્કેલી વગર **सुखसे, छर्दयति** વમન કરે છે वमन करता है. **मन्दकफः तु** અને મંદ કફવાળાને और थोड़े कफवालेको, **सम्यक्** સારી રીતે भली प्रकार, **विरिच्यते** વિરેચન થાય છે **विरेचन** होता है, **कफे अल्पे** કફ અલ્પ હોય તો कफके थोड़ा होनेपर, **वमनम्** વમન ઔષધ वमन औषध, **अधः** નીચે જઈ વિરેચન કરાવે છે नीचे जाकर विरेचन कराती है, **वृद्धकफे** અને કફ અધિક હોય તો कफके अधिक होनेपर, **विरेचनम्** વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध, **ऊर्ध्वम्** ઉપર જઈ ऊपरको जाकर, **विरेचयेत्** વમન કરાવે છે वमन कराती है ॥ ९½ ॥

9-9½ The person in whom the kapha is in excess vomits easily and the person in whom it is low purges well. If the kapha is meagre the emetic drug acts as a purgative while in a condition of excess of kapha, the purgative drug acts as an emetic.

वमनविरेचनयोः कर्तव्यः क्रमः—

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं
वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥१०॥
स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथाव-
द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

स्निग्धाय સ્નેહન કરાવેલ મનુષ્યને स्निग्ध किये हुए पुरुषको, **यथोक्तम्** કહ્યા પ્રમાણેનું यथोक्त विधिसे, **वमनम्** વમન वमन, **देयम्** દેવું देना चाहिए, **वान्तस्य** અને વમન કરાવેલા મનુષ્યને और वमन कराये हुए मनुष्यको, **पेयादिः** પેયા વગેરેનો पेया विलेपी आदि, **अनुक्रमः च** અનુક્રમ કરાવવો જોઈએ क्रमपालन कराना चाहिए, **स्निग्धस्य** સ્નેહન કરેલ स्निग्ध, **सुस्विन्नतनोः** અને સારી પેઠે સ્વેદન કરેલ શરીરવાળા મનુષ્યને और भली प्रकार स्वेदन किये शरीरवाले मनुष्यको, **योग्यतमम्** અત્યંત યોગ્ય अत्यन्त योग्य, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **यथावत्** વિધિપૂર્વક यथाविधि, **प्रयोज्यम्** દેવું देना चाहिए ॥ १०½ ॥

10-10½. Emesis should be administered, in the manner laid down to one that has taken the oleation therapy; and when the emesis has been complete, the patient should be given the systematic dietetic regimen by means of gruels etc. The person who has undergone the oleation and sudation procedures should be administered the best suited purgative, as laid down.

संशोधनानन्तरं कर्तव्योऽन्नसंसर्जनक्रमः—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च ॥११॥
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः

प्रधान- પ્રધાન प्रधान, **मध्य-अवर-** મધ્ય અને અવર मध्य और अवर, **शुद्धि-** શુદ્ધિથી शुद्धिसे, **शुद्धः** શુદ્ધ કરાયેલા शुद्ध किया हुआ, **विशुद्धकायः** વિશુદ્ધ શરીરવાળા રોગીએ शुद्ध शरीरवाला रोगी, **क्रमेण** અનુક્રમે क्रमशः, **त्रिः द्विः** ત્રણવાર, બેવાર तीन, दो, **अथ एकशः** અને એકવાર और एकबार, **पेयाम्** પેયા पेया, **विलेपीम्** વિલેપી विलेपी, **अकृतम् कृतम्**

९½. विरेचयेत्—गच्छेत् (क. फ)
„ „ —हि याति (ज.)
„ „ —विगच्छेत् (झ. ब.)
१०. स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ।
स्निग्ध-स्निग्धस्य च स्विन्नवनश्च कार्यं विरेचनं योग्यतमं ततश्च पेयां ॥ (ब)
१०½. स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम्—
स्निग्धस्य च स्विन्नवतश्च कार्यं विरेचनं योग्यतमं ततश्च (फ.)
„ प्रयोज्यम्—विदध्यात् (ब. फ.)

११½. सेवेत—सेवते (ज.)
„ शुद्धिशुद्धः—शुद्धिशुद्धिः (ब)

असंस्कृत के संस्कृत असंस्कृत या संस्कृत, यूषम् यूष यूष, रसम् च तथा માંસરસનું तथा मांसरसका, सेवेत सेवन કરવું જોઈએ सेवन करे ॥ ११½ ॥

11-11½. The person who has been thus purged should take thin and thick gruel, unseasoned and seasoned soup and meat-juice, in the order mentioned. He should take each of these at the three meal times or at two meals, or at one meal time according as the purificatory dose was maximum, moderate or minimum.

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
संधुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ॥१२॥
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ।

यथा જેમ जिस प्रकार, अणुः અણુ થોડો सूक्ष्म, अग्निः અગ્નિ अग्नि, तृणगोमयाद्यैः ઘાસ અને છાણાં વગેરેથી तृण और गोमय आदिसे, संधुक्ष्यमाणः પ્રદીપ્ત કરાતો प्रज्वलित होती हुई, क्रमेण ક્રમે ક્રમે क्रमशः, महान् स्थिरः મહાન, સ્થિર महान्, स्थिर, सर्वपचः અને સર્વ પચાવનાર और सबको पचानेवाली, भवति થાય છે हो जाती है, तथा एव તેવી જ રીતે उसी प्रकार, शुद्धस्य સંશોધનથી શુદ્ધ થયેલ રોગીની संशोधनसे शुद्ध हुए रोगीकी, अन्तरग्निः અંતરગ્નિ अन्तरग्नि भी, पेयादिभिः પેયા વગેરેથી મહાન, સ્થિર અને સર્વપાચક થાય છે पेया आदिसे महान, स्थिर और सर्वपाचक होती है ॥ १२½ ॥

12-12½. Just as a spark of fire fed gradually by straw and cow-dung cakes etc., grows into a big and constant flame, similarly, the internal gastric fire in the person who has undergone the purificatory procedure, grows strong and constant and capable of digesting all foods, fed gradually by gruels etc.

हीनमध्यप्रवरयोर्वमनविरेचनयोर्लक्षणानि—

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-
श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ॥१३॥
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।

जघन्य-मध्य- હીન, મધ્ય जघन्य, मध्य, प्रवरे અને ઉત્તમ और प्रवर, वमने तु વમનમાં वमनमें, चत्वारः અનુક્રમે ચાર क्रमशः चार, षट् अष्टौ છ અને આઠ छः और आठ, वेगाः इष्टाः વેગો અભીષ્ટ છે वेग इष्ट हैं, विरेके તે અને હીન, મધ્ય તથા ઉત્તમ વિરેચનમાં તે વેગો हीन, मध्य तथा उत्तम विरेचनमें वे वेग, दश एव દશ दस, द्वित्रिगुणाः વીસ અને ત્રીસ बीस और तीस इष्ट हैं, तथा તથા હીન, મધ્ય અને ઉત્તમ માનપરિમાણમાં तथा हीन, मध्य और उत्तम मानपरिमाणमें, द्वित्रिचतुर्गुणः च નિઃસ્રુત દોષનું પ્રમાણ બે, ત્રણ અને ચાર दो तीन और चार, प्रस्थः પ્રસ્થ હોય છે प्रस्थ होता है ॥ १३½ ॥

13-13½. Four six and eight times of vomiting are considered good as minimum, moderate and maximum action respectively, and similarly are regarded in purgation, ten, twenty and thirty times. The quantity of fecal matter should be 128, 192 or 256 tolas.

वमनविरेचनयोः समहीनातियोगलक्षणानि—

पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेका-
दर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ॥१४॥
द्वित्रान् सविट्कानपनीय वेगा-
न्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ।

पित्तान्तम् પિત્ત આવે ત્યાં સુધીનું पित्तके आने तक, विरेकात् અને વિરેચનથી और विरेचनसे, अर्धम् અરધું आधा, वमनम् વમન वमन, कफान्तम् च તથા

१२½. सर्वपचः—सर्वसहः (क. ग. ड. च. फ.)

१४. विरेकादर्धं—तयोर्ध्वमथः (क)

કફ આવે ત્યાં સુધીનું तथा कफ आने तक, विरेकम् વિરેચન विरेचन, इष्टम् आहुः ઇષ્ટ કહ્યું છે इष्ट कहा है, सविट्कान् મળયુક્ત मलमिश्रित, द्वित्रान् બે ત્રણ दो तीन, वेगान् વેગોને वेगोंको, अपनीय તજીને छोड़कर, विरेके વિરેચનને તોળવું જોઈએ विरेचनको तोलना चाहिए, पीतम् तु અને પીધેલ ઔષધને તજીને और पी हुई औषधको छोड़कर, वमने વમનને वमनको मेयम् તોળવું જોઈએ तोलना चाहिए ॥ १४½ ॥

14-14½. The quantity of vomited matter should be half of this, and that vomit should be considered successful which is accompanied with bile in the last phase and likewise the purgation which is accompanied with mucus or kapha in the last phase. In case of fecal matter, the quantity passed should be measured without taking into account the quantity passed in the first two or three motions; and in the measurement of the quantity of vomitus the quantity of the drug in the vomitus should not be counted.

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्यैति सम्यग्वमितः स इष्टः ॥१५॥
हृत्पार्श्वमूर्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ
तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ।

यस्य જેને जिससे, क्रमात् कफः એક પછી એક કફ क्रमसे कफ, पित्तम् પિત્ત पित्त, अथ अनिलः च અને વાયુ और वायु, एति આવે છે आती है, तथा हृत्-पार्श्व- તથા હૃદય, પડખાં हृदय, पार्श्व, मूर्ध-इन्द्रिय- મસ્તક અને ઇન્દ્રિયના शिर और इन्द्रियके, मार्ग-शुद्धौ માર્ગની શુદ્ધિ થતાં मार्गोंके शुद्ध होजानेपर, लघुत्वे તેમજ શરીરની લઘુતા एवं शरीरमें हलकापन, लक्ष्यमाणे જણાતાં प्रतीत होनेपर, सः सम्यक् તેને સમ્યક્ उसे भली प्रकारसे, वमितः વમન થયું છે वमन हुआ है, इष्टः એમ જાણવું ऐसा जानना चाहिए ॥ १५½ ॥

15-15½. He is considered to have undergone emesis successfully who expels the mucus, bile and air in succession and who feels that his stomach, sides of the body, sense-organs, and body-channels have been cleansed and that his body has become light.

दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डू-
हृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ॥१६॥
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्रा-
बलादिहानिर्वमनेऽति च स्यात् ।

दुश्छर्दिते વમન યોગ્ય રીતે ન થયું હોય તો वमनके ठीक प्रकारसे न होने पर, स्फोटक- ફોડકા स्फोट, कोठ-कण्डू- કોઠ, ખજવાળ कोठ, कण्डू, हृत्-ख- હૃદય તથા ઇન્દ્રિયોની हृदय तथा इन्द्रियकी, अविशुद्धिः વિશુદ્ધિનો અભાવ मलिनता, गुरुगात्रता च અને અંગોનું ભારેપણું થાય છે और शरीरमें भारीपन होता है, अतिवमने તેમજ વમનના અતિયોગથી एवं वमनके अधिक हो जानेसे, तृट्-मोह- તૃષા, મોહ प्यास, मोह, मूर्च्छा- મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, अनिलकोप- વાયુનો કોપ वायुका कोप, निद्रा-बलादि-हानिः च અને નિદ્રા તથા બલ વગેરેની હાનિ और नींद एवं बल आदिकी हानि, स्यात् થાય છે होती हैं ॥ १६½ ॥

16-16½. If the emesis goes wrong, then there occur eruptions, wheals and itching on the body, imperfect cleansing of the stomach and body-channels and heaviness of the limbs. Thirst stupor, fainting provocation of vata, loss of sleep and loss of strength etc., occur in case of over-action of emesis.

१६. हृत्खाविशुद्धिः—ततोऽविशुद्धिः (थ.)

१६½. बलादिहानिः—बलातिहानि (क. ख. ध.)

,, वमनेऽति च स्यात्—वमितेऽति विधात् (थ.)

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ
लघुत्वमूर्जोऽग्निरनामयत्वम् ॥१७॥
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां
सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।

सम्यक् યોગ્ય રીતે सम्यक्, विरिक्तस्य વિરેચન થયેલ મનુષ્યને विरिक्त पुरुषके, स्रोतोविशुद्धि- સ્રોતોની શુદ્ધિ स्रोतोंकी शुद्धि, इन्द्रियसंप्रसादौ ઇન્દ્રિયોની પ્રસન્નતા इन्द्रियोंकी प्रसन्नता, लघुत्वम् શરીરમાં હલકાપણું शरीरमें हलकापन, ऊर्जः अग्निः ઉત્સાહ, અગ્નિની દીપ્તિ उत्साह, अग्निकी दीप्ति, अनामयत्वम् નીરોગતા नीरोगता, क्रमेण અને ક્રમેક્રમે और क्रमशः, विट्- મળ मल, पित्त-कफ- પિત્ત, કફ पित्त, कफ, अनिलानाम् तथा વાયુની तथा वायुकी, प्राप्तिः भवेत् પ્રાપ્તિ થાય છે प्राप्ति होती है ॥ १७½ ॥

17-17½. Purification of the alimentary tract, clarity of the senses, lightness of the body, stimulation of the gastric fire, a sense of well-being and passing of feces, bile, mucus and wind in succession in his motions are the signs of successful purgation.

स्याच्छ्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः
सादस्तथाऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या ॥१८॥
तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च
वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ।

दुर्विरिक्ते વિરેચનના અયોગમાં विरेचन भली प्रकार न होने पर, श्लेष्म-पित्त- કફ, પિત્ત कफ, पित्त, अनिल- અને વાયુનો और वायुका, संप्रकोपः પ્રકોપ प्रकोप, तथा अग्नेः सादः અગ્નિની મંદતા अग्निमांद्य, गुरुता ભારીપણું भारीपन, प्रतिश्या સળેખમ प्रतिश्याय, तन्द्रा તન્દ્રા तन्द्रा, तथा छर्दिः ઉલટી वमन, अरोचकः च અરુચિ अरुचि, न वातानुलोम्यम् અને વાયુના અનુલોમપણાનો અભાવ और वायुका अनुलोमन न होना, स्यात् થાય છે होता है ॥ १८½ ॥

18-18½. In a condition where purgation has acted amiss, there will be great provocation of kapha, pitta and vata, exhaustion, dullness of the gastric fire, heaviness of body, coryza, torpor, vomiting, anorexia and the absence of regular peristaltic movement of the vata.

कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः
सुप्त्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ॥१९॥
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः
सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ।

अतिविरेचिते વિરેચનના અતિયોગમાં विरेचनके अधिक होने पर, कफ-अस्र- કફ, રક્ત कफ, रक्त, पित्त-क्षयज- અને પિત્તના ક્ષયથી થયેલા और पित्तके क्षयसे उत्पन्न, अनिल- વાયુથી वायुसे, उत्थाः જન્મેલા पैदा हुए, सुप्ति-अङ्गमर्द- સ્પર્શાજ્ઞાન, અંગમર્દ सुप्ति, अंगोंका टूटना, क्लम-वेपन- ગ્લાનિ અને કંપ क्लम और वेपन, आद्याः પહેલાં થાય છે पहले होते हैं, स-उन्माद- તેમજ ઉન્માદ एवं उन्माद, हिक्काः च હેડકી हिक्का, निद्रा- નિદ્રા निद्रा, बलाभाव- તથા બળનો અભાવ तथा बलका अभाव, तमःप्रवेशाः અને અંધારાં આવવાં પછી થાય છે और आंखोंके आगे अंधेरा आना पीछे होते हैं ॥ १९½ ॥

19-19½. In a condition of excessive action of purgation, there will occur numbness, body-ache, exhaustion, tremors and other symptoms born of vata which becomes provoked owing to loss of mucus, blood and bile in the motions, as also torpor, loss of vitality, faintness, mental disturbance and hiccup.

---

१८. सादस्तथाऽग्नेर्गुरुता प्रतिश्या–स्तैमित्यऽल्पवह्निर्गुरुगात्रता स्यात् (च फ.)

,, गुरुता प्रतिश्या–गुरुगात्रता च (क.)

निरूहानुवासनविधानम्—

संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पि-
स्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ॥२०॥

संसृष्टभक्तम् संसर्जन क्रम कर्यो पछी आठमे दिवसे भोजन लीधा बाद संसर्जनक्रम कर चुकनेपर आठवें दिन स्वाभाविक भोजन करनेपर, **तम्** तेने उसको, **नवमे अह्नि** नवमे दिवसे नौवें दिन, **सर्पिः** घी घी, **पाययेत अपि** पावुं पिलाये, **अनुवासयेद् वा** अथवा अनुवासन करवुं अथवा अनुवासनबस्ति देवे ॥ २० ॥

20. Then after the rehabilitation of the patient by means of diet, he should be given on the ninth day, a potion of ghee or unctuous enema.

तैलाक्तगात्राय ततो निरूहं
दद्यात् त्र्यहान्नातिबुभुक्षिताय ।
प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः
समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ॥२१॥

ततः ते पछी पीछे, **त्र्यहात्** त्रण दिवस पछी तीन दिनके पश्चात्, **तैलाक्तगात्राय** शरीरे तेल चोपडेल शरीरपर तैल मालिश करवाके, **नातिबुभुक्षिताय** अने बहु भूख्या नहि एवा पुरुषने जब बहुत भूखा न हो तब, **निरूहम्** निरूहबस्ति निरूहबस्ति, **दद्यात्** आपवी देवे, **प्रत्यागते** बस्ति पाछी वळ्या पछी बस्ति वापस आजानेपर, **धन्वरसेन** जांगल मांसरसथी जांगल मांसरससे, **भोज्यः** ते पुरुषने जमाडवो अन्न देवे, **दोषबलम् वा** अथवा दोष अने अग्निबल या दोष और अग्निबलको, **समीक्ष्य** जोईने देखकर, **यथार्हम्** जे योग्य लागे ते भोजन देवुं यथायोग्य अन्न देवे ॥ २१ ॥

21. Three days after that the patient who had his body well anointed with oil and is not very hungry should be given evacuative enema; when the enema fluid has returned he should be given the meat-juice of jangala animals or any other suitable diet according to his humoral constitution and the strength of the gastric fire.

नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो
नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ।

ततः ते पछी पीछे, **अनुवासनार्हः नरः** अनुवासनने योग्य पुरुषने अनुवासनके योग्य पुरुषको, **नात्याशितः** बहु जमाड्या वगर अधिक भोजन न किया हो तब, **निशि** रात्रे रात्रिमें, **अनुवासनीयः स्यात्** अनुवासन देवुं अनुवासन देना चाहिए ॥ २१½ ॥

21½. Then, the person who is to be administered the unctuous enema should be given the enema at night, care being taken to see that he has not eaten a heavy meal.

शीते वसन्ते च दिवाऽनुवास्यो
रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु ॥२२॥
तानेव दोषान् परिरक्षता ये
स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ।

प्राक् अगाउ पहले, **स्नेहस्य** स्नेहना स्नेहके, **पाने** पानमां पानमें, **ये परिकीर्तिताः** जे दोष कह्या छे जो दोष कहे हैं, **तान् एव** ते ज उन, **दोषान्** दोषोथी दोषोंसे, **परिरक्षता** रक्षण करतां रक्षण करते हुए, **शीते वसन्ते च** शीतकाळमां अने वसन्तमां शीतऋतु और वसन्तमें, **दिवा** दिवसे दिनमें, **शरद्-ग्रीष्म-** अने शरद, ग्रीष्म और शरद, ग्रीष्म, **घनागमेषु** तथा वर्षामां तथा वर्षामें, **रात्रौ** रात्रे रात्रिको, **अनुवास्यः** अनुवासन आपवुं अनुवासन देना चाहिए ॥ २२ ॥

22-22½. In the winter and the spring, the unctuous enema should be

21. धन्वरसेन—मांसरसेन (ख. ग. ड.)

21½. नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो नात्याशितः स्यादनुवासनीयः— प्रत्यागते मांसरसेन भोज्यः सायं च भुक्तोऽल्पमलोऽनुवास्यः (च. क.)

22½. पाने परिकीर्तिताः—पानं अतिकीर्तिताः (ङ.)

given by day and in the autumn, summer and the rains, it should be given at night, with due care to prevent the wrongful effects of the oleation therapy, which have been already described. (Sutra. Chap. XIII.).

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये
दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ॥२३॥
सायं च भोज्यं परतो द्व्यहे वा
त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ।
त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा
दद्यान्निरूहादनुवासनं च ॥२४॥

अनुवासनीये અનુવાસન अनुवासनके, प्रत्यागते च अपि પાછું વળી આવે ત્યારે वापस आ जानेपर भी, व्युषिताय રાત આખી જવા દઈ रातभर ठहरकर, दिवा દિવસે दिनमें, भोज्यम् प्रदेयम् ભોજન કરાવવું भोजन देना चाहिए, सायम् च અને સાંજે और सायंकाल, भोज्यम् ભોજન કરાવવું भोजन देना चाहिए, परतः અને પછી इसके पीछे, द्व्यहे त्र्यहे वा બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે दूसरे दिन, तीसरे दिन, पञ्चमे वा અથવા પાંચમે अथवा पांचवे, अहनि દિવસે दिन, अनुवास्यः અનુવાસન દેવું अनुवासन देना योग्य है, निरूहात् નિરૂહબસ્તિ પછી निरूहवस्तिके पश्चात्, त्र्यहे त्र्यहे वा अपि ત્રીજે ત્રીજે દિવસે तीसरे तीसरे दिन, पञ्चमे वा अपि અથવા પાંચમે દિવસે अथवा पांचवे दिन, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, दद्यात् દેવું देना चाहिए ॥ २३-२४ ॥

23-24. After the unctuous fluid has returned, the person who has taken the unctuous enema and has spent the night quietly should be given food during the day and also in the evening. Thereafter, he is to be given unctuous enema on the second, third or fifth day. After giving the evacuative enema on every third or fifth day he should be given the unctuous enema.

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे
पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वाऽपि ।
वाते नवैकादश वा पुनर्वा
बस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥२५॥

कुशलः કુશલ વૈદ્ય कुशल वैद्य, कफजे કફજન્ય कफजन्य, विकारे રોગમાં रोगमें, एकः એક एक, तथा त्रीन् કે ત્રણ या तीन, पित्तात्मके तु પિત્તજન્ય રોગમાં पित्तजन्य रोगमें, पञ्च तु सप्त वा अपि પાંચ કે સાત પાંચ वा सात, वाते पुनः અને વાતજન્ય રોગમાં વળી वातजन्यरोगमें, नव वा નવ नौ, एकादश वा કે અગિયાર या ग्यारह, अयुग्मान् એકી अयुग्म, बस्तीन् બસ્તિ वस्तियां, विदध्यात् આપવી જોઈએ देवे ॥२५॥

25. In disorders of kapha, one enema or three enemata should be given; in disorders of pitta, five or seven; while in disorders of vata, nine or even eleven should be given. In this way the expert physician should give enemata in odd numbers.

नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं
विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो निरूहेण विरेचनं च
तद्ध्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥२६॥

विरिक्तः વિરેચન લીધા પછી विरेचनके पश्चात्, नरः तु મનુષ્ય मनुष्य, सप्त दिनानि સાત દિવસ સુધી

२३. व्युषिताय- क्षुधिताय (ग.)

२३-२४. सायं च भोज्यं....निरूहादनुवासनं च ॥-
प्रत्यागते चाप्युषितस्य काले भोज्यं दिवा सायमतः परं तु ।
द्व्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ पञ्चमे वा दद्यान्निरूहादनुवासनं तु ॥ (फ.)

२४ द्व्यहे वा- त्र्यहे वा (क. ह ध.)

,, त्र्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ- द्व्यहे त्र्यहे वाऽप्यथ (घ.)

२६. शुद्धो निरूहेण विरेचनं च- शुद्धो विरेकेण निरूहदानं (क. ह.)

,, विकसेत- विकर्षेत (छ)

सात दिन तक, **निरूहदानम्** નિરૂહબસ્તિ દેવાનો निरूहवस्ति लेना, **अवश्यम्** અવશ્ય अवश्य, **विवर्जयेत्** ત્યાગ કરવો જોઈએ छोड़ दे, **निरूहेण** અને નિરૂહથી और निरूहणसे, **शुद्धः** શુદ્ધ થયેલાએ સાત દિવસ સુધી शुद्ध हुए पुरुषको सात दिन तक, **विरेचनम्** વિરેચનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ विरेचन छोड़दे, **हि** કારણ કે क्योंकि, **तत्** સમય પહેલાં લેવામાં આવેલાં નિરૂહ તથા વિરેચન समयके पहले लिये गये निरूह तथा विरेचन, **अस्य** એ રોગીના उस रोगीके, **शून्यम् शरीरम्** ખાલી શરીરને खाली हुए शरीरको, **विकसेत्** મારી નાખે છે मार डालते हैं ॥ २६ ॥

26. The person who has undergone purgation should definitely avoid takig evacuative enema for a period of seven days. Similarly, the person who has been cleansed by evacuative enema should avoid purgation, as it will have injurious effects on the system which has already been evacuated.

बस्तेर्गुणाः —

बस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ।
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां
निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥२७॥

बस्तिः બસ્તિ बस्ति, **वयःस्थापयिता** વયઃસ્થાપક वयःस्थापक, **सुख-आयुः** આરોગ્ય, આયુષ્ય सुख, आयु **बल-अग्नि-** બલ, અગ્નિ बल, अग्नि, **मेधा-स्वर-** મેધા, સ્વર बुद्धि, स्वर, **वर्ण-कृत् च** અને વર્ણ કરનાર और वर्णको बढानेवाली, **सर्वार्थकारी** સર્વ અર્થ સારનાર सब प्रयोजनोंको सिद्ध करनेवाली, **शिशु-वृद्ध-** બાળક, વૃદ્ધ बालक, वृद्ध, **यूनाम्** અને યુવાનને और युवा सबके लिए, **निरत्ययः** નુકસાન નહિ કરનાર अहानिकर, **सर्वगदापहः च** તથા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે તથા सब रोगोंका नाशक होती है ॥ २७ ॥

27. The enema is an agent of rejuvenation, and promoter of happiness, life, strength, gastric fire, intelligence, voice and color. It is beneficial in every way for all, whether young, adult or aged. It is free from risks, and cures all diseases.

विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी
दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च ।
विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य
सर्वान् विकारान् शमयेन्निरूहः ॥२८॥

निरूहः નિરૂહબસ્તિ निरूहवस्ति, **विट्-श्लेष्म-** મળ, કફ मल, कफ, **पित्त-अनिल-** પિત્ત, વાયુ पित्त, वायु, **मूत्र-कर्षी** અને મૂત્રને ખેંચી કાઢે છે और मूत्रका कर्षण करती है, **दार्ढ्यावहः** દૃઢતા કરે છે दृढता देती है, **शुक्रबलप्रदः च** વીર્ય તથા બળ આપનાર છે शुक्र और बलको बढ़ाती है, **विष्वक्** અને ચારે બાજુ और इधर उधर, **स्थितम्** રહેલા स्थित, **दोषचयम्** દોષના સંચયને दोषसमूहको, **निरस्य** દૂર કરી हटाकर, **सर्वान्** સર્વ सब, **विकारान्** વિકારોને रोगोंको, **शमयेत्** શાન્ત કરે છે शान्त करती है ॥ २८ ॥

28. It draws out the feces, mucus, bile, flatus and urine, and imparts firmness and enriches the semen and body strength The evacuative enema expelling the morbid accumulations lodged in the entire body alleviates all kinds of diseases.

देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे
संस्नेहनं वर्णबलप्रदं च ।
न तैलदानात् परमस्ति किञ्चिद्
द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते ॥२९॥

---

२८. विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी दार्ढ्यावहः शुक्रबलप्रदश्च-
विट्श्लेष्मपित्तानिलमूत्रकर्षी स्थैर्यकृच्छुक्रबलप्रदश्च (क.)
,, दार्ढ्यावहः-स्थैर्यकृत (ग. क.)
,, विष्वक्स्थितं-विष्वग् स्थितं (म.)
२९. न तैलदानात परमस्ति किञ्चिद् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्ते-
नान्यावसमात किंचिदिहास्ति कर्म परं विशेषेण समीरणार्ते (च. द.)

निरूहेण નિરૂહથી निरूहबस्तिसे, **देहे** દેહ देहमें, **विशुद्धमार्गे** શુદ્ધ માર્ગોવાળો થતાં मार्गोंके शुद्ध होने पर, **संस्नेहनम्** સ્નેહન स्नेहन, **वर्णबलप्रदम् च** વર્ણ અને બલ દેનાર છે वर्ण और बलकारक होता है, **विशेषेण** ખાસ કરીને विशेषतः, **समीरणार्ते** વાયુથી પીડિત મનુષ્યને માટે वातसे पीडित मनुष्यमें, **तैलदानात्** તેલદાનથી तैलदानसे बढ़कर, **परम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **किञ्चित्** બીજું કોઈ अन्य कोई, **द्रव्यम्** દ્રવ્ય द्रव्य, **न अस्ति** નથી नहीं है ॥ २९ ॥

29. When the body-channels have been cleansed by the evacuative enema, oleation imparts color and strength to the body. There is no remedy more beneficial than the administration of oil, particularly in afflictions of vata.

स्नेहेन रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वा-
दौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ।
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं
वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ॥३०॥

तैलम् તેલ तैल, **स्नेहेन** સ્નેહથી स्निग्धताके कारण, **पवनस्य** વાયુની वायुकी, **रौक्ष्यम्** રૂક્ષતાને रूक्षताको, **गुरुत्वात्** ગુરુ હોવાથી भारी होनेसे, **लघुताम्** લઘુતાને लघुताको, **औष्ण्यात्** અને ઉષ્ણ હોવાથી और उष्ण होनेसे, **शैत्यं च** શીતલતાને शीतताको, **हत्वा आशु** મટાડી જલદીથી नष्ट करके शीघ्र, **मनःप्रसादम्** મનની પ્રસન્નતા मनकी प्रसन्नता, **वीर्यम् बलम्** વીર્ય, બળ वीर्य, बल, **वर्णम्** વર્ણ वर्ण, **अथ अग्निपुष्टिम्** અને અગ્નિપુષ્ટિ और अग्निकी पुष्टिको, **ददाति** આપે છે देता है ॥ ३० ॥

30. Oil by its unctuous quality counteracts the dryness, by its heaviness counteracts the lightness and by its heat the quality of coldness due to vata and thus quickly imparts clarity of mind, virility, strength, color and the increase of the gastric fire.

मूले निषिक्तो हि यथा द्रुमः स्या-
न्नीलच्छदः कोमलपल्लवाढ्यः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥३१॥

मूले निषिक्तः हि મૂળમાં જળ સીંચવાથી मूलको सींचनेसे, **द्रुमः** વૃક્ષ वृक्ष, **यथा** જેમ जिस प्रकार, **नीलच्छदः** લીલાછમ પાંદડાંવાળું हराभरा, **कोमलपल्लव-** તથા કોમળ પત્રથી तथा कोमल पत्तोंसे, **आढ्यः स्यात्** સુશોભિત થાય છે सुशोभित होता है, **काले** અને વખત જતાં और समय पर, **महान्** મહાન તથા महान वृक्ष बनकर, **पुष्पफलप्रदः च** ફૂલ અને ફલ આપનારું બને છે पुष्प-फल देने लगता है, **तथा** તેવી રીતે उसी प्रकार, **नरः** માણસ પણ मनुष्य भी, **अनुवासनेन** અનુવાસનથી अनुवासनसे, **स्यात्** બલ વગેરેથી સંપન્ન થાય છે बलादिसे संपन्न होता है ॥ ३१ ॥

31. Just as a tree fed with water at its roots, puts forth green leaves and delicate sprouts, and in due time, grows into a big tree full of blossom and fruit, similarly does a man grow strong by means of the unctuous enema.

स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि
ये पङ्गवो येऽपि च भग्नरुग्णाः ।
येषां च शाखासु चरन्ति वाताः
शस्तो विशेषेण हि तेषु बस्तिः ॥३२॥

३०. स्नेहेन–स्नेहादि (क, ग.)
,, वीर्यं–स्नेहं (ग.)
,, मथाग्निपुष्टिम्–मथापि पुष्टिम् (ग.)

३१. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
अपत्यसन्तानविवृद्धिकारी काले य[illegible]ती बहुकीर्तिनां[illegible] ॥
इत्यधिकः पाठः (ख ग, द) पुस्तकेषु ।
,, मूले निषिक्तो—मूले निषिक्ते (ग.)
,, कोमलपल्लवाढ्यः—कोमलपल्लवाश्च: (ग.)
३२. चरन्ति वाताः—भवन्ति वाताः (ध.)

ये च જેઓ जो, स्तब्धाः સ્તબ્ધ હોય છે स्तब्ध होते हैं, ये च જેઓ जो, संकुचिताः च अपि સંકુચિત હોય છે संकुचित होते हैं, ये पङ्गवः જેઓ પાંગળા હોય છે जो पङ्गु होते हैं, ये च જેઓ जिनके, भग्न-रुग्णाः अपि ભાંગેલ કાયાવાળા તથા સંધિમુક્ત હોય છે अंग टूट गये हैं और सन्धियाँ अलग हो गई है, येषाम् च અને જેઓની और जिनकी, शाखासु શાખાઓમાં शाखाओंमें, वाताः પ્રકુપિત વાયુ प्रकुपित वायु, चरन्ति સંચાર કરે છે गति करती है, तेषु बस्तिः તેઓમાં બસ્તિ उनमें बस्ति, विशेषेण ખાસ કરીને विशेषकर, प्रशस्तः हि પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ३२ ॥

32. Enema is specially indicated in persons whose limbs have become stiff or contracted, who are suffering from lameness in both legs, who have suffered from fractures and dislocation and who suffer from rheumatic lesions affecting the extremeties.

आध्मापने विग्रथिते पुरीषे
शूले च भक्तानभिनन्दने च ।
एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ
ये चामयास्तेषु च बस्तिरिष्टः ॥३३॥

आध्मापने આધ્માનમાં आध्मानमें, पुरीषे મળ मलके, विग्रथिते ગંઠાઈ જવામાં गांठदार होनेमें, शूले च શૂલમાં शूलमें, भक्तानभिनन्दने ભોજન પર અરુચિમાં भोजन पर अरुचिमें, कुक्षौ च અને પેટમાં और उदरमें, एवंप्रकाराः च એવા પ્રકારના इसी प्रकारके, ये च જે બીજા जो अन्य, आमयाः રોગો रोग, भवन्ति થાય છે होते हैं, तेषु च તેઓમાં उनमें, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, इष्टः અભીષ્ટ છે अभीष्ट है ॥ ३३ ॥

33. Enema is also indicated in distension of abdomen, scybalous stools, colic, inappetence and similar other disorders affecting the gastro-intestinal tract.

३३. आध्मापने—आध्मापिते (ध.)

याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा
गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।
क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च
बस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु ॥३४॥

वात-कृत-उपसर्गाः વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવવાળી वातजन्य उपद्रवोंसे युक्त, याः च જે जिन, स्त्रियः સ્ત્રીઓ स्त्रियोंको, नृभिः समेताः પુરુષથી સંયોગ પામ્યા છતાં पुरुषसे संयोग होने पर भी, गर्भम् ગર્ભ गर्भ, न गृह्णन्ति ધારણ કરતી નથી नहीं रहता, ये च જે जिन, नराः પુરુષો मनुष्योंकी, क्षीणेन्द्रियाः ક્ષીણ ઈન્દ્રિયવાળા હોય છે इन्द्रियां क्षीण हो गई हैं, कृशाः च અને જેઓ કૃશ હોય છે और जो कृश होते हैं, तेषु च તેઓને માટે इनके लिए, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, परमम् પરમ अतिशय, प्रशस्तः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ३४ ॥

34. The enema is considered the sovereign remedy in cases of women who have been afflicted with complications due to vata who are not able to conceive despite mating with men, and in the case of persons whose semen is weak and who are emaciated.

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीता-
ञ्छीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।
तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्
सर्वत्र बस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात् ॥३५॥

उष्ण-अभिभूतेषु ઉષ્ણતાથી પરાભવ પામેલા મનુષ્યોમાં उष्णतासे पीड़ित मनुष्योंमें, शीतान् શીત शीत,

३४. वातकृतोपसर्गा गर्भं—वातकृतोपसर्गाद्गर्भं (ध.)
,, बस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु—तेषां च बस्तिः परमः प्रदिष्टः (क घ. ङ, च)

३५. युञ्ज्यात्—दद्यात् (ध.)
,, प्रविभज्य युञ्ज्यात्—प्रविसृष्टकायाः (ध.)

तथा अने और, शीताभिभूतेषु शीतथी પરાભવ પામેલા મનુષ્યોમાં शीतसे पीडित मनुष्योंके लिए, सुखोष्णान् નવશેકી બસ્તિઓ આપવાનું सुखोष्ण बस्तियां, वदन्ति કહે છે कही हैं, तत् प्रविभज्य તેથી વિભાગ કરીને इसलिए विभाग करके. सर्वत्र सर्व રોગોમાં सब रोगोंमें प्रत्यनीक- વિપરીત विरुद्ध, औषध- ઔષધ औषधियोंसे, संप्रयुक्तान् યુક્ત युक्त, बस्तीन् બસ્તિ बस्तियां, युञ्ज्यात् યોજવી જોઈએ देनी चाहिए ॥ ३५ ॥

35. The wise are of opinion that a cold enema should be given to patients afflicted with excessive heat and in a genially warm enema where the patient is afflicted with cold. In this manner, the nature of the enema should generally be determined in all conditions and mixed with drugs possessing the qualities contrary to the characteristics of the disease-condition.

न बृंहणीयान् विदधीत बस्तीन्
विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।
कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु
नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥३६॥

कुष्ठप्रमेहादिषु કુષ્ઠ, પ્રમેહ વગેરે कुष्ठ, प्रमेह आदि, विशोधनीयेषु શોધનયોગ્ય संशोधनयोग्य, गदेषु રોગોમાં रोगोंमें, मेदुरेषु મેદવાળા मेदबहुल, नरेषु પુરુષોમાં पुरुषोंमें, ये च अपि અને જેઓ तथा जो, विशोधनीयाः શોધનયોગ્ય છે તેઓમાં शोधनयोग्य हैं उनमें, वैद्यः વૈદ્ય वैद्य, बृंहणीयान् બૃંહણ बृंहण, बस्तीन् બસ્તિ बस्ति, न विदधीत આપવી ન જોઈએ न देवे ॥ ३६ ॥

36. The roborant enema should not be administered in disease-conditions indicating depletion therapy, such as dermatosis, urinary disorders etc., as also to men with excessive adiposity who need to be given the purificatory and the depletory treatment.

क्षीणक्षतानां न विशोधनीया-
न शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम् ।
न मूर्च्छितानां न विशोधितानां
येषां च दोषेषु निबद्धमायुः ॥३७॥

क्षीणक्षतानाम् ક્ષીણ તથા ક્ષતયુક્ત રોગીઓને क्षीण तथा क्षत रोगियोंको, विशोधनीयान् વિશોધનીય-બસ્તિઓ નહિ આપવી विशोधनबस्तियां न देवे, शोषिणाम् શોષરોગીઓને નહિ शोषरोगियोंको न, भृशदुर्बलानाम् બહુ દુર્બલ પુરુષોને નહિ अत्यन्त दुर्बल पुरुषोंको न, मूर्च्छितानाम् મૂર્ચ્છારોગીઓને નહિ मूर्च्छारोगियोंको न, विशोधितानाम् સંશોધન થયેલાને નહિ जिनका शोधन हो चुका हो उनको न, न येषाम् અને જેઓનું और जिनकी, आयुः च આયુષ્ય आयु, दोषेषु દોષોમાં दोषोंके साथ, निबद्धम् બંધાયેલું હોય તેઓને પણ નહિ આપવી जुड़ी हो उनको भी न देवे ॥ ३७ ॥

37. And the evacuative enema should not be given to persons who are cachetic due to pectoral lesions, who are dehydrated, who are extremely debilitated, who are unconscious, and who are already purged as also in conditions where the excretory matter is the only hold for life.

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।
ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो
वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥३८॥
विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां
विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।

---

३८. मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च-मर्मोर्ध्वसर्वात्रयवं गताश्च (क.)
३९. मलाशयानां विक्षेपसंघातकरः- मलचयानां विक्षेपसंहारकर. (ग.)
संघातकरः-संहारकरः (ख.)

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-
द्वस्तिं विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥३९॥
तस्माच्चिकित्सार्धमिति ब्रुवन्ति
सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ।

शाखागता: શાખાગત शाखाओंमें पहुंचे, कोष्ठगताः च કોષ્ઠગત कोष्ठमें गये हुए, मर्म-ऊर्ध्व- तथा મર્મ-સ્થળ, ઉપરના ભાગો તથા मर्मस्थान, ऊर्ध्व भाग, सर्वावयव- સર્વ શરીર संपूर्ण शरीर, अङ्गजाः च અને અંગમાં ઉત્પન્ન થનાર और अंगोंमें होनेवाले, ये रोगाः જે રોગો जो रोग, सन्ति છે हैं, तेषाम् તેઓના उनकी, जन्मनि જન્મમાં उत्पत्तिमें, वायोः परम् વાયુ સિવાય બીજું પ્રધાન वायुके सिवा अन्य प्रधान, कश्चित् हेतुः કોઈ કારણ कोई कारण, न हि अस्ति નથી नहीं है, यस्मात् જેથી यतः, सः તે વાયુ वह वायु, विट्-मूत्र- મળ, મૂત્ર मल, मूत्र, पित्तादि- અને પિત્ત વગેરે और पित्त आदि, मलाशयानाम् અને મળ તેમજ આશયોના और मल एवं आशयको, विक्षेपसंघातकरः સંયોગ તથા વિયોગને કરનાર છે मिलानेवाला और पृथक् करनेवाला है, अतिवृद्धस्य તેથી અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા ततः अत्यन्त बढ़े हुए, तस्य તે વાયુના उस वायुको, शमाय શમન માટે शान्त करनेके लिए, बस्तिम् બસ્તિ बस्तिसे, विना अन्यत् વિના બીજું विना अन्य, किञ्चित् કોઈ कोई, भेषजम् ઓષધ चिकित्सा, न अस्ति નથી नहीं है, तस्मात् તેથી इसलिए, एके કેટલાક આચાર્યો कई आचार्य, बस्तिम् બસ્તિને बस्तिको, चिकित्सार्धम् અરધી ચિકિત્સા आधी चिकित्सा, सर्वाम् અને કેટલાક આચાર્યો સંપૂર્ણ और कई आचार्य सम्पूर्ण चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, अपि પણ भी, ब्रुवन्ति કહે છે कहते हैं ॥ ३८-३९½ ॥

38-39½. There is no cause greater than vata in the manifestation of diseases affecting the peripheral regions or the alimentary tract or vital organs or the upper part of the body or the whole body or part of the body. Since the vata is the motive force behind the function of elimination or retention of feces, urine, bile and other excreta in their respective emunctories, there is no remedy other than the enema in the alleviation of vata that is excessively provoked. It is therefore that some physicians are of the opinion that enema constitutes half of the treatment, while others hold it to be not half but the whole of treatment.

बस्तेः समहीनातियोगलक्षणानि—

नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं
गत्वा शकृद्दोषचयं विलोड्य ॥४०॥
संस्नेह्य कायं सपुरीषदोषः
सम्यक् सुखेनैति च यः स बस्तिः ।

यः જે બસ્તિ जो बस्ति, नाभिप्रदेशम् નાભિપ્રદેશ नाभिप्रदेश, कटि-पार्श्व- કેડ, પડખાં कटि, पार्श्व, कुक्षिम् અને ઉદરમાં और कुक्षिमें, गत्वा જઈને जाकर, शकृद्दोषचयम् મળ તથા દોષના સંચયને मल और दोषसंघातका, विलोड्य વલોવી मन्थन करके, कायम् શરીરનું शरीरको, संस्नेह्य સ્નેહન કરી स्निग्ध करके, सपुरीषदोषः મલ અને દોષસહિત मल और दोषके साथ, सुखेन સુખપૂર્વક सुखपूर्वक, एति બહાર આવે છે बाहर आती है, सः તે वह, सम्यक् बस्तिः સારી રીતે આપેલી બસ્તિનાં લક્ષણ છે अच्छी प्रकार दी हुई बस्तिका लक्षण है ॥ ४०½ ॥

३९. द्वस्तिं विना—द्वस्तेर्विना (च.)

४०. नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं गत्वा शकृद्दोषचयं विलोड्य—नाभिप्रदेशं च कटिं च गत्वा कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पृष्ठम् (च. द. ग. ध.)

विलोड्य—निरस्य (च.)

" " —विपोथ्य (ध.)

४१. संस्नेह्य कायं सपुरीषदोषः सम्यक् सुखेनैति च यः स बस्तिः—संस्नेह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा दोषान् पुरीषं ग्रथितं विमथ्य (च. द. ग. ध.)

40-40½. Enema is that which reaching upto the umbilical iliac, lumbar and hypochondriac regions and churning up the fecal and morbid matter and spreading the unctuous effect in the whole body, draws out the fecal and morbid matter with ease.

प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं
रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ॥४१॥
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
बलं च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम् ।

प्रसृष्ट-विट् मूत्र-समीरणत्वम् મળ, મૂત્ર તથા વાયુનું સારી રીતે નીકળવું मल, मूत्र और वायुका भली प्रकार आना, रुचि- રુચિ भोजनमें रुचि, अग्निवृद्धि- અગ્નિની વૃદ્ધિ अग्निकी वृद्धि, आशयलाघवानि કોઠાની લઘુતા आशयमें हलकापन, रोगोपशान्तिः રોગની શાન્તિ रोगकी शान्ति, प्रकृतिस्थता च દોષોનો સમભાવ दोषोंका समभाव, बलम् च અને બળની ઉત્પત્તિ और बलकी उत्पत्ति, तत् એ ये, सुनिरूढ- સારી રીતે આપેલી નિરૂહ બસ્તિનાં अच्छी प्रकार दी हुई निरूह बस्तिके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, स्यात् છે हैं ॥ ४१½ ॥

41-41½. Elimination of feces, urine and air, increase of the appetite and the gastric fire, lightness of the emunctories and alleviation of ailments and return to health and vitality are the signs of the successful administration of the evacuative enema.

स्याद्रुक्छिरोहृद्गुदबस्तिलिङ्गे
शोफः प्रतिश्यायविकर्तिके च ॥४२॥
हृल्लासिका मारुतमूत्रसङ्गः
श्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्युः ।

शिरः- हृत्- મસ્તક, હૃદય शिर, हृदय, गुद-बस्ति- ગુદા, બસ્તિપ્રદેશ, गुदा, बस्तिप्रदेश, लिङ्गे અને શિશ્નમાં और लिङ्गमें, रुक् स्यात् પીડા થાય दर्द हो, शोफः તથા સોજો तथा शोफ, प्रतिश्याय- સળેખમ प्रतिश्याय, विकर्तिके च અને વાઢ થાય और कर्तनके समान पीडा हो, हृल्लासिका વળી મોળ पुनः जी मचलाना, मारुतमूत्रसङ्गः વાતરોધ, મૂત્રરોધ वातरोध, मूत्ररोध, श्वासः च અને શ્વાસ और श्वास, स्युः થાય हों, सम्यक् निरूहिते न એ સારી રીતે નહિ આપેલી નિરૂહબસ્તિનાં લક્ષણ છે ये अच्छी प्रकार न दी हुई निरूहबस्तिके लक्षण हैं ॥ ४२½ ॥

42-42½. If the evacuative enema has not acted satisfactorily, there will be pain in the head, stomach, rectum, bladder and phallus, edema, coryza, griping pain, nausea, retention of flatus and urine, and dyspnea.

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य
भवेत्तदेवातिनिरूहितस्य ॥४३॥

यत् एव જે જો, अति- અતિશય अति, विरेचितस्य વિરેચન પામેલનાં विरिक्तके, लिङ्गम् લક્ષણ છે लक्षण हैं, तत् एव તે જ वे ही, अति- અતિશય अति, निरूहितस्य નિરૂહ પામેલનાં निरूहितके, भवेत् થાય છે होते हैं ॥ ४३ ॥

४१. एतच्छ्लोकानन्तरम्—

स्वस्थकवेनः स्पुरीषदोषः प्रत्यागतो बस्तिरिति प्रशस्तः ।
इत्यधिकः पाठः (ङ.) पुस्तके।

४२. स्याद्रुक्छिरोहृद्गुदबस्तिलिंगे शोफः प्रतिश्यायविकर्तिके च— स्याद् हृच्छिरोरुग्गुदकुक्षिलिंगे पूर्तिः प्रतिश्यायविकर्तिके च (थ. फ.)

" हृद्गुदबस्तिलिंगे—हृद्गुदकुक्षिलिंगे (झ. ड. द. थ.)

४२. विकर्तिके च—विकर्तिकाश्च (क.)

४२½ हृल्लासिकामारुतमूत्रसंगः—हृल्लासकामारुचिमूत्रसङ्गाः (क.)

" निरूहिते स्युः—निरूहितस्य (थ.)

" स्युः—स्यात् (घ. थ.)

43. The signs of the over-action of the evacuative enema are the same as those produced by the overaction of purgation.

प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं
रक्तादिबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।
स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च
सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥४४॥

तैलम् તેલ तैल, असक्तम् રોકાયા વગર पृथक् रूपमें, सशकृत् च મળસહિત मलके साथ, प्रत्येति પાછું આવે છે वापस आता है, रक्तादि-बुद्धि- રક્ત વગેરે ધાતુઓ, બુદ્ધિ रक्त आदि धातुओंकी एवं बुद्धि, इन्द्रिय- અને ઇન્દ્રિયો और इन्द्रियोंकी, संप्रसादः નિર્મળ થાય છે प्रसन्नता होती है, स्वप्नानुवृत्तिः નિદ્રા સારી રીતે આવે છે नींद भली प्रकार आती है, लघुता શરીરની લઘુતા થાય છે शरीरमें हलकापन होता है, बलम् च બળ આવે છે बलकी उत्पत्ति होती है, वेगाः च અને વેગો और मलमूत्रादि भली प्रकार, सृष्टाः પ્રવૃત્ત प्रवृत्त, स्युः થાય છે होते हैं, स्वनुवासिते એ સારી રીતે આપેલી અનુવાસનબસ્તિના લક્ષણ છે ये अच्छी प्रकार दी हुई अनुवासनबस्तिके लक्षण हैं ॥ ४४ ॥

44. The signs of tne successful unctuous enema are the return of oil with the fecal matter without being stuck up anywhere, the clarity of blood and other body-elements and intellect and the sense organs, inclination to sleep, lightness of body, increase of vitality and regulation of the excretory urges

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठ-
पार्श्वेषु रुग्रूक्षखरं च गात्रम् ।
ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणाना-
मसम्यगेतान्यनुवासितस्य ॥४५॥

अधःशरीर- શરીરનો નીચલો ભાગ शरीरके नीचेके भागमें, उदर-बाहु- ઉદર, બાહુ उदर, बाहु, पृष्ठ-पार्श्वेषु પીઠ તથા પડખાંમાં पीठ तथा पार्श्वमें, रुक् પીડા दर्द, गात्रम् च શરીરમાં शरीरमें, रूक्षखरम् રૂક્ષ અને કઠોરપણું रूक्षता और कठोरता, विट्-मूत्र- તથા મળ મૂત્ર मल-मूत्र, समीरणानाम् તેમજ વાયુને एवं वायुका, ग्रहः च રોધ अवरोध, एतानि એ ये, असम्यक् अनुवासितस्य સારી રીતે નહિ આપેલી અનુવાસન બસ્તિના લક્ષણ છે अच्छी प्रकार न दी हुई अनुवासन बस्तिके लक्षण हैं ॥ ४५ ॥

45. The signs of the imperfect action of the unctuous enema are pain in the lower part of the body, abdomen, arms, back and sides of the body, dryness and roughness of the limbs and the retention of feces, urine and flatus.

हृल्लासमोहक्लमसादमूर्च्छा
विकर्तिका चात्यनुवासितस्य ।

हृल्लास- મોળ जी मचलाना, मोह- મોહ मोह, क्लम-साद- થાક, શિથિલતા क्लम, साद, मूर्च्छाः મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, विकर्तिका च અને વાઢ और विकर्तिका, अत्यनुवासितस्य એ અતિયોગથી આપેલી અનુવાસન બસ્તિના લક્ષણ છે वे अतियोगसे दी हुई अनुवासनबस्तिके लक्षण हैं ॥ ४५½ ॥

45½. And the signs of the excessive action of the unctuous enema are nausea, stupor, fatigue, exhaustion, fainting and griping pain.

उचितस्नेहप्रत्यागमनकालः —

यस्येह यामाननुवर्तते त्रीन्
स्नेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥४६॥

४४. रक्ताद्विबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः—वर्णाद्विबुद्धीन्द्रियसंप्रसादः (च.)
४५. गात्रम्—वर्चः (ग. च.)
,, तान्यनुवासितस्य—तान्यनुवासिते स्युः (घ. ग. च.)
४६. अनुवासितस्य—अनुवासिते (क.)
४६. स्नेहो नरः—स्नेहान्नरः (ख)

आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः
स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ।

इह यस्य અહીં જે પુરુષમાં यहां जिस पुरुषमें, **त्रीन् यामान्** ત્રણ પ્રહર સુધી तीन प्रहर तक, **स्नेहः** અનુવાસનસ્નેહ अनुवासनस्नेह, **अनुवर्तते** અનુવર્તન કરે છે रुक जाता है, **सः नरः** તે પુરુષ वह पुरुष **विशुद्धदेहः** શુદ્ધ દેહવાળો शुद्धदेह, **स्यात्** બને છે होता है, **आशु आगते** જો સ્નેહ તરત પાછો આવે તો स्नेहके शीघ्र वापस आनेपर, **अन्यः तु** બીજો સ્નેહ दूसरा स्नेह, **पुनः विधेयः** ફરીથી આપવો જોઈએ फिर देना चाहिए, **हि** કારણ કે क्योंकि, **अतिष्ठन्** શરીરમાં નહિ રહેલો शरीरमें न रहा, **स्नेहः** સ્નેહ स्नेह, **न संस्नेहयति** સ્નેહન કરતો નથી स्निग्ध नहीं करता ॥ ४६½ ॥

46-46½. That person's body is well purified in whom the unctuous fluid returns after three yamas; if it returns much earlier, then another enema should be given. If the unctuous enema is not retained, it cannot produce the desired unctuous effect in the body.

कर्मबस्ति-कालबस्ति-योगबस्तीनां विवरणम्—

त्रिंशन्मताः कर्म तु बस्तयो हि
कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥४७॥
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः
प्राक् स्नेह एकः परतश्च पञ्च ।
काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः
स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥४८॥
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः
स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ।

कर्मबस्तयः तु કર્મબસ્તિઓ कर्मबस्तियां, **त्रिंशत् मताः हि** ત્રીસ માનેલ છે तीस कही हैं, **ततः** તેની उनकी, **अर्धेन कालः** અરધી કાલબસ્તિઓ છે आधी कालबस्तियाँ हैं, **ततः** અને તેનાથી और उनसे, **अर्धेन च** અરધી आधी **योगः** યોગબસ્તિઓ છે योगबस्तियां हैं, **सान्वासनाः** બાર અનુવાસન બસ્તિસહિત बारह अनुवासन बस्तिसहित, **द्वादश** બાર बारह, **निरूहाः** નિરૂહબસ્તિઓ निरूहबस्तियां, **प्राक्** તથા શરૂઆતમાં तथा प्रारम्भमें, **एकः स्नेह** એક સ્નેહબસ્તિ एक स्नेहबस्ति, **परतः पञ्च च** અને અંતમાં પાંચ સ્નેહબસ્તિઓ દેવી આ પ્રમાણે કર્મબસ્તિઓ ૩૦ થાય છે और अन्तमें पांच स्नेहबस्तियां देवे, इस तरह कर्मबस्तियां ३० होती हैं, **अन्ते त्रयः स्नेहाः** અંતમાં ત્રણ સ્નેહબસ્તિઓ अन्तमें तीन स्नेहबस्तियां, **तथा पुरतः** તથા શરૂઆતમાં तथा प्रारम्भमें, **एकः** એક સ્નેહબસ્તિ एक स्नेहबस्ति **निरूह-अन्तरिताः** અને વચમાં ૭ નિરૂહબસ્તિવાળી और बीचमें छः निरूहबस्तियोंवाली, **षट्** ૭ અનુવાસન બસ્તિઓ छः अनुवासन बस्तियां, **स्युः** છે એઓ મળી हैं ये मिलकर, **काले** કાલબસ્તિઓ ૧૬ થાય છે कालबस्तियां १६ होती हैं, **निरूहाः** નિરૂહબસ્તિઓ निरूहबस्तियां, **त्रयः एव** ત્રણ જ तीन ही, **देयाः** દેવી देनी चाहिएं, **पर-आदि-मध्याः** અને અન્તમાં, શરૂઆતમાં તથા વચમાં और अन्तमें, प्रारम्भमें तथा मध्यमें, **पञ्च एव** પાંચજ पांच ही, **स्नेहाः च** સ્નેહબસ્તિઓ દેવી स्नेहबस्तियां देनी चाहिए, **योगे** આ પ્રમાણે યોગબસ્તિઓ ૮ થાય છે इस तरह योगबस्तियां ८ होती हैं ॥४७-४८½॥

47-48½. In the Karma type of procedure, it is laid down that thirty enemata should be given; in the Kala type of procedure half this number should be given; and in the Yoga type procedure the half of the last. In the

४७. त्रिंशन्मताः कर्म तु -त्रिंशन्मताः कर्मसु (ग.)
,, कर्म तु—कर्मसु (ग.)
४८. काले त्रयोऽन्तेपुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट्स्युः—काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च-षट्सु (ग.)
,, काले त्रयोऽन्ते—कालत्रयोऽन्ते (ग.)
४९. योगे निरूहास्त्रय एव—योगे निरूहास्त्रय एव (ग.)
,, च पञ्चैव—तथा षट च (ग.

first procedure, twelve each of the unctuous and evacuative enemata should be given in the middle; one unctuous enema in the beginning and five at the end should be given. In Kala type of procedure, there will be one unctuous enema in the beginning, six each of unctuous and evacuative enemata in the middle, and three unctuous enemata in the end. In Yoga type of procedures, only three evacuative enemata are to be given and five of unctuous enemata. These latter may be given at any time, that is, either in the beginning the middle or the end.

त्रीन् पञ्च वाऽऽहुश्चतुरोऽथ षड्वा
वातादिकानामनुवासनीयान् ॥४९॥
स्नेहान् प्रदायाशु भिषग्विदध्यात्
स्रोतोविशुध्यर्थमतो निरूहान् ।

वातादिकानाम् વાતાદિકમાં वात, पित्त और कफमें, त्रीन् पञ्च वा ત્રણ પાંચ तीन पांच, अथ चतुरः षट् वा ચાર કે છ चार अथवा छः, अनुवासनीयान् અનુવાસન अनुवासन, स्नेहान् સ્નેહ स्नेह, प्रदाय अतः આપીને પછી देकर पश्चात्, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, स्रोतोविशुध्यर्थम् સ્રોતોની શુદ્ધિ માટે स्रोतोंके शोधनके लिए, निरूहान् નિરૂહબસ્તિઓ निरूहबस्तियाँ, आशु તરતજ शीघ्र, विदध्यात् આપવી જોઈએ देवे, आहुः એમ આચાર્યો કહે છે ऐसा आचार्य कहते हैं ॥ ४९½ ॥

49-49½. They say that after giving three, four, five or six unctuous enemata according to the degree of morbid humors i. e. vata etc., the physician should give evacuative enemata for the purification of the body-channels.

शिरोविरेचनस्य विधिः—

विशुद्धदेहस्य ततः क्रमेण
स्निग्धं तलस्वेदितमुत्तमाङ्गम् ॥५०॥
विरेचयेत् त्रिर्द्विरथैकशो वा
बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ।

ततः તે પછી इस प्रकार, विशुद्धदेहस्य વિશુદ્ધ થયેલા દેહવાળાના शरीरके शुद्ध होजानेपर, उत्तमाङ्गम् મસ્તકને शिरको, क्रमेण ક્રમસર क्रमपूर्वक, स्निग्धम् સ્નેહ લગાડી स्निग्ध करके, तलस्वेदितम् હથેળીને ગરમ કરી તેથી સ્વેદન કરી हाथकी तलीको गरम कर उससे स्वेदन करके, मलानाम् મળોનું मलोंके, त्रिविधम् बलम् ત્રણ પ્રકારનું બળ तीन प्रकारके बलोंको, समीक्ष्य જોઈ देखकर, त्रिः द्विः अथ ત્રણવાર, બેવાર तीन, दो, अथ एकशः वा કે એકવાર या एकवार, विरेचयेत् શિરોવિરેચન દેવું शिरोविरेचन देवे ॥ ५०½ ॥

50-50½. After the body has been purified, the person's head should be methodically anointed and sweated with the palm of the hand. The physician on ascertaining the degree of intensity of the morbid humors, should give errhine treatment, once, twice or thrice as required.

समहीनातियोगलक्षणानि—

उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाच्छ्यं
स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ॥५१॥
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं
निष्ठीवनं चाप्यथ दुर्विरिक्ते ।

४९. वातादिकानामनुवासनीयान् -वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीयान् (स. च.)

५०. प्रदायाशु-प्रदेहांस्तु (च)

५०½. विशुद्धदेहस्य-विशुद्धकायस्य (च च च.)

५१. इन्द्रियाच्छ्यं इन्द्रियाणां (च. च. क.)

५२ गलोपलेपः-गलोपलेपः (ग.)

शिरोक्षिशङ्खश्रवणार्तितोदा-
वत्यर्थशुद्धे तिमिरं च पश्येत् ॥५२॥

विशुद्धे शिरोविरेचनथी सम्यक् शुद्ध थयेला मनुष्यमां सम्यक् शिरोविरेचन होने पर, उरःशिरोलाघवम् छाती अने माथानुं हलकापणुं छाती और शिरमें हल्कापन, इन्द्रियाच्छत्वम् इन्द्रियोनी निर्मळता इन्द्रियोंकी निर्मलता, स्रोतोविशुद्धिः च तथा स्रोतोनी शुद्धि और स्रोतोंकी शुद्धि, भवेत् थाय छे होती है, दुर्विरिक्ते शिरोविरेचन बराबर न थयुं होय तो शिरोविरेचनके अयोगसे, गलोपलेपः गळामां कफ लेपाई जाय छे गलेमें कफका लेपसा होना, शिरसः माथुं शिरमें, गुरुत्वम् भारे थाय छे भारीपन, अथ निष्ठीवनम् च अपि अने थूंक खूब आवे छे और थूकका बहुत आना होता है, अत्यर्थशुद्धे माथानुं अतियोगथी शोधन थतां शिरोविरेचनके अतियोगसे, शिरः-अक्षि- माथुं, आंख शिर, आंख, शङ्ख-श्रवण- शंखदेश अने कानमां शंखप्रदेश और कानमें, आर्तितोदौ पीडा तथा तोद थाय छे पीड़ा तथा तोद होते हैं, तिमिरम् च अने अंधारां और अन्धेरा, पश्येत् आवे छे दीखता है ॥ ५१-५२ ॥

51-52. In case of successful errhine therapy, there will be lightness of the chest and head, clarity of the senses and purification of the body channels. If the errhine therapy has acted amiss, there will be mucus-secretions in the throat, heaviness of the head and ptyalism. In over-action of the errhine therapy, there will be aching pain in the head, eyes, temple and ear, and faintness. In case of over-action, the remedy consists in the administration of demulcent drinks and soft and fluid medications.

तेषु चिकित्सा—

स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवं च
स्निग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ।

इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगो
बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः ॥५३॥

तत्र मृदु तेमां मृदु इस अतियोगमें मृदु, द्रवम् अने द्रव और द्रव, तर्पणम् स्यात् तर्पण देवुं तर्पण देना चाहिए, न योगे पुनः अने अयोगमां फरीने और अयोगमें फिर, स्निग्धस्य तु स्नेहन करीने स्नेहन देकर, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण शिरोविरेचन तीक्ष्ण शिरोविरेचन, स्यात् देवुं देना चाहिए, इति आ यह, आतुर- रोगी रोगी, स्वस्थसुखः अने स्वस्थने सुखकर और स्वस्थ दोनोंके लिए सुखदायक, बलायुषोः बल अने आयुष्यनी बल और आयुको, वृद्धिकृत् वृद्धि करनार बढ़ानेवाला, आमयघ्नः तथा रोगोने हणनार तथा रोगोंका नाश करनेवाला, प्रयोगः पंचकर्मनो प्रयोग कह्यो छे पंचकर्मका प्रयोग कह दिया है ॥ ५३ ॥

53. In case of under-action, the subject should be given a stronger dose of errhines after preparation with fresh oleation. Thus we have described the courses of the purificatory therapy, which are conducive to the establishment of the health and happiness of the patient, and also which promote the vitality and length of life, and are curative of all disease-conditions.

बस्त्यादिषु परिहारकालः—

कालस्तु बस्त्यादिषु याति यावां-
स्तावान् भवेद् द्विः परिहारकालः ।

बस्त्यादिषु तु बस्ति वगेरेमां बस्ति आदिमें, यावान् कालः जेटलो काळ जितना काल, याति जाय छे लगता है, तावान् द्विः तेनाथी बमणो उससे दुगुना, परिहारकालः परहेजनो काळ परहेजका काल, भवेत् होय छे होता है ॥ ५३३ ॥

५३. सुखः प्रयोगो-विधिः प्रयोगे (ग)
,, प्रयोगो-यगोगे (ग म.)

53½. The period of post-purificatory regimen is double that of the time occupied by the purificatory therapy.

बस्त्यादिषु परिहरणीयानि—

अत्यासनस्थानवचांसि यानं
स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ॥५४॥
शीतोपचारातपशोकरोषां-
स्त्यजेदकालाहितभोजनं च ।

अतिआसन- અતિ બેસી રહેવું अधिक बैठना स्थान-वचांसि અતિ ઊભું રહેવું, અતિ બોલવું अधिक खड़ा रहना, बहुत बोलना, यानम् સવારી सवारी करना, दिवा દિવસે दिनमें, स्वप्नम् નિદ્રા सोना, मैथुनवेग-रोधान् મૈથુન અને વેગોનો નિરોધ मैथुन तथा वेगोंको रोकना, शीतोपचार- શીત ઉપચાર शीतल क्रिया, आतप-शोक- તડકો, શોક धूप, शोक, रोषान् રોષ क्रोधका सेवन, अकालाहितभोजनम् च અકાલે ભોજન તથા અહિત ભોજન એઓને अकालमें भोजन तथा अहित भोजन इनको, त्यजेत् તજવાં જોઈએ छोड़ देवे ॥ ५४½ ॥

54-54½. The post-purificatory regimen is thus— One should avoid excessive sitting, standing or talking, riding or driving sleeping by day, sexual intercourse, the suppression of natural urges, indulgence in cold things sun-heat, worry, anger and untimely and unwholesome food.

प्रणीयमानो बस्तिर्यैर्न याति सुखं च बहिर्नायाति ते हेतवः—

बद्धे प्रणीते विषमं च नेत्रे
मार्गे तथाऽर्शःकफविड्विबद्धे ॥५५॥
न याति बस्तिर्न सुखं निरेति
दोषावृतोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

नेत्रे बद्धे બસ્તિનું નેત્ર પૂરાઈ જવાથી बस्तिनेत्रके बद्ध हो जानेसे, विषमम् च વિષમપણે विषमरूपसे, प्रणीते પ્રવેશ કરાવવાથી प्रविष्ट करनेसे, तथा मार्गे તથા માર્ગ તથા मार्ग, अर्शः-कफ- અર્શ, કફ अर्श, कफ, विट्-विबद्धे કે મળથી રોકાયેલ હોવાથી या मलसे अवरुद्ध होनेपर, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, न याति અંદર જતી નથી अन्दर नहीं जाती, सुखम् તેમજ સુખેથી एवं सुखसे, न निरेति બહાર આવતી નથી बाहर नहीं आती, दोषावृतः બસ્તિ દોષથી ઘેરાઈ જાય बस्ति दोषोंसे घिर जानेपर, अल्पः અલ્પ હોય मात्रामें थोड़ी होनेपर, यदि वा अल्पवीर्यः અથવા અલ્પ વીર્યવાળી હોય તો પણ સુખેથી બહાર આવતી નથી अथवा मन्दवीर्य होनेपर भी सुखसे बहार नहीं आती ॥ ५५½ ॥

55-55½. In cases where the enema tube is clogged or held obliquely, or where the rectal passage is blocked by piles, mucus or hard stools, or where the enema solution, owing to insufficiency of its quantity or strength, is powerless to break through the obstruction of morbid matter, the enema does not succeed in reaching its destination or even if it does, it does not return in time or with ease.

बस्तेः शीघ्रनिर्गमने हेतवः—

प्राप्ते तु वर्चोनिलमूत्रवेगे
वातेऽतिवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ॥५६॥
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे
प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ।

वर्चः-अनिल- મળ, વાયુ मल, वायु, मूत्र-वेगे અને મૂત્રનો વેગ और मूत्रके वेगके, प्राप्ते तु પ્રાપ્ત થતાં उपस्थित हो जानेसे, वाते વાયુ वायुके, अतिवृद्धे અતિ વધેલો હોતાં अत्यन्त बढ़ जानेसे, गुदे अल्पबले वा અથવા ગુદા અલ્પ બળવાળી હોતાં अथवा गुदाके निर्बल होनेसे,

५५. विषमं- विषमे (क. ख.)
" विड्विबद्धे—विड्विबन्धे (ग ख.)

५६. वातेऽतिवृद्धे—वाते विबुद्धे (ग.)
" " —वाते विब(ब)द्धे (ख.)

कोष्ठे च અને કોઠો और कोष्ठके, मृदौ मृદુ હોતાં कोमल होनेके, अत्युष्णतीक्ष्णः તેમજ બસ્તિ અતિ ઉષ્ણ કે तीक्ष्ण હેતાં एवं बस्तिके अत्यन्त गरम या तीक्ष्ण होनेसे, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, प्रणीतमात्रः આપતાં વેંતજ देते ही, पुनः एति પાછી આવે છે वापस आ जाती है ॥ ५६½ ॥

56-56½. In conditions where there is sudden urge for voiding feces, flatus, or urine, or where there is excessive increase of vata, or where the enema fluid is excessively hot and pungent, or the person is of the soft-bowelled type, the enema returns immediately after being injected.

येषु साध्येष्वपि कर्म न सिद्धिमेति ते रोगाः—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति ॥५७॥
स्नेहं तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै
संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।

मेदःकफाभ्याम् મેદ અને કફથી मेद और कफसे, निरुद्धः રૂંધાયેલો रुकी हुई, अनिलः વાયુ वायु, शूल-अङ्गसुप्ति- શૂલ, સ્પર્શાજ્ઞાન शूल, स्पर्शाज्ञान, श्वयथून् અને સોજો और शोथ, करोति કરે છે उत्पन्न करती है, तस्मै तु તે રોગવાળા મનુષ્યને उन रोगवाले मनुष्यमें, स्नेहम् युञ्जन् સ્નેહ આપનાર स्नेहका प्रयोग करके, अबुधः तु મૂર્ખ વૈદ્ય मूर्ख वैद्य, तान् विकारान् हि ते વિકારોને જ उन विकारोंको ही, संवर्धयति एव અવશ્ય વધારે છે अवश्य बढ़ा देता है ॥ ५७½ ॥

57-57½. The vata being obstructed by accumulations of fat or of mucus, gives rise to colic, numbness of the limbs and edema. The ignorant physician giving an unctuous enema in such conditions, will only further aggravate those very conditions.

रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
परस्परेणाव्रगृहीतमार्गाः ॥५८॥
संदूषिता धातुभिरेव चान्यैः
स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ।

तथा તથા इस प्रकारके, परस्परेण એક બીજાથી एक दूसरेसे, अवगृहीतमार्गाः રોકાયેલા માર્ગવાળા रुके हुए मार्गवाले, अन्यैः धातुभिः च एव तथा અન્ય ધાતુઓથી और अन्य धातुओंसे, संदूषिताः દૂષિત થવાથી दूषित होनेसे, अवितर्क्यमाणाः જાણી ન શકાતા न पहचाननेके कारण, अन्ये रोगाः બીજા રોગો अन्य रोग, अपि પણ भी, स्वैः भेषजैः પોતાના ઔષધોથી अपनी औषधियोंसे, उपशमम् શાન્ત शान्त, न व्रजन्ति થતા નથી नहीं होते ॥ ५८½ ॥

58-58½. Similarly, other disorders which overlap each other in their courses and get mixed up with the morbidity of other body-elements and consequently prove difficult for diagnosis, fail to yield to the specific remedies.

सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म
हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ॥५९॥
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं
शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

रोगप्रशमाय રોગના શમન માટેનું रोगकी शांतिके लिए, सर्वम् च સર્વ सब, पथ्यम् अपि कर्म પથ્ય કર્મ પણ पथ्य कर्म भी, हीनातिमात्रम् હીન માત્રાથી, અતિ માત્રાથી हीन मात्रासे, अति मात्रासे, विपरीतकालम् વિપરીત કાળથી विपरीत समयसे, मिथ्योपचारात् च અને મિથ્યા ઉપચારથી और मिथ्या उपचारसे, प्रयुक्तम् પ્રયોગ કરવામાં આવતાં प्रयुक्त किये जाने पर, तम् विकारम्

५७. शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून्–शुल्याङ्गमर्दश्वयथून् (च.)
" सुप्ति–मर्द (द.)

५९. अतिमात्रं–अतिरिक्तं (ग.)

ते વિકારને उस रोगको, शान्तिम् શાન્ત शान्त, न नयेत् કરતું નથી नहीं करता ॥ ५९½ ॥

59-59½. All therapeutic measures designed to alleviate disease, however wholesome and however skilfully given, fail to bring about the alleviation of disease, if they are used either in insufficient or excessive measure or at the wrong time or in the wrong manner.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्मा-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥६०॥
प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान्
सम्यग्जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः ।

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, ऋषिवरः ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ऋषिवर, भगवान् ભગવાન भगवान, अत्रिपुत्रः આત્રેયે अत्रिपुत्रने, पञ्चकर्माणि પંચકર્મને पंचकर्मको, उद्दिश्य ઉદ્દેશી लक्ष्य करके, महार्थान् મહા અર્થવાળા महान अर्थवाले, इमान् આ इन, द्वादश બાર बारह, प्रश्नान् પ્રશ્નોના प्रश्नोंके, प्रजाहितार्थम् પ્રજાના હિત માટે प्रजाके हितके लिए, इह कल्पनायाम् सिद्धौ આ કલ્પનાસિધ્ધિ અધ્યાયમાં इस कल्पनासिद्धि अध्यायमें, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, जगाद ઉત્તર આપ્યા છે उत्तर दिये हैं ॥ ६०½ ॥

Here is the recapitulatory verse—

60-60½. The worshipful son of Atri, the foremost of sages, in this chapter on the successful application of various therapeutic measures, declared fully for the good of the people, the answers to twelve questions of great significance concerning the five purificatory procedures.

६० सिद्धाविहकल्पनायाम्—शिष्याय समाहिताय (च.)

६०½. महार्थान्—महात्मा (च)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, कल्पनासिद्धिः 'કલ્પના-સિદ્ધિ' 'कल्पनासिद्धि' नाम નામનો नामका, प्रथमः પહેલો प्रथम, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus, in the Section on Success in Treatment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The Successful application of the Various Therapeutic Measures' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય अध्याय दूसरा

Chapter II

पञ्चकर्मीयसिद्ध्युपक्रमः—

अथातः पञ्चकर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, पञ्चकर्मीयाम् सिद्धिम् 'પંચકર્મીયસિધ્ધિ નામના અધ્યાયનું' पञ्चकर्मीय-

१. पञ्चकर्मीयां सिद्धिं—पञ्चकर्मीयसिद्धिं (च.)

सिद्धि नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान भगवान, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Success in Treatment through the Fivefold Purificatory Therapy."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

येषां यस्मात् पञ्चकर्माण्यग्निवेश न कारयेत् ।
येषां च कारयेत्तानि तत् सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! येषाम् जेओने जिन्हें, यस्मात् जे कारणे, जिस कारणसे, पञ्चकर्माणि पंचकर्म पंचकर्म, न कारयेत् न कराववां जोईओ नहीं कराना चाहिए, येषाम् च अने जेओने और जिनको, तानि ते वे, कारयेत् कराववां जोईओ कराने चाहिए, तत् ते वह, सर्वम् सर्व सब, संप्रवक्ष्यते कहेवामां आवशे कहा जायगा ॥ ३ ॥

3. In whom, O, Agnivesa! and for what reason the quinary purificatory therapy is contra-indicated and in whom it is indicated—all this, will now be described.

सामान्यतः पञ्चकर्मानर्हाः—

चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
सद्राजभिषजां द्वेष्टा तद्द्विष्टः शोकपीडितः ॥ ४ ॥
यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सुशङ्कितः ॥ ५ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विदा ।
एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ६ ॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ७ ॥

चण्डः उग्र चण्ड, साहसिकः साहसिक साहसिक, भीरुः बीकणु डरपोक, कृतघ्नः कृतघ्न कृतघ्न, व्यग्रः च एव व्यग्र व्यग्र, सत्-राज-भिषजाम् सत्पुरुष, राजा अने वैद्यनो सज्जन, राजा और वैद्योंसे, द्वेष्टा द्वेष करनार द्वेष रखनेवाला, तद्द्विष्टः तेओना द्वेषनुं पात्र उसका द्वेषका पात्र, शोकपीडितः शोकपीडित शोकसे दुःखी, यादृच्छिकः नास्तिक नास्तिक, मुमूर्षुः च मुमूर्षु मरणोन्मुख, यः करणैः विहीनः च जे साधनहीन होय ते जो साधनोंसे हीन हो वह, वैरी वैद्यनो वैरी वैद्यका अपकार करनेवाला, वैद्यविदग्धः च वैद्यमानी अपनेको वैद्य माननेवाला, श्रद्धाहीनः श्रद्धाहीन श्रद्धाहीन, सुशङ्कितः बहु शंकाशील बहुत संशयवाला, भिषजाम् अने वैद्यने और वैद्यका, अविधेयः च वश न रहेनारने वशमें न रहनेवालेकी, भिषग्विदा विद्वान वैद्ये विद्वान वैद्यने, न उपक्रम्याः उपचार करवो नहि जोईओ चिकित्सा नहीं करनी चाहिए, एतान् एओनो इनकी, उपचरन् उपचार करनार चिकित्सा करता हुआ, वैद्यः वैद्यने वैद्य, बहून् बहु बहुत, दोषान् दोषो दोषोंका, अवाप्नुयात् प्राप्त थाय छे भागी होता है, एभ्यः ओ इनसे, अन्ये सिवायना बीजा अतिरिक्त, नराः पुरुषोनी मनुष्योंकी, सर्वैः उपक्रमैः सर्व उपचारोथी संपूर्ण उपचारोंसे, समुपक्रम्याः चिकित्सा करवी चिकित्सा करनी चाहिए, एषाम् एओनी इनकी, अवस्थाम् अवस्थाना अवस्थाके अनुसार, प्रविभज्य विभाग करीने विभाग करके, वर्ज्यम् शुं तजवा योग्य छे कौनसा उपक्रम त्याज्य है, कार्यम् च अने शुं करवा योग्य छे और कौनसा करना योग्य है, वक्ष्यते ते कहेवामां आवशे वह कहा जायगा ॥ ४-७ ॥

4-7. The man that is fierce, rash, cowardly, ungrateful or fickle, who is

३. येषां....न कारयेत्–पञ्चकर्माणि येषां तु न कुर्याद्येन हेतुना (थ)
,, येषां...संप्रवक्ष्यते ॥–पञ्चकर्माणि येषां तु न कुर्याद्येन हेतुना ! येषां यानि च कर्माणि तत्सर्वं संप्रचक्षते ॥ (ढ)
४. सद्राजभिषजां द्वेष्टा–सद्वैद्यनृपविद्वेष्टा (क घ ङ ध)
५. वैद्यविदग्धश्च–वैद्याभिमानी च (छ. ढ. फ.)
६. नोपक्रम्या–नोपक्रम्यो (क. घ.)
,, एतानुपचरन्–एतानुपचरन् (ज.)
७. वर्ज्यं–कार्यां (त. क.)

a hater of good persons, kings and physicians or he who is hated by them or he who is afflicted with grief, or is a fatalist or one doomed to death, one who is devoid of the means for treatment or an enemy, impostor or one devoid of faith, a confirmed sceptic, or who does not carry out the directions of the physician—such a man should not be taken up, by a wise physician, for treatment. The physician who treats such cases invites many difficulties upon himself. Persons other than such should be treated well with all modes of treatment. Classifying the various morbid conditions, we shall now describe the indications and the contra-indications of the five purificatory procedures with reference to them.

अच्छर्दनीयाः —

अवम्यास्तावत्—क्षतक्षीणातिस्थूलातिकृशबाल-
वृद्धदुर्बलश्रान्तपिपासितक्षुधितकर्मभाराध्वहतोप-
वासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भि-
णीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्छर्दनोर्ध्वरक्तपित्तप्रसक्त-
च्छर्दिरूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमू-
त्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ठीलास्वरोपघाततिमिरशिरः-
शङ्खकर्णाक्षिशूलार्ताः ॥८॥

क्षत-क्षीण- क्षतयुक्त, क्षीण उरःक्षत रोगी, क्षीण, अतिस्थूल- અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, अतिकृश- અતિકૃશ अतिकृश, बाल- બાલ बालक, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, दुर्बल- દુર્બલ दुर्बल, श्रान्त- થાકેલ थके हुए, पिपासित- તરસ્યા प्याससे पीड़ित, क्षुधित- ભૂખ્યા भूखे, कर्म-भार-श्रमथी, ભારથી काम करनेसे, भार उठानेसे, अध्वहत- તથા લાંબા માર્ગથી થાકી ગયેલા और दीर्घ मार्गसे क्लान्त, उपवास- ઉપવાસ उपवास, मैथुन- મૈથુન मैथुन, अध्ययन- ભણતર पढ़ना, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, चिन्ता- તથા ચિન્તામાં और चिन्तामें, प्रसक्त- મગ્ન લગે, क्षाम- શુષ્ક દેહવાળા क्षीण, गर्भिणी- ગર્ભિણી गर्भिणी, सुकुमार સુકોમળ कोमल, संवृतकोष्ठ- સંકુચિત કોષ્ઠવાળા संवृतकोष्ठ, दुश्छर्दन- મુશ્કેલીથી ઉલટી કરનાર कठिनाईसे वमन करनेवाले, ऊर्ध्वरक्तपित्त- ઊર્ધ્વ રક્તપિત્તવાળા ऊर्ध्व रक्तपित्तवाले, प्रसक्तच्छर्दिः સતત ઉલટી કરનાર निरन्तर वमन करनेवाले, ऊर्ध्ववात- ઊર્ધ્વવાતથી પીડિત ऊर्ध्ववातरोगी, आस्थापित- આસ્થાપન પામેલ आस्थापनबस्ति जिन्हें दी हो वे, अनुवासित- અનુવાસન પામેલ अनुवासनबस्ति जिन्हें दी हो वे, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृदयरोग, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, मूत्राघात- મૂત્રાઘાત मूत्राघात, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म उदर- ઉદરરોગ उदररोग, अष्ठीला- અષ્ઠીલા अष्ठीला, स्वरोपघात- સ્વરોપઘાત स्वरभंग, तिमिर- તિમિર तिमिर, शिरः-शङ्ख-कर्ण-अक्षि-शूल-आर्ताः શિરઃશૂલ, શંખશૂલ કર્ણશૂલ અને નેત્રશૂલથી પીડિત મનુષ્યો शिरोरोग, शंखरोग, कर्णरोग और अक्षिरोगसे पीड़ित मनुष्य, तावत् તો तो, अवम्याः વમનને યોગ્ય નથી वमनके योग्य नहीं हैं ॥ ८ ॥

8. The following are the conditions where emesis is contra-indicated— persons afflicted with pectoral lesions, those who are cachectic, very obese or extremely emaciated, who are infants, senile, debilitated, fatigued, thirsty or hungry, those who are exhausted by labour, load-lifting and way-faring, or those given to fasting, sexual excess, study, exercise and thinking, or those that are emaciated, pregnant women and delicate persons, or those whose alimentary

८. अवम्याः—अच्छर्दनीयाः (क.)
,, अवम्यास्तावत्—अच्छर्दनीयास्तावत् (ख ह. न. क.)
—अवाम्यास्तावत् (घ.)
,, —तत्र वर्ज्यास्तावत् अवम्यास्तु (भ.)
,, कर्णाक्षिशूलार्ता—कर्णाक्षिपार्श्वशूलार्ताः (क. ख. घ. म.)

tract is contracted, who do not react to emetics easily or who suffer from hemothermia of the upper region, or from incessant vomiting or from disorders of the upward flow of morbid vata, or who take often evacuative or unctuous enemata, who are suffering from cardiac disorders, misperistalsis, lesions of the urinary tract, splenic disorder, Gulma, abdominal diseases, prostratic enlargement, impairment of voice, and faintness, or are afflicted with pain in the head, temples, ears and eyes.

अच्छर्दनीयानां वमनाद्या व्यापदो भवन्ति—

तत्र क्षतस्य भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात्, क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्बलानामौषधबलासहत्वात् प्राणोपरोधः, श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत्, कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात्, गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणा रोगप्राप्तिः, सुकुमारस्य हृदयापकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः, संवृतकोष्ठदुश्छर्दनयोरतिमात्रप्रवाहणाद्दोषाः समुत्क्लिष्टा अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्यं मरणं वा, ऊर्ध्वगरक्तपित्तिन उदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत्, प्रसक्तच्छर्देस्तद्वत्, ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्वं वातातिप्रवृत्तिः, हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः, उदावर्तिनो घोरतर उदावर्तः स्याच्छीघ्रतरहन्ता, मूत्राघातादिभिरार्तानां तीव्रतरशूलप्रादुर्भावः, तिमिरार्तानां तिमिरातिवृद्धिः, शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः; तस्मादेते न वम्याः ।

तत्र તેમાં इनमें, क्षतस्य क्षतयुक्त મનુષ્યને उरःक्षत रोगीको भूयः ફરીથી अधिक, क्षणनात् જખમ થવાથી क्षत हो जानेसे, रक्तातिप्रवृत्तिः વધારે પડતું લોહી નીકળે છે रक्त अधिक आने लगता है, क्षीण- ક્ષીણ क्षीण, अतिस्थूल- અતિસ્થૂલ अतिस्थूल, कृश- અતિકૃશ अतिकृश, बाल- બાલ बालक, वृद्ध- વૃદ્ધ वृद्ध, दुर्बलानाम् અને દુર્બલ મનુષ્યો और दुर्बल मनुष्यों, औषधबल- ઓષધનું બળ औषधबलका, असहत्वात् સહન ન કરી શકવાથી सहन न करनेसे, प्राणोपरोधः મરણ પામે છે मरणको प्राप्त होते हैं, श्रान्त- થાકેલ थके, पिपासितः તરસ્યા प्यासे, क्षुधितानाम् च અને ભૂખ્યાનું और भूखेमें भी, तद्वत् તે જ પ્રમાણે થાય છે इसी प्रकार होता है, कर्मभार- કર્મ કરવાથી, ભાર ઉઠાવવાથી कार्य करनेसे, भार उठानेसे, अध्वहत- લાંબા માર્ગ ચાલવાથી નબળા થયેલ दीर्घ मार्ग पर चलनेसे क्लान्त, उपवास- ઉપવાસ उपवास, मैथुन- મૈથુન मैथुन, अध्ययन- અભ્યાસ पढाई, व्यायाम વ્યાયામ व्यायाम लगे रहनेवाले, चिन्ता- તથા ચિંતામાં तथा चिन्तामें, प्रसक्त- મગ્ન क्षामाणाम् અને શુષ્ક દેહવાળા મનુષ્યને एवं क्षीण मनुष्योंको, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાને લીધે रूक्षतासे, वातरक्तच्छेद- વાતકોપ, રક્તની પ્રવૃત્તિ वातकोप, रक्तस्राव, क्षत- અને ક્ષતનો और उरःक्षतका, भयम् ભય भय, स्यात् રહે છે रहता है, गर्भिण्याः ગર્ભિણીને गर्भिणीको, गर्भव्यापत् ગર્ભની વ્યાપત્ गर्भका विकार, आमगर्भभ्रंशात् च તથા કાચો ગર્ભ પડી જવાથી તથા आमगर्भके गिरनेसे, दारुणा ભયંકર भयानक, रोगप्राप्तिः રોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે रोगोंकी प्राप्ति होती है, सुकुमारस्य સુકોમળ મનુષ્યને सुकुमार मनुष्यको, हृदय- હૃદયમાં हृदय पर, अपकर्षणात् આઘાત થવાથી आघात लगनेसे, ऊर्ध्वम् अधः वा ઉપરના અથવા નીચેના માર્ગથી

१. अध्ययन—अध्ययन (ह. द.)
,, गर्भव्यापदा—गर्भव्याबामामाराम (ह.)
,, आमगर्भभ्रंशाच्च—आमगर्भप्रपतनाच्च (थ.)
,, हृदयापकर्षणात्—हृदयविकर्षणात् (ध.)
,, हृदयापकर्षणादूर्ध्वमधो—हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो (ध.)
,, अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं—अन्तःकोष्ठे विसर्पन्तो जनयन्ति स्तम्भं (क.)
,, अन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाड्यं वैचित्यं मरणं वा—अन्तःकोष्ठे विसर्पन्तः स्तम्भं जाड्यं वैचित्यं मरणं वा जनयन्ति (ध.)
,, रक्तपित्तिन उदानमुत्क्षिप्य—रक्तपित्तिनश्चोदानमुत्क्षिप्य (ध.)

१ तिमिरार्तानां—तिमिरार्तानां (च. छ.)

ऊपर या नीचेके मार्गसे, रुधिरातिप्रवृत्तिः લોહીની અતિ પ્રવૃત્તિ થાય છે रक्तकी अत्यन्त प्रवृत्ति होती है, संवृतकोष्ठ- સંવૃતકોષ્ઠ અને संवृतकोष्ठ और, दुश्छर्दनयोः મુશ્કેલીથી વમન કરનારને कठिनाईसे जिसे वमन आता हो उनको, अतिमात्र- અતિશય अति, प्रवाहणात् કરાંઝવાથી प्रवाहणसे, अन्तः- कोष्ठे અંદરના કોઠામાં अन्दरके कोष्ठमें, समुत्क्लिष्टाः ઉત્કિલષ્ટ થઈ उत्क्लेशित हुए, दोषाः દોષ दोष, अन्तर्विसर्पम् અંદર વિસર્પ अन्तर्विसर्प, स्तम्भम् સ્તમ્ભ स्तंभ, जाड्यम् જડતા जड़ता, वैचित्यम् જ્ઞાન- રહિતતા ज्ञानरहितता, मरणम् वा કે મરણ अथवा मृत्युको, जनयन्ति ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, ऊर्ध्वग- ઊર્ધ્વમાર્ગી ऊर्ध्वगामी, रक्तपित्तिनः રક્તપિત્ત- વાળાના रक्तपित्तीके, उदानम् ઉદાનને उदान वायुको, उत्क्षिप्य ઉપર તરફ ધકેલીને ऊपरकी ओर फेंककर प्राणान् પ્રાણોને प्राणोंको, हरेत् હરે છે नाश करता है, रक्तम् च અને લોહીની और रक्तको, अतिप्रवर्तयेत् અતિપ્રવૃત્તિ કરે છે बहुत प्रवृत्ति करता है, प्रसक्तच्छर्दे: નિરંતર વમન કરનારને પણ निरंतर वमन- वालोंमें भी, तद्वत् તે જ પ્રમાણે થાય છે इसी प्रकार होता है, ऊर्ध्ववात- ઊર્ધ્વવાતવાળા ऊर्ध्ववातरोगी, आस्थापित- આસ્થાપન પામેલા जिनको आस्थापनबस्ति दी हो, अनुवासितानाम् અને અનુવાસન પામેલા મનુષ્યોને और जिनको अनुवासनबस्ति दी हो उनको, वातातिप्रवृत्तिः વાયુની ऊर्ध्वम् ઊર્ધ્વ ऊपरकी ओर, प्रवृत्ति અતિશય થાય છે वायुकी अति प्रवृत्ति हो जाती है, हृद्रोगिणः હૃદ્રોગીની हृदयरोगीकी, हृदयोपरोधः હૃદયની ગતિ રોકાઈ જાય છે हृदयकी गति रुक जाती है, उदावर्तिनः ઉદાવર્તના રોગીને उदावर्तरोगीको, उदावर्तः ઉદાવર્ત उदावर्त, घोरतरः અતિ ભયંકર થઈ अति भयंकर होकर, शीघ्रतर- हन्ता એકદમ શીઘ્રતાથી મારનાર अतिशीघ्रमारक, स्यात् થાય છે होता है, मूत्राघात- મૂત્રાઘાત मूत्राघात, आदिभिः વગેરેથી आदिसे, आर्तानाम् પીડાતા મનુષ્યને पीड़ित मनुष्योंमें, तीव्रतर- એકદમ તીવ્ર अत्यन्त तीव्र, शूल- શૂલની शूलकी, प्रादुर्भावः ઉત્પત્તિ થાય છે उत्पत्ति होती है, तिमिर- અંધારાં આવવાના રોગથી तिमिरसे, आर्तानाम् પીડા- पाता मनुष्योंको, तिमिर- તિમિર तिमिररोग, शूला ઓને પીડિત મનુષ્યોના, अतिवृद्धिः વિશેષ પ્રમાણમાં આવે છે अति बढ़ जाता है, शिरःशूल- શિરઃશૂલ शिरःशूल, आदिषु વગેરે વાળાઓમાં आदिवालोंमें, शूल- તે તે શૂલની उस उस शूल, अतिवृद्धिः અતિવૃદ્ધિ થાય છે बहुत बढ़ जाता है, तस्मात् માટે इसलिए, एते એઓ इनको, न वम्याः વમનયોગ્ય નથી वमन नहीं देना चाहिए।

9·(1). In condition of pulmonary lesions, owing to further strain due to vomiting, there will be profuse hemorrhage. In persons who are cachectic, very obese, emaciated, young, old, or weak, there will be danger to life owing to their inability to tolerate the action of medication, and similarly will be affected those who are fatigued, thirsty and hungry. In persons broken down by constant labour, load-lifting and way faring, and those weakened by constant fasting, sexual indulgence, study, exercise and thinking, owing to their un-unctuous condition there will be vata-provocation, hemorrhage, or ulceration; in cases of gravida, there may be complications of pregnancy, abortion of the immature fetus and the incidence of severe diseases. In the case of delicate persons, consequent upon the strain on the stomach, there may be excessive hemorrhage through the upper or lower channels. In the case of persons whose alimentary tract is contracted or who do not easily react to emetics, the flux of morbid matter roused but not eliminated, accumulates in the alimentary tract and causes internally acute spreading affections, stasis, dullness, fainting or

even death. In patients with hemothermia affecting the upper region, it may provoke the Udana vata and take away the life or cause profuse bleeding. In the case of persons afflicted with incessant vomiting, similar are the effects. In condition of upward movement of vata and in persons who have taken corrective or unctuous enema, there will be augmentation of the upward movement of vata. In persons suffering from cardiac disorders there will be impairment of the cardiac function. In cases of misperistalsis, there will be aggravation of the condition which may quickly cause death. Persons afflicted with the lesions in the urinary tract and similar other conditions, there will be manifestation of more acute pain. In persons suffering from fainting there will be great aggravation. In cases of aches in the head etc., there will be great intensification of pain. Therefore, emesis is contra-indicated in such persons.

तत्रापवादः —

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाजीर्णाभ्यवहारामकृतेष्वप्रतिषिद्धं शीघ्रतरकारित्वादेषामिति ॥ ९ ॥

एतेषु આ ઠન, सर्वेषु अपि तु खलु સર્વ રોગોમાં પણ सब रोगोंमें भी, विष- જે રોગો વિષ जो रोग विष, गर- સંયોગજન્ય ઝેર गर, विरुद्ध- વિરુદ્ધ ભોજન विरुद्ध भोजन, अजीर्ण- અજીર્ણ પર अजीर्ण पर, अभ्यवहार ભોજન भोजन आमकृतेषु અને આમથી ઉત્પન્ન થયા હોય और आमसे उत्पन्न हुए हों, एषाम् એઓના इनके, शीघ्रतरकारित्वात् અત્યંત શીઘ્રકારી-પણાને લીધે अति शीघ्रकारी होनेके कारण, अप्रतिषिद्धम् इति એઓમાં વમન નિષિદ્ધ નથી इनमें वमन निषिद्ध नहीं है ॥ ९ ॥

9. Even in all these conditions, emesis is not prohibited if the person is afflicted with acute or chronic poisoning, antagonistic diet, indigestion, predigestion meal and chyme morbidity as these conditions are very quick in their toxic effect on the body.

वमनार्हाः —

शेषास्तु वम्याः; विशेषतस्तु पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्मकासश्वासगलग्रहगलगण्डश्लीपद-मेहमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णान्नविसूचिकालसकविषगर-पीतदष्टदिग्धविद्धाधःशोणितपित्तप्रसेक (दुर्नाम)-हृल्लासारोचकाविपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसार-शोफपाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्याद्यशोषदोषविनाशवत् ॥१०॥

शेषाः तु બાકીના માણસો शेष मनुष्य, वम्याः વમનયોગ્ય છે वमनके योग्य हैं, विशेषः तु ખાસ કરીને खास कर, पीनस- પીનસ पीनस, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, नवज्वर- નવો જ્વર नव ज्वर, राजयक्ष्म- રાજયક્ષ્મા राजयक्ष्मा, कास- કાસ कास, श्वास- શ્વાસ श्वास, गलग्रह- ગલગ્રહ गलग्रह, गलगण्ड- ગલગંડ गलगण्ड, श्लीपद- શ્લીપદ श्लीपद, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, मन्दाग्नि- મન્દાગ્નિ मन्दाग्नि, विरुद्ध- વિરુદ્ધ ભોજન विरुद्ध भोजन, अजीर्ण- અને અજીર્ણ પર और अजीर्ण पर,

१० दष्ट-[illegible] (ग)

विद्धाधः- विद्धविः (ग.)

पित्तप्रसेक—पित्तकफप्रसेक (ङ.)

पित्तप्रसेक (दुर्नाम)—पित्तकफप्रसेक (ग.)

शोफ—शोष (ग. घ)

एतेषु—तेषु (घ.)

अन्न- ભોજન भोजन, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, अलसक- અલસક अलसक, विष- વિષપાન विषपान, गरपीत- ગરપાન गरपान, दष्ट- સર્પ વગેરેથી દંશ सर्पादिसे काटा जाना, दिग्धविद्ध- ઝેર ચોપડેલ અસ્ત્રથી વીંધાવું विषसे लिप्त शस्त्रसे आहत होना, अधःशोणितपित्त- નીચેના ભાગમાં રક્તપિત્ત अधोगामी रक्तपित्त, प्रसेक- કફપ્રસેક कफप्रसेक, (दुर्नाम અર્શ अर्श), हृल्लास- મોળ जी मिचलाना, अरोचक- અરુચિ अरुचि, अविपाक- અપચો अविपाक, अपची- અપચી अपची, अपस्मार- અપસ્માર अपस्मार, उन्माद ઉન્માદ उन्माद, अतिसार- અતિસાર अतिसार शोफ- શોફ शोफ, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, मुखपाक- મુખપાક मुखपाक, दुष्टस्तन्य- દુષ્ટ ધાવણ दूषित स्तन्य, आदयः વગેરે आदि, विशेषेण અને ખાસ કરીને और विशेषतः, महारोगाध्यायोक्ताः च મહારોગાધ્યાયમાં કહેલા महारोगाध्यायमें कहे हुए, श्लेष्माश्रयाः કફરોગો कफरोगों, एतेषु એઓમાં इनमें वमनम् વમન वमन, प्रधानतमम् हि સૌથી મુખ્ય છે सबसे मुख्य है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, कदारसेतुभेदे કેમકે જેમ ખેતરનો પાળો તોડવાથી क्योंकि जैसे खेतकी मेंठके तोड़नेसे, शाल्यादि- શાળ વગેરે शालि आदिके, अशोषदोष- સૂકાઈ ન જવાનો દોષ न सूखनेका दोष, विनाशवत् નાશ પામે છે તેવી રીતે વમનથી ઉપર કહેલા રોગો નાશ પામે છે नष्ट हो जाते हैं वैसे वमनसे उक्त रोगों नष्ट हो जाते हैं ॥१०॥

10. Emesis is indicated in all other conditions and specially in persons suffering from coryza, dermatosis, recent fever, consumption, cough, dyspnea, spasm of the throat, deradenoncus, elephantiasis, urinary disorders, weakness of gastric fire, antagonistic diet, indigestion, acute intestinal irritation, intestinal torpor, acute poisoning, chronic poisoning, poisonous bites or licks or stings, hemothermia affecting the lower region, ptyalism, (piles), nausea, anorexia, indigestion, scrofula, epilepsy, insanity, diarrhea, edema, anemia, stomatitis, galactic disorders and disorders of kapha specially mentioned in the chapter on nomenclature of disorders (Sutra Chap. XX); in all these conditions, emesis is considered the foremost of treatment and it acts like the breaking of the bund of the paddy field so that the paddy and other crops are saved from the harm of getting over- watered.

अविरेच्याः —

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्तिविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामादिव्यग्राजीर्णिनवज्वरिमदात्ययिताध्मातशल्यार्दिताभिहतातिस्निग्धरूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥११॥

सुभग- સુખમાં ઉછરેલ सुखसे पले हुए, क्षतगुद- क्षतयुक्त ગુદાવાળા गुदामें क्षतवाले, मुक्तनाल- મળની નાળ પર કાબુ વગરના खुली गुदवलियों वाले, अधोभागरक्तपित्ति- નીચેના ભાગના રક્તપિત્તવાળા अधोगामी रक्तपित्तसे पीड़ित, विलङ्घित- લંઘન પામેલ लङ्घन किये हुए, दुर्बलेन्द्रिय- દુર્બલ ઇન્દ્રિયોવાળા निर्बल इंद्रियोंवाले, अल्पाग्नि- મંદ અગ્નિવાળા मंदाग्निवाले, निरूढ- નિરૂહ પામેલ निरूहित कामादिव्यग्र- કામ વગેરેથી વ્યગ્ર कामादिमें फंसे हुए, अजीर्ण- અજીર્ણવાળા अजीर्णरोगी, नवज्वरि- નવા તાવવાળા नवज्वररोगी, आध्मात- આધ્માનવાળા आध्मानरोगी, शल्यार्दित- શલ્યપીડિત शल्यसे पीड़ित, अभिहत- પ્રહાર પામેલ अभिघातको प्राप्त हुए, अतिस्निग्ध- અતિસ્નિગ્ધ अतिस्निग्ध, रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, दारुणकोष्ठाः ક્રૂર કોઠાવાળાને क्रूर कोष्ठवाले, क्षतादयः તથા અનુક્રમે પુરુષોમાં જણાવેલા क्षतथी માંડી क्षतसे लेकर, गर्भिण्यन्ताः तु पुनः ગર્ભિણી સુધીનાં મનુષ્યો गर्भिणी पर्यन्तके मनुष्योंको,

११. व्यग्राजीर्णिनवज्वरि—व्यग्राजीर्णिनवज्वर (प.)

अविरेच्याः વિરેચનને યોગ્ય નથી विरेचन नहीं देना चाहिए ॥ ११ ॥

11. The conditions in which purgation is contra-indicated are delicate constitutions or ulceration of rectum, or prolapse of rectum or hemothermia affecting the lower region or excessive fasting or weakness of the sense, dullness of gastric fire, or persons who have taken evacuative enema or are agitated by passions or those afflicted with indigestion, recent fever, alcoholism, distension of abdomen, foreign body, injury, over-unctuousness, over-dehydrated-ness, hard bowelled condition and group of conditions beginning with pectoral lesions and ending with gravida described in the previous paragraph.

तेषां विरेचनाद्या व्यापदो भवन्ति—

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात्, क्षतगुदस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्, मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरक्तपित्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न सहेरन्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्, अजीर्णिन आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽविपक्वान् दोषान् न निर्हरेद् वातमेव च कोपयेत्, मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्, आध्मातस्याध्मतो वा पुरीषकोष्ठे निचितो वायुर्विसर्पन् सहसाऽऽनाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत्, शल्यार्दिताभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात्, अतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवेत्, रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरेचनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाक्लमाञ्जनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात्; तस्मादेते न विरेच्याः ॥ १२ ॥

तत्र તેમાં इनमें, **सुभगस्य** સુખમાં ઉછરેલને सुभग मनुष्यको विरेचन देनेसे, **सुकुमारोक्तः** સુકોમળને માટે કહેલો सुकुमार मनुष्यमें कथित, **दोषः** દોષ दोष, **स्यात्** થાય છે होता है, **क्षतगुदस्य** ક્ષતયુક્ત ગુદાવાળાને क्षतगुदरोगीको, **क्षते** જખમી क्षत, **गुदे** ગુદામાં गुदामें, **प्राणोपरोधकरीम्** વિરેચન પ્રાણહારક विरेचन मरणजनक, **रुजाम्** વ્યાધિ पीडाको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **मुक्तनालम्** મુક્તનાલ રોગીને मुक्तनाल रोगीको, **अतिप्रवृत्त्या** મલની અતિશય પ્રવૃત્તિથી मलकी अतिप्रवृत्ति होनेसे, **हन्यात्** મારી નાખે છે मृत्युको उत्पन्न करता है, **तद्वत्** તેજ પ્રમાણે इसी प्रकार, **अधोभागरक्तपित्तिनम्** નીચેના ભાગના રક્તપિત્તવાળાને મારી નાખે છે अधोगामी रक्तपित्तरोगीको मार डालता है, **विलङ्घित-** બહુ લંઘન પામેલ बहु लङ्घन किये, **दुर्बलेन्द्रिय-** દુર્બલ ઇન્દ્રિયોવાળા दुर्बल इन्द्रियोंवाले, **अल्पाग्नि-** મંદ અગ્નિવાળા अल्पाग्नि, **निरूढाः** અને નિરૂહ પામેલ મનુષ્યો निरूह किये मनुष्यों, **औषधवेगम्** ઔષધના વેગને औषधके वेगको, **न सहेरन्** સહન કરી શકતા નથી सहन नहीं कर सकते, **कामादिव्यग्रमनसः** કામ વગેરેમાં વ્યગ્રમનવાળાને कामादिसे व्याकुल मनुष्योंमें, **न प्रवर्तते** વિરેચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી विरेचन प्रवृत्त नहीं होता, **कृच्छ्रेण वा** અથવા મુશ્કેલીથી या कठिनाईसे, **प्रवर्तमानम्** પ્રવૃત્ત થતાં प्रवृत्त होनेपर, **अयोगदोषान्** અયોગજન્ય દોષો अयोगके दोषोंको, **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **अजीर्णिनः** અજીર્ણવાળાને अजीर्ण-

१२. क्षते गुदे–क्षते गुदे वायुः (ध.)

,, गुदे प्राणोपघातकरीं–गुदे वायुः प्राणोपशोषकरीं (ग. ङ. घ. च.)

,, प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्–प्राणोपरोधकरां रुजां जनयेत् (ङ.)

,, तद्वत्–तद्वदेव (घ)

,, अयोगदोषान्–अयोगदोषान् (ख.)

,, देहे वायुः–देहे वृद्धो वायुः (ग.)

१२. आध्मतो वा पुरीषकोष्ठे–आध्मातस्य पुरीषग्रथिते कोष्ठे (घ.)

,, आध्मतो–आध्मायमानस्य (क.)

रोगीको, आमदोषः આમદોષ आमदोष, स्यात् થાય છે होता है, नवज्वरिणः નવા તાવવાળાના नव ज्वररोगीमें, अविपक्वान् અપક્વ अपक्व, दोषान् દોષોને दोषोंको, न निर्हरेत् વિરેચન બહાર કાઢતું નથી विरेचन बाहर नहीं निकालता, वातम् च एव અને વાયુને જ और वायुको ही कोपयेत् કોપાવે છે कुपित करता है, मदात्ययितस्य મદાત્યયવાળા રોગીના मदात्ययवाले रोगीके, मद्यक्षीणे મદ્યથી ક્ષીણ થયેલા मद्यसे क्षीण, देहे દેહમાં शरीरमें, वायुः કોપેલો વાયુ कुपित वायु प्राणोपरोधम् મૃત્યુ मृत्युको, कुर्यात् કરે છે करता है, आध्मातस्य આધ્માન-વાળા आध्मानवाले रोगीके, आध्मतः वा અથવા આધ્માન થતું આવતું હોય એવા મનુષ્યના या होते हुए आध्मानवाले मनुष्यके, पुरीषकोष्ठे મળાશયમાં मलाशयमें, निचितः ભેળો થયેલો संचित, वायुः वायु वायु, विसर्पन् પ્રસરતો પ્રસરતો फैलता हुआ, सहसा ઓચિંતો सहसा, तीव्रतरम् અતિ તીવ્ર तीव्रतर, आनाहम् આનાહ आनाहको, मरणम् वा અથવા મરણ या मरणको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, शल्यार्दित- શલ્યપીડિત शल्यसे पीड़ित, अभिहतयोः અને પ્રહાર પામેલના और चोट लगे हुए पुरुषोंके, क्षते क्षतમાં क्षतमें, आश्रितः આશ્રિત स्थित, वायुः वायु वायु, जीवितम् જીવનનો प्राणोंका, हिंस्यात् નાશ કરે છે नाश कर देता है, अतिस्निग्धस्य અતિ સ્નિગ્ધ મનુષ્યને अतिस्निग्ध मनुष्यमें, अतियोगभयम् અતિયોગનો ભય अतियोगके भयको, भवेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, वायुः વાયુ वायु, रूक्षस्य રૂક્ષ મનુષ્યનાં रूक्ष मनुष्यके, अङ्गप्रग्रहम् कुर्यात् અંગ જકડે છે अंगोंको जकड़ता है, दारुणकोष्ठस्य અને દારુણ કોઠાવાળાના और दारुण कोष्ठवाले मनुष्यमें, विरेचनोद्धताः વિરેચનથી વધેલા विरेचनसे कुपित हुए, दोषाः દોષો दोष, हृच्छूल- હૃદયશૂલ हृदयशूल, पर्वभेद- પર્વભેદ पर्वभेद, आनाह- આનાહ आनाह, अङ्गमर्द- અંગમર્દ अंगोंका टूटना, छर्दि- ઉલટી वमन, मूर्च्छा- મૂર્છા मूर्च्छा, क्लमान् અને થાકને और क्लमको, जनयित्वा ઉત્પન્ન કરીને उत्पन्न करके, प्राणान् પ્રાણોને प्राणोंका, हन्युः હણે છે नाश करते हैं, क्षतादीनाम् क्षतयुक्तથી શરૂ થઈ क्षतसे लेकर, गर्भिण्यन्तानाम् ગર્ભિણી સુધીનાં મનુષ્યોમાં गर्भिणी-पर्यन्त रोगियोंमें, छर्दनोक्ताः વમનપ્રકરણમાં કહેલા वमनमें कहे हुए, दोषः દોષો दोषों, स्यात् થાય છે होते हैं, तस्मात् તેથી इसलिए, एते આ મનુષ્યોને इन मनुष्योंको, न विरेच्याः વિરેચન આપવું ન જોઈએ विरेचन देना नहीं चाहिए ॥ १२ ॥

12. A person living in luxury will suffer from the same disorders as delicate people In persons of ulcerated rectum there will be very distressing pain in the lesions of the rectum which may cause danger to life, and in case of prolapse of rectum, it may cause death owing to over-action of the bowels. In case of hemothermia affecting the lower region, similar results will be produced. The persons who have undergone lightening therapy, those whose senses have become debilitated or whose digestive fire is dull or those who have taken evacuative enema, will not be able to tolerate the action of medication. In case of persons whose minds are agitated by sexual passion and similar other sentiments, either there will be no effect of purgation or there will be some effect of purgation with great difficulty. In these cases there will be harmful effects of the imperfect action of purgation. In cases of indigestion there will be disorders of chyme. In cases of persons with recent fever, purgation will not be able to eliminate the toxic matter which is yet immature but will rather provoke the vata. In case of emaciation due to alcoholism in one addicted to alcohol, the provoked vata

may endanger life. In a condition of meteorism, the vata, getting accumulated in the colon and increasing the distension, begins to spread and causes tympanitis of a severe and sudden type or may cause even death The vata lodged in the wounds or ulcers caused by a foreign body or by trauma, may destroy the life. In persons who have taken excess of oleation therapy, there is the likelihood of over action of the purgative medication. In case of a dehydrated or un-unctuous person, it will cause spasticity of the limbs. In the case of a hard-bowelled condition, the morbid matter, being roused up but not fully eliminated, causes cardiac pain, joint-pain, constipation, body-ache, vomiting, fainting and prostration and may even cause death. In persons suffering from the group of disorders beginning with pectoral lesions and ending with the conditions of gravida, there will be the same evil effects as described in emesis. Therefore purgation is contra-indicated in these cases.

विरेचनार्हाः—

शेषास्तु विरेच्याः; विशेषतस्तु कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदरार्शोब्रध्नप्लीहगुल्मार्बुदगलगण्डग्रन्थिविसूचिकालसकमूत्राघातक्रिमिकोष्ठविसर्पपाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाहहृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनासिकास्यस्रवणहलीमकश्वासकासकामलापच्यपस्मारोन्मादवातरक्तयोनिरेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्दिश्वयथूदरविस्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमग्न्युपशमेऽग्निगृहवत् ॥१३॥

१३. उदर—अपची (त)

,, नेत्रनासिकास्यस्रवण—नेत्रनासिकास्यश्रवणगुदमेढ्रपाक (द. क)

,, ,, —नेत्रनासिकास्यश्रवणरोगगुदमेढ्रपाक (ध.)

,, नासिकास्यस्रवणहलीमक—नासिकास्यश्रवणरोगगुदमेढ्रपाक-हलीमक (ध.)

शेषाः तु બાકીના પુરુષોને शेषोंको **विरेच्याः** વિરેચન આપવું જોઈએ विरेचन देना चाहिए, **विशेषतः तु** ખાસ કરીને विशेषकर, **कुष्ठ-** કુષ્ઠ कुष्ठ, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **मेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **ऊर्ध्वरक्तपित्त-** ઉપરના ભાગનું રક્તપિત્ત ऊर्ध्वरक्तपित्त, **भगन्दर-** ભગંદર भगन्दर, **उदर-** ઉદરરોગ उदररोग, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अर्बुद-** અર્બુદ अर्बुद, **गलगण्ड-** ગલગંડ गलगंड, **ग्रन्थि-** ગાંઠ ग्रन्थि, **विसूचिका-** વિસૂચિકા विसूचिका, **अलसक-** અલસક अलसक, **मूत्राघात-** મૂત્રાઘાત मूत्राघात, **क्रिमिकोष्ठ-** ક્રિમિકોષ્ઠ क्रिमिकोष्ठ, **विसर्प-** વિસર્પ विसर्प, **पाण्डुरोग-** પાંડુરોગ पांडुरोग, **शिरःपार्श्वशूल-** શિરઃશૂલ, પાર્શ્વશૂલ, शिरःशूल पार्श्वशूल, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **नेत्रास्यदाह-** નેત્રદાહ, મુખદાહ नेत्रदाह, मुखदाह **हृद्रोग-** હૃદ્રોગ हृदयरोग, **व्यङ्ग-** વ્યંગ व्यंग, **नीलिका-** નીલિકા नीलिका, **नेत्र-** નેત્રસ્રાવ आंखोंका स्राव, **नासिका-** નાસિકાસ્રાવ नासिकास्राव, **आस्यस्रवण-** મુખસ્રાવ मुखस्राव, **हलीमक-** હલીમક हलीमक, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **कास-** કાસ कास, **कामला-** કમળો कामला, **अपची-** અપચી अपची **अपस्मार-** અપસ્માર अपस्मार, **उन्माद-** ઉન્માદ उन्माद **वातरक्त-** વાતરક્ત वातरक्त, **योनिरेतोदोष-** યોનિદોષ, વીર્યદોષ योनिदोष, शुक्रदोष, **तैमिर्य-** તિમિરરોગ तिमिर, **अरोचक-** અરુચિ अरोचक, **अविपाक-** અપચો अविपाक, **छर्दि-** ઉલટી छर्दि, **श्वयथु-उदर-** શોફ, ઉદર शोफ, उदर, **विस्फोटक-** વિસ્ફોટક विस्फोटक, **आदयः** વગેરે રોગો आदि रोगों, **विशेषेण** તથા ખાસ કરીને और विशेषकर, **महारोगाध्यायोक्ताः** મહારોગાધ્યાયમાં કહેલા महारोगाध्यायमें कहे, **पित्तव्याधयः** પિત્તવ્યાધિઓ વિરેચનથી નાશ પામે છે पित्तरोगों विरेचनसे नष्ट होते हैं, **एतेषु**

१३. महारोगाध्याय—रोगाध्याय (ज.)

,, अग्न्युपशमे—अग्न्युपगमे (ब)

हि એઓમાં इनमें, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, प्रधानतमम् સૌથી મુખ્ય છે सबसे मुख्य है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, अग्नि-उपशमे अग्निगृहवत् જેમ અગ્નિ શાંત થતાં અગ્નિઘર પણ શાંત થઈ જાય છે, તેમ આ રોગોમાં વિરેચન દેવાથી પિત્તનું મૂળ નીકળી જવાને લીધે પિત્તરોગો પણ શાંત થઈ જાય છે अग्निके शान्त होनेसे अग्निगृह भी ठण्डा हो जाता है वैसे, इन रोगोंमें विरेचन देनेसे पित्तके मूलके निकल जानेसे पित्तरोगों शान्त हो जाते हैं।

13. In all others purgation is indicated; and especially in those suffering from dermatosis fever, urinary disorders, hemothermia affecting the upper part, fistula in-ano abdominal diseases, piles, inguinal swelling, splenic disorders, gulma, malignant tumours, deradenoncus, tumors acute intestinal irritation, intestinal torpor, lesions in the urinary tract, intestinal worms, acute spreading affections, anemia headache and pleurodynia, misperistalsis, burning in the eyes and mouth, cardiac disorders, fleshy mole and bluish black moles excessive discharge from the eyes, nose and mouth, Halimaka jaundice, dyspnea, cough, scrofula, epilepsy, insanity, rheumatic conditions, gynecic and seminal disorders, faintness, anorexia, indigestion, vomiting, edema, leucorrhea, eruptions and similar conditions and specially in disorders of pitta enumerated in the chapter on the nomenclature of diseases (Sutra. Chap. XX). In these cases purgation is the foremost treatment, just as the quenching of the fire is the first thing to do when a house is on fire.

अनास्थाप्याः —

अनास्थाप्यास्तु-अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहोत्क्लिष्टदोषाल्पाग्नियानक्लान्तातिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तातिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तकृतनस्तःकर्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्काबद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानालसकविसूचिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥१४॥

अजीर्णि- અજીર્ણવાળા अजीर्णरोगी, अति-स्निग्ध- અતિ સ્નિગ્ધ अति स्निग्ध, पीतस्नेह- સ્નેહ પીધેલ जिसने स्नेहपान किया हो, उत्क्लिष्टदोष- ઉત્ક્લિષ્ટ દોષ વાળા जिसके दोष बाहर निकलनेके लिए प्रवृत्त हो रहे हों, अल्पाग्नि- મંદાગ્નિવાળા मन्दाग्नि, यानक्लान्त- સવારીથી થાકેલ सवारीसे थके हुए, अतिदुर्बल- અતિ દુર્બલ अति निर्बल, क्षुत्तृष्णाश्रम- ભૂખ, તરસ અને શ્રમથી भूख, प्यास तथा थकानसे, आर्त- પીડિત पीड़ित, अतिकृश- અતિકૃશ अतिकृश, भुक्तभक्त- તુરતમાંજ ખોરાક ખાધેલ जिसने अभी भोजन किया हो, पीतोदक- તુરતમાંજ જલ પીધેલ जिसने अभी पानी पिया हो, वमित- વમન પામેલ जिसने वमन लिया हो, विरिक्त- વિરેચન પામેલ जिसने विरेचन लिया हो, कृतनस्तःकर्म- નસ્ય કર્મ કરેલ जिसने नस्य कर्म किया हो, क्रुद्ध- ગુસ્સે થયેલ क्रोधी, भीत બીધેલ डरपोक, मत्त- મત્ત मत्त, मूर्च्छित- મૂર્ચ્છિત मूर्च्छित, प्रसक्तच्छर्दि- સતત ઉલટી निरन्तर वमन, निष्ठीविका- સતત થૂંક निरन्तर थूक, श्वास- શ્વાસ श्वास, कास- કાસ कास, हिक्का- હેડકી हिक्का, बद्धछिद्रोदकोदर- બદ્ધોદર, છિદ્રોદર, જલોદર बद्धोदर, छिद्रोदर, उदकोदर, आध्मान- આધ્માન आध्मान, अलसक- અલસક अलसक, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, आमप्रजात- આમપ્રજાત आमगर्भस्राव, आमातिसार- આમાતિસાર आमातिसार, मधुमेह- મધુમેહ मधुप्रमेह, कुष्ठ- અને કુષ્ઠ એઓથી और कुष्ठ इनसे, आर्ताः तु પીડિત મનુષ્યો તો पीड़ित मनुष्योंको तो, अनास्थाप्याः આસ્થાપનને યોગ્ય નથી आस्थापन नहीं देना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The conditions where corrective enema is contra-indicated are—the condition of indigestion, over-unctuous

conditions of the body or over-dose of oleation, a highly roused condition of the humors, weakness of the gastric fire, exhaustion due to riding, excessive weakness, affliction due to hunger, thirst and fatigue, excessive emaciation, also just after a meal or a drink of water, immediately after emesis purgation, errhination, in condition of anger, fright, intoxication fainting, incessant vomiting, ptyalism, dyspnea, cough, hiccup, the condition of intestinal obstruction or perforation, ascites, meteorism, intestinal torpor, acute intestinal irritation, miscarriage, enteric, diarrhea, diabetes and dermatosis.

तेषामास्थापनाद्या व्यापदो भवन्ति ताः—

तत्राजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छा श्वयथुर्वा स्यात्, उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः, यानक्लान्तस्य क्षोभव्यापन्नो बस्तिराशु देहं शोषयेत्, अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तानां पूर्वोक्तो दोषः स्यात्, अतिकृशस्य कार्श्यं पुनर्जनयेत्, भुक्तभक्तपीतोदकयोरुत्क्लिश्योर्ध्वमधो वा वायुर्बस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराञ्जनयेत्, वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षं शरीरं निरूहः क्षतं क्षार इव दहेत्, कृतनस्तःकर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसः कुर्यात्, क्रुद्धभीतयोर्बस्तिरूर्ध्वमुपप्लवेत्, मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघाताद् व्यापत् स्यात्, प्रसक्तच्छर्दिर्निष्ठीविकाश्वासकासहिक्कार्तानामूर्ध्वीभूतो वायुरूर्ध्वं बस्तिं नयेत्, बद्धच्छिद्रोदकोदराध्मानार्तानां भृशतरमाध्माप्य बस्तिः प्राणान् हिंस्यात्, अलसकविसूचिकामप्रजातामातिसारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनोर्व्याधेः पुनर्वृद्धिः; तस्मादेते नास्थाप्याः ॥१५॥

तत्र तेमां इनमें, अजीर्णि- अजीर्णवाळा अजीर्णवाले, अतिस्निग्ध- अतिस्निग्ध अतिस्निग्ध, पीतस्नेहानाम् अने स्नेह पीधेलाने और स्नेह पीनेवालोंको आस्थापन देनेसे, दूष्योदरम् दूष्योदर दूष्योदर, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, श्वयथुः वा के सोजो थाय छे अथवा श्वयथु होता है, उत्क्लिष्टदोष- उत्क्लिष्ट दोषवाळा उत्क्लिष्टदोषवाले, मन्दाग्न्योः तथा मंदाग्निवाळाने और मन्दाग्निवालेको तीव्रः तीव्र तीव्र, अरोचकः अरुचि अरोचक, स्यात् थाय छे होता है, यानक्लान्तस्य सवारीथी थाकेलाने सवारी करनेसे थके मनुष्यको, क्षोभव्यापन्नः क्षोभथी विकृत थयेली क्षोभसे दूषित हुई, बस्तिः बस्ति बारतर, देहम् देहनुं शरीरको, आशु जलदी शीघ्र, शोषयेत् शोषण करे छे शुष्क कर देती है, अतिदुर्बल- अतिदुर्बळ अतिदुर्बल क्षुत्-तृष्णा- अने भूख, तरस और भूख, प्यास, श्रम- तेमज श्रमथी एवं थकानसे, आर्तानाम् पीडित मनुष्योने पीडित मनुष्योंको, पूर्वोक्त- पहेलां कहेला पहले उक्त, दोषः दोष दोष, स्यात् थाय छे होता है, अतिकृशस्य अतिकृशने आस्थापन अतिकृशको आस्थापन, पुनः कार्श्यम् फरीने कृशता और भी कृशता, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, भुक्तभक्त- तरतमांज खोराक खाधेल अभी भोजन खानेवाले, पीतोदकयोः अने तरतमां ज जळ पीधेल मनुष्यने एवं अभी पानी पीनेवालेका, वायुः वायु वायु, उत्क्लिश्य उत्क्लिष्ट थईने उत्क्लिष्ट होकर, बस्तिम् बस्तिने बस्तिको, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, अधः वा के नीचे या नीचे, उत्क्षिप्य लई जईने ले जाकर, क्षिप्रम् जलदी शीघ्र, घोरान् भयंकर भयानक, विकारान् विकारोने रोगोंको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न कर देता है, निरूहः निरूहबस्ति निरूहबस्ति, वमित- विरिक्तयोः

१५. मन्द-अल्प (ग.)
" शोषयेत्-शोषयेत् (ग.)
" अतिदुर्बलक्षुत्तृष्णा—अतिदुर्बलतृष्णा (ग.)
" ऊर्ध्वमधो वा वायुर्बस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं घोरान्—ऊर्ध्वमधो वा क्षिप्रं बस्तिर्घोरान् (ग.)
" रूक्षं-रिक्तं (ग.)
" दहेत्-निर्दहेत् (ग.)
" भृशसंरुद्धस्रोतसः—भृशं विरुद्धस्रोतसः (ग.)

१५. प्राणान्...आमातानाम् ... (ग.)
" ...

વમન અને વિરેચન પામેલ મનુષ્યના वमन या विरेचन दिये हुए मनुष्यके रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, शरीरम् શરીરને शरीरको, तु તો तो, क्षारः ક્ષાર क्षार क्षतम् જખમને क्षतको, इव જેમ બાળે છે जैसे जलाता है दहेत् તેમ બાળે છે वैसे जलाता है, कृतनस्तःकर्मणः જેનું નસ્ય કર્મ કરવામાં આવ્યું હોય એવા नस्यकर्म किये हुए, भृशसंरुद्धस्रोतसः ખૂબ રુંધાયેલ સ્રોતોવાળા મનુષ્યના अत्यंत रुद्ध स्रोतोंवाले मनुष्यके, विभ्रंशम् ઇન્દ્રિયોના ભ્રંશને इन्द्रियोंके विभ्रंशको, कुर्यात् કરે છે उत्पन्न करता है, क्रुद्धभीतयोः ગુસ્સે થયેલ અને બીધેલને क्रुद्ध और डरे हुएको दी हुई, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, ऊर्ध्वम् ઉપરના માર્ગમાં ऊर्ध्व भागमें, उपप्लवेत् પહોંચી જાય છે पहुंच जाती है, मत्तमूर्च्छितयोः મત્ત અને મૂર્ચ્છિત મનુષ્યની मत्त और मूर्च्छित मनुष्यमें, संज्ञायाम् સંજ્ઞા संज्ञाके, भृशम् ખૂબ अत्यधिक, विचलितायाम् વિચલિત થતાં विचलित होनेके कारण, चित्तोपघातात् ચિત્તની હાનિને લઈ चित्तोपघातसे, व्यापत् વ્યાપત્ રોગ, स्यात् થાય છે हो जाता है. प्रसक्तच्छर्दिः- સતત ઉલટી निरन्तर वमन, निष्ठीविका- અને સતત થૂંકવાળા और निरन्तर थूकवाले, श्वास-कास- તથા શ્વાસ, કાસ और श्वास, कास, हिक्कार्तानाम् તેમજ હેડકીથી પીડાયેલ મનુષ્યોના एवं हिचकीसे पीड़ित मनुष्योंका, ऊर्ध्वीभूतः ઊર્ધ્વ બનેલ ऊर्ध्वगामी हुआ, वायुः વાયુ वायु, बस्तिम् ऊर्ध्वम् બસ્તિને ઉપર તરફ बस्तिको ऊपरकी ओर, नयेत् લઈ જાય છે ले जाता है, बद्ध-छिद्रदकोदराध्मानार्तानाम् બદ્ધોદર, છિદ્રોદર, જલોદર અને આધ્માનથી પીડાયેલાઓને बद्धोदर, छिद्रोदर, उदकोदर, और आध्मानके रोगियोंमें, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, भृशतरम् અત્યંત અધિક अत्यन्त अधिक आध्माप्य આધ્માન કરી आध्मान उत्पन्न करके हिंस्यात् પ્રાણોનો નાશ કરે છે मृत्यु उत्पन्न कर देती है. अलसक- અલસક अलसक, विसूचिका- વિસૂચિકા विसूचिका, आमप्रजात- આમગર્ભની ઉત્પત્તિ आमगर्भकी उत्पत्ति, आमातिसारिणाम् તથા આમાતિસારવાળાને और आमातिसाररोगियोंको, आमकृतः આમજન્ય आमजन्य, दोषः દોષ થાય છે दोष हो जाता है, मधुमेह-कुष्ठिनोः મધુમેહ અને કુષ્ઠવાળાને मधुमेह और कुष्ठरोगियोंके, व्याधेः રોગની रोग, पुनः વળી और भी, वृद्धिः વૃદ્ધિ बढ़, स्यात् થાય છે जाते हैं, तस्मात् માટે इसलिए एते એઓ इनको, न आस्थाप्याः આસ્થાપન યોગ્ય નથી आस्थापन नहीं देना चाहिए ॥ १५ ॥

15 Now, in condition of indigestion or over-unctuous condition or of over-dose of oleation, there may occur abdominal diseases of the tridiscordance type, fainting or edema. In provoked condition of the humors in the stomach and in weakness of the gastric fire, there will be severe anorexia. In a condition of exhaustion due to riding, the enema, causing agitation of the system, brings about emaciation of the body. In conditions of great debility, hunger, thirst and fatigue, the same disorders occur as described before. In a condition of extreme emaciation the condition will be further aggravated. In the case of enema taken immediately after food or a potion of water, the vata, getting provoked throws out the enema-fluid upwards or downwards and produces serious disorders. In the case of the enema given following upon emesis or purgation, the evacuative enema would burn the dehydrated body as if cauterized with caustic. In the case of persons who have taken errhine therapy, it will cause impairment of the senses and obstruction of the channels. In a condition of anger or fright, the enema will mount very high. In a condition of intoxication or fainting due to derangement of consciousness, there will be

complications of injury to the mind. In persons who are suffering from incessant vomiting, ptyalism, dyspnea, cough and hiccup, the vata, turned into an upward course, will carry the enema fluid upwards. In persons afflicted with obstruction or perforation of intestines, ascites, or meteorism, the enemata, still increasing the distension, may kill the patient. In conditions of intestinal torpor, acute intestinal irritation, abortion and diarrhea, there will occur disorders of chyme. And in cases of diabetes and dermatosis, there will be further aggravation of the disease. Hence, in these conditions, corrective enema should not be given.

आस्थापनार्हाः —

शेषास्त्वास्थाप्याः; विशेषतस्तु सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवातवर्चोमूत्रशुक्रसङ्गबलवर्णमांसरेतःक्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्तशुद्धातिसारपर्वभेदाभितापप्लीहगुल्मशूलहृद्रोगभगन्दरोन्मादज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षेपकगौरवातिलाघवरजःक्षयार्तविषमाग्निस्फिग्जानुजङ्घोरुगुल्फपार्ष्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनान्तदन्तनखपर्वास्थिशूलशोषस्तम्भान्त्रकूजपरिकर्तिकाल्पाल्पसशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वातव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च; एतेष्वास्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदवत् ॥१६॥

शेषाः तु બાકીના પુરુષો शेष पुरुषों, आस्थाप्याः આસ્થાપનયોગ્ય છે आस्थापनके योग्य हैं, विशेषतः तु ખાસ કરીને खासकर, सर्वाङ्ग- સર્વાંગ રોગ सर्वांग रोग, एकाङ्ग- એકાંગરોગ एकांगरोग, कुक्षिरोग- કુક્ષિરોગ कुक्षिरोग, वात- વાતરોધ वायुरोध, वर्चः- મળરોધ मलरोध, मूत्र- મૂત્રરોધ मूत्ररोध, शुक्रसङ्ग- અને વીર્યરોધ और शुक्ररोध, बल- બલક્ષય, બલદોષ बलक्षय, बलदोष, वर्ण- વર્ણક્ષય, વર્ણદોષ वर्णक्षय, वर्णदोष, मांस- માંસક્ષય, માંસદોષ मांसक्षय, मांसदोष, रेतः-क्षयदोष વીર્યક્ષય, વીર્યદોષ वीर्यक्षय, वीर्यदोष, आध्मान- આધ્માન आध्मान, अङ्गसुप्ति- સ્પર્શાજ્ઞાન स्पर्शाज्ञान, क्रिमिकोष्ठ- કૃમિકોષ્ઠ कृमिकोष्ठ, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, शुद्धातिसार- શુદ્ધાતિસાર शुद्धातिसार, पर्वभेद- પર્વભેદ पर्वभेद, अभिताप- અભિતાપ सन्ताप, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, शूल- શૂલ शूल, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृदयरोग, भगन्दर- ભગંદર भगन्दर, उन्माद- ઉન્માદ उन्माद, ज्वर- જ્વર ज्वर, ब्रध्न- બ્રધ્ન ब्रध्न, शिरःकर्णशूल- શિરઃશૂલ, કર્ણશૂલ शिरःशूल, कर्णशूल, हृदय- હૃદયગ્રહ हृदयग्रह, पार्श्व- પાર્શ્વગ્રહ पार्श्वग्रह, पृष्ठ- પૃષ્ઠગ્રહ पृष्ठग्रह, कटीग्रह- કટીગ્રહ कटीग्रह, वेपन- કમ્પ कम्प, आक्षेपक- આક્ષેપક आक्षेपक, गौरव- ગૌરવ गौरव, अतिलाघव- અતિલઘુતા अतिलघुता, रजःक्षय- અને રજઃક્ષયથી और रजःक्षयसे, आर्त- પીડા પામેલ पीडित, विषमाग्नि- વિષમાગ્નિ विषमाग्नि, स्फिक्- સ્ફિક્ स्फिक्, जानु- ગોઠણ जानु, जङ्घा- પિંડી जंघा, ऊरु- સાથળ ऊरु, गुल्फ- ઘૂંટી गुल्फ, पार्ष्णि- પાની पार्ष्णि, प्रपद- ફણો प्रपद, योनि- યોનિ योनि, बाहु બાહુ बाहु, अङ्गुलि- આંગળી अंगुलि, स्तनान्त- ડીંટડી चूचुक, दन्त- દાંત दांत, नख- નખ नख, पर्व- પર્વ पर्व, अस्थिशूल- અને હાડકામાં શૂલ और अस्थिमें शूल, शोष- શોષ शोष, स्तम्भ- જડતા स्तम्भ, अन्त्रकूज- અન્ત્રકૂજન आंतोंमे गुडगुडाहट, परिकर्तिका- વાઢ परिकर्तिका, अल्पाल्प- થોડા થોડા थोडा थोडा, सशब्द શબ્દ સાથે शब्दके साथ, उग्रगन्धोत्थान- ઉગ્રગંધવાળા મળનો ત્યાગ उग्रगंधयुक्त मलका त्याग, आदयः વગેરે રોગો आदि रोग, विशेषेण અને ખાસ કરીને और विशेषकर, महारोगाध्यायोक्ताः મહારોગા-

---

१३ शुद्धातिसारपर्वभेदाभिताप — स्तब्धाङ्गातिसारपर्वाभिताप (घ)
„ अभितापप्लीहगुल्मशूलहृद्रोग — प्लीहगुल्महृद्रोग (घ)
„ क्षयार्तविषमाग्नि — क्षयार्तेनविषमाग्नि (घ, क)
„ बाह्वङ्गुलिस्तनान्तदन्तनखपर्वास्थिशूलशोष — बाह्वङ्गुलिनखांसदन्तपार्श्वास्थिशूलशोष (घ, क)
„ शोष — शोथ (क)
„ वनस्पतिमूलच्छेदवत् — वनस्पतेर्मूलच्छेदवत् (घ)

ધ્યાયમાં કહેલા महारोगाध्यायमें कथित, वातव्याधयः च વાતરોગો वातरोग, एतेषु એઓમાં इनमें, आस्थापनम् આસ્થાપન आस्थापन प्रधानम् इति સૌથી મુખ્ય છે सबसे मुख्य है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, वनस्पति-मूलच्छेदवत् જેમ વૃક્ષનું મૂળ કાપી નાખવાથી આખું વૃક્ષ સૂકાઈ જાય છે, તેમ વાતનું મૂલ છેદાઈ જવાથી શરીરના સઘળા રોગો નાશ પામે છે जैसे वृक्षके मूलको काट डालनेसे सारा ही वृक्ष सुख जाता है, उसी प्रकार वातके मूलोच्छेदसे शरीरके सब रोग नष्ट होते हैं ॥ १६ ॥

16. Corrective enema is indicated in all other conditions and especially in general and local diseases in gastric disorders, retention of flatus, feces, urine and semen, and in loss or morbidity of vitality, color, flesh and semen; in meteorism, numbness of the limbs, helminthiasis disorders of mis-peristalsis, simple diarrhea, joint-pain, sense of extreme heat, splenic disorders Gulma, colic, cardiac disorders, fistula-in-ano, insanity, fever, inguinal swelling, headache, earache, cardiac spasm, rigidity of side of the chest, back and waist, tremor, convulsions, heaviness, extreme lightness, amenorrhea, irregular condition of gastric fire, aches atrophy or rigidity of buttocks, knees, calf, thigh, ankles, heels, feet, gynecic organs, arms, fingers, nipples of the breast, teeth, nails, bones and joints, intestinal gurgling, griping pain and frequent passage of foul smelling and scanty stools along with flatus, and especially in the disorders of vata enumerated in the chapter on nomenclature of diseases. In these conditions corrective enema is considered the foremost of medications and it acts like the cutting at the root of a tree.

अनुवासनानर्हाः —

य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः स्युः; विशेषतस्त्वभुक्तभक्तनवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचकमन्दाग्निदुर्बलप्लीहकफोदरोरुस्तम्भवर्चोभेदविषगरपीतपित्तकफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठश्लीपदगलगण्डापचिक्रिमिकोष्ठिनः ॥१७॥

ये एव જેઓ जो, अनास्थाप्याः આસ્થાપનને યોગ્ય નથી आस्थापनके अयोग्य हैं, ते एव તેઓ वे, अननुवास्याः स्युः અનુવાસનને પણ યોગ્ય નથી अनुवासनके भी अयोग्य हैं, विशेषतः तु ખાસ કરીને विशेषकर, अभुक्तभक्त- જેણે ખોરાક ખાધો ન હોય તે जिसने भोजन न किया हो वह, नवज्वर- અને નવા તાવ और नवज्वर, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, कामला- કમળો कामला, प्रमेह- પ્રમેહ प्रमेह, अर्शः- અર્શ अर्श, प्रतिश्यायत्य સળેખમ प्रतिश्याय, अरोचक- અરુચિ अरोचक, मन्दाग्नि- મન્દાગ્નિ मन्दाग्नि, दुर्बल- દુર્બળ दुर्बल, प्लीह- પ્લીહા प्लीहा, कफोदर- કફોદર कफोदर, ऊरुस्तम्भ- ઊરુસ્તંભ ऊरुस्तम्भ, वर्चोभेद- મળભેદ अतिसार, विषगरपीत- વિષ પીધેલ, ગર પીધેલ विषपीत, गरपीत, पित्त- પિત્તાભિષ્યંદ पित्ताभिष्यन्द, कफाभिष्यन्द- કફાભિષ્યંદ कफाभिष्यंद, गुरुकोष्ठ- ગુરુકોષ્ઠ गुरुकोष्ठ, श्लीपद- શ્લીપદ श्लीपद, गलगण्ड- ગલગંડ गलगण्ड, अपचि- અપચિ अपचि, क्रिमिकोष्ठिनः તથા પેટમાં ક્રિમિવાળા અનુવાસનને યોગ્ય નથી और कृमिकोष्ठवाले अनुवासनके योग्य नहीं हैं ॥ १७ ॥

17. Unctuous enema is contra-indicated in all those conditions in which corrective enema is contra-indicated and especially in persons who have not taken any food, in recent

१७. पीतपित्तकफाभिष्यन्द- पीतकफाभिष्यन्द (च.)

fevers, anemia, jaundice, urinary disorders, piles coryza, anorexia, weakness of gastric fire, debility splenic disorders, abdominal diseases of the kapha type, spastic paraplegia, looseness of stools, ingestion of natural or chemical poisons discharge of mucus or bile. hard-bowelled condition, elephantiasis, deradenoncus, scrofula and intestinal worms.

तेषामनुवासनाद्या व्यापदो भवन्ति ताः —

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते स्नेहः, नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्क्लिश्योदरं जनयेत्, अर्शसस्यार्शांस्यभिष्यन्द्याध्मानं कुर्यात्, अरोचकार्तस्यान्नगृद्धिं पुनर्हन्यात्, मन्दाग्निदुर्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात्, प्रतिश्यायप्लीहादिमतां भृशमुत्क्लिष्टदोषाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्; तस्मादेते नानुवास्याः ॥१८॥

तत्र તેમાં इनमें, अभुक्तभक्तस्य જેણે ખોરાક ખાધો ન હોય भोजन नकिये हुएके, अनावृतमार्गत्वात् માર્ગ ખુલ્લા હોવાથી मार्गके खुला होनेसे, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, ऊर्ध्वम् ઉપર તરફ ऊपरकी ओर, अतिवर्तते ચાલ્યો જાય છે अनुसरण करता है, नवज्वर- નવો તાવ नव ज्वर, पाण्डुरोग- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, कामला- કમળો कामला, प्रमेहिणाम् અને પ્રમેહના રોગીઓના और प्रमेहके रोगियोंमें, दोषान् દોષોને दोषोंको, उत्क्लिश्य ઉત્કલિષ્ટ કરી कुपित करके, उदरम् ઉદરરોગને उदररोगको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, अर्शसस्य અર્શરોગીના अर्शरोगीके, अर्शांसि અર્શોને अर्शोंको, अभिष्यन्द्य અભિષ્યન્દિત કરી अभिष्यन्दित करके, आध्मानम् આધ્માન आध्मान, कुर्यात् કરે છે उत्पन्न करता है, अरोचकार्तस्य અરુચિથી પીડાતા મનુષ્યની अरोचकसे पीड़ित मनुष्यकी, पुनः વળી फिर, अन्नगृद्धिम् અનાજની ઇચ્છાનોજ अन्नकी इच्छाको, हन्यात् નાશ કરે છે नष्ट करता है, मन्दाग्निदुर्बलयोः મન્દાગ્નિવાળા અને દુર્બળના मन्दाग्नि और दुर्बलके, अग्निम् અગ્નિને अग्निको, मन्दतरम् વધારે મંદ और भी मन्द, कुर्यात् કરે છે करता है. भृशम् અત્યંત अति, उत्क्लिष्टदोषाणाम् ઉત્કિલષ્ટ દોષવાળા उत्क्लिष्ट दोषवाले, प्रतिश्याय શરદી પ્રતિશ્યાય. प्लीहादिमताम् અને પ્લીહા વગેરેવાળાં મનુષ્યોમાં और प्लीहा आदिके रोगियोंमें दोषम् દોષ दोषको, भूयः एव વળી અધિક और भी अधिक, वर्धयेत् વધારે છે बढ़ा देता है, तस्मात् એને માટે એઓ इसलिए इनको, न अनुवास्याः અનુવાસનને યોગ્ય નથી अनुवासन नहीं देना चाहिए ॥ १८ ॥

18. Now, in persons who have not taken any food, unctuous solution spreads far upwards owing to there being no obstruction in the alimentary tract. In conditions of recent fever, anemia, jaundice and urinary anomalies, it will provoke the humors and cause abdominal diseases In piles it will make the piles slimy and cause distension of abdomen; in anorexia, it will further impair the desire for food; in weakness of gastric fire, it will make it still weaker; in coryza, splenic disorders and similar other conditions and in a condition of provoked humors it will further aggravate the condition. Therefore, in these conditions one, should not give unctuous enemata.

अनुवासनार्हाः —

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः; विशेषतस्तु रूक्षतीक्ष्णाग्नयः केवलवातरोगार्ताश्च; एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं मूले द्रुमप्रसेकवत् ॥१९॥

१९. इत्युक्तं मूले द्रुमप्रसेकवत्—वनस्पतेर्मूलच्छेदनवत् (ग.ड.द)
,, ,, —मूले द्रुमाणां प्रसेकवच्चेति (च.)

वे एव જેઓ जो, आस्थाप्याः આસ્થાપનને યોગ્ય છે आस्थापनके योग्य हैं, ते एव તેઓ જ वे ही, अनुवास्याः અનુવાસનને યોગ્ય છે अनुवासनके योग्य हैं, विशेषतः तु ખાસ કરીને विशेषकर, रूक्षतीक्ष्णाग्नयः રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા रूक्ष और तीक्ष्ण अग्निवाले, केवल- તથા કેવળ तथा शुद्ध, वातरोगार्ताः च વાતરોગથી પીડિત वायुरोगसे पीडित, एतेषु हि એઓમાં इनमें, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, प्रधानतमम् સૌથી મુખ્ય છે सबसे मुख्य है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है, मूले द्रुमप्रसेकवत् જેમ વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડવાથી તેનાં પાન સ્નિગ્ધ થાય છે, તેમ રૂક્ષ શરીરવાળા પુરુષના પક્વાશયરૂપ મૂળમાં અનુવાસન દેવાથી તેનું સઘળું શરીર સ્નિગ્ધ થાય છે जैसे वृक्षके मूलमें जल सींचनेसे उस वृक्षके पत्ते स्निग्ध हो जाते हैं उसी प्रकार रूक्ष शरीरवाले पुरुषके पक्वाशयरूप मूलमें अनुवासनके पहुंचानेसे सारा शरीर स्निग्ध होता है।

19. The unctuous enema is indicated in those very conditions where corrective enema is indicated and specially in persons who are low in unctuous quality and are afflicted with an acute gastric fire and disorders purely of morbid vata. In these conditions, the unctuous enema is considered the foremost of medications and is like water to a tree poured at its very roots.

अशिरोविरेचनार्हाः—

अशिरोविरेचनार्हास्तु अजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्यतोयपातुकामाः स्नातशिराः स्नातुकामः क्षुत्तृष्णाश्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डहतव्यवायव्यायामपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिक्तानुवासितगर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ताः, अनृतौ दुर्दिने चेति ॥२०॥

अजीर्णि- અજીર્ણવાળા अजीर्णवाले, भुक्तभक्त- તુરતમાં ખોરાક ખાધેલ अभी भोजन खाये हुए, पीतस्नेह- તુરતમાં સ્નેહ પીધેલ अभी स्नेह पीये हुए, मद्य-तोय- મદ્ય અને જલ मद्य तथा जल, पातुकामाः પીવાની ઇચ્છાવાળા पीनेकी इच्छावाले, स्नातशिराः માથું ધોયેલ जिसने शिरसे स्नान किया हो, स्नातुकामः નહાવાની ઇચ્છાવાળા स्नानकी इच्छावाला, क्षुत्- ભૂખ भूख, तृष्णा- તરસ प्यास, श्रमार्त- અને શ્રમથી પીડિત और श्रमसे पीडित, मत्त- મત્ત मत्त, मूर्च्छित- મૂર્ચ્છિત मूर्च्छित, शस्त्रदण्ड-हत- શસ્ત્ર તથા દંડ લાગેલ शस्त्र और दंडसे आहत, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, पान- અને મદ્યપાનથી और मद्यपानसे, क्लान्त- થાકેલ थके, नवज्वर- નવો તાવ नवज्वर, शोक- અને શોકથી एवं शोकसे, अभितप्त- સંતપ્ત पीडित, विरिक्त- વિરેચન પામેલ विरेचन लिए, अनुवासित- અનુવાસન પામેલ अनुवासन लिये, गर्भिणी- ગર્ભિણી गर्भिणी, नवप्रतिश्याय- તથા નવા સળેખમથી तथा नूतन प्रतिश्यायसे, आर्ताः પીડિત મનુષ્યો पीडित मनुष्यको, तु તો तो, अशिरोविरेचनार्हाः શિરોવિરેચનને યોગ્ય નથી शिरोविरेचन नहीं देना चाहिये, अनृतौ ऋतु વગર ऋतुके बिना, दुर्दिने च इति અને વાદળિયે દિવસે પણ શિરોવિરેચન આપવું નહિ જોઈએ और दुर्दिनमें भी शिरोविरेचन नहीं देना चाहिए ॥ २० ॥

20. The conditions where the errhine therapy is contra-indicated are indigestion, persons who have just taken their meals or an unctuous potion, those that are thirsty, those that have bathed their head, those just going to take their bath, those that are afflicted with hunger, thirst or fatigue or are intoxicated, fainted, or injured with a weapon or a stick, or are exhausted by sex-act, exertion or drink, those who have recently suffered fever or are afflicted with grief, those who have just been purged, or are given an unctuous enema, the gravida, and those that are just afflicted with coryza; nor should

the errhine therapy be given in the wrong season or on a cloudy day.

तेषां शिरोविरेचनाद्या व्यापदो भवन्ति ताः—

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्रोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायाञ्जनयेत्, पीतस्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्रावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगाञ्जनयेत्, स्नातशिरसः कृते च स्नानाच्छिरसः प्रतिश्यायं, क्षुधार्तस्य वातप्रकोपं, तृष्णार्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च, श्रमार्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तं दोषं जनयेत्, शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत्, व्यवायव्यायामपानक्लान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनं, नवज्वरशोकाभितप्तयोरूष्मा नेत्रनाडीरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च कुर्यात्, विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात्, अनुवासितस्य कफः शिरोगुरुत्वकण्डूक्रिमिदोषाञ्जनयेत्, गर्भिण्या गर्भं स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा जायते, नवप्रतिश्यायार्तस्य स्रोतांसि व्यापादयेत्, अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्यं शिरोरोगं च जनयेत्; तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥२१॥

तत्र तेमां इनमें, अजीर्णिभुक्तभक्तयोः અજીર્ણવાળા અને ખોરાક ખાધેલ મનુષ્યનો અजीर्णरोगी और भोजन किये हुए मनुष्यका, दोषः દોષ दोष, ऊर्ध्ववहानि ઊર્ધ્વગામી ऊर्ध्ववह स्रोतांसि સ્રોતોને स्रोतोंको, आवृत्य પૂરી દઈ रोककर, कास- કાસ कास, श्वास- श्वास श्वास, छर्दि- ઉલટી वमन, प्रतिश्यायान् तथा સળેખમને और प्रतिश्यायको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न कर देता है, पीतस्नेह- જેઓએ સ્નેહપાન કર્યું હોય जिन्होंने स्नेहपान किया हो, मद्यतोयपातुकामानाम् મદ્ય અને જલ પીવાની જેને ઇચ્છા હોય मद्य और जल पीनेकी जिन्हें इच्छा हो, कृते च पिबताम् અને શિરોવિરેચન કરાવ્યા પછી જેઓએ જલ વગેરે પી લીધાં હોય તેઓમાં और शिरोविरेचन कराने पर जिन्होंने जल पी लिया हो उनमें, मुखनासास्राव- મુખસ્રાવ, નાસાસ્રાવ मुखस्राव, नासास्राव, अक्ष्युपदेह- આંખ ચીપડાથી લીપાવી नेत्रोंका मललिप्त होना, तिमिर- તિમિરરોગ तिमिर, शिरोरोगान् અને શિરોરોગને और शिरोरोगको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है स्नातशिरसः માથે નહાનારને શિરોવિરેચનથી शिरसे स्नान किये हुए मनुष्यमें शिरोविरेचनसे, कृते च स्नातस्य અને શિરોવિરેચન કરાવ્યા પછી માથે નહાનારમાં और शिरोविरेचनके पीछे शिरःस्नान करनेवालेमें, प्रतिश्यायम् સળેખમ प्रतिश्याय, क्षुधार्तस्य ભૂખથી પીડાયેલામાં भूखसे पीडितमें, वातप्रकोपम् વાતપ્રકોપ वातप्रकोप, तृष्णार्तस्य पुनः તરસથી પીડાયેલામાં प्याससे पीडितमें, तृष्णाभिवृद्धिम् તરસની વૃદ્ધિ प्यासकी वृद्धि, मुखशोषम् च અને મુખનો શોષ और मुखका शोष, श्रमार्त- તેમજ થાકેલ एवं श्रमसे पीडित, मत्त- મત્ત मत्त, मूर्च्छितानाम् તથા મૂર્ચ્છિત મનુષ્યોમાં और मूर्च्छित मनुष्योंमें, आस्थापनोक्तम् આસ્થાપનમાં કહેલ आस्थापनमें कहे हुए, दोषम् દોષને दोषको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, शस्त्र- શસ્ત્રથી शस्त्रसे, दण्ड- અને દંડથી और दंडसे, हतयोः આઘાત પામેલાઓમાં आहत हुवेमें, तीव्रतराम् અતિશય તીવ્ર अति तीव्र, रुजम् પીડા पीडा, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, व्यवाय- મૈથુન मैथुन, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, पान- અને મદ્યપાનથી और मद्यपानसे, क्लान्तानाम् થાકેલામાં थके हुए मनुष्योंमें, शिरःस्कन्ध- મસ્તક, સ્કન્ધ शिर, स्कन्ध, नेत्रोरः- નેત્ર અને છાતીમાં नेत्र और छातीमें, पीडनम् પીડા पीडा, नवज्वरशोक- નવા તાવ અને શોકથી नवज्वर और शोकसे, अभितप्तयोः સંતપ્ત થયેલમાં पीडित मनुष्योंमें, ऊष्मा ગરમી ऊष्मा, नेत्रनाडीः નેત્રનાડીઓનું नेत्रनाडीका,

---

२१. कासश्वासच्छर्दि-ईषच्छर्दि (ग.)

,, स्नानाच्छिरसः--स्नातस्य (ब.)

,, आस्थापनोक्तं दोषं--आस्थापनोक्तो दोषः (घ.)

,, गर्भिण्या—अन्तर्वत्न्या (क. त.)

,, काणः कुणिः--काणः कुब्जी (ग.)

,, जायते स्यात (ब.)

,, अनृतौ दुर्दिने च शीतदोषान्-अनृतुदुर्दिने शीतदोषात् (ब.)

,, शीतदोषान् पूतिनस्यं—शीतं पूतिनासिकां (ब.)

,, शिरोरोगं च जनयेत्—शिरोरोगश्च स्यात् (ब.)

अनुसृत्य અનુસરણ કરી अनुसरण करके, **तिमिरम्** અંધારાં तिमिर, **ज्वरवृद्धिम् च** અને તાવની વૃદ્ધિ और ज्वरवृद्धि, **कुर्यात्** કરે છે करता है. **वायुः** વાયુ वायु, **विरिक्तस्य** વિરેચન પામેલા મનુષ્યોની विरेचन लिये हुए मनुष्योंकी, **इन्द्रियोपघातम्** ઇન્દ્રિયોનો નાશ इन्द्रियोंका नाश, **कुर्यात्** કરે છે कर देती है, **अनुवासितस्य** અનુવાસન પામેલાને अनुवासित मनुष्यमें **कफः** કફ कफ, **शिरोगुरुत्व-** માથાનું ભારેપણું शिरमें भारीपन, **कण्डू-** ખજવાળ कण्डू, **क्रिमिदोषान् च** અને ક્રિમિદોષો और कृमिरोगको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **गर्भिण्याः** ગર્ભિણીના गर्भिणीके, **गर्भम्** ગર્ભને गर्भको, **स्तम्भयेत्** જડ કરી નાખે છે जड़वत् कर देता है, **सः** અને તે ગર્ભ और वह गर्भ, **काणः** કાણો काणा, **कुणिः** વાંકા હાથનો कुबड़ा, **पक्षहतः** પક્ષાઘાતવાળો पक्षाघातवाला, **पीठसर्पी वा** અથવા લંગડો अथवा लंगड़ा, **जायते** થાય છે होता है, **नवप्रतिश्यायार्तस्य** નવા સળેખમથી પીડાયેલાના नवप्रतिश्यायवाले मनुष्योंमें, **स्रोतांसि** સ્રોતોને स्रोतोंको, **व्यापादयेत्** વિકારયુક્ત કરે છે दूषित करता है. **अनृतौ** ઋતુ વગર अकालमें, **दुर्दिने च** અને વાદળિયે દિવસે और दुर्दिनमें, **शीतदोषान्** શિરોવિરેચન શીતદોષ शिरोविरेचन शीतजन्य रोग, **पूतिनस्यम्** પૂતિનસ્ય पूतिनस्य, **शिरोरोगम् च** અને શિરોરોગને और शिरोरोगको, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, **तस्मात्** તેથી इस लिए, **एते** એઓ ये, **शिरोविरेचनार्हाः न** શિરોવિરેચનને યોગ્ય નથી शिरोविरेचनके अयोग्य हैं ॥२१॥

21. Of these conditions in a person with indigestion or in one who has taken his meals, the errhine treatment will occlude the channels going to the upper part of the body and will cause cough, dyspnea, vomiting and coryza. If it is administered to persons who have taken the unctuous potion or persons who are thirsty for wine or water, and if these persons drink it immediately after the errhine-treatment, it will cause excessive discharge from the mouth and the nose increase of secretion from the eye (cataract) and diseases of the head. In persons who have taken a head bath or in those who take a head bath after the errhimation, it will cause coryza. In persons afflicted with hunger it will provoke the vata; and in those afflicted with thirst it will intensify the thirst and cause parching of the mouth. In persons who are afflicted with fatigue, intoxication and fainting, it will cause the same ill effects as mentioned with reference to corrective enema; in persons injured with a weapon or a stick, it will make the pain more acute; in persons exhausted by overwork, sex-act or drink, there will be affliction of the head, shoulder-region, eye and chest. In persons who have recently suffered from fever or who are afflicted with grief, the heat, spreading in the vessels in the eyes, will cause cataract and rise of body-temperature; in persons just purged, the vata, getting provoked, will injure the sense organs. In persons who have just taken the unctuous enema, it will cause heaviness of the head, pruritus and helmenthiasis. In pregnant women, it will stiffen the fetus and the fetus may become one-eyed, or afflicted with deformation of the hand, hemiplegia, or paraplegia; in persons afflicted recently with coryza, it will cause complications in the body-channels. If administered in the wrong season or on a cloudy

day, it will produce disorders of cold, stink-nose or diseases of the head; therefore the errhine treatment is not indicated in these conditions.

शिरोविरेचनार्हाः —

शेषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भगलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक्रतिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विकार्धावभेदकग्रीवास्कन्धांसास्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्धकपालशिरोरोगार्दितापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिराज्यर्बुदस्वरभेदवाग्ग्रहगद्गदकथनादय ऊर्ध्वजत्रुगताश्च वातादिविकाराः परिपक्वाश्च; एतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तं, तद्ध्युत्तमाङ्गमनुप्रविश्य मुञ्जादीषिकामिवासक्तां केवलं विकारकरं दोषमपकर्षति ॥२२॥

शेषाः तु બાકીના મનુષ્યો શિરોવિરેચનને शेष मनुष्य शिरोविरेचनके, अर्हाः યોગ્ય છે योग्य हैं, विशेषतः तु ખાસ કરીને विशेषकर, शिरः- શિરઃસ્તંભ शिरःस्तंभ, दन्त- દન્તસ્તમ્ભ दन्तस्तम्भ, मन्यास्तम्भ- મન્યાસ્તંભ मन्यास्तंभ, गलहनुग्रह- ગલગ્રહ, હનુગ્રહ गलग्रह, हनुग्रह, पीनस- સળેખમ पीनस, गलशुण्डिका- ગલશુંડિકા गलशुण्डिका, शालूक- શાલૂક गलशालूक, शुक्र- શુક્ર (એક પ્રકારનો નેત્રરોગ) शुक्र (नेत्ररोग-विशेष) तिमिर- તિમિર तिमिर, वर्त्मरोग- વર્ત્મરોગ वर्त्मरोग, व्यङ्ग- વ્યંગ व्यंग, उपजिह्विका- ઉપજિહ્વિકા उपजिह्विका, अर्धावभेदक- આધાશીશી अर्धावभेदक, ग्रीवा- ડોક ग्रीवा, स्कन्ध- સ્કંધ स्कंध, अंस- ખભા अंस, आस्य- મુખ मुख, नासिका- નાસિકા नासिका, कर्ण- કાન कान, अक्षि- આંખ आंख, मूर्ध- મસ્તકનું मस्तकके, कपाल- કપાલ (અસ્થિ) कपाल (अस्थि), शिरोरोग- તથા મસ્તકના રોગ तथा शिरके रोग, अर्दित- અર્દિત अर्दित, अपतन्त्रक- અપતાનક अपतानक, गलगण्ड- ગલગંડ गलगंड, दन्तशूल- દન્તશૂલ दन्तशूल, हर्ष- દન્તહર્ષ दन्तहर्ष, चाल- દાંતોનું હલવું दांतका हिलना, अक्षिराजि- અક્ષિરાજિ अक्षिराजि, अर्बुद- અર્બુદ अर्बुद, स्वरभेद- સ્વરભેદ स्वरभेद, वाग्ग्रह- જીભનું ઝલાવું वाग्ग्रह गद्गद- कथनादयः ગદ્‌ગદ, કથન વગેરે गद्गद, ऊर्ध्वभागका व० आदि, परिपक्वाः च અને પરિપક્વ और पके हुए, ऊर्ध्वजत्रुगताः ઊર્ધ્વજત્રુગત ऊर्ध्वजत्रुगत, वातादिविकाराः च વાત વગેરેના વિકારો वातादिके विकार, एतेषु એઓમાં इनमें, शिरोविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, प्रधानतमम् સૌથી મુખ્ય છે सबसे श्रेष्ठ है, इति એમ ऐसा, उक्तम् કહ્યું છે कहा है हि કારણ કે क्योंकि, मुञ्जात् જેમ મનુષ્ય મુંજમાંથી जैसे मनुष्य मुञ्जमेंसे, आसक्ताम् ચોટેલી लगे हुए, इषिकाम् इव સળી ખેંચે લે છે सरकण्डेको अलग कर लेता है, तत् તેમ તે वैसे वह, उत्तमाङ्गम् મસ્તકમાં शिरमें, अनुप्रविश्य પ્રવેશ કરીને प्रविष्ट होकर, केवलम् સંપૂર્ણ संपूर्ण, विकारकरम् दोषम् વિકાર કરનાર દોષને विकारकारक दोषको, अपकर्षति ખેંચી લે છે खींच लेता है ॥२२॥

22. The errhine is indicated in all other conditions and specially in stiffness of the head, teeth or sides of the neck, spasm of the throat and jaw, or coryza, Galasundika, Saluka, Sukra, Timira, diseases of the eyelid, moles, glossitis, hemicrania, diseases of neck, shoulder region, shoulders, mouth, nose, ear, eye, cranium, forehead, facial paralysis, convulsions, contractions, deradenoncus, tooth ache, setting of teeth on edge, looseness of teeth injection of eyes, malignant tumor, alteration of voice loss of speech, spasmodic speech etc., and diseases affecting the upper part of the supra-clavicular region of the body,

२२. नालाक्षिरा[illegible]—बलाक्षिरो[illegible] (ग.)

,, अक्षिराज्यर्बुद—अक्षिरोगनाड्यर्बुद (क.)

,, राजि—राग (ह.)

,, गद्गदकथनादयः—गद्गदकुथनादयः (ह.)

२२. मुञ्जादीषिकामिवासक्तां केवलं विकारकरं दोषम्—[illegible]पेशिकामिवासक्तं दोषविकारम् (च.)

as a result of the morbid vata and other humors which get fully developed. In these conditions, errhine treatment is considered the foremost of medications. Entering every interspace of the head, this withdraws the whole of the morbid matter, just as a wick acts in an oil lamp.

कस्मिमृतौ कथं नावनं विधेयम् ?—

प्रावृट्शरद्वसन्तेतरेष्वात्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्यात् कृत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वाह्णे, शीते मध्याह्ने, वर्षास्वदुर्दिने चेति ॥२३॥

आत्ययिकेषु મારક मारक, रोगेषु રોગોમાં रोगोंमें, प्रावृट्- પ્રાવૃટ प्रावृट, शरद्- શરદ शरद, वसन्त-इतरेषु અને વસંત સિવાયની બીજી ઋતુમાં પણ और वसन्तसे भिन्न दूसरी ऋतुओंमें भी, कृत्रिमगुण- કૃત્રિમ ગુણો कृत्रिम गुणोंकी, उपधानात् ઉત્પન્ન કરી रचना करके, नावनम् कुर्यात् શિરોવિરેચન દેવું नस्यकर्म करे, ग्रीष्मे पूर्वाह्णे ગ્રીષ્મમાં બપોર પહેલાં ग्रीष्मऋतुमें पूर्वाह्णमें, शीते मध्याह्ने શીતમાં મધ્યાહ્ને शीतऋतुमें मध्याह्नमें, वर्षासु અને વર્ષામાં और वर्षामें, अदुर्दिने च વાદળાં વગરના દિવસે નસ્ય દેવું दुर्दिन न होनेपर नस्य देवे ॥ २३ ॥

23. If errhine treatment is to be given in urgent conditions, in seasons other than the first rains, autumn or spring then it should be given by making artificial conditions of these seasons. It should be given in the morning in summer in the noon in the winter and in the rainy season when there are no clouds in the sky.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् । येभ्यो यन्न हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥२४॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, पञ्चविधम् પાંચ પ્રકારનું पांच प्रकारका, कर्म કર્મ कर्म, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, निदर्शितम् કહ્યું છે कह दिया है, यत् कर्म અને જે કર્મ और जो कर्म, येभ्यः જેઓને માટે जिनको, यस्मात् જે કારણે जिस कारणसे, न हितम् હિતકર નથી अहित है, यत् च તથા જે और जो, येभ्यः हितम् જેઓને માટે હિતકર છે जिनके लिए हितकर है, विस्तरेण તે વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યું છે वह विस्तारपूर्वक कह दिया है ॥ २४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

24. Thus has the fivefold mode of purificatory therapy been propounded regarding what is contra-indicated, in whom and wherefore and similarly what is indicated and in whom.

उक्तेषु विधिनिषेधेषु वैद्येन स्वयमप्यूहो विधेयः—

न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविशेद्बुधः । स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥२५॥

निर्दिष्टे બતાવેલા तंत्रमें कहे गये, अपि अर्थे અર્થમાં પણ अर्थमें भी, बुधः च ડાહ્યા વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, एकान्तेन એકાન્તપણે एकान्तरूपसे, न अभिनिविशेत् વળગી રહેવું ન જોઈએ निश्चय कर न बैठे, बुद्धिमता બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, वैद्येन વૈદ્યે वैद्य, अत्र અહીં यहां, स्वयम् अपि પોતે પણ स्वयं भी, तर्क्यम् भवेत् તર્ક કરવો જોઈએ विचार करके निश्चय करे ॥२५॥

२४. यन्न हितम्–यच्चाहितम् (ख.)

,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—
भवन्ति चात्र
इत्यधिकः पाठः (घ.) पुस्तके।

२५. न चैकान्तेन–न चैतदेवं (ख.)

,, निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविशेद् बुधः–निर्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत (ग. त. थ. फ.)

,, वैद्येन–भिषजा (थ. फ.)

25. But the intelligent physician should not determine this according to the letter of these directions exclusively, but must use his own discretion and reasoning in arriving at decisions.

उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६

देश- કારણ કે દેશ देश, काल- કાલ काल, बलम् તથા બલ तथा बलके, प्रति અનુસાર अनुसार, सा हि એવી ऐसी, अवस्था અવસ્થા अवस्था, उत्पद्येत ઉત્પન્ન થાય છે કે उत्पन्न होती है कि, यस्याम् જેમાં जिनमें, कार्यम् કરવા લાયક કાર્ય कर्तव्य कर्म भी, अकार्यम् स्यात् અકાર્ય બને છે न करने योग्य होता है, वर्जितम् અને તજવા લાયક और न करने योग्य, कर्म च કર્મ પણ कार्य भी, कार्यम् કરવું પડે છે करने योग्य बन जाता है ॥ २६ ॥

26. There may arise situations in view of the nature of the place time and the vitality of a particular patient, when, what is contra indicated in a patient, may be necessary for him and what is indicated may have to be avoided.

छर्दिहृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां बस्तिकर्म च ॥२७॥

स्वे પોતપોતાના अपने अपने, चिकित्सिते ચિકિત્સાધ્યાયમાં चिकित्साध्यायमें, छर्दिः- ઉલટી वमन, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृदयरोग, गुल्मानाम् અને ગુલ્મરોગની और गुल्म इनकी, अवस्थाम् અમુક અવસ્થા अवस्थाके प्राप्य અનુસરીને अनुसार, वमनम् તે રોગવાળાઓને માટે વમન આપવાનું उन रोगवालोंके लिए वमन करानेको, निर्दिष्टम् કહ્યું છે कहा है, कुष्ठिनाम् અને કુષ્ઠરોગીઓને માટે और कुष्ठरोगियोंके लिए, बस्तिकर्म च બસ્તિકર્મ કહ્યું છે बस्तिकर्म कहा है ॥२७॥

27. Emesis in vomiting, cardiac disease and gulma, and enemata in dermatosis though contra-indicated, are generally recommended at particular stages of the disease, in the chapters dealing with therapeutics.

तस्मात् सत्यपि निर्देशे कुर्यादूह्य स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥२८॥

तस्मात् તેથી इस लिए, निर्देशे શાસ્ત્રમાં નિર્દેશ शास्त्रमें निर्देश, सति अपि હોય તો પણ होनेपर भी, स्वयम् પોતે अपनी, धिया ऊह्य બુદ્ધિથી તર્ક કરીને बुद्धिसे तर्क कर, कुर्यात् કાર્ય કરવું कर्म करना चाहिए, तर्केण તર્ક तर्कके, विना વગરની बिना, या सिद्धिः જે સિદ્ધિ મળે છે जो सफलता मिलती है, सा તે वह, यदृच्छासिद्धिः एव યદૃચ્છાસિદ્ધિ જ છે यदृच्छासिद्धि ही है ॥ २८ ॥

28. Hence, despite the directions laid down, therapeutic measures should be decided upon by the physician, with the use of his own discretion. The success achieved without the exercise of reason is indeed success resulting from chance.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मीयसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके,

२६ उत्पद्येत—उत्पद्यते (ग.)
,, देश—दोष (ग.)
,, स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम्—स्यादकार्यं कार्यमेव च (च. द.)
,, वर्जितम्- गर्हितम् (त. य.)
२७. कुष्ठिनाम् कुष्ठार्ते (ग.)

समाप्ते સમાપ્ત समाप्त, **दृढबलसंपूरिते** અને દઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, **सिद्धिस्थाने** સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, **पञ्चकर्मीयसिद्धिः** 'પંચકર્મીયસિદ્ધિ' 'पञ्चकर्मीयसिद्धि', नाम નામનો नामका, **द्वितीयः** બીજો दूसरा, **अध्यायः** અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled 'The Success in Treatment through the Fivefold Purification Therapy' not being available the same as restored by Dridhabala, is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

ત્રીજો અધ્યાય अध्याय तीसरा

Chapter III

बस्तिसूत्रीयसिद्ध्युपक्रमः—

अथातो बस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **बस्तिसूत्रीयाम् सिद्धिम्** 'બસ્તિસૂત્રીયસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'बस्तिसूत्रीयसिद्धि' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Success in Treatment through the Principles of the Enema Procedure."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वस्तिविषयेऽग्निवेशस्य कतिपयप्रश्नाः—

कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये
स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसङ्घैर्वृतमग्निवेशः
पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ ३ ॥

शैलवरस्य પર્વતશ્રેષ્ઠ पर्वतश्रेष्ठ, **धनेशायतनस्य** હિમાલયના हिमालयके, **रम्ये पार्श्वे** રમણીય પડખના ભાગમાં रमणीय पार्श्व प्रदेशमें, **कृतक्षणम्** આરામ લેતા शान्तिपूर्वक आरामसे, **स्थितम्** બેઠેલ बैठे हुए, **महर्षिसंघैः** મહર્ષિઓના સમૂહથી महर्षिसमूहसे, **वृतम्** વીંટળાયેલ घिरे हुए, **पुनर्वसुम्** ભગવાન પુનર્વસુને भगवान आत्रेयको, **अग्निवेशः** અગ્નિવેશે अग्निवेशने, **प्राञ्जलिः** હાથ જોડી हाथ जोडकर, **अन्वपृच्छत्** પૂછયું पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa with folded hands made the following inquiry of Punarvasu, as he was sitting at leisure surrounded by a host of great sages amidst the pleasant Himalaya as in the neighbourhood of the abode of Kubera, the god of wealth.

बस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः
स्यात् सिद्धिमान् किम्मयमस्य नेत्रम् ।
कीदृक्प्रमाणाकृति किङ्गुणं च
केभ्यश्च किंयोनिगुणश्च बस्तिः ॥ ४ ॥
निरूहकल्पः प्रणिधानमात्रा
स्नेहस्य का वा शयने विधिः कः ।

---

१. बस्तिसूत्रीयां—बस्तिसूत्रीय (ङ. च)
,, ,, —बस्तिकर्मीयां (फ.)

३. शैलवरस्य शैलवनस्य (द.)
,, धनेशायतनस्य वनेशायतनस्य (द.)
४. किङ्गुणं च—किंगुणश्च (क घ.)
,, केभ्यश्च—केषां च (ख. च झ. फ)
५ निरूहकल्पः—निरूहकर्म (फ.)
,, शयने—शमने (घ. द. द.)
,, विधिः कः- विधिश्च (ग.)

के बस्तयः केषु हिता इतीदं
श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥५॥

किम् अपेक्ष्य શી શી બાબતનો વિચાર કરીને किन नियमोंका विचार करके, नरेभ्यः પુરુષોને मनुष्योंमें, दत्तः बस्तिः આપેલી બસ્તિ दी हुई बस्ति, सिद्धिमान् સફળ कृतकार्य, स्यात् થાય છે? होती है?, अस्य नेत्रम् એની નળી इसका नेत्र, किम्मयम् શાની બનાવેલી હોય છે? किन द्रव्योंसे बनता है?, कीदृक् કેવી જાતની क्या हैं इसके, प्रमाणाकृति પ્રમાણ અને આકૃતિવાળી प्रमाण और आकृति, किङ्गुणम् च અને કયા ગુણવાળી હોય છે? और गुण?, बस्तिः બસ્તિપુટક बस्तिपुटक, केभ्यः કોને માટે किनके लिए, किं योनिगुणः च શાનું બનાવેલું અને કયા ગુણવાળું હોવું જોઈએ? किसका और किस गुणवाला होना चाहिए?, निरूहकल्पः નિરૂહની કલ્પના શી છે? निरूहकी कल्पना क्या है?, प्रणिधानमात्रा તેના પ્રયોગની માત્રા શી છે?, इस बस्तिके देनेकी मात्रा क्या है?, का वा स्नेहस्य અનુવાસનમાં સ્નેહની માત્રા શી છે? अनुवासनमें स्नेहकी क्या मात्रा हैं?, शयने બસ્તિ વખતે સૂવાની लेटनेकी, कः विधिः શી વિધિ છે? क्या विधि है?, के बस्तयः કઈ કઈ બસ્તિઓ છે कौनसी बस्तियां हैं?, केषु हिताः કોને માટે હિતકર છે? किनके लिए हितकारी है?, इति इदम् આ इनको, श्रुत्वा महर्षिः સાંભળી મહર્ષિએ सुनकर महर्षिने, उत्तरम् वचः ઉત્તર उत्तर, प्राह આપ્યો दिया ॥ ४-५ ॥

4-5. What are the factors, observing which, an enema administered to a patient is attended with success? Of what material is the tube made? What is its length and shape, what is its quality and what are the sources of the enema-receptacle and what should be the qualities of those receptacles? What is the pharmaceutical formula of the evacuative enema? What is the mode of administration? What is the measure of the enema solution? What is the proportion of the unctuous substance? What is the method to be observed in the bed? What are the varieties of enema and in whom are they indicated? Hearing these questions, the great sage spoke in answer thus.

दोषादीन्यपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्यक् सिद्धिमेति —

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-
सात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।
बस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्यात्सर्वकर्माणि च सिद्धिमन्ति ॥६॥

दोष-औषध- દોષ, ઔષધ दोष औषध, देश-काल- દેશ, કાલ देश, काल, सात्म्य- સાત્મ્ય सात्म्य, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, सत्त्वादि, સત્ત્વ વગેરે सत्त्व आदि, वयः-बलानि વય અને બલનો वय और बलको, समीक्ष्य વિચાર કરીને देखकर, प्रयुक्तः પ્રયોગેલી दी हुई, वस्तिः બસ્તિ वस्ति, नियतम् નક્કી निश्चित, गुणाय स्यात् ગુણકારી બને છે गुणकारक होती है, सर्वकर्माणि च અને સર્વ કર્મ और सब कार्यमें, सिद्धिमन्ति સિદ્ધિવાળાં થાય છે सफलता मिलती है ॥६॥

6. If the enema is administered after a full investigation of the morbid humors, the medications, clime and season homologation of the patient, his digestive power, psychic condition, age and vitality etc., it will give definite results in bringing about the success of the enema and achieving all its objects.

बस्तिनेत्रविधानोपयोगीनि द्रव्याणि—

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।

५. केषु हिता—केषु मता (क. ग. ड. त.)

१ समीक्ष्य—अपेक्ष्य (ग.)

, अग्निसत्त्वादि अग्निसत्त्वौ (त.)

२. कांस्यास्थिशस्त्र—कांस्यायसास्थि (ग. फ.)

, ,, —कांस्यास्थिलोह (फ)

,, शस्त्रद्रुम—लोहद्रुम (क ग. ड त.)

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तै-
र्नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि ॥७॥

सुवर्ण-रूप्य- સોનું, રૂપું सुवर्ण, चांदी, त्रपु-ताम्र- કલઈ, તાંબું बंग, ताम्र, रीति-कांस्य- પિત્તળ, કાંસું पित्तल, कांसा, अस्थि-द्रुम- હાડકાં, લાકડું अस्थि, शाल, द्रुम-वेणु- વૃક્ષ, વાંસ वृक्ष, वांस, दन्तैः હાથીદાંત हाथीदांत, नलैः નલ नल विषाणैः શીંગડાં सींग, तैः तैः च અને ते ते और उन उन, मणिभिः મણિઓથી मणि आदिसे, सु(त्रि)कर्णिकानि સારી (ત્રણ) કર્ણિકાઓવાળી उत्तम (तीन) कर्णिकावाले नेत्राणि નળીઓ नेत्र, कार्याणि બનાવવી बनाने चाहिएं ॥ ७ ॥

7. The enema tube should be made of gold, silver, tin copper, brass, bronze, bone, wood, bamboo, ivory, reed, horn or crystal and fitted with well-made ears.

बस्तिनेत्रप्रमाणं बस्तिनेत्राकृतिश्च—

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि
षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहि-
च्छिद्राणि वर्त्याऽपिहितानि चैव ॥८॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि
श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि ॥९॥
स्यात् कर्णिकैकाऽग्रचतुर्थभागे
मूलाश्रिते बस्तिनिबन्धने द्वे ।

षड्-विंशति- છવ્વીસ छब्बीस, द्वादश- અને બાર और बारह वर्षजानाम् વર્ષના મનુષ્યો માટે वर्षके वयवालोंके लिए, षट्-द्वादश- અનુક્રમે ૭, બાર क्रमशः छः, बारह अष्ट- અને આઠ और आठ, अङ्गुल- આંગળના अंगुल, संमितानि માપની નળીઓ જોઈએ परिमित नेत्र क्रमशः होने चाहिए, मुद्ग-कर्कन्धु-सतीन-वाहिच्छिद्राणि અને એઓનાં છિદ્ર પણ અનુક્રમે મગ, ચણીબોર અને મટર પેસી જાય એવાં હોવાં જોઈએ और इनके छिद्र भी क्रमशः मूंग, झड़बेर और मटरके प्रवेश योग्य होना चाहिए, वर्त्या तथा વાટથી तथा बत्तीसे, अपिहितानि च एव બંધ કરેલાં बन्द, स्युः હોવાં જોઈએ रहने चाहिए मूलाग्रयोः બસ્તિનેત્ર મૂલ અને અગ્ર ભાગમાં बस्तिनेत्र मूलमें और अग्र भागमें, यथावयः વય પ્રમાણે उमरके अनुसार, अङ्गुष्ठ- અનુક્રમે અંગૂઠા क्रमशः अंगूठे, कनिष्ठिकाभ्याम् અને ટચલી આંગળી જેટલી और कनिष्ठिकाके बराबर, परिणाहवन्ति પરિધિવાળી चोलाईवाले, स्युः હોવાં જોઈએ होने चाहिए, ऋजूनि વળી સીધાં और ये सीधे, गोपुच्छ-सम- ગાયના પૂંછડા જેવી गायके पूंछके समान, आकृतीनि આકૃતિનાં आकृतिवाले, श्लक्ष्णानि શ્લક્ષ્ણ चिकने, गुडिकामुखानि અને ગોળી જેવાં ગોળ મુખવાળાં और गुलिकाके सदृश गोल मुखवाले, स्युः હોવાં જોઈએ होने चाहिएं, एका એક इन कर्णिकाओंमें एक, कर्णिका- કર્ણિકા कर्णिका, अग्रचतुर्थभागे આગળના ચોથા ભાગમાં आगेके चतुर्थ भागमें, स्यात् હોવી જોઈએ होनी चाहिए, बस्तिनिबन्धने અને બસ્તિ બાંધવાની और बस्ति बांधनेके लिए द्वे मूलाश्रिते બે કર્ણિકા મૂળમાં હોવી જોઈએ शेष दो मूलमें होनी चाहिएं ॥८-९½॥

8-9½. The length of the enema tube should be six, twelve or eight finger-breadths, according as the age of the patient is six, twenty or twelve years respectively. The hole or calibre of the tube should be such that it allows the passage of a green gram, jujube or math grain respectively, and stopped with a stylet, and the

---

७. नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैर्नेत्राणि कार्याणि सु(त्रि)कर्णिकानि - नेत्राणि शृंगैर्मणिभिर्नलैश्च त्रिकर्णिकानि प्रवदन्ति तज्ज्ञाः (म. च. फ)

८. चैव—चापि (घ.)

९. स्युर्गुडिकामुखानि—स्युर्गुलिकामुखानि (घ)

circumference of the tube at the base and apex should be respectively of the thumb and the little finger of the patient. It should be straight and tapering like the cow's tail, smooth and globular at the mouth. There should be one ear attached to it at the first quarter from the mouth and there should be two ears more at the base for linking it with the receptacle.

बस्तियन्त्रनिर्माणविधिः—

जारद्गवो माहिषहारिणौ वा
स्याच्छौकरो बस्तिरजस्य वाऽपि ॥१०॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥११॥

जारद्गवः બસ્તિપુટક વૃદ્ધ બળદ बस्तिपुटक बुढे बैल, माहिष- પાડા भैंसे, हारिणौ वा હરિણ हरिण, शौकरः સૂવર सूअर, अजस्य वा अपि અથવા બકરાની બસ્તિ (મૂત્રાશય)થી બનાવેલું अथवा बकरेकी बस्ति (मूत्राशय)से बनाया हुआ, स्यात् હોવું જોઈએ होना चाहिए, दृढः તે દૃઢ वह मजबूत, तनुः પાતળી पतली, नष्टसिरः સિરા વગરની सिरारहित, विगन्धः ગન્ધરહિત गन्धरहित, कषायरक्तः કષાયદ્રવ્યની ભાવનાથી લાલ कषायद्रव्यकी भावनासे लाल बनी, सुमृदुः સારી પેઠે કોમળ कोमल, सुशुद्धः અને સારી પેઠે શુદ્ધ હોવી જોઈએ और भली प्रकार शुद्ध होनी चाहिए, सुबद्धसूत्रः સારી રીતે સૂત્રથી બાંધી भली प्रकार धागेसे बांधकर, नृणाम् वयः પુરુષોનું વય मनुष्योंकी वयको, वीक्ष्य જોઈને देखकर, यथानुरूपम् તેને અનુસરી इसके अनुसार, बस्तिः બસ્તિપુટકને बस्तिपुटकको, नेत्रेषु નેત્રની સાથે नेत्रके साथ, योज्यः દોરાથી બાંધવું જોઈએ सूत्रसे बांधना चाहिए ॥ १०-११ ॥

10-11. The enema receptacle should be made of the bladder of an old ox, buffallo, deer, hog or goat. It should be firm, thin, with all its veins removed, free from smell, tanned and colored red with astringents and very soft and very clean. On ascertaining the age of the patient, the bladder should be connected with the appropriate kind of enema-tube, and well secured by means of strings.

बस्त्यलाभेऽनुकल्पविधिः —

बस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।

बस्तेः બસ્તિ वस्ति, अलाभे ન મળે તો न मिलने पर, प्लवजः પ્લવ પક્ષીના प्लव पक्षीके, गलः ગળાથી गलेसे, अङ्कपादः वा અથવા ચામાચીડિયાના ચામડાથી अथवा चिमगादड़के चर्मसे, सुघनः અથવા સારી પેઠે ઘટ્ટ अथवा खूब घट्ट, पटः वा વસ્ત્રથી वस्त्रसे, स्यात् બસ્તિપુટક બનાવી લેવું જોઈએ बस्तिपुटक बना लेना चाहिए ॥ ११½ ॥

11½. If the bladder is not available, the throat of a pelican or the skin of a bat or a very thick cloth may be used instead.

बस्तिप्रयोगविधिः —

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥१२॥

११. सुशुद्धः–सुबद्धः (ध. फ.)

११½. अलाभे–अभावे (ख. ग. फ.)

,, बस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा–बस्तेरभावे प्लवजागलो वा (ध.)

१२. बस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा।–नेत्रस्य चालाभत एव नाडी छिन्नाग्रिका वंशभवा नलो वा (ह.त.)

,, प्लवजो गलो वा–प्लवजांगलोवा (ध.)

प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्तयोगे
जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत ।

विधिज्ञः વિધિ જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला चिकित्सक, पुरुषम् પુરુષને पुरुषको, आस्थापनार्हम् આસ્થાપનને યોગ્ય आस्थापनके योग्य, समीक्ष्य જાણીને देखकर, जीर्णान्नम् જેને અન્ન પચી ગયું છે એવા अन्न जीर्ण होनेपर, एकाग्रम् અને એકાગ્ર મનવાળા પુરુષને एकाग्र मनसे स्थित मनुष्यको, शुक्लपक्षे શુકલપક્ષમાં शुक्लपक्षमें, पुण्ये अहनि પવિત્ર દિવસે पुण्य दिनमें, प्रशस्त- પ્રશસ્ત प्रशस्त, नक्षत्र- નક્ષત્ર नक्षत्र, मुहूर्त- મુહૂર્ત मुहूर्त, योगे અને યોગમાં और योग मिलनेपर, उपक्रमेत ઉપચાર કરવો બસ્તિ દેવે ॥ १२½ ॥

12-12½. The expert physician, knowing a patient to be fit for the administration of corrective enema should start treatment after the patient has fully digested his food and is composed in mind, on an auspicious day in the bright fortnight, under a propitious constellation and in a good Muhurta and Yoga.

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥१३॥
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ।
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ॥१४॥
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ।
गुडात् पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्या मधु सैन्धवं च ॥१५॥

प्रक्षिप्य बस्तौ मथितं खजेन
सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थाप्रपनीय वर्तिम् ॥१६॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं
नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा
नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥१७॥
सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं
कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
सङ्कोच्य सव्येतरदस्य सक्थि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥१८॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्ऋज्वनु पृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयंस्तम् ॥१९॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

पलोन्मितानि એક એક પલ જેટલાં प्रत्येक चार चार तोले प्रमाणमें, बलाम् બલા बला, गुडूचीम् ગળો गिलोय, सरास्नाम् રાસ્ના રાસ્ના, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, द्वे બે दोनों, पञ्चमूले च પંચમૂળ पञ्चमूल, अष्टौ આઠ आठ, फलानि મીંઢળ मैनफल, छागात् मांसात् च અને બકરાનું માંસ और बकरेका मांस, अर्धतुलाम् અરધી તુલા २०० तोले लेकर, अप्सु તેને પાણીમાં जलमें, चतुर्थशेषम् ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યાં સુધી चतुर्थांश शेष रहे तब तक, पचेत् પકાવી पकावे, पूतम् વસ્ત્રથી ગાળીને इसको छानकर, यवानी- યવાની

१२½. जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत–जीर्णान्नमेकाग्रमुपाचरेत्तम् (ब. क.)
१५. स्नेहस्य–स्नेहाख्य (क. ब.)
,, सैन्धवं च–सैन्धवे च (ब. क. ब.)
,, स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवं च–स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पम् (त. क.)

१६. सुबद्धमुच्छ्वास्य च निर्वलीकम्–बस्ति ततः सम्यकरे निधाय (त. द. ब.)
१७. समेऽथवेषन्नत–समेऽप किञ्चिन्नत (ब.)
,, समेऽथवेषन्नतशीर्षके वा–समेऽथवेषन्नतमस्तके वा (ब. फ.)
१८. सङ्कोच्य–निकुञ्च्य (ब. क. त. ब. फ.)
,, वामं–सव्यं (ब. क.)
१९. शनैर्ऋज्वनु पृष्ठवंशम्–शनैर्मृदुऋज्वनुपृष्ठवंशम् (ब.)
,, विदर्शयंस्तम्–विदर्शयंस्तम् (ब. ब.)

यवानी, फल- मींढળ मैनफल, बिल्व- બિલી बेल, कुष्ठ કઠ कूठ, वचा- વજ वच, शताह्वा- સુવા सोया, वन- पिप्पलीनाम् મોથ અને પીપરના દરેકના नागरमोथा और पिप्पली प्रत्येकके, पिचुप्रमाणैः એક એક તોલાના एक एक तोले, कल्कैः કલ્કને कल्कको, सुखोष्णैः કુ નવશેકાં सुहाते गरम, तैलैः તેલ तैल, गुड- ગોળ गुड, क्षौद्र- મધ मधु, घृतैः અને ઘી સાથે और घृतके साथ, युतम् મેળવવા मिला देवे, गुडात् पलम् ગોળની એક પલની માત્રા गुडकी चार तोलेकी, स्नेहस्य तथा घी અને તેલ મળી तथा घी और तैल मिलाकर, द्विप्रसृतम् બે પ્રસૃતની १६ तोलेकी, मात्राम् નુ માત્રા લેવી मात्रा लेवे, युक्त्या च તેમાં યુક્તયનુસાર उसमें युक्ति पूर्वक, मधु મધ मधु, सैन्धवम् तथा સિંધાલૂણ મેળવી तथा सैंधव मिलाकर, खजेन રેરણીથી મથાનીસે, मथितम् મથીને मथकर, सुबद्धम् સારી રીતે બાંધેલી અને सुबद्ध और, विवलीकम् સળ ન રહે એવી રીતે झुर्रियां न रहे ऐसी तरह, उच्छ्वास्य દબાવીને વાયુ કાઢી નાખી दबाकर वायु निकाल कर, बस्तौ તે બસ્તિમાં बस्तिमें, प्रक्षिप्य નાખીને डालकरके नेत्राग्रसंस्थाम् નેત્રના આગલા ભાગમાં રહેલી नेत्रके अग्रभागमें लगी, वर्तिम् વાટને बत्तीको, अपनीय દૂર કરી निकालकर, अङ्गुष्ठमध्येन અંગૂઠાના વચલા ભાગથી अंगूठेके मध्यसे, मुखम् નેત્રનું મોઢું नेत्रके मुखको, पिधाय બંધ કરી बन्द करते हुए, तैलाक्तगात्रम् શરીરે તેલ ચોળેલ रोगीके शरीरमें तैल मालिस करके, कृतमूत्रविट्कम् મૂત્ર અને મળત્યાગ કરાવેલા मल-मूत्र त्याग करवाकर, नातिक्षुधार्तम् બહુ ભૂખ્યો ન હોય એવા મનુષ્યને भूखसे बहुत पीड़ित न होने पर, समे સમથળ समान, अथवा અથવા या तो, ईषत् જરાક थोड़ा, नतशीर्षके માથાં તરફ થોડા નીચા सिरकी ओर कुछ नीचे, नात्युच्छ्रिते वा બહુ ઊંચા ન હોય તેવા न बहुत ऊंचे, स्वास्तरण- તથા સારાં બિછાનાં तथा अच्छे बिछौने, उपपन्ने બિછાવેલા बिछाये हुए शयने શયનમાં बिस्तर पर, ऋजुदेहम् સીધું શરીર शरीरको सीधा, कृत्वा રખાવી रखते हुए, स्वभुजोपधा-नम् પોતાના હાથનું જ ઓશીકું કરાવી उसकी भुजाका सिरहाना बनाकर, दक्षिण डाબે रोगीको वाम, पार्श्वेन પડખે पार्श्वमें, सुखम् સુખે सुखसे, शयानम् સુવાડીને लिटवाकर, अस्य એના इसके, सव्येतरत् જમણા दाहिनी, सक्थि પગને टांगको, सङ्कोच्य સંકોચાવીને सिकोड़कर, वामम् અને ડાબાને और बांयी टांगको प्रसार्य લાંબો કરી फैलाकर, ततः તે પછી बादमें, तम् प्रणयेत् બસ્તિ દેવી बस्ति देनी चाहिए. स्निग्धे गुदे ત્યારે સ્નેહ ચોપડેલ ગુદામાં घी या तैलसे गुदाको, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ કરી स्निग्ध करके, नेत्रचतुर्थभागम् નેત્રનો ચોથો ભાગ नेत्रके चतुर्थ भागको, अकंपन- નહિ કંપવું नहीं कांपना अवेपन- નહિ હલવું नहीं हिलना, लाघवादीन् હલકાપણું વગેરે हल्कापन आदि, पाण्योः હાથના हाथके, गुणान् च अपि ગુણોને गुणोंको, विदर्शयन् દેખાડતા વૈદ્ય दिखाते हुए वैद्य, तम् एक- ग्रहणेन બસ્તિને એક જ પકડથી बस्तिको एक ही पकड़से, अनुपृष्ठवंशम् મેરુદંડ અનુસાર पृष्ठवंशके साथ साथ, शनैः ऋजु ધીમો ધીમો સીધો પેસાડવો धीरे धीरे सीधा प्रविष्ट करे, प्रपीड्य દબાવીને બસ્તિ-દ્રવ दबाकर बस्तिद्रव, दत्तम् च આપી દેવો दे देना चाहिए, ततः नेत्रम् અને પછી નેત્રને और पीछे नेत्रको, शनैः एव ધીરેધીરે धीरेधीरे, अपकर्षेत् પાછું ખેંચવું बाहर निकाले ॥ १३-१९½ ॥

13-19½. Take four tolas each of heart-leaved sida, guduch, the three myrobalans, indian groundsel and deca-radices, eight fruits of emetic nut and twenty tolas of goat's flesh. Decoct them in water till reduced to 1/4 the quantity; then filter and add to it the paste prepared of one tola each of celery seeds, emetic nut, bael, costus, sweet flag, dill seeds, nut grass and long pepper, and mix 4 tolas of gur and 16 tolas of ghee and oil, slightly warmed and a proportionate quantity of honey and rocksalt. Emulsify this with a pestle and put it in the enema-receptacle. The enema apparatus should

be well fixed all the air should be expelled and the curves and wrinkles should be smoothed out Having removed the stylet from the mouth of the tube, one should cover it with the middle of the thumb. The patient should first be well prepared with inunction of the body. He should have passed feces and urine, and should not be very hungry; he should be placed on a flat bed or bed with a slightly lowered head. The bed should not be very high, it should be well spread and prepared The patient should lie comfortably on his left side. He should keep his body straight and pillowing himself on his interlocked hands, he should flex his right leg over his body and fully extend his left leg. Lubricating his anus, the physician should introduce one fourth of the enema tube which has been smeared with oil, slowly and rightly following the curve of the spinal column. He should not shake, nor tremble and should bring to bear all the dexterity of his hand in performing his act. He should, with a single act of compression on the receptacle, inject the contents; and then he should gradually withdraw the nozzle of the tube from the anus.

असम्यक् प्रणीते बस्तौ व्यापदः —

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥२०॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥२१॥
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं तु रूक्ष-
स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।
करोतिमात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥२२॥
दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्या-
त्तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ।

तिर्यक् प्रणीते तु જો બસ્તિની નળીને ટેડી રાખી હોય તો નેત્રको तिर्यक् प्रविष्ट करनेसे, धारा ધારા क्वाथकी धारा, न याति અંદર જતી નથી अन्दर नहीं जाती, नेत्रे तु चलिते જો નેત્ર ચલિત થાય તો नेत्रके हिलनेसे, गुदे ગુદામાં गुदामें, व्रणः स्यात् ગ્રણ થાય છે व्रण हो जाता है, शनैः ધીમેથી દબાવીને धीरे, दत्त-बस्तिः દીધેલી બસ્તિ देनेसे बस्ति, नाशयम् પક્વાશયમાં पक्वाशयमें, न एति પહોંચતી નથી नहीं पहुंचती, अतिपीडितः અને બહુ દબાવેલી બસ્તિ और बहुत जोरसे दबाने पर, कण्ठम् કંઠ સુધી कण्ठ तक, प्रधावति દોડી જાય છે आ जाती है, अतिशीतः અતિ-શીતળ બસ્તિ अति शीत बस्ति, स्तम्भकरः સ્તંભ કરનાર છે अत्यंत जड़ता उत्पन्न करती है, अतिमात्रम् અને અતિ और अत्यंत, उष्णः ઉષ્ણ બસ્તિ उष्ण बस्ति, विदाहम् વિદાહ विदाह, मूर्च्छाम् च અને મૂર્ચ્છાને और मूर्च्छा, कुर्यात् કરે છે करती है, अतिस्निग्धः અતિસ્નિગ્ધ બસ્તિ अति स्निग्ध बस्ति, जाड्यम् જડતા કરે છે जड़ता करती है, रूक्षः तु અને રૂક્ષ બસ્તિ रूक्ष बस्ति, पवनम् વાયુ કરે છે वायु करती है, तनु- અને પાતળી और पतली, अल्प-मात्रा- થોડી માત્રાવાળી मात्रामें अल्प, अलवणः અને લવણરહિત બસ્તિ और नमकरहित बस्ति, अयोगम् અયોગ કરે છે अयोग उत्पन्न करती है, मात्राभ्यधिकः વધારે માત્રામાં હોય તો मात्रामें अधिक हो तो, अतियोगम् અતિયોગ કરે છે अतियोग करती है, सान्द्रः तु અને ઘાટી હોય તો घट्ट हो तो, क्षामम् પુરુષને ક્ષીણ क्षीण, करोति કરે છે करती है,

२१. क्षामं तु-क्षोभन्तु (.घ.).
२२. सुयुक्तं-प्रयुक्तं (ङ.)

सुचिरेण च અને લાંબે વખતે और बहुत देरमें, एति અંદર જાય છે प्रविष्ट होती है अतिलवण: જો લવણ અધિક હોય તો यदि लवण अधिक होतो, दाह- દાહ दाह, अतिसारौ અને અતિસાર और अतिसार, कुर्यात् કરે છે करती है, तस्मात् માટે इस लिए, सुयुक्तम् સારી રીતે યુક્તિપૂર્વક भली प्रकार युक्तिपूर्वक, समम् एव અને સરખી રીતે और समान रूपमें, दद्यात् બસ્તિ આપવી જોઈએ वस्ति देनी चाहिए ॥ २०-२२½ ॥

20-22½. If the enema tube is inserted obliquely, the fluid will not flow, and if the nozzle is jerked about, wounds are likely to be caused in the rectum. If it is given slowly, it may not reach to its destination; and if given with great force, it may run up very high in the alimentary canal even upto the throat. If the enema solution is too cold, it will cause stiffness; if it is very hot, it will cause local irritation and fainting. If it is unctuous it will lead to dullness; and if it is very dry, it will provoke vata; and if it is very thin or in small dose or not mixed with salt, it will be abortive in action. If it is excessive in dose, it will produce the effects of over-action and weakness; if it is very viscid, it will take a long time to return. If salt is added in excess, it will cause burning and diarrhea. Therefore, the enema should be properly prepared and given in the right manner.

बस्तौ द्रव्यनिक्षेपक्रमः—

पूर्वं हि दद्यान्मधु सैन्धवं तु
स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनु कल्कम् ॥२३॥
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्तं
बस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।

पूर्वम् हि પ્રથમ प्रथम, मधु મધ मधु, सैन्धवम् तु અને સિંધાલૂણ और सैन्धव, स्नेहम् સ્નેહમાં स्नेहमें, दद्यात् નાખવાં डाले, विनिर्मथ्य મથીને मथकर, ततः अनु પછી उसके बाद कल्कम् કલ્ક નાખવો कल्क डाले, विमथ्य તેને મથી मथकर, पुनः द्रवैः ફરીને દ્રવોની સાથે फिर द्रवोंसे, संयोज्य મેળવી संयोजित करके, खजेन मथितम् ઝેરણીથી મથી मंथनदंडसे मथकर, तम् તેને બસ્તિપુટકમાં उसको बस्तिपुटकमें, निदध्यात् નાખવું डाले ॥ २३½ ॥

23-23½. The pharmacist should first take unctuous substance, honey and rocksalt and emulsify it and then add the paste and continue to rub. Then he should add the fluid decoction and fully mixing them up with a pestle, place it in the enema receptacle.

सव्यं शयानस्य बस्तिदाने हेतुः—

वामाश्रये हि ग्रहणीगुदे च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥२४॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सव्यं शयानोऽर्हति बस्तिदानम् ।

ग्रहणीगुदे च ગ્રહણી અને ગુદા ग्रहणी और गुदा, वामाश्रये हि ડાબા ભાગમાં આશ્રય કરી રહેલાં છે તેથી वामपार्श्वमें हैं इसलिए, तत्-पार्श्वसंस्थस्य તે પડખે સૂતેલામાં वामपार्श्वमें लेटनेवालेमें, सुखोपलब्धिः બસ્તિ સુખપૂર્વક વ્યાપ્ત થાય છે बस्ति सुखपूर्वक व्याप्त होती है, एवम् च અને એ પ્રમાણે इस तरह, वलयः કરચલીઓ वलियां, लीयन्ते બેસી જાય છે हट जाती है, तस्मात् તેથી इस लिए, सव्यम् ડાબે પડખે वामपार्श्वमें, शयानः સૂતેલ મનુષ્ય लेटा हुआ मनुष्य, बस्तिदानम्

२३. दद्यान्मधुसैन्धवं तु—योऽत्र मधुलैन्धवाभ्याम् (घ ग.)
,, विनिर्मथ्य- सुनिर्मथ्य (ग.)

२३½. मथितं खजेन—भिषगप्रमत्तः (ग. घ.)

२४. वामाश्रये हि ग्रहणीगुदे च—वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदं च (ग. घ)

,, सुखोपलब्धिः—गुदोपलब्धिः (ग. ङ.)

बस्ति देवाने बस्ति देनेके, अर्हंति योग्य छे योग्य होता है ॥ २४½ ॥

24-24½. As the organ of assimilation and the rectum are situated on the left side of the body, the enema will be taken well by the person who is lying on his left side; and as the folds and valves of the rectum get straightened out it is said, that the enema should be administered to the patient while he is lying on his left side.

बस्तिदानसमये आवस्थिकं कर्म—

विड्वातवेगो यदि चार्धदत्ते
निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ॥२५॥
उत्तानदेहश्च कृतोपधानः
स्याद्वीर्यमाप्नोति तथाऽस्य देहम् ।

यदि च अने जो यदि, अर्धदत्ते बस्ति अरधी आपी होय त्यां बस्ति आधी देनेपर, विड्वातवेगः मळ अथवा मळवातनो वेग थाय तो मल अथवा मलवातकी प्रवृत्ति हो जाय तो निष्कृष्य बस्तिनेत्र पाछुं खेंची लईने बस्तिनेत्रको निकाल ले, मुक्ते वेग छोड्या पछी वेग मुक्त होनेपर, अशेषम् संपूर्ण बस्ति संपूर्ण बस्ति, प्रणयेत् देवी देवे, उत्तानदेहः अने शरीर चत्तुं करी माथा नीचे फिर शरीरको चित करके, कृतोपधानः च आत् ओशीकुं राखवुं सिरके नीचे सिरहाना रखकर लेट जाय, तथा अस्य ए प्रमाणे करवाथी ऐसा करनेसे, देहम् एना देहने शरीरमें, वीर्यम् बस्तिनो सार बस्तिका सार, आप्नोति प्राप्त थाय छे पहुंच जाता है ॥ २५½ ॥

25-25½. If in the middle of the enema administration the patient gets an urge to pass feces or flatus, the enema tube should be drawn out and when the urge has passed away, the remaining solution, should be injected; he should lie supine on the bed with his body in a raised position by means of a pillow in such a way that the effect of the enema pervades the whole body.

प्रथमद्वितीयतृतीयबस्तीनां फलम्—

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥२६॥

एकः पहेली बस्ति पहली वस्ति, अनिलम् वायुने वायुको, द्वितीयः बीजी बस्ति दूसरी बस्ति, पित्तम् पित्तने पित्तको, तृतीयः तु अने त्रीजी बस्ति और तीसरी बस्ति, कफम् कफने कफको, स्वमार्गात् पोताना मार्गमांथी अपने मार्गसे, अपकर्षति खेंची लावे छे खींच लाती है ॥२६॥

26. The first enema expels the vata from its natural course, the second will expel the pitta, and the third will expel the kapha.

प्रत्यागते बस्तौ पश्चात्कर्म—

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः
शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं
भुक्तोऽनुवास्यः परिबृंहणार्थम् ॥२७॥

प्रत्यागते बस्ति पाछी वळी आवे एटले बस्तिके वापस आनेपर, कोष्णजल- नवशेका पाणीथी सुखोष्ण जलसे, अवसिक्तः नाही स्नानकर, तनुना पातळा पतले, रसेन मांसरस साथे मांसरसके साथ, शाल्यन्नम् शाळना भात शालिचावलका भात, अद्यात् खावा खावे, जीर्णे तु ते पची जतां उसके जीर्ण होनेपर, सायम् सांजे शामको, लघु हलकुं लघु, अल्पमात्रम् अने थोडी मात्रामां और अल्प मात्रामें, भुक्तः च भोजन करावी भोजन करके, परिबृंहणार्थम् बृंहणने माटे बृंहणके लिए,

२५. प्रणयेदशेषम्—प्रणयेत् शेषम् (ध)
„ —प्रणयेत् शेषम् (ध.)
२५½. देहम्—देह: (ज. ग.)

२७. भुक्तोऽनुवास्यः—भुक्तेऽनुवास्यः (ध.)

अनुवासः તેનું અનુવાસન કરવું अनुवासनवस्ति देनी चाहिए ॥ २७ ॥

27. When the solution has returned, the person should be affused with genially warm water, and should be given a diet of sali rice along with thin meat-juice; when this is digested, the physician should give him light diet in a small quantity in the evening and then should give him an unctuous enema for the sake of strengthening him.

निरूहानन्तरमनुवासनं देयम्—

निरूहपादांशसमेन तैले-
नाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ।
दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्
स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥२८॥
ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छे-
दुत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात् ।
स्नेहेन पार्ष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च
ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः ॥२९॥
तांश्चावमृद्नीत सुखं ततश्च
निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।

अम्ल- અમ્લ દ્રવ્યો अम्ल, अनिलघ्न- અને વાતનાશક और वातहर, औषधसाधितेन ઔષધથી સાધેલા औषधिसाधित, निरूहपादांश- નિરૂહના ચતુર્થાંશ निरूहके चतुर्थांश, समेन જેટલા जितने, तैलेन તેલથી तैलसे, दत्त्वा અનુવાસન દઈ अनुवासन देकर, स्नेहस्य અને સ્નેહને स्नेह, शीघ्रागम-रक्षणार्थम् તુરત બહાર આવવા ન દેવા માટે जल्दी वापस न आ जाय इस लिए, स्फिचौ બન્ને સ્ફિચોને दोनों नितंबोंको, पाणितलेन હથેલીથી हथेलियोंसे, हन्यात् ઠપકારવા ठपकना चाहिए, उत्तानदेहस्य અને ચત્તા શરીરવાળા और चित लिटाकर, पादाङ्गुलियुग्मम् અને પગની આંગળીઓને उसकी दोनों पैरोंकी अंगुलियोंको, ईषत् જરા थोड़ा थोड़ा, आञ्छेत् ખેંચવી खींचे, स्नेहेन સ્નેહથી और स्नेहसे, तलौ તેના પગના તળાંને उसके पैरके तलोंमें, प्रमृज्यात् ઘસવાં मर्दन करे, पार्ष्णि- એડી एडी, अङ्गुलि- આંગળીઓ अंगुलि, पिण्डिकाः च અને પિંડીઓ और पिण्डलियाँ, ये च અને જે બીજાં और जो जो, अस्य એના इसके, रुगार्ताः પીડાયુક્ત पीड़ित, गात्रावयवाः શરીરના અવયવો હોય शरीरके अवयव हों, तान् च તેઓને उनको, अवमृद्नीत સ્નેહથી મસળવાં स्नेहसे मर्दन करे, ततः ત્યાર પછી और पीछे, कृतोपधानः પુરુષે ઓશીકું રાખી पुरुष तकिया लगाकर, सुखम् च સુખેથી आरामसे, निद्राम् નિદ્રાનું निद्राका, उपासीत સેવન કરવું सेवन करे ॥ २८-२९½ ॥

28-29½. After giving him the unctuous enema, which is 1/4 the quantity of the evacuative enema and which is prepared with oil, acid articles and drugs curative of vata, the physician should press the buttocks together with the palms of the hands in order to prevent the early return of the oil. While the patient is lying supine in the bed, his joints of the feet and the toes should be pulled and cracked gently and the soles of his feet should be slightly rubbed with unctuous substances, and the heels, toes and the calves and all other parts which are afflicted with pain should also be massaged. The patient may then lie at ease and sleep with his head resting on a pillow.

---

२९. ईषच्च पादाङ्गुलियुग्ममाञ्छेत्–ईषत्पदांगुष्ठयुगं च कर्षेत (ङ. त. ध)

„ तलौ–तनौ (ख.)

३०. अवमृद्नीत सुखं–अवमृज्यात् ससुखं (ङ.)

„ अवमृद्नीत–अवमृज्यात (ध.)

निरूहे कषायस्नेहयोर्मात्रा—

भागाः कषायस्य तु पञ्च, पित्ते
स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥३०॥
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो,
मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ।

कषायस्य तु નિરૂહમાં કષાયના निरूहमें कषायके, **पञ्च भागाः** પાંચ ભાગો હોય છે पांच भाग होते हैं, **पित्ते** પિત્તની વૃદ્ધિમાં पित्तकी वृद्धिमें, **प्रकृतौ स्थिते च** અને સ્વસ્થ પુરુષમાં और स्वस्थ पुरुषमें, **स्नेहस्य** સ્નેહનો स्नेहका, **षष्ठः** છઠ્ઠો ભાગ હોય છે छठा भाग होता है. **वाते** વાયુ वायु, **विवृद्धे तु** વધેલો હોય તો बढ़ा हुआ हो तो, **चतुर्थभागः** સ્નેહનો ચોથો ભાગ હોય છે स्नेहका चौथा भाग होता है, **कफे** અને કફ વધેલો હોય તો और कफ बढ़ा हो तो, **अष्टभागः** સ્નેહનો આઠમો ભાગ હોય છે स्नेहका आठवाँ भाग होता है ॥ ३०½ ॥

30-30½. In an evacuative enema consisting of 96 tolas of solution, there should be 40 tolas of decoction. The unctuous portion should consist of one sixth of the whole solution if the enema is given in a condition of morbid pitta or of normal health. It should be 1/4 in conditions of morbid vata and 1/8 in conditions of morbid kapha.

वयोभेदेन निरूहमात्राः —

निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये
वर्षे ततोऽर्धप्रसृताभिवृद्धिः ॥३१॥
आद्वादशात् स्यात् प्रसृताभिवृद्धि-
रष्टादशाद् द्वादशतः परं स्युः ।
आसप्ततेस्तद्विहितं प्रमाण-
मतः परं षोडशवद्विधेयम् ॥३२॥
निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा
बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ।

निरूहमात्रा નિરૂહની માત્રા निरूहकी मात्रा, **आद्ये वर्षे** પહેલે વર્ષે प्रथम वर्षमें, **प्रसृतार्धम्** અર્ધો પ્રસૃત છે ४ तोले है, **ततः** તે પછી उसके बाद, **आद्वादशात्** બારમા વર્ષ સુધી बारहवें वर्ष पर्यंत, **अर्धप्रसृत** અર્ધો અર્ધો પ્રસૃતની ४–४ तोलेकी, **अभिवृद्धिः** વૃદ્ધિ वृद्धि, **स्यात्** કરવી જોઈએ करनी चाहिए, **द्वादशतः परम्** બારમા વર્ષ પછી बारहवें वर्षके बाद, **अष्टादशात्** અઢારમા વર્ષ સુધી अठारह वर्ष पर्यन्त, **प्रसृताभिवृद्धिः** એક એક પ્રસૃતની વૃદ્ધિ કરવી ८–८ तोले बढ़ाया जावे, **तत् प्रमाणम्** તે પ્રમાણે वह प्रमाण, **आसप्ततेः** સિત્તેર વર્ષ સુધીનું सत्तर वर्ष पर्यन्तका, **विहितम्** કર્યું છે कहा है, **अतः परम्** એ પછી इसके बाद, **षोडशवत्** સોળ વર્ષના માણસની પેઠે सोलह वर्षकी वयवाले मनुष्यके समान, **विधेयम्** પ્રમાણ કરવું प्रमाण करे, **प्रसृतप्रमाणाः** આ પ્રમાણે પ્રસૃતના પ્રમાણવાળી इस तरह प्रसृतके प्रमाणवाली, **निरूहमात्राः** નિરૂહમાત્રા થાય છે निरूहमात्रा होती है, **बाले वृद्धे च** બાળક અને વૃદ્ધમાં बालक और वृद्धमें, **मृदुः विशेषः** મૃદુ નિરૂહબસ્તિ વિશેષે કરી આપવી જોઈએ मृदु निरूहबस्ति विशेषतः देनी चाहिए ॥ ३१-३२½ ॥

31-32½. The dose of the evacuative enema should be of 4 tolas for a patient aged one year and the dose should be increased by four tolas for every year till the twelfth year. After the twelfth year, the increase for each succeeding year should be 8 tolas till the eighteenth year, until the maximum dose of 96 tolas is reached. This is the dose prescribed upto the age of 70. After that, the dose should be that prescribed for a patient of 16 years (80 tolas). Thus has been described the dosage in term of Prasrita which is equal to eight tolas. In children

३२. आसप्ततेस्तद्विहितम्-आसप्ततेस्तत्कमिष्टम् (ग. ह. थ.)

and in the aged, the enema should be prepared with mild medicines.

बस्तिदानसमये प्रशस्तं शयनम्—

नात्युच्छ्रितं माप्यतिनीचपादं
सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥३३॥
प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं
प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ।

न अत्युच्छ्रितम् न बहु ઊંચી न बहुत ऊँची, न अपि अतिनीचपादम् न અતિ નીચા પાયાવાળી न बहुत नीचे पैरोंवाली, सपादपीठम् પગ રાખવાના પીઠસહિત पादपीठसहित, प्रधान મોટા बड़े, मृदु-आस्तरण- અને કોમળ બિછાના और कोमल बिछौनेसे, उपपन्नम् યુક્ત युक्त, प्राक्शीर्षकम् પૂર્વ તરફ ઓશીકા-વાળી पूर्वकी ओर सिरहानेवाली, शुक्लपट-उत्तरीयम् અને ઓઢવાના સફેદ વસ્ત્રવાળી और ओढ़नेके सफेद वस्त्रोंवाली, शयनम् શય્યા शय्या, प्रशस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ३३½ ॥

33-33½. The bed which is neither too high nor too low, which has a foot-rest and which is spread with a soft quilt, is good. The patient should lie with his head towards the east and cover himself with a white sheet.

बस्तिदानानन्तरं देयं भोजनम्—

भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य तद्वत्
प्रकल्पयेद्यूषपयोरसाद्यैः ॥३४॥
सर्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं
वक्ष्यामि बस्तीनत उत्तरीयान् ।

तद्वत् पुनः તે પ્રમાણે इसके अनुसार, व्याधिम् વ્યાધિ व्याधिको, अवेक्ष्य જોઈને देखकर, यूष- યૂષ यूष, पयः- દૂધ दूध, रसाद्यैः અને માંસરસ વગેરેથી और रसादिसे, भोज्यम् ભોજનની भोजनकी, प्रकल्पयेत् ઓઠવણી કરવી જોઈએ कल्पना करे, सर्वेषु एतम् સર્વ નિરૂહોમાં આ सब निरूहमें इस, विधिम् आद्यम् વિધિને મુખ્ય विधिको प्रधान, विद्यात् જાણવી जाने, अतः અહીંથી इसके आगे, उत्तरीयान् હવે બીજી अब दूसरी, बस्तीन् બસ્તિઓ बस्तियोंको, वक्ष्यामि કહીશ कहूँगा ॥ ३४½ ॥

34-34½. His diet should be determined with due regard to his disease and should consist of soups, milk and meat-juices, to suit conditions of kapha, pitta and vata respectively This is the principle to be observed in the administration of evacuative enema. Hereafter, I shall describe the enema preparations.

कतिपये निरूहयोगाः —

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥३५॥
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः
सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ।

अम्लयुक्तः અમ્લદ્રવ્યસહિત अम्लयुक्त, सपूर्वपेष्यः આગળ કહેલ કલ્ક સાથે पूर्वोक्त बलादिकल्कसहित, त्रिस्नेहयुक्तः તથા ત્રણ સ્નેહથી યુક્ત तीन स्नेहोंसे युक्त, सच्छागमांसस्य બકરાના માંસસહિત छागमांससहित, द्विपञ्चमूलस्य દશમૂળના दशमूलका, रसः ક્વાથને क्वाथ, सर्व- સર્વ सब, अनिलव्याधि- વાત-વ્યાધિ वात-व्याधि-योंको, हरः હરનાર हरनेवाला, प्रवरः શ્રેષ્ઠ उत्तम, निरूहः નિરૂહ निरूह, प्रदिष्टः બતાવ્યો છે बताया है ॥३५½॥

35-35½. The decoction of the two varieties of penta-radices mixed with sour conjee and juice of the goat's flesh along with the paste of drugs of the heart-leaved sida group and the triad of unctuous substances, is an excellent preparation for the evacuative

३४. तद्वत्-सम्यक् (क. ख. घ. ङ.)

३५ एतच्छ्लोकानन्तरम्——
सम्यक् प्रणीता। खलु बस्तयो ये वातामयघ्नाश्च बलप्रदाश्च
इत्यधिकः पाठः (घ. ङ. त. द.) पुस्तकेषु ।

enema. It is regarded as curative of all diseases due to vata.

स्थिरादिवर्गस्य बलापटोल-
त्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ॥३६॥
प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः
साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत् ।
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ॥३७॥
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च
चक्षुर्बलं चापि ददाति बस्तिः ।

बला- બલા बला, पटोल- પરવળ पस्वल, त्रायन्तिका- ત્રાયમાણ ग्रायमाण, एरण्ड-यवैः એરંડમૂળ તથા જવથી एरंडमूल तथा यव, युतस्य યુક્ત सहित, स्थिरादि- શાલપર્ણી વગેરે शालपर्ण्यादि, वर्गस्य પંચમૂલવર્ગના पंचमूलवर्गके, प्रस्थः એક પ્રસ્થ કવાથમાં ६४ तोले काथमें, पुनः छागरसार्धयुक्तः બકરાના માંસરસ અર્ધો પ્રસ્થ મેળવી छागमांसरस ३२ तोले मिलाकर, यावत् तु જ્યારે તે जबतक, प्रस्थसमः પ્રસ્થ જેટલો રહે ६४ तोले रहे, साध्यः ત્યાં સુધી સિદ્ધ કરવો तब तक पकावे, प्रियङ्गु- વળી તેમાં ઘઉંલા फिर उसमें प्रियङ्गु, कृष्णा- પીપર पिप्पली, घन- અને નાગરમોથના और नागरमोथाके, कल्कयुक्तः કલ્કયુક્ત कल्कसहित, सतैल- તેલ तैल, सर्पिः- ઘી घी, मधु- મધ शहद, सैन्धवः च અને સિંધાલૂણ નાખી और सैंधव डालकर बनायी हुई, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, दीपनः દીપન છે दीपन है, मांसबलप्रदः च માંસ અને બળને આપનારી છે मांस और बलको देनेवाली है, चक्षुर्बलम् च अपि તથા આંખને બળ और दृष्टिको बल, अपि પણ भी, ददाति આપે છે देती है ॥३६-३७½॥

36-37½. Take 64 tolas of the decoction of the drugs of the ticktrefoil group along with heart-leaved sida, wild snake gourd, zalil, castor and barley and mix with half the quantity of the meat-juice of the goat and reduce it by cooking it to 64 tolas. Add to it the paste of perfumed cherry, long pepper, nut grass, oil, ghee, honey and rocksalt and prepare the enema. This enema is stimulative of the gastric fire, promotive of flesh and strength, and of the strength of the eye-sight.

एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशा
ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ॥३८॥
रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूची-
पुनर्नवारग्वधदेवदारु ।
भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता
जलाढकांसे कथितेऽष्टशेषे ॥३९॥
पेष्याः शताह्वा हपुषा प्रियङ्गुः
सपिप्पलीकं मधुकं बला च ।
रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं
भागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम् ॥४०॥
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
बस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ।
जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं
कफावृतिं मारुतनिग्रहं च ॥४१॥
विण्मूत्रवातग्रहणं सशूल-
माध्मानतामश्मरिशर्करे च ।
आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषा-
नेरण्डबस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥४२॥

एरण्डमूलम् એરંડમૂળ एरण्डमूल, त्रिपलम् ત્રણ પલ १२ तोले, पलाशाः ખાખરો ढाक, यानि च અને

---

३७. पुन.–परः (ङ.)
,, प्रस्थसमस्तु–प्रस्थसमः स (ध.)
,, ,, –प्रस्थसमश्च (क.)
३७½. बस्तिः–सदा (क, ग, ङ ह त, ब, थ, न.)

३८. पलाशा पलानि (ध ग.)
३९. मदनाष्टयुक्ता–मदनाष्टकं च (क ब)
४०. पेष्याः–पथ्या (क.)
,, बला च–वचा च (ध, श्र, ङ, त, ब क)
,, भागाक्षमात्रं–अक्षप्रमाणं (क, घ, ब.)
४१. त्रिकपृष्ठशूलम्–त्रिकबस्तिशूलम् (क)
,, एतच्छ्लोकानन्तरम्–
वैद्येन सम्यक् कुशलेन चैव कृतस्तु बस्तिः कृपया नराणाम् ।
इत्यधिकः पाठः (ङ.त.द.) पुस्तकेषु ।

जे और जो, पञ्च ह्रस्वानि मूलानि लघु પંચમૂળ છે તે लघु पंचमूल हैं वे, रास्ना રાસ્ના रास्ना, अश्वगन्धा- આસોદ असगन्ध, अतिबला- કાંસકી કંઘી, गुडूची- ગળો गिलोय, पुनर्नवा- લાલ સાટોડી गदहपुरना, आरग्वध- ગરમાળો अमलतास, देवदारु દેવદાર देवदारु, पलांशाः भागाः એઓના ૪–૪ તોલાના ભાગો इनके ४–४ तोलेके भाग, मदनाष्टयुक्ताः આઠ મીંઢળ આઠ मैनफल, जलद्विकंसे એઓનો બે આઢક જલમાં इनका ५१२ तोले जलमें, क्वथिते ક્વાથ કરી क्वाथ करके, अष्टशेषे આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે आठवाँ भाग शेष रहने पर, शताह्वा સુવા सोया, हपुषा હાઊબેર हाऊबेर, प्रियंगुः ઘઉંલા प्रियंगु, सपिप्पलीकम् પીપર पिप्पली, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बला च બળા बला, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, वत्सकबीज- ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, मुस्तम् અને મુસ્ત એઓના और मुस्त इनके, भागाक्षमात्रम् એક એક તોલાના ભાગો एक एक तोलेके भाग, लवणांशयुक्तम् સિંધાલૂણનો એક ભાગ सैंधानमकका एक भाग, समाक्षिकः મધ शहद, तैलयुतः તેલ तैल, समूत्रः તથા ગોમૂત્ર એઓથી તૈયાર કરવામાં આવેલી और गोमूत्र इनसे तय्यार की हुई, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, नृणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, दीपनलेखनीयः દીપન અને લેખનીય છે दीपन और लेखन होती है, प्रयुक्तः પ્રયોગ કરેલી प्रयुक्त की हुई, एरण्डबस्तिः એરંડબસ્તિ एरण्ड-बस्ति, जङ्घा- પિંડી जंघा, ऊरु- સાથળ ऊरु, पाद- પગ पाद, त्रिक- ત્રિક त्रिक, पृष्ठशूलम् તથા પીઠના શૂળનું तथा पृष्ठके शूल, कफावृतिम् કફના આવરણનું कफके आवरण, मारुतनिग्रहम् च વાયુના નિરોધનું वायुके निरोध, सशूलम् અને શૂળ और शूल, विट्- મળ-ગ્રહ मलग्रह, मूत्र- મૂત્રગ્રહ मूत्रग्रह, वातग्रहणम् અને વાતગ્રહનું और वायुकी रुकावट, आध्मानताम् આધ્મા-નતા अफारा, अश्मरि- અશ્મરી अश्मरी, शर्करे च શર્કરા शर्करा, आनाहम् આનાહ आनाह, अर्शः- અર્શ अर्श, ग्रहणी- તથા ગ્રહણી तथा ग्रहणी, प्रदोषान् દોષોનું दोषोंको, शमयेत् શમન કરે છે शमन करती है ॥ ३८-४२ ॥

38-42. Take 12 tolas of the roots of castor and four tolas of each of palas, the small variety of penta-radices, indian groundsel, winter cherry, common mallow, guduch, hog's weed, purging cassia and deodar along with eight fruits of emetic nut; this should be boiled in 512 tolas of water and reduced to 1/8 the quantity adding the paste of one tola each of dill seeds juniper, perfumed cherry long pepper, liquorice, heart-leaved sida, extract of indian berberry, kurchi seeds and nut grass along with rock salt, honey, oil and cow's urine, and should be administered as enema It is stimulative of gastric fire and revulsive. It is curative of aches in the leg, thighs, feet, sacrum and back and of the obstruction of vata by kapha and stasis of vata. This enema of castor root etc., when duly administered, alleviates the stasis of feces, urine and flatus attended with colic, tympanitis, calculus, sand in the urine, constipation piles and assimilation disorders.

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टः
छागाच्छताद्धो दधिदाडिमाम्लः ।
रसः सपेष्यो बलमांसवर्ण-
रेतोग्निदः स्यान्यशिरोतिशस्तः ॥४३॥

तैलघृतस्य તેલ અને ઘીના तैल और घी मिलाकर, चतुष्पले ચાર પલમાં १६ तोलेमें, भृष्टः ભૂંજેલા संस्कृत, दधि- दाडिम- અને દહી તથા દાડમથી और दही तथा अनारसे, अम्लः ખાટા કરેલા खट्टे किये हुए, छागात् બકરાના बकरेके, शतार्धः रसः પચાસ પલ માંસરસમાં २०० तोले मांसरसमें, सपेष्यः બલા વગેરેનો કલ્ક નાખી તૈયાર કરવામાં આવેલી નિરૂ-

४३. शिरोर्तिशस्त-शिरोरुजाघ्नः (क. प. ह. द. च.)

બસ્તિ बला आदिका कल्क डालकर तय्यार की हुई निरूह-वस्ति, बल- બલ बल, मांस માંસ मांस, वर्ण- વર્ણ वर्ण, रेतः- વીર્ય वीर्य, अग्निदः અને અગ્નિને વધારનારી છે और अग्निको वढानेवाली है, आन्ध्य- तथा આંધળાપણામાં तथा अन्धापन, शिरः- अर्तिः च તેમજ શિરોરોગમાં एवं शिरोवेदनामें. शस्तः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ४३ ॥

43. 200 tolas of the meat-juice of the goat seasoned with 16 tolas of the mixture of oil and ghee soured with curds and pomegranate and mixed with the paste of heart-leaved sida and other drugs of its group and given as enema, is promotive of vitality, flesh, color, semen and gastric fire and is recommended in blindness and pain in the head

जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्
पक्त्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः ।
कल्कैर्वचामागधिकापलाभ्यां
युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥४४॥
ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो
देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
आनाहपार्श्वामययोनिदोषान्
गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥४५॥

जलद्विकंसे બે આઢક જલમાં ५१२ तोले जलमें, पलाशात् ખાખરો ढाक, अष्टपलम् આઠ પલ ३२ तोले, पक्त्वा પકાવી पकाकर अर्धाढकमात्र- માત્ર અર્ધો આઢક રસ १२८ तोले, शेषः બાકી રાખી તેને शेष रखकर उसमें, वचा- વજ वच, मागधिका- અને પીપર और पिप्पली, पलाभ्याम् પ્રત્યેકના એક એક પલ प्रत्येकके ४-४ तोले, शताह्वाद्विपलेन च अपि તથા સુવાના બે પલ सोयेके ८-८ तोले, कल्कैः युक्तः એઓના કલ્કથી યુક્ત કરી इनको कल्क मिलाकर, ससैन्धवः તેમાં સિંધાલૂણ सैंधव, क्षौद्रयुतः મધ शहद, सतैलः અને તેલ નાખી और तैल डालकर, निरूहः देयः નિરૂહબસ્તિ દેવી निरूहवस्ति देवे, बलवर्णकारी તે બલ અને વર્ણને વધારે છે वह वल तथा वर्णको वढाती है. आनाह- તેમજ આનાહ एवं आनाह, पार्श्वामय- પાર્શ્વશૂલ पार्श्वशूल, योनिदोषान् યોનિદોષ योनिदोष, गुल्मान् च ગુલ્મ गुल्म, उदावर्तरुजम् અને ઉદાવર્તની પીડાને और उदावर्तकी पीडाको, हन्यात् નાશ કરે છે नष्ट करती है ॥ ४४-४५ ॥

44-45. Take 32 tolas of Palas and decoct in 512 tolas of water till reduced to 28 tolas and mix with the paste of four tolas each of sweet flag and long pepper and eight tolas of dill seeds, adding rock salt honey and oil. This should be given as an evacuative enema. It is promotive of vitality and color, and cures constipation, pain in the sides, gynecic diseases, gulma and misperistalsis.

यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-
वैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥४६॥

यष्ट्याह्वयस्य જેઠીમધના मुलहठीके, अष्टपलेन આઠ પલથી ३२ तोलेसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલું सिद्ध किये हुए, पयः દૂધમાં दूधमें, शताह्वा- સુવા सोया, फल- મીંઢળ मैनफल, पिप्पलीभिः તથા પીપરનો કલ્ક तथा पिप्पलीका कल्क, ससर्पिर्मधु અને ઘી તેમજ મધ और घृत एवं शहद, युक्तम् નાખી डालकर दी हुई, निरूहः નિરૂહબસ્તિ निरूहवस्ति, वातरक्त- વાતરક્ત वातरक्त, वैस्वर्य- સ્વરભેદ स्वरभेद, वीसर्प- અને વીસર્પમાં और वीसर्पमें, हितः હિતકર છે हितकर है ॥ ४६ ॥

46. The evacuative enema of milk prepared with 32 tolas of liquorice, dill seeds emetic nut and long pepper

४४. वचामागधिका—बलामागधिका (क. ख. ग. ङ.)
४५. सतैलः—सतैले (ग.)
४६. यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन—यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन (घ.)

and mixed with ghee and honey is beneficial in rheumatic condition, change of voice and acute spreading affections.

यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च ।
शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं
पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥४७॥

यष्टयाह्व- જેઠીમધ मुलहठी, लोध्र- લોધર लोध, अभय- હરડેનો વાળો खस, चन्दनैः ચન્દન चन्दन, कमलोत्पलैः च કમલ અને નીલકમલ એઓથી कमल और नीलोफर उनसे, शृतम् સિદ્ધ કરેલા पकाये हुए, अग्र्यम् पयः ગાયના દૂધમાં गौके दूधमें, सशर्करम् સાકર शर्करा, क्षौद्रयुतम् મધ शहद, सजीवनीयम् તથા જીવનીયગણનો કલ્ક નાખી तथा जीवनीयगणका कल्क डालकर, सुशीतम् સારી રીતે ઠંડું થયા પછી આપવામાં આવેલી બસ્તિ अच्छी तरह ठण्डा होनेके बाद दी हुई बस्ति, पित्तामयान् પિત્તના રોગોને पित्तके रोगोंको, हन्ति હણે છે नष्ट करती है ॥ ४७ ॥

47. The milk boiled with liquorice, lodh, chebulic myrobalan, sandal, lotus and blue lotus and mixed with sugar and honey, and then cooled and mixed with the paste of the life-promoter group of drugs makes an excellent enema for the cure of all disorders due to pitta.

द्विकार्षिकाश्चन्दनपद्मकर्धि-
यष्ट्याह्वरास्नावृषसारिवाश्च ।
सलोध्रमञ्जिष्ठमथाप्यनन्ता-
बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥४८॥

तोये समुत्क्वाथ्य रसेन तेन
शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।
जीवन्तिमेदर्धिशतावरीभि-
र्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥४९॥
सितोपलाजीवकपद्मरेणु-
प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
लोध्रात्मगुप्तामधुकैर्विदारी-
मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥५०॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं
ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन्
क्षीरेण वाऽद्यात् परिषिक्तगात्रः ॥५१॥
दाहातिसारप्रदरास्रपित्त-
हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च ।
सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्
सर्वामयान् पित्तकृताग्निहन्ति ॥५२॥

द्विकार्षिकाः બે બે કર્ષ એટલે બે તોલે. चन्दन- ચન્દન चन्दन, पद्मक- પદ્મક पद्माख, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, वृष- અરડૂસી वासा, सारिवाः च સારિવા सारिवा, सलोध्र-मञ्जिष्ठम् લોધર, મજીઠ लोध, मजीठ, अथ अपि અને વળી और, अनन्ता- અનન્તા अनन्तमूल, बला- બલા बला, स्थिरादि- શાલિપર્ણી વગેરે शालिपर्ण्यादि पञ्चमूल, तृणपञ्चमूलम् અને તૃણપંચમૂળ એઓને और तृणपञ्चमूल इनको लेकर, तोये પાણીમાં जलमें, समुत्क्वाथ्य કાઢો કરી क्वाथकर, तेन रसेन તે ક્વાથથી उस क्वाथसे, अर्धाढकम् અર્ધો આઢક १२८ तोले, पयः दूध दूधको, शृतम् પાકીને पककर, अम्बुहीनम् જલરહિત થાય ત્યારે તેમાં जलरहित हो तब, घृतक्षौद्रयुतैः ઘી તથા મધ મેળવીને घी और शहद मिलाकर, जीवन्ति- ડોડી डोडी, मेदा- મેદા मेदा, ऋद्धि- ઋદ્ધિ ऋद्धि, शतावरीभिः શતાવરી शतावर, वीराः શતાવરી शतावर, द्विकाकोलि- કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली, कशेरुकाभिः કશેરુકા कसेरु, सितोपला- સાકર चीनी, जीवक- જીવક जीवक, पद्मरेणु- કમલપરાગ कमलपराग,

४७. सशर्करं क्षौद्रयुतं -सशार्कराक्षौद्रयुतं (च.)
४८ सलोध्रमञ्जिष्ठ- थ.प्यनन्ताबलास्थिरादितृणपञ्चमूलम्- सलोध्रमञ्जिष्ठबलायवासस्थिराशरादिद्वयपञ्चमूलम् (च)
, बलास्थिरादि-बलास्थिरार्थ (च.)

४९. तोये समुत्क्वाथ्य-नि:क्वाथ्य तोयेन (च.)

प्रपौण्डरीकैः પ્રપૌણ્ડરીક પુણ્ડરીક કાષ્ઠ, कमलोत्पलैः च કમલ, ઉત્પલ कमल, उत्पल, लोध्र- લોધર लोध, आत्मगुप्ता- કૌંચા કેવાંચ, मधुकैः જેઠીમધ मुलहठी, विदारी- ભોંયકોળું विलाईकन्द, मुञ्जातकैः લાહોરી સાલમ लाहोरी सालम, केसरचन्दनैः पिष्टैः નાગકેશર તથા ચન્દનનો કલ્ક नागकेशर तथा चन्दनका कल्क, ससैन्धवम् અને સિંધાલૂણ નાખી और सैन्धव डालकर, शीतलम् एव શીતળ જ शीतल ही, निरूहम् નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, दद्यात् દેવી દેની ચાહિએ, प्रत्यागते બસ્તિ પાછી વળી આવે ત્યારે वस्तिके वापस आ जानेपर, परिषिक्तगात्रः નવશેકા પાણીથી નાહીને स्नान करके शालीन् શાળના ચોખા शालिचावलका भात, धन्वरसेन જાંગલ માંસરસ સાથે जांगल मांसरसके साथ, क्षीरेण वा અથવા દૂધ સાથે अथवा दूधके साथ, अद्यात् ખાવા खाये, दाह- આ બસ્તિ દાહ यह वस्ति दाह, अतिसार- અતિસાર अतिसार, प्रदर- પ્રદર प्रदर, असृपित्त- રક્તપિત્ત रक्तपित्त, हृत्- पाण्डुरोगान् હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ हृद्रोग, पाण्डुरोग, विषमज्वरं च વિષમજ્વર विषमज्वर, सगुल्म- ગુલ્મ गुल्म, मूत्रग्रह- મૂત્રગ્રહ मूत्रग्रह, कामलादीन् અને કમળા વગેરે और कामला आदि, पित्तकृतान् પિત્તજન્ય पित्तजन्य, सर्व- સર્વ सब, आमयान् રોગોને रोगोंको, निहन्ति હણે છે नष्ट करती है ॥४८-५२॥

48-52. Take two tolas each of sandal, sacred lotus, Ridhi, liquorice, indian groundsel, Vasaka, black indian sarsaparilla, lodh, indian madder, white sarsaparilla, heart-leaved sida, and the penta-radices of the ticktrefoil group as well as the penta-radices of the grass group and decoct in water; 128 tolas of milk should be mixed with this decoction and boiled till all the water is evaporated; then add the paste of Jivanti, Meda, Ridhi, climbing asparagus, Veera, the two varieties of Kakoli, luffa, sugar-candy Jivaka, lotus-filament, white lotus, lotus, blue water-lily, lodh, cowage, liquorice, white yam, salep, fragrant poon and sandal, along with ghee, honey and rock salt. This enema should be given cold. After the enema fluid has returned, the patient should take an affusion-bath and then eat a meal of cooked rice mixed with the meat-juice of jangala creatures or with milk. This is curative of burning, diarrhea leucorrhea, hemothermia cardiac disorder anemia, irregular fever, Gulma suppression of urine jaundice and all diseases due to pitta.

द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः
ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णी-
तुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥५३॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुडेन
बस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥५४॥
हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे
दाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छ्रमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥५५॥

ससारिवा- સારિવા कपूरी, चन्दन- ચન્દન चन्दन, शीतपाक्यैः શીતપાકી शीतपाकी, द्राक्षादि- દ્રાક્ષ વગેરે द्राक्षादि, काश्मर्य- શીવણ गंभारीका फल, मधूक- મહુડા महुवा, सेव्यैः સુગન્ધી વાળો सुगन्धवाला, शृतम् એઓથી પકાવેલા इनसे पकाये हुए, पयः દૂધમાં दूधमें, अक्षमात्रैः એક એક તોલા एक एक तोले, श्रावणि- મોટી ગોરખમુંડી बड़ीमुंडी, मुद्गपर्णी- જંગલી મગ मुंगनी, तुगा- વાંસકપૂર वंशलोचन, आत्मगुप्ता- કૌંચા केवाँच, मधुयष्टि- અને જેઠીમધના और मुलहठीके, कल्कैः કલ્કને कल्कको,

५४. पथ्या-तथा (घ. श. ब. फ.)
५५. हृन्नाभिपार्श्वोत्तमदेहदाहे-हृन्नाभिपार्श्वोदरदेहदाहे (ब)
,, सकृच्छ्रमूत्रे-समूत्रकृच्छ्रे (ध.)
,, चापि नष्टे-संप्रनष्टे (फ)

यथा तथा तथा, गोधूमचूर्णैः च એક તોલો ઘઉંનો લોટ નાખી एक तोले गेहूंके आटेको डालकर, सक्षौद्र- મધ मधु, सर्पिः घी घृत, मधुयष्टि- જેઠીમધ मुलहठी, तैलैः તેલ तैल, पथ्या- હરડે हरड, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, इक्षुरसैः શેરડીના રસ गन्नेका रस, गुडेन युतम् તથા ગોળથી યુક્ત और गुड मिलाकर, पित्तहरम् પિત્તહર पित्तनाशक, बस्तिम् બસ્તિ वस्ति, विदध्यात् બનાવવી बनावे, हृत्- હૃદય हृदय, नाभि- નાભિ नाभि, पार्श्व- પડખાં पार्श्व, उत्तमदेह- અને મસ્તકના और शिरके, दाहे દાહમાં दाहमें, सकृच्छ्रमूत्रे મૂત્રકૃચ્છ્રમાં मूत्रकृच्छ्रमें, अन्तरस्थे અંદરના शरीरके अन्दरके, दाहे च દાહમાં दाहमें, क्षीणे क्षते ક્ષીણમાં, ક્ષતમાં क्षीणमें, क्षतमें, नष्टे रेतसि च अपि વીર્ય નાશ પામ્યું હોય તેમાં शुक्रक्षय हो जानेमें, पैत्ते અને પિત્તના और पित्तजन्य, अतिसारे च અતિસારમાં अतिसारमें, नृणाम् મનુષ્યોને मनुष्योंको, प्रशस्तः આ બસ્તિ પ્રશસ્ત છે यह वस्ति प्रशस्त है ॥ ५३-५५ ॥

53-55. Take the milk prepared with the decoction of one tola each of the grape group of drugs, white teak, mahwa, fragrant sticky mallow, indian sarsaparilla, sandal and jequirity and mixed with the paste of east indian globe thistle, wild bean, liquorice and wheat flour, and with honey ghee, liquorice and oil, and the juice of chebulic myrobalan, white yam, sugarcane and gur; this administered as enema, is regarded as curative of pitta This is recommended to patients suffering from burning in the epigastric, umbilical and hypochondriac regions and head, or in burning in the internal organs, in dysuria and in conditions of cachexia, pectoral lesions, loss of semen and diarrhea of the pitta type.

कोषातकारग्वधदेवदारु-
शार्ङ्गेष्टमूर्वाकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥५६॥
तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥५७॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो
मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च ।

कोषातक- કોષાતકી कोषातकी, आरग्वध- ગરમાળો अमलतास, देवदारु- દેવદાર देवदारु, शार्ङ्गेष्ट- ચણોઠી रत्ती, मूर्वा- મૂર્વા मूर्वा, कुटज- કડો कुड़ा, अर्क- આકડો आक, पाठाः પાઠા पाढ़ी, कुलत्थान् કળથી कुलथी, बृहतीम् च અને ઊભી ભોરીંગણી और बड़ी कटेरी इनका, तोये પાણીમાં पानीमें, पक्त्वा પકાવીને क्वाथ करके, तस्य रसस्य તે કવાથને उस क्वाथको, दश प्रसृताः દશ પ્રસૃત ૮૦ तोला, स्युः રાખવો रक्खे, तान् તેને इसको, अक्षप्रमाणैः અક્ષ अक्ष જેટલાં एक एक तोले, सकुष्ठैः કઠ कूठ, सर्षप- સરસવ सरसों, एला- એલચી इलायची, मदनैः અને મીંઢળના કલ્કથી और मैनफलके कल्कसे, समाक्षिकस्य મધ मधु, फलाह्वतैलस्य મીંઢળનું તેલ मैनफलका तैल, क्षारस्य જવખાર यवक्षार, सार्षपस्य અને સરસવનું और सरसोंका, तैलस्य च તેલ એઓના तैल इनके, प्रसृतैः च ૮-૮ તોલાથી ८-८ तोलेसे, युक्तान् कृत्वा યુક્ત કરી मिलाकर, ज्ञः જાણકાર वैद्य जाननेवाला वैद्य, कफरोगिणे કફરોગીને कफरोगी, मन्दाग्नये च अपि મંદાગ્નિવાળાને मन्दाग्निवाले, अशनद्विषे च અને ભોજનદ્વેષીને और भोजनमें द्वेष रखनेवालेको, निरूहम् નિરૂહબસ્તિ निरूहवस्ति, दद्यात् દેવી देवे ॥ ५६-५७½ ॥

५६. देवदारुशार्ङ्गेष्टमूर्वा—देवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्रा (क. ख. ड.)
„ शार्ङ्गेष्ट-श्वदंष्ट्र त.)
„ शार्ङ्गेष्टमूर्वा- दूर्वाश्वदंष्ट्रा (ङ.)
„ शार्ङ्गेष्टमूर्वा-मूर्वाश्वदंष्ट्रा (ख.)
५७. फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य—क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य (ब.क.

56-57½. Take 80 tolas of decoction prepared by boiling in water mountain ebony, purging cassia, deodar, black nightshade, trilobed virgin's bower, kurchi, mudar, Patha, horse-gram and indian nightshade. Add to these the paste of one tola each of rape-seed, cardamom, emetic nut and costus, and 8 tolas of each of the oil known as the emetic nut oil, honey, barley-alkali and rape-seed oil. This should be administered by the wise physician as evacuative enema to patients afflicted with disorders of kapha, weakness of the gastric fire and disghust for food.

पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा
सपिप्पलीकैः क्वथितैर्जलेऽग्नौ ॥५८॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां
फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।
कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥५९॥
निरूहमुख्यः कफजान् विकारान्
सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं
बस्तेस्तथाऽऽटोपमथापि घोरम् ॥६०॥

अग्नौ અથવા અગ્નિ ઉપર अथवा अग्निपर, जले જલમાં जलमें, सपिप्पलीकैः પીપર पिप्पली, पटोल- પરવળ परवल, पथ्या- હરડે हरड, अमरदारुभिः वा અને દેવદાર और देवदारु, क्वथितैः એઓનો ક્વાથ કરી તેનાથી બસ્તિ દેવી इनका क्वाथ करके इनसे बस्ति देवे, द्विपञ्चमूले દશમૂળ दोनों पञ्चमूल, सबिल्वाम् બીલી बिल्व, त्रिफलाम् ત્રિફળા त्रिफला, फलानि તથા મીંઢળનો तथा मैनफलका, गोमूत्रयुतः ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, कषायः કાઢો કરવો कषाय, ससैन्धवः સિંધાલુણ सैन्धव, क्षारयुतः જવખાર यवक्षार, सतैलः તથા તેલ तथा तैल, कलिङ्ग- અને ઇંદ્રજવ और इन्द्रजौ, पाठा- પાઠા पाठी, फल- મીંઢળ मैनफल, मुस्त- તેમજ મોથ एवं मोथा, कल्कः એઓનો કલ્ક નાખી નિરૂહબસ્તિ તૈયાર કરવી इनका कल्क डालकर निरूहवस्ति तय्यार करे, निरूहमुख्यः આ મુખ્ય નિરૂહબસ્તિ यह श्रेष्ठ निरूह- वस्ति, सपाण्डुरोग- પાંડુરોગ पांडुरोग, अलसक- અલસક अलसक, आमदोषान् આમદોષ आमरोग, कफजान् કફજન્ય कफजन्य, विकारान् રોગો रोग, मारुतमूत्रसङ्गम् વાતરોધ, મૂત્રરોધ वातरोध, मूत्ररोध, तथा बस्तेः તથા બસ્તિના तथा मूत्राशयके, घोरम् आटोपम् ભયંકર આટોપને भयंकर आध्मानको, अथ अपि પણ भी, हन्यात् હણે છે नष्ट करता है ॥५८-६०॥

58-60. Or administer as enema the decoction prepared in water of wild snake gourd, chebulic myrobalan, deodar and long pepper, or the decoction of the two varieties of pentaradices, the three myrobalans, bael and emetic nuts and cow's urine. Add to this the paste of kurchi, Patha, emetic nut and nut grass, rock-salt and oil along with barley alkali. The evacuative enema with this solution is foremost in curing diseases of the kapha type of anemia, intestinal stasis and chyme disorders. It also cures stasis of flatus and urine and severe distension of the bladder.

रास्नामृतैरण्डविडङ्गदार्वी-
सप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
शम्पाकभूनिम्बपटोलपाठा-
तिक्तासुवर्णीदशमूलमुस्तैः ॥६१॥

५८. क्वथितैर्जलेऽग्नौ-क्वथितैर्जलाख्यैः (क. छ. फ.)

६०. मथापि घोरम्--मतीव घोरम् (ष)

६१. दार्वी दारु छ.

,, शम्पाक-शम्याक (ख)

,, ,, -श्यामाक (त. द.)

त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च
क्वाथः समदनफलकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वा-
रसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥६२॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेह-
ब्रध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥६३॥
रूक्षौषधैरप्यपतर्पितेभ्य
एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥६४॥

रास्ना- રાસ્ના रास्ना, अमृता- ગળો। गिळोय, एरण्ड- એરંડો एरण्ड, विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, दार्वी- દાર્વી दार्वी, सप्तच्छद- સાતવણ सतिवन, उशीर- વીરણનો વાળો खस, सुराह्व- દેવદાર देवदारु, निम्बैः લીમડો नीमकी छाल, शम्पाक- ગરમાળો अमलतास, भूनिम्ब- કરિયાતું चिरायता, पटोल- પરવળ परवल, पाठा- પાઠા पाठी, तिक्ता- કડુ कटुकी, आखुपर्णी- ઊંદરકની मूषाकर्णी, दशमूल- દશમૂળ दशमूल, मुस्तैः મુસ્ત मुस्त, त्रायन्तिका- ત્રાયમાણ त्रायमाण, शिग्रु- સરગવો सहजन, फलत्रिकैः च અને ત્રિફળા और त्रिफला, क्वाथः એઓના ક્વાથમાં इनके क्वाथमें, समदनफलक-तोय-मूत्रः મીંઢળનો ક્વાથ તથા ગોમૂત્ર નાખવાં मैनफलका क्वाथ तथा गोमूत्र डाले, यष्टयाह्व- જેઠીમધ एवं मुलहठी, कृष्णा- પીપર पिप्पली, फलिनी- ઘઉંલા प्रियङ्गु, शताह्वा- સુવા सोया, रसाञ्जन- રસવંતી रसौत, श्वेतवचा- સફેદ વજ श्वेत वच, विडङ्गैः વાવડિંગ वायविड़ंग, कलिङ्ग ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, पाठा- પાઠા पाठी, अम्बुद- મોથ मोथा, सैन्धवैः च અને સિંધાલૂણ એઓનો और सैन्धव इनका, कल्कैः કલ્ક પણ નાખવો कल्क भी डाले, ससर्पिः તથા ઘી घृत, मधु-तैलमिश्रः મધ અને તેલ મેળવી નિરૂહબસ્તિ તૈયાર કરવી मधु और तैलसे मिश्रित निरूहबस्ति तय्यार करे, अयम् આ यह, निरूहः નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, क्रिमि- ક્રિમિ क्रिमि, कुष्ठ- કુષ્ઠ कुष्ठ, मेह- પ્રમેહ प्रमेह, ब्रध्न- બ્રધ્ન व्रध्न, उदर- ઉદર उदर, अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, कफ-आतुरेभ्यः અને કફના રોગીઓને આપવી જોઈએ और कफरोगियोंको देनी चाहिए, रूक्षौषधैः અને રૂક્ષ ઔષધોથી और रूक्ष औषधोंके सेवनसे, अपतर्पितेभ्यः अपि અપતર્પણ પામેલાઓને अपतर्पित हुएंको, एतेषु આ બધા ये, रोगेषु રોગો रोग, सत्सु अपि થયા હોય તો પણ हुए हों तो भी, दत्तः આપવામાં આવેલી નિરૂહબસ્તિ दी हुई निरूहबस्ति वातम् વાયુને वायुको, निहत्य હણી नाश करके, ज्वलनम् प्रदीप्य અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી अग्निको दीप्त करके, रोगान् च અને રોગોને और रोगोंको, विजित्य જીતી લઈ जीतकर, बलम् બળ बल, करोति આપે છે देती है ॥ ६१-६४ ॥

61-64. The evacuative enema should be prepared from the decoction of indian groundsel, guduch, castor, embelia, indian berberry, dita bark, cuscus grass, deodar, neem, purging cassia, chiretta, wild snakegourd, Patha, kurroa, kidney-leaved ipomea, deca-radices, nut grass, zalil, drumstick, the three myrobalans and mixed with the decoction of emetic nut and cow's urine along with the paste of liquorice, long pepper, bottle gourd, dill seeds, extract of indian berberry, white sweet flag, embelia, kurchi seeds, Patha and nut grass, adding rock salt, ghee, honey, and oil. This enema is administered in helminthiasis, dermatosis, urinary disorders, inguinal swelling, abdominal disease, indigestion and in diseases due to kapha. In patients suffering from the above diseases, even if they are in a condition of depletion as a result of un-unctuous medications, this enema removes the morbidity of vata,

६३. कलिङ्ग—कटङ्क (ग.)

promotes the gastric fire, subdues the diseases and increases the patient's vitality.

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेद-
वृश्चीरभूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलं च पलांशिकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥६५॥
बिल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्य-
फलानि चैव प्रसृतोन्मितानि ।
पयोजलाभ्यामाढकवच्छृतं तत्
क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥६६॥
वचाशताह्वामरदारुकुष्ठ-
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥६७॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
तथैव युक्तं प्रसृतैस्त्रिभिश्च ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञः
स सर्वसंसर्गकृतामयघ्नः ॥६८॥

पलांशिकानि એક એક પલ एक एक पल, पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, एरण्ड- એરંડો एरण्डमूल, वृष- અરડુસી अडूसा, अश्मभेद- પાષાણભેદ पाषाणभेद, वृश्चीर- ધોળી સાટોડી श्वेत पुनर्नवा, भूतीक- અજમો अजवायन, बला- બલા बला, पलाशाः ખાખરો ढाक, द्विपञ्चमूलम् च અને દશમૂળ और दोनों पञ्चमूल, धौतानि ધોઈને धोकर, क्षुण्णानि ખાંડીને और कूटकर, अष्टौ फलानि આઠ મીંઢળ आठ मैनफल, प्रसृतोन्मितानि એક એક પ્રસૃત ८-८ तोले, बिल्वम् બીલી बिल्वफल, यवान् જવ जौ, कोल- બોર बेर, कुलत्थ- કળથી कुलथी, धान्य- ધાણા धनिया, फलानि च एव અને મીંઢળ એઓને और मैनफल इनका, पय- દૂધ दूध, जल- જલ जलके, आढकवत् બે આઢકમાં ५१२ तोलेमें, शृतम् પકાવી કાથ કરે, क्षीरावशेषम् દૂધ બાકી રહે ત્યારે दूधमात्र शेष रह जाय तब, सितवस्त्रपूतम् શ્વેત વસ્ત્રથી ગાળી श्वेतवस्त्रसे छानकर, वचा વજ वच, शताह्वा- સુવા सोया, अमरदारु- દેવદાર देवदारु, कुष्ठ- કઠ कूठ, यष्ट्याह्व- જેઠીમધ मुलहठी, सिद्धार्थक- સરસવ सरसों, पिप्पलीनाम् પીપર पिप्पली, यवान्या અજમા अजवायन, मदनैः च અને મીંઢળના और मैनफलके, कल्कैः કલ્કથી कल्कसे, युक्तम् યુક્ત કરેલો मिलावे, गुडसैन्धवाक्तम् પછી ગોળ તથા સિંધાલૂણ પણ નાખવાં पीछे गुड़सैन्धव मिलाये, तथा एव અને और, क्षौद्रस्य મધ मधु, तैलस्य તેલ तैल, च सर्पिषः તથા ઘી तथा घी, त्रिभिः प्रसृतैः च ત્રણ પ્રસૃતથી २४ तोलेसे, युक्तम् યુક્ત કરી मिलाये, तत् તે वह, नात्युष्णशीतम् બહુ ગરમ પણ નહિ અને બહુ ઠંડી પણ નહિ એવી न बहुत गरम न बहुत शीतल, निरूहम् નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, विधिज्ञः વિધિને જાણનાર વૈદ્ય विधिको जाननेवाला वैद्य, विधिना વિધિપૂર્વક विधिपूर्वक, दद्यात् આપવી देवे, सः सर्व- તે બધા यह निरूहबस्ति सब, संसर्गकृत- સંસર્ગથી થયેલા संसर्गजन्य, आमयघ्नः રોગોનો નાશ કરે છે रोगोंको नष्ट करती है ॥ ६५-६८ ॥

65-68. Take four tolas each of hog's weed, castor, vasaka, indian rock foil, white hog weed, bishop's weed, heart-leaved sida, Palas, the two varieties of penta-radices, eight fruits of the emetic nut well crushed and washed, and eight tolas each of the bael, barley and the fruits of jujube, horse-gram and coriander, and 512 tolas of milk and water; then add ghee. It should be boiled till only the

६५. वृश्चीरभूतीकबलापलाशाः—धत्तूरवृश्चीरबलापलाशाः (च)
,, द्विपञ्चमूलं च—द्विपञ्चमूलानि (च)
,, फलानि—पलानि (च. छ.)
६६. पयोजलाभ्यामाढकवच्छृतम्—पयोजलाभ्यामाढकयोः शृतम् (ख. ग. घ. ङ.)
,, ,, —पयोजलाभ्यामाढकपाचितम् (च.)
६७. कुष्ठ बिल्व (च. छ.)
६८. प्रसृतैस्त्रिभिश्च—प्रसृतत्रयेण (क. ख. ग. घ.)
,, ,, —प्रसृतत्रितयेन (च.)

milk remains, and strained through a white cloth It should be mixed with the paste of sweet flag, dill seeds, deodar, costus, liquorice, rape, long pepper, bishop's weed and emetic nut and with gur, rock salt and 24 tolas of honey, oil and ghee mixed together This, in a lukewarm condition, should be administered as evacuative enema in due manner by the expert. It is curative of all diseases born of continued discordances of the humors.

दोषापेक्षिणी निरूहकल्पना—

> स्निग्धोष्ण एकः पवने समांसो
> द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
> त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
> कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥६९॥

पवने વાયુમાં वायुमें, समांसः માંસરસસહિત मांसरससहित, स्निग्धोष्णः સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ स्निग्ध तथा उष्ण, एकः એક નિરૂહબસ્તિ एक निरूहवस्ति, पित्ते પિત્તમાં पित्तमें, पयसा દૂધની સાથે दूधमिश्रित, स्वादुशीतौ મધુર તથા શીતલ मधुर तथा शीतल, द्वौ બે નિરૂહબસ્તિઓ दो निरूहवस्तियाँ, कफे અને કફમાં और कफमें, समूत्राः ગોમૂત્રસહિત गोमूत्रमिली, कटुक- કડુ कटु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, तीक्ष्णाः તથા તીક્ષ્ણ तथा तीक्ष्ण, त्रयः निरूहाः ત્રણ નિરૂહબસ્તિઓ આપવી જોઈએ तीन निरूहवस्तियां देनी चाहिए, परम् એથી અધિક નિરૂહબસ્તિઓ इनसे अधिक निरूह वस्तियां, न विधेयाः આપવી નહિ જોઈએ नहीं देनी चाहिए ॥ ६९ ॥

69. One evacuative enema which is unctuous and warm and mixed with meat-juice is to be given in conditions of vata. Two evacuative enemas which are sweet and cold and mixed with milk are to be given in conditions of pitta and three evacuative enemas that are pungent, hot, and acute and mixed with cow's urine are to be given in conditions of kapha. Not more than these specified evacuative enemas are to be given.

निरूहे प्रतिभोजनम्—

> रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात्
> क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
> तथाऽनुवास्येषु च बिल्वतैलं
> स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥७०॥

वाते વાતમાં वायुमें, रसेन માંસરસની સાથે मांसरसके साथ, पित्ते तु પિત્તમાં पित्तमें, क्षीरेण દૂધની સાથે दूधके साथ, कफे च અને કફમાં और कफमें, यूषैः યૂષોની સાથે यूषके साथ, प्रतिभोजनम् નિરૂહબસ્તિ આપ્યા પછીનું ભોજન निरूहवस्तिदानके पश्चात् भोजन, स्यात् કરવું करे, तथा તેજ પ્રમાણે इसी प्रकार, अनुवास्येषु च અનુવાસનયોગ્ય પુરુષોમાં अनुवासनके योग्य पुरुषोंमें, बिल्वतैलम् વાત વગેરેમાં અનુક્રમે બીલીનું તેલ बिल्वतैल, जीवनीयम् જીવનીય ગણનું તેલ जीवनीयगणसे साधित तैल, फलसाधितम् च અને મીંઢળનું તેલ और मैनफलसे सिद्ध तैल, स्यात् પ્રયોજવું प्रयुक्त करना चाहिए ॥ ७० ॥

70. In conditions of vata, the next meal should be taken mixed with meat-juice; in pitta, it should be taken mixed with milk, and in kapha, it should be taken mixed with soups. Similarly, in conditions demanding unctuous enemata the bael oil the oil, prepared with life-promoter group of drugs and

६९. समांसः—निरूहः (क. ख. ह. ग. घ.)

७०. यूषैः—यूषः (क.)

,, इतः श्लोकानन्तरम् — नम श्लोकः । इत्यधिकः पाठः (क. ह) पुस्तकयोः ।

oil prepared with the emetic nut are to be given respectively, in conditions of vata, pitta and kapha.

अध्यायोक्तविषयाः —

इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-
द्वस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम् ।
योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म
करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥७१॥

इति આ પ્રમાણે आ इस प्रकार यह, वस्तिप्रदानस्य બસ્તિ દેવાની बस्ति देनेकी, अग्र्यम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, निखिलम् સંપૂર્ણ सम्पूर्ण, विधानम् વિધિ विधि, यथावत् સત્ય સ્વરૂપમાં सम्यक् रूपमें, उक्तम् કહી છે कही है, यः विद्वान् જે વિદ્વાન जो विद्वान्, अधीत्य તે ભણીને इसको पढ़कर, इह लोके આ લોકમાં इस लोकमें, वस्तिकर्म બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, करोति કરે છે करता है, सः તે वह, सिद्धिम् સિદ્ધિને सफलताको, लभते મેળવે છે प्राप्त करता है ॥ ७१ ॥

71. Thus, the best method of administering the enema-treatment has been fully and properly expounded here. The wise man who learning this, administers the enema-treatment, achieves complete success in his treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिसूत्रीयसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रमें, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, बस्तिसूत्रीयसिद्धिः 'બસ્તિસૂત્રીયસિદ્ધિ' 'वस्तिसूत्रीयसिद्धि', नाम નામનો नामका, तृतीयः ત્રીજો तीसरा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'Success in Treatment through the Principles of the Enema Procedure' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ચોથો અધ્યાય अध्याय चौथा

Chapter IV

स्नेहबस्तिव्यापत्सिद्ध्युपक्रमः —

अथातः स्नेहव्यापत्सिद्धिं[1] व्याख्यास्यामः॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, स्नेहव्यापत्सिद्धिम् 'સ્નેહવ્યાપત્સિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું स्नेहव्यापत्सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled "Success in Treatment of the Complications arising from the Unctuous Enema".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

१. स्नेहव्यापत्सिद्धिं- स्नेहव्यापदिकी सिद्धि (ध. ब. फ.)

स्नेहबस्तीन्निबोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥३॥

इमान् આ इन, वात-पित्त- વાત, પિત્ત वात, पित्त, कफ-अपहान् તથા કફને નાશ કરનાર तथा कफकी नाशक, स्नेहबस्तीन् સ્નેહબસ્તિઓને स्नेहबस्तियोंको, मिथ्या- અને મિથ્યા और मिथ्या, प्रणिहितानाम् પ્રયોજેલી સ્નેહબસ્તિઓથી થતા प्रयुक्त की गई स्नेह-बस्तियोंसे होनेवाले, व्यापदः રોગોને रोगोंको, सचिकित्सिताः ચિકિત્સાસહિત चिकित्साके साथ, निबोध સાંભળો सुनो ॥ ३ ॥

3. Listen now to the exposition of the unctuous enemata which are curative of vata, pitta and kapha, and of the complications arising from wrongful administration of these and the treatment of such complications.

कतिपयेऽनुवासनस्नेहयोगाः —

दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ॥४॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥५॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥६॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥७॥

पलांशिकम् એક એક પલ ४-४ तोले, दशमूलम् દશમૂળ दशमूल, बलाम् બલા बला, रास्नाम् રાસ્ના रास्ना, अश्वगन्धाम् આસોંદ असगन्ध, पुनर्नवाम् સાટોડી गदहपुरना, गुडूची- ગળો गिलोय, एरण्ड- એરંડો एरण्डमूल, भूतीक- અજમો अजवायन, भार्गी- ભારંગી भारंगी, वृषक- અરડુસી अडूसा, रोहिषम् રોહિષ रोहिषघास, शतावरीम् શતાવરી शतावर, सहचरम् આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળિયો नील पुष्पवाली कटसरैया, काकनासाम् તથા કૌવાઠોડી तथा शींगरोटी, प्रसृत-उन्मितान् અને એક એક પ્રસૃત ८–८ तोले, यव- જવ जौ, माष- અડદ उड़द, अतसी- અળસી अलसी, कोल- બોર અને वेर, कुलत्थान् તથા કળથી એઓને तथा कुल्थी इनको, अम्भसः चतुर्द्रोणे ચાર દ્રોણ પાણીમાં ४०९६ तोले पानीमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, द्रोणशेषेण એક દ્રોણ બાકી રહે ત્યારે १०२४ तोले रहने पर, तेन च तेनी साथे इनके साथ, पलोन्मितैः એક એક પલ ४–४ तोले, जीवनीयैः જીવનીયગણના દ્રવ્યોનો કલ્ક મેળવી जीवनीय गणके द्रव्योंका कल्क मिलाकर, समक्षीरम् એક આઢક દૂધ २५६ तोले दूध, तैलाढकम् તથા એક આઢક તેલ સિદ્ધ કરવું तथा २५६ तोले तैल सिद्ध करे, एतत् આ यह, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, सर्ववात- સર્વ પ્રકારના વાતના सब प्रकारके वातके, विकारनुत् વિકારોને દૂર કરનાર છે रोगोंको शान्त करनेवाला है, जीवनीय- જીવનીય ગણથી जीवनीय गणसे, उपसाधिता સાધિત सिद्ध की हुई, आनूपानाम् આનૂપ જીવોની आनूप प्राणियोंकी, वसा વસા वसा भी, तद्वत् તેજ પ્રમાણે સર્વ વાતવિકારોને દૂર કરનાર છે इसी प्रकार सब वातविकारोंको दूर करनेवाली है ॥ ४-७ ॥

4-7. Take four tolas each of deca-radices, heart-leaved sida, indian groundsel, winter cherry, hog's weed, guduch, castor, bishop's weed, beetle killer, vasaka, ginger grass, climbing asparagus, crested purple nail dye, small stinking swallow wort and eight tolas each of barley, black gram, linseed jujube, and horsegram, and decoct in 4096 tolas of water till reduced to 1024 tolas; this should be mixed and cooked with 256 tolas of oil and an equal quantity of milk along with the paste of 4 tolas of each

३. निबोधेमान्—प्रवक्ष्यामि (क. ग. ब. फ.)
५. पलांशिकम्—पलोन्मितैः (च)
६. तैलाढकं समक्षीरं—चेत्तैलाढकं पेयैः (त.)
 पचेत्तैलाढकं क्षीरैः (च.)

of life-promoter group of drugs. This preparation of oil, used as unctuous enema, cures all disorders of vata. Similarly the fat of wet-land creatures prepared with the paste of life-promoter group of drugs may be used.

शताह्वायवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्नितप्तेन तप्तं चानिलनुद्धृतम् ॥ ८ ॥

शताह्वा- સુવા सोया, यव- જવ जौ, बिल्व- બીલું बेल, अम्लैः અને અમ્લ દ્રવ્યોથી और अम्ल द्रव्योंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, तैलम् તેલને। तैलका, समीरणे વાયુદોષમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ वायुदोषमें प्रयोग करना चाहिए, अग्नितप्तेन અગ્નિમાં ગરમ કરેલ अग्निसे तप्त, सैन्धवेन સિંધાલૂણથી सेन्धानमकसे, तप्तम् તપાવેલું गरम किया हुआ, घृतम् च ઘી પણ घी भी, अनिलनुत् અનુવાસનદ્વારા વાયુરોગને દૂર કરનાર છે अनुवासनद्वारा वायुरोगका नाशक है ॥ ८ ॥

8. The oil, prepared with dill seeds. barley, bael and sour articles, is beneficial in vata, and the ghee heated by the warmth of roasted rocksalt is also curative of vata.

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥९॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥१०॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत्तदनुवासनम् ॥११॥

जीवन्तीम् ડોડી जीवन्ती, मदनम् મીંઢળ मैनफल, मेदाम् મેદા मेदा, श्रावणीम् શ્રાવણી श्रावणी, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, बलाम् બલા बला, शताह्वा- સુવા सोया, ऋषभकौ ઋષભક ऋषभक, कृष्णाम् પીપર पिप्पली, काकनासाम् કૌવાડોડી शींगरोटी, शतावरीम् શતાવરી शतावरी, स्वगुप्ताम् કૌચ केवांच, क्षीर-काकोलीम् ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, कर्कटाख्याम् કાકડાશીંગી काकड़ासिंगी, शटीम् શટી शठी, वचाम् અને વજ એઓનો और वचा इनका, पिष्ट्वा કલ્ક નાખી कल्क डालकर, तैलम् घृतम् તેલ તથા ઘી तैल तथा घी, तच्चतुर्गुणे તેનાથી ચાર ગણા इनसे चार गुने, क्षीरे દૂધમાં दूधमें, साधयेत् સિદ્ધ કરવાં सिद्ध करे, तत् તે यह, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, वातपित्तघ्नम् વાત તથા પિત્તનો નાશ કરનાર वात तथा पित्तका नाशक, बल- બલ बल, शुक्र- શુક્ર शुक्र, अग्निवर्धनम् અને જઠરાગ્નિ વધારનાર છે और अग्निको बढ़ानेवाला है, मूत्र- તથા મૂત્ર मूत्र, रेतः- વીર્ય शुक्र, रजोदोषान् તેમજ રજના દોષોને एवं रजोदोषको, हरेत् નષ્ટ કરે છે नष्ट करता है ॥ ९-११ ॥

9-11. The dyad of oil-cum-ghee may be prepared by cooking it with four times the quantity of milk along with the paste of cork swallow wort, emetic nut, Meda, east indian globe thistle, liquorice, heart-leaved sida, dill seeds, Rishabhaka, long pepper, stinking swallow wort, climbing asparagus, Sugupta, Kshirakakoli, cucumber, zedoary and sweet flag. This is roborant, curative of vata-cum-pitta, and is curative of urinary, seminal and menstrual disorders.

लाभतक्कन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥१२॥

८. तप्तेन--वर्णेन (ख. ग.)
११. शुक्राग्नि वर्णाग्नि (ग.)
,, मूत्ररेतोरजोदोषान्--पुत्र्यं रेतोरजोदोषान (ध च. फ)
,, अनुवासनम्--अनुवासनात (क.)
१२. तैलपादं--तैलपात्रं (ध)

तैलपादम् ચોથા ભાગના તેલ સાથે चतुर्थांश तैलसहित, **क्षीरचतुर्गुणम्** ચારગણા દૂધમાં चारगुने दूधमें, **यावतः** જેટલાં મળી શકે તેટલાં जितने प्राप्त हों उतने, **पिष्टैः चन्दनाद्यैः च** ચન્દનાદિકના કલ્કથી चन्दनादिके कल्कसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध किये हुए, **घृतम्** ઘીનું घृतका, **अनुवासनम्** અનુવાસન अनुवासन, **पित्तघ्नम्** પિત્તનાશક છે पित्तनाशक है ॥ १२ ॥

12. The dyad of ghee and oil, containing til oil of one fourth quantity should be prepared in four times the quantity of milk with the paste of the drugs of the sandal group in whatever quantity available. This preparation, given as an unctuous enema is curative of pitta.

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
ह्रीबेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकट्फलम् ॥१३॥
नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् १४
बिल्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं रास्नां च पेषयेत् ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥१५॥
ब्रध्नोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
आनाहमश्मरीं चैव हन्याात्तदनुवासनात् ॥१६॥

सैन्धवम् સિંધાલૂણ सैन्धव, **मदनम्** મીંઢળ मैनफल, **कुष्ठम्** કઠ कूठ, **शताह्वाम्** સુવા सोया, **निचुलम्** સમુદ્રફળ समुद्रफल, **वचाम्** વજ वचा, **ह्रीबेरम्** સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, **मधुकम्** જેઠીમધ मुलहठी, **भार्गीम्** ભારંગી भारंगी, **सकट्फलम्** કાયફળ कायफल, **देवदारु** દેવદાર देवदारु, **नागरम्** સૂંઠ सोंठ, **पुष्करम्** પોખરમૂળ पोहकरमूल, **मेदाम्** મેદા मेदा, **चविकाम्** ચવક चव्य, **चित्रकम्** ચિત્રક चित्रक, **शटीम्** શટી शठी, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविडंग, **अतिविषे** અતિવિષની કળી अतीस, **श्यामाम्** કાળું નસોતર श्यामा, **हरेणुम्** રેણુકબીજ रेणुका, **नीलिनीम्** નીલિની नीलिनी, **स्थिराम्** શાલવણ सरीवन, **बिल्व-** બીલી बेल, **अजमोदे** બોડી અજમોદ अजमोद, **कृष्णाम् च** પીપર पिप्पली, **दन्तीम्** દન્તીમૂળ दन्ती, **रास्नाम् च** અને રાસ્ના એઓનો और वायसुरई इनका, **पेषयेत्** કલ્ક કરવો कल्क करे, **एरण्डजम् तैलम्** તે કલ્કથી એરંડિયું તેલ उस कल्कसे एरण्ड तैल **तैलम् वा** કે તલનું તેલ अथवा तिलतैल, **साध्यम्** સિદ્ધ કરવું सिद्ध करे, **तत्** તે वह, **कफरोगनुत्** કફરોગ દૂર કરનાર છે कफरोगनाशक है, **अनुवासनात्** અને અનુવાસનદ્વારા और अनुवासद्वारा, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **मेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **आढ्यमारुतान्** આઢ્યવાત आढयवात, **आनाहम्** આનાહ आनाह, **अश्मरीम् च एव** તથા અશ્મરીનો तथा अश्मरीको, **हन्यात्** નાશ કરે છે नष्ट करता है ॥१३-१६॥

13-16. Make into paste rock salt, emetic nut, costus, dill seeds hijjal tree, sweet flag, fragrant sticky mallow liquorice, beetle killer deodar box myrtle, ginger, orris root, Meda long pepper, white flowered leadwort, zedoary, embelia, indian atees, black turpeth, pea, indigo, ticktrefoil, bael, celery, long pepper, red physic nut and indian groundsel. Either castor oil or til oil prepared with this paste, is curative of disorders of kapha. Given as unctuous enema, it cures inguinal swelling, misperistalsis gulma, piles, splenic disorders, rheumatic conditions, constipation and calculus.

मदनैर्वाऽम्लसंयुक्तैर्बिल्वाद्येन गणेन वा ।
तैलं कफहरैर्वाऽपि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥१७॥

१३. वचाम्-वलाम् (क. ड. त. च.)
१५. पेषयेत्-तत्समैः (च.)

भिषक् वैद्य वैद्य, अम्लसंयुक्तैः अम्ल द्रव्योथी युक्त अम्ल द्रव्योंसे युक्त, मदनैः वा मींढळना कल्कथी मैनफलके कल्कसे, बिल्वाद्येन के बिल्वादि या बिल्वादि, गणेन वा गणना कल्कथी गणके कल्कसे, कफहरैः वा अपि अथवा कफहर औषधोना कल्कथी अथवा कफनाशक औषधियोंके कल्कसे, कफघ्नम् कफहर कफहर, तैलम् तेल तैल, कल्पयेत् तैयार करवुं जोईए सिद्ध करे ॥ १७ ॥

17. The physician should prepare an oil curative of kapha by cooking it with the paste of emetic nut and sour article or with the paste of the bael group of drugs or with the paste of the drugs curative of kapha

विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।
जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥१८॥
निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकाः ।
एषां क्काथेन विपचेत्तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥१९॥
फलबिल्वत्रिवृत्कृष्णारास्नाभूनिम्बदारुभिः ।
सप्तपर्णवचोशीरदार्वीकुष्ठकलिङ्गकैः ॥२०॥
लतागौरीशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः ।
तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥२१॥
क्लीबतां विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥२२॥

विडङ्ग- वावडिंग वायविडङ्ग, एरण्ड- एरंडमूळ एरण्ड, रजनी- हळदर हल्दी, पटोल- परवळ परवल, त्रिफला- त्रिफळा त्रिफला, अमृताः गळो गिलोय, जातीप्रवाल- चमेलीनां पत्रांकुर चमेलीके पत्रांकुर, निर्गुण्डी- नगोड संभालू, दशमूल- दशमूल दशमूल, आखुपर्णिकाः उंदरकनी मूषाकर्णी, निम्बः लीमडो नीमकी छाल, पाठा- पाहा पाढ़ी, सहचर- आसमानी फूलनो कांटाशेळियो नील पुष्पवाली कटसरैया, शम्पाक- गरमाळो अमलतास, करवीरकाः अने करेण और कनेर, एषाम् एओना इनके, क्काथेन क्वाथथी क्वाथमें, एभिः अने आ औषधिओना अर्थात् और इन औषधियोंके अर्थात्, फल- मींढळ मैनफल, बिल्व- बीली बेल, त्रिवृत्- नसोतर निसोत, कृष्णा- पीपर पिप्पली, रास्ना- रास्ना रायसुरई, भूनिम्ब- करियातुं चिरायता, दारुभिः देवदार देवदारु, सप्तवर्ण- सातवण सतिवन, वचा- वज वच, उशीर- वीरणनो वाळो खस, दार्वी- दारुहळदर दारुहल्दी, कुष्ठ- कठ कूठ, कलिङ्गकैः इन्द्रजव इन्द्रजौ, लता- मजीठ मजीठ, गौरी- हळदर हल्दी, शताह्वा- सुवा सोवा, अग्नि- चित्रो चित्रक, शटी- कपूर काचली शठी, चोरक- चोरक चोरक, पौष्करैः च पोखरमूळ एओना पोहकरमूल इनके, कल्कितैः कल्कथी कल्कसे, तैलम् तेल तैल, पचेत् पकावतुं सिद्ध करे, पान- पान पान, अभ्यङ्ग- अभ्यंग अभ्यङ्ग, अनुवासनैः अने अनुवासनमां और अनुवासनमें, प्रयुक्तम् प्रयोजवाथी प्रयोग करनेसे, तत् ते वह, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, क्रिमीन् क्रिमि कृमिरोग, मेहान् प्रमेह प्रमेह, अर्शांसि अर्श अर्श, ग्रहणीगदम् ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, क्लीबताम् नपुंसकता क्लीवता, विषमाग्नित्वम् विषमाग्नि विषमाग्नि, मलम् मळ मल, तथा दोषत्रयम् तथा त्रणे दोषोने तथा तीनों दोषोंको, आशु जलदी शीघ्र, प्रणुदति दूर करे छे नष्ट करता है ॥ १८-२२ ॥

18-22. An oil may be prepared in the decoction of embelia, castor, turmeric, wild snake gourd, the three myrobalans guduch, sprouts of spanish jasmine, chaste tree, deca-radices, ipomea, neem, Patha crested purple nail dye, purging cassia and indian oleander along with the paste of emetic nut, bael, turpeth, long pepper, indian groundsel, chiretta, deodar, dita bark, sweet flag, cuscus grass, indian berberry, costus, kurchi

१८ रजनी–भूतीक (ग)
१९. करवीरकाः–करवीरकम् (च)
२०. लतागौरी–लतायष्टि (क, ख, ड, त, द, ध, फ)
,, चोरक–सौराष्ट्री (ध, फ)
२२. क्लीबतां–क्लीबत्वं (ध)

seeds, indian madder, turmeric, dill seeds, white flowered leadwort, zedoary, angelica and orris root. This, administered as potion, inunction and unctuous enema, is a speedy cure for dermatosis, helminthiasis, urinary disorders, piles, assimilation disorders, impotency irregular condition of the gastric fire, excess of morbid matter, as well as the morbidity of the three humors.

व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षीणाबलनिरोजसाम् ।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहबस्तिर्बलप्रदः ॥२३॥
पादजङ्घोरुपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥२४॥

व्याधि- રોગ रोग, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, कर्माध्वक्षीण- કામ અને મુસાફરીથી ક્ષીણ कर्म तथा मुसाफरीके कारण क्षीण, अबल- નિર્બલ निर्बल, निरोजसाम् ઓજસરહિત ओजरहित, क्षीणशुक्रस्य च તથા ક્ષીણવીર્ય પુરુષોને तथा क्षीणवीर्य पुरुषोंको स्नेहबस्तिः સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, अतीव बलप्रदः અતિશય બલ દેનારી છે अतिबलप्रद है, पाद- પગ पैर, जङ्घा- જંઘા जङ्घा, ऊरु- ઊરુ ऊरु, पृष्ठ- પીઠ पीठ, अंस- ખભા अंस, कटीनाम् તથા કેડમાં तथा कटीमें, पराम् પરમ अतिशय, स्थिरताम् સ્થિરતા આપે છે स्थिरता देती है, अप्रजानाम् અને પ્રજારહિત और निःसन्तान, स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓને स्त्री, तथा તથા तथा, नृणाम् પુરુષોને पुरुषोंकी, प्रजाम् च પ્રજા सन्तानको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है ॥ २३-२४ ॥

23-24 This unctuous enema is an excellent promoter of strength in those whose strength and vitality have sunk low, as a result of disease over exertion, over-work, exercise and load carrying, and in those of diminished semen. It imparts great firmness to the feet, legs, thighs, back, shoulders and waist, and imparts fertility to sterile women and men.

स्नेहबस्तेः षडापदः—

वातपित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहबस्तेः षडापदः ॥२५॥

वात- વાત वायु, पित्त- પિત્ત पित्त, कफ- કફ कफ, अत्यन्न- અતિ અન્ન अतिशय अन्न, पुरीषैः અને મળથી और मलसे, आवृतस्य च સ્નેહબસ્તિ ઢંકાઈ જતાં स्नेहबस्ति अवरुद्ध होने पर, अभुक्ते તેમજ જમ્યા વગરનાને एवं बिना भोजन किये, प्रणीतस्य च દેવાથી देनेसे, स्नेहबस्तेः સ્નેહબસ્તિની स्नेहबस्तिकी, षट् ७ छः, आपदः વ્યાપત્તિઓ થાય છે व्यापत्तियां होती हैं ॥ २५ ॥

25. There are six conditions of complication likely to arise in the administration of the unctuous enemata; the unctuous fluid may be obstructed by vata, pitta or kapha or by excess of food or fecal matter, and sixthly when given to a person on an empty stomach.

षड्व्यापदां हेतुः—

शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसंचयेऽल्पबलस्तथा ॥२६॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादपि ।
अभुक्तेऽनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं

वाते अधिके વાયુની અધિકતામાં वायुकी अधिकतामें, शीतः अल्पः वा શીત અથવા અલ્પ शीत अथवा अल्प, पित्ते પિત્તની અધિકતામાં पित्तकी अधिकतामें, अतिउष्णः અતિ ઉષ્ણ अति उष्ण, कफे કફની અધિકતામાં कफकी अधिकतामें, मृदुः મૃદુ मृदु, अतिभुक्ते અતિ ભોજનમાં अति भोजनमें, गुरुः ભારે भारी, तथा તથા तथा, वर्चःसंचये મલના સંચયમાં मलके

२१. कर्माध्व—कर्मांग (द.)

२४-२६. न यात्यभि—नात्यात्यभि (घ.)
„ न यात्यभिभवादपि—न यात्यभिभवादथः (ष. क. त.)

संचयमें, अल्पबलः થોડા બળવાળી अल्प बलवाली, दत्तः સ્નેહબસ્તિ આપવાથી स्नेहबस्ति देनेसे, तैः आवृतः તે વાયુ વગેરેથી આવરણ પામવાને લીધે उन वायु आदिसे आवृत होनेके कारण, अभिभवात् अपि તથા ઉત્કટ દોષોથી પરાભવ પામવાને લીધે પણ तथा उल्बण दोषोंसे पराभूत होनेके कारण भी, स्नेहः સ્નેહબસ્તિનો સ્નેહ स्नेहबस्तिका स्नेह, न याति પાછો આવતો નથી वापस नहीं आता, अभुक्ते તેમજ ખાલી પેટમાં સ્નેહબસ્તિ આપવાથી एवं खाली पेटमें स्नेहबस्ति देनेसे, अनावृतत्वात् च માર્ગ અન્નથી આવૃત નહિ હોવાને લીધે मार्ग अन्नसे आवृत नहीं होनेके कारण, ऊर्ध्वम् याति સ્નેહ ઉપર ચાલ્યો જાય છે स्नेह ऊपरकी ओर चला जाता है ॥२६-२६¾॥

26-26¾. If the enema fluid is given in a cold condition or in meagre quantity, in a condition of excess of vata, if it is given in a hot condition in pitta, or a mild enema is given in kapha, or if the enema prepared with heavy articles is given after a heavy meal, or a weak i. e. forceless enema is given in accumulation of feces, the enema fluid thus given will not be able to reach its destination as its course is obstructed by these conditions; while in a patient with an empty stomach, it reaches upwards owing to the absence of any such obstruction.

वातावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

तस्य लक्षणम् ॥२७॥
अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्यात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥२८॥

तस्य વાતાવૃત સ્નેહનાં वातावृत स्नेहके, लक्षणम् આ લક્ષણ છે ये लक्षण हैं, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, अङ्गमर्द- અંગમર્દ अंगोंका टूटना, ज्वर- જ્વર ज्वर, आध्मान- આધ્માન आध्मान, शीत- શીત शीत, स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तम्भ, ऊरुपीडनैः ઊરુપીડા ऊरुका दर्द, पार्श्वरुक्- પડખાંમાં પીડા पार्श्वोंमें दर्द, वेष्टनैः અને ઉદ્વેષ્ટનથી और पार्श्वमें ऐंठन होनेसे, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, वातावृतम् વાયુથી આવૃત वायुसे आवृत, विद्यात् જાણવો जाने ॥ २७-२८ ॥

27-28. These are then the symptoms produced—body-aches, fever, distension of abdomen, chill stiffness, pain in the thighs and pain and cramps in the sides The physician should know from these symptoms that the unctuous fluid is occluded by vata.

वातावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥२९॥
निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥३०॥

स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवण- લવણ लवण, उष्णैः અને ઉષ્ણ ગુણવાળાં और उष्ण गुणवाले, सौवीरक- તેમજ સૌવીરક एवं सौवीरक, सुरा- સુરા सुरा, कोल- બોર बेर, कुलत्थ- કળથી कुलथी, यव- અને જવથી और जौ इनसे, साधितैः साधित सिद्ध किये हुए, रास्ना- રાસ્ના रास्ना, पीतद्रु- तथा દારુહળદરના तथा दारुहल्दीके, तैलिकैः તેલથી મિશ્રિત तैलसे मिश्रित, समूत्रैः અને ગોમૂત્રમિશ્રિત और गोमूत्रमिश्रित, पाञ्चमूलिकैः પંચમૂળથી બનાવેલ पञ्चमूलसे सिद्ध किये, निरूहैः નિરૂહોથી निरूहोंसे, तम् તેનું उसे, सम्यक् બરાબર भली प्रकार, निर्हरेत् નિર્હરણ કરવું જોઈએ निकाल देवे, सायम् અને સાંજે सायंकाल, भुक्ते જમ્યા પછી भोजन करचूकने पर, ताभ्याम् एव તે જ બન્ને इन दोनों, तैलाभ्याम् च તેલથી तैलोंसे, अनुवासयेत् અનુવાસન કરવું જોઈએ अनुवासन देवे ॥ २९-३० ॥

२८. अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः—स्तम्भोरुमर्दना- ध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः (क ग. त. थ ध. फ.)

२९. तैलिकैः—तिल्वकैः (क. ज. त. ब.)

29-30. The physician should eliminate it well by evacuative enema of unctuous acid, salt and hot substances mixed with the oil of indian groundsel and indian berberry, prepared with sauveeraka and sura wines, jujube, horse-gram and barley, cow's urine and the decoction of penta-radices. After the evening meals, the physician should administer unctuous enema of the above-said oils.

पित्तावृतस्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च—

दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥३१

दाह- દાહ दाह, **राग-** લાલાશ रक्तिमा, **तृषा-** તૃષા प्यास, **मोह-** મોહ मोह, **तमक-** તમકશ્વાસ तमकश्वास, **ज्वर-** અને જ્વર એ और ज्वर इन, **दूषणैः** વિકારોથી विकारोंसे, **पित्तावृतम्** સ્નેહને પિત્તથી આવૃત स्नेहको पित्तसे आवृत, **विद्यात्** જાણવો जाने, **स्वादुतिक्तैः** મધુર તથા કડવી स्वादु तथा तिक्त, **बस्तिभिः** બસ્તિઓથી बस्तियोंसे, **तम्** તેને इसे, **हरेत्** હરી લેવો એટલે બાહર निकाले ॥ ३१ ॥

31. The physician should know the enema to be occluded by pitta, if there occur burning, redness, thirst, stupor, faintness and fever. These conditions should be cured with the enema prepared with sweet and bitter groups of drugs.

कफावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥३२॥

तन्द्रा- તન્દ્રા तन्द्रा, **शीतज्वर-** શીતજ્વર शीतज्वर, **आलस्य-** આળસ आलस्य, **प्रसेक-** કફનું થૂંકવું कफका थूकना, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **गौरवैः** ભારેપણું भारीपन, **संमूर्च्छा-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **ग्लानिभिः** અને ગ્લાનિ એઓથી और ग्लानि इनसे, **स्नेहम्** સ્નેહને स्नेहको, **श्लेष्मणा** કફથી कफसे, **आवृतम्** આવૃત आवृत, **विद्यात्** જાણવો जाने ॥३२॥

32. The physician should know it to be occluded by kapha if there occur torpor, algid fever, lethargy, ptyalism, anorexia heaviness, fainting and depression.

कफावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥३३॥

कषाय- કષાય कषाय, **कटु-** કટુ कटु, **तीक्ष्ण-** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **उष्णैः** તથા ઉષ્ણ ગુણવાળી तथा उष्ण गुणवाली, **सुरा-** સુરા सुरा, **मूत्र-** તથા ગોમૂત્રથી तथा गोमूत्रसे, **उपसाधितैः** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की हुई, **फलतैल** મીંઢળના તેલથી मैनफलके तैलसे, **युतैः** યુક્ત युक्त, **साम्लैः** તથા અમ્લ દ્રવ્યોવાળી तथा अम्ल द्रव्यवाली, **बस्तिभिः** બસ્તિઓથી वस्तियोंसे, **तम्** તેને इसे, **विनिर्हरेत्** બહાર કાઢવો बाहर निकाले ॥ ३३ ॥

33. This should be treated with enema prepared with astringent, pungent, acute and hot substances, and with sura wine and cow's urine, and mixed with the emetic nut oil and sour articles.

अत्यशनावृतस्नेहस्य लक्षणम्—

छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥३४॥

छर्दि- ઉલટી वमन, **मूर्च्छा** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **ग्लानि-** ગ્લાનિ ग्लानि, **शूल-** શૂલ शूल, **निद्रा-** નિદ્રા निद्रा, **अङ्गमर्दनैः** અંગમર્દ अंगोंका

३३. कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः कषायतिक्तकटुकैः (च.)
३४. छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः छर्दितृष्णारुचिग्लानिज्वरशूलाङ्गमर्दनैः (च.)
,, मूर्च्छा तृष्णा (ग.)
,, शूलनिद्राङ्गमर्दनैः ज्वरशूलाङ्गमर्दनैः (का. क.)

दूवना, सदाहैः દાહ दाह, आमलिङ्गैः તથા આમનાં લક્ષણ એઓથી तथा आमके लक्षण इनसे, तम् સ્નેહને स्नेहको, अत्यशनावृतम् અતિ ભોજનથી આવૃત अति भोजनसे आवृत, विद्यात् જાણવો जानना चाहिए ॥३४॥

34 The physician should know it to be occluded by excess of intake of food, if there occur vomiting, fainting, anorexia, depression, colic, somnolence, body-aches, symptoms of chyme disorders and burning.

अत्यशनावृतस्नेहस्य चिकित्सा—

कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।
विरेको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥३५॥

कटूनाम् કટુ कटु, लवणानाम् च અને લવણ દ્રવ્યોના और लवण द्रव्योंके, क्वाथैः કવાથથી क्वाथोंसे, चूर्णैः च તથા ચૂર્ણથી तथा चूर्णोंसे, पाचनम् પાચન पाचन, मृदुः મૃદુ मृदु, विरेकः વિરેચન विरेचन, आमविहिता અને આમચિકિત્સામાં કહેલ और आमचिकित્सामें कही हुई, क्रिया च ક્રિયા क्रिया, अत्र અહીં यहांपर, हिता હિતકર છે हितकारी है ॥३५॥

35. The treatment in such conditions is to stimulate digestion by means of decoctions and powders of pungent and salt drugs, and mild purgation, and the line of treatment indicated in chyme-disorders is also beneficial.

विडावृतस्नेहस्य लक्षणं चिकित्सा च—

विण्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ॥३६॥

श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥३७॥

विट्- મળરોધ मलरोध, मूत्र- મૂત્રરોધ मूत्ररोध, अनिलसङ्ग- વાયુરોધ वायुरोध, अर्ति- શૂલ शूल, गुरुत्व- ભારેપણું भारीपन, आध्मान- આધ્માન आध्मान, हृद्ग्रहैः તથા હૃદ્ગ્રહથી तथा हृद्ग्रहसे, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, विडावृतम् મળથી આવૃત मलसे आवृत, ज्ञात्वा જાણીને जानकर, सवर्तिभिः- વર્તિપ્રયોગો वर्तिप्रयोगों, स्नेहस्वेदैः સ્નેહન, સ્વેદન स्नेहन, स्वेदन, श्यामा- કાળું નસોતર श्यामा, बिल्वादि- અને બિલ્વાદિથી और बिल्वादिसे, सिद्धैः સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, निरूहैः च નિરૂહોથી निरूहोंसे, उदावर्तहरेण અને ઉદાવર્તનો નાશ કરનારા और उदावर्तनाशक, विधिना च વિધિથી विधिसे, सम्यक् સારી રીતે भली प्रकार, निर्हरेत् તેને બહાર કાઢવો उसे बाहर निकाले ॥३६-३७॥

36-37. Knowing that the unctuous fluid is occluded by fecal matter by observing retention of feces urine and flatus, pain, heaviness and distension of abdomen and cardiac spasm, the physician should treat the patient with oleation and sudation procedures, suppositories and evacuative enema prepared with black turpeth, bael and other drugs of that group, with unctuous enema and with the line of treatment indicated in misperistalsis.

ऊर्ध्वं गच्छतः स्नेहस्य लक्षणम्—

अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीडितः ।
धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥३८॥

अभुक्ते ભોજન નહિ કરનારમાં भोजन नहीं करनेवालोंमें, शून्यपायौ वा અથવા શૂન્ય ગુદાવાળામાં अथवा खाली गुदावालोंमें, अतिपीडितः ખૂબ દબાવવાથી बलपूर्वक दबानेसे, स्नेहः वेगात् સ્નેહ વેગથી स्नेह वेगसे, ऊर्ध्वम् ઉપર તરફ ऊपरकी ओर, धावति જાય છે जाता है, ततः પછી तदनन्तर, कण्ठात् કંઠમાં પહોંચી कण्ठमें पहुंचकर, ऊर्ध्वेभ्यः ઉપરના ऊपरके, खेभ्यः अपि છિદ્રોમાંથી छिद्रोंसे, एति બહાર આવે છે बाहर आता है ॥३८॥

---

३७. सम्यगुदावर्तहरेण च सर्वेणोदावर्तहरेण च (क.)

38. In an enema given to a person on an empty stomach or emptied bowels, if the unctuous fluid is given with great force, it goes up very high and from there may reach the throat and may come out from the upper orifices of the body.

कण्ठादूर्ध्वैश्छिद्रेभ्य आगच्छतस्तस्य चिकित्सा—

मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥३९॥

मूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, श्यामा- કાળું નસોતર श्यामा, त्रिवृत्-सिद्धः અને અરુણ નસોતરથી સિદ્ધ કરેલ और अरुण त्रिवृतसे सिद्ध, यव- જવ जौ, कोल- બોર बेर, कुलत्थवान् અને કળથીવાળી और कुलथीसे युक्त, तत्सिद्धतैलः તેમજ ગોમૂત્ર, શ્યામા અને ત્રિવૃતથી સિદ્ધ કરેલ તેલવાળી एवं गोमूत्र, श्यामा और त्रिवृतसे सिद्ध किये तैलकी, निरूहः નિરૂહબસ્તિ निरूहबस्ति, सानुवासनः અને અનુવાસનબસ્તિ और अनुवासनबस्ति, अत्र અહીં यहां, इष्टः ઇષ્ટ છે इष्ट हैं ॥ ३९ ॥

39. In these conditions, the evacuative and unctuous enemata of oil prepared with cow's urine, black turpeth, barley, jujube and horse-gram should be given.

कण्ठादागच्छतस्तस्य चिकित्सा—

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।
छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥४०॥

कण्ठात् ગળામાંથી कण्ठसे, आगच्छतः નીકળતા निकलते हुए, तस्य તે સ્નેહને उस स्नेहको, स्तम्भ- સ્તંભ स्तम्भ, कण्ठग्रह- કંઠગ્રહ कण्ठग्रह, विरेचनैः બિરેચન विरेचन, छर्दिघ्नीभिः તથા ઉલટી મટાડનાર तथा वमननाशक, क्रियाभिः च ચિકિત્સાઓથી चिकित्साओं द्वारा, निवर्तनम् कार्यम् પાછો વાળવો જોઈએ पीछे लौटाना चाहिए ॥ ४० ॥

40. And in conditions where it is coming out of the throat, it should be remedied by astringent medications, pressure on the throat and by purgatives and anti-emetic remedies.

रौक्ष्यादनागतः स्नेह उपेक्ष्यः—

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहबस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

सर्वः अल्पः वा સંપૂર્ણ કે અલ્પ सम्पूर्ण रूपमें या थोड़े परिमाणमें, आवृतः આવૃત आवृत, स्नेहबस्तिः સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, अनिःसृतः બહાર ન આવતા बाहर न आये, यस्य જેમાં जिसमें, रौक्ष्यात् રૂક્ષતાને લઈ रूक्षताके कारण, उपद्रवम् ઉપદ્રવ उपद्रव, न कुर्यात् ન કરે न करे, सः તેની उसकी, विजानता વિદ્વાન વૈદ્યે विद्वान वैद्यको, उपेक्ष्यः ઉપેક્ષા કરવી उपेक्षा करनी चाहिए ॥ ४१ ॥

41. In conditions where though the unctuous fluid has not returned or returned only partially owing to obstruction but has not caused any complication owing to the unctuous condition of the body, the patient should be let alone by the experienced physician.

अनुवासनात्पूर्वं युक्तस्नेहत्वादिविशिष्टं भोजनं देयम्—

युक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।
भुक्तवान् मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्र्यहात् त्र्यहात् ॥ ४२ ॥

युक्तस्नेहम् જેને અનુવાસન સ્નેહનો સમ્યગ્યોગ થયો છે તેને अनुवासनका सम्यग्योग होनेपर, द्रवोष्णम् દ્રવ, ઉષ્ણ द्रव, उष्ण, लघु- લઘુ लघु, पथ्य- અને પથ્ય और पथ्य, उपसेवनम् च ભોજન આપવું જોઈએ भोजन देना चाहिए, भोज्यम् ભોજન भोजन, मात्रया પ્રમાણસર मात्रानुसार, भुक्तवान् જમેલાને खाये हुएको, त्र्यहात् ત્રણ तीन, त्र्यहात् ત્રણ દિવસે तीन दिनके अन्तरसे, अनुवास्यः અનુવાસન દેવું अनुवासन देना चाहिए ॥४२॥

४१. युक्तस्नेहं-मुक्तस्नेहम् (ह. क.)
,, भोज्यम्-गोज्यम (ह.)

42. The person, who has taken the unctuous enema, should be given warm water to drink, and light or wholesome diet; the patient after taking the diet in right proportion should take unctuous enema every third day.

अनुवासितायोष्णं जलं देयम्—

धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥४३॥

विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, निशाम् આખી રાત रात्रि, व्युषिताय પસાર કરેલ મનુષ્યને विताये हुए को, कल्यम् પ્રભાતમાં प्रातःकाल, धान्य-नागर- ધાણા અને સૂંઠથી धनिया और सौंठसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, तोयम् જલ जल, केवलम् અથવા કેવલ या केवल, उष्णम् ઉષ્ણ गरम, जलम् वा જલ जलको, दद्यात् हि દેવું देवे ॥ ४३ ॥

43. In the next morning, the wise physician should administer the patient who has well-spent the night, the potion of water prepared with coriander and ginger or simple warm water.

उष्णजलस्य गुणाः—

स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥४४॥
वमने च विरेके च निरूहे सानुवासने ।
तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥४५॥

तत् उष्णोदकम् તે ઉષ્ણ જલ वह गरम जल, नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, स्नेहाजीर्णम् સ્નેહના અજીર્ણને स्नेहके अजीर्णको, जरयति પકાવી નાખે છે पचाता है, श्लेष्माणम् કફને कफको, भिनत्ति તોડી નાખે છે तोड़ता है, मारुतस्य અને વાયુનું और वायुका, आनुलोम्यम् च અનુલોમન अनुलोमन, कुर्यात् કરે છે करता है, तस्मात् તેથી इस लिए, वमने च વમન वमन, विरेके च વિરેચન विरेचन, सानुवासने અનુવાસન अनुवासन, निरूहे च અને નિરૂહમાં और निरूहमें, वात-श्लेष्म- વાત તથા કફની वात तथा कफकी, उपशान्तये શાંતિ માટે शान्तिके लिए, उष्णोदकम् ઉષ્ણ જલ गरम पानी, देयम् દેવું જોઈએ देना चाहिए ॥४४-४५॥

4:-45. This warm water digests the unctuous substance which has remained undigested, breaks down the mucus and regulates the peristaltic movement of vata in the patient. Therefore, after emesis or purgation or administration of evacuative or unctuous enemata, warm water should be given for the alleviation of vata and kapha.

प्रतिदिनमनुवास्याः—

रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यायामी मारुतामयी ।
वङ्क्षणश्रोण्युदावृत्तवाताश्चार्हा दिने दिने ॥४६॥

रूक्षनित्यः રૂક્ષ પદાર્થોનું નિત્ય સેવન કરનાર नित्य रूक्षसेवन करनेवाला, दीप्ताग्निः પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા दीप्ताग्नि, व्यायामी વ્યાયામ કરનાર व्यायाम करनेवाला, मारुतामयी तु વાતરોગી वातरोगी, वङ्क्षण श्रोणि-उदावृत्त-वाताः च તથા વંક્ષણમાં વાયુવાળો, શ્રોણિમાં વાયુવાળો અને ઉદાવર્તરોગી वङ्क्षणमें वायुवाला, श्रोणि-प्रदेशमें वायुवाला और उदावर्तरोगी, दिने दिने એઓ દરરોજ ये प्रतिदिन, अर्हाः અનુવાસનબસ્તિને યોગ્ય છે अनुवासनबस्तिके योग्य हैं ॥ ४६ ॥

46. The persons who are habituated to dry things, whose digestive fire is very active, who are habituated to physical exertion, who are suffering from vata disorders, who are afflicted with disorders of vata in the groin or pelvic region or disorders of

---

४५. देयं-सेव्यं (फ.)

४६. व्यायामी मारुतामयी-भृशं व्यायामपीडितः (च द, च.)
,, मारुतामयी-मारुताशयी (ह.)

misperistalsis, should be given unctuous enema everyday.

प्रतिदिनानुवासने हेतुः —

एषां चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्विव ।
अतोऽन्येषां त्र्यहात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥४७॥

अम्बु જેમ પાણી जिस प्रकार पानी, सिकतासु इव રેતીમાં લીન થાય છે रेतमें लीन होता है, एषाम् તેમ એઓને આપેલો उस प्रकार उनको दिया हुआ, स्नेहः च સ્નેહ स्नेह, आशु જલદી शीघ्र, जराम् याति પચી જઈ લીન થાય છે पचकर लीन होता है, अतः अन्येषाम् તે સિવાયના બીજાઓનો उनसे अतिरिक्त दूसरोंकी, पावकः અગ્નિ अग्नि, प्रायः स्नेहम् ઘણુંખરું સ્નેહને प्रायः स्नेहको, त्र्यहात् ત્રણ દિવસે तीन दिनमें, पचति પચાવે છે पचाता है ॥४७॥

47. In such persons, the unctuous substance is immediately digested, just as water falling over sand is quickly absorbed; and in persons other than these, the gastric fire generally takes three days to digest the unctuous substance.

अनुवासने आमस्नेहनिषेधः —

न त्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्गुदम् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥४८॥

आमम् કાચો कच्चा, स्नेहम् तु સ્નેહ स्नेह, न प्रणयेत् દેવો ન જોઈએ नहीं देना चाहिए, हि सः કારણ કે તે क्योंकि यह, गुदम् ગુદાને गुदाको, अभिष्यन्दयेत् અભિષ્યંદિત કરે છે अभिष्यंदित करता है, सावशेषम् च कुर्वीत સ્નેહ આપવામાં બસ્તિનો થોડો અંશ બાકી રાખવો જોઈએ स्नेह देनेमें बस्तिका कुछ अंश शेष रखना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, वायुः જે વાયુ जो वायु, शेषे तिष्ठति બસ્તિના અવકાશમાં રહે છે તે, બસ્તિ સંપૂર્ણ આપવાથી પક્વાશયમાં જતો રહે છે बस्तिके अवकाशमें रहता है वह, बस्तिको संपूर्ण देनेसे पक्वाशयमें चला जाता है ॥ ४८ ॥

48. The unctuous substance should never be given unboiled as it would cause increase of mucus secretion in the rectum, and some portion should be allowed to remain in the enema vessel because, along with the last parts, air would enter into the rectum.

गुदकण्ठाभ्यां युगपत्स्नेहदाननिषेधः —

न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
उभयस्मात् समं गच्छन् वातमग्निं च दूषयेत् ॥४९॥

गुदकण्ठाभ्याम् ગુદા અને કંઠદ્વારા गुदा और मुखसे, अनन्तरम् એક કાળે एक ही समय पर, स्नेहम् સ્નેહ स्नेह, न एव दद्यात् न આપવો જોઈએ नहीं देना चाहिए, उभयस्मात् કારણ કે બન્ને માર્ગોથી क्योंकि दोनों मार्गोंसे, समम् એક સાથે एक साथ, गच्छन् જતો સ્નેહ जाता हुआ स्नेह, वातम् વાયુને वायुको, अग्निम् च અને જઠરાગ્નિને और अग्निको, दूषयेत् दूषित કરે છે दूषित करता है ॥ ४९ ॥

49 Oleation should never be done simultaneously by the mouth as well as by the rectum. The oleation taken by both the channels meeting together will vitiate vata and the gastric fire.

अनुवासननिरूहयोरेकान्ततः सेवननिषेधः —

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात् पवनाद्भयम् ॥५०॥
तस्मान्निरूढः संस्नेह्यो निरूह्यश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥५१॥

स्नेहबस्तिम् સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, निरूहम् वा અથવા નિરૂહનો या निरूहबस्तिका, एकम् एव એકલાનો જ अकेलेका ही, अतिशीलयेत् બહુ પ્રયોગ ન

---

४९. उभयस्मात् समं गच्छन्-सङ्गः सङ्गुभयतो (क. ख. फ.)
.. वातमग्निं च दूषयेत्—[illegible]ग्नी दूषयेत् समम् (ख. फ.)
५१. संस्नेह्यो-स्नेह्यः स्यात् (क. ख. ग. फ.)

કરવો જોઈએ निरन्तर अभ्यास नहीं करना चाहिए, स्नेहात् કારણ કે એકલા સ્નેહથી क्योंकि अकेले स्नेहसे, उत्क्लेश- ઉત્કલેશ उत्क्लेश, अग्निवधौ અને અગ્નિનાશ और अग्नि-नाश होते हैं, निरूहात् તથા એકલા નિરૂહથી अकेले निरूहसे, पवनात् વાયુનો वायुसे, भयम् ભય થાય છે भय होता है, तस्मात् તેથી इस लिए, निरूढः નિરૂહ આપ્યા પછી निरूहके पीछे, संस्नेह्यः અનુવાસન આપવું स्नेहन देना चाहिए, अनुवासितः च અને અનુવાસન આપ્યા પછી और अनुवासनके पीछे, निरूह्यः નિરૂહ આપવો જોઈએ निरूह देना चाहिए, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, स्नेहशोधन સ્નેહન અને શોધનની स्नेहन और शोधनकी, युक्त्या યોજનાથી योजनासे, बस्तिकर्म- બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, त्रिदोषनुत् ત્રિદોષ મટાડે છે त्रिदोषका नाशक होता है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. One should not develop excessively the habit of either the unctuous or the evacuative enema. By habituation to the unctuous enema there will be rousing of the kapha and pitta and impairment of the gastric fire, and by habituation to the evacuative enema there is the risk of the provocation of vata. Therefore the person who has taken evacuative enema should be given unctuous enema and the person who has been given unctuous enema should be given evacuative enema. By this procedure of alternating the unctuous with the evacuative enema, the enema therapy becomes curative of the morbidity of all three humors.

केषां मात्राबस्तिर्हितः ?---

कर्मव्यायामभाराध्वयानस्त्रीकर्शितेषु च ।
दुर्बले वातभग्ने च मात्राबस्तिः सदा मतः ॥५२॥

५२. या यानस्त्री-धनुः स्त्री (ध.)

५०. वातभग्ने--वातरुग्णे (ध.)

कर्म- કામ कर्म, व्यायाम- વ્યાયામ व्यायाम, भार- ભાર भार, अध्व મુસાફરી मुसाफरी, यान- સવારી सवारी, स्त्री- અને સ્ત્રીગમનથી और स्त्री-सेवनसे, कर्शितेषु च ક્ષીણ થયેલા कृश हुए, दुर्बले દુર્બળ दुर्बल, वातभग्ने च તેમજ વાયુથી પીડિત एवं वायुसे पीडित मनुष्योंमें, सदा દરરોજ सदा, मात्रा-बस्तिः માત્રાબસ્તિનો પ્રયોગ मात्राबस्तिका प्रयोग, मतः ઈષ્ટ છે इष्ट है ॥ ५२ ॥

52. The 'matra' enema is recommended for daily use in persons emaciated by over-work, over-exertion, load lifting, way-faring, riding or indulgence in women, in debilitated persons as well as in those afflicted with vata disorders.

मात्राबस्तेर्गुणाः ---

यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ।
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्राबस्तिः समो भवेत् ॥५३॥
बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥५४॥

यथा-इष्ट-आहार-चेष्टस्य માત્રાબસ્તિમાં મનુષ્ય યથેષ્ટ આહાર તથા વિહાર કરી શકે છે मात्राबस्तिमें मनुष्य यथेष्ट आहार तथा विहार कर सकता है, सर्व-कालम् માત્રાબસ્તિ સઘળા સમયોમાં લઈ શકાય છે मात्राबस्ति सब कालमें ली जा सकती है, निरत्ययः અને હાનિ વગરની છે और हानिरहित है, मात्राबस्तिः માત્રાબસ્તિ मात्राबस्ति, ह्रस्वायाः નાનામાં નાની सबसे छोटी, स्नेहमात्रायाः અનુવાસનની માત્રા अनुवासनकी मात्राके, समः સમાન समान, भवेत् છે है, स्नेहमात्राविधानम् સ્નેહની માત્રાનું વિધાન અર્થાત્ માત્રાબસ્તિ स्नेहकी मात्राका विधान अर्थात् मात्रा-बस्ति, बल्यम् બલકારક बलकारक, सुखोपचर्यम् સુખેથી ઉપચાર કરી શકાય એવી सुखसे चिकित्साके लिए योग्य, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक, सृष्टपुरीषकृत् મળ લાવનાર मल लानेवाली, बृंहणम् બૃંહણ बृंहण, वातरोग-

५४. वातरोगनुत्--सर्वदोषजित् (क.)

नुद् च અને વાતરોગ મટાડનાર છે और वातरोग-नाशक है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. The Matra-enema does not demand any regimen of diet or behaviour. It can be administered at all times and in all seasons and is harmless. Its dose is equivalent to the minimum dose of oleation. This procedure of the unctuous Matra-enema is promotive of strength, demands no strict regimen of diet causes easy elimination of feces and urine, and is roborant and curative of vata disorders.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहबस्तयः ।
तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥५५॥
प्राग्भोज्यं स्नेहबस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हास्त्र्यहाच्च ये ।
स्नेहबस्तिविधिश्चोक्तो मात्राबस्तिविधिस्तथा ॥५६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकौ ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वातादीनाम् વાતાદિક દોષની वातादिकी, शमाय શાન્તિ માટે शान्तिके लिए, प्रवराः શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, स्नेहबस्तयः સ્નેહબસ્તિઓ स्नेहबस्तियाँ, अज्ञ- અને અજ્ઞાન મનુષ્યોથી और मूढद्वारा, प्रयुक्तानाम् तेषाम् તેઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવવાથી प्रयुक्त करने पर, व्यापदः થતી વ્યાપત્તિઓ होनेवाली व्यापत्तियां, सचिकित्सिताः ચિકિત્સાસહિત चिकित्सा-सहित, उक्ताः કહી બતાવવામાં આવી છે कह दी हैं, स्नेहबस्तेः સ્નેહબસ્તિની स्नेहबस्तिके, प्राक् પહેલાં पूर्व, यत् જે जो, भोज्यम् ખાવું જોઈએ आहार करना चाहिए, ये ध्रुवम् જેઓ હમેશાં સ્નેહને યોગ્ય છે जो स्नेहबस्तिके निरन्तर योग्य हैं, ये च અને જેઓ और जिनको, त्र्यहात् ત્રણ ત્રણ દિવસે तीन दिनके अन्तरसे, अर्हाः સ્નેહબસ્તિને યોગ્ય છે स्नेहबस्ति देनी चाहिए, स्नेहबस्तिविधिः च સ્નેહબસ્તિનો વિધિ स्नेहबस्तिविधि, तथा તથા और, मात्राबस्तिविधिः માત્રાબસ્તિનો વિધિ એ સર્વ मात्राबस्तिकी विधि ये सब, उक्तः કહી બતાવવામાં આવ્યાં છે कह दिये हैं ॥ ५५-५६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

55 The foremost of unctuous enemata beneficial in the alleviation of vata and other humors are described herein, as well as the complications arising from their use by ignorant persons, along with the treatment of those complications. What should be taken before taking the unctuous enema, who are those in whom administration of the enema is indicated everyday, or every third day, the method of administering the unctuous enema and also that of Matra enema, are all described in this chapter.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्तिसिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, स्नेहव्यापत्तिसिद्धिः 'સ્નેહવ્યાપત્તિસિદ્ધિ' 'स्नेहव्यापत्तिसिद्धि', नाम નામનો नामका, चतुर्थः ચોથો चौथा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the

५५. अज्ञप्रयुक्तानां—वातप्रयुक्तानां (ध.)
५६ येऽर्हास्त्र्यहाच्च ये—स्नेह्यास्त्र्यहाच्च ये (क)

fourth chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Unctuous Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो અધ્યાય अध्याय पांचवाँ

Chapter V

नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्ध्युपक्रमः—

अथातो नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिम् 'નેત્રબસ્તિવ્યાપત્સિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Defects in the Enema apparatus or in the Technique of administration of the Enema'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वर्ज्यानि बस्तिनेत्राणि, तेषां दोषाश्च—

अथ नेत्राणि बस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्याज्ञप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

अथ હવે अब, कर्मसु ચિકિત્સામાં बस्तिकार्यमें, वर्ज्यानि તજવા લાયક त्याज्य, नेत्राणि નેત્રો नेत्र, बस्तीन् તેમજ બસ્તિઓ एवं बस्तियां, अज्ञप्रणीतस्य તથા અજ્ઞાન વૈદ્યે વાપરેલ एवं मूर्खसे प्रयुक्त, नेत्रस्य નેત્રથી થતા नेत्रसे होनेवाले, सचिकित्सिताः व्यापदः રોગો અને તેની ચિકિત્સા रोगों और उनकी चिकित्सा, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३ ॥

3 Now listen to the description of the enema tube and the enema receptacle that are to be avoided in this procedure and to the exposition of the complications which arise from such apparatus as well as from the administration of enema by an inexperienced person, as also the treatment of these complications.

ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।
गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥५॥

ह्रस्वम् ટૂંકું छोटा, दीर्घम् લાંબુ दीर्घ, तनु પાતળું पतला, स्थूलम् જાડું स्थूल, जीर्णम् જીર્ણ जीर्ण, शिथिलबन्धनम् શિથિલ બંધવાળું ढीले बन्धवाला, पार्श्वच्छिद्रम् પડખામાં છિદ્રવાળું पार्श्वमें छिद्रवाला, तथा અને और, वक्रम् વાંકું એ टेढ़ा ये, अष्टौ આઠ आठ प्रकारके, नेत्राणि નેત્રોને नेत्र, वर्जयेत् તજવાં જોઈએ त्याज्य हैं, अप्राप्ति- ન પહોંચવું स्नेहका न पहुंचना, अतिगति- બહુ દૂર જવું बहुत दूर जाना, क्षोभ- ક્ષોભ क्षोभ, कर्षण- કર્ષણ कर्षण, क्षणन- ક્ષણન क्षणन, स्रवाः સ્રાવ चूना, गुदपीडा- ગુદપીડા गुदामें दर्द, जिह्मा गतिः અને કુટિલ ગતિ એ और स्नेहकी टेढ़ी गति ये, तेषाम् તેઓના इनके, यथाक्रमम् ક્રમાનુસાર क्रमसे, दोषाः દોષો છે दोष होते हैं ॥ ४-५ ॥

4-5. The physician should avoid eight kinds of enema-tubes viz.,

---

१. नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिम्- नेत्रव्यापत्तिकी सिद्धिं (च. क.)
३. व्यापदः- दोषांश्च (द.)
,, व्यापदः सचिकित्सिताः- दोषांश्च सचिकित्सितान् (च. क.)
४. जीर्ण- शीर्णं (च.)
,, पार्श्वच्छिद्रं- पार्श्वेच्छिद्रं (ग. क.)
,, ,, - पार्श्वाभितं (च.)

those that are too short, too long, too thin, too thick, worn out or loosely fixed, which have holes on the sides or are tortuous. Not reaching the destination, penetrating too far up, shaking in the rectum, injury to the rectum fluid leaking out pain in the rectum, oblique flow of the fluid—these are respectively the harmful effects of the above described defective conditions of the enema tube.

वर्ज्या बस्तयः, तेषां दोषाश्च—

विषममांसलच्छिन्नस्थूलजालिकवातलाः ।
स्निग्धः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥
गतिवैषम्यविस्रत्वस्रावदौर्ग्राह्यनिस्रवाः ।
फेनिलच्युत्यधार्यत्वं बस्तेः स्युर्बस्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषम- વિષમ विषम, **मांसल-** માંસલ मांसल, **छिन्न-** કપાયેલ छिन्न, **स्थूल** સ્થૂલ स्थूल, **जालिक-** અનેક સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળું अनेक सूक्ष्म छिद्रोंवाली, **वातलाः** વાતદુષ્ટ वातसे दुष्ट, **स्निग्धः** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **क्लिन्नः च** અને ક્લેદયુક્ત और क्लिन्न, **तान् अष्टौ** એ આઠ ये आठ प्रकारकी, **बस्तीन्** બસ્તિઓ बस्तियां, **कर्मसु** ચિકિત્સામાં चिकित्सामें, **वर्जयेत्** તજવી જોઈએ त्याज्य हैं, **बस्तिदोषतः** બસ્તિપુટકના દોષથી बस्तिपुटकके दोषसे, **बस्तेः** બસ્તિનાં बस्तिकी, **गतिवैषम्य-** ગતિની વિષમતા विषम गति, **विस्रत्व-** વિસ્રતા विस्रता, **स्राव-** સ્રાવ स्राव, **दौर्ग्राह्य-** મુશ્કેલીથી પકડાવું कठनाईसे पकड़ा जाना, **निस्रवाः** નિસ્રવ द्रवका बाहर निकल जाना, **फेनिल-** ફીણ યુક્ત થવું झागदार होना, **च्युति-** હાથમાંથી પડી જવું हाथसे गिरजाना, **अधार्यत्वम्** અને ધારણ ન કરી શકવું और धारण न कर सकना, **स्युः** એ થાય છે ये होते हैं ॥ ६-७ ॥

6-7. The physiciau should avoid eight kinds of enema receptacles in this procedure viz, those that are irregular, fleshy torn, thick, which have many perforations, which are bubbled inside, sticky and worn out. Irregular flow, fleshy odor leakage of fluid difficulty to grasp, absence of flow, frothiness of fluid slipping away from the hand and difficulty of holding are respectively the results of the above mentioned defective conditions of the receptacle.

बस्तिप्रणेतुर्दोषाः—

सवाता द्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः ।
अतिवाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ८ ॥

प्रणेतृतः બસ્તિ દેનારના દોષથી बस्ति देनेवालेके दोषसे, **सवात-** વાતસહિત ઔષધ દેવું वायुके साथ बस्तिका जाना, **अतिद्रुत-** બસ્તિનેત્રને બહુ ઉતાવળથી અંદર નાખવું बस्तिनेत्रका अति शीघ्रतासे अन्दर डालना, **उत्क्षिप्त-** નેત્રને ઉપર ચડાવી દેવું नेत्रको उपरकी ओर अधिक डालना, **तिर्यक्-** ત્રાંસું નાખવું तिरछा डालना, **उल्लुप्त-** અટકીને દબાવવું रुक रुक कर दबाना, **कम्पिताः** બસ્તિનું કંપવું नेत्रका कांपना, **अति-** ઘણીવાર નાખવું वारवार डालना, **बाह्यग-** નેત્રનું બહાર રહેવું नेत्रका बाहर रहना, **मन्द-अतिवेग-** મંદવેગથી અને અતિવેગથી બસ્તિ દેવી मन्दवेगसे और अतिवेगसे बस्ति देना, **दोषाः** આ દોષ થાય છે ये दोष होते हैं ॥ ८ ॥

8. The following are the defects resulting from the defective technique of the enema administrator. The air may be pushed into the rectum, enema may be given too hurriedly, the tube

६. विषमांसलच्छिन्न - मांसलच्छिद्र...म (...)
" ...मांसलच्छिन्नस्थविषम (...)
" स्निग्धः क्लिन्नश्च - छिद्रक्लिन्नौ च (ग. घ.)
७. स्रावदौर्ग्राह्यनिस्रवाः - विस्रावदुर्ग्रहस्रवाः (ग.)
" दौर्ग्राह्यनिस्रवाः - दौर्गन्ध्यपिच्छिलस्रवाः (ङ.)
" दौर्ग्राह्य-दौर्गन्ध्य (ग. ङ.)

८. तिर्यगुल्लुप्तकम्पिताः - तिर्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः (क. ख. ग.)

may be pushed too high, or it may be introduced obliquely; he may do repeated compression or he may shake the tube while introducing or he may do frequent insertion of the tube or he may not be able to insert it in the rectum, or he may compress the receptacle either too slowly or two forcibly.

अनुच्छ्वास्य दत्ते निःशेषं वा दत्ते वस्तौ दोषाः, चिकित्सा च—

अनुच्छ्वास्य च बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥९॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ।

अनुच्छ्वास्य च વાયુ કાઢી નાખ્યા વગર वायुके बाहर निकाले बिना, **बद्धे वा** બસ્તિ બાંધવામાં આવતાં बस्तिके बांधने पर, **निःशेषे एव वा** અથવા શેષ રાખ્યા વગર જ अथवा संपूर्ण, **दत्ते** બસ્તિ દેતાં बस्ति देने पर, **वायुः** વાયુ वायु, **प्रविश्य** પ્રવેશ કરીને शरीरमें प्रविष्ट होकर, **कुपितः** કુપિત થઈ कुपित हो करके, **शूलतोदकरः** શૂલ અને સોય ભોંકાતા જેવી પીડા કરનાર शूल तथा तोदको उत्पन्न करनेवाला, **भवेत्** થાય છે होता है, **तत्र** તેમાં उसमें, **अभ्यङ्गः** અભ્યંગ अभ्यङ्ग, **गुदे स्वेदः** ગુદામાં સ્વેદ गुदामें स्वेद, **वातघ्नानि** અને વાતહર और वातनाशक, **अशनानि च** ભોજન આપવાં જોઈએ भोजन देना चाहिए ॥ ९½ ॥

9-9½. If the enema bag has been fixed without the air in it being pushed out, or if all the enema fluid has been pushed in without leaving any residue, the air entering the rectum and provoking the vata there, causes colicky and piercing pain. In such a condition innunction and sudation of the anus, and food and drink curative of vata are indicated.

९. कुपितो—क्षुभितः (ध)

द्रुतप्रणीतादिबस्तिदोषाः, तेषां चिकित्सा च—

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥१०॥
स्यात् कटीगुदजङ्घार्तिर्बस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥११॥

द्रुतम् બસ્તિનેત્ર ઉતાવળે जल्दी, **प्रणीते** નાખવાથી प्रविष्ट करने पर, **सहसा** એકદમ एकदम, **निष्कृष्टे** બહાર ખેંચી લેવાથી निकालने पर, **उत्क्षिप्ते एव वा** અથવા ઉપરની તરફ નાખવાથી या ऊपरकी ओर अधिक डालनेपर, **कटी-** કટી कटी, **गुद-** ગુદા गुदा, **जङ्घा-** અને જંઘામાં और जंघामें, **आर्ति-** પીડા दर्द, **बस्ति- मूत्राशय**માં बस्तिमें, **स्तम्भ-** જડતા स्तम्भ, **ऊरुवेदनाः** અને સાથળોમાં વેદના और ऊरुमें वेदना, **स्यात्** થાય છે होती है, **तत्र** તેમાં इसमें, **वातघ्नम्** વાતહર वातनाशक, **भोजनम्** ભોજન भोजन, **स्नेहाः** સ્નેહ स्नेह, **सबस्तयः** બસ્તિઓ बस्तियां, **स्वेदाः** અને સ્વેદ દેવાં જોઈએ और स्वेद देना चाहिए ॥१०-११॥

10-11. If the enema tube has been introduced too hurriedly or if it is pushed very high, there will occur pain in the waist, rectum and legs, rigidity of the bladder and pain in the thighs. In such a condition, inunction, sudation procedures, enemata and diet that are curative of vata, are indicated.

बस्तेरूर्ध्वमगमने हेतुः, तच्चिकित्सा च—

तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति ।
नेत्रे तदृजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत् ॥१२॥

नेत्रे નેત્ર नेत्र, **तिर्यक्** ત્રાંસુ નાખવાથી तिरछा प्रविष्ट करने पर, **वलि-आवृतद्वारे** વલિઓથી દ્વાર

११. जङ्घार्तिर्बस्तिस्तम्भोरुवेदनाः जङ्घोरुबस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् (ध. फ.)
,, स्तम्भोरुवेदना—स्तम्भोरुभेदनम् (ड फ.)
१२. तिर्यग्वल्या—तिर्यग्बन्धा (ड. द.)
,, तदृजु—तदूर्ध्वं (ख.)
,, प्रवेशयेत्—पुनर्नयेत् (ध ड. फ.)

રોકાઈ જતાં वलियोंके कारण द्वारके वन्द होनेसे, बद्धे वा अपि અથવા નેત્ર જ સૂત્ર આદિથી બંધ થઈ જવાથી अथवा नेत्र ही सूत्र आदिसे वन्द हो जाने पर, न गच्छति ઔષધ અંદર જતું નથી औषध अन्दर नहीं जाती, तत् ત્યારે તેને तब नेत्रको, निष्कृष्य પાછું ખેંચી લઈ निकालकर, संशोध्य च સાફ કરી साफ करके, ऋजु સીધું सीधा, प्रवेशयेत् દાખલ કરવું प्रविष्ट करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. If the enema tube is introduced obliquely or is obstructed by the anal folds or is blocked by substances in the enema fluid itself, the enema fluid will not flow. The enema tube then should be taken out, cleansed and properly re-introduced.

पीड्यमाने बस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तच्चिकित्सा च—

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद्बली ॥१३॥
बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ।

पीड्यमाने દબાવતાં દબાવતાં दबाते दबाते, अन्तरा વચમાં बीचमें, मुक्ते છોડી દેવાથી छोड़ देनेसे, गुदे ગુદામાં गुदामें, प्रतिहतः પ્રતિઘાત પામેલો रुका हुआ, बली अनिलः બળવાન વાયુ बलवान वायु, उरःशिरोर्तिम् છાતી અને મસ્તકમાં પીડા छाती और शिरमें पीड़ा, ऊर्वोः च તથા સાથળોની और ऊरुमें, सदनम् शिथिलता शिथिलता, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે कर देता है, तत्र તેમાં उसमें, बिल्वादि- બીલી વગેરે बिल्वादि, फल- મીંઢળ मैनफल, श्यामादि- કાળું નસોતર વગેરે श्यामा आदिसे, मूत्रवान् અને ગોમૂત્રવાળી और गोमूत्रसे युक्त, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, स्यात् દેવી જોઈએ देनी चाहिए ॥ १३½ ॥

13-13½. If there are interruptions in the act of compression resulting in repeated compression, the vata in the rectum being thus struck repeatedly becomes highly provoked and causes pain in the chest, head and thighs, and also asthenia. In such a condition, is indicated the enema prepared from the bael group of drugs, emetic nut and the black turpeth group of drugs mixed with cow's urine.

नेत्रकम्पनाभिहते गुदे दोषाः, तच्चिकित्सा च—

स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥१४॥
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।

गुदे ગુદા गुदामें, कम्पनाभिहते નેત્રના કંપથી અભિઘાત પામતાં नेत्रके कम्पसे चोट लगने पर, दाहः દાહ दाह, दवथुः બળતરા दवथु, शोफः અને શોફ और शोथ, स्यात् થાય છે होता है, तत्र તેમાં उनमें, सबस्तयः બસ્તિસહિત बस्तियोंके साथ, कषाय- કષાય कषाय, मधुराः મધુર मधुर, शीताः અને શીતલ और शीतल, सेकाः પરિષેક હિતકર છે परिषेक हितकर हैं ॥ १४½ ॥

14-14½. If the rectum is injured by the shaking of the tube, there will be burning, sense of heat and edema. In such conditions, astringent sweet and cold affusions and enemata are indicated

अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तच्चिकित्सा च—

अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥१५॥
स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ॥१६॥

अतिमात्र- અત્યંત अत्यधिक, प्रणीतेन નાખવાથી प्रविष्ट करनेसे, नेत्रेण બસ્તિનેત્રથી नेत्रके कारण, वलेः વલિઓમાં वलियोंमें, क्षणनात् ઘાસોટી લાગવાથી घिसक लगनेसे, सार्ति પીડાસહિત दर्द, दाह- દાહ दाह, निस्तोद- અને ફાટ और तोदके साथ, गुद- ગુદાની તથા

13. उरःशिरोर्तिमूर्वोश्च सदनं जनयेद् बली–उरःशिरोरुजं सादं मुर्वोश्च जनयेद् बली (ह, ब, फ)

15. प्रणीतेन–प्रयुक्तेन (द.)

16. सार्ति दाह–सदिदाह (ब, फ.)

गुदा और, वर्चः મળની पुरीषकी, प्रवर्तनम् પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, स्यात् થાય છે होती है, तत्र તેમાં उसमें सर्पिः- पिचुः ઘીનું પોતું घीका पिचु, क्षीरम् દૂધ दूध, पिच्छा-बस्तिः च અને પિચ્છાબસ્તિ और पिच्छाबस्ति, शस्यते પ્રશસ્ત છે हितकर हैं ॥ १५-१६ ॥

15-16. If the anal valves are hurt by excessive penetration of the enema tube, there will be pain, burning rectalgia and the discharge of fecal matter. In such a condition the use of ghee, sweet milk and mucilagenous enema are recommended.

मन्दं प्रणीते बाह्ये वा स्नेहे दोषाः, तच्चिकित्सा च—

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥१७॥

मन्दः तु મન્દ બસ્તિ मन्द बस्ति, न भावयति પક્વાશયમાં પહોંચતી નથી पक्वाशयमें नहीं पहुंचती, बाह्यः तु અને બાહ્યગ બસ્તિ और बाह्यग बस्ति, आशु જલદીથી शीघ्र, निवर्तते પાછી વળે છે लौट आती है, सिद्धिम् સિદ્ધિ सिद्धि, इच्छता ઈચ્છનાર વૈદ્યે चाहनेवाला वैद्य, तत्र તે સ્થિતિમાં उस स्थितिमें, स्नेह पुनः ફરીને સ્નેહ फिरसे स्नेह, सम्यक् સારી રીતે अच्छी तरहसे, प्रणेयः આપવો જોઈએ देवे ॥ १७ ॥

17. The inadequately compressed enema does not reach the destination and returns too soon. In such conditions, unctuous enema should be properly administered again, by one desiring success in treatment

अतिप्रपीडनदोषाः, तच्चिकित्सा च—

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥१८॥

अतिप्रपीडितः બહુ દબાવેલી બસ્તિ अति प्रपीडित बस्ति, कोष्ठे કોઠામાં જ कोष्ठमें, तिष्ठति રહે છે ठहर जायगी, गलम् वा અથવા ગળામાં या गलेमें, आयाति આવે છે ऊपर पहुंच जायगी, तत्र તેમાં उसमें, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, विरेकः च વિરેચન विरेचन, गलपीडादि અને ગળું દબાવવું વગેરે और गलप्रपीडन आदि, कर्म च ચિકિત્સા છે चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १८ ॥

18. If over-forcibly administered, the enema is retained in the stomach or goes up and reaches the throat. In such conditions enema, purgation and pressure on the neck etc., are the requisite measures of treatment.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

नेत्रबस्तिप्रणेतॄणां दोषानेतान् सभेषजान् ।
वेत्ति यस्तेन मतिमान् बस्तिकर्माणि कारयेत् ॥१९॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, यः જે માણસ जो मनुष्य, नेत्रबस्ति- નેત્ર, બસ્તિ नेत्र, बस्ति, प्रणेतॄणाम् અને બસ્તિદાતાના और प्रणेता-ओंके, एतान् અને આ और इन, दोषान् દોષો दोषोंको, सभेषजान् તેનાં ઔષધસહિત उनके औषध-सहित, वेत्ति જાણે છે जानता है, तेन તેની પાસે उससे, मतिमान् બુદ્ધિમાન માણસે बुद्धिमान मनुष्यको, बस्ति-कर्माणि બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, कारयेत् કરાવવાં कराना चाहिए ॥ १९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

19. The wise physician who has a knowledge of these complications with regard to the enema tube, receptacle as well as the ineptness of the enema administrator and the treatment of these complications, should be engaged to give the treatment.

१७. न भावयति—न वा वहति (ह. द. ब. क.)
" " —न च धावति (क.)

१९. वेत्ति यस्तेन-विद्वांस्तत्तेन (ब. द.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धिः નેત્રબસ્તિવ્યાપત્સિદ્ધિ' 'नेत्रबस्तिव्यापत्सिद्धि', नाम નામનો नामका, पञ्चमः પાંચમો पांचवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the fifth chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the Defects in the Enema apparatus or in the Technique of administration of the Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।
છઠ્ઠો અધ્યાય अध्याय छट्ठा
Chapter VI

वमनविरेचनव्यापत्सिद्ध्युपक्रमः—

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिम् 'વમનવિરેચનવ્યાપત્સિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥ भगवान् ભગવાન भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The treatment of complications arising from the procedures of Emesis and Purgation'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥ ३ ॥

अथ હવે अब, ऊर्ध्वानुलोमयोः ઉર્ધ્વ તથા અનુલોમ ऊर्ध्व तथा अनुलोम, शोधनयोः શોધનની शोधनोंकी, सम्यक् સારી રીતની सम्यक्, विधिम् વિધિ विधि, असम्यक् कृतयोः च एव અને તેઓને સારી રીતની વિધિથી ન કરવામાં આવતાં और वे सम्यक् विधिसे न किये जाने पर, दोषान् તેઓના દોષો उनके दोष, सौषधान् ઔષધસહિત औषधसमेत, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ३ ॥

3. I shall describe the proper method of purification through the upper and lower channels of the body and the complications arising from improper procedure and their treatment.

साधारणेषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु संशोधनोपदेशः —

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ ४ ॥

ग्रीष्म- ગ્રીષ્મ ग्रीष्म, वर्षा- વર્ષા वर्षा, हिम-आगमाः અને હેમન્ત એ ઋતુઓ और हेमन्त ये ऋतुएं, अति-उष्ण- અનુક્રમે અતિ ગરમી क्रमशः अति गर्मी, वर्ष- અતિ વરસાદ अति वर्षा, शीताः हि અને અતિ ઠંડીવાળી હોય છે और अति शीतवाली होती हैं, तदन्तरे તેઓની વચ્ચે

१. वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं—संशोधनव्यापत्सिद्धिं (फ.)

४. तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः—अन्तरेषु प्रावृडाद्या ज्ञेयाः साधारणास्त्रय : (च. फ.)

इसके बीचमें, प्रावृडाद्याः પ્રાવૃટ વગેરે प्रावृट आदि, त्रयः ત્રણ ઋતુઓ तीन ऋतुएं, तेषाम् અનુક્રમે ગરમી વરસાદ તથા ઠંડીમાં क्रमशः गर्मी, वर्षा तथा शीतमें, साधारणाः સાધારણ છે साधारण हैं ॥ ४ ॥

4. Summer, the rainy season and winter are hot, rainy and cold respectively. In between them, there are three seasons called the early-rains and two others which have mild seasonal characteristics.

प्रावृट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥
एतानृतून् विकल्प्यैवं दद्यात् संशोधनं भिषक् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥

शोधनम् શોધનની शोधनकी, प्रति બાબતમાં दृष्टिसे, शुचिनभौ અષાડ અને શ્રાવણને आषाढ और श्रावणको, प्रावृट् પ્રાવૃટ જાણવા प्रावृट जाने, ऊर्जसहौ કારતક અને માગશરને कार्तिक और मार्गशीर्षको, शरद् શરદ જાણવા शरद जाने, तपस्यः च તથા ફાગણ फाल्गुन, मधुः च एव અને ચૈત્રને और चैत्रको, वसन्तः વસન્ત वसन्त, ज्ञेयौ જાણવા जाने, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, स्वस्थवृत्तम् સ્વસ્થવૃત્તને स्वस्थवृत्तको, अभिप्रेत्य લક્ષમાં રાખી लक्ष्य करके, एतान् આ इन, ऋतून् ઋતુઓને ऋतुओंको, विकल्प्य યથોક્ત વિભાગ પ્રમાણે રાખી यथोक्त विभागके अनुसार रखकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, संशोधनम् સંશોધન संशोधन, दद्यात् દેવું देवे, व्याधौ तु વ્યાધિમાં તો व्याधिमें तो, व्याधिवशेन વ્યાધિ અનુસાર ઋતુઓની કલ્પના કરી સંશોધન દેવું व्याधिके अनुसार ऋतुओंकी कल्पना कर संशोधन देवे ॥ ५-६ ॥

5-6. Prawrit (the early rains) is comprised of Ashadha and Sravana and Sarad (autumn) is Kartika and Margasirsha and Vasanta (spring) is Phalguna and Chaitra. These are the seasons in which seasonal purification is to be done. The physician should classify seasons in this way and give seasonal purification in condition of normal health; but in cases of disease, he should administer purification whensoever found necessary in view of the disease-condition.

वमनादीनामन्तरा स्नेहस्वेदप्रयोगः, अन्ते च स्नेहप्रयोगः—

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहं चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

वमनादीनाम् વમન વગેરે वमनादि, कर्मणाम् કર્મોની कर्मोंके, अन्तरेषु अन्तरेषु વચ્ચે વચ્ચે बीच बीचमें, स्नेह-स्वेदौ સ્નેહન તથા સ્વેદનને स्नेहन तथा स्वेदनका, प्रयुञ्जीत પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए, अन्ते च અને અંતે और अन्तमें, स्नेहम् સંશમનીય સ્નેહનનો संशमनीय स्नेहनका, प्रयोजयेत् પ્રયોગ કરવો प्रयोग करना चाहिए ॥ ७ ॥

7. In the intervals between the procedures of emesis, purgation etc., the physician should give oleation and sudations procedure and in the end, he should give sedative oleation.

कान् नातिस्निग्धान् विरेचयेत्?—

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविषार्तांश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ८ ॥

विसर्प- વિસર્પ विसर्प, पिडका- પિડકા पिड़का, शोफ શોફ सूजન, कामला- કમળો कामला, पाण्डु-

६. एतानृतून् विकल्प्यैवं दद्यात्- एतानृतून् विचिन्त्यैवं दद्यात् (क. च ग.)

„ „ „ —एतानृतून् विकल्प्याथ दद्यात् (च.)

„ भिषक्-नृणाम् (ग.)

७. अन्तरेष्वन्तरेषु च—अन्तरे चान्तरे पुनः (च. फ.)

८. विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणः—कुष्ठी विसर्पपिडकाकामला-पाण्डुरोगिणः (च. फ.)

तथा પાંડુના तथा पाण्डुके, रोगिणः રોગીઓને रोगियोंको, अभिघात- તેમજ અકાર एवं चोट, विष- आर्तान् તથા વિષથી પીડિત મનુષ્યોને और विषसे पीडित मनुष्योंको, अतिस्निग्धान् च અતિશય સ્નેહન આપી अत्यन्त स्नेहन कराके, न विरेचयेत् વિરેચન કરાવવું નહિ विरेचन नहीं देना चाहिए ॥ ८ ॥

8. The physician should not give an excessive dose of preparatory oleation before purgation, to those who are suffering from acute spreading affections, pimples, edema, jaundice, anemia, trauma and toxicosis.

केषां स्नेहविरेचनं केषां च रूक्षं विरेचनं देयम्—

नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अतिस्निग्ध- અતિશય સ્નિગ્ધ अति स्निग्ध, शरीराय શરીરવાળાને शरीरवालेको, स्नेहविरेचनम् સ્નેહવિરેચન स्नेहविरेचन, न दद्यात् ન દેવું न देवे, स्नेहोत्क्लिष्ट- शरीराय અને સ્નેહથી ઉત્ક્લિષ્ટ શરીરવાળાને और जिसका शरीर स्नेहसे उत्क्लिष्ट है उसे, रूक्षम् રૂક્ષ रूक्ष, विरेचनम् વિરેચન विरेचन दद्यात् આપવું देवे ॥९॥

9. The persons who have excessive unctuous quality in the body should not be given unctuous purgatives. The persons, in whose body the unctuous element has become agitated, should be given non-unctuous purgatives.

कथं पीतमौषधं सम्यग्योगाय कल्पते—

स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥१०॥

स्नेहस्वेद- સ્નેહન તથા સ્વેદનથી स्नेहनसे तथा स्वेदनसे, उपपन्नेन યુક્ત પુરુષે युक्त पुरुषने, जीर्णे ખોરાક પચી ગયા પછી आहारके पच जानेके बाद, एकाग्रमनसा એકાગ્ર મનથી एकाग्र मनसे, मात्रावत् માત્રાસર मात्रानुसार, पीतम् પીધેલું पी हुई, औषधम् ઔષધ औषध, सम्यग्योगाय પોતાનો સમ્યગ્યોગ કરવામાં अपना सम्यग्योग करनेमें, कल्पते સમર્થ થાય છે समर्थ होती है ॥ १० ॥

10. When a person has been well prepared with oleation and sudation procedures, and after his previous meal has been fully digested, if he ingests the right dose of medication with his mind concentrated on the treatment, it brings about the most desirable results.

स्निग्धात् पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफाद्यः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात्तथौषधैः ॥११॥

स्निग्धात् સ્નિગ્ધ चिकने, पात्रात् વાસણમાંથી वर्तनसे, यथा જેવી રીતે जैसे, अयत्नेन પ્રયત્ન વગર आसानीसे, तोयम् જલ जल, प्रणुद्यते ખસેડી શકાય છે हटाया जाता है, तथा તેવી રીતે वैसे, स्निग्धात् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, देहात् દેહમાંથી देहसे, कफादयः કફ વગેરે દોષો कफादि दोष, औषधैः ઔષધોથી औषधोंसे, प्रणुद्यन्ते પ્રયત્ન વગર ખસેડી શકાય છે आसानीसे हटाये जाते हैं ॥ ११ ॥

11. As in a vessel smeared with oil, water slips down without any effort, similarly kapha and other morbid humors slip out easily in a body which has undergone oleation therapy.

आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्॥

यथा જેમ जैसे, वह्निः અગ્નિ आग, आर्द्रम् ભીના गीली, काष्ठम् લાકડાને लकड़ीको, सर्वतः ચારે બાજુથી चारों ओरसे, विष्यन्दयति ચુવાડે છે विष्यन्दित करती

९. रूक्षं दद्याद्विरेचनम्—दद्याद्रूक्षं विरेचनम् (च.)
१०. सम्यग्योगाय—सम्यग् योगाय (च.)
११. प्रणुद्यते—प्रसिच्यते (ग.)
१२. तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्— तथा स्निग्धस्य भेषजं दोषान् हरति सर्वशः (च)

है, तथा તેમ उसी प्रकार, स्वेदः સ્વેદન स्वेदन, स्निग्धस्य સ્નિગ્ધ મનુષ્યોના स्निग्ध पुरुषके, स्थिरान् સ્થિર स्थिर, दोषान् દોષોને दोषोंको, विष्यन्दयेत् ઓગાળી કાઢે છે विष्यन्दित करता है ॥ १२ ॥

12. As fire makes the water in moist wood to trickle out from every pore, similarly sudation causes the fixed toxic matter to melt and flow out in a person who has been previously oleated.

क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य मलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥१३॥

यथा જે પ્રમાણે जिस प्रकार, **क्लिष्टम्** મેલા मैले, **वासः** વસ્ત્રમાંથી वस्त्रसे, **उत्क्लेश्य** મેલને શિથિલ કરી मैलको ढीलाकर, **अम्भसा** પાણીથી जलसे, **मलः** તે મેલને वह मैल, **संशोध्यते** ધોઈ નાખવામાં આવે છે हटाया जाता है, **तथा** તે પ્રમાણે उसी प्रकार, **स्नेहस्वेदैः** સ્નેહન તથા સ્વેદનથી स्नेहन तथा स्वेदनद्वारा, **उत्क्लेश्य** ચલાયમાન કરી प्रचलित करके, **शोधनैः** શોધન ઔષધોથી शोधनोंद्वारा, **मलः** મળનું मल, **शोध्यते** શોધન કરવામાં આવે છે दूर किया जाता है ॥ १३ ॥

13. Just as dirt in a dirty cloth is separated and washed out by water, so, by oleation and sudation, the toxic matter in the body is segregated and washed out by purgation.

१३. क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य मलः संशोध्यतेऽम्भसा । क्षारोत्क्लिष्टे यथा वस्त्रे मलः शुध्यति वारिणा (ग.)
,, क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य–क्षारोत्क्लिष्टे यथा वस्त्रे (घ. त. थ.)
,, क्लिष्टं वासो....शोधनैर्मलः ॥–क्षारोत्क्लिष्टे यथा वस्त्रे मलः शुध्यति वारिणा । स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लिष्टो दोषः शुध्यति शोधनैः (च. छ.)

अजीर्णस्य संशोधनौषधस्य लिङ्गानि—

अजीर्णे वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चापि जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥१४॥

अजीर्णे ખાધેલું પચ્યા પહેલાં आहारके बिना पचे ही, **ग्लानिः** પીધેલા સંશોધન ઔષધથી ગ્લાનિ पिये हुए संशोधन औषधसे ग्लानि, **वर्धते** વધે છે बढ़ती है, **विबन्धः च अपि** અને કબજિયાત પણ और कब्जियत भी, **जायते** થાય છે होती है, **पीतम्** અને પીધેલું एवं पी हुई, **संशोधनम् च एव** સંશોધન ઔષધ संशोधन औषध, **विपरीतम्** વિપરીત માર્ગે विपरीत मार्गसे, **प्रवर्तते** પ્રવર્તે છે प्रवृत्त होती है ॥ १४ ॥

14. If the purificatory dose is taken when the previous meal is undigested, there will occur depression and constipation, and the medication acts in a wrong way.

मात्रावतः संशोधनौषधस्य गुणाः —

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥१५॥
अविकारि च व्यापत्तौ नातिग्लानिकरं च यत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥१६॥

यत् જે जो **औषधम्** ઔષધ औषध, **अल्पमात्रम्** થોડી માત્રામાં थोड़ी मात्रामें भी, **महावेगम्** મહાન વેગવાળું महा वेगवान, **बहुदोषहरम्** બહુ દોષોને હરનાર बहुत दोष हरनेवाली, **सुखम्** સુખેથી લઈ શકાય એવું सुखपूर्वक खाई जा सके ऐसी, **लघुपाकम्** પચવામાં હલકું जल्दी पचनेवाली, **सुखास्वादम्** સુખકારક સ્વાદવાળું सुखकारक स्वादवाली, **प्रीणनम्** પ્રસન્નતાકારક प्रसन्नताको उत्पन्न करनेवाली, **व्याधिनाशनम्** રોગનાશક रोगनाशक, **व्यापत्तौ च** અને વ્યાપત્તિમાં પણ और व्यापत्तिमें भी, **अविकारि** થોડો વિકાર કરનાર थोड़ा विकार करनेवाली, **न अतिग्लानिकरम्** બહુ ગ્લાનિ ન કરનાર अति ग्लानि न करनेवाली,

१६. अविकारि च व्यापत्तौ–अविकाराविपत्तौ च (ख.)
,, च व्यापत्तौ–विपत्तौ च (ग.)

गन्धवर्णरस- અને જે ગન્ધ, વર્ણ તથા રસથી गन्ध, वर्ण तथा रससे, उपेतम् च યુક્ત હોય युक्त हो, मात्रावत् તેને યોગ્ય માત્રાવાળું उसे उचित मात्रावाली, विद्यात् જાણવું जाने ॥ १५-१६ ॥

15-16. That should be known as the proper medication which requires to be taken in small dose, which is quick in action and is curative of even an excessive degree of morbidity, which is easy to take, which is light in digestion, palatable, pleasing, curative of the particular disease not harmful even if complications arise, not very depressant and is possessed of the most agreeable smell, color and taste.

कथंभूतमना औषधं पिबेत्—

विधूय मानसान् दोषान् कामादीनशुभोदयान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥१७॥

अशुभोदयान् અશુભ કરનાર अशुभ फलको देनेवाले, कामादीन् કામાદિક कामादि, मानसान् માનસિક मानस, दोषान् દોષોને दोषोंको, विधूय દૂર કરી हटाकर, एकाग्रमनसा એકાગ્ર મનથી एकाग्र मनसे, पीतम् પીધેલું ઔષધ पी हुई औषध, सम्यग्योगाय પોતાનો સમ્યગ્યોગ કરવા માટે अपना सम्यग्योग करनेके लिए, कल्पते સમર્થ થાય છે समर्थ होती है ॥ १७ ॥

17. If a person after cleansing his mind of its impurities like passion and other inauspicious sentiments and concentrating his mind on the treatment, takes this dose, it brings about the most desirable results.

श्वो वमनं पाता विरेचनं पाता च किं भुञ्जीत?—

नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं, लघ्वशीतं विरेचनम् ॥१८॥
उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ।

श्वः આવતી કાલે आनेवाले दिनमें, वमनम् વમન वमन, पाता नरः જે મનુષ્યને પીવું હોય पीनेवाला मनुष्य, कफवर्धनम् તેણે કફ વધારનાર कफवर्धक, सुजरम् તરત પચી જાય એવું शीघ्र पचनेवाला, द्रवभूयिष्ठम् અને મોટે ભાગે દ્રવવાળું ભોજન द्रवप्राय भोजन, भुञ्जीत ખાવું खावे, विरेचनम् અને આવતી કાલે વિરેચન જે મનુષ્યને પીવું હોય તેણે और आनेवाले दिनमें विरेचन पीनेवाला मनुष्य, लघु હલકું हल्का, अशीतम् અને ઉષ્ણ ભોજન ખાવું और उष्ण भोजन खावे, उत्क्लिष्ट-अल्पकफत्वेन કફ ઉત્ક્લિષ્ટ તથા અલ્પ હોવાથી कफके उत्क्लिष्ट तथा अल्प होने पर, दोषाः દોષો दोष, क्षिप्रम् તરત जल्दी, स्रवन्ति हि સ્રવી જાય છે निकल जाते हैं ॥ १८½ ॥

18-18½ The person who is going to have emesis the next day, should take diet which is easily digestible, mostly liquid and promotive of mucus secretion; and the person who is going to take purgation, should eat light and warm articles of diet. Owing to increase of mucus in the former case and diminution of mucus in the latter, the morbid humors quickly flow out

सम्यक् शुद्धस्य लिङ्गानि—

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥१९॥
ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे त्वधः ।
हृतदोषं वदेत् कार्श्यदौर्बल्ये चेत् सलाघवे ॥२०॥

भिषक् तु વૈદ્ય वैद्य, पीतौषधस्य ઔષધ પીધેલ મનુષ્યનાં औषध पिये हुए मनुष्यके, शुद्धिलिङ्गानि શુદ્ધિનાં લક્ષણ शुद्धिके लक्षण, लक्षयेत् જોવાં ध्यानसे देखे, पित्ते कफानुगे જો પિત્ત કફની પાછળ નીકળે यदि पित्त कफके बाद निकले, सलाघवे અને લાઘવસહિત

१७ कामादीनशुभोदयान्—कामक्रोधभयादिकान् (क ग.च.ध.श.)
१८. लघ्वशीतं—लघूष्णं (क. ख. ङ. त. घ.)

२०. पित्ते विट्पित्तेऽनुकफे पित्तं वि पित्तानुकफे (च.)
,, कार्श्यदौर्बल्ये चेत सलाघवे—कार्श्यदौर्बल्यं चेत् सलाघवं (च.)

और लाघवसहित, कार्श्यदौर्बल्ये કૃશતા તથા દુર્બલતા હોય તો કૃશતા तथा दुर्बलता हों तो, ऊर्ध्वम् ઊર્ધ્વ-ભાગને ऊर्ध्वभागको, कफे विट्पित्ते अनु તેમજ કફ, મળ તથા પિત્તની પાછળ નીકળે અને લાઘવસહિત કૃશતા તથા દુર્બલતા હોય તો एवं कफ पित्तके बाद निकले और लाघवसहित कृशता तथा दुर्बलता हों तो, अधः નીચેના ભાગને अधोभागको, हृतदोषम् દોષ-રહિત दोषरहित, वदेत् કહેવો कहे ॥ १९-२० ॥

19-20. In a person who has taken the purificatory dose, the physician should keep observing the development of the signs of complete purification In the case of emesis, when bile appears after the mucus in the vomitus and in the case of purgation, mucus appears after feces and bile, and there occur weakness, debility and lightness of the body, it should be considered the stage of complete elimination of morbid matter.

शुद्धिलक्षणदर्शनेऽपि सावशेषौषधे वमनोपदेशः —

वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ।
स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्गारेऽपि वामयेत् ॥२१॥
आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत् ।

ततः પછી बाद, शेषम् બાકીનાં शेष, औषधम् ઔષધની औषध, तु वामयेत् ઉલટી કરાવી નાખવી वमनसे निकाल देवे, अलाघवे तु પણ જો લઘુતા ન આવી હોય તો किन्तु लघुता न हो तो, न ઉલટી ન કરાવવી वमन न करावे, स्तैमित्ये સ્તિમિતતા स्तिमितता, अनिलसङ्गे च અને વાયુરોધમાં और वायुके अवरोधमें, निरुद्गारे તેમજ ઓડકાર ન આવતા હોય તો एवं उद्गारके न होने पर, अपि પણ भी, लाघवात् શરીરની લઘુતા થાય शरीरमें लघुता हो जाये, कफस्य तनुत्वात् च અને કફ પાતળો પડે और कफ पतला हो जावे, आ त्यां सुधी तब तक, वामयेत् વમન કરાવવું वमन करावे, परम् એ પછી વમન કરાવે તો इसके पश्चात् वमन करानेसे, आपत् વિકાર તેમજ ઉપદ્રવ विकार एवं उपद्रव, भवेत् થાય છે होते हैं ॥ २१½ ॥

21-21½. After this stage if any part of the dose is left in the body, it should be eliminated by emesis. But if lightness has not developed in the body, it should not be done. In case there are stiffness and accumulation of vata, the patient should be made to vomit even if there occur no eructations. Emesis should be done till there occur lightness of the body and thinning of the mucus. If carried further, it will be attended with great disaster.

यथोक्तवमनफलम्, सम्यग्वमितस्य च पश्चात्कर्म—

वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ॥२२॥
वमितं लङ्घयेत् सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् ।
तानि दृष्ट्वा तु पेयादिकमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥२३॥

वमिते વમન થઈ જતાં सम्यक् वमन होने पर, वह्निः જઠરાગ્નિ अग्नि, वर्धते વધે છે बढ़ती है, दोषाः અને દોષો और दोष, शमम् શાંત शान्त, व्रजन्ति हि થાય છે होते हैं, सम्यक् જો સરખી રીતે सम्यक्, जीर्णलिङ्गानि જીર્ણ થયેલ ઔષધનાં લક્ષણ जीर्णके लक्षण, अलक्षयन् ન દેખાય ત્યાં સુધી न दीखे वहां तक, वमितम् વમન કરેલ મનુષ્યને वमन कराये हुएको, लङ्घयेत् લંઘન કરાવવું જોઈએ लंघन करावे, तानि दृष्ट्वा तु પણ જો તે લક્ષણો દેખાય તો उनके दीखने पर, पेयादिक्रमम् પેયાદિકમ पेयादि संसर्जनक्रम, कुर्यात् કરવો करावे, लङ्घनम् न લંઘન કરાવવું નહિ लङ्घन न करावे ॥ २२-२३ ॥

२१½. आलाघवात्तनुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत्-आलाघवा-दणुत्वाच्च कफस्याग्निकरं भवेत् (ग.)

,, तनुत्वात् अणुत्वात् (ग. क.)

२३. जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन्-जीर्णलिङ्गानि लक्षयेत् (क)

22-23. Emesis promotes the gastric fire and the humors get sedated. The person who has vomited should be starved as long as the signs of the full digestion of the medication are not seen; and on seeing these signs, the dietetic regimen of gruels should be carried out and the starvation should be stopped.

पेयादिक्रमाचरणे हेतुः—

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥२४॥

संशोधनाभ्याम् સંશોધનથી संशोधनसे, शुद्धस्य શુદ્ધ થયેલ शुद्ध हुए, हृतदोषस्य તેમજ જેના દોષ હરી લેવામાં આવ્યા છે તેવા एवं दोषोंके निकल जानेसे, देहिनः પુરુષનો पुरुषकी, अग्निः અગ્નિ अग्नि, मन्दताम् મંદ मन्द, याति થઈ જાય છે हो जाती है, तस्मात् માટે अतः, पेयादिम् પેયાદિ पेयादि, क्रमम् સંસર્જનક્રમ संसर्जनक्रम, आचरेत् કરાવવો જોઈએ करावे ॥ २४ ॥

24. The gastric fire in the body of the person who has been cleansed by the purificatory procedures and freed from all morbid matter, becomes weakened. Therefore, a course of dietetic regimen of thin gruels etc., should be carried out.

तर्पणादिक्रमः कुत्र योज्यः—

कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।
तर्पणादिक्रमं कुर्यात् पेयाऽभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥२५॥

कफपित्ते કફ અને પિત્તની कफ और पित्तकी, अल्पम् અલ્પ अल्प, विशुद्धे શુદ્ધિ થઈ હોય તો शुद्धि होने पर, मद्यपे મદ્યપાન કરનારને मद्य पीनेवालोंमें, वातपैत्तिके અને વાતપિત્તના રોગીને और वातपैत्तिक रोगीमें, तर्पणादिक्रमम् તર્પણાદિ ક્રમ तर्पणादि क्रम, कुर्यात् કરાવવો करावे; हि पेया કારણ કે પેયા क्योंकि पेया, तान् તેઓને उनको, अभिष्यन्दयेत् ક્લિન્ન કરે છે अभिष्यन्दित कर देती है ॥ २५ ॥

25. The physician should prescribe the dietetic regimen of demulcent drinks etc., in conditions where kapha and pitta are partially cleansed and in case of alcoholics or persons with vata-cum-pitta habitus; the thin gruels will have a liquefacient effect on their body.

जीर्णौषधस्य लिङ्गानि—

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जो मनस्विता ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥२६॥

अनिलः વાયુ वायुका, अनुलोमः અનુલોમ હોવો अनुलोम होना, स्वास्थ्यम् સ્વસ્થતા स्वस्थता, क्षुत्-तृष्णा- ભૂખ-તરસ भूख-प्यास लगना, ऊर्जः ઉત્સાહ उत्साह, मनस्विता મનસ્વિતા मनस्विता, लघुत्वम् શરીરમાં લઘુતા देहमें लघुता, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયો इन्द्रियों, उद्गार-शुद्धिः તથા ઓડકારની શુદ્ધિ तथा डकारकी शुद्धि, जीर्णौषध- એ પચી ગયેલ ઔષધનાં ये जीर्णौषधके, आकृतिः લક્ષણ છે लक्षण हैं ॥२६॥

26. Regular peristaltic movement of vata, a sense of well being, hunger, thirst, good spirits, self confidence, lightness, clarity of the senses and of the eructations are the signs that indicate that the dose of medication has been completely digested.

२४. हृतदोषस्य—अधिकमलस्य (ग)
,, यात्यग्निर्मन्दतां—यात्यग्निरणुतां (च. फ.)

२६. ऊर्जो मनस्विता—तृष्णा सुमनस्कता (द.)

अजीर्णौषधस्य लिङ्गानि—

क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥२७॥

क्लमः थाक क्लम, दाहः दाह दाह, अङ्गसदनम् अंगोनी शिथिलता अंगसाद, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, शिरोरुजा शिरपीडा सिरदर्द, अरतिः बेचेनी बेचैनी, बलहानिः च अने बलहानि और बलहानि, सावशेष- ए पचवामां बाकी रहेला वे पचनेमें अवशिष्ट, औषध- औषधनां औषधके, आकृतिः लक्षण छे लक्षण हैं ॥२७॥

27. Exhaustion, burning, asthenia, giddiness, fainting, headache, malaise and loss of vitality are the signs indicating that some part of medication is still left undigested.

कथंभूतमौषधं व्यापद्यते?—

अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।
असम्यक्संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं द्रुतम् ॥२८॥

अकाले अयोग्य काळे लीधेलुं अयोग्य समयमें ली हुई, अल्पातिमात्रम् च नानी के मोटी मात्रावाळुं अल्प या अति मात्रावाली, पुराणम् जूनुं पुरानी, न भावितम् च भावना वगरनुं भावनारहित, असम्यक् संस्कृतम् च एव अने योग्य रीते संस्कार न पामेलुं और सम्यक् रूपसे संस्कृत न की हुई, औषधम् औषध औषध, द्रुतम् जलदी शीघ्र, व्यापद्येत व्यापत्ति करे छे व्यापत्तिकारक होती है ॥ २८ ॥

28. Medication taken at the wrong time or in underdose or over dose, or medication that is very old or which is not impregnated or not well prepared will soon produce complications.

वमनविरेचनयोर्दश व्यापदः —

आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥२९॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥३०॥

आध्मानम् आध्मान आध्मान, परिकर्तिः परिकर्तिका परिकर्तिका, स्रावः स्राव स्राव, हृद्-गात्रयोः ग्रहः हृद्ग्रह, अंगग्रह हृद्ग्रह- अंगग्रह, जीवादानम् जीवादान जीवादान, सविभ्रंशः विभ्रंश विभ्रंश, स्तम्भः स्तंभ स्तम्भ, सोपद्रवः उपद्रव उपद्रव, क्लमः च अने क्लम और क्लम, एताः ए ये, दश दश दस, व्यापदः व्यापत व्यापत, अयोगात् अयोग अयोग, अतियोगात् च अने अतियोगथी और अतियोगसे, प्रेष्य- तथा परिचारक तथा परिचारक, भैषज्य- औषध औषध, वैद्यानाम् वैद्य वैद्य, आतुरस्य अने रोगीनी और रोगीकी, वैगुण्यात् च विगुणताने लई विगुणताके कारण, मताः मानेली छे होती हैं ॥ २९-३० ॥

29-30. Distension of abdomen, griping pain, excessive discharge, cardiac spasm and spasm of the limbs, discharge of blood, improper action of the medication, rigidity, serious afflictions and exhaustion—these are considered to be the ten complications due to under-action or over-action of the drug or due to the defects of the attendant, the medication, the physician or the patient.

वमनविरेचनयोर्योगातियोगायोगानां लक्षणम्—

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥

सम्यक्- संशोधननी सम्यक् संशोधनकी सम्यक्, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, योगः योग कहेवाय छे योग कहाता है, अतिवर्तनम् अति प्रवृत्ति अति प्रवृत्ति,

२७. दाहोऽङ्गमर्दनं—दाहोऽङ्गमर्दश्च (क.)
„ दाहोऽङ्गमर्दनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा—दाहोऽङ्गमर्दश्च भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा (च.)
„ मूर्च्छा शिरोरुजा—मूर्च्छारुचिस्तथा (क.)
२८. द्रुतम्—ध्रुवम् (च. ड. च.)

अतियोगः અતિયોગ કહેવાય છે अतियोग कहाता है, **प्रातिलोम्येन** અને વિપરીતપણાથી પ્રવૃત્તિ और प्रतिलोमतासे प्रवृत्ति, न च **अल्पम्** वा બિલકુલ નહિ પ્રવૃત્તિ અથવા થોડા પ્રમાણમાં सर्वथा नहीं प्रवृत्ति या अल्प, **प्रवर्तनम्** પ્રવૃત્તિ प्रवृत्ति, **अयोगः** અયોગ अयोग, **स्यात्** કહેવાય છે कहाता है ॥ ३१॥

31. Successful action is discharge in right proportion. If there is excessive discharge, it signifies over-action. And unsuccessful action is that where there is contrary action or there is no discharge or scanty discharge.

श्लेष्मोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यमति वा बहु ।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥३२॥

श्लेष्मोत्क्लिष्टेन કફના ઉત્કલેશવાળા મનુષ્યે कफके उत्क्लेशयुक्त पुरुषने, **पीतम्** પીધેલું पी हुई, **अतिदुर्गन्धम्** અતિ દુર્ગંધવાળું अति दुर्गन्धयुक्त, **अति अहृद्यम्** અતિશય અહૃદ્ય हृदयके लिए अत्यन्त अप्रिय, **बहु वा** અધિક માત્રાવાળું अधिक मात्रावाली, **अजीर्णे च** અથવા અજીર્ણમાં પીધેલું अथवा अजीर्णमें पी हुई, **विरेचनम्** વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध, **ऊर्ध्वम् च** ઊર્ધ્વગામી ऊपरके मार्गसे, **प्रवर्तते** પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त होती है ॥३२॥

32. Purgative medication in a condition, where the kapha is aroused, would act upwards, i. e. as an emetic if the medicine is bad in odor or unpalatable or is in a big dose and taken before the previous meal is digested.

क्षुधार्तमृदुकोष्ठाभ्यां स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा ।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् ॥३३॥

क्षुधार्त- ભૂખથી પીડિત क्षुधार्त, **मृदुकोष्ठाभ्याम्** મૃદુ કોઠાવાળા मृदु कोष्ठ, **स्वल्प-** અથવા થોડાક अथवा बहुत थोडे, **उत्क्लिष्ट-कफेन** કફના ઉત્કલેશવાળા મનુષ્યે कफके उत्क्लेशवाले मनुष्यने, **पीतम्** પીધેલ पी हुई, **तीक्ष्णम्** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **क्षुब्धम्** અને અંદર ક્ષોભ પામી રોકાઈ રહેલું और अन्दर क्षुब्ध होकर रुकी हुई, **वमनम्** વમન ઔષધ वमन औषध, **विरेचनम्** વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध, **स्यात्** બની જાય છે बन जाती है ॥ ३३ ॥

33. The emetic dose which is taken in a condition when a person is afflicted with hunger, or where the person is of the soft-bowelled type or where kapha in the stomach is poorly aroused or where medicine is strong or where the medicine taken becomes stagnant in the stomach and causes agitation, acts as a purgative.

प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्ते त्वकृत्स्नशः ।
अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो न वाऽल्पशः ॥३४॥

प्रातिलोम्येन हि વિપરીત માર્ગથી प्रतिलोमतासे, **अकृत्स्नशः** તથા અસંપૂર્ણપણે तथा अपूर्णतया, **दोषाणाम्** દોષોનું दोषोंके, **हरणात्** હરણ કરવાથી हरण करनेके कारण, **ते अयोगसंज्ञे** તેઓની અયોગ સંજ્ઞા થાય છે ये अयोग नामसे कहे जाते हैं, **दोषः** અયોગમાં દોષ अयोगमें दोष, **कृच्छ्रेण** કાં તો મુશ્કેલીથી बडी कठिनाईसे, **याति** નીકળે છે निकलता है, **या न वा** કાં તો નીકળતો નથી या नहीं निकलता, **अल्पशः** અથવા અલ્પ પ્રમાણમાં નીકળે છે अथवा थोडा थोडा निकलता है ॥ ३४ ॥

34. These conditions where the actions of drugs are reversed and consequently elimination is partial, are known as conditions of unsuccessful

३३. स्वल्पोत्क्लिष्टकफेन वा - पीतं स्वल्पकफेन वा (ह.)
" तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् - तीक्ष्णं स्थिरं संक्षुभितं वमनं स्याद्विरेचनम् (ग.)
" एतच्छ्लोकानन्तरम् -
अयोगे तत्र वक्तव्यं समासेनाभिधीयते ।
इत्यधिकः पाठः (ह द.) पुस्तकयोः ।

३४. याति दोषो न वाऽल्पशः - सदा (न वा) गच्छति चाल्पशः (ध. क.)

action. It means that the morbid matter is either eliminated with difficulty, or not at all, or only slightly.

पीतेऽप्यौषधेऽशुद्धस्य कर्तव्यम्—

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन् पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥३५॥

पीतौषधः ઔષધ પીધું હોય છતાં औषधके पीनेसे, शुद्धः શુદ્ધિ शुद्धि, न चेत् ન થાય તો न हो तो, तस्मिन् તે ઔષધ उसके, जीर्णे પચી જતાં जीर्ण होने पर, पुनः ફરીથી फिर, पिबेत् ઔષધ પીવું औषध पीवे, अजीर्णे तु પણ પચ્યું ન હોય તેના પર किन्तु जीर्ण न हुआ हो तो, अन्यत् ફરી दुबारा, औषधम् ઔષધ औषध, न પીવું ન જોઈએ न पीवे, अतियोगतः કારણ કે અતિયોગનો क्योंकि अतियोगका, भयम् ભય भय, स्यात् રહે છે रहता है ॥ ३५ ॥

35. If after taking the dose, the body is not cleansed and the dose is fully digested, he may take a second dose. If the second dose is taken before the first is fully digested, there may be over-action.

कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥३६॥

कोष्ठस्य કોઠાની कोष्ठकी, गुरुताम् ગુરુતા गुरुता, लघुत्वम् લઘુતા लघुता, बलम् च एव તથા બળ और बलको, ज्ञात्वा જાણી લઈને जानकर, अयोगे અયોગમાં अयोग होने पर, मृदु वा મૃદુ मृदु, तीक्ष्णम् एव वा અથવા તીક્ષ્ણ अथवा तीक्ष्ण, औषधम् ઔષધ औषध, दद्यात् આપવું देवे ॥ ३६ ॥

36. In case of imperfect action of the dose, the physician should give a strong or mild second dose, after ascertaining whether the person is of the hard bowelled or the soft-bowelled type and also his vitality.

दुर्वमने वमनं क्रूरकोष्ठे विरेचनं च न देयम्—

वमनं न तु दुश्छर्दे दुष्कोष्ठे न विरेचनम् ।
पाययेतौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥३७॥

दुश्छर्दम् तु જેને ઉલટી ન થતી હોય તેને जिसे वमन न होता हो उसे, वमनम् વમન वमन, औषधम् ઔષધ औषध, भूयः ફરી पुनः, न पाययेत पावुं न જોઈએ न पिलावे, दुष्कोष्ठम् અને જેનો કોઠો કઠણ હોય તેને और कठिन कोष्ठवालेको, विरेचनम् વિરેચન ઔષધ विरेचन औषध, न ફરી પાવું ન જોઈએ पुनः न पिलावे, हि पीतम् કારણ કે પીવામાં આવેલાં તે ઔષધો क्योंकि पी हुई वे औषध, तौ पुनः તે બંનેને उन दोनोंको, हन्यात् હણી નાખે છે मार डालती हैं॥ ३७ ॥

37. The physician should not give a second dose of emesis to one who is a bad subject for emesis, or a second dose of purgation should not be given to a hard-bowelled person. If they are so given, they will surely kill the patient.

अयोगजन्या व्यापदः—

अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥३८॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं भृशम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥३९॥

अनवम् જૂનું पुरानी, औषधम् ઔષધ औषध, अस्निग्ध-अस्विन्नदेहस्य સ્નેહન અને સ્વેદન ન કરેલ શરીરવાળા शरीरको बिना स्निग्ध स्विन्न किये हुए, रूक्षस्य રૂક્ષ પુરુષને रूक्ष पुरुषके, दोषान् દોષોને दोषोंको, उत्क्लिश्य ઉત્કલેશ કરી उत्क्लेश करके, निर्हर्तुम् બહાર કાઢવા निकालनेमें, अशक्तम् અસમર્થ થઈ अशक्त होकर, विभ्रंशम् વિભ્રંશ विभ्रंश, श्वयथुम् સોજો सूजन, हिक्काम् હેડકી हिक्का, भृशम् ખૂબ अत्यन्त, तमसः

३७. दुश्छर्दे दुष्कोष्ठे न-दुश्छर्दं मृदुकोष्ठे (ड. क.)
दुष्कोष्ठे न विरेचनम्-क्रूरकोष्ठे विरेचनम् (क.)
३९. भृशम्-तथा (ग.)

અંધકાર अंधकारका, दर्शनम् દેખાવો दर्शन, पिण्डिका- પિંડીઓમાં पिण्डलियोंका, उद्वेष्टनम् ગોટલા ચડવા उद्वेष्टन, कण्डूम् ખજવાળ खुजली, ऊर्वोः ઊરુઓની दोनों ऊरुकी, सादम् શિથિલતા शिथिलता, विवर्णताम् અને વિવર્ણતા और विवर्णता, गदान् એ રોગોને इन रोगोंको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है ॥ ३८-३९ ॥

38-39. The purificatory dose given to a person who is not prepared with preliminary oleation and sudation procedures, or to one who is dehydrated, or if the drug has become too old, it will only rouse the morbid matter and will be incapable of eliminating it; such a dose of medication causes many diseases; wrongful action, edema, hiccup, excessive faintness, cramps in the calf muscles, pruritus, asthenia of the thigh and discoloration

स्निग्धस्विन्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तब्धमामे वा दोषानुत्क्लिश्य नाहरेत् ॥४०॥
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥४१॥

स्निग्ध- સ્નેહન स्निग्ध, स्विन्नस्य અને સ્વેદન કરેલ और स्विन्न, दीप्ताग्नेः च તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા મનુષ્યને तथा दीप्ताग्नि पुरुषको, अत्यल्पम् અતિ અલ્પ માત્રામાં આપેલ अति अल्प मात्रामें दी हुई, औषधम् ઔષધ औषध, जीर्णम् પચી જતાં पच जानेसे, शीतैः वा અથવા શીત દ્રવ્યોથી अथवा शीत द्रव्योंसे, स्तब्धम् સ્તબ્ધ થતાં स्तब्ध हो जानेसे, आमे वा अथवा દોષ પાક્યા વગર ઔષધ પીવામાં આવતાં अथवा अपक्व दोषमें औषध पीनेसे, दोषान् તે દોષોનો वह दोषोंका, उत्क्लिश्य ઉત્ક્લેશ કરે છે પરંતુ પછી उत्क्लेश करती है परन्तु इसके बाद, न आहरेत् તેઓને બહાર કાઢી શકતું નથી उनको निकाल नहीं सकती, तान् एव અને તે જ और उन्हीं, विभ्रंशरोगान् વિભ્રંશ વગેરે રોગોને विभ्रंश आदि रोगोंको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, सर्वः सः તે બધો यह सब, अयोगः અયોગ अयोग, एव જ છે ही है, विज्ञाय એ જાણીને इसे जानकर, मतिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્ય बुद्धिमान वैद्य, तत्र ત્યાં वहां, यथोक्तान् કહ્યા પ્રમાણે यथोक्त, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कारयेत् કરવી करे ॥ ४०-४१ ॥

40-41. The purificatory medicine given in a very small dose to a person who has been prepared with oleation and sudation procedures, and whose digestive fire is strong and who, as a result, has digested away the medication or whose action has been impeded by ingestion of cold articles or by chyme, only rouses up the morbid matter but does not eliminate it. These conditions too would give rise to the same diseases. All these are conditions of imperfect or unsuccessful action. Knowing these as such, the wise physician should carry out the line of treatment in the manner laid down.

तत्र चिकित्सा—

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः ।
पाययेत पुनर्जीर्णे समूत्रैर्वा निरूहयेत् ॥४२॥

जीर्णे ઔષધ પચી ગયા પછી औषध जीर्ण होने पर, तैल-लवण- તેલ તથા સિંધાલૂણથી तैल तथा सैन्धवसे, अभ्यक्तम् અભ્યંગ કરી अभ्यंग कर, प्रस्तर- પ્રસ્તર સ્વેદથી प्रस्तर स्वेदसे, सङ्करैः અને સંકરસ્વેદથી और संकर-स्वेदसे, स्विन्नम् સ્વેદન કરી स्विन्न करके, तम् તેને उसको, पुनः ફરીને फिर, पाययेत ઔષધ પાવું औषध पिलावे, समूत्रैः वा અથવા ગોમૂત્રસહિત अथवा गोमूत्रयुक्त, निरूहयेत् નિરૂહબસ્તિ દેવી निरूहबस्ति देवे ॥ ४२ ॥

---

४०. स्तब्धमामे वा—स्तम्भयेत् मामे (ह.)
,, नाहरेत्—न वहेत् (द. प.)

42. In such conditions the person should be anointed with oil and salt and sweated by means of bed-sudation or mixed lump sudation method; and he should be given another purificatory dose after the first dose of medication is digested; or he may be given evacuative enema mixed with cow's urine.

निरूढं च रसैर्धान्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥४३॥

निरूढम् च નિરૂહણ થઈ ગયા પછી निरूहके बाद, धान्वैः रसैः તેને જાંગલ માંસરસોથી जांगल मांसरसोंसे, भोजयित्वा જમાડીને भोजन कराके, फल- મીંઢળ मैनफल, मागधिका- પીપર पिप्पली, दारु- અને દેવદારથી और देवदारु इनसे, सिद्ध- સિદ્ધ કરેલ साधित, तैलेन તેલથી तैलसे, मात्रया માત્રા અનુસાર मात्रामें, अनुवासयेत् અનુવાસન દેવું अनुवासन देवे ॥ ४३ ॥

43. After the evacuative enema he should be fed with meat-juice of jangala animals and then should be given unctuous enema of oil prepared with emetic nut, long pepper and deodar, in proper dose.

स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥४४॥

वातहरैः વાતહર वातहर, स्नेहैः સ્નેહોથી स्नेहोंसे, स्निग्धम् સ્નેહન કરેલ મનુષ્યનું स्निग्ध करके, पुनः ફરીથી पुनः, तीक्ष्णेन તીક્ષ્ણ ઔષધથી तीक्ष्ण औषधसे, शोधयेत् શોધન કરવું शोधन देवे, अतितीक्ष्णेन च પણ અતિ તીક્ષ્ણ ઔષધથી अति तीक्ष्ण औषध, न નહિ न देवे, हि કારણ કે क्योंकि, ततः तु તેથી इससे, अतियोगः અતિયોગ अतियोग, जायते થાય છે हो जाता है ॥ ४४ ॥

44. After oleating him with unctuous articles curative of vata, he should be given again a strong purificatory dose. It should not be a very strong dose, as then, it will cause over-action.

अतियोगजन्या व्यापदः, तासां चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातून्विस्रावयेद् द्रवान् ॥

अतितीक्ष्णम् અતિતીક્ષ્ણ अतितीक्ष्ण, भेषजम् ઔષધ औषध, क्षुधार्तस्य ભૂખ્યા क्षुधार्त, मृदुकोष्ठस्य તથા મૃદુ કોઠાવાળાનાં तथा मृदु कोष्ठवालेके, विट्-पित्त-कफान् મળ પિત્ત અને કફને पुरीष, पित्त और कफको, आशु જલદી शीघ्र, हत्वा હરી લઈ निकालकर, द्रवान् દ્રવ द्रव, धातून् ધાતુઓને धातुओंको, विस्रावयेत् સ્રાવ કરે છે स्रावित करती है ॥ ४५ ॥

45. The strong medications given to a person who is afflicted with hunger or who is soft-bowelled, would quickly eliminate not only the feces, bile and mucus, but also the fluid body elements along with stools.

बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम् ।
कुर्यात्र मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥४६॥

बल-स्वर- બળી તે બલ તથા સ્વરનો पुनः बह बल और स्वरका, क्षयम् क्षय क्षय, दाहम् દાહ दाह, कण्ठशोषम् કંઠશોષ कण्ठशोष, भ्रमम् ભ્રમ भ्रम, तृषाम् અને તૃષા और तृषा, कुर्यात् च કરે છે करती है, तत्र તેમાં इनमें, शेषम् બાકીના शेष, औषधम् ઔષધનું औषधको, मधुरैः મધુર દ્રવ્યોથી मधुर औषधोंसे, उल्लिखेत् ઉલ્લેખન કરવું निकाल देवे ॥४६॥

46. Thus, it would lead to the loss of vitality and voice burning, dryness of throat, giddiness and thirst. In this condition, the physician should

४६. भ्रमं—श्रमं (ज. च. क.)

remove the residual portion of the medication by giving him emesis prepared with drugs of the sweet group.

वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥४७॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥४८॥

वमने तु વમનમાં वमनमें, **विरेकः** વિરેચન विरेचन, **विरेके** અને વિરેચનમાં और विरेचनमें, **पुनः** વળી पुनः, **वमनम्** વમન वमन, **स्यात्** થાય તો होवे तो, **तत्** તેનું इन वेगोंको, **सुशीतैः** સારી પેઠે શીતલ सुशीतल, **परिषेक-** પરિષેક परिषेक, **अवगाह-** અને અવગાહ और अवगाह, **आद्यैः च** વગેરેથી आदिसे, **तथा** તથા तथा, **कषाय-** કષાય कषाय, **मधुरैः** મધુર मधुर, **शीतैः** શીતલ शीतल, **रक्तपित्त-** રક્તપિત્ત रक्तपित्त, **अतिसारघ्नैः** અને અતિસારનો નાશ કરનાર और अतिसारके नाशक, **दाहज्वरहरैः अपि** તથા દાહ અને જ્વર મટાડનાર तथा दाह और ज्वरके हरनेवाले, **अन्नपान-** અન્નપાન अन्नपान, **औषधैः** તેમજ ઔષધોથી एवं औषधोंसे, **स्तम्भयेत्** સ્તંભન કરવું स्तंभित करे ॥ ४७-४८ ॥

47-48. In case of over-action of emesis, the physician should give purgation; and in case of over-action of purgation the physician should give emesis. The overflow should be stopped by treating the patient with cold affusions and immersion bath and with eats and drinks and drugs of astringent and sweet groups and of cooling quality. The patient may be treated with the medications curative of hemothermia, diarrhea, burning and fever.

४७. वमनं पुनः—वमनं मधु (क. ग ग ड. च.)
„ तत्—मम् (ग.)

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥४९॥

अञ्जनम् અંજન रसाञ्जन, **चन्दन-** ચંદન चन्दन, **उशीर-** કાળો વાળો खस, **मज्जा- असृक्-** મજ્જા, રક્ત मज्जा, रक्त, **शर्करा** સાકરનું चीनीका, **उदकम्** પાણી शर्बत, **मन्थम्** તથા મન્થ और मन्थ, **लाजचूर्णैः** લાજાના ચૂર્ણ સાથે लाजचूर्णके साथ, **पिबेत्** પીવું पीवे, **परम्** તે શ્રેષ્ઠ वह श्रेष्ठ, **अतियोगहरम्** અતિયોગનાશક છે अतियोगनाशक है ॥४९॥

49. The patient may drink the demulcent drink prepared of the extract of indian berberry, sandal wood, cuscus, marrow and blood mixed with the powder of roasted paddy. This demulcent drink is an excellent curative of the effects of over-action.

शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्चःसांग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥

वटादीनाम् અથવા વડ વગેરેનાં अथवा वटादि क्षीरी वृक्षोंके, **शुङ्गाभिः वा** શુંગોથી नवीन पत्राङ्कुरोंसे, **सिद्धाम्** સિદ્ધ કરેલી साधित, **समाक्षिकाम्** મધયુક્ત मधुसे युक्त, **पेयाम्** પેયા पेया, **वर्चःसांग्राहिकैः** પુરીષસંગ્રહણીય (મળની કબજિયાત કરનાર) ગણનાં ઔષધોથી मलसंग्राहक औषधियोंसे, **सिद्धम्** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, **क्षीरम्** દૂધ दूध, **भोज्यम् च** અને બીજા ભોજ્ય પદાર્થ और अन्य भोज्य, **दापयेत्** દેવા देने चाहिएं ॥ ५० ॥

50. The physician may give the thin gruel prepared of the sprouts of banyan or other milk-exuding trees mixed with honey, or milk or other articles of diet both prepared with medications that are intestinal astringents.

जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥५१॥

जाङ्गलैः रसैः वा અથવા જંગલ પ્રાણીઓના માંસરસની સાથે या जांगल जीवोंके मांसरसोंके साथ, भोज्यम् ભોજન भोजन, पिच्छाबस्तिः च तथा પિચ્છાબસ્તિ तथा पिच्छाबस्ति, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं मधुरैः મધુર ગણનાં દ્રવ્યોથી मधुर औषधोंसे, सिद्धेन સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, क्षीरसर्पिषा દૂધમાંથી કાઢેલ ઘીથી क्षीरसर्पिसे, अनुवास्यः च અનુવાસન પણ કરવું જોઈએ अनुवासन भी देना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. He may be given the food mixed with the meat juice of jangala animals. The mucilagenous enema is also recommended in this condition, or he may be given an unctuous enema of ghee taken directly from milk and prepared with drugs of the sweet group.

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत् कफहरैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥५२॥

वमनस्य વમનના वमनके, अतियोगे तु અતિયોગમાં વળી अतियोगमें, शीताम्बु- શીતલ જલનો शीतल जलसे, परिषेचितः પરિષેક કરી परिषेक करके, कफहरैः કફહર દ્રવ્યો સાથે कफहर औषधियोंसे तय्यार किये हुए, सघृत-क्षौद्र-शर्करम् ઘી, મધ અને સાકર-સહિત घृत, शहद और चीनी मिलाकर, मन्थम् મન્થ मन्थको, पिबेत् પીવો पीये ॥ ५२ ॥

52. In over-action of emesis, the person should be affused with cold water and then may be given a demulcent drink prepared of fruit juice mixed with ghee, honey and sugar.

सोद्गारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥५३॥

भृशम् ખૂબ अति, सोद्गारायाम् ઓડકારસહિત उद्गारसहित, वम्याम् ઊલટીમાં वमनमें, मूर्च्छायाम् અને મૂર્ચ્છામાં मूर्च्छा होने पर, धान्यमुस्तयोः ધાણા તથા નાગરમોથનું धनिया, मोथा, समधूकाञ्जनम् મહુડાં અને રસાંજનસહિત महुआ तथा रसौंत इनके, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्णको, मधुसंयुतम् મધમાં મેળવીને शहदके साथ, लेहयेत् ચાટવું चाटे ॥५३॥

53. In excessive vomiting with eructations, the patient may lick the powder of coriander, nut grass, mahwa and extract of berberry mixed with honey.

वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूषक्षीररसैर्हिताः ॥५४॥

वमतः ઊલટી કરતાં કરતાં वमन करते हुए, जिह्वायाम् જો જીભ यदि जीभ, प्रविष्टायाम् અંદર પેસી જાય તો भीतरकी ओर चली जाय तो, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवणैः અને લવણ પદાર્થોથી તૈયાર કરેલાં तथा लवण पदार्थोंसे सिद्ध किये हुए, हृद्यैः હૃદ્ય हृद्य, यूष- યૂષ यूष, क्षीर- દૂધ क्षीर, रसैः તથા માંસરસથી तथा मांसरससे, कवलग्रहाः કોગળા ધારણ કરવા कवल धारण करना, हिताः હિતકર છે हितकारक हैं ॥ ५४ ॥

54. In a condition where the tongue has been extremely drawn in during vomiting, it is beneficial for the patient to take mouth-rinses prepared of palatable soup, milk or meat-juice prepared with unctuous, acid and salt articles.

५१. पिच्छाबस्तिश्च शस्य ।—पिच्छबस्ति च दापयेत् (क. ख. छ. ड. थ.)

५२. कफहरैः—फलरसैः क. घ. ङ. त. द. ध. फ.

,, कफहरैर्मन्थं सघृतं क्षौद्रशर्करम्—फलरसैर्मन्थं सघृतः क्षौद्र-शर्करम् (थ.)

५३. मूर्च्छायां—मूर्वाया (ध.)

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः।
निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥५५॥

अन्ये नराः બીજા માણસોએ दूसरे मनुष्य, **तस्य** તેની उसके, **अग्रतः** આગળ सामने, **अम्लानि** ખાટાં खट्टे, **फलानि** ફળો फलोंको, **खादेयुः च** ખાવાં खाये, **निःसृताम् तु** જો જીભ બહાર નીકળી ગઈ હોય તો यदि जीभ बाहर निकल आयी हो तो, **तिल-द्राक्षा-** તલ અને દ્રાક્ષના तिल और द्राक्षके, **कल्क-** કલ્કથી कल्कको, **लिप्ताम्** લીંપી लगाकर, **प्रवेशयेत्** તેને પાછી પેસાડી દેવી उसे भीतर प्रविष्ट करे ॥ ५५ ॥

55. Or some one else should be made to taste, in his presence, acid fruits so that his mouth may water in sympathy. If his tongue is protruded out, then smearing it with the paste of til and grapes, one should push it into position.

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम्।
यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥५६॥

बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન વૈદ્યે बुद्धिमान् वैद्य, **वाग्ग्रह-** જીભ ઝલાવાના वाणीकी रुकावट, **अनिल- रोगेषु** અને વાયુના રોગોમાં और वातरोगोंमें, **घृत-मांस-** ઘી અને માંસથી घी और मांससे, **उपसाधिताम्** સાધિત सिद्ध की हुई, **तनुकाम्** પાતળી पतली, **यवागूम्** યવાગૂ यवागू, **स्नेह-स्वेदौ च** તથા સ્નેહન અને સ્વેદન तथा स्नेहन और स्वेदन, **दद्यात्** દેવા देवे ॥ ५६ ॥

56. The wise physician should give in spasmodic conditions of speech and in vata-disorders, thin gruel prepared with ghee and flesh and also oleation and sudation therapy.

वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः।
अग्निप्राणविवृध्द्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥५७॥

वमितः च વમન પામેલ वमित, **विरिक्तः च** વિરેચન પામેલ विरिक्त, **मन्दाग्निः** મન્દ અગ્નિવાળા मन्दाग्निवाला, **विलङ्घितः च** અને લંઘન કરેલ મનુષ્યે और लङ्घन किया हुआ मनुष्य, **अग्नि-प्राण-** અગ્નિ અને પ્રાણની अग्नि और प्राणोंकी, **विवृध्द्यर्थम्** વૃદ્ધિ માટે वृद्धिके लिए, **पेयादिकम्** પેયાદિ पेयादि, **क्रमम्** ક્રમનો संसर्जन क्रमका, **भजेत्** આશ્રય કરવો सेवन करे ॥५७॥

57. The patients who have undergone emesis or purgation or starvation, or whose gastric fire is poor, should take the dietetic regimen of thin gruel etc., for the improvement of their digestive fire and vitality.

आध्मानव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम्।
सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥५८॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम्।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥५९॥

बहुदोषस्य બહુ દોષવાળા बहुत दोषवाले, **रूक्षस्य** રૂક્ષ रूक्ष, **हीनाग्नेः** મંદાગ્નિવાળા मन्दाग्निवाले, **सोदावर्तस्य** અને ઉદાવર્તવાળા મનુષ્યને આપેલ और उदावर्तयुक्त पुरुषमें दी हुई, **अल्पम्** અલ્પ अल्प, **औषधम् च** ઔષધ औषध, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **उत्क्लिश्य** ઉત્કલેષ્ટ કરી उत्क्लेशित करके, **मार्गान् च** તથા માર્ગો मार्गोंको, **निरुध्य** રુંધીને रोककर, **नाभिम्** નાભિને नाभिको, **भृशम्** ખૂબ अत्यन्त, **आध्मापयेत्** ફુલાવે છે आध्मापित करती है, **पृष्ठ-** પીઠ पीठ, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **शिरः- रुजम्** તથા મસ્તકમાં પીડા કરે છે तथा सिरमें दर्द करती है, **श्वास-** અને શ્વાસ और श्वास, **विट्-** મળ विष्ठा, **मूत्र-वातानाम्** મૂત્ર તથા વાયુનો मूत्र तथा वायुके, **दारुणम्** ભયંકર दारुण, **सङ्गम्** નિરોધ सङ्गको, **कुर्यात् च** કરે છે करती है ॥ ५८-५९ ॥

---

५६. वाग्ग्रहानिलरोगेषु- वाग्ग्रहानिलरोगेषु (ग.)
,, यवागूं तनुकां दद्यात्-तन्वीं दद्याद्यवागूं च (चे. क.)

५७. भजेत्-आचरेत् (ग.)
,, पेयादिकं भजेत्-पेयादिमाचरेत् (ग.)

58-59. Medicine given in too small a dose to a person who has excess of morbidity or who is dehydrated or whose gastric fire is weak or who suffers from misperistalsis, will rouse the morbid humor and obstruct the body-channels and cause great distension of abdomen, pain in the back, side of the chest and head, and serious obstruction to breath, feces, urine and flatus.

अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरूहानुवासनम् ।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥६०॥

स-निरूह- નિરૂહસહિત निरूह, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यङ्ग, स्वेद-वर्त्ति-आदि સ્વેદ, વર્તિ વગેરે स्वेद-वर्ति-आदि, उदावर्तहरम् ઉદાવર્ત મટાડનાર उदावर्तनाशक, सर्वम् સર્વ सब कर्म ચિકિત્સા चिकित्सा, आध्मातस्य આધ્માનના રોગી માટે आध्मानके रोगीके लिए, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ६० ॥

60. Inunction, sudation, suppository and similar treatment, evacuative and unctuous enemata and all treatment curative of disorders of misperistalsis are recommended in the case of distension of abdomen.

परिकर्तिकाव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥६१॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥६२॥

स्निग्धेन સ્નિગ્ધ स्निग्ध, गुरुकोष्ठेन તથા ભારે કોઠાવાળા મનુષ્યે तथा भारी कोष्ठवाले पुरुषसे, सामे આમયુક્ત દોષમાં પીધેલું आमयुक्त दोषमें पी गई होने पर, क्षामेण તથા શુષ્ક દેહવાળા शुष्क, मृदुकोष्ठेन મૃદુ કોઠાવાળા મૃદુકોષ્ઠવાળે, श्रान्तेन થાકેલા થકે हुए, अल्पबलेन वा અથવા અલ્પ બળવાળા મનુષ્યે अथवा निर्बल मनुष्यसे, पीतम् પીધેલું पी गई, बलवत्- બળવાન बलवान, औषधम् ઔષધ औषध, गुदम् ગુદામાં गुदामें, गत्वा જઈ જાકર, सामम् આમયુક્ત आमयुक्त, दोषम् દોષને दोषको, आशु જલદી शीघ्र, निरस्य च દૂર કરી निकालकर, तीव्रशूलाम् તીવ્રશૂળવાળી तीव्रशूलयुक्त, सपिच्छास्राम् તેમજ પિચ્છા અને લોહીથી યુક્ત एवं पिच्छा और रक्तस्रावसे युक्त, परिकर्तिकाम् વાઢ परिकर्तिका, करोति ઉત્પન્ન કરે છે करती है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. Strong medication taken by a person who has taken the oleation therapy, who is hard bowelled and who suffers from chyme morbidity or by a person who is emaciated, soft-bowelled, exhausted and is poor of vitality, reaches the rectum and eliminates morbid matter along with chyme and causes acute colic and griping pain accompanied with slimy and bloody discharge.

लङ्घनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥६३॥

सामे આમયુક્ત દોષમાં आमयुक्त दोषमें, लङ्घनम् લંઘન लङ्घन, पाचनम् પાચન पाचन, रूक्षोष्णम् રૂક્ષ, ઉષ્ણ रूक्ष, उष्ण, लघुभोजनम् તથા લઘુ ભોજન एवं लघु भोजन, क्षामस्य અને શુષ્ક દેહવાળા માટે और निर्बल पुरुषके लिए, सर्वः સર્વ सब, बृंहणीयः બૃંહણીય पुष्टिकारक, तथा તથા एवं, मधुरः મધુર मधुर, विधिः વિધિ હિતકર છે विधि हितकारी है ॥ ६३ ॥

63. In conditions associated with chyme-morbidity, starvation and digestive medication are recommended; and the diet should be of dry, hot and

६३. पाचनं -दीपनं (ग)

light articles; and in condition of emaciation, all measures of roborant therapy and medications prepared with drugs of the sweet group are recommended.

आमे जीर्णेऽनुबन्धश्चेत् क्षाराम्लं लघु शस्यते ।

आमे जीर्णे આમ પચી જતાં आमके पचजाने पर, अनुबन्धः चेत् જો વાઢ ચાલુ રહે તો यदि परिकर्तिकाका अनुबन्ध रहे तो, क्षाराम्लम् ક્ષાર તથા અમ્લથી युक्त क्षार तथा अम्लसे युक्त लघु અને લઘુ और लघु, भोजनम् ભોજન भोजन, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ६३½ ॥

63½. If, even after the digestion of chyme, there is obstipation, medication with acid and alkali, and light diet are recommended.

पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन वा ॥६४॥
सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ॥६५॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

वाते वा વાયુ वायुके, अधिके અધિક अधिक, सति હોતાં होने पर, पुष्पकासीस- હીરાકશીથી पुष्पकासीसे, मिश्रम् મિશ્રિત मिश्रित, क्षारेण અથવા ક્ષાર अथवा क्षार, लवणेन वा કે લવણ સાથે या लवणके साथ, सदाडिमरसम् દાડમના રસયુક્ત दाडिमके रससे, सर्पिः ઘી घृत, पिबेत् પીવું पीना चाहिए, भोजने અન્ન भोजन, पाने તથા પાનમાં तथा पानमें, दाडिमत्वचा- દાડમની છાલથી अनारके छिलकेके, संयुक्तम् युक्त साथ, अम्लकम् ખાટું खट्टा, दधि દહીં पीवुं दही पीवे, देवदारु- અથવા દેવદાર अथवा देवदारु, तिलानाम् અને તલનો और तिलोंका, कल्कम् वा કલ્ક कल्क, उष्णाम्बुना ઊના પાણી સાથે गरम जलसे, पिबेत् પીવો पीवे ॥ ६४-६५½ ॥

64-65½ If in this condition there is excess of vata, the patient may take ghee mixed with fulsee flowers and with pomegranate juice adding barley alkali or rock-salt. He should take as food, sour curds mixed with pomegranate bark and as his drink, he should take warm water mixed with the paste of deodar and til.

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥६६॥
कषायमधुरं शीतं पिच्छाबस्तिमथापि वा ।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहबस्तिं प्रदापयेत् ॥६७॥

अश्वत्थ- અથવા પીપળો पीपल, उदुम्बर- ઉંબરો गूलर, प्लक्ष- પીપર पाकर, कदम्बैः અને કદંબ સાથે और कदम्बसे, शृतम् ઉકાળેલું सिद्ध किया हुआ, पयः वा દૂધ પીવું दूध पीवे, अथ अपि वा અથવા अथवा, कषायमधुरम् કષાય મધુર कषाय मधुर, शीतम् અને શીતલ और शीतल, पिच्छाबस्तिम् પિચ્છાબસ્તિ पिच्छाबस्ति, यष्टीमधुक- અથવા જેઠીમધથી अथवा मुलहठीसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, स्नेहबस्तिम् वा સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, प्रदापयेत् દેવી देवे ॥ ६६-६७ ॥

66-67. Or he may take the milk prepared with holy fig, gular fig, yellow barked fig and cadamba or he may be given a mucilagenous enema prepared with astringent, sweet and cooling drugs; or he may be given an unctuous enema prepared with liquorice.

परिस्रावव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम् ।
अल्पाल्पं स्रावयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ६८

६५. दध्यम्लं भोजने–दध्यम्लं भोजनं (ध.)

६७. शीतं–बस्तिं (क ग ङ च, छ)
६८. कण्डूं–अल्पं (द.)

कुर्याच्चाग्निबलोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताः ।
परिस्रावः स, तं दोषं शमयेद्वामयेदपि ॥६९॥
स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥७०॥

बहुदोषस्य तु બહુ દોષવાળાને આપેલ बहुत दोषवालेको दी हुई, अल्पम् અલ્પ अल्प, भेषजम् तु ઔષધ औषध, दोषम् દોષને दोषको, उत्क्लिश्य ઉત્ક્લેશ કરી उत्क्लेशित करके, अल्पाल्पम् થોડો થોડો थोडा थोडा, स्रावयेत् સ્રાવ કરે છે निकालती है, कण्डूम् અને ખજવાળ और खुजली, शोफम् શોફ सूजन, कुष्ठानि કુષ્ઠ कुष्ठ, गौरवम् ભારેપણું भारीपन, अग्निबलोत्क्लेश- અગ્નિ અને બળની હાનિ, ઉત્ક્લેશ अग्नि और बलकी हानि, उत्क्लेश, स्तैमित्य- સ્તિમિતતા स्तिमितता, अरुचि- અરુચિ अरुचि, पाण्डुताः च તથા પાંડુતા तथा पाण्डुता, कुर्यात् કરે છે करती है, सः તે वह, परिस्रावः પરિસ્રાવ કહેવાય છે परिस्राव कहाता है, तम् તે इस, दोषम् દોષનું दोषको, शमयेत् શમન કરાવવું જોઈએ शान्त करे, वामयेत् अपि કે વમન કરવું જોઈએ या वमनसे निकाले, स्नेहितम् वा અથવા સ્નેહન કરી अथवा स्नेहन करके, पुनः ફરીથી फिर, तीक्ष्णम् તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, विरेचनम् વિરેચન विरेचन, पाययेत પાવું જોઈએ देवे, शुद्धे અને જ્યારે શુદ્ધિ થઈ જાય ત્યારે और शुद्ध हो जाने पर, संस्कृतान् સંસ્કાર કરેલ संस्कार किये हुए, चूर्ण- ચૂર્ણ चूर्ण, आसव- આસવ आसव, अरिष्टान् च અને અરિષ્ટો और अरिष्टों, प्रदापयेत् આપવા देवे ॥ ६८-७० ॥

68-70. Medicine given in a small dose to a person who has excessive morbidity, rouses the humors causes frequent and scanty elimination and gives rise to pruritus, edema, dermatosis, heaviness of the body, impairment of the gastric fire, nausea, stiffness, anorexia and anemia. There occurs frequency of discharge. This complication may either be treated with sedative drugs or with emetics; or giving him oleation again, he should be administered a strong purgative and when he is perfectly cleansed he may be given powders and medicated wines prepared with suitable medications.

हृद्ग्रहव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥७१॥

वेगानाम् ઔષધના પાનથી ઉત્પન્ન થતા વેગોને औषधके पानसे उत्पन्न वेगोंको, निग्रहात् રોકવાથી रोकनेसे, मारुतादयः વાયુ વગેરે वायु आदि, कुपिताः કુપિત થઈને कुपित होकर, पीतौषधस्य ઔષધનું પાન કરનાર મનુષ્યના औषध पीये हुए मनुष्यके, हृदयम् હૃદયમાં हृदयमें, गत्वा જઈ जाकर, घोरम् ભયંકર भयानक, हृद्ग्रहम् હૃદ્ગ્રહ हृद्ग्रह रोगको, कुर्वन्ति કરે છે उत्पन्न करते हैं ॥ ७१ ॥

71. Owing to suppression of the urge in one who has taken the purificatory dose, the vata and other humors, getting provoked and reaching the heart, cause severe cardiac spasm.

स हिक्काकासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ॥७२॥
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।

सः તે રોગી वह रोगी, हिक्का- હેડકી हिक्का, कास- ઉધરસ कास, पार्श्व-आर्ति- પાર્શ્વ-શૂલ पार्श्व-शूल,

६९. अग्निबलोत्क्लेश—अग्निबलोत्क्लेश (घ. थ.)
,, पाण्डुताः—पाण्डुताम् (थ.)
,, परिस्रावः स, तं दोषं—परिस्रावगतं दोषं (क.)
७०. प्रदापयेत्—प्रयोजयेत् (थ.)

७२. स हिक्कापार्श्वार्ति हिक्कापार्श्वरुजा... (क.)
,, ,, ,, —हिक्कापार्श्वरुजाकार्श्य (घ च.)
,, कास-श्वास (छ.)
,, दन्तान् किटिकिटापयन्—दन्तान् किटिकिटायते (ढ.)

दैन्य- દીનતા दैन्य, **लाला-** લાળ लालास्राव, **अक्षिविभ्रमैः** અને આંખના વિભ્રમથી યુક્ત બની और नेत्र-विभ्रम इन लक्षणोंके साथ, **निःसंज्ञः** સંજ્ઞારહિત થઈ संज्ञारहित हो कर, **दन्तान्** દાંત दांतोंको, **किटिकिटायन्** કડકડાવતો किटकिटाता हुआ, **जिह्वाम्** જીભ जिह्वाको, **खादति** કરડે છે काटता है, **तत्र** **ते** આવતમાં इसमें, **भिषक्** **वैद्ये** चिकित्सक, **विभ्रमम्** ભ્રમમાં भ्रमों, **न गच्छेत्** પડવું નહિ न पड़े, **आशु** પણ તરત જ परन्तु शीघ्र ही, **तम्** તેને उसको, **वामयेत्** વમન કરાવવું वमन करावे ॥७२½॥

72-72½. The person becomes afflicted with hiccup, cough and pain in the side of the chest; he gets depressed; there is dribbling from the mouth; agitation of the eyes; he bites his tongue, falls unconscious and gnashes his teeth. As this condition is serious, the physician should immediately make him vomit.

मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥७३॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः ॥७४॥

पित्तमूर्च्छार्तम् પિત્તની મૂર્ચ્છાથી પીડિત રોગીને पित्तमूर्च्छापीडित रोगीको, **मधुरैः** મધુર દ્રવ્યોથી मधुर द्रव्योंसे, **कफमूर्च्छितम्** અને કફની મૂર્ચ્છાથી પીડિત રોગીને और कफमूर्च्छापीडित रोगीको, **कटुभिः** કટુ દ્રવ્યોથી વમન કરાવવું कटु द्रव्योंसे वमन करावे, **ततः** **ते** પછી इसके पश्चात्, **अस्य** **च** એના इसके, **दोषशेषम्** બાકી રહેલા દોષનું शेष दोषका, **पाचनीयैः** પાચનીય દ્રવ્યોથી पाचनीय औषधोंसे **विपाचयेत्** પાચન કરવું पाचन करे, **ततः** અને તે પછી इसके पश्चात्, **अस्य** એના इसके, **कायाग्निम्** **च** કાયાગ્નિ कायाग्नि, **बलम्** **च** **तथा** બળનું तथा बलको, **क्रमेण** ક્રમે ક્રમે क्रमशः, **उत्थापयेत्** ઉત્થાન કરવું बढ़ावे ॥ ७३-७४ ॥

७४. क्रमेणोत्थापयेत्ततः–क्रमेणाग्निविवर्धयेत (ङ. त.)
,, ,, –क्रमेणाग्निप्रवर्धयेत (च. फ.)

73-74. If the fainting is due to excess of pitta, emesis should be given prepared with drugs of the sweet group, and if due to kapha, drugs of the pungent group should be used. Thereafter, the residual morbidity should be digested away by digestive medications. Then his body-heat and vitality should be systematically rehabilitated.

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ॥७५॥

अतिवमतः અતિ વમન કરનાર अति वमन होने पर, **यस्य** જેનું जिसके, **हृदयम्** હૃદય हृदयमें, **पवनेन** પવનથી वायुसे **पीड्यते** પીડાતું હોય पीड़ा होवे, **तस्मै** તેને उसको, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **अम्ल-** અમ્લ अम्ल, **लवणम्** અને લવણ દ્રવ્ય और लवण द्रव्य, **दद्यात्** દેવાં देवे, **पित्तकफे** પિત્ત તથા કફમાં पित्त तथा कफमें, **अन्यथा** એથી વિપરીત દ્રવ્યો દેવાં એટલે विपरीत द्रव्य देवे ॥७५॥

75. If the person, while vomiting excessively, is afflicted in his heart by vata, he should be given unctuous, acid and salt articles; and in condition due to pitta-cum-kapha, dry, pungent and bitter articles should be given.

अजीर्णद्रव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥७६॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टनमन्थनैः ।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥७७॥

७५. पवनेनातिवमतः–वमनेनातिवमतः (च.)
७६. रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य–रुद्धोऽतीव विशुद्धस्य (च फ.)
७७. उद्वेष्टनमन्थनैः–उद्वेष्टविमूर्च्छितैः (छ. ङ. त. ड. फ.)
,, कारयेत्–शस्यते (च. फ.)

पीतौषधस्य ઔષધનું પાન કરનાર મનુષ્યને ઔષધ पीये हुए मनुष्यके, वेगानाम् વેગો वेगोंको, निग्रहेण રોકવાથી કુપિત रोकनेसे कुपित, कफेन वा અથવા કફથી अथवा कफसे, रुद्धः રુંધાયેલો रुद्ध, अतिविशुद्धस्य वा અથવા સંશોધનના અતિયોગવાળાને કુપિત अथवा संशोधनके अतियोगवालेके: कुपित, मारुतः વાયુ वायु, स्तम्भ- સ્તમ્ભ स्तम्भ वेपथु- કંપ कम्पन, निस्तोद- સોય ભોંકાવા જેવી પીડા निस्तोद, साद- શિથિલતા शिथिलता, उद्वेष्टन- ઉદ્વેષ્ટન उद्वेष्टन, मन्थनैः અને મન્થન જેવી પીડા સહિત और मन्थनवत् पीड़ासे, अङ्गानि અંગોને अंगोंको, गृह्णाति ઝાલી લે છે पकड़ लेता है, तत्र તેમાં उसमें, स्नेहस्वेदादि સ્નેહ અને સ્વેદ વગેરે स्नेह स्वेदादि, सर्वम् સર્વ सब, वातहरम् વાતહર वातहर, कारयेत् કર્મ કરવું જોઈએ क्रियाओंको करे ॥ ७६-७७ ॥

76-77. By suppression of the urges by a person who has taken the purificatory dose or owing to obstruction of vata by kapha, or owing to purification done in excess, the provoked vata seizes the limbs and causes stiffness, tremor, pricking pain, asthenia cramps and churning. In this condition, oleation, sudation and all similar other measures curative of vata should be carried out.

जीवादानव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ॥७८॥

मृदौ મૃદુ मृदु, कोष्ठे કોઠામાં कोष्ठ होने पर, लघुदोषस्य થોડા દોષવાળાને આપેલું अल्प दोषवालेको दी हुई, अतितीक्ष्णम् અતિ તીક્ષ્ણ अति तीक्ष्ण, भेषजम् ઔષધ औषध, दोषान् દોષોને दोषोंको, हृत्वा હરી निकालकर, शोणितम् રક્તનો रक्तको, विनिर्मथ्य ક્ષોભ કરી विक्षुब्ध करके, जीवम् જીવરક્તને जीवशोणितको, हरति બહાર કાઢે છે निकालती है ॥७८॥

78. If a very strong medication is given to a soft-bowelled person who has only slight morbidity after eliminating the morbid matter and churning the system excessively, it causes the discharge of the live-blood.

तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुङ्क्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥७९॥

तेन તેનાથી इस रक्तसे, मिश्रितम् મિશ્રિત मिश्रित किया हुआ, अन्नम् અન્ન अन्न, वायसाय કાગડાને कौए, शुने अपि वा અથવા તો કુતરાને या कुत्तेको, दद्यात् દેવું देवे, तत् भुङ्क्ते चेत् જો તે ખાઈ જાય તો वे उसे खायें तो, जीवम् वदेत् જીવરક્ત કહેવું जीवशोणित कहे, न भुङ्क्ते અને જો ન ખાય તો न खायें तो, पित्तम् રક્તપિત્ત रक्तपित्त, आदिशेत् કહેવું कहे ॥ ७९ ॥

79. Mixed with food, the blood should be thrown to dogs or crows to eat. If they eat it, it is live-blood. If it is not eaten declare it to be bile-blood.

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणिते ॥८०॥

भावितम् वा અથવા તેમાં ભીંજવેલા उस रक्तसे गीला करके, शुक्लम् શ્વેત सफेद, वस्त्रम् વસ્ત્રને वस्त्र, आवानम् સૂકાતા થઈ सुखाया हुआ, कोष्णवारिणा થોડા ઊના પાણીથી कोष्ण जलसे, प्रक्षालितम् ધોતાં धोने पर, पित्ते જો રક્તપિત્ત હોય તો रक्तपित्त हो तो, विवर्णम् તે વિવર્ણ वह विवर्ण, स्यात् થઈ જાય છે हो जाता है, शोणिते तु અને જીવરક્ત હોય તો और जीवरक्त हो तो, शुद्धम् શુદ્ધ થઈ જાય છે शुद्ध हो जाता है ॥ ८० ॥

---

८०. स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणिते—चेत्पित्तं शुद्धं तु शोणितम् (च. च.)

80. A white cloth soaked in that blood and dried, should be washed with warm water. If the cloth retains the coloration, it is bile blood. But if the cloth becomes clean and white then it is to be regarded as live blood.

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हिता ॥८१॥

तृष्णा-मूर्च्छा-मद-आर्तस्य તૃષા, મૂર્છા અને મદથી પીડિત तृषा, मूर्च्छा और मदसे पीड़ित, तस्य તે રોગીની उस रोगीकी, सर्वाम् સર્વ सब, पित्त-हरीम् પિત્તહર पित्तहर, क्रियाम् ચિકિત્સા क्रियायें, च અને જે ક્રિયા और जो क्रिया, अतियोगे અતિયોગમાં अतियोगमें, हिता હિતકર છે તે સર્વ ક્રિયા हितकर है वे सब, आमरणात् મરણ પર્યંત मृत्यु पर्यन्त, कुर्यात् કરવી જોઈએ करनी चाहिएं ॥ ८१ ॥

81. The physician should carry out treatment till the last moment of his life of the man who is afflicted with thirst, unconsciousness and intoxication. And his treatment should consist of measures curative of pitta or the treatment beneficial in the over-action of the purificatory procedures.

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति ॥८२॥

जीवताम् જીવતા जीवित, मृग- હરિણ मृग, गो- ગાય गाय, महिष- ભેંસ भैंस, अजानाम् અથવા બકરાનું अथवा बकरेका, सद्यस्कम् તરતનું લીધેલું ताजा, असृक् લોહી रक्त, जीवाभिसन्धानम् જે જીવનને ટકાવનારું છે जो जीवनको सुरक्षित करनेवाला है, पिबेत् તે પીવું उसे पीवे, हि तत् કારણ કે તે क्योंकि वह, जीवम् જીવરક્તમાં जीवरक्तमें आशु તરત જ शीघ्र, गच्छति ભળી જાય છે जा मिलता है ॥ ८२ ॥

82. He should be given to drink the fresh blood of a live deer, cow, buffalo or goat, so that his life becomes immediately supported by this life-giving procedure.

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत् ।

दर्भमृदितम् દર્ભના ચૂર્ણસહિત दर्भके चूर्णके साथ, तत् एव તે જ उसी, रक्तम् લોહીની रक्तकी, बस्तिम् બસ્તિ वस्ति, प्रदापयेत् દેવી देवे ॥ ८२½ ॥

82½. Or he may be given that very blood churned with sacrificial grass in the form of an enema.

श्यामाकाश्मर्यबदरीदूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥८३॥
घृतमण्डाञ्जनयुतं शीतं बस्तिं प्रदापयेत् ।
पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥८४॥

श्यामा- શ્યામા श्यामा, काश्मर्य- શીવણના ફળ गम्भारीका फल, बदरी- બોર बेर, दूर्वा- ધ્રો दूब, उशीरैः અને વાળા સાથે और खससे, शृतम् ઉકાળેલા साधित, पयः દૂધની दूधमें, घृतमण्डाञ्जन- ઘીના મંડ અને રસાંજનથી घृतमण्ड और रसौंत, युतम् યુક્ત કરીને मिलाकर, शीतम् શીતલ शीतल, बस्तिम् બસ્તિ દેવી वस्ति देवे, सुशीतम् અથવા સારી પેઠે શીતલ अथवा सुशीतल, पिच्छाबस्तिम् પિચ્છાબસ્તિ દેવી पिच्छावस्ति देवे, घृतमण्ड- અથવા ઘીના મંડનું अथवा घृतमण्डका, अनुवासनम् वा અનુવાસન अनुवासन, प्रदापयेत् દેવું देवे ॥ ८३-८४ ॥

83-84. Or he may be given a cold enema of milk prepared with black turpeth, white teak, jujube, sacred grass and black cuscus and mixed

८२. पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति -पाययेत्ताशु सन्धानं जीवो जीवेन गच्छति (च.)

८३. दूर्वोशीरैः शृतं पयः दूर्वोशीरैः शृतं जलम् (ग ङ न)
८४. सुशीतं-सुपीतं (ख)

with supernatent part of ghee and extract of berberry, or he may be given a very cold mucilagenous enema, or an unctuous enema prepared of the supernatent part of ghee.

विभ्रंशव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
साम गान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ८५

भ्रष्टम् गुदम् ગુદભ્રંશ થયો હોય તો गुदभ्रंश हुआ हो तो, कषायैः च કષાય દ્રવ્યોથી कषाय द्रव्योंसे, स्तम्भयित्वा તેનું સ્તંભન કરી स्तम्भित करके, प्रवेशयेत् ગુદાને પેસાડી દેવી गुदाको भीतर प्रवेश करे, अस्य અને એના और इसकी, संज्ञानाशे સંજ્ઞાના નાશમાં संज्ञा नष्ट होने पर, साम આશ્વાસન आश्वासन, गान्धर्व- અને સંગીતના और संगीतके, शब्दान् च ધ્વનિ शब्दोंको, कारयेत् કરાવવા करावे ॥८५॥

85. If there occurs prolapse of rectum, it should be replaced after constricting it with astringent medication. In a condition of un-consciousness soothing songs and words should be uttered.

यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते ।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लिश्य नावहेत् ॥८६॥
तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि भेषजम् ॥८७॥

यदा જ્યારે जब, पीतम् પીધેલું पी हुई, विरेचनम् વિરેચન ઓષધ विरेचन औषध, विडन्तम् માત્ર મળ કાઢીને જ सिर्फ पुरीषको ही निकाल कर, अवतिष्ठते એનું રહે છે रह जावे, वमनम् वा અથવા વમન ઓષધ अथवा वमन औषध, भेषजान्तम् માત્ર પીધેલા ઓષધને જ કાઢે છે पी हुई औषधको निकालके रुक जाय, दोषान् અને દોષોને और दोषोंको, उत्क्लिश्य ઉત્ક્લેશ કરી उत्क्लेशित करके, न आवहेत् તેને બહાર કાઢે નહિ बाहर न निकाले, तदा ત્યારે तब, प्रकुपिताः પ્રકુપિત થયેલા प्रकुपित हुए, दोषाः દોષ दोष, कण्ड्वादीन् ખજવાળ વગેરે कण्डू आदि, गदान् રોગો रोगोंको, कुर्वन्ति કરે છે उत्पन्न करते हैं, सः विभ्रंशः તેને વિભ્રંશ यह विभ्रंश, मतः માનેલ છે माना गया है, तत्र તેમાં इसमें, यथाव्याधि વ્યાધિ અનુસાર रोगके अनुसार, भेषजम् ઓષધ औषध, स्यात् દેવું देनी चाहिए ॥ ८६-८७ ॥

86-87. If the purgative dose ceases to act immediately after elimination of the fecal matter or the emetic dose is immediately vomited out, it causes only the agitation of the morbid humor but does not eliminate it. Then the provoked humors cause pruritus and other diseases. This is called the condition of wrongful action of medication; and in this condition, treatment should be in accordance with the pathological features.

स्तम्भव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मार्दवाद्वृतम् ।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्च्युतान् ८८

स्निग्धेन સ્નિગ્ધ મનુષ્યે स्निग्ध पुरुषद्वारा, पीतम् પીધેલ पी गई, सस्नेहम् સ્નેહસહિત स्नेहयुक्त, तत् તે ઓષધ- वह औषध, मार्दवात् મૃદુતાને લઈ मृदुतासे, दोषैः वृतम् દોષોથી ઘેરાઈ જવાને લીધે दोषोंसे आवृत हो जानेके कारण, दोषान् तु દોષોને दोषोंको, न वाहयति બહાર કાઢતું નથી बाहर नहीं निकालती, स्वस्थानात् અને પોતાના સ્થાનથી और अपने स्थानसे, च्युतान् ખસેલા च्युत हुए, स्तम्भयेत् તે દોષોનું સ્તંભન કરે છે उन दोषोंको स्तम्भित कर देती है ॥ ८८ ॥

88. If a man who has undergone oleation procedure takes an unctuous

---

८५ गुदं भ्रष्टं-गुदभ्रंशं (ग. त.)
,, साम गान्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत्-साम गन्धर्वशब्दांश्च 'संज्ञानाशेषु' कारयेत् (ब.)

potion it gets covered up by the morbid matter which is in a softened condition and will be unable to expel the morbid matter from its habitat; it even obstructs those that have been dislodged from their habitats.

वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा सोऽर्हो लङ्घितपाचितः ॥८९॥

वातसङ्ग- જેને વાતરોધ जिसको वातरोध, **गुदस्तम्भ-** ગુદસ્તંભ गुदाका स्तम्भन, **शूलैः** અને શૂલ સાથે और शूलके साथ, **अल्पशः** થોડું થોડું थोड़ा थोड़ा, **क्षरति** क्षरशु थाय छे क्षरण होता है, **सः** तेने उसे, **लङ्घितपाचितः** લંઘન અને પાચન કરાવ્યા પછી लङ्घन और पाचनके बाद, **तीक्ष्णम्** तीक्ष्ण तीक्ष्ण, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **विरेकम्** **वा** के विरेचन या विरेचन, **अर्हः** આપવું યોગ્ય છે देना उचित है ॥ ८९ ॥

89. It causes scanty and frequent elimination accompanied with acute obstruction of vata, rigidity and pain in the rectum. Such a man requires treatment by strong enemata or purgation preceded by lightening and digestive measures.

उपद्रवाख्यव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा ।
मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्घोरानुपद्रवान् ॥९०॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मुह्यतः ।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ॥९१॥

रूक्षेण રૂક્ષ रूक्ष, **अल्पबलेन वा** के અલ્પ બળવાળા મનુષ્યે या दुर्बल पुरुषद्वारा, **पीतम्** પીધેલું पी हुई, **रूक्षम्** રૂક્ષ रूक्ष, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन औषध, **मारुतम्** વાયુને वायुको **आशु** જલદી शीघ्र, **कोपयित्वा** કોપાવી कुपित करके, **घोरान्** ભયંકર घोर, **उपद्रवान्** ઉપદ્રવો उपद्रवोंको, **कुर्यात्** કરે છે करती है **मुह्यतः** મોહ પામતા તે મનુષ્યના मोहयुक्त उस मनुष्यके, **सर्वगात्रेषु** સર્વ અવયવોમાં सारे शरीरमें **घोराणि** ભયંકર भयंकर, **स्तम्भशूलानि** સ્તંભ અને શૂલ થાય છે स्तम्भ और शूल होते हैं, **तत्र** તેમાં उनमें, **स्नेहस्वेदादिकः** સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે स्नेह, स्वेदादि, **वातहरः** વાતહર वातहर, **विधिः** વિધિ विधि, **कार्यः** આચરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ९०-९१ ॥

90-91. The un-unctuous purgative medication, taken by one already lacking in the unctuous quality, or by one who is debilitated, will provoke the vata quickly and give rise to severe complications. It causes rigidity and severe pain in all the limbs and fainting. In such a condition, oleation, sudation and similar other measures as well as the line of treatment curative of vata, are indicated.

कफोत्क्लेशव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्य मृदुकोष्ठस्य मृदूत्क्लिश्यौषधं कफम् ।
पित्तं वातं च संकश्य स्तम्भगौरवं कृत्म् ॥९२॥
कौर्यस्य आक्लादं च कुर्याच्चाशु लघुक्लिशेत् ।
लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धं तीक्ष्णं च शोधनम् ॥९३॥

स्निग्धस्य સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **मृदुकोष्ठस्य** અને મૃદુ કોઠાવાળા પુરુષને આપેલું और मृदुकोष्ठवाले पुरुषको दी गई, **मृदु** મૃદુ मृदु, **औषधम्** ઔષધ औषध, **कफम्** કફ कफ, **पित्तम्** તથા પિત્તને तथा पित्तको, **उत्क्लिश्य** ઉત્ક્લેશ કરી उत्क्लेशित करके, **वातम् च** वायुने

८९. सोऽर्हो लङ्घितपाचितः—स च लङ्घितपाचनः (ख ग, त.)
" " —लङ्घनपाचनम् (फ.)
९१. मुह्यतः—मारुतः (ख. त.)
९२. मृदुकोष्ठस्य—गुरुकोष्ठस्य (फ)
—रिक्तकोष्ठस्य (क)
९३. आक्लादं—आध्मानं क त.)
" वात काले (ग.)
" चात्र स्निग्धं—चोष्णं स्निग्धं (क)

वायुको, संरुध्य निरोध करी रोककर, सतन्द्रागौरवम् तन्द्रा अने भारेपणासहित तन्द्रा, गौरव, क्लमम् थाक क्लम, दौर्बल्यम् च दुर्बलता दुर्बलता, अङ्गसादम् च अने अंगोनी शिथिलता और अंगोंकी शिथिलता, कुर्यात् करे छे करती है, तम् आशु तेने तरत उसे शीघ्र, उल्लिखेत् बहार काढवुं ओईओ वमनद्वारा निकाल देवे, अत्र ओमां इसमें, लङ्घनम् लंघन लंघन, पाचनम् च पाचन पाचन, स्निग्धम् तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, तीक्ष्णम् च अने तीक्ष्ण एवं तीक्ष्ण, शोधनम् शोधन संशोधन, हितम् हितकारी छे हितकारक है ॥९२-९३॥

92-93. A mild medication administered to one that has undergone the oleation procedure and who is soft-bowelled rouses up the kapha and the pitta and obstructs the vata, and gives rise to torpor heaviness, exhaustion and asthenia. In this condition, the patient should be made to vomit out the medication as well as the morbid matter. Then he should be given lightening and digestive remedies. Afterwards he should be given unctuous and strong purificatory measures.

अध्यायोक्तविषयसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥९४॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उपसंहारना बे श्लोक छे कि उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अकुशलैः कुशळतारहित वैद्योओ अकुशल वैद्यसे, नृणाम् कृतस्य मनुष्योमां प्रयोजेला मनुष्योंमें प्रयुक्त की गई, वमनस्य वमन वमन, विरेकस्य तथा विरेचन औषधोथी उत्पन्न थनारी तथा विरेचन औषधोंसे उत्पन्न होनेवाली, इति एताः आ ये सरूपाः लक्षण लक्षण, सचिकित्सिताः अने चिकित्सासहित और चिकित्सासमेत, व्यापदः व्यापत्तिओ व्यापत्तियां, प्रोक्ताः कहेवामां आवी छे कही हैं ॥९४॥

Here are the two recapitulatory verses—

94. Thus have been described along with their signs and symptoms and treatment, the complications arising from the procedures of emesis and purgation done by unskilled physicians.

एता विज्ञाय मतिमानवस्थाश्च तत्त्वतः ।
दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थी नृणां सदा ॥९५॥

एताः आ व्यापत्तिओ इन व्यापत्तियों, अवस्थाः च एव अने अवस्थाओने और अवस्थाओंको, तत्त्वतः सत्य स्वरूपमां तत्त्वसे, विज्ञाय जाणीने जानकर, नृणाम् मनुष्योना मनुष्योंके, सदा सदा सदा, आरोग्यार्थी आरोग्यनी इच्छावाळा आरोग्यकी इच्छावाला, मतिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान चिकित्सक, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, संशोधनम् संशोधन संशोधन, दद्यात् आपवुं देवे ॥ ९५ ॥

95. The wise physician, versed in the correct pathology and stages of these conditions, should administer properly the purificatory procedures with a view always to completely restore the health of the patient.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

९४ सरूपाः — सर्वा हि (ग. क.)
,, वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् - विरेचनस्या- कुशलैर्दत्तस्य वमनस्य च (च. क.)

९५ एता विज्ञाय मतिमान् – धीमान् विज्ञाय तास्तस्माद् (च.ग.क.)
,, दद्यात् – कुर्यात् (ग. च.)
,, आरोग्यार्थी – आरोग्यार्थं (च. ग.)

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः 'વમનવિરેચનવ્યાપત્સિદ્ધિ' 'वमनविरेचनव्यापत्सिद्धि', नाम નામનો नामका, षष्ठः છઠ્ઠો छट्ठा, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled 'The successful treatment of Complications arising from the procedures of Enema and Purgation' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

સાતમો અધ્યાય अध्याय सातवाँ

Chapter VII

बस्तिव्यापत्सिद्ध्युपक्रमः—

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं[1] व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, बस्तिव्यापत्सिद्धिम् 'બસ્તિવ્યાપત્સિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'बस्तिव्यापत्सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः આખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1-2. We shall now expound the chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the administration of the Enema'.

Thus declared the worshipful Atreya.

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।
पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥
काः कति व्यापदो बस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।
का चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ ४ ॥

विनय- વિનય विनय, अन्वितः યુક્ત सम्पन्न, शिष्यगणः શિષ્યગણે शिष्यगणने, धी- બુદ્ધિ बुद्धि, धैर्य- ધૈર્ય धैर्य, औदार्य- ઉદારતા उदारता, गाम्भीर्य ગંભીરતા गम्भीरता, क्षमा- ક્ષમા क्षमा, दम- ઇન્દ્રિય દમન दम, तपोनिधिम् અને તપના ભંડાર और तपके निधिस्वरूप, पुनर्वसुम् પુનર્વસુને पुनर्वसुसे, पप्रच्छ પૂછ્યું प्रश्न किया, बस्तेः બસ્તિની बस्तिकी, काः કઈ કઈ कौन कौन, कति અને કેટલી और कितनी, व्यापदः વ્યાપત્તિઓ છે? व्यापत्तियां हैं?, किंसमुत्थानलक्षणाः તેઓના હેતુ અને લક્ષણ શાં છે? उनके हेतु और लक्षण क्या हैं?, का શી क्या, चिकित्सा ચિકિત્સા છે? चिकित्सा है?, इति આ इन प्रश्नान् પ્રશ્નોને प्रश्नोंको, श्रुत्वा સાંભળીને सुनकर, गुरुः ગુરુએ गुरुने, तान् તેઓને इनके प्रति, अब्रवीत् કહ્યું कहा ॥ ३-४ ॥

3-4. The assembly of disciples inquired with due humility the great teacher Punarvasu, a veritable storehouse of intelligence, fortitude, large-heartedness, profundity, patience, restraint and austerity, saying:—"What are the complications arising from the administration of enema? How many are they? What are their causes and their symptoms? What are the therapeutic measures?" On

---

1. बस्तिव्यापत्सिद्धिं बस्तिव्यापदिकीं सिद्धिं (च. क.)

hearing these questions, the teacher answered and said to the disciples: —

बस्त्यसम्यग्योगजन्यद्वादशव्यापदां निर्देशः —

नातियोगौ क्लमाध्माने हिक्का हृत्प्राप्तिरूर्ध्वता ।
प्रवाहिका शिरोङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्रवः ॥ ५ ॥
द्वादश व्यापदो बस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ६ ॥

न अतियोगौ અયોગ, અતિયોગ अयोग, अतियोग, क्लम- થાક क्लम, आध्माने આધ્માન आध्मान, हिक्का હેડકી हिक्का, हृत्प्राप्तिः હૃત્પ્રાપ્તિ हृत्प्राप्ति, ऊर्ध्वता ઊર્ધ્વગમન ऊर्ध्वगमन, प्रवाहिका પ્રવાહિકા प्रवाहिका, शिरः-अङ्ग-अर्तिः શિરોવેદના, અંગવ્યથા शिरोवेदना, अंगपीडा, परिकर्तः પરિકર્તિકા परिकर्तिका, परिस्रवः પરિસ્રવ परिस्रव, द्वादश व्यापदः આ બાર વ્યાપત્તિઓ ये बारह व्यापत्तियां, बस्तेः બસ્તિના बस्तिके, असम्यग्योग संभवाः અસમ્યગ્યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે असम्यग्योगसे उत्पन्न होती हैं, आसाम् એનાં इनके, एकैकशः જુદાં જુદાં पृथक् पृथक्, रूपम् રૂપ लक्षण, चिकित्साम् અને ચિકિત્સા और चिकित्साको, निबोधत સાંભળો सुनो ॥ ५-६ ॥

5-6. "Inadequate action, over-action, exhaustion, distension of abdomen, hiccup, cardiac disorder excessive upward mounting of the enema, diarrhea, headache, body-ache, griping pain and excessive discharge—these twelve, are the possible complications arising from the improper use of the enema. Hear now the symptoms and treatment of each of these separately.

अयोगव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च —

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ७ ॥
बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्ग्रहम् ॥ ८ ॥
नाभिबस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ९ ॥

गुरुकोष्ठे ભારે કોઠાવાળા गुरुकोष्ठवाले, अनिलप्राये વાતપ્રકૃતિવાળા वातप्रधान, रूक्षे રૂક્ષ रूक्ष, वातोल्बणे अपि वा કે વાતોલ્બણ મનુષ્યમાં या वातोल्बण मनुष्यमें, शीतः શીતલ शीतल, अल्प- અલ્પ अल्प, लवण- લવણ लवण, स्नेह- સ્નેહ स्नेह, द्रव- તથા દ્રવની और द्रवकी, मात्रः માત્રાવાળી मात्रावाली, घनः अपि वा અથવા ઘાટી अथवा घन, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, तम् તે उस, दोषम् દોષને दोषको, संक्षोभ्य ક્ષોભ પમાડી संक्षोभित करके, दुर्बलत्वात् દુર્બળતાને લઈ दुर्बल होनेके कारण, अनिर्हरन् બહાર ન કાઢતી बाहर न निकालती हुई, गुरुकोष्ठत्वम् કોઠાનું ભારેપણું कोष्ठका भारीपन, वात- વાયુ वायु, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, शकृत्- અને મળનો और पुरीषकी, ग्रहम् રોધ रुकावट, नाभि- નાભિ नाभि, बस्ति- અને મૂત્રાશયમાં और मूत्राशयमें, रुजम् પીડા दर्द, दाहम् દાહ दाह, हृल्लेपम् હૃદયલેપ हृदयमें उपलेप, गुदे ગુદામાં गुदामें, श्वयथुम् સોજો सूजन, कण्डू- ખજવાળ खुजली, गण्डानि ગુમડાં फोड़े, वैवर्ण्यम् વિવર્ણતા विवर्णता, अरुचिम् અરુચિ अरुचि, वह्नि- मार्दवम् અને અગ્નિમાંદ્ય और अग्निमांद्यको, करोति કરે છે करती है ॥ ७-९ ॥

7-9. The enema given to a hard-bowelled person or to a person with predominance of vata, or to a dehydrated person or to a person with provoked vata; the enema which is given cold or prepared with an insufficiency of salt, unctuous substance or drugs; the enema

५. क्लमाध्माने-क्लमाध्मानौ (ङ.)
,, प्राप्तिरूर्ध्वता—घट्टकर्णिका (ग.)
,, शिरोङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्रवः-शिरोङ्गार्तिपरिकर्तपरिस्रवाः (ख.)
,, परिकर्तः -परिकर्तिः (ख.)

७. गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये-गुरूष्णे चानिलप्राये (ग.)
,, शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो-शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रः (घ.ख.)

which is very dense; the enema of this description will only stir up the morbid matter without eliminating it owing to its weak action. It will consequently produce heaviness of the alimentary tract and retention of flatus, urine and feces, pain in the umbilical and hypogastric regions burning, increased mucus secretion in the stomach, edema of the anorectal region. pruritus, onchoma, discoloration, anorexia and dullness of the gastric fire.

तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्योऽथवा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥१०॥

तत्र તેમાં इनमें, **उष्णायाः** ગરમ गरम, **प्रमथ्यायाः** પ્રમથ્યાનું प्रमथ्याका, **पानम्** પાન पान, **पृथग्विधाः** જુદા જુદા પ્રકારના नाना प्रकारके, **स्वेदाः** સ્વેદ स्वेद, **फलवर्त्यः** ફલવર્તિઓ फलवर्तियां, **अथवा** અથવા अथवा, **कालम्** વિરેચનયોગ્ય અવસ્થાને विरेचनयोग्य अवस्थाको, **ज्ञात्वा** જોઈને देखकर, **विरेचनम्** વિરેચન विरेचन, **शस्तम्** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ १० ॥

10. In these conditions a warm potion of digestive decoctions, various methods of sudation, suppositories prepared of emetic nut or at the right time the administration of purgation are recommended.

बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुरादिमूत्रवान् बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥११॥

बिल्व-मूल- બીલીનાં મૂળ बेलका मूल, **त्रिवृत्-** ત્રિવૃત ત્રિવૃત, **दारु-** દેવદાર देवदारु, **यव-** જવ जौ, **कोल-** બોર बेर, **कुलत्थवान्** અને કળથીથી યુક્ત और कुलथीसे युक्त, **सुरादि** તથા સુરા વગેરે तथा सुरादि, **मूत्रवान्** અને ગોમૂત્રથી યુક્ત और गोमूत्र मिलाकर, **सप्राक् पेष्यः** આગળ કહેલ કલ્કથી યુક્ત पूर्वोक्त कल्कोंके साथ **बस्तिः** બસ્તિ वस्ति, **तम्** તે અયોગકારક વિબદ્ધ બસ્તિને अयोगकारक विबद्ध वस्तिको, **आनयेत्** કાઢે છે बाहर ले आती है ॥ ११ ॥

11. The enema prepared of bael root. turpeth, deodar bark, barley, jujube, horse-gram Sura and other wines and cow's urine mixed with the medicinal paste described earlier will draw out the morbid matter.

अतियोगव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत् १२

स्निग्ध- સ્નેહ પામેલ स्निग्ध, **स्विन्ने** અને સ્વેદન પામેલ और स्विन्न, **मृदुकोष्ठे** મૃદુકોષ્ઠવાળાને આપેલ मृदुकोष्ठ पुरुषमें, **अतितीक्ष्ण-** અતિતીક્ષ્ણ अतितीक्ष्ण, **उष्णः** અને ઉષ્ણબસ્તિ और उष्ण वस्ति, **अतियुज्यते** અતિયોગ કરનાર બને છે अतियोग करती है, **तस्य** તેનાં उसके, **लिङ्गम्** લક્ષણ लक्षण, **चिकित्सा च** તથા ચિકિત્સા तथा चिकित्सा, **शोधनाभ्याम्** બન્ને શોધનના અતિયોગનાં લિંગ તથા ચિકિત્સા दोनों शोधनके अतियोगके लिंग तथा चिकित्साके, **समा** સમાન समान, **भवेत्** છે हैं ॥ १२ ॥

12. The enema which is given to a person who has previously been subjected to oleation and sudation and who is soft-bowelled, and the enema which is prepared with strong and hot medications will produce over-action. The symptoms and treatment of this condition will be similar to those given in over-action of purificatory procedures.

११. सुरादिमूत्रवान्-सुरामूत्रादिना (च. क.)
„ सप्राक्पेष्यस्तमानयेत्—स प्राक्प्रेषितमानयेत् (क. ख. ङ.)

पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम् ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥१३॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं बस्तिं दद्याद्दाहेऽतियोगजे ॥१४॥

पृश्निपर्णीम् पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, स्थिराम् शालवण शालपर्णी, पद्मम् कमळ कमल, काश्मर्यम् शीवणनां फळ गम्भारीफल, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, बलाम् बला बला, द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, मधूकं अने महुडाने और महुवा इनको, पिष्ट्वा पीसी पीसकर क्षीरे दूधमां दूधमें, तण्डुलधावने चोखाना धोवणमां तण्डुलोदकमें, द्राक्षायाः तेमज द्राक्ष एवं मुनक्काके, पक्वलोष्टस्य तपावी लाल करेल माटीना ढेफा पक्व मिट्टीके ढेलेके मधुकस्य अने जेठीमधना और मुलहठीके, प्रसादे च शीत कषायनी विधिथी करेला प्रसादमां शीत कषायकी विधिसे किये हुए प्रसादमें, विनीय घोळी घोलकर, सघृतम् घीसहित घीके साथ, बस्तिम् बस्ति बस्ति, अतियोगजे अतियोगथी उत्पन्न थयेल अतियोगजन्य, दाहे दाहमां दाहमें, दद्यात् देवी देवे ॥ १३-१४ ॥

13-14. To relieve the burning sensation induced by the over-action, the physician should give an enema prepared with the paste of painted-leaved tick-trefoil, lotus, white teak, liquorice, sida, grapes, or mahwa in milk or rice water or the cold infusion of grapes or of baked earth or of liquorice, mixed with ghee.

क्रमात्ययव्यापदो वर्ण्यन्ते चिकित्सा च—

आमशेषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मार्गं रुणद्धि वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥१५॥
क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
कुर्यात् स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत् ॥१६॥

आमशेषे आम बाकी होतां आम शेष होने पर, मृदुना मृदु मृदु, निरूहेण निरूहथी निरूहसे, ईरितः प्रेरायेल प्रेरित, दोषः दोष दोष, वातस्य वायुना वायुके, मार्गम् मार्गने मार्गको, रुणद्धि रुंधे छे रोकता है, अग्निम् अग्निने अग्निको, हन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, मूर्च्छयति अपि वायुने कोपावे छे वायुको कुपित कर देता है, क्लमम् थाक क्लम, विदाहम् विदाह विदाह, हृच्छूलम् हृदयशूळ हृदयशूल, मोह- मोह मोह, वेष्टन- वेष्टन वेष्टन, गौरवम् तथा गुरुता और गौरवको, कुर्यात् करे छे करता है, तम् तेनो उसकी, विरूक्षैः रूक्ष रूक्ष, स्वेदैः स्वेदनोथी स्वेदनोंसे, पाचनैः अने पाचनोथी और पाचनोंसे, उपाचरेत् उपचार करवो चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १५-१६ ॥

15-16. If there is a residue of chyme and then evacuative enema given is mild, the stirring up of the morbid matter obstructs the course of vata, impairs the gastric fire and also provokes the vata and causes exhaustion, burning, cardiac pain, stupefaction, cramps and heaviness. The physician should treat this condition with dry method of sudation and digestive medication.

पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।
पिबेत् सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥१७॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, कतृण- कतृण कतृण, उशीर- वीरणनो वाळो खस, दारु देवदार देवदारु, मूर्वा- अने मूर्वाथी और मूर्वासे, शृतम् उकाळेलुं पकाया हुआ, जलम् पाणी जल, सौवर्चल- संचळ सौंचल, उन्मिश्रम् भेळवीने मिलाकर, पिबेत् पीवुं पीवे, दीपनम् ते अग्निदीपन यह अग्निदीपन, हृद्विशोधनम् अने

13. मधुकं बलाम्—मधुकोत्पलम् (ग. ङ. त. प्र. ब. च.)
14. दाहेऽतियोगजे—दाहातियोगिने (ङ.)
15. आमशेषे—आमदोषे (ग. ङ. त. प. फ.)
,, मार्गं रुणद्धि वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि—मूर्च्छयत्यपि मार्गं रुणद्धि वातस्य हन्त्यग्निं (प. ब. च.)
16. विदाहं—सदाहं (प. ब.)

હૃદયનું શોધન કરનાર છે और हृदयको शुद्ध करनेवाला है ॥१७॥

17. The patient may drink the water medicated with long pepper ginger grass, cuscus deodar, and trilobed virgin's bower mixed with sanchal salt. This is digestive stimulant and cleanses the stomach.

वचानागरशट्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥१८॥

वचा- વજ वच, नागर- સૂંઠ सोंठ, शटी- પટ્કચૂરો कचूर, एलाः અને એલચી और इलायचीको, दधिमण्डेन દહીંના મંડમાં दधिमण्डमे, मूर्च्छिताः ભેળીને मिलाकर, प्रसन्नया वा પ્રસન્ના प्रसन्नासे, अरिष्टेन અરિષ્ટ अरिष्टसे, आसवेन वा અથવા આસવ સાથે या आसवसे, पेयाः स्युः પીવાં पीना चाहिए ॥१८॥

18. Or the patient may drink whey mixed with sweet flag, dry ginger, long zedoary and small cardamom in conjunction with Prasanna wine or medicated or simple wines.

दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥१९॥
बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।
समूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥२०॥

दारु દેવદાર देवदारु, त्रिकटुकम् ત્રિકટુ त्रिकटु, पथ्याम् હરડે हरड, पलाशम् ખાખરો ढाक, चित्रकम् ચિત્રો चिता, शटीम् પટ્કચૂરો कचूर, कुष्ठम् અને કઠને और कूठको, पिष्ट्वा પીસીને पीसकर, मूत्रेण ગોમૂત્ર સાથે गोमूत्रमें मिलाकर, पिबेत् પીવાં पीवे, दीपनान् અને અગ્નિદીપન और दीपन, क्षारान् च ક્ષારો પણ પીવા क्षारको भी पीवे, अस्य એને इसे, दाशमूलिकम् દશમૂળની दशमूलकी, बस्तिम् બસ્તિ वस्ति समूत्रम् च ગોમૂત્રસહિત गोमूत्रयुक्त, अथवा અથવા अथवा, व्यक्तलवणम् દેખાઈ આવે એટલાં મીઠાવાળી लवणाधिक, माधुतैलिकम् માધુતૈલિક બસ્તિ माधुतैलिक वस्ति, समूत्रम् ગોમૂત્રસહિત गोमूत्रयुक्त, विदध्यात् દેવી देवे ॥१९-२०॥

19-20 Or the patient may take as potion the pulp of deodar, the three spices, chebulic myrobalans, palas, white flowered leadwort and costus mixed with cow's urine, or he may take a potion of alkali which is digestive stimulant. Or he may be given enema prepared with deca-radices in cow's urine, or an enema prepared of honey and oil mixed with cow's urine and well salted.

आध्मानव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अल्पवीर्यो महादोषे रूक्षे क्रूराशये कृतः ।
बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम् ॥२१॥
स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥२२॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।

महादोषे મહાદોષવાળા महादोषवाले, रूक्षे રૂક્ષ रूक्ष, क्रूराशये ક્રૂર કોઠાવાળા મનુષ્યને क्रूर कोष्ठवाले पुरुषमें, कृतः આપેલ की हुई, अल्पवीर्यः અલ્પ વીર્યવાળી अल्पवीर्य, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, दोष- દોષથી दोषसे, आवृतः ઘેરાઈ જઈ आवृत होकर, रुद्धमार्गः માર્ગ રોકાઈ જવાથી मार्गके रुक जानेसे, समीरणम् વાયુને वायुको, रुन्ध्यात् નિરોધ કરે છે रोकती है, विमार्गः વિમાર્ગગામી विमार्गगत, सः તે वह, अनिलः વાયુ वायु, आध्मानम् આધ્માન आध्मान, मर्मपीडनम् મર્મપીડા मर्मपीडा, विदाहम् વિદાહ विदाह, गुरुकोष्ठस्य ગુરુ કોઠાવાળાને गुरुकोष्ठका, मुष्क- અંડ अंड, वङ्क्षण- વંક્ષણ

१८. शट्येला- सठ्येला (ख. ग)
१९. त्रिकटुकम्—त्रिकण्टकम् (ग, घ,)
२०. माधुतैलिकम्—मधुतैलिकम् (ख, घ,).
२१. बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्—बस्तिर्दोषावृतस्तूर्ध्वमभो ... रुन्ध्यात् (ख, घ)
२२. गुरुकोष्ठस्य—गुरुकोष्ठकः (ख,)...

तथा વંક્ષણની और वंक्षणोंमें, वेदनाम् પીડા पीड़ा, कुर्यात् કરે છે करती है, हृदयम् હૃદયને हृदयको, शूलैः શૂળથી शूलसे, रुणद्धि રોકી લે છે उपरोध करती है, इतः च અને આમ તેમ और इधर उधर, धावति દોડે છે दौड़ती है ॥ २१-२२½ ॥

21-22½. The enema of a poor potency given in conditions of great morbidity, dehydration or to a low-bowelled person, gets covered up by the accumulated morbid matter and becomes clogged in the channels, causing obstruction to the movement of the vata. This obstructed vata flowing in a wrong course, causes distension of abdomen, pressure on the vital organs, burning, heaviness of the alimentary tract, pain in the scrotum and groin, and impedes the action of the heart and causes pain running about here and there irregularly

श्यामाफलादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः ॥२३॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णगुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्तिं यवमध्यां निधापयेत् ॥२४॥
अभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥२५॥

अभ्यक्त- અભ્યંગ કરેલ अभ्यंग किये हुए, स्विन्न- અને સ્વેદ કરાવેલ और स्विन्न, गात्रस्य અંગવાળા મનુષ્યની शरीरवाले पुरुषकी, स्नेहिते સ્નેહયુકત स्नेहयुक्त, गुदे ગુદામાં गुदामें, श्यामा- શ્યામા श्यामा, फलादिभिः અને મીંઢળ વગેરેથી और मैनफल आदिसे, कुष्ठ- કઠ कूठ, कृष्णा- પીપર पिप्पली, लवण- લવણ લવણ, सर्षपैः અને સરસવથી और सरसोंसे, धूम- અને ધૂમ और गृहधूम, माष- અડદ उड़द, वचा- વજ वच, किण्व- સુરાબીજ किण्वबीज, क्षार- તથા ક્ષાર तथा क्षार, चूर्ण- એઓનાં ચૂર્ણ इनके चूर्ण, गुडैः અને ગોળથી और गुड़से, कृताम्- બનાવેલી बनायी, कर- હાથના हाथके, अङ्गुष्ठ- અંગૂઠા अंगूठेके, निभाम् જેવી समान, यवमध्याम् વચમાં જવ જેવી मध्यमें जौके सदृश, तैलाक्ताम् તેલ ચોપડેલ तैल चुपड़ी हुई, अथवा અથવા अथवा, लवण- લવણ लवण, आगारधूम- ગૃહધૂમ गृहधूम, सिद्धार्थकैः અને સરસવથી और सरसोंसे, कृताम् કરેલી की हुई, वर्तिम् વર્તિ वर्ति, निधापयेत् રાખવી रक्खे ॥२३-२५॥

23-25. Take emetic nut, turpeth and the other drugs of that group, costus, long pepper, rock-salt, rape seed, kitchen soot, flour of black-gram, sweet flag, yeast and barley alkali; mix this with gur and prepare a suppository of the size of a thumb and of the shape of a barley seed and smearing it with oil, insert it in the lubricated anus of the person who has been previously treated with inunction and sudation. Or a suppository prepared of rock salt, kitchen soot and rape-seed may also be used.

बिल्वादिना निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥२६॥

बिल्वादिना બીલી વગેરેની बेल आदिकी, पीलु- પીલુ पीलु, सर्षप- સરસવ सरसों, मूत्रवान् અને ગોમૂત્રસહિત और गोमूत्रयुक्त, निरूहः નિરૂહબસ્તિ દેવી निरूहवस्ति देवे, सरल- અને સરલ एवं सरल, अमरदारुभ्याम् તથા દેવદારથી और देवदारुसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, अनुवासनम् च एव અનુવાસન अनुवासन, स्यात् દેવું देवे ॥ २६ ॥

२४. निधापयेत्—प्रवेशयेत् (ग. फ.)
२५. अभ्यक्त-स्वभ्यक्तं (ङ.)

२६. एतच्छ्लोकानन्तरम् -

इत्याध्मानव्यापच्चिकित्सा ।

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

26. Or the patient may be givene va cuative enema prepared of bael and the other drugs of its group, tooth-brush tree, rape-seed and cow's urine; and he may then be administered an unctuous enema prepared with long leaved pine and deodar.

हिक्काव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

मृदुकोष्ठेऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्धिक्कां, हितं तस्मै हिक्काघ्नं बृंहणं च यत् ॥२७॥

मृदुकोष्ठे મૃદુ કોઠાવાળા मृदुकोष्ठ, **अबले** અને નિર્બળ મનુષ્યને આપેલ एवं निर्बल मनुष्यको दी गई, **अतितीक्ष्णः** અતિતીક્ષ્ણ अत्यन्त तीक्ष्ण, **बस्तिः** બસ્તિ वस्ति, **अतिनिर्हरन्** દોષને અતિયોગથી બહાર કાઢતી दोषोंको अतियोगसे निकालती हुई, **हिक्काम्** હેડકી हिक्का, **कुर्यात्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **तस्मै** તેને इसको, **यत्** જે जो, **हिक्काघ्नम्** હેડકીનું નાશક हिक्कानाशक, **बृंहणम् च** તથા બૃંહણ હોય તે तथा बृंहण हो वह, **हितम्** હિતકર છે हितकर है ॥ २७ ॥

27. A very strong enema given to a weak and soft-bowelled person will eliminate over much and cause hiccup. In this condition, treatment which is curative of hiccup and roborant is advised.

बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥२८॥

बला- બલા बला, **स्थिरादि-** શાલપર્ણી વગેરે शालपर्णी आदि, **काश्मर्य-** શીવણનાં ફળ गम्भारके फल, **त्रिफला-** ત્રિફલા त्रिफला, **गुड-** ગોળ गुड, **सैन्धवैः** અને સિંધાલૂણથી और सैन्धानमकका कल्क मिलाकर, **सप्रसन्ना-** પ્રસન્ના प्रसन्ना, **आरनालाम्लैः** અને ખાટી આરનાલથી और खट्टी आरनालसे, **तैलम्** તેલ तैल, **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **अनुवासयेत्** અનુવાસન કરવું अनुवासन देवे ॥ २८ ॥

28. The patient may be given an unctuous enema of the oil prepared with the paste of sida, tick trefoil and other drugs of its group, white teak, the three myrobalans, gur and rock salt along with Prasanna wine and sour conjee.

कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चान्नं च वातनुत् ॥२९॥

कृष्णा- પીપર पिप्पली, **लवणयोः** તથા સિંધાલૂણના ચૂર્ણને तथा सैन्धानमकके चूर्णको, **अक्षम्** એક કર્ષ एक तोले, **उष्णाम्बुना** ગરમ પાણી गरम जलके, **युतम्** સાથે साथ **पिबेत्** પીવું पीवे, **धूम-** વાતહર ધૂમ वातहर धूम, **लेह-** અવલેહ लेह, **रस-** માંસરસ मांसरस, **क्षीर-** દૂધ दूध, **स्वेदाः च** સ્વેદ स्वेद, **वातनुत्** અને વાતહર और वातनाशक, **अन्नम् च** અન્ન દેવાં अन्न देना चाहिए ॥ २९ ॥

29. Or the patient may take the pulvis of long pepper and rock salt of the measure of one tola, with warm water. Inhalations, linctus, meat-juices, milk, sudation and foods that are curative of vata are also recommended.

हृत्प्राप्तिव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥३०॥
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरबदरीफलैः ।
शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥३१॥

अतितीक्ष्णः અતિતીક્ષ્ણ अतितीक्ष्ण, **सवातः वा** વાયુસહિત वायुसहित, **सम्यक्** અથવા સરખી રીતે अथवा सम्यक्, **न** ન न, **प्रपीडितः वा** દબાવેલ

२७. हिक्कां हितं-हिक्कादिकं (ग, ङ.)
,, तस्मै--नत्र (घ ङ, ड)

२९. कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम्—उष्णाम्बुनाक्षः पिप्पल्या सितो लवणांशयुतः (ख ग.)

प्रपीडन करके दी गई, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, हृदयम् હૃદયને हृदयमें, घट्टयेत् આઘાત કરે છે चोट करती है, तत्र તેમાં इसमें, तृणैः કરાથ કરવામાં આવેલાં क्वाथ किये गये, काश- કાશ काश, कुश- દર્ભ दाभ, इत्कटैः ઇક્કડ इत्कट, साम्ल- અમ્લસ્કંધ अम्लस्कंध, लवणस्कन्ध- અને લવણસ્કંધનાં દ્રવ્યો और लवणस्कंधके द्रव्योंसे, करीर- કેરડો करीर, बदरीफलैः તથા બોરડી और बेरकी, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, हितः स्यात् હિતકર છે हितकर है, वातघ्नैः અને વાતહર દ્રવ્યોથી और वातहर औषधोंसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ તેલનું सिद्ध किये तैलका, अनुवासनम् च અનુવાસન હિતકર છે अनुवासन हितकर है ॥ ३०-३१ ॥

30-31. Enema, strongly medicated or containing air bubbles or improperly compressed, will afflict the heart In this condition the evacuative enema prepared with the decoction of thatch grass, sacrificial grass, and Itkata grass, the drugs of the sour and salt groups, common caper and jujube are beneficial. This should be followed by an unctuous enema prepared with drugs curative of vata.

ऊर्ध्वताख्यव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगान्निगृह्णतः ।
अति वा पीडितो बस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥३२॥

दत्ते બસ્તિ દીધા પછી वस्ति देनेके पश्चात्, वात- વાત वात, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, पुरीषाणाम् તથા મળના तथा पुरीषके, वेगान् વેગોને वेगोंको, निगृह्णतः રોકનારની रोकनेवालेकी, अति અથવા બહુ अथवा अति, पीडितः वा દબાવીને દીધેલ पीडन करके दी हुई, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, वेगवान् વેગવાળી થઈ वेगवान होकर, मुखेन મુખથી मुखसे, आयाति બહાર આવે છે बाहर आती है ॥ ३२ ॥

32. If, after the enema has been given, the urge of the flatus, urine and feces is suppressed, or if the enema is given with great pressure, the forceful flow of the fluid may find its way out through the oral cavity.

मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पार्श्वोदरं चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ३३
केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धुनुयात् त्रासयेच्च तम् ।
गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥३४॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च भीतस्याधः प्रवर्तते ।

तस्य તેને उसको, मूर्च्छाविकारम् મૂર્ચ્છાવિકાર થયેલ મૂર્ચ્છાસે યુક્ત, दृष्ट्वा જોઈને देखकर, आदौ પ્રથમ प्रथम, मुखम् મુખ ઉપર मुखपर, शीत- શીતલ शीतल, अम्बुना જળ जलको, सिञ्चेत् છાંટવું सींचे पार्श्व- પડખાં पार्श्व, उदरम् च અને ઉદરને और उदरको, अधः નીચેની તરફ नीचेकी ओर, प्रमृज्यात् મસળવા मले, तम् તેને उसका, वीजयेत् च પંખો નાખવો पंखा करे, तम् તેને उसको, केशेषु કેશ बालोंसे, आलम्ब्य પકડીને पकड़कर, आकाशे ખાલી જગ્યામાં खाली जगहमें, धुनुयात् હલાવવો अवधूनन करे, गो- ગાય गाय, खर- ગધેડા गधा, अश्व- ઘોડા घोड़ा, गजैः હાથી हाथी, सिंहैः સિંહ सिंह, राजप्रेष्यैः સીપાઈ વગેરે રાજાના સેવકો सिपाही आदि राजाके सेवक, तथा उरगैः સાપ सांप, उल्काभिः ઉલ્કાઓ उल्काओं, एवम् અને એવા પ્રકારના और ऐसे, अन्यैः च બીજા ઉપાયોથી अन्य उपायोंसे, त्रासयेत् ત્રાસ પમાડવો त्रास देना चाहिए, भीतस्य બીધેલા પુરુષની भीत हुए पुरुषकी, अधः બસ્તિ નીચેની તરફ बस्ति नीचेकी ओर, प्रवर्तते પ્રવૃત્ત થાય છે प्रवृत्त हो जाती है ॥ ३३-३४½ ॥

३२. अति वा पीडितः—अतिप्रपीडितः (च.)

३४. आलम्ब्य—आकृष्य (छ. त. थ. द.)

,, चाकाशे धुनुयात् त्रासयेच्च तम्—चाकेशं धुनुयात्त्रासयेद्भृशम् (च.)

३४½ भीतस्याधः प्रवर्तते—बस्तिमस्य न्यसेदधः (ह.)

,, ,, —भीषयित्वा नयेदधः (द.)

,, ,, —बस्तिं तस्यानयेदधः (च. फ.)

33-34½. On observing the unctuous condition in the patient, induced by this complication, his face should be immediately washed with cold water, and the sides, abdomen and the nether parts laved with cold water and the patient should be continually fanned. In extreme cases, it may be necessary to hold the patient, by his hair, in mid air and shake him and also frighten him by means of infuriated bulls, asses, elephants and lions, or the executioners of the king, serpents, fireworks and such other fearful things. When the patient is terrified in this manner, the aberrant flow of the enema will return to its normal downward course.

वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥३५॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गवान् ।
अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥३६॥

यथा જેવી રીતે जिससे, न म्रियते મરી ન જાય તેમ मर न जाय इसी प्रकार, वस्त्र- વસ્ત્ર वस्त्र, पाणिग्रहैः અને હાથથી પકડી और हाथसे पकड़ कर, कण्ठम् ગળું गलेको, रुन्ध्यात् રુંધવું घोटे, हि કારણ કે क्योंकि, प्राण- પ્રાણ प्राण, उदान- અને ઉદાન और उदानके, निरोधात् રોકવાથી रोकनेसे, अपानः અપાન अपान, पवनः વાયુ वायु, प्रसिद्धतर- પોતાનો અતિ પ્રસિદ્ધ अपने अतिप्रसिद्ध, मार्गवान् માર્ગ લઈ मार्गवाला हो कर, तम् તે उस, बस्तिम् બસ્તિને बस्तिको, आशु જલદી जल्दी, एव જ ही, अपकर्षति નીચે ખેંચી જાય છે नीचेकी ओर ले जाता है ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Or in certain cases it may be necessary to apply pressure round the neck of the patient by a tight grip of the hand or a piece of cloth, taking care of course, to see that the patient is not asphyxiated to death. In this way, in consequence of the blockage of the channels of the upward moving Prana and Udana, the Apana vata regaining the normal downward tendency, quickly pushes the enema fluid down.

ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेत्साम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च बस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ॥३७॥

ततः તે પછી इसके बाद, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્યોથી अम्ल द्रव्योंसे, संयुतम् યુક્ત युक्त, क्रमुक- પઠાણી લોધરનો पठाणी लोध्रका, कल्क- કલ્ક कल्क, अक्षम् એક કર્ષ एक तोला, पाययेत પાવો पिलावे, सः તે वह, औष्ण्यात् ઉષ્ણતા उष्णता, तैक्ष्ण्यात् તીક્ષ્ણતા तीक्ष्णता, सरत्वात् च અને સરતાને લઈ और सरत्वसे, अस्य તેની इसकी, बस्तिम् બસ્તિનું बस्तिका, अनुलोमयेत् અનુલોમન કરશે अनुलोमन करेगा ॥ ३७ ॥

37. At this stage, in order to help the peristaltic movement, the patient should be given to drink one tola of the paste of pathani lodh mixed with sour articles. These drugs, by virtue of their being hot, acute and diffusive will help to draw the enema fluid downwards.

पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥३८॥

पक्वाशयस्थिते બસ્તિ પક્વાશયમાં રહેલી હોય તો बस्ति पक्वाशयमें रुकी हो तो, स्विन्ने સ્વેદન કરીને स्वेदन करके, दाशमूलिकः દશમૂળની दशमूलकी, यव- જવ जौ, कोल- બોર बेर, कुलत्थैः च અને કળથીથી और कुलथीसे, मूत्रसाधितः ગોમૂત્રમાં સાધિત गोमूत्रमें

३१. मार्गवान्–मार्गगः (ड. च.)

३२. तैक्ष्ण्यात्–रौक्ष्यात् (ग.)

साधित, निरूहः निरूहबस्ति निरूहबस्ति, विधेयः देवी देवे ॥ ३८ ॥

38. If the enema fluid is lodged in the colon, the patient should be sweated and given an evacuative enema of barley, jujube and horse-gram prepared with cow's urine.

बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ।

उरःस्थिते બસ્તિ ઉરઃપ્રદેશમાં રહેલી હોય તો बस्ति उरःस्थित हो तो, बिल्वादि-पञ्चमूलेन બિલ્વાદિ પંચમૂળથી बिल्वादि पञ्चमूलसे, सिद्धः સિદ્ધ કરેલ साधित, बस्तिः બસ્તિ ઇષ્ટ છે वस्ति इष्ट है ॥ ३८½ ॥

38½. If the enema fluid is lodged higher up in the thoracic region, the evacuative enema to be given should be prepared with the penta-radices of the bael group.

शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥३९॥

शिरःस्थे જો માથામાં રહી હોય તો शिरमें यदि स्थित हो तो, नावनम् નસ્ય नस्य, धूमः ધૂમપાન धूमपान, सर्षपैः અને સરસવથી और सरसोंके कल्कसे, शिरः મસ્તકનું शिरको, प्रच्छाद्यम् લેપન ઇષ્ટ છે प्रलिप्त करना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. If the enema fluid is lodged still higher in the head, then nasal medications, inhalations and anointing of the head with the paste of rape-seed should be resorted to.

प्रवाहिकाव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृदुरल्पभेषजः ।
उत्क्लिश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥४०॥

स बस्तिपायुशोफेन जङ्घोरुसदनेन वा ।
निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥४१॥

महादोषे મહાદોષવાળા बहु दोषवाले, स्निग्ध-स्विन्ने સ્નિગ્ધ स्निग्ध, स्विन्ने તથા સ્વિન્ન મનુષ્યમાં और स्विन्न मनुष्यमें मृदु- મૃદુ मृदु, अल्प- અને અલ્પ और अल्प, भेषजः ઔષધવાળી औषधवाली, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, उत्क्लिश्य ઉત્કલેશ કરી उत्क्लेशित करके, अल्पम् અલ્પ थोड़े, दोषम् દોષને दोषको, हरेत् હરે છે निकालती है, प्रवाहिकाम् અને પ્રવાહિકાને और प्रवाहिकाको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, निरुद्ध- રોકાયેલા रुके हुए, मारुतः વાયુવાળો वायुवाला, सः તે वह, जन्तुः મનુષ્ય मनुष्य, बस्ति- બસ્તિ बस्ति, पायु- તથા ગુદાના और गुदाके, शोफेन સોજાની સાથે शोथके साथ, जङ्घा- અથવા પિંડી अथवा जंघा, ऊरु- તથા સાથળની और ऊरुकी, सदनेन वा શિથિલતાની સાથે शिथिलताके साथ, अभीक्ष्णम् વારંવાર बारबार, संप्रवाहते કરાંજે છે प्रवाहण करता है ॥ ४०-४१ ॥

40-41. When a mild and insufficiently medicated enema is given to a patient who is suffering from heavy accumulation of morbid matter, the oleation and sudation procedures, followed by such an enema will stir up the morbid matter and eliminate it only partially, thus setting up a tendency to diarrhea. One afflicted with this complication, suffers from frequency of stools resulting from the swelling of the bladder and the rectum, or from asthenia of the shanks and the thighs.

४१ स बस्तिपायुशोफेन जङ्घोरुसदनेन वा—स बस्तिः पायुशोफ जङ्घोरुसदनाभ्यां च (ख.)

,, ,, —श्वयथुं बस्तिपाय्वोश्च जङ्घोरुसदनं तथा (ह. क.)

स्वेदाभ्यञ्जनिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिक्तवत् ॥४२॥

लङ्घयित्वा તેને લંઘન કરાવી इसको लङ्घन कराके, **स्वेद-** સ્વેદ स्वेद, **अभ्यञ्जन्** અભ્યંગ और अभ्यञ्ज कराके, **शोधनीय-** શોધક शोधनीय, **आनुलोमिकान्** અને આનુલોમિક और आनुलोमिक, **निरूहान् च** નિરૂહો निरूह, **विदध्यात्** આપવા देवे, **वृत्तिम्** આહારવિહાર आहारविहार, **तु** તો तो, **विरिक्तवत्** વિરેચન લીધેલ મનુષ્ય જેવો विरेचन लिये हुए पुरुषकी भांति, **कुर्यात्** રાખવો रखे ॥ ४२ ॥

42. The line of treatment in such a condition consists of sudation, inunction and evacuative enema medicated with purificatory drugs and drugs inducive of correct peristalsis. Then, after the patient has undergone the lightening procedure, he should be put on the dietetic regimen laid down for those who have undergone purgation.

शिरःशूलव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

दुर्बले क्रूरकोष्ठे च तीव्रदोषे तनुर्मृदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥४३॥
मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्नूर्ध्वं मूर्ध्नि विहन्यते ।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥४४॥
बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्यात्

दुर्बले દુર્બળ दुर्बल, **क्रूरकोष्ठे** ક્રૂર કોઠાવાળા क्रूर कोष्ठवाले, **तीव्रदोषे च** અને તીવ્ર દોષયુક્ત પુરુષને આપેલી और तीव्र दोषयुक्त पुरुषको दी हुई, **तनुः** પાતળી पतली, **मृदुः** મૃદુ मृदु, **शीतः** શીત शीत, **अल्पः च** અને અલ્પ और अल्प, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **दोषैः** દોષોથી दोषोंसे, **आवृतः** ઘેરાઈ જાય છે आवृत हो जाती है, **तत्** તેનાથી इससे, **विहतः** વિઘાત પામેલ बाधित, **अनिलः** વાયુ वायु, **मार्गैः** માર્ગોદ્વારા मार्गोंद्वारा, **गात्राणि** અંગોમાં अंगोंमें, **सन्धावन्** દોડતો दौडती हुई, **ऊर्ध्वम्** ઉપર ऊपर **मूर्ध्नि** મસ્તકમાં शिरमें, **विहन्यते** રોકાઈ જાય છે रुक जाती है, **ग्रीवाम्** ડોક ग्रीवा, **मन्ये च** અને મન્યાઓને और मन्याओंको **गृह्णाति** ઝાલી લે છે जकड लेती है, **शिरः** માથાને शिर, **कण्ठम्** અને કંઠને और गलेमें, **भिनत्ति च** ભેદે છે भेदनवत् पीडा करती है, **बाधिर्यम्** તથા બધિરતા तथा बधिरता, **कर्णनादम्** કાનમાં અવાજ कर्णनाद, **पीनसम्** સળેખમ पीनस, **नेत्रविभ्रमम् च** અને નેત્રવિભ્રમ और नेत्रविभ्रम, **कुर्यात्** કરે છે करती है ॥ ४३-४४½ ॥

43-44½. When an enema which is too thin, mild, cold or insufficient in quantity is given to a person who is debilitated, hard-bowelled and suffering from severe morbidity it gets choked by the morbid accumulations. The enema fluid thus blocked, presses on the vata which gets provoked and courses wildly through the body-channels and is obstructed in the cranium. Thus checked, it renders the neck and its sides rigid and causes cutting pain in the throat and the head As a result deafness, tinnitus, coryza, and agitation of the eyes are induced.

अभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ॥४५॥

४२ एतच्छ्लोकानन्तरम्—
इति प्रवाहिकाव्यापच्चिकित्सा ।
इत्यधिकः पाठः (क पुस्तके ।

४३. क्रूरकोष्ठे—दुष्कोष्ठे (ख. ग.)

४४ मार्गैर्गात्राणि सन्धावन्—गात्राण्यनुसरन् मार्गैः (छ. त. थ.)

,, विहन्यते—विधावति (छ. त. थ. थ.)

,, गृह्णाति—संस्तभ्य (ग. थ.)

४५. अभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि— तु तैललवणेनोष्णेनाक्तं यथाविधि (च)

,, तैललवणेन यथाविधि—तैललवणेनावगाहयेत् (ब.)

युञ्ज्यात् प्रधमनैर्नस्यैर्धूमैरस्य विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥४६॥

तैललवणेन तेल अने लवणथी तैलमें नमक मिलाकर, यथाविधि विधिपूर्वक यथाविधि, अभ्यञ्जनम् अभ्यंग अभ्यंग, युञ्ज्यात् करवो करे, अस्य एनुं इसे, प्रधमनैः प्रधमन प्रधमन, नस्यैः नस्येथी नस्यसे, धूमैः अने धूमपानथी और धूमपानसे, विरेचयेत् शिरोविरेचन करवुं शिरोविरेचन देवे, अथ पछी पीछे, स्निग्धम् तेने स्नेहन करी इसको स्निग्ध करके, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, आनुलोमिकेन अने आनुलोमिक तथा आनुलोमिक, भुक्ते भोजन करावी भोजन कराके, अनुवासयेत् अनुवासन देवुं अनुवासन देवे ॥ ४५-४६ ॥

45-46. In such conditions, inunction with oil and rock salt in conformity with the rules laid down are advised. The patient should be further treated with insufflations or nasal medications and inhalations or errhines. Then, after he has been made to eat pungent and peristalsis-inducing articles of food, he should be oleated and administered an unctuous enema.

अङ्गशूलव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया ।
यस्य बस्तिः प्रयुज्येत सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥४७॥
च्युतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृतकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥४८॥
विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥४९॥

स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेदैः अने स्वेदन और स्वेदन, अनापाद्य आप्या विना न कराके, यस्य जेने जिसको, गुरु गुरु गुरु, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अतिमात्रया अने मात्राथी अधिक और मात्रासे अधिक, बस्तिः बस्तिनो बस्ति, प्रयुज्येत प्रयोग करवामां आवे दी जाय, सः तेने वह, अतिमात्रम् अति प्रमाणमां अतिमात्रामें, प्रवर्तयेत् प्रवृत्त थाय छे अर्थात् बस्तिनो अतियोग थाय छे प्रवृत्त होती है अर्थात् बस्तिका अतियोग होता है, तस्य तेना उसके, दोषेषु दोषो दोष, च्युतेषु स्रवी जतां बह जाने पर, अतिमात्रशः अति प्रमाणमां अतिमात्रामें, निरूढस्य निरूह पामेल निरूह पाये हुए, स्तब्ध- स्तब्ध स्तब्ध, उदावृत- अने उदावर्तवाळा और उदावर्तयुक्त, कोष्ठस्य कोठावाळानो कोष्ठवाले पुरुषकी, वायुः वायु वायु, संप्रतिहन्यते प्रतिघात पामे छे प्रतिहत हो जाती है, विलोमन- विलोमगतिथी विलोमगतिसे, समुद्भूतः कुपित वायु कुपित हुई वायु, देहिनः देहधारीनां देहधारीके, अङ्गानि अंगोने अंगोंको, गात्रवेष्टन- गात्रवेष्टन गात्रवेष्टन, निस्तोद- सोय भोंकवा जेवी पीडा निस्तोद, भेद- फाट भेद, स्फुरण- अंग फरकवां स्फुरण, जृम्भणैः अने बगासांथी और जृम्भणसे, रुजति पीडा करे छे पीडित करती है ॥४७-४९॥

47-49. If a patient is given an excessive dose of a heavy and acute enema without his being first prepared with the oleation and sudation procedures, the enema so administered will

४६. धूमैरस्य विरेचयेत्—धूमैरास्यविरेचनैः (ग. घ.)
" अस्य—अमुं (ध.)
" तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्निग्धं भुक्तेऽनुवासयेत्—विरेचनैर्निरूहैश्च बस्तिभिश्चानुलोमिकैः (ग. घ. फ)
" स्निग्धं—स्निग्ध (ङ)
" एतच्छ्लोकानन्तरम्—
इति शिरःशूलव्यापच्चिकित्सा
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके।
४७. स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुस्तीक्ष्णोऽतिमात्रया । यस्य बस्तिः प्रयुज्येत—अस्निग्धास्विन्नदेहस्य यस्य बस्तिर्विधीयते ।अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव (क. घ.)
" तीक्ष्णोऽतिमात्रया—तीक्ष्णातिमात्रकः (ग.)
४७. सोऽतिमात्रम्—नातिमात्रम् (ङ. त.)
" प्रवर्तयेत्—प्रयुज्यते (ङ. त.)
४९. गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः—स्तम्भोदकम्पसंस्तम्भसादवैरस्यजृम्भणैः (घ.)

cause excessive elimination. When the excretory matter has thus been eliminated in an excessive measure by the evacuative enema, the patient's gastro intestinal tract becomes rigid and an upward peristalsis is set up, with the result that the course of vata is impeded. On account of this abnormal course of vata the patient is afflicted in his limbs with various kinds of pain such as girdle pain, pricking pain, breaking pain, throbbing pain and stretching pain.

तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
एरण्डपत्रनिष्क्वाथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥५०॥

तैल- તેલ तैल, लवण- તથા લવણથી तथा नमकसे, अभ्यक्तम् અભ્યંગ પામેલ अभ्यंग प्राप्त किये हुए, तम् તેને उसको, उष्णवारिणा ગરમ પાણીથી गरम जलसे, सेचयेत् પરિષેક કરવો परिषेक करे, एरण्डपत्र- એરંડાના પાનના एरण्डपत्रके, निष्क्वाथैः ક્વાથથી क्वाथसे, प्रस्तरैः च અને પ્રસ્તરસ્વેદથી और प्रस्तरस्वेदसे, उपपादयेत् સ્વેદન કરાવવું स्वेदन करे ॥ ५० ॥

50. In such conditions, the patient should be anointed with salted oil and affused with hot water. He should then be sweated with decoctions of the leaves of the castor-plant and with hot-bed method of sudation.

यवान् कुलत्थान् कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ॥५१॥
कुर्यात् सबिल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ।
तं निरूढं समाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ॥५२॥
ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् ॥५३॥

यवान् જવ जौ, कुलत्थान् કળથી कुलथी, कोलानि બોર बेर, तथा તથા तथा, उभये બન્ને दोनों, पञ्चमूले પંચમૂળને पञ्चमूलको, जल-आढकद्वये બે આઢક જળમાં दो आढक जलमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, पादशेषेण ચતુર્થાંશ બાકી રહેતાં चतुर्थांश शेष रहने पर, सबिल्व- બીલી બેલ, तैल-उष्ण- ઉષ્ણ તેલ उष्णतैल, लवणेन અને લવણ નાખી और लवण मिलाकर, तेन च તેનાથી उससे, निरूहणम् નિરૂહણ निरूहण, कुर्यात् કરવું करे. निरूढम् નિરૂહ પામેલ निरूह दिये हुए, तम् તેને उसे, समाश्वस्तम् આશ્વાસન આપી आश्वासन देकर, द्रोण्याम् પાણીની કોઠીમાં द्रोणीमें, समवगाहयेत् નવરાવવો अवगाहन करावे, ततः તે પછી उसके बाद, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, भुक्तवतः જમાડેલ भोजन किये हुए, तस्य તેનું उसे, यष्टीमधुक- જેઠીમધથી સિદ્ધ કરેલા मुलहठीसे साधित, तैलेन તેલથી तैलसे, बिल्वतैलेन वा અથવા બીલીથી સિદ્ધ કરેલા તેલથી या बिल्वसे साधित तैलसे, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, कारयेत् કરાવવું करावे ॥ ५१-५३ ॥

51-53 He should then be given an evacuative enema prepared with barley black-gram and jujube and the two kinds of penta-radices in 512 tolas of water till the water is reduced to one fourth its original quantity and mixed with the paste of bael, warm oil and salt. When he has been administered this evacuative enema and comforted, he should be given an immersion bath in a tub. After that he should be made by the physician to eat, and immediately on completing his meal, he should be given an unctuous enema with oil medicated with liquorice or with the oil medicated with bael.

५२. तं निरूढं—निरूहेण (ग, च, छ)
" समवगाहयेत्—समवगाहयेत (ग॰)

परिकर्तिकाव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षस्तीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
बस्तिर्दोषान्निरस्याशु जनयेत् परिकर्तिकाम् ॥५४॥
त्रिकवङ्क्षणबस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम् ।
विबन्धोऽल्पाल्पमुत्थानं बस्तिनिर्लेखनाद्भवेत् ॥५५॥

मृदुकोष्ठ- મૃદુ કોઠાવાળા मृदु कोष्ठ, **अल्पदोषस्य** અને અલ્પ દોષવાળાને આપેલ और अल्प दोषवालेको दी हुई, **रूक्षः** રૂક્ષ रूक्ष, **तीक्ष्णः** તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, **अतिमात्रवान्** અને માત્રાથી અધિક और अतिमात्रायुक्त, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **दोषान्** દોષોને दोषोंको, **आशु** જલદી शीघ्र, **निरस्य** બહાર કાઢી निकालकर, **परिकर्तिकाम्** વાઢ परिकर्तिका, **त्रिक-** ત્રિક त्रिक, **वङ्क्षण-** વંક્ષણ वङ्क्षण **बस्तीनाम्** અને બસ્તિપ્રદેશની और बस्तिमें, **तोदम्** તોદ तोद, **नाभेः** તેમજ નાભિની एवं नाभिसे, **अधः** નીચે नीचे, **रुजम्** પીડા पीड़ा, **जनयेत्** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है, **बस्ति-** બસ્તિના बस्तिके, **निर्लेखनात्** નિર્લેખનથી निर्लेखनसे, **विबन्धः** કબજિયાત कब्जियत, **अल्पाल्पम्** અને થોડે થોડે और थोड़ा थोड़ा, **उत्थानम्** મળ આવવાનું पुरीषका आना, **भवेत्** થાય છે होते हैं ॥ ५४-५५ ॥

54-55. If an enema which is unctuous, acute and excessive in dose is given to a soft-bowelled person suffering from slight morbidity, causing precipitous elimination of the morbid matter, it gives rise to an all round shooting pain in the abdomen. The patient in this condition is afflicted with pricking pains in the sacrum, groins and the bladder and pain in the region below the navel, obstipation and frequent urge with scanty evacuation due to the very strong and irritating action of the enema fluid.

स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥५६॥

तत्र તેમાં इसमें, **इक्ष्वादिभिः** શેરડી વગેરે ईख आदि, **स्वादु-** મધુર मधुर, **शीत-** અને શીતળ और शीतल, **औषधैः** ઔષધો સાથે औषधोंसे, **शृतम्** ઉકાળેલા साधित, **पयः** દૂધની दूधकी, **यष्ट्याह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **तिल-** અને તલના और तिलके, **कल्काभ्याम्** કલ્ક સાથે कल्कसे युक्त, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **क्षीरभोजिनः** દૂધ ખાનારને दूधही खानेवालेको, **स्यात्** દેવી देवे ॥५६॥

56. In this condition, treatment consists of the administration of an enema consisting of milk prepared with sweet and cooling drugs such as sugar cane etc, and which has been mixed with the paste of liquorice and til. The patient should be kept on milk diet.

सर्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे बस्तिः स्यात् व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥

सर्जरस- રાળ राल, **यष्ट्याह्व-** જેઠીમધ मुलहठी, **जिङ्गिनी-** મવેડી जिङ्गन, **कर्दम-** કર્દમ कर्दम, **अञ्जनम्** અને રસાંજનને और रसाञ्जनको, **दुग्धे** દૂધમાં दूधमें, **विनीय** ઘોળી मिलाकर, **व्यक्ताम्ल-** અમ્લતા દેખાઈ આવે એવા अधिक अम्ल, **मृदुभोजिनः** તથા મૃદુ ભોજન કરનારને और मृदु भोजन किये हुएको, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **स्यात्** દેવી देवे ॥ ५७ ॥

57. Or the patient may be given an enema of milk prepared with

५४ निरस्याशु—हरत्याशु (च)
५५ विबन्धोऽल्पाल्पम् -विबन्धाल्पाल्पम् (ध.)
" —निबन्धाल्पाल्पम् (ध)
" अल्पाल्पमुत्थानबस्तिनिर्लेखनात्—अल्पसमुत्थानं गुदनिर्लेखनं (ध.)
" बस्तिनिर्लेखनात्—गुदनिर्लेखनात् (ख ड)

५७. व्यक्त—तिक्त (द)
" व्यक्ताम्लमृदुभोजिनः—व्यक्ताम्लरसभोजिनः (ध.)

calophany. liquorice, indian ash tree, Karadama and indian berberry, after the patient is put on an acid and soft diet.

परिस्रवव्यापदो वर्णनं चिकित्सा च—

पित्तरोगेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
बस्तिर्लिखति पायुं तु क्षिणोति विदहत्यपि ॥५८॥
स विदग्धः स्रवत्यस्रं पित्तं चानेकवर्णवत् ।
सार्यते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥५९॥

पित्तरोगे પિત્તરોગમાં पित्तरोगमें, अम्लः અમ્લ अम्ल, उष्णः वा અથવા ઉષ્ણ या उष्ण, तीक्ष्णः वा અથવા તીક્ષ્ણ या तीक्ष्ण, अथवा लवणः અથવા લવણ अथवा लवण, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, पायुम् तु ગુદાનું गुदाको, लिखति લેખન કરે છે लेखन करती है, क्षिणोति હાનિ પહોંચાડે છે हानि पहुंचाती है, विदहति अपि અને વિદાહ ઉત્પન્ન કરે છે और विदाह उत्पन्न करती है. विदग्धः વિદાહ પામેલ विदग्ध हुआ, सः તે પાયુ वह पायु, अनेकवर्णवत् અનેક વર્ણવાળા अनेक वर्णयुक्त, अस्रम् રુધિર रुधिर, पित्तम् च તથા પિત્તને तथा पित्तको, स्रवति સ્રાવ કરે છે बहाता है, बहुवेगेन બહુ વેગથી बहु वेगसे, सार्यते સ્રાવ થાય છે स्राव होता है, असकृत् અને રોગી વારંવાર और रोगी बारबार, मोहम् च મોહ मोहको, गच्छति પામે છે प्राप्त होता है ॥५८-५९॥

58-59. If an enema which is very acid or hot or acute or salt, is given to a person suffering from pitta disorders, the enema irritates injures and inflames the anal tract. The anus thus inflamed exudes blood and pitta of various colors, flows out with a great force at frequent intervals, and the man faints.

५८. पित्तरोगे–पित्तरक्ते (ग्र. ड. द. ब.)
,, बस्तिर्लिखति पायुं तु–बस्तिर्गुदं विलिखति (घ. ब.)
,, क्षिणोति–तीक्ष्णोऽस्ति (ग्र. ड.)
५९. विदग्धः–विदग्धं (ब.)
,, सार्यते बहुवेगेन–बहुधा अतिवेगेन (क. ब. स. म. फ.)

आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
सर्पिषा योजितं शीतं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥६०॥

क्षुण्णैः ખાંડેલાં कुचले हुए, आर्द्र- લીલાં गीले, शाल्मलि- શેમળાનાં सिम्बलके, वृन्तैः तु ડીંટાં સાથે वृन्तोंसे, शृतम् ઉકાળેલું उबाला हुआ, सर्पिषा ઘીથી घीसे, योजितम् યુક્ત युक्त, आजम् બકરીનું बकरीका, पयः દૂધ दूध, शीतम् શીતળ થાય ત્યારે ठंडा होने पर, अस्मै એને उसको, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, प्रदापयेत् દેવી देवे ॥ ६० ॥

60. In such a condition, a cold enema of goat's milk, in which have been boiled triturated bits of green stalks of silk cotton tree and to which has been added a quantity of ghee, should be given.

वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥६१॥

एषः આ यह, कल्पः કલ્પના कल्प, वटादि- વટાદિકના वरगद आदिके, पल्लवेषु પલ્લવોમાં पत्तोंमें, यवतिलेषु च જવ અને તલમાં यव और तिलमें, सुवर्चला- સુવર્ચલા सुवर्चला, उपोदिकयोः અને પોઈમાં और पोईमें कर्बुदारे च તથા કાંચનારમાં एवं कचनारमें, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ६१ ॥

61. This method of preparing the enema is also recommended in the case of banyan and other drugs of its group, or in the case of barley and til with heliotrope and indian spinach as also with white mountain ebony.

गुदे सेका प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥६२॥

६०. बस्तिमस्मै प्रदापयेत्–बस्तिं धीरः प्रयोजयेत् (ब.)
६१. कल्पो यवतिलेषु च–कल्पः पक्वतिलेषु च (द.)
६२. एतच्छ्लोकानन्तरम् –

इति परिस्रवव्यापच्चिकित्सा

इत्यधिकः पाठः (क) पुस्तके ।

ये જે જો, शीताः શીતલ शीतल, मधुराः च અને મધુર और मधुर, सेकाः પરિષેચન परिषेक, प्रदेहाः च તથા પ્રલેપ एवं प्रलेप, स्युः હોય છે તે होते हैं वे, गुदे ગુદામાં પ્રશસ્ત છે गुदामें प्रशस्त हैं, रक्तपित्त- અને રક્તપિત્ત और रक्तपित्त, अतिसारघ्नी તથા રક્તાતિસારની નાશક एवं रक्तातिसारकी नाशक, क्रिया च ચિકિત્સા પણ चिकित्सा भी, अत्र અહીં यहां, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥६२॥

62. In addition affusion of the anus, applications prepared with cold and sweet drugs and procedures advised in hemothermia and diarrhea are recommended.

बस्तेर्मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विधेयम्—

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा ॥६३॥

प्राप्तकालम् સમય અનુસાર अवस्थानुसार, मूत्र- ગોમૂત્ર गोमूत्र, पीलु- પીલુ पीलु, अग्नि- અને ચિત્રો चिता, लवण- લવણ लवण, क्षार- ક્ષાર क्षार, सर्षपैः અને સરસવથી और सरसोंसे, तीक्ष्णत्वम् બસ્તિની તીક્ષ્ણતા बस्तिकी तीक्ष्णता, तथा તથા तथा, क्षीर- દૂધ दूध, आद्यैः આદિથી आदिसे, मार्दवम् મૃદુતા मृदुता, विधातव्यम् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ ६३ ॥

63. An enema should be made acute when so required in a given condition by the addition of cow' urine, tooth brush tree, white-flowered lead-wort, salts alkalis and rape seed; and it should be made mild when so required by the addition of milk etc.

बस्तेः सर्वशरीरमलहरत्वे दृष्टान्तद्वयम्—

आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पक्वाशये स्थितः ।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥६४॥

खस्थः આકાશમાં રહેલો आकाशमें स्थित, अर्कः સૂર્ય सूर्य, भूरसान् ધરતીના રસને पृथ्वीके रसोंको, इव જેવી રીતે હરે છે जिस प्रकार खींच लेता है, पक्वाशये તેવી રીતે પક્વાશયમાં उस प्रकार पक्वाशयमें, स्थितः રહેલી स्थित, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, आपादतल- પગના તળિયાંથી માંડી पैरके तलुवेसे ले कर, मूर्धस्थान् માથા સુધીના सिर तकके, दोषान् દોષોને दोषोंको, वीर्येण વીર્યથી वीर्यसे, आदत्ते હરે છે खींच लेती है ॥६४॥

64. The enema, when lying in the colon, draws by its potency, the morbid matter lodged in the entire body from the foot to the head, just as the sun situated in the sky sucks up the moisture from the earth.

यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत् पटः ।
तद्वद्द्रवीकृताद्देहान्निरूहो निर्हरेन्मलान् ॥६५॥

यद्वत् જેવી રીતે जिस प्रकार, पटः વસ્ત્ર वस्त्र, कुसुम्भ- કસુંબાથી कुसुम्भसे, संमिश्रात् મિશ્રિત मिश्रित, तोयात् પાણીમાંથી जलमेंसे, रागम् રંગને रंगको, हरेत् હરી લે છે हर लेता है, तद्वत् તેવી રીતે उस तरह, निरूहः નિરૂહ निरूह, द्रवीकृतात् પીગાળેલા જેવા કરેલા द्रवके सदृश किये हुए, देहात् દેહમાંથી देहमेंसे, मलान् મળોને मलोंका, निर्हरेत् બહાર કાઢે છે निर्हरण कर लेता है॥ ६५ ॥

65. Again, just as the cloth sucks up the pigment from the water dyed with the safflower, even so, the evacuative enema sucks up and eliminates the morbid matter from the body which has been prepared by the liquifacient procedures of oleation and sudation.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकः—

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता बस्तेः साकृतिभेषजाः ।
बुद्ध्वा कात्स्न्र्येन तान् बस्तीन्नियुञ्जन्नापराध्यति ॥६६॥

तत्र श्लोकः તે વિષયમાં ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारका श्लोक है कि, इति આ પ્રમાણે

इस प्रकार, बस्तेः બસ્તિની वस्तिकी, एताः આ ये, व्यापदः વ્યાપત્તિઓ व्यापत्तियां, साकृतिभेषजाः લક્ષણ અને ઔષધ સહિત लक्षण और चिकित्साके साथ, प्रोक्ताः કહી બતાવી છે कह दी हैं, तान् ते इन, बस्तीन् બસ્તિઓને वस्तियोंको, कार्त्स्न्येन સંપૂર્ણપણે संपूर्ण-रूपमें, बुद्ध्वा જાણીને जानकर, नियुञ्जन् પ્રયોગ કરતો મનુષ્ય प्रयोग करता हुआ मनुष्य, न अपराध्यति ભૂલ કરતો નથી भूल नहीं करता ॥६६॥

Here is the recapitulatory verse—

66. Thus have been described the complications arising from the administration of the enema, together with the clinical picture presented in each case and the appropriate remedial measures. The physician who administers the enema, after thoroughly acquainting himself with all this, is not liable to err.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, वस्तिव्यापत्सिद्धिः 'બસ્તિવ્યાપત્સિદ્ધિ' 'वस्तिव्यापत्सिद्धि', नाम નામનો नामका, सप्तमः સાતમો सातवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥७॥

7. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled 'The Success in Treatment of the Complications arising from the administration of the Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

७. वस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम–वस्तिव्यापादिकी सिद्धिर्नाम (च.)

अष्टमोऽध्यायः ।

આઠમો અધ્યાય अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

प्रासृतयोगिकीसिद्ध्युपक्रमः—

अथातः प्रासृतयोगीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, प्रासृतयोगीयाम् सिद्धिम् 'પ્રાસૃતયોગીયસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'प्रासृतयोगीयसिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् ભગવાન भगवान्, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ज इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The successful administration of the Enema consisting of a Prasrita (or 8 tolas) measure.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् मृदून् ।
कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥३॥

अथ હવે अब, सुकुमाराणाम् સુકોમળ सुकोमलप्रकृति, कर्मणा અને કર્મથી और कर्मोंसे, विप्लुतानाम् च टूटी

१. प्रासृतयोगीयां–प्रासृतयोगिकां (क ख ड.)
" –प्रासृतयोगिकीं (ग. ज. च)
" –प्रसृतियोगीय (च)
३. स्नेहनान्–शोधनान् (घ क.)

ગયેલ મનુષ્યો માટે थके हुए मनुष्योंके लिए, इमान् આ ઇન, स्नेहनान् સ્નેહન કરનાર स्नेहन करनेवाले, मृदून् અને મૃદુ और मृदु, निरूहान् નિરૂહ: निरूह, प्रसृतैः પ્રસૃત પ્રમાણદ્વારા प्रसृत प्रमाणद्वारा, पृथक् જુદા પૃથક્, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ ३ ॥

3. We shall describe in separate prescriptions, making use of the Prasrita measure, the mild varieties of evacuative and the unctuous enema suitable for delicate persons as well as for those who are suffering from the ill effects of mis-applied enema.

वातघ्नो बलवर्णकृच्च निरूहः —

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥४॥

क्षीरात् દૂધ दूध, द्वौ प्रसृतौ બે પ્રસૃત १६ तोले, कार्यौ લેવું लेवे, मधुतैलघृतात् અને મધ, તેલ તથા ઘી और मधु, तैल तथा घी, त्रयः ત્રણ પ્રસૃત લેવાં २४ तोले लेवे, खजेन એઓને ઝેરણીથી इनको मन्थनदण्डसे, मथितः મથીને मथकर, बस्तिः નિરૂહબસ્તિ દેવી निरूहबस्ति देनी चाहिए, वातघ्नः એ બસ્તિ વાતનાશક यह बस्ति वातनाशक, बलवर्णकृत् અને બલ તથા વર્ણ કરનાર છે और बल तथा वर्ण करनेवाली है ॥४॥

4. Take two Prasritas of cow's milk, three of honey, oil and ghee and emulsify the whole with mortar and pestle. This makes an enema which is curative of vata-disorders and is promotive of strength and complexion.

प्रथमो वातघ्नो निरूहः —

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्वाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातनुत् ५

तैल- તેલ तैल, प्रसन्ना- પ્રસન્ના प्रसन्ना, क्षौद्र- મધ मधु, सर्पिषाम् અને ઘી और घी, एकैकः એક એક एक एक, प्रसृतः પ્રસૃત ८-८ तोले, बिल्वादिमूल- અને બિલ્વાદિ દશમૂળનો और बिल्वादि दशमूलका, क्वाथात् द्वौ ક્વાથ બે પ્રસૃત क्वाथ १६ तोले, कौलत्थात् તથા કળથીનો ક્વાથ तथा कुलथीका क्वाथ, द्वौ બે પ્રસૃત १६ तोले, सः એઓની નિરૂહબસ્તિ इनकी निरूहबस्ति, वातनुत् વાતહર છે वातनाशक है ॥५॥

5. An enema, curative of vata is made by taking one Prasrita each of til oil, Prasanna wine, honey and ghee, two Prasritas of the decoction of the roots of the bael group of the penta-radices and two Prasritas of horse-gram.

द्वितीयो वातनुन्निरूहः —

पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रसृतो बस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥६॥

पञ्चमूलरसात् પંચમૂલનો ક્વાથ पंचमूलका क्वाथ, पञ्च પાંચ પ્રસૃત ४० तोले, तैलात् તેલ तैल, द्वौ બે પ્રસૃત १६ तोले, क्षौद्र-सर्पिषोः મધ અને ઘી मधु और घी एकैकः એક એક एक एक, प्रसृतः પ્રસૃત ८ तोले, बस्तिः એઓની નિરૂહબસ્તિ इनकी निरूहबस्ति, स्नेहनीयः સ્નેહન કરનાર स्नेहनकारक, अनिलापहः અને વાયુનાશક છે एवं वातनाशक है ॥ ६ ॥

6 Take five Prasritas of the juice of penta-radices, two of til oil and one each of honey and ghee. This enema serves the purpose of oleation, and is alleviative of vata-disorders.

शुक्रकृन्निरूहः —

सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रसृतो हपुषाकर्षो निरूहः शुक्रकृत् परम् ॥७॥

१. प्रसृतो हपुषाकर्षो निरूह. — प्रसृतौ हपुषा क्षौद्रानिरूहः (ग.)
हपुषा कर्षो — हपुषाख्याच (ख ड. क.)
" " — हपुषाकर्ष (घ.)

सैन्धवार्धाक्षः સિંધાલૂણ અરધો કર્ષ सैन्धव आधा तोला, **क्षौद्र-तैल-** મધ, તેલ मधु, तैल, **पयः-** દૂધ दूध, **घृतात्** તથા ઘી तथा घी, **एकैकः** એક એક एक एक, **प्रसृतः** પ્રસૃત ८–८ तोले, **हपुषाकर्षः** હપુષા એક કર્ષ हपुषा एक तोला, **निरूहः** એઓની નિરૂહબસ્તિ इनकी निरूहवस्ति, **परम्** પરમ अति, **शुक्रकृत** વીર્યવર્ધક છે वीर्यवर्धक है ॥७॥

7. Take half a tola of rock-salt, one Prasrita each of honey, til oil, milk and ghee and one tola of juniper. This makes an evacuative enema which is an excellent promoter of the seminal secretion.

पञ्चतिक्तो निरूहः —

पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥८॥
निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ।

पटोल- પરવળ परवल, **निम्ब-** લીમડો नीमकी छाल, **भूनिम्ब-** કરિયાતું चिरायता, **रास्ना-** રાસ્ના वायसुरई, **सप्तच्छद-** અને સાતવણ એઓનો और सतिवन इनका, **अम्भसः** ક્વાથ काथ, **चत्वारः प्रसृताः** ચાર પ્રસૃત ३२ तोले, **घृतात् एकः** અને ઘી એક પ્રસૃત और घी ८ तोले, **सर्षपकल्कितः** સરસવના કલ્ક સાથે મેળવી सरसोंका कल्क मिलाकर बनाया, **पञ्चतिक्तः** પંચતિક્ત पञ्चतिक्त, **अयम्** આ यह, **निरूहः** નિરૂહ निरूह, **मेह-** પ્રમેહ मेह, **अभिष्यन्द-** અભિષ્યન્દ अभिष्यन्द, **कुष्ठ-** અને કુષ્ઠનો और कुष्ठका, **नुत्** નાશ કરનાર છે नाशक है ॥८½॥

8-8½. Take four Prasritas of the decoction of wild snake gourd, neem, chiretta, indian groundsel and dita bark, one Prasrita of ghee and mix the paste of rape-seed. This evacuative enema, containing the afore-mentioned five bitters, is curative of urinary anomalies and dermatosis, and is anti-blennorrhagic.

क्रिमिनाशनो निरूहः —

विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिजात् ॥९॥
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्को निरूहः क्रिमिनाशनः ॥१०॥

विडङ्ग- વાવડિંગ वायविडंग, **त्रिफला-** ત્રિફળા त्रिफला, **शिग्रु-** સરગવો सहजन, **फल-** મીંઢળ मैनफल, **मुस्ता-** મોથ मोथा, **आखुपर्णिजात्** અને ઉંદરકનીનો और मूषाकर्णी इनके, **कषायात्** ક્વાથ काथके, **पञ्च प्रसृताः** પાંચ પ્રસૃત ४० तोले, **तैलात्** તેલ तैल, **एकः** એક પ્રસૃત ८ तोले लेकर, **तान्** તેઓને उन सबको, **विमथ्य** મથીને मथकर, **विडङ्ग-** વાવડિંગ वायविडङ्ग, **पिप्पली-** અને પીપરના और पिप्पलीका, **कल्कः** કલ્કસહિત આપેલ कल्क मिलाकर दी हुई, **निरूहः** નિરૂહબસ્તિ निरूहवस्ति, **क्रिमिनाशनः** ક્રિમિનાશક છે क्रिमिनाशक है ॥ १० ॥

9-10. Take five Prasritas of embelia, three myrobalans, drumstick, emetic nut, nut grass and kidney leaved ipomea and one of til oil and emulsify the whole together with the paste of embelia and long pepper. This evacuative enema is curative of helminthiasis.

वृषत्वकृन्निरूहः —

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥११॥

पयस्या- પયસ્યા पयस्या, **इक्षु-** શેરડી ईख, **स्थिरा-** શાલવણ सरीवन, **रास्ना-** રાસ્ના वायसुरई, **विदारी-** ફગિયો बिलाईकन्द, **क्षौद्र-** મધ मधु, **सर्पिषाम्** ઘી घृत, **एकैकः** એક એક एक एक, **प्रसृतः** પ્રસૃત ८–८ तोले, **कृष्णाकल्कः** તેમાં પીપરનો કલ્ક નાખી આપેલી इनमें

१. मेहाभिष्यन्द–मोहाभिष्यन्द (ग. च.)

९. आखुपर्णिजात्–आखुपर्णिकात् (ग.)

१० कषायात्–कषायाः (च.)

" क्रिमिनाशन –क्रिमिनाशकः (च.)

पिप्पलीका कल्क मिलाकर दी गई, बस्तिः निरूहबस्ति निरूहबस्ति, वृषत्वकृत् वीर्य वृद्धि करनार छे वृषताकारक है ॥११॥

11. Take one Prasrita each of milky yam, sugar cane tick trefoil, indian groundsel, white yam, honey and ghee and add the paste of long pepper. This makes an enema promotive of virility.

भेदनो निरूहः —

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः कल्कैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ॥१२॥

तैल- तेल तैल, गोमूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, दधिमण्ड- दहीनो मंड दधिमण्ड, अम्लकाञ्जिकात् अने खाटी कांजी और अम्ल कांजी, चत्वारः प्रसृताः चार प्रसृत बत्तीस तोले, सर्षपैः तेमां सरसवनो इनमें सरसोंका, कल्कैः कल्क मेळवी आपेली निरूहबस्ति कल्क मिलाकर दी गई निरूहबस्ति, विट्सङ्ग- मळरोध मलसङ्ग, आनाह- अने आनाहने और आनाहकी, भेदनः तोडनार छे नाशक है ॥१२॥

12. Take four Prasritas of til oil, cow's urine, whey and sour conjee and add the paste of rape-seed. This makes an enema which is curative of constipation and distension of the abdomen.

मूत्रकृच्छ्रहृन्निरूहः —

श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डरसात्तैलात् सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च यष्ट्याह्वकौन्तीमागधिकासिताः ॥१३॥
कल्कः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरुत्तमः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरूहाः प्रसृतैर्नव ॥१४॥

श्वदंष्ट्रा- गोखरु गोखरू अश्मभित् पाषाणभेद पाषाणभेद, एरण्ड- अने एरंडानो और एरण्ड इनका, रसात् क्वाथ क्वाथ, तैलात् तेल तैल, सुरासवात् तथा सुरासव तथा सुरासव, पञ्च प्रसृताः पांच प्रसृत ४० तोले, यष्ट्याह्व- तेमां जेठीमध इनमें मुलहठी, कौन्ती- रेणुकबीज रेणुका मागधिका- पीपर पिप्पली, सिताः अने साकरनो और चीनी इनका, कल्कः कल्क मेळवी कल्क मिलाकर, बस्तिः बनावेली बस्ति बनायी हुई बस्ति, सानाहे आनाह आनाह मूत्रकृच्छ्रे तु तथा मूत्रकृच्छ्रमां तथा मूत्रकृच्छ्रमें, उत्तमः उत्तम उत्तम, स्यात् छे है, प्रसृतैः प्रसृत प्रमाण अनुसार प्रसृत प्रमाणके अनुसार, एते नव आ नव ये नौ, निरूहाः निरूहो निरूहो, सलवणाः लवणसहित लवणके साथ, कोष्णाः अने नवशेका आपवा जोईए और कोसे गरम देने चाहिए ॥१३-१४॥

13-14. Take five Prasritas of the decoctions of small caltrops, indian rock foil, castor, til oil and sura wine, and add the paste of liquorice, fragrant piper, long pepper and sugar candy. This makes an excellent enema in conditions of dysuria and distension of the abdomen.

तीक्ष्णो बस्तिर्मधुरप्रत्यास्थापनं च —

मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते ॥१५॥

मृदुबस्ति- मृदु बस्तिथी मृदुबस्तिसे, जडीभूते जड थयेल मनुष्यने निष्क्रिय हो जाने पर, अन्यः बीजी अन्य, तीक्ष्णः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, बस्तिः बस्तिनी बस्तिका, इष्यते आवश्यकता रहे छे प्रयोग करना चाहिए, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण बस्तिथी तीक्ष्ण बस्तिसे, विकर्षिते कृश थयेलाने कृश हो जाने पर, स्वादु मधुर मधुर द्रव्योंसे, प्रत्यास्थापनम् आस्थापननी आस्थापन, इष्यते जरूर रहे छे करना चाहिए ॥१५॥

१२. कल्कैः - पिष्टैः (क. ग. ह. त. ध. द. थ.)
१४. कल्कः स्यान्मूत्रकृच्छ्रे तु सानाहे बस्तिरुत्तमः—कल्को बस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः (चे. ह. ध. क.)
,, प्रसृतैर्नव—प्रसृता नव (क.)
१५. प्रत्यास्थापनमिष्यते-प्रत्यास्थापनमेव वा (ध.)

15. In conditions of stagnation induced by the administration of an over-mild enema, the remedy consists in the administration of a second and severe enema; while, on the other hand, if a patient has been excessively depleted by severe enemas, recourse must be had to corrective enema prepared with the sweet group of drugs.

गुददाहादौ द्राक्षादियोगः —

वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥१६॥

वातोपसृष्टस्य वातदोषवाळा मनुष्यने वातसे पीडित मनुष्यको, **उष्णैः** उष्ण बस्तिओथी उष्ण बस्तिसे, **यदि** जो यदि, **गुद-दाह-** गुदानो दाह गुदामें दाह, **आदयः** वगेरे आदि, **स्युः** थाय तो हो जायें तो, **दोषानुलोमनम्** दोषोनुं अनुलोमन करनार दोषोंका अनुलोमन करनेवाला, **त्रिवृत्कल्कम्** नसोतरनो कल्क निशोतका कल्क, **द्राक्षाम्बुना** द्राक्षना क्वाथ साथे द्राक्षके क्वाथके साथ मिलाकर, **दद्यात्** आपवो देना चाहिए ॥ १६ ॥

16. If a person, suffering from disordered vata, complains of burning in the anus etc., as a result of the administration of a hot enema, he should be given a potion consisting of the paste of turpeth diluted with the decoction of grapes; this will induce the normal peristalsis and passage of morbid matter.

बस्तिशुद्धस्य यवागूविधानम् —

तद्धि पित्तशकृद्वातान् हृत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥१७॥

हि कारण के क्योंकि, **तत्** ते वह, **पित्तशकृत्** पित्त, मळ पित्त, मल, **वातान्** तथा वायुने एवं वायुको, **हृत्वा** हरीने नष्ट कर **दाहादिकान्** दाह वगेरेने दाहादिको, **जयेत्** जीते छे शान्त करता है, **शुद्धः च अपि** शुद्धि थया पछी रोगीओ शुद्ध होने पर रोगी **शर्करायुताम्** साकरयुक्त शर्करामिश्रित, **शीताम् यवागूम्** ठंडी यवागू शीतल यवागूको, **पिबेत्** पीवी पीवे ॥ १७ ॥

17. This enema, by effecting elimination of the morbid pitta feces and flatus, will allay the burning etc.; when purified thus the patient should be given a drink of cold gruel mixed with sugar.

क्षीणविट्कस्य चिकित्सा —

अथवाऽतिविरिक्तः स्यात् क्षीणविट्कः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान् पिबेन्मध्वथवा सुराम् ॥१८॥

अथवा अथवा अथवा, **अतिविरिक्तः** अतिशय विरेचनने लीधे अतिशय विरेचनके कारण, **क्षीणविट्कः स्यात्** जो मळ क्षीण थई गयो होय तो यदि मल क्षीण हो गया हो तो, **सः** तेणे वह **माषयूषेण** अडदना यूष साथे माषके यूषके साथ, **कुल्माषान्** कुल्माष कुल्माषको, **भक्षयेत्** खावा खाये, **मधु** अने मधु और मधु, **अथवा** अथवा या, **सुराम्** सुरा सुराका, **पिबेत्** पीवी पान करे ॥१८॥

18. If the patient is excessively purged and as a result suffers from an excessive loss of fecal matter, he should eat the Kulmasha preparation i. e. half-boiled barley or other grain with the thin gruel of black gram; or he should drink honey wine or Sura wine.

१६. गुददाहादयो यदि—स्युर्गुदा दाहादयो यदि (ग. क.)
१७. दाह—दोष (ग.)

१८. पिबेन्मध्वथवा—पिबेद्वाऽथवा (ग. क.)
मधु इति (क.-ख. ग.)
मध्वथवा—मद्यासवाम् (ग.)

अतिसारस्य षट्त्रिंशद्भेदाः —

सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी ।
स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥१९॥

अरोचकी અરુચિવાળો। मनुष्य अरुचिवाला मनुष्यको, **शूलैः** એ શૂલસહિત दर्दके साथ, **सामम्** આમયુક્ત आममिश्रित, **कुणपम्** અને મુડદાના જેવા ગંધવાળા મળને: और शवकी दुर्गन्धवाले मलका, **उपविशेत्** **चेत्** ત્યાગ કરે તો त्याग करे तो, **सः** તેણે वह, **घनः** મોથ मोथा, **अतिविषा-** અતિવિષની કળી अतीस, **कुष्ठ-** કઠ कूठ, **नत-** તગર तगर, **दारु-** દેવદાર देवदारु, **वचाः** અને વજ એઓનો ક્વાથ और वच इनका क्राथ, **पिबेत्** પીવો पीये ॥१९॥

19. If the patient is seen passing foul-smelling and undigested stools accompanied with colicky pain and anorexia, he should drink a potion of nut-grass, atees, costus, indian valerian, deodar and sweet flag.

शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्कं, तत्र स्ववर्गीयैर्बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥२०॥

यः જેને जिसको, **पक्कम्** પાકેલા पक्क, **शकृत्** મળ मल, **वातम्** વાત वायु, **असृक्** રક્ત रक्त, **पित्तम्** પિત્ત पित्त, **कफम्** **वा** અથવા કફને या कफका, **अतिसार्यते** અતિસાર થાય अतिसार हो जाय, **तत्र** તેને માટે उसके लिए, **स्ववर्गीयैः** પોતપોતાના વર્ગના ઔષધથી अपने अपने वर्गकी औषधसे सिद्ध. **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **श्रेष्ठम्** શ્રેષ્ઠ उत्तम, **भिषग्जितम्** ઔષધ છે औषध है ॥२०॥

20 If the patient passes excessively, digested stools, flatus, blood, pitta or kapha, the enema prepared with suitable medicaments is the best remedial measure.

षण्णामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
केवलैः सह षट्त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥२१॥

द्विसंसर्गात् બે બેના સંસર્ગથી दो दोके संसर्गसे, **एषाम्** આ इन, **षण्णाम्** **तु** છ અતિસારના छः अतिसारके, **त्रिंशत्** ત્રીસ तीस, **भेदाः** ભેદ भेद, **भवन्ति** થાય છે हो जाते हैं, **केवलैः** **सह** મૂળના છ સાથે मूल छः के साथ मिलनेसे, **सोपद्रवान्** ઉપદ્રવયુક્ત उपद्रवयुक्त; **षट्त्रिंशत्** છત્રીસ ભેદો छत्तीस भेदोंको, **अपि** પણ भी, **विद्यात्** જાણવા जाने ॥२१॥

21. These six varieties of diarrhea are further subdivided into thirty varieties, according to the various combinations of two morbid humors. These thirty together with the main six varieties make thirty-six varieties of diarrhea, along with their complications.

अतिसारोपद्रवाः —

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ।
तृष्णोष्णदाहमूर्च्छादींश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥२२॥

शूल- શૂલ शूल, **प्रवाहिका-** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **आध्मान-** આધ્માન आध्मान, **परिकर्ति-** વાઢ परिकर्तिका, **अरुचि-** અરુચિ अरुचि, **ज्वरान्** જ્વર ज्वर, **तृष्णा-उष्ण-** તૃષા, ઉષ્ણ तृष्णा, उष्णिमा, **दाह-** દાહ दाह, **मूर्च्छादीन्** **च** અને મૂર્ચ્છા વગેરેને और मूर्च्छा

१९. सामं चेत् कुणपं-आमं च कुणपं (घ।)
,, सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी—सामं चेदतिसार्येत शूलारोचकवाञ्नरः (ख. ङ. त. थ.)
,, सामं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी—सामं चेदाशयं शूलैरुपवेशैररोचकः (द.)
,, ,, —सामं चेदतिसार्येत पूतिशूलैररोचकी (थ.)
,, शूलैरुपविशेदरोचकी-शूलैरुपवेशयेत सारुचिः (घ)
,, सघनातिविषाकुष्ठ—स तदा ह्युषाकुष्ठ (ख. ङ. त.)
२० पक्कं-पक्कः (क. घ. फ.)

२१. भवन्ति तु—भवन्ति ते (थ.)
,, षट्त्रिंशत्—चैव त्रिंशत् (ङ.)
२२. तृष्णोष्णदाह—तृष्णोद्दाह (ब.)

आदिको, एतान् એઓના इनके, उपद्रवान् ઉપદ્રવ उपद्रव, विद्यात् જાણવા जाने ॥२२॥

22. The physician should know colic, dysentery, meteorism, griping pain, anorexia, fever thirst, stupefaction, burning, fainting etc., to be the complications of these various types of diarrhea.

अतिसारोपद्रवाणां नाशना योगाः—

तत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥२३॥

तत्र ते इस, आमे આમના અતિસારમાં आमातिसारमें, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્ય अम्ल द्रव्य, लवणैः અને લવણથી और लवणसे, युतम् યુક્ત मिश्रित, अन्तरपानम् પાચન पाचन, स्यात् આપવું જોઈએ देना चाहिए, हि आमे કારણ કે આમમાં क्योंकि आममें, पाचनम् પાચન पाचन, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, बस्तिः બસ્તિનો बस्ति, प्रतिषिध्यते નિષેધ કરવામાં આવે છે निषिद्ध है ॥ २३ ॥

23. When the patient passes undigested stools, a digestive potion prepared with the three spices, acids and salt is recommended, since in this condition, administration of the enema is contra-indicated.

वातघ्नैर्ग्राहिवर्गीयैर्बस्तिः शकृति शस्यते ।

शकृति મળના અતિસારમાં मलातिसारमें, वातघ्नैः વાતનાશક वातघ्न, ग्राहिवर्गीयैः તથા ગ્રાહી વર્ગના દ્રવ્યોથી तथा ग्राही वर्गके द्रव्योंसे साधित, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, शस्यते પ્રશસ્ત છે उत्तम है ॥२३½॥

23½. When the patient passes digested stools, the physician should administer enema prepared from vata curative and astringent group of drugs.

स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहबस्तिः समीरणे ॥२४॥

समीरणे વાયુના અતિસારમાં वातातिसारमें, स्वादु- સ્વાદુ મધુર, अम्ल- અમ્લ अम्ल, लवणैः અને લવણ દ્રવ્યોથી યુક્ત और लवण द्रव्योंसे युक्त, स्नेहबस्तिः સ્નેહબસ્તિ स्नेहबस्ति, शस्तः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥२४॥

24. If there is provocation of vata the patient should be given the unctuous enema prepared with sweet, sour and salt groups of drugs.

रक्ते रक्तेन, पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।
सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥२५॥

रक्ते सार्यमाणे રક્તના અતિસારમાં रक्तातिसारमें, रक्तेन રક્તથી रक्तसे, पित्ते तु પિત્તમાં पित्तमें, कषाय- કષાય कषाय, स्वादु- મધુર स्वादु, तिक्तकैः અને તિક્ત દ્રવ્યોથી और तिक्त द्रव्योंसे, कफे અને કફના અતિસારમાં और कफातिसारमें, कषाय- કષાય कषाय, कटु- કટુ कटु, तिक्तकैः અને તિક્ત દ્રવ્યોથી સિદ્ધ और तिक्त द्रव्योंसे सिद्ध, बस्तिः બસ્તિ આપવી જોઈએ बस्ति देनी चाहिए ॥२५॥

25. If there is blood in the stools, enema of blood should be given; and in the case of provocation of pitta the enema prepared of astringent, sweet and bitter groups of drugs, and if there is excessive mucus in the stools the enema prepared of astringent, pungent and bitter groups of drugs should be given.

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन वर्चस्यथानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥२६॥

शकृता અપ્રધાન મળ अप्रधान मल, वायुना वा અથવા વાયુ સાથે अथवा वायुके साथ, आमे प्रधान

---

२३. तत्रामेऽन्तरपानं-तत्रामे वमनं कार्यं (ह ब त. ध. क.)

२४ स्वाद्वम्ललवणै. -स्वाद्वम्ललवणः (ध.)

२६ वाऽऽमे-चामे (ध. ह.)

આમનો પ્રધાન आमका, तेन અથવા અપ્રધાન આમની સાથે अथवा अप्रधान आमके साथ, वर्चसि પ્રધાન મળ प्रधान मल, अथ अनिले અથવા વાયુનો अथवा वायुका, संसृष्टे સંસર્ગ થતાં संसर्ग होने पर, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્ય अम्ल द्रव्य, लवणैः युतम् અને લવણથી યુક્ત और लवणसे युक्त, अन्तर पानम् स्यात् પાચન આપવું જોઈએ पाचन देना चाहिए ॥२६॥

26. If the condition of lienteric diarrhea is associated with fecal matter or flatus, or if the condition of feculent diarrhea or diarrhea due to vata-morbidity is associated with undigested stools, the treatment consists of a digestive potion of the three spices and the drugs of the acid and salt groups.

पित्तेनामेऽसृजा वाऽपि तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुतिक्तकम् ॥२७॥

पित्तेन અપ્રધાન પિત્તની સાથે अप्रधान पित्तके साथ, असृजा वा अपि અથવા રક્તની સાથે अथवा रक्तके साथ, आमे પ્રધાન આમનો प्रधान आमका, आमेन वा અથવા અપ્રધાન આમની સાથે अथवा अप्रधान आमके साथ, तयोः पुनः પ્રધાન પિત્તનો અથવા રક્તનો प्रधान पित्तका अथवा रक्तका, संसृष्टयोः સંસર્ગ થતાં संसर्ग होने पर, सव्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, स्वादु- અને મધુર और मधुर, तिक्तकम् તેમજ તિક્તદ્રવ્યથી યુક્ત एवं तिक्त द्रव्योंसे युक्त, पानम् પાચન पाचन, भवेत् હિતકર છે हितकर है ॥२७॥

27. If the condition of lienteric diarrhea is associated with bile or blood or if the condition of bilious or sanguinous diarrhea is associated with undigested stools, the treatment consists of a potion of the three spices and the drugs of the sweet and the bitter groups.

तथाऽऽमे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
आमेन तु कफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥२८॥

तथा તથા तथा, आमे પ્રધાન આમનો प्रधान आमका, कफसंसृष्टे અપ્રધાન કફની સાથે સંસર્ગ થતાં अप्रधान कफके साथ संसर्ग होने पर, कषाय- કષાયદ્રવ્ય कषायद्रव्य, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, तिक्तकम् અને તિક્ત દ્રવ્યથી યુક્ત પાચન હિતકર છે और तिक्त द्रव्योंसे युक्त पाचन हितकर है, आमेन तु तथा અપ્રધાન આમની સાથે तथा अप्रधान आमके साथ, कफे પ્રધાન કફનો સંસર્ગ થતાં प्रधान कफका संसर्ग होने पर, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, कषाय- કષાય कषाय, लवणैः युतम् અને લવણથી યુક્ત પાચન હિતકર છે और नमकसे युक्त पाचन हितकर है ॥२८॥

28. If the condition of lienteric diarrhea is associated with mucus, the treatment consists of a potion of the three spices and the drugs of the astringent and the bitter groups.

वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्ताभ्यां तथाऽनिले ।
मधुराम्लकषायः स्यात् संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥२९॥

वातेन અપ્રધાન વાયુની સાથે अप्रधान वायुके साथ, विशि पित्ते वा પ્રધાન મળનો અથવા પિત્તનો સંસર્ગ થતાં प्रधान मल अथवा पित्तका संसर्ग होने पर, तथा विट्पित्ताभ्याम् तथा અપ્રધાન મલ અથવા પિત્તની સાથે तथा अप्रधान मल अथवा पित्तके साथ, अनिले પ્રધાન વાયુનો प्रधान वायुका, संसृष्टे સંસર્ગ થતાં संसर्ग होने पर, मधुर- મધુર मधुर, अम्ल- અમ્લ अम्ल, कषायः तथा કષાય દ્રવ્યોથી સાધિત तथा कषाय द्रव्योंसे साधित, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, उत्तमः ઉત્તમ उत्तम, स्यात् છે है ॥२९॥

२७ स्वादु–कटु (इ.)

२८. आमेन तु कफे–आमे तनुकफे (ख.)

२९. विट्पित्ताभ्यां–विट्पित्ताद्यैः (क. ग. त. च. फ.)

29. If the conditions of feculent or bilious diarrhea is associated with flatus, or if the condition of diarrhea of vata is associated with fecal matter or bile, the best line of treatment is the administration of an enema prepared of the drugs of the sweet, acid and astringent groups.

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ।
बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥३०॥

शकृत्-शोणितयोः મળ અને રક્તના मल और रक्तके, **पित्तशकृतोः** પિત્ત અને મળના पित्त और मलके, **रक्तपित्तयोः** તથા રક્ત અને પિત્તના तथा रक्त और पित्तके, **अन्योन्य-** એક બીજાના परस्पर, **संसर्गे** સંસર્ગમાં संसर्गमे, **कषाय** કષાય कषाय, **स्वादु-** સ્વાદુ स्वादु, **तिक्तकः** અને તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધિત और तिक्त द्रव्योंसे साधित, **बस्तिः** બસ્તિ ઉત્તમ છે वस्ति उत्तम है ॥३०॥

30. If fecal matter and blood, or bile and fecal matter, or blood and bile, or fecal matter and blood and bile are found mutually associated in the conditions of diarrhea, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the drugs of the astringent, sweet and bitter groups

कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ।
व्योषतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥३१॥

कफेन અપ્રધાન કફની સાથે अप्रधान कफके साथ, **विशि पित्ते वा** પ્રધાન મળ અથવા પિત્તનો प्रधान मल अथवा पित्तका, **कफे** અને પ્રધાન કફની સાથે और प्रधान कफके साथ, **विट्- पित्त-** અપ્રધાન મળ પિત્ત अप्रधान मल, पित्त, **शोणितैः** અથવા રક્તનો अथवा रक्तका, **संसृष्टे** સંસર્ગ થતાં संसर्ग होने पर, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **तिक्त-** તિક્ત तिक्त, **कषायः** તથા કષાય દ્રવ્યોથી સિદ્ધ तथा कषाय द्रव्योंसे सिद्ध, **बस्तिः** બસ્તિ वस्ति, **उत्तमः स्यात्** ઉત્તમ છે उत्तम है ॥३१॥

31. If the condition of feculent diarrhea or bilious diarrhea is associated with mucus in stools or if the diarrhea due to kapha is associated with fecal matter, bile or blood in stools, the best line of treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the bitter and the astringent groups.

स्याद्वस्तिर्व्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥३२॥

वायुना અપ્રધાન વાયુની સાથે अप्रधान वायुके साथ, **कफे** પ્રધાન કફનો प्रधान कफका, **संसृष्टे** સંસર્ગ થતાં संसर्ग होनेपर, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **तिक्त-** અને તિક્ત तिक्त, **अम्लः** તથા અમ્લ દ્રવ્યથી સાધિત और अम्ल द्रव्योंसे साधित, **रक्ते** અને પ્રધાન રક્તની સાથે और प्रधान रक्तके साथ, **कफविमूर्च्छिते** અપ્રધાન કફનો સંસર્ગ થતાં अप्रधान कफका संसर्ग होनेपर, **मधुर-** સ્વાદુ દ્રવ્ય मधुर द्रव्य, **व्योष-** ત્રિકટુ त्रिकटु, **तिक्तः तु** તથા તિક્ત દ્રવ્યથી સાધિત બસ્તિ तथा तिक्त द्रव्योंसे साधित बस्ति, **स्यात्** આપવી જોઈએ देनी चाहिए ॥ ३२ ॥

32. If the condition of diarrhea due to kapha is associated with flatus, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the bitter

३१. व्योषतिक्तकषायः --कटुतिक्तकषायः (ब.)

३२. व्योषतिक्ताम्लः --व्योषव्यक्ताम्लः (क.)

,, कफविमूर्च्छिते--कफविमिश्रिते (क ख. द.)

and acid groups; while if the condition of sanguinous diarrhea is associated with mucus in stools, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the sweet and bitter groups.

मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
बस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥३३॥

मारुते પ્રધાન વાયુનો प्रधान वायुका, कफसंसृष्टे અપ્રધાન કફની સાથે સંસર્ગ થતાં अप्रधान कफके साथ संसर्ग होने पर, व्योष- ત્રિકટુ त्रिकटु, अम्ल- અમ્લ દ્રવ્ય अम्ल द्रव्य, लवणः અને લવણથી સાધિત બસ્તિ और लवणसे साधित बस्ति, भवेत् આપવી देनी चाहिए वातेन અને અપ્રધાન વાયુની સાથે और अप्रधान वायुके साथ, पित्ते तु પ્રધાન પિત્તનો સંસર્ગ થતાં प्रधान पित्तका संसर्ग होने पर स्वादु- મધુર स्वादु, अम्ल- અમ્લ अम्ल, तिक्तकः તથા તિક્ત દ્રવ્યોથી સાધિત तथा तिक्त द्रव्योंसे साधित, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, कार्यः આપવી જોઈએ देनी चाहिए ॥३३॥

33. If the diarrhea due to vata is associated with mucus in stools, the treatment consists in the administration of an enema prepared of the three spices and the drugs of the sweet and the salt groups; while if the condition of sanguinous diarrhea is associated with flatus in stools the treatment consists in the administration of an enema prepared of the drugs of the sweet, acid and bitter groups.

अतिसारोक्तक्रमस्यान्यत्राप्यतिदेशः —

त्रिचतुःपञ्चसंसर्गानेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥३४॥

एवम् एव આ જ પ્રમાણે इसी प्रकार, त्रि-चतुः-पञ्च- ત્રણ, ચાર તથા પાંચના तीन, चार तथा पांचके, संसर्गान् સંસર્ગની संसर्गकी, विकल्पयेत् કલ્પના કરવી જોઈએ कल्पना करनी चाहिए, अतिसारोक्ता च અતિસારના વિષયમાં કહેલી अतिसारोंमें कही हुई, एषा આ यह, युक्तिः યુક્તિ युक्ति, सर्वरोगेषु સર્વે રોગોમાં सब रोगोंमें, अपि પણ भी, स्मृता સમજવી समझनी चाहिए ॥३४॥

34. In this manner, in combinations of three, four or five morbid factors, the corresponding combination of therapeutic measures should be determined. This methodology enunciated with reference to diarrhea is applicable *mutatis mutandis* in all disease-conditions.

आमादिषट्कसंसर्गचिकित्सा —

युगपत् षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ।
निरामाणां तु पञ्चानां बस्तिः षाड्रसिको मतः ॥३५॥

षण्णाम् છના छःका, संसर्गे સંસર્ગમાં મેલ હોતો, युगपत् એક સાથે एक साथ, षड्रसम् છયે રસોનું छःओं रसोंसे युक्त, पाचनम् પાચન पाचन, भवेत् આપવું જોઈએ देना चाहिए, निरामाणाम् પણ આમ સિવાયના आमके बिना पञ्चानाम् तु પાંચના સંસર્ગમાં पांचका संसर्ग होनेपर, षाड्रसिकः છ રસની छ: रसोंसे युक्त, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, मतः આપવી જોઈએ देनी चाहिए ॥ ३५ ॥

35. When all the six morbific factors are found in combination a digestive potion consisting of all the six tastes should be used; when five of the six conditions except that of chyme are involved, the enema consisting of all the six tastes should be given.

३३. पित्ते—रक्ते (ग. झ. ड. थ. ध. फ.)
३४. त्रिचतुःपञ्चसंसर्गान्—त्रिचतुःपञ्चषड्योगान् (फ.)
३५. षण्णाम्—सर्वं (द.)
,, भवेत्—पिबेत् (ध.)

अतिसारहरं घृतम्—

उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्खं सर्जरसं लाक्षां कर्दमं च पलांशिकाम् ॥३६॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥३७॥

पलांशिकम् એક એક પલ एक एक पल, उदुम्बर-शलाटूनि ઉમરડાનાં શલાટુ कच्चे गूलर, जम्बु- જાંબુ जामुन, आम्र- આંબા आम, उदुम्बर- અને ઉમરડાની और गूलरकी, त्वच છાલ छाल, शङ्खम् શંખ शङ्ख, सर्जरसम् સર્જરસ રાળ, लाक्षाम् લાખ लाख, कर्दमम् च અને કર્દમ और कर्दम, पिष्ट्वा એઓને પીસી इनको पीसकर, तैः તેઓની સાથે उनके साथ, क्षीरद्विगुणितम् १२८ તોલા દૂધમાં १२८ तोले दूधमें, सर्पिषः ઘી घी, प्रस्थम् ६४ તોલા ६४ तोले, पचेत् પકાવવું सिद्ध करे, सर्वेषु સર્વ सब, अतीसारेषु અતિસારોમાં अतिसारोंमें, एतत् એ इसे, यथाबलम् બલ અનુસાર बलके अनुसार, पेयम् પીવું पीना चाहिए ॥३६-३७॥

36-37. Take four tolas each of the unripe fruits of gular fig, the barks of jambul, mango and gular fig, conch, sal resin, lac and Kardama and reducing the whole to paste, prepare with it 64 tolas of ghee adding double the quantity of milk. This medicated ghee may be given in all kinds of diarrhea, according to the vitality of the patient.

अतिसारहरा यवाग्वः—

कच्छुराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तशालिभिः ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥३८॥

जले शृतैः પાણી સાથે ઉકાળીને जलमें पकाकर, कच्छुरा- કૌવચ केवाँच, धातकी- ધાવડી धायके फूल, बिल्व- બીલી बेलगिरी, समङ्गा- રીસામણી लज्जावंती, रक्तशालिभिः લાલ ચોખા लाल चावल, मसूर- મસૂર मसूर, अश्वत्थशुङ्गैः च અને પીપળાનાં પત્રાંકુર और पीपलके पत्रांकुर इनकी, यवागूः યવાગૂ यवागू, स्यात् કરવી बनाये ॥३८॥

38. A medicated gruel, prepared of cowage, fulsee flowers, bael, sensitive plant, red rice, lentils and sprouts of holy fig with water may be given in conditions of diarrhea.

बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाप्लक्षपल्लवैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥३९॥

बालोदुम्बर- કાચાં ઉંબરાનાં ફલ कच्चे गूलर, कट्वङ्ग- અરલુ अरलु, समङ्गा- રીસામણી लज्जावन्ती, प्लक्षपल्लवैः पीपળના પત્રાંકુરોથી पाकरके पत्ते, मसूर- મસૂર मसूर, धातकीपुष्प- ધાવડીનાં ફૂલ धायके फूल, बलाभिः च અને બલા એઓથી પણ યવાગૂ और बला इनसे भी यवागू, तथा તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, भवेत् સિદ્ધ કરવી सिद्ध करे ॥३९॥

39. Similarly a medicated gruel prepared of tender gular fig, indian calosanthes, sensitive plant and sprouts of yellow-barked fig tree, lentils, fulsee flowers and heart-leaved sida may also be given.

स्थिरादीनां बलादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा ।
क्वाथेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक् ॥४०॥

समसूराणाम् મસૂરસહિત मसूरसहित, स्थिरादीनाम् શાલવણ વગેરે सरिवन आदि, बलादीनाम् બલા વગેરે बलादि, अथ अपि इक्ष्वादीनाम् वा અથવા શેરડી વગેરેના अथवा इक्षु आदिके, क्वाथेषु ક્વાથોમાં क्वाथमें, पृथक् पृथक् જુદી જુદી पृथक् पृथक्, यवाग्वः યવાગૂઓ यवागूएं, स्युः બનાવવી बनानी चाहिए ॥४०॥

३५. लाक्षां- द्राक्षां (क. ख. फ.)

३९. बालोदुम्बर--वटोदुम्बर (ध. फ.)

४० बलादीनाम्--वटादीनाम् (ड. ध. ब. फ.)

,, यवाग्वः स्युः--यवागिष्टाः (ड.)

40. Similarly, different medicated gruels may be prepared of lentils with the addition of the decoctions of any of the following groups of drugs viz., the tick trefoil group, the sida group and the sugar-cane group.

कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैरुपसाधिताः ।
दधितक्रारनालाम्लक्षीरेष्विक्षुरसेऽपि वा ॥४१॥
शीताः सशर्कराक्षौद्राः सर्वातीसारनाशनाः ।
ससर्पिर्मरिचाजाज्यो मधुरा लवणाः शिवाः ॥४२॥

कच्छुरामूल- કૌચના મૂળ केवांचके मूल, शाल्यादि- અને શાળ આદિ और शालिआदिके, तण्डुलैः તંદુલોથી चावलोंसे, दधि- દહીં दहीं, तक्र- છાશ तक, आरनाल- અને આરનાલ और कांजी आदि, अम्ल- ખાટાં દ્રવ્યોમાં खट्टे द्रव्योंमें, क्षीरेषु દૂધમાં दूधमें, इक्षुरसे अपि वा અથવા શેરડીના રસમાં अथवा गन्नेके रसमें, उपसाधिताः સાધિત बनायी, सशर्करा- સાકર चीनी, क्षौद्राः તથા મધસહિત तथा मधुमिश्रित, शीताः શીતલ યવાગુઓ शीतल यवागूएं, सर्व- સર્વ सब प्रकारके अतीसार અતિસારનો अतिसारोंको, नाशनाः નાશ કરનાર છે नष्ट करती हैं, ससर्पिः ઘી घी, मरिच- મરી मरिच, अजाज्य; અને જીરાસહિત और जीरेसे संस्कृत, मधुराः મધુર मधुर, लवणाः કે લવણયુક્ત या नमकीन यवागूएं, शिवाः કલ્યાણકારક છે कल्याणकारी हैं ॥४१-४२॥

41-42. Medicated gruels prepared of the roots of cowage, sali and other kinds of rice or with curd, buttermilk, sour conjee, acid, milk and sugar cane should be given cold, mixed with sugar, honey, ghee and black pepper curing all kinds of diarrhea. These medicated gruels seasoned with ghee, black pepper, cumin seeds and sweet and salt articles are wholesome and curative of all kinds of diarrhea.

अतिसारचिकित्सासूत्रम्

भवन्ति चात्र श्लोकाः—
स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं बस्तिश्च मारुते कोष्णः ।
शीतं तिक्तकषायं मधुरं पित्ते च रक्ते च ॥४३॥
तिक्तोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृति ।
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्बस्तयो रक्ते ॥४४॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्वन्द्वादियोगजेष्वपि च ।
तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्यः ॥४५॥

अत्र च આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकाः भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, मारुते વાયુજન્ય અતિસારમાં वातजन्य अतिसारमें, स्निग्ध- સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- અમ્લ अम्ल लवण- લવણ लवण, मधुरम् અને મધુર और मधुर, पानम् પાન पान, कोष्णः તથા નવશેકી तथा थोड़ी गरम, बस्तिः च બસ્તિ बस्ति उत्तम हैं, पित्ते च પિત્તજન્ય અતિસારમાં पित्तजन्य अतिसारमें, रक्ते च અને રક્તજન્ય અતિસારમાં और रक्तजन्य अतिसारमें, शीतम् શીત शीतल, तिक्त- તિક્ત तिक्त, कषायम् કષાય कषाय, मधुरम् અને મધુર પાન તેમજ બસ્તિ ઉત્તમ છે और मधुर पान एवं बस्ति उत्तम हैं, श्लेष्मणि કફજન્ય અતિસારમાં कफजन्य अतिसारमें, तिक्त- તિક્ત तिक्त, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, कषाय- કષાય कषाय, कटु- અને કટુ પાન તેમજ બસ્તિ ઉત્તમ છે और कटु पान एवं बस्ति उत्तम हैं, शकृति મલજન્ય અતિસારમાં मलजन्य अतिसारमें, संग्राहि સંગ્રાહી संग्राही, वातनुत् અને વાતહર પાન તેમજ

४१ कच्छुरामूलशाल्यादि शर्करासुतशाल्यादि (ध.)
,, उपसाधिताः वाऽपि साधिताः (फ.)
,, दधितक्रारनालाम्लक्षीरेष्विक्षुरसेऽपि वा—दधितक्राम्ललवणाः साम्लक्षाराः प्रसाधिताः (द.)
,, क्षीरेषु— क्षारेषु (क. ख. ग. ड.)
४२ ससर्पिर्मरिचाजाज्यो—ससर्पिर्लवणा कोष्णाः (द.)

४४ रक्ते—रक्तं (ध.)
,, द्वन्द्वादियोगजेष्वपि च—द्वन्द्वासयोगजेष्वपि च (ख. द.)
,, ,, —द्वन्द्वाभजेष्वपि च (ध. फ.)
,, उपक्रमः कार्यः—उपक्रमविशेषः (ध.)

બસ્તિ ઉત્તમ છે और वातहर पान एवं बस्ति उत्तम हैं, आमे આમજન્ય અતિસારમાં आमजन्य अतिसारमें, पाचनम् પાચન કરનારું पाचन करनेवाला, पानम् પાન ઉત્તમ છે पान उत्तम है, रक्के અને રક્તજન્ય અતિસારમાં और रक्तजन्य अतिसारमें, पिच्छा- પિચ્છા બસ્તિઓ पिच्छाबस्तियां, असृक् बस्तयः અને રક્તબસ્તિઓ और रक्तबस्तियां उत्तम हैं, अतिसारम् प्रति उक्तम् આ પ્રમાણે અતિસારના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે इस तरह अतिसारके विषयमें कहा गया है, द्वन्द्वादि-योगजेषु च अपि અને દ્વન્દ્વ વગેરેના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિસારોમાં और द्वन्द्व आदिके योगसे उत्पन्न हुए अतिसारोंमें, मिश्रम् મિશ્ર ચિકિત્સા કહી છે मिश्र चिकित्सा कही है, तत्र તેમાં इन संसर्गोंमें, उद्रेक- વિશેષતા દોષોની અધિકતા અનુસાર दोषोंकी प्रबलताके अनुसार, दोषेषु દોષોમાં दोषोंमें, उपक्रमः ઉપચાર चिकित्सा, कार्यः કરવો જોઈએ करनी चाहिए. ॥ ४३-४५ ॥

Here are verses again—

43-45. In diarrhea due to vata, the potion as well as the enema should be prepared of unctuous acid, salt and sweet articles and should be taken lukewarm; in diarrhea due to pitta and blood morbidity, both potion and enema should be prepared of bitter, astringent and sweet articles and should be taken cold; in diarrhea due to kapha, drink and enema should be prepared of bitter. astringent and pungent articles and should be taken hot; in diarrheas due to fecal morbidity, the medication should be astringent and alleviative of vata; in diarrhea due to chyme morbidity, digestive potions should be drunk; in diarrhea characterised by blood in stools the mucilagenous enema, or blood enema should be given. In this manner, we have indicated the various lines of treatment in diarrhea. In cases where the diarrhea is caused by the morbidity of more factors than one, the medication should consist of the appropriate combination of the various lines indicated. In these latter cases, the principle of treatment should be to treat the preponderant morbid factor first

अध्यायोक्ता विषयाः-

तत्र श्लोकः—

प्रासृतिकाः सव्याप-
त्क्रिया निरूहास्तथाऽतिसारहिताः ।
रसकल्पघृतयवाग्व-
श्चोक्ता गुरुणा प्रसृतसिद्धौ ॥४६॥

तत्र તે વિષયમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, प्रसृतसिद्धौ આ પ્રાસૃતયોગીય સિદ્ધિમાં इस प्रासृतयोगीय सिद्धिमें, सव्यापत्क्रियाः વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સાસહિત व्यापत्तियोंकी चिकित्साके साथ, प्रासृतिकाः પ્રાસૃતિક બસ્તિયોગ प्रासृतिक बस्तियोग, अथ अतिसारहिताः અતિસારમાં હિતકર अति-सारमें हितकर, निरूहाः નિરૂહ निरूह, रस-कल्प રસકલ્પ रसकल्प, घृत- ઘૃત घी, यवाग्वः च અને યવાગૂઓ और यवागूएँ, गुरुणा ગુરુએ गुरुने, उक्ताः કહી બતાવ્યાં છે कह दी हैं ॥४६॥

Here is the recapitulatory verse—

46. In this chapter on success by the use of enema consisting of the Prasrita measure, the teacher has described the various enemas in which the Prasrita measure is used; the complications arising from the use of mild enema, as also their treatment, evacuative enemas which are beneficial

४६. रसकल्पघृतयवाग्वः--रसकल्कघृतयवाग्वः (ग.)
,, प्रसृतसिद्धौ प्रसृतयः सिद्धौ (ग.)

in conditions of diarrhea and finally, the determination of medications with reference to the six categories of taste, various medicated ghees and gruels.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने प्रासृतयोगीयसिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पामेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढबळे पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने सिद्धिस्थानमां सिद्धिस्थानमें, प्रासृतयोगीयसिद्धिः 'प्रासृतयोगीयसिद्धि' 'प्रासृतयोगीयसिद्धि', नाम नामनो नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The successful treatment of administration of the Prasrita Enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नौवाँ

Chapter IX

त्रिमर्मीयसिद्ध्युपक्रमः —

अथातस्त्रिमर्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहींथी अब आगे, त्रिमर्मीयाम् सिद्धिम् 'त्रिमर्मीयसिद्धि' नामना अध्यायनुं 'त्रिमर्मीयसिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान भगवान, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे आ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'Success in Treatment of the Complications arising from the disorders affecting the Three Vital Regions in the body.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मर्मणां संख्या—

सप्तोत्तरं मर्मशतमस्मिञ्छरीरे स्कन्धशाखासमाश्रितमग्निवेश ! । तेषामन्यतमपीडायां समधिका पीडा भवति, चेतनानिबन्धवैशेष्यात् ।

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, अस्मिन् आ इस, शरीरे शरीरमां शरीरमें, स्कन्धशाखा- स्कंध अने शाखाओने स्कन्ध और शाखाओंमें, समाश्रितम् आश्रये रहेला आश्रित, सप्तोत्तरम् मर्मशतम् १०७ मर्म छे १०७ मर्म हैं, तेषाम् तेमांना इनमेंसे, अन्यतम- कोई एकमां किसी एकके भी, पीडायाम् पीडा थतां पीडित होने पर, चेतना- चेतनाधातुना चेतनाके, निबन्ध-वैशेष्यात् विशेष संबंधने लई विशेष सम्बन्धके कारण, समधिका अधिक अधिक, पीडा पीडा पीडा, भवति थाय छे होती है ।

3-(1). O, Agnivesa! A hundred and seven are the vital organs located in the trunk and limbs of the human body. When any one of them is afflicted, the resultant suffering is very

---

१. शरीरे—शरीरं (चे.)

severe, on account of their intimate connection with the sentient principle in the body.

तत्र त्रयाणां प्राधान्यम्—

तत्रशाखाश्रितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि, शाखानां तदाश्रितत्वात्; स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्बस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥३॥

तत्र તેમાં इनमें, शाखाश्रितेभ्यः શાખામાં રહેલાં शाखाओंमें आश्रित, मर्मभ्यः મર્મ કરતાં मर्मोंसे, स्कन्धाश्रितानि સ્કંધમાં રહેલાં મર્મ स्कन्धमें आश्रित मर्म, गरीयांसि મુખ્ય છે मुख्य हैं, शाखानाम् કારણ કે શાખાઓ क्योंकि शाखायें, तदाश्रितत्वात् તે સ્કંધોને આશ્રયે છે उन स्कन्धोंके आश्रित हैं, स्कन्ध- સ્કંધમાં स्कन्धमें, आश्रितेभ्यः રહેલાં મર્મ કરતાં आश्रित मर्मोंकी अपेक्षा, अपि પણ भी, हृद- बस्ति-હૃદય, બસ્તિ हृदय, बस्ति, शिरांसि અને મસ્તક और शिर मुख्य हैं, शरीरस्य तन्मूलत्वात् કારણ કે એ ત્રણે શરીરનાં મૂળ છે क्योंकि ये तीनों शरीरके मूल हैं ॥३॥

3. Among these vital regions, those situated in the trunk are more important than those situated in the extremities, since the extremities are dependent on the trunk. As regards the vital organs situated in the trunk again, those of the heart, the bladder and the head are the most important, since the existence of the body is dependent upon them.

प्रधानमर्मणां हृदयशिरोबस्तीनां वर्णनम्—

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चेतना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,

तत्र તેમાં इनमें, नाभ्याम् अराः इव જેમ પૈડાની નાભિમાં આરા આશ્રિત હોય છે તેમ जिस प्रकार चक्रकी नाभिमें आरे आश्रित होते हैं उस प्रकार, हृदये હૃદયમાં हृदयमें, दश धमन्यः દશ ધમનીઓ दस धमनियां, प्राणापानौ પ્રાણ, અપાન प्राण, अपान, मनःबुद्धिः મન, બુદ્ધિ मन, बुद्धि, चेतना ચેતના चेतना, महाभूतानि च અને મહાભૂતો और महाभूत, प्रतिष्ठितानि આશ્રિત છે आश्रित हैं;

4-(1). Now, in the heart are set as spokes in the nave of the wheel, the ten great arteries, the vital breaths Prana and Apana, the mind, the intellect, consciousness and the great proto-elements.

शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि,

गभस्तयः સૂર્યનાં કિરણો सूर्यकी किरणें, सूर्यम् સૂર્યમાં सूर्यमें, इव જેમ આશ્રિત છે તેમ जिस प्रकार आश्रित हैं उस प्रकार, इन्द्रियाणि ઇન્દ્રિયો इन्द्रियां, इन्द्रिय- ઇન્દ્રિયવહ इन्द्रियवह प्राणवहानि અને પ્રાણવહ और प्राणवह, स्रोतांसि च સ્રોતો स्रोतों, शिरसि માથામાં शिरमें, संश्रितानि આશ્રિત છે आश्रित हैं;

4-(2). In the head are set, as rays in the sun, the sense organs and the channels carrying the sensory and vital impulses.

बस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये मूत्रधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥४॥

स्थूलगुद- સ્થૂલગુદ, स्थूलगुद, मुष्क- અંડ अण्ड, सेवनी- સેવની सेवनी, शुक्र-मूत्र-वाहिनीनाम् શુક્રવહ

४. हृदये—हृदि (ग. ङ. च.)

,, प्राणापानौ—प्राणोदानौ (क. ङ. च.)

,, नाभ्यामरा—नाभ्यागार (ग.)

४. मूत्रवाहिनीनाम्—मूत्रवहानां (च. क.)

અને મૂત્રવહ शुक्रवाहिनी और मूत्रवाहिनी. नाडी(ली)नाम् નાડીઓની नाडियोंके, मध्ये વચ્ચે बीचमें, मूत्रधारः મૂત્ર ધારણ કરનાર मूत्रको धारण करनेवाली, बस्तिः तु બસ્તિ તો बस्ति तो, आपगानाम् નદીઓને नदियोंका, उदधिः इव જેમ મહાસાગર આશ્રય છે તેમ जिस प्रकार महासागर आश्रय है उस प्रकार, अम्बुवहानाम् જલવહ अम्बुवह, सर्वस्रोतसाम् સર્વ સ્રોતોને सब स्रोतोंका, प्रतिष्ठा આશ્રય (આધાર) છે आश्रय (आधार) है, दिनकरकरैः સૂર્યનાં કિરણોથી सूर्यकी किरणोंसे गगनम् इव જેમ આકાશ વ્યાપ્ત થાય છે તેમ जिस प्रकार आकाश व्याप्त होता है उसी प्रकार, तन्मूलैः બસ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા बस्तिसे उत्पन्न, बहुभिः च ઘણા बहुतसे, मर्मसंज्ञकैः મર્મ કહેવાતા मर्मसंज्ञक, स्रोतोभिः સ્રોતોથી स्रोतोंसे, इदम् આ यह शरीरम् શરીર शरीर, व्याप्तम् વ્યાપ્ત છે व्याप्त है ॥ ४ ॥

4. As regards the bladder, located as it is in the perineum amidst the channels carrying the semen and the urine, it is the seat of urinary secretion and also the resort of all the channels conveying the aqueous element even as the ocean is the resort of all the rivers of the earth. With a network of channels known as vital ones emanating from these centres, the body is pervaded, even as the sky is pervaded with the rays of the sun.

प्रधानमर्मणामुपघाते सामान्यलक्षणानि—

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीरभेदः स्यात्, आश्रयनाशादाश्रितस्यापि विनाशः; तदुपघातात्तु घोरतरव्याधिप्रादुर्भावः; तस्मादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघाताद्वातादिभ्यश्च ॥५॥

तेषाम् ते इन, त्रयाणाम् ત્રણમાંના तीनोंमेंसे, अन्यतमस्य કોઈ એકના किसी एकका, अपि પણ भी, भेदात् નાશથી नाश होनेसे, आशु एव તરતજ शीघ्र ही, शरीरभेदः स्यात् શરીરનો નાશ થાય છે शरीरका नाश हो जाता है, आश्रयनाशात् આશ્રયના નાશને લઈ आश्रयका नाश होनेसे, आश्रितस्य આશ્રયે રહેલાનો आश्रित, अपि પણ भी, विनाशः વિનાશ થાય છે नष्ट हो जाता है. तदुपघातात् तु તેઓમાં વિકાર થવાથી इनके विकृत होनेसे, घोरतरव्याधि- અતિશય ભયંકર રોગો भयानक रोगोंकी, प्रादुर्भावः ઉત્પન્ન થાય છે उत्पत्ति होती है, तस्मात् માટે इस लिए एतानि તેઓની इनकी, बाह्याभिघातात् બહારના અભિઘાતથી बाह्य चोट आदिसे, वातादिभ्यः च અને વાતાદિકથી और वातादिसे, विशेषेण ખાસ કરીને विशेष रूपमें, रक्ष्याणि રક્ષા કરવી જોઈએ रक्षा करनी चाहिए ॥५॥

5. If any one of these three vital resorts is destroyed, destruction soon overtakes the entire body, since the desctruction of the substratum means the destruction of the super structure as well. If any one of them is damaged, the most serious disorders take their rise in the body. Accordingly, these three vital regions should be protected with special care, both from external injury and internal morbidity of vata and the other humors.

प्रधानमर्मणामुपघाते विशेषलक्षणानि —

तत्र हृद्यभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमाकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापस्मारोन्मादप्रलापचित्तनाशादयः स्युः;

५. भितस्यापि विनाशः-श्रितस्य नाशः (घ.)
,, घोरतरव्याधि-घोरव्याधि (घ.)
,, तदुपघातात्तु-तदुपतापात्तु (घ. फ.)
,, बाह्याभिघाद्वातादिभ्यश्च-बाह्याभिघातात् वातादिदोषेभ्यश्चेति (घ.)
६. हृद्यभिहते-हृदयेऽभिहते (घ.)

तत्र તેમાં इनमें, **हृदि** હૃદયને हृदय पर, **अभिहते** અભિઘાત થતાં चोट लगनेसे, **कास-श्वास-** કાસ, શ્વાસ कास, श्वास, **बलक्षय-** બલક્ષય बलक्षय, **कण्ठशोष-** કંઠશોષ गलेका सूखना, **क्लोमाकर्षण-** ક્લોમનું ખેંચાવું क्लोमका बहार आना, **जिह्वानिर्गम-** જીભ નીકળી પડવી जीभका निकलना, **मुखतालुशोष-** મુખશોષ, તાલુશોષ मुखशोष, तालुशोष, **अपस्मार-** અપસ્માર अपस्मार, **उन्माद-** ઉન્માદ उन्माद, **प्रलाप-** બબડાટ प्रलाप, **चित्तनाश-** સંજ્ઞાનાશ चित्तनाश, **आदयः** વગેરે आदि, **स्युः** થાય છે होते हैं;

6-(1). Among these, if the heart is injured, such disorders as the following ensue: namely, cough, dyspnea, loss of strength, dryness of the throat, pain as though the Kloma is drawn down, protrusion of the tongue, dryness of the mouth and the palate, epilepsy, insanity, delirium and loss of consciousness etc.

शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रममोहोद्वेष्टन¹चेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगद्गदस्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्दनजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि;

शिरसि માથામાં शिर पर, **अभिहते** અભિઘાત થવાથી आघात होनेसे, **मन्यास्तम्भ-** મન્યાસ્તંભ मन्यास्तम्भ, **अर्दित-** અર્દિત अर्दित, **चक्षुर्विभ्रम-** નેત્રવિભ્રમ आंखकी विकृति, **मोह-** મોહ मोह, **उद्वेष्टन-** ઉદ્વેષ્ટન ऐंठन, **चेष्टानाश-** ચેષ્ટાનાશ चेष्टानाश, **कास-श्वास-** કાસ, શ્વાસ कास, श्वास, **हनुग्रह-** હનુગ્રહ हनुग्रह, **मूकगद्गदत्व-** મૂંગાપણું, ગદ્ગદતા गूंगापन, गद्गदवाणी, **अक्षिनिमीलन-** આંખ વીંચાઈ જવી आंखका बन्द होना, **गण्डस्पन्दन-** ગંડોનું ફરકવું गंडस्थानमें स्पन्दन, **जृम्भण-** બગાસાં આવવાં जम्भाई, **लालास्राव-** લાળનો સ્રાવ થવો लालास्राव, **स्वरहानि-** સ્વરભેદ स्वरकी हानि, **वदनजिह्मत्व-** અને મોઢું વાંકું થઈ જવું और मुखकी वक्रता, **आदीनि** વગેરે થાય છે आदि होते हैं;

6-(2). If the head is injured, such disorders as the following ensue: namely, rigidity of the sides of the neck, facial paralysis, agitation of the eyes, stupefaction, constricting pain in the head, loss of movement, cough, dyspnea, trismus, dumbness, stuttering speech, closed condition of the eyelids, twitching of the cheeks, yawning fits, ptyalism, aphasia and facial asymetry.

बस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवङ्क्षणमेहनबस्तिशूलकुण्डलोदावर्तगुल्मानिला¹ष्ठीलोपस्तम्भनाभिकुक्षिगुदश्रोणिग्रहादयः; वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियाविधीन्युक्तानि ॥ ६ ॥

बस्तौ બસ્તિમાં આઘાત થતાં बस्ति पर चोट लगनेसे, **वात-मूत्र-** વાત, મૂત્ર वायु, मूत्र, **वर्चः-निग्रह-** અને મળનો રોધ और मलका अवरोध, **वङ्क्षण-** વંક્ષણમાં શૂલ वंक्षणमें शूल, **मेहन-** મૂત્રેન્દ્રિયમાં શૂલ मेहनमें शूल, **बस्तिशूल-** બસ્તિમાં શૂલ बस्तिमें शूल, **कुण्डल-** કુંડલ कुण्डल, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अनिलाष्ठीला-** વાતાષ્ઠીલા वाताष्ठीला, **उपस्तम्भ-** બસ્તિનો ઉપસ્તંભ बस्तिकी जड़ता, **नाभि-कुक्षि-** નાભિ, કુક્ષિ नाभि, कुक्षि, **गुदश्रोणि-** ગુદા અને શ્રોણીનું गुदा और श्रोणिका, **ग्रह-** ઝલાઈ જવું जकड़ा जाना, **आदयः** વગેરે થાય છે आदि होते हैं, **वातादि-** વાત, પિત્ત તથા કફથી वात, पित्त तथा कफसे, **उपसृष्टानाम्** तु दूषित दूषित, **एषाम्** એ મર્મોનાં इन मर्मोंके, **लिङ्गानि** લક્ષણ लक्षण, **चिकित्सिते** ચિકિત્સાસ્થાનમાં चिकित्सास्थानमें, **सक्रियाविधीनि** ચિકિત્સાવિધિસહિત चिकित्साविधिके साथ, **उक्तानि** કહી દેવામાં આવ્યાં છે कहे जा चुके हैं ॥६॥

¹. उद्वेष्टन-वेष्टन (ख.)

¹. गुल्मानिल-गुल्मब्रध्नानिल (ग. ज. द. घ.)

6. If the bladder is injured, such disorders as the following ensue: namely, retention of flatus, urine and feces, acute pain in the groins, phallus and the bladder, spiralling pain in the bladder, reverse misperistalsis, gulma, stone-hard swelling due to gulma, rigidity of the bladder and the spasticity of the umbelicus, stomach, rectum and hips. The signs and symptoms of these various conditions with reference to the predominant morbid humor concerned, together with the appropriate therapeutic measures have been described carlier in the Section on Therapeutics.

किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः प्राणमूलं च, स बस्तिकर्मसाध्यतमः, तस्मान्न बस्तिसमं किञ्चित् कर्म मर्मपरिपालनमस्ति ।

किंतु પરંતુ किन्तु, **एतानि** આ મર્મોને इन मर्मोंकी, **विशेषतः** ખાસ કરીને विशेषकर, **अनिलात्** વાયુથી वायुसे, **रक्ष्याणि** રક્ષવાં જોઈએ रक्षा करनी चाहिए, **हि** કારણ કે क्योंकि, **अनिलः** વાયુ वायु, **पित्त-कफ-** પિત્ત અને કફને पित्त और कफको, **समुदीरणे** પ્રકુપિત કરવામાં प्रकुपित करनेमें, **हेतुः** હેતુ છે कारण है, **प्राणमूलम्** તથા પ્રાણનું મૂલ છે तथा प्राणोंका आधार है, **सः** તે वह, **बस्तिकर्म-** બસ્તિકર્મદ્વારા बस्ति-द्वारा, **साध्यतमः** સૌથી અધિક સાધ્ય છે सबसे अधिक साध्य है, **तस्मात्** માટે इस लिए, **किञ्चित्** કોઈ दूसरा कोई, **कर्म** કર્મ कर्म, **बस्तिसमम्** બસ્તિકર્મ જેવું बस्तिके समान, **मर्मपरिपालनम्** મર્મોની રક્ષામાં मर्मोंकी रक्षा करनेके लिए, **न अस्ति** નથી नहीं है;

7-(1). Now these vital centres require to be protected particularly from the morbid effects of vata, for it is the vata morbidity that serves as the causative factor for the arousing of pitta and kapha morbidity, and it is vata that is likewise the root of life-processes. This vata is best treated by the enema procedure. Hence is it that among measures calculated to safeguard the health of the vital organs, there is none that can compare with the enema procedure.

तत्र षडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धाविह च विहितान् बस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्सां च ॥७॥

तत्र તેને માટે इसके लिए, **विमाने** વિમાન સ્થાનમાં विमानमें, **विहितान्** કહેલા कहे, **षट्** ૭ छः, **आस्थापन-** આસ્થાપન आस्थापन, **स्कन्धान्** સ્કંધ स्कन्ध, **द्वौ च** અને બે और दो, **अनुवासन-** અનુવાસન अनुवासन, **स्कंधौ** સ્કંધ स्कन्ध, **इह** અહીં यहां पर, **विहितान्** કહેલ कही, **बस्तीन्** બસ્તિઓ बस्तियों, **वातव्याधि-** અને વાતરોગની और वातव्याधिकी, **चिकित्साम्** ચિકિત્સાને चिकित्साका, **बुद्ध्या** બુદ્ધિથી बुद्धिसे, **विचार्य** વિચાર કરી विचार करके, **महामर्म-** મહામર્મોની महामर्मोंकी, **परिपालनार्थम्** રક્ષા માટે रक्षाके लिए, **प्रयोजयेत्** પ્રયોજવાં જોઈએ प्रयोग करे ॥ ७ ॥

7. Accordingly, the six categories of medication described for corrective enema and the two categories of unctuous enema described in the section on Specific Measure, as well as the various kinds of enema described in this section should be given mature consideration and made use of together with the therapeutic measures laid down in the treatment of vata

disorders for the purpose of preserving the great vital organs in health.

वातोपहतेषु मर्मसु चिकित्सा—

भूयश्च हृद्युपसृष्टे हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य रसेनान्येन वाऽम्लेन हृद्येन वा पाययेत्, स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं, बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रोगविहितं च कर्म;

भूयः च ફરીને વળી और भी, **हृदि** હૃદય પર हृदयके, **उपसृष्टे** વાયુથી આક્રમણ થતાં वायुसे आक्रान्त होने पर, **लवणानाम्** લવણોમાંના पांचों नमकोंमेंसे, **अन्यतम-** કોઈ એકના किसी एक नमकके, **चूर्णसंयुक्तम्** ચૂર્ણ સાથે યુક્ત કરી चूर्णके साथ, **हिङ्गुचूर्णम्** હિંગના ચૂર્ણને हीङ्गके चूर्णको मिलाकर, **मातुलुङ्गस्य** બીજોરાના बिजौरेके, **रसेन** રસ સાથે रसके साथ, **अन्येन वा** અથવા બીજા अथवा अन्य, **अम्लेन** અમ્લ अम्ल **हृद्येन वा** કે હૃદ્ય રસ સાથે अथवा हृदयके लिए जो हितकर हो उसके साथ, **पाययेत्** પાવું पिलावे, **सशर्करः** સાકર-સહિત शर्कराके साथ, **स्थिरादि-** સ્થિરા વગેરે शालपर्णी आदि, **पञ्चमूली-** હ્રસ્વ પંચમૂલનો ह्रस्व पञ्चमूलका, **रसः** ક્વાથ क्वाथ, **बिल्वादि-** અને બીલી વગેરે और बिल्वादि, **पञ्चमूलरस-** પંચમૂલના ક્વાથમાં पञ्चमूलके क्वाथमें, **सिद्धा च** સિદ્ધ કરેલ सिद्ध की हुई, **यवागूः** યવાગૂ यवागू, **पानार्थम्** પીવા માટે દેવી पीनेके लिए देवे, **हृद्रोगविहितम्** અને હૃદ્રોગમાં કહેલી और हृदयरोगमें कही हुई, **कर्म च** ચિકિત્સા કરવી चिकित्सा करनी चाहिए;

8-(1). In particular, if the heart is affected by vata, the patient should be given to drink a potion consisting of powdered asafetida mixed with the powder of any of the salts in the juice of pomelo or in any other acid or cordial liquid, and the decoction of penta-radices of the tick-trefoil group as beverage mixed with sugar. He may also be given medicated gruel prepared with the juice of the penta-radices of the bael group. And therapeutic measures prescribed for diseases of the heart may also be resorted to.

मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्गस्वेदनोपनाहस्नेहपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि;

मूर्ध्नि तु મસ્તક પર शिरके, **वातोपसृष्टे** વાયુથી આક્રમણ થતાં वायुसे आक्रान्त होने पर, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **स्वेदन-** સ્વેદન स्वेदन, **उपनाह-** ઉપનાહ उपनाह **स्नेहपान-** સ્નેહપાન स्नेहपान, **नस्तःकर्म-** નસ્યકર્મ नस्यकर्म, **अवपीडन-** અવપીડન अवपीडन, **धूमादीनि** અને ધૂમ વગેરેનો પ્રયોગ કરવો और धूम आदिका प्रयोग करे;

8-(2). If the head is affected with vata morbidity, the therapeutic measures indicated are inunction, sudation, poultices, unctuous potions, nasal medications, sternutatory unctuous applications and inhalations etc.

बस्तौ तु कुम्भीस्वेदः, वर्तयः, श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरूहः, बिल्वादिभिश्च सुरासिद्धः,

८. भूयश्च...पाययेत-भूयश्च हृद्युपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तां पेयां मातुलुङ्गरसेनान्येन वा अम्लेन हृद्येन वा पाययेत (च.)

,, हिङ्गुचूर्णं लवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तं मातुलुङ्गस्य—हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णसंयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य (फ.)

,, मातुलुङ्गस्य...पाययेत मातुलुङ्गरसेनाज्येन वा बिल्वादिस्थिरादिपञ्चमूलरससिद्धा यवागूः (च.)

,, स्थिरादि पञ्चमूलीरसः.....यवागूः—मातुलुङ्गरसेनाज्येन वा बिल्वादिस्थिरादिपञ्चमूलरससिद्धा यवागूः (च.)

८. बिल्वादिभिश्च सुरासिद्धः-बिल्वादिस्वरससिद्धः (ख. ब.)

,, सुरासिद्धः—सुरादिसिद्धः (च.)

शरकाशेक्षुदर्भगोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च त्रपुसैर्वारुखराश्वाबीजयवर्षभकवृद्धिकल्कितो निरूहः, पीतदारुसिद्धतैलेनानुवासनं, तैल्वकं च सर्पिर्विरेकार्थं, शतावरीगोक्षुरकबृहतीकण्टकारिकागुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवालोध्रश्रेयसीकुशकाशमूलकषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराश्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारकमधुकवचाशतपुष्पाश्मभेदकवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तरबस्तिर्निरूहो वा शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य बस्तिशूलमूत्रविकारहरं इति ॥८॥

बस्तौ तु બસ્તિ પર વાયુથી આક્રમણ થતાં वायुसे बस्तिके पीडित होने पर, कुम्भीस्वेदः કુમ્ભીસ્વેદ कुम्भीस्वेद, वर्तयः વર્તિઓ वर्तियां, श्यामादिभिः શ્યામા વગેરેથી श्यामादिसे, गोमूत्रसिद्धः ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલ गोमूत्रमें सिद्ध किया, निरूहः નિરૂહ निरूह, बिल्वादिभिः च બીલી વગેરેથી बिल्वादि पंचमूलसे, सुरासिद्धः સુરામાં સિદ્ધ કરેલ सुरामें सिद्ध किया, शर-काश- શરમૂલ, કાશ शरमूल, काश, इक्षु- શેરડી इक्षु, दर्भ- દર્ભ दर्भ, गोक्षुरमूल- અને ગોખરુનાં મૂલ સાથે और गोक्षुर इनकी जडोंसे, शृतक्षीरैः ઉકાળેલા દૂધમાં पकाये दुधमें, त्रपुस- ત્રપુસ खीरा, एर्वारु- કાકડી ककड़ी, खराश्वाबीज ખરાશ્વાનાં બીજ अजवायनके बीज, यव- જવ जौ, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, वृद्धि- અને વૃદ્ધિ એઓનો और वृद्धि इनका, कल्कितः કલ્ક મેળવી कल्क मिलाकर, निरूहः નિરૂહ દેવો निरूह देवे, पीतदारु- પછી દેવદારુથી पश्चात् देवदारुसे, सिद्धतैलेन સિદ્ધ કરેલ તેલથી सिद्ध तैलका, अनुवासनम् અનુવાસન દેવું अनुवासन देवे, विरेकार्थम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, तैल्वकम् सर्पिः च તિલ્વકનું ઘી દેવું तैल्वक घृत देवे, शतावरी- શતાવરી शतावरी, गोक्षुरक- ગોખરુ गोखरू, बृहती- બૃહતી बड़ी कटेरी, कण्टकारिका- કંટકારિકા छोटी कटेरी, गुडूची- ગળો गिलोय, पुनर्नवा- સાટોડી पुनर्नवा उशीर- કાળો વાળો उशीर, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, द्विसारिवा- બે સારિવા दोनों सारिवा, लोध्र- લોધ્ર लोध्र, श्रेयसी- શ્રેયસી श्रेयसी, कुशकाशमूल- કુશમૂલ, અને કાશમૂલ कुशमूल और काशमूल, कषाय- એઓના કવાથથી इनके क्वाथसे, क्षीरचतुर्गुणम् તેલથી ચારગણા દૂધમાં तैलसे चतुर्गुण दूधमें, बला- બલા बला, वृष- વૃષ वासा, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, खराश्वा- ખરાશ્વા अजवायन, उपकुञ्चिका- કાળી જીરી उपकुंचिका, वत्सक- વત્સક इन्द्रजौ, त्रपुस- ત્રપુસ ककड़ी, एर्वारुबीज એર્વારુકનાં બીજ खीराकेबीज शितिवारक- શિતિવારક शितिवारक, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, वचा- વજ वच, शतपुष्पा- શતપુષ્પા सोया, अश्मभेदक- પાષાણભેદ अश्मभेद, वर्षाभू- સાટોડી पुनर्नवा, मदनफल- અને મીંઢળ और मैनफल, कल्क એઓના કલ્કથી इनके कल्कसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये, तैलम् तैलथी तैलसे, उत्तरबस्तिः ઉત્તરબસ્તિ દેવી उत्तरबस्ति देवे, शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य તેમજ શુદ્ધ થતાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી एवं शुद्ध होने पर स्नेहन तथा स्वेदन करके, बस्तिशूल- બસ્તિશૂલ बस्तिशूल, मूत्रविकार- અને મૂત્રવિકારને और मूत्रदोषोंको, हरः હરનાર हरनेवाली, निरूहः वा નિરૂહબસ્તિ દેવી निरूह देवे ॥ ८ ॥

8. If the bladder is affected with vata morbidity, the treatment consists of pitcher sudation, suppositories, evacuative enema prepared of black turpeth and other drugs of its group and cow's urine or of the drugs of the bael group with sura wine, or milk prepared with the roots of pen-reed grass, thatch grass, sugar cane, sacrificial grass and small captrops, or evacuative enema prepared with the paste of the seeds of common cucumber, celery, barley, Rishabhaka and Vriddhi;

८. शृतक्षीरैश्च शृतक्षीरं च (ध.)
,, यवर्षभकवृद्धिकल्कितो—यवर्षभककल्कितो (च.)
,, वृद्धिकल्कितो निरूहः—सक्षारयवतिल्वकवृद्धिकल्कितो वा निरूहः (त)
,, निरूह—निरूहः स (द.)
८. कुशकाशमूलकषायक्षीर—लोध्रकाशसारीमूलकषाय (द.)

unctuous enema of oil prepared with indian berberry, purgations with Tilvaka ghee and urethral douche with the medicated oil prepared with the decoction of climbing asparagus. The patient may also be given, after he has been subjected to purification, sudation and oleation procedures, an evacuative enema with the drugs which are curative of urinary disorders and pain.

मर्मणां परिपालनानि—

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृदये मूर्ध्नि बस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नं कुर्वीत परिपालने ॥९॥

अत्र આ વિષયમાં इस विषयमें, श्लोकाः भवन्ति શ્લોકો છે કે श्लोक हैं कि, नृणाम् મનુષ્યોના मनुष्योंके, प्राणाः પ્રાણ प्राण, हृदये હૃદય हृदय, मूर्ध्नि મસ્તક शिर, बस्तौ च અને બસ્તિમાં और बस्तिमें, प्रतिष्ठिताः રહેલા છે प्रतिष्ठित हैं, तस्मात् તેથી इस लिए, तेषाम् તેઓના इनकी, परिपालने રક્ષણ માટે रक्षामें, सदा यत्नम् હમેશાં પ્રયત્ન सदा प्रयत्न, कुर्वीत કરવો જોઈએ करना चाहिए ॥९॥

Here are verses again—

9. It is in the cardiac, cranial and pelvic regions that the life of men is established. Hence, constant effort for the protection of these should be made.

आबाधवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥१०॥

आबाधवर्जनम् મર્મને નુકસાન પહોંચાડનારાં કારણોનો ત્યાગ मर्ममें पीडा उत्पन्न करनेवाले कारणोंका त्याग, नित्यम् નિત્ય नित्य, स्वस्थवृत्त- સ્વસ્થવૃત્તનું स्वस्थवृत्तका, अनुवर्तनम् પાલન કરવું पालन करना, उत्पन्नार्ति- અને ઉત્પન્ન થયેલ મર્મરોગનો और उत्पन्न हुए मर्मरोगका, विघातः च નાશ કરવો प्रतिकार करना, मर्मणाम् એ મર્મોનું यह मर्मोंका, परिपालनम् પરિપાલન છે परिपालन है ॥१०॥

10. Such protection of the vital organs consists in the avoidance of the causes of injury to them, constant adherence to the rules of the regimen of hygienic living and prompt treatment on the incidence of disease.

अपतन्त्रकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्मीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥११॥

अतः અહીંથી इसके, ऊर्ध्वम् આગળ आगे, ये જે जो, मर्मजाः મર્મજન્ય मर्मजन्य, विकाराः વિકારો विकार, त्रिमर्मीये ત્રિમર્મીય त्रिमर्मीय चिकित्सिते ચિકિત્સાધ્યાયમાં चिकित्साध्यायमें, न प्रोक्ताः કહેવામાં આવ્યા નથી नहीं कहे हैं, तेषाम् તેમાંના उनमेंसे, कांश्चित् કેટલાક कुछको, सौषधान् ઔષધસહિત चिकित्साके साथ, वक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥११॥

11. I shall hereafter describe some disorders, along with their treatment, affecting the vital organs, such as have not been described in the chapter on the Therapeutics of the disorders affecting the Three Vital Regions.

कुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन् ॥१२॥
धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(नमयेदाक्षिपेद्गात्राण्युच्छ्वासं निरुणद्धि च ॥)

---

९. हृदये-हृदि (ग.)
,, यत्नं कुर्वीत परिपालने-यत्नात् कुर्वीत परिपालनम् (ग. च.)
१०. आबाधवर्जनं-आघातवर्जनं (ग. च.)
१२. क्षिपेन्मोहयेत्तथा-क्षिपन्मोहयेत्तथा (ग.)

कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ।

स्वैः પોતાના अपने, कोपनैः પ્રકોપક હેતુઓથી प्रकोपक कारणोंसे, क्रुद्धः કોપેલ प्रकुपित, वायुः વાયુ वायु, स्थानात् પોતાના સ્થાનથી अपने स्थानसे, ऊर्ध्वम् ઉપર તરફ ऊपरको, प्रपद्यते જાય છે जाती है, हृदयम् હૃદયમાં જઈ हृदयमें जाकर, पीडयन् તેને પીડા કરતો उसे पीड़ित करती हुई, शिरः મસ્તકમાં शिर, शङ्खौ च અને શંખમાં और शङ्खमें, गत्वा જઈ जाकर, पीडयन् તેને પણ પીડા કરતો उसे भी पीड़ित करती हुई, धनुर्वत् ધનુષની માફક धनुषके समान, गात्राणि અંગોને अङ्गोंको, नमयेत् નમાવી દે છે मोड़ देती है, आक्षिपेत् અવયવોમાં આંચકી ઉત્પન્ન કરે છે अवयवोंमें आक्षेप उत्पन्न करती है, तथा मोहयेत् મૂર્ચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે मोह उत्पन्न करती है. गात्राणि અંગોને अंगोको, नमयेत् च નમાવી દે છે मोड़ देती है, आक्षिपेत् च આંચકી લાવે છે आक्षेप कर देती है, उच्छ्वासम् તથા ઉચ્છ્વાસને तथा उच्छ्वासको, निरुणद्धि च રોકે છે बन्द कर देती है, कृच्छ्रेण च अपि રોગી મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, उच्छ्वसिति શ્વાસ બહાર કાઢે છે श्वास बाहर निकालता है, स्तब्धाक्षः આંખો સ્તબ્ધ થાય છે आंखें स्तब्ध हो जाती हैं, अथ અને और, निमीलकः વીંચાઈ જાય છે बन्द हो जाती हैं, कपोतः કબૂતરની कबूतरकी, इव પેઠે तरह, कूजेत् च ઘુઘવે છે शब्द करता है, निःसंज्ञः તેમજ સંજ્ઞા-રહિત થઈ જાય છે एवं बेहोश हो जाता है, सः તે રોગ वह रोग, अपतन्त्रकः અપતંત્રક કહેવાય છે अपतंत्रक कहा जाता है ।

12-13½. The vata, provoked by its specific causative factors, spreads upwards beyond its natural habitat, afflicts the heart and reaching the head, afflicts the temples. It bends the body like a bow and causes convulsions of the limbs and fainting The patient breathes with difficulty and his eyes are fixed in a wide stare or are closed. He coos like the pigeon and becomes unconscious. This condition is known as Apatantraka.

दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥१४॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम् ॥१५॥

दृष्टिम् જે રોગથી મનુષ્ય દૃષ્ટિને जिस रोगसे मनुष्य आंखको, संस्तभ्य- સ્તબ્ધ કરી स्तब्ध बनाकर, संज्ञाम् च અને સંજ્ઞાના और संज्ञाके, हत्वा નાશને પ્રાપ્ત થઈ नाशको प्राप्त हो कर, कण्ठेन- ગળાથી गलेसे, कूजति ઘૂઘવાટ કરે છે शब्द करता है, वायुना- વળી વાયુથી पुनः वायुसे, हृदि હૃદય हृदयके, मुक्ते नरः મુક્ત થતાં મનુષ્ય मुक्त हो जाने पर मनुष्य, स्वास्थ्यम् સ્વસ્થતાને स्वस्थताको, पुनः वृते અને વાયુથી આક્રમણ થતાં ફરી और वायुसे आवृत होने पर फिर, मोहम् મૂર્ચ્છાને मूर्च्छाको, याति પામે છે पाता है, तम् તેને इसे, एके કેટલાક कुछलोग, दारुणम् ભયંકર भयानक, अपतानकम् અપતાનક अपतानक, प्राहुः કહે છે कहते हैं ॥१४-१५॥

14-15. The eyes are fixed; the consciousness is lost and the patient makes a moaning noise from the throat. When this vata is released from the heart, the man becomes normal again; but when again seized by the paroxysm he falls unconscious. This dreadful disorder is termed Apatanaka

१३. कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः—उच्छ्वसिति च कृच्छ्रेण स्तब्धाक्षोऽथानिमीलनः (ध.)

१५. तमपतानकम्—तदपतानकम् (ख घ)

श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोक्षयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥१६॥
मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गं च फणिज्झकम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥१७॥
तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवक्राथाम्बुना पेयं हृद्ग्रहे चापतन्त्रके ॥१८॥

कफ કફ कफ, वाताभ्याम् અને વાતથી और वायुसे, रुद्धम् રુંધાયેલા रुके हुए, तस्य તેના इस पुरुषके, श्वसनम् શ્વાસને श्वासको, तीक्ष्णैः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, प्रधमनैः પ્રધમન નસ્યો વડે प्रधमन नस्योंसे, विमोक्षयेत् મુક્ત કરવો જોઈએ मुक्त करे, तासु જ્યારે ચેતનાવહ ધમનીઓ चेतनावह धमनियोंके, मुक्तासु મુક્ત થાય છે ત્યારે मुक्त होने पर, संज्ञाम् તે પુરુષ ભાનમાં वह पुरुष संज्ञाको, विन्दति આવે છે प्राप्त करता है, मरिचम् મરી मरिच, शिग्रुबीजानि સરગવાનાં બીજ शोभाञ्जनबीज, विडङ्गम् વાવડિંગ वायविडंग, फणिज्झकम् અને મરવો और मरवा, एतानि એનું इनका, सूक्ष्मचूर्णानि સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને सूक्ष्म चूर्ण करके, शीर्षविरेचनम् શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, दद्यात् દેવું देवे, हृद्ग्रहे હૃદયગ્રહ हृदयग्रह, अपतन्त्रके च અને અપતન્ત્રકમાં और अपतन्त्रकमें, तुम्बुरूणि નેપાળી ધાણા तुम्बुरु, अभया હરડે हरड़, हिङ्गु હિંગ हींग, पौष्करम् પુષ્કરમૂળ पुष्करमूल, लवणत्रयम् તથા ત્રણ લવણના ચૂર્ણને तथा तीनों नमक इनके चूर्णको, यव-क्राथ-अम्बुना જવના ક્વાથની તથા ષડંગ વિધિથી પકાવેલા પાણીની સાથે जौके क्वाथ और षडंग विधिसे शृत जलके साथ, पेयम् પીવું पीना चाहिए ॥ १६-१८ ॥

16-18. The breathing which has become obstructed by the kapha and vata must be relieved by acute nasal insufflations. When the channels conducting consciousness are freed, the man recovers his wits. To this end the patient should be given, in the form of errhines, long pepper, the seeds of drumstick, embelia and Sweet Marjoran, reduced to fine powder. In conditions of heart-seizure and tetanic convulsions, the patient should be made to drink a potion of Indian tooth ache emblic myrobalan asafetida orris root and the three salts prepared with barley water.

हिङ्ग्वम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥१९॥
शोधना बस्तयस्तीक्ष्णा न हितास्तस्य कृत्स्नशः ।
सौवर्चलाभयाव्योषैः सिद्धं तस्मै घृतं हितम् ॥२०॥

हिङ्गु હિંગ हींग, अम्लवेतसम् અમ્લવેતસ अम्लवेतस, शुण्ठीम् સૂંઠ सोंठ, ससौवर्चल- સંચળ सौंचल, दाडिमम् અને દાડમ એઓનું ચૂર્ણ और अनार इनके चूर्णको, पिबेत् પીવું पीवे, वातकफघ्नम् વાત તથા કફનો નાશ કરનાર वात तथा कफका नाशक, हृद्रोगनुत् च તેમજ હૃદ્રોગ મટાડનાર एवं हृद्रोगनाशक, कर्म- ચિકિત્સા चिकित्सा, हितम् હિતકર છે हितकारी है, कृत्स्नशः સર્વથા सम्पूर्ण रूपसे, शोधनाः શોધક शोधनकारक, तीक्ष्णाः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, बस्तयः બસ્તિઓ वस्तियां, तस्य તેને इस रोगीको, हिताः न હિતકર નથી हितकारी नहीं, सौवर्चल- સંચળ सौंचल, अभया- હરડે हरड़, व्योषैः અને ત્રિકટુથી और त्रिकटुसे, सिद्धम् સિદ્ધ કરેલ सिद्ध, घृतम् ઘી घी, तस्मै हितम् તેને માટે उसके लिये हितकारी है ॥१९-२०॥

१६ श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य—चेतनाः कफवाताभ्यांरुद्धा- स्तस्य (च.)
—श्वसनः कफवाताभ्यां।
वस्त्तंच (च फ.)
विमोक्षयेत् विमोचयेत् (ह.)
१८. तुम्बुरूण्यभया हिङ्गु—हिङ्गु तुम्बुरु पथ्या च (क. ग. ध. फ.)
१८. हृद्ग्रहे चापतन्त्रके—ह्यपार्श्वेपतन्त्रके (च फ.)

२०. शोधना—शोधने (ह.)
न हितास्तस्य कृत्स्नशः—हितास्तस्य न कृत्स्नशः (च फ.)
सिद्धं तस्मै सिद्धन्तु स्यात् (ह.)

19-20. Or the patient may be made to drink a potion prepared of asafetida, Amlavetasa, dry ginger, sanchal salt and pomegranite juice. All procedures advised for the alleviation of vata and kapha morbidity are recommended in the alleviation of cardiac disorders. Thorough-going purificatory measures as well as enema of a strong action are contra-indicated. The patient may be given. with advantage, the medicated ghee prepared with sanchal salt, chebulic myrobalan and the three spices.

तन्द्राया निदानलक्षणचिकित्सितानि—

मधुरस्निग्धगुर्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥२१॥
यदाऽसौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥२२॥

मधुर- મધુર मधुर, **स्निग्ध-** સ્નિગ્ધ स्निग्ध, **गुरु-अन्न-** તથા ભારે અન્નના और गुरु अन्नके, **सेवनात्** સેવનથી सेवनसे, **चिन्तनात्** ચિન્તનથી चिन्ता करनेसे, **श्रमात्** શ્રમથી श्रमसे, **शोकात्** શોકથી शोकसे, **व्याधि-** અને વ્યાધિના और रोगके, **अनुषङ्गात् च** લાંબા વખતના અનુબંધથી देरतक बने रहेनेसे, **वायुना** વાયુ વડે वायुसे, **उदीरितः** પ્રેરાયેલ प्रेरित, **असौ** આ यह, **कफः** કફ कफ, **यदा** જ્યારે जब, **हृदयम्** હૃદય પર हृदयमें, **समवस्कन्द्य** ઘેરો ઘાલી घेरा डालकर, **हृदयाश्रयान्** હૃદયના આશ્રિત हृदयके आश्रित, **ज्ञानादीन्** જ્ઞાનાદિક ભાવોને ज्ञानआदिको, **समावृणोति** આવરી લે છે ढांक लेता है, **तदा** ત્યારે तब, **तन्द्रा** તન્દ્રા तन्द्रा, **उपजायते** ઉત્પન્ન થાય છે उत्पन्न होती है ॥ २१ २२ ॥

२१. गुर्वन्न—दुग्धादि (द.)
,, ,, —गुर्वन्न (च.)
,, श्रमात्—भयात् (त च क.)

21-22. When the kapha is provoked by the vata as a result of indulgence in sweet, unctuous and heavy articles of diet, or as a sesult of mental strain, fatigue and grief, or as a sequela of disease—when such kapha reaches and covers up the cardiac region and the channels situated therein such as the knowledge-bearing channels etc., it gives rise to torpor.

हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥२३॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥२४॥

हृदये- હૃદયમાં हृदयमें, **व्याकुलीभावः** વ્યાકુળતા व्याकुलता, **वाक्-चेष्टा-** વાણી, ચેષ્ટા वाणी, चेष्टा, **इन्द्रिय-** તથા ઇન્દ્રિયોમાં एवं इन्द्रियोंमें, **गौरवम्** ગુરુતા भारीपन, **मनः बुद्धिः** તથા મન અને બુદ્ધિની मन और बुद्धिका, **अप्रसादः च** પ્રસન્નતાનો અભાવ निर्मल न होना, **तन्द्रायाः** એ તંદ્રાનું ये तन्द्राके, **लक्षणम्** લક્ષણ लक्षण, **मतम्** માન્યાં છે माने गये हैं, **तत्र** તેમાં इनमें, **कफघ्नम्** કફહર कफनाशक, **शोधनम्** શોધન शोधन, **शमनानि च** સંશમનો संशमन, **व्यायामः** વ્યાયામ व्यायाम, **रक्तमोक्षः च** તથા રક્તમોક્ષણ और रक्तमोक्षण, **कर्तव्यम्** કરવાં જોઈએ करने चाहिए, **कटुतिक्तकम् च** તેમજ કટુ તથા તિક્ત एवं कटु तथा तिक्त, **भोज्यम्** ભોજન કરવું જોઈએ भोजन करना चाहिए ॥२३-२४॥

23-24. The characteristics of torpor are said to be depression of the heart, heaviness of speech, movement and the senses and clouding of the mind and the intellect. In such a condition measures curative of kapha, purificatory and sedative procedures, exercise, blood-letting and a diet of pungent and bitter articles are indicated.

त्रयोदशमूत्रदोषाणां नामतो निर्देशः—

मूत्रौकसादो जठरं कृच्छ्रमुत्सङ्गसंक्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्ठीला वातबस्त्युष्णमारुतौ ॥२५॥
वातकुण्डलिका ग्रन्थिर्विड्घातो बस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्ताँल्लिङ्गतः शृणु ॥२६॥

मूत्रौकसादः મૂત્રૌકસાદ मूत्रौकसाद. **जठरम्** મૂત્રજઠર मूत्रजठर, **कृच्छ्रम्** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **उत्सङ्ग-** મૂત્રોત્સંગ मूत्रोत्संग, **संक्षयौ** મૂત્રસંક્ષય मूत्रसंक्षय, **मूत्रातीत-** મૂત્રાતીત मूत्रातीत, **अनिलाष्ठीला** વાતાષ્ઠીલા वाताष्ठीला, **वातबस्ति** વાતબસ્તિ वातबस्ति, **उष्णमारुतौ** ઉષ્ણમારુત उष्णमारुत, **वातकुण्डलिका** વાતકુંડલિકા वातकुण्डलिका, **ग्रन्थिः** મૂત્રગ્રન્થિ मूत्रग्रन्थि, **विड्घात** વિડ્વિઘાત विड्विघात, **बस्तिकुंडलम्** અને બસ્તિકુંડલ और बस्तिकुण्डल, **एते** એ ये, **त्रयोदश** તેર तेरह, **मूत्रस्य** મૂત્રના मूत्रके, **दोषाः** દોષો છે दोष हैं, **तान्** તેઓને इनको, **लिङ्गतः** લક્ષણોથી लक्षणोंसे, **शृणु** સાંભળ सुनो ॥ २५ २६ ॥

25-26. The following thirteen are the urinary morbidities:—

1. Mutroukasada (Dense urine) 2. Mutra jathara (uro-cleioncus) 3. Kricchra (dysuria). 4. Mutra-utsanga (Residual urination). 5. Samkshaya (Suppression of urine). 6. Mutraateeta (Delayed Micturition). 7. Ashteela (Stone-hard tumor). 8. Vata Basti (Vata affection of the bladder). 9. Ushnamaruta (Vata-cum-Pitta condition). 10 Vata-Kundalika (Circumgyratory Vata in the bladder). 11. Raktagranthi (Blood-tumor). 12. Vid-Vighata (Fecal fistula). 13. Basti-Kundala (circular distension of the bladder).

Hear now the symptoms of each of them.

२५. मूत्रौकसादो—मूत्रैकसादो (च.)

मूत्रौकसादस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

पित्तं कफो द्वावपि वा बस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥२७॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥२८॥

यदा જ્યારે जब, **मारुतेन** વાયુથી वायुके कारण, **बस्तौ** બસ્તિમાં वस्तिमें, **पित्तम्** પિત્તનો पित्तका, **कफः** કફનો कफका **द्वौ अपि वा** અથવા બંનેનો अथवा दोनोंका, **संहन्यते** સંઘાત થાય છે संघात होता है. **तदा** ત્યારે तब, **रोगी** રોગી रोगी, **रक्तम्** રાતો लाल, **पीतम्** પીળો पीला, **घनम्** ઘાટો गट्ट, **सदाहम्** દાહ-સહિત दाहयुक्त, **श्वेतसान्द्रम् वा** શ્વેત, ઘટ્ટ श्वेत गट्ट, **सर्वैः** અથવા સર્વ अथवा सब दोषोंके, **लक्षणैः** લક્ષણો लक्षणोंसे **युतम् वा** યુક્ત युक्त, **मूत्रम्** પેશાબ मूत्रको, **सृजेत्** કરે છે त्यागता है **मूत्रौकसादम्** તેને મૂત્રૌકસાદ मूत्रौकसाद, **विद्यात्** જાણવો जाने, **पित्तश्लेष्महरैः** પિત્ત તથા કફ હરનાર ઔષધોથી पित्त तथा कफके नाशक औषधोंसे, **जयेत्** તેને જીતવો उसे शान्त करे ॥२७-२८॥

27-28. When the pitta and the kapha are both combined in the bladder along with the vata, the patient passes urine that is reddish yellowish and thick. Or he may pass urine accompanied with burning and of a white and dense quality or urine showing a combination of all the qualities. This is to be known as Mutroukasada or dense urine and it should be treated with measures curative of pitta and kapha.

मूत्रजठरस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥२९॥

२७. द्वावपि-द्वयं वाऽपि (च.)
,, रक्तं पीतं-रक्तपीतं (च.)
२८. मूत्रौकसादं—मूत्रैकसादं (च.)

अपक्विमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥३०॥

यदा જ્યારે जब, विधारणात् વેગ રોકવાથી मूत्रके रोकनेसे, प्रतिहतम् પ્રતિઘાત પામેલું रुका हुआ, वात- અને વાયુથી और वायुसे, उदावर्तितम् ઉદાવર્તયુક્ત થયેલું ऊपरको और प्रेरित, मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, उदरम् ઉદરને उदरको, पूरयति ભરી દે છે भर देता है, तदा ત્યારે तब, तत् તે ઉદર वह उदर, अनिमित्तरुक् કારણ જણાયા વગર વેદનાવાળું થાય છે कारण जाने बिना वेदनावाला होता है, तत् तेने इसे, अपक्वि- અપચો अपचन, मूत्र तथा મૂત્ર और मूत्र, विट्. મળનો एवं मलका, सङ्गैः રોધ થવાથી अवरोध होनेसे. मूत्रजठरम् મૂત્રજઠર मूत्रजठर, वदेत् કહેવો कहे. तत्र तेमां इसमें, मूत्रवैरेचनीम् મૂત્રનું વિરેચન કરનાર मूत्रका विरेचन करनेवाली, चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, संप्रयोजयेत् કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ २९-३० ॥

29-30. When in consequence of the suppression of the urge of micturition, the retarded urinal flow gets pushed upwards by the vata and fills up the abdominal cavity, there is an indefinite pain accompanied with indigestion and retention of urine and feces. This condition is called 'Mutrajathara' (uro-celioncus). In this condition diuretic measures should be resorted to.

हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम् ।
हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं गुदमेढ्रयोः ॥३१॥

त्रिमर्मीये ત્રિમર્મીય અધ્યાયમાં त्रिमर्मीय अध्यायमें, प्रकीर्तितम् કહેલું कथित, हिङ्गुद्विरुत्तरम् હિંગુદ્વિરુત્તર हिङ्गु द्विरुत्तर, चूर्णम् ચૂર્ણ चूर्ण, मूत्रोदर મૂત્રજઠર मूत्रजठर, आनाहम् આનાહ आनाह, गुदमेढ्रयोः તથા ગુદા અને શિશ્નનો तथा गुदा और मेढ्रके, आध्मानम् આધ્માન आध्मानका, हन्यात् મટાડે છે नाश कर देता है ॥३१॥

31. The compound urinary powder described in the chapter on 'the thre vital regions' will cure this uro-abdominal condition as well as constipation and distension of the rectum and the phallus

मूत्रकृच्छ्रस्य निदानलक्षणे—

मूत्रितस्य व्यवायात्तु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् कृच्छ्रं तदुच्यते ॥३२॥

मूत्रितस्य મૂત્રનો વેગ આવવા છતાં मूत्रके वेगके उपस्थित होने पर, व्यवायात् तु મૈથુન કરવાથી मैथुन करनेसे, वातोद्धतम् વાયુથી વિક્ષિપ્ત થઈ वायुसे विक्षिप्त होकर, च्युतम् પોતાના સ્થાનથી ખસેલું च्युत हुआ, रेतः વીર્ય वीर्य, मूत्रस्य મૂત્રની मूत्रके, पूर्वम् પહેલાં पहले पश्चात् वा કે પછી या पीछे, स्रवेत् સ્રવે છે स्रवित होता है, तत् તે वह कृच्छ्रम् કૃચ્છ્ર कृच्छ्र, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ३२ ॥

32. When a man, while under the urge for micturition, performs the sexual act, the seminal fluid discharged and ejected by vata will either precede or follow the flow of urine. This condition is called 'Kricchra' or difficult micturition.

मूत्रोत्सङ्गस्य निदानलक्षणे—

स्ववैगुण्यानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात्तदरुग्वाऽथ चातिरुक् ॥३३॥
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेफसः ।

३० अपक्वि–अयं हि (द.)

३१. हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं–हन्यान्मूत्रादिसङ्गातं व्याधिं च (क.)

हन्यान्मूत्रोदरानाहमाध्मानं गुदमेढ्रयोः–हन्यान्मूत्रादिसङ्गातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः (ह त. थ. ध. फ.)

३२. कृच्छ्रं तदुच्यते–तत्कृच्छ्रमुच्यते (क.)

३३½ विच्छिन्नमुच्छेषगुरुशेफसः–विच्छिन्नस्रच्छेषगुरुशेफसः (ध. थ.)

खवैगुण्य- શિશ્ન છિદ્રની વિગુણતા मूत्रेन्द्रियके छिद्रकी विगुणतासे, अनिलाक्षेपैः અને વાયુના આક્ષેપને લઈ वायुके आक्षेपके कारण, किञ्चित् થોડુંક कुछ, मूत्रम् च मूत्र मूत्र, मणिसन्धौ મણિસન્ધિમાં मणिसंधिमें, तिष्ठति રોકાઈ રહે છે रुक जाता है, शुक्शेष- બાકી રહેલા મૂત્રથી मूत्रके शेषसे, गुरुशेफसः ભારે થઈ ગયેલ શિશ્નવાળા રોગીનું भारी शिश्नवाले रोगीका, विच्छिन्नम् तूटी धाराओ આવતું तूटकर आती धारावाला, तत् તે મૂત્ર वह मूत्र, पश्चात् પાછળથી पीछेसे, अरुक् વેદના વિના दर्दके बिना, अथवा च अतिरुक् અથવા અતિશય વેદના સહિત अथवा बहुत दर्दके साथ, स्रवेत् સ્રવે છે निकलता है, सः તે वह, मूत्रोत्सङ्गः મૂત્રોત્સંગ કહેવાય છે मूत्रोत्संग कहा जाता है ॥ ३३ ॥

33. When in consequence of the abnormality of the urinary outlet and of the large and heavy size of the phallus the urinal flow ejected by vata is retained in part and accumulated in the region of the glans penis, subsequently this residual urine dribbles out accompanied either with severe or no pain. This condition of stammering urination is called 'Mutra-utsanga' or residual urination.

मूत्रसंक्षयस्य निदानलक्षणे—

वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुष्यति संक्षयः ॥३४॥

वातात् વાયુને લઈ वायुके कारण, मूत्रे મૂત્ર मूत्रके, शुष्यति સુકાઈ જતાં सूख जाने पर, वाताकृतिः વાત-લક્ષણ યુક્ત वायुके लक्षणोंवाला, संक्षयः મૂત્રસંક્ષય मूत्र-क्षय, मूत्रसंक्षय, भवेत् થાય છે होता है ॥३४॥

34. When the urinary secretion dries up owing to excessive vata, thereis induced a condition called 'Samkshaya' or pression of urine characterised by supsymptoms of vata morbidity.

मूत्रातीतस्य निदानलक्षणे—

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥३५॥

चिरम् લાંબા વખત સુધી बहुत देर तक, धारयतः મૂત્ર ધારણ કરી રાખનારને उपस्थित मूत्रवेगको, रोक रखनेसे मूत्रम् મૂત્ર मूत्र, त्वरया જલદી जल्दीसे, न प्रवर्तते ઉતરતું નથી प्रवृत्त नहीं होता, मेहमानस्य અથવા મૂત્રત્યાગ માટે પ્રયત્ન કરતાં अथवा मूत्र त्यागके लिए प्रयत्न करने पर, मन्दम् वा મૂત્ર ધીરે ધીરે ઉતરે છે मूत्र धीरसे प्रवृत्त होता है, सः તે वह, मूत्रातीतः મૂત્રાતીત मूत्रातीत उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥३५॥

35. When a man habitually given to long withholding of the urge for urination performs the act of micturition, the flow does not start immediately or flows out very slowly; this condition is called Mutrateeta' or delayed micturition.

मूत्राष्ठीलाया निदानलक्षणे—

आध्मापयन् बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥३६॥

बस्तिगुदम् બસ્તિ તથા ગુદાને वस्ति और गुदामें, रुद्ध्वा રુંધાઈને रुककर, आध्मापयन् આધ્માન કરી आध्मान करके, वायुः વાયુ वायु, चलोन्नताम् ઊંચી ઉપસેલી ऊंची ऊठी हुई, तीव्रार्तिम् તીવ્ર વેદના યુક્ત अतिशय पीडा करनेवाली, मूत्रविट् મૂત્ર તથા મળના मूत्र और मलके, मार्ग માર્ગને मार्गको, रोधिनीम् રુંધનાર रोकनेवाली, अष्ठीलाम् અષ્ઠીલાને अष्ठीलाको, कुर्यात् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करती है ॥ ३६ ॥

36. When the vata, being obstructed, distends the bladder and the rectum, it gives rise to the formation of the condition called an Astheela (stone-hard tumour) which is movable

elevated, acutely painful and obstructive of the urinary and rectal passages.

वातबस्तेर्निदानलक्षणे—

मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः क्रुद्धो विधारणात् ।
मूत्ररोधार्तिकण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते ॥३७॥

मूत्रम् મૂત્ર मूत्रको. **धारयतः** ધારણ કરનારને रोकते हुए मनुष्यको. **विधारणात्** મૂત્રવેગ રોકવાથી मूत्रवेगके रोकनेसे, **क्रुद्धः** પ્રકોપ પામેલો प्रकुपित हुआ, **वायुः** વાયુ वायु, **बस्तौ** બસ્તિમાં वस्तिमें **मूत्ररोध** મૂત્રરોધ मूत्ररोध. **अर्ति-** પીડા पीडा, **कण्डूभिः** तथा ખજવાળ ઉત્પન્ન કરે છે और कण्डूको उत्पन्न करता है, **सः** તે वह, **वातबस्तिः** વાતબસ્તિ वातबस्ति, **उच्यते** કહેવાય છે कहाती है ॥ ३७ ॥

37. In a person who is habitually suppressing the urge for micturition, the vata in the bladder becomes provoked owing to suppression of its action and causes retention of urine, pain and itching sensation in the bladder. This is called the vata disease of the bladder.

उष्णवातस्य निदानलक्षणे—

ऊष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।
उष्णवातः सृजेत् कृच्छ्राद्बस्त्युपस्थार्तिदाहवान् ३८

बस्ति- બસ્તિ वस्ति, **उपस्थ-** તથા મૂત્રેન્દ્રિયમાં और शिश्नमें, **आर्ति-** પીડા पीडा, **दाहवान्** તેમજ દાહ કરનાર વાયુ एवं जलन करनेवाली वायु, **ऊष्मणा** પિત્તની ગરમીથી पित्तकी गरमीसे, **मूत्रम्** મૂત્રને मूत्रको, **शोषयन्** સુકવીને सुखाकर, **सोष्मकम्** ઉષ્ણતાયુક્ત उष्णतायुक्त, **रक्तपीतकम्** રાતું તેમજ પીળું મૂત્ર लाल एवं पीला मूत्र, **कृच्छ्रात्** મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, **सृजेत्** ઉતારે છે प्रवाहण करता है, **उष्णवातः** તે ઉષ્ણવાત કહેવાય છે वह उष्णवात कहा जाता है ॥ ३८ ॥

३७. विधारणात्—विधारयेत् (ड.)
मूत्रं धारयतो बस्तौ—मूत्रमाधारयेद्बस्तौ (घ.)
३८. सोष्मकं—सोष्मकी (घ.)

38. The vata, combining with the heat of pitta, heats up the urine, dries it up, turns it red and yellowish in color. This ushna-vata or vata-cum-pitta disease gives rise to difficult urination accompanied with pain and burning in the bladder and the phallus.

वातकुण्डलिकाया निदानलक्षणे—

गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ।
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली ॥३९॥
मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभङ्गगौरववेष्टनैः ।
तीव्ररुङ्मूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥४०॥

मूत्रस्य મૂત્રની मूत्रकी. **गतिसङ्गात्** ગતિના રોધથી गतिमें रुकावट आनेसे, **उदावृत्तः** ઉદાવર્તવાળો ऊपरकी और गतिशील, **सः विगुणः** તે દોષવાળો वह दोषवाली, **वायुः** વાયુ वायु. **मूत्रस्थानमार्गयोः** મૂત્રસ્થાનમાં અને મૂત્રમાર્ગમાં मूत्रस्थानमें और मूत्रमार्गमें, **भग्न-व्याविद्ध** પ્રતિઘાત પામેલ, વક્ર प्रतिहत, वक्र, **कुण्डली** અને કુંડલાકાર થઈ तथा कुण्डलाकार होकर, **मूत्रम्** મૂત્રનો मूत्रका, **विहन्ति** વિઘાત કરે છે विघात कर देता है, **संस्तम्भभङ्ग-** સ્તંભ, ભંગ જેવી વેદના स्तम्भ, भंगके सदृश वेदना, **गौरव-** ગુરુતા भारीपन, **वेष्टनैः** ઉદ્વેષ્ટન ऐंठन, **तीव्ररुक्** તીવ્ર પીડા अतिपीडा, **मूत्र-विट्-सङ्गैः** મૂત્રરોધ, તથા મલરોધ मूत्ररोध तथा मलरोध, એ લક્ષણોથી યુક્ત થઈ इन लक्षणोंसे युक्त होकर, **मूत्रम्** મૂત્રનો मूत्रका, **विहन्ति** વિઘાત કરે છે विघात करता है, **सा** તે वह, **वातकुण्डलिका इति** વાતકુંડલિકા કહેવાય છે वातकुडलिका कही जाती है, ॥ ३९-४० ॥

39-40. Owing to clogging in the urinary passages, the vata is turned upwards and thus its motion, becoming broken and vitiated, it assumes either a crooked or circum-gyratory motion in the bladder as well as in the urinary

४०. भग्न—भग्न (ख ड.)

channels; It then vitiates the urinary function, giving rise to rigidity, breaking pain, heaviness, girdle-pain severe colic and retention of urine and feces. This condition is termed 'vata-kundalika' or cirum-gyratory vata-disorder of the bladder.

रक्तग्रन्थेर्निदानलक्षणे—

रक्तं वातकफाद्दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम् ।
ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥४१॥
अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ।

वातकफात् વાત અને કફથી वायु और कफसे, दुष्टम् દૂષિત થયેલું दूषित हुआ, रक्तम् રક્ત रक्त, बस्तिद्वारे બસ્તિદ્વારમાં बस्तिद्वारमें, सुदारुणम् ભયંકર भयंकर, ग्रन्थिम् ગાંઠ ग्रन्थि, कुर्यात् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है. सः તે रोगी, तदावृतम् તેનાથી રોકાઈ જવાને લીધે इस ग्रन्थिसे रुकनेके कारण, कृच्छ्रेण મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, मूत्रम् सृजेत् પેશાબ કરે છે मूत्र त्यागता है, अश्मरीसम- પથરીના જેવા अश्मरीके सदृश, शूलम् શૂલવાળા शूलवाले, तम् તે ગાંઠને उस ग्रंथिको, रक्तग्रन्थिम् રક્તગ્રન્થિ रक्तग्रन्थि प्रचक्षते કહે છે कहते हैं ॥४१-१/२॥

41-41½. The blood vitiated by the vata and the kapha causes a serious kind of tumor in the neck of the bladder. Owing to the obstruction thus caused, the man passes urine with difficulty and pain, similar to that felt in the condition of stone in the urinary passage. This condition is known as the 'Rakta-granthi' or blood-tumor in the bladder.

विड्विघातस्य निदानलक्षणे—

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा ॥४२॥
मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥४३॥

रूक्ष- રૂક્ષ रूक्ष, दुर्बलयोः અને દુર્બળ મનુષ્યોના और दुर्बल मनुष्योंका शकृत् મળ मल, वातेन વાયુથી वायुसे, उदावृत्तम् ઉપર તરફ જઈ ऊर्ध्वगति होकर, यदा જ્યારે जब, मूत्रस्रोतः મૂત્રના સ્રોતમાં मूत्रस्रोतोंमें, प्रपद्येत પહોંચે છે पहुंच जाताहै, तदा नरः ત્યારે મનુષ્ય तब पुरुष, कृच्छ्रात् મુશ્કેલીથી कठिनाईसे, विट्संसृष्टम् વિષ્ઠાના સંસર્ગ તથા ગંધવાળો પેશાબ मलके संसर्ग और गन्धवाला मूत्र मूत्रयेत् કરે છે त्यागता है, तम् તેને ઇસે, विड्विघातम् વિડ્વિઘાત विड्विघात विनिर्दिशेत् કહેવો कहें ॥ ४२-४३ ॥

42-43. When the morbid vata enters the urinary passage the person then passes with difficulty urine that is mixed with fecal matter and which is foul-smelling. This condition is to be known as 'Vid-vighata' or fecal fistula.

वस्तिकुण्डलस्य निदानलक्षणे—

द्रुताध्वलङ्घनायासादभिघातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥४४॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥४५॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥४६॥

द्रुताध्वलङ्घन- જલદી માર્ગ ચાલવાથી शीघ्रतासे मार्ग चलनेसे, आयासात् પરિશ્રમથી परिश्रमसे, अभिघातात् અભિઘાત થવાથી चोट लगनेसे, प्रपीडनात् બહુ દબાવાથી दब जानेसे, स्वस्थानात् પોતાના સ્થાનથી अपने स्थानसे, उद्वृत्तः મુખ ફેરવી ઉપર આવી मुखको परावृत कर ऊपरकी ओर उठ करके, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, गर्भवत् ગર્ભ જેવી गर्भके समान, स्थूलः મોટી मोटी, तिष्ठति થઈ રહે છે हो जाती है शूलस्पन्दन-

४१½. रक्तग्रन्थि–मूत्रग्रन्थि (ख. घ. ङ. त.)

४५. सृजेद्धारां–स्रवेद्धारां ब. ङ.)
, पीडितस्तु सृजे द्धारां–पीडितः संस्रवेद्धारां (क.)

શૂલ, સ્પન્દન શૂળ, स्पन्दन, दाह आर्तं अने દાહથી પીડાયેલ મનુષ્યને और दाहसे पीड़ित मनुष्यको, बिन्दुम् ટીપું ટીપું बुंद, बिन्दुम् ટીપું ટીપું बुंद, स्रवति अपि પેશાબ ઊતરે છે मूत्र आता है, पीडितः तु બસ્તિને દબાવવાથી दबानेसे, संस्तम्भ સ્તંભ स्तम्भ, उद्वेष्टन अने ઉદ્વેષ્ટનની और ऐंठनकी, अर्तिमान् પીડાથી યુક્ત થઈ दर्दसे युक्त होकर, धाराः ધાર ધારા धाराके रूपमें, सृजेत् છોડે છે मूत्रको त्यागता है, पवनप्रबलम् પ્રબળ પવનવાળી वायुकी प्रबलतावाली अबुद्धिभिः મંદ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યોથી मन्द बुद्धिवाले वैद्योंसे, प्रायः ઘણું ખરૂં प्रायः करके, दुर्निवारम् न અટકે એવી अचिकित्स्य, शस्त्रविषोपमम् શસ્ત્ર તથા વિષ જેવી शस्त्र और विषके समान, घोरम् ભયંકર भयानक, तम् ते उस बस्तिको, बस्तिकुण्डलम् બસ્તિકુંડલિકા बस्तिकुण्डलिका, आहुः કહે છે कहते हैं ४४-४६

44-46. By excessive running, way-faring, jumping, exertion, trauma or compression, the bladder is displaced upwards; and becoming enlarged, it appears like the gravid uterus. The patient getting afflicted with colic, throbbing and burning pain, passes urine drop by drop When the bladder region is pressed, the urine comes out in a jet. This condition is characterised by rigidity and girdle pain and is termed 'basti-kundala' or circular distension of the bladder. It is a dreadful condition comparable in seriousness to injury by weapon or poisoning. It is generally caused by predominant morbidity of vata and cannot be cured by the mediocre physician

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

तस्मिन् ते उस बस्तिकुण्डलिकाके साथ, पित्तान्विते પિત્ત-યુક્ત હોય તો पित्तका संबन्ध होने पर, दाहः દાહ दाह, शूलम् શૂલ शूल, मूत्रविवर्णता અને મૂત્રની વિવર્ણતા થાય છે और मूत्रकी विवर्णता होती है ॥ ४६½ ॥

46½. If the condition is accompanied with pitta-morbidity, there will be burning, colic and varied coloration of urine

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ४७

श्लेष्मणा બસ્તિકુંડલિકા કફથી યુક્ત હોય તો बस्तिकुंडलिकाके साथ कफका सम्बन्ध होने पर, गौरवम् ભારેપણું भारीपन, शोफः સોજો शोथ, मूत्रम् તથા પેશાબ और मूत्र, स्निग्धम् સ્નિગ્ધ स्निग्ध, घनम् ઘટ્ટ घट्ट, सितम् અને ધોળો થાય છે एवं श्वेत होता है ॥ ४७ ॥

47. While if accompanied with kapha-morbidity, there will be heaviness, swelling and unctuous, dense and pallid condition of the urine.

श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ॥४८॥

श्लेष्मरुद्धबिलः જેનું છિદ્ર કફથી રૂંધાયું હોય जिसका छिद्र कफसे अवरुद्ध हो, पित्तोदीर्णः અને જેમાં પિત્તની પ્રબળતા હોય और जिसमें पित्तकी प्रबलता हो, बस्तिः તે બસ્તિકુંડલિકા वह बस्तिकुण्डलिका, न सिध्यति સાધ્ય નથી असाध्य है, अविभ्रान्तबिलः જેનું છિદ્ર રૂંધાયું ન હોય जिसमें द्वार बन्द न हुआ हो, यः तु અને જે और जो, न कुण्डलीकृतः કુંડાળું ન વળી ગઈ હોય તે कुण्डलाकार न बनी हो वह, साध्यः સાધ્ય છે साध्य है ॥४८॥

48. Where the orifice of the bladder gets obstructed by kapha and where there is provocation of pitta too, it does not yield to treatment. If the orifice of the bladder is not

४७. सितम्–स्तिम् (ब.)
,, गौरवं-चावृते (ब. फ.)
४८. श्लेष्मरुद्धबिलः–श्लेष्मरुद्धानिलः (ब.)

displaced, the condition is curable; but if it is twisted round and displaced, the condition is incurable.

स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते हृन्मोहः श्वास एव च ।

बस्तौ બસ્તિ बस्तिके, **कुण्डलीभूते** કુંડાળુ વળી ગઈ હોય તો कुण्डलाकार होने पर, **हृन्मोहः** હૃદયનો મોહ हृदयमें मूर्च्छा, **श्वासः च एव** અને શ્વાસ और श्वास, **स्यात्** થાય છે होते हैं ॥ ४८½ ॥

48½. When the bladder is twisted and displaced, there will occur cardiac distress, fainting and dyspnea.

मूत्राघातानां चिकित्सा—

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ॥४९॥
बस्तिमुत्तरबस्तिं च सर्वेषामेव दापयेत् ।

दोषाधिक्यम् દોષની અધિકતા इनमें दोषकी अधिकता, **अवेक्ष्य** જોઈને देखकर, **एतान्** એઓની इनकों, **मूत्रकृच्छ्रहरैः** મૂત્રકૃચ્છ્ર મટાડનાર ઓષધોથી मूत्रकृच्छ्रनाशक योगोंसे, **जयेत्** ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए, **सर्वेषाम् एव** સઘળા મૂત્રદોષમાં सभी मूत्रदोषमें, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **उत्तरबस्तिम् च** તથા ઉત્તરબસ્તિનો तथा उत्तरबस्तिका, **दापयेत्** પ્રયોગ કરવો જોઈએ प्रयोग करना चाहिए ॥४९½॥

49-49½. Diagnosing the predominance of the morbid humor, these conditions should be treated by measures curative of dysuria. Enemata and urethral douches should be administered in all morbid conditions of the bladder.

उत्तरबस्तेर्विधिः—

पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छ्लक्ष्णमौत्तरबस्तिकम् ॥५०॥
जात्यश्वहनवृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥५१॥

औत्तरबस्तिकम् ઉત્તરબસ્તિનું उत्तरबस्तिका, **पुष्पनेत्रम् तु** પુષ્પનેત્ર पुष्पनेत्र, **हैमम्** સોનાનું स्वर्णका, **रौप्यम् वा** અથવા રૂપાનું अथवा चांदीका, **श्लक्ष्णम्** લીસું और श्लक्ष्ण, **जाति-** જાઈ चमेली, **अश्वहन-** કે કરેણના ફૂલની या कनेरके फूलके, **वृन्तेन** ડાંડલી ઠંઠલકે, **समम्** સમાન समान, **गोपुच्छ-** ગાયના પૂંછડાના गायके पूंछके आकारका, **सर्षपच्छिद्रम्** સરસવ જેવડા છિદ્રવાળું सरसों जितना छिद्रवाला, **द्विकर्णम्** બે કર્ણિકાવાળું दो कर्णिकावाला, **द्वादशाङ्गुलम्** અને બાર આંગળનું और लम्बाईमें बारह अङ्गुलका, **स्यात्** હોવું જોઈએ होना चाहिए ॥ ५०-५१ ॥

50-51. The catheter should be of gold or silver and smooth, and the tip must be of the size of the stalk of a jasmine or oleander flower and tapering in shape like the cow's tail. It must have a hole of the size of a mustard seed. Its length must be twelve fingers breadth and it must be provided with two ears.

तेनाजबस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।
यथावयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥५२॥

४८½. हृन्मोहः—तृष्णोह: (ड. ब. फ.)
४९. दोषाधिक्यमव—दोषवेगम (द)
४९½. दापयेत्—योजयेत् (क. ख. ग. ड.)
,, अस्मात् ... —
उत्तरबस्तिविधिः
इत्यधिकः पाठः (क) पुस्तके ।

५० पुष्पनेत्रं तु हैमं स्याच्छ्लक्ष्णमौत्तरबस्तिकम्—पुष्पनेत्रं तु हैमं स्यात्सूक्ष्ममौत्तरबस्तिकम् (ड)
,, जात्यश्वहनवृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम्—गोपुच्छवत् वृन्तसमं जात्यश्वहनपुष्पयोः (ख.)
,, जात्यश्वहनवृन्तेन—जातीपुष्पस्य वृन्तेन (ख.)

आजबस्ति- બકરાની બસ્તિમાં बकरेकी बस्तिमें, **युक्तम** બાંધી बांधकर, **तेन** તે વડે उससे, **स्नेहस्य अर्धपलम्** બે તોલા સ્નેહ स्नेहकी दो तोलेकी मात्रा, **यथावयः-विशेषेण** અથવા વયના ભેદને અનુસાર अथवा वयभेदके अनुसार, **विकल्प्य** કલ્પીને कल्पना करके, **स्नेहमात्राम्** वा સ્નેહની માત્રા स्नेहकी मात्रा, **नयेत्** અંદર દાખલ કરવી देवे ॥५२॥

52. This should be attached to a goat's bladder and the unctuous medication given through it must be two tolas in measure; or the dose administered may be in keeping with the age and other conditions of the patient.

स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
सृष्टविण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥५३॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृताक्तया ।
शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यश्लिष्टा व्रजेत् ॥५४॥
ततः शेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥५५॥

स्नातस्य નહાયેલ स्नान करके **रसेन** માંસરસ સાથે मांसरस, **पयसा अपि वा** અથવા દૂધ સાથે या दूधके साथ, **भुक्तभक्तस्य** જેણે ભોજન કર્યું છે जिसने भोजन किया है, **सृष्टविण्मूत्रवेगस्य** तथा જેણે મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યો છે તેણે और जिसने मलमूत्रका त्याग किया है उस, **जानुसमे** ગોઠણ જેટલા ઉંચા घुटनोंके बराबर ऊंचे, **मृदौ पीठे** કોમળ પીઠ પર कोमल आसन पर, **ऋजोः** સીધા सीधा, **सुखोपविष्टस्य** સુખેથી બેઠેલ રોગીના सुखपूर्वक बैठे हुए रोगीके, **हृष्टे** હર્ષયુક્ત उत्तेजित, **मेढ्रे** શિશ્નમાં शिश्नके **घृताक्तया** ઘી ચોપડેલ घृतसे सिक्त की हुई, **शलाकया** શલાકા વડે सलाकासे, **गतिम्** મૂત્રમાર્ગને मूत्रमार्गको, **अन्विष्य** શોધીને देखकर **यदि** જો यदि, **अश्लिष्टा** અટક્યા વગર बिना रुकावटके, **व्रजेत्** અંદર ચાલી જાય તો अन्दर चली जाय तो, **ततः** ત્યાર પછી तब पश्चात्, **शेफः-** શિશ્ન જેટલા शिश्नके, **प्रमाणेन** પ્રમાણમાં प्रमाणमें, **पुष्पनेत्रम्** પુષ્પનેત્રને पुष्पनेत्रको, **प्रवेशयेत्** પ્રવેશ કરાવવો प्रविष्ट करे, **गुदवत्** અને ગુદાની બસ્તિની પેઠે और गुदाकी बस्तिकी भांति, **सेवनीम्** સેવનીની सेवनीके, **अनु** સીધાણ साथ साथ सीवमें, **मूत्रमार्गेण** મૂત્રમાર્ગમાં मूत्रमार्गमें, **प्रणयेत्** લઈ જવી ले जाय ॥ ५३-५५ ॥

53-55. The patient should have bathed, taken his food mixed with meat-juice or milk, and should have voided his feces and urine. He should be seated on a knee-high and soft seat in a straight and comfortable position. His phallus should be made erect and the probe, smeared with ghee, should be inserted into the urethra. If the probe can be passed without any obstruction, then the catheter should be introduced according to the size of the phallus (in the line of perineal raphe) and in the same manner as that described about the enema-nozzle for the anus.

हिंस्यादतिगतं बस्तिमूने स्नेहो न गच्छति ।
सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च ॥५६॥
प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।

अतिगतम् અતિશય અંદર ગયેલું નેત્ર नेत्रके अधिक जाने पर, **बस्तिम्** બસ્તિમાં बस्तिमें, **हिंस्यात्** નુકસાન કરે છે चोट पहुंचती है, **ऊने स्नेहः** ઓછું ગયું હોય તો સ્નેહ कम जानेसे स्नेह, **न गच्छति** પહોંચતો નથી नहीं पहुंचता, **सुखम्** એ કારણે સુખેથી अतः सुखसे, **निष्कम्पम्** હાથને કંપાવ્યા વગર बिना हाथको कम्पाते हुए, **प्रपीड्य** બસ્તિપુટકને દાબી बस्ति-

---

५३. सृष्टविण्मूत्रवेगस्य-विसृष्टवर्चोमूत्रस्य (ब. फ.)

५४. शलाकया-शलान्विते (क. ह. न.)

५६. हिंस्यादतिगमं-हिंस्यादतिगतं (ब. फ.)

पुटकको दबाकर, नेत्रम् च एव औषध अंदर गया पछी नेत्रने औषधके अन्दर प्रविष्ट होनेके पश्चात् नेत्रको, निष्कर्षेत् पाछुं खेंची लेवुं निकाल लेवे, प्रत्यागते बस्ति पाछी आवे त्यारे बस्तिके वापस आ जाने पर, द्वितीयम् बीजी दूसरी, तृतीयम् च अने त्रीजी और तीसरी वस्ति, प्रदापयेत् आपवी देवे ॥५६३॥

56-56½. If it penetrates too far, it hurts; and if insufficiently inserted, the unctuous medication does not reach its destination. Then, compressing the douche-bladder without shaking it and without causing discomfort to the patient, the douche-tube, i. e. the catheter, should be with-drawn. After the fluid has returned a second and third douche should be given.

अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च ॥५७॥
पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः ।
वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्पाकैः ससहाचरैः ॥५८॥
मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
अग्रे तु सर्षपाकारां पश्चार्धे माषसंमिताम् ॥५९॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ चाङ्गुष्ठसंमिताम् ॥६०॥
स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यानुवासनिको विधिः ।
परिहाराश्च सव्यापत् ससम्यग्दत्तलक्षणः ॥६१॥

अनागच्छन् तु पाछी आवे नहि तो तेनी यदि वापस न आये तो, उपेक्ष्य उपेक्षा करवी उपेक्षा करनी चाहिए, रजनीव्युषितस्य पण रात आखी वाली जाय तो रात भर उपेक्षा करने पर यदि वापस न आये तो, पिप्पली- पीपर पिप्पली, लवण- लवण नमक, अगारधूम- गृहधूम गृहधूम, अपामार्ग- अघेडो चिरचिटा, सर्षपैः सरसव सरसों, ससहाचरैः सहाचर सहाचर, वार्ताकुरस- वातींकुनो रस वार्ताकुका रस, निर्गुण्डी- निर्गुंडी संभालू, शम्पाकैः अने गरमाळो और अमलतास इनको, मूत्राम्लपिष्टैः गोमूत्र तथा अम्ल द्रव्यो साथे पीसीने गोमूत्र तथा कांजी आदि अम्ल द्रव्यके साथ पीसकर, सगुडैः गोळ नाखी गुड मिलाकर, अग्रे तु आगला अर्ध भागमां अग्रिम अर्ध भागमें, सर्षपाकाराम् सरसवना आकारनी सरसोंके आकारकी, पश्चार्धे अने पाछला अरधा भागमां और पीछले अर्ध भागमें, माषसंमिताम् अडद जेवडी उड़द जितनी मोटी, नेत्रदीर्घाम् पुष्पनेत्र जेटली लांबी पुष्पनेत्रके समान लम्बी, सुकुमाराम् कोमळ कोमल, अभङ्गुराम् भांगी न जाय तेवी नहीं टूटनेवाली, वर्तिम् वर्ति वर्ति, कृत्वा बनावी बनाकर, घृताभ्यक्ताम् घी चोपडी घीसे स्निग्ध करके, मूत्रनाड्याम् मूत्रनाडीमां मूत्र नाडीमें, नेत्रवत् पुष्पनेत्रनी पेठे दाखल करवी पुष्पनेत्रकी भांति दाखल करे, पायौ च अने गुदामां और गुदामें, अङ्गुष्ठसंनिभाम् हाथना अंगूठा जेवडी हाथके अंगूठेके प्रमाणकी, प्रवेशयेत् दाखल करवी दाखल करे, ताभ्याम् ते बन्नेथी मेढ़ और गुदामें वर्ति देनेसे, स्नेहे स्नेह स्नेहके, प्रत्यागते पाछो वळी आवे त्यारे वापस आने पर, आनुवासनिकः अनुवासननी अनुवासनकी, विधिः विधि करवी जोईए विधि करनी चाहिए, सव्यापत् उत्तरबस्तिनी व्यापत्ति उत्तरवस्तिकी व्यापत्ति, स-सम्यक्-दत्त-लक्षणः उत्तरबस्तिना सम्यग्योगनां लक्षण उत्तरवस्तिके सम्यग्योगके लक्षण, परिहारः च अने परहेजी अनुवासनमां कहेवाई गयेलना समान जाणवां और परहेजको अनुवासनमें कहे गयेके समान जानना चाहिए ॥ ५७-६१ ॥

57-61. If it does not return, it may be ignored for a night. If it has not returned after a night, prepare a suppository with long pepper, rock salt, kitchen-smoke, rough chaff, rapessed, the juice of brinjal, chaste tree purging

५७. रजनीव्युषितस्य-रजनीं व्युषितस्य (घ.)
५८. शम्पाकैः—शम्याकैः (ख)
६१. परिहाराश्च—परिहारस्य (ब)
, एतच्छ्लोकानन्तरम्—
स्त्रीणां विशेषमाह
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

cassia and crested purple nail dye rubbed into paste with cow's urine and acid article and mixed with gur. The suppository should be of the size of the mustard seed at the tip and of the blackgram seed at the base. It should be of the length of the catheter and soft and unbreakable. It should be lubricated with ghee and inserted in the manner of the catheter into the urethral passage, and another suppository of the size of a thumb should be inserted into the anus. After the unctuous fluid has returned from both the urethra and the anus, the after-treatment laid down in the case of the unctuous enema should be followed. The after-care complications and characteristics of a successful administration of the urethral douche are the same as those described regarding unctuous enema.

स्त्रीणामुत्तरबस्तिदाने विशेषः—

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदाऽऽदत्ते ह्यपावृता ॥६२॥
गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ।

स्त्रीणाम् સ્ત્રીઓના स्त्रियोंका, तु તો तो, तत् આ यह, प्रतिकर्म तु ઉપચાર प्रतिकर्म, आर्तवकाले આર્તવના સમયમાં आर्तवकालमें, आचरेत् કરવો જોઈએ करना चाहिए, हि કારણ કે क्योंकि, तदा ત્યારે तब, गर्भासना ગર્ભાશય गर्भाशय, अपावृता ખુલી ગયું હોવાથી अवरोध न होनेसे, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, सुखम् સુખેથી सुखपूर्वक आदत्ते ગ્રહણ કરે છે ग्रहण कर लेता है, तदा તે સમયે उस समय, मारुते પવન वायुके, जिते જીતાઈ જતાં शान्त हो जानेसे, योनिः યોનિ योनि, गर्भम् गर्भ शीघ्रम् गृह्णाति- જલદીથી ગર્ભ ધારણ કરે છે गर्भको शीघ्र ग्रहण कर लेती है ॥६२३॥

62-62½. For women, this douche-therapy should be given during their menstrual period, as the mouth of the uterus is open at the time and readily receives the fluid injected. If the vata is thus subdued, the uterus becomes readily impregnable.

बस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥६३॥
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ।
अप्रस्रवति मूत्रे च बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ॥६४॥
विदध्यादुत्तरं बस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम् ।

बस्तिजेषु બસ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ बस्तिजन्य, योनिविभ्रंशजेषु તથા યોનિના વિભ્રંશથી ઉત્પન્ન થયેલ तथा योनिभ्रंशजन्य, विकारेषु च વિકારોમાં रोगोंमें, तीव्रेषु તીવ્ર तीव्र, योनिशूलेषु યોનિશૂળમાં योनिशूलोंमें, योनिव्यापत्सु યોનિની વ્યાપત્તિઓમાં योनिकी व्यापत्तियोंमें, असृग्दरे રક્તપ્રદરમાં रक्तप्रदरमें, मूत्रे च મૂત્ર मूत्रके, अप्रस्रवति બિલકુલ ન આવવામાં न आनेमें, बिन्दुम् बिन्दुम् અને વળી ટીપું ટીપું बूंद बूंदकर, स्रवति अपि મૂત્ર આવવામાં आनेमें, यथास्व- પોતપોતાનાં अपनी अपनी, औषधसंस्कृतम् ઔષધથી સંસ્કાર કરેલ औषधियोंसे संस्कृत, उत्तरम् बस्तिम् ઉત્તરબસ્તિ उत्तरबस्ति, विदध्यात् દેવી જોઈએ देनी चाहिए ॥६३-६४½॥

63-64½. The douche prepared with appropriate medications should be administered in disorders of the bladder, prolapse of the uterus, severe uterine colic, other gynecic disorders, menorrhagia, stasis of urine and in conditions of incontinence where the urine dribbles drop by drop.

६२. गर्भासना गर्भाशयः (थ)

६४½. यथास्वौषधसंस्कृतम्—यथास्वौषधमिश्रितम् (च. क.)

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥६५॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्गस्रोतोऽनुवाहि च ।

प्रमदानाम् स्त्रीओमां उत्तरबस्ति आपवा माटे स्त्रियोंमें उत्तरबस्ति देनेके लिए, पुष्पनेत्र- पुष्पनेत्रनी पुष्पनेत्रकी, प्रमाणम् लंबाई लंबाई, दशाङ्गुलम् दश आंगळ दस अंगुल, मूत्रस्रोतःपरीणाहम् तेनी परिधि मूत्रस्रोतना जेवी उसकी परिधि मूत्रस्रोतके समान, मुद्गस्रोतः अनुवाहि च अने छिद्र मगपेसी जाय एवडुं होवुं जोईए और छिद्र मूंगके प्रवेशयोग्य होना चाहिए ॥ ६५½ ॥

65-65½. The catheter in the case of women should be ten fingers breadth in length. Its circumference should be of the size of the urethral canal and the channel of the catheter should be large enough to allow the free passage of a green-gram seed.

अपत्यमार्गे नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ॥६६॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ।

नारीणाम् स्त्रीओना स्त्रियोंके, अपत्यमार्गे योनिमार्गमां अपत्यमार्गमें, चतुरङ्गुलम् बस्तिनेत्र चार आंगळ बस्तिनेत्र चार अंगुल, मूत्रमार्गे तु तथा मूत्र मार्गमां तथा मूत्र मार्गमें, द्व्यङ्गुलम् बे आंगळ दो अंगुल, बालायाः तु तथा कन्याना मूत्रमार्गमां फक्त और बालाके मूत्रमार्गमें सिर्फ, एकम् एक एक, अङ्गुलम् आंगळ अंगुल, विधेयम् दाखल करवुं जोईए प्रविष्ट करना चाहिये ॥ ६६½ ॥

66-66½. It should be inserted into the vagina upto a depth of four fingers-breadth and upto two fingers-breadth in the urethra in, the case of an adult woman. While in the case of tender girls, the catheter should be introduced only upto one finger-breadth in the urethra.

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ॥
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवंशगतं सुखम् ।
द्विस्त्रिश्चतुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ॥६८॥
बस्तौ, बस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत् ।

उत्तानायाः स्त्रीने चती चित, शयानायाः सुवडावी लेटाकर, सक्थिनी सक्थिओने टांगोंको, सम्यक् बराबर भली प्रकार, सङ्कोच्य संकोचावीने संकुचित करवाके, अथ पछी पश्चात्, नेत्रम् पुष्पनेत्रने पुष्पनेत्रको, अस्याः एना इसके, अनुवंशगतम् पृष्ठवंशनी सीधाणमां पृष्ठवंशके अनुसार सीधा, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, प्रणयेत् दाखल करवुं प्रविष्ट करे, बस्तौ बस्तिकर्ममां बस्तिकर्ममें अहोरात्रेण एक अहोरात्रमां एक अहोरात्रमें, द्विः त्रिः बेवार त्रणवार दो, तीन, चतुःइति के चार वार या चार बार, स्नेहान् स्नेहनी स्नेहकी, योजयेत् योजना करवी जोईए योजना करनी चाहिए, बस्तौ- बस्ति बस्ति प्रणीते च आपी दीधा पछी देनेके पश्चात्, वर्तिः वर्ति वर्ति, पीनतरा- वधारे जाडी अधिक मोटी, भवेत् देवी जोईए प्रविष्ट करनी चाहिए ॥६७-६८½॥

67-68½. This should be done when the woman is lying in bed in a supine position with the thighs well flexed. The catheter should be introduced in the line of the curve of the spinal column and in such a way that no discomfort is caused to the patient. Two, three or four unctuous douches should be injected in the course of a day and night into the bladder. The suppository to be used for getting the

६५½. मुद्गस्रोतो–मूत्रस्रोतो (ख.)
६६. अपत्यमार्गे–गर्भमार्गे तु (क. ध.)

६८ योजयेत्–दापयेत् (ध.)
६८½. बस्तौ बस्तौ प्रणीते च वर्तिः पीनतरा भवेत्–बस्तिं बस्तौ प्रणीते च बस्तिश्चानन्तरो भवेत् (ङ. ध.)
,, वर्तिः पीनतरा भवेत्–बस्तिश्चानन्तरो भवेत् (क. फ.)

injected fluid to return should be thicker than the catheter.

त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥६९॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनस्त्र्यहात् ।

स्नेहमात्राम् સ્નેહની માત્રા स्नेहकी मात्राको, **विवर्धयेत्** વધારતાં રહેતાં बढाते हुए, **कर्म** ઉત્તરબસ્તિકર્મ उत्तरवस्तिकर्मको, **त्रिरात्रम्** ત્રણ રાત तीन रात तक, **कुर्वीत** કરવું करना चाहिए, **पुनः त्र्यहात्** ત્રણ દિવસ પછી વળી फिर तीन दिनके पश्चात्, **अनेन** આજ इस, **विधानेन** વિધિથી विधिसे, **कर्म** ઉત્તરબસ્તિકર્મ उत्तरवस्तिकर्म, **कुर्यात्** કરવુ करे ॥ ६९½ ॥

69-69½. This treatment should be done for three nights with gradual increase of the dose of the unctuous medication. In the same manner, treatment should be rapeated after an interval of three days.

शङ्खकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि —

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ॥७०॥

अतः હવે અહીંથી अब इसके आगे, **शिरः**- શિરના सिरके, **विकाराणाम्** રોગોના रोगोंके, **कश्चित्** કેટલાક कुछ, **भेदः** ભેદ भेद, **प्रवक्ष्यते** કહેવામાં આવશે कहे जायेंगे ॥७०॥

70. Hereafter we shall describe some varieties of the diseases affecting the head.

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम् ॥७१॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥७२॥

दुष्टाः દૂષિત થયેલાં दूषित हुए, **रक्तपित्त** રક્ત, પિત્ત रक्त,पित्त, **अनिलाः** અને વાયુ और वायु, **शङ्खदेशे** શંખ-દેશમાં शंखस्थलमें, **विमूर्छिताः** પરસ્પર મળીને मिश्रित होकर, **तीव्ररुक्** તીવ્ર પીડા तीव्र दर्द, **दाहरागम्** દાહ અને રતાશવાળા दाह और रक्तिमायुक्त, **दारुणम्** ભયંકર भयानक, **शोफम्** સોજો शोथको. **कुर्वन्ति हि** ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करते हैं, **विषवत् वेगी** વિષના જેવા વેગવાળો विषके समान वेगवाला. **सः शङ्खकः** તે શંખક वह शङ्खक, **नामतः** નામનો સોજો नामका शोथ, **शिरः** મસ્તક सिर, **गलम्** તથા ગળાને तथा गलेको, **आशु** તુરત तुरंत, **निरुध्य** રુંધી रोककर, **त्रिरात्रात्** ત્રણ રાતમાં तीन दिनमें, **जीवितम्** જીવિતનો प्राणोंका, **हन्ति नाम** અવશ્ય નાશ કરે છે अवश्य नाश कर देता है ॥ ७१-७२ ॥

71-72. When the vitiated blood, pitta and vata combine together and affect the temple region, they will cause an acute and fulminating condition attended with severe pain, burning, redness and swelling. Spreading rapidly like an acute poison, it causes obstruction in the head and throat, and kills the patient in three days. This disease is called by the name of Shankhaka or facial cellulitis.

परं त्र्यहाज्जीवति चेत् प्रत्याख्याय नरेस् क्रियाम् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥७३॥

---

७०. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
शिरोविकाराः
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

७१. त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः—शङ्खकोऽग्निनिभः क्षिप्रं विनाशयति मानवम् (ब.)
,, नाम नामतः—नामतः परम् (ब ब)
७३ एतच्छ्लोकानन्तरम्—
अर्धावभेदकः
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।
,, परं त्र्यहाज्जीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्—जीवेत् त्र्यहं चेद्भेषजं प्रत्याख्याय समाचरेत् (ब.व)
,, ,, —त्र्यहं जीवति भेषजं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् (ब.)
,, ,, —जीवेत् त्र्यहं चेद्भेषजं प्रत्याख्याय समाचरेत् (ब.)

त्र्यहात् त्रण दिवसथी तीन दिनसे, **परम्** अधिक अधिक, **जीवति चेत्** જીવતો રહે તો પણ जीता रहे तो भी, **प्रत्याख्याय** અસાધ્ય છે એમ કહી असाध्य है ऐसा कह कर, **क्रियाम्** ચિકિત્સા चिकित्सा, **उपाचरेत्** કરવી કરે, **शिरोविरेक** શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, **सेकादि** પરિષેક વગેરે परिषेचन आदि, **वीसर्पनुत् च** तथा વિસર્પ મટાડનાર और विसर्पनाशक **यत् च** જે પણ કર્મ હોય जो भी कर्म हो, **सर्वम्** તે સઘળું પ્રશસ્ત છે वह सब प्रशस्त है ॥७३॥

73. If the patient survivesthe three critical days the physician, after making it known that treatment may not yet be efficacious should administer errhines, affusions, such other medications as are indicated in acute spreading affections.

अर्धावभेदकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

रूक्षात्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनैः ।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥७४॥
केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥७५॥
शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥७६॥

रूक्ष- રૂક્ષ ભોજન रूक्ष भोजन, **अति**- અતિભોજન अतिभोजन, **अध्यशनात्** અધ્યશન अध्यशन, **पूर्ववात**- પૂર્વવાત पूर्ववात, **अवश्याय**- ઝાકળ ओस, **मैथुनैः** મૈથુન मैथुन, **वेगसंधारण**- વેગનો નિરોધ वेगोंको रोकना, **आयास**- પરિશ્રમ परिश्रम, **व्यायामैः** અને વ્યાયામ એઓથી और व्यायाम इनसे, **कुपितः** કુપિત થયેલો कुपित, **अनिलः** વાયુ वायु, **केवलः** એકલો અકેલા, **सकफः वा** અથવા કફ સહિત થઈ या कफके साथ मिलकर, **शिरसः** માથાના शिरके, **अर्धम्** અર્ધ ભાગને आधे भागको, **गृहीत्वा** ઝાલી લઈ पकड़ कर, **ततः** પછી पीछे, **मन्या-भ्रू** મન્યા ભમર मन्या, भ्रू, **शङ्खकर्ण** શંખ, કાન शङ्ख, कान, **अक्षि** આંખ आंख, **ललाटार्धे** અરધા માથામાં आधे माथेमें, **शस्त्रारणि**- શસ્ત્ર તથા અરણિમન્થન शस्त्र और अरणिमन्थनके, **निभाम्** જેવી समान, **तीव्राम्** તીવ્ર तीव्र, **अतिवेदनाम्** અતિશય વેદના अत्यन्त वेदनाको, **कुर्यात्** કરે છે करता है, **सः** તે वह, **अर्धावभेदकः** અર્ધાવભેદક કહેવાય છે अर्धावभेदक कहाता है, **अतिवृद्धः** આ અતિશય વૃદ્ધિ પામી यह बहुत बढ़कर, **नयनम्** વા આંખ आंख, **अथवा** કે वा, **श्रोत्रम्** કાનને कानका, **विनाशयेत्** વિનાશ કરે છે नाश कर देता है ॥ ७४-७६ ॥

74-76 The vata, getting provoked by addiction to dry articles or excess diet or eating on a loaded stomach, by easterly winds, fog, excessive sexual indulgence, suppression of natural urges, strain or over exertion, either alone or in combination with kapha, seizes the one half of the head and causes acute neuralgic pain in the sides of the neck, eyebrow, temple ear, eye or forehead of one side. This pain is very agonizing like that caused by a churning rod or (red hot needle). This disease is called Ardhavabhedaka or hemicrania. If the condition becomes aggravated, it may even impair the functions of the eye and ear.

---

७४. रूक्षात्यध्यशनात् पूर्ववातावश्यायमैथुनैः—रूक्षाशनात्यध्यशनात्पूर्ववातैश्चास्य मैथुनैः (ध.)
,, ,, ,, —रूक्षाशनादध्यशनात् प्राग्वातस्य च सेवनात् (ध.)
,, कुपितोऽनिलः—कुपितो नृणाम् (ब. फ.)
७५. वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः—वापि गृहीत्वाऽर्धंशिरोबली (ध.)
,, ,, ,, —अपि गृहीत्वाऽर्धं शिरोबली (त. ध फ.)
,, ललाटार्धेऽतिवेदनाम्—ललाटार्धे च वेदनाम् (ध.)
,, ततः—अनिलः (ब. फ.)
७६. शस्त्रारणिनिभाम्—शस्त्राशनिनिभाम् (ब ध)
,, नयनं वा श्रवा—श्रवणं वा (ध.)

चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं बस्तिकर्मानुवासनम् ॥७७॥
उपनाहः शिरोबस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥७८॥

चतुःस्नेह-उत्तमा ચારે સ્નેહોની ઉત્તમ चारों स्नेहोंकी उत्तम, मात्रा- માત્રા मात्रा, शिरःकायविरेचनम् શિરોવિરેચન, કાયવિરેચન शिरोविरेचन, कायविरेचन, नाडीस्वेदः નાડીસ્વેદ नाडीस्वेद, जीर्णम् જૂનું पुराना, घृतम् ઘી घृत, बस्तिकर्म- બસ્તિકર્મ बस्तिकर्म, अनुवासनम् અનુવાસન अनुवासन, उपनाहः ઉપનાહ उपनाह, शिरोबस्तिः શિરોબસ્તિ शिरोबस्ति, दहनम् ડામ દેવા दाह करना, प्रतिश्याये અને સળેખમ और प्रतिश्याय, शिरोरोगे- તથા શિરોરોગમાં तथा शिरोरोगमें, यत् જે जो, चिकित्सितम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उद्दिष्टम् બતાવી છે તે પણ कही है वह भी, अत्र અહીં यहां, शस्यते- પ્રશસ્ત છે उत्तम है ॥७७ ७८॥

77-78. The maximum doses of the tetrad of unctuous preparations, the purification of the head and body, steam-kettle sudation, injestion of old ghee, unctuous and evacuative enemas, poultices and unctuous head-packs and cauterization are recommended in this condition, as also is whatever prescribed in coryza and diseases of the head.

सूर्यावर्तकस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

सन्धारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥७९॥
सूर्योदयेऽशुसंतापाद्द्रवं विष्यन्दते शनैः ।
ततो दिने शिरःशूलं दिनवृध्द्या विवर्धते ॥८०॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
सूर्यावर्तः स तत्र स्यात्

८०. द्रवं-दुःख (ख ड.)
,, द्रवं विष्यन्दते शनैः—रक्तं विष्यन्दयेच्छनैः (च.)
८०¾. तत्र स्यात- पत्र स्यात (ध)

सन्धारणात् વેગો રોકવાથી वेगोंके रोकनेसे, अजीर्णाद्यैः અજીર્ણ વગેરેથી अजीर्ण आदिसे, दुष्टौ- दूषित થયેલા दूषित, रक्तमारुतौ- રક્ત તથા વાયુ रक्त तथा वायु, मस्तिष्कम् મસ્તિષ્કને मस्तिष्कको, दूषयतः दूषित કરે છે दूषित करते हैं, दुष्टम् तत् च અને दूषित થયેલું તે और दूषित हुआ वह, ताभ्याम् તે બંનેથી रक्त और वायुसे, विमूर्च्छितम् સંસર્ગ પામીને मिलकर, सूर्योदये સૂર્યના ઉદય વખતે सूर्योदयके समय, अंशुसंतापात् કિરણની ગરમીથી किरणोंकी गर्मीसे, शनैः ધીમે ધીમે धीरे धीरे, द्रवम् દ્રવ બની द्रव बनकर, विष्यन्दते- વહે છે बहता है, ततः ત્યારે तब, दिने દિવસે दिनके समय, दिनवृद्ध्या દિવસના વધવાની સાથે दिनके बढ़नेके साथ, शिरःशूलम् માથાનું શૂલ शिरकी पीड़ा भी, विवर्धते- વધતું ચાલે છે बढ़ती जाती है, दिनक्षये દિવસ ક્ષીણ થતાં दिनके छिपनेके समय, ततः ત્યારે तब मस्तिष्के મસ્તિષ્ક मस्तिष्कके, स्त्याने ઘટ્ટ થવા લાગતાં घट्ट बननेसे, संप्रशाम्यति શાંત થાય છે शान्त हो जाती है, तत्र ત્યારે तब, सः તે वह, सूर्यावर्तः સૂર્યાવર્ત सूर्यावर्त, स्यात् કહેવાય છે कहा जाता है ॥ ७९-८०¾ ॥

79-80¾. The blood and the vata getting vitiated by the suppression of natural urges, indigestion and similar factors, in turn vitiate the brain. The brain, thus vitiated, combining with the vitiated humors, causes the following disorders. After sunrise, the morbid matter gets liquified by the sun-heat and begins to flow out gradually; and as the day advances the headache continues to increase; and after the sun begins to go down the liquid gets congealed in the head and the pain ceases. This disease is called Suryavarta, a variety of neuralgia.

सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥८१॥
शिरःकायविरेकौ च मूर्ध्नि त्रिस्नेहधारणम् ।
जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥८२॥
बर्हितित्तिरिलावादिश्टतक्षीरोत्थितं घृतम् ।
स्यान्नावनं जीवनीयक्षीराष्टगुणसाधितम् ॥८३॥

औत्तरभक्तिकम् જમ્યા ઉપર भोजनके ऊपर, सर्पिः ઘીનું પાન घृतपान, शिरःकाय-विरेकौ च શિરો-વિરેચન, કાયવિરેચન शिरोविरेचन, कायविरेचन, मूर्ध्नि માથા પર शिर पर, त्रिस्नेह- ત્રણ સ્નેહનું तीन स्नेहोंका, धारणम् च ધારણ धारण करना, जाङ्गलैः જાંગલ માંસોને जांगल मांसका, उपनाहः च ઉપનાહ शिरमें उपनाह, घृतक्षीरैः ઘી અને દૂધનું घी और दूधसे शिर पर, सेचनम् च પરિષેચન परिषेक, बर्हि- મોર मोर, तित्तिरि- તેતર तीतर, लावादि- અને લાવ વગેરેના માંસરસ સાથે लाव आदिके मांससे, शृतक्षीर- ઉકાળેલા દૂધમાંથી पकाये दूधसे, उत्थितम् કાઢેલા निकाले, घृतम् ઘીને घीको, जीवनीय- જીવનીય ગણના કલ્કથી जीवनीय गणके कल्कसे, क्षीर-अष्टगुण આઠગણા દૂધમાં आठगुने दूधमें, साधितम् સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, नावनम् નસ્ય नस्य, स्यात् કરાવવું देना चाहिए ॥ ८१-८३ ॥

81-83. The treatment of this condition is by post prandial potion of ghee, purification of the head and body, head packs with the triad of unctuons articles, poultices with the flesh of jangala animals, affusions with ghee and milk and nasal medications with ghee extracted from the milk prepared with the flesh of peacock, partridge, quail or other game birds, prepared again in eight times its quantity of milk along with the paste of the drugs of the life-promoter group.

अनन्तवातस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि—

(उपवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।)
दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यापश्चाद्घाटासु वेदनाम् ॥८४॥
तीव्रां कुर्वन्ति सा चाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥८५॥
सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिराकार्यावर्तनाशनैः ।

उपवास- ઉપવાસ उपवास, अतिशोक- અતિશોક अतिशोक, अतिरूक्ष- અતિરૂક્ષ अतिरूक्ष, शीत-अल्प શીત તેમજ અલ્પ शीत एवं अल्प, भोजनैः ભોજનથી भोजनोंसे, दुष्टाः દૂષિત થયેલા दूषित हुए, त्रयः दोषाः ત્રણ દોષો तीन दोष, मन्या-पश्चात्- મન્યા, પીઠ मन्या, पीठ, घाटासु तथा ઘાટા (ગર્દન)માં और घाटामें, तीव्राम् તીવ્ર तीव्र वेदनाम् વેદના वेदना, कुर्वन्ति કરે છે करते हैं, सा च અને તે વેદના और वह वेदना, अक्षि-भ्रू આંખ, ભ્રમર आंख, भ्रू, शङ्खेषु તથા શંખમાં और शंखमें, अवतिष्ठते આવી રહે છે स्थिर रहती है, गण्डपार्श्वस्य કુપિત થયેલા તે દોષો ગંડસ્થળના પડખેના ભાગનું गण्डके पार्श्वमें, स्पन्दनम् ફરકવું स्पन्दन, नेत्ररोगम् નેત્રરોગ नेत्ररोग, हनुग्रहम् તથા હનુગ્રહ કરે છે और हनुग्रह करते हैं, सः તે वह, अनन्तवातः અનન્ત વાત છે अनन्त वात है, तम् તેને उसे, सिरा- સિરામોક્ષણ सिरामोक्षण, अर्कावर्त- અને સૂર્યાવર્તને और सूर्यावर्तको, नाशनैः નષ્ટ કરનારાં ઔષધોથી नष्ट करनेवाली औषधियोंसे, हन्यात् મટાડવો दूर करे ॥८४-८५॥

84-85½. All the three humors, when provoked by fasting, excessive grief or by taking very dry, old and

८२. त्रिस्नेहधारणम्-स्नेहधारणम् (ग.)
,, ,, -तु स्नेहधारणम् (घ.)
,, सेचनम्—नावनम् (ध.)
८३. एतच्छ्लोकानन्तरम्—
अनन्तवातः
इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

८४. पश्चाद्घाटासु वेदनाम्—पश्चाद्घाटे तु वेदनाम् (ह.)
,, मन्यापश्चाद्घाटासु—मन्यां पश्चाद्घाटासु (ध.)
८५ सा चाक्षि—नासाक्षि (ध. क.)
,, सा चाक्षिभ्रूशङ्खेषु—नासाक्षिभ्रूशङ्खेषु (ध. क.)
,, सिराकार्यावर्तनाशनैः—शिरोऽर्कावर्तनाशनैः (ख.)

scanty articles of food, cause acute neuralgic pain in the sides and the nape of the neck; then the pain becomes localized in the eye, the eye brow and temple and causes throbbing of the cheeks and the sides of the face. disorders of the eyes and trismus. This condition is called Anantavata or tic doulouren (major trigeminal neuralgia). It can be cured by venisection and by the treatment indicated in Suryavarta.

शिरःकम्पस्य निदानलक्षणचिकित्सितानि —

वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥८६॥
तत्रामृताबलारास्नामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥८७॥

रूक्षादिभिः રૂક્ષ વગેરે હેતુઓથી रूक्ष आदि हेतुओंसे, क्रुद्धः કુપિત થયેલો कुपित हुआ, वातः વાયુ वायु, शिरःकम्पम् માથામાં કમ્પ शिरमें कम्प, उदीरयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, तत्र તેમાં उसमें, अमृता- ગળો गिलोय, बला-रास्ना- બલા, રાસ્ના बला, रास्ना, महाश्वेता મહાશ્વેતા महाश्वेता, अश्वगन्धकैः અને અશ્વગંધાથી और अश्वगन्धासे, वातघ्नम् વાતનાશક वातनाशक, स्नेहस्वेदादि સ્નેહ અને સ્વેદન વગેરે स्नेह स्वेदादि, नस्यम નસ્ય नस्य, तर्पणम् च તથા તર્પણ एवं तर्पण, शस्तम् પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ ८६-८७ ॥

86-87. The vata, getting vitiated by dry diet and similar factors causes shaking of the head (shaking palsy). In this condition, oleation, sudation etc, and demulcent nasal medication prepared with guduch, sida, indian groundsel, white siris, and winter cherry, which are curative of vata are recommended.

नस्तःकर्मगुणाः —

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ।
द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ८८

शास्त्रवित् શાસ્ત્ર જાણનારાએ शास्त्रवेत्ता, शिरोरोगेषु શિરોરોગમાં शिरोरोगोंमें, नस्तःकर्म નસ્યકર્મ नस्यकर्म, कुर्वीत કરવું જોઈએ करे, हि કારણ કે क्योंकि, नासा નાક नाक, शिरसः મસ્તકનું शिरका, द्वारम् દ્વાર છે द्वार है, तेन तत् તે માર્ગે તે નસ્ય उसके जरिये वह नस्य, व्याप्य શિરમાં વ્યાપીને शिरमें व्याप्त होकर, तान् हन्ति તેઓને હણે છે उन रोगोंको नष्ट करता है ॥ ८८ ॥

88. The expert physician should administer the nasal therapy in the diseases of the head, as the nose is the gateway of the head, the medications given through the nose pervade everywhere in the head and allay head-diseases.

नस्यकर्मभेदाः —

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥८९॥

नस्तःकर्म तु નસ્ય કર્મ તો नस्य कर्म तो, नावनम् નાવન नावन, अवपीडः च અવપીડ अवपीड, ध्मापनम् ધ્માપન ध्मापन, धूमः च एव ધૂમ धूम, प्रतिमर्शः च પ્રતિમર્શ और प्रतिमर्श, पञ्चधा એમ પાંચ પ્રકારનું इस तरह पांच प्रकारका, विज्ञेयम् જાણવું જોઈએ जानना चाहिए ॥ ८९ ॥

89. The nasal therapy, it should be known, comprises the five procedures

---

८७ शस्तं नस्यं च तर्पणम्—शस्तं चावपीडनम् (ग,ड.)

८८ शास्त्रवित्–सूक्ष्मवित् (ख,ड.)

,, एतच्छ्लोकानन्तरम्–नस्तःकर्मभेदाः इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

of inunction, nasal drops, insufflation, inhalation and application.

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥९०॥

नावनम् નાવન नावन, स्नेहनम् સ્નેહ स्नेह, शोधनम् च एव અને શોધન और शोधन, द्विविधम् એમ બે પ્રકારનું इस तरह दो प्रकारका, स्मृतम् કહ્યું છે कहा है, अवपीडः અને અવપીડ और अवपीड, शोधनः શોધન शोधन, स्तम्भनः च અને સ્તંભન और स्तम्भन, द्विधा मतः स्यात् એમ બે પ્રકારનો માનેલ છે इस तरह दो प्रकारका माना है ॥ ९० ॥

90. Nasal inunction is said to have two actions viz, oleation and purification. The nasal drops are said to have two actions purificatory and astringent.

चूर्णस्याध्मापनं तद्धि देहस्रोतोविशोधनम् ।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥९१॥
प्रतिमर्शो भवेत् स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ।
एवं तद्रेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥९२॥

चूर्णस्य જે ચૂર્ણનું जो चूर्णका, आध्मापनम् આધ્માપન છે आध्मापन है, तत् हि તે वह, देहस्रोतः- દેહના સ્રોતોનું देहके स्रोतोंको, विशोधनम् શોધન કરનાર છે विशुद्ध करनेवाला है, प्रागुक्तः અગાઉ કહેવામાં આવેલો पूर्व कहा गया, धूमः ધૂમ धूम, शमनादिकः શમનાદિક शमनादिक, त्रिविधः ત્રણ પ્રકારનો तीन प्रकारका, विज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए, उभयार्थकृत् સ્નેહન તથા શોધન બન્ને કામ કરનાર स्नेहन तथा शोधन दोनों कार्य करनेवाला, निर्दोषः દોષરહિત दोषरहित, स्नेहः સ્નેહ स्नेह, प्रतिमर्शः પ્રતિમર્શ प्रतिमर्श, भवेत् છે है, एवम् આ પ્રમાણે इस प्रकार, तत् कर्म તે કર્મ यह नस्यकर्म, रेचनम् રેચન रेचन, तर्पणम् તર્પણ तर्पण, शमनम् અને શમન और शमन, त्रिधा એમ ત્રણ પ્રકારનું છે इस तरह तीन प्रकारका है ॥ ९१-९२ ॥

91-92. And the insufflation of powder brings about the purification of the nasal passages. Inhalation should be known to be of the threefold method such as sedative etc., as previously described. Application is made of unctuous substance which is harmless in use and which serves both the purposes of oleation and purification. Thus these procedures may be classified into three groups, viz purification, impletion and sedation.

नस्यकर्मविषया रोगाः —

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः ।
शिरोविरेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥९३॥

ये જે जो, स्तम्भ-सुप्ति- સ્તંભ, સ્પર્શાજ્ઞાન स्तम्भ, सुप्ति, गुरुत्व- ભારેપણું गौरव आद्याः વગેરે आदि, श्लैष्मिकाः કફજન્ય कफजन्य, शिरोगदाः શિરોરોગો છે शिरोरोग हैं, तेषु તેમાં उनमें, शिरोविरेचनम् શિરોવિરેચનરૂપ शिरोविरेचनरूप, नस्तःकर्म નસ્યકર્મ नस्य कर्म, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥९३॥

93. Nasal medications for the purpose of purification of the head are recommended in stiffness, numbness, heaviness and similar diseases of the head, arising from morbid kapha.

ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्दितादयः ।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥९४॥

---

९० मतः—च सः (ध.)

९१. तद्धि देहस्रोतो—नाम देहकोष्ठ (त.)

,, देहस्रोतोविशोधनम्—देहकोष्ठमविशोधनम् (ध. फ.)

,, त्रिधा—द्विधा (ड)

९३. शिरोविरेचनं—शिरसो रेचनं (ध.)

,, नस्तःकर्म प्रशस्यते—नस्तः कार्यं प्रशस्यते (ध.)

९४. प्रशस्यते—प्रचक्षते (ध.)

ये च જે जो, शिरःकम्प- માથાનો કંપ शिरका कम्प, अर्दित- तथा અર્દિત अर्दित, आद्यः વગેરે आदि, वातात्मकाः વાતપ્રધાન वातप्रधान, रोगाः રોગો છે शिरोरोग हैं. तेषु તેઓમાં उनमें, शिरस्तर्पणम् મસ્તકના તર્પણરૂપ शिरका तर्पणरूप, नस्तःकर्म નસ્યકર્મ नस्यकर्म, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस્त है ॥९४॥

94. Demulcent nasal medication for the purpose of soothing the head is recommended in shaking palsy facial palsy and other disorders born of vata.

रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।
ध्मापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥९५॥
(दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत्)

रक्तपित्तादि- રક્તપિત્ત વગેરે रक्तपित्तादि, रोगेषु રોગોમાં रोगोंमें, शमनम् શમન शमन, नस्यम् નસ્ય नस्य, इष्यते ઇષ્ટ છે इष्ट है, तथा અને और, ध्मापनम् પ્રધમન प्रधमन, धूमपानम् च तथा ધૂમપાન तथा धूमपान, योग्येषु એઓને યોગ્ય રોગીઓમાં इनके योग्य रोगियोंके लिए, शस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, दोषादिकम् દોષાદિકની दोषादिको, समीक्ष्य પરીક્ષા કરીને देखकर, एव જ हि, सम्यक् સારી રીતે सम्यक् प्रकारसे, कारयेत् નસ્ય કરાવવું नस्यका प्रयोग करे ॥ ९५॥

95. The sedative nasal medication is recommended in hemothermia and similar conditions. Insufflation and smoking are recommended in required conditions. (On fully investigating the morbidity etc., the physician should carry out the treatment as indicated).

९५. शस्यते--कारयेत् (य. फ.)

विरेचनं तर्पणं च नस्यम्—

फलादिभेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥९६॥
तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ॥९७॥
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

यत् જે जो, फलादिभेषजम् ફળ વગેરે ઔષધો फलादि औषध, शिरसः મસ્તકના शिरके, विरेचनम् વિરેચન માટે विरेचनके लिए, प्रोक्तम् કહ્યાં છે कहे हैं, तत् चूर्णम् તેઓનું ચૂર્ણ उनका चूर्ण, कल्पयेत् બનાવવું बनाये, तेन તેનાથી उनसे, विरेचनम् શિરોવિરેચનરૂપ शिरोविरेचनरूप, स्नेहम् સ્નેહ स्नेह, पचेत् પકાવવો पकावे, मधुरस्कन्धे અને મધુરસ્કંધમાં और मधुरस्कन्धमें, यत् भेषजम् જે ઔષધ जो औषध, उक्तम् કહેલ છે कही है, तेन स्नेहम् તેનાથી સ્નેહ उनसे स्नेह, साधयित्वा સિદ્ધ કરીને सिद्ध करके, विधानवित् વિધિને જાણનાર विधिको जाननेवाला, भिषक्- વૈદ્ય वैद्य, तर्पणम् તર્પણ तर्पणकारक, नस्तः कुर्यात् નસ્યકર્મ કરવું नस्यकर्म करे ॥९६-९७½॥

96-97½. The physician may prepare errhine-powder from the various drugs described as errhine drugs. The unctuous purificatory errhine—medication may be prepared from this powder and the unctuous demulcent nasal medications may be prepared from the drugs of the sweet group described previously. With the medications thus prepared, the specialist should carry out the nasal therapy.

अवपीडनस्य दानविधिः—

प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा प्राकृतावश्यकस्य च ॥९८॥
उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ।

९७½ अस्मादनन्तरम्—

नस्तःकर्मविधिः

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके ।

९८. प्राकृतावश्यकस्य च--कुर्यात्तर्पणमेव च (ब. त. ह.)

प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ९९
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ।

प्राक् अगाउथी पहले, कृतावश्यकस्य जेणे मलत्यागआदि आवश्यक कर्म करी लीधेलां छे एवा आवश्यक कार्योंको करके, स्वास्तृते सारी रीते बिछावेल अच्छे प्रकार बिछे, शयने च शय्यामां बिस्तर पर, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, उत्तानस्य चत्ता चित, शयानस्य सूतेल लेटे हुए, किञ्चित् कांइक कुछ, प्रलम्बशिरसः माथुं लटकतुं राखेल सिरको लटकाये हुए, किञ्चित् कंइक और कुछ, पादोन्नतस्य च पग ऊंचा राखेल मनुष्यने पैरोंको ऊंचा किये हुए मनुष्यके, नासापुटे नसकोरांमां नासारंध्रमें बुद्धिमान् बुद्धिमान बुद्धिमान, भिषक् वैद्य वैद्य, प्राक्सूर्ये सूर्योदयना काळमां- सूर्योदयके कालमें, मध्यसूर्ये वा अथवा मध्याह्ने अथवा मध्याह्नमें, तर्पणम् तर्पण तर्पण, स्नेहम् स्नेह स्नेहको, दद्यात् देवो देवे ॥ ९८-९९½ ॥

98-99½. The intelligent physician should administer the demulcent nasal medications, either in the morning or in the noon, to the patient who has previously attended to the necessary acts of ablution and has been made to lie at his ease in the supine position on a well-spread couch, with his head hanging down slightly and the feet slightly raised.

अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥१००॥
अत्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति ।
अत एवंशयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥१०१॥
संस्वेद्य नासामुन्नम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ।
हस्तेन दक्षिणेनाथ कुर्यादुभयतः समम् ॥१०२॥
प्रणाड्या पिचुना वाऽपि नस्तःस्नेहं यथाविधि ।

१०१. मस्तुलुङ्गेऽवतिष्ठति—मस्तुलुङ्गे च तिष्ठति (ध. ब.)
,, नासामुन्नम्य—नासामुन्नाम्य (ध. ज.)
,, प्रणाड्या—प्रणाल्या (ध.)

अनवाक्- शिरसः शिरने नीचुं राख्या वगर शिरको नीचे किये बिना, नस्यम् नस्य नस्य, शिरः माथामां सिरमें, न प्रतिपद्यते- पहोंचतुं नथी नहीं पहुंचता, अत्यवाक्- शिरसः जेणे शिरने बहुज नीचुं राखेल होय तेने शिरको अधिक नीचा रखनेवालेको, नस्यम् नस्य नस्य, मस्तुलुङ्गे- मस्तिष्कमां मस्तिष्कमें, अवतिष्ठति- भराई जाय छे ठहर जाता है, अतः माटे इस लिए, एवं शयानस्य उपर कह्या प्रमाणे सूतेल यथोक्त प्रकारसे लेटे हुएके, शिरः माथानुं शिरको, शुद्ध्यर्थम् शुद्धि माटे शुद्धिके लिए, यथाविधि- विधि अनुसार विधि अनुसार, स्वेदयेत् स्वेदन करवुं स्वेदन करे, संस्वेद्य स्वेदन करीने स्वेदन करके, वामेन डाबा बांये, अङ्गुष्ठपर्वणा- अंगूठाना आगला वेढाथी अङ्गुष्ठके अग्रपर्वसे, नासाम् नाकने नाकको, उन्नम्य अथ ऊंचुं करी पछी ऊंचा करके पश्चात्, दक्षिणेन- जमणा दाहिने, हस्तेन- हाथ वडे हाथसे, प्रणाड्या- प्रणाळीथी नालीसे, पिचुना वा के पूमडाथी वा फायेसे, अपि पण भी, उभयतः बने नसकोरांमां दोनों नथुनोंमें, समम् एक समान एक समान ही, कुर्यात् स्नेह देवो स्नेह देवे ॥१००-१०२॥

100-102½. If the head is not lowered at all, the nasal medication does not reach the desired destination; if, on the other hand it is lowered too much, there is the danger of the medication getting lodged in the brain; hence the patient should be made to assume the position described, and by way of preparatory cleansing, his head should be subjected to sudation. Having carried out the sudation procedure, the physician should with the thumb of his left hand, raise the tip of the patient's nose and with the right hand he should drop, either by means of pipette or cotton swab, the sternutatory oil in equal measure in

both the nostrils in the way prescribed.

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ॥१०३॥
तं स्नेहं श्लेष्मणा साकं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।
स्वेदेनोत्क्लेशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः॥१०४॥
भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते ततः ।
श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ॥१०५॥

कृते च नस्य આપી नावन देकर, भूयः ફરીને फिर, स्वेदयेत् સ્વેદન કરવું स्वेदन करे, पुनः पुनः ફરી ફરીને बारबार, तम् તે उस, स्नेहम् સ્નેહને स्नेहको, श्लेष्मणा કફ कफके, साकम् સહિત साथ, आकर्षेत् બહાર કાઢવે જોવા बाहिर निकाले, तथा તે પ્રમાણે કરવાથી ऐसा करनेसे, स्नेहः न तिष्ठति સ્નેહ ટકતો નથી स्नेह नहीं रहता, स्वेदन- સ્વેદનથી स्वेदसे, उत्क्लेशितः ઉત્ક્લેશિત થયેલો उत्क्लेशित, श्लेष्मा કફ श्लेष्मा, नस्तःकर्मणि નસ્ય કર્મમાં नस्य कर्ममें उपस्थितः નજીક આવ્યો હોય છે पास आता है, भूयः અને પાછો और फिर, स्नेहस्य સ્નેહની स्नेहकी, शैत्येन શીતળતાને લઈ शीतलतासे, शिरसि મસ્તકમાં मस्तिकमें, स्त्यायते ઘટ્ટ બની જાય છે घट्ट होजाता है, ततः તેથી તે फिर वह, श्रोत्र- કાન कान, मन्या- મન્યા मन्या, गलाद्येषु ગળા વગેરેમાં गले आदिमें, विकाराय વિકારોને रोगोंको, कल्पते કરે છે उत्पन्न करता है ॥१०३-१०५॥

103-105. On completing this the patient's head should be once again subjected to sudation and the oil that has been dropped should be repeatadly drained out together with the morbid mucus, till no portion of the medicated oil is left behind. The mucus roused by the sudation and collected during the administration of the errhine treatment, becomes congealed in the head once again, as a result of the cooling effect of the unctuous article. It then gives rise to disorders of the ear, sides of the neck, throat etc.

ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।
हितान्नभुङ्निवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥१०६॥
विधिरेषोऽवपीडस्य कार्यः

ततः તેથી इस लिए, नस्तःकृते નસ્ય કર્મ કર્યા પછી नस्यकर्मके बाद, कफविनाशनम् કફનાશક कफनाशक, धूमम् ધૂમનું धूम, पिबेत् પાન કરવું पीना चाहिए, हितान्नभुग् હિતકર અન્ન ખાવું हितकर अन्नका भोजन करे, निवात-उष्ण- પવનના ઝપાટા વગરના અને ઉષ્ણ સ્થાનનું वायुरहित और गरम स्थानका, सेवी સેવન કરવું सेवन करे, नियतेन्द्रियः स्यात् તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી और जितेन्द्रिय रहे, अवपीडस्य અવપીડનનો अवपीडकी, एषः આ यह, विधिः વિધિ विधि, कार्यः કરવી જોઈએ करनी चाहिए ॥ १०६½ ॥

106-106½. Hence the patient should, after the errhine treatment, resort to smoking that is curative of kapha, take wholesome diet, resort to windless and warm apartments and observe sense reastraint. This is the method to be employed in the administration of nasal drops.

प्रध्मापनस्य प्रयोगविधिः, नस्यकर्मणो व्यापदः, तच्चिकित्सा च—

प्रध्मापनस्य तु ।
तत् षडङ्गुल्या नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु ॥१०७॥
विरिक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाऽम्बु भोजयेत् ।

१०४ साकं तथा—सार्धं यथा (च.)
,, ,, —सार्धं तथा (क.)
,, ,, —साकं यथा (क.)
,, नस्तःकर्मण्युपस्थितः—नस्तःकर्मण्युरःस्थितः (च.)
१०५ स्त्यायते—स्त्यायते पुनः (च.क.)

१०६. कफविनाशनं—कफविशोधनं (च.क.)
१०७ षडङ्गुल्या—षडङ्गुल्याऽथवा (च.)
,, षडङ्गुल्या नाड्या ,, (क.)
१०८. तूर्णं—चूर्णं (त.)
,, ,, —तत्र (च.

लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥१०८॥
विरेकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् १०९
यथास्वं विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।
अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥११०॥

प्रध्मापनस्य- પ્રધ્માપનમાં प्रध्मापनमें, तु તો तो, षडङ्गुल्या ૭ આંગળની छः अंगुलकी, नाड्या- નળીવડે नाडीसे, तत् चूर्णम् તે ચૂર્ણ इस चूर्णको, तु તો तो, मुखेन- મુખથી मुखद्वारा, धमेत् ફૂંકવું फूंके विरिक्तशिरसम् શિરોવિરેચન થઈ ગયા પછી રોગીને शिरोविरेचनके बाद रोगीको, उष्णम् ગરમ गरम अम्बु- પાણી जल, पाययित्वा પિવડાવીને पिलाकर, अतन्द्रितः તન્દ્રારહિત वैद्य अप्रमत्त वैद्य, निवातस्थम् વાયુના ઝપાટા વગરના સ્થાનમાં રાખી वायुरहित स्थानमें रखकर, लघु હલકું लघु, त्रिषु તથા ત્રણ દોષમાંથી કોઈ પણ એકને तीनों दोषोंमेंसे किसी भी एकको, अविरुद्धम् નહિ વધારનારું न बढ़ानेवाला, भोजयेत् ભોજન કરાવવું भोजन करावे, विरेकशुद्धः શિરોવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલ शिरोविरेचनसे शुद्ध हुआ, यस्य જે जिस, दोषस्य દોષના दोषका, कोपनम् કોપક દ્રવ્યનું कोप करनेवाला द्रव्य, सेवते સેવન કરે છે सेवन करता है, सः दोषः તે દોષ वह दोष, तत्र ત્યાં वहां, विचरन् વિચરતો વિચરતો विचरता हुआ, स्वान् પોતના अपने, बहून् ઘણા बहुतसे, गदान् રોગોને रोगोंको, करोति ઉપન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, विचक्षणः વિચક્ષણ वैद्य चतुर वैद्य, तेषु- તેઓમાં उनमें, यथास्वम् તે તે દોષને અનુસાર यथादोष विहिताम् કહેલ कही हुई, क्रियाम् ચિકિત્સા चिकित्सा, कुर्यात् કરવી करे, अकालकृत- અકાળે કરેલ શિરોવિરેચનથી अकालमें किये हुए शिरोविरेचनसे, जातानाम् ઉત્પન્ન થયેલ उत्पन्न हुए, रोगाणाम् રોગોની પણ रोगोंकी भी, अनुरूपतः તે તે રોગોમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી उन उन रोगमें कही हुई चिकित्सा करे ॥१०७-११०॥

107-110. As regards insufflation the powder should be blown by the mouth through a tube six fingers-breadth in length. After the patient has been errhinated he should be given a potion of hot water and then a light meal which is not aggravative of any of the three humors and should be made to remain in a windless place by the vigilant physician. If a man that has been purged of the impurities, resorts again to things causative of humoral provocation, the particular humor provoked, moving about in that region gives rise to many diseases peculiar to its nature. In these conditions the wise physician should carry out treatment as indicated; and as regards complications arising from untimely nasal therapy, the line of treatment is the same as that in corresponding diseases.

१०८ विरेकशुद्धः-वामदेहस्तु (ध.)

अजीर्णे भोजने भुक्ते तोये पीतेऽथ दुर्दिने ।
प्रतिश्याये नवे स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने ॥१११॥
नावनं स्नेहनं रोगान् करोति श्लैष्मिकान् बहून् ।
तत्र श्लेष्महरः सर्वेस्तीक्ष्णोष्णार्दैर्विधिर्हितः ॥११२॥

अजीर्णे અજીર્ણમાં अजीर्णमें, भोजने भुक्ते ભોજન કર્યા પછી भोजन करनेके बाद, अथ અને और, तोये पीते પાણી પીધા પછી पानी पीनेके उपरान्त, दुर्दिने વાદળીએ દિવસે दुर्दिनमें, नवे નવા नये, प्रतिश्याये સળેખમમાં जुकाममें, स्नाते નાહ્યા પછી स्नान करनेके बाद स्नेहपाने સ્નેહપાનમાં स्नेहपानमें, अनुवासने અને અનુવાસનમાં और अनुवासनमें, स्नेहनम् સ્નેહન

१११. भोजने भुक्ते--भुक्तभक्ते च (क ध)
" स्नाते स्नेहपानेऽनुवासने-स्त्याने स्नेहपीतेऽनुवासिते (ध.फ.)

११२. नावनं--नराणां (द.)

स्नेहन, नावनम् नस्य नस्य, बहून् घणा बहुत, श्लैष्मिकान् કફજન્ય कफजन्य, रोगान् રોગો रोगोंको, करोति કરે છે करता है, तत्र તેમાં उनमें, तीक्ष्णोष्णादिः તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ વગેરે तीक्ष्ण उष्णादि, सर्वः સર્વ सब, श्लेष्महरः કફહર कफहर, विधिः हितः વિધિ હિતકારક છે विधि हितकर है ॥ १११-११२ ॥

111-112. Unctuous nasal medication administered in indigestion or immediately after meals or after taking a draught of water or on a cloudy day or in condition of recent coryza or after a bath or after an unctuous potion or after an unctuous enema will give rise to various disorders of kapha. In such disorders, all measures curative of kapha, such as are acute hot, etc are beneficial.

क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहते तृषि ।
वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वाञ्जनयेद्गदान् ॥११३॥
तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहण ।
स्वेदादिः, स्याद्घृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ११४
ज्वरशोकातितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य तु ।
रूक्षैः शीताञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥११५॥

क्षामे શુષ્ક દેહવાળા મનુષ્યમાં कृश मनुष्यमें, विरेचिते વિરેચન પામેલ મનુષ્યમાં विरेचन लिये हुए मनुष्यमें, गर्भे ગર્ભિણીમાં गर्भवतीमें, व्यायामाभिहते વ્યાયામથી અભિઘાત પામેલ મનુષ્યમાં व्यायामसे अभिहत मनुष्यमें, तृषि તથા તરસ્યા મનુષ્યમાં और प्यासवाले मनुष्यमें, रूक्षेण રૂક્ષ रूक्ष, नस्येन નસ્યથી नस्य लेनेसे, क्रुद्धः वातः કોપેલ વાયુ कुपित हुआ वायु, स्वान् પોતાના अपने, गदान् રોગોને रोगोंको, जनयेत् ઉત્પન્ન કરે છે उत्पन्न करता है, तत्र તેમાં उनमें, स्नेहनबृंहणः સ્નેહન, બૃંહણ, स्नेहन, बृंहण, स्वेदादिः સ્વેદન વગેરે स्वेदादि, सर्वः સર્વ सब वातहरः વાતહર वातहर, विधिः વિધિ विधि, स्यात् હિતકર છે हितकर हैं, गर्भिण्याः तु: અને ગર્ભિણીને તો गर्भिणीको तो, विशेषतः ખાસ કરીને विशेष करके, घृतम् ઘી घी, क्षीरम् અને દૂધ और दूध हितकर हैं ज्वर-शोक- જ્વર અને શોકથી ज्वर और शोकसे, अतितप्तानाम् અતિશય સંતાપ પામેલ મનુષ્યોનો अतिशय संतप्त हुए मनुष्योंके, मद्यपस्य તથા મદ્ય પીનારનો શિરોવિરેચનથી ઉત્પન્ન થયેલો और मद्य पीनेवालेके शिरोविरेचनसे उत्पन्न हुए, तिमिरम् તિમિરરોગ तिमिररोगको, रूक्षैः રૂક્ષ रूक्ष, शीताञ्जनैः તથા શીતલ અંજનોથી और शीत अंजनोंसे, लेपैः લેપોથી लेपोंसे, पुटपाकैः च અને પુટપાકોથી और पुटपाकोंसे, साधयेत् મટાડવો अच्छा करे ॥ ११३-११५ ॥

113-115. By the administration of dry nasal medication in conditions of emaciation or after purgation or in gravid condition or in fatigue due to exertion and in thirst, the vata, getting provoked, causes disorders peculiar to its nature. In such conditions, all measures curative of vata, such as oleation, or roborant and sudation therapies etc. should be given; and in the case of a gravida ghee and milk should be specially given. The unctuous nasal medication causes dimness of vision in the case of persons greatly afflicted with fever or grief and also in those addicted to wine In such cases painting the eye with un-unctuous and cooling collyrium, applications and medications prepared by the Putapaka-method should be done.

११४. क्षीरं -जीर्णं (ग.)
११५ शीताञ्जनैः-सेकाञ्जनैः (ग.ङ.)
,, साधयेत्-शोधयेत् (ङ ग.)
,, एतच्छ्लोकानन्तरम्-नेत्रज्वरावमस्तत्र प्रशमं यान्ति तस्य तु
अधिक पाठः (ङ.) पुस्तके।

प्रतिमर्शगुणाः —

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मतम् ।
प्रतिमर्शस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥११६॥

स्नेहनम् સ્નેહન स्नेहन, शोधनम् च एव અને શોધન और शोधन, द्विविधम् એમ બે પ્રકારનું इस तरह दो प्रकारका, नावनम् નસ્ય नस्य, मतम् માનેલ છે माना गया है, प्रतिमर्शः तु અને પ્રતિમર્શ और प्रतिमर्श, नस्यार्थम् બન્ને પ્રકારના નસ્યનું કામ दोनों प्रकारके नस्यका कार्य, करोति કરે છે करता है, दोषवान् च અને દોષ કરનાર और दोष करनेवाला, न નથી नहीं है ॥ ११६ ॥

116. There are two purposes served by nasal medication viz. oleation and purification. Nasal application serves both purposes and is harmless.

प्रतिमर्शप्रयोगविधिः —

नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्वदा ।
न चोच्छिङ्घेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ११७

सर्वदा દરરોજ प्रतिदिन, प्रातः निशि च સવારે અને રાત્રે प्रातःकाल और रात्रिमें, नस्तः નસકોરાંમાં नथुनोंमें, स्नेहाङ्गुलिम् સ્નેહભરી આંગળી स्नेहपूरित अंगुलि, दद्यात् દેવી देवे, न च उच्छिङ्घेत् પણ તે સ્નેહ ઉંચે ચઢાવી જવો નહિ किन्तु इसे ऊपर न खींचे, अरोगाणाम् નીરોગ મનુષ્યોને नीरोगियोंको, सः प्रतिमर्शः તે પ્રતિમર્શ वह प्रतिमर्श, दार्ढ्यकृत् દઢતા કરનાર છે दृढताकारक है ॥ ११७ ॥

117. Morning and night, and in all seasons, one should use a finger dipped in unctuous substance for nasal inunction. The medication should not be sniffed in too deeply. This nasal application is to be used in health and it is promotive of firmness and strength.

अध्यायार्थविषयाः —

तत्र श्लोकौ—

त्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च ।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ॥११८॥
विधिरुत्तरबस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
सव्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्माख्यायां प्रकीर्तितम् ॥११९॥

तत्र श्लोकौ તે વિષયમાં ઉપસંહારના બે શ્લોક છે કે उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैंकि, मर्माख्यायाम् सिद्धौ ત્રિમર્મીયસિદ્ધિ નામના અધ્યાયમાં त्रिमर्मीयसिद्धि नामके अध्यायमें, यस्मात् જે કારણે जिस कारणसे, त्रीणि ત્રણ तीन, मर्माणि મર્મો मर्मो, प्रधानानि મુખ્ય છે मुख्य हैं, तेषु તેઓને उनको, अभिहतेषु च અભિઘાત મતાં चोट लगने पर, लिङ्गम् लक्षणं लक्षण, चिकित्साम् ચિકિત્સા चिकित्सा, सौषधाः ઔષધો સહિત औषधोंके साथ, रोगभेदाः च રોગના ભેદો रोगके भेद उत्तरबस्तेः ઉત્તરબસ્તિની उत्तरबस्तिकी, विधिः च વિધિ विधि, तथा नस्तःकर्मविधिः નસ્યકર્મની વિધિ नस्यकर्मकी विधि, सव्यापत् તેઓની વ્યાપત્તિ उनकी व्यापत्ति, भेषजम् અને તેનાં ઔષધ और इनकी औषध, प्रकीर्तितम् કહેવામાં આવ્યાં છે कही गई हैं ॥ ११८-११९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

118-119. Of the vital regions why three are pre-eminent; the signs and symptoms and treatment of injuries occuring in these regions; the different varieties of diseases affecting these organs and their remedies; the method of administration of the urethral and vaginal douche and similarly the

११६. नावनं मतं—नस्यमुच्यते (ग.)
,, ,, —नस्यमुच्यते (ह.भ.च.)
,, ,, —नावनं स्मृतम् (क.)
,, प्रतिमर्शस्तु—प्रतिमर्शश्च (च.)

११९. सव्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्माख्यायाम्—सव्यापद्भेषजसिद्धौ मर्माख्यायःप्रकीर्तितः (च.)
,, सव्यापद्—सव्यापद् (द.)

method of administering nasal medication; the complications and their treatment:—have all been described in the chapter entitled Success in treatment of the Three Vital Regions

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, त्रिमर्मीयसिद्धिः 'ત્રિમર્મીયસિદ્ધિ' 'त्रिमर्मीयसिद्धि' नाम નામનો नामका, नवमः નવમો नौवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'Success in Treatment of the Complications arising from the disorders affecting the Three Vital Regions in the body'. not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

दशमोऽध्यायः ।

દશમો અધ્યાય अध्याय दसवाँ

Chapter X

बस्तिसिद्ध्युपक्रमः—

अथातो बस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, बस्तिसिद्धिम् 'બસ્તિસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'बस्ति सिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Successful application of the Enema Procedure'.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सिद्धानां बस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।
शृण्वग्निवेश! गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ॥ ३ ॥

अग्निवेश! હે અગ્નિવેશ! हे अग्निवेश!, तेषु तेषु તે તે उन उन, रोगेषु રોગ પર रोगोंमें, शस्तानाम् કહેલા कही हुई, सिद्धानाम् પ્રત્યક્ષ ફલ આપનારી प्रत्यक्ष फल देनेवाली, बस्तीनाम् બસ્તિઓની बस्तियोंकी, भिषजाम् વૈદ્યોને वैद्योंको, सिद्धिप्रदाम् સફળતાદાયક सफलता देनेवाली, सिद्धिम् સિદ્ધિ सिद्धिको, गदतः કહું છું कहता हूं, शृणु સાંભળો सुनो ॥ ३ ॥

3. Listen to me, O Agnivesa, as I discourse on the successful application of the most efficacious types of enema, the use of which brings success to the physician, and on the particular diseases in which each particular type is recommended.

बलादीन्प्रविभज्य दत्तोबस्तिः सर्वरोगान्निवर्तयति—

बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताःसम्यक् । बस्तयः स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्नियच्छन्ति ॥४॥

बल-दोष- બલ, દોષ बल, दोष. **काल-रोग-** કાલ, રોગ काल, रोग, **प्रकृतीः** અને પ્રકૃતિના और प्रकृतिके, **प्रविभज्य** વિભાગ કરી विभागके अनुसार, **स्वैः स्वैः** પોતપોતાના अपने अपने, **औषधवर्गैः** ઔષધ વર્ગથી औषधवर्गोंसे, **सम्यक्** સારી રીતે अच्छी प्रकार, **योजिताः** યોજેલી બસ્તિઓ बनाई हुई वस्तियां, **स्वान् स्वान्** પોતપોતાના अपने अपने, **रोगान्** રોગોને रोगोंको, **नियच्छन्ति** હરે છે शान्त करती हैं ॥४॥

4. When, having regard to the nature of strength, morbidity, time, disease, and constitution in each given case, the appropriate kind of enema, prepared with the proper medications indicated, is used in the right way, the enema succeeds in allaying the disorder for which it is meant.

बस्तेर्गुणाः—

कर्मान्यद्वस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात् । आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

शीघ्र- જલદી जल्दी, **सुखविशोधित्वात्** સુખપૂર્વક શોધન કરનાર હોવાથી सुखपूर्वक शोधन करनेवाली होनेसे, **आशु-** જલદી शीघ्र, **अपतर्पण-** અપતર્પણ अपतर्पण, **तर्पणयोगात् च** તથા તર્પણ કરનાર હોવાથી तथा तर्पण करनेवाली होनेसे, **निरत्ययत्वात् च** અને હાનિકારક ન હોવાથી और हानिकारक न होनेसे, **बस्तिसमम्** બસ્તિસમાન वस्तिसमान, **अन्यत्** બીજું अन्य, **कर्म** કોઈ કર્મ कर्म, **न विद्यते** નથી नहीं है ॥५॥

5. There is no therapeutic procedure comparable to that of the enema in as much as it possesses rapid and useful properties of cleansing, in addition to its being a quick agent of impletion and depletion and is unattended with danger.

विरेचनाद्यपेक्षया बस्तेः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्—

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात् । दुःखोद्गारोत्क्लेशाहृद्यत्वकोष्ठरुजा विरेके स्युः ॥६॥

विरेके વિરેચનમાં विरेचनमें, **दोषहरत्वे** દોષ-હરતા दोष हरनेकी शक्ति, **सति अपि** હોવા છતાં પણ होने पर भी, **कटु-तीक्ष्ण-** કડુ, તીક્ષ્ણ कटु तीक्ष्ण, **उष्णादि-** અને ઉષ્ણ વગેરે उष्ण आदि, **भेषज-** ઔષધો औषध, **आदानात्** લેવાથી लेनेसे, **दुःख-** દુઃખ दुःख **उद्गार-** ઓડકાર उद्गार, **उत्क्लेश-** ઉત્ક્લેશ उत्क्लेश, **अहृद्यत्व-** અહૃદ્યતા अहृद्यता, **कोष्ठरुजाः** અને કોઠામાં પીડા और कोष्ठमें पीडा, **स्युः** થાય છે होती हैं ॥६॥

6. Altough purgation does eliminate morbid matter, the oral injestion of drugs containing as they do pungent, acute and hot and such other properties, tends to produce such unpleasant side-effects as cause distress, eructations nausea, unpleasantness and pain in the gastrointestinal tract.

अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावप्राप्तप्रहीनधातुबलौ । आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकृदुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥
बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान्नृणां ददात्याशु ।

शिशुवृद्धौ બાળક અને વૃદ્ધ बालक और वृद्ध, **अविरेच्यौ** વિરેચનને યોગ્ય નથી विरेचनके योग्य नहीं हैं, **तौ अप्राप्त-प्रहीन-धातुबलौ-** કારણ કે તેઓમાંના બાળકને ધાતુ તથા બલ પૂરા પ્રાપ્ત થયાં હોતાં નથી અને વૃદ્ધનાં ધાતુ તથા બલ ઓછાં થતાં જાય છે क्योंकि उनमेंसे बालकको धातु तथा बल पूर्ण प्राप्त नहीं होते और वृद्धको धातु तथा बलकी हानि होती जाती है, **तयोः** તેઓને માટે उनके लिए, **आस्थापनम् एव** આસ્થાપન જ आस्थापन ही, **सर्वार्थकृत्** સર્વ કામ સાધનાર सर्वार्थसाधक, **उत्तमम्** અને ઉત્તમ और उत्तम, **कर्म-** કર્મ છે कर्म है, **नृणाम्** બસ્તિ મનુષ્યોને वस्ति मनुष्योंको, **बल-वर्ण-**

४. स्वान् स्वान्-तान् तान् (च. क.)

બલ, વર્ણ વલ वर्ण, हर्षं હર્ષ हर्ष, मार्दव મૃદુતા मृदुता, गात्रस्नेहान् અને અંગોમાં સ્નિગ્ધતા और अङ्गोंमें स्निग्धता, आशु. જલદી शीघ्र, ददाति આપે છે देती है ॥७३॥

7-7½. Moreover, since the very young and the very aged are both unsuitable subjects for purgation, on account of the former having not yet attained full body-growth and vitality and the latter having begun to lose both, the corrective enema-procedure is in both cases the most suitable procedure and the one that can achieve all the desired results. Thus, the enema invests persons quickly with strength, complexion, exhillaration, softness and unctuousness of the body

बस्तेर्भेदाः, तद्विषयाश्च—

अनुवासनं निरूहश्चोत्तरबस्तिश्च स त्रिविधः ॥८॥
शाखावातार्तानां संकुचितस्तब्धभग्नरुग्णानाम् ।
विड्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्तिरुगादिषु च शस्तः ॥९॥

सः त्रिविधः તે ત્રણ પ્રકારની છે वह तीन प्रकारकी है, अनुवासनम् જેમકે અનુવાસન जैसेकि अनुवासन, निरूहः च નિરૂહ निरूह, उत्तरबस्तिः च અને ઉત્તર-બસ્તિ और उत्तरबस्ति, शाखावात શાખાવાતથી शाखाके वायुसे, आर्तानाम् પીડિત पीडित, संकुचित- તેમજ સંકોચ एवं संकोच, स्तब्ध-भग्न સ્તબ્ધતા તથા અંગ-ભંગના स्तब्धता तथा अगभंगवाले, रुग्णानाम् રોગી-ઓને માટે रोगियोंके लिए, विट्सङ्ग- અને મળરોધ और मलावरोध, आध्मान- આધ્માન आध्मान, अरुचि અરુચિ अरुचि, परिकर्तिरुक्- અને વાઢરોગ और परिकर्तिकारोग, आदिषु च વગેરેમાં आदिमें, शस्तः બસ્તિ પ્રશસ્ત છે बस्ति प्रशस्त है ॥ ८-९ ॥

8-9. The enema is of three kinds viz, unctuous, evacuative and urethro-vaginal douching. The enema is especially beneficial in persons afflicted with rheumatic affections of the extremeties, contracture, softness, fracture and pain.

उष्णार्तानां शीताञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन् संतर्क्य विनियुञ्ज्यात् १०

उष्णार्तानाम् ગરમીથી પીડાતા મનુષ્યોને उष्णतासे पीडितोंको, शीतान् શીત शीतल तथा शीतार्तानाम् તથા ઠંડીથી પીડાતા મનુષ્યોને तथा शीतपीडितोंको, सुखोष्णान् च નવશેકી सुखोष्ण, बस्तीन् બસ્તિઓ बस्तियोंको, तद्योग्य તેઓને યોગ્ય उनके लिए योग्य औषधयुक्तान् ઔષધથી યુક્ત કરી औषधोंसे युक्तकर, संतर्क्य વિચાર કરી विचार करके, विनियुञ्ज्यात् પ્રયોજવી જોઈએ प्रयोग करनी चाहिए ॥ १० ॥

10. Patients afflicted with heat, should be given cold enemas while those afflicted with cold should be given genially warm enemas. The enema should be given prepared with the appropriate medicaments judging each case on its own merits.

बृंहणीयबस्त्यनर्हाः—

बस्तीन बृंहणीयान् दद्याद् व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या येऽपि नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥११॥

विशोधनीयेषु તથા શોધન કરવા યોગ્ય तथा शोधनयोग्य, व्याधिषु રોગોમાં रोगोंमें, बृंहणीयान् બૃંહણ बृंहण, बस्तीन् બસ્તિઓ बस्ति, न दद्यात् દેવી જોઈએ નહી नहीं देनी चाहिए, मेदस्विनः મેદવાળા मेदस्वी,

९. भग्नरुग्णानाम्-भग्नपन्वीनाम् (क ख, ग, ङ, त, थ, ध,)

१० तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन् संतर्क्य—तद्योगौषधयुक्तान् बस्तीन् *दंत्र (ध.)

,, संतर्क्य-सर्वत्र (ङ थ.)

११. दद्याद् व्याधिषु विशोधनीयेषु-व्याधिषु कुष्ठादिशोधनीयेषु (थ.)

कुष्ठमेहार्ताः તથા કોઢ અને પ્રમેહથી પીડિત कुष्ठ और मेहसे पीडित, अपि नराः જે કોઈ મનુષ્યો जो कोई मनुष्य, विशोध्याः શોધન કરવા યોગ્ય હોય તેઓને પણ બસ્તિ નહિ દેવી જોઈએ शोधन योग्य हों उनको भी बस्ति नहीं देनी चाहिए ॥ ११ ॥

11. Roborant enema should not be be given in cases requiring purificatory treatment (such as persons who are obese or afflicted with dermatosis, urinary anomalies, or in cases needing tobe rid of putrid humors or in cases of skin and urinary diseases.

शोधनीयबस्त्यनर्हाः —

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम् ।
युञ्ज्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥१२॥

क्षीण-क्षत- ક્ષીણ, ક્ષતયુક્ત क्षीण, क्षतयुक्त, दुर्बल- દુર્બળ दुर्बल, मूर्च्छित- મૂર્ચ્છિત मूर्च्छित, कृश-शुष्क કૃશ અને શુષ્ક कृश और शुष्क, देहानाम् દેહવાળાઓને देहवालोंको, ये च તથા જે तथा जो, दोषनिबद्धायुषः દોષ પર ટકેલા આયુવાળા હોય તેઓને दोषों पर अवलम्बित आयुवाले हों उनको, विशोधनीयान् શોધન બસ્તિ शोधनबस्ति, न युञ्ज्यात् આપવી ન જોઈએ नहीं देनी चाहिए ॥ १२ ॥

12. The use of the purificatory measures are contra-indicated in persons with cachexia, pectoral lesions, debility, fainting, emaciation and dehydration of the body, as well as in those whose life is sustained to some extent by the excretory matter in the body.

कार्यविशेषापेक्षया बस्तीनां संस्कारविशेषः —

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुक्ताः ।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥१३॥

वाजीकरणे વાજીકરણ वाजीकरण, असृक् રક્તદોષ रक्तदोष, पित्तयोः च અને પિત્તમાં और पित्तमें, मधु-घृत- મધ, ઘી मधु, घी, पयः-युक्ताः તથા દૂધથી યુક્ત तथा दूधसे युक्त, कफ-वाते અને કફ તથા વાતમાં और कफ तथा वातमें, सतैल-मूत्र- તેલ ગોમૂત્ર तैल गोमूत्र, आरनाल આરનાલ आरनाल लवणाः च તથા લવણથી યુક્ત બસ્તિઓ तथा लवणसे युक्त बस्तियाँ, शस्ताः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त हैं ॥ १३ ॥

13 For the purpose of virilification and in disorders of blood and pitta, the enemas prepared with honey, ghee and milk are recommended. In morbid conditions of kapha and vata, enemas prepared with til oil, cow's urine, sour conjee and rock salt are beneficial.

युञ्ज्याद् द्रव्याणि बस्तिष्वम्लं मूत्रं पयः सुरां क्वाथान्।
अविरोधाद्धातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥१४॥

धातूनाम् ધાતુઓને धातुओंके, अविरोधात् વિરોધી ન હોય એવાં विरोधी न हों ऐसे, अम्लम् અમ્લદ્રવ્ય अम्ल, मूत्रम् पयः ગોમૂત્ર-દૂધ गोमूत्र-दूध, सुराम् સુરા सुरा, क्वाथान् અને ક્વાથ और क्वाथ, द्रव्याणि એ દ્રવ્યોને इन द्रव्योंको, रसयोनित्वात् च અને રસની યોનિ હોવાથી और रसकी योनि होनेसे, उष्णम् ગરમ गरम, जलम् પાણીને जलको, बस्तिषु બસ્તિઓમાં बस्तियोंमें, युञ्ज्यात् યોજવાં જોઈએ मिलाना चाहिए ॥ १४ ॥

14. In the preparation of the enema-solution, such substances should be used from among acid articles, urines milks,

१२. शुष्कदेहानाम्—रूक्षदेहानाम् (ह. त.)
,, युञ्ज्याद्विशोधनीयान्—दद्याद्विशोधनीयान् (ध.)

१३ पित्तयोश्चमधुघृतपयोयुक्ताः—पित्तयोर्मधुघृतपयःसंयुता सर्वे (ध)
,, लवणाश्चकफवाते—लवणाः कफावृते वाते (ध. ध. फ.)

wines and decoctions as are not antagonistic to the body elements and water being the source the nutrient fluid, should be warm.

सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।
ऊर्ध्वानुलोमभागाः ससर्षपाः शर्करा लवणम् ॥१५॥
आवापा बस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।
युक्तानि सह कषायैस्तान्युत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥१६॥

ससर्षपाः સરસવ सरसों, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, शताह्वा- સુવા सोया, एला-कुष्ठ નાની એલચી-કઠ इलायची कूठ, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मधु-स्नेहाः મધ-સ્નેહ मधुस्नेह ऊर्ध्व- अनुलोम-भागाः ઊર્ધ્વભાગ (વમન દ્રવ્ય) ऊर्ध्वभाग, (वमन द्रव्य) अनुलोमभाग (વિરેચન દ્રવ્ય) अनुलोमभाग (विरेचन द्रव्य), शर्करा સાકર અને शर्करा, लवणम् અને લવણ એ और नमक ये, बस्तीनाम् બસ્તિઓનાં बस्तियोंमें, आवापाः નાખવાનાં દ્રવ્યો છે डालनेके द्रव्य हैं, अतः એઓમાંથી इनमेंसे, यानि જેઓને जो, कषायैः सह કષાયો સાથે कषायोंसहित, युक्तानि મેળવીને मिलाकर, येषु प्रयोज्यानि स्युः જે બસ્તિઓમાં પ્રયોજવાં જોઈએ जिन बस्तियोंमें प्रयोज्य हैं, तानि તેઓને उनको, उत्तरतः હવે પછી पीछेसे, प्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ १५-१६ ॥

15-16 Deodar, dill seeds, small cardamom costus, liquorice, long pepper, honey and unctuous substance, drugs acting as purificatory of upper and lower channels rape-seed, sugar and salt are the ingredients to be added to the enema solution. As to which of these ingredients should be used in which kind of enema and with what kind of decoction will be described hereafter.

चिरजातकठिनबलेषु
व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये मृदवः ।
सप्रतिवापकषाया
योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥१७॥

चिरजात- લાંબા વખતથી થયેલ दीर्घ कालसे उत्पन्न, कठिन- મહાન महान, बलेषु બળવાળા बलवाले, व्याधिषु વ્યાધિઓમાં रोगोंमें, सप्रतिवाप આવાપ आवाप, कषायाः અને કષાયસહિત और कषायसहित, तीक्ष्णाः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, अनुवासन અનુવાસન अनुवासन, निरूहाः તથા નિરૂહ બસ્તિઓ निरूह बस्तियाँ, योज्याः યોજવી જોઈએ प्रयुक्त करनी चाहिएं, विपर्यये तु તથા વિપરીત અવસ્થામાં આવાપ અને કષાયસહિત મૃદુ અનુવાસન તથા નિરૂહ બસ્તિઓ યોજવી જોઈએ तथा विपरीत अवस्थामें आवाप और कषायसहित मृदु अनुवासन तथा निरूहबस्तियाँ प्रयुक्त करनी चाहिएं ॥१७॥

17 In disease-conditions which are chronic, obstinate and severe, strong, unctuous or evacuative enema prepared with suitable ingredients and decoction should be used, while in the opposite conditions, i. e. mild or recent condition of disease, mild enema should be used.

वातरोगेषु शस्तास्त्रयो बस्तयः—

अर्धश्लोकैरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु सर्वशः ।
बस्तीन् वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हालोडनाञ्छृणु ॥१८॥

नानाव्याधिषु જુદા જુદા વ્યાધિઓમાં भिन्न भिन्न रोगोंमें, सर्वशः સંપૂર્ણપણે सब प्रकारसे, सिद्धान् સિદ્ધ થયેલી सिद्ध, वीर्यसमैः भागैः સરખા બળના સામર્થ્યનો

---

१६. आवापा—आवापो (क.)
,, तान्युत्तरतः—तदुत्तरतः (क. ह.)
,, आवापा बस्तीनामतःप्रयोज्यानि येषु यानि स्युः—आवापे बस्तीनामतः प्रयोज्यानि तेषु तानि स्युः (च. ह.)

१७. बलेषु—बलिषु (च.)
१८. सर्वशः—वर्गशः (क. प. ह. च.)
,, ,, —भूरिशः (च.)
,, यथार्हालोडनाञ्छृणु—यथार्हानिहिताञ्छृणु (च. ह. ग. प.)

नाश न करे तेवां द्रव्योथी युक्त समवीर्य द्रव्य मार्गोंसे युक्त, यथाई-आलोडनान् अने ते द्रव्योने मिश्रित करनार यथायोग्य द्रव द्रव्योथी युक्त और उन द्रव्योंको मिश्रित करनेवाले द्रव द्रव्योंसे युक्त, बस्तीन् बस्तिओने बस्तियोंको, अतः अहींथी यहांसे, अर्धश्लोकैः अरधा अरधा श्लोकमां आधे आधे श्लोकमें, शृणु सांभळो सुनो ॥ १८ ॥

18. Listen to me as I now describe, a prescription in each hemistich a number of tried prescriptions of enemas suitable for administration in all varieies of disease-conditions. In these prescriptions, the relative proportion of the drugs to be mixed together should be such that the potency of any one drug is not neutralized by that of any other.

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः ॥१९॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः पिशितस्य रसान्विताः ॥२०॥

बिल्वः बीली बेल, अग्निमन्थः अरणी अरणी श्योनाकः अरलु अरलु, काश्मर्यः शीवण गंभारी, तथा पाटलिः अने पाटला तथा पाटला, शालपर्णी शालपर्णी शालपर्णी, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, बृहत्यौ अने भोरीगणी दोनों कटेरी, वर्धमानकः अने एरंडो एरण्ड, यवाः तथा जव तथा जौ, कुलत्थाः कळथी कुलथी, कोलानि बोर बेर, स्थिरा च अने शालवण और शालपर्णी, त्रयः आ त्रण योग ये तीन योग, सचतुःस्नेहाः चारे स्नेह साथे चार स्नेहोंके साथ, पिशितस्य रसान्विताः तथा मांसरस साथे तथा मांसरसके साथ, अनिले वातरोगमां वातरोगमें, शस्यन्ते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥ १९-२० ॥

19-20. (1) Bael, wind killer, Indian calosanthes, fruits of white teak and trumpet flower; (2) Ticktrefoil, painted leaved uraria the two varieties of Indian nightshade and castor oil plant; (3 Barley horse-gram Indian jujube, ticktrefoil; these three sets of drugs comprising three distinct prescriptions should be prepared with the addition of the tetrad of unctuous articlee and meat-juices and administered in morbid conditions due to vata.

पित्तरोगे शस्तास्त्रयो बस्तयः --

नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।
मञ्जिष्ठा सारिवाऽनन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥२१॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गं ते पैत्तिके त्रयः ।
सशर्कराक्षौद्रघृताः सक्षीरा बस्तयो हिताः ॥२२॥

नल-वञ्जुल वाली वाळुंज नल, वञ्जुल, वानीर-वानीर वानीर, शतपत्राणि शतपत्र शतपत्र, शैवलम् अने शेवाळ और शेवाल, मञ्जिष्ठा मजीठ मंजीठ, सारिवा सारिवा सारिवा, अनन्ता अनन्ता कपूरी, पयस्या भोंयकोळु बिलाईकन्द, मधुयष्टिका अने जेठीमध और मुलहठी. चन्दनम् तथा चन्दन तथा चन्दन, पद्मक- पद्मक पद्माख, उशीरम् काळो वाळो खस, तुङ्गम् अने पुंनाग पुंनाग, ते ते ये, त्रयः बस्तयः त्रण बस्तिओ तीन बस्तियां, सशर्करा साकर चीनी, क्षौद्र-घृताः मध अने घी साथे शहद और घीके साथ, सक्षीराः तथा दूध साथे तथा दूधके साथ, पैत्तिके पित्तदोषमां पित्तरोगोंमें, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. (1) Great reed, country willow, cane, lotus and moss. (2 Indian madder, the two varieties of Indian sarsaparila, milky yam, and

१९. शालपर्णी शालिपर्णी (क. ध.)
२०. कोलानि कोलानि (ख. क.)

२२. ते-च (ध)
.. तुङ्गं ते पैत्तिके त्रयः पैत्तिके तु मदे त्रयः (द.)

liquorice; (3) Sandalwood, Himalayan cherry, cuscus grass, and fragrant poon, these three sets of drugs making the second triad of prescriptions, are to be given combined with sugar, honey, ghee and milk and are indicated as enema in disease-conditions due to pitta.

कफरोगे शस्तास्त्रयो बस्तयः—

अर्कस्तथैव चालर्क एकाष्ठीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥२३॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिषु ।
सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः ॥२४॥

अर्क આકડો લાલ આક, अलर्कः સફેદ આક सफेद आक, एकाष्ठीला પાઠા पाढ़ी, तथा एव અને और, पुनर्नवा च સાટોડી पुनर्नवा, हरिद्रा હળદર हल्दी, त्रिफला ત્રિફલા त्रिफला, मुस्तम् નાગરમોથ मोथ, पीतदारु દેવદારુ देवदारु, कुटन्नटम् અને ઉપલસરી और कालीसर, पिप्पल्यः तथा પીપર तथा पिप्पली, चित्रकः च અને ચિત્રક और चित्रक, इति ते वे, न-अति-स्नेह-अन्विताः અત્યંત સ્નેહથી યુક્ત નહિ એવી अत्यन्त स्नेहसे युक्त नहीं ऐसी, त्रयः ત્રણ બસ્તિઓ तीन बस्तियां, सक्षारक्षौद्र क्षार, मध क्षार, शहद, गोमूत्राः અને ગોમૂત્ર સાથે और गोमूत्रके साथ, श्लेष्मरोगिषु કફરોગીઓને कफ रोगियोंके लिए, हिताः હિતકારક છે हितकर हैं ॥ २३-२४ ॥

23-24. The two varieties of (1) mudar, Patha and hog's weed; (2) Turmeric, the three myrobalans, nut-grass, Indian berberry and Indian valerian; (3) Long pepper and white flowered leadwort; these three sets of drugs, making the third triad of prescriptions, should be used mixed with alkali, honey and cow's urine and a slight quantity of unctuous substance. These enemas are recommended in disease-conditions due to kapha.

पक्वाशयशोधनाश्चत्वारो बस्तयः—

फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः ।
श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि २५
प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च ॥२६॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्वाशयविशोधनाः ।
(व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥२७॥)

फल- મીંઢળ मैनफल, जीमूतक- જીમૂતક देवदाली, इक्ष्वाकु- ઇક્ષ્વાકુ कटुतुम्बी, धामार्गवक- ધામાર્ગવ धामार्गव, वत्सकाः અને ઇન્દ્રજવ और इन्द्रजौ, श्यामा च શ્યામા श्यामा त्रिवृत, त्रिफला च एव અને ત્રિફલા त्रिफला, स्थिरा સાલવણ सरीवन, दन्ती- દંતી दन्ती, द्रवन्ती अपि અને રતનજોત और जंगली एरण्डी, प्रकीर्या च કરંજ करञ्ज, उदकीर्या च ઉદકીર્યા उदकीर्या, नीलिनी- નીલિની नीली, तथा क्षीरिणी- અને ક્ષીરિણી और क्षीरिणी, सप्तला- સપ્તલા सप्तला, शङ्खिनी- શંખિની शङ्खिनी, लोध्रम् લોધર लोध, कम्पिल्लकस्य અને કંપીલાનું और कमीलाका, फलम् च ફલ फल, मूत्र-सिद्धाः ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરેલ गोमूत्रसे सिद्ध, ते ते ये, चत्वारः ચાર યોગો चार योग, पक्वाशय- પક્વાશયનું पक्वाशयके, विशोधनाः શોધન કરનાર છે शोधक हैं, व्यस्तैः છૂટા છૂટા भिन्न भिन्न, समस्तैः च अपि અને સમસ્ત રૂપમાં પણ और समस्त रूपमें भी, चतुर्योगाः આ ચાર યોગો ये चार योग, उदाहृताः કહેવામાં આવ્યા છે कहे गये हैं ॥२५-२७॥

25-27. (1) Emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, bitter

२४. श्लेष्मरोगिषु—श्लेष्मरोगिणाम् (ग. घ.)
" " कफरोगिणाम् (च.)

२५. धामार्गवकवत्सकाः—धामार्गक्ष्वेडवत्सकाः (ग. ज द. घ.)
" " त्रिफला—त्रिवृता (च. फ.)

luffa and kurchi; (2) Black turpeth, the three myrobalans, ticktrefoil, red physic nut and physic nut. (3) Indian beech, prickly brazil wood, indigo plant, and asthma weed. (4) Soap pod, clenolipis, lodh, and the fruit of kamala. these four sets of drugs prepared with cow's urine are purificatory of the colon. (the drugs above mentioned may be used separately or in combination and they make a tetrad of prescriptions.)

शुक्रमांसदाश्चत्वारो वस्तयः —

काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥२८॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जलजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसलाः ॥२९॥

काकोली કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी જંગલી મગ मुद्गपर्णी, शतावरी અને શતાવરી और शतावर, विदारी ભોંયકોળું विदारीकन्द, मधुयष्ट्याह्वा જેઠીમધ मुलहठी, शृङ्गाटक- શીંગોડાં सिंघाडे, कशेरुके અને કશેરુક और कशेरुक, आत्मगुप्ताफलम् કૌંચબીજ कौंचके बीज, माषाः અડદ उड़द, सगोधूमाः ઘઉં गेहूं, तथा यवाः અને જવ और जौ, जलजानूपजम् तथा જલજ અને આનૂપ और जलज और आनूप, मांसम् માંસ मांस, इति एते ऐ ચાર બસ્તિઓ ये चार बस्तियां, शुक्रमांसलाः વીર્યવર્ધક અને માંસવર્ધક છે शुक्रवर्धक और मांसवर्धक हैं ॥ २८-२९ ॥

28-29. (1) Kakoli, Ksheerakakoli, wild bean and climbing asparagus; (2) white yam, liquorice Indian water chest-nut and luffa, (3) the fruit of the cowage. black gram, wheat and barley; (4) And the meat of the aquatic wet-land animals:—these four sets of drugs are promotive of the seminal secretion as well as of flesh.

सांग्राहिकाश्चत्वारो वस्तयः —

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥३०॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।
वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांग्राहिका मताः ३१

जीवन्ती च જીવન્તી जीवन्ती अग्निमन्थः અગ્નિમંથ अग्निमंथ, धातकीपुष्प- ધાવણીનાં ફૂલ धायके फूल, वत्सकौ च અને ઇન્દ્રજવ और इन्द्रजौ, प्रग्रहः પ્રગ્રહ प्रग्रह, खदिरः ખેર खदिर, कुष्ठम् કઠ कूठ, शमी ખીજડી शमी, पिण्डीतकः મીંઢળ मैनफल, यवाः અને જવ और जौ, प्रियङ्गुः પ્રિયંગુ प्रियंगु, रक्तमूली રક્તમૂલી रक्तमूली, तरुणी ગુલાબ गुलाब, स्वर्णयूथिका અને સ્વર્ણયૂથિકા और स्वर्णयूथिका, वटाद्याः વડ વગેરે वटादि क्षीरवृक्ष, किंशुकम् કેસુડાં किंशुक, लोध्रम् च અને લોધર और लोध्र, इति એ ये, सांग्राहिकाः સાંગ્રાહિક બસ્તિઓ सांग्राहिक बस्तियाँ, मताः માનેલ છે कही हैं ॥ ३०-३१ ॥

30-31. (1) Cork swallow wort, wind killer, fulsee flower and kurchi; (2) Purging cassia, catechu, costus, shamee, emetic nut and barley; (3) perfumed cherry, Indian madder; double jasmine and yellow-jasmine; (4) The banyan and the other drugs of its group Palas and the lodh these four sets of drugs are known to be astringent in their action.

---

२८ मुद्गपर्णी–पृश्निपर्णी (ग.)
" विदारीमधुयष्ट्याह्वा–मधुकं च विदारी च (थ.)
२९. जलजानूपजं–मांसमानूपजं (ग. ङ च. थ.)
" शुक्रमांसलाः–शुक्रमांसदाः (ग. थ.)
" मांसमित्येते शुक्रमांसलाः–मांसमिति शुक्रविवर्धनाः (थ.)
" शुक्रमांसलाः–शुक्रवर्धनाः (ङ.)

३१. तरुणी–तरणी (थ

परिस्रावे द्वौ वस्ती: —

परिस्रावे शृतं क्षीरं सवृक्षीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया ॥३२॥

परिस्रावे પરિસ્રાવમાં परिस्रावमें, सवृक्षीर- ધોળી સાટોડી वृक्षीर, पुनर्नवम् અને લાલ સાટોડી સાથે और पुनर्नवामें, शृतम् ઉકાળેલા क्वथित, क्षीरम् દૂધથી दूधसे, तण्डुलीयक અથવા તાંદળજાથી अथवा तण्डुलीयकसे, युक्तया યુક્ત युक्त, आखुपर्णिकया वा अपि ઊંદરકની સાથે ઉકાળેલા દૂધની બસ્તિ દેવી आखुपर्णीके साथ क्वथित दूधसे वस्ति देवे ॥३२॥

32. (1) Milk prepared with white hog's weed, and hog's weed. (2) Or with kidney leaved ipomea and prickly amaranth is indicated in hemorrhage conditions.

दाहे द्वौ वस्ती—

कालङ्कतककाण्डेक्षुदर्भपोटगलेक्षुभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥३३॥

कालङ्कतक- કાસુંદરો कसौंदी, काण्डेक्षु- કાંડેક્ષુ काण्डेक्षु, दर्भ- દર્ભ दर्भ, पोटगल- પોટગલ पोटगल, इक्षुभिः અને શેરડીથી સાધિત और ईखसे साधित, सघृतक्षीरः घी तथा दूधवाणी पहेली બસ્તિ घी और दूधवाली प्रथम बस्ति, उत्पलादिभिः અને ઉત્પલ વગેરેથી સાધિત ઘી તથા દૂધવાળી और उत्पल आदिसे साधित घी तथा दूधवाली, द्वितीयः च બીજી બસ્તિ दूसरी बस्ति, दाहघ्नः દાહનાશક છે दाहनाशक हैं ॥३३॥

33. (1) Negro coffee, big sugar-cane, sacrificial grass, elephant grass and sugar cane; (2) The blue water lily and other aquatic plants of its group; ghee or milk, prepared with either of these two sets of drugs, is curative of burning.

परिकर्तें द्वौ वस्ती—

कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
बस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥३४॥
परिकर्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।
(देयो बस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितक्रियैः ॥३५॥)

परिकर्ते પરિકર્તિકામાં परिकर्तिकामें, भिषजा वैद्य वैद्य, क्षीरसाधितैः દૂધમાં સાધેલ क्षीरसिद्ध, कर्बुदार- કાંચનાર कचनार, आढकी-नीप- તુવેર કદંબ अरहर कदम्ब, विदुलैः અને સમુદ્રફળ સાથે और समुद्रफलसे, समधुशर्करः મધ અને સાકર ભેળવી शहद और चीनी मिलाकर, शीतः ઠંડી शीत, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, प्रदेयः દેવી दे, तथा તથા तथा, यथावत् सत्यस्वरूपमां सत्यस्वरूपमें, विदितक्रियैः ક્રિયાને જાણનાર क्रियाके ज्ञाता, सुवैद्यैः तु સુવૈદ્યોએ सुवैद्य, श्रीपर्णी- કાશ્મરી गंभारी, कोविदारजैः અને કાંચનારના और कचनारके, वृन्तैः ડીંટાથી બસ્તિ દેવી જોઈએ डंठलोंसे बस्ति देवे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. White mountain ebony, pigeon pea, kadamba and hijjal tree should be prepared in milk with honey and sugar, and given as a cold enema, by the physician, in griping or colicky pain. Similarly, an enema prepared with the stalks of white teak and variegated mountain ebony may be given as enema, in the same condition by good physicians who have a correct knowledge of the therapeutic methods.

३२. परिस्रावे—परिस्रवे (च.)
, परिस्रावे शृतं क्षीरं—पयः शृतं परिस्रावे (ग. घ.)

३३. कालङ्कतक कोलङ्कतक (ग. त.)
, दर्भपोटगलेक्षुभिः—दर्भपोटेक्षुवालिकिभिः (क घ. त थ फ)
, कालङ्कतककाण्डेक्षुदर्भपोटगलेक्षुभिः—कोलङ्कतककाण्डेक्षुदर्भ-कोलेक्षुशालिभिः (झ ड.)

प्रवाहणे द्वौ वस्ती—

बस्तिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।
हितः प्रवाहणे तद्वद्वेष्टैः शाल्मलिकस्य च ॥३६॥

शाल्मलि- શાલ્મલિનાં शाल्मलीके, **वृन्तानाम्** ડીંટાથી ડંઠલોંસે, **क्षीरसिद्धः** સાધિત દૂધમાં સિદ્ધ કરેલ साधित दूधमें सिद्ध किये, **घृतान्वितः** ઘીથી યુક્ત घीके साथ, **बस्तिः** બસ્તિ वस्ति, **प्रवाहणे-** કરાંજવાના રોગમાં प्रवाहिकामें, **हितः** હિતકર છે हितकारी है, **तद्वत्** તેજ પ્રમાણે तदनुसार, **शाल्मलिकस्य च** શાલ્મલિના शाल्मलिके, **वेष्टैः** ગુંદથી સાધિત દૂધમાં સિદ્ધ કરેલ ઘીથી યુક્ત બસ્તિ કરાંજવાના રોગમાં હિતકર છે गोंदसे साधित दूधसे सिद्ध किये घीके साथ वस्ति प्रवाहिकामें हितकर है ॥३६॥

36. The stalks of silk cotton tree prepared in milk with ghee and (2) the resin of the silk cotton tree similarly prepared, make two prescriptions beneficial in conditions of diarrhea.

अतियोगे द्वौ वस्ती—

अश्वावरोहिकाकाकनासाराजकशेरुकैः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ३७
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अश्वावरोहिका- અશ્વગંધા अश्वगन्धा, **काकनासा-** કાકનાસા काकनासा, **राजकशेरुकैः** અને રાજકશેરુથી और राजकशेरुकसे, **क्षीरे** દૂધમાં क्षीरमें, **सिद्धाः** સિદ્ધ કરેલી सिद्ध की गई, **क्षौद्राञ्जनघृतैः** મધ રસાંજન તથા ઘીથી शहद रसाञ्जन तथा घृतसे, **युताः** યુક્ત પહેલી બસ્તિ युक्त प्रथम वस्ति, **अतियोगे-** શોધનના અતિયોગમાં शोधनके अतियोगमें, **स्युः** દેવાય છે दी जाती है, **न्यग्रोधाद्यैः** વડ વગેરે वटादि, **चतुर्भिः च** ચારે વૃક્ષોથી चार वृक्षोंसे, **तेन एव** તેજ उसी, **विधिना** વિધિથી સિદ્ધ કરેલી विधिसे सिद्ध की हुई, **परः** બીજી બસ્તિ પણ શોધનના અતિયોગમાં દેવાય છે दूसरी वस्ति भी शोधनके अतियोगमें दी जाती है ॥३७½॥

37-37½. Oleander, small stinking swallow wort, and Rajakaseruka prepared in milk and mixed with honey, extract berberry and ghee; (2) the banyan and the three other drugs of its group similarly prepared; these two prescriptions of enema are used in conditions of complications resulting from overaction of the enema.

जीवादाने त्रयो वस्तयः—

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ॥३८॥
काश्मर्यबदरीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गवः ।
जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥३९॥
बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ।

बृहती ઉભી ભોરીંગણી बड़ी कटेरी, **क्षीरकाकोली** ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, **पृश्निपर्णी** પૃશ્નિપર્ણી पृश्निपर्णी, **शतावरी** અને શતાવરી और शतावर, **तथा** તથા तथा, **काश्मर्य-** ગંભારી गंभारीके फल, **बदरी-दूर्वाः** બોર, દૂર્વા बेर, दुर्वा, **उशीर-** કાળો વાળો खस, **प्रियङ्गवः** અને પ્રિયંગુ और प्रियङ्गु, **द्वौ** બે બન્ને દ્રવ્ય સમૂહોને इन दोनों द्रव्य समूहोंको, **क्षीरे** દૂધમાં दूधमें, **शृतौ** ઉકાળી पकाकर, **घृताञ्जन-** ઘી તથા રસાંજન घृत तथा रसांजनके, **संयुतैः** મેળવી साथ मिलाकर, **समधुशर्करौ** મધ અને સાકર સાથે शहद और चीनीके साथ, **शीतौ** શીતળ शीतल, **बस्ती**

३६. **तद्वद्वेष्टैः**-तद्वद् वृन्तैः (क ख ग. फ.)
,, बस्तिः-मुष्टिः (च ङ. थ. ट ख फ.)
,, शाल्मलिकस्य—शल्मलिकस्य (ज. फ.)
,, एतच्छ्लोकानन्तरम्—
वस्तिः प्रवाहणे देयो भिषजा काश्यपो धिया
इत्यधिकः पाठः (क. ख. छ ङ.) पुस्तकेषु ।
३७. राजकशेरुकैः—राजकशेरुकाः (थ.)

३९ काश्मर्य—कश्मरी (छ.)
जीवादाने—जीवनीयैः (ङ.)
जीवादाने शृतौ क्षीरे—जीवनीयैः शृतौ क्षीरे (छ.)
काश्मर्य....शृतौ क्षीरे—काश्मरीबदरीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गुकाः ।
जीवनीयैः शृतैः क्षीरैः (ङ)

બસ્તિઓ बस्तियाँ, भिषजा વૈદ્યે वैद्य, जीवादाने જીવાદાનના સાવમાં जीवादानमें, प्रदेयौ દેવી देवे ॥३८-३९॥

38-39½. (1) Indian nightshade, Ksheerakakoli, painted leaved uraria and climbing asparagus; (2) White teak, jujube, scutch grass cuscus grass and perfumed cherry:—these two sets of drugs prepared in milk and mixed with ghee, extract of berberry, honey and sugar should be given as cold enema, by the physician, in conditions of hemorrhage.

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ॥४०॥
शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥४१॥

जीवनीययुतैः જીવનીય ગણની ઔષધિઓ મેળવી जीवनीयगणकी औषधियोंके साथ, तथा તથા तथा शश-एण- સસલાં એણ खरगोश-एण, दक्ष-मार्जार કૂકડા, બિલાડા मुर्गा, बिल्ला, महिष ભેંસ भैंस, अवी-अज મેંઢી અને બકરીનાં मेढ़ और बकरी इनके, शोणितैः લોહી સાથે खूनके साथ, मृदितैः મેળવી આપેલી मिलाकर दी हुई, गो-अवी- ગાય, મેંઢી गाय, मेढ़, अजा બકરી बकरी, महिषी અને ભેંસના और भैंसके, क्षीरैः દૂધ સાથે दूधके साथ, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, जीवादाने જીવાદાનમાં जीवादानमें, प्रशस्यते પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है ॥ ४०-४१ ॥

40-41. Another prescription recommended for use in this condition of hemorrhage consists of the freshly drawn blood of hare, deer, cock, cat, buffalo, sheep or goat, emulsified and mixed with the milk of cow, sheep, goat or buffalo and with the drugs of the life promoter group.

रक्तपित्ते द्वौ बस्ती प्रमेहे चैकः—

मधूकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।
तेनैव विधिना बस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥४२॥
मञ्जिष्ठासारिवानन्तापयस्यामधुकैस्तथा ।
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥४३॥

मधूक- મહુડાં महुआ, मधुक જેઠીમધ मुलहठी, द्राक्षा દ્રાક્ષ द्राक्षा, दूर्वा ધ્રો दूर्वा, काश्मर्य- કાશ્મર્ય गम्भारीके फल, चन्दनैः અને ચંદનથી और चन्दनसे, स-क्षौद्र- મધ शहद, शर्करः અને સાકરસહિત और चीनीके साथ, बस्तिः પહેલી બસ્તિ प्रथम बस्ति, तेन एव તેજ उसी, विधिना વિધિથી विधानसे, रक्तपित्ते રક્તપિત્તમાં रक्तपित्तमें, देयः દેવી જોઈએ देनी चाहिए, तथा તથા तथा, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, सारिवा- સારિવા सारिवा, अनन्ता- અનન્તા अनन्ता, पयस्या- પયસ્યા पयस्या, तथा मधुकैः જેઠીમધ यष्टिमधु, शर्करा-चन्दन- સાકર, ચંદન चीनी, चन्दन, द्राक्षा- દ્રાક્ષ द्राक्षा, मधु- મધ शहद, धात्रीफल- આમળાં आँवला, उत्पलैः च અને નીલકમળથી સાધિત બીજી બસ્તિ રક્તપિત્તમાં દેવી જોઈએ और नीलोफरसे साधित दूसरी बस्ति रक्तपित्तमें देनी चाहिए, सोमवल्कजः कषायः સોમવલ્કના કષાયની બસ્તિ सोमवल्कके कषायकी बस्ति, प्रमेहे तु પ્રમેહમાં દેવી જોઈએ प्रमेहमें देनी चाहिए ॥ ४२-४३ ॥

42-43. Another enema prepared from mohwah, liquorice grape, scutch grass, white teak and sandalwood and mixed with honey and sugar may be given in the same way. Indian madder, the two varieties of Indian sarsaparila, milky yam and liquorice (2) sugar, sandalwood, grape, honey, emblic myrobalan and blue lotus; these two

४१. सद्यस्कैर्मृदितैः-सद्यस्कैरेवतैः (फ.)

४३ पनश्श्लोकानन्तरम्—
बस्तिर्देयो विधिज्ञेन भिषजा युक्तिकल्पितः
इत्यधिकः पाठः (ब.) पुस्तके ।

sets of drugs are used in conditions of hemothermia. The decoction of gum arabic is given in conditions of urinary anomalies.

गुल्मादिरोगेष्वातिदेशिकवस्तय :—

गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥४४॥
यथास्वैरौषधैः सिद्धान् बस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्वन् योगान् पृथग्विधान् ॥४५॥

गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, अतिसार- અતિસાર अतिसार, उदावर्त- ઉદાવર્ત उदावर्त, स्तम्भ- સ્તંભ स्तम्भ, सङ्कुचित- સંકોચ संकोच, आदिषु વગેરેમાં आदिमें, सर्वाङ्ग-एकाङ्ग સર્વાંગ તથા એકાંગ सर्वाङ्ग तथा एकाङ्ग, रोगेषु રોગોમાં रोगोंमें, एवंविधेषु च અને એવી જાતના और इस प्रकारके, रोगेषु- બીજા રોગમાં दूसरे रोगोंमें, विचक्षणः વિચક્ષણ વૈદ્ય विद्वान वैद्य, पूर्वोक्तेन- અગાઉ કહેલ पूर्वोक्त, विधानेन વિધાન પ્રમાણે विधिसे, पृथग्विधान् જુદા જુદા પ્રકારના नाना प्रकारके, योगान् યોગો योगोंको, कुर्वन् કરીને बनाकर, यथास्वैः રોગાનુસાર रोगानुसार, औषधैः ઔષધથી औषधोंसे, सिद्धान् बस्तीन् સિદ્ધ બસ્તિઓ सिद्ध वस्तियाँ, दद्यात् દેવી देवे ॥४४-४५॥

44-45. In conditions of gulma, diarrhea, reverse peristalsis stiffness and contractures, as also, in conditions of partial or total paralysis and in various morbid conditions of a similar type, the discerning physician should administer enema prepared with the drugs appropriate for each disease-condition, selecting the prescriptions of various sorts in the manner of the above mentioned prescriptions.

४४. सर्वाङ्गैकाङ्ग-सार्वाङ्गैकाङ्ग (ध.)
४५. कुर्वन्योगान्-कुर्वन् योगान् (ह.)

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।
पक्वाशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥४६॥
परिस्रावे तथा दाहे परिकर्ते प्रवाहणे ।
सातियोगे मतौ द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥४७॥
द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकस्त्रिंशच्च सप्त ते ।
सुलभाल्पौषधक्लेशा बस्तयो गुणवत्तमाः ॥४८॥

तत्र તે વિષયમાં तस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોક છે કે उपसंहारके श्लोक हैंकि, अनिलादीनाम् વાયુ વગેરે દોષોમાં वातादि दोषोंमें, त्रयःत्रिकाः ત્રણ ત્રણના ત્રણ સમૂહરૂપ બસ્તિઓ तीन तीनके तीन समूहरूप वस्तियाँ, पक्वाशय પક્વાશયની पक्वाशयकी, विशुद्ध्यर्थं શુદ્ધિ કરનારા शुद्धि करनेवाले, वृष्याः વૃષ્ય वृष्य, तथा તથા तथा, सांग्राहिकाः સાંગ્રાહિક सांग्राहिक, अपरे च બીજા दूसरे, चतुष्काः च ચાર ચારના ત્રણ સમૂહરૂપ બસ્તિઓ चार चारके तीन समूहरूप वस्तियां, परिस्रावे અને પરિસ્રાવ और परिस्रव, दाहे દાહ दाह, परिकर्ते પરિકર્તિકા परिकर्तिका, सातियोगे અતિયોગ अतियोग, तथा प्रवाहणे તથા પ્રવાહિકામાં तथा प्रवाहिकामें, द्वौद्वौ બે બે બસ્તિઓ दो दो वस्तियां, मतौ કહી છે कही हैं, तथा તથા तथा, जीवादाने જીવાદાનમાં जीवादानमें, त्रयः ત્રણ तीन, रक्तपित्ते द्वौ રક્તપિત્તમાં બે रक्तपित्तमें दो, मेहे च અને પ્રમેહમાં और प्रमेहमें, एकः એક બસ્તિ કહી છે एक वस्ति कही है, ते આ પ્રમાણે તે इस तरह वे, सुलभ- સુલભ सुलभ, अल्पौषध-क्लेशाः અલ્પ ઔષધ તથા ક્લેશવાળી अल्पौषध तथा क्लेशवाली, गुणवत्तमाः અને સૌથી ગુણવાળી और गुणोंमें सबसे श्रेष्ठ, त्रिंशत् सप्त च સાડત્રીસ सैंतीस, बस्तयः બસ્તિઓ वस्तियां कही हैं ॥ ४६-४८ ॥

Here are the recapitulatory verses:—

४७ सातियोगे मतौ द्वौ द्वौ—अतियोगे मताः पञ्च (क. ख.)
४८. एकस्त्रिंशच्च सप्त ते -सप्तत्रिंशदितिस्मृताः (ध.)

16 48. The three triads of prescriptions in conditions of vata and the other two humors, another triad of tetrads for purification of the colon, virilifics, astringents a dyad of prescriptions in each of the conditions of blennorhbagic condition, burning, griping pain diarrhea and overaction of the enema; a triad of prescriptions in hemorrhage a dyad in hemothermia and one in urinary anomalies thus making a total of thirty seven prescriptions of most excellent enemas, prepared with a few and easily obtainable drugs and causing little or no discomfort are described herein.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने बस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાનમાં सिद्धिस्थानमें, बस्तिसिद्धिः 'બસ્તિસિદ્ધિ' बस्तिसिद्धि', नाम નામનો नामका, दशमः દશમો दसवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The Successful application of the enema procedure' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

અગિયારમો અધ્યાય अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

फलमात्रासिद्धयुपक्रमः—

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, फलमात्रासिद्धिम् 'ફલમાત્રાસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'फलमात्रासिद्धि' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, आत्रेयः આત્રેયે आत्रेयने, इति ह આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स્म કહેલું છે कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The successful use of the emetic nut and the dose of the enema.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आस्थापने कतमत्फलं श्रेष्ठमित्यत्र मुनीनां मतानि—

भगवन्तमुदारसत्त्वधी-
श्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
फलबस्तिवरत्वनिश्चये
सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ ३ ॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः
सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।
कतमत् प्रवरं फलादिषु
स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ ४ ॥

आस्थापन- આસ્થાપન आस्थापनकी, योजनासु યોજનાઓમાં योजनाओंमें, फलादिषु મીંઢળ વગેરેમાં मैनफल आदिमें, कतमत् કયું ફળ कौनसा फल, प्रवरम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, स्मृतम् માનવામાં આવેલ છે माना गया है, इति એમ इस तरह, फलबस्ति ફલબસ્તિની फलबस्तिकी, वरत्वनिश्चये શ્રેષ્ઠતાના નિશ્ચયમાં श्रेष्ठताके निश्चयमें,

१. फलमात्रासिद्धिं-फलसिद्धिं (च.)

सविवादाः વિવાદયુક્ત विवादयुक्त, **भृगु-** ભૃગુ भृगु, **कौशिक-** કૌશિક कौशिक, **काप्य-** કાપ્ય काप्य, **शौनकाः** શૌનક शौनक, **सपुलस्त्य-** પુલસ્ત્ય पुलस्त्य, **असित-** અસિત असित, **गौतमादयः** ગૌતમ વગેરે गौतम आदि, **मुनयः** મુનિઓ मुनि, **भगवन्तम्** ભગવાન भगवान, **उदारसत्त्व-** ઉદાર મન उदार मन, **धी-** બુદ્ધિ बुद्धि, **श्रुति-** શ્રુતિ श्रुति, **विज्ञान-** અને વિજ્ઞાનથી और विज्ञानसे, **समृद्धम्** સમૃદ્ધ समृद्ध, **अत्रिजम्** આત્રેય आत्रेयके, **अभ्युपागमन्** પાસે આવ્યા पास पहुँचे ॥ ३-४ ॥

3-4. Unto the worshipful son of Atri, richly endowed with wide mind, understanding, learning and knowledge, the sages came disputing among themselves concerning the determination of the excellence of the emetic nut in the preparation of the enema. Among these sages were Bhrigu, Kausika, Kapya, Saunaka as well as Pulastya, Asita, Gautama and others; and the subject of their discussion was-which among such fruits as the emetic nut etc., holds the first place in the preparation of corrective enema.

कफपित्तहरं वरं फले-
ष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्यतयाऽभिनत्ति तच्छ-
कृदित्याह नृपोऽथ वामकः ॥ ५ ॥
कटुतुम्बममन्यतोत्तमं
वमने दोषसमीरणं च तत् ।

अथ शौनकः શૌનકે शौनकने, **आह-** કહ્યું કે कहा कि, **फलेषु** ફળોમાં फलोंमें, **कफपित्तहरम्** કફ અને પિત્ત હરનાર कफ तथा पित्तको हरनेवाला, **जीमूतकम्** જીમૂતક जीमूतक, **वरम्** શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, **अथ नृपः** રાજા राजा, **वामकः** વામકે वामकने, **आह** કહ્યું કે कहा कि **तत्** તે वह, **मृदुवीर्यतया-** મૃદુ વીર્યવાળું હોવાથી मृदु वीर्यवाला होनेसे, **शकृत्** મળનું मलका, **अभिनत्ति इति** ભેદન કરતું નથી भेदन नहीं करता, **कटुतुम्बम्** તે કડવી તુંબડીને वह कटुतुम्बीको, **उत्तमम्** શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, **अमन्यत** માનતો હતો मानता था, **तत् च** કારણ કે ते क्योंकि वह, **वमने-** વમનમાં वमनमें, **दोषसमीरणम्** દોષોને પ્રેરી બહાર કાઢે છે दोषको प्रेरित करके बाहर निकालती है ॥५३॥

5 Saunaka said that bristly luffa is the foremost among the fruits used in enema, as it is curative of pitta and Kapha conditions. King Vamaka intervened saying, due to its mild potency it is not able to laxate the stools. The bitter bottle gourd is the best as it is an excellent agent in emesis and in elimination of morbid matter.

तदवृष्यमशैत्यतीक्ष्णता-
कटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
कफपित्तनिबर्हणं परं
स च धामार्गवमित्यमन्यत ।

गौतमः ગૌતમ गौतमने, **अब्रवीत्** કહ્યું કે कहा कि, **तत्** તે वह, **अशैत्य-** ઉષ્ણતા उष्णता, **तीक्ष्णता-** તીક્ષ્ણતા तीक्ष्णता **कटु-** કટુતા कटुता, **रौक्ष्यात्** અને રૂક્ષતાને લઈ और रूक्षताके कारण, **अवृष्यम् इति** અવૃષ્ય છે अवृष्य है, **सः च** તે वह **धामार्गवम्** ધામાર્ગવને धामार्गवको, **परम् कफ-पित्त-निबर्हणम् इति** કફ તથા પિત્તનો અત્યંત નાશ કરનાર कफ तथा पित्तका अत्यन्त नाशक, **अमन्यत** માનતા હતા मानता था ॥६३॥

५. तच्छकृदित्याह—तदिति चोवाच (ड)
६. कटुतुम्बममन्यतोत्तमम्—कटुतुम्बीफलमुत्तमम् (फ.)
६. तदवृष्य—तदवीर्य (ध फ)
,, अशैत्य अशौक्ष्य (ड.)
६३ धामार्गवमित्यमन्यत—धामार्गवमेवममन्यत (ध. फ.)
,, , —धामार्गवमेव मन्यते (ध. फ.)

6-6½. Gautama said 'No, on account of its anaphrodisiac, hot, acute, pungent and dry qualities, it is not suitable; but bitter rag gourd is considered an excellent remedy for the cure of kapha and pitta conditions.'

तदमन्यत वातलं पुन-
र्बडिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥ ७ ॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं
न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।

बडिशः બડિશ बडिश, पुनः तत् તેને उसे, वातलम् વાતલ वातल, ग्लानिकरम् ગ્લાનિ કરનાર ग्लानिकारक, बलापहम् અને બલનાશક और बलनाशक अमन्यत માનતા હતા मानता था, कुटजम् તે ઇંદ્રજવને वह इन्द्रजौको, उत्तमम् च ઉત્તમ છે उत्तम है, प्रशशंस એવી પ્રશંસા કરતા હતા ऐसी प्रशंसा करता था, न बलघ्नम् કેમકે તે બલનાશક નથી क्योंकि वह बल-नाशक नहीं है, कफपित्तहारि च અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે और कफ तथा पित्तका नाशक है ॥ ७ ॥

7-7½. Badisa said 'It is not so as it is causative of vata discordance and a depressant, and results in loss of vitality; but the kurchi is praised as an excellent remedy, since it does not impair the vitality and also cures morbid kapha and pitta'

अतिपिच्छिलमौर्ध्वभागिकं
पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ८ ॥
कृतवेधनमाह वातलं
कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।

काप्यः પણ કાપ્યે परंतु काप्यने, आह કહ્યું કે कहा कि, तत् તે वह, अतिपिच्छिलम् અતિશય પિચ્છિલ છે अतिशय पिच्छिल है, और्ध्वभागिकम् વમન લાવનાર છે वमन लानेवाला है पवनक्षोभि च અને વાયુનો ક્ષોભ કરનાર છે और वातका क्षोभक है, कृतवेधनम् તેણે કૃતવેધનને उसने कृतवेधनको, आह શ્રેષ્ઠ કહ્યું श्रेष्ठ कहा, वातलम् કારણ કે તે વાતલ છે क्योंकि वह वातल है, प्रबलम् પરંતુ પ્રબલ परन्तु प्रबल, कफपित्तम् કફ તથા પિત્તને कफ तथा पित्तको, हरेत् इति હરે છે हरता है ॥ ८½ ॥

8-8½. Kāpya said 'No this drug is very viscid. It is mainly on emetic and it disturbs the movement of vata, but the bitter luffa is the best, since it is promotive of vata and curative of even very severe discordance of kapha and pitta.'

तदसाध्विति भद्रशौनकः
कटुकं चातिबलघ्नमित्यपि ॥ ९ ॥

भद्रशौनकः ભદ્રશૌનકે કહ્યું કે भद्रशौनकने कहा कि, तत् असाधु તે ઠીક નથી वह ठीक नहीं है, कटुकम् કારણકે તે કટુ क्योंकि वह कटु, अतिबलघ्नम् च इति अपि અને અતિ બલનાશક છે और अति बलनाशक है ॥ ९ ॥

9. Bhadra Saunaka said 'No, this is not right. It is pungent and causes great impairment of vitality'.

इति तद्वचनानि हेतुभिः
सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान्
प्रशशंस फलेषु निश्चयं
परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥१०॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, हेतुभिः હેતુઓસહિત हेतुसहित, सुविचित्राणि સારી પેઠે વિચિત્ર बहु विचित्र, तद्वचनानि તેઓનાં વચનો उनके वचन, निशम्य સાંભળીને सुनकर, बुद्धिमान् બુદ્ધિમાન बुद्धिमान,

८½. घानकं--चोत्तमं (घ)

९. भद्रशौनकः--तत्र शौनकः (ग.)
,, कटुकं चाति-कटुकश्चाति (घ.)
१०. बुद्धिमान्--तुद्धिमान् (घ)

अत्रिसुतः આત્રેયે आत्रेयने, फलेषु ફળોની બાબતમાં फलोंके विषयमें, परमम् શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, निश्चयम् નિશ્ચય निश्चय, प्रबभाष કહી દેખાડયો कहा, अब्रवीत् च અને બોલ્યા और बोले ॥१०॥

10. Having listened to these interesting observations, advanced with reasons, the wise son of Atri praised the speakers and then delivered, as follows, the final decision as to which of the fruits was the best for purposes of the enema.

तत्रात्रेयकृतो निश्चयः —

फलदोषगुणान् सरस्वती
प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।
न तु किंचिददोषनिर्गुणं
गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥११॥

सर्वैः अपि તમે સર્વેએ आप सबने, फल- ફળોના फलोंके, दोषगुणान् દોષ અને ગુણની दोष और गुणोंके, प्रति બાબતમાં बारेमें, सरस्वती વાણી वाणी, सम्यक् સરખી રીતે योग्य रीतिसे, ईरिता ઉચ્ચારી છે कही है, किञ्चित् तु પરંતુ જગતમાં કોઈ પણ परन्तु जगतमें कुछ भी, अदोषनिर्गुणम् न દોષવાળું જ અને ગુણવાળું જ નથી दोषवाला ही और, गुणवाला ही नहीं है, अतः આથી इस लिए, गुणभूयस्त्वम् પદાર્થના ગુણની અધિકતાનો पदार्थके गुणोंकी अधिकताका, विचिन्त्यते વિચાર કરવામાં આવે છે विचार किया जाता है ॥११॥

11. Concerning the baneful and beneficial properties of the various fruits, you have, all of you, given utterance rightly. There is no substance which is absolutely of both good and bad qualities. Hence our concern should be to select such substances as possess more of the required good qualities.

११. विचिन्त्यते–हि चिन्त्यते (च.)

इह कुष्ठहिता गरागरी
हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये
प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥१२॥
उदरे कृतवेधनं हितं,

इह અહીં यहां, गरागरी કુકડવેલા बंदाल, कुष्ठहिता કુષ્ઠમાં હિતકર છે कुष्ठमें हितकर है, इक्ष्वाकु तु કડવી તુંબડી तितलौकी, मेहिने પ્રમેહરોગીને प्रमेहरोगीके लिए, हितम् હિતકર हितकर, मतम् માનેલ છે माना है, कुटजस्य કડાના कुड़ाका, फलम् ફલ फल, हृदामये હૃદ્રોગમાં हृद्रोगमें, कोठफलम् च અને કોઠફલ और कोठफल, पाण्डुषु પાંડુરોગમાં पाण्डुरोगमें, प्रवरम् શ્રેષ્ઠ છે श्रेष्ठ है, उदरे તેમજ ઉદરરોગમાં एवं उदररोगमें, कृतवेधनम् કૃતવેધન कृतवेधन, हितम् હિતકર છે हितकर है ॥ १२½ ॥

12-12½. Bristly luffa is best in dermatosis and bitter bottle gourd is considered beneficial in urinary anomalies. Kurchi seeds are beneficial in diseases of the stomach; the bitter rag gourd is good in anemia; and the bitter luffa is beneficial in abdominal disease.

मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
मधुरं सकषायतिक्तकं
तदरूक्षं सकटूष्णविज्जलम् ॥१३॥
कफपित्तहृदाशुकारि च
व्यनपायं पवनानुलोमि च ।
फलनाम विशेषतस्ततो
लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥१४॥

मदनम् तु મીંઢળ मैनफल, सर्वगदाविरोधि સર્વ રોગનું વિરોધી નથી सब रोगोंका अविरोधी है, तत् તે वह, मधुरम् મધુર मधुर, सकषाय- કષાય છે कषाय है, तिक्तकम् તિક્ત છે तिक्त है, अरूक्षम् તથા રૂક્ષ નથી तथा रूक्ष नहीं है, सकटु- વળી તે કટુ पुनः वह कटु, उष्ण- ઉષ્ણ उष्ण, विज्जलम् વિજ્જલ

१२. कोठफलं–कोशफलं (च.)
१३. मधुरं–मधुकं (च.)

विज्वल, कफपित्तहृत् કફ તથા પિત્તને હરનાર कफ तथा पित्तको हरनेवाला, आशुकारि જલદીથી અસર કરનાર शीघ्रकारि, अनपायम् च अपि નુકસાન નહિ કરનાર हानि नहीं करनेवाला, पवनानुलोमि च અને વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે और वायुका अनुलोमन करनेवाला है, अतः એથી इस लिए, अन्येषु બીજાં अन्य, फलेषु- ફળો फल, सत्सु अपि હોવા છતાં પણ होने पर भी. विशेषतः ખી.ફળ ખાસ કરીને मैनफल विशेषतः, फलनाम 'ફલ' એવા નામને 'फल' ऐसे नामको, लभते પ્રાપ્ત કરે છે प्राप्त करता है ॥ १३-१४ ॥

13-14. And emetic nut is not contra-indicated in any disease. It is sweet, slightly astringent and bitter in taste, it is non-dry pungent, hot and viscid; and it quickly eliminates kapha and pitta from the stomach. It is innocuous; it regulates the regular peristaltic movement of vata By reason of all these excellent qualities, this gets the appellation of the fruit, par exccellence amid all the fruits

गुदगतोबस्तिः सर्वशरीरस्थान्दोषान्कथमपहरतीत्यग्निवेशप्रश्नः —

गुरुणेति वचस्युदाहृते
मुनिसङ्घेन च पूजिते ततः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥१५॥

गुरुणा ગુરુએ गुरुके, इति वचसि એ પ્રમાણે વચન इस प्रकारके वचन, उदाहृते કહ્યું ત્યારે कहने पर, मुनिसङ्घेन च અને મુનિસમૂહે और मुनिसंघने, पूजिते તેને માન સહ સ્વીકાર્યું उसको सन्मानित किया, ततः તે પછી इसके बाद, प्रणिपत्य પ્રણામ કરીને प्रणाम करके, मुदा समन्वितः આનંદયુક્ત हर्षयुक्त, सहितः એક સાથે મળીને एक साथ, शिष्यगणः શિષ્યગણે शिष्योंने, अनुपृष्टवान् પ્રશ્ન પૂછ્યો पूछा ॥१५॥

15. When the Master had thus delivered his pronouncement and had been duly honoured by the assembled sages, then the band of disciples, greatly pleased, bowed before the teacher and together put the following question.

सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
बस्तिरूर्ध्वमथ नैति नाभितः ।
नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्
सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥१६॥

अथ गुरुणा આપે आपने, बस्तिः બસ્તિને बस्तिको, सर्वकर्मगुणकृत् સર્વ કર્મના ગુણ સાધનાર सब कर्मके गुणोंको करनेवाली, उक्तः કહી છે कहा है, नाभितः તે નાભિથી वह नाभिसे, ऊर्ध्वम् ઉપર ऊपर, न एति જતી નથી नहीं जाती, नाभ्यधः પરંતુ નાભિની નીચે परन्तु नाभिसे नीचे, गुदम् ગુદામાં પાછી આવે છે गुदामें फिर लौट आती है, अतः આથી इस लिए, सः તે वह, शरीरात् શરીરમાંથી शरीरके, सर्वतः સર્વ સ્થાનેથી सब स्थानोंमेंसे, दोषान् દોષોને दोषोंको, कथम् કેવી રીતે कैसे, अपोहति દૂર કરે છે दूर करती है ॥१६॥

16. The enema has been declared by the teacher to be possessed of the qualities and actions curative of all morbid conditions; but, seeing that it does not reach up above the umbilical region and comes out from there through the anus, how then does it manage to draw out the morbid matter from all over the body?

तत्रात्रेयकृतं समाधानम्—

तद्गुरुरब्रवीदिदं शरीरं
तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।

१५. ततः—तथा (ध)

१६. गुदमतः स—गुदगतश्च (ख.)

,, दोषान्—रोगान् (च. क.)

१७. सङ्गविघातात्—सर्वविघातात् (च. क.)

केवल एव दोषसहितो वा
स्वाशयगः प्रकोपमुपयाति ॥१७॥

तद् ત્યારે तब, गुरुः ગુરુએ गुरुने, अब्रवीत् કહ્યું કે कहा कि, सङ्गविघातात् સંયોગ અને વિયોગને લઈ संयोग और वियोगसे, अनिलः વાયુ वायु, इदम् शरीरम् આ શરીરને इस शरीरको, तन्त्रयते ચલાવે છે चलाता है, केवलः એકલો अकेला, एव જ ही, दोषसहितः वा અથવા દોષ સાથે अथवा दोषसहित, स्वाशयगः પોતાના આશયમાં રહી अपने स्थानमें रहकर, प्रकोपम् પ્રકોપ प्रकोपको, उपयाति પામે છે प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

17. To this, the teacher replied ' it is vata that controls the entire body in as much as it is the one universal motivation preventing any stagnation or obstruction in the body; and it is always in its own habitat that this vata, whether by itself or in conjunction with the other two morbid humors, gets first provoked.

तं पवनं सपित्तकफविट्कं
शुद्धिकरोऽनुलोमयति बस्तिः ।
सर्वशरीरगश्च गदसंघ-
स्तत्प्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥१८॥

शुद्धिकरः શુદ્ધિ કરનાર शुद्धिकारक, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, सपित्त- પિત્ત पित्त, कफविट्कम् કફ અને મળથી યુક્ત कफ और मलसे युक्त, तम् તે उस, पवनम् પવનનું वायुका, अनुलोमयति અનુલોમન કરે છે अनुलोमन करती है, तत्प्रशमात् તેની શાંતિથી उसके शमनसे, सर्वशरीरगः આખાય શરીરમાં રહેલો सब शरीरगत, गदसंघः च રોગસમૂહ रोगसमूह, प्रशान्तिम् શાંત प्रशान्त, उपयाति થાય છે होता है ॥१८॥

18. Now, the enema by its purificatory action, regulates the downward movement of this morbid vata along with pitta, kapha and the fecal matter. And when the vata is thus quieted it follows that the disease conditions, whenever they may be in the body, are also quieted.

पशूनां बस्तिकर्मविधिः —

अथाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया
गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म रोगनुत् ।
अपृच्छदेनं स च बस्तिमब्रवी-
द्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥१९॥

धिया બુદ્ધિથી बुद्धिसे, अखण्डितम् અખંડિત संपूर्ण, अर्थम् અર્થ अर्थको, अधिगम्य अथ અથવા પછી समझनेके पश्चात्, गज- શિષ્યગણે હાથી शिष्य-गणने हाथी, उष्ट्र- ઊંટ ऊंट, गो- ગાય गाय, अश्व- ઘોડા घोडा, अवी- ઘેટાં मेढ, अज અને બકરામાં और बकरेमें, रोगनुत् રોગને દૂર કરનાર रोगहर, कर्म કર્મ कर्म, एनम् એને इनसे, अपृच्छत् પૂછ્યું पूछा, सः च અને તેણે और उन्होंने, बस्तिम् બસ્તિ बस्तिको, अब्रवीत् રોગને દૂર કરનાર કર્મ છે એમ કહ્યું रोग दूर करनेवाला कर्म कहा, पुनः અને ફરીથી और फिरसे, प्रचोदितः પૂછવાથી पूछने पर, तस्य તેની उसकी, विधिम् વિધિ विधिको, आह કહી कहा ॥१९॥

19. Then the disciple (Agnivesa) having grasped, by his keen intelligence the full implications of the above theory, went on to question about the curatives of diseases affecting elephants, camels, cattle, horses, sheep and goats; and here again the Master emphasized the supremacy of the enema among therapeutic measures

१९. अथाधिगम्यार्थमखण्डितं धिया – अथाभिगम्यार्थमखण्डिताभिधो (ष. फ)
,, ,, – अथाभिगम्याजमुण्डिकाभिधो (ष. फ.)
,, गजोष्ट्रगोश्वाव्यजकर्म – गजोष्ट्रगोश्वाव्यजबस्तिकर्म (ष.)
,, व्यजकर्म रोगनुत – व्यजबस्तिकर्म (फ.)

and being besought for further elucidation, he described the modus operandi in each case, as follows;

आजोरणौ सौम्य गजोष्ट्रयोः कृते
गवाश्वयोर्बस्तिमुशन्ति माहिषम् ।
अजाविकानां तु जरद्गवोद्भवं
वदन्ति बस्तिं तदुपायचिन्तकाः ॥२०॥

सौम्य हे सौम्य ! हे सौम्य !, गजोष्ट्रयोः कृते હાથી અને ઉંટને માટે हाथी और ऊंटके लिए, आजोरणौ બકરી અથવા ઘેટાંની બસ્તિ बकरी या भेड़की बस्ति, गवाश्वयोः ગાય અને ઘોડાને માટે गायों और घोड़ोंके लिए, माहिषम् ભેંસની भैंसकी, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, उशन्ति કહે છે कहते हैं, अजाविकानाम् तु અને બકરાં તથા ઘેટાં માટે और बकरी तथा भेड़के लिए, जरद्गवोद्भवम् વૃદ્ધ બળદની बूढे बैलकी, बस्तिम् બસ્તિ बस्तिको, तदुपायचिन्तकाः તેના ઉપાયનું ચિંતન કરનાર उसके उपायके चिन्तक, वदन्ति કહે છે कहते हैं ॥२०॥

20. For giving the enema to the elephant and the camel, the receptacle should be made of the bladder of the goat or the sheep. For giving enema to cows and horses the bladder of the buffalo should be used, and for giving the enema to sheep and goats the bladder of an old ox should be used. This is the opinion of the veterinary experts in the administration of the enema.

अरत्निमष्टादशषोडशाङ्गुलं
तथैव नेत्रं हि दशाङ्गुलं क्रमात् ।
गजोष्ट्रगोश्वाव्यजबस्तिसंधौ
चतुर्थभागोपनयं हितं वदेत् ॥२१॥

तथा एव તેમજ एवं, गज- હાથી हाथी, उष्ट्र- ઊંટ ऊंट, गो- ગાય गाय, अश्व- ઘોડા घोडा, अवी ઘેટાં मेड, अज અને બકરીને और बकरीको, बस्तिसन्धौ નેત્રમ્ બસ્તિ આપવામાં નેત્ર बस्ति देनेमें नेत्र, क्रमात् ક્રમાનુસાર क्रमसे, अरत्निम् અરત્નિ अरत्नि, अष्टादश અઢાર આંગળ अठारह अंगुल, षोडशाङ्गुलम् સોળ આંગળ सोलह अंगुल, दशाङ्गुलम् हि તથા દશ આંગળ લાંબું तथा दश अंगुल लम्बा, चतुर्थ-भाग-उपनयम् અને દાખલ કરવામાં તેનો ચોથો ભાગ और दाखिल करनेमें उसका चौथा भाग, हितम् હિતકર છે हितकर है, वदेत् એમ કહેવું ऐसा कहे ॥२१॥

21. The length of the forearm and eighteen, sixteen and ten fingers should be the respective lengths of the enema tube used for the elephant, camel, cow, horse, sheep or goat. It is stated that it is advisable to insert one fourth of the tube in to the rectum.

प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा
गवादिषु द्वित्रिगुणं यथाबलम् ।
निरूहमुष्ट्रस्य तथाऽऽढकद्वयं
गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥२२॥

२०. आजोरणौ–अजाविके (ड न.)
,, आजोरणौ सौम्य गजोष्ट्रयोः कृते–अजाविके सौम्य गजोष्ट्रयोर्वा (ख.)
,, जरद्गवोद्भवम्–जरद्गवोपमम् (ख.)
,, तदुपायचिन्तकाः–स्वथ उत्तरेण (त.)
२१. अरत्निम्–सुबस्तिम् (म. त. द.)
,, हि दशाङ्गुलं–सदशाङ्गुलं (प.)

२१. चतुर्थभागोपनयं हितं वदेत्–चतुर्थभागे च सकर्णिकं वदेत् (झ ब.)
,, ,, ,, –चतुर्थभागे कृतकर्णिकं वदेत् (प. फ.)
२२. प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि....यथाबलम्–अजाविषु प्रस्थमितं निरूहं खरादिषु द्वित्रिगुणं गवाश्वयोः (प.)
,, प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा–अजाविषु प्रस्थमुशन्ति तद्विदः (फ.)
,, द्वित्रिगुणम्–द्वित्रिगुणो (प.)
,, निरूहमुष्ट्रस्य....अनुवासनेऽष्टमः–निरूह उष्ट्रस्य भवेद् द्वाढको गजस्य तु द्विगुणोऽनुवासनेऽष्टमः (प.)

अजाव्योः हि બકરાં અને ઘેટાંની बकरी और मेढ़की, निरूहमात्रा तु નિરૂહમાત્રા निरूहकी मात्रा प्रस्थः એક પ્રસ્થ છે ६४ तोले है गवादिषु- ગાય વગેરેમાં गाय आदिमें, यथाक्रमम् ક્રમ અનુસાર बलानुसार, द्वित्रिगुणम् બમણી કે ત્રમણી નિરૂહમાત્રા છે दुगुनी वा तिगुनी निरूहमात्रा है, तथा तथा तथा, उष्ट्रस्य- ઊંટની ऊंटकी, निरूहम् નિરૂહમાત્રા निरूहमात्रा, आढकद्वयम् બે આઢક છે ५१२ तोले है, गजस्य तु હાથીની और हाथीकी, वृद्धिः એથી બમણી નિરૂહમાત્રા છે दुगुनी निरूहमात्रा है, अनुवासने અનુવાસનમાં अनुवासनमें, अष्टमः નિરૂહમાત્રાનો આઠમો ભાગ જાણવો निरूहमात्राका आठवाँ हिस्सा जाने ॥२२॥

22 The dose of the evacuative enema for goats and sheep is 64 tolas; in the case of cows etc, it should be twice or thrice in quantity. In the case of the camel it should be 512 tolas in quantity and double that in the case of the elephant. The dose of the unctuous enema should be one eighth of the evacuative enema.

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं च पिप्पली
वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो
द्विपञ्चमूलं त्व विकल्पना त्वियम् ॥२३॥

कलिङ्ग- ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, कुष्ठे કઠ कूठ, मधुकम् જેઠીમધ मुलहठी, पिप्पली च પીપર पिप्पली, वचा વજ बच, शताह्वा સુવા सोया, मदनम् મીંઢળ मैनफल, रसाञ्जनम् રસવંતી रसौंत, ससैन्धवः સિંધાલૂણ सैन्धव, गुडः ગોળ गुड़, द्विपञ्चमूलम् च तथा દશમૂળ और दशमूल, सर्वेषु એ સર્વ પશુઓ માટે ये सब पशुओंके लिए, हितानि બસ્તિકર્મમાં હિતકર છે बस्तिकर्ममें हितकर हैं, इयम् तु પરંતુ આ નીચે જણાવેલી परंतु यह निम्नोक्त, विकल्पना વિશેષ કલ્પના છે विशेष कल्पना है ॥२३॥

23. Kurchi seeds costus, liquorice, long pepper sweet flag, dill seeds, emetic nut, extract of berbery, gur, rock salt and decaradices. These articles are useful in the preparation of all kinds of veterinary enemas.

गजेऽधिकाऽश्वत्थवटाश्वकर्णकाः
सखादिरप्रग्रहशालतालजाः ।

सखादिर- ખેર खैर, प्रग्रह- ગરમાળો अमलतास, शाल- શાલ शाल, तालजाः તાડનાં ફળ तालके फल, अश्वत्थ- પીપળો पीपल, वट- વડ बरगद, अश्वकर्णकाः અને શાલ એ और साखु ये, गजे હાથી માટે हाथीके लिए, अधिका બસ્તિમાં અધિક વપરાય છે बस्तिमें अधिक प्रयुक्त किये जाते हैं ॥ २३½ ॥

23½. Holy fig, banyan, Asvakarna sal, catechu purging cassia, sal, and palmyra palm are specially useful in enema given to elephants.

तथा च पर्ण्यौ धवशिग्रुपाटली-
मधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥२४॥
पलाशभूतीकसुराह्वरोहिणी-
कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।

तथा च તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, पर्ण्यौ मुद्गपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी, माषपर्णी, सनिकुम्भ- દંતી दन्ती, चित्रकाः ચિત્રક चित्रक, धव- ધાવડો धाय, शिग्रु- સરગવો सहजन, पाटली પાટલા पाडल, मधूकसाराः મહુડાનો સાર महुएका सार, पलाश- ખાખરો ढाक, भूतीक- અજમો अजवायन, सुराह्व- દેવદાર देवदारु, रोहिणी- અને રોહણ और रोहन, कषायः तु એઓનો કષાય इनका कषाय, गवाम् ગાયોને માટે

२३½ गजेऽधिका- गजेऽधिको (ख. घ.)
,, अश्वकर्णिकाः- अश्वकर्णजाः (ख.)
,, सखादिर- सखादिराः (ख.)
२४. पर्ण्यौ- उष्टे (ख. ह त. ङ.)
,, पाटली- पाटला (घ)

२३. त्वियम्- त्वियथ (ज.)

गायोंके लिए, अधिकः અધિક अधिक, हितः હિતકર છે हितकर, उक्तः કહ્યો છે कहा है ॥ २४½ ॥

24-24½. Ticktrefoil, painted leaved uraria, crane tree, drum stiick, Patala, pith of mahuva, wild croton and and white flowered leadwort, Palas, ginger grass, deodar, kurroa-the decoction of all this is said to be specially beneficial in the preparation of enema to be given to cows.

पलाशदन्तीसुरदारुकत्तृण-
द्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥२५॥

पलाश- ખાખરો ढाक, दन्ती- દન્તી दन्ती, सुरदारु- દેવદાર देवदारु, कत्तृण- રોહિષ ઘાસ रुसा घास, द्रवन्त्यः અને દ્રવન્તી और द्रवन्ती, तुरगस्य च ઓઓ ઘોડાને માટે ये घोडेके लिए, अधिकाः અધિક હિતકર अधिक हितकर, उक्ताः કહ્યાં છે कहे गये हैं ॥ २५ ॥

25. Palas, wild croton deodar, ginger-grass and physic nut are regarded specially useful for horses.

खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः
शम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः ।

खरोष्ट्रयोः ગર્દભ અને ઊંટ માટે गधे और ऊंटके लिए, पीलु- પીલુ पीलु, करीर- કેરડો करीर, खादिराः ખેર खैर, शम्याक- ગરમાળો अमलतास, बिल्वादि- અને બિલ્વાદિ बिल्व आदि, गणस्य- ગણનાં गणके, छदाः च પાન હિતકર છે पत्ते अधिक हितकर कहे हैं ॥२५½॥

25½. Indian toothbrush, common caper, catechu, purging cassia and the leaves of the bael group of drugs are good for donkeys and camels.

अजाविकानां त्रिफलापरूषकं
कपित्थकर्कन्धु सबिल्वकोलजम् ॥२६॥

अजाविकानाम् બકરાં અને ઘેટાં માટે बकरी और भेडके लिए, त्रिफला- ત્રિફલા त्रिफला, परूषकम् ફાલસા फालसा, सबिल्व- બીલી बेल, कोलजम् બોર बेर, कपित्थ- કોઠ कैथ, कर्कन्धु અને ચણીબોર અધિક હિતકર છે और झडबेर अधिक हितकर हैं ॥२६॥

26. Thethree myrobalans, Palas, wood apple, wild jujube, bael and jujube are good for goats and sheep.

सदातुरा नराः —

अथाग्निवेशः सततातुरान् नरान्
हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदाऽऽतुराः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वेश्या सह पण्यजीविभिः ॥२७॥

अथ પછી तदनन्तर, अग्निवेशः અગ્નિવેશે अग्निवेशने, सततातुरान् नरान् કયા મનુષ્યો સદા રોગી રહ્યા કરે છે ? कौन मनुष्य सदा रोगी रहा करते हैं ?, हितम् च અને તેઓ માટે હિતકર શું છે ? और उनके लिए हितकर क्या है ?, प्रपच्छ એમ પૂછ્યું ऐसा पूछा, गुरुः च ગુરુએ गुरुने, तत् તેનો પ્રત્યુત્તર उसका प्रत्युत्तर, आह આપ્યો કે दिया कि, श्रोत्रिय- શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ श्रोत्रिय ब्राह्मण, राजसेवकाः રાજાના સેવકો राजाके सेवक, तथा एव તેમજ और पण्यजीविभिः सह દુકાનદારો दुकानदार, वेश्याः વેશ્યા और वेश्याएँ, सदा સદા सदा, आतुराः રોગી છે रोगी हैं ॥ २७ ॥

27. Then, Agnivesa questioned as to who formed the ever-sick class and what was beneficial in their case; and the teacher replied as follows. 'The ever-sick class comprises the priest, the king's officer, as also the merchant and the courtezan.

२५½. शम्याकबिल्वादिगणस्य–शमीब, बिल्वादिगणस्य (च.)

२७ सततातुरान् नरान्–सततोपतापान्नरा (च.
,, ,, –सततातुराणाम् (च.)
,, हितं च–हितैष (च.

तेषां सदातुरत्वे हेतु चिकित्स्या च—

द्विजो हि वेदाध्ययनव्रताह्निक-
क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्
परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥२८॥
नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा
मृजाभि(वि)भूषानिरता पणाङ्गना ।
सदासनादत्यनुबन्धविक्रय-
क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥२९॥
सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं
समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हारविहारसेविनो
भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽतुराश्च ते ॥३०॥

हि કારણ કે क्योंकि, द्विजः શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ श्रोत्रिय ब्राह्मण, वेदाध्ययन- વેદાધ્યયન वेदाध्ययन, व्रताह्निक- વ્રત અને આહ્નિક व्रत और दैनिक, क्रियादिभिः ક્રિયા વગેરેમાં તત્પર રહેવાથી क्रियाओंमें तत्पर रहनेसे, नृपोपसेवी- રાજાની સેવા કરનાર राजाका सेवक, नृपचित्त- રાજાના મનની राजाके चित्तकी, रक्षणात् રક્ષા કરવાને લીધે रक्षा करनेसे, परानुरोधात् બીજા લોકોના અનુરોધથી दूसरोंके अनुरोधसे, बहुचिन्तनात् બહુ ચિંતાથી बहु चिन्तनसे, भयात् અને ભયથી દેહનું હિત કરી શકતો નથી और भयसे देहका हित नहीं कर सकता, नृचित्तवर्तिनी- પુરુષના ચિત્તને અનુસાર વર્તનારી परपुरुषके चित्तको अनुवर्तन करनेवाली, पणाङ्गना- વેશ્યા वेश्या, उपचार- પુરુષના ઉપચારમાં पुरुषके उपचारमें, तत्परा- તત્પર હોવાથી तत्पर होनेसे, मृजा શરીરની સ્વચ્છતા शरीरकी स्वच्छता, अभि(वि)भूषा- અને શણગારમાં शृङ्गार आदिमें, निरता- રચી પચી રહેલી હોવાથી लगी रहनेसे, देहहितम् દેહનું હિત देहका हित, न चेष्टते કરી શકતી નથી नहीं कर सकती पण्यजीविनः દુકાનદારો दुकानदार, सदा સતત सदा, आसनात् બેઠાડુપણાથી बैठे रहनेसे, अत्यनुबन्ध- અને નિરંતર और निरन्तर, विक्रय-क्रयादि- વેંચાણ તથા ખરીદી વગેરેના फरोख्त तथा खरीद आदिके, लोभात् अपि લોભથી પણ દેહનું હિત કરી શકતા નથી लोभसे भी देहका हित नहीं कर सकते, हि ते કેમકે તેઓ क्योंकि वे, आगतवेगम् હમેશાં આવેલા વેગને प्राप्त वेगोंको, निग्रहम् નિગ્રહ निग्रह, समाचरन्ते કરે છે करते हैं, कालभोजनम् च न અને સમયસર ભોજન કરતા નથી और कालभोजन नहीं करते, ये જે जो, अन्ये अपि બીજા પણ दूसरे भी, अकालनिर्हारविहारसेविनः भवन्ति સમયસર મલત્યાગ અને આહાર વિહાર કરતા નથી समयानुसार मलविसर्जन और आहार विहार नहीं करते, ते च તેઓ वे भी, सदा સદા सदा, आतुराः રોગી રહે છે रोगी हैं ॥२८-३०॥

28-30. The priest, engaged as he is constantly, in the study and recitation of the scriptural texts, observance of the vows and the daily rites and ceremonies etc,. fails to attended to his bodily good. And similarly, the kings officer fails in his duty towards his own body by his preoccenpation with the gratification of the royal mind, and by the demands made on him by the other dependents of the king, the constant anxiety caused by the various responsibilities of his possition, as also the constant fear of incurring the displeasure of his masters. As regards the courtezan, being dependent on the whims and moods of men, she devotes herself to their service and is constanty engaged in acts of toilet and

२८. वेदाध्ययन–शिष्याध्ययन (अ. ह. घ)
,, चेष्टते–सेवते (अ, फ.)
,, चित्त–वित्त (द.)
,, परानुरोधात–गुरोर्निरोधात् (भ. फ.)
३०. सदैव ते–यदैव ते (भ)
,, समाचरन्ते–समारभन्ते (भ फ.)
,, ,, –समाश्रयन्ते (भ.)

beautification while those who live by trade are perforce victims to a sedentary mode of life, due to their immoderate passion for the business of selling and buying. All these are constantly given to suppressing the natural urges of their body and can hardly ever afford to have timely meals. These, as also, all those who are given to untimely diet and voidance of excretions and irregular mode of life, are to be included in the category of the perpetually ailing.

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
विबन्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
सुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत् ॥३१॥

वेगविधारण-उद्धतम् વેગ રોકવાથી પ્રકુપિત થયેલા वेग रोकनेसे कुपित, समीरणम् વાયુને वायुको, विबन्ध- વિબંધ विबंध, सर्वाङ्ग- તથા સર્વ અંગમાં और सर्वाङ्गमें, रुजाकरम् પીડા કરતો पीड़ा करता हुआ समीक्ष्य જોઈને देखकर, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, सुकल्पिताम् સારી રીતે બનાવેલી अच्छी तरहसे बनाई हुई, स्नेहवतीम् સ્નેહયુક્ત स्नेहयुक्त, फलवर्तिम् ફલવર્તિ फलवर्तिका, आदितः પહેલાં पहले, प्रयोजयेत् પ્રયોજવી प्रयोग करे ॥ ३१ ॥

31. When the physician has diagnosed the case of obstipation, characterised by pains and aches all over the body as due to provocation of vata consequent upon suppression of natural urges, he should, to begin with, administer a suppository well-made with unctuous substance.

पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान् ।
सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान्
महान्ति मूलानि च पञ्च यानि
विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥३२॥
सतैलसर्पिर्लवणैश्च पञ्चभि-
र्विमूर्च्छितं बस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
निरूहितं धन्वरसेन भोजितं
निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥३३॥

सदेवदारु- દેવદાર देवदारु, त्रिवृता- ત્રિવૃત त्रिवृत, निदिग्धिकान् બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, एरण्ड- એરંડ एरण्ड, निकुम्भ- દાંતી दन्ती, चित्रकान् ચિત્રક चित्रक, यानि જે जो, महान्ति पञ्च मूलानि च બૃહત્પંચમૂલ તેઓને बृहत्पंचमूल उनको, दधि દહીંના दहीके, मस्तु મસ્તુથી मस्तुसे, संयुते યુક્ત युक्त, मूत्रे ગોમૂત્રમાં गोमूत्रमें, विपाच्य પકાવીને पकाकर, अथ પછી पश्चात्, सतैलसर्पिः- તેલ ઘી, तैल घी, लवणैः च पञ्चभिः અને પાંચે લવણો और पांचो नमक, विमूर्च्छितम् ભેળવીને मिलाकर, बस्तिम् બસ્તિ बस्तिका, प्रयोजयेत् પ્રયોજવી प्रयोग करे, निरूहितम् નિરૂહ થઈ ગયા પછી निरूहणके बाद, धन्वरसेन જાંગલ માંસરસથી जांगल मांसरससे, भोजितम् ભોજન કરાવીને भोजन कराके, ततः પછી उसके बाद, निकुम्भ- દાંતીના दन्तीके, तैलेन તેલથી तैलसे, अनुवासयेत् અનુવાસન કરાવવું अनुवासन देवे ॥३२-३३॥

32-33 He should then prepare an enema by decocting hog's weed, castor, red physic nut, chiretta, deodar, turpeth, yellow berried night-shade and the major penta-radices in cow's urine to which has been added the super-natent fluid of curds. To this decoction should be added oil and ghee; and the salts of the five varieties should be mixed with it. This enema should then be administered to the patient. After the administration

३१. सुकल्पितां संकल्पितां (य.)

३३ ततोऽनुवासयेत्—ततोऽनुवासितम् (य.)

of this evacuative enema, the patient should be given a diet of jangala meat-juices followed by an unctuous enema of oil prepared with the paste of red physic nut

बलां सरास्नां फलबिल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके
रसः स पेष्यैस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥३४॥
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
सदातुराणां बलवर्णवर्धनः ।
तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं
फलेन बिल्वेन शताह्वयाऽपि वा ॥३५॥

सरास्नाम् રાસ્ના रास्ना, बलाम् બલા बला, फल- મીંઢળ मेनफल, बिल्व- બીલી बेल, चित्रकान् ચિત્રક चित्रक, द्विपञ्चमूलम् દશમૂલ दशमूल, कृतमालकात् ગરમાળાની अमलतासकी, फलम् શીંગ फली, यवान् જવ जौ, कुलत्थान् च અને કળથીને और कुलथी इनको, जलाढके એક આઢક જલમાં २५६ तोले जलमें, पचेत् પકાવવાં पकावे, स रसः तु તે ક્વાથથી उस काथसे, कलिङ्गकादिभिः ઇન્દ્રજવ વગેરેના इन्द्रजौ आदिके, पेष्यैः કલ્ક સાથે कल्कके साथ, सतैलसर्पिः તેલ ઘી तैल घी, गुडसैन्धवः ગોળ અને સિંધાલૂણ સહિત તૈયાર કરવામાં આવેલી બસ્તિ गुड और सैन्धवके साथ तैयार की हुई बस्ति, सदा-आतुराणाम् સદાના રોગીઓ માટે सदाके रोगियोंके लिए, हितः હિતકર हितकर, बलवर्णवर्धनः અને બલ તથા વર્ણને વધારનાર છે और बल तथा वर्णका वर्धक है, तथा તેમજ एवं, मधुकेन- જેઠીમધ मुलहठी, फलेन મીંઢળ मेनफल, बिल्वेन- બીલી बेल, शताह्वयापि वा અથવા સુવાથી अथवा सोयासे, साधितम् સાધિત તેલ साधित तैल, अनुवास्ये અનુવાસનમાં હિતકર છે अनुवासनमें हितकर है ॥३४-३५॥

34-35. Decoct in 256 tolas of water sida Indian groundsel, emetic nut, bael, white flowered leadwort, the two varieties of penta-radices, the fruit of purging cassia, barley and horsegram. Add to this decoction the paste of the drugs of the kurchi group. This solution mixed with oil, ghee and rock-salt is beneficial to the eversick persons and is promotive of vitality and complexion. This should be followed by an unctuous enema prepared with liquorice, or bael fruit or dill seeds.

सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरूहणे बालवणः शिशोर्हितः ।
न चान्यदाश्वग्निबलाभिवर्धनं
निरूहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥३६॥

सजीवनीयः तु જીવનીયગણના जीवनीयगणकी औषधियोंके, रसः ક્વાથથી સાધિત તેલ काथसे साधित तैल, अनुवासने અનુવાસનમાં अनुवासनमें, अलवणः च અને જીવનીયગણનો લવણરહિત ક્વાથ और जीवनीयगणका लवणरहित काथ, निरूहणे નિરૂહણમાં निरूहणमें, शिशोः બાળકને માટે बालकके लिए, हितः

३४ बलां सरास्नां—बलाञ्च रास्नां (ह.)
,, बलां सरास्नां फलबिल्वचित्रकान्—बलाश्वगंधासहबिल्व-चित्रकान् (ड.)
,, कृतमालकात् फलम्—कृतमालकोत्पले (ह. च. फ.)
,, ,, —कृतमालकत्फलम् (च फ.)
३५. सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो—सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवो (च. फ.)
,, सदातुराणां बलवर्णवर्धनः—सदा नराणां बलवर्धनः परः (ख.)
,, बलवर्णवर्धनः—बलवर्धनः परः (म.)
,, तथाऽनुवास्ये मधुकेन साधितं—तथैव शस्तं मधुकेन साधितं (ह. ड.)
,, ,, ,, —तथाऽनुवास्याद् मधुकेन साधिताद (भ.)
,, तथाऽनुवास्ये—तथानुवास्यम् (ह.)
,, ,, —तथैव शस्तम् (ह ग.)
,, शताह्वयाऽपि—शताह्वयाऽथ (म.)

३६. चालवणः—चालवणः (च)

હિતકર છે हितकर है, शिशुवृद्धयोः બાળક અને વૃદ્ધ માટે बालक और वृद्धके लिए, आशु જલદી शीघ्र, अङ्ग-बल-अभिवर्धनम् અંગ અને બળ વધારવા अंग और बल बढ़ानेके लिए, निरूहबस्तेः નિરૂહબસ્તિથી निरूहबस्तिसे, परम् च શ્રેષ્ઠ श्रेष्ठ, अन्यत् न બીજું કંઈ નથી दूसरा कुछ नहीं है ॥ ३६ ॥

36. In the case of children, the unctuous enema prepared with the decoction of the drugs of the life-promoter group and the evacuative enema prepared with the same decoctions, and without the addition of salt, should be used. There is no therapeutic measure more rapidly promotive of bodily strength, for infants and the aged, than evacuative enema.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः —

फलकर्म बस्तिवरता नेत्रं यद्बस्तयो गवादीनाम् ।
सततातुराश्च दिष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम् ॥३७॥

तत्र તે બાબતમાં उस विषयमें, श्लोकः ઉપસંહારનો શ્લોક છે કે उपसंहारका श्लोक है कि, फलमात्रायाम् ફલમાત્રાસિદ્ધિ અધ્યાયમાં फलमात्रासिद्धि अध्यायमें, फलकर्म ફલનું કર્મ फलका कर्म बस्तिवरता બસ્તિની શ્રેષ્ઠતા बस्तिकी श्रेष्ठता, गवादीनाम् ગાય વગેરે માટે गाय आदियोंके लिए, यत् नेत्रम् च જે બસ્તિનેત્ર जो बस्तिनेत्र, बस्तयः તથા બસ્તિઓ તે तथा बस्तियाँ वे, सततातुराः च અને સદાના રોગીઓ और सदाके रोगियों, दिष्टाः બતાવ્યા છે बतलाये गये हैं, एषाम् તેઓને માટે इनके लिए, हितम् च જે હિતકર છે, તે પણ બતાવ્યું છે जो हितकर है वह भी बतलाया गया है ॥ ३७ ॥

Here is the recapitulatory verse—

37. The actions of the various fruits and the fruit, par excellence, in enema; the length of the tube of the enema apparatus used in the case of animals; those who constitute the eversick class and what is beneficial for them—have all been described in this chapter on 'The successful use of the emetic nut and the dose of the enema'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रा-सिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, फलमात्रासिद्धिः 'ફલમાત્રાસિદ્ધિ' 'फलमात्रासिद्धि', नाम નામનો नामका, एकादशः અગિયારમો ग्यारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The successful use of emetic nut and the dose of the enema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed

---

३७. बस्तिवरता नेत्रं यत्-बस्तिषु वरस्व निश्चयो (ख)
,, बस्तिवरता नेत्रं यद्बस्तयो गवादीनाम्-बस्ति वरतस्व निश्चयो वाज्यादीनाम् (ड.)
,, गवादीनाम्-गजादीनाम् (ख.)
,, दिष्टाः--दृष्टाः (ख, च)

द्वादशोऽध्यायः ।

બારમો અધ્યાય अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

उत्तरबस्तिसिद्धयुपक्रमः—

अथात उत्तरबस्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः॥ १॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः હવે અહીંથી अब आगे, **उत्तरबस्तिसिद्धिम्** 'ઉત્તરબસ્તિસિદ્ધિ' નામના અધ્યાયનું 'उत्तरबस्तिसिद्धि' नामके अध्यायका, **व्याख्यास्यामः** વ્યાખ્યાન કરશું व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् ભગવાન भगवान, **आत्रेयः** આત્રેયે आत्रेयने, **इति ह** આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, **आह स्म** કહેલું છે कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The Successful application of the remaining best kinds of enema".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वमनादिभिः शुद्धस्यातुरस्य परिपालनाप्रकारः—

अथ खल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ ३ ॥
निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥
यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथैव च ।
गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ ५ ॥

अथ હવે अब, **यथा** જેવી રીતે जैसे, **तरुणम्** નવા नये, **अण्डम्** ઈંડાનું अंडेका, **यथा एव च** તેમજ एवं, **पूर्णम्** છલોછલ ભરેલા पूर्ण भरे हुए, **तैलपात्रम्** તેલપાત્રનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે तैलपात्रका रक्षण किया जाता है, **दण्डी** અને દંડધારી और दण्डधारी, **गोपालः** ગોવાલ गोपाल, **गाः इव** જેમ ગાયોનું રક્ષણ કરે છે जैसे गायोंका रक्षण करता है वैसे, **वैद्यः खलु** વૈદ્ય वैद्य, **वमनादिभिः** વમનાદિકથી वमनादिसे, **संशुद्धम्** શુદ્ધ થયેલ शुद्ध हुए, **दुर्बलम्** દુર્બળ दुर्बल, **कृशम्** કૃશ कृश, **अल्पाग्निम्** અલ્પ અગ્નિવાળા अल्पाग्नि, **मुक्तसंधानबन्धनम्** ઢીલા સાંધાવાળા और शिथिल संधियोंवाले, **निर्हृत-** બહાર કાઢવામાં આવેલા बाहर निकाले गये **अनिल-** વાયુ वायु, **विट्-** મળ मल, **मूत्र-** મૂત્ર मूत्र, **कफ-पित्तम्** કફ અને પિત્તવાળા कफ और पित्तवाले, **कृशाशयम्** કૃશ આશયવાળા कृश आशयवाले, **शून्यदेहम्** શૂન્ય શરીરવાળા शून्य शरीरवाले **प्रतीकार** અને પ્રતિકારને और प्रतिकार, **असहिष्णुम्** સહન ન કરી શકનાર રોગીને सहन न कर सकनेवाले रोगीको, **सर्वस्मात्** સઘળા सब प्रकारके, **अपचारतः** અપચારોથી अपचारोंसे, **परिपालयेत्** રક્ષવો જોઈએ बचाना चाहिए ॥ ३-५ ॥

3-5. When after being duly purified by the procedures of emesis etc,. the patient is in a debilitated condition, emaciated, weakeded in his digestive power, has his joints loosened, is purged of the morbid accumulations of flatus urine. mucus and bile the stomach and the intestines have become contracted, the body has become vacuous and accorningly unable to bear any further strain, he should be protected by the physician from all kinds of risk, just as a tender egg is protected or a vessel brimful of oil, or the kine by the cowherd armed with his staff

तस्याग्निसंधुक्षणार्थं पेयादिक्रमः—

अग्निसंधुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिना भिषक् ।
रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥

३. कृशमल्पाग्निं–क्षाममंदाग्निं (ग.)
५. यथाऽण्डम्–यथै व (ख. ङ. द.)
,, यथैव च–तथैव च (ङ. ग.)
६. पेयादिना भिषक्–पेयादिभिर्भिषक् (ग.)
,, रसोत्तरेणोपचरेत्–रसोत्तरेणैव चरेत् (क)
,, उपचरेत् एव चरेत् (ङ.)

क्रमकोविदः ક્રમ જાણનાર क्रमज्ञानी, भिषक् વૈદ્ય वैद्य अग्निसंधुक्षणार्थम् અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા માટે अग्निप्रदीप्त करनेके लिए. पूर्वम् तु પહેલાં તો प्रथम तो, पेयादिना પેયા વગેરેથી पेया आदिसे, रसोत्तरेण અને નિરૂહ પછી માંસરસપ્રધાન और निरूहके पश्चात् मांसरसप्रधान. क्रमेण ક્રમથી क्रमसे, उपचरेत् ઉપચાર કરવો જોઈએ उपचार करना चाहिए ॥ ६ ॥

6. The physician who is conversant with the order and sequence of therapeutic procedures, should put the patient on a liquid diet beginning with thin gruel and leading upto meat-juices, for the purpose of restimulating his gastric fire.

स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ७ ॥
अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक् ॥ ८ ॥

स्निग्ध- પહેલાં સ્નિગ્ધ स्निग्ध, अम्ल- અમ્લ अम्ल, स्वादु- તથા મધુર રસ तथा मधुर रस, हृद्यानि જે હૃદયને પ્રિય હોય તે આપવા जो हृदयको प्रिय होवे वे देने चाहिए, ततः પછી पीछे, अम्ललवणौ અમ્લ અને લવણ રસ अम्ल और लवण रस, ततः તે પછી उसके बाद, स्वादुतिक्तौ મધુર અને તિક્ત રસ मधुर और तिक्त रस, ततः भूयः અને તે પછી વળી तत्पश्चात् कषाय- કષાય कषाय, कटुकौ અને કટુ રસ દેવા कटु रस देवे, अन्योन्य- એક બીજાથી एक दूसरेसे, प्रत्यनीकानाम् વિરુદ્ધ विरुद्ध. रसानाम् રસોના ઉપયોગથી रसोंके उपयोगसे, स्निग्ध- અને સ્નિગ્ધ और स्निग्ध, रूक्षयोः તથા રૂક્ષના तथा रूक्षका, व्यत्यासात् પર્યાય ક્રમે पर्याय क्रमसे, उपयोगेन ઉપયોગથી उपयोगसे, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, प्रकृतिम् રોગીને સ્વાભાવિક અવસ્થામાં रोगीको स्वाभाविक अवस्थामें, गमयेत् લાવવો ले आये ॥ ७-८ ॥

7-8. To this end, he should prescribe the use first, of unctuous, acid, sweet and pleasant articles, then of articles of acid and salt tastes, and later of sweet and bitter tastes, and last by of all articles of astringent and pungent tastes. In this manner by the use of two antagonistic tastes at a time, and by the alternate use of unctuous and dry articles. the physician should restore the patient to his normal health.

प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणानि—

सर्वक्षमो ह्यसंसर्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।
बलवान् सत्त्वसंपन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ९ ॥

सर्वक्षमः સઘળા રસોને સહન કરનાર सब रसोंको सहन करनेवाले, असंसर्गः વેગોના નિરોધથી રહિત वेगरोधरहित, रतियुक्तः કાર્ય કરવામાં પ્રીતિયુક્ત कार्य करनेमें प्रीतियुक्त, स्थिरेन्द्रियः સ્થિર ઇન્દ્રિયવાળો स्थिर इन्द्रियवाले, बलवान् બળવાન बलवान, सत्त्वसंपन्नः हि અને મનોબળવાળા પુરુષને और मनोबलसे युक्त पुरुषको, प्रकृतिम् गतः સ્વાભાવિક સ્થિતિને પામેલો स्वाभाविक स्थितिमें आया, विज्ञेयः જાણવો जानना चाहिए ॥ ९ ॥

9 When the patient is able to tolerate all the tastes, when there is no retention of excretory matter when the zest for life has returned, the sense-organs have regained their firmness, when strength has returned and the mind is fully composed, it should be known that he is restored to normality.

---

९. सर्वक्षमः—कृतक्रमः (ग.)
,, सर्वक्षमो ह्यसंसर्गो रतियुक्तः—बलवान् वर्णवान् सर्वरसैः स्वस्थः (त. ग. म.)
,, ह्यसंसर्गो-निरातङ्को (ख. ग. ङ.)
,, सर्वक्षमो....प्रकृतिं गतः ॥ —बलवान् वर्णवान् सर्वरसैश्चासङ्ग एव च। स्थिरेन्द्रियः सर्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिंगतः ॥(ब. ग.)
,, सर्वक्षमो ह्यसंसर्गो—कृतक्रमो निरातङ्को (क)

प्रकृतिमप्राप्तस्य वर्ज्यानि—

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥१०॥
उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचङ्क्रमणासने ।
अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥११॥

एताम् આ કહ, प्रकृतिम् સ્વાભાવિક અવસ્થાને स्वास्थ्यको, अप्राप्तः નહિ પામેલા મનુષ્યે न प्राप्त हुआ मनुष्य, सर्ववर्ज्यानि તજવા લાયક સર્વ વસ્તુઓને। सब त्याज्य वस्तुओंका, वर्जयेत् ત્યાગ કરવો જોઈએ त्याग करना चाहिए, उच्चैर्भाष्यम् ઊંચે સાદે બોલવું ऊंचा बोलना; रथक्षोभम् રથનો હડદોલો रथसंक्षोभ, अतिचङ्क्रमण- અતિશય ફરવું बहुत घूमना, आसने અતિશય બેસી રહેવું बहुत बैठा रहना, अजीर्ण- અજીર્ણ પર ભોજન अजीर्ण पर भोजन, अहित- અહિત अपथ्य, भोज्ये च ભોજન भोजन, समैथुनम् મૈથુન मैथुन, दिवास्वप्नम् અને દિવસની નિદ્રા तथा दिवास्वप्न, इमानि આ इन, महादोषकराणि મહાદોષ કરનારી महादोष करनेवाले, अष्टौ तु આઠ બાબતોનો तो आठ बातोंका तो, विशेषतः ખાસ કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ विशेष करके त्याग करना चाहिए ॥१०-११॥

10-11. So long as the patient has not regained such full measure of health, he should scrupulously avoid all things and activities that are prohibited. He should be particularly careful to eschew the following eight factors which are highly causative of morbidity; loud speaking, jolting in conveyances, excessive moving about and excessive sedentation, indigestion and pre-digestion meals, day-sleep and and the sex act.

वर्ज्यसेवनजा व्याधयः—

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।
श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् ॥१२॥

तज्जाः તેઓથી થતા उनसे होनेवाले, देहोर्ध्व ઉર્ધ્વદેહના રોગો ऊर्ध्वदेहके रोग, सर्व- આખા શરીરના રોગો सम्पूर्ण शरीरके रोग, अधः- શરીરના નીચેના ભાગના રોગો शरीरके नीचेके भागके रोग, मध्यपीडा- શરીરના મધ્યભાગના રોગો शरीरके मध्य भागके रोग, आमदोषजा આમદોષથી ઉત્પન્ન आमदोषजन्य, श्लेष्मजाः કફથી ઉત્પન્ન कफजन्य, क्षयजाः च एव અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન और क्षयजन्य, व्याधयः રોગો रोग, यथाक्रमम् स्युः અનુક્રમે થાય છે क्रमशः होते हैं ॥ १२ ॥

12. Indulgence in these things gives rise successively to pain affecting the upper part of the body, pain affecting the whole body, pain affecting the lower part of the body, pain affecting the middle part of the body, chyme disorders, disorders of morbid accumulations of kapha and disorders born of wasting.

तेषां विस्तरतो व्याख्यानप्रतिज्ञा—

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च भेषजम् ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् बस्तींश्च यापनान् ॥१३॥

तेषाम् તેઓમાંથી उनमेंसे, एकैकस्य દરેકનાં प्रत्येकके, लिङ्गम् લક્ષણ लक्षण, भेषजम् च ચિકિત્સા चिकित्सा, सिद्धान् તથા સિદ્ધ तथा सिद्ध, यापनान् યાપન यापन, बस्तींश्च બસ્તિઓને बस्तियोंको, यथावत् સમ્યક્ રૂપથી सम्यक् रूपसे, विस्तरतः વિસ્તારથી विस्तारसे, संप्रवक्ष्यामि કહીશ कहूंगा ॥ १३ ॥

13. I shall now describe the symptoms of these various disorders, in extenso, and the appropriate remedy for each of them as also the tried recipes of the longerity-promoting yapana-enema.

१३. च भेषजम् समेषजम् (ग.)

उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजा व्यापदः —

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापशङ्खकर्णनिस्तोदश्रोत्रोपरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपासाज्वरतमकहनुग्रहमन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरभेदहिक्काश्वासादयः स्युः (१);

तत्र તેમાં उनमें, **उच्चैर्भाष्य-** ઊંચેથી બોલવાથી ऊंचा बोलनेसे, **अतिभाष्याभ्याम्** तथा બહુ બોલવાથી तथा बहुत बोलनेसे, **शिरस्ताप-** શિરસ્તાપ शिरमें संताप, **शङ्खकर्ण-** શંખ અને કાનમાં शङ्ख और कानोंमें, **निस्तोद-** તોદ तोद, **श्रोत्रोपरोध-** કાનનો ઉપરોધ बधिरता, **मुखतालु-** મોઢા, તાળવા मुख, तालु, **कण्ठशोष-** તથા ગળાનો શોષ तथा गलेका शोष, **तैमिर्य-** તિમિર तिमिर, **पिपासाज्वर-** તરસ, જ્વર प्यास, ज्वर **तमक-** તમક तमक, **हनुग्रह-** હનુગ્રહ हनुग्रह, **मन्यास्तम्भ-** મન્યાસ્તંભ मन्यास्तम्भ, **निष्ठीवन-** નિષ્ઠીવન निष्ठीवन **उरः** છાતી छाती, **पार्श्वशूल** તથા પડખાંમાં શૂલ तथा पार्श्वोंमें शूल, **स्वरभेद-** સ્વરભેદ स्वरभेद, **हिक्का-** હેડકી हिक्का, **श्वासादयः** શ્વાસ વગેરે श्वास आदि, **स्युः** થાય છે होते हैं;

14-(1). The following complications result from talking too loudly or in excess:-burning sensation in the head, pricking pain in the temples and the ears, auditory dysfunction, parching of the mouth, pallate and the throat, faintness, thirst, fever, asthmatic dyspnea, spastic condition of the jaws and the sides of the neck, ptyalism, acute pain in the front and sides of the chest, change of voice, hiccup, dyspnea and other similar conditions.

रथक्षोभजा व्यापदः —

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदकुक्षिक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मानहृदयेन्द्रियोपरोधस्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासंधिस्कन्धग्रीवादौर्बल्याङ्गाभितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः (२);

रथक्षोभात् રથક્ષોભથી रथक्षोभसे **संधिपर्वशैथिल्य-** સાંધા તથા પર્વોની શિથિલતા संधि तथा पर्वोकी शिथिलता, **हनु-** હનુ हनु, **नासा-** નાક नासा, **कर्ण-** કાન कान, **शिरःशूल-** તથા માથામાં શૂલ और शिरमें शूल, **तोद-** તોદ तोद, **कुक्षिक्षोभ-** કુક્ષિક્ષોભ कुक्षिक्षोभ, **आटोप-** આટોપ आटोप, **अन्त्रकूजन** આંતરડામાં અવાજ अन्त्रकूजन, **आध्मान-** આધ્માન आध्मान, **हृदय-** હૃદય हृदय, **इन्द्रिय-** તથા ઇન્દ્રિયોનો तथा इन्द्रियोंका, **उपरोध** ઉપરોધ उपरोध, **स्फिक्-** નિતંબ नितम्ब, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **वंक्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **वृषण-** વૃષણ वृषण, **कटी-** કેડ कटि, **पृष्ठवेदना-** અને વાંસામાં વેદના और पीठमें वेदना, **संधि-** તેમજ સાંધા एवं संधि, **स्कन्ध-** ખભા कन्धे, **ग्रीवादौर्बल्य-** તથા ગર્દનની નિર્બલતા तथा ग्रीवाकी दुर्बलता, **अङ्गाभिताप-** અંગોનો અભિતાપ अंगोंका अभिताप, **पादशोफ-** અને પગના સોજા और पैरोंमें सूजन, **प्रस्वाप-** સ્પર્શજ્ઞાનનો નાશ सुप्ति, **हर्षणादयः** તથા હર્ષ વગેરે થાય છે तथा पादहर्ष आदि होते हैं ॥ २ ॥

14-(2). From jolting suffered while travelling in conveyaces, the following disorders arise—flabbiness of the bigger and smaller joints, acute pricking pain in the jaw, nose, ear and the head, disturbance in the abdomen, meteorism,

१४ (१) श्रोत्रोपरोध-श्रोत्रोपरोध (क. ड. ङ.)
,, शङ्खकर्णनिस्तोद-शङ्खनिस्तोद (ध.)
,, हनुग्रहमन्यास्तम्भ-हनुमन्याग्रह (ध.)
,, मन्यास्तम्भनिष्ठीवनोरः-मन्याग्रहनिष्ठीवनोरः (ख.)
,, निष्ठीवनोरःपार्श्वशूल-निष्ठीवनशिरःपार्श्वशूल (ध.)

१४ (२). कुक्षिक्षोभ-वक्षिक्षोभ (क.)
,, आध्मानहृदयेन्द्रियोपरोध-आध्मानेन्द्रियोपरोध (ध.)
,, संधिस्कन्ध-सक्थिस्कन्ध (क.)
,, स्कन्धग्रीवा-स्कन्धहनुग्रीवा (क. ड.)
,, स्कन्धग्रीवा-स्कन्धहनुग्रीवा (ख.)
,, ,, -सक्थिस्कन्धहनुग्रीवा (ध.)

intestinal gurgling, distension, disordered function of the heart and the sense-organs; and pain in the hip, sides, groin scrotum, waist and back, asthenia of the joints shoulders and neck, burning in the limbs, edema, anaesthesia and hyperesthesia of the feet and other similar conditions.

अतिचङ्क्रमणजा व्यापदः —

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्क्षणश्रोणीपृष्ठशूलसक्थिसादनिस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसाभितापसिराधमनीहर्षश्वासकासादयः (३);

अतिचङ्क्रमणात् બહુ ફરવાથી बहुत घूमनेसे, **पाद-** પગ पैर **जङ्घा-** પીંડી जङ्घा, **ऊरु-** સાથળ ऊरु, **जानु-** ઢીંચણ जानु, **वङ्क्षण-** વંક્ષણ वङ्क्षण, **श्रोणी-** શ્રોણિ श्रोणि, **पृष्ठशूल** તથા બરડામાં શૂલ तथा पीठमें शूल, **सक्थिसाद-** તેમજ સક્થિસાદ एवं सक्थिसाद, **निस्तोद-** સક્થિતોદ निस्तोद, **पिण्डिकोद्वेष्टन-** પીંડીઓમાં ઉદ્વેષ્ટન पिण्डलियोंमें उद्वेष्टन, **अङ्गमर्द-** અંગમર્દ अङ्गमर्द, **अंसाभिताप-** અંસાભિતાપ अंसाभिताप, **सिरा-** સિરા सिरा, **धमनीहर्ष-** તથા ધમનીઓનો હર્ષ तथा धमनीयोंका हर्ष, **श्वासकासादयः** અને શ્વાસ કાસ વગેરે થાય છે और श्वास कासादि होते हैं (३);

14-(3). From excessive moving about, the following disorders arise—pain in the feet, calves, thighs knees, groin, waist and back; flabbiness and pain in the legs, cramps in the calves body-aches, burning pain in the shoulders, acceleration of the arteries and the veins, dyspnea, cough and other similar conditions.

अत्यासनजा व्यापदः —

अत्यासनात्तु रथक्षोभजाः स्फिक्पार्श्ववङ्क्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः (४);

अत्यासनात् બહુ બેસી રહેવાથી बहुत बैठनेसे, **रथक्षोभजाः** રથક્ષોભથી થતા रथक्षोभजन्य, **स्फिक्-** સ્ફિક્ स्फिक्, **पार्श्व-** પડખાં पार्श्व, **वङ्क्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **वृषण-** વૃષણ वृषण, **कटी-** કેડ कटि, **पृष्ठ-** તથા બરડાની तथा पृष्ठकी, **वेदनादयः** વેદના વગેરે થાય છે वेदना आदि होते हैं ॥ ४ ॥

14-(4). From luxus sedentation, the disorders described as occuring from excessive jolting, arise; as for example, pain in the hips, sides, groin, scrotum, waist and back and the rest.

अजीर्णाध्यशनजा व्यापदः —

अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषादयः (५);

अजीर्णाध्यशनाभ्याम् तु અજીર્ણ તથા અધ્યશનથી अजीर्ण और अध्यशनसे, **मुखशोष-** મુખશોષ मुखशोष, **आध्मान-** આધ્માન आध्मान, **शूल-** શૂલ शूल, **निस्तोद-** નિસ્તોદ निस्तोद, **पिपासा-** તરસ प्यास, **गात्रसाद-** અંગસાદ अंगसाद, **छर्दि-** ઊલટી वमन, **अतीसार-** અતિસાર अतिसार, **मूर्च्छा-** મૂર્ચ્છા मूर्च्छा, **ज्वर-** જ્વર ज्वर, **प्रवाहण-** પ્રવાહણ प्रवाहिका, **आमविषादयः** અને આમવિષાદિ રોગો થાય છે और आमविषादिरोग होते हैं ॥ ५ ॥

15-(5). From indigestion and taking of predigestion meals, the following disorders arise:—dryness of the mouth, distension of the abdomen, colicky or pricking pain in the abdomen, thirst, asthenia of the limbs, vomiting, diarrhea,

१४-(३) शूलसक्थि—शूलच्छर्दिसक्थि (क)
,, सक्थिसाद—छर्दिसाद (क)

१४-(४) वेदनादयः—वेदनादयः स्युः (क)

fainting, fever, dysenteric condition, chyme-toxemia and similar conditions.

विषमाहिताशनजा व्यापदः—

विषमाहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्बल्यवैवर्ण्यकण्डूपामागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्शोविकारादयः (६);

विषमाहित- વિષમ તથા અહિત विषम तथा अहित, **अशनाभ्याम्** ભોજનથી भोजनसे, **अनन्नाभिलाष-** અન્નની ઇચ્છા ન થવી अन्नकी अनिच्छा, **दौर्बल्य-** દુર્બલતા दुर्बलता, **वैवर्ण्य-** વિવર્ણતા विवर्णता, **कण्डू-** ખરજ खुजली **पामा-** પામા पामा, **गात्रावसाद-** ગાત્રોનો અવસાદ गात्रोंकी शिथिलता, **वातादि-** અને વાત આદિના वातादिके, **प्रकोपजाः च** પ્રકોપથી થનારા प्रकोपसे होनेवाले, **ग्रहणी-** સંગ્રહણી संग्रहणी, **अर्शोविकारादयः** અર્શ વગેરે થાય છે अर्शःप्रभृति होते हैं (६);

14-(6). From eating irregular and unwholesome meals, the following disorders arise—inappetance, debility, discoloration, pruritus, asthenia of the limbs, assimilation-disorders and piles due to the morbidity of vata and other humors, skin eruption and similar conditions.

दिवास्वप्नजा व्यापदः—

दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डुत्वकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यतन्द्रानिद्राप्रसङ्गग्रन्थिजन्मदौर्बल्यरक्तमूत्राक्षिताताल्‍लुलेपाः (७);

दिवास्वप्नात् દિવસે ઊંઘવાથી दिवा स्वप्नसे **अरोचक-** અરુચિ अरुचि, **अविपाक-** અવિપાક अविपाक, **अग्निनाश-** અગ્નિનાશ अग्निनाश, **स्तैमित्य-** સ્તિમિતતા स्तिमितता, **पाण्डुत्व-** પાંડુતા पांडुता, **कण्डू-** ખરજ कण्डू, **पामा-** પામા पामा, **दाह-** દાહ दाह, **छर्दि-** ઊલટી वमन, **अङ्गमर्द-** અંગમર્દ अंगमर्द, **हृत्स्तम्भ-** હૃદયસ્તંભ हृदयस्तम्भ, **जाड्य-** જડતા जडता, **तन्द्रा-** તન્દ્રા तन्द्रा, **निद्राप्रसङ्ग** ઊંઘ્યા કરવું निद्रासातत्य, **ग्रन्थिजन्म-** ગ્રન્થિનો જન્મ ग्रन्थिका उत्पन्न होना, **दौर्बल्य-** દુર્બળતા दुर्बलता, **रक्तमूत्राक्षिता** મૂત્ર તથા આંખો રાતી થવી मूत्र तथा आंखोंका रक्त होना, **तालुलेपाः** અને તાળવાનો ઉપલેપ और तालुमें उपलेप होता है ॥ ७ ॥

14-(7). From indulgence in day-sleep, the following disorders arise—anorexia, indigestion, loss of digestive power, stiffness, pallor, pruritus, eruption, burning, vomiting, body-ache, rigidity of the cardiac region, dullness torpor, somnolence formation of swellings, debility, red coloration of the urine and the eyes, and coating of the palate.

व्यवायजा व्यापदः—

व्यवायादाशुबलनाशोरुसादशिरोबस्तिगुदमेढ्रवंक्षणोरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दननेत्रपीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनकासश्वासशोणितष्ठीवनस्वरावसादकटीदौर्बल्यैकाङ्ग-सर्वाङ्ग-रोगमुष्कश्वयथुवातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्गजाड्यवेपथु-बाधिर्यविषादादयः स्युः; अवलुप्यत इव गुदः, ताड्यत इव मेढ्रम्, अवसीदतीव मनो, वेपते हृदयं, पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेश्यत इव च (८);

१४-(६). दौर्बल्यवैवर्ण्यकण्डू-दौर्बल्यकण्डू (थ.)

१४-(७). तालुलेपा.—तालुप्रलेपाः पिपासा च (क. ख.)

,, ,, —तालुलेपाः पिपासा च (छ. झ. ढ. त.)

१४-(८). आशुबलनाश—द्रवबलनाश (ग.)

,, बलनाशो—बलसादो (घ)

,, वंक्षणोरुजानुजङ्घा—वंक्षणोरुस्तम्भवृषणजानुजङ्घा (थ.)

,, ष्ठीवनस्वरावसाद—ष्ठीवनबलस्वरावसाद (द.)

,, अवलुप्यत इव—उत्पाट्यत इव (क घ. छ. ड.)

,, अवलुप्यत इव गुदः ताड्यत इव मेढ्रम्—उत्पाट्यत इव गुदस्ताड्यत इव मेढ्रम् (क.)

,, ताड्यत इव—ताम्यतीव (क)

,, प्रवेश्यत प्रविशति (ड.)

व्यवायात् मैथुनथी मैथुनसे, **आशुबलनाश-** બળનો **શીઘ્ર**નાશ बलका शीघ्रनाश, **ऊरुसाद-** સાથળમાં પીડા ऊरुसाद, **शिरः** માથું शिर, **बस्ति-** બસ્તિ वस्ति, **गुद-** ગુદા गुदा, **मेढ्र-** ઉપસ્થ उपस्थ, **वङ्क्षण-** વંક્ષણ वंक्षण, **ऊरु-** સાથળ ऊरु, **जानु-** ઢીંચણ जानु, **जङ्घा-** પીંડી **जङ्घा, पादशूल-** તથા પગનું શૂળ तथा पैरोंमें शूल, **हृदयस्पन्दन-** હૃદયના ધબકારા हृदयका स्पन्दन, **नेत्रपीडा-** આંખની પીડા आंखकी पीडा, **अङ्गशैथिल्य-** અંગો શિથિલ થવાં अङ्गोंकी शिथिलता, **शुक्रमार्ग-** શુક્રના માર્ગમાંથી **शुक्रके मार्गसे, शोणितागमन-** રક્તનું આવવું **खूनका** आना, **कास-** કાસ कास, **श्वास-** શ્વાસ श्वास, **शोणितष्ठीवन-** થૂંકમાં લોહી પડવું थूंकमें रक्तका आना, **स्वरावसाद-** સ્વર બેસી જવો स्वरकी शिथिलता, **कटीदौर्बल्य-** કેડની અશક્તિ कटीदौर्बल्य, **एकाङ्ग-** એક અંગમાં થનાર एकांग, **सर्वाङ्गरोग-** કે આખા શરીરમાં થનાર રોગ या सर्वाङ्ग रोग, **मुष्कश्वयथु-** વૃષણનો સોજો वृषणोंमें शोथ, **वात-** અધોવાયુ अधोवायु, **वर्चः-** મળ पुरीष, **मूत्रसङ्ग-** તથા મૂત્રની અટકાયત तथा मूत्रकी रुकावट, **शुक्रविसर्ग-** શુક્રનો વિસર્ગ शुक्रका क्षरण, **जाड्यवेपथु-** જડતા, ધ્રૂજારી जडता, कम्पन, **बाधिर्य-** બહેરાપણું वधिरता, **विषादादयः** વિષાદ વગેરે विषाद आदि, **स्युः** થાય છે होते हैं, **गुदः** ગુદામાં गुदा, **अवलुप्यत इव** છેદન જેવી પીડા થાય છે मानो टुकडे हो जाती है, **मेढ्रम्** ઉપસ્થમાં उपस्थमें, **ताड्यत इव** તાડન જેવી પીડા થાયછે चोट लगनेसी पीडा होती है, **मनः** મન मन, **अवसीदति** શિથિલ પડતું હોય તેમ થાય છે शिथिलसा होता है, **हृदयम्** હૃદય हृदय, **वेपते** કંપે છે कांपता है, **सन्धयः** સંધિઓમાં सन्धियोंमें, **पीड्यन्ते** પીડા पीडा, **तमः च** અને અંધારાં और अंधेरा, **प्रवेश्यते इव** આવતાં હોય એવું થાય છે छा जाता है ॥ ८ ॥

14.(8). From indulgence in sex, the following disorders arise:—rapid loss of the vitality, flabbiness of the thighs, pain in the head, bladder, rectum, phallus, groin, thigh, knee, calf and feet, palpitation of the heart, pain in the eyes, debility of the body discharge of blood through the seminal passages, cough, dyspnea, blood in expectoration, asthenia of the voice weakness of the waist, affections of one or all the limbs of the body, swelling of the scrotum. retention of flatus, feces and urine and semen, dullness tremor deafness, mental depression and similar conditions; the patient feels as though his rectum is being cut, his phallus is becoming smaller his mind were sinking, his heart were trembling, his joints were being squeezed and as though he were about to faint.

इत्येतमेभिरष्टभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः ॥ १४ ॥

इति एवम् એમ ऐसे, **अष्टभिः** આઠ आठ, **अपचारैः** અપચારોથી अपचारोंसे, **एते** આ ये. **उपद्रवाः** ઉપદ્રવો उपद्रव, **प्रादुर्भवन्ति** પેદા થાય છે होते हैं ॥ १४ ॥

14. Thus have been described the various kinds of disorders arising from these eight violations of the rules of behaviour for the convalescent.

उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानां व्यापदां चिकित्सा—

तेषां सिद्धिः—तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्गस्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिरनिलहरः सर्वो विधिर्मौनं च (१);

तेषाम् ते રોગોની उन रोगोंकी, **सिद्धिः** ચિકિત્સા चिकित्सा, **तत्र** તેમાં उनमें, **उच्चैर्भाष्य-** ઊંચેથી બોલવાથી ऊंचा बोलनेसे, **अतिभाष्यजानाम्** તથા બહુ બોલવાથી થયેલા રોગોમાં तथा बहुत बोलनेसे उत्पन्न

१५०(१). तत्रोच्चैर्भाष्य उच्चैर्भाष्य (क)

रोगोंमें. अभ्यङ्ग- અભ્યંગ अभ्यंग, स्वेद- સ્વેદન स्वेद, उपनाह- ઉપનાહ उपनाह. धूम ધૂમપાન धूमपान, नस्य- નસ્યકર્મ नस्यकर्म, उपरिभक्त ભોજન બાદ भोजनके बाद, स्नेहपान સ્નેહપાન स्नेहपान, रसक्षीरादिः માંસ રસ દૂધ વગેરે मांसरस दूध आदि, वातहरः વાતઘ્ન वातघ्न, सर्वः विधिः સર્વ વિધિ सब विधि, मौनम् च તથા મૌન ચિકિત્સા છે तथा मौन चिकित्सा है ॥१॥

15-(1). Now we shall describe the treatment in these disorders. In disorders due to loud or excessive talking, the following remedial measures are indicated—inunction, sudation poultices, smoking nasal medications. post-prandial potions of unctuous articles, meat-juice, milk and all measures curative of vata; and lastly the observance of silence.

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां व्यापदां चिकित्सा—

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादि वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जनं च (२);

रथक्षोभ- રથક્ષોભથી रथक्षोभसे, अति चङ्क्रमण- બહુ ફરવાથી बहुत फिरनेसे, अत्यासनजानाम् तथा બહુ બેસી રહેવાથી થયેલા રોગોમાં तथा अधिक बैठा रहनेसे उत्पन्न हुए रोगोंमें, स्नेह સ્નેહન स्नेहन, स्वेदादि સ્વેદન વગેરે स्वेदन आदि, वातहरम् વાતઘ્ન वातघ्न, कर्म- કર્મ कर्म, सर्वम् તથા સર્વ तथा सब, निदान તથા નિદાનનો निदानका, वर्जनम् च ત્યાગ ચિકિત્સા છે त्याग चिकित्सा है ॥२॥

15-(2). In disorders due to jolting in carriages or to excessive moving about, or to excessive sedentation the following remedial measures are indicated—oleation, sudation etc. all measures curative of vata and avoidance of the causative factors.

अजीर्णाध्यशनजानां व्यापदां चिकित्सा—

अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रूक्षः स्वेदो लङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषधावचारणं च (३);

अजीर्ण- અજીર્ણ अजीर्ण, अध्यशनजानाम् તથા અધ્યશનથી થયેલા રોગોમાં तथा अध्यशनजन्य रोगोंमें, निरवशेषतः અપક્વ અન્ન ન રહે ત્યાં સુધી सब अजीर्ण अन्नका, छर्दनम् વમન वमन, रूक्षः રૂક્ષ रूक्ष, स्वेद સ્વેદ स्वेद, लङ्घनीय- લંઘનીય लंघनीय, पाचनीय- પાચનીય पाचनीय, दीपनीय- તથા દીપનીય दीपनीय, औषध- ઔષધોનો औषधोंका, अवचारणम् च પ્રયોગ ચિકિત્સા છે प्रयोग चिकित्सा है ॥ ३ ॥

15-(3). In disorders due to indigestion or predigestion meals, the remedial measures indicated are complete emesis, dry sudation. lightening therapy and the use of digestive and digestive-stimulant medications.

विषमाहिताशनजानां व्यापदां चिकित्सा—

विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषहराः क्रियाः (४);

विषम- વિષમ विषम, अहित- તથા અહિત तथा अहित, अशनजानाम् અશનથી થયેલ રોગોમાં अशन जन्य रोगोंमें यथास्वम् તે તે દોષને અનુસરી उस उस दोषके अनुसार, दोषहराः દોષને હરનાર दोषहर, क्रियाः ચિકિત્સા કરવી જોઈએ चिकित्सा करनी चाहिए ॥ ४ ॥

15-(4). In morbid conditions due to irregular or unwholesome dietary, the line of treatment should be curative of the morbidity concerned.

दिवास्वप्नजानां व्यापदां चिकित्सा—

दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशनारिष्टदीपनीयौषधोपयोगः प्रघर्षणोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्वो विधिः(५);

१५-(३). स्वेदो—स्वेदधूमपानं (न. द. च)

१५-(५). प्रघर्षणो—प्रकर्षणो (ख. ङ. त)

दिवास्वप्नजानाम् દિવસે સુવાથી થયેલા રોગોમાં **दिवास्वप्नजन्य** रोगोंमें, **धूमपान-** ધૂમપાન धूमपान, **लङ्घन-** ઉપવાસ उपवास, **वमन-** વમન वमन, **शिरोविरेचन-** શિરોવિરેચન शिरोविरेचन, **व्यायाम-** કસરત व्यायाम, **रूक्षाशन** રૂક્ષ ભોજન रूक्ष भोजन, **अरिष्ट-** અરિષ્ટ अरिष्ट, **दीपनीय-** દીપનીય दीपनीय, **औषधोपयोगः** ઔષધોનો ઉપયોગ औषधोंका उपयोग, **प्रघर्षण** પ્રઘર્ષણ प्रघर्षण, **उन्मर्दन** ઉન્મર્દન उन्मर्दन, **परिषेचनादिः च** અને પરિષેચન વગેરે और परिषेचन आदि, **श्लेष्महरः** કફહર कफहर, **सर्वः** સઘળી सब, **विधिः** વિધિ ચિકિત્સા છે विधि चिकित्सा है ॥५॥

15 (5). In dsorders arising from day-sleep, the remedial means indicated are smoking, lightening therapy, emesis, errhines, exercise dry articles of food, medicated wines and the use of digestive-stimulant medications, friction massage shampoo affusions etc, and all measures curative of kapha.

व्यवायजानां વ્યાપદાં चिकित्सा—

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्चाहाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापनाबस्तयोऽनुवासनं च; मूत्रवैकृतवस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिर्विदारीगन्धादिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात् ॥१५॥

मैथुनजानाम् મૈથુનથી થયેલા રોગોમાં मैथुनजन्य रोगोंमें **जीवनीय-** જીવનીય ગણના દ્રવ્યોથી जीवनीयगणसे, **सिद्धयोः** પકાવેલ पकाये हुए, **क्षीर-** દૂધ दूध, **सर्पिषोः** તથા ઘીનો तथा घीका, **उपयोगः** ઉપયોગ उपयोग, **तथा वातहराः** વાતઘ્ન वातघ्न, **स्वेद-** સ્વેદન स्वेदन, **अभ्यङ्ग-** અભ્યંગ अभ्यंग, **उपनाहाः** ઉપનાહો एवं उपनाह, **वृष्याः** વૃષ્ય वृष्य, **आहाराः च** આહાર आहार, **स्नेहाः** સ્નેહ स्नेह, **स्नेहविधयः** સ્નેહવિધિ स्नेहविधि, **यापनाबस्तयः** યાપનબસ્તિઓ यापनवस्तियाँ, **अनुवासनम् च** અને અનુવાસનબસ્તિ ચિકિત્સા છે और अनुवासनवस्ति चिकित्सा है, **मूत्र-वैकृत** મૂત્રના રોગો તથા मूत्रविकार **वस्तिशूलेषु च** તથા બસ્તિના શૂલમાં तथा वस्तिके शूलमें, **उत्तरबस्तिः** ઉત્તરબસ્તિ उत्तरवस्ति, **विदारीगन्धादिगण-** વિદારીગન્ધાદિગણ विदारीगन्धादिगण, **जीवनीय-** તથા જીવનીયગણના દ્રવ્યોથી तथा जीवनीयगणके द्रव्योंसे, **क्षीर-संसिद्धम्** દૂધ વડે પકાવેલું क्षीरसे सिद्ध, **तैलम्** તેલ तैल, **स्यात्** ચિકિત્સા છે चिकित्सा है ॥१५॥

15 In disorders arising from sexuality the remedial measures indicated are:—the use medicated milk or ghee prepared with the life-promoter group af drugs: sudations inunctions and fomentations curative of vata, diet promotive of the seminal secretion, unctuous articles, oleation procedures, longevity promoting enemas (yapana-basti) and unctuous enemas. In conditions of the vitiation of the urine or pain in the bladder, oil prepared with milk and drugs of the ticktrefoil group and the life-promoter group

मुस्ताद्यो યાપનબસ્તિઃ —

यापनाश्च बस्तयः सर्वकालं देयाः; तानुपदेक्ष्यामः— मुस्तोशीरबलारग्वधरास्नामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीत्रायमाणापुनर्नवाबिभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डशः कल्पानामष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिकाथ्य पादशेषो रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृतः

१५. मूत्रवैकृतवस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिः -मूत्रवैकृते वस्तिशूलैः (थ)
,, ,, ,, —मूत्रकृच्छ्रवस्तिशूलेषु (क.)
,, जीवनीयक्षीर—जीवनीयगणक्षीर (ब.)

१६-(१). पुनः शृतः—पुनः पुनः (ब.)

क्षीरावशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्यमधुघृतः शतकुसुमामधुककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससैन्धवः सुखोष्णो बस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्न(वर्ध्म)कुण्डलोदावर्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृग्दरजोविसर्पप्रवाहिकाशिरोरुजाजानूरुजङ्घाबस्तिग्रहाश्मर्युन्मादार्शः-प्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति (१);

यापनाः યાપના यापना, **बस्तयः च** બસ્તિઓ बस्तियाँ, **सर्वकालम्** સર્વ કાલ सब कालमें, **देयाः** આપવી જોઈએ देनी चाहिएं, **तान्** તેઓનો इनको, **उपदेक्ष्यामः** ઉપદેશ કરશું कहेंगे, **मुस्त-** નાગર મોથ मोथा, **उशीर-** વીરણનો વાળો खस, **बला-** બલા बला, **आरग्वध-** ગરમાળો अमलतास, **रास्ना-** રાસ્ના बायसुरई, **मञ्जिष्ठा-** મજીઠ मंजीठ, **कटुरोहिणी-** કડુ कटुकी, **त्रायमाणा-** ત્રાયમાણ असवर्ग, **पुनर्नवा-** સાટોડી गदहपुरना, **बिभीतक-** બહેડાં बहेड़ा, **गुडूची-** ગળો गिलोय, **स्थिरादि-** સ્થિરાદિ शालपर्ण्यादि, **पञ्चमूलानि** પંચમૂળ पंचमूल, **पलिकानि** દરેક એક પલ प्रत्येक चार तोले, **खण्डशः** એઓના ટુકડા इनके टुकड़ों, **कल्पानि** કરી करके, **अष्टौ** અને આઠ और आठ, **मदनफलानि च** મીંઢળ मैनफल, **प्रक्षाल्य** ધોઈ નાખીને धोकर, **जलाढके** એક આઢક પાણીમાં २५६ तोले जलमें, **परिक्वाथ्य** ક્વાથ કરી पकाकर, **पादशेषः** ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, **रसः** તે ક્વાથમાં उस क्वाथमें, **क्षीर-** દૂધ दूध, **द्विप्रस्थ-** બે પ્રસ્થ १२८ तोले, **संयुक्तः** નાખી डालकर, **पुनः** ફરીથી फिरसे, **क्षीरावशेषः** દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી दूध शेष रहने तक, **शृतः** ઉકાળવો उबाले, **तुल्य** પછી તેમાં તેટલાં જ फिर उसमें उतने ही, **मधु-** મધ शहद, **घृतः** તથા ઘી નાખી तथा घी डालकर, **शतकुसुमा-** તેમજ સુવા एवं सोया, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **कुटजफल-** ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, **रसाञ्जन-** રસાંજન रसाञ्जन, **प्रियङ्गु** તથા ઘઉંલાનો तथा प्रियंगुका, **कल्कीकृतः** કલ્ક કરી कल्क कर, **ससैन्धवः** સૈંધવસહિત सेन्धानमकसहित, **पाद-** એકચતુર્થાંશ एकचतुर्थांश, **जाङ्गलरसः** જાંગલ પ્રાણીઓના માંસરસવાળી जांगल मांसरसवाली, **सुखोष्णः** નવશેકી सुखोष्ण, **बस्तिः** બસ્તિ દેવી बस्ति देनी चाहिए, **शुक्र-** આ બસ્તિ શુક્ર यह बस्ति शुक्र **मांस-** માંસ तथा मांस, **बल-** તથા બલને तथा बलका, **जननः** પેદા કરનાર છે जनक है, **क्षत-** ક્ષત क्षत, **क्षीण-** ક્ષીણ क्षीण, **कास-** કાસ कास, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **शूल-** શૂલ शूल, **विषमज्वर-** વિષમ જ્વર विषम ज्वर, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **कुण्डल-** વાતકુંડલિકા वातकुंडलिका, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **कुक्षिशूल-** કુક્ષિશૂલ कुक्षिशूल, **मूत्रकृच्छ्र-** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र **असृग्दरः** રક્તપ્રદર रक्तप्रदर, **विसर्प-** વિસર્પ विसर्प, **प्रवाहिका-** પ્રવાહિકા प्रवाहिका, **शिरोरुजा-** માથાની પીડા शिरदर्द, **जानु-** ઢીંચણ जानु, **ऊरु-** સાથળ ऊरु **जङ्घा-** પીંડી जंघा, **बस्ति-** તથા બસ્તિનું तथा बस्तिका, **ग्रह-** જકડાઈ જવું जकड़ा जाना, **अश्मरी-** અશ્મરી अश्मरी, **उन्माद-** ઉન્માદ उन्माद, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **प्रमेह-** પ્રમેહ प्रमेह, **आध्मान-** આધ્માન आध्मान, **वातरक्त-** વાતરક્ત वातरक्त, **पित्त-** અને પિત્ત और पित्त, **श्लेष्म-** તેમજ કફના एवं कफके, **व्याधिहरः** રોગો એઓને મટાડનાર रोग इनका नाशक, **सद्यः** શીઘ્ર शीघ्र, **बलजननः** બલકારક बलकारक, **रसायनः च इति** તથા રસાયન છે तथा रसायन है ॥ १ ॥

16-(1). Yapana enemata may be given at all times as we shall now describe. Take 4 tolas each of nut grass, heart leaved sida, purging cassia, Indian groundsel, Indian madder, kurroa, zalil, hog's weed, beleric myrobalan, guduch and the pentaradices of the

१६-(१). क्षीरावशेषः पादजाङ्गलरसस्तुल्य मधुघृतः क्षीरावशेषस्तुल्यो जाङ्गलरसमधुघृतः (ख)

,, पादजाङ्गलरस --तुल्यो जाङ्गलरसः (ड.)

,, तुल्यमधुघृत --समधुघृतः (ड.)

,, शुक्रमांसबलजननः--शुक्रमांसाग्निबलजननः (क.)

,, शुक्रमांसबलजननः--शुक्रमांसाग्निजननः (ख)

,, मांसबलजननः--मांसाग्निबलजननः (ङ)

,, कासगुल्म--कासहिक्कागुल्म (क)

,, मूत्रकृच्छ्रासृग्दरजो-मूत्रकृच्छ्रासृग्दर (ख.)

,, प्रवाहिका--निर्वाहिका (ग.)

ticktrefoil group and having crushed them into little bits, decoct them together with eight emetic nuts which have been properly cleansed in 256 tolas of water, till the solution is reduced to one fourth the original quantity add to this solution 128 tolas of cow's milk; boil the whole gain till only the milk part remains. Add to this meat-juice of the jangala animals in measure one fourth the quantity of the milk; a d honey and ghee in equal quantities Add to this solution the paste of dill seed, liquorice, kurchi emetic nut, extract of Indian berberry and perfu med cherry. This solution, mixed with rock salt, should be given in congenially warm water as enema it is promotive of the seminal secretion, and flesh and curative of pectoral lesions, cachexia, cough, Gulma, colicky pain, irregular fever inguinal swelling, Kundala vata, misperistalsis acute pain in the stomach, dysuria, menorrhagia, acute spreading affections, dysenteric condition, pain in the head, in the knee the thigh, the calf and the bladder, urinary calculi, insanity, piles urinary anomalies, abdominal distension and disorders due to morbid vata, blood, pitta and kapha. This enema is also an immediate promoter of strength and vitaliy.

एरण्डमूलाद्यो यापनबस्तिः—

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णीपृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरको रास्नाऽश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारग्वधो देवदार्विति पलिकानि खण्डशः कल्पानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके क्षीरपादे पचेत्। पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमाकुष्ठमुस्तपिप्पलीहपुषाबिल्ववचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीप्रक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात्।

एरण्डमूल- એરંડાના મૂલ एरण्डमूल, पलाशात् ખાખરાનાં મૂળ ढाककी जड़, षट्पलम् ૭ પલ २४ तोले, शालिपर्णी શાલવણ सरिवन, पृश्निपर्णी પોઠવણ पृश्नीपर्णी, बृहती ઉભી ભોરીંગણી वनभाटा, कण्टकारिका બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, गोक्षुरक ગોખરુ गोखरू, रास्ना રાસ્ના वायसुरई, अश्वगन्धा આસોંદ असगन्ध, गुडूची ગળો गिलोय, वर्षाभूः સાટોડી पुनर्नवा, आरग्वधः ગરમાળો अमलतास, देवदारु इति અને દેવદાર और देवदारु, पलिकानि દરેક એક પલ प्रत्येक ४–४ तोले, खण्डशः એઓના ટુકડા इनके टुकड़ों कल्पानि કરી करके, अष्टौ અને આઠ और आठ, फलानि च મીંઢળ मैनफल, प्रक्षाल्य ધોઈ નાખીને धोकर, जलाढके- એક આઢક જલમાં २५६ तोले जलमें, क्षीरपादे- તથા પા આઢક દૂધમાં નાખી और ६४ तोले दूधमें, पचेत् પકાવવાં पकाये, पादशेषम् ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે चौथाई शेष रहने पर, कषायम् पूतम् તે કવાથને ગાળી उस क्वाथको छानकर, शतकुसुमा- તેમાં સુવા उसमें सोया, कुष्ठ- કઠ कूठ, मुस्त- નાગરમોથ मोथा, पिप्पली- પીપર पिप्पली, हपुषा- હાઉબેર हाऊबेर, बिल्व- બીલું बेल, वचा- વજ वच, वत्सकफल- કડા कुड़ा, रसाञ्जन- રસાંજન रसौंत, प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियङ्गु, यवानी- અને અજમો એઓનો और अजवायन इनका, प्रक्षेप-कल्कितम् કલ્ક નાખી कल्क डालकर, मधु- મધ शहद, घृत- ઘી घी, तैल- તેલ तैल, सैन्धव- તથા સૈંધવથી तथा सेंधानमकसे, युक्तम् યુક્ત કરી मिलाकर, एकम् એક एक, द्वौ- બે दो, त्रीन् वा અથવા ત્રણ अथवा तीन, निरूहम् નિરૂહબસ્તિ निरूह बस्ति, दद्यात् દેવી देवे।

१४०-(२). शतकुसुमा—शतकुसुमादि (ह.)
„ „ —शतकुसुमादिकल्कितं (म.)
„ यवानीप्रक्षेप—यमानीसंक्षेप (ह.)

16 (1) Take twentyfour tolas of castor and palas and four tolas each of tick trefoil, painted-leaved uraria Indian nightshade, yellow-berried nightshade, small caltrops, Indian groundsel, winter cherry, guduch, hog's weed, purging cassia and deodar; triturate all these into small bits and decoct them together with eight well cleansed emetic nuts, in 250 tolas of water and one fourth that quantity of milk. when the solution is reduced to onefourth its original quantity, it should be taken down and filtered. Add to this the paste of dillseed, costus nut-grass long pepper, juniper, bael, sweet-flag, kurchi, emetic nut, extract of Indian berberry, perfumed cherry and barley, as also honey, ghee til oil and rock-salt with the solution thus obtained an evacuative enema in congenially warm condition should be given once, twice or thrice as the case requires.

सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारस्त्रीविहारक्षीणक्षतस्थविरचिराशसामपत्यकामानां च (२);

सर्वेषाम् આ બસ્તિ સઘળા માટે सबके लिए, विशेषतः અને વિશેષ કરીને और विशेष करके, ललित- લલિત ललित, सुकुमार- સુકુમાર सुकमार, स्त्रीविहार- સ્ત્રીની સાથેના વિહારથી स्त्रीविहारसे, क्षीण- ક્ષીણ क्षीण, क्षत- ક્ષતવાળા क्षत, स्थविर- વૃદ્ધ वृद्ध, चिरार्शसाम् લાંબા વખતના અર્શના રોગી दीर्घ अर्शरोगी, अपत्यकामानाम् च અને સંતાનની કામનાવાળાઓને માટે तथा अपत्यकी कामनावालोंके लिए, प्रशस्तः પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है (२);

16 (2) This enema is beneficial in all conditions and especially for the aristocrats the emaciated and those suffering from pectoral lesions as a result of sex indulgence, the aged, and those suffering from chronic piles and those who are desirous of progeny.

सहचराद्यो यापनबस्तिः —

तद्वत सहचरबलादर्भमूलसारिवासिद्धेन पयसा (३);

तद्वत् તે જ પ્રમાણે इसी प्रकार, सहचर- આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળિયો नीलपुष्पवाली कटसरैया, बला- બલા बला, दर्भमूल દર્ભનાં મૂળ दर्भके मूल, सारिवा- તથા સારિવાથી तथा कपूरीसे, सिद्धेन પકાવેલ सिद्ध, पयसा દૂધની બસ્તિ આપવી दूधकी बस्ति देवे (३);

16-(3). An enema may be similarly prepared with crested purple nail dye, heart-leaved sida, roots of sacrificial grass and Indian sarsaparilla and with milk.

बृहत्याद्यो यापनबस्तिः —

तथा बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाश्रृतेन पयसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्ववद्बस्तिः (४);

१६-(२) सर्वेषां - स सर्वेषां (ग)

,, चिराशसामपत्यकामानांच चिरार्शोमूत्रकृच्छ्रोदावर्तग्र-हणीदोषाश्मरीणां हितोऽपत्यकामानां च (क.)

,, ,, —चिरार्शोमूत्रकृच्छ्रोदरगुल्मकर्मोदावर्तग्रहणी-दोषाश्मरीणां हितोऽपत्यकामानां च (ग.)

१६-(३). दर्भमूल—मूर्वामूल (ङ. त.)

१६ (४). कल्कितेन—कल्ककृतेन (ख. ङ.)

,, ,, —कल्कप्लुतेन (ग.)

,, ,, —कल्कीकृतेन (ग. च. ढ.)

तथा तथा तथा, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मदन- पिप्पली મીંઢળનાં બીજના मैनफलके बीजके, कल्कितेन- કલ્કયુક્ત कल्कसे युक्त, बृहती- ઉભી ભોરીંગણી वनभाटा, कण्टकारी- બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, शतावरी- શતાવરી शतावर, छिन्नरुहा- અને ગળોથી और गिलोयमें, शृतेन પકાવેલા सिद्ध किये हुए, पयसा દૂધની दूधकी, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, पूर्ववत् પુર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે દેવી पूर्वोक्त विधिके अनुसार देवे (४);

16·(4). Likewise, an enema may be prepared in the foregoing manner from Indian nightshade, yellow-berried nightshade, climbing asparagus and guduch in milk, along with the paste of liquorice, emetic nut and long pepper.

प्रथमो बलाद्यो यापनबस्तिः —

तथा बलातिबलाविदारीशालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकादर्भमूलपरूषककाश्मर्यबिल्वफलयवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कितेन मधुघृतसौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मप्लीहार्दितस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च (५);

तथा તથા तथा, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मदन- અને મીંઢળના मैनफलके, कल्कितेन- કલ્ક कल्क, मधु- તથા મધ तथा शहद, घृत- ઘી घी, सौवर्चल- અને સંચળથી યુક્ત और सौंचलनमकसे युक्त, बला- બલા बला, अतिबला- ખપાટ कन्घी, विदारी- ભોયકોળું बिलाईकन्द, शालिपर्णी- શાલવણ सरीवन, पृश्निपर्णी- પીઠવણ पृश्निपर्णी, बृहती- ઉભી ભોરીંગણી वनभाटा, कण्टकारिका- બેઠી ભોરીંગણી छोटी कटेरी, दर्भमूल- દાભનાં મૂલ दर्भमूल, परूषक- ફાલસા फालसा, काश्मर्य- શીવણ गम्भार, बिल्वफल- બીલાં बेलगिरी, यव- અને જવથી और जौसे, सिद्धेन- પકાવેલ पकाये हुए, पयसा દૂધની બસ્તિ दूधकी बस्ति, कास- કાસ खांसी, ज्वर- જ્વર ज्वर, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, प्लीहार्दित- પ્લીહા, અર્દિત प्लीहा, अर्दित, स्त्रीमद्य- સ્ત્રી તથા મદ્યથી स्त्री तथा मद्यसे, क्लिष्टानाम् ક્ષીણ થયેલાઓને માટે कर्शितके लिए, सद्यः सद्य शीघ्र, बलजननः બલ દેનાર बलजनक, रसायनः च અને રસાયન છે और रसायन है (५);

16·(5) Likewise, an enema may be prepared from heart-leaved sida, evening mallow, white yam tick-trefoil, painted leaved uraria, Indian nightshade, yellow-berried nightshade, roots of sacrificial grass, sweet falsah, white teak, bael, emetic nut and barley in milk, with the paste of liquorice and emetic nut and mixed with honey, ghee and sanchal salt. These enemas are indicated in the case of those who are suffering from cough, fever, Gulma, splenic disorder, facial paralysis and the effects of indulgence in sex and urine. They are immediate promoters of strength and vitalization.

द्वितीयो बलाद्यो यापनबस्तिः —

बलातिबलारास्नारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवैरण्डाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रसृतं शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं निरूहप्रमाणावशेषं कषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयवानीकल्कीकृतं गुडघृततैलक्षौद्रक्षीरमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं बस्तिं दद्याच्छुक्रमूत्रवर्चःसङ्गेऽनिलजे गुल्म-

१६·(५). दर्भमूलपरूषककाश्मर्यबिल्वफलयवसिद्धेन - दर्भमूलयवकाश्मर्यबिल्वफलसिद्धेन (क.)

,, परूषक-यवपरूषक (ग.)

,, परूषककाश्मर्य-यवकाश्मर्य (क्ष. ड.)

१६·(६). अश्वगन्धा-सुमना (ध.)

,, शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं-शुष्कमूलकानि च पलिकानि (ध. फ.)

,, जलद्रोणसिद्धं निरूहप्रमाणावशेषं-जलद्रोणे सिद्धं निरूहप्रमाणशेषं (ध)

हृद्रोगाध्मानब्रध्नपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च (६);

बला- બલા बला, अतिबला- ખપાટ कंघी, रास्ना- રાસ્ના वायसुरई, आरग्वध- ગરમાળો अमलतास, मदन- મીંઢળ मैनफल, बिल्व- બીલાં बेल, गुडूची- ગળો गिलोय पुनर्नवा- સાટોડી गदहपुरना, एरण्ड- એરંડો एरण्ड, अश्वगन्धा- આસોંદ असगन्ध, सहचर- આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળીયો नीलपुष्पवाली कटसरैया, पलाश- ખાખરો ढाक, देवदारु- દેવદાર देवदारु, द्विपञ्चमूलानि દશમૂળ दशमूल, पलिकानि દરેક એક એક પલ चार चार तोले, यव-कोल- યવ, બોર, जौ, बेर, कुलत्थ- અને કળથી कुलथी, द्विप्रसृतम् બે બે પ્રસૃત १६-१६ तोले, शुष्कमूलकानाम् च તેમજ સૂકા મૂળા બે પ્રસૃત एवं सूखी मूली १६ तोले, जलद्रोण એક દ્રોણ પાણીમાં १०२४ तोले जलमें, सिद्धम् પકાવવાં पकावे, निरूह- નિરૂહ-બસ્તિ निरूहबस्तिके प्रमाण- જેટલા प्रमाणमें, अवशेषम् कषायम् ક્વાથ બાકી રહે ત્યારે क्वाथके अवशिष्ट रहने पर, पूतम् ગાળી લઈ छानकर, मधुक- તેમાં જેઠીમધ मुलहठी, मदन- મીંઢળ मैनफल, शतपुष्पा- સુવા सोया, कुष्ठ- કઠ कूठ, पिप्पली- પીપર पिप्पली, वचा- વજ बच, वत्सकफलम् ઇન્દ્રજવ इन्द्रजौ, रसाञ्जन- રસાંજન रसौंत, प्रियङ्गु- ઘઉંલા प्रियंगु, यवानी- અને અજમાનો और अजवायनका, कल्कीकृतम् કલ્ક નાખી कल्क डालकर, गुड- ગોળ गुड, घृत- ઘી घी, तैल- તેલ तैल, क्षौद्र- મધ शहद, क्षीर- દૂધ दूध, मांसरस- માંસરસ मांसरस, अम्लकाञ्जिक- ખાટી કાંજી खट्टी कांजी, सैन्धवयुक्तम् તથા સૈન્ધવથી યુક્ત तथा सैन्धवसे युक्त, सुखोष्णम् નવશેકી सुखोष्ण, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, अनिलजे વાતજ वातज, शुक्र- શુક્ર शुक्र, मूत्र- મૂત્ર मूत्र, वर्चः- તથા ઝાડાની तथा पुरीषकी, सङ्गे અટકાયત रुकावट, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, हृद्रोग- હૃદ્રોગ हृद्रोग, आध्मान આધ્માન आध्मान, ब्रध्न બ્રધ્ન ब्रध्न पार्श्व- પડખાં पार्श्व, पृष्ठ- પીઠ पृष्ठ, कटी- તેમજ કેડનું एवं कटीकी, ग्रह- ઝલાઈ જવું जकडाहट, संज्ञानाश- સંજ્ઞાનાશ संज्ञानाश, बलक्षयेषु च અને બલની ક્ષીણતા એઓમાં और बलक्षय इनमें, दद्यात् આપવી देवे (६);

16 (6). Take four tolas each of heart-leaved sida, evening mallow, Indian groundsel, purging cassia emetic nut, bael, guduch, hog's weed, castor, winter cherry, crested purple nail dye, palas, deodar and the two kinds of pentaradices and 16 tolas of barley, Indian jujube, horsegram and dried garden radish. This should be boiled in 1024 tolas of water and when the decoction is reduced to the quantity prescribed for an evacuative enema, it should be taken down and filtered. Add to it the paste of liquorice, emetic nut, dill-seed costus long pepper, sweet flag, kurchi emetic nut, extract of Indian berberry, perfumed cherry and bishop's weed, as also gur, ghee, oil, honey, milk, meat juice, sour conjee and rock-salt. This solution should be given as a congenially warm enema in conditions of the retention of semen, urine and feces due to morbidity of vata, as also in conditions of gulma, heart-disease, abdominal distension, inguinal swellings, spasticity of the sides, back and waist, loss of consciousness and loss of strength.

हपुषाद्यो यापनबस्तिः —

हपुषार्धकुडवो द्विगुणार्धक्षुण्णयवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्गविसृतवातरक्तकविण्मूत्रस्त्रीखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च (७);

१२(७). लवणयुक्तः- लवणयुक्तो बस्तिः (क त.)

हपुषा- હાઉબેર हाऊबेर, अर्धकुडवः અધી કુડવ ८ तोले, द्विगुण અને બમણા और दुगुने, अर्धक्षुण्णयवः અધ કચરેલા જવને अधकुटे जौको, क्षीरोदक- દૂધ તથા પાણીમાં दूध तथा जलमें, सिद्धः પકાવી पकाकर, क्षीरशेषः દૂધ બાકી રહે ત્યારે તેમાં दूधके अवशिष्ट रहने पर उसमें, मधु- મધ शहद घृत- ઘી घी तैल- તેલ तैल, लवण- અને સૈંધવ और सैंधव, युक्तः મેળવી આપેલી બસ્તિ मिलाकर दी हुई बस्ति, सर्वाङ्ग- આખા શરીરમાં सम्पूर्ण शरीरमें, विसृत- ફેલાયેલ व्याप्त, वातरक्त- વાતરક્તવાળા वातरक्तवाले, सक्तविण्मूत्र- ઝાડા તથા પેશાબની અટકાયતવાળા और मल मूत्रकी रुकावटवाले, स्त्रीखेदित- અને સ્ત્રીસંભોગથી ક્ષીણ થયેલા પુરુષો માટે स्त्रीसंभोगसे क्षीण हुए पुरुषके लिए, हितः હિતકર્તા છે हितकर है, वातहरः તેમજ તે વાતઘ્ન एवं वह वातहर, बुद्धि- અને બુદ્ધિ और बुद्धि, मेधा- મેધા मेधा, अग्नि- અગ્નિ अग्नि, बलजननः च તથા બળને પેદા કરનાર છે और बलकी जनक है (७);

16-(7). Take 8 tolas of juniper and twice that quantity of half crushed barley, and boil the whole in milk and water till only the portion of milk remains. Add to this honey, ghee, til oil and salt. This enema is beneficial in cases of rheumatic conditions affecting all the body parts, retention of feces and urine and for persons afflicted with the effects of over-indulgence in sex. It is curative of morbid vata and promotive of intellect, memory, gastric power and vitality.

लघुपञ्चमूलाद्यो यापनवस्तिः -

ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीणविषमज्वरकर्शितस्य बस्तिः (८);

क्षीरोदक- દૂધ તથા પાણીમાં दूध तथा जलमें, सिद्धः સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए, ह्रस्वपञ्चमूली- લઘુ પંચમૂળના लघु पञ्चमूलके, कषायः ક્વાથમાં क्वाथमें, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी मदन- અને મીંઢળનો और मैनफलका, कल्कीकृतः કલ્ક નાખીને कल्क डालकर, सगुड- ગોળ गुड, घृत- ઘી घी तैल- તેલ तैल, लवणः તથા સૈંધવવાળી तथा सैंधवसे युक्त, बस्तिः બસ્તિ वस्ति, क्षीण- ક્ષીણ क्षीण, विषम- તથા વિષમ तथा विषम, ज्वर- જ્વરથી ज्वरसे, कर्शितस्य ક્ષીણ થયેલાઓ માટે હિતકર છે कृश शरीरवालोंके लिए हितकर है (८);

16-(8). An enema may be prepared by decocting the minor pentaradices in milk and water and adding the paste of long pepper, liquorice and emetic nut and mixed with gur, ghee, til oil and salt. This enema is beneficial to those who are suffering from wasting and irregular fever.

तृतीयो बलाद्यो यापनबस्तिः —

बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्धक्षुण्णयवाञ्जलिकषायः सगुडघृततैललवणयुक्तः पूर्ववद्बस्तिः स्थविरदुर्बलक्षीणशुक्ररुधिराणां पथ्यतमः (९);

बला- બલા बला, अतिबला- અતિબલા अतिबला, अपामार्ग- અઘેડો चिरचिटा, आत्मगुप्ता- કૌવચ केवाँच, अष्टपल- આઠ પલ ३२ तोले, अर्धक्षुण्ण- અધકચરા કરેલ अधकुटे, यवाञ्जलि- એક કુડવ જવનો जौ १६ तोले मिलाकर कषायः ક્વાથ કરી તેને क्वाथ करे उसमें, सगुड- ગોળ गुड, घृततैल- ઘી, તેલ घी, तैल, लवण- અને સૈંધવથી और सैंधवसे, युक्तः યુક્ત કરી मिलाकर, पूर्ववत् પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે पूर्वोक्त विधिके अनुसार, बस्तिः બસ્તિ આપવી बस्ति देवे, स्थविर- વૃદ્ધ वृद्ध, दुर्बल- દુર્બળ दुर्बल, क्षीणशुक्ररुधिराणाम् અને શુક્ર તથા રક્તની ક્ષીણતાવાળાઓ માટે और शुक्र तथा रक्तकी क्षीणतावालोंके लिए, पथ्यतमः અત્યંત પથ્ય છે अत्यन्त पथ्य है (९);

१६·(८). ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः–ह्रस्वपञ्चमूलकषायः (ख.)
" कल्कीकृतः–कल्कितः (ख.)

16·(9). An enema may be similarly prepared from the decoction of thirty-two tolas of heart-leaved sida, evening mallow, rough chaff and cowage and 16 tolas of half-crushed barley and mixed with gur, ghee, til oil and salt. This enema is most beneficial in the case of the aged, the debilitated and for those who have suffered loss of semen and blood

चतुर्थो बलाद्यो यापन बस्तिः —

बलामधुकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरार्तेभ्यो बस्तिं दद्यात् (१०);

बला- બલા बला, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **विदारी-** ફગિમ્રો बिलाईकन्द, **दर्भमूल-** દાભનાં મૂલ दर्भमूल, **मृद्वीका-** દ્રાક્ષ दाक्ष, **यवैः** અને જવની और जौंके, **कषायम्** ક્વાથને क्वाथको, **आजेन** બકરીના बकरीके, **पयसा** દૂધથી दूधसे, **पक्त्वा** પકાવીને पकाकर, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **मदन-** અને મીંઢળનો और मैनफलका, **कल्कितम्** કલ્ક નાખી कल्क डालकर, **समधु** મધ शहद, **घृत-** ઘી घी, **सैन्धवम्** તથા સૈંધવ મેળવી तथा सैंधानमक मिलाकर, **बस्तिम्** બસ્તિ बस्ति, **ज्वरार्तेभ्यः** જ્વરવાળાઓને ज्वर पीडितोंको, **दद्यात्** આપવી देवे, (१०);

16·10). An enema may be prepared by boiling heart-leaved sida, liquorice, white yam, roots of sacrificial grass, grapes and barley in goat's milk. To this decoction must be added the paste of liquorice and emetic nut as also honey, ghee and rock salt. This enema should be given to those who are afflicted with fever.

शालपर्ण्याद्यो यापनबस्तिः — —

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरूषकखर्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्शितस्य बस्तिः शस्तः (११);

शालिपर्णी- શાલવણ सरीवन, **पृश्निपर्णी-** પીઠવણ पृश्निपर्णी, **गोक्षुरकमूल-** ગોખરુનાં મૂળ गोखरूके मूल, **काश्मर्य-** શીવણ गम्भारीके फल, **परूषक-** ફાલસા फालसा, **खर्जूरफल-** ખજૂરનાં ફલ खजूरफल, **मधूक-** અને મહુડાનાં और महुएके, **पुष्पैः** ફૂલના फूलके, **अजा-क्षीर-जल-प्रस्थाभ्याम्** ६४ તોલા બકરીના દૂધથી અને ६४ તોલા પાણીથી ६४ तोले बकरीके दूधसे और ६४ तोले जलसे, **सिद्धः** સિદ્ધ કરેલા सिद्ध किये हुए **कषायः** ક્વાથમાં क्वाथमें, **पिप्पली-** પીપર पिप्पली, **मधुक-उत्पल-** જેઠીમધ તથા કમળનો मुलहठी तथा कमलका, **कल्कितः** કલ્ક નાખી कल्क डालकर, **सघृत-** ઘી घी, **सैन्धवः** તથા સૈંધવ મેળવી तथा सैंधानमक मिलाकर, **बस्तिः** આપેલી બસ્તિ दी हुई बस्ति, **क्षीणेन्द्रिय-** ક્ષીણેન્દ્રિય क्षीणेन्द्रिय, **विषमज्वर-** તથા વિષમ જ્વરથી तथा विषम ज्वरसे, **कर्शितस्य** કૃશ થયેલા મનુષ્યને માટે कृश हुए मनुष्यके लिए, **शस्तः** પ્રશસ્ત છે प्रशस्त है (११);

16·(11). An enema may be prepared from the decoction of ticktrefoil, painted-leaved uraria, roots of small caltrops, white teak, sweet falsah, dates, emetic nut, the flowers of mahwah in 128 tolas of goat's milk and water with the addition of the paste of long pepper, liquorice and blue water lily as well as ghee and rock salt. This enema is recommended in the case of those who are suffering from weakened sense-faculties and wasted by irregular fever

१६·(१०). आजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं आजपयसा पुनः पुनःपक्त्वामधुकाक्षकल्कितं (अ)
,, मदन-अक्ष (त.)

स्थिराद्यो यापनबस्तिः —

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयवगोधूममाषपञ्चप्रसृतेन छागं पयः शृतं पादशेषं कुक्कुटाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चल-युक्तो वस्तिर्वृष्यतमो बलवर्णजननश्च। इति यापना बस्तयो द्वादश ॥ १६ ॥

स्थिरादि- સ્થિરાદિ શાલિપર્ણ્યાદિ, **पञ्चमूली-** પંચમૂલ पंचमूल, **पञ्चपलेन** પ્રત્યેક એક એક પલ प्रत्येक ४–४ तोले, **शालि-** અને શાલિ और शालिचावल, **षष्टिक-** ષષ્ટિક साठी चावल, **यव-** જવ जौ, **गोधूम-** ઘઉં गेहूँ, **माष-** તથા અડદ तथा उड़द, **पञ्चप्रसृतेन** પ્રત્યેક એક એક પ્રસૃત प्रत्येक ८–८ तोले, **छागम् पयः शृतम्** એથી બકરીના દૂધને પકાવી इनसे बकरीके दूधको पकाकर, **पादशेषम्** ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યારે તેમાં चतुर्थांश शेष रहनेपर उसमें, **कुक्कुटाण्डरससम-** સમાન ભાગે કૂકડીનાં ઇંડાંનો રસ समान भागमें मुर्गीके अंडोंका रस, **मधुघृत-** મધ, ઘી शहद, घी, **शर्करा-** સાકર चीनी, **सैन्धव-** સિંધાલૂણ सेंधानमक, **सौवर्चल-** અને સંચળ और सौंचलनमक, **युक्तः** મેળવી मिलाकर, **बस्तिः** દેવામાં આવેલી બસ્તિ दी हुई वस्ति, **वृष्यतमः** સર્વથી અધિક વીર્યવર્ધક છે सबसे अधिक वीर्यवर्धक है, **बलवर्ण-** તથા બલ અને વર્ણને तथा बल और वर्णका, **जननः च** પેદા કરનાર છે जनक है, **इति द्वादश** આ બાર ये बारह, **यापनाः** યાપન यापन, **बस्तयः** બસ્તિઓ છે बस्तियाँ है ॥ १६ ॥

16. Take twenty tolas of the pentaradices of the ticktrefoil group and 40 tolas of the sali rice, shashtik rice, barley, wheat and black gram and boil the whole in goat's milk till it is reduced to onefourth its original quantity; add to this the contents of hen's eggs and equal quantities of honey ghee sugar, rock salt and sauchala salt This enema acts as a most effective aphrodisiac and is promotive of strength and complexion. Thus, we have described the twelve enemas promotive of longevity.

शिख्यादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः —

कल्पश्चैष शिखिगोनर्दहंससारसाण्डरसेषु स्यात् ॥ १७ ॥

शिखि- મોર मयूर, **गोनर्द-** ગોનર્દ गोनर्द, **हंस-** હંસ हंस, **सारसाण्ड** તથા સારસનાં ઇંડાંના तथा सारसके अंडोंके, **रसेषु** રસમાં પણ रसमें भी, **एषः च** આજ यही, **कल्पः स्यात्** કલ્પ થાય છે कल्प होता है ॥१७॥

17. This enema may also be prepared by substituting the hen's eggs with the eggs of the pea-hen, adjutant, swan and saras crane.

तित्तिर्याद्यो यापनबस्तिः —

सतित्तिरिः समयूरः सराजहंसः पञ्चमूलीपयःसिद्धः शतपुष्पामधुकरास्नाकुटजमदनफलपिप्पलीकल्को घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो बस्तिर्बलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च (१);

सतित्तिरिः તેતર तीतर, **समयूरः** મોર मयूर, **सराजहंसः** અને રાજહંસનાં માંસ और राजहंसके मांस, **पञ्चमूली-** તથા લઘુ પંચમૂલથી तथा लघु पंचमूलसे, **पयःसिद्धः** પકાવેલ દૂધમાં पकाये हुए दूधमें, **शतपुष्पा-** સુવા सोया, **मधुक-** જેઠીમધ मुलहठी, **रास्ना-** રાસ્ના वायसुरई, **कुटज-** કુડા कुडा, **मदनफल-** મીંઢળ मैनफल,

१६ गोधूममाष-कषाय (ढ.)
,, छागं पयः–छागपयः (ढ.)
,, बलवर्णजननश्च–बलमांसजननश्च (ब. फ.)

१७. कल्पश्चैष कल्पश्चैषां (ढ.)
,, हंससारसाण्डरसेषु–हंसाण्डरसेषु (ध.)
१८-(१) समयूरः सराजहंसः–ससारसमयूरराजहंसः (क छ.फ.)
,, सराजहंसः–सपाकहंसः (ध. फ.)
,, शतपुष्पा–शतकुसुमा (ब. छ.)

पिप्पली- અને પીપરનો और पिप्पलीका, कल्कः કલ્ક कल्क, घृत घी घी, तैल- તેલ तैल, गुड- ગોળ गुड, सैंधव- અને સિંધાલુણ और सैन्धव, युक्तः નાખી डालकर, बस्तिः આપવામાં આવેલી બસ્તિ दी हुई बस्ति, बलवर्ण- બલ, વર્ણ बल, वर्ण, शुक्रजननः તથા શુક્રને ઉત્પન્ન કરનાર तथा शुक्रजनक, रसायनः च અને રસાયન છે और रसायन है (१);

18-(1). Take the sap of the penta-radices and prepare it with the meat juice of partridge, peacock and royal swan. Add to it the paste of dill seed liquorice, Indian groundsel, kurchi emetic nut and long pepper as well as ghee, til oil, gur and rock salt This enema is promotive of strength, complexion and seminal secretion It is also a good vitalizer.

द्विपञ्चमूल्याद्यो यापनबस्तिः —

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधुकरास्नामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो बस्तिः (२);

पयः દૂધને दूधको, द्विपञ्चमूली દશમૂલ दशमूल, कुक्कुट- કૂકડાના कुक्कुटके, रससिद्धम् માંસરસથી પકાવી मांसरससे पकाकर, पादशेषम् ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યારે તેમાં चतुर्थांश शेष रहने पर उसमें, शर्करा- સાકર चीनी, मधु- મધ शहद, घृत- અને ઘીથી और घीसे, युक्तम् યુક્ત युक्त, पिप्पली- પીપર पिप्पली, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, रास्ना- રાસ્ના वायसुरई, मदन- તથા મીંઢળનો तथा मैनफलका, कल्कम् કલ્ક નાખી આપેલ कल्क डालकर दी हुई, बस्तिः બસ્તિ बस्ति, स्त्रीषु अतिकामानाम् સ્ત્રીઓમાં બહુ કામના રાખનારાઓને स्त्रियोंमें अतिकामना रखनेवालोंको, बलजननः બલ દેનાર છે बल देनेवाली है (२);

18 (2). Cook both kinds of pentaradices and the domestic fowl in milk till it is boiled down to 1/4 its original quantity. Add to this the paste of long pepper, liquorice, Indian groundsel and emetic nut, as also sugar, honey and ghee. This enema is promotive of vitality in those who are excessively given to sex indulgence.

मयूराद्यो यापनबस्तिः —

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं स्थिरादिभिः पलिकैः सजले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनपिप्पलीविदारीशतकुसुमामधुककल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं बस्तिं दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम् (३);

अपित्तपक्षपादास्यान्त्रम પિત્ત, પાંખ, પંજા, ચાંચ અને આંતરડાં કાઢી નાખીને पित्त, पंख पंजे, मुख, और आंतोंको छोड़कर, मयूरम् એક મોરનું માંસ एक मोरका मांस, पलिकैः એક એક પલ चार चार तोला, स्थिरादिभिः સ્થિરાદિ પંચમૂલથી शालपर्ण्यादि पंचमूलसे, सजले પાણીવાળા जलमिले, पयसि દૂધમાં दूधमें, पक्त्वा પકાવી पकाकर, क्षीरशेषम् બાકી રહેલા દૂધમાં अवशिष्ट रहे हुए दूधमें, मदन- મીંઢળ मैनफल, पिप्पली- પીપર पिप्पली, विदारी- ભોંયકોળું बिलाईकन्द, शतकुसुमा- સુવા सोया, मधुक- તથા જેઠીમધનો तथा मुलहठीका, कल्कीकृतम् કલ્ક નાખી कल्क डालकर, मधु- મધ शहद, घृत- ઘી તથા घी, सैंधव- સિંધવ एवं सैन्धव, युक्तम् મેળવી मिलाकर, बस्तिम् दद्यात् બસ્તિ આપવી बस्ति देवे, स्त्रीषु તે સ્ત્રીસંભોગમાં वह स्त्रीसंभोगमें, अतिप्रसक्त અત્યંત તત્પર अत्यन्तरत, क्षीणेन्द्रियेभ्यः અને ક્ષીણ ઇન્દ્રિયવાળાઓને માટે और क्षीण इन्द्रियवालोंके लिए, बलवर्णकरम् બલ તથા વર્ણને કરનારી છે बल तथा वर्णको करनेवाली है (३);

१८-(१). मदनकल्कं–मदनमधुकल्कं (क. ख ह. त.)

१८-(३). मयूरमपित्त–मयूरमङ्गुपित्त (ह.)

" मयूरमपित्तपक्ष–मयूरमपक्षतुण्डं (च.)

" पादास्यान्त्रं–पादास्यान्त्रं कृत्वा (क.)

" क्षीणेन्द्रियेभ्यो बलवर्णकरम्–क्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरश्च (क.त.)

" बलवर्णकरम्–हितो बलवर्णकरः (च.)

18-(3). Cook peacock having removed the bile, the wings, the legs, the beak and the intestines along with four tolas each of ticktrefoil and the other drugs of its group in milk and water. When the water has fully evaporated, take the decoction down and add to it the paste of emetic nut, long pepper, white yam dill seed and liquorice as also honey, ghee and rock-salt. This enema should be given to those who are debilitated by over indulgence in sex. It is promotive of strength and complexion

विष्किरादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः —

कल्पश्चैव विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु (४);

विष्किर- વિષ્કિર विष्किर, **प्रतुद-** પ્રતુદ प्रतुद, **प्रसह-** પ્રસહ प्रसह, **अम्बुचरेषु** અને જલચર પ્રાણીઓના માંસોનો और जलचरोंके मांसका, **एवः च** આજ यही, **कल्पः** કલ્પ कल्प, **स्यात्** છે है, **रोहितादिषु** રોહિતાદિ रोहितादि, **मत्स्येषु च** માછલાઓમાં પણ मछलियोंमें भी, **अक्षीरः** દૂધ સિવાય આજ કલ્પ છે दूधको छोड़कर यही कल्प है (४);

18-(4). This enema may be prepared also with the meat-juices of the birds of the gallinaceous, pecker and tearer and the aquatic groups. It may also be prepared with fish-juices such as the Rohita fish, but in that case milk should be omitted.

गोधाद्यो यापनवस्तिः —

गोधानकुलमार्जारमूषिकशल्लकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा तत्पयः- पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो वस्तिर्बल्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रभृत्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चःशुक्राणां हिततमश्च (५);

गोधा- ઘો गोह, **नकुल-** નોળિયો नेवला, **मार्जार-** બિલાડો बिल्ला, **मूषिक-** ઉંદર चूहा, **शल्लक-**અને શાહુડીનાં और सेहके, **मांसानाम्** માંસ मांस, **सपञ्चमूलान्** સપંચમૂલ और पञ्चमूल, **दशपलान् भागान्** દરેક દશ દશ પલ प्रत्येक ४०–४० तोले, **पयसि** દૂધમાં दूधमें, **पक्त्वा-** પકાવીને पकाकर, **तत्पयः** તે દૂધને इस दूधको, **पिप्पली-फल-** પીપર અને મીંઢળના पिप्पली और मैनफलके, **कल्क-** કલ્કથી कल्कमें, **सैन्धव-** તથા સિંધાલૂણ तथा सैन्धानमक, **सौवर्चल** સંચળ सौंचलनमक, **शर्करा-** સાકર चीनी, **मधु-** મધ शहद, **घृत-** ઘી घी, **तैल-** તેમજ તેલ एवं तैलसे **युक्तः** યુક્ત કરી युक्त कर, **वस्तिः** આપેલી બસ્તિ दी गई वस्ति **बल्यः** બલ્ય बलकारक, **रसायनः** રસાયન रसायन, **क्षीणक्षतस्य-** અને ક્ષીણ ક્ષતનાં और क्षीण-क्षतका, **सन्धानकरः** સંધાન કરનાર છે सन्धानकारक है, **मथितोरस्क-** વળી તે સાહસમાં મથાઈ ગયેલી છાતીવાળા साहससे मथी गई छातीवाले, **रथ-** અને રથ और रथ, **गज-** હાથી हाथी, **हय-** તેમજ ઘોડાથી एवं घोड़ेसे, **भग्न-** ભગ્ન મનુષ્ય માટે भग्न मनुष्यके लिए, **वातबलासक-** અને વાતબલાસક और वातबलासक, **प्रभृति-** વગેરે आदि, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **वात-** તથા વાતને લીધે થયેલા तथा वातके कारण हुए, **सक्त-मूत्र-वर्चः-शुक्राणाम्** મૂત્રસંગ, પુરીષસંગ અને વીર્યસંગવાળા મનુષ્યો માટે मूत्रसंग, पुरीषसंग और वीर्यसंगवाले मनुष्योंके लिए, **हिततमः च** અત્યંત હિતકર્તા છે अत्यन्त हितकर है (५);

18-(5). Take forty tolas of the meats of iguana, mongoose, cat, mouse and pangolin and cook them together with the pentaradices in milk. Add to it the paste of long pepper, emetic nut as also rock salt, sanchal salt, sugar, honey, ghee and til oil. This enema is promotive of strength, vitalizing, promotive of healing in those who

are suffering from pectoral lesions, cachexia and is most beneficial in conditions of crushing injury to the chest, fractures sustained from vehicles, elephants and horses vata-disorders kapha-disorders etc., as well as in conditions of misperistalsis and retention of urine, feces and semen due to vata.

कूर्माद्यो यापनबस्तिः —

कूर्मादीनामन्यतममिश्रितसिद्धं पयो गोवृषनागहयनकहंसकुक्कुटाण्डरसमधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ताफलकल्कसंसृष्टो बस्तिर्वृद्धानामपि बलजननः (६);

कूर्मादिनाम् કાચબા વગેરેમાંથી कछुआ आदिसे, अन्यतम- ગમે તે એકના किसी एकके, पिशित- માંસથી मांससे, सिद्धम् પકાવેલ पकाये हुए, पयः દૂધમાં दूधमें, गोवृष- સાંઢ सांड, नाग- હાથી हाथी, हय- તથા ઘોડાના વૃષણોથી સાધિત રસ तथा घोडेके वृषणोंसे साधित रस, हंस- હંસ हंस, कुक्कुट- અને કૂકડાના और कुक्कुटके, अण्डरस- ઈંડાનો રસ अंडोंका रस, मधु- મધ शहद, घृत- ઘી घी, शर्करा- સાકર शर्करा, सैन्धव- સૈંધવ सैन्धव इक्षुरक- એખરો तालमखाना, आत्मगुप्ता- અને કૌંચાના और कौंचके, फल- બીજનો बीजका, कल्क- કલ્ક कल्क, संसृष्टः મેળવી मिलाकर, बस्तिः દેવામાં આવેલી બસ્તિ दी हुई बस्ति, वृद्धानाम् વૃદ્ધોને वृद्धोंको, अपि પણ भी, बलजननः બલ આપનાર છે बल देनेवाली है (६),

18-(6). Prepare an enema by cooking milk with the flesh of any one of the animals of the tortoise group, adding to it the meat-juice of the bull, elephant and horse as well as the contents of the eggs of the crocodile, swan and domestic fowl as also honey ghee, sugar, rock salt, and the paste of long-leaved barlaria, cowage and the emetic nut. This enema is promotive of vigor even in the very aged.

१८-(६). हंसकुक्कुट—शुनकुक्कुट (च);

सैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ता - सैन्धवगोक्षुरकात्मगुप्ता (च).

कर्कटरसाद्यो यापनबस्तिः —

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिः; इत्येते बस्तयः परमवृष्याः उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः (७);

चटकाण्ड- ચકલીનાં ઈંડાનાં चिडियाके अंडोंके, रस- રસથી रससे, युक्तः યુક્ત युक्त, कर्कटक- કર્કટકના कैंकडेके, रसः માંસરસમાં मांसरसमें, समधु- મધ शहद, घृत- ઘી घी, शर्करः અને સાકર મેળવીને और शर्करा मिलाकर, बस्तिः બસ્તિ આપવી बस्ति देवे, इति एते આ યે, बस्तयः બસ્તિઓ वस्तियां, परमवृष्याः પરમ વૃષ્ય છે परम वृष्य हैं, नरम् તેઓ માણસને मनुष्यको, उच्चटका- ઉટીંગણ उतंगन, इक्षुरक- એખરો तालमखाना, आत्मगुप्ता- કૌંચાનાં બીજથી कौंचबीजसे, शृतक्षीर- પકાવેલું દૂધ पकाया हुआ दूध, प्रतिभोजन- ભોજન પછી भोजनके बाद, अनुपानात् પીવાથી पीनेसे, स्त्रीशत- સો સ્ત્રીઓમાં सौ स्त्रियोंमें, गामिनम् રમણ કરનારો गमन करनेवाला कुर्युः બનાવે છે बनाती हैं (७);

18-(7). An enema may be prepared from the meat-juice of the crab with the contents of sparrow's eggs and mixed with honey, ghee and sugar. All these enemas are highly promotive of sex vigor and when followed by an after draught of milk boiled with blaffaris, long-leaved barlaria and cowage will enable a man to approach a hundred women.

गोवृषाद्यो यापनवस्तिः —

गोवृषबस्तवराहवृषणकर्कटचटकासिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्तामधुघृतसैन्धवयुक्तः किञ्चिल्लवणितो बस्तिः (८);

गोवृष- સાંઢ સાંઢ, बस्त- બકરાં बकरे, वराहवृषण- અને સૂવરના વૃષણ और सूअरके वृषण, कर्कट- કર્કટક कॅकडा, चटक- અને ચકલાના માંસથી और चटकके मांससे, सिद्धम् પકાવેલા सिद्ध किये, क्षीरम् દૂધમાં दूधमें. उच्चटक- ઉટીંગણ उतंगन, इक्षुरक- એખરો तालमखाना, आत्मगुप्ता- અને કૌંચાને કલ્ક નાખી और कौंचबीजके कल्कको डालकर, मधु- મધ शहद घृत- घी અને घी, सैन्धवयुक्तः તથા સિંધવથી યુક્ત तथा सैन्धवसे युक्त, किञ्चित् અને થોડા और थोड़ा, लवणितः લવણવાળી लवण मिलाई हुई, बस्तिः બસ્તિ દેવી बस्ति देवे (८);

18-(8). An enema may be prepared from milk boiled with the testes of the bull, sheep and boar and the flesh of crab and sparrow with the addition of blaffaris, lougleaved barlaria, cowage, honey, ghee and rock salt and a little common salt.

दशमूलाद्यो यापनबस्तिः —

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटकाथात् पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुषाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवङ्क्षणबस्तिवृषणानिलरोगहरः (९);

तैल- તેલ तैल, घृत- ઘી घी, वसा- વસા वसा, मज्ज- અને મજ્જા और मज्जा, चतुष्प्रसृत- સઘળા મળી ચાર પ્રસૃત सब मिलकर ३२ तोले, युक्तम् એઓથી યુક્ત इनसे युक्त, दशमूल- દશમૂલ दशमूल, मयूर- મોર मोर, हंस- હંસ हंस, कुक्कुट- અને કૂકડાના માંસથી कुक्कुटके मांससे, क्काथात् पञ्च प्रसृतम् પાંચ પ્રસૃત કવાથમાં ४० तोले क्वाथमें, शतपुष्पा- સુવા सोया, मुस्त- નાગરમોથ मोथा, हपुषा- તેમજ હાઉબેરને एवं हाऊबेरका, कल्कीकृतः કલ્ક कल्क, सलवणः તથા લવણ નાખી तथा लवण डालकर, बस्तिः આપેલી બસ્તિ दी हुई वस्ति, पाद- પગ पैर, गुल्फ घुंटी गुल्फ, ऊरु- સાથળ ऊरु, जानु- ઢીંચણ जानु, जङ्घा- પીંડી जङ्घा, त्रिक- ત્રિક त्रिक, वङ्क्षण- વંક્ષણ वंक्षण बस्ति- બસ્તિ वस्ति वृषण- तथा વૃષણના तथा वृषणके, अनिलरोगहरः વાયુરોગોને હરે છે वायुरोगोंको हरती है (९);

18-(9). An enema may be prepared by taking forty tolas of the decoction of decaradices and the meat-juices of peacock, swan and domestic fowl and adding to it 32 tolas of til oil, ghee, flesh-marrow and bone-marrow and the paste of dill seed, nut-grass and juniper and mixed with salt. This enema is curative of vata disorders affecting the feet, ankles, thighs, knees, calves, pelvis groins, bladder and the testes.

मृगादिषु पूर्वोक्तकल्पातिदेशः -

मृगविष्किरानूपबिलेशयानामेतेनैव कल्पेन बस्तयो देयाः (१०);

मृग- મૃગ मृग, विष्किर- વિષ્કિર विष्किर, आनूप- આનૂપ आनूप, बिलेशयानाम् અને બિલેશય પ્રાણીઓના માંસથી और बिलेशय प्राणियोंके मांससे, एतेन एव આજ इसी, कल्पेन કલ્પથી कल्पसे बस्तयः બસ્તિ बस्ति, देयाः આપવી देवे (१०);

18-(10). Enemas may be prepared in this manner with the meat-juices of deer, birds of the gallinaceous group, wetland creatures and burrowing animals as well.

१८-(८). मधुघृतसैन्धवयुक्तः—मधुघृतयुतं (क, ग)

१८-(९). तैल—मधुतैल ग.

,, कल्कीकृतः सलवणो—कल्कीकृतं सलवणं (ग.)

मध्वाद्यो यापनबस्तिः —

मधुघृतद्विप्रसृतस्तुल्योष्णोदकः शतपुष्पार्धपलः सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तवातहरः (११);

मधु- મધ શહદ, **घृत-** અને ઘી મળી और घी मिलाकर, **द्विप्रसृतः** બે પ્રસૃત १६ तोले, **तुल्य** તેટલું જ सम भागमें, **उष्णोदकः** ગરમ પાણી उष्ण जल, **शतपुष्पा-** સુવા सोया, **अर्धपलः** અર્ધો પલ २ तोले, **सैन्धव-** અને સિંધાલૂણ और सेन्धानमक, **अर्धाक्षयुक्तः** અર્ધો તોલો ½ तोला मिलाकर, **बस्तिः** આપેલી બસ્તિ दी हुई बस्ति, **वृष्यतमः** પરમ વૃષ્ય છે परम वृष्य है, **मूत्रकृच्छ्र-** તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **पित्त-** પિત્ત पित्त, **वातहरः** અને વાતને હરે છે और वातको हरती है (११);

18-(11) Take 16 tolas of honey and ghee, and add an equal quantity of hot water. Prepare this with two tolas of dill seed and half a tola of rock salt. This enema is highly promotive of virility and is curative of dysuria and disorders of pitta and vata.

सद्योघृताद्यो यापनबस्तिः —

सद्योघृततैलवसामज्जचतुष्प्रस्थं हपुषार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनः (१२);

सद्योघृत- તાજું ઘી तुरन्तका घी, **तैल-** તેલ तैल, **वसा-** વસા वसा और, **मज्ज-** અને મજ્જા और मज्जा, **चतुष्प्रस्थम्** ચાર પ્રસ્થ २५६ तोले, **हपुषार्धपलम्** હાઉબેર અરધો પલ हाऊबेर दो तोले, **सैन्धव-** તથા સિંધાલૂણ तथा सेन्धानमक, **अर्धाक्ष-** અર્ધો તોલો ½ तोला, **युक्तः** એઓને મેળવી આપેલી इनको मिलाकर दी गई, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **वृष्यतमः** પરમ વૃષ્ય છે परम वृष्य है, **मूत्रकृच्छ्र-** મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, **पित्त-** તથા પિત્તના તથા पित्तके, **व्याधिहरः** રોગને મટાડનાર છે रोगोंका नाशक है, **रसायनः** તેમજ રસાયન છે एवं रसायन है (१२),

18-(12) An enema may be prepared from 256 tolas of fresh ghee, til-oil, flesh marrow and bone-marrow and two tolas of juniper with the addition of half a tola of rock-salt. This enema is highly promotive of virility and curative of dysuria and pitta-diseases and is, besides, a good vitalizer.

मधुतैलाद्यो यापनबस्तिः —

मधुतैलं चतुष्प्रसृतं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः क्रिमिकुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोब्रध्नप्लीहमेहहरः (१३);

चतुष्प्रसृतम् ચાર પ્રસૃત ३२ तोले, **मधु-** મધ शहद, **तैलम्** તેલ तैल, **शतपुष्पा-** સુવા सोया, **अर्धपलम्** અર્ધોપલ २ तोले, **सैंधवार्धाक्षयुक्तः** અને અર્ધો તોલા સૈંધવવાળી और ½ तोला सैंधव मिलाकर दी गई, **बस्तिः** બસ્તિ बस्ति, **दीपनः** દીપન दीपन, **बृंहण-** બૃંહણ बृंहण, **बलवर्णकरः** બલ તથા વર્ણને કરનાર बलवर्णकर, **निरुपद्रवः** ઉપદ્રવ ન કરનાર उपद्रवहीन, **वृष्यतमः** અને પરમ વૃષ્ય और परम वृष्य, **रसायनः** રસાયન છે रसायन है, **क्रिमि-** વળી તે ક્રિમિ पुनः वह कृमि, **कुष्ठ-** કુષ્ઠ कुष्ठ, **उदावर्त-** ઉદાવર્ત उदावर्त, **गुल्म-** ગુલ્મ गुल्म, **अर्शः-** અર્શ अर्श, **ब्रध्न-** બ્રધ્ન ब्रध्न, **प्लीह-** પ્લીહા प्लीहा, **मेहहरः** અને પ્રમેહ મટાડનાર છે और प्रमेहका नाशक है (१३);

18-(13). An enema may be prepared from 32 tolas of honey and oil and two tolas of dill-seed with the addition of half a tola of rock-salt. This enema is digestive-stimulant, roborant, pro-

१८-(११) शतपुष्पार्धपलः—हपुषार्धपल (ग.)

अर्धपलः—अर्धपलं (क.)

१८-(१२) सद्योघृत—घृत (ज)

motive of strength and complexion harmless, highly promotive of virility, vitalizing and curative of helmanthiasis dermatosis, misperistalsis, Gulma, piles, inguinal swellings, splenic disorders and urinary anomalies.

प्रथमो मधुघृताद्यो यापनवस्तिः —

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो वस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो वस्तिमेढ्रपाकपरिकर्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च (१४);

तद्वत् તે પ્રમાણે જ तदनुसार, पूर्वकल्केन પહેલાં કહેલા કલ્કવાળી पूर्वोक्त कल्कसहित, मधुघृताभ्याम् મધ ઘી शहद घी, पयस्तुल्यः અને તેટલાજ દૂધવાળી और समभाग दूधकी, वस्तिः બસ્તિ वस्ति, बलवर्णकरः બલ તથા વર્ણને કરનાર बलवर्णकारक, वृष्यतमः અત્યંત વીર્યવર્ધક अत्यन्त वीर्यवर्धक, निरुपद्रवः અને ઉપદ્રવરહિત और उपद्रवरहित है, वस्ति तथा બસ્તિપાક तथा वस्तिपाक, मेढ्रपाक ઉપસ્થનો પાક मेढ्रपाक, परिकर्तिका- પરિકર્તિકા परिकर्तिका, मूत्रकृच्छ्र- મૂત્રકૃચ્છ્ર मूत्रकृच्छ्र, पित्तव्याधिहरः તેમજ પિત્તના રોગને મટાડનાર एवं पित्तके रोगको हरनेवाली है, रसायनः ચ તેમજ રસાયન છે एवं रसायन है (१४)।

18-(14) Similarly, an enema may be prepared from honey and ghee with an equal amount of milk and the addition of the paste described above. This enema is promotive of strength and complexion a great virilific, harmless, curative of suppuration of the bladder and the phallus, griping pain, dysuria and pitta-disorders and is a vitalizer.

द्वितीयो मधुघृताद्यो यापनवस्तिः —

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्ववद्वस्तिर्वातबलासपादहर्षगुल्मत्रिकोरुजानुनिकुञ्चनवस्तिवृषणमेढ्रत्रिकपृष्ठशूलहरः (१५);

तद्वत् તેજ પ્રમાણે इसी प्रकार, मधुघृताभ्याम् મધ ઘી शहद घी, मांसरस-तुल्यः તેટલોજ માંસરસ समान भागमें मांसरस, मुस्ताक्षयुक्तः અને એક તોલા નાગરમોથવાળી और एक तोला मोथावाली, पूर्ववत् પૂર્વોક્ત વિધિથી આપેલી पूर्वोक्त विधिसे दी हुई, वस्तिः બસ્તિ वस्ति वातबलास- વાતબલાસ वातबलास, पादहर्ष- પાદહર્ષ पादहर्ष, गुल्म- ગુલ્મ गुल्म, त्रिक- ત્રિક त्रिक, ऊरु- સાથળ ऊरु, जानु- અને ઢીંચણનો और जानुका, निकुञ्चन સંકોચ संकोच, वस्ति- બસ્તિ वस्ति, वृषण- વૃષણ वृषण, मेढ्र- લિંગ मेढ्र, त्रिक- ત્રિક त्रिक, पृष्ठ- અને પીઠના और पृष्ठके शूलहरः શૂલનો નાશ કરે છે शूलका नाश करती है (१५);

18-(15). Similarly, an enema may prepared from honey and ghee with an equal quantity of meat-juices and the addition of a tola of nut-grass. This enema is curative of vata, kapha, hyperasthesia of the feet, Gulma, pronounced contracture of the pelvis, thigh and knee regions, and pain in the bladder, testis, phallus, pelvis and back.

सुराद्यो यापनवस्तिः —

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसमायुक्तो मुस्ताशताह्वाकल्कितः सलवणो वस्तिः सर्वानिलरोगहरः (१६);

सुरा સુરા सुरा, सौवीरक- સૌવીરક सौवीरक, कुलत्थ- કળથી कुलथी, मांसरस- માંસરસ मांसरस, मधु-

---

१०-(१४) पूर्वकल्केन पूर्वकल्पेन (क.)

१८(१५) मांसरसतुल्यो–मांसरसयुक्तः (ग.)
वातबलासपाद- बलासपाद (द.)

मध शहद, घृत- घी घी, तैल- अने तेल और तेल, सह्रप्रसृतः सधळां मळी आठ प्रसृत सब मिलकर ५६ तोले, मुस्त- तेमां मोथ मोथा सवाहा अने सुवानो और सोयाका, कल्कितः कल्क कल्क, सलवणः तथा सिंधालूण नाखी तथा सैन्धवनमक डालकर बस्ति आपेली बस्ति दी हुई बस्ति, सर्ववातरोगहरः सघळा वातजन्य रोगो मटाडनार थाय छे सब वात रोगकी नाशक होती है (१६);

18 (16). An enema may be prepared from 56 tolas of sura and sauvira wines, horse-gram, meat-juice, honey, ghee and til oil with the addition of the paste of nut grass, dill seed and salt. This enema is curative of all vata-disorders.

द्विपञ्चमूलाद्यो यापनबस्तिः —

द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयावशूकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मव्याधिबस्त्याटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसूचिकालसकेषु देय इति ॥ १८ ॥

गोमूत्र- गोमूत्रथी गोमूत्रसे, सिद्धः सिध्ध करेल सिद्ध किये हुए, द्विपञ्चमूल- दशमूल दशमूल, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, बिल्व- बीली बिल्व, मदनफल- अने मींढळना और मैनफलके, कषायः क्वाथमां क्वाथमें, कुटज- इन्द्रजव कुडा, मदनफल- मींढळ मैनफल, मुस्त- नागरमोथ मोथा, पाठा- तथा पाहा तथा पाठी, कल्कितः ओसडेला कल्क इनका कल्क, सैन्धव- सिंधालूण सेंधानमक, यावशूक- जवखार यवक्षार क्षौद्र- मध शहद, तैल- तथा तेलथी तथा तैलसे, युक्तः युक्त युक्त, बस्तिः बस्ति बस्ति, श्लेष्मव्याधि- कफना रोग कफरोग, बस्ति-आटोप- बस्तिनुं वायुथी पूर्ण होवुं बस्तिका वायुसे पूर्ण होना, वात- वातजन्य वातजन्य, शुक्र- शुक्रनी शुक्रकी, सङ्ग- अटकायत रुकावट पाण्डुरोग- पांडुरोग पांडुरोग,

अजीर्ण- अजीर्ण अजीर्ण, विसूचिका- विसूचिका विसूचिका, अलसकेषु अने अलसकमां और अलसकमें, देयः इति आपवी देवे ॥१८॥

18. Decoct the two pentaradices, the three myrobalans, bael and emetic nut in cow's urine and add the paste of kurchi, emetic nut nut grass and patha as also rock salt barley-alkali, honey and til oil. This enema is indicated in conditions of kapha-disorder, distension of the bladder, retention of flatus and semen, anemia, indigestion, acute alimentary irritation and intestinal torpor.

वृष्यतमस्नेहकथनप्रतिज्ञा। —

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् स्नेहान् वक्ष्यामः। —

अतः हवे इसके, ऊर्ध्वम् आगळ आगे, वृष्यतमान् अत्यंत वीर्यवर्धक अत्यन्त वीर्यवर्धक, स्नेहान् स्नेहो स्नेहोंको, वक्ष्यामः कहेशुं कहेंगे;

19-(1). We shall now describe the unctuous preparations used in enema, which are the best promotives of virility.

शतावर्याद्यः स्नेहबस्तिः —

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूराणां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्वत्तैल-गोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीरीशृङ्गाटकमधूलिकामधुकोच्चटापिप्पलीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीककेशरकल्कान् पृषतरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षबर्हिजीवञ्जीवकुलिङ्गहंसाण्डरससमज्जा- देश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् ।

---

१८. शुक्रसङ्गपाण्डु—शुक्रसपाण्डु (ब.)

१९(१) वक्ष्यामः—उपदेक्ष्यामः (ब.)
,, उच्चटा—उच्चटक (ग.)
,, जीवञ्जीवकुलिङ्ग—जीवञ्जीवककुलिङ्गपुष्कराक्ष (ब.)
,, मज्जादेश्च प्रस्थम्—मज्जाभिश्च प्रस्थं प्रस्थं (ब.)

यन्त्र- યન્ત્રમાં यन्त्रमें, पीडितानाम् પીલીને કાઢેલા पीडन करके निकाला हुआ, शतावरी- શતાવરી शतावर, गुडूची- ગળો गिलोय, इक्षु- શેરડી ईख, विदारी- કોળિયો विदारीकन्द, आमलक- આમળાં आंवला, द्राक्षा- દ્રાક્ષ मुनक्का, खर्जूराणाम् અને ખજૂર और खजूर, पृथक् દરેકનો प्रत्येकका, एकैकम् એક એક एक एक, रसप्रस्थम् પ્રસ્થ રસ ६४ तोला रस, तद्वत् તે જ પ્રમાણ इसी प्रकार, घृत- ઘી घी, तैल- તેલ तेल, गो- ગાય गाय, महिषी- ભેંસ भैंस, अजा- तथा બકરીનું तथा बकरीका, क्षीराणाम् દૂધ दूध, द्वौ द्वौ પ્રત્યેક બે બે પ્રસ્થ प्रत्येक १२८ तोले, दद्यात् દેવું देवे, जीवक- તેમાં જીવક उनमें जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, मेदा- મેદા मेदा, महामेदा- મહામેદા महामेदा, त्वक्क्षीरी- વાંસકપૂર वंशलोचन, शृङ्गाटक- શીંગોડાં सिंघाड़े, मधूलिका- મધૂલિકા मधूलिका, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, वचटा- ઉટીંગણ उतंजन, पिप्पली- પીપર पिप्पली, पुष्करबीज- કમળકાકડી कमलगट्टा, नीलोत्पल- નીલકમળ नीलोफर, कदम्बपुष्प- કદમ્બનાં ફૂલ कदम्बके फूल, पुण्डरीक- સફેદ કમળ सफेद कमल, केशर- લાલ નાગકેશર रक्त नागकेशर, कल्कान् એઓનો કલ્ક इनका कल्क, पृषत- પૃષત पृषत, तरक्षु- तथा તરક્ષુનું तथा तरक्षुका, मांस- માંસ मांस, कुक्कुट- કૂકડો मुर्गा, चटक- ચકલો चटक, चकोर- ચકોર चकोर, मत्ताक्ष- કોયલ कोयल, बर्हि- મોર मोर, जीवञ्जीव- જીવંજીવક जीवंजीवक, कुलिङ्ग- કુલિંગ कुलिंग, हंस- અને હંસ એઓનાં और हंस इनके, अण्डरस- ઈંડાંનો રસ अंडोंका रस, वसा એઓની વસા इनकी वसा, मज्जादेः ચ અને મજ્જા વગેરે और मज्जा आदिका, प्रस्थम् એક પ્રસ્થ ६४ तोला, दत्त्वा નાખીને डालकर, साधयेत् પાક કરવો पाक करे।

Take 64 tolas of each of the mechanically expressed juices of climbing asparagus, guduch, sugarcane, white yam, emblic myrobalan, grapes and dates and add to it 128 tolas each of ghee, til oil and milk of cow, buffalow and goat, as also the paste of Jivaka, Rishabhaka, Meda, Mahameda, bamboo manna, Indian water thest nut, Madhulika, aquatic and terrestrial liquorice, blaffaris, long pepper, lotus seeds, blue lotus, cadamba flower and the pollen of the white lotus: prepare these by adding 64 tolas of the flesh of spotted deer and hyena, and contents of the egg, flesh-marrow, bone-marrow etc., and of the domestic fowl, sparrow, chakor, koel, pea-fowl, common mynah, weaver bird, lily trotter, and swan.

ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकं मङ्गलाशीःस्तुतिदेवतार्चनैर्बस्ति गमयेत् ।

भगवन्तम् ભગવાન भगवान, वृषध्वजम् શંકરની शंकरकी, अभिपूज्य- પૂજા કરી पूजा करके, सिद्धम् સિદ્ધ સ્નેહ પર सिद्ध स्नेह पर, सितच्छत्र- સફેદ છત્રથી सफेद छत्रसे, कृतच्छायम् છાયા કરી छाया कर, ब्रह्मघोष- વેદઘોષ वेदध्वनि, शङ्खपटह- શંખ, ઢોલ शंख, ढोल, भेरीनिनादैः तथा ભેરીના નાદથી और भेरीके नादसे, गजस्कन्धम् તેને હાથીની પીઠ ઉપર हाथीकी पीठ पर, आरोपयेत् મૂકવો उसे रक्खे, त्रिभाग- ત્રીજો ભાગ तृतीय भाग, माक्षिकम् મધ મેળવીને शहद मिलाकर, तम् स्नेहम् તે સ્નેહથી उस स्नेहसे, मङ्गलाशीः- મંગલકર્મ આશીર્વચન मंगलकर्म आशीर्वचन स्तुति- સ્તુતિ स्तुति, देवतार्चनैः तथा દેવપૂજન કરીને देवपूजन करके, बस्तिम् બસ્તિ बस्ति, गमयेत् દેવી देवे;

19-(1). Then, having duly worshipped the god Shiva the preparation should be placed on the back of an elephant and a white umbrella held over it to the accompaniment of vedic chants, blowing of the conches and the beating of the hand-drum and

the kettle drum. Add to this unctuous preparation 1/3 its quantity of honey and administer it as an enema to the accompaniment of the sounds of auspicious words, benedictions prayers, and divine worship.

नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां वन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् (१);

स्त्रीविहारिणाम् સ્ત્રીઓમાં વિહાર કરનાર स्त्रियोंमें विहार करनेवाले, **नष्टरेतसाम्** क्षीणवीर्य क्षीणवीर्य, **क्षतक्षीण-** क्षतक्षीण क्षतक्षीण, **विषमज्वर-** तथा विषम ज्वरथी तथा विषम ज्वरसे, **आर्तानाम्** पीडित पीडित, **नृणाम्** માણસોને मनुष्योंको, **व्यापन्नयोनीनाम्** तथा योनिना रोगवाळी तथा योनिरोगवाली **वन्ध्यानाम्** वंध्या वन्ध्या, **रक्तगुल्मिनीनाम्** रक्तगुल्मवाळी रक्तगुल्मवाली, **मृतापत्यानाम्** જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય એવી नष्ट प्रजावाली, **अनार्तवानाम्** જેને આર્તવ ન આવતું હોય એવી आर्तवहीन, **क्षीण-** અને ક્ષીણ થયેલા क्षीण, **मांस-** માંસ मांस, **रुधिराणाम् च** તેમજ લોહીવાળી एवं रक्तवाली **स्त्रीणाम्** સ્ત્રીઓને स्त्रियोंको, **पथ्यतमम्** આ બસ્તિ અતિ પથ્ય છે यह बस्ति अति पथ्य है, **वलीपलित-** વળિયાં પળિયાનાં वलीपलितकी, **नाशनम्** નાશ કરનાર नाशक, **उत्तमम्** તથા ઉત્તમ तथा उत्तम, **रसायनम्** રસાયન रसायन, **विद्यात्** છે है (१);

19.(1). This enema is most wholesome and a great vitalizer for persons who are given to sex-indulgence have suffered loss of seminal secretion, who are afflicted with pectoral lesions, cachexia and irregular fever, who are suffering from gynecic disorder, who are suffering from Gulma born of vitiated blood, whose children do not survive, and women who are suffering from amenorrhea and also persons who are suffering from loss of flesh and blood. This enema is also curative of wrinkles and grey hair.

बलाद्यः स्नेहबस्तिः —

बलागोक्षुरकरास्नाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमापोथ्य जलद्रोणशते प्रसाध्य, तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्बस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसकारण्डवसारसाण्डरसानां घृततैलयोश्चैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीविसमृणालनीलोत्पलपटोलात्मगुप्ताशपाकितालमस्तकखर्जूरमृद्वीकातामलकीकण्टकारीजीवकर्षभकक्षुद्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलीह्रीबेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत् ।

बला- બલા बला, **गोक्षुरक-** ગોખરુ गोखरू, **रास्ना-** રાસ્ના रास्ना, **अश्वगन्धा** આસોંદ असगन्ध, **शतावरी-** શતાવરી शतावर, **सहचराणाम्** આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળીઓ नील पुष्पवाली कटसरैया, **शतम् शतम्** દરેક સો પલ प्रत्येक ४०० तोले, **आपोथ्य** कूटी कूटकर, **जलद्रोणशते** સો દ્રોણ પાણીમાં १०२४०० तोले जलमें, **प्रसाध्यम्** પકાવવાં पकावे, **जलद्रोण** જ્યારે એક દ્રોણ પાણી १०२४ तोले जल, **अवशेषे** બાકી રહે ત્યારે शेष रहने पर **वस्त्रपूते** કપડાથી ગાળી લઈ वस्त्रसे

१९-(१) रक्तगुल्मिनीनां–रक्तगुल्मानां (ध.)
,, ,, –रक्तपित्तिनाम् (ध.)

१९-(२) हंसाण्डरस–हंसानां रसं (त.)
,, सारसाण्डरसानां–सारसाण्डानां (ध.)
,, मृणालनीलोत्पल–मृणालोत्पल (क. ध.)
,, आत्मगुप्ताश्वपाकि–आत्मगुप्तोश्वपाका (ध.)
,, तालमस्तक–तालमज्ज (त.)
,, –तालमज्जा (ध.)
,, मेदा–मेदामहामेदा (च क. ध.)

छानलेवे, तस्मिन् रसे ते રસમાં उस रसमें, क्षीरस्य દૂધ दूध, अष्टौ प्रस्थान् આઠ પ્રસ્થ ૫૧૨ तोले, दत्त्वा નાખી डालकर, चन्दन- અને સુખડ और चन्दन, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी मधूलिका- મધૂલિકા मधूलिका, त्वक्क्षीरी- વાંસકપૂર वंसलोचन, बिस- કમળના કંદના તંતુ बिस, मृणाल- કમલદંડ मृणाक, नीलोत्पल- નીલકમળ नीलोफर, पटोल- પરવળ परवल, आत्मगुप्ता- કૌવચ कैवाँच, अन्नपाकि- ઓદનપાકી ओदनपाकी, तालमस्तक- તાડના માથાં तालमस्तक, खर्जूर- ખજૂર खजूर, मृद्वीका- દ્રાક્ષા मुनक्का, तामलकी- ભોંયઆંબલી भुईंआंवला, कण्टकारी- બેઠી ભોરીંગણી कटेरी, जीवक- જીવક जीवक, ऋषभक- ઋષભક ऋषभक, क्षुद्रसहा- મુદ્‌ગપર્ણી मुद्गपर्णी, महासहा- માષપર્ણી माषपर्णी, शतावरी- શતાવરી शतावर, मेदा- મેદા मेदा, पिप्पली- પીપર पिप्पली, ह्रीबेर- સુગંધી વાળો सुगन्धवाला, त्वक्-पत्र- તજ અને તમાલપત્રનો दालचीनी तथा तेजपत्रका कल्कान् च કલ્ક કરી, दत्त्वा- નાખી डालकर, विदारी- ભૂંયકોળા विदारीकन्द, आमलक- અને આમળાં એઓના और आंवले इनका, स्वरसयोः સ્વરસ स्वरस, बस्त- બકરો बकरे, महिष पाडा भैंसा, वराह- સૂવર सूअर, वृष- तथा આખલાના વૃષણનો રસ तथा सांडके वृषणका रस, कुक्कुट- કૂકડો मुर्गा, बर्हि- મોર मोर, हंस- હંસ हंस, कारण्डव- કારંડવ कारंडव, सारस- અને સારસનાં और सारसके, अण्डरसानाम् ઇંડાંનો રસ अंडोंका रस, घृततैलयोः च ઘી અને તેલનો घी और तैल, एकैकम् प्रस्थम् એક એક પ્રસ્થ ६४-६४ तोले, साधयेत् પકાવવાં पकावें;

19 (2) Take four tolas each of heart leaved sida, small caltrops, Indian groundsel, winter-cherry, climbing asparagus and crested purple nail dye, and having crushed the whole, cook it in 102400 tolas of water till it is boiled down to 1024 tolas, and strain the solution through a cloth; add to it 64 tolas each of the expressed juice of white-yam, and emblic myrobalan, meat-juices of goat, buffalo, boar and bull and the contents of the eggs of domestic fowl, pea-hen, swan and sara cranes, as also 64 tolas each of ghee and oil and 512 tolas of milk. Prepare this by adding the paste of sandal, terrestrial and aquatic liquorice, bamboo manna, lotus rhyzome, lotus stalk, blue lotus wild snake-gourd, cowage Annapaki, the tufts of palmyra palm, dates, grapes, ground phyllanthus yellow-berried nightshade Jivaka, Rishabhaka wild black-gram, white siris, climbing asparagus, Meda long pepper, fragrant sticky mallow, cinnamon and cassia cinnamom.

ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं बस्ति दद्यात् ।

ब्रह्मघोषादिना વેદધ્વનિ આદિ वेदध्वनि आदि, विधिना વિધિથી विधिसे, सिद्धम् સિદ્ધ सिद्ध, बस्तिम् બસ્તિ बस्तिको, दद्यात् આપવી देवे;

19 (2) The preparation thus made may be administered as an enema after performing ceremonial rites with vedic chants etc. described before.

तेन स्त्रीशतं गच्छेत्; न चात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा काचित् । एष वृष्यो बस्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्यतमः (२);

तेन તેથી इससे, स्त्रीशतम् સો સ્ત્રી સાથે सौ स्त्रियोंके साथ, गच्छेत् સંભોગ કરી શકે છે गमन कर सकता है, अत्र च તેના પ્રયોગમાં इसके प्रयोगमें, काचित् કાંઈ પણ कुछ भी, विहाराहार- આહારવિહારની आहारविहारकी, यन्त्रणा પરહેજ यन्त्रणा, न आस्ते નથી नहीं है, एषः આ बस्ति यह बस्ति,

१९-(२). सिद्धं तत्सिद्धं (ग.)
,, विषमज्वरार्तानां-विषमार्तानां (ग.)

वृष्यः વૃષ્ય वृष्य, बल्यः બલ્ય बल्य, बृंहणः બૃંહણ बृंहण, आयुष्यः આયુષ્ય आयुष्य, वलीपलित વળીયાં તથા પળિયાંને वली तथा पलितकी, नुत् નાશ કરનાર नाशक है, क्षतक्षीण- ક્ષતક્ષીણ क्षतक्षीण नष्टशुक्र- નષ્ટવીર્ય नष्टवीर्य, विषमज्वरार्तानाम् તથા વિષમજ્વરથી પીડિત મનુષ્યોને विषमज्वरसे पीड़ित मनुष्योंको, व्यापन्नयोनीनाम् તેમજ યોનિરોગવાળી સ્ત્રીઓને एवं योनिरोगवाली स्त्रियोंको पथ्यतमः च અત્યંત પથ્ય है अत्यन्त पथ्य है ॥ २ ॥

19 2) This would enable a man to approach hundred women. Morever, this enema does not need any regimen of diet or behaviour. It is virilific, strength-giving, roborant, promotive of longevity and curative of wrinkles and grey hair. It is most wholesome for those suffering from pectoral lesions cachexia, loss of semen and irregular fever, as well as for women who are suffering from gynecic disorders.

सहचराद्यः स्नेहबस्तिः —

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीक्षुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासारिवामेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्यागुरुमञ्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरसहस्रवीर्यावराङ्ग-लोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत्।

सहचर- આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળિયો नीलपुष्पवाली कटसरैया, पलशतम् સો પલ ૪૦૦ तोले, उदकद्रोण-चतुष्टये ચાર દ્રોણ પાણીમાં ૪૦૯૬ तोले जलमें, पक्त्वा પકાવીને पकाकर, द्रोणशेषे એક દ્રોણ બાકી રહે ૧૦૨૪ तोले शेष रहने पर, सुपूते रसे કાથને ગાળી તેમાં काथको छानकर इसमें, बला- બલા बला, मधुक- જેઠીમધ मुलहठी, मधूक- મહુડા महुवा, चन्दन- સુખડ चन्दन, मधूलिका- મધૂલિકા मधूलिका, सारिवा- સારિવા कपूरी, मेदा- મેદા मेदा, महामेदा- મહામેદા महामेदा, काकोली- કાકોલી काकोली, क्षीरकाकोली- ક્ષીરકાકોલી क्षीरकाकोली, पयस्या- ફગિયો बिलाईकन्द, अगुरु- અગર अगर, मञ्जिष्ठा- મજીઠ मंजीठ, व्याघ्रनख- નખલા नखी, शटी- કપૂરકાચલી शठी, सहचर- આસમાની ફૂલનો કાંટાશેળિયો नीलपुष्पवाली कटसरैया, सहस्रवीर्या- ધ્રો दूर्वा, वराङ्ग- તજ दालचीनी, लोध्राणाम् અને લોધર और लोध, अक्षमात्रैः દરેક એક અક્ષ प्रत्येक एक तोला, कल्कैः એઓનો કલ્ક उनका कल्क, द्विगुण- તથા બે કર્ષ तथा दो कर्ष, शर्करैः સાકર નાખી चीनी डाल करके, विदारी તેમાં ફગિયાનો રસ विदारीकन्दका रस, इक्षुरस- તથા શેરડીનો રસ और इक्षुरस, प्रस्थाभ्याम् એક એક પ્રસ્થ ૬૪-૬૪ तोले, अष्टगुण- આઠગણું आठगुना, क्षीरम् દૂધ दूध घृत- ઘી घी, तैल तथा તેલ तथा तेल, प्रस्थम् પ્રસ્થ ६४ तोले, साधयेत् પકાવવાં पकावे (३);

19 (3a) Take four hundred tolas of crested purple nale dye and cook it in 4096 tolas of water till it is reduced to 1024 tolas. Strain the solution well and add 64 tolas each of white yam and juice of the sugar cane and eight times the quantity of milk and 64 tolas of ghee and oil; prepare by adding the paste of one tola each of heart-leaved sida, liquorice, mohwah, sandal, aquatic liquorice, Indian sarsaparila, Meda, Mahameda, Kakoli, shirkakoli, milky yam, eagal wood, Indian madder, shell, zedoary, purple crested nail dye, Sahasravirya, cinnamon and lodh and two tolas of sugar.

ब्रह्मघोषादिना विधिना सिद्धं बस्ति दद्यात्।

सिद्धम् સિદ્ધ થયેલી सिद्ध हुई, बस्तिम् તે બસ્તિ उस बस्तिको, ब्रह्मघोषादिना વેદઘોષાદિદ્વારા वेदघोषा-

१९(३.) सिद्ध-बस्तिसं (च. ज.)

दिद्वारा, विधिना पूर्वोक्त विधिथी पूर्वोक्त विधिसे, दद्यात् आपवी देवे ।

19·(3b). The cermonial rites of vedic chanting etc., should be gone through and the enema thereafter administared.

एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वास कासहरस्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुद्वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्धनः (३);

एषः आ बस्ति यह बस्ति, **सर्वरोगहरः** सर्वरोग हरनार सर्वरोगहर, **रसायनः** तथा रसायन छे तथा रसायन है, **अन्तःपुरचारिणीनाम्** अंतःपुरमां रहेनार अन्तःपुरमें विचरनेवाली, **ललितानाम्** स्त्रीओने माटे स्त्रियोंके लिए, **श्रेष्ठः** श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, **क्षतक्षय-** अने उरःक्षत, क्षय उरःक्षत, क्षय, **वातपित्त-** वात तथा पित्तनी वात तथा पित्तकी, **वेदना-** वेदना पीडा, **श्वास-** श्वास श्वास, **कासहरः** अने कास मटाडनार छे और कासकी नाशक है, **त्रिभाग-** तृतीयांश तृतीयांश, **माक्षिकः** मध मेळवी देवाथी शहद मिलाकर देनेसे **वलीपलितनुत्** ते वळियां तेमज पळियां हरनार वह वली एवं पलितका नाशक, **वर्ण-रूप-** वर्ण, रूप वर्ण, रूप, **बल-मांस-** बळ, मांस बल, मांस, **शुक्रवर्धनः** अने शुक्र वधारनार छे और शुक्रवर्धक है (३),

19·(3c). This enema is a panacea for all disorders and is a vitalizer and is the best for delicate women living in harems. It is curative of pectoral lesions wasting and pain due to vata and pitta morbidity and dyspnea and cough mixed with one-third quantity of honey and administered; it is curative of wrinkles and grey hair and promotive of complexion, vitality, flesh and semen.

वीर्यबलाधानार्थं बस्तयः शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्याः —

इत्येते रसायनाः स्नेहबस्तयः सति विभवे शतपाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति ॥ १९ ॥

एते आ इन, **रसायनाः** रसायनरूप रसायनरूप, **स्नेहबस्तयः** स्नेहबस्तिओने स्नेहबस्तियोंको, **विभवे सति** जो मनुष्य विभव युक्त होय तो विभव होने पर, **वीर्यबलाधानार्थम्** वीर्य तथा बळना आधानने माटे वीर्य तथा बलके आधानके लिए **शतपाकाः** सो पाकवाळी सौ पाकवाली, **सहस्रपाकाः वा** के हजार पाकवाळी या हजार पाकवाली, **कार्याः** करवी जोईए करनी चाहिए ॥ १९ ॥

19. Thus we have described the vitalizing unctuous preparations for enema. If a man is affluent enough he may have these preparations cooked hundred times or a thousand times over and over in order to dynamize the potency and action of these preparations.

पूर्वोक्तबस्तीनां गुणाः —

भवन्ति चात्र—

इत्येते बस्तयः स्नेहाश्चोक्ता यापनसंज्ञिताः ।
स्वस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥२०॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥२१॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहबस्तिनिरूहयोः ॥ २२ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, **भवन्ति श्लोकाः** छे के श्लोक हैं कि, **एते** आ ये, **यापनसंज्ञिताः** यापन नामनी यापन नामकी, **बस्तयः** बस्तिओ वस्तियां, **स्नेहाः च** तथा स्नेहो तथा स्नेह, **उक्ताः** कहेवामां आव्यां छे कहे गये हैं, **स्वस्थानाम्** तेओ स्वस्थ वे

१९(३) वलीपलित अकालवलीपलित (ग.)

२०. यापनसंज्ञिताः—प्राणेषु संश्रुताः (ग.)

स्वस्थ, आतुराणाम् રોગી रोगी, वृद्धानाम् च અને વૃદ્ધોમાં और वृद्धोंमें, अविरोधिनः અવિરોધી છે अविरोधी हैं. अतिव्यवाय- અતિમૈથુન अतिमैथुन, शीलानाम् કરનારાઓને करनेवालोंको, शुक्र-मांस- શુક્ર, માંસ शुक्र, मांस, बलप्रदाः અને બલ આપનાર છે और बलदायक हैं, सर्वरोग- સર્વ રોગને सब रोगोंके, प्रशमनाः મટાડનાર છે प्रशामक हैं, सर्वेषु સઘળી सब, ऋतुषु ઋતુમાં ऋतुमें, यौगिकाः પ્રયોગ કરી શકાય એવાં છે यौगिक हैं, अप्रजातानाम् અને સંતાન વિનાનાં प्रजाहीन, नारीणाम् સ્ત્રી स्त्री, नराणाम् च તથા પુરુષોને पुरुषोंको, अपि પણ भी, अपत्यदाः સંતાને આપનાર છે सन्तान देनेवाले हैं. स्नेहबस्ति- વળી તેઓ અનુવાસનબસ્તિ फिर वे अनुवासनबस्ति, निरूहयोः તથા નિરૂહબસ્તિ तथा निरूहबस्ति उभ- यार्थकराः બંનેનું કાર્ય (સ્નેહન તથા શોધન) કરનારાં दोनोंका कार्य करनेवाले, इष्टाः ગણવામાં આવ્યાં છે जाने गये हैं ॥२०-२२॥

There are certain verses here—

20-22. Thus, we have described the enemas and the unctuous preparations which are designated longevity-promoters. They are not contra-indicated either in conditions of health or disease or in senility. They are promotive of semen, flesh and strength in persons given to excessive sex indulgence. They are curative of all diseases and suitable in all seasons. They induce fertility in sterile women and men. They are formed to serve the purpose of both types of enema namely unctuous and the evacuative.

तत्र वर्ज्यानि—

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च ।
संभोजनं रथक्षोभो बस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥२३॥

एतेषु આ इन, बस्तिषु બસ્તિઓમાં बस्तियोंमें, व्यायामः વ્યાયામ व्यायाम, मैथुनम् મૈથુન मैथुन, मद्यम् મદ્ય मद्य, मधूनि મધ शहद, शिशिराम्बु ઠંડું પાણી ठंडा जल, रथक्षोभः રથક્ષોભ रथक्षोभ, संभोजनम् च અને સમશન और समशन, गर्हितम् નિન્દિત છે निन्दित हैं ॥२३॥

23. Exercise, sex-act, alcohol, honey, cold water, promiscuous eating and jolty conveyances should be eschewed during the course of these enemas.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्बस्तयस्त्रयः ।
विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥२४॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन बस्तयः ॥२५॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन बस्तयः ।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्नव ॥२६॥
आनूपैर्दक्षशिखिवद्बूशयैश्च चतुर्दश ।
एकोनत्रिंशदित्येते सह स्नेहैः समासतः ॥२७॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।

तत्र તે બાબતમાં उस विषयमें, श्लोकाः ઉપસંહારના શ્લોકો છે કે उपसंहारके श्लोक हैं कि, शिखि- મોર मोर, गोनर्द- ગોનર્દ गोनर्द, हंसाण्डैः અને હંસના ઇંડાંથી और हंसके अंडोंसे, दक्षवत् કુકડીના ઇંડાં પ્રમાણેની कुक्कुटाण्डके सदृश, त्रयः ત્રણ तीन, बस्तयः બસ્તિઓ बस्तियां, विष्किरैः વિષ્કિરથી विष्किरसे, विंशतिः વીસ बीस, प्रतुदैः त्रिंशत् પ્રતુદોથી ત્રીસ प्रतुदोंसे तीस, प्रसहैः પ્રસહોથી प्रसहसे, नव विंशतिः च ઓગણત્રીસ उन्तीस, तथा अम्बुचारिभिः જલચરોથી जलचरोंसे, सप्तविंशतिः च સત્તાવીસ सत्ताईस, शिखि- મયૂરના मोरके, कल्पेन કલ્પથી कल्पसे,

२५. तथा सप्तविंशति–तथैवाष्टविंशति (ग.)
२६. दश–नव (घ. ज. ब. फ.)
२७. चतुर्दश–त्रयोदश (घ.)

मत्स्यादिभिः માછલાં વગેરેથી मत्स्यादिसे, नव નવ नव, बस्तयः च एव બસ્તિઓ वस्तियाँ, कूर्मकल्पेन કૂર્મકલ્પથી कूर्मकल्पसे, कर्कटकाद्यैः च કર્કટક આદિથી कर्कट आदिसे, दश દશ दस बस्तयः બસ્તિઓ वस्तियां, मृगैः મૃગોથી मृगोंमें, सप्तदश સત્તર सत्रह, विष्किरैः વિષ્કિરોથી विष्किरोंसे, एकोनविंशतिः ઓગણીસ उन्नीस, आनूपैः આનૂપથી आनूपोंसे, नव નવ नौ, दक्षशिखिवत् કૂકડા અને મયૂરના કલ્પથી कुकुट तथा मयूरके कल्पसे, भूशयैः च બિલેશયથી बिलशयोंसे, चतुर्दश ચૌદ चौदह, इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, स्नेहैः ત્રણ સ્નેહોની तीन स्नेहके, सह સાથે साथ, समासतः ટૂંકાણમાં संक्षेपमें, एते આ ये, एकोनत्रिंशत् ઓગણત્રીસ બસ્તિઓ उनतीस वस्तियां, प्रोक्ताः કહી છે कही हैं, विस्तरशः વિસ્તારથી विस्तारसे, भिन्नाः ભાગ પાડતાં पृथक् पृथक्, षोडशोत्तरे द्वे शते બસો સોળ બસ્તિઓ થાય છે दो सौ सोलह वस्तियाँ होती हैं ॥ २४-२७½॥

24-27½. Three preparations of enema with the eggs of pea-fowl, adjutant and swan prepared in the same way as that described in the case of the eggs of the hen; twenty preparations with gallinaceous birds; thirty with the pecker group of birds, twenty-nine with the tearer group of creatures, and twenty-seven with aquatic group of birds; nine with aquatic creatures like fish etc., in the manner described in the case of the pea fowl; ten preparations with amphibious group of creatures such as the crab etc. in the manner prescribed in the case of the tortoise; seventeen preparations with the deer-group of animals, nineteen preparations with gallinaceous birds; ten preparations with wet-land creatures and fourteen preparations of burrowing animals in the manner described for the domestic fowl and the pea fowl. In brief these taken together with the unctuous preparations, make twenty-nine groups of enemas. In extenso, when individually considered they make 216 kinds of enemas.

मधुसंयुक्तानामेतेषां बस्तीनां गुणाः —

एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् ॥२८॥
नातियोगं न चाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वते ।

माक्षिकसंयुक्ताः મધસહિત शहदयुक्त, एते આ ये वस्तियां, नरम् મનુષ્યને मनुष्यको, अतिवृषम् અતિવીર્યસંપન્ન अति वीर्यसंपन्न, कुर्वन्ति બનાવે છે करती हैं, स्तम्भिताः અનેસ્તંભિત કરવાથી और स्तम्भित करनेसे, ते च તેઓ वे, अतियोगम् અતિયોગ अतियोग, न કરતી નથી नहीं करती, अयोगम् वा તેમજ અયોગને પણ एवं अयोगको भी, न च कुर्वते કરતી નથી नहीं करती ॥२८½॥

28-28½. These enemas when combined with honey make the man extremely virile. When thus fortified with honey they will not lead to over action or under action

यापनाबस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यम्—

मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥२९॥
समूत्रैर्वहितभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ।

यस्य तु જેને जिसमें, प्रयोजिताः દીધેલી दी हुई, एते આ બસ્તિઓ ये वस्तियां, मृदुत्वात् मृदु હોવાથી

1 . कुर्वन्त्यतिवृषं—कुर्वन्त्यतिकृशं (ख. क.)
2 ½ ते च कुर्वते—नेन कुर्वते (क.)
27. मृदुत्वान्न निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिता—मृदुत्वान्ननिवर्तं.. न्त्वस्य शेषविरूक्षणे (ख. ड. त. क.)
२९. निवर्तन्ते—निवर्तेरन् (छ)
२९½. तीक्ष्णै—स्नेहै (ड.)
,, ,, —स्वेदैः (त)

मृदु होनेसे, न निवर्तन्ते પાછી ન આવે वापस नहीं लौटती, सः તેને इस मनुष्यको, क्षिप्रम् एव તરત જ तुरन्त ही, तीक्ष्णैः તીક્ષ્ણ तीक्ष्ण, समूत्रैः ગોમૂત્રયુક્ત गोमूत्रयुक्त, बस्तिभिः બસ્તિઓથી बस्तियोंसे, आस्थाप्य આસ્થાપન કરાવવું જોઈએ आस्थापन कराना चाहिए ॥२९½॥

29-29½. If, on account of mild action, these enemas, when administered to a man, do not return, then he should be forth with given corrective enema with strong medications mixed with urine.

यापनाबस्तेरतिसेवनदोषाः—

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ॥३०॥
स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ।

यापना- યાપન બસ્તિના यापन बस्तिके, अत्यर्थ-सेवनात् અતિશય સેવનથી अति सेवनसे, शोफ- સોજા सूजन, अग्निनाश- અગ્નિનાશ अग्निनाश, पाण्डुत्व- પાંડુરોગ पाण्डुरोग, शूल- શૂલ शूल, अर्शः- અર્શ અર્श, परिकर्तिकाः પરિકર્તિકા परिकर्तिका, ज्वरः च જ્વર ज्वर, अतिसारः च અને અતિસાર और अतिसार, स्युः થાય છે होते हैं ॥३०½॥

30-30½. The excessive use of these longevity-promoting enemas, causes edema, loss of gastric fire, anemia, colicky pain, piles, griping pain, fever and diarrhea.

तत्र चिकित्सा—

अरिष्टक्षीरसीध्वाद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥३१॥
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसक्ततः ।

तत्र તે ઉપદ્રવોમાં उन उपद्रवोंमें, अरिष्ट- અરિષ્ટ अरिष्ट, क्षीर- દૂધ दूध, सीध्वाद्या તથા સીધુ આદિથી सीधु आदिसे, दीपनी अग्निप्रदीपन अग्निप्रदीपन, क्रिया ક્રિયા चिकित्सा, इष्टा કરવી જોઈએ करनी चाहिए तस्मात् તેથી इस लिए, यापनान् યાપન બસ્તિઓનું यापन बस्तियोंका, युक्त्या યુક્તિપૂર્વક युक्तिपूर्वक, निषेवेत સેવન કરવું જોઈએ सेवन करना चाहिए, प्रसक्ततः न इति પણ લાગલાગટ સેવન ન કરવું परन्तु निरन्तर सेवन न करना चाहिए ॥३१½॥

31-31½. In such complications, treatment consists in the administration of digestive-stimulants such as medicated and seedhu wines and milk. Therefore one should have recourse to these enemas judiciously and not as a matter of habit.

इत्युच्चैर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः॥३२॥
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा ।

इति उच्चैर्भाष्य- ઊંચેથી બોલવું ऊंचा बोलना, पूर्वाणाम् આદિની आदिकी, सचिकित्सिताः ચિકિત્સા-સહિત चिकित्सासहित, व्यापदः વ્યાપત્તિઓ व्यापत्तियां, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, पृथक् જૂદી જૂદી पृथक् पृथक्, प्रोक्ताः કહી છે कहदी हैं, नरम् મનુષ્યનું मनुष्यको, तेभ्यः તેઓથી उनसे, सदा સદા सदा, रक्षेत् રક્ષણ કરવું बचाना चाहिए ॥३२½॥

32-32½. Thus, the complications resulting from loud speaking etc., together with their treatment, have been described again separately and in extenso. From these complications the patient should be protected at all times.

सिद्धिस्थाननिरुक्तिः—

कर्मणां वमनादीनामसम्यक्करणापदाम् ॥३३॥
यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

१०½ सेवनात्—सेवया (च)

३३ अस्मादनन्तरम्—
उच्चैर्भाष्यादितो नृणां जायते हि सदा भयम् ।
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

वमनादीनाम् વમનાદિ वमनादि, कर्मणाम् કર્મોને कर्मोके, असम्यक्-करण० યથાવિધિ ન કરવાથી પેદા થયેલા यथाविधि न करनेके कारण उत्पन्न हुए, आपदाम् વિકારોની विकारोंकी, यत्र જે जिस, स्थाने સ્થાનમાં स्थानमें, साधनम् ચિકિત્સા चिकित्सा, उक्तम् કહી છે कही है, तद् તે वह, सिद्धिस्थानम् સિદ્ધિસ્થાન सिद्धिस्थान, उच्यते કહેવાય છે कहा जाता है ॥३३३॥

33-33½. The section wherein the treatment of complications resulting from the misuse of the purificatory procedures such as emesis etc.. are described, that section, is named the section of Success in Treatment.

एतत्तन्त्रपठनफलम्—

इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम् ॥३४॥
हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ।

धीमता બુદ્ધિમાન बुद्धिमान, अग्निवेशेन અગ્નિવેશે अग्निवेशने, प्राणिनाम् પ્રાણીઓના प्राणियोंके, हितार्थम् હિતને માટે हितके लिए, आत्रेयमुनि- આત્રેય ઋષિની आत्रेय मुनेकी, वाङ्मयम् વાણીરૂપ वाणीरूप, अध्यायशतम् विंशम् ૧૨૦ અધ્યાય १२० अध्याय, प्रोक्तम् કહ્યા છે कहे हैं ॥३४३॥

34-34½. Thus, the treatise comprising a hundred and twenty chapters consisting on the main, of the utterances of sage Atreya, has been propounded by the intelligent Agnivesa for the good of all living beings.

दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गं चापि पुष्कलम् ॥३५॥
सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

विधिना વિધિસર विधिपूर्वक, पठन् આ તંત્રનો પાઠ કરતો મનુષ્ય इस तन्त्रको पढ़नेवाला मनुष्य, लोके આ લોકમાં इस लोकमें, दीर्घम् લાંબુ दीर्घ, आयुः આયુષ્ય आयु, यशः યશ यश, स्वास्थ्यम् સ્વસ્થતા स्वास्थ्य, पुष्कलम् અને પુષ્કળ और पुष्कल, त्रिवर्गम् ધર્મ, અર્થ, તથા કામ धर्म, अर्थ तथा काम, अनुत्तमाम् અને અતિ ઉત્તમ और अति उत्तम, सिद्धिम् કાર્યસિદ્ધિને कार्यसिद्धिको, प्राप्नोति મેળવે છે प्राप्त करता है ॥३५३॥

35-35½. One, who studies this treatise systematically will attain long life fame, health and an abundant measure of the three desiderata of human life, including unsurpassed success in this world.

प्रतिसंस्कर्तुः कर्म—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ॥३६॥
संस्कर्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ।

संस्कर्ता પ્રતિસંસ્કર્તા प्रतिसंस्कर्ता, लेशोक्तम् સંક્ષેપમાં કહેલાને संक्षेपमे कहे हुएको, विस्तारयति વિસ્તાર કરે છે विस्तार करता है, अतिविस्तरम् અતિ વિસ્તારમાં કહેલાને अति विस्तारसे कहे हुएको, संक्षिपति સંક્ષેપ કરે છે संक्षिप्त करता है, पुराणम् અને જૂના और पुराने, तन्त्रम् च શાસ્ત્રને तन्त्रको, पुनः ફરીથી फिर नवम् નવું नया, कुरुते બનાવે છે करता है ॥३६३॥

36-36½. The redactor enlarges what is concise and abbreviates what is very prolix and, in this manner brings an ancient work uptodate.

चरकदृढबलाभ्यां कृतोऽग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारः—

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ॥३७॥
संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते ।
तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयत् ॥३८॥
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

३५. स्वास्थ्यं त्रिवर्गं–प्रज्ञामारोग्यं (क. त. थ. फ.)
३५३. प्राप्नोति–लभते (श.)
३६३. पुराणं–उदारं (ग)
३८ तत्त्वसंपूर्णं तत्त्वसंसृष्टं (ड.)
,, तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनो–तत्तुसंसृष्टं विभागेनो (ख.)
,, त्रिभागेन–विभागेन (ड.)

अतः તેથી જ इस लिए अतिबुद्धिना અતિ બુદ્ધિમાન अति बुद्धिमान, चरकेण ચરક મુનિએ चरक मुनिने, इदम् આ इस, तन्त्रोत्तमम् ઉત્તમ શાસ્ત્રનું उत्तम शास्त्रका, संस्कृतम् સંસ્કરણ કર્યું संस्करण किया, तत् તે वह, त्रिभागेन- ત્રીજા ભાગથી तीसरे भागसे, असंपूर्णम् અપૂર્ણ अपूर्ण, उपलभ्यते જોવામાં આવે છે देखा जाता है, तत् તેને उसको, पञ्चनदे પંચનદ पंचनद, पुरे પુરમાં पुरमें, जातः જન્મેલા उत्पन्न हुए, दृढबलः દૃઢબલે दृढबलने, भूतपतिम् ભૂતપતિ भूतपति शङ्करम् શંકરને शंकरको, संप्रसाद्य તુષ્ટ કરીને प्रसन्न करके, अखण्डार्थम् અર્થ ખંડિત ન થાય એવી રીતે अर्थ खण्डित न हो इस तरहसे, समापयत् પુરું કર્યું છે पूर्ण किया है ॥३७-३८½॥

37-38½. Thus this best of all treatises which is replete with truth and wisdom and which has been redacted by the extremely erudite scholar Charaka is now available only in three quarters of the original extent. Accordingly, in order to make the treatise complete Dridhabala, born in the town of Panchanada, restored the lost portion, having propitiated God Shiva, the Lord of creatures.

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषोञ्छशिलोच्चयम् ॥३९॥
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ।

बहुभ्यः બહુ बहुत, तन्त्रेभ्यः શાસ્ત્રોમાંથી शास्त्रोंसे, विशेष- બીજા વિષયોને પણ दूसरे विषयोंका भी, उञ्छशिल- ઉઞ્છશિલરૂપ उञ्छशिलरूप, उच्चयम् સંગ્રહ संग्रह, कृत्वा કરીને करके, सप्तदश સત્તર सत्रह, औषधाध्याय ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય चिकित्सास्थानके अध्याय, सिद्धि- સિદ્ધિસ્થાન सिद्धिस्थान, कल्पैः અને કલ્પસ્થાનથી और कल्पस्थानसे, अपूरयत् તંત્રને પૂર્ણ કર્યું છે तन्त्रको पूर्ण किया है ॥ ३९½ ॥

39-39½. He added seventeen chapters in the section on Therapeutics as also the two sections of Pharmaceutics and Success in Treatment in entirety, by culling his data from various treatises on the science.

इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविवर्जितम् ॥४०॥
षट्त्रिंशता विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।

इदम् આ શાસ્ત્ર यह शास्त्र, अन्यूनशब्दार्थम् શબ્દ અને અર્થની ન્યૂનતા વિનાનું शब्द और अर्थकी न्यूनता रहित, तन्त्रदोष તંત્રદોષ तन्त्रदोषसे, विवर्जितम् રહિત रहित, विचित्राभिः અને વિચિત્ર और विचित्र, षट्त्रिंशता છત્રીસ छत्तीस, तन्त्रयुक्तिभिः તંત્રયુક્તિઓથી तन्त्र युक्तियोंसे, भूषितम् શોભીતું છે विभूषित है ॥४०½॥

40-40½. Thus, this treatise is not deficient either in respect of diction or in respect of content, and is free from any blemishes besetting scientific treatise and is embellished with the thirty-six canons of exposition.

षट्त्रिंशत्तन्त्रयुक्तिनिरूपणम्—

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥४१॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ॥४२॥
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्ययः ।
पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥४३॥
अतीतानागतावेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।
निदर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥४४॥
प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

तत्र अधिकरणम् અધિકરણ अधिकरण, योगः યોગ योग, हेत्वर्थः હેત્વર્થ हेत्वर्थ, पदस्य अर्थः च પદાર્થ पदार्थ, प्रदेश- પ્રદેશ प्रदेश, उद्देश- ઉદ્દેશ उद्देश,

३९ विशेषोञ्छशिलोच्चयम्—विशेषाश्च बलोच्चयम् (क. द.)

४०½. षट्त्रिंशता—पञ्चत्रिंशद् (ङ)

४४ अवेक्षा—अपेक्षा (ख)

४४½. प्रत्युत्सारः—प्रत्युच्चारः (ङ द.)

निर्देश- निर्देश निर्देश, **वाक्यशेषाः** વાક્યશેષ वाक्यशेष, **प्रयोजनम्** પ્રયોજન प्रयोजन, **उपदेश-** ઉપદેશ उपदेश, **अपदेश-** અપદેશ अपदेश, **अतिदेश-** અતિદેશ अतिदेश, **अर्थापत्ति-** અર્થાપત્તિ अर्थापत्ति, **निर्णयाः** નિર્ણય निर्णय, **प्रसङ्ग-** પ્રસંગ प्रसङ्ग, **एकान्त-** એકાન્ત एकान्त, **नैकान्ताः** અનેકાંત अनेकान्त, **सापवर्गः** અપવર્ગસહિત अपवर्गके साथ, **विपर्ययः** વિપર્યય विपर्यय, **पूर्वपक्ष-** પૂર્વપક્ષ पूर्वपक्ष, **विधान-** વિધાન विधान, **अनुमत-** અનુમત अनुमत, **व्याख्यान-** વ્યાખ્યાન व्याख्यान, **संशयाः** સંશય संशय, **अतीत-** અતીતાવેક્ષણ अतीतावेक्षण, **अनागतावेक्षा-** અનાગતાવેક્ષણ अनागतावेक्षण, **स्वसंज्ञा-** સ્વસંજ્ઞા स्वसंज्ञा, **ऊह्य-** ઊહ્ય ऊह्य, **समुच्चयाः** સમુચ્ચય समुच्चय, **निदर्शनम्** નિદર્શન निदर्शन, **निर्वचनम्** નિર્વચન निर्वचन, **संनियोगः** સંનિયોગ संनियोग, **विकल्पनम्** વિકલ્પન विकल्पन, **प्रत्युत्साराः** પ્રત્યુત્સાર प्रत्युत्सार, **तथा उद्धारः** ઉદ્ધાર उद्धार, **संभवः** અને સંભવ और संभव, **तन्त्रयुक्तयः** આ તંત્રયુક્તિઓ છે ये तन्त्रयुक्तियां हैं ॥४१-४४½॥

41-44½. The canons of exposition are (1) Subject matter (2) Arrangement (3) Eextension of argument (4) Import of words (5) Partial adumbration (6) Concise statement (7) Amplification (8) Supply of ellipsis (9) Purpose (10) Authoritative instruction (11) Adducement of reason (12) Indication (13) Implication (14) Decision (15) Re-statement (16) Categorical statement (17) Compromising statement (18) Exception (19) Exception to exception (20) Objection (21) Right interpretation (22) Concession (23) Explanation (24) Doubt (25) Retrospective reference (26) Prospectiee reference (27) Technical nomenclature (28) Deduction, (29) Specification (30) Illustration (31) Definition (32) Injunction (32) Option (34) Rebuttal (35) Re-affirmation and (36) Possibility.

तन्त्रयुक्तिज्ञानफलम्—

तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ॥४५॥
एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहिते तथा ।

समास- સંક્ષેપથી संक्षेपसे, **व्यासोक्ते** તથા વિસ્તારથી કહેલ तथा विस्तारसे कहे हुए, **तन्त्रे** શાસ્ત્રમાં शास्त्रमें, **एताः** આ તંત્રયુક્તિઓ ये तन्त्रयुक्तियां, **कृत्स्नशः** સંપૂર્ણપણે संपूर्णतया, **भवन्ति हि** જોવામાં આવે છે देखी जाती हैं, **तथा** અને और **समास-** અતિ સંક્ષેપમાં अति संक्षेपसे, **अभिहिते** કહેલ શાસ્ત્રમાં कहे हुए शास्त्रमें, **एकदेशेन** એકદેશથી एकदेशसे, **दृश्यन्ते** જોવામાં આવે છે देखी जाती हैं ॥ ४५½ ॥

45-45½. These canons of exposition are observed in their entirety in treatises which make use of both the aphoristic and the expository style of expression, while in the treatises which make use of the aphoristic style alone, they are observed only partially.

यथाऽम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ॥४६॥
प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः।

यथा જેમ जिस प्रकार, **अर्कः** સૂર્ય सूर्य, **अम्बुजवनस्य** કમળવનનો વિકાસ કરે છે कमलवनको विकसित करता है, **यथा** અને જેમ और जिस प्रकार, **प्रदीपः** દીવો दीपक, **वेश्मनः** અંધારાથી આવૃત ઘરનો પ્રકાશ કરે છે अन्धकारसे आवृत गृहको प्रकाशित करता है, **तथा** તેમ उसी प्रकार, **तन्त्रस्य** તંત્રની तन्त्रकी, **युक्तयः** યુક્તિઓ युक्तियां, **प्रबोधन- प्रकाशार्थाः** શાસ્ત્રના અર્થનો વિકાસ (વિસ્તાર) તથા પ્રકાશ કરે છે शास्त्रके अर्थको विकसित तथा प्रकाशित करती हैं ॥४६½॥

४५ 'तन्त्रे समासव्यासोक्ते भवन्त्येता हि कृत्स्नशः'—तन्त्रेष्वास-समासाभ्यां भवन्त्येतानि कृत्स्नशः (ख.)
समासव्यासोक्ते—समासव्यासोक्ता (च)

४५½ समासाभिहिते तथा—समासाभिहिता स्तुताः (ख.)
" " —समासाभिहितास्तथा (ग.क)
" " —समासाभिहिते त्वथा (क)

46-46½. What the sun is to the lotuses in a pond and what the lamp is to the house, the canons of exposition are to the treatise in subserving the double purpose of awakenment and illumination.

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ॥४७॥
स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते ।

इह આ इस. एकस्मिन् अपि એક પણ एक भी, शास्त्रे શાસ્ત્રમાં शास्त्रमें, यस्य मतिः જેની બુદ્ધિ जिसकी बुद्धि, लब्धास्पदा પ્રવિષ્ટ થઈ હોય प्रविष्ट हुई हो, सः તે वह, युक्तिज्ञत्वात् યુક્તિને જાણનારો હોવાથી युक्तिको जाननेसे, अन्यत् બીજા अन्य, अपि પણ भी, शास्त्रम् શાસ્ત્રને शास्त्रको, आशु प्रबुध्यते તુરત સમજી શકે છે जल्दी समझ सकता है ॥४७½॥

47-47½. One who has acquired a good grasp of even one branch of of this science will be able to acquire an understanding of the other branches as well, on account of his being well grounded in general principles

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक् ।
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान् भाग्यक्षये यथा ४८

भाग्यक्षये ભાગ્ય ક્ષીણ થતાં भाग्य क्षीण होने पर, यथा જેમ जिस प्रकार, अर्थान् મનુષ્ય ધનને મેળવતો નથી मनुष्य धनको प्राप्त नहीं करता, तन्त्र- તેમ તંત્રની उसी प्रकार तन्त्रकी, युक्त्या યુક્તિ युक्तियोंके, विना વિના विना, शास्त्राणि શાસ્ત્રોનો शास्त्रोंको, अधीयानः अपि અભ્યાસ કરનાર पढनेवाला, भिषक् વૈદ્ય वैद्य, शास्त्रार्थान् શાસ્ત્રના અર્થને शास्त्रके अर्थको, न अधिगच्छति જાણતો નથી नहीं जानता ॥४८॥

48. A physician who is not conversant with the canons of exposition, though he maybe a student of many treatises will fail to grasp the meaning of these treatises. just as a man fails to acquire wealth when fortune has deserted him.

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।
सुगृहीतं तदेव ज्ञं शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥४९॥

दुर्गृहीतम् બરાબર નહિ સમજાયેલ अच्छी प्रकार न समझा हुआ, शास्त्रम् શાસ્ત્ર शास्त्र शस्त्रम् બરાબર નહિ પકડેલા શસ્ત્રની अच्छी प्रकार नहीं पकडे हुए शस्त्रकी, इव પેઠે भांति. अबुधम् અજ્ઞાનીને अनजानको, क्षिणोति एव નષ્ટ કરે છે मार डालता है, सुगृहीतम् અને બરાબર સમજાયેલ और अच्छी प्रकार समझा हुआ, तत् તે वह, शास्त्रम् શાસ્ત્ર शास्त्र, ज्ञम् જ્ઞાનીની समझदारको, शस्त्रम् च બરાબર પકડેલા શસ્ત્રની પેઠે अच्छी प्रकार पकडे हुए शस्त्रकी भांति, रक्षति રક્ષા કરે છે रक्षा करता है ॥४९॥

46 A science if badly handled, will destroy the inepet user, like a weapon badly handled; on the other hand, the self-same science or weapon, rightly handled will become a source of succour.

(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।
तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः) ॥५०॥

तस्मात् તેથી इस लिए, गुणदोषतः ગુણદોષની સમીક્ષા કરી गुणदोषकी समीक्षाकर, अस्य एव આજ इसी, तन्त्रस्य શાસ્ત્રના शास्त्रके, तत्त्वज्ञानार्थम् તત્ત્વજ્ઞાન માટે तत्त्वको जाननेके लिए, एताः આ તંત્રયુક્તિઓ ये तन्त्रयुक्तियां, पुनः ફરીથી फिरसे, उत्तरे ઉત્તરતંત્રમાં उत्तरतन्त्रमें, विस्तरेण વિસ્તારથી विस्तारसे, प्रवक्ष्यन्ते કહેવામાં આવશે कही जायेंगी ॥ ५० ॥

50. Accordingly these canon of exposition will be described in extenso again in the supplementary section, with a view to enabling the student

४७. स्पदा—सदा (ग.)

४८ तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्—तन्त्रयुक्त्यविचक्षणः (क ख.ग.घ.)

to know the real import of this very treatise from a critical standpoint

एतच्छास्त्रज्ञानफलम्—

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।
स मनुजसुखजीवितप्रदाता
भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥५१॥

अविमनाः तंत्रार्थमां चोक्कस मतवाळो, निःसंशय, **प्रयोगनित्यः** अने नित्य चिकित्सा कर्म करनार और नित्य चिकित्सा करनेवाला, **यः** जे मनुष्य जो मनुष्य **इदम्** आ इस, **अखिलम्** संपूर्ण शास्त्रने सम्पूर्ण शास्त्रको, **अधीत्य** भणी पढ़कर, **अर्थान्** तेना अभिप्रायने उसके अभिप्रायको, **सम्यक्** बराबर भली प्रकार, **विमृशति** समजे छे समझता है, **सः** ते वह, **धृति-** धृति धृति, **स्मृति-** स्मृति स्मृति, **बुद्धि-** बुद्धि बुद्धि, **धर्म-** तथा धर्मनी तथा धर्मकी, **वृद्धः** वृद्धिने मेळवी वृद्धिको प्राप्त कर, **मनुज-** मनुष्योने मनुष्योंका, **सुख-** सुखमय सुखमय, **जीवित-** जीवन जीवन, **प्रदाता-** आपनारो देनेवाला, **भवति** थाय छे होता है ॥५१॥

51. He who, having studied this treatise in its entirety, gives due reflection to its contents with concentrated mind and constantly verifies his knowledge in practical work and has fully developed his powers of retention, recollection discretion, and righteousness becomes a bestower of happiness and life to men.

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥५२॥
रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।

५१. योऽविमनाः- यो विमल (ग. घ.)
,, प्रदाता—प्रदानात् (ग.)
५२ एतच्छ्लोकानन्तरम्—
कथम्बाबुर्विर्वेदेन यश्चिकित्सकूणोऽमिमे ।
अन्यार्थेनचिकित्सां च सकिमर्थेनबुध्यते ॥
इत्यधिकः पाठः (ग.) पुस्तके ।

यस्य जे पुरुषना जिस पुरुषके, **हृदि** हृदयमां हृदयमें, **द्वादशसाहस्री** बार हजार श्लोकवाळी बारह हजार श्लोकसे युक्त, **संहिता** आ संहिता यह संहिता, **तिष्ठति** रहे छे रहती है, **सः** ते वह, **अर्थज्ञः** अर्थने जाणे छे अर्थ जाननेवाला है, **सः** ते वह, **विचारज्ञः** विचारने जाणनार छे विचारको जाननेवाला है, **सः** अने ते और वह **चिकित्साकुशलः च** चिकित्साकुशळ छे चिकित्सामें कुशल है, **सः** ते वह, **रोगान्** रोगोने रोगोंको, **तेषाम्** अने तेओनी और उनकी, **चिकित्साम् च** चिकित्साने चिकित्साको, **किमर्थम्** आ ग्रंथथी केम इस ग्रन्थसे क्यों, **न बुध्यते** न जाणे? न जाने? ॥५२॥

52. He, in wose memory resides this compendium of twelve thousand verses, is indeed the knower of its meaning and an adept in theory and in practice; wherefore, then, does he not know the diseases and their treatment?

चिकित्सा वह्निवेशस्य सुस्थातुरहितं प्रति ॥५३॥
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।

सुस्थ- स्वस्थ स्वस्थ, **आतुर-** अने रोगीना और रोगीके, **हितम्** हितने हितके, **प्रति** माटे लिए, **वह्निवेशस्य** अग्निवेशे अग्निवेशने, **चिकित्सा** आ चिकित्सा शास्त्र कह्युं छे यह चिकित्सा शास्त्र कहा है, **यत्** जे जो, **इह** आ तंत्रमां इस तन्त्रमें, **अस्ति** छे है, **तत्** ते वह, **अन्यत्र** बीजे स्थने मळशे अन्यत्र मिलेगा, **यत्** परंतु जे परन्तु जो, **इह** आ तंत्रमां यहां, **न अस्ति** नथी नहीं है **तत्** ते वह **क्वचित्** बीजे क्यांय पण कहीं भी, **न** नथी नहीं ॥५३॥

53. Whatever is found herein of the science of therapeutics, compiled by Agnivesa for the wellbeing of the healthy as well as of the ailing, may be found in other treatises too, but

५३. चिकित्सा वह्निवेशस्य—चिकित्सितं वाग्वेश (क.)

whatever is not contained herein can never be found elsewhere.

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥५४॥
सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु ।
सिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम् ॥५५॥

अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरक- અને ચરકથી और चरकके द्वारा, प्रतिसंस्कृते પ્રતિસંસ્કાર પામેલા प्रतिसंस्कृत, तन्त्रे આ શાસ્ત્રમાં इस शास्त्रके, अष्टमे આઠમું आठवें, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન सिद्धिस्थानके, प्राप्ते પ્રાપ્ત થતાં प्राप्त होने पर, तस्मिन् તેમાં उसमें, दृढबलेन तु દૃઢબલે दृढबलने, स्वसिद्ध्यर्थम् પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે अपने प्रयोजनकी सिद्धिके लिए, सिद्धिस्थानम् સિદ્ધિસ્થાન सिद्धिस्थान, समासेन સંક્ષેપમાં संक्षेपमें, समापितम् પૂરું કર્યું છે पूर्ण किया है ॥५४-५५॥

54-55. The eighth section entitled Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, being available, the same has been abridged and completed by Dridhabala for the sake of the fulfilment of his mission in life.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते सिद्धिस्थाने उत्तरबस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

इति આ પ્રમાણે इस प्रकार, अग्निवेशकृते અગ્નિવેશે રચેલા अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे અને ચરકથી પ્રતિસંસ્કાર પામેલા આ શાસ્ત્રમાં और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते અપ્રાપ્ત अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते અને દૃઢબલે પૂરા કરેલા 'और दृढबलसे पूरित किये गये, सिद्धिस्थाने સિદ્ધિસ્થાન વિષે सिद्धिस्थानमें, उत्तरबस्तिसिद्धिः 'ઉત્તરબસ્તિસિદ્ધિ' 'उत्तरबस्तिसिद्धि', नाम નામનો नामका, द्वादशः બારમો बारहवाँ, अध्यायः અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12 Thus, in the Section on Success in Treatment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'Successful application of the remaining best kinds of enema, not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।